GEORGES LEFEBVRE

ἡ ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ
ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

Πρόεδρος ΘΕΟΔΩΡΟΣ Β. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Ἀντιπρόεδρος* Κ. Β. ΚΡΙΜΠΑΣ, *Γενικὸς Γραμματέας* ΒΙΚΤΩΡ Θ. ΜΕΛΑΣ, *Ταμίας* ΜΙΧ. Α. ΤΙΒΕΡΙΟΣ, *Μέλη* ΑΝΝΑ ΑΒΡΑΜΕΑ, ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ, ΙΑΚΩΒΟΣ ΚΑΜΠΑΝΕΛΛΗΣ, ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΚΟΚΚΙΝΙΔΗΣ

Διευθυντὴς τοῦ Ἱδρύματος ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΚΑΨΑΛΗΣ

GEORGES LEFEBVRE

Η ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΣΠΥΡΟΣ ΜΑΡΚΕΤΟΣ

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2003

Στὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση συνεργάστηκαν ὡς ἐπιστημονικοὶ σύμβουλοι οἱ ἱστορικοὶ Ρίκα Μπενβενίστε (Πρῶτο-Δεύτερο Βιβλίο) καὶ Κώστας Γαγανάκης (Τρίτο-Τέταρτο Βιβλίο).

Τίτλος τοῦ πρωτοτύπου

La Révolution française

7η ἔκδοση ἀναθεωρημένη καὶ συμπληρωμένη

Presses Universitaires de France, 1989

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΟΥ ΕΚΔΟΤΗ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Ἡ πρώτη ἔκδοση τῆς *Γαλλικῆς Ἐπανάστασης* δημοσιεύτηκε τὸ 1930, στὴ σειρὰ Peuples et Civilisations, μὲ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ Ζὼρζ Λεφέβρ. Ἀναδείχθηκε, στὸ διάστημα ποὺ μεσολάβησε ἔκτοτε, σὲ ἔργο κλασικὸ καὶ σὲ βιβλίο ἀναφορᾶς γιὰ τὴ μελέτη τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ὅπως δείχνει καὶ ἡ ἕβδομη ἀναθεωρημένη καὶ ἐπαυξημένη ἔκδοση τοῦ 1989. Σ' αὐτὴν ἐνσωματώσαμε ὅλες τὶς διορθώσεις τὶς ὁποῖες εἶχε ἐπιφέρει στὴν πέμπτη καὶ στὴν ἕκτη ἔκδοση, προτοῦ πεθάνει, ὁ Ἀλμπὲρ Σομπούλ. Ἡ ἕβδομη ἔκδοση συμπεριλαμβάνει ἐπίσης τὴ σημαντικὴ ἐργασία βιβλιογραφικῆς ἐνημέρωσης τὴν ὁποία ἐκπόνησε ὁ Μωρὶς Ζαντύ.

ISBN 960-250-244-4

© *γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση*

Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 2003

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 13

ΒΙΒΛΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΚΟΣΜΟΣ ΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

Α΄ *Ἡ Εὐρώπη καὶ οἱ νέοι κόσμοι* 17

α) Ἡ γνώση τοῦ πλανήτη 17 β) Μοιράζονται οἱ νέοι κόσμοι 18 γ) Οἱ ἀποικιακὲς αὐτοκρατορίες 19 δ) Ἡ Ἀμερικανικὴ Ἐπανάσταση: οἱ αὐτοκρατορίες κινδυνεύουν 25 ε) Οἱ ξένες ἀνθρωπότητες 28

Β΄ *Ἡ εὐρωπαϊκὴ οἰκονομία* 33

α) Ἡ παραδοσιακὴ οἰκονομία καὶ ἡ ἐξέλιξή της 33 β) Ἡ οἰκονομικὴ ἐπανάσταση στὴν Ἀγγλία 41 γ) Ἡ καθυστέρηση τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης 45 δ) Ἡ Εὐρώπη πλουτίζει 50

Γ΄ *Ἡ κοινωνία* 53

α) Ὁ κλῆρος 54 β) Οἱ εὐγενεῖς 56 γ) Ἡ ἀστικὴ τάξη 58 δ) Οἱ χωρικοὶ 62 ε) Τὸ προλεταριάτο 64 ς) Ἡ βρετανικὴ κοινωνία 66

Δ΄ *Ἡ εὐρωπαϊκὴ σκέψη* 69

α) Ἡ παραδοσιακὴ νοοτροπία καὶ ἡ ἀφύπνιση τῆς νεωτερικῆς νοοτροπίας 69 β) Ὁ πειραματικὸς ὀρθολογισμὸς 72 γ) Ὁ θεϊσμός. Τὸ φυσικὸ δίκαιο 74 δ) Ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Γερμανία 76 ε) Ἡ Γαλλία 78 ς) Τὰ γράμματα καὶ οἱ τέχνες 83 ζ) Κοσμοπολιτισμὸς καὶ ἐθνότητες 85

Ε΄ *Τὰ κράτη καὶ οἱ κοινωνικὲς συγκρούσεις* 88

α) Ὁ φωτισμένος ἀπολυταρχισμὸς 88 β) Ἡ Μεγάλη Βρετανία 96 γ) Οἱ Ἡνωμένες Ἐπαρχίες καὶ οἱ πατρίκιοι τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης 99 δ) Ἡ Ἀμερικανικὴ Ἐπανάσταση 101 ε) Ἡ Γαλλία 105 ς) Οἱ κρατικοὶ ἀνταγωνισμοὶ 109

ΒΙΒΛΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΕΛΕΥΣΗ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ

Α΄ *Ἡ ἐξέγερση τῆς ἀριστοκρατίας* 115

α) Ὁ Καλὸν καὶ οἱ πρόκριτοι 115 β) Ὁ Μπριὲν καὶ τὰ παρλαμέντα 117

Β' *Ἡ ἐπανάσταση τῆς ἀστικῆς τάξης* 122

α) Σχηματίζεται τὸ πατριωτικὸ κόμμα 122 β) Ὁ Νεκὲρ καὶ ὁ διπλασιασμὸς τῶν ἑδρῶν 123 γ) Οἱ ἐκλογὲς καὶ τὰ τετράδια παραπόνων 125 δ) Ἡ νίκη τῆς ἀστικῆς τάξης 129 ε) Καλοῦνται οἱ στρατιῶτες 135

Γ' *Ἡ λαϊκὴ ἐπανάσταση* 137

α) Ἡ συγκυρία ἀντιστρέφεται: ἡ οἰκονομικὴ κρίση 137 β) Ὁ «εὐαγγελισμὸς» καὶ ἡ μεγάλη ἐλπίδα 143 γ) Ἡ ἀριστοκρατικὴ συνωμοσία καὶ ἡ ἐπαναστατικὴ νοοτροπία 143 δ) Ἡ ἐπανάσταση στὸ Παρίσι 146 ε) Ἡ ἐπανάσταση τῶν δήμων 149 ϛ) Ἡ ἐπανάσταση τῶν χωρικῶν καὶ ὁ Μεγάλος Φόβος 151 ζ) Ἡ νύχτα τῆς 4ης Αὐγούστου καὶ ἡ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Πολίτη 153 η) Οἱ Ἡμέρες τοῦ Ὀκτωβρίου 156

Δ' *Ἡ χρονιὰ τοῦ Λαφαγιέτ: Ἡ ἀπόπειρα συμβιβασμοῦ ἀποτυχαίνει* 161

α) Ὁ Λαφαγιὲτ καὶ οἱ πατριῶτες 161 β) Ἡ Ἐπανάσταση κερδίζει ἔδαφος 164 γ) Ἡ συνωμοσία τῶν ἀριστοκρατῶν 168 δ) Ἡ ἀποσύνθεση τοῦ στρατοῦ 170

Ε' *Τὸ ἔργο τῆς Συντακτικῆς Συνέλευσης (1789–1791)* 172

α) Οἱ θεμελιώδεις ἀρχὲς τοῦ 1789 172 β) Ἡ ὀργάνωση τῆς κυβέρνησης 180 γ) Ἡ διοικητικὴ ὀργάνωση 182 δ) Τὰ δημόσια οἰκονομικὰ 185 ε) Τὸ οἰκονομικὸ ἔργο τῆς Συντακτικῆς. Ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση 189 ϛ) Ἡ μεταρρύθμιση τοῦ κλήρου 194 ζ) Οἱ ἀποικίες 199 η) Ἡ Γαλλία τὸ 1791 201

ΒΙΒΛΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΗ ΩΣ ΤΟ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΥ

Α' *Ἡ Συντακτικὴ Συνέλευση καὶ ἡ Εὐρώπη* 207

α) Ἡ προπαγάνδα 207 β) Ἡ ἐξάπλωση τῆς Ἐπανάστασης 209 γ) Ἡ ἀντίδραση καὶ τὰ σχέδια γιὰ σταυροφορία 214 δ) Ὁ Λουδοβίκος ΙϚ' καὶ οἱ ἐκπατρισμένοι. Ἡ ἔκκληση στὶς ξένες χῶρες 219 ε) Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Συντακτικῆς Συνέλευσης 223 ϛ) Ἡ εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ 225

Β' *Ἡ φυγὴ τοῦ βασιλιᾶ καὶ ἡ κήρυξη τοῦ πολέμου στὴν Αὐστρία (Ἰούνιος 1791–Ἀπρίλιος 1792)* 233

α) Τὸ ἐπεισόδιο τῆς Βαρὲν καὶ οἱ συνέπειές του στὴ Γαλλία 233 β) Ἡ Διακήρυξη τοῦ Πίλνιτς (27 Αὐγούστου 1791) 237 γ) Ἡ Νομοθετικὴ Συνέλευση καὶ ἡ πολιτικὴ τῶν Γιρονδίνων (Ὀκτώβριος–Δεκέμβριος 1791) 239 δ) Ἡ αὐστροπρωσικὴ συμμαχία (Δεκέμβριος 1791– Ἀπρίλιος 1792) 246 ε) Ἡ κυβέρνηση Ντυμουριὲ καὶ ἡ κήρυξη τοῦ πολέμου (20 Ἀπριλίου 1792) 250.

Γ' *Ἡ δεύτερη γαλλικὴ ἐπανάσταση (Αὔγουστος–Σεπτέμβριος 1792)* 253

α) Ἡ ἀποτυχία τῆς γαλλικῆς ἐπίθεσης (Ἀπρίλιος–Ἰούνιος 1792) 253 β) Οἱ καταβολὲς τῆς δεύτερης ἐπανάστασης 255 γ) Ἡ πτώση τῆς κυβέρνησης Ντυμουριὲ καὶ ἡ ἐξασθένηση τῶν Γιρονδίνων (Ἰούνιος–Αὔγουστος 1792) 258 δ) Ἡ ἐπανάσταση τῆς 10ης Αὐγούστου 1792 261 ε) Ἡ πρώτη Τρομοκρατία (Σεπτέμβριος 1792) 266

Δ' *Ἡ εἰσβολὴ στὴν Πολωνία καὶ στὴ Γαλλία. Ἡ ἐπανάσταση ἀντεπιτίθεται: Βαλμὺ καὶ Ζεμὰπ (Σεπτέμβριος 1792–Ἰανουάριος 1793)* 274

α) Ἡ εἰσβολὴ στὴν Πολωνία καὶ τὸ ζήτημα τῶν ἀποζημιώσεων 274 β) Ὁ στρατὸς τοῦ Συνασπισμοῦ τῶν Δυνάμεων 277 γ) Βαλμὺ (20 Σεπτεμβρίου 1792) 281 δ) Μιὰ κατάκτηση τῆς Δημοκρατίας: Ζεμὰπ (6 Νοεμβρίου 1792) 285 ε) Ὁ δεύτερος διαμελισμὸς τῆς Πολωνίας καὶ ὁ κλονισμὸς τοῦ Συνασπισμοῦ 286

Ε' *Οἱ καταβολὲς τοῦ γενικοῦ Συνασπισμοῦ* 289

α) Οἱ ἀπαρχὲς τῆς Συμβατικῆς. Γιρονδῖνοι καὶ Ὀρεινοὶ 289 β) Ἡ κομματικὴ πάλη καὶ ὁ θάνατος τοῦ βασιλιᾶ (Σεπτέμβριος 1792–21 Ἰανουαρίου 1793) 296 γ) Ὁ πόλεμος προπαγάνδας καὶ οἱ προσαρτήσεις 303 δ) Ἡ ρήξη μὲ τὴν Ἀγγλία 308 ε) Ἡ ρήξη μὲ τὰ κράτη τῆς Μεσημβρινῆς Εὐρώπης 312

ΒΙΒΛΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Ο ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΜΕΧΡΙ ΤΙΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΤΟΥ 1795

Α' *Ὁ εὐρωπαϊκὸς Συνασπισμὸς (1793–1795)* 317

α) Σχηματίζεται ὁ Συνασπισμὸς 317 β) Οἱ πολεμικοὶ στόχοι τῶν συνασπισμένων Δυνάμεων 318 γ) Ὁ Συνασπισμὸς καὶ ἡ Πολωνία (Ἀπρίλιος 1793–Ὀκτώβριος 1794) 321 δ) Ὁ πόλεμος ἐναντίον τῆς Γαλλίας: νίκες καὶ ἀποτυχίες τῶν συνασπισμένων στρατῶν (1793–1794) 324 ε) Ὁ πόλεμος κατὰ θάλασσα καὶ ὁ ἀποικιακὸς πόλεμος 330 ϛ) Ὁ οἰκονομικὸς πόλεμος 334 ζ) Οἱ πολεμικὲς κυβερνήσεις τῶν κρατῶν τοῦ Συνασπισμοῦ 338 η) Ἡ εὐρωπαϊκὴ ἀντίδραση 342

Β' *Τὸ λαϊκὸ κίνημα καὶ ἡ δικτατορία τῆς κοινῆς σωτηρίας (1793)* 350

α) Ἀβράκωτοι, ἀβρακωτισμὸς 350 β) Ἡ κρίση τῆς Ἐπανάστασης (Μάρτιος 1793) 358 γ) Ἡ πτώση τῆς Γιρόνδης. Οἱ Ἡμέρες ἀπὸ 31 Μαΐου ὡς 2 Ἰουνίου 1793 367 δ) Ἡ ἐπαναστατικὴ κρίση τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1793 374 ε) Ἡ ὀργάνωση τῆς Ὀρεινῆς δικτατορίας (Ἰούλιος–Δεκέμβριος 1793) 385 ϛ) Ὁ ἀποχριστιανισμὸς 398 ζ) Οἱ πρῶτες νίκες τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης (Σεπτέμβριος–Δεκέμβριος 1793) 404 η) Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας θριαμβεύει (Δεκέμβριος 1793–Μάιος 1794) 408

Γ' *Ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση (1794)* 415

α) Ἰακωβῖνοι, ἰακωβινισμὸς 416 β) Χαρακτηριστικὰ καὶ ὀργάνωση τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης 424 γ) Ἡ Τρομοκρατία 429 δ) Ἡ οἰκονομικὴ διακυβέρνηση 438 ε) Ἡ κοινωνικὴ πολιτικὴ 448 ϛ) Ὁ στρατὸς τοῦ ἔτους 2 455 ζ) Ἡ νίκη τῆς Ἐπανάστασης (Μάιος–Ἰούλιος 1794) 461 η) Ἡ 9η Θερμιδὸρ (27 Ἰουλίου 1794) 466

Δ' *Ἡ Θερμιδοριανὴ ἀντίδραση καὶ οἱ Συνθῆκες τοῦ 1795* 474

α) Ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση ἐξαρθρώνεται 474 β) Ἡ δημοσιονομικὴ καὶ οἰκονομικὴ κρίση. Λευκὴ Τρομοκρατία 480 γ) Ἡ διπλωματία τῶν Θερμιδοριανῶν 486 δ) Οἱ Συνθῆκες τῆς Βασιλείας καὶ τῆς Χάγης (Ἀπρίλιος–Μάιος 1795) 489 ε) Κιμπερόν. Ἡ 13η Βαντεμιαὶρ τοῦ ἔτους 4 494 ϛ) Ἡ ἐκστρατεία τοῦ 1795 καὶ ἡ προσάρτηση τοῦ Βελγίου 498 ζ) Τὸ Σύνταγμα τοῦ ἔτους 3 499

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΒΙΒΛΙΟ ΠΕΜΠΤΟ
Η ΚΑΤΑΚΤΗΤΙΚΗ ΟΡΜΗ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

Α΄ *Ἡ Εὐρώπη καὶ ἡ Ἐπανάσταση στὰ τέλη τοῦ 1795* 507
α) Οἱ οὐδέτερες καὶ οἱ συνασπισμένες Δυνάμεις 507 β) Οἱ διαθέσεις τῶν Θερμιδοριανῶν 509

Β΄ *Τὸ Πρῶτο Διευθυντήριο* 510
α) Ἐγκαθίσταται τὸ Διευθυντήριο 510 β) Ἡ νομισματικὴ κρίση 513 γ) Ἡ νέα ἀντιιακωβινικὴ ἀντίδραση 517 δ) Οἱ ἐκλογὲς τοῦ ἔτους 5 καὶ ἡ σύγκρουση μεταξὺ Διευθυντηρίου καὶ Συμβουλίων 520

Γ΄ *Τὸ Διευθυντήριο καὶ ὁ Συνασπισμός* 523
α) Ναπολέων Βοναπάρτης 523 β) Οἱ νίκες τοῦ Διευθυντηρίου καὶ ἡ ἄτακτη ὑποχώρηση τῆς Ἀγγλίας 525 γ) Οἱ φθινοπωρινὲς ἀποτυχίες τοῦ 1796 528 δ) Ἡ Αὐστρία παραδίδεται: προανακρούσματα τῆς Συνθήκης τοῦ Λεόμπεν 529 ε) Ἡ ἀγγλικὴ κρίση 531 ϛ) Οἱ ἀλληλένδετες ὄψεις τῆς 18ης Φρουκτιδὸρ 534

Δ΄ *Ἡ 18η Φρουκτιδὸρ καὶ ἡ Συνθήκη τοῦ Καμποφόρμιο* 537
α) Ἡ 18η Φρουκτιδὸρ (4 Σεπτεμβρίου 1797) 537 β) Ἡ Συνθήκη τοῦ Καμποφόρμιο (18 Ὀκτωβρίου 1797) 539

Ε΄ *Τὸ Δεύτερο Διευθυντήριο* 541
α) Ἡ Τρομοκρατία τοῦ Διευθυντηρίου 541 β) Ἡ τρίτη ἀντιιακωβινικὴ ἀντίδραση: 22 Φλορεὰλ τοῦ ἔτους 6 (11 Μαΐου 1798) 545 γ) Τὰ δημόσια οἰκονομικὰ καὶ ἡ ἐθνικὴ οἰκονομία 548

ϛ΄ *Ὁ ἀγγλογαλλικὸς πόλεμος* 551
α) Ἡ Ἀγγλία ἀγωνίζεται 551 β) Τὰ σχέδια τῆς Γαλλίας καὶ τὰ προανακρούσματα τοῦ ἠπειρωτικοῦ ἀποκλεισμοῦ 554 γ) Ἡ ἐκστρατεία τῆς Αἰγύπτου 556

Ζ΄ *Ἡ ἐπέκταση τῆς Ἐπανάστασης* 560
α) Ἡ Ὀλλανδία καὶ ἡ Ἰταλία 561 β) Ἡ Ἐλβετία 563 γ) Τὸ Συνέδριο τῆς Ράσταττ 565 δ) Τὰ ἐπακόλουθα τῆς 22ας Φλορεὰλ τοῦ ἔτους 6 566

Η΄ *Ὁ Δεύτερος Συνασπισμός* 569
α) Οἱ Ρῶσοι στὴ Μεσόγειο 569 β) Ὁ πόλεμος στὴν Ἰταλία: Ἡ Παρθενόπεια Δημοκρατία 570 γ) Ἡ Αὐστρία μπαίνει στὸν πόλεμο. Χαρακτηριστικὰ τοῦ Συνασπισμοῦ 571 δ) Οἱ προετοιμασίες τοῦ Διευθυντηρίου 574 ε) Ἡ ἐκστρατεία τῆς ἄνοιξης τοῦ 1799 575

Θ΄ *Ἡ κρίση τοῦ ἔτους 7 στὴ Γαλλία* 579
α) Ἡ ἡμέρα τῆς 30ῆς Πραιριὰλ τοῦ ἔτους 7 (18 Ἰουνίου 1799) 579 β) Οἱ νόμοι τῶν Ἰακωβίνων 582 γ) Ἡ ὕστατη ἀντιιακωβινικὴ ἀντίδραση 584 δ) Ἡ φθινοπωρινὴ ἐκστρατεία 588

Ι΄ *Ἡ 18η Μπρυμαίρ* 591
α) Οἱ ὀπαδοὶ τῆς συνταγματικῆς ἀναθεώρησης 591 β) Ἡ 18η καὶ ἡ 19η Μπρυμαὶρ τοῦ ἔτους 8 (9 καὶ 10 Νοεμβρίου 1799) 595

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΒΙΒΛΙΟ ΕΚΤΟ
Ο ΚΟΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΕΥΣΗ ΤΟΥ ΝΑΠΟΛΕΟΝΤΑ

Α' *Τὰ ἀποτελέσματα τῆς Ἐπανάστασης στὴ Γαλλία* 601

α) Ἡ καταστροφὴ τῆς παλαιᾶς σωματειακῆς κοινωνίας 601 β) Ἡ νέα κοινωνία 611 γ) Ἡ οἰκονομικὴ ἐλευθερία καὶ ἡ ἰσότητα τῶν δικαιωμάτων 618 δ) Τὸ κράτος 624 ε) Ἡ ἐκκοσμίκευση τοῦ κράτους 628 ϛ) Οἱ δημόσιες ὑπηρεσίες 632 ζ) Ὁ στρατὸς 645 η) Ἡ ἐθνικὴ ἑνότητα 648 θ) Ἡ πνευματικὴ ζωὴ 651 ι) Ἡ φτώχεια καὶ ὁ πόλεμος 658 ια) Τὸ νόημα τῆς 18ης Μπρυμαὶρ 660

Β' *Ἡ ἐξάπλωση τῆς Ἐπανάστασης καὶ ἡ ἀντίδραση* 662

α) Ἡ ἐξάπλωση τῆς Ἐπανάστασης 662 β) Ἡ ἀντίδραση 665 γ) Οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες 669 δ) Ἡ σύγκρουση ἰδεῶν 671

Γ' *Οἱ συνέπειες τοῦ πολέμου: ἡ διεθνὴς πολιτικὴ* 684

α) Ὁ ἀγγλογαλλικὸς πόλεμος 684 β) Ὁ ἠπειρωτικὸς πόλεμος 686

Δ' *Οἱ συνέπειες τοῦ πολέμου: ἡ ἄνοδος τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Μεγάλη Βρετανία καὶ ἡ ἐξάπλωση τῆς Εὐρώπης στὸν κόσμο* 689

α) Τὸ διεθνὲς ἐμπόριο 689 β) Ἡ παραγωγὴ 691 γ) Ἡ ἐξάπλωση τῆς Εὐρώπης 696 δ) Οἱ ἀποικιακὲς αὐτοκρατορίες κλονίζονται 698

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ 701

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 703

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΓΛΩΣΣΑΡΙ 851

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ 862

Οἱ ὑποσέλιδες σημειώσεις σὲ ἀγκύλες εἶναι τοῦ μεταφραστῆ καὶ τῆς ἐπιμελήτριας τῆς ἔκδοσης.

Οἱ ὑποσέλιδες σημειώσεις σὲ ἀγκύλες εἶναι τοῦ μεταφραστῆ καὶ τῆς ἐπιμελήτριας τῆς ἔκδοσης.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΙΣ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΤΗΣ, ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1789 εἶναι βαθύτατα ριζωμένη στὴν ἱστορία τοῦ γαλλικοῦ ἔθνους, τὴν ἐξέλιξη τῆς ὁποίας ἐπιτάχυνε χάρη στὴν οὐσιαστικὴ ἔκβασή της, ἐνῶ δὲν μετέβαλε τὴν κατεύθυνσή της. Ὅπως παρατήρησε ὁ Σατωβριάνδος, ἡ Ἐπανάσταση, ἡ ὁποία ἀρχικὰ ἐξαπολύθηκε ἀπὸ τοὺς «πατρικίους», παρουσιάστηκε ὡς τὸ ὕστατο ἐπεισόδιο τῆς πάλης τῶν ἀριστοκρατῶν ἐναντίον τῆς μοναρχίας τῶν Καπετιδῶν καί, συνεπῶς, ἐπιστέγασε τὴν παλαιότερη ἱστορία τοῦ γαλλικοῦ βασιλείου. Ὡστόσο ἐκεῖνοι ποὺ τὴν ὁλοκλήρωσαν ἦταν οἱ «πληβεῖοι», ἐνῶ ἔφερε στὴν ἐξουσία τὴν ἀστικὴ τάξη: ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη, ἐπέστεψε τὴν προγενέστερη ἱστορικὴ περίοδο, ποὺ εἶχε ὡς κύριο χαρακτηριστικὸ τὴ μακρόχρονη ἐξέλιξη τῆς ἀστικῆς τάξης μέσα στοὺς κόλπους τοῦ φεουδαρχικοῦ κόσμου τὸν ὁποῖο ἡ ἴδια ὑπονόμευσε, ἐνῶ παραλλήλως ἐγκαινίασε τὴ νεότερη ἱστορία τῆς Γαλλίας.

Κανένα ἀπὸ τὰ παραπάνω χαρακτηριστικὰ δὲν ἀπομόνωσε τὴν Ἐπανάσταση ἀπὸ τὶς ἐξελίξεις ποὺ σημειώνονταν στὴν ὑπόλοιπη Εὐρώπη· παντοῦ ἡ διαμόρφωση τῶν κρατῶν πραγματοποιήθηκε εἰς βάρος τῶν φεουδαρχῶν, καὶ ἡ ἄνοδος τῆς ἀστικῆς τάξης τῆς ἐπέτρεψε νὰ κυριαρχήσει ἀργὰ ἢ γρήγορα σὲ ὅλες τὶς χῶρες. Δὲν ἦταν διόλου, ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, ἡ πρώτη ἐπανάσταση ἀπὸ τὴν ὁποία ἐπωφελήθηκε αὐτὴ ἡ τάξη: τὴν ἴδια ἐξέλιξη σηματοδότησαν προηγουμένως οἱ δύο ἐπαναστάσεις τῆς Ἀγγλίας, καθὼς καὶ ἡ Ἀμερικανικὴ Ἐπανάσταση.

Ἡ σημασία τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης ὅμως διευρύνεται ἂν τὴ θεωρήσουμε στὸ πλαίσιο τοῦ γενικοῦ ρεύματος τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀφότου σταμάτησαν οἱ βαρβαρικὲς εἰσβολὲς τοῦ πρώιμου Μεσαίωνα, τὸ κατακτητικὸ πάθος εἶχε ὠθήσει τοὺς Εὐρωπαίους νὰ κατακυριεύσουν ὁλόκληρο τὸν πλανήτη, νὰ ἀνακαλύψουν καὶ νὰ καθυποτάξουν τὶς δυνάμεις τῆς φύσης· ταυτοχρόνως ἑδραιώθηκε μέσα τους ἡ τολμηρὴ ἐπιθυμία νὰ πειθαρχήσουν τὴν οἰκονομία, τὴν κοινωνία καὶ τὰ ἤθη μὲ σκοπὸ τὴν εὐτυχία τοῦ ἀτόμου καὶ τὴν τελειοποίηση τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους. Ἡ ἀστικὴ τάξη τοῦ 1789 ἐγγυήθηκε στὸν λόγιο τὴν ἐλευθερία τῆς ἔρευνας καὶ στὸν παραγωγὸ τὴν ἐλεύθερη ἐπιχείρηση, ἐνῶ παραλλήλως ἀποπειράθηκε νὰ ἐξορθολογίσει τὴν πολιτικὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση. Ἔτσι, ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἀποτέλεσε σταθμὸ στὰ πεπρωμένα τοῦ δυτικοῦ κόσμου.

Ἡ ἀστικὴ τάξη πάντως θὰ μποροῦσε, καθὼς αὐξανόταν ἡ δύναμή της, νὰ συμμετάσχει στὴ διακυβέρνηση τῆς χώρας χωρὶς νὰ ἔρθει σὲ ρήξη μὲ τὴν ἀριστοκρατία. Στὴν Ἀγγλία, ἔπειτα ἀπὸ τὶς ἐπαναστάσεις τοῦ 17ου αἰώνα, οἱ εὐγενεῖς καὶ οἱ ἀστοὶ

συνεταιρίστηκαν γιὰ νὰ μοιραστοῦν τὴν ἐξουσία μαζὶ μὲ τὸν μονάρχη· στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες τὸν κατάργησαν μὲ κοινὴ συμφωνία, ἐνῶ στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα, οἱ δυνάστες, ὑποχωρώντας στὸ ρεῦμα τῆς ἱστορίας, κατόρθωσαν νὰ κρατήσουν τὸν ἔλεγχο τῆς ἐξουσίας κάνοντας διάφορους συμβιβασμούς. Στὴ Γαλλία, ἀντιθέτως, οἱ εὐγενεῖς ἀξίωσαν νὰ ἐπιβληθοῦν στὸν ἡγεμόνα καί, συγχρόνως, νὰ κρατήσουν ὑποχείριό τους τὴν Τρίτη Τάξη (Tiers État): γιὰ νὰ τοὺς πολεμήσει ἡ ἀστικὴ τάξη μεταμορφώθηκε σὲ κήρυκα τῆς ἰδέας τῶν ἴσων δικαιωμάτων καί, μὲ τὴν παρέμβαση τῆς λαϊκῆς πυγμῆς, τὸ Παλαιὸ Καθεστὼς κατέρρευσε ἀπότομα. Ἡ ἀριστοκρατία δὲν ἔχασε μόνο τὰ προνόμιά της ἀλλὰ κι ἕνα μέρος τοῦ πλούτου ποὺ κατεῖχε καί, κατὰ συνέπεια, ἕνα μέρος τῆς κοινωνικῆς ἐξουσίας της. Οἱ βιοτέχνες καὶ οἱ χωρικοὶ ὅμως, οἱ ὁποῖοι ὑποστήριξαν σ' αὐτὴν τὴ μάχη τοὺς προκρίτους, ὅταν ὁπλίστηκαν μὲ τὴν ἀρχὴ τῶν ἴσων δικαιωμάτων τὴν ἔστρεψαν ἐναντίον τους· ἔτσι ἡ Ἐπανάσταση ὁδήγησε κάποια στιγμὴ στὴν πολιτικὴ δημοκρατία, κι ἔπειτα σὲ ἕνα προείκασμα τῆς κοινωνικῆς δημοκρατίας.

Μὲ αὐτὲς τὶς ἀπότομες μεταλλαγές, ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἐπιτάχυνε τὶς ἐξελίξεις καὶ ἀφύπνισε ἐνθουσιώδεις ἐλπίδες πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς χώρας, ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, προκάλεσε τὶς βίαιες ἀντιδράσεις τῶν βασιλιάδων καὶ τῶν ἀριστοκρατῶν ποὺ ἀπείλησε. Ἑπομένως, ἀπὸ τὸ 1789 ὥς τὸ 1815 ἡ ἱστορία ὅλων τῶν χωρῶν ποὺ εἶχαν εὐρωπαϊκὴ κουλτούρα σὲ μεγάλο βαθμὸ περιστράφηκε γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ μεγαλειῶδες γεγονός.

Ἔκτοτε ἡ Ἐπανάσταση δὲν ἔπαψε νὰ ἀσκεῖ ἐπίδραση στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. Ἂν ὅμως ἐμεῖς τείνουμε σήμερα νὰ τὴ θεωροῦμε, γι' αὐτὸν τὸ λόγο, ὡς ἕνα κεφάλαιο τῆς ἱστορίας ὁλόκληρου τοῦ κόσμου, ἂς μὴ φανταστοῦμε πὼς τῆς εἶχε ἀποδοθεῖ ἡ ἴδια σημασία κατὰ τὴν περίοδο ποὺ μελετᾶ τὸ βιβλίο μας. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἕνα σημαντικὸ τμῆμα τῆς ὑδρογείου βρισκόταν ἐκτὸς τῆς ἐπιρροῆς τῶν Εὐρωπαίων: οἱ μεγάλοι πολιτισμοὶ ποὺ ἀναπτύχθηκαν ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ Ἰσλάμ, ὅπως καὶ οἱ πολιτισμοὶ τῆς Ἰνδίας, τῆς Κίνας καὶ τῆς Ἰαπωνίας, γιὰ τὴν ὥρα ἔμεναν κλειστοὶ στὸ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀνθρωπότητας ἐκεῖνο τὸν καιρὸ ἀγνοοῦσε τὴ φωτιὰ ποὺ εἶχε ξεσπάσει σὲ μιὰ γωνιὰ τῆς γῆς, ἢ δὲν ἔνιωθε τὴν ἔντασή της. Σήμερα βλέπουμε νὰ συντελεῖται μπροστὰ στὰ μάτια μας ἡ ἑνότητα τοῦ πλανήτη: μόνον ὅταν αὐτὴ ἐπιτευχθεῖ θὰ ἀρχίσει ἡ πραγματικὴ παγκόσμια ἱστορία.

Βιβλιο Πρωτο

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

Η ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΟΙ ΝΕΟΙ ΚΟΣΜΟΙ

Η ΚΑΤΑΚΤΗΤΙΚΗ ΟΡΜΗ τῆς Εὐρώπης, τόσο ἔκδηλη σὲ ὅλα τὰ πεδία ἤδη ἀπὸ τὸν 12ο αἰώνα, ἐπιτακτικὴ πλέον κατὰ τὸν 16ο καὶ κατόπιν φυλακισμένη ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ καὶ τὴ μοναρχικὴ ἀντίδραση, ἐντέλει ἔσπασε τὶς ἁλυσίδες της κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 18ου αἰώνα, τοῦ Μεγάλου Αἰώνα, ὅπως τὸν ἀποκαλοῦσε ὁ Μισελέ, ὁ ὁποῖος ἦταν ὁπωσδήποτε ὁ αἰώνας τῆς ἀληθινῆς Ἀναγέννησης. Ἀξίζει νὰ ἀνασκοπήσουμε, προτοῦ προχωρήσουμε στὸ θέμα μας, πόσες προόδους πραγματοποίησε ἡ Εὐρώπη στὴν ἐξερεύνηση καὶ στὴν κατακυρίευση τῆς οἰκουμένης, καθὼς καὶ τοὺς φραγμούς, σχετικὰ στενοὺς ἀκόμη, οἱ ὁποῖοι ἐξακολουθοῦσαν νὰ περιορίζουν τὴν ἐπέκτασή της.

α) Ἡ γνώση τοῦ πλανήτη

Ἡ ἐξερεύνηση τῶν θαλασσῶν, ἡ ὁποία εἶχε περισταλεῖ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 17ου αἰώνα, ἀπέκτησε νέα πνοὴ καὶ ὀργανώθηκε χάρη στὴν ὤθηση τῆς ἐπιστήμης καὶ μὲ τὴ συνδρομὴ τῆς τεχνικῆς. Ἀνάμεσα στοὺς μεγάλους νεωτερισμοὺς τῆς ἐποχῆς, συγκαταλεγόταν ὁ καθορισμὸς τῶν γεωγραφικῶν συντεταγμένων, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐξαρτιόνταν ἐξίσου ἡ ναυσιπλοΐα, ἡ μέτρηση τῶν διαστάσεων τοῦ πλανήτη καὶ ἡ χαρτογράφηση. Τότε ἄρχισε νὰ ἐξακριβώνεται τὸ γεωγραφικὸ πλάτος μὲ τὰ ναυτικὰ ὄργανα ποὺ εἶχαν τελειοποιηθεῖ προσφάτως, ὅπως ἡ πυξίδα καὶ ὁ ἑξάντας, καθὼς καὶ μὲ τὴ μέθοδο τοῦ κύκλου τοῦ Μπορντά· ἡ κατασκευὴ τοῦ χρονομέτρου καὶ τῶν ναυτικῶν ρολογιῶν, ὅπως καὶ ἡ κατάστρωση πινάκων τῶν οὐράνιων σωμάτων ἀπὸ τοὺς ἀστρονόμους, ἐπέτρεψαν ἐπίσης νὰ ὑπολογιστεῖ τὸ γεωγραφικὸ μῆκος τὸ ὁποῖο μέχρι τότε προσεγγιζόταν κατ' ἐκτίμηση. Ἔτσι σημειώθηκε μιὰ ἀληθινὴ ἐπανάσταση.

Ὁ πλοίαρχος Κούκ, μὲ τὴ δεύτερη ἀποστολή του ἡ ὁποία διάρκεσε ἀπὸ τὸ 1772 ὥς τὸ 1776, κατέρριψε τὴν ὑπόθεση πὼς ὑπῆρχε μιὰ τεράστια ἤπειρος γύρω ἀπὸ τὸν Νότιο Πόλο. Τὴν ἴδια ἐποχή, συνεχιζόταν ἡ ἐξερεύνηση τοῦ Εἰρηνικοῦ Ὠκεανοῦ —ποὺ καλύπτει τὸ ἕνα τρίτο τῆς ἐπιφάνειας τῆς γῆς— στὸν ὁποῖο ἀφιέρωσε ὁ πλοίαρχος Κοὺκ τὸ πρῶτο καὶ τὸ τρίτο ταξίδι του, ἐνῶ ὁ Λὰ Περοὺζ περιέπλευσε τὶς ἀμερικανικὲς καὶ τὶς ἀσιατικὲς ἀκτές του. Μυριάδες νησιὰ ἀνακαλύφθηκαν· ἀπέμενε νὰ καταμετρηθοῦν καὶ νὰ ἐξερευνηθοῦν, κι ἐπιπλέον ἐκκρεμοῦσε ἀκόμη ἡ ἐξερεύνηση τῶν ἀρκτικῶν πολικῶν περιοχῶν, καθὼς καὶ τῶν δύο ἀρκτικῶν θαλάσσιων περασμάτων, τοῦ βορειοανατολικοῦ καὶ τοῦ βορειοδυτικοῦ.

Περισσότερο δύσκολη ἀποδείχτηκε ἡ διείσδυση στὶς ἠπειρωτικὲς ἐκτάσεις, οἱ ὁποῖες ἀποκαλύπτονταν μὲ βραδύτερο ρυθμό. Οἱ Καναδοὶ ἔφτασαν μέχρι τὴ λίμνη Οὐίννιπεγκ καὶ τὴ Λίμνη τῶν Σκλάβων, καθὼς καὶ στὸν ποταμὸ Κολούμπια, ἐνῶ διασχίζοντας τὰ Βραχώδη Ὄρη βγῆκαν στὸν κόλπο τῆς Νούτκα ὅπου συνάντησαν τοὺς Ρώσους ποὺ εἶχαν κατέβει ἀπὸ τὴν Ἀλάσκα, καθὼς καὶ τοὺς Ἰσπανοὺς οἱ ὁποῖοι ἔφτασαν ἀπὸ τὴν Καλιφόρνια. Στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες οἱ καταληψίες (squatters) εἶχαν ἀρχίσει νὰ εἰσχωροῦν στὶς κοιλάδες τοῦ Ὀχάιο· ἀντιθέτως, οἱ ἐκτάσεις ποὺ χώριζαν τὸν Μισσισσιπὴ ἀπὸ τὴν Καλιφόρνια παρέμεναν ὁλότελα ἀνεξερεύνητες. Ἀκόμη λιγότερα πράγματα ἦταν γνωστὰ γιὰ τὴν Ἀμαζονία· ὅσο γιὰ τὴν Ἀσία, μονάχα γενικότητες μποροῦσαν νὰ εἰπωθοῦν. Ἡ Ἀφρική, τέλος, πέρα ἀπὸ τὰ μεσογειακὰ παράλιά της καλυπτόταν ἀπὸ σκοτάδι. Δὲν εἶχαν κατασκευαστεῖ ἀκόμη μηχανὲς ποὺ νὰ καταβροχθίζουν τὶς ἀποστάσεις: ἡ γῆ παρέμενε ἀπέραντη καὶ τὸ μυστήριο ἐξακολουθοῦσε νὰ αἰωρεῖται πάνω ἀπὸ τεράστιες ἐκτάσεις. Καθὼς ὅμως ἀποκαλυπτόταν σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸ περίγραμμα τῶν ὠκεανῶν καὶ τῶν ἠπείρων, ἀναδυόταν βαθμηδὸν ἀπὸ τὴ σκιὰ ἡ ὄψη τῆς ὑδρογείου· ἤδη στὴ Γαλλία ὁ Μεσαίν, ὁ Ντελάμπρ καὶ ὁ Λαλάντ ἐπιχειροῦσαν νὰ μετρήσουν τὸν μεσημβρινό.

β) Μοιράζονται οἱ νέοι κόσμοι

Γιὰ τὴν ὥρα, παρόμοιες πρόοδοι δὲν ἄλλαζαν τὴ μοίρα τῆς Εὐρώπης ὅσο τὴν εἶχαν ἀλλάξει οἱ ἀνακαλύψεις τοῦ 15ου καὶ τοῦ 16ου αἰώνα: ἐκεῖνες τῆς εἶχαν προσφέρει τὴν ὑπερπόντια αὐτοκρατορία, ἡ ὁποία μὲ τὸν σύμφυτο κατακερματισμό της ἀντανακλοῦσε τὶς διαιρέσεις τῶν κυριάρχων της. Ἡ Εὐρώπη, ὅσο κι ἂν ἔδινε στοὺς νέους κόσμους τὴν ἐντύπωση τοῦ ἑνιαίου κατακτητῆ, δὲν τοὺς ἀντέτασσε τὴν ἴδια ἑνότητα μὲ τὴν ὁποία εἶχε ἀντιμετωπίσει τὸ Ἰσλὰμ τὸν καιρὸ τῶν πρώτων σταυροφοριῶν. Παρέμενε βεβαίως χριστιανική, ἀλλὰ οἱ θρησκευτικὲς διαφοροποιήσεις ὁλοένα καὶ χειροτέρευαν: ἡ Ἀνατολὴ ὀρθόδοξη, ὁ Βορρὰς προτεσταντικός, ὁ Νότος καθολικός, τὸ Κέντρο μεικτὸ —καὶ παντοῦ λιμπερτίνοι. Ἡ ἐσωτερικὴ διαμάχη τῆς Δύσης παρουσιαζόταν ἀκόμη ἐντονότερη ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς πολιτικῆς: ἡ συγκρότηση τῶν μεγάλων δυναστικῶν δυνάμεων, ἡ ὁποία ἐπεκτάθηκε πρὸς τὰ ἀνατολικὰ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 18ου αἰώνα, σήμαινε πὼς ἦταν ἀδύνατον νὰ ὑπάρξει ἑνιαία πολιτικὰ Εὐρώπη ἐφόσον κάτι τέτοιο θὰ συγκρουόταν ἀναπόδραστα μὲ τὸν πόθο τῆς δύναμης ποὺ διέπνεε ὅσες δυναστεῖες ἔχτιζαν τὰ μεγάλα αὐτὰ κράτη. Ἡ ἀνακάλυψη τῶν νέων κόσμων διεύρυνε τὸ πεδίο τῶν δυναστικῶν ἀνταγωνισμῶν καὶ εἶχε διπλὸ ἀποτέλεσμα. Ἀφενός, προστέθηκαν στοὺς ἠπειρωτικοὺς πολέμους οἱ ἀδιάκοπες ναυτικὲς καὶ ἀποικιακὲς διαμάχες, οἱ ὁποῖες γίνονταν ὅλο καὶ πιὸ περίπλοκες· ἀφετέρου, ἡ νέα διανομὴ ὠφέλησε ἀποκλειστικὰ τὶς Δυνάμεις ποὺ βρίσκονταν πλησιέστερα στὸν Ἀτλαντικὸ ἢ βρέχονταν ἀπὸ αὐτόν, ἐνῶ μὲ τὴν ὤθηση ποὺ δέχτηκε ἡ οἰκονομία τους ἐνίσχυσε τὴν ὑπεροχὴ τῆς Δύσης. Ἡ εὐημερία λοιπόν, ἂν ὄχι πάντοτε καὶ ὁ πολιτισμός, προόδευε μὲ βραδύτερο ρυθμὸ ὅσο ἀπομα-

κρυνόταν κανεὶς ἀπὸ τὸν Ἀτλαντικὸ Ὠκεανό. Καθὼς ἡ Μεσόγειος ἀπώλεσε τὸ μονοπώλιο τῶν σχέσεων μὲ τὴν Ἀσία, οἱ ἀκτές της ἔπαψαν νὰ εἶναι τὸ ζωτικὸ κέντρο τῆς οἰκουμένης ποὺ ἦταν ἄλλοτε, ἀφοῦ μάλιστα ἀνῆκαν ἐν μέρει στὸ Ἰσλάμ, ἐνῶ οἱ φυσικοὶ πόροι ποὺ διέθετε ὑστεροῦσαν κατὰ πολὺ σὲ σύγκριση μ' ἐκείνους τῆς Δύσης. Ὁ δρόμος ποὺ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὴ Βενετία στὴ Βρύγη καὶ στὴν Ἀμβέρσα, διασχίζοντας τὶς Ἄλπεις στὴ διάβαση τοῦ Μπρέννερ καὶ περνώντας ἀπὸ τὴν Αὐγούστα καὶ ἀπὸ τὴν κοιλάδα τοῦ Ρήνου, χρησίμευε πλέον μόνον γιὰ τὸ περιφερειακὸ ἐμπόριο. Ἡ ὑπεροχὴ ποὺ ἀπολάμβαναν προηγουμένως ἡ Ἰταλία καὶ ἡ Γερμανία στὴν εὐρωπαϊκὴ οἰκονομία ἐξανεμίστηκε: καμιά τους δὲν πῆρε μερίδιο ἀπὸ τοὺς νέους κόσμους. Ὡστόσο ἡ Ἰταλία διατήρησε ἕνα μέρος τοῦ πλούτου ποὺ εἶχε συσσωρεύσει, ἐνῶ ἡ Γερμανία ἐρειπώθηκε ἀπὸ τὸν Τριακονταετὴ Πόλεμο καὶ δὲν κατόρθωσε νὰ ἀναγεννηθεῖ παρὰ μόνο κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰώνα. Ἀκόμη περισσότερο ὑπέφερε ἡ ἀνατολικὴ Εὐρώπη, ἡ ὁποία δὲν εἶχε ἄλλη πρόσβαση στὸ διεθνὲς ἐμπόριο παρὰ μέσω τῆς Βαλτικῆς: ἡ καθυστέρησή της σὲ σχέση μὲ τὴ Δύση ἐπιτάθηκε καί, παρ' ὅλες τὶς προσπάθειες ποὺ κατέβαλε ἡ φωτισμένη δεσποτεία τοῦ 18ου αἰώνα, ἔμεινε φτωχή. Δὲν εἶχε περάσει πολὺς καιρὸς ἀπὸ τότε ποὺ ἀποφασίστηκε νὰ γίνουν δεκτοὶ ὡς Εὐρωπαῖοι οἱ σχισματικοὶ Μοσχοβίτες, καὶ κανένας δὲν ἀμφέβαλλε πὼς προετοίμαζαν καὶ αὐτοὶ μιὰ ἀποικιακὴ αὐτοκρατορία καταλαμβάνοντας τὴ Σιβηρία· ὁλόκληρη ἡ ρωσικὴ Ἀσία ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀριθμεῖ μόλις μισὸ ἑκατομμύριο κατοίκους.

Δύο συνέπειες τῆς ἐσωτερικῆς ποικιλομορφίας τῆς Εὐρώπης, καθὼς καὶ τῆς πολεμόχαρης ἀναρχίας ποὺ τὴ μάστιζε, φανερώθηκαν καθὼς ἔδυε τὸ Παλαιὸ Καθεστώς. Ὁ διαμοιρασμὸς τοῦ κόσμου δὲν εἶχε ἁπλῶς μεταβληθεῖ σὲ σχέση μὲ τὸν 16ο αἰώνα: ἦταν φανερὸ πὼς οἱ ἀποικιακὲς αὐτοκρατορίες ἀπειλοῦνταν ἀπὸ ἐσωτερικὴ ἀποσύνθεση, ἔστω κι ἂν παρέμενε ἀναμφισβήτητη ἡ εὐρωπαϊκὴ κυριαρχία. Μολονότι δὲν ἔπαψαν νὰ ἐπεκτείνονται, οἱ διαμάχες μεταξὺ τῶν ἡγετῶν τους ἐπιβράδυναν τόσο πολὺ τὴν ἐπέκτασή τους ὥστε ἡ πλειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς διέφευγε ἀπὸ τὸ ζυγό τους.

γ) Οἱ ἀποικιακὲς αὐτοκρατορίες

Ἡ Πορτογαλία καὶ ἡ Ὀλλανδία, αὐτὲς οἱ μικροσκοπικὲς μητροπόλεις, δὲν διατηροῦσαν πλέον παρὰ μόνον ἐλάχιστα τμήματα τῶν παλαιότερων κτήσεών τους. Ἡ πρώτη κατεῖχε τὴ Βραζιλία καὶ ὁρισμένους παραλιακοὺς ἐμπορικοὺς σταθμοὺς στὴν Ἀφρικὴ καὶ στὴν Ἀσία· ἡ δεύτερη κατεῖχε μερικὰ νησιὰ τῶν Ἀντιλλῶν, ἕνα τμῆμα ἀπὸ τὶς Γουιάνες τῆς Νοτίου Ἀμερικῆς, τὸ Ἀκρωτήριο τῆς Καλῆς Ἐλπίδας, τὴν Κεϋλάνη καὶ κυρίως τὴν Ἰάβα καὶ τὶς Μολοῦκες Νήσους. Ἡ Ἰσπανία, ἀντιθέτως, εἶχε περισώσει τὴν κυριαρχία της, καὶ μάλιστα κατόρθωσε νὰ τὴν ἐπεκτείνει καταλαμβάνοντας τὴν Καλιφόρνια, ὅπου μόλις γεννιόταν ἡ πόλη τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου, κι ἐπίσης ἀποκτώντας τὴ Λουιζιάνα, ἡ ὁποία τῆς προσέφερε τὶς ἐκβολὲς

τοῦ Μισσισσιπῆ καὶ τὴ Νέα Ὀρλεάνη: κατεῖχε λοιπὸν ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη τὶς ἀκτὲς τοῦ Κόλπου τοῦ Μεξικοῦ καὶ τῆς Καραϊβικῆς Θάλασσας, καθὼς καὶ δύο ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα νησιὰ τῆς τελευταίας, τὰ διαμάντια τοῦ καραϊβικοῦ ἀρχιπελάγους, τὴν Κούβα καὶ τὸν Ἅγιο Δομίνικο. Ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Γαλλία, οἱ ὁποῖες ἔφτασαν τελευταῖες, διαμφισβητοῦσαν τὴ νομὴ τῆς Βορείου Ἀμερικῆς, τῆς Ἰνδίας καὶ τῶν Μικρῶν Ἀντιλλῶν. Στὴ σύγκρουση ὑπέκυψε τελικὰ ἡ Γαλλία καὶ δὲν τῆς ἀπέμειναν παρὰ μόνον ἡ νῆσος Μαυρίκιος τοῦ Ἰνδικοῦ Ὠκεανοῦ (Ἲλ-ντὲ-Φρὰνς) καὶ οἱ γαλλικὲς Ἀντίλλες —ἡ Ἀιτή, ἡ Μαρτινίκα καὶ ἡ Γουαδελούπη· τὸ 1783 ἀνέκτησε τὴν Ἁγία Λουκία, τὸ Τομπάγκο καὶ τοὺς ἐμπορικοὺς σταθμοὺς ποὺ κατεῖχε παλαιότερα στὴ Σενεγάλη. Διατήρησε λοιπόν, παρ' ὅλες τὶς ἀπώλειές της, ἕνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν παραγωγὴ τῆς ζάχαρης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ νεότευκτη Βρετανικὴ Αὐτοκρατορία φάνηκε νὰ κλονίζεται ἀπὸ τὴν ἀπόσχιση τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, ἐνῶ ἡ κατάκτηση τῆς Ἰνδίας δήλωνε μιὰ περίοδο ἀνάπαυλας. Ἡ Ἀγγλία εἶχε ἤδη πάρει στὰ χέρια της τὴ Βεγγάλη καὶ εἶχε μετατρέψει σὲ φόρου ὑποτελὴ τὴν Οὔδη· ἡ βρετανικὴ Καλκούτα ὑπέταξε τὴ Βομβάη καὶ τὸ Μαδράς, ἀλλὰ ὁ Κορνουώλλις, ὁ διάδοχος τοῦ Οὐῶρρεν Χέιστινγκς, ἐστίασε τότε τὸ ἐνδιαφέρον του στὶς διοικητικὲς μεταρρυθμίσεις. Κάνοντας ἐπίδειξη φιλειρηνικῶν διαθέσεων ἀρνήθηκε νὰ ὑποστηρίξει τὸν νιζάμη τῆς Χαϊντεραμπὰντ ὅταν τοῦ ἐπιτέθηκε ὁ Τιππού, ὁ ἄρχοντας τῆς Μυσόρης. Ἐξίσου ἐπικίνδυνη μὲ τὸν τελευταῖο φαινόταν καὶ ἡ συνομοσπονδία τῶν φεουδαρχῶν Μαχραττῶν, ἡ ὁποία βρέθηκε ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Σιντιά, ποὺ εἶχε ἀναγνωριστεῖ ἀπὸ τὸν Μεγάλο Μογγόλο ὡς κληρονομικὸς τοποτηρητής του. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ Μεγάλη Βρετανία ἐπιβαλλόταν μὲ τὴν ἄνοδό της στὴν Εὐρώπη.

Ὅλες οἱ αὐτοκρατορίες ἐκμεταλλεύονταν τὶς κτήσεις τους ἐφαρμόζοντας τὸν ἴδιο ὠμὸ μερκαντιλισμό. Κάθε μητρόπολη ἀποσποῦσε ἀπὸ τὶς ἀποικίες της ὅσα προϊόντα τῆς ἔλειπαν, καὶ τοὺς ἔστελνε ἕνα μέρος τῶν ἐξαγωγῶν της· οἱ μητροπόλεις εἶχαν ἀναγάγει σὲ ἀπαράβατη ἀρχὴ τὴν ἀπαγόρευση τοῦ ἀποικιακοῦ ἐμπορίου μὲ ἄλλες χῶρες κι ἐπίσης ἀπαγόρευαν στὶς ἀποικίες τους νὰ ἀναπτύξουν καλλιέργειες ἢ βιοτεχνίες οἱ ὁποῖες ἀνταγωνίζονταν τὶς δικές τους. Τοὺς ἐπέβαλλαν νὰ χρησιμοποιοῦν σὲ ὅλες τὶς μεταφορὲς πλοῖα τῆς μητρόπολης· αὐτὸ ἦταν τὸ «ἀποκλειστικὸ προνόμιο», ὅπως τὸ ὀνόμαζαν στὴ Γαλλία. Ἑπομένως ἡ Εὐρώπη βρῆκε στὶς ὑπερπόντιες κτήσεις της, ἐκτὸς ἀπὸ δέσμιους πελάτες τῶν προϊόντων της, δύο ἀπαραίτητους πόρους χάρη στοὺς ὁποίους ἀναζωογόνησε τὴν οἰκονομία της: τὰ πολύτιμα μέταλλα καὶ τὰ τροπικὰ προϊόντα.

Ἡ Λατινικὴ Ἀμερικὴ προμήθευε τὰ τρία τέταρτα τῆς παγκόσμιας παραγωγῆς χρυσοῦ καὶ πάνω ἀπὸ τὰ ἐννέα δέκατα τοῦ λευκοῦ μετάλλου. Ἀφότου ἄρχισαν νὰ ἐξαντλοῦνται τὰ ὀρυχεῖα τοῦ Ποτοσί, ὁ ἄργυρος ἐρχόταν κυρίως ἀπὸ τὸ Μεξικό· ἡ παραγωγὴ ἀσημιοῦ ἔκανε ἅλματα μετὰ τὸ 1760, καθὼς ἄνοιγαν νέα μεταλλεῖα κι ἐπίσης χάρη στὴν πτώση κατὰ τὸ ἥμισυ τῆς τιμῆς τοῦ ὑδραργύρου ἀφότου ἀναδιοργάνωσαν οἱ Γερμανοὶ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν ὀρυχείων τῆς πόλης Ἀλμαδὲν στὴν Ἰσπανία. Ἔφτασε στὸ ἀπόγειο μεταξὺ τοῦ 1780 καὶ τοῦ 1800, ὅταν παράγονταν

σχεδὸν ἐννιακόσιοι τόνοι ἀργύρου ἐτησίως. Ἀπεναντίας μειώθηκε ἡ ἐξόρυξη τοῦ χρυσοῦ, γιὰ τὴν ὁποία ἐξακολουθοῦσαν νὰ χρησιμοποιοῦν τὴ μέθοδο τῶν διαδοχικῶν πλύσεων, παρ' ὅλη τὴν ὤθηση ποὺ τῆς ἔδωσε ἡ ἀνακάλυψη νέων φλεβῶν στὴ Βραζιλία καὶ στὴν Ἀφρική, στὴν ἀκτὴ τῆς Γουινέας.

Παραλλήλως ἀναπτυσσόταν ἡ καλλιέργεια τῶν εἰδῶν διατροφῆς. Ἡ κτηνοτροφία ἐπεκτεινόταν ὁλοένα καὶ περισσότερο στὴ νοτιοαμερικανικὴ πάμπα· τὰ δέρματα ἐξάγονταν στὴ μητρόπολη καὶ ἄρχισε νὰ εὐημερεῖ τὸ λιμάνι τοῦ Μπουένος Ἄιρες, τὸ ὁποῖο ἐγκαινιάστηκε τὸ 1778. Ἐκεῖνες ὅμως ποὺ ἐνδιέφεραν πραγματικὰ τοὺς Εὐρωπαίους ἦταν οἱ τροπικὲς καλλιέργειες, πάνω ἀπ' ὅλα τὸ ζαχαροκάλαμο, ἀλλὰ καὶ ὁ καφές, τὸ κακάο, τὸ βαμβάκι καὶ τὸ ἰνδικὸ (λουλάκι), καθὼς καὶ ὁ καπνός. Στὶς ἐξαγωγὲς τῶν ἰσπανικῶν ἀποικιῶν προστέθηκαν ἡ ζάχαρη, ὁ καφὲς καὶ τὸ βαμβάκι τῆς Βραζιλίας. Ἡ τοπικὴ χλωρίδα συμπλήρωνε τὰ φορτία τῶν πλοίων: βανίλια, κινίνο, ἐρυθρόξυλο καὶ ἀκαζού. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐργατικῆς δύναμης τὸ παρεῖχαν οἱ Ἰνδιάνοι, δέσμιοι τῶν περιορισμῶν διαμονῆς καὶ τῆς καταναγκαστικῆς ἐργασίας ποὺ τοὺς ἐπέβαλλαν· θεωρητικῶς, ὁ Κάρολος Γ' τῆς Ἰσπανίας τοὺς ἀπελευθέρωσε ἀπὸ τὴ *μίτα* στὰ ὀρυχεῖα καὶ ἀπὸ τὴν *ενκομιέντα*, ἡ ὁποία ἐπέτασσε τὴν καταναγκαστικὴ συνένωση τῶν συνοικισμῶν τους προκειμένου νὰ δημιουργηθοῦν φυτεῖες. Στὴν πραγματικότητα, οἱ συνθῆκες τῆς μισθωτῆς ἐργασίας ποὺ κυριαρχοῦσαν στὶς κτήσεις τοῦ ἰσπανοῦ μονάρχη δὲν διέφεραν ἀπὸ τὴ δουλεία· ἦταν φανερὸ αὐτὸ στὸ παράδειγμα τῶν ἐργασιῶν τῆς γῆς, τῶν πεόνων τοῦ Μεξικοῦ. Ἐπιπλέον, οἱ αὐτόχθονες ὑποχρεώνονταν νὰ πληρώνουν ἄμεσους φόρους, ἐνῶ οἱ διάφοροι κρατικοὶ ἀξιωματοῦχοι τοὺς ἀνάγκαζαν νὰ ἀγοράζουν ὅποιο βιοτεχνικὸ προϊὸν τῆς Εὐρώπης ἤθελαν νὰ προωθήσουν. Καθὼς πολλοὶ Ἰνδιάνοι δραπέτευαν γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὴν καταπίεση —στὴ σαβάνα, στὰ βουνὰ καὶ στὰ δάση— ἄρχισαν νὰ χρησιμοποιοῦνται συμπληρωματικὰ καὶ μαῦροι δοῦλοι, οἱ ὁποῖοι ἦταν ἄλλωστε περισσότερο ἀνθεκτικοί. Σύμφωνα μὲ τὸν Γουλιέλμο φὸν Χοῦμπολτ, οἱ τελευταῖοι δὲν ἦταν ἰδιαιτέρως πολυάριθμοι: ἀπὸ τὰ δεκαέξι ἑκατομμύρια ποὺ ἀπάρτιζαν τὸν πληθυσμὸ τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς κατὰ τοὺς ὑπολογισμούς του, οἱ μαῦροι ἀποτελοῦσαν τὸ 5% τοῦ συνόλου ἔναντι τοῦ 47% τῶν Ἰνδιάνων —στὰ παραπάνω ποσοστὰ ὅμως ἔπρεπε νὰ προστεθεῖ ἐπίσης τὸ 32% ποὺ προερχόταν ἀπὸ «φυλετικὲς ἐπιμειξίες».

Οἱ τροπικὲς καλλιέργειες κυριαρχοῦσαν ἀδιαμφισβήτητα σὲ ὅσες περιοχὲς δὲν ὑπῆρχαν ὀρυχεῖα —στὶς Ἀντίλλες, στὴ Λουιζιάνα καὶ στὴν ἀτλαντικὴ ἀκτὴ τῆς Βορείου Ἀμερικῆς ἡ ὁποία ἐκτεινόταν ἀπὸ τὴ Φλόριδα μέχρι τὸ Μαίρυλαντ· τὸ ἴδιο ἴσχυε καὶ στὶς Νήσους Μασκαρένιας. Ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ζάχαρης καὶ τοῦ καφέ, γιὰ παράδειγμα, προερχόταν ἀπὸ τὶς Ἀντίλλες: οἱ Ἄγγλοι καὶ οἱ Γάλλοι ἀναγνώριζαν ζηλόφθονα πὼς αὐτὰ «τὰ Νησιά», ποὺ τὰ κατεῖχε ἡ Ἰσπανία, ἦταν οἱ πολυτιμότερες ἀπ' ὅλες τὶς ἀποικίες. Οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐξάγουν καπνό, ἀλλὰ ὄχι ἀκόμη βαμβάκι: ἡ ποικιλία sea island ἄρχισε νὰ καλλιεργεῖται μόλις τὸ 1786. Τόσο στὶς Ἀντίλλες, ὅπου εἶχαν ἐξολοθρευτεῖ ὁλότελα οἱ αὐτόχθο-

νες Καραΐβες, ὅσο καὶ στὶς ἠπειρωτικὲς κτήσεις ὅπου οἱ ἄποικοι ἀπωθοῦσαν τοὺς Ἰνδιάνους πρὸς τὴν ἐνδοχώρα, ὁλόκληρη ἡ οἰκονομία κατέληξε νὰ στηρίζεται στὴ δουλεία τῶν μαύρων. Ὁ Χοῦμπολτ ὑποστήριζε πὼς οἱ τελευταῖοι ἀποτελοῦσαν τὸ 40% τοῦ πληθυσμοῦ τῶν Ἀντιλλῶν, *ἀλλὰ αὐτὸ τὸ ποσοστὸ φαίνεται* μᾶλλον μικρὸ σὲ σύγκριση μὲ τὸ 85% ποὺ ἀποτελοῦσαν οἱ μαῦροι στὰ γαλλικὰ νησιά, σύμφωνα μὲ τὸν Νεκέρ· στὴ Λουιζιάνα ἀριθμοῦσαν τὸ 50% τῶν κατοίκων, ἐνῶ στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες ἔφταναν, ἂν δεχτοῦμε τοὺς μετριοπαθέστερους ὑπολογισμούς, τὸ μισὸ ἑκατομμύριο.

Τὸ 1790 ὑπολογιζόταν πὼς οἱ δουλέμποροι, οἱ «négriers» ὅπως ὀνομάζονταν στὰ γαλλικά, ὁδηγοῦσαν κάθε χρόνο στὴν Ἀμερικὴ ἑβδομήντα τέσσερις χιλιάδες δούλους. Οἱ ἐπιδρομὲς τῶν Εὐρωπαίων ἀποδεκάτιζαν τὴν Ἀφρική, τὴν πηγὴ ἀπ' ὅπου ἐρχόταν αὐτὸς ὁ «ἔβενος» τοῦ Νέου Κόσμου, ἐνῶ ἕνα μέρος τῶν μαύρων δούλων *ποὺ φορτώνονταν στὰ πλοῖα πέθαινε* κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ. Οἱ λευκοὶ τῶν ἐμπορικῶν σταθμῶν ποὺ στήθηκαν στὴν Ἀφρικὴ συναλλάσσονταν εὐκαιριακὰ μὲ τοὺς αὐτόχθονες, *ἀλλὰ δὲν ἐπιδίωκαν νὰ τοὺς ὑποτάξουν*. Στὴν Ἀσία, εἶχε ἐπικρατήσει ἀπὸ πολὺ νωρίτερα μιὰ παρόμοια καθαρὰ ἐμπορικὴ μέθοδος διείσδυσης: δὲν ἀποσκοποῦσε στὴν κατάκτηση ἀλλὰ στὴν ἐμπορικὴ ἀνταλλαγή, καὶ οἱ τοπικοὶ ἄρχοντες ἐξαγοράζονταν γιὰ νὰ ἐπιτρέψουν τὴν ἐγκατάσταση ἐμπορικῶν πρακτόρων. Τὸν 18ο αἰώνα διατηροῦνταν ὁρισμένα κατάλοιπα αὐτῆς τῆς μεθόδου. Ἐπιπλέον, οἱ προνομιοῦχες ἑταιρεῖες τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν κατόρθωσαν νὰ διαφυλάξουν τὸ μονοπώλιό τους, ἐνῶ στὴν Ἀμερική, ὅπου ἦταν ἄλλοτε πολυάριθμες, τώρα εἶχαν χάσει τὴ δύναμή τους, μὲ ἐξαίρεση τὸν Καναδά, ὅπου εἶχαν ἀναλάβει νὰ συγκεντρώνουν τὰ γουναρικά. Οἱ Ἡνωμένες Ἐπαρχίες διέθεταν μιὰ τέτοια ἑταιρεία ἡ ὁποία βούλιαξε στὰ χρέη ἐξαιτίας τοῦ Ἀμερικανικοῦ Πολέμου, ἀλλὰ ἡ γαλλικὴ ἑταιρεία ἀνασυστάθηκε τὸ 1785 ἀπὸ τὸν Καλόν· ἡ βρετανικὴ ἑταιρεία, ποὺ ἀναδιοργανώθηκε ἀπὸ τὸν Πὶτ τὸ 1784, διατηροῦσε τὴν πρωτοκαθεδρία.

Στὴν Ἄπω Ἀνατολή, οἱ προνομιοῦχες ἑταιρεῖες πουλοῦσαν λίγο καὶ ἀγόραζαν πολύ. Στὸ διάστημα μιᾶς τετραετίας, οἱ ἐξαγωγὲς τῆς γαλλικῆς ἑταιρείας ἔφτασαν τὰ ἑπτὰ ἑκατομμύρια λίβρες, ἐνῶ οἱ εἰσαγωγές της ἀνέρχονταν σὲ πενήντα ἑκατομμύρια. Τὴν ἴδια ἐποχή, ἡ βρετανικὴ ἑταιρεία ἔστειλε στὴν Ἀσία λίγα μάλλινα καὶ μερικὰ εἴδη κιγκαλερίας ἐνῶ ἔφερε ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Εὐρώπη βαμβακερά, ἰνδικό, ζάχαρη καὶ ρύζι, καθὼς καὶ μερικὰ φορτία νίτρου: κάθε χρόνο ἄφηνε στὴν Ἀσία περίπου δύο ἑκατομμύρια λίρες Ἀγγλίας, τὰ ὁποῖα ἀντιπροσώπευαν τὴ διαφορὰ μεταξὺ τῶν εἰσαγωγῶν καὶ τῶν ἐξαγωγῶν της. Κανένα εὐρωπαϊκὸ μονοπώλιο δὲν κάλυπτε ὅμως τὴν Κίνα: τὸ 1789 ξεφόρτωσαν ἐμπορεύματα στὸ λιμάνι τῆς Καντὸν εἴκοσι πέντε πλοῖα διαφόρων σημαιῶν, ἔναντι πενήντα ἀγγλικῶν καὶ ἄλλων πενήντα τοῦ ἰνδικοῦ στόλου ποὺ ἔκανε ἐμπόριο «ἀπὸ Ἰνδίες σὲ Ἰνδίες». Τὸ ἰσοζύγιο τῶν συναλλαγῶν ὅμως ἦταν παρόμοιο καὶ σ' αὐτὸ τὸ ἐμπόριο: οἱ Κινέζοι δὲν ἀγόραζαν παρὰ μονάχα λίγο ὄπιο ἐνῶ πουλοῦσαν φορτία ὁλόκληρα ἀπὸ τσάι, πορσελάνες καὶ λάκα. Ἑπομένως, ἐνῶ ἡ Εὐρώπη πλούτιζε στὴν Ἀμερική, συνέβαινε τὸ ἀντίθετο

στὴν Ἀσία ὅπου ἔχανε πολὺ περισσότερα χρήματα ἀπ' ὅσα κέρδιζε. Αὐτὸ πάντως δὲν ἐνοχλοῦσε τοὺς μετόχους τῶν προνομιούχων ἑταιρειῶν: ἡ μεταπώληση τῶν ἐξωτικῶν ἐμπορευμάτων στὶς χῶρες τους ἄφηνε τεράστια κέρδη εἰς βάρος τῶν συμπατριωτῶν τους.

Κατὰ τὶς παραμονὲς τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, οἱ Ὀλλανδοὶ καὶ οἱ Ἄγγλοι πρόσθεσαν ἕνα νέο βέλος στὴ φαρέτρα τους. Ἐπέβαλαν τὴν κυριαρχία τους στοὺς αὐτόχθονες τῆς Ἀσίας, ὅπως εἶχαν κάνει προηγουμένως καὶ στὴν Ἀμερική, κι ἔτσι μποροῦσαν τώρα νὰ τοὺς ἐκμεταλλεύονται χωρὶς νὰ χρειάζεται νὰ μεταφέρουν μαύρους ὡς δούλους. Οἱ Ὀλλανδοὶ ὑπέβαλλαν τοὺς Μαλαίσιους σὲ καταναγκαστικὴ ἐργασία στὶς φυτεῖες· ἀνάγκαζαν τὶς ἀγροτικὲς κοινότητες νὰ καλλιεργοῦν εἴδη ποὺ τοὺς καθόριζαν οἱ ἴδιοι, κι ἔπειτα τοὺς ἀποσποῦσαν ἕνα μέρος τῆς σοδειᾶς. Ἡ βρετανικὴ Ἑταιρεία τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν συγκέντρωσε στὰ χέρια της τὰ μονοπώλια τοῦ ἅλατος, τοῦ ὄπιου καὶ τοῦ νίτρου· ἐπιπλέον ἔθεσε ὑπὸ τὸν ἔλεγχό της τὴν ἀσιατικὴ ὑφαντουργία, προσφέροντας προκαταβολὲς στοὺς ὑφαντὲς οἱ ὁποῖοι δέχονταν ἑκόντες ἄκοντες τὶς λεόντειες συμβάσεις της, πάνω ἀπ' ὅλα ὅμως κατόρθωσε νὰ οἰκειοποιηθεῖ τοὺς ἔγγειους φόρους ποὺ πλήρωνε προηγουμένως ὁ τοπικὸς πληθυσμὸς στοὺς ἔκπτωτους πλέον ἡγεμόνες. Ἡ ληστρικὴ συμπεριφορὰ τῶν πρακτόρων της προκαλοῦσε ἀγανάκτηση ἀκόμη καὶ στὴν ἴδια τὴν Ἀγγλία: οἱ δίκες τοῦ Κλάιβ καὶ τοῦ Οὐῶρρεν Χέιστινγκς ἔφεραν στὸ φῶς μερικὲς παρόμοιες ἀπομυζήσεις, ἀλλὰ οἱ δράστες συγχωρέθηκαν χάρη στὶς ὑπηρεσίες ποὺ εἶχαν προσφέρει· οἱ ὁμολογίες τους μᾶς ἀφήνουν νὰ φανταστοῦμε πόση μπορεῖ νὰ ἦταν ἡ ἀσυδοσία τῶν ὑφισταμένων τους. Μολονότι ἡ Ἀσία δὲν γνώρισε τοὺς négriers, οἱ μέθοδοι μὲ τὶς ὁποῖες κυβερνήθηκε δὲν ἔπαυαν νὰ θυμίζουν ἐκεῖνες ποὺ εἶχαν δοξάσει παλαιότερα τὸ ὄνομα τῶν *κονκισταδόρες*.

Ὁ ἀβὰς Ραινὰλ κατακεραύνωνε τοὺς Εὐρωπαίους κατακτητὲς μὲ τὰ κατηγορητήρια ποὺ ἐκτόξευε στὴ *Φιλοσοφικὴ ἱστορία τῶν δύο Ἰνδιῶν*. Ἄρχιζε ἤδη νὰ ἀφυπνίζεται ἡ θρησκευτικὴ ἢ φιλανθρωπικὴ συνείδηση τοῦ κοινοῦ, ἀλλὰ μονάχα ἀπέναντι στὸ ζήτημα τῆς δουλείας. Ἐδῶ καὶ πολὺ καιρὸ οἱ μόνοι ποὺ τὴ στιγμάτιζαν ἦταν οἱ Κουάκεροι· κατόπιν πῆραν τὸ λόγο καὶ οἱ φιλόσοφοι. Ἐντέλει, τὸ 1787 ἱδρύθηκε στὸ Λονδίνο ἡ «Ἑταιρεία Φίλων τῶν Μαύρων» καὶ τὸ 1788 ρίζωσε μιὰ παραφυάδα της στὸ Παρίσι· γιὰ τὸ ἴδιο ζήτημα ἐνδιαφέρθηκαν ἐπίσης ὁ Οὐίλμπερφορς καὶ ὁ Πίτ, τὸ πρόγραμμά τους ὅμως δὲν ἀπέβλεπε στὴν ἄμεση κατάργηση τῆς δουλείας ἀλλὰ στὴ βαθμιαία ἐξαφάνισή της μέσα ἀπὸ τὴν ἀπαγόρευση τοῦ δουλεμπορίου. Ὅσο γιὰ τὸ ἀποικιακὸ σύστημα, τόσο οἱ πολιτικοὶ ὅσο καὶ οἱ ἐπιχειρηματίες ἔβρισκαν πὼς τοὺς συνέφερε ὑπερβολικὰ γιὰ νὰ διανοηθοῦν ἔστω νὰ τὸ ἐγκαταλείψουν. Ἀπεναντίας, εἶχαν γίνει συνήγοροί του. Ἡ συμπεριφορὰ τῶν Ἄγγλων ἀποίκων, τόσο στὴν Ἰνδία ὅσο καὶ στὴ Βόρειο Ἀμερική, ὅπου βρίσκονταν σὲ ἀσταμάτητο πόλεμο μὲ τοὺς Ἰνδιάνους προσπαθώντας νὰ τοὺς διώξουν καὶ νὰ πάρουν τὴ γῆ τους, δὲν ἔβρισκε πολλοὺς ὑποστηρικτὲς στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη. Στὴ Λατινικὴ Ἀμερικὴ ὅμως, ἀντέτασσαν ὁρισμένοι στὸν ἀβὰ Ραινάλ, τὰ πράγματα ἦταν

ἀλλιῶς: ἡ ἀπαγόρευση τῶν ἐμφύλιων σπαραγμῶν τῶν Ἰνδιάνων καὶ ἡ ἀναμφισβήτητη πρόοδος ποὺ σημείωναν ὁ τεχνικὸς ἐξοπλισμὸς καὶ ἡ οἰκονομία προσέφεραν ἐπίσης πλεονεκτήματα στοὺς ἰθαγενεῖς —ἄλλωστε, ὅλοι τὸ παραδέχονταν, παρ' ὅλους τοὺς λιμοὺς καὶ τὶς ἐπιδημίες, ὁ ἀριθμὸς τῶν τελευταίων αὐξανόταν. Οἱ ἐπικριτὲς τοῦ ἀβᾶ Ραινὰλ ἐπικαλοῦνταν τὶς *μεταρρυθμίσεις* μὲ τὶς ὁποῖες θὰ περιορίζονταν οἱ ἀδικίες στὸ μέλλον, τὸν καλοπροαίρετο πατερναλισμὸ ἑνὸς μέρους τῶν ἰδιοκτητῶν φυτειῶν, καθὼς καὶ τὸ ζῆλο τῶν κληρικῶν οἱ ὁποῖοι συγκέντρωναν στὶς «ἱεραποστολὲς» τοὺς Ἰνδιάνους γιὰ νὰ τοὺς μορφώσουν, ὅπως εἶχαν κάνει ἐπίσης ἀπὸ καιρὸ οἱ Ἰησουίτες στὴν Παραγουάη. Ἤδη σχηματιζόταν, ὑποστήριζαν, τὸ ἔμβρυο μιᾶς μεσαίας τάξης ἡ ὁποία ἀποτελοῦνταν ἀπὸ εὔπορους καὶ μορφωμένους Ἰνδιάνους, *μεστίσος*. Κανεὶς ὅμως δὲν μποροῦσε νὰ ὑποστηρίξει πὼς οἱ μητροπολιτικοὶ καὶ οἱ ἰδιοκτῆτες τῶν φυτειῶν ἐφοδίαζαν τὶς ἀποικίες καὶ ἀνέπτυσσαν τὴν παραγωγὴ γιὰ ὁποιονδήποτε ἄλλο λόγο ἐκτὸς ἀπὸ τὴν αὔξηση τῶν κερδῶν τους: δὲν ἐνδιαφέρονταν νὰ βελτιώσουν τὴν κατάσταση τῶν ἰθαγενῶν —θεωροῦσαν ἀρκετὸ γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ τὸν καταναγκαστικὸ προσηλυτισμό τους στὸν καθολικισμό. Ἐνῶ διαδίδονταν οἱ γλῶσσες καὶ τὰ ἤθη τῆς Δύσης μέσω τῶν ἐπαφῶν, τῶν συμφερόντων καὶ τῶν κοινωνικῶν διαφοροποιήσεων, παραλλήλως οἱ λευκοί, διαποτισμένοι ἀπὸ τὶς φυλετικὲς προκαταλήψεις, ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἀποκλείουν ἀπὸ τὶς τάξεις τους ἀκόμη καὶ τοὺς ἀφομοιωμένους πληθυσμούς, ἀκόμη καὶ τοὺς *μουλάτους* οἱ ὁποῖοι ὄφειλαν σ' αὐτοὺς τοὺς λευκοὺς τὴν ὕπαρξή τους. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οὔτε καὶ ἡ πλειονότητα τῶν ὑποδούλων ὑπέκυψε ποτὲ ὁλότελα στὸν κομφορμισμό: μεταμόρφωνε τὶς ξένες γλῶσσες σὲ κρεολικὲς διαλέκτους, συνέχιζε τὶς ἀπαγορευμένες θρησκευτικὲς τελετές της —ὅπως ἦταν ἡ λατρεία τοῦ βουντοὺ στὸ νησὶ τοῦ Ἁγίου Δομίνικου— καὶ μάλιστα κατόρθωνε, μερικὲς φορές, νὰ διατηρεῖ τὰ δικαιικά της ἔθιμα.

Οἱ λευκοὶ δὲν ἐπιδίωξαν νὰ ἐγκατασταθοῦν μονίμως στὴν τροπικὴ Ἀσία καὶ στὴν Ἀφρική: τὸ κλίμα αὐτῶν τῶν περιοχῶν ἦταν ἀπαγορευτικὸ γιὰ κάτι τέτοιο, καὶ ἡ τρομακτικὴ θνησιμότητα ἀποδεκάτιζε τοὺς πράκτορες καὶ τοὺς στρατιῶτες τῶν ἑταιρειῶν. Διαφορετικὴ ἦταν ἡ κατάσταση στὴν Ἀμερικὴ καὶ στὶς Νήσους Μασκαρένιας. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀξιωματούχους καὶ τοὺς στρατιωτικοὺς ἔβλεπε κανεὶς ἐκεῖ ἐπίσης ἰδιοκτῆτες φυτειῶν, ἐμπόρους, ἐπιστάτες καθὼς καὶ «μικροὺς λευκοὺς» διαφόρων ἐπαγγελμάτων καὶ βαθμῶν εὐπορίας. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς νεοφερμένους ἄφηναν ἀπογόνους στὶς ἀποικίες καί, περὶ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, οἱ κρεολοὶ εἶχαν γίνει ἀσυγκρίτως περισσότεροι ἀπὸ τοὺς μητροπολιτικούς.

Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ συγκέντρωσε ὁ Χοῦμπολτ, μολονότι οἱ λευκοὶ ἀριθμοῦσαν τὸ 19% τῶν κατοίκων τῆς ἰσπανικῆς Ἀμερικῆς, οἱ κάτοικοι τοῦ Μεξικοῦ ποὺ εἶχαν γεννηθεῖ στὴν Εὐρώπη δὲν ξεπερνοῦσαν τὸ 7%. Στὶς γαλλικὲς Ἀντίλλες, ὁ Νεκὲρ βρῆκε πὼς μόνον τὸ 12% ἦταν λευκοὶ καὶ τὸ 3% ἐλεύθεροι ἔγχρωμοι. Συνεπῶς, παντοῦ ἡ κυρίαρχη μειονότητα ἀντιμετώπιζε μιὰ τεράστια πλειονότητα ὑποδούλων. Πῶς μποροῦσε νὰ ἀρνηθεῖ κανεὶς ὅτι ἀργὰ ἢ γρήγορα ὁ κίνδυνος

θὰ ἐμφανιζόταν; Κατὰ καιροὺς ξεφύτρωναν ἀρχηγοὶ ποὺ ξεσήκωναν ἐξεγέρσεις: ὁ Τουπὰκ 'Αμάρου ἐξεγέρθηκε στὸ Περοὺ τὸ 1781, ἐνῶ τὸ 1792 ἐκτέλεσαν τὸν Τιραδέντες στὴ Βραζιλία.

'Εκεῖνο ποὺ φοβόνταν οἱ ἰδιοκτῆτες φυτειῶν ἦταν τὰ μεμονωμένα ἐγκλήματα καὶ οἱ σποραδικὲς ἐξεγέρσεις τῶν μαύρων δούλων. Στὰ μάτια τους, αὐτὰ δὲν ἦταν παρὰ μόνον ὁρισμένες δυσάρεστες ἀλλὰ καὶ ἀναπόφευκτες συνέπειες τῆς κατάστασης ποὺ ἐπικρατοῦσε· συμβιβάστηκαν μὲ τὴν ὕπαρξη παρόμοιων κινδύνων, κι ἔνιωθαν τόσο σίγουροι γιὰ τὸ μέλλον ὥστε ἀποκόβονταν ἀπὸ τὶς μητροπόλεις τους.

δ) Ἡ Ἀμερικανικὴ Ἐπανάσταση: οἱ αὐτοκρατορίες κινδυνεύουν

Στὶς ὑπερπόντιες κτήσεις τους, οἱ κυβερνήσεις μετέφεραν τὶς μεθόδους ποὺ χρησιμοποιοῦσαν στὴν Εὐρώπη: τὸν ἀπολυταρχισμό, τὸν γραφειοκρατικὸ συγκεντρωτισμό, τὴ στρατιωτικὴ καὶ ἀστυνομικὴ αὐθαιρεσία, τὴ μισαλλοδοξία. Μόνον ἡ 'Αγγλία, ἡ ὁποία εἶχε ἀποκτήσει ἀπὸ νωρίτερα συνταγματικὸ πολίτευμα, παραχώρησε στοὺς ὁμοεθνεῖς της ποὺ βρίσκονταν στὴν 'Αμερικὴ θεμελιώδεις νόμους, τὶς Χάρτες τῶν Δικαιωμάτων (charters), ποὺ τοὺς παρεῖχαν κάποια αὐτονομία. Ὁρισμένες ὄψεις τῆς κοινωνικῆς δομῆς τῆς Γηραιᾶς 'Ηπείρου μεταφέρθηκαν ἀναγκαστικὰ στὴ Λατινικὴ 'Αμερική: τὰ προνόμια τοῦ κλήρου, οἱ ἀξιώσεις τῶν εὐγενῶν, ἀκόμη καὶ τὸ χωροδεσποτικὸ σύστημα γαιοκτησίας στὸν γαλλικὸ Καναδά. Ὡστόσο, αὐτὲς οἱ ὄψεις ἀπαλύνονταν στὶς νέες χῶρες, τουλάχιστον στὶς πόλεις. Στὶς γαλλικὲς 'Αντίλλες, γιὰ παράδειγμα, ἡ ἄμεση φορολογία βασιζόταν στὴν ἀκίνητη περιουσία καὶ δὲν ἐπιδεχόταν ἐξαιρέσεις, ἐνῶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ κτήματα ἦταν μᾶλλον ἀσήμαντα· σ' αὐτὰ τὰ νησιά, εὐγενεῖς καὶ *δυσγενεῖς* (roturiers), ὅπως ὀνομάζονταν ὅλοι ὅσοι δὲν ἦταν εὐγενεῖς, ἀναμειγνύονταν σχηματίζοντας μιὰ μοντέρνα ἀστικὴ τάξη ἰδιοκτητῶν· ἡ τάξη αὐτὴ διακρινόταν ἀπὸ τοὺς «μικροὺς λευκοὺς» χάρη στὸν πλοῦτο της.

Στὴν 'Αφρικὴ καὶ στὴν 'Ασία κατοικοῦσαν ἐλάχιστοι λευκοί, συνήθως σὲ προσωρινὴ βάση· τὸ μόνο ποὺ τοὺς ἐνδιέφερε ἦταν νὰ πλουτίσουν ὅσο μποροῦσαν γρηγορότερα καὶ ριψοκινδύνευαν τὰ πάντα γι' αὐτὸν τὸ σκοπό. 'Απεναντίας, τοὺς ἦταν ἀδιανόητο ἀκόμη καὶ νὰ μποῦν στὸν πειρασμὸ νὰ ἀμφισβητήσουν τὴν ἀπεριόριστη ἐξουσία τῶν ἑταιρειῶν ποὺ ἐκμεταλλεύονταν τὶς ὑπερπόντιες κτήσεις. Δὲν ἔλειπαν βεβαίως οἱ αἰτίες δυσαρέσκειας, ἀλλὰ προέρχονταν ἀπὸ ἀνταγωνισμοὺς καὶ ἀπὸ προσωπικὲς συγκρούσεις οἱ ὁποῖες χαρακτήριζαν ἐξίσου καὶ τὴ ζωὴ στὶς μητροπόλεις. 'Αντιθέτως, οἱ κρεολοὶ ἔβλεπαν τὰ πράγματα ὁλότελα διαφορετικά. Δυσανασχετοῦσαν ὅταν ἔπρεπε νὰ ρυθμίζει ἡ ὑπουργικὴ γραφειοκρατία τὰ σημαντικότερα ζητήματα ποὺ τοὺς ἀπασχολοῦσαν, φθονοῦσαν τοὺς ἐκπροσώπους τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας καὶ οἱ ἐλπίδες τους προσανατολίζονταν στὸ ὅραμα τῆς αὐτοδιαχείρισης, ἂν ὄχι τῆς ἀνεξαρτησίας· πάνω ἀπ' ὅλα τοὺς ἐνοχλοῦσε τὸ ἀποκλειστικὸ προνόμιο τοῦ ἐμπορίου μὲ τὴ μητρόπολη, καὶ ποθοῦσαν νὰ τοὺς ἐπιτραπεῖ ἡ ἐλεύθερη συ-

ναλλαγὴ μὲ τὸ ἐξωτερικό. Οἱ Ἀντίλλες θὰ ἐπωφελοῦνταν ἰδιαιτέρως ἂν ἦταν δυνατὸν νὰ ἀνεφοδιάζονται ἀπὸ τὴ Νέα Ἀγγλία, δίνοντας σὲ ἀντάλλαγμα τὴ ζάχαρη καὶ τὸ ρούμι ποὺ παρῆγαν. Ἂς προσθέσουμε σ' αὐτὸν τὸν ἀναβρασμὸ τῶν ὑλικῶν συμφερόντων καὶ τὴ φιλοσοφία τῶν Φώτων, ἡ ὁποία βαθμηδὸν κέρδιζε ἔδαφος στὴν Ἀμερική. Οἱ λευκοὶ τῆς ἠπείρου αὐτῆς διέθεταν τὰ δικά τους κολέγια καὶ πανεπιστήμια, ἐνῶ τὰ βιβλία κυκλοφοροῦσαν, παρ' ὅλες τὶς προσπάθειες τῆς Ἱερᾶς Ἐξέτασης, ἀκόμη καὶ στὶς ἱσπανικὲς καὶ στὶς πορτογαλικὲς ἀποικίες. Δὲν ἔλειπαν, τέλος, οἱ κρεολοὶ οἱ ὁποῖοι εἶχαν σπουδάσει στὴν Εὐρώπη. Ὁ Ροντρίγκες, ὁ δάσκαλος τοῦ Μπολίβαρ, ἦταν μαθητὴς τοῦ Ρουσσώ. Ἡ Ἀμερικανικὴ Ἐπανάσταση ἦρθε στὴν κατάλληλη στιγμὴ γιὰ νὰ ἐξάψει ἀκόμη περισσότερο τὰ πνεύματα, ὥστε νὰ μὴν ἀρκοῦνται πλέον στὴν ἁπλὴ θεωρητικολογία.

Στὰ βορειοαμερικανικὰ παράλια τοῦ Ἀτλαντικοῦ ὑπῆρχε ἐπίσης μιὰ ζώνη ἡ ὁποία ἀντιπαρέθετε στὸν πολύχρωμο πληθυσμὸ τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς ἕναν κόσμο ἀποκλειστικὰ λευκό· τὸν συγκροτοῦσαν κυρίως ἐργάτες ποὺ ἀναζητοῦσαν γῆ καὶ ἀπασχόληση. Ὁ κόσμος αὐτὸς δὲν εἶχε τί νὰ κάνει τοὺς ὑποδουλωμένους μαύρους ἢ τοὺς καθυποταγμένους Ἰνδιάνους, ἐνῶ κατευθυνόταν ἀπὸ μιὰ ἀστικὴ τάξη μέτριας συνήθως εὐμάρειας, ὅπου κυριαρχοῦσαν οἱ ἐπιχειρηματίες. Διακρίνουμε, στὴν περίπτωση αὐτή, μιὰ τρίτη μορφὴ τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπέκτασης. Οἱ Ἀγγλοσάξονες κατέφθαναν κατὰ στίφη καὶ δημιουργοῦσαν τὸν πυρήνα μιᾶς νέας Δύσης: ὁ «ἀμερικανικὸς τύπος», ὁ ὁποῖος διαμορφωνόταν βαθμηδὸν σ' αὐτὰ τὰ μέρη, διακρινόταν ἐπίσης, πέρα ἀπὸ τὴ ροπή του πρὸς τὴν περιπέτεια, ἀπὸ τὴν ἐπιχειρηματικότητα ποὺ κληρονόμησε ἀπὸ τὴν Εὐρώπη καθὼς καὶ ἀπὸ ἕνα πνεῦμα ἀντισυμβατικοῦ ἀτομικισμοῦ τὸ ὁποῖο ἐχθρευόταν τὴ μισαλλοδοξία, τὴν ἀριστοκρατία καὶ τὸ δεσποτισμὸ τοῦ παλαιοῦ κόσμου ἀπ' ὅπου εἶχαν δραπετεύσει οἱ πουριτανοί. Ἡ κοινὴ μέριμνα γιὰ τὴν ἐκδίωξη τῶν Ἰνδιάνων καὶ τὴν ἀπώθηση τῶν Γάλλων γειτόνων τους —αὐτῶν τῶν μισητῶν παπιστῶν— καὶ κοντὰ σ' αὐτὴν ἡ γενικὴ ἀπέχθεια ποὺ αἰσθάνονταν οἱ κρεολοὶ γιὰ τὸν αὐταρχικὸ μερκαντιλισμὸ καὶ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς μητρόπολης, ἐπέτρεψαν στὴν προκειμένη περίπτωση νὰ συσπειρωθοῦν ἑτερόκλητα στοιχεῖα· ἀνάμεσά τους βρίσκουμε τοὺς ἀποίκους τῆς Νέας Ἀγγλίας καὶ τῆς Πενσυλβανίας, τοὺς μεγαλεμπόρους τῶν λιμανιῶν, τοὺς ἰδιοκτῆτες φυτειῶν τῆς Βιρτζίνιας καὶ ἀκόμη τῶν νότιων πολιτειῶν ὅπου συναντοῦμε ἴσως καὶ πάλι τὰ γνωρίσματα τοῦ ἀμερικανικοῦ χαρακτῆρα, ἔστω καὶ ἀλλοιωμένα ἀπὸ τοὺς θεσμοὺς τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας καὶ τῆς δουλείας. Οἱ ἀντιλήψεις τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἐπιβίωναν στὴν πουριτανικὴ ἀγάπη γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία, ἐνῶ οἱ Χάρτες τῶν Δικαιωμάτων ποὺ εἶχαν παραχωρηθεῖ στὶς διάφορες ἀποικίες συντηροῦσαν τὴ βρετανικὴ παράδοση τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου (common law). Ὅταν οἱ ἄποικοι ἀρνήθηκαν στὸ Κοινοβούλιο τοῦ Λονδίνου, ὅπου δὲν εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ ἐκπροσωποῦνται, τὴν ἐξουσία νὰ τοὺς φορολογεῖ, διέρρηξαν τοὺς δεσμοὺς ποὺ τοὺς ἕνωναν μὲ τὴ μητέρα πατρίδα· ἔτσι γεννήθηκε ἡ Δημοκρατία τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν. Τὸ παράδειγμά της συνεπῆρε τὴ φαντασία τῆς Εὐρώπης καὶ συνετέλεσε τὰ μέγιστα στὴν προετοιμασία τῆς κοι-

νωνικῆς καὶ πολιτικῆς ἀνανέωσης, ἐνῶ ταυτοχρόνως προμήνυε πὼς ἔμελλε νὰ κλονιστεῖ ἡ ἐξουσία ὅλων τῶν ἀποικιοκρατικῶν δυνάμεων. Ἡ ἀπόσχιση αὐτῆς τῆς Δημοκρατίας ἔδειξε πὼς, ἂν ἤθελε ἡ Ἀγγλία νὰ ἱδρύσει νέες ἀποικίες λευκῶν, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπινοήσει μιὰ ἐντελῶς καινούρια δομὴ γιὰ τὴν αὐτοκρατορία της. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι δὲν ἦταν ἀπαραίτητο νὰ βρεθεῖ ἀμέσως λύση: δὲν ἦταν ἐπίφοβοι οὔτε οἱ γαλλόφωνοι Καναδοί, ποὺ παρέμεναν ὑποταγμένοι στὸν καθολικὸ κλῆρο καὶ ἀπομονωμένοι ἐξαιτίας τῆς θρησκείας τους, ἡ ὁποία ταυτοχρόνως ἀποτελοῦσε ἐγγύηση γιὰ τὴ συνοχή τους, οὔτε οἱ Ἀμερικανοὶ μετανάστες ποὺ ἐκπατρίστηκαν στὰ βόρεια τῶν Μεγάλων Λιμνῶν ἐξαιτίας τῆς νομιμοφροσύνης τους πρὸς τὴ βρετανικὴ μητρόπολη· ἐκεῖνο ποὺ προεῖχε ἦταν νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ σύγκρουση μεταξὺ αὐτῶν τῶν ἑτερογενῶν στοιχείων, καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς κατόρθωσε ὁ Πὶτ τὸ 1791, ὅταν ἵδρυσε τὶς δύο αὐτόνομες ἐπαρχίες τοῦ Καναδᾶ.

Τὰ ἀντίθετα ἴσχυαν τώρα γιὰ τὶς λατινικὲς Δυνάμεις: ἡ χειραφέτηση τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τὶς ἀπειλοῦσε στὸ ἄμεσο μέλλον μὲ ἀκρωτηριασμοὺς ἀνάλογους μὲ ἐκεῖνον ποὺ εἶχε ὑποστεῖ ἡ Μεγάλη Βρετανία. Τὸ πνεῦμα τῶν κρεολῶν εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐξάπτεται· τὰ βλέμματά τους στρέφονταν ἐνστικτωδῶς πρὸς τὴν πλευρὰ τῶν Ἀγγλοσαξόνων, ἐκείνων ποὺ εἶχαν ἐξεγερθεῖ, ἀπὸ συμφέρον καὶ φανατισμό, ἤδη ἀπὸ τὸν 16ο αἰώνα ἐναντίον τῶν καθολικῶν κρατῶν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ Ἄγγλοι ἐποφθαλμιοῦσαν τὶς θαυμαστὲς ἀγορὲς ποὺ ὑποσχόταν στὸ ἐμπόριό τους τὸ ἄνοιγμα τῆς ἱσπανικῆς Ἀμερικῆς, ἐνῶ δὲν ποθοῦσαν λιγότερο τὰ νησιὰ τῆς ζάχαρης. Ἦταν ἀναμφισβήτητο, ἄλλωστε, ὅτι καὶ οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες δὲν θὰ ἀργοῦσαν νὰ δοῦν μὲ καλὸ μάτι τὴν ἔξωση τῶν Εὐρωπαίων ἀπὸ τὸν Νέο Κόσμο· στὸ μεταξὺ πέτυχαν, τὸ 1784, νὰ τοὺς ἐπιτρέψουν οἱ Γάλλοι τὴν πρόσβαση σὲ ὁρισμένα λιμάνια τῶν Ἀντιλλῶν. Λίγο ἀργότερα ὁ Μιράντα, ἀπὸ τὴ Βενεζουέλα, ἐπιχείρησε νὰ προσεγγίσει τὸν Οὐάσιγκτον καὶ τὸν Πίτ· τὸ 1787, στὴ Νὶμ τῆς Γαλλίας, ὁ Βραζιλιανὸς Μάγια προσπάθησε νὰ προσεταιριστεῖ τὸν Τζέφερσον.

Στὴν πραγματικότητα, ἂν θριάμβευσαν οἱ «ἀντάρτες» τῆς Ἀμερικῆς, αὐτὸ ὀφειλόταν στὸ ὅτι οἱ μητροπόλεις δὲν ἀντιστάθηκαν στὸν πειρασμὸ νὰ πλήξουν ἡ μιὰ τὰ συμφέροντα τῆς ἄλλης. Ἡ Γαλλία, ἡ Ἱσπανία καὶ ἡ Ὀλλανδία ὑποστήριξαν τὶς ἐπαναστατημένες ἀποικίες ἐναντίον τῆς Ἀγγλίας, καὶ συνεπῶς οἱ κρεολοὶ βάσιμα ὑπολόγιζαν ὅτι μιὰ μέρα θὰ μποροῦσαν νὰ παίξουν τὸ παιχνίδι τους καὶ ἄλλοι συνασπισμοὶ Δυνάμεων. Ἡ Εὐρώπη εἶχε χαράξει τὴ σφραγίδα της στὶς ὑπερπόντιες κατακτήσεις, σὲ βαθμὸ ποὺ ἄφηνε ἤδη νὰ φανεῖ πὼς ὁλόκληρη ἡ ἀνθρωπότητα θὰ διαμορφωνόταν κάποτε κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσίν της ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη τοῦ πλανήτη. Μολονότι δὲν εἶχε σημάνει ἀκόμη ἡ ὥρα τῶν ἔγχρωμων λαῶν, ἡ Εὐρώπη ἄρχιζε νὰ ἀντιλαμβάνεται πὼς, στέλνοντας τὰ παιδιά της πέρα ἀπὸ τὶς θάλασσες, τὰ προετοίμαζε νὰ ἀποσπαστοῦν ἀπὸ τὸν κορμό της. Στὸ μεταξὺ οἱ ἐσωτερικὲς συγκρούσεις ποὺ τὴν κατέτρυχαν χάρισαν μιὰ ἀνάπαυλα στὰ ὑπόλοιπα μέρη τοῦ κόσμου.

ε) Οἱ ξένες ἀνθρωπότητες

Στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων, μουσουλμάνοι καὶ χριστιανοὶ ἔμοιαζαν ἀχώριστοι. Ὁ ἴδιος φανατισμὸς ἔσπρωχνε τοὺς μὲν ὅσο καὶ τοὺς δὲ στὸν ἱερὸ πόλεμο, ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὸ μεσογειακὸ ἐμπόριο τοὺς συνέδεε ἀναπόδραστα. Τὸ Ἰσλάμ, κληρονόμος τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ διαμεσολαβητὴς μεταξὺ Εὐρώπης καὶ Ἀσίας, ὑπῆρξε τὸ σπέρμα ποὺ γονιμοποίησε τὴ μεσαιωνικὴ ἀναγέννηση. Ἐξακολουθοῦσε, κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε, νὰ στρατολογεῖ νέους πιστοὺς στὸ Σουδὰν καὶ στὴ Μαλαισία, ἀλλὰ στὸ εὐρωπαϊκὸ μέτωπο εἶχε ἀναγκαστεῖ νὰ περάσει στὴν ἄμυνα καὶ νὰ ἀναδιπλωθεῖ. Τὸ ἀσιατικὸ ἐμπόριο ξέφυγε ἀπὸ τὰ χέρια του, ἡ οἰκονομία του ἔπαψε νὰ ἀνανεώνεται, ἡ πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ζωτικότητά του ὑποχώρησε.

Μὲ τὴν αὐγὴ τῶν Νέων Χρόνων, ὁ σουλτάνος τῶν Ὀθωμανῶν εἶχε πλέον βρεῖ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ἑνοποιοῦσε τὸ Ἰσλάμ· ἕως τότε δὲν τὸ εἶχε κατορθώσει. Τὸ Μαρόκο τὸν ἀγνοοῦσε, ἡ σιιτικὴ Περσία τοῦ ἀντιστεκόταν, οἱ Μπερμπερίνοι ἔπαψαν νὰ τὸν ὑπακούουν, ἐνῶ στὸ κέντρο τῆς Ἀραβίας ὁ Σαοὺδ προετοιμαζόταν γιὰ τὸν ἱερὸ *πόλεμο ἀκολουθώντας τὰ βήματα τοῦ* Ἀβδοὺλ Οὐαχάμπ, ὁ ὁποῖος εἶχε κηρύξει τὴν ἐπιστροφὴ στὴν πρωτόγονη αὐστηρότητα. Ἡ Αὐτοκρατορία τοῦ Μεγάλου Αὐθέντη διατηροῦσε, χάρη στὴν ἀπέραντη ἔκτασή της, τὴν ἐπίφαση τῆς μεγάλης Δύναμης, ἀλλὰ ἡ παρακμή της ἦταν πλέον φανερή. Ὁ τόσο πρωτότυπος διοικητικὸς καὶ στρατιωτικὸς μηχανισμὸς μὲ τὸν ὁποῖο τὴν εἶχαν προικίσει οἱ χριστιανοὶ ἐξωμότες εἶχε ἀρχίσει νὰ καταρρέει ἀφότου οἱ τοῦρκοι πολεμιστὲς προσαρμόστηκαν στὴν καθιστικὴ ζωὴ τῶν τιμαρίων τους, προτιμώντας νὰ προωθοῦν στὰ ἀξιώματα τοὺς γιούς τους, ἐκπαιδεύοντάς τους στὰ σχολεῖα. Οἱ πασάδες στὶς ἐπαρχίες διολίσθαιναν πρὸς τὴν αὐτονομία: ὁ Ἀλῆς Τεπελενλῆς ἀναδείχθηκε κύριος τῶν Ἰωαννίνων, στὴν Αἴγυπτο ἔκαναν τοῦ κεφαλιοῦ τους οἱ Μαμελοῦκοι. Καθὼς οἱ Τοῦρκοι δὲν ἐπιδίωκαν νὰ προσηλυτίσουν ἢ νὰ ἀφομοιώσουν τοὺς χριστιανούς, ἄφηναν νὰ τοὺς διοικοῦν οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ πρόκριτοί τους. Στὰ λιμάνια, Ἕλληνες καὶ Ἀρμένιοι σχημάτιζαν μιὰ ἐμπορικὴ καὶ τραπεζικὴ ἀστικὴ τάξη συνδεδεμένη μὲ τοὺς εὐρωπαίους ἐμπόρους, οἱ ὁποῖοι προστατεύονταν ἀπὸ τὶς διομολογήσεις· τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸν μοναδικὸ ἐμπορικὸ στόλο τῆς αὐτοκρατορίας, ἔκαναν τὴν ἐμφάνισή τους σὲ κάθε σημεῖο τῆς Μεσογείου. Τέλος, τὰ βλέμματα τῶν ραγιάδων στρέφονταν πρὸς τὶς χριστιανικὲς δυνάμεις: ἡ Γαλλία προστάτευε τοὺς καθολικούς, οἱ Σέρβοι προσανατολίζονταν πρὸς τὴν Αὐστρία, οἱ Μαυροβούνιοι καὶ οἱ Ἕλληνες στρέφονταν στὴ Ρωσία. Ἀπὸ τὴν ἐξασθένηση τῶν Ὀθωμανῶν ἐπωφελήθηκε πρώτη ἡ Αὐστρία, ἀνακαταλαμβάνοντας τὴν Οὐγγαρία· πιὸ πρόσφατα, ἡ Αἰκατερίνη Β' τῆς Ρωσίας, ἀφοῦ εἶχε φτάσει πρῶτα μέχρι τὴ Μαύρη Θάλασσα καὶ κατέκτησε τὰ ἐδάφη ἕως τὶς ὄχθες τοῦ νότιου Μπούγκ, εἶχε προσαρτήσει τὴν Κριμαία καὶ τὸν Καύκασο· ἔτσι τερμάτισε τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Ταταρων καὶ παρέδωσε τὰ εὔφορα «μαύρα χώματα» στοὺς χωρικούς της. Ἡ τουρκικὴ

αὐτοκρατορία ἦταν πλέον ἀνίκανη νὰ κρατήσει τὴν Εὐρώπη μακριὰ ἀπὸ τὸν μουσουλμανικὸ κόσμο.

Ὅσο γιὰ τὴ Μαύρη Ἀφρική, οἱ Εὐρωπαῖοι διατηροῦσαν ἐπαφὲς μόνο μὲ τὰ παράλιά της, κυρίως μὲ τὴ Σενεγάλη καὶ τὸν Κόλπο τῆς Γουινέας ὅπου ἔφταναν ἀναζητώντας νέους δούλους. Οἱ μόνοι ποὺ ριψοκινδύνευαν νὰ προχωρήσουν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀφρικῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ὀλλανδοὺς ἀποίκους τοῦ Ἀκρωτηρίου τῆς Καλῆς Ἐλπίδας, ἦταν οἱ πλανόδιοι ἔμποροι —Ἄραβες ἀπὸ τὸ Σουδὰν καὶ ἀπὸ τὶς ἀνατολικὲς περιοχὲς τῆς ἀφρικανικῆς ἠπείρου. Στὰ ἐδάφη της ἐξακολουθοῦσαν νὰ χτίζονται αὐτοκρατορίες, περισσότερο ἢ λιγότερο μακρόβιες· σ' αὐτὲς συγκαταλεγόταν τὸ βασίλειο τοῦ Μπενίν, ὅπου ἔλαμψε ἡ καλλιτεχνικὴ ἐπεξεργασία τοῦ ὀρείχαλκου τὸν 16ο καὶ τὸν 17ο αἰώνα καὶ τὸ ὁποῖο ξαναβρῆκε ἐν μέρει τὴν προηγούμενη εὐημερία του κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 18ου αἰώνα. Ἐπίσης ὑπῆρχαν τὰ κράτη τῶν φυλῶν Χάουσα ἀνατολικὰ τοῦ ποταμοῦ Νίγηρα μετὰ τὸν 17ο αἰώνα, καθὼς καὶ τὰ κράτη τῶν Σοκότο, τῶν Μπορνοὺ καὶ τῶν Κανὲμ ποὺ συγκροτήθηκαν στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα. Κανένα ὅμως ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ κράτη δὲν ἐπηρέασε τὴ γενικὴ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας.

Ἀντιθέτως, ἡ Ἀσία, μὲ τὰ μυθικὰ πλούτη της καὶ μὲ τοὺς μεγάλους πολιτισμούς της, οἱ ὁποῖοι ἔφτασαν στὸ ἀπόγειό τους πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ τῆς Εὐρώπης, ἐξακολουθοῦσε νὰ ἐξάπτει τὴν περιέργεια. Παρέμεναν πολυθρύλητα τὰ μεγαλεῖα καὶ οἱ θησαυροὶ τοῦ σάχη τῆς Περσίας καὶ τοῦ Μεγάλου Μογγόλου, ἀλλὰ ὁ κόσμος ἄρχιζε τώρα νὰ συνειδητοποιεῖ πὼς αὐτὴ ἡ γωνιὰ τῆς ὑδρογείου, ποὺ ἀπὸ αἰῶνες εἶχε πάψει νὰ προοδεύει, προσφερόταν ὡς λεία. Ἤδη ἡ Ἰνδία περνοῦσε σιγὰ σιγὰ στὰ χέρια τῶν Ἄγγλων. Ἡ Βιρμανία καὶ ἡ Καμπότζη δὲν πρόβαλαν τὴν παραμικρὴ ἀντίσταση. Στὸ Ἀννὰμ δοκίμασαν τὴν τύχη τους οἱ ἔμποροι τῆς Ποντισερὺ καὶ ὁ ἐπίσκοπος Πινιὼ ντὲ Μπεαίν, σπέρνοντας τὴν ἀναρχία: ὅταν οἱ Τάυ Σόν, οἱ ἀνυπότακτοι ὀρεσίβιοι οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἤδη κατακτήσει τὸ Τονκίνο καὶ τὴ Χουέ, ἐπιτέθηκαν στὴν Κοχιγκίνα, ὁ Νγκουγιὲν Ἄνχ ὑπέγραψε συνθήκη συμμαχίας μὲ τὴ Γαλλία, τὸ 1787, δίνοντας τὴν ὑπόσχεση πὼς θὰ τῆς παρέδιδε τὸ Τουρὰν καὶ τὸ Πουλὸ Κοντὸρ καθὼς καὶ τὸ ἐμπορικὸ μονοπώλιο τῆς χώρας —ὡστόσο ὁ Λουδοβίκος ΙϚ' δὲν ἐπικύρωσε τὴ συνθήκη. Στὴν πραγματικότητα, ἡ Ἰνδοκίνα προσέλκυε λιγότερο τὴν προσοχὴ ἀπ' ὅ,τι ἡ Κίνα ἢ ἡ Ἰαπωνία, ὅπου οἱ ἱεραπόστολοι καὶ οἱ ἔμποροι εἶχαν διεισδύσει ἀπὸ τὸν 16ο αἰώνα ἀλλὰ ἔπαψαν νὰ γίνονται δεκτοὶ τὸν 17ο.

Στὴν Κίνα, ἡ βασιλεία τοῦ Κιὲν Λόνγκ, ἡ ὁποία διαρκοῦσε ἀπὸ τὸ 1736, πλησίαζε στὸ τέλος της. Ὁ μεγάλος ἡγεμόνας καὶ κατακτητής, ἐπιδέξιος στὴ διοίκηση κι ἐξαιρετικὰ καλλιεργημένος, εἶχε συνεχίσει μὲ ἐπιτυχία τὸ ἔργο τοῦ Κὰνγκ Χί· ὁδήγησε τὴ δυναστεία τῶν Μαντσοὺ στὸ ἀπόγειο τῆς δύναμής της, ὑποτάσσοντας τοὺς νομάδες τῆς Μογγολίας καὶ τοῦ Τουρκεστὰν ποὺ ἀποτελοῦσαν μάστιγα τόσο γιὰ τὴν Κίνα ὅσο καὶ γιὰ τὴν Εὐρώπη, καὶ ἐπέβαλε τὴν κυριαρχία του στὸ Θιβέτ, στὸ Νεπὰλ καὶ στὸ Ἀννάμ.

Ἀκόμη περισσότερο ἀκτινοβολοῦσε ἡ ἐπιρροή του χάρη στοὺς ἀπόδημους Κι-

νέζους: ἦταν οἱ μόνοι ξένοι ποὺ γίνονταν δεκτοὶ στὴν Ἰαπωνία, πήγαιναν ἐπίσης νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν Κοχιγκίνα κι ἔφταναν μέχρι τὴ Βεγγάλη καὶ τὶς Φιλιππίνες. Παντοῦ εὐημεροῦσαν χάρη στὸ ἐμπόριο καὶ στὴν τοκογλυφία. Στὴν ἐπικράτειά του, ὁ Κιὲν Λόνγκ δὲν ἀνεχόταν τοὺς ξένους καὶ κατέστειλε βιαίως τοὺς ὑπηκόους του ποὺ εἶχαν προσηλυτιστεῖ ἀπὸ τοὺς Ἰησουίτες καὶ ἀργότερα ἀπὸ τοὺς Λαζαριστές. Ἀπὸ συγκατάβαση πρὸς τοὺς βαρβάρους ποὺ τοῦ ἔστελναν τὸ χρυσάφι τους, ὁ Γιὸς τοῦ Οὐρανοῦ τοὺς ἔδωσε ἄδεια νὰ συναλλάσσονται μὲ τοὺς ὑπηκόους του ἀλλὰ μόνον σὲ μιὰ πόλη, στὴν Καντόν. Ἡ Κίνα προσέλκυε τὸ θαυμασμὸ τῆς Δύσης μὲ τὴν ἔντονα ἠθικὴ φιλοσοφία της, μὲ τὸν φωτισμένο αὐτοκράτορά της καὶ μὲ τὸν δημοκρατικὸ χαρακτήρα τῆς κοινωνίας της, ὅπου ἡ ἀριστοκρατία δεχόταν τιμὲς χωρὶς νὰ συγκεντρώνει προνόμια καὶ ἀξιώματα καὶ ὅπου ἡ εἴσοδος στὸ σῶμα τῶν κρατικῶν λειτουργῶν ἦταν ἀνοιχτὴ σὲ ὅλους ὅσοι πετύχαιναν στοὺς ἐπίσημους διαγωνισμούς. Ἦταν ἀλήθεια πὼς τὸ σῶμα τῶν μανδαρίνων παρέμενε μοναδικὸ σὲ ὁλόκληρο τὸν κόσμο καὶ πώς, σὲ παλαιότερες ἐποχές, ἡ Κίνα εἶχε δώσει ἐφευρέτες καὶ στοχαστές.

Ὡστόσο, ἀπὸ πολὺ καιρὸ ἡ χώρα ἔμενε καθηλωμένη στὶς παραδόσεις της· ἡ παιδεία ποὺ ἀποκτοῦσαν οἱ μανδαρίνοι ἦταν ἁπλῶς τυπική· ἡ πληθώρα ἐργατικῆς δύναμης ἀποθάρρυνε τὴν τεχνικὴ πρόοδο, ἢ ἀκόμη καὶ τὴν ἀξιοποίηση τῆς κινητήριας δύναμης τῶν ζώων. Στὴν πραγματικότητα, ὅπως συνέβαινε ἀνέκαθεν στὴν Ἀσία, ἡ ἐξουσία τοῦ αὐτοκράτορα ἐκπορευόταν ἀπὸ τὴν προσωπική του ἀξία καὶ δὲν ὑποστηριζόταν διόλου ἀπὸ τοὺς θεσμούς. Θεωρητικῶς ἀπόλυτη, αὐτὴ ἡ ἐξουσία ἐξαρτιόταν στὴν πράξη ἀπὸ τὴν καλὴ προαίρεση τῶν ἐπαρχιακῶν κυβερνητῶν. Οἱ τελευταῖοι ἔλεγχαν τὴν ἀστυνομία καὶ τὶς προσόδους τῶν φόρων, ἀπὸ τὶς ὁποῖες τὸ κρατικὸ θησαυροφυλάκιο δὲν ἀποσποῦσε παρὰ μόνον ἕνα ἐλάχιστο μέρος. Ὁ ὁπλισμὸς ποὺ διέθεταν οἱ στρατιωτικὲς δυνάμεις, ποὺ στρατοπέδευαν γύρω ἀπὸ τὸ Πεκίνο καὶ σὲ μερικὲς μεγάλες πόλεις, ἦταν ἀπαρχαιωμένος. Τέλος, μολονότι οἱ Μαντσοὺ εἶχαν κατορθώσει νὰ συνεννοηθοῦν μὲ τοὺς Κινέζους καὶ νὰ συνδεθοῦν μαζί τους, ἕνα ἐθνικὸ κίνημα ὑπέβοσκε μεταξὺ τῶν τελευταίων· ἔδινε πνοὴ σὲ ἀναρίθμητες μυστικὲς ἑταιρεῖες, καὶ πρὸς τὰ τέλη τῆς βασιλείας του ὁ Κιὲν Λόνγκ ἀναγκάστηκε νὰ καταπνίξει πολυάριθμες ἐξεγέρσεις. Ἡ ἀπέραντη αὐτοκρατορία δὲν ἦταν ἱκανὴ νὰ ἀντιτάξει ἀποτελεσματικὴ ἀντίσταση στοὺς Εὐρωπαίους.

Ἡ Ἰαπωνία τηροῦσε ἀκόμη πιὸ ἐχθρικὴ στάση ἀπέναντί τους. Τὸ μόνο ποὺ τοὺς πουλοῦσε ἦταν λίγα δέρματα —σὲ μερικοὺς Ὀλλανδούς, ποὺ τοὺς κρατοῦσε ὑπὸ περιορισμὸ σὲ ἕνα νησὶ ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Ναγκασάκι— ἐνῶ δὲν ἀγόραζε τίποτε ἀπὸ αὐτούς. Ἡ δυναστεία τῶν Τοκουγκάβα εἶχε ἀποκαταστήσει τὴν τάξη καθυποτάσσοντας τοὺς *ντάιμιο* καὶ μάλιστα ἀπαγορεύοντάς τους νὰ διαθέτουν στὴν ἀγορά, χωρὶς τὴ μεσολάβηση τοῦ κράτους, τὸ περίσσευμα ποὺ ἄφηναν οἱ σοδειές τους· ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως, ἐπέτρεψε νὰ διατηρηθεῖ ἡ φεουδαρχικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἀριστοκρατία: τῆς παραχώρησε τὸ μονοπώλιο τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας, ἐγκαταλείποντας τοὺς χωρικοὺς στὴ δικαιοδοσία της καὶ ἀπαγορεύοντας τὴ μετανάστευση

ὥστε νὰ μὴν τῆς ξεφεύγουν οὔτε οἱ χειροτέχνες. Ὁ ἰάπωνας τεχνίτης διέθετε πολλὲς ἱκανότητες· ἡ ζωγραφικὴ καὶ ἡ τέχνη τῆς στάμπας, ποὺ πατρονάρονταν ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς, ἔφτασαν στὴν τελειότητα τὴν ἐποχὴ τοῦ Κιγιονάγκα, τοῦ Οὐταμάρο καὶ τοῦ Χοκουσάι. Ἀλλὰ καὶ ἡ Ἰαπωνία ἀδιαφόρησε ἐξίσου μὲ τὴν Κίνα γιὰ τὴν τελειοποίηση τῆς τεχνικῆς καὶ γιὰ τὴν πειραματικὴ ἐπιστήμη: εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς ὁ *σαμουράι* παρέμενε ἕνας πολεμιστὴς τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς.

Κατὰ τὸν 17ο αἰώνα, ἡ χώρα ἔδειχνε νὰ εὐημερεῖ καὶ πιστεύεται πὼς ἀριθμοῦσε περίπου εἴκοσι τρία ἑκατομμύρια ψυχές. Ἀντιθέτως, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἑπόμενου αἰώνα ὁ πληθυσμός της, ποὺ ἀσφυκτιοῦσε στὰ νησιά, ἀποδεκατίστηκε ἀπὸ τρομεροὺς λιμούς. Ὅσο περιορίζονταν τὰ εἰσοδήματα τοῦ κράτους καὶ τῶν *ντάιμιο*, τόσο περισσότερο βάραιναν οἱ γαιοπρόσοδοι, οἱ ἀγγαρεῖες καὶ οἱ φόροι ποὺ ἔπεφταν στοὺς ὤμους τῶν χωρικῶν· τὸ νόμισμα ἀποσταθεροποιήθηκε καὶ ἐξασθένησε. Οἱ *σαμουράι* ξέπεσαν καθὼς μειώνονταν τὰ εἰσοδήματα ποὺ προσπορίζονταν ἀπὸ τοὺς πτωχευμένους *ντάιμιο*: κάποιοι ἄρχιζαν νὰ ἐξασκοῦν ἐπαγγέλματα, ἄλλοι ἔπαιρναν τοὺς δρόμους ἀναζητώντας ἀπασχόληση, ὁρισμένοι, τέλος, διάλεγαν τὴ ζωὴ τοῦ περιπλανώμενου *ρόνιν*, τοῦ τυχοδιώκτη πολεμιστῆ ὁ ὁποῖος κινοῦνταν στὸ περιθώριο τῆς κοινωνίας.

Ἐνόσω κυβερνοῦσε ὁ Ἰγιεχάρου, ὁ ἔκφυλος ἀπόγονος τῶν μεγάλων Τοκουγκάβα, οἱ *σογκοὺν* καὶ ἡ γραφειοκρατία τῶν *μπακούφου* δὲν ἀνησυχοῦσαν γιὰ τὴν παρακμή· τὴν ἐπιτάχυναν μάλιστα οἱ ἴδιοι μὲ τὴ σπατάλη τους, ἐνῶ στὸ Κυότο τοὺς βοήθησε ἡ Αὐλὴ τοῦ *Τενό*, ἐξαργυρώνοντας ἔτσι τὴν ὑποταγή του. Τὸ 1786, μὲ τὴν ἀνάρρηση στὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνο τοῦ ἀνήλικου Ἰγιενάρι, ἀνέλαβε τὴν ἀντιβασιλεία ὁ ἀδελφός του Χιτοτσουμπάσι· πρωθυπουργό του ὅρισε τὸν Τανούμα, στὸν ὁποῖο ἀπέδιδαν μεταρρυθμιστικὲς ἀντιλήψεις: οἱ φατρίες τῶν Τοκουγκάβα τοὺς ἀνέτρεψαν καὶ τοὺς δυὸ τὸ 1788. Ὁ νέος ἀντιβασιλέας Σαντανόμπου ἐπιχείρησε νὰ ἀναστυλώσει, ἂν ὄχι τὸ καθεστώς, τουλάχιστον τὰ οἰκονομικά του· περιόρισε τὰ δημόσια ἔξοδα καὶ τὰ χρέη, καὶ ἐνίσχυσε τὸ νόμισμα. Καθὼς ὅμως συγκρούστηκε μὲ τὸ Κυότο καὶ ἦρθε σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν προκάτοχό του, ἀναγκάστηκε νὰ ἀποσυρθεῖ τὸ 1793, ὅταν ἐνηλικιώθηκε ὁ Ἰγιενάρι. Στὶς μεγάλες πόλεις καὶ κυρίως στὴν Ὀσάκα, εἶχε σχηματιστεῖ μιὰ ἀστικὴ τάξη ἐμπόρων καὶ χρηματιστῶν ἡ ὁποία διέθετε ἐπιρροὴ ἀλλὰ παρέμενε ἀποκλεισμένη ἀπὸ τὰ δημόσια ἀξιώματα καὶ ἀπὸ τὴν ἔγγειο ἰδιοκτησία. Δὲν γνωρίζουμε ἐὰν καὶ κατὰ πόσον ἐμπνεόταν ἀπὸ τὸν ὀρθολογιστικὸ κομφουκιανισμὸ τῶν Κινέζων μεταναστῶν, οἱ ὁποῖοι φαίνεται ὅτι τολμοῦσαν νὰ ὑποστηρίζουν πὼς οἱ θεοὶ δὲν ἔκαναν διακρίσεις μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, καὶ μάλιστα ἀμφισβητοῦσαν τὴν καταγωγὴ τοῦ μικάδου ἀπὸ τὸν ἥλιο. Ἐξίσου ἀγνοοῦμε ἂν συνδέονταν μὲ αὐτὴν τὴν τάξη ὁ Τανούμα καὶ ὁ Σαντανόμπου, πράγμα τὸ ὁποῖο θὰ τοὺς προσέδιδε, ἐὰν ἡ ὑπόθεση ἰσχύει, κάποια ὁμοιότητα μὲ τοὺς φωτισμένους δεσπότες τῆς Δύσης. Τὸ βέβαιο εἶναι πὼς τὴν ἴδια ἐποχὴ ἄρχιζε νὰ σημειώνει προόδους, ἐπικαλούμενη μιὰ μυθικὴ ἱστορία, ἡ μυστικιστικὴ καὶ ἐθνικιστικὴ ἀντίδραση· πρωταγωνιστής της ἦταν ὁ Νοριν άγκα Μοτοόρι, μαθητὴς τοῦ Μαμπούτσι

Κάμο, ὁ ὁποῖος ἔζησε μέχρι τὸ 1769. Ὁ Μαμπούτσι Κάμο εἶχε ἀποκαθάρει τὴ γλώσσα, εἶχε κηρύξει τὴν ἐπιστροφὴ στὴ σιντοϊστικὴ λατρεία καὶ εἶχε καταπολεμήσει κάθε κινέζικη ἐπίδραση· ὁ Μοτοόρι διακήρυσσε πὼς ὁ *Τενό*, ὡς ἀπόγονος τοῦ ἡλιακοῦ θεοῦ Ἀταμεράσου, δικαιωματικὰ ἔπρεπε νὰ γίνει αὐτοκράτορας ὁλόκληρου τοῦ κόσμου. Περιμένοντας κάτι καλύτερο, οἱ λόγιοι *σαμουράι* ἐπικροτοῦσαν παρόμοιες ἀπόψεις. Μολονότι αὐτὸς ὁ ρομαντισμός, ὅταν μεταφερόταν στὴν πολιτικὴ ζωή, καταδίκαζε τὸν *σογκοὺν* ὡς σφετεριστή, γιὰ νὰ ἐγκαταλείψει τὴν ἐξουσία ὁ τελευταῖος χρειάστηκε ἡ εὐρωπαϊκὴ παρέμβαση, ἡ ὁποία ἔμελλε νὰ καθυστερήσει ἄλλα τρία τέταρτα τοῦ αἰώνα.

Ἡ τεχνολογικὴ κατωτερότητα τῶν ἀνατολικῶν λαῶν τοὺς ἄφησε ἐκτεθειμένους στὴν ξένη κατάκτηση. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἡ Ἄπω Ἀνατολὴ προστατευόταν ἀπὸ τὴ μεγάλη ἀπόσταση: τὴν ἐποχὴ τῶν ἱστιοφόρων, τὸ «ταξίδι στὴν Κίνα» μετ' ἐπιστροφῆς ἀπαιτοῦσε δεκαοκτὼ ὡς εἴκοσι μῆνες. Αὐτὸς ὁ παράγοντας ἔχανε τὴ σημασία του ἀναφορικὰ μὲ τὸ μεσογειακὸ Ἰσλὰμ —ἄλλωστε ἡ Ρωσία, καὶ κατόπιν ἡ Αὐστρία, ἔκαναν ἐπιθέσεις στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἀπὸ τὴν ξηρά. Οἱ ἐσωτερικὲς ὅμως διαμάχες στὴν Εὐρώπη καθυστεροῦσαν τὴν κατάκτηση τῆς ὑφηλίου. Ἡ Εὐρώπη ἀριθμοῦσε διακόσια ἑκατομμύρια κατοίκους καὶ ἄλλα εἴκοσι πέντε ἡ Ἀμερική· οἱ Ἀφρικανοί, δηλαδὴ μιὰ ἑκατοντάδα ἑκατομμυρίων, καθὼς καὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τὰ πεντακόσια μὲ ἑξακόσια ἑκατομμύρια Ἀσιάτες, διέφευγαν ἀκόμη ἀπὸ τὴν ἐπιρροή της. Ἔτσι οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι ἐκείνης τῆς ἐποχῆς δὲν ὑποπτεύθηκαν ποτὲ ὅτι σὲ μιὰ μακρινὴ γωνιὰ τοῦ κόσμου, στὴ Γαλλία, εἶχε ξεσπάσει μιὰ ἐπανάσταση ἡ ὁποία θὰ ἀσκοῦσε πνευματικὴ ἐπιρροὴ στοὺς ἀπογόνους τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

ΟΙ ΣΥΝΕΧΕΙΣ ΠΡΟΟΔΟΙ τῆς εὐρωπαϊκῆς οἰκονομίας ἀπὸ τοὺς τελευταίους αἰῶνες τοῦ Μεσαίωνα ἐπιταχύνθηκαν χάρη στὴ μερκαντιλιστικὴ πολιτικὴ τῶν μεγάλων κρατῶν καὶ στὴν ἐκμετάλλευση τῶν νέων κόσμων, ἐνῶ στὴν Ἀγγλία ἡ οἰκονομία ὅρμησε ἐπαναστατικὰ πρὸς τὰ ἐμπρὸς τὸν 18ο αἰώνα καὶ ἐγκαινίασε τὴν αὐτοκρατορία τῆς μηχανῆς καὶ τοῦ ἀτμοῦ. Ἔτσι, ἡ οἰκονομικὴ ὑπεροχὴ τῆς Μεγάλης Βρετανίας τὶς παραμονὲς τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης ἄσκησε οὐσιαστικὴ ἐπίδραση στὴ μακρόχρονη σύγκρουση ποὺ θὰ ἐπακολουθοῦσε. Ἐντούτοις, αὐτὸ ποὺ συνηθίσαμε νὰ ἀποκαλοῦμε Βιομηχανικὴ Ἐπανάσταση, ἐπειδὴ διακρίνουμε στὴν ἱστορική της προοπτικὴ τὸ σπέρμα τῆς ἀνανέωσης τῆς οἰκουμένης, ἄργησε νὰ θριαμβεύσει ἀκόμη καὶ στὴ χώρα ὅπου γεννήθηκε. Ἡ ὑπεροχὴ τὴν ὁποία προσέφερε στοὺς Βρετανοὺς ἤδη ἀπὸ τὰ πρῶτα βήματα ποὺ σημείωσε στὴ χώρα τους μαρτυρεῖ πόσο ἐλάχιστα εἶχε προλάβει νὰ ἐπηρεάσει τὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη: ἑπομένως, ἡ οἰκονομία τοῦ ὕστερου 18ου αἰώνα βρισκόταν, παρὰ τὴ σχετικὴ εὐημερία της, πολὺ κοντὰ στὴν οἰκονομία τοῦ παρελθόντος.

α) Ἡ παραδοσιακὴ οἰκονομία καὶ ἡ ἐξέλιξή της

Ἡ ἀρχαϊκὴ τεχνικὴ τῆς παραγωγῆς δὲν ἐξασφάλιζε παρὰ μόνον ἀργὴ καὶ ἰσχνὴ ἀπόδοση, ἰδιαιτέρως ἀβέβαιη στὸν γεωργικὸ τομέα ὁ ὁποῖος παρέμενε ἐκτεθειμένος σὲ κάθε καιρικὴ μεταβολή, ἐνῶ στὴν περίπτωση τῆς βιομηχανίας ἐπίσης παράγονταν πολὺ περιορισμένες ποσότητες προϊόντων ἐξαιτίας τῆς σπανιότητας τόσο τῶν πρώτων ὑλῶν ὅσο καὶ τῆς κινητήριας δύναμης. Ὁ χωρικὸς ἐργαζόταν γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἰδιοκατανάλωσή του καὶ ὄχι γιὰ νὰ πουλήσει, πράγμα τὸ ὁποῖο ἔκανε μόνον προκειμένου νὰ ἐξασφαλίσει τὰ μετρητὰ ποὺ ἀπαιτοῦσαν ἀπὸ αὐτὸν ὁ βασιλιάς, ὁ φεουδάρχης ἢ ὁ γαιοκτήμονας. Ὁ βιοτέχνης ανταποκρινόταν ἁπλῶς στὴ ζήτηση τῆς τοπικῆς ἀγορᾶς. Οἱ ἐξαιρετικὲς δυσκολίες στὶς συγκοινωνίες ἀνάγκαζαν κάθε περιοχὴ νὰ ζεῖ ἀπὸ τὰ προϊόντα της· φύλαγε ζηλότυπα τὰ σιτηρά της, ἔκανε λίγες ἐξαγωγὲς καὶ δὲν εἶχε τὰ μέσα γιὰ νὰ εἰσαγάγει τίποτε. Σὲ γενικὲς γραμμές, ἡ κατάσταση παρέμενε ἡ ἴδια τὸν καιρὸ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Στὴν Ἀγγλία, γιὰ παράδειγμα, δὲν ἀγόραζαν ἀκόμη παρὰ μόνον τὸ ἕνα δέκατο τῶν μάλλινων ὑφασμάτων ποὺ χρησιμοποιοῦσαν. Ἡ κεντρικὴ καὶ ἡ ἀνατολικὴ Εὐρώπη ἐξακολουθοῦσαν νὰ ζοῦν σὲ μιὰ σχεδὸν κλειστὴ οἰκονομία. Παρ' ὅλα αὐτά, κάποιο εἶδος ἀλληλεγγύης ἐπιβαλλόταν ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση, σὲ σχέση πρῶτα πρῶτα μὲ τὰ σιτη-

ρά. Ὁ Τυργκὸ ὑπολόγιζε πὼς διακινοῦνταν περίπου ἕξι μὲ ἑπτὰ ἑκατομμύρια *ζέστες* δημητριακῶν. Σταθεροὶ ἀγοραστὲς ἦταν ἡ Ἰσπανία καὶ ἡ Πορτογαλία, ἡ Νορβηγία καὶ ἡ Σουηδία. Ἡ Ἐλβετία καὶ ἡ Μεγάλη Βρετανία εἰσῆγαν ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ τὸ ἕνα ἕκτο τῆς κατανάλωσής τους. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σιτηρά, ἡ ξυλεία, τὸ ρετσίνι, τὸ κατράμι, ἡ ποτάσα τῆς Πολωνίας καὶ τῆς Ρωσίας, τὰ ὀρυκτὰ καὶ τὰ μεταλλουργικὰ προϊόντα τῆς Σουηδίας καὶ τῆς Γερμανίας ἔβρισκαν παντοῦ ἀγοραστές. Ἀπὸ τὴ Μεσημβρινὴ Γαλλία (Midi) ἔρχονταν τὸ κρασί, ἡ ρακή, τὸ ἁλάτι, ἡ σόδα καὶ τὰ μάλλινα ὑφάσματα τῆς Ἰσπανίας, τὸ θειάφι καὶ ἡ στυπτηρία τῆς Ἰταλίας. Ἡ ἀνατολική, ἡ κεντρικὴ καὶ ἡ νότια Εὐρώπη παρεῖχαν λοιπὸν τρόφιμα καὶ πρῶτες ὕλες, ἐνῶ, σὲ ἀντάλλαγμα, ἡ δυτικὴ Εὐρώπη τοὺς ἔστελνε βιοτεχνικὰ καὶ ἀποικιακὰ προϊόντα.

Γιὰ τὶς ἐσωτερικὲς ἀνταλλαγὲς τῆς Εὐρώπης χρησιμοποιοῦνταν συνήθως οἱ θαλάσσιοι δρόμοι, ἑπομένως ἡ ἀνάπτυξη ἔφερε κέρδη κυρίως στὰ λιμάνια καὶ στὰ ἐμπορικὰ πλοῖα τῆς Βορείου Θαλάσσης, τῆς Μάγχης καὶ τοῦ Ἀτλαντικοῦ —κατεξοχὴν στοὺς Ἄγγλους, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ στοὺς Ὀλλανδούς, στοὺς Χανσεατικοὺς καὶ στοὺς Σκανδιναβούς. Κάποιο ρόλο διατηροῦσαν ἐπίσης τὰ μεσογειακὰ λιμάνια ὅπως ἦταν ἡ Μασσαλία, ἡ Γένοβα καὶ τὸ Λιβόρνο. Ἐντούτοις, ὡς μεγάλη καινοτομία ἐκείνης τῆς ἐποχῆς παρουσιαζόταν ἡ αὐξημένη ἐμπορικὴ κίνηση τῆς Βαλτικῆς, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐπωφελήθηκε ἡ Δανία ποὺ ἔλεγχε τὰ στενὰ τῆς Σούνδης. Τὸ ἐμπόριο τῆς Βαλτικῆς ἀπέκτησε ζωτικὴ σημασία γιὰ τὴν ἐπιβίωση καὶ γιὰ τὴ ναυτικὴ ἰσχὺ τῆς Ἀγγλίας, ἐνῶ χάρη σ' αὐτὸ ἐνσωματώθηκαν στὸ εὐρωπαϊκὸ κύκλωμα ἡ Πρωσία καὶ ἡ Πολωνία, ἡ Σκανδιναβία καὶ ἡ Ρωσία. Σὲ σύγκριση μ' αὐτὸ τὸ ἐμπόριο, οἱ διαμετακομίσεις ποὺ πραγματοποιοῦνταν στὸ ἐσωτερικὸ τῶν κρατῶν φαίνονταν ἰσχνές, μὲ τὴν Ἀγγλία νὰ προηγεῖται, γιὰ ἄλλη μιὰ φορά, καὶ τὴ Γαλλία νὰ τὴν ἀκολουθεῖ. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ οἱ διευθετήσεις τῆς κοίτης τῶν ποταμῶν, ὥστε νὰ γίνουν πλωτοί, ἦταν ἀνεπαρκεῖς ἢ ἀνύπαρκτες, καὶ τὰ κανάλια σπάνιζαν. Καθὼς οἱ ὑδάτινες ὁδοί, οἱ μόνες οἰκονομικὰ συμφέρουσες, ἦταν τόσο περιορισμένες, χρησιμοποιοῦνταν συνήθως οἱ δρόμοι τῆς ξηρᾶς, ἀπ' ὅπου οἱ μεταφορὲς κόστιζαν περίπου πενήντα τὰ ἑκατὸ παραπάνω. Οἱ ὁδικὲς μεταφορὲς εἶχαν ἀρχίσει νὰ βελτιώνονται στὴν Ἀγγλία, στὴ Γαλλία καὶ στὶς Κάτω Χῶρες. Στὶς ἄλλες χῶρες δὲν ὑπῆρχαν παρὰ μόνο μονοπάτια, ἄλλοτε λιθόστρωτα καὶ ἄλλοτε ὄχι, τὰ ὁποῖα γίνονταν ἀδιάβατα τὸ χειμώνα. Οἱ ὀρεινὲς περιοχές, ὅπως ἦταν οἱ Ἄλπεις, δὲν διέθεταν ἁμαξιτοὺς δρόμους· ἀκόμη καὶ στὶς πιὸ προηγμένες χῶρες, τὰ ἀγροτικὰ περάσματα καὶ τὰ μονοπάτια δὲν ἦταν ἁμαξιτά, ἐνῶ γιὰ τὶς μεταφορὲς χρησιμοποιοῦνταν συνήθως ὑποζύγια. Αὐτὲς οἱ δυσκολίες πλήθαιναν ὅσο προχωροῦσε κανεὶς πρὸς τὰ ἀνατολικὰ καὶ τὰ νότια τῆς Εὐρώπης. Κατὰ συνέπεια, οἱ ἐμποροπανηγύρεις, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἀρχίσει νὰ παρακμάζουν στὴ Δύση, παρέμεναν σημαντικὲς στὴ Μεσημβρινὴ Γαλλία καὶ στὴ Μπωκαίρ. Ἀνατολικότερα, περίφημες ἦταν ἐκεῖνες ποὺ γίνονταν κάθε χρόνο στὴ Φραγκφούρτη καὶ στὴ Λιψία, ἐνῶ ὅσες ὀργανώνονταν ἀκόμη παραπέρα διατηροῦσαν τὸν κεντρικὸ ρόλο ποὺ εἶχαν ἀποκτήσει κατὰ

τὸν Μεσαίωνα. Αὐτὴ ἡ κατάσταση τῶν πραγμάτων ἐμπόδιζε τὰ κράτη νὰ διαμορφώσουν μιὰ πραγματικὰ ἐθνικὴ ἀγορά, ἀκόμη καὶ ὅταν δὲν τὴν κατακερμάτιζαν οἱ ἐσωτερικοὶ δασμοί, ποὺ εἶχαν καταργηθεῖ μονάχα στὴν Ἀγγλία, καὶ τὰ φεουδαρχικὰ ἢ βασιλικὰ τέλη.

Ὡστόσο, οἱ παράγοντες ποὺ ἐνθάρρυναν ἐδῶ καὶ πολλοὺς αἰῶνες τὸ μετασχηματισμὸ τῆς εὐρωπαϊκῆς οἰκονομίας ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἐπενεργοῦν. Οἱ μεγάλες δυτικὲς Δυνάμεις ἐφάρμοσαν ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ γεννήθηκαν μερκαντιλιστικὴ πολιτική, ἐνῶ οὔτε καὶ οἱ ἡγεμόνες τοῦ 18ου αἰώνα δὲν θέλησαν νὰ ἀποκηρύξουν τὶς συνταγὲς τοῦ μερκαντιλισμοῦ: τὴν ἀπαγόρευση ἢ τὴ βαριὰ φορολόγηση τῶν εἰσαγωγῶν, τοὺς νόμους περὶ ναυσιπλοΐας, τὸ ἀποκλειστικὸ προνόμιο στὶς ἀποικίες, τὴ δημιουργία βασιλικῶν βιομηχανιῶν καὶ βιοτεχνιῶν, τὴν ἀνάθεση μονοπωλίων σὲ προνομιοῦχες ἑταιρεῖες, τὴν ἀπονομὴ προνομιακῶν ἐκμεταλλεύσεων σὲ ἰδιωτικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ τὴ ρύθμιση τῆς παραγωγῆς μέσω τῶν σωματείων. Τὸ συντεχνιακὸ σύστημα ὅμως, εἰδικὰ στὴν Ἀγγλία καὶ στὴ Γαλλία, παρουσίαζε πάντοτε ρωγμὲς ἀφοῦ δὲν ἔλεγχε οὔτε ὅλες τὶς πόλεις οὔτε ὅλα τὰ ἐπαγγέλματα, ἐνῶ ἡ ὕπαιθρος γενικῶς ἀγνοοῦσε τὶς συντεχνίες. Ἀναμφίβολα, αὐτὸ τὸ σύστημα προστάτευσε τὶς νεογέννητες βιομηχανίες κάθε χώρας ἀπὸ τὸν θανάσιμο ἀνταγωνισμό, ἰδιαιτέρως στοὺς τομεῖς τῆς ὑφαντουργίας καὶ τῶν προϊόντων πολυτελείας· ἐπίσης εὐνόησε παντοῦ τὴ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου, διαφυλάσσοντας γιὰ τοὺς ὑπηκόους κάθε κράτους τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὰ ναῦλα καὶ ἀπὸ τὰ κόμιστρα καθὼς καὶ τὰ κέρδη ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν ἀποικιῶν. Τὸ συντεχνιακὸ σύστημα ἄρχιζε ἤδη νὰ κλονίζεται ἀπὸ τὶς ἐπικρίσεις τῶν οἰκονομολόγων, οἱ περισσότεροι ὅμως φωτισμένοι δεσπότες τὸ συντηροῦσαν παραμένοντας προσηλωμένοι στὶς ἀρχὲς τοῦ Κολμπέρ. Ἐπιπλέον, οἱ ἔμποροι καὶ οἱ βιομήχανοι, ὅσο κι ἂν θέλγονταν ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου, δὲν ἀδημονοῦσαν διόλου νὰ τὴν ἐπεκτείνουν στὸ πεδίο τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀνταγωνισμοῦ: στὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο παρέμεναν ὀπαδοὶ τοῦ ἀμείλικτου προστατευτισμοῦ. Ὑπῆρχαν ὁρισμένες διακρατικὲς ἐμπορικὲς συμφωνίες φιλελεύθερων τάσεων, ὅπως ἦταν ἐκείνη τὴν ὁποία ὑπέγραψαν τὸ 1786 ὁ Βερζὲν καὶ ὁ Πὶτ ἢ τὰ ἱδρυτικὰ καταστατικὰ ποὺ παραχώρησε ἡ Αἰκατερίνη Β΄ στὰ ρωσικὰ λιμάνια τῆς Μαύρης Θάλασσας, παρέμεναν ὅμως οἱ ἐξαιρέσεις τοῦ κανόνα.

Οἱ ἡγεμόνες καὶ οἱ Αὐλές τους ἐνίσχυαν τὴ βιομηχανία τῶν εἰδῶν πολυτελείας, καὶ μὲ τὶς παραγγελίες τους καθόριζαν τὴ μόδα ποὺ ἐν συνεχεία ἀκολουθοῦσαν οἱ κυρίαρχες τάξεις. Πολὺ περισσότερο ὅμως βοήθησαν οἱ κυβερνήσεις τὴ μεταλλουργία, τὴ ναυπηγική, τὴν ὑφαντουργία καὶ τὴ βυρσοδεψία, μὲ τὶς παραγγελίες ποὺ ἐπέβαλλε ἡ αὔξηση τῶν ἐνόπλων δυνάμεων. Τέλος, ἐξασφάλιζαν ὁλοένα καὶ μεγαλύτερη εὐημερία στοὺς χρηματιστὲς καὶ στοὺς τραπεζίτες, γιὰ τὴν παραγωγικὴ κινητοποίηση τῶν ὁποίων ἐνδιαφέρονταν ὅλα τὰ πριγκιπικὰ θησαυροφυλάκια, ἄλλο περισσότερο καὶ ἄλλο λιγότερο· τὸ πετύχαιναν αὐτὸ ἐπιβάλλοντας ἔμμεσους φόρους, ἀναθέτοντας στοὺς προμηθευτὲς τοῦ στρατοῦ τὴ φροντίδα γιὰ διάφορες κοινωφελεῖς ὑπηρεσίες καὶ ἰδιαιτέρως ἀποσπώντας τους προκαταβολὲς γιὰ τὴ

συντήρηση τῶν στρατιωτικῶν μονάδων, τὶς ὁποῖες ἐξοφλοῦσαν μὲ δάνεια ποὺ ἄλλοτε ἀνανεώνονταν αὐτομάτως κατὰ τὴ λήξη τους —τὰ «διηνεκὴ δάνεια»— καὶ ἄλλοτε προσέφεραν ἰσόβιες προσόδους στοὺς δανειστὲς —τὰ «ἰσόβια δάνεια». Ἀκόμη συχνότερα κατέφευγαν στὸν βραχυπρόθεσμο δανεισμό.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ ἐκμετάλλευση τῶν νέων κόσμων ἀνέκτησε τὴν παλαιά της σημασία, ἡ ὁποία τόσο χαρακτηριστικὰ εἶχε ἐπισφραγίσει τὸν 16ο αἰώνα. Καταρχάς, διογκώθηκε ἐκ νέου ἡ ροὴ τῶν πολύτιμων μετάλλων καί, μετὰ τὸ 1780, ἔφτασε στὸ ἀπόγειό της. Τὸν 18ο αἰώνα ἐξορύχθηκαν 57.000 μετρικοὶ τόνοι ἀργύρου καὶ 1.900 τόνοι χρυσοῦ. Ἀπὸ αὐτοὺς οἱ 17.500 καὶ οἱ 356 τόνοι ἀντιστοίχως, δηλαδὴ τὸ 30% καὶ τὸ 19% τῆς συνολικῆς παραγωγῆς, ἐξορύχθηκαν τὴν τελευταία εἰκοσαετία τοῦ αἰώνα. Στὴν Ἀγγλία, μετὰ τὸ 1774, ἡ τιμὴ τοῦ χρυσοῦ ἀνέβαινε συνεχῶς καὶ τὸ ἀσήμι χρησιμοποιοῦνταν μόνο βοηθητικά, ἐνῶ στὴ Γαλλία ὁ Καλὸν ξανάλιωσε τὸ 1785 τὰ παλαιὰ λουδοβίκια κι ἔκοψε νέα, μειωμένου βάρους. Πάνω ἀπὸ τὰ ἐννέα δέκατα τῶν πολύτιμων μετάλλων προέρχονταν ἀπὸ τὴ Λατινικὴ Ἀμερικὴ καὶ κατευθύνονταν πρὸς τὴν Ἰσπανία καὶ τὴν Πορτογαλία· καθὼς αὐτὲς οἱ χῶρες τὰ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ νὰ χρηματοδοτοῦν τὶς εἰσαγωγές τους, τὰ μεταβίβαζαν ἔπειτα στὴν Ἀγγλία, στὴν Ὀλλανδία καὶ στὴ Γαλλία. Ἀπὸ ἐκεῖ, ἕνα μέρος τους διοχετευόταν στὴν Ἀσία, ἐνῶ ἕνα ἄλλο μέρος τους χρησιμοποιοῦνταν γιὰ ἀποθησαύριση καὶ γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀντικειμένων πολυτελείας. Στὴ Γαλλία, ἡ νομισματικὴ κυκλοφορία ἴσως ἔφτανε τὰ δύο μὲ τρία δισεκατομμύρια λίβρες· ἐκτιμᾶται πὼς τὸ ὑψηλότερο ἐπίπεδο τῆς νομισματικῆς κυκλοφορίας σὲ σχέση μὲ τὸν πληθυσμὸ παρατηροῦνταν στὴν Ὀλλανδία ἐνῶ τὸ χαμηλότερο στὴν Ἀγγλία, ὅπου πιστεύεται πὼς δὲν ξεπερνοῦσε τὸ ἕνα ἑκατομμύριο λίρες στερλίνες —σ' αὐτὴν τὴ χώρα ὅμως ἔπρεπε νὰ συνυπολογιστοῦν ἐπίσης τὰ χάρτινα τραπεζογραμμάτια, τὰ ὁποῖα εἶχαν καταπιστευματικὴ κυκλοφορία. Χάρη στὴν ἀφθονία ρευστοῦ χρήματος οἱ χρηματιστὲς εἶχαν στὴ διάθεσή τους σημαντικὰ κεφάλαια. Δυστυχῶς τὰ προσέφεραν κατὰ προτίμηση, σύμφωνα μὲ τὶς παραδόσεις τους, στὶς ὑποχρεωμένες κυβερνήσεις— μολονότι περίσσευε κι ἕνα μικρὸ μέρος ποὺ διοχετευόταν στὴν παραγωγή. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη, τὸ Ἄμστερνταμ παρέμενε τὸ μεγαλύτερο χρηματιστηριακὸ κέντρο τοῦ κόσμου· ἡ Τράπεζα τοῦ Ἄμστερνταμ ἀντιμετώπισε δυσκολίες ἀφότου ἔμειναν ἀκάλυπτες οἱ προκαταβολὲς ποὺ εἶχε χορηγήσει στὴν ὀλλανδικὴ Ἑταιρεία τῶν Ἰνδιῶν καὶ στὶς δημοτικὲς ἀρχὲς τῆς πόλης, οἱ χρηματιστές της ὅμως ἀνακάλυπταν πάντοτε δανειστὲς πρόθυμους νὰ ἐξυπηρετήσουν μὲ τὸ ἀζημίωτο τὰ ξένα κράτη. Θεωροῦνταν βέβαιο πὼς μποροῦσαν νὰ προσφέρουν δεκατέσσερα ἑκατομμύρια φλορίνια ἐτησίως, καὶ πὼς τὰ κεφάλαια ποὺ εἶχαν ἐπενδύσει ἔφταναν τὸ ἕνα δισεκατομμύριο. Ἡ Γένοβα, ἡ Γενεύη καὶ ἡ Βέρνη ἔκαναν ἐπίσης ἐξαγωγὲς κεφαλαίων, ἐνῶ τὸ Λονδίνο καὶ τὸ Παρίσι συγκαταλέγονταν συνήθως στὶς πόλεις οἱ ὁποῖες δανείζονταν. Οἱ τραπεζίτες ὅλων αὐτῶν τῶν μεγάλων πόλεων εἶχαν ἀναπτύξει στενὲς σχέσεις μεταξύ τους καί, καθὼς καραδοκοῦσαν γιὰ νὰ ἐκμεταλλευτοῦν κάθε εὐκαιρία κερδοσκοπίας ποὺ παρουσιαζόταν, εἶχαν ἤδη ὑφάνει τὸ διεθνὲς χρηματο-

πιστωτικὸ δίκτυο πάνω ἀπὸ τὰ κρατικὰ σύνορα. Τέτοιοι ἦταν ὁ Μπάρινγκ τοῦ Λονδίνου, ὁ Χόουπ καὶ ὁ Λαμπουσὲρ στὸ Ἄμστερνταμ, ὁ Πάρις στὸ Ἀμβοῦργο, ὁ Ρότσιλδ καὶ ὁ Μπέτμαν στὴ Φραγκφούρτη, καὶ ἐπίσης οἱ διάφοροι ξένοι οἱ ὁποῖοι εἶχαν σχεδὸν ἀποικίσει τὸ Παρίσι, κυρίως Ἐλβετοὶ καὶ στὴν πλειονότητά τους προτεστάντες. Αὐτοὶ οἱ «διαχειριστὲς τοῦ χρήματος» συγκεντρώνονταν στὰ χρηματιστήρια τῶν μεγάλων κέντρων, καθὼς μάλιστα τὸ Ἄμστερνταμ καὶ τὸ Λονδίνο εἶχαν ἀποκτήσει ἀπὸ πολὺ νωρίτερα καὶ ἀγορὲς προθεσμιακῶν τίτλων.

Ἡ αὔξηση τῆς νομισματικῆς κυκλοφορίας ποὺ ἐνισχυόταν ἀρκετὰ ἀπὸ τὸ πλασματικὸ χρῆμα τοῦ Λονδίνου, τὸ ὁποῖο κυκλοφοροῦσε καταπιστευματικά, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ χαρτονόμισμα ποὺ ἐξέδιδαν πολλὰ ἠπειρωτικὰ κράτη καὶ ἀπὸ τὶς τραπεζικὲς πιστώσεις καὶ τὶς συναλλαγματικὲς τῶν ἐμπόρων, προκάλεσε σταθερὴ αὔξηση τῶν τιμῶν: σὲ γενικὲς γραμμές, ἡ στασιμότητα ποὺ παρατηροῦνταν προηγουμένως ἔδωσε τὴ θέση της, μετὰ τὸ 1730, σὲ μιὰ ἀνοδικὴ τάση μακρᾶς διαρκείας ἡ ὁποία κράτησε περίπου μέχρι τὸ 1820. Αὐτὴ ἡ ἀνοδικὴ τάση, παρ' ὅλες τὶς κυκλικὲς διακυμάνσεις της, ἐνθάρρυνε τὶς ἐπιχειρήσεις ἀφοῦ δημιουργοῦσε κερδοφόρες προοπτικές. Ἡ ἄνοδος τῶν τιμῶν λειτούργησε ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ οὐσιαστικότερα ἐρεθίσματα γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ οἰκονομία, ἀλλὰ θετικὰ συνέβαλε ἐπίσης ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ ὁποία ὑπῆρξε ἀξιοσημείωτη μετὰ τὸ 1760: ἀφενὸς ἐνίσχυε τὴν κατανάλωση καί, ἀφετέρου, αὔξαινε τὴ διαθέσιμη ἐργατικὴ δύναμη.

Τέλος, τὸ ἐμπόριο τῆς Δύσης αὐξήθηκε σημαντικὰ χάρη στὶς σχέσεις ποὺ ἀναπτύχθηκαν μὲ τοὺς νέους κόσμους. Τὶς παραμονὲς τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, τὸ 40% τῶν ἀνταλλαγῶν τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας γινόταν μὲ τὶς ἀποικίες τους· ἕνα μεγάλο μέρος τῶν προϊόντων ποὺ ἔπαιρναν ἀπὸ ἐκεῖ τροφοδοτοῦσε τὶς ἐξαγωγές τους. Καθὼς ἐφοδίαζαν ἐπίσης τὴν Ἰσπανία καὶ τὴν Πορτογαλία, ἐπωφελοῦνταν ἐν μέρει ἐμμέσως καὶ ἀπὸ τὶς κτήσεις τῶν τελευταίων· ἐδῶ πρέπει μάλιστα νὰ προσθέσουμε τὸ λαθρεμπόριο ποὺ ἔκαναν οἱ ναυτικοί τους στὴν ἰσπανικὴ Ἀμερικὴ καὶ στὴ Βραζιλία, καθὼς καὶ τὴν καθαρὴ πρόσοδο τὴν ὁποία ἀποσποῦσαν οἱ εὐρωπαῖοι ἰδιοκτῆτες ἀπὸ τὶς φυτεῖες τους καὶ τὰ κάθε λογῆς κέρδη ποὺ ἄφηναν οἱ ἀποικιακὲς ἐκμεταλλεύσεις. Τὸ 1798, ὁ Πὶτ ὑπολόγιζε σὲ τέσσερα ἑκατομμύρια στερλίνες τὸ εἰσόδημα τῶν Ἄγγλων ἀπὸ τὶς φυτεῖες ποὺ εἶχαν στὴν Ἀμερικὴ καὶ σὲ ἕνα ἑκατομμύριο ἐκεῖνο ποὺ συγκέντρωναν ἀπὸ τὶς ἐπιχειρήσεις τους στὴν Ἀσία. Μεγάλα κέρδη ἄφηνε ἐξάλλου τὸ δουλεμπόριο τῶν μαύρων: τὸ 1780 ἐκτιμᾶται πὼς οἱ δουλέμποροι τοῦ Λίβερπουλ κέρδιζαν τριακόσιες χιλιάδες στερλίνες τὸ χρόνο· μεταξὺ 1783 καὶ 1793 ἐξόπλισαν 110 μὲ 120 πλοῖα καὶ πούλησαν στὴν Ἀμερικὴ πάνω ἀπὸ 300.000 δούλους ποὺ ἡ τιμή τους ξεπερνοῦσε τὰ 15 ἑκατομμύρια στερλίνες. Αὐτὰ τὰ κεφάλαια συγκεντρώνονταν στὰ χέρια ἑνὸς σχετικὰ περιορισμένου ἀριθμοῦ προσώπων —ἐν μέρει σπαταλήθηκαν γιὰ νὰ τροφοδοτήσουν τὴν πολυτελὴ κατανάλωση, τὸ δανεισμὸ τῶν βασιλικῶν θησαυροφυλακίων, τὴν ἀγορὰ γῆς ἢ τὸν ἀποθησαυρισμὸ ἀγαθῶν, ἀναμφιβόλως ὅμως ἕνα σημαντικὸ μέρος τους ἀξιοποιήθηκε στὴ χρηματοδότηση ἐπιχειρήσεων. Ἐπίσης, ἀπὸ τεχνικὴ ἄποψη, εἶχε ἀπαράμιλλη

σημασία γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ βιομηχανία ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ βαμβακιοῦ: ἐπέτρεψε νὰ κατασκευαστοῦν τὰ χρωματιστὰ βαμβακερά, ἐνῶ καὶ οἱ πρῶτες ἀγγλικὲς «μηχανὲς» χρησιμοποιήθηκαν ἐπίσης γιὰ τὸ γνέσιμο τῶν νημάτων καὶ γιὰ τὴν ὕφανση αὐτῶν τῶν ἐξωτικῶν ὑφασμάτων.

Οἱ ὀπαδοὶ τῆς ἀνανέωσης ἐμφανίστηκαν ἀρχικὰ στὸ χῶρο τοῦ θαλάσσιου ἐμπορίου, τὸ ὁποῖο ἀπαιτοῦσε πνεῦμα τολμηρὸ καὶ ριψοκίνδυνο, καὶ σ' αὐτοὺς προστέθηκαν οἱ πλανόδιοι ἔμποροι τῶν ἐμποροπανηγύρεων καθὼς καὶ οἱ χρηματιστὲς ποὺ ἔμπαιναν στὴν ὑπηρεσία τῶν κρατῶν. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἀμφίβολης ἠθικῆς ἔμποροι ἐμπνέονταν ἀπὸ μιὰ νοοτροπία ξένη πρὸς τὴν ἐθιμικὴ οἰκονομία: ἡ ριψοκίνδυνη ἀναζήτηση τοῦ κέρδους ὅσο καὶ τὸ πολεμοχαρὲς μένος τους νὰ ὑπερκεράσουν τὸν ἀνταγωνισμό, ποὺ θύμιζε τὰ γνωρίσματα τοῦ πολεμιστῆ, ἔκαναν τὴν κερδοσκοπία κίνητρο τῆς δραστηριότητάς τους. Ἔτσι ἐμφανίστηκαν ὁρισμένες ὄψεις αὐτοῦ ποὺ ἀποκαλοῦμε καπιταλισμό, δηλαδὴ ἡ συγκέντρωση τῶν κεφαλαίων καὶ τῶν ἐπιχειρήσεων ἡ ὁποία ἐπέτρεψε τὸν ἐξορθολογισμὸ τῆς ἐκμετάλλευσης καὶ προσέδωσε σ' αὐτὸν τὸν τρόπο διευθέτησης τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς ἀπαράμιλλη σημασία γιὰ τὴν ἄνοδο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Καθὼς ἔδυε ὁ 18ος αἰώνας, τὸ ἐσωτερικὸ ἐμπόριο καὶ ἡ χρηματιστικὴ δραστηριότητα ἐγκυμονοῦσαν πλέον λιγότερους κινδύνους, ἀλλὰ τὸ θαλάσσιο ἐμπόριο παρέμενε ἐκτεθειμένο σὲ ἐξαιρετικὴ ἀνασφάλεια. Στὴ Γαλλία, γιὰ παράδειγμα, τὰ κεφάλαια ποὺ ἐπενδύονταν σ' αὐτὸ ὀνομάζονταν «δάνεια τῆς μεγάλης περιπέτειας», θαλασσοδάνεια. Σὲ ἀντιστάθμισμα, μποροῦσαν νὰ ἀποφέρουν τεράστιες περιουσίες. Ὁρισμένες πρόοδοι τοῦ ἐξορθολογισμοῦ χρονολογοῦνταν ἀπὸ πολὺ παλιά: οἱ συναλλαγματικὲς τεχνικές, τὰ ἐμπορικὰ χρεόγραφα, οἱ τράπεζες καταθέσεων καθὼς καὶ ἡ ἐξατομίκευση τῶν ἐπιχειρήσεων σὲ συγκεκριμένες φίρμες ἢ ἐμπορικὲς ἐπωνυμίες μὲ τὴν ἐπινόηση λογιστικῶν μεθόδων διπλῆς ἐγγραφῆς γιὰ τὴν ἀναλυτικὴ παρακολούθηση τῶν ἐσόδων καὶ τῶν ἐξόδων τους, ἡ ὁποία ἐπέτρεψε τὴν κατάστρωση οἰκονομικῶν ἰσολογισμῶν. Μιὰ νέα βελτίωση ἐπέφεραν οἱ ἑταιρεῖες τῶν μονοπωλίων, οἱ ὁποῖες ἐξειδίκευσαν τὶς διοικητικὲς λειτουργίες καὶ τὶς ἀφαίρεσαν ἀπὸ τοὺς μετόχους προκειμένου νὰ τὶς ἀναθέσουν σὲ τεχνικοὺς ὑπαλλήλους. Ἡ ἐξελικτικὴ πορεία ὅμως βρισκόταν ἀκόμη στὴν ἀρχή της. Ἡ σύγχυση τῶν λειτουργιῶν διαιωνιζόταν καθὼς ὁ ἐφοπλιστὴς ἦταν ταυτοχρόνως καὶ χονδρέμπορος, ὁ χονδρέμπορος ταυτιζόταν μὲ τὸν διαμετακομιστὴ ἐνῶ καὶ οἱ δυό τους ἐνεργοῦσαν κατὰ περίσταση ὡς μεσίτες, ὡς ἀσφαλιστὲς ἢ ὡς τραπεζίτες. Οἱ μέθοδοι δὲν τελειοποιοῦνταν γρήγορα: τὸ χρηματιστήριο ἐμπορευμάτων ἦταν ἁπλῶς ἕνας χῶρος συναντήσεων, ἐνῶ οἱ προθεσμιακὲς ἀγορὲς ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἀποτελοῦν ἐξαιρέσεις τοῦ κανόνα κι ἐλάχιστοι ἐμπορικοὶ οἶκοι χρησιμοποιοῦσαν περιοδεύοντες ἀντιπροσώπους. Ἐπίσης οἱ πλανόδιοι ἔμποροι, οἱ «πραματευτές», διατηροῦσαν σημαντικὸ ρόλο, ὄχι τόσο ἐπειδὴ μετακινοῦνταν ἀπὸ τὴ μιὰ ἐμποροπανήγυρη στὴν ἄλλη, ὅσο ἐπειδὴ ἀποτελοῦσαν τὸν ἐνδιάμεσο κρίκο μεταξὺ τῶν χονδρεμπόρων καὶ τῶν λιανοπωλητῶν τοὺς ὁποίους ἐπισκέπτονταν. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς λιανοπωλητές, ὅπως ἦταν οἱ λεγόμενοι «ψιλικα-

τζῆδες» (merciers) τῆς Γαλλίας, δὲν ἦταν περισσότερο ἐξειδικευμένοι ἀπὸ τοὺς πλανόδιους ἐμπόρους· ἐπιπλέον, ἀκόμη καὶ στὴν Ἀγγλία ἀπουσίαζαν ἀπὸ τοὺς ἀγροτικοὺς οἰκισμοὺς ἀρκετῶν περιοχῶν: οἱ κάτοικοί τους περίμεναν νὰ φανεῖ ὁ γυρολόγος γιὰ νὰ κάνουν τὶς προμήθειές τους.

Ἀπὸ νωρὶς ὁ ἐμπορικὸς καπιταλισμὸς κυριάρχησε στὶς μακρινὲς ἀγορές, ἄρχισε νὰ καθυποτάσσει τοὺς βιοτέχνες καὶ νὰ ἀναπτύσσει στὴν ὕπαιθρο μιὰ ἐπαρχιακὴ βιοτεχνία ἡ ὁποία πλήρωνε χαμηλοὺς μισθοὺς καὶ ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑπάγεται σὲ περιοριστικὲς ρυθμίσεις. Ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ βαμβακιοῦ τῆς ἔδωσε ἀσυγκράτητη ὤθηση σ' ὁλόκληρη τὴ δυτικὴ Εὐρώπη, ἀλλὰ ἡ ἐξουσία τῶν μεγαλεμπόρων ἐπὶ τῆς διαδικασίας παραγωγῆς χαρακτηριζόταν ἀπὸ διαβαθμίσεις. Ὑπῆρχαν ἔμποροι οἱ ὁποῖοι περιορίζονταν ἁπλῶς στὴ συγκέντρωση τῶν ἕτοιμων προϊόντων· ἄλλοι, συχνότερα, βοηθοῦσαν νὰ ἐξορθολογιστεῖ ἡ διαδικασία τῆς παραγωγῆς, προσέφεραν τὶς πρῶτες ὕλες καὶ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις ἐπίσης τὸν ἐργαλειακὸ ἐξοπλισμό, ἐπέβαλλαν πρότυπα, ἐπέβλεπαν τὴν προετοιμασία καὶ τὴ βαφὴ τῶν ὑφασμάτων. Προβάλλοντας ὡς δέλεαρ συμπληρωματικοὺς μισθοὺς διεύρυναν τὴν ἐργατικὴ δύναμη τῆς ὑπαίθρου, τὴν ἐκπαίδευαν, αὔξαιναν τὸ ὡράριο τῆς ἐργασίας: ἄλλωστε οὔτε καὶ ἡ στρατολόγηση παιδιῶν καὶ γυναικῶν δὲν χρειάστηκε νὰ περιμένει τὴν ἐμφάνιση τῶν ἐργοστασίων. Συχνὰ αὐτὸ ποὺ ὀνόμαζαν «μανιφατούρα» μιᾶς πόλης δὲν ἦταν παρὰ τὸ σύνολο τῶν ἐργατῶν τοὺς ὁποίους προσλάμβαναν οἱ ἔμποροι στὴν ἴδια τὴν πόλη ἢ στὰ περίχωρα, ἀλλὰ τοὺς ἀπασχολοῦσαν κατ' οἶκον. Δίπλα στὴν παραπάνω σημασία, ἡ λέξη «μανιφατούρα» ἀπέκτησε βαθμηδὸν καὶ μιὰ νεότερη, καθὼς οἱ ἐργάτες ἄρχισαν νὰ συγκεντρώνονται στὸ ἴδιο ἐργαστήριο, ὅλοι μαζὶ ἢ ἕνα μέρος τους μόνον, ἐνῶ μερικὲς φορὲς ὑποχρεώνονταν ἐπίσης νὰ ἐγκαταστήσουν τὶς κατοικίες τους σὲ κοντινὰ κτίσματα. Ἀπὸ καιρὸ εἶχαν σχηματιστεῖ ὁμάδες ἐργατῶν τὶς ὁποῖες διηύθυνε ἀπευθείας ὁ ἐπιχειρηματίας, σὲ τομεῖς ποὺ ἀπαιτοῦσαν ἀκριβὸ ἐξοπλισμὸ καὶ δὲν ἦταν προσιτοὶ στοὺς μεμονωμένους τεχνίτες: στὰ ὀρυχεῖα, στὰ χυτήρια καὶ στὰ σιδηρουργεῖα, στὴν ὑαλουργία καὶ στὴν κρυσταλλουργία, στὴν κεραμικὴ καὶ στὴν ἐπεξεργασία τῆς πορσελάνης, στὴ χαρτοποιία, στὴ μεταξουργία, στὴ ζυθοποιία καὶ στὶς ἀποστάξεις· τὸ ἴδιο ἴσχυε ἐπίσης κατὰ μείζονα λόγο στὶς νέες βιομηχανίες ὅπως ἦταν ἡ κατασκευὴ τῶν χρωματιστῶν βαμβακερῶν —ἀλλὰ σπανίως ἀπασχολοῦνταν σημαντικὸς ἀριθμὸς ἐργατῶν σ' αὐτές.

Παρὰ τὴν ἄνοδο τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας, ἡ ἀγροτικὴ παραγωγὴ διατηροῦσε θεμελιώδη σημασία. Κανέναν δὲν ἄφηνε ἀδιάφορο ἡ γεωργία: οἱ ἰδιῶτες, πλούσιοι ἢ φτωχοί, ἤθελαν πάντοτε νὰ ἀποκτήσουν ἀκίνητη περιουσία· οἱ κρατικοὶ ἀξιωματοῦχοι γνώριζαν πὼς ἀπὸ αὐτὴν ἐξαρτιόταν ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καί, ἑπομένως, ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν φορολογουμένων καὶ τῶν στρατιωτῶν. Ὁ μερκαντιλισμὸς ὅμως θυσίαζε συχνὰ τὴ γεωργία γιὰ χάρη τῆς βιομηχανίας ἀπαγορεύοντας τὴν ἐξαγωγὴ πρώτων ὑλῶν, ἐνῶ ἡ κρατικὴ διοίκηση, παρ' ὅλες τὶς ἔντονες διαμαρτυρίες τῶν οἰκονομολόγων καὶ τῆς γαιοκτημονικῆς ἀριστοκρατίας, δίσταζε νὰ ἐγκαταλείψει τὸν ἔλεγχο τοῦ ἐμπορίου. Τὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο τῶν σιτηρῶν σή-

μαινε υἱοθέτηση τῆς πολιτικῆς τοῦ ἀκριβοῦ ψωμιοῦ, ἡ ὁποία ὤθοῦσε σὲ ἐξέγερση τὸν ὄχλο ποὺ λιμοκτονοῦσε· κατὰ συνέπεια ἀπαγορευόταν νὰ πουλᾶ ὁ παραγωγὸς τὰ προϊόντα ἐπιτόπου στὸ κτῆμα του: ὑποχρεωνόταν νὰ τὰ διοχετεύει στὴν ἀγορὰ ὅπου οἱ πιέσεις τῶν ἀγοραστῶν καί, ὅποτε κρινόταν ἀπαραίτητο, τῶν δημοτικῶν ἀρχῶν, λειτουργοῦσαν ἀνασταλτικὰ στὴν ἄνοδο τῶν τιμῶν. Ἡ διὰ θαλάσσης κυκλοφορία τῶν προϊόντων στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κράτους ἐλεγχόταν μὲ τὸ θεσμὸ τῆς συστημένης ἀποστολῆς («l'acquit à caution»), σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ἀποστολέας ὑποχρεωνόταν νὰ ἀποδείξει πὼς τὸ φορτίο εἶχε παραδοθεῖ σὲ κάποιο λιμάνι τῆς ἴδιας χώρας. Οἱ χερσαῖες μεταφορὲς προσέκρουαν στὴν καχυποψία τῶν ἀρχῶν καὶ στὴν ἐχθρότητα τοῦ πληθυσμοῦ· γενικὴ ἀρχὴ ἦταν πὼς οἱ ἐξαγωγὲς ἀπαγορεύονταν αὐστηρῶς. Ἡ ἐξουσία ἦταν ἄλλο τόσο ἀπρόθυμη νὰ ἀναγνωρίσει τὴν ἐλευθερία τῶν παραγωγῶν νὰ ὁρίζουν οἱ ἴδιοι ποιὰ προϊόντα θὰ καλλιεργοῦσαν, ἐνῶ καὶ οἱ χωρικοὶ παρέμεναν σχεδὸν στὸ σύνολό τους προσκολλημένοι στὶς ρυθμίσεις ποὺ ἐπιβάλλονταν ἐκ παραδόσεως στὴν παραγωγή.

Συνεπῶς, ἡ ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη διατηροῦσε οὐσιώδη γνωρίσματα τὰ ὁποῖα ἔμεναν ἀπαράλλακτα ἀπὸ αἰῶνες. Μόνον στὴ Φλάνδρα εἶχαν καθιερωθεῖ ἡ ἐντατικὴ καλλιέργεια καὶ ὁ σταβλισμὸς τῶν ζώων —ἀλλαγὲς οἱ ὁποῖες πέτυχαν μὲ τὴ σπορὰ φυτῶν κατάλληλων γιὰ κτηνοτροφὲς καὶ γιὰ τὴν παραγωγὴ ἐλαίων τὶς χρονιὲς ποὺ μὲ τὸ προηγούμενο σύστημα, τῆς ἀγρανάπαυσης, ἔμεναν ἀκαλλιέργητα τὰ χωράφια. Παντοῦ ἀλλοῦ, προκειμένου νὰ αὐξηθεῖ ἡ παραγωγὴ ἀξιοποιοῦνταν ἡ ἐκτατικὴ κυρίως μέθοδος: ἀποξηράνσεις τῶν ἑλῶν καὶ τῶν λιμνῶν ἢ ἐκχερσώσεις τῶν δασικῶν ἐκτάσεων. Στὶς ὀρεινὲς ἐπαρχίες καθὼς καὶ στὶς περιοχὲς ὅπου ἡ γῆ ἦταν ἄγονη ἐπειδὴ τὸ ὑπέδαφος ἦταν φτωχὸ σὲ ἀσβέστιο, καλλιεργοῦνταν μονάχα μερικὰ χωράφια, τὰ ὁποῖα περιφράζονταν γιὰ νὰ προστατευτοῦν ἀπὸ τὰ κοπάδια ποὺ περιπλανιόνταν στὶς ἀπέραντες κοινόχρηστες ἐκτάσεις· στὶς τελευταῖες σπέρνονταν μόνον ὁρισμένα τμήματα σὲ ἀραιὲς ἀποστάσεις, ἀφοῦ πρῶτα καθαρίζονταν ἀπὸ τὰ ζιζάνια καὶ καίγονταν τὰ χόρτα γιὰ νὰ λιπανθοῦν στοιχειωδῶς. Στὶς πεδιάδες ὅπου ὑπῆρχαν ἀρόσιμες ἐκτάσεις, κάθε χωριὸ χώριζε τὴ διαθέσιμη γῆ του σὲ χωράφια, τὰ ὁποῖα παρέμεναν ἐναλλὰξ ἄσπαρτα σὲ ἀγρανάπαυση· ἕνα χρόνο στοὺς τρεῖς στὴ βόρεια Εὐρώπη, χρόνο παρὰ χρόνο στὴ νότια. Κάθε χωράφι χωριζόταν σὲ ἀγροτεμάχια μὲ σχῆμα ὀρθογώνιου παραλληλόγραμμου στὶς βόρειες χῶρες, ἢ ἀκανόνιστο στὶς ὑπόλοιπες: ἡ ἀγρανάπαυση θεωροῦνταν ἀπαραίτητη ἀφοῦ σπάνιζαν τὰ λιπάσματα.[1] Καθὼς ἔλειπαν οἱ ζωοτροφὲς κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ χειμώνα, οἱ χωρικοὶ δὲν συντηροῦσαν στοὺς στάβλους τους παρὰ λίγα μόνον ζῶα· τὸν ὑπόλοιπο καιρὸ ἔπρεπε νὰ τὰ βόσκουν στὰ χωράφια ποὺ εἶχαν ἀφήσει σὲ ἀγρανάπαυση ἢ στὰ κοινόχρηστα λιβάδια καὶ στὰ δάση. Ἡ ἐλεύθερη βοσκὴ ἀπαιτοῦσε νὰ μένουν ἀπερίφραχτοι οἱ ἀγροί: οἱ περιφράξεις ἀπαγορεύονταν στὴ βόρεια Εὐρώπη, ἐνῶ παντοῦ ἀλλοῦ

1. [Σὲ κάθε νοικοκυριὸ παραχωροῦνταν ἡ ἐκμετάλλευση μερικῶν ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀγροτεμάχια, διάσπαρτα σὲ διαφορετικὰ χωράφια.]

ἀντιμετωπίζονταν μὲ δυσφορία —μὲ ἐξαίρεση ὁρισμένες περιοχὲς ὅπου οἱ ἀκαλλιέργητες ἐκτάσεις ἦταν πολὺ ἐκτεταμένες, ὅπως στὴ δυτικὴ Γαλλία. Τὸ δικαίωμα τῆς ἐλεύθερης βοσκῆς ἀποκτοῦσε μικρότερη σημασία μόνον στὶς μεσογειακὲς περιοχές, ὅπου οἱ ὀλιγάριθμες καλλιεργημένες ζῶνες, συνήθως διάσπαρτες, μικροσκοπικὲς καὶ ἐν μέρει μόνον ἀρδευόμενες, στριμώχνονταν ἀνάμεσα σὲ τεχνητὰ κρηπιδώματα ἢ ἀνακατεύονταν μὲ ἀμπέλια, μὲ ἐλαιῶνες καὶ μὲ ὀπωρῶνες. Ἐξουθενωμένος ἀπὸ τὰ βάρη ὁ χωρικὸς στεροῦνταν τὰ μέσα γιὰ νὰ βελτιώσει τὶς καλλιεργητικὲς μεθόδους του, καὶ προτιμοῦσε μὲ τὶς οἰκονομίες του νὰ ἀγοράσει κανένα χωραφάκι παραπάνω· ὄντας κατὰ κανόνα ἀγράμματος, παρέμενε δέσμιος τῆς συνήθειας. Ὑπερασπιζόταν μάλιστα σθεναρὰ τὴν ἐλεύθερη βοσκὴ καὶ πίστευε πώς, ἂν ποτὲ τὴν καταργοῦσαν, θὰ ἔχανε κάθε δυνατότητα νὰ συντηρεῖ τὰ ζῶα του: τὴν τοποθετοῦσε στὴν πρώτη τάξη τῶν συλλογικῶν δικαιωμάτων ποὺ τοῦ ἐξασφάλιζαν τὰ πρὸς τὸ ζῆν, μαζὶ μὲ τὴν κοινόχρηστη νομὴ τῶν δασῶν, ἡ ὁποία τοῦ ἔδινε τὴν ξυλεία ποὺ χρειαζόταν γιὰ νὰ χτίσει καὶ γιὰ νὰ ζεσταθεῖ.

Σὲ γενικὲς γραμμές, παρόμοια εἰκόνα παρουσίαζε ἡ κατάσταση τὸν 18ο αἰώνα, τὸν ὁποῖο ὅμως ἐπισφράγισαν ἀποφασιστικὲς ἐξελίξεις: ἡ ἀνάπτυξη τῆς τραπεζικῆς ὀργάνωσης καὶ ἡ ἐπινόηση νέων ἐπιχειρηματικῶν μεθόδων, νέων μηχανῶν καθὼς καὶ μιᾶς νέας κινητήριας δύναμης, θὰ προκαλοῦσαν ριζικὴ μεταμόρφωση τῆς παραγωγῆς καὶ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ ἐμπορικοῦ καπιταλισμοῦ, ὁ ὁποῖος λειτουργοῦσε μέχρι τότε ὡς κινητήρας τῆς οἰκονομίας, ἀπὸ τὸν βιομηχανικὸ καπιταλισμό. Παραλλήλως ἐμφανίστηκαν καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς μοντέρνας γεωργίας.

Οἱ παραπάνω καινοτομίες ὀφείλονταν στὴν Ἀγγλία, ἡ ὁποία χάρη σ' αὐτὲς ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη κατὰ τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ. Ἡ εὐρωπαϊκὴ ἤπειρος μόλις τότε ἄρχιζε νὰ ἐξοικειώνεται μὲ τοὺς νεωτερισμούς, ποὺ παρέμεναν ἄγνωστοι στὶς κεντρικὲς καὶ ἀνατολικὲς περιοχές της.

β) Ἡ οἰκονομικὴ ἐπανάσταση στὴν Ἀγγλία

Ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα, οἱ οἰκονομικὲς ἐξελίξεις εὐνοοῦσαν ἐμφανῶς τὴν Ἀγγλία. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἑπόμενου αἰώνα, ὁ ἀριθμὸς τῶν πλοίων της τριπλασιάστηκε καὶ ἡ χωρητικότητά τους τετραπλασιάστηκε· τὸ 1788 διέθετε 9.630 σκάφη συνολικοῦ ἐκτοπίσματος 1.453.000 τόνων, ἐνῶ τὸ 1790 τὰ λιμάνια της ὑποδέχθηκαν τριπλάσια πλοῖα ἀπ' ὅ,τι τὸ 1714. Τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριό της περιλάμβανε τώρα εἰσαγωγὲς ἀξίας 19 ἑκατομμυρίων στερλινῶν καὶ ἐξαγωγὲς 20 ἑκατομμυρίων, ἐνῶ στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα αὐτὲς οἱ ἀνταλλαγὲς δὲν ξεπερνοῦσαν τὰ 6 ἑκατομμύρια πρὸς κάθε κατεύθυνση. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν μεταφορῶν στὴν ἐνδοχώρα ἀποδείχθηκε εὐκολότερη ἀπ' ὅ,τι σὲ ἄλλες χῶρες χάρη στὴν ἀκτοπλοΐα: ἡ Ἀγγλία δὲν ἔχει μέρη πολὺ ἀπομακρυσμένα ἀπὸ τὴ θάλασσα, κι ἐπιπλέον οἱ γεωγραφικὲς συνθῆκες τῆς ἐπέτρεψαν νὰ ἀναπτύξει σχετικὰ εὔκολα ἕνα ὁλόκληρο δίκτυο πλωτῶν

καναλιῶν· στὴν ξηρὰ εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νὰ κατασκευάζονται δρόμοι μὲ τὴ μέθοδο ἀσφαλτόστρωσης τοῦ Μὰκ Ἄνταμ. Τέλος, ἄρχισε νὰ χρησιμοποιεῖται ὁ γαιάνθρακας νωρίτερα καὶ συχνότερα ἀπ' ὅ,τι στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη. Σ' αὐτὴ τὴ χώρα, ὁ ἐμπορικὸς καπιταλισμὸς δὲν ἀρκέστηκε νὰ καθυποτάξει τοὺς βιοτέχνες τῆς πόλης, ἀλλὰ ἀνέλαβε ἤδη ἀπὸ τὸν 15ο αἰώνα τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀγροτικῆς βιοτεχνίας.

Ὑπολογίζεται πὼς ἀπὸ τὸ 1740 ὡς τὸ 1800 τὰ κεφάλαια ποὺ διέθετε ἡ Μεγάλη Βρετανία σὲ ἐπενδύσεις πενταπλασιάστηκαν. Οἱ ἐξαγωγές, τὸ δουλεμπόριο καὶ οἱ φυτεῖες, οἱ θαλάσσιες μεταφορὲς καὶ οἱ ἀσφαλίσεις προσέλκυαν ἀρκετὸ ρευστὸ χρῆμα ὥστε ὁ κανόνας χρυσοῦ νὰ ἐπιβληθεῖ στὴν πράξη ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 18ου αἰώνα. Ἐπιπλέον, ἤδη ἀπὸ τὸ 1694 οἱ μεγαλοεπιχειρηματίες καὶ τὸ κράτος εἶχαν ἱδρύσει ἀπὸ κοινοῦ τὴν Τράπεζα τοῦ Λονδίνου: τὴ θεμελίωσαν σὲ καινοφανεῖς βάσεις ὅπως ἦταν ἡ ἔκδοση τῶν οἱονεὶ τραπεζογραμματίων (bank-notes), τὰ ὁποῖα διέθεταν πλῆρες ἀντίκρισμα σὲ πολύτιμο μέταλλο, καθὼς καὶ ἡ προεξόφληση τῶν ἐμπορικῶν χρεογράφων. Τὸ 1789, κυκλοφοροῦσαν 10 μὲ 11 ἑκατομμύρια στερλίνες σὲ τραπεζογραμμάτια τῆς Τράπεζας τοῦ Λονδίνου. Εἶναι ἀλήθεια πὼς οἱ ἐπαρχιακὲς κομητεῖες δὲν χρησιμοποιοῦσαν παραπάνω ἀπὸ ἕνα ἑκατομμύριο ἀπὸ αὐτὲς τὶς χάρτινες στερλίνες, ἀλλὰ ὑπῆρχε ἐπίσης ἡ Σκωτία, ἡ ὁποία εἶχε ἱδρύσει τὴ δική της ἐκδοτικὴ τράπεζα ἤδη ἀπὸ τὸ 1695, καθὼς καὶ μιὰ δεύτερη ἐκδοτικὴ τράπεζα στὸ Δουβλίνο τὸ 1783· ἐπιπλέον λειτουργοῦσαν καὶ οἱ ἰδιωτικὲς τράπεζες, οἱ ὁποῖες συχνὰ ἐξέδιδαν χαρτονόμισμα μὲ δική τους εὐθύνη —αὐτὲς ἦταν ἑξήντα στὸ Λονδίνο, σχεδὸν τριακόσιες στὴν ἐπαρχία, καὶ ἄλλες ἀκόμη στὴ Σκωτία καὶ στὴν Ἰρλανδία. Ἀντιστοίχως μὲ τοὺς χρηματιστὲς τῆς Εὐρώπης, ἡ Τράπεζα τοῦ Λονδίνου ὑποτασσόταν μέχρις ἕνα βαθμὸ στὶς ἀνάγκες τοῦ κρατικοῦ Θησαυροφυλακίου καὶ περιλάμβανε στὸ χαρτοφυλάκιό της τὰ ὁμόλογα τοῦ Θησαυροφυλακίου (exchequer bills) καθὼς καὶ τὰ γραμμάτια τῶν διαφόρων ὑπουργῶν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, καθὼς προεξοφλοῦσε μὲ τὸ χαρτονόμισμα ποὺ ἐξέδιδε τὰ χρεόγραφα τῶν ἐμπόρων, προσέφερε βραχυπρόθεσμες πιστώσεις στὶς ἐπιχειρήσεις· τὸ ἴδιο ἔκαναν καὶ ὅλες οἱ ἰδιωτικὲς τράπεζες, οἱ ὁποῖες στράφηκαν ἐπίσης στὴν προεξόφληση πιστωτικῶν τίτλων. Μάλιστα, ἡ Τράπεζα τοῦ Λονδίνου εἶχε ἤδη μεταμορφωθεῖ σὲ «τράπεζα τῶν τραπεζῶν» μὲ τοὺς λογαριασμοὺς ποὺ ἄνοιγε σὲ ὁρισμένες ἀπὸ αὐτές, μολονότι συναλλασσόταν ἀποκλειστικὰ μὲ ἐπιχειρήσεις οἱ ὁποῖες ἕδρευαν στὴν ἀγγλικὴ πρωτεύουσα.

Ἡ Βιομηχανικὴ Ἐπανάσταση ἐπιβεβαίωσε τὴν ὑπεροχὴ τῆς Μεγάλης Βρετανίας. Ἡ μεταλλουργία ἀνανεώθηκε ὅταν ἀντικατέστησε τὸ ξύλο, τὸ ὁποῖο χρησιμοποιοῦσε προηγουμένως ὡς πηγὴ ἐνεργείας, μὲ τὸ γαιάνθρακα. Τὸ 1783 τέθηκε στὴν ὑπηρεσία της ἡ ὑψικάμινος καὶ τὸ 1784 ἡ ἐλασματουργὸς μηχανή. Χάρη στὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν ἐργαλειομηχανῶν ἡ χρήση τοῦ σιδήρου γενικεύτηκε τόσο, ὥστε ἄρχισαν νὰ κατασκευάζονται ἀπὸ αὐτὸ μαοῦνες καὶ γέφυρες. Ὁλοένα μεγαλύτερη φήμη ἀποκτοῦσαν τὰ εἴδη κιγκαλερίας τοῦ Μπέρμιγχαμ. Τὸ ἐπάγγελμα τοῦ μηχανικοῦ ἄρχισε νὰ ἀποκτᾶ αἴγλη στὰ μάτια τοῦ κοινοῦ, ὅπως φάνηκε παραστατικὰ στὴν περίπτωση τοῦ Μώτζλεϋ. Περίφημη ἦταν ἡ μεταμόρφωση τῆς βαμβακο-

βιομηχανίας: τὸ μηχανικὸ κλώσιμο τῶν νημάτων ἐπιτεύχθηκε χάρη στὴν πρώτη κλωστικὴ μηχανή, τὴν *τζέννυ* (spinning jenny), καθὼς καὶ στὸ water frame, καὶ μετὰ τὸ 1780 χάρη στὸ ἀναπηνιστήριο, ποὺ ἔγινε γνωστὸ ὡς «Μουλάρι τοῦ Κρόμπτον». Ὁ Κάρτραϊτ καθιέρωσε τὸν μηχανικὸ ἀργαλειό του, ὁ ὁποῖος ὑποσχόταν ἀντίστοιχες προόδους στὴ διαδικασία τῆς ὕφανσης. Ἐπιπλέον, βελτιώθηκαν σημαντικὰ ἡ κεραμικὴ καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς βαφῆς. Ἡ ἐφεύρεση τῆς ἀτμομηχανῆς ἀπὸ τὸν Βάτ, ὁ ὁποῖος τὴν τελειοποίησε μεταξὺ τοῦ 1764 καὶ τοῦ 1789, προσέφερε μιὰ νέα κινητήρια δύναμη ἡ ὁποία θὰ ἀποδεικνυόταν ἀσυναγώνιστη.

Βαθμηδὸν ἀτόνησε ἡ κρατικὴ ρύθμιση τῆς οἰκονομίας καὶ οἱ ἐπιχειρηματίες ἄρχισαν νὰ ἐπιτίθενται στὸ μονοπώλιο τῆς βρετανικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἰνδιῶν, ἀλλὰ ὁ μερκαντιλισμὸς δὲν ἀπώλεσε ὁλότελα τὸ κῦρος του. Διατηρήθηκαν εἰς βάρος τῶν ξένων ἡ δασμολογικὴ προστασία, τὸ ἀποκλειστικὸ προνόμιο στὶς ἀποικίες καὶ ἡ νομοθεσία περὶ ναυσιπλοΐας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἀπελευθερώθηκε πλήρως ἡ γεωργία καὶ ἐκσυγχρονίστηκε μὲ τὴ συνένωση τῶν χωραφιῶν σὲ ἑνιαῖα ἀγροκτήματα. Ὅταν συνενώθηκαν τὰ ἀγροτεμάχια ποὺ ἀποτελοῦσαν προηγουμένως τοὺς «ἀνοιχτοὺς ἀγροὺς» (open fields) καὶ διανεμήθηκαν στοὺς ἰδιῶτες τὰ κοινόχρηστα λιβάδια, ἔγινε δυνατὴ ἡ περίφραξη τῶν ἀγρῶν καὶ καταργήθηκε τὸ ἐπίκοινο δικαίωμα τῆς ἐλευθεροβοσκῆς στὶς ἐκτάσεις ποὺ ἀνῆκαν μέχρι τότε στὴν κοινότητα. Οἱ περιφράξεις δὲν ἀποτελοῦσαν καινοτομία, ἀλλὰ ἡ ἀριστοκρατία, ἡ ὁποία κυριαρχοῦσε στὴ χώρα μετὰ τὴ Δεύτερη Ἀγγλικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1688, ἀπέκτησε ἀρκετὴ ἰσχὺ γιὰ νὰ τὶς γενικεύσει· τὸ Κοινοβούλιο ρύθμισε τοὺς κανόνες τους τὸ 1780, ἐνῶ οἱ Σκωτσέζοι λόρδοι τὶς ἐπεξέτειναν ἀκόμη καὶ στὰ Χάιλαντς. Τὰ μεγάλα ἀγροκτήματα πέρασαν στὰ χέρια καλλιεργητῶν ἐφοδιασμένων μὲ γνώσεις καὶ μὲ κεφάλαια, οἱ ὁποῖοι κατάργησαν τὴν ἀγρανάπαυση, ἀνέπτυξαν τὴν καλλιέργεια τῶν ζωοτροφῶν, πολλαπλασίασαν τὸν ἀριθμὸ τῶν ζώων καὶ ἄρχισαν νὰ τὰ ἐκτρέφουν σὲ στάβλους καὶ νὰ τὰ βελτιώνουν μέσω τῆς ἐπιλεκτικῆς ἀναπαραγωγῆς. Οἱ βρετανικὲς ράτσες γίνονταν διάσημες. Ἀμέσως μετὰ τὸ 1688, οἱ μεγάλοι γαιοκτήμονες εἰσήγαγαν τὸ Νόμο περὶ Σιτηρῶν (Corn Law) ὥστε νὰ προωθήσουν τὴν ἐγχώρια παραγωγὴ δημητριακῶν. Μὲ αὐτὸν τὸ νόμο ἐπιχείρησαν μιὰ ἐκπληκτικὴ ἀνατροπὴ τῆς παράδοσης: ἐφεξῆς ἐπέτρεπαν τὴν ἐξαγωγὴ τῶν σιτηρῶν καὶ ἀπαγόρευαν τὴν εἰσαγωγή τους, ἂν τυχὸν αὐτὰ εἶχαν τιμὴ κατώτερη ἀπὸ ἐκείνη τὴν ὁποία οἱ ἴδιοι ἔκριναν συμφέρουσα.

Ὡστόσο, ἡ διείσδυση τῶν νέων παραγωγικῶν τεχνικῶν προχώρησε μὲ βραδύτερο ρυθμὸ ἀπ' ὅ,τι πιστεύαμε στὸ παρελθόν. Οἱ περιφράξεις ἦταν ἴσως ἡ πιὸ διαδεδομένη ἀπὸ αὐτὲς τὶς τεχνικὲς στὴ γεωργία, ἀλλὰ σὲ πολλὲς περιοχὲς δὲν ἐξαφάνισαν τοὺς γεωμόρους. Σὲ ὁλόκληρο τὸν βιομηχανικὸ τομέα μόνον ἕνα βαμβακοκλωστήριο εἶχε ἀξιοποιήσει τὴν ἀτμομηχανή· τὸ 1788 ἐξακολουθοῦσαν νὰ χρησιμοποιοῦν γιὰ καύσιμη ὕλη τὸ ξύλο 26 ὑψικάμινοι, οἱ ὁποῖες παρῆγαν τὸ ἕνα πέμπτο τοῦ χυτοσιδήρου. Δὲν εἶχαν υἱοθετήσει ἀκόμη τὸν μηχανικὸ ἀργαλειὸ τοῦ Κάρτραϊτ στὴν ὕφανση τῶν βαμβακερῶν, ἐνῶ οἱ μεταβολὲς δὲν ἄγγιξαν καθόλου τὴ βιο-

μηχανία τοῦ μαλλιοῦ. Στὸ Λονδίνο, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴ ζυθοποιία καὶ τὴν ποτοποιία, κυριαρχοῦσαν οἱ βιοτέχνες. Παρὰ τὶς προόδους τῶν τραπεζῶν της, ἡ Ἀγγλία καθυστεροῦσε νὰ ἐξαλείψει τὶς ἀτέλειες ποὺ χαρακτήριζαν τὴ χρηματοδότηση καὶ κατ' ἀκολουθίαν τὴ συγκέντρωση τῶν ἐπιχειρήσεών της. Συνέβαλλε ἐδῶ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν εἶχε ἀκόμη προσαρμόσει στὶς περιστάσεις τὴν joint-stock company, τὴ μετοχικὴ ἑταιρεία γιὰ τὴ λειτουργία τῆς ὁποίας ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἄδεια τοῦ Κοινοβουλίου.

Ἐπιπλέον, εἶχε γίνει πιεστικὴ ἡ ἀνάγκη νὰ ἀνανεωθοῦν οἱ μεταφορὲς μὲ τὴν κατάλληλη προσαρμογὴ τῆς ἀτμομηχανῆς. Στὶς θαλάσσιες μεταφορὲς ἤδη τελειοποιοῦνταν ἡ τεχνικὴ τῆς ναυπήγησης καί, μετὰ τὸ 1780, ἄρχισε νὰ ἐφαρμόζεται ἡ ἐξωτερικὴ ἐπένδυση τῶν καραβιῶν μὲ χαλκό, μολονότι τὰ νέα πλοῖα συνέχισαν νὰ κατασκευάζονται ἀπὸ ξύλο. Ἑπομένως, ἐξακολουθοῦσαν νὰ δεσμεύουν τὸν ἀριθμὸ καὶ τὶς διαστάσεις τους οἱ περιορισμοὶ τῆς δασοκαλλιέργειας καὶ τὰ μεγέθη τῶν διαθέσιμων κορμῶν· ἀπαιτοῦνταν τέσσερις χιλιάδες καρυδιὲς γιὰ νὰ φτιαχτεῖ ἕνα μεγάλο σκαρί, καὶ μόνον ἕνα στὰ 10.000 δέντρα εἶχε κορμὸ κατάλληλο γιὰ κατάρτι. Τὰ περισσότερα πλοῖα δὲν ἔφταναν τοὺς ἑκατὸ κόρους· μόνον ἡ Ἑταιρεία τῶν Ἰνδιῶν χρησιμοποιοῦσε ὁρισμένα καράβια ποὺ ξεπερνοῦσαν τοὺς ὀκτακόσιους. Τέλος, τὰ ἱστιοφόρα ἀδυνατοῦσαν νὰ ἐξασφαλίσουν γρήγορα καὶ τακτικὰ ταξίδια. Στὴν ξηρά, ὅσο κι ἂν εἶχε βελτιωθεῖ ἡ ταχυδρομικὴ καὶ ἡ ἐπιβατικὴ ἅμαξα, ἡ «ντιλιγκέντσα», ἀκόμη καὶ τὸ ἰσχυρότερο τροχοφόρο τῆς ἐποχῆς δὲν μποροῦσε νὰ μεταφέρει παραπάνω ἀπὸ 1.500 λίβρες φορτίου, καὶ χρειαζόταν τουλάχιστον τέσσερα ἄλογα. Οἱ μεταφορές, μολονότι ἀπασχολοῦσαν τεράστιους ἀριθμοὺς ἐργατῶν, ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἀπειλοῦν ἄλλοτε μὲ ἀσφυξία καὶ ἄλλοτε μὲ συμφόρηση τὴ βιομηχανία, ἡ ὁποία ἐκμηχανιζόταν ὁλοένα καὶ περισσότερο.

Ἀναγγελλόταν μιὰ νέα ἐποχή. Ἡ Ἀγγλία δὲν μποροῦσε πλέον νὰ θρέψει τὸν πληθυσμό της, ὁ ὁποῖος εἶχε αὐξηθεῖ καὶ μεταβληθεῖ ἐν μέρει σὲ βιομηχανικὸ πληθυσμό. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ εὐθύνη γιὰ τὴν κρίση ποὺ ξέσπασε τὸ 1789 ἀποδόθηκε στὶς πιστώσεις ποὺ παραχωροῦνταν στὶς ἐπιχειρήσεις καὶ στὶς ἀτέλειες τῆς ἐκβιομηχάνισης —μολονότι δὲν ἦταν ἀμέτοχη καὶ ἡ κακὴ σοδειὰ ἐκείνης τῆς χρονιᾶς. Οἱ προεξοφλήσεις τῆς Τράπεζας τοῦ Λονδίνου ὑποχώρησαν ἀπὸ τὰ 58 ἑκατομμύρια στερλίνες, τὸ 1788, στὰ 35 ἑκατομμύρια τὸ ἑπόμενο ἔτος. Οἱ ἰδιωτικὲς τράπεζες κατηγορήθηκαν ὡς πρωταίτιοι τῆς ὑπερπαραγωγῆς, μὲ τὶς ἀπερίσκεπτες χορηγήσεις τους· οἱ αἰτίες ἀποδόθηκαν ἐπίσης στὴν ὑπεραφθονία τῶν βαμβακερῶν νημάτων, ἀφοῦ ἦταν ἀδύνατον νὰ ἀπορροφηθοῦν ὅλα στὴν κατασκευὴ τῶν ὑφασμάτων, ἡ ὁποία ἐξακολουθοῦσε νὰ γίνεται μὲ τὸ χέρι. Παρατηρήθηκε μάλιστα πὼς ὁ πόλεμος στὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη εἶχε κλείσει τὶς ἀγορές, καὶ πὼς ἡ ἀγγλικὴ οἰκονομία θὰ παρέλυε ὁλότελα ἂν δὲν ἔβρισκε τρόπους νὰ ἐπεκτείνει τὶς ἀγορές της σὲ ἄλλες περιοχὲς τοῦ κόσμου. Ἐντέλει, ἡ ὑπεροχὴ τῆς Μεγάλης Βρετανίας ἐπιβεβαιώθηκε ἀπολύτως κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπαναστατικῆς καὶ τῆς ναπολεόντειας περιόδου: τότε κατόρθωσε νὰ χρηματοδοτήσει τοὺς συνασπισμοὺς τῶν Δυνάμεων

στοὺς ὁποίους συμμετεῖχε, καὶ πέτυχε νὰ ἀνοίξει νέες διεξόδους γιὰ τὴ βιομηχανία της χάρη στὴ θαλάσσια κυριαρχία ποὺ τῆς ἐπέτρεπε νὰ παρακάμπτει τὸν ἠπειρωτικὸ ἀποκλεισμό.

γ) Ἡ καθυστέρηση τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης

Οἱ δυτικὲς χῶρες τῆς εὐρωπαϊκῆς ἠπείρου χαρακτηρίζονταν ἀπὸ αἰσθητὴ καθυστέρηση σὲ σχέση μὲ τὴ βρετανικὴ οἰκονομία —χωρὶς νὰ ἐξαιρεῖται οὔτε καὶ ἡ Γαλλία, ἡ ὁποία πάντως ἦταν πιὸ προηγμένη ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες. Ὅσο προχωροῦσε κανεὶς πρὸς τὰ ἀνατολικά, τόσο οἱ συνθῆκες στασιμότητας ἐπιδεινώνονταν.

Οἱ πρῶτες τράπεζες, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἱδρυθεῖ ἀρχικὰ στὴν Ἰταλία κι ἔπειτα στὴν Ὀλλανδία —στὴ Γένοβα, στὴ Βενετία καὶ στὸ Ἄμστερνταμ— εἶχαν παραμείνει στὸ ἐπίπεδο ἱδρυμάτων ποὺ δέχονταν ἁπλῶς καταθέσεις· ἐξέδιδαν πιστοποιητικὰ πληρωμῆς τὰ ὁποῖα μποροῦσαν νὰ μεταβιβαστοῦν σὲ τρίτους ἀλλὰ στεροῦνταν τὰ πλεονεκτήματα τῶν ἀγγλικῶν οἱονεὶ τραπεζογραμματίων, τῶν bank-notes ποὺ ἦταν πληρωτέα στὸν κομιστή. Κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἱδρύματα δὲν ἀναλάμβανε ἐμπορικὲς προεξοφλήσεις. Μόνον ἡ Γαλλία διέθετε, ἀπὸ τὸ 1776, τὸ Προεξοφλητικὸ Ταμεῖο (Caisse d'escompte), δηλαδὴ μιὰ τράπεζα ἡ ὁποία ἀναλάμβανε προεξοφλήσεις καὶ εἶχε ἐξουσιοδοτηθεῖ ἀπὸ τὸ κράτος νὰ ἐκδίδει τίτλους πληρωτέους στὸν κομιστή· ἀντάλλασσε αὐτοὺς τοὺς τίτλους μὲ τὰ γραμμάτια ποὺ ἐξέδιδαν διάφοροι προμηθευτὲς προκειμένου νὰ πληρωθοῦν ἀπὸ τοὺς πελάτες τους. Τὰ τραπεζογραμμάτιά της κυκλοφοροῦσαν μόνον στὴν περιοχὴ τοῦ Παρισιοῦ, ἐνῶ ὑπῆρχαν σημαντικὲς πόλεις, γιὰ παράδειγμα ἡ Ὀρλεάνη, τὶς ὁποῖες δὲν ἐξυπηρετοῦσε καμιὰ ἰδιωτικὴ τράπεζα· οἱ ἰδιωτικὲς τράπεζες, ποὺ παρέμεναν ἐλάχιστες, μόνον σὲ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις διακινδύνευαν νὰ ἐκδώσουν τραπεζογραμμάτια μὲ δική τους εὐθύνη. Ἡ μοναδικὴ πόλη τῆς Γαλλίας ὅπου ἔρεε ἄφθονο χρῆμα, χάρη στοὺς φόρους, ἦταν τὸ Παρίσι —στὴν ἐπαρχία οἱ πιστώσεις ἦταν δυσεύρετες καὶ κόστιζαν πανάκριβα. Στὴν Ἰταλία ἀγνοοῦσαν ὁλότελα τὴν ὀπισθογράφηση τῶν ἐμπορικῶν χρεογράφων. Ὁ ἐπιχειρηματίας κινοῦνταν κατὰ κανόνα μὲ κεφάλαια πού, ἂν δὲν ἀνῆκαν στὸν ἴδιο, ἀνῆκαν στοὺς γονεῖς του ἢ σὲ φίλους του· γιὰ νὰ δανειστεῖ ἔπρεπε νὰ ὑποθηκεύσει τὴν ἀκίνητη περιουσία του. Ἀναγκαστικὰ ἀνεχόταν παρατεταμένες καθυστερήσεις στὴν ἐξόφληση τῶν ἐμπορευμάτων ποὺ παρέδιδε, ἀκόμη καὶ ἐκ μέρους τῶν πλουσιότερων πελατῶν του, ἐνῶ εἶχαν γίνει συνηθισμένο φαινόμενο οἱ ὄψιμοι συμβιβασμοὶ «ἀπὸ ἱπποτικὴ εὐγένεια». Ὁ νόμος δὲν ἀναγνώριζε παρὰ μονάχα τὶς «γενικὲς ἑταιρεῖες», δηλαδὴ τὶς προσωπικὲς ἑταιρεῖες ἀπεριορίστου εὐθύνης, εἴτε αὐτὲς ἦταν ὁμόρρυθμες εἴτε ἑτερόρρυθμες. Προκειμένου νὰ ἱδρυθεῖ μιὰ μετοχικὴ ἑταιρεία ἀπαιτοῦνταν εἰδικὴ κρατικὴ ἐξουσιοδότηση καὶ οἱ μετοχὲς τῶν ἑταίρων, ὅταν δὲν ἦταν ὀνομαστικές, ἀπαγορευόταν νὰ μεταβιβαστοῦν χωρὶς τὴ συγκατάθεση τῶν ὑπόλοιπων μελῶν τῆς ἑταιρείας. Ἐπιπλέον, σύμφωνα μὲ τὸ ἐμπορικὸ δίκαιο, παρέμενε ἀπεριόριστη ἡ εὐθύνη τοῦ ἑτερόρρυθμου μέλους μιᾶς προσωπικῆς

έταιρείας, άλλά καί όλων τών μετόχων μιάς μετοχικής έταιρείας. Ή γαλλική νομολογία δίσταζε νά άποφασίσει σ' αύτό τό σημείο, άλλά έτεινε νά περιορίσει τήν εύθύνη τών τελευταίων στό ύψος τοῦ έταιρικοῦ μεριδίου τους. Ή ήπειρωτική Εύρώπη, άντιθέτως άπό τήν 'Αγγλία, έξακολουθούσε νά στερείται τήν τραπεζική ύποδομή ή όποία θά τής έπέτρεπε νά συγκεντρώσει τίς άποταμιεύσεις καί νά τίς διοχετεύσει στή χρηματοδότηση τών έπιχειρήσεων.

Στά μάτια τών Βρετανών, τά σημαντικά οίκονομικά κέντρα ήταν τό "Αμστερνταμ καί τό 'Αμβοῦργο· τό ίδιο καί ή Λισαβόνα: τό νόμισμά της κατεῖχε έξέχουσα θέση στήν άγορά τοῦ Λονδίνου καθώς, έπειτα άπό τή Συνθήκη τής Μεθουένης, ή Πορτογαλία είχε μετατραπεί σέ οίονεί άγγλική άποικία. Οί "Αγγλοι θεωροῦσαν τή Γαλλία τόν μόνο έπικίνδυνο άνταγωνιστή τους. Τό έμπόριό της, πού ξεπερνοῦσε τό ένα δισεκατομμύριο λίβρες τίς παραμονές τής 'Επανάστασης, μποροῦσε νά συγκριθεί μέ τό άγγλικό. Βεβαίως τό έμπορικό ίσοζύγιό της δέν ήταν εύνοϊκό, είχε έξαγωγές ύψους 542 έκατομμυρίων λιβρών έναντι είσαγωγών 611 έκατομμυρίων, άλλά στίς τελευταίες περιλαμβάνονταν έπίσης οί είσαγωγές πού έκανε άπό τίς άποικίες της, οί όποίες ξεπερνοῦσαν τά 200 έκατομμύρια. 'Αντιθέτως, τό έμπορικό της ναυτικό ένισχυόταν μέ πολύ βραδύτερο ρυθμό άπ' ό,τι τό βρετανικό, έστω καί άν άριθμοῦσε, όπως έλεγαν, 2.000 ποντοπόρα πλοία. Σημαντική καθυστέρηση παρουσίαζαν οί έσωτερικές μεταφορές τής Γαλλίας. Βρίσκονταν σέ λειτουργία μόνον τό κανάλι τής Μεσημβρινής Γαλλίας κι έκεῖνα τής Φλάνδρας, ένώ ύπήρχαν έπίσης άλλα τρία, στήν Πικαρδία καί στή Βουργουνδία, τά όποία δέν είχαν όλοκληρωθεί. Τά γαλλικά ποτάμια είχαν άξιοποιηθεί σέ μέτριο βαθμό: κάθε χρόνο περνοῦσαν 200 καράβια άπό τό Σατώ-Τιερρύ καί άλλα 400 άπό τή Μάντη. Καταβάλλονταν μεγάλες προσπάθειες γιά νά κατασκευαστεί τό δίκτυο τών βασιλικών όδών μέ τό θεσμό τών άγγαρειών καί ύπό τήν έπίβλεψη μηχανικών τοῦ 'Οργανισμοῦ Γεφυρών καί 'Οδοστρωμάτων, οί όποίοι έκπαιδεύονταν σέ είδική σχολή· ώστόσο, χρειαζόταν χρόνος γιά νά όλοκληρωθεί τό δίκτυο, κι έπιπλέον δέν είχαν κάν άρχίσει νά φτιάχνονται οί έγκάρσιοι καί οί έπαρχιακοί δρόμοι πού προβλέπονταν γιά τή συμπλήρωσή του. Οί δασμοί καί τά διόδια έπιδείνωναν τόν τοπικισμό τών διαφόρων περιφερειών. Δέν ήταν πολύς καιρός πού είχαν άρχίσει νά κυκλοφοροῦν τά σιτηρά μεταξύ τών έπαρχιών, καί όλες σχεδόν έξακολουθοῦσαν νά καλλιεργοῦν τά άμπέλια γιά τό κρασί τους. Ή πρωτεύουσα τοῦ βασιλείου έξακολουθοῦσε νά παράγει μόνον ό,τι κατανάλωνε ή ίδια καί τά περίχωρά της· τά έμπορεύματα πού έστελνε στίς άλλες περιοχές δέν ξεπερνοῦσαν τούς 75.000 τόνους, ένώ ή Μεσημβρινή Γαλλία δέν προμηθευόταν τίποτε άπό τό Παρίσι.

Κατά παράδοση, τό έμπόριο κατεῖχε τήν πρώτη θέση στή Γαλλία καί, προπάντων, τό θαλάσσιο έμπόριο. Στή Μασσαλία έξακολουθοῦσε νά άκμάζει, ένώ στίς άκτές τοῦ 'Ατλαντικοῦ είχε έξασφαλίσει τήν άνθηση τής Νάντης άπό τίς άρχές τοῦ 18ου αίώνα καί τοῦ Μπορντώ κατά τίς τελευταίες δεκαετίες του. Πολυάριθμες βιομηχανικές δραστηριότητες ένίσχυαν τήν εύημερία τών λιμανιών, ίδιαιτέρως ή κα-

τεργασία τῆς ζάχαρης. Ἐπιπλέον, οἱ χρηματιστὲς ποὺ ἀναλάμβαναν νὰ ἐξυπηρετήσουν τὸ θρόνο δημιουργοῦσαν ἀνέκαθεν μεγάλες περιουσίες. Ὁ ἐμπορικὸς καπιταλισμὸς εἶχε ἀρχίσει νὰ καθυποτάσσει τοὺς βιοτέχνες. Στὴ Λυόν, ἤδη ἀπὸ τὸν 16ο αἰώνα, ὁ «κατασκευαστὴς» δὲν ἦταν στὴν πραγματικότητα παρὰ ἕνας ἐπιχειρηματίας ὁ ὁποῖος προμήθευε μετάξι στοὺς μισθωτοὺς τεχνίτες, τοὺς κανούτους (canuts), ποὺ τὸ ἐπεξεργάζονταν κατ' οἶκον, ἐνῶ κατόπιν ἀναλάμβανε μόνος του νὰ ἐξαγάγει τὰ μεταξωτὰ ὑφάσματα. Παντοῦ ἐξαπλώνονταν οἱ ἀγροτικὲς βιομηχανίες, οἱ ὁποῖες νομιμοποιήθηκαν ἐπισήμως τὸ 1762 μὲ βούλευμα τοῦ Ἀνακτοβουλίου. Ἀρκετὲς ἐπαρχίες ἐπωφελήθηκαν τότε: ἡ Φλάνδρα ἀνέλαβε τὴν ὕφανση τῶν λινῶν, τῶν μάλλινων καὶ τῶν βαμβακερῶν ὑφασμάτων· οἱ περιοχὲς τοῦ Καμπρεζί, τοῦ Αἰνὼ καὶ τοῦ Βερμαντουὰ ἐξειδικεύτηκαν στὰ λινὰ ἢ βαμβακερὰ τούλια, καθὼς καὶ στὴ βατίστα· ἡ Ἄνω Νορμανδία στὰ ζωγραφιστὰ ὑφάσματα τῆς Ρουένης, γνωστὰ ὡς *ρουενερί*, καθὼς καὶ στὴν ἐριουργία. Ἡ Μαὶν καὶ ἡ Βρετάνη στὰ λινά· ἡ Καμπανία καὶ ἡ Ὀρλεάνη συγκέντρωσαν τὴν προσοχή τους στὰ πλεκτά, ἡ περιοχὴ τοῦ Λανγκεντὸκ στὰ μάλλινα. Ἐμφανίστηκαν ἐπίσης πραγματικὲς μανιφατοῦρες: ἀρχικὰ τὶς δημιούργησε ὁ θρόνος γιὰ νὰ παράγουν εἴδη πολυτελείας· ἀργότερα προστέθηκαν σ' αὐτὲς τὰ ὁπλουργεῖα καὶ τὰ ἐργοστάσια ὅπου κατασκευάζονταν ἄγκυρες καὶ τὰ κανόνια τοῦ ναυτικοῦ, τὰ πυροβόλα καὶ τὰ ἀγχέμαχα ὅπλα γιὰ τὸν στρατό. Ἀναπτύχθηκαν μεγάλες οἰκογενειακὲς ἐπιχειρήσεις, ὅπως ἦταν οἱ μεταλλουργικὲς βιομηχανίες τοῦ Κρεζὸ καὶ τῶν Περιὲ στὸ Σαγιό, καθὼς καὶ ὁρισμένες ὑφαντουργίες — ἰδιαιτέρως τὰ ἐργοστάσια τῶν σταμπωτῶν ὑφασμάτων στὴν Ἀλσατία καὶ στὸ Ζουὺ-ἀν-Ζοζὰς ὅπου εἶχε ἐγκατασταθεῖ ὁ Ὀμπερκάν. Τὸ ἴδιο ἴσχυε ἐπίσης γιὰ τὶς χημικὲς βιομηχανίες, ὅπως ἦταν ἐκείνη ποὺ ἔστησε ὁ Σαπτὰλ στὸ Μονπελλιέ. Ἡ κρατικὴ διοίκηση προσπάθησε νὰ περιορίσει τοὺς οἰκονομικοὺς ἐλέγχους, ἀλλὰ δὲν τὸ ἔκανε συστηματικά. Ὁ Τυργκὸ κατήργησε τὶς συντεχνίες: οἱ διάδοχοί του τὶς ἀποκατέστησαν μὲ μεταρρυθμίσεις. Οἱ ἀπόψεις τῶν ἐπιχειρηματιῶν σχετικὰ μὲ τὸ ἀποκλειστικὸ προνόμιο καὶ τὴ δασμολογικὴ προστασία γίνονταν τόσο πιὸ ἀδιάλλακτες, ὅσο περισσότερο ἔνιωθαν νὰ ἀπειλοῦνται ἀπὸ τὸν παραγωγικὸ ἐκσυγχρονισμὸ τῆς Ἀγγλίας: ἡ ἀγγλογαλλικὴ ἐμπορικὴ συνθήκη τοῦ 1786 ξεσήκωσε ἀναρίθμητες ἀντιδικίες.

Οἱ Γάλλοι δὲν ὑστεροῦσαν σὲ ἐφευρετικὸ πνεῦμα: ὁ Μπερτολλὲ μεταμόρφωσε τὴν τεχνικὴ τῆς χημικῆς λεύκανσης τὸ 1785, καὶ οἱ ἀδελφοὶ Μονγκολφιὲ ὕψωσαν τὸ πρῶτο ἀερόστατο. Οἱ νέες μηχανὲς δὲν ἄφηναν ἀδιάφορη τὴ χώρα, καὶ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις ἔρχονταν Ἄγγλοι γιὰ νὰ ἐργαστοῦν στὴν παραγωγὴ βαμβακερῶν. Μολαταῦτα, τὸ 1789 ὑπολογιζόταν πὼς οἱ κλωστικὲς μηχανές, οἱ *τζέννυ*, τῆς Γαλλίας ἦταν περίπου ἐννιακόσιες, ἐνῶ στὴ Μεγάλη Βρετανία ὑπῆρχαν 20.000. Οἱ Περιὲ κατασκεύαζαν ἀτμομηχανὲς ἀλλὰ τὶς χρησιμοποιοῦσαν μόνον στὰ ὀρυχεῖα τοῦ Ἀνζὲν καὶ τῆς Ἀνίς, καθὼς καὶ στὰ ἐργοστάσια τοῦ Κρεζό. Ἡ ὄψη τῆς μεταλλουργίας εἶχε ἀλλάξει ἐλάχιστα: συνήθως χρησιμοποιοῦσε ὡς καύσιμη ὕλη τὸ ξύλο, καὶ συνεπῶς παρέμενε ἐξαιρετικὰ διασκορπισμένη. Ὡστόσο, εἶχαν ἀρχίσει νὰ διαφαί-

νονται κάποιες τάσεις συγκέντρωσης. Ἡ μετοχικὴ ἑταιρεία τοῦ Κρεζὸ παρουσιαζόταν ἤδη ὡς μιὰ μεγάλη καὶ σύγχρονη παραγωγικὴ μονάδα μὲ ἐξοπλισμὸ ἀγγλικοῦ τύπου. Στὴν Ἀλσατία ὁ Ντητρίς, ὁ μελλοντικὸς Φεγιαντίνος καὶ δήμαρχος τοῦ Στρασβούργου, εἶχε ἐργοστάσια στὸ Γαίγκερταλ, στὸ Νήντερμπρον, στὸ Ράιχσχοφεν καὶ στὸ Ροτάου: φαίνεται πὼς σχημάτισε τὸν ἰσχυρότερο βιομηχανικὸ ὅμιλο στὴ Γαλλία κατὰ τὰ τέλη τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος. Μόνον στὸ ἐργοστάσιο ποὺ εἶχε στὸ Νήντερμπρον, ἀπασχολοῦσε περισσότερους ἀπὸ ὀκτακόσιους ἐργάτες. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὁ Ντητρὶς ἦταν ὁ βασιλιὰς τοῦ σιδήρου.

Ὁ ρυθμὸς τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης κατὰ τὴν περίοδο 1730-1830 μελετήθηκε ἀπὸ τὸν Πιὲρ Λεόν. Παρουσίαζε διακυμάνσεις ἀναλόγως μὲ τὴν περιοχὴ καί, ἀκόμη περισσότερο, ἀναλόγως μὲ τὸν τομέα τῆς παραγωγῆς. Ὁ τομέας τῶν παραδοσιακῶν ὑφασμάτων, ἀπὸ μαλλί, ἀπὸ λινὸ ἢ ἀπὸ καννάβι, ἀναπτυσσόταν μὲ ἀργοὺς ρυθμούς· κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς ἑκατονταετίας καὶ στὸ σύνολο τῆς γαλλικῆς ἐπικράτειας σημείωσε ἄνοδο 61%. Ἀντιθέτως, οἱ «νέες» βιομηχανίες τὶς ὁποῖες ἀναζωογονοῦσαν ἡ τεχνικὴ πρόοδος καθὼς καὶ σημαντικὲς ἐπενδύσεις, ὅπως ἦταν ἡ ἀνθρακοβιομηχανία, ἡ μεταλλουργία καὶ ἡ κατασκευὴ νέων τύπων ὑφασμάτων, χαρακτηρίζονταν ἀπὸ ταχύρρυθμη ἀνάπτυξη. Ἡ αὔξηση τῆς παραγωγῆς ἄνθρακα κυμαινόταν μεταξὺ 700% καὶ 800%· ἡ ἀνάπτυξη τῆς μεταλλουργίας παρέμεινε μέτρια μέχρι τὴν Ἐπανάσταση, ἀλλὰ ἐπιταχύνθηκε κατόπιν. Ὅσο γιὰ τὰ βαμβακερὰ καὶ τὰ βαμμένα ὑφάσματα, ἡ παραγωγὴ τῶν πρώτων αὐξήθηκε κατὰ 107% μεταξὺ 1732 καὶ 1786 στὴν περιοχὴ τῆς Ρουένης, ἐνῶ μεγάλωσε κατὰ 738% ἀπὸ τὸ 1758 ὡς τὸ 1786 ὁ κύκλος ἐργασιῶν γιὰ τὶς *ἰντιενερί*, τὰ τσίτια τῆς Μυλούζης ποὺ ἀπομιμοῦνταν τὰ εὐτελῆ ἰνδικὰ σταμπωτὰ βαμβακερά. Ἡ μεταξουργία, μιὰ βιομηχανία πανάρχαια ἡ ὁποία ὅμως ἐπωφελήθηκε ἀπὸ τὴ γενίκευση τῆς εὐημερίας, παρουσίαζε ἐπίσης τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν νέων βιομηχανιῶν: στὴ Λυόν, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὑφαντουργικῶν μηχανῶν αὐξήθηκε κατὰ 185% μεταξὺ 1720 καὶ 1788· στὸ Δελφινάτο, ἡ παραγωγὴ κατεργασμένων μεταξωτῶν ἔφτασε τὸ 400% (σὲ βάρος) ἀπὸ τὸ 1730 ὡς τὸ 1767.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ ἀγροτικὴ παραγωγὴ συνέχιζε νὰ βελτιώνεται μὲ ἀργοὺς ρυθμούς. Στὰ νοτιοδυτικὰ τῆς Γαλλίας, ἡ ὄψη της εἶχε μεταμορφωθεῖ χάρη στὸν ἀραβόσιτο, καὶ τὰ ἀμπέλια ἐξαπλώνονταν σὲ ὁλοένα μεγαλύτερες ἐκτάσεις· οἱ γεωργοὶ δὲν ἀγνοοῦσαν τὴν καλλιέργεια τῆς πατάτας καὶ τῆς χορτονομῆς· ἡ κυβέρνηση κατέβαλλε προσπάθειες γιὰ τὴ βελτίωση τῆς κτηνοτροφίας, ἐνῶ οἱ γεωπονικὲς ἑταιρεῖες σκορποῦσαν συμβουλὲς δεξιὰ καὶ ἀριστερά. Πάνω ἀπ' ὅλα ἐπιζητοῦσαν νὰ αὐξήσουν τὴ συγκομιδὴ τῶν δημητριακῶν, ὄχι τόσο μὲ τὴν ἐντατικοποίηση τῆς καλλιέργειας ὅσο μὲ τὶς συχνὰ ἀπερίσκεπτες ἐκχερσώσεις μεγάλων ἐκτάσεων. Ἡ ἀριστοκρατία σκεφτόταν νὰ ἀκολουθήσει τὸ ἀγγλικὸ παράδειγμα, ὅπως τὴ συμβούλευαν οἱ φυσιοκράτες, ἀλλὰ ἡ διοίκηση ἐξακολουθοῦσε νὰ διστάζει σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Ὁ Λουδοβίκος ΙΕ' ἀρκέστηκε νὰ ἐπιτρέψει σὲ ὁρισμένες ἐπαρχίες τὶς περιφράξεις καὶ τὴ διανομὴ τῶν κοινόχρηστων λιβαδιῶν, μὲ μέτρια

ἀποτελέσματα. Οἱ ἴδιες παλινδρομήσεις χαρακτήριζαν ἐπίσης τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιμετώπισαν τὸ ἐμπόριο τῶν σιτηρῶν: ἐνῶ ὁ Μπερτὲν καὶ ὁ Τυργκὸ κατήργησαν τοὺς ἐσωτερικοὺς ἐλέγχους, ὅταν αὐτοὶ ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὸ ὑπουργικὸ ἀξίωμα οἱ ἔλεγχοι ἐπανεμφανίστηκαν.

Ἡ Γαλλία παρέμενε οὐσιαστικὰ μιὰ χώρα ἀγροτικὴ καὶ βιοτεχνική· κάθε πρόοδος τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τῆς οἰκονομικῆς ἐλευθερίας προκαλοῦσε βίαιη ἀντίσταση. Ἡ σημαντικότερη συνέπεια αὐτοῦ τοῦ γεγονότος γιὰ τὴν Ἐπανάσταση ἦταν ἡ διάσπαση, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Τρίτης Τάξης, μεταξὺ μεγαλοαστῶν καὶ λαϊκῶν τάξεων. Ἡ διευθυνόμενη οἰκονομία, τὴν ὁποία θέλησε νὰ ἐπιβάλει ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας, προσέκρουσε στὰ ἐμπόδια ποὺ πρόβαλλαν ὁ διασκορπισμὸς τῶν παραγωγικῶν μονάδων καὶ οἱ δυσχέρειες τῶν μεταφορικῶν μέσων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἕνα ἔθνος τὸ ὁποῖο παρέμενε τόσο προσκολλημένο στὴν παραδοσιακὴ οἰκονομία θεωροῦσε κάθε ἄλλο παρὰ ἀκατανίκητη τὴ θεμελιωμένη στὶς ἐξαγωγὲς καὶ στὶς πιστώσεις δύναμη τῆς Ἀγγλίας, αὐτῆς τῆς «σύγχρονης Καρχηδόνας».

Οἱ χῶρες γύρω ἀπὸ τὴ Γαλλία ἐξελίσσονταν ἐπίσης πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση —ἦταν ὅμως ἀνήμπορες νὰ τὴ συναγωνιστοῦν καθώς, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴν Ὀλλανδία, ἀποσποῦσαν μικρότερα κέρδη ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν νέων κόσμων. Μόνον ὅταν ὁ Κάρολος Γ' τῶν Ἀψβούργων ἐπέτρεψε σὲ ὁρισμένα λιμάνια νὰ ἐμπορεύονται ἀπευθείας μὲ τὶς ἀποικίες καὶ ἐνίσχυσε τὴ δασμολογικὴ προστασία, φάνηκε πὼς θὰ πραγματοποιοῦσε ἐπιτέλους κάποια πρόοδο ἡ Ἰσπανία, καὶ ἰδιαιτέρως ἡ Καταλανία. Ἐπιπλέον, πολλὲς περιοχὲς —ἡ Ἐλβετία, ὁ Μέλας Δρυμός, ἡ Σαξονία καὶ ἡ Βόρεια Ἰταλία— ἀφυπνίστηκαν χάρη στὴν ἄνοδο τῆς ἀγροτικῆς βιομηχανίας ἡ ὁποία συνδεόταν κατεξοχὴν μὲ τὴν κατασκευὴ τῶν βαμβακερῶν ὑφασμάτων. Ἔστω κι ἂν ἡ χρήση τῶν μηχανῶν παρέμενε ἡ ἐξαίρεση τοῦ κανόνα, ἡ Ἐλβετία υἱοθέτησε εὐρέως τὴν *τζέννυ*, ἐνῶ τὸ Χέμνιτς γνώρισε τὴν ὕπαρξή της τὸ 1788· στὴ Ροὺρ ἐμφανίστηκαν οἱ πρῶτες ὑψικάμινοι μὲ κόκ.

Μὲ ἐξαίρεση ὅσες περιοχὲς συνόρευαν μὲ τὴ Βαλτική, ἡ συμμετοχὴ τῆς κεντρικῆς καὶ τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης στὸ διεθνὲς ἐμπόριο παρέμενε περιορισμένη. Ὁ ἐμπορικὸς καπιταλισμὸς δὲν εἶχε ἀποκτήσει προσβάσεις παρὰ μόνον σὲ ὁρισμένα λιμάνια αὐτῶν τῶν χωρῶν καί, σὲ σπάνιες περιπτώσεις, σὲ μερικὲς πόλεις τοῦ ἐσωτερικοῦ· ἐξῆγε κυρίως πρῶτες ὕλες ἀπὸ τὶς παραπάνω περιοχές. Οἱ φωτισμένοι δεσπότες ἀκολουθοῦσαν τὴν προστατευτικὴ πολιτικὴ τοῦ Κολμπὲρ ποὺ δανείζονταν ἀπὸ τὴ Δύση πετυχαίνοντας ἀνάλογα ἀποτελέσματα, τὰ ὁποῖα ὅμως ἀργοῦσαν νὰ γίνουν αἰσθητὰ σὲ εὐρεία κλίμακα. Οἱ μονάρχες αὐτοὶ εὐνοοῦσαν τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐργοστασίων καὶ τὰ δημιουργοῦσαν οἱ ἴδιοι· ἔτσι γεννήθηκαν καὶ ἀναπτύχθηκαν οἱ ἐξορυκτικὲς καὶ οἱ μεταλλουργικὲς ἐπιχειρήσεις τῆς Σιλεσίας καὶ τῶν Οὐραλίων. Σὲ ὁρισμένες περιοχές, οἱ ἐπιχειρηματίες κυριάρχησαν ἐπάνω στοὺς τεχνίτες, ὅπως συνέβη μὲ τοὺς ὑφαντουργοὺς τῆς Σιλεσίας· ἡ ἀγροτικὴ βιομηχανία κέρδισε ἐπίσης ἔδαφος στὴ Βοημία, ἀλλὰ στὴν Πρωσία ἡ κυβέρνηση τὴν ἀπαγόρευσε ἐπειδὴ ἤθελε νὰ κρατᾶ στὶς πόλεις τὶς παραγωγικὲς μονάδες, ὥστε νὰ εἰσπράττει εὐκο-

λότερα τοὺς εἰδικοὺς φόρους κατανάλωσης τοὺς ὁποίους ἐπέβαλλε στὰ διάφορα προϊόντα. Ἡ μορφὴ τῆς γεωργίας μεταβαλλόταν ἐλάχιστα. Ἐνῶ ἐμφανίζονταν μερικοὶ παραγωγοὶ οἱ ὁποῖοι μετέφεραν τὶς ἀγγλικὲς μεθόδους, ὅπως ἦταν ὁ Ταὲρ στὴ Γερμανία καὶ ὁ Κράουζε στὴν Καινιξβέργη, αὐτοὶ δὲν ἔβρισκαν πολλοὺς μιμητές. Ἡ ἐπέκταση τοῦ ἐμπορίου στὴ Βαλτικὴ ἐνθάρρυνε τὴν ἀνάπτυξη τῆς καλλιέργειας τῶν δημητριακῶν στὶς γύρω περιοχές· οἱ γαιοκτήμονες ἐξασφάλισαν τὴν αὔξηση τῆς παραγωγῆς μόνον ἀφοῦ πρῶτα ἐκδίωξαν, ἔπειτα ἀπὸ ἐπίμονες προσπάθειες, τοὺς γεωμόρους ποὺ νέμονταν προηγουμένως τὴ γῆ, ὥστε νὰ ἐπεκτείνουν τὰ ἐδάφη ποὺ ἐκμεταλλεύονταν ἀπευθείας ἐπιβάλλοντας ἀγγαρεῖες στοὺς ἐξαρτημένους ἀγρότες. Οἱ κυβερνήσεις ὅμως δὲν τοὺς ἄφηναν πάντοτε ἐλεύθερους σὲ παρόμοια ζητήματα· οἱ βασιλιάδες τῆς Πρωσίας περιόριζαν ὡς ἕνα βαθμὸ τοὺς Ἀγροτικοὺς Νόμους (Bauemlegen), ἐνῶ μόνον ἡ Δανία ἐφάρμοσε συστηματικὰ τὶς περιφράξεις, στὸ Σλέσβιχ καὶ στὸ Χόλσταϊν, πρὸς ὄφελος τῶν κατώτερων εὐγενῶν τῆς ἐπαρχίας.

Ἡ οἰκονομικὴ ἐπανάσταση ποὺ ἐγκαινιάστηκε στὴ Μεγάλη Βρετανία ἔδειχνε πὼς θὰ ἐπιβεβαιωνόταν ἐκ νέου ἡ κυριαρχία τῆς Εὐρώπης, ἡ ὁποία θὰ μποροῦσε νὰ εἶχε ἀμφισβητηθεῖ στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα. Πράγματι, κατὰ τὴν προηγούμενη περίοδο ἡ ξυλεία εἶχε ἀρχίσει νὰ σπανίζει· ἡ βιομηχανικὴ παραγωγὴ αὐξανόταν ἀργά· ἡ γεωργία κινδύνευε νὰ βρεθεῖ σὲ ἀδυναμία νὰ θρέψει ὅλο τὸ ἐργατικὸ δυναμικὸ ποὺ ἀπασχολοῦσε ἡ βιομηχανία. Δὲν θὰ ἐξαντλοῦσε ἄραγε τοὺς νέους κόσμους ἡ ἀποικιακὴ ἐκμετάλλευση, ἂν ἡ Δύση ἀποτύγχανε νὰ τοὺς ἀνεφοδιάσει καταλλήλως; Δὲν φαινόταν ἀδύνατον τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἀκολουθήσει ἡ Εὐρώπη τὴν τύχη τῆς Ρώμης, ἡ ὁποία μὲ τὸν καθαρὰ ἐμπορικὸ καὶ χρηματιστικὸ καπιταλισμό της εἶχε καταστρέψει τελικὰ τὶς χῶρες ποὺ κατέκτησε. Πρὸς τὸ παρὸν ὅμως ἐπικρατοῦσε αἰσιοδοξία, καὶ δικαιολογημένα ἄλλωστε. Ὁ ἄνθρακας καὶ ὁ σίδηρος ἔπαιρναν τὴ θέση τοῦ ξύλου, οἱ δυνάμεις τοῦ ἀτμοῦ καὶ τῆς μηχανῆς πολλαπλασίαζαν τὴν ἀπόδοση τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας, ἐνῶ ἡ γεωργία ἀποδεικνυόταν ἱκανὴ νὰ τὴ θρέψει. Ἡ εὐρωπαϊκὴ ἤπειρος δὲν εἶχε ἀκόμη ἐνστερνιστεῖ τὴ νέα οἰκονομία, ἀλλὰ αὐτὸ ἦταν πλέον ζήτημα χρόνου —μὲ τὴν προϋπόθεση πὼς ἡ εἰρήνη θὰ διαρκοῦσε.

δ) Ἡ Εὐρώπη πλουτίζει

Κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε, ἡ Εὐρώπη πλουτίζει διαρκῶς —ἰδιαιτέρως τὸ δυτικὸ κομμάτι της, αὐτὸ ἐξυπακούεται. Σὲ ποιὲς ἀκριβῶς ἀναλογίες, δὲν γνωρίζουμε. Πιστεύεται ὅτι, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 18ου αἰώνα, τὸ ἐθνικὸ εἰσόδημα τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας ὑπερδιπλασιάστηκε, πράγμα ποὺ ἐπέτρεψε σὲ αὐτὰ τὰ κράτη νὰ αὐξήσουν τοὺς φόρους ποὺ εἰσέπρατταν καθὼς καὶ τὸ δανεισμό τους. Τὸ δημόσιο χρέος τῆς Ἀγγλίας πέρασε ἀπὸ τὰ 16 ἑκατομμύρια στερλίνες, ὅπου βρισκόταν τὸ 1701, στὰ 257 ἑκατομμύρια τὸ 1784· τῆς Γαλλίας εἶχε μειωθεῖ ἀρχικὰ στὰ 1,7 δισεκατομμύρια λίβρες τὸ 1721, ἀλλὰ ἔφτασε τὰ 4,5 δισεκατομμύρια τὸ 1789. Ἂς κρατή-

σουμε τὸ συμπέρασμα στὸ ὁποῖο κατέληξε ὁ Ἴμλα, πὼς ἡ Μεγάλη Βρετανία δὲν πλούτισε χάρη στὸ θετικὸ ἐμπορικὸ ἰσοζύγιό της. Δὲν ἦταν λιγότερο εὐνοϊκὸ γι' αὐτὴν τὸ ἰσοζύγιο πληρωμῶν της, ἀφοῦ ἐπενδύονταν ἄφθονα κεφάλαια στὴν οἰκονομία της καὶ ἰδιαιτέρως στὴ βιομηχανία, ἐνῶ ἄλλα κεφάλαια εἰσέρρεαν ἐπίσης προκειμένου νὰ χρηματοδοτήσουν τὰ κυβερνητικὰ δάνεια. Εἶναι ἀλήθεια πὼς στὰ ἔσοδα ἀπὸ τὶς ἐξαγωγές της προστίθενταν ὁ ναῦλος, τὰ ἀσφάλιστρα καὶ οἱ προμήθειες ποὺ εἰσέπραττε ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὅμως, ἡ Ἀγγλία δὲν προσέφερε κεφάλαια στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη· ἀντιθέτως, δεχόταν σημαντικὲς τοποθετήσεις κεφαλαίων τὰ ὁποῖα προέρχονταν ἀπὸ τὴν Ὀλλανδία καὶ τὴ Γενεύη, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐπιβαρύνεται τὸ ἰσοζύγιο πληρωμῶν της. Ἐκτιμοῦμε, λοιπόν, πὼς οἱ ὑπολογισμοὶ τοῦ Ἴμλα ἀναδεικνύουν τὴν οὐσιαστικὴ σημασία τῶν εἰσοδημάτων ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν ὑπερπόντιων χωρῶν: ἀπὸ τὸ δουλεμπόριο, ἀπὸ τὶς ἐπενδύσεις στὶς φυτεῖες, ἀπὸ τὶς ἀποδοχὲς καὶ τὶς συντάξεις τῶν ὑπαλλήλων τῆς βρετανικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἰνδιῶν καὶ ἀπὸ τὴν κερδοσκοπία τῶν ἀποικιακῶν ἐπιχειρηματιῶν. Τὸ ἴδιο συμπέρασμα ἰσχύει ἀναμφιβόλως, σὲ μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμό, ὄχι μόνον γιὰ τὴν Ἀγγλία ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς ὑπόλοιπες ἀποικιακὲς δυνάμεις. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ προχωροῦσαν ὁλοένα βαθύτερα οἱ βελτιώσεις τῶν ὑλικῶν συνθηκῶν καὶ ὁ ἐξευγενισμὸς τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων, μολονότι, φυσικά, ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη αὐτὴν ἐπωφελοῦνταν κυρίως οἱ ἄρχουσες τάξεις.

Τάσεις ἐπίδειξης χαρακτηρίζουν κάθε αἰώνα, ἀλλὰ τὸ ἰδιαίτερο γνώρισμα τοῦ 18ου αἰώνα ἦταν ἡ ἀναζήτηση τῆς εὐζωίας καὶ τῶν ἀπολαύσεων, τὴν ὁποία μάλιστα τόνιζε καὶ ἀναπροσδιόριζε ἡ διαρκῶς ἐντονότερη διανοητικὴ ἐκλέπτυνση. Ἦταν προτιμότερα τὰ νέα διαμερίσματα ἀντὶ γιὰ τὶς τεράστιες καὶ ἐπιδεικτικὲς αἴθουσες τῶν ἀριστοκρατικῶν μεγάρων, ἀφοῦ τὰ πρῶτα μποροῦσαν νὰ ἐπιπλωθοῦν μὲ κύριο γνώμονα τὴν ἄνεση ποὺ προσέφεραν ἀλλὰ καὶ γιατὶ θερμαίνονταν καλύτερα. Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση ἐξελίχθηκε ἐπίσης ἡ μόδα τῶν ἐπίπλων· οἱ διαστάσεις τους μειώνονταν, οἱ καμπύλες ἄρχιζαν νὰ ἀντικαθιστοῦν τὶς ἄκαμπτες φόρμες, τὰ καθίσματα ἀποκτοῦσαν μαλακὴ ἐπένδυση. Ὅσο πιὸ ἀναπαυτικὴ γινόταν ἡ ἐπίπλωση τόσο γοητευτικότερη ὄψη ἀποκτοῦσε, χάρη στὴν ποικιλία τῶν λεπτεπίλεπτων στολιδιῶν τὰ ὁποῖα γνώρισαν πραγματικὴ ἄνθηση —συνέβαλε ἐδῶ ἄλλωστε καὶ ἡ ἐπίδραση τοῦ ἐξωτισμοῦ. Τὸ μαόνι ἀνακηρύχτηκε βασιλιὰς τῶν ἐσωτερικῶν χώρων· ἡ διακόσμηση ἐμπλουτίστηκε ἀπὸ τὸ «ἀλεξανδρινὸ στίλ», ποὺ εἶχε ἀνακαλυφθεῖ προσφάτως στὰ ἐρείπια τῆς Πομπηίας. Ἡ καθημερινὴ ζωὴ τῶν σαλονιῶν ἐκπολιτίστηκε καθὼς ἐπικρατοῦσαν οἱ κανόνες τῆς καλῆς συμπεριφορᾶς· τὰ ὅρια ποὺ ἔθετε ἡ εὐπρέπεια ὠθοῦσαν στὴν ἀδιάκοπη ἀναζήτηση ὁλοένα καὶ ὑπαινικτικότερων φιλοφρονήσεων, διαρκῶς κομψότερων εὐφυολογημάτων. Λιγότερο ὁμοιογενεῖς καὶ περισσότερο ἐλεύθερες ἦταν οἱ ἀεικίνητες ὁμάδες ποὺ ἀναπτύσσονταν στὰ καφενεῖα τοῦ Παρισιοῦ. Ἡ φιλομάθεια ἐξαπλώθηκε εὐρύτατα κάνοντας νὰ πολλαπλασιαστοῦν οἱ ἀκαδημίες καὶ τὰ ἀναγνωστήρια, οἱ διαλέξεις καὶ τὰ συνέδρια. Ἡ ἔννοια τῆς ἀπόλαυσης ἀπέκτησε νέες ἀποχρώσεις μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ συ-

ναισθηματισμοῦ, τῆς εὐαισθησίας, τῆς ἀγαθοεργίας καὶ τῆς φιλανθρωπίας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ταλλεϋράνδο, ὑπῆρξαν καὶ πολλοὶ ἄλλοι λιγότερο μεγαλόσχημοι οἱ ὁποῖοι αἰσθάνθηκαν νοσταλγία, ἀργότερα, γιὰ «τὴ γλυκιὰ ζωὴ» τῆς ἐποχῆς πρὶν ἀπὸ τὸ 1789.

Ὁ βιοτέχνης, ὁ καταστηματάρχης, ὁ εὔπορος γεωργός, ἀποκόμισαν καὶ αὐτοὶ μερικὰ ὀφέλη ἀπὸ τὸν πλουτισμὸ τῆς κοινωνίας, ὅπως μαρτυροῦσε ἡ ὁλοένα καὶ μεγαλύτερη κατανάλωση ὁρισμένων εἰδῶν διατροφῆς. Ἡ κατανάλωση τσαγιοῦ εἶχε ἀρχίσει νὰ γενικεύεται στὴν Ἀγγλία τὶς παραμονὲς τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης: οἱ ἀγγλικὲς εἰσαγωγὲς τσαγιοῦ ἀνέρχονταν σὲ 8,5 ἑκατομμύρια λίβρες βάρους τὸ 1784, χωρὶς νὰ ὑπολογίζουμε τὶς λαθραῖες εἰσαγωγές· τὸ 1786, μόλις μείωσε τοὺς δασμοὺς ὁ Πίτ, ἔφτασαν τὰ 12 ἑκατομμύρια. Τὴν ἴδια ἐπιτυχία σημείωνε ὁ καφὲς στὴ Γαλλία, ἐνῶ μεγάλος πειρασμὸς ἦταν καὶ ἡ ζάχαρη: ἔλεγαν πὼς ὁ Ἄγγλος τὴν κατανάλωνε σὲ δεκαπλάσιες ποσότητες σὲ σχέση μὲ τὸν Γάλλο. Ἂς προσθέσουμε ἐπίσης ἐδῶ τὴ σοκολάτα καὶ τὸν ταμπάκο, τὴν μπίρα, τὸ κρασὶ καὶ τὰ ἀποστάγματα. Ὅσον ἀφορᾶ τώρα τοὺς μισθωτούς, ἕνα φαινόμενο ποὺ ἑλκύει κυρίως τὴν προσοχή μας εἶναι ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ ὁποία ἐπιταχύνθηκε κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰώνα. Ὁ πληθυσμὸς τῆς Γαλλίας αὐξήθηκε κατὰ 3 ἑκατομμύρια στὸ διάστημα ποὺ μεσολάβησε ἀπὸ τὸν Ἑπταετὴ Πόλεμο. Ἡ Μεγάλη Βρετανία πέρασε ἀπὸ τὰ 5,5 ἑκατομμύρια, ποὺ ἀριθμοῦσε στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα, στὰ 9 ἑκατομμύρια· ἡ Αὐστρία ἀπὸ τὰ 20 στὰ 27· ἡ Ἰσπανία ἀπὸ τὰ 5 στὰ 10, καὶ ἡ Ἰταλία ἀπὸ τὰ 11 στὰ 18 ἑκατομμύρια. Ἡ θνησιμότητα μειωνόταν καθὼς ἐνέσκηπταν τώρα σπανιότερα οἱ περιοδικοὶ λιμοὶ καὶ ἀξιοποιοῦνταν οἱ νέοι πόροι ποὺ προσέφερε ἡ βιομηχανικὴ πρόοδος.

Ἂς εἴμαστε ὅμως ἐπιφυλακτικοί. Ὁ ἀριστοκράτης τῆς κεντρικῆς καὶ τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης δὲν εἶχε ἐγκαταλείψει τὴ συνήθεια τῆς σωματικῆς κακομεταχείρισης τῶν «ἀνθρώπων του». Στὴ Δύση, τὰ ἤθη του ἐξευγενίζονταν, ἀλλὰ δὲν γινόταν πάντοτε ἠθικότερος. Θεωρώντας πὼς ὁ ἴδιος βρισκόταν πάνω ἀπὸ τοὺς κοινοὺς θνητούς, ἔρρεπε ὑπερβολικὰ πρὸς τὴν ἐλευθεριότητα καὶ τὴ σπατάλη. Στὶς λαϊκὲς τάξεις, ἡ ἀθλιότητα καὶ ἡ ἄγνοια ὁδηγοῦσαν συχνὰ στὸν ἀλκοολισμὸ καὶ στὴ βιαιότητα· οἱ μικροαστοί, οἱ βιοτέχνες καὶ οἱ εὔποροι χωρικοὶ ἐπιδείκνυαν διαγωγὴ κάπως περισσότερο προσκολλημένη σὲ κανόνες, ἀλλὰ δὲν ἦταν διόλου ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὴν ὠμότητα καὶ τὴ σκληρότητα.

Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ πλουτισμὸς ἦταν πράγματι αἰσθητὸς καὶ ἐξηγοῦσε τὴν αἰσιοδοξία ἐκείνης τῆς ἐποχῆς· πνευματικὴ ἔκφραση τῆς τελευταίας ὑπῆρξε ἡ ἰδέα τῆς προόδου, ἡ ὁποία ἐνθάρρυνε τοὺς ἀνθρώπους νὰ ἀναλαμβάνουν, μὲ θαρραλέα αὐτοπεποίθηση, ὅσες μεταρρυθμίσεις θεωροῦσαν ἀπαραίτητες γιὰ τὴν ἀλληλένδετη μεταμόρφωση τῆς κοινωνίας καὶ τῆς νοοτροπίας τῶν ἀνθρώπων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ, ἡ κοινωνικὴ δομὴ διατηροῦσε τὴ σφραγίδα τῆς ἀριστοκρατικῆς κυριαρχίας, κληροδότημα τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποία ἡ γῆ ἀποτελοῦσε τὴ μοναδικὴ σχεδὸν μορφὴ πλούτου, κι ἐκεῖνοι ποὺ τὴν κατεῖχαν εἶχαν σφετεριστεῖ ὅλα τὰ δικαιώματα ὅσων τὴν καλλιεργοῦσαν. Μὲ τὸν καιρὸ οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ εὐγενεῖς ἔγιναν ὑπήκοοι τοῦ μονάρχη ἀλλὰ παρέμειναν προνομιοῦχοι· μολονότι τὸ κράτος ἀπέσπασε τὶς περισσότερες βασιλικῆς προέλευσης κυριαρχικὲς ἐξουσίες ποὺ συγκέντρωναν προηγουμένως οἱ ἄρχοντες, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τοὺς παραχώρησε λίγο ὣς πολὺ εὐρεία δικαιοδοσία πάνω σὲ ὅλους τοὺς «χωρικοὺς» ποὺ ζοῦσαν στὴ γῆ ποὺ τοὺς ἀνῆκε. Μὲ ἐξαίρεση ὁρισμένες περιοχὲς ὅπως ἡ Σουηδία καὶ ἡ Φρισία, ὅπου ταξινομοῦσαν χωριστὰ τοὺς χωρικούς, σχεδὸν ὁλόκληρος ὁ πληθυσμὸς συμπεριλαμβανόταν σὲ μιὰ «ἱεραρχικὴ τάξη» (ordre) ποὺ ἐρχόταν ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατία καὶ τὸν κλῆρο —δηλαδὴ τὴν Τρίτη Τάξη ὅπως τὴν ἀποκαλοῦσαν στὴ Γαλλία— τῆς ὁποίας ἡ ἀρχικὴ κατωτερότητα διαιωνιζόταν ἐξαιτίας τῶν προνομίων ποὺ συγκέντρωνε στὰ χέρια της ἡ ἀριστοκρατία.

Ἡ κοινωνικὴ ἱεραρχία δὲν περιοριζόταν στὸ διαχωρισμὸ τῶν ἱεραρχικῶν τάξεων —États ἢ Stände. Τὸ κράτος, ὁποτε τὸ ἔκρινε οἰκονομικῶς ἢ πολιτικῶς συμφέρον, εὐχαρίστως παραχωροῦσε «δικαιώματα» ἢ «ἐλευθερίες», δηλαδὴ προνόμια, ὄχι μόνον σὲ διάφορες ἐπαρχίες καὶ πόλεις, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ στὶς μικρότερες ὁμάδες οἱ ὁποῖες συγκροτοῦνταν στὸ ἐσωτερικὸ κάθε ἱεραρχικῆς τάξης. Ἀσκώντας τὴν πολιτικὴ τοῦ «διαίρει καὶ βασίλευε» συντηροῦσε τὴ σωματειακὴ ὀργάνωση τῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία θεμελιωνόταν, ἐξ ὁλοκλήρου, στὴν ἀρχὴ τῆς ἀνισότητας τῶν δικαιωμάτων.

Ἡ δομὴ αὐτὴ ὑπονομεύτηκε στὴ Δύση, καὶ περισσότερο ἀπὸ ὁπουδήποτε ἀλλοῦ στὴ Γαλλία, ἀπὸ τὴν πορεία τῆς ἐξέλιξης ἡ ὁποία προσέδιδε διαρκῶς μεγαλύτερη δύναμη στὴν κινητὴ περιουσία καὶ ἐνίσχυε τὶς δυνατότητες τῶν ἀστῶν, ἐνῶ παραλλήλως χειραφετοῦσε τὶς λαϊκὲς τάξεις καὶ ἀποκάλυπτε τὸν προεξάρχοντα ρόλο τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας, τοῦ ἐφευρετικοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης.

Ὡστόσο, καὶ ἀπὸ αὐτὴ ἐπίσης τὴν ἄποψη, οἱ Βρετανοὶ διέφεραν ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης. Ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνες, οἱ ἱστορικὲς περιστάσεις οἱ ὁποῖες ἐξηγοῦνταν, ἐν μέρει τουλάχιστον, ἀπὸ τὴ νησιωτική της ἀπομόνωση, προσέδιδαν στὴ Βρετανία ὁρισμένα πρωτότυπα χαρακτηριστικὰ καὶ μάλιστα ἡ οἰκονομική της ἄνοδος ὑποσχόταν πὼς θὰ τὰ τόνιζε ἀκόμη περισσότερο στὸ μέλλον.

α) Ὁ κλῆρος

Ἀκολουθώντας τὶς ἐπιταγὲς τοῦ θεϊκοῦ δικαίου, ἡ παράδοση ἤθελε νὰ συνυπάρχουν σὲ ἀδιάσπαστη συνάφεια μεταξύ τους ὁ βασιλικὸς θρόνος καὶ ἡ ποιμαντορικὴ ράβδος —μὲ ἀποτέλεσμα κάθε ἡγεμόνας νὰ ἐπιβάλλει τὴ θρησκεία του στοὺς ὑπηκόους του. Σὲ κάθε τόπο, ἡ ἐπίσημη Ἐκκλησία κρατοῦσε στὰ χέρια της τὸ προνόμιο τῆς δημόσιας λατρείας, τὴν τήρηση τῶν ληξιαρχικῶν πράξεων, τὸν ἔλεγχο τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῆς πρόνοιας καθὼς καὶ τὴ λογοκρισία κάθε πνευματικῆς δραστηριότητας. Ἡ ἰσχὺς ποὺ τῆς ἐξασφάλιζαν τὰ κτήματά της καὶ ἡ φορολογία τῆς δεκάτης συμπλήρωναν τὴν ἐπιρροὴ ποὺ τῆς χάριζαν ὁ ἰδεολογικὸς καταναγκασμὸς καὶ ἡ πίστη τοῦ ποιμνίου της. Ὁ ἐπίσημος κλῆρος δὲν ἦταν ἁπλῶς ἡ πρώτη «ἱεραρχικὴ τάξη»· ἀποτελοῦσε ταυτοχρόνως, μὲ τὴν ἰδιαίτερη ἱεραρχία του καὶ μὲ τὴν πειθαρχία ποὺ τὸν διέκρινε, τὸ συμπαγέστερο θεσμοποιημένο «σῶμα» τῆς κοινωνίας, ποὺ ἦταν ἐπίσης καὶ τὸ στερεότερα ὀργανωμένο χάρη στὶς ἐκκλησιαστικὲς συνόδους καὶ στὰ δικαστήρια.

Ἐντούτοις, ἡ ὑπεροχή του εἶχε μειωθεῖ σὲ ὅσες περιοχὲς ἐπικράτησε ἡ θρησκευτικὴ Μεταρρύθμιση. Στὰ προτεσταντικὰ κράτη, ὁ ἡγεμόνας τέθηκε ἐπικεφαλῆς τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀντιμετώπιζε τοὺς πάστορες σὰν ὑπαλλήλους του· ἀκόμη καὶ στὴν Ἀγγλία, ὅπου οἱ ἐπίσκοποι συμμετεῖχαν στὸ Κοινοβούλιο, ἡ ἐπίσημη Ἐκκλησία δὲν συνεδρίαζε πλέον σὲ συνόδους. Ἕνα μέρος τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας μεταβιβάστηκε σὲ λαϊκοὺς καὶ τὰ θρησκευτικὰ τάγματα καταργήθηκαν. Τὸ πνεῦμα τῆς ἐλεύθερης πνευματικῆς ἀναζήτησης πολλαπλασίαζε τὶς αἱρέσεις, καὶ κάποια στιγμὴ αὐτὲς ἄρχισαν νὰ ἀντιμετωπίζονται μὲ ἀνοχὴ ἡ ὁποία, βεβαίως, δὲν ἔφτανε ποτὲ μέχρι τὴν πλήρη ἐλευθερία τῆς συνείδησης. Οἱ διαφωνοῦντες ἀντιμετώπιζαν ἀπαγορεύσεις καὶ περιορισμούς, ἰδιαιτέρως ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ καθολικούς, ἐνῶ μάλιστα θεωροῦνταν αὐτονόητο πὼς οἱ κοινωνικοὶ δεσμοὶ ἴσχυαν μόνον μεταξὺ τῶν χριστιανῶν: οἱ Ἑβραῖοι κρατιοῦνταν στὸ περιθώριο καὶ οἱ ἄθεοι ἀποκλείονταν ἀπὸ παντοῦ. Τέλος, ἀφότου οἱ πάστορες ἄρχισαν νὰ ἐκπαιδεύονται στὰ πανεπιστήμια ἐκτέθηκαν καὶ στὴν ἐπίδραση τῆς ὀρθολογικῆς σκέψης. Οἱ παραπάνω ἐξελίξεις προκαλοῦσαν τὴν ἀντίδραση τῶν μυστικιστῶν καθὼς καὶ θρησκευτικὲς «ἀφυπνίσεις» ἢ ἀκόμα ξεσπάσματα φανατισμοῦ, ἀλλὰ εἶχαν ἐπίσης θετικὲς ὄψεις. Ὁ προτεσταντισμός, καθὼς δὲν διέθετε ἕναν οἰκουμενικὸ ἡγέτη, συγχωνευόταν μὲ τὸ ἐθνικὸ συναίσθημα ποὺ γεννιόταν σὲ κάθε κράτος: προσαρμοζόταν στὴν πνευματικὴ κίνηση τοῦ περίγυρού του, καὶ ἔφτανε μέχρι τὸ σημεῖο νὰ παρουσιάζει τὰ δόγματά του ὡς ἁπλὰ σύμβολα. Σπανίως συγκρουόταν μὲ τὸ κράτος, καὶ κατόρθωνε νὰ διαφυλάξει τὴν ἠθικὴ ἐπιρροὴ ποὺ ἀσκοῦσε στὴν κοινωνία. Παρομοίως καὶ στὴ Ρωσία, ἐπικεφαλῆς τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας ἦταν ὁ τσάρος, καὶ ἡ Αἰκατερίνη Β' παρέδωσε σὲ λαϊκοὺς ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας. Ἡ αὐτοκρατορία της συμπεριλάμβανε πλήθη ἑτερόκλητων πληθυσμῶν, τοὺς ὁποίους ἄφηνε ἐλεύθερους νὰ ἀκολουθοῦν τὶς θρησκεῖες τους. Ἀπαγόρευε

ὡστόσο στοὺς ὀρθοδόξους νὰ ἀλλαξοπιστοῦν καὶ νὰ προσχωροῦν στὶς διάφορες αἱρέσεις.

Διαφορετικὰ ἦταν τὰ πράγματα στὶς χῶρες ποὺ παρέμεναν καθολικές. Ἐκεῖ ἡ Ἐκκλησία διατήρησε τὰ πλούτη της, τὰ προνόμιά της καὶ τὴν ὀργανωτικὴ ἀνεξαρτησία της. Στὴ Γαλλία, ὁ κλῆρος, ἀντὶ φόρου παραχωροῦσε στὸν ἡγεμόνα μόνον τὴν ἐθελούσια δωρεὰ (don gratuit), τὴν ὁποία συνέλεγε φορολογώντας τοὺς πιστούς· στὴ Γερμανία, οἱ ἀρχιεπίσκοποι ποὺ ἦταν καὶ ἐκλέκτορες τοῦ ἡγεμόνα, καθὼς καὶ οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ ἀβάδες ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἀσκοῦν τὴν ἴδια κοσμικὴ ἐξουσία μὲ τοὺς λαϊκοὺς ἡγεμόνες. Τὸ ἴδιο συνέβαινε ἐπίσης στὴν Ἰταλία, ὅπου ἕνας ἀπὸ τοὺς ἰσχυρότερους ἡγεμόνες ἦταν ὁ Πάπας. Ὅλες αὐτὲς οἱ χῶρες ἐπέμεναν στὴν ἀρχὴ τῆς δογματικῆς ἑνότητας μεταξὺ ἡγεμόνα καὶ ὑπηκόων, καὶ θεωροῦσαν τὴν προσφυγὴ στὴν κρίση τοῦ ποντίφηκα ὡς ὕστατο ὀχυρὸ ἐναντίον τοῦ κράτους, ὅπως θὰ γινόταν σύντομα ἀντιληπτὸ κατὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση.

Μολαταῦτα, πολλοὶ ἔτρεφαν τὴν ψευδαίσθηση πὼς ἡ παρακμὴ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας προμήνυε τὴν ἐπικείμενη ἐξαφάνισή της. Τὸ κύρος τοῦ παπισμοῦ ὑποχωροῦσε. Οἱ Βουρβόνοι ὑποχρέωσαν τὸ Βατικανὸ νὰ περιορίσει τοὺς Ἰησουίτες· ἡ γαλλικανικὴ παράδοση ἀπαγόρευε κάθε ἀνάμειξη τοῦ Πάπα στὰ ζητήματα τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας καὶ περιόριζε πρὸς ὄφελος τοῦ ἡγεμόνα τὴν παπικὴ δικαιοδοσία πάνω στὸν ἐντόπιο κλῆρο. Ὁ Ἰωσὴφ Β′ τῶν Ἀψβούργων ρύθμισε μέχρι τὴν τελευταία λεπτομέρεια τὴν ὀργάνωση τοῦ καθολικισμοῦ στὴν ἐπικράτειά του, καὶ ὁ Πάπας Πίος ϛ′ δὲν τόλμησε νὰ συγκρουστεῖ μαζί του. Ἡ μισαλλοδοξία ἄρχιζε νὰ ὑποχωρεῖ, καὶ τὰ βασανιστήρια τῆς Ἱερᾶς Ἐξέτασης καταργήθηκαν παντοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἰσπανία· τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ἔτεινε νὰ θεωρεῖ τὸν ἱερωμένο δημόσιο λειτουργὸ ἐπιφορτισμένο μὲ τὴν ἠθικὴ διαπαιδαγώγηση τοῦ κοινοῦ. Ἡ ἐχθρότητα πρὸς τὸν κλῆρο, καὶ ἰδιαιτέρως πρὸς τοὺς μοναχούς, ἦταν ἐξαιρετικὰ διαδεδομένη, ἐνῶ παραλλήλως κυριαρχοῦσε ἡ ἐπιθυμία νὰ τοὺς ἀφαιρεθεῖ ἡ διεύθυνση τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῆς πρόνοιας ὥστε νὰ ἐκσυγχρονιστοῦν αὐτοὶ οἱ θεσμοί.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ Ἐκκλησία φαινόταν ἐπίσης νὰ ἔχει ὑπονομευτεῖ ἐκ τῶν ἔσω. Οἱ ἐπίσκοποι εἶχαν γίνει καὶ αὐτοὶ γαλλικανοὶ μὲ τὸν δικό τους τρόπο καὶ ὑπερασπίζονταν, ἄλλοτε λιγότερο καὶ ἄλλοτε περισσότερο, τὴν ἀνεξαρτησία τους ἀπὸ τὴν Ἁγία Ἕδρα· πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση κινοῦνταν ἐπίσης ὁ φεβρωνιανισμὸς στὴ Γερμανία καὶ μάλιστα σημείωνε ἐπιτυχίες, ὅπως ἀπέδειξαν οἱ ἐπίσκοποι μὲ τὴ Συμφωνία τῆς Ἔμσης. Τὸν ἴδιο δρόμο ἀκολούθησε στὴν Ἰταλία ἡ Σύνοδος τῆς Πιστόιας, ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ ἐπισκόπου Ρίτσι. Στὴ Γαλλία, ὁ ρισερισμὸς ἄφησε τὰ σημάδια του στὸν κατώτερο κλῆρο. Οἱ ὑπερμοντανιστὲς ἀπέδιδαν συγκαλυμμένες γιανσενιστικὲς προθέσεις σὲ ὅλους αὐτοὺς τοὺς ταραξίες, πράγμα ποὺ ἔδειχνε πὼς ἡ δογματικὴ ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας δὲν βρισκόταν σὲ καλύτερη κατάσταση ἀπὸ τὴν πειθαρχικὴ ἀγωγή.

Σὲ ὅλες τὶς χῶρες ὁ κλῆρος ἀποτελοῦσε μιὰ ἐλάχιστη μειονότητα. Στὴ Γαλλία, ὑπολογίζεται συνήθως πὼς περιλάμβανε περίπου 130.000 ἄτομα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ

μισὰ περίπου ἦταν ἐπιφορτισμένα μὲ κοσμικὲς λειτουργίες, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα ἀνῆκαν στὰ θρησκευτικὰ τάγματα. Ἀπὸ κοινωνικὴ ἄποψη, ὁ πλοῦτος τοῦ καθολικοῦ κλήρου ἔθετε σὲ κίνδυνο τόσο τὴν ἐπιρροή του ὅσο καὶ τὴν ἐσωτερική συνοχή του. Ἂν τυχὸν ὁ Πάπας ἐπιχειροῦσε νὰ συγκρουστεῖ μὲ ὁποιονδήποτε βασιλιά, θὰ διακινδύνευε τὶς ἐδαφικὲς κτήσεις του· οἱ εὐγενεῖς τοποθετοῦσαν τοὺς γόνους τους στὶς ἐπισκοπές, στὰ πρεσβυτέρια καὶ στὰ ἀβαεῖα, ἐνῶ ὁ κατώτερος κλῆρος καὶ οἱ πιστοὶ διαμαρτύρονταν ἐπειδὴ τὰ ἐκκλησιαστικὰ εἰσοδήματα δὲν κατέληγαν στὸν προορισμό τους. Ὁ κλῆρος δὲν ἀποτελοῦσε κοινωνικὴ τάξη, ἀλλὰ ἱεραρχικὴ τάξη (ordre): ἦταν χωρισμένος σὲ εὐγενεῖς καὶ σὲ μέλη ταπεινῆς καταγωγῆς. Στὴν πραγματικὴ ἀριστοκρατία ἀνῆκαν οἱ εὐγενεῖς κληρικοί.

β) Οἱ εὐγενεῖς

Στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη, ἡ ἀριστοκρατία ἀποτελοῦσε τὴ δεύτερη ἱεραρχικὴ τάξη. Συχνὰ ἐπίσης, ἀλλὰ πάντως ὄχι στὴ Γαλλία, συνιστοῦσε ὀργανωμένο σῶμα: τὰ μέλη της καταγράφονταν σὲ εἰδικοὺς καταλόγους καὶ οἱ ἀξιωματοῦχοι ὑπερασπίζονταν τὰ προνόμιά της καὶ ἔλεγχαν τὴν τήρηση κανόνων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους κάθε παρέκκλιση συνεπαγόταν τὴν ἔκπτωση (dérogeance), δηλαδὴ τὴν ἀπώλεια τῆς ἰδιότητας τοῦ εὐγενοῦς. Τὰ φέουδα διατηροῦνταν, τὸ ἴδιο καὶ ἡ ἱεραρχικὴ πυραμίδα ἀνάμεσα σὲ ἄρχοντες (seigneurs) καὶ ὑποτελεῖς (vassaux) χάρη στὸν ὅρκο πίστης (aveu), τὴν ἀπογραφὴ τῆς περιουσίας, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπιβολὴ φόρων σὲ κάθε μεταβίβαση γῆς. Ὑπῆρχαν πάντως περιοχὲς ὅπου ὁ βασιλιὰς ἐπέτρεπε νὰ ἀποκτήσουν φέουδα καὶ οἱ μὴ εὐγενεῖς, ἀλλὰ σ' αὐτοὺς ἐπιβαλλόταν εἰδικὸς φόρος (franc-fief, ὅπως ὀνομαζόταν στὴ Γαλλία). Οἱ εὐγενεῖς διαφύλασσαν τὰ ἔθιμά τους, τὰ ὁποῖα χαρακτήριζε κατεξοχὴν τὸ προνομιακὸ δικαίωμα τῶν πρωτοτοκίων. Ἐπιβίωναν διάφορες ὄψεις τῆς ἐξουσίας τοῦ χωροδεσπότη ὅπως, γιὰ παράδειγμα, ὁρισμένες δικαστικὲς ἁρμοδιότητες, ἡ ἀστυνόμευση τῶν χωριῶν, τὰ τιμητικὰ προνόμια, τὰ κάθε λογῆς μονοπώλια, λόγου χάρη τοῦ κυνηγιοῦ καὶ τῶν χρηστικῶν τελῶν (banalités), καθὼς καὶ οἱ φόροι καὶ οἱ προσωπικὲς ἀγγαρεῖες (corvée)· ὁ θεσμὸς τῆς δουλοπαροικίας ἐπιβίωνε κυρίως στὴν κεντρικὴ καὶ στὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη, καθὼς καὶ τὸ δικαίωμα τῆς ψιλῆς κυριότητας ἐπὶ τῆς γῆς (propriété éminente du sol), τὸ ὁποῖο πρακτικῶς μεταφραζόταν στὴν ἐπιβάρυνση τῶν γεωμόρων μὲ ἐμπράγματες εἰσφορές. Τέλος, οἱ εὐγενεῖς διατηροῦσαν ἐπίσης τὰ κληρονομικὰ ἀγροκτήματά τους, τὰ ὁποῖα ἄλλοτε τὰ ἐκμεταλλεύονταν ἄμεσα, ἄλλοτε τὰ νοίκιαζαν σὲ τρίτους.

Ἡ εὐγένεια ἦταν κληρονομική. Καταρχὴν ἀποκτιόταν μόνον μὲ τὴ γέννηση ἀπὸ εὐγενεῖς, διότι τὸ ἀριστοκρατικὸ αἷμα ἔπρεπε νὰ προστατευτεῖ ἀπὸ γάμους κοινωνικὰ ἄνισους. Ὁ ἀριστοκράτης θεωροῦνταν φυλετικὰ διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν «χυδαῖο» δυσγενὴ καὶ προσπαθοῦσε νὰ ὑπογραμμίσει τὴν ἀνωτερότητά του μὲ τὸν τρόπο ζωῆς ποὺ ἀκολουθοῦσε. Ἔφερε ξίφος καὶ συνήθως σταδιοδρομοῦσε στὸ στρατιωτικὸ ἐπάγγελμα. Ἡ εὐγενικὴ καταγωγὴ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ ἀναδειχθεῖ σὲ σύμβου-

λο τοῦ ἡγεμόνα: δεχόταν νὰ τὸν ὑπηρετήσει ἀπὸ τὶς θέσεις τοῦ ὑπουργοῦ, τοῦ διπλωμάτη, τοῦ κυβερνήτη ἢ τοῦ ἐπιθεωρητῆ· στὴ Ρωσία ὁ Μεγάλος Πέτρος ὑποχρέωνε τοὺς εὐγενεῖς νὰ ἀναλαμβάνουν δημόσια λειτουργήματα καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο τοὺς συνέδεσε μὲ τὴν κρατικὴ ἱεραρχία. Ἐπιπλέον, ὁ εὐπατρίδης μποροῦσε νὰ ἀναρριχηθεῖ στὰ ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τοῦ ἀφαιροῦσαν τὰ προνόμια ἂν τυχὸν δεχόταν ὁποιαδήποτε ἐξαρτημένη ἐργασία ἢ ἂν αναμειγνυόταν μὲ τὸ ἐμπόριο —ἔστω κι ἂν ὁ Κολμπὲρ ἐξαίρεσε ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀπαγόρευση, χωρὶς μεγάλη ἐπιτυχία, τὸ θαλάσσιο ἐμπόριο. Τελικὰ ἡ οἰκονομικὴ ἐξέλιξη, ἡ ὁποία ἐνίσχυσε τὴ δύναμη τοῦ χρήματος, ἀποδείχθηκε καταστροφικὴ γιὰ τοὺς φεουδάρχες εὐγενεῖς. Ὁ πόλεμος δὲν τοὺς ἀπέφερε πιὰ λάφυρα, οὔτε καὶ λύτρα — ἀντιθέτως, ἐξαντλοῦσε τὶς πατρογονικὲς περιουσίες οἱ ὁποῖες εἶχαν ἤδη διαβρωθεῖ ἀπὸ τὴν ἄνοδο τῶν τιμῶν, ἀπὸ τὸν ὁλοένα καὶ πολυτελέστερο τρόπο ζωῆς καὶ ἀπὸ τὶς κληρονομικὲς διανομές· στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀριστοκρατίας ἀναπτύχθηκαν ἀκραῖες ἀνισότητες περιουσίας καὶ βιοτικῶν συνθηκῶν. Οἱ γραμμές της ἀραίωναν συνεχῶς, ὅσο κι ἂν οἱ ἀστοὶ προσπαθοῦσαν, ἀπὸ πολὺ καιρό, νὰ καλύψουν τὰ κενὰ ποὺ δημιουργοῦνταν σ' αὐτές.

Ἀνέκαθεν ὁ ἡγεμόνας εἶχε δικαίωμα νὰ προσφέρει τίτλους εὐγενείας στοὺς αὐλικούς του. Ὅταν, θέλοντας νὰ ἐνισχύσει τοὺς πόρους του, ἄρχισε νὰ μεταβιβάζει ἔναντι χρηματικοῦ ἀνταλλάγματος τὴν ἐξουσία ποὺ τοῦ ἀναγνώριζαν σὲ τομεῖς ὅπως ἦταν ἡ διοίκηση, ἡ δικαιοσύνη, τὰ οἰκονομικὰ καὶ ὁ στρατός, προσάρτησε τίτλους εὐγενείας σὲ ὁρισμένες θέσεις οὕτως ὥστε νὰ αὐξήσει τὴν ἀξία τους. Ἡ ἐξαγορὰ τῶν ἀξιωμάτων, ἡ ὁποία διαδόθηκε εὐρύτατα στὴ Γαλλία, δημιούργησε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὴν «ἀριστοκρατία τῆς τηβέννου» (noblesse de robe), καὶ δίπλα της τὴ διοικητικὴ ἀριστοκρατία καὶ τὴ δημοτικὴ «ἀριστοκρατία τοῦ κώδωνος» (noblesse de cloche). Οἱ τίτλοι ποὺ ἔδιναν σ' αὐτοὺς τοὺς ἀριστοκράτες ἄλλοτε ἦταν κληρονομικοὶ καὶ ἄλλοτε ὄχι, ἀλλὰ πάντως λογίζονταν ὡς μεταβιβάσιμοι ὑπὸ ὁρισμένες προϋποθέσεις. Οἱ νεόκοποι εὐγενεῖς συνδέονταν μεταξύ τους μὲ δεσμοὺς ἀγχιστείας καὶ ἐπαγγελματικῆς ἀλληλεγγύης, σχημάτιζαν μιὰ χωριστὴ ὀλιγαρχία. Χάρη στὴν περιουσία τους καὶ στὴν ἐπιρροή τους ἀναστύλωσαν τὴν ἰσχὺ τῆς ἀριστοκρατίας καὶ ἐνστερνίστηκαν μὲ πάθος τὰ ἤθη της καὶ τὴν ἀλαζονικὴ τάση της γιὰ ἀποκλειστικὰ προνόμια. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, μεταμόρφωσαν τὴ νοοτροπία της προσαρμόζοντάς την στὰ ἀστικὰ πρότυπα: ἐνῶ προηγουμένως θεωροῦνταν αὐτονόητο πὼς ὁ εὐγενὴς ἔπρεπε νὰ ἀφοσιώνεται στὰ ὅπλα, τώρα περίμενε νὰ τὸν διατάξει ὁ βασιλιὰς νὰ πάει στὸν πόλεμο, ἐνῶ στὶς ἐκστρατεῖες τὸν ἔσπρωχνε τὸ καθῆκον μᾶλλον παρὰ ἡ ἀγάπη τῆς μάχης.

Ὅσο περισσότερο προχωροῦσε κανεὶς πρὸς τὰ ἀνατολικὰ τῆς Εὐρώπης τόσο πιὸ δυσδιάκριτη γινόταν αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη: ἡ ἀπόκτηση τίτλων εὐγενείας ἦταν σπανιότερη καὶ ἡ ἐξαγορὰ τῶν ἀξιωμάτων ἀνήκουστη. Σ' αὐτὰ τὰ μέρη ἡ ἱεραρχικὴ τάξη τῶν εὐγενῶν διατηροῦσε εὐκολότερα τὴ συνοχή της. Ἐπιπλέον, τόσο ἡ ἰσχὺς ὅσο καὶ οἱ πολιτικὲς ἀντιλήψεις της διέφεραν σημαντικὰ ἀπὸ κράτος σὲ κράτος.

Στὶς χῶρες τῆς κεντρικῆς καὶ τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης, ὅπου ἡ ἀστικὴ τάξη δὲν ἀσκοῦσε ἰδιαίτερη ἐπιρροή, ἡ ἀριστοκρατία φθονοῦσε κυρίως τὴ δύναμη τοῦ μονάρχη· στὰ δυτικά, καὶ ἰδιαιτέρως στὴ Γαλλία, οἱ ἀριστοκράτες ἀνταγωνίζονταν ταυτοχρόνως καὶ τὴ βασιλικὴ ἐξουσία καὶ τὴν ἀστικὴ τάξη. Ἡ ἀριστοκρατία καλλιεργοῦσε πεισματικὴ μοχθηρία ἀπέναντι στὸ θρόνο, ποὺ τὴν εἶχε καθυποτάξει, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ζωηρὰ αἰσθήματα ἀποκλεισμοῦ ἔναντι τῶν ἀστῶν, οἱ ὁποῖοι τὴν ἀπειλοῦσαν μὲ τὴν ἄνοδό τους. Οἱ εὐγενεῖς ἀποτελοῦσαν μιὰ μειονότητα ἐλάχιστη, ὅπως καὶ ὁ κλῆρος, ἀλλὰ οἱ ἐκτιμήσεις σχετικὰ μὲ τὸν ἀριθμό τους εἶναι ἀσαφεῖς. Στὴ Γαλλία, ὁ ἀβὰς Σιεγὲς ὑπολόγιζε 110.000 εὐγενεῖς· χωρὶς ἀμφιβολία συμπεριλάμβανε σ' αὐτὸν τὸν ἀριθμὸ μόνον τοὺς ἐπικεφαλῆς τῶν οἰκογενειῶν, καὶ ὁπωσδήποτε ἀπέκλειε ὅσους διέθεταν ἁπλῶς προσωπικὸ καὶ ὄχι κληρονομικὸ τίτλο.

γ) Ἡ ἀστικὴ τάξη

Ἡ ἀστικὴ τάξη δὲν ἦταν οὔτε ἱεραρχικὴ τάξη οὔτε ὀργανωμένο σῶμα: ἀποτελοῦσε τὸ πλουσιότερο καὶ ἱκανότερο τμῆμα ἐκείνων οἱ ὁποῖοι στὴ Γαλλία ὀνομάζονταν Τρίτη Τάξη. Αὐτὴ ἡ τάξη ἀπὸ καιρὸ κυριαρχοῦσε στὶς Ἡνωμένες Ἐπαρχίες καὶ τώρα ἡ οἰκονομικὴ ἄνθηση τὴν εὐνοοῦσε ἰδιαιτέρως στὴ Γαλλία, πολὺ λιγότερο στὴν Ἰταλία καὶ στὴν Ἰσπανία, καὶ ἐλάχιστα στὴν κεντρικὴ καὶ στὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη. Στρατολογοῦσε τὰ μέλη της τόσο ἀπὸ τὶς τάξεις τῶν ἀγροτῶν ποὺ ἀσκοῦσαν κάποιο ἐπάγγελμα ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς τεχνίτες· ὁρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς κατάφερναν νὰ ἀναρριχηθοῦν κοινωνικά, χάρη στὴν ἐργατικότητά τους καὶ στὴν ἀποταμίευση ἴσως, ἀλλὰ κυρίως μέσω τῶν εὐκαιριῶν ποὺ τοὺς προσφέρονταν γιὰ οἰκονομικὴ κερδοσκοπία, ὅσο μέτριες κι ἂν ἦταν αὐτές: ἀνέκαθεν ὁ ἐνδιάμεσος ἐξασφάλιζε τὴν οἰκονομική του ἄνεση, ἢ ἀκόμη καὶ τὸν πλοῦτο, συχνότερα καὶ ταχύτερα ἀπ' ὅ,τι ὁ παραγωγός.

Αὐτὴ ἡ τάξη εἶχε κάθε ἄλλο παρὰ ὁμοιογενὴ σύνθεση. Ἐκεῖνοι ποὺ θεωροῦσαν τοὺς ἑαυτούς τους ἀστούς, μὲ τὴν κυριολεκτικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου, περιορίζονταν σὲ ἕναν μικρὸ ἀριθμὸ ἀτόμων ταπεινῆς καταγωγῆς οἱ ὁποῖοι ἦταν ἀρκετὰ πλούσιοι γιὰ νὰ ζοῦν χωρὶς νὰ ἐργάζονται, «ὡς εὐγενεῖς καὶ ἀπὸ τὴν *περιουσία τους*», *περιουσία* τὴν ὁποία ἀποτελοῦσαν κυρίως κτήματα καὶ γαιοπρόσοδοι καὶ ἀκόμη, σὲ μικρὴ ἀναλογία, κινητὴ περιουσία. Καταδέχονταν νὰ συναναστρέφονται, ὄχι βέβαια χωρὶς ἐπιφυλάξεις, τὰ μέλη τῶν δύο ἄλλων κοινωνικῶν ὁμάδων, μὲ τὴν προϋπόθεση πὼς καὶ αὐτὰ θὰ ἦταν ἐξίσου πλούσια καὶ πώς, χωρὶς καμιὰ ἀπολύτως ἐξαίρεση, δὲν θὰ ἀσχολοῦνταν μὲ χειρωνακτικὲς ἐργασίες. Ἔπρεπε ὁπωσδήποτε νὰ κατέχουν διευθυντικὲς θέσεις καὶ ἐξουσία.

Ἡ πιὸ συμπαγὴς καὶ σταθερὴ ἀπὸ αὐτὲς τὶς δύο ὁμάδες, καὶ μάλιστα ἡ πιὸ καλλιεργημένη σὲ ὁλόκληρο τὸ ἔθνος, ἀπασχολοῦνταν στὴ μοναρχικὴ διοίκηση. Ἦταν ἰδιαιτέρως πολυάριθμη καὶ ἰσχυρὴ στὴ Γαλλία, ὅπου οἱ κρατικοὶ ἀξιωματοῦχοι λογίζονταν ἰδιοκτῆτες τῶν θέσεων ποὺ εἶχαν ἐξαγοράσει καὶ συνεπῶς ἀνεξάρτητοι

ἀπὸ τὴ βασιλικὴ ἐξουσία, ἐνῶ ἐπιπλέον σχημάτιζαν ἀναλόγως μὲ τὸ ἐπάγγελμά τους ὀργανωμένα σωματεῖα —στὰ δικαστικὰ σώματα, στὶς οἰκονομικὲς ὑπηρεσίες, στὶς φορολογικὲς περιφέρειες— τὰ ὁποῖα περιφρουροῦσαν ζηλότυπα τὰ προνόμιά τους. Καθὼς μάλιστα μιὰ μερίδα τους ἀποκτοῦσε τίτλους εὐγενείας, ἡ ἀστικὴ τάξη συνδεόταν βαθμηδὸν μὲ τὴν ἀριστοκρατία τῆς τηβέννου καὶ τῆς διοίκησης. Μὲ τὶς κρατικὲς ὑπηρεσίες συνδέονταν ἐπίσης ἀφενὸς μὲν πολυάριθμοι νομικοὶ —νοτάριοι, εἰσαγγελεῖς, δικαστικοὶ ἐπιμελητὲς— οἱ ὁποῖοι ἐξαγόραζαν τὶς θέσεις τους μὲ παρόμοιο τρόπο, ἀφετέρου δὲ οἱ δικηγόροι, ποὺ ἀποτελοῦσαν ἄλλο ἕνα ὀργανωμένο σωματεῖο. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο δημιουργήθηκε ἕνα εἶδος ἐνδιάμεσης τάξης, μέσω τῆς ὁποίας ἦταν πάντοτε δυνατὴ ἡ κοινωνικὴ ἀναρρίχηση, ἐφόσον τὴ βοηθοῦσε καὶ τὸ χρῆμα. Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἐλεύθερα ἐπαγγέλματα στοὺς κόλπους τῶν ἀξιωματούχων δὲν γίνονταν δεκτὰ παρὰ μόνον μεμονωμένα ἄτομα: γιατροὶ ἢ λόγιοι, συγγραφεῖς ἢ καλλιτέχνες οἱ ὁποῖοι κέρδιζαν αὐτὸ τὸ προνόμιο χάρη στὴ φήμη ποὺ εἶχαν ἀποκτήσει, καὶ πάντοτε μὲ τὴν προϋπόθεση πὼς εἶχαν ἀρκετὰ εἰσοδήματα ὥστε νὰ τοὺς ὑπολογίζουν· εἰδάλλως ἦταν δυνατὸν νὰ ἀνοίξουν καὶ γι' αὐτοὺς οἱ πόρτες τῶν σαλονιῶν, τουλάχιστον στὴ Γαλλία, ἀλλὰ ὄχι σὲ ἰσότιμη βάση.

Ἡ ἄλλη ὁμάδα, λιγότερο ἀξιοσέβαστη ἀπὸ τὴν προηγούμενη ἀλλὰ συχνὰ πλουσιότερη, ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τοὺς χρηματιστὲς καὶ ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τῆς οἰκονομίας. Οἱ πρῶτοι κατεῖχαν περίοπτη θέση ἐπειδὴ βοηθοῦσαν τὸ κράτος: ἦταν οἱ γενικοὶ εἰσπράκτορες τῶν φόρων (fermiers généraux ὀνομάζονταν στὴ Γαλλία), οἱ προμηθευτὲς τοῦ στρατοῦ καθὼς καὶ ὅσοι προσέφεραν κάθε λογῆς διακεκριμένες ὑπηρεσίες. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς εἰσέρχονταν, ἀργὰ ἢ γρήγορα, στὶς τάξεις τῶν εὐγενῶν· ὁ Νεκέρ, μολονότι ἦταν ξένος καὶ προτεστάντης, ἔφτασε ὡς τὸ ἀξίωμα τοῦ ὑπουργοῦ. Οἱ ἐφοπλιστές, οἱ μεγαλέμποροι καὶ οἱ ἐργοστασιάρχες ὑπερτεροῦσαν ἀριθμητικὰ σὲ σχέση μὲ τοὺς εὐγενεῖς, ἀλλὰ ὑστεροῦσαν σὲ ἐπιρροή. Σὲ ὁρισμένες πόλεις εἶχαν συγκροτήσει ἰδιαίτερα σωματεῖα, ὅπως ἦταν τὰ ἐμπορικὰ ἐπιμελητήρια καὶ τὰ ἐμποροδικεῖα —οἱ ἐργοστασιάρχες συμμετεῖχαν στὶς ἐπαγγελματικὲς συντεχνίες. Συνεπῶς, ἡ ἀστικὴ τάξη τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος ἦταν αὐτὴ τὴν ὁποία σήμερα θὰ ὀνομάζαμε μεγαλοαστικὴ τάξη. Ὅπως καὶ ἡ ἀριστοκρατία, ἀποτελοῦσε μικρὴ μόνον μειονότητα. Ταυτοχρόνως, ἡ σωματειακὴ ὀργάνωση τῆς προσέδιδε τὴν ἴδια τάση νὰ διεκδικεῖ ἀποκλειστικὰ προνόμια, γιὰ τὰ ὁποῖα κατηγοροῦσε τὴν ἀριστοκρατία· ὅπως ἔγραψε ὁ Κουρνό, ἕνας «καταρράκτης ἀμοιβαίας περιφρόνησης» χώριζε αὐτὲς τὶς δυὸ ὁμάδες καὶ τὶς ἐμπόδιζε νὰ ἀναπτύξουν ὁποιαδήποτε ἀλληλεγγύη μεταξύ τους, ἐνῶ τὸ παραδοσιακὸ ὄνειρο κάθε ἀστοῦ ἦταν ἡ ἀτομικὴ του ἀναρρίχηση στὶς γραμμὲς τῆς ἀνώτερης τάξης. Στὴ Γαλλία ὅμως, οἱ ἀστοὶ σημείωσαν τόσο σημαντικὴ ἄνοδο ὥστε ἡ κυβέρνηση ἄρχισε νὰ τοὺς συμφύρει μὲ ὅσους εὐγενεῖς εἶχαν διατηρήσει τὸν πλοῦτο τους, ἐντάσσοντάς τους ἀπὸ κοινοῦ στὸ πλαίσιο τῆς νέας κοινωνικῆς κατηγορίας τῶν «προκρίτων» (notables). Κριτήριο γιὰ τὴ συμμετοχὴ σ' αὐτὴν τὴν ὁμάδα ἦταν τὸ χρῆμα, ἐνῶ στὸ ἐσωτερικό της παραμερίζονταν οἱ νομικὲς διακρίσεις τῶν ἱεραρχικῶν τάξεων καὶ τῶν ὀργανωμένων σωματείων.

Μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς ἡ ὁμάδα τῶν προκρίτων ἀποτελοῦσε ἤδη τὴ νεότερη ἀστικὴ τάξη.

Τὸ μέλλον πάντως ἐπιφύλασσε διαφορετικὴ τύχη σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ ἑτερόκλητα στοιχεῖα. Ἡ κατὰ κυριολεξία ἀστικὴ τάξη τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος, ἐκείνη ἡ ὁποία ζοῦσε σύμφωνα μὲ τὰ πρότυπα τῶν εὐγενῶν, ἔμελλε νὰ ὑποφέρει ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση ὅσο καὶ ἡ ἀριστοκρατία. Ἡ ὁμάδα τῶν ἀξιωματούχων καὶ τῶν ἐλεύθερων ἐπαγγελματιῶν ἦταν ἐκείνη ἡ ὁποία προσέφερε ἤδη ἀπὸ τὸν 16ο αἰώνα τοὺς περισσότερους πρωτεργάτες τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καὶ τῆς φιλοσοφίας τῶν Φώτων· παράλληλα, εἶχε ἐξοικειωθεῖ ἐν γένει μὲ τὶς τεχνικὲς τῆς διοίκησης καὶ τῆς μεταχείρισης τῶν ἀνθρώπων χάρη στὴν ἄσκηση τῶν δημόσιων λειτουργημάτων καὶ στὴ διαχείριση τῶν περιουσιακῶν ἀγαθῶν της: αὐτὴ ἡ ὁμάδα προετοίμασε πνευματικὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ ἐπρόκειτο νὰ τὴν καθοδηγήσει. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὰ μέλη της τὰ ὁποῖα εἶχαν πλουτίσει ἀπὸ τὴ συνετὴ διαχείριση τῆς περιουσίας τους καὶ ἀπὸ τὴν τοποθέτηση τῶν ἀποταμιεύσεών τους σὲ ἀκίνητα, καὶ εἶχαν ἀποκτήσει περιουσία χωρὶς νὰ κληρονομήσουν, δὲν διασώθηκαν πάντοτε ἀπὸ τὸν κατακλυσμό· σὲ κάθε περίπτωση, ἐπωφελήθηκαν πολὺ λιγότερο ἀπ' ὅ,τι οἱ χρηματιστὲς καὶ οἱ ἐπιχειρηματίες. Οἱ τελευταῖοι, πάλι, προσηλωμένοι στὰ πάθη τοῦ κέρδους καὶ τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐμφοροῦνταν, δὲν διέκριναν στὶς νέες ἰδέες καὶ δὲν συγκρατοῦσαν ἀπὸ τὴν κοσμογονία ποὺ διαδραματιζόταν ὁλόγυρά τους τίποτε ἄλλο πέρα ἀπὸ ὅσα ἐξυπηρετοῦσαν τὰ συμφέροντα τῆς ἀστικῆς τάξης· ὡστόσο, ἀπὸ τὸ ριψοκίνδυνο ἐπιχειρηματικὸ πνεῦμα ποὺ τοὺς ὤθουσε στὴν κερδοσκοπία καὶ στὴν περιπέτεια ἐξαρτιόταν ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ ἡ μοίρα τῆς τάξης τους.

Ἐκεῖνοι τοὺς ὁποίους σήμερα ἀποκαλοῦμε μεσαία ἢ μικροαστικὴ τάξη ὀνομάζονταν ἀπὸ τοὺς προκρίτους, ὄχι χωρὶς κάποια δόση περιφρόνησης, «ὁ λαός»: τὴν ἴδια τάξη ἀνθρώπων εἶχαν ἐπίσης στὸ νοῦ τους οἱ δημοκρατικοὶ ἐπαναστάτες ὅταν ἐπικαλοῦνταν φλογερὰ τὸν «λαό». Οἱ ἀστοὶ θεωροῦσαν κατώτερους αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους ἐπειδὴ οἱ τελευταῖοι τὶς περισσότερες φορὲς εἶχαν ξεκινήσει ἀπὸ χειρωνακτικὲς ἐργασίες καί, περιστασιακὰ τουλάχιστον, ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἀσχολοῦνται μὲ αὐτές. Τὴν πρωτοκαθεδρία μεταξύ τους εἶχαν ὅσοι ξεχώριζαν ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους χάρη σὲ ἰδιαίτερα προνόμια, ἢ ἀνῆκαν σὲ σωματεῖα μὲ εἰδικοὺς ἐπαγγελματικοὺς κανονισμούς, ἢ ἀσκοῦσαν κάποιο ἐλεύθερο ἐπάγγελμα ἢ κατεῖχαν σημαντικὲς ἐπιχειρήσεις· ἐδῶ συγκαταλέγονταν ὁ πανδοχέας (ὁ maître de poste, δηλ. ὁ ποστιέρης ἢ ἰδιοκτήτης πανδοχείου ὅπου οἱ ταξιδιῶτες ποὺ διανύουν μεγάλες ἀποστάσεις ἀλλάζουν ἄλογα), ὁ ἐργολάβος, ὁ βιβλιοπώλης καὶ ὁ τυπογράφος, ὁ φαρμακοποιὸς καὶ ὁρισμένοι μόνον ἀπὸ τοὺς χειρουργούς, ἀφοῦ οἱ τελευταῖοι ἦταν συνήθως φτωχοὶ ἐμπειροτέχνες ποὺ δὲν ξεχώριζαν ἀπὸ τοὺς κουρεῖς. Ἐξαιρετικὴ ποικιλομορφία χαρακτήριζε τὶς βιοτικὲς συνθῆκες τῶν βιοτεχνῶν καὶ τῶν μικροπωλητῶν, οἱ ὁποῖοι ἐξασφάλιζαν στὸ κοινὸ τὰ τρόφιμα, τὰ ροῦχα καὶ τὰ ὑποδήματα ποὺ χρειαζόταν, ἐπίσης τὴ στέγη καὶ τὴν ἐπίπλωση καθὼς καὶ κάθε λογῆς προσω-

πικὲς φροντίδες, ὅπως τὸ κούρεμα. Ἦταν ἀπείρως πολυπληθέστεροι ἀπὸ τὴν προηγούμενη ὁμάδα καὶ ἐν μέρει εἶχαν ὀργανωθεῖ σὲ σωματεῖα, ἐνῶ ἡ κοινωνικὴ θέση τους ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν εὐημερία ποὺ ἀπολάμβαναν καί, ἀκόμη περισσότερο, ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ ἐπίπεδο τῶν πελατῶν τους. Ἡ κλίμακα τῶν ἐπαγγελμάτων τους εἶχε πολλὰ σκαλοπάτια καὶ στὰ χαμηλότερα ἀπὸ αὐτά, στὸ καθαρὰ λαϊκὸ ἐπίπεδο, βρίσκονταν ὁ μαγαζάτορας τῆς γειτονιᾶς, ὁ τσαγκάρης, ὁ κάπελας καὶ ὁ γυρολόγος. Ὁ μικροαστός, σὲ ὁποιαδήποτε κατηγορία κι ἂν ἀνῆκε, συχνὰ ἐξοργιζόταν ἀπὸ τὴν ὑπεροψία μὲ τὴν ὁποία τὸν ἀντιμετώπιζε ὁ κατὰ κυριολεξίαν ἀστός, ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος συμπεριφερόταν ἐξίσου συγκαταβατικὰ στοὺς προλετάριους. Ἡ Μαντὰμ Λεμπά, κόρη τοῦ ἐργολάβου Ντυπλαί, τοῦ σπιτονοικοκύρη τοῦ Ροβεσπιέρου, πίστευε πὼς θὰ κινδύνευε ἡ ἀξιοπρέπεια τοῦ πατέρα της ἂν τυχὸν καθόταν στὸ τραπέζι του κάποιος ἀπὸ τοὺς «ὑπηρέτες», δηλαδὴ ἀπὸ τοὺς ἐργάτες του.

Σὲ αὐτὴ τὴν ἀπόπειρα ταξινόμησης πρέπει νὰ προσθέσουμε μιὰ σημαντικὴ ἀντισταθμιστικὴ παράμετρο. Κατὰ τὸν 18ο αἰώνα, ἡ πνευματικὴ ἱκανότητα ἔτεινε νὰ ἀνταγωνιστεῖ σὲ δύναμη τὸ χρῆμα καὶ δημιουργοῦσε τὴ δική της, ξεχωριστὴ ἱεραρχία. Στὸ περιθώριο τοῦ κόσμου τῶν «πλουσίων» κινοῦνταν ὁ πολύχρωμος καὶ ἀστάθμητος χῶρος τῶν καθηγητῶν, τῶν ἀνθρώπων τῶν γραμμάτων καὶ τῶν μυθιστοριογράφων, τῶν λογίων καὶ τῶν καλλιτεχνῶν, τῶν τραγουδιστῶν καὶ τῶν μουσικῶν, τῶν χορευτῶν καὶ τῶν ἠθοποιῶν —ἕνας κόσμος συχνὰ ἀπένταρος καὶ μερικὲς φορὲς χαλαρῆς ἠθικῆς. Οἱ δικαστικοὶ κλητῆρες καὶ οἱ κατώτεροι δικαστικοὶ ὑπάλληλοι τοῦ σωματείου τῶν νομικῶν, οἱ ὑπάλληλοι γραφείων, τὰ ἀφεντικὰ στὰ ἐργαστήρια καὶ στὰ καταστήματα τῶν συντεχνιῶν, θεωροῦσαν πὼς ἀνῆκαν καὶ αὐτοὶ στὴ μεσαία τάξη χάρη στὸν τρόπο ζωῆς τους καὶ στὴν ἀπαλλαγή τους ἀπὸ τὴ χειρωνακτικὴ ἐργασία: ἀνάμεσά τους ὑπῆρχαν ἄτομα ἱκανὰ νὰ χειρίζονται τὸ λόγο καὶ μάλιστα, μερικὲς φορές, τὸν γραπτὸ λόγο. Ἦταν φυσικὸ νὰ ἐνστερνιστοῦν τὴν ἰδέα τῶν ἴσων δικαιωμάτων οἱ «ἄνθρωποι μὲ ταλέντο» ἀλλὰ δίχως περιουσία, ἡ «φιλόδοξη μειοψηφία» γιὰ τὴν ὁποία θὰ μιλοῦσε ἀργότερα ὁ Μπουασσὺ ντ' Ἀνγκλά: αὐτοὶ ἀποτέλεσαν παντοῦ καὶ πάντοτε τὸ προζύμι τῆς Ἐπανάστασης, ἡ ὁποία στρατολόγησε ἀπὸ τὶς τάξεις τους ἕνα σημαντικὸ μέρος τῶν στελεχῶν της.

Παρατηροῦμε, τέλος, πὼς ἐνῶ οἱ ἄνθρωποι κατατάσσονταν ἀναλόγως μὲ τὴν καταγωγή τους, μὲ τὴ σωματειακὴ ἔνταξή τους, μὲ τὸ ἐπάγγελμα ποὺ ἔκαναν καὶ μερικὲς φορὲς ἀναλόγως μὲ τὸ ταλέντο τους, τοποθετοῦνταν πάντοτε σὲ μιὰ κλιμακωτὴ ἱεραρχία, ἀδιάσπαστη καὶ ἐφοδιασμένη μὲ ἀπειράριθμες διαβαθμίσεις, ἡ ὁποία ξεκινοῦσε ἀπὸ τὰ πλουσιότερα μέλη τῆς κοινωνίας κι ἔφτανε μέχρι τὰ πιὸ στερημένα. Ἦταν μιὰ ἱεραρχία ἡ ὁποία προϋπέθετε ἕναν ἐξαιρετικὰ ἀνεπτυγμένο καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καί, ταυτοχρόνως, ἀντανακλοῦσε τὸν αὐξανόμενο ἀτομικισμὸ καὶ τὴν εὐρέως διαδεδομένη φιλοδοξία τῆς κοινωνικῆς ἀνόδου. Τὰ παραπάνω στοιχεῖα ἐξασθενοῦσαν βαθμηδὸν καθὼς προχωροῦσε κανεὶς πρὸς τὴν κεντρικὴ καὶ τὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη, ὡστόσο χαρακτήριζαν τὸν πολιτισμὸ τῆς Δύσης. Ἕνα ἄλλο ἰδιαίτερο γνώρισμα τοῦ τελευταίου ἦταν ἡ κατάσταση τῶν χωρικῶν.

δ) Οἱ χωρικοί

Ὁ θεσμὸς τῆς δουλοπαροικίας διατηροῦνταν ἀκόμη στὶς δυτικὲς περιοχὲς τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης: γιὰ τὸν δουλοπάροικο σήμαινε τὴν πρόσδεσή του στὴ γῆ, τοὺς αὐστηροὺς περιορισμοὺς τῶν κληρονομικῶν δικαιωμάτων του, τὴ νομικὴ ἀνικανότητά του νὰ συντάσσει διαθήκη, τὴν ἐπιβάρυνσή του μὲ ἐπιπλέον ὑποχρεώσεις. Συνήθως ὅμως ὁ χωρικὸς ἦταν ἐλεύθερος. Δουλοπάροικοι καὶ ἐλεύθεροι χωρικοὶ μποροῦσαν νὰ ἐπικαλεστοῦν τὴν προστασία τῆς βασιλικῆς δικαιοσύνης· ὑπὸ τὴν ἰδιότητα τῶν γεωμόρων (tenanciers), κατεῖχαν ἕνα μέρος τοῦ καλλιεργήσιμου ἐδάφους· τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ ὑπόλοιπου τὸ ἐκμεταλλεύονταν ὡς πακτωτὲς (fermiers) ἢ ὡς ἐπίμορτοι καλλιεργητὲς (métayers), ἀφοῦ σπανίως οἱ ἰδιοκτῆτες — εὐγενεῖς, κληρικοὶ καὶ ἀστοὶ— ἐκμεταλλεύονταν μόνοι τους τὰ κτήματά τους. Στὴ Γαλλία ἴσχυε τὸ δικαίωμα παρακολούθησης (droit de suite) τοῦ φεουδάρχη ἐπὶ τῶν δουλοπαροίκων του, ὥσπου τὸ κατάργησε ὁ Λουδοβίκος ΙϚ'. Περίπου τὸ ἕνα τρίτο τῆς γῆς εἶχε περάσει στὰ χέρια τῶν χωρικῶν. Οἱ νομικοὶ θεωροῦσαν συνήθως ἰδιοκτῆτες ὅσους κατεῖχαν τμήματα γῆς ὡς ἐλεύθερες νομές, τὶς ὁποῖες μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιοῦν κατὰ βούληση, νὰ τὶς κληροδοτοῦν καὶ νὰ τὶς μεταβιβάζουν. Ἡ κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ γαλλικὸ βασίλειο φαινόταν ἀρκετὰ εὐνοϊκὴ γιὰ τοὺς ἀγρότες, μολονότι διέφερε πολὺ ἀπὸ ἐπαρχία σὲ ἐπαρχία. Τὸ ἴδιο ἴσχυε ἐπίσης γιὰ τοὺς ἀγρότες τῶν γειτονικῶν περιοχῶν, ἰδιαιτέρως γιὰ ἐκείνους ποὺ ζοῦσαν στὶς Κάτω Χῶρες, στὴν Καταλανία καὶ στὴ χώρα των Βάσκων, στὸ Πεδεμόντιο καὶ στὴ Ρηνανία· ἀντιθέτως, ἡ κατάστασή τους παρέμενε κυριολεκτικὰ οἰκτρὴ στὴν Καστίλλη καὶ στὴν Ἀνδαλουσία, καθὼς καὶ στὴ νότια Ἰταλία ὅπου ἡ ἀριστοκρατία ἄφηνε ἀκαλλιέργητα τὰ ἀπέραντα λατιφούντιά της.

Σὲ ὅλες τὶς χῶρες ὅμως οἱ ἀστοὶ καὶ οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων, καθὼς καὶ οἱ εὐγενεῖς, ἔβλεπαν στὸν χωρικὸ ἕνα πλάσμα ἁπλοϊκὸ καὶ πρωτόγονο, προορισμένο ἀπὸ τὴ φύση καὶ καταδικασμένο ἀπὸ τὴν παράδοση στὸ ρόλο τοῦ ὑποτακτικοῦ, κάποιον ὁ ὁποῖος ὑπῆρχε μόνον γιὰ νὰ συντηρεῖ τὶς κυρίαρχες τάξεις, γιὰ νὰ τροφοδοτεῖ περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον τὸ βασιλικὸ Θησαυροφυλάκιο καὶ γιὰ νὰ τρέφει τὸν ἀστικὸ πληθυσμό. Ὅλοι οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ ὑπόκειντο στὴν ἐξουσία τῶν ἀρχόντων καὶ στὶς προσωπικὲς ἐπιβαρύνσεις. Ὁ ἀγροτικὸς κλῆρος ὑπόκειτο σὲ ἐμπράγματες ὀφειλές: αὐτὲς ἦταν ἡ γαιοπρόσοδος (cens), δηλαδὴ ἕνα σταθερὸ ἐνοίκιο ποὺ κατέβαλλαν στὸν γαιοκτήμονα ὡς ἀναγνώριση τῆς ψιλῆς κυριότητάς του καὶ τὸ ὁποῖο συμπλήρωνε ἕνα κυμαινόμενο ἐνοίκιο σὲ χρῆμα ἢ σὲ εἶδος, ἴσο πρὸς ἕνα ποσοστὸ τῆς σοδειᾶς ποὺ συγκέντρωναν κάθε χρόνο· τὸ τελευταῖο ὀνομαζόταν στὴ Γαλλία δραγματολογία (champart), χωροδεσποτικὴ ἐπικαρπία (terrage) ἢ ἀγρικὸ (agrier). Ἐπίσης, ὁ γαιοκτήμονας δικαιοῦνταν νὰ εἰσπράξει τέλη μεταβίβασης κάθε φορὰ ποὺ ἄλλαζε χέρια ἡ γῆ, τὰ λεγόμενα χωροδεσποτικὰ τέλη μεταβίβασης (lods et vente). Ἐπιπλέον, ὁ κλῆρος παρακρατοῦσε ἀπὸ τοὺς παραγωγοὺς τὴ δεκάτη (dîme), καὶ ἐνίοτε παραχωροῦσε τὸ φόρο αὐτὸ ὡς φέουδο σὲ κάποιον λαϊκό· γε-

νικῶς, ἡ δεκάτη ἐπιβάρυνε τὸν ἀγρότη περισσότερο ἀπ' ὅ,τι οἱ χωροδεσποτικὲς ὀφειλές. Στὰ παραπάνω βάρη προσέθετε τέλος καὶ ὁ βασιλιὰς τοὺς δικούς του φόρους (impôts), οἱ ὁποῖοι ἦταν, τουλάχιστον στὴ Γαλλία, οἱ πιὸ δυσβάσταχτοι ἀπ' ὅλους: γίνονταν ἀκόμη πιὸ καταπιεστικοὶ ἐξαιτίας τῆς ἐξοργιστικῆς ἀνισότητάς τους, ποὺ ὀφειλόταν ἀφενὸς μὲν στὰ διάφορα προνόμια καὶ στὴ διοικητικὴ ἀνομοιομορφία τῆς χώρας, ἀφετέρου δὲ στὴν ἔλλειψη κτηματολογίου καὶ στατιστικῶν στοιχείων. Οἱ χωρικοὶ πλήρωναν ὁλόκληρη σχεδὸν τὴν ἔγγειο φορολογία (taille)· ἀπεναντίας, οἱ εὐγενεῖς κατέβαλλαν μόνον ἕνα ἀσήμαντο τμῆμα τοῦ κεφαλικοῦ φόρου (capitation) καὶ τοῦ φόρου τῶν εἰκοστῶν (vingtièmes), οἱ ἀστοὶ παρέμεναν σχετικὰ προστατευμένοι ἀπὸ τὴ φορολογία, καὶ τέλος ὁ κλῆρος ἐπέμενε νὰ μὴν καταβάλλει παρὰ μόνον τὴν ἐθελούσια δωρεά. Τίποτε ὅμως δὲν ἐξόργιζε περισσότερο τὸν χωρικὸ ἀπ' ὅσο ὁ φόρος ἅλατος (gabelle) καὶ οἱ διάφοροι ἔμμεσοι φόροι καταναλώσεως, τὰ λεγόμενα συνδρομητικὰ τέλη (aides). Ὁ ἀγρότης, τέλος, ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ ἐφοδιάζει τὶς ἀγορὲς τῶν πόλεων καὶ συνεπῶς νὰ ὑπηρετεῖ μὲ ἕναν ἀκόμη τρόπο τοὺς κατοίκους τους. Ἦταν ἀνέκαθεν ὑποζύγιο, ἀλλὰ τώρα τὸ ἔνιωθε κιόλας αὐτό.

Ἡ ἀγροτικὴ κοινότητα πρόβαλλε κοινὸ μέτωπο ἀπέναντι στὸν γαιοκτήμονα, στὸν εἰσπράκτορα τῆς δεκάτης καὶ τῶν φόρων, καὶ ἐναντίον τῆς πόλης. Στὸ ἐσωτερικό της ὅμως βασίλευε ἡ ἀνισότητα. Κυριαρχοῦσαν οἱ διάφοροι μεγαλοενοικιαστὲς ἢ γαιοκτήμονες, οἱ ὁποῖοι ἔδιναν ἐργασία στοὺς πιὸ ἀδύνατους καὶ μονοπωλοῦσαν τὴν τοπικὴ διοίκηση. Ἔπειτα ἀκολουθοῦσαν οἱ καλλιεργητὲς οἱ ὁποῖοι κατεῖχαν ἀρκετὰ μεγάλες ἐκτάσεις ὥστε νὰ ζοῦν μὲ ἐπάρκεια. Αὐτοὶ δὲν ἦταν πολλοί, ἀλλὰ ἀποτελοῦσαν μιὰ ἀστικὴ τάξη τῆς ὑπαίθρου ἱκανὴ νὰ προσαρμόζεται στοὺς γεωργικοὺς νεωτερισμούς, καθὼς εἶχε ἀρχίσει ἤδη νὰ παράγει σὲ μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμὸ γιὰ τὴν ἀγορά. Οἱ περισσότεροι χωρικοὶ ὅμως δὲν διέθεταν ἀρκετὴ γῆ γιὰ νὰ συντηρηθοῦν· ἀναζητώντας πρόσθετα εἰσοδήματα ἀναγκάζονταν νὰ γίνουν «μεροκαματιάρηδες» (journaliers), ἢ νὰ ἀσκήσουν συμπληρωματικὰ κάποιο ἄλλο ἐπάγγελμα, ἢ τέλος νὰ ὑπηρετοῦν τοὺς ἐμπόρους ποὺ ἐκμεταλλεύονταν τὴν ἀγροτικὴ οἰκοτεχνία καὶ τὴ βιοτεχνία. Καθὼς ἐργάζονταν γιὰ νὰ ἐπιβιώσουν καὶ ὄχι γιὰ νὰ πωλοῦν τὰ προϊόντα τους, προσκολλήθηκαν στὴν ἀρχὴ τῆς ρύθμισης τῶν καλλιεργειῶν ἀπὸ τὸ κράτος· ὑπερασπίζονταν παθιασμένα τὰ συλλογικὰ δικαιώματά τους καὶ διαμαρτύρονταν ὅποτε αὐξανόταν τὸ μέγεθος τῶν ἐκμεταλλεύσεων ἀπὸ τὴν ἕνωση μικρότερων κτημάτων. Συμμερίζονταν τὰ συναισθήματα τῶν καταναλωτῶν τῆς πόλης γιὰ τὸ ἐμπόριο τῶν σιτηρῶν, ἐπειδὴ ἦταν καὶ αὐτοὶ ἀναγκασμένοι νὰ ἀγοράζουν ἕνα μέρος τῶν δημητριακῶν ποὺ χρειάζονταν γιὰ νὰ συντηρηθοῦν — ἢ καὶ τὸ σύνολό τους, ἂν τύχαινε νὰ εἶναι ἀμπελοκαλλιεργητές. Οἱ χωρικοὶ ἀντιμετωπίζονται συχνὰ σὰν νὰ ἦταν ὅλοι ἰδιοκτῆτες ἢ πακτωτές, ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι λάθος: στὴν πραγματικότητα, θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε προλετάριους τοὺς ἀκτήμονες κατοίκους τῆς ὑπαίθρου. Ἐκείνη τὴν ἐποχή, οἱ ἀκτήμονες τῆς ὑπαίθρου ἀποτελοῦσαν τὴν πλειονότητα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ σὲ ὁρισμένα μέρη τῆς Γαλλίας, κι ἀκό-

μη περισσότερο στὴν πεδιάδα τοῦ Πάδου, στὴ νότια Ἰταλία καὶ στὴν Ἀνδαλουσία.

Παρ' ὅλες τὶς ἐπιφυλάξεις ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, ἡ Δύση, ἡ ὁποία διαφοροποιοῦνταν ἀπὸ τὴν κεντρικὴ καὶ τὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη χάρη στὴ δύναμη τῆς ἀστικῆς τάξης της, ξεχώριζε ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης τῶν χωρικῶν της. Μεταξὺ τοῦ Ρήνου καὶ τοῦ Ἔλβα —στὴ Βοημία, στὴν Αὐστρία, στὴν Πρωσία— ἡ κατάσταση τῆς ὑπαίθρου εἶχε ἐπιδεινωθεῖ ἀπὸ τὸν 15ο αἰώνα καὶ μετά, ἰδιαιτέρως ἔπειτα ἀπὸ τὸν Τριακονταετὴ Πόλεμο· σ' αὐτὲς τὶς περιοχὲς γενικεύτηκε ἡ δουλοπαροικία. Στὸ βασίλειο τῆς Πρωσίας ὁ χωρικὸς ἦταν, ἂν ὄχι Leibeigene, δηλαδὴ δουλοπάροικος μὲ τὴν ἔννοια ποὺ εἶχε προηγουμένως αὐτὸς ὁ ὅρος στὴ Δύση, τουλάχιστον «ὑποτελὴς» (Untertan): ἦταν δεμένος μὲ τὴ γῆ καί, μολονότι παρέμενε θεωρητικῶς ὑπήκοος τοῦ βασιλιᾶ καὶ διατηροῦσε τὸ δικαίωμα νὰ προσφεύγει στὴ βασιλικὴ δικαιοσύνη, βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη ἐξουσία τοῦ τοπικοῦ ἀφέντη (Gutsherr). Μόνον οἱ εὐγενεῖς δικαιοῦνταν νὰ ἔχουν ἀκίνητη περιουσία καὶ κατ' ἐξαίρεση οἱ ἀστοί, ἂν τυχὸν ὁ μονάρχης τοὺς ἐκχωροῦσε αὐτὸ τὸ δικαίωμα· ὁ εὐγενὴς παρέδιδε μερικὲς φορὲς τὴ νομὴ τῆς γῆς του σὲ ἄλλα πρόσωπα, παραχωρώντας κατὰ κανόνα τίτλους σχετικὰ περιορισμένης χρονικῆς διάρκειας. Ἕνα μεγάλο μέρος τῶν κτημάτων του τὸ ἐκμεταλλευόταν ὁ ἴδιος μὲ τὶς —αὐθαίρετες στὴν πραγματικότητα— ἀγγαρεῖες ποὺ ἐπέβαλλε στοὺς «ὑποτελεῖς» του, ἐνῶ ἐπιπλέον ὑποχρέωνε τὰ παιδιά τους νὰ ἐργάζονται ὡς οἰκιακοὶ ὑπηρέτες του (Gesindedienst). Στὴν Πολωνία καὶ στὴν Οὐγγαρία, ἡ κατάσταση ἦταν ἀκόμη χειρότερη: ὁ δουλοπάροικος δὲν εἶχε κὰν τὸ δικαίωμα νὰ προσφύγει στὴν τακτικὴ δικαιοσύνη. Τέλος, στὴ Ρωσία ὁ δουλοπάροικος δὲν διέφερε ἀπὸ τὸν δοῦλο, ἀφοῦ ὁ κύριός του μποροῦσε νὰ τὸν πουλήσει χωρὶς τὴ γῆ, ἢ ἀκόμη καὶ νὰ τὸν ἐξορίσει στὴ Σιβηρία.

ε) Τὸ προλεταριάτο

Ὑπῆρχε τέλος ἕνα σημεῖο στὸ ὁποῖο συμφωνοῦσαν ἀπολύτως οἱ εὐγενεῖς καὶ οἱ ἀστοί: θεωροῦσαν πὼς ἡ Θεία Πρόνοια προόριζε τοὺς προλετάριους γιὰ τὴ χειρωνακτικὴ ἐργασία, καὶ συνεπῶς τοὺς εἶχε καταδικάσει σὲ ἕνα κατώτερο ἐπίπεδο πολιτισμοῦ. Βεβαίως, τὸ θρησκευτικὸ αἴσθημα καλλιεργοῦσε ἀνέκαθεν τὴ φιλευσπλαχνία ἀπέναντι στοὺς φτωχούς, καὶ ὁπωσδήποτε ἡ σύνεση ὑποδείκνυε πὼς ἔπρεπε νὰ τοὺς φροντίζουν· ἤδη ἡ ἐξημέρωση τῶν ἠθῶν ἐνθάρρυνε τὴ φιλανθρωπία καὶ ἡ φιλοσοφία εἶχε εἰσαγάγει τὴν ἔννοια τοῦ κοινωνικοῦ καθήκοντος. Ὡστόσο, γιὰ τοὺς πουριτανοὺς ἀστοὺς τῆς Μεγάλης Βρετανίας, ἡ φτώχεια ἀποτελοῦσε ἔνδειξη θεϊκῆς ἀποδοκιμασίας, ἐνῶ ἀντιθέτως ὁ πλοῦτος ὁριζόταν ὡς προνόμιο τῶν ἐκλεκτῶν τῆς θείας χάριτος. Καθὼς πρόοδευε ἡ καπιταλιστικὴ οἰκονομία, στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη διαδιδόταν εὐρύτερα ἡ ἄποψη πὼς ἡ φτώχεια ἀντιπροσώπευε τὴν ἁρμόζουσα τιμωρία γιὰ τὴν ἔλλειψη ἐργατικότητας καὶ ἀρετῆς. Ὁπωσδήποτε οἱ κυρίαρχες τάξεις αἰσθάνονταν ἀπέχθεια ἢ περιφρόνηση γιὰ τοὺς ἀπόκληρους:

ὅλος ὁ κόσμος ἔτρεμε τὰ κακουργήματα ποὺ μποροῦσαν αὐτοὶ νὰ διαπράξουν ἀτομικὰ ἢ τὶς συλλογικὲς ἐξεγέρσεις τοῦ «ὄχλου», τοῦ «σκυλολογιοῦ».

Τὸ προλεταριάτο, μὲ ἐξαίρεση τὸ πολυάριθμο ὑπηρετικὸ προσωπικό, ἦταν διασκορπισμένο στὴν ὕπαιθρο καὶ στὶς πόλεις. Στὸ χωριό, οἱ ἐργασίες στὰ χωράφια, τὸ ἁλώνισμα, ἡ δασοπονία, οἱ μεταφορές, τὰ ὀρυχεῖα, τὰ λατομεῖα, ἡ ἀγροτικὴ βιοτεχνία ἀπασχολοῦσαν πολὺ περισσότερους ἐργάτες ἀπ' ὅ,τι σήμερα· στὴ χειρότερη κατάσταση ἀπ' ὅλους βρίσκονταν οἱ ἡμερομίσθιοι ἀγρεργάτες, οἱ μεροκαματιάρηδες οἱ ὁποῖοι καταδικάζονταν νὰ μένουν χωρὶς δουλειὰ ὅποτε ἦταν κακὴ ἡ σοδειά. Ἐξίσου διάσπαρτοι ἦταν καὶ οἱ ἐργάτες στὶς πόλεις, ὅπου οἱ περισσότεροι μάστορες ἐργάζονταν μόνοι τους ἢ ἀπασχολοῦσαν ἕναν-δυὸ βοηθούς. Οἱ χειρώνακτες δὲν ἦταν ἰδιαιτέρως ἐξειδικευμένοι, καθὼς ἕνα μεγάλο μέρος τους διατηροῦσε δεσμοὺς μὲ τὴν ὕπαιθρο κι ἐγκατέλειπαν τὸ ἐργαστήριο ὅποτε τοὺς καλοῦσε ὁ ἀγρὸς —ἄλλωστε, δὲν ἦταν συγκεντρωμένοι σὲ συγκεκριμένες γειτονιὲς τῶν πόλεων ἢ σὲ γιγάντιες ἐπιχειρήσεις. Τοὺς ἔλειπε τὸ ταξικὸ πνεῦμα, μερικὲς φορὲς καὶ ἡ συντεχνιακὴ ἀλληλεγγύη: στὴ Γαλλία δὲν διακρίνονταν μὲ σαφήνεια ἀπὸ τοὺς βιοτέχνες, καὶ ὅταν ξέσπασε ἡ Ἐπανάσταση συμπαρατάχθηκαν μὲ τοὺς τελευταίους. Δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ γαλλικὴ ἀστικὴ τάξη θὰ συγκρουόταν μὲ τὴν ἀριστοκρατία, ἂν τὸ 1789 δὲν εἶχε ξεσπάσει πρὶν ἀπὸ τὴν ἄνοδο τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τὴν ἐμφάνιση τῆς προλεταριακῆς ἀντιπολίτευσης.

Ἐνῶ ἡ οἰκονομικὴ πρόοδος ἐξάλειψε τὸν κίνδυνο τοῦ λιμοῦ καὶ ὠφέλησε μέχρι ἑνὸς σημείου τὸ προλεταριάτο, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ μεγάλωνε τὴν ἀνεργία καὶ ἐμπόδιζε τοὺς μισθοὺς νὰ παρακολουθήσουν τὴν ἀνατίμηση τῶν τροφίμων: στὴ Γαλλία, ἀπὸ τὸ 1730 ὡς τὸ 1789 οἱ μισθοὶ δὲν αὐξήθηκαν παραπάνω ἀπὸ 22% ἐνῶ ἡ τιμὴ τῶν σιτηρῶν ἀνέβηκε κατὰ 60%. Οἱ οἰκονομολόγοι ἐξηγοῦσαν πὼς ἦταν στὴ φύση τῶν πραγμάτων ἡ ἀμοιβὴ τοῦ ἐργάτη νὰ μὴν ξεπερνᾶ τὸ ἐλάχιστο ποσὸ ποὺ ἀπαιτοῦνταν γιὰ τὴ συντήρηση καὶ τὴν ἀναπαραγωγή του: σ' αὐτὴν τὴ διαβεβαίωση συμπυκνωνόταν ὁ «σιδηροῦς νόμος» τοῦ Τυργκό. Στὸ μεταξὺ ἡ ἀντίσταση ἐκδηλωνόταν ἀκατάπαυστα μὲ καταγγελίες καὶ μὲ ἀπεργίες, σπανιότερα μὲ σαμποτὰζ καὶ μὲ βίαιες ἀντιπαραθέσεις· σὲ ὁρισμένα ἐπαγγέλματα εἶχε ἀρχίσει μάλιστα νὰ παίρνει ὀργανωμένη μορφή. Στὴν Ἀγγλία, τὸν 18ο αἰώνα ἐμφανίστηκαν οἱ «ἑνώσεις» τῶν ἐργατῶν (unions), οἱ ὁποῖες εἰσχώρησαν ἀκόμη καὶ στὴν ὑφαντουργία: ἐναντίον τους χρησιμοποιοῦνταν τὸ Ἐργατικὸ Θέσμιο (Statute of Labourers), τὸ ὁποῖο ἐπέτρεπε νὰ περιορίζονται οἱ μισθοὶ μὲ διοικητικὰ μέσα. Στὴ Γαλλία, ὑπῆρχαν οἱ «ἐργατικὲς συντροφιὲς» (compagnonnages), οἱ ὁποῖες ἦταν ἰδιαιτέρως ἰσχυρὲς στὰ οἰκοδομικὰ καὶ σὲ μερικὰ ἄλλα ἐπαγγέλματα: εἶχαν ὁρίσει κανόνες γιὰ τὸ «γύρο τῆς Γαλλίας» τῶν περιπλανώμενων μαστόρων, καὶ ἔβρισκαν διάφορους τρόπους γιὰ νὰ διαδίδουν τὰ συνθήματά τους ἀπὸ πόλη σὲ πόλη. Ὅλες ὅμως οἱ παραπάνω ἑνώσεις εἶχαν στενὰ συντεχνιακὸ χαρακτήρα, καὶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις ξεσποῦσαν μεταξύ τους ἀνταγωνισμοί: οἱ ἀντιζηλίες τους ὁδηγοῦσαν κάποτε σὲ αἱματηρὲς συμπλοκές. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐργατικὲς συντροφιὲς εἶχαν δημι-

ουργηθεῖ ἐπίσης οἱ ἑταιρεῖες ἀλληλοβοηθείας, οἱ ὁποῖες ἔδειχναν μεγάλη ἱκανότητα στὴν ὑποστήριξη τῶν ἀπεργιῶν. Ὡστόσο, πολλοὶ ἐργάτες προσπαθοῦσαν νὰ βροῦν τρόπους γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴ συνδρομὴ τῶν ἀρχῶν, θέλοντας νὰ μιμηθοῦν τὸ παράδειγμα τῆς Ἀγγλίας· μερικὲς φορὲς οἱ ἀρχὲς ἔπαιζαν τὸ ρόλο τοῦ μεσολαβητῆ, ὥστε νὰ ἀποφύγουν τὴ διατάραξη τῆς δημόσιας τάξης, ἀλλὰ κατὰ κανόνα στρέφονταν ἐναντίον τοῦ προλεταριάτου: οἱ «συνασπισμοί», δηλαδὴ ὅλες οἱ μορφὲς συλλογικῆς ἀντίστασης, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ἐργατικῶν συντροφιῶν καὶ τῶν ἐνώσεων ἀλληλοβοηθείας, ἀντιμετώπιζαν τὶς προγραφὲς τοῦ κράτους καὶ κατακεραυνώνονταν ἀπὸ τὶς Ἐκκλησίες.

Στὴ Γαλλία, τὸ ἕνα πέμπτο τοῦ πληθυσμοῦ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ πένητες καὶ ὁ ἀριθμός τους αὐξανόταν σημαντικὰ ἔπειτα ἀπὸ κάθε οἰκονομικὴ κρίση. Ἐπιπλέον, ἦταν διαβόητη ἡ ἀνεπάρκεια τῆς πρόνοιας. Στὴν Ἀγγλία ἐφαρμοζόταν, θεωρητικῶς, ἡ ἀρχὴ πὼς κάθε ἐνορία ὄφειλε νὰ τρέφει τοὺς ἀπόρους της μέσω ἑνὸς εἰδικοῦ φόρου ποὺ προβλεπόταν γιὰ τὴ συντήρηση τῶν φτωχῶν («poor tax»). Τὸ ἴδιο ἴσχυε ἐπίσης στὶς Κάτω Χῶρες, ἐνῶ στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη ἔπρεπε νὰ ἀφιερώνεται γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ ἕνα μέρος τῆς δεκάτης. Στὴν πραγματικότητα ὁ ἀνάπηρος, ὁ γέροντας καὶ ἡ χήρα δὲν εἶχαν ἐξασφαλισμένη βοήθεια, ἐνῶ καμιὰ ἐνίσχυση δὲν προβλεπόταν γιὰ τὸν ἄνεργο. Ἡ ἐπαιτεία εἶχε μετατραπεῖ σὲ ἐνδημικὴ μάστιγα, καὶ οἱ προσπάθειες τῶν ἀρχῶν νὰ τὴν ἀντιμετωπίσουν φυλακίζοντας τοὺς ζητιάνους ἀποδεικνύονταν μάταιες. Ἡ ἐπαιτεία γεννοῦσε τὴν ἀλητεία, ἡ ὁποία ἐκφυλιζόταν μὲ τὴ σειρά της στὴ συγκρότηση ληστρικῶν συμμοριῶν· ἄφθονοι ἦταν καὶ οἱ κάθε λογῆς περιπλανώμενοι ποὺ ἀναζητοῦσαν δουλειὰ καθὼς καὶ οἱ κοντραμπαντιέρηδες, οἱ λαθρέμποροι δηλαδή, οἱ ὁποῖοι ἀψηφοῦσαν τὰ ἐσωτερικὰ τελωνεῖα. Κάθε κακὴ σοδειά, μαζὶ μὲ τὴ βιομηχανικὴ κρίση ποὺ κατανάγκη τὴν ἀκολουθοῦσε, ἔκανε νὰ ἐξαπλωθεῖ ἀκόμη περισσότερο ἡ δυστυχία καὶ ἀνάγκαζε τὸν τεχνίτη, τὸν ἐπίμορτο γεωργὸ καὶ τὸν γεωμόρο νὰ πάρουν καὶ αὐτοὶ μὲ τὴ σειρά τους τὸ δισάκι στὴν πλάτη. Ὁ φόβος τῶν «ληστῶν» γενικευόταν. Οἱ κυρίαρχες τάξεις καὶ οἱ ἀρχὲς προσπαθοῦσαν νὰ κατευνάσουν τοὺς φτωχοὺς ἀνοίγοντας τὰ «ἐργαστήρια τῆς πρόνοιας» (ateliers de charité) καὶ μοιράζοντας τρόφιμα, ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ τὶς ἐνδιέφερε κυρίως ἦταν νὰ προφυλαχτοῦν ἀπὸ τὰ ξεσπάσματα καὶ ἀπὸ τὶς λεηλασίες τοῦ πεινασμένου πλήθους. Αὐτὸς ὁ φόβος, ποὺ εὔκολα μεταμορφωνόταν σὲ πανικόβλητο «τρόμο», ἕνωνε μικροαστοὺς καὶ μεγαλοαστούς· ἀποτελοῦσε ἕναν διαλυτικὸ παράγοντα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Τρίτης Τάξης, καὶ ἀργότερα ἔμελλε νὰ ἐμποδίσει τὴν ἐξάπλωση τῆς Ἐπανάστασης πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς Γαλλίας.

ς) Ἡ βρετανικὴ κοινωνία

Οἱ κάτοικοι τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης διέκριναν στὴν Ἀγγλία κοινωνικὰ στοιχεῖα παρόμοια μὲ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἐπικρατοῦσαν στὴ Δύση, ἀλλὰ οἱ διαφορὲς μεταξὺ αὐτῶν τῶν κοινωνιῶν ἦταν περισσότερο ἔντονες ἀπ' ὅ,τι οἱ ὁμοιότητές τους.

Ἡ βρετανικὴ κοινωνία ξεχώριζε ἀπὸ αἰῶνες χάρη σὲ ὁρισμένα ἰδιότυπα χαρακτηριστικά της, τὰ ὁποῖα ἀναπόφευκτα τόνισε ἀκόμη περισσότερο ἡ ἄνοδος καὶ ἡ ανανέωση τῆς οἰκονομίας της.

Θεωρητικῶς, στὴ χώρα αὐτὴ ἴσχυε ὁ ἴδιος νόμος γιὰ ὅλους, ἡ βασιλικὴ φορολογία δὲν ἐπιδεχόταν ἐξαιρέσεις καὶ τὰ δημόσια λειτουργήματα ἦταν ἀνοιχτὰ καὶ σὲ ὅσους δὲν ἦσαν ἐκ γενετῆς προνομιοῦχοι. Συνεπῶς, οἱ διακρίσεις ποὺ χώριζαν τὶς ἱεραρχικὲς τάξεις δὲν ὕψωναν ἀδιαπέραστα τείχη μεταξὺ τῶν εὐγενῶν καὶ τῶν ἀστῶν. Καὶ στὴν πράξη, οἱ διακρίσεις εἶχαν γίνει λιγότερο ἄκαμπτες. Ἡ φεουδαρχικὴ ἱεραρχία καὶ οἱ φεουδαρχικὲς ὑποχρεώσεις εἶχαν ἐξαφανιστεῖ, ἐνῶ εἶχε ξεθωριάσει ὁ κατεξοχὴν στρατιωτικὸς χαρακτήρας τοῦ εὐγενοῦς. Ἀπὸ τὴ χωροδεσποτικὴ ὀργάνωση τῆς ὑπαίθρου ἀπέμεναν μόνον ὁρισμένοι τύποι ἐμπράγματων συμβάσεων οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐνσωματωθεῖ στὸ ἀστικὸ δίκαιο καὶ ἤδη καταργοῦνταν βαθμηδόν, μαζὶ μὲ τὰ δικαιώματα τῆς κοινόχρηστης νομῆς, ἐξαιτίας τῶν περιφράξεων (enclosures). Στὴ Βουλὴ τῶν Κοινοτήτων συνεδρίαζαν ἀνέκαθεν οἱ ἀστοὶ μαζὶ μὲ τὴν κτηματικὴ ἀριστοκρατία τῆς ὑπαίθρου (gentry). Ἡ ἀριστοκρατία, μὲ τὴν κυριολεκτικὴ σημασία τοῦ ὅρου, περιλάμβανε μόνον τοὺς λόρδους καὶ οἱ διακρίσεις πρὸς ὄφελός της περιορίζονταν στὰ προνόμια ποὺ ἀπολάμβαναν οἱ τελευταῖοι· ὡστόσο, ἀκόμη καὶ οἱ γιοὶ τῶν λόρδων συγκαταλέγονταν, μαζὶ μὲ τοὺς κατώτερους εὐγενεῖς τῆς ἐπαρχίας (squires), στοὺς κοινοὺς θνητούς, στοὺς μὴ προνομιούχους (commoners). Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τίποτε δὲν ἐμπόδιζε τοὺς εὐγενεῖς, ἀφοῦ δὲν ἐφαρμόζονταν οἱ κανόνες (ἡ ἔκπτωση) σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους θὰ διακινδύνευαν νὰ χάσουν τὰ προνόμια τῆς ἀριστοκρατικῆς τους ἰδιότητας, νὰ στραφοῦν πρὸς τὶς ἐπιχειρήσεις, ὅπως ἔκαναν καὶ οἱ κοινοὶ ὑπήκοοι τοῦ στέμματος. Ἡ κοινωνικὴ ταξινόμηση βασιζόταν οὐσιαστικὰ στὸν πλοῦτο.

Ἐπίσης, γιὰ ποικίλους λόγους, στὴν Ἀγγλία δὲν εἶχε δημιουργηθεῖ ἀριστοκρατία τῆς τηβέννου· οἱ λόρδοι καὶ οἱ κατώτεροι εὐγενεῖς τῆς ἐπαρχίας κρατοῦσαν στὰ χέρια τους τόσο τὴν ἀκίνητη περιουσία ὅσο καὶ τὴν τοπικὴ διοίκηση, ἐνῶ ὁ ἀριθμὸς τῶν βασιλικῶν ἀξιωματούχων παρέμενε μικρὸς καὶ ἡ ἐξαγορὰ τῶν ἀξιωμάτων περιοριζόταν ἀποκλειστικὰ στὸν στρατό. Ἡ ἀστικὴ τάξη δὲν περιλάμβανε ἀξιωματούχους στοὺς κόλπους της, καὶ αἰσθανόταν λιγότερο ἔντονα ἀπ' ὅ,τι στὴ Γαλλία τὸν πειρασμὸ νὰ φορτωθεῖ μὲ γῆ καὶ μὲ τίτλους εὐγενείας: καθὼς ἀποτελοῦνταν κυρίως ἀπὸ μεγαλεμπόρους, ἀπὸ τραπεζίτες καὶ ἀπὸ βιομηχάνους εἶχε στραφεῖ μὲ ζῆλο στὶς ἐπιχειρήσεις, στὸ κέρδος καὶ στὴν κερδοσκοπία. Ἦταν χαρακτηριστικὸ πὼς ὅσοι ἦταν ἀρκετὰ πλούσιοι ὥστε νὰ μὴ χρειάζεται νὰ ἐργαστοῦν δὲν ἔτρεφαν καμιὰ προκατάληψη ἀπέναντι στοὺς ἐπιχειρηματίες, ποὺ προσπαθοῦσαν καὶ αὐτοὶ μὲ τὴ σειρά τους νὰ πλουτίσουν.

Ὅσο γιὰ τοὺς χωρικούς, αὐτοὶ ἦταν ὅλοι τους ἐλεύθεροι ἀπὸ πολὺ καιρό, ἀλλὰ ἐξαιτίας τῶν περιφράξεων ἔχαναν προοδευτικὰ τὴ νομὴ τῆς γῆς· σὲ ὅσες περιοχὲς δὲν εἶχαν ἐξαφανιστεῖ ὁλότελα, παραχωροῦσαν σιγὰ σιγὰ τὴ θέση τους σὲ μεγάλους γαιοκτήμονες. Βαθμιαῖα μεταμορφώνονταν σὲ ἁπλοὺς μεροκαματιάρηδες ἢ

ἐνσωματώνονταν στὴν ἀγροτικὴ βιοτεχνία, ἢ τέλος μετανάστευαν πρὸς τὴ βιομηχανικὴ πόλη.

Ὡστόσο, ἐνῶ ὅλοι οἱ Ἄγγλοι θεωροῦνταν καταρχὴν ἴσοι ἀπέναντι στὸ νόμο, στὴν πράξη, ἡ ἀνισότητα ἡ ὁποία ἐπικρατοῦσε ἦταν ἀποτυπωμένη στὰ κοινωνικὰ ἤθη: ὁ νόμος περὶ προσωπικῆς ἀσφαλείας (habeas corpus) δὲν ἴσχυε γιὰ τοὺς φτωχοὺς ποὺ ναυτολογοῦνταν μὲ τὴ βία γιὰ νὰ ἐπανδρώσουν τὰ πολεμικὰ σκάφη τῆς Αὐτοῦ Μεγαλειότητος. Ἡ ἰδιοκτησία τῆς γῆς εἶχε συγκεντρωθεῖ στὰ χέρια μερικῶν χιλιάδων οἰκογενειῶν· οἱ λόρδοι καὶ οἱ κατώτεροι εὐγενεῖς τῆς ἐπαρχίας βασίλευαν στὶς κομητεῖες καὶ στὶς ἐνορίες τους, ὅπου ἐπιβίωναν κάθε λογῆς κατάλοιπα τῆς χωροδεσποτικῆς ὀργάνωσης τῆς κοινωνίας. Ἐνεργοῦσαν σὰν νὰ προσπαθοῦσαν συνειδητὰ νὰ μονοπωλήσουν κάθε τιμητικὸ ἢ ἐπικερδὲς ἀξίωμα, καλλιεργώντας ἀντιλήψεις ἀποκλειστικότητας πανομοιότυπες μ' ἐκεῖνες οἱ ὁποῖες ἐπικρατοῦσαν στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη: ἰσχυρὰ αἰσθήματα ἀλληλεγγύης ἕνωναν τοὺς «εὐπατρίδες» καὶ τοὺς ἀπέτρεπαν ἀπὸ κάθε κοινωνικὴ ἢ συγγενικὴ σχέση μὲ τοὺς ὑπόλοιπους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΚΕΨΗ

Η ΝΟΟΤΡΟΠΙΑ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΩΝ μετασχηματιζόταν βραδύτερα ἀπ' ὅ,τι ἡ οἰκονομία καὶ ἡ κοινωνία: οἱ συνθῆκες διαβίωσης τῶν περισσότερων δὲν ἄλλαζαν μὲ ρυθμὸ ἱκανὸ νὰ μεταβάλει αἰσθητὰ τὶς ἰδέες τους. Ὡστόσο, τὸ πνεῦμα ποὺ ἐπικρατοῦσε στοὺς ἀστούς, ἐναρμονισμένο μὲ τὴ ρηξικέλευθη δραστηριότητά τους, διαφοροποιήθηκε εὐθὺς ἐξαρχῆς ἀπὸ τὸ πνεῦμα ποὺ χαρακτήριζε τὸν πολεμιστὴ ἢ τὸν ἱερέα. Καθὼς ὁ καπιταλισμὸς —ἐμπορικός, χρηματιστικὸς καὶ βιομηχανικὸς— προόδευε ὁλοένα καὶ ταχύτερα καὶ ὑπονόμευε τόσο τὴ μεσαιωνικὴ οἰκονομία ὅσο καὶ τὴ μεσαιωνικὴ κοινωνία, οἱ ἀστικὲς φιλοδοξίες συγκρούονταν βίαια μὲ τὶς παραδοσιακὲς ἰδέες. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ πειραματικοῦ ὀρθολογισμοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε δημιουργήσει τὴ σύγχρονη ἐπιστήμη καὶ φιλοδοξοῦσε τὸν 18ο αἰώνα νὰ ἐπεκτείνει τὴν κυριαρχία του σὲ κάθε ὄψη τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ἐφοδίασε τὴν ἀστικὴ τάξη μὲ μιὰ φιλοσοφία ἡ ὁποία τὴ βοήθησε, ἰδιαιτέρως στὴ Γαλλία, νὰ ἀναπτύξει ταξικὴ συνείδηση καὶ καινοτόμο τόλμη. Ὅταν ξέσπασε ἡ Ἐπανάσταση δὲν ζοῦσαν πλέον οἱ κορυφαῖοι ἐκπρόσωποι τοῦ αἰώνα τῶν Φώτων, ἀλλὰ ἡ σκέψη τους δὲν εἶχε χάσει διόλου τὴν ἐπικαιρότητά της. Ἡ κληρονομιά τους παρέμενε μοναδικὰ περίπλοκη, ὡστόσο δὲν ἔλειπαν οἱ συνήγοροι τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος. Συνεπῶς, ἡ ἐποχὴ παρουσίαζε ἕνα εὐμετάβλητο καὶ πολύμορφο πνευματικὸ πανόραμα, τουλάχιστον στὶς τρεῖς χῶρες ὅπου ἐκδηλωνόταν σαφέστερα ἡ ζωτικότητά της —στὴν Ἀγγλία, τὴ Γερμανία καὶ τὴ Γαλλία.

α) Ἡ παραδοσιακὴ νοοτροπία καὶ ἡ ἀφύπνιση τῆς νεωτερικῆς νοοτροπίας

Στὴν ἀρχαϊκὴ οἰκονομία, ὁ ἄνθρωπος παρῆγε λίγο: οἱ σιτοδεῖες, οἱ ἐπιδημίες, οἱ πόλεμοι καὶ οἱ ἀφαιμάξεις τῶν ἀφεντάδων του τὸν λύγιζαν. Ὀχυρωνόταν σὲ στενὲς κοινότητες —οἰκογένεια, γειτονιά, ἐπάγγελμα, ἐνορία— ἀπὸ τὶς ὁποῖες περίμενε ἐνίσχυση καὶ προστασία· ἐπιζητοῦσε τὴν ἀσφάλεια καὶ γι' αὐτὸ περιόριζε τὸν οἰκονομικὸ ἀνταγωνισμὸ ἐπιβάλλοντας ρυθμίσεις στὴν παραγωγὴ καὶ στὴν ἀγορά, ἐνῶ ἐπίσης ἐναρμόνιζε τὴ «δίκαιη τιμὴ» τῶν ἀγαθῶν καὶ τοὺς μισθοὺς μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ μὴ θίγουν τὸ ἐπίκοινο δικαίωμα στὴ ζωή. Ἐργαζόταν γιὰ τὴν αὐτοσυντήρησή του: τὰ τρόφιμα καὶ τὰ ἐμπορεύματα δὲν εἶχαν στὰ μάτια του παρὰ μόνον ἀξία χρήσης. Καθὼς δὲν ἔλπιζε νὰ ὠφεληθεῖ ἰδιαιτέρως ἀπὸ τὴ συσσώρευση ἀποθεμάτων, πρόθυμα ἀναπαυόταν ὅποτε ἔβρισκε εὐκαιρία. Οἱ βιοτέχνες καὶ οἱ ἔμποροι εἶχαν μυηθεῖ, μὲ δέλεαρ τὸ κέρδος, στὶς ἰδέες τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας καὶ τῆς κερ-

δοσκοπίας ἀλλὰ ἡ πλειονότητά τους ἐμφοροῦνταν σὲ μεγάλο βαθμό, ἀκόμη καὶ κατὰ τὸν 18ο αἰώνα, ἀπὸ μεσαιωνικὸ πνεῦμα: τοὺς ἀρκοῦσε νὰ συσσωρεύουν σιγὰ σιγὰ τὰ κέρδη τους. Περίμεναν τὸν πελάτη νὰ ἐμφανιστεῖ ἀπὸ μόνος του, ἀπεχθάνονταν τὴ διαφήμιση, πουλοῦσαν ἀκριβὰ καὶ σὲ μικρὲς ποσότητες καὶ δὲν ἐπιδίωκαν νὰ ἐπιταχύνουν τὴ διακίνηση τοῦ κεφαλαίου· τὸ ἰδανικό τους παρέμενε νὰ ἀγοράσουν κάποτε λίγη γῆ, ὥστε νὰ γίνουν στὸ τέλος τῆς ζωῆς τους εἰσοδηματίες. Ἡ ἀστικὴ τάξη εἶχε συλλάβει ἀπὸ καιρὸ τὴν ἰδέα ἑνὸς νέου καθεστῶτος, τὸ ὁποῖο θὰ ἀντικαθιστοῦσε τὴν ἀναρχία τῶν φεουδαρχικῶν πολέμων καὶ τὸν μοναρχικὸ δεσποτισμό· μ' αὐτὸ τὸ ὅραμα ὁ ἐπιχειρηματίας ἐπεξέτεινε καὶ στὸ πεδίο τῆς διακυβέρνησης τὴ μέθοδο μὲ τὴν ὁποία ὀργάνωνε τὸ κατάστημά του καὶ τὰ λογιστικὰ βιβλία του, ἐνῶ ὁ δικαστὴς καὶ ὁ διοικητικὸς λειτουργὸς ἐπιδίωκαν νὰ προασπίσουν τὸ κύρος τοῦ ἐπαγγέλματός τους καὶ τὴν προνομιοῦχο θέση τους. Ἐντούτοις, ὁ στατικὸς χαρακτήρας τῆς κοινωνίας παρέμενε ἀμετάβλητος· κάθε ἐλπίδα γιὰ τὸν κόσμο ἐτοῦτο παρέμενε ἀτροφική, καὶ ἡ ἰδέα τῆς μετὰ θάνατον ζωῆς ἀποπλανοῦσε εὔκολα τὴ φαντασία τῶν ἀνθρώπων. Στὴν αὐταρχικὴ καὶ μισαλλόδοξη, ἀριστοκρατικὴ καὶ ἱεραρχικὴ δομὴ τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτικῆς ἀντιστοιχοῦσε τὸ σύμπλεγμα κατωτερότητας τῶν ὑπηκόων, τὸ ὁποῖο διαιώνιζε αἰσθήματα παραίτησης καὶ σεβασμοῦ ἀπέναντι σ' αὐτὴν τὴ δομή· ἡ ἀνάγκη ὑπαγόρευε στοὺς ἀνθρώπους μιὰ τέτοια στάση καὶ ἡ θρησκεία τὴν καθαγίαζε.

Περὶ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, ὁ κλῆρος εἶχε ἀποδεχτεῖ ἐν μέρει τὶς νέες ἰδέες, ἀλλὰ ἀπέναντι στὶς λαϊκὲς τάξεις παρέμενε ἀκλόνητος προμαχώνας τῆς παράδοσης. Στὶς προτεσταντικὲς χῶρες ὁ μυστικισμὸς ἀφύπνιζε τὸ θρησκευτικὸ πάθος· οἱ μεθοδιστὲς συνέχιζαν τὶς κατακτήσεις τους στὴν Ἀγγλία, ἐνῶ καὶ οἱ ἄλλες αἱρέσεις ἀναζωογονοῦνταν: ἡ ἀγγλικανικὴ Ἐκκλησία χρειάστηκε νὰ ἀναμετρηθεῖ σοβαρὰ μὲ τοὺς «εὐαγγελικούς». Στὴ Γερμανία ὁ εὐσεβισμὸς διατηροῦνταν ἀκμαῖος: ὁ Κὰντ καὶ ὁ Χέρντερ, ὁ μαθητὴς τοῦ Γιόχαν Γκέοργκ Χάμαν, ἔφεραν ὡς ἕνα βαθμὸ τὴ σφραγίδα του. Ἀκόμη σημαντικότερος ἦταν, ὅπως φαίνεται, ὁ ραγδαῖος πολλαπλασιασμὸς τῶν θρησκευτικῶν ἑτεροδοξιῶν ἀφοῦ ἡ σημασία τους ξεπερνοῦσε τὰ ὅρια τῆς ἐποχῆς. Ἡ μαγεία, ἡ ἀστρολογία, ὁ καβαλισμὸς καὶ ἡ ἀλχημεία συνδυάζονταν μὲ εὐφάνταστες ἑρμηνεῖες διαφόρων ἐπιστημονικῶν ἀνακαλύψεων, ὅπως ἦταν τὸ ἠλεκτρικὸ ρευστὸ καὶ ὁ μαγνητισμός, ποὺ κάθε λογῆς ἀγύρτες φρόντιζαν νὰ τὶς ἀξιοποιήσουν καταλλήλως. Ὁ Πασκουαλλὺ καὶ ὁ Λουδοβίκος Κλαύδιος Σαὶν-Μαρτὲν διαδέχτηκαν τὸν Ἰμμάνουελ Σβέντενμποργκ. Οἱ Ροδόσταυροι στὴ Γερμανία καὶ δίπλα τους πλῆθος μασονικὲς στοὲς γοητεύτηκαν ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀσυνάρτητα δόγματα, ἐνῶ στὴ Γαλλία, ἡ Ἀλσατία καὶ ἡ Λυὸν τὰ τροφοδοτοῦσαν μὲ πολυάριθμους μύστες· στὴν Ἀγγλία, ὁ Μπλαίηκ ἔθρεψε μὲ αὐτὰ τὴν τέχνη του. Ὁ Καλιόστρο καὶ ὁ Μέσμερ συγκέντρωναν πλήθη ὀπαδῶν. Ὅσο γιὰ τὸν ἁπλὸ λαό, ἐκεῖνος, ἰδιαιτέρως στὴν ἐπαρχία, παρέμενε προσκολλημένος στὶς χιλιαστικὲς προλήψεις του καὶ στὶς δοξασίες τῆς μαγγανείας. Ἡ ἐνασχόληση μὲ τὴ μαγεία κάθε ἄλλο παρὰ ἔτεινε νὰ ἐκλείψει.

Ἐντούτοις, ἀπὸ καιρὸ εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἀποκαλύπτονται ἄλλες προοπτικὲς καὶ ἤδη γοήτευαν ἕναν ὁλοένα καὶ μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀτόμων, τὰ ὁποῖα ἔβλεπαν τὰ εἰσοδήματά τους νὰ αὐξάνονται ἀπὸ τὸν πλουτισμὸ τῆς Εὐρώπης. Τώρα ἄνοιγε ὁ δρόμος στὴν ποικιλία τῶν προτιμήσεών τους, καὶ ἐνεργοποιοῦνταν ὁ πόθος τους νὰ τὶς ἱκανοποιήσουν: αὐτὴν τὴν ἐποχή, ὁ ἀτομικισμὸς ἀρχίζει νὰ δυσανασχετεῖ μὲ τὶς ἁλυσίδες ποὺ τὸν περιορίζουν. Ὅλοι ὅσοι αἰσθάνονται ἱκανοὶ νὰ δοκιμάσουν τὴν τύχη τους καὶ νὰ διεκδικήσουν τὴ χαρὰ τῆς ζωῆς, ἐνθαρρύνονται ἀπὸ τὸ μεταδοτικὸ παράδειγμα τῆς εὐτυχίας ποὺ ἐπιδεικνύουν διάφοροι τυχεροὶ αὐτοῦ τοῦ κόσμου. Ἡ οἰκογενειακὴ κοινότητα διαλύεται καὶ κάθε γόνος της ἀπαιτεῖ τὸ μερίδιό του ἀπὸ τὴν κοινὴ περιουσία· ἀμφισβητοῦνται καὶ παρακάμπτονται οἱ ἐπιτακτικοὶ κανόνες ποὺ ρύθμιζαν προηγουμένως τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορά. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν πόλεων ἐνισχύει σημαντικὰ τὶς παραπάνω τάσεις, καθὼς οἱ συνθῆκες τῆς ἀστικῆς ζωῆς ὑποσκάπτουν κάθε κοινωνικὸ καταναγκασμό: ὁλοένα καὶ περισσότερες ὄψεις τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας ξεφεύγουν ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν παραδοσιακῶν ὁμάδων· ὁ τόπος κατοικίας τῶν ἀτόμων γίνεται πλέον τὸ μοναδικὸ κριτήριο μὲ βάση τὸ ὁποῖο ἡ κοινωνία ἀπογράφει τὰ μέλη της. Ἡ κινητικότητα τῶν ἀτόμων, ποὺ ἐπιτείνεται ἀπὸ τὴν ἕλξη ποὺ ἀσκοῦν ἐπάνω τους οἱ νέοι κόσμοι, οἱ ἀνάγκες τῆς βιομηχανίας καὶ οἱ βελτιώσεις τῶν συγκοινωνιῶν, ἐνισχύει αὐτὴν τὴν ἐξέλιξη ἀκόμη ἀποτελεσματικότερα· σὲ ὅλες τὶς χῶρες, κάθε λογῆς ξένοι καὶ φυγάδες Ἑβραῖοι ἀναδεικνύονται σὲ δραστικοὺς καταλύτες τῆς ἀνανέωσης.

Ὁ καπιταλισμός, προσαρμόζοντας τὰ γνωρίσματα τοῦ πολεμιστῆ στὶς ἀστικὲς ἀντιλήψεις, καλλιεργεῖ τὴν ἀγάπη τῆς περιπέτειας καὶ τοῦ κινδύνου, τῆς ἐνεργητικότητας καὶ τῆς ἀνταγωνιστικῆς πάλης· ἐπιφέρει τὴ διαφοροποίηση, τὸν πλουτισμὸ ὁρισμένων ἀνθρώπων καὶ τὴν προλεταριοποίηση κάποιων ἄλλων. Δημιουργεῖ μιὰ κοινωνία δυναμικὴ καὶ ἀσταθὴ ὅπου ἡ ἰσχύς, θεμελιωμένη στὸ χρῆμα, εἶναι διαρκῶς ἐπισφαλὴς καὶ ἐκτεθειμένη ἀνὰ πάσα στιγμὴ στοὺς κινδύνους τῆς καταστροφῆς, δὲν ἐμπνέει παρὰ μόνον ἕναν προσωρινὸ σεβασμό· ἐξωραΐζει τὴν ἐπίγεια ζωὴ καὶ ἐκτοπίζει στὴ σκιὰ τὴ μεταθανάτια. Ὁ καπιταλισμὸς μειώνει τὴ σημασία τῶν προσωπικῶν δεσμῶν, οἱ ὁποῖοι περιορίζουν γενικῶς τὸ ἄτομο, πρὸς ὄφελος συμβατικῶν σχέσεων ποὺ δὲν ἀφοροῦν ἄμεσα τὰ πρόσωπα ἀλλὰ τὰ πράγματα καὶ συνεπῶς ἐλαφραίνουν τὶς ὑποχρεώσεις τοῦ ἀτόμου· ἀντικαθιστᾶ τὴν ἄτυπη ἕνωση τῶν συγγενῶν ἢ τῶν φίλων μὲ τὴν ἐπιχείρηση καὶ μὲ τὴν ἀνώνυμη ἑταιρεία, τὴν παραδοσιακὴ ἀγορὰ μὲ τὴν ἀποστολὴ δειγμάτων, τὸ «παζάρεμα» μὲ τὴν τιμὴ ποὺ προκαθορίζουν ἄλλοτε ὁ ἴδιος ὁ ἔμπορος καὶ ἄλλοτε τὸ ἐπίσημο δελτίο τιμῶν. Τώρα ὁ πατερναλισμός, ὁ ὁποῖος ἐπέβαλλε μακροχρόνιους καὶ αὐστηροὺς περιορισμοὺς στὸν δουλοπάροικο, σ' αὐτὸν ποὺ ὑποχρεωνόταν νὰ κάνει ἀγγαρεῖες, στὸν τεχνίτη, παραχωρεῖ τὴ θέση του στὰ βραχυπρόθεσμα συμβόλαια ἐργασίας μὲ τὰ ὁποῖα ὁ ἐργαζόμενος ἀνταλλάσσει τὸν οἰκονομικῶς ἀποδοτικὸ μόχθο του ἔναντι ἑνὸς συμφωνημένου μισθοῦ. Τὸ ἄτομο, διαπερνώντας μὲ χίλιους τρόπους τὰ κελύφη τοῦ δεσποτισμοῦ, τῆς φεουδαρχίας καὶ τῆς σωματειακῆς ὀργάνωσης ἀνακαλύπτει τὴν ἀνε-

ξαρτησία καὶ ὁραματίζεται τὴν ἐλευθερία του. Ὅταν ἐμφανίζονται οἱ «φιλόσοφοι» βρίσκουν ἕτοιμο τὸ ἀκροατήριο γιὰ τὰ κηρύγματά τους.

β) Ὁ πειραματικὸς ὀρθολογισμὸς

Ὁ καινοφανὴς χαρακτήρας τοῦ ὀρθολογισμοῦ ἀποκαλύφθηκε τὸ πρῶτο ἥμισυ τοῦ 17ου αἰώνα χάρη στὶς ἀλληλένδετες μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς τεχνολογίας προόδους τῆς φυσικῆς καὶ τῆς μηχανικῆς. Τὸν ἀνέδειξε σὲ ἐρευνητικὴ μέθοδο ἡ ἰδιοφυία τοῦ Καρτέσιου καὶ τὸν ὄξυνε ἀκόμη περισσότερο τὸ ἔργο τοῦ Νεύτωνα καὶ τοῦ Λόκ. Ὁ ὀρθολογισμὸς ἐξοβέλισε τὴ μαγικὴ ἀντίληψη τοῦ σύμπαντος: στὸ ἑξῆς ἡ ὕλη θὰ ὑπόκειται στὴν αἰτιοκρατία. Ὁ κόσμος θεωρεῖ πλέον πὼς ἡ ἀνθρώπινη διάνοια μπορεῖ νὰ ἀνακαλύψει τοὺς ἀπαράβατους νόμους τοῦ ὑλικοῦ κόσμου ἐὰν τηρεῖ ὁρισμένες προϋποθέσεις: ἐφόσον ἐλέγχει πάντοτε μὲ τὴν παρατήρηση καὶ μὲ τὸ πείραμα τὰ πορίσματα τῶν παραγωγικῶν συλλογισμῶν της, κι ἐφόσον τὰ θεωρεῖ πάντοτε ὡς ἁπλὲς ὑποθέσεις. Ἡ ἐπιστήμη θεμελιώθηκε στὴν ἀμοιβαία ἀλληλεπίδραση τῆς φύσης καὶ τῆς λογικῆς καὶ ἀπέκτησε τὸ χαρακτήρα τὸν ὁποῖο διατηρεῖ ἔκτοτε: ἀναδείχθηκε σὲ ἁπτὴ γνώση τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, ἡ ὁποία ἐκφράζεται ἐντέλει μὲ τύπους μαθηματικούς. Μάλιστα, καθὼς ἑνοποιοῦνταν προοδευτικὰ οἱ ἐπιμέρους τομεῖς της, ἡ ἐπιστήμη ἀναγόρευσε σὲ ὑπέρτατη φιλοδοξία της νὰ χωρέσει μέσα στὶς ἐξισώσεις της ὁλόκληρο τὸ σύμπαν.

Οἱ πρόοδοι ποὺ σημείωνε ἡ ἐπιστήμη συνέπαιρναν τὴ φαντασία τῶν ἀνθρώπων. Στὴ Γαλλία, ὅπου ἔλαμπε ἡ μαθηματικὴ ἰδιοφυία τοῦ Λαγκράνζ, ἑδραιώθηκε ἡ φήμη τοῦ Λεζάντρ καὶ τοῦ Λαπλάς. Ὁ Γερμανὸς Χέρσελ ἀνακάλυψε τὸν πλανήτη Οὐρανὸ καὶ κατέστρωσε ἕναν πίνακα τῶν οὐράνιων σωμάτων. Οἱ φυσικοί, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Κουλόμπ, ρίχτηκαν στὴ μελέτη τοῦ ἠλεκτρισμοῦ καὶ τοῦ μαγνητισμοῦ· ἔπειτα ἀπὸ τὸ πείραμα τοῦ Γκαλβάνι στὴν Μπολόνια, τὸ 1786, ὁ Βόλτα, ὁ ὁποῖος ἦταν ἤδη διάσημος, ὁδηγήθηκε στὴν ἀνακάλυψη τοῦ ἠλεκτρικοῦ ρεύματος. Ὁ Λαβουαζιὲ δημιούργησε τὴ χημεία καὶ ἐγκαινίασε τὸν νέο κλάδο τῆς φυσιολογίας ἐξηγώντας τὴ λειτουργία τῆς ἀναπνοῆς. Ἡ φυσικὴ ἱστορία καὶ ἡ γεωλογία ἀναπτύχθηκαν λιγότερο, παρ' ὅλη τὴν παγκόσμια φήμη ποὺ κατέκτησε ὁ Μπυφόν. Παρέμεναν περιγραφικὲς ἐπιστῆμες, ἀλλὰ ἀγωνίζονταν ὅσο καὶ οἱ ὑπόλοιπες νὰ ἑδραιώσουν ὁρισμένες ὀρθολογικὲς μεθόδους ταξινόμησης: στὴ βοτανικὴ τὸ πέτυχε αὐτὸ ὁ Ἀντανσόν. Τὴν προσοχὴ τοῦ εὐρύτερου κοινοῦ προσέλκυαν ἰδιαιτέρως οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες, πράγμα ποὺ ὀφειλόταν ἐν μέρει στὶς πρακτικὲς ἐφαρμογές τους ὅπως τὸ ἀλεξικέραυνο τοῦ Βενιαμὶν Φραγκλίνου, ὁ δαμαλισμὸς τοῦ Τζέννερ καὶ τὸ ἀερόστατο τῶν ἀδελφῶν Μονγκολφιέ, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι ἀνανέωναν ἤδη ὁρισμένες βιομηχανίες —ὁ Μπερτολλέ, γιὰ παράδειγμα, τὸ ἔδειξε αὐτὸ στὴ Γαλλία. Ἡ συσσώρευση τῆς πειραματικῆς γνώσης ἔμοιαζε ἱκανὴ νὰ προοδεύει ἀσταμάτητα· χάρη σ' αὐτὴν ὁ ἄνθρωπος θὰ μποροῦσε νὰ χρησιμοποιήσει τὶς φυσικὲς δυνάμεις πρὸς ὄφελός του. Τὸ μήνυμα τοῦ Καρτέσιου γινόταν πραγματικότητα.

«Θὰ ἀπολαμβάνουμε χωρὶς κανέναν κόπο τοὺς καρποὺς τῆς γῆς, καθὼς καὶ ὅλες τὶς ἀνέσεις ποὺ ἔχει νὰ μᾶς προσφέρει».

Ἐντούτοις, ὁ Καρτέσιος δὲν ἐγκατέλειψε τὴ μεταφυσικὴ ἀλλὰ παρουσίαζε τὸν ὀρθὸ λόγο ὡς ἔμφυτο στὸν ἄνθρωπο, ὡς θεῖο δῶρο. Ἀποφεύγοντας κάθε ἀναφορὰ στὴν πολιτικὴ καὶ στὴν οἰκονομία καὶ περιφρονώντας, ἐπίσης, τὴν ἱστορία, θεωροῦσε πὼς ἡ ἐπιστημονικὴ παρατήρηση δὲν εἶναι συνώνυμη τῆς γνώσης τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἀντιθέτως, οἱ φιλόσοφοι τοῦ 18ου αἰώνα ἐπεξέτειναν πρὸς κάθε κατεύθυνση τὶς φιλοδοξίες τοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ ἀσχολήθηκαν πρῶτοι μὲ τὶς «ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου», ὅπως τὶς ὀνόμασαν ἀργότερα. Ἐκεῖνος ποὺ ἐγκατέλειψε τὴν ὑπόθεση τῶν ἔμφυτων ἰδεῶν καὶ ἐξήγησε τὶς πνευματικὲς λειτουργίες μέσω τῶν αἰσθητήριων ἐντυπώσεων ἦταν ἕνας γιατρός, ὁ Τζὼν Λόκ· ἡ αἰσθησιοκρατία του, τὴν ὁποία παρουσίασε στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη ὁ Βολταῖρος καὶ ἀνέπτυξε ἀκόμη περισσότερο ὁ Κοντιγιάκ, ὁδήγησε στὴν πειραματικὴ ψυχολογία. Περισσότερο ριψοκίνδυνοι ὁ Ἐλβέτιος, ὁ Ὀλμπὰκ καὶ ὁ Μπένθαμ ἐκκοσμίκευσαν τὴν ἠθικὴ μετατρέποντάς την σὲ μιὰ «ἐπιστήμη τῶν ἠθῶν», θεμελιωμένη ἀφενὸς στὸ ἀτομικὸ συμφέρον καὶ ἀφετέρου στὴν κοινωνικὴ ὠφελιμότητα. Ὅσο γιὰ τὴν ἱστορία, ἀπὸ πολὺ καιρὸ κατέβαλλαν προσπάθειες, μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς καὶ μὲ τὴν ἀποσαφήνιση τῶν γνωστικῶν μεθόδων, νὰ τὴν προικίσουν μὲ ἐλεγμένη τεκμηρίωση. Αὐτὲς οἱ προσπάθειες συνεχίστηκαν ἐπίσης κατὰ τὸν 18ο αἰώνα, ἀλλὰ οἱ συγγραφεῖς δὲν εἶχαν ἀκόμη ἀποκομίσει τὰ προσδοκώμενα ὀφέλη. Ὁ Βολταῖρος, τουλάχιστον, ἐναρμόνισε τὴν ἱστορία μὲ τὰ ἐνδιαφέροντα τῆς ἀστικῆς τάξης. Ἔθεσε ὡς ἀντικείμενο τῆς ἱστορίας, δίπλα στὶς περιπέτειες τῶν αὐτοκρατοριῶν οἱ ὁποῖες συγκέντρωναν προηγουμένως ὅλη τὴν προσοχή της, τὶς προόδους τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν κοινωνιῶν. Ἤδη προσφέρονταν γιὰ συγκρίσεις θέματα ὅπως ὁ θρίαμβος τοῦ συνταγματικοῦ καθεστῶτος στὴν Ἀγγλία καὶ ἡ μελέτη τῶν ἐξωτικῶν χωρῶν, ἡ ὁποία εἶχε γίνει τῆς μόδας χάρη στὶς ἀφηγήσεις τῶν ἱεραποστόλων καὶ τῶν περιηγητῶν· ἡ συγκριτικὴ προσέγγιση ἀξιοποιήθηκε κατὰ κόρον στὸ *Πνεῦμα τῶν νόμων* τοῦ Μοντεσκιὲ καὶ στὸ *Δοκίμιο περὶ τῶν ἠθῶν καὶ περὶ τοῦ πνεύματος τῶν ἐθνῶν* τοῦ Βολταίρου, προαναγγέλλοντας τὴ γέννηση τῆς κοινωνιολογίας. Κανεὶς δὲν μιλοῦσε ἀκόμη γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἱστορία ἀλλὰ οἱ διοικητικοὶ λειτουργοί, οἱ ὁποῖοι ἀντιλαμβάνονταν ὅτι ἡ στατιστικὴ θὰ μποροῦσε νὰ τοὺς φανεῖ χρήσιμη, βάλθηκαν νὰ συγκεντρώνουν στοιχεῖα· περισσότερο ἀνυπόμονοι οἱ φυσιοκράτες, καὶ ἀργότερα ὁ Ἄνταμ Σμίθ, ἀξίωναν νὰ θεμελιώσουν μιὰ ἐπιστήμη τῆς οἰκονομίας στὴν παρατήρηση τοῦ κόσμου γύρω τους.

Ὁ ὀρθολογισμός, ἐπιβεβαιώνοντας τὴν πειραματικὴ καὶ ὠφελιμιστικὴ ὑπόστασή του καὶ ἐπιλέγοντας ὡς πεδίο ἐφαρμογῆς του τὸν αἰσθητὸ κόσμο καὶ τὴν ἀνθρώπινη δραστηριότητα, ἐγκατέλειψε τὴ μεταφυσική, στὴν ὁποία δὲν ἔβλεπε πλέον παρὰ μόνον ἀναπόδεικτες ὑποθέσεις. Τὸ 1781, ὁ Κάντ δηλώνει, στὴν *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου*, πὼς εἶναι ἀδύνατον νὰ γνωρίσουμε τὸ «πράγμα καθαυτό», ἐνῶ ὁ Λαπλὰς γράφει ὅτι «οἱ πρωταρχικὲς αἰτίες καὶ ἡ ἐσώτερη φύση τῶν πραγμάτων θὰ πα-

ραμείνουν ἐσαεὶ ἄγνωστες στοὺς ἀνθρώπους». Ὁ ὀρθολογισμὸς ἐπιχειροῦσε λοιπὸν νὰ μετατραπεῖ σὲ θετικὴ φιλοσοφία, μολονότι ἡ κρατοῦσα ἀντίληψη ἀπεῖχε ἀκόμη πολὺ ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο.

γ) Ὁ θεϊσμός. Τὸ φυσικὸ δίκαιο

Ὁ Λὸκ δὲν ἀπομακρύνθηκε, παρὰ τὴν αἰσθησιοκρατία του, ἀπὸ τὴ «φυσικὴ θρησκεία» καὶ οἱ περισσότεροι φιλόσοφοι ἔμειναν πιστοὶ στὸ θεϊσμό του. Εἶναι ἀλήθεια πὼς δικαιολογοῦσαν αὐτὸν τὸ θεϊσμὸ μὲ τὴ μέθοδο τῆς συγκριτικῆς παρατήρησης, ὑποδεικνύοντας πὼς ὅλες οἱ θρησκεῖες περιεῖχαν τὶς ἀρχές του ἔστω καὶ ἂν τὶς ἐπένδυαν ἡ κάθε μιὰ μὲ τὰ δικά της δόγματα. Ἡ ὁμόφωνη ἀποδοχὴ τῆς ὕπαρξης τοῦ Θεοῦ μαρτυροῦσε τὴν ὕπαρξη τοῦ Ὑπερτάτου Ὄντος, τοῦ «μεγάλου ἀρχιτέκτονα τοῦ σύμπαντος», κι ἐπίσης ἀποδείκνυε τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς καὶ τὴν ἀναγκαιότητα γιὰ κυρώσεις στὴ μεταθανάτια ζωή. Τὸ συμφέρον τῶν κυρίαρχων τάξεων ἔδινε μεγάλη ἀξία σ' αὐτὲς τὶς φαντασιοπληξίες, ποὺ ἐγγυόνταν τὴν ὑποταγὴ τοῦ λαοῦ· ἡ ἠθική, ὠφελιμιστικὴ τώρα καὶ κοινωνική, ἔπρεπε νὰ παραμείνει ἐπιτακτικὴ κι ἑπομένως οἱ ἄνθρωποι νὰ παραμείνουν ἐλεύθερα καὶ ὑπεύθυνα ὄντα. Κατόπιν ἦρθε ὁ Ρουσσὼ ὁ ὁποῖος, δίχως νὰ ἀπαρνηθεῖ τὸν ὀρθὸ λόγο, διεκδίκησε τὴν προτεραιότητα τοῦ συναισθήματος: ὁ «εὐαίσθητος» ἄνθρωπος μέσω τῆς ἀγάπης τῶν ὁμοίων του ἐξυψώνεται μέχρι τὸ ἐπίπεδο τῆς πραγματικῆς ἠθικῆς, τῆς ἀλτρουϊστικῆς ἠθικῆς. Προσπερνώντας τὸν κόσμο τῶν ἐπιφαινομένων, ἡ συνείδηση, «φωνὴ ἀθάνατη καὶ οὐράνια», τοῦ ἀποκαλύπτει τὶς σημαντικότερες ἀπ' ὅλες τὶς ἀλήθειες, τὶς ἀλήθειες ποὺ φωτίζουν τὸ προσωπικὸ πεπρωμένο του. Τὸ 1788, ὁ Κὰντ ξαναθεμελίωσε οὐσιαστικὰ τὴ μεταφυσικὴ πάνω στὸ βράχο τῆς ἠθικῆς συνείδησης. Ἄλλωστε ἐξακολουθοῦσαν νὰ φιλοσοφοῦν κατὰ τὸν παραδοσιακὸ τρόπο ὁ Γιακόμπι στὴ Γερμανία, ὁ Χέμστερχοϋς στὴν Ὀλλανδία καὶ ὁ Ρὴντ στὴ Σκωτία.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ νεωτεριστὲς δὲν ἐπιθυμοῦσαν νὰ κατανοήσουν ἁπλῶς τὸν κόσμο: ἤθελαν νὰ τὸν ἀλλάξουν. Ἔτσι κατόρθωσαν νὰ διαφυλάξουν τὴν ἐλευθερία τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ πνεύματος· ἔκριναν σκόπιμο, μάλιστα, νὰ ἐπικαλεστοῦν τὴ θεωρία τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἡ ὁποία εἶχε τὶς καταβολές της στοὺς στωικοὺς φιλοσόφους καὶ ἀναπτύχθηκε ἀπὸ ὁρισμένους θεολόγους τοῦ Μεσαίωνα. Ἡ ἀπολυταρχία τὴν εἶχε ἐξοβελίσει ἀπὸ τὶς περισσότερες ἠπειρωτικὲς χῶρες, ἀλλὰ αὐτὴ κατόρθωσε νὰ ἐπιβιώσει μεταξὺ τῶν καλβινιστῶν. Ὁ Λὸκ προσέφυγε στὸ φυσικὸ δίκαιο προσπαθώντας νὰ προσδώσει νομιμότητα στὴν Ἀγγλικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1688: ἡ κοινωνία εἶχε ἱδρυθεῖ προκειμένου νὰ διαφυλάξει τὴν αὐτονομία τοῦ προσώπου, καὶ στηριζόταν στὴν ἐλεύθερη συναίνεση τῶν πολιτῶν· παρομοίως, θεμέλιο τῆς κυβερνητικῆς ἐξουσίας ἦταν τὸ συμβόλαιο μεταξὺ τοῦ κυρίαρχου λαοῦ καὶ τοῦ ἐντολοδόχου του, τοῦ ἡγεμόνα, ὁ τελευταῖος ὅμως ὄφειλε νὰ τὴ χρησιμοποιεῖ μὲ ἀποκλειστικὸ γνώμονα τὸ σεβασμὸ τῶν ἀπαράγραπτων δικαιωμάτων μὲ τὰ ὁποῖα προίκισε ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπο. Ἀργότερα οἱ Ἀμερικανοὶ καὶ οἱ Γάλλοι θὰ

διακήρυσσαν *οὐσιαστικὰ τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα ἐν ὀνόματι τοῦ Ὑπερτάτου* Ὄντος. Τὸ φυσικὸ δίκαιο δὲν ἔκανε καμιὰ διάκριση μεταξὺ τῶν διαφόρων κλάδων τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους, καὶ διατηροῦσε τὸν οἰκουμενισμὸ τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς χριστιανικῆς σκέψης.

Οἱ ὀρθολογιστὲς εἶχαν κρατήσει, μὲ διαφορετικοὺς τρόπους, πολὺ περισσότερους δεσμοὺς μὲ τὴν πνευματοκρατία ἀπ' ὅ,τι ἄφηναν νὰ ἐννοηθεῖ οἱ ἐπιθέσεις ποὺ ἐξαπέλυαν ἐναντίον τῆς καρτεσιανῆς μεταφυσικῆς. Συνέβαλαν ἐν μέρει σ' αὐτὸ καὶ οἱ ἐπιδράσεις ποὺ εἶχαν δεχτεῖ ἀπὸ τὸν παραδοσιακὸ ἀνθρωπισμὸ τῶν κολεγίων. Ἡ ἐπιστημονική τους καλλιέργεια ἦταν ἐπιφανειακή· ἡ παιδεία τους ἐνίσχυε τὶς ταξικὲς ἢ ἐπαγγελματικὲς προκαταλήψεις, οἱ ὁποῖες τοὺς ὠθοῦσαν νὰ θεωροῦν κατώτερη τὴν ὑλικὴ παραγωγή. Τὰ γραπτὰ τῶν φυσιοκρατῶν δὲν ἄφησαν ἀδιάφορους τοὺς γάλλους φιλοσόφους, καὶ οἱ Ἐγκυκλοπαιδιστὲς ὑπῆρξαν οἱ πρῶτοι ποὺ ἔδωσαν μεγάλη σημασία στὰ διάφορα ἐπαγγέλματα καὶ στὸν ἐξοπλισμὸ ποὺ αὐτὰ χρησιμοποιοῦσαν. Ἐντούτοις, δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς ἐνστερνίστηκαν μιὰ συνθετικὴ ἀντίληψη ἱκανὴ νὰ συνδέσει μεταξύ τους τὴν τελειοποίηση τῆς τεχνικῆς, τὸ μετασχηματισμὸ τῆς κοινωνίας καὶ τῶν ἠθῶν, τὴν ἐξάπλωση τῆς γνώσης καὶ τὴ χειραφέτηση τῶν προσώπων καὶ τῆς σκέψης. Καθὼς οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες δὲν τοὺς εἶχαν ἀκόμη εἰσαγάγει στὴν ἔννοια τῆς ἐξέλιξης, οἱ στοχαστὲς ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω δὲν ἐπιχειροῦσαν νὰ ἀναζητήσουν κάποια ὀργανικὴ ἐξήγηση γιὰ τὶς μεταπτώσεις τῆς προόδου τὶς ὁποῖες πίστευαν πὼς διέκριναν στὴν πορεία τῆς ἱστορίας· ἄλλοτε πάλι, διερμηνεύοντας τὶς ἀντιλήψεις τῆς ἀστικῆς τάξης, ἀπέδιδαν αὐτὲς τὶς παλινδρομήσεις ἀποκλειστικὰ σὲ ὅσα ἐκείνη ὀνειρευόταν νὰ καταργήσει: στὴ θρησκευτικὴ μισαλλοδοξία, στὴ φεουδαρχία καὶ στὸ δεσποτισμό. Νόμιζαν πὼς ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ ἐρχόταν ἡ ἀπελευθέρωση ἀπὸ αὐτὰ τὰ δεσμά, τὸ πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ καθεστὼς θὰ ἐγκαθιδρυόταν αὐτομάτως καὶ ἐσαεὶ πάνω σὲ ὀρθολογικὲς βάσεις: βεβαίως ἡ πρόοδος θὰ συνεχιζόταν καὶ στὸ νέο πλαίσιο, ἀλλὰ ἐφεξῆς θὰ ἀποτελοῦσε ἀποκλειστικὰ συνάρτηση προσωπικῶν προσπαθειῶν. Ὅπως ὅλες οἱ ἀνερχόμενες τάξεις, ἔτσι καὶ οἱ ἀστοὶ θεωροῦσαν ὡς πέρας τῆς ἱστορίας τὴν ἡμερομηνία τοῦ θριάμβου τους.

Στὸ μεταξὺ ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται καὶ ἀντίπαλοι τῶν παραπάνω ἰδεῶν: ἰσχυρίζονταν καὶ αὐτοὶ ἐπίσης πὼς ἐφάρμοζαν τὴν ἐμπειρικὴ μέθοδο στὴν ἱστορία. ὡστόσο, καθὼς καθοδηγοῦνταν ἀπὸ τὶς ἀνορθολογικὲς προτιμήσεις τους, ἀπαγόρευαν στοὺς ἀνθρώπους νὰ ἐλπίζουν ὅτι κάποτε θὰ ἐπικρατοῦσε ἡ σύντονη πρόοδος —ἀπεναντίας προτιμοῦσαν νὰ διατηρηθοῦν οἱ κατεστημένοι θεσμοί, ἐπειδὴ θεωροῦσαν πὼς τοὺς εἶχε γεννήσει ἡ Θεία Πρόνοια ἢ πὼς ἀποτελοῦσαν καρποὺς τῆς συλλογικῆς ἐμπειρίας. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰώνα, ὁ Βίκο, ποὺ ἦταν καθολικός, ἐχθρικὸς πρὸς τὸν καρτεσιανισμό, διέκρινε σὲ ὁλόκληρη τὴ μέχρι τότε ἱστορία μόνον τὴν αἰώνια ἐπιστροφή: ὅλες οἱ αὐτοκρατορίες γεννιόνταν, ἀναπτύσσονταν καὶ παρήκμαζαν σὰν νὰ ἦταν ζωντανὰ πλάσματα, ὥσπου τελικὰ πέθαιναν γιὰ νὰ παραχωρήσουν τὴ θέση τους σὲ ἄλλες αὐτοκρατορίες, σύμφωνα μὲ τὰ μυστηριώδη σχέδια τῆς

Θείας Προνοίας. Ὁ Λέσσινγκ διέκρινε στὴν ἐξέλιξη τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν μιὰ ἀκατάπαυστη διαδοχὴ θεϊκῶν ἀποκαλύψεων. Ὁ Χέρντερ εἶχε παρουσιάσει τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐξετάζουμε, ἤδη ἀπὸ τὸ 1784, τὶς *Ἰδέες περὶ φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας*: ἡ φύση δημιουργεῖ τὶς κοινωνίες στὸ πλαίσιο ἑνὸς γίγνεσθαι καταληπτοῦ μόνον μέσω τῆς διαισθήσεως· τὰ ἄτομα εἶναι ἐνσωματωμένα σ' αὐτὲς τὶς κοινωνίες ὅπως τὰ κύτταρα στὸ ἔμβιο σῶμα, χωρὶς νὰ παίζει κανένα ρόλο ἡ θέλησή τους.

Αὐτὲς ἦταν οἱ γενικὲς τάσεις τῆς ἐποχῆς: ἀναλόγως μὲ τὶς οἰκονομικές, κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὶς τρεῖς χῶρες ὅπου ἀκτινοβολοῦσε λαμπρότερα ἡ πνευματικὴ δραστηριότητα, κυριαρχοῦσε εἴτε ἡ μία τάση εἴτε ἡ ἄλλη.

δ) Ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Γερμανία

Φαίνεται πὼς τὸ ἀγγλικὸ πνεῦμα ἀπέδωσε ἀπὸ νωρὶς ἐξέχουσα σημασία στοὺς βασικοὺς κανόνες τῆς πειραματικῆς ἔρευνας· αὐτὸ μαρτυροῦν τὰ παραδείγματα τοῦ Ρογήρου Βάκωνα τὸν 13ο αἰώνα, τῶν Ὀκαμιστῶν κατὰ τὸν 14ο, καὶ μεταγενέστερα τοῦ Φραγκίσκου Βάκωνα, ὁ ὁποῖος διατύπωσε πρὶν ἀπὸ τὸν Καρτέσιο τοὺς βασικοὺς κανόνες τῆς πειραματικῆς ἔρευνας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ Βρετανοὶ ἐλάχιστα ἐνδιαφέρθηκαν νὰ οἰκοδομήσουν μιὰ φιλοσοφία ἡ ὁποία θὰ ἐπιβεβαίωνε τὴν ἑνότητα τῆς ἐπιστήμης καὶ θὰ προσέδιδε ἀπόλυτη ἀξία στὰ συμπεράσματά της. Μάλιστα ὁ Χιοὺμ εἶχε συναγάγει, ξεκινώντας ἀπὸ τὴ θεωρία τοῦ αἰσθησιοκρατικοῦ συνειρμοῦ, πὼς ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ὀρθολογικῶν ἀρχῶν, οἱ ὁποῖες ἐντυπώνονται στὸν ἄνθρωπο μέσω τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας, δὲν ἐπιτρέπει τίποτε περισσότερο ἀπὸ ἁπλὲς γενικεύσεις, ποὺ εἶναι πάντοτε προσεγγιστικὲς καὶ προσωρινές. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ὁ πειραματικὸς ὀρθολογισμὸς δὲν ξεχώριζε ἀπὸ τὸν ἐμπειριοκρατισμὸ παρὰ μόνον χάρη στὴ γονιμότητα ποὺ τὸν διέκρινε —καὶ γιὰ τὸν ἴδιο λόγο τοῦ ἀποδίδουν συχνὰ τὸ ὄνομα τοῦ τελευταίου, ὥστε νὰ τὸν ἀντιδιαστείλουν ἀπὸ τὸν καθαρὰ παραγωγικὸ ὀρθολογισμό. Παραμένει ἀμφίβολο κατὰ πόσον ἡ τεχνικὴ ἐφευρετικότητα ποὺ ἐπέδειξαν οἱ Βρετανοὶ τὸν 18ο αἰώνα συνέβαλε στὴν ἀνάπτυξη μιᾶς ἐμβριθέστερης πνευματικῆς στάσης· ὅταν, πάντως, ὁ Ἄνταμ Σμὶθ στράφηκε πρὸς τὴν πολιτικὴ οἰκονομία, ἀποδείχθηκε λιγότερο συστηματικὸς ἀπὸ τοὺς φυσιοκράτες.

Ἐπιπλέον, οἱ δυσκολίες ποὺ συνεπαγόταν τὸ ἐγχείρημα νὰ συμβιβαστοῦν μεταξύ τους ὁ καινοφανὴς ὀρθολογισμός, ἡ μεταφυσικὴ καὶ ἡ ἐξ ἀποκαλύψεως θρησκεία δὲν ἀνησυχοῦσαν διόλου τοὺς περισσότερους Ἄγγλους. Καθὼς ἕνα σημαντικὸ μέρος τῶν ἀστῶν εἶχε μείνει πιστὸ στὸν πουριτανισμὸ καὶ εἶχε προσχωρήσει σὲ διάφορες καλβινιστικὲς αἱρέσεις, οἱ ὀπαδοὶ τῆς κατεστημένης Ἐκκλησίας ὁδηγοῦνταν ἀπὸ λόγους γενικότερου συμφέροντος πρὸς μιὰ καιροσκοπικὴ πολιτική, ἐνῶ πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση ἐπενεργοῦσαν ἐπίσης οἱ ἱστορικὲς συγκυρίες: ἀφότου ἐκδιώχθηκε, λόγω τοῦ καθολικισμοῦ της, ἡ δυναστεία τῶν Στιούαρτ, οἱ ὁμόδοξοί της εἰ-

χαν ἀπωθηθεῖ στὸ περιθώριο, ἀλλὰ μεταξὺ τῶν κυρίαρχων προτεσταντῶν ὁ Λὸκ συνιστοῦσε τὴν ἀνεκτικότητα καί, χωρὶς νὰ ὑποστηρίζει τὴν πλήρη ἐλευθερία τῶν «θρησκευτικῶν διαφωνούντων» (dissenters), ἐπέτρεψε νὰ γίνει πιὸ ἀνεκτὴ ἡ ζωή τους. Ὁρισμένοι θεϊστὲς οἱ ὁποῖοι ἐμφανίστηκαν στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰώνα ἀνησύχησαν τὸν κλῆρο, ἐνῶ τὶς παραμονὲς τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης ὁ Γίββων δὲν ἔδειξε μικρότερη ἐχθρότητα ἀπ' ὅ,τι ὁ Βολταῖρος ἀπέναντι στὸν χριστιανισμό, κηρύσσοντάς τον ἔνοχο γιὰ τὴν πτώση τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Παρ' ὅλα αὐτά, σύντομα ἔπαψαν νὰ ὑποψιάζονται τοὺς ὀρθολογιστὲς πὼς δῆθεν ἤθελαν νὰ «ἀποχριστιανίσουν» τὴν κοινὴ γνώμη, ἐνῶ ἀκόμη καὶ οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας ἔδειχναν συνήθως ἀνεκτικότητα πρὸς τὰ διάφορα θρησκευτικὰ δόγματα καὶ προσπαθοῦσαν νὰ ἀποδείξουν, ὅπως ἔκανε ὁ Παίηλυ, πὼς τὰ δόγματά τους βρίσκονταν σὲ συμφωνία μὲ τὴ λογική. Οἱ κυρίαρχες τάξεις συμφωνοῦσαν πὼς ἡ θρησκεία ἐνίσχυε τὸν κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ κομφορμισμό· ὅταν ὁ μεθοδισμὸς ἀναζωογόνησε τὸν φιδεϊσμό, ἐκτίμησαν εὔστοχα πὼς ἔτσι ὁ λαὸς θὰ πειθαρχοῦσε.

Ἔτσι καὶ στὴν πολιτική, οἱ Ἄγγλοι προτιμοῦσαν νὰ ἐπικαλοῦνται τὰ ἱστορικὰ προηγούμενα μᾶλλον παρὰ ὁποιεσδήποτε γενικὲς ἀρχές, ἐνῶ παραλλήλως διατήρησαν τὴ μακρόχρονη ἐξοικείωσή τους μὲ τὸ φυσικὸ δίκαιο: ὁ Χὸμπς θέλησε νὰ νομιμοποιήσει τὴν ἀπολυταρχία ἐπικαλούμενος τὸ ἐπιχείρημα πὼς ὁ λαὸς εἶχε κάποτε συμβληθεῖ μὲ τὸν βασιλιά, ἀλλὰ συνάπτοντας αὐτὸ τὸ συμβόλαιο τοῦ παραχώρησε ἐσαεὶ τὰ κυριαρχικὰ δικαιώματά του· μετέπειτα ὁ Λὸκ χρησιμοποίησε μιὰ ἀντίθετη ἑρμηνεία τοῦ φυσικοῦ δικαίου προκειμένου νὰ δικαιολογήσει τὸ συνταγματικὸ καθεστὼς καὶ τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα. Παρόμοια ἐπιχειρήματα ἔδιναν τὴν ἐντύπωση πὼς οἱ Οὐίγοι τουλάχιστον εἶχαν ἀρχίσει νὰ προσκολλῶνται σὲ θεωρητικὰ δόγματα. Ὅταν ὅμως ἡ ὀλιγαρχία τῶν εὐγενῶν καὶ τῶν μεγαλοαστῶν ποὺ κυριαρχοῦσε στὸ κράτος θορυβήθηκε ἀπὸ τὶς πρῶτες διεκδικήσεις ὑπὲρ τῆς ἐκλογικῆς μεταρρύθμισης, ποὺ ἀπειλοῦσαν τὴν ἐξουσία της, ὁ Λὸκ ἀπώλεσε τὸ κῦρος του: ὅπως ἔδειξε ἀργότερα ὁ Ἔντμουντ Μπέρκ, οἱ κρατοῦντες ἐπέστρεψαν στὴν ἐμπειριοκρατικὴ ἀντίληψη, ἡ ὁποία παρουσίαζε τὸ βρετανικὸ πολίτευμα σὰν καρπὸ μιᾶς ἐξέλιξης ποὺ ἀφοροῦσε ἀποκλειστικὰ τὸν ἀγγλικὸ λαὸ καὶ σὰν ὁλότελα ἀποκομμένο ἀπὸ κάθε ὀρθολογικὸ θεμέλιο.

Οἱ κάτοικοι τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης ἄργησαν νὰ ἀντιληφθοῦν αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη. Ὁ Μοντεσκιὲ καὶ ὁ Βολταῖρος παρουσίαζαν τὴν Ἀγγλία ὡς ὑποδειγματικὴ χώρα ἐνῶ τὸ 1771 ὁ Ντελόλμ, ἀπὸ τὴ Γενεύη, ἐξυμνοῦσε τὶς ἀπαράμιλλες ἀρετές της. Οἱ ἀγγλικὲς τεκτονικὲς στοές, οἱ ὁποῖες σέβονταν τὴν ἐπίσημη Ἐκκλησία καὶ ἀναγνώριζαν ὡς ἐπικεφαλῆς τους τὸν μονάρχη, ἐξαπλώθηκαν σὲ ὅλες τὶς χῶρες καὶ διέδιδαν τὶς ἰδέες τῆς ἀνεκτικότητας, τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς κυβέρνησης. Μόνον ὅταν πλησίαζε τὸ τέλος τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος ἔπαψαν οἱ Γάλλοι ἰσονομιστὲς νὰ θεωροῦν τὴν Ἀγγλία μητέρα τῆς ἐλευθερίας.

Ἡ προτεσταντικὴ Γερμανία γνώρισε τὸν ὀρθολογισμὸ ἀπὸ τὸν Βόλφ, ὁ ὁποῖος δίδασκε στὴ Χάλλε καὶ ἦταν ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Λάιμπνιτς μᾶλλον παρὰ ἀπὸ

τὸν Καρτέσιο. Τὰ προτεσταντικὰ γερμανικὰ κρατίδια διατηροῦσαν ἐπαφὲς μὲ τὴν Ἀγγλία μέσω τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Γοττίγγης, τὸ ὁποῖο βρισκόταν στὴν ἐπικράτεια τοῦ Ἀνοβέρου, ποὺ ἀνῆκε στὸν Βρετανὸ μονάρχη, καθὼς ἐπίσης καὶ μέσω τοῦ Ἀμβούργου: θύμιζαν τὴν Ἀγγλία ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς συνύπαρξης, στὸ ἐσωτερικό τους, διαφόρων θρησκευτικῶν ὁμολογιῶν —ἔστω καὶ ἂν αὐτὲς ἦταν λιγότερες ἀπὸ τὶς ἀγγλικές, ἀφοῦ ὁ λουθηρανισμὸς ἦταν πολὺ πιὸ διαδεδομένος ἀπὸ τὸν καλβινισμό· ἡ συνύπαρξη ἐτούτη ὁδήγησε τελικὰ τὰ κρατίδια αὐτὰ στὴ θρησκευτικὴ ἀνεκτικότητα. Μάλιστα, στὴν Πρωσία ὁ Φρειδερίκος Β' ἐπέτρεψε νὰ ἀναπτυχθεῖ ἀρκετὰ ἐλεύθερα ἡ φιλοσοφικὴ ἔρευνα. Οἱ ἐντόπιοι ὀρθολογιστὲς ἀπέφυγαν, ἀκόμη πιὸ ἐπίμονα ἀπ' ὅ,τι οἱ Βρετανοί, νὰ ἐπιτεθοῦν στὴν ἐξ ἀποκαλύψεως θρησκεία· ὁ μεγαλύτερος κίνδυνος ποὺ διέτρεχε ἡ τελευταία ἐρχόταν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς τῆς Βίβλου. Ἐντούτοις, οἱ πάστορες ἐξορθολόγισαν μὲ τόλμη τὰ θεολογικὰ δόγματα ποὺ ἐπαγγέλλονταν. Στὰ πεδία τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, τῆς τεχνολογικῆς προόδου καὶ τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, ἡ Γερμανία δὲν μποροῦσε νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴ Μεγάλη Βρετανία: ὁ ὀρθολογισμός της διατήρησε πολὺ περισσότερο τὸν ἀπαγωγικὸ καὶ μεταφυσικὸ χαρακτῆρα του, παρὰ τὸν πειραματικό. Τὸ κίνημα τοῦ Aufklärung, τοῦ γερμανικοῦ Διαφωτισμοῦ, ποὺ ἀκρόπολή του ἔγινε ἡ Πρωσία, προτίμησε νὰ ἐνδυθεῖ ἕναν πεζό, ὠφελιμιστικὸ χαρακτῆρα ἱκανὸ νὰ γοητεύσει τοὺς φωτισμένους δεσπότες καὶ νὰ ἀποσπάσει τὴ συναίνεση τῶν διοικητικῶν λειτουργῶν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο διείσδυσε ἐπίσης στὶς καθολικὲς περιοχές, ἀκόμη καὶ στὴ Βαυαρία καὶ στὴν Αὐστρία, καὶ κατέκτησε ἕνα μέρος τῶν κληρικῶν τους. Ἡ προπαγάνδα του ὅμως δὲν ἄγγιξε παρὰ μόνο μιὰ μειονότητα ἀξιωματούχων καὶ διανοουμένων, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ εὐσεβιστικὸς μυστικισμὸς παρέμεινε βαθιὰ ριζωμένος· ἀξιοσημείωτη ὑπῆρξε, πάντως, ἡ ἐπίδραση τοῦ Ρουσσῶ. Ἕνα εἶδος ἀναρχικοῦ προρομαντισμοῦ ἀποτυπώθηκε στὸ λογοτεχνικὸ κίνημα *Θύελλα καὶ Ὁρμὴ* (*Sturm und Drang*), ἐνῶ, τέλος, ἡ φιλοσοφία ἔπειτα ἀπὸ τὸν Κὰντ δὲν ἄργησε νὰ προσανατολιστεῖ πρὸς τὸν ὑπερβατικὸ ἰδεαλισμό.

Ἡ ἀπόλυτη ἐξουσία τῶν ἡγεμόνων καθὼς καὶ ἡ ἀνθεκτικότητα τῆς φεουδαρχίας διαφοροποιοῦσαν βαθύτατα τὴ Γερμανία ἀπὸ τὴν Ἀγγλία, ὅπως ἄλλωστε τὴ διαφοροποιοῦσε ἀπὸ τὴ Γαλλία ἡ ἀδυναμία τῆς ἀστικῆς τάξης της. Οἱ διαφωτιστὲς (Aufklärer) ἐπέκριναν ἄτολμα τὸ σύστημα τῶν προνομίων, καὶ ἀκόμη σπανιότερα κατέκριναν τὴ δουλοπαροικία. Στήριζαν τὶς ἐλπίδες τους γιὰ χειροπιαστὲς μεταρρυθμίσεις στὴ φωτισμένη δεσποτεία, καὶ δικαιολογοῦσαν τὴν ἄνευρη σωφροσύνη τους μὲ τὸ ἐπιχείρημα πὼς ἡ πρόοδος δὲν ἐξαρτᾶται διόλου ἀπὸ τοὺς θεσμοὺς ἀλλὰ ἀπὸ τὴν τελειοποίηση τῶν ἀτόμων.

ε) Ἡ Γαλλία

Στὶς καθολικὲς χῶρες οἱ ὀρθολογιστὲς ἦταν ἐκτεθειμένοι σὲ διαφορετικούς, ἀλλὰ ὄχι μικρότερους, κινδύνους ἀπ' ὅ,τι στὶς προτεσταντικές. Ἰδιαιτέρως ἐχθρικὴ

στάση ἀπέναντί τους τηροῦσαν τὰ ἰβηρικὰ βασίλεια· ὁ Ὀλαβίδε χρειάστηκε νὰ δραπετεύσει γιὰ νὰ σωθεῖ ἀπὸ τὴν ἰσπανικὴ Ἱερὰ Ἐξέταση. Στὴν Ἰταλία, ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης παρέμενε ἡ ψυχὴ κάθε ἀντίστασης κατὰ τοῦ ὀρθολογισμοῦ, ὡστόσο, παράλληλα ἀναζωογονοῦνταν ἡ πνευματικὴ δραστηριότητα ἡ ὁποία προανάγγελλε τὸ *Ρισορτζιμέντο*: χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τοῦ Αἰώνα τῶν Φώτων ὑπῆρξε ὁ νομικὸς Μπεκκαρία. Ἡ χώρα, πάντως, ὅπου οἱ φιλόσοφοι ἐπιτέθηκαν θαρραλέα στὴ μισαλλοδοξία καὶ στὴ λογοκρισία τοῦ καθολικοῦ κλήρου ἦταν ἡ Γαλλία. Ἐκεῖ ἡ ἐξουσία τοῦ κλήρου δὲν ἐξαρτιόταν μόνον ἀπὸ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἐγκόσμιας ἐξουσίας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ συναίνεση τῶν τάξεων οἱ ὁποῖες διηύθυναν τὴ χώρα· ἔτσι οἱ φιλόσοφοι μπόρεσαν νὰ γελοιοποιήσουν, μὲ τὸν ἀμείλικτο οἶστρο τους, ὄχι μόνον τὰ προνόμια τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὰ ἐλαττώματα τοῦ κλήρου, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τὰ ἴδια τὰ θεολογικὰ δόγματα: οἱ «βολταιρικοὶ» πολλαπλασιάζονταν καὶ ὁ σεβασμὸς πρὸς τὸν κλῆρο χανόταν. Οἱ ἐπικριτές του εὐνοοῦνταν ἄλλωστε τόσο ἀπὸ τὶς συγκρούσεις ποὺ ἔφερναν ἀντιμέτωπους τοὺς γιανσενιστὲς μὲ τοὺς Ἰησουίτες, καὶ τοὺς γαλλικανοὺς μὲ τοὺς ὑπερμοντανιστές, ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ καταστροφικὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνάκλησης τοῦ Ἐδίκτου τῆς Νάντης καὶ ἀπὸ τὴ συνειδητὴ ἀδιαφορία τῶν πολυάριθμων προτεσταντῶν ποὺ διὰ τῆς βίας ἀσπάστηκαν τὸν καθολικισμό. Τὴν ἴδια μερίδα ὠφέλησε τέλος ἡ διάδοση τοῦ τεκτονισμοῦ, ὁ ὁποῖος οὐσιαστικὰ ὑποστήριζε τὴν ἀνεκτικότητα καὶ τὴ «φυσικὴ θρησκεία»· ὅσες καταδίκες του κι ἂν ἀπάγγελλε τὸ Βατικανό, ματαιοπονοῦσε, ἀφοῦ οἱ παπικὲς βοῦλες δὲν ἴσχυαν στὴ Γαλλία ἂν δὲν εἶχαν προηγουμένως ἐξασφαλίσει τὴν ἐπικύρωση τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας —καὶ *ἡ τελευταία ἀπέφευγε νὰ τὴν παραχωρήσει, δίνοντας τὴν ἐντύπωση* πὼς κάθε ἄλλο παρὰ δυσανασχετοῦσε ὅταν ἔβλεπε τὴν ὑψηλὴ ἀριστοκρατία νὰ στρέφεται πρὸς τὶς τεκτονικὲς στοές. Μεταξὺ τῶν μασόνων συγκαταλέγονταν μάλιστα ἀρκετοὶ ἱερεῖς καὶ μοναχοί. Χάρη στίς δραστηριότητες τοῦ Ντιντερὸ οἱ ὀρθολογιστὲς φιλόσοφοι συγκεντρώθηκαν γύρω ἀπὸ τὴν *Ἐγκυκλοπαιδεία*, σχηματίζοντας ἔτσι ἕνα εἶδος κόμματος τὸ ὁποῖο ἔκανε μανιφέστο του τὴν *Προεισαγωγικὴ διάλεξη* τοῦ ντ' Ἀλαμπέρ· κατόρθωσαν νὰ μεταβάλουν τὴν κυρίαρχη νοοτροπία σὲ τόσο σημαντικὸ βαθμὸ ὥστε, ἐπὶ βασιλείας τοῦ Λουδοβίκου ΙϚ', κλήθηκε νὰ συμμετάσχει στὴν κυβέρνηση ἕνας προτεστάντης, ὁ Νεκέρ, ἐνῶ καὶ ὁ κατασταλτικὸς μηχανισμὸς περιέπεσε σὲ ἀδράνεια μολονότι δὲν καταργήθηκε: ἡ κοσμικὴ ἐξουσία ἔπαψε νὰ παρακολουθεῖ ποιὸς ἀπουσίαζε ἀπὸ τὴν ἐκκλησία στὴ διάρκεια τῆς θείας λειτουργίας ἢ κατὰ τὴν πασχαλινὴ μετάληψη· ἀκόμη καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια (officialités) σπανίως καταδίωκαν τοὺς παραβάτες τοῦ κανονικοῦ δικαίου.

Οἱ περισσότεροι φιλόσοφοι ἀντιμετώπιζαν τὸν ἄνθρωπο ὡς τμῆμα τῆς φύσης, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σήμαινε πὼς δέχονταν νὰ τὸν ὑπαγάγουν στὴν αἰτιοκρατία: ὁ Βολταῖρος δίσταζε πάντοτε νὰ κάνει αὐτὸ τὸ βῆμα, ἐνῶ ὁ Ντιντερό, ὁ ὁποῖος ἔβλεπε μᾶλλον θετικὰ αὐτὴν τὴν ἄποψη, τὴν ὑποστήριξε κυρίως σὲ γραπτὰ ποὺ δημοσιεύτηκαν μετὰ τὸ θάνατό του. Ἀκόμη λιγότερο ἀποδεκτὸς ἦταν ὁ ἀτομιστικὸς ὑλισμός,

μιὰ ἀπὸ τὶς παραδοσιακὲς μορφὲς τῆς μεταφυσικῆς σκέψης τὴν ὁποία ὑπερασπίζονταν ὁ Ἐλβέτιος, ὁ Ὀλμπὰκ καὶ ὁ Λὰ Μετρί. Ὅπως συνέβη καὶ ἀλλοῦ, μὲ τὴν ἔγνοια τους νὰ μὴν ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὸν ἠθικὸ κομφορμισμό, οἱ περισσότεροι φιλόσοφοι προσδέθηκαν στὴ φυσικὴ θρησκεία. «Ἀκόμη κι ἂν δὲν ὑπῆρχε Θεός, θὰ ἔπρεπε νὰ τὸν ἐπινοήσουμε», ἔγραφε ὁ Βολταῖρος. Ὅσο κι ἂν ἀντέτασσαν τὴν ἰδέα τῆς ἀνθρώπινης φύσης στὰ ἀσκητικὰ κηρύγματα καὶ τὴν ἔμφυτη ἀγαθότητα τοῦ ἀνθρώπου στὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα, ὅσο κι ἂν ἐξυμνοῦσαν τὰ χαρίσματα τοῦ «ἀγαθοῦ ἄγριου» καὶ ἀπέδιδαν τὴ διαφθορὰ τῆς φύσης του στὴν κοινωνία, δὲν εἶναι διόλου βέβαιο πὼς ἔτρεφαν ψευδαισθήσεις σχετικὰ μὲ τὴν ἀνθρώπινη ἀρετή, καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει οἱ κατέχοντες θεωροῦσαν σοφότερο νὰ κρατήσουν τὴν ἀπόρριψη τῆς θρησκευτικῆς πίστης γιὰ τοὺς ἑαυτούς τους καὶ νὰ μὴν ἐνοχλήσουν τὴ «δεισιδαιμονία» τοῦ ἁπλοῦ λαοῦ, τὸν ὁποῖο ἔτρεμαν. Ὁ Βολταῖρος ἔλεγε ἐπίσης καὶ κάτι ἄλλο: «Ὁ λαὸς χρειάζεται μιὰ θρησκεία».

Ἡ διαχυτικότητα τοῦ Ρουσσὼ ἀπάλυνε τὴν ξηρότητα τοῦ ὠφελιμιστικοῦ θεϊσμοῦ: ἡ «ἀγαθοεργία», λέξη νέα, προσέφερε στὸν «εὐαίσθητο» ἄνθρωπο ἕνα αἴσθημα ἱκανοποίησης ἀπὸ τὸν ἑαυτό του. Αὐτὸς ὁ ἀναπροσανατολισμὸς ἐξυπηρέτησε παραλλήλως καὶ τὸν καθολικισμό, καθὼς συνέβαλε ὥστε νὰ διαδοθεῖ ἡ συναισθηματικὴ θρησκευτικότητα ποὺ διέκρινε ἀρκετοὺς πρωταγωνιστὲς τῆς Ἐπανάστασης, ὅπως ἦταν λόγου χάρη ἡ Μαντὰμ Ρολάν, καὶ συνετέλεσε ἀργότερα στὴν ἐπιτυχία ποὺ γνώρισε ὁ Σατωβριάνδος. Παραλλήλως ἐπιβίωνε ἐπίσης ἡ συμβατικὴ θρησκεία ἡ ὁποία, γιὰ πολὺ κόσμο, δὲν ἀποτελοῦσε διόλου τυπικὴ ὑπόθεση: τὰ ἀμέτρητα ἔντυπα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ποὺ ἀπηχοῦσαν τὴ θρησκευτικὴ ὀρθοδοξία γνώριζαν μεγαλύτερη ἐπιτυχία ἀπ' ὅ,τι θὰ μᾶς ἄφηνε νὰ φανταστοῦμε ἡ μέτρια ποιότητά τους. Ἡ θρησκευτικὴ πίστη παρέμενε ζωντανὴ στὰ δυτικὰ τῆς Γαλλίας, στὶς μεθοριακὲς περιοχὲς τοῦ βορρᾶ καὶ στὰ ἀνατολικά, καθὼς καὶ στὶς ὀρεινὲς ἐπαρχίες. Ἦταν λιγότερο ἐνεργὸς σὲ πολλὲς πόλεις, ὅπως καὶ στὴν ὕπαιθρο γύρω ἀπὸ τὸ Παρίσι, στὴν Καμπανία, στὴν Κεντρικὴ Γαλλία καὶ στὸ Μακονναί· σ' αὐτὰ τὰ μέρη ὑποχώρησε ἐμφανῶς ἀφότου ἡ Ἐπανάσταση κατάργησε τὶς ἐξωτερικὲς πιέσεις. Ὅσο γιὰ τὰ κοινωνικὰ ἤθη, αὐτὰ δὲν ἐξελίσσονταν οὔτε πρὸς τὸ καλύτερο οὔτε πρὸς τὸ χειρότερο: ὁ ἐκτραχηλισμὸς ἑνὸς μέρους τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῆς εὔπορης ἀστικῆς τάξης δὲν πρέπει νὰ χρεωθεῖ εἰς βάρος τοῦ 18ου αἰώνα, ἀφοῦ καὶ στὸ παρελθὸν δὲν ἦταν μικρότερος. Ἄλλωστε, ὁ ὠφελιμισμὸς καὶ ὁ συναισθηματισμὸς δὲν ἐξάλειψαν στὴ Γαλλία τὴν καρτεσιανὴ καὶ κορνήλεια αἴσθηση τῆς ἠθικῆς, τὴν ὁποία ἐνίσχυε στὰ κολέγια ἡ διδασκαλία τῶν ἰδεῶν τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, καὶ κυρίως τοῦ Πλουτάρχου.

Ἐπιπλέον, ἡ Γαλλία ἦταν ἡ χώρα ὅπου πολεμήθηκαν μὲ τὸ μεγαλύτερο πάθος τὰ προνόμια καὶ τὰ κατάλοιπα τῆς φεουδαρχίας, ἡ αὐθαιρεσία καὶ οἱ ἀτέλειες τῆς μοναρχικῆς διοίκησης. Οἱ φιλόσοφοί της ἐπικαλοῦνταν ὁμοφώνως τὸ φυσικὸ δίκαιο καὶ κατόρθωσαν νὰ διασώσουν τὴν πρωτοβουλία καὶ τὴν αὐτονομία τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ ὀρθοῦ λόγου. «Ὁ ἄνθρωπος γεννιέται ἐλεύθερος, ἀλλὰ παντοῦ εἶναι

ἁλυσοδεμένος», ἔτσι ξεκινᾶ τὸ *Κοινωνικὸ συμβόλαιο*· ἐξίσου ὁρμητικὰ ἀρχίζει καὶ ὁ Μοντεσκιὲ τὸ *Πνεῦμα τῶν νόμων*: μὲ τὴ θεωρία τῶν κλιματικῶν ἐπιδράσεων, τὴν ὁποία ἀνέπτυξε στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου του, μοιάζει σὰν νὰ ἑτοιμάζεται νὰ θεμελιώσει τὴν αἰτιοκρατικὴ κοινωνιολογία: «Ὑπάρχει ἕνας πρωταρχικὸς ὀρθὸς λόγος [...] τὰ σκεπτόμενα ὄντα εἶναι ἱκανὰ νὰ φτιάξουν μόνα τοὺς νόμους τους. [...] Ὅταν ὑποστηρίζουμε πὼς τίποτα δὲν εἶναι δίκαιο ἢ ἄδικο ἂν δὲν ἐπιδοκιμάζεται ἢ δὲν ἀπαγορεύεται ἀπὸ τὸ θετὸ δίκαιο, εἶναι σὰν νὰ λέμε πὼς προτοῦ χαραχτεῖ ἕνας κύκλος, οἱ ἀκτίνες του εἶναι ἄνισες».

Σὲ ὁρισμένα ζητήματα, ὅπως ἦταν ἡ φορολογικὴ ἀνισότητα καὶ τὰ φεουδαρχικὰ δικαιώματα, οἱ φιλόσοφοι ὑπερασπίζονταν τὴν Τρίτη Τάξη στὸ σύνολό της, ἀλλὰ ὁπωσδήποτε εὐνοοῦσαν ἰδιαιτέρως τὴν ἀστικὴ τάξη. Ἂν αὐτὴ ἀναλάμβανε τὴ διεύθυνση τοῦ κράτους, θὰ εἰσῆγε τὴ δημοσιονομικὴ εὐταξία καὶ θὰ ὑπέτασσε τὴν πολιτικὴ ζωὴ στὴν εὐημερία τῆς παραγωγῆς. Θὰ ἀπάλλασσε τὴν οἰκονομία ἀπὸ τὰ δεσμὰ ποὺ τὴν περιόριζαν: ἀπὸ τὴ δουλοπαροικία, ἡ ὁποία δυσχέραινε τὴ στρατολόγηση τῶν ἐργατικῶν χεριῶν στὴ βιομηχανία· ἀπὸ τὴν ἀναπαλλοτρίωτη δουλεία τῆς ἐκκλησιαστικῆς mainmorte, δηλαδὴ τοῦ δικαιώματος νὰ λαμβάνονται τὰ ἀγαθὰ τοῦ δουλοπάροικου ὅταν αὐτὸς πεθαίνει· καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ κληρονομικὰ δικαιώματα τῶν εὐγενῶν, ποὺ περιόριζαν τὴ διακίνηση τῶν ἀγαθῶν —ἐνῶ, ἀπεναντίας, ἡ τόνωση τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας θὰ ἀνταποκρινόταν στὸ πάθος τοῦ κέρδους, ποὺ οἱ οἰκονομολόγοι τὸ θεωροῦσαν κίνητρο τόσο τῆς ἐργατικότητας ὅσο καὶ τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ πνεύματος. Ἐπιπλέον, ἡ ἀστικὴ τάξη θὰ καταργοῦσε τὴν ἀνισότητα τῶν φορολογικῶν ἐπιβαρύνσεων, ἡ ὁποία ἐκμηδένιζε τὴν ἀγοραστικὴ δύναμη τῶν μαζῶν καὶ τὴν ἀποταμιευτικὴ ἱκανότητά τους, καθὼς καὶ τὰ ἐσωτερικὰ τελωνεῖα καὶ τὰ πολλαπλὰ μέτρα καὶ σταθμὰ ποὺ καθυστεροῦσαν τὴν ἑνοποίηση τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς· τέλος, θὰ ἐξάλειφε τὴν πνευματικὴ μισαλλοδοξία ἡ ὁποία παρεμπόδιζε τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Ὅλα τὰ παραπάνω δὲν σήμαιναν, πάντως, πὼς αὐτὲς οἱ μεταρρυθμίσεις ξεσήκωσαν τέτοιον ἐνθουσιασμὸ ὥστε νὰ ἀποτελέσουν πρωταρχικὸ μέλημα γιὰ τοὺς ἀστούς, ἢ νὰ ἀναδειχθοῦν οἱ ἐπιχειρηματίες σὲ πρωτεργάτες τῆς Ἐπανάστασης: πολὺ ἀποτελεσματικότερα ἀποδείχτηκαν τὰ συνθήματα ποὺ πρόβαλλαν ὑπὲρ τῆς κυριαρχίας τοῦ νόμου καὶ τῆς ἰσότητας τῶν δικαιωμάτων, τὰ ὁποῖα ἀπευθύνονταν τόσο στὴν αἴσθηση τῆς ἀξιοπρέπειας τῶν ἀνθρώπων ὅσο καὶ στὰ ὑλικά τους συμφέροντα. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη, ἐκείνη ποὺ διαμόρφωνε τὴν κοινὴ γνώμη ἦταν ἡ παλαιὰ ἀστικὴ τάξη τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος —ἡ τάξη τῶν ἀξιωματούχων καὶ τῶν νομικῶν οἱ ὁποῖοι διέθεταν σχετικὴ ἀνεξαρτησία καὶ ἄνεση χρόνου καὶ ἦταν ἐπαγγελματικὰ προσκολλημένοι, τόσο λόγω τῶν συμφερόντων ὅσο καὶ τῆς κουλτούρας τους, στὴν ἐπικράτηση τοῦ νόμου ἔναντι τῆς αὐθαιρεσίας καὶ τῆς βίας.

Ἡ τάξη αὐτὴ εἶχε ἐναποθέσει ὅλες τὶς ἐλπίδες της στὴ βασιλεία ἐνῶ καὶ οἱ φιλόσοφοι, οἱ ὁποῖοι διερμήνευαν τὶς ἀπόψεις της, στὴν πλειονότητά τους ἐμπιστεύονταν τὴν φωτισμένη δεσποτεία καὶ ἐπαινοῦσαν τοὺς μονάρχες ποὺ τὴν ἐφάρμοζαν

στὰ ἄλλα μέρη τῆς εὐρωπαϊκῆς ἠπείρου. Ὁ Ρουσσώ, εἶναι ἀλήθεια, παρουσιαζόταν ὡς ἀπόστολος τῆς δημοκρατίας (démocratie) καὶ τοῦ ἀβασίλευτου καθεστῶτος (république).[1] Ὡστόσο, ὄχι μόνο τὸ *Κοινωνικὸ συμβόλαιο* διαβάστηκε ἀπείρως λιγότερο ἀπ' ὅ,τι ἡ *Νέα Ἐλοΐζα* ἢ ὁ *Αἰμίλιος*, ἀλλὰ καὶ ἡ «γενικὴ θέληση» τὴν ὁποία ἐμπιστευόταν αὐτὸς ὁ συγγραφέας ὁριζόταν ὡς θέληση ἀνιδιοτελής, ἐπομένως ἡ δημοκρατία θεωροῦνταν ἀδιανόητη ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπικράτεια τῆς ἀρετῆς· ἐπιπλέον, ἀφοῦ ὁ Ρουσσὼ δεχόταν ἀποκλειστικὰ τὴν ἄμεση αὐτοδιακυβέρνηση τοῦ λαοῦ, τὸ ἀβασίλευτο καθεστώς του, ἡ Δημοκρατία, ὅπως αὐτὸς τὴν ἐννοοῦσε, μποροῦσε νὰ ἐφαρμοστεῖ μόνον σὲ χῶρες περιορισμένων διαστάσεων. Ὅσο γιὰ τὸν Μαμπλύ, ἡ φήμη του ἦταν πρόσφατη, χρονολογοῦνταν κυρίως ἀπὸ τὸ 1789, ἐνῶ ἀκόμη μικρότερη ἐπιρροὴ ἀσκοῦσαν στὴν κοινὴ γνώμη οἱ ἄλλοι συγγραφεῖς οἱ ὁποῖοι ἀντλοῦσαν τὴν ἔμπνευσή τους ἀπὸ τοὺς φιλιππικοὺς τοῦ Ρουσσὼ ἐναντίον τῆς ἀτομικῆς καὶ τῆς κληρονομικῆς ἰδιοκτησίας, ἢ ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ ἠθικολογικοῦ, ἢ μᾶλλον τοῦ ἀσκητικοῦ κομουνισμοῦ, ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα. Ἡ ἀστικὴ τάξη θεωροῦσε τὶς ἰδέες αὐτὲς ἀπολύτως οὐτοπικὲς καὶ ἐπέμενε στὴν ἀναγκαιότητα τῶν ἀντιπροσωπευτικῶν θεσμῶν, οἱ ὁποῖοι θὰ ἐμπόδιζαν τὴ βασιλικὴ ἐξουσία νὰ ἐκφυλιστεῖ σὲ τυραννία.

Ἐντούτοις, ἡ ἐπίθεση στὸ Παλαιὸ Καθεστὼς δὲν προῆλθε ἀπὸ τὴν ἀστικὴ τάξη ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατία. Ἡ τελευταία δὲν ἀπέφυγε τὴν ἐπίδραση τῶν φερεφώνων τῆς ἀστικῆς τάξης. Ἂν θεσπίζονταν οἱ ἀστικὲς ἐλευθερίες θὰ τὴν προστάτευαν ἀπὸ τὸν δεσποτισμό, ὁ ὁποῖος κατὰ καιροὺς τὴν καταπίεζε· ἄλλωστε, ἡ οἰκονομικὴ ἐλευθερία θὰ αὔξαινε τὰ εἰσοδήματα ποὺ εἰσέπραττε ἀπὸ τὴ μεγάλη ἔγγειο ἰδιοκτησία. Ἰδιαιτέρως τὴν προσέλκυε ἡ ἰδέα τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας, ποὺ διέθετε ἐπίσης συνηγόρους· ἀνάμεσά τους ξεχώριζε ὁ Μοντεσκιὲ ὁ ὁποῖος, ἀποσκοπώντας στὴν ἐξασφάλιση τῶν ἀστικῶν ἐλευθεριῶν, ὑποστήριξε τὴ διάκριση τῶν ἐξουσιῶν πρὸς ὄφελος τῶν ἐνδιάμεσων προνομιούχων σωμάτων: τῶν εὐγενῶν, τῶν παρλαμέντων, τῶν ἀξιωματούχων ποὺ ὀχυρώνονταν πίσω ἀπὸ τὴν ἐξαγορὰ τῶν θέσεών τους, ἀκόμη καὶ τοῦ κλήρου. Ἐπικαλούμενος μιὰ ἐν μέρει μυθικὴ ἱστορία, θεμελίωσε στὴ γερμανικὴ κατάκτηση τῆς Γαλατίας τὴν πρωτοκαθεδρία τῶν εὐγενῶν καὶ τῶν φεουδαρχικῶν δικαιωμάτων τους, τὰ ὁποῖα ἐκεῖνοι ἐπέβαλαν μὲ τὴ δύναμη τῶν ὅπλων στοὺς «νοθογενεῖς» Γαλλορωμαίους. Ἀπὸ τὴ δική τους πλευρά, τὰ παρλαμέντα παρουσιάζονταν ὡς κληρονόμοι τῶν συνελεύσεων ποὺ συγκαλοῦσαν οἱ Φράγκοι, ὡς θεματοφύλακες τῶν «θεμελιωδῶν νόμων» τοῦ ἀρχαίου συντάγματος ποὺ ἐξαλείφθηκε ἀπὸ τοὺς σφετερισμοὺς τῆς βασιλείας. Αὐτὸ ἦταν τὸ πνεῦμα τῶν εὐγενῶν: πίστευαν πὼς ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία θὰ τοὺς προσέφερε πρωταγωνιστικὸ

1. [Ὁ ὅρος république, républicains ἀποδίδεται στὸ ἑξῆς Δημοκρατία, Δημοκρατικοὶ (μὲ Δ κεφαλαῖο) δηλώνοντας τὸ ἀβασίλευτο πολίτευμα· διακρίνεται ἔτσι ἀπὸ τὸν ὅρο démocratie, démocrates (δημοκρατία, δημοκράτες, μὲ δ μικρό), ποὺ δηλώνει τὸ πολίτευμα ὅπου οἱ ἐξουσίες πηγάζουν ἀπὸ τὸν λαό. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ἀναφερόμαστε στὴ δημοκρατικὴ Δημοκρατία, δηλαδὴ στὸ πολίτευμα χωρὶς μονάρχη, μὲ κυρίαρχο τὸν λαό.]

ρόλο στὴ διακυβέρνηση τῆς χώρας καὶ πὼς θὰ παρέδιδε τὶς ἐπαρχιακὲς διοικήσεις στὰ χέρια τους. Ἡ ἀριστοκρατία καὶ ἡ ἀστικὴ τάξη, οἱ ὁποῖες συμμάχησαν στὴ διεκδίκηση τῆς ἐλευθερίας, ὁδηγήθηκαν σὲ ἀδιάλλακτη σύγκρουση στὸ ζήτημα τῆς ἰσότητας τῶν δικαιωμάτων.

ς) *Τὰ γράμματα καὶ οἱ τέχνες*

Οἱ νέες ἰδέες, καθὼς καὶ ἡ ἐξέλιξη τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς κοινωνίας, ἐπηρέασαν ἐπίσης τὴ λογοτεχνία καὶ τὶς τέχνες. Στὶς νέες αὐτὲς ἰδέες μποροῦμε νὰ ἀποδώσουμε τὴν ἐπιτυχία ὁρισμένων λογοτεχνικῶν εἰδῶν, ὅπως τὸ φιλοσοφικὸ παραμύθι, ἢ τὰ θεατρικὰ ἔργα ποὺ εἶχε παρουσιάσει προσφάτως ὁ Μπωμαρσαί, καθὼς καὶ τὴν εὐρεία διάδοση τοῦ μυθιστορήματος, στὸ ὁποῖο ὁ κλασικισμὸς δὲν καταδέχτηκε νὰ ἐπιβάλει τὶς προδιαγραφές του, τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἀστικοῦ δράματος ἐκείνη τὴν ἐποχή, καὶ τοὺς πίνακες τοῦ Γκρέζ. Ἡ ἐλαφριὰ ποίηση ἄγγιζε τὴν τελειότητα χάρη στὴν κοσμικὴ ζωὴ τῶν σαλονιῶν. Ἡ ἀναζήτηση τῆς εὐζωΐας ὑποχρέωνε τὸν ἀρχιτέκτονα νὰ περιορίσει τὴν ἐπιδεικτικὴ ἐπισημότητα τῶν ἐσωτερικῶν χώρων γιὰ χάρη τῆς ἄνεσης, κι ἔκανε τὸν ζωγράφο καὶ τὸν διακοσμητὴ νὰ ὑποκλιθοῦν μπροστὰ στὸν ἐπικούρειο ἐρωτισμὸ καὶ στὴν αἰσθητικὴ τοῦ ἐξωτισμοῦ. Ἡ ζωγραφικὴ τεχνικὴ ἐκλεπτυνόταν ὁλοένα καὶ περισσότερο μὲ τὴ λιθογραφία καὶ μὲ τὸ παστέλ. Ἐπιπλέον, ὁ ρεαλισμὸς ἐξακολούθησε νὰ ἐκπροσωπεῖται στὴν προσωπογραφία, στὴν τοπιογραφία καὶ στὴν ἀναπαράσταση τῶν ζωντανῶν μορφῶν· στὴν Ἀγγλία, ἡ ζωγραφικὴ ἀπέφυγε τὴν ἀκαδημαϊκὴ παράδοση ἐνῶ ἐπίσης προαναγγελλόταν ὁ ἐκσυγχρονισμὸς τῆς τοπιογραφίας.

Ἡ ἀντίδραση κατὰ τοῦ ὀρθολογισμοῦ προμήνυε ἕναν βαθύτερο μετασχηματισμό. Ὁ Δόκτωρ Τζόνσον ὑπῆρξε ὁ τελευταῖος ἐκπρόσωπος τοῦ ἀγγλικοῦ κλασικισμοῦ. Οἱ *Νυχτερινὲς σκέψεις* τοῦ Γιάνγκ καθὼς καὶ τὰ μυθιστορήματα τοῦ Ρίτσαρντσον καὶ τοῦ Στέρν σήμαναν τὴν ἀναγέννηση τοῦ συναισθηματισμοῦ. Στὴ Γερμανία, τὸ κίνημα *Sturm und Drang*, τὸ ὁποῖο λάμπρυναν ἐξαρχῆς οἱ μεγαλοφυΐες τοῦ Γκαῖτε καὶ τοῦ Σίλλερ, συγκρούστηκε μὲ τοὺς κανόνες ποὺ ἐπέβαλλε παλαιότερα τὸ γόητρο τῶν Γάλλων συγγραφέων. Ἡ ἐπίδραση τοῦ Ρουσσὼ διέδωσε παντοῦ τὸ προρομαντικὸ πνεῦμα. Κατηγοροῦσαν τὸν ὀρθολογισμὸ καὶ τὴν κλασικὴ τέχνη πὼς ἔκαναν τὴ φαντασία νὰ στερέψει, πὼς προέγραφαν κάθε ὀνειροπόληση, πὼς καταδίκαζαν τὴ γοητεία τοῦ μυστηρίου καὶ τῆς νύχτας, πὼς ἔσερναν τὸν ἄνθρωπο στὴ χρησιμοθηρία καὶ στὸν ὑπολογισμό. Ἡ νέα μόδα ἐκθείαζε τὴν ὄψη τῆς φύσης τὴν ὁποία ἀπομιμοῦνταν οἱ ἀγγλικοὶ κῆποι· ἀνακάλυπτε τὸ βουνὸ καὶ τὴ θάλασσα, ξαγρυπνοῦσε γιὰ νὰ θαυμάσει τὴν αὐγὴ καὶ ὀνειροπολοῦσε ἀτενίζοντας τὰ ἄστρα. Ἡ μελαγχολία καὶ τὰ δάκρυα, ἡ ἀπόγνωση καὶ ἡ φρίκη, ἡ περισυλλογὴ μπροστὰ στὰ ἀρχαῖα ἐρείπια, τὸ πάθος καὶ ὁ ἐνθουσιασμὸς τάραζαν τὴν ὁμοιομορφία τῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ τὴν ἀνία. Ἡ γερμανικὴ Εὐρώπη ἀναζήτησε ἐμπνεύσεις σὲ κάθε πτυχὴ τοῦ παρελθόντος ποὺ εἶχε μείνει ἀνέγγιχτη ἀπὸ τὴν κλασικὴ Ἀναγέννηση:

στὸν Δάντη καὶ στὸν Σαίξπηρ, στὰ μεσαιωνικὰ ἔργα, στὸν ἐπονομαζόμενο Ὀσσιανό, στὴ Βίβλο, στοὺς Πέρσες καὶ στοὺς Ἰνδούς. Ἡ μουσική, ἡ ὁποία εἶχε ἐμπλουτιστεῖ παλαιότερα μὲ νέα βασικὰ ὄργανα καὶ πιὸ πρόσφατα μὲ τὸ πιάνο, ἔτρεφε τὸν ρομαντικὸ ἀναβρασμὸ στὴ Γερμανία μὲ τὶς συμφωνίες, μὲ τὶς σονάτες καὶ μὲ τὶς ὄπερες τοῦ Γκλούκ, τοῦ Μότσαρτ καὶ τοῦ Χάυντν. Ἡ Γαλλία δὲν ἄργησε νὰ νιώσει τὶς ἴδιες δονήσεις· προσάρμοσε τὴν ἀγγλικὴ καὶ τὴ γερμανικὴ λογοτεχνία στὸ νέο κλίμα, καὶ ὁ Ντυσὶς μετέφρασε τὸν Σαίξπηρ. Τὰ ἔργα ποὺ δημοσίευσε ὁ κόμης τοῦ Τρεσσὰν προοιωνίζονταν τὴ «λογοτεχνία τῶν τροβαδούρων»· τὸ 1787, ὁ Μπερναρντὲν ντὲ Σαὶν-Πιὲρ ἔγινε διάσημος μὲ τὸ μυθιστόρημα *Παῦλος καὶ Βιργινία*. Τὸ κοινὸ ἔμαθε νὰ ἀπολαμβάνει τὸ εἰδύλλιο καὶ τὴν ἐλεγεία. Οἱ μουσικοί, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἔδειχναν νὰ προτιμοῦν τὴν ὄπερα μὲ ἀριέτες, τὴν κωμικὴ ὄπερα, ἡ ὁποία ἀποσκοποῦσε κυρίως στὴ διασκέδαση τῶν θεατῶν· στὸ Παρίσι, ὅπως καὶ στὴ Βιέννη, ἐκτιμοῦσαν πάντοτε τὸ μπὲλ κάντο τῶν Ἰταλῶν.

Ἐντούτοις, ὁ κλασικισμός, τὸν ὁποῖο ὑμνοῦσαν τὰ κολέγια καὶ οἱ ἀκαδημίες, μολονότι ἔχανε βαθμηδὸν τὴν ἰκμάδα του, διατηροῦσε ἀκόμη τὸ κῦρος του. Ὁ Ἀλφιέρι καὶ ἄλλοι λιγότερο σημαντικοὶ συγγραφεῖς συνέχιζαν νὰ συνθέτουν τραγωδίες, χωρὶς πάντως νὰ κατορθώσουν νὰ ἀναζωογονήσουν τὸ ἐνδιαφέρον του κοινοῦ γι' αὐτὸ τὸ λογοτεχνικὸ εἶδος· ἡ ἐπικὴ καὶ ἡ λυρικὴ ποίηση, καθὼς καὶ τὸ περιγραφικὸ ποίημα τὸ ὁποῖο ἔγινε τῆς μόδας γιὰ ἕνα διάστημα, δὲν σημείωσαν μεγαλύτερη ἐπιτυχία, ἐνῶ ἀπεναντίας περισσότερο τυχεροὶ φάνηκαν ὁ Γκολντόνι, ὁ Σέρινταν καὶ ὁ Σενταὶν στὸ χῶρο τῆς κωμωδίας, ποὺ ὑπόκειτο σὲ λιγότερους περιορισμούς. Ἡ τέχνη δὲν ἐγκατέλειψε τὸ σεβασμὸ πρὸς τὴν παράδοση, τὴν ὁποία στὴ Γαλλία διατηροῦσαν ἡ Ἀκαδημία καὶ ἡ Σχολὴ τῆς Ρώμης, καὶ στὴν Ἀγγλία ὁ περίφημος ἀρχιτέκτονας σὲρ Κρίστοφερ Ρέν. Τῆς ἔμεναν πιστοὶ οἱ ἀρχιτέκτονες καθὼς καὶ πολλοὶ γλύπτες, ἐνῶ οἱ ζωγράφοι πινάκων μὲ ἱστορικὰ θέματα ἐξακολουθοῦσαν νὰ συγκεντρώνουν τὶς ἐπίσημες διακρίσεις.

Τὸ ἔναυσμα γιὰ τὴν ἐπιστροφὴ στὴν Ἀρχαιότητα δόθηκε μὲ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς Πομπηίας, καὶ κήρυκες αὐτῆς τῆς ἐπιστροφῆς ἔγιναν ὁ Βίνκελμαν στὴ Γερμανία, ὁ Καιλὺς στὴ Γαλλία καὶ ὁ Φλάξμαν στὴν Ἀγγλία. Ὁ κλασικισμὸς ἐπανῆλθε ὡς ἕνα βαθμὸ στὴ μόδα, ἐνῶ ὁ ἀπόηχος τῆς νέας μεταστροφῆς φάνηκε στὴν ἐπιτυχία ποὺ γνώρισε τὸ *Ταξίδι τοῦ νεαροῦ Ἀνάχαρση*, τὸ ὁποῖο δημοσίευσε ὁ Μπαρτελεμὺ τὸ 1787. Στὴ γοητεία τῆς ἐπιστροφῆς στὴν Ἀρχαιότητα ὑπέκυψαν καὶ οἱ Γερμανοί, κυρίως ὁ Γκαῖτε καὶ ὁ Σίλλερ. Ἀπεναντίας, ἡ ἐπίδρασή της δὲν ἄγγιξε διόλου τὴ γαλλικὴ λογοτεχνία, ἡ ὁποία ἔπρεπε νὰ περιμένει μέχρι νὰ γνωρίσει τὸν ἑλληνισμὸ τοῦ Ἀνδρέα ντὲ Σενιέ. Τὸ ἀντίθετο συνέβη στὸ χῶρο τῆς τέχνης: ἡ νεοκλασικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἔγινε αὐστηρότερη. Ἡ ζωγραφική, μὲ τὸν Νταβίντ, γνώρισε μιὰ ἀπότομη μεταλλαγή: τὸ χρῶμα παραχώρησε τὴν πρωτοκαθεδρία στὸ σχέδιο, καὶ τὸ ζωντανὸ μοντέλο στὸν ἀρχαῖο κανόνα τῶν τέλειων ἀναλογιῶν. Αὐτὴ ἡ τάση ὅμως κάθε ἄλλο παρὰ ἐπικράτησε ὁλοκληρωτικά. Δὲν μποροῦμε νὰ διαχωρίσουμε τὸν Φραγκονὰρ καὶ τὸν Οὐντὸν ἀπὸ τὴν πλειάδα τῶν καλλιτεχνῶν τοῦ 18ου αἰώνα ποὺ

μπόλιασαν τὴν κλασικὴ παιδεία μὲ τὴν ἐλεύθερη ποικιλομορφία τῆς τέχνης τους. Ἡ διακοσμητικὴ ἀνακάλυψε τὸν ἀλεξανδρινισμὸ στὶς νωπογραφίες τῆς Πομπηίας, καὶ ἀναμειγνύοντάς τον μὲ αἰγυπτιακὰ ἢ μὲ δῆθεν ἐτρουσκικὰ μοτίβα ἀνέπτυξε τὸ ὕφος τοῦ Λουδοβίκου ΙϚ', τὸ ὁποῖο, πάντως, δὲν ἔπαψε νὰ ἐπιζητεῖ τὴ χάρη. Ἐπιπλέον, οἱ *πίνακες* τοῦ Νταβὶντ *προανάγγελλαν* ἤδη τὸ ἐπαναστατικὸ κλίμα —ὁ *Ὅρκος τῶν Ὁρατίων* χρονολογεῖται στὸ 1784. Ἐξυμνοῦσαν τὴν πολιτικὴ ἀρετὴ καὶ ἀναβίωναν τὴν ἀνάμνηση τῆς στωικῆς ἠθικῆς ἀπὸ τὴν ὁποία ἐμφοροῦνταν οἱ ἥρωες τοῦ Πλουτάρχου. Λίγο ἀργότερα οἱ ἀγορεύσεις τῶν ἐπαναστατῶν ρητόρων καὶ ἡ ἀτμόσφαιρα τῶν ἐθνικῶν γιορτῶν θὰ ἔδειχναν πὼς οἱ κλασικὲς μορφὲς δὲν εἶχαν διόλου ὑποδουλωθεῖ στὸ πνεῦμα τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς συντήρησης. Ἡ ποικιλία ποὺ παρουσίαζε ἡ λογοτεχνικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ζωὴ ἀντανακλοῦσε τὸν αὐξανόμενο ἀτομικισμὸ τῆς κοινωνίας, ἐνῶ στὴ Γαλλία ἡ νέα γενιά, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Νταβίντ, ἀγωνιζόταν νὰ ἀποτινάξει τὸ ζυγὸ τῶν Ἀκαδημιῶν ποὺ τῆς εἶχε ἐπιβάλει ἡ ἀπόλυτη μοναρχία.

ζ) Κοσμοπολιτισμὸς καὶ ἐθνότητες

Ἡ πνευματικὴ ζωὴ εἶχε ἀποκτήσει τώρα πολλὲς ἑστίες: ἡ Ἀγγλία, ἡ Ἰταλία καί, πιὸ πρόσφατα, ἡ Γερμανία ἀνταγωνίζονταν τὴ Γαλλία. Ἡ Ἀγγλία εἶχε δώσει τὴν ἀρχικὴ ὤθηση στὸ πρωτότυπο φιλοσοφικὸ κίνημα ποὺ χαρακτήρισε τὸν 18ο αἰώνα καὶ προοδευτικὰ ὁ ρόλος της προβαλλόταν ὁλοένα καὶ περισσότερο καθὼς ἡ ναυτικὴ ἰσχὺς καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἄνθηση ἐνίσχυαν τὸ κύρος της στὶς ἄλλες χῶρες· ἡ ἀριστοκρατία καὶ ἡ μεγαλοαστικὴ τάξη θεωροῦσαν πὼς τὸ βρετανικὸ καθεστὼς συμφιλίωνε τὴν ἐλευθερία μὲ τὰ συμφέροντά τους, καὶ ἔβρισκαν τὴν ἐπιρροή του προτιμότερη ἀπὸ τὴν τόλμη τῆς γαλλικῆς σκέψης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ τελευταία ἐπωφελοῦνταν ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν καινοτόμο χαρακτήρα της ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ μεγάλη ἀκτινοβολία ποὺ χάρισε ἡ δόξα τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' στὴ γλώσσα καὶ στὸν πολιτισμὸ τοῦ γαλλικοῦ βασιλείου. Μολονότι ἡ πολιτικὴ ἰσχὺς τῶν Βουρβόνων ὑποχώρησε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 18ου αἰώνα, τὰ ὄνειρα κάθε ἡγεμονίσκου στρέφονταν τώρα πρὸς τὶς Βερσαλλίες ἐνῶ ἡ γαλλικὴ γλώσσα μεταμορφωνόταν σὲ γλώσσα τῆς διεθνοῦς ἐπικοινωνίας. Ἡ «φιλοσοφία» προσέθεσε τὸ γόητρό της δίπλα στὴν ἕλξη ποὺ ἀσκοῦσαν τὰ γαλλικὰ γράμματα καὶ οἱ τέχνες, καθὼς καὶ στὴ γοητεία ποὺ ἐξέπεμπαν ἡ πολυτέλεια καὶ ἡ ἐκλέπτυνση τῶν Λουδοβίκων, τῆς αὐλῆς τους καὶ τῆς βασιλικῆς πόλης τους· ἔτσι μποροῦσε κανεὶς νὰ μιλᾶ γιὰ τὴ «γαλλικὴ Εὐρώπη στὸν Αἰώνα τῶν Φώτων».

Οἱ κύκλοι τῶν καλλιεργημένων εἶχαν πειστεῖ ὅτι δημιουργοῦνταν ἤδη μιὰ πολιτισμικὴ κοινότητα: ἡ Εὐρώπη, ἡ ὁποία προηγουμένως παρουσιαζόταν ὡς ἑνιαία ἀπέναντι στοὺς ὑπερπόντιους λαοὺς ποὺ κατακτοῦσε ἢ ἀπειλοῦσε μὲ εἰσβολή, ἔδειχνε τώρα νὰ προσεγγίζει, μέσω τοῦ πολιτισμοῦ της ἐπίσης, τὴν ἐσωτερικὴ ἑνότητα. Ἐξακολουθοῦσε νὰ διχάζεται ἀπὸ πολιτικοὺς ἀνταγωνισμοὺς ἀλλὰ τὸ δημόσιο

διεθνὲς δίκαιο, ἀφότου εἶχε ἀρχίσει νὰ προβάλλει τὴν ἰδέα τῆς ἰσορροπίας δυνάμεων, ἔτεινε νὰ τοὺς ἀπαλύνει· ἡ ἴδια ἰδέα ἐνέπνεε τὴν πολιτικὴ τοῦ Βερζὲν μετὰ τὸ 1783, καὶ ὁ Πὶτ ἔμοιαζε νὰ συμφωνεῖ μαζί του προκειμένου νὰ διαφυλαχθεῖ ἡ εἰρήνη. Σὲ σύγκριση μὲ τοὺς προηγούμενους αἰῶνες μάλιστα, ὁ πόλεμος ἐξανθρωπιζόταν: οἱ στρατοὶ δημιουργοῦσαν δίκτυα ἀνεφοδιασμοῦ ἀντὶ νὰ ζοῦν εἰς βάρος τῶν χωρῶν ποὺ διέσχιζαν, ἐνῶ οἱ ἀξιωματικοί τους εἶχαν γίνει, ἀκόμη κι αὐτοί, «εὐαίσθητοι» καὶ ἀνθρωπιστὲς καὶ ἀπέφευγαν νὰ ταλαιπωροῦν τὸν ἄμαχο πληθυσμό. Στὰ μάτια τῶν λαῶν ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ παρέμενε ὑπόθεση τῶν ἡγεμόνων ἐνῶ οἱ φιλόσοφοι, τείνοντας πρὸς τὴν ἴδια ἀντίληψη, ἀπέρριπταν κάθε ἐθνικὸ ἐγωισμό. Μάλιστα οἱ Γερμανοὶ συγγραφεῖς περηφανεύονταν πὼς ἡ χώρα τους ἦταν ἀνώτερη ἀπὸ τὶς ἄλλες ἐπειδή, ἀφοῦ τῆς ἔλειπε ἡ πολιτικὴ ἢ στρατιωτικὴ ἑνότητα, ἀγνοοῦσε τὸν φιλοπόλεμο πατριωτισμό.

Ἐπρόκειτο γιὰ αὐταπάτη. Στὴν πραγματικότητα, ὁ κοσμοπολιτισμὸς δὲν ἦταν παρὰ μόνον τὸ ἐπίχρισμα ποὺ χρησιμοποιοῦσαν ἡ ἀριστοκρατία καὶ ἡ πλούσια ἀστικὴ τάξη, μιὰ μόδα τῶν κύκλων τῆς διανόησης. Ἡ μετακίνηση τῶν ἀνθρώπων παρέμενε ἀπὸ κάθε ἄποψη ὑπερβολικὰ περιορισμένη γιὰ νὰ πάψουν οἱ διάφορες εὐρωπαϊκὲς ὁμάδες νὰ περιχαρακώνονται στὶς ἰδιαιτερότητές τους. Μόνον στὴ σκέψη ὁρισμένων χρηματιστῶν ἢ κάποιων παρατηρητῶν προικισμένων μὲ ἐξαιρετικὴ διορατικότητα καὶ φαντασία, ὅπως ὁ Ταλλεϋράνδος, διαφαινόταν ἡ τάση νὰ ἐνσωματωθεῖ ὁ κοσμοπολιτισμὸς στὴν προοπτικὴ τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, τὴν ὁποία ἀναγκαστικὰ παρεμπόδιζαν τὰ κρατικὰ σύνορα: αὐτὰ τὰ πνεύματα προπορεύονταν τῆς ἐποχῆς τους καθὼς ὁ καπιταλισμός, ἀκόμη καὶ στὴν Ἀγγλία, δὲν εἶχε ἀκόμη ὑφάνει ἀρκετὰ τὴν ἀλληλεγγύη μεταξὺ τῶν κρατῶν ὥστε νὰ καταρρίψει τὴν ἀξιοπιστία τοῦ μερκαντιλισμοῦ.

Ἀντιθέτως, ἐκεῖνο ποὺ προαναγγελλόταν ἦταν μᾶλλον ὁ μετασχηματισμὸς τῶν δυναστικῶν κρατῶν σὲ ἐθνικὲς ἑνότητες, μετασχηματισμὸς ποὺ προετοιμάστηκε ἰδεολογικὰ τόσο ἀπὸ τὸν ὀργανικισμὸ τοῦ Χέρντερ ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ γαλλικὴ βουλησιαρχία. Αὐτὴ ἡ μεταλλαγὴ εἶχε ἤδη πραγματοποιηθεῖ στὴν Ἀγγλία καὶ μάλιστα σὲ ὁλόκληρη τὴ Μεγάλη Βρετανία, χάρη στὴ νησιωτικὴ ἀπομόνωση καὶ στὴν περιορισμένη ἔκταση αὐτοῦ τοῦ κράτους· εἶχε φτάσει ἐπίσης σὲ πολὺ προχωρημένο στάδιο στὴν Ὀλλανδία καὶ στὴ Σκανδιναβία, στὴν Ἐλβετία, στὴν Ἰσπανία, καὶ κυρίως στὴ Γαλλία ὅπου ἡ Ἐπανάσταση θὰ ἦταν ἀνέφικτη χωρὶς αὐτήν, ἐνῶ ἡ αναγέννηση λογοτεχνιῶν ἀνεξάρτητων ἀπὸ τὴ γαλλικὴ ἐπίδραση στὴ Γερμανία καὶ στὴν Ἰταλία προοιωνιζόταν τὰ κινήματα γιὰ τὴν πολιτικὴ ἑνοποίηση αὐτῶν τῶν χωρῶν. Τὸ πολυσύνθετο κράτος τῶν Ἀψβούργων ὑπονομευόταν τόσο ἀπὸ τὸ ἀνθεκτικὸ ἐθνικὸ αἴσθημα στὴν Οὐγγαρία ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ ἑτερογένεια ποὺ τὸ χαρακτήριζε στὸ σύνολό του· ἡ διαμελισμένη Πολωνία ἄρχιζε ἐπίσης νὰ ἀποκτᾶ αὐτοσυνείδηση, ἐνῶ στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία οἱ χριστιανοὶ ἀντέτασσαν στοὺς Τούρκους τὶς ἀδάμαστες αὐτόνομες κοινότητές τους. Τὸ πρόσκομμα στὴν ἄνθηση τῶν ἐθνοτήτων ἦταν ὁ δυναστικὸς χαρακτήρας τῶν κυβερνήσεων καὶ ἡ ἀνθε-

κτική μεσαιωνική δομή τῶν κρατῶν. Παρ' ὅλες τὶς προόδους ποὺ σημείωνε ὁ μοναρχικὸς συγκεντρωτισμός, αὐτὴ ἡ δομὴ καλλιεργοῦσε αἰσθήματα ἰδιαιτερότητας στὶς διάφορες ἐπαρχίες καὶ κοινότητες, καὶ πάνω ἀπ' ὅλα ἔτρεφε μιὰ κοινωνικὴ ἱεραρχία θεμελιωμένη στὰ προνόμια. Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἔμελλε νὰ ἀνατρέψει ἢ νὰ κλονίσει αὐτὰ τὰ ἐμπόδια· ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως ὁ κοσμοπολιτισμός, ἀντιθέτως ἀπὸ τὶς προσδοκίες τῆς Ἐπανάστασης, ἀντὶ νὰ κατακτήσει τὶς λαϊκὲς μάζες θὰ ὑποχωροῦσε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε'

ΤΑ ΚΡΑΤΗ ΚΑΙ ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ

Η ΑΠΟΛΥΤΑΡΧΙΑ ΣΥΝΕΧΙΖΕ νὰ ἐπιβιώνει στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς εὐρωπαϊκῆς ἠπείρου, ἀλλοῦ περισσότερο καὶ ἀλλοῦ λιγότερο μεταλλαγμένη, ἐνῶ συνάμα ἡ «φωτισμένη δεσποτεία» ποὺ ἀσκοῦσαν ὁρισμένοι ἡγεμόνες ἀποσποῦσε τοὺς ἐπαίνους τῶν φιλοσόφων οἱ ὁποῖοι πίστευαν πὼς τοὺς εἶχαν ἐπηρεάσει μὲ τὴν προπαγάνδα τους. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως, ἡ ἀριστοκρατία κατηγοροῦσε τὸ θρόνο πὼς τὴν εἶχε ὁδηγήσει στὴν ὑποτέλεια, καὶ ταυτόχρονα οἱ ἀστοὶ ἀγανακτοῦσαν γιὰ τὸν ἀποκλεισμό τους ἀπὸ τὴν κυβέρνηση, ἐνῶ ὁ ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο τάξεων ἐντεινόταν. Ἡ Γαλλία δὲν ἦταν ἡ πρώτη χώρα ὅπου ἡ τριγωνικὴ αὐτὴ σύγκρουση διευθετήθηκε μὲ μιὰ ἐπανάσταση. Προκειμένου νὰ σχηματίσουμε μιὰ ἰδέα γιὰ τὴ θέση τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης στὴν παγκόσμια ἱστορία, πρέπει πρῶτα νὰ ἐπισκοπήσουμε ἐν συντομίᾳ τὶς ἀπόψεις ποὺ ἐνστερνίζονταν οἱ φωτισμένοι δεσπότες καὶ τὶς λύσεις ποὺ υἱοθετήθηκαν στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες καὶ στὴ Βρετανία.

α) Ὁ φωτισμένος ἀπολυταρχισμός

Οἱ ἡγεμόνες τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης, μονάρχες θείῳ δικαίῳ, διατηροῦσαν θεωρητικῶς ἀπόλυτη ἐξουσία· στὴν πραγματικότητα δὲν ἴσχυε κάτι τέτοιο, ἰδιαιτέρως στὴ Δύση: ἡ ἐξουσία τους περιοριζόταν ἀπὸ τὰ προνόμια διαφόρων ὁμάδων, ἀπὸ τὴν αὐτονομία τὴν ὁποία διατηροῦσαν οἱ ἐπαρχιακὲς συνελεύσεις καὶ οἱ δημοτικὲς ἀρχές, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς ἐλλείψεις τῆς συγκεντρωτικῆς δομῆς κάθε κράτους ποὺ πήγαζαν ἀπὸ τὴ βραδύτητα τῶν ἐπικοινωνιῶν καὶ ἀπὸ τὴν πολυπλοκότητα τῆς ἀσυντόνιστης διοικητικῆς μηχανῆς, ἡ ὁποία εἶχε οἰκοδομηθεῖ βαθμηδὸν καὶ ἀποσπασματικά, χωρὶς κανένα συνολικὸ σχέδιο καὶ ὑπὸ τὴν πίεση τῶν περιστάσεων. Περὶ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, ἡ οἰκονομικὴ καὶ πολιτισμικὴ ἀνάπτυξη ἐξημέρωσε τὰ ἤθη στὴ Δύση καὶ ἡ αὐθαιρεσία εἶχε ὑποχωρήσει· στὰ μάτια τῶν Δυτικῶν, ἡ μοναρχία διακρινόταν ἀπὸ τὸν δεσποτισμὸ ἐπειδὴ σεβόταν τοὺς νόμους τοὺς ὁποίους θέσπιζε, ἐνῶ οὐσιαστικὰ ἡ ζωὴ καὶ ἡ περιουσία τῶν ὑπηκόων προστατεύονταν ἀπὸ τὰ τακτικὰ δικαστήρια, μὲ ἐξαίρεση ὁρισμένες περιπτώσεις —ὅταν ὁ ἡγεμόνας θεωροῦσε πὼς κινδύνευε ἡ ἐξουσία του, ἢ ἂν ὑπέκυπτε σὲ ἀπρόβλεπτες ἰδιοτροπίες ἢ ἐπέτρεπε στὴ γραφειοκρατία νὰ κάνει κατάχρηση τῆς δύναμής της.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ κυβέρνηση τῆς Γαλλίας, ἐπιθυμώντας νὰ ἐνισχύσει τὴ δύναμη τοῦ κράτους, ἀκολούθησε τὸ παράδειγμα τῶν Τυδὸρ καὶ ἀπο τὸν 17ο αἰώνα

υἱοθέτησε τὴ μερκαντιλιστικὴ πολιτικὴ ἡ ὁποία ἐνθάρρυνε τὴν πρόοδο τοῦ καπιταλισμοῦ· στὸ μέτρο ποὺ ὁ Κολμπὲρ διατηροῦσε τὴν ἐλευθερία τῶν κινήσεών του, ἡ ἤδη ἀστικὴ μοναρχία τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' παρεῖχε ἕνα προείκασμα τοῦ καθεστῶτος ποὺ ἀργότερα θὰ ὀνομαζόταν φωτισμένη δεσποτεία: ὁ Κολμπὲρ τόνισε ἀκόμη περισσότερο τὸν ἀστικὸ χαρακτήρα της, ὅταν περιέστειλε τὸ ρόλο τῶν φεουδαρχῶν καὶ τῶν κρατικῶν ἀξιωματούχων πρὸς ὄφελος τῶν βασιλικῶν ἐπιθεωρητῶν καὶ ὅταν μάλιστα, περὶ τὰ τέλη τῆς βασιλείας τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ', ἐπέβαλε στοὺς εὐγενεῖς τὴν ὑποχρέωση νὰ καταβάλλουν τὸν κεφαλικὸ φόρο καὶ τὴν κρατικὴ δεκάτη. Καθὼς προχωροῦσε ὁ 18ος αἰώνας οἱ νέες ἰδέες κέρδισαν τὴν ὑποστήριξη ὁρισμένων ὑπουργῶν καὶ ἑνὸς ἀριθμοῦ ἀνώτερων διοικητικῶν λειτουργῶν. Ἡ σκληρότητα τῆς θρησκευτικῆς μισαλλοδοξίας κάμφθηκε· ὁ κρατικὸς ἔλεγχος τῆς οἰκονομίας τελικὰ χαλάρωσε. Στὴν Ἰσπανία, ὁ Κάρολος Γ' κατάργησε τὸ μονοπώλιο τοῦ ἀποικιακοῦ ἐμπορίου. Τὸν περισσότερο καιρὸ ἐπιτρεπόταν ἡ κυκλοφορία τῶν σιτηρῶν στὸ ἐσωτερικὸ τῶν κρατῶν. Ὁ βασιλιὰς τῆς Σαρδηνίας ἐξασφάλισε τὴν πρώτη θέση στὸν κατάλογο τῶν μεταρρυθμιστῶν ὅταν ὀργάνωσε τὴ συλλογικὴ ἐξαγορὰ τῶν χωροδεσποτικῶν ὀφειλῶν ἀπὸ τὶς ἀγροτικὲς κοινότητες. Τέλος, τὰ καθολικὰ κράτη διατήρησαν τὴν ἰδιαίτερη φυσιογνωμία τους χάρη στὸν καισαροπαπισμὸ τῶν ἡγεμόνων τους, οἱ ὁποῖοι προσπαθοῦσαν νὰ πάρουν στὰ χέρια τους τὸν ἔλεγχο τοῦ τοπικοῦ κλήρου καὶ νὰ περιορίσουν τὴν παπικὴ ἐξουσία στὰ αὐστηρῶς δογματικῆς ὑφῆς ζητήματα, ἀποκλειστικά: οἱ ὑπέρμαχοι τῶν Φώτων θεώρησαν καλοὺς οἰωνοὺς τὸ διωγμὸ τῆς Ἑταιρείας τοῦ Ἰησοῦ (Compagnie de Jésus) καὶ τὴν παρακμὴ τοῦ γοήτρου τῆς Ρώμης. Μολαταῦτα, οἱ κοινωνικὲς συγκρούσεις παρέμεναν ἀνεπίλυτες. Ἐπιπλέον, ὁ κόσμος ἐξακολουθοῦσε νὰ θαυμάζει ἄκριτα τὸ ἔργο τῶν φωτισμένων δεσποτῶν τῆς Πρωσίας καὶ τῆς Ρωσίας, χωρὶς νὰ ἀναλογίζεται ὅτι σὲ τέτοιες χῶρες τὸ πρόβλημα δὲν ἦταν ὁ ἐκσυγχρονισμὸς τῆς κοινωνίας, οὔτε κἂν ἡ βελτίωση τοῦ κράτους, ἀλλὰ κυριολεκτικὰ ἡ θεμελίωσή του.

Ἡ ἐπιθυμία τῶν ἡγεμόνων τους νὰ κυριαρχήσουν, καθὼς καὶ τὸ δεδομένο πὼς αὐτὰ τὰ καθυστερημένα κράτη παρέμεναν ἐν μέρει ἀκαλλιέργητα καὶ ἐρημωμένα, ἀρκοῦσαν γιὰ νὰ ὁρίσουν τοὺς πολιτικοὺς προσανατολισμούς τους. Οἱ ἡγεμόνες τους ξεχώρισαν εὐθὺς ἐξαρχῆς ἀπὸ τοὺς ἡγεμόνες τῶν κρατῶν τῆς Δύσης καθιερώνοντας τὴ θρησκευτικὴ ἀνεκτικότητα, ἡ ὁποία ἦταν ἀπαραίτητη ἂν ἤθελαν νὰ προσελκύσουν στὶς κτήσεις τους ὅσους ἀναζητοῦσαν θρησκευτικὸ ἄσυλο. Ὡστόσο, δανείστηκαν πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν Ὀλλανδία, τὴν Ἀγγλία καὶ τὴ Γαλλία καθὼς καί, μὲ τὴ διαμεσολάβηση τῶν θεσμῶν τοῦ κράτους τῶν Ἀψβούργων, ἀπὸ τὴν Ἰσπανία· ἄλλωστε, ὁ Φρειδερίκος Β' τῆς Πρωσίας καὶ οἱ ἀξιωματοῦχοι του εἶχαν γαλλικὴ παιδεία, καὶ οἱ τσάροι ἔστελναν τοὺς εὐγενεῖς τους νὰ μορφωθοῦν στὶς ἀρχαιότερες μοναρχίες. Ἡ φωτισμένη δεσποτεία αὐτῶν τῶν ἡγεμόνων σηματοδοτοῦσε τὴν ἐπέκταση τῶν θεσμῶν, τῆς οἰκονομίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Δύσης πρὸς ἀνατολάς· προσπάθησαν νὰ οἰκοδομήσουν μιὰ συγκεντρωτικὴ καὶ γραφειοκρατικὴ διοίκηση, ἐποίκισαν τὶς ἐπικράτειές τους, ἐφάρμοσαν αὐστηρὰ τὴ μερκαντιλιστικὴ

πολιτική καὶ πέτυχαν τοὺς σκοπούς τους χωρὶς νὰ πάψουν νὰ ὑμνοῦνται ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους· γέμισαν τὰ Θησαυροφυλάκιά τους, αὔξησαν τοὺς στρατούς τους καὶ κατέκτησαν νέες χῶρες. Παραγνώριζαν πάντως τὸ γεγονὸς πὼς ὅλες αὐτὲς οἱ μεταρρυθμίσεις, βεβιασμένες καὶ ἀνολοκλήρωτες, παρέμεναν εὔθραυστες· οἱ ἀξιωματοῦχοι ποὺ κρατοῦσαν στὰ χέρια τους τὶς τύχες τῶν νέων καθεστώτων ἐξαναγκάζονταν νὰ δείχνουν τὴν παθητικὴ ὑπακοὴ ποὺ ἀπαιτεῖται ἀπὸ ἀδιάφορους ἢ ἐχθρικοὺς ὑπηκόους, ἐνῶ τέτοια κράτη κινδύνευαν νὰ ἐκτροχιαστοῦν μόλις χάνονταν οἱ ἰσχυρὲς προσωπικότητες ποὺ εἶχαν πρωτοστατήσει στὴ δημιουργία τους. Αὐτὸ δὲν ἄργησε νὰ ἀποδειχτεῖ στὴν Πρωσία, ὅπου ὁ Φρειδερίκος Γουλιέλμος Β', ὁ ὁποῖος διαδέχθηκε στὰ 1786 τὸν Φρειδερίκο Β', ἐπέδειξε ὁλοφάνερη ἀνικανότητα. Σὲ κάθε περίπτωση ἦταν πρόδηλο πὼς ἡ οἰκονομικὴ ἀνανέωση προσέφερε ὀφέλη στὸ κράτος, στοὺς μεγαλογαιοκτήμονες καὶ στὴν ἀστικὴ τάξη, ἀλλὰ δὲν βοηθοῦσε διόλου τὸν ὑπόλοιπο πληθυσμό, ἐφόσον ἀποσκοποῦσε στὴν αὔξηση τῶν ἐξαγωγῶν καὶ ὄχι τῆς ἐσωτερικῆς κατανάλωσης· ἐπιπλέον, ἡ φορολογία γινόταν ὁλοένα καὶ βαρύτερη: ἡ ἀθλιότητα, ἡ ἀνεργία καὶ ἡ ἐπαιτεία δὲν μάστιζαν τὴν Πρωσία λιγότερο ἀπ' ὅ,τι τὴ Δύση.

Ὑπῆρχαν ὁρισμένοι Γερμανοὶ ἡγεμόνες ποὺ ἄξιζαν τοὺς ἐπαίνους τῶν Διαφωτιστῶν (Aufklärer): ὁ Λεοπόλδος τῆς Ἀνχάλτης, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε ὑπὸ τὴν πατρωνία του τὸν Μπάζεντοφ, ὁ Κάρολος-Αὔγουστος, ποὺ ἀνέδειξε σὲ πνευματικὴ πρωτεύουσα τὴ Βαϊμάρη, ὁ μαργράβος τῆς Βάδης, ὁ ὁποῖος προχώρησε στὴν κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας. Ἄλλοι ὅμως ξεχώριζαν γιὰ τὴν τυραννικὴ διοίκησή τους: ὁ ἐκλέκτορας τῆς Ἔσσης πούλησε τοὺς στρατιῶτες του στὴν Ἀγγλία, καὶ ὁ Κάρολος-Εὐγένιος τῆς Βυρτεμβέργης φυλάκισε τὸν Μόζερ καὶ τὸν Σούμπαρτ τὴν ἐποχὴ ποὺ συγκρουόταν μὲ τὴν Τοπικὴ Δίαιτα (Landtag).

Ὁ Φρειδερίκος Β' βρῆκε τὸν σημαντικότερο ἀνταγωνιστή του στὴν Αὐστρία. Ἐκεῖ, μετὰ τὴν ἧττα της ἀπὸ τὴν Πρωσία, ἡ Μαρία-Θηρεσία εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀναδιοργανώνει τὸ κράτος της σύμφωνα μὲ τὰ πρωσικὰ πρότυπα, ἀλλὰ προσέχοντας νὰ μὴ θίξει συμφέροντα· ἀντιθέτως ὁ γιός της, Ἰωσὴφ Β', ὁ ὁποῖος τὴ διαδέχθηκε μετὰ τὸ θάνατό της τὸ 1780, προώθησε τὶς μεταρρυθμίσεις μὲ τὴν ἐπιτακτικὴ ἐνεργητικότητα καὶ τὴν ἀνυπόμονη δραστηριότητα ἑνὸς ἀνθρώπου ἱκανοῦ νὰ φανεῖ ἀμείλικτος ἀκόμη καὶ ἀπέναντι στὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτό. Τὸ συνολικὸ ἔργο του ὑπῆρξε τόσο συνεκτικὸ καὶ πρωτότυπο ὥστε δύσκολα μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἀποκλειστικὰ μὲ τὸ πάθος τῆς ἐξουσίας καὶ μὲ τὸ παράδειγμα τῶν ἀντιπάλων του: θὰ ἔλεγε κανεὶς πὼς καθοδηγοῦνταν ἀπὸ πραγματικὴ πίστη. Οἱ δημοσιονόμοι (Kameralisten) τοὺς ὁποίους προσέλαβε στὴν ὑπηρεσία του ἀσπάζονταν ὁλόψυχα τὸν γερμανικὸ Διαφωτισμό, ἀλλὰ παραμένει γεγονὸς ἀναντίρρητο πὼς ὁ ἴδιος ἔτρεφε δυσπιστία ἀνάμεικτη μὲ περιφρόνηση γιὰ τοὺς φιλοσόφους, καὶ ἰδιαιτέρως γιὰ τὸν Βολταῖρο. Παρέμεινε πιστὸς καθολικός, ἀπαγόρευε στοὺς ὑπηκόους του νὰ ἀλλαξοπιστήσουν καί, παρ' ὅλη τὴν ἀνεκτικότητα ποὺ ἔδειχνε, δὲν ἔφτασε ποτὲ στὸ σημεῖο νὰ ἐπιτρέψει σὲ χριστιανοὺς ἄλλων δογμάτων τὴν εἴσοδο στὰ δημόσια ἀξιώματα. Ἐπιπλέον, βελτίωσε

τὴ μοίρα τῶν Ἑβραίων καί, πράγμα ἀκόμη πιὸ ἀξιοσημείωτο, καθιέρωσε τὸν πολιτικὸ γάμο. Ἂν, παρ' ὅλα αὐτά, θελήσουμε νὰ ὑποστηρίξουμε πὼς ὁ Ἰωσὴφ Β' δὲν ὄφειλε τίποτε στὶς ἰδέες τοῦ καιροῦ του, τότε θὰ πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε πὼς μὲ τὴν ἰδιοσυγκρασία του σφράγισε τὴ διακυβέρνηση τοῦ βασιλείου του τόσο βαθιὰ ὅσο ἐλάχιστοι ἄλλοι ἡγεμόνες. Τὸ δυστύχημα γιὰ τὸν Ἰωσὴφ ἦταν ὅτι οἱ κτήσεις του ἀποτελοῦσαν τὸ λιγότερο εὐνοϊκὸ πεδίο ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ φανταστεῖ κανεὶς γιὰ μιὰ παρόμοια προσπάθεια: περιλάμβαναν περιοχὲς τόσο ἀνομοιογενεῖς ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς γλώσσας, τοῦ πολιτισμοῦ, τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, τῆς κοινωνικῆς δομῆς καὶ τῶν θεσμῶν ὅσο ἦταν τὸ Βέλγιο καὶ ἡ Λομβαρδία, οἱ γερμανικὲς ἐπαρχίες καὶ ἡ Βοημία, ἡ Γαλικία καὶ ἡ Οὐγγαρία. Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς χῶρες, μαζὶ μὲ τὴν ἀπόλυτη ἐξουσία του ἐπέβαλε κι ἕναν διοικητικὸ μηχανισμὸ σχεδὸν ὁμοιόμορφο, προσβάλλοντας ἔτσι τὴν αὐτονομία τῶν τοπικῶν συνελεύσεων καὶ τῶν παραδοσιακῶν θεσμῶν· στὶς περισσότερες ἐπαρχίες του ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τοὺς ἀξιωματούχους νὰ γνωρίζουν γερμανικά. Ταυτοχρόνως ξεπέρασε κατὰ πολὺ τὶς καισαροπαπικὲς τάσεις τῶν ὑπόλοιπων καθολικῶν ἡγεμόνων: ἐπέβαλε τὴ συνολικὴ εἰς βάθος μεταρρύθμιση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὀργάνωσης, μετέτρεψε σὲ δημόσιους ὑπαλλήλους τὰ μέλη τοῦ κοσμικοῦ κλήρου καὶ οἰκειοποιήθηκε τὴν περιουσία του, ἐνῶ κατάργησε πολλὰ μοναστήρια χωρὶς νὰ ἐνδιαφερθεῖ καθόλου γιὰ τὴ γνώμη τοῦ Πάπα. Ἡ δυσαρέσκεια δὲν ἄργησε νὰ ἐκδηλωθεῖ ὄχι μόνον στὴ Βοημία ἀλλὰ καὶ στὶς γερμανικὲς ἐπαρχίες τοῦ κράτους του. Στὸ Βέλγιο, ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ κλήρου ὀργανώθηκε μιὰ ἀπειλητικὴ ἀντιπολίτευση. Ἡ ἀντίδραση πῆρε βίαιη μορφὴ στὸ βασίλειο τῆς Οὐγγαρίας, τὸ ὁποῖο δὲν ἀνῆκε στὴν Ἁγία Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία τοῦ Γερμανικοῦ Ἔθνους ἀλλὰ συνδεόταν μαζί της μέσω τῆς «προσωπικῆς ἕνωσης», δηλαδὴ τῆς κατοχῆς τοῦ οὐγγρικοῦ στέμματος ἀπὸ τὸν ἑκάστοτε ἡγεμόνα τῆς Αὐστρίας. Ἐκεῖ οἱ εὐγενεῖς μονοπωλοῦσαν τὴν ἐξουσία σύμφωνα μὲ τὸν κυριολεκτικὰ μεσαιωνικὸ καταστατικὸ χάρτη καὶ μὲ ἄλλες διοικητικὲς ρυθμίσεις· ὅταν ὁ Ἰωσὴφ Β' ἐπιτέθηκε τελικὰ στὴ φεουδαρχία, παρακίνησε τὴ μαγυαρικὴ ἀριστοκρατία σὲ ἐξέγερση.

Καθὼς προωθοῦσαν τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῶν χωρῶν τους, οἱ φωτισμένοι δεσπότες τῆς Πρωσίας καὶ τῆς Ρωσίας τὶς ἔστρεψαν στὴν ἴδια πορεία ποὺ εἶχαν ἀκολουθήσει ἄλλοτε οἱ παλαιότερες μοναρχίες: πρὸς τὸν ἐξαστισμὸ τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος. Ὡστόσο, μιὰ μεγάλη διαφορὰ τοὺς διέκρινε ἀπὸ τὰ ὑποδείγματά τους. Οἱ βασιλιάδες τῆς Δύσης κρατοῦσαν τὴν ἀστικὴ τάξη σὲ κατάσταση ὑποδεέστερη, ἀπὸ νομικὴ ἄποψη, σὲ σχέση μὲ τὴν ἀριστοκρατία, ἀλλὰ δὲν τῆς ἀπαγόρευαν νὰ ἀγοράσει γῆ, φέουδα καὶ χωροδεσποτεῖες· στὴ Γαλλία μάλιστα τῆς προσέφεραν τίτλους εὐγενείας ἔναντι ρευστοῦ. Παντοῦ παραχωροῦσαν προνόμια στὴν ἀριστοκρατία, ἀλλὰ πουθενὰ δὲν ἐξαγόραζαν τὴν ὑποταγή της ἐγκαταλείποντας στὰ χέρια της τοὺς χωρικούς: τὸ δικαίωμα ποὺ εἶχε κάθε ὑπήκοος, ἀκόμη καὶ οἱ δουλοπάροικοι, νὰ ἐπικαλεστεῖ τὴν προστασία τῆς βασιλικῆς δικαιοσύνης δὲν ἦταν κενὸ περιεχομένου. Ἀντιθέτως, στὴν Πρωσία καὶ ἰδιαιτέρως στὴ Ρωσία, ὅπου οἱ ἀνακτορικὲς ἐπαναστάσεις δὲν ἦταν σπάνιες, οἱ ἡγεμόνες φοβόνταν τοὺς εὐγενεῖς ἐνῶ

ταυτοχρόνως θεωροῦσαν ἀπαραίτητες τὶς ὑπηρεσίες τους. Μὲ τὴν ἀστικὴ τάξη διατηροῦσαν ἀγαθὲς σχέσεις· τῆς ἐξασφάλιζαν ἀποκλειστικὴ πρόσβαση στὰ ἐλεύθερα ἐπαγγέλματα καὶ στὸ ἐμπόριο καὶ τὴ βοηθοῦσαν νὰ ἱδρύσει ἐργοστάσια· ἡ Αἰκατερίνη Β΄ τῆς Ρωσίας παραχώρησε στὴν ἀστικὴ τάξη σωματειακὴ αὐτονομία καὶ τὴν ἀπάλλαξε ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση τῆς στρατιωτικῆς θητείας, ἐνῶ ὁ Φρειδερίκος Β΄ ἀξιοποίησε τὸ δυναμικό της στὸν στρατὸ καὶ στὴ διοίκηση. Πουθενὰ ὅμως δὲν τῆς ἐπιτράπηκε νὰ ἀποκτᾶ γῆ χωρὶς εἰδικὴ ἄδεια, ἐνῶ ἡ ἀπόσπαση τίτλων εὐγενείας, χωρὶς νὰ εἶναι ἀδύνατη, συνέβαινε σπανίως ἀφοῦ δὲν ὑπῆρχε ὁ θεσμὸς τῆς ἐξαγορᾶς ἀξιωμάτων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ εὐγενεῖς προσέφεραν στὸν στρατὸ καὶ στὴ διοίκηση τοὺς ἀξιωματικοὺς καὶ τοὺς ἀνώτερους ἀξιωματούχους καὶ μονοπωλοῦσαν τὴν ἔγγειο περιουσία· ἡ Αἰκατερίνη τοὺς παραχώρησε, τὸ 1785, ἕναν καταστατικὸ χάρτη σύμφωνα μὲ τὶς διατάξεις τοῦ ὁποίου οἱ εὐγενεῖς συγκροτοῦνταν σὲ κλειστὴ κάστα, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη ἀξιωματούχων ποὺ ἐπέλεγαν οἱ ἴδιοι, καὶ δικάζονταν ἀπὸ εἰδικὰ δικαστήρια· στὴν Πρωσία, οἱ εὐγενεῖς ἔλεγχαν τὶς ἐπαρχιακὲς συνελεύσεις καὶ ὅριζαν τὰ μέλη τῆς Δίαιτας ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸν κύκλο τους, ἐνῶ μάλιστα ὁ βασιλιὰς εἶχε ὀργανώσει μιὰ τράπεζα ἐνυπόθηκων πιστώσεων ἀποκλειστικὰ γιὰ χάρη τους. Ὡστόσο, ἐκεῖνο γιὰ τὸ ὁποῖο κατηγοροῦνταν περισσότερο ἡ βασιλεία ἦταν ἡ συνέργειά της μὲ τὴν ἀριστοκρατία στὴν ὑποδούλωση τῶν χωρικῶν. Ὁ Φρειδερίκος Β΄ τῆς Πρωσίας εὐνόησε τὴν κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας (Leibeigenschaft), καθὼς καὶ τὴ σταθεροποίηση τῶν ἀγγαρειῶν καὶ τῶν τελῶν ποὺ ὄφειλαν οἱ ὑποτελεῖς (Untertan) μὲ τὴ μετατροπή τους σὲ χρηματικὲς ὀφειλές· ἀπέφυγε ὅμως νὰ ριψοκινδυνέψει ὁποιαδήποτε παρέμβαση στὸ φεουδαρχικὸ κτῆμα (Gut), ὅπου ὁ γαιοκτήμονας (Junker) διαφύλαξε τὴν αὐθαίρετη ἐξουσία του καὶ μάλιστα συνέχισε νὰ συγκεντρώνει τοὺς ἔγγειους φόρους γιὰ λογαριασμὸ τοῦ βασιλιᾶ. Στὴ Ρωσία, ἡ Αἰκατερίνη ἐπεξέτεινε τὴ δουλοπαροικία στὴν Οὐκρανία καὶ μοίρασε στοὺς εὐνοουμένους της ἀμέτρητα πλήθη χωρικῶν, οἱ ὁποῖοι ἀνῆκαν προηγουμένως στὴν αὐτοκρατορικὴ περιουσία ἢ στὰ δημευμένα ἐκκλησιαστικὰ κτήματα· ἡ ἀπόλυτη ἐξουσία τοῦ ἀριστοκράτη ἦταν χειρότερη ἀπ' ὅ,τι στὴν Πρωσία, καὶ ἐπιπλέον τοῦ ἀναγνώριζαν τὸ δικαίωμα νὰ διαλέγει ποιοὺς δουλοπαροίκους του θὰ ἔστελνε νὰ ὑπηρετήσουν στὸν στρατό.

Τὸ θέαμα τῶν γειτονικῶν χωρῶν —τῆς Δανίας, τῆς Σουηδίας, τῆς Πολωνίας— δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ κάνει τοὺς ἡγεμόνες τῆς Πρωσίας καὶ τῆς Ρωσίας ἀκόμη πιὸ ἐπιφυλακτικοὺς ἀπέναντι στὴν ἀριστοκρατία. Ὁ Στρούενζε εἶχε πληρώσει μὲ τὴ ζωή του τὴν ἀπόπειρα νὰ εἰσαγάγει τὴν ἀπολυταρχία στὴν Κοπεγχάγη. Ὁ Μπέρνστορφ, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε τὴ διακυβέρνηση σὲ συμφωνία μὲ τοὺς εὐγενεῖς, κατάργησε τὴ δουλοπαροικία ἀλλὰ ἐγκαινίασε τὸν ἀναδασμὸ τῆς γῆς κατὰ τὸ ἀγγλικὸ πρότυπο. Στὴ Σουηδία, οἱ χωρικοὶ εἶχαν μείνει ἐλεύθεροι καὶ ἡ σύγκρουση μεταξὺ τοῦ Γουσταύου Γ΄ καὶ τῶν εὐγενῶν περιορίστηκε στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο, ἀλλὰ τὸ 1772 ὁ ἡγεμόνας χρειάστηκε νὰ προχωρήσει σὲ πραξικόπημα προκειμένου νὰ ανακτήσει τὴν ἐξουσία, ἐνῶ καὶ ἀργότερα σκέφτηκε νὰ ἐπαναλάβει τὴν ἴδια κίνηση.

Τὸ διδακτικότερο παράδειγμα προσέφερε στοὺς γειτονικοὺς ἡγεμόνες ἡ Πολωνία: οἱ βασιλιάδες της ἐλάχιστα ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴν καταπίεση τῶν ἀγροτῶν σ' αὐτὴν τὴ χώρα, ἀλλὰ δικαιολογημένα ἐπαγρυπνοῦσαν ἀπέναντι στὴ φεουδαρχικὴ ἀναρχία ποὺ τὴ μάστιζε, ἐφόσον καὶ οἱ ἴδιοι τὴν εἶχαν ἐκμεταλλευτεῖ προκειμένου νὰ διαμελίσουν τὴν Πολωνικὴ Δημοκρατία.

Δὲν ἦταν ὅλοι οἱ ἡγεμόνες διατεθειμένοι νὰ παραδώσουν τὰ ἡνία στοὺς ἀνανεωτές· στὴ Γερμανία μάλιστα, ὁρισμένοι θορυβήθηκαν ἀπὸ τὴν ὑποχώρηση τῶν παραδοσιακῶν ἰδεῶν μεταξὺ τοῦ κλήρου, τῶν ἀστῶν καὶ ἀκόμη καὶ τῶν εὐγενῶν. Ἡ νομιμοφροσύνη τοῦ ἐλευθεροτεκτονισμοῦ, τὸν ὁποῖο κατηύθυνε ὁ Φερδινάνδος τῆς Βρουνσβίκης, δὲν ἔδινε ἀφορμὴ γιὰ ὑποψίες, ἀλλὰ ἡ ἀβουλία τοῦ Φερδινάνδου ἐρέθιζε τοὺς πιὸ ἀνυπόμονους ὀπαδούς του καὶ ἰδίως ὅσους ζοῦσαν στὴ Βαυαρία, ὅπου οἱ Ἰησουίτες διατηροῦσαν ἰσχυρὴ ἐπιρροή. Τὸ 1776, ὁ Βάισχαουπτ ἵδρυσε στὸ Ἴνγκολστατ τὸ τάγμα τῶν «Φωτισμένων» (Ἰλουμινάτοι), καὶ μὲ τὴν ἐπικουρία τοῦ Ἀνοβεριανοῦ Κνίγκε τὸ προίκισε μὲ πειθαρχία καὶ μὲ ἱεραρχικὴ δομή. Τὰ ἴδια πρόσωπα δοκίμασαν, χωρὶς ἐπιτυχία, νὰ προσεταιριστοῦν τὶς μασονικὲς στοὲς στὴ σύνοδο ποὺ ὀργάνωσαν τὸ 1782 στὸ μοναστήρι τοῦ Βίλεμσμπαντ, κοντὰ στὸ Χανάου· κατόρθωσαν πάντως νὰ συγκεντρώσουν περίπου 2.000 προσηλύτους στὴ Νότια Γερμανία καὶ στὴ Βιέννη, κυρίως ἀπὸ τὶς τάξεις τῶν ἐλεύθερων ἐπαγγελματιῶν, τῶν ἀξιωματούχων καὶ τῶν εὐπατρίδων. Οἱ θιασῶτες τοῦ ἰλουμινισμοῦ ἐπέκριναν δριμύτατα τὴν κατεστημένη ἐξουσία καὶ τὴν κοινωνία, ἀλλὰ δὲν ἔχουμε πραγματικὲς ἀποδείξεις πὼς ὁραματίζονταν ἐπαναστατικὲς ἐνέργειες: αἰσιοδοξοῦσαν, ὅπως καὶ οἱ φιλόσοφοι, ὅτι μὲ τὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν μυημένων θὰ προσεταιρίζονταν τελικὰ τὶς κυβερνήσεις. Οἱ ἐχθροί τους στὸ Ἐκλεκτοράτο τῆς Βαυαρίας τοὺς κατήγγειλαν ὡς πράκτορες τῆς Βιέννης, ἡ ὁποία ἐπιδίωκε ἐκείνη τὴν ἐποχὴ νὰ τὸ προσαρτήσει· τὸ 1785, τὸ τάγμα τους τέθηκε ἐκτὸς νόμου, ἐνῶ οἱ ὑπέρμαχοι τῶν Ἰησουιτῶν ἐξαπέλυσαν ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς ἐλεύθερης σκέψης· ὁ Βάισχαουπτ κατόρθωσε νὰ διαφύγει ἀλλὰ οἱ ὀπαδοί του ἀντιμετώπισαν κατατρεγμοὺς καί, μετὰ τὸ 1787, ποινικὲς διώξεις.

Ταυτοχρόνως, οἱ Ροδόσταυροι ἐνορχήστρωσαν στὴν Πρωσία τὴν κατασταλτικὴ ἐπίθεση τῆς κυβέρνησης ἐναντίον τοῦ Διαφωτισμοῦ (Aufklärung). Ὁ θάνατος τοῦ Φρειδερίκου Β' παρέδωσε τὸ βασίλειο στὰ χέρια τους ἀφοῦ ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος Β', ὁ διάδοχος τοῦ μεγάλου βασιλιᾶ, συγκαταλεγόταν μεταξὺ τῶν ἑταίρων τους. Ὁ Βαῖλνερ καὶ ὁ Μπίσοφβέρντερ ἅδραξαν τὴν εὐκαιρία γιὰ νὰ προωθήσουν τὶς σταδιοδρομίες τους —ὁ πρῶτος διορίστηκε ὑπουργὸς Δικαιοσύνης καὶ ἐπικεφαλῆς τοῦ Geistesdepartement, ἐνῶ ὁ δεύτερος ἔγινε ἀρχιυπασπιστὴς τοῦ μονάρχη στὸ ἀνώτατο στρατιωτικὸ συμβούλιο. Ὁ βασιλιάς, δίγαμος, δὲν ἦταν ἀρεστὸς στοὺς πιστούς, ἀνέλαβε πάντως νὰ ἐπαναφέρει τοὺς πάστορες καὶ τοὺς καθηγητὲς στὴν ὀρθὴ πίστη: μὲ τὸ «Ἔδικτον τοῦ Θρησκεύματος» ἐγκαινίασε μιὰ περίοδο ταλαιπωριῶν τους ἀπὸ τὴ διοικητικὴ μηχανή, καὶ ὑποχρέωσε ὅσους ἦταν ὑποψήφιοι γιὰ τέτοιες θέσεις νὰ δίνουν ἐξετάσεις σὲ δογματικὰ ζητήματα· ἡ λογοκρισία καὶ ὁ ἔλεγ-

χος τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων ἐφαρμόστηκαν μὲ αὐστηρότητα, ἐνῶ ἡ ἀντίδραση ἐπεκτάθηκε ἐπίσης στὴ Σαξονία καὶ στὸ Ἀνόβερο.

Στὴν Αὐστρία, ὁ Ἰωσὴφ Β΄ κινήθηκε πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση, ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν εὔνοια πρὸς τὴν ἀριστοκρατία ποὺ ἔδειχναν οἱ ἰσχυροὶ γείτονές του: τελικὰ οἱ ἀποτυχίες τους τοὺς ἔδειξαν μὲ πόση σύνεση ἔπρεπε νὰ χειριστοῦν αὐτὸ τὸ ζήτημα. Στὸ πλαίσιο τῆς ἐπίθεσής του ἐναντίον τοῦ φεουδαρχικοῦ καθεστῶτος, ὁ Ἰωσὴφ κατάργησε τὴ δουλοπαροικία, ἐπέτρεψε στοὺς «ὑποτελεῖς» (Untertan) νὰ προσφεύγουν στὰ βασιλικὰ δικαστήρια, διέταξε νὰ καθοριστοῦν σαφῶς οἱ ἀγγαρεῖες καὶ οἱ χωροδεσποτικὲς ὀφειλὲς καὶ θέσπισε τὴν προαιρετικὴ μετατροπή τους σὲ χρηματικὲς ὀφειλές, τὴν ὁποία ἔκανε κατόπιν ὑποχρεωτική· τέλος, τὸ 1789, συνέδεσε μ' αὐτὴ τὴ μεταρρύθμιση τὴν ἀναμόρφωση τῆς ἔγγειας φορολογίας καὶ τὴ σύνταξη κτηματολογίου: ἐφεξῆς τὸ 70% τῆς παραγωγῆς θὰ τὸ κρατοῦσε ὁ γεωμόρος, ἐνῶ ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο θὰ μεταβιβαζόταν στὸ κράτος τὸ 12,33% —μὲ ἀποτέλεσμα ὁ ἄρχοντας νὰ περιορίζεται ἀναγκαστικὰ στὸ 17,67% τῆς παραγωγῆς. Ἐναντίον τοῦ αὐτοκράτορα σχηματίστηκε μιὰ εὐρύτατη συμμαχία μὲ ἐπίκεντρο τὴν Οὐγγαρία ἡ ὁποία, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἐπίπονου καὶ πολυδάπανου πολέμου ἐναντίον τῶν Τούρκων ποὺ ξέσπασε τὸ 1787, ὁδήγησε στὴν ἀποσύνθεση τῆς μοναρχίας. Ἡ ἥττα τῶν Ἀψβούργων ἔδειχνε, μαζὶ μὲ τὶς ἐπιτυχίες ποὺ σημείωναν τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Φρειδερίκος Β΄ καὶ ἡ Αἰκατερίνη Β΄, πὼς ἡ συμφιλίωση μὲ τὴν ἀριστοκρατία εἰς βάρος τῆς Τρίτης Τάξης ἦταν ὁ μοναδικὸς τρόπος νὰ ὀρθοποδήσουν οἱ φωτισμένοι δεσπότες στὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη. Σὲ χῶρες ὅπως ἡ Ἰταλία καὶ ἡ Ἱσπανία, ἡ ἀριστοκρατία καθυποταγμένη πρὸ πολλοῦ καὶ βυθισμένη στὴν ἀπάθεια, ἐφησύχασε ἐφόσον ἡ κοινωνικὴ ἱεραρχία δὲν ἀπειλοῦνταν σοβαρὰ —οὔτε κι ἐκεῖ ὅμως δὲν ἐτίθετο θέμα κατάργησης τῶν προνομίων της.

Ἡ πορεία ποὺ ἀκολούθησε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση δὲν εἶχε καμιὰ σχέση μὲ τὴ φωτισμένη δεσποτεία. Δὲν χωρᾶ ἀμφιβολία πὼς ἂν ὁρίσουμε τὸν φωτισμένο ἀπολυταρχισμὸ ὡς ἐξορθολογισμὸ τοῦ κράτους, ὅπως εἶχε κάνει ὁ Ἀνρὶ Πιρέν, τότε ἡ Ἐπανάσταση ἁπλῶς ὁλοκλήρωσε τὸ ἔργο τῆς μοναρχίας καὶ τῶν φωτισμένων ὑπουργῶν της· τελειοποίησε τὴν ἐθνικὴ ἑνότητα, ρύθμισε τὴ διοικητικὴ ὀργάνωση καί, τέλος, ἐνίσχυσε τὴν κεντρικὴ ἐξουσία καὶ τὶς κρατικὲς δομές. Παρόμοιες φιλοδοξίες εἶχαν ἐπίσης οἱ φωτισμένοι μονάρχες: ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, ὁ Λεοπόλδος Β΄ καὶ ὁ Πρῶσος ὑπουργὸς Χέρτσμπεργκ ἀντιμετώπιζαν εὐνοϊκὰ τὰ σχετικὰ διατάγματα τῆς Συντακτικῆς Συνέλευσης. Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ὅμως σήμαινε ἐπίσης τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας, τὴν ὑποταγὴ τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας στὴν ἐκλεγμένη ἐθνικὴ ἀντιπροσωπία: γιὰ τοὺς μονάρχες, φωτισμένους ἢ μή, αὐτὸ ἦταν θανάσιμο πλῆγμα· δὲν εἶναι περίεργο πώς, ἀφοῦ τὸ σκέφτηκαν καλά, καταδίκασαν τὸ ἐπαναστατικὸ ἔθνος καὶ τοῦ κήρυξαν πόλεμο. Ἐπιπλέον, ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση σήμαινε τὴν κατάργηση τῶν προνομίων καὶ τὴν ἰσότητα τῶν δικαιωμάτων, τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ χωρικοῦ καὶ τῆς γῆς του μὲ τὴ συντριβὴ κάθε κατάλοιπου τῆς δουλοπαροικίας καὶ τῆς φεουδαρχίας. Ἔπληξε καίρια τὶς οἰκονο-

μικὲς βάσεις καὶ τὴν κοινωνικὴ ὑπεροχὴ τόσο τῆς ἀριστοκρατίας ὅσο καὶ τοῦ μοναρχικοῦ ἀπολυταρχισμοῦ. Τέλος, ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση σήμαινε τὴν ἔλευση τῆς ἀστικῆς τάξης, τὴν ὁποία ἦταν ἀδύνατον νὰ δεχτεῖ ὁ φωτισμένος ἀπολυταρχισμὸς ἐξαιτίας τῆς ἐγγενῶς ἀντιφατικῆς φύσης του. Ἐναντίον της ἐνδυναμώθηκε ἀκόμη περισσότερο ἡ συμμαχία μεταξὺ τῶν ἡγεμόνων καὶ τῶν εὐγενῶν τους, ἐνῶ ἡ ἀντεπανάσταση ἀποδείχθηκε ἀριστοκρατικὴ μᾶλλον παρὰ ἀπολυταρχική. Εὐθὺς ἐξαρχῆς πρόβαλε ὁ φωτισμένος ἀπολυταρχισμὸς ὡς ἀναίρεση τῆς Ἐπανάστασης, ὡς μιὰ συνειδητὰ ἀντίπαλη οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ ἐπιλογή.

Ὁπωσδήποτε, γιὰ νὰ ἀποτολμήσουμε ἐδῶ ἕναν ἀπολογισμὸ τοῦ φωτισμένου ἀπολυταρχισμοῦ, δὲν πρέπει νὰ συγκαλύψουμε ὁρισμένες θετικὲς ὄψεις του: τέτοιες ἦταν ἡ ἐνίσχυση τοῦ κράτους ἀπέναντι στοὺς κοινωνικοὺς ἐγωισμοὺς καὶ στὶς τοπικὲς ἰδιοτέλειες, τὸ βῆμα ποὺ ἔκανε πρὸς τὴν ἐκκοσμίκευση τῆς κοινωνίας ὥστε νὰ μειωθεῖ ἡ κηδεμόνευσή της ἀπὸ τὶς Ἐκκλησίες ἔστω καὶ ἂν τὸ κράτος παρέμεινε δέσμιο τῶν τελευταίων, ἡ ἀναμφισβήτητη πρόοδος ποὺ σημείωσε στὴ διάδοση τῆς παιδείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ἀφύπνιση κάποιας ἐθνικῆς συνείδησης ἀκόμη καὶ μεταξὺ τῶν ἀγροτικῶν μαζῶν. Τὸ ἐπεισόδιο τοῦ φωτισμένου ἀπολυταρχισμοῦ ἄφησε ἄλλωστε ἴχνη στὸ πνεῦμα καὶ στὴ συνείδηση τῶν πιστῶν καὶ ἱκανῶν συνεργατῶν του. Χαρακτηριστικὴ ὑπῆρξε, ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, ἡ περίπτωση τῆς Οὐγγαρίας: οἱ εὐγενεῖς καὶ οἱ διανοούμενοι τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰωσὴφ Β', μολονότι ἀντιτάχθηκαν στὸ σύστημα ποὺ προσπάθησε νὰ οἰκοδομήσει, πρωτοστάτησαν στὴ δημιουργία τοῦ οὐγγρικοῦ κράτους —ἑνὸς δημιουργήματος τῶν εὐγενῶν, ἀναντίρρητα, τὸ ὁποῖο ὅμως ἦταν ἐξαρχῆς ἀνοιχτὸ στὶς ἀστικὲς τάσεις.

Ἐὰν πάντως δοῦμε σφαιρικὰ τὴν περίπτωση τοῦ φωτισμένου ἀπολυταρχισμοῦ, ὀφείλουμε νὰ ἐπισημάνουμε πὼς τελικὰ ἐπισφραγίστηκε ἀπὸ μιὰ ἥττα, ὅπως συνέβη ἄλλωστε καὶ μὲ τὴ γαλλικὴ ἐκδοχὴ τοῦ φωτισμένου δεσποτικοῦ μεταρρυθμισμοῦ. Στὴν Πορτογαλία, ἔπειτα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἰωσὴφ Α' ὁ μαρκήσιος Πομπὰλ διώχθηκε καὶ τὸ ἔργο του ἔμεινε ἡμιτελές. Στὴν Ἰσπανία, τὸ σύνθημα τῆς ἀντίδρασης δόθηκε μὲ τὴν ἐνθρόνιση τοῦ Καρόλου Δ', τὸ 1788· τὸ ἴδιο συνέβη ἐπίσης στὶς κτήσεις τῶν Ἀψβούργων ὅταν πέθανε ὁ Ἰωσὴφ Β', τὸ 1790. Στὴν ἐπικράτεια τῶν Χοεντσόλλερν, ὁ διάδοχος τοῦ Φρειδερίκου Β' Φρειδερίκος-Γουλιέλμος Β' ἀποδείχθηκε ἀνίκανος νὰ παγιώσει τὶς εὔθραυστες μεταρρυθμίσεις τοῦ προκατόχου του, καὶ τὸ πρωσικὸ κράτος ἀφέθηκε στὴν τροχιὰ ποὺ θὰ τὸ ὁδηγοῦσε στὸν καταποντισμὸ τῆς Ἰένας. Στὴ Ρωσία, ἡ Αἰκατερίνη Β' ὕψωσε τὸ οἰκοδόμημα τοῦ τσαρικοῦ κράτους πάνω στὰ πατροπαράδοτα θεμέλια, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παραδώσει στὸν 19ο αἰώνα μιὰ δυσβάσταχτη κληρονομιὰ αὐταρχισμοῦ, Ὀρθοδοξίας καὶ ὀλιγαρχίας. Πολλοὶ δεσμοὶ ἕνωναν τοὺς αὐτοαποκαλούμενους φωτισμένους μονάρχες μὲ τὸν κλῆρο *τους* καὶ μὲ τοὺς εὐγενεῖς *τους*· ἀνῆκαν ὅλοι στὸ Παλαιὸ Καθεστώς, σὲ ἕνα οἰκοδόμημα ποὺ παραῆταν ἀπαρχαιωμένο γιὰ νὰ ἐπιδεχθεῖ ἀνακαινίσεις. Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ κατόπιν ἡ ναπολεόντεια κατάκτηση ὁδήγησαν στὴν καταστροφὴ ὁλόκληρο τὸ σύστημα.

β) Ἡ Μεγάλη Βρετανία

Ἡ σύγκριση μὲ τὴν ἐξέλιξη τῆς Ἀγγλίας ἀναδεικνύει τὴν καθυστέρηση ποὺ χαρακτήριζε τὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη. Στὴν Ἀγγλία, ἡ οἰκονομικὴ πρόοδος, στὴν ὁποία εἶχαν συμβάλει καὶ οἱ εὐγενεῖς, εὐνόησε τὴν ἄνοδο τῆς ἀστικῆς τάξης ποὺ προκάλεσε τὶς δύο πρῶτες ἐπαναστάσεις τῆς νεότερης ἐποχῆς· ἡ παλαιότερη ξέσπασε τὸ 1642 μὲ τὴ μορφὴ τῆς σύγκρουσης μεταξὺ ἀγγλικανισμοῦ καὶ καλβινισμοῦ, ἐνῶ ἡ δεύτερη, τοῦ 1688, παρουσιάστηκε ὡς πάλη ἐναντίον τοῦ καθολικισμοῦ. Πράγματι, ἡ ἔκβαση αὐτῶν τῶν ἐπαναστάσεων ἀποτυπώθηκε σὲ σειρὰ συμβιβασμῶν οἱ ὁποῖοι ἐξακολούθησαν νὰ ἰσχύουν μέχρι καὶ τὸν 19ο αἰώνα. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά, ἡ ἀριστοκρατία καὶ ἡ ἀνώτερη ἀστικὴ τάξη ἦρθαν σὲ συνεννόηση ὥστε νὰ κυριαρχήσουν στὴν κοινωνία καὶ νὰ κατευθύνουν τὴν κυβερνητικὴ ἐξουσία πρὸς ὄφελός τους· ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως, ἡ βασιλεία ὑποχρεώθηκε νὰ ἀναγνωρίσει ὁριστικὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ συνταγματικοῦ καθεστῶτος: παραχώρησε καταρχὴν ἐγγυήσεις ἀτομικῆς ἐλευθερίας καὶ ἰσότητας ἀπέναντι στὸ νόμο —σύμφωνα, τουλάχιστον, μὲ τὴν ἔννοια ποὺ τοὺς ἔδιναν οἱ ἀνώτερες τάξεις καὶ συνεπῶς πολὺ ἀτελεῖς ὡς πρὸς τὴν πρακτικὴ ἐφαρμογή τους. Ὁ ἡγεμόνας μοιράστηκε τὴν ἐξουσία μὲ τὸ Κοινοβούλιο, δηλαδὴ μὲ τὴν ἀριστοκρατία ἡ ὁποία στελέχωνε τὴ Βουλὴ τῶν Λόρδων καὶ ἐξακολουθοῦσε νὰ καθορίζει ἐν μέρει, σεβόμενη πάντως τὸ ρόλο τῶν πλούσιων προκρίτων, ποιὰ πρόσωπα θὰ εἰσέρχονταν στὴ Βουλὴ τῶν Κοινοτήτων: Ἡ ἀριστοκρατία ἐκμεταλλευόταν τὸ χαῶδες καὶ βυθισμένο στὴ διαφθορὰ ἐκλογικὸ σύστημα, καὶ παραχωροῦσε περιστασιακὰ κάποιες ἐλεγχόμενες ἢ πλασματικὲς ἐκλογικὲς περιφέρειες (pocket boroughs ἢ rotten boroughs) σὲ ὁρισμένα ἄτομα ποὺ εἶχαν ἀποδείξει στὰ πανεπιστήμια τὶς ἐξαιρετικὲς «ἱκανότητές» τους, ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ Πὶτ ὁ νεότερος.

Ἡ κυβέρνηση ἐξασφάλιζε τὴν πειθήνια κοινοβουλευτικὴ πλειοψηφία χάρη στὸ «βασιλικὸ προνόμιο», δηλαδὴ χρησιμοποιώντας καταλλήλως τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν πόλεων τοῦ βρετανικοῦ στέμματος, τὴ διανομὴ ἀργομισθιῶν, «τιμητικῶν ἀξιωμάτων» καὶ συντάξεων, καθὼς καὶ τὴν παραχώρηση προμηθειῶν: ὅσον καιρὸ βασίλευαν οἱ δύο πρῶτοι βασιλεῖς τῆς δυναστείας τοῦ Ἀνοβέρου, οἱ Τόρηδες θεωροῦνταν ὕποπτοι γιὰ τὶς ἰακωβινικὲς συμπάθειές τους· καθὼς ἡ κτηματικὴ ἀριστοκρατία τῆς ὑπαίθρου «σφενδόνιζε» τὴ νέα δυναστεία, οἱ μονάρχες ἀναγκάστηκαν νὰ ἐνισχύσουν τοὺς Οὐίγους, τοὺς βοήθησαν νὰ πάρουν στὰ χέρια τους τὸν ἔλεγχο τοῦ Κοινοβουλίου καὶ ἐπέλεγαν τοὺς ὑπουργοὺς ἀπὸ τὶς τάξεις τους. Κατ᾽ αὐτὸν τὸν τρόπο διαμορφώθηκε τὸ «κοινοβουλευτικὸ» καθεστώς, στὸ ὁποῖο ἡ πραγματικὴ ἐξουσία ἀνῆκε σὲ μιὰ ὁμοιογενὴ «κυβέρνηση» ποὺ ἔπρεπε νὰ ἐκπροσωπεῖ τὴν πλειοψηφία τῶν βουλευτῶν καὶ νὰ ἀλλάζει ὅποτε ἄλλαζε κι αὐτή. Ὅταν ὅμως ξεθώριασε ἡ ἀνάμνηση τῆς δυναστείας τῶν Στιούαρτ, ὁ Γεώργιος Γ´ ἔνιωσε ἐλεύθερος νὰ χρησιμοποιήσει τὸ βασιλικὸ προνόμιο ὥστε τὸ στέμμα νὰ ἐλέγξει τὴν κυβέρνηση· ἀπὸ τὸ 1784 καὶ μετὰ κυριαρχοῦσε στὸ Κοινοβούλιο, σὲ συνεννόηση μαζί

του, ὁ Πίτ, ὁ ὁποῖος εἶχε προηγουμένως ἀποσχιστεῖ ἀπὸ τοὺς Οὐίγους. Καθὼς ὁ βασιλιὰς καὶ ὁ πρωθυπουργὸς συνεργάστηκαν γιὰ νὰ δώσουν τὴν πλειοψηφία στοὺς «νέους Τόρηδες», ὁ Πὶτ διατήρησε τὴ φήμη τοῦ πολιτικοῦ ὁ ὁποῖος ἑδραίωσε τὸ κοινοβουλευτικὸ καθεστώς· στὴν πραγματικότητα, ἐπειδὴ εἶχε λίγους προσωπικοὺς ὀπαδούς, ἐπέτρεπε στὸν ἡγεμόνα νὰ ματαιώνει κάθε μεταρρύθμιση μὲ τὴν ὁποία διαφωνοῦσε. Διψασμένος γιὰ ἐξουσία κι ἐπιπλέον πιστεύοντας ἀκράδαντα, ὅπως ἄλλωστε πίστευε καὶ ὁ πατέρας του, ὅτι μποροῦσε νὰ ἐξασφαλίσει καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον τὸ μεγαλεῖο καὶ τὴν εὐημερία τῆς χώρας, δεχόταν πάντοτε μοιρολατρικὰ τὶς ταπεινώσεις μὲ τὶς ὁποῖες τὸν φιλοδωροῦσε ὁ μονάρχης.

Οἱ παραπάνω ἐξελίξεις δὲν ἔπληξαν τὸν κοινωνικὸ συμβιβασμὸ ποὺ κυριάρχησε ἐκείνη τὴν περίοδο. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ ἀριστοκρατία νομοθετοῦσε ὅπως τὴ συνέφερε, καθὼς ἀπέδειξαν περίτρανα τόσο οἱ νόμοι γιὰ τὶς περιφράξεις ὅσο καὶ ὁ Νόμος περὶ Σιτηρῶν (Corn Law), καὶ ἑδραίωσε τὴ θέση της στὴν κυβέρνηση καὶ στὸ κοινοβούλιο, ἐνῶ ἐπίσης ἔλεγχε τὴν τοπικὴ διοίκηση μὲ τοὺς εἰρηνοδίκες τῶν κομητειῶν (justices of peace) καὶ μὲ τὴν κτηματικὴ ἀριστοκρατία τῆς ὑπαίθρου (gentry). Ἡ ἀνώτερη ἀστικὴ τάξη ἀπέσπασε καὶ αὐτὴ τὸ μερίδιό της: ἐπαγρυπνοῦσε γιὰ νὰ διατηροῦνται οἱ προστατευτικοὶ δασμοί, τὰ προνόμια τῆς βρετανικῆς ναυτιλίας ποὺ κατοχύρωναν τὰ Διατάγματα περὶ Ναυσιπλοΐας (Navigation Acts), τὸ ἀποικιακὸ μονοπώλιο καὶ οἱ νόμοι ποὺ παρέδιδαν τὴν ἐργατικὴ δύναμη στὰ χέρια της· οἱ τόκοι τοῦ τεράστιου δημόσιου χρέους, οἱ πολεμικὲς προμήθειες καὶ ἡ λαφυραγώγηση τῆς Ἰνδίας ἀπὸ τοὺς ναβάβηδες (nabobs) τὴ βοηθοῦσαν νὰ συσσωρεύει κεφάλαιο. Δημιουργώντας τὴ βρετανικὴ αὐτοκρατορία, ὁ Πὶτ ὁ πρεσβύτερος παρουσιάστηκε ὡς πληρεξούσιος αὐτῶν τῶν δύο συνεταιρισμένων ὁμάδων. Ὁ γιός του ἐπανόρθωσε ὑπομονετικὰ τὶς ζημιὲς ποὺ ἄφησε πίσω του ὁ Πόλεμος τῆς Ἀμερικῆς, καὶ δικαιωματικὰ διεκδίκησε νὰ διαδεχθεῖ τὸν πατέρα του στὴν πρωθυπουργία. Κατόρθωσε νὰ ἀναστυλώσει τὴ δημόσια οἰκονομία ἐπιβάλλοντας ἀνώδυνες θυσίες στὴν κινητὴ περιουσία, ἀναδιοργάνωσε τὸ κρατικὸ Θησαυροφυλάκιο κι ἐξόφλησε τὸ δημόσιο χρέος: ἡ εἰρήνη τοῦ φαινόταν ἀπαραίτητη προκειμένου νὰ πετύχει τοὺς παραπάνω στόχους, ἀλλὰ παραλλήλως ἐπανεξόπλισε τὸν πολεμικὸ στόλο καὶ ἄδραξε κάθε εὐκαιρία ποὺ τοῦ παρουσιαζόταν γιὰ νὰ βελτιώσει τὴ διπλωματικὴ θέση τῆς χώρας του.

Ὡστόσο, ἐπίμονες σκιὲς ἀμαύρωναν αὐτὴ τὴν εἰκόνα. Περισσότερο ἀπὸ ὁπουδήποτε ἀλλοῦ οἱ Βρετανοὶ ἐπιδείκνυαν τὴν ἰσχὺ τοῦ χρήματος χωρὶς ἀναστολές. Τὰ πάντα ἀγοράζονταν καὶ πολλοὶ ἐπιθυμοῦσαν νὰ μποῦν στὸ κοινοβούλιο μὲ μοναδικὸ σκοπὸ νὰ διευκολύνουν τὶς κερδοσκοπικὲς ἐπιχειρήσεις τους: οἱ ἐγγενεῖς ἀδυναμίες τῆς δημόσιας διοίκησης, ποὺ ὀφείλονταν στὴν ἐγκατάλειψή της κατὰ μεγάλο μέρος στὰ χέρια τῆς ἀριστοκρατίας, συνοδεύονταν ἐπίσης ἀπὸ τὰ ἄλλα δεινὰ ποὺ τὴ μάστιζαν, ὅπως τὴν ἐξαγορὰ τῶν προσώπων, τὴ δημιουργία κλειστῶν κύκλων ποὺ λειτουργοῦσαν μὲ βάση τὸν προσεταιρισμό, καὶ τὸ νεποτισμό. Οἱ θρησκευτικοὶ διαφωνοῦντες (dissenters) ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὑπόκεινται στὴν Test Act, ἡ

ὁποία ἀπέκλειε ἀπὸ τὶς κυβερνητικὲς θέσεις ὅσους δὲν ἦταν ἀγγλικανοί, ἐνῶ παρέμενε σὲ ἰσχὺ ἡ ἔκτακτη νομοθεσία εἰς βάρος τῶν καθολικῶν. Οἱ πουριτανοί, ποὺ ἐνισχύονταν ἀπὸ τὴν ἀναζωπύρωση τῆς θρησκευτικότητας, σκανδαλίζονταν ἀπὸ τὰ ἤθη πολλῶν μελῶν τῆς ὀλιγαρχίας· πολλοὶ ποθοῦσαν νὰ καθαρθεῖ ἡ δημόσια ζωή, ἐνῶ οἱ ἰδέες τῆς ἀγαθοεργίας καὶ τῆς κοινωνικῆς ὠφέλειας συνδυάστηκαν μὲ τὴν ἰδέα τῆς ἐλεημοσύνης συνηγορώντας ἀπὸ κοινοῦ γιὰ τὴν ὀργάνωση θεσμῶν πρόνοιας, γιὰ τὴ μόρφωση τοῦ λαοῦ καὶ τὴ βελτίωση τῶν φυλακῶν· ἕνας σύνδεσμος ζητοῦσε νὰ καταργηθεῖ τὸ δουλεμπόριο τῶν μαύρων. Ὑπῆρχε ἐπιπλέον καὶ ἡ Ἰρλανδία, ἡ κατάσταση τῆς ὁποίας δὲν ἔπαυε νὰ προκαλεῖ ἀνησυχία: ἡ μεγάλη πλειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ της, ποὺ εἶχε μείνει πιστὴ στὸν καθολικισμό, ἐξοργιζόταν ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση ποὺ τῆς εἶχαν ἐπιβάλει νὰ καταβάλλει στὴν ἐπίσημη ἀγγλικανικὴ Ἐκκλησία τὴ δεκάτη καὶ τοὺς ἐνοριακοὺς φόρους καὶ ἀπὸ τὴ στέρηση τοῦ δικαιώματος ψήφου. Οἱ προτεστάντες ἐκτόξευαν ἀπὸ κοινοῦ μὲ τοὺς ὑπόλοιπους συμπατριῶτες τους διαμαρτυρίες γιὰ τὸν ἀποκλεισμὸ τοῦ νησιοῦ τους ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ ἀγορά, ἀποκλεισμὸ ποὺ ἐμπόδιζε νὰ ἀναπτυχθεῖ ἡ βιομηχανία του· ὁ ἡγέτης τους Γκράτταν ζητοῦσε νὰ παραχωρηθεῖ νομοθετικὴ αὐτονομία στὸ Κοινοβούλιο τοῦ Δουβλίνου. Οἱ ἐξαθλιωμένοι γεωμόροι, θύματα τῆς ἐκμετάλλευσης τῶν μεσαζόντων (middlemen) στοὺς ὁποίους οἱ λόρδοι ἀνέθεταν τὴ συλλογὴ τῶν φόρων, ἔπαιρναν ἐκδίκηση μὲ ἐγκλήματα ποὺ ἔσπερναν τὴν ἀνασφάλεια στὴν ὕπαιθρο· ἄρχιζαν μάλιστα νὰ μεταναστεύουν στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες. Τὴν ἐποχὴ τοῦ Πολέμου τῆς Ἀμερικῆς, ὅμως, ἐπιτράπηκε σὲ Ἰρλανδοὺς ἐθελοντὲς νὰ ἐξοπλιστοῦν ὥστε νὰ ἐμποδίσουν μιὰ ἐνδεχόμενη ἀπόβαση τῶν Γάλλων: αὐτὸ τὸ προηγούμενο μελλοντικὰ μποροῦσε νὰ ἔχει σοβαρὲς συνέπειες.

Ὅσο δὲν ἄλλαζε ἡ ἀτμόσφαιρα ποὺ ἐπικρατοῦσε στὶς συνεδριάσεις του, τὸ βρετανικὸ Κοινοβούλιο δὲν γεννοῦσε πολλὲς ἐλπίδες· γιὰ νὰ γίνει κάτι τέτοιο χρειαζόταν ἐκλογικὴ μεταρρύθμιση. Ὅταν οἱ Οὐίγοι διώχθηκαν ἀπὸ τὴν κυβέρνηση σχημάτισαν ἕνα ἀντιπολιτευτικὸ κόμμα ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ Φόξ, τοῦ Σέρινταν καὶ τοῦ Μπέρκ· ἴσως δὲν εἶχαν συνοχή, ἀλλὰ πάντως συμφωνοῦσαν στὶς ἐπικρίσεις ποὺ ἐξαπέλυαν συστηματικὰ ἐναντίον τῆς κυβέρνησης. Μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀντιπολίτευσης ἄρχισε νὰ παίρνει σάρκα καὶ ὀστὰ μιὰ οὐσιώδης προϋπόθεση τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ: οἱ Οὐίγοι κατήγγελλαν τὴ βασιλικὴ πατρωνία καὶ κήρυσσαν τὴν «οἰκονομικὴ» μεταρρύθμιση, δηλαδὴ τὸν περιορισμὸ τῶν ἀργομισθιῶν καὶ τῶν ὑπόλοιπων μεθόδων διαφθορᾶς· βεβαίως, δὲν τοὺς διέφευγε πὼς τὸ οὐσιαστικὸ ζήτημα ἀφοροῦσε τὴν ἐκλογικὴ μεταρρύθμιση, ἀλλὰ δὲν βιάζονταν νὰ καταργήσουν τὸ τρέχον καθεστὼς ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐπωφελοῦνταν καὶ οἱ ἴδιοι. Ὁ Φὸξ θεωροῦσε προτιμότερο νὰ περιμένει τὴν ἐνθρόνιση τοῦ φίλου του, τοῦ πρίγκιπα τῆς Οὐαλίας, ὥστε νὰ ξαναπάρει ὁ ἴδιος τὰ χαλινάρια τοῦ κράτους. Σύντομα θεώρησαν πολὺ πιὸ ἐπίφοβο τὸν δημοκρατικὸ ἀναβρασμὸ ποὺ παρατηροῦνταν στοὺς κόλπους τῆς μικροαστικῆς τάξης καὶ ὁ ὁποῖος, μολονότι εἶχε ἐνεργοποιηθεῖ μετὰ τὸ 1760 ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Οὐίλξ, δὲν ἐπεκτάθηκε στὸ προλεταριάτο· γιὰ τὴν ὥρα φαινόταν

ναρκωμένος ἀλλὰ ἔμελλε νὰ τὸν ἀφυπνίσει ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Στὸ μεταξύ, ἡ κυριότερη ἀπειλὴ γιὰ τὸ Παλαιὸ Καθεστὼς συνδεόταν μὲ τὸ ἐνδεχόμενο μιᾶς ρήξης μεταξὺ τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῆς καπιταλιστικῆς ἀστικῆς τάξης, στὴν ὁποία δὲν εἶχε παραχωρηθεῖ ἐπιρροὴ στὶς κρατικὲς ὑποθέσεις ἀνάλογη ἐκείνης ποὺ ἡ ἴδια πίστευε πὼς δικαιοῦνταν. Ἡ βιομηχανικὴ ἄνοδος ἀπειλοῦσε νὰ στρέψει κάποια μέρα τοὺς ἐργοστασιάρχες ἐναντίον τῶν γαιοκτημόνων, ἔστω καὶ ἂν ὁ κίνδυνος δὲν ἦταν ἄμεσος. Ὁ Πὶτ εἶχε ἐπίγνωση τῶν δυσκολιῶν καὶ ἔλπιζε νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς δίνοντας δικαιώματα στοὺς διαφωνοῦντες διαμαρτυρόμενους καθὼς καὶ στοὺς καθολικούς, ἀπαγορεύοντας τὸ δουλεμπόριο, ἀνοίγοντας τὴν ἀγγλικὴ ἀγορὰ στὰ ἰρλανδικὰ προϊόντα καὶ μεταρρυθμίζοντας συγκρατημένα τὸ ἐκλογικὸ σύστημα. Ὁ βασιλιὰς ἀπέρριψε ὅλες τὶς προτάσεις του. Οἱ μοναδικὲς ἐπιτυχίες τοῦ ὑπουργοῦ ἀφοροῦσαν τὴ χαλάρωση τῶν προστατευτικῶν δασμῶν καὶ τὴ σύναψη τῆς ἐμπορικῆς συνθήκης μὲ τὴ Γαλλία. Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ συνταγματικὸς καὶ ἀντιπροσωπευτικὸς χαρακτήρας τῶν βρετανικῶν θεσμῶν ἐπέτρεπε στοὺς δυσαρεστημένους νὰ ἐλπίζουν ὅτι τελικὰ ἡ ὀλιγαρχία θὰ ὑπέκυπτε εἰρηνικά.

Οἱ διαχειριστὲς τοῦ βρετανικοῦ κράτους ἐξασφάλισαν θαυμαστὲς μὲ τοὺς συμβιβασμοὺς ποὺ ἐπέβαλαν: ἐξουδετέρωναν τὴν ἐπαναστατικὴ ἀδιαλλαξία μὲ τὸν ρεαλιστικὸ καιροσκοπισμὸ τοῦ ἐπιχειρηματία ποὺ τοὺς χαρακτήριζε. Ὡστόσο, γιὰ τοὺς γάλλους ἀστοὺς τοῦ 1789, τὸ παράδοξο ἦταν ὅτι στὴ Μεγάλη Βρετανία ἀπέφευγαν νὰ μιλοῦν γιὰ ἰσότητα· πράγματι, σ' αὐτὴν τὴ χώρα οἱ κυρίαρχες τάξεις πίστευαν πὼς ἡ ἐλευθερία καὶ τὰ πολιτικὰ δικαιώματα ἔπρεπε νὰ μοιράζονται ἀναλόγως μὲ τὴν καταγωγὴ καὶ μὲ τὸν πλοῦτο καθενός: θεωροῦσαν τὴν ἰσότητα τῶν δικαιωμάτων πολεμικὴ μηχανὴ ἱκανὴ νὰ ἀνατρέψει τὴν κοινωνικὴ ἱεραρχία πρὸς ὄφελος τοῦ ὄχλου. Ἡ ἀνώτερη ἀστικὴ τάξη, ἡ ὁποία συνδεόταν μὲ τὴν ἀριστοκρατία, δὲν ἔβλεπε κανένα λόγο νὰ ὑπογραμμίσει παρόμοιες ἀρχές· στὴ Γαλλία ὅμως, τὰ πράγματα ἐξελίχθηκαν διαφορετικά.

γ) Οἱ Ἡνωμένες Ἐπαρχίες καὶ οἱ πατρίκιοι τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης

Στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη ὑπῆρχαν ὁρισμένα μικρὰ κράτη τὰ ὁποῖα προσφέρονταν γιὰ συγκρίσεις μὲ τὴν Ἀγγλία. Οἱ διαφορές τους ἀπὸ τὴν τελευταία ἀφοροῦσαν, σὲ γενικὲς γραμμές, τὴν καθυποταγμένη θέση τῆς στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας τους, καθὼς καὶ τὴ συνήθως παλαιότατη ἀστικὴ προέλευση τῶν ὀλιγαρχιῶν ποὺ τὰ κυβερνοῦσαν, ἀποκλείοντας ἀπὸ τὴν ἐξουσία ὅσους ὁμόαιμούς τους ἀναρριχήθηκαν ἀργότερα στὴν κοινωνικὴ ἱεραρχία.

Ἡ ἀβασίλευτη Δημοκρατία τῶν Ἡνωμένων Ἐπαρχιῶν, στὶς Κάτω Χῶρες, ἀποτελοῦσε ὁμοσπονδία αὐτόνομων πολιτειῶν καὶ ὑποτελῶν περιοχῶν τους· θεωροῦνταν ἡ πιὸ φιλελεύθερη χώρα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς καὶ κατέκτησε ἐξέχουσα θέση στὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἀριστοκρατία της εἶχε κατορθώσει νὰ ἐπιβιώσει καὶ διατηροῦσε ἕνα τμῆμα τῆς φεουδαρχικῆς ἐξουσίας της, ἰδίως στὶς ἀνατο-

λικὲς ἐπαρχίες, ἀλλὰ παραγκωνίστηκε ἀπὸ τὸν 17ο αἰώνα καὶ μετά, τὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ Ὀλλανδία πρωταγωνιστοῦσε στὴν εὐρωπαϊκὴ οἰκονομία. Ὁ πρίγκιπας τῆς Ὀράγγης Γουλιέλμος Ε', γιὸς Ἀγγλίδας καὶ γαμπρὸς τοῦ βασιλιᾶ τῆς Πρωσίας, διατηροῦσε τὸ ἀξίωμα τοῦ *σταтχοῦντερ* τὸ ὁποῖο συνεπαγόταν τὴν ἀρχιστρατηγία τῶν ἐνόπλων δυνάμεων· γι' αὐτὸν τὸ λόγο κινοῦσε ὑποψίες πὼς ἐποφθαλμιοῦσε τὸν βασιλικὸ θρόνο, ἐνῶ ἡ ἀνώτερη ἀστικὴ τάξη παρέμενε κυρίαρχη τοῦ κράτους, τῆς ὀλλανδικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἰνδιῶν καὶ τῆς Τράπεζας τοῦ Ἄμστερνταμ. Ὡστόσο, ἡ παρακμὴ ἦταν πλέον αἰσθητή. Στὶς ἀνοιχτὲς θάλασσες καὶ στὴν Ἀσία, ἡ χώρα ἀναγκάστηκε νὰ ὑποκύψει μπροστὰ στὴν ἀγγλικὴ ὑπεροχή. Ἡ βιομηχανία της εἶχε πάψει νὰ ἀνανεώνεται, καθὼς τῆς ἔλειπαν τὸ κάρβουνο καὶ οἱ πρῶτες ὕλες· τὰ κεφάλαιά της ἐπενδύονταν κατὰ προτίμηση σὲ δάνεια πρὸς τὶς Μεγάλες Δυνάμεις. Ὁ ἀστὸς τῶν Κάτω Χωρῶν ἔχασε τὴ ζωτικότητά του ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ μεταμορφώθηκε σὲ εἰσοδηματία. Τὰ δημόσια ἀξιώματα συγκεντρώνονταν στὰ χέρια ὁρισμένων οἰκογενειῶν, οἱ ὁποῖες ἀναπαράγονταν μὲ τὸ νεποτισμὸ καὶ μὲ τὸν προσεταιρισμό: ἡ ἀνώτερη ἀστικὴ τάξη ἐξελισσόταν σὲ κάστα πατρικίων, σὲ μιὰ τάξη εὐπατρίδων ποὺ εἶχε προσβληθεῖ ἀπὸ τὴ διαφθορὰ καὶ ἐξασφάλιζε τὸ μονοπώλιο τῆς ἐξουσίας χάρη στὴν ἑνότητά της. Ὑπῆρχε ἐπίσης τὸ «πατριωτικὸ» κόμμα, τὸ ὁποῖο στρατολογοῦσε τὰ μέλη του μεταξὺ τῶν ἀποκλεισμένων ἀπὸ τὴν τάξη τῶν πατρικίων· τὸ κόμμα αὐτὸ ἐπιδίωκε ἀφενὸς μὲν τὴν ἀναθεώρηση τῶν πολιτικῶν θεσμῶν, ὥστε νὰ μπορέσει νὰ συμμετάσχει στὴν ἐξουσία, ἀφετέρου δὲ τὴν ἀναζωογόνηση τῆς κυβέρνησης καὶ τὸ μετασχηματισμὸ τῆς ὁμοσπονδίας σὲ μιὰ ἑνιαία καὶ ἀβασίλευτη πολιτεία. Ἡ ἀδυναμία τοῦ καθεστῶτος ἀποκαλύφθηκε μὲ τὸν Πόλεμο τῆς Ἀμερικῆς, ὁπότε ἡ Τράπεζα τοῦ Ἄμστερνταμ διαπίστωσε πὼς κινδύνευε νὰ καταρρεύσει ἐξαιτίας τῶν πιστώσεών της πρὸς τὴν Ἑταιρεία τῶν Ἰνδιῶν καὶ πρὸς τὸ Δῆμο τοῦ Ἄμστερνταμ. Ὡστόσο οἱ μεταρρυθμιστὲς δὲν ἀπέσπασαν καμιὰ παραχώρηση· ἄλλωστε, δὲν ἔπαυαν νὰ φοβοῦνται τὸ προλεταριάτο τὸ ὁποῖο, ἀπὸ ἐχθρότητα πρὸς τὴν ἀστικὴ τάξη, ἔκλινε ἀνέκαθεν πρὸς τὴ μερίδα τῶν Ὀραγγιστῶν.

Ἡ Ἑλβετία δὲν ἀποτελοῦσε κράτος ἀλλὰ συνομοσπονδία ἀνεξάρτητων καντονιῶν, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔλεγχαν ἄλλες περιοχὲς ὑποτελεῖς τους· τὰ ἕνωνε μόνον ἡ ἀνάγκη τῆς κοινῆς ἄμυνας ἀπέναντι στοὺς γείτονές τους. Εὐγενεῖς ἐπιβίωναν, ἀλλὰ ἐδῶ τὰ χωροδεσποτικὰ τέλη βάραιναν λιγότερο ἀπ' ὅ,τι ἡ δεκάτη, ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ὁποίας κατέληγε στὰ χέρια τῶν προτεσταντικῶν κυβερνήσεων τῶν καντονιῶν. Ἡ ἐξουσία στὸ ἐσωτερικὸ κάθε καντονιοῦ ἀνῆκε σὲ μιὰ ὀλιγαρχία, ἡ ὁποία τύχαινε νὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ εὔπορη στὶς πόλεις τῆς Ζυρίχης, τῆς Βέρνης καὶ τῆς Βασιλείας· δίπλα της, οἱ ἀστικὲς οἰκογένειες, οἱ ὁποῖες ἀποκλείονταν ἀπὸ τὴν ἐξουσία, μολονότι ἀπασχολοῦνταν κερδοφόρα στὶς διαμετακομίσεις, στὴν ἀγροτικὴ οἰκοτεχνία καὶ βιοτεχνία καθὼς καὶ στὰ δάνεια πρὸς τὸ ἐξωτερικό, ποθοῦσαν τὴν ἐθνικὴ ἑνότητα καὶ τὴν πολιτικὴ μεταρρύθμιση. Στὴ Γενεύη, μιὰ Δημοκρατία ἡ ὁποία διατέλεσε σύμμαχος τῆς Ἑλβετικῆς Συνομοσπονδίας ἀλλὰ δὲν ἀνῆκε σ' αὐτήν, ἡ σύγκρουση κατέληξε σὲ ἐπανάσταση: τὸ 1782, οἱ πατρίκιοι τῆς μερίδας τῶν

«ἀρνητικῶν» ἐκθρονίστηκαν ἀπὸ τὸ κόμμα τῶν «ἀντιπροσωπευτικῶν» —δηλαδὴ τῶν ἀστῶν οἱ ὁποῖοι θὰ δικαιοῦνταν νὰ συμμετέχουν στὶς γενικὲς συνελεύσεις, ἂν ποτὲ αὐτὲς συγκαλοῦνταν— καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς «ἰθαγενεῖς», ποὺ δὲν διέθεταν καθόλου πολιτικὰ δικαιώματα. Ἡ Γαλλία καὶ οἱ «κύριοι τῆς Βέρνης» ἔστειλαν στρατὸ στὴν πόλη γιὰ νὰ ἐπιβάλουν τὴν τάξη· ἔτσι, πολλοὶ κάτοικοι ἀναγκάστηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴ Γενεύη καὶ τὴν Ἑλβετία, κι αὐτοὶ οἱ ἐκπατρισμένοι σύντομα ἔμελλαν νὰ παίξουν τὸ ρόλο τους στὶς ἀναταραχὲς τῆς Εὐρώπης.

Ἄλλες κάστες πατρικίων διοικοῦσαν στὴ Γερμανία τὶς Δημοκρατίες πολυάριθμων πόλεων ποὺ ἐξαρτιόνταν ἀπευθείας ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα καὶ οἱ ὁποῖες, μὲ ἐξαίρεση τὰ χανσεατικὰ λιμάνια καὶ τὴ Φραγκφούρτη, φυτοζωοῦσαν στὴν ἀφάνεια. Στὴν Ἰταλία, ἡ Βενετία καὶ ἡ Γένοβα ἀποτελοῦσαν ἐπίσης Δημοκρατίες πατρικίων ἀλλὰ οἱ οἰκογένειες ποὺ τὶς ἐξουσίαζαν, πλούσιες πλέον χάρη στὸ ἐμπόριο καὶ τὸ χρηματισμό, σφετερίστηκαν τὸν τίτλο τῶν εὐγενῶν στὴν πορεία τῆς ἐξέλιξής τους. Στὴ Βενετία, ὅπου αὐτὲς καταγράφονταν στὴ Χρυσὴ Βίβλο καὶ σχημάτιζαν μιὰ κλειστὴ κάστα ποὺ διαιωνιζόταν διὰ τῆς ἐνδογαμίας, ἐγκαθίδρυσαν ἕνα ἐπαξίως διαβόητο ἀπολυταρχικὸ καὶ ἀστυνομικὸ κράτος.

Ὅλα αὐτὰ τὰ κράτη παρουσίαζαν μερικὰ κοινὰ γνωρίσματα. Ἐξαιτίας τῆς γεωγραφικῆς θέσης τους, εἴτε ἐμποδίστηκαν νὰ συμμετάσχουν στὴν ὠκεάνεια ἐπέκταση εἴτε ὁ ρόλος ποὺ ἔπαιξαν σ' αὐτὴν ὑποβαθμίστηκε λόγω τῆς ἐδαφικῆς ἢ δημογραφικῆς ἀδυναμίας τους· δὲν διέθεταν ἀρκετοὺς φυσικοὺς πόρους ὥστε νὰ ξεπεράσουν τὸ ἐμπορικὸ στάδιο τοῦ καπιταλισμοῦ. Τὰ κλειστὰ καὶ ἀρτηριοσκληρωτικὰ πατρικιάτα κρατοῦσαν τὴν ἐξουσία στὰ χέρια τους ἀποκλείοντας τὴν ἀδύναμη ἀστικὴ τάξη, ἡ ὁποία ὄχι μόνον δὲν μποροῦσε νὰ βρεῖ οὔτε παραδείγματα πρὸς μίμησιν οὔτε συμμάχους στὰ ὑπολείμματα τῆς στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας, ἀλλὰ ἐπιπροσθέτως ἀντιμετώπιζε τὶς λαϊκὲς τάξεις μὲ τὴ συνηθισμένη της δυσπιστία.

δ) Ἡ Ἀμερικανικὴ Ἐπανάσταση

Ἕνα διαφορετικὸ παράδειγμα προσέφεραν οἱ Ἀγγλοσάξονες τῆς Ἀμερικῆς. Οἱ «ἀντάρτες» ποὺ συγκρούστηκαν μὲ τὴ βρετανικὴ μητρόπολη δὲν τῆς ἀντέταξαν ἁπλῶς τὴν ἐπιχειρηματολογία τῶν παραδοσιακῶν ἐλευθεριῶν ποὺ ἀπολάμβαναν στὸ παρελθόν, ἀλλὰ καὶ τὸ φυσικὸ δίκαιο ποὺ ἐπιβίωνε στὴν πουριτανικὴ σκέψη. Διακήρυξαν τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτη στὶς οἰκουμενικὲς διακηρύξεις ποὺ συνέταξαν καὶ δημιούργησαν τὴν ἀβασίλευτη Δημοκρατία τους στὸ ὄνομα τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας.

Ἡ ἀναταραχὴ ποὺ ἐπακολούθησε συγκλόνισε ἐκ βάθρων τὸν εὐρωπαϊκὸ κόσμο. Ὁ ρομαντικὸς πυρετὸς ποὺ ἐπέφερε ἡ νικηφόρα ἐξέγερση διέρρηξε, ὅπως συμβαίνει πάντοτε, τὴν ὑποταγὴ στὸ καθεστὼς τῆς ἐποχῆς, προκαλώντας πολὺ διαφορετικὲς συνέπειες στὶς διάφορες χῶρες. Ἡ Ἰρλανδία ἐπωφελήθηκε ἀπὸ τὶς ἀνησυχίες τῆς βρετανικῆς κυβέρνησης, ἡ ὁποία ἔκρινε ἀπαραίτητο νὰ συμφιλιωθεῖ μαζί της

ἀφοῦ προηγουμένως εἶχε ἐπιτρέψει νὰ ἐξοπλιστοῦν ἐθελοντὲς γιὰ νὰ ἀποκρούσουν τὴν ἐνδεχόμενη γαλλικὴ εἰσβολή: ἔτσι, ἡ Μεγάλη Βρετανία ἐπέτρεψε νὰ ἀνοίξουν τὶς ἀγορὲς τῶν ἀποικιῶν της στὰ ἰρλανδικὰ προϊόντα, ἔδωσε ἄδεια στὴν Ἰρλανδία νὰ ἐξάγει μαλλὶ καὶ πολλὰ βιομηχανικὰ ἀγαθά, καὶ ἐπίσης χαλάρωσε τὰ ἔκτακτα μέτρα ποὺ ἴσχυαν ἐναντίον τῶν καθολικῶν. Ἐκτὸς Εὐρώπης, οἱ κρεολοὶ ἐνθαρρύνθηκαν ἀπὸ τὸ διαμελισμὸ τῆς ἀποικιακῆς αὐτοκρατορίας —γεγονὸς χωρὶς προηγούμενο— καὶ παντοῦ ἄρχισαν νὰ διεκδικοῦν τὴν αὐτονομία, ἂν ὄχι τὴν ἀνεξαρτησία τους. Στὴν ἴδια τὴν Ἀγγλία, ἡ Ἀμερικανικὴ Ἐπανάσταση ἐνθουσίασε τοὺς δημοκρατικοὺς σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε ὁ Τόμας Παίην ἔσπευσε νὰ ἑνωθεῖ μὲ τοὺς «ἀντάρτες»: αὐτὴ ἡ ἐπανάσταση ἔδωσε τὸ ἔναυσμα γιὰ τὴ διάδοση τῆς δημοκρατικῆς προπαγάνδας, ποὺ ἔμελλε νὰ ἀναπτυχθεῖ ἀκόμη περισσότερο χάρη στὰ γεγονότα τῆς Γαλλίας. Στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη, ἡ Ἀμερικανικὴ Ἐπανάσταση συντάραξε ὅλους τοὺς πιστοὺς τῆς φιλοσοφίας τῶν Φώτων, ὅπως μαρτυρεῖ ἄλλωστε καὶ ἡ πρωτοφανὴς δημοτικότητα τοῦ Βενιαμὶν Φραγκλίνου, ὁ ὁποῖος ἀναδείχθηκε σὲ συμβολικὴ μορφὴ τῆς νέας τάξης πραγμάτων: γιὸς κηροπώλη καὶ μαθητευόμενος τυπογράφος γιὰ πολὺ καιρό, ἔγινε βιβλιοπώλης καὶ κατόπιν μεγαλέμπορος· ἔτσι κατόρθωσε νὰ πλουτίσει, νὰ ἐνταχθεῖ στὴν ἀστικὴ τάξη, νὰ ἀποκτήσει ἐπιρροὴ μὲ τὴ δράση του στὴ δημοσιογραφία καὶ στὶς τεκτονικὲς στοὲς καί, ὡς ἐπιστέγασμα ὅλων τῶν ἄλλων, νὰ ἀναμειχθεῖ στὴν πολιτικὴ καὶ στὴ διπλωματία. Ἡ ἐπιθυμία τῶν Γάλλων νὰ συνδράμουν τοὺς ἀποίκους ποὺ ἐξεγέρθηκαν ἐναντίον τῆς Ἀγγλίας ἐνισχυόταν σημαντικὰ ἀπὸ τὴν ἀνάμνηση τοῦ Ἑπταετοῦς Πολέμου, ἐνῶ διευρύνθηκε ἐξαιρετικὰ ἡ πολιτικὴ παιδεία πολλῶν ἀξιωματικῶν ποὺ πῆγαν νὰ πολεμήσουν στὴν Ἀμερικὴ —συνήθως εὐπατρίδες, μὲ τὸν μαρκήσιο Λαφαγιὲτ στὴν πρώτη γραμμή· ἦταν ἑπόμενο νὰ σχηματιστεῖ ἀπὸ αὐτοὺς ὁ βασικὸς πυρήνας τῶν φιλελεύθερων εὐγενῶν κατὰ τὴν πολιτικὴ κρίση ποὺ ξέσπασε λίγο μετὰ τὸν ἐπαναπατρισμό τους. Ὁρισμένοι ἐπαναστάτες, καὶ ἰδίως ὁ Κοντορσέ, ἐμπνεύστηκαν πολλὲς ἀπὸ τὶς ἰδέες τους ἀπὸ τὴ νεογέννητη Ἀμερικανικὴ Δημοκρατία.

Ὅπως εἶχε συμβεῖ ἐπίσης στὴν Ἀγγλικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1688, ἡ ἐπιτυχία τῆς ἐπανάστασης στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες ὀφειλόταν στὸ συμβιβασμὸ ποὺ ἕνωσε τὴν ἀριστοκρατία τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων μὲ τὴν ὑψηλὴ ἀστικὴ τάξη τῶν χρηματιστῶν, τῶν ἐμπόρων, τῶν ἐφοπλιστῶν καὶ τῶν βιομηχάνων. Οἱ κεφαλαιώδεις διαφορὲς τῆς Ἀμερικανικῆς Ἐπανάστασης ἀπὸ αὐτὴ τὴ Δεύτερη Ἀγγλικὴ Ἐπανάσταση ἦταν ἀφενὸς ὅτι οἱ ἀποικίες, οἱ ὁποῖες οὐδέποτε ἀπέκτησαν δική τους Βουλὴ τῶν Λόρδων, δὲν διατήρησαν καμιὰ κληρονομικὴ μορφὴ πολιτικῆς ἐξουσίας ὅταν κατάργησαν τὴ βασιλεία καί, ἀφετέρου, ὅτι οἱ ἐντόπιοι εὐπατρίδες, ὅπως ἦταν μεταξὺ ἄλλων καὶ ὁ ἴδιος ὁ Οὐάσιγκτον, ἔπαψαν νὰ διακρίνονται ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο πληθυσμὸ ὅταν ἔχασαν τὰ προνόμιά τους —τώρα ξεχώριζαν μόνον γιὰ τὴν πρυτανεύουσα θέση ποὺ εἶχε στὴν περιουσία τους ἡ ἔγγειος ἰδιοκτησία. Στὴν ἀμερικανικὴ κοινωνία, ὅπου ὁ πλοῦτος ἀποτελοῦσε ἀκόμη πιὸ καθαρὰ ἀπ' ὅ,τι στὸν παλαιὸ κόσμο τὸ θεμέλιο πάνω στὸ ὁποῖο ἑδραζόταν ἡ ἱεραρχία, τὸ ζήτημα ποὺ βασάνιζε τὶς

κυρίαρχες τάξεις συνέπιπτε οὐσιαστικὰ μ' ἐκεῖνο ποὺ ἀπασχολοῦσε τοὺς ἀφέντες τῆς Μεγάλης Βρετανίας, δηλαδὴ ἂν τὸ ἀβασίλευτο πολίτευμα θὰ μετεξελισσόταν πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς δημοκρατίας. Ὡστόσο, οἱ ἡγέτες τῆς Ἀμερικανικῆς Ἐπανάστασης ἐπέλεξαν τελικὰ νὰ τηρήσουν ἀμυντικὴ στάση ἐξαιτίας μᾶλλον τῶν συνεπειῶν τοῦ πολέμου, οἱ ὁποῖες ἔπλητταν τὰ ἄμεσα συμφέροντά τους, παρὰ ἐξαιτίας τῆς προνοητικότητάς τους γιὰ τὸ μέλλον. Τὸ χαρτονόμισμα ποὺ ἐξέδιδαν οἱ διάφορες πολιτεῖες καὶ τὸ συνομοσπονδιακὸ Κογκρέσο, καθὼς καὶ οἱ ὁμολογίες τῶν δανείων ποὺ σύναπταν ἔχαναν διαρκῶς ἀξία, καὶ οἱ ἰδιῶτες ποὺ προσέφεραν πιστώσεις κινδύνευαν νὰ πληρωθοῦν σὲ πληθωριστικὸ νόμισμα· ἐπιπλέον, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐχθροπραξιῶν εἶχαν καταρρεύσει ἡ ναυτιλία, τὸ ἐμπόριο καὶ ἡ βιομηχανία, ἐνῶ ὁ ἀγγλικὸς ἀνταγωνισμὸς παρέμενε ἐπίφοβος μετὰ τὴν ἐπάνοδο τῆς εἰρήνης.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, εἶχαν κινητοποιηθεῖ ἐπίσης οἱ λαϊκὲς τάξεις ποὺ πῆραν μέρος στὸν ἀγώνα τῆς ἀνεξαρτησίας —κυρίως οἱ μικροϊδιοκτῆτες καὶ οἱ γεωργοί, οἱ ὁποῖοι, καθὼς ἦταν χρεωμένοι, ἔβλεπαν πὼς τοὺς συνέφερε ὁ πληθωρισμός· ἄρχισαν νὰ ἐκδηλώνουν ἐχθρότητα ἀπέναντι στὴν καπιταλιστικὴ ἀστικὴ τάξη καὶ στοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν φυτειῶν. Ἐχθρότητα προκαλοῦσαν ἰδίως οἱ κερδοσκόποι ποὺ ἀγόραζαν πάμφθηνα τοὺς ὑποτιμημένους τίτλους τῶν δανείων καὶ τὰ τραπεζογραμμάτια, ἐνῶ μάλιστα φούντωνε ἡ ἀγανάκτηση ὅταν οἱ τελευταῖοι ἀποκτοῦσαν τὶς τεράστιες ἐκτάσεις γῆς ποὺ ἦταν τώρα διαθέσιμες προκειμένου νὰ τὶς μεταπωλήσουν σὲ μικρὰ κομμάτια· οὐσιαστικά, ἡ Ἐπανάσταση εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ μεταβιβαστεῖ σὲ νέους ἰδιοκτῆτες ἡ ἀκίνητη περιουσία ποὺ κατέσχεσαν ἀπὸ τοὺς ἐκπατρισμένους οἱ ὁποῖοι ἔμεναν πιστοὶ στὸ προηγούμενο καθεστώς: τὸ ἴδιο θὰ συνέβαινε καὶ στὴ Γαλλία λίγο ἀργότερα. Ἐπιπλέον, οἱ καταληψίες (squatters) κατόρθωσαν νὰ διεισδύσουν στὶς πεδιάδες τοῦ Ὀχάιο· τὸ 1787 τὸ Κογκρέσο ρύθμισε νομοθετικὰ τὴν ἀπόκτηση κυριότητας αὐτῶν τῶν «δυτικῶν ἐκτάσεων», καὶ μάλιστα ὑπῆρξαν ἐπιχειρηματίες ποὺ προσπάθησαν νὰ προσελκύσουν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Εὐρωπαίων πρὸς ἐκεῖνα τὰ μέρη. Τέλος, τὸ πνεῦμα τῆς Ἐπανάστασης συγκρουόταν μὲ τὴ δουλοκτησία: πολλὲς πολιτεῖες ἀπαγόρευσαν τὸ δουλεμπόριο τῶν μαύρων, δείχνοντας ἔτσι τὴν ἐπιθυμία τους νὰ καταργήσουν τὸ θεσμὸ τῆς δουλείας.

Καθὼς εἶχαν ἀποδεχτεῖ καταρχὴν πὼς οἱ δεκατρεῖς ἀρχικὲς πολιτεῖες θὰ ἔμεναν ἀνεξάρτητες, κανένας δὲν γνώριζε ἂν ἡ Ἕνωση θὰ ἐνισχυόταν περισσότερο ἢ ἂν θὰ περιοριζόταν στὴν ἐξασφάλιση τῆς συλλογικῆς ἄμυνας, ὅπως συνέβαινε στὴν Εὐρώπη μὲ τὴν Ἑλβετικὴ Συνομοσπονδία: ἡ ὁμοσπονδιακὴ ἐξουσία ποὺ εἶχαν δημιουργήσει ἦταν ἀνίσχυρη νὰ ἐξαλείψει τὸν πληθωρισμὸ καὶ νὰ ἐξυγιάνει τὸ νόμισμα, νὰ σταθεροποιήσει τὸ δημόσιο χρέος καὶ νὰ ἐξοφλήσει τοὺς τόκους του, νὰ ἐπιβάλει κοινὸ δασμολόγιο, νὰ συντηρήσει ἔνοπλες δυνάμεις ἱκανὲς τόσο νὰ ἐπιβληθοῦν στοὺς ἐξωτερικοὺς ἀντιπάλους ὅσο καὶ νὰ προστατεύσουν τοὺς κατέχοντες στὸ ἐσωτερικό. Τὰ πρόσωπα ποὺ πρωτοστάτησαν στὴ θέσπιση τοῦ ὁμοσπονδιακοῦ συντάγματος τὸ ὁποῖο δημιούργησε τὴν κυβέρνηση τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν —τὸ σύνταγμα τοῦ 1787— παρ' ὅλες τὶς βαρυσήμαντες μελλοντικὲς συνέ-

πειες τοῦ ἐπιτεύγματος ποὺ τόση δόξα τοὺς ἀπέφερε, δὲν κινοῦνταν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ διαμορφώσουν ἕνα ἔθνος: ἐν μέρει καθοδηγοῦνταν ἀπὸ τὰ συμφέροντα τῆς τάξης τους, ἢ ἀκόμη καὶ ἀπὸ προσωπικὰ συμφέροντα. Ὁ ἴδιος ὁ Οὐάσιγκτον συγκαταλεγόταν μεταξὺ τῶν πλουσιότερων γαιοκτημόνων τῆς Δημοκρατίας· ὁ Ρόμπερτ Μόρρις ἦταν κερδοσκόπος ὑψηλῶν ἐπιδόσεων, ἐνῶ καὶ ὁ Φραγκλίνος δὲν περιφρονοῦσε διόλου τὸ χρῆμα. Ἡ πολιτικὴ τοῦ Χάμιλτον εὐνοοῦσε ἀπροκάλυπτα τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορικοῦ καὶ τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ, μολονότι ὁ ἴδιος πέθανε φτωχὸς καί, ὅπως φαίνεται, ἄξιζε λιγότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον τὶς σκληρὲς ἐπιθέσεις ποὺ τοῦ ἐπιφύλαξε ὁ πρωταγωνιστικός του ρόλος. Οἱ μεγάλοι γαιοκτήμονες, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, συντάχθηκαν μὲ τὸ σχέδιο τῆς Ἕνωσης, ὑπὸ τὸν ὅρο πὼς θὰ ἐπιτρεπόταν σὲ κάθε πολιτεία νὰ ρυθμίσει ξεχωριστὰ τὸ ζήτημα τῆς δουλείας. Ἀπέβλεπαν στὴν προστασία τους ἀπὸ μιὰ ἐνδεχόμενη ἐξέγερση τῶν μαύρων, προικίζοντας τὴν Ὁμοσπονδία μὲ ἀποτελεσματικὴ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία. Παντοῦ ἡ ἀπογραφικὴ περιουσία ἀποτελοῦσε προϋπόθεση τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἐκλέγειν καὶ τοῦ ἐκλέγεσθαι· ἡ μεγάλη μάζα τοῦ λαοῦ ἦταν διασκορπισμένη σὲ μιὰ ἀπέραντη ἔκταση, ἐξαιρετικὰ ἀραιοκατοικημένη καὶ χωρὶς συγκοινωνίες, δὲν διέθετε ἄλλωστε καμιὰ ὀργάνωση ποὺ θὰ τῆς ἐπέτρεπε νὰ ἀντιταχθεῖ στὴν πλούσια καὶ μορφωμένη ὀλιγαρχία· τὸ προλεταριάτο τῶν πόλεων παρέμενε πολιτικὰ ἀδιάφορο ἢ ἀκολουθοῦσε τοὺς ἐργοδότες του: ἡ μοναδικὴ ἰσχυρὴ ἀντιπολίτευση παρουσιάστηκε μεταξὺ τῶν ἀγροτῶν καὶ τῶν μαχητῶν τοῦ ἐπαναστατικοῦ στρατοῦ, ποὺ πληρώθηκαν μὲ πληθωριστικὸ χαρτονόμισμα ὅταν ἀπολύθηκαν ἀπὸ τὶς τάξεις του.

Οἱ κυβερνῆτες ποὺ κυριάρχησαν στὴ Συμβατικὴ τῆς Φιλαδελφείας ἀναγνώρισαν τὴν ἀρχὴ τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, ἀλλὰ ἐπέτρεψαν σὲ κάθε πολιτεία νὰ διατηρήσει τοὺς ἰδιαίτερους ἐκλογικοὺς νόμους της· προσπάθησαν ἐπίσης νὰ κατανείμουν ἰσόρροπα τὶς ὁμοσπονδιακὲς ἐξουσίες, ὥστε νὰ ἀποτρέψουν κάθε κίνηση ἡ ὁποία θὰ μποροῦσε νὰ βλάψει τὴν Ἕνωση. Ἀμέσως ἐξέλεξαν τὴ Γερουσία καὶ τὴ Βουλὴ τῶν Ἀντιπροσώπων, οἱ ὁποῖες οὐσιαστικὰ ἀποτελοῦσαν συνέχεια τῆς Συμβατικῆς. Ὅταν τὸ 1789 ἀνέλαβε τὴν προεδρία ὁ Οὐάσιγκτον, προσχώρησε στὴν κυβέρνησή του ἡ πλειονότητα ὅσων εἶχαν συμμετάσχει στὴν ἐκπόνηση τοῦ συντάγματος. Ὁ Χάμιλτον ἐφάρμοσε τὶς ἰδέες του ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ὁμοσπονδιακοῦ ὑπουργοῦ Οἰκονομικῶν (Secretary of the Treasury)· μέσα σὲ δυὸ χρόνια, ἀπὸ τὸ 1790 ὡς τὸ 1791, τὸ Κογκρέσο κεφαλαιοποίησε τὸ δημόσιο χρέος καὶ ἀνέλαβε νὰ τὸ ἀποπληρώσει στὸ ἀκέραιο μαζὶ μὲ τὰ χρέη τῶν πολιτειῶν, ἔστω καὶ ἂν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο διπλασιάζονταν οἱ ὑποχρεώσεις τοῦ κράτους. Δημιούργησε μιὰ Ἐθνικὴ Τράπεζα μὲ ἀρχικὸ κεφάλαιο ποὺ ἀποτελοῦνταν κατὰ τὰ τρία τέταρτα ἀπὸ τίτλους ὁμοσπονδιακῶν δανείων, ἐκποίησε τὰ δημόσια κτήματα ἐπιτρέποντας ἐπίσης τὴ μερικὴ ἐξόφλησή τους μὲ τίτλους δημόσιων δανείων, ψήφισε κοινὸ δασμολόγιο γιὰ ὅλες τὶς πολιτεῖες καὶ διασφάλισε τοὺς οἰκονομικοὺς πόρους τῆς Ὁμοσπονδίας ἐπιβάλλοντας ἕναν φόρο στὸ οἰνόπνευμα ὁ ὁποῖος ἔπληξε τὰ ἀναρίθμητα μικρὰ ἀπο-

στακτήρια τῶν χωρικῶν. Τέλος, ἐξουσιοδότησε τὶς ναυτικὲς ἀρχὲς νὰ ἐπανδρώσουν τὸν στρατὸ ξηρᾶς καὶ τὸ ναυτικό. Οἰκοδομώντας σύμφωνα μὲ τὶς *παραπάνω* κατευθύνσεις τὸν κρατικὸ μηχανισμό, ἡ ἀντίδραση ἱκανοποίησε τὰ συμφέροντά της καὶ ἔφραξε ὅσο καλύτερα μποροῦσε τὸ δρόμο πρὸς τὴ δημοκρατία. Θὰ προχωροῦσε ἀκόμη περισσότερο ἂν εἶχε ἐπικρατήσει ἡ ἄποψη τοῦ Χάμιλτον, ὁ ὁποῖος θαύμαζε τὸ ἀγγλικὸ πολίτευμα μὲ τοὺς κληρονομικοὺς λόρδους του· ὁ Τζὼν Ἄνταμς πίστευε, ἄλλωστε, πὼς τουλάχιστον οἱ κυβερνῆτες τῶν πολιτειῶν θὰ προσέφεραν περισσότερα ἐχέγγυα ἐμπιστοσύνης ἂν ὁρίζονταν ἐφ' ὅρου ζωῆς. Προηγουμένως εἶχαν προσπαθήσει, ματαίως ὅπως ἀποδείχτηκε, νὰ δημιουργήσουν καὶ κληρονομικὴ ἀριστοκρατία ἐντάσσοντας τοὺς ἀξιωματικοὺς τοῦ ἐπαναστατικοῦ στρατοῦ στὴν *Ἑταιρεία τοῦ Κιγκιννάτου*.

Οἱ δημοκράτες τῆς Εὐρώπης μᾶλλον δὲν γνώριζαν τὶς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ρίζες τῆς ἀμερικανικῆς πολιτικῆς ζωῆς. Ἐντούτοις, ἡ σύγκριση τοῦ ἔργου τῆς Ἀμερικανικῆς Ἐπανάστασης μὲ τὶς ἀρχὲς ποὺ εἶχαν διακηρυχτεῖ στὴ χαραυγή της, τοὺς ἔδωσε ἀφορμὴ γιὰ ἐπικρίσεις. Ἡ ἐλευθερία τῆς συνείδησης γιὰ τὴν ὁποία γινόταν λόγος κατέληξε νὰ σημαίνει ἐλευθερία μόνον γιὰ τοὺς χριστιανούς· γιὰ τοὺς μαύρους, ἡ πραγματικότητα τῆς δουλείας ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑπάρχει· οἱ ἡγέτες τῆς Ἐπανάστασης, ἀκολουθώντας τὸ ἀγγλικὸ παράδειγμα, ἀπέφυγαν νὰ ἐπιμείνουν στὸ ζήτημα τῆς ἰσότητας τῶν δικαιωμάτων —ἴσως ἐπειδὴ τὴ θεωροῦσαν αὐτονόητη σὲ μιὰ χώρα ἡ ὁποία δὲν ἀναγνώριζε νομικὰ προνόμια, ἀλλὰ ἐπίσης κι ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ ἀρχὴ θὰ μποροῦσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς πρόσχημα γιὰ διεκδικήσεις τῶν λαϊκῶν τάξεων. Μάλιστα, προκειμένου νὰ ἐξασφαλιστοῦν ἀκόμη περισσότερο, τὴν ἐνταφίασαν ὅσο μποροῦσαν καλύτερα καὶ ἀρνήθηκαν σ' αὐτὲς τὶς τάξεις τὸ δικαίωμα τῆς ψήφου.

ε) Ἡ Γαλλία

Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς γαλλικῆς μοναρχίας τῆς ἐξασφάλιζαν μιὰ ἐνδιάμεση θέση μεταξὺ τῆς συνταγματικῆς Ἀγγλίας καὶ τοῦ ἠπειρωτικοῦ δεσποτισμοῦ: δὲν χρειάστηκε νὰ μοιραστεῖ τὴν ἐξουσία μὲ τὴν ἀριστοκρατία, ὅπως εἶχε συμβεῖ στὴ Μεγάλη Βρετανία, οὔτε νὰ ἐγκαταλείψει τοὺς χωρικοὺς στὰ χέρια τῆς ἀριστοκρατίας ὅπως ἔγινε στὴν Πρωσία καὶ στὴ Ρωσία· ἡ μοναρχία κατόρθωσε νὰ διαφυλάξει τὰ προνόμιά της ἐνῶ ταυτοχρόνως ἐπέτρεπε νὰ πολλαπλασιάζονται οἱ νέοι εὐγενεῖς καὶ νὰ δυναμώνει ἡ ἀστικὴ τάξη.

Τὴν ἐποχὴ τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' ἡ μοναρχία εἶχε μετατραπεῖ σὲ καθεστὼς ἀπολυταρχικό, συγκεντρωτικὸ καὶ γραφειοκρατικό· τίποτε δὲν ἔδειχνε ἱκανὸ νὰ κλονίσει τὴν ὑπεροχή της, καὶ φαινόταν πὼς εἶχε ὑποτάξει ὁριστικὰ τοὺς εὐγενεῖς. Στὴν πραγματικότητα, ἡ ἀριστοκρατικὴ ἀντίδραση δὲν χαρακτήρισε λιγότερο τὸν 18ο αἰώνα ἀπ' ὅ,τι ἡ ἄνοδος τῶν ἀστῶν, τώρα ὅμως ἡ ἀριστοκρατία εἶχε πάψει νὰ σκέφτεται τὸ ἐνδεχόμενο τῆς προσφυγῆς στὰ ὅπλα: προσπαθοῦσε νὰ ἀντιταχθεῖ

στὴ βασιλικὴ θέληση καὶ νὰ τὴν ὑπονομεύσει χρησιμοποιώντας ἀστικὲς μεθόδους —τὴν ἀντιπολίτευση τῶν κυρίαρχων δικαστηρίων καὶ τὸν προσεταιρισμὸ τῆς κοινῆς γνώμης. Σ' αὐτὴ τὴν ἐκστρατεία πρωτοστάτησε ἡ ἀριστοκρατία τοῦ ξίφους, ἡ ὁποία παρὰ τὶς ἀξιώσεις της εἶχε ἐγκαταλείψει σχετικὰ πρόσφατα τὴν τάξη τῶν δυσγενῶν ἀπ' ὅπου καταγόταν, ἐνῶ οἱ «ἀξιωματικοὶ» ἐπιδοκίμαζαν τὴ στάση της κάθε φορὰ ποὺ οἱ βασιλικοὶ ἐπιθεωρητὲς τοὺς ἀφαιροῦσαν ἄλλο ἕνα κομμάτι τῆς τοπικῆς διοίκησης. Οἱ εὐπατρίδες, οἱ ὁποῖοι ἔλεγχαν τὶς Ἐπαρχιακὲς Τάξεις σὲ συνασπισμὸ μὲ τοὺς ἐπισκόπους, ὀνειρεύονταν νὰ ἐπαναφέρουν αὐτὸν τὸ θεσμὸ στὶς περιοχὲς ὅπου ἡ λειτουργία του εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ· ἄλλωστε, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου οἱ διάδοχοι τοῦ Μεγάλου Βασιλιᾶ ἐγκατέλειψαν τὴ δυσπιστία ποὺ ἔτρεφε ὁ πρόγονός τους ἀπέναντι στὴν ἀριστοκρατία καὶ παρέδωσαν τὰ ἀνώτατα λειτουργήματα στὰ χέρια της. Θὰ ἦταν ἀδύνατον ἐπὶ Λουδοβίκου ΙϚ' νὰ βρεθεῖ κάποιος Σαὶν-Σιμὸν ὁ ὁποῖος θὰ κατηγοροῦσε τὸν μονάρχη ὅτι συγκέντρωνε γύρω του τὴν «ἀχρεία μπουρζουαζία»: ὅλοι οἱ ὑπουργοὶ τοῦ βασιλιᾶ, μὲ ἐξαίρεση τὸν Νεκέρ, ἦταν εὐγενικῆς καταγωγῆς· τὸ ἴδιο ἴσχυε ἐπίσης γιὰ τοὺς βασιλικοὺς ἐπιθεωρητές του οἱ ὁποῖοι, καθὼς διέμεναν πολὺ καιρὸ στὶς περιφέρειες ὅπου τοὺς διόριζε, ἀγόραζαν ἐκεῖ κτήματα κι ἔρχονταν σὲ ἐπιγαμίες μὲ τοὺς τοπικοὺς φεουδάρχες μὲ ἀποτέλεσμα νὰ συναδελφώνονται μαζί τους.

Ὁπωσδήποτε ἡ ἀποτελεσματικότητα ποὺ διέκρινε τὸν φωτισμένο ἀπολυταρχισμὸ στὴ Γαλλία ὀφειλόταν στὴν πρακτικὴ δραστηριοποίηση τοῦ διοικητικοῦ προσωπικοῦ, τὸ ὁποῖο συχνὰ ἐπιδείκνυε ἀξιοσημείωτες ἀρετές· μποροῦμε μάλιστα νὰ ποῦμε πὼς ἐπικρατοῦσε ὁ φωτισμένος μεταρρυθμισμὸς μᾶλλον, παρὰ φωτισμένος ἀπολυταρχισμός. Ὡστόσο, τὰ μεταρρυθμιστικὰ ἐγχειρήματα τοῦ Μασώ, τοῦ Μωποὺ καὶ τοῦ Τυργκὸ προσέκρουσαν στὴν ἀντίσταση ποὺ προέβαλλαν τὰ ὄργανα τῆς ἀριστοκρατίας, τὰ παρλαμέντα, οἱ σύνοδοι τοῦ κλήρου καὶ οἱ Ἐπαρχιακὲς Τάξεις. Τὸ μεγάλο ἔργο τῆς μοναρχίας, ἡ ἐθνικὴ ἑνότητα, ἔμενε ἀνολοκλήρωτο ἀφοῦ ἐντέλει ἔθετε ἐπὶ τάπητος τὸ ζήτημα τῆς κοινωνικῆς δομῆς, ἡ ὁποία, ἐφόσον θεμελιωνόταν στὸ ἀριστοκρατικὸ προνόμιο, συνιστοῦσε τὴν ἄρνηση κάθε ἑνότητας.

Ὁρισμένοι ἱστορικοὶ ἐπέμειναν, ὄχι ἀβάσιμα, στὴ σημασία τῶν μεταρρυθμίσεων ποὺ ἐπιχείρησαν οἱ φωτισμένοι ὑπουργοί, ἀλλὰ ἔδειξαν νὰ ἐκπλήσσονται ἀπὸ τὴν ἀποτυχία αὐτῶν τῶν προσπαθειῶν. Ἡ δυσμένεια στὴν ὁποία περιέπεσε ὁ Τυργκὸ στὶς 12 Μαΐου τοῦ 1776 ὀφειλόταν οὐσιαστικὰ στὴν ἀδυναμία τοῦ Λουδοβίκου ΙϚ', στὴν ἀνικανότητα τοῦ μονάρχη νὰ παίξει ρόλο μεσολαβητῆ. Πῶς ὅμως θὰ μποροῦσαν νὰ στεφτοῦν μὲ ἐπιτυχία οἱ φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις ποὺ ἐπιχειρήθηκαν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἐνόσω διατηροῦνταν οἱ φεουδαρχικὲς δομὲς καὶ τὰ ἀριστοκρατικὰ προνόμια τὰ ὁποῖα, ὅσο φωτισμένος καὶ ἂν ἦταν ὁ Τυργκό, δὲν διανοήθηκε ποτὲ νὰ θίξει περισσότερο ἀπ' ὅ,τι οἱ μονάρχες τῆς κεντρικῆς καὶ τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης; Ὅσο γιὰ τὶς δυνατότητες τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας νὰ διαμεσολαβήσει ὥστε νὰ προωθήσει τὶς μεταρρυθμίσεις, αὐτὲς περιορίζονταν ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τοῦ μοναρχικοῦ, ἀλλὰ ταυτοχρόνως καὶ ἀριστοκρατικοῦ, κράτους. Αὐτὸ

ἀκριβῶς ἔδειξε τὸ διάγγελμα τοῦ Λουδοβίκου κατὰ τὴ βασιλικὴ συνεδρία τῶν Γενικῶν Τάξεων τῆς 23ης Ἰουνίου 1789 —καὶ ὅλοι γνωρίζουμε τὰ ἐπακόλουθά του. Ὁ φωτισμένος μεταρρυθμισμὸς δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ἀποτύχει ἐφόσον δὲν ἔθιγε —ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ φωτισμένος ἀπολυταρχισμός— τὶς θεμελιώδεις δομὲς τῆς παραδοσιακῆς οἰκονομίας καὶ κοινωνίας.

Ἡ ὀργάνωση τοῦ κράτους δὲν εἶχε βελτιωθεῖ διόλου: ὁ Λουδοβίκος ΙϚ' κυβερνοῦσε σχεδὸν μὲ τὰ ἴδια ὑπουργεῖα καὶ μὲ τὰ ἴδια συμβούλια ποὺ χρησιμοποιοῦσε καὶ ὁ Λουδοβίκος ΙΔ'. Ἀναμφιβόλως, ἡ ἐθνικὴ ἑνοποίηση προόδευε διαρκῶς χάρη στὴν ἀνάπτυξη τῶν συγκοινωνιῶν καὶ τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων, χάρη στὴν παιδεία ποὺ παρεῖχαν τὰ κολέγια καὶ στὴν ἕλξη ποὺ ἀσκοῦσε ἡ πρωτεύουσα· ὡστόσο, ἡ Γαλλία παρέμενε χωρισμένη ἀνάμεσα στὶς «περιφέρειες ἐκλογῶν» (pays d'élections), ὅπου κυριαρχοῦσε ὁ βασιλικὸς ἐπιθεωρητὴς χωρὶς νὰ φοβᾶται παρὰ μόνον τὸ τοπικὸ παρλαμέντο, καὶ στὶς «περιφέρειες Τάξεων» (pays d'États) ὅπου ὁ τελευταῖος εἶχε νὰ ἀναμετρηθεῖ μὲ τὶς Ἐπαρχιακὲς Τάξεις, οἱ ὁποῖες διεύρυναν διαρκῶς, ἰδίως στὴ Βρετάνη, τὰ περιθώρια τῆς αὐτονομίας τους. Ἡ Μεσημβρινὴ Γαλλία ἔμενε πιστὴ στὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο καὶ ἡ Βόρεια Γαλλία στὰ πολυάριθμα ἔθιμά της — ἐξάλλου καὶ οἱ εὐγενεῖς διατηροῦσαν τὰ δικά τους· δίπλα τους ὑπῆρχαν ἀκόμη τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια ποὺ ἐφάρμοζαν τὸ κανονικὸ δίκαιο, καὶ σὲ ἐπιστέγασμα ὅλων τῶν ὑπολοίπων ἔρχονταν νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ βασιλικὲς διατάξεις. Τὰ ἐσωτερικὰ τελωνεῖα, τὰ διόδια καὶ τὰ κάθε λογῆς δημοσιονομικὰ συστήματα ποὺ ἐφαρμόζονταν κατὰ τόπους ἐμπόδιζαν νὰ συγκροτηθεῖ μιὰ ἐθνικὴ ἀγορά· τὰ μέτρα καὶ τὰ σταθμὰ ἄλλαζαν ἀναλόγως μὲ τὴν περιοχή, μερικὲς φορὲς καὶ ἀναλόγως μὲ τὴν ἐνορία· οἱ περιφέρειες τῆς κρατικῆς, τῆς δικαστικῆς, τῆς δημοσιονομικῆς καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοίκησης ἦταν περιβόητες γιὰ τὴν ἀνισότητά τους, ἐνῶ οἱ ἀλληλεπικαλύψεις τους σὲ διάφορα μέρη προκαλοῦσαν χάος. Οἱ ἐπαρχίες καὶ οἱ πόλεις, συχνὰ προικισμένες μὲ προνόμια τὰ ὁποῖα θεωροῦσαν ὀχυρὰ κατὰ τῆς ἀπολυταρχίας, ἔδειχναν ἐπίμονο τοπικισμό. Ἡ ἱστορικὴ ἀποστολὴ τῶν Καπετιδῶν συμπυκνώθηκε κατὰ κάποιον τρόπο σ' αὐτὸ τὸ ἔργο: νὰ προσφέρουν στὴν κοινότητα ποὺ συγκρότησαν, συγκεντρώνοντας τὶς γαλλικὲς περιοχὲς ὑπὸ τὸ σκῆπτρο τους, διοικητικὴ ἑνότητα ἐναρμονισμένη μὲ τὴ βαθμηδὸν ἀναπτυσσόμενη αὐτοσυνείδησή της, μιὰ ἑνότητα ἡ ὁποία θὰ εὐνοοῦσε τὴν ἄσκηση τῆς μοναρχικῆς ἐξουσίας τους καὶ συνάμα θὰ ἀποδεικνυόταν πρόσφορη καὶ χρήσιμη γιὰ τὸ σύνολο. Οἱ ἀξιωματοῦχοι τους δὲν ἤθελαν τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ να πραγματοποιήσουν αὐτὸ τὸ σχέδιο, ἀφοῦ καὶ ἡ δική τους ἐπιρροὴ θὰ ἐνισχυόταν συγχρόνως μὲ τὴ βασιλικὴ ἐξουσία· ἀκριβῶς γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ὅμως προσέκρουσαν ἐξαρχῆς στὴν παθιασμένη ἀντίδραση τῆς ἀριστοκρατίας. Ἡ ἐπίτευξη τοῦ μεγάλου ἔργου τῆς μοναρχίας θὰ ἔθετε ὑπὸ ἀμφισβήτηση τὴν ἴδια τὴν κοινωνικὴ δομή, ἡ ὁποία συνιστοῦσε τὴν ἄρνηση κάθε ἑνότητας.

Ἡ βασιλικὴ ἐξουσία, ποὺ εἶχε ἀπολέσει τὸ σφρίγος της, κινδύνευε νὰ δεῖ τοὺς εὐγενεῖς, μόλις θὰ τοὺς δινόταν ἡ κατάλληλη εὐκαιρία, νὰ ὀρθώνονται ἀκόμη τολ-

μηρότερα ἐναντίον της, —ἐξασφαλίζοντας, ἴσως, καὶ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἀστικῆς τάξης. Οἱ εὐγενεῖς τοῦ ξίφους ἢ τῆς τηβέννου ποὺ ἐπικαλοῦνταν τὰ ἱστορικὰ προηγούμενα, οἱ «ἀξιωματοῦχοι» οἱ ὁποῖοι προσκολλόνταν στὴν ἐπαγγελματική τους παράδοση, οἱ νομικοὶ καὶ οἱ φιλόσοφοι ποὺ ἐπικαλοῦνταν τὸ φυσικὸ δίκαιο καὶ τὶς θεωρίες τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ὅλοι μαζὶ κατέληγαν σὲ κοινὴ ἐπωδό: ὁ νόμος ὄφειλε νὰ περιορίσει τὴν ἐξουσία τοῦ ἡγεμόνα καὶ νὰ παραχωρήσει στὸ ἄτομο ἐγγυήσεις κατὰ τῆς αὐθαιρεσίας. Ὅλοι οἱ μεγαλογαιοκτήμονες καὶ οἱ ἀστοὶ κεφαλαιοκράτες ἔβλεπαν μὲ καλὸ μάτι τὴν οἰκονομικὴ ἐλευθερία. Πολλὲς διοικητικὲς μεταρρυθμίσεις δὲν παρουσίαζαν καταρχὴν καμιὰ δυσκολία. Ἔτσι θὰ μποροῦσαν νὰ τεθοῦν οἱ βάσεις γιὰ ἕνα συνασπισμὸ τῶν προκρίτων παρόμοιο μ' ἐκεῖνον ποὺ εἶχε θριαμβεύσει προηγουμένως στὴν Ἀγγλία —ὁ συνασπισμὸς αὐτὸς θὰ ἐπέβαλλε στὴ γαλλικὴ βασιλεία τὸ συνταγματικὸ πολίτευμα καὶ τὸ σεβασμὸ τῆς ἐλευθερίας. Πράγματι, λίγο ἀργότερα θὰ παρουσιαζόταν στὸ Δελφινάτο τὸ πρόπλασμα ἑνὸς παρόμοιου συνασπισμοῦ.

Ὡστόσο, ἡ βρετανικὴ λύση δὲν συμπεριλάμβανε μόνον τὴ συνδιαλλαγὴ μεταξὺ τοῦ ἡγεμόνα καὶ τῶν προκρίτων: προϋπέθετε ἐπίσης ἕναν ἀκόμη συμβιβασμό, μεταξὺ τῶν εὐγενῶν καὶ τῶν ἀστῶν. Ἡ γαλλικὴ ἀριστοκρατία ὅμως δὲν ἐπιθυμοῦσε διόλου μιὰ παρόμοια συνεννόηση, ἂν ἐξαιρέσουμε μιὰ μικρὴ μειονότητα ἡ ὁποία εἶχε ἀντιληφθεῖ, χάρη στὰ παραδείγματα τῆς Μεγάλης Βρετανίας καὶ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, πὼς μὲ μιὰ τέτοια συμμαχία δὲν κινδύνευε νὰ χάσει τίποτε. Οἱ εὐπατρίδες δὲν ἀγνοοῦσαν διόλου τὴ δύναμη τοῦ χρήματος, οὔτε πώς, ὅποια κι ἂν ἦταν ἡ καταγωγή τους, τὸ χρειάζονταν προκειμένου νὰ σταδιοδρομήσουν· ὅταν βρίσκονταν στὴν Αὐλὴ ἐπιζητοῦσαν τὴ γενναιόδωρη βασιλικὴ εὔνοια· ὁρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς ἔδειξαν ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς μεγάλες ἐπιχειρήσεις καὶ ὁ Ταλλεϋράνδος εἶχε ἤδη ἀρχίσει νὰ κερδοσκοπεῖ, ἐνῶ σὲ ὁρισμένες ἐπαρχίες εἶχαν ἐπιτρέψει νὰ περιφραχτοῦν καὶ νὰ μοιραστοῦν τὰ κοινοτικὰ κτήματα πρὸς ὄφελος τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων· προσπαθοῦσαν νὰ ἀποσπάσουν ἕνα ὁλοένα καὶ μεγαλύτερο εἰσόδημα ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς —αὐτὸ ἀκριβῶς ὀνομάζουμε «φεουδαρχικὴ ἀντίδραση». Μολονότι ὁρισμένοι εὐγενεῖς προσέγγιζαν τὴν ἀνώτερη ἀστικὴ τάξη ὡς πρὸς τὶς ἐπιχειρηματικὲς ἀντιλήψεις τους καὶ ὡς πρὸς τὸν τρόπο ζωῆς τους, ἄλλοι δὲν κατόρθωναν πλέον νὰ διατηρήσουν τὴν κοινωνική τους θέση: ὁ Μιραμπὼ ξέπεσε μέχρι τὸ σημεῖο νὰ γίνει μίσθαρνος κονδυλοφόρος, ὁ Σατωβριάνδος ἀναστέναζε κρυφὰ προσδοκώντας τὴν ἀνανέωση ποὺ θὰ ἄνοιγε δρόμο στὶς φιλοδοξίες του: «Σηκωθεῖτε, ποθητὲς καταιγίδες!». Ἡ πλειονότητα τῶν Γάλλων εὐγενῶν, μὲ τὴ στρατιωτικὴ καὶ φεουδαρχικὴ νοοτροπία της, δὲν ἤξερε πὼς νὰ προσαρμοστεῖ στὴν ἀστικὴ τάξη πραγμάτων, καὶ ἄλλωστε δὲν ἐπιθυμοῦσε κάτι τέτοιο: τὰ μέλη της προτιμοῦσαν νὰ βυθιστοῦν στὴ φτώχεια, ἢ νὰ πεινάσουν καλλιεργώντας ὡς κατώτεροι εὐγενεῖς τῆς ἐπαρχίας ὅσα κτήματα τοὺς ἀπέμεναν στὴν ὕπαιθρο, παρὰ νὰ ὑποβιβαστοῦν ἀσκώντας ἐπαγγέλματα ἀσυμβίβαστα μὲ τὸν τίτλο τους. Τὸ μόνο ἀντίδοτο ποὺ ἔβλεπαν γι' αὐτὴν τὴν κατάσταση ἦταν νὰ ἀναπτύξουν μιὰ ἀκραία ἀποκλειστι-

κότητα: ἐπιζητοῦσαν νὰ μεταμορφώσουν τὴν τάξη τους σὲ κλειστὴ κάστα, νὰ καταργήσουν τὴν ἐξαγορὰ τῶν ἀξιωμάτων ἡ ὁποία ἐπέτρεπε νὰ παρεισφρέουν κοινοὶ θνητοὶ ἀνάμεσά τους, νὰ παρακρατοῦν γιὰ τοὺς ἑαυτούς τους κάθε ἀξίωμα ποὺ συμβάδιζε μὲ τὴν ἀξιοπρέπειά τους, νὰ πολλαπλασιάσουν τὶς εἰδικὲς σχολὲς γιὰ τοὺς γιούς τους καὶ τὰ ἀριστοκρατικὰ ἐκκλησιαστικὰ τάγματα γιὰ τὶς κόρες τους. Ἤδη πολλὰ παρλαμέντα εἶχαν πάψει νὰ δέχονται μὴ εὐγενεῖς στὰ ἔδρανά τους καὶ ὁ βασιλιάς, ὁ πρῶτος εὐπατρίδης τοῦ βασιλείου, κατανοοῦσε ἀπολύτως τὰ αἰσθήματά τους· ὅλοι οἱ ἐπίσκοποι ἦταν εὐγενεῖς, καὶ μετὰ τὸ 1781 ἦταν ἀδύνατον νὰ γίνει κανεὶς ἀξιωματικὸς ἂν δὲν ἀποδείκνυε τὴν εὐγενικὴ του καταγωγὴ (quatre quartiers),[1] ἐκτὸς καὶ ἂν προβιβαζόταν ἀπὸ τὶς τάξεις τοῦ στρατοῦ. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, οἱ Γάλλοι εὐγενεῖς θύμιζαν τοὺς ὁμόλογούς τους τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης, χωρὶς ὅμως νὰ ὑπολογίζουν πὼς ἡ δύναμη τῆς ἀνταγωνιστικῆς τάξης, τὴν ὁποία κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο προκαλοῦσαν ἀνοιχτά, προσέγγιζε τὴ δύναμη τῶν Ἀγγλοσαξόνων ἀστῶν. «Ἔκλεισαν ἀπὸ παντοῦ τοὺς δρόμους», ἔγραφε ὁ Μπαρνάβ, ἐνῶ καὶ ὁ Σιεγές, ποὺ εἶχε τότε θέση κανονικοῦ στὴ Σάρτρ, εἶχε παραδεχτεῖ πὼς ποτὲ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ γίνει ἐπίσκοπος. Ἀφοῦ οἱ πόρτες ἔκλειναν, δὲν ἀπέμενε παρὰ νὰ παραβιαστοῦν. Ἔτσι, προσπαθώντας νὰ ὑποστηρίξει τὴν ὑπόθεσή της, ἡ γαλλικὴ ἀστικὴ τάξη, ἀντιθέτως ἀπὸ τοὺς ἀστοὺς τῆς Μεγάλης Βρετανίας καὶ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, ἔδωσε ἔμφαση στὴν ἀρχὴ τῶν ἴσων δικαιωμάτων: χάρη σ' αὐτὰ ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1789 ἀπέκτησε τὴ μοναδικὴ σημασία της στὴν παγκόσμια ἱστορία.

ϛ) Οἱ κρατικοὶ ἀνταγωνισμοὶ

Ὁ σχηματισμὸς τῶν μεγάλων κρατῶν καὶ ἡ κατάργηση τῆς φεουδαρχικῆς ἀναρχίας ποὺ ἐπικρατοῦσε προηγουμένως στὸ ἐσωτερικό τους εὐνόησε τὴν ἀνάπτυξη τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ· ὡστόσο, ὁ πόθος γιὰ ἐξουσία ποὺ διέκρινε τοὺς δυνάστες ποὺ τὰ δημιούργησαν ὁδήγησε εὐθὺς ἐξαρχῆς σὲ συγκρούσεις: καθὼς αἰσθάνονταν ἰδιοκτῆτες τῶν κρατῶν τους, ὑπέρτατη φιλοδοξία τους ἦταν νὰ τὰ ἐπεκτείνουν εἰς βάρος τῶν γειτόνων τους. Ἂν τοὺς ἐπισήμαινε κανεὶς πὼς ἡ ἀπότομη κατάρρευση τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος στὴ Γαλλία δὲν θὰ κλόνιζε ἁπλῶς τὴν ἱεραρχικὴ δομὴ τῆς κοινωνίας καὶ τὴν ἴδια τὴν ἐξουσία τους, ἀλλὰ θὰ μεταμόρφωνε ἐπίσης τὸ κράτος σὲ ἐθνικὴ κοινότητα, οἱ ἡγεμόνες θὰ ἀπαντοῦσαν πὼς ἕνας τέτοιος κατακλυσμὸς στὸ βασίλειο τῶν Βουρβόνων θὰ τοὺς ὠφελοῦσε ἀφοῦ θὰ τὸ ἀπομάκρυνε ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ πολιτική: οἱ στενωποὶ ποὺ παρουσίαζε ἡ τελευταία εἶχαν ἀπορροφήσει ὁλοκληρωτικὰ τὴν προσοχὴ τῶν ἡγεμόνων.

Οἱ διεθνεῖς περιπλοκὲς ἦταν τόσο συνηθισμένες ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ποὺ κανεὶς δὲν ἀμφέβαλλε ὅτι θὰ συνόδευαν ἕνα παρόμοιο γεγονός. Ποιὸς θὰ πίστευε πὼς ἡ

1. [Τὰ τέσσερα τεταρτημόρια τοῦ θυρεοῦ του: ὅτι δηλαδὴ οἱ γονεῖς του καὶ οἱ γονεῖς τῶν γονέων του εἶναι εὐγενεῖς.]

Ἀγγλία δὲν θὰ προσπαθοῦσε νὰ πάρει ἐκδίκηση ἀπὸ τὴ Γαλλία γιὰ τὴν πρόσφατη ἧττα της στὸν Πόλεμο τῆς Ἀμερικῆς; Παρὰ τὴν εἰρηνικὴ στάση τοῦ Βερζέν, τὴν ὁποία ἔμοιαζε νὰ υἱοθετεῖ ἐπίσης καὶ ὁ Πίτ, ἡ νέα ἔνοπλη σύγκρουση μεταξὺ Μεγάλης Βρετανίας καὶ Γαλλίας ἦταν ἀναμενόμενη. Ἡ τελευταία ὑπολόγιζε στὴν ὑποστήριξη τῶν ναυτικῶν συμμάχων της καὶ πρῶτα πρῶτα τῆς Ἰσπανίας, ἡ ὁποία δὲν ἔπαυε νὰ ἀνησυχεῖ γιὰ τὶς ἀμερικανικὲς κτήσεις της κι ἐπιπλέον εἶχε συνδεθεῖ χάρη στὸ «Οἰκογενειακὸ Σύμφωνο» μὲ τοὺς Βουρβόνους τῶν Βερσαλλιῶν. Ἦταν γνωστὸ πὼς σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν (Foreign Office) σκόπευε νὰ χρηματοδοτήσει ὁρισμένες ἠπειρωτικὲς συμμαχίες ὥστε, ὑποκινώντας ἐχθροπραξίες στὴν Εὐρώπη, νὰ διαιρέσει τὶς δυνάμεις τοῦ ἀντιπάλου. Ἀπὸ τὸν 16ο αἰώνα παρόμοιες συγκρούσεις μάστιζαν κυρίως τὴν Ἰταλία καὶ τὴ Γερμανία· γιὰ τοὺς διπλωμάτες καὶ γιὰ τοὺς στρατιωτικούς, ἡ Ἰταλία δὲν ἀντιπροσώπευε παρὰ μόνον ἕνα ὄνομα, ἐνῶ ἡ Ἁγία Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία τοῦ Γερμανικοῦ Ἔθνους ὁδηγοῦνταν στὴ διάλυση ἀφότου ἡ Πρωσία ἀναδείχθηκε ἀντίπαλος τῆς Αὐστρίας. Ἡ Γαλλία δημιουργοῦσε ἀνέκαθεν ἑστίες ἀντιπαράθεσης μὲ τοὺς Ἀψβούργους στὴ Γερμανία, ὅπου ὑποστήριζε τοὺς ὑποδεέστερους ἡγεμόνες, καθὼς καὶ στὴν Ἰταλία ὅπου εἶχε βοηθήσει τὴν Ἰσπανία νὰ ἐγκαταστήσει ἕναν ἰνφάντη στὴ Νεάπολη καὶ ἄλλον ἕναν στὴν Πάρμα. Ἡ γαλλοαυστριακὴ συμμαχία τερμάτισε τὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν δύο χωρῶν τὸ 1756, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα ἡ κοινὴ γνώμη τῆς Γαλλίας ἔβλεπε αὐτὴ τὴ συνεννόηση μὲ κακὸ μάτι: δὲν ἐννοοῦσε νὰ δεχτεῖ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ Βελγίου στὰ χέρια τῶν Ἀψβούργων· στὰ πνεύματα ἐξακολουθοῦσε νὰ κυριαρχεῖ ἡ παραδοσιακὴ ἐχθρότητα ἀπέναντι στὸν οἶκο τῆς Αὐστρίας, ποὺ διαιωνιζόταν ἀπὸ τὸν 16ο αἰώνα καὶ γεννοῦσε μιὰ διόλου ἀνιδιοτελὴ συμπάθεια γιὰ ὅσα κράτη ἀπειλοῦσαν τὴν ἰσχὺ τῶν Ἀψβούργων, καὶ ἰδίως γιὰ τοὺς Γερμανοὺς ἡγεμόνες. Ὑπῆρχαν ἐπίσης οἱ ὑπέρμαχοι τῆς συμμαχίας μὲ τὴν Πρωσία, κι ἐπιπλέον ἡ αὐλὴ τῶν Βερσαλλιῶν προσπαθοῦσε νὰ διατηρήσει τὴν ἐπιρροή της στὰ κρατίδια τοῦ Ρήνου. Ὡστόσο ὁ Σουαζὲλ καὶ ἀργότερα ὁ Βερζὲν σεβάστηκαν τὸ σύμφωνο τοῦ 1756, ἔστω καὶ ἂν ἡ ἑρμηνεία ποὺ τοῦ ἔδιναν περιόριζε τὴ σημασία του στὴ διατήρηση τοῦ status quo. Τὸ 1779, στὸ Τέσεν, ὁ Βερζὲν συμφώνησε μὲ τὴν τσαρίνα Αἰκατερίνη Β' νὰ ἐμποδίσουν ἀπὸ κοινοῦ τὸ ξέσπασμα ἑνὸς νέου πολέμου μεταξὺ τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Πρωσίας γιὰ τὸ ζήτημα τῆς βαυαρικῆς διαδοχῆς, κι ἐπίσης νὰ θέσουν ὑπὸ τὴν ἐγγύηση τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ρωσίας τὸ σύνταγμα τῆς Ἁγίας Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας τοῦ Γερμανικοῦ Ἔθνους ποὺ ὅριζαν οἱ Συνθῆκες τῆς Βεστφαλίας. Ὅταν ἀργότερα ὁ Ἰωσὴφ Β' τῆς Αὐστρίας ἐπιχείρησε νὰ ἀνοίξει στὸ ἐμπόριο τὶς ἐκβολὲς τοῦ ποταμοῦ Σκάλδη, ποὺ ἔμεναν κλειστὲς ἀπὸ τὸ 1648, ὁ Βερζὲν ἀνέλαβε νὰ μεσολαβήσει μεταξὺ τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Ὀλλανδίας ἡ ὁποία θιγόταν ἀπὸ αὐτὸ τὸ μέτρο. Παρομοίως, ὑποστήριξε τὸν Ἀψβοῦργο αὐτοκράτορα ἐναντίον τοῦ Φρειδερίκου Β' καὶ τοῦ Συνασπισμοῦ τῶν Γερμανῶν Ἡγεμόνων ποὺ ἀντιτάσσονταν στὴν ἀνταλλαγὴ τῆς Βαυαρίας μὲ τὶς αὐστριακὲς Κάτω Χῶρες, τὴν ὁποία ἐπιδίωκε ὁ Ἰωσὴφ Β'. Θὰ σκεφτόταν κανείς, λοιπόν, πὼς ἡ εἰρήνη ἦταν ἀσφαλὴς στὴ Δύση.

Πρὸς τὸ παρὸν ἡ ἀπειλὴ τῆς σύγκρουσης ἐρχόταν ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Ἡ Αἰκατερίνη Β' καὶ ὁ Ἰωσὴφ Β' σκέφτονταν νὰ διαμελίσουν ξανὰ τὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ἐνῶ καὶ ἡ Πρωσία ὑπολόγιζε νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ αὐτὴ τὴν εὐκαιρία ὥστε νὰ τοὺς ἐπιβάλει μιὰ δεύτερη διανομὴ τῆς Πολωνίας. Ὁ Βερζὲν ἀπέκρουσε τὴν προσφορὰ τῆς Συρίας καὶ τῆς Αἰγύπτου στὴ Γαλλία, ἀλλὰ ὁ Πὶτ ἀνησύχησε ἀπὸ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ πέσουν σὲ ρωσικὰ χέρια οἱ δρόμοι ποὺ ὁδηγοῦσαν, ἤδη ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα, στὴν Ἰνδία: τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα ἀφοροῦσε πλέον τὴν Εὐρώπη καὶ ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ προκαλέσει γενικὴ ἀνάφλεξη.

Ἐπιπλέον, οἱ ἐσπευσμένες μεταρρυθμίσεις τοῦ Ἰωσὴφ Β' ἐξέθεταν στὸ φάσμα τῆς ἀποσύνθεσης τὴν αὐτοκρατορία τῶν Ἀψβούργων, ἂν τυχὸν οἱ ἐχθροπραξίες κατέληγαν εἰς βάρος της. Ἄραγε πόσες ἐσωτερικὲς συγκρούσεις θὰ σπάραζαν τὴν Εὐρώπη ἂν συνέβαινε κάτι τέτοιο;

Ἡ Εὐρώπη εἶχε πάψει νὰ ὑπάρχει ὡς πολιτικὴ ὀντότητα, τὸ ἴδιο ἴσχυε βέβαια καὶ γιὰ τὴν Ἰταλία καὶ τὴ Γερμανία. Στὸ παρελθὸν εἶχε δείξει πὼς ἀγνοοῦσε μὲ ποιὸν τρόπο νὰ ἑνωθεῖ ὥστε νὰ καθυποτάξει τοὺς ὑπερπόντιους λαούς· τώρα ἀποδείκνυε ὅτι δὲν γνώριζε οὔτε πὼς νὰ διατηρήσει τὴν εἰρήνη στὸ ἐσωτερικό της: ἀκόμη καὶ σὲ μιὰ ἐπανάσταση, οἱ ἡγεμόνες της δὲν ἔβλεπαν παρὰ μόνον μιὰ εὐκαιρία νὰ ψαρέψουν σὲ θολὰ νερά. Οἱ ἐπαναστάσεις τῶν Ἀγγλοσαξόνων χρωστοῦσαν ἐν μέρει τὴν ἐπιτυχία τους στὴ διεθνὴ ἀναρχία· ἀπὸ τὴν ἴδια ἀναρχία θὰ ἐπωφελοῦνταν μὲ τὴ σειρά της καὶ ἡ ἐπανάσταση τῶν Γάλλων.

Βιβλιο Δευτερο

Η ΕΛΕΥΣΗ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η ΕΞΕΓΕΡΣΗ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΑΣ (1787-1788)

Η ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ κατὰ τὴν πρώτη φάση της ξεκίνησε, διεξάχθηκε καὶ ὁδηγήθηκε στὴ νίκη ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατία. Παρὰ τὴν κεφαλαιώδη σημασία αὐτοῦ τοῦ γεγονότος, τόσο ἡ Τρίτη Τάξη ὅσο καὶ ἡ ἀριστοκρατία προσπάθησαν, γιὰ διαφορετικοὺς λόγους ἡ καθεμιά, νὰ τὸ συγκαλύψουν. Ἄμεση αἰτία τῆς ἐπανάστασης ἦταν ἡ δημοσιονομικὴ κρίση τὴν ὁποία προκάλεσε ὁ Πόλεμος τῆς Ἀμερικῆς: ὁ Νεκὲρ προσέφυγε στὸ δανεισμὸ προκειμένου νὰ χρηματοδοτήσει αὐτὸν τὸν πόλεμο, ἐνῶ κατόπιν ὁ Καλὸν κεφαλαιοποίησε τὰ καθυστερούμενα κρατικὰ χρέη συνάπτοντας νέα δάνεια. Τελικὰ τὸ ἔλλειμμα ἔφτασε σὲ τέτοια ὕψη ὥστε ὁ τελευταῖος ἀναγκάστηκε νὰ ὑποβάλει, στὶς 20 Αὐγούστου 1786, ἕνα ὑπόμνημα πρὸς τὸν Λουδοβίκο ΙϚ΄ μὲ τὸ ὁποῖο παρουσίαζε ὡς ἀπολύτως ἀπαραίτητη τὴ μεταρρύθμιση τοῦ κράτους.

α) Ὁ Καλὸν καὶ οἱ πρόκριτοι

Ἡ διοίκηση τῶν δημόσιων οἰκονομικῶν ἦταν τόσο ἀκατάστατη ὥστε μόνον κατὰ προσέγγιση μπορεῖ νὰ περιγραφεῖ: τὸν Μάρτιο τοῦ 1788 καταστρώθηκε ὁ πίνακας μὲ τὶς προβλέψεις τῶν δημοσιονομικῶν μεγεθῶν, ὁ ὁποῖος ἀποτέλεσε τὸν πρῶτο καὶ τελευταῖο προϋπολογισμὸ τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος. Ἐκτιμοῦσε τὶς προβλεπόμενες δαπάνες σὲ 629 ἑκατομμύρια λίβρες, ἐνῶ τὶς εἰσπράξεις σὲ 503 ἑκατομμύρια, δηλαδὴ προϋπολόγιζε ἔλλειμμα 126 ἑκατομμυρίων, ἴσο περίπου πρὸς τὸ ἕνα πέμπτο τῶν ἐξόδων. Στὴν πραγματικότητα, αὐτοὶ οἱ ὑπολογισμοὶ ἦταν ἀτελεῖς ἀφοῦ οἱ κρατικὲς εἰσπράξεις κατανέμονταν σὲ διάφορα ταμεῖα, καὶ δὲν παραχωροῦνταν στὸ Βασιλικὸ Θησαυροφυλάκιο ὅλοι οἱ οἰκονομικοὶ πόροι τοῦ βασιλείου. Ἐπιπλέον τῶν τακτικῶν ἐσόδων, ὁ *Ἰσολογισμὸς τοῦ Θησαυροφυλακίου* (Compte du Trésor) τοῦ 1788 προέβλεπε νέα δάνεια ὕψους 136 ἑκατομμυρίων. Τὰ πολιτικὰ ἔξοδα θὰ ἔφταναν τὰ 145 ἑκατομμύρια λίβρες, δηλαδὴ τὸ 23% τοῦ συνολικοῦ προϋπολογισμοῦ. Ὡστόσο, ἡ ἐκπαίδευση καὶ ἡ δημόσια πρόνοια θὰ ἀπορροφοῦσαν μόνον 12 ἑκατομμύρια, δηλαδὴ λιγότερο ἀπὸ τὸ 2%, ἐνῶ ἡ Αὐλὴ καὶ οἱ προνομιοῦχοι θὰ εἰσέπρατταν 36 ἑκατομμύρια —σχεδὸν τὸ 6% παρ' ὅλες τὶς σημαντικὲς περικοπὲς ποὺ εἶχαν ἐπιβληθεῖ τὸ 1787 στὸν προϋπολογισμὸ τοῦ βασιλικοῦ οἴκου. Τὰ στρατιωτικὰ ἔξοδα (τῶν ὑπουργείων Πολέμου, Ναυτικῶν, καὶ Ἐξωτερικῶν) ξεπερνοῦσαν τὰ 165 ἑκατομμύρια, δηλαδὴ τὸ 26% τοῦ προϋπολογισμοῦ. Ἀπὸ αὐτά, τὰ 46 ἑκατομμύρια ἀφοροῦσαν τὶς ἀμοιβὲς δώδεκα χιλιάδων ἀξιωματικῶν, οἱ ὁποῖοι κόστι-

ζαν στὸ κράτος ἀκριβότερα ἀπὸ ὅλους μαζὶ τοὺς στρατιῶτες. Καθὼς ὁ προϋπολογισμὸς γιὰ τὸ 1789 ἐκτιμοῦσε πὼς θὰ εἰσπράττονταν προκαταβολὲς φόρων ὕψους 325 ἑκατομμυρίων λιβρῶν, τὸ 62% τῶν κρατικῶν εἰσπράξεων προγραμματιζόταν νὰ ἀντληθεῖ ἀπὸ ἔκτακτους πόρους.

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ προϋπολογισμοῦ ἦταν τὸ δημόσιο χρέος: ἡ ἐξυπηρέτησή του ἀπορροφοῦσε 318 ἑκατομμύρια, δηλαδὴ παραπάνω ἀπὸ τὸ ἥμισυ τῶν συνολικῶν δαπανῶν. Τὰ ἔξοδα ποὺ ἀπαιτήθηκαν γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῆς Γαλλίας στὸν Πόλεμο τῆς Ἀμερικῆς ὑπολογίζονταν σὲ δύο δισεκατομμύρια λίβρες· ὁ Νεκὲρ δανειζόταν γιὰ νὰ τὰ καλύψει, ἐνῶ μέσα σὲ τρία χρόνια ὁ Καλὸν προσέθεσε στὰ προηγούμενα δάνεια ἄλλα 653 ἑκατομμύρια. Τὸ 1789 ὁ ἐξωτερικὸς δανεισμὸς ἔφτασε τὰ πέντε δισεκατομμύρια περίπου, σὲ μιὰ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ συνολικὴ νομισματικὴ κυκλοφορία, ποὺ εἶχε τριπλασιαστεῖ στὰ δεκαπέντε χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Λουδοβίκου ΙϚ', ὑπολογιζόταν στὰ δυόμισι δισεκατομμύρια.

Οἱ παρατηρητὲς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀπέδιδαν τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν οἰκονομικὴ κρίση στὶς σπατάλες τῆς Αὐλῆς καὶ στὰ κέρδη τῶν χρηματιστῶν. Βεβαίως δὲν ἦταν ἀνέφικτο νὰ ἐπιβληθοῦν οἰκονομίες, οἱ ὁποῖες μάλιστα ὡς ἕνα βαθμὸ πραγματοποιήθηκαν, ὡστόσο παραπάνω ἀπὸ τὶς μισὲς κρατικὲς δαπάνες ἀπορροφοῦνταν στὴν ἀποπληρωμὴ τοῦ χρέους: μόνον ἂν τὸ κράτος κήρυττε πτώχευση θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ μειωθοῦν ἀρκετὰ οἱ δαπάνες. Συνεπῶς ἔπρεπε νὰ αὐξηθοῦν τὰ ἔσοδα. Νὰ ἐπέβαλλαν ὑψηλότερους φόρους; Ἤδη θεωροῦνταν ὑπερβολικὰ ἐπαχθεῖς. Ἀπέμενε, πάντως, μιὰ ἄλλη λύση: ὁρισμένες ἐπαρχίες πλήρωναν χαμηλοὺς φόρους, οἱ ἀστοὶ κατέβαλλαν μικρότερους ἀπ' ὅ,τι οἱ χωρικοί, οἱ εὐγενεῖς καὶ ὁ κλῆρος ἀκόμη πιὸ λίγο. Ἀπὸ τεχνικὴ ἄποψη, ἡ κρίση θὰ μποροῦσε εὔκολα νὰ ξεπεραστεῖ ἂν ἁπλῶς ἐφαρμοζόταν ἡ φορολογικὴ ἰσότητα.

Ὁ Καλὸν δὲν τόλμησε νὰ κάνει τίποτα τέτοιο· πρότεινε ἁπλῶς νὰ γενικεύσουν τὸ φόρο ἅλατος καὶ τὸ μονοπώλιο τοῦ καπνοῦ, καθὼς καὶ νὰ ἀντικαταστήσουν τὸν κεφαλικὸ φόρο καὶ τὸ φόρο τῶν εἰκοστῶν μὲ μιὰ «εἰσφορὰ ἐγγείου περιουσίας», τὴν ὁποία θὰ κατέβαλλαν ὅλοι ἀνεξαιρέτως οἱ κάτοχοι γῆς. Ταυτοχρόνως ὑπολόγιζε νὰ ἀναζωογονήσει τὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα, καὶ συνεπῶς τὰ δημόσια ἔσοδα, ἀπελευθερώνοντας πλήρως τὸ ἐμπόριο τῶν σιτηρῶν καὶ καταργώντας τὰ ἐσωτερικὰ τελωνεῖα καθὼς καὶ ὁρισμένους ἔμμεσους φόρους. Προχωρώντας ἀκόμη περισσότερο, σκέφτηκε νὰ ἐκποιήσει τὰ χωροδεσποτικὰ δικαιώματα τοῦ κλήρου ὥστε νὰ ἐξοφλήσει τὰ χρέη τοῦ τελευταίου, καθὼς καὶ νὰ ἀναθέσει τὸν τελικὸ ἐπιμερισμὸ τῶν φόρων σὲ ἐπαρχιακὲς συνελεύσεις τὶς ὁποῖες θὰ ἐξέλεγαν ἀπὸ κοινοῦ ὅλοι οἱ ἰδιοκτῆτες χωρὶς διακρίσεις ἱεραρχικῶν τάξεων. Ἔτσι θὰ στερέωνε τὴ βασιλικὴ ἐξουσία ἀφοῦ, ἰσοσκελίζοντας τὰ δημόσια οἰκονομικὰ θὰ ἐξουδετέρωνε τὴν ἀντιπολίτευση τῶν παρλαμέντων, θὰ πραγματοποιοῦσε ἕνα μεγάλο βῆμα πρὸς τὴν ἑνοποίηση τοῦ βασιλείου καὶ θὰ συνέδεε τὴν ἀστικὴ τάξη μὲ τὴν κρατικὴ διοίκηση.

Ὅσο μέτρια κι ἂν ἦταν ἡ θυσία ποὺ ζητοῦσε ἀπὸ τοὺς προνομιούχους, οἱ ὁποῖοι θὰ ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἐξαιροῦνται καὶ ἀπὸ τὴ βασιλικὴ ἔγγειο φορολογία καὶ ἀπὸ

τὸ φόρο ποὺ θὰ ἀντικαθιστοῦσε τὴν ἀγγαρεία τῶν δημόσιων ὁδῶν, ὁ Καλὸν δὲν ἔτρεφε ψευδαισθήσεις σχετικὰ μὲ τὴν ὑποδοχὴ ποὺ ἐπιφύλασσαν στὸ σχέδιό του τὰ παρλαμέντα. Ἴσως νὰ ἐπιχειροῦσε νὰ συγκρουστεῖ ἀνοιχτὰ μαζί τους ἂν γνώριζε πὼς μποροῦσε νὰ ὑπολογίζει στὴ βασιλικὴ ὑποστήριξη, ἀλλὰ τὸ προηγούμενο τοῦ Τυργκὸ καὶ τοῦ Νεκὲρ τὸν ἀπέτρεπε ἀπὸ μιὰ παρόμοια ἐπιλογή. Ἐπιπλέον, μολονότι ὁ βασιλικὸς θεσμὸς διατηροῦσε τὸ κύρος του, ὁ Λουδοβίκος εἶχε ἀπολέσει ὁλότελα τὸ δικό του: ἀπορροφημένος ἀπὸ τὸ κυνήγι καὶ τὶς χειρωνακτικὲς ἐργασίες ποὺ τόσο πολὺ ἀγαποῦσε, μέγας καλοφαγὰς καὶ ἀσυγκράτητος πότης, ἀδιάφορος στὶς χαρὲς τῆς κοινωνικῆς συναναστροφῆς, τῶν παιχνιδιῶν καὶ τοῦ χοροῦ, εἶχε καταντήσει περίγελος τῶν αὐλικῶν· ἀκόμη χειρότερα τὸν γελοιοποιοῦσαν οἱ φῆμες ποὺ κυκλοφοροῦσαν γιὰ τὴ βασίλισσα, καθὼς ἡ Μαρία-Ἀντουανέτα παρουσιαζόταν σὰν νέα Μεσσαλίνα καὶ ἡ ὑπόληψή της εἶχε καταρρακωθεῖ ἀπὸ τὸ 1785, μὲ τὴν ὑπόθεση τοῦ περιδέραιου. Ὁ Καλὸν κατέφυγε, λοιπόν, σὲ πλάγια μέσα. Σκέφτηκε νὰ συγκαλέσει μιὰ συνέλευση τῶν προκρίτων ὅπου θὰ ἐπικρατοῦσαν κυρίως τὰ ἑτερόκλητα στοιχεῖα τῶν εὐγενῶν· ἐπέλεξε ὁ ἴδιος τὰ μέλη της, κι ἐπιπλέον ὑπολόγιζε στὴν ἐπιρροὴ ποὺ θὰ ἀσκοῦσε πάνω της ἡ διοίκηση καὶ στὸ σεβασμὸ ποὺ ὅλοι ὄφειλαν νὰ δείχνουν ἀπέναντι στὸν βασιλιά: περίμενε πὼς μιὰ τέτοια συνέλευση θὰ ἦταν πειθήνια, καὶ ὑπέθετε πὼς ἀξιοποιώντας τὴ δική της συναίνεση θὰ παρέσυρε ἔπειτα καὶ τὰ παρλαμέντα. Ὡστόσο, ἔκανε ἤδη τὴν πρώτη παραχώρηση: ἀντὶ νὰ ἀνακοινώνει ἁπλῶς τὴ βούλησή του, στὸ ἑξῆς, ὁ βασιλιὰς θὰ δεχόταν τὶς συμβουλὲς τῆς ἀριστοκρατίας.

Οἱ πρόκριτοι συνῆλθαν στὶς 22 Φεβρουαρίου 1787, ἀλλὰ δυσανασχετοῦσαν μὲ τὴν ἐκλογὴ τῶν ἐπαρχιακῶν συνελεύσεων χωρὶς διακρίσεις ἱεραρχικῶν τάξεων, μὲ τοὺς περιορισμοὺς στὶς ἐξουσίες ποὺ τοὺς ἀνατέθηκαν καὶ τὴν προσβολὴ τῶν περιουσιακῶν δικαιωμάτων τοῦ κλήρου· ὅπως ἦταν φυσικό, ἑστίασαν τὶς ἐπικρίσεις τους στὸ ζήτημα τῆς εἰσφορᾶς ἐγγείου περιουσίας καὶ ἀπαίτησαν νὰ τοὺς ἀνακοινωθοῦν, πρῶτα ἀπ' ὅλα, οἱ ἰσολογισμοὶ τοῦ Θησαυροφυλακίου. Μολονότι δήλωναν διατεθειμένοι νὰ συνεισφέρουν στὴ σωτηρία τοῦ κράτους, σκόπευαν νὰ ὑπαγορεύσουν τοὺς δικούς τους ὅρους. Ὅταν ὁ Λουδοβίκος κατάλαβε πὼς ὁ Καλὸν δὲν θὰ κατόρθωνε τὸ παραμικρό, τὸν ἀπέπεμψε ἀπὸ τὸ ἀξίωμά του στὶς 8 Ἀπριλίου.

β) Ὁ Μπριὲν καὶ τὰ παρλαμέντα

Στὴν πρώτη γραμμὴ μεταξὺ τῶν ἀντιπάλων τοῦ Καλὸν ξεχώριζε ὁ Λομενὶ ντὲ Μπριέν, ἀρχιεπίσκοπος τῆς Τουλούζης, ὁ ὁποῖος ἐπιδίωκε νὰ γίνει ὑπουργὸς καὶ δὲν ἄργησε νὰ τὸ καταφέρει. Θέλοντας νὰ προσεταιριστεῖ τοὺς προκρίτους, τοὺς παρουσίασε τοὺς λογαριασμοὺς τῶν δημόσιων οἰκονομικῶν καὶ ὑποσχέθηκε νὰ μὴ θίξει οὔτε τὸ χωρισμὸ τῶν ἐπαρχιακῶν συνελεύσεων σὲ ἱεραρχικὲς τάξεις οὔτε τὰ χωροδεσποτικὰ δικαιώματα τοῦ κλήρου. Ἐπανέφερε ὅμως τὸ σχέδιο γιὰ τὴν εἰσφορὰ ἐγγείου περιουσίας, κι ἐπιπλέον αὔξησε τὸ φόρο χαρτοσήμου. Οἱ πρόκριτοι

ἀντέτειναν πὼς δὲν εἶχαν ἐξουσιοδοτηθεῖ νὰ συναινέσουν σὲ παρόμοια ζητήματα, ὑπονοώντας ἑπομένως πὼς ἔπρεπε νὰ συγκληθοῦν οἱ Γενικὲς Τάξεις. Ἡ συνέλευσή τους ἔληξε στὶς 25 Μαΐου 1787: τὸ τέχνασμα τοῦ Καλὸν εἶχε ἀποτύχει καὶ τώρα ὁ Μπριὲν ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσει ἀκάλυπτος τὰ παρλαμέντα.

Τὸ Παρλαμέντο τοῦ Παρισιοῦ πρόθυμα καταχώρισε στὰ βιβλία του τὰ διατάγματα ποὺ ἀφοροῦσαν τὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο τῶν σιτηρῶν, τὴ μετατροπὴ τῆς ἀγγαρείας σὲ χρηματικὸ φόρο καὶ τὴ συγκρότηση τῶν ἐπαρχιακῶν συνελεύσεων· κατέγραψε ὅμως ἐπισήμως τὶς διαμαρτυρίες του (remontrances) πρὸς τὸν βασιλιὰ σὲ σχέση μὲ τὸ φόρο χαρτοσήμου, καὶ ἀπέρριψε χωρὶς περιστροφὲς τὴν εἰσφορὰ ἐγγείου περιουσίας παραπέμποντας τὸ ζήτημα στὶς Γενικὲς Τάξεις. Στὶς 6 Αὐγούστου, οἱ ἰθύνοντες συγκαλοῦν τὸ βασιλικὸ δικαστήριο (lit de justice) ὥστε νὰ τὸ ἀναγκάσουν νὰ καταχωρίσει τὸ φόρο χαρτοσήμου· τὸ Παρλαμέντο τοῦ Παρισιοῦ κηρύσσει τὴν ἀπόφαση τοῦ δικαστηρίου ἄκυρη καὶ ἀνυπόστατη, διατάσσει μάλιστα νὰ ἀρχίσουν ἀνακρίσεις εἰς βάρος τοῦ Καλόν, ἀναγκάζοντάς τον νὰ καταφύγει στὴν Ἀγγλία· στὶς 14 Αὐγούστου ἐκτοπίζονται στὴν Τρουὰ οἱ ἀνώτατοι δικαστὲς τοῦ Παρισιοῦ, ἀλλὰ τὰ ὑπόλοιπα κυρίαρχα δικαστήρια τοὺς ὑποστηρίζουν καὶ λίγο ἀργότερα ὑποχρεώνουν τὸν Μπριὲν νὰ ὑποχωρήσει. Τὸ σῶμα τῶν δικαστῶν τοῦ Παρισιοῦ ἐπιστρέφει στὴν ἕδρα του, καὶ στὶς 19 Σεπτεμβρίου ἀποφασίζει τὴν κατάργηση τῶν νέων φόρων.

Τώρα πλέον ὁ Μπριὲν δὲν εἶχε ἄλλη διέξοδο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δάνειο, ἀλλὰ ἀκόμη κι ἔτσι θὰ ἀντιμετώπιζε ἐκ νέου τὴν ἴδια δυσκολία —νὰ ἀποσπάσει τὴ συναίνεση τῶν παρλαμέντων. Ὁρισμένα ἀπὸ τὰ τελευταῖα δέχτηκαν νὰ διαπραγματευτοῦν, ἀλλὰ ἔθεσαν χωρὶς περιστροφὲς τὸν κρίσιμο ὅρο: νὰ δεσμευτεῖ ἡ κυβέρνηση νὰ συγκαλέσει τὶς Γενικὲς Τάξεις. Ὁ Μπριὲν τοὺς ζήτησε νὰ ἐπιτρέψουν στὸ κράτος νὰ δανειστεῖ 120 ἑκατομμύρια λίβρες στὰ ἑπόμενα πέντε χρόνια, καὶ στὸ τέλος τῆς πενταετίας, δηλαδὴ τὸ 1792, νὰ συγκληθοῦν οἱ Γενικὲς Τάξεις. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν ἦταν βέβαιος πὼς ἡ πλειοψηφία τοῦ Παρλαμέντου τοῦ Παρισιοῦ θὰ τὸ δεχόταν αὐτό, ἔπεισε τὸν βασιλιὰ νὰ παρουσιάσει τὸ σχετικὸ ἔδικτο ἀπροειδοποίητα, στὶς 18 Νοεμβρίου, κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς «βασιλικῆς συνεδρίας», δηλαδὴ μιᾶς συνεδρίας ἡ ὁποία συγκλήθηκε χωρὶς νὰ τηρηθοῦν οἱ παραδοσιακὲς διατυπώσεις· ὁ δούκας τῆς Ὀρλεάνης διαμαρτυρήθηκε, καὶ ἐντέλει ἀκύρωσαν τὴν καταχώριση τοῦ ἐδίκτου στὰ βιβλία τοῦ Παρλαμέντου. Ὁ Λουδοβίκος ἀπάντησε ἐξορίζοντας τὸν δούκα καὶ δύο συμβούλους. Τὸ Παρλαμέντο τοῦ Παρισιοῦ τοὺς ὑπερασπίστηκε καταδικάζοντας τὴν πρακτικὴ τῶν σφραγισμένων ἐπιστολῶν (lettres de cachet) μὲ τὶς ὁποῖες ὁ ἡγεμόνας διέταζε φυλακίσεις. Τὸ δικαστήριο ζήτησε ἐπίσης νὰ δοθεῖ στοὺς ὑπηκόους τοῦ βασιλιᾶ τὸ δικαίωμα τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας. Θέλοντας, κατόπιν, νὰ προλάβει ἕνα βίαιο πλῆγμα ἐναντίον του, δημοσίευσε στὶς 3 Μαΐου 1788 μιὰ διακήρυξη τῶν θεμελιωδῶν νόμων τοῦ βασιλείου: ἡ μοναρχία, ἐξήγγελλε, ἦταν κληρονομική, μόνον οἱ Γενικὲς Τάξεις ἦταν ἁρμόδιες νὰ ψηφίζουν τὰ κρατικὰ ἔσοδα, καὶ τέλος οἱ Γάλλοι δὲν μποροῦσαν οὔτε νὰ συλλαμβάνονται οὔτε νὰ φυλακίζονται

αὐθαιρέτως· οἱ δικαστές τους διορίζονταν διὰ βίου· τὰ ἔθιμα καὶ τὰ προνόμια τῶν ἐπαρχιῶν ἦταν ἀπαραβίαστα.

Τότε φάνηκε πὼς ἡ κυβέρνηση ἦταν ἀποφασισμένη νὰ μιμηθεῖ τὸν Μωπού. Στὶς 5 Μαΐου, ἔνοπλες μονάδες περικύκλωσαν τὸ Μέγαρο τῆς Δικαιοσύνης ὥσπου οἱ ἔγκλειστοι τοὺς παρέδωσαν τοὺς δύο συμβούλους τοῦ Παρλαμέντου τοὺς ὁποίους εἶχαν ἐντολὴ νὰ συλλάβουν. Στὶς 8 Μαΐου, ὁ Λουδοβίκος ἀνάγκασε τὸ Παρλαμέντο νὰ καταχωρίσει στὰ βιβλία του ἕξι ἔδικτα ποὺ εἶχε ἑτοιμάσει ὁ Σφραγιδοφύλακας Λαμουανιόν: σύμφωνα μὲ τὶς διατάξεις τους, τὸ δικαίωμα καταχώρισης τῶν νόμων θὰ μεταβιβαζόταν σὲ μιὰ «ὁλομέλεια» πριγκίπων καὶ ἀξιωματούχων τοῦ στέμματος, ἡ δικαστικὴ ὀργάνωση μεταρρυθμιζόταν εἰς βάρος τῆς ἐξουσίας τῶν παρλαμέντων, χωρὶς ὡστόσο νὰ καταργεῖται ἡ ἐξαγορὰ τῶν ἀξιωμάτων. Ἐπιπλέον, καταργοῦσαν τὴν «προκαταρκτικὴ ἀνάκριση» (question préalable), δηλαδὴ τὰ βασανιστήρια ποὺ προηγοῦνταν τῆς ἐκτέλεσης τῶν ἐγκληματιῶν (τὰ βασανιστήρια τῆς «προπαρασκευαστικῆς ἀνάκρισης» [question préparatoire], τὰ ὁποῖα συνόδευαν τὶς δικαστικὲς ἀνακρίσεις, εἶχαν σταματήσει ἀπὸ τὸ 1780) καί, τέλος, τὰ ἔδικτα τοῦ Λαμουανιὸν κατέφεραν ἕνα νέο πλῆγμα ἐναντίον τῆς ἀριστοκρατίας: ἐφεξῆς οἱ ὑπήκοοι εἶχαν δικαίωμα, ἂν ἤθελαν νὰ ἀποφύγουν τὴ φεουδαρχικὴ δικαιοδοσία, νὰ προσφεύγουν ἀπευθείας στὰ βασιλικὰ δικαστήρια.

Αὐτὴ τὴ φορὰ ἡ ἀντίσταση ἦταν περισσότερο ἐκτεταμένη καὶ βίαιη. Τὰ ἐπαρχιακὰ παρλαμέντα, καθὼς καὶ ἡ πλειονότητα τῶν κατώτερων δικαστηρίων, ὕψωσαν φωνὲς διαμαρτυρίας. Ἡ σύνοδος τοῦ κλήρου, ἤδη ἐρεθισμένη ἀπὸ ἕνα πρόσφατο ἔδικτο τὸ ὁποῖο παραχωροῦσε ληξιαρχικὰ δικαιώματα στοὺς προτεστάντες, ἐπέκρινε τὴ μεταρρύθμιση καὶ παρέδωσε μιὰ ἰσχνότατη ἐθελούσια δωρεά. Ταραχὲς ξέσπασαν στὸ Παρίσι καὶ σὲ πολλὲς πόλεις: στὶς 7 Ἰουνίου, ἡ Γκρενὸμπλ ἔζησε τὴν Ἡμέρα τῶν Κεραμιδιῶν.[1] Παραλλήλως, καθὼς ἡ κοινὴ γνώμη δὲν ἱκανοποιήθηκε διόλου ἀπὸ τὶς ἐπαρχιακὲς συνελεύσεις ποὺ συγκροτήθηκαν στὰ τέλη τοῦ 1787, πολλὲς ἐπαρχίες ἄρχισαν νὰ διεκδικοῦν τὴν ἀνασύσταση τῶν παλαιῶν Ἐπαρχιακῶν Τάξεων, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἁρμοδιότητα νὰ ψηφίζουν τοὺς φόρους: ὅταν οἱ εὐγενεῖς καὶ οἱ ἀστοὶ τοῦ Δελφινάτου συνῆλθαν ἀπὸ κοινοῦ στὸν πύργο τῆς Βιζίλ, στὶς 21 Ἰουλίου 1788, προκειμένου νὰ ἐξουσιοδοτήσουν τὴ σύγκληση τῶν τοπικῶν Ἐπαρχιακῶν Τάξεων, ὁ Μπριὲν ὑποχώρησε.

Τὸ Θησαυροφυλάκιο ἦταν ἄδειο: χρειάστηκε νὰ περικόψουν τὶς συντάξεις, ἐνῶ ἦταν ἀδύνατον νὰ πληρώσουν τοὺς εἰσοδηματίες ποὺ εἶχαν χορηγήσει δάνεια στὸ κράτος καὶ ἐπέβαλαν καθεστὼς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας στὰ τραπεζογραμμάτια τοῦ Προεξοφλητικοῦ Ταμείου. Ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης χρημάτων ὁ Λουδοβίκος

1. [Ἡ ἀντίσταση καὶ ἀνυπακοὴ τοῦ λαοῦ τῆς Γκρενὸμπλ στὴ διαταγὴ τοῦ Λουδοβίκου ΙϚ' νὰ ἐξοριστεῖ τὸ παρλαμέντο ἐπειδὴ δὲν καταχώρισε τὰ βασιλικὰ διατάγματα τοῦ Μαΐου 1788: τὸ ἐξεγερμένο πλῆθος, ἀνεβασμένο στὶς στέγες τῶν κτιρίων, ἐπιτέθηκε βίαια πετώντας κεραμίδια ἐναντίον τοῦ στρατοῦ, ποὺ ἀποπειράθηκε νὰ ἐκτελέσει τὴ βασιλικὴ διαταγή.]

ὑποχρεώθηκε νὰ ἀφήσει τοὺς Πρώσους νὰ εἰσβάλουν ἀνεμπόδιστα στὴν Ὀλλανδία, ὅπου ὑποστήριζαν, ἐναντίον τῶν ἀστῶν, τὸν *στατχοῦντερ* ὁ ὁποῖος εἶχε διαρρήξει τὴ συμμαχία τῆς χώρας μὲ τὴ Γαλλία κι ἑνώθηκε μὲ τοὺς Ἄγγλους. Ὁ Μπριὲν ὑποχώρησε γιὰ τελευταία φορά: δέχτηκε νὰ συγκληθοῦν οἱ Γενικὲς Τάξεις τὴν 1η Μαΐου 1789, καὶ στὶς 24 Αὐγούστου 1788 παραιτήθηκε ὁριστικά· ὁ βασιλιὰς ἀνακάλεσε τὸν Νεκέρ, ὁ ὁποῖος φρόντισε πρῶτα ἀπ' ὅλα νὰ ἀποπέμψει τὸν Λαμουανιὸν καὶ νὰ ἐπαναφέρει τὸ Παρλαμέντο τοῦ Παρισιοῦ. Ἐκεῖνο, στὶς 23 Σεπτεμβρίου, ἔσπευσε νὰ ὁρίσει πὼς οἱ Γενικὲς Τάξεις θὰ ἀποτελοῦνταν ὅπως καὶ τὸ 1614 ἀπὸ τρία σώματα, δηλαδὴ ἀπὸ ἕνα γιὰ κάθε ἱεραρχικὴ τάξη, τὰ ὁποῖα θὰ εἶχαν ἴσο ἀριθμὸ ἀντιπροσώπων. Οἱ τάξεις θὰ συνεδρίαζαν καὶ θὰ ἀνακοίνωναν τὰ βουλεύματά τους ξεχωριστά, ἀλλὰ ἡ καθεμιὰ εἶχε δικαίωμα ἀρνησικυρίας στὶς ἀποφάσεις τῶν ὑπολοίπων. Συνεπῶς, οἱ εὐγενεῖς καὶ ὁ κλῆρος θὰ κυριαρχοῦσαν. Κάτι τέτοιο σήμαινε τὸ θρίαμβο τῆς ἀριστοκρατίας.

Στὸ παρελθόν, στὸ πλαίσιο τῆς ἀντιπαράθεσής τους μὲ τὴ βασιλικὴ ἐξουσία, οἱ προνομιοῦχοι εἶχαν ὀργανώσει ἀπὸ κοινοῦ, ἰδίως στὴ Βρετάνη, τὴν προπαγάνδα καὶ τὴν ἀντίστασή τους· ἐκφόβιζαν ἢ προσεταιρίζονταν τοὺς βασιλικοὺς ἐπιθεωρητὲς καὶ τοὺς τοπικοὺς διοικητὲς τοῦ στρατοῦ, ἐνῶ μάλιστα σὲ μερικὲς περιπτώσεις ξεσήκωναν τοὺς ἐπίμορτους γεωργοὺς (métayer) καὶ τοὺς ὑπηρέτες τους. Αὐτὰ τὰ ἐπαναστατικὰ προηγούμενα δὲν θὰ λησμονηθοῦν. Ἄλλωστε καὶ τὰ παρλαμέντα ἀποδείχτηκαν ἐξίσου καλοὶ δάσκαλοι: στὴ Γενικὴ Συνέλευση, ἡ Τρίτη Τάξη χρησιμοποίησε τακτικὲς ἀνάλογες μὲ τὶς δικές τους· τόλμησαν, μάλιστα, νὰ ἀπαγγείλουν κατηγορίες ἐναντίον ἑνὸς ὑπουργοῦ, ἐνῶ ὁ Καλὸν ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἀναγκάστηκε νὰ ἐκπατριστεῖ.

«Ἐπανάσταση τῶν εὐγενῶν», σύμφωνα μὲ τὸν Ἀλμπὲρ Ματιέ. Χωρὶς καμιὰ ἀμφιβολία. «Ἐπανάσταση τῶν ἀριστοκρατῶν», σύμφωνα μὲ τὸν Ζὼρζ Λεφέβρ; Ἀμφίσημη ἔκφραση. Οἱ εὐγενεῖς εἶχαν ἀποδεχτεῖ τὸ συνταγματικὸ καθεστώς, ὅπως ἔδειξαν λίγο καιρὸ ἀργότερα τὰ «τετράδια παραπόνων» τους (cahiers des doléances)· συναινοῦσαν, ἐπίσης, στὴν ψήφιση τῶν φόρων ἀπὸ τὶς Γενικὲς Τάξεις καὶ ἀπαιτοῦσαν νὰ παραδοθεῖ ἡ διοίκηση στὶς αἱρετὲς Ἐπαρχιακὲς Τάξεις —ἄλλωστε, χάρη στὴν ἀμετάβλητη ἀριστοκρατικὴ δομὴ τόσο τῶν μὲν ὅσο καὶ τῶν δέ, αὐτοὶ οἱ ἴδιοι κυριαρχοῦσαν στὶς Συνελεύσεις. Ἐπιπλέον, ἔδειχναν ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, πολὺ ἀπεῖχαν ἀπὸ τὸ νὰ δεχτοῦν τὴ δημοσιονομικὴ ἰσότητα, καὶ μάλιστα ὑποστήριζαν ὁμοφώνως τὴ διατήρηση τῆς φεουδαρχίας καὶ τῶν χωροδεσποτικῶν τελῶν. Δὲν χωρᾶ ἀμφιβολία πὼς ἡ ἀριστοκρατία ἀνέλαβε τὴν πάλη ἐναντίον τῆς ἀπολυταρχίας μὲ σκοπὸ νὰ παλινορθώσει τὴν πολιτικὴ πρωτοκαθεδρία της καὶ νὰ περισώσει τὰ παρωχημένα κοινωνικὰ προνόμιά της. Ἦταν λογικὸ ὅτι συνέχισε αὐτὴ τὴν πάλη, ὥσπου ὁδηγήθηκε στὴν ἀντεπανάσταση.

Ὁ Ἐγκρὲ ἐπανέφερε τὴν προβληματικὴ σχετικὰ μὲ τὴν ὕπαρξη αὐτοῦ τοῦ «ἐνδιάμεσου σταδίου», δημοσιεύοντας τὸ 1962 τὸ ἔργο *Ἡ γαλλικὴ προεπανάσταση, 1787–1788*, ὅπου δὲν δίνει ἔμφαση στὸ κοινωνικὸ περιεχόμενο τοῦ παραπάνω ἐπει-

σοδίου ἀλλὰ στὴ μεταρρυθμιστικὴ βούληση τῆς μοναρχίας· σ' αὐτὴ τὴ βούληση ἀνάγει τὴ φορολογικὴ μεταρρύθμιση τὴν ὁποία πρότεινε ὁ Καλὸν καὶ προσπάθησε νὰ ἐπαναφέρει ὁ Μπριέν· ἀκόμη περισσότερο, ὡς ἔκφραση τῆς βασιλικῆς πολιτικῆς παρουσιάζει τὸ τεράστιο πλέγμα τῶν μεταρρυθμίσεων ποὺ ἐπιχείρησε νὰ προωθήσει ὁ Μπριέν, οἱ ὁποῖες κάλυπταν ἕνα εὐρύτατο φάσμα ἀπὸ τὴν κεντρικὴ διαχείριση τῶν δημόσιων οἰκονομικῶν καὶ τοῦ ἐμπορίου μέχρι τὴν ἀναμόρφωση τοῦ στρατεύματος, καὶ ἀπὸ τὶς ἐπαρχιακὲς συνελεύσεις ἕως τὴ δικαστικὴ μεταρρύθμιση καὶ τὴ ληξιαρχικὴ καταγραφὴ τῶν μὴ καθολικῶν ὑπηκόων. Ὁ Λομενὶ ντὲ Μπριέν, ὁ φωτισμένος μεγιστάνας φεουδάρχης, ἀνέλαβε θαρραλέα νὰ ἀνακαινίσει τὸ Παλαιὸ Καθεστώς: εἶχε ὅμως τὴ δύναμη νὰ μεταβάλει τὸ κοινωνικὸ περιεχόμενό του; Οἱ προνομιοῦχοι, στὴν πλειονότητά τους, δὲν ἔδειξαν καμιὰ διάθεση γιὰ θυσίες· παρόμοιες μεταρρυθμίσεις, ἔστω καὶ ἂν ἦταν περιορισμένες καὶ ἀποσπασματικές, ἔθιγαν τὰ συμφέροντά τους καὶ ἀπειλοῦσαν τὰ προνόμιά τους. Μολονότι τὰ φεουδαρχικὰ δικαστήρια φαίνονταν πλέον καταδικασμένα, θεωροῦσαν ἀδιανόητο νὰ θιγοῦν τὰ φεουδαρχικὰ τέλη. Ἡ στρατιωτικὴ μεταρρύθμιση σεβάστηκε τὴν πρωτοκαθεδρία τῆς αὐλικῆς ἀριστοκρατίας καὶ ἀρνήθηκε ἀδιάλλακτα νὰ ἐπιτρέψει στοὺς μὴ εὐγενεῖς νὰ ἔχουν ἀπευθείας πρόσβαση σὲ ὑψηλὰ διοικητικὰ ἀξιώματα. Προκειμένου νὰ ἱκανοποιήσουν τὴν ἀριστοκρατία κατέλυσαν τὴν ἐξουσία τῶν βασιλικῶν ἐπιθεωρητῶν πρὸς ὄφελος τῶν ἐπαρχιακῶν συνελεύσεων, ἐνῶ διατήρησαν τὸ διαχωρισμὸ τῶν τελευταίων σὲ ἱεραρχικὲς τάξεις καὶ διαφύλαξαν τὴν πρωτοκαθεδρία τῶν προνομιούχων. Ἂν ὁ κλῆρος καὶ οἱ εὐγενεῖς ἔχαναν ἔτσι ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ δημοσιονομικὰ προνόμιά τους θὰ διέσωζαν τὴν κοινωνικὴ ὑπεροχή τους, ἐνῶ ὁ κλῆρος θὰ διατηροῦσε τὴν παραδοσιακὴ διοικητικὴ αὐτονομία του. Οἱ παραπάνω μεταρρυθμίσεις δὲν ἀμφισβητοῦσαν τὴν ἀριστοκρατικὴ δομὴ τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος. Πῶς μποροῦμε λοιπὸν νὰ μιλᾶμε ἐδῶ γιὰ «προεπανάσταση», ὅταν πρόκειται κατ' οὐσίαν γιὰ τὸ προοίμιο μιᾶς ἀστικῆς ἐπανάστασης; Ἀντὶ νὰ δώσουμε ἔμφαση στὶς μεταρρυθμιστικὲς ἀπόπειρες τὶς ὁποῖες ἐπιχείρησαν σὲ τοῦτο τὸ «ἐνδιάμεσο στάδιο», θὰ ἔπρεπε μᾶλλον νὰ σταθοῦμε στὴ νικηφόρα ἀντίσταση ποὺ πρόβαλε ἡ ἀριστοκρατία.

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο δὲν ἀντιλήφθηκε ἡ ἀριστοκρατία ἦταν ὅτι, καταρρακώνοντας τὴ βασιλικὴ ἐξουσία, κατέστρεφε τὸν παραδοσιακὸ ὑπερασπιστὴ τῶν προνομίων της. Ἡ ἐξέγερσή της ἄνοιξε τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἐπανάσταση τῆς ἀστικῆς τάξης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ

Προκειμενου να φερουν προσκόμματα στοὺς ὑπουργοὺς ὁρισμένοι μὴ εὐγενεῖς, ἰδιαιτέρως ὅσοι προέρχονταν ἀπὸ τὸ σῶμα τῶν νομικῶν, ἀντιμετώπισαν εὐνοϊκὰ τὴν ἐξέγερση τῶν εὐγενῶν· πολλοὶ ἄλλοι, ὅπως ἦταν λόγου χάρη τὸ ζεῦγος Ρολάν, ἔμειναν οὐδέτεροι ἐπειδὴ δὲν ἔλπιζαν σὲ κανένα ὄφελος ἀπὸ τὶς ἐξελίξεις. Κανένας οἰωνὸς δὲν προανάγγελλε ἀκόμη, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1788, τὴν παρέμβαση τῆς ἀστικῆς τάξης. Ἡ εἴδηση ὅμως πὼς θὰ συγκαλοῦνταν οἱ Γενικὲς Τάξεις συγκλόνισε τοὺς ἀστούς: τώρα ὁ βασιλιὰς τοὺς ἐξουσιοδοτοῦσε νὰ ὑπερασπιστοῦν τὴν ὑπόθεσή του. Ὡστόσο, οἱ ἀστοὶ δὲν ἀπέκλεισαν ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ τὸ ἐνδεχόμενο μιᾶς συμφωνίας μὲ τὴν ἀριστοκρατία: τὸ παράδειγμα τοῦ Δελφινάτου, ὅπου ἡ ἀριστοκρατία εἶχε παραχωρήσει τὴν κεφαλικὴ ψῆφο καὶ τὴ δημοσιονομικὴ ἰσότητα στὴν Τρίτη Τάξη, προκαλοῦσε ἐνθουσιασμό. Τὰ πάντα ἄλλαξαν ἀπότομα μὲ τὸ διάβημα τοῦ Παρλαμέντου τοῦ Παρισιοῦ, τὴν 23η Σεπτεμβρίου: ἀπὸ τὴ μιὰ μέρα στὴν ἄλλη ἡ δημοτικότητα τῶν μελῶν του ἐξατμίστηκε, καὶ κατακραυγὴ ξεσηκώθηκε ἀπ᾽ ἄκρη σ᾽ ἄκρη τοῦ βασιλείου. «Ἡ δημόσια συζήτηση ἄλλαξε ὄψη», παραδέχτηκε ὁ Μαλλὲ ντὺ Πάν, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1789. «Ὁ βασιλιάς, ὁ δεσποτισμὸς καὶ τὸ σύνταγμα μετατράπηκαν σὲ πολὺ δευτερεύοντα ζητήματα. Αὐτὸ ποὺ συμβαίνει τώρα εἶναι πόλεμος μεταξὺ τῆς Τρίτης Τάξης καὶ τῶν ἄλλων δύο τάξεων».

α) Σχηματίζεται τὸ πατριωτικὸ κόμμα

Ἐντούτοις, ἡ ρήξη δὲν ἦταν ὁλοκληρωτική. Οἱ φιλελεύθεροι φεουδάρχες μεγιστάνες ἑνώθηκαν μὲ τὴν ὑψηλὴ ἀστικὴ τάξη ὥστε νὰ σχηματίσουν τὸ «ἐθνικὸ» ἢ «πατριωτικὸ» κόμμα. Φαίνεται πὼς ἄσκησε σημαντικὴ ἐπιρροὴ ἡ «Ἐπιτροπὴ τῶν Τριάκοντα», ὅπου ξεχώριζαν ὁ δούκας ντὲ Λὰ Ροσφουκὼ-Λιανκοὺρ καὶ οἱ μαρκήσιοι ντὲ Λαφαγιὲτ καὶ ντὲ Κοντορσὲ δίπλα στὸν Ταλλεϋράνδο, ἐπίσκοπο τοῦ Ὠτέν, καθὼς καὶ στὸν ἀβᾶ Σιεγές· συμμετεῖχε ἐπίσης ὁ Μιραμπώ. Οἱ δύο τελευταῖοι συνδέονταν μὲ τὸν δούκα τῆς Ὀρλεάνης, ὁ ὁποῖος διέθετε ἄφθονο χρῆμα καὶ σημαντικὴ ἐπιρροὴ στοὺς τόπους ὅπου ἐκτεινόταν τὸ τεράστιο βασιλικὸ κληροδότημά του. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς προσωπικὲς σχέσεις χρησιμοποιήθηκαν ἐπίσης, τόσο στὸ Παρίσι ὅσο καὶ στὶς ἐπαρχίες, ἄλλοι δεσμοὶ θεμελιωμένοι στὴ συμμετοχὴ σὲ πολυάριθμες ἑνώσεις ποὺ δροῦσαν τὸν 18ο αἰώνα: ἀκαδημίες, γεωπονικὲς ἑταιρεῖες, φιλανθρωπικὲς ὁμάδες, ἀναγνωστήρια καὶ μασονικὲς στοές. Ὁρισμένοι ἀπέδωσαν διευθυντικὸ ρόλο στὴ Στοὰ τῆς Μεγάλης Ἀνατολῆς ποὺ εἶχε μέγα διδάσκαλο τὸν

δούκα τῆς Ὀρλεάνης, μολονότι γενικὸς διαχειριστής της ἦταν ὁ δούκας τοῦ Λουξεμβούργου, ὁ ὁποῖος παρέμενε ἔνθερμος ὑποστηρικτὴς τῆς ἀριστοκρατικῆς ὑπόθεσης: δύσκολα μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε, ἐξάλλου, πῶς ἦταν δυνατὸν νὰ συμπαραταχθοῦν μὲ τὴν Τρίτη Τάξη τέτοιες στοές, οἱ ὁποῖες ἔβριθαν ἀπὸ εὐγενεῖς, χωρὶς νὰ κατακερματιστοῦν ἀπὸ συγκρούσεις, γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν ἔχουμε καμιὰ μαρτυρία.

Ἡ προπαγάνδα τῶν πατριωτῶν προκάλεσε ἀντιπαραθέσεις ἀλλὰ δὲν ἐμποδίστηκε διόλου ἀπὸ τὴν κυβέρνηση: καθὼς ὁ μονάρχης εἶχε καλέσει τοὺς ὑπηκόους του νὰ ἐκθέσουν τὶς γνώσεις καὶ τὶς ἀπόψεις τους στὶς Γενικὲς Τάξεις, πολλαπλασιάστηκαν τὰ φυλλάδια ὅπου οἱ συγγραφεῖς ἔγραφαν ὅ,τι ἤθελαν μὲ τὸ πρόσχημα τῆς ἀνταπόκρισης στὴ βασιλικὴ ἔκκληση. Ὡστόσο, οἱ πατριῶτες συνέχισαν νὰ κινοῦνται συνετὰ κι ἐπιδέξια: ἐπικαλούμενοι τὸ παράδειγμα τῶν ἐπαρχιακῶν συνελεύσεων καὶ τῶν Ἐπαρχιακῶν Τάξεων τοῦ Δελφινάτου, ζητοῦσαν ἁπλῶς νὰ δοθοῦν στὴν Τρίτη Τάξη πληρεξούσιοι ἰσάριθμοι πρὸς τὸ ἄθροισμα τῶν ἐκπροσώπων τῶν εὐγενῶν καὶ τοῦ κλήρου. Ἔδωσαν σύνθημα νὰ κατακλύσουν τὴν κυβέρνηση μὲ αἰτήσεις, τὴν εὐθύνη τῶν ὁποίων ἀναλάμβαναν, θέλοντας καὶ μή, οἱ κατὰ τόπους δημοτικὲς ἀρχές. Στὴν πραγματικότητα, ὑπολόγιζαν στὸν Νεκέρ.

β) Ὁ Νεκὲρ καὶ ὁ διπλασιασμὸς τῶν ἑδρῶν

Ὁ Νεκέρ, τέως γενικὸς διευθυντὴς Οἰκονομικῶν, ἀντιμετώπισε πρῶτα τὶς πιὸ πιεστικὲς ἀνάγκες ἀποσπώντας πόρους ἀπὸ τὸ Προεξοφλητικὸ Ταμεῖο καὶ παραχωρώντας στοὺς χρηματιστές, ὡς ἐγγύηση γιὰ τὶς χορηγήσεις τους πρὸς τὸ δημόσιο ταμεῖο, «προκαταβολικὰ δικαιώματα» ἐπὶ τοῦ μελλοντικοῦ προϊόντος τῶν φόρων: μὲ αὐτὰ τὰ μέτρα ἤθελε ἁπλῶς νὰ κερδίσει χρόνο ὥσπου νὰ συγκληθοῦν οἱ Γενικὲς Τάξεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες περίμενε νὰ καταργήσουν τὰ δημοσιονομικὰ προνόμια. Ἂν ὅμως οἱ εὐγενεῖς κατόρθωναν νὰ κυριαρχήσουν στὴ Συνέλευση, τότε ἡ κυβέρνηση θὰ ἔμενε στὸ ἔλεός τους. Ἑπομένως, ὁ Νεκὲρ εὐνοοῦσε τὴν Τρίτη Τάξη ἀλλὰ ἀπέφυγε νὰ τεθεῖ ὑπὸ τὴν αἰγίδα της. Προσφέροντάς της τὸ διπλασιασμὸ τῶν ἀντιπροσώπων της καὶ περιορίζοντας τὴν κεφαλικὴ ψῆφο στὰ οἰκονομικὰ ζητήματα, ἤθελε νὰ συμβιβάσει τὰ πάντα: κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο θὰ ἐξασφάλιζε τὴ δημοσιονομικὴ ἰσότητα, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τὸ ἐγχείρημα τῆς συνταγματικῆς μεταρρύθμισης θὰ ὠθοῦσε τὶς ἱεραρχικὲς τάξεις σὲ συγκρούσεις μεταξύ τους, ὁπότε ἡ ἔκβαση τῆς μεταρρύθμισης θὰ ἐξαρτιόταν τελικὰ ἀπὸ τὴ διαιτησία τοῦ βασιλιᾶ. Δὲν χωρᾶ ἀμφιβολία γιὰ τὸ καθεστὼς ποὺ ἤθελε κατὰ βάθος νὰ ἐγκαθιδρύσει ὁ Νεκέρ: θαύμαζε τὸ πολίτευμα τῆς Μεγάλης Βρετανίας· θεωροῦσε πὼς ἡ δημιουργία μιᾶς Βουλῆς τῶν Λόρδων, ἀφενός, καὶ ἡ ἀδιακρίτως καταγωγῆς πρόσβαση στὰ δημόσια ἀξιώματα, ἀφετέρου, θὰ ἦταν κατάλληλα μέτρα προκειμένου νὰ καθησυχάσει τὴν ἀριστοκρατία καὶ νὰ ἱκανοποιήσει τοὺς ἀστούς.

Δὲν σκόπευε ὅμως διόλου νὰ ἀποκαλύψει τὶς προθέσεις του. Ὡς παρείσακτος χρηματιστής, ξένος καὶ προτεστάντης, δὲν ἔπαψε ποτὲ νὰ θεωρεῖται ὕποπτος ἀπὸ

τὴν ἀριστοκρατία, τὴν Αὐλὴ καὶ τὸν βασιλιά· πολλοὶ συνάδελφοί του τὸν πολεμοῦσαν, ἰδίως ὁ Μπαραντέν, ὁ νέος Σφραγιδοφύλακας. Ὁ Νεκέρ, ἐπιδιώκοντας πάνω ἀπ' ὅλα νὰ διατηρήσει τὴν ἐξουσία, προχωροῦσε μὲ συνετὰ βήματα. Ἐλπίζοντας, ὅπως ἄλλωστε ἔλπιζε καὶ ὁ Καλόν, πὼς θὰ ἔπειθε τοὺς προκρίτους νὰ δεχτοῦν τὸ διπλασιασμὸ τῶν ἐκπροσώπων τῆς Τρίτης Τάξης, τοὺς συγκάλεσε γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ στὶς 6 Νοεμβρίου 1788. Ἐκεῖνοι τὸν ἀπογοήτευσαν καί, στὶς 12 Δεκεμβρίου, οἱ ὁμόαιμοι πρίγκιπες ἀπηύθυναν τὴν ἔκκλησή τους πρὸς τὸν Λουδοβίκο ΙϚ' τὴν ὁποία μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε, χάρη στὴ διαύγεια καὶ στὸν φλογερὸ τόνο ποὺ τὴ χαρακτήριζαν, ὡς τὴ διακήρυξη ἀρχῶν τῆς ἀριστοκρατίας: «Τὸ Κράτος κινδυνεύει [...] προετοιμάζεται ἐπανάσταση στὶς ἀρχὲς διακυβέρνησης [...] σύντομα θὰ ἐξαπολυθεῖ ἐπίθεση στὰ ἰδιοκτησιακὰ δικαιώματα καὶ ἡ ἀνισότητα τοῦ πλούτου θὰ παρουσιαστεῖ ὡς ζήτημα ποὺ ἀπαιτεῖ μεταρρυθμίσεις: ἤδη προτείνεται νὰ καταργηθοῦν τὰ χωροδεσποτικὰ δικαιώματα [...] Πῶς θὰ μποροῦσε ποτὲ νὰ ἀποφασίσει ἡ Μεγαλειότης Σας νὰ θυσιάσει ἢ νὰ ταπεινώσει τὴ γενναία, τὴν ἀρχαία, τὴ σεπτὴ τάξη τῶν εὐγενῶν; [...] Πρέπει νὰ πάψει ἡ Τρίτη Τάξη νὰ προσβάλλει τὰ δικαιώματα τῶν δύο πρώτων ἱεραρχικῶν τάξεων [...] ἂς περιοριστεῖ στὸ αἴτημα τῆς μείωσης τῶν κρατικῶν φόρων, οἱ ὁποῖοι ἐνδεχομένως τὴ βαρύνουν ὑπέρμετρα. Τότε, οἱ δύο πρῶτες ἱεραρχικὲς τάξεις, ἐφόσον ἀναγνωρίζουν ὅτι στὶς γραμμὲς τῆς Τρίτης Τάξης συγκαταλέγονται προσφιλεῖς τους πολίτες, θὰ μποροῦσαν, χάρη στὰ γενναιόφρονα αἰσθήματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐμφοροῦνται, νὰ ἐγκαταλείψουν οἰκειοθελῶς [...] ἕνα μέρος τῶν προνομίων τὰ ὁποῖα τοὺς προσπορίζουν χρηματικὰ ὀφέλη, θὰ συναινοῦσαν μάλιστα νὰ συνεισφέρουν στὴν ἀντιμετώπιση τῶν δημόσιων δαπανῶν σὲ πνεῦμα πλήρους ἰσότητας».

Ὁ Νεκὲρ ὅμως, ἔχοντας ἐξασφαλίσει τὴν ὑποστήριξη καὶ ἄλλων ὑπουργῶν, τοὺς ἀψήφησε καὶ τελικὰ πέτυχε τὸ σκοπό του —πιθανότατα ἐπειδὴ ἡ βασίλισσα εἶχε δυσαρεστηθεῖ ἀπὸ τὴν πτώση τοῦ Μπριέν, ἐνῶ καὶ ἡ ἐξέγερση τῶν εὐγενῶν εἶχε χολώσει τὸν βασιλιά. Μὲ τὴν «Ἀπόφαση τοῦ Ἀνακτοβουλίου» τῆς 27ης Δεκεμβρίου 1788 ἔγινε δεκτὸς ὁ διπλασιασμὸς τῶν ἐκπροσώπων τῆς Τρίτης Τάξης. Τώρα ἔπρεπε νὰ ἐξεταστοῦν, σύμφωνα μὲ τὸν Νεκέρ, τρία ἐρωτήματα: πῶς θὰ καθιερωνόταν ἡ ἀναλογικὴ ἀντιστοιχία τῶν ἀντιπροσώπων σὲ σχέση μὲ τὸν πληθυσμό, μὲ ποιὰ μέθοδο θὰ διπλασιάζονταν οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Τρίτης Τάξης καί, τέλος, μὲ ποιὸν τρόπο θὰ ἐπιλέγονταν οἱ ἀντιπροσώποι κάθε ἱεραρχικῆς τάξης. Τὸ 1614, ὅλες οἱ βαϊλίες καὶ οἱ ἠριγεροντίες εἶχαν ἐπιλέξει ἰσάριθμους ἀντιπροσώπους, ἀλλὰ στὴν προκειμένη περίπτωση ἦταν ἀδύνατον νὰ ἐφαρμοστεῖ ἡ ἴδια μέθοδος ἐφόσον εἶχε προκριθεῖ ὁ κανόνας τῆς ἀναλογικότητας· οὔτε καὶ μποροῦσαν νὰ ἀκολουθήσουν τοὺς κανόνες τοῦ 1614 καὶ κατόπιν νὰ προχωρήσουν στὸ διπλασιασμό. «Τὸ διάστημα ποὺ μεσολάβησε ἔκτοτε», παρατηροῦσε ὁ Νεκέρ, «ἐπέφερε παντοῦ μείζονες μεταβολές. Ἡ κινητὴ περιουσία τὴν ὁποία συγκέντρωσε στὸ μεταξὺ ἡ Τρίτη Τάξη, καθὼς καὶ τὰ δάνεια ποὺ παραχώρησε πρὸς τὴν κυβέρνηση, τὴ συνέδεσαν μὲ τὴ δημόσια περιουσία. Οἱ γνώσεις καὶ τὸ πνεῦμα τῶν Φώτων ἀποτε-

λοῦν πλέον κοινὴ κληρονομιά. Μόνον ἡ Τρίτη Τάξη εἶναι ἕτοιμη νὰ ἀντιμετωπίσει πολυάριθμες δημόσιες ὑποθέσεις, ὅπως εἶναι οἱ συναλλαγὲς τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου, οἱ σύγχρονες βιομηχανίες καὶ τὰ προσφορότερα μέσα γιὰ τὴν ἐνθάρρυνσή τους, οἱ πιστώσεις πρὸς τὸ δημόσιο, ὁ τόκος καὶ ἡ κυκλοφορία τοῦ χρήματος, ἡ καταχρηστικὴ εἴσπραξη τῶν φόρων καὶ οἱ καταχρήσεις τῶν προνομίων, καθὼς καὶ τόσα ἄλλα ζητήματα στὰ ὁποῖα μόνον αὐτὴ διαθέτει τὴν ἀπαραίτητη ἐμπειρία». Τὰ παραπάνω ἐπιχειρήματα, συμπέραινε ὁ Νεκέρ, καταδείκνυαν πὼς ἡ βούληση τῆς Τρίτης Τάξης, ἐφόσον ἦταν ὁμόθυμη καὶ συμβάδιζε μὲ τὶς γενικὲς ἀρχὲς τῆς εὐθυδικίας, κατανάγκη θὰ ὀνομαζόταν ἐθνικὴ βούληση. Συνεπῶς, ὄφειλαν νὰ παραχωρήσουν στὴν Τρίτη Τάξη ἀντιπροσώπους ἰσάριθμους μὲ τὸ ἄθροισμα ἐκείνων ποὺ θὰ ἔδιναν στὶς ἄλλες δύο ἱεραρχικὲς τάξεις. Τὸ τρίτο πρόβλημα ποὺ ἐπισήμανε ὁ Νεκὲρ ἦταν ἂν θὰ ἔπρεπε κάθε ἱεραρχικὴ τάξη νὰ ἐπιλέγει ὑποχρεωτικὰ ἀπὸ τοὺς κόλπους της ὅσους ἀντιπροσώπους θὰ ἔστελνε στὶς Γενικὲς Τάξεις: σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα τάχθηκε ὑπὲρ τῆς ἀπεριόριστης ἐλευθερίας τους.

Κατηγόρησαν τὸν Λουδοβίκο ΙϚ' ὅτι, ὅταν ἐξέδωσε τὴν ἀπόφαση τῆς 27ης Δεκεμβρίου 1788, δὲν προέβλεψε μὲ ποιὸν τρόπο θὰ διεξάγονταν οἱ ψηφοφορίες στὶς Γενικὲς Τάξεις. Αὐτὴ ἡ κατηγορία δὲν θεμελιώνεται ἀφοῦ ὁ Νεκέρ, στὴν εἰσήγηση ποὺ ὑπέβαλε, τόνιζε πὼς αὐτὲς οἱ ψηφοφορίες θὰ τελοῦνταν καταρχὴν ξεχωριστὰ ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσώπους κάθε ἱεραρχικῆς τάξης. Τὸ βασιλικὸ διάταγμα ὅμως παρέλειψε νὰ τὸ ἀναφέρει αὐτό, ἐνῶ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Νεκὲρ ἄφησε νὰ ἐννοηθεῖ πὼς θὰ μποροῦσαν ἐνδεχομένως οἱ ἴδιες οἱ Γενικὲς Τάξεις νὰ ἐπιλέξουν τὴ μέθοδο τῆς κεφαλικῆς ψήφου ὅταν θὰ ἀποφάσιζαν σχετικὰ μὲ τοὺς φόρους.

Ἡ Τρίτη Τάξη πίστεψε πὼς κέρδισε τὴ μάχη κι ἔδειξε ὅτι θεωροῦσε κεκτημένο δικαίωμα τὴν κεφαλικὴ ψῆφο τῶν ἀντιπροσώπων στὶς Γενικὲς Τάξεις. Οἱ εὐγενεῖς ἀπέρριψαν αὐτὴ τὴν ἑρμηνεία, μὲ συνέπεια νὰ ξεσπάσουν βίαιες διαμαρτυρίες στὸ Πουατού, στὴν Ἐλεύθερη Κομητεία καὶ στὴν Προβηγκία ἐναντίον τοῦ διπλασιασμοῦ τῶν ἀντιπροσώπων, ὁ ὁποῖος ἐπέτρεπε νὰ διατυπωθοῦν παρόμοιες ἀπαιτήσεις. Στὴ Βρετάνη, ἡ πάλη τῶν τάξεων ἐκφυλίστηκε σὲ ἐμφύλιο πόλεμο, ἐνῶ στὰ τέλη Ἰανουαρίου τοῦ 1789 σημειώθηκαν συγκρούσεις στὴ Ρέν. Ἡ Τρίτη Τάξη, ποὺ εἶχε ξεσηκωθεῖ, στράφηκε τώρα πρὸς ριζικὲς λύσεις. Τὸν Φεβρουάριο, ὁ ἀβὰς Σιεγές, στὸ περίφημο σύγγραμμα *Τί εἶναι ἡ Τρίτη Τάξη;*, ἔδειξε μὲ ψυχρὴ βιαιότητα πόσο μῖσος καὶ ἀποστροφὴ προκαλοῦσαν οἱ εὐγενεῖς: «Πρόκειται γιὰ μιὰ τάξη τόσο φυγόπονη ὥστε ἀναμφίβολα εἶναι ὁλότελα ξένη πρὸς τὸ ἔθνος», δήλωνε. Ταυτοχρόνως ὁ Μιραμπώ, στὴν ἀγόρευση ποὺ ἑτοίμασε γιὰ τὶς Ἐπαρχιακὲς Τάξεις τῆς Προβηγκίας, ἐξυμνοῦσε τὸν Γάιο Μάριο, «ἐκεῖνον ποὺ ἐξόντωσε στὴ Ρώμη τὴν ἀριστοκρατία τῶν εὐγενῶν». Λόγια τρομερά, ποὺ προανάγγελλαν τὸν ἐμφύλιο πόλεμο.

γ) Οἱ ἐκλογὲς καὶ τὰ τετράδια παραπόνων

Οἱ δυνατότητες τῶν ἀστῶν θὰ μποροῦσαν νὰ εἶχαν περιοριστεῖ ἂν μὲ κάποιον

ἐκλογικὸ διακανονισμὸ παραχωροῦνταν, σὲ ὅσες Ἐπαρχιακὲς Τάξεις διατηροῦνταν ἀκόμη, τὸ δικαίωμα νὰ διορίζουν τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν περιοχῶν τους, ἢ ἂν προσφερόταν στοὺς ἀντιπροσώπους τῆς ὑπαίθρου ἕνα μέρος ἀπὸ τὶς ἕδρες ποὺ δικαιοῦνταν ἡ Τρίτη Τάξη. Οἱ εὐγενεῖς πρότειναν αὐτὲς τὶς δύο λύσεις: ὁ Νεκὲρ τὶς ἀπέρριψε.

Ἡ διαδικασία ποὺ ἀκολούθησαν στὶς ἐκλογὲς ποίκιλλε ἀρκετὰ ἀπὸ τόπο σὲ τόπο, ἀλλὰ σὲ γενικὲς γραμμὲς ἐφαρμόστηκε ὁ κανονισμὸς τῆς 24ης Ἰανουαρίου 1789. Μετέτρεψαν τὶς βαϊλίες καὶ τὶς ἠριγεροντίες σὲ ἐκλογικὲς περιφέρειες, παρ' ὅλες τὶς ἀκραῖες ἀνισότητες ὡς πρὸς τὴν ἔκταση καὶ τὸν πληθυσμὸ ποὺ χαρακτήριζαν αὐτὲς τὶς δικαστικῆς προελεύσεως διοικητικὲς μονάδες: ἀναιρώντας τὴν πρακτικὴ ποὺ ἐφαρμοζόταν στὸ παρελθόν, κάλεσαν ὅλους τοὺς εὐγενεῖς στὶς συνελεύσεις τῆς ἱεραρχικῆς τάξης τους, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν κατεῖχαν φέουδα —ἀλλὰ ἔκαναν τὸ λάθος νὰ ἀποκλείσουν ὅσους εἶχαν ἀποκτήσει προσωπικοὺς τίτλους εὐγενείας: αὐτοὺς τοὺς περιέλαβαν στὴν Τρίτη Τάξη, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ πληγώσουν τὰ αἰσθήματά τους. Στὴν ἐκλογὴ τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ κλήρου συμμετεῖχαν ὅλοι οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ ἐφημέριοι, ἐνῶ οἱ κανονικοὶ καὶ οἱ μοναχοὶ ἔστειλαν ἁπλῶς ἐκπροσώπους· ἔτσι, οἱ ἐφημέριοι, οἱ ὁποῖοι προέρχονταν ὅλοι σχεδὸν ἀπὸ τὴν Τρίτη Τάξη, ἀπέκτησαν τὴν πλειοψηφία στοὺς κατὰ τόπους ἐκλογικοὺς συλλόγους καὶ πολλὲς φορὲς ἀρνήθηκαν νὰ ἐκλέξουν τὸν εὐγενὴ ἐπίσκοπό τους. Ἡ συνέλευση τῆς Τρίτης Τάξης σὲ κάθε βαϊλία ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τοὺς ἀπεσταλμένους τῶν πόλεων καὶ τῶν ἐνοριῶν, τοὺς ὁποίους πρότειναν οἱ ἀρχηγοὶ ὅσων οἰκογενειῶν ὑπόκειντον σὲ φορολογία —μέσω μιᾶς διαδικασίας ἄμεσης ἐκλογῆς στὰ χωριά, καὶ σὲ δύο στάδια στὶς πόλεις· στὶς μικρότερες βαϊλίες, τὶς «δευτερεύουσες», οἱ συνελεύσεις περιορίζονταν στὴ σύνταξη ἑνὸς τετραδίου παραπόνων καὶ στὴν ἀποστολὴ τοῦ ἑνὸς τετάρτου τῶν μελῶν τους στὴ συνέλευση τῆς «κύριας» βαϊλίας ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτιόνταν. Οἱ χωρικοὶ ὑπερτεροῦσαν ἀριθμητικὰ σ' αὐτὲς τὶς συνελεύσεις, ἀλλὰ ὑστεροῦσαν ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς μόρφωσης καὶ τοὺς ἦταν ἀδύνατον νὰ παρέμβουν στὶς συζητήσεις, ἐνῶ ἀκόμη περισσότερο τοὺς φόβιζαν οἱ συσκέψεις γιὰ τὴ σύνταξη τῶν τετραδίων παραπόνων: ἐπομένως, σχεδὸν πάντοτε ἐξέλεγαν ἀστοὺς ἀντιπροσώπους.

Μεταξὺ τῶν ἐκλεγμένων ἀντιπροσώπων τοῦ κλήρου καὶ τῶν εὐγενῶν ὑπῆρχαν ὁρισμένοι προικισμένοι ἀντίπαλοι τῶν μεταρρυθμίσεων, ὅπως ἦταν ὁ Καζαλὲς καὶ ὁ ἀβὰς Μωρύ, ἀλλὰ οἱ περιστάσεις ἐπέτρεψαν νὰ κυριαρχήσουν στὸ προσκήνιο οἱ φιλελεύθεροι —ὁ Ντυπόρ, ὁ Ἀλέξανδρος ντὲ Λαμὲτ καὶ πάνω ἀπ' ὅλους ὁ Λαφαγιέτ. Οἱ περισσότεροι ἀντιπρόσωποι τῆς Τρίτης Τάξης ἦταν ἄνδρες ὥριμης ἡλικίας, συχνὰ πλούσιοι ἢ εὐκατάστατοι, μορφωμένοι, ἐργατικοὶ καὶ μὲ ἀκέραιο χαρακτῆρα. Ὁρισμένοι εἶχαν ἀποσπάσει τιμητικὲς διακρίσεις, ὅπως ὁ Μπαγὺ καὶ ὁ Ταρζὲ οἱ ὁποῖοι εἶχαν γίνει δεκτοὶ στὴν Ἀκαδημία. Συνηθέστερα ἀπολάμβαναν κάποια φήμη στὶς ἐπαρχίες τους: ὁ Μουνιὲ καὶ ὁ Μπαρνὰβ στὸ Δελφινάτο, ὁ Λανζουιναὶ καὶ ὁ Λὲ Σαπελιὲ στὴ Βρετάνη, ὁ Τουρὲ καὶ ὁ Μπυζὸ στὴ Νορμανδία, ὁ

Μερλὲν ντὲ Ντουαὶ στὴ Φλάνδρα, ὁ Ροβεσπιέρος στὸ 'Αρτουά. 'Ακόμη πιὸ χαρακτηριστικὸ ἦταν πὼς ἀπὸ πολὺ καιρὸ ἡ ἀστικὴ τάξη εἶχε κάνει εἴδωλό της τὸν μαρκήσιο ντὲ Λαφαγιέτ, τὸν ἀντιπρόσωπο τῶν εὐγενῶν τῆς Ριόν, ἐνῶ καὶ οἱ πιὸ ξακουστοὶ ἀντιπρόσωποί της, ὁ Σιεγὲς καὶ ὁ Μιραμπώ, προέρχονταν ἐπίσης ἀπὸ τὶς τάξεις τῶν προνομιούχων. Οἱ δύο τελευταῖοι κατάγονταν ἀπὸ τὴν Προβηγκία. Ὁ πρῶτος, γιὸς ἑνὸς νοταρίου τοῦ Φρεζύς, εἶχε ἐνταχθεῖ στὸν κλῆρο τῆς Σάρτρ ὅπου ἀναρριχήθηκε μέχρι τὸ βαθμὸ τοῦ κανονικοῦ· ἐκλέχτηκε ἀντιπρόσωπος τοῦ Παρισιοῦ καὶ ἀνέλαβε νὰ καθοδηγήσει τὴν Τρίτη Τάξη τὶς πρῶτες ἑβδομάδες τῆς Συνέλευσης. Χάρη στὶς μπροσοῦρες του εἶχε ἀποκτήσει φήμη προφήτη. Ἔγινε ὁ θεωρητικὸς τῆς «συντακτικῆς ἐξουσίας»: τὰ κυριαρχικὰ δικαιώματα ἀνήκουν στὸ ἔθνος καὶ μόνον στὸ ἔθνος, ἔλεγε, ἐπομένως οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ ἔθνους εἶναι περιβεβλημένοι μὲ δικτατορικὴ ἐξουσία ἕως ὅτου καταρτίσουν τὸ σύνταγμα καὶ τὸ θέσουν σὲ ἰσχύ. Πιστὸς ἑρμηνευτὴς τῶν ἀπόψεων τῆς ἀστικῆς τάξης, πρότεινε ἐπίσης τὴ διάκριση μεταξὺ «ἐνεργῶν» καὶ «παθητικῶν» πολιτῶν. Δὲν διέθετε ὅμως οὔτε ἐπιμονὴ οὔτε ρητορικὲς ἱκανότητες, καὶ σύντομα ἀπομονώθηκε μὲ τὴ θέλησή του. Ὁ Μιραμπώ, ἀντιθέτως, ἦταν προικισμένος μὲ τὸν διορατικὸ ρεαλισμὸ τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ, μὲ τὸ χάρισμα νὰ χειρίζεται τοὺς ἄλλους, καθὼς καὶ μὲ ἀπαράμιλλη εὐγλωττία. Δυστυχῶς, τὰ σκάνδαλα τῆς νεότητάς του καὶ ὁ κυνισμὸς μὲ τὸν ὁποῖο ἐκποιοῦσε τὴν ὑποστήριξή του στὸν ἑκάστοτε πλειοδότη τοῦ στεροῦσαν τὴν ἐκτίμηση τῶν ἄλλων: κανένας δὲν ἀμφέβαλλε πὼς ἡ Αὐλὴ θὰ τὸν ἐξαγόραζε ὅποτε ἤθελε. 'Αποδείχτηκε ἐξίσου ἀνίκανος μὲ τὸν Σιεγὲς νὰ καθοδηγήσει τὴν Τρίτη Τάξη: πρέπει συνεπῶς νὰ θεωρήσουμε πὼς τὰ ἐπιτεύγματα τῆς τελευταίας ἦταν καρπὸς συλλογικῆς δράσης.

Ὁ Νεκὲρ μποροῦσε νὰ ἐπηρεάσει σημαντικὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ συντάσσονταν τὰ τετράδια παραπόνων. Ὁ Μαλουέ, ἐπιθεωρητὴς τοῦ ναυτικοῦ καὶ ἀντιπρόσωπος τῆς Τρίτης Τάξης στὴ Ριόν, τοῦ ἐπισήμανε πὼς ἔπρεπε ὁπωσδήποτε νὰ διατυπώσει ἕνα ἐπίσημο βασιλικὸ πρόγραμμα, ὥστε νὰ προσανατολίσει καταλλήλως τὴν κοινὴ γνώμη καὶ κατόπιν νὰ ἐπιβληθεῖ στοὺς εὐγενεῖς, καὶ κυρίως νὰ συγκρατήσει τὸν ἀναβρασμὸ τῆς Τρίτης Τάξης. Δὲν χωρᾶ ἀμφιβολία πὼς ὁ ὑπουργὸς ἐκτίμησε τὴ σοφία αὐτῆς τῆς συμβουλῆς, ἀλλὰ οἱ ἐπιθέσεις ποὺ δεχόταν ἐξαιτίας τῆς ἀπόφασής του γιὰ τὸ διπλασιασμὸ τῶν ἀστῶν ἀντιπροσώπων ἔκαναν φανερὸ πὼς ἀπαιτοῦνταν περίσκεψη, καὶ συνεπῶς ἀρνήθηκε νὰ ριψοκινδυνέψει ξανά· τοῦ ἀρκοῦσε ὅτι κατόρθωσε νὰ πείσει τὸν Λουδοβίκο νὰ τηρήσει οὐδέτερη στάση.

Ἔτσι ἄφησαν ἐλεύθερη τὴν ἀστικὴ τάξη νὰ παρέμβει στὰ τετράδια παραπόνων ποὺ κατάρτιζαν οἱ ἐνορίες· πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ συντάσσονταν μὲ βάση ὑποδείγματα ποὺ ἔρχονταν ἀπὸ τὸ Παρίσι, ἢ γράφονταν ἐπιτόπου καὶ συχνὰ προέρχονταν ἀπὸ τὴν πένα νομικῶν ἢ κληρικῶν. Ὡστόσο, ἀρκετὰ τετράδια παραπόνων εἶναι αὐθεντικά: αὐτὰ ἀδιαφοροῦσαν γιὰ τὴ συνταγματικὴ μεταρρύθμιση καὶ ἀρκοῦνταν σὲ ἐπικρίσεις γιὰ τὶς οἰκονομικὲς ἐπιβαρύνσεις ποὺ ἐπωμίζονταν οἱ λαϊκὲς τάξεις – ἀλλὰ καὶ πάλι δὲν ἀντανακλοῦσαν πιστὰ τὰ βαθύτερα αἰσθήματα τοῦ λαοῦ ἀφοῦ, ὅπως

ἦταν ἀναμενόμενο, συχνὰ οἱ χωρικοὶ ἀπέφευγαν νὰ ἐκφράσουν τὶς σκέψεις τους μπροστὰ στὸν γαιοκτήμονα δικαστὴ καί, ἐπιπλέον, οἱ προλετάριοι σπανίως συμμετεῖχαν στὶς συσκέψεις. Ἀκόμη λιγότερο ἀντιπροσωπευτικὰ ἦταν τὰ τετράδια τῶν βαϊλιῶν, καθὼς οἱ συντάκτες τους παρέλειπαν ὅσα αἰτήματα τῶν ἐνοριακῶν τετραδίων τοὺς δυσαρεστοῦσαν ἢ τοὺς ἄφηναν ἀδιάφορους. Τὰ ζητήματα ποὺ πάθιαζαν τὸν λαὸ τῆς ὑπαίθρου καὶ τῶν πόλεων δὲν ἦταν μόνον ἡ δημοσιονομικὴ ἰσότητα καὶ ἡ ἐλάφρυνση τῶν φόρων, ἀλλὰ καὶ ἡ κατάργηση τῆς δεκάτης, ὅπως ἐπίσης καὶ τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐξουσιῶν ποὺ ἀσκοῦσαν οἱ φεουδάρχες· ἐπιπλέον, ὁ λαὸς ζητοῦσε νὰ ληφθοῦν μέτρα ὥστε νὰ χαλιναγωγηθεῖ ἡ καπιταλιστικὴ ἐπέκταση: νὰ πάψει ἡ καταπάτηση τῶν κοινόχρηστων ἐκτάσεων καὶ γενικῶς τῶν συλλογικῶν δικαιωμάτων, τὸ κράτος νὰ ρυθμίσει τὸ ἐμπόριο τῶν δημητριακῶν καὶ τὴ φορολογία. Ἀπειλοῦσε ταυτοχρόνως τὴν περιουσία καὶ τὰ προνόμια τῆς ἀριστοκρατίας, καὶ τὶς φιλοδοξίες τῆς ἀστικῆς τάξης. Καθὼς ὅμως ὁ λαὸς δὲν εἶχε πρόσβαση στὶς Γενικὲς Τάξεις, ἡ διαμάχη περιορίστηκε ἁπλῶς στὴν τριγωνικὴ σύγκρουση μεταξὺ βασιλιᾶ, ἀριστοκρατίας καὶ ἀστῶν.

Στὰ τετράδια ποὺ συνέτασσαν οἱ εὐγενεῖς καὶ οἱ ἀστοὶ ἐξέφραζαν ὁμόφωνα τὴν προσκόλλησή τους στὴ μοναρχία, παράλληλα ὅμως συμφωνοῦσαν πὼς τὸ κράτος τοῦ νόμου ποὺ θὰ συναποδέχονταν οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ ἔθνους ὄφειλε νὰ ἀντικαταστήσει τὴν ἀπόλυτη ἐξουσία τοῦ βασιλιᾶ, ἐνῶ ἡ ἐγγύηση τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξαλείψει τὴν αὐθαιρεσία τοῦ χωροφύλακα καὶ τοῦ δικαστῆ· ἐπισήμαιναν, τέλος, πὼς ἦταν ἀνάγκη νὰ παραχωρηθεῖ σχετικὴ ἐλευθερία στὸν Τύπο, καὶ νὰ ἀναμορφωθοῦν οἱ διάφοροι κλάδοι τῆς διοίκησης χωρὶς νὰ ἐξαιρεῖται οὔτε ἡ ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας. Ἀλληλένδετη μὲ τὸ αἴσθημα τῆς ἐθνικῆς ἑνότητας ἦταν ἡ ζωηρότατη ἐπιθυμία τῆς περιφερειακῆς καὶ τῆς κοινοτικῆς αὐτονομίας, ποὺ εἶχε στόχο νὰ χαλαρώσει ὁ συγκεντρωτισμὸς κι ἔτσι νὰ ἐξαλειφθεῖ ὁ δεσποτισμὸς τῶν ὑπουργῶν. Οἱ εὐγενεῖς καὶ οἱ ἀστοὶ ἐνέκριναν τὴ θρησκευτικὴ ἀνεκτικότητα ἀλλὰ δὲν προωθοῦσαν παραπέρα τὴν ἐκκοσμίκευση τοῦ κράτους, ἀφοῦ ἀναγνώριζαν στὴν καθολικὴ Ἐκκλησία τὸ ἀποκλειστικὸ προνόμιο τῆς δημόσιας λατρείας, καὶ μάλιστα δὲν διανοοῦνταν νὰ τῆς ἀποσπάσουν τὶς ἁρμοδιότητες τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῆς πρόνοιας, οὔτε νὰ μεταβιβάσουν τὶς ληξιαρχικὲς ἁρμοδιότητες τοῦ κλήρου στὶς λαϊκὲς ἀρχές. Ὁ κλῆρος, πάντως, δὲν ἔδειχνε διόλου νὰ ἱκανοποιεῖται ἀπὸ τέτοιες προτάσεις. Ἀρνοῦνταν νὰ δεχτεῖ πὼς ὁ Τύπος θὰ μποροῦσε ἐφεξῆς νὰ ἀσκεῖ κριτικὴ στὰ δόγματά του, ἢ πὼς οἱ αἱρετικοὶ θὰ ἀντιμετωπίζονταν ἰσότιμα μὲ τοὺς πιστούς του· ἀκόμη καὶ τὸ πρόσφατο ἔδικτο μὲ τὸ ὁποῖο εἶχε νομιμοποιηθεῖ ἡ θέση τῶν προτεσταντῶν ξεσήκωσε διαμαρτυρίες. Ἂν ἐξαιρέσουμε πάντως αὐτὲς τὶς κάθε ἄλλο παρὰ ἀσήμαντες ἐπιφυλάξεις, ὁ κλῆρος ἐξέφραζε τὶς ἴδιες περίπου ἀντιλήψεις μὲ τὶς ἄλλες ἱεραρχικὲς τάξεις. Ἡ ἐλευθερία, ἔστω καὶ ἂν τῆς ἔδιναν εὐρύτερη ἢ στενότερη ἔννοια, ἀποτελοῦσε αἴτημα ὁλόκληρου τοῦ ἔθνους.

Ἐξίσου φανερὴ ὅμως ἦταν ἡ σύγκρουση τῶν τάξεων. Οἱ προνομιοῦχοι θεωροῦσαν πλέον ἀναπόφευκτες ὁρισμένες θυσίες στὸ δημοσιονομικὸ πεδίο, ἔστω καὶ

ἂν διατηροῦσαν πολλὲς ἀντιρρήσεις ἀναφορικὰ μὲ τὶς λεπτομέρειες τῆς συνεισφορᾶς ποὺ τοὺς ζητοῦνταν· ἡ κεφαλικὴ ψῆφος ὅμως τοὺς ἔβρισκε γενικῶς ἀντίθετους καὶ ἀπαιτοῦσαν κατηγορηματικὰ νὰ διατηρηθοῦν οἱ ἱεραρχικὲς τάξεις, τὰ τιμητικὰ προνόμια καὶ τὰ χωροδεσποτικὰ δικαιώματά τους —ἐνῶ ἀπεναντίας, γιὰ τὴν Τρίτη Τάξη, ἡ ἰσότητα τῶν δικαιωμάτων συνδεόταν ἄρρηκτα μὲ τὴν ἐλευθερία.

Μιὰ ἐνδεχόμενη προσπάθεια βασιλικῆς διαιτησίας δὲν ἦταν πάντως διόλου καταδικασμένη ἐκ τῶν προτέρων νὰ ἀποτύχει. Κανεὶς δὲν ἀμφισβητοῦσε τὸ δικαίωμα τοῦ μονάρχη νὰ ἐπικυρώνει τοὺς νόμους καὶ νὰ ἀσκεῖ ἀκέραια τὴν ἐκτελεστικὴ ἐξουσία. Ἡ δυναστεία τῶν Καπετιδῶν θὰ μποροῦσε νὰ τονίσει τὸν ἐθνικὸ χαρακτήρα της ἂν ἀπαρνοῦνταν τὴν αὐθαιρεσία καὶ ἂν δεχόταν νὰ κυβερνήσει μὲ τὴ συναίνεση τῶν Γενικῶν Τάξεων, ἐνῶ ἡ ἐξουσία της δὲν θὰ μειωνόταν διόλου ἂν ἐκσυγχρονιζόταν. Δὲν ἔλειπαν ἀπὸ τὶς τάξεις τῶν ἀριστοκρατῶν καὶ τῶν ἀστῶν ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἑκόντες ἄκοντες θὰ συγκατένευαν στὸ συμβιβασμό. Ἴσως ἡ ἀντιπολίτευση τῶν εὐγενῶν νὰ ὑπονομευόταν ἂν ἡ παρουσία τῆς βασιλικῆς βούλησης ἐνεργοποιοῦσε τὴ νομιμοφροσύνη τους. Ὁρισμένοι ἀστοὶ ὅπως ὁ Μαλουὲ καὶ ὁ Μουνιὲ ἐπιζητοῦσαν κυρίως νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὸν δεσποτισμό, καὶ θεωροῦσαν πὼς οἱ ἀντιδικίες τῶν ἱεραρχικῶν τάξεων ἐνεῖχαν τὸν κίνδυνο τῆς διαιώνισής του· ἐπιπλέον, καθὼς ἐλάχιστα ἐνδιαφέρονταν γιὰ τοὺς χωρικούς, δὲν ἀποστρέφονταν τὴν ἰδέα νὰ διατηρήσουν οἱ εὐγενεῖς τὴ φεουδαρχικὴ ἐξουσία καὶ τὴν τιμητικὴ πρωτοκαθεδρία τους. Ὁ φόβος τοῦ εὐδιάκριτου ἤδη ἐμφυλίου πολέμου ὠθοῦσε ὑπογείως τὶς δύο παρατάξεις πρὸς τὴ συνδιαλλαγή.

Θὰ ἦταν μεγάλος ὁ βασιλιὰς ἢ ὁ πρωθυπουργὸς ποὺ θὰ ἔπαιρνε τὴν πρωτοβουλία τῶν κινήσεων σὲ παρόμοιες περιστάσεις. Ὁ Λουδοβίκος ΙϚ΄ δὲν ἦταν Ἐρρίκος Δ΄· ὁ Νεκὲρ ἔβλεπε τὰ πράγματα καθαρά, ἀλλὰ τὸν παρέλυε ἡ προέλευσή του. Τὸ ἔθνος ἐγκαταλείφθηκε στὸν ἑαυτό του.

δ) Ἡ νίκη τῆς ἀστικῆς τάξης

Ἡ Αὐλὴ πάντως, ἐλάχιστα διατεθειμένη γιὰ ὁποιονδήποτε συμβιβασμό, προσπάθησε νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὸν Νεκέρ, ἐνῶ καὶ τὸ Παρλαμέντο τοῦ Παρισιοῦ, ἐπιδεικνύοντας ἔμπρακτη μεταμέλεια γιὰ τὴ στάση ποὺ εἶχε τηρήσει προηγουμένως, ἔσπευσε νὰ τὴ συνδράμει. Τὸν Ἀπρίλιο κυκλοφόρησαν οἱ φῆμες πὼς θὰ σχηματιζόταν νέα κυβέρνηση, ἡ ὁποία θὰ φρόντιζε πρῶτα ἀπ' ὅλα νὰ ἀναστείλει sine die τὴ σύγκληση τῶν Γενικῶν Τάξεων. Ἐπιπλέον, ξέσπασαν διαφωνίες μεταξὺ τῶν ὑπουργῶν ὅσον ἀφορᾶ τὸν τρόπο ἐξέλεγξης καὶ νομιμοποίησης τῶν ἀντιπροσώπων: ὁ Μπαραντὲν διατεινόταν πὼς ἔπρεπε νὰ ἀκολουθηθεῖ ἡ τακτικὴ ποὺ ἐφαρμοζόταν στὸ παρελθὸν καὶ νὰ ἀνατεθεῖ ἡ ἐξέλεγξή τους στὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας, ἀλλὰ τελικὰ ὁ Λουδοβίκος ΙϚ΄ στήριξε τὸν Νεκὲρ ὁ ὁποῖος τασσόταν μὲ τὴν ἀντίθετη ἄποψη. Ἡ ἀνακτορικὴ ἐπανάσταση ποὺ εἶχε σχεδιαστεῖ ἐξώκειλε, καὶ τὸ ζήτημα τῆς ἐξελεγκτικῆς ἁρμοδιότητας ἔμεινε μετέωρο. Σ' αὐτὲς τὶς διαμάχες ὀφειλόταν

πιθανότατα ἡ ἀναβολὴ τῆς ἔναρξης τῶν ἐργασιῶν τῶν Γενικῶν Τάξεων ἡ ὁποία ἔναρξη, ἐνῶ ἀρχικὰ εἶχε ὁριστεῖ γιὰ τὶς 27 Ἀπριλίου, μετατέθηκε στὶς 5 Μαΐου.

Ἡ σύνεση ὑποδείκνυε πὼς οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν ἱεραρχικῶν τάξεων ἔπρεπε νὰ συναντηθοῦν μακριὰ ἀπὸ τὸ Παρίσι. Τελικὰ ἐπιλέχθηκαν οἱ Βερσαλλίες: στὸν βασιλιὰ ἄρεσαν γιὰ τὸ κυνήγι τους, ἐνῶ εὐχάριστες τὶς ἔβρισκαν ἐπίσης ἡ βασίλισσα μὲ τὴν ἀκολουθία της. Ἡ Αὐλὴ διέπραξε μάλιστα καὶ ἄλλες ἀπερισκεψίες, ἐπιμένοντας σὲ μιὰ ἐθιμοτυπία ταπεινωτικὴ γιὰ τὴν Τρίτη Τάξη. Καθόρισε διαφορετικὲς ἐπίσημες στολὲς γιὰ τοὺς ἀντιπροσώπους κάθε ἱεραρχικῆς τάξης· οἱ ἱεραρχικὲς τάξεις παρουσιάστηκαν χωριστὰ στὸν βασιλιὰ στὶς 2 Μαΐου, ἐνῶ στὶς 4 τοῦ μηνὸς παρήλασαν ξεχωριστὰ γιὰ ἄλλη μιὰ φορά, στὴ λιτανεία τῆς γιορτῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἡ ὁποία ξεκίνησε ἀπὸ τὴν Παναγία τῶν Παρισίων καὶ κατέληξε στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Λουδοβίκου: οἱ μαυροντυμένοι ἀντιπρόσωποι τῆς Τρίτης Τάξης δέχτηκαν τὶς ἐπευφημίες τοῦ τεράστιου πλήθους ποὺ ἔδειχνε πὼς τοὺς ἐμπιστευόταν, μολονότι ἦταν ὅλοι τους ἄγνωστοι μὲ ἐξαίρεση τὸν ἐπιβλητικὰ δύσμορφο Μιραμπώ· πίσω τους βάδιζαν οἱ εὐγενεῖς στολισμένοι μὲ χρυσοποίκιλτα ρούχα καὶ φτερωτοὺς πίλους· ἀκολουθοῦσε ἡ σκοτεινὴ μάζα τῶν ἐφημερίων, ἔπειτα οἱ μουσικοὶ τοῦ βασιλιᾶ καὶ κατόπιν οἱ ἐπίσκοποι μὲ τὰ ἀστραφτερὰ ἄμφιά τους. Ἐντέλει, οἱ ἀψιμαχίες ἐπὶ τοῦ τελετουργικοῦ συνεχίστηκαν μέχρι τὴν πτώση τῆς Βαστίλλης, τὴν 14η Ἰουλίου: ἀκόμη καὶ στὶς βασιλικὲς συνεδρίες, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Τρίτης Τάξης εἶχαν τὴν αὐθάδεια νὰ παρουσιάζονται ντυμένοι ὅπως καὶ οἱ προνομιοῦχοι· ὁ Μπαγὺ ἀνακοίνωσε πὼς οἱ ἀντιπροσωπίες τῶν ἀστῶν, τὶς ὁποῖες θὰ ὁδηγοῦσε ἐνώπιον τοῦ βασιλιᾶ, δὲν σκόπευαν νὰ ἀκολουθήσουν τὸ τυπικὸ τῆς γονυκλισίας.

Στὶς Βερσαλλίες διαρρυθμίστηκε καταλλήλως τὸ μέγαρο Μενὺ-Πλαιζὶρ —στὴν πραγματικότητα ἐπρόκειτο γιὰ ἕνα ἁπλὸ οἴκημα τῆς λεωφόρου τοῦ Παρισιοῦ— ὥστε νὰ φιλοξενήσει τὶς συνεδριάσεις τοῦ κλήρου καὶ τῶν εὐγενῶν. Στὴν πίσω μεριὰ τοῦ κτιρίου, ἡ ὁποία ἔβλεπε στὴν ὁδὸ Σαντιέ, ἐπεκτάθηκε καὶ ἀνακαινίστηκε ἕνας ἄλλος χῶρος ποὺ προοριζόταν ἀρχικὰ γιὰ τοὺς προκρίτους, ἡ «ἐθνικὴ αἴθουσα», ἡ ὁποία προσφερόταν γιὰ τὶς συνεδριάσεις τῆς ὁλομέλειας ὅπου θὰ προήδρευε ὁ βασιλιάς· ὡστόσο, κανένας χῶρος δὲν κρίθηκε ἱκανὸς νὰ χωρέσει τοὺς πολυάριθμους ἀντιπροσώπους τῆς Τρίτης Τάξης, κι ἔτσι τῆς ἐπιτράπηκε νὰ χρησιμοποιεῖ αὐτὴ τὴν ἐθνικὴ αἴθουσα ὅποτε δὲν τὴ χρειαζόταν ἡ ὁλομέλεια. Τὸ κοινὸ τῶν θεατῶν, τὸ ὁποῖο συνήθως κατέκλυζε τὴν αἴθουσα, ἦταν ἐλεύθερο νὰ ἀνεβαίνει ἀκόμη καὶ στὸ βῆμα γιὰ νὰ ἐξυπηρετεῖ ἢ νὰ φροντίζει τοὺς ρήτορες —ἔτσι συνήθισε νὰ ἀναμειγνύεται στὶς συζητήσεις καὶ στὶς διαβουλεύσεις τῶν ἀντιπροσώπων καὶ διατήρησε αὐτὴ τὴ συνήθεια μέχρι τὴ λήξη τῆς Συμβατικῆς (Convention)· τούτη ἡ ἀπερίσκεπτη διευθέτηση ἐνίσχυσε τὴ θέση τῆς Τρίτης Τάξης καὶ ὑπέταξε τοὺς λιγότερο θαρραλέους ἀντιπροσώπους στὸν ἔλεγχο καὶ στὶς πιέσεις τῆς ἀδιάλλακτης καὶ τολμηρῆς γνώμης τοῦ πλήθους.

Ὁ Λουδοβίκος ΙϚ' ἐγκαινίασε αὐτοπροσώπως τὴν ἐναρκτήρια συνεδρία τῆς 5ης Μαΐου. Ἡ σύντομη ὁμιλία του συνοδεύτηκε ἀπὸ ἐπευφημίες· κατόπιν μίλησε ὁ

Μπαραντέν, πού δὲν τὸν ἄκουσε κανείς, καὶ ἀκολούθησε ὁ Νεκὲρ ὁ ὁποῖος χρειάστηκε τὴ βοήθεια ἀντικαταστάτη γιὰ τὴν ἀνάγνωση τῆς τρίωρης ἀγόρευσής του· ἡ ἀγωνία τῶν ἀντιπροσώπων πού τὸν παρακολουθοῦσαν μεταμορφώθηκε σύντομα σὲ ἀγανάκτηση καὶ ἀπογοήτευση, καθὼς ὁ λόγος τοῦ διευθυντῆ τῶν Οἰκονομικῶν ἐξέθετε λεπτομερέστατα τὴν κατάσταση τοῦ Θησαυροφυλακίου καὶ τὰ μέτρα πού θὰ μποροῦσαν νὰ τὴ βελτιώσουν, ἀλλὰ ἀπέφευγε νὰ κάνει ὁποιαδήποτε ἀναφορὰ στὴ συνταγματικὴ μεταρρύθμιση· ἐπιπλέον, ἔδειχνε νὰ ἐπαφίεται στὴ γενναιόδωρη διάθεση τῶν προνομιούχων καί, τέλος, ἐπανέλαβε ὅσα εἶχε ἐξαγγείλει τὸν περασμένο Δεκέμβριο σὲ σχέση μὲ τὴ μέθοδο τῆς ψηφοφορίας πού θὰ ἀκολουθοῦσαν οἱ Γενικὲς Τάξεις. Τὴν ἑπόμενη ἡμέρα, οἱ εὐγενεῖς καὶ ὁ κλῆρος ἀνέλαβαν νὰ ἐξελέγξουν χωριστὰ τὶς ἐξουσιοδοτήσεις τῶν ἀντιπροσώπων τους, καὶ ἡ Τρίτη Τάξη κήρυξε ἀποχή: οἱ Γενικὲς Τάξεις παρέλυσαν.

Οἱ ἀπεσταλμένοι τῆς Βρετάνης καὶ τοῦ Δελφινάτου δὲν εἶχαν καμιὰ ἀντίρρηση νὰ ἀπορρίψουν τὶς ξεχωριστὲς ψηφοφορίες τῶν ἱεραρχικῶν τάξεων, ἀλλὰ κάτι τέτοιο θὰ ἰσοδυναμοῦσε μὲ παραβίαση τῆς νομιμότητας καὶ οἱ πολιτικοὶ δὲν προτίθεντο νὰ ριψοκινδυνέψουν ἀπὸ τόσο νωρίς· οἱ ἀντιπρόσωποι δὲν γνωρίζονταν μεταξύ τους καὶ κανεὶς δὲν ἤξερε μέχρι ποιὸ σημεῖο ἦταν διατεθειμένοι νὰ προχωρήσουν οἱ ὑπόλοιποι, ἐνῶ ἦταν φανερὸ πὼς ἡ ὁρμητικότητα τῶν Βρετόνων φόβιζε ἀρκετούς. Ἐπιβαλλόταν λοιπὸν νὰ ἀκολουθήσουν παρελκυστικὴ τακτικὴ καὶ ὁ Νεκέρ, μὲ τὴν ἄρνησή του νὰ ἀναγνωρίσει τὰ ἐξελεγκτικὰ δικαιώματα τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, τοὺς εἶχε ὑποδείξει μιὰ πρόσφορη ὑπεκφυγή. Ἡ Τρίτη Τάξη ὑποστήριξε πὼς ἔπρεπε ἀπαραιτήτως νὰ βεβαιωθεῖ ἡ ἀντιπροσωπία κάθε ἱεραρχικῆς τάξης γιὰ τὸ ἂν οἱ ὑπόλοιπες εἶχαν συγκροτηθεῖ νομίμως, καὶ πὼς χρειαζόταν ἑπομένως νὰ ἐξελεγχθοῦν ἀπὸ κοινοῦ τὰ διαπιστευτήρια ὅλων τῶν ἀντιπροσώπων. Ἕως ὅτου γινόταν δεκτὸ αὐτό, ἀρνήθηκε νὰ συγκροτηθεῖ σὲ σῶμα: δὲν δέχτηκε νὰ τηρήσει πρακτικά, οὔτε νὰ ἐγκρίνει κανονισμὸ λειτουργίας, ἢ ἀκόμη καὶ νὰ ὁρίσει προεδρεῖο· ἐπέλεξε ἁπλῶς ἕναν πρύτανη, καὶ ὁ Μπαγὺ κατέλαβε αὐτὴ τὴ θέση στὶς 3 Ἰουνίου. Ἐπιπλέον, εὐθὺς ἐξαρχῆς οἰκειοποιήθηκε τὸ ὄνομα τῶν «κοινοτήτων» (communes): μολονότι ἐκτὸς ἀπὸ λίγους μορφωμένους οἱ περισσότεροι ἀγνοοῦσαν τί ἀκριβῶς σήμαιναν οἱ μεσαιωνικὲς ἀστικὲς κοινότητες, συνέδεαν αὐτὴ τὴ λέξη μὲ τὴ θολὴ ἀνάμνηση τῆς λαϊκῆς ἀντίστασης στοὺς φεουδάρχες, ἀνάμνηση τὴν ὁποία ἐνίσχυαν ἐπίσης ὅσα γνώριζε ὁ κόσμος ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς Ἀγγλίας· ὡστόσο, πάνω ἀπ' ὅλα ἡ Τρίτη Τάξη ἤθελε νὰ δείξει πὼς εἶχε πάψει νὰ ἀναγνωρίζει τὴν κοινωνικὴ ἱεράρχηση ἡ ὁποία τὴν κατέτασσε στὴν τρίτη βαθμίδα τῶν ὑπηκόων τοῦ στέμματος.

Ἡ τακτικὴ πού ἐπέλεξε ἡ Τρίτη Τάξη συνεπαγόταν ὁρισμένες δυσκολίες, ἀφοῦ μποροῦσαν νὰ τὴν κατηγορήσουν στὸν λαὸ πὼς καθυστεροῦσε τὴν κατάργηση τῶν δημοσιονομικῶν προνομίων. Παρὰ τὴν κατακραυγὴ πού ξεσηκώθηκε ὅταν ὁ Μαλουὲ πρότεινε νὰ ἀρχίσουν διαπραγματεύσεις μὲ βάση ὁρισμένες ἐγγυήσεις γιὰ τὰ δικαιώματα καὶ τὶς ἰδιοκτησίες τῆς ἀριστοκρατίας, οἱ πάντες αἰσθάνονταν πὼς ἦταν

πλέον ἀνάγκη νὰ βρεθοῦν νέα περιθώρια χειρισμῶν. Τελικά, τὴν εὐκαιρία τὴν προσέφερε ὁ κλῆρος, ἐνῶ οἱ εὐγενεῖς ἔμειναν ἀκλόνητοι καὶ στὶς 11 Μαΐου ἀνακοίνωσαν τὴ συγκρότησή τους σὲ ξεχωριστὸ σῶμα. Καθὼς ἕνα σημαντικὸ μέρος τῶν ἐφημερίων ὑποστήριζε τὴν Τρίτη Τάξη, ἡ συνέλευση τοῦ κλήρου πρότεινε νὰ ἀρχίσουν διαπραγματεύσεις μεταξὺ τῶν ἐκπροσώπων τῶν τριῶν ἱεραρχικῶν τάξεων καὶ ἡ Τρίτη Τάξη, θέλοντας νὰ προσεταιριστεῖ τὸν κλῆρο, δέχτηκε τελικὰ τὴν πρότασή του. Οἱ συνομιλίες τῆς 23ης καὶ τῆς 25ης Μαΐου δὲν ἔφερναν ἀποτέλεσμα: οἱ εὐγενεῖς ὀχυρώθηκαν πίσω ἀπὸ διάφορα ἱστορικὰ προηγούμενα, ἐνῶ ἡ Τρίτη Τάξη ἀμφισβητοῦσε τὰ ἐπιχειρήματά τους ἢ τοὺς ἀντιπαρέθετε τὸν ὀρθὸ λόγο καὶ τὸ φυσικὸ δίκαιο. Ἐφεξῆς, ἑστίασε τὴν τακτική της σὲ ἐκκλήσεις πρὸς τὸν κλῆρο, ὥστε νὰ τὸν πείσει νὰ δεχτεῖ τὴν ἕνωση τῶν ἀντιπροσωπιῶν —πράγμα ποὺ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ὁρισμένοι ἐπίσκοποι, οἱ ὁποῖοι αἰσθάνονταν πὼς οἱ ἐφημέριοι ἄρχιζαν νὰ ξεφεύγουν ἀπὸ τὴν ἐπιρροή τους, νὰ ἱκετεύσουν γιὰ τὴν παρέμβαση τοῦ βασιλιᾶ. Τὴν 28η Μαΐου, ὁ Λουδοβίκος ἀπαίτησε οὐσιαστικὰ νὰ ἐπαναλάβουν τὶς συνομιλίες ἐνώπιον τῶν ὑπουργῶν του, καὶ στὶς 4 Ἰουνίου ὁ Νεκὲρ κατέληξε σὲ ἕνα σχέδιο συμφωνίας τὸ ὁποῖο προέβλεπε πὼς κάθε ἱεραρχικὴ τάξη θὰ ἔλεγχε μόνη τὶς ἐξουσιοδοτήσεις τῶν μελῶν της, ἀλλὰ κατόπιν θὰ ἀνακοίνωνε τὰ ἀποτελέσματα στὶς ἄλλες καὶ θὰ ἐξέταζε τὶς τυχὸν ἀντιρρήσεις τους: ἂν δὲν κατόρθωναν νὰ συνεννοηθοῦν μεταξύ τους, θὰ ἀποφάσιζε ὁ βασιλιάς. Ἡ Τρίτη Τάξη, ἡ ὁποία γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ βρέθηκε σὲ δύσκολη θέση, ἀπεγκλωβίστηκε ἐκ νέου χάρη στοὺς εὐγενεῖς, ποὺ ἀπέρριψαν τὴ βασιλικὴ διαιτησία γιὰ ὅλες τὶς ἀντιπροσωπίες ἐκτὸς ἀπὸ τὶς «ἀκέραιες», δηλαδὴ ἐκεῖνες τὶς ὁποῖες εἶχαν ἐξελέγξει ἀπὸ κοινοῦ οἱ τρεῖς ἱεραρχικὲς τάξεις στὸ Δελφινάτο καὶ σὲ μερικὲς βαϊλίες. Ἔτσι δόθηκε τὸ σύνθημα γιὰ ἐπαναστατικὴ δράση.

Στὶς 10 Ἰουνίου, ἀκολουθώντας τὴν πρόταση τοῦ Σιεγές, ἡ Τρίτη Τάξη κάλεσε τοὺς προνομιούχους νὰ ἑνωθοῦν μαζί της, ὥστε νὰ μὴν ἀναγκαστεῖ νὰ προχωρήσει ἐρήμην ὅσων δὲν παρουσιάζονταν. Ἡ ἀνάγνωση τοῦ ὀνομαστικοῦ προσκλητηρίου ὅλων τῶν ἀντιπροσώπων ἄρχισε τὴν 12η Ἰουνίου καὶ ὁλοκληρώθηκε στὶς 14 τοῦ ἴδιου μήνα. Πολλοὶ ἐφημέριοι ἀνταποκρίθηκαν, ἀλλὰ κανένας ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς. Ἔπειτα ἀπὸ δύο ἡμέρες συζητήσεων, ἡ Τρίτη Τάξη κήρυξε, τὴν 17η Ἰουνίου, τὴν «Ἐθνοσυνέλευση» (Assemblée nationale), τὴν ὑποτιθέμενη κοινὴ συνέλευση τῶν τριῶν ἱεραρχικῶν τάξεων καὶ χωρὶς νὰ χάσει καιρὸ δήλωσε πὼς παραχωροῦσε προσωρινὰ τὴ συγκατάθεσή της στοὺς φόρους ποὺ εἶχαν ἐπιβληθεῖ ἀναλαμβάνοντας νὰ τοὺς ἐγκρίνει. Αὐτὸ σήμαινε ἄραγε ὅτι ἡ κυριαρχία μεταβιβαζόταν στὸ ἔθνος; Ὄχι ἀκριβῶς, ἀφοῦ στὶς 20 τοῦ μηνός, ὁ Μπαγὺ ἀναγνώρισε πὼς αὐτὲς οἱ ἐπαναστατικὲς ἀποφάσεις ἔπρεπε νὰ ἐπικυρωθοῦν ἀπὸ τὸν βασιλιά.

Ὁ Λουδοβίκος ὅμως δὲν εἶχε σκοπὸ νὰ τὶς ἐγκρίνει. Ἔπειτα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ δελφίνου, ποὺ ἐπῆλθε στὶς 4 Ἰουνίου, εἶχε ἀποσυρθεῖ στὸ Μαρλὺ ὅπου ἡ βασίλισσα καὶ οἱ πρίγκιπες ἀνέλαβαν νὰ τὸν κατηχήσουν. Οἱ εὐγενεῖς, οἱ ὁποῖοι δέχτηκαν νὰ ὑποταχθοῦν ἐπιτέλους στὴ βασιλικὴ ἐξουσία, τὸν ἐκλιπαροῦσαν νὰ ἐπαναφέρει

τὴν Τρίτη Τάξη στὰ καθήκοντά της. Στὶς 19 τοῦ μηνός, ὅταν καὶ ὁ κλῆρος τάχθηκε κατὰ πλειοψηφίαν ὑπὲρ τῆς ἕνωσης τῶν ἀντιπροσωπιῶν, ὁρισμένοι ἐπίσκοποι ἔσπευσαν καὶ αὐτοὶ νὰ ζητήσουν βοήθεια. Οἱ ὑπουργοί, καθὼς καὶ ὁ ἴδιος ὁ Νεκέρ, συμφωνοῦσαν πὼς ἡ παρέμβαση τοῦ ἡγεμόνα εἶχε γίνει ἀπαραίτητη. Τὸ Ἀνακτοβούλιο ἀνακοίνωσε τὴ σύγκληση μιᾶς βασιλικῆς συνεδρίας των Γενικῶν Τάξεων στὶς 22 Ἰουνίου —ἀλλὰ τί θὰ ἀνακοίνωνε ἐκεῖ ὁ βασιλιάς; Ὁ Νεκέρ, ὁ ὁποῖος ὑποστηριζόταν ἀπὸ τὸν Μονμορὲν καὶ ἀπὸ τὸν Σαὶν-Πρί, ἤθελε, προκειμένου νὰ κατευναστεῖ ἡ Τρίτη Τάξη, νὰ ἀγνοήσουν ἁπλῶς τὰ βουλεύματά της ἀντὶ νὰ τὰ ἀκυρώσουν. Ἐντέλει ἀποκάλυψε τὶς προθέσεις του: ἀξίωσε νὰ ἐπιβάλουν τὴ δημοσιονομικὴ ἰσότητα, νὰ ἐπιτρέψουν τὴν πρόσβαση ὅλων τῶν Γάλλων στὰ δημόσια λειτουργήματα καὶ νὰ ἐγκρίνουν ἐφεξῆς τὸ σύστημα τῆς κεφαλικῆς ψήφου στὶς Γενικὲς Τάξεις· ὁ βασιλιάς, προκειμένου νὰ ἀποδεχτεῖ αὐτὸ τὸ σύστημα, ζήτησε μόνον τὴ συγκρότηση τῶν ἀντιπροσώπων σὲ δύο βουλευτικὰ σώματα καὶ νὰ ἀναγνωριστεῖ ἀποκλειστικῶς στὸ θρόνο ἡ ἀμέριστη ἐκτελεστικὴ ἐξουσία καὶ ἡ ἁρμοδιότητα γιὰ τὴν κύρωση τῶν νόμων. Ἐπιπλέον, θὰ προστατεύονταν τὰ προνόμια καὶ οἱ ἰδιοκτησίες τῆς ἀριστοκρατίας μὲ ἕνα σύστημα ψηφοφορίας κατὰ ἱεραρχικὲς τάξεις. Ὡστόσο, ὁ Νεκὲρ προσέκρουσε στὴν ἀντίδραση τοῦ Μπαραντέν: μήπως τυχὸν σκόπευε νὰ φέρει τὸ βρετανικὸ σύνταγμα; Διστάζοντας, ὁ Λουδοβίκος ἀνέβαλε τὴν ἀπόφαση καὶ ἡ βασιλικὴ συνεδρία μετατέθηκε γιὰ τὶς 23 Ἰουνίου.

Στὶς 20 Ἰουνίου, ἡ Τρίτη Τάξη βρῆκε κλειδωμένη τὴν αἴθουσα ὅπου συνεδρίαζε συνήθως. Κανεὶς δὲν εἶχε τὴν εὐγένεια νὰ τὴν εἰδοποιήσει πὼς ὑπῆρχε διαταγὴ νὰ μείνει κλειστὴ ἡ ἐθνικὴ αἴθουσα. Τελικὰ βρῆκε ἄσυλο στὸ χῶρο ἑνὸς γειτονικοῦ σφαιριστηρίου. Συζητιόταν νὰ μεταφερθοῦν στὸ Παρίσι ὥστε νὰ τεθοῦν ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ λαοῦ, ὅταν πῆρε τὸ λόγο ὁ Μουνιέ: «Ἀντιπρόσωποι τοῦ ἔθνους! Εἴδαμε πῶς τραυμάτισαν τὰ δικαιώματα καὶ τὴν ἀξιοπρέπειά μας! Διαπιστώσαμε στὸ ἀκέραιο μὲ ποιὲς ἀσύστολες μηχανορραφίες καὶ μὲ πόσο πεῖσμα προσπαθοῦν νὰ ἐξωθήσουν τὸν βασιλιὰ σὲ μέτρα καταστροφικά! Τώρα λοιπὸν πρέπει νὰ ἑνώσουμε τὶς τύχες μας μὲ τὴν κοινὴ σωτηρία καὶ μὲ τὸ συμφέρον τῆς πατρίδας· πρέπει νὰ δώσουμε ὅρκο ἐπίσημο!». Τότε, μέσα σὲ ἀτμόσφαιρα γενικοῦ ἐνθουσιασμοῦ, ὅλοι οἱ ἀντιπρόσωποι πλὴν ἑνὸς ἔδωσαν τὸν περίφημο Ὅρκο τοῦ Σφαιριστηρίου: «Ποτὲ νὰ μὴ χωριστοῦμε, ἀλλὰ νὰ συνεχίσουμε τὶς συνεδριάσεις μας ὁπουδήποτε χρειαστεῖ ἕως ὅτου ἐπιβληθεῖ τὸ Σύνταγμα καὶ στηθεῖ πάνω σὲ θεμέλια ἀκλόνητα». Ἡ Τρίτη Τάξη, ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τοῦ Παρλαμέντου, ἐξεγειρόταν προκαταβολικὰ ἐναντίον τῆς βασιλικῆς θέλησης: ἡ ἀγανάκτηση γιὰ τὸ ἐπικείμενο βασιλικὸ δικαστήριο ἔκανε τοὺς ἀντιπροσώπους της νὰ ἑνώσουν τὶς μοῖρες τους μ' αὐτὸν τὸν ὅρκο.

Στὶς 21 τοῦ μηνός, ὁ Λουδοβίκος ΙϚ' δέχτηκε τοὺς ἀδελφούς του στὸ Ἀνακτοβούλιο· τελικὰ ἐγκατέλειψε τὸν Νεκέρ, καὶ τὴν ἑπόμενη ἡμέρα ματαίωσε τὸ πρωθυπουργικὸ σχέδιο. Στὶς 23 Ἰουνίου, ἰσχυρὲς στρατιωτικὲς δυνάμεις ἀναπτύχθηκαν γύρω ἀπὸ τὸ μέγαρο Μενὺ-Πλαιζὶρ καὶ τὸ κοινὸ διατάχθηκε νὰ ἀπομακρυνθεῖ. Μέ-

σα στὴ σιγὴ τοῦ πλήθους, ὁ Λουδοβίκος διέταξε νὰ ἀναγνωστοῦν δύο διαγγέλματα τὰ ὁποῖα εἶχαν κεφαλαιώδη σημασία διότι παρουσίαζαν ἀνάγλυφα τὸ ἀντικείμενο τῆς σύγκρουσης. Ἀναγνώριζαν στὶς Γενικὲς Τάξεις ὁρισμένες ἁρμοδιότητες, στὶς ὁποῖες συμπεριλαμβάνονταν ἡ συγκατάθεσή τους στὴν ἐπιβολὴ φόρων καὶ στὴ σύναψη δανείων, καθὼς ἐπίσης ὁ ἐπιμερισμὸς τῶν δημόσιων δαπανῶν χωρὶς νὰ ἐξαιροῦνται οὔτε οἱ ἀπολαβὲς τῆς Αὐλῆς· ἐπιπλέον, τὰ διαγγέλματα ἐγγυόνταν τὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία καὶ τὴν ἐλευθεροτυπία καὶ προσέβλεπαν στὶς Ἐπαρχιακὲς Τάξεις γιὰ τὴν ἀποκέντρωση τοῦ κράτους, ἐνῶ ἀνέθεταν στὶς Γενικὲς Τάξεις τὴν ἐπεξεργασία ἑνὸς μεγαλεπήβολου προγράμματος μεταρρυθμίσεων. Ἂν πραγματοποιοῦνταν ὅλα αὐτά, ἡ μοναρχία καὶ τὸ ἔθνος θὰ κληρονομοῦσαν ἀπὸ κοινοῦ τὸ συνταγματικὸ καθεστώς, τὴν πολιτικὴ ἐλευθερία καὶ τὴν τελειοποίηση τῆς ἐθνικῆς ἑνότητας. Μόνον μία ἐξαίρεση ἐπέτασσε ὁ Λουδοβίκος, ἡ ὁποία ἀφοροῦσε τὸν κλῆρο: ἐφεξῆς θὰ χρειαζόταν ἡ εἰδικὴ συγκατάθεση τοῦ τελευταίου γιὰ κάθε ζήτημα ποὺ συνδεόταν μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση καὶ τὴ θρησκεία. Μάλιστα, κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ βασιλιὰς παρουσιαζόταν ὡς ἐπιδιαιτητὴς μεταξὺ τῶν ἱεραρχικῶν τάξεων: ἀκύρωνε τὰ βουλεύματα τῆς Τρίτης Τάξης, ἀλλὰ παραλλήλως κήρυσσε ἐξίσου ἄκυρες καὶ τὶς δεσμευτικὲς πληρεξουσιότητες ποὺ ἐπικαλοῦνταν οἱ προνομιοῦχοι προκειμένου νὰ ἐπιβάλουν τὴν ψηφοφορία κατὰ ἱεραρχικὲς τάξεις καὶ νὰ ἀναστείλουν τὴ δημοσιονομικὴ ἰσότητα. Σύμφωνα μὲ ὅσα ὅριζε τώρα, ἡ ἐξέλεγξη τῶν ἐξουσιοδοτήσεων θὰ πραγματοποιοῦνταν ὅπως εἶχε προτείνει ὁ Νεκὲρ τὴν 4η Ἰουνίου. Οἱ ἱεραρχικὲς τάξεις θὰ μποροῦσαν προαιρετικῶς νὰ συνεδριάζουν ἀπὸ κοινοῦ ὁπότε ἀσχολοῦνταν μὲ ὑποθέσεις γενικοῦ ἐνδιαφέροντος. Ἐπιπλέον, ὁ βασιλιὰς διατύπωνε, χωρὶς νὰ ἀφήνει περιθώρια παρερμηνείας, τὴν προσδοκία πὼς ὁ κλῆρος καὶ οἱ εὐγενεῖς θὰ δέχονταν νὰ ἀναλάβουν τὸ μερίδιο ποὺ τοὺς ἀναλογοῦσε ἀπὸ τὰ δημόσια βάρη.

Ὡστόσο, δὲν ἔκανε τὴν παραμικρὴ ἀναφορὰ σὲ δομικὲς μεταρρυθμίσεις. Τὸ διάγγελμα μὲ τὶς βασιλικὲς προθέσεις ἦταν ἐξαιρετικὰ σαφὲς σὲ τοῦτο τὸ ζήτημα: τὸ ἀριστοκρατικὸ προνόμιο θὰ διαιωνιζόταν. «Ὁ βασιλεὺς ἐπιθυμεῖ νὰ διατηρηθεῖ ἀκέραια ἡ παλαιὰ διάκριση μεταξὺ τῶν τριῶν ἱεραρχικῶν τάξεων τοῦ κράτους, ὡς οὐσιωδῶς συνυφασμένη μὲ τὸ καθεστὼς τοῦ βασιλείου Του» (Ἄρθρο 1ο). Τὸ ἴδιο ἴσχυε ἐπίσης γιὰ τὸ φεουδαρχικὸ καθεστώς: «Ὅλες ἀνεξαιρέτως οἱ ἰδιοκτησίες θὰ προστατευτοῦν εἰς τὸ διηνεκές. Ἡ Αὐτοῦ Μεγαλειότης συγκαταλέγει ρητῶς ὑπὸ τὸν τίτλο τῶν ἀνωτέρω ἰδιοκτησιῶν τὶς δεκάτες, τὶς ἐτήσιες φεουδαρχικὲς προσόδους, τὰ ἐνοίκια, τὰ χωροδεσποτικὰ καὶ φεουδαρχικὰ δικαιώματα καὶ ὀφειλές, καὶ γενικῶς ὅλα τὰ δικαιώματα καὶ ὅλα τὰ προνόμια, τοὺς καρποὺς καὶ τοὺς τιμητικοὺς τίτλους, εἴτε ἀφοροῦν τὶς γαῖες ἢ τὰ φέουδα, εἴτε ἀνήκουν σὲ πρόσωπα» (Ἄρθρο 12ο). Ὁ βασιλιὰς κατέληγε ἐξαπολύοντας μιὰ ἀπειλή: «Ἐάν, ἀπὸ μιὰ κακὴ μοίρα ποὺ δὲν θέλω νὰ σκέφτομαι, μὲ ἐγκαταλείψετε μόνο σὲ τούτη τὴν ὡραία προσπάθεια, τότε θὰ μεριμνήσω γιὰ τὸ καλὸ τοῦ λαοῦ μου μονάχος, καὶ θὰ θεωρήσω τὸν ἑαυτό μου ὡς τὸν μοναδικὸ καὶ ἀληθινὸ ἐκπρόσωπό του».

Ἔτσι ὅμως ἡ βασιλεία ἀρνήθηκε νὰ ἐπιβάλει τὴ δημοσιονομικὴ ἰσότητα κι ἐπιπλέον σιώπησε στὸ ζήτημα τῆς πρόσβασης στὰ δημόσια λειτουργήματα, ἐνῶ ἀπεναντίας ἐπέμεινε κατηγορηματικὰ στὴ διατήρηση τῶν ἱεραρχικῶν τάξεων καί, τέλος, ἀπέκλεισε τὴν κεφαλικὴ ψῆφο γιὰ τὴ ρύθμιση θεμάτων ὅπως ἦταν οἱ ἑπόμενες Γενικὲς Τάξεις, τὸ φεουδαρχικὸ καθεστὼς καὶ τὰ τιμητικὰ προνόμια: κατέληξε λοιπὸν νὰ ρίξει ὅλο τὸ βάρος της στὴν πλάστιγγα ὑπὲρ τῆς παραδοσιακῆς κοινωνικῆς ἱεραρχίας καὶ τῆς ὑπεροχῆς τῆς ἀριστοκρατίας. Αὐτὴ ἡ ἐπιλογὴ εἶχε ἀποτέλεσμα νὰ κατακτηθεῖ μὲ τὴν Ἐπανάσταση ἡ ἰσότητα τῶν δικαιωμάτων.

Ἐν κατακλείδι, ὁ Λουδοβίκος συνέστησε νὰ συνέλθουν χωριστὰ οἱ ἀντιπροσωπίες τῶν τριῶν ἱεραρχικῶν τάξεων, καὶ ἄφησε νὰ ἐννοηθεῖ πὼς σκόπευε νὰ διαλύσει τὴν Ἐθνοσυνέλευση ἂν αὐτὴ ἀρνοῦνταν νὰ συμμορφωθεῖ. Κατόπιν ἀποχώρησε, ἀκολουθούμενος ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς καὶ ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κλήρου. Ἡ Τρίτη Τάξη παρακολούθησε τὸ θέαμα ἀπαθής, καὶ ὅταν ὁ Μπρεζέ, ὁ μέγας τελετάρχης, ἦρθε γιὰ νὰ τῆς ὑπενθυμίσει τὶς ἐντολὲς τοῦ μονάρχη, ὁ Μπαγὺ τοῦ ἀντιγύρισε: «Τὸ ἔθνος δὲν δέχεται ἐντολὲς ὅταν συνεδριάζει». Στραμμένος πρὸς τοὺς ἀντιπροσώπους, ὁ Σιεγὲς συμπλήρωσε: «Ὅ,τι ἤσασταν χτές, τὸ ἴδιο εἶστε καὶ σήμερα». Ἀκολουθώντας τὸ πρόσφατο παράδειγμα τοῦ Παρλαμέντου, ἡ Τρίτη Τάξη κήρυξε ἀνυπόστατη τὴ βασιλικὴ συνεδρία, ἐπικύρωσε τὰ προηγούμενα βουλεύματά της καί, τέλος, ἀνακήρυξε τὰ μέλη της ἀπαραβίαστα. Οἱ συλλογισμοὶ ποὺ παρουσίασαν ὁ Μπαγὺ καὶ ὁ Σιεγές, διεισδυτικοὶ καὶ ὁλοκληρωμένοι, θὰ ἄξιζε νὰ συγκρατήσουν τὴν προσοχὴ τῶν ἑπόμενων γενεῶν, ὡστόσο προτιμήθηκε ἡ ἀποστροφὴ τοῦ Μιραμπώ: «Μόνον ἡ βία τῆς ξιφολόγχης θὰ μᾶς διώξει ἀπὸ ἐδῶ». Ἡ Τρίτη Τάξη δὲν μποροῦσε νὰ δώσει συνέχεια σ' αὐτὴν τὴν πρόκληση, ἀλλὰ ὁ ἀναβρασμὸς φαινόταν ἤδη τόσο ἀπειλητικὸς ὥστε ἡ Αὐλὴ προτίμησε γιὰ τὴν ὥρα νὰ μὴ δοκιμάσει τὶς δυνάμεις της στὴν πράξη. Ἔπειτα ἀπὸ αὐτό, ἡ ἀντίσταση στὴν Τρίτη Τάξη ἀποσυντέθηκε: ἡ πλειονότητα τοῦ κλήρου καὶ μαζί της σαράντα ἑπτὰ εὐγενεῖς ἑνώθηκαν ξανὰ μὲ τοὺς ἀντιπροσώπους της, ἐνῶ στὶς 27 Ἰουνίου, ὁ βασιλιὰς κάλεσε ὅσους ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἀντιδροῦν νὰ ἀκολουθήσουν τὸ παράδειγμά τους.

Ἡ ἀστικὴ ἐπανάσταση, σύννομη καὶ εἰρηνική, διεκπεραιωμένη ἀπὸ ἀνθρώπους τοῦ νόμου καὶ μὲ διαδικασίες δάνειες ἀπὸ τὸ Παρλαμέντο, ἔμοιαζε νὰ ἔχει νικήσει. Στὶς 7 Ἰουλίου, ἡ Ἐθνοσυνέλευση ὅρισε μιὰ συνταγματικὴ ἐπιτροπὴ στὴν ὁποία δύο ἡμέρες ἀργότερα ὁ Μουνιὲ παρουσίασε τὴν πρώτη εἰσήγησή του. Ἐφεξῆς θὰ ἔμενε γνωστὴ στὴν ἱστορία ὡς Συντακτικὴ Συνέλευση (Assemblée constituante). Στὶς 11 τοῦ ἴδιου μήνα, ὁ Λαφαγιὲτ κατέθεσε σ' αὐτὴν τὸ σχέδιό του γιὰ τὴ διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου.

ε) Καλοῦνται οἱ στρατιῶτες

Ἡ Τρίτη Τάξη ὅμως δὲν παρασύρθηκε. Δὲν προχώρησε στὴ δικτατορία τῆς συντακτικῆς ἐξουσίας ποὺ ἐκθείαζε ὁ Σιεγές, διότι συνέχισε νὰ θεωρεῖ ἀπαραίτητη τὴ

βασιλική ἐπικύρωση τῶν βουλευμάτων τῆς Συνέλευσης· δὲν εἶχε ἀκόμη διατυπωθεῖ ἡ νεωτερική ἀντίληψη τοῦ συντάγματος, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὅλες οἱ κρατικὲς ἐξουσίες δημιουργοῦνται καταρχὴν ἀπὸ τὸ σύνταγμα, καὶ ἀκολούθως ὀργανώνονται: θεωρήθηκε πὼς ὁ Λουδοβίκος, διατηρώντας τὴν ἱστορικὰ θεμελιωμένη πρωτογενὴ ἐξουσία του, προχώρησε σὲ μιὰ συμφωνία μὲ τὸ ἔθνος. Μάλιστα, ἡ Τρίτη Τάξη, μολονότι ἐπέβαλε στοὺς ἀντιπροσώπους τῶν ἄλλων ἱεραρχικῶν τάξεων νὰ ἐνωθοῦν μαζί της, δὲν ἐξήγγειλε τὴν κατάργηση αὐτῶν τῶν τάξεων οὔτε τὴ συγχώνευσή τους στὸ ἔθνος, καὶ ἐπίσης ἀπέφυγε νὰ προκαλέσει τὴν ἐκλογὴ μιᾶς νέας ἀντιπροσωπευτικῆς συνέλευσης: συνεπῶς, οἱ ἀστοὶ δὲν ἀποσκοποῦσαν σὲ μιὰ ταξικὴ δικτατορία. Ἀντιθέτως, φαινόταν πλέον ἐφικτὴ ἡ σύμπηξη μιᾶς μετριοπαθοῦς πλειοψηφίας· ἦταν βέβαιο πὼς θὰ προσχωροῦσε σ' αὐτὴν ὁ κλῆρος, ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ φιλελεύθεροι εὐγενεῖς καθὼς κι ἕνα μέρος τῆς Τρίτης Τάξης. Ἡ πλειονότητα τῶν εὐγενῶν ὅμως ἔδειχνε ὅτι δὲν θεωροῦσαν διόλου ὁριστικὰ αὐτὰ τὰ τετελεσμένα γεγονότα, καὶ ὅταν παρατήρησαν πὼς γύρω ἀπὸ τὸ Παρίσι καὶ τὶς Βερσαλλίες συγκεντρώνονταν στρατιωτικὲς μονάδες ἄρχισαν νὰ ὑποψιάζονται ὅτι ὁ Λουδοβίκος προετοίμαζε πραξικοπηματικὴ ἐνέργεια. Δὲν ἔλειπαν τὰ προσχήματα γιὰ μιὰ παρόμοια κίνηση: ὁ ἀναβρασμὸς μεγάλωνε διαρκῶς, ὁ λιμὸς πολλαπλασίαζε τὶς συνέπειες ποὺ εἶχαν τὰ ἔκτροπα, καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Ἰουνίου ξέσπασαν ταραχὲς στὸ Παρίσι ἐξαιτίας τῆς ἀπειθαρχίας τῆς γαλλικῆς φρουρᾶς.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ Αὐλὴ δὲν εἶχε ἀκόμη καταστρώσει κάποιο ξεκάθαρο σχέδιο δράσης —καὶ προκειμένου νὰ τὸ διαμορφώσει ἔπρεπε πρῶτα πρῶτα νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὸν Νεκὲρ καὶ τοὺς φίλους του. Ζήτησε τὴ βοήθεια τοῦ στρατάρχη ντὲ Μπρολὶ καὶ τοῦ βαρόνου ντὲ Μπρετέιγ· λόγοι σύνεσης ἐπέβαλλαν νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ ἀφανὴς κυβέρνηση ἕτοιμη νὰ βγεῖ στὸ προσκήνιο μόλις θὰ συγκέντρωνε ἀρκετὲς δυνάμεις. Ἀλλὰ ἔτσι ἡ Αὐλὴ δέχτηκε νὰ ἐμπλακεῖ σὲ ἕνα πολὺ ἐπικίνδυνο παιχνίδι: μποροῦμε νὰ καταλάβουμε γιατὶ ὁ βασιλιὰς θεωροῦσε στασιαστὲς τοὺς ἀντιπροσώπους τῆς Τρίτης Τάξης, καθὼς καὶ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους οἱ εὐγενεῖς ἀντιλαμβάνονταν ὡς πλῆγμα τὴν ὑποχώρηση στὴν ὁποία σύρθηκαν. Ἂν ὅμως τὸ πραξικόπημα ἀποτύχαινε, ὁ βασιλιὰς καὶ οἱ εὐγενεῖς θὰ ἐπωμίζονταν τὴν εὐθύνη γιὰ τὸ αἷμα ποὺ θὰ χυνόταν. Παρ' ὅλα αὐτά, στὶς 11 Ἰουλίου ὁ Νεκὲρ ἀποπέμφθηκε μὲ συνοπτικὲς διαδικασίες καὶ ἐξορίστηκε ἀπὸ τὴ Γαλλία: τὴ θέση τῶν φίλων του κατέλαβαν ὁ βαρόνος ντὲ Μπρετέιγ καὶ οἱ συνεργοί του. Ἔπειτα ἀπὸ αὐτὸ δὲν ἔγινε καμία κίνηση. Τώρα ὅμως ἡ Συνέλευση περίμενε τὸ χειρότερο καὶ ἡ ἀστικὴ ἐπανάσταση φαινόταν καταδικασμένη. Σώθηκαν χάρη στὴ δύναμη τοῦ λαοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

Η ΛΑΪΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Η ΠΡΟΣΦΥΓΗ στὴν ἔνοπλη βία μεταμόρφωσε τὴ σύγκρουση τῶν ἱεραρχικῶν τάξεων σὲ ἐμφύλιο πόλεμο, ὁ ὁποῖος ἔδωσε στὴν Ἐπανάσταση χαρακτήρα απότομης μεταβολῆς καὶ τῆς χάρισε ἐμβέλεια πολὺ εὐρύτερη ἀπὸ ἐκείνη ποὺ διαφαινόταν στὶς ἀρχικὲς προθέσεις καὶ προβλέψεις τῆς ἀστικῆς τάξης. Ἡ ἐπέμβαση τοῦ λαοῦ ποὺ καταβαράθρωσε τὸ κοινωνικὸ Παλαιὸ Καθεστὼς προετοιμάστηκε ἀπὸ τὴ βαθμιαία κινητοποίηση τῶν μαζῶν, τὴν ὁποία προκάλεσαν οἱ ταυτόχρονες ἐπιδράσεις τῆς οἰκονομικῆς κρίσης καὶ τῆς σύγκλησης τῶν Γενικῶν Τάξεων: ὁ συνδυασμὸς αὐτῶν τῶν δύο αἰτίων δημιούργησε μιὰ στασιαστικὴ νοοτροπία.

α) Ἡ συγκυρία ἀντιστρέφεται: ἡ οἰκονομικὴ κρίση

Μολονότι ἡ ἄνοδος τῆς ἀστικῆς τάξης καὶ τῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων ποὺ αὐτὴ προωθοῦσε σφράγισε τὸν 18ο αἰώνα, θὰ πρέπει νὰ διευκρινίσουμε περισσότερο τὰ δεδομένα τους. Ἡ ἐξέλιξη τῆς γαλλικῆς οἰκονομίας δὲν ὀφειλόταν τόσο στὸ μετασχηματισμὸ τῶν παραγωγικῶν τεχνικῶν ὅσο στὴν αὔξηση τῆς παραγωγῆς τὴν ὁποία εὐνοοῦσαν ἡ ἄνοδος τῶν τιμῶν καὶ ἡ δημογραφικὴ ὤθηση. Ὁ Ἔρνεστ Λαμπροὺς ὑπογράμμισε τὸ φαινόμενο τῆς «δημιουργίας μιᾶς τεράστιας μάζας νέου πλούτου μὲ ἀρχαῖα μέσα»· ἀντιπαρέβαλε τὴ «συντήρηση τῶν δομῶν», καὶ ὡς τέτοιες ἐννοοῦσε οὐσιαστικὰ τὶς τεχνικές, μὲ τὴν «ἐπανάσταση τῆς συγκυρίας». Ἐμεῖς κάνουμε λόγο ἁπλῶς γιὰ «ἐξέλιξη τῆς συγκυρίας» —μὲ ἄλλα λόγια, γιὰ νὰ δανειστοῦμε τὴν ὁρολογία τοῦ Φρανσουὰ Σιμιάν, γιὰ μετάβαση ἀπὸ τὴ φάση Β τῆς κάμψης καὶ ὕφεσης, ἡ ὁποία χαρακτήρισε τὸν μακρὺ 17ο αἰώνα, στὴ φάση Α, τῆς ἀνόδου καὶ τῆς ἐπέκτασης. Ἡ Γαλλία ἐπωφελήθηκε, παρ' ὅλους τοὺς πολέμους καὶ τὴν Ἐπανάσταση, ἀπὸ αὐτὴ τὴν τελευταία φάση τοῦ μακροῦ 18ου αἰώνα, τὴ φάση εὐημερίας ἡ ὁποία διάρκεσε ἀπὸ τὸ 1733 ὡς τὸ 1817. Ὡστόσο, ἡ ἀνοδικὴ τάση μακρᾶς διαρκείας χαρακτηριζόταν ἐπίσης ἀπὸ κυκλικὲς καὶ ἐποχιακὲς διακυμάνσεις. Ἐντέλει, ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς περιόδου παρουσιάστηκε ἀπὸ κάθε ἄποψη —τῆς παραγωγῆς, τῶν συναλλαγῶν καὶ τῆς κατανάλωσης, τῶν τιμῶν καὶ τῶν εἰσοδημάτων— ὡς «ἀλυσίδα διακυμάνσεων, εναλλαγῶν ἀνόδου καὶ κάμψης, ἐπέκτασης καὶ συστολῆς, εὐημερίας καὶ ὀπισθοδρόμησης».

Ἡ φάση ἀνόδου τῶν ἀγροτικῶν τιμῶν, ἡ ὁποία ἐγκαινιάστηκε τὸ 1734 καὶ διάρκεσε μέχρι τὸ 1817, στάθηκε κατὰ πολὺ μεγαλύτερη ἀπ' ὅλες ὅσες γνώρισε ἡ ἱστορία. Ὁ Λαμπροὺς ἐπεξεργάστηκε σχετικοὺς ὑπολογισμοὺς γιὰ δέκα εἴδη δια-

τροφῆς ἢ ἐμπορεύματα· ἂν πάρουμε ὡς βάση τὸν οἰκονομικὸ κύκλο τῶν ἐτῶν 1726-1741 καὶ ὁρίσουμε τὸν μέσο δείκτη τιμῶν του ὡς ἴσο πρὸς 100, τότε προκύπτει πὼς ὁ μέσος ὅρος τῆς μακρᾶς διαρκείας ἀνόδου τῶν τιμῶν γιὰ τὴν περίοδο 1771-1789 ἰσοῦνταν πρὸς 45%, ἐνῶ κατὰ τὰ ἔτη 1785-1789 ἔφτασε τὸ 65%. Ἡ οἰκονομία ὅμως τὴν ὁποία χαρακτήριζαν αὐτὲς οἱ τάσεις παρέμενε κατὰ βάση ἀγροτική, καθυστερημένη καὶ φτωχή. Ἡ τιμὴ τῶν δημητριακῶν αὐξήθηκε περισσότερο ἀπ' ὅ,τι τῶν ἄλλων εἰδῶν διατροφῆς ποὺ παρῆγε ἡ γεωργία: μολονότι ἐπιβάρυναν ὑπερβολικὰ τὴν τσέπη τοῦ λαοῦ, ἡ παραγωγή τους αὐξανόταν ἐλάχιστα ἐνῶ ὁ πληθυσμὸς μεγάλωνε διαρκῶς καὶ ὁ ἐξωτερικὸς ἀνταγωνισμὸς ἀδυνατοῦσε νὰ παρέμβει. Οἱ καμπύλες κατανάλωσης τῶν διαφόρων δημητριακῶν ἦταν συμπληρωματικὲς μεταξύ τους: ὅταν ἔλειπε τὸ ἕνα εἶδος, ὁ κόσμος κατέφευγε σὲ κάποιο ἄλλο. Ἡ σίκαλη, ἡ ὁποία καταναλωνόταν περισσότερο ἀπὸ τὸ σιτάρι, ἀποτελοῦσε τὴ βασικὴ τροφὴ στὴν ὕπαιθρο. Διαφορετικὲς ἦταν οἱ συνθῆκες παραγωγῆς τοῦ κρασιοῦ. Οἱ ποσότητες αὐξομειώνονταν ἀπὸ χρόνο σὲ χρόνο χωρὶς νὰ μποροῦν νὰ βροῦν κάποιο ὑποκατάστατό του —ἐξοῦ καὶ ἡ ἰδιόμορφη καμπύλη τῶν τιμῶν του.

Οἱ κυκλικὲς καὶ οἱ ἐποχιακὲς αὐξήσεις τῶν τιμῶν ἐπενεργοῦσαν πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση μὲ τὴ μακρᾶς διαρκείας ἄνοδο ποὺ τὶς χαρακτήριζε, αὐξάνοντας ἔτσι τὸ εὖρος τῶν διακυμάνσεων τῆς τελευταίας· καθὼς ἀφοροῦσαν κατεξοχὴν τὰ σιτηρά, περιόριζαν ἐπικίνδυνα τὰ περιθώρια ἀσφαλείας τῶν λαϊκῶν τάξεων. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μέχρι τὸ τέλος τοῦ αἰώνα, κάθε νέος οἰκονομικὸς κύκλος ὁδηγοῦσε τὶς τιμὲς σὲ μεγαλύτερα ὕψη, ἐνῶ τὰ μέγιστά τους ξεπερνοῦσαν ὁλοένα καὶ περισσότερο τὸν μέσο δείκτη τῆς ἀνόδου μακρᾶς διαρκείας. Τὸ κυκλικὸ μέγιστο ἔσπρωξε τὸ 1789 τὴν τιμὴ τοῦ σιταριοῦ σὲ ἐπίπεδο ἀνώτερο κατὰ 127% τῆς βασικῆς τιμῆς τῶν ἐτῶν 1726-1741, καὶ τὴν τιμὴ τῆς σίκαλης στὸ 136% πάνω ἀπὸ τὴ βασική της τιμή. Τέλος, τὸ παιχνίδι τῶν τάσεων τῆς μακρᾶς διαρκείας καὶ τῶν κυκλικῶν διακυμάνσεων ἐπηρεαζόταν ἐπίσης ἀπὸ ἐποχιακὲς ἀποκλίσεις· ἦταν σχεδὸν ἀνεπαίσθητες σὲ καιροὺς ἀφθονίας τῶν δημητριακῶν, ἀλλὰ γίνονταν τεράστιες τὶς κακὲς χρονιές: τότε οἱ τιμὲς τῶν δημητριακῶν μποροῦσαν νὰ αὐξηθοῦν ἀπὸ 50% μέχρι 100%, ἀπὸ τὸ φθινόπωρο ὡς τὸ ἑπόμενο καλοκαίρι. Τὸ 1789, τὸ ἐποχιακὸ μέγιστο συνέπεσε μὲ τὸ πρῶτο δεκαπενθήμερο τοῦ Ἰουλίου: ἡ ὑπερτίμηση τοῦ σιταριοῦ ἔφτασε τότε τὸ 150% ἐπιπλέον τῆς βασικῆς τιμῆς τῆς περιόδου 1726-1741, ἐνῶ ἡ ὑπερτίμηση τῆς σίκαλης ἔφτασε τὸ 165%.

Εἶναι περιττὸ νὰ ὑπογραμμίσουμε πόσο βαρυσήμαντες κοινωνικὲς ἐπιπτώσεις εἶχαν μεταβολὲς τιμῶν ὅπως οἱ παραπάνω. Τὰ σιτηρὰ ἀκρίβαιναν περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο ἀγαθό, ἐνῶ ἡ ἄνοδος τῶν τιμῶν ἔπληττε τὸν πληθυσμὸ κατὰ τρόπο ἀντιστρόφως ἀνάλογο τῶν εἰσοδημάτων του. Τὰ δημητριακὰ ποὺ ἀπευθύνονταν στοὺς φτωχότερους ὑπερτιμοῦνταν ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα, καὶ μάλιστα ἡ σίκαλη παραπάνω ἀπὸ τὸ σιτάρι: ὅσο χαμηλότερο ἦταν τὸ ἐπίπεδο ζωῆς, τόσο μεγάλωνε ἡ ἐπιβάρυνση. Στὶς ἀμπελουργικὲς περιοχές, ἄλλωστε, ἡ οἰνικὴ κρίση πολλαπλασίαζε τὶς δυσκολίες. Τὸν 18ο αἰώνα φυτεύτηκαν πολλὰ κλήματα· ὡστόσο, οἱ

πωλήσεις κρασιοῦ ἔπεσαν ἀπὸ τὸ 1770 ὥς τὸ 1775, καὶ ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὸ 1780 ἕως τὸ 1785. Μολονότι οἱ τιμές του ἀνέβηκαν τὶς παραμονὲς τῆς Ἐπανάστασης, ἡ ἄνοδός τους σὲ σχέση μὲ τὰ ἔτη 1726-1741 δὲν ξεπέρασε τὸ 13%, ἐνῶ τὸ σιτάρι ἀκρίβηνε κατὰ 66%. Ἡ σιτοδεία τῶν ἐτῶν 1788-1789 γονάτισε τοὺς μικροὺς ἀμπελουργούς.

Στὸ μεταξὺ οἱ αὐξομειώσεις τοῦ πληθυσμοῦ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐξέλιξη τῆς οἰκονομικῆς συγκυρίας, ὄξυναν τὶς κοινωνικὲς ἐντάσεις. Ἡ δημογραφικὴ ὤθηση ποὺ χαρακτήρισε τὸ δεύτερο ἥμισυ τοῦ 18ου αἰώνα διαδραμάτισε σημαντικὸ ρόλο στὴν κρίση ἡ ὁποία ἀνέτρεψε τὸ Παλαιὸ Καθεστώς, ἰδίως ὅταν διερράγη ἡ ἰσορροπία μεταξὺ τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῆς παραγωγῆς εἰδῶν πρώτης ἀνάγκης. Ἐπιπλέον, ἐπηρέασε τὴν ἴδια τὴν ἐπαναστατικὴ διαδικασία, καὶ κατόπιν τὶς δημοκρατικὲς καὶ τὶς ναπολεόντειες κατακτήσεις καθὼς ἀνέτρεψε τὴν ἰσορροπία τῶν γενεῶν ὑπὲρ τῶν νέων.

Μολονότι δὲν σημειώθηκε καμιὰ ἀπότομη δημογραφικὴ ρήξη ἀνάμεσα στὸ πρῶτο καὶ τὸ δεύτερο ἥμισυ τοῦ 18ου αἰώνα, προοδευτικὰ μεγάλωνε ἡ ἀπόσταση μεταξὺ τῶν διαδοχικῶν μεγίστων θνησιμότητας. Σὲ τελικὴ ἀνάλυση, ἡ αὔξηση τοῦ γαλλικοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 18ου αἰώνα ἦταν σχετικὰ μέτρια: ξεπέρασε ἐλαφρὰ τὸ 32%, δηλαδὴ ἀπὸ τὰ εἴκοσι δύο ἑκατομμύρια ἔφτασε σὲ λίγο παραπάνω ἀπὸ εἴκοσι ἐννέα ἑκατομμύρια κατοίκους (στὰ γεωγραφικὰ ὅρια τοῦ 1861). Ἂν καὶ ὁ πληθυσμὸς τῆς Γαλλίας ὑποχώρησε ἀπὸ τὸ 24% στὸ 20% τοῦ εὐρωπαϊκοῦ συνόλου, ἡ χώρα δὲν ἔχασε τὸν τίτλο τοῦ «μεγάλου ἔθνους», δηλαδὴ τὸν τίτλο τῆς χώρας μὲ τὸν μεγαλύτερο πληθυσμὸ στὴν Εὐρώπη.

Ἡ δημογραφικὴ ὤθηση εὐνόησε ἀναλογικὰ τὶς πόλεις μᾶλλον παρὰ τὴν ὕπαιθρο. Ἡ μεταναστευτικὴ εἰσροὴ ἀπὸ τὴν ὕπαιθρο ἀποτέλεσε πάντως τὸν κύριο παράγοντα τῆς ἀστικῆς ἀνάπτυξης, ἀφοῦ οἱ πόλεις χαρακτηρίζονταν ἀπὸ χαμηλότερη γεννητικότητα, μικρότερη θνησιμότητα καὶ μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀγάμων. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, οἱ κάτοικοι τῆς πόλης, οἱ ἀριστοκράτες ὅπως καὶ οἱ ἀστοί, ὀνειρεύονταν τὴν ἐπιστροφὴ στοὺς ἀγρούς, ἐνῶ τὸ μοτίβο τῆς φύσης ἀνθοῦσε στὴ λογοτεχνία τῆς ἐποχῆς, ἀλλά, ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ χωρικοὶ συνέρρεαν στὸ ἄστυ ἀποτελώντας ἕνα ὁλοένα καὶ μεγαλύτερο ποσοστὸ τοῦ πληθυσμοῦ του. Οἱ διατροφικὲς κρίσεις, οἱ ὁποῖες ἀποδείχτηκαν ὀλέθριες τὸ πρῶτο ἥμισυ τοῦ αἰώνα, παρ' ὅλη τὴ διόγκωση τοῦ πληθυσμοῦ ἔπαψαν πλέον νὰ ἔχουν σοβαρὲς δημογραφικὲς ἐπιπτώσεις, ἀλλὰ εἶχαν οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνέπειες. Στὴν ἀρχαϊκὴ ἀκόμη οἰκονομία τῆς χώρας, κάθε διατροφικὴ κρίση ἔθετε σὲ λειτουργία μιὰ *πολύπλευρη διαδικασία* ὅπου διαπλέκονταν ἐξαθλίωση, ὑποκατανάλωση, συστολὴ τῆς ἀγορᾶς ἐργατικῆς δύναμης, ὑποαπασχόληση, ἐπαιτεία καὶ ἀλητεία. Μέσα σὲ ἕνα τέτοιο κλίμα, ποὺ τὸ χαρακτήριζε ἡ ρήξη τῆς ἰσορροπίας μεταξὺ πληθυσμοῦ καὶ παραγωγῆς εἰδῶν πρώτης ἀνάγκης, ὡρίμασε ἡ λαϊκὴ ἐπανάσταση.

Μετὰ τὸ 1778, ἡ αὔξηση τῆς παραγωγῆς ποὺ διαδέχθηκε στὴ Γαλλία τὸν Ἑπταετὴ Πόλεμο —ἡ «αἴγλη τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ'»— ἄρχισε νὰ ἀντισταθμίζεται ἀπὸ

προβλήματα τὰ ὁποῖα πήγαζαν, ὅπως συνέβαινε ἀνέκαθεν στὴν παραδοσιακὴ οἰκονομία, ἀπὸ τὶς δυσχέρειες τῆς γεωργίας· καθὼς οἱ τελευταῖες διαιωνίζονταν ἀπὸ τὴ μιὰ περιοδικὴ κρίση στὴν ἄλλη, κι ἐπομένως ἔπαυαν νὰ ἔχουν ἁπλῶς κυκλικὸ χαρακτήρα, προκάλεσαν τὸ φαινόμενο ποὺ ὁ ἱστορικός του ὀνόμασε «παρακμὴ τοῦ Λουδοβίκου ΙϚ'». Ἀρχικά, μιὰ περίοδος ἐξαιρετικὰ πλούσιων τρύγων προκάλεσε τεράστιες δυσκολίες στὴν ἀπορρόφηση τοῦ κρασιοῦ ἀπὸ τὴν ἀγορά, ὥσπου οἱ τιμές του κατρακύλησαν στὸ μισό· κέρδισαν λίγο ἀπὸ τὸ χαμένο ἔδαφος μετὰ τὸ 1781, ἀλλὰ ἡ θέση τοῦ ἀμπελουργοῦ δὲν βελτιώθηκε ἀφοῦ αὐτὴ ἡ αὔξηση τῆς τιμῆς ὀφειλόταν στὴν ἔλλειψη καὶ δὲν τοῦ ἔμενε πολὺ κρασὶ γιὰ νὰ πουλήσει. Ἐκείνη τὴν ἐποχή, ἡ ἀμπελοκαλλιέργεια ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀνθεῖ σχεδὸν ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη τοῦ βασιλείου καὶ προσέφερε τὸ πιὸ προσοδοφόρο ἐμπορεύσιμο προϊὸν σὲ ἕναν μεγάλο ἀριθμὸ χωρικῶν οἱ ὁποῖοι εἶδαν τὸ εἰσόδημά τους νὰ ψαλιδίζεται σκληρὰ ἤ, ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ ἐπίμορτους γεωργούς, νὰ ἐξαφανίζεται ὁλωσδιόλου. Κατόπιν ὑποχώρησε ἡ τιμὴ τῶν σιτηρῶν, ἡ ὁποία παρέμεινε σὲ σχετικὰ χαμηλὰ ἐπίπεδα μέχρι τὸ 1787. Τέλος, τὸ 1785, ἡ ξηρασία ἀποδεκάτισε τὰ κοπάδια.

Καθὼς μειώθηκε ἡ ἀγοραστικὴ δύναμη τῶν ἀγροτῶν, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦσαν τὴν πλειονότητα τῶν καταναλωτῶν, ἄρχισε μὲ τὴ σειρά της νὰ μειώνεται καὶ ἡ βιομηχανικὴ παραγωγὴ ἀπὸ τὸ 1786· ἐπιπλέον, ἡ γαλλοβρετανικὴ ἐμπορικὴ συνθήκη, χωρὶς νὰ ἀποτελεῖ, ὅπως ὑποστηρίζουν παραδοσιακά, τὴ γενεσιουργὸ αἰτία τῶν προβλημάτων ποὺ ἀντιμετώπιζε ἡ βιομηχανία, ὁπωσδήποτε τὴν ἔπληξε προσωρινὰ καὶ τὴν ὑποχρέωσε νὰ ἐκσυγχρονιστεῖ προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσει τὸν ἐξωτερικὸ ἀνταγωνισμό. Ἡ ἀνεργία αὐξήθηκε, ἐνῶ οἱ ἐπαρχίες ὅπου εἶχε ἀναπτυχθεῖ στὸ παρελθὸν ἡ ἀγροτικὴ βιομηχανία δὲν ὑπέφεραν λιγότερο ἀπὸ τὶς πόλεις.

Ἀπογυμνωμένες λοιπὸν ἀπὸ τὰ τελευταῖα ἀποθέματα ποὺ τοὺς ἀπέμεναν, οἱ λαϊκὲς τάξεις εἶδαν τὸ 1788 τὴν καταστροφικὴ σοδειὰ νὰ προαναγγέλλει τὴ σιτοδεία· ἡ τιμὴ τοῦ ψωμιοῦ ἀνέβαινε σὲ ὁλοένα καὶ πιὸ δυσθεώρητα ὕψη ὥσπου, στὶς ἀρχὲς Ἰουλίου τοῦ 1789, ἔφτασε τὰ τέσσερα σολδία ἡ λίβρα —κι αὐτὸ στὸ Παρίσι, ὅπου ἡ κυβέρνηση εἰσῆγε σιτηρὰ καὶ τὰ πουλοῦσε κάτω ἀπὸ τὸ κόστος. Σὲ ὁρισμένες ἐπαρχίες, ἡ τιμὴ τοῦ ψωμιοῦ σχεδὸν διπλασιάστηκε, ἐνῶ οἱ μισθωτοὶ ὑπολόγιζαν ὅτι τοὺς ἦταν ἀδύνατον νὰ ἐπιβιώσουν ἂν τὸ ψωμί, ποὺ ἀποτελοῦσε τὴν κυριότερη τροφή τους, ξεπερνοῦσε τὰ δύο σολδία· ἡ μέση κατὰ κεφαλὴν ἡμερήσια κατανάλωση ἔφτανε τὴ μιάμιση λίβρα βάρους, ἐνῶ στὴν περίπτωση τῶν ἐνήλικων χειρωνάκτων ἐργατῶν ἔφτανε τὶς δύο μὲ τρεῖς λίβρες. Ὁ Νεκὲρ ἔδωσε ἐντολὴ νὰ ἀγοραστοῦν μεγάλες ποσότητες σιτηρῶν ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό· ὅπως συνέβαινε πάντοτε σὲ παρόμοιες περιστάσεις, ἱδρύθηκαν ἐργαστήρια τῆς πρόνοιας καὶ ὀργανώθηκαν διανομὲς σούπας καὶ ρυζιοῦ. Ὅταν πέρασε ὁ ἀσυνήθιστα βαρὺς χειμώνας, ἡ ἀκρίβεια ἄρχισε νὰ γίνεται ὁλοένα καὶ σκληρότερη ὅσο πλησίαζε ὁ καιρὸς τοῦ θερισμοῦ. Ἂς μὴ μᾶς παραπλανοῦν οἱ δῆθεν εὐνοϊκὲς κοινωνικὲς ἐπιπτώσεις τοῦ πλουτισμοῦ ποὺ ἔφεραν οἱ οἰκονομικὲς πρόοδοι. Ἐδῶ καὶ μισὸ αἰώνα, ἡ εὐημερία

τοῦ βασιλείου χρησιμεύει ὡς ἐπιχείρημα, ἰδιαίτερα στὸν Ζὰν Ζωρές, γιὰ νὰ ἑρμηνευτεῖ ἡ ὁλοένα αὐξανόμενη ἰσχὺς τῆς ἀστικῆς τάξης· μὲ βάση αὐτὸ δικαιολογεῖται ἐπίσης ἡ κριτικὴ ποὺ ἀσκήθηκε στὸν Ζὺλ Μισελέ, ἐπισημαίνοντας ὅτι ἡ Ἐπανάσταση ξέσπασε στοὺς κόλπους μιᾶς κοινωνίας ποὺ ἄκμαζε ἀπὸ ὅλες τὶς ἀπόψεις, ἀντὶ νὰ καταρρέει καὶ νὰ καταποντίζεται ἀπὸ τὶς ἀνεξέλεγκτες βουλὲς μιᾶς φειδωλῆς φύσης. Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρήσουμε ἐδῶ πὼς τὰ κέρδη τῆς ἀποικιοκρατικῆς ἐκμετάλλευσης πραγματοποιοῦνταν κυρίως μέσω τῶν ἐπανεξαγωγῶν καί, συνεπῶς, ἡ ἐθνικὴ ἐργασία δὲν μποροῦσε νὰ ἀποσπάσει ὅλα τὰ πλεονεκτήματα ποὺ φανταζόμαστε· ἐπιπλέον, ἡ μακρᾶς διαρκείας οἰκονομικὴ ἄνοδος διόγκωνε τὰ εἰσοδήματα τῶν μεγαλογαιοκτημόνων καὶ τῆς ἀστικῆς τάξης χωρὶς νὰ αὐξάνει στὴν ἴδια ἀναλογία τοὺς μισθούς. Καθὼς γνωρίζουμε σήμερα ὅτι κατὰ τὴ δεκαετία πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση ἡ παραγωγὴ ἦταν ἀσταθὴς καὶ ἰσχνή, ἀντιλαμβανόμαστε πὼς οἱ συνθῆκες διαβίωσης τῶν μαζῶν ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὑποβαθμίζονται. Ὅταν τελικὰ ἐνέσκηψε ὁ λιμός, τὶς γονάτισε.

Ὁ «λαὸς» (οἱ τεχνίτες, οἱ μικρέμποροι, οἱ ὑπάλληλοι), ὅπως καὶ τὸ προλεταριάτο («ὁ ὄχλος») καὶ κάποιοι χωρικοὶ —μικροϊδιοκτῆτες καὶ ἐπίμορτοι γεωργοὶ οἱ ὁποῖοι δὲν ἐξασφάλιζαν αὐτάρκεια ἀπὸ τὴ σοδειά τους, ἢ ἀμπελουργοὶ ποὺ δὲν καλλιεργοῦσαν σιτηρά— καὶ μαζί μ' αὐτοὺς ὁρισμένοι κάτοικοι τῆς πόλης, ἀπέδιδαν ὁμόφωνα τὴν εὐθύνη γιὰ τὰ δεινὰ ποὺ τοὺς μάστιζαν στὴν κυβέρνηση καὶ στὶς κυρίαρχες τάξεις. Οἱ φόροι δὲν μειώνονταν καθόλου ἐνῶ τὰ εἰσοδήματα κατέρρεαν· σὲ καιροὺς ἀκρίβειας οἱ καταναλωτικοὶ φόροι καὶ τὰ διαπύλια τέλη γίνονταν ἀκόμη πιὸ μισητά. Ἂν δὲν πουλοῦσαν τὸ κρασί, αὐτὸ συνέβαινε ἐπειδὴ τὰ συνδρομητικὰ καὶ τὰ χρηστικὰ τέλη περιόριζαν τὴν κατανάλωσή του· τὸ ψωμὶ ἔλειπε ἐπειδή, τὸ 1787, ὁ Μπριὲν εἶχε ἀπελευθερώσει ὁλότελα τὴν κυκλοφορία καὶ τὶς ἐξαγωγὲς τῶν σιτηρῶν. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Νεκὲρ ἀπαγόρευσε ἐκ νέου τὶς ἐξαγωγές, ἐπιδότησε τὶς εἰσαγωγὲς καὶ ἐπανέφερε τὴν πώληση τῶν δημητριακῶν μέσω τῶν δημόσιων ἀγορῶν. Πολὺ ἀργά! Οἱ κερδοσκόποι εἶχαν προλάβει νὰ ἀδράξουν τὴν εὐκαιρία: ὅλοι οἱ ἄνθρωποι τῆς κυβέρνησης καὶ μαζί τους ὁποιοσδήποτε διέθετε ἔστω καὶ τὴν ἐλάχιστη ἐξουσία ἦταν ὕποπτοι γιὰ συμμετοχὴ σ' αὐτὸ τὸ παιχνίδι —ὕποπτη ἦταν ἀκόμη καὶ ἡ ἴδια ἡ κυβέρνηση, ἀφοῦ τὸ «σύμφωνο τῆς λιμοκτονίας» κάθε ἄλλο παρὰ μύθος ἦταν. Ἐξίσου προσέλκυαν τὴ γενικὴ ὀργὴ ὁ δεκατιστὴς καὶ ὁ γαιοκτήμονας. Παρακρατοῦσαν ἕνα μέρος τῆς σοδειᾶς ἀλλὰ ἔτσι, ἀφαιρώντας τὸ δικό τους μερίδιο, ἀκρωτηρίαζαν τὴν ἤδη ἰσχνὴ σοδειά, ψαλίδιζαν τὸ κομμάτι της ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔπρεπε νὰ ἐπιβιώσει ὁ καλλιεργητής· τὸ ποτήρι ξεχείλιζε καθὼς ὅσο περισσότερο ἡ ἀκρίβεια ἐνέτεινε τὴν ἀθλιότητα, τόσο μεγαλύτερα κέρδη προσπορίζονταν ἐκεῖνοι. Ἐντέλει κλονίστηκε καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ἀλληλεγγύη τῆς Τρίτης Τάξης: ὁ σιτέμπορος, ὁ φούρναρης καὶ ὁ μυλωνὰς αἰσθάνονταν πὼς ἀπειλοῦνταν· ὁ ἀστός, ὑπέρμαχος τῆς οἰκονομικῆς ἐλευθερίας, θιγόταν ἀπὸ τὴ λαϊκὴ ἐχθρότητα κατὰ τοῦ καπιταλισμοῦ ἡ ὁποία εὐνοοῦσε, ὅπως ἦταν φυσικό, τὶς ἐπιτάξεις καὶ τὴν ἐπιβολὴ νέων φόρων: τὸν Ἀπρίλιο, ὁ Νεκὲρ ἐπέτρεψε νὰ γίνουν ἐπιτάξεις προκειμένου νὰ

ἐφοδιαστοῦν οἱ ἀγορές, ἀλλὰ οἱ κατὰ τόπους ἐπιθεωρητὲς καὶ οἱ δημοτικὲς ἀρχὲς δὲν ἀξιοποίησαν διόλου τὴν ἐξουσιοδότηση ποὺ τοὺς δόθηκε.

Ἐνόσω προχωροῦσε τὸ 1789, οἱ ταραχὲς κρατοῦσαν σὲ ἐπιφυλακὴ τὶς ἐξαντλημένες καὶ ἔντρομες ἀρχές. Στὶς 28 Ἀπριλίου, οἱ κάτοικοι τοῦ Φωμποὺρ Σαὶντ-Ἀντουὰν στὸ Παρίσι λεηλάτησαν τὰ ἐργοστάσια τοῦ Ρεβεγιὸν καὶ τοῦ Ἀνριό. Παντοῦ στὸ βασίλειο, κάθε ὥρα, ξεσποῦσαν ταραχὲς στὶς ἀγορές, καὶ μάλιστα ἐμπόδιζαν τὴν ἀσφαλὴ διακίνηση τῶν σιτηρῶν, τὰ ὁποῖα κατανάγκη ἔπρεπε νὰ ἀλέθονται καὶ νὰ μεταφέρονται ἀπὸ τὶς δημοσιὲς καὶ ἀπὸ τοὺς ποταμοὺς μπροστὰ στὰ μάτια τοῦ πεινασμένου πλήθους. Ὁ στρατὸς καὶ ἡ χωροφυλακὴ καταπονοῦνταν, ἀφοῦ ἀναγκάζονταν νὰ σπεύδουν ἀδιάκοπα ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος στὸ ἄλλο· ἄλλωστε, μεταστρέφονταν βαθμιαῖα καὶ οἱ συμπάθειές τους πρὸς τὴν πλευρὰ τῶν ἐξεγερμένων, τὶς στερήσεις τῶν ὁποίων συμμερίζονταν, ἐνῶ ἄρχιζαν ἀσύνειδα νὰ προετοιμάζονται γιὰ τὴ συναδέλφωση μαζί τους. Ἡ πανοπλία τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος ἐξασθενοῦσε ραγδαῖα.

Ἰδιαιτέρως ἐπίφοβη ἦταν ἡ ἀναταραχὴ ποὺ συγκλόνιζε τὴν ὕπαιθρο, τὴν ὁποία πίεζαν περισσότερο οἱ δυσβάσταχτοι φόροι ἐνῶ ἡ δεκάτη καὶ οἱ χωροδεσποτικὲς ὀφειλὲς τὴν ὁδηγοῦσαν σὲ ἀπόγνωση. Ἔτσι, ὅσο διαιρεμένη ἐσωτερικὰ καὶ ἂν αἰσθανόταν ἡ ἀγροτικὴ κοινότητα, ὅπου συνυπῆρχαν μεροκαματιάρηδες, ἐπίμορτοι γεωργοί, μικροϊδιοκτῆτες καὶ μεγαλογαιοκτήμονες, ξανάβρισκε τὴν ἀλληλεγγύη της ἀπέναντι στὸν φοροεισπράκτορα τοῦ βασιλιᾶ καὶ τὴν ἀριστοκρατία. Ἡ ὑπόκωφη βοὴ τῆς ἀγροτικῆς ἐξέγερσης ἀκούστηκε πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴ 14η Ἰουλίου: στὴν Προβηγκία ἀπὸ τὰ τέλη Μαΐου, στὴν περιοχὴ τοῦ Γκὰπ τὸν Ἀπρίλιο, στὸ Καμπρεζὶ καὶ στὴν Πικαρδία τὸν Μάιο· στὰ περίχωρα τῶν Βερσαλλιῶν καὶ τοῦ Παρισιοῦ ἀποψίλωσαν τὰ δάση καὶ κυνήγησαν μέχρις ἐξοντώσεως τὰ ἀγρίμια. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως, ὁ λαὸς φοβόταν τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, καθὼς ἡ ἐνδημικὴ πληγὴ τῆς ἐπαιτείας ἐξαπλωνόταν ἤδη στὰ τέσσερα σημεῖα τοῦ ὁρίζοντα· εἶχε ἔρθει ἡ σειρὰ πολλῶν μεροκαματιάρηδων καὶ μικροϊδιοκτητῶν νὰ φορτωθοῦν στὸν ὦμο τὸ δισάκι. Οἱ φτωχοὶ ποὺ ἐγκατέλειπαν τὰ χωριά τους συνωστίζονταν στὶς πόλεις ἢ γίνονταν ἀλῆτες, σχημάτιζαν συμμορίες καὶ διέτρεχαν τὴ χώρα· εἰσέβαλλαν στὰ ἀγροκτήματα μέρα, ἢ ἀκόμη καὶ νύχτα, καὶ τρομοκρατοῦσαν τοὺς ντόπιους ἀπειλώντας νὰ βάλουν φωτιὰ καὶ νὰ καταστρέψουν —τὰ κοπάδια, τὰ καρποφόρα δέντρα καὶ κυρίως τὴ σοδειὰ τῶν σιτηρῶν τὴν ὁποία μποροῦσαν, ἂν ἤθελαν, νὰ κόψουν προτοῦ ὡριμάσει. Τέλος, ἐπέσειαν τὸ φάσμα τῆς λεηλασίας. Οἱ ἀρχές, ποὺ ἀνησυχοῦσαν ἐξίσου γιὰ τὴ συγκομιδή, συγκατατέθηκαν στὸν ἐξοπλισμὸ τῶν χωρικῶν ὥστε νὰ μποροῦν ἐφεξῆς νὰ προστατεύουν μόνοι τὴ σοδειά τους. Κρίσεις πανικοῦ ξεσποῦσαν δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ καθώς, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ γενικεύτηκε ὁ τρόμος γιὰ τοὺς «ληστές», ἕνα ἀσήμαντο ἐπεισόδιο ἀρκοῦσε γιὰ νὰ πιστέψει κάποιος φοβισμένος πὼς τοὺς εἶδε μὲ τὰ μάτια του καὶ νὰ τὸ βάλει στὰ πόδια σπέρνοντας τὸν πανικὸ καὶ στοὺς ὑπόλοιπους.

β) Ὁ «εὐαγγελισμός» καὶ ἡ μεγάλη ἐλπίδα

Ὡστόσο, δὲν εἶναι βέβαιο πὼς ἡ οἰκονομικὴ κρίση θὰ ἔπειθε τὸν λαὸ νὰ συνδράμει τὴν ἀστικὴ τάξη, ἂν δὲν τὸν εἶχε προηγουμένως συγκλονίσει βαθύτατα ἡ σύγκληση τῶν Γενικῶν Τάξεων. Ἐνῶ ὁ λαὸς διόλου δὲν ἐνδιαφερόταν νὰ γνωρίσει ποιοὺς σκοποὺς ἐπιδίωκαν οἱ ἀστοὶ τοὺς ὁποίους ἐξέλεγε, δέχτηκε αὐτὸ τὸ τόσο πρωτόγνωρο γεγονὸς σὰν νὰ εἶχε ἔρθει ἕνας «εὐαγγελισμὸς» ποὺ προανήγγελλε τὴ θαυματουργὴ μεταμόρφωση τῆς μοίρας τῶν ἀνθρώπων· ξύπνησαν μέσα του ἐλπίδες λαμπρὲς ἀλλὰ καὶ ἀσαφεῖς, γιὰ ἕνα μέλλον ὅπου ὅλος ὁ κόσμος θὰ ζοῦσε πιὸ εὐτυχισμένα. Ἄλλωστε, καὶ ἡ ἀστικὴ τάξη συμμεριζόταν τὴν ἴδια ἐλπίδα, ἡ ὁποία συνταίριαξε τὰ ὁλότελα ἀνομοιογενὴ στοιχεῖα τῆς Τρίτης Τάξης, ὥσπου μεταμορφώθηκε σὲ ἑστία ποὺ ἀναζωπύρωνε τὸν ἐπαναστατικὸ ἰδεαλισμό. Ἐντούτοις, στὰ μάτια τοῦ λαοῦ ἡ ἐλπίδα προσέδωσε στὴν Ἐπανάσταση ἕναν «μυθικό», θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, χαρακτήρα —ἂν ὁρίσουμε τὸ «μύθο» ὡς ἕνα σύμπλεγμα ἰδεῶν σχετικῶν μὲ τὸ μέλλον, οἱ ὁποῖες γεννοῦν πρωτοβουλίες καὶ ἐνεργητικότητα. Ἔτσι, οἱ ἀπαρχὲς τῆς Ἐπανάστασης μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ τὴν κατάσταση ποὺ δημιουργοῦν μερικὲς φορὲς τὰ νεότευκτα θρησκευτικὰ κινήματα, στὰ ὁποῖα οἱ φτωχοὶ διαβλέπουν πρόθυμα τὴν ἐπιστροφὴ στὸν ἐπίγειο παράδεισο.

Στὶς 12 Ἰουλίου 1789, καθὼς σκαρφάλωνε στὶς πλαγιὲς τῶν Ἰλέτ, στὴν Ἀργκόν, ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς καὶ γεωπόνος Ἄρθουρ Γιάνγκ συνάντησε μιὰ φτωχὴ γυναίκα ἡ ὁποία τοῦ περιέγραψε τὴν ἄθλια ζωή της: «Ἀκούστηκε πὼς κάποιοι σπουδαῖοι ἑτοιμάζονταν νὰ κάνουν κάτι γιὰ νὰ ἐλαφρύνουν τὰ βάσανα τῆς φτωχολογιᾶς. Ποιοὶ ἦταν αὐτοὶ δὲν ἤξερε, οὔτε τί θὰ ἔκαναν. Στὸ μεταξὺ ὅμως, ἔλεγε, ἂς μᾶς στείλει καλύτερους καιροὺς ὁ Θεός, γιατὶ τώρα μᾶς ἔχουν ξεπαστρέψει οἱ φόροι καὶ τὰ δικαιώματα τοῦ χωροδεσπότη».

Ἀφοῦ ὁ βασιλιὰς ζητοῦσε συμβουλὲς ἀπὸ τὸν λαό του, αὐτὸ σήμαινε πὼς τὸν εἶχε συμπονέσει. Τί ἄλλο μποροῦσε νὰ κάνει γι' αὐτὸν ἂν ὄχι νὰ ἐλαφρύνει τὰ βάρη του, δηλαδὴ τοὺς φόρους, τὴ δεκάτη καὶ τὶς ὀφειλές; Κι ἐκεῖνος θὰ χαιρόταν, λοιπόν, ἂν προλάβαιναν τὶς ἐπιθυμίες του. Ὅταν τελείωσαν οἱ ἐκλογὲς σήμανε παντοῦ συναγερμὸς γιὰ τὴν ἀριστοκρατία: οἱ χωρικοὶ δήλωναν ἀνοιχτὰ πὼς ἀπὸ δῶ καὶ μπρὸς δὲν θὰ πλήρωναν τίποτε.

Ταυτοχρόνως, αὐτὴ ἡ μεγάλη ἐλπίδα ἀναθέρμαινε τρομερὰ πάθη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν ἐξαιροῦνταν οὔτε ἡ ἀστικὴ τάξη. Ἀκόμη κι αὐτὴ διαποτίστηκε ὡς τὸ μεδούλι ἀπὸ τὴν ἐπαναστατικὴ νοοτροπία, ἡ ὁποία ἐν συνεχείᾳ ἀποτυπώθηκε βαθύτατα στὴν ἱστορία ἐκείνης τῆς περιόδου.

γ) Ἡ ἀριστοκρατικὴ συνωμοσία καὶ ἡ ἐπαναστατικὴ νοοτροπία

Ἡ Τρίτη Τάξη πείστηκε ἀμέσως πὼς οἱ εὐγενεῖς θὰ ὑπερασπίζονταν πεισματικὰ τὰ προνόμιά τους, καὶ μυριάδες ὑποψίες γεννήθηκαν ὅταν αὐτὴ ἡ πρόγνωση ἐπιβε-

βαιώθηκε ἀπὸ τὴν ἀντίδραση τῶν εὐγενῶν πρῶτα ἐναντίον τοῦ διπλασιασμοῦ τῶν ἀντιπροσώπων κι ἔπειτα ἐναντίον τῆς κεφαλικῆς ψήφου στὶς Γενικὲς Τάξεις· οἱ ὑποψίες μετατράπηκαν εὔκολα σὲ βεβαιότητες. Οἱ εὐγενεῖς δὲν δίσταζαν νὰ χρησιμοποιήσουν κάθε μέσο γιὰ νὰ τσακίσουν τοὺς χωρικούς. Ἑτοιμάζονταν νὰ παρακάμψουν τὸν ἀγαθὸ βασιλιὰ γιὰ νὰ διαλύσουν τὶς Γενικὲς Τάξεις. Ἔπαιρναν τὰ ὅπλα καὶ ὀχυρώνονταν στοὺς πύργους τους· προκειμένου νὰ διεξαγάγουν τὸν ἐμφύλιο πόλεμο στρατολογοῦσαν «ληστές», ὅπως ἔκαναν ἐξάλλου καὶ οἱ βασιλικοὶ στρατολόγοι, οἱ ὁποῖοι ἔσερναν στὶς μονάδες τους κάθε λογῆς ἐξαθλιωμένους ποὺ συναντοῦσαν στὸ δρόμο τους —χώρια ποὺ ἔβρισκαν πρόθυμους ἀρκετοὺς ἀπὸ αὐτοὺς στὶς φυλακὲς καὶ στὰ κάτεργα. Οἱ εὐγενεῖς ποὺ φύλαγαν ἤδη τὰ σιτηρὰ στὶς ἀποθῆκες τους θέλοντας νὰ ἐξωθήσουν τὴν Τρίτη Τάξη σὲ λιμοκτονία, θὰ ἔβλεπαν ἐπίσης μὲ καλὸ μάτι τὴ λεηλασία τῆς σοδειᾶς. Σύντομα γενικεύτηκε ἡ σύνδεση ἀνάμεσα στὸν τρόμο ποὺ προκαλοῦσαν οἱ φεουδάρχες καὶ στὸν τρόμο ποὺ ἔσπερναν οἱ ληστές, ὥσπου οἱ συνέπειες τῆς σύγκλησης τῶν Γενικῶν Τάξεων ἀναμείχθηκαν μὲ τὶς συνέπειες τῆς οἰκονομικῆς κρίσης. Ἐπιπλέον, οἱ εὐγενεῖς σκόπευαν νὰ ζητήσουν καὶ τὴ βοήθεια τῶν ξένων Δυνάμεων· ὁ κόμης τοῦ Ἀρτουὰ ἑτοιμαζόταν νὰ ἐκπατριστεῖ ὥστε νὰ προσεταιριστεῖ τὸν πεθερό του, τὸν βασιλιὰ τῆς Σαρδηνίας, τοὺς Βουρβόνους τῆς Ἱσπανίας καὶ τῆς Νεάπολης, καθὼς καὶ τὸν Ἀψβοῦργο αὐτοκράτορα, τὸν ἀδελφὸ τῆς βασίλισσας: ἡ Γαλλία θὰ εἶχε τὴν τύχη τῆς Ὀλλανδίας, θὰ τὴν κατακτοῦσαν οἱ Πρῶσσοι. Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ οἱ εὐγενεῖς δὲν ἔκρυψαν τὴ συνέργεια μὲ τοὺς ξένους, ἡ ὁποία τόσο πολὺ βάρυνε στὴν ἱστορία τῆς Ἐπανάστασης, ἐνῶ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1789 ὁ φόβος τῆς εἰσβολῆς κυριαρχοῦσε. Ὁλόκληρη ἡ Τρίτη Τάξη πίστεψε στὴν «ἀριστοκρατικὴ συνωμοσία».

Στὴν εἰκόνα τῆς κρίσης, ὅπως διαμορφωνόταν ἐκείνη τὴν ἐποχή, κυριαρχοῦσαν ὁ ἐπαχθὴς μοναρχικὸς συγκεντρωτισμὸς καὶ ἡ σύγκρουση τῶν ἱεραρχικῶν τάξεων· ὁ κόσμος δὲν σκεφτόταν πιὰ νὰ ἐνοχοποιήσει τὴ φύση καί, ἀφοῦ ἦταν ἀνίκανος νὰ ἀναλύσει τὴν οἰκονομικὴ συγκυρία, ἔριχνε τὴν εὐθύνη στὴ βασιλικὴ ἐξουσία καὶ στὴν ἀριστοκρατία. Μιὰ τέτοια ἀντίληψη ἦταν ἀσαφής, ἀλλὰ δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς ἦταν ὁλότελα ἀνακριβής. Ἦταν ἀλήθεια ὅτι ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ ἐμπορίου τῶν σιτηρῶν, τὴν ὁποία διέταξε ὁ Μπριέν, εὐνοοῦσε τοὺς κερδοσκόπους, ἐνῶ ὅταν ἔλεγαν στὸν λαὸ πὼς ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ ἐμπορίου θὰ συντελοῦσε στὴν πρόοδο τῆς παραγωγῆς, ἐκεῖνος ἀπαντοῦσε πὼς τὰ κέρδη θὰ τὰ ἔπαιρναν πρῶτα οἱ ἀριστοκράτες καὶ οἱ ἀστοὶ ἐνῶ στὸ μεταξὺ ὁ ἴδιος θὰ πλήρωνε τὸ λογαριασμό. Ὡστόσο, ἂν ἡ Τρίτη Τάξη ἀπέδιδε στοὺς ἀριστοκράτες ἀνύπαρκτες μακιαβελικὲς ἱκανότητες, δὲν παύει νὰ εἶναι ἀλήθεια πὼς κι ἐκεῖνοι, σὲ σύμπνοια μὲ τὴν Αὐλή, ἤθελαν νὰ τὴν τιμωρήσουν ἐπειδὴ ἦταν ἀνυπότακτη καὶ πὼς ἡ ἀριστοκρατικὴ συνωμοσία, ἔστω καὶ ἂν καταγγέλθηκε πρόωρα, σύντομα θὰ γινόταν πραγματικότητα. Σὲ κάθε περίπτωση, ἡ νοοτροπία ποὺ ἀναπτύχθηκε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο παρουσιάζει τὸ ἑξῆς κεφαλαιῶδες ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἱστορικό: δείχνει πὼς ἄμεσοι συντελεστὲς τῶν γεγονότων δὲν εἶναι ἁπλῶς κάποια ἄλλα γεγονότα ποὺ συνέβησαν προηγουμέ-

νως, ἀλλὰ οἱ ἴδιοι οἱ ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι ἑρμηνεύοντας τὸ παρελθὸν παρεμβάλλονται ἀνάμεσα σ' αὐτὸ καὶ στὸ παρόν.

Ἐνῶ ἡ ἀριστοκρατικὴ συνωμοσία καὶ οἱ «ληστὲς» ἐνέπνευσαν πράγματι σὲ πολλοὺς δυνατὸ φόβο καὶ πολλὲς φορὲς πανικό, ὑπῆρξαν ἐπίσης ἄλλοι οἱ ὁποῖοι αἰσθάνθηκαν ἁπλῶς μιὰ λογικὴ ἀνησυχία καὶ ἀντιμετώπισαν ἀποφασιστικὰ τὸν κίνδυνο· ἐπομένως, οἱ ὅροι «φόβος» καὶ «Μεγάλος Φόβος» ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ νὰ περιγράψουν αὐτὸ τὸ φαινόμενο προεκτείνουν καταχρηστικὰ στὸ σύνολο τῆς Τρίτης Τάξης τὴν περιδεὴ παθητικότητα ὁρισμένων ἀτόμων. Στὴν πραγματικότητα, ἡ ἐπαναστατικὴ νοοτροπία ἀντέταξε σ' αὐτὴ τὴν ἀναστάτωση μιὰ σθεναρὴ ἀμυντικὴ ἀντίδραση. Ἡ Τρίτη Τάξη, ἡ ὁποία ἐνημερωνόταν γιὰ τὶς ἐξελίξεις χάρη στὶς ἐπιστολὲς τῶν ἀντιπροσώπων της, τοὺς ἐνθάρρυνε ἀπὸ τὴν πλευρά της μὲ ἀναρίθμητες παραινέσεις. Ἡ ἀστικὴ τάξη εἶχε κάθε πρόθεση νὰ προχωρήσει ἀκόμη περισσότερο, διότι ἤθελε νὰ ἀποσπάσει τὴ δημοτικὴ ἐξουσία ἀπὸ τὴ μικρὴ ὀλιγαρχία ὅσων εἶχαν ἀγοράσει τὰ ἀξιώματα καὶ πολλὲς φορὲς εἶχαν ἀποκτήσει τίτλους εὐγενείας. Στὸ Παρίσι, οἱ ἐκλέκτορες οἱ ὁποῖοι ἐπέλεξαν τοὺς ἀντιπροσώπους σχημάτισαν στὰ τέλη Ἰουνίου μιὰ ἀφανὴ δημοτικὴ ἀρχὴ ποὺ ἕδρευε στὸ Δημαρχεῖο. Μάλιστα, οἱ πρόκριτοι ἤθελαν νὰ ὀργανώσουν καὶ μιὰ «ἐθνοφυλακή»· οἱ παρισινοὶ ἐκλέκτορες πρότειναν τὴ δημιουργία της στὴ Συντακτικὴ Συνέλευση, ἡ ὁποία ὅμως δὲν τόλμησε νὰ τὴν ἐγκρίνει. Εἶχαν διπλὸ σκοπό: ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ νὰ ἀντισταθοῦν ἐνδεχομένως στὸν βασιλικὸ στρατὸ καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, νὰ συγκρατήσουν τὸν λαὸ στὴ θέση του. Στὸ μεταξὺ προσπάθησαν νὰ πάρουν τὸν στρατὸ μὲ τὸ μέρος τους, σημείωσαν μάλιστα ἐπιτυχία ἀφοῦ οἱ ὑπαξιωματικοὶ δὲν μποροῦσαν πλέον νὰ ἐλπίζουν σὲ προαγωγὲς ἐνῶ οἱ στρατιῶτες, οἱ ὁποῖοι πλήρωναν ἐν μέρει τὰ ἔξοδά τους ἀπὸ τὶς ἀμοιβὲς ποὺ λάμβαναν, ὑπέφεραν ἀπὸ τὴν ἀκρίβεια. Στὸ Παρίσι, ἡ γαλλικὴ φρουρὰ συναδελφώθηκε μὲ τοὺς Ὀρλεανιστὲς ποὺ ἕδρευαν στὸ Βασιλικὸ Ἀνάκτορο (Παλαὶ Ρουαγιάλ), καὶ στὰ τέλη Ἰουνίου ὁ λαὸς ἀπελευθέρωσε τοὺς στρατιῶτες ποὺ εἶχαν φυλακιστεῖ στὸ Ἀβαεῖο. Γνωρίζουμε πολλὰ πρόσωπα τὰ ὁποῖα μοίραζαν χρήματα στοὺς στρατιῶτες ἢ ἐνίσχυαν οἰκονομικὰ τοὺς ἐξεγερμένους τοῦ Ἰουλίου: δὲν χωρᾶ ἀμφιβολία πὼς τὸ ἴδιο ἔκαναν ἐπίσης οἱ πράκτορες τοῦ δούκα τῆς Ὀρλεάνης.

Τέλος, ἡ ἀμυντικὴ ἀντίδραση συμπληρώθηκε ἀπὸ τὴν τιμωρὸ βούληση ἡ ὁποία ἀποσκοποῦσε ἐν μέρει στὴν ἐξουδετέρωση καὶ ἐν μέρει στὸ σωφρονισμὸ τῆς ἀριστοκρατικῆς συνωμοσίας, ὅσων παρακρατοῦσαν φόρους καὶ ὅλων τῶν ἐχθρῶν τοῦ λαοῦ: ἀπὸ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1789, ἡ τιμωρὸς βούληση σήμαινε ἄλλοτε φυλακίσεις, ἄλλοτε κάθε λογῆς ταλαιπωρίες καὶ βασανιστήρια, καὶ ἄλλοτε λαϊκὲς σφαγές.

Τὰ τρία χαρακτηριστικὰ τῆς ἐπαναστατικῆς νοοτροπίας ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω —ὁ «φόβος», ἡ ἀμυντικὴ ἀντίδραση καὶ ἡ τιμωρὸς βούληση— συνιστοῦν ἕνα ἀπὸ τὰ κλειδιὰ τῆς ἱστορίας ποὺ θὰ παρακολουθήσουμε στὴ συνέχεια. Στὰ τέλη τοῦ 1789, ἡ ἀριστοκρατικὴ συνωμοσία φαινόταν νὰ ἔχει ἀποτύχει καὶ ἡ καταστολὴ χαλάρωσε. Ἀκολούθως ἡ συνωμοσία ξαναβγῆκε στὴν ἐπιφάνεια, ἔχοντας μάλιστα τὰ

χαρακτηριστικὰ ποὺ τῆς εἶχαν ἀποδοθεῖ προκαταβολικά, ἐνῶ καὶ οἱ ξένες Δυνάμεις ἔσπευσαν σὲ βοήθειά της: τότε ἡ ἀμυντικὴ ἀντίδραση ἔφερε τοὺς ἐθελοντὲς στὸν στρατό, κι ἔπειτα ὁδήγησε στὴν ἀπόφαση γιὰ τὴ μαζικὴ ἐπιστράτευση. Ἡ τιμωρὸς βούληση προκάλεσε τὶς σφαγὲς τοῦ 1792 καὶ ὅταν, τὸ 1793, ὁ κίνδυνος χειροτέρεψε ἐκ νέου, ἡ Συμβατικὴ δὲν μπόρεσε νὰ ἀποτρέψει τὴν ἐπανεμφάνισή τους παρὰ μόνον ὀργανώνοντας ἡ ἴδια τὴν Τρομοκρατία (Terreur). Ὁ «φόβος» καὶ ὅλα ὅσα τὸν συνόδευαν ἐξαλείφθηκαν σιγὰ σιγὰ μόνον μετὰ τὴν ἀδιαμφισβήτητη νίκη τῆς Ἐπανάστασης.

δ) Ἡ ἐπανάσταση στὸ Παρίσι

Ἐνόσω ἐπικρατοῦσε μιὰ τέτοια ψυχολογικὴ κατάσταση, ἡ ἀποπομπὴ τοῦ Νεκὲρ ἦταν ἡ σπίθα ποὺ ἔβαλε φωτιὰ στὸ μπαρούτι: ἔδωσε τὸ ἔναυσμα γιὰ νὰ ἐνεργοποιηθεῖ ἡ ἀριστοκρατικὴ συνωμοσία. Ἡ εἴδηση διαδόθηκε ἀπὸ στόμα σὲ στόμα στὸ Παρίσι, τὴν Κυριακὴ 12 Ἰουλίου· ἐκείνη τὴν ἡμέρα ἔκανε καλὸ καιρὸ καὶ πλήθη ἀνθρώπων εἶχαν συγκεντρωθεῖ στὸ Βασιλικὸ Ἀνάκτορο, καθὼς ὁ δούκας τῆς Ὀρλεάνης εἶχε τελευταῖα ἀνοίξει γιὰ τὸ κοινὸ τοὺς κήπους καὶ τὶς στοές του ποὺ εἶχαν μετατραπεῖ σὲ κέντρα ἀναψυχῆς. Ὁ κόσμος μαζευόταν γύρω ἀπὸ αὐτοσχέδιους ρήτορες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους διασώθηκε μόνον ἕνα ὄνομα, τοῦ Κάμιλου Ντεμουλέν. Σύντομα ὁμάδες διαδηλωτῶν ξεχύθηκαν στὰ βουλεβάρτα κι ἔφτασαν στὴν ὁδὸ Σαὶντ-Ὀνορέ. Τὸ ἱππικὸ ἀνέλαβε νὰ τοὺς σκορπίσει κι ἐπιτέθηκε στὸ πλῆθος ποὺ εἶχε συγκεντρωθεῖ στὴν πλατεῖα Λουδοβίκου ΙΕ', ἀλλὰ προκάλεσε τὴν ἀντίδραση τῆς γαλλικῆς φρουρᾶς. Τὸ βράδυ ὁ στρατιωτικὸς διοικητής, ὁ βαρόνος ντὲ Μπεζανβάλ, ὁδήγησε ὅλους τοὺς ἄνδρες του στὸ Πεδίο τοῦ Ἄρεως.

Οἱ Παριζιάνοι οὔτε κὰν διανοήθηκαν νὰ σπεύσουν γιὰ νὰ προστατεύσουν τὴ Συνέλευση: τὴν ἔσωσαν μέν, ἀλλὰ σχεδὸν κατὰ λάθος. Ἀνησυχοῦσαν γιὰ τὴ δική τους τύχη, ἐπειδὴ ἦταν βέβαιοι πὼς ὁ στρατὸς ἑτοιμαζόταν νὰ βομβαρδίσει ἀπὸ τὴ Μονμάρτη καὶ ἀπὸ τὴ Βαστίλλη τὴν πόλη τους, πὼς οἱ βασιλικὲς μονάδες καὶ οἱ ληστὲς εἶχαν περικυκλώσει τὸ Παρίσι καὶ πὼς κατόπιν θὰ τὸ παρέδιδαν στὴ λεηλασία. Ἐκεῖνες τὶς ἡμέρες ὁ πανικὸς ἦταν διαρκὴς —τότε παίχτηκε ἡ πρώτη πράξη τοῦ Μεγάλου Φόβου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ τέλεια ἀπουσία τῆς ἀστυνομίας τοὺς ἐπέτρεψε νὰ πυρπολήσουν τὰ φυλάκια τῶν διαπυλίων τελῶν καὶ νὰ λεηλατήσουν τὸ μοναστήρι-θεραπευτήριο τοῦ Ἁγίου Λαζάρου. Ἦταν φανερὸ πὼς κινδύνευε ἡ ἀσφάλεια προσώπων καὶ περιουσιῶν, ἐνῶ ὁ φόβος πλανιόταν πάνω ἀπὸ τὴν ἐγκαταλειμμένη πρωτεύουσα.

Ταυτοχρόνως γεννιόταν μιὰ νέα ἐξουσία. Στὶς 10 Ἰουλίου, οἱ ἐκλέκτορες τῆς Τρίτης Τάξης συγκεντρώθηκαν ἐκ νέου στὸ Δημαρχεῖο καὶ ὑποσχέθηκαν πὼς «θὰ ἐξασφάλιζαν τὸ συντομότερο δυνατὸν στὴν πόλη τοῦ Παρισιοῦ τὴν ἵδρυση μιᾶς φρουρᾶς ἀστῶν». Τὸ βράδυ τῆς 12ης τοῦ μηνός, μιὰ νέα συνέλευση ψήφισε ἕνα βούλευμα καὶ τὸ δημοσίευσε τὸ πρωὶ τῆς 13ης. Τὸ τρίτο ἄρθρο του προέβλεπε τὴν ἵδρυ-

ση μιᾶς *Μόνιμης Ἐπιτροπῆς*. Τὸ πέμπτο ἄρθρο προέβλεπε νὰ «ζητηθεῖ ἀπὸ κάθε περιφέρεια νὰ καταρτίσει ἕναν ὀνομαστικὸ κατάλογο διακοσίων πολιτῶν γνωστῶν καὶ ἱκανῶν νὰ φέρουν ὅπλα. Οἱ παραπάνω θὰ ἀποτελέσουν τὸ σῶμα τῆς *παρισινῆς πολιτοφυλακῆς*, ἡ ὁποία θὰ ἐπαγρυπνεῖ γιὰ τὴ δημόσια ἀσφάλεια». Στὴν πραγματικότητα θὰ σχημάτιζαν μιὰ πολιτοφυλακὴ ἀστῶν, ἡ ὁποία θὰ προστάτευε τοὺς κατέχοντες ὄχι μόνον ἀπὸ τὶς ὑπερβάσεις τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας καὶ τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ της, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ ὅσων κοινωνικῶν κατηγοριῶν θεωροῦνταν ἐπικίνδυνες. «Ἡ ἐγκαθίδρυση τῆς πολιτοφυλακῆς τῶν ἀστῶν», δήλωσαν στὴν Ἐθνοσυνέλευση οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ Παρισιοῦ τὸ πρωὶ τῆς 14ης Ἰουλίου, «καθὼς καὶ ὅλα τὰ μέτρα ποὺ ἐπιβλήθηκαν τὴ χθεσινὴ ἡμέρα, χάρισαν μιὰ ἥσυχη νύχτα στὴν πόλη. Ἐξυπακούεται πὼς ἡ πολιτοφυλακὴ τῶν ἀστῶν ἀφόπλισε ὁρισμένους ποὺ ὁπλοφοροῦσαν καὶ τοὺς ἐπανέφερε στὴν τάξη».

Ἡ ἀμυντικὴ ἀντίδραση ἔπαιρνε ὁλοένα καὶ μεγαλύτερες διαστάσεις. Τὸ πρωὶ τῆς 14ης Ἰουλίου, γιὰ νὰ ὁπλίσουν τὴν πολιτοφυλακή, ἅρπαξαν 32.000 τουφέκια ἀπὸ τὸ ὁπλοστάσιο τοῦ Οἴκου τῶν Ἀπομάχων (Hôtel des Invalides)· ἔπειτα κατευθύνθηκαν στὴ Βαστίλλη γιὰ νὰ ἀναζητήσουν κι ἄλλα. Ὁ ντὲ Λωναί, διοικητὴς τοῦ φρουρίου, ἄρχισε τὶς διαβουλεύσεις. Καθὼς δὲν διέθετε παρὰ μόνον μιὰ ἀδύναμη φρουρά, ἐκκένωσε τὶς ἐσωτερικὲς αὐλὲς στὸν πρῶτο περίβολο τοῦ φρουρίου, τὶς ὁποῖες κατέλαβε τὸ πλῆθος· ὀχυρώθηκε στὸν κεντρικὸ πύργο, πίσω ἀπὸ τείχη 30 μέτρα ψηλά, περιτριγυρισμένα ἀπὸ μιὰ τάφρο 25 μέτρων γεμάτη νερὸ καὶ δὲν εἶχε νὰ φοβηθεῖ κανέναν αἰφνιδιασμό. Ὡστόσο ἔχασε τὴν ψυχραιμία του καὶ τελικὰ διέταξε πῦρ. Κάποιοι ἀπὸ τὸν κόσμο ποὺ βρισκόταν γύρω ἀπὸ τὸν κεντρικὸ πύργο σωριάστηκαν χτυπημένοι ἀπὸ σφαῖρες· ἄλλοι ἄρχισαν νὰ ὀπισθοχωροῦν ἄτακτα, κραυγάζοντας πὼς τοὺς εἶχαν στήσει παγίδα καὶ τοὺς εἶχαν προδώσει: ἦταν βέβαιοι πὼς τοὺς εἶχαν ἀφήσει νὰ προχωρήσουν στὸν πρῶτο περίβολο ὥστε νὰ τοὺς πυροβολήσουν εὐκολότερα. Ὅσοι ἦταν ὁπλισμένοι ἄρχισαν τὶς τουφεκιὲς καὶ ξέσπασε μιὰ μάχη ὁλότελα ἄνιση: οἱ ἐπιτιθέμενοι εἶχαν περίπου ἑκατὸ νεκρούς, ἐνῶ πέτυχαν μόνον ἕναν ἀπὸ τοὺς πολιορκημένους. Ἀργότερα καταγράφηκαν οἱ «πορθητὲς τῆς Βαστίλλης», κι ἔτσι γνωρίζουμε ἀρκετοὺς ἀπ' ὅσους πῆραν μέρος στὴ σύγκρουση: στὶς γραμμές τους ἀντιπροσωπεύονταν ὅλες οἱ κοινωνικὲς τάξεις, ἀλλὰ οἱ περισσότεροι ἦταν τεχνίτες ἀπὸ τὸ Φωμποὺρ Σαὶντ-Ἀντουάν.

Ἡ μάχη συνεχιζόταν χωρὶς ἀποτέλεσμα ὥσπου κατέφθασαν ἀπὸ τὸ Δημαρχεῖο ἡ γαλλικὴ φρουρὰ καὶ οἱ ἐνθοφρουροὶ ὑπὸ τὴ διοίκηση τοῦ τέως ὑπαξιωματικοῦ Οὐλὲν καὶ τοῦ λοχαγοῦ Ἐλί· προχώρησαν στὸν ἐσωτερικὸ περίβολο τῆς Βαστίλλης καὶ ἀκάλυπτοι, ἀψηφώντας τὰ πυρὰ τῶν ἀντιπάλων, ἔστησαν τὰ κανόνια τους σημαδεύοντας τὴν εἴσοδο τοῦ πύργου. Ὁ ντὲ Λωναί, πανικόβλητος, πρότεινε νὰ παραδοθεῖ· ὁ Ἐλὶ συμφώνησε, ἄλλοι ὅμως μαχητὲς διαμαρτυρήθηκαν: νὰ μὴν παραδοθεῖ κανείς! Μέσα στὴ σύγχυση, ὁ διοικητὴς τοῦ φρουρίου διέταξε νὰ κατεβάσουν τὴ γέφυρα τῆς τάφρου ὁπότε τὸ πλῆθος ξεχύθηκε στὸν πύργο. Κατάφεραν νὰ σώσουν τοὺς περισσότερους ὑπερασπιστές του, ἀλλὰ σφαγιάστηκαν τρεῖς ἀξιωμα-

τικοὶ καὶ τρεῖς στρατιῶτες. Μὲ μεγάλη δυσκολία ὁδήγησαν τὸν ντὲ Λωναὶ μέχρι τὴν εἴσοδο τοῦ Δημαρχείου, ὅπου ὅμως τὸν θανάτωσαν κι ἐκεῖνον. Λίγο ἀργότερα ἡ ἴδια τύχη περίμενε καὶ τὸν Φλεσσέλ, τὸν ἔφορο τῆς συντεχνίας τῶν ἐμπόρων. Περιέφεραν στοὺς δρόμους τῆς πόλης τὰ κομμένα κεφάλια τους μπηγμένα σὲ λόγχες.

Ὁ Μπεζανβὰλ μαχόμενος ὀπισθοχωροῦσε πρὸς τὸ Σαὶν-Κλού. Στὴν πρωτεύουσα οἱ ἐκλέκτορες πῆραν στὰ χέρια τους τὴ δημοτικὴ ἀρχή, διόρισαν δήμαρχο τὸν Μπαγὺ καὶ προσέφεραν τὴ διοίκηση τῆς ἐθνοφρουρᾶς στὸν Λαφαγιέτ. Λίγο ἀργότερα ὁ τελευταῖος φόρεσε μιὰ κονκάρδα μὲ τὰ χρώματα τῆς πόλης τοῦ Παρισιοῦ, τὸ κόκκινο καὶ τὸ μπλέ, βάζοντας ἀνάμεσά τους τὸ λευκὸ τοῦ βασιλιᾶ: μὲ δική του φροντίδα, ἡ τρίχρωμη σημαία ποὺ ἔγινε ἔμβλημα τῆς Ἐπανάστασης συνέδεσε τὴν παλαιὰ Γαλλία μὲ τὴ νέα.

Κανένας δὲν εἶχε σκεφτεῖ πὼς ἡ μάχη θὰ δινόταν στὴ Βαστίλλη, οὔτε καὶ φαντάστηκε κανεὶς ἐξαρχῆς πὼς ἀπὸ τὴν πτώση τῆς τελευταίας θὰ κρινόταν ἡ ἔκβαση τῶν συγκρούσεων· ὁ πανικὸς συνεχίστηκε. Ὡστόσο, ἡ κατάληψη τῆς Βαστίλλης, παρὰ τὴν περιορισμένη σημασία ποὺ εἶχε καθαυτή, ἔκαμψε τὴν ἀντίσταση τῆς Αὐλῆς. Οἱ δυνάμεις ποὺ διέθετε ἡ Αὐλὴ δὲν ἀρκοῦσαν γιὰ τὴν κατάληψη τοῦ Παρισιοῦ, ἀφοῦ μάλιστα δὲν ἦταν βέβαιη πὼς θὰ ἔβρισκε ὑποστηρικτές. Ὁ βασιλιὰς βρέθηκε σὲ δίλημμα: μήπως ἔπρεπε νὰ δραπετεύσει; Ἀγνοώντας τὶς συμβουλὲς τοῦ κόμη τοῦ Ἀρτουὰ ἀποφάσισε νὰ ὑποκύψει. Στὶς 15 τοῦ μηνὸς παρουσιάστηκε στὴ Συνέλευση προκειμένου νὰ ἀνακοινώσει τὴν ἀπομάκρυνση τῶν στρατιωτικῶν μονάδων ἀπὸ τὴν πόλη. Τὴν 16η ἐπανέφερε τὸν Νεκέρ· τὴν 17η ἐπέστρεψε στὸ Παρίσι καὶ δέχτηκε νὰ φορέσει τὴν τρίχρωμη κονκάρδα.

Αὐτὸ δὲν σήμαινε πὼς ἡ ἀριστοκρατία ἀφοπλίστηκε: οἱ ἀνησυχητικὲς φῆμες συνεχίστηκαν. Ὁ κόμης τοῦ Ἀρτουὰ καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἐκπατρίστηκαν· ἀκουγόταν πὼς μιὰ μοίρα τοῦ ἀγγλικοῦ στόλου παραμόνευε ἔξω ἀπὸ τὴ Βρέστη. Ἡ Μόνιμη Ἐπιτροπὴ ποὺ σχηματίστηκε στὸ Παρίσι χτένιζε τὰ περίχωρα τῆς πρωτεύουσας ἀναζητώντας τοὺς ληστές: δὲν ἔβρισκε παρὰ μόνον ἀκίνδυνους περιπλανώμενους, τοὺς ὁποίους ἔστελνε πίσω στὶς ἐνορίες ἀπ' ὅπου εἶχαν ἔρθει. Ἔτσι ὅμως, ἀπὸ τὸ φόβο τῆς λεηλασίας, ὁ πανικὸς μεγάλωσε. Καθὼς εἶχαν συλλάβει τὸν βασιλικὸ ἐπιθεωρητὴ τοῦ Παρισιοῦ, τὸν Μπερτιὲ ντὲ Σωβινύ, τὸν πεθερό του, τὸν Φουλλὸν ντὲ Ντουαὶ ὅπως καὶ τὸν ἴδιο τὸν Μπεζανβάλ, ξανάρχισαν οἱ σφαγές. Στὶς 22 Ἰουλίου κρέμασαν τοὺς δύο πρώτους στὴν πλατεία Γκρὲβ (πλατεία τῆς Ἀπεργίας)·[1] ἐνῶ τὸν τρίτο τὸν ἔσωσε μετὰ βίας στὶς 30 τοῦ μηνὸς ὁ Νεκέρ, ὁ ὁποῖος ἐπέστρεψε πάνω στὴν ὥρα. Αὐτοὶ οἱ φόνοι ξεσήκωσαν ἔντονες διαμαρτυρίες, ἀλλὰ ἕνα μέρος

1 [Ἡ πλατεία τοῦ Δημαρχείου, ὅπως μετονομάστηκε τὸ 1806, στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ Σηκουάνα, ὅπου ἄλλοτε προσάραζαν στὴν ἀμμουδιὰ (grève) τὰ καράβια. Τόπος συγκέντρωσης τῶν ἄνεργων καὶ ἀργότερα τῶν ἀπεργῶν (en grève) ἐργατῶν, σημεῖο συνάντησης λαϊκῶν γιορτῶν, ἀλλὰ κυρίως ὁ τόπος ὅπου στηνόταν ἡ γκιλοτίνα —λειτούργησε πρώτη φορὰ τὸ 1792— καὶ ἐκτελοῦνταν οἱ κεφαλικὲς ποινὲς ἀπὸ τὸ 1310 ὡς τὸ 1830.]

τῶν ἀστῶν, ἀναστατωμένοι ἀπὸ τὸν κίνδυνο ποὺ εἶχαν διατρέξει, διακατέχονταν ἀπὸ τὴν ἴδια μανία μὲ τὸν λαό. «Τόσο ἁγνὸ ἦταν λοιπὸν αὐτὸ τὸ αἷμα;», κραύγαζε ὁ Μπαρνὰβ μέσα στὴ Συντακτικὴ Συνέλευση. Πῶς μποροῦσαν ὅμως νὰ δείξουν πόσο σημαντικὸ ἦταν νὰ σταματήσουν οἱ ἐκτελέσεις ποὺ γίνονταν μὲ συνοπτικὲς διαδικασίες; Στὶς 23 Ἰουλίου, ἕνας νοτάριος τῆς ὁδοῦ Ρισελιὲ πρότεινε ἐν ὀνόματι τῆς συνοικίας του νὰ συγκροτήσουν ἕνα λαϊκὸ δικαστήριο, καὶ στὶς 30 τοῦ μηνὸς ὁ Μπαγὺ ἐπανέφερε τὸ ζήτημα. Ἡ Συνέλευση παρίστανε πὼς δὲν ἄκουγε· μόνον τὸν ἑπόμενο Ὀκτώβριο θέσπισε τὴ δίωξη τῶν ἐγκλημάτων ἐσχάτης προδοσίας κατὰ τοῦ ἔθνους, ἀλλὰ καὶ τότε τὴν ἀνέθεσε στὸ δικαστήριο τοῦ Σατλέ, δηλαδὴ σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ τακτικὰ δικαστήρια. Τὸν Ἰούλιο πάντως δημιούργησε τὴν «Ἐπιτροπὴ Ἐρευνῶν», ἡ ὁποία ἀποτέλεσε πρότυπο γιὰ τὴ μεταγενέστερη Ἐπιτροπὴ Γενικῆς Ἀσφαλείας, ἐνῶ καὶ ὁ δῆμος τοῦ Παρισιοῦ σύστησε τὴν πρώτη ἐπαναστατικὴ ἐπιτροπή. Τὴν ἴδια ἐποχὴ συζητήθηκε τὸ θέμα τοῦ ἀπορρήτου τῆς ἀλληλογραφίας· ἀντιπρόσωποι ὅλων τῶν τάσεων, ἀπὸ τὸν μαρκήσιο Γκουὺ ντ' Ἀρσὺ καὶ τὸν ἀκαδημαϊκὸ Ταρζὲ μέχρι τὸν Μπαρνὰβ καὶ τὸν Ροβεσπιέρο, ὑποστήριξαν μὲ πάθος πὼς δὲν κυβερνᾶ κανεὶς σὲ καιροὺς πολέμου κι ἐπανάστασης μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ κυβερνᾶ σὲ καιρὸ εἰρήνης, δηλαδὴ πὼς τὸ εὖρος τῶν δικαιωμάτων ποὺ σκόπευαν νὰ ἀναγνωρίσουν στοὺς πολίτες ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὶς περιστάσεις: τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἀρχὴ θὰ υἱοθετοῦσε ἀργότερα ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση.

ε) Ἡ ἐπανάσταση τῶν δήμων

Στὴν ἐπαρχία, ὅπως καὶ στὸ Παρίσι, ἡ ἀποπομπὴ τοῦ Νεκὲρ προκάλεσε ζωηρὴ συγκίνηση καὶ ἄμεσες ἀντιδράσεις. Αὐτὴ τὴ φορὰ οἱ ἐπαναστάτες δὲν περιορίστηκαν μόνον στὶς παραινέσεις, οἱ ὁποῖες συχνὰ ἔπαιρναν ἀπειλητικὴ μορφή: σὲ πολλὲς πόλεις ἔβαλαν χέρι στὰ δημόσια ταμεῖα, στὰ ὁπλοστάσια καὶ στὶς ἀποθῆκες τοῦ στρατοῦ. Δημιουργοῦσαν ἐπιτροπὲς ποὺ ἀναλάμβαναν νὰ ὀργανώσουν πολιτοφυλακὲς καὶ νὰ ζητήσουν βοήθεια ἀπὸ τὶς γειτονικὲς κοινότητες ἢ καὶ ἀπὸ τοὺς χωρικούς. Στὴν Ντιζὸν συνέλαβαν τὸν διοικητὴ καὶ ἐπέβαλαν κατ' οἶκον περιορισμὸ στοὺς εὐγενεῖς καὶ στοὺς ἱερωμένους: αὐτὴ ἦταν ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ἔθεταν ὑπὸ κράτησιν τοὺς ὑπόπτους. Στὴ Ρὲν ὁ πληθυσμὸς ἐπιτέθηκε στὴ φρουρὰ καὶ ἐξεγέρθηκε· ὁ στρατιωτικὸς διοικητὴς ἐγκατέλειψε τὴν πόλη.

Μόλις μαθεύτηκαν ἡ κατάληψη τῆς Βαστίλλης καὶ ἡ ἐπίσκεψη τοῦ βασιλιᾶ στὸ Παρίσι, ἡ ὁποία μάλιστα γιορτάστηκε μὲ δημόσιες τελετές, ἡ ἀστικὴ τάξη σκλήρυνε τὴ στάση της καὶ κατέλαβε σχεδὸν παντοῦ τὴν ἐξουσία. Ἡ «ἐπανάσταση τῶν δήμων», ὅπως τὴν ὀνομάζουμε, τὶς περισσότερες φορὲς πραγματοποιήθηκε μὲ εἰρηνικὸ τρόπο: οἱ δημοτικὲς ἀρχὲς τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος δέχονταν στὶς τάξεις τους ὁρισμένους προκρίτους, ἢ παρέδιδαν τὴν ἐξουσία τους στὸ τοπικὸ σῶμα τῶν ἐκλεκτόρων· πολὺ συχνὰ ὑποχρεώθηκαν νὰ δημιουργήσουν οἱ ἴδιες ἢ νὰ ἀφήσουν ἄλλους νὰ συγκροτήσουν μιὰ μόνιμη ἐπιτροπὴ ἐπιφορτισμένη μὲ τὴν ὀργάνωση

τῆς ἐθνοφρουρᾶς, ἡ ὁποία ὅμως σιγὰ σιγὰ ἀνέλαβε ὁλόκληρη τὴ διοίκηση. Ὡστόσο, ὑπῆρξαν καὶ περιπτώσεις στὶς ὁποῖες ὁ λαός, συμμετέχοντας στὶς μαχητικὲς ἐκδηλώσεις τῆς ἀστικῆς τάξης, ἀπαιτοῦσε νὰ μειωθεῖ ἡ τιμὴ τοῦ ψωμιοῦ· ὅταν αὐτὸ καθυστεροῦσε νὰ γίνει ξέσπαγαν ταραχές, λεηλατοῦνταν οἱ κατοικίες τῶν ἰθυνόντων ἢ τῶν κερδοσκόπων καὶ συχνὰ διαλυόταν ἡ παλαιὰ δημοτικὴ ἀρχή.

Ἡ ἐπανάσταση τῶν δήμων παρουσίασε ποικιλόμορφα χαρακτηριστικὰ καὶ πολλὲς φορὲς ἔμεινε ἡμιτελής. Σὲ ὁρισμένες πόλεις ὁλοκληρώθηκε: στὸ Στρασβοῦργο οἱ παλαιὲς δημοτικὲς ἀρχὲς καταλύθηκαν μὲ τὴ βία· στὴν Ντιζὸν καὶ στὴν Παμιέ, ἔμειναν στὶς θέσεις τους ἀλλὰ ἐνσωματώθηκαν σὲ νέες ἐπιτροπὲς στὶς ὁποῖες ἀποτελοῦσαν μειοψηφία· στὸ Μπορντώ, οἱ δημοτικοὶ ἄρχοντες περιορίστηκαν στὴν «τακτικὴ ἀστυνόμευση» ἐνῶ μιὰ ἐπιτροπὴ ἀνέλαβε ὅσες ἁρμοδιότητες εἶχαν ἐπαναστατικὸ χαρακτήρα. Σὲ ὁρισμένες πόλεις καθὼς καὶ στὴ Νορμανδία, ἡ ἐπανάσταση τῶν δήμων ἔμεινε ἀνολοκλήρωτη ἀφοῦ οἱ παλαιὲς ἀρχὲς διατήρησαν τὴ θέση τους δίπλα στὴν ἐπαναστατικὴ ἐξουσία. Στὸ Μὲτς καὶ στὸ Νανσύ, αὐτὸς ὁ δυϊσμὸς ἐξέφραζε τὴν κοινωνικὴ ἀντίθεση μεταξὺ δύο διαφορετικῶν στοιχείων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα κανένα δὲν μποροῦσε νὰ ἐπικρατήσει· στὸ Μοντωμπὰν καὶ στὴ Νίμ, ἡ κοινωνικὴ ἀντίθεση ἀναδιπλασιαζόταν ἐξαιτίας τῆς θρησκευτικῆς ἀντίθεσης. Στὴ Λυὸν καὶ τὴν Τρουά, τὴ νίκη τῶν πατριωτῶν τὸν Ἰούλιο διαδέχθηκε ἡ ἀντεπίθεση τῶν δυνάμεων τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος. Τέλος, σὲ ὁρισμένες πόλεις δὲν μεσολάβησε καμιὰ ἐξέγερση τῶν δήμων· στὴν Τουλούζη, οἱ παλαιὲς δημοτικὲς ἀρχὲς ἀπολάμβαναν τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν πατριωτῶν· στὸ Αἴξ-ἀν-Προβὰνς διατήρησαν τὴν ἐξουσία χάρη στὴ στήριξη ποὺ τοὺς προσέφεραν ὁ στρατὸς καὶ τὰ δικαστήρια. Μιὰ τέτοια ποικιλομορφία ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ποικιλία τῶν δομῶν ἡ ὁποία χαρακτήριζε τοὺς δήμους τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ παιχνίδι τῶν κοινωνικῶν ἀνταγωνισμῶν. Στὴ Φλάνδρα, ὅπου δὲν συνέπεσαν χρονολογικὰ οἱ πολιτικὲς διεκδικήσεις τῆς ἀστικῆς τάξης καὶ οἱ κοινωνικὲς διεκδικήσεις τῶν λαϊκῶν μαζῶν, ἡ ἐπανάσταση τῶν δήμων πῆρε μεγάλες διαστάσεις. Σὲ γενικὲς γραμμές, τὸ κίνημα ἐκδηλώθηκε ἀσθενέστερα στὴ βόρεια καὶ στὴ Μεσημβρινὴ Γαλλία, δηλαδὴ σὲ περιοχὲς μὲ ἰσχυρὴ παράδοση αὐτοδιοίκησης καὶ σὲ πόλεις ὅπου προηγουμένως κυριαρχοῦσε ἡ ἀστικὴ τάξη ἢ οἱ πατρίκιοι. Στὴν Τάρμπ, ὅπως καὶ στὴν Τουλούζη, τὸ παλαιὸ δημοτικὸ σῶμα ἐκπροσωποῦσε ἀρκετὰ καλὰ τὰ διάφορα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ: οἱ πατριῶτες δὲν εἶχαν κανένα συμφέρον νὰ τὸ καταργήσουν. Ἀντιθέτως στὸ Μπορντώ, ὅπως καὶ στὸ Μοντωμπάν, ἡ μοναρχία εἶχε καταλύσει κάθε κοινοτικὴ αὐτονομία· οἱ δημοτικοὶ ἀξιωματοῦχοι, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐκπροσωποῦσαν κανέναν, ἀνατράπηκαν.

Ἡ ἴδια ποικιλομορφία χαρακτήριζε ἐπίσης τὴ δημιουργία τῶν ἀστικῶν ἐθνοφρουρῶν, ἡ ὁποία συνόδευσε τὴν ἐπανάσταση τῶν δήμων. Συνήθως, οἱ νέες δημοτικὲς ἐπιτροπὲς προσπαθώντας νὰ μιμηθοῦν τὴ Μόνιμη Ἐπιτροπὴ ποὺ εἶχε συγκροτηθεῖ στὸ Παρίσι, ἔσπευδαν νὰ ὀργανώσουν μιὰ φρουρὰ ἀστῶν, ἡ ὁποία ἀποσκοποῦσε νὰ διατηρήσει τὴν τάξη. Μερικὲς φορὲς ἡ ἐθνοφρουρὰ ἦταν ἔργο τῆς

παλαιᾶς δημοτικῆς ἀρχῆς, ὅπως συνέβη στὴν Ἀνζέ, καθὼς ὅμως ἡ ἐθνοφρουρὰ ἦταν περισσότερο πατριωτικὴ ἐπέβαλλε καὶ αὐτὴ μὲ τὴ σειρά της τὴ δημιουργία δημοτικῆς ἐπιτροπῆς. Στὴν Τουλούζη, ὀργανώθηκε ἐθνοφρουρὰ χωρὶς νὰ μεσολαβήσει ἐξέγερση τῶν δήμων· στὸ Ἄλμπι, ἡ φρουρὰ δὲν ἦταν παρὰ μιὰ νέα μορφὴ τῶν πολιτοφυλακῶν οἱ ὁποῖες ὑπῆρχαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος.

Τὰ ἀποτελέσματα πάντως τῆς ἐπανάστασης τῶν δήμων ἦταν παντοῦ ταυτόσημα: ἀπὸ δῶ καὶ στὸ ἑξῆς ὁ κόσμος δὲν ὑπολόγιζε παρὰ μόνον τὶς ἐντολὲς ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴν Ἐθνοσυνέλευση, ἐνῶ ὁ βασιλιὰς βρέθηκε ἀπογυμνωμένος ἀπὸ κάθε ἐξουσία. Ταυτοχρόνως, ὁ συγκεντρωτισμὸς ἐξαφανίστηκε: κάθε δημοτικὴ ἀρχὴ ἀσκοῦσε τώρα ἀπόλυτη ἐξουσία, ὄχι μόνον στὸ δῆμο της ἀλλὰ καὶ στὶς γύρω ἐνορίες· ἤδη ἀπὸ τὸν Αὔγουστο, οἱ πόλεις ἄρχισαν νὰ συνάπτουν σύμφωνα ἀλληλοβοηθείας κι ἔτσι ἡ Γαλλία μεταμορφώθηκε αὐθόρμητα σὲ ὁμοσπονδία κοινοτήτων. Ἡ τοπικὴ αὐτονομία ἄνοιξε τὸ δρόμο γιὰ νὰ σταδιοδρομήσει μιὰ μειονότητα ἀνθρώπων ἀποφασισμένων οἱ ὁποῖοι, χωρὶς νὰ περιμένουν ὁδηγίες ἀπὸ τὸ Παρίσι, ἐπέβαλαν ὅσα μέτρα ἔκριναν ἀπαραίτητα γιὰ τὴν κοινὴ σωτηρία· ἔτσι ἡ Ἐπανάσταση ἀπέκτησε ἕνα ἀποτελεσματικὸ ὅπλο γιὰ τὴν ἄμυνά της.

Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ὅμως φάνηκε καὶ ἡ ἄλλη ὄψη τοῦ νομίσματος. Ἡ Συντακτικὴ Συνέλευση ἀπολάμβανε ἕνα γόητρο τὸ ὁποῖο δὲν ἔμελλε νὰ ξαναβρεῖ καμιὰ ἀπὸ τὶς συνελεύσεις ποὺ τὴ διαδέχθηκαν, ἐντούτοις ὁ πληθυσμὸς δὲν τηροῦσε ἀπὸ τὰ διατάγματά της παρὰ μόνον ὅσα τὸν βόλευαν. Τί ποθοῦσε περισσότερο ἀπ' ὅλα; Νὰ μεταρρυθμιστοῦν οἱ φόροι τοῦ εἰσοδήματος, νὰ καταργηθοῦν οἱ ἔμμεσοι φόροι καὶ νὰ ρυθμιστεῖ τὸ ἐμπόριο τῶν σιτηρῶν. Ἔτσι, οἱ φόροι ἔπαψαν νὰ εἰσπράττονται· ὁ φόρος ἅλατος, τὰ συνδρομητικά, τὰ χρηστικὰ καὶ τὰ διαπύλια τέλη καταργήθηκαν στὴν πράξη, ἐνῶ ἡ κυκλοφορία τῶν δημητριακῶν ἀπαγορεύτηκε ἢ συναντοῦσε συνεχῶς ἐμπόδια: ὅσες διακηρύξεις καὶ διατάγματα κι ἂν ἐκδίδονταν, δὲν ἄλλαζαν σὲ τίποτε αὐτὴ τὴν κατάσταση. Στὸ Παρίσι τὰ πράγματα προχώρησαν ἀκόμη περισσότερο: οἱ πολίτες συνέρχονταν στὶς διάφορες περιφέρειες, δηλαδὴ στὶς διοικητικὲς περιοχὲς ποὺ δημιούργησαν γιὰ τὴν ἐκλογὴ τῶν Γενικῶν Τάξεων καί, μιμούμενοι τοὺς ἐκλέκτορες, ἀξίωναν νὰ ἐπιβάλουν τὸν ἔλεγχό τους στὶς νέες δημοτικὲς ἀρχὲς τὶς ὁποῖες ἐξέλεγαν προκειμένου νὰ ἀντικαταστήσουν τὰ κατὰ τόπους ἐκλεκτορικὰ σώματα· στὰ μάτια τους ἡ ἐθνικὴ κυριαρχία συνεπαγόταν τὴν ἄμεση δημοκρατία —μιὰ ἀντίληψη ἡ ὁποία παρέμεινε ἰδιαιτέρως προσφιλὴς στοὺς Ἀβράκωτους (sans-culottes).

ϛ) *Ἡ ἐπανάσταση τῶν χωρικῶν καὶ ὁ Μεγάλος Φόβος*

Ἡ ὕπαιθρος ἕνωσε τὶς δυνάμεις της μὲ τὶς πόλεις, ἀλλὰ στὴ συνέχεια ὁ ἀπόηχος τῆς παρισινῆς ἐπανάστασης ἐνισχύθηκε μὲ ἀκόμη μεγαλύτερες συνέπειες. Σὲ πολλὲς περιοχὲς ξέσπασαν ἀγροτικὲς ἐξεγέρσεις. Στὸν νορμανδικὸ κάμπο, στὸ Αἰνὼ καὶ στὴν Ἄνω Ἀλσατία ἐπιτέθηκαν στοὺς πύργους καὶ στὰ ἀβαεῖα μὲ σκοπὸ νὰ κα-

ψουν τὰ ἀρχεῖα κι ἔτσι νὰ σβήσουν διὰ τῆς βίας τὰ χωροδεσποτικὰ δικαιώματα. Πολυάριθμοι πύργοι πυρπολήθηκαν ἢ καταστράφηκαν ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς στὴν Ἐλεύθερη Κομητεία καὶ στὸ Μακονναί. Οὔτε ὅμως καὶ ἡ ἀστικὴ τάξη ἔμεινε πάντοτε στὸ ἀπυρόβλητο· ἀντιθέτως, ἐν μέρει πλήρωσε καὶ αὐτὴ τὸ τίμημα. Στὴν Ἀλσατία οἱ Ἑβραῖοι ὑπέφεραν πολύ. Ἐπιπλέον ἐκδηλώθηκε ἀνοιχτὰ ἡ ἐχθρότητα τῶν κατοίκων τῆς ὑπαίθρου ἀπέναντι στὸν ἀπειλητικὸ καπιταλισμό, στὴν ὑπηρεσία τοῦ ὁποίου εἶχε τεθεῖ ἡ φεουδαρχικὴ ἀντίδραση: τὸ καθεστὼς τῆς ἐλεύθερης βοσκῆς ἐπανῆλθε, οἱ περιφράξεις καταστράφηκαν, τὰ δάση ἔγιναν λεία εἰσβολέων, ὅσοι δικαιοῦνταν προηγουμένως νὰ χρησιμοποιοῦν τὶς κοινόχρηστες ἐκτάσεις τὶς ἀνέκτησαν ἢ τὶς διεκδίκησαν ἐκ νέου. Συνεπῶς, ἡ ἐπανάσταση τῶν χωρικῶν ἀποδείχτηκε δίκοπο μαχαίρι, πράγμα ποὺ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ προσπαθήσουν νὰ συνεννοηθοῦν μεταξύ τους οἱ πρόκριτοι. Οἱ πολιτοφυλακὲς τῶν ἀστῶν στάλθηκαν νὰ ἐπιβάλουν ξανὰ τὴν τάξη. Στὸ Μακονναί, ἡ ἀστικὴ τάξη ἐγκαθίδρυσε δίπλα στὴν πατροπαράδοτη δικαιοσύνη τοῦ πρεβότου, ἔκτακτα δικαστήρια τὰ ὁποῖα ἔστειλαν τριάντα τρεῖς χωρικοὺς στὴν ἀγχόνη. Οἱ ἐξεγέρσεις πυροδότησαν τὴ φαντασία τοῦ κόσμου, ἐνῶ ἀκόμη σημαντικότερη ἀποδείχτηκε ἡ παθητικὴ ἀντίσταση ποὺ ἀντέταξαν οἱ χωρικοὶ ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη στὸ βασίλειο κατὰ τὴ συγκέντρωση τῆς δεκάτης καὶ τῆς δραγματολογίας, φόρων ποὺ ἀφαιροῦνταν ἀπὸ τὴ σοδειά: ὅποιος δὲν ἤθελε, δὲν τοὺς πλήρωνε. Ὁ Μεγάλος Φόβος ἔδωσε ἄλλωστε ἀκατανίκητη ὁρμὴ στὸ κίνημα αὐτό.

Τὰ γεγονότα τοῦ Παρισιοῦ ἐνίσχυσαν κάθε λογῆς φόβους —τῆς ἀριστοκρατικῆς συνωμοσίας, τῆς ξένης εἰσβολῆς ποὺ ἴσως ἐρχόταν νὰ συνδράμει τοὺς ἀριστοκράτες, τῶν «ληστῶν» οἱ ὁποῖοι θὰ μποροῦσαν νὰ μετατραποῦν σὲ μίσθαρνα ὄργανα τῶν τελευταίων. Οἱ ληστὲς προκαλοῦσαν ὁλοένα καὶ μεγαλύτερη ἀνησυχία, ἀφοῦ στοὺς ἀγροὺς εἶχε ἤδη ὡριμάσει τὸ σιτάρι ἐνῶ ἀπὸ τὸ Παρίσι καὶ ἀπὸ ἄλλες μεγάλες πόλεις ἀνακοίνωναν τὴν ἐκδίωξη τῶν ἐπαιτῶν καὶ τῶν ἀλητῶν. Ἀκόμη περισσότερο ἔτρεφαν τὴν ἔνταση οἱ ταραχὲς γιὰ τὰ σιτηρὰ καὶ οἱ ἀγροτικὲς ἐξεγέρσεις, καθὼς καὶ οἱ ἐξορμήσεις τῶν ἐθνοφρουρῶν στὴν ὕπαιθρο, οἱ ὁποῖοι ἐξαπολύονταν γιὰ νὰ λεηλατήσουν τοὺς πύργους ἢ νὰ ἐπιτάξουν τὴ σοδειά. Ὁ Μεγάλος Φόβος προῆλθε ἀπὸ ἕξι τοπικὰ ἐπεισόδια, ἀνάλογα πρὸς ἄλλα τὰ ὁποῖα εἶχαν ἤδη προκαλέσει τόσο μεγάλο πανικὸ στὸ παρελθόν. Ἐτούτη τὴ φορὰ ὅμως τὰ ἐπεισόδια γέννησαν κινήματα ποὺ, καθὼς διέτρεχαν τὶς ἐπαρχίες, τροφοδοτοῦνταν διαρκῶς ἀπὸ νέες «ταραχὲς» καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐξαπλώνονταν ἀδιάκοπα. Μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε ἐπὶ ἑκατοντάδες χιλιόμετρα τὸ ρεῦμα ποὺ ἀκολούθησαν ὁρισμένοι τέτοιοι «ποταμοὶ» κινημάτων, μὲ τὶς διακλαδώσεις τους ποὺ κάλυπταν ὁλόκληρες ἐπαρχίες· αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἐξαιρετικὴ ἐπέκταση παρόμοιων ἀλυσιδωτῶν ἀντιδράσεων προσέδωσε στὸν Μεγάλο Φόβο τὸν πρωτοφανὴ χαρακτήρα του, καὶ μάλιστα ἀνέδειξε τὴν ἰδιαίτερη ἐκείνη νοοτροπία ἡ ὁποία ἐπέτρεπε νὰ ἐμφανιστοῦν παρόμοια φαινόμενα.

Μιὰ «ταραχὴ» ξεκινᾶ ἀπὸ τὴ Νάντη καὶ τελικὰ ἀναστατώνει τὸ Πουατού· μιὰ ἄλλη ποὺ ἔχει ἑστία τὸ Ἐστρὲ-Σαὶν-Ντενί, στὴν περιοχὴ τοῦ Μπωβαιζί, σπέρνει

τὸν πανικὸ πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις· μιὰ τρίτη ἀπὸ τὰ νότια τῆς Καμπανίας προκαλεῖ ρίγος στὸ Γκατιναί, στὸ Μπουρμπονναὶ καὶ στὴ Βουργουνδία· ἡ τέταρτη κυοφορεῖται στὰ περίχωρα τοῦ δάσους τοῦ Μονμιράιγ, ποὺ γειτονεύει μὲ τὴ Λὰ Φερτὲ-Μπερνάρ, καὶ προκαλεῖ συναγερμὸ στὴ Μαίν, στὴ Νορμανδία, στὸ Ἀνζοὺ καὶ στὴν Τουραίν. Ἀπὸ τὴν περίμετρο τοῦ δάσους τοῦ Σιζὲ ξεπηδᾶ ὁ φόβος ποὺ κατέλαβε τὴν Ἀνγκουλέμ, ἐπεκτάθηκε στὸ Μπερρὺ καὶ στὰ Κεντρικὰ Ὄρη καὶ συντάραξε τὴν Ἀκουιτανία μέχρι τὰ Πυρηναῖα. Στὰ ἀνατολικά, ἡ ἀγροτικὴ ἐξέγερση τῆς Ἐλεύθερης Κομητείας καὶ τοῦ Μακονναὶ σπέρνει τὴν ἀγωνία μέχρι τὴ Μεσόγειο.

Ἐπαναστάτες καὶ ἀριστοκράτες ἀλληλοκατηγοροῦνταν γιὰ τὸ ποιὸς κατηύθυνε αὐτὰ τὰ γεγονότα. Οἱ ἐχθροὶ τῆς Ἐπανάστασης, ὑποστήριζαν οἱ πρῶτοι, ἔσπειραν τὴν ἀναρχία μὲ σκοπὸ νὰ παραλύσουν τὴν Ἐθνοσυνέλευση· οἱ ἀστοί, ἀνταπαντοῦσαν οἱ δεύτεροι, τρομοκράτησαν τὸν λαὸ ὥστε νὰ τὸν ἀναγκάσουν νὰ ὁπλιστεῖ καὶ νὰ τὸν ὠθήσουν σὲ ἐξέγερση, ἐνῶ ὁ λαὸς δὲν ποθοῦσε παρὰ μόνον νὰ τὸν ἀφήσουν στὴν ἡσυχία του. Ἡ τελευταία ἐκδοχὴ ἐπικράτησε τελικά, ἐπειδὴ ὁ Μεγάλος Φόβος προκάλεσε ἀμυντικὲς ἀντιδράσεις οἱ ὁποῖες στράφηκαν ἐναντίον τῆς ἀριστοκρατίας. Τρία μέλη τῆς τελευταίας θανατώθηκαν κοντὰ στὸ Λὲ Μὰν καθὼς καὶ στὸ Βιβαραί, ἐνῶ οἱ χωρικοὶ στὸ Δελφινάτο ἄρχισαν νὰ πυρπολοῦν τοὺς πύργους δημιουργώντας ἔτσι μιὰ νέα ἐπίφοβη ἑστία ἀναμετάδοσης τοῦ πανικοῦ.Ἀμέσως διέδωσαν λοιπὸν πὼς ὁ φόβος ξέσπασε παντοῦ ταυτοχρόνως, πὼς τὸν ἔσπερναν μυστηριώδεις ἀγγελιοφόροι καὶ πὼς στὸ πέρασμά του γεννοῦσε τὴν ἀγροτικὴ ἐξέγερση. Στὴν πραγματικότητα, δὲν ἐξαπλώθηκε παντοῦ: δὲν γνώρισαν τὸ φόβο ἡ Βρετάνη, ἡ Λορραίνη, τὸ Κάτω Λανγκεντὸκ καὶ ἄλλες περιοχές. Κλιμακώθηκε ἀπὸ τὶς 20 Ἰουλίου μέχρι τὶς 6 Αὐγούστου. Συχνὰ πληροφορούμαστε ἀπὸ κάθε λογῆς τεκμήρια ποιοὶ ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ καλόπιστα συνετέλεσαν στὴ διάδοσή του. Ἦταν χαρακτηριστικό, τέλος, ὅτι τὸν ἀγνόησαν ὅσες περιοχὲς εἶχαν ἐξεγερθεῖ στὸ παρελθὸν καὶ ὅτι ἡ μοναδικὴ ἀγροτικὴ ἐξέγερση ποὺ προκάλεσε ἦταν ἐκείνη τοῦ Δελφινάτου. Ἴσως ὁ φόβος νὰ ἐνθάρρυνε τὴν ἐπανάσταση τῶν χωρικῶν, πάντως δὲν τὴν προκάλεσε: οἱ χωρικοὶ εἶχαν ἤδη ξεσηκωθεῖ.

ζ) Ἡ νύχτα τῆς 4ης Αὐγούστου καὶ ἡ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Πολίτη

Ἐνόσω ἐπεκτεινόταν ἡ λαϊκὴ ἐξέγερση, οἱ συζητήσεις τῆς Συνέλευσης συνεχίζονταν χωρὶς κανένα ἀποτέλεσμα. Κατὰ πόσο θὰ ἦταν σκόπιμο νὰ δημοσιεύσουν ἀμέσως μιὰ διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων; Δὲν θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ ἀναβάλουν τὴ σύνταξή της ἕως ὅτου ὁλοκληρώσουν τὴν κατάρτιση τοῦ συντάγματος ὥστε νὰ τὰ ἐναρμονίσουν; Ἀφηρημένα ἐπιχειρήματα συγκρούονταν χωρὶς ποτὲ νὰ ἀναφέρονται οἱ ἀληθινοὶ λόγοι ποὺ ἐνέπνεαν τὶς ἀντίθετες ἀπόψεις, δηλαδὴ ἡ ὕπαρξη τῶν ἱεραρχικῶν τάξεων καὶ τῶν προνομίων ποὺ ἀναγκαστικὰ θὰ καταδικάζονταν ὅποιες ἀρχὲς κι ἂν διατυπώνονταν. Συνεπῶς, οἱ ἀριστοκράτες ὑποστήριζαν τὴν ἀναβολὴ

κάθε παρόμοιας συζήτησης ἐλπίζοντας πὼς θὰ κατόρθωναν νὰ διατηρήσουν ὁρισμένες διακρίσεις ποὺ τοὺς εὐνοοῦσαν, ἐνῶ ἀντιθέτως οἱ πατριῶτες ἀδημονοῦσαν καὶ τοὺς κατηγοροῦσαν γιὰ κωλυσιεργία. Οἱ πιὸ διορατικοὶ μεταξύ τους ὑποπτεύονταν μήπως τὰ προνόμια διαφόρων πόλεων καὶ περιοχῶν ἐξασφάλιζαν κρυφοὺς συμμάχους στὴν ἀριστοκρατία ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Τρίτης Τάξης. Τὸ πρωὶ τῆς 4ης Αὐγούστου, ἡ Συνέλευση ἀποφάσισε νὰ ψηφίσει καταρχὰς τὴ διακήρυξη, ἀλλὰ ἦταν ἀναμενόμενο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συζήτησης νὰ ἀποκαλυφθοῦν νέες ἑστίες ἀντίστασης.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ λαϊκὴ ἐπανάσταση ποὺ συνεχιζόταν ἔκανε ἐπιτακτικὴ τὴν ἐξεύρεση λύσης. Ἡ Συνέλευση, ἡ ὁποία τῆς χρωστοῦσε τὴ σωτηρία της, δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ πάρει τὸ μέρος της —παράλληλα ὅμως ἔπρεπε νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ τάξη ὥστε ὁ λαὸς νὰ ἡσυχάσει καὶ νὰ μπορέσουν οἱ ἐκπρόσωποί του νὰ κρίνουν ποιὲς μεταρρυθμίσεις ἦταν ἀναγκαῖες. Ἡ κατάσταση ἄφηνε ἐλπίδες πὼς ἡ ἀστικὴ τάξη θὰ κατόρθωνε νὰ ἐλέγξει τὸν λαὸ στὰ ἀστικὰ κέντρα, ἀλλὰ δὲν ἴσχυε τὸ ἴδιο γιὰ τοὺς ἀγρότες: ἐκεῖνοι εἶχαν καταλύσει τὸ φεουδαρχικὸ καθεστὼς δίχως νὰ περιμένουν κάποια ἀπόφαση τῆς Συνέλευσης. Τί ἔπρεπε νὰ κάνουν λοιπόν; Ἂν ἡ Συνέλευση προσέφευγε στὸν στρατὸ καὶ στὴ δικαιοσύνη τοῦ πρεβότου, θὰ συγκρουόταν μὲ τὸν λαὸ καὶ τότε θὰ ἔμενε στὸ ἔλεος τοῦ βασιλιᾶ καὶ τῆς ἀριστοκρατίας. Ἡ ἐναλλακτικὴ λύση ἦταν νὰ ἱκανοποιήσουν τὸ αἴτημα τῶν ἐξεγερμένων —τί θὰ ἔλεγαν ὅμως τότε οἱ ἱερωμένοι καὶ οἱ φιλελεύθεροι εὐγενεῖς; Ἀκριβῶς χάρη στὴ δική τους ὑποστήριξη εἶχαν ἐξασφαλίσει τὴ νίκη τῆς Τρίτης Τάξης. Ἡ συζήτηση τῆς 3ης Αὐγούστου περιστράφηκε γύρω ἀπὸ ἕνα σχέδιο ψηφίσματος τῆς Εἰσηγητικῆς Ἐπιτροπῆς: «Ἡ Ἐθνοσυνέλευση, λαμβάνοντας ὑπόψη τὴν πεισματώδη ἄρνηση καταβολῆς τῶν ἐνοικίων, τῶν δεκατῶν, τῶν τελῶν, τῶν ἐτήσιων φεουδαλικῶν προσόδων [τοῦ κήνσου] καὶ τῶν χωροδεσποτικῶν ὀφειλῶν, γνωρίζοντας δὲ πὼς ἔνοπλα ἄτομα προχωροῦν ὑπαιτίως σὲ πράξεις βίας, πὼς εἰσβάλλουν στοὺς πύργους καὶ ἀποσποῦν τὰ ἔγγραφα καὶ τοὺς πάσης φύσεως τίτλους καὶ τοὺς πυρπολοῦν στὶς αὐλές τους [...] δηλώνει ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ νὰ νομιμοποιηθεῖ ἡ ἀναστολὴ πληρωμῆς τῶν τελῶν καὶ ὅλων γενικῶς τῶν ὑπολοίπων ὀφειλῶν μέχρις ὅτου ἀποφανθεῖ ἡ Ἐθνοσυνέλευση ὡς πρὸς τὰ ἐν λόγῳ δικαιώματα».

Οἱ ὅροι τῆς ἀπόφασης καὶ ἡ τακτικὴ ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθηθεῖ καθορίστηκαν τὴ νύχτα τῆς 3ης πρὸς τὴν 4η Αὐγούστου ἀπὸ ἑκατὸ πληρεξουσίους ποὺ συγκεντρώθηκαν σὲ μιὰ «βρετονικὴ λέσχη», στὸ καφενεῖο Ἀμωρύ. Ἡ λέσχη αὐτὴ ἱδρύθηκε γύρω στὰ τέλη τοῦ Ἀπριλίου, καθὼς οἱ πληρεξούσιοι τῆς Βρετάνης, ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ποὺ ἔφτασαν στὸ Παρίσι, εἶχαν ἀποκτήσει τὴ συνήθεια νὰ συσκέπτονται καὶ σύντομα ἄρχισαν νὰ δέχονται στὶς διαβουλεύσεις συναδέλφους τους ἀπὸ ἄλλες ἐπαρχίες. Ἐκεῖ ἀποφάσισαν νὰ παρασύρουν τὴ Συνέλευση «μὲ κάποιον μαγικὸ τρόπο», καὶ ὁ δούκας ντ' Αἰγκυγιὸν ἀνέλαβε τὴν πρωτοβουλία νὰ κινηθεῖ γιὰ τὴν κατάργηση τῆς φεουδαρχίας.

Ὡστόσο, τὸ βράδυ τῆς 4ης Αὐγούστου τὸν πρόλαβε ὁ ὑποκόμης ντὲ Νοάιγ, επο-

μένως δὲν ἀπέμενε παρὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὴν πρόταση τοῦ τελευταίου. Χωρὶς νὰ προχωρήσει σὲ συζήτηση καὶ μέσα σὲ κλίμα ἐνθουσιασμοῦ, ἡ Συνέλευση υἱοθέτησε τὶς ἀρχὲς τῆς φορολογικῆς ἰσότητας καὶ τῆς ἐξαγορᾶς τῶν χωροδεσποτικῶν δικαιωμάτων, μὲ ἐξαίρεση τὶς προσωπικὲς καταναγκαστικὲς ὑπηρεσίες τὶς ὁποῖες κατάργησε χωρὶς ἀποζημίωση. Ἔπειτα ἀκολούθησαν καὶ ἄλλες προτάσεις οἱ ὁποῖες ἐγκρίθηκαν μὲ ἀνάλογη ἐπιτυχία: ἰσονομία στὴν ποινικὴ δικαιοσύνη, ἄνοιγμα τῶν δημόσιων ὑπηρεσιῶν σὲ ὅλους, κατάργηση τῆς ἐξαγορᾶς τῶν ἀξιωμάτων, μετατροπὴ τῆς δεκάτης σὲ ἐξαγοράσιμη ὀφειλή, θρησκευτικὴ ἀτέλεια, ἀπαγόρευση τῆς συσσώρευσης εὐεργετημάτων, κατάργηση τῶν εἰσοδειῶν ἢ «ἀνάτων» («annates») —δηλαδὴ τῶν εἰσοδημάτων ἑνὸς ἔτους τὰ ὁποῖα ὄφειλαν νὰ παραδώσουν στὸν Πάπα οἱ ἐπίσκοποι μετὰ τὴν περιβολή τους. Τελευταῖα θυσίασαν τὰ προνόμια τῶν ἐπαρχιῶν καὶ τῶν πόλεων: τελικὰ ἡ «μαγικὴ» ἐπιχείρηση στέφθηκε ἀπὸ ἐπιτυχία.

Οἱ παραπάνω ἀποφάσεις ἔπρεπε ὁπωσδήποτε νὰ ἐξειδικευτοῦν, κι ἔτσι ἡ συζήτηση ξανάρχισε τὴν ἑπομένη καὶ συνεχίστηκε ὣς τὶς 11 Αὐγούστου. Τὸ ὁριστικὸ διάταγμα ποὺ ἐκδόθηκε ἄρχιζε μὲ τὴ φράση: «Ἡ Ἐθνοσυνέλευση καταλύει ὁλοσχερῶς τὸ φεουδαρχικὸ καθεστώς». Αὐτὸ ἦταν ὁλότελα ἀνακριβὲς ἀφοῦ διατηροῦνταν τὰ δικαιώματα τῶν πρωτοτοκίων καὶ τὰ τιμητικὰ προνόμια, ἐνῶ ἡ ὑποχρέωση ἐξαγορᾶς ἡ ὁποία ἐπιβλήθηκε γιὰ τὶς φεουδαρχικὲς ὀφειλὲς ἐξασφάλιζε τὴ μακροβιότητα τῶν τελευταίων. Ἀντιθέτως, ἡ δεκάτη καταργήθηκε χωρὶς ἀποζημίωση, καθὼς ὅμως ὅλες οἱ ὀφειλὲς ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἀπαιτοῦνται ἕως ὅτου καθορίζονταν λεπτομερῶς οἱ ὅροι τῆς ἐξαγορᾶς τους, ἀκόμη καὶ αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ καταβάλλεται ὥσπου νὰ ψηφιστεῖ ὁ νόμος ὁ ὁποῖος θὰ ὅριζε τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἐπίσημη θρησκεία.

Μολαταῦτα, γεγονὸς παραμένει πώς, τὴ νύχτα τῆς 4ης Αὐγούστου, ἡ Συνέλευση πραγμάτωσε καταρχὴν τὴ δικαιικὴ ἑνότητα τοῦ ἔθνους, κατάργησε ταυτοχρόνως μὲ τὸ φεουδαρχικὸ καθεστὼς τὴν κυριαρχία τῆς ἀριστοκρατίας στὶς ἐπαρχίες καὶ ἐγκαινίασε τὴ μεταρρύθμιση τῶν δημοσιονομικῶν θεσμῶν καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Ἀφοῦ ξεκαθάρισε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ ἔδαφος, ἄρχισε ἡ συζήτηση γιὰ τὴ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου. Στὴ συνεδρία τῆς 9ης Ἰουλίου, ὁ Ζὰν-Ζοζὲφ Μουνιὲ ἀνέπτυξε ἐν ὀνόματι τῆς Συνταγματικῆς Ἐπιτροπῆς τὶς ἀρχὲς οἱ ὁποῖες ἔπρεπε νὰ διέπουν τὸ νέο σύνταγμα, ἐπιβεβαιώνοντας τὴν ἀνάγκη νὰ προτάξουν μιὰ διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων: «Γιὰ νὰ εἶναι καλὸ ἕνα Σύνταγμα πρέπει νὰ θεμελιώνεται στὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ τὰ προστατεύει. Πρέπει νὰ ἀναγνωρίζει ὅσα δικαιώματα ἀπονέμει ἡ φυσικὴ δικαιοσύνη σὲ κάθε ἄτομο, πρέπει νὰ ἐπικαλεῖται ὅλες ἐκεῖνες τὶς ἀρχὲς οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν τὴ βάση κάθε τύπου κοινωνίας. Κάθε ἄρθρο τοῦ συντάγματος πρέπει νὰ εἶναι συνέπεια μιᾶς τέτοιας ἀρχῆς. [...] Αὐτὴ ἡ διακήρυξη ὀφείλει νὰ εἶναι σύντομη, ἁπλὴ καὶ ἀκριβής». Ἡ συζήτηση σχετικὰ μὲ τὴν ἐν λόγω διακήρυξη ἄρχισε στὶς 20 Αὐγούστου, καὶ συνεχίστηκε χωρὶς καμιὰ διακοπὴ ὥσπου ὁλοκληρώθηκε στὶς 26 τοῦ ἴδιου μήνα. Τὸ κείμενό της, τὸ ὁποῖο διακήρυσσε τὴν ἐλευθερία, τὴν ἰσότητα καὶ τὴν ἐθνικὴ κυριαρχία, ἀποτελε-

σε τὴ «ληξιαρχικὴ πράξη θανάτου» τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος, ποὺ καταλύθηκε ἀπὸ τὴ λαϊκὴ ἐπανάσταση.

η) Οἱ Ἡμέρες τοῦ Ὀκτωβρίου

Ὡστόσο, ἔπειτα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ μιὰ νέα κρίση ξέσπασε. Ὁ Λουδοβίκος ΙϚ' δὲν ἐπικύρωσε οὔτε τὰ διατάγματα τὰ ὁποῖα ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὴν 5η ὡς τὴν 11η Αὐγούστου, οὔτη τὴ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Πολίτη. Ἡ Συνέλευση θεώρησε πὼς αὐτὰ τὰ δύο κείμενα ἦταν συντακτικῆς φύσεως, ἐνῶ ὁ Μουνιὲ δήλωσε πὼς δὲν ἀπαιτοῦνταν βασιλικὴ συναίνεση ἐφόσον ἡ συντακτικὴ ἐξουσία ἦταν κυρίαρχη καὶ τὸ σύνταγμα «προηγοῦνταν τῆς μοναρχίας»: τελικὰ ἐπικράτησε ἡ θέση τοῦ Σιεγές, κι ἑπομένως τὸ σύνταγμα ἀπέκτησε σύγχρονη μορφὴ παύοντας πλέον νὰ θεωρεῖται συμβόλαιο τοῦ λαοῦ μὲ τὸν βασιλιά.

Τὸ σχίσμα ποὺ ἐπαπειλοῦνταν στοὺς κόλπους τοῦ πατριωτικοῦ κόμματος ὤθησε τὸν Λουδοβίκο νὰ ἀκολουθήσει παρελκυστικὲς τακτικὲς ὥστε νὰ κερδίσει χρόνο. Οἱ φιλελεύθεροι εὐγενεῖς, οἱ κληρικοὶ καὶ οἱ ἀστοὶ ποὺ κατεῖχαν φεουδαρχικὰ δικαιώματα συσπειρώθηκαν θέλοντας νὰ ἀνακόψουν τὴν ὁρμὴ τῆς ἐπανάστασης· ἐπιδίωξαν νὰ συμφιλιωθοῦν ὄχι μόνον μὲ τὸν βασιλιά, παραχωρώντας του τὸ «ἀπόλυτο βέτο» —τὸ δικαίωμα τῆς νομοθετικῆς ἀρνησικυρίας ποὺ ὁ Νεκὲρ εἶχε προβλέψει νὰ τοῦ δώσουν τὸν Ἰούνιο—, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἀριστοκρατία, δημιουργώντας τὴν ἄνω βουλή, τὴ σύσταση τῆς ὁποίας εἶχε ἐπίσης ζητήσει ὁ Νεκέρ· αὐτοὶ ὀνομάστηκαν «ἀγγλομανεῖς» ἢ «μοναρχικοί». Ὁ Μουνιὲ συμπαρατάχθηκε μὲ τὸν Λαλλὺ-Τολεντάλ, τὸν Κλερμὸν-Τοννὲρ καὶ τὸν Μαλουέ, ἐνῶ καὶ ὁ Μιραμπὼ τοὺς ὑποστήριξε στὸ ζήτημα τοῦ ἀπόλυτου βέτο. Τοὺς ἀντιτάχθηκαν ὁ Ἀντριὲν Ντυπόρ, ὁ Ἀντουὰν Μπαρνὰβ καὶ ὁ Ἀλέξανδρος ντὲ Λαμὲτ —ἡ «τριανδρία» ποὺ ἀνέλαβε τότε τὴν ἡγεσία τοῦ πατριωτικοῦ κόμματος καὶ τελικὰ κέρδισε τὴ μάχη. Στὶς 10 Σεπτεμβρίου, ἡ Συνέλευση ἀπέρριψε τὴν ἀρχὴ τῶν δύο κοινοβουλευτικῶν σωμάτων, καὶ τὴν ἑπομένη παραχώρησε στὸν βασιλιὰ ἕνα περιορισμένο δικαίωμα ἀρνησικυρίας μὲ τὸ ὁποῖο μποροῦσε ἁπλῶς νὰ ἀναστείλει τὴν ἰσχὺ τῶν νόμων. Ὅπως ἄλλωστε δήλωσαν στὸν Νεκέρ, ἐξυπακουόταν πὼς ὁ βασιλιὰς θὰ παραιτοῦνταν σιωπηρὰ ἀπὸ τὸ δικαίωμα τῆς ἐπικύρωσης τοῦ συντάγματος, ἀποδεχόμενος τὰ διατάγματα τοῦ Αὐγούστου. Ἐκεῖνος δὲν ἔκανε καμία ἐνέργεια. Μόνον ὅμως τὴν 1η Ὀκτωβρίου ἡ Συνέλευση ἀποφάσισε νὰ παρουσιάσει τὰ διατάγματα στὸν μονάρχη «πρὸς ἀποδοχήν»· δὲν προχώρησε παραπέρα, ἀφοῦ ἐκεῖνος μποροῦσε κάλλιστα νὰ τὰ ἀπορρίψει ἢ νὰ τὰ ἐπικυρώσει. Συνεπῶς, γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἡ μόνη ἐπιλογὴ ποὺ εἶχαν ἦταν νὰ τὸν ἐξαναγκάσουν.

Στὸ Παρίσι, τὰ πνεύματα δὲν ἔλεγαν νὰ ἠρεμήσουν. Οἱ συνελεύσεις τῶν ἑξήντα περιφερειῶν διοικοῦσαν κάθε γειτονιὰ καὶ ταυτοχρόνως εἶχαν μεταμορφωθεῖ σὲ λαϊκὲς λέσχες. Τὸ Παλαὶ Ρουαγιὰλ παρέμενε γενικὸ ἀρχηγεῖο τῶν στρατευμένων πατριωτῶν. Οἱ ἐφημερίδες καὶ οἱ μπροσοῦρες πλήθαιναν καθημερινά. Ἀπὸ τὸν Ἰού-

λιο κυκλοφοροῦσαν τακτικὰ *Ὁ Ταχυδρόμος Παρισίων-Βερσαλλιῶν* (*Le Courrier de Paris à Versailles*) τοῦ Γκορσάς, *Οἱ Ἐπαναστάσεις τοῦ Παρισιοῦ* (*Les Révolutions de Paris*) τοῦ Λουσταλλό, *Ὁ Γάλλος Πατριώτης* (*Le Patriote français*) τοῦ Μπρισσό. Τὸν Σεπτέμβριο, ὁ Μαρὰ ἐξέδωσε τὸν *Φίλο τοῦ λαοῦ* (*L'Ami du peuple*) ἀπ' ὅπου ἐξαπέλυε λυσσαλέες ἐπιθέσεις ἐναντίον τοῦ Μπαγύ, τοῦ Λαφαγιὲτ καὶ τοῦ Νεκέρ. Ὁ χαρισματικὸς λόγος τοῦ Κάμιλου Ντεμουλὲν ἀντηχοῦσε στὴν πλατεία Γκρέβ, στοὺς σιδερένιους φανοστάτες τῆς ὁποίας εἶχαν γίνει μερικοὶ ἀπαγχονισμοὶ μὲ συνοπτικὲς διαδικασίες τὸν περασμένο Ἰούλιο —καὶ τώρα ὁ ἴδιος ἐξέδιδε τὴν *Ἀγόρευση τοῦ Φαναριοῦ πρὸς τοὺς Παριζιάνους* (*Le Discours de la Lanterne aux Parisiens*). Τὰ ἀνώνυμα φυλλάδια πολλαπλασιάζονταν. Ἔτσι παρουσιάστηκε κι ἐκεῖνο ποὺ ἔφερε τὸν εὔγλωττο τίτλο *Τὰ Γιατί τοῦ μήνα Σεπτεμβρίου τοῦ χίλια ἑφτακόσια ὀγδόντα ἐννέα* (*Les Pourquoi du mois de septembre mil sept cent quatre-vingt-neuf*).

Στὰ τέλη τοῦ Αὐγούστου, σχεδιάστηκε στὸ Παλαὶ Ρουαγιὰλ μιὰ πορεία πρὸς τὶς Βερσαλλίες· ἡ ἀπόπειρα ἀπέτυχε. Σύντομα ὅμως ἐπανεμφανίστηκε ἀπειλητικὴ ἡ βασιλικὴ συνωμοσία καθὼς ὁ βασιλιὰς κάλεσε τὸ σύνταγμα τῆς Φλάνδρας, τὸ ὁποῖο πράγματι ἔφτασε στὸ Παρίσι στὶς 23 Σεπτεμβρίου. Ἐφεξῆς ἡ ἐθνοφρουρά, ἔστω καὶ ἂν εἶχε «ἀστικοποιηθεῖ» τελείως ἀπὸ τὸν Λαφαγιέτ, ἄρχισε νὰ ἐξετάζει τὸ ἐνδεχόμενο μιᾶς νέας «Ἡμέρας» σὲ συνεργασία μὲ τὰ μισθοφορικὰ ἀποσπάσματα τὰ ὁποῖα εἶχε συγκροτήσει στὸ μεταξύ. Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι μεσολάβησε κάποια συμφωνία ἀνάμεσα στοὺς ἐπαναστάτες τοῦ Παρισιοῦ καὶ τοὺς πατριῶτες πληρεξούσιους, μολονότι παραμένουν ἄγνωστες τόσο οἱ συνθῆκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες αὐτὴ πραγματοποιήθηκε ὅσο καὶ οἱ ὅροι της. Φαίνεται πὼς ὁ Μιραμπὼ μπῆκε ἐπίσης στὸ παιχνίδι γιὰ λογαριασμὸ τοῦ δούκα τῆς Ὀρλεάνης. Ὅ,τι καὶ ἂν ἔλεγε ο Λαφαγιέτ, τὰ πράγματα δείχνουν πὼς οὔτε κι ἐκεῖνος οὔτε καὶ ὁ Μπαγὺ ἀποδοκίμαζαν τὸ σχέδιο, ἀφοῦ δὲν ἔλαβαν κανένα μέτρο γιὰ νὰ τὸ ἀποτρέψουν.

Ἑπομένως, οἱ πολιτικὲς συνθῆκες παρουσιάστηκαν ὡς ἡ οὐσιαστικὴ αἰτία τῶν Ἡμερῶν τοῦ Ὀκτωβρίου. Ὅπως ὅμως συνέβη καὶ τὸν Ἰούλιο, ὁ κλυδωνισμὸς θὰ ἦταν μικρότερος ἂν ἀπουσίαζε ἡ οἰκονομικὴ δυσπραγία. Οἱ ξένοι, οἱ εὐγενεῖς καὶ οἱ πλούσιοι ἐγκατέλειπαν τὴν πρωτεύουσα ἀπολύοντας τοὺς ὑπηρέτες τους· ἔκρυβαν τὰ χρήματά τους ἢ τὰ διοχέτευαν στὸ ἐξωτερικό. Οἱ βιομηχανίες πολυτελείας κινδύνευαν νὰ καταρρεύσουν· ποτὲ στὸ παρελθὸν δὲν εἶχαν ἐμφανιστεῖ τόσο πολλοὶ ἄνεργοι. Ἐπιπλέον, τὸ ψωμὶ παρέμενε ἀκριβὸ καὶ μερικὲς φορὲς σπάνιζε· ἡ σοδειὰ ἐκείνου τοῦ χρόνου ἦταν καλή, ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν τὴν ἁλώνισαν οἱ ἀγορὲς ἔμεναν ἄδειες καὶ ἡ κυκλοφορία τοῦ σιταριοῦ παρέμενε δυσχερής· οἱ ἀνεμόμυλοι δὲν μποροῦσαν νὰ ἀλέσουν ἐπειδὴ δὲν φυσοῦσε ἄνεμος, ἐνῶ οἱ νερόμυλοι ἀκινητοποιήθηκαν ἐπειδὴ εἶχε ὑποχωρήσει ἡ στάθμη τῶν ποταμῶν καὶ τῶν ρευμάτων. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἀποδόθηκε ἡ πείνα σὲ συνωμοσίες: οἱ ἐπαναστάτες θεώρησαν σωστὸ ἀντίδοτο νὰ κατευθυνθοῦν στὶς Βερσαλλίες καὶ νὰ προσπαθήσουν νὰ πάρουν μὲ τὸ μέρος τους τον βασιλιά. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς οἰκονομικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς κρίσης ἀλληλοενισχύθηκαν ξανά.

Τὴν 1η Ὀκτωβρίου οἱ ἀξιωματικοὶ τῆς πολιτοφυλακῆς ὀργάνωσαν μιὰ συνεστίαση πρὸς τιμὴν τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ συντάγματος τῆς Φλάνδρας· λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ λήξη, ἐμφανίστηκε ἡ βασιλικὴ οἰκογένεια καὶ ἀπέσπασε τὶς ἐπευφημίες τῶν συγκεντρωμένων: οἱ συνδαιτυμόνες ξέσπασαν σὲ ἐκδηλώσεις ἐχθρικὲς πρὸς τὸ ἔθνος καὶ ἄρχισαν νὰ προπηλακίζουν τὰ τρίχρωμα ἐθνόσημα. Ὅπως εἶχε συμβεῖ καὶ μὲ τὴν ἀποπομπὴ τοῦ Νεκέρ, μόλις τὰ ἐπεισόδια αὐτὰ ἔγιναν γνωστὰ δόθηκε τὸ σύνθημα γιὰ τὴν ἐξέγερση. Στὶς 5 τοῦ μηνός, οἱ γυναῖκες τοῦ Φωμποὺρ Σαὶντ-Ἀντουὰν καὶ τῆς κεντρικῆς ἀγορᾶς Ἄλ συγκεντρώθηκαν στὸ δημαρχεῖο γιὰ νὰ ἀπαιτήσουν ψωμί: αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ συνέβη κατὰ τύχη, ἀλλὰ δὲν γνωρίζουμε τίποτα γιὰ τὶς προετοιμασίες. Ὁ Μπαγὺ καὶ ὁ Λαφαγιὲτ δὲν ἦταν παρόντες. Οἱ γυναῖκες ἔθεσαν ἐπικεφαλῆς τὸν Μαγιάρ, ἕναν ἀπὸ τοὺς «πορθητὲς τῆς Βαστίλλης», καὶ ἄρχισαν νὰ βαδίζουν πρὸς τὶς Βερσαλλίες. Κατὰ τὸ μεσημέρι συγκεντρώθηκαν μὲ τὴ σειρά τους οἱ ἄνδρες τῆς ἐθνοφρουρᾶς καὶ δήλωσαν στὸν Λαφαγιέτ, ὁ ὁποῖος παρουσιάστηκε ἐπιτέλους, πὼς ἤθελαν καὶ αὐτοὶ νὰ πορευτοῦν πρὸς τὶς Βερσαλλίες. Σιγὰ σιγὰ τὸ πλῆθος ἄρχισε νὰ διογκώνεται καὶ νὰ γίνεται ἀπειλητικό. Τελικὰ ὁ δῆμος διέταξε τοὺς συγκεντρωμένους νὰ βαδίσουν πρὸς τὶς Βερσαλλίες, καὶ πλαισίωσε τὸν Λαφαγιὲτ μὲ δύο ἐπιτετραμμένους στοὺς ὁποίους δόθηκε ἡ ἐντολὴ νὰ ὁδηγήσουν τὸν βασιλιὰ στὸ Παρίσι: τώρα ἀποκαλυπτόταν ἡ πολιτικὴ πλευρὰ τοῦ κινήματος.

Ἡ Συνέλευση κατέληξε πὼς ἔπρεπε νὰ ζητήσουν γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἀπὸ τὸν Λουδοβίκο, ὅταν θὰ παρουσιάζονταν μπροστά του οἱ γυναῖκες, νὰ δεχτεῖ τὰ διατάγματα τοῦ Αὐγούστου. Ὁ Μαγιὰρ ἀπαίτησε ἐπίσης νὰ σταλοῦν τρόφιμα στὸ Παρίσι καὶ νὰ ἀπομακρυνθεῖ τὸ σύνταγμα τῆς Φλάνδρας, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρθηκε καθόλου στὸν βασιλιά. Στὸ παλάτι τῶν Βερσαλλιῶν στάλθηκε ὁ Μουνιέ, ὁ ὁποῖος τότε προήδρευε στὴ Συνέλευση. Ὁ Λουδοβῖκος, ὁ ὁποῖος εἶχε βγεῖ γιὰ κυνήγι καὶ εἰδοποιήθηκε νὰ ἐπιστρέψει, ὑποδέχτηκε τὶς γυναῖκες, τοὺς συμπεριφέρθηκε ἐγκάρδια καὶ ὑποσχέθηκε πὼς θὰ φρόντιζε γιὰ τὸν ἀνεφοδιασμὸ τοῦ Παρισιοῦ. Ἕνα μέρος τοῦ πλήθους πῆρε τὸ δρόμο τοῦ γυρισμοῦ καὶ ἡ Αὐλή, ἡ ὁποία ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀγνοεῖ τὴν ἀποχώρηση τῆς ἐθνοφρουρᾶς ἀπὸ τὸ Παρίσι, πίστεψε πὼς εἶχε διαβεῖ τὴ στενωπό. Σύντομα ὁ βασιλιὰς πληροφορήθηκε τί συνέβαινε ὅταν ἔφτασε ἕνα μήνυμα τοῦ Λαφαγιέτ· ἀρχικὰ ἀποδέχτηκε τὴ συμβουλὴ τοῦ κόμη ντὲ Σαὶν-Πρὶ νὰ φύγει γιὰ τὸ Ραμπουγιέ, ἀλλὰ στὴ συνέχεια ἄλλαξε γνώμη: κατὰ πάσα πιθανότητα πίστεψε πὼς οἱ ἐνθοφρουροὶ ἔρχονταν νὰ τοῦ ζητήσουν νὰ ἀποδεχτεῖ τὰ διατάγματα, καὶ σκέφτηκε πὼς ἡ κρίση θὰ τερματιζόταν ἂν προειδοποιοῦσε τὸν Μουνιέ. Ὅταν ὅμως ἔφτασε ὁ Λαφαγιὲτ στὶς 11 ἡ ὥρα τὸ βράδυ μαζὶ μὲ τοὺς ἐπιτετραμμένους τοῦ δήμου, οἱ τελευταῖοι ἀπαίτησαν ἀπὸ τὸν βασιλιὰ νὰ τοὺς ἀκολουθήσει προκειμένου νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν πρωτεύουσα. Ἦταν ἡ πρώτη φορὰ ποὺ τοῦ ἔκαναν λόγο γι' αὐτὸ τὸ θέμα, καὶ ὁ βασιλιὰς ἀνέβαλε τὴν ἀπόφαση γιὰ τὴν ἑπομένη. Ἤδη ἀπὸ τὴν ἡμέρα αὐτὴ ὅμως, ἡ Συνέλευση εἶχε ἐξασφαλίσει, ἁπλῶς καὶ μόνον μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῶν διαταγμάτων τοῦ Αὐγούστου, ἕνα οὐσιαστικὸ πλεονέκτημα. Νωρὶς τὸ

πρωὶ τῆς ἑπομένης, 6ης Ὀκτωβρίου, οἱ διαδηλωτὲς εἰσχώρησαν στὸ προαύλιο τοῦ ἀνακτόρου· οἱ σωματοφύλακες τοὺς ἀπώθησαν καὶ ἀκολούθησε μιὰ ἀψιμαχία. ἕνας ἐργάτης σκοτώθηκε ἀρχικά, κατόπιν ἀρκετοὶ σωματοφύλακες. Τὸ πλῆθος ἄνοιξε δρόμο μέχρι τὸν προθάλαμο τῆς βασίλισσας, ἡ ὁποία δραπέτευσε στὰ διαμερίσματα τοῦ βασιλιᾶ. Τελικά, ἡ ἐθνοφρουρὰ κατόρθωσε νὰ ἐκκενώσει τὸ ἀνάκτορο· ὁ Λαφαγιὲτ ἐμφανίστηκε μὲ τὴ σειρά του καὶ παρουσιάστηκε στὸν ἐξώστη δίπλα στὴ βασιλικὴ οἰκογένεια. Τοὺς ἐπευφήμησαν, ἀλλὰ μὲ ἰαχές: «Στὸ Παρίσι!». Ὁ Λουδοβίκος ὑποχώρησε καὶ ἡ Συνέλευση δήλωσε πὼς θὰ τὸν ἀκολουθοῦσε καὶ θὰ μετέφερε ἐπίσης τὴν ἕδρα της στὴν πρωτεύουσα.

Ἡ ἀπερίγραπτη κουστωδία ξεκίνησε στὴ μία τὸ μεσημέρι. Ἐθνοφρουροὶ μὲ καρβέλια ψωμὶ καρφωμένα στὶς ξιφολόγχες τους, κάρα φορτωμένα σιτάρι καὶ ἀλεύρι καὶ γαρνιρισμένα μὲ φυλλώματα δέντρων,[1] οἱ ἀχθοφόροι τῆς ἀγορᾶς μαζὶ μὲ γυναῖκες, ἄλλες καβάλα στὰ κανόνια καὶ ἄλλες καθιστὲς πλάγια ἐπάνω τους, οἱ ἀφοπλισμένοι σωματοφύλακες, τὸ σύνταγμα τῆς Φλάνδρας καὶ οἱ Ἐλβετοὶ φρουροί, οἱ χρυσοποίκιλτες ἅμαξες τοῦ βασιλιᾶ καὶ τῆς οἰκογένειάς του, ὁ Λαφαγιὲτ ἔφιππος νὰ καλπάζει ὀρθὸς πατώντας στοὺς ἀναβολεῖς τῆς σέλας, τὰ ὀχήματα τῶν ἑκατὸ περίπου πληρεξουσίων ποὺ ἐκπροσωποῦσαν τὴ Συνέλευση, ἔπειτα ἄλλες ὁμάδες ἐθνοφρουρῶν καὶ τέλος ὅλο τὸ ὑπόλοιπο πλῆθος. Προσπαθοῦσαν κουτσὰ στραβὰ νὰ βροῦν τὸ δρόμο τους μέσα στὴ λάσπη. Ἔβρεχε. Τὸ φῶς τῆς ἡμέρας ἄρχισε νὰ λιγοστεύει. Ἀδιαφορώντας γιὰ τὸ θλιβερὸ θέαμα ὁ λαός, κατευνασμένος καὶ πρὸς στιγμὴν γεμάτος αὐτοπεποίθηση, γιόρταζε τὴ νίκη του: ξανάφερνε στὸ Παρίσι «τὸν φούρναρη, τὸν φούρναρη καὶ τὸν μικρὸ τὸν παραγιό του». Ὁ Μπαγὺ ὑποδέχτηκε τὸν βασιλιὰ καὶ τὸν ὁδήγησε στὸ δημαρχεῖο, ἀπ' ὅπου ἐκεῖνος κατόρθωσε τελικὰ νὰ φτάσει στὰ ἀνάκτορα τοῦ Κεραμεικοῦ. Ἡ Συνέλευση δὲν ἐγκατέλειψε τὶς Βερσαλλίες παρὰ μόνον στὶς 19 τοῦ μηνός· ἔχοντας υἱοθετήσει ὡς ἕδρα της γιὰ ἕνα διάστημα τὴν Ἀρχιεπισκοπή, στὶς 9 Νοεμβρίου ἐγκαταστάθηκε στὴν εὐρύχωρη αἴθουσα ἑνὸς ἱππευτηρίου, τὸ ὁποῖο ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸν Κεραμεικὸ καὶ διαμορφώθηκε ἐσπευσμένα γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατία, ἕνα μέρος τῆς ἀστικῆς τάξης ἀγανάκτησε ἀπὸ τὴ βίαιη μεταχείριση ποὺ ἐπιφυλάχθηκε στὸν βασιλιά. Τὸ πατριωτικὸ κόμμα ἔχασε τὴν ὑποστήριξη τῶν μοναρχικῶν, οἱ ὁποῖοι πέρασαν στὴν ἀντιπολίτευση, ἐνῶ ὁ Μουνιὲ ἐπέστρεψε στὸ Δελφινάτο ἀπ' ὅπου σύντομα διέφυγε στὸ ἐξωτερικό. Σὲ γενικὲς γραμμές, ὅλοι ἤθελαν νὰ πιστέψουν πώς, ἂν μὴ τί ἄλλο, ἡ κρίση θὰ καταλάγιαζε ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ ἀστικὴ ἐξέγερση διασώθηκε καὶ διευρύνθηκε χάρη στὴ λαϊκὴ ἐπανάσταση. Στὴν πραγματικότητα, οἱ ἐπιπτώσεις τῆς Ἐπανάστασης θὰ ὀξύνονταν ὁλοένα καὶ περισσότερο. Ἡ πλειονότητα τῶν εὐγενῶν, οἱ ὁποῖοι δέχονταν τώρα πλήγματα στὴν περιουσία τους καὶ ὄχι μόνον στὴν ὑπερηφάνειά τους, ὅπως

1. [Ἀπὸ τὶς Ἡμέρες τοῦ Ἰουλίου εἶχε καθιερωθεῖ τὸ πράσινο ὡς χρῶμα τῶν ἐπαναστατῶν, καὶ οἱ πατριῶτες συχνὰ στόλιζαν μὲ φύλλα τὰ καπέλα τους.]

συνέβη ὅταν καταργήθηκαν οἱ ἱεραρχικὲς τάξεις καὶ τὰ προνόμια, ἀνέπτυξαν ἀνεξιλέωτο μίσος ἐναντίον τῆς Ἐπανάστασης· ἡ ἀριστοκρατικὴ συνωμοσία ἄρχισε νὰ γίνεται πραγματικότητα, προετοιμάζοντας ἔτσι τὸν ἐμφύλιο πόλεμο καὶ τὴν προσεπίκληση τῶν δυνάμεων τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ταυτοχρόνως, ἡ Τρίτη Τάξη διχάστηκε: ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ πῆραν μέρος στὴ μάχη οἱ μικροαστοί, ἂν ὄχι καὶ τὸ προλεταριάτο, δὲν θὰ δέχονταν πλέον ἀδιαμαρτύρητα νὰ τοὺς ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ζωή· στοὺς δήμους καὶ στὶς παρισινὲς περιφέρειες ἄρχισε νὰ βλασταίνει τὸ δημοκρατικὸ κίνημα. Ἡ Συνέλευση ἀπολάμβανε ἀπεριόριστη ἐμπιστοσύνη: τώρα κανεὶς δὲν ὑπάκουε *παρὰ μόνον σ'αὐτήν, ἀλλὰ μὲ τὴν προϋπόθεση πὼς κι ἐκείνη* συμφωνοῦσε μὲ τὴν κοινὴ γνώμη. Ἔτσι, ὅλοι ἐξακολουθοῦσαν νὰ μὴν πληρώνουν τὰ τέλη καὶ τὶς ὀφειλὲς τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος. Ἕνα διάταγμα τῆς Συνέλευσης ἀποκατέστησε τὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο τῶν σιτηρῶν: κανεὶς δὲν τὸ σεβάστηκε.

Ὅπως διατεινόταν ὁ Μιραμπώ, ἡ ἀστικὴ τάξη χρειαζόταν δραστήρια ἡγεσία προκειμένου νὰ στερεώσει τὴν ἐπικράτησή της. Ὁ Λουδοβίκος ὅμως παρέμενε ὕποπτος ἐξαιτίας τῆς ἀπόπειρας τοῦ περασμένου Ἰουλίου. Ἐφεξῆς, μολονότι ἐπὶ μῆνες ὁλόκληρους θὰ διακήρυσσε τὴν ἀφοσίωσή του στὸ σύνταγμα καὶ ἡ Συνέλευση θὰ ἐγγυόταν τὴ νομιμοφροσύνη του ὥστε νὰ καθησυχάσει τοὺς πιὸ διστακτικούς, ἡ καχυποψία ἐναντίον του δὲν ἐπρόκειτο νὰ σβήσει. Ἡ Συντακτική, καθὼς δυσπιστοῦσε ἀπέναντί του, ὑπέταξε τὴν ἐκτελεστικὴ ἐξουσία στὶς ἐπιτροπές της καὶ σχεδὸν ἄσκησε δικτατορία, χωρὶς παρ' ὅλα αὐτὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἀπαραίτητη ἀποτελεσματικότητα, ἀφοῦ οἱ ὑπουργοὶ καὶ οἱ γραφειοκράτες τους διατήρησαν τὴ δυνατότητα νὰ τὴν ὑπονομεύουν κρυφά. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο ὁ Σιεγές, ὁ Μιραμπὼ καὶ τόσοι ἄλλοι σκέφτηκαν νὰ ἐξαναγκάσουν σὲ παραίτηση τὸν Λουδοβίκο ὥστε νὰ τὸν ἀντικαταστήσουν, στὸ ὄνομα τοῦ γιοῦ του, μὲ ἕναν ἀντιβασιλέα τὸν ὁποῖο θὰ ἐμπιστευόταν τὸ ἔθνος. Καθὼς δὲν εἶχαν στὴ διάθεσή τους κανέναν ἄλλον ἐκτὸς ἀπὸ τὸν διαβόητο Φίλιππο τῆς Ὀρλεάνης, ἄτομο στερημένο ἀπὸ κάθε κῦρος ἢ χαρακτήρα, ἀπέτυχαν. Ἡ Ἐπανάσταση καταδίκασε τὸν Λουδοβίκο ΙϚ' σὲ ἀπραξία, ἀλλά, ὡς τὸ 1793, οὔτε καὶ ἡ ἴδια ἀπέκτησε ἡγεσία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

Η ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΛΑΦΑΓΙΕΤ: Η ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΣΥΜΒΙΒΑΣΜΟΥ ΑΠΟΤΥΧΑΙΝΕΙ (1790)

ΑΚΟΜΗ ΚΑΙ ΟΤΑΝ τὸ Παλαιὸ Καθεστὼς εἶχε θεωρητικὰ καταλυθεῖ, οἱ περισσότεροι θεσμοὶ διατηρήθηκαν καὶ τὸ προσωπικὸ ποὺ τοὺς ἐπάνδρωνε παρέμεινε στὶς θέσεις του ἕως ὅτου ἐκδοθοῦν οἱ νόμοι ποὺ θὰ μεριμνοῦσαν γιὰ τὴν ἀντικατάστασή τους. Ἐπὶ πολλοὺς μῆνες ἡ Συντακτικὴ προωθοῦσε τὸ δημιουργικὸ ἔργο ποὺ ξεκίνησε τὸν Σεπτέμβριο, παρακολουθώντας ταυτοχρόνως μὲ ἄγρυπνο μάτι τόσο τὶς δολοπλοκίες τῶν ἀριστοκρατῶν ὅσο καὶ τὸν λαϊκὸ ἀναβρασμό. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς περιόδου αὐτῆς ὅτι ὁ Λαφαγιέτ, τὸ ἴνδαλμα ὅλων τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς ἀστικῆς ἐπανάστασης, ἡ ὁποία ἤθελε τώρα νὰ μεταλλαχθεῖ σὲ συνταγματικὴ μοναρχία, ἀπολάμβανε μεγάλη δημοτικότητα καὶ μάλιστα ἐπαιρόταν μαζί μὲ αὐτοὺς πὼς μποροῦσε νὰ πετύχει τὸ συμβιβασμὸ τῶν ἀντιθέτων.

α) Ὁ Λαφαγιὲτ καὶ οἱ πατριῶτες

Ἦταν ὅμως πράγματι ἐφικτὸς ὁ συμβιβασμός; Ἕνας συμβιβασμὸς ὁ ὁποῖος, κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τῆς Ἀγγλικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1688, θὰ ἐπέβαλλε στὶς λαϊκὲς μάζες τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ πρωτοκαθεδρία τῆς ὑψηλῆς ἀστικῆς τάξης σὲ συμμαχία μὲ τὴν ἀριστοκρατία; Ἴσως οἱ μερίδες ποὺ κατηύθυναν τὴν ἀστικὴ τάξη νὰ δέχονταν κάτι τέτοιο: ἐκείνη ποὺ δὲν τὸ θέλησε ἦταν ἡ ἀριστοκρατία, κι ἔτσι ἀναπόφευκτα οἱ ἀστοὶ προσέφυγαν στὶς λαϊκὲς μάζες γιὰ νὰ κάμψουν τὴν ἀντίσταση τῆς τελευταίας. Μόνον μιὰ μειοψηφία τῆς ἀριστοκρατίας, τὴν ὁποία συμβόλιζε τὸ ὄνομα τοῦ Λαφαγιέτ, ἀντιλήφθηκε πὼς μέσω ἑνὸς παρόμοιου συμβιβασμοῦ θὰ ἐξασφαλιζόταν ἡ ὑπεροχή της: ἄλλωστε μήπως δὲν εἶχε μπροστὰ στὰ μάτια της τὸ παράδειγμα τῆς Ἀγγλίας, ποὺ τὸ ἀποδείκνυε αὐτὸ περίτρανα;

Ἡ γαλλικὴ ἀριστοκρατία τοῦ 18ου αἰώνα ὅμως παρουσίαζε ὁλότελα διαφορετικὰ χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ ἀριστοκρατία τοῦ προηγούμενου αἰώνα. Στὴν Ἀγγλία, ἡ ἀριστοκρατία δὲν εἶχε δημοσιονομικὰ προνόμια: οἱ εὐγενεῖς πλήρωναν φόρους. Ἐπιπλέον, ὁ στρατιωτικὸς ρόλος τῶν εὐγενῶν εἶχε ἀτονήσει, ἂν δὲν εἶχε χαθεῖ ὁλότελα. Ὁ εὐγενὴς δὲν ἀπαξιοῦσε νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὶς ἐπιχειρήσεις: ἡ ναυτικὴ καὶ ἡ ἀποικιακὴ ἀνάπτυξη τὸν συνέδεσαν μὲ τὴν καπιταλιστικὴ ἀστικὴ τάξη. Ἀκόμη περισσότερο, τὰ φεουδαρχικὰ κατάλοιπα εἶχαν καταστραφεῖ καὶ ἡ ἰδιοκτησία καὶ ἡ παραγωγὴ ἀπελευθερώθηκαν. Στὴ Γαλλία, οἱ εὐγενεῖς διατηροῦσαν ἕνα χαρακτήρα οὐσιαστικὰ φεουδαρχικό. Ἀφοσιωμένοι στὴν τέχνη τῶν ὅπλων, ἀποκλεισμένοι ἐπὶ ποινῇ ἔκπτωσης ἀπὸ κάθε κερδοφόρα ἐμπορικὴ ἢ βιο-

μηχανική ἐπιχείρηση, ἐκτὸς σπάνιων ἐξαιρέσεων, προσκολλόνταν ἀκόμη περισσότερο στὶς παραδοσιακὲς δομὲς οἱ ὁποῖες ἐξασφάλιζαν τὴ διαβίωση καὶ τὴν ὑπεροχή τους. Ἡ πεισματικὴ ἀγκίστρωση στὰ οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ προνόμιά τους, ἡ ἀκραία ἐπιθυμία τους γιὰ ἀποκλειστικὰ προνόμια, ἡ φεουδαρχικὴ νοοτροπία τους ποὺ παρέμενε ἀδιαπέραστη ἀπὸ τὶς ἀστικὲς ἀρχές, ὅλα αὐτὰ καθήλωναν τοὺς Γάλλους εὐγενεῖς σὲ μιὰ στάση ἀπόλυτης ἄρνησης.

Ἦταν ἄραγε ἐφικτὸς ὁ συμβιβασμὸς τὴν ἄνοιξη τοῦ 1789; Γιὰ κάτι τέτοιο θὰ ἀπαιτοῦνταν νὰ ἀναλάβει θαρραλέα πρωτοβουλία ἡ μοναρχία. Μὲ τὴ στάση της ὅμως ἀπέδειξε, ἂν χρειαζόταν νὰ ἀποδειχτεῖ αὐτό, πὼς δὲν ἀποτελοῦσε παρὰ μόνον τὸ ὄργανο κυριαρχίας μιᾶς τάξης. Ἡ ἀπόφαση τοῦ Λουδοβίκου ΙϚ', τὶς πρῶτες ἡμέρες τοῦ Ἰουλίου, νὰ κινητοποιήσει τὸν στρατὸ φάνηκε ὅτι θὰ σήμαινε τὸ τέλος τῆς ἐπανάστασης. Τὴν ἔσωσε ἡ παρέμβαση τοῦ λαοῦ.

Παρέμενε ἐφικτὸς ὁ συμβιβασμὸς καὶ μετὰ τὴ 14η Ἰουλίου; Αὐτὸ νόμιζαν ὁρισμένοι ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τοὺς κόλπους τῆς ἀστικῆς τάξης καὶ τῶν φιλελεύθερων εὐγενῶν· ἀνάμεσά τους ὁ Λαφαγιὲτ καὶ ὁ Μουνιέ. Ὁ τελευταῖος πίστευε πὼς καὶ τὸ 1789 θὰ μποροῦσε νὰ ἀποσπάσει τὴ συγκατάθεση τῶν τριῶν ἱεραρχικῶν τάξεων γιὰ μιὰ ὁριοθετημένη ἐπανάσταση, ὅπως εἶχε κάνει τὸ 1788 στὴ Βιζίλ, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπανάστασης τῶν προκρίτων τοῦ Δελφινάτου. Τὸ σχέδιό του ἦταν, ὅπως ἔγραψε ἀργότερα, «νὰ ἀκολουθήσουμε τὰ μαθήματα ποὺ μᾶς δίδαξε ἡ πεῖρα, νὰ ἀντιταχθοῦμε στοὺς ἐπίφοβους νεωτερισμοὺς καὶ νὰ μὴν προτείνουμε παρὰ μόνον ὅσες τροποποιήσεις θὰ ἦταν ἀπαραίτητες ὥστε νὰ ἐγγυηθοῦν τὴν ἐλευθερία, διατηρώντας τὸ πλαίσιο τῶν μορφῶν διακυβέρνησης οἱ ὁποῖες ὑπῆρχαν προηγουμένως». Ἡ πλειοψηφία τῶν εὐγενῶν καὶ ὁ ἀριστοκρατικὸς ἀνώτατος κλῆρος ἀρνήθηκαν νὰ δεχτοῦν κάτι τέτοιο· δὲν συγκατάνευσαν οὔτε στὴν ἑκούσια συνένωση τῶν τριῶν ἱεραρχικῶν τάξεων, οὔτε στὶς ἀποφάσεις τῆς νύχτας τῆς 4ης Αὐγούστου, οὔτε στὴ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου —δηλαδὴ στὴν ἔστω καὶ μερικὴ κατάλυση τοῦ φεουδαρχικοῦ καθεστῶτος. Ὁ Μουνιὲ ἐγκατέλειψε τὶς Βερσαλλίες στὶς 10 Ὀκτωβρίου: ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ συμβιβαστικὴ πολιτική του ἀπέτυχε, ἐπέλεξε τὸ στρατόπεδο τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῆς ἀντεπανάστασης. Στὶς 22 Μαΐου τοῦ 1790 ἐκπατρίστηκε.

Εἴτε ἀπὸ ἔλλειψη διορατικότητας εἴτε ἀπὸ φιλοδοξία, ὁ Λαφαγιὲτ ἐπέμεινε γιὰ μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα. Θεωρώντας πὼς τὴν 6η Ὀκτωβρίου εἶχε σώσει τὸν βασιλιὰ καὶ τὴ βασίλισσα, ἄρχισε νὰ παριστάνει τὸν σύμβουλό τους— καὶ θέλοντας νὰ κερδίσουν χρόνο οἱ βασιλεῖς προσποιήθηκαν πὼς ἐπιδοκίμαζαν αὐτὸν τὸν αὐτόκλητο «αὐλάρχη», τὸν ὁποῖο στὴν πραγματικότητα ἀπεχθάνονταν. Τὴν ἐπαύριο τῆς συνωμοσίας τοῦ Φαβρά, ὁ Λουδοβίκος ἄφησε νὰ τὸν ὁδηγήσουν στὶς 4 Φεβρουαρίου 1790 στὴ Συνέλευση, καὶ ὁρκίστηκε πίστη στὸ σύνταγμα. Ὁ «ἥρωας τῶν δύο κόσμων», ὁ Λαφαγιέτ, μὲ τὴν ἱπποτικὴ γενναιοφροσύνη του, γοήτευσε τὴν ἀστικὴ τάξη ἡ ὁποία θαμπώθηκε βλέποντας νὰ τὴν καθοδηγεῖ ἕνας τέτοιος ἀρχηγός. Ὑψηλόφρων ἀριστοκράτης, μεγαλοπρεπὴς καὶ φιλελεύθερος, ἐπιβαλλόταν στὸν λαό: ἡ

ἄνοδός του ἔδειχνε νὰ ἐγγυᾶται τὴν τάξη. Ὀνειρευόταν νὰ γίνει ὁ Οὐάσιγκτον τῆς Γαλλίας, νὰ συσπειρώσει γύρω ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τὸν μονάρχη καὶ τοὺς εὐγενεῖς, καὶ νὰ συνενώσει τὴ Συνέλευση ὥστε νὰ μπορέσει νὰ σχηματιστεῖ μιὰ δραστήρια κυβέρνηση. Ξεχειλίζοντας ἀπὸ ἀφελὴ αἰσιοδοξία κι ἐπιπλέον πιστεύοντας ἀκράδαντα στὴ μεγαλοφυΐα του, ἄρχισε νὰ ἀκροβατεῖ πάνω στὸ τεντωμένο σκοινί· τὴν ἴδια ὥρα ὁ Τζέφερσον, ὁ ὁποῖος φρόντισε νὰ ἐπιστρέψει στὴν Ἀμερική, ἔτρεμε γιὰ λογαριασμό του ἐνῶ ὁ νέος ἐντεταλμένος τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, ὁ Κυβερνήτης Μόρρις, προέβλεπε κυνικὰ τὴν πτώση του.

Σὰν καλὸς «Ἀμερικανός», ὁ Λαφαγιὲτ παρίστανε πὼς ἀντλοῦσε τὴν ἰσχύ του ἀπὸ τὴν κοινὴ γνώμη, ἐνῶ ταυτοχρόνως προσπαθοῦσε νὰ τὴν κατευθύνει ἐπιδεικνύοντας μιὰ ἀπολύτως ρεαλιστικὴ ἐνεργητικότητα. Πολυάριθμα ἔντυπα, ὁ *Μηνύτωρ* (*Le Moniteur*), ὁ *Γάλλος πατριώτης* τοῦ Μπρισσό, τὸ *Χρονικὸ τοῦ Παρισιοῦ* (*Chronique de Paris*) τοῦ Κοντορσέ, ὑπάκουαν στὰ κελεύσματά του. Ὁ ἴδιος δὲν ἦταν καλὸς ρήτορας, πράγμα ποὺ συνιστοῦσε μεγάλη ἀδυναμία, δημιούργησε ὅμως μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Σιεγὲς ἕνα κέντρο τὸ ὁποῖο συντόνιζε τὴ συνεννόηση καὶ τὴ δράση τῶν ὀπαδῶν του: ἦταν ἡ «Ἑταιρεία τοῦ '89», ὅπου πληρεξούσιοι καὶ εἰδησεογράφοι συναναστρέφονταν εὐγενεῖς καὶ τραπεζίτες. Δὲν περιφρονοῦσε οὔτε τοὺς ταλαίπωρους μισθωτούς: ὅταν οἱ δημοκράτες χειραφετήθηκαν ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες μερίδες, ἡ «Ἑταιρεία τοῦ '89» δημοσίευσε μαχητικὲς προκηρύξεις καὶ μιὰ ὁμάδα ὀπαδῶν της κατέκλυσε τὸ βῆμα τῆς Συνέλευσης. Ἡ ἐπιτυχία τῆς «Ἑταιρείας» ὅμως θὰ ἐξαρτιόταν κυρίως ἀπὸ τὸ κατὰ πόσο θὰ κατόρθωνε νὰ ἑνώσει τὴν πατριωτικὴ μερίδα, οὕτως ὥστε νὰ ἐλέγξει καὶ νὰ ἐπιταχύνει τὶς συζητήσεις τῆς Συνέλευσης, νὰ συγκεντρώσει τοὺς ἡγέτες της σὲ μιὰ κυβέρνηση σταθερὴ καὶ δραστήρια. Ἦταν ἀδύνατον νὰ ἐπικρατήσει πλήρης ὁμόνοια στοὺς κόλπους τῆς πλειοψηφίας: ὁ ἐπαναστατικὸς ἀτομικισμὸς πάντοτε ἀποκήρυσσε μετὰ βδελυγμίας τὴν κομματικὴ πειθαρχία, καὶ ἡ Συντακτικὴ Συνέλευση δὲν κατόρθωσε ποτὲ νὰ ρυθμίσει αὐστηρὰ τὶς ἐργασίες της. Πέρα ἀπὸ τὰ ἐμπόδια ποὺ ἔριχναν διαρκῶς στὸ δρόμο της ἡ ἀντιπολίτευση καὶ οἱ περιστάσεις, ἡ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη νὰ διατηρεῖ ἐπαφὴ μὲ τὴν κοινὴ γνώμη τὴν ὑποχρέωνε νὰ διακόπτει τὶς συνεδριάσεις της γιὰ νὰ διαβάζονται αἰτήσεις διαμαρτυρίας καὶ νὰ δέχεται πλήθη ἀντιπροσωπιῶν ποὺ παρήλαυναν μπροστὰ ἀπὸ τὸν πρόεδρό της. Ὅσο γιὰ τὴν κυβέρνηση, οἱ περιστάσεις προσφέρονταν γιὰ ἀνασχηματισμό: ἡ ἀπειλὴ τῆς χρεοκοπίας ἔσβηνε τὸ ἄστρο τοῦ Νεκέρ· τὰ δύο δάνεια ποὺ εἶχε ἐκδώσει ὁ τελευταῖος τὸν Αὔγουστο ἀπέτυχαν, καὶ ἡ πατριωτικὴ συνεισφορὰ τοῦ ἑνὸς τετάρτου τοῦ εἰσοδήματος, ἡ ὁποία ἀποφασίστηκε στὶς 29 Σεπτεμβρίου, εἶχε πάψει ἀπὸ καιρὸ νὰ τρέφει τὸ Θησαυροφυλάκιο. Ὁ Λαφαγιὲτ ξεκίνησε διαπραγματεύσεις μὲ τὸν Ντυπόρ, τὸν Λαμὲτ καὶ τὸν Μιραμπώ. Ἀφοῦ ξεφορτώθηκε τὸν δούκα τῆς Ὀρλεάνης στέλνοντάς τον στὸ Λονδίνο, ἐπιδίωξε νὰ ἀπαλλαγεῖ καὶ ἀπὸ τὸν Μιραμπώ, ὁ ὁποῖος θεωροῦνταν συνένοχος τοῦ πρώτου. Τοῦ προσέφερε τὴν πρεσβεία τῆς Κωνσταντινούπολης. Ὁ περίφημος ρήτορας ἀντὶ νὰ δεχτεῖ τὴν πρόταση ἔκανε ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο, καὶ στὶς 24 Ὀκτωβρίου μετέφερε

τὴ συζήτηση στὴ Συνέλευση. Ὑποστήριξε πὼς ἦταν ἀδύνατον νὰ συμβιβαστοῦν τὸ συνταγματικὸ καθεστὼς καὶ ἡ ὕπαρξη ἀποτελεσματικῆς κυβέρνησης ὅσο ὁ βασιλιὰς δὲν διάλεγε τοὺς ὑπουργούς του ἀπὸ τὶς τάξεις τῶν πληρεξουσίων, ὥστε νὰ διασφαλίζονται ἡ συνεργασία καὶ ἡ ἀμοιβαία ἐμπιστοσύνη τῶν δύο ἐξουσιῶν. Θέση ποὺ μποροῦσε νὰ τεκμηριωθεῖ, καθὼς ἦταν προσανατολισμένη πρὸς τὴν ἐνίσχυση τοῦ κοινοβουλευτικοῦ καθεστῶτος, καὶ ἄλλωστε ἤδη κρατούσα στὴν Ἀγγλία· θέση ποὺ ἀποκάλυπτε ὅμως τὶς φιλοδοξίες του: οἱ πατριῶτες τὸν θεωροῦσαν ἐξαιρετικὰ ὕποπτο, κι ἐπιπλέον ἀντιλαμβάνονταν ἄριστα πὼς τὸ δέλεαρ τῶν ὑπουργικῶν θώκων θὰ μποροῦσε νὰ ἐξαγοράσει καὶ ἄλλες αὐτομολήσεις πρὸς τὸ βασιλικὸ στρατόπεδο. Στὶς 7 Νοεμβρίου, ἡ Συντακτικὴ ἀπαγόρευσε στὰ μέλη της νὰ ἀναλαμβάνουν ὑπουργεῖα. Τὸ σχέδιο τοῦ Λαφαγιὲτ ἀπέτυχε καὶ πολλοὶ ἀπογοητεύτηκαν. Στὴ συνέχεια ὁ Μιραμπὼ ἐξαγοράστηκε ἀπὸ τὴν Αὐλὴ μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ κόμη ντὲ Λὰ Μάρκ, καὶ ἄρχισε νὰ τῆς ὑποβάλλει ὑπομνήματα —τὸ πρῶτο ἦταν ἐκεῖνο τῆς 10ης Μαΐου 1790. Ἡ Αὐλὴ δὲν ἔδωσε σημασία. Ἀρχικὰ ὁ Λουδοβίκος ἔφερε τὸν Μιραμπὼ σὲ συνεννόηση μὲ τὸν Λαφαγιέτ, ὥστε νὰ ἐπιδιώξουν ἀπὸ κοινοῦ νὰ ἀναγνωριστεῖ στὸν βασιλιὰ τὸ δικαίωμα νὰ κηρύττει πόλεμο καὶ νὰ συνάπτει εἰρήνη. Ἡ συμφωνία δὲν διήρκεσε: ὁ Μιραμπώ, ὁ ὁποῖος φθονοῦσε τὸν «Gilles-César»,[1] ὅπως ἀποκαλοῦσαν κοροϊδευτικὰ τὸν Λαφαγιέτ, ἄρχισε νὰ διαβάλλει τὸν τελευταῖο στὸν βασιλιὰ κι ἔκανε κάθε προσπάθεια γιὰ νὰ καταστρέψει τὴ δημοτικότητά του. Συμβούλεψε τὸν Λουδοβίκο νὰ στήσει ἕναν τεράστιο μηχανισμὸ προπαγάνδας καὶ διαφθορᾶς ὥστε νὰ δημιουργήσει τὸ δικό του κόμμα καὶ κατόπιν νὰ ἐγκαταλείψει τὸ Παρίσι, νὰ διαλύσει τὴ Συνέλευση, νὰ ἀπευθύνει ἔκκληση πρὸς τὸ ἔθνος καί, στὴν ἀνάγκη, νὰ κηρύξει ἐμφύλιο πόλεμο, προσέχοντας πάντοτε νὰ μὴν πλησιάσει στὰ σύνορα καὶ νὰ μὴν κινήσει τὴν παραμικρὴ ὑποψία πὼς δροῦσε ἀπὸ κοινοῦ μὲ δυνάμεις τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ὁ Ντυπόρ, ὁ Μπαρνὰβ καὶ ὁ Λαμὲτ —ἡ τριανδρία— φθονοῦσαν ἐξίσου τὸν Λαφαγιέτ, ἔστω καὶ ἂν κατὰ βάθος τίποτε δὲν τοὺς χώριζε ἀπὸ αὐτόν. Προκειμένου νὰ τοῦ ἀντιταχθοῦν ὅμως, ὤθησαν ἀρκετὲς φορὲς τὴν κατάσταση στὰ ἄκρα.

β) Ἡ Ἐπανάσταση κερδίζει ἔδαφος

Στὸ μεταξὺ τὸ ἔργο τῆς Συντακτικῆς ἄρχισε σιγὰ σιγὰ νὰ ἀποκτᾶ στέρεες βάσεις. Στὶς 7 Νοεμβρίου, ἕνα διάταγμα διακήρυξε ρητὰ τὴν κατάργηση τῶν ἱεραρχικῶν τάξεων· μὲ ἕνα ἄλλο, στὶς 28 Φεβρουαρίου 1790, καταργήθηκε ἡ ἐξαγορὰ τῶν ἀξιωμάτων στὸν στρατὸ καὶ δόθηκε στοὺς πάντες τὸ δικαίωμα ἀνόδου στὴν ἱεραρχία —μάλιστα, στὶς 23 τοῦ ἑπόμενου Σεπτεμβρίου τὸ ἕνα τέταρτο τῶν θέσεων ὑπολοχαγῶν παρακρατήθηκε κατ' ἀποκλειστικότητα γιὰ τοὺς ὑπαξιωματικούς. Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1790, ὅλες οἱ τοπικὲς κοινότητες ἐξέλεξαν δημοτικὲς διοικήσεις

1. [Ἀντὶ Jules César (Ἰούλιος Καίσαρ): Gille εἶναι ὁ ἀγαθούτσικος στὸ γαλλικὸ κουκλοθέατρο.]

σύμφωνα μὲ τὸ νόμο τῆς 14ης Δεκεμβρίου 1789: ἔτσι, ἡ φεουδαρχικὴ ἐξουσία καταργήθηκε στὰ χωριά. Καθὼς ἡ νέα ἐδαφικὴ διαίρεση καὶ ἡ νέα διοικητικὴ ὀργάνωση τῆς χώρας ἴσχυαν ἀπὸ τὸν προηγούμενο Νοέμβριο ὣς τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1790, στὶς ἀρχὲς τοῦ καλοκαιριοῦ ἐνεργοποιήθηκαν τὰ συμβούλια καὶ τὰ διευθυντήρια τῶν διαμερισμάτων ἢ νομῶν (départements) καὶ τῶν περιφερειῶν. Ἡ μέθοδος ἐκποίησης τῶν ἐθνικῶν γαιῶν ρυθμίστηκε στὶς 14 Μαΐου, καὶ ἄρχισε νὰ προετοιμάζεται ἡ δημοπράτησή τους. Τὸν Σεπτέμβριο ἐξομοιώθηκε τὸ ἀσινιάτο μὲ τὸ νόμισμα. Τὸ νέο καθεστὼς τῶν κληρικῶν ἐπικυρώθηκε μὲ τὴν ψήφιση τῆς Πολιτικῆς Σύνταξης τοῦ Κλήρου στὶς 12 Ἰουλίου. Τέλος, στὶς 16 Αὐγούστου 1790 ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀναμόρφωση τῶν δικαστικῶν σωμάτων.

Παραλλήλως, οἱ πατριῶτες τελειοποιοῦσαν τὴν ὀργάνωσή τους καὶ ἀνέπτυσσαν τὴν προπαγάνδα τους. Συγκεντρώνονταν τακτικὰ στὴν ἐθνοφρουρὰ καὶ κυρίως στὶς λέσχες. Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1789 ἀναδιοργάνωσαν τὴ βρετονικὴ λέσχη τοῦ Παρισιοῦ, ἡ ὁποία εἶχε στεγαστεῖ στὸ μοναστήρι τῶν Ἰακωβίνων τοῦ Σαὶντ-Ὀνορέ· τώρα μετονομάστηκε «Ἑταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Συντάγματος» καὶ σὲ ὅλες τὶς πόλεις δημιουργήθηκαν, σύμφωνα μὲ τὸ παράδειγμά της, θυγατρικὲς ἑταιρεῖες οἱ ὁποῖες σύντομα συνδέθηκαν μὲ τὴ μητρική. Αὐτοὶ οἱ «ἀδελφοὶ καὶ φίλοι» τῶν λεσχῶν ἦταν φιλελεύθεροι εὐγενεῖς καὶ πλούσιοι, ἢ εὔποροι ἀστοὶ οἱ ὁποῖοι ἀκολουθοῦσαν τὸν Λαφαγιὲτ καὶ τὴ Συνέλευση: ἦταν μετριοπαθεῖς καὶ κατὰ βάθος σώφρονες, ἀλλὰ ἔμεναν πιστοὶ στὴν Ἐπανάσταση, καὶ συνεπῶς συχνὰ συναντοῦσαν προβλήματα στὶς σχέσεις τους μὲ τὰ διοικητικὰ σώματα ὅπου παρεισέφρεαν πολυάριθμοι ἀριστοκράτες ἢ ἀδιάφοροι· τὰ σώματα αὐτὰ δυσπιστοῦσαν ἀπέναντι σὲ τέτοιες ἑνώσεις ποὺ ἐπέμεναν νὰ τὰ ἐπιβλέπουν καὶ νὰ τὰ δραστηριοποιοῦν. «Στὴ διάδοση τοῦ πατριωτισμοῦ, δηλαδὴ τῆς φιλανθρωπίας», ἔγραφε ὁ Κάμιλος Ντεμουλὲν στὶς *Ἐπαναστάσεις τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Βραβάντης* (*Les Révolutions de France et de Brabant*) τῆς 14ης Φεβρουαρίου 1791, «φαίνεται πὼς ἡ λέσχη, ἢ ἀλλιῶς ἡ Ἐκκλησία τῶν Ἰακωβίνων, κλήθηκε νὰ ἀναλάβει τὴν πρωτοκαθεδρία τὴν ὁποία εἶχε καταλάβει ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης ὅταν διαδιδόταν ὁ χριστιανισμός. Ἤδη ὅλες οἱ λέσχες —ἢ συνελεύσεις ἢ Ἐκκλησίες— τῶν πατριωτῶν, ποὺ ἱδρύονται παντοῦ, ἐπιζητοῦν τὴν ἀλληλογραφία μαζί της ὡς ἔνδειξη πλήρους συμφωνίας, κοινῆς μετάληψης. Ἡ ἑταιρεία τῶν Ἰακωβίνων ἀποτελεῖ τὴν πραγματικὴ ἐπιτροπὴ ἐρευνῶν τοῦ ἔθνους. Εἶναι λιγότερο ἐπικίνδυνη γιὰ τοὺς καλοὺς πολῖτες ἀπ' ὅ,τι ἡ Ἐθνοσυνέλευση, ἐπειδὴ σ' αὐτὴν οἱ καταγγελίες καὶ οἱ διαβουλεύσεις γίνονται δημοσίως· εἶναι πολὺ πιὸ ἐπίφοβη γιὰ τοὺς φαύλους ἐπειδὴ ἀλληλογραφεῖ μὲ τὶς θυγατρικές της ἑταιρεῖες σὲ κάθε ἄκρη καὶ γωνιὰ τῶν ὀγδόντα τριῶν διαμερισμάτων. Δὲν πρόκειται ἁπλῶς γιὰ τὸν μέγα ἱεροεξεταστὴ ποὺ προκαλεῖ δέος στοὺς ἀριστοκράτες. Εἶναι ἐπίσης ὁ μέγας εἰσαγγελέας, ποὺ ἐπανορθώνει κάθε ἀδικία καὶ σπεύδει νὰ βοηθήσει κάθε πολίτη».

Ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ πολλαπλασιάζονταν: *Οἱ Ἐπαναστάσεις τοῦ Παρισιοῦ* τοῦ Λουσταλλό, *Οἱ Ἐπαναστάσεις τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Βραβάντης* τοῦ Κάμιλου Ντεμουλέν, *Ὁ Ταχυδρόμος* τοῦ Γκορσάς, *Χρονικὰ* (*Annales*) τοῦ Καρρά. Τὴν κυριότε-

ρη ἐπιτυχία τῶν πατριωτῶν ἐξέφραζαν οἱ «ὁμοσπονδίες», οἱ ὁποῖες φανέρωναν τὴ συνοχὴ τοῦ ἔθνους. Οἱ πρῶτες ἀπὸ αὐτὲς χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 1789· ἡ Βαλὰνς διέθετε μιὰ ὁμοσπονδία ἀπὸ τὶς 29 Νοεμβρίου. Τὸ 1790 πολλαπλασιάστηκαν: τὶς βλέπουμε στὸ Ποντιβὺ καὶ στὴν Ντὸλ τὸν Φεβρουάριο, στὴ Λυὸν στὶς 30 Μαΐου, στὸ Στρασβοῦργο καὶ στὴ Λίλλη τὸν Ἰούνιο. Ἀπέληξαν στὴ δημιουργία τῆς Ἐθνικῆς Ὁμοσπονδίας τῆς 14ης Ἰουλίου *1790, ὅπου ἡ γαλλικὴ ἑνότητα βρῆκε τὴν ἐπίσημη* καὶ ὁριστικὴ ἔκφρασή της. Στὴν πανηγυρικὴ τελετὴ τῆς ἵδρυσής της ἐμφανίστηκε ὁ Λαφαγιὲτ σὲ ὅλη του τὴ δόξα· μετὰ τὴ δοξολογία, κατὰ τὴν ὁποία ἱερούργησε στὸ Βωμὸ τῆς Πατρίδας ὁ Ταλλεϋράνδος, ἔκανε κήρυγμα ἐν ὀνόματι τοῦ λαϊκοῦ στρατοῦ —καὶ ὁ βασιλιὰς ἀναγκάστηκε νὰ τὸν μιμηθεῖ. Παρὰ τὴν καταρρακτώδη βροχὴ ὁ λαὸς δονοῦνταν ἀπὸ ἐνθουσιασμὸ καὶ διατράνωσε τὴν αὐτοπεποίθησή του τραγουδώντας τὸ *Ça ira.*[1]

Μολαταῦτα ἦταν ἀδύνατον τὸ ὁμοσπονδιακὸ κίνημα νὰ συγκαλύψει τὴ βαθύτερη κοινωνικὴ πραγματικότητα. Οἱ ὁμοσπονδίες ἀπεικόνιζαν πιστὰ τὰ ἑνωτικὰ αἰσθήματα τῶν πατριωτῶν καὶ ἐκδήλωναν τὴ συναίνεση τοῦ ἔθνους πρὸς τὴ νέα τάξη. Ὁ Μερλὲν ντὲ Ντουαὶ ἔμελλε νὰ τὴν ἐπικυρώσει στὶς 28 Ὀκτωβρίου 1790, ὅταν, μὲ ἀφορμὴ τὴν ὑπόθεση τῶν πριγκίπων ποὺ κατεῖχαν ἰδιοκτησίες στὴν Ἀλσατία, προσπάθησε νὰ συναγάγει τὶς θεμελιώδεις ἀρχὲς ἑνὸς νέου δικαίου τῶν ἐθνῶν τὸ ὁποῖο θὰ ἀντιπαρέθετε τὸ ἔθνος, ὡς ἐθελοντικὴ συνένωση ἀτόμων, ἀπέναντι στὸ δυναστικὸ κράτος. Παρ' ὅλον τὸν λαϊκὸ ἐνθουσιασμὸ τῆς 14ης Ἰουλίου 1790, ὁ προεξάρχων ρόλος τοῦ Λαφαγιὲτ στὸ κίνημα τῆς Ὁμοσπονδίας ὑπογράμμιζε τὸ πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ νόημά του: ὁ ἴδιος ἐνσάρκωνε τὸ εἴδωλο τῆς ἀστικῆς τάξης, ἀλλὰ ἀξίωνε νὰ προσελκύσει στὴν Ἐπανάσταση τὴν ἀριστοκρατία, ἦταν ὁ ἄνθρωπος τοῦ συμβιβασμοῦ. Ἡ ἐθνοφρουρὰ τὴν ὁποία διοικοῦσε ἦταν ἡ φρουρὰ τῶν ἀστῶν, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποκλείονταν οἱ παθητικοὶ πολίτες. Ἤδη ἀπὸ τὶς 27 Ἀπριλίου 1791, ὁ Ροβεσπιέρος ὀρθώθηκε ἐναντίον τοῦ προνομίου τῆς ὁπλοφορίας ποὺ εἶχε παραχωρηθεῖ στοὺς ἀστούς: «Τὸ νὰ ὁπλίζεται κανεὶς γιὰ τὴν προσωπική του ἀσφάλεια ἀποτελεῖ δικαίωμα ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν ἀνθρώπων. Τὸ νὰ ὁπλίζεται κανεὶς γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῆς πατρίδας ἀποτελεῖ δικαίωμα κάθε πολίτη. Ἐκεῖνοι ποὺ εἶναι φτωχοὶ γίνονται ἄραγε ὡς ἐκ τούτου ξένοι, ἢ μήπως μετατρέπονται σὲ δούλους;» Στὴ γιορτὴ τῆς Ὁμοσπονδίας τὴν 14η Ἰουλίου 1790 ὁ λαός, ὅσο κι ἂν ξεχείλιζε ἀπὸ ἐνθουσιασμό, παρέστη ὡς θεατὴς μᾶλλον, καὶ ὄχι ἐνεργητικά. Ἂν κατὰ τὴν τελετὴ τῆς ὁμοσπονδοποίησης ἡ ἐθνοφρουρὰ ἐκπροσωποῦσε τὴν ἔνοπλη δύναμη *τῶν ἀστῶν*, αὐτὸ τὸ ἔκανε ἀπέναντι στὴ στρατιωτικὴ παράταξη ἡ ὁποία συνιστοῦσε τὴ *βασιλικὴ* ἔνοπλη δύναμη, καὶ μάλιστα τὸ ἔκανε μὲ τὴν ἔννοια ποὺ ἔδιναν οἱ ἀστοὶ στὴ νέα τάξη. Ἡ ἐθνοφρουρὰ δὲν ἔγινε πραγματικὰ *ἐθνικὴ* παρὰ μόνον ὅταν εἰσχώρησε δυναμικὰ σ' αὐτὴν ὁ λαός, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ θρόνου καὶ τοῦ ἀπογραφικοῦ ἐκλογικοῦ συστήματος τὴν 10η Αὐγούστου 1792.

1. [Πατριωτικὸ ἄσμα τῶν ἀρχῶν τῆς Ἐπανάστασης.]

Διάφορες σκιὲς ἀμαύρωναν ἤδη τὴν εἰκόνα. Ἦταν φανερὸ πὼς ἔπρεπε νὰ γίνουν πολλὰ ἀκόμη γιὰ τὴν πολιτικὴ ἐκπαίδευση τῆς Τρίτης Τάξης, ἡ ὁποία, ἐνῶ εἶχε προσκολληθεῖ στὰ ὀφέλη ποὺ προσδοκοῦσε ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, ἔδειχνε ἐλάχιστο ζῆλο γιὰ τὶς προσπάθειες ποὺ ἀπαιτοῦνταν νὰ καταβάλει: τὰ ἐννέα δέκατα τῶν ἐνεργῶν πολιτῶν δὲν ἔλαβαν μέρος στὶς ἐκλογές, ἐνῶ καὶ οἱ ἐθνοφρουροὶ γρήγορα ἀπογοητεύονταν ἀπὸ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ὑπηρεσίας τους. Ἀπεναντίας, οἱ παθητικοὶ πολίτες ἀντιμετώπιζαν πικρόχολα τὸν ἀποκλεισμό τους ἀπὸ τὴ δημοτικὴ ζωή: οἱ μικροαστοὶ καὶ οἱ ἐλεύθεροι ἐπαγγελματίες, ἐνῶ ἀδιαφοροῦσαν γιὰ τὴν καθολικὴ ψηφοφορία τὴν ὁποία ματαίως ὑποστήριζαν ὁ Ροβεσπιέρος καὶ μερικοὶ δημοκράτες, ἐρεθίζονταν ἀπὸ τὸ τίμημα ἐκλογιμότητας ποὺ τοὺς κρατοῦσε μακριὰ ἀπὸ τὰ αἱρετὰ ἀξιώματα. Τέλος, ὅσοι πολίτες ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴ δημόσια ζωὴ ἔκλιναν πρὸς τὴν ἄμεση διακυβέρνηση καὶ ταλαιπωροῦσαν τοὺς ἐκπροσώπους τους. Στὸ Παρίσι οἱ περιφέρειες ἀντιτάσσονταν στὸν Μπαγὺ καὶ στὸν Λαφαγιέτ· ἡ περιφέρεια τῶν Κορδελιέρων, τὴν ὁποία καθοδηγοῦσε ὁ Δαντόν, ἐξεγέρθηκε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1790 προκειμένου νὰ προστατεύσει τὸν Μαρὰ ἀπὸ κάποιες δικαστικὲς ἔρευνες. Τὸν Ἰούνιο, ἡ Συνέλευση ἀναδιοργάνωσε τὴ διοικητικὴ δομὴ τῆς πρωτεύουσας ἀντικαθιστώντας τὶς ἑξήντα περιφέρειες μὲ σαράντα ὀκτὼ τμήματα (sections), ἀλλὰ καὶ αὐτὰ δὲν ἄργησαν νὰ μεταβληθοῦν σὲ παρόμοιες ἑστίες ἀναταραχῆς.

Ἀκόμη μεγαλύτερη ἀνησυχία πάντως προκαλοῦσε τὸ ζήτημα τῆς ἀσφάλειας τῶν προσώπων καὶ τῶν περιουσιῶν. Προτοῦ προλάβει ἡ Συνέλευση νὰ ἐγκατασταθεῖ στὸ Παρίσι, ἕνας φούρναρης ἐκτελέστηκε κοντὰ στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ ὅπου ἕδρευε ἡ Συνέλευση. Ἡ Συντακτικὴ συγκλονίστηκε τόσο πολὺ ὥστε ψήφισε ἀμέσως, στὶς 21 Ὀκτωβρίου, τὸν περίφημο «στρατιωτικὸ νόμο». Ὅλες οἱ δημαρχίες ἐξουσιοδοτήθηκαν νὰ τὸν ἐφαρμόζουν στὴν περίπτωση ποὺ ἀντιμετώπιζαν ταραχὲς —σύμφωνα μὲ αὐτὸν ὕψωναν τὴν κόκκινη σημαία κι ἔπειτα ἀπὸ τρία παραγγέλματα ποὺ καλοῦσαν τοὺς συγκεντρωμένους νὰ διαλυθοῦν, ἂν ἐκεῖνοι ἀντιστέκονταν ἄνοιγαν πῦρ ἐναντίον τους. Θὰ ὑπάκουε ὅμως ἡ ἐθνοφρουρὰ σὲ παρόμοιες ἐντολές; Στὸ Παρίσι ὁ Λαφαγιέτ, ὄχι χωρὶς ψευδαισθήσεις, ὑπολόγιζε σ' αὐτήν· τὴν εἶχε περιορίσει σὲ 24.000 ἄτομα τὰ ὁποῖα, δεδομένου ὅτι ἦταν ὑποχρεωμένα νὰ ἀγοράζουν τὶς στολές τους, στρατολογοῦνταν μεταξὺ τῶν εὐπόρων. Ἐπιπλέον, τὴν εἶχε ἐνισχύσει μὲ τὰ μισθοφορικὰ ἀποσπάσματα, δηλαδὴ μὲ ἕνα μόνιμο σῶμα 6.000 ἀνδρῶν ποὺ προέρχονταν κυρίως ἀπὸ τὴ γαλλικὴ φρουρά. Σὲ ὅλα τὰ ἄλλα μέρη ὅμως τὰ πράγματα ἦταν διαφορετικά, καὶ κυρίως στὰ χωριά· ἄλλωστε, δὲν ὑπῆρχαν τουφέκια: ὁ ὑπουργὸς Πολέμου, ὁ ὁποῖος, ὅπως πιστεύεται, ἀνυπομονοῦσε νὰ ἀφοπλίσει τὸν λαό, δήλωσε πὼς τὰ ὁπλοστάσια ἦταν ἄδεια καὶ συνάμα μείωσε τὶς νέες παραγγελίες. Τὰ δημαρχεῖα, εἶναι ἀλήθεια, μποροῦσαν νὰ ἐπικαλεστοῦν τὴ συνδρομὴ τοῦ στρατοῦ, δὲν ἦταν ὅμως πρόθυμα νὰ κάνουν κάτι τέτοιο ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ Δεξιὰ ζητοῦσε νὰ δώσουν στὶς στρατιωτικὲς ἀρχὲς τὸ δικαίωμα νὰ ἐπεμβαίνουν αὐτοβούλως: ἡ Συνέλευση δὲν τὸ παραχώρησε ποτέ, ἀφοῦ βεβαίως διέκρινε πολὺ καλὰ τὴν ὑστεροβουλία αὐτῆς τῆς πρότασης. Ὅσο γιὰ τὴ δικαιοσύνη τοῦ πρεβότου,

αὐτὴ εἶχε καταργηθεῖ καταρχὴν ἀπὸ τὶς 9 Ὀκτωβρίου 1789, καὶ ἀπὸ τὸν Μάρτιο τοῦ 1790 ἀπαγορεύτηκε νὰ ἀσκεῖ διώξεις.

Τὰ προβλήματα στὴν ἀγορὰ καὶ τὰ ἐμπόδια στὴν κυκλοφορία τῶν σιτηρῶν διαιωνίζονταν· ἡ ἐξαιρετικὰ καλὴ σοδειὰ τοῦ 1790 χαλάρωσε τὴ γενικὴ ἔνταση χωρὶς ὡστόσο νὰ ἐμποδίσει τὶς τοπικὲς κρίσεις. Οὔτε καὶ ἔπαψαν οἱ ἀγροτικὲς ἐξεγέρσεις. Ὑπῆρξαν χωρικοὶ ποὺ φοβήθηκαν καὶ ἐξόφλησαν τὶς χωροδεσποτικὲς ὀφειλές τους —ἡ ὑποχρεωτικὴ ἐξαγορὰ τῶν τελευταίων ὅμως, τὴν ὁποία ἐπικύρωσε ὁ νόμος τῆς 15ης Μαρτίου 1790, συντηροῦσε τὸν ἀναβρασμό. Τὸν Ἰανουάριο ξέσπασαν ἀγροτικὲς ἐξεγέρσεις στὸ Κερσὺ καὶ στὸ Περιγκὸρ καθὼς καὶ στὴν Ἄνω Βρετάνη, ἀπὸ τὸ Πλοερμὲλ μέχρι τὸ Ρεντόν· τὸν Μάιο ἀκολούθησαν ἄλλες στὸ Μπουρμπονναὶ καὶ στὶς γύρω περιοχές. Μετὰ τὴ συγκομιδή, ὅλη ἡ περιοχὴ τοῦ Γκατιναὶ ἀρνήθηκε νὰ πληρώσει τὴ δεκάτη καὶ τὴ δραγματολογία, ἐνῶ στὸ τέλος τοῦ χρόνου τὸ Κερσὺ καὶ τὸ Περιγκὸρ ξεσηκώθηκαν ξανά. Ἡ ἀριστοκρατία, ποὺ αἰσθανόταν νὰ ἀπειλεῖται ὁλοένα καὶ περισσότερο, ἐρεθίστηκε τόσο ὥστε σκλήρυνε τὴν ἀντίστασή της καὶ οἱ ἀντιδράσεις τὶς ὁποῖες προκάλεσε, μερικὲς φορὲς αἱματηρές, ἐπιδείνωναν τὴν ἀταξία καὶ δηλητηρίαζαν τὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν τάξεων. Ἡ ἐλπίδα τοῦ συμβιβασμοῦ, τὴν ὁποία καλλιεργοῦσε ὁ Λαφαγιέτ, γινόταν μιὰ χίμαιρα.

γ) Ἡ συνωμοσία τῶν ἀριστοκρατῶν

Οἱ «μαῦροι» περιφρονοῦσαν ὅσους μοναρχικοὺς συνδιαλλάσσονταν μὲ τὴν Ἐπανάσταση. Ἀνάμεσα στοὺς ρήτορές τους, ὁ ἀβὰς Μωρὺ εἶχε ἐπιλέξει τὴ μέθοδο τῆς κωλυσιεργίας ἐνῶ ὁ Καζαλές, μολονότι ἱκανότερος πολιτικά, δὲν διέθετε ὀπαδούς. Οἱ δημοσιογράφοι τους, ὁ Μονζουά, ὁ Ριβαρὸλ καὶ ὁ ἀβὰς Ρουαγιοὺ στὴν ἐφημερίδα *Φίλος τοῦ βασιλιᾶ* (*Ami du roi*) ἐξαπέλυαν ἐπιθέσεις ἐναντίον κάθε νεωτερισμοῦ, ἐκθείαζαν τὸ Παλαιὸ Καθεστὼς καὶ ἀποκήρυσσαν ἀκόμη καὶ τὴν ἀριστοκρατικὴ συνισταμένη τῆς Ἐπανάστασης· ὁ Συλὼ στὶς *Πράξεις τῶν ἀποστόλων* (*Actes des apôtres*) καὶ στὸν *Μικρὸ Γκωτιὲ* (*Petit Gautier*) περιέλουζε μὲ βρισιὲς τοὺς πατριῶτες καὶ γελοιοποιοῦσε τὸν «πατριωτισμὸ τοῦ βόρβορου».[1] Τὸν Ὀκτώβριο καὶ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1789, οἱ «μαῦροι» προσπάθησαν νὰ ἀξιοποιήσουν ἐπίσης τὰ Παρλαμέντα καὶ τὶς Ἐπαρχιακὲς Τάξεις τοῦ Δελφινάτου καὶ τοῦ Καμπρεζί. Ἀπαιτοῦσαν νὰ διενεργηθοῦν νέες ἐκλογὲς καὶ τὴν ἄνοιξη ἡ Τρίτη Τάξη καταλόγισε στοὺς βασιλικοὺς ἐπιτετραμμένους, στοὺς ὁποίους εἶχαν ἀναθέσει τὴν ἐγκαθίδρυση τῶν νέων διοικητικῶν ἀρχῶν, πὼς ἑτοιμάζονταν νὰ προωθήσουν αὐτὲς τὶς ἐκλογές. Ὅταν, στὶς 13 Ἀπριλίου 1790, ἀπέτυχε ἡ πρόταση τοῦ Δὸν Ζὲρλ νὰ παραμείνει ὁ καθολικισμὸς ἐπίσημη θρησκεία τοῦ κράτους, διακόσιοι σαράντα ἐννέα πληρεξούσιοι ὑπέγραψαν μιὰ διαμαρτυρία —μεταξὺ αὐτῶν καὶ ὁ πρόεδρος τῆς Συνέλευσης

1. [Ἀμετάφραστο λογοπαίγνιο: στὴν ἔκφραση «patrouillotisme» συμπλέκονται οἱ λέξεις *πατριωτισμὸς* (patriotisme) καὶ patrouiller (κυλιέμαι στὸ βόρβορο, τσαλαβουτῶ στὶς λάσπες, περιπολῶ).]

κόμης ντὲ Βιριέ, ὁ ὁποῖος ἀναγκάστηκε κατόπιν νὰ παραιτηθεῖ. Ἀργότερα οἱ ἀριστοκράτες συγκέντρωσαν τὶς προσπάθειές τους στὴ δυσφήμιση τῶν ἀσινιάτων καὶ προσπάθησαν νὰ παρεμποδίσουν τὴν πώληση τῶν ἐθνικῶν γαιῶν· ἐπιχειροῦσαν νὰ πείσουν τοὺς φτωχοὺς ὅτι μὲ τὴν καταστροφὴ τῶν προνομιούχων θὰ ἔμεναν χωρὶς ἐργασία καὶ χωρὶς ἐλεημοσύνες. Παντοῦ ἄνοιγαν τὶς ἀντεπαναστατικὲς λέσχες τῶν «Φίλων τῆς εἰρήνης».

Ἕνα μέρος τῶν δυσαρεστημένων κατέφυγε στὸ ἐξωτερικὸ θέλοντας νὰ βρεῖ τὴν ἡσυχία του· ἄλλοι ἐκπατρίζονταν γιὰ νὰ ὁπλιστοῦν ἐν ἀναμονῇ τῆς ξένης εἰσβολῆς, τὴν ὁποία ἐκλιπαροῦσε ἀπὸ κάθε κατεύθυνση ὁ κόμης τοῦ Ἀρτουὰ ποὺ εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὸ Τορίνο· ἄλλοι πάλι, ἔχοντας συνεννοηθεῖ μαζί του, προετοίμαζαν τὸν ἐμφύλιο πόλεμο στὴ Μεσημβρινὴ Γαλλία. Ἀρχικὰ κατέστρωσαν τὸ «σχέδιο τοῦ Λανγκεντόκ»: ὑπολόγιζαν στὸν Ἰμπὲρ-Κολομές, πρώην δήμαρχο τῆς Λυόν, κι ἐπίσης στὸν Μοννιὲ ντὲ Λὰ Καρρὲ στὸ Κοντά, στὸν Πασκαλὶς στὸ Αἲξ-ἀν-Προβάνς καὶ στὸν Λιετώ, διοικητὴ τῆς ἐθνοφρουρᾶς στὴ Μασσαλία, καθὼς καὶ στὸν Φρομὰν τῆς Νὶμ ὁ ὁποῖος ἤθελε νὰ ξεσηκώσει τοὺς καθολικοὺς ἐργάτες ἐναντίον τῶν προτεσταντῶν βιομηχάνων. Ἡ συνωμοσία δὲν εἶχε ἄλλο ἀποτέλεσμα πέρα ἀπὸ τὶς αἱματηρὲς συγκρούσεις τοῦ Μοντωμπάν, στὶς 10 Μαΐου, καὶ τῆς Νὶμ στὶς 13 Ἰουνίου. Ἀκολούθησε τὸ «σχέδιο τῆς Λυόν»· ὅταν ὅμως ξέσπασαν ἐκεῖ ταραχὲς γιὰ τὰ διαπύλια τέλη, στὶς 25 Ἰουλίου, ὁ Λὰ Τοὺρ ντὺ Πέν, ὑπουργὸς Πολέμου, βρῆκε τὴν εὐκαιρία νὰ στείλει ἀξιόπιστα συντάγματα κι ἕναν ἔμπιστο διοικητή. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν συνωμοτῶν, ὁ κόμης ντὲ Μπυσσὺ ἀνέλαβε τὸ Μπωζολαί, οἱ ἀδελφοὶ Ἀλλιὲ τὸ Ζεβωντάν, καὶ τὸν Αὔγουστο ὁ Μαλμπὸ συγκέντρωσε τοὺς καθολικοὺς τοῦ Βιβαραὶ στὸ Ζαλές. Οἱ εὐγενεῖς τοῦ Πουατοὺ καὶ τῆς Ὠβέρνης σχημάτισαν «συνασπισμοὺς» ποὺ προανάγγελλαν ὅτι θὰ βάδιζαν ἐναντίον τῆς Λυόν, στὴν ὁποία ὁ κόμης τοῦ Ἀρτουὰ ἔλπιζε νὰ ὁδηγήσει ἐπίσης μονάδες ἀπὸ τὴ Σαρδηνία. Ἤθελαν μάλιστα νὰ ἔρθει ἐκεῖ καὶ ὁ βασιλιάς. Μετὰ τὶς Ἡμέρες τοῦ Ὀκτωβρίου, ὁ Ὠζάρ, κι ἀργότερα ὁ Μαῦ ντὲ Φαβρὰ προσπάθησαν γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Κυρίου[1] νὰ προετοιμάσουν τὴ φυγή του. Τὸ 1790, καθὼς πλησίαζε τὸ καλοκαίρι, οἱ ἐπαναστάτες ἐπέτρεψαν στὴ βασιλικὴ οἰκογένεια νὰ ἐγκατασταθεῖ στὸν πύργο τοῦ Σαὶν-Κλού, ἔξω ἀπὸ τὸ Παρίσι· ἡ δραπέτευση ἀπὸ ἐκεῖ φαινόταν εὔκολη καὶ ἡ λέσχη τῶν μαύρων, τὸ «Γαλλικὸ Σαλόνι», πρότεινε νὰ θέσουν σὲ ἐφαρμογὴ τὸ σχέδιο: ὅρισαν τὴν ἐξέγερση τῆς Λυὸν γιὰ τὶς 10 Δεκεμβρίου. Ὁ Λουδοβίκος ὅμως ἀπέρριψε καὶ αὐτὴ τὴν πρόταση, ὅπως εἶχε ἀπορρίψει ἐπίσης τὴν πρόταση τοῦ Μιραμπώ: ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο εἶχε ἀρχίσει τὶς δικές του προετοιμασίες γιὰ τὴ φυγή. Στὸ μεταξὺ οἱ πατριῶτες εἶχαν σημάνει συναγερμό. Κατήγγελλαν ἀδιάκοπα πὼς ἑτοιμαζόταν ἡ ἀναχώρηση τοῦ βασιλιᾶ· ἀπὸ τὸν Φεβρουάριο εἶχαν καταδικάσει τὸν Μαῦ ντὲ Φαβρὰ καὶ τὸν ὁδήγησαν στὴν ἀγχόνη. Συνέλαβαν πλῆθος συνωμότες: τὸν Μπὸν ντὲ Σα-

1. [Παραδοσιακὸ προσωνύμιο (Monsieur) τοῦ πρεσβύτερου ἀπὸ τοὺς ἀδελφοὺς τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας.]

βαρντὲν τὸν 'Απρίλιο, τὸν Τρουὰρ ντὲ Ριὸλ τὸν 'Ιούλιο, τὸν Μπυσσὺ τὸν Σεπτέμβριο· τελικὰ τὸν Δεκέμβριο ἔκαναν ἐκκαθάριση στὴ Λυὸν μὲ μιὰ μεγάλη ἀστυνομικὴ ἐπιχείρηση. Οἱ εὐγενεῖς τῆς 'Ωβέρνης, οἱ ὁποῖοι ἑτοιμάζονταν νὰ εἰσέλθουν στὴν πόλη, πῆραν τὸ δρόμο τοῦ ἐκπατρισμοῦ. 'Ο κόμης τοῦ 'Αρτουὰ ἐγκατέλειψε τὸ Τορίνο καί, ἀφοῦ πρῶτα συναντήθηκε στὴ Μάντουα μὲ τὸν Λεοπόλδο Β' τῆς Αὐστρίας τὸν Μάιο τοῦ 1791, ξεκίνησε γιὰ τὸ Κόμπλεντς.

Οἱ λαϊκοὶ φόβοι προκάλεσαν νέους πανικοὺς στὴν Τιεράς, στὴν Καμπανία, στὴ Λορραίνη καὶ ἰδίως γύρω ἀπὸ τὴ Βαρέν, ἐπειδὴ τὸν 'Ιούλιο καὶ τὸν Αὔγουστο τοῦ 1790 εἶχαν κυκλοφορήσει φῆμες πὼς αὐστριακὲς μονάδες, οἱ ὁποῖες εἶχαν σταλεῖ ἐναντίον τῶν Βέλγων, ἑτοιμάζονταν νὰ εἰσβάλουν στὴ Γαλλία. Οἱ μάζες ἦταν πάντοτε ἕτοιμες νὰ ἀμυνθοῦν· ἀπὸ τὸν 'Ιούλιο ὁ Μαρὰ τὶς παρότρυνε νὰ ταχθοῦν «ἐπὶ τὰ πρόσω». Σὲ κάθε περίπτωση, τὰ ἀντίποινα δὲν ἔλειψαν: στὸ Αἲξ-ἀν-Προβὰνς ἔσφαξαν τὸν Πασκαλίς.

δ) 'Η ἀποσύνθεση τοῦ στρατοῦ

Δυστυχῶς γιὰ τὸν Λαφαγιέτ, ἡ σύγκρουση ἐπεκτάθηκε στὸ στράτευμα. 'Υπῆρξαν ὁρισμένοι εὐγενεῖς ἀξιωματικοὶ οἱ ὁποῖοι ἔμειναν μέχρι τέλους πιστοὶ στὴν 'Επανάσταση. 'Η στάση ὅμως τῶν περισσότερων, ἐνῶ ἦταν ἀρχικὰ διστακτική, ἔγινε ἀπροκάλυπτα ἐχθρικὴ ὅταν ἄρχισαν νὰ θίγονται ἀπὸ τὶς μεταρρυθμίσεις ποὺ προωθοῦσε ἡ Συντακτική. 'Εξίσου διασπάστηκαν καὶ οἱ στρατιῶτες τους· ὁρισμένοι περιφρονοῦσαν τὴν ἐθνοφρουρά, «τὴ γαλάζια φαγιάντσα ποὺ δὲν μπαίνει στὴ φωτιά», ἐνῶ ἄλλοι ἄρχισαν νὰ συχνάζουν στὶς λέσχες καὶ νὰ στρέφονται ἐναντίον τῶν ἀρχηγῶν τους. 'Η αναταραχὴ στὰ λιμάνια τοῦ πολεμικοῦ στόλου μεταξὺ τῶν ναυτῶν καὶ τῶν ἐργατῶν τῶν ναυστάθμων δὲν ἦταν μικρότερη. Οἱ πατριῶτες ἔτρεφαν μεγάλη δυσπιστία ἀπέναντι στοὺς ἀριστοκράτες ἀξιωματικούς, ἕνας ὅλο καὶ μεγαλύτερος ἀριθμὸς τῶν ὁποίων ἐκπατριζόταν. 'Εξαπέλυαν ἐπιθέσεις ἐναντίον τους, καὶ κατὰ περίπτωση συμμαχοῦσαν μὲ τοὺς ἐξεγερμένους στρατιῶτες. Καθὼς ὅμως ἡ Συνέλευση ἀντιμετώπιζε τὴν ἐχθρικὴ Εὐρώπη, δὲν τολμοῦσε νὰ κάνει ἐκκαθαρίσεις στὸν στρατὸ ἀπολύοντας τοὺς ἀξιωματικούς, ὅπως ἀπαιτοῦσε ὁ Ροβεσπιέρος. "Οσο γιὰ τοὺς ἁπλοὺς στρατιῶτες ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴ φτωχολογιά, αὐτοὺς ἡ Συντακτικὴ δὲν τοὺς ἔπαιρνε πολὺ στὰ σοβαρά· νὰ μεταμορφώσει τὸν βασιλικὸ στρατὸ σὲ ἐθνικὸ στρατὸ ἐπιβάλλοντας τὴν ὑποχρεωτικὴ θητεία, ὅπως πρότεινε ὁ Ντυμπουὰ-Κρανσέ, δὲν τὸ σκεφτόταν διόλου ἐπειδὴ γνώριζε πόσο ἐχθρικὰ ἀντιμετώπιζαν τὴν πολιτοφυλακὴ οἱ Γάλλοι στὸ Παλαιὸ Καθεστώς. Θεώρησε ἀρκετὸ νὰ αὐξήσει τοὺς στρατιωτικοὺς μισθοὺς καὶ νὰ ἐξαγγείλει ὁρισμένες διοικητικὲς καὶ πειθαρχικὲς μεταρρυθμίσεις.

'Ωστόσο, τὴ λύση τὴν εἶχε ὑποδείξει ἀπὸ τὶς 12 Δεκεμβρίου 1789 ὁ Ντυμπουὰ-Κρανσέ, ἀγορεύοντας ἀνάμεσα στὶς θορυβώδεις λοιδωρίες τῆς Δεξιᾶς καὶ τὴν οἰκτρὴ σιωπὴ τῆς 'Αριστερᾶς: «Χρειάζεται στρατολογία πραγματικὰ ἐθνικὴ ἡ ὁποία

νὰ συμπεριλαμβάνει τοὺς πάντες, ἀπὸ τὴ δεύτερη κεφαλὴ τῆς αὐτοκρατορίας μέχρι τὸν τελευταῖο ἐνεργὸ πολίτη κι ἐπιπλέον ὅλους τοὺς παθητικοὺς πολίτες» —δηλαδὴ νὰ καλύπτει ὁλόκληρο τὸ ἔθνος ἐκτὸς ἀπὸ τὸν βασιλιά. Ἑπομένως, ὁ Ντυμπουὰ-Κρανσὲ πρότεινε ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1789 νὰ ἐπιβάλουν τὴν καθολικὴ καὶ ὑποχρεωτικὴ στρατιωτικὴ θητεία, καθὼς καὶ τὴ δημιουργία ἐθνικοῦ στρατοῦ. Ὅταν συζητοῦσαν τὸ ζήτημα ὁ δούκας ντὲ Λὰ Ροσφουκὼ-Λιανκοὺρ δήλωσε πὼς ἔβρισκε ἑκατὸ φορὲς προτιμότερο νὰ ζεῖ στὸ Μαρόκο ἢ στὴν Κωνσταντινούπολη παρὰ σὲ ἕνα κράτος ὅπου θὰ ἴσχυαν παρόμοιοι νόμοι. Πολλὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ συστήματος ἐθνικῆς ἐπιστράτευσης ποὺ πρότεινε τότε ὁ Ντυμπουὰ-Κρανσὲ θὰ τὰ συναντήσουμε ἐκ νέου στὸ νόμο «περὶ ἀμαλγαματώσεως» τοῦ στρατοῦ τοῦ 1793. Παρ᾽ ὅλες τὶς προειδοποιήσεις ποὺ δεχόταν, ἡ Συνέλευση δὲν ἦταν ἕτοιμη νὰ ἀκολουθήσει τέτοιους δρόμους. Ὅπως ἔλεγε ὁ Ροβεσπιέρος, στὶς 10 Ἰουνίου 1791: «Μέσα στὰ ἐρείπια ὅλων τῶν ἀριστοκρατῶν, ποιὰ εἶναι ἄραγε ἡ δύναμη ποὺ μόνη ἐξακολουθεῖ νὰ ὑψώνει ἀπειλητικὰ τὸ τολμηρό της μέτωπο; Καταστρέψατε τοὺς εὐγενεῖς, ἀλλὰ οἱ εὐγενεῖς ζοῦν ἀκόμη ἐπικεφαλῆς τοῦ στρατοῦ».

Τὰ λιμάνια τοῦ πολέμου καὶ οἱ φρουρὲς τῶν πόλεων ἄρχισαν νὰ στασιάζουν τὸ ἕνα μετὰ τὸ ἄλλο. Ὁ Λαφαγιέτ, στρατιωτικὸς καριέρας, δὲν ἀστειευόταν σὲ ζητήματα πειθαρχίας. Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1790, ὅταν ἐξεγέρθηκε ἡ φρουρὰ τοῦ Νανσύ, θέλησε νὰ δώσει ὁριστικὴ λύση στὸ πρόβλημα. Ὑποστήριξε τὸν ἐξάδελφό του μαρκήσιο ντὲ Μπουιγὲ ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ὑπέταξε τὴ φρουρὰ ἔπειτα ἀπὸ σκληρὴ πάλη, ἐκτέλεσε μερικοὺς ἀπὸ τοὺς ἐξεγερμένους κι ἔστειλε γιὰ τιμωρία στὰ κάτεργα σαράντα ἕνα Ἐλβετοὺς φρουροὺς ἀπὸ τὸ Σατωβιέ. Ἡ Συνέλευση ἐνέκρινε καταρχὴν τὶς ἐνέργειές του, μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ὅμως ὁ Λαφαγιὲτ ἔπληξε τὴ δημοτικότητά του. Ὁρισμένοι πατριῶτες διαμαρτυρήθηκαν ἀμέσως, καὶ σύντομα ἡ πλειοψηφία τῆς Συντακτικῆς βρέθηκε σὲ ἀμηχανία ὅταν μαθεύτηκε πὼς ὁ μαρκήσιος ντὲ Μπουιγὲ μεταχειριζόταν στὸ Νανσὺ ὡς ὑπόπτους ὅλους τοὺς ὀπαδοὺς τῆς Ἐπανάστασης. Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1790, ὁ βαρόνος ντὲ Μενοὺ πρότεινε νὰ ἀπαγγελθεῖ κατηγορία ἐναντίον τῶν ὑπουργῶν· ἡ Συνέλευση περιορίστηκε νὰ δηλώσει πώς, μὲ ἐξαίρεση τὸν Μονμορέν, δὲν ἀπολάμβαναν πλέον τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ ἔθνους. Ἔτσι τοὺς ἀπάλλαξαν ἀπὸ τὰ καθήκοντά τους, ἀλλὰ καὶ οἱ διάδοχοί τους δὲν ἦταν περισσότερο δημοφιλεῖς. Ἐκεῖνο τὸν καιρὸ ἡ Πολιτικὴ Σύνταξη τοῦ Κλήρου ὑποδαύλιζε τὸ θρησκευτικὸ σχίσμα, καὶ ὁ Λουδοβίκος ΙϚ΄ ἀπηύθυνε ἔκκληση πρὸς τὸ ἐξωτερικό: ἡ Ἐπανάσταση βάδιζε πρὸς μιὰ νέα ἔκρηξη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε'

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗΣ (1789–1791)

Ο ΜΠΕΡΚ, τὸν ὁποῖο ἀκολούθησε ἀργότερα ὁ Ταίν, κατηγοροῦσε τὰ μέλη τῆς Συντακτικῆς πὼς ἔφεραν τὰ πάνω κάτω στὴ γαλλικὴ κοινωνία προκειμένου νὰ ἐφαρμόσουν ἀφηρημένες ἀρχὲς οἱ ὁποῖες δὲν εἶχαν καμιὰ σχέση μὲ τὴν πραγματικότητα. Τὸ κατὰ πόσον ἔχουν καθολικὴ ἀξία οἱ ἀρχὲς τοῦ 1789 δὲν εἶναι κάτι ποὺ θὰ ἐξετάσουμε ἐδῶ, ἀλλὰ τὸ γεγονὸς παραμένει πὼς ἀπελευθέρωσαν ἐνέργεια καὶ διαμόρφωσαν μιὰ κοινωνία ἡ ὁποία ἄντεξε στὸ χρόνο. Ὅσον ἀφορᾶ τὰ μέλη τῆς Συντακτικῆς, ἀκόμη καὶ ἐὰν διάβασαν τοὺς φιλοσόφους τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἡ καλλιέργεια ποὺ ἀπέκτησαν οὔτε ἀντιστρατευόταν τὴν αἴσθηση τῆς πραγματικότητας οὔτε τὴν ἔκανε νὰ ἀτροφήσει μέσα τους. Καθὼς τοὺς ἀπειλοῦσε ἡ ἀντεπανάσταση καὶ ὁ λαὸς τοὺς ὑπερφαλάγγιζε, καὶ χρειάζονταν νὰ συνεννοοῦνται μὲ κληρικοὺς καὶ πατριῶτες εὐγενεῖς καὶ νὰ ρυθμίζουν τὰ οἰκονομικά, ἰδίως τὰ ἀποικιακὰ συμφέροντα, ποτὲ δὲν ἔπαψαν νὰ λαμβάνουν ὑπόψη τὶς περιστάσεις. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ τὸ ἔργο τους ἔφερε βαθύτατα χαραγμένη τὴ σφραγίδα τῶν περιστάσεων, σὲ πολλὰ σημεῖα ἀποδείχτηκε προσωρινό.

α) Οἱ θεμελιώδεις ἀρχὲς τοῦ 1789

Ὅταν καταλύθηκε τὸ Παλαιὸ Καθεστώς, τὰ μέλη τῆς Συντακτικῆς φρόντισαν νὰ δικαιολογήσουν τὴ νίκη τους: ἡ ἰσχὺς εἶχε τεθεῖ στὴν ὑπηρεσία τοῦ δικαίου. Ταυτοχρόνως οἱ Γάλλοι διδάχτηκαν τὶς ἀρχὲς τῆς νέας τάξης χάρη στὴν «ἐθνικὴ κατήχηση», ὅπως τὴν ὀνόμασε ὁ Μπαρνάβ. Οἱ Ἀμερικανοὶ τοὺς εἶχαν διδάξει πῶς νὰ τὸ κάνουν αὐτό, κι ἔτσι συνέταξαν μὲ τὴ σειρά τους μιὰ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Πολίτη. Ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω ὅμως, δὲν περιέκλεισαν τὸ σύνολο τῆς σκέψης τους σ' αὐτὴ τὴ Διακήρυξη· θὰ χρειαστεῖ νὰ ἀναζητήσουμε τούτη τὴ σκέψη ἐπίσης στοὺς νόμους τοὺς ὁποίους ἐξέδωσαν, καθὼς καὶ στὸ προοίμιο τοῦ Συντάγματος τοῦ 1791.

Τὰ μέλη τῆς Συντακτικῆς εἶχαν προσηλώσει τὸ βλέμμα τους στὶς ἀμερικανικὲς διακηρύξεις, καὶ ὁ Λαφαγιὲτ ὑπέβαλε τὸ προσχέδιό του στὸν Τζέφερσον, ὁ ὁποῖος ἐκπροσωποῦσε τότε τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες στὶς Βερσαλλίες. Ὑπάρχει ὅμως μιὰ ἀκόμη βαθύτερη συγγένεια μεταξὺ τῶν δύο κειμένων, μιὰ ἰδέα τὴν ὁποία ἀδυνατεῖ νὰ ἀποδώσει ἡ κατὰ γράμμα σύγκρισή τους: ἀμφότερες οἱ διακηρύξεις ἐπικυρώνουν τὴν ἀξία τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας καὶ τῆς ἀτομικῆς πρωτοβουλίας, κι ἐπομένως φέρουν τὴ σφραγίδα ποὺ ἀποτύπωσαν στὴν εὐρωπαϊκὴ σκέψη ἡ ἀρχαία ἑλλη-

νικὴ φιλοσοφία καὶ ὁ χριστιανισμός· ἀμφότερες τέθηκαν ἐπίσης ὑπὸ τὴν κηδεμονία τοῦ Ὑπερτάτου Ὄντος καὶ οἱ περισσότεροι συντάκτες τους, εἴτε πίστευαν στὴν ἐξ ἀποκαλύψεως θρησκεία εἴτε εἶχαν μυηθεῖ στὴν πνευματοκρατικὴ μεταφυσική, θεωροῦσαν τὴν ἐλευθερία συνέπεια καὶ ἐγγύηση τοῦ αὐτεξούσιου τῆς ψυχῆς. Ἡ ἱστορικὴ παρατήρηση προσθέτει μάλιστα μιὰ δεύτερη ἐξήγηση σ' ἐκείνη τὴν ὁποία ἀναφέραμε παραπάνω: ὁ ἀτομικισμὸς συμβολίζει τὴν ὁρμητικότητα τοῦ Εὐρωπαίου, ὁ ὁποῖος παραμερίζει κάθε ἐμπόδιο προκειμένου νὰ κατακτήσει τὸν κόσμο, νὰ κυριαρχήσει στὴ φύση μὲ τὴ γνώση καὶ μὲ τὴν ἐφευρετικότητα καί, τέλος, νὰ ρυθμίσει μόνος του τὴ συμπεριφορά του, τὴ διακυβέρνηση καὶ τὴν κοινωνία. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια, οἱ νέες ἀρχὲς διατύπωναν ἕνα ἰδεῶδες θέωσης συμβολίζοντας τὴν ἐπίγεια σωτηρία γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος θὰ τὸ προσέγγιζε σιγὰ σιγὰ μὲ τίμημα ἀδιάκοπες προσπάθειες αἰώνων.

Ἄλλωστε τὸ ἔργο τῶν μελῶν τῆς Συντακτικῆς μαρτυρεῖ ἐπιπλέον μιὰ ἰδιαίτερη πρωτοτυπία: συνέδεσε στενὰ τὴν ἰσότητα μὲ τὴν ἐλευθερία. Ἡ λαϊκὴ ἐξέγερση, ποὺ γκρέμισε μὲ πάταγο τὰ προνόμια καὶ τὴ φεουδαρχία, προσέδωσε στὴν ἰσότητα μιὰ λάμψη τὴν ὁποία δὲν τῆς ἀναγνώριζαν οἱ Ἀγγλοσάξονες. Οἱ ἐπαναστάτες, καθὼς καὶ ἡ ἴδια ἡ ἀστικὴ τάξη θεωροῦσαν τὴν κατάκτηση τῆς ἰσότητας πολυτιμότερη ἀπὸ κάθε ἄλλη. Στὰ μάτια τους ἐλεύθερος εἶναι ὁ ἄνθρωπος ποὺ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ κανέναν —ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πρόσωπα τὰ ὁποῖα ὁ νόμος, ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἑκούσια συναίνεση τῆς κοινότητας, ἐξουσιοδοτεῖ νὰ διατάζουν ἐν ὀνόματί του. Γιὰ τοὺς Γάλλους χωρικούς, ἡ ἐξαφάνιση τῆς φεουδαρχικῆς ἐξουσίας στάθηκε τὸ οὐσιῶδες ἀποτέλεσμα τῆς Ἐπανάστασης.

Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ἀναγάγουμε σὲ δύο τὶς ἀρχὲς τοῦ 1789. Καταρχάς, «οἱ ἄνθρωποι γεννιοῦνται καὶ παραμένουν ἐλεύθεροι καὶ ἴσοι ὡς πρὸς τὰ δικαιώματα». Εἶναι κύριοι τῆς ὕπαρξής τους· ἐφόσον σέβονται τὴν ἐλευθερία τῶν ἄλλων, ἡ φυσικὴ καὶ πνευματικὴ δραστηριότητά τους μπορεῖ νὰ ἀναπτύσσεται ἀνεμπόδιστα: μποροῦν νὰ μιλοῦν καὶ νὰ γράφουν, νὰ ἐργάζονται καὶ νὰ ἐφευρίσκουν, νὰ ἀποκτοῦν καὶ νὰ κατέχουν. Ὁ νόμος εἶναι κοινὸς γιὰ ὅλους· ὅλα τὰ ἐπαγγέλματα καὶ τὰ δημόσια ἀξιώματα εἶναι προσιτὰ στοὺς πάντες, χωρὶς διακρίσεις ἀναλόγως μὲ τὴν καταγωγή τους. Κατὰ δεύτερο λόγο, τὸ κράτος δὲν ἀποτελεῖ αὐτοσκοπό. Ὁ λόγος ὕπαρξής του ἔγκειται στὴν ἀποστολή του νὰ διασφαλίσει σὲ κάθε πολίτη τὴν ἀπόλαυση τῶν δικαιωμάτων του· κυρίαρχος δὲν εἶναι κανένας ἄλλος ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν πολιτῶν, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ἔθνος, τὸ ὁποῖο ἀναθέτει τὴν ἐξουσία του στὴν ὑπεύθυνη κυβέρνηση· ἂν πάψει τὸ κράτος νὰ ἀνταποκρίνεται στὰ καθήκοντά του, οἱ πολίτες θὰ ἀντισταθοῦν στὴν καταπίεση.

Καθὼς ἐπικαλοῦνταν τὸ φυσικὸ δίκαιο —τὸ ὁποῖο λόγῳ τῆς φιλοσοφικῆς καὶ ἀχρονικῆς ὑπόστασής του ἐκφραζόταν ἀναγκαστικὰ μὲ ὅρους οἰκουμενικοὺς— τὰ μέλη τῆς Συντακτικῆς, ὅπως ἔκαναν προηγουμένως καὶ οἱ «στασιαστὲς» τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, χρησιμοποίησαν ὁρισμένες γενικὲς διατυπώσεις ποὺ ἔδωσαν στοὺς ἀντιπάλους τὸ πρόσχημα γιὰ νὰ τοὺς παραστήσουν ὡς ἔξαλλους ἰδεολόγους.

χαμένους σὲ διανοητικὲς ἀφαιρέσεις. Ἐξίσου ἐμφανὴς ὅμως ἦταν καὶ ὁ «ἱστορικὸς» χαρακτήρας τῆς Διακήρυξης: κάτω ἀπὸ κάθε ἄρθρο προσέθεταν νοερὰ τὰ ἁπτὰ γεγονότα ποὺ στὸ παρελθὸν τοὺς εἶχαν κάνει νὰ ὑποφέρουν, καὶ τὸ ἴδιο ἔκαναν ἐπίσης ὅλοι οἱ σύγχρονοί τους. Κανεὶς δὲν μπορεῖ πλέον νὰ συλληφθεῖ καὶ νὰ φυλακιστεῖ χωρὶς δικαστικὸ ἔνταλμα, μὲ ἄλλα λόγια παύουν νὰ ἐκδίδονται οἱ σφραγισμένες ἐπιστολὲς τοῦ βασιλιᾶ. Οἱ πολίτες εἶναι ἴσοι ἐνώπιον τοῦ νόμου, συνεπῶς καταδικάζεται κάθε προνόμιο. Ἡ ἀντίσταση στὴν καταπίεση εἶναι νόμιμη: ἔτσι δικαιολογεῖται ἡ ἐξέγερση τῆς 14ης Ἰουλίου. Ὅπως εἶπε ὁ Ὠλάρ, ἡ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων συνιστοῦσε πάνω ἀπ' ὅλα τὴ «ληξιαρχικὴ πράξη θανάτου» τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος. Ἄλλωστε, ἡ Συνέλευση δὲν ἐξήγγειλε αὐτὲς τὶς ἀρχὲς ἐντάσσοντάς τες σὲ κάποιο ἐπαγωγικὸ σύστημα, οὔτε ἐπέμεινε ἐξίσου σὲ ὅλες: ἡ ατομικὴ ἐλευθερία καταλαμβάνει τρία ἄρθρα τῆς Διακήρυξης· ἡ ἐλευθερία τῆς συνείδησης, τὴν ὁποία σήμερα θεωροῦμε ἐξίσου σημαντική, ἀπὸ σεβασμὸ πρὸς τοὺς πατριῶτες κληρικοὺς περιορίστηκε σὲ μιὰ διακριτικὴ νύξη σχετικὰ μὲ τὴ θρησκευτικὴ ἐλευθερία. Τὰ κενὰ τῆς Διακήρυξης τῶν Δικαιωμάτων εἶναι ἐξίσου ἀποκαλυπτικά. Δὲν θὰ ὄφειλε ἄραγε νὰ εἶναι ἀναλυτικότερη σχετικὰ μὲ τὴν ἰδιοκτησία καὶ νὰ κατοχυρώσει τὸ κληρονομικὸ δικαίωμα; Στὴν πραγματικότητα, ἡ μόνη σχετικὴ ἀναφορὰ βρίσκεται στὸ ἄρθρο 2 καὶ εἶναι ἀόριστη: τὸ πρόβλημα δὲν τέθηκε κὰν τότε· τὸ ἄρθρο 17, τὸ ὁποῖο προστέθηκε τὴν τελευταία στιγμή, ἐπανέρχεται στὸ ζήτημα μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσει ἐμμέσως τὴν ἐξαγορὰ τῶν χωροδεσποτικῶν ὀφειλῶν, προβλέποντας πὼς ἔπρεπε νὰ παρέχεται δίκαιη καὶ προκαταβολικὴ ἀποζημίωση ὅταν γίνονταν ἀπαλλοτριώσεις γιὰ λόγους δημόσιας ὠφέλειας. Ἡ οἰκονομικὴ ἐλευθερία, στὴν ὁποία πίστευε περισσότερο παρὰ σὲ ὁτιδήποτε ἄλλο ἡ ἀστικὴ τάξη, δὲν διακηρύχτηκε παρὰ μόνον τὸ 1791: τὸ Παλαιὸ Καθεστὼς εἶχε πάψει νὰ τὴν ἀντιμετωπίζει ἐχθρικά, κι ἐπιπλέον ἡ Τρίτη Τάξη δὲν ἀντιμετώπιζε ὁμόθυμα τὸ ζήτημα τῶν σωματείων. Οὔτε ἀναφέρονταν πουθενὰ τὰ δικαιώματα τοῦ συνεταιρίζεσθαι καὶ τοῦ ἀναφέρεσθαι· μόνον τὸ 1791 ἐξαγγέλθηκε ἡ ὀργάνωση τῶν δημόσιων συστημάτων γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ γιὰ τὴν πρόνοια: ὅλα αὐτὰ ἀφοροῦσαν τὸ μέλλον, ὄχι τὸ παρελθόν.

Ὡστόσο, οἱ ἀρχὲς τὶς ὁποῖες διατύπωνε ἡ Διακήρυξη προκειμένου νὰ καταδικάσει τὸ Παλαιὸ Καθεστὼς ἀφοροῦσαν ἐπίσης καὶ τὸ νέο. Ἂν ἡ ἑρμηνεία τους δὲν προκαλοῦσε καμιὰ ἀμφιβολία σὲ σχέση μὲ τὸ πρῶτο, ἐφόσον ὅλος ὁ κόσμος ἀποδοκίμαζε τὰ γεγονότα τὰ ὁποῖα γνώριζε ἐκ πείρας, παρέμενε ἀσαφὴς ὅσον ἀφορᾶ τὸ δεύτερο καὶ συνεπῶς προκαλοῦσε ἀντιδικίες. Ἔτσι, ὁρισμένοι ἐπέμεναν νὰ μὴ συντάξουν τὴ Διακήρυξη προτοῦ ὁλοκληρωνόταν τὸ Σύνταγμα, οὕτως ὥστε νὰ μὴν ἀνακύψει ὁποιαδήποτε σύγκρουση μεταξύ τους. Ἄλλοι πρότειναν νὰ ὁλοκληρώσουν τουλάχιστον τὴν πρώτη. Ὁ Σιεγὲς ἤθελε νὰ προβλεφθεῖ ρητὰ πὼς ἡ ἰσότητα δὲν συνεπαγόταν τὴν ἰσότητα τῶν οἰκονομικῶν μέσων, οὕτως ὥστε νὰ κλείσουν τὸ δρόμο γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἰσότητα, ἐνῶ ὁ ἀβὰς Γκρεγκουὰρ ἤθελε νὰ ἀπαριθμήσουν τὶς ὑποχρεώσεις τῶν πολιτῶν ταυτοχρόνως μὲ τὰ δικαιώματά τους. Ἡ πλειοψηφία

προσπέρασε αὐτὲς τὶς ἀντιρρήσεις καὶ ὁ χαρακτήρας τῆς Διακήρυξης τῶν Δικαιωμάτων ἀναδύθηκε ξανὰ στὴν ἐπιφάνεια: οἱ συντάκτες της δὲν πίστευαν πὼς τὸ νόημά της ἄφηνε περιθώρια συζητήσεων, ἐνῶ οἱ ἀνησυχίες ποὺ διατυπώνονταν ἠχοῦσαν ἀβάσιμες στ' αὐτιά τους. Ἡ Διακήρυξη ἀποτελοῦσε ἔργο μιᾶς θριαμβεύτριας τάξης, ποὺ ἦταν βέβαιη γιὰ τὸ μέλλον της καὶ πίστευε ἀκράδαντα πὼς ἡ τάξη πραγμάτων τὴν ὁποία ἐπινοοῦσε, εἴτε αὐτὴ ἦταν σύμφωνη πρὸς τοὺς νόμους τῆς φύσης εἴτε πρὸς τὴν ὀρθολογικὴ βούληση τῆς θεότητας, ἔμελλε νὰ ἐξασφαλίσει ὁριστικὰ τὸ καλὸ τῆς ἀνθρωπότητας.

Γεγονὸς παραμένει πὼς αὐτὴ ἡ τάξη, διακηρύσσοντας τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἰσότητα τῶν δικαιωμάτων, ἐξυπηρετοῦσε τὰ συμφέροντά της καὶ συνάμα προσέλκυε ἀναρίθμητους ὀπαδοὺς στὴν Ἐπανάσταση. Ἀνοίγοντας τὸ δρόμο στὶς ἀτομικὲς ἱκανότητες, στὴν εὐφυΐα καὶ στὸ ἐπιχειρηματικὸ πνεῦμα, ἡ ἀστικὴ τάξη καλοῦσε τοὺς ἱκανότερους νὰ ἀποκολληθοῦν ἀπὸ τὸ πλῆθος ὥστε νὰ ἀναλάβουν τὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ διακυβέρνηση τῆς κοινωνίας· ἡ ἐπιλογή, τὴν ὁποία θὰ ἐξασφάλιζε ὁ ἀνταγωνισμός, θὰ προφύλασσε τὴν ἀστικὴ τάξη ἀπὸ τὴ γήρανση ποὺ συνδεόταν ἀναπόφευκτα μὲ τὴν κληρονομικότητα. Καλώντας τοὺς πάντες νὰ δοκιμάσουν τὴν τύχη τους ξύπνησε μέσα τους τὴν ἐλπίδα, ἡ ὁποία ἐρέθισε τὴν ἐνεργητικότητά τους. Ἄλλωστε, οἱ ἀνατροπὲς ποὺ ἔφερε ἡ Ἐπανάσταση προσέδωσαν ἐξαιρετικὴ ἀποτελεσματικότητα σὲ παρόμοιες ὑποσχέσεις. Ἕνα τεράστιο μέρος τοῦ ἀκίνητου πλούτου τέθηκε πρὸς πώληση· ἡ καταπιστευματικὴ κυκλοφορία τοῦ νομίσματος πολλαπλασίασε τὰ διαθέσιμα κεφάλαια καὶ ἄνοιξε ἀπέραντες προοπτικὲς κερδοσκοπίας. Μὲ τὴν κατάργηση τῆς σωματειακῆς ἰδιοκτησίας, μὲ τὴν ἀπαγόρευση τῶν διηνεκῶν μισθώσεων, μὲ τὴν ἀδιάκοπη κατάτμηση τῶν περιουσιῶν χάρη στὴν κληρονομικὴ ἰσότητα καὶ τὴν κατάργηση τοῦ δικαιώματος τῆς πρεσβυγενείας, οἱ ἀναπαλλοτρίωτες ἰδιοκτησίες τῶν πρωτοτόκων καὶ τὰ κληρονομικὰ καταπιστεύματα, καθὼς καὶ ὅλα γενικῶς τὰ ἀγαθά, θὰ προσφέρονταν μελλοντικὰ σὲ ἐκείνους ποὺ θὰ ἔκαναν προσπάθεια νὰ τὰ ἀποκτήσουν. Σὲ ὅσους ἦταν φτωχοὶ ἀλλὰ μορφωμένοι θὰ ἀνοίγονταν νέοι δρόμοι μὲ τὴν εἴσοδό τους στὶς θέσεις τοῦ δημοσίου, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὁποίων θὰ αὐξανόταν ὁλοένα καὶ περισσότερο, καθὼς καὶ μὲ τὴν περιοδικὴ ἀνανέωση τοῦ πολιτικοῦ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ, μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς δημοσιογραφίας, μὲ τὶς προόδους τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς· αὐτὴ ἡ ἐπίκληση τῆς προσωπικῆς πρωτοβουλίας ἀποτέλεσε γιὰ τὴν Ἐπανάσταση, ὅπως καὶ γιὰ τὴ μοντέρνα κοινωνία ποὺ ἦρθε κατόπιν, ἀσυναγώνιστη πηγὴ ζωῆς καὶ δύναμης, ἐνῶ ἀντιμέτωπη εἶχε μιὰ μοναρχικὴ Εὐρώπη, ἀνίκανη ἀκόμη νὰ σπάσει τὰ δεσμὰ ποὺ περιόριζαν καὶ ἀποθάρρυναν τὴν κοινωνικὴ ὁρμή. Ἔτσι ἡ Ἐπανάσταση ἀνακάλυψε τοὺς ὀργανωτές της, τοὺς λογίους καὶ τοὺς στρατηγοὺς ποὺ θὰ τὴν ὑπεράσπιζαν, ἐνῶ ἐπίσης ἀπέσπασε τὴν ὑποστήριξη, ἀκόμη καὶ πέρα ἀπὸ τὰ σύνορά της, ὅλων ἐκείνων οἱ ὁποῖοι πλημμυρισμένοι ἀπὸ παράφορη εὐφορία ἑτοιμάζονταν νὰ δοκιμάσουν τὸ πνεῦμα τους καὶ νὰ ἀποδείξουν τὶς ἱκανότητές τους, νὰ σταθοῦν στὸ ὕψος τῶν περιστάσεων.

Ἡ ἀνταγωνιστικὴ ἀπελευθέρωση τοῦ ἀτομικισμοῦ συνεπέφερε ἀρκετὲς ἀναπόφευκτες συνέπειες. Ὁ ἰσχυρὸς παραμέριζε τὸν ἀδύναμο —καὶ ἰσχυροὶ σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἦταν οἱ πλούσιοι καὶ οἱ κληρονόμοι τους. Διακήρυσσαν τὴν ἰσότητα τῶν δικαιωμάτων, ἀλλὰ ἄφηναν στὸν καθένα τὴ φροντίδα νὰ βρεῖ μόνος του ὅσα μέσα χρειαζόταν προκειμένου νὰ ἀπολαύσει αὐτὰ τὰ δικαιώματα. Κάποτε ἦρθε ἡ ἀπογοήτευση. Τὸν πρῶτο καιρὸ ὅμως πολλοὶ ἀπόκληροι δὲν ἀπελπίζονταν γιὰ τὸ μέλλον, καθὼς δὲν κυριαρχοῦσε ἀκόμη στὴν οἰκονομία ἡ καπιταλιστικὴ συγκέντρωση. Ἄλλωστε, ἡ ἀλληλεγγύη ποὺ ἀνέπτυξε ἡ Τρίτη Τάξη ἔναντι τῆς ἀριστοκρατίας γέννησε τὴν ἑνότητα καὶ τὴν ἀδελφότητα, οἱ ὁποῖες συγκάλυπταν ἐν μέρει τὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν τάξεων ποὺ περιέκλειε στὸ ἐσωτερικό της. Ἔτσι ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἰσότητα ἀσκοῦσαν ἀκατανίκητη γοητεία στὴ φαντασία τῶν ἀνθρώπων. Ὁ γαλλικὸς λαὸς πίστεψε πὼς ἡ ζωή του θὰ βελτιωνόταν, πὼς ἂν ὄχι ὁ ἴδιος τουλάχιστον τὰ παιδιά του θὰ ζοῦσαν εὐτυχισμένα· ἔλπισε μάλιστα πὼς καὶ οἱ ὑπόλοιποι λαοὶ θὰ ἔκαναν τὸ ἴδιο καὶ πώς, ἐλεύθεροι καὶ ἴσοι ὅλοι, θὰ συμφιλιώνονταν γιὰ πάντα. Τότε ἡ εἰρήνη θὰ βασίλευε σὲ μιὰ γῆ ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάθε καταπίεση καὶ ἀθλιότητα. Ὁ μυθικὸς χαρακτήρας τῆς Ἐπανάστασης ἀνθοφόρησε. Αὐτὴ ἡ τόσο εὐγενικὴ ὑπόθεση ξύπνησε ἄμετρο πάθος, τὸ ὁποῖο σὲ πολλὲς καρδιὲς ἔσβησε ὅταν ἦρθε ἡ ὥρα νὰ ἐξαναγκαστοῦν σὲ θυσίες, ἐξέθρεψε ὅμως καὶ ἥρωες καὶ ἀκτινοβόλησε σὲ ὅλα τὰ μήκη καὶ πλάτη τοῦ κόσμου. Ὁ Μισὲλ Μπωπουὶ δίδαξε τὸ νέο εὐαγγέλιο στὸν Οὐέρτζουερθ προτοῦ φύγει γιὰ νὰ πολεμήσει τοὺς τυράννους, καὶ τὸ ἐκθαμβωτικὸ ὄνειρό του ἀκτινοβολεῖ ἀνεξίτηλα στοὺς στίχους τοῦ *Πρελούδιου*.[1] Ἡ Ἐπανάσταση συνέζευξε τὸν ἐνθουσιασμὸ μὲ τὴ ρεαλιστικὴ ἐνεργητικότητα: ἰδοὺ τὸ διπλὸ μυστικὸ τῆς νίκης της. Σὲ ὅλες τὶς χῶρες ἀφύπνισε τὰ πνεύματα καὶ ἄγγιξε τὶς ψυχές, ποὺ αὐθόρμητα προσφέρονταν στὴν προπαγάνδα της.

Τὶς ἴδιες ἐλπίδες συμμεριζόταν ἐπίσης ἡ ἀστικὴ τάξη, ἢ τουλάχιστον ἕνα μέρος της: δὲν θεωροῦσε τὸν ἑαυτό της κλειστὴ κάστα, πίστευε μάλιστα πώς, ἀφότου κατάργησε τὶς ἱεραρχικὲς τάξεις καὶ ἄνοιξε τὶς πύλες της σὲ ὅλο τὸν κόσμο, εἶχε ἐξαφανίσει γενικῶς τὶς τάξεις. Μολαταῦτα, ποτὲ δὲν λησμόνησε οὔτε τὴν τρέχουσα πραγματικότητα οὔτε τὴν προεξάρχουσα ἐπιρροὴ τὴν ὁποία προσδοκοῦσε νὰ ἀσκήσει ἐφεξῆς. Προκειμένου νὰ ἀντιπαραθέσει τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα στὸ Παλαιὸ Καθεστώς, τὰ κήρυξε φυσικὰ καὶ ἀπαράγραπτα. Ὑπῆρχαν λοιπὸν ἀνθρώπινα δικαιώματα ἀκόμη καὶ προτοῦ ἐμφανιστεῖ ἡ κοινωνία; Ἔπρεπε νὰ ἀναγνωριστοῦν ἐμπράκτως σὲ ὅλους, ἦταν ἀπρόσβλητα ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ κυριαρχία; Διάφορες ἀπόψεις συγκρούστηκαν γύρω ἀπὸ τοῦτα τὰ ζητήματα, χωρὶς ποτὲ νὰ κριθεῖ ὁριστικὰ ἡ διαμάχη. Στὴν πράξη ὅμως, ἕνα θετικὸ πνεῦμα κατηύθυνε τὴν ἐφαρμογὴ

1. [Αὐτοβιογραφικὸ ποίημα τοῦ Βρετανοῦ Οὐίλλιαμ Οὐέρτζουερθ (1770-1850), ἐπαναστάτη ποιητὴ στὸ Παρίσι, ποὺ γλίτωσε ἀπὸ τὴν γκιλοτίνα τὴν τελευταία στιγμή. Ἡ ἀποτυχία τῆς Ἐπανάστασης τὸν ἀπογοήτευσε κι ἔγινε ἀντιδραστικός, αἰσθήματα ποὺ περιγράφει στὸ *Πρελούδιο* (ἀποτελεῖται ἀπὸ 14 βιβλία).]

τῶν γενικῶν ἀρχῶν ἀναλόγως μὲ τὶς περιστάσεις, τὶς ὑπέταξε στὶς ἀνάγκες τῆς κοινῆς σωτηρίας καὶ περιόρισε τὴν καθολικότητά τους. Στὴ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων ὑπῆρχε ἡ ἐπιφύλαξη πὼς τὰ δικαιώματα ρυθμίζονται ἀπὸ τὸ νόμο· ἑπομένως, μολονότι παρουσιάζονταν ὡς ἀπόλυτα μετατράπηκαν σὲ σχετικά, ἐνῶ ἡ ἐξαγγελία τους ἀντὶ νὰ συνιστᾶ ἕναν νομικῶς δεσμευτικὸ κώδικα ἁπλῶς ἐξέφραζε ἕνα ἰδανικό, δήλωνε τὴ βούληση νὰ ὁρίσουν μιὰ κατεύθυνση πρὸς τὴν ὁποία θὰ προχωροῦσαν περισσότερο ἢ λιγότερο, ἀναλόγως μὲ τὶς περιστάσεις καί, ἀναπόφευκτα, ἀναλόγως μὲ τὰ συμφέροντα τῆς ἄρχουσας τάξης. Ὑπάρχουν ἄφθονες ἀποδείξεις πὼς τὰ μέλη τῆς Συντακτικῆς θεωροῦσαν τοὺς ἑαυτούς τους ἐλεύθερους νὰ ἐφαρμόζουν μὲ τὸν ἕναν ἢ μὲ τὸν ἄλλο τρόπο τὶς ἀρχές τους, εἴτε νὰ ἀναστέλλουν τὴν ἰσχὺ τῶν συμπερασμάτων τους, εἴτε ἀκόμη καὶ νὰ τὶς ἀναιροῦν. Ἐξοῦ καὶ οἱ *περιορισμοί, προφυλάξεις, προϋποθέσεις* τὶς ὁποῖες ὑπογράμμισε ὁ Μιραμπὼ στὸ 31ο τεῦχος τοῦ *Ταχυδρόμου τῆς Προβηγκίας* (*Courrier de Provence*):

> Μιὰ διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου ἡ ὁποία νὰ ἐφαρμόζεται σὲ ὅλες τὶς ἐποχές, σὲ ὅλους τοὺς λαούς, σὲ ὅλα τὰ ἠθικὰ καὶ γεωγραφικὰ πλάτη τοῦ κόσμου, εἶναι ἀναμφίβολα μιὰ ἰδέα μεγαλεπήβολη καὶ ὡραία. Φαίνεται ὅμως πὼς καλὸ θὰ ἦταν, προτοῦ ἀρχίσουμε νὰ σκεφτόμαστε τόσο γενναιόφρονα γιὰ τοὺς κώδικες τῶν ἄλλων ἐθνῶν, ἂν ὄχι νὰ θέσουμε τὶς βάσεις τοῦ δικοῦ μας, τουλάχιστον νὰ συμφωνήσουμε ποιὲς πρέπει νὰ εἶναι αὐτές. [...] Σὲ κάθε βῆμα ποὺ ἐπιχειρεῖ ἡ Συνέλευση προκειμένου νὰ ἀναπτύξει τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου, τὴ βλέπουμε νὰ κλονίζεται ἀπὸ τὶς ἐνδεχόμενες καταχρήσεις τὶς ὁποῖες θὰ ἐπέτρεπε ἔτσι στοὺς πολίτες. Συχνὰ ἐξαιτίας τῆς σύνεσης παρουσιάζονται κάπως διογκωμένες αὐτὲς οἱ καταχρήσεις, ἐξοῦ καὶ οἱ ἀλλεπάλληλοι περιορισμοί, οἱ λεπτομερεῖς προφυλάξεις, οἱ προϋποθέσεις ποὺ ἐπισυνάπτονται τόσο φιλόπονα σὲ ὅλα τὰ ἑπόμενα καὶ μεθεπόμενα ἄρθρα. Περιορισμοί, προφυλάξεις, προϋποθέσεις οἱ ὁποῖες σχεδὸν πάντοτε ἀντικαθιστοῦν τὰ δικαιώματα μὲ ὑποχρεώσεις· ἀποτελοῦν ἰσάριθμα προσκόμματα ποὺ βάζουν φραγμοὺς στὴν ἐλευθερία καὶ τὰ ὁποῖα, καθὼς ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις σφετερίζονται μέχρι καὶ τὶς πιὸ βασανιστικὲς λεπτομέρειες τοῦ ἔργου τῆς νομοθεσίας, παρουσιάζουν τὸν ἄνθρωπο σὰν ἕνα ὂν δέσμιο τῆς πολιτικῆς του ὑπόστασης καὶ ὄχι ὡς τὸν ἐλεύθερο ἄνθρωπο τῆς φύσης.

Ὅσον ἀφορᾶ τὸ πεδίο τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας, ἡ Συνέλευση ἔμεινε ἀπόλυτα πιστὴ στὴ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων. Ἡ μεταρρύθμιση τῆς ποινικῆς δικονομίας ἀποτέλεσε ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ περικαλλεῖς τιμητικοὺς τίτλους, γιὰ τοὺς ὁποίους μποροῦσε νὰ ἐπαίρεται: ἐφεξῆς, κάθε σύλληψη προϋποθέτει δικαστικὸ ἔνταλμα, μὲ μοναδικὴ ἐξαίρεση τὴν ἐπ' αὐτοφόρῳ σύλληψη· μέσα σὲ 48 ὧρες ὁ δικαστὴς εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ καλέσει ἐνώπιόν του τὸν κατηγορούμενο καὶ εἴτε νὰ τοῦ ζητήσει νὰ καταθέσει ὡς μάρτυρας, εἴτε νὰ τοῦ ὁρίσει αὐτεπαγγέλτως ἕναν δικηγόρο μὲ δικαίωμα ἐλεύθερης ἐπικοινωνίας μαζί του· ἡ ἀπαγγελία τῆς κατηγορίας καὶ ἡ κρίση περὶ τῆς ἐνοχῆς ἢ τῆς ἀθωότητας ἀφαιροῦνται ἀπὸ τοὺς δικαστὲς καὶ ἀνατίθενται σὲ ἔνορκους πολίτες. Ἡ δι' ἐγγράφων μυστικὴ διαδικασία, κατὰ τὴν ὁποία τὸ δικαστήριο ἀποφασίζει μὲ βάση τοὺς φακέλους ποὺ ἀνοίχτηκαν γιὰ τὴν ὑπόθεση, ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὴ δημόσια καὶ κατ' ἀντιμωλίαν συζήτηση μεταξὺ τοῦ εἰσαγγελέα,

τῶν μαρτύρων, τοῦ κατηγορουμένου καὶ τοῦ δικηγόρου του. Στὸ πεδίο τῆς ἀνεξιθρησκίας, ἡ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων ξεπεράστηκε ἀπὸ τὰ γεγονότα: ἀναγνωρίστηκαν τὰ πολιτικὰ δικαιώματα στοὺς διαμαρτυρόμενους, ἀπὸ τὶς 27 Δεκεμβρίου 1789, στοὺς Ἑβραίους τῆς Μεσημβρινῆς Γαλλίας ἕνα μήνα ἀργότερα, καὶ μόνον στὶς 27 Σεπτεμβρίου 1791 στοὺς Ἑβραίους τῆς ἀνατολικῆς Γαλλίας. Ἡ ἐλευθερία τῆς συνείδησης ὅμως δὲν θριάμβευσε ἀπολύτως. Τὸ κράτος δὲν ἐκκοσμικεύτηκε, ἐνῶ ἡ δημόσια λατρεία παρέμεινε μονοπώλιο τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας. Καθὼς ὁ ἀτομικισμὸς θεωροῦσε ὕποπτο κάθε συνεταιρισμὸ ἀτόμων, ἡ σωματειακὴ ὀργάνωση τῆς κοινωνίας καταργήθηκε καὶ ἡ πλειονότητα τῶν θρησκευτικῶν ἑνώσεων διαλύθηκε. Ὡστόσο, ἡ ἀπειλὴ τῆς ἀντεπανάστασης ἀνάγκασε τὴ Συνέλευση νὰ ἀφήσει τὶς πολιτικὲς ἑταιρεῖες ἐλεύθερες νὰ πολλαπλασιάζονται καὶ νὰ ἀνέχεται τὶς συλλογικὲς αἰτήσεις διαμαρτυρίας τους· ὅταν ἀργότερα οἱ δημοκράτες ἄρχισαν νὰ τῆς προκαλοῦν ἀνησυχία, ἡ Συντακτικὴ υἱοθέτησε, λίγο προτοῦ διαλυθεῖ, ἕναν κατασταλτικὸ νόμο ἐναντίον τῶν λεσχῶν. Γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἐλευθερία ἀπαιτοῦνταν ἁπλῶς νὰ καταργηθοῦν οἱ ἐπαγγελματικὲς συντεχνίες, ἀλλὰ ἡ ἀστικὴ τάξη δὲν ἔκρυψε πώς, ὅταν ἀπαγόρευε κάθε «συνασπισμό», εἶχε βάλει στὸ στόχαστρο τὶς ἐργατικὲς συντροφιὲς καὶ τὶς ἀπεργίες.

Σὲ δύο ζητήματα ἦταν ἰδιαιτέρως ἔκδηλη ἡ διαστρέβλωση ὅσων προέβλεπε ἡ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Πολίτη: στὴ δουλεία καὶ στὸ ἐκλογικὸ καθεστώς. Τὰ μέλη τῆς Συντακτικῆς δὲν ἀρκέστηκαν στὴν ὁριοθέτηση τῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τὸ νόμο, ἀλλὰ πίστευαν ἐπίσης πὼς οἱ ἄνθρωποι ἔπρεπε νὰ τὴν ἀπολαμβάνουν σύμφωνα μὲ τὴ λογικὴ καὶ μάλιστα νὰ ἐμπνέονται ἀπὸ τὴν «ἀρετή», δηλαδὴ ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ πολίτη· ἑπομένως θεωροῦσαν πὼς πολλοὶ δὲν ἦταν ἀρκετὰ ὥριμοι ὥστε νὰ χρησιμοποιήσουν ὀρθὰ τὸ σύνολο τῶν δικαιωμάτων ποὺ τοὺς παρέχονταν. Τὸ συμφέρον τῆς νέας τάξης πραγμάτων, στὸ ὁποῖο προσέθεταν τὰ συμφέροντα τῆς ἀστικῆς τάξης, ὁδήγησε στὸν περιορισμὸ ἢ καὶ στὴν ἄρνηση τῶν δικαιωμάτων αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων. Στὴ Γαλλία, ἡ δουλοπαροικία καταργήθηκε χωρὶς ἀποζημίωση, διατηρήθηκαν ὅμως ἡ δουλεία καὶ τὸ δουλεμπόριο τῶν μαύρων οὕτως ὥστε νὰ μὴ θιγεῖ ἡ ἀποικιακὴ ἐκμετάλλευση, καὶ μάλιστα ἐγκαταλήφθηκε τελικὰ ἡ πολιτικὴ ὑπόσταση τῶν «ἐγχρώμων» —τῶν *μουλάτων* καὶ τῶν ἐλεύθερων μαύρων— στὴν ἀπόφαση τῶν ἀποίκων, ἡ ὁποία ἦταν βέβαια παραπάνω ἀπὸ προβλέψιμη. Ἡ Διακήρυξη ἀναγνώριζε σὲ «ὅλους» τοὺς πολίτες τὸ δικαίωμα νὰ συνδράμουν τὸ νομοθετικὸ ἔργο «αὐτοπροσώπως ἢ μέσω τῶν ἀντιπροσώπων τους». Αὐτοπροσώπως; Ἡ Συντακτικὴ ἑδραίωσε ἕνα ἀποκλειστικὰ ἀντιπροσωπευτικὸ καθεστώς: ἡ ἐθνικὴ κυριαρχία δὲν ἀσκοῦνταν παρὰ μόνον τὴ στιγμὴ τῶν ἐκλογῶν, ἐνῶ ἐφεξῆς οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ λαοῦ περιβάλλονταν μὲ ἀνεξέλεγκτη ἐξουσία. Ἡ Συντακτικὴ ἀρνήθηκε μάλιστα νὰ ὑποβάλει στὴ λαϊκὴ κύρωση ἀκόμη καὶ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1791, ἐνῶ οἱ ἐπιλογές της ὄχι μόνον ἀπέκλειαν ὁλότελα τὴν ἀναθεώρησή του μέσω τῆς πρωτοβουλίας τῶν πολιτῶν, ἀλλὰ τὴν περιτείχισαν ἐπιπλέον μὲ ἕνα φράγμα λεπτομερέστατων περιορισμῶν. Τουλάχιστον, ἀντιπροσώπευαν οἱ βουλευτὲς

ὅλο τὸν κόσμο; Διόλου· ὁ Σιεγὲς ἀπέδειξε πὼς τόσο ὁ ἐκλογέας ὅσο καὶ ὁ ἐκλεγόμενος ἐκπλήρωναν μιὰ λειτουργία ἡ ὁποία, ὅπως κάθε ἄλλη λειτουργία, προϋπέθετε ὁρισμένες ἱκανότητες —καὶ ἡ ἀστικὴ τάξη φρόντισε νὰ ἐντοπίσει αὐτὲς τὶς ἱκανότητες στὴν οἰκονομικὴ ἄνεση, ἀφοῦ ἡ προσωπικὴ ἀξία, ὅταν δὲν εἶναι γερὰ δεμένη μὲ τὴν περιουσία, μεταλλάσσεται εὔκολα σὲ ἐπαναστατικὸ ἀναβρασμό. Ἡ Συνέλευση ἀφαίρεσε λοιπὸν τὸ ἐκλογικὸ δικαίωμα ἀπὸ τοὺς «παθητικοὺς» πολίτες οἱ ὁποῖοι εἴτε πλήρωναν φόρο χαμηλότερο ἀπὸ τὰ ἔσοδα τριῶν ἐργάσιμων ἡμερῶν εἴτε βρίσκονταν στὴν ὑπηρεσία ἄλλων προσώπων· ἐπιπλέον, τοὺς ἀπέκλεισε ἀπὸ τὴν ἐθνοφρουρά. Ἀκόμη καὶ ἡ γνώμη τῶν «ἐνεργῶν» πολιτῶν ἐλέγχθηκε μὲ τὴ διοργάνωση τῶν ἐκλογῶν σὲ δύο στάδια· ἐνισχύθηκε ἀκόμη περισσότερο ἡ ἐπιρροὴ τῶν προκρίτων καθὼς ὁρίστηκε πὼς οἱ «ἐκλέκτορες», οἱ ὁποῖοι δὲν μποροῦσαν νὰ ὑπερβοῦν ἕναν περιορισμένο ἀριθμό, ἔπρεπε νὰ πληρώνουν φόρο τουλάχιστον δέκα λιβρῶν. Τέλος, ἀπὸ τοὺς βουλευτὲς ἀπαιτοῦνταν νὰ διαθέτουν ἀκίνητη περιουσία, κι ἐπιπλέον ἀπογραφικὴ περιουσία ὕψους τουλάχιστον ἑνὸς ἀσημένιου μάρκου (ἰσοδυναμοῦσε μὲ πενήντα δύο λίβρες περίπου). Μάλιστα, ὁρισμένοι πληρεξούσιοι ὑποστήριξαν τὸ «κλιμακωτὸ σύστημα», τὸ ὁποῖο ἀπαγόρευε νὰ ἐκλεγοῦν σὲ αἱρετὸ ἀξίωμα ὅσοι δὲν εἶχαν ὑπηρετήσει προηγουμένως στὶς ὑφιστάμενές τους διοικητικὲς θέσεις.

Ἐκεῖνος ποὺ παρεκκλίνει ἀπὸ τὶς ἀρχές του ἢ ἀντιφάσκει μὲ αὐτές, ἄλλοτε ἐπειδὴ θέλει νὰ πολεμήσει τὴν ἀριστοκρατία καὶ ἄλλοτε προκειμένου νὰ περιορίσει τὸν λαὸ ἢ προσπαθώντας νὰ τὸν προσεταιριστεῖ, δὲν πραγματοποιεῖ διόλου ἀφηρημένο ἔργο· ἀντιθέτως, τὸ ἔργο του εἶναι ρεαλιστικό. Θὰ βροῦμε περισσότερα ἀνάλογα παραδείγματα στὶς σελίδες ποὺ ἀκολουθοῦν.

Ὑπάρχει καὶ κάτι ἄλλο. Στὶς 20 Αὐγούστου 1793, ὁ Φελὶξ Λεπελετιὲ διακήρυττε στὴ Συμβατικὴ ἐν ὀνόματι τῶν ἐπιτετραμμένων τῶν πρωτοβάθμιων συνελεύσεων: «Δὲν ἀρκεῖ νὰ θεμελιώσουμε στὴν ἰσότητα τὴ γαλλικὴ Δημοκρατία. Πρέπει ἀκόμη καὶ οἱ νόμοι, ἀκόμη καὶ τὰ ἤθη τὰ ὁποῖα υἱοθετοῦν οἱ συμπολίτες μας, νὰ ἐξαφανίσουν, μέσω τῆς αἴσιας ὁμοφωνίας τους, τὴν ἀνισότητα τῶν ἀπολαβῶν». Ἔπρεπε λοιπὸν νὰ ξεπεράσουν τὶς ἀφηρημένες ἀρχὲς καὶ νὰ πραγματώσουν τὶς ἁπτὲς συνθῆκες τῆς πραγματικῆς ἰσότητας, οὕτως ὥστε τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐναρμονιστοῦν μὲ τὶς συγκεκριμένες κοινωνικὲς σχέσεις. Πῶς θὰ ἦταν δυνατόν, ἑπομένως, νὰ μὴν ὑπάρξουν νέες διατυπώσεις τῶν δικαιωμάτων ὅταν θὰ ἐμφανίζονταν νέες οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες; Ἡ γαλλικὴ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ 1789 καὶ ἡ ἀμερικανικὴ τοῦ 1776 ἀκτινοβολοῦν δύο ὁλόκληρους αἰῶνες τώρα κι ἐξακολουθοῦν ὡς σήμερα νὰ ἐπιβάλλονται στὸν κόσμο, προβάλλοντας πανηγυρικὰ τὶς ἀξίες μιᾶς κοινωνίας ἡ ὁποία ἐπιβεβαίωσε τὴν ἐπαναστατικὴ καινοτομία της στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα: ἡ ἱστορική της θέση ὅμως χάραξε ἐπίσης καὶ τὰ ὅριά της. Ἀκριβῶς ὅπως ἦταν ἀδύνατον νὰ βρεθεῖ κάποιος κοινὸς παρονομαστὴς ὁ ὁποῖος θὰ συμβίβαζε τὰ δικαιώματα, τὶς ἐλευθερίες καὶ τὰ προνόμια τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος μὲ τὶς διακηρυγμένες ἀρχὲς καὶ μὲ τὰ δικαιώματα ποὺ ἐξήγγειλε συν-

τακτικά ή άστική τάξη τοῦ 1789, κατά παρόμοιο τρόπο δικαιοῦται μιά κοινωνία ἡ ὁποία ἐπιζητεῖ τό σοσιαλισμό νά προσπαθήσει νά προσδώσει στά ἀνθρώπινα δικαιώματα τόν ὁρισμό καί τό περιεχόμενο πού ἁρμόζουν στίς ἀρχές καί στίς ἰδιαίτερες ταξικές δομές της. Δέν ὑπάρχει καμιά ἀντίφαση μεταξύ αὐτῶν τῶν δικαιωμάτων, ἀλλά ἀντιθέτως τά μέν κατάγονται ἀπό τά δέ καί τά ὑπερφαλαγγίζουν στόν μακρύ καί χαλεπό δρόμο τῆς ἱστορίας.

β) Ἡ ὀργάνωση τῆς κυβέρνησης

Ἡ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καί τοῦ Πολίτη ὁρίζει πώς ὅλοι οἱ κυβερνῶντες πρέπει νά ἀντλοῦν τίς ἐξουσίες τους ἀπό τήν «ἐκπεφρασμένη» θέληση τοῦ ἔθνους, κι ἐπίσης πώς ὅλοι τους παραμένουν ὑπεύθυνοι ἐνώπιον τοῦ ἔθνους. Ἀναμφισβήτητα, ἡ σύγχρονη ἔννοια τοῦ συντάγματος ἀποσαφηνίστηκε τήν ἐπαύριο τῶν Ἡμερῶν τοῦ Ὀκτωβρίου· τώρα πλέον ὁ Λουδοβίκος ΙϚ΄ δέν ἔχει παρά νά «ἀποδεχτεῖ» τό Σύνταγμα: τό Σύνταγμα «δημιουργεῖ» τήν ἐξουσία του καί δέν θά ἀργήσει νά ἔρθει ἡ ὥρα πού ὁ βασιλιάς θά ἀποκληθεῖ «ὁ πρῶτος κρατικός λειτουργός» —χωρίς καμιά πρόθεση διασυρμοῦ ἐφόσον ἐκείνη τήν ἐποχή ὀνόμαζαν λειτουργούς μόνον τούς πολιτικούς ἐντολοδόχους τοῦ λαοῦ καί ὄχι τούς ἔμμισθους ὑπαλλήλους τους.[1] Βεβαίως, αὐτός ὁ βασιλικός ἐντεταλμένος παρέμενε, παρ' ὅλα ὅσα ὑποστήριζε ἡ Διακήρυξη, κληρονομικός, ἀνεύθυνος καί ἀπαραβίαστος, χωρίς κἄν νά προβλέπεται ἡ περίπτωση τῆς τιμωρίας του ἐάν διέπραττε ἐσχάτη προδοσία. Ὅλοι ἀντιλαμβάνονται πώς ὑπῆρχε αὐτό τό ἐνδεχόμενο, ἀλλά πῶς ἦταν δυνατόν νά τό ὁμολογήσουν τή στιγμή πού γιόρταζαν τήν ὁμοψυχία ἡ ὁποία ἕνωνε τόν βασιλιά καί τή Συνέλευση; Ἡ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων πολλαπλασίασε τίς προφυλάξεις ἐναντίον τοῦ βασιλιᾶ: τώρα οἱ δημόσιοι λειτουργοί εἶναι ὑπεύθυνοι· ἡ κρατική δύναμη ὑπακούει ἀποκλειστικά στόν νόμο· μόνον οἱ συνομολογημένοι φόροι ἐπιβάλλονται· οἱ τρεῖς ἐξουσίες, ἡ νομοθετική, ἡ ἐκτελεστική καί ἡ δικαστική παραμένουν διακριτές καί ἀνεξάρτητες, παρά τόν κίνδυνο νά ὁδηγήσουν σέ παράλυση τόν κυβερνητικό μηχανισμό. Μολαταῦτα, ὁ Λουδοβίκος διατήρησε σημαντικά προνόμια: μιά βασιλική ἐπιχορήγηση 25 ἑκατομμυρίων λιβρῶν, τήν πρωτοβουλία σέ διπλωματικές ὑποθέσεις, τό διορισμό κατά βούληση τῶν ἔξι ὑπουργῶν, τῶν ἀνώτατων στρατιωτικῶν καί τῶν πρεσβευτῶν· μάλιστα, παρά τήν ἀρχή τῆς διάκρισης τῶν ἐξουσιῶν τοῦ παραχωρήθηκε ἐπίσης ἀνασταλτικό βέτο στίς ἀποφάσεις τῶν νομοθετικῶν Συνελεύσεων γιά χρονικό διάστημα δύο βουλῶν, δηλαδή γιά τέσσερα τό πολύ χρόνια.

Ἀποδείχτηκε ἀδύνατον νά ἀσκήσει τή μεγάλη ἐξουσία πού τοῦ παραχωρήθηκε

1. Ἡ διάκριση διατηρήθηκε ἐπί μακρόν. Τό μυθιστόρημα τοῦ Μπαλζάκ *Les employés* (*Οἱ ὑπάλληλοι*) δέν παρουσιάζει ἐπί σκηνῆς παρά μόνον τό γραφειοκρατικό προσωπικό ἑνός ὑπουργείου, συμπεριλαμβανομένων καί τῶν ἐπικεφαλῆς του.

ἐπειδή, προκειμένου νὰ δώσει ὁποιαδήποτε ἐντολή, χρειαζόταν ἐπιπλέον τὴν προσυπογραφὴ ἑνὸς ὑπουργοῦ —στὸν ὁποῖο ὅμως μποροῦσε νὰ ἀσκηθεῖ μομφὴ ἀπὸ τὴ Συνέλευση κι ἐπιπλέον ὄφειλε ὁ ἴδιος νὰ τῆς ἀποδώσει λογαριασμὸ ὅταν παρέδιδε τὰ καθήκοντά του, ἐνῶ ἀπαγορευόταν νὰ ἐγκαταλείψει τὸ Παρίσι ἕως ὅτου ἡ Συνέλευση ἐνέκρινε τὸν ἀπολογισμό του. Ὁ βασιλιὰς δὲν εἶχε καμιὰ ἐξουσία πάνω στὴ Συνέλευση· ἦταν μόνιμη, ἀπαραβίαστη, ἀνεπίδεκτη διάλυσης καὶ μόνον αὐτὴ διέθετε τὸ δικαίωμα τῆς νομοθετικῆς πρωτοβουλίας· ἄλλωστε, τοῦ ἀπαγορευόταν νὰ ἀντιτάξει ἀκόμη καὶ τὸ βασιλικὸ βέτο στοὺς δημοσιονομικοὺς νόμους καθὼς καὶ στὶς ἐνδεχόμενες ἀπαγγελίες κατηγοριῶν καὶ στὰ διαγγέλματα ποὺ ἀπηύθυνε ἡ Συνέλευση πρὸς τὸ ἔθνος. Σ' αὐτὴν ἀνῆκε ὁλόκληρη ἡ ρυθμιστικὴ ἐξουσία, δηλαδὴ ἡ ἑρμηνεία τῶν διαταγμάτων της καθὼς καὶ τῶν ὁδηγιῶν ποὺ ἀπαιτοῦνταν γιὰ τὴν ἐφαρμογή τους. Οἱ κωλυσιεργίες τῶν παρλαμέντων δὲν ἀναβίωσαν, ἀφοῦ τώρα ὅλα τὰ δικαστήρια ὄφειλαν νὰ συμμορφώνονται ἀσυζητητὶ μὲ τοὺς νόμους —καί, ἀντιθέτως ἀπ' ὅ,τι συνέβαινε στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, δὲν εἶχαν ἁρμοδιότητα νὰ ἐξετάσουν μήπως οἱ νόμοι παραβίαζαν τὸ Σύνταγμα· ἡ καθυπόταξη τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ καθαρὰ ἀντιπροσωπευτικὸ πολίτευμα, παρέμεινε ἔκτοτε σταθερὴ ἀρχὴ τοῦ δημοσίου δικαίου τῶν Γάλλων.

Ἔτσι λοιπὸν ἡ νομοθετικὴ Συνέλευση κατόρθωσε νὰ κυριαρχήσει στὸ κράτος —καὶ αὐτὴ ἡ Συνέλευση ἦταν ἡ ἀστικὴ τάξη. Ὑπολογίζεται ὅτι παρὰ τὸν ἀποκλεισμὸ τῶν τριῶν ἑκατομμυρίων «παθητικῶν» πολιτῶν, ἀπέμεναν τεσσεράμισι ἑκατομμύρια ἐνεργῶν πολιτῶν οἱ ὁποῖοι συγκροτοῦσαν τὶς «πρωτοβάθμιες συνελεύσεις»· οὔτε καὶ αὐτοὶ ὅμως ὅριζαν περισσότερους ἀπὸ 50.000 περίπου «ἐκλέκτορες», οἱ ὁποῖοι συνέρχονταν στὴν πρωτεύουσα τῆς περιφέρειας ἤ, προκειμένου γιὰ τὴν ἐκλογὴ τῶν βουλευτῶν, στὴν πρωτεύουσα κάθε διαμερίσματος. Εἶχαν ὑπολογίσει τὰ πάντα κατὰ τέτοιον τρόπο ὥστε οἱ ἕδρες νὰ περιέρχονται σὲ προκρίτους. Αὐτὴ ἡ συνταγματικὴ μοναρχία ἦταν μιὰ ἀστικὴ δημοκρατία.

Ὡστόσο, τῆς ἔλειπε ἡ πραγματικὴ κυβέρνηση: οἱ ὑπουργοὶ ἦταν ὁλότελα ἀνίσχυροι, διότι δὲν διέθεταν τὴν ἐμπιστοσύνη τῆς Συνέλευσης καὶ ἦταν ἀδύνατον νὰ τὴν ἀποκτήσουν ἀφοῦ διορίζονταν ἀπὸ τὸν βασιλιὰ καὶ συνεπῶς θεωροῦνταν ἐξίσου ὕποπτοι μὲ ἐκεῖνον. Δὲν ἦταν μόνον ἡ διαρκὴς κριτικὴ ποὺ δέχονταν στὴ Συνέλευση, οἱ μηνυτήριες ἐγκλήσεις ποὺ ἐξαπολύονταν ἐναντίον τους, ἡ ἀκατάπαυστη παρακολούθησή τους ἀπὸ τὶς κοινοβουλευτικὲς ἐπιτροπὲς οἱ ὁποῖες πολλαπλασιάζονταν ὁλοένα, ἐνῶ, ἀντίθετα, στὸ βρετανικὸ Κοινοβούλιο δὲν διορίζονταν παρόμοιες ἐπιτροπές· ἔβλεπαν ἐπιπλέον τὴ Συνέλευση νὰ παραλαμβάνει ἡ ἴδια τὶς αἰτήσεις ποὺ τῆς ἀπηύθυναν ἀπευθείας τὰ διοικητικὰ σώματα ποὺ ζητοῦσαν ὁδηγίες, καὶ μάλιστα νὰ ἀπαντᾶ μόνη της στέλνοντας ἐντολὲς χωρὶς νὰ συμβουλεύεται κανέναν ὑπουργό. Ἄλλωστε, τὰ διοικητικὰ σώματα ἦταν ὀργανωμένα κατὰ τρόπο ὁ ὁποῖος δὲν ἄφηνε στοὺς ὑπουργοὺς κανένα οὐσιαστικὸ περιθώριο οὔτε γιὰ νὰ πάρουν πρωτοβουλίες, οὔτε καὶ γιὰ νὰ ἐπιβάλουν τὶς ἐντολές τους.

γ) Ἡ διοικητικὴ ὀργάνωση

Ἡ Συντακτικὴ πράγματι ἐπέβαλε πλήρη ἀποκέντρωση τῆς διοίκησης: ἦταν κάτι ποὺ τὸ ἤθελε ἐπειδὴ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἀφαιροῦσε ἀπὸ τὸν βασιλιὰ ἕνα ἀπὸ τὰ πιθανὰ ἐρείσματά του· ταυτοχρόνως ὅμως ἀνταποκρινόταν σὲ μιὰ μύχια ἐπιθυμία τῆς χώρας. Οἱ ἐπαρχίες καὶ οἱ ἐνοριακὲς κοινότητες, οἱ ὁποῖες εἶχαν καθυποταχθεῖ ἀπὸ ἀμνημονεύτων χρόνων στὴν ἐξουσία τῶν βασιλικῶν ἐπιθεωρητῶν, ζητοῦσαν τώρα ὁμόφωνα νὰ τοὺς καταργήσουν. Αὐτὴ ἡ ἐχθρότητα ἀπέναντι στὴν κεντρικὴ διοίκηση πῆρε συχνά, στὰ τετράδια παραπόνων, τὴ μορφὴ ἑνὸς ἄκρατου τοπικισμοῦ· ἐπωφελήθηκε, ὅπως εἴπαμε παραπάνω, ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τῶν δήμων καὶ δὲν ἐξαλείφθηκε διόλου μετὰ τὴ νύχτα τῆς 4ης Αὐγούστου. Ἂν οἱ Γάλλοι ἐγκατέλειπαν τώρα τὰ τοπικὰ προνόμιά τους καὶ προσχωροῦσαν στὴν ἐθνικὴ ἑνότητα, τὸ ἔκαναν ἐπειδὴ θεωροῦσαν πὼς ἐφεξῆς θὰ ἦταν ἐλεύθεροι νὰ αὐτοδιοικοῦνται.

Τὸ διάταγμα τῆς 14ης Δεκεμβρίου 1789 παραχωροῦσε ἐκτεταμένες ἐξουσίες στὶς κοινοτικὲς ἀρχές: τὴν ἐπιβολὴ καὶ τὴ συγκέντρωση τῶν φόρων, τὴν τήρηση τῆς τάξης καὶ τὴ διοίκηση τῆς ἐθνοφρουρᾶς, μαζὶ μὲ τὸ πρόσθετο δικαίωμα νὰ ἐπικαλοῦνται τὴ συνδρομὴ τῶν ἔνοπλων δυνάμεων καὶ νὰ κηρύσσουν στρατιωτικὸ νόμο καί, τέλος, τὶς δικαιοδοσίες τῆς κανονικῆς χωροφυλακῆς —οἱ ὁποῖες συνεπάγονταν ἕνα ἐπιπλέον πρόσκομμα στὴ διάκριση τῶν ἐξουσιῶν. Παρ' ὅλα αὐτά, ἦταν ἀδύνατον νὰ ἀποφύγουν ὁλότελα τοὺς ἐνδιάμεσους στὶς σχέσεις τους μὲ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία· τὰ τετράδια παραπόνων ἀναγνώριζαν αὐτὴ τὴ δυσκολία καὶ ζητοῦσαν νὰ δημιουργηθοῦν ἐπαρχιακὲς Συνελεύσεις τῶν Τάξεων. Ἡ Γαλλία διαιρέθηκε τελικὰ σὲ 83 διαμερίσματα (νομούς), τὰ ὁποῖα ὑποδιαιρέθηκαν σὲ περιφέρειες, καὶ οἱ περιφέρειες μὲ τὴ σειρά τους σὲ καντόνια. Στὸ παρελθόν, ἡ μοναρχία εἶχε ἐπιχειρήσει νὰ διαρρήξει τὸ παραδοσιακὸ πλαίσιο τῆς ἐπαρχιακῆς ζωῆς δημιουργώντας τὶς γενικὲς διοικήσεις (généralités)· μὲ τὴ νέα ὀργάνωση ἁπλῶς ὁλοκληρώθηκε τὸ ἔργο της. Ὁ ἄμεσος στόχος τῆς μεταρρύθμισης ἦταν πάντως λιγότερο φιλόδοξος: ὅπως ἐπισήμανε ὁ Τουρέ, οἱ Γάλλοι ἐπιθυμοῦσαν ἁπλῶς νὰ δημιουργηθοῦν σαφῶς διακεκριμένες διοικητικὲς μονάδες, ποὺ θὰ συγκέντρωναν τὰ χωριὰ γύρω ἀπὸ κάποια κωμόπολη ὅπου θὰ εἶχαν εὔκολη πρόσβαση καὶ ἡ ὁποία θὰ διέθετε ἐξαρχῆς τοπικὴ ἀγορά. Ἐπιπλέον, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ δημιούργησαν τὸ θεσμὸ τῆς ἐθνικῆς ἀντιπροσωπίας ἦταν ἀπαραίτητο νὰ καθορίσουν ἐπίσης τὶς ἐκλογικὲς περιφέρειες, καθὼς ὅλος ὁ κόσμος ἀναγνώριζε πὼς οἱ βαϊλίες δὲν ἐξυπηρετοῦσαν τέτοιο σκοπό. Οἱ πληρεξούσιοι κάθε περιοχῆς ἦρθαν σὲ συνεννόηση προκειμένου νὰ καταστρώσουν τοὺς νέους διοικητικοὺς χάρτες: δὲν ὑπῆρξε τίποτε πιὸ ρεαλιστικὸ καὶ ἐφαρμόσιμο ἀπὸ αὐτὲς τὶς συζητήσεις. Στὶς 3 Νοεμβρίου 1789, ὁ Τουρὲ πρότεινε ἕνα γεωμετρικὸ σχέδιο διαίρεσης: ἡ Γαλλία θὰ διαιροῦνταν σὲ *διαμερίσματα* τῶν 320 τετραγωνικῶν λευγῶν ἕκαστο, καὶ κάθε διαμέρισμα θὰ χωριζόταν σὲ ἐννέα κοινότητες τῶν 36 τετραγωνικῶν λευγῶν. Ὁ Μιραμπὼ ἀντιτάχθηκε σὲ μιὰ παρόμοια κατάτμηση.

Θὰ ἤθελα μιὰ διαίρεση ποὺ νὰ εἶναι χειροπιαστὴ καὶ νὰ βρίσκεται πράγματι πλησιέστερα στὶς τοπικὲς κοινότητες, πλησιέστερα στὶς περιστάσεις. Δὲν ἐπιθυμῶ διόλου μιὰ μαθηματικὴ διαίρεση, μιὰ μᾶλλον ἐξιδανικευμένη διαίρεση ἡ ὁποία μοῦ φαίνεται σχεδὸν ἀκατόρθωτο νὰ ἐφαρμοστεῖ. Θὰ ἤθελα μιὰ διαίρεση ἡ ὁποία νὰ μὴν ἀποσκοπεῖ ἁπλῶς στὴν ἐγκαθίδρυση τῆς ἀναλογικῆς ἀντιπροσώπευσης, ἀλλὰ νὰ προσαρμόζεται ἐπίσης στὴ διοίκηση τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν πραγμάτων καὶ νὰ εἶναι πρόσφορη στὴν εὐρύτερη συνδρομὴ τῶν πολιτῶν. Τέλος, ἀπαιτῶ μιὰ διαίρεση ποὺ νὰ μὴ φαίνεται κατὰ κανένα τρόπο ὡς ὑπερβολικὸς νεωτερισμός· ἡ ὁποία, τολμῶ νὰ πῶ, θὰ ἐπιτρέπει ἐκ τῶν προτέρων τὸ συμβιβασμὸ μὲ τὶς προκαταλήψεις καὶ ἀκόμη μὲ τὰ σφάλματα τοῦ παρελθόντος, ἡ ὁποία θὰ εἶναι ἐξίσου ἐπιθυμητὴ σὲ ὅλες τὶς ἐπαρχίες καὶ θὰ θεμελιωθεῖ πάνω σὲ σχέσεις ποὺ εἶναι ἤδη γνωστές.

Τὸ διάταγμα τῆς 22ας Δεκεμβρίου 1789 δημιούργησε σὲ κάθε διαμέρισμα ἕνα Γενικὸ Συμβούλιο, ἕνα Διευθυντήριο ἢ ἐκτελεστικὸ σῶμα, κι ἕναν γενικὸ ἐπιτροπεύοντα σύνδικο. Σὲ κάθε περιφέρεια παραχωρήθηκε ἕνα Συμβούλιο, ἕνα Διευθυντήριο κι ἕνας ἐπιτροπεύων σύνδικος· οἱ ἐπιτροπεύοντες σύνδικοι, οἱ ὁποῖοι ἐπιφορτίστηκαν μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἐφαρμογῆς τῶν νόμων, στὴν πραγματικότητα μετατράπηκαν σὲ γενικοὺς γραμματεῖς, σὲ διευθυντὲς τῶν διοικητικῶν γραφείων. Ὅλο αὐτὸ τὸ διευθυντικὸ προσωπικὸ ἐπιλεγόταν ἀπὸ τοὺς «ἐκλέκτορες» καὶ προερχόταν ἀπὸ τὶς τάξεις τους, ἑπομένως καὶ αὐτὰ τὰ σώματα ἀποτελοῦνταν ἀπὸ προκρίτους, συχνὰ τὰ διαμερίσματα ἀποδεικνύονταν ἀκόμη πιὸ μετριοπαθῆ ἀπὸ τὶς περιφέρειες. Ἀντιθέτως, στὶς δημοτικὲς ἀρχὲς βασίλευε συχνὰ πνεῦμα περισσότερο δημοκρατικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ χαρακτήριζε τὴν ἴδια τὴν Ἐθνοσυνέλευση· ὁ δήμαρχος καὶ οἱ δημοτικοὶ ἀξιωματοῦχοι —τὸ «δημοτικὸ σῶμα»— οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦσαν, μαζὶ μὲ τοὺς προκρίτους καὶ μὲ τὸν ἐπιτροπεύοντα σύνδικο, τὸ Γενικὸ Κοινοτικὸ Συμβούλιο, διορίζονταν ἐπιτόπου ἀπὸ τοὺς ἐνεργοὺς πολίτες· οἱ τελευταῖοι, στὶς ἐπαρχίες ὅπου συχνὰ δὲν βρίσκονταν ἐκλόγιμα πρόσωπα ἱκανὰ νὰ πληρώνουν φόρο ἴσο πρὸς τὰ ἔσοδα δέκα τουλάχιστον ἐργάσιμων ἡμερῶν, πολλὲς φορὲς παραβίαζαν τὸ νόμο καὶ ἐξέλεγαν τοὺς ἀξιωματούχους ἀπὸ τὶς τάξεις τους. Ὡστόσο, οἱ φτωχοὶ διαπίστωναν ἔκπληκτοι πώς, παρ' ὅλο τὸν ἐπαναστατικὸ ἀναβρασμὸ τῶν ἡμερῶν, οἱ ἴδιοι παραμερίζονταν ὁλότελα ἀπὸ τὶς τοπικὲς διαδικασίες· ἐπὶ Παλαιοῦ Καθεστῶτος, τουλάχιστον, συμμετεῖχαν στὶς τοπικὲς συνελεύσεις τῶν κατοίκων. Κατὰ τὴ διάρκεια, πάντως, τῆς Ἐπανάστασης ἡ κοινότητα διατήρησε ἔντονα δραστήρια ζωὴ —καὶ αὐτὸ ἀποτέλεσε μιὰ χαρακτηριστικὴ νέα τάση ἐκείνου τοῦ καιροῦ.

Τὸ παραπάνω ὀργανωτικὸ σχῆμα ὑπῆρξε αἰτία νὰ γίνουν λάθος ὑπολογισμοί. Οἱ ἐκλογικὲς συνελεύσεις, ἀρκετὰ συχνὲς ἀφοῦ τὰ διοικητικὰ σώματα ἀνανεώνονταν κατὰ τὸ ἥμισυ κάθε δύο χρόνια, παρατείνονταν ἐπὶ μακρὸν καὶ γιὰ νὰ ψηφίσει κανεὶς ἔπρεπε νὰ παρευρίσκεται στὴ συνεδρίαση ὥστε νὰ ἀποκριθεῖ ὅταν ἐκφωνοῦσαν τὸν κατάλογο τῶν δικαιούχων ψήφου· ἡ πλειονότητα τῶν πολιτῶν ἀδιαφοροῦσε, ἐνῶ ἀκόμη καὶ οἱ «ἐκλέκτορες» ἐπιδείκνυαν ἀπροθυμία νὰ πληρώσουν τὰ ἔξοδα τοῦ ταξιδιοῦ ὡς τὴν κωμόπολη. Δίσταζε κανεὶς νὰ ἀναλάβει, εἰς βάρος τῶν δικῶν

του ὑποθέσεων, δημόσια λειτουργήματα τὰ ὁποῖα ἀπαιτοῦσαν προσοχὴ καὶ κόπο. Πολυάριθμες κοινότητες ἦταν ὑπερβολικὰ μικρὲς καὶ δὲν ἔβρισκαν ἱκανοὺς ἀξιωματούχους· προγραμματίστηκαν διάφορες συνενώσεις, ἀλλὰ τελικὰ ἀναβλήθηκαν γιὰ ἀργότερα καὶ δὲν πραγματοποιήθηκαν ποτέ: καθὼς κάθε οἰκισμὸς διεκδικοῦσε πεισματικὰ τὴν αὐτονομία του, ἀπέτυχε ἡ δημιουργία «μεγάλων κοινοτήτων» οἱ ὁποῖες θὰ συγκέντρωναν πολλὲς μικρὲς κοινότητες κάτω ἀπὸ μία δημοτικὴ συλλογικὴ ἀρχή.

Ὅλες οἱ διοικητικὲς ὑπηρεσίες προσαρμόστηκαν στὴ νέα ἐδαφικὴ διαίρεση, ἡ ὁποία ἀποδείχτηκε ἰδιαιτέρως πρόσφορη γιὰ τὴ ρύθμιση τῆς δικαιοδοσίας τῶν δικαστηρίων. Οἱ Γάλλοι ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, ἐξαιρετικὰ δικομανεῖς, ἤθελαν νὰ ἔχουν εὔκολη πρόσβαση στοὺς δικαστές τους: ἑπομένως ἀποδείχτηκε δημοφιλέστατη ἡ τοποθέτηση σὲ κάθε καντόνι ἑνὸς εἰρηνοδίκη, ὁ ὁποῖος ἔκρινε τὶς ἀστικὲς διαφορές. Στὸ ἀμέσως ἀνώτερο ἐπίπεδο κάθε περιφέρεια ἐφοδιάστηκε μὲ πρωτοδικεῖο· τὶς ἀποφάσεις τοῦ τελευταίου ἔκρινε κατ' ἔφεσιν κάποιο γειτονικὸ πρωτοδικεῖο, καθὼς ἡ Συντακτικὴ ἀρνήθηκε νὰ δημιουργήσει μιὰ ἀνώτερη βαθμίδα δικαιοδοσίας ἡ ὁποία θὰ θύμιζε τὰ παρλαμέντα. Στὶς ποινικὲς ὑποθέσεις, ἡ δημοτικὴ ἀρχὴ δίκαζε τὰ πταίσματα, ὁ εἰρηνοδίκης τὰ πλημμελήματα καὶ τὸ δικαστήριο τοῦ διαμερίσματος τὰ κακουργήματα. Ὑπῆρχαν ἐπίσης δύο ἀνώτατα δικαστήρια γιὰ ὁλόκληρο τὸ ἔθνος: τὸ Ἐφετεῖο καὶ τὸ Ἀνώτατο Δικαστήριο. Διατηρήθηκαν τὰ ἐμποροδικεῖα, ἀλλὰ ἀνατέθηκε στὰ διευθυντήρια τῶν περιφερειῶν καὶ τῶν διαμερισμάτων ἡ διαδικασία τοῦ ἀμφισβητούμενου διοικητικοῦ, ὅπου παρέπεμπαν ὅσες ὑποθέσεις ἀφοροῦσαν τὶς ἐθνικὲς γαῖες καί, ἀργότερα, τοὺς ἐμιγκρέδες.

Ἡ ἐξαγορὰ τῶν ἀξιωμάτων καταργήθηκε, ἐνῶ οἱ πολίτες —καὶ ἐνδεχομένως διάδικοι— ἦταν ἀδύνατον νὰ δεχτοῦν νὰ τοποθετεῖ ὁ βασιλιὰς τοὺς δικαστὲς τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος στὰ νέα δικαστήρια. Ἑπομένως, θεσπίστηκε ἡ ἐκλογὴ τῶν δικαστῶν, ὅπως καὶ τῶν διοικητικῶν λειτουργῶν· ἐπιλέχθηκε τὸ νέο δικαστικὸ προσωπικὸ μεταξὺ τῶν νομικῶν ποὺ ἀσκοῦσαν τὸ ἐπάγγελμα ἐπὶ πέντε τουλάχιστον χρόνια, καὶ ἡ σύνθεσή του ἀποδείχτηκε γενικῶς ἀξιόπιστη. Οἱ συμβολαιογράφοι προσλαμβάνονταν μὲ διαγωνισμό· τὸ ἐπάγγελμα τοῦ εἰσαγγελέα, ὁ ὁποῖος ὀνομαζόταν ἐφεξῆς πρωτέκδικος, ἔγινε ἐλεύθερο· ἡ κλειστὴ τάξη τῶν δικηγόρων καταργήθηκε. Τὸ ἔθνος ἔλπιζε νὰ ἀποκτήσει εὐκολότερη πρόσβαση στὴ δικαιοσύνη ὥστε νὰ ἀπολαμβάνει εὐθυδικία, ἀποτελεσματικὰ καὶ οἰκονομικά. Ἡ Συντακτικὴ τοῦ προσέφερε γιὰ τὶς ποινικὲς ὑποθέσεις ἕνα ὁρκωτὸ δικαστήριο τὸ ὁποῖο ἀποτελοῦνταν ἀποκλειστικῶς ἀπὸ πολίτες —ἁρμόδιους γιὰ τὴν ἀπαγγελία τῆς κατηγορίας στὰ δικαστήρια τῶν περιφερειῶν, κι ἐπίσης γιὰ τὴ δικαστικὴ κρίση ἐπὶ τῆς κατηγορίας στὰ κακουργιοδικεῖα. Στὶς ἀστικὲς ὑποθέσεις, ἡ Συντακτικὴ δέχτηκε νὰ συμμετέχουν πολίτες μόνον στὴν προαιρετικὴ διαιτησία καὶ στὰ οἰκογενειακὰ δικαστήρια· οἱ ἀποφάσεις τῆς πρώτης μποροῦσαν νὰ ἐφεσιβληθοῦν στὸ πρωτοδικεῖο τῆς περιφέρειας, ἐνῶ τῶν δεύτερων ἔπρεπε πρῶτα νὰ ἐλεγχθοῦν καὶ νὰ καταχωριστοῦν ἐπισήμως στὰ βιβλία του προκειμένου νὰ θεωρηθοῦν ἔγκυρες.

Τὸ κῦρος τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας ἀπέναντι στὰ διοικητικὰ σώματα σχεδὸν ἐκμηδενίστηκε. Μόνον ὁ βασιλιὰς εἶχε δικαίωμα νὰ τὰ διαλύσει, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἡ Συνέλευση μποροῦσε νὰ τὰ ἀνασυστήσει. Ὁ διαχωρισμὸς τῆς ἀστικῆς καὶ τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης ἀπὸ τὴ διοίκηση ἀποτέλεσε μεταρρύθμιση κεφαλαιώδους σημασίας, ὡστόσο ἡ δικαστικὴ ἐξουσία ἀναμφίβολα ἀποδυναμώθηκε, ἀφοῦ τὴ μοιράστηκαν παντοῦ τέσσερις λειτουργοὶ ποὺ εἶχαν ὅλοι τους διαφορετικὴ προέλευση καὶ διαφορετικοὺς δεσμούς: ὑπῆρχε ὁ ἀξιωματικὸς τῆς χωροφυλακῆς, ἔπειτα ὁ πρόεδρος τοῦ δικαστηρίου τῆς περιφέρειας ὁ ὁποῖος προήδρευε ἐπίσης τῶν ἐνόρκων κατὰ τὴν ἀπαγγελία τῆς κατηγορίας, καθὼς καὶ ὁ δημόσιος κατήγορος στὸ κακουργιοδικεῖο —ἀμφότεροι ἐκλεγμένοι· τέλος, ὁ βασιλικὸς ἐπίτροπος, ὁ ὁποῖος ἐκπροσωποῦσε τὸν μονάρχη σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ δικαστήρια. Οὔτε ὅμως καὶ ἡ Συνέλευση διέθετε περισσότερα μέσα ἀπ' ὅ,τι ὁ βασιλιὰς γιὰ νὰ ὑποχρεώσει τοὺς Γάλλους νὰ πληρώνουν τοὺς φόρους ἢ νὰ σέβονται τοὺς νόμους. Μάλιστα, σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις ἐμφανίστηκαν ἐκλεγμένα σώματα τὰ ὁποῖα προσχώρησαν στὴν ἀντεπανάσταση καὶ ἐπικαλέστηκαν τὴν ἀρχὴ τῆς ἀντίστασης στὴν καταπίεση ἐναντίον τῆς ἴδιας τῆς Συνέλευσης. Ἡ διοικητικὴ ἀποκέντρωση θὰ ἔθετε σὲ κίνδυνο τὴν ὕπαρξη τοῦ ἔθνους ἂν τυχὸν χειροτέρευε ἡ κρίση: κατὰ βάθος τὸ ψυχολογικὸ κλίμα ποὺ προκάλεσε καὶ ἐνθάρρυνε τὴ διοικητικὴ ἀποκέντρωση ἔτεινε πρὸς τὸ ὁμοσπονδιακὸ σύστημα. Εὐτυχῶς γιὰ τὴν Ἐπανάσταση, ὑπῆρχε χῶρος καὶ γιὰ πρωτοβουλίες τῶν ὑποστηρικτῶν της, δηλαδὴ γιὰ τὴν τάση ποὺ ὀνομάστηκε «γιακωβινικὸς φεδελαλισμός».

δ) Τὰ δημόσια οἰκονομικὰ

Ἡ ἀποκέντρωση τοῦ κράτους, ἡ ὁποία ἐπιδείνωσε τὶς ταραχές, ἀποδείχτηκε ἐξίσου καταστροφικὴ γιὰ τὰ δημόσια οἰκονομικά. Ὁ ἔνοπλος λαὸς ἀρνοῦνταν νὰ ἐξοφλήσει τοὺς ἔμμεσους φόρους καὶ δὲν βιαζόταν διόλου νὰ πληρώσει τοὺς ὑπόλοιπους, καθὼς μάλιστα καὶ οἱ κατὰ τόπους δημαρχίες δὲν ἐπιθυμοῦσαν διακαῶς νὰ τὸν ἐξαναγκάσουν σὲ κάτι τέτοιο. Κατηγόρησαν τὴ Συντακτικὴ ὅτι ἐπικύρωσε τὴν κατάργηση τῶν ἔμμεσων φόρων —οἱ ὁποῖοι ἦταν καὶ οἱ μόνοι ποὺ εἰσέφεραν ἄμεσα ἔσοδα— καὶ ὅτι ἐπιχείρησε τὴν ἀναμόρφωση τῶν ὑπολοίπων. Θὰ ἦταν ὅμως τουλάχιστον ἐξίσου δύσκολο νὰ εἰσπραχθοῦν τόσο ὁ φόρος ἅλατος καὶ τὰ συνδρομητικὰ τέλη ὅσο καὶ ἡ δεκάτη καὶ οἱ χωροδεσποτικὲς ὀφειλές· ὅσο γιὰ τὶς ἄμεσες εἰσφορές, ποὺ εἶχαν ἐπιβληθεῖ ἐπὶ Παλαιοῦ Καθεστῶτος, ἦταν ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ τὶς ἀπαιτήσουν μὲ ἄλλον τρόπο παρὰ μόνον ὡς προσωρινές, ἀφοῦ ἡ μεταρρύθμισή τους ἀποτελοῦσε μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ἐπίμονες ἀπαιτήσεις τῶν τετραδίων παραπόνων.

Καθὼς κυριότερη πηγὴ πλούτου ἦταν ἡ γῆ, σημαντικότερος ὅλων παρέμεινε ὁ φόρος ἐγγείου ἰδιοκτησίας: τὰ τακτικὰ ἔσοδά του ὑπολογίζονταν σὲ 240 ἑκατομμύρια λίβρες· σ' αὐτὰ προστίθενταν 60 ἑκατομμύρια ἀπὸ τὶς συνεισφορὲς ποὺ ἐπε-

βαλλαν ἐπὶ τῶν προσωπικῶν εἰσοδημάτων καὶ ἀπὸ τὰ τέλη οἰκοσκευῆς, καθὼς καὶ ἕνας φόρος ἐπιτηδεύματος γιὰ τὰ ἐμπορικὰ καὶ βιοτεχνικὰ εἰσοδήματα, τὸν ὁποῖο ὑπολόγιζαν σύμφωνα μὲ τὸν ὄγκο ἐργασιῶν καὶ ὄχι κατ' ἀποκοπή. Οἱ φόροι αὐτοὶ ἦταν καταρχὴν ἐμπράγματοι καὶ θεμελιώνονταν σὲ ἐξωτερικὰ τεκμήρια· στὴν περίπτωση ὅμως τῶν τελῶν οἰκοσκευῆς, δὲν καταργήθηκε ὁλότελα ἡ φορολόγηση κατ' ἀποτίμηση τῆς ἐφορίας. Αὐτὴ ἡ μεταρρύθμιση προκάλεσε ἀναρίθμητες ἀντεγκλήσεις. Τὰ τετράδια παραπόνων ζητοῦσαν ἐπίμονα νὰ συνταχθεῖ κτηματολόγιο· μέχρι νὰ γίνει αὐτό, ἡ Συντακτικὴ διέταξε νὰ καταρτίσουν καταλόγους σύμφωνα μὲ τὶς δηλώσεις τῶν φορολογουμένων. Ἔτσι, στὸ ἐσωτερικὸ κάθε κοινότητας σημειώθηκε πραγματικὴ πρόοδος καθὼς αὐτοὶ οἱ κατάλογοι ἐπέτρεψαν μιὰ σχετικὰ ἰσότιμη κατανομὴ τῶν ἐπιβαρύνσεων, ἀφοῦ μάλιστα ἀνάγκασαν τοὺς προνομιούχους νὰ καταβάλουν τὸ μερίδιο ποὺ τοὺς ἀναλογοῦσε. Ἐντούτοις, τὰ τετράδια παραπόνων διαμαρτύρονταν ἐπίσης γιὰ τὴν ἀκραία ἀνισότητα στὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἐπιβαρύνσεων, ἡ ὁποία ἐπικρατοῦσε μεταξὺ τῶν ἐπαρχιῶν καὶ μεταξὺ τῶν τοπικῶν κοινοτήτων. Πῶς ἦταν ὅμως δυνατὸν νὰ προχωρήσουν στὴν «ἐξίσωση» ὅσο δὲν ὑπῆρχε ἐθνικὸ κτηματολόγιο; Προσωρινὰ ἡ Συντακτική, καὶ ἀργότερα τὰ διοικητικὰ σώματα ἀναγκάστηκαν νὰ ὁρίσουν τὰ μερίδια ποὺ ἀναλογοῦσαν στὸν καθένα σύμφωνα μὲ τὰ ποσὰ ποὺ ἐπιβάλλονταν στὸ παρελθόν, ἔστω καὶ ἐπιφέροντας ἐλαφρὲς διορθώσεις κατὰ τὴν κρίση τους! Ὅλος ὁ κόσμος πίστευε ὅτι θὰ πλήρωνε λιγότερα μὲ τὸ νέο σύστημα, ἀλλὰ πολλὲς κοινότητες βρέθηκαν νὰ ὀφείλουν ὅσα καὶ προηγουμένως ἐνῶ ἄλλες ἐπιβαρύνθηκαν ἀκόμη περισσότερο. Παραδόξως οἱ φόροι καὶ ἰδιαιτέρως τὰ τέλη οἰκοσκευῆς ἐπιβάρυναν κυρίως τοὺς χωρικούς, ἐνῶ ἡ ἀστικὴ τάξη τῶν πόλεων ἔμεινε στὸ ἀπυρόβλητο: ἡ δυσαρέσκεια ποὺ προκαλοῦσε αὐτὸ τὸ φαινόμενο ἔπληξε καίρια τὴ δημοτικότητα τῆς Ἐπανάστασης.

Χρειαζόταν χρόνος γιὰ νὰ ἀρχίσουν νὰ ἀποδίδουν οἱ νέες φορολογίες οἱ ἀγροτικοὶ δῆμοι οὔτε ἤθελαν νὰ ἐπιταχύνουν τὴ διαδικασία οὔτε καὶ διέθεταν τὰ μέσα γιὰ νὰ διεκπεραιώσουν σωστὰ ἕνα παρόμοιο ἔργο. Ἄλλωστε, καὶ ἡ ἴδια ἡ Συντακτικὴ δὲν βιαζόταν. Οἱ παλιοὶ φόροι θὰ καταργοῦνταν τὴν 1η Ἰανουαρίου 1791 —ἡ Συντακτικὴ ὅμως ἐπέβαλε τὸ φόρο ἀκίνητης περιουσίας μόνον στὶς 23 Νοεμβρίου 1790, τὰ τέλη οἰκοσκευῆς στὶς ἀρχὲς τοῦ 1791 καὶ τὸ φόρο ἐπιτηδεύματος στὶς 2 Μαρτίου. Ἡ πατριωτικὴ συνεισφορὰ τοῦ ἑνὸς τετάρτου τοῦ εἰσοδήματος, ἡ ὁποία θεσπίστηκε τὸ 1789 μὲ βάση τὶς δηλώσεις ποὺ παρέμεναν πολὺ καιρὸ οἰκειοθελεῖς καὶ ἀνεξέλεγκτες, δὲν μποροῦσε νὰ ἀποφέρει ἔσοδα γιὰ μεγάλο διάστημα. Ἔτσι τὸ Θησαυροφυλάκιο ἔμενε ἄδειο. Δυστυχῶς μάλιστα, ἐν ἀναμονῇ τῆς εἴσπραξης τῶν φόρων τοῦ ἀφαιρέθηκαν ἀκόμη καὶ οἱ πόροι ποὺ τὸ ἔτρεφαν σὲ κανονικοὺς καιρούς. Τὰ δύο δάνεια τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1789 ἀπέτυχαν· ἡ Συνέλευση εἶχε ἀπαγορεύσει νὰ εἰσπράττονται οἱ «προκαταβολὲς» τῶν φόρων οἱ ὁποῖες χρησιμοποιοῦνταν ὡς ἐγγύηση γιὰ τὰ δάνεια ποὺ παραχωροῦσαν οἱ χρηματιστές. Ὅταν ὅμως ἀντικατέστησε μὲ μισθωτοὺς εἰσπράκτορες τοὺς μεσολαβητές, οἱ ὁποῖοι ἐξαγόραζαν τοὺς φόρους προαφαιρώντας ἕνα ποσοστὸ τῶν ἀναμενόμενων εἰσπράξεων, ἀφαιρέ-

θηκαν ταυτοχρόνως ἀπὸ τὸ Θησαυροφυλάκιο τὰ ἔσοδα ποὺ συγκέντρωνε προκαταβολικὰ στὴ θέση τοῦ προϊόντος τῶν φόρων, καὶ τὰ ὁποῖα προεξοφλοῦσαν οἱ τραπεζίτες ἔναντι ἐνεχυριαστήριων ἐγγράφων ποὺ ὀνομάζονταν «ἐντάλματα πληρωμῆς». Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὰ ἔξοδα αὐξάνονταν καθὼς τὸ κράτος ἔπρεπε τώρα νὰ πληρώνει ἐπίσης τὶς ἐκκλησιαστικὲς συντάξεις καὶ τὶς δαπάνες γιὰ τὴ δημόσια λατρεία. Τέλος, τὸ Παλαιὸ Καθεστὼς ἄφησε πίσω του, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κεφαλαιοποιημένο χρέος, τεράστιους ἀνεξόφλητους λογαριασμούς· ὅταν, γιὰ παράδειγμα, ἡ Συνέλευση διέταξε νὰ ἐπαναλάβουν τὴν πληρωμὴ τῶν προσόδων στοὺς δικαιούχους, αὐτὸ κόστισε 370 ἑκατομμύρια λίβρες μέσα σὲ δύο χρόνια. Ταυτοχρόνως, τὸ κυμαινόμενο χρέος διογκώθηκε κατὰ ἕνα δισεκατομμύριο ὅταν ἀποζημιώθηκαν τὰ δάνεια ποὺ εἶχε συνάψει προηγουμένως ὁ κλῆρος, τὰ ἐξαγορασμένα ἀξιώματα τὰ ὁποῖα καταργοῦνταν, οἱ ἐγγυήσεις ποὺ εἶχαν καταβάλει προηγουμένως οἱ ἀξιωματοῦχοι, καθὼς καὶ οἱ «φεουδοποιημένες» δεκάτες, δηλαδὴ ἐκεῖνες τὶς ὁποῖες εἶχε παραχωρήσει ἡ Ἐκκλησία σὲ λαϊκούς.

Ἤδη ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1789 ἡ κατάσταση φαινόταν ἀπελπιστική. Ὁ Νεκὲρ τὴν ἀντιμετώπιζε ἀπὸ μέρα σὲ μέρα χάρη στὶς χορηγήσεις τοῦ Προεξοφλητικοῦ Ταμείου· τὸ τελευταῖο εἶχε θέσει σὲ κυκλοφορία 114 ἑκατομμύρια λίβρες σὲ χαρτονόμισμα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ 89 εἶχαν ἤδη παραδοθεῖ στὸ κράτος, καὶ κατόπιν τούτου δήλωσε πὼς οἱ πόροι του εἶχαν ἐξαντληθεῖ. Γιὰ νὰ πετύχει ἡ Ἐπανάσταση ἔπρεπε ὁπωσδήποτε νὰ βρεθοῦν πόροι: σὲ τέτοιες περιστάσεις, μοναδικὴ λύση εἶναι ἡ ἔκδοση χαρτονομίσματος. Τουλάχιστον ἡ Συντακτικὴ ἀντιλήφθηκε ποιὰ μέσα θὰ μποροῦσαν νὰ τὸ ἐγγυηθοῦν. Ἔτσι λοιπόν, ἡ δημοσιονομικὴ κρίση τὴν ἀνάγκασε νὰ λάβει δύο οὐσιαστικὰ μέτρα: τὴν ἐκποίηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας καὶ τὴν ἔκδοση τῶν ἀσινιάτων.

Ὑποστηρίχτηκε πώς, ἀφοῦ ὁ κλῆρος ἔπαψε νὰ ἀποτελεῖ συντεταγμένο σῶμα, ἡ περιουσία του, ἡ ὁποία ἔμενε ἀδέσποτη, ἔπρεπε νὰ ἐπιστραφεῖ στὸ κράτος· κατ᾽ αὐτὸν τὸν τρόπο θὰ παρέμεναν σεβαστὲς οἱ προθέσεις ὅσων εἶχαν κάνει δωρεὲς στὴν Ἐκκλησία, ἀφοῦ τὸ κράτος θὰ ἀναλάμβανε ἐφεξῆς νὰ χρηματοδοτεῖ τὴ δημόσια λατρεία, τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν πρόνοια· τέλος, καὶ αὐτὸ ἦταν τὸ πιὸ ἀσφαλὲς ἐπιχείρημα, ὑποστηρίχτηκε ὅτι τὸ κοινὸ συμφέρον ἐπέβαλλε νὰ διατεθοῦν στὴν ἀγορὰ ὅσα κτήματα εἶχαν περάσει στὴ δικαιοδοσία τῶν φεουδαρχῶν μὲ τὸ θάνατο τῶν ὑποτελῶν τους (mainmorte). Στὶς 2 Νοεμβρίου 1789 ἡ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία τέθηκε «στὴ διάθεση τοῦ ἔθνους»· μολονότι τὸ ζήτημα τῆς ἰδιοκτησίας αὐτῆς τῆς περιουσίας παρέμενε ἐκκρεμὲς καὶ πρόσφορο σὲ δογματικῆς φύσεως ἀντιρρήσεις ἐκ μέρους τοῦ κλήρου, δόθηκαν ὑποσχέσεις στὸν ἐνοριακὸ κλῆρο γιὰ εὐνοϊκὴ διευθέτηση καὶ ἡ πλειονότητα τῶν ἐκπροσώπων του ὑπερψήφισε τὸ σχετικὸ διάταγμα. Ὁ Νεκὲρ πρότεινε νὰ μετατραπεῖ τὸ Προεξοφλητικὸ Ταμεῖο σὲ ἐθνικὴ τράπεζα, ἡ Συνέλευση ὅμως δὲν ἤθελε τὸ χαρτονόμισμα ποὺ θὰ ἐκδιδόταν νὰ βρίσκεται στὴ διάθεση τοῦ βασιλιᾶ. Στὶς 19 Δεκεμβρίου δημιουργήθηκε ἕνα «Ἔκτακτο Ταμεῖο», τὸ ὁποῖο ἐπιφορτίστηκε νὰ ρευστοποιήσει ἐκκλησιαστικὴ καὶ βασιλικὴ

περιουσία ἀξίας 400 ἑκατομμυρίων. Στὰ χρεώγραφα ποὺ ἐκδόθηκαν δόθηκε ἡ μορφὴ «ἀσινιάτων», δηλαδὴ παρουσιάστηκαν ὡς ἀναγνωρίσεις χρέους ἐκ μέρους τοῦ κράτους, οἱ ὁποῖες ἀπέφεραν στὸν κομιστὴ ἐτήσιο τόκο ἴσο πρὸς 5%. Δὲν ἦταν ὅμως εὔκολο νὰ διατεθοῦν τὰ ἀσινιάτα: ὁ κλῆρος διατηροῦσε τὴ διαχείριση τῆς περιουσίας του καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ μεταρρύθμιση δὲν εἶχε ἀρχίσει ἀκόμη, ἐνῶ ἄλλωστε παρέμενε ἄγνωστο ποιὰ κτήματα θὰ παραχωροῦνταν στοὺς πιστωτὲς τοῦ δημοσίου οἱ ὁποῖοι θὰ ἔπαιρναν στὰ χέρια τους τὰ ἀσινιάτα. Ἔτσι, ἡ Συντακτικὴ κατέληξε στὴν κατάργηση τοῦ τακτικοῦ κλήρου ἐξαιρώντας μόνον ὅσα ἱδρύματα κάλυπταν ἀνάγκες τῆς ἐκπαίδευσης ἢ τῆς πρόνοιας (13 Φεβρουαρίου 1790), κατόπιν ἀφαίρεσε ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τὴ διαχείριση τῶν ἀγαθῶν της (17 Μαρτίου), δημιούργησε τὸν εἰδικὸ προϋπολογισμὸ γιὰ τὴ δημόσια λατρεία (17 Ἀπριλίου) καί, τέλος, ρύθμισε μὲ διάταγμα τὸν τρόπο ἐκποίησης τῶν κτημάτων (14 Μαΐου). Ἐφεξῆς, μποροῦσε νὰ ἀναγκάσει τοὺς πιστωτές της νὰ δέχονται τὰ ἀσινιάτα.

Φαινόταν ὅμως καθαρὰ πὼς πολλοὶ ἀπὸ τοὺς τελευταίους χρειάζονταν ρευστὸ χρῆμα, καὶ ἄλλωστε οἱ τρέχουσες ἀνάγκες τοῦ Θησαυροφυλακίου δὲν μποροῦσαν νὰ καλυφθοῦν μὲ ὁποιεσδήποτε ἀναγνωρίσεις χρεῶν. Ἔτσι ἡ συζήτηση ἄνοιξε ἐκ νέου τὸν Αὔγουστο, καὶ αὐτὴ τὴ φορὰ τὸ ζήτημα κρίθηκε ἀποφασιστικά: τὸ ἀσινιάτο μετατράπηκε σὲ τραπεζογραμμάτιο καὶ ἐκδόθηκαν 1.200 ἑκατομμύρια σὲ χαρτονόμισμα. Ὁ Ντυπὸν ντὲ Νεμούρ, ὁ Ταλλεϋράνδος, ὁ Λαβουαζιὲ καὶ ὁ Κοντορσὲ προφήτευαν πληθωρισμὸ καὶ ὅλα τὰ παρεπόμενα δεινά. Τώρα ὅμως εἶχε προστεθεῖ στὴ δημοσιονομικὴ ἀνάγκη τὸ πολιτικὸ συμφέρον: ὑπὸ φυσιολογικὲς συνθῆκες τὰ πρῶτα ἀσινιάτα ποὺ ἐκδόθηκαν θὰ μεταβίβαζαν τὰ κτήματα τὰ ὁποῖα ἀφοροῦσαν μόνον πιστωτὲς τοῦ κράτους —δηλαδὴ τοὺς χρηματιστές, τοὺς ἀνάδοχους τῶν κρατικῶν προμηθειῶν καὶ τοὺς τέως κατόχους τῶν ἐξαγορασμένων ἀξιωμάτων· τὰ νέα ἀσινιάτα ὅμως θὰ ἐπέτρεπαν νὰ ἀποκτήσει κτήματα ὅλος ὁ κόσμος, ἐνῶ μάλιστα ὁρισμένοι τὰ ἀγόραζαν θέλοντας νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὸ χαρτονόμισμα. Συνεπῶς, ἡ ὑποτίμηση τοῦ τελευταίου, συγχρόνως μὲ τοὺς κερδοσκόπους, εὐνοοῦσε καὶ τοὺς φτωχότερους. Θὰ μποροῦσε νὰ πεῖ κανεὶς πὼς τόσο καλύτερα θὰ πετύχαινε, ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, τὸ ἐγχείρημα τῶν ἀσινιάτων, ὅσο θὰ καταποντιζόταν ὁλοσχερῶς ἀπὸ χρηματοπιστωτικὴ ἄποψη.

Ἡ ὑποτίμηση τοῦ ἀσινιάτου ἦταν ἀναπόφευκτη, πόσο μᾶλλον ἀφοῦ ὅλοι θυμοῦνταν ποῦ κατέληξε ὁ Λώ, ἐνῶ οἱ ἀριστοκράτες ἐπαναλάμβαναν ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ πὼς ὅταν θὰ ἐπέστρεφαν στὴν ἐξουσία δὲν θὰ ἀναγνώριζαν τὸ ἐπαναστατικὸ νόμισμα. Ἡ Συντακτικὴ ἄσκησε πίεση ἐπιτρέποντας στὶς 17 Μαΐου νὰ κυκλοφορεῖ ἐφεξῆς τὸ ἀσινιάτο ὡς νόμισμα, ἐνῶ καὶ τὸ ἴδιο τὸ κράτος τὸ ἀγόραζε γιὰ νὰ πληρώνει μὲ αὐτὸ τοὺς στρατιῶτες. Τὸ μεταλλικὸ χρῆμα ἄρχισε νὰ κρύβεται. Μολαταῦτα, ἡ Συνέλευση ἀντιδροῦσε πεισματικὰ στὴ δημιουργία ἀσινιάτων μικρῆς ὀνομαστικῆς ἀξίας, ἐπειδὴ δὲν ἤθελε νὰ πληρώνονται οἱ μισθοὶ σὲ χαρτονομίσματα. Προκειμένου νὰ καλύψει τὸ κενό, ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία πολλαπλασίασε τὰ ἐγγυημένα γραμμάτια καί, τελικά, τὸ 1791 ἐκδόθηκε ἕνα διάταγμα μὲ τὸ ὁποῖο δημι-

ουργήθηκε τὸ ἀσινιάτο τῶν 5 λιβρῶν. Παράλληλα ἄρχισε νὰ ἐκδηλώνεται ἡ ἄνοδος τῆς τιμῆς τῶν τροφίμων καὶ ὑπῆρχαν δύο τιμές: μία σὲ χαρτονόμισμα καὶ μία σὲ μεταλλικὸ χρῆμα. Καθὼς ἡ ζωὴ ἀκρίβαινε ὁλοένα καὶ περισσότερο, δὲν ἄργησαν νὰ παρουσιαστοῦν τὰ συμπτώματα τῆς σιτοδείας, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ κινητοποιηθοῦν ἐκ νέου οἱ λαϊκὲς μάζες ποὺ εἶχαν πρόσκαιρα κατευναστεῖ.

Μιὰ τέτοια πολιτικὴ ἦταν ριψοκίνδυνη, ἀφοῦ δὲν χρησιμοποιοῦνταν ἡ ἔκδοση τῶν ἀσινιάτων μόνον γιὰ νὰ πληρωθεῖ τὸ προηγούμενο χρέος ἀλλὰ καὶ προκειμένου νὰ καλυφθεῖ τὸ ἔλλειμμα τοῦ προϋπολογισμοῦ, ὡς σύλληψη ὅμως δὲν ἦταν κακή. Μέσα σὲ μερικὰ χρόνια, καὶ ἀφοῦ πρῶτα ἀποκαταστάθηκε ἡ συλλογὴ τῶν φόρων μὲ τὴν πώληση τῶν ἐθνικῶν γαιῶν καὶ τὸν ἐσωτερικὸ δημόσιο δανεισμό, πέτυχαν νὰ ἀπορροφήσουν τὸν πληθωρισμό. Ἡ ἔκδοση τῶν ἀσινιάτων, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι ἐπέτρεψε στὴν Ἐπανάσταση νὰ κερδίσει χρόνο, ἔδωσε, ὅπως συμβαίνει πάντοτε στὴν ἀρχή, ἕνα ἐρέθισμα στὴν οἰκονομία, τὴν ἀνέσυρε ἀπὸ τὸ μαρασμὸ καὶ ἐξασφάλισε ἐργασία σὲ περισσότερο κόσμο. Ἡ συναλλαγματικὴ ἀξία τοῦ νομίσματος ἔπεσε: στὶς ἀρχὲς τοῦ 1790, 100 γαλλικὲς λίβρες ἀπέδιδαν περίπου 90 ἀγγλικὲς λίρες στὸ Λονδίνο· τὸν Μάιο τοῦ 1791 δὲν στοίχιζαν παραπάνω ἀπὸ 73. Οἱ ἐξαγωγεῖς ὅμως, οἱ ὁποῖοι ἀποθησαύριζαν συνάλλαγμα στὸ ἐξωτερικὸ καὶ πλήρωναν μισθοὺς ποὺ αὐξήθηκαν ἐλάχιστα καὶ μάλιστα ἀργότερα, εὐνοήθηκαν. Ὁ πόλεμος σκότωσε τὸ ἀσινιάτο, διότι ἐξανάγκαζε τὴν ἔκδοσή του σὲ καταρρακτώδεις ρυθμοὺς καὶ ποσότητες· ἔκτοτε κατέστρεψε καὶ πολλὰ ἄλλα νομίσματα, τὰ ὁποῖα μάλιστα δὲν διέθεταν, ὅπως τὸ ἀσινιάτο, κάποιο ἀντίκρισμα ἀναμφισβήτητης ἀξίας.

ε) Τὸ οἰκονομικὸ ἔργο τῆς Συντακτικῆς. Ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση

Ἡ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Πολίτη δὲν περιεῖχε ἀναφορὲς στὴν οἰκονομία. Κι αὐτὸ διότι οἱ λαϊκὲς τάξεις παρέμεναν βαθιὰ προσηλωμένες στὴ ρύθμιση τῆς ἀγορᾶς ἀπὸ τὸ δημόσιο, ἐνῶ ἀκόμη καὶ οἱ ἴδιοι οἱ ἀστοὶ νομικοὶ δὲν ἔδειχναν ἐνθουσιασμὸ γιὰ τὴ μεγάλη καλλιέργεια καὶ τὴ μεγάλη βιομηχανία. Ἡ οἰκονομικὴ ἐλευθερία ἀπέκτησε ὑπόσταση σιγὰ σιγά, ὥσπου καθιερώθηκε τελικὰ μὲ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1791 καὶ μὲ τὸν Ἀγροτικὸ Κώδικα τῆς 27ης Σεπτεμβρίου τοῦ ἴδιου ἔτους.

Ἀπὸ τὶς 12 Ὀκτωβρίου 1789 νομιμοποιήθηκαν τὰ ἔντοκα δάνεια – τὰ συντεχνιακὰ σωματεῖα καὶ οἱ κανονισμοὶ κατασκευῆς ὅμως δὲν ἐξαφανίστηκαν παρὰ μόνον στὶς 16 Φεβρουαρίου 1791. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἀπελευθέρωσαν τὶς ἐπενδύσεις κεφαλαίων καὶ τὴ χρήση τοῦ ἐργαλειακοῦ ἐξοπλισμοῦ καθὼς καὶ τῶν νέων διαδικασιῶν παραγωγῆς, τὴν ἐπινόηση τῶν ὁποίων ἐγγυόνταν μὲ τὴ χορήγηση διπλωμάτων εὑρεσιτεχνίας. Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1789, ἐπανέφεραν τὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία ποὺ εἶχε παραχωρήσει ὁ Μπριὲν στὸ ἐσωτερικὸ ἐμπόριο τῶν σιτηρῶν, μολονότι δὲν ἴσχυσε τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὶς ἐξαγωγές. Τὰ μονοπώλια καταργήθηκαν: το κράτος διατήρησε τὸ μονοπώλιο τοῦ νίτρου καὶ τῆς πυρίτιδας, καθὼς καὶ τῆς κοπῆς

νομίσματος, ἀλλὰ ἐγκατέλειψε τὸ μονοπώλιο τοῦ καπνοῦ· ἡ Ἑταιρεία τῶν Ἰνδιῶν ἔχασε τὰ μονοπωλιακὰ δικαιώματα τὰ ὁποῖα ἀπολάμβανε ὡς τότε, καὶ ἀπελευθερώθηκε ἡ ναυσιπλοΐα πέρα ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήριο τῆς Καλῆς Ἐλπίδας. Ἐπίσης καταργήσαν τὸ προνόμιο ποὺ εἶχε παραχωρηθεῖ στὸ λιμάνι τῆς Μασσαλίας γιὰ τὸ ἐμπόριο μὲ τὴν Ἀνατολή. Τὰ ἐλεύθερα λιμάνια διατηρήθηκαν: μόνον ἡ Νομοθετικὴ (Législative) τὰ καθυπέταξε ἐκ νέου στὸ κοινὸ δίκαιο. Ὁ νόμος τοῦ 1791 γιὰ τὰ ὀρυχεῖα διατήρησε τὴν ἀρχὴ τῆς κρατικῆς ἐκχώρησης, τὴν ὁποία εἶχε υἱοθετήσει ἡ βασιλεία ἀπὸ τὸ 1744 —ἐξαίρεσε ὅμως ἀπὸ αὐτὴν τὰ ἐπιφανειακὰ ὀρυχεῖα καὶ λατομεῖα ποὺ παρέμεναν ἐξαιρετικὰ πολυάριθμα.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁλοκληρώθηκε ἡ ἑνοποίηση τῆς ἐθνικῆς ἀγορᾶς. Ὁ «περιορισμὸς τῶν τελωνειακῶν φραγμῶν», δηλαδὴ ἡ μετατόπιση τῶν σημείων ἐπιβολῆς δασμῶν στὰ πολιτικὰ σύνορα τοῦ κράτους, ἐνσωμάτωσε στὴν ἀγορὰ ἐπαρχίες ὅπως ἦταν ἡ Ἀλσατία καὶ ἡ Λορραίνη, οἱ ὁποῖες ὀνομάζονταν προηγουμένως «τὸ κατ' οὐσίαν ἐξωτερικὸ» («l'étranger effectif») ἐπειδὴ συναλλάσσονταν ἐλεύθερα μὲ τὶς ξένες χῶρες. Ἡ ἐσωτερικὴ κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων ἀπαλλάχτηκε ἀπὸ τὰ διόδια καὶ τοὺς σταθμοὺς ἐλέγχου τοῦ φόρου ἅλατος καὶ τῶν συνδρομητικῶν τελῶν ποὺ ποικίλλαν ἀπὸ περιοχὴ σὲ περιοχή, καὶ τέλος ἀπὸ τὰ τελωνεῖα τὰ ὁποῖα χώριζαν τὴ ζώνη τῶν «πέντε μεγάλων δημοσιωνιῶν» («cinq grosses fermes») ἀπὸ τὶς «οἱονεὶ ξένες ἐπαρχίες», καθὼς καὶ τὶς τελευταῖες ἀπὸ τὸ «κατ' οὐσίαν ἐξωτερικό».

Ἡ προστασία τῆς παραγωγῆς ἀπὸ τὸν διεθνὴ ἀνταγωνισμὸ συνεχίστηκε. Οἱ βιομήχανοι ὑποδέχτηκαν μὲ εὐχαρίστηση τὴν καταγγελία τῆς σύμβασης τοῦ 1786 μὲ τὴν Ἀγγλία, ἀλλὰ ἡ Συντακτική, μὲ τὸ νέο δασμολόγιο τὸ ὁποῖο ἐξέδωσε τὸ 1791, ἐπέμεινε σὲ μετρίου ὕψους δασμοὺς καὶ δὲν ἀποδέχτηκε παρὰ λίγες μόνον ἀπαγορεύσεις —στὴν εἰσαγωγὴ ἀγαθῶν ὅπως ἦταν τὰ νήματα, ἢ στὴν ἐξαγωγὴ ὁρισμένων πρώτων ὑλῶν.

Προκειμένου ὅμως νὰ ἀναδιοργανώσουν τὴν παραγωγή, δὲν ἀρκοῦσε νὰ τὴν ἀπαλλάξουν ἀπὸ παρόμοια ἐμπόδια. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο ὑποστηρίχτηκε ἐνίοτε πώς, ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, ἡ Ἐπανάσταση δὲν ἐπηρέασε τὶς ἐξελίξεις, οὔτε ἔδωσε ὤθηση στὴν παραγωγὴ οὔτε τὴν ἐπιτάχυνε, καὶ μάλιστα πὼς ὁ πόλεμος ὁδήγησε στὴν ἐπιβράδυνσή της. Ὡστόσο, ἡ Συντακτικὴ ἄνοιξε τὸ δρόμο πρὸς τὸ μέλλον. Τίποτε δὲν μαρτυρεῖ καλύτερα, κατὰ τὴ γνώμη μας, τὴν ἔλευση τῆς ἀστικῆς τάξης ἀπ' ὅσο ἡ ἀπελευθέρωση τῆς οἰκονομίας, ἡ ὁποία τότε διακηρύχτηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Εὐρώπη.

Ἦταν ἀδύνατον νὰ προβλέψουν οἱ σύγχρονοι τὶς συνέπειές της σὲ ὅλο τους τὸ εὖρος —τὸ θρίαμβο τῆς μηχανῆς καὶ τὶς προόδους τῆς καπιταλιστικῆς συγκέντρωσης. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἐξασθένισε διόλου τὴ ζωηρὴ ἀντίσταση ποὺ πρόβαλαν ἐναντίον της. Σὲ ὁρισμένα ἐπαγγέλματα, ἡ κατάργηση τῶν συντεχνιῶν εἶχε δημοκρατικὸ χαρακτήρα, ἀφοῦ οἱ ἐργάτες ἄνοιξαν μὲ λίγα ἔξοδα τὸ δικό τους ἐργαστήριο ἢ κατάστημα· ὅλοι οἱ πρωτομάστορες ὅμως ἦταν ἀπαρηγόρητοι γιὰ τὴν ἀπώλεια τοῦ μονοπωλίου τους. Ἡ ἐχθρότητα ἀπέναντι στὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἐμπορίου τῶν σι-

τηρῶν ἦταν γενική, ὄχι μόνον μεταξὺ τοῦ προλεταριάτου ἀλλὰ ἐπίσης καὶ στὶς τάξεις τῶν τεχνιτῶν, τόσο στοὺς κατοίκους τῆς πόλης ὅσο καὶ μεταξὺ τῶν μεροκαματιάρηδων τῆς ἐπαρχίας, καὶ ἀκόμη σὲ ὅσους καλλιεργητὲς δὲν μποροῦσαν νὰ συντηρηθοῦν ἀπὸ τὴ δική τους σοδειά. Οἱ Συνελεύσεις ἦταν ἀνίκανες νὰ ἐπιβάλουν τὸ σεβασμὸ τῆς ἀπελευθέρωσης. Ἐξίσου θορυβήθηκε καὶ ἡ πλειονότητα τῶν χωρικῶν. Ἡ ἀπελευθέρωση τῶν καλλιεργειῶν ἰσοδυναμοῦσε μὲ τὴν ὁριστικὴ καθιέρωση τῆς ἔγγειας ἰδιοκτησίας, μὲ ὅλα τὰ ἀπόλυτα δικαιώματα ποὺ αὐτὴ συνεπαγόταν· ἐπίσης, ὁλοκλήρωνε ἀπότομα τὴ δικαιικὴ ἐξέλιξη ἡ ὁποία ἔτεινε, καθὼς προχωροῦσε ὁ 18ος αἰώνας, νὰ ἐξαλείψει κάθε ὑποχρέωση —μὲ τὴν κατάργηση τῆς ὑποχρεωτικῆς ἀμειψισπορᾶς, μὲ τὴν προαιρετικὴ ἐγκατάλειψη τῆς ἀγρανάπαυσης καὶ μὲ τὸ δικαίωμα τῆς κατὰ βούληση περίφραξης τῶν ἀγρῶν. Ἑπομένως, ἡ ἐλεύθερη βοσκὴ τῶν κοπαδιῶν φαινόταν καταδικασμένη καὶ ὁ ἀγροτικὸς κώδικας τὴν ἀπαγόρευσε ρητὰ στὰ τεχνητὰ λιβάδια. Στὴν πραγματικότητα, ἡ Συντακτικὴ ἀπέφυγε νὰ ἐπιβάλει τὴν ἐφαρμογὴ αὐτῆς τῆς ἀρχῆς· μολονότι σίγουρα γνώριζε ὅτι προϋπόθεση τῆς ἐφαρμογῆς της στὴν Ἀγγλία ἦταν ἡ ἐπανένωση τῶν κατακερματισμένων ἰδιοκτησιῶν, δὲν ἔκανε καμιὰ σχετικὴ νύξη. Ὅταν ἐπέτρεψε τὴν περίφραξη τῶν κτημάτων φρόντισε νὰ ὁρίσει, θέλοντας νὰ κατευνάσει τοὺς ἀγρότες, ὅτι ὅποιος ἐμπόδιζε τὰ ξένα ζῶα νὰ μπαίνουν στὴ γῆ του αὐτομάτως παραιτοῦνταν ἀπὸ τὸ δικαίωμα νὰ βόσκει δικά του κοπάδια σὲ ξένα κτήματα —ἕνα ἔθιμο ποὺ προκαλοῦσε μέχρι τότε πολλὲς συγκρούσεις. Τελικὰ δὲν συνέβη τίποτε: οἱ χωρικοὶ ὑπερασπίστηκαν μὲ πεῖσμα τὰ συλλογικὰ δικαιώματά τους, τὰ ὁποῖα ἐπιβίωσαν γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἀφοῦ κανένας, οὔτε ἀκόμη καὶ ὁ Ναπολέων, δὲν τόλμησε νὰ ριψοκινδυνέψει τὴν ἐξουσία του γιὰ νὰ τοὺς τὰ ἀφαιρέσει. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως, ἐξανεμίστηκαν ὅλες οἱ ἐλπίδες τῶν χωρικῶν νὰ ἐξασφαλίσουν τὸν αναδασμὸ τῶν μεγάλων κτημάτων, καθὼς καὶ τὴ μεταρρύθμιση τῆς ἐκμίσθωσης γῆς στοὺς ἐπίμορτους γεωργοὺς καὶ τὴ φορολόγηση τῶν μισθώσεων ἀγροτικῶν ἀκινήτων (fermages): ἡ Συντακτικὴ κώφευσε σὲ ὅλα τὰ αἰτήματά τους.

Ὅπως συνέβη ἐπίσης μὲ τὴ φορολογικὴ μεταρρύθμιση, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἡ Συντακτικὴ ρύθμισε τὴν κατάργηση τῶν χωροδεσποτικῶν δικαιωμάτων καὶ τὴν ἐκποίηση τῶν ἐθνικῶν γαιῶν ἀπογοήτευσε βαθύτατα τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ Συντακτικὴ ἐξαφάνισε ἀνενδοίαστα τὴ δεκάτη, ἐπειδὴ θεώρησε πὼς ἀποτελοῦσε εἴτε φόρο εἴτε σωματειακὸ πόρο. Ἐξίσου ἀπρόσκοπτα κατάργησε τὶς «εὐγενεῖς» γαῖες, τὴν ἱεράρχηση τῶν φεουδαρχικῶν κτημάτων, τὶς νομοθετικὲς ἰδιαιτερότητές τους καὶ συγκεκριμένα τὸ δικαίωμα τῆς πρεσβυγενείας, καθὼς καὶ τὰ τέλη χωροδεσποτικῆς ἀπαλλαγῆς ποὺ κατέβαλλαν οἱ μὴ εὐγενεῖς κάτοχοι κτημάτων. Ἐπέβαλε ὅμως τὴν ἐξαγορὰ τῶν τελῶν μεταβίβασης, τὰ ὁποῖα ἐπιβεβαίωναν τὴν ψιλὴ κυριότητα τοῦ φεουδάρχη στὰ κτήματα. Στὴν πραγματικότητα, φοβήθηκε μήπως δημιουργοῦσε ἕνα δυσοίωνο προηγούμενο γιὰ τὴν ἀτομικὴ περιουσία ἐν γένει, ἂν τὰ θυσίαζε καὶ αὐτά. Ἐπίσης, ὅταν ρύθμισε δριστικά, μὲ τὸ διάταγμα τῆς 15ης Μαρτίου 1790, τὴν ἐφαρμογὴ τῶν διαταγμάτων ποὺ εἶχε ἐκδώσει

ἀπὸ τὴν 5η ὣς τὴν 11η Αὐγούστου 1789 γιὰ τὰ χωροδεσποτικὰ δικαιώματα, υἱοθέτησε τὴ διάκριση μεταξὺ τῶν δύο εἰδῶν δικαιωμάτων τὴν ὁποία ἀνέπτυσσε ἡ εἰσήγηση τοῦ Μερλὲν ντὲ Ντουαί. Στὸ πρῶτο εἶδος συμπεριλαμβάνονταν ὅσα δικαιώματα θεωροῦνταν εἴτε πὼς εἶχαν δημιουργηθεῖ μὲ σφετερισμὸ καὶ μὲ βλάβη τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, εἴτε πὼς ἐπιβλήθηκαν μὲ τὴ βία —τὰ δικαιοδοτικὰ καὶ τιμητικὰ δικαιώματα, τὰ δικαιώματα θήρας καὶ ἁλιείας, τὰ κονικλοτροφικὰ καὶ περιστερεωνικά, τὰ συνδρομητικὰ καὶ χρηστικὰ τέλη, τὰ χωροδεσποτικὰ διόδια καὶ τὰ τέλη ἐμπορίας, τοὺς προσωπικοὺς φόρους καὶ τὶς ἀγγαρεῖες, καὶ κατὰ κύριο λόγο τὴν ἴδια τὴ δουλοπαροικία. Ὅλα αὐτὰ τὰ κατάργησαν χωρὶς ἀποζημίωση. Τὸ ἴδιο προέβλεψαν ἐπίσης γιὰ τὶς διαλογὲς τῶν κοινοτικῶν γαιῶν οἱ ὁποῖες συνεχίζονταν τὶς τρεῖς τελευταῖες δεκαετίες κατὰ παράβαση ἑνὸς βασιλικοῦ διατάγματος τοῦ 1767. Διαφορετικὰ ἀντιμετώπισαν ὅμως τὶς ἔγγειες ἢ «ἐμπράγματες» προσόδους, οἱ ὁποῖες ἦταν μάλιστα πολὺ βαρύτερες —τὴ γαιοπρόσοδο, τὶς δραγματολογίες, τὰ ἐνοίκια, τὰ «εὐκαιριακὰ» τέλη ἢ τὰ τέλη μεταβίβασης— ἐπειδὴ ἡ Συνέλευση θεώρησε πὼς εἶχαν συμφωνηθεῖ συναινετικά, ὡς ἀντάλλαγμα τῆς παραχώρησης τῆς νομῆς τῶν κτημάτων ἀπὸ τὸν γαιοκτήμονα. Ἐπέβαλε λοιπὸν τὴν ἐξαγορά τους. Στὶς 3 Μαΐου, ὁρίστηκε τὸ ὕψος της στὸ εἰκοσαπλάσιο τῆς ὀφειλῆς, ἂν αὐτὴ ὑπολογιζόταν σὲ χρῆμα, καὶ στὸ εἰκοσιπενταπλάσιό της ἂν ὑπολογιζόταν σὲ εἶδος —ὡς πρὸς τὰ περιστασιακὰ τέλη, ἡ ἐξαγορὰ ὁρίστηκε ἀναλόγως μὲ τὴν ἀξία τους. Μιὰ τέτοια ταξινόμηση ἦταν ἀμφισβητήσιμη, τόσο ἀπὸ νομικὴ ἄποψη ὅσο κι ἐν ὀνόματι τῆς ἱστορίας· σὲ κάθε περίπτωση, οἱ χωρικοὶ ὑποστήριξαν πώς, ἐφόσον γινόταν δεκτὴ αὐτὴ ἡ ἀρχή, ἔπρεπε νὰ ὑποχρεωθοῦν καὶ οἱ γαιοκτήμονες νὰ παρουσιάσουν τοὺς ἀρχικοὺς τίτλους μὲ τοὺς ὁποίους εἶχαν γίνει οἱ παραχωρήσεις —τίτλους οἱ ὁποῖοι, γενικῶς, εἴτε δὲν ὑπῆρξαν ποτὲ εἴτε δὲν ὑπῆρχαν πλέον. Στὸ μεταξὺ οὔτε τὶς προσόδους ἐξαγόρασαν οὔτε τὰ ἀντικρίσματά τους κατέβαλαν.

Ἐξάλλου, ἡ Συντακτικὴ ὅρισε πὼς ἡ κατάργηση τῆς δεκάτης ἔπρεπε νὰ ὠφελήσει τὸν ἰδιοκτήτη τῶν κτημάτων καὶ ὄχι τὸν ἐπίμορτο γεωργὸ ποὺ τὰ καλλιεργοῦσε ἢ τὸν ἐνοικιαστή τους. Ὅταν ἡ Νομοθετικὴ καὶ ἡ Συμβατικὴ κατάργησαν τὴν ὑποχρέωση ἐξαγορᾶς τῶν ἐμπράγματων προσόδων, διακήρυξαν τὴν ἴδια ἀρχή. Συγκριτικά, ἡ κατάργηση τῶν προσωπικῶν δικαιωμάτων καὶ ὑπηρεσιῶν δὲν προσέφερε παρὰ μόνον ἰσχνὰ πλεονεκτήματα, καὶ ὅσοι χωρικοὶ δὲν εἶχαν δικά τους κτήματα ἔπρεπε ἀναγκαστικὰ νὰ περιοριστοῦν στὰ πλεονεκτήματα αὐτά. Παρομοίως καὶ ἡ ἐκποίηση τῶν ἐθνικῶν γαιῶν, στὸ μέτρο ποὺ πολλαπλασίαζε τοὺς ἰδιοκτῆτες στὴν ὕπαιθρο, συνέβαλλε στὸν κοινωνικὸ ἀντίκτυπο ποὺ εἶχε ἡ κατάργηση τῆς φεουδαρχίας. Ἀκόμη σημαντικότερο ἦταν πρὸς ποιὰ κατεύθυνση θὰ διοχέτευαν τὴν ἐθνικὴ κληρονομιά, ἀφοῦ ἡ μεγάλη πλειονότητα τῶν χωρικῶν εἴτε δὲν διέθετε καθόλου γῆ εἴτε δὲν εἶχε ἀρκετὴ ὥστε νὰ ζήσει ἀνεξάρτητα: οἱ ἐθνικὲς γαῖες μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν προκειμένου νὰ ἀμβλυνθεῖ ἡ ἀγροτικὴ κρίση. Ἂν ἡ Συνέλευση παραχωροῦσε τὰ κτήματα στὶς ἀγροτικὲς κοινότητες ὥστε κατόπιν νὰ τὰ διανείμουν, ἢ ἂν διέταζε νὰ κατατμηθοῦν αὐτὰ σὲ μικροὺς κλήρους εἴτε γιὰ νὰ πα-

ραχωρηθοῦν ἔναντι ἐτήσιου ἐνοικίου ἢ γιὰ νὰ ἐκποιηθοῦν ἀπὸ τὸ δημαρχεῖο τοῦ χωριοῦ κατ' ἐκτίμηση καὶ χωρὶς πλειστηριασμό, τότε, ἀκόμη καὶ ὁ φτωχὸς μεροκαματιάρης θὰ μποροῦσε νὰ ἀποκτήσει ἕνα κομματάκι γῆς γιὰ νὰ στήσει τὴν καλύβα του. Ἄλλωστε, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ δοθεῖ γῆ δωρεὰν στοὺς ἀπόκληρους;

Τὸ ὄνειρο αὐτὸ δὲν ἦταν συμβατὸ μὲ τὶς χρηματοπιστωτικὲς ἀνάγκες οὔτε μὲ τὰ συμφέροντα τῶν πιστωτῶν τοῦ κράτους· διαλύθηκε σὰν καπνὸς ἀπὸ τὸ νόμο τῆς 14ης Μαΐου 1790, ὁ ὁποῖος ἔγινε ἀκόμη αὐστηρότερος στὶς 2 Νοεμβρίου. Οἱ ἐκμισθώσεις διατηρήθηκαν οὕτως ὥστε νὰ μὴν ἐξοργιστοῦν οἱ ἐνοικιαστὲς τῶν κτημάτων ἐνῶ τὰ γαιοκτήματα πωλήθηκαν ὅπως εἶχαν, χωρὶς νὰ κατατμηθοῦν, σὲ πλειστηριασμοὺς ποὺ διεξάγονταν στὴν κωμόπολη κάθε περιοχῆς. Ἡ Συντακτικὴ πάντως ἐπιθυμοῦσε ἕνας ἀριθμὸς χωρικῶν νὰ γίνουν ἰδιοκτῆτες, ὥστε νὰ προσκολληθοῦν στὴν Ἐπανάσταση καὶ στὴν ἀστικὴ τάξη πραγμάτων: ἐπέτρεψε νὰ καταβάλλουν τὸ ἀντίτιμο σὲ δώδεκα ἐτήσιες δόσεις, καθὼς καὶ νὰ μεταβιβάζονται χωριστὰ οἱ διάφοροι κλῆροι ἑνὸς κτήματος ἂν τὸ συνολικὸ τίμημά του ξεπερνοῦσε ἕνα ὁρισμένο ποσό. Προϋπόθεση γιὰ νὰ συμβεῖ κάτι τέτοιο ἦταν νὰ ἑνώσουν οἱ χωρικοὶ τὶς δυνάμεις τους. Εὐτυχῶς γι' αὐτούς, ἕνα μεγάλο μέρος τῶν κτημάτων, ἰδίως ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἀνῆκαν προηγουμένως στὴν Ἐκκλησία, νοικιάζονταν ἀνέκαθεν σὲ μικροὺς κλήρους καὶ οἱ κερδοσκόποι κατακερμάτιζαν τὰ μεγάλα κτήματα προκειμένου νὰ τὰ μεταπωλήσουν. Τέλος, σὲ ὁρισμένες περιοχὲς οἱ χωρικοὶ συνασπίστηκαν γιὰ νὰ ἀγοράσουν τὰ χωράφια τοῦ χωριοῦ τους. Ἔτσι ἡ ἀγροτικὴ ἐξέγερση πέτυχε τελικὰ τὸν ἀπώτερο στόχο της· ἀπὸ τὸ 1791 ὡς τὸ 1793 οἱ χωρικοὶ τοῦ Καμπρεζὶ ἀπέκτησαν δέκα φορὲς περισσότερη γῆ ἀπ' ὅ,τι οἱ ἀστοί. Τὸ ἴδιο συνέβη στὸ Λαοννουὰ καὶ στὴν πικαρδικὴ πεδιάδα· πολὺ σημαντικὸ ἦταν ἐπίσης τὸ μερίδιο ποὺ κατέληξε στοὺς ἀγρότες τοῦ Σενοναὶ κι ἑνὸς τμήματος τῆς Φλάνδρας καὶ τοῦ Αἰνώ, καθὼς καὶ τῆς περιοχῆς τοῦ Σαὶν-Γκωντένς.

Μολονότι λείπουν οἱ ἐμπεριστατωμένες μελέτες τοῦ ζητήματος, φαίνεται ἀναμφίβολο πὼς τέτοιες περιπτώσεις ἀποτελοῦσαν τὴν ἐξαίρεση. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἰδιοκτητῶν γῆς αὐξήθηκε ἐλαφρά· τὸ ἴδιο καὶ τῶν ἐνοικιαστῶν μὲ τὴν κατάτμηση τῶν μεγάλων κτημάτων· ἡ ἐκποίησή τους ὅμως μὲ πλειστηριασμὸ εὐνόησε κυρίως τοὺς ἤδη εὔπορους καλλιεργητές, ἐνῶ στὶς περισσότερες περιοχὲς ἀπέκλειε τὴν πλειονότητα τῶν χωρικῶν καὶ κυρίως τοὺς μεροκαματιάρηδες. Τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα δὲν λύθηκε. Αὐτὸ ἦταν τὸ σκληρότερο ἀπὸ τὰ πλήγματα ποὺ ὑπέστη ὁ ἐπαναστατικὸς ἐνθουσιασμὸς τῶν ἐπαρχιῶν.

Ὅσο γιὰ τὸ προλεταριάτο, ἡ μόνη στιγμὴ ποὺ ἀσχολήθηκαν μαζί του ἦταν προκειμένου νὰ ἐπικυρώσουν, μὲ τὸ νόμο τοῦ Λὲ Σαπελιὲ στὶς 14 Ἰουνίου 1791, τὴν ἀπαγόρευση τῶν ἐργατικῶν συντροφιῶν καὶ τῶν ἀπεργιῶν. Ἑπομένως, ἡ Συντακτικὴ ἀρνήθηκε στοὺς ἐργάτες τὸ μέσο μὲ τὸ ὁποῖο μποροῦσαν νὰ ὑπερασπιστοῦν τὸ μισθό τους, ἐνῶ ταυτοχρόνως ἀπέκρουε τὴν ἐπιβολὴ ὁποιασδήποτε διατίμησης στὰ τρόφιμα. Καθὼς διατήρησε τὰ ἐργαστήρια τῆς πρόνοιας, προσέφερε δουλειὰ στοὺς ἐργάτες γιὰ ἕνα διάστημα —δὲν σκόπευε ὅμως διόλου νὰ τοὺς ἀναγνωρίσει

ὁποιοδήποτε σχετικὸ δικαίωμα, καὶ τὸν Μάιο τοῦ 1791 διέταξε νὰ τὰ κλείσουν καὶ αὐτά. Τὸ μόνο ποὺ ἔγινε δεκτὸ ἦταν νὰ δοθεῖ κάποια βοήθεια στοὺς ἀνάπηρους· δυστυχῶς καὶ αὐτὴ ἦταν μόνον θεωρητική. Ἡ πρόνοια κάθε ἄλλο παρὰ ἀναπτύχθηκε, ἀντιθέτως δέχτηκε καίριο πλῆγμα ὅταν ἐξαφανίστηκαν οἱ ἐλεημοσύνες τοῦ κλήρου. Ἑπομένως οἱ μισθωτοὶ καὶ οἱ πένητες δὲν ἀποκόμισαν κανένα κέρδος ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση. Τουλάχιστον ἡ Συντακτικὴ ὑποσχέθηκε πὼς θὰ δημιουργοῦσε ἐθνικὴ παιδεία γιὰ τὸν λαό, ἀλλὰ πρὸς τὸ παρὸν ἡ σχετικὴ εἰσήγηση τοῦ Ταλλεϋράνδου παρέμενε νεκρὸ γράμμα. Οἱ δημοκρατικοὶ βρῆκαν τρόπους νὰ ἐκμεταλλευτοῦν τὴν ἀπογοήτευση τῶν μαζῶν, ἀλλὰ τὸ ἴδιο ἔκαναν καὶ οἱ ἀριστοκράτες —καὶ μαζί τους οἱ ἀπείθαρχοι κληρικοί.

ς) *Ἡ μεταρρύθμιση τοῦ κλήρου*

Ἦταν ἀδύνατον νὰ ἀντιμετωπίσει ἀγόγγυστα ὁ κλῆρος τὴν ἐξασθένηση τῆς ὑπεροχῆς του, ἡ ὁποία ἦταν συνέχεια τῆς κατάργησης τοῦ καθολικισμοῦ ὡς ἐπίσημης θρησκείας τοῦ κράτους καὶ τῆς νομοθετικῆς ἐγγύησης τῆς ἀνεξιθρησκίας. Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ μὲ τὴν περιστολὴ τῆς ἀνεξαρτησίας του, ἐφόσον ἔπαυε ἐφεξῆς νὰ ἀποτελεῖ συντεταγμένο σῶμα καί, μὲ τὴν παραχώρηση τῆς περιουσίας του στοὺς λαϊκούς, τὰ μέλη του ὑποβιβάζονταν στὴ θέση τῶν ἔμμισθων κρατικῶν λειτουργῶν. Ὡστόσο, τὰ μέλη τῆς Συντακτικῆς δὲν προέβλεψαν τὴ θρησκευτικὴ σύγκρουση ποὺ θὰ ἐπακολουθοῦσε, ἡ ὁποία τόσο πολὺ εὐνόησε τὴν ἀντεπανάσταση. Οὔτε καὶ τὴν ἐπιδίωξαν, ἀφοῦ ἡ ἰδέα τῆς ἐκκοσμίκευσης παρέμενε ἄγνωστη γι' αὐτούς· ἦταν ἄνθρωποι ἐκπαιδευμένοι ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς καὶ θρεμμένοι μὲ τὰ ἰδεώδη τῆς Ἀρχαιότητας ποὺ ἀγνοοῦσαν παρόμοιες ἰδέες. Δὲν σκέφτονταν νὰ χωρίσουν τὴν Ἐκκλησία ἀπὸ τὸ κράτος· κάθε ἄλλο, ὀνειρεύονταν νὰ τὰ συνδέσουν ἀκόμη στενότερα. Οἱ φιλόσοφοι συμφωνοῦσαν: ἡ πολιτεία δὲν μποροῦσε νὰ ζήσει χωρὶς θρησκεία, καὶ στὴ Γαλλία ἡ θρησκεία δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὸν καθολικισμό. Θὰ προτιμοῦσαν, εἶναι ἀλήθεια, μιὰ πολιτικὴ θρησκεία, καὶ πράγματι ὁ ἐπαναστατικὸς ἰδεαλισμὸς ἔτεινε νὰ δημιουργήσει τὴ δική του λατρεία μὲ βωμό της τὴν πατρίδα, μὲ τὶς γιορτὲς καὶ μὲ τὰ σύμβολα ποὺ ἐπινοοῦσε. Ὁ λαὸς ὅμως συνέδεε αὐθόρμητα αὐτὲς τὶς τελετὲς μὲ τὴν καθολικὴ λατρεία, καὶ οἱ πατριῶτες ἱερεῖς ὑπερασπίζονταν τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτη ἐπικαλούμενοι τὸ Εὐαγγέλιο. Οἱ πληρεξούσιοι τῆς Συντακτικῆς ἀντιλαμβάνονταν πὼς ἔπρεπε νὰ βροῦν σὲ κάθε κοινότητα ἕναν μεσολαβητή, ὁ ὁποῖος θὰ ἐξηγοῦσε τὰ διατάγματά τους στὴν ἀμόρφωτη μάζα καὶ θὰ τὴν ἐξόρκιζε νὰ ὑπακούει στὸ νόμο· κανεὶς δὲν μποροῦσε νὰ τὸ καταφέρει αὐτὸ καλύτερα ἀπὸ τὸν παπὰ τῆς ἐνορίας. Ἐπιπλέον, πολλὰ μέλη τῆς Συντακτικῆς συγκαταλέγονταν μεταξὺ τῶν πιστῶν καὶ μάλιστα τηροῦσαν τὰ θρησκευτικά τους καθήκοντα. Συνεπῶς, ὁ καθολικισμὸς διατήρησε τὸ προνόμιο τῆς δημόσιας λατρείας· μόνον ὁ δικός του κλῆρος συντηροῦνταν μὲ ἔξοδα τοῦ ἔθνους, ἐνῶ τὰ πολιτικὰ ληξιαρχεῖα δὲν ἀντικατέστησαν τὰ μητρῶα καθολικῆς πίστης καί, τουλάχι-

στον γιὰ τὴν ὥρα, ἡ Ἐκκλησία κρατοῦσε στὰ χέρια της τὴν παιδεία καὶ τὴν πρόνοια.

Ἐντούτοις, ἴσχυε ἡ περίφημη διατύπωση τοῦ ἐπαναστάτη Καμύ: «Ἡ Ἐκκλησία βρίσκεται μέσα στὸ κράτος, ἀλλὰ τὸ κράτος δὲν βρίσκεται μέσα στὴν Ἐκκλησία». Ὁ ἴδιος μάλιστα, ἐνῶ προσέθετε: «διαθέτουμε ὁπωσδήποτε τὴ δύναμη νὰ ἀλλάξουμε τὴ θρησκεία», ἔσπευδε νὰ συμπληρώσει: «δὲν θὰ τὸ κάνουμε ὅμως· θὰ ἦταν ἔγκλημα ἂν τὴν ἐγκαταλείπαμε». Οἱ νομικοὶ τοῦ βασιλιᾶ δίδασκαν ἀνέκαθεν ὅτι, μὲ ἐξαίρεση τὰ δογματικὰ θέματα, τὸ κράτος εἶχε κάθε δικαίωμα νὰ παρεμβαίνει στὰ ὀργανωτικὰ καὶ στὰ πειθαρχικὰ ζητήματα τῆς Ἐκκλησίας καὶ νὰ ἐπιφέρει μεταρρυθμίσεις· ὁ Ἰωσὴφ Β' εἶχε χρησιμοποιήσει αὐτὴ τὴν ἐξουσία στὶς κτήσεις του, ἐνῶ στὴ Γαλλία τοῦ 18ου αἰώνα ἡ μοναρχία δὲν δίστασε νὰ καταφέρει ὠμότατα χτυπήματα στὰ θρησκευτικὰ τάγματα· μολονότι ἀναγνωριζόταν ἡ ὕπαρξη «μεικτῶν» ζητημάτων, ποτὲ δὲν προσδιορίστηκαν αὐτὰ μὲ ἀκρίβεια. Ὁ κλῆρος δὲν διαφωνοῦσε ὡς πρὸς τὸ ὅτι ἡ Γαλλικανικὴ Ἐκκλησία χρειαζόταν μεταρρύθμιση. Ἡ τελευταία ὅσο περισσότερο ἐπιζητοῦσε νὰ διατηρήσει σημαντικὸ ρόλο στὴ νέα κοινωνία τόσο μικρότερο συμφέρον εἶχε νὰ ἀφήσει τὴν ἐπιλογὴ τῶν ἐπισκόπων στὴ δικαιοδοσία τοῦ βασιλιᾶ· ἐπιπλέον, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ κράτος ἀνέλαβε νὰ συντηρεῖ τοὺς κληρικούς, μετὰ τὴν ἐκποίηση τῆς περιουσίας τους, ἔπρεπε γιὰ λόγους προϋπολογισμοῦ νὰ μειωθεῖ ὁ ἀριθμός τους. Ἤδη ἀπὸ τὶς 12 Αὐγούστου 1789 ἡ Συντακτικὴ ὅρισε μιὰ Ἐπιτροπὴ ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν.

Ἦταν ἀναμενόμενο ὅτι τὸ Κονκορδάτο μὲ τὸν Πάπα δὲν θὰ ἐπιβίωνε· τὰ διατάγματα ποὺ εἶχαν ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὶς 5 ὡς τὶς 11 Αὐγούστου καταργοῦσαν ἤδη τὶς εἰσοδεῖες (ἀνάτα), τὶς κατ' ἔφεσιν παραπομπὲς στὸ δικαστήριο τῆς Ρώμης καθὼς καὶ τὴν πλειονότητα τῶν εὐεργετημάτων. Κανέναν ὅμως δὲν ἀνησυχοῦσε τὸ ἐνδεχόμενο μιᾶς σύγκρουσης μὲ τὴν παποσύνη. Ὁ Πάπας Πίος ϛ' διέθετε μηδαμινὸ κῦρος· εἶχε ἀποφύγει νὰ συγκρουστεῖ μὲ τὸν Ἰωσὴφ Β' τῶν Ἀψβούργων, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ σχισματικὴ Αἰκατερίνη Β' τῆς Ρωσίας, ὅταν ἐκείνη ἀνέτρεψε τὴν ὀργάνωση τῶν πολωνικῶν ἐπισκοπῶν χωρὶς νὰ ζητήσει τὴ γνώμη του. Ὁ γαλλικὸς κλῆρος ἐν μέρει ἐπιδείκνυε ἐχθρότητα πρὸς τὸ Κονκορδάτο, ἐνῶ καὶ ὁ γαλλικανισμός, ὁ ὁποῖος δὲν εἶχε ἀκόμη ἔρθει σὲ σύγκρουση μὲ τὸ δόγμα, παρέμενε πανίσχυρος.

Ἡ Συντακτικὴ ἐπιτέθηκε πρῶτα στὸν τακτικὸ κλῆρο, τὸν ὁποῖο οἱ πολιτικοὶ καὶ οἱ οἰκονομολόγοι ἔβλεπαν ἀπὸ καιρὸ μὲ κακὸ μάτι· ἐπιπλέον, ἡ παρακμή του ἦταν ἀναμφισβήτητη, τουλάχιστον σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τὸ μοναχισμό. Στὶς 13 Φεβρουαρίου 1790, κατάργησαν τὸν τακτικὸ κλῆρο ἐπιτρέποντας σὲ ὅσα μέλη του ἤθελαν νὰ ἐπιστρέψουν στὴν κοσμικὴ ζωὴ παίρνοντας μιὰ σύνταξη, ἐνῶ συγκέντρωσαν τὰ ὑπόλοιπα σὲ μερικὰ μοναστήρια τὰ ὁποῖα διατήρησαν προσωρινά. Πρὸς στιγμὴν διασώθηκαν ὅσα τάγματα ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν παιδεία καὶ μὲ τὴν πρόνοια, ἀλλὰ αὐτὰ ἔπαψαν νὰ ἀποκτοῦν νέα μέλη καθὼς ἀπαγορεύτηκε ὁ μοναστικὸς ὅρκος.

Ἡ μεταρρύθμιση τοῦ κοσμικοῦ κλήρου συζητήθηκε μὲ πλήρη νηφαλιότητα στὶς 29 Μαΐου 1790 καὶ στὶς ἑπόμενες συνεδριάσεις, ὥσπου στὶς 12 Ἰουλίου, ἡ Συντακτικὴ υἱοθέτησε τὴν Πολιτικὴ Σύνταξη τοῦ Κλήρου (Constitution civile du clergé). Ὡς

πλαίσιο τῆς νέας ἐκκλησιαστικῆς ὀργάνωσης ὁρίστηκαν οἱ διοικητικὲς περιφέρειες· κάθε νομὸς ἀπέκτησε τὸν ἐπίσκοπό του, καὶ κάθε κοινότητα ἕναν ἢ περισσότερους ἱερεῖς. Αὐτοὶ ἐκλέγονταν ὅπως καὶ οἱ ὑπόλοιποι κρατικοὶ λειτουργοί, ἐνῶ κάθε ἱερέας ἐπέλεγε τοὺς βικαρίους του. Ξαναγεννιόταν στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας ἡ ἐξουσία τοῦ βουλεύεσθαι: προβλέφθηκε ἡ σύγκληση ἐπαρχιακῶν συνόδων καὶ ἡ περιστοίχιση τοῦ ἐπισκόπου ἀπὸ ἕνα συμβούλιο, τὶς ἀποφάσεις τοῦ ὁποίου θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδέχεται, στὴ θέση τοῦ συμβουλίου τῶν κανονικῶν τὸ ὁποῖο καταργήθηκε. Ὁ Πάπας δὲν μποροῦσε πλέον νὰ ἀποσπᾶ χρήματα ἀπὸ τὴ Γαλλία: ἀναγνωρίστηκε ἡ «πρωτοκαθεδρία» του, ἀλλὰ ὄχι καὶ ἡ «δικαιοδοσία». Ὅποιος ἐκλεγόταν ἐπίσκοπος θὰ μεταλάμβανε ἀπὸ αὐτὸν χωρὶς νὰ ἔχει δικαίωμα νὰ τοῦ ζητήσει χρίσμα καί, ἔχοντας *πάρει τὴν εὐλογία* τοῦ μητροπολιτικοῦ ἐπισκόπου, θὰ ἔχριε ὁ ἴδιος τοὺς ἱερεῖς του.

Ὁ γαλλικανισμὸς τῶν νομικῶν ὅμως διέφερε βαθύτατα ἀπὸ ἐκεῖνον τοῦ γαλλικοῦ κλήρου: ἂν ἡ ἐθνικὴ Ἐκκλησία ὑπεράσπιζε τὴν αὐτονομία της ἀπέναντι στὴν παπικὴ Αὐλή, δὲν εἶχε καμιὰ διάθεση νὰ τὴ θυσιάσει στὸ βωμὸ τοῦ κράτους —καὶ ἡ Ρώμη προσέφερε μιὰ διέξοδο ἀπὸ τὴν ἁρπακτικότητα τοῦ τελευταίου. Ἐπιπλέον, οἱ ἐπίσκοποι δὲν ἔβλεπαν μὲ καλὸ μάτι τὴ μείωση τῶν προνομίων τους. Ὅσοι ἀπὸ αὐτοὺς κατεῖχαν ἕδρες στὴ Συνέλευση ἀπεῖχαν ἀπὸ τὴν ψηφοφορία χωρὶς νὰ δείξουν ἀνοιχτὰ τὴν ἐχθρότητά τους· πολλοὶ ἄλλοι φάνηκαν διατεθειμένοι νὰ δεχτοῦν ἕναν συμβιβασμό. Ὁ Μπουαζελὲν ὅμως, ὁ ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Αἲξ, δήλωσε ἀπερίφραστα πὼς παρόμοιες μεταρρυθμίσεις ἔπρεπε νὰ ἐπικυρωθοῦν σύμφωνα μὲ τὶς κανονικὲς διαδικασίες τῆς Ἐκκλησίας: μὲ ἄλλα λόγια, ἡ Ἐκκλησία δὲν ἀρνοῦνταν νὰ ἐναρμονιστεῖ μὲ τὸ κράτος ἀλλὰ ἀμφισβητοῦσε τὴν ὑπεροχή του. Ἀπέμενε νὰ ἀποσαφηνιστεῖ ποιὸς θὰ τὴν ἐκπροσωποῦσε: ἡ ἐθνική της σύνοδος ἢ ὁ Πάπας; Τίποτα δὲν ἐπιθυμοῦσαν περισσότερο οἱ ἐπίσκοποι ἀπὸ τὸ νὰ βροῦν εὐκαιρία νὰ συγκαλέσουν σύνοδο. Τὰ μέλη τῆς Συντακτικῆς δὲν τοὺς τὸ ἐπέτρεψαν διότι φοβόνταν μήπως οἱ ἐπίσκοποι, ποὺ ἦταν ὅλοι τους εὐγενεῖς, ἄφηναν τοὺς ἀντεπαναστάτες νὰ μετατρέψουν μιὰ παρόμοια σύνοδο σὲ πολεμικὸ ὅπλο. Ἐν τοιαύτη περιπτώσει, δήλωσε ὁ Μπουαζελέν, μόνον ὁ Πάπας μποροῦσε νὰ «βαφτίσει» τὴν Πολιτικὴ Σύνταξη. Ἡ Συνέλευση δὲν ἤθελε νὰ ὑποβάλει ἡ ἴδια τὸ σχετικὸ αἴτημα στὸν ποντίφηκα, ἀλλὰ δέχτηκε σιωπηρὰ νὰ τὸ ἀναλάβουν αὐτὸ ὁ βασιλιὰς καὶ οἱ ἐπίσκοποι. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ Συντακτικὴ καὶ ὁ γαλλικὸς κλῆρος ἀφέθηκαν στὰ χέρια τοῦ Πάπα· ἀπὸ ἐκεῖνον ἐξαρτιόταν ἂν θὰ τοὺς ἔφερνε ἀντιμέτωπους. Καθὼς τὸ διάταγμα ἦταν συντακτικῆς φύσεως, ἐξυπακουόταν πὼς ὁ βασιλιὰς δὲν μποροῦσε νὰ χρησιμοποιήσει τὸ βέτο του· τοῦ ζήτησαν λοιπὸν νὰ τὸ δεχτεῖ, ὄχι νὰ τὸ ἐπικυρώσει. Ὁ Λουδοβίκος ΙϚ' δέχτηκε τὶς συμβουλὲς τοῦ Μπουαζελὲν καὶ τοῦ Σαμπιὸν ντὲ Σισέ, ἀρχιεπισκόπου τοῦ Μπορντὼ καὶ ὑπουργοῦ Δικαιοσύνης, καὶ ὑποχώρησε στὶς 22 Ἰουλίου. Τὴν 1η Αὐγούστου ὁ καρδινάλιος ντὲ Μπερνίς, πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας στὴ Ρώμη, ἔλαβε ἐντολὴ νὰ ἀποσπάσει τὴ συγκατάθεση τοῦ Πίου Ϛ'.

Ὁ τελευταῖος εἶχε ἤδη ἐκδηλώσει τὴν ἐχθρότητά του. Τὸν προηγούμενο χρόνο

ὑπακούοντας στὸν βασιλιά, δὲν διαμαρτυρήθηκε γιὰ τὴν κατάργηση τῶν εἰσοδειῶν —αὐτὴ τὴ φορὰ ὅμως διακυβευόταν ἡ ἐξουσία του. Ἐπιπλέον, ἡ Ἀβινιὸν εἶχε ἀπαρνηθεῖ στὸ μεταξὺ τὴν ἐπικυριαρχία του, καὶ ἀπὸ τὶς 11 Ἰουνίου εἶχε ζητήσει νὰ ἐπανενωθεῖ μὲ τὴ Γαλλία. Ὁ Πίος Ϛ', ὁ ὁποῖος ἦταν ἄλλωστε εὐγενής, προστάτευε ἐξίσου ζηλόφθονα τὴν ἐγκόσμια ἐξουσία του ὅσο καὶ τὰ πνευματικὰ προνόμιά του. Ἡ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Πολίτη τὸν προσέβαλλε: τὴν εἶχε καταδικάσει μυστικὰ στὶς 29 Μαρτίου. Στὶς 10 Ἰουλίου, ἐξέδωσε δύο νέες παπικὲς ἐπιστολὲς οἱ ὁποῖες κήρυσσαν ἀπαράδεκτη τὴν Πολιτικὴ Σύνταξη τοῦ Κλήρου —ὅταν ὅμως οἱ ἐπιστολὲς ἔφτασαν στὸ Παρίσι, ὁ βασιλιὰς εἶχε ἤδη δηλώσει πὼς τὴν ἀποδεχόταν. Οἱ ἐπίσκοποι ποὺ τὸν συμβούλευαν δὲν ἀπελπίστηκαν· κράτησαν μυστικὲς τὶς ἐπιστολὲς καὶ ὁ Πάπας, ἀπὸ τὴν πλευρά του, δὲν τὶς κοινοποίησε. Ἡ Συντακτικὴ καὶ ὁ ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν, ὁ Μονμορέν, γνώριζαν πὼς ὁ Πάπας ὑπολόγιζε στὴ Γαλλία προκειμένου νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἐξουσία του στὴν Ἀβινιόν, πίστευαν λοιπὸν πὼς τελικὰ θὰ ὑποχωροῦσε. Αὐτὸς ὅμως περίμενε νὰ τοῦ ὑποβάλουν συγκεκριμένες προτάσεις —καὶ πὼς ἦταν δυνατὸν ἐκεῖνοι νὰ κάνουν κάτι τέτοιο; Θεωροῦσαν πὼς δὲν ὑπῆρχε περίπτωση νὰ συνδράμει τὴν ἀντεπανάσταση ὅσο ἡ Συνέλευση κρατοῦσε μετέωρη τὴν ὑπόθεση τῆς Ἀβινιόν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ καρδινάλιος ντὲ Μπερνίς, ὁ ὁποῖος συνδεόταν μὲ τὸν κόμη τοῦ Ἀρτουά, παρακινοῦσε τὸν Πάπα νὰ ἀντισταθεῖ. Φοβούμενος ἴσως μήπως τυχὸν δυσαρεστοῦσε τοὺς γαλλικανούς, ὁ Πίος Ϛ' δὲν βιάστηκε νὰ παρέμβει δημοσίως ἀλλὰ περίμενε νὰ μάθει πρῶτα τὶς διαθέσεις τοῦ κλήρου.

Καθὼς τὸ ζήτημα ἄρχισε νὰ χρονίζει, ἡ Συντακτικὴ ἀπαίτησε νὰ ἐκδώσουν ἐπισήμως τὸ διάταγμα· ἤδη ἐξέλεγαν τοὺς ἀντικαταστάτες ὅσων ἐπισκόπων καὶ ἱερέων εἶχαν πεθάνει στὸ μεταξύ. Ὑψώνονταν φωνὲς διαμαρτυρίας, ἐνῶ ἡ σιωπὴ τοῦ Πάπα κλόνιζε τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ συμβιβασμοῦ. Μολαταῦτα, ὅταν οἱ ἐπίσκοποι ποὺ συμμετεῖχαν στὴ Συνέλευση δημοσίευσαν στὶς 30 Ὀκτωβρίου μιὰ διακήρυξη ἀρχῶν, ἀπέφυγαν νὰ καταδικάσουν τὴν Πολιτικὴ Σύνταξη τοῦ Κλήρου καὶ περιορίστηκαν νὰ ζητήσουν τὴν ἔγκριση τοῦ ποντίφηκα γιὰ νὰ τὴ θέσουν σὲ ἰσχύ. Καθὼς ὅμως ὁ κλῆρος παρέμενε ἁρμόδιος γιὰ τὴν καταχώριση τῶν ληξιαρχικῶν πράξεων, ἦταν ἀδύνατον νὰ ἀφήσουν κενὲς τὶς θέσεις τῶν ἱερέων. Ἡ Συντακτική, ἡ ὁποία πιεζόταν ἀδιάκοπα ἀπὸ τὶς τοπικὲς διοικήσεις, ἐντέλει ἀποτόλμησε τὸ ἅλμα.

Στὶς 27 Νοεμβρίου, ἀπαίτησε ἀπὸ ὅλους τοὺς ἱερεῖς ποὺ ἦταν ταυτοχρόνως καὶ δημόσιοι λειτουργοὶ νὰ δώσουν ὅρκο πίστης στὸ Σύνταγμα τοῦ βασιλείου, κι ἐπομένως στὴν Πολιτικὴ Σύνταξη τοῦ Κλήρου ἡ ὁποία εἶχε ἐνσωματωθεῖ σὲ αὐτό· εἰδάλλως θὰ τοὺς ἀντικαθιστοῦσαν καὶ θὰ τοὺς στεροῦσαν τὸ δικαίωμα νὰ τελοῦν τὰ ἱερὰ μυστήρια, παρ' ὅλα αὐτὰ ὅμως τὸ κράτος θὰ τοὺς ἔδινε σύνταξη. Τελικὰ ἀπέσπασαν καὶ τὴ βασιλικὴ συγκατάθεση στὸ διάταγμα, στὶς 26 Δεκεμβρίου. Τὰ μέλη τῆς Συντακτικῆς ἔμειναν ἐμβρόντητα ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα: ἐπειδὴ ὑπῆρχαν ἀρχιερεῖς οἱ ὁποῖοι δημιουργοῦσαν σκάνδαλα κι ἐπειδὴ κάποιοι ἱερωμένοι ἐπέμεναν νὰ εἰσπράττουν προσόδους, εἶχαν σχηματίσει μιὰ ὄχι ἰδιαιτέρως θετικὴ ἰδέα

γιὰ τὸν κλῆρο καὶ πίστευαν ὅτι θὰ ὑποτασσόταν ἀπὸ συμφέρον. Στὴν πραγματικότητα, μόνον ἑπτὰ ἐπίσκοποι ἔδωσαν τὸν ὅρκο —ὅσο γιὰ τοὺς ἁπλοὺς ἱερεῖς, ἐκεῖνοι συνολικὰ μοιράστηκαν περίπου στὴ μέση ἀλλὰ ἡ κατανομή τους στὶς περιοχὲς ἦταν ἄνιση· ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, οἱ ὁρκισμένοι (assermentés) ἢ «συνταγματικοὶ» ἀποτέλεσαν συντριπτικὴ πλειοψηφία στὰ νοτιοανατολικὰ τῆς χώρας, ἐνῶ ἀντιθέτως ἐλάχιστοι ἀπὸ αὐτοὺς ἐμφανίστηκαν στὴ Φλάνδρα καὶ τὸ Ἀρτουά, καθὼς καὶ στὴν Ἀλσατία καὶ κυρίως στὶς δυτικὲς ἐπαρχίες. Φαίνεται, ἐπίσης, πὼς οἱ ἀναλογίες τους ποίκιλλαν ἀναλόγως μὲ τὴ δημοτικότητα κάθε ἐπισκόπου, μὲ τὸ πνεῦμα ποὺ κυριαρχοῦσε στὸ ἱεροσπουδαστήριό του καὶ μὲ τὶς ἀναμνήσεις ποὺ ἐπιβίωναν ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἔριδες τῶν γαλλικανῶν, τῶν γιανσενιστῶν καὶ τῶν ὑπερμοντανιστῶν· ἄλλωστε, οὔτε καὶ ἡ ρισεριστικὴ παράδοση εἶχε ἐξαλειφθεῖ ὣς τότε. Ὑπῆρξαν διαμερίσματα ὅπου, ἂν προχωροῦσαν στὶς ἐκκαθαρίσεις, δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ ἀνασυστήσουν τὸν ἐνοριακὸ κλῆρο ἀκόμη καὶ ἂν προσέφευγαν στὴ συνδρομὴ τῶν τέως μοναχῶν. Ὁ κίνδυνος νὰ διακοπεῖ ἡ δημόσια λατρεία ἦταν τόσο ὁρατός, ποὺ ἀπέφυγαν νὰ ἀπομακρύνουν τοὺς ἀπείθαρχους ἀπὸ τὶς θέσεις τους.

Στὸ μεταξὺ ὁ Ταλλεϋράνδος, ἐπίσκοπος τοῦ Ὠτέν, καθὼς καὶ ὁ Γκομπέλ, ἐπίσκοπος τῆς Λύδας καὶ μελλοντικὸς ἐπίσκοπος τοῦ Παρισιοῦ, συμφώνησαν νὰ χειροτονήσουν τοὺς ἐκλεγμένους ἐπισκόπους· ἡ συνταγματικὴ Ἐκκλησία ἄρχισε νὰ ὀργανώνεται. Τότε ὁ Πίος ϛ΄ ἔλυσε τὴ σιωπή του: καταδίκασε ἐπισήμως τὶς ἀρχὲς τῆς Ἐπανάστασης καὶ τὴν Πολιτικὴ Σύνταξη τοῦ Κλήρου (11 Μαρτίου καὶ 13 Ἀπριλίου 1791)· τὸ σχίσμα ὁλοκληρώθηκε καί, γεγονὸς ἀνυπολόγιστης σημασίας, ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης ἀντέταξε τὸ δόγμα της στὴ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Πολίτη.

Ὅλα αὐτὰ ἔδωσαν ἐξαιρετικὴ ὤθηση στὴν ἀντεπαναστατικὴ ζύμωση. Οἱ ἀπείθαρχοι ἱερεῖς κατέβαλαν κάθε προσπάθεια νὰ συγκρατήσουν τὰ ποίμνιά τους καὶ συνέχισαν μυστικὰ νὰ τελοῦν τὰ μυστήρια· ὁρισμένοι, ὅπως ὁ ἐπίσκοπος τῆς Λάνγκρ, ἔφτασαν νὰ ἀπαιτήσουν τὴν ἀνάθεση τῶν ληξιαρχικῶν πράξεων στὸ κοσμικὸ κράτος ὥστε νὰ τὶς ἀποσπάσουν ἔτσι ἀπὸ τὰ χέρια τῶν συνταγματικῶν κληρικῶν. Συχνὰ χρειάστηκε νὰ διορίσουν διὰ τῆς βίας τοὺς τελευταίους στὶς θέσεις τους, ὅπου ἐκτέθηκαν σὲ ἀμείλικτα μαρτύρια. Χωρικοὶ κι ἐργάτες, οἱ ὁποῖοι ὣς τότε ὁμονοοῦσαν, διχάστηκαν: πολλοὶ ἀρνοῦνταν νὰ ριψοκινδυνέψουν τὴ μεταθανάτια σωτηρία τους ἀποκηρύσσοντας τοὺς «καλοὺς παπάδες», μολονότι δὲν ἤθελαν νὰ δοῦν οὔτε στὸ ὄνειρό τους τὸ ἐνδεχόμενο νὰ φορτωθοῦν ξανὰ τὴ δεκάτη καὶ τὰ χωροδεσποτικὰ δικαιώματα. Παρ' ὅλα αὐτὰ παρασύρθηκαν ἀρκετὰ γιὰ νὰ ἑνωθοῦν μὲ τοὺς ἀριστοκράτες, οἱ ὁποῖοι τοὺς ἐξώθησαν σὲ ἐξέγερση· τὸ χειρότερο ἦταν ὅτι ἐκτέθηκε ἐπίσης καὶ ὁ Λουδοβίκος ΙϚ΄. Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1791 εἶχαν ἐκπατριστεῖ οἱ θεῖες του, ὄχι χωρὶς νὰ συναντήσουν δυσκολίες· ὅταν ἐκεῖνος θέλησε νὰ πάει στὸ Σαὶν-Κλοὺ στὶς 18 Ἀπριλίου, ἐνῶ τὴν προηγουμένη εἶχε παρακολουθήσει τὴ λειτουργία ἑνὸς ἀπείθαρχου ἱερωμένου, τὸ πλῆθος συγκεντρώθηκε καὶ τὸν ἐμπόδισε.

Ἀπὸ τὴν πλευρά τους, οἱ ἐπαναστάτες ἀντιμετώπισαν τοὺς ἀνόρκιστους (inser-

mentés) ὡς ἐχθροὺς τοῦ λαοῦ. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἀρνήθηκαν νὰ ὁμόσουν τὸν ὅρκο, ὁρισμένες τοπικὲς διοικήσεις πρότειναν νὰ τοὺς διώξουν ἀπὸ τὶς ἐνορίες τους. Ἔπειτα πῆρε τὸ λόγο τὸ πλῆθος: τὸν Ἀπρίλιο, στὸ Παρίσι, μαστίγωσαν ὁρισμένους εὐσεβεῖς. Ἀκολουθώντας τὴν πρωτοβουλία τοῦ Διαμερίσματος τοῦ Παρισιοῦ, ἡ Συνέλευση προσπάθησε νὰ παρεμβληθεῖ μεταξὺ τῶν ἀντιπάλων, νομιμοποιώντας τὴ λατρεία ποὺ βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῆς κρατούσας θρησκείας· τὸ διάταγμα τῆς 7ης Μαΐου διέταζε νὰ κλείσουν τὰ παρεκκλήσια καὶ οἱ εὐκτήριοι οἶκοι ἀπ' ὅπου εἶχαν ἐξαπολυθεῖ ἐπιθέσεις ἐνάντια στὸ Σύνταγμα, ἀλλὰ ὅριζε πὼς οἱ ἀπείθαρχοι μποροῦσαν ἐπίσης νὰ ἱερουργοῦν στὶς ἴδιες ἐκκλησίες μὲ τοὺς ἀνταγωνιστές τους. Αὐτὴ ἡ ἔμπνευση τοῦ simultaneum ὁδήγησε, ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, σὲ θυελλώδεις ἀντιδικίες. Δὲν ἱκανοποίησε ὅμως τοὺς ἀπείθαρχους, ἀφοῦ δὲν τοὺς ἐπέτρεπε νὰ τελοῦν μυστήρια οὔτε νὰ τηροῦν τὰ μητρῷα καθολικῆς πίστης. Οἱ συνταγματικοί, οἱ ὁποῖοι προστάτευαν ζηλότυπα τὴν ἀξιοπρέπεια καὶ τὸ κύρος τους, συχνὰ ἐπέδειξαν μαχητικότητα καὶ πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς στράφηκαν πρὸς τοὺς Ἰακωβίνους, οἱ ὁποῖοι τοὺς ὑποστήριξαν. Μεταξὺ τῶν τελευταίων ὅμως ὑπῆρχαν ἐπίσης πολλοὶ οἱ ὁποῖοι θεωροῦσαν ὑπερβολικὰ δειλὴ τὴν Πολιτικὴ Σύνταξη τοῦ Κλήρου: ἤθελαν νὰ τελεῖται ἡ λειτουργία στὰ γαλλικὰ καὶ νὰ ἐπιτρέπεται ὁ γάμος στοὺς ἱερεῖς. Συνεπῶς, ἡ συνταγματικὴ Ἐκκλησία ἀπειλοῦνταν ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ τῆς γέννησής της. Ἀκόμη χειρότερα, εἶδε νὰ γεννιέται μιὰ μερίδα ἀντικληρικῶν ποὺ ἦταν ἐχθρικὴ πρὸς τὸν ἴδιο τὸν χριστιανισμό. Σὲ τελευταία ἀνάλυση, καὶ οἱ δύο κλῆροι κήρυσσαν τὴν ἴδια θρησκεία: ὅταν ὁ ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς συγκρούστηκε μὲ τὴν Ἐπανάσταση, θεωρήθηκε ὕποπτη ἡ ἴδια ἡ θρησκεία.

ζ) Οἱ ἀποικίες

Ἡ ἀστικὴ τάξη δὲν προέβλεψε διόλου πὼς ἡ ἐπανάστασή της θὰ μποροῦσε νὰ ἀπειλήσει τὴν εὐημερία τῶν ἀποικιῶν, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦσαν μία ἀπὸ τὶς κυριότερες πηγὲς τῆς δύναμής της· οἱ ἀνταγωνισμοὶ τῶν ἱεραρχικῶν τάξεων, τὰ προνόμια καὶ οἱ χωροδεσποτικὲς ὀφειλὲς δὲν ἔπαιζαν κανένα ρόλο στὶς ὑπερπόντιες κτήσεις. δὲν ἦταν δυνατόν, ἑπομένως, νὰ συνεργαστοῦν οἱ τελευταῖες μὲ τὴ μητρόπολη ἐναντίον τοῦ διοικητικοῦ δεσποτισμοῦ; Τὸν πρῶτο καιρό, μάλιστα, φάνηκε πὼς θὰ συσφίγγονταν ξανὰ οἱ δεσμοὶ ποὺ ἕνωναν αὐτὲς τὶς κτήσεις μὲ τὴ Γαλλία. Ὅταν ἀπέτυχαν νὰ στείλουν ἀντιπροσώπους στὶς Γενικὲς Τάξεις, οἱ ἰσχυροὶ ἄποικοι στὸ γαλλικὸ τμῆμα τοῦ Ἁγίου Δομίνικου συμφώνησαν μὲ τοὺς ἰδιοκτῆτες φυτειῶν οἱ ὁποῖοι ζοῦσαν στὸ Παρίσι καὶ ὅρισαν τοὺς ἐκπροσώπους τους αὐτοβούλως· ἡ Συντακτικὴ δέχτηκε στὶς τάξεις της ἕξι ἀπὸ αὐτούς, καὶ κατόπιν παραχώρησε τὸ ἴδιο δικαίωμα καὶ στοὺς ἀντιπροσώπους τῶν ἄλλων ἀποικιῶν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, οἱ ἀποικίες ἀποτέλεσαν συστατικὰ στοιχεῖα τῆς γαλλικῆς ἑνότητας.

Σύντομα ὅμως παρουσιάστηκαν μεγάλες δυσκολίες. Ἡ ἀποκέντρωση ἐπεκτάθηκε καὶ στὶς ἀποικίες, ἀλλὰ ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία ἦταν στὰ χέρια τῆς Ἐθνοσυνε-

λευσης, στὴν ὁποία αὐτὲς δὲν διέθεταν παρὰ μόνον μιὰ ἀπειροελάχιστη μειοψηφία – καὶ δὲν χωροῦσε ἀμφιβολία πὼς τὸ ἀποκλειστικὸ προνόμιο στὸ ἐμπόριό τους θὰ διατηροῦνταν. Ἦταν ἀναμενόμενο πὼς οἱ *μουλάτοι* καὶ οἱ ἐλεύθεροι μαῦροι θὰ ζητοῦσαν καὶ αὐτοὶ νὰ εὐεργετηθοῦν ἀπὸ τὴ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Πολίτη ἐξαιτίας τοῦ οἰκουμενικοῦ χαρακτήρα της. Καὶ ἡ δουλεία; Οἱ «Φίλοι τῶν Μαύρων» δὲν ζητοῦσαν τὴν ἄμεση κατάργησή της, ἀλλὰ πάντως ἤθελαν νὰ τὴν προετοιμάσουν καὶ καταρχὴν ἐπέμεναν νὰ ἀπαγορευτεῖ τὸ δουλεμπόριο. Σὲ κάθε περίπτωση, ἦταν ἀδιανόητο νὰ καταγράψουν στὸ Σύνταγμα ὡς ἀποδεκτὴ τὴν ἀρχὴ τῆς δουλείας. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, τὸ συμφέρον συνέδεε στενὰ τοὺς ἰδιοκτῆτες φυτειῶν μὲ τοὺς ἐφοπλιστὲς καὶ τοὺς ἐμπόρους τῶν λιμανιῶν καὶ τῶν μεγάλων πόλεων, μολονότι ὑποστήριζαν ριζικὰ ἀντίθετες θέσεις στὸ ζήτημα τοῦ ἀποκλειστικοῦ προνομίου. Ἐπιπλέον, καθὼς οἱ ρατσιστικὲς προκαταλήψεις ἦταν ξένες στὴ Γαλλία, ἡ μητρόπολη δὲν εἶχε τὴν τάση νὰ ἀρνηθεῖ τὰ ἴσα δικαιώματα στοὺς ἔγχρωμους. Ἀντιμέτωπη μ' αὐτὴ τὴ χαώδη κατάσταση, ἡ Συνέλευση βρῆκε καταφύγιο στὴν ἀδράνεια. Αὐτὴ ἦταν ἡ χειρότερη λύση, ἀφοῦ οἱ ἄποικοι ἀπάντησαν ἀναλαμβάνοντας οἱ ἴδιοι τὴν πρωτοβουλία ὥστε νὰ τὴν ἐξαναγκάσουν νὰ τοὺς παραχωρήσει αὐτονομία.

Παραμερίζοντας τοὺς ἀνίσχυρους ἐκπροσώπους τους, συγκεντρώθηκαν στὸ Παρίσι καὶ σχημάτισαν μιὰ λέσχη στὸ μέγαρο τοῦ κόμη ντὲ Μασσιάκ, ἡ ὁποία πῆρε τὸ ὄνομά της ἀπὸ αὐτόν. Μὲ τὶς φροντίδες τοῦ Μπαρνάβ, συγγενὴ ἑνὸς ἀπὸ τοὺς πιὸ δραστήριους ἰδιοκτῆτες φυτειῶν καὶ εἰσηγητὴ τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀποικιῶν, ἐκδόθηκε στὶς 8 Μαρτίου 1790 ἕνα διάταγμα τὸ ὁποῖο ἀποσαφηνίστηκε μὲ τὶς ὁδηγίες τῆς 23ης Μαρτίου· ἡ Συνέλευση ἐπέτρεπε τὴ δημιουργία ἀποικιακῶν συνελεύσεων, μὲ τὴν ὑπόσχεση ὅτι θὰ ζητοῦσε τὶς συμβουλές τους γιὰ τὰ σχέδια νόμου ποὺ θὰ τὶς ἀφοροῦσαν. Οἱ συνελεύσεις αὐτὲς θὰ ἐκλέγονταν ἀπὸ τὰ φορολογούμενα «πρόσωπα»· καθὼς ἡ Συνέλευση ἀρνήθηκε νὰ δηλώσει ρητὰ ἂν οἱ ἔγχρωμοι θὰ συγκαταλέγονταν στὰ τελευταῖα ἢ ὄχι, τόσο οἱ ἄποικοι ὅσο καὶ οἱ *μουλάτοι* σάλπισαν τὴ νίκη. Στὶς ὑπερπόντιες κτήσεις ὅμως, αὐτὸ τὸ ἀμφίσημο διάταγμα ἦταν καταδικασμένο ἐκ τῶν προτέρων.

Στὸν Ἅγιο Δομίνικο οἱ ἄποικοι, ἐπωφελούμενοι ἀπὸ τὴν ἀπραξία τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, σχημάτισαν μιὰ συνέλευση ἡ ὁποία ἐγκαταστάθηκε στὸ Σαὶν-Μάρ· ἐξέλεξε πρόεδρο τὸν Μπακὸν ντὲ Λὰ Σεβαλερί, τὸν συγγενὴ τοῦ Μπαρνάβ, καὶ στὶς 28 Μαρτίου ὁλοκλήρωσε τὴν ἐπεξεργασία ἑνὸς συντάγματος, τὸ ὁποῖο μάλιστα ὑπέβαλε στὴν ἀποκλειστικὴ ἔγκριση τοῦ βασιλιᾶ ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν Ἐθνοσυνέλευση. Μιὰ ἀνάλογη συνέλευση πῆρε τὴν ἐξουσία στὴ Μαρτινίκα καὶ προχώρησε στὴ στρατιωτικὴ κατάληψη τῆς πόλης τοῦ Σαὶν-Πιέρ, ὅπου οἱ ἔμποροι τὴν εἶχαν ἀντιμετωπίσει μὲ ἐχθρότητα. Παρομοίως ἄρχισε νὰ ἐκδίδει νόμους καὶ ἡ συνέλευση τῆς νησιωτικῆς ἀποικίας τοῦ Μαυρίκιου, χωρὶς νὰ δίνει σημασία στὴ μητρόπολη. Ἀπὸ τὴ γαλλικὴ ἑνότητα ἀπέμεινε μόνον ἡ κοινὴ νομιμοφροσύνη ἀπέναντι στὸ πρόσωπο τοῦ βασιλιᾶ. Ἐφεξῆς, τὸ ἀποκλειστικὸ προνόμιο θὰ ἐξαφανιζό-

ταν εἰς βάρος τῆς μητροπολιτικῆς ἀστικῆς τάξης· οἱ λευκοὶ θὰ κυβερνοῦσαν μόνοι τους, ἀποκλείοντας τοὺς ἔγχρωμους καὶ διατηρώντας τοὺς δούλους τους.

Οἱ ἄποικοι ὅμως προχώρησαν εἴτε πολὺ μακριὰ εἴτε πολὺ βιαστικά. Στὶς 8 Αὐγούστου, ὁ βασιλικὸς κυβερνήτης τοῦ Ἁγίου Δομίνικου διέλυσε μὲ τὸν στρατὸ τὴ συνέλευση τοῦ Σαὶν-Μὰρ κι ἔστειλε στὴ Γαλλία ὁρισμένα ἀπὸ τὰ μέλη της· στὶς 11 Ὀκτωβρίου, ἡ Συντακτικὴ κήρυξε ἐπισήμως τὴ διάλυσή της, ἐνῶ στὶς 29 Νοεμβρίου ἀνέστειλε τὴ λειτουργία τῆς συνέλευσης τῆς Μαρτινίκας κι ἔστειλε πολιτικοὺς ἐπιτετραμμένους στὶς Προσηνέμους Νήσους. Ὁ Μπαρνὰβ πάντως τῆς ἐπέβαλε, στὶς 15 Μαΐου 1791, νὰ δεσμευτεῖ πὼς δὲν θὰ ἐξέδιδε νέους νόμους σχετικὰ μὲ τὴ νομικὴ ὑπόσταση τῶν προσώπων, ἐκτὸς ἂν τὸ ζητοῦσαν οἱ ἴδιοι οἱ ἄποικοι. Τότε ἡ ἀντιπολίτευση ὕψωσε πραγματικὰ τὴ φωνή της καὶ ἀπέσπασε τὴν ἀναγνώριση τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων γιὰ ὅσους ἔγχρωμους εἶχαν γεννηθεῖ ἀπὸ ἐλεύθερους γονεῖς. Ὡστόσο, στὶς 24 Σεπτεμβρίου ἐγκατέλειψαν τὴ νομικὴ ὑπόσταση τῶν προσώπων στὴν ἐλεύθερη καὶ ἀνεξέλεγκτη κρίση τῶν ἀποικιακῶν συνελεύσεων· τουλάχιστον σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ Συνέλευση παρέδωσε τελικὰ τὰ ὅπλα.

Στὸ μεταξὺ ἡ ἀναρχία μαινόταν στὶς ἀποικίες. Οἱ Κόκκινοι (pompons rouges) τῆς συνέλευσης τοῦ Σαὶν-Μὰρ συγκρούονταν μὲ τοὺς Λευκοὺς (pompons blancs), ποὺ δὲν ἤθελαν νὰ κόψουν τοὺς δεσμοὺς μὲ τὴ Γαλλία. Μπῆκαν στὸν ἀγώνα καὶ οἱ *μουλάτοι*: τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1790, ὁ Ὀζέ, ὁ ὁποῖος ἐπέστρεψε ἀπὸ τὸ Παρίσι ἔχοντας παραμείνει γιὰ ἕνα διάστημα καὶ στὴν Ἀγγλία καὶ στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, ἐπιχείρησε μιὰ πρόωρη ἐξέγερση· νικήθηκε καὶ θανατώθηκε στὸν τροχό. Στὴ Γουαδελούπη καὶ στὴ Μαρτινίκα οἱ κυβερνῆτες Κλυνὺ καὶ Μπεάγκ προσχώρησαν στὴν ἀντεπανάσταση καὶ ἔγιναν κύριοι τῆς κατάστασης μὲ τὴ συνεργασία τῶν ἰδιοκτητῶν φυτειῶν. Ἡ ἀναταραχὴ ἐξαπλώθηκε καὶ στοὺς δούλους: στὰ τέλη Αὐγούστου τοῦ 1791 ἐξεγέρθηκαν στὸν Ἅγιο Δομίνικο, στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου· οἱ *μουλάτοι* συγκρούστηκαν συχνὰ μαζί τους, μερικὲς φορὲς ὅμως ἔστρεφαν τὰ ὅπλα τους ἐναντίον τῶν λευκῶν. Σιγὰ σιγὰ οἱ καταστροφὲς ἐπεκτάθηκαν σὲ ὁλόκληρη τὴν ἀποικία κι ἐρείπωσαν μιὰ ἀπὸ τὶς κυριότερες πηγὲς πλούτου τῆς μητρόπολης.

η) Ἡ Γαλλία τὸ 1791

Ἀπὸ τὴν ἄνοιξη τοῦ 1791, ἀντιλήφθηκαν ὅτι τὸ οἰκοδόμημα ποὺ ἔχτιζε ἡ Συντακτικὴ ἔγερνε πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις προτοῦ ἀκόμη ἀποκτήσει γερὰ θεμέλια· ἡ πολιτικὴ τοῦ Λαφαγιὲτ κατέρρεε μπροστὰ στὴν ἀντίδραση τῆς ἀριστοκρατίας, ἡ ὁποία ἐνθάρρυνε μάλιστα τὸ θρησκευτικὸ σχίσμα. Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος, εἶναι ἀλήθεια, δὲν λυμαινόταν ἀκόμη τὴ χώρα σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε νὰ θορυβηθεῖ τὸ ἔθνος· ὁ ἀριθμὸς τῶν δυσαρεστημένων ὅμως αὐξανόταν διαρκῶς. Ἡ κατάργηση τῆς φεουδαρχίας καὶ τῆς ἐξαγορᾶς τῶν ἀξιωμάτων, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς, ἔπληξε ἐπίσης πολλοὺς ἀστούς. Ἡ κατάργηση τῶν παλαιότερων θεσμῶν ἄφησε χωρὶς δουλειὰ πολὺ περισσότερα ἄτομα, τὰ ὁποῖα ἔπρεπε τώρα νὰ ἀναζητήσουν ἄλλους τρόπους γιὰ νὰ

κερδίζουν τὸ ψωμί τους· καὶ αὐτὸ δὲν τὸ κατόρθωναν πάντοτε. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, ὅταν κατάργησαν τὸ φόρο ἅλατος, ἔμειναν ἄνεργοι οἱ λαθροπαρασκευαστές του· ὁδηγήθηκαν σὲ ἀπόγνωση κι ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς ἔδωσε τὸ ὄνομά του στὸν σουανισμό, τὸ κίνημα τῶν Σουάνων (chouannerie). Ἀκόμη βαρύτερες συνέπειες εἶχε ὅμως ἡ ἀποσύνθεση τῆς Τρίτης Τάξης, τὴν ὁποία μαρτυροῦσε ἡ πρόοδος τῶν δημοκρατῶν.

Ἀπὸ τὸ 1789, οἱ ἀντεπαναστάτες δὲν παρέλειπαν νὰ προειδοποιοῦν τὴν ἀστικὴ τάξη πώς, ἂν ἀμφισβητοῦσε τὰ ἐκ γενετῆς προνόμια προκειμένου νὰ καταργήσει τὰ πλεονεκτήματα τῶν εὐγενῶν, δὲν θὰ ἀργοῦσε νὰ δεῖ τὸ ἐπιχείρημα νὰ στρέφεται καὶ ἐναντίον της· θὰ ἄκουγε τότε πὼς στὴν πράξη κατεῖχε καὶ αὐτὴ προνόμια, ἐφόσον διατηροῦσε τὴν κληρονομικότητα τῆς περιουσίας. Τὸν πρῶτο καιρὸ ὅμως δὲν χρησιμοποιοῦνταν ἡ ἰσότητα, τὴν ὁποία ἐξήγγελλε ἡ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων, ὡς ἐπιχείρημα προκειμένου νὰ ἐπικρίνουν τὴν κοινωνικὴ τάξη πραγμάτων· ἐξαπέλυαν ἐμμέσως ἐπίθεση ἐναντίον της, ἀπὸ πολιτικὴ σκοπιὰ καὶ μὲ ἄμεσο στόχο τὸ τίμημα τῆς ἐκλογιμότητας. Μερικοὶ πληρεξούσιοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Ροβεσπιέρος, ὑποστήριξαν τὴν καθολικὴ ψηφοφορία· τὸ ἴδιο ἔκαναν ἐπίσης ὁρισμένοι δημοσιογράφοι. Πολὺ περισσότερο ὅμως συνταράχτηκαν ἀπὸ τὸ διάταγμα σχετικὰ μὲ τὸ ἀσημένιο μάρκο, τὸ ὁποῖο ἐμπόδιζε τὴν ἐκλογιμότητα ὅσων δὲν εἶχαν οἰκονομικὴ ἄνεση ἀνάλογη μὲ τὴν ἀξία τους. Τὸ δημοκρατικὸ κόμμα ἀναπτύχθηκε κυρίως μὲ τὴ δημιουργία τῶν λαϊκῶν λεσχῶν, οἱ ὁποῖες ἦταν ἔργα ταπεινῶν δημεγερτῶν καὶ ὄχι τῶν μελῶν τῆς Συνέλευσης ἢ τῆς Ἑταιρείας τῶν Ἰακωβίνων. Μὲ τὸν καιρό, οἱ ἀνυπόμονοι καὶ τολμηροὶ χαρακτῆρες, οἱ ἄνδρες οἱ ὁποῖοι στὸ παρελθὸν εἴτε δὲν κατόρθωναν νὰ κινήσουν τὴν προσοχὴ εἴτε δὲν εἶχαν καταφέρει νὰ τακτοποιηθοῦν κάπου —ἠθοποιοί, εἰδησεογράφοι, καλλιτέχνες καὶ δάσκαλοι —ἄρχισαν νὰ ξεσηκώνονται. Ἦταν ἄνθρωποι συχνὰ νεοφερμένοι στὶς κοινότητές τους, οἱ ὁποῖοι δύσκολα προσαρμόζονταν στὸν κομφορμισμὸ ποὺ δημιουργοῦσαν οἱ μακρόχρονες σχέσεις —ἐπιχειρηματικὲς ἢ συγγενικὲς— τῆς τοπικῆς ζωῆς. Στὸ Παρίσι, ὁ Ντανσάρ, ἕνας φτωχὸς πανδοχέας, ἵδρυσε στὶς 2 Ἰανουαρίου 1790 τὴν πρώτη «Ἀδελφότητα τῶν Δύο Φύλων», καὶ ἀπὸ μήνα σὲ μήνα πολλαπλασιάζονταν παρόμοιες ὁμάδες· τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1790, ἄνοιξε ἡ Λέσχη τῶν Κορδελιέρων· τὸν Μάρτιο τοῦ 1791, ἡ Λέσχη τῶν Ἀπόκληρων. Δέχονταν ὡς μέλη τοὺς παθητικοὺς πολίτες καὶ οἱ συνδρομὲς ποὺ ζητοῦσαν ἦταν ἐλάχιστες. Οἱ ζυμώσεις ἐντάθηκαν καθὼς πλησίαζε ἡ ἐκλογὴ τῆς μελλοντικῆς Νομοθετικῆς Συνέλευσης. Τὸν Μάιο, οἱ λαϊκὲς ἑταιρεῖες δημιούργησαν μιὰ κεντρικὴ ἐπιτροπὴ καὶ στὶς 15 Ἰουνίου κατέθεσαν στὴ Συντακτικὴ μιὰ αἴτηση διαμαρτυρίας ἐναντίον τοῦ ἐκλογικοῦ συστήματος. Ἀπὸ τὴν πλευρά του ὁ Κοινωνικὸς Κύκλος, στὸ Βασιλικὸ Ἀνάκτορο, ἐγκαινίασε μιὰ σειρὰ δημόσιων διαλέξεων στὶς ὁποῖες ὁ ἀβᾶς Φωσὲ ἐξηγοῦσε τὸ *Κοινωνικὸ συμβόλαιο*. Ὁ Μπονβὶλ στὴν ἐφημερίδα *Ὁ Σιδηρόστομος* (*La Bouche de fer*) ὑποστήριζε τὴ δημοκρατία. Ὁ Μαρὰ ἐνθάρρυνε τὸ κίνημα μέσα ἀπὸ τὸν *Φίλο τοῦ λαοῦ*. Ἀπὸ τὸ φθινόπωρο ὁρισμένοι δημοκράτες, κυρίως ὁ Ρομπὲρ στὸν *Ἐθνικὸ Ἑρμῆ* (*Mercure national*) ἐκφράστηκαν ὑπὲρ τοῦ ἀβασίλευτου πολιτεύματος, ὑπὲρ τῆς Δημοκρατίας.

Ὑπῆρξαν πάντως ὁρισμένοι συγγραφεῖς οἱ ὁποῖοι διέκριναν μὲ διαύγεια τὸ ἀληθινὸ κοινωνικὸ πρόβλημα: ἡ ἰσότητα τῶν δικαιωμάτων ἀποτελοῦσε ἁπλὴ ψευδαίσθηση γιὰ ὅποιον δὲν εἶχε τὴ δύναμη νὰ τὰ ἀπολαύσει. Στὸν ἴδιο μύλο ἔριχναν ἐπίσης νερὸ μὲ τὸν τρόπο τους οἱ ἀριστοκράτες, ἀποδεικνύοντας στὸν λαὸ πὼς δὲν θὰ ἀργοῦσε νὰ νοσταλγήσει τὶς ἐλεημοσύνες τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸν πατερναλισμὸ τῶν φεουδαρχῶν τοῦ παλιοῦ καλοῦ καιροῦ. Ἔσπευσαν νὰ καταγγείλουν τὴ «νέα φεουδαρχία» ποὺ θὰ γεννοῦσε ἡ οἰκονομικὴ ἐλευθερία πρὸς ὄφελος τῶν πλούσιων ἐργοδοτῶν, οἱ ὁποῖοι ὁδηγοῦσαν τοὺς ἐργάτες τους πίσω στὴν κατάσταση τῆς δουλοπαροικίας. Οἱ λαϊκὲς μάζες δὲν ἔβλεπαν τόσο μακριά, ἀλλὰ πάντως ἐπικροτοῦσαν τὶς ἐπιθέσεις ἐναντίον τῶν «διαχειριστῶν τοῦ χρήματος» καὶ τῶν «κερδοσκόπων», τοὺς ὁποίους ἄλλωστε ἀντιπαθοῦσαν ἐξίσου οἱ αὐτοδημιούργητοι ἀστοί, οἱ τέως ἀξιωματοῦχοι καὶ οἱ νομικοί, ποὺ ἐκτόξευαν ἐναντίον τους μύδρους χολωμένων ἐπιθέσεων, ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ δημοκράτες.

Ὡστόσο, ἐκεῖνο ποὺ προκάλεσε τὴν κινητοποίηση τῶν μισθωτῶν ἦταν ἡ «συγκυρία», ὅπως συμβαίνει συνήθως. Ὁ ἀνεφοδιασμὸς σὲ τρόφιμα, γιὰ παράδειγμα, δὲν προκαλοῦσε πλέον γενικὴ ἀνησυχία· ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως, ἡ ἀναβίωση τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας, τὴν ὁποία εὐνόησε ἐπίσης ἡ ἐμφάνιση τοῦ πληθωρισμοῦ, ἔκανε τοὺς προλετάριους νὰ θεωρήσουν πὼς εἶχε ἔρθει ἡ ὥρα νὰ βελτιώσουν τὴ μοίρα τους. Οἱ τυπογράφοι τοῦ Παρισιοῦ ὀργανώθηκαν θέλοντας νὰ ἐπιβάλουν τὸν ἐλάχιστο μισθό· στὰ τέλη τοῦ χειμώνα, οἱ οἰκοδόμοι κατέβηκαν σὲ ἀπεργία καὶ οἱ πεταλωτὲς τοὺς μιμήθηκαν· οἱ ἐργατικὲς συντροφιὲς προσπάθησαν ἐπίσης νὰ συνεγείρουν τὴν ἐπαρχία. Οἱ ἀδελφότητες καὶ τὰ δημοκρατικὰ ἔντυπα τοὺς παρεῖχαν βοήθεια. Κανένας, εἶναι ἀλήθεια, δὲν ὑποστήριζε τὸ δικαίωμα τῆς ἀπεργίας. Οἱ ἴδιοι οἱ μισθωτοί, συνηθισμένοι στὴ ρυθμιστικὴ παρέμβαση τῶν ἀρχῶν, προτιμοῦσαν συνήθως νὰ ζητήσουν τὴ μεσολάβηση τῶν τελευταίων. Ἕνας λόγος παραπάνω γιὰ νὰ ἀκουστεῖ δυνατότερα ἡ φωνὴ τῶν δημοκρατῶν: ἂν τυχὸν ὅμως οἱ λαϊκὲς τάξεις κατακτοῦσαν τὴν ἐκλογικὴ ἰσότητα, τότε ἡ ἐξουσία τοῦ κράτους θὰ μποροῦσε νὰ περάσει στὰ χέρια τους. Ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ ἐνδεχόμενο τρόμαζε τὴν ἀστικὴ τάξη.

Ὁ Μιραμπὼ συνέχιζε νὰ ὑποστηρίζει ὁλοένα καὶ πιὸ ἔνθερμα τὰ σχέδιά του στὴν Αὐλή. Αὐτὴ δὲν υἱοθέτησε ἀπὸ τὰ σχέδια τοῦτα παρὰ μόνον τὴ διαφθορά: ὁ Ταλὸν ἄρχισε νὰ στρατολογεῖ πράκτορες καὶ νὰ ἐξαγοράζει συνενόχους μὲ ἔξοδα τῆς βασιλικῆς ἐπιχορήγησης. Εὐτυχῶς γιὰ τὴν ὑστεροφημία του, ὁ ρήτορας ἀπεβίωσε στὶς 2 Ἀπριλίου 1791· ὁ πρόωρος χαμός του διέσωσε τὴν ὑπόληψή του ὡς πολιτικοῦ, ἀφοῦ διατηροῦσε τὶς ἴδιες αὐταπάτες μὲ τὸν Λαφαγιὲτ σχετικὰ μὲ τὰ σχέδια τοῦ Λουδοβίκου ΙϚ΄ καὶ ἡ ἧττα παραμόνευε. Τὸν ἀντικατέστησαν ἀμέσως ὁ Ντυπόρ, ὁ Ἀλέξανδρος ντὲ Λαμὲτ καὶ ὁ Μπαρνάβ· μὲ τὴ σειρά της ἡ τριανδρία, θορυβημένη ἀπὸ τὶς προόδους ποὺ σημείωναν οἱ δημοκράτες ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ ἀναταραχή, θέλησε ἐπίσης νὰ ἀνακόψει τὴν πορεία τῆς Ἐπανάστασης. Δέχτηκαν χρήματα ἀπὸ τὴν Αὐλὴ προκειμένου νὰ ἱδρύσουν τὴ νέα τους ἐφημερίδα, τὸ *Λογογράφο* (*Logographe*), ἐνῶ τὸν Μάιο ἦταν ἕτοιμοι νὰ συμφιλιωθοῦν μὲ τὸν Λαφαγιέτ.

Ὑπὸ τὴ δική τους καθοδήγηση ἡ πλειοψηφία τῆς Συνέλευσης παραχώρησε στὴ Δεξιὰ τὸ διάταγμα τῆς 7ης Μαΐου, μὲ τὸ ὁποῖο ἀναγνωριζόταν ἐπισήμως τὸ δικαίωμα τῶν ἀπείθαρχων κληρικῶν νὰ λειτουργοῦν δημοσίως. Ταυτοχρόνως, οἱ παθητικοὶ πολίτες εἶδαν νὰ διατάσσεται ἐφεξῆς ὁ ἀποκλεισμός τους ἀπὸ τὴν ἐθνοφρουρά· ἀπαγορεύτηκε ἐπίσης ἡ ὑποβολὴ συλλογικῶν αἰτήσεων διαμαρτυρίας. Ὁ Μπαγὺ ἔδιωξε στοὺς Κορδελιέρους ἀπὸ τὸ μοναστήρι ὅπου συνεδρίαζαν. Στὶς 14 Ἰουνίου, ὁ νόμος τοῦ Λὲ Σαπελιὲ ἀπαγόρευσε τοὺς «συνασπισμοὺς» καὶ τὶς ἀπεργίες. Τὸ πολιτικὸ πλαίσιο τῆς ἀντίδρασης ἐξηγοῦσε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο συμπεριφέρθηκε ἡ Ἀριστερὰ σ' αὐτὴ τὴν περίσταση. Ὁ Ροβεσπιέρος παρακολουθοῦσε σιωπηλός, μολονότι προηγουμένως ὑπερασπιζόταν τὰ δικαιώματα τοῦ λαοῦ ὑπὸ ὁποιεσδήποτε συνθῆκες μὲ διορατικότητα καὶ μὲ σταθερότητα, ὅπως εἶχε κάνει ἐπίσης στὶς 27 καὶ στὶς 28 Ἀπριλίου 1791, ὅταν συζητοῦσαν τὸ ζήτημα τῆς ἐθνοφρουρᾶς. Ὅσο γιὰ τὸν Μαρά, οἱ κοινωνικὲς ἐπιπτώσεις τοῦ νόμου τοῦ Λὲ Σαπελιὲ τοῦ διέφυγαν ὁλότελα· τὸν ἐξέλαβε κυρίως ὡς νόμο ὁ ὁποῖος προωθοῦσε τὴν πολιτικὴ ἀντίδραση ἐπειδὴ περιόριζε τὰ δικαιώματα τοῦ συνέρχεσθαι καὶ τοῦ ἀναφέρεσθαι. «Ἀφαίρεσαν ἀπὸ τὴν τάξη τῶν ἀναρίθμητων χειρωνάκτων καὶ τῶν ἐργατῶν τὸ δικαίωμα νὰ συγκεντρώνονται γιὰ νὰ συσκέπτονται μὲ ἀπόλυτη τάξη σχετικὰ μὲ τὰ συμφέροντά τους», ἔγραφε στὸν *Φίλο τοῦ λαοῦ* τῆς 18ης Ἰουνίου 1791. «Τὸ μόνο ποὺ θέλουν εἶναι νὰ ἀπομονώσουν τοὺς πολίτες καὶ νὰ τοὺς ἐμποδίσουν νὰ ἀσχολοῦνται συλλογικὰ μὲ τὰ δημόσια πράγματα».

Τὰ ἔντυπα τῶν συνταγματικῶν, σὲ ἁρμονία τώρα μὲ τοὺς ἀντεπαναστάτες, κατήγγελλαν πὼς τὸ λαϊκὸ κίνημα προοιωνιζόταν «τὸν ἀγροτικὸ νόμο», δηλαδὴ τὴ λεηλασία καὶ τὴ διανομὴ τῶν ἀγαθῶν. Ἡ ἀστικὴ τάξη, τρομαγμένη, ἤθελε νὰ ἐπιβληθεῖ στὸν λαό, ἐνῶ ἡ Τρίτη Τάξη ἐξαρθρωνόταν ὁλοένα καὶ περισσότερο. Ὁ Λαφαγιὲτ καὶ ἡ τριανδρία κατέληξαν νὰ ἀποφασίσουν πὼς ἔπρεπε νὰ ἀναθεωρήσουν τὸ ἔργο τῆς Συντακτικῆς, νὰ κάνουν αὐστηρότερες τὶς προϋποθέσεις ἐκλογιμότητας, νὰ καταστείλουν τὶς λέσχες καὶ νὰ περιορίσουν τὴν ἐλευθερία τοῦ Τύπου. Ὡστόσο, κάθε ἀνάσχεση τῆς Ἐπανάστασης, μὲ τὴ συντριβὴ τῆς λαϊκῆς ὤθησης καὶ μὲ τὴ συνδρομὴ τῶν «μαύρων», θὰ ἀπαιτοῦσε ταυτοχρόνως τὴν ὀπισθοδρόμησή της: ὀνειρεύτηκαν λοιπὸν νὰ αὐξήσουν τὶς βασιλικὲς ἐξουσίες καὶ νὰ δημιουργήσουν ἕνα δεύτερο Νομοθετικὸ Σῶμα. Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἔπρεπε νὰ κρατηθοῦν στὴν ἐξουσία: νὰ ἐξουσιοδοτήσουν τὴν ἐπανεκλογὴ τῶν μελῶν τῆς Συντακτικῆς καὶ νὰ πάρουν στὰ χέρια τους τὰ ὑπουργεῖα, ἀκυρώνοντας τὸ διάταγμα τῆς 7ης Νοεμβρίου. Ὁ Ροβεσπιέρος, ὁ ὁποῖος ἀναδείχθηκε ἀρχηγὸς τοῦ δημοκρατικοῦ κόμματος, κατάφερε τὸ μοιραῖο πλῆγμα ἐναντίον τους πείθοντας τὴ Συνέλευση νὰ ἀπορρίψει τὴν ἐπανεκλογὴ τῶν μελῶν της. Δὲν πτοήθηκαν κι ἐπέμειναν στὰ σχέδιά τους. Θεωροῦσαν, ὅπως καὶ ὁ Μιραμπώ, πὼς οἱ ἀρχὲς τοῦ 1789 ἦταν ἀπαραβίαστες —τὸ σχέδιό του ὅμως προϋπέθετε, ὅπως καὶ τὸ δικό του, πὼς ὁ Λουδοβίκος ΙϚ' θὰ τοὺς ἔμενε πιστός. Τελείως ξαφνικά, τὸ ἔδαφος χάθηκε κάτω ἀπὸ τὰ πόδια τους: ὁ βασιλιὰς δραπέτευσε ἀπὸ τὴ Γαλλία.

Βιβλιο Τριτο

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΗ ΩΣ ΤΟ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΗ

ΑΝ Ο ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ ΙϚ΄ δραπέτευσε, ἦταν γιατὶ ἔτρεφε τὴν ἐλπίδα πὼς ἔτσι θὰ ἔβρισκε ἐπιτέλους τὴν ὑποστήριξη ποὺ ἐκλιπαροῦσε ἀπὸ τοὺς ξένους μονάρχες. Κανεὶς δὲν ἀμφέβαλλε πὼς αὐτοὶ τηροῦσαν ἐχθρικὴ στάση ἀπέναντι στὴν Ἐπανάσταση, ἡ ὁποία διακήρυσσε καὶ ἐφάρμοζε ἀρχὲς ποὺ δὲν ἀνανέωναν μόνο τὴν κυβέρνηση καὶ τὴν κοινωνία, ἀλλὰ καὶ τὸ jus gentium, τὸ δημόσιο διεθνὲς δίκαιο. Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ μεταξύ τους ἀνταγωνισμοὶ τοὺς περισποῦσαν ἀπὸ τὶς ὑποθέσεις τῆς Γαλλίας, ὥς τὴ στιγμὴ ποὺ τράβηξε τὴν προσοχή τους ἡ πρωτοβουλία τοῦ Λουδοβίκου. Τὸ «ἐπεισόδιο τῆς Βαρέν», τὸ ὁποῖο αποδείχτηκε μοιραῖο γιὰ τὴ γαλλικὴ μοναρχία, δὲν ἦταν λιγότερο ἀποφασιστικὸ γιὰ τὶς σχέσεις μεταξὺ τῆς Ἐπανάστασης καὶ τῆς Εὐρώπης.

α) Ἡ προπαγάνδα

Πρῶτοι ἀπ' ὅλους ἀνησύχησαν μὲ τὴν Ἐπανάσταση οἱ βασιλιάδες, κυρίως γιὰ τὴ διεθνὴ ἀκτινοβολία της. Καταδίκασαν ἀμέσως τὴν προπαγάνδα ποὺ ἀνέπτυσσαν τὰ μέλη τῶν «λεσχῶν» καὶ κατηγόρησαν τὴ γαλλικὴ κυβέρνηση πὼς τὴν ἀνεχόταν ἢ ἀκόμη καὶ πὼς τὴν ἐνθάρρυνε. Στὴν πραγματικότητα, ἐπὶ πολλοὺς μῆνες ἡ επαναστατικὴ ἀναταραχὴ ἐξαπλωνόταν αὐθόρμητα, ὅπως καὶ ὁ Διαφωτισμὸς στὴ διάρκεια ὅλου τοῦ 18ου αἰώνα. Ἦταν φυσικὸ νὰ διεγείρουν ἀκόρεστη περιέργεια τὰ γεγονότα τῆς Γαλλίας. Στὴ Γερμανία καὶ στὴν Ἰταλία, οἱ καθαρὰ λογοτεχνικὲς γαζέτες ἔχασαν ἀναγνῶστες. Οἱ Γάλλοι βιβλιοπῶλες δὲν εἶχαν κανένα λόγο να παραμελήσουν τὴ νέα πελατεία ποὺ τοὺς περίμενε. Ἀπὸ τὸν Αὔγουστο τοῦ 1789 ὁ Νούνιεθ, ὁ πρεσβευτὴς τῆς Ἰσπανίας στὸ Παρίσι, ἔκανε λόγο γιὰ τὶς μεταφράσεις ποὺ τυπώνονταν μὲ προορισμὸ τὴν Καταλανία. Χίλια τεχνάσματα χρησιμοποιήθηκαν γιὰ νὰ ξεγελαστεῖ ἡ ἀστυνομία τοῦ δεσποτισμοῦ, ἐνῶ ἀκόμη καὶ ἡ ἰσπανικὴ Ἱερὰ Ἐξέταση δὲν μπόρεσε νὰ καταπνίξει τὸ λαθρεμπόριο. Χίλιους καλοπροαίρετους πράκτορες βρῆκε ἡ Ἐπανάσταση μεταξὺ τῶν Γάλλων κατοίκων τοῦ ἐξωτερικοῦ, καὶ ἴσως νὰ ἐξασφάλισε ἀκόμη περισσότερους μεταξὺ τῶν ξένων ποὺ συνέρρεαν τώρα στὴ Γαλλία.

Ποτὲ ἡ Γαλλία δὲν εἶχε δεῖ τόσο πολλοὺς ξένους. Μετὰ τὶς 14 Ἰουλίου κατέφθασε ἀπὸ τὸ Ντεσσάου ὁ κανονικὸς Κάμπε, ὁ διάδοχος τοῦ Μπάζεντοφ φέρνοντας μαζὶ καὶ τὸν μαθητή του Γουλιέλμο φὸν Χοῦμπολτ. Ὁ Γκέοργκ Φόρστερ, ἤδη διάσημος ὡς συνοδὸς τοῦ Πλοίαρχου Κούκ, ἦρθε ἀπὸ τὴ Μαγεντία γιὰ νὰ βοηθη-

σει τὴν Ὁμοσπονδία. Τὸ Στρασβοῦργο προσέλκυε τοὺς Ρηνανοὺς καὶ τοὺς Σουαβούς. Ὁ καπουτσίνος Εὐλόγιος Σνάιντερ, τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βόννης, πῆγε νὰ ἐγκατασταθεῖ ἐκεῖ τὸ 1791. Ἀπὸ τὴν Ἀγγλία ἔσπευσαν τὸ 1798 ὁ Χόλκροφτ, ὁ φίλος τοῦ Δαντόν, ἐνῶ τὸ 1790 ὁ κουάκερος Πίγκοτ, φίλος τοῦ Μπρισσό, ὁ ποιητὴς Οὐέρτζουερθ, καθὼς καὶ ἡ Μὶς Οὐίλλιαμς, ποὺ σύντομα ἔγινε θαυμάστρια τῆς Μαντὰμ Ρολάν. Ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴ Ρωσία ἔφτασαν ὁ συγγραφέας Καραμζὶν καὶ ὁ γιὸς τοῦ πρίγκιπα Στρογκάνοφ, μὲ συνοδὸ τὸν παιδαγωγό του, τὸν Ρόμ. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς φιλοξενούμενους ἀναμειγνύονταν ἀπροκάλυπτα στὶς φιλονικίες τῶν Γάλλων. Ὁ κοσμοπολιτισμὸς τῆς ἐποχῆς δὲν ἄφηνε κανέναν νὰ ἐκπλαγεῖ ἀπὸ κάτι τέτοιο καὶ οἱ ἐπαναστάτες, οἱ ὁποῖοι πίστευαν ὅτι ὁ κόσμος ἑτοιμαζόταν νὰ ἀναγεννηθεῖ κατὰ το παράδειγμά τους, ὑποδέχονταν μὲ ἐνθουσιασμὸ τοὺς νεοφώτιστους. Βεβαίως δὲν ἀποπλανήθηκαν ὅλοι οἱ ξένοι ποὺ βρίσκονταν στὴ Γαλλία. Ὁ βαρόνος Γκρὶμ ἐπέμεινε στὴν ἐχθρικὴ στάση του. Ὁ κόμης ντὲ Λὰ Μὰρκ ἦταν ἐκεῖνος ποὺ ἐξαγόρασε τὸν Μιραμπώ. Ἡ βαρόνη ντὲ Κὸρφ καὶ ὁ Ἄγγλος Κρῶφορντ βοήθησαν τὴ φυγὴ τοῦ βασιλιά. Ὁ Μαλλὲ ντὺ Πάν, ὁ διευθυντὴς τῆς ἐφημερίδας *Ἑρμῆς τῆς Γαλλίας* (*Mercure de France*) προσχώρησε τελικὰ στὴν ἀντεπανάσταση. Ἀνάμεσά τους ὑπῆρχαν ἐπίσης καὶ μυστικοὶ πράκτορες, ὅπως οἱ Ἄγγλοι Ἔλλιοτ καὶ Μίλνς, ὁ Πρῶσος Ἔφραϊμ καὶ ἡ βαρόνη Αἴλντερς, ἡ κατάσκοπος τοῦ *σταтχοῦντερ*. Ἦταν ὅμως πάρα πολλοὶ ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι, ὅπως ὁ Οὐέρτζουερθ, συντάχθηκαν ἀπὸ εἰλικρινὴ ἐνθουσιασμὸ μὲ τὴν ὑπόθεση τῆς ἐλευθερίας. Τοὺς βρίσκουμε στὴ Λέσχη τοῦ '89 καὶ στοὺς Ἰακωβίνους, ὅπως καὶ στὸν Κοινωνικὸ Κύκλο καὶ στοὺς Κορδελιέρους. Ὁρισμένοι ἔγιναν διάσημοι γρήγορα: εἶναι γνωστὸς ὁ ρόλος τοῦ Μαρὰ καὶ τοῦ βαρόνου Κλόοτς, τοῦ «ρήτορα τοῦ ἀνθρώπινου γένους», ὁ ὁποῖος παρουσίασε στὴ Συντακτικὴ στὶς 19 Ἰουνίου 1790 μιὰ ὁμάδα κοσμοπολίτες, διεκδικώντας γιὰ λογαριασμό της τὴν τιμὴ νὰ ἀντιπροσωπεύει στὴν Ὁμοσπονδία τὸ Σύμπαν. Μὲ τὶς ἐπαφές τους στὶς χῶρες τῆς καταγωγῆς τους, ἤ, ἂν τυχὸν ἐπέστρεφαν σ' αὐτές, μὲ τὴν προσωπικὴ δράση τους καὶ μὲ ἀφηγήσεις ἀπὸ τὸ ταξίδι τους, αὐτοὶ οἱ «πατριῶτες» μεταμορφώνονταν σὲ προπαγανδιστὲς χωρὶς νὰ εἶναι ὀργανωμένοι καὶ σχεδὸν χωρὶς νὰ τὸ ἀντιλαμβάνονται.

Παρ' ὅλα αὐτά, ἀνάμεσά τους ξεχώριζαν οἱ πολιτικοὶ πρόσφυγες —οἱ ὁποῖοι καὶ ἀποδείχτηκαν πιὸ ἐπικίνδυνοι γιὰ τὴν Ἐπανάσταση. Μετὰ τὶς ταραχὲς τοῦ 1781 καὶ τοῦ 1782 ἔφτασαν στὴ Γαλλία φυγάδες ἀπὸ τὸ Νεσατὲλ καὶ τὴ Γενεύη. Τὸ 1787 ἦρθαν Ὀλλανδοί· τὸ 1790 οἱ πρόσφυγες ἀπὸ τὴ Σαβοΐα, τὴ Λιέγη, τὴ Βραβάντη. Γεμάτοι μένος ἀπὸ τὶς διώξεις καὶ πίκρα ἀπὸ τὴν ἐξορία, ἔβρισκαν στὴν προπαγάνδα ἕναν τρόπο νὰ πάρουν ἐκδίκηση. Καθὼς ἡ ἀπόσταση θόλωνε τὴν κρίση τους, εὔκολα μπέρδευαν τὶς ἐπιθυμίες τους μὲ τὴν πραγματικότητα κι ἔκαναν καὶ τοὺς Γάλλους φίλους τους νὰ συμμερίζονται τὶς φαντασιώσεις τους. Ἀπὸ τὸ 1790, οἱ Ἐλβετοὶ σχημάτισαν στὸ Παρίσι μιὰ «ἐλβετικὴ λέσχη» καὶ ὁ δικηγόρος Καστελλὰ ὄργωσε τὰ καντόνια. Μέσα στο καλοκαίρι, ἄρχισαν νὰ καταφθάνουν οἱ ἐπίσημες διαμαρτυρίες τῆς Βέρνης καὶ τοῦ Φράιμπουργκ.

Λίγο ἀργότερα, στὴ διάρκεια τοῦ φθινοπώρου, φαίνεται πὼς σκέφτηκαν νὰ τοὺς μιμηθοῦν καὶ ὁρισμένοι δημοκράτες. Οἱ ρήτορες τοῦ Κοινωνικοῦ Κύκλου, καθὼς καὶ *Ὁ Σιδηρόστομος*, ἡ ἐφημερίδα ποὺ ἐξέδιδε ὁ Μπονβίλ, ἄρχισαν νὰ ἀπευθύνουν ἐκκλήσεις πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα νὰ πραγματώσει τὴν παγκόσμια εἰρήνη μέσω τῆς ἐλευθερίας. Ἔπειτα προσπάθησε νὰ δημιουργήσει ἕναν ἀνάλογο θυγατρικὸ κύκλο στὸ Λονδίνο ὁ Μπανκὰλ ντὲζ Ἰσσάρ. Ὁ Κοινωνικὸς Κύκλος εἶχε ἱδρυθεῖ ἀπὸ τὴ μασονικὴ στοὰ τῶν Φίλων τῆς Ἀλήθειας. Ὁ Μπονβὶλ διέθετε ἐπιρροὴ στὴ στοὰ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Σκώτου, τῆς ὁποίας ἀνέλαβε νὰ διαδώσει τὰ φυλλάδια στὴ Γερμανία ὁ Ντητρίς, ὁ δήμαρχος τοῦ Στρασβούργου. Τὸ 1787 εἶχαν προσπαθήσει νὰ ἐξασφαλίσουν προσήλυτους στὸν γαλλικὸ τεκτονισμὸ καὶ οἱ Ἰλουμινάτοι, καὶ ὁ Μπονβὶλ διατηροῦσε ἐπαφὲς μαζί τους. Ἀπ' ὅ,τι φαίνεται χρησιμοποιήθηκαν ἐξίσου γιὰ τὴν προπαγάνδα στὴ Σαβοΐα καὶ οἱ στοὲς τοῦ σκωτικοῦ δόγματος. Αὐτές, καὶ ἰδίως ὅσες συνδέονταν μὲ τὴ Μεγάλη Ἀνατολὴ τῆς Γαλλίας, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος ἔπαιρναν κατευθύνσεις ἀπὸ τὴ Λυόν. Ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἐπανάστασης, οἱ λιβελλογράφοι ἀπέδωσαν, χωρὶς νὰ παραθέτουν καμιὰ ἀπόδειξη, ὑπέρμετρη ἐπιρροὴ στὶς μυστικὲς ἑταιρεῖες. Ἀνάμεσά τους βέβαια ἦταν πολὺ σπάνιες οἱ ὁμάδες ποὺ διέθεταν ἀρκετὴ ὁμοιογένεια ὥστε νὰ διαδραματίσουν πολιτικὸ ρόλο. Δὲν ἀποκλείεται νὰ προσέφεραν καὶ κάποιες ὑπηρεσίες στὴν Ἐπανάσταση, τὶς ὁποῖες πάντως πρέπει νὰ προσέχουμε ὥστε νὰ μὴν τὶς διογκώνουμε. Πάντως, μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε πώς, τὴν παραμονὴ τῆς φυγῆς στὴ Βαρέν, ἡ προπαγάνδα ἔτεινε νὰ μετατραπεῖ σὲ ὄργανο τοῦ πολέμου.

β) Ἡ ἐξάπλωση τῆς ἐπανάστασης

Αὐτὴ ἡ προπαγάνδα συνάντησε ἐμπόδια ποὺ μόνο ἐκ τῶν ὑστέρων ἀποδείχτηκε πόσο ἀκλόνητα ἦταν, ἐνῶ μιὰ κοινὴ κατηγορία ἐναντίον τῶν ἐπαναστατῶν ἦταν πὼς μὲ τὴν ἐλαφρότητα καὶ τὸν τυφλὸ φανατισμό τους δὲν τὰ διέκριναν ἢ τὰ ὑποτίμησαν. Ὡστόσο, ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς ἡ κατάληψη τῆς Βαστίλλης ἐνέπνευσε σὲ εὐγενεῖς ὅσο καὶ σὲ ἀστοὺς ἕναν ἐνθουσιασμὸ ἱκανὸ νὰ ἐξαπατήσει τοὺς Γάλλους, καὶ εἶχαν δίκιο οἱ «προσκυνητὲς τῆς ἐλευθερίας» ὅταν τοὺς διαβεβαίωναν πὼς διέθεταν ὀπαδοὺς σὲ ὅλες τὶς χῶρες. Στὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη βέβαια οἱ ὀπαδοὶ παρέμειναν ὀλιγάριθμοι καὶ χωρὶς ἐπιρροή. Ὁρισμένοι ἀπομονωμένοι Ρῶσοι, ὁ Νόβικοφ, ὁ ποιητὴς Ραντίστσεφ, ὁ πρίγκιπας Γκαλίτσιν, ἔδειχναν φιλελεύθερες συμπάθειες —περίμεναν ὅμως τὴν πρόοδο μόνον ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία, ἴσως ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ ἐγγόνια τῆς Αἰκατερίνης Β' ποὺ ἐκπαιδεύτηκαν ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Λαάρπ. Ἡ τσαρίνα ἀντιμετώπιζε σὰν ἰακωβίνους τὴν πολωνικὴ ἀριστοκρατία, τὴ *σλιάχτα*, ἐπειδὴ αὐτὴ σχημάτισε μιὰ λέσχη γύρω ἀπὸ τὸν πρίγκιπα Ράτζιβιλ καὶ διαμόρφωσε τὸ Σύνταγμα τῆς 3ης Μαΐου 1791 κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς Δύσης. Ὡστόσο, παρὰ τὶς δειλὲς ἀπαιτήσεις ποὺ πρόβαλλαν οἱ πόλεις καὶ παρὰ τὶς προσπάθειες τοῦ Κολλατάι, αὐτοὶ οἱ εὐγενεῖς ἐπέτρεψαν νὰ παρουσιαστοῦν μερικοὶ ἀστοὶ στὴ Δίαι-

τα μόνο γιὰ νὰ συζητήσουν ἐμπορικὲς καὶ δημοτικὲς ὑποθέσεις. Ἡ μόνη παραχώρηση ποὺ ἔκαναν πρὸς τοὺς χωρικοὺς ἦταν νὰ τοὺς θέσουν θεωρητικὰ ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ νόμου. Ἡ Οὐγγαρία παρέμεινε σὲ κατάσταση ζωηρότατου ἀναβρασμοῦ τὸ 1790. Ἑκατοντάδες προκηρύξεις ἀπαιτοῦσαν στὸ ὄνομα τοῦ «λαοῦ» νὰ ἀποκατασταθεῖ τὸ ἀντιπροσωπευτικὸ καθεστὼς καὶ νὰ υἱοθετηθεῖ ἡ μαγυαρικὴ ὡς ἐπίσημη γλώσσα. Ἀκόμη κι ἐδῶ ὅμως, «λαὸς» ἦταν οἱ εὐγενεῖς. Ὁ τάδε φεουδάρχης μποροῦσε νὰ θαυμάζει τὸν Βολταῖρο καὶ τὸν Ρουσσώ, ὅπως λόγου χάρη ὁ κόμης Φέκετι τῆς Γκαλάντας ὁ ὁποῖος ἀναδείχθηκε σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς ἐπικεφαλῆς τῆς ἀντιπολίτευσης ἐναντίον τοῦ Ἰωσὴφ Β΄. Αὐτὸ δὲν ἐμπόδισε διόλου τοὺς εὐγενεῖς νὰ ἀπαιτήσουν ἀπὸ τὸν Λεοπόλδο Β΄, ὅταν σύναψαν εἰρήνη μαζί του, νὰ ἀποκηρύξει τὴ χειραφέτηση τῶν χωρικῶν. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁρισμένοι συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Μπάττυανυ καὶ ὁ Χαϊνότσυ, ὑπὸ τὴ συνδυασμένη ἐπίδραση τοῦ Ἰωσὴφ Β΄ καὶ τῶν Γάλλων, ὕψωναν τώρα τὴ φωνὴ ἐναντίον τῆς ἀριστοκρατίας. Κάποιοι μάλιστα γίνονταν ἐπιθετικοί, ἰδιαιτέρως ὁ Λάτσκοβιτς, γιὸς κρατικοῦ ἀξιωματούχου καὶ τέως ἀξιωματικός, καθὼς καὶ ὁ λόγιος καθηγητὴς Μαρτίνοβιτς, ὁ ὁποῖος ἀνῆκε στοὺς Ἰλουμινάτους καὶ εἶχε συνδεθεῖ μὲ τὸν Κοντορσὲ στὸ Παρίσι. Αὐτοὶ ὅμως δὲν διέθεταν καμιὰ ἐπιρροὴ στὴ μάζα τοῦ πληθυσμοῦ. Τέτοιες χῶρες προστατεύονταν ἀπὸ τὴν ἀπόσταση καὶ δὲν προσφέρονταν στὴν προπαγάνδα. Εἶναι ἀλήθεια πὼς αὐτὸ δὲν εἶχε σημασία γιὰ τοὺς ἐπαναστάτες: ἐκείνη τὴ στιγμὴ τὸ οὐσιῶδες ἦταν νὰ κερδηθεῖ ἡ κοινὴ γνώμη στὰ κράτη ποὺ γειτόνευαν μὲ τὴ Γαλλία. Μόνο ἡ δική τους ἔχθρα ἦταν ἐπίφοβη, ἀφοῦ χωρὶς τὴ συνδρομή τους θὰ ἦταν ἀδύνατον νὰ πραγματοποιηθεῖ εἰσβολή. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη, ἔπρεπε ὁπωσδήποτε νὰ κερδηθοῦν ἡ Γερμανία καὶ ἡ Ἀγγλία. Καὶ ἀκριβῶς σ' αὐτὲς τὶς χῶρες ὑποσχόταν μεγαλύτερη ἐπιτυχία ἡ πρόοδος τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Εἶναι ἀναμφισβήτητο πὼς ἡ Ἐπανάσταση ἀφύπνισε τὴ συμπάθεια καὶ τὴν περιέργεια πολλῶν Γερμανῶν, προυχόντων καὶ διασήμων. Ἀνάμεσά τους ἀριθμοῦνταν εὐγενεῖς, ἀκόμη καὶ πρίγκιπες, ὅπως ὁ δούκας καὶ ἡ δούκισσα τῆς Γκότας, ἀλλὰ κυρίως ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων, δημοσιογράφοι καὶ καθηγητές: στὴ Μαγεντία, γιὰ παράδειγμα, τὸ πιὸ ἐλεύθερο πνευματικὸ κέντρο τῆς ἐποχῆς, ὑπῆρχε ὁ Γιοχάννες φὸν Μύλλερ, ὁ Ἐλβετὸς ἱστορικὸς καὶ γραμματέας τοῦ ἀρχιεπισκόπου τοῦ Ἔρταλ, ὅπως καὶ ὁ Φόρστερ, ὁ βιβλιοθηκάριος τοῦ Πανεπιστημίου· στὴ Γοττίγγη, ὁ Σλαΐτσερ καὶ ὁ ποιητὴς Στόλμπεργκ· στὴ Βρουνσβίκη, ὁ ταγματάρχης Μωβιγιόν, ἕνας ἀπὸ τοὺς «ἐπιτήδειους» τοῦ Μιραμπώ· στὸ Ἀμβοῦργο, ὁ Κλόπστοκ. Ὁπωσδήποτε πιὸ συγκρατημένος ἀποδείχτηκε ὁ κύκλος τῆς Βαϊμάρης. Ὑπὲρ τῆς Ἐπανάστασης ἦταν ὁ Χέρντερ, ἀντιπρόεδρος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συμβουλίου, ὁ Βήλαντ, διευθυντὴς τοῦ *Μερκοὺρ* (*Merkur*), καθὼς καὶ ὁ Ζὰν-Πὼλ Ρίχτερ, ἐνῶ ὁ Γκαῖτε καὶ ὁ Σίλλερ, χωρὶς νὰ φανοῦν ἐχθρικοί, ἦταν διστακτικοί. Πέρα ἀπὸ τὸν Ἔλβα, τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Κιέλου διχάστηκε κι αὐτό, καὶ ὁ Νήμπουρ κατέκρινε τὴν Ἐπανάσταση. Στὴν Πρωσία, πολλοὶ ἔβρισκαν εὐχαρίστηση νὰ κατηγοροῦν τὸν Βαῖλνερ, ἐπαινώντας την, ὅπως ὁ συντάκτης τῆς *Μινέρβας* (*Minerva*) Ἄρχενχολτς, ὁ ἐκδό-

της τῆς *Γερμανικῆς Βιβλιοθήκης* Νικολάι καὶ ὁ διευθυντὴς τῆς Ὄπερας τοῦ Βερολίνου Ράιχαρτ. Οἱ μεγάλοι φιλόσοφοι, ὁ Κάντ καὶ ὁ Φίχτε, δὲν ἐπρόκειτο ποτὲ νὰ πάψουν νὰ τὴν ὑποστηρίζουν. Ἀκόμη καὶ στὴ Βιέννη ἄρχισαν νὰ κινοῦνται ξανὰ οἱ κύκλοι τοῦ Διαφωτισμοῦ (Aufklärung). Μόνον ἡ Βαυαρία, ὅπου κυριαρχοῦσαν οἱ Ἰησουΐτες, ἀντιστάθηκε γιὰ πολὺ καιρὸ στὴν ἐπιδημία.

Τὸ κίνημα δὲν παρέμεινε ἀμιγῶς πνευματικό. Στὸ Ἀμβοῦργο, ἡ ἀστικὴ τάξη γιόρτασε τὴ 14η Ἰουλίου τοῦ 1790 μὲ μιὰ τελετὴ στὴν ὁποία οἱ ὑπηρέτες στολίστηκαν μὲ τρίχρωμες κορδέλες ἐνῶ μιὰ χορωδία νεαρῶν κοριτσιῶν ὑμνοῦσε τὴν ἔλευση τῆς ἐλευθερίας. Ὁ Κλόπστοκ ἀπήγγειλε τὴν ὠδὴ ποὺ εἶχε ἐμπνευστεῖ, «Ἐκεῖνοι, ὄχι ἐμεῖς»:

> Χίλιες κι ἂν μοῦ 'διναν φωνές, ὦ Λευτεριὰ τῶν Γάλλων,
> καὶ πάλι δὲν θὰ ἔφτανα τὸν ὕμνο σου νὰ ψάλλω.
> Οἱ τόνοι μου θὰ ἀπέμεναν ἀχνοί, ὦ ἐσύ, Θεία!
> ἀνήμποροι μπροστὰ στὰ κατορθώματά σου ...

Μερικοὶ εἰδησεογράφοι βάλθηκαν νὰ καλοῦν σὲ δράση ἐκτοξεύοντας βίαιες φράσεις, καὶ σύντομα οἱ Ἰλουμινάτοι κατηγορήθηκαν πὼς ἑτοίμαζαν ξεσηκωμούς. Ἀκόμη σοβαρότερο ἦταν ὅτι ἄρχιζαν νὰ κινοῦνται οἱ μάζες στὴν περιοχὴ τῆς Ρηνανίας. Στὶς πόλεις, ποὺ πλήττονταν ἀπὸ σιτοδεία, οἱ τοπικὲς ὀλιγαρχίες ἔβλεπαν νὰ ἀμφισβητεῖται ἡ ἐξουσία τους. Καθὼς ἡ γειτονικὴ Ἀλσατία δασκάλευε τοὺς χωρικοὺς τοῦ Παλατινάτου καὶ τῆς ὄχθης τοῦ Ρήνου στὴ δική τους γλώσσα, ἐκεῖνοι ἀρνοῦνταν πλέον νὰ παραδώσουν τὶς χωροδεσποτικὲς ὀφειλές. Οἱ δονήσεις ἄρχισαν νὰ φτάνουν μέχρι τὰ βάθη τῆς Γερμανίας. Στὸ νησὶ Ρύγκεν ξέσπασε μιὰ *ζακερί*, μιὰ αὐτοσχέδια ἀγροτικὴ ἐξέγερση (jacquerie). Στὴν ἴδια τὴν ἐκλεκτορικὴ Σαξονία, γνώρισαν ἀγροτικὲς ταραχὲς τὰ περίχωρα τοῦ Μάισσεν· στὸ Ἀμβοῦργο ἔγιναν ἀπεργίες τὸ 1791.

Ἡ ἐξάπλωση τῆς ἐπανάστασης στὴ Γερμανία θὰ διευκολυνόταν ἂν ἐξεγείρονταν τὸ Βέλγιο καὶ ἡ Ἐλβετία, ὥστε νὰ βοηθήσουν τὴν προπαγάνδα. Στὸ Παρίσι τὸ ἔλπισαν αὐτὸ γιὰ μιὰ στιγμή. Ἡ ἐπισκοπὴ τῆς Λιέγης, ποὺ εἶχε μείνει ἤρεμη μέχρι τὸ 1787, ἄρχισε νὰ κοχλάζει σιγὰ σιγὰ καθὼς πληροφοροῦνταν τὰ νέα ἀπὸ τὴ Γαλλία. Οἱ εὐγενεῖς της ἦταν ἀδύναμοι καὶ ἡ ἀστικὴ τάξη ἤδη πανίσχυρη χάρη στὴν πρόοδο τῆς βιομηχανίας. Ὁ Λεμπρέν, μελλοντικὸς ὑπουργὸς τῶν Γιρονδίνων, ἐξέδιδε ἐκεῖ τὴ *Γενικὴ Ἐφημερίδα τῆς Εὐρώπης* (*Journal général de l'Europe*). Ὅταν πληροφορήθηκαν τὴν κατάληψη τῆς Βαστίλλης καὶ τὰ γεγονότα τῆς νύχτας τῆς 4ης Αὐγούστου ξέσπασε ἡ ἐξέγερση, στὶς 18 Αὐγούστου, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Μπασσάνζ, τὸν Φαμπρὺ καὶ τὸν Ρανσοννέ. Ὁ ἐπίσκοπος κατέφυγε στοὺς Τρεβήρους, ἀλλὰ κι ἐκεῖ μεταδόθηκε γρήγορα ὁ ἀναβρασμός. Σύντομα χειραφετήθηκαν οἱ ἐργάτες καὶ οἱ ἀγρότες, ἐνῶ τὸ πριγκιπάτο φάνηκε νὰ συντονίζεται αὐθόρμητα μὲ τὸ ρυθμὸ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης —θὰ ἔμενε ὅμως τὸ μοναδικὸ ποὺ ἔκανε κάτι τέτοιο. Τὸ παράδειγμά του πάντως, ἀκολουθώντας τὴ Γαλλία, ἐνθάρρυνε τὴν

ἀντίσταση τῶν Βέλγων στὸν Ἀψβοῦργο αὐτοκράτορα. Ὁ γραφειοκρατικὸς συγκεντρωτισμὸς ποὺ ἐφαρμόστηκε τὸ 1787 προκάλεσε βίαιη ἀναταραχὴ τὴν ὁποία ὁ κλῆρος, ποὺ μέχρι τότε εἶχε ὑποφέρει τὸν ἰωσηφισμὸ χωρὶς νὰ πεῖ λέξη, ἐκμεταλλεύτηκε καὶ ἐξεγέρθηκε καὶ αὐτός. Ἀντίσταση κήρυξαν ἐπίσης οἱ Ἐπαρχιακὲς Τάξεις, καὶ στὶς 18 Ἰουνίου 1789 οἱ ἀρχὲς ἔπαυσαν τὶς Τάξεις τῆς Βραβάντης. Τότε ὁ εὐγενὴς δικηγόρος Βὰν ντὲρ Νόουτ κατέφυγε στὴν Μπρέντα καὶ ἀπηύθυνε ἐκκλήσεις γιὰ βοήθεια στὴν Ἀγγλία καὶ τὴν Πρωσία, οἱ ὁποῖες δὲν τὸν ἀποθάρρυναν ἐπειδὴ ἤθελαν ἔτσι νὰ ἐνοχλήσουν τὴν Αὐστρία. Αὐτὲς οἱ Ἐπαρχιακὲς Τάξεις, χωρισμένες σὲ τρεῖς ἱεραρχικὲς τάξεις, ὑπάκουαν στὴν ἀριστοκρατία. Ἡ Τρίτη Τάξη τους δὲν ἐκπροσωποῦσε πραγματικὰ τὴν ἀστικὴ τάξη. Στὴ Βραβάντη, τὰ μέλη της ἐκλέγονταν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὶς ἐπαγγελματικὲς συντεχνίες τῶν τριῶν κυριότερων πόλεων, τῶν Βρυξελλῶν, τῆς Ἀμβέρσας καὶ τῆς Λουβαίν. Ὑπῆρχε ὅμως κι ἕνα μεταρρυθμιστικὸ κόμμα μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Βόνκ, ἕναν ἄλλο δικηγόρο τῶν Βρυξελλῶν. Ὑποστηρικτές του ἦταν ἡ πλούσια ἀστικὴ τάξη, ποὺ εἶχε γαλλικὴ κουλτούρα μολονότι βρισκόταν σὲ φλαμανδικὸ ἔδαφος, ἕνα τμῆμα τοῦ κατώτερου κλήρου καθὼς και μερικοὶ εὐγενεῖς. Αὐτὸ τὸ κόμμα προετοίμασε τὴν ἐξέγερση ὀργανώνοντας στὴν περιοχὴ τῆς Λιέγης ἔνοπλα τμήματα μὲ διοικητὴ τὸν Βαντερμέρς, παλιὸ ἀξιωματικὸ ποὺ εἶχε ὑπηρετήσει τὴ Γαλλία καὶ τὴν Αὐστρία. Ὁ Βὰν ντὲρ Νόουτ ἀναγκάστηκε νὰ δεχτεῖ τὴ συνδρομή τους. Τὸν Νοέμβριο οἱ Βονκιστὲς ἐπιτέθηκαν αἰφνιδιαστικὰ στὴ Γάνδη. Τὸ Μὸνς καὶ οἱ Βρυξέλλες ξεσηκώθηκαν, καὶ τὸν Δεκέμβριο οἱ Αὐστριακοὶ ἐκκένωσαν τὶς βελγικὲς ἐπαρχίες.

Στὴ γερμανικὴ Ἑλβετία, ἡ ἐπίδραση τῆς Ἀλσατίας εἶχε τὰ ἴδια ἀποτελέσματα ποὺ εἶχε καὶ στὴ Ρηνανία. Ὁ Ὄξ καὶ ὁ Γκομπέλ, ὁ μελλοντικὸς ἐπίσκοπος τοῦ Διαμερίσματος τοῦ Παρισιοῦ, τὰ κατάφεραν τόσο καλὰ στὴ Βασιλεία ὥστε ὁ ἐπίσκοπός της, ὁ ὁποῖος ἐκδιώχθηκε ἀπὸ τὴν πόλη μὲ τὴ Μεταρρύθμιση, ζήτησε ἀπὸ τοὺς Αὐστριακοὺς τὸ 1790 νὰ καταλάβουν ὅσες περιοχὲς ἔμεναν στὰ χέρια του. Στὴ Ζυρίχη, ὁ Λάβατερ, ὁ φίλος τῶν Ρολάν, συγκέντρωνε γύρω του τοὺς ὀπαδοὺς τῆς νέας Γαλλίας. Στὴ Γενεύη, οἱ «ἀρνητικοὶ» ἀναγκάστηκαν νὰ παραχωρήσουν μιὰ μεταρρύθμιση τοῦ συντάγματος ἤδη ἀπὸ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1789, κι ἔπειτα μιὰ δεύτερη τὸν Δεκέμβριο. Ἀπὸ τὴν Ἁγία Πετρούπολη, ὁ Λαάρπ παρότρυνε τοὺς κατοίκους τοῦ Βὼ καὶ τοῦ Βαλαί. Ἀκόμη περισσότερο ἀνησυχοῦσαν τὰ κυρίαρχα καντόνια, καθὼς ἔβλεπαν τὸν κίνδυνο νὰ ἀνάψει δίπλα τους μιὰ νέα ἐπαναστατικὴ ἑστία. Ἡ σιτοδεία προκαλοῦσε ταραχὲς στὴ Σαβοΐα καὶ οἱ χωρικοὶ ἀρνοῦνταν νὰ πληρώσουν τὴν ἐξαγορὰ τῶν καταργημένων χωροδεσποτικῶν δικαιωμάτων. Ὁ Σαβογιάρος γιατρὸς Ντοππὲ ἔφυγε μαζὶ μὲ ἀρκετοὺς ἄλλους καὶ ἔσπευσε νὰ ζητήσει βοήθεια στὸ Παρίσι.

Στὴν Ἀγγλία, ἀντιθέτως, δὲν σημειώθηκαν ταραχές, οὔτε κὰν κάποια λαϊκὴ ἀναταραχή. Ἐκεῖ ἡ Ἐπανάσταση δὲν μποροῦσε νὰ ἀγγίξει τὶς μάζες παρὰ μόνον χρησιμοποιώντας ὡς ἐνδιάμεσο τὸ ριζοσπαστικὸ κίνημα. Ἐνθάρρυνε τὴν ἀνάσταση τοῦ τελευταίου, ἀλλὰ γι' αὐτὸ χρειάστηκε καιρός. Οἱ ἰθύνουσες τάξεις ἔδειξαν, ὄχι

χωρὶς συγκατάβαση, τὴ συγκατάθεσή τους στὶς πρῶτες ἀπόπειρες τῶν Γάλλων νὰ μεταφυτεύσουν τὸ συνταγματικὸ πολίτευμα στὴ χώρα τους. Ὁ Φὸξ καὶ οἱ φίλοι του, ὁ Σέρινταν, ὁ Στάνχοπ, ὁ Λώντερνταιηλ, ὁ Ἔρσκιν, ἐξέφρασαν αἰσθήματα συμπάθειας. Ὁ Μπένθαμ ἔγραψε ἕνα σχέδιο δικαστικῆς μεταρρύθμισης, τὸ ὁποῖο παρουσίασε ὁ Μιραμπὼ στὴ Συντακτική. Οἱ θρησκευτικοὶ διαφωνοῦντες ἦταν οἱ πιὸ φλογεροὶ ἀπ' ὅλους. Ἔπειτα ἀπὸ ἕνα κήρυγμα τοῦ Πράις, στὶς 4 Νοεμβρίου 1789, ἔπεισαν τὴν «Ἑταιρεία τῆς Ἐπανάστασης» (τοῦ 1688) νὰ ἀπευθύνει μιὰ προσφώνηση στὴν Ἐθνοσυνέλευση τῆς Γαλλίας. Ἡ Ἑταιρεία γιόρτασε τὴν 14η Ἰουλίου 1790 καὶ ἦρθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὶς λέσχες. Οἱ διαφωνοῦντες ἐπέμεναν περισσότερο παρὰ ποτὲ νὰ ἀποσπάσουν ὅσες μεταρρυθμίσεις τοὺς εἶχαν ἤδη ὑποσχεθεῖ, ἀλλὰ ὅσο περισσότερο ἐξελισσόταν ἡ Ἐπανάσταση τόσο ψυχρότερα ἀντιμετώπιζαν τὸ ζήτημα οἱ Τόρηδες, καὶ ὁ πρωθυπουργὸς Πὶτ δὲν ἔλυνε τὴ σιωπή του. Τότε οἱ διαφωνοῦντες ὄξυναν βαθμιαῖα τὴ στάση τους. Τὸ 1791 ἀνασύστησαν τὴν «Ἑταιρεία τοῦ Λονδίνου γιὰ τὴν Προώθηση τῆς Συνταγματικῆς Πληροφόρησης», ἡ ὁποία εἶχε δημιουργηθεῖ νωρίτερα ἀπὸ τοὺς θιασῶτες τῆς ἐκλογικῆς μεταρρύθμισης. Ἤδη ὑπῆρχαν στὶς περισσότερες πόλεις ὁμάδες καλλιεργημένων ἀνθρώπων, συνήθως ἀντικομφορμιστῶν, οἱ ὁποῖοι ὑποστήριζαν τὴν περισσότερο ἢ λιγότερο βαθιὰ ἀνανέωση τοῦ πολιτικοῦ καθεστῶτος. Στὸ Λονδίνο συμπαρατάσσονταν μὲ τὸν Πράις ὁ Χὸρν Τούκ, ὁ Γκόντουιν, ὁ Τόμας Παίην, καὶ ἡ ἀπόστολος τῶν γυναικείων δικαιωμάτων Μαίρυ Γούλστονκραφτ. Στὸ Μπέρμιγχαμ διέπρεπε ὁ χημικὸς Πρίστλεϋ. Στὸ Μάντσεστερ ἱδρύθηκε τὸ 1790 μιὰ «Συνταγματικὴ Ἑταιρεία». Ἡ πολιτικὴ ζωὴ τῆς Σκωτίας, τὴν ὁποία νάρκωνε μέχρι τότε ὁ ὑπουργὸς Ντάντας χρησιμοποιώντας ἐπιδέξια καὶ ἀσύστολα τὴν πατρωνία καὶ τὴ διαφθορά, ἀφυπνιζόταν. Παρ' ὅλα αὐτά, τὴ στιγμὴ τῆς φυγῆς στὴ Βαρὲν τίποτε δὲν προανάγγελλε πὼς ἡ προπαγάνδα εἶχε ἀγγίξει τὶς μάζες· αὐτὲς δὲν ἄρχισαν νὰ δείχνουν ἐνδιαφέρον παρὰ στὰ τέλη τοῦ 1791. Κάπως εὐαίσθητη ἦταν ἡ Ἰρλανδία, ἐπειδὴ ἐκεῖ ἡ ἀναταραχὴ ποτὲ δὲν ἔσβησε ἀπὸ τὸ 1782. Σ' αὐτὴ τὴ χώρα, οἱ καθολικοὶ ἐπιδοκίμαζαν τοὺς Γάλλους ἐπειδὴ διακήρυξαν τὴν ἀνεξιθρησκία καὶ κατάργησαν τὴ δεκάτη. Ταυτοχρόνως, τὸ ζήτημα τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας ὠθοῦσε σιγὰ σιγὰ τὸν καθολικὸ Φιτζέραλντ καὶ τὸν προτεστάντη Γοὺλφ Τόουν νὰ διεκδικήσουν τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Ἰρλανδίας. Ἀπὸ τὸ 1789 δημιουργήθηκαν Λέσχες Οὐίγων στὸ Δουβλίνο καὶ τὸ Μπέλφαστ. Ἂν ὁ Γκράτταν, ὁ κοινοβουλευτικὸς ἡγέτης, εἶχε κατορθώσει μέχρι τότε νὰ περιορίσει τὶς προσδοκίες στὸ πλαίσιο τῆς νομιμότητας, στὰ τέλη τοῦ 1791 ἔπαψε κι αὐτὸς νὰ ἐλέγχει πλήρως τὴν κατάσταση. Ὅσο γιὰ τοὺς ποιητές, ἐκεῖνοι ἔμειναν γιὰ πολὺ καιρὸ πιστοὶ στὸν ἐνθουσιασμὸ ποὺ ἐκδήλωσαν ἀπὸ τὶς πρῶτες κιόλας ἡμέρες: ὁ Μπλαιηκ καὶ ὁ Μπέρνς, ὁ Οὐέρτζουερθ καὶ ὁ Κόουλριτζ. Ὁ Κόουλριτζ ὑπενθύμιζε τὸ 1798, στὴν ᾠδή του «Γαλλία», τὴ χαρμόσυνη μέθη του:

> Ὅταν ἡ Γαλλία ὀργισμένη σήκωσε τὸ γιγάντιο χέρι,
> Μ' ἕναν ὅρκο ποὺ συντάραξε γῆ, οὐρανὸ καὶ θάλασσα,
> Βρόντηξε τὸ δυνατό της πόδι στὸ χῶμα κι ὁρκίστηκε τὴν ἐλευθερία ...

Ἀκόμη λιγότερο ἐκτέθηκαν στὴν προπαγάνδα οἱ μεσημβρινὲς χῶρες. Ἡ Ἐπανάσταση ξύπνησε μερικὲς συμπάθειες στοὺς φιλολογικοὺς κύκλους τῆς Ἰταλίας. Τουλάχιστον τὸν πρῶτο καιρὸ τὴν ἐπευφήμησαν ὁ Τσιάγια καὶ ὁ κόμης Γκοβάνι στὴ Νεάπολη, ὁ Παρίνι, οἱ δύο Πιντεμόντε, ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀλφιέρι στὸ βορρά. Δὲν εἶχε σβήσει ἀκόμη ἡ ἐχθρότητα ποὺ ἔδειξε ἡ Σύνοδος τῆς Πιστόιας ἀπέναντι στὴν ἐξουσία τοῦ ποντίφηκα. Ὁ ἐπίσκοπος αὐτῆς τῆς πόλης, ὁ Σκιπίων Ρίτσι, ἀλληλογραφοῦσε μὲ τὸν ἀβὰ Γκρεγκουὰρ καὶ μὲ τὸν Κλεμὰν ὁ ὁποῖος ἔγινε συνταγματικὸς ἐπίσκοπος τῶν Βερσαλλιῶν. Ἐδῶ κι ἐκεῖ ὑπῆρχαν μερικοί, καὶ ἰδιαιτέρως ὁ Μπουοναρρότι, ποὺ ἔδειχναν διατεθειμένοι νὰ περάσουν στὴ δράση. Παρ' ὅλα αὐτά, γιὰ πολὺ καιρὸ ἀκόμα ἡ διάδοση παρέμεινε ἐπιφανειακή. Ἀκόμη χειρότερα ἦταν τὰ πράγματα στὴν ἰβηρικὴ χερσόνησο. Κανένας ἀπὸ τοὺς φίλους τῶν «Φώτων» δὲν τόλμησε νὰ ἐκφραστεῖ ὑπὲρ τῆς Ἐπανάστασης —οὔτε ὁ Χοβελλιάνος οὔτε ὁ Καμπομάνες οὔτε ὁ βολταιρικὸς κόμης ντ' Ἀράντα.

Οἱ ἐπαναστάτες γνώριζαν πὼς ἡ Ἰταλία ἦταν ἀφοπλισμένη. Τὴν Ἰσπανία τὴν περιφρονοῦσαν. Στὴν πραγματικότητα, δὲν εἶχαν τίποτε νὰ φοβηθοῦν οὔτε ἀπὸ τὴ μιὰ οὔτε ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἦταν ὅμως ἀδύνατον νὰ παραβλέψουν ὅτι στὴ Γερμανία καὶ στὴν Ἀγγλία ἡ ἀντίδραση μεγάλωνε ταυτοχρόνως μὲ τὴ δική τους ἐπιρροή, καὶ ἡ ἐπανάσταση τῶν Κάτω Χωρῶν διέψευσε σκληρὰ τὶς ἐλπίδες τους.

γ) Ἡ ἀντίδραση καὶ τὰ σχέδια γιὰ σταυροφορία

Οἱ ψευδαισθήσεις ποὺ ἔτρεφαν οἱ ἐπαναστάτες εἶχαν τὶς ρίζες τους στὰ ἴδια τὰ γεγονότα τοῦ 1789 καὶ κυρίως στὴ λαϊκὴ ἐξέγερση. Ξεσηκώθηκε ὁ λαὸς καὶ ἀνέτρεψε τοὺς τυράννους, ἔλεγαν. Ξεχνοῦσαν πὼς ὁ λαὸς ξεσηκώθηκε τελευταῖος. Πὼς ἡ ἴδια ἡ ἀστικὴ τάξη δὲν ἀνέλαβε δράση παρὰ μόνον χάρη στὴ σύγκληση τῶν Γενικῶν Τάξεων. Τέλος, πὼς ἐκείνη ποὺ εἶχε ἐπιβάλει νὰ συγκληθοῦν οἱ Γενικὲς Τάξεις ἦταν ἡ ἀριστοκρατία. Παρ' ὅλα αὐτά, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀγροτικὴ ἐξέγερση καὶ τὴ νύχτα τῆς 4ης Αὐγούστου, μποροῦσε κανεὶς νὰ μετρήσει τὴν ἀξία τῆς «φιλοσοφίας» τὴν ὁποία ἐπαγγέλλονταν οἱ Εὐρωπαῖοι εὐγενεῖς ὅταν ἤθελαν νὰ ἀντιταχθοῦν στὴν ἀπολυταρχία. Παντοῦ, μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, στράφηκαν ἐναντίον τῆς Ἐπανάστασης. Σύντομα ἦρθε καὶ ἡ ἐκποίηση τῆς περιουσίας τοῦ κλήρου, ποὺ τρομοκράτησε ὅλες τὶς Ἐκκλησίες. Μόλις φωτίστηκαν ἀπὸ τὰ λάθη τῶν Γάλλων συγγενῶν τους, οἱ ὁποῖοι ἀφοῦ πρῶτα παρέλυσαν τὴ βασιλικὴ ἐξουσία εἶδαν τὸ Παλαιὸ Καθεστὼς νὰ γκρεμίζεται πάνω στὰ κεφάλια τους, οἱ ἰσχυροὶ σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ βασίλεια παραμέρισαν τὰ παράπονά τους γιὰ τὸν δεσποτισμὸ τοῦ μονάρχη κι ἑνώθηκαν μαζί του ὥστε νὰ προστατεύσουν τὰ προνόμια καὶ τὰ ἀγαθά τους. Ἡ στάση τους ἔσβησε κάθε ἐπιθυμία δράσης στοὺς κόλπους τῆς ἀστικῆς τάξης, ἡ ὁποία ἄλλωστε παρέμενε πολὺ ἀδύναμη. Ἐπιπλέον οἱ ἀστοί, ἀκόμη καὶ ὅταν δὲν ἀπέκρουαν ἐντελῶς τὶς νέες ἀρχές, εἶχαν τρομοκρατηθεῖ ἀπὸ τὴ λαϊκὴ ἀταξία κι ἔτρεμαν γιὰ

τὶς ὑποθέσεις καὶ τὴν εὐημερία τους. Στοὺς εἴκοσι Ἄγγλους ποὺ ἔχουν ἕνα κεραμίδι πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τους κι ἕνα καλὸ ροῦχο στὴν πλάτη, ἔλεγε ὁ Μακώλαιη, οἱ δεκαεννέα τάχθηκαν ἐνάντια στὴν Ἐπανάσταση. Ἐφεξῆς, ἂν τυχὸν σάλευε ὁ λαός, ὅλοι οἱ ἰθύνοντες συμφωνοῦσαν πὼς ἔπρεπε νὰ τὸν βάλουν ξανὰ στὴ θέση του μὲ τοὺς παραδοσιακοὺς τρόπους. Ἔτσι, ὁ ἴδιος ὁ θρίαμβος τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης προκάλεσε γύρω της τὴν ἀντίθετη ἀκριβῶς ἐξέλιξη ἀπὸ ἐκείνη ποὺ εἶχε ἐξασφαλίσει τὴν ἐπιτυχία της στὴ Γαλλία.

Οἱ Γάλλοι ἐκπατρισμένοι ἔκαναν ὅ,τι περνοῦσε ἀπὸ τὸ χέρι τους προκειμένου νὰ ἐξαπλωθεῖ ὁ συναγερμός. Τοὺς προστάτευαν ὅσο καλύτερα μποροῦσαν ὁ κόμης τοῦ Ἀρτουὰ στὸ Τορίνο καθὼς καὶ οἱ πρεσβευτὲς στὴ Ρώμη καὶ στὴ Μαδρίτη, ὁ καρδινάλιος ντὲ Μπερνὶς καὶ ὁ δούκας ντὲ Λὰ Βωγκυγιόν. Τὸ 1790 ἄρχισαν νὰ συγκροτοῦνται ἔνοπλες ὁμάδες στὴν ἐπικράτεια τοῦ ἐκλέκτορα τῶν Τρεβήρων. Οἱ περισσότεροι ἐκπατρισμένοι ὅμως ὑπολόγιζαν πὼς θὰ τέλειωνε σύντομα ἡ περίοδος τῆς ἐξορίας, καὶ τὸ μόνο ποὺ τοὺς ἐνδιέφερε ἦταν νὰ περάσουν εὐχάριστα τὸν καιρό τους. Καθὼς ἦταν σπάταλοι, ἔστω καὶ ἂν σύντομα στέρεψαν τὰ χρήματά τους, στὰ μέρη ὅπου πήγαιναν ἀνέβαζαν τὸ κόστος τῆς ζωῆς. Πολλοὶ ἀνάμεσά τους ἔδειχναν ὑπεροψία καὶ αὐθάδεια, ἐλαφρότητα καὶ πνεῦμα φιλοτάραχο. Κανένας δὲν τοὺς ἀγαποῦσε. Γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους ἀνθρώπους τῆς κάστας τους, ὅμως, ἀποτελοῦσαν ἕνα ζωντανὸ μάθημα. Οἱ φρικιαστικὲς ἀφηγήσεις τους, οἱ ὁποῖες ἔτρεφαν γαζέτες καὶ φυλλάδια, ἄφηναν ἐντυπώσεις ποὺ δὲν ἔσβηναν εὔκολα. Διαβεβαίωναν πὼς οἱ συμπατριῶτες τους ἀδημονοῦσαν νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴν τυραννία μιᾶς χούφτας κακοποιῶν, καὶ πὼς ἂν σχηματιζόταν ἕνας τακτικὸς στρατὸς θὰ ἔφτανε ἀνεμπόδιστα στὸ Παρίσι. Ὁ ρόλος τους στὸ ἐξωτερικὸ ἦταν ἀνάλογος μ' ἐκεῖνον ποὺ διαδραμάτιζαν οἱ πολιτικοὶ πρόσφυγες στὴ Γαλλία.

Περισσότερο ἀπ' ὅλα θὰ ἔπρεπε νὰ διδάξουν τοὺς ἐπαναστάτες τὰ ὅσα συνέβησαν στὶς Κάτω Χῶρες. Ὅταν ἀποχώρησαν οἱ Αὐστριακοί, ὁ Βὸνκ ὑπέβαλε τὸ πρόγραμμά του στὸν Βὰν ντὲρ Νόουτ: ἰσότητα τῶν δικαιωμάτων, μεταρρύθμιση τῶν Ἐπαρχιακῶν Τάξεων μὲ τὸ διπλασιασμὸ τῶν ἐκπροσώπων τῆς Τρίτης Τάξης καὶ τὴν ἐκλογή τους ἀπὸ τὶς ἐνορίες, σύγκληση μιᾶς γενικῆς συνέλευσης τῶν ἐπαρχιῶν. Δὲν σχεδίαζε διόλου νὰ μεταχειριστεῖ τὴν ἀριστοκρατία τῶν γαιοκτημόνων, καὶ κυρίως τὸν κλῆρο, μὲ τὸν τρόπο ποὺ τοὺς ἐπιφύλαξαν οἱ Γάλλοι. Ὡστόσο οἱ «κρατιστές», δηλαδὴ οἱ ὀπαδοὶ τῶν Παλαιῶν Τάξεων, θεώρησαν πὼς τέτοιες μεταρρυθμίσεις, ὅσο μετριοπαθεῖς καὶ ἂν φαίνονταν, δὲν προμήνυαν τίποτε καλό. Ὅταν διακήρυξαν τὴν ἀνεξαρτησία τῶν «Ἡνωμένων Πολιτειῶν τοῦ Βελγίου», στὶς 12 Ἰανουαρίου 1790, ἀνέθεσαν τὴν κυβέρνηση σὲ ἕνα συνέδριο ἐκπροσώπων τῶν Ἐπαρχιακῶν Τάξεων, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἁπλῶς ἀνασυσταθεῖ, καὶ ἀπέφυγαν νὰ ἐπιδιώξουν τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἐθνικῆς ἑνότητας μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν κατοίκων τῆς Λιέγης: αὐτοὶ οἱ ἐπαναστάτες θὰ προσέφεραν παραπάνω ἀπὸ πολύτιμη βοήθεια στοὺς ἐχθρούς τους. Τὰ δύο κόμματα προσπάθησαν ματαίως νὰ βροῦν βοήθεια στὸ ἐξωτερικό. Ὁ Βὰν ντὲρ Νόουτ ἀποτάθηκε, ὅπως εἶχε κάνει καὶ προηγουμένως, στὴν Πρω-

σία καὶ τὴν Ἀγγλία· ὁ Βὸνκ στὴ Γαλλία, ἀπ' ὅπου δὲν ἔφτασαν παρὰ μόνον οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ Λαφαγιὲτ φορτωμένοι μὲ συμβουλές, μαζὶ μὲ τὸν δούκα ντὲ Μπετὺν-Σαρὸστ ὁ ὁποῖος προσφερόταν ἀνιδιοτελῶς νὰ ἀναλάβει τὸν κενὸ βασιλικὸ θρόνο. Οἱ Βονκιστὲς κατόρθωσαν νὰ σχηματίσουν ἐπιτροπὲς σὲ μερικὲς πόλεις, ἀλλὰ ἡ ἀστικὴ τάξη διαιρέθηκε. Τὰ ἐπαγγελματικὰ σωματεῖα τάχθηκαν ὑπὲρ τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος. Ὁ κλῆρος, ποὺ κατευθυνόταν ἀπὸ τὸν κανονικὸ Βὰν Ἔουπεν, ὁ ὁποῖος εἶχε κάνει ὄργανό του τὸν Βὰν ντὲρ Νόουτ, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν ἰησουΐτη Φέλλερ, ἐξαπέλυσε μιὰ λυσσαλέα ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν μεταρρυθμίσεων οἱ ὁποῖες προετοίμαζαν, ἔλεγε, τὴν ὑπονόμευση τῆς θρησκείας. Παρέσυρε μὲ τὸ μέρος του τοὺς ἐργάτες καὶ τοὺς ἀγρότες, ποὺ ἄλλωστε δὲν ἔβρισκαν τίποτε ἱκανὸ νὰ τοὺς συγκινήσει στὸ πρόγραμμα τοῦ Βόνκ. Οὔτε καὶ διέθετε ὁ τελευταῖος, ἀντιθέτως ἀπὸ τὸν ἀντίπαλό του, ὁποιοδήποτε ἀπὸ τὰ χαρίσματα ἑνὸς λαϊκοῦ ἡγέτη. Οἱ ὀπαδοὶ τῶν Παλαιῶν Τάξεων δυσπιστοῦσαν ἀπέναντι στοὺς ἐθελοντὲς τοῦ Βαντερμὲρς καὶ τοὺς κατηγόρησαν γιὰ συνωμοσία. Τελικά, ἀπὸ τὶς 16 ὡς τὶς 18 Μαρτίου 1790 μερικὲς ἑκατοντάδες ταραχοποιοὶ ἔδιωξαν ἀπὸ τὶς Βρυξέλλες τοὺς Βονκιστές, οἱ ὁποῖοι ἐκπατρίστηκαν στὴ Γαλλία. Ὅταν ἔμειναν κύριοι τῆς κατάστασης, οἱ προνομιοῦχοι ἀποδείχτηκαν ἀνίκανοι νὰ ὀργανώσουν τὴν ἄμυνα ἐναντίον τῆς Αὐστρίας, κι ἐγκατέλειψαν κάθε προσπάθεια περιμένοντας τὴ χαριστικὴ βολή. Ἀπὸ τὸν Νοέμβριο ὡς τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1790, τὰ αὐστριακὰ στρατεύματα ἐπανέφεραν τὴν ἐξουσία τοῦ ἐπισκοπικοῦ πρίγκιπα στὴ Λιέγη καὶ ἀνακατέλαβαν τὶς βελγικὲς ἐπαρχίες.

Φαίνεται πὼς καὶ στὴν Ἀγγλία, ἡ πρώτη ποὺ κήρυξε συναγερμὸ ἦταν ἡ Ἐκκλησία. Ἡ ἀριστοκρατία τῶν γαιοκτημόνων δὲν ἄργησε νὰ τὴ μιμηθεῖ. Στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1790 ἐνισχύθηκε ἡ πλειοψηφία τῶν Τόρηδων. Οἱ νέες προσπάθειες γιὰ τὴν κατάργηση τῆς Test Act καὶ γιὰ τὴν κοινοβουλευτικὴ μεταρρύθμιση γνώρισαν μικρότερη ἐπιτυχία ἀπὸ κάθε ἄλλη φορά. Ὁ Πὶτ δήλωσε πὼς τέτοια μέτρα θὰ ἐκλαμβάνονταν ὡς ὁμολογία ἀδυναμίας, καὶ πὼς οἱ περιστάσεις ἀπαιτοῦσαν τὴν ἀναβολή τους. Στὴν πραγματικότητα, τὰ πάντα ἔμειναν στάσιμα ἐπὶ μία ὁλόκληρη γενιά. Οἱ Οὐίγοι διαιρέθηκαν: ὁ Οὐίνταμ ἐξόργισε τὸν Φὸξ τρομοκρατώντας τὶς δύο Βουλὲς καὶ παρουσιάζοντας μιὰ δραματικὴ περιγραφὴ τῶν κινδύνων ποὺ ἀπειλοῦσαν τὴν Ἐκκλησία. Κατόπιν, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1791, κι ἐνῶ συζητιόταν τὸ νομοσχέδιο ποὺ θὰ ρύθμιζε τὴν ὀργάνωση τοῦ συνταγματικοῦ συστήματος στὸν Καναδά, ὁ Μπὲρκ διέκοψε μὲ κάθε ἐπισημότητα τὶς σχέσεις του μὲ τὸν Φόξ. Ἔτσι ξεκίνησε ἡ διάσπαση τῶν Οὐίγων. Ὁ Μπὲρκ εἶχε δημοσιεύσει ἀπὸ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1790 τὶς περίφημες *Σκέψεις γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση*, οἱ ὁποῖες ἀναδείχθηκαν σὲ εὐαγγέλιο τῆς ἀντεπανάστασης καὶ ἔκτοτε διατήρησαν τὴν αἴγλη τους. Σ' αὐτὸ τὸ κείμενο ἀποδείκνυε μὲ σθένος πὼς δὲν ἀρκεῖ κάποιο διάταγμα γιὰ νὰ προικίσει τοὺς ἀνθρώπους μὲ τὰ αἰσθήματα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς πολιτικῆς ἀρετῆς. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο εἰσήγαγε τὴν ἔννοια τῆς ἐξέλιξης στὴ μελέτη τῆς ἱστορίας καὶ τῆς πολιτικῆς —ἐπίτευγμα ἀντάξιο ἑνὸς μεγάλου στοχαστῆ. Ταυτοχρόνως ὅμως ὄρθωσε ἕνα ἀνυπέρ-

βλητο ὅριο γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη, καὶ ἀκριβῶς χάρη σ' αὐτὸ ἔγινε διάσημο τὸ ἔργο του: θεωροῦσε πὼς ἡ ἱεραρχία τῶν τάξεων ἐγγράφεται στὴ θεία τάξη τοῦ κόσμου. Ἂν καταδίκαζε τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ὡς καταχθόνια καὶ καταστροφικὴ γιὰ κάθε κοινωνικὴ εὐταξία, τὸ ἔκανε ἐπειδὴ ἐκείνη κατέστρεφε τὴν ἀριστοκρατία. Ὁ ἴδιος διέκρινε καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον ποιὸ ἦταν τὸ οὐσιῶδες καὶ καθοριστικὸ κομμάτι τοῦ ἔργου του. Ἡ ἐπιτυχία του, ποὺ ἦρθε πολὺ γρήγορα, εἶχε ἐπίσης ἕναν ἀπροσδόκητο ἀντίκτυπο. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς πολυάριθμους ἀνασκευαστὲς τοῦ Μπὲρκ ἀπευθύνονταν στὴν ἀστικὴ τάξη καὶ ἁπλῶς ἀμφισβητοῦσαν τὴ στενὴ ἑρμηνεία ποὺ παρουσίαζε γιὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1688 καὶ γιὰ τὴν προοδευτικὴ ἐξέλιξη. Κάτι τέτοιο ἔκανε, γιὰ παράδειγμα, ὁ Σκῶτος Μάκιντος στὸ ἔργο του *Vindiciae Gallicae*. Βρέθηκε ὅμως ἐπίσης ἕνας ἄλλος συγγραφέας, ὁ Τόμας Παίην, ἤδη διάσημος ἀπὸ τὸν καιρὸ ποὺ εἶχε πάρει τὸ μέρος τῶν ἐξεγερμένων τῆς Ἀμερικῆς, ὁ ὁποῖος ἄγγιζε κατευθείαν τὴν καρδιά του λαοῦ μὲ τὶς λοιδωρίες ποὺ ἐξαπέλυε ἐναντίον τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀνισότητας καὶ μὲ τὶς παθιασμένες ἐπιθέσεις του ἐναντίον τοῦ βασιλιὰ καὶ τῶν λόρδων. Τὰ *Δικαιώματα τοῦ Ἀνθρώπου*, τὸ πρῶτο μέρος τῶν ὁποίων κυκλοφόρησε τὸ 1791, διαβάστηκαν σὲ φτηνὲς ἐκδόσεις ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη τῆς χώρας καὶ ἔδειξαν στὶς μάζες μὲ τρόπο κατανοητὸ γιατὶ θὰ μποροῦσε νὰ τὶς ἐνδιαφέρει τὸ παράδειγμα τῆς Γαλλίας.

Στὴ Γερμανία, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1790, ὁ Σλαΐτσερ ἀποφεύγοντας νὰ ἀποκηρύξει τὶς φιλελεύθερες ἀρχές, κήρυξε ἐπίθεση ἐναντίον τῆς «ὀχλοκρατίας», ἐκείνου τοῦ συρφετοῦ δημαγωγῶν ποὺ κυριαρχοῦσαν στὴ Γαλλία. Οἱ καταγγελίες ποὺ ἐξαπολύθηκαν ἐναντίον αὐτῆς τῆς «ἀνεμοδούρας τῆς Γοττίγγης», ὅπως ἀποκαλοῦσαν τὸν Σλαΐτσερ, δὲν ἐμπόδισαν διάφορους εἰδησεογράφους, ὅλο καὶ περισσότερους μάλιστα, νὰ συμπαραταχθοῦν μαζί του. Τέτοιοι ἦταν ὁ Ὄττοκαρ Ράιχαρτ, ὁ Γκίρτχαμμερ, ὁ μυστικοσύμβουλος τοῦ Ἀνοβέρου Μπράντες καὶ πάνω ἀπ' ὅλους ὁ Ρέχμπεργκ, ὁ Μπὲρκ τῆς Γερμανίας, ποὺ ἔγραφε στὴ *Φιλολογικὴ γαζέτα* τῆς Ἰένας. Στὴ Βιέννη, ὁ προστατευόμενος τοῦ Λεοπόλδου, ὁ Χόφμαν, ἀνέλαβε μιὰ βίαιη ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν φιλελευθέρων μέσω τῆς *Ἐφημερίδας τῆς Βιέννης* (*Wiener Zeitung*). Παντοῦ, οἱ μυστικὲς ἑταιρεῖες καὶ τὰ πανεπιστήμια συγκέντρωναν τὶς ὑποψίες. Ἤδη ἀπὸ τὸ 1791, ἕνα ἀνώνυμο λιβελλογράφημα μὲ τίτλο *Ἐπιστολὲς ἑνὸς ταξιδιώτη* κατήγγελλε τὶς πρῶτες ὅτι ἐξαπέλυσαν τὶς ταραχὲς στὴ Γαλλία, καὶ στὴ Βιέννη ἐξετάστηκε ἡ ἀπαγόρευση τοῦ *Μαγικοῦ αὐλοῦ* τοῦ Μότσαρτ ἐπειδή, ὑποτίθεται, τὸ λιμπρέτο του περιεῖχε ρυπαρὲς μασονικὲς τελετές. Τὸ βαρύτερο σύμπτωμα ἀπ' ὅλα ἦταν, ἴσως, κάτι ἄλλο: οἱ φιλελεύθεροι, μολονότι ἐξακολούθησαν νὰ ἐγκωμιάζουν τὶς μεταρρυθμίσεις τῆς Συντακτικῆς, ἀρνοῦνταν νὰ τὶς ἐφαρμόσουν «διαρκούσης τῆς συνεδριάσεως» στὴ Γερμανία καὶ ὑποκρίνονταν πὼς ἁπλῶς περίμεναν νὰ προοδεύσουν ἀρκετὰ τὰ ἄτομα ἀπὸ πολιτισμικὴ καὶ ἠθικὴ ἄποψη. Τὸ ἄμεσο καὶ σαφὲς ἀντικείμενο τῆς Ἐπανάστασης, ὁ θεσμικὸς μετασχηματισμός, χανόταν στὸ βάθος μιᾶς ἀπόμακρης προοπτικῆς. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο παραδέχονταν τὴν ἀδυναμία τους.

Ἡ ἐξέλιξη της κοινῆς γνώμης δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ εὐνοήσει τὴν ἀντίδραση ἐναντίον τοῦ Aufklärung, ἡ ὁποία εἶχε ξεκινήσει στὴν Πρωσία πρὶν ἀπὸ τὸ 1789. Ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος Β΄ ὑποστήριζε περισσότερο παρὰ ποτὲ τὶς προσπάθειες τοῦ Βαΐλνερ νὰ ἐπαναφέρει πάστορες καὶ καθηγητὲς στὸν αὐστηρὸ θρησκευτικὸ κομφορμισμό, παρ' ὅλη τὴ ζωηρότατη ἀντίδραση τῶν τελευταίων. Ὁ βασιλιὰς ἐπέβαλε νὰ ἀναθεωρηθεῖ ὁ Φρειδερίκειος Κώδικας ὥστε νὰ ἀποκαθαρθεῖ ἀπὸ κάθε ὕποπτη διάθεση σχετικὰ μὲ τὴν ἐξουσία τοῦ ἄνακτος καὶ τοῦ γαιοκτήμονα (Junker). Ἔδειξε ὁλοκάθαρα πὼς δὲν εἶχε τὴν παραμικρὴ πρόθεση νὰ ἀλλάξει τὸ φεουδαρχικὸ καθεστώς. Στὰ κράτη τῶν Ἀψβούργων, ἡ ἐξέγερση τῶν Βέλγων τὸ 1789 καὶ ἡ στασιαστικὴ ἀνυπακοὴ τῶν Οὔγγρων προκάλεσαν μιὰ ἀνάλογη ὀπισθοδρόμηση τῆς μεταρρυθμιστικῆς πολιτικῆς. Ὁ Ἰωσὴφ Β΄ ἀνακάλεσε ἢ ἀνέστειλε πολλοὺς ἀπὸ τοὺς νεωτερισμούς του προτοῦ πεθάνει, τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1790. Ὁ ἀδελφός του Λεοπόλδος Β΄ θεωροῦνταν ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ φωτισμένους δεσπότες ὅσο διοικοῦσε τὸ δουκάτο τῆς Τοσκάνης, τὸ ὁποῖο ἐγκατέλειψε γιὰ νὰ διαδεχθεῖ τὸν Ἰωσὴφ Β΄. Χρειαζόταν ὅμως πάνω ἀπ' ὅλα νὰ περισώσει τὴ δυναστικὴ κληρονομιά του καὶ δὲν ἔβλεπε ἄλλο τρόπο γιὰ νὰ κάνει κάτι τέτοιο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νὰ συμφιλιωθεῖ μὲ τὴν ἀριστοκρατία καὶ νὰ ἱκανοποιήσει τὸν τοπικισμό, διασώζοντας ταυτοχρόνως ὅ,τι μποροῦσε ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἰωσὴφ Β΄. Προκειμένου νὰ καθησυχάσει τὸν κλῆρο κατάργησε τὴ νέα λειτουργία καὶ τὰ θεολογικὰ σεμινάρια, ἀνέθεσε στὰ θρησκευτικὰ τάγματα τὴ διαχείριση τῶν οἴκων τους καὶ ὑποσχέθηκε πὼς μελλοντικὰ δὲν θὰ διέλυε κανένα ἄλλο μοναστήρι, ἐγκατέλειψε τὰ σχολεῖα στὰ χέρια τῶν ἐπισκόπων καὶ ἐπέβαλε ξανὰ τὶς δεκάτες. Τουλάχιστον διατήρησε τὶς ἀρχὲς τοῦ λαϊκοῦ κράτους, καὶ ἐπιπλέον ἀρνήθηκε νὰ πλήξει τὴν ἀνεξιθρησκία καὶ δὲν μετέβαλε τὴν ἀνεξάρτητη στάση τοῦ κράτους ἀπέναντι στὸν Πάπα. Ἐπίσης ἀνασύστησε τὰ τοπικὰ κοινοβούλια (Landtag) καὶ ἐπανέφερε τὸ οὐγγρικὸ σύνταγμα καὶ τὶς ἐπιτροπές. Ἀκόμη καὶ στὸ καθυποταγμένο Βέλγιο ἐπέτρεψε νὰ ἀνακτήσει τοὺς παραδοσιακοὺς θεσμούς του. Ἔτσι ἐπανεμφανίστηκε ἡ χαοτικὴ ποικιλομορφία στὶς κτήσεις του. Τέλος, ἀποκήρυξε ἀποφασιστικὰ τὴ δημοσιονομικὴ καὶ τὴν ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση. Τὸ φεουδαρχικὸ καθεστὼς ἐπιβεβαίωσε τὴν ἐξουσία του παρ' ὅλες τὶς ἀγροτικὲς ταραχὲς ποὺ συντάραξαν τὴ Βοημία καὶ τὴν Οὐγγαρία. Τὸ μόνο ποὺ ἀπέμεινε ἀπὸ τὶς μεταρρυθμίσεις ἦταν ἡ κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας τῶν ἀτόμων.

Στὶς ὑπόλοιπες καθολικὲς χῶρες οἱ κυβερνήσεις πέρασαν στὴν ἄμυνα. Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1790 ἡ Βαυαρία ἀνανέωσε τὰ μέτρα ἐναντίον τῶν Ἰλουμινάτων. Ἡ λογοκρισία ἀπαγόρευσε ἐκεῖ ἀκόμη καὶ τὸν παρισινὸ *Μηνύτορα* (*Moniteur*). Τὸν ἴδιο χρόνο ὁ βασιλιὰς τῆς Σαρδηνίας κάλεσε τὶς στοὲς νὰ διακόψουν τὶς συγκεντρώσεις τους, καὶ ὁ Ζοζὲφ ντὲ Μαίστρ προσηλύτισε στὴν ἀντίδραση τὸν φίλο του Κοστὰ ντὲ Μπωρεγκάρ. Ὁ Πάπας, διατάζοντας προσευχὲς καὶ νηστεῖες γιὰ τὴ σωτηρία τῆς Ἐκκλησίας παρέδωσε στὸ ἀνάθεμα τοὺς σχισματικούς. Στὴν Ἰταλία καταπνίγηκαν γρήγορα οἱ δειλὲς ἐκδηλώσεις ἐπιδοκιμασίας ποὺ εἶχε προκαλέσει ἡ Ἐπανάσταση. Οἱ γαζέτες καὶ οἱ ἀκαδημίες καταδίκαζαν συλλήβδην ἐλευθεροτέκτονες,

γιανσενιστὲς καὶ φιλελεύθερους. Πολλοὶ Γάλλοι κλείστηκαν στὶς φυλακὲς ἢ διώχθηκαν. Ἡ Ἰταλία ὅμως, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ Γερμανία, εἶχε ἐπίσης ἡγεμόνες οἱ ὁποῖοι δὲν ἔρρεπαν πρὸς τὴν καταστολή, ὅπως ὁ δούκας τῆς Τοσκάνης. Ἀντιθέτως, στὴν Ἰσπανία, ὁ Φλοριδαμπλάνκα καὶ ἡ Ἱερὰ Ἐξέταση συμφώνησαν στὰ τέλη τοῦ 1789 νὰ κατάσχουν βιβλία κι ἐφημερίδες ποὺ ἔρχονταν ἀπὸ τὴ Γαλλία, νὰ ἀνοίγουν τὴν ἀλληλογραφία καὶ νὰ ἐρευνοῦν ὅλα τὰ ἐμπορεύματα ποὺ εἰσάγονταν. Ὁ Χοβελλιάνος ἐξορίστηκε. Ὁ Καμπομάνες ἐγκατέλειψε τὸ Συμβούλιο τῆς Καστίλλης. Οἱ Γάλλοι ἄρχισαν νὰ ἐπιτηροῦνται στενά, νὰ φυλακίζονται ὅπως συνέβη καὶ μὲ τὸν ἴδιο τὸν Καμπαρρύς, νὰ ἀπελαύνονται ὁλοένα καὶ περισσότεροι. Τὰ ἴδια συνέβαιναν ἐπίσης στὴν Πορτογαλία. Οἱ δοκιμασίες χειροτέρεψαν ὅταν ἕνας Γάλλος τραυμάτισε, ἄγνωστο γιὰ ποιοὺς λόγους, τὸν Φλοριδαμπλάνκα στὶς 18 Ἰουνίου 1790. Τέλος, τὸν Μάρτιο τοῦ 1791 δημιούργησαν μιὰ στρατιωτικὴ ζώνη κατὰ μῆκος τῶν Πυρηναίων γιὰ νὰ ἀνακόψουν τὴ «γαλλικὴ πανούκλα».

Ὁ Μπὲρκ ἤθελε νὰ κάνουν τὸ ἴδιο ὅλες οἱ κυβερνήσεις, καὶ ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνηση νὰ ἀναλάβει τὴν πρωτοβουλία ἑνὸς εἰρηνικοῦ ἀποκλεισμοῦ μὲ τὸν ὁποῖο θὰ περιοριζόταν ἡ προπαγάνδα. Στὰ μάτια του, αὐτὸ δὲν θὰ ἦταν παρὰ ἕνα προπαρασκευαστικὸ βῆμα. Κήρυσσε μιὰ πραγματικὴ σταυροφορία ἐναντίον τοῦ ἔθνους ἐκείνου ποὺ ἐπέστρεψε στὴ βαρβαρότητα. Ὁ ἀντίλαλος δὲν ἄργησε νὰ ἀκουστεῖ στὴ Γερμανία ἀπὸ τὸν βαρόνο Γκρὶμ καὶ τὸν σύμβουλο Τσίμμερμαν, ἕναν Ἐλβετὸ γιατρὸ ποὺ εἶχε μεταμορφωθεῖ σὲ Ἀνοβεριανὸ εὐγενή. Ὅταν ὁ Πίος Ϛ΄ καταδίκασε ἐπισήμως τὶς ἀρχὲς τῆς Ἐπανάστασης, τὴν ἄνοιξη τοῦ 1791, ἔγινε φανερὸ πὼς ἦταν ἀδύνατον νὰ μὴν τοποθετηθοῦν μὲ τὴ σειρά τους καὶ οἱ βασιλιάδες, νὰ μὴν ὑπερασπίσουν τὴν ὑπόθεσή τους ἀπὸ τοὺς νέους ἄπιστους. Τὸ ζήτημα εἶχε πλέον τεθεῖ ἐπὶ τάπητος.

δ) Ὁ Λουδοβίκος ΙϚ΄ καὶ οἱ ἐκπατρισμένοι. Ἡ ἔκκληση στὶς ξένες χῶρες

Δὲν ἦταν μόνον οἱ μαχητικοὶ λιβελλογράφοι καὶ τὸ δημόσιο συμφέρον ποὺ ἔθεταν τὸ πρόβλημα. Οἱ ἐκπατρισμένοι, δημοσίως, καὶ ὁ Λουδοβίκος ΙϚ΄ κρυφὰ ἱκέτευαν τοὺς βασιλιάδες νὰ ἀναλάβουν δράση. Ἀπὸ τὸ Τορίνο, ὁ κόμης τοῦ Ἀρτουὰ ἐκλιπαροῦσε τὸν βασιλιὰ τῆς Σαρδηνίας κι ἔστελνε τὸν κόμη τοῦ Βωντρέιγ στὴ Ρώμη καὶ στὴ Μαδρίτη. Τὸν Μάιο τοῦ 1791 προσέγγισε τὸν Λεοπόλδο Β΄, ὅταν συναντήθηκε μαζί του στὴ Μάντουα. Διακόνεψε κυρίως ἐπιχορηγήσεις, ἀλλὰ ζήτησε ἐπίσης νὰ ὑποστηριχτοῦν μὲ μιὰ στρατιωτικὴ ἐπέμβαση οἱ ἐξεγέρσεις ποὺ ἑτοίμαζε στὴ Μεσημβρινὴ Γαλλία. Τὸν Ἰούνιο ἐγκαταστάθηκε μαζὶ μὲ τὴ Μαντὰμ ντὲ Πολαστρὸν στὸ κάστρο τοῦ Σαίνμπορνμπουστ, στὶς κτήσεις τοῦ θείου του, τοῦ ἐκλέκτορα τῶν Τρεβήρων. Τὸν περιέβαλλε μιὰ πολυδάπανη καὶ ἄσωτη Αὐλή, ἐνῶ κανένας δὲν ἀκολουθοῦσε τὸν πρίγκιπα τοῦ Κοντὲ στὴ Βόρμς, ὅπου ὁ τελευταῖος συγκέντρωνε ὅσους ἤθελαν νὰ πολεμήσουν. Ὁ Καλόν, ποὺ εἶχε ἀναλάβει τὶς ὑπο-

θέσεις τοῦ πρίγκιπα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1790, χωρὶς νὰ παραβλέπει τὸν Ἀψβοῦργο αὐτοκράτορα, ὑπολόγιζε περισσότερο στὴν Πρωσία καὶ προσέφερε ὡς ἀντάλλαγμα στὴν Ἀγγλία τὴ συμμαχία τῆς Γαλλίας καὶ μερικὲς ἀποικίες. Ἡ παλινόρθωση τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος θὰ πραγματοποιοῦνταν ὅταν ὁ στρατὸς τοῦ πρίγκιπα τοῦ Κοντὲ θὰ ἔκλεινε τὸ δρόμο στὰ ξένα στρατεύματα. Οἱ ἐκπατρισμένοι κατακεραύνωναν μὲ τὶς τρομερότερες ἀπειλὲς τοὺς συμπατριῶτες τους, καὶ μιλοῦσαν μὲ ἄκρα περιφρόνηση γιὰ τὸν βασιλιά τους ποὺ ἀνεχόταν πειθήνια τὸ ζυγὸ τῆς Συνέλευσης.

Στὴν πραγματικότητα, ἡ ὑποταγὴ τοῦ Λουδοβίκου δὲν ἦταν ποτὲ τίποτε περισσότερο ἀπὸ ἐπιφανειακή. Τρέμοντας μπροστὰ στὴ σκέψη μιᾶς νέας «Ἡμέρας», αὐτοκαταδικάστηκε στὴ διπροσωπία, ἡ ὁποία τοῦ ἀφαίρεσε κάθε κύρος. Ὡστόσο ἤδη ἀπὸ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1789, ἐπικοινωνώντας μὲ τὸν συγγενή του Κάρολο Δ' τῆς Ἰσπανίας, εἶχε ἀποκηρύξει ὅσες παραχωρήσεις τοῦ εἶχαν ἐπιβληθεῖ. Ἡ Μαρία-Ἀντουανέτα δὲν ἔπαυε νὰ διεκτραγωδεῖ μπροστὰ στὸν φίλο της, τὸν Σουηδὸ κόμη Ἀξὲλ ντὲ Φέρσεν, καὶ στὸν πρεσβευτὴ τῆς Αὐστρίας κόμη ντὲ Μερσὺ-Ἀρζαντώ, πόσο τὴν εἶχε κυριεύσει τὸ μίσος γιὰ τὸν Λαφαγιὲτ καὶ τοὺς συνταγματικούς. Στὸν ἀβὰ ντὲ Φονμπρύν, ὁ ὁποῖος μετέφερε στὴ Μαδρίτη τὴ διαμαρτυρία τοῦ βασιλιᾶ, ἀνατέθηκε νὰ βολιδοσκοπήσει ποιὰ βοήθεια θὰ μποροῦσε νὰ προσφέρει ἡ ἰσπανικὴ Αὐλὴ καὶ νὰ τῆς ζητήσει χρήματα. Τὸ 1790 ἔφυγε ξανὰ γιὰ τὴ Βιέννη. Ὁ Λεοπόλδος Β', ὁ ὁποῖος εἶχε διαδεχθεῖ τὸν Φεβρουάριο τὸν Ἰωσὴφ Β', ἦταν, ὅπως καὶ ὁ προηγούμενος αὐτοκράτορας, ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀδερφοὺς τῆς Μαρίας-Ἀντουανέτας. Ἕνας τρίτος ἀδερφὸς κατεῖχε τὴν ἀρχιεπισκοπὴ τῆς Κολονίας. Μιὰ ἀπὸ τὶς ἀδερφές τους κυβερνοῦσε τὶς Κάτω Χώρες. Μιὰ ἄλλη βασίλευε στὴ Νεάπολη. Ὡστόσο, τὸ μόνο ποὺ ἀποκόμισε ὁ Φονμπρὺν ἦταν ὄμορφα λόγια. Ἤδη τελείωνε ὁ Ἰούνιος· ἄρα, δὲν ἦταν διόλου τὸ ζήτημα τῆς Πολιτικῆς Σύνταξης τοῦ Κλήρου ἐκεῖνο ποὺ ὑπαγόρευσε τὴν ἔκκληση τοῦ Λουδοβίκου στὶς ξένες χῶρες. Ἀκόμη καὶ ἂν δεχτοῦμε πὼς συνειδησιακὲς ἀνησυχίες ἐνίσχυσαν τότε τὴν ἀπόφασή του, ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα κίνητρα τὰ ὁποῖα τὴν ἐπιβεβαίωσαν. Τότε ἄρχιζε νὰ λειτουργεῖ ἡ διοικητικὴ ὀργάνωση ποὺ εἶχε δημιουργήσει ἡ Συντακτική. Οἱ ὑπουργοὶ ποὺ εἶχε τοποθετήσει ὁ Λουδοβίκος ἀπομακρύνονταν ὁ ἕνας μετὰ τὸν ἄλλο. Ἦταν ἀναγκασμένος πλέον νὰ παραδεχτεῖ πὼς ἡ Ἐπανάσταση ἦταν κάτι τελείως διαφορετικὸ ἀπὸ μιὰ ἁπλὴ ἐξέγερση τῆς Σφενδόνης. Τὸν Ὀκτώβριο, ὅταν ἦρθε γιὰ νὰ τὸν παρακινήσει στὴ δράση ὁ ἤδη ἐκπατρισμένος ἐπίσκοπος τοῦ Παμιέ, ὁ ντ' Ἀγκού, δὲν δυσκολεύτηκε διόλου νὰ τὸν πείσει. Ὁ βαρόνος ντὲ Μπρετέιγ ἔλαβε ἐξουσιοδότηση ἐν λευκῷ· τοποθετήθηκε ἐπικεφαλῆς τῶν μυστικῶν ὑπηρεσιῶν καὶ ἄρχισε νὰ διορίζει πράκτορες στὶς ξένες Αὐλές. Ὁ Λουδοβίκος ἀποφάσισε νὰ δραπετεύσει καὶ ἀνέθεσε στὸν μαρκήσιο ντὲ Μπουιγέ, τὸν νικητὴ τοῦ Νανσὺ ὁ ὁποῖος τώρα διοικοῦσε τὸ Μέτς, νὰ πάρει τὰ κατάλληλα μέτρα γιὰ νὰ τὸν ὑποδεχτεῖ ἐκεῖ. Τὸν Δεκέμβριο ἄρχισε καὶ ὁ Φέρσεν τὶς δικές του προετοιμασίες γιὰ τὴ φυγή.

Ὁ Λουδοβίκος καὶ ἡ Μαρία-Ἀντουανέτα ἀντιτάσσονταν στὴ διπλωματία τῶν ἐκπατρισμένων. Μάλιστα προέκυψε μιὰ ἀπροσδόκητη καὶ σοβαρὴ ἀντιδικία με-

ταξὺ τοῦ κόμη τοῦ Ἀρτουὰ καὶ τοῦ μαρκήσιου ντὲ Μπομπέλ, πρεσβευτὴ στὴ Βενετία, ὁ ὁποῖος, χωρὶς νὰ ἀνησυχήσει διόλου γιὰ τὰ ἐπίσημα καθήκοντά του, προθυμοποιήθηκε νὰ τεθεῖ στὴν ὑπηρεσία τοῦ πρώτου —ἀλλὰ ταυτοχρόνως ὑπάκουε ἐξίσου καὶ στὶς μυστικὲς ὁδηγίες ποὺ τοῦ ὑπαγόρευε ὁ βασιλιάς. Οἱ βασιλιάδες κατηγοροῦσαν τοὺς φυγάδες ὅτι τοὺς ἐγκατέλειψαν, καὶ ὅτι ἔθεταν σὲ κίνδυνο τὴν ἀσφάλειά τους μὲ τὰ παράτολμα καὶ πρόωρα ἐγχειρήματά τους. Ἄλλωστε, φοβόνταν μήπως βρίσκονταν τελικὰ ἐξαρτημένοι ἀπὸ τὴ νικήτρια ἀριστοκρατία. Ἀντὶ γιὰ τὴν εἰσβολὴ τῶν στρατιωτικῶν μονάδων τοῦ πρίγκιπα τοῦ Κοντὲ προτιμοῦσαν νὰ ὀργανωθεῖ μιὰ συνεννόηση τῶν ξένων Δυνάμεων, ἡ ὁποία θὰ καλοῦσε τὴ Συνέλευση νὰ ἀναθεωρήσει τὰ διατάγματά της σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιθυμίες τοῦ βασιλιᾶ, καὶ θὰ ὑποστήριζε τὶς ἀπειλές της μὲ κάποια ἐπίδειξη στρατοῦ στὰ σύνορα. Ὁ ἴδιος ὁ Λουδοβίκος θὰ πήγαινε νὰ ἐγκατασταθεῖ στὸ Μονμεντὺ καὶ θὰ παρενέβαινε ὡς μεσολαβητής. Ἔτσι θὰ διατηροῦσε τὸν ἔλεγχο τῶν ἐξελίξεων. Ὑποστήριζε ἐπίμονα πὼς δὲν ζητοῦσε τὴν εἴσοδο τῶν ξένων στρατευμάτων στὴ Γαλλία. Ἡ βασίλισσα ὅμως, ἂν ὄχι καὶ ὁ ἴδιος, σκεφτόταν πὼς ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ ἐμπλέκονταν σὲ τέτοιο βαθμὸ οἱ βασιλιάδες, ἂν δὲν ὑποχωροῦσε ἡ Συνέλευση δὲν θὰ παρέλειπαν νὰ διατάξουν καὶ τὴν εἰσβολή. Ἀναμφιβόλως ἔπρεπε ἐπίσης νὰ εἰσπράξουν τὴν ἀμοιβὴ γιὰ τὴ συνδρομή τους. Ἡ ἀποζημίωση γιὰ τὰ ἔξοδα ποὺ θὰ ἔκαναν ἦταν αὐτονόητη. Ὁ Λουδοβίκος ἀποστρεφόταν τὴν ἰδέα πὼς θὰ χρειαζόταν νὰ τοὺς παραδώσει κάποιες ἐπαρχίες, ἀλλὰ ἀκολουθώντας τὴ συμβουλὴ τοῦ μαρκήσιου ντὲ Μπουιγὲ ἔδωσε ἐντολὴ τὸν Μάιο τοῦ 1791 νὰ προσφέρουν στὴν Ἀγγλία, ὡς ἀντίτιμο τῆς οὐδετερότητάς της, ἕνα μέρος τῶν ἀποικιῶν.

Οἱ συμπάθειες τῶν ὑπολοίπων ἐστεμμένων μοιράζονταν μεταξὺ τοῦ Λουδοβίκου καὶ τῶν ἐκπατρισμένων. Ἡ Αἰκατερίνη Β΄ ὑποδεχόταν μὲ ἀνοιχτὲς ἀγκάλες τοὺς τελευταίους κι ἔδειξε ἀπαράμιλλο ζῆλο στὴν ἐξαπόλυση μιᾶς ἀνελέητης σταυροφορίας: «Ἐξοντώνοντας τὴ γαλλικὴ ἀναρχία προετοιμάζουμε ἀθάνατη δόξα». Τῆς ἴδιας γνώμης ἦταν καὶ ὁ Γουσταῦος Γ΄ τῆς Σουηδίας, ὁ ὁποῖος ἐγκαταστάθηκε αὐτοπροσώπως τὴν ἄνοιξη τοῦ 1791 ἐν εἴδει ἐμπροσθοφυλακῆς τῶν ὑπολοίπων στὸ Σπὰ καὶ στὸ Ἄαχεν. Ὁ βασιλιὰς τῆς Σαρδηνίας Βίκτωρ-Ἀμεδαῖος Γ΄ ἔδειχνε, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ Πάπας, πὼς εἶχε κατακτηθεῖ ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ κόμη τοῦ Ἀρτουά. Ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος Β΄ τῆς Πρωσίας, κάνοντας ἐπίδειξη ἱπποτισμοῦ, παρίστανε πὼς φλεγόταν ἀπὸ ἐπιθυμία νὰ βοηθήσει τὸν Λουδοβίκο —ὅμως μαζὶ μὲ τὸν ὑπασπιστή του Μπίσοφβέρντερ καὶ ὁλόκληρη τὴν καμαρίλα του ἄκουγε ἐξίσου πρόθυμα καὶ τοὺς ἐκπατρισμένους. Ἀντιθέτως, στὴν Ἰσπανία ὁ Φλοριδαμπλάνκα τοὺς κρατοῦσε σὲ ἀπόσταση, καθὼς τοὺς θεωροῦσε ἱκανοὺς νὰ τὸν ἐκθέσουν, ἀλλὰ καὶ πολυδάπανους. Ὅσο γιὰ τὸν αὐτοκράτορα τῶν Ἀψβούργων, ἐκεῖνος δὲν ἤθελε νὰ ἀκούσει γιὰ συνεργασίες μαζί τους. Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1791 ὁ Λεοπόλδος Β΄ ἀρνήθηκε νὰ δεῖ τὸν Καλὸν καὶ τὸν διέταξε νὰ ἐγκαταλείψει τὴ Βιέννη. Τὸν Μάιο ἀπέπεμψε εὔσχημα τὸν κόμη τοῦ Ἀρτουὰ στὴ Μάντουα. Στὴν Ἀγγλία, ὑπῆρχε γενικὴ συμφωνία μεταξὺ τοῦ βασιλιᾶ, τῶν ὑπουργῶν καὶ τοῦ Κοινοβουλίου· ἀρνοῦνταν νὰ

παρέμβουν, ὅποια καὶ ἂν ἦταν τὰ συναισθήματά τους, ἐφόσον δὲν τὸ ἐπέτασσε τὸ ἐθνικὸ συμφέρον. Ὅταν ὁ Μπὲρκ ζητοῦσε σταυροφορίες ἀπὸ τοὺς συμπατριῶτες του, ἀποτελοῦσε φωνὴ βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ.

Οἱ φίλοι τῶν ἐκπατρισμένων ἔδειχναν περισσότερο ἐρεθισμένοι ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση —ὅμως χωρὶς τὸν αὐτοκράτορα δὲν μποροῦσαν νὰ κάνουν τίποτε. Ἡ Αἰκατερίνη Β', ἐνῶ ἔσπρωχνε τοὺς ἄλλους μπροστά, ἦταν ἀποφασισμένη νὰ μὴν τοὺς ἀκολουθήσει. Ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος δέχτηκε μὲ εὐμένεια τὸν βαρόνο ντὲ Ρὸλ τὸν Αὔγουστο τοῦ 1790, καὶ τὸν Σεπτέμβριο ἔκανε τὰ πρῶτα ἀνοίγματά του πρὸς τὴ Βιέννη —ὅμως ἦταν ἀδύνατον νὰ προχωρήσει χωρὶς τὴν Αὐστρία, καὶ ὁ Λεοπόλδος, ὁ ὁποῖος, ἐξαιτίας τῆς γεωγραφικῆς θέσης τῶν κρατῶν του καὶ τῆς συγγένειάς του μὲ τὴ Μαρία-Ἀντουανέτα, παρουσιαζόταν ὡς ὁ φυσικὸς ἀρχηγὸς τοῦ Συνασπισμοῦ, δικαιολογημένα αἰσθανόταν τὶς λιγότερο φιλοπόλεμες διαθέσεις ἀπ' ὅλους. Χάρη στὸ ἔργο ποὺ εἶχε ἐπιτελέσει στὴν Τοσκάνη, οἱ περισσότερες μεταρρυθμίσεις τῆς Συντακτικῆς δὲν τοῦ ἐνέπνεαν τρόμο. Κατὰ τὰ λοιπά, ἡ ἀποκατάσταση τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος στὴ Γαλλία δὲν τοῦ φαινόταν οὔτε δυνατὴ οὔτε χρήσιμη. Βεβαίως, ὁ ἴδιος θὰ ἀρνιόταν νὰ ἐγκαταλείψει ἔστω καὶ τὸ ἐλάχιστο κομμάτι τῆς ἐξουσίας του, ἀλλὰ τοῦ φαινόταν κι ἄσχημο νὰ ἐξασθενεῖ ἡ ἐξουσία τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας. Τέλος, ἡ ἐκκαθάριση τῆς κληρονομιᾶς τοῦ Ἰωσὴφ Β' τὸν εἶχε φορτώσει μὲ ἔγνοιες μέσα στὴν ἴδια του τὴν ἐπικράτεια. Συνεπῶς ἀπέφευγε νὰ ἐνθαρρύνει τὸν σύγγαμπρό του, καὶ θὰ προτιμοῦσε ὁ τελευταῖος νὰ προχωροῦσε σὲ μιὰ διευθέτηση τῶν διαφορῶν του μὲ τοὺς συνταγματικούς. Προσπαθοῦσε νὰ χρονοτριβήσει ἐπικαλούμενος τὴ βραδύτητα καὶ τὶς διαφωνίες τῶν ἄλλων μοναρχῶν, καθὼς καὶ τὴν αἰνιγματικὴ στάση ποὺ κρατοῦσε ἡ Ἀγγλία. Στὴν ἀλληλογραφία τῆς Μαρίας-Ἀντουανέτας, καθὼς καὶ σ' ἐκείνη τοῦ πρεσβευτῆ Νούνιεθ, παρακολουθοῦμε ἀπὸ μήνα σὲ μήνα τὶς μάταιες προσπάθειες καὶ τὰ θλιβερὰ ἐναλλακτικὰ σχέδια μὲ τὰ ὁποῖα κατατριβόταν ἡ βασιλικὴ οἰκογένεια —διαιρεμένη καὶ αὐτή, καθὼς ἡ Μαντὰμ Ἐλισάβετ καὶ οἱ θεῖες τοῦ βασιλιᾶ ἔκλιναν πρὸς τὴ μεριὰ τῶν ἐκπατρισμένων. Ἡ βασίλισσα κατηγοροῦσε τοὺς ἡγεμόνες, καὶ πάνω ἀπ' ὅλους τὸν ἀδερφό της, γιὰ τύφλωση καὶ ἐγωισμό. Ἐκ τῶν ὑστέρων ἐπιχειρήθηκε νὰ ἀποδειχτεῖ, σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ ἐπιρριφθεῖ στὴν Ἐπανάσταση ἡ εὐθύνη τῆς σύγκρουσης, πὼς ἐκεῖνοι στὴν πραγματικότητα δὲν ἔτρεφαν καμιὰ ἐπιθετικὴ πρόθεση ἐναντίον της. Στὴν πραγματικότητα, ἀκόμη καὶ ὁ ἴδιος ὁ Λεοπόλδος δὲν ἔμενε ἀναίσθητος, οὔτε μπροστὰ στοὺς κινδύνους ποὺ παρουσίαζε ἡ προπαγάνδα, οὔτε στὰ καθήκοντα ποὺ τοῦ ἐπέβαλλαν οἱ δεσμοὶ αἵματος καὶ ἡ μοναρχικὴ ἀλληλεγγύη. Ἔκρινε ὅμως, ὅπως ἔκαναν καὶ οἱ ὑπόλοιποι βασιλιάδες, καὶ ὄχι χωρὶς λόγο, ὅτι πρὸς τὸ παρὸν δὲν εἶχε τίποτε νὰ φοβηθεῖ ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση. Καθὼς ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ ἀνακαταλάβει τὸ Βέλγιο, νὰ εἰρηνεύσει τὴν Οὐγγαρία, νὰ τερματίσει τὸν τουρκικὸ πόλεμο, σκεφτόταν πὼς προτοῦ ἀσχοληθεῖ μὲ τὰ προβλήματα τοῦ Λουδοβίκου εἶχε κάθε δικαίωμα καὶ κάθε ὑποχρέωση νὰ τακτοποιήσει τὶς δικές του ὑποθέσεις.

ε) Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Συντακτικῆς Συνέλευσης

Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς μεταξὺ τῶν μοναρχῶν καὶ τῆς Ἐπανάστασης ἀνέκυψαν διαφορές, τόσο διεθνοῦς δικαίου ὅσο καὶ ἐδαφικῆς τάξης. Ἡ κατάργηση τῶν χωροδεσποτικῶν δικαιωμάτων ἔπληττε ὅσους Γερμανοὺς πρίγκιπες εἶχαν φέουδα στὴν Ἀλσατία. Ἐπικαλέστηκαν λοιπὸν ἐνώπιον τῆς Δίαιτας τὶς Συνθῆκες τῆς Βεστφαλίας. Ὑπῆρξαν καὶ Γάλλοι ἐπίσκοποι, τοῦ Στρασβούργου καὶ τοῦ Βερντέν, οἱ ὁποῖοι δὲν ἔκριναν ἄσχημο νὰ τοὺς μιμηθοῦν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ Ἀβινιὸν καὶ τὸ Κοντὰ Βεναισσὲν ἦρθαν σὲ σύγκρουση μὲ τὸν Πάπα ὅταν ἀποκήρυξαν τὸ Παλαιὸ Καθεστώς. Στὶς 12 Ἰουνίου 1790 ἡ Ἀβινιὸν ζήτησε νὰ ἐπανενωθεῖ μὲ τὴ Γαλλία. Τὸ γειτονικὸ Καρπαντρὰ ἀρκέστηκε νὰ υἱοθετήσει τὸ γαλλικὸ Σύνταγμα χωρὶς νὰ ὑπολογίσει στὸ ἐλάχιστο τὸ βέτο τοῦ ποντίφηκα. Καθὼς ἡ Συντακτικὴ ἀπέφευγε νὰ πάρει θέση, ξέσπασε πόλεμος μεταξὺ τῆς Ἀβινιὸν καὶ τοῦ Καρπαντρὰ —ἐνῶ καὶ στὴν ἴδια τὴν Ἀβινιὸν ἀλληλοσπαράσσονταν ἀριστοκράτες καὶ πατριῶτες.

Ἐξαιτίας αὐτῶν τῶν συγκρούσεων ἀναγκάστηκε ἡ Ἐπανάσταση νὰ συναγάγει ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τὶς ὁποῖες ὑποστήριζε ἕνα νέο διεθνὲς δίκαιο. Αὐτὸ προοιωνιζόταν ἤδη ἀπὸ τὸ 1789, ὅταν ἡ Ἐπανάσταση ὑποδέχτηκε μεταξὺ τῶν διαμερισμάτων τὴν Κορσική. Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1790, ἡ Συντακτική, μὲ τὴ φωνὴ τοῦ Μερλὲν ντὲ Ντουαί, ἀποκρίθηκε στοὺς Γερμανοὺς πρίγκιπες πὼς ἡ Ἀλσατία ἦταν γαλλική, ὄχι ἐπειδὴ εἶχαν παραδοθεῖ τὰ ἐδάφη της στὸν Λουδοβίκο ΙΔ΄ μὲ τὶς συνθῆκες τοῦ 1648, ἀλλὰ ἐπειδὴ οἱ Ἀλσατοὶ ἀπέδειξαν, γενικῶς ἀλλὰ καὶ συγκεκριμένα μὲ τὴν ἀποστολὴ τῶν ἀντιπροσώπων τους στὴν Ὁμοσπονδία, τὴ βούλησή τους νὰ μείνουν ἑνωμένοι μὲ τοὺς συμπατριῶτες τους. Προσπαθώντας νὰ δημιουργήσει τὶς ἀρχὲς ἑνὸς νέου διεθνοῦς δικαίου, ὁ Μερλὲν ντὲ Ντουαὶ ἀντέταξε στὸ δυναστικὸ κράτος τὸ ἔθνος ὡς ἐθελούσια ἕνωση. «Ἀνάμεσα σὲ ἐσᾶς καὶ στοὺς ἀδελφοὺς σας ἀπὸ τὴν Ἀλσατία δὲν ὑπάρχει κανένας ἄλλος νόμιμος τίτλος ἕνωσης, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ σύμφωνο ποὺ διαμορφώθηκε πέρυσι μεταξὺ ὅλων τῶν Γάλλων, παλαιοτέρων καὶ νεοτέρων, ἀκριβῶς ἐδῶ μέσα, σ' αὐτὴν ἐδῶ τὴ Συνέλευση». Ἐννοοῦσε τὴν ἀπόφαση τῆς Τρίτης Τάξης, τὴν 17η Ἰουνίου 1789, νὰ ἀνακηρυχτεῖ Ἐθνοσυνέλευση, καθὼς καὶ τὴν ἀπόφαση ποὺ ἀκολούθησε, τὴν 9η τοῦ ἑπόμενου Ἰουλίου, νὰ κηρυχτεῖ Συντακτικὴ Συνέλευση. Μόνον ἕνα, καὶ «ἀπείρως ἁπλό», ἐρώτημα μποροῦσε νὰ τεθεῖ: τὸ κατὰ πόσον «ὀφείλεται σὲ κάποιες διπλωματικὲς περγαμηνὲς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἀλσατικὸς λαὸς ἀπολαμβάνει τὸ προνόμιο νὰ ἀνήκει στὴ Γαλλία ... Πόσο ἀφοροῦν τὸν λαὸ τῆς Ἀλσατίας, πόσο ἀφοροῦν τὸν γαλλικὸ λαὸ οἱ συμβάσεις οἱ ὁποῖες, τὸν καιρὸ τοῦ δεσποτισμοῦ, εἶχαν ὡς ἀντικείμενο τὴν ἕνωση τοῦ πρώτου μὲ τὸν δεύτερο; Ὁ ἀλσατικὸς λαὸς ἑνώθηκε μὲ τὸν γαλλικὸ λαὸ ἐπειδὴ τὸ θέλησε: ἦταν λοιπὸν ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον ἡ βούλησή του, καὶ ὄχι ἡ Συνθήκη τοῦ Μύνστερ, ἐκείνη ἡ ὁποία νομιμοποίησε τὴν ἕνωση». Αὐτὴ τὴ βούληση οἱ Ἀλσατοὶ τὴν ἐπέδειξαν πανηγυρικὰ μὲ τὴ συμμετοχή τους στὴν Ὁμοσπονδία τὴν 14η Ἰουλίου 1790.

Συνεπῶς, ἡ Ἐπανάσταση κήρυσσε τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ἐθνῶν ὅπως καὶ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν πολιτῶν, καὶ μάλιστα καλοῦσε τὰ ἔθνη νὰ δραστηριοποιηθοῦν. Μέχρις ἐκείνη τὴ στιγμή, τὸ δίκαιο δὲν ἀναγνώριζε παρὰ μόνον κράτη. Οἱ ἄνθρωποι ἀκολουθοῦσαν τὴ μοίρα τῶν ἐδαφῶν ποὺ κατακτοῦσαν ἢ ποὺ τοὺς παραχωροῦσαν τὰ διάφορα κράτη. Στὶς 22 Μαΐου 1790, ἡ Συντακτικὴ ἀπέρριψε ἐπισήμως τὸ δίκαιο τῆς κατάκτησης. Ἐφεξῆς, σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίθετη ἀρχή, τὸ ἔδαφος θὰ ἦταν ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο θὰ ὑποδουλωνόταν ἀπὸ τὴν ἐλεύθερα ἐκφρασμένη βούληση τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ ἐδαφικὸ καὶ δυναστικὸ κράτος παραχωροῦσε τὴ θέση του στὸ ἔθνος. Ὡς ἐπακόλουθο, ἡ Ἀριστερὰ ἀπαίτησε νὰ γίνει σεβαστὴ ἡ εὐχὴ τῶν Ἀβινιονέζων, καὶ νὰ κηρυχτεῖ ἡ προσάρτησή τους. Τὸν Μάιο τοῦ 1791 δὲν βρέθηκε παρὰ μιὰ ἐλάχιστη πλειοψηφία γιὰ νὰ ἀπορρίψει αὐτὴ τὴν πρόταση —ἀλλά, καὶ πάλι, ἀποφασίστηκε νὰ καταληφθοῦν ἡ Ἀβινιὸν καὶ τὸ Κοντὰ Βεναισσέν, ὥστε νὰ ἀποκατασταθεῖ ἐκεῖ ἡ τάξη καὶ νὰ ζητηθεῖ ἡ γνώμη τοῦ πληθυσμοῦ. Τελικά, ἡ ἐπανένωση τῶν πόλεων αὐτῶν μὲ τὴ Γαλλία ἐγκρίθηκε τὸν Σεπτέμβριο, ἐνῶ ὁ Πάπας εἶχε ἀπευθύνει πρὸ πολλοῦ τὶς ἐκκλήσεις του πρὸς τὴν Εὐρώπη. Στὰ μάτια τῶν βασιλιάδων, αὐτὸ τὸ νέο δίκαιο τῶν λαῶν συνοψιζόταν στὴ διακήρυξη τοῦ ἐπωφελέστατου δικαιώματος τῆς Γαλλίας νὰ προσαρτᾶ εἰρηνικά, καὶ ἀπολύτως ἀνέξοδα, κάθε χώρα τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι, ἐπειδὴ ἤθελαν νὰ κάνουν καὶ αὐτοὶ τὴν ἐπανάστασή τους, συγκρούονταν μὲ τοὺς νόμιμους ἀφέντες τους. Αὐτὸ σήμαινε πὼς ὅλες οἱ ὑπογεγραμμένες συνθῆκες καταστρέφονταν μονομιᾶς, πὼς διαλυόταν κάθε δικαιικὸς δεσμὸς μεταξὺ τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Εὐρώπης. Εἶχαν κάθε λόγο λοιπὸν νὰ ἀγανακτοῦν οἱ διπλωμάτες καὶ οἱ βασιλιάδες.

Παρ' ὅλα αὐτά, δὲν ἀρκοῦνταν σὲ λόγια τοῦ ἀέρα. Τὰ ζητήματα τῆς Ἀλσατίας καὶ τῆς Ἀβινιὸν διατηροῦσαν τὴ σημασία τους, ἐφόσον τοὺς ἐπέτρεπαν νὰ κηρύξουν πόλεμο ὅποτε ἤθελαν —ὅμως δὲν ἔθιγαν τὰ μεγάλα κράτη. Γιὰ νὰ αἰσθανθοῦν τὰ τελευταῖα πὼς ἀπειλοῦνται, θὰ ἔπρεπε ἡ Γαλλία νὰ εἶχε διατηρήσει ἄθικτες τὶς δυνάμεις της. Ἀλλὰ τώρα δὲν τῆς ἀπέμενε οὔτε στρατὸς οὔτε ναυτικὸ οὔτε χρήματα, κι ἐπιπλέον διέλυε τὶς συμμαχίες της. Οἱ ἀξιώσεις τῶν ἐπαναστατῶν προκαλοῦσαν οἶκτο· οἱ Δυνάμεις θὰ τοὺς ἔβαζαν ξανὰ στὴ θέση τους ἀπὸ τὴν πρώτη μέρα.

Φαίνεται ὅμως πὼς ἡ Συντακτικὴ φοβόταν πράγματι τὸν πόλεμο: γιὰ λόγους ἀρχῆς, ἀναμφιβόλως, ἀλλὰ κι ἐπειδὴ ὁ πόλεμος θὰ ἐνίσχυε τὸν βασιλιά. Ἔτσι ἀρνήθηκε νὰ δεχτεῖ τὰ μηνύματα ποὺ τῆς ἔστελναν οἱ Γενικὲς Τάξεις τοῦ Βελγίου. Ἀπαγόρευσε τὴ διάβαση τῶν αὐστριακῶν στρατευμάτων ποὺ στάλθηκαν στὶς Κάτω Χῶρες, ἀλλὰ τοὺς ἐπέτρεψε νὰ καταλάβουν τὴν ἐπισκοπὴ τῆς Βασιλείας. Ἀφοῦ πρῶτα ἀρνήθηκε γιὰ λόγους ἀρχῆς νὰ ἀναγνωρίσει τὰ δικαιώματα τῶν Γερμανῶν πριγκίπων, στὴ συνέχεια τοὺς προσέφερε ἀποζημίωση —καὶ ὁ Λουδοβίκος ΙϚ' χρειάστηκε νὰ τοὺς στείλει ἐσπευσμένα τὸν Ὠζὰρ γιὰ νὰ τοὺς μεταπείσει ὥστε νὰ δεχτοῦν τὴν προσφορά. Ἐπίσης, ἀνέβαλε γιὰ ὅσο διάστημα μποροῦσε τὴν ἐπανένωση τῆς Ἀβινιόν. Τὸν Μάιο τοῦ 1790, θέλοντας νὰ ἀποτρέψει ἐνδεχόμενους ἐκβιασμοὺς ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ βασιλιᾶ, ἡ Συντακτικὴ ὑπέταξε τὸ δικαίωμά του νὰ κηρύσσει

πόλεμο καὶ εἰρήνη στὴ νομοθετικὴ ἐξουσιοδότηση· καὶ μολονότι σύμφωνα μὲ τὸ Σύνταγμα ὁ βασιλιὰς διατηροῦσε τὴ διεύθυνση τῶν ἐξωτερικῶν ὑποθέσεων, ἐκείνη δημιούργησε τὴ δική της διπλωματικὴ ἐπιτροπὴ τὴν 1η Αὐγούστου. Τέλος, καθὼς οἱ συμμαχίες ποὺ εἶχε συνάψει τὸ Παλαιὸ Καθεστὼς θὰ μποροῦσαν νὰ ἐμπλέξουν τὴ νέα Γαλλία σὲ συγκρούσεις παρὰ τὴ θέλησή της, ἡ Συντακτικὴ προτίμησε νὰ ἀπομονωθεῖ ἀντὶ νὰ διατρέξει ἕναν παρόμοιο κίνδυνο. Στὴν πραγματικότητα, ἡ συμμαχία μὲ τοὺς Ἀψβούργους λύθηκε ἀπὸ μόνη της. Ὁ αὐτοκράτορας εἶχε πάψει νὰ ὑπολογίζει τὴν ἀδύναμη Γαλλία, ἐνῶ ἡ ἀντιαυστριακὴ παράδοση, κεντρισμένη καὶ ἀπὸ τὸ μίσος ποὺ ἐνέπνεε ἡ βασίλισσα, μεταφέρθηκε στοὺς ἐπαναστάτες κυρίως μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Φαβιὲ στρέφοντάς τους πρὸς τὴν Πρωσία. Ὁ πρεσβευτὴς τοῦ Φρειδερίκου-Γουλιέλμου, ὁ Γκόλτς, καὶ ὁ μυστικὸς πράκτοράς του Ἔφραϊμ ἐνθάρρυναν τὶς ἐλπίδες τους. Ἦταν τόσο ἰσχυρὴ αὐτὴ ἡ παράδοση ὥστε ἀκόμη καὶ οἱ ἐκπατρισμένοι, ὅπως εἴπαμε, ἐκδήλωναν τὶς ἴδιες προτιμήσεις μὲ τοὺς ἀντιπάλους τους. Ἡ ἰσπανικὴ συμμαχία, ἡ ὁποία εἶχε ἐπιτρέψει στὴ Γαλλία νὰ νικήσει τὴν Ἀγγλία στὸν τελευταῖο πόλεμο, δὲν προκαλοῦσε παρόμοιες ἀντιρρήσεις, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν ἐγκατέλειψε ἡ Συντακτική. Εἶναι ἀλήθεια πὼς οἱ συμπάθειες πολλῶν ἐπαναστατῶν στρέφονταν ἐπίσης πρὸς τὴν Ἀγγλία καί, ὅπως ἦταν φυσικό, χρηματιστὲς καὶ μεγαλέμποροι ὅπως ὁ Ταλλεϋράνδος ἦταν ἀγγλόφιλοι. Τὸν Μάιο τοῦ 1790 ἡ Ἰσπανία ἐπικαλέστηκε τὸ Οἰκογενειακὸ Σύμφωνο, ὅταν τὴν ἀπείλησε ὁ Πίτ. Ἡ Συνέλευση ψήφισε τελικά, στὶς 26 Αὐγούστου, τὸν ἐξοπλισμὸ 45 πλοίων, ἀλλὰ δήλωσε πὼς ἡ δυναστικὴ συμφωνία εἶχε πλέον παραγραφεῖ. Θὰ διαπραγματευόταν μιὰ νέα συμφωνία, ἡ ὁποία θὰ ἕνωνε ἐφεξῆς τὰ δύο ἔθνη. Ἦταν ἀδύνατον νὰ ἐξαπατηθεῖ κανείς: ἡ συμμαχία ἦταν νεκρή, καὶ οἱ πράκτορες τοῦ Πίτ, ὁ Μίλνς καὶ ὁ Ἔλλιοτ, οἱ ὁποῖοι κανοναρχοῦσαν καὶ ἀναμφιβόλως εἶχαν ἐξαγοράσει τὸν Μιραμπώ, πανηγύριζαν.

Ἡ ἀδυναμία τῆς Γαλλίας φαινόταν αὐτονόητη. Σὲ ὁλόκληρη τὴν πορεία τῆς ἱστορίας, ἔλεγαν, αὐτὸ ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα τῶν ἐπαναστάσεων. Ἡ φρόνηση ἐπέτασσε στοὺς βασιλιάδες νὰ ἐγκαταλείψουν αὐτὴ τὴ χώρα στὴ μοίρα της καὶ νὰ προωθήσουν καταλλήλως τὰ δικά τους σχέδια. Ὑπῆρχε ἀκόμα καιρὸς γιὰ νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ ἐξουσία ἑνὸς βασιλιά, ὁ ὁποῖος θὰ μποροῦσε κάποτε νὰ βρεθεῖ ἀντιμέτωπος μαζί τους.

ϛ) *Ἡ εὐρωπαϊκὴ πολιτική·*

Στὰ πρῶτα χρόνια της, ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση πολὺ ἀπεῖχε ἀπὸ τὸ νὰ συγκεντρώνει τὴν προσοχὴ τῆς Εὐρώπης, ἡ ὁποία θεωροῦσε ὅτι βρισκόταν στὶς παραμονὲς γενικῆς ἀνάφλεξης. Ὁ Ἰωσὴφ Β', σύμμαχος τῆς Αἰκατερίνης Β' ἀπὸ τὸ 1782, εἶχε ὑποκύψει τελικὰ στὴ γοητεία τοῦ «ἑλληνικοῦ σχεδίου», τὸ ὁποῖο, ἐνῶ συμπεριλάμβανε τὴν παλινόρθωση τῆς Ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας πρὸς ὄφελος κάποιου ἐγγονοῦ τῆς τσαρίνας καὶ τὴ δημιουργία τοῦ νέου κράτους τῆς Δακίας τὸ

όποιο έποφθαλμιοῦσε ὁ Ποτέμκιν, παραχωροῦσε ἐπίσης στὴν Αὐστρία, πέρα ἀπὸ τὶς σερβικὲς ἐπαρχίες τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, καὶ τὶς ἐδαφικὲς κτήσεις τῆς Βενετίας. Οἱ τελευταῖες θὰ ἕνωναν τὴν Αὐστρία μὲ τὴ Λομβαρδία, δίνοντας ἔτσι μοναδικὴ ὤθηση στὴν κατάκτηση τῆς Ἰταλίας, ποὺ ἀπὸ τὸ 1715 ἀποτελοῦσε μιὰ ἀπὸ τὶς κυριότερες αὐστριακὲς φιλοδοξίες.

Οὔτε ὁ Βερζὲν οὔτε ὁ Πὶτ ἐνέκριναν τὸ διαμελισμὸ τῆς Τουρκίας, στὴν ὁποία ἡ Γαλλία διατηροῦσε προνομιοῦχα θέση. Ὁ Πὶτ ἤθελε νὰ κρατήσει τοὺς Ρώσους ὅσο γινόταν μακρύτερα ἀπὸ τὴ Μεσόγειο καὶ ἀπὸ τοὺς δρόμους τῆς Ἰνδίας. Τὸν Μάιο τοῦ 1787 ὅμως, ὁ *σταтχοῦντερ*, ὁ ὁποῖος βρισκόταν τότε σὲ σύγκρουση μὲ τὴν ἀστικὴ τάξη τῆς Ὀλλανδίας, ἐκλιπάρησε τὴν ὑποστήριξη τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Πρωσίας καὶ ἡ τελευταία εἰσέβαλε στὶς Ἡνωμένες Ἐπαρχίες· ὁ Πὶτ ἄδραξε τὴν εὐκαιρία ποὺ τοῦ παρουσιάστηκε νὰ λαμπρύνει τὴ βρετανικὴ διπλωματία ἀποσπώντας τὶς Ἡνωμένες Ἐπαρχίες ἀπὸ τὴ γαλλικὴ ἐπιρροή. Δήλωσε πὼς θὰ ἐπενέβαινε ἂν τυχὸν ὁ γαλλικὸς στρατὸς ἐκστράτευε ἐναντίον τῶν Πρώσων. Καθὼς ὁ Μπριὲν καὶ τὰ παρλαμέντα ἀλληλογρονθοκοποῦνταν ἐκεῖνον τὸν καιρό, ὁ Μονμορέν, διάδοχος τοῦ Βερζὲν ποὺ μόλις εἶχε πεθάνει, ἐγκατέλειψε τὴν πατρίδα. Ὁ *σταтχοῦντερ* παλινορθώθηκε καί, ἀνακαταλαμβάνοντας τὴν ἐξουσία, συνδέθηκε μέσω τῆς Τριπλῆς Συμμαχίας μὲ τὴν Πρωσία καὶ τὴν Ἀγγλία. Αὐτὴ ἡ συμφορά, ἡ ὁποία συνέβαλε μὲ τὸ παραπάνω στὸ νὰ καταρρακωθεῖ τὸ κύρος τῆς μοναρχίας στὴ Γαλλία, ἔπεισε τὸν Ἰωσὴφ Β΄ πὼς ἡ σύμμαχός του δὲν σκόπευε νὰ διεκδικήσει κανένα ρόλο στὴν Ἀνατολή. Σὲ κάθε περίπτωση, ἀπέκλειε τὸ ἐνδεχόμενο μιᾶς συμμαχίας τῶν δυτικῶν Δυνάμεων.

Ἄλλωστε, ἂν ἡ Γαλλία παρέλυσε ἀπὸ τὰ ἐσωτερικὰ προβλήματα, πάντως δὲν τὰ ἀπέφυγε οὔτε καὶ ὁ Πίτ. Τὸ 1788 ὁ Γεώργιος Γ΄ τῆς Ἀγγλίας ἔχασε τὰ λογικά του. Ὁ γιός του διεκδίκησε τὴν ἀντιβασιλεία καί, μολονότι δὲν ἀποτελοῦσε παρὰ μιὰ θλιβερὴ προσωπικότητα, φαινόταν δύσκολο νὰ τοῦ τὴν ἀρνηθοῦν. Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ Πὶτ ὑποστήριξε πὼς ἡ ἐκλογὴ τοῦ ἀντιβασιλέα ἦταν ὑπόθεση τοῦ Κοινοβουλίου καί, χωρὶς νὰ ἀπορρίψει τὴν ὑποψηφιότητα τοῦ πρίγκιπα, φρόντισε νὰ ψηφιστεῖ ἕνας νόμος ὁ ὁποῖος θὰ περιόριζε τὶς ἐξουσίες του. Αὐτὸ τὸ ἐπεισόδιο συνέβαλε στὴ φήμη ποὺ διατήρησε ἔκτοτε, ὅτι διαφύλαξε τὸ κοινοβουλευτικὸ καθεστὼς παρὰ τὰ ὅσα συνέβησαν μὲ τὸν Γεώργιο. Στὴν πραγματικότητα, ἤξερε νὰ ἀνταποκρίνεται στὶς διαθέσεις τοῦ βασιλιᾶ, ἐνῶ κύριος στόχος του ἦταν νὰ πλήξει τὸν πρίγκιπα, ὁ ὁποῖος θὰ τὸν ἀπομάκρυνε ὁπωσδήποτε ἀπὸ τὴν ἐξουσία, καθὼς καὶ τὸν Φόξ, ποὺ θὰ ἐρχόταν νὰ τὸν ἀντικαταστήσει σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση. Ὡστόσο, οἱ παρατεταμένες συζητήσεις ἀποδείχτηκαν ἄσκοπες: τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1789 ὁ βασιλιὰς ἀνέρρωσε, καὶ ὁ Πὶτ διατήρησε τὴ θέση του. Στὸ μεταξὺ εἶχε ξεσπάσει ἡ εὐρωπαϊκὴ κρίση.

Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1788 οἱ Τοῦρκοι, ἐξοργισμένοι πρὸ πολλοῦ, πέρασαν στὴν ἐπίθεση, καὶ ἀρχικὰ ὁ πόλεμος φάνηκε νὰ τοὺς εὐνοεῖ. Οἱ Ρῶσοι ἔριξαν τὶς δυνάμεις τους στὸ Ὀτσακόφ, ποὺ ἔλεγχε τὶς ἐκβολὲς τοῦ Δνείπερου καὶ τοῦ νότιου

Μπούγκ, ἀλλὰ τὸ ὀχυρὸ ἄντεχε. Γιὰ τοὺς Αὐστριακοὺς τὰ πράγματα ἐξελίχθηκαν πολὺ χειρότερα. Ὅταν νικήθηκαν μπροστὰ ἀπὸ τὸ Βελιγράδι ἀναγκάστηκαν νὰ ὑποχωρήσουν, δίνοντας μάχες ὀπισθοφυλακῆς, καὶ οἱ Τοῦρκοι εἰσέβαλαν στὸ Βανάτο. Ἀργότερα οἱ Τοῦρκοι ἐξασθένησαν· ὁ Λάουντον κατέλαβε τὸ Βελιγράδι καὶ ὁ Σουβόροφ τὸ Ὀτσακόφ. Εἶχε γίνει φανερὸ ὅμως πὼς δὲν θὰ πραγματοποιοῦνταν τὸ ἑλληνικὸ σχέδιο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ ἠχηρὴ ἧττα τοῦ Ἰωσὴφ Β΄ ἐνθάρρυνε τὶς ἐξεγέρσεις τῶν ὑπηκόων του, ὥσπου τὸ κράτος τῶν Ἀψβούργων ἔμοιαζε ἕτοιμο νὰ διαλυθεῖ ὅταν πέθανε ὁ βασιλιὰς τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1790. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ ἀνοίξουν νέες προοπτικὲς ἀνατροπῆς.

Ἡ Σουηδία καὶ ἡ Πρωσία ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τὴ συγκυρία. Ἡ πρώτη ἐπιτέθηκε στὴ Ρωσία, καὶ κατόρθωσε νὰ φτάσει μέχρι τὶς πύλες τῆς Ἁγίας Πετρούπολης. Τὴν Αἰκατερίνη Β΄ τὴν ἔσωσαν οἱ Σουηδοὶ εὐγενεῖς, οἱ ὁποῖοι ἅδραξαν μὲ τὴ σειρά τους τὴν εὐκαιρία γιὰ νὰ ἁρπάξουν τὴν ἐξουσία ἀπὸ τὸν Γουσταῦο Γ΄. Ἕνα μέρος τῶν ἀξιωματικῶν δὲν δίστασε νὰ ἀρνηθεῖ τὶς ὑπηρεσίες του στὸ στράτευμα. Ὡστόσο, μὲ ἕνα νέο πραξικόπημα ὁ βασιλιὰς στερέωσε καὶ αὔξησε ἀκόμη περισσότερο τὶς ἐξουσίες του. Ὁ πόλεμος ξανάρχισε καὶ οἱ Σουηδοί, ὅταν νικήθηκαν στὴ στεριά, τὸν μετέφεραν στὴ θάλασσα τὸ 1790. Ὅσο γιὰ τὴν Πρωσία, ἐκείνη ὑποστήριξε τὴν ἐξεγερμένη Λιέγη τὸ 1789 καὶ ἐξαπέλυε δολοπλοκίες στὸ Βέλγιο προκειμένου νὰ βλάψει τὴν ἀντίπαλό της, τὴν Αὐστρία. Ἐπιπλέον, δὲν ἤθελε διόλου νὰ ἐπικρατήσει ἡ Ρωσία στὴ Βαλτική. Οὔτε καὶ ὁ Πὶτ εὐνοοῦσε ἕνα παρόμοιο ἐνδεχόμενο, ἐφόσον σ' ἐκείνη τὴν περιοχὴ τὸ βρετανικὸ καὶ τὸ ὀλλανδικὸ ἐμπόριο κυριαρχοῦσαν χωρὶς ἀντίπαλο ὡς τότε. Οἱ Δανοί, ποὺ θέλησαν νὰ παρέμβουν ἐναντίον τῆς Σουηδίας, εἶδαν νὰ τοὺς ἀπαγορεύεται μιὰ παρόμοια κίνηση. Ἐντούτοις, ἡ Πρωσία ἐκτιμοῦσε πώς, ἂν ἡ Αὐστρία καὶ ἡ Ρωσία μεγεθύνονταν εἰς βάρος τῆς Τουρκίας, θὰ ἄξιζε καὶ ἡ ἴδια νὰ κερδίσει μιὰ ἀνταπόδοση στὴν Πολωνία. Ἡ Αἰκατερίνη Β΄, ἡ ὁποία κατεῖχε αὐτὴ τὴ χώρα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ διαμελισμοῦ της, δὲν ἤθελε νὰ ἀκούσει τέτοιες ἰδέες. Οἱ Πρῶσσοι δοκίμασαν νὰ ὠθήσουν σὲ ἐξέγερση τὴν πολωνικὴ ἀριστοκρατία, δελεάζοντάς την μὲ ὑποσχέσεις συμμαχίας. Ἕνα «πατριωτικὸ» κόμμα ἄρχισε νὰ μεγαλώνει στὴν Πολωνία· βελτίωσε τὴν ἐκπαιδευτικὴ ὀργάνωση, προσπάθησε νὰ ἀφυπνίσει τὸ ἐθνικὸ αἴσθημα, καὶ θέλησε νὰ τερματίσει τὴν ἀναρχία καταργώντας τὸ liberum veto. Ὁ βασιλιὰς τῆς Πολωνίας Στανίσλαος Πονιατόφσκι, δημιούργημα τῆς Αἰκατερίνης, διαπραγματευόταν ἐπιτυχημένα μιὰ συνθήκη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἔπρεπε νὰ σταλεῖ ἐναντίον τῶν Τούρκων τὸ μέρος τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ ποὺ εἶχε ἀπομείνει στὴν «Κοινοπολιτεία». Ὅταν ὅμως συνῆλθε ἡ Δίαιτα τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1788 —ἡ «Μεγάλη Δίαιτα», ὅπως θὰ ὀνομαζόταν— οἱ πατριῶτες, ποὺ πίστεψαν στὶς ἀπατηλὲς προσφορὲς τοῦ Φρειδερίκου-Γουλιέλμου, δὲν ἤθελαν νὰ ἀκούσουν τίποτα. Τὸν Μάιο τοῦ 1789 ἀπαίτησαν τὴν ἀποχώρηση τῶν δυνάμεων κατοχῆς. Κανεὶς δὲν πίστευε πὼς ἡ Πρωσία θὰ ἀδρανοῦσε: τῆς ἀπέδιδαν μεγάλα σχέδια καὶ ἀνάλογα μέσα. Ὅσα ἐπακολούθησαν ὅμως ἀπέδειξαν τὴ μετριότητα τῶν ἡγετῶν της, καὶ ἀποτέλεσαν ἕναν ταιριαστὸ πρόλογο γιὰ τὴν οἰκτρὴ περιπέτεια τοῦ

1792. Στὴν πραγματικότητα, ἡ Πρωσία ταλαντευόταν ἀνάμεσα σὲ δύο πολιτικές. Σύμφωνα μὲ τὸ «μεγάλο σχέδιο» ποὺ παρουσίασε στὸν βασιλιά της ὁ Χέρτσμπεργκ τὸν Μάιο τοῦ 1789, ἡ Αὐστρία, ἀφοῦ θὰ ἔπαιρνε ὅ,τι ἤθελε ἀπὸ τὴν Τουρκία, θὰ ἐπέστρεφε στοὺς Πολωνοὺς τὴ Γαλικία. Ἐκεῖνοι θὰ ἔδιναν σὲ ἀντάλλαγμα στὸν Φρειδερίκο-Γουλιέλμο τὸ Ντάντσιχ, τὸ Τόρουν καὶ τὸ Πόζναν. Ὁ Χέρτσμπεργκ φανταζόταν πὼς μερικὲς στρατιωτικὲς ἐπιδείξεις θὰ ἀρκοῦσαν γιὰ νὰ πραγματοποιηθοῦν αὐτὲς οἱ ἀνταλλαγές. Ἀντιθέτως ὁ βασιλιάς, λιγότερο ἀφελὴς ἢ περισσότερο φιλοπόλεμος, ὀνειρευόταν νὰ ἀφαιρέσει ἀπὸ τὴν Αὐστρία τὶς Κάτω Χῶρες, καὶ ἴσως νὰ τῆς ἁρπάξει καὶ τὴ Βοημία. Ἐνθάρρυνε τοὺς Βέλγους καὶ τοὺς Οὔγγρους καί, ὑπολογίζοντας στὴ βοήθεια τῆς Ἀγγλίας, συγκέντρωσε μιὰ στρατιὰ στὴ Σιλεσία τὸν Αὔγουστο τοῦ 1789. Ὅμως τὴ στιγμὴ ποὺ χρειάστηκε νὰ δείξει ἀποφασιστικότητα καὶ ἀνδρεία, ἀνέβαλε τὴ δράση γιὰ τὴν ἐπόμενη ἄνοιξη. Στὸ μεταξὺ ὁ Ἰωσὴφ Β΄ πέθανε, καὶ ἡ ἀγγλικὴ συμμαχία ἐξανεμίστηκε.

Ὁ Πὶτ θεωροῦσε πολύτιμη τὴ συμμαχία μὲ τὴν Πρωσία, ἡ ὁποία τὸν ἐξυπηρετοῦσε στὴν ἀνάσχεση τῆς Ρωσίας καὶ θὰ μποροῦσε νὰ τοῦ φανεῖ χρήσιμη στὶς Κάτω Χῶρες. Δὲν εἶχε καμιὰ διάθεση ὅμως νὰ τὴν ἐπιτείνει, πολὺ περισσότερο ἂν κάτι τέτοιο τοῦ κόστιζε μιὰ ἔνοπλη σύγκρουση. Ἡ Ὀλλανδία εἶχε ἀκόμη πιὸ εἰρηνόφιλες διαθέσεις, καθὼς εἶχε δανείσει τεράστια ποσὰ στὴν Αἰκατερίνη. Τὸ ἐνδεχόμενο νὰ διαλυθεῖ ἡ αὐστριακὴ μοναρχία ἀνησυχοῦσε τὸν Πὶτ ὅσο καὶ τοὺς Ὀλλανδούς, ἀφοῦ κάτι τέτοιο θὰ κατέλυε τὴν ἠπειρωτικὴ ἰσορροπία καὶ θὰ παρέδιδε στὴ γαλλικὴ ἐπιρροὴ τὸ Βέλγιο ποὺ θὰ γινόταν ἀνεξάρτητο. Ἐκεῖνο ποὺ τοὺς ἐνδιέφερε ἦταν νὰ ἀποκατασταθεῖ τὸ status quo. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὸ βλέμμα τοῦ Πὶτ ἦταν στραμμένο πρὸς τὶς θάλασσες καὶ τὶς ἀποικίες. Ὁ ἴδιος, πάνω ἀπ' ὅλα κυβερνήτης καὶ χρηματιστής, δὲν ἤθελε πολέμους· πρόθυμα γινόταν ὅμως τολμηρὸς ὅταν αἰσθανόταν τὸν ἀντίπαλο ἕτοιμο νὰ λυγίσει —καὶ φυσικά, οἱ νικητὲς τοῦ Πολέμου τῆς Ἀμερικῆς προσφέρονταν ὡς ἰδανικοὶ στόχοι. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο τρομοκράτησε τὸ 1787 τὴ Γαλλία καὶ ἐπιβλήθηκε στὴν Ὀλλανδία. Τὸ 1790 ἦρθε ἡ σειρὰ τῆς Ἰσπανίας. Ἡ τελευταία εἶχε κατάσχει μερικὰ ἀγγλικὰ πλοῖα στὸν κόλπο τῆς Νούτκα, στὴν ἀκτὴ τοῦ Εἰρηνικοῦ βορείως τῆς Καλιφόρνιας, ἡ κυριότητα τοῦ ὁποίου διαμφισβητοῦνταν ἀνέκαθεν. Ὁ Πὶτ ἀπαίτησε ἱκανοποίηση καὶ τὸν Μάιο τοῦ 1790 ἐξόπλισε τὸν στόλο. Ἡ Ἀγγλία διέθετε τότε 93 πλοῖα τῆς γραμμῆς, ἐνῶ ἡ Ἰσπανία δὲν ἀριθμοῦσε περισσότερα ἀπὸ 34. Καθὼς ἡ Γαλλία ἐξαφανίστηκε ἀπὸ τὴ σκηνή, ἡ Μαδρίτη ἀκύρωσε τὴν κατάσχεση καί, μόλις δέχτηκε ἕνα τελεσίγραφο, παραχώρησε τὸν κόλπο στὶς 24 Ὀκτωβρίου. Καταλαβαίνει κανεὶς γιὰ ποιοὺς λόγους ὁ Πίτ, ἀπασχολημένος μὲ παρόμοιες ὑποθέσεις, δὲν ἔπαυε νὰ προειδοποιεῖ τοὺς Πρώσους πὼς τὰ σχέδιά τους ἦταν ξένα πρὸς τοὺς σκοποὺς τῆς συμμαχίας.

Παρ' ὅλα αὐτὰ θὰ δυσκολευόταν νὰ συγκρατήσει τὸν Φρειδερίκο-Γουλιέλμο, ἂν αὐτὸς ἐπωφελοῦνταν ἐγκαίρως ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἰωσὴφ Β΄. Καθὼς ἐκεῖνος δὲν ἔκανε τίποτε, ὁ Πὶτ βρῆκε τὸ χρόνο, παριστάνοντας τὸν μεσολαβητή, νὰ συνεννοηθεῖ μὲ τὸν Λεοπόλδο. Αὐτὸς ὁ πρίγκιπας εἶχε λιγότερο ἀεικίνητη φαντασία ἀπὸ τὸν

ἀδερφό του. Γιὰ νὰ σώσει τὴν Αὐστρία, διατηρώντας ταυτοχρόνως γιὰ λογαριασμό της ὅσες μποροῦσε ἀπὸ τὶς κατακτήσεις ποὺ εἶχαν ἤδη πραγματοποιηθεῖ εἰς βάρος τῶν Τούρκων, ἔπρεπε πάνω ἀπ' ὅλα νὰ ἀπομονώσει τὴν Πρωσία. Ὅταν, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1790, οἱ Ἄγγλοι προσέφεραν τὶς καλὲς ὑπηρεσίες τους μὲ βάση τὸ status quo ante, ἔσπευσε νὰ δεχτεῖ τὴν πρόταση. Ἐπιπλέον, διέκρινε εὔστοχα μεταξὺ τοῦ ἁπλοῦ status quo καὶ τοῦ βελτιωμένου status quo, κατὰ τρόπο ὁ ὁποῖος τοῦ ἐπέτρεψε νὰ διαπραγματευτεῖ μὲ τὴν Πρωσία ὥστε νὰ πετύχει τὸ δεύτερο. Στὴν πραγματικότητα, ὁ Κάουνιτς ἐξέφρασε ἀντιρρήσεις γι' αὐτὸ τὸ σχέδιο, ἀλλὰ ὁ Λεοπόλδος εἶχε τὸ «ἀτού» του: ὁ ὑποκαγκελάριος Φίλιππος Κόμπεντσλ καὶ ὁ ρεφερενδάριος Σπήλμαν σκόπευαν νὰ τὸν συνδράμουν, ἀδιαφορώντας γιὰ τὶς ἐπιθυμίες τοῦ «γέρου πατέρα». Οἱ συνομιλίες ξεκίνησαν στὸ Ράιχενμπαχ τῆς Σιλεσίας, ὅπου ἑκατὸν ἑβδομήντα χιλιάδες Πρῶσοι ἀντιπαρατάσσονταν σὲ ἑκατὸν πενήντα χιλιάδες Αὐστριακούς. Τώρα ὁ Χέρτσμπεργκ μεταποίησε τὸ σχέδιό του, ὥστε νὰ μείνουν οἱ πάντες ἱκανοποιημένοι: ἡ Αὐστρία δὲν θὰ παρέδιδε παρὰ μόνον τὸ ἕνα ἕκτο τῆς Γαλικίας, καὶ θὰ μείωνε ἀναλόγως τὶς κατακτήσεις της στὴν Τουρκία. Ἡ Πρωσία θὰ ἀρκοῦνταν στὸ Ντάντσιχ καὶ τὸ Τόρουν. Ἀμέσως οἱ Ἄγγλοι σκυθρώπιασαν καὶ οἱ Πολωνοὶ ἄρχισαν τὶς διαμαρτυρίες. Θορυβημένος, ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος παραιτήθηκε αἰφνιδίως ἀπὸ κάθε προσάρτηση, καὶ ὁ Σπήλμαν, συντετριμμένος, ἀναγκάστηκε νὰ δεχτεῖ τὸ ἁπλὸ status quo στὶς 27 Ἰουλίου.

Στὴν πραγματικότητα, ὁ Λεοπόλδος ἀπέσπασε μ' αὐτὴ τὴ διευθέτηση ὅλα ὅσα ἤθελε νὰ κερδίσει. Ἀπὸ τὸν Ἰούνιο εἶχε συμφιλιωθεῖ μὲ τὴ μαγυαρικὴ ἀριστοκρατία. Τὸν Νοέμβριο ὁ στρατός του εἰσέβαλε στὸ Βέλγιο, καὶ στὶς ἀρχὲς Δεκεμβρίου ὑπέταξε τὶς Βρυξέλλες καὶ τὴ Λιέγη. Στὶς 10 Δεκεμβρίου, στὴ Χάγη, ἡ Τριπλὴ Συμμαχία τοῦ ἐπέβαλε νὰ παραχωρήσει ἀμνηστία καὶ νὰ σεβαστεῖ τὰ προνόμια τῆς ἐπαρχίας, ἀλλὰ ἐκεῖνος ἀπέφυγε νὰ ἐπικυρώσει τὴ σχετικὴ σύμβαση. Στὴ Σίστοβα εἶχε ξεκινήσει διαπραγματεύσεις μὲ τοὺς Τούρκους, ποὺ δὲν εἶχαν φέρει ἀποτέλεσμα. Τὸ αὐστριακὸ κράτος ἐπέστρεφε στὴν προηγούμενη θέση του. Γιὰ τὴν Πρωσία, αὐτὸ ἦταν καταστροφή.

Τὴ δεύτερη καταστροφὴ τὴν προετοίμασε μόνη της. Ὅταν ἦρθε ἡ σειρά της, ἡ Αἰκατερίνη Β' κλήθηκε ἐπισήμως νὰ δεχτεῖ τὴ μεσολάβηση. Προτίμησε νὰ περιμένει καί, βλέποντας τὸν Λεοπόλδο νὰ ἐγκαταλείπει τὸ παιχνίδι, σύναψε εἰρήνη μὲ τὸν Γουσταῦο Γ'. Ὁ Σουβόροφ, ὁ ὁποῖος νίκησε στὸ Φότσανυ τὸ 1789 κι ἔφτασε μέχρι τὸν Δούναβη, κατέλαβε στὶς 22 Δεκεμβρίου 1790 τὴν Ἰσμαηλία, ὅπου διέταξε μιὰ τρομερὴ σφαγὴ τῆς φρουρᾶς καὶ τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ Αἰκατερίνη ἀρνήθηκε κάθε συμβιβασμὸ —ἐνῶ ἡ Πρωσία τὴν ἄφησε νὰ ἐννοήσει πὼς ἡ ἴδια ἑτοιμαζόταν γιὰ κάτι τέτοιο, καὶ πράγματι, παρὰ λίγο νὰ συναφθεῖ ἡ συμφωνία πίσω ἀπὸ τὴν πλάτη τῆς Πολωνίας. Στὶς 26 Μαρτίου 1791 στάλθηκε στὸ Βερολίνο ἕνα διπλωματικὸ ἔγγραφο ποὺ προσέφερε τὸν δεύτερο διαμελισμὸ τῆς χώρας αὐτῆς. Ἂν γινόταν κάτι τέτοιο, ὁλόκληρη ἡ ἀντεπανάσταση θὰ ἔπαιρνε διαφορετικὴ τροπή. Ὡστόσο, ἡ προσφορὰ ἔφτασε πολὺ ἀργά.

Ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος, βυθισμένος στὴν ἀβεβαιότητα, συνέχισε νὰ κινεῖται σπασμωδικά. Ἡ καμαρίλα τὸν συμβούλευε νὰ προσεγγίσει τὴν Αὐστρία ὥστε νὰ ἀπομονώσει τὴν Αἰκατερίνη, καὶ τώρα εἶχε ἀποκτήσει καὶ αὐτὸς τὸ «ἀτού» του. Ὁ ὑπασπιστής του Μπίσοφβέρντερ, ἀφήνοντας τὸν Χέρτσμπεργκ στὸ σκοτάδι σχετικὰ μὲ τὶς μηχανορραφίες του, κι ἔχοντας ἐπιχειρήσει τὸ πρῶτο ἄνοιγμα πρὸς τὸν Λεοπόλδο τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1790, ἐπέστρεψε στὴ Βιέννη τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1791. Ὁ Λεοπόλδος, χωρὶς νὰ θέλει νὰ ἔρθει σὲ ρήξη μὲ τὴ Ρωσία, θεώρησε πὼς θὰ ἦταν καλὴ πολιτικὴ νὰ κατευνάσει τὴν Πρωσία. Ἄκουσε τὸν εὐνοούμενό του χωρὶς νὰ ὑποσχεθεῖ τίποτε. Ὁ εὔπιστος ταραξίας δὲν χρειαζόταν περισσότερο: ἐπιστρέφοντας διαβεβαίωσε τὸν Φρειδερίκο-Γουλιέλμο πὼς ἡ Αὐστρία θὰ παρέμενε οὐδέτερη σὲ περίπτωση σύγκρουσης. Στὶς 11 Μαρτίου ὁ βασιλιὰς ἀνάγκασε τὴν Ἀγγλία, ἐπικαλούμενος τὴν προηγούμενη συνεννόησή τους, νὰ διευκρινίσει ποιὰ στάση θὰ κρατοῦσε ἂν ἐπιχειροῦνταν ἐξαναγκασμὸς τῆς Ρωσίας.

Ὁ Πὶτ ἔφτανε τώρα στὸ ζενίθ του. Εἶχε ταπεινώσει τὴ Γαλλία καὶ τὴν Ἰσπανία, κι ἔπειτα εἶχε σώσει τὴν Αὐστρία. Ὁ ἀγγλικὸς στόλος παρέμενε σὲ ἑτοιμότητα καὶ ὁ Οὐίτουερθ, ὁ πρεσβευτὴς στὴν Πετρούπολη, διαβεβαίωνε πὼς ἡ Ρωσία δὲν μποροῦσε νὰ κάνει τίποτε περισσότερο. Μέχρι τότε ἔφερναν ἀποτέλεσμα οἱ μπλόφες του, καὶ φαίνεται πὼς ἡ ἐπιτυχία τὸν μέθυσε. Ὁ Γιούαρτ, ὁ πρεσβευτής του στὸ Βερολίνο, τὸν παρακινοῦσε νὰ συνασπίσει ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀγγλίας τὴ Σουηδία, τὴν Πολωνία, τὴν Τουρκία καὶ τὴν Πρωσία, ὥστε νὰ ἀνασχέσει ὁριστικὰ τὴ ρωσικὴ ἐπέκταση. Ἐκεῖνος ἀφέθηκε νὰ πειστεῖ. Στὶς 21 καὶ στὶς 22 Μαρτίου, τὸ ὑπουργικὸ συμβούλιο ἀποφάσισε νὰ ἀπευθύνει ἕνα τελεσίγραφο στὴν Αἰκατερίνη. Οἱ Πρῶσοι ἔσπευσαν νὰ συμμετάσχουν. Ὁ Πὶτ ὅμως λογάριασε χωρὶς τοὺς Οὐίγους. Μὲ τὴ συνέργεια τοῦ Βοροντσόφ, τοῦ ἐκπροσώπου τῆς Ρωσίας, ξεσήκωσαν τὴν κοινὴ γνώμη ἐναντίον ἑνὸς παρόμοιου πολέμου. Οἱ Ἄγγλοι προμήθευαν τὰ τρία τέταρτα τῶν εἰσαγωγῶν αὐτῆς τῆς χώρας: ἦταν δυνατὸν νὰ ὑποστηρίξουν ἐναντίον της τοὺς Τούρκους, πελάτες τῆς Γαλλίας, ποὺ ἦταν ἐπιπλέον καὶ ἄπιστοι; Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὁ Πὶτ ἦταν ὁ μόνος ποὺ προέβλεπε πὼς ἦταν δυνατὸν νὰ κινδυνεύσουν οἱ δρόμοι πρὸς τὴν Ἰνδία. Ὅταν ἔφτασε τὸ ζήτημα στὶς Βουλὲς τῶν Λόρδων καὶ τῶν Κοινοτήτων, ἡ πλειοψηφία ποὺ τὸν ὑποστήριζε κονιορτοποιήθηκε καὶ οἱ ὑπουργοί του διχάστηκαν. Ἀπὸ τὶς 6 Ἀπριλίου ὁ Πὶτ ἄρχισε τὶς παλινωδίες γιὰ νὰ σώσει τὸ χαρτοφυλάκιό του. Ἡ παρέμβαση τοῦ Μπέρνστορφ, τοῦ ἐπιτετραμμένου τῆς Δανίας, ὁ ὁποῖος διαβεβαίωσε πὼς ἡ Αἰκατερίνη δὲν θὰ προχωροῦσε πέρα ἀπὸ τὸ ὅριο τοῦ ποταμοῦ Δνείστερου, τοῦ ἐπέτρεψε νὰ σώσει τὰ προσχήματα. Στὶς 20 τοῦ μηνός, ὁ Γιούαρτ στάλθηκε στὸ Πότσδαμ μὲ ἀποστολὴ νὰ εἰδοποιήσει τὴν Πρωσία πὼς ἡ Ἀγγλία τὴν ἐγκατέλειπε. Ἡ Αἰκατερίνη θριάμβευσε: «Σκύλος ποὺ γαυγίζει, δὲν δαγκώνει πάντα». Μὲ τὴ Συνθήκη τοῦ Ἰασίου (9 Ἰανουαρίου 1792) ἡ τσαρίνα κράτησε τὸ Ὀτσακὸφ καὶ τὴ γραμμὴ τοῦ Δνείστερου.

Αὐτὴ τὴ φορὰ δὲν ἐπλήγη μόνον ἡ Πρωσία. Ἡ Πολωνία αἰσθάνθηκε ἐκτεθειμένη στὴν ἐκδίκηση τῆς Αἰκατερίνης. Ὁ κίνδυνος συσπείρωσε τὸν βασιλιὰ καὶ τοὺς

ἡγέτες τῶν πατριωτῶν, τὸν Στανίσλαο καὶ τὸν Γιὰν Ποτότσκι, τὸν Μαλαχόφσκι, τὸν Κολλατάι καὶ τὸν Τσαρτορύσκι. Στὶς 3 Μαΐου 1791, καὶ καθὼς ἡ διαδοχὴ τοῦ Στανισλάου εἶχε ἐξασφαλιστεῖ μὲ τὴν κόρη τοῦ ἐκλέκτορα τῆς Σαξονίας, ἡ Δίαιτα δέχτηκε χωρὶς τροποποιήσεις ἕνα νέο σύνταγμα ποὺ καταργοῦσε τὸ liberum veto καὶ ὀργάνωνε ἕνα καθεστὼς συνταγματικῆς μοναρχίας. Ἦταν προβλέψιμο πὼς ἡ Πολωνία δὲν θὰ ἔβρισκε ἀρκετὸ χρόνο γιὰ νὰ ὀργανώσει τὴν ἄμυνά της, καὶ πὼς οἱ Ρῶσοι θὰ τὴν καταλάμβαναν ἐκ νέου. Μιὰ παρόμοια προοπτικὴ φαινόταν καταστροφικὴ γιὰ τὴν Πρωσία καὶ τὴν Αὐστρία, καὶ προκάλεσε τὴν ὁριστικὴ προσέγγισή τους. Καθὼς ὁ Χέρτσμπεργκ εἶχε πέσει σὲ δυσμένεια, ὁ Μπίσοφβέρντερ πέτυχε, στὶς 12 Μαΐου, νὰ σταλοῦν προτάσεις στὸν Ἀψβοῦργο αὐτοκράτορα. Μάλιστα, συναντήθηκε στὶς 11 Ἰουνίου στὸ Μιλάνο μὲ τὸν Λεοπόλδο, ὁ ὁποῖος δέχτηκε τὴ συμμαχία καὶ ὑποσχέθηκε νὰ συνάψει εἰρήνη μὲ τοὺς Τούρκους. Συμφωνήθηκε νὰ συναντηθοῦν οἱ δύο πρίγκιπες στὸ Πίλνιτς τῆς Σαξονίας. Σὲ ἀντάλλαγμα ὁ Λεοπόλδος ἀπαίτησε νὰ ἀναγνωρίσει καὶ ἡ Πρωσία τὸ πολωνικὸ σύνταγμα, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ὅρου σχετικὰ μὲ τὴ σαξονικὴ διαδοχή. Ἡ ὁριστικὴ συνθήκη θὰ ὑπογραφόταν στὴ Βιέννη. Ἔτσι φάνηκε πὼς οἱ δύο γερμανικὲς Δυνάμεις θὰ συνεννοοῦνταν γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴ Ρωσία —ἡ συνεννόησή τους ὅμως θεμελιωνόταν σὲ διφορούμενες προθέσεις. Ὁ Λεοπόλδος ἤθελε νὰ σώσει τὴν Πολωνία, ἐνῶ ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος ἐπιδίωκε τὸ διαμελισμό της. Γιὰ τὸν τελευταῖο, ἡ πολωνικὴ συμμαχία εἶχε χάσει κάθε ἀξία ἀφότου ἡ πολωνικὴ Δίαιτα ἀπαγόρευσε, στὶς 6 Σεπτεμβρίου 1790, τὴν παραχώρηση ὁποιουδήποτε τμήματος τῆς ἐθνικῆς ἐπικράτειας. Ἀκόμη λιγότερο τὸν χαροποιοῦσε τὸ Σύνταγμα τῆς 3ης Μαΐου, τὸ ὁποῖο δημιουργοῦσε τὸν κίνδυνο νὰ ἀναγεννηθεῖ ἡ Πολωνία. Ἀντιθέτως, ὅταν ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος ἀπέσπασε τὴν Αὐστρία ἀπὸ τὸ πλευρὸ τῆς Ρωσίας, ὑπολόγιζε πὼς θὰ ἐπέβαλλε κατόπιν ἕναν νέο διαμελισμὸ τῆς Πολωνίας. Στὸ κάτω κάτω, τὰ γεγονότα θὰ μποροῦσαν νὰ ἀκολουθήσουν τὴν ἴδια πορεία ὅπως καὶ τὸ 1772: ἡ Αὐστρία θὰ ὑποχωροῦσε καὶ ἡ Τριπλὴ Συμμαχία, ἀναστηλωμένη, θὰ ἔριχνε ὅλο τὸ βάρος της ἐναντίον τῆς Γαλλίας. Ὡστόσο, τὰ ἀντεπαναστατικὰ σχέδια εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νὰ εἰσχωροῦν στὰ δεδομένα τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς. Ἀπερίσκεπτα, οἱ δύο γερμανικὲς Αὐλὲς ἀναμείχθηκαν στὰ προβλήματα τῆς Δύσης, προτοῦ ρυθμίσουν τὸ πολωνικὸ ζήτημα. Ἔτσι ὠφέλησαν ἐξαιρετικὰ τὴν Αἰκατερίνη, ὁδηγώντας τὴ συμμαχία τους στὴν καταστροφὴ πρὶν κὰν τὴ σχηματίσουν.

Τὶς πρῶτες προτάσεις παρέμβασης στὴ Γαλλία τὶς διατύπωσε ἡ Πρωσία, ἤδη ἀπὸ τὴν ἐπαύριο τῆς ἀποτυχίας της στὸ Ράιχενμπαχ. Ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος ἔθεσε δύο ὅρους: πρῶτον, ζήτησε τὴ συνεργασία τῆς Αὐστρίας, ἡ ὁποία θὰ συμπεριλάμβανε καὶ μιὰ ἀποζημίωση γιὰ τὰ ἔξοδα τοῦ πολέμου· δεύτερον, ἡ Βαυαρία θὰ τοῦ παραχωροῦσε τὸ Γιούλιερς καὶ τὸ Μπέργκ, ἐνῶ ἡ ἴδια θὰ ἀποζημιωνόταν, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ αὐτοκράτορας τῶν Ἀψβούργων, στὴν Ἀλσατία καὶ στὴ Λορραίνη. Αὐτὲς οἱ ἀπόψεις χρησιμοποιήθηκαν ὡς πρόσχημα γιὰ τὰ πρῶτα ἀνοίγματα ποὺ ἔγιναν προκειμένου νὰ προσεγγιστεῖ ἡ Αὐστρία τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1790. Ἀναν-

τίρρητα, τὰ προσωπικὰ συναισθήματα τοῦ παρορμητικοῦ βασιλιᾶ τῆς Πρωσίας ἀπέναντι στὸν Λουδοβίκο ΙϚ΄ καὶ στοὺς ἐκπατρισμένους ἔπαιξαν ρόλο σὲ τούτη τὴν πρωτοβουλία. Ὁλοφάνερα ὅμως, ἡ κατατρόπωσή του στὸ Ράιχενμπαχ τὸν ἔκανε νὰ δεῖ στὴν ἀντεπανάσταση τὴν εὐκαιρία γιὰ νὰ ἀνταποδώσει τὰ ἴσα, πραγματοποιώντας ἕναν μοναδικὸ ἑλιγμό. Χάρη σ' αὐτὴν θὰ ἐξασφάλιζε ἕναν νέο σύμμαχο στὴ θέση τῆς φυγόμαχης Ἀγγλίας καί, ταυτοχρόνως, θὰ ἐπεκτεινόταν κερδίζοντας δόξα. Σὲ τελικὴ ἀνάλυση, ἀκόμη καὶ οἱ νέες περιπέτειες ποὺ ἐπακολούθησαν στὴν Ἀνατολὴ δὲν τὸν ἔκαναν νὰ ξεχάσει αὐτὲς τὶς προοπτικές: τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1791, ὁ Μπίσοφβέρντερ δήλωσε ξανὰ στὸν αὐτοκράτορα πὼς ἡ Πρωσία θὰ τὸν ἀκολουθοῦσε ἂν στρεφόταν ἐναντίον τῆς Γαλλίας. Τὰ ἴδια τοῦ ἐπανέλαβε στὸ Μιλάνο, τὸν Ἰούνιο.

Ὁ Λεοπόλδος ἀρχικὰ ἔκανε πὼς δὲν ἄκουγε. Στὶς 18 Μαΐου, ὅπως εἴδαμε, ἀπέπεμψε τὸν κόμη τοῦ Ἀρτουὰ στὴ Μάντουα. Ἡ Αἰκατερίνη συνεχῶς τοῦ συνιστοῦσε νὰ εἰσβάλει στὴ Γαλλία, ἕνας λόγος παραπάνω γιὰ νὰ ἀναβάλει κάθε παρόμοιο σχέδιο. Τελείως ξαφνικά, στὸ Μιλάνο, ὑποδέχτηκε μὲ εὐμένεια τὶς προσφορὲς τοῦ Μπίσοφβέρντερ. Τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἀντεπανάστασης ἀποτέλεσε μιὰ ἀπὸ τὶς βάσεις τῆς συμφωνίας μεταξύ τους: εἶχε μόλις λάβει τὴν ἐπιστολὴ τῆς Μαρίας-Ἀντουανέτας, ποὺ τοῦ ἀνάγγελλε τὴν ἐπικείμενη φυγή. Στὴν πραγματικότητα, ἡ ἀδιαφορία τοῦ Λεοπόλδου εἶχε ὑπερτονιστεῖ. Θὰ προτιμοῦσε, βεβαίως, νὰ ἀποφύγει κάθε ἀνάμειξη, ὥστε νὰ μὴ βρεθεῖ μεταξὺ δύο πυρῶν: αὐτὸ ὑποδείκνυε ἡ σύνεση. Ἂν ὅμως χειροτέρευε ἡ θέση τοῦ Λουδοβίκου καὶ τῆς ἀδελφῆς του, δὲν ἀμφέβαλλε πὼς εἶχε καθῆκον νὰ σπεύσει σὲ βοήθειά τους. Ὡστόσο, αὐτὸς ὁ τρόπος σκέψης τὸν ἄφησε ἕρμαιο στὴ διάθεση τοῦ Λουδοβίκου: μὲ τὴ φυγή του ὁ τελευταῖος τὸν ἐξανάγκασε νὰ κινηθεῖ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

Η ΦΥΓΗ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΙΑ ΚΑΙ Η ΚΗΡΥΞΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΣΤΗΝ ΑΥΣΤΡΙΑ (ΙΟΥΝΙΟΣ 1791 - ΑΠΡΙΛΙΟΣ 1792)

Η ΦΥΓΗ ΤΟΥ ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΥ ΙϚ' ἀποτέλεσε ἕνα ἀπὸ τὰ οὐσιαστικὰ γεγονότα αὐτῆς τῆς περιόδου, τόσο γιὰ τὴν Εὐρώπη ὅσο καὶ γιὰ τὴν Ἐπανάσταση. Ἡ Ἐπανάσταση γνώριζε πόσο ἐχθρικὲς διαθέσεις ἔτρεφαν ἀπέναντί της οἱ βασιλιάδες· ἀλλὰ καθὼς ἐκεῖνοι ἦταν ἀπασχολημένοι ἀλλοῦ, μπόρεσε, τουλάχιστον ἐπὶ ἕνα διάστημα, νὰ συνεχίσει εἰρηνικὰ τὸ ἔργο της. Ἡ σύγκρουση μεταξύ τους ἐπισπεύστηκε ἀπὸ τὴν πρωτοβουλία ποὺ πῆρε ὁ Λουδοβίκος ΙϚ', καὶ τὸ πρῶτο ἀποτέλεσμά της ἔμελλε νὰ εἶναι ἡ πτώση του.

α) Τὸ ἐπεισόδιο τῆς Βαρὲν καὶ οἱ συνέπειές του στὴ Γαλλία

Καθὼς ὁ Φέρσεν προετοίμαζε ἀπὸ πολὺ καιρὸ τὴ φυγὴ τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας, ἦταν ἀδύνατον νὰ ἀποφευχθοῦν οἱ ἀκριτομυθίες, καὶ ὁ Μαρά, μεταξὺ πολλῶν ἄλλων, δὲν ἔπαυε νὰ τὴν προφητεύει. Τὸ βράδυ τῆς 20ῆς Ἰουνίου, ὁ Μπαγύ, ἀνήσυχος ἔστειλε τὸν Λαφαγιὲτ στὸν Κεραμεικό. Ἐκεῖνος θεώρησε πὼς τὸ ἀνάκτορο φρουροῦνταν καλά, ἀκριβῶς τὴ στιγμὴ ποὺ οἱ φυγάδες τὸ ἐγκατέλειπαν. Ἀμέλεια ἢ συνενοχή; Αὐτὸ τὸ σημεῖο, τὸ σημαντικότερο ὅλης τῆς περιπέτειας, εἶναι ταυτοχρόνως καὶ τὸ σκοτεινότερο.[1] Μιὰ βαριὰ καὶ πολυτελέστατη μπερλίνα ὁδήγησε τὸν Λουδοβίκο καὶ τοὺς δικούς του πρὸς τὸ Σαλόν, ἀπ' ὅπου εἶχε προγραμματιστεῖ νὰ φτάσουν στὸ Μονμεντύ. Ὁ μαρκήσιος ντὲ Μπουιγὲ εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὸ Στεναὶ καὶ ἔστειλε ἀποσπάσματα νὰ φυλάξουν τὸ δρόμο μέχρι πέρα ἀπὸ τὴ Σαίντ-Μενούλ. Ὡστόσο ἡ μπερλίνα ἀναγκάστηκε νὰ καθυστερήσει ἐπὶ πέντε ὧρες. Ὁ τοπικὸς πληθυσμὸς παρέμενε σὲ ἐπιφυλακὴ ἐξαιτίας τοῦ πανικοῦ ποὺ ἐπικρατοῦσε στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες ἀπὸ τὸ 1789, καὶ ἦταν νευρικὸς καὶ δύσπιστος. Οἱ ἡγέτες τῶν ἀποσπασμάτων, ἀποπροσανατολισμένοι, ἀποσύρονταν. Ὅταν ὁ βασιλιὰς ἔφτασε στὰ ὑψώματα κοντὰ στὴ Βαρέν, στὴ μέση τῆς νύχτας, δὲν βρῆκε τὸν σύνδεσμο στὸν ὁποῖο εἶχε ἀνατεθεῖ νὰ τὸν περιμένει, καὶ σταμάτησε. Αὐτὸς ἦταν ὁ χαμός του.

Δὲν κρυβόταν· ἀλλὰ ἀπ' ὅσους τὸν ἀναγνώριζαν κανεὶς δὲν τολμοῦσε ἢ δὲν ἤθελε νὰ ἀντιδράσει —ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ντρουέ, τὸν πανδοχέα τῆς Σαίντ-Μενοὺλ ποὺ ἄλλαξε τὴν πορεία τῶν πραγμάτων μὲ τὴν ἀποφασιστικότητα καὶ τὴν ἐνεργητικότητα

1. Ὅσοι κατέγραψαν τὴν ἱστορία τοῦ ἐπεισοδίου δὲν μᾶς λένε τίποτε σχετικά. Στὰ *Ἀπομνημονεύματά* του (comte DE SAINT-PRIEST, *Mémoires*, Παρίσι 1929, τόμοι Α'-Β'), ὁ κόμης ντὲ Σαὶν-Πρὶ ἐξηγεῖ ὅτι ὁ Λαφαγιὲτ εἶχε ἀφήσει ἀφρούρητη μιὰ εἴσοδο τοῦ Κεραμεικοῦ γιὰ νὰ ἐπιτρέπει στὸν Φέρσεν νὰ ἀνεβαίνει ἐλεύθερα στὰ διαμερίσματα τῆς βασίλισσας (τ. Β', σσ. 91-93).

του. Καλπάζοντας ὅσο πιὸ γρήγορα μποροῦσε, πρόφτασε τὴ σταματημένη μπερλίνα καὶ τὴν προσπέρασε γιὰ νὰ σταματήσει στὸ γεφύρι τῆς Αἲρ, ὅπου ἔβαλε νὰ στήσουν ἕνα ὁδόφραγμα. Ὅταν τελικὰ ἔφτασε ἐκεῖ ὁ βασιλιάς, τοῦ ἔκλεισαν τὸ δρόμο, κι ἐκεῖνος ὁμολόγησε. Οἱ χωρικοὶ συναθροίστηκαν ὁλόγυρα, ἀπαντώντας στὸ κάλεσμα τοῦ σήμαντρου· οἱ οὐσάροι, ποὺ ἔσπευσαν στὸ ἴδιο σημεῖο, συναδελφώθηκαν μαζί τους. Τὴν ἑπομένη ἐμφανίστηκαν οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ Λαφαγιὲτ καὶ ἀνακοίνωσαν τὶς διαταγές τῆς Συνέλευσης: οἱ φυγάδες ἔπρεπε νὰ ἐπιστρέψουν στὸ Παρίσι. Ὁ γυρισμὸς ἦταν τραγικός, ἀνάμεσα σὲ ἀπειλητικὰ πλήθη. Οἱ χωρικοὶ θανάτωσαν τὸν κόμη ντὲ Νταμπιέρ, ὁ ὁποῖος εἶχε ἔρθει γιὰ νὰ χαιρετίσει τὸν βασιλιά. Στὶς 25 Ἰουνίου ἡ βασιλικὴ οἰκογένεια ἐπέστρεψε στὸ φρουρούμενο ἀνάκτορο τοῦ Κεραμεικοῦ.

Ἡ Συνέλευση ἀντέδρασε μὲ ὑποδειγματικὴ ψυχραιμία. Ἀπομάκρυνε τὸν βασιλιὰ ἀπὸ τὸ ἀξίωμά του καὶ κατάργησε τὸ βασιλικὸ βέτο, ἔθεσε ὑπὸ τὴν ἐξουσία της τοὺς ὑπουργούς, καὶ οὐσιαστικὰ ὀργάνωσε τὴ Γαλλία ὡς Δημοκρατία· κατόπιν ἐπέστρεψε στὴν ἡμερήσια διάταξη. Ὡστόσο, μέχρι τὰ τρίσβαθα τῆς τελευταίας ἐπαρχίας, ἡ χώρα συνταράχτηκε. Κανεὶς δὲν ἀμφέβαλλε πὼς ἡ βασιλικὴ φυγὴ προανάγγελλε τὴν ξένη εἰσβολή. Ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη τῶν συνόρων οἱ ὀχυρὲς θέσεις τέθηκαν αὐθόρμητα σὲ κατάσταση πολιορκίας, καὶ ἤδη ἀπὸ τὴν 21η Ἰουνίου ἡ Συνέλευση ἀποφάσισε νὰ συγκροτήσει 169 ἑτοιμοπόλεμα τάγματα πεζικοῦ ἀπὸ δυνάμεις τῆς ἐθνοφρουρᾶς. Προκλήθηκε ξανὰ ἕνας «Μεγάλος Φόβος», μὲ ὅλες τὶς συνήθεις συνέπειές του. Ὁ ἐφήμερος πανηγυρισμὸς τῶν ἀριστοκρατῶν αὔξησε τὰ ἀντίποινα. Κακοποιήθηκαν πολλοὶ εὐγενεῖς καὶ ἀπείθαρχοι ἱερεῖς. Πύργοι πυρπολήθηκαν. Ἀλλὰ ὁ πιὸ ἐπίφοβος ἐχθρὸς μήπως δὲν ἦταν τώρα ὁ Λουδοβίκος ΙϚ'; Μὲ μιὰ πνοή, ὅρμησαν ὅλοι νὰ τὸν φέρουν πίσω. Ὡς ὅμηρο, ὄχι ὡς βασιλιά.

Στὸ Παρίσι ἡ εἴδηση τῆς φυγῆς ξεσήκωσε θυελλώδη ὑβρεολόγια, χοντροκομμένα μερικὲς φορές, ἐναντίον τοῦ ἴδιου καὶ τῆς βασίλισσας. Οἱ Δημοκρατικοὶ ἀγαλλιοῦσαν. «Ἐπιτέλους ἐλεύθεροι, καὶ δίχως βασιλιά», ἔλεγαν οἱ Κορδελιέροι στὴ διακήρυξή τους. Ἔλπιζαν πὼς θὰ παρέσυραν κάθε δημοκράτη, καὶ στὶς 21 Ἰουνίου ζήτησαν ἀπὸ τὴ Συντακτικὴ νὰ ἀνακηρύξει τὴ Δημοκρατία ἤ, τὸ λιγότερο, νὰ μὴν πάρει καμιὰ ἀπόφαση προτοῦ συσκεφθεῖ μὲ τὶς πρωτοβάθμιες συνελεύσεις. Ὁ Μπρισσό, ὁ Μπονβὶλ καί, ἀκόμη καὶ στὶς 8 Ἰουλίου, ὁ μαρκήσιος ντὲ Κοντορσέ, τάχθηκαν στὸ πλευρὸ τῆς Δημοκρατίας. Στὴν ἐπαρχία, ἀντίστοιχες ἀπόψεις ὑποστήριξαν, λίγο ὡς πολὺ ἀνοιχτά, ἀρκετὲς λέσχες. Ὡστόσο, ἡ ἐπιστροφὴ τοῦ βασιλιᾶ καὶ ἡ στάση τῆς Συνέλευσης ἀναχαίτισαν αὐτὸ τὸ κίνημα, τὸ ὁποῖο ἄλλωστε δὲν ἔπεισε κἂν ὅλους τοὺς δημοκράτες: μιὰ Δημοκρατία χωρὶς καθολικὸ δικαίωμα ψήφου, καὶ στὴν ὁποία ὁ Λαφαγιὲτ θὰ ἔπαιρνε τὴν προεδρία, ὁ Ροβεσπιέρος δὲν τὴν ἤθελε. Πολλοὶ ἐξακολουθοῦσαν νὰ σκέφτονται καὶ τὸν δούκα τῆς Ὀρλεάνης γιὰ τὴν ἴδια θέση, ἐνῶ ὁ Μαρά, ὅπως συνήθως, ζητοῦσε νὰ βρεθεῖ ἕνας δικτάτορας. Ὁ Ροβεσπιέρος ἐπέμενε πὼς ἡ Συντακτικὴ ἔπρεπε νὰ ἀρκεστεῖ νὰ δικάσει τον Λουδοβίκο ΙϚ' καὶ νὰ κανονίσει ὥστε νὰ ἐκλεγεῖ ἐγκαίρως ἡ Νομοθετικὴ

Συνέλευση. Θεωροῦσε τὴ Συντακτικὴ ὕποπτη, καὶ ἤθελε νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ αὐτήν.

Ἡ Ἐθνοσυνέλευση δὲν κλονίστηκε, καὶ ἀδιαφόρησε γιὰ ὅλες αὐτὲς τὶς ἀπαιτήσεις. Ἡ ἀνακήρυξη τῆς Δημοκρατίας σήμαινε πόλεμο. Σήμαινε ἐπίσης πὼς θὰ ἄνοιγε ὁ δρόμος γιὰ τὴ δημοκρατία, καὶ θὰ ἐνθαρρύνονταν ἡ ὑπόκωφη ἐξέγερση τῶν χωρικῶν καὶ οἱ ἀπεργίες ποὺ εἶχαν θορυβήσει τὴν ἀστικὴ τάξη τὴν ἄνοιξη. Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ἡ Συντακτικὴ πῆρε θέση αὐθόρμητα, καταγγέλλοντας τὴν «ἀπαγωγὴ τοῦ βασιλιᾶ», ὥστε νὰ δημιουργήσει τὸ μύθο ποὺ θὰ ἐπέτρεπε τὴ συγχώρεσή του. Ἡ τριανδρία καὶ ὁ Λαφαγιὲτ συμφιλιώθηκαν, καὶ τὸ βράδυ τῆς 21ης ὁ Μπαρνὰβ ἔδωσε τὸ σύνθημα στοὺς Ἰακωβίνους: «Ἡ Ἐθνοσυνέλευση! Ἰδοὺ ὁ ὁδηγός σας! Τὸ Σύνταγμα! Ἰδοὺ ἡ κραυγὴ τῆς συνένωσής σας!». Ἡ Ἐπανάσταση τερματίστηκε, θὰ διακηρύξει σὲ ἕναν ὁρμητικὸ λόγο πρὸς τὴ Συνέλευση στὶς 15 Ἰουλίου: μετὰ ἀπ' αὐτό, δὲν μένει παρὰ ἡ ὑπονόμευση τῆς κοινωνίας. «Πρόκειται τώρα νὰ τερματίσουμε τὴν Ἐπανάσταση ἢ μήπως θὰ τὴν ξαναρχίσουμε; Κάνατε ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ἴσους ἐνώπιον τοῦ νόμου. Καθιερώσατε τὴν ἰσότητα ἀστικῶν καὶ πολιτικῶν δικαιωμάτων ... Ἕνα βῆμα παραπέρα θὰ ἀποτελοῦσε πράξη ὀλέθρια, ἔνοχη. Ἕνα βῆμα παραπέρα πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἐλευθερίας θὰ ἦταν ἡ καταστροφὴ τῆς βασιλείας. Ἕνα βῆμα παραπέρα πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἰσότητας θὰ ἦταν ἡ καταστροφὴ τῆς ἰδιοκτησίας. Ἐὰν βέβαια θὰ ἤθελε κανεὶς νὰ συνεχίσει τὴν καταστροφή, ὅταν δὲν ὑπάρχει πλέον ὅ,τι ἔπρεπε νὰ καταστραφεῖ. Ἂν πίστευε κανεὶς πὼς δὲν ἔκανε ἀκόμη τὰ πάντα γιὰ τὴν ἰσότητα, ὅταν ἡ ἰσότητα ὅλων τῶν ἀνθρώπων ἔχει ἐξασφαλιστεῖ, ποιὰ ἄλλη ἀριστοκρατία θὰ ἔβρισκε μπροστά του γιὰ νὰ ἐξολοθρεύσει ἂν ὄχι τὴν ἀριστοκρατία τῆς ἰδιοκτησίας;».

Γιὰ νὰ ἐμποδιστοῦν οἱ ἐκλογικὲς συνελεύσεις, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἤδη συγκληθεῖ, καὶ νὰ μὴν ἐκφράσουν προτάσεις εὐνοϊκὲς πρὸς τοὺς Δημοκρατικούς, ἐκδόθηκε ἕνα διάταγμα ποὺ ἀνέβαλλε τὶς ἐκλογές. Ὅταν ἐπέστρεψε ὁ βασιλιάς, ὁ Ντυπὸρ καὶ ὁ Μπαρνὰβ ὑπαγόρευαν τὶς κινήσεις του, καὶ μάλιστα ὁ Μπαρνὰβ ξεκίνησε μυστικὴ ἀλληλογραφία μὲ τὴ βασίλισσα. Ὁ Λουδοβίκος ἀναγνώρισε πὼς εἶχε ἐξαπατηθεῖ σχετικὰ μὲ τὶς διαθέσεις τῶν Γάλλων, καὶ ἄφησε νὰ ἐννοηθεῖ πὼς ἐφεξῆς θὰ ἀποδεχόταν τὸ Σύνταγμα. Δύο διατάγματα, τῆς 15ης καὶ τῆς 16ης Ἰουλίου, κατηγοροῦσαν τοὺς αὐτουργοὺς τῆς «ἀπαγωγῆς» καὶ ἀθώωναν τὸ βασιλικὸ ζεῦγος.

Στὸ μεταξὺ τὸ βράδυ τῆς 15ης Ἰουλίου, οἱ Ἰακωβίνοι, οἱ ὁποῖοι εἶχαν δεχτεῖ τὴν εἰσβολὴ ἑνὸς πλήθους ποὺ τὸ συγκέντρωνε ὁ Κοινωνικὸς Κύκλος καὶ τὸ καθοδηγοῦσαν οἱ Κορδελιέροι, δέχτηκαν νὰ συμμετάσχουν σὲ μιὰ νέα ἔκκληση διαμαρτυρίας ποὺ ζητοῦσε ἀπὸ τὴ Συνέλευση νὰ ἀντικαταστήσει τὸν Λουδοβίκο —«μὲ κάθε διαθέσιμο συνταγματικὸ μέσο», προσέθεσε ὁ Μπρισσό, ὁ ὁποῖος συνέταξε τὴν ἑπομένη τὸ ὁριστικὸ κείμενό της. Στὸ Πεδίο τοῦ Ἄρεως, ὅπου θὰ γινόταν ἡ ἐπίσημη προσυπογραφὴ τοῦ κειμένου, οἱ Κορδελιέροι πρόβαλαν ἔνσταση γι' αὐτὴ τὴν ἐμβόλιμη φράση, ἡ ὁποία δὲν μποροῦσε νὰ εὐνοήσει κανέναν ἄλλο παρὰ τὸν δούκα τῆς Ὀρλεάνης. Δόθηκε ἀναφορὰ στοὺς Ἰακωβίνους, οἱ ὁποῖοι, ἔχοντας λάβει στὸ μεταξὺ τὸ διάταγμα ποὺ ἀθώωνε τὸν βασιλιά, ἀπέρριψαν τὸ σχέδιο. Ὁ Ροβεσπιέρος

ἐπικρότησε αὐτὴ τὴν ἀπόφαση. Οἱ Κορδελιέροι ὅμως ἐπέμειναν, καὶ στὶς 17 τοῦ μηνὸς παρουσιάστηκαν στὴν προγραμματισμένη συνάντηση. Τότε συντάχθηκε ἐπὶ τόπου ἕνα νέο κείμενο, ἐπάνω στὸ Βωμὸ τῆς Πατρίδας ποὺ εἶχε ἀνεγερθεῖ στὸ Πεδίο τοῦ Ἄρεως.

Αὐτὸ τὸ πλῆθος δὲν ἦταν ὁπλισμένο, καὶ ἄλλωστε μιὰ ἐξέγερση δὲν θὰ εἶχε καμιὰ ἐλπίδα ἐπιτυχίας καθὼς ἡ ἐθνοφρουρά, ποὺ ἀνῆκε ἀποκλειστικὰ στοὺς ἀστούς, ἦταν ἐξαιρετικὰ ἐρεθισμένη ἐνάντια στοὺς «κανάγιες». Οἱ ἀλλεπάλληλες ἐκκλήσεις διαμαρτυρίας ὅμως προκαλοῦσαν ταραχώδεις διαδηλώσεις, καὶ κινητοποίησαν σιγὰ σιγὰ τοὺς ἐργάτες ποὺ θὰ ἀπολύονταν σὲ λίγο καιρὸ ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς πρόνοιας. Ἡ κατάσταση φαινόταν νὰ ἐγκυμονεῖ κινδύνους, ἐνῶ μαθεύτηκε πὼς ἔγιναν σοβαρὰ ἐπεισόδια: τὸ ἴδιο πρωὶ βρέθηκαν σφαγμένοι δύο ἄνδρες ποὺ κρύβονταν κάτω ἀπὸ τὸ Βωμὸ τῆς Πατρίδας. Ὁ Μπαγὺ καὶ ὁ Λαφαγιέτ, μὲ τὴν ἐνθάρρυνση τῆς Συντακτικῆς, ἀποφάσισαν νὰ προχωρήσουν στὸν παραδειγματισμό. Ὑψώθηκε ἡ κόκκινη σημαία, ἡ ἐθνοφρουρὰ ἐφόρμησε στὸ Πεδίο τοῦ Ἄρεως καὶ ἄνοιξε πῦρ. Ἀρκετοὶ ἀπ᾿ ὅσους εἶχαν συγκεντρωθεῖ ἐκεῖ γιὰ νὰ ὑπογράψουν τὴν ἔκκληση διαμαρτυρίας ἔπεσαν νεκροὶ ἢ τραυματίστηκαν. Ἀσυγκράτητος ὁ Λαφαγιὲτ τοὺς κατηγόρησε ἐπιπλέον γιὰ συνωμοσία. Οἱ φυλακὲς γέμισαν. Πολλὰ δημοκρατικὰ ἔντυπα ἐξαφανίστηκαν. Οἱ Κορδελιέροι ἀνέστειλαν πρὸς στιγμὴν τὶς συγκεντρώσεις τους καὶ οἱ Ἰακωβίνοι ἀπειλήθηκαν μὲ διάλυση ὅταν ἀποσχίστηκαν ὅλοι σχεδὸν οἱ πληρεξούσιοί τους, οἱ ὁποῖοι ἐγκαταστάθηκαν σὲ μιὰ νέα λέσχη, στὸ παλιὸ μοναστήρι τοῦ τάγματος τῶν Φεγιαντίνων. Ὁ Ροβεσπιέρος, μόνος του σχεδόν, ὄρθωσε τὸ ἀνάστημά του ἐνάντια στὴ διάλυση καὶ τελικὰ κατόρθωσε νὰ σώσει τὴν ἕνωση τῶν Ἰακωβίνων. Ὡστόσο, τὸ κόμμα τῶν πατριωτῶν βρέθηκε διαιρεμένο στὰ δύο. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ ἦταν οἱ συνταγματικοί, τὸ μέρος τῆς ἀστικῆς τάξης ποὺ κάλυπτε τὸν κῆνσο. Αὐτοί, γιὰ νὰ διασώσουν τὸ ἔργο τους ποὺ ἄρχιζε νὰ κινδυνεύει, ἔδειχναν διατεθειμένοι γιὰ μιὰ συνεννόηση μὲ τὸν βασιλιὰ καὶ τοὺς «μαύρους». Ἀπὸ τὴν ἄλλη βρίσκονταν οἱ δημοκράτες, μεταξὺ τῶν ὁποίων αὔξαινε ὁλοένα ἡ ἐπιρροὴ τῶν Δημοκρατικῶν. Ἀνάμεσά τους, τὸ αἷμα τοῦ Πεδίου τοῦ Ἄρεως καὶ ἡ «τρίχρωμη» τρομοκρατία.

Κυρίαρχοι τῆς κατάστασης ἦταν τώρα ὁ Ντυπόρ, ὁ Μπαρνὰβ καὶ οἱ ἀδελφοὶ Λαμέτ. Προσπάθησαν νὰ συσπειρώσουν τὴ Δεξιὰ μὲ σκοπὸ τὴν ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος. Σχεδίαζαν νὰ αὐξήσουν τὶς βασιλικὲς ἐξουσίες, νὰ κάνουν ἀκόμη πιὸ περιοριστικὸ τὸ σύστημα τοῦ κήνσου, νὰ ἱδρύσουν ἕνα δεύτερο νομοθετικὸ σῶμα, νὰ φέρουν πίσω τοὺς εὐγενεῖς, νὰ δώσουν στοὺς πληρεξουσίους δικαίωμα νὰ ἐπανεκλέγονται καὶ νὰ ἀναλαμβάνουν ὑπουργεῖα. Ἡ ἀπόπειρά τους ὅμως ἀπέτυχε στὸ οὐσιαστικὸ σημεῖο: οἱ «μαῦροι» παρέμειναν ἀσυμβίβαστοι, ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἕνα μέρος τῶν πατριωτῶν ἀρνήθηκε νὰ τοὺς ἀκολουθήσει. Ὁ Λουδοβίκος ΙϚ πάντως ὑπέκυψε. Ὅταν αὐτὸς ἀποδέχτηκε τὸ Σύνταγμα ἡ ἐξουσία του ἀποκαταστάθηκε, ἀλλὰ δὲν ἔμενε πλέον καμιὰ ψευδαίσθηση σχετικὰ μὲ τὰ πραγματικά του αἰσθήματα. Ἡ φυγὴ στὴ Βαρὲν εἶχε ξεσκεπάσει τὸ μυστήριο.

β) Ἡ Διακήρυξη τοῦ Πίλνιτς (27 Αὐγούστου 1791)

Ἡ σύλληψη τοῦ βασιλιᾶ συγκίνησε ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη, καὶ ἰδίως στὴν Ἀγγλία προσέβαλε κάθε νομιμόφρονα. Οἱ βασιλιάδες ἀναλογίστηκαν τὶς εὐθύνες τους ἀπέναντι στὴ χώρα τους. «Τί τρομερὸ παράδειγμα!», ἀναφώνησε ὁ βασιλιὰς τῆς Πρωσίας. Ἡ Ἰσπανία παρενέβη πρώτη. Ἤδη ἀπὸ τὴν 1η Ἰουλίου ὁ Φλοριδαμπλάνκα ἔστειλε ἕνα ἀπειλητικὸ ὑπόμνημα στὴ Γαλλία. Ὁ Μονμορὲν καὶ ὁ πρεσβευτὴς Νούνιεθ, ἐξίσου ἀνήσυχοι, ἀπάλυναν τὴ διατύπωσή του. Ὁ Νούνιεθ κατηγορήθηκε γι' αὐτὸ καὶ ἀνακλήθηκε ἀπὸ τὸ Παρίσι. Ὁ Κάρολος Δ' ὅμως δὲν ἐπέμεινε περισσότερο στὸ ζήτημα. Ξέσπασε πάνω στοὺς Γάλλους ποὺ κατοικοῦσαν στὴν Ἰσπανία καί, ἀπειλώντας τους μὲ ἀπέλαση, τοὺς ὑποχρέωσε, στὶς 20 Ἰουλίου, νὰ τοῦ ὁρκιστοῦν πίστη. Ὡστόσο, τὰ μάτια ὅλων ἦταν στραμμένα στὸν Ἀψβοῦργο αὐτοκράτορα. Τὸ γεγονὸς τοῦ προκάλεσε φρίκη, ἀλλὰ δὲν δίστασε. Ἀπὸ τὴν Πάδοβα πρότεινε στὶς ὑπόλοιπες Αὐλές, στὶς 6 Ἰουλίου, νὰ ἑνώσουν τὶς δυνάμεις τους γιὰ νὰ σώσουν τὴ βασιλικὴ οἰκογένεια καὶ τὴ γαλλικὴ μοναρχία. Ἔπειτα, στὶς 4 Αὐγούστου, ὑπέγραψε εἰρήνη μὲ τοὺς Τούρκους στὴ Σίστοβα. Ἡ Δίαιτα ἐπανῆλθε στὸ θέμα, κι ἔπειτα ἀπὸ ταραχώδεις συζητήσεις κατέληξε νὰ ζητήσει τὴν παρέμβαση τῆς αὐτοκρατορίας ὑπὲρ τῶν πριγκίπων ποὺ ἐθίγησαν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση. Ὁ Μπίσοφβέρντερ, γεμάτος ἀγαλλίαση ἀπὸ τὶς ἐπιθετικὲς διαθέσεις ποὺ διέκρινε στὸν Λεοπόλδο, καὶ χωρὶς νὰ ζητήσει βασιλικὴ ἔγκριση, ὑπέγραψε, στὶς 25 Ἰουλίου στὴ Βιέννη, τὴ συμφωνία ποὺ προέβλεπαν οἱ διαβουλεύσεις τοῦ Μιλάνου. Ὁ βασιλιὰς τῆς Πρωσίας τὴν ἐπικύρωσε στὶς 12 Αὐγούστου παρ' ὅλες τὶς ἀντιδράσεις τῶν ὑπουργῶν του, κι ἔφυγε γιὰ τὸ Πίλνιτς περιστοιχισμένος ἀπὸ μιὰ ἀκολουθία ἀξιωματικῶν χωρὶς νὰ πάρει μαζί του κανένα διπλωμάτη.

Στὸ μεταξὺ ὁ Λεοπόλδος ξανάβρισκε τὴν ψυχραιμία του. Οἱ ἀπαντήσεις ποὺ ἔπαιρνε δὲν ἦταν διόλου ἐνθαρρυντικές. Ἀπὸ τὴν Ἀγγλία, ὁ Γεώργιος Γ' δήλωσε πώς, ὅσο καὶ ἂν ἐνδιαφερόταν γιὰ τὴν τύχη τοῦ Λουδοβίκου ΙϚ', θὰ παρέμενε οὐδέτερος. Ὁ Κάρολος Δ' τῆς Ἰσπανίας καὶ ὁ Βίκτωρ-Ἀμεδαῖος Γ' τῆς Σαρδηνίας περίμεναν νὰ ξεκινήσει τὸν πόλεμο ἡ Αὐστρία, ὥστε νὰ μὴ δεχτοῦν οἱ ἴδιοι τὰ πρῶτα χτυπήματα. Μόνον ἡ Αἰκατερίνη Β' καὶ ὁ Γουσταῦος Γ' τῆς Σουηδίας ὑποστήριζαν ἔνθερμα τὴν κοινὴ δράση. Ὁ Λεοπόλδος ἀντιλαμβανόταν πολὺ καλὰ πὼς ὁ ρωσικὸς στρατός, πρὶν πάει νὰ πολεμήσει μὲ τοὺς Γάλλους, θὰ καταλάμβανε τὴν Πολωνία —καὶ ἀνησυχοῦσε γιὰ τὴ στάση ποὺ ἑτοιμαζόταν νὰ τηρήσει ἡ Πρωσία ἀπέναντι σ' αὐτὴ τὴ χώρα. Τὸν Ἰούνιο, ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος εἶχε διακοινώσει στοὺς Πολωνοὺς ὅτι ἡ συμμαχία τοῦ 1790 δὲν ἐγγυόταν τὸ σύνταγμα ποὺ υἱοθετήθηκε ἀργότερα, καὶ στὶς 9 Αὐγούστου ἐπανέλαβε στοὺς Αὐστριακοὺς ὅτι ἀδυνατοῦσε νὰ διευκρινίσει ποιὰ στάση θὰ τηροῦσε ὁ ἴδιος σχετικὰ μὲ τὸ τελευταῖο σύνταγμα ὅσο ἡ Ρωσία δὲν ἔλυνε τὴ σιωπή της.

Ἂν ἡ Συντακτικὴ εἶχε ἐκθρονίσει τὸν Λουδοβίκο ΙϚ', ὁ Λεοπόλδος θὰ εἶχε περάσει στὴ δράση. Τώρα, ἡ σύνεση καὶ ἡ μετριοπάθεια τῆς Συνέλευσης τοῦ ἐπετρε-

ψαν νὰ σκεφτεῖ τὰ δικά του συμφέροντα. Στὶς 11 Ἰουλίου ὁ Μπαρνάβ, ὁ Ντυπόρ, οἱ Λαμὲτ καὶ ὁ Λαφαγιὲτ ἀνάγγειλαν στὸν Μερσὺ-Ἀρζαντώ, ὁ ὁποῖος ἐκπροσωποῦσε πλέον τὸν αὐτοκράτορα στὶς Βρυξέλλες, πὼς σύντομα θὰ συζητιόταν στὴ Συντακτικὴ ἡ εἰσήγηση ποὺ θὰ ἀπάλλασε τὸν βασιλιὰ ἀπὸ τὴν εὐθύνη τῆς φυγῆς. Ἂν ὅμως οἱ ἄνακτες τραβοῦσαν τὸ σχοινί, τότε θὰ ἔφερναν τοὺς ὑπηκόους τους ἀντιμέτωπους μὲ «τὸ μεταδοτικὸ παράδειγμα ἑνὸς ἐκθρονισμένου βασιλιᾶ». Στὶς 30 Ἰουλίου ὑπαγόρευσαν στὴ βασίλισσα ἕνα γράμμα ποὺ συνιστοῦσε στὸν Λεοπόλδο νὰ προτιμήσει τὴν εἰρήνη. Ἔστειλαν μὲ τὸν ἀβὰ Λουὶ στὸν Μερσὺ-Ἀρζαντὼ μήνυμα, προσπαθώντας νὰ τὸν ἐπαναφέρουν στὸ Παρίσι.

Ἡ βασίλισσα, εἶναι ἀλήθεια, ἀποκήρυξε αὐθημερὸν τὸ ἐπίσημο διάβημα. «Πρόκειται ἁπλῶς νὰ τοὺς ἀποκοιμίσουμε καὶ νὰ δείξουμε ὅτι τοὺς ἐμπιστευόμαστε, ὥστε ἀργότερα νὰ τοὺς διαλύσουμε πιὸ εὔκολα», ἐπαναλάμβανε στὶς 26 Αὐγούστου: «Δὲν βρίσκουμε πιὰ ὑποστήριξη παρὰ μόνον ἀπὸ τὶς ξένες Δυνάμεις. Πρέπει νὰ ἔρθουν πάση θυσία γιὰ νὰ μᾶς βοηθήσουν, ἀλλὰ ἐκεῖνος ποὺ ὀφείλει νὰ ταχθεῖ ἐπικεφαλῆς ὅλων εἶναι ὁ αὐτοκράτορας». Ὁ Λεοπόλδος ἔβρισκε πιὸ φρόνιμο, τόσο γιὰ τὸν ἴδιο ὅσο καὶ γιὰ τὸν Λουδοβίκο, νὰ δεχτεῖ τὶς προσφορὲς τῶν Φεγιαντίνων. Στὶς 20 Αὐγούστου γνωστοποίησε πὼς οἱ ξένες Δυνάμεις θὰ ἀναγνώριζαν τὸ Σύνταγμα ποὺ θὰ εἶχε ἀποδεχτεῖ ὁ Λουδοβίκος, καὶ στὸ Πίλνιτς ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος ὑποχρεώθηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὰ κηρύγματα ἔνοπλης παρέμβασης.

Στὸ ἑξῆς ἡ φρόνηση ἐπέτασσε τὴ σιωπή. Μιὰ ἀπειλὴ ὑπὸ ὅρους τὸ μόνο ποὺ μποροῦσε νὰ προκαλέσει ἦταν ὁ χαμὸς τῶν Φεγιαντίνων. Ἀκριβῶς αὐτὸ ἐπιδίωκε ὅμως ὁ κόμης τοῦ Ἀρτουά, καὶ οὔτε ὁ Λεοπόλδος οὔτε ὁ Κάουνιτς ἀντιλήφθηκαν τὴν παγίδα. Φαντάστηκαν, ἀντιθέτως, πὼς μιὰ παρόμοια διακήρυξη θὰ πτοοῦσε ὅσους εἶχαν στασιαστικὲς διαθέσεις καὶ θὰ ἐνίσχυε τὴν ἐξουσία τῶν συνταγματικῶν. Ἔτσι οἱ δύο βασιλιάδες ἀποφάσισαν νὰ δημοσιεύσουν τὴ δήλωση τῆς 27ης Αὐγούστου. Καθὼς ἡ ἀποκατάσταση τῆς τάξης στὴ Γαλλία ἐνδιέφερε ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη, προσκαλοῦσαν ὅλους τοὺς ὑπόλοιπους μονάρχες νὰ ἑνώσουν τὶς δυνάμεις τους μὲ τὶς δικές τους: «τότε, καὶ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει» θὰ περνοῦσαν στὴ δράση. Ἔτσι, καθὼς ἡ Ἀγγλία τουλάχιστον ἀπουσίαζε πάντοτε ἀπὸ τὸν Συνασπισμό, ὁ Λεοπόλδος εἶχε ἐλευθερία κινήσεων. «Τότε, καὶ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει», ἔλεγε, «νά ποιὲς λέξεις ἔχω γιὰ νόμους καὶ προφῆτες». Παρ' ὅλα αὐτά, τὸν συνέφερε νὰ τρομοκρατηθοῦν οἱ Ἰακωβίνοι, καὶ ἄφησε τοὺς Γάλλους πρίγκιπες νὰ ἑρμηνεύσουν τὴ δήλωση σὰν νὰ ἀποτελοῦσε πραγματικὸ τελεσίγραφο.

Στὶς 14 Σεπτεμβρίου, ὁ Λουδοβίκος ἀποδέχτηκε τὸ Σύνταγμα καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐγκαταστάθηκε ξανὰ στὸ θρόνο του. Στὶς 30 τοῦ ἴδιου μήνα, ἡ Συντακτικὴ διαλύθηκε. Ὁ Λεοπόλδος χάρηκε μὲ τὴν ἀπόφαση τοῦ βασιλιᾶ, καὶ δὲν ἄφησε καμία ψευδαίσθηση στὴ Μαρία-Ἀντουανέτα. «Τί δυστυχία!», ἔγραφε ἐκείνη, «ὁ αὐτοκράτορας μᾶς πρόδωσε». Στὶς 3 Δεκεμβρίου ὁ Λουδοβίκος ἔγραψε προσωπικὰ στὸν βασιλιὰ τῆς Πρωσίας γιὰ νὰ ζητήσει συνδρομὴ ἐναντίον τῶν στασιαστῶν ὑπηκόων του. Ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος δήλωσε πὼς ἀδυνατοῦσε νὰ κινηθεῖ μόνος.

Ὁ Λεοπόλδος δὲν ἔχανε ἀπὸ τὰ μάτια του τὴν πρωσικὴ συμμαχία, καὶ τὸν Νοέμβριο ξανάρχισε τὶς διαπραγματεύσεις γιὰ νὰ καταρτιστεῖ ἡ όριστικὴ συμφωνία. Ἐκεῖνο ποὺ τὸν ἀπασχολοῦσε ὅμως ἦταν νὰ ἀποσπάσει ἀπὸ τὴ Ρωσία ἐγγυήσεις σχετικὰ μὲ τὴ νέα κατάσταση πραγμάτων στὴν Πολωνία.

Στὸ μεταξύ, πιστεύοντας πὼς ἔσωσε τὸν Λουδοβίκο ἀφοῦ κατόρθωσε νὰ τρομοκρατήσει τὴ Συντακτική, συνέχισε τὴν προσπάθεια νὰ χαλιναγωγήσει μὲ ἀπειλὲς τὸ θράσος τῶν ταραχοποιῶν. Στὶς 12 Νοεμβρίου, οἱ εὐρωπαϊκὲς Αὐλὲς κλήθηκαν ξανὰ μὲ μιὰ νέα ἐγκύκλιο νὰ συμμετάσχουν στὸ Συνασπισμό. Ἡ διακήρυξη τοῦ Πίλνιτς συζητιόταν παντοῦ, καὶ ἡ κοινὴ πεποίθηση ἦταν πὼς οἱ Δυνάμεις προετοίμαζαν πόλεμο γιὰ τὴν ἄνοιξη. Λίγο λίγο ἄρχισαν νὰ ἐκδηλώνονται οἱ διαθέσεις τῶν Ἰακωβίνων, ἀλλὰ ἀποδείχτηκαν ἀκριβῶς ἀντίθετες ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ προσδοκοῦσε ὁ Λεοπόλδος. Ἀντὶ νὰ σκύψουν τὸ κεφάλι μπροστά του, τελικὰ τοῦ ἐπιτέθηκαν καὶ ἀνέτρεψαν ὅλα τὰ σχέδιά του.

Κατάντησε κοινὸς τόπος νὰ ψέγεται ἡ ἀδεξιότητα ἢ ἡ ἀνοησία τῶν Ἰακωβίνων. Γιατὶ παρέλειψαν νὰ ἀποταθοῦν στοὺς διπλωμάτες; Ἐκεῖνοι, ἴσως, θὰ τοὺς ἐξηγοῦσαν τοὺς κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ. Παρ' ὅλα αὐτά, εἶχαν δίκιο ὅταν ἔκριναν πὼς ἡ Ἐπανάσταση ἀπειλοῦνταν. Στὴν πραγματικότητα, ἡ ἀπειλὴ ἐρχόταν κυρίως ἀπὸ τὴν Πρωσία, καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη ἡ πλάνη τους ἦταν βαθύτατη. Ὡστόσο, καὶ ὁ Λεοπόλδος θὰ μποροῦσε νὰ στραφεῖ ἐναντίον τους, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ ρύθμιζε τὴν ὑπόθεση τῆς Πολωνίας. Ἐπιπλέον οἱ Γάλλοι, ἀγνοώντας τὰ μυστικὰ τῶν εὐρωπαϊκῶν Αὐλῶν, ἀναπόφευκτα ἀντιλαμβάνονταν τὴ διακήρυξη σύμφωνα μὲ τὴν ἔννοια ποὺ τῆς ἀπέδιδαν οἱ ἐκπατρισμένοι, καὶ μάλιστα τὸ ἔκαναν αὐτὸ μὲ τὴ συνδρομὴ τῶν ἐμπνευστῶν της. Τέλος, μήπως πρέπει ἄραγε νὰ ξεχάσουμε πὼς κάθε ἀπειλὴ ἐπέμβασης, ὅσο ἀνώδυνη κι ἂν εἶναι, ἀποτελεῖ ὀδυνηρὴ προσβολή; Ἴσως ἡ σύνεση συμβούλευε νὰ τὴν περιφρονήσουμε· ὅμως κανένα ἔθνος δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ τὴ συγχωρήσει.

γ) Ἡ Νομοθετικὴ Συνέλευση καὶ ἡ πολιτικὴ τῶν Γιρονδίνων (Ὀκτώβριος–Δεκέμβριος 1791)

Ἔπειτα ἀπ' ὅσα συνέβησαν στὸ Πεδίο τοῦ Ἄρεως, οἱ Φεγιαντίνοι φάνηκαν νὰ κυριαρχοῦν στὴ Γαλλία. Κανεὶς δὲν μιλοῦσε πλέον γιὰ Δημοκρατία, ἐνῶ ὁ Κολλὸ ντ' Ἐρμπουὰ ἐξέδιδε τὸ *Ἀλμανὰκ τοῦ μπαρμπα-Ζεράρ* ποὺ ὑποστήριζε τὴ βασιλεία. Ἡ Νομοθετική, ἡ ὁποία συνῆλθε τὴν 1η Ὀκτωβρίου 1791, ἀποτελοῦνταν στὴν τεράστια πλειοψηφία της ἀπὸ εἰλικρινεῖς συνταγματικούς. Ὁ Ντυπόρ, ὁ Μπαρνὰβ καὶ οἱ Λαμὲτ πίστευαν ὅτι καθοδηγοῦσαν τὸν βασιλιὰ καὶ τὴ βασίλισσα. Ἐπέλεξαν μόνοι τους πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ὑπουργοὺς —κυρίως τὸν ντὲ Λεσσὰρ καὶ τὸν δούκα τῆς Ναρβόννης, οἱ ὁποῖοι ἀντικατέστησαν τὸν Μονμορὲν στὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν καὶ τὸν Ντυπορτάιγ στὸ Ὑπουργεῖο τοῦ Πολέμου. Στὴν πραγματικότητα, ἡ ἐπιρροή τους παρέμεινε περιορισμένη. Ματαίως κατήγγελλε ὁ Μπαρνὰβ τὴ στρα-

τολόγηση ἀντεπαναστατῶν στὴ συνταγματικὴ φρουρὰ τοῦ βασιλιᾶ. Ἔμενε χωρὶς ἀποτέλεσμα ἡ ἐπιμονή του νὰ ἀνασχηματιστεῖ ἡ βασιλικὴ ἀκολουθία μὲ τὴν πρόσκληση σ' αὐτὴν ὁρισμένων συνταγματικῶν. Οἱ σχέσεις τους μὲ τὸν Λαφαγιὲτ δὲν ἦταν καλές. Ὁ τελευταῖος δὲν τοὺς εἶχε ἀκολουθήσει σὲ ὅλα τὰ στάδια τῆς ὑπόθεσης τῆς συνταγματικῆς ἀναθεώρησης, ἐνῶ κι ἐκεῖνοι ἄφησαν νὰ ἐκλεγεῖ στὴ θέση του δήμαρχος στὸ Παρίσι ἕνας ὁρκισμένος δημοκράτης, ὁ Πετιόν. Πάνω ἀπ' ὅλα, δὲν μετεῖχαν στὴ Νομοθετικὴ Συνέλευση καὶ δὲν ἔλεγχαν τὴν πλειοψηφία της. Μόνον 264 βουλευτὲς εἶχαν ἐγγραφεῖ στοὺς Φεγιαντίνους· 136 ἀνῆκαν στοὺς Ἰακωβίνους καὶ στοὺς Κορδελιέρους. Ἀπέμενε ἡ ἀβέβαιη μάζα τῶν 350 συνταγματικῶν, δηλαδὴ ἡ μισὴ Νομοθετική, στὴν ὁποία οἱ μνῆμες τῆς Βαρὲν καὶ τοῦ Πίλνιτς εἶχαν ξυπνήσει ἀκατανίκητη δυσπιστία ἀπέναντι στὸν βασιλιά.

Ἡ κοινὴ γνώμη ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀνησυχεῖ. Ἀριστοκράτες καὶ ἀπείθαρχοι ἱερεῖς κινητοποιοῦνταν τώρα περισσότερο παρὰ ποτέ. Ἀπὸ τὸν Αὔγουστο εἶχαν ὑποκινήσει ταραχὲς στὴ Βανδέα, καὶ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1792 ξεσήκωσαν τὴ Λοζέρ. Στὴν Ἀβινιὸν θανάτωσαν στὶς 16 Ὀκτωβρίου 1791 τὸν δήμαρχο Λεσκυγέ, γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ πατριῶτες ἐκδικήθηκαν μὲ τὴ σφαγὴ τῆς Γκλασιέρ. Μετὰ ἀπὸ τὸ ἐπεισόδιο τῆς Βαρὲν ὁ ἐκπατρισμὸς ἐντάθηκε, ἰδιαιτέρως στὶς τάξεις τοῦ στρατοῦ. Ὁ βασιλιὰς εἶχε κρατήσει τὸν ἄνθρωπό του στὴν κυβέρνηση, τὸν ὑπουργὸ Ναυτικῶν Μπερτρὰν ντὲ Μολβίλ. Οἱ ἐπιθέσεις ἐναντίον τῆς «αὐστριακῆς ἐπιτροπῆς», στὴν ὁποία τὸ κοινὸ ὑποψιαζόταν ὅτι ἀνῆκαν τόσο οἱ πράκτορες τοῦ βασιλιᾶ ὅσο καὶ ἡ τριανδρία, ἀνησυχοῦσαν ἀκόμη καὶ τοὺς μετριοπαθεῖς. Οἱ νουθεσίες ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ ἔκαναν τὸν Λαφαγιὲτ νὰ ἐξεγείρεται, αὐτὸν τὸν ζηλωτὴ τῆς ἐθνικῆς ἀξιοπρέπειας. Τὸ ἀσινιάτο ἔχανε τὴν ἀξία του. Οἱ εἰδήσεις ἀπὸ τὸν Ἅγιο Δομίνικο κατέθλιβαν τὴ μητρόπολη: τώρα καὶ οἱ *μουλάτοι* εἶχαν πάρει τὰ ὅπλα ἐναντίον τῶν λευκῶν, καὶ τὸ Πὸρ-ὼ-Πρὲνς ἐρειπώθηκε τὸν Νοέμβριο. Ἡ ἀβεβαιότητα γιὰ τὸ μέλλον ἐκνεύριζε τοὺς ἐπαναστάτες, καὶ οἱ μετριοπαθεῖς ὑποχώρησαν εὔκολα ὅταν ἡ Ἀριστερὰ πρότεινε τὰ «μεγάλα μέτρα» γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀσφάλειας καὶ τῆς ἐμπιστοσύνης.

Στὸ στερέωμα αὐτῆς τῆς Ἀριστερᾶς μεσουρανοῦσαν τώρα οἱ νέοι ἄνδρες ποὺ ἔδωσαν ἀποφασιστικὴ ὤθηση στὰ γεγονότα μέχρι καὶ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1792. Στὴν πρώτη γραμμὴ ἀνάμεσά τους βρίσκονταν ὁ Μπρισσό, πληρεξούσιος τοῦ Παρισιοῦ, καὶ ὁ Βερνιώ, ὁ γνωστότερος ἀπὸ τοὺς πληρεξουσίους τῆς Γιρόνδης. Τότε ὀνομάζονταν Μπρισσοτίνοι, ἐνῶ ἐμεῖς, ἰδίως ἀφότου μᾶς ἄφησε τὴν περιγραφή τους ὁ Λαμαρτίνος, τοὺς ὀνομάζουμε Γιρονδίνους. Αὐτὴ ἡ δεύτερη ἐπαναστατικὴ γενιά, στὴν ὁποία ἄνοιξε τὸ δρόμο ἡ Συντακτικὴ ὅταν ἀπαγόρευσε τὴν ἐπανεκλογὴ τῶν βουλευτῶν, στρατολογοῦνταν ἐν μέρει ἀπὸ τὴ μορφωμένη ἀλλὰ φτωχὴ μικροαστικὴ τάξη, τὴν τάξη τῶν δικηγόρων καὶ τῶν εἰδησεογράφων. Δὲν τοὺς ἔσπρωχναν μόνον ὁ ἐνθουσιασμὸς καὶ ἡ φιλοδοξία πρὸς τὸν κόσμο τῆς ἐξουσίας στὸν ὁποῖο θὰ σταδιοδρομοῦσαν: ἀρκετοὶ ἦταν ἐξίσου εὐαίσθητοι στὶς τέρψεις ποὺ προσέφερε αὐτὸς ὁ κόσμος, καὶ στὴ γοητεία τῶν σαλονιῶν ποὺ χάρη στὴν πολιτικὴ τοὺς ἄνοι-

γαν διάπλατα τὶς πόρτες τους. 'Αναμειγνύονταν μὲ τὴν ἐπιχειρηματικὴ ἀστικὴ τάξη —ἐφοπλιστές, μεγαλεμπόρους, τραπεζίτες— ἡ ὁποία ἤθελε νὰ τελειώνει μὲ τὴν ἀντεπανάσταση ὥστε νὰ ξαναβρεῖ τὴν ἀξία του τὸ ἀσινιάτο, καὶ ἄλλωστε δὲν διαφωνοῦσε διόλου μὲ τὴν ἰδέα ἑνὸς πολέμου ποὺ θὰ ἔφερνε ἄφθονο χρῆμα στοὺς προμηθευτὲς τοῦ στρατοῦ. 'Ενδιαφέρονταν ὅμως νὰ παραμείνει ἠπειρωτικὸς ἕνας παρόμοιος πόλεμος καὶ νὰ μὴ θέσει σὲ κίνδυνο τὴν εὐημερία τῶν λιμανιῶν —τῆς Μασσαλίας, τῆς Νάντης καὶ πάνω ἀπ' ὅλα τοῦ Μπορντώ—, αὐτῶν τῶν ζωτικῶν κέντρων τοῦ καπιταλισμοῦ ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, τὰ ὁποῖα ἔπαιξαν τόσο μεγάλο ρόλο στὴν ἱστορία τοῦ γιρονδινικοῦ κόμματος.

Χάρη στὶς καταβολὲς καὶ στὴ φιλοσοφικὴ παιδεία τους, οἱ Γιρονδῖνοι ἀποδέχονταν τὴν πολιτικὴ δημοκρατία —τὰ γοῦστα καὶ οἱ διασυνδέσεις τους ὅμως τοὺς ὡθοῦσαν νὰ ἀπαιτήσουν νὰ σέβεται ἡ δημοκρατία τὸν πλοῦτο καὶ τὴν καταξίωση κάθε ταλέντου. Πράγματι, ὁ Μπρισσὸ καὶ ὁ Βερνιὼ δὲν στεροῦνταν ἀξίας, ἀλλὰ ἔσφαλλαν ἀπὸ χαρακτήρα. 'Ο Μπρισσό, ὁ ὁποῖος ζοῦσε ἀρχικὰ τὸν περιπλανώμενο βίο ἑνὸς μίσθαρνου εἰδησεογράφου, ἀπέκτησε φήμη χάρη στοὺς «Φίλους τῶν Μαύρων» καὶ στὸν *Γάλλο πατριώτη*. Καθὼς ἦταν ἀπένταρος, εἶχε τεθεῖ κατὰ καιροὺς στὴν ὑπηρεσία τοῦ δούκα τῆς 'Ορλεάνης καὶ ὁρισμένων κερδοσκόπων ὅπως τοῦ Κλαβιέρ, ἀλλὰ καὶ τοῦ Λαφαγιέτ. 'Η λεπτότητά του στὰ χρηματικὰ ζητήματα ἀμφισβητοῦνταν, ὡστόσο πέθανε φτωχός. Εἶχε ταξιδέψει στὴν 'Αγγλία, στὴν 'Ελβετία καὶ στὶς 'Ηνωμένες Πολιτεῖες, καὶ πίστευε πὼς γνώριζε τοὺς ἡγεμόνες καὶ τὶς Αὐλές τους καθὼς καὶ τοὺς λαούς: αὐτοδιορίστηκε διπλωμάτης τῆς Γιρόνδης. 'Ηταν ἐπίσης «ὁ ἐπιτήδειος», χάρη στὶς πολυάριθμες σχέσεις του, τὴν ἀδιάκοπη δραστηριότητά του, τὴν εὐθυμία του καὶ τὴν ἄνεσή του ποὺ τὸν ἔκαναν πολὺ κοινωνικό. 'Ηταν ὅμως ἀκατάστατος, χωρὶς ἀποσαφηνισμένες ἰδέες. 'Η ἐντύπωση τῆς ἐλαφρότητας καὶ τῆς ἀπερισκεψίας ποὺ ἀποπνέει ἡ συμπεριφορὰ τῶν Γιρονδίνων προέρχεται κυρίως ἀπὸ τὸν Μπρισσό, ὅσο κι ἂν ὁ πολιτικὸς ρομαντισμός τους ἐναρμονιζόταν μὲ τὴ νεαρὴ ἡλικία καὶ τὴν κοινωνικὴ προέλευση τῶν περισσότερων ἀπὸ αὐτούς. 'Ο Βερνιὼ ἀπέπνεε μᾶλλον ραθυμία καὶ ἀβεβαιότητα. Γιὸς ἑνὸς ἐμπόρου τῆς Λιμόζ, βρῆκε τελικὰ τὸ δρόμο του, ἔπειτα ἀπὸ δισταγμοὺς καὶ μακρόχρονες προσπάθειες, πρὸς τὰ δικηγορικὰ ἕδρανα τοῦ Μπορντώ. 'Εκεῖ συνδέθηκε μὲ τὸν Γκαντέ, τὸν Ζανσοννὲ καὶ τὸν Γκρανζνέβ. 'Η 'Επανάσταση τὸν ἕνωσε μὲ ἐμπόρους ὅπως ἦταν ὁ Ντυκὸ καὶ ὁ Μπουαγὲ-Φονφρέντ. 'Η ὁμάδα βρῆκε στὸ πρόσωπό του τὸν καλύτερο ρήτορά της. Σ' αὐτὸν ἀνήκουν ὁρισμένες ἀπὸ τὶς πιὸ φλογερὲς ἀγορεύσεις στὴ Συνέλευση, πλημμυρισμένες ἀπὸ ρυθμικοὺς καταιγισμοὺς παθιασμένων ἐπῳδῶν. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις, ἡ φωνή του ἀναδείχθηκε σὲ φωνὴ τοῦ ἔθνους, καὶ γνώριζε τὸν τρόπο νὰ παρουσιάζει τὶς τραγικὲς ἀποφάσεις ποὺ ἡ πολιτικὴ τοῦ κόμματός του ἐπέβαλε ἀναγκαστικὰ στὴν 'Επανάσταση, μὲ μιὰ ἀμείλικτη λογικὴ ἡ ὁποία τὶς ἔκανε νὰ φαίνονται σὰν νὰ εἶχαν κιόλας πραγματοποιηθεῖ. 'Ωστόσο, ὁ κομψὸς καὶ μετρημένος ἐπικουρισμός του ἀνέβαλε τὶς μεγάλες πρωτοβουλίες. Προσέφερε στοὺς Γιρονδίνους τὰ μέσα γιὰ νὰ συσκέπτονται στὸ τραπέζι καὶ στὸ πολυτε-

λέστατο σαλόνι τῆς Μαντὰμ Ντοντέν, χήρας ἑνὸς γενικοῦ εἰσπράκτορα τῶν φόρων, στὴν πλατεία Βαντόμ. Ἐκεῖ, καταγοητευμένοι ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς ρητορίες τους, ξεχνοῦσαν νὰ καταλήξουν σὲ ἀποφάσεις.

Οἱ Γιρονδίνοι δὲν ἔβλεπαν ἄλλο μέσο γιὰ νὰ ἀκουστεῖ ἡ φωνή τους στὴ Νομοθετικὴ ἀπὸ τὸ νὰ σφυροκοποῦν τοὺς ἐχθροὺς τῆς Ἐπανάστασης. Καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλους ἔβαλαν στὸ στόχαστρο, ἀπὸ τὶς 20 Ὀκτωβρίου καὶ μετά, τὸν κόμη τοῦ Ἀρτουά, τὸν κόμη τῆς Προβηγκίας ποὺ εἶχε δραπετεύσει τὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ τὸν βασιλιά, καὶ τοὺς ἐμιγκρέδες. Ἀπέσπασαν τὴν ψήφιση δύο διαταγμάτων ἐναντίον τους, στὶς 31 Ὀκτωβρίου καὶ στὶς 9 Νοεμβρίου. Ἐπίσης ἐπιτέθηκαν στοὺς ἀπείθαρχους ἱερεῖς — ἔστω καὶ ἂν οἱ ἴδιοι δὲν ἦταν ἰδιαιτέρως προσκολλημένοι στὴ συνταγματικὴ Ἐκκλησία: οἱ περισσότεροι ἦταν ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὸν Βολταῖρο καὶ ἀπὸ τοὺς Ἐγκυκλοπαιδιστὲς μᾶλλον παρὰ ἀπὸ τὸν Ρουσσώ, καὶ δὲν εἶχαν ψυχὴ θρησκευόμενων. Ἀργότερα, στὶς 26 Μαρτίου 1792, ὁ Γκαντὲ ἐξαπολύει μύδρους κατὰ τοῦ Ροβεσπιέρου ὅταν αὐτὸς διαβεβαίωσε, σὲ μιὰ ἐγκύκλιο πρὸς τὶς θυγατρικὲς λέσχες τῶν Ἰακωβίνων, πὼς ἡ Θεία Πρόνοια προστάτευε τὴν Ἐπανάσταση· καὶ ὁ Σοντονὰξ ἀναφωνεῖ: «Ὄχι ἄλλες καπουτσινάδες!». Στὶς 3 Νοεμβρίου 1791, ἡ εἰσήγηση τοῦ Ζανσοννὲ ἐπέκρινε ἐμμέσως τὴν Πολιτικὴ Σύνταξη τοῦ Κλήρου, καὶ ὑποστήριξε τὴ δημιουργία δημόσιου Ληξιαρχείου καὶ τὴν ἐπέκταση τῆς ἐκκοσμίκευσης στὴν ἐκπαίδευση καὶ στὴν κοινωνικὴ πρόνοια. Τουλάχιστον ἐκεῖνος δεχόταν νὰ διατηρηθεῖ ἡ κρατικὴ χρηματοδότηση τῆς δημόσιας λατρείας, ἐνῶ μερικὲς ἡμέρες νωρίτερα ὁ Ντυκὸ εἶχε ἀπαιτήσει τὸ χωρισμὸ κράτους καὶ Ἐκκλησίας. Καθὼς ἡ Συντακτική, στὴν πορεία τῆς ἀναθεώρησης τοῦ Συντάγματος, εἶχε διαχωρίσει τὴν Πολιτικὴ Σύνταξη τοῦ Κλήρου ἀπὸ τὸ Σύνταγμα, ἡ Νομοθετικὴ ἦταν σὲ θέση νὰ τὴν ἀνακαλέσει, ὅμως δὲν σκόπευε νὰ ἐγκαταλείψει τοὺς ἱερεῖς ποὺ ἦταν πιστοὶ στὴν Ἐπανάσταση. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, καθὼς ὁ ὅρκος πίστης στὸ Σύνταγμα ποὺ διατάχθηκε τὴν 27η Νοεμβρίου 1790 δὲν ἀφοροῦσε πλέον τὴν Πολιτικὴ Σύνταξη τοῦ Κλήρου, οἱ ἀντιρρήσεις τῶν ἀπείθαρχων εἶχαν χάσει κάθε ἀξία. Παρ' ὅλα αὐτά, κανένας τους δὲν διανοήθηκε νὰ δώσει τὸν ὅρκο: ἔτσι ἀποδεικνυόταν πὼς ἡ σύγκρουση ἦταν πολιτική, καὶ πὼς οἱ ἀπείθαρχοι ἔπαιζαν τὸ παιχνίδι τῶν ἀριστοκρατῶν. Συνεπῶς ἡ Νομοθετική, ἐνῶ ἀρνήθηκε νὰ τοὺς φυλακίσει, στὶς 29 Νοεμβρίου τοὺς ὑπέβαλε σὲ κυρώσεις στὶς περιπτώσεις ποὺ παρουσιάζονταν προβλήματα, καὶ κατάργησε τὸ simultaneum.

Στὶς κυρώσεις κατὰ τῶν ἐκπατρισμένων, ὁ βασιλιὰς ἀντέταξε τὸ βέτο του. Ἐπιπλέον, ἦταν ἀδύνατον νὰ συγκαλυφθεῖ ὁ φανταστικὸς χαρακτήρας παρόμοιων κυρώσεων. Ἀσφαλέστερα θὰ πλήττονταν οἱ ἐμιγκρέδες ἂν καλοῦνταν ὁ ἐκλέκτορας τῶν Τρεβήρων νὰ διαλύσει τὶς συγκεντρώσεις τους. Στὶς 29 Νοεμβρίου ζητήθηκε ἀπὸ τὸν Λουδοβίκο ΙϚ' νὰ «ἀπαιτήσει» ἀπὸ τοὺς ἐκλέκτορες τῶν Τρεβήρων καὶ τῆς Μαγεντίας, καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους πρίγκιπες τῆς Αὐτοκρατορίας «οἱ ὁποῖοι φιλοξενοῦν τοὺς Γάλλους φυγάδες, νὰ διαλύσουν τὶς συγκεντρώσεις στρατιωτῶν καὶ τὶς στρατολογήσεις τὶς ὁποῖες ἀνέχονται στὰ σύνορα». Καθὼς ὁ ἐκλέκτορας

ἀρχιεπίσκοπος ἦταν ταυτοχρόνως καὶ πρίγκιπας τῆς Αὐτοκρατορίας, ἦταν αὐτονόητο πὼς θὰ ζητοῦσε συμβουλὲς καὶ βοήθεια ἀπὸ τὴ Δίαιτα καὶ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα. Ἔτσι ἡ ἐπίθεση τῶν Γιρονδίνων, τὴν ὁποία ἐξαπέλυσαν μὲ «ὑστερόβουλο θράσος», ἔγραφε ὁ Ζωρές, ἐρέθισε τὴν κοινὴ γνώμη ὥστε νὰ τὴ στρέψει εὐκολότερα ἐναντίον τῆς Αὐστρίας. Τί ἔλπιζαν ἀκολουθώντας τὴν παραπάνω τακτική; Πρῶτα ἀπ' ὅλα καὶ φυσικὰ γιὰ λογαριασμό τους, ἕναν μεγάλο ρόλο καὶ τὴ δημοτικότητα. Ὡστόσο ὑπολόγιζαν ἐπίσης νὰ στριμώξουν τὸν βασιλιὰ καὶ νὰ λυτρώσουν τὴν Ἐπανάσταση ἀπὸ τὴν ἀφόρητη ὑποψία ποὺ τὴ βάραινε. Ἂν ὁ Λουδοβίκος ἀπηύθυνε ἕνα παρόμοιο ἐπικριτικὸ ἐρώτημα στὸν ἐκλέκτορα, τότε ἐγκατέλειπε ἐμπράκτως τὸ βέτο. Δὲν ἔμενε παρὰ νὰ διορίσει ὁ ἴδιος ἔπειτα πατριῶτες ὑπουργούς, οἱ ὁποῖοι θὰ φρόντιζαν γιὰ τὴ διεξαγωγὴ τοῦ πολέμου. Ὁ πόλεμος ἐξυπηρετοῦσε τὰ συμφέροντα τῆς Ἐπανάστασης. «Ἕνας λαὸς ποὺ κατάκτησε τὴν ἐλευθερία του ἔπειτα ἀπὸ δέκα αἰῶνες σκλαβιᾶς», δήλωνε ὁ Μπρισσὸ στοὺς Ἰακωβίνους στὶς 16 Δεκεμβρίου 1791, «ἔχει ἀνάγκη τὸν πόλεμο: χρειάζεται πόλεμος γιὰ νὰ ριζώσει ἡ ἐλευθερία». Ὁ ἴδιος ἄλλωστε ἀνακοίνωσε στὴ Νομοθετική, στὶς 29 Δεκεμβρίου: «Ἔφτασε ἐπιτέλους ἡ στιγμὴ γιὰ τὴ Γαλλία νὰ φανερώσει σὲ ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη τὸ χαρακτήρα ἑνὸς ἔθνους ἐλεύθερου, τὸ ὁποῖο θέλει νὰ ὑπερασπίσει καὶ νὰ διατηρήσει τὴν ἐλευθερία». Καὶ μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια, στὴν ἴδια ἀγόρευση: «Αὐτὴ τὴ στιγμὴ ὁ πόλεμος ἀποτελεῖ εὐλογία γιὰ τὸ ἔθνος —καὶ ἡ μόνη συμφορὰ ποὺ μποροῦμε νὰ φοβηθοῦμε εἶναι νὰ μὴ γίνει πόλεμος. [...] Τὸ συμφέρον τοῦ ἔθνους καὶ μόνον ζητᾶ πόλεμο». Ὁ Μπρισσὸ πίστευε πὼς ἡ ἐπιτυχία θὰ ἦταν βέβαιη καὶ γοργὴ ἂν αἰφνιδίαζαν τὴν Αὐστρία, ἐπειδὴ ἡ ἔκκληση πρὸς τοὺς καταπιεσμένους λαοὺς θὰ ἔφερνε ἀκαταμάχητα ἀποτελέσματα. «Ἦρθε ἡ ὥρα», ἔλεγε στὶς 30 Δεκεμβρίου, «γιὰ μιὰ νέα σταυροφορία, γιὰ μιὰ σταυροφορία τῆς παγκόσμιας ἐλευθερίας». Ὁ Ἰνὰρ εἶχε ἤδη ἀπειλήσει τὴν Εὐρώπη πὼς θὰ ξεσηκώνονταν «οἱ λαοὶ σὲ πόλεμο κατὰ τῶν βασιλιάδων». Κι ἕνας βουλευτὴς ἔλεγε, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1792: «Πόλεμο! Πόλεμο! Νὰ ποιὰ ἰαχὴ φθάνει στ' αὐτιά μου ἀπὸ κάθε ἄκρη τῆς Αὐτοκρατορίας».

Οἱ πρόσφυγες ποὺ εἶχαν καταφύγει στὴ Γαλλία ἐπικροτοῦσαν παρόμοιες δηλώσεις. Οἱ Γιρονδίνοι δέχτηκαν στὶς τάξεις τους τὸν τραπεζίτη Κλαβιέρ, πρόσφυγα ἀπὸ τὴ Γενεύη. Στὶς 18 Δεκεμβρίου παρουσιάστηκε στοὺς Ἰακωβίνους μιὰ ἀγγλικὴ ἀντιπροσωπία, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν γιὸ τοῦ Βάτ, καὶ προκάλεσε σκηνὲς ἐνθουσιασμοῦ. Στὸ βορρά, οἱ Βέλγοι ἄρχισαν νὰ ὀργανώνονται γιὰ τὴ μάχη καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Λιέγης ζητοῦσαν νὰ φτιάξουν δική τους λεγεώνα. Πρῶτα ἀπ' ὅλα θὰ ἀπελευθερώνονταν τὸ Βέλγιο καὶ ἡ ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Ρήνου. Καμιὰ ἄλλη ἰδέα δὲν μποροῦσε νὰ ξεσηκώσει περισσότερο τοὺς ἰδεαλιστές, ποὺ αἰσθάνονταν βέβαιοι πὼς θὰ χάριζαν τὴν ἐλευθερία στὸν κόσμο, καὶ νὰ κερδίσει τοὺς ρεαλιστές, οἱ ὁποῖοι γοητεύονταν ἀπὸ τὰ πλεονεκτήματα τῆς ἐξάπλωσης τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης.

Παρ' ὅλα αὐτά, ἴσως οἱ Γιρονδίνοι νὰ μὴν κατόρθωναν νὰ παρασύρουν τὴν κυβέρνηση χωρὶς τὴ συνέργεια τῶν ὀπαδῶν τοῦ Λαφαγιέτ, καὶ χωρὶς τὴ μυστικὴ μεταστροφὴ τῆς Αὐλῆς. Ὁ Λαφαγιὲτ καὶ οἱ φίλοι του ὑπολόγιζαν πὼς θὰ ἔπαιρναν

στὰ χέρια τους τὴ διοίκηση τῶν στρατευμάτων, καὶ θεωροῦσαν πὼς ὁ πόλεμος, ὁ ὁποῖος θὰ ἐκμηδένιζε τὴ βασιλικὴ ἐξουσία ἂν τὰ πράγματα ἔρχονταν ὅπως πίστευε ἡ Γιρόνδη, στὴν πραγματικότητα θὰ ἔφερνε τὸ ἀκριβῶς ἀντίθετο ἀποτέλεσμα, καὶ τότε θὰ ἐνίσχυε αὐτὴ τὴν ἐξουσία. Θὰ δικαιολογοῦσε τὴ λήψη μέτρων ἐναντίον τῶν ταραχοποιῶν καί, στὴν ἀνάγκη, οἱ νικηφόρες στρατιὲς θὰ μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν κατόπιν γιὰ νὰ τοὺς συντρίψουν. Ἑστία αὐτῆς τῆς ὁμάδας ἦταν τὸ σαλόνι τῆς Μαντὰμ ντὲ Στάλ, καὶ στὶς 9 Δεκεμβρίου ὁ ἐραστής της, ὁ κόμης τῆς Ναρβόννης, εὐγενὴς καὶ αὐλικὸς ποὺ συνδεόταν μὲ τοὺς Βουρβόνους ἀπὸ τὴν ὥρα ποὺ γεννήθηκε ἀλλὰ ποὺ στὴ συνέχεια τάχθηκε στὸ πλευρὸ τῆς Ἐπανάστασης, ἔγινε ὑπουργὸς Πολέμου. Οἱ κρυφὲς σκέψεις του συμφωνοῦσαν μὲ τὶς ἐκτιμήσεις τῶν Λαφαγιετικῶν. Ὁ μαρκήσιος ντὲ Κοντορσὲ χρησίμευε ὡς σύνδεσμος μὲ τοὺς Μπρισσοτίνους. Ἐκδότης τοῦ Βολταίρου στὸ παρελθὸν καὶ ἐκπρόσωπος τῆς φιλοσοφίας, θὰ γινόταν ὁ στοχαστὴς τῆς Γιρόνδης καὶ ὁ ἀναμορφωτὴς τῆς δημόσιας ἐκπαίδευσης. Προτοῦ προσχωρήσει στὴ Δημοκρατία, ὁ Κοντορσὲ εἶχε συμμετάσχει στὴν Ἑταιρεία τοῦ '89, καὶ καθὼς ἦταν διευθυντὴς τοῦ Νομισματοκοπείου διατηροῦσε σχέσεις μὲ τὸν κόσμο τῶν χρηματιστῶν: ἦταν ἐκεῖνος ποὺ ὁδήγησε τὸν Μπρισσὸ καὶ τὸν Κλαβιὲρ στὸ σαλόνι τῆς Μαντὰμ ντὲ Στάλ. Τὰ δύο κόμματα ἐπιδίωκαν ἀντίθετους σκοπούς, ἀλλὰ συμφωνοῦσαν στὸν πρῶτο στόχο, νὰ γίνει πόλεμος, καὶ συνεπῶς μποροῦσαν νὰ συνεννοηθοῦν γιὰ νὰ τὸν προκαλέσουν. Στὶς 29 Νοεμβρίου ὁ Ντάβερχουλτ, ἕνας Λαφαγιετικὸς ἀπὸ τὴν Ὁλλανδία, πρότεινε νὰ πραγματοποιηθεῖ τὸ διάβημα πρὸς τὸν ἐκλέκτορα. Ὡστόσο, ἡ συμφωνία ἀπειλήθηκε ἀπὸ τὴν ἀντίθεση τῶν φίλων τοῦ Λαφαγιὲτ στὸ διάταγμα ἐναντίον τοῦ ἀπείθαρχου κλήρου. Ὑποστήριζαν σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα τὴ θέση τῆς τριανδρίας, καὶ στὶς 19 Δεκεμβρίου ὁ Λουδοβίκος ΙϚ' ἀπέρριψε τὸ διάταγμα, ὅπως εἶχε ἀπαιτήσει τὸ Διαμέρισμα τοῦ Παρισιοῦ. Ἡ Γιρόνδη ὑποχώρησε, καὶ διατήρησε τὴν ἀμέριστη ὑποστήριξή της πρὸς τὸν κόμη τῆς Ναρβόννης.

Ὁ Ντυπόρ, ὁ Μπαρνὰβ καὶ οἱ συνάδελφοι τοῦ κόμη τῆς Ναρβόννης ἀντιμετώπιζαν ἐχθρικὰ τὴν πολιτικὴ τοῦ τελευταίου, ἀλλὰ τελικὰ ἀναγκάστηκαν νὰ συγκατανεύσουν προκειμένου νὰ σταλεῖ τὸ διάβημα. Ὑπολόγιζαν στὸν Λεοπόλδο. Οἱ δύο πρῶτοι τοῦ ἀπηύθυναν ἕνα ὑπόμνημα συστήνοντάς του νὰ διαλύσει τὶς ὁμάδες τῶν ἐκπατρισμένων —ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ἐνέργεια σημείωσε καὶ τὸ τέρμα τῆς συλλογικῆς προσπάθειάς τους. Ὁ Ντυπὸρ συνέχισε νὰ πολεμᾶ τὸν κόμη τῆς Ναρβόννης καὶ τὴ Γιρόνδη, ἐνῶ ὁ Μπαρνὰβ ἀποσύρθηκε στὸ Δελφινάτο ἀπ' ὅπου, ἔχοντας τελικὰ υἱοθετήσει τὸν ἴδιο τρόπο σκέψης μὲ τὸν Λαφαγιέτ, συμβούλευσε τοὺς φίλους του νὰ στηρίξουν τοὺς πατριῶτες ὑπουργούς.

Στὶς 14 Δεκεμβρίου ὁ βασιλιὰς παρουσιάστηκε στὴ Νομοθετικὴ γιὰ νὰ ἀνακοινώσει ὅτι θὰ ἔστελνε τὸ διάβημα πρὸς τὸν ἐκλέκτορα, καὶ ὁ κόμης τῆς Ναρβόννης ζήτησε νὰ δημιουργηθοῦν τρεῖς στρατιές, μία ἀπὸ τὶς ὁποῖες προοριζόταν γιὰ τὸν Λαφαγιέτ. Οἱ Φεγιαντίνοι καὶ οἱ Γιρονδίνοι ἐξεπλάγησαν μὲ τὴν προθυμία μὲ τὴν ὁποία ὑποχώρησε ὁ Λουδοβίκος. Καθὼς εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀπογοητεύεται ἀπὸ τὶς

προοπτικὲς τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Συνασπισμοῦ, ἀποφάσισε νὰ ἐξαναγκάσει γι' ἄλλη μιὰ φορὰ σὲ δράση τοὺς βασιλιάδες, ἀπέναντι στοὺς ὁποίους τὰ παρακάλια εἶχαν ἀποδειχτεῖ μάταια. Ἂν δέχονταν ἐπίθεση, τότε θὰ ἔρχονταν νὰ τὸν βοηθήσουν θέλοντας καὶ μή. Οἱ ἐπαναστάτες ἔπαιζαν τὸ παιχνίδι του. «Τοὺς ἠλίθιους!», ἔγραψε στὸν Φέρσεν ἡ βασίλισσα στὶς 14 Δεκεμβρίου: «Δὲν βλέπουν πὼς ἔτσι μᾶς ἐξυπηρετοῦν». Καὶ ὁ Λουδοβίκος, ἀπευθυνόμενος στὸν Μπρετέιγ, τὴν ἴδια ἡμέρα: «Στὴ θέση μιᾶς ἐμφύλιας σύρραξης, θὰ ἔχουμε πόλεμο ἀνάμεσα σὲ ἀντίπαλες κρατικὲς πολιτικές, καὶ τὰ πράγματα θὰ εἶναι πολὺ καλύτερα ἔτσι. Ἡ φυσικὴ καὶ ἠθικὴ κατάσταση τῆς Γαλλίας δὲν τῆς ἐπιτρέπει νὰ ἀντέξει οὔτε μισὴ ἐκστρατεία».

Ὁ πόλεμος βρῆκε τὸν πιὸ ἀποφασισμένο ἀντίπαλό του, καὶ τὸν μόνο ὁ ὁποῖος ἐπέμεινε μέχρι τέλους, στοὺς κόλπους τῆς ἴδιας τῆς Ἀριστερᾶς. Ὁ Ροβεσπιέρος ἀρχικὰ δὲν φάνηκε ἀντίθετος στὸ σχέδιο, ὅταν ἐπέστρεψε ἀπὸ τὸ Ἀρράς, στὰ τέλη Νοεμβρίου. Σύντομα ὅμως ἡ στάση τοῦ Λαφαγιέτ, καθὼς καὶ τοῦ κόμη τῆς Ναρβόννης καὶ τοῦ βασιλιᾶ, τοῦ ἄνοιξε τὰ μάτια στὶς ἀντιδράσεις ποὺ θὰ προκαλοῦσε ὁ πόλεμος. Στὶς 16 Δεκεμβρίου ἐκφώνησε τὴν πρώτη ἀγόρευσή του στοὺς Ἰακωβίνους, μὲ τὴν ὁποία καταδίκαζε τὸ σχέδιο. Στὸν δεύτερο λόγο του, στὶς 2 Ἰανουαρίου 1792, ἐπισήμανε πὼς ὁ πόλεμος θὰ εὐχαριστοῦσε τὴν Αὐλή, τοὺς λαφαγιετικοὺς καὶ τοὺς ἐκπατρισμένους καὶ πὼς ἕδρα τοῦ κακοῦ δὲν ἦταν μόνον τὸ Κόμπλεντς: «Δὲν τὸ βρίσκουμε, λοιπόν, στὸ Παρίσι; Δὲν ὑπάρχει ἄραγε καμιὰ σχέση ἀνάμεσα στὸ Κόμπλεντς καὶ σὲ ἕναν ἄλλο τόπο, ποὺ δὲν εἶναι καθόλου μακριά μας; Ἀναμφίβολα, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ Ἐπανάσταση, νὰ ἑδραιωθεῖ ἡ θέση τοῦ ἔθνους». Ἀλλὰ ὁ Ροβεσπιέρος ἀντέστρεφε τὶς προτεραιότητες: «Ἀρχίστε στρέφοντας τὰ βλέμματα στὴν ἐσωτερικὴ πολιτική σας. Ταχτοποιῆστε πρῶτα τὸ σπίτι σας, προτοῦ φέρετε τὴν ἐλευθερία στοὺς ἄλλους». Ἔπρεπε νὰ ἐξουδετερωθοῦν οἱ ἐσωτερικοὶ ἐχθροί, νὰ ὑποταχτεῖ ἡ Αὐλή, νὰ ἀποκαθαρθεῖ τὸ στράτευμα, νὰ ὁπλιστοῦν οἱ παθητικοὶ πολίτες, νὰ ἀναζωογονηθοῦν τὰ πνεύματα. Δὲν ξεχρεώνει κανεὶς μὲ τὶς ὑποχρεώσεις του πρὸς τὸν λαὸ «ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τοῦ προσφέρει τὸν πόλεμο».

Ἐπὶ ἕνα διάστημα ὁ Δαντόν, ὁ Κάμιλος Ντεμουλὲν καὶ ὁρισμένα ἔντυπα ὑποστήριξαν τὸν Ροβεσπιέρο, ἀλλὰ βαθμηδὸν μεταστράφηκαν, ἐνῶ ἐκεῖνος ἐπέμεινε μέχρι τέλους. Μὲ ἐκπληκτικὴ ὀξυδέρκεια διέκρινε τοὺς κινδύνους: τὴν ἀντίσταση τῶν λαῶν ἐναντίον τῶν «ἔνοπλων ἱεραποστόλων», τὴν ἀναπόφευκτη δικτατορία, τὰ συντριπτικὰ οἰκονομικὰ βάρη, τὴν κόπωση καὶ τὴν ἀποστροφὴ ποὺ θὰ ἀκολουθοῦσαν. Πάνω ἀπ' ὅλα ἐξόργισε τὴ Γιρόνδη καταγγέλλοντας τὴν ἀμφίσημη κατάστασή της: νά ποὺ γινόταν ἐγγυητὴς τοῦ Λαφαγιέτ, τοῦ ἄνθρωπου τοῦ Πεδίου τοῦ Ἄρεως, καὶ ζητοῦσε ὅλος ὁ κόσμος νὰ ἐμπιστευτεῖ τὸν κόμη τῆς Ναρβόννης, τὸν ὑπουργὸ τοῦ βασιλιᾶ, ἐπειδὴ ὁ πόλεμος ἀπαιτοῦσε ὁμοψυχία! Διακρίνοντας τὸ κρυφὸ σχέδιο τῶν Φεγιαντίνων, ὑποστήριξε πὼς ἔπρεπε, προτοῦ ριχτοῦν στὴ μάχη, νὰ θέσουν τὸν βασιλιὰ ὑπὸ τὸν ἔλεγχό τους καὶ νὰ διώξουν τοὺς ἀντεπαναστάτες ἀξιωματικοὺς ἀπὸ τὸν στρατό.

Ἐντούτοις, ὁ Ροβεσπιέρος διέσυρε τὴ Γιρόνδη ὑπερβολικά. Ἐκείνη δὲν ἔσφαλλε ὅταν ἔκρινε πὼς ἀπειλοῦνταν ἡ Ἐπανάσταση, ἐνῶ αὐτὸς ἐπέμενε στὶς εἰρηνικὲς προθέσεις τῶν βασιλιάδων. Ἡ προπαγάνδα δὲν ἀνταποκρινόταν στὶς ἐλπίδες, ἀλλὰ δὲν ἦταν καὶ δίχως ἀπόηχο. Ἂν ἀπέφυγε ὁ Ροβεσπιέρος νὰ καταγγείλει τὴ συνενοχὴ τοῦ Μπρισσὸ καὶ τῆς Αὐλῆς, ὡστόσο ἄφησε νὰ ἐννοηθεῖ πὼς ἴσως συνέβαινε κάτι τέτοιο —ἐνῶ ἄλλωστε καὶ οἱ Γιρονδίνοι τοῦ ἀνταπέδιδαν τὰ ἴσα. Σὲ κάθε περίπτωση, παρ᾽ ὅλες τὶς προσπάθειές του δὲν ἐμπόδισε τὴ φιλοπόλεμη προπαγάνδα νὰ κερδίσει τὴν ὑποστήριξη τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῶν πατριωτῶν. Οἱ κίνδυνοι τοὺς ὁποίους περιέγραφε, πολὺ πραγματικοὶ ἀλλὰ πρὸς τὸ παρὸν μακρινοί, δὲν συγκινοῦσαν τοὺς Γάλλους. Ὁ πόλεμος δὲν τοὺς ἀνησυχοῦσε ἐπειδὴ περίμεναν πὼς θὰ τὸν ἀναλάμβαναν οἱ ἐθελοντές, καὶ δὲν περνοῦσε ἀπὸ τὸ μυαλό τους ἡ ἰδέα πὼς σύντομα θὰ καλοῦνταν στὰ ὅπλα καὶ οἱ ἴδιοι. Μολονότι ὁ Ροβεσπιέρος διατήρησε πάντοτε ὀπαδοὺς μεταξὺ τῶν Ἰακωβίνων, ἡ δημοτικότητά του, τόσο μεγάλη τὴν ἐποχὴ ποὺ διαλύθηκε ἡ Συντακτική, μειωνόταν ὁρατὰ μέχρι τὸν Ἰούλιο τοῦ 1792.

Ὁ ἀμυντικὸς καὶ συνάμα ἰδεολογικὸς πόλεμος ποὺ κήρυσσαν οἱ Γιρονδίνοι ἄσκησε ἀσύγκριτη γοητεία στὴ φαντασία τῶν ἐπαναστατῶν, καὶ τὸ γόητρό του ἐπιβίωσε ἀκόμη καὶ μετὰ ἀπ᾽ ὅλες τὶς καταστροφὲς ποὺ ἔφερε. Ἐκεῖνοι ποὺ τὸν προώθησαν παρέμειναν δημοφιλεῖς ἐπειδὴ μοιάζουν νὰ ἐνσαρκώνουν τὸ ἔθνος τὸν καιρὸ τῆς νιότης του, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ παλλόταν ὁλόκληρο ἀπὸ τὸ δυσχερὲς ἔργο τῆς λύτρωσης καὶ ἀδημονοῦσε νὰ προσφέρει τὴν ἐλευθερία στὰ «ἀδέρφια του». Τὸ χαμό τους δὲν τον προκάλεσε τὸ ἀσύνετο σχέδιο ποὺ κατέστρωσαν, ἀλλὰ ἡ ἀδυναμία στὴν ἐφαρμογή του. Ἤθελαν μὲ τὸν πόλεμο νὰ ξεσκεπάσουν τοὺς προδότες καὶ νὰ τοὺς συντρίψουν. «Ἂς σημειώσουμε προκαταβολικὰ τὴ θέση κάθε προδότη, καὶ αὐτὴ ἡ θέση νὰ εἶναι στὸ ἰκρίωμα», ἀναφώνησε ὁ Γκαντὲ στὶς 14 Ἰανουαρίου 1792. Ὁ Μπρισσὸ εἶχε ἤδη πεῖ: «Χρειαζόμαστε μεγάλες προδοσίες: ὁ λαὸς εἶναι ἐδῶ!». «Ἐσεῖς ὅμως, ἐκπρόσωποι τοῦ λαοῦ», ἀπάντησε ὁ Ροβεσπιέρος, «δὲν εἶστε κι ἐσεῖς ἐδῶ; Καὶ τότε τί θὰ κάνετε, ἂν τὸ μόνο ποὺ ξέρετε εἶναι νὰ ἐγκαταλείπετε τὸν λαὸ στὸ τρομερὸ δίκαιο τῆς ἐξέγερσης;». Τὴν κρίσιμη στιγμή, δὲν τόλμησαν νὰ κάνουν τίποτε.

δ) Ἡ αὐστροπρωσικὴ συμμαχία (Δεκέμβριος 1791–Ἀπρίλιος 1792)

Ὁ Λουδοβίκος καὶ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ πολέμου φαντάζονταν πὼς ὁ ἐκλέκτορας καὶ ὁ αὐτοκράτορας θὰ ἀπέρριπταν τὸ διάβημα. Συνέβη ὡστόσο ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο. Τρομερὸς πανικὸς ἀναστάτωσε ὅλες τὶς χῶρες τοῦ Ρήνου· ἡ ἀριστοκρατία πίστευε ἀκράδαντα πὼς μόλις ἐμφανίζονταν οἱ Γάλλοι θὰ ξεσποῦσε ἐξέγερση. Ὅταν ὁ ἐκλέκτορας ἀπηύθυνε τὴν ἔκκλησή του πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, ὁ τελευταῖος, ὁ ὁποῖος οὔτε ἐκτιμοῦσε τοὺς ἐκπατρισμένους οὔτε αἰσθανόταν τὴν ἐλάχιστη συμπάθεια γι᾽ αὐτούς, τοῦ ὑποσχέθηκε προστασία μόνον μὲ τὸν ὅρο πὼς κι ἐκεῖνος θὰ φρόντιζε νὰ διαλυθοῦν μέχρι τὸ τέλος Δεκεμβρίου. Ἔτσι οἱ ἐμιγκρέδες ἀναγ-

κάστηκαν νὰ σκορπιστοῦν, χωρὶς πάντως νὰ ἀπομακρυνθοῦν καὶ πολὺ ἀπὸ ἐκεῖ. Μόνον στοὺς ἀδελφοὺς τοῦ Λουδοβίκου ἐπιτράπηκε νὰ μείνουν φανερὰ στὸ Κόμπλεντς. Σὲ ἀνταπόδοση, ἡ Νομοθετικὴ διέταξε νὰ διαλυθοῦν στὸ βορρὰ οἱ συγκεντρώσεις τῶν κατοίκων τῆς Βραβάντης.

Ὁ Λεοπόλδος ὅμως, μολονότι ἀνέβαλε γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ τὴν ἐπέμβαση, δὲν ἀποκήρυξε τὴν πολιτικὴ τοῦ ἐκφοβισμοῦ. Στὶς 10 Δεκεμβρίου ἐπικύρωσε τὴν ἀπόφαση τῆς Δίαιτας μὲ τὴν ὁποία παρεχόταν προστασία στοὺς πρίγκιπες ποὺ εἶχαν κτήσεις στὴν Ἀλσατία. Στὶς 21, προειδοποίησε τὴ Γαλλία πὼς τὰ στρατεύματα ποὺ διέθετε στὶς Κάτω Χῶρες θὰ ὑπεράσπιζαν τοὺς Τρεβήρους. Ταυτοχρόνως στιγμάτισε τὴ διαγωγὴ τῶν Ἰακωβίνων. Ἐκφράζοντας τὴν ἐλπίδα πὼς δὲν θὰ τὸν ἀνάγκαζαν νὰ ἔρθει γιὰ νὰ τοὺς ἀφανίσει, ἀνανέωσε τὶς ἀπειλὲς τοῦ Πίλνιτς. Ὁ Κάουνιτς θὰ ἀνέπτυσσε τὸ ἴδιο μοτίβο στὶς 17 Φεβρουαρίου καὶ ἔπειτα στὶς 18 Μαρτίου, μὲ ἀκόμη μεγαλύτερη δηκτικότητα.

Παράλληλα, ὁ Λεοπόλδος συνέχισε τὶς προκαταρκτικὲς διαπραγματεύσεις του. Στὶς 20 Δεκεμβρίου πίεσε τὴν Πρωσία νὰ ὑπογράψει τὴ συνθήκη, μὲ τὴν ὁποία ἐλάχιστα ἀσχολιόταν μέχρι τότε. Αὐτὴ τὴ φορὰ ἦταν ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος ἐκεῖνος ποὺ ὑπεξέφυγε. Ὑπέδειξε πὼς ἡ Αὐστρία εἶχε παρεξηγήσει τὴν ἔννοια τῆς συμφωνίας τῆς 25ης Ἰουλίου. Δὲν εἶχε προσφέρει τὶς ἐγγυήσεις του γιὰ *τὸ* ἐλεύθερο πολωνικὸ σύνταγμα, δηλαδὴ γιὰ ἐκεῖνο τῆς 3ης Μαΐου 1791, ἀλλὰ γιὰ *ἕνα* ἐλεύθερο πολωνικὸ σύνταγμα. Συνεπῶς, ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλειφθεῖ ἡ Πολωνία: Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ Λεοπόλδος δὲν πρόβαλε καμιὰ ἀντίρρηση καί, καταβάλλοντας αὐτὸ τὸ τίμημα, ἀπέσπασε τὴ συνθήκη τῆς 7ης Φεβρουαρίου, ἡ ὁποία προέβλεπε πὼς κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς συμβαλλόμενες Δυνάμεις ἔπρεπε νὰ στείλει εἴκοσι χιλιάδες ἄνδρες σὲ ἐνίσχυση τῆς ἄλλης, ἂν ἐκείνη δεχόταν ἐπίθεση. Αὐτὴ ἦταν μιὰ ἀμυντικὴ προφύλαξη, θὰ μποροῦσε νὰ πεῖ κανείς, ἡ ὁποία δικαιολογοῦσε τὴ στάση τῆς Γαλλίας. Ὡστόσο, ξεχνοῦμε πὼς αὐτὴ ἡ συμμαχία δὲν ἴσχυσε ποτέ: ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ συνομολογήθηκε εἶχε ἤδη ξεπεραστεῖ. Ἀπὸ τὶς 17 Ἰανουαρίου, μιὰ ὑπουργικὴ συνδιάσκεψη στὴ Βιέννη εἶχε υἱοθετήσει ἕνα σχέδιο εὐρωπαϊκῆς συνεννόησης, τὸ ὁποῖο ὑπέβαλε στὴν Πρωσία στὶς 25 τοῦ ἴδιου μήνα. Ἡ ἐπιτυχία του φαινόταν ὁλοένα καὶ περισσότερο ἀπίθανη. Στὶς ἀρχὲς τῆς χρονιᾶς ἡ Ρωσία, σὲ συμφωνία μὲ τὴν Ἰσπανία, δήλωσε πὼς θὰ ἀρκοῦνταν νὰ ἐπιτρέψει τὴν ἐλεύθερη δράση τῶν ἐμιγκρέδων στὰ ἐδάφη της καὶ ἐνδεχομένως θὰ τοὺς ὑποστήριζε. Μάλιστα, ἡ πρόσκληση πρὸς τοὺς ἐκπατρισμένους δὲν δημοσιοποιήθηκε πρὶν ἀπὸ τὶς 12 Ἀπριλίου. Στὴν πραγματικότητα, ἐκεῖνο ποὺ πρότεινε ἡ Αὐστρία στὴν Πρωσία ἦταν μιὰ κοινὴ ἐπίθεση ἐναντίον τῆς Γαλλίας. Κάθε Δύναμη θὰ προσέφερε πενήντα χιλιάδες ἄνδρες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ ἕξι χιλιάδες θὰ κινητοποιοῦνταν ἀμέσως. Ἡ Γαλλία θὰ καλοῦνταν νὰ ἐπιστρέψει στοὺς Γερμανοὺς πρίγκιπες καὶ στὸν Πάπα τὶς κτήσεις τους, νὰ στείλει σὲ ἀσφαλὲς μέρος τὴ βασιλικὴ οἰκογένεια καὶ νὰ ἐγγυηθεῖ τὴ μοναρχικὴ μορφὴ τῆς διακυβέρνησής της. Ἡ Πρωσία συνυπέγραψε ἀμέσως αὐτὲς τὶς προτάσεις κι ἐπιπλέον ἀπαίτησε νὰ ἀπαγορευτεῖ κάθε ἐκδήλωση τῶν Ἰακωβίνων, ὅρος ποὺ

ἔκανε ἀκόμη πιὸ βέβαιο τὸν πόλεμο. Ἂς δεχτοῦμε πὼς ὁ Λεοπόλδος ὑπολόγιζε πάντοτε πὼς δὲν θὰ χρειαζόταν νὰ δώσει μάχη. Πιθανότατα θεωροῦσε τοὺς Ἰακωβίνους «ὑπερβολικὰ μαλθακούς», ὅπως ἔλεγε ἡ Μαρία-Ἀντουανέτα, γιὰ νὰ μὴν παραδοθοῦν μόλις θὰ ἀντίκριζαν τὶς στρατιὲς τῶν Δυνάμεων. Δύσκολα ὡστόσο μποροῦμε νὰ ἀρνηθοῦμε πὼς τώρα ὅλα ἦταν ἕτοιμα γιὰ τὴν ἐπέμβαση. Στὶς 16 Φεβρουαρίου, ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος συσκέφθηκε στὸ Πότσδαμ μὲ τὸν δούκα τῆς Βρουνσβίκης, τὸν ὁποῖο πρότεινε γιὰ τὴ θέση τοῦ γενικοῦ ἐπιτελάρχη, καὶ κατέστρωσε μαζί του τὸ σχέδιο τῆς ἐκστρατείας. Στὶς 18, ἔστειλε ξανὰ τὸν Μπίσοφβέρντερ στὴ Βιέννη γιὰ νὰ κινήσει τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ συμμάχου του. Ὁ Λεοπόλδος πέθανε τὴν 1η Μαρτίου, καὶ ἡ ἀνάρρηση τοῦ Φραγκίσκου Β΄ στὸ θρόνο δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ἐπιταχύνει τὴ σύγκρουση. Ὁ νέος μονάρχης δὲν διέθετε τὴ σύνεση καὶ τὸ φιλελευθερισμὸ τοῦ πατέρα του, καὶ ἡ ἐπέμβαση στὴ Γαλλία κέρδισε τὴν ἀνεπιφύλακτη ἔγκρισή του.

Ἀντιθέτως ἀπὸ τὶς προβλέψεις του, ἡ Ἐπανάσταση τὸν πρόλαβε. Στὶς 26 Μαρτίου, ἡ Μαρία-Ἀντουανέτα τοῦ ἀνήγγειλε πὼς τὸ ὑπουργικὸ συμβούλιο εἶχε ἀποφασίσει τὴν προηγουμένη νὰ κηρύξει πόλεμο καὶ νὰ εἰσβάλει στὸ Βέλγιο. Καταθορυβημένο, τὸ Συμβούλιο τῆς Αὐλῆς ἀποφάσισε στὶς 13 Ἀπριλίου νὰ στείλει ἐκεῖ ὅλα τὰ διαθέσιμα στρατεύματα καὶ νὰ μειώσει σὲ δεκαπέντε χιλιάδες ἄνδρες τὸ τμῆμα ποὺ προοριζόταν γιὰ τὴν ἐπιθετικὴ δράση.

Οἱ Πρῶσοι διαμαρτυρήθηκαν: ἡ εἰσβολὴ στὴ Γαλλία γινόταν ἀδύνατη μὲ ἑξήντα πέντε χιλιάδες ἄνδρες, καὶ συνεπῶς θὰ πολεμοῦσαν μόνον γιὰ νὰ ὑπερασπιστοῦν τὴν Αὐστρία. Στὶς 18 Ἀπριλίου, ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος γνωστοποίησε πὼς δὲν θὰ διέταζε κινητοποίηση προτοῦ καθορίσει ἡ Αὐστρία τὴν ἡμερομηνία ποὺ θὰ εἶχε ἕτοιμους τοὺς πενήντα χιλιάδες ἄνδρες γιὰ νὰ εἰσβάλουν στὴ Γαλλία. Ἐκείνη ὑποχώρησε ἀμέσως, καὶ ὅρισε τὴν ἐπίθεση γιὰ τὰ τέλη Ἰουλίου. Ἡ Πρωσία ἐξέδωσε τὴ διαταγὴ τῆς κινητοποίησης τὴ νύχτα τῆς 4ης πρὸς 5η Μαΐου. Τρεῖς μῆνες ἀνάπαυλας προσφέρονταν στοὺς Γάλλους.

Ὁ κύβος ἐρρίφθη. Ὁρμώντας πρὸς τὰ δυτικὰ οἱ Γερμανοὶ παρέδιδαν τὴν Πολωνία στὴν Αἰκατερίνη. Ἐκείνη δέχτηκε στὶς 15 Μαρτίου τοὺς Πολωνούς, οἱ ὁποῖοι προσπαθοῦσαν ἀπὸ τὸν περασμένο χρόνο νὰ ἐξασφαλίσουν τὴ βοήθειά της ἐναντίον τοῦ νέου συντάγματος, ἐπικροτώντας ἀνεπιφύλακτα τὸ ἐγχείρημά τους: τὸν Φέλιξ Ποτότσκι καὶ τὸν Ρζεβούσκι, ποὺ ἐνδιαφέρονταν πάνω ἀπ' ὅλα νὰ διατηρήσουν τὴ δύναμη τῆς ἀριστοκρατίας, καὶ τὸν Μπρανίτσκι, ἐθισμένο στὴν προδοσία ἀπὸ τὴν ἀπληστία του. Ἡ «Συνομοσπονδία» ἱδρύθηκε στὴν Πετρούπολη στὶς 27 Ἀπριλίου, ἀλλὰ χρονολογήθηκε, γιὰ νὰ σωθοῦν τὰ προσχήματα, στὶς 17 Μαΐου, δηλαδὴ τὴν παραμονὴ τῆς ἡμέρας ποὺ εἶχε ὁριστεῖ γιὰ τὴν εἰσβολή, καὶ ὡς τόπος τῆς ἵδρυσής της ἀνακοινώθηκε ἡ Ταργκοβίτσα. Ἀπὸ τὶς 28 Φεβρουαρίου ἡ Αἰκατερίνη ἀνακοίνωσε μὲ ἀσαφεῖς ὅρους τὴν ἐπικείμενη εἰσβολὴ στοὺς πρεσβευτὲς τῆς Πρωσίας καὶ τῆς Αὐστρίας, τὸν Γκόλτς καὶ τὸν Λουδοβίκο Κόμπεντσλ —ὅμως κανεὶς δὲν ὑπέθεσε πὼς θὰ μποροῦσε νὰ καταλάβει ὁλόκληρη τὴν Πολωνία, καὶ μάλιστα ὁ

βασιλιὰς τῆς Πρωσίας ἀγαλλίασε ὄντας βέβαιος πὼς ἡ Αἰκατερίνη θὰ τοῦ φύλαγε τὸ μερτικό του. Στὶς 15 Φεβρουαρίου ἔμαθε ἀπὸ τὸν Γκὸλτς πὼς ἐκείνη δήλωνε ἀποφασισμένη νὰ προχωρήσει στὸν δεύτερο διαμελισμό, καὶ τὴν ἑπομένη πῆρε τὴ μοιραία ἀπόφαση: χωρὶς νὰ πάψει νὰ κάνει λόγο γιὰ τὸ Γιούλιερς καὶ γιὰ τὸ Μπέργκ, γιὰ χρηματικὲς ἀποζημιώσεις καὶ γιὰ ἐδαφικὲς προσκτήσεις εἰς βάρος τοῦ Λουδοβίκου, ἂν τυχὸν ἐξαντλοῦνταν οἱ πόροι τοῦ τελευταίου, ἀποφάσισε νὰ ἀποζημιωθεῖ στὴν Πολωνία γιὰ τὰ ἔξοδα τῆς ἐκστρατείας στὴ Γαλλία —καὶ εἰδοποίησε σχετικὰ τὴν Αἰκατερίνη στὶς 12 Μαρτίου.

Ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος δὲν ὑποπτευόταν ποιὰ ἐμπόδια τὸν περίμεναν. Ὅσο γιὰ τὴν Αὐστρία, ἐκείνη ἔμελλε νὰ ἀντιμετωπίσει ἀκόμη χειρότερα, ἀφοῦ ἀναλάμβανε ὅλους τοὺς ἐδαφικοὺς κινδύνους σ' αὐτὸν τὸν πόλεμο. Ἡ Πρωσία μποροῦσε νὰ τὴν ἐγκαταλείψει ὅποτε ἤθελε, καὶ τὸ εἶχε μόλις ἀποδείξει. Ὁ Κάουνιτς ὅμως ἔμενε πιστὸς στὴν πολιτικὴ τοῦ Λεοπόλδου καὶ δὲν ἤθελε νὰ διαμελιστοῦν τὰ ἐδάφη τῆς Πολωνίας. Ἐπέμενε νὰ δώσουν χρηματικὴ ἀποζημίωση στὴν Πρωσία, ἀποκλείοντας τὴν ἐδαφικὴ ἐπέκτασή της. Σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση, ἂν ἡ Αἰκατερίνη εἰσέβαλλε στὴν Πολωνία —καὶ πῶς θὰ μποροῦσε νὰ τὴν ἐμποδίσει κανείς;— ἡ αὐστροπρωσικὴ συμμαχία θὰ ἔπαυε νὰ ἰσχύει. Αὐτὸ τὸ ἔβλεπαν καθαρὰ ὁ Σπήλμαν καὶ ὁ Φίλιππος Κόμπεντσλ, οἱ ὑφιστάμενοι τοῦ Κάουνιτς. Συνηθισμένος ἀπὸ τὸν Λεοπόλδο νὰ διαπραγματεύεται ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ προϊσταμένου του, ὁ Σπήλμαν, ἀπὸ τὶς 17 Ἰανουαρίου, εἰδοποίησε τὴν Πρωσία πὼς ἡ Αὐστρία θὰ ἀντάλλασσε πρόθυμα τὸ Βέλγιο μὲ τὴ Βαυαρία, ἐνῶ στὶς 28 Μαρτίου ὑπαινίχθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὴν ἐνδεχόμενη διανομὴ τῆς Πολωνίας μεταξὺ τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Πρωσίας. Ἡ αὐστριακὴ καγκελαρία ὅμως, ἐξαιρετικὰ διαιρεμένη, δὲν ἔθεσε καθαρὰ τοὺς ὅρους της καὶ ξεκίνησε τὴν ἐκστρατεία χωρὶς νὰ ὑπάρχει κάποια κανονικὴ συνθήκη ἡ ὁποία νὰ ρυθμίζει τὸ ζήτημα τῶν ἀποζημιώσεων. Στὴν πραγματικότητα, μέχρι τὴ μάχη τοῦ Βαλμὺ οἱ σύμμαχοι δὲν πίστευαν πὼς οἱ Γάλλοι θὰ πρόβαλλαν ἀντίσταση, οὔτε πὼς θὰ χρόνιζε ὁ πόλεμος. Κατέκριναν ἀνελέητα τὴν ἐλαφρότητα τῶν Γιρονδίνων —ὅμως τί εἶχαν νὰ ζηλέψουν αὐτοὶ ἀπὸ τοὺς παλαίμαχους πολιτικοὺς τῆς παλαιᾶς Εὐρώπης;[1]

1. Ὁ H. VON SYBE καὶ ὁ A. SOREL ἐπιρρίπτουν ἀπὸ κοινοῦ ὁλόκληρη τὴν εὐθύνη τοῦ πολέμου στοὺς Γιρονδίνους. Ὁ *πρῶτος καθοδηγοῦνταν ἀπὸ τὴν ἐχθρότητα ποὺ αἰσθανόταν γιὰ τὴ Γαλλία*, ὁ δεύτερος ἀπὸ τὴν ἀντιπάθεια ποὺ ἔνιωθε γιὰ ἕνα δημοκρατικὸ κόμμα ὅπως ἦταν ἡ Γιρονδή. Γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὴν ἄποψή τους, προσπάθησαν νὰ ἀποδείξουν πὼς ἡ δήλωση τοῦ Πίλνιτς προοριζόταν ἀρχικὰ νὰ παραμείνει νεκρὸ γράμμα. Θεώρησαν πὼς δὲν εἶχαν καμιὰ σημασία ἡ διακήρυξη τῶν ἐκπατρισμένων καὶ τὰ μεταγενέστερα διαβήματα μὲ τὰ ὁποῖα προσπάθησε ὁ Λεοπόλδος νὰ ἀνασυστήσει τὸ Συνασπισμό. Δὲν θεώρησαν ἄξιες μεγαλύτερης προσοχῆς τὶς ἰδέες ποὺ σχημάτισαν ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἑλιγμοὺς οἱ Γάλλοι, εἴτε συμπορεύονταν μὲ τὴν Ἐπανάσταση εἴτε ἦταν ἀντίπαλοι της. Τὴ θέση τους συνοψίζει χωρὶς ἀποχρώσεις ὁ A. WAHL, *Geschichte des europäischen Staatensystems*, σσ. 31-33. Τὴν ἴδια θέση ἐπαναλαμβάνει, χωρὶς νέα ἐπιχειρηματολογία, ὁ H. A. GOETZ-BERNSTEIN, *La diplomatie de la Gironde. Jacques-Pierre Brissot* (Παρίσι 1912). Οἱ φιλοπόλεμες ἰδέες τῆς Γιρόνδης δὲν χωροῦν ἀμφισβήτηση, καὶ ὁ Ζωρὲς τὶς κατήγγειλε ἔντονα. Ὡστόσο, ἀφενὸς ἡ μεγάλη σημασία τῆς δήλωσης τοῦ Πίλνιτς καὶ τῆς πολιτικῆς ἐκφοβισμοῦ ποὺ ἀκολούθησαν ὁ Λεοπόλδος

ε) Ἡ κυβέρνηση Ντυμουριὲ καὶ ἡ κήρυξη τοῦ πολέμου (20 Ἀπριλίου 1792)

Στὶς 6 Ἰανουαρίου 1792 ἡ Νομοθετικὴ πληροφορήθηκε πὼς οἱ ἐμιγκρέδες διασκορπίζονταν. Ὁ ντὲ Λεσσὰρ μποροῦσε νὰ ὑποστηρίξει πὼς ἡ Γαλλία ἔλαβε ἱκανοποίηση. Ἀπὸ τὶς 31 Δεκεμβρίου ὅμως, εἶχε κοινοποιηθεῖ τὸ διάγγελμα τοῦ Λεοπόλδου καὶ οἱ νέες ἀπειλὲς ποὺ ἐκτόξευσε: οἱ Γιρονδίνοι μποροῦσαν νὰ τοῦ ἐπιτεθοῦν. Στὶς 13 Ἰανουαρίου ὁ Ζανσοννὲ πρότεινε, ἐν ὀνόματι τῆς Διπλωματικῆς Ἐπιτροπῆς, νὰ σταλεῖ ἕνα τελεσίγραφο στὴν Αὐστρία: ἡ χώρα αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ δηλώσει, μέχρι τὴν 1η Μαρτίου, ἂν σκόπευε νὰ διατηρήσει τὴ συμμαχία τοῦ 1756 καὶ νὰ καταγγείλει τὸ Συνασπισμό. Ὁ Μπρισσὸ καὶ ὁ Βερνιὼ προσπάθησαν συστηματικά, καὶ τὸ πέτυχαν, νὰ υἱοθετήσει ἡ Συνέλευση τὸ διάταγμα στὶς 25 Ἰανουαρίου. Ἔπειτα, στὶς 9 Φεβρουαρίου, ἡ ἴδια κήρυξε τὴν κατάσχεση τῶν περιουσιῶν τῶν ἐκπατρισμένων. Ὁ κόμης τῆς Ναρβόννης διαβεβαίωσε πὼς ὁ στρατὸς θὰ ἦταν ἕτοιμος ὅταν θὰ χρειαζόταν. Ἀνατέθηκε στὸν γιὸ τοῦ κόμη ντὲ Κυστὶν νὰ ἐπισκεφτεῖ τὸν δούκα τῆς Βρουνσβίκης γιὰ νὰ τοῦ προτείνει τὴ διοίκηση τῶν γαλλικῶν δυνάμεων. Ταυτοχρόνως, ὁ ντὲ Λεσσὰρ πείστηκε νὰ στείλει στὸ Βερολίνο τὸν Σεγκὺρ προκειμένου νὰ ἀποσπάσει τὴν οὐδετερότητα τοῦ βασιλιᾶ τῆς Πρωσίας ἐξαγοράζοντας τοὺς εὐνοουμένους του, καὶ στὸ Λονδίνο τὸν Ταλλεϋράνδο γιὰ νὰ καθησυχάσει τοὺς Ἄγγλους καὶ νὰ ἀποσπάσει ἕνα δάνειο. Ἐκεῖ ὁ Ταλλεϋράνδος διαπραγματεύτηκε μυστικὰ μὲ ὁρισμένους χρηματιστὲς ποὺ ἦταν συγχρόνως πράκτορες τῶν Βρετανῶν ἀποίκων τοῦ Τομπάγκο, ὥστε νὰ ἐπιστραφεῖ, σὲ ἀντάλλαγμα, τὸ νησὶ στὴ Γαλλία.

Στὸ μεταξὺ ὁ ντὲ Λεσσὰρ ἐξακολουθοῦσε νὰ στηρίζει τὶς ἐλπίδες του στὸν Λεοπόλδο. Στὶς 21 Ἰανουαρίου διαμαρτυρήθηκε δειλὰ ἐναντίον τῆς ἀξίωσής του νὰ ἐπέμβει στὶς ἐσωτερικὲς ὑποθέσεις τοῦ γαλλικοῦ βασιλείου, καὶ τὸν διαβεβαίωσε πὼς ἡ Γαλλία ἤθελε εἰρήνη. Ἦταν ἀκριβῶς ὅ,τι ἔπρεπε γιὰ νὰ τονωθεῖ ἡ ἔπαρση τοῦ Κάουνιτς. Καταγγέλλοντας «δημοσίως», στὶς 17 Φεβρουαρίου, «τὴ σέκτα» ποὺ ἐμπόδιζε τὴν ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος, ἔβαλε φωτιὰ στὸ μπαρούτι. Ὁ Λαφα-

καὶ ὁ Κάουνιτς καί, ἀφετέρου, οἱ ἐπιθετικὲς διαθέσεις τοῦ Φρειδερίκου-Γουλιέλμου Β' ὁ ὁποῖος ἀναζητοῦσε παντοῦ εὐκαιρίες γιὰ νὰ ἐπεκτείνει τὴν κυριαρχία του, φωτίστηκαν καλὰ ἀπὸ τὸν J. A. CLAPHAM, *The Causes of the War of 1792* (Cambridge 1899), καὶ κυρίως ἀπὸ τὸν H. GLAGAU, *Die französische Legislative und der Ursprung der Revolutionskriege* (Βερολίνο 1896), ὅπου παρατίθενται καὶ ἐπιστολὲς τοῦ κόμη ντὲ Μερσὺ-Ἀρζαντὼ καὶ τοῦ Πελλένκ, τέως γραμματέα τοῦ Μιραμπώ, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν K. HEIDRICH, *Preussen in Kampfe gegen die französische Revolution*. Εἶναι ἀξιοσημείωτο το γεγονὸς πώς, σὲ αὐτὴ τὴ συζήτηση, οἱ συγγραφεῖς δὲν ἀποδίδουν στὰ μέλη τοῦ μελλοντικοῦ Συνασπισμοῦ παρὰ μόνο τὶς παραδοσιακὲς βλέψεις ἰσχύος, χωρὶς ποτὲ νὰ ἀναφερθοῦν στὴν παθιασμένη ἐπιθυμία τους νὰ συντρίψουν τὴν Ἐπανάσταση —μιὰ ἐπιθυμία τὴν ὁποία ἐνέπνεε στους βασιλιάδες καὶ στὴν εὐρωπαϊκὴ ἀριστοκρατία τὸ συμφέρον τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς κυριαρχίας τους.

γιὲτ καὶ ὁ κόμης τῆς Ναρβόννης διαμαρτυρήθηκαν γιὰ τὴν ταπείνωση στὴν ὁποία ὑποβλήθηκε ἡ χώρα, καὶ συγκρούστηκαν μὲ τὸν Ντυπὸρ καὶ τὸν Μπερτρὰν ντὲ Μολβίλ. Μ' ἕνα ὑπόμνημα ποὺ διάβασε στὸν Λουδοβίκο, μέσα στὴν ὁλομέλεια τοῦ Συμβουλίου, ὁ κόμης τῆς Ναρβόννης ἀπαίτησε ἀπὸ τὸν βασιλιὰ νὰ δείξει ἐμπράκτως τὴν πίστη του στὸ Σύνταγμα —κυρίως προχωρώντας στὴν ἀποκάθαρση τοῦ περιβάλλοντός του καὶ στὸν ἀνασχηματισμὸ τῆς βασιλικῆς ἀκολουθίας, ὥστε νὰ συμπεριλάβει σὲ αὐτὴν καὶ ὁρισμένους Φεγιαντίνους. Ἀλλὰ ἀντὶ νὰ διωχθεῖ ὁ Μολβίλ, διώχθηκε ὁ ἴδιος. Οἱ Γιρονδίνοι καὶ οἱ Λαφαγιετικοὶ ἀνταπάντησαν διατυπώνοντας κατηγορίες ἐναντίον τοῦ ντὲ Λεσσάρ, στὶς 10 Μαρτίου. Οἱ ὑπόλοιποι ὑπουργοὶ τρόμαξαν καὶ παραιτήθηκαν. Ὁ Ντυπὸρ συμβούλεψε τὸν Λουδοβίκο νὰ προχωρήσει σὲ πραξικόπημα —ἀλλὰ μὲ ποιὰ μέσα; Ὁ βασιλιὰς τρομοκρατημένος κι αὐτός, ὑποχώρησε. Ὡστόσο, ἀπέρριψε ὅσους εἶχε προτείνει ὁ Λαφαγιὲτ γιὰ τοὺς ὑπουργικοὺς θώκους, καὶ ἐξουσιοδότησε ἐν λευκῷ τὸν Ντυμουριὲ νὰ σχηματίσει κυβέρνηση.

Ἔπειτα ἀπὸ τὴ λαμπρὴ εἴσοδό του στὴ σκηνή, κατὰ τὸν Ἑπταετὴ Πόλεμο, ὁ Ντυμουριὲ εἶχε ἀναζητήσει τὴν τύχη του στὴ μυστικὴ διπλωματία. Στὴ συνέχεια διορίστηκε στρατιωτικὸς διοικητὴς τοῦ Χερβούργου, κι ἐκεῖ γερνοῦσε ἄδοξα ὥσπου ἡ Ἐπανάσταση τοῦ ἄνοιξε μιὰ νέα σταδιοδρομία. Προσχώρησε στὶς γραμμές της. Ὅταν στάλθηκε στὴ Βανδέα παράστησε τὸν Ἰακωβίνο, καὶ συνδέθηκε μὲ τὸν Ζανσοννέ, τὸν ὁποῖο εἶχε ἐπιφορτίσει ἡ Συντακτικὴ μὲ κάποια ἀποστολὴ στὴν περιοχή. Ὡστόσο, ταυτοχρόνως προσέφερε τὶς ὑπηρεσίες του στὸν βασιλιά, ἔχοντας ὡς μεσολαβητὲς τοὺς φίλους του, τὸν Λαπόρτ, ἔφορο τῆς βασιλικῆς ἐπιχορήγησης, καὶ τὸν τραπεζίτη Σαὶντ-Φουά. Αὐτοὶ τὸν συνέδεσαν μὲ τὸν ντὲ Λεσσάρ. Εἶχε συλλάβει τὸ ἴδιο σχέδιο μὲ τὸν Λαφαγιὲτ καὶ μὲ τὸν κόμη τῆς Ναρβόννης: νὰ διεξαγάγει ἕναν σύντομο πόλεμο, κι ἔπειτα νὰ στρέψει στὸ ἐσωτερικὸ τὸν νικηφόρο στρατὸ γιὰ νὰ ἀποκαταστήσει τὴ βασιλικὴ ἐξουσία καὶ νὰ κυβερνήσει στὸ ὄνομα τοῦ βασιλιᾶ. Μόνο ποὺ οἱ δύο ἄλλοι ἦταν μισητοὶ στὴν Αὐλή. Ἐκεῖνος ἦταν ἕνα νέο πρόσωπο, καὶ ἄρεσε στὸν Λουδοβίκο ἐπειδὴ ἦταν εὔθυμος καὶ ἑτοιμόλογος στὶς συζητήσεις. Ἐνδιαφέρθηκε κυρίως νὰ ἀφοπλίσει τοὺς δημοκράτες, παραχωρώντας μερικὰ χαρτοφυλάκια στὴ Γιρόνδη. Συζητήθηκαν μάλιστα ἀκόμη καὶ τὰ ὀνόματα τοῦ Δαντὸν καὶ τοῦ Κολλὸ ντ' Ἑρμπουά. Οἱ Ἰακωβίνοι ὑπουργοί, ἔλεγε ὁ Σαὶντ-Φουά, δὲν θὰ εἶναι ὑπουργοὶ ἰακωβίνοι. Τελικὰ προτίμησαν τὸν Κλαβιὲρ γιὰ τὸ Ὑπουργεῖο Κρατικῶν Φόρων καὶ τὸν Ρολάν, τὸν τέως ἐπιθεωρητὴ τῶν ἐργοστασίων, γιὰ τὸ Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν. Οἱ ὑπόλοιποι ὑπουργοὶ συντάσσονταν μὲ τὸν βασιλιά, ἀλλὰ τοποθετήθηκαν μερικοὶ Ἰακωβίνοι ὑπὸ τὶς διαταγές τους: ὁ Μπονκαρρέρ, ὁ Λεμπρὲν-Τοντύ, καὶ ὁ Νοέλ, φίλος τοῦ Δαντόν, στὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν· ὁ Λαντενὰ καὶ ὁ Πὰς στὸ Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν.

Ἐκεῖνο ποὺ ἔλπιζε ὁ Ντυμουριὲ πραγματοποιήθηκε. Αὐτὴ τὴ φορὰ ὁ Ροβεσπιέρος μποροῦσε ἄνετα νὰ καταγγέλλει τὴ συμπαιγνία τῶν «δολοπλόκων» μὲ τὴν Αὐλή: ἀπὸ αὐτὸν τὸ σπόρο βλάστησε ἡ θανάσιμη μονομαχία ποὺ ξέσπασε μεταξὺ τοῦ

Ὄρους καὶ τῆς Γιρόνδης. Ἡ τελευταία παρασύρθηκε σὲ μιὰ ἐπικίνδυνη περιπέτεια, ἀναλαμβάνοντας τὶς εὐθύνες τῆς ἐξουσίας χωρὶς νὰ πάρει στὰ χέρια της τὴν καθοδήγησή της: μιὰ παρεξήγηση ποὺ ἐπιβιώνει μέχρι σήμερα ὅταν γίνεται λόγος γιὰ τὴν «κυβέρνηση τῆς Γιρόνδης». Ἡ Μαντὰμ Ρολὰν τὸ ἀντιλήφθηκε ἀμέσως αὐτὸ καί, προσπαθώντας νὰ βρεῖ κάποιο ἀντίδοτο, ἐπέβαλε τὴν τοποθέτηση τοῦ Σερβὰν στὸ Ὑπουργεῖο Πολέμου καὶ ἀνέλαβε νὰ ἐμψυχώσει ἡ ἴδια τὸ Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν. Ἤδη ἀπὸ τὴν ἄνοιξη τοῦ 1791 εἶχε ἐκνευριστεῖ μὲ τὴ ραθυμία τῶν φίλων της στὸ σαλόνι τῆς ὁδοῦ Γκενεγκώ. Ἐγκατεστημένη στὸ μεγαλοπρεπὲς μέγαρο ὅπου ὁ ἄνδρας της διαδέχθηκε τοὺς γενικοὺς οἰκονομικοὺς ἐπιθεωρητές, αναδείχθηκε σὲ ἠγερία τῆς Γιρόνδης καὶ ἔσπρωχνε τὸ κόμμα αὐτὸ στὴ δράση. Ἡ ἴδια πίστευε πὼς ἡ κορνήλεια δύναμη τῆς θέλησής της τὴν ἔκανε ἄξια γιὰ τὴν ἐξουσία —ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὅμως φαινόταν γελοία ἡ ἀνάμειξη μιᾶς γυναίκας στὴν πολιτική. Τελικὰ συνετέλεσε στὴν ἐξασθένηση τοῦ κόμματός της. Ἄλλωστε, θὰ ἦταν περισσότερο κατάλληλη στὴ θέση τοῦ ἄρχοντα παρὰ τοῦ κυβερνήτη, καθὼς δὲν διατύπωσε, ἀπ' ὅσο εἶναι γνωστό, κάποιο συγκεκριμένο πρόγραμμα. Τέλος, ἐνῶ κήρυσσε διαρκῶς τὴν ἑνότητα, κατέληξε νὰ διχάσει τοὺς δημοκράτες. Καθὼς ἔκρινε τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὴν ὄψη τους καὶ ἀπὸ τὴν ὑποταγή τους στὸ πρόσωπό της, δὲν ἀγαποῦσε τὸν Βερνιώ, αἰσθανόταν φρίκη γιὰ τὸν Δαντόν, καὶ ἐπέβαλλε τὶς προκαταλήψεις της σὲ ὅλους ἐκείνους ποὺ ὑπέκυπταν στὴ γοητεία της.

Ἡ Γιρόνδη ὅμως, ἀπερίσκεπτη, δὲν σκεφτόταν πλέον παρὰ μόνον τὴν κήρυξη τοῦ πολέμου, γιὰ τὴν ὁποία δὲν ἀμφέβαλλε κανεὶς τώρα πιά. Ὁ Ντυμουριὲ ἐγκαινίασε τοὺς σχετικοὺς χειρισμοὺς στὶς 18 Μαρτίου στέλνοντας ἕνα ἀρκετὰ μετριοπαθὲς ὑπόμνημα, τὸ ὁποῖο διασταυρώθηκε στὸ δρόμο μὲ ἐκεῖνο τοῦ Κάουνιτς. Στὶς 25 ἀποφασίστηκε νὰ ἀπευθυνθεῖ τὸ ὁριστικὸ τελεσίγραφο στὴν Αὐστρία, τὸ ὁποῖο ἔμεινε ἀναπάντητο. Στὶς 20 Ἀπριλίου, καὶ χωρὶς νὰ σημειωθεῖ σοβαρὴ ἀντίδραση — οἱ μελλοντικοὶ Ὀρεινοί, ὁ Καμπὸν καὶ ὁ Καρνό, ὁ Σαμπό, ὁ Μπαζὶρ καὶ ὁ Μερλὲν ντὲ Τιονβὶλ συμφώνησαν ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι—, ἡ Νομοθετικὴ ψήφισε τὴν κήρυξη πολέμου στὸν βασιλιὰ τῆς Βοημίας καὶ τῆς Οὐγγαρίας, δηλαδὴ μόνον στὴν Αὐστρία καὶ ὄχι σὲ ὁλόκληρη τὴν Αὐτοκρατορία. Μιὰ νέα περίοδος ἄνοιγε στὴν ἱστορία τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Εὐρώπης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ (ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ-ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1792)

Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ἀνέτρεψε ὅλες τὶς προβλέψεις ἐκείνων ποὺ τὸν προκάλεσαν, τόσο ἀπὸ τὴ μιὰ ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά. Ἄλλαξε τὴν ὄψη τῆς Εὐρώπης καὶ διάρκεσε, μὲ ἐξαίρεση ἕνα σύντομο διάλειμμα, μέχρι τὸ 1815. Ὡστόσο, τὰ πρῶτα ἀποτελέσματά του ἐκδηλώθηκαν στὴ Γαλλία: πτώση τῆς μοναρχίας καὶ ἔλευση τῆς πολιτικῆς δημοκρατίας.

α) Ἡ ἀποτυχία τῆς γαλλικῆς ἐπίθεσης (Ἀπρίλιος–Ἰούνιος 1792)

Ὁ Ντυμουριέ, ὁ ὁποῖος θεωροῦσε τὸν ἑαυτό του πάνω ἀπ' ὅλα διπλωμάτη, ἀνέλαβε τὶς ἐξωτερικὲς ὑποθέσεις. Κολακευόταν νὰ πιστεύει πὼς θὰ ἀπομόνωνε τὴν Αὐστρία καὶ θὰ ξεσήκωνε τὸ Βέλγιο, ὅπου ἡ Αὐστρία δὲν διέθετε παρὰ μόνον σαράντα χιλιάδες ἄνδρες. Στὴ συνέχεια, καὶ χωρὶς νὰ χρειαστεῖ νὰ πολεμήσει καὶ πολύ, θὰ ὑπέγραφε εἰρήνη. Μέσα ἀπὸ τὶς προτάσεις ποὺ ὑπέβαλε ὁ πράκτοράς του Μπενουὰ στὸ Βερολίνο σχετικὰ μὲ τὴν ἀναθεώρηση τοῦ συντάγματος, διαφαίνεται μὲ ποιὸν τρόπο σκεφτόταν νὰ τὴν ἐπιβάλει στὸν Φραγκίσκο Β'

Ἡ Πρωσία, ἡ Σαρδηνία καὶ οἱ Τοῦρκοι ἀποτελοῦσαν τὰ κλασικὰ συστατικὰ ἑνὸς ἀντιαυστριακοῦ συνασπισμοῦ. Οἱ Γάλλοι ἀπεσταλμένοι ὅμως ἀποπέμφθηκαν ἀπὸ παντοῦ. Παρομοίως ἀπέκρουσε καὶ ἡ Ἀγγλία τὰ ἀνοίγματα τοῦ Ταλλεϋράνδου, ὁ ὁποῖος ταξίδεψε ξανὰ στὸ Λονδίνο μὲ συνοδὸ τὸν μαρκήσιο ντὲ Σωβελέν. Κάπως εὐνοϊκότερες προοπτικὲς ἄνοιγαν ὁ θάνατος τοῦ Γουσταύου Γ, ποὺ τὸν δολοφόνησε ἕνας ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς του στὶς 16 Μαρτίου, καὶ ἡ ἀντικατάσταση τοῦ Φλοριδαμπλάνκα ἀπὸ τὸν ντ' Ἀράντα ὅταν ὁ πρῶτος ἔπεσε σὲ δυσμένεια. Ὡστόσο, τὸ περισσότερο ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ περιμένει κανεὶς ἀπὸ τὴ Σουηδία καὶ τὴν Ἱσπανία ἦταν ἡ οὐδετερότητα. Ἡ διπλωματικὴ ἧττα ἦταν ὁλοσχερής.

Ὁ Ντυμουριὲ καὶ ὁ Μπρισσὸ ὑπολόγιζαν πολὺ στὴν προπαγάνδα, ἡ ὁποία ἤδη ὀργανωνόταν ἐπίσημα. Συστήθηκαν λεγεῶνες ξένων: ἡ βελγική, ἡ λιεγέζικη, ἡ γερμανική, ἡ ὀλλανδική, ἡ σαβογιάρικη. Ἡ ἀντίδραση, τόσο τραχιὰ στὴ Λιέγη, ἦταν λιγότερο σκληρὴ στὸ Βέλγιο —τὸ αὐστριακὸ καθεστὼς ὅμως ἐξακολουθοῦσε νὰ συγκεντρώνει τὶς ὑποψίες τοῦ κλήρου, καὶ ἡ δυσαρέσκεια ἦταν πολὺ ἔντονη. Ἀπὸ τὸ Στρασβοῦργο εἶχαν ἀναλάβει τὴ Γερμανία ὁ δήμαρχος Ντητρίς, ὁ Ἰακωβῖνος Λαβώ, ὁ πρόσφυγας Εὐλόγιος Σνάιντερ. Ἀπὸ τὸ Παρίσι ἡ Ἑλβετικὴ Λέσχη, ἡ ὁποία περὶ τὶς 10 Αὐγούστου μετατράπηκε σὲ Λέσχη τῶν Ἀλλοβρόγων, φρόντιζε γιὰ τὴ δράση στὴν Ἑλβετία καὶ τὴ Σαβοΐα ἔχοντας ὡς καθοδηγητὲς τὸν Κλαβιὲρ

καὶ τὸν Ντοπέ. Ὁ Σαντρώ, τέως καθηγητὴς τῆς στρατιωτικῆς Σχολῆς τῆς Ἄβιλας, ἐπιφορτίστηκε μὲ μιὰ μυστικὴ ἀποστολὴ στὴν Καταλανία. Ἔγιναν συνεννοήσεις μὲ τὸν Μιράντα, ὁ ὁποῖος ὑποσχόταν νὰ ξεσηκώσει τὴν ἱσπανικὴ Ἀμερική. Οἱ λιποτάκτες τῶν ξένων στρατῶν ἔλαβαν δωρεές. Οἱ Γάλλοι εἶχαν πειστεῖ πὼς θὰ τοὺς δέχονταν ὡς ἐλευθερωτὲς μόλις διάβαιναν τὰ σύνορα, ἀλλὰ πρῶτα ἔπρεπε νὰ βροῦν τρόπο γιὰ νὰ τὰ περάσουν.

Παρ' ὅλες τὶς διαβεβαιώσεις τοῦ κόμη τῆς Ναρβόννης, ὁ στρατὸς ἦταν ἀνέτοιμος. Τὰ μάχιμα τμήματα εἶχαν πάψει νὰ συμπληρώνουν τὰ κενά τους, ἐπειδὴ οἱ στρατεύσιμοι προτιμοῦσαν νὰ πηγαίνουν ἐθελοντές, ὁπότε πληρώνονταν καλύτερα, ἐξέλεγαν μόνοι τοὺς ἀξιωματικούς τους καὶ μποροῦσαν νὰ ἀποστρατευτοῦν μετὰ τὴ λήξη τῆς ἐκστρατείας. Παρ' ὅλα τὰ πλεονεκτήματα, τὰ ἐθελοντικὰ αὐτὰ τάγματα ἀργοῦσαν πολὺ νὰ ὀργανωθοῦν. Οἱ καθαυτὸ ἐθελοντές, ποὺ ἐμψυχώνονταν ἀπὸ τὸν ἐπαναστατικὸ ἐνθουσιασμό, δὲν ἀποτελοῦσαν παρὰ μόνον ἕνα μέρος τοῦ συνόλου. Συχνὰ οἱ ἐθνοφρουροί, καθὼς δὲν ἤθελαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὶς ἑστίες τους, προσέφεραν ἀμοιβὲς γιὰ νὰ καταταγοῦν στὰ τάγματα ποὺ προτιμοῦσαν, καὶ πολλὲς κατατάξεις καθυστεροῦσαν. Ὁ ἐξοπλισμός τους, τὸν ὁποῖο παρεῖχαν οἱ τοπικὲς ἀρχές, ἀπαιτοῦσε χρόνο, καὶ τὰ ὅπλα ἔλειπαν. Ἡ στρατιωτικὴ ἐκπαίδευση αὐτῶν τῶν νέων τμημάτων ἦταν ἐλλιπής. Οἱ ἀξιωματικοί τους, ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἐλὶτ τῆς ἀστικῆς τάξης, προσέφεραν ἀργότερα πολυάριθμους στρατηγοὺς στὴ Δημοκρατία —τότε ὅμως ἀγνοοῦσαν ὁλότελα πῶς γίνεται ὁ πόλεμος. Ὅλα αὐτὰ τὰ γνώριζε ὁ Ντυμουριέ, ἀλλὰ ὁ μοναδικὸς τρόπος γιὰ νὰ ἀσκηθεῖ ὁ στρατὸς ἦταν στὴ μάχη, καὶ τὸ οὐσιαστικὸ ἦταν νὰ τολμήσουν, ἐφόσον ὁ ἀντίπαλος δὲν θὰ ἀντιπαρέτασσε στὴν ἐκστρατεία παραπάνω ἀπὸ τριάντα χιλιάδες ἄνδρες, διάσπαρτους σὲ μιὰ ζώνη ποὺ ἐκτεινόταν ἀπὸ τὰ παράλια τῆς Μάγχης ὡς τὴ Λορραίνη. Τέσσερις φάλαγγες ποὺ ἀριθμοῦσαν περισσότερους ἀπὸ πενήντα χιλιάδες ἄνδρες ξεκίνησαν στὶς 29 Ἀπριλίου ἀπὸ τὴ Φύρν, τὴ Λίλλη, τὸ Βαλανσιὲν καὶ τὴ Ζιβέ, καὶ διαπέρασαν τὸ ἀμυντικὸ δίκτυο τοῦ ἐχθροῦ. Δυστυχῶς, οἱ στρατηγοί, ποὺ ἦταν συνηθισμένοι στὸν τακτικὸ πόλεμο, ἦταν ἀδύνατον νὰ ἀντιληφθοῦν αὐτὸ τὸ σχέδιο. Οἱ ἀξιωματικοὶ ἔτρεφαν δυσπιστία γιὰ τοὺς ἀπειθάρχητους στρατιῶτες τους, κι ἐκεῖνοι τοὺς ἀνταπέδιδαν τὰ ἴσα —καθὼς μάλιστα εἶχαν ἐκπατριστεῖ στὸ μεταξὺ τουλάχιστον οἱ μισοὶ ἀπὸ τοὺς ἐννέα χιλιάδες ἀξιωματικοὺς ποὺ εἶχε στὶς τάξεις του ὁ στρατός. Ὁρισμένοι λιποτάκτησαν τὴν παραμονὴ τῆς ἐπίθεσης· ἄλλοι πέρασαν στὶς γραμμὲς τοῦ ἐχθροῦ τὸν Μάιο, παίρνοντας μαζί τους τρία συντάγματα. Στὶς 29 Ἀπριλίου, ὁ Ντιλλὸν καὶ ὁ Μπιρὸν διέταξαν ὑποχώρηση μόλις ἀντίκρισαν τοὺς πρώτους Αὐστριακούς. Τὰ τμήματά τους διαλύθηκαν, ξεχειλίζοντας ἀπὸ κατακραυγὴ γιὰ τὴν προδοσία. Ὁ Ντιλλὸν σφάχτηκε στὴ Λίλλη. Ὁ Κὰρλ καὶ ὁ Λαφαγιὲτ ὀπισθοχώρησαν πρὶν κατοπτεύσουν τὸν ἀντίπαλο. Ἡ στρατιὰ τοῦ Ρήνου δὲν κινοῦνταν, γιὰ νὰ μὴν προκαλέσει τὴ γερμανικὴ Δίαιτα. Μόνον ὁ Κυστὶν εἶχε μιὰ ἐπιτυχία, ὅταν ἀνάγκασε τὸν ἐχθρὸ νὰ ἐκκενώσει τὸ Πορραντρουί.

Οἱ στρατηγοὶ ἔριξαν ὅλη τὴν εὐθύνη στὴν ἀπειθαρχία τοῦ στρατοῦ καὶ στοὺς

ὑπουργοὺς ποὺ τὴν ἀνέχονταν. Ἡ Γιρόνδη καταδίωξε τοὺς φονιάδες τοῦ Ντιλλὸν καθὼς καὶ τὸν Μαρά, ὁ ὁποῖος καλοῦσε τοὺς στρατιῶτες νὰ ξεφορτωθοῦν τοὺς στρατηγούς τους. Μὲ ἕνα διάταγμά της ἡ Νομοθετικὴ ἐνίσχυσε τὴ στρατιωτικὴ δικαιοσύνη καὶ ἔδωσε στοὺς στρατηγοὺς τὴν ἐξουσία νὰ ἐκδίδουν ποινικοὺς κανονισμοὺς —παραιτούμενη ἔτσι ἀναμφίλεκτα ἀπὸ ἕνα τμῆμα τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας. Ὅλα αὐτὰ ἀποδείχτηκαν μάταια: στὶς 18 Μαΐου συγκεντρώθηκαν στὸ Βαλανσιὲν οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν στρατιῶν καί, παρ' ὅλες τὶς ἐπανειλημμένες διαταγὲς τοῦ ὑπουργοῦ, δήλωσαν πὼς κάθε ἐπίθεση ἦταν ἀδύνατη καὶ τόλμησαν νὰ συμβουλέψουν στὸν βασιλιὰ τὴν ἄμεση σύναψη εἰρήνης. Τὸν Ἰούνιο ὁ Λυκνὲρ ἀποφάσισε νὰ καταλάβει τὸ Κουρτραί, γιὰ νὰ τὸ ἐκκενώσει ἔπειτα αὐτοστιγμεί. Ἡ στρατιωτικὴ ἥττα ἦταν καὶ αὐτὴ πλήρης. Τὰ κίνητρα ποὺ ἐπικαλέστηκαν οἱ στρατηγοὶ δὲν ἐπιδέχονται ἀμφισβήτηση —οὔτε ὅμως καὶ ἡ ἀνικανότητά τους. Ἐπιπλέον, προσπαθοῦσαν νὰ συγκαλύψουν τοὺς πραγματικοὺς λόγους τῆς συμπεριφορᾶς τους: ὁ Λαφαγιὲτ ἔκανε πλήρη στροφή. Ὁ Ροβεσπιέρος, πάντοτε διορατικός, εἶχε καταγγείλει τὸν κίνδυνο στοὺς Ἰακωβίνους ἀπὸ τὴν 1η Μαΐου. «Ὄχι! Δὲν ἐμπιστεύομαι διόλου τοὺς στρατηγοὺς καί, ἐξαιρώντας μερικοὺς οἱ ὁποῖοι εἶναι ἔντιμοι, λέω πὼς σχεδὸν ὅλοι τους ἀναπολοῦν τὴν παλαιὰ τάξη πραγμάτων καὶ δὲν θέλουν νὰ χάσουν τὴν εὔνοια ποὺ εἶχαν στὴν Αὐλή. Μόνο στὸν λαὸ στηρίζομαι, μόνο σ' αὐτόν».

β) Οἱ καταβολὲς τῆς δεύτερης ἐπανάστασης

Καθὼς τρεφόταν ἀπὸ τὴν προπαγάνδα τῶν Ἰακωβίνων, ἡ ἀναταραχὴ μεγάλωνε ἀπὸ μέρα σὲ μέρα. Ἡ ἔκκλησή τους στὴν «ἱερὴ φιλοπατρία» ἐξῆπτε τὰ πνεύματα, καὶ στὶς 26 Ἀπριλίου, στὸ Στρασβοῦργο, ὁ Ρουζὲ ντὲ Λὶλ ἔδωσε φωνὴ στὸ πάθος τους μὲ τὸ *Πολεμικὸ ἆσμα τῆς στρατιᾶς τοῦ Ρήνου*, τὸ τραγούδι ποὺ ἐπρόκειτο νὰ γίνει, ὑπὸ ἄλλο τίτλο, ὁ ἐθνικὸς ὕμνος τῆς Δημοκρατίας. Οἱ πατριῶτες τοῦ 1792 ὅμως ἦταν πρόμαχοι τῆς Ἐπανάστασης. Οἱ ἀριστοκράτες ἀντέτασσαν στὴν πατρίδα τὸν βασιλιὰ καὶ χλεύαζαν τὸ ἔθνος. Περίμεναν ἀνυπόμονα τὴν ἄφιξη τῶν Γερμανῶν, ἢ πολεμοῦσαν στίς γραμμές τους. Ὁ Ρουζὲ συμβούλευε νὰ δείχνουν μεγαλοψυχία στοὺς ἐχθροὺς –«Λυπηθεῖτε αὐτὰ τὰ θλιβερὰ θύματα, ποὺ ὁπλίστηκαν ἐναντίον σας παρὰ τὴ θέλησή τους»— ἀλλὰ ὁ ἴδιος ἦταν ἀδυσώπητος ἀπέναντι στοὺς «προδότες», τοὺς «πατροκτόνους», τοὺς «ἐπίορκους» συνενόχους τῶν «τυράννων». Ἔτσι ἡ ἐθνικὴ ὁρμὴ καὶ ὁ ἐπαναστατικὸς πυρετὸς συμπορεύονταν. Καθὼς οἱ ἧττες τοῦ Ἀπριλίου ἀποδόθηκαν στὴν προδοσία, ἕνας ἀπείθαρχος ἱερέας σφαγιάστηκε στὴ Λίλλη, ὅπως καὶ ὁ Ντιλλόν. Τὴν ἴδια ἡμέρα, τὸ Διευθυντήριο τοῦ νομοῦ τῆς Βόρειας Γαλλίας ἀποφάσισε νὰ φυλακίσει ὅλους τοὺς ἀνόρκιστους ἱερεῖς στὸ Καμπραί. Ἀκόμη περισσότερο στοίχειωνε τὴ φαντασία ἡ ἀριστοκρατικὴ συνωμοσία, καθὼς οἱ ἀριστοκράτες πανηγύριζαν ἀνοιχτὰ γιὰ τὴν ἥττα μὲ ἐκδηλώσεις καὶ μὲ ἔντυπα, καὶ διπλασίασαν τὶς δραστηριότητές τους. Ὁ Λὰ Ρουερὶ στὰ δυτικά, ὁ Μοννιὲ ντὲ Λὰ Καρρὲ στὰ νοτιοανατολικά, ὁ Σαρριὲ καὶ ἄλλοι στὸ Βιβαραί, στὸ Ζεβωντάν,

στὸ Βελαί, προετοίμαζαν τὶς ἐξεγέρσεις ποὺ θὰ βοηθοῦσαν τοὺς εἰσβολεῖς. Στὸ Ὑσσενζὼ ξέσπασε ἐξέγερση τὸν Μάιο. Οἱ ἀντεπαναστάτες κυριάρχησαν στὴν Ἀρλ, μετὰ τὴ φυγὴ στὴ Βαρέν, καὶ ὀχυρώθηκαν ἐκεῖ.

Τὰ ἀμυντικὰ ἀντίποινα ἀναζωπυρώθηκαν. Τὸν Φεβρουάριο καὶ τὸν Μάρτιο οἱ Ἰακωβίνοι τῆς Μασσαλίας ἐξαπέλυσαν αὐθόρμητα ἐπιθέσεις σὲ ὅλη τὴν Προβηγκία καὶ ὑπέταξαν μὲ τὰ ὅπλα τοὺς ἀντιπάλους τους στὴν Ἀρλ κυρίως, ἀλλὰ καὶ στὴν Ἀβινιόν. Ἐφεξῆς ἡ Μασσαλία ἔγινε ἡ μεγαλύτερη ἐλπίδα τῶν πατριωτῶν. Τὸ δημοκρατικὸ κίνημα δυνάμωνε. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ χειμώνα, οἱ Γιρονδῖνοι ἔφεραν στὴ μόδα τὸν κόκκινο σκοῦφο γιὰ τοὺς «Ἀβράκωτους» καὶ συμβούλεψαν τοὺς παθητικοὺς πολίτες νὰ ὁπλιστοῦν μὲ ξιφολόγχες. Οἱ ἀδελφότητες γέμισαν ξανὰ μὲ κόσμο. Ἀπέσπασαν ἀπὸ τὴ Νομοθετικὴ ἀπονομὴ χάριτος γιὰ τοὺς Ἐλβετοὺς τοῦ Σατωβιέ, ποὺ εἶχαν σταλεῖ στὰ κάτεργα μετὰ τὴν ὑπόθεση τοῦ Νανσὺ καί, παρ' ὅλες τὶς ὕβρεις ποὺ ἐξαπέλυσε ὁ Ἀνδρέας Σενιέ, τοὺς ὑποδέχτηκαν μὲ γιορτὴ στὶς 15 Ἀπριλίου στὸ Παρίσι. Ἡ ἀμνηστία ποὺ εἶχε παραχωρήσει ἡ Συντακτικὴ γιὰ ὅλες τὶς πράξεις ποὺ συνδέονταν μὲ τὴν Ἐπανάσταση ἐπεκτάθηκε στοὺς φόνους ποὺ διαπράχθηκαν καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς στὸ Κοντὰ Βεναισσέν, ὥστε νὰ διακοποῦν οἱ διώξεις ἐναντίον τῶν σφαγέων τῆς Γκλασιὲρ —καὶ ἰδίως τοῦ Ἰορδάνη τοῦ Ἀποκεφαλιστῆ (παρανόμι τοῦ Ματιὲ Ζοὺβ Ζουρντάν), ὁ ὁποῖος ἐπέστρεψε στὴν Ἀβινιὸν μαζὶ μὲ τοὺς Μασσαλιῶτες.

Στοὺς κόλπους τῶν λαϊκῶν τάξεων ἡ ἐπαναστατικὴ δράση ἐνδύθηκε μιὰ κοινωνικὴ διάσταση, ἡ ὁποία ἀνησύχησε τὴν ἀστικὴ τάξη ἀκόμη περισσότερο ἀπ' ὅ,τι τὸ 1789. Λίγο ὡς πολὺ παντοῦ, οἱ πλούσιοι ὑποχρεώθηκαν νὰ συνεισφέρουν γιὰ τὶς ἀποζημιώσεις τῶν ἐθελοντῶν ἢ γιὰ τὸν ἐξοπλισμό τους. Ἡ ἀγροτικὴ ἐξέγερση ἐπωαζόταν ἀδιάκοπα. Στὰ τέλη τοῦ χειμώνα ξαναζωντάνεψε στὸ Κερσύ. Ὅταν ἔπειτα βυθίστηκε στὸν Ροδανὸ ἕνα πλοῖο ποὺ μετέφερε ἐθνοφρουροὺς σταλμένους νὰ βοηθήσουν τοὺς Μασσαλιῶτες, ὑψώθηκαν πάλι φωνὲς πὼς ἦταν προδοσία κι ἐξαπολύθηκε μιὰ τρομερὴ ἀγροτικὴ ἐξέγερση (ζακερὶ) στὴν Γκάρ, στὴν Ἀρντὲς καὶ στὸ Ἐρώ. Ὁ Κουτὸν πρότεινε νὰ ἐπιβληθεῖ στοὺς φεουδάρχες ἡ ὑποχρέωση νὰ παρουσιάσουν τὸν ἀρχικὸ τίτλο μὲ τὸν ὁποῖο τοὺς εἶχαν παραχωρηθεῖ οἱ κτήσεις τους —πράγμα ποὺ ἰσοδυναμοῦσε μὲ ἀναποζημίωτη κατάργηση ὅλων σχεδὸν τῶν χωροδεσποτικῶν ὀφειλῶν. Ἡ Συνέλευση δέχτηκε τὴν πρόταση στὶς 18 Ἰουνίου, ἀλλὰ μόνον γιὰ τὰ εὐκαιριακὰ τέλη.

Ἀκόμη βαρύτερες συνέπειες, ἐπειδὴ ἔπληξε τὶς πόλεις, εἶχε ἡ οἰκονομικὴ κρίση ποὺ τράνταξε ξανὰ τὶς μάζες. Αὐτὴ τὴ φορὰ δὲν προερχόταν ἀπὸ τὴ σιτοδεία, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν πληθωρισμό. Ἡ χρηματικὴ κυκλοφορία εἶχε αὐξηθεῖ κατὰ ἑξακόσια ἑκατομμύρια μετὰ τὸν Ὀκτώβριο. Ἀκολούθησαν ἡ πτώση τοῦ ἀσινιάτου, καὶ ἀκόμη περισσότερο ἡ μείωση τῆς συναλλαγματικῆς ἰσοτιμίας. Στὸ Παρίσι, οἱ 100 λίβρες σὲ συνάλλαγμα Λονδίνου, ποὺ τιμῶνταν γύρω στὶς 70 ἀγγλικὲς λίρες τὴν παραμονὴ τῆς φυγῆς στὴ Βαρέν, δὲν ἄξιζαν περισσότερες ἀπὸ 50 τὸν Μάρτιο —γιὰ νὰ ἀνέβουν κάπως ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο μέχρι τὸν Αὔγουστο. Ἀκόμη περισσότερο μεγάλωνε

τὴν ἀνησυχία ὁ κατακλυσμὸς τῶν ἰδιωτικῶν γραμματίων, τὰ ὁποῖα ἀξιοποιοῦσαν μέχρι κατάχρησης οἱ κερδοσκόποι. Τὸν Μάρτιο κήρυξε πτώχευση ὁ «Οἶκος Ἀρωγῆς» στὸ Παρίσι, καὶ τὸ κράτος χρειάστηκε νὰ φροντίσει γιὰ τὶς ἀποζημιώσεις ἐπὶ ἕναν ὁλόκληρο χρόνο. Εὐτυχῶς, οἱ τιμὲς παρακολουθοῦσαν ἀπὸ πολὺ μακριὰ τὴν ἀνατίμηση τοῦ χρυσοῦ, καὶ ἀντὶ νὰ διπλασιαστοῦν ἀνέβηκαν μόνον κατὰ τὸ ἕνα τρίτο ἢ τὸ ἕνα δεύτερο. Ὡστόσο, ἀκόμη καὶ αὐτὸ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ ἐρεθίσει ἐξαιρετικὰ τοὺς ἐργάτες, οἱ ὁποῖοι πολὺ δύσκολα πετύχαιναν αὐξήσεις στοὺς μισθούς τους. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ ζάχαρη ἄρχισε νὰ σπανίζει. Οἱ ταραχὲς στὶς Ἀντίλλες συνεχίζονταν, καὶ ματαίως ὁ Μπρισσὸ ἀπέσπασε ἐπιτέλους, στὶς 24 Μαρτίου, τὴν ἰσότητα δικαιωμάτων γιὰ τοὺς ἔγχρωμους. Ἔφταναν ὅλο καὶ λιγότερα φορτία, καὶ ἡ ἀπόκρυψη τῶν ἀποικιακῶν τροφίμων ταλαιπωροῦσε τὴν ἀγορά. Τὸν Ἰανουάριο λεηλατήθηκαν ἀποθῆκες καὶ καταστήματα στὸ Παρίσι. Ἔπειτα, τὸν Φεβρουάριο, ἡ ἔλλειψη σαπουνιοῦ προκάλεσε νέες ταραχές. Πολὺ μεγαλύτερη ἀγωνία προκαλοῦσε ὁ ἀνεφοδιασμὸς σὲ σιτηρά. Οἱ μεγαλοκαλλιεργητές, ἀπαλλαγμένοι πλέον ἀπὸ χωροδεσποτικὰ τέλη καὶ φόρους, κι ἔχοντας τὴν ἄνεση νὰ πληρώνουν τὰ ἐνοίκια σὲ ἀσινιάτα, δὲν πουλοῦσαν. Περίμεναν νὰ ἀνέβουν οἱ τιμές, καὶ μάλιστα αὐτὸ ἦταν τώρα ἀκόμη εὐκολότερο, καθὼς τοὺς εἶχε δοθεῖ τὸ δικαίωμα νὰ πουλοῦν μόνοι τὰ προϊόντα τους στὴν ἀγορά. Ἡ κυκλοφορία τῶν σιτηρῶν δυσκόλεψε ξανά. Τὸν Φεβρουάριο ὀργανώθηκαν περιπολίες σὲ ἕναν κύκλο ἀκτίνας δέκα λευγῶν κοντὰ στὴ Νουαγιόν, γιὰ νὰ σταματήσουν τὰ πλοιάρια μὲ σιτάρι ποὺ κατέβαιναν τὸν ποταμὸ Οὐάζ. Τὰ σιτηρὰ ποὺ προορίζονταν γιὰ τὶς δυτικὲς καὶ τὶς νότιες ἐπαρχίες ἔπαψαν νὰ φορτώνονται ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Δουγκέρκης, ὅταν ξέσπασαν ἐκεῖ ταραχές. Οἱ ἐργάτες τοῦ Πὲρς καὶ τῆς Μαὶν κατέβηκαν στὴν Μπὼς καὶ ἄρχισαν νὰ φορολογοῦν ὅσα τρόφιμα περνοῦσαν ἀπὸ τὶς ἀγορές. Στὶς 3 Μαρτίου σφάχτηκε ὁ Σιμονώ, ὁ δήμαρχος τῆς Ἐτάμπ. Ὁ πόλεμος χειροτέρεψε τὴν κατάσταση καθὼς οἱ ἐπιτάξεις ἀλόγων καὶ τροχοφόρων καθυστεροῦσαν τὸ ἁλώνισμα καὶ τὴ μεταφορὰ τῶν σιτηρῶν, ἐνῶ οἱ ἀγορὲς τοῦ στρατοῦ τὰ ἔκαναν ἀκόμη πιὸ σπάνια καὶ ἀκριβά. Ἡ ρύθμιση καὶ ἡ φορολόγηση τῆς παραγωγῆς, ποὺ ἀγαποῦσε μὲ τόση προσήλωση ὁ λαός, βρῆκαν ξανὰ ὑπερασπιστές. Τὸν Μάιο ὁ Ζὰκ Ρού, βικάριος τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Ἀγρῶν, στὸ Παρίσι, ζήτησε νὰ ἐπιβληθεῖ ἡ ποινὴ τοῦ θανάτου σὲ ὅσους ἔκρυβαν τρόφιμα. Τὸν Ἰούνιο ὁ Λάνζ, δημοτικὸς ὑπάλληλος τῆς Λυόν, πρότεινε νὰ διατιμηθεῖ γιὰ ὅλο τὸ ἔθνος ἡ μέγιστη τιμὴ τῶν σιτηρῶν. Ἀναζητώντας παρόμοιους τρόπους γιὰ νὰ περιστείλουν ὅ,τι θεωροῦσαν κατάχρηση τῆς ἰδιοκτησίας, ὁρισμένοι κατέληξαν στὴν ἰδέα πὼς ἔπρεπε νὰ τεθοῦν περιορισμοὶ στὴν ἴδια τὴν ἰδιοκτησία. Ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν ὁ Πιὲρ Ντολιβιέ, ἐφημέριος τοῦ Μωσάν, ὁ ὁποῖος ὑπερασπίστηκε ἔτσι τοὺς στασιαστὲς τῆς Ἐτάμπ καὶ προπαγάνδισε τὴν ὑποχρέωση τῶν κατεχόντων νὰ μοιράσουν τὰ μεγάλα κτήματά τους.

Τὰ ἔντυπα τῶν Φεγιαντίνων δήλωναν περισσότερο παρὰ ποτὲ ὅτι τὸ Σύνταγμα δὲν ἦταν τὸ μόνο ποὺ ἀπειλοῦνταν, καὶ συνέγειραν τὴν ἀστικὴ τάξη ἐπισείοντας τὸ φάσμα τοῦ «ἀγροτικοῦ νόμου». Οἱ Γιρονδῖνοι ἀνησυχοῦσαν ἐπίσης: στὶς 3 Ἰουνίου

τίμησαν ἐπισήμως τὴ μνήμη τοῦ Σιμονώ. Καθὼς ἦταν ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν τήρηση τῆς εὐταξίας, ἀφοῦ συμμετεῖχαν στὴν κυβέρνηση καὶ συνδέονταν στενὰ μὲ τὴν ἀστικὴ τάξη, ὑποστηρίζοντας —πάνω ἀπ' ὅλους ὁ Ρολὰν— τὴν ἀνεπιφύλακτη προσκόλληση στὴν οἰκονομικὴ ἐλευθερία, φοβήθηκαν τοὺς Ἀβράκωτους καὶ ἄρχισαν τὴν ἐξελικτικὴ πορεία ποὺ θὰ τοὺς μεταμόρφωνε σὲ συντηρητικούς. Πρὸς τὸ παρὸν ὅμως, στὶς σκέψεις τους κυριαρχοῦσε ὁ κίνδυνος τῆς ἀντεπανάστασης.

γ) Ἡ πτώση τῆς κυβέρνησης Ντυμουριὲ καὶ ἡ ἐξασθένηση τῶν Γιρονδίνων (Ἰούνιος–Αὔγουστος 1792)

Ὁ Λαφαγιὲτ μετὰ βίας ἀνεχόταν μιὰ κυβέρνηση τὴν ὁποία δὲν εἶχε σχηματίσει ὁ ἴδιος, καὶ ὅπου κυριαρχοῦσαν ἀσήμαντοι ἄνθρωποι ὅπως ὁ Ρολάν. Οἱ ἧττες τοῦ στρατοῦ τὸν ἐξαγρίωναν. Ἡ ἀναταραχὴ τῶν Φεγιαντίνων τὸν παρέσυρε. Δέχτηκε τὸν Ντυπὸρ στὸ Ζιβέ, καὶ παραδέχτηκε τὴν ἀνάγκη νὰ διαλυθοῦν οἱ λέσχες καὶ νὰ ἀναθεωρηθεῖ τὸ Σύνταγμα μὲ ἕνα στρατιωτικὸ πραξικόπημα. Ἔστειλε ἕναν ἀγγελιοφόρο στὸν κόμη ντὲ Μερσὺ-Ἀρζαντὼ γιὰ νὰ προτείνει ἀνακωχή, ἡ ὁποία θὰ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ βαδίσει πρὸς τὸ Παρίσι. Δὲν τοῦ δόθηκε ἀπάντηση, καθὼς ἦταν γνωστὸ πὼς ὁ Λουδοβίκος ΙϚ' δὲν τὸν ἤθελε γιὰ σωτῆρα του. Τίποτε ὅμως δὲν ἐμπόδιζε τὸν βασιλιὰ νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ τὴ ρήξη τοῦ Λαφαγιὲτ μὲ τοὺς Ἰακωβίνους προκειμένου νὰ ἀποπέμψει τοὺς ὑπουργοὺς τῆς Γιρόνδης. Μόλις τὸ ἀντιλήφθηκε αὐτὸ ὁ Ντυμουριέ, στράφηκε ἐναντίον τους.

Τὸ δεύτερο δεκαπενθήμερο τοῦ Μαΐου, οἱ πατριῶτες φοβόνταν μήπως ξεσποῦσε ἕνα βίαιο κίνημα. Στὶς 18 τοῦ μηνός, ὁ εἰρηνοδίκης Λαριβιὲρ τόλμησε νὰ συλλάβει τὸ «τρίο τῶν Κορδελιέρων» —τὸν Μπαζίρ, τὸν Σαμπὸ καὶ τὸν Μερλὲν ντὲ Τιονβίλ. Οἱ Γιρονδίνοι δὲν εἶδαν ἄλλη λύση ἀπὸ τὴν ἐπιστροφὴ στὴν πολιτικὴ τοῦ ἐκφοβισμοῦ, ποὺ τοὺς εἶχε ἀνεβάσει στὴν ἐξουσία. Στὶς 23, ὁ Βερνιὼ καὶ ὁ Μπρισσὸ κατήγγειλαν τὴν «αὐστριακὴ ἐπιτροπή». Στὶς 26, ἐκδόθηκε ἕνα διάταγμα ποὺ ἐπέτρεπε νὰ ἀπελαθεῖ κάθε ἀπείθαρχος κληρικός, ἂν καταγγελλόταν ἀπὸ εἴκοσι πολίτες τῆς περιφέρειάς του. Στὶς 28, ἡ Συνέλευση παρέτεινε ἐπ' ἀόριστον τὴ θητεία της, καὶ τὴν ἑπομένη κήρυξε τὴ διάλυση τῆς συνταγματικῆς φρουρᾶς τοῦ βασιλιᾶ. Στὶς 30, ὁ Ζανσοννὲ πρότεινε νὰ ἀνατεθοῦν καθήκοντα πολιτικῆς ἀστυνομίας στὰ διοικητικὰ σώματα καὶ νὰ τοὺς δοθεῖ τὸ δικαίωμα νὰ συλλαμβάνουν ὑπόπτους. Τέλος, στὶς 6 Ἰουνίου, ὁ Σερβὰν ἀποφάσισε νὰ καλέσει στὰ ὅπλα εἴκοσι χιλιάδες ἐθνοφρουρούς, οἱ ὁποῖοι θὰ συμμετεῖχαν στὴ γιορτὴ τῆς Ὁμοσπονδίας καὶ στὴ συνέχεια θὰ συγκεντρώνονταν σὲ ἕνα νέο στρατόπεδο. Ἀναμφιβόλως, σκοπὸ εἶχαν νὰ προστατέψουν τὸ Παρίσι ἀπὸ τὸν ἐχθρὸ ἀλλὰ στὸ μεταξὺ θὰ βοηθοῦσαν, ἂν χρειαζόταν, τοὺς πατριῶτες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, μιὰ συλλογικὴ ἔκκληση διαμαρτυρίας ποὺ ὑποκινήθηκε ἀπὸ τὴν παρισινὴ ἐθνοφρουρά, ἡ διαμαρτυρία τῶν «Ὀκτὼ Χιλιάδων» ὅπως ὀνομάστηκε, ἐξέφραζε τὴ γνώμη πὼς ἡ δύναμη ποὺ ὑπῆρχε ἤδη ἀρκοῦσε γιὰ τὴν τήρηση τῆς τάξης. Ὁ Λουδοβίκος ἀρνήθηκε νὰ θυσιάσει τοὺς

ἀπείθαρχους κληρικοὺς καὶ νὰ ἐξουσιοδοτήσει τὴ δημιουργία τοῦ στρατοπέδου. Ὁ Ρολὰν τὸν πίεσε νὰ ὑποχωρήσει ἀπευθύνοντάς του μιὰ ἐπιστολὴ στὶς 10 Ἰουνίου, ὅπου δήλωνε πὼς αὐτὴ ἡ συμπεριφορὰ θὰ ὁδηγοῦσε στὴν πτώση τοῦ θρόνου καὶ στὴ σφαγὴ τῶν ἀριστοκρατῶν. «Ἡ πατρίδα», διευκρίνιζε ὁ Ρολάν, «δὲν ἀποτελεῖ διόλου μιὰ λέξη ποὺ ὑπάρχει γιὰ νὰ καλλωπίζεται αὐτάρεσκα ἀπὸ τὴ φαντασία. Εἶναι ἕνα παιδὶ γιὰ τὸ ὁποῖο θυσιάσαμε πολλά, καὶ μὲ τὸ ὁποῖο δενόμαστε ὁλοένα καὶ περισσότερο χάρη στὶς φροντίδες ποὺ ἀπαιτεῖ ἀπὸ ἐμᾶς. Τὴ δημιουργήσαμε μὲ τεράστιες προσπάθειες, τὴ γαλουχήσαμε μὲ τὶς ἀνησυχίες μας, καὶ τὴν ἀγαποῦμε τόσο γιὰ ὅσα μᾶς κοστίζει ὅσο καὶ γιὰ τὶς ἐλπίδες ποὺ μᾶς δίνει». Στὶς 13 τοῦ μηνός, ὁ Ρολὰν εἰσέπραξε τὴν ἀπόλυσή του μαζὶ μὲ τὸν Κλαβιὲρ καὶ τὸν Σερβάν. Στὶς 15, ὅμως, ἡ Συνέλευση ὑποδέχτηκε τὸν Ντυμουριὲ μὲ τέτοιον τρόπο ὥστε ἐκεῖνος φοβήθηκε μήπως ἀπάγγελλαν κατηγορία ἐναντίον του καί, καθὼς ὁ βασιλιὰς ἀρνοῦνταν πεισματικὰ νὰ συγκατατεθεῖ σὲ ὁτιδήποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διάλυση τῆς φρουρᾶς, ὑπέβαλε τὴν παραίτησή του καὶ ἀναχώρησε γιὰ τὴ στρατιὰ τοῦ Βορρᾶ. Οἱ Φεγιαντίνοι ἐπανῆλθαν στὴν ἐξουσία καὶ ὁ Λαφαγιὲτ ἔκρινε πὼς ἔφτασε ἡ κατάλληλη στιγμή. Στὶς 18, ἡ Συνέλευση δέχτηκε τὴν ἐντολή του νὰ συντρίψει τὸ δημοκρατικὸ κίνημα.

Ἀπὸ τὰ τέλη Μαΐου, τὰ παρισινὰ προάστια φαίνονταν ἕτοιμα νὰ περάσουν στὴ δράση. Μέχρι τότε τὰ συγκρατοῦσαν οἱ Γιρονδίνοι, μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ Πετιόν. Ἑνώθηκαν ὅμως μαζί τους μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐκδήλωσης ποὺ εἶχε προγραμματιστεῖ γιὰ τὶς 20 Ἰουνίου, στὴν ἐπέτειο τοῦ Ὅρκου τοῦ Σφαιριστηρίου, τὴν ὁποία ματαίως ἀπαγόρευσε τὸ Διευθυντήριο τοῦ Διαμερίσματος. Τὸ πλῆθος κατέκλυσε τὸ χῶρο μπροστὰ ἀπὸ τὴ Συνέλευση, καὶ κατόπιν εἰσέβαλε στὸν Κεραμεικό. Ὁ βασιλιὰς ἄντεξε μὲ ἀξιοπρέπεια τὶς κατηγορίες καὶ τὶς ἀπειλές. Ἀρνήθηκε ἐπίμονα νὰ ἀποσύρει τὸ βέτο του καὶ νὰ ἐπαναφέρει τοὺς ὑπουργοὺς τῆς Γιρόνδης. Ἡ προσβολὴ ποὺ δέχτηκε τοῦ ἀπέφερε πολυάριθμες ἐκδηλώσεις νομιμοφροσύνης, κι ἔτσι μπόρεσε νὰ παύσει τὸν Πετιὸν καθὼς καὶ τὸν Μανουέλ, τὸν εἰσαγγελέα τῆς Κομούνας. Στὶς 28, ὁ Λαφαγιέτ, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐγκαταλείψει τὸν στρατό του χωρὶς ἐξουσιοδότηση, παρουσιάστηκε στὴ Συνέλευση ἐξαπολύοντας ἀπειλές. Καθὼς τὸν ὑπονόμευσε ἡ Αὐλή, ἀπέτυχε νὰ συμπαρασύρει τὴν ἐθνοφρουρὰ τῶν πλούσιων δυτικῶν προαστίων καὶ ἀποχώρησε ξανὰ ἀπογοητευμένος. Ὡστόσο, δὲν ἐγκατέλειψε τὸ σχέδιό του. Στὰ τέλη Ἰουλίου, κι ἐνῶ βρίσκονταν ἀπέναντί του οἱ δυνάμεις τοῦ ἐχθροῦ, οἱ ἄνδρες του μαζὶ μὲ τοὺς στρατιῶτες τοῦ Λυκνὲρ κατόρθωσαν μὲ κάποιους ἐντυπωσιακοὺς ἑλιγμοὺς νὰ πλησιάσουν τὴν Κομπιένη. Ἀπὸ ἐκεῖ ἱκέτευσαν τὸν Λουδοβίκο νὰ παραδοθεῖ —ὅμως ὁ βασιλιὰς ἐπέμεινε στὴν ἄρνησή του. Δὲν εἰσάκουσε οὔτε τοὺς Φεγιαντίνους, οἱ ὁποῖοι ἤθελαν νὰ τὸν ὁδηγήσουν στὴ Ρουένη ἀπ' ὅπου θὰ μποροῦσε νὰ φτάσει στὴ θάλασσα. Πίστευε πὼς θὰ μποροῦσε νὰ ἀντέξει μέχρι νὰ ἔρθουν οἱ Πρῶσοι, ἔχοντας ἐναποθέσει τὶς ἐλπίδες του στὴ διακήρυξη ποὺ τοὺς ἐκλιπαροῦσε νὰ ἐκδώσουν, καὶ ἀκόμη στὴ διαφθορά, σὲ ὅσες δυνάμεις τοῦ ἀπέμεναν ἀκόμη, ἀλλὰ καὶ στοὺς δισταγμοὺς τῶν Γιρονδίνων.

Οἱ Γιρονδίνοι, ἀφοῦ θορυβήθηκαν στιγμιαῖα ἀπὸ τὴν ἀποτυχία τῆς 20ῆς Ἰουνίου, ξανάρχισαν νὰ πολιορκοῦν τὴν κυβέρνηση. Ἕνα διάταγμα ἐξουσιοδότησε στὶς 2 Ἰουλίου τοὺς ἐθνοφρουροὺς νὰ συμμετάσχουν στὴ γιορτὴ τῆς Ὁμοσπονδίας· πολλοὶ εἶχαν ξεκινήσει αὐθόρμητα νὰ πᾶνε. Μὲ ἕνα ἄλλο διάταγμα, τῆς 5ης Ἰουλίου, καθιερώθηκε ἡ γενικὴ ἐπιστράτευση τῶν μάχιμων ἀνδρῶν καὶ ἡ ἐπίταξη τῶν ὅπλων σὲ περίπτωση ἐθνικοῦ κινδύνου —καὶ πράγματι, ἡ Συνέλευση κήρυξε στὶς 11 τοῦ μηνὸς τὴν πατρίδα σὲ κίνδυνο. «Πολυάριθμα στρατεύματα κατευθύνονται στὰ σύνορά μας. Ὅλοι ἐκεῖνοι ποὺ τρέμουν τὴν ἐλευθερία ἐξοπλίζονται ἐναντίον τοῦ Συντάγματός μας. Πολίτες! *Ἡ Πατρίδα κινδυνεύει*». Ἡ θητεία ὅλων τῶν διοικητικῶν σωμάτων παρατάθηκε ἐπ' ἀόριστον. Ὅλοι οἱ ἐθνοφρουροὶ κλήθηκαν στὰ ὅπλα. Νέα τάγματα ἐθελοντῶν σχηματίστηκαν. Ὁ Βερνιώ, στὶς 3 τοῦ μηνός, καὶ ὁ Μπρισσὸ στὶς 9, κατήγγειλαν παθιασμένα τὴν προδοσία τοῦ βασιλιᾶ καὶ τῶν ὑπουργῶν. Ἀπαίτησαν νὰ δηλώσουν οἱ τελευταῖοι πὼς συμμερίζονταν τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν ἄσκηση τοῦ βασιλικοῦ βέτο, ἀπείλησαν πὼς θὰ ἀπάγγελλαν κατηγορίες ἐναντίον τους, καὶ ἄφησαν νὰ ἐννοηθεῖ πὼς ἦταν ἐνδεχόμενο νὰ κηρύξουν ἔκπτωτο τὸν βασιλιά. Τὰ κατάφεραν τόσο καλὰ ὥστε ἡ κυβέρνηση ὑπέβαλε τὴν παραίτησή της στὶς 10 Ἰουλίου. Ἀπέμενε νὰ ἀποσπάσουν ἀπὸ τὸν Λουδοβίκο τὴν ἐπαναφορὰ τῶν ὑπουργῶν τῆς Γιρόνδης. Τότε, ὅπως εἶχε κάνει νωρίτερα καὶ ἡ τριανδρία, ὁ Βερνιώ, ὁ Γκαντὲ καὶ ὁ Ζανσοννὲ προτίμησαν νὰ συνδιαλλαγοῦν μυστικὰ μαζί του. Κατάφεραν νὰ φτάσει στὰ χέρια του μιὰ ἐπιστολή, στὶς 20 Ἰουλίου, μέσω τοῦ ζωγράφου Μπὸζ ὁ ὁποῖος συνδεόταν μὲ τὸν Τιερρὺ ντὲ Βὶλ-ντ' Ἀβραί, τὸν ἀρχιθαλαμηπόλο τοῦ μονάρχη. Ὁ Βερνιὼ τοῦ ἔγραψε καὶ μιὰ δεύτερη ἐπιστολή, στὶς 29 τοῦ ἴδιου μήνα, ἐνῶ λέγεται πὼς καὶ ὁ Γκαντὲ συναντήθηκε μὲ τὴ βασιλικὴ οἰκογένεια στὸν Κεραμεικό. Ὁ Λουδοβίκος δὲν τοὺς παρέδωσε τὴν κυβέρνηση, ὅμως τοὺς ἄφησε νὰ ἐλπίζουν πὼς θὰ ἔκανε κάτι τέτοιο, γιὰ νὰ τοὺς δέσει τὰ χέρια. Πράγματι, ἀπὸ πολιορκητὲς τοῦ θρόνου μεταμορφώθηκαν ἀμέσως σὲ ὑπερμάχους του. Ἀκόμη κι ἂν τοὺς ἐπανέφερε στὴν κυβέρνηση, ποιὸς θὰ τὸν ἐμπόδιζε νὰ τοὺς ἀποπέμψει ξανὰ τὴν ὥρα ποὺ θὰ εἰσέβαλλε ὁ ἐχθρός; Οἱ ὁμόσπονδοι καὶ τὰ τμήματα (sections) ἔβλεπαν πιὸ καθαρὰ τὰ πράγματα: ἀποφάσισαν νὰ τελειώνουν μαζί του. Οἱ Γιρονδίνοι προσπάθησαν νὰ τοὺς ἀποκρούσουν. Στὶς 26 Ἰουλίου, ὁ Μπρισσὸ ἀπείλησε τοὺς Δημοκρατικοὺς μὲ τὴ ρομφαία τοῦ νόμου, καὶ τάχθηκε ἐναντίον τῆς ἐκθρόνισης καὶ τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας. «Ἂν τυχὸν ὑπάρχουν ἄνθρωποι οἱ ὁποῖοι τείνουν ἐπὶ τοῦ παρόντος νὰ ἐγκαθιδρύσουν τὴ Δημοκρατία ἐπάνω στὰ ἐρείπια τοῦ Συντάγματος, ἡ ρομφαία τοῦ νόμου πρέπει νὰ τοὺς πλήξει, ὅπως ἔπληξε καὶ ὅσους ἐνεργοῦσαν ὡς φίλοι τῆς διπλῆς βουλῆς καὶ τοὺς ἀντεπαναστάτες τοῦ Κόμπλεντς». Στὶς 4 Αὐγούστου, ὁ Βερνιὼ ἐξασφάλισε τὴν ἀκύρωση ἑνὸς βουλεύματος τοῦ τμήματος τοῦ Μωκονσέιγ, τὸ ὁποῖο δήλωνε ὅτι «δὲν ἀναγνωρίζει πλέον τὸν Λουδοβίκο ΙϚ' ὡς βασιλιὰ τῶν Γάλλων». Ὁ Ἰνὰρ πρότεινε νὰ ἐκδοθεῖ ἔνταλμα γιὰ τὴ σύλληψη τοῦ Ροβεσπιέρου, καὶ νὰ τοῦ ἀπευθυνθοῦν κατηγορίες. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο οἱ Γιρονδίνοι διέκοπταν τὴν ἐπαφή τους μὲ τὸν ἐπαναστατημένο λαό, ἀκριβῶς τὴ στιγμὴ

πού ὁ τελευταῖος θὰ ἔδινε στὴν πολιτική τους τὸ λογικό της ἐπιστέγασμα. Στὶς 3 Ἰανουαρίου 1793, ὁ Γκαντὲ ἐξήγησε τὴν ἐπιστολὴ πού στάλθηκε πρὸς τὸν βασιλιά, ἐπικαλούμενος τὸ φόβο μήπως ἡ ἐνδεχόμενη ἀποτυχία τῆς ἐξέγερσης προκαλοῦσε συνέπειες ἀκόμη χειρότερες ἀπ' ὅ,τι ἡ 20ὴ Ἰουνίου. Ἡ λιποψυχία τους ὅμως μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ σὲ βαθύτερα αἴτια. Κατὰ βάθος, αὐτοὶ οἱ «πολιτικοὶ ἄνδρες» αἰσθάνονταν ἀπόμακρη μόνον συμπάθεια γιὰ τοὺς Ἀβράκωτους, καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἐξέγερσης τοὺς τρομοκρατοῦσε ἐπειδὴ φοβόνταν πώς, ἂν δὲν κατόρθωναν νὰ τὴν ἐλέγξουν, θὰ ἔθετε σὲ κίνδυνο τὸν πλοῦτο ἂν ὄχι καὶ τὴν ἴδια τὴν ὕπαρξη τῆς ἰδιοκτησίας, ὅπως προφήτευαν οἱ Φεγιαντίνοι. Ὡστόσο, μιὰ ὑποχώρηση, τὴν ὑπέρτατη ἐτούτη στιγμή, σήμαινε καταδίκη σὲ θάνατο τῶν ἴδιων καὶ τοῦ κόμματός τους.

δ) Ἡ ἐπανάσταση τῆς 10ης Αὐγούστου 1792

Μετὰ τὴ φυγὴ στὴ Βαρέν, ἡ ἐπαρχία δὲν εἶχε βοηθήσει διόλου τοὺς Δημοκρατικοὺς τοῦ Παρισιοῦ. Ἀντιθέτως, ἀπὸ τὶς 20 Ἰουνίου κι ἔπειτα στάθηκε ἀρωγός τους, καθώς, παρ' ὅλη τὴν ἀγανάκτηση πού ἔδειχναν οἱ διοικήσεις τῶν διαμερισμάτων ἀλλὰ καὶ τῶν περιφερειῶν, πολλοὶ δῆμοι ἐκφράστηκαν ἐναντίον τοῦ βασιλιᾶ —ἰδιαιτέρως στὰ νοτιοανατολικά. Ὅταν βρέθηκαν σὲ κίνδυνο οἱ Ἀβράκωτοι ἀπευθύνθηκαν στοὺς Μασσαλιῶτες, πού εἶχαν γίνει περίφημοι μετὰ τὴ νικηφόρα ἐκστρατεία τῆς ἄνοιξης, κι ἐπίσης στοὺς κατοίκους τοῦ Μονπελλιὲ καὶ τῆς Νίμ. Ὁ Μπαρμπαρού, πού βρισκόταν τότε στὸ Παρίσι, ζήτησε ἀπὸ τοὺς συμπατριῶτες του νὰ τοῦ στείλουν πεντακόσιους ἄνδρες πού νὰ ξέρουν νὰ πεθαίνουν. Οἱ Ἰακωβῖνοι τοῦ Μονπελλιὲ ἔστειλαν τὸν Μιρέρ, τὸν μελλοντικὸ στρατηγὸ τῆς Δημοκρατίας, γιὰ νὰ συνεννοηθεῖ μὲ τοὺς Μασσαλιῶτες ἀδελφούς τους. Ἐκεῖνος τοὺς ἔμαθε τὸ *Πολεμικὸ ἄσμα* τοῦ Ρουζὲ ντὲ Λίλ, τὸ ὁποῖο τραγουδοῦσαν σὲ ὁλόκληρη τὴ διαδρομὴ καθὼς ἀνέβαιναν πρὸς τὸ Παρίσι. Μόλις εἶχε ἀναχωρήσει τὸ τάγμα πού πρωτοστάτησε στὴ 10η Αὐγούστου, ὅταν ὁ δῆμος τῆς Μασσαλίας, πρῶτος αὐτὸς ἀπ' ὅλους, ἀπαίτησε νὰ ἀνακηρυχθεῖ ἡ Δημοκρατία. Ἄλλα τμήματα ὅμως τῆς ἐθνοφρουρᾶς ἔφτασαν στὸ Παρίσι πολὺ πρὶν ἀπὸ τοὺς νότιους: ἤδη ἀπὸ τὶς 11 Ἰουλίου, ὁ Ροβεσπιέρος δημοσίευσε μιὰ προσφώνηση πρὸς τοὺς ὁμόσπονδους. Μὲ τὸν ἐνθουσιασμὸ καὶ τὴ στρατιωτικὴ ὀργάνωσή τους, ἀποτελοῦσαν ἀνεκτίμητη ἐνίσχυση. Στὶς 17 καὶ στὶς 23 τοῦ μηνός, παρουσίασαν στὴ Συνέλευση αἰτήσεις πού ἀποσκοποῦσαν στὴν παύση τοῦ βασιλιᾶ. Μὲ αὐτὴν τὴν ἔννοια, ἡ ἐπανάσταση τῆς 10ης Αὐγούστου δὲν ἦταν διόλου παρισινή, ὅπως ἦταν ἐκείνη τῆς 14ης Ἰουλίου, ἀλλὰ ἐθνική.

Οἱ ὁμόσπονδοι σύστησαν μιὰ κεντρικὴ ἐπιτροπὴ κι ἕνα μυστικὸ διευθυντήριο, στὸ ὁποῖο ἔγιναν δεκτοὶ καὶ ἡγέτες τοῦ Παρισιοῦ. Οἱ τελευταῖοι ἐξασφάλιζαν τὴν ἐπαφὴ μὲ τὰ παρισινὰ τμήματα. Ἤδη στὸ καθένα ἀπὸ αὐτὰ γίνονταν καθημερινὰ συνελεύσεις. Στὶς 25 Ἰουλίου, ἡ Συνέλευση ἐνέκρινε τὴ «μονιμότητά» τους. Στὶς 27, ὁ Πετιὸν ἐπέτρεψε νὰ ἐγκατασταθεῖ στὸ δημαρχεῖο ἕνα γραφεῖο ἀνταποκρίσεων. Οἱ συνελεύσεις δὲν ἦταν ὅλες ἐχθρικὲς πρὸς τὸν βασιλιά, ἀλλὰ οἱ παθητικοὶ

πολίτες εἶχαν ἀρχίσει νὰ διεισδύουν ἀνάμεσά τους. Στὶς 30 τοῦ μηνός, τὸ παρισινὸ τμῆμα τοῦ Τεάτρ Φρανσαὶ υἱοθέτησε στὶς διαδικασίες του τὴν καθολικὴ ψηφοφορία. Οἱ Ἰακωβίνοι καὶ οἱ Ἀβράκωτοι πάλεψαν γι' αὐτὸ μὲ τοὺς μετριοπαθεῖς, καὶ σιγὰ σιγὰ τοὺς ἐπιβλήθηκαν. Στὶς 30 Ἰουλίου, ἐκδόθηκε ἕνα διάταγμα μὲ τὸ ὁποῖο γίνονταν δεκτοὶ στὴν ἐθνοφρουρὰ οἱ παθητικοὶ πολίτες.

Τὸ ἕνα μετὰ τὸ ἄλλο, 47 τμήματα τάχθηκαν ὑπὲρ τῆς ἐκθρόνισης τοῦ Λουδοβίκου καὶ ὑπὲρ τοῦ διορισμοῦ ἑνὸς Ἐκτελεστικοῦ Συμβουλίου. Ὁ Ροβεσπιέρος, ὅμως, παρατήρησε πὼς δὲν θὰ κατόρθωναν τίποτε ἂν δὲν ἀπαλλάσσονταν ἀπὸ τὴ Συνέλευση. Ἔπρεπε νὰ ἐκλέξουν μὲ καθολικὴ ψηφοφορία μιὰ Συμβατικὴ Συνέλευση —τὸ ὄνομα προερχόταν ἀπὸ τὴν ἀμερικανικὴ Convention— δηλαδὴ μιὰ Συντακτική. Τὶς τελευταῖες ἡμέρες τοῦ Ἰουλίου, δραματικὰ γεγονότα φλόγισαν τὰ πνεύματα. Ἀπὸ τὶς 22 ὡς τὶς 24, κηρυσσόταν στοὺς δρόμους ἡ πατρίδα σὲ κίνδυνο. Ἄρχισε ἡ στρατολόγηση. Οἱ Πρῶσοι ἑτοιμάζονταν νὰ ξεκινήσουν ἀπὸ τὸ Κόμπλεντς, καὶ τὴν 1η Αὐγούστου ἔγινε γνωστὸ τὸ μανιφέστο τοῦ δούκα τῆς Βρουνσβίκης. Ἀπειλοῦσε νὰ παραδώσει τὸ Παρίσι «στὴ στρατιωτικὴ βία καὶ σὲ πλήρη ὄλεθρο», ἂν τυχὸν ἐπιχειροῦνταν «ἡ παραμικρὴ προσβολὴ» τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας. Στὶς 25 Ἰουλίου, εἶχαν φτάσει οἱ ὁμόσπονδοι τῆς Βρέστης, καὶ στὶς 30 οἱ Μασσαλιῶτες ξεχύθηκαν στὸ «φωμποὺρ τῆς δόξας» τραγουδῶντας τὸν ὕμνο ποὺ φέρει ἔκτοτε τὸ ὄνομά τους, τὴ *Μασσαλιώτιδα*, καὶ συνδέεται πάντοτε μὲ τὴν πτώση τῆς βασιλείας καὶ τὴν ἔλευση τῆς πολιτικῆς δημοκρατίας. Ἡ ἐξέγερση ἦταν ἕτοιμη να ξεσπάσει στὶς 26 Ἰουλίου, ἔπειτα στὶς 30, ἀλλὰ δὲν ξέσπασε τότε. Ὁ Πετιόν, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀναλάβει νὰ παρουσιάσει στὶς 3 Αὐγούστου τὴν ἔκκληση διαμαρτυρίας τῶν τμημάτων, ἀπέσπασε τὴν ἀναβολή της. Τὸ Φωμποὺρ Σαὶντ-Ἀντουάν, ἀπὸ τὸ τμῆμα τῶν Τριακοσίων, ἔταξε ὕστατη προθεσμία στὴ Συνέλευση μέχρι τὶς 9 τοῦ μηνός. Ὁ Ζανσοννὲ διαβεβαίωσε ἀργότερα πὼς εἶχε ταχθεῖ στὴν ἐπιτροπὴ ὑπὲρ τῆς ἐκθρόνισης — ὅμως δὲν εἶχε καμιὰ ἐλπίδα νὰ πείσει τὴ Νομοθετικὴ νὰ θεσπίσει κάτι τέτοιο. Στὶς 9 Αὐγούστου, ἐκείνη ἀρνήθηκε ἀκόμη καὶ νὰ ἀπαγγείλει κατηγορία κατὰ τοῦ Λαφαγιέτ. Τὴν ἴδια νύχτα ἤχησε τὸ σήμαντρο.

Οἱ ἡγέτες τῶν Ἀβράκωτων δὲν πίστευαν πὼς ἡ ἐπιτυχία ἦταν ἐξασφαλισμένη· ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο. Μέχρι τὴν τελευταία στιγμὴ φοβόνταν μιὰ νέα ἐκδήλωση τῆς ἀριστοκρατικῆς συνωμοσίας ἐναντίον τῶν προαστίων καὶ τῆς Συνέλευσης. Αὐτὸς ὁ «φόβος» δὲν ἦταν ἀναίτιος. Οἱ Ἐλβετοὶ φρουροὶ εἶχαν συγκεντρωθεῖ στὸν Κεραμεικό. Πολλὲς ἑκατοντάδες βασιλόφρονες, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους βρίσκονταν ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς μελλοντικοὺς Βανδεανούς, εἶχαν πάει γιὰ νὰ τοὺς ἐνισχύσουν. Ἡ Αὐλὴ ὑπολόγιζε στὸν διοικητὴ τῆς ἐθνοφρουρᾶς Μαντά, καὶ εἶχε τοὺς λόγους της. Ἀκόμη κι ἂν δὲν προχωροῦσε πρώτη στὴν ἐπίθεση, θὰ μποροῦσε νὰ ἀποκρούσει τὴν ἔφοδο τῶν Ἀβράκωτων καὶ νὰ διαλύσει τὴ Νομοθετική. Ἂν ἔβρισκε γιὰ ἐπικεφαλῆς ἕναν ἡγέτη ἀποφασιστικὸ καὶ ἱκανὸ —ἕναν Μπαρρὰς ἢ ἕναν Βοναπάρτη— ἡ 10η Αὐγούστου θὰ ἐπέτρεπε στὸν Λουδοβίκο νὰ ὑποδεχθεῖ τοὺς Πρώσους νικητής. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη, ἡ ἐξέγερση ἀποτελοῦσε, γιὰ ἄλλη μιὰ φορά, ἀμυν-

τικὴ ἀντίδραση. Οἱ ἐπαναστάτες ἀντιλήφθηκαν τὸν κίνδυνο ποὺ ὑπῆρχε καὶ τὸν ἀντιμετώπισαν.

Τὸ Φωμποὺρ Σαὶντ-Ἀντουὰν προσκάλεσε τὰ ὑπόλοιπα τμήματα νὰ στείλουν ἐπιτετραμμένους στὸ δημαρχεῖο. Αὐτοὶ τάχθηκαν στὸ πλευρὸ τῆς νόμιμα συντεταγμένης Κομούνας, καὶ τὴν ἑπόμενη ἡμέρα πῆραν τὴ θέση της. Ὁ Μαντὰ κλήθηκε ἐκεῖ· τὸν συνέλαβαν καὶ τὸν ἔσφαξαν, καὶ ἀνακάλεσαν τὶς διαταγές του. Ἡ ἐθνοφρουρὰ ποὺ εἶχε συγκεντρωθεῖ στὸν Κεραμεικὸ λιποτάκτησε ἢ διαλύθηκε. Τότε παρενέβη ὁ Ραιντερέρ, ὁ γενικὸς ἐπιτροπεύων σύνδικος, ὑπὲρ τῶν Γιρονδίνων. Ἔπεισε τὴ βασιλικὴ οἰκογένεια νὰ ἀναζητήσει καταφύγιο στὴ Συνέλευση, ἐλπίζοντας πὼς κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο θὰ ματαίωνε τὴν ἔνοπλη σύγκρουση, ὥστε νὰ μείνει ἡ ἀπόφαση στὰ χέρια τῶν βουλευτῶν.

Δὲν ἀπέμενε κανεὶς πλέον στὸ βασιλικὸ ἀνάκτορο τοῦ Κεραμεικοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Ἐλβετοὺς φρουρούς. Ἀπέναντί τους βρίσκονταν οἱ Μασσαλιῶτες, ποὺ ὁδηγήθηκαν ἐγκαίρως ἐκεῖ ἀπὸ τὸν Σωμὲτ καὶ τὸν Γκορσάς. Οἱ πολιορκημένοι τοὺς ἄφησαν νὰ εἰσχωρήσουν στὰ προαύλια ὥσπου ἔφτασαν στὸ μεγάλο κλιμακοστάσιο, προσδοκώντας νὰ συναδελφωθοῦν μὲ τοὺς ἀντιπάλους τους. Ἐντελῶς ξαφνικὰ οἱ Ἐλβετοὶ ἄνοιξαν πῦρ· ἔπειτα ἐξόρμησαν καὶ ἄρχισαν τὶς ἐκκαθαρίσεις στὸ Καρρουζέλ. Ὅταν ὅμως ἦρθαν ἐνισχύσεις ἀπὸ τὰ προάστια, οἱ ὁμόσπονδοι πέρασαν ξανὰ στὴν ἐπίθεση καὶ ἀπώθησαν τοὺς ἀμυνόμενους στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀνακτόρου. Ὅπως εἶχε συμβεῖ καὶ στὴ Βαστίλλη, ξέσπασε κατακραυγὴ γιὰ τὴν ἐνέδρα τῶν συνωμοτῶν. Ὅταν, γύρω στὶς 10 ἡ ὥρα τὸ βράδυ, ὁ βασιλιὰς διέταξε κατάπαυση τοῦ πυρὸς στοὺς πολιορκημένους καὶ τοὺς ζήτησε νὰ ἀποσυρθοῦν, οἱ ἀντίπαλοί τους ἀρνήθηκαν νὰ δείξουν ἐπιείκεια. Ἔσφαξαν πλῆθος ἀπὸ αὐτούς, ἐνῶ θανάτωσαν καὶ ἄλλους πενήντα Ἐλβετοὺς ποὺ εἶχαν ὁδηγηθεῖ στὸ δημαρχεῖο. Ὡστόσο χαρίστηκαν σὲ ἕνα μέρος τῆς φρουρᾶς, καὶ ἀρκέστηκαν νὰ φυλακίσουν τοὺς ἄνδρες του.

Ἡ 14η Ἰουλίου εἶχε σώσει τὴ Συντακτική· ἡ 10η Αὐγούστου καταδίκασε τὴ Νομοθετική. Οἱ νικητὲς σκέφτηκαν νὰ τὴ διαλύσουν, ὥστε νὰ μείνουν μοναδικοὶ κύριοι τῆς κατάστασης. Ἡ νέα Κομούνα ὅμως, ἡ ὁποία ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἀγνώστους, φοβήθηκε μήπως ἔτσι πανικόβαλλε τὴν ἐπαρχία, ὅπου παρέμεναν δημοφιλεῖς οἱ Γιρονδίνοι. Τοὺς κράτησαν λοιπὸν ὡς ἐγγυητές, καὶ ἡ Ἐπανάσταση δέχτηκε ἕνα συμβιβασμό. Ἡ Συνέλευση διατηρήθηκε προσωρινά, ἀλλὰ ἀναγνώρισε ἐπισήμως τὴν ἐξεγερμένη Κομούνα, ἡ ὁποία ἔφτασε τελικά, μὲ ἐκλογές, στὰ 288 μέλη. Ἀνάμεσά τους βρισκόταν καὶ ὁ Ροβεσπιέρος. Ὁ Λουδοβίκος δὲν ἐκθρονίστηκε, ἀλλὰ ἁπλῶς διατάχθηκε ἡ παύση του. Ἡ Κομούνα τὸν φυλάκισε στὸ μοναστήρι Τάμπλ μαζὶ μὲ τὴν οἰκογένειά του, ἐνῶ ἡ ὁριστικὴ ἀπόφαση γιὰ τὴν τύχη του ἀφέθηκε στὰ χέρια τῆς Συμβατικῆς ἡ ὁποία θὰ ἐκλεγόταν μὲ καθολικὴ ψηφοφορία, ὅπως εἶχε προτείνει ὁ Ροβεσπιέρος. Ἡ Συνέλευση ὅρισε ἕνα προσωρινὸ Ἐκτελεστικὸ Συμβούλιο, ὅπου τοποθέτησε τὸν Μὸνζ καὶ τὸν Λεμπρὲν-Τοντὺ δίπλα στοὺς προηγούμενους ὑπουργοὺς τῶν Γιρονδίνων. Σ' αὐτοὺς προσέθεσε καὶ τὸν Δαντόν, ὑπολογίζοντας πὼς ἔτσι θὰ κολάκευε τὴν Κομούνα.

Γιὸς ἑνὸς εἰσαγγελέα τοῦ Ἀρσί, τέως δικηγόρος τοῦ Συμβουλίου, ὁ Δαντὸν εἶχε ἀναδειχθεῖ μέλος τοῦ Διευθυντηρίου τοῦ Διαμερίσματος τὸ 1791, κι ἔπειτα ἀντικατέστησε τὸν εἰσαγγελέα τῆς Κομούνας. Ἦταν γνωστὸς δημοκράτης ἀπὸ τὸ 1789. Ξαφνικὰ ὅμως βρέθηκε μὲ πολλὰ χρήματα, καὶ λεγόταν πὼς αὐτὰ προέρχονταν ἀπὸ τὸν βασιλιά. Ὁ Μιραμπώ, σὲ μιὰ ἐμπιστευτικὴ ἐπιστολή, μαρτυρεῖ ὅτι τὸν εἶχε ὁ ἴδιος ἐξαγοράσει, ἀλλὰ μᾶς εἶναι ἀπολύτως ἄγνωστο ποιὰ ἀνταλλάγματα προσέφερε στὴν Αὐλή. Σχετικὰ μὲ τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε τὴν Ἡμέρα τῆς 10ης Αὐγούστου, γιὰ τὴν ὁποία καυχήθηκε στὸ ἐπαναστατικὸ δικαστήριο πὼς ἦταν ὁ πρωτεργάτης της, οἱ μαρτυρίες εἶναι σπάνιες καὶ ἀμφισβητούμενης ἀξίας. Γιὰ νὰ προστρέξουν ὅμως σ' αὐτὸν οἱ Γιρονδίνοι, ἔπρεπε βεβαίως νὰ εἶναι δημοφιλὴς καὶ νὰ συνδέεται μὲ τοὺς ἐξεγερμένους. Ὅπως καὶ ὁ Μιραμπώ, διέθετε θυελλώδη ἰδιοσυγκρασία. Διψοῦσε γιὰ ἀπολαύσεις, καὶ δὲν στενοχωριόταν διόλου γιὰ τὴν ἠθική. Κατὰ τὰ λοιπά, ἦταν ἀπλοϊκὸς στὴν ἰδιωτική του ζωή. Δὲν ἔγραφε, καὶ οἱ πολιτικὲς ἰδέες του συχνὰ μᾶς διαφεύγουν —ὅπως καὶ οἱ προθέσεις του. Φαίνεται πὼς στὴν πολιτική, πρὶν πάρει θέση ὀσφραινόταν πρὸς ποιὰ κατεύθυνση φυσοῦσε ὁ ἄνεμος. Παρ' ὅλα αὐτά, ἐπέδειξε χαρίσματα μεγάλου πολιτικοῦ. Ὀξυδέρκεια, ταχύτητα καὶ θάρρος στὶς ἀποφάσεις, ρεαλισμὸ ἀδίστακτο, εὐγλωττία διανθισμένη μὲ ἄφθονα ἀποστομωτικὰ ἀποφθέγματα. Τοῦ ἦταν ἄγνωστες ἡ ζηλοτυπία καὶ ἡ μνησικακία, καὶ πάντοτε δήλωνε ἕτοιμος νὰ ἑνωθεῖ στὴ δράση μὲ τοὺς ἄλλους. Ὁ «Μιραμπὼ τοῦ λαουτζίκου», ὅπως ἀποκαλοῦσαν τὸν Δαντὸν οἱ ἐχθροὶ τῆς Ἐπανάστασης, παρέμεινε μιὰ συμπαθητικὴ μορφὴ γιὰ πολλοὺς «μέσους» Γάλλους, οἱ ὁποῖοι τὸν αἰσθάνονταν κοντά τους γιὰ τὸν πατριωτισμό του καὶ γιὰ τὴν ἐπιμονή του στὴ θετικὴ δράση, γιὰ τὴ φλόγα του ὅποτε μποροῦσε νὰ προχωρήσει μπροστὰ καί, συνάμα, γιὰ τὴν ἀντοχή του στὶς καθημερινὲς θυσίες. Ἀναδείχθηκε στὴν πραγματικὰ κυρίαρχη μορφὴ τοῦ Συμβουλίου, καὶ προσέφερε ὑπηρεσίες στὴν Ἐπανάσταση.[1]

1. Σχετικὰ μὲ τὸ χαρακτήρα τοῦ Δαντόν, συγκρούονται δύο ἀπόψεις. Σύμφωνα μὲ τὴν πρώτη, ὁ Δαντὸν εἶναι φλογερὸς δημοκράτης, ἄψογος πατριώτης, μεγάλος πολιτικός. Ὑποστηρίχτηκε κυρίως ἀπὸ τὸν δόκτορα ROBINET: *Danton: Mémoires sur sa vie privée*, Παρίσι 1865, ³1884· *Procès des Dantonistes*, Παρίσι 1879· *Danton émigré*, Παρίσι 1887· *Danton homme d'État*, Παρίσι 1889. Ἐπίσης, ἀπὸ τὸν A. AULARD: *Les Orateurs de la Législative et de la Convention*, τόμος Β', σσ. 165-225· *Études et leçons sur l'histoire de la Révolution française*, Παρίσι, σειρὰ I, 1893· σειρὰ II, 1898· σειρὰ IV, 1904· σειρὰ V, 1907· σειρὰ IX, 1924. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄλλη ἄποψη, ὁ Δαντὸν εἶναι ἕνας ἀδίστακτος πολιτικός, ἱκανὸς νὰ προδώσει τὴν Ἐπανάσταση καὶ τὴν ἴδια τὴν πατρίδα, ὁ ὁποῖος, τὸ λιγότερο, πουλήθηκε στὴν Αὐλή. Αὐτὴ τὴν ἄποψη ὑποστήριξε ἐπὶ περισσότερα ἀπὸ εἴκοσι χρόνια ὁ Albert MATHIEZ σὲ πολυπληθέστατα ἄρθρα στὰ *Annales Révolutionnaires* (15 τόμοι, 1908–1923), καὶ στὰ *Annales Historiques de la Révolution Française* (ἐκδίδονται ἀπὸ τὸ 1924). Ὑπάρχουν δύο κατάλογοι περιεχομένων τῶν δύο ἐπιθεωρήσεων, γιὰ τὰ ἔτη 1908–1918 καὶ 1919–1940. Ἐπίσης, σὲ πολυάριθμα ἔργα: *Études robespierristes* (τόμος Α', Παρίσι 1917: «La Fortune de Danton», σσ. 31-69· «Les Comptes de Danton», σσ. 70-97· «La Formation de la légende dantonienne», σσ. 98-134)· *Danton et la paix*, Παρίσι 1919· *Autour de Danton*, Παρίσι 1926. Ξαναδιαβάζουμε τὴ σύνοψη τῶν συμπερασμάτων του στὸ ἄρθρο «Danton, l'histoire et la légende», τὸ ὁποῖο δημοσιεύτηκε στὰ *Annales Historiques de la Révolution Française* IV (1927), σσ. 417-461. Ὁ Ματιὲ ἔδειξε πὼς ὁ Δαντὸν πλούτισε χωρὶς νὰ μπο-

Στὴν ἐπαρχία ὁ κύριος κίνδυνος προερχόταν ἀπὸ τὸν Λαφαγιέτ, ὁ ὁποῖος παρέσυρε τὸ Διαμέρισμα τῶν Ἀρδεννῶν καὶ ἤθελε νὰ βαδίσει πρὸς τὸ Παρίσι, ἐνῶ ὁ φίλος του Ντητρὶς προσπαθοῦσε νὰ ξεσηκώσει τὸ Στρασβοῦργο. Αὐτὲς οἱ ἀπόπειρες ἀπέτυχαν: ὁ Λαφαγιὲτ ἐγκαταλείφθηκε ἀπὸ τὸ στρατό του· στὶς 19 Αὐγούστου πέρασε στὴν πλευρὰ τῶν Αὐστριακῶν, οἱ ὁποῖοι τὸν φυλάκισαν. Στὸ ἐσωτερικό, τὰ διευθυντήρια ὁρισμένων διαμερισμάτων ἀντιστάθηκαν: οἱ ἐπαναστάτες τὰ ἔπαυσαν, καὶ αὐτὸ ἦταν ὅλο. Στὸ μεταξὺ πολυάριθμες διοικήσεις παρέμεναν στὰ χέρια τῶν συνταγματικῶν καὶ συγκρούονταν μὲ τὶς ἰακωβίνικες λέσχες. Ἡ Συνέλευση ἔστειλε σ' αὐτές, ὅπως καὶ στὶς στρατιές, ἐντεταλμένους ἀντιπροσώπους. Τὸ Ἐκτελεστικὸ Συμβούλιο ἔστειλε κομισάριους, τοὺς ὁποίους ἐπέλεξε ὁ Δαντὸν μεταξὺ τῶν ἐξεγερμένων. Ὁ Ρολὰν ἔστειλε κι αὐτὸς τοὺς δικούς του, καὶ ἄλλους διόρισε ἡ Κομούνα. Ὁρισμένοι κομισάριοι ἔλαβαν ἐπαναστατικὰ μέτρα: συλλήψεις ὑπόπτων, διορισμοὺς ἐπιτροπῶν ἐπαγρύπνησης, ἐκκαθαρίσεις τῶν ἀρχῶν. Οἱ ἀρχὲς ἀντιστέκονταν, καὶ μερικὲς φορὲς διέταζαν νὰ συλληφθοῦν οἱ κομισάριοι. Ὅπως καὶ στὸ Παρίσι, συχνὰ δημιουργοῦνταν ἕνα χάος ἀντίπαλων ἐξουσιῶν.

Αὐτὸ ποὺ συνέβη ἦταν «μιὰ δεύτερη ἐπανάσταση». Ἔφερε τὴν καθολικὴ ψηφοφορία καί, στὴν πραγματικότητα, τὴν ἴδια τὴ Δημοκρατία. Τὰ κοινωνικὰ καὶ πολι-

ρεῖ νὰ ἐξηγήσει μὲ ποιὸν τρόπο, καὶ δημοσίευσε τὴ δήλωση ποὺ ἔκανε ὁ Ταλόν, πολιτικὸς διοικητὴς τοῦ φρουρίου τοῦ Σατλὲ τὸ 1789 καὶ ἀργότερα ὑπεύθυνος γιὰ τὴ διανομὴ τῶν μυστικῶν κονδυλίων τῆς βασιλικῆς ἐπιχορήγησης πρὸς τὴν ἀστυνομία κατὰ τὸ ἔτος 12: «Εἶχα σχέσεις μὲ τὸν Δαντόν, καὶ αὐτὲς οἱ σχέσεις ἀποσκοποῦσαν στὴν ἀνακάλυψη ὅσων στοιχείων θὰ μποροῦσαν νὰ ἀφοροῦν τὴν προσωπικὴ ἀσφάλεια τοῦ βασιλιᾶ» (*Annales Historiques de la Révolution Française* V [1928], σσ. 1-21: «Talon et la police de Bonaparte»). Ἔτσι ἐνισχύεται ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Μιραμπὼ πρὸς τὸν κόμη ντὲ Λὰ Μάρκ, χρονολογημένη στὶς 10 Μαρτίου 1791 [R. DE BACOURT (ἐπιμ.), *Correspondance entre le comte de Mirabeau et le comte de La Marck pendant les années 1789, 1790 et 1791*, 1851, τ. III, σ. 82], σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Δαντὸν ἔλαβε τριάντα χιλιάδες λίβρες ἀπὸ τὰ κονδύλια τῆς διαφθορᾶς. Τὴν ἐπιστολὴ φαίνεται νὰ ἐνισχύουν οἱ ἀγορὲς ἐθνικῶν κτημάτων στὶς ὁποῖες προέβη ὁ Δαντὸν καὶ τὶς ὁποῖες ἐξόφλησε ἀμέσως, καθὼς καὶ ὅσα γνωρίζουμε σήμερα σχετικὰ μὲ τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε στὴ δίκη τοῦ βασιλιᾶ (βλ. παρακάτω, σσ. 297-298). Ὁ L. MADELIN, *Danton*, Παρίσι 1914 καὶ ὁ G. PARISET, *La Révolution*, ὅ.π., παραδέχονται τὴ διαφθορὰ τοῦ Δαντόν, ὅμως δὲν τοῦ ἀρνοῦνται οὔτε τὸν ἐπαναστατικὸ πατριωτισμὸ οὔτε τὴν πολιτικὴ ἱκανότητα. Τὴν τελευταία ἐνδιάμεση θέση υἱοθετεῖ ὁ G. LEFEBVRE στὸ διευκρινιστικὸ δοκίμιό του «Sur Danton» (*Annales Historiques de la Révolution Française*, τ. IX [1932], σσ. 385-424, καὶ 484-500). Ἂς προσθέσουμε καὶ τὸ G. PIORO, «Sur la fortune de Danton (d'après les minutes inédites des notaires parisiens)», τὸ ὁποῖο βρίσκεται στὰ *Annales Historiques de la Révolution Française* (1995), σσ. 324-343. Ὅσον ἀφορᾶ τὴν Ἡμέρα τῆς 10ης Αὐγούστου, παρουσιάζεται ἡ ἴδια διάσταση ἀπόψεων. Γιὰ τὸν Ὠλάρ, ὁ Δαντὸν διηύθυνε πράγματι τὴν ἐξέγερση, ὅπως διαβεβαίωσε τὸ ἐπαναστατικὸ δικαστήριο (A. AULARD, *Études et leçons sur l'histoire de la Révolution française*, σειρὰ IV, 1904, σσ. 194-226: «Danton et la Révolution du 10 août 1792»). Γιὰ τὸν Ματιέ, ἔπαιξε ἀφανὴ μόνο ρόλο μέχρι τὴν ἐπιτυχία τῆς ἐξέγερσης. Ὁ Δαντὸν ἀντικαθιστοῦσε τότε τὸν εἰσαγγελέα τῆς Κομούνας, ὅμως εἶναι ἀλήθεια πὼς δὲν γνωρίζουμε τίποτε τὸ ἀκριβὲς σχετικὰ μὲ τὴ δράση του. Παρ' ὅλα αὐτά, ἐφόσον οἱ Γιρονδῖνοι θεώρησαν καλὸ νὰ τὸν δεχτοῦν στὸ προσωρινὸ Ἐκτελεστικὸ Συμβούλιο, αὐτὸ σημαίνει πὼς τὸν θεωροῦσαν ὡς ἕναν ἀπὸ τοὺς καθοδηγητὲς τῆς ἐξέγερσης.

τικὰ φράγματα ποὺ κατακερμάτιζαν τὸ ἔθνος ἔπεφταν. «Μιὰ εἰδικὴ τάξη πολιτῶν», δήλωσε τὸ παρισινὸ τμῆμα τοῦ Τεάτρ Φρανσαὶ στὶς 30 Ἰουλίου 1792, «ἔχει τὴν ἰδιότητα νὰ καταχρᾶται τὸ ἀποκλειστικὸ δικαίωμα τῆς σωτηρίας τῆς πατρίδας». Συνεπῶς, τὸ τμῆμα κάλεσε ὅσους πολίτες ἦταν «ἀριστοκρατικὰ γνωστοὶ μὲ τὸ ὄνομα παθητικοὶ πολίτες» νὰ προσφέρουν τὶς ὑπηρεσίες τους στὴν ἐθνοφρουρά, νὰ λαμβάνουν μέρος στὶς γενικὲς συνελεύσεις, καὶ μὲ δυὸ λόγια νὰ μοιράζονται «τὴν ἄσκηση τοῦ μέρους ἐκείνου τῆς κυριαρχίας ποὺ ἀνήκει στὸ τμῆμα». Ὅσο ἐξακολουθεῖ νὰ κινδυνεύει ἡ πατρίδα, σύμφωνα μὲ τὸ τμῆμα τοῦ Μπὺτ-ντὲ-Μουλέν, «ὁ κυρίαρχος πρέπει νὰ παραμένει στὴ θέση του: ἐπικεφαλῆς τῶν στρατευμάτων του, ἐπικεφαλῆς τῶν ὑποθέσεών του, πρέπει νὰ βρίσκεται παντοῦ». Μὲ τὴ θέσπιση τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας καὶ τὸν ἐξοπλισμὸ τῶν παθητικῶν πολιτῶν, αὐτὴ ἡ «δεύτερη ἐπανάσταση» ἐνσωμάτωσε τὸ λαὸ στὸ ἔθνος καὶ σήμανε τὴν ἔλευση τῆς πολιτικῆς δημοκρατίας, ἐνῶ συνάμα τόνιζε τὸν κοινωνικὸ χαρακτήρα τῆς νέας ἐθνικῆς πραγματικότητας.

Αὐτὴ ἡ «δεύτερη ἐπανάσταση» ὅμως, ἀντιθέτως ἀπὸ τὴν πρώτη, δὲν ἀπολάμβανε τὴ θερμὴ καὶ σχεδὸν ὁμόψυχη ὑποστήριξη ὁλόκληρου τοῦ ἔθνους. Ἀπὸ τὸ 1789, πολλοὶ εἶχαν ἀκολουθήσει τοὺς ἀπείθαρχους ἱερεῖς. Ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἔμεναν πιστοὶ στὴν Ἐπανάσταση, ἄλλοι ἐπέκριναν τὴ 10η Αὐγούστου καὶ ἄλλοι τὴν ἄφηναν νὰ τραβήξει τὸ δρόμο της, τρέμοντας γιὰ ὅσα θὰ ἐπακολουθοῦσαν. Ἐκεῖνοι ποὺ συμμετεῖχαν σ' αὐτήν, ἢ τὴν ἐνέκριναν ἀνεπιφύλακτα, δὲν ἀποτελοῦσαν παρὰ μόνον μιὰ μειονότητα. Ἦταν ἀποφασισμένοι νὰ συντρίψουν τὴν ἀντεπανάσταση μὲ κάθε μέσο. Ἡ Τρομοκρατία ἄρχισε. Ὡστόσο διαπιστώνουμε πὼς παρέμεινε ἀναρχική: τῆς ἔλειπε ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας.

ε) Ἡ πρώτη Τρομοκρατία (Σεπτέμβριος 1792)

Πρώτη φροντίδα τῶν νικητῶν ἦταν νὰ ἐπιβάλουν τὴ δικτατορία τους. Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ἡ Κομούνα ἀπαγόρευσε τὶς ἐφημερίδες τῆς ἀντιπολίτευσης, ἔκλεισε τὰ σύνορα καί, μὲ ἐπανειλημμένες ἐπισκέψεις στὶς κατοικίες τους, συνέλαβε ἀρκετοὺς ἀπείθαρχους κληρικοὺς καὶ δημοκράτες προκρίτους. Ὅταν ὁ δημοσιογράφος Ζιραὶ-Ντυπρέ, συντάκτης τοῦ *Γάλλου πατριώτη*, ποὺ ἐξέδιδε ὁ Μπρισσό, διαμαρτυρήθηκε στὶς 30 Αὐγούστου στέλνοντας μιὰ ἐπιστολὴ πρὸς τὴ Συνέλευση ὅπου τὴν κατηγοροῦσε πὼς ὑποτάχθηκε στὴν Κομούνα, ἡ ὁποία ἀσκοῦσε σφετερισμὸ καὶ δικτατορία, ἡ Γιρόνδη ἀποχαλινώθηκε. Στὶς ἐπιθέσεις ποὺ ἐξαπέλυαν ὁ Ζανσοννέ, ὁ Γκρανζνὲφ καὶ ὁ Γκαντέ, ἡ Κομούνα ἀπάντησε δικαιολογώντας τὴ στάση της μέσα ἀπὸ τὸ δημοσιογραφικὸ ὄργανο τοῦ Ταλλιέν, στὶς 31 Αὐγούστου 1792: «Ὅλα ὅσα κάναμε, τὰ ἐπικύρωσε ὁ λαός... Ἂν μᾶς χτυπᾶτε, χτυπῆστε λοιπὸν κι αὐτὸν τὸν λαὸ ποὺ ἔκανε τὴν ἐπανάσταση τῆς 14ης Ἰουλίου, στὶς 10 Αὐγούστου τὴ στέριωσε καὶ θὰ τὴν κρατήσει γερά».

Στὶς 11 Αὐγούστου, ἡ Νομοθετικὴ ἐξουσιοδότησε τοὺς δήμους νὰ διενεργοῦν

συλλήψεις ὑπόπτων. Ἡ ἐφαρμογὴ αὐτοῦ τοῦ διατάγματος ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὶς τοπικὲς ἀρχές. Ἐνῶ διέταξαν πολλὲς συλλήψεις στὴν Κὸτ-ντ' Ὂρ, φαίνεται πὼς τὸν περισσότερο καιρὸ οἱ δῆμοι ἀσκοῦσαν μὲ διακριτικότητα τὶς ἐξουσίες τους, ἢ καὶ δὲν τὶς ἀξιοποίησαν διόλου. Ἡ εἴδηση τῆς ξένης εἰσβολῆς καὶ οἱ ἐκλογὲς ποὺ πλησίαζαν ὁδήγησαν τὴ Συνέλευση, στὶς 26 Αὐγούστου, νὰ ἀποφασίσει καὶ νὰ διατάξει τὴν ἀπέλαση ἤ, μᾶλλον ἀκριβέστερα, τὴν ἐξορία, ὅλων τῶν ἀπείθαρχων κληρικῶν. Στὸ Παρίσι, τοὺς φυλάκισαν. Στὰ ἐπαρχιακὰ διαμερίσματα ἡ μεγάλη πλειονότητα αὐτοεξορίστηκε, ἀλλὰ ὄχι ὅλοι, καὶ ὅσοι φάνηκαν ἀμετάπειστοι δὲν αναζητήθηκαν διόλου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, πολλοὶ συλληφθέντες ἀφέθηκαν γρήγορα ἐλεύθεροι. Ἀκόμη καὶ στὸ Παρίσι διογκώθηκε ὁ ἀριθμὸς τῶν φυλακισμένων. Στὶς 2 Σεπτεμβρίου, οἱ ἐννέα φυλακὲς ποὺ ἐπισκέφτηκαν οἱ σφαγεῖς δὲν περιεῖχαν παρὰ περίπου 2.600 ἐγκλείστους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους λιγότεροι ἀπὸ χίλιοι ὁδηγήθηκαν ἐκεῖ μετὰ τὶς 10 Αὐγούστου. Ἐντέλει ἡ πρώτη Τρομοκρατία, παρ' ὅλη τὴ φρίκη ποὺ προκάλεσε, θὰ ἦταν ἀρκετὰ ἥμερη ἂν εἶχε ἀφεθεῖ ἀποκλειστικὰ στὶς διοικήσεις —ἐπειδὴ γενικῶς οἱ τελευταῖες δὲν εἶχαν ἀντικατασταθεῖ, κι ἐπειδὴ ἡ Δημοκρατικὴ ἀστικὴ τάξη ἀποστρεφόταν κάθε ἀναστολὴ τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτη.

Δυστυχῶς, ἔπρεπε νὰ συνυπολογιστεῖ ὁ λαϊκὸς ἐνθουσιασμός. Πρὶν καὶ μετὰ τὴν 10η Αὐγούστου, σημειώθηκαν πολυάριθμες φονικὲς ταραχὲς στὴν ἐπαρχία, καὶ ἡ εἴδηση τῆς πτώσης τοῦ Λονγκβὺ λίγο ἔλειψε, στὶς 30 Αὐγούστου, νὰ προκαλέσει τὴν ἐξόντωση ὅλων τῶν ἱερέων ποὺ κρατοῦνταν στὸ Καμπραί. Συχνὰ ἦταν οἱ ἐθελοντὲς ἐκεῖνοι ποὺ ἔδειχναν τὴ μεγαλύτερη ἔφεση γιὰ τὶς ἐκτελέσεις μὲ συνοπτικὲς διαδικασίες. Στὸ Παρίσι μεγάλωνε ἀκόμη περισσότερο τὸν κίνδυνο ἡ ἐπιθυμία τοῦ λαοῦ νὰ πάρει ἐκδίκηση γιὰ τὰ θύματα τῆς ἐνέδρας τῆς 10ης Αὐγούστου. Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ οἱ ἐξεγερμένοι ἀπείλησαν νὰ ἐξοντώσουν τοὺς φυλακισμένους, ἂν ἐκεῖνοι δὲν παραπέμπονταν γρήγορα γιὰ νὰ δικαστοῦν σὲ λαϊκὸ δικαστήριο. Στὶς 17 Αὐγούστου, ἡ Συνέλευση ἀναγκάστηκε νὰ δημιουργήσει ἕνα τέτοιο δικαστήριο, καὶ ἀνέθεσε τὴν ἐκλογή του στὰ τμήματα —ὅμως καὶ αὐτὸ ἀποδείχτηκε βραδύτερο καὶ περισσότερο ἐπιεικὲς ἀπ' ὅσο θὰ περίμενε κανείς. Ὅταν μαθεύτηκε ἡ ξένη εἰσβολή, ἡ ἰδέα τῆς σφαγῆς ἄρχισε νὰ στοιχειώνει ὁλοένα καὶ περισσότερο τὰ πνεύματα. Ἀκόμη καὶ στὴ Συνέλευση πολλαπλασιάζονταν οἱ βίαιες προτάσεις· ἐκεῖ, ὁ Μερλὲν ντὲ Τιονβὶλ ζήτησε νὰ συλλάβουν ὡς ὁμήρους τὶς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ τῶν ἐκπατρισμένων, ἐνῶ ὁ Ντεμπρὺ ἤθελε νὰ δημιουργηθεῖ ἕνα σῶμα τυραννοκτόνων ποὺ θὰ ἀναλάμβαναν τοὺς βασιλεῖς. Ὁ Μαρὰ πρότεινε ἐπανειλημμένως τὴν ἑκατόμβη τῶν ἀριστοκρατῶν ὡς τὸ μοναδικὸ μέσο γιὰ νὰ σωθεῖ ἡ Ἐπανάσταση. Ὁ «φίλος τοῦ λαοῦ», ποὺ τὸν εἶχαν ὁδηγήσει σὲ παροξυσμὸ ἡ ἀποτυχία, ἡ φτώχεια, οἱ δικαστικὲς διώξεις καὶ ἡ ἀρρώστια, ἀπολάμβανε κάποια ἐπιρροή, καθὼς οἱ δυσοίωνες προβλέψεις του πραγματοποιοῦνταν, ἀλλὰ κι ἐπειδὴ ἔδειχνε πὼς καταλάβαινε τὰ βάσανα καὶ τὶς σκοτεινὲς ἐπιθυμίες τοῦ λαοῦ. Συνήθως ἐπιρρίπτεται σ' αὐτὸν ἡ εὐθύνη γιὰ τὶς Ἡμέρες τοῦ Σεπτεμβρίου, ἀλλὰ ἡ συλλογικὴ νοοτρο-

πία πού τίς ἐπέτρεψε ὀφειλόταν στίς περιστάσεις καί ὄχι στή θέληση ὁποιουδήποτε ἀτόμου.

Τό Λονγκβύ εἶχε παραδοθεῖ. Τήν Κυριακή 2 Σεπτεμβρίου, μαθεύτηκε πώς σέ λίγο θά ἔπεφτε καί τό πολιορκημένο Βερντέν. Τό σήμαντρο καί τό κανόνι τοῦ συναγερμοῦ ἤχησαν. Οἱ ἐθελοντές ἑτοιμάστηκαν νά ἀναχωρήσουν μαζικά γιά τό μέτωπο. Κυκλοφόρησε ἡ φήμη πώς οἱ φυλακισμένοι, πού θά ἔμεναν πίσω, θά ξεσηκώνονταν γιά νά ριχτοῦν στούς πατριῶτες. Στήν πραγματικότητα, αὐτοί περίμεναν μέ ἀνυπομονησία τούς Πρώσους, ἀλλά δέν ὀνειρεύονταν καμιά ἐξέγερση. Ὡστόσο, ἡ κατάσταση τῶν φυλακῶν, πού βρίσκονταν στά χέρια ἑνός ὀλιγάριθμου καί μέτριας ποιότητας ἐπιτελείου, δικαιολογοῦσε τέτοιες ὑποψίες. Δραπετεύσεις κι ἐξεγέρσεις διαδέχονταν ἡ μιά τήν ἄλλη· οἱ ἀρχές δέν ἔκρυβαν πώς φοβόνταν μήπως ξεχύνονταν στήν πόλη οἱ ποινικοί κρατούμενοι. Αὐτούς ὁ λαός τούς μισοῦσε σχεδόν τό ἴδιο μέ τούς ἀντεπαναστάτες, ἐπειδή στίς φυλακές, ὅπου ἦταν εὔκολη ἡ εἴσοδος τοῦ κοινοῦ, πλαστογραφοῦσαν μαζικά τά ἀσινιάτα πού μάστιζαν τά παρισινά τμήματα.

Τό ἴδιο ἀπόγευμα, ἀπερίσκεπτα, μεταφέρθηκαν ἀπό τό δημαρχεῖο στό Ἀβαεῖο ὁρισμένοι κρατούμενοι: μόλις ἔφτασαν ἐκεῖ, ἕνας ξέφρενος ὄχλος τούς θανάτωσε. Ἐκείνη τήν ὥρα συνεδρίαζαν οἱ συνελεύσεις τῶν τμημάτων. Τό τμῆμα τῆς Πουασσονιέρ ἐξέδωσε ἕνα βούλευμα πού ἀπαιτοῦσε νά δικαστοῦν ἀμέσως οἱ φυλακισμένοι. Εἶναι πιθανό πώς καί σέ πολλά ἄλλα τμήματα οἱ ὀπαδοί ἑνός παρόμοιου μέτρου σκόπευαν νά κινηθοῦν ἀνάλογα. Καθώς ἔπεφτε τό βράδυ, τά συγκεντρωμένα πλήθη πέρασαν στήν πράξη. Πῆγαν στό μοναστήρι τῶν Καρμηλιτῶν, ἔπειτα στό Ἀβαεῖο, κατόπιν στίς παλιές φυλακές Φόρς στό Μαραί, στό φρούριο τοῦ Σατλέ, στήν Κονσιερζερί καί ἀλλοῦ. Ἐγκαταστάθηκαν λαϊκά δικαστήρια καί ἄρχισαν οἱ ἐκτελέσεις μέ συνοπτικές διαδικασίες. Αὐτές συνεχίστηκαν καί τίς ἑπόμενες ἡμέρες, καί ἐπεκτάθηκαν μέχρι τή Σαλπετριέρ καί τή Μπισέτρ. Διάρκεσαν ἕως τίς 6 τοῦ μηνός. Οἱ δολοφόνοι, στούς ὁποίους συμπεριλαμβάνονταν ἀρκετοί μικροαστοί καί ὁμόσπονδοι, φαίνεται πώς δέν ἦταν πάρα πολλοί —ὅμως δέν ἔγινε καμιά σοβαρή προσπάθεια γιά νά κατασταλοῦν. Ὁ Νταντόν τούς ἄφησε νά κάνουν ὅ,τι ἤθελαν· ὅσο γιά τούς Γιρονδίνους, εἶχαν κατατρομοκρατηθεῖ. Οἱ ὑποψίες συγκεντρώνονταν ἐπάνω τους καί, στίς 2 Σεπτεμβρίου, ὁ Ροβεσπιέρος κατονόμαζε ὡς συνενόχους τοῦ ἐχθροῦ τόν Μπρισσό καί τόν Καρρά. Ὁ Καρρά μόλις εἶχε συλλάβει τήν ἀπίστευτη ἰδέα νά προτείνει γιά νέο βασιλιά τόν δούκα τῆς Βρουνσβίκης ἤ τόν δούκα τῆς Ὑόρκης. Πραγματοποιήθηκε ἔρευνα στό σπίτι τοῦ Μπρισσό καί φαίνεται πώς συζητήθηκε νά γίνουν ὁρισμένες συλλήψεις, στίς ὁποῖες ἀντιτάχθηκε ὁ Νταντόν. Τά σωζόμενα ἔγγραφα μᾶς ἐπιτρέπουν νά προσδιορίσουμε μόνον κατά προσέγγιση τόν ἀριθμό τῶν νεκρῶν. Κυμαινόταν μεταξύ 1.090 καί 1.395 ἀτόμων, δηλαδή περίπου οἱ μισοί φυλακισμένοι. Οἱ 223 ἱερεῖς καί οἱ ἄλλοι «πολιτικοί» ἀποτελοῦσαν περίπου τό ἕνα τέταρτο τῶν θυμάτων, ἐνῶ τά ὑπόλοιπα τρία τέταρτα ἦταν κοινοί ποινικοί κρατούμενοι. Στίς 3 τοῦ μηνός, ἡ Ἐπιτροπή Ἐπαγρύπνησης τῆς Κομούνας, στήν ὁποία εἶχε προστεθεῖ καί ὁ Μαρά, ἐξέδωσε μιά ἐγκύκλιο πρός τούς πατριῶτες τῆς ἐπαρ-

χίας μὲ τὴν ὁποία τοὺς καλοῦσε νὰ σπεύσουν νὰ ὑπερασπίσουν τὸ Παρίσι καί, προτοῦ ἐγκαταλείψουν τὰ μέρη τους, νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τοὺς ἀντεπαναστάτες. Ἀργότερα οἱ Γιρονδίνοι δημιούργησαν μεγάλο θόρυβο γύρω ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐγκύκλιο, ἀλλὰ τίποτε δὲν μαρτυρεῖ πῶς εἶχε ἐπίδραση. Οἱ φόνοι συνεχίστηκαν ὅπως προηγουμένως, αἱματοκυλώντας τὴν ἐπαρχία, ὥσπου σταμάτησαν ὅταν ἐκκενώθηκε τὸ ἔδαφος ἀπὸ τὰ ξένα στρατεύματα: ἀρκεῖ ἡ συλλογικὴ νοοτροπία γιὰ νὰ ἐξηγηθοῦν.

«Ἐνῶ προκαλοῦσαν φριχτὸ τρόμο, τὶς ἀντικρίζαμε σὰν πράξη δίκαιη», γράφτηκε γιὰ τὶς σφαγὲς τοῦ Σεπτέμβρη στὶς *Ἀναμνήσεις μιᾶς γυναίκας τοῦ λαοῦ*. Πράγματι, αὐτὰ τὰ γεγονότα πρέπει νὰ θεωρηθοῦν σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἐποχή τους καὶ μὲ τὴν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα μέσα στὴν ὁποία ἐκτυλίχθηκαν. Οἱ σφαγὲς τοῦ Σεπτεμβρίου καὶ ἡ πρώτη Τρομοκρατία παρουσιάζουν μιὰ ἐθνικὴ ὄψη καὶ μιὰ ἀναπόσπαστη κοινωνικὴ ὄψη. Ἡ εἰσβολὴ (οἱ Πρῶσοι εἰσέβαλαν στὴ Γαλλία στὶς 19 Αὐγούστου) ἀποτελοῦσε ἕναν ἰσχυρὸ παράγοντα ἀκραίας ἔντασης. Αὐτὴ ἡ περίοδος, τέλη Αὐγούστου μὲ ἀρχὲς Σεπτεμβρίου 1792, ἦταν ἀναμφιβόλως ἐκείνη κατὰ τὴν ὁποία κινδύνεψε περισσότερο ἡ Ἐπανάσταση, κι ἐπίσης ἐκείνη στὴν ὁποία τὸ ἔθνος ἔνιωσε μεγαλύτερο τὸ φόβο τοῦ ἐξωτερικοῦ κινδύνου. Στὴν πατριωτικὴ ἀγωνία ὅμως εἶχε προστεθεῖ ὁ κοινωνικὸς φόβος: φόβος γιὰ τὴ σωτηρία τῆς Ἐπανάστασης, φόβος τῆς ἀντεπανάστασης. Ἡ ἀριστοκρατικὴ συνωμοσία στοίχειωνε ξανὰ τὰ πνεύματα. «Πρέπει νὰ ἐμποδιστοῦν οἱ ἐχθροὶ νὰ φτάσουν στὴν πρωτεύουσα», ἔγραφε στὸ *Σημειωματάριό* του ὁ δραγόνος Μαρκὰν στὶς 12 Σεπτεμβρίου 1792, ὅταν χάθηκε τὸ φυλάκιο τοῦ Κρουὰ-ὼ-Μπουὰ στὴν Ἀργκόν, «ἀλλιῶς θὰ σφάξουν τοὺς νομοθέτες μας, θὰ ξαναδώσουν στὸν Λουδοβίκο Καπέτο τὸ σιδερένιο σκῆπτρο του καὶ θὰ μᾶς ξαναφορέσουν τὶς ἁλυσίδες μας». Φόβος κοινωνικός, ποὺ δὲν ἄγγιξε μόνον τοὺς Ἀβράκωτους τοῦ Παρισιοῦ. Ὁ Ταίν, τὸν ὁποῖο δὲν μπορεῖ νὰ ὑποπτευθεῖ κανεὶς γιὰ εὐμένεια ἀπέναντι στὶς ἀγροτικὲς μάζες, ζωγράφισε ἕναν συγκλονιστικὸ πίνακα τῆς «δεινῆς ὀργῆς» ποὺ τὶς κυρίευσε ὅταν ἀντιμετώπισαν τὴν προοπτικὴ νὰ ἐπιστρέψουν στὸ Παλαιὸ Καθεστὼς καὶ στὴ φεουδαρχία. «Δὲν ἔχουν τώρα νὰ διαλέξουν μεταξὺ τῆς τάξης καὶ τῆς ἀταξίας, ἀλλὰ μεταξὺ τοῦ νέου καθεστῶτος καὶ τοῦ παλαιοῦ, ἀφοῦ πίσω ἀπὸ τὰ ξένα στρατεύματα διακρίνονται οἱ ἐμιγκρέδες ποὺ περιμένουν στὰ σύνορα». Σὲ καμιὰ ἄλλη στιγμὴ τῆς Ἐπανάστασης δὲν ἀποκαλύφθηκε τόσο καθαρὰ ἡ ἐγγενὴς σύνδεση ποὺ ὑπῆρχε μεταξὺ τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος καὶ τῶν κοινωνικῶν πραγματικοτήτων. «Σταματώντας τὴν προέλαση τῶν ἐχθρῶν μας, ἀναχαιτίσαμε καὶ τὴν ἐπέκταση τῆς λαϊκῆς ἐκδίκησης, κι ἔτσι τὰ δύο φαινόμενα ἔπαψαν συγχρόνως», θὰ ἔγραφε ἀργότερα ὁ Ἀζεμά, μέλος τῆς Συμβατικῆς, στὴν εἰσήγηση τῆς 16ης Ἰουνίου 1793. Ἡ μάχη τοῦ Βαλμὺ σημείωσε τὸ τέλος τῆς πρώτης Τρομοκρατίας. Ἐκείνη τὴν ἡμέρα ὅμως, πίσω ἀπὸ τὸ σύνθημα *Ζήτω τὸ ἔθνος!* δὲν εἶχε συσπειρωθεῖ ἡ ἐθνοφρουρὰ τῶν ἀστῶν τῆς Ὁμοσπονδίας ἀλλὰ μιὰ στρατιὰ «ραφτάδων καὶ μπαλωματήδων», ἐκείνων ἀκριβῶς ποὺ εἶχαν ἐξαπολύσει τὶς σφαγές.

Ἡ Τρομοκρατία ἐπέτεινε ἀκόμη περισσότερο τὶς πολιτικές, θρησκευτικὲς καὶ

κοινωνικὲς συνέπειες τῆς 10ης Αὐγούστου. Τώρα πλέον κανεὶς δὲν τολμοῦσε νὰ ὑπερασπιστεῖ τὴ μοναρχία. Στὶς 4 Σεπτεμβρίου, ἡ Νομοθετικὴ ἐξέφρασε τὴν εὐχὴ νὰ καταργηθεῖ ὁ θρόνος ἀπὸ τὴ Συμβατικὴ ποὺ θὰ συγκαλοῦνταν σύντομα, καὶ δόθηκε στοὺς πληρεξουσίους τοῦ Παρισιοῦ ἡ τυπικὴ ἐξουσιοδότηση γι' αὐτό. Οἱ τελευταῖοι εἶχαν ἐκλεγεῖ διὰ βοῆς, καὶ τὴν ἴδια μέθοδο ἀκολούθησαν οἱ ἐκλογικὲς συνελεύσεις μερικῶν ἄλλων διαμερισμάτων. Μάλιστα, ὁρισμένες ξεκίνησαν τὶς διαδικασίες τους μὲ τὴν αὐτοεκκαθάρισή τους. Ἡ ἀποχὴ ἦταν τεράστια. Οἱ ἐκλογὲς τῆς Συμβατικῆς σήμαιναν πολὺ λιγότερο τὴ θέσπιση τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας, ἀπ' ὅ,τι τὴ δικτατορία τῶν ὑπερασπιστῶν τῆς 10ης Αὐγούστου.

Ἡ Συνέλευση διέταξε, στὶς 11 Αὐγούστου, νὰ κλείσουν ὅσα μοναστήρια λειτουργοῦσαν ἀκόμη. Στὶς 15 τοῦ μηνός, κατάργησε καὶ ὅσα μοναστικὰ τάγματα ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν ἐκπαίδευση ἢ τὴν κοινωνικὴ πρόνοια. Ἔθεσε σὲ ἰσχὺ τὸ διάταγμα ἐναντίον τῶν ἀπείθαρχων κληρικῶν, τὸ ὁποῖο εἶχε ἀπορρίψει ὁ βασιλιάς. Οἱ τελευταῖοι ἀφανίστηκαν ἀπὸ τὴν ἀπέλασή τους ποὺ διατάχθηκε τὴν 26η Αὐγούστου, καὶ ἀπὸ τὶς συλλήψεις καὶ τὶς σφαγὲς ποὺ ἀκολούθησαν. Ὅσο γιὰ τοὺς ἱερεῖς ποὺ ἔμεναν πιστοὶ στὴ Ρώμη καὶ δὲν εἶχε χρειαστεῖ νὰ δώσουν τὸν ὅρκο στὶς 27 Νοεμβρίου 1790, ἐκεῖνοι ἀναγκάστηκαν νὰ ὁρκιστοῦν πίστη στὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἰσότητα σύμφωνα μὲ τὸ διάταγμα τῆς 14ης Αὐγούστου, τὸ ὁποῖο ἀφοροῦσε τοὺς κρατικοὺς λειτουργοὺς καὶ ἐφαρμόστηκε, στὶς 3 Σεπτεμβρίου, γιὰ ὅλους τοὺς πολίτες. Ὁ Πάπας δὲν καταδίκασε ποτὲ ἐπισήμως αὐτὸν τὸν «μικρὸ ὅρκο», καὶ ὁ κλῆρος διαιρέθηκε ἀκόμη μιὰ φορά, καθὼς ἕνα μέρος τῶν ἱερέων δήλωσε ὑποταγή. Αὐτὸ ἔκανε ὁ Ἐμερύ, διευθυντὴς τοῦ Ἱεροσπουδαστηρίου τοῦ Ἁγίου Σουλπικίου. Ἐφεξῆς, πολλὲς ἐνορίες ἀπείθαρχων κληρικῶν θὰ ἀναγκάζονταν νὰ δεχτοῦν, ἐλλείψει ἄλλων, τοὺς συνταγματικοὺς ἱερεῖς. Ὡστόσο δὲν ὑπῆρχαν ἀρκετοὶ γιὰ ὅλες —καὶ τελικὰ ἡ Συνέλευση ψήφισε, στὶς 20 Σεπτεμβρίου, τὴν ἐκκοσμίκευση τῶν ληξιαρχικῶν πράξεων, τὴν ὁποία συζητοῦσε ἀπὸ μῆνες. Τὴν ἴδια ἡμέρα θέσπισε καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ διαζυγίου. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ὁ συνταγματικὸς κλῆρος πλήγηκε ἀκριβῶς τὴ στιγμὴ ποὺ ἔδειχνε νὰ θριαμβεύει. Ἡ ἐξουσία τοῦ κράτους βάραινε πάνω του ὅλο καὶ περισσότερο. Τοῦ ἀπαγορεύτηκε νὰ δέχεται «τυχερά», νὰ κυκλοφορεῖ ἐκτὸς ὑπηρεσίας μὲ ἱερατικὴ περιβολή, νὰ τηρεῖ τὰ μητρῷα καθολικῆς πίστης, νὰ ἀπαιτεῖ γιὰ τοὺς γάμους ἄλλες προϋποθέσεις ἐκτὸς ἀπ' ὅσες προβλέπονταν ἀπὸ τὸ νόμο— καὶ συνεπῶς νὰ ἀρνεῖται τὸ γάμο στοὺς διαζευγμένους ἀλλὰ καὶ στοὺς ἴδιους τοὺς ἱερεῖς του. Οἱ καμπάνες καὶ τὰ βαρύτιμα σκεύη ἀφαιρέθηκαν ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες· ἡ περιουσία τῶν ναῶν ἐκποιήθηκε. Ἡ ρήξη τῶν Δημοκρατικῶν μὲ τὸν συνταγματικὸ κλῆρο δὲν ἦταν πλέον παρὰ μόνον ζήτημα χρόνου.

Ἐξίσου αἰσθητὸς ἔγινε ὁ ἀντίκτυπος τῆς λαϊκῆς νίκης καὶ στὸ κοινωνικὸ καθεστὼς ποὺ εἶχε ἐγκαθιδρύσει ἡ Συντακτική. Οἱ χωρικοὶ ἔκαναν ἕνα μεγάλο βῆμα πρὸς τὴν ἀπελευθέρωση: στὶς 25 Αὐγούστου, καταργήθηκαν χωρὶς ἀποζημίωση τὰ χωροδεσποτικὰ τέλη, ἐκτὸς ἐὰν μποροῦσε νὰ ἐπιδειχθεῖ ὁ ἀρχικὸς τίτλος στὸν ὁποῖο στηρίζονταν. Στὶς 27 τοῦ μηνός, κατάργησαν ἐπίσης τὴν ἀνακλητὴ κυριότητα

τῆς Κάτω Βρετάνης· στὶς 28, ἐπέστρεψαν στοὺς δήμους ὅσα κτήματά τους εἶχαν σφετεριστεῖ προηγουμένως οἱ ἄρχοντες, ἢ τοὺς εἶχαν ἀναγκάσει νὰ τὰ παραχωρήσουν. Ἐπιπλέον, στὶς 14 Αὐγούστου, διευκόλυναν τὸ ἀγροτικὸ προλεταριάτο νὰ ἀποκτήσει γῆ. Οἱ περιουσίες τῶν ἐκπατρισμένων, τὴν ἐκποίηση τῶν ὁποίων ἐπέβαλε ἕνα διάταγμα τῆς 27ης Ἰουλίου, διαιρέθηκαν σὲ μικροσκοπικοὺς κλήρους οἱ ὁποῖοι μποροῦσαν νὰ παραχωρηθοῦν ἔναντι ἐτήσιου ἐνοικίου, ἐνῶ ἐπιπλέον ἐπιτράπηκε νὰ διανεμηθοῦν οἱ κοινοτικὲς γαῖες. Στὸ Παρίσι, ἡ Κομούνα προσέλαβε τοὺς ἀνέργους γιὰ τὴν κατασκευὴ ὀχυρωματικῶν ἔργων.

Καθὼς ὀξυνόταν ὁλοένα τὸ πρόβλημα τοῦ ἐπισιτισμοῦ, ἡ Κομούνα ἀπαίτησε στὶς 11 Αὐγούστου νὰ ἀπαγορεύσουν τὸ ἐμπόριο τοῦ χρήματος καὶ τὴν πρακτικὴ τῆς διπλῆς τιμῆς. Τρομερὲς ταραχὲς σταμάτησαν τὴν κυκλοφορία στὴν ποτάμια διώρυγα τῆς Μεσημβρινῆς Γαλλίας, ἐνῶ ἄλλες ἐπέφεραν τὴν ἐπιβολὴ εἰδικῆς φορολογίας στὴ Λυὸν καὶ στὴν Τούρ. Σχεδὸν παντοῦ οἱ ἀρχὲς ἐπανέφεραν ἀπὸ μόνες τους τὸ καθεστὼς τῆς ρύθμισης τῆς ἀγορᾶς. Τελικὰ τὰ διατάγματα τῆς 9ης καὶ τῆς 16ης Σεπτεμβρίου ἐπέτρεψαν στὰ περιφερειακὰ διευθυντήρια νὰ ἀπογράφουν τὰ διαθέσιμα σιτηρὰ καὶ νὰ διοχετεύουν ἕνα μέρος τους στὶς τοπικὲς ἀγορές, ἐξασφαλίζοντας ἔτσι τὸν ἀνεφοδιασμὸ τῶν τελευταίων. Τὸ μόνο ποὺ τόλμησε νὰ κάνει ἀπέναντι σὲ ὅλα αὐτὰ ἡ Συνέλευση ἦταν νὰ ἀρνηθεῖ νὰ ἐπιβάλει τὴ φορολόγηση. Παρόμοια μέτρα ὅμως ἔδειχναν νὰ προαναγγέλλουν ἄλλα: ὁρισμένοι Ἰακωβῖνοι ἄρχισαν νὰ διατυπώνουν ἀνησυχητικὰ σχόλια. Στὸ Ἔρ καὶ στὸ Καλβαντός, ὁ Ντυφοὺρ καὶ ὁ Μομορὸ δήλωσαν πὼς ὅλες οἱ βιομηχανικὲς καὶ οἱ ἐμπορικὲς περιουσίες ἀπολάμβαναν τὴν ἐγγύηση τοῦ ἔθνους —ταυτοχρόνως ὅμως τὸ ἔθνος, ἐνῶ ἐπέμενε προσωρινὰ στὸν ἀπόλυτο σεβασμὸ τῆς ἔγγειας ἰδιοκτησίας, διέθετε τὸ δικαίωμα νὰ ρυθμίζει τὴν παραγωγή. «Προσοχή! Ἔρχεται ὁ ἀγροτικὸς νόμος!», ἔγραφε ὁ ἐπίσκοπος Λεντέ. Στὸ Σέρ, ὁ ἱερέας Πετιζὰν καλοῦσε τὸ ποίμνιό του νὰ ἑνώσει τὰ ἐπίγεια ἀγαθά του καὶ νὰ πάψει νὰ πληρώνει ἐνοίκια.

Οἱ Ὀρεινοὶ ποὺ εἶχαν ἐκλεγεῖ στὸ Παρίσι ἔβλεπαν πὼς λίγο πολὺ εἶχαν ξεπεραστεῖ ἀπὸ τὶς ἐξελίξεις. Ἀκόμη κι ἐκεῖνοι ποὺ εἶχαν δικαιολογήσει προηγουμένως τὶς σφαγὲς δὲν ἀγαποῦσαν τὴν ἀναρχία τῶν δρόμων, ἐνῶ κανείς τους δὲν σκέφτηκε ποτὲ νὰ καταργήσει τὴν ἰδιοκτησία —οὔτε καὶ ὁ Μαρὰ ἢ ὁ Ἐμπὲρ τὸ διανοήθηκαν περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Δὲν ὑποστήριζαν τὴ ρύθμιση τῆς ἀγορᾶς καὶ πολὺ περισσότερο τὴ φορολόγηση. Ἂν ὅμως συγκρούονταν μὲ τὸν λαό, θὰ ἔπαιζαν τὸ παιχνίδι τῶν μετριοπαθῶν ὅπως οἱ Φεγιαντῖνοι εἶχαν καταλήξει νὰ παίζουν τὸ παιχνίδι τῆς ἀντεπανάστασης, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ σκέφτονταν πώς, προκειμένου νὰ βρεῖ ὑπερασπιστὲς ἡ Ἐπανάσταση, ὁρισμένα ἀπὸ τὰ μέτρα ποὺ ἀπαιτοῦσε ὁ λαὸς θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποδειχτοῦν χρήσιμα. Ὁ ἐχθρὸς εἶχε συνενόχους στὴ Γαλλία, περισσότερο ἢ λιγότερο συνειδητούς. Στὶς 21 Αὐγούστου, ἡ πρώτη ἐξέγερση τῆς Βανδέας κυρίευσε τὸ Σατιγιὸν καὶ ἡ συνωμοσία τοῦ Λὰ Ρουερὶ στὴ Βρετάνη εἶχε ἤδη ἀποκαλυφθεῖ στὸν Δαντόν. Οἱ βασιλικοὶ προκάλεσαν τὴν παράδοση τοῦ Βερντέν. Πολυάριθμοι ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ ἐνθάρρυναν τὴν ἀντίσταση στὶς

ἐπιστρατεύσεις καὶ στὶς ἐπιτάξεις καὶ προέβλεπαν μὲ ἀγαλλίαση τὴ νίκη τοῦ Συνασπισμοῦ τῶν Δυνάμεων. Ἡ Τρομοκρατία ἔπρεπε νὰ ἐξουδετερώσει τὶς ἀντιδράσεις τῶν ὑπόπτων καὶ νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ὑπακοὴ ὅλων. Οἱ ἐπιτάξεις καὶ ἡ φορολόγηση ἐπέτρεπαν νὰ ἀνεφοδιαστοῦν οἱ στρατιές, νὰ ἐξοικονομηθοῦν ἔξοδα καὶ νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ τάξη. Γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους προδιαγράφηκε γιὰ πρώτη φορά, ἀπὸ ἐκείνη τὴ στιγμή, τὸ καθεστὼς τοῦ ἔτους 2. Ἡ Κομούνα καὶ ἡ Συνέλευση συμφώνησαν νὰ καλέσουν τριάντα χιλιάδες ὁπλισμένους ἄνδρες στὰ περίχωρα τοῦ Παρισιοῦ καὶ νὰ στείλουν τάγματα στὸ μέτωπο. Στὸ βορρὰ καὶ στὰ ἀνατολικὰ πραγματοποιήθηκαν μαζικὲς ἐπιστρατεύσεις ἐθνοφρουρῶν. Ἡ Κομούνα, προχωρώντας σὲ μιὰ ἄσκηση γενικῆς κινητοποίησης, ἐπέταξε ὅπλα, ἄλογα πολυτελείας, καμπάνες, μπρούντζινα καὶ ἀσημένια ἐκκλησιαστικὰ σκεύη. Ὀργάνωσε ἐργαστήρια γιὰ τὸ ράψιμο στολῶν. Τέλος, στὶς 4 Σεπτεμβρίου, τὸ Ἐκτελεστικὸ Συμβούλιο παράγγειλε νὰ γίνουν ἐπιτάξεις καὶ φορολογήσεις σιτηρῶν καὶ χορτονομῆς γιὰ λογαριασμὸ τοῦ στρατοῦ. Χρειαζόταν νὰ περάσει κάποιος χρόνος γιὰ νὰ καρποφορήσουν παρόμοιες προσπάθειες —ἀλλὰ στὸ μεταξὺ δὲν ἀποδείχτηκε μάταιη ἡ σθεναρὴ ὤθηση ποὺ δόθηκε ἔτσι στὴν ἐθνικὴ ἄμυνα. Εἴκοσι χιλιάδες ἄνδρες ξεκίνησαν γιὰ τὴν Καμπανία. Μετὰ τὴ μάχη τοῦ Βαλμὺ αὐτὲς οἱ ἐνισχύσεις προξένησαν ἐντύπωση στοὺς Πρώσους, καὶ προσέφεραν τὶς δυνάμεις ποὺ χρειάζονταν γιὰ νὰ γίνει ἡ ἐπίθεση στὸ Βέλγιο. Ὁ στρατὸς αἰσθάνθηκε πώς, στὸ ἑξῆς, ἡ κυβέρνηση ἦταν ἀποφασισμένη νὰ πολεμήσει. Τὸν πόθο τῆς νίκης ἐξέφρασε καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον ὁ Δαντόν. Χωρὶς αὐτόν, ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς συναδέλφους του θὰ λιποψυχοῦσαν: στὶς 28 Αὐγούστου, ἐξέτασαν τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ὑποχώρησης στὴ γραμμὴ τοῦ Λίγηρα. Κάτι τέτοιο θὰ καταπόντιζε τὸ ἠθικὸ τῆς χώρας. Ὁ Δαντόν, ἐνῶ ἦταν λιγότερο σίγουρος γιὰ τὴ νίκη ἀπ' ὅσο ἔλεγε, ἔδειξε τὴν ἀτάραχη ἐνεργητικότητα ἑνὸς ἀρχηγοῦ. Ἐκείνη τὴν ἡμέρα ἀποδείχτηκε ἀπολύτως ἀντάξιος τῆς Ἐπανάστασης.

Εἴτε ἀποτελοῦσε λαϊκὸ ξέσπασμα εἴτε μέσο διακυβέρνησης, ἡ Τρομοκρατία ἦταν ἕνα προσωρινὸ μέτρο προκειμένου νὰ ἀποτραπεῖ ὁ κίνδυνος, καὶ ἔπρεπε νὰ τερματιστεῖ μετὰ τὴ νίκη. Τὸ Βαλμὺ ἔδωσε τὸ σύνθημα τῆς ὕφεσης. Ἄλλωστε οἱ Γιρονδῖνοι δὲν περίμεναν κἂν ἐκείνη τὴ στιγμὴ γιὰ νὰ ἀντεκδικηθοῦν. Οἱ σφαγὲς καὶ οἱ αὐθαίρετες συλλήψεις ξεσήκωσαν βίαιες ἀποδοκιμασίες. Τὸ καθεστὼς τῶν ἐπιτάξεων καὶ οἱ σοσιαλιστικῶν τάσεων δηλώσεις τρόμαζαν τὴν ἀστικὴ τάξη, ἡ ὁποία συσπειρώθηκε ἐνστικτωδῶς πίσω ἀπὸ τὴ Γιρόνδη ποὺ κατάγγελλε τὸν κοινωνικὸ κίνδυνο, ὅπως ἔκαναν οἱ Φεγιαντῖνοι μέχρι χθές. Τὸ κόμμα τῶν Γιρονδίνων κυριαρχοῦσε στὴ Συνέλευση και διατηροῦσε τὴν πλειοψηφία στὸ Ἐκτελεστικὸ Συμβούλιο. Τὸ ἀποτέλεσμα τῶν ἐκλογῶν τοὺς ἐνθάρρυνε, ἀφοῦ τὸ ἔβλεπαν εὐνοϊκὰ οἱ περισσότεροι ἀπ' ὅσους εἶχαν ἐκλεγεῖ. Οἱ ἐπαναστάτες τῶν ἐπαρχιακῶν διαμερισμάτων δὲν παρακολουθοῦσαν λεπτομερῶς τὴν πάλη μεταξὺ τῶν ἀδελφῶν τους στὸ Παρίσι. Καθὼς δὲν ἦταν τόσο πολυάριθμοι, καὶ ἀπειλοῦνταν περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους, αἰσθάνονταν ἐντονότερη τὴν ἀνάγκη τῆς ἕνωσης καὶ δὲν ἐνδιαφέρονταν ἰδιαιτέρως γιὰ παρόμοιες διαμάχες. Στὰ μάτια τους οἱ Γιρονδῖνοι φάνταζαν σὰν

οἱ ἄνθρωποι τῆς 10ης Αὐγούστου, ἀφοῦ τὴν ἡμέρα ἐκείνη ἡ κυβέρνηση πέρασε στὰ χέρια τους.

Στὶς 13 Σεπτεμβρίου, ὁ Ρολὰν κατήγγειλε τοὺς κομισάριους τῆς Κομούνας. Στὶς 17, ὁ Βερνιὼ ἐπιτέθηκε στὴν Ἐπιτροπὴ Ἐπαγρύπνησης. Ἡ Κομούνα κάμφθηκε ἀμέσως. Διέλυσε τὴν ἐπιτροπή της καὶ ζήτησε δημοσίως συγγνώμη. Ὡστόσο, τὴν 20ὴ τοῦ μηνὸς ἀποφάσισε νὰ ἐκλέξει μιὰ νέα ἐπιτροπή. Αὐτὸ δὲν ἦταν παρὰ μόνον ἡ ἀρχή. Οἱ Μπρισσοτίνοι δὲν συγχώρησαν στοὺς Ἀβράκωτους τοῦ Παρισιοῦ, οὔτε τὶς ἀγωνίες ποὺ τοὺς προκάλεσαν οὔτε τὸν παραγκωνισμό τους οὔτε τὴν ἐκλογὴ τῶν Ὀρεινῶν. Ἡ Μαντὰμ Ρολὰν ἀνέπτυξε βίαιο μίσος γιὰ τὸν Ροβεσπιέρο καὶ κυρίως γιὰ τὸν Δαντόν, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀποσπάσει ὅλες τὶς ἐξουσίες ἀπὸ τὸν σύζυγό της. Δική της ἦταν ἡ ἰδέα νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ Φρουρὰ τῶν Διαμερισμάτων, ποὺ θὰ προστάτευε τὴ νέα συνέλευση. Στὴ συνέχεια, θὰ μποροῦσαν νὰ ἀπαγγελθοῦν οἱ κατηγορίες ἐναντίον τῶν Ὀρεινῶν. Προτοῦ ἀκόμη συγκροτηθεῖ σὲ σῶμα, ἡ Συμβατικὴ σπαρασσόταν ἀπὸ τὴν ἀδιάλλακτη πάλη τῶν κομμάτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

Η ΕΙΣΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΩΝΙΑ ΚΑΙ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ
Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΑΝΤΕΠΙΤΙΘΕΤΑΙ: ΒΑΛΜΥ ΚΑΙ ΖΕΜΑΠ
(ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1792–ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 1793)

Η ΑΔΡΑΝΕΙΑ ΤΩΝ ΓΑΛΛΩΝ ἐπέτρεπε στοὺς Πρώσους καὶ στοὺς Αὐστριακοὺς νὰ συνεχίσουν ἀνεμπόδιστα τὶς στρατιωτικὲς προετοιμασίες τους. Ὡστόσο, ὁ Συνασπισμὸς τῶν Δυνάμεων δὲν βρῆκε τρόπο γιὰ νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀνάπαυλα. Οἱ καθυστερήσεις του ἄφησαν στοὺς Δημοκρατικοὺς ἀρκετὸ χρόνο γιὰ νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὸν βασιλιά. Σύντομα οἱ διαφωνίες τους ἐπέτρεψαν στὶς ἐπαναστατικὲς στρατιὲς νὰ περάσουν ξανὰ στὴν ἐπίθεση.

α) Ἡ εἰσβολὴ στὴν Πολωνία καὶ τὸ ζήτημα τῶν ἀποζημιώσεων

Στὸ Βερολίνο, καὶ κυρίως στὴ Βιέννη, χρονοτριβοῦσαν καὶ ἔριζαν. Ὁ Φραγκίσκος Β' τῆς Αὐστρίας σπατάλησε τὸ καλοκαίρι στεφόμενος διαδοχικὰ στὴ Βούδα, στὴ Φραγκφούρτη καὶ στὴν Πράγα. Ἔπληττε στὶς συνεδριάσεις τοῦ Συμβουλίου, καὶ δὲν ἔπαιρνε ἀποφάσεις παρὰ μόνον ὅταν ἦταν ὑποχρεωμένος. Ὁ Σπήλμαν εἶχε συνδέσει ὁριστικὰ τὴν τύχη του μὲ τὴν πρωσικὴ συμμαχία, καὶ ὁ Φίλιππος Κόμπεντσλ τὸν ἀκολουθοῦσε δειλά, ἐνῶ ὁ Κάουνιτς καὶ οἱ συνάδελφοί του ἔμεναν πιστοὶ στὴν παράδοση καὶ ἀπεχθάνονταν τὴν παρείσακτη πρωσικὴ δύναμη. Στὴν Πρωσία, οἱ ὑπουργοὶ φθονοῦσαν τοὺς βασιλικοὺς εὐνοούμενους καὶ πάνω ἀπ' ὅλους τὸν ἀνίκανο Μπίσοφβέρντερ, καὶ ἐκτόξευαν τραχύτατες ἐπικρίσεις κατὰ τῆς αὐστριακῆς συμμαχίας. Ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ἐκτελοῦν τὶς ἐντολὲς τοῦ βασιλιᾶ, ὁ ὁποῖος ἤθελε νὰ ἐκτονώσει πάνω στὴ Γαλλία τὶς φιλοπόλεμες διαθέσεις του, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν τοὺς ἐμπόδιζε νὰ θεωροῦν περιττὴ τὴν ὅλη ἐπιχείρηση, καὶ μάλιστα ἐπικίνδυνη ἐνόσω παρέμενε ἀνοιχτὸ τὸ πολωνικὸ ζήτημα. Πρέπει πάντως νὰ παραδεχτοῦμε πὼς ἡ τόλμη καὶ ἡ ἐπιδεξιότητα τῆς Αἰκατερίνης ξεπέρασαν κάθε πρόβλεψη.

Ἡ τσαρίνα δὲν ἄφηνε νὰ τὴν προλάβουν οἱ ἐξελίξεις. Ἐνῶ ὤθουσε τοὺς Γερμανοὺς ἐναντίον τῆς Ἐπανάστασης, ταυτοχρόνως προετοιμαζόταν νὰ εἰσβάλει ἡ ἴδια στὴν Πολωνία, μόλις ἐκεῖνοι θὰ τῆς γύριζαν τὴν πλάτη. Τὴν ἴδια ἡμέρα ποὺ ἡ Νομοθετικὴ κήρυξε τὸν πόλεμο, ἐκείνη ἀνάγγειλε στοὺς Γερμανοὺς πὼς ἑτοιμαζόταν νὰ ἐπέμβει στὴν Πολωνία. Τὴ νύχτα τῆς 18ης πρὸς τὴ 19η Μαΐου, σχεδὸν ἑκατὸ χιλιάδες Ρῶσοι πέρασαν τὰ σύνορα τῆς Λιθουανίας καὶ τῆς Οὐκρανίας. Ἡ πολωνικὴ Δίαιτα ἀνέθεσε δικτατορικὲς ἐξουσίες στὸν βασιλιὰ Στανίσλαο, κι ἐξαφανίστηκε στὶς 29 τοῦ μηνός. Οἱ δύο πολωνικὲς στρατιὲς ἀριθμοῦσαν λίγο περισσότερους ἀπὸ τριάντα χιλιάδες ἄνδρες. Ὁ Πονιατόφσκι, ποὺ διοικοῦσε τὴ στρατιὰ τοῦ Νότου, στεροῦνταν ἐμπειρίας καὶ ἀποφασιστικότητας. Ὡστόσο ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀντιστρατή-

γους του, ὁ Κοσιοῦσκο, παλιὸς μαχητὴς τοῦ Πολέμου τῆς Ἀμερικῆς, ἤξερε νὰ κάνει ἑλιγμούς. Οἱ Πολωνοὶ ὑπερφαλαγγίζονταν διαρκῶς, ἀλλὰ κατόρθωναν νὰ ἀποφύγουν τὴν περικύκλωση. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὑποχρεώθηκαν τελικὰ νὰ ὑπερασπίσουν τὴ γραμμὴ τοῦ ποταμοῦ Μπούγκ. Ὁ ἀντίπαλος τὴν πέρασε στὶς 18 Ἰουλίου, καὶ τότε ἀναγκάστηκαν νὰ ὀπισθοχωρήσουν πρὸς τὴ Βαρσοβία. Ἡ θέση τους δὲν ἦταν καὶ τόσο ἀπελπιστική, ἀφοῦ τώρα οἱ Ρῶσοι εἶχαν ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὶς βάσεις τους καὶ οἱ ἐθελοντὲς ἔσπευδαν ἄφθονοι στὸν στρατό: ἡ Πολωνία ἄρχιζε νὰ συνεγείρεται. Δυστυχῶς, προδόθηκε ἀπὸ τὸν βασιλιά της. Εὐθὺς ἐξαρχῆς ἐκεῖνος εἶχε ἀποφασίσει νὰ τὴν παραδώσει, ὥστε νὰ διασώσει τὴν προσωπική του θέση. Στὶς 19 Ἰουνίου ἱκέτευσε τὴν ἐπιείκεια τῆς Αἰκατερίνης, καὶ στὶς 22 Ἰουλίου ἔλαβε τὴν ἐντολὴ νὰ συμπαραταχθεῖ χωρὶς περιστροφὲς μὲ τὴ Συνομοσπονδία τῆς Ταργκοβίτσας. Τὴν ἑπομένη ἀπέσπασε καὶ τὴν ἔγκριση τοῦ Συμβουλίου. Οἱ Ρῶσοι κατέλαβαν ὁλόκληρη τὴν Πολωνία. Ἡ Συνομοσπονδία ἐπανέφερε τὸ παλαιὸ σύνταγμα καὶ πῆρε τὴν ἐξουσία στὰ χέρια της. Διασκόρπισε τὸν πολωνικὸ στρατὸ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας, καὶ οἱ περισσότεροι πατριῶτες ἡγέτες ἐκπατρίστηκαν.

Οἱ Πρῶσοι καὶ οἱ Αὐστριακοὶ πάγωσαν ἀπὸ τὴν ἔκπληξη. Βεβαίως εἶχαν συμφωνήσει νὰ μὴν ὑπερασπιστοῦν τὸ Σύνταγμα τῆς 3ης Μαΐου, καὶ τὸ εἶχαν γνωστοποιήσει αὐτὸ στὴ Βαρσοβία· ἀλλὰ τότε ἔλπιζαν πὼς ἡ ἐπιτυχία τῆς Αἰκατερίνης δὲν θὰ ἦταν τόσο γρήγορη καὶ τόσο ὁλοκληρωτική, καὶ πὼς τουλάχιστον θὰ συνεννοοῦνταν μαζί τους γιὰ τὴν τύχη τῆς Πολωνίας. Ματαίως τῆς πρότειναν νὰ συμμετάσχει στὴ συνθήκη ποὺ εἶχαν συνάψει τὸν Φεβρουάριο, καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ ξαναζωντανέψει τὴν Τριπλὴ Συμμαχία. Ἐκείνη παρίστανε τὴν κουφή, καὶ ἁπλῶς πρότεινε, στὶς 14 Ἰουλίου, νὰ ἀνανεώσει τὴ συμφωνία της μὲ τὴν Αὐστρία — κι ἔπειτα, στὶς 3 Αὐγούστου, νὰ ἑνωθεῖ ξανὰ μὲ τὴν Πρωσία. Μὲ ἄλλα λόγια, ἤθελε νὰ διαπραγματευτεῖ μὲ τὴν κάθε χώρα ξεχωριστά. Καθὼς οἱ δύο Δυνάμεις δυσπιστοῦσαν ἡ μία στὴν ἄλλη, τώρα δὲν ἐπιδίωκαν παρὰ μόνον νὰ συνδιαλλαγοῦν μὲ τὴν πανίσχυρη αὐτοκράτειρα καὶ νὰ ἀποσπάσουν τὴν εὔνοιά της.

Ὁ περίγυρος τῆς Αἰκατερίνης δὲν συμφωνοῦσε σχετικὰ μὲ τὴν τύχη τῆς Πολωνίας, καὶ εἶναι πιθανὸ πὼς ἀκόμη καὶ ἡ ἴδια ἡ τσαρίνα δίστασε. Συνήθως θεωρεῖται πὼς σκεφτόταν νὰ τὴ διατηρήσει ἀκέραια, ὡς προτεκτοράτο της. Ἡ πραγματικότητα εἶναι πιὸ περίπλοκη. Ἡ Αἰκατερίνη γνώριζε καλὰ πὼς ἡ Πολωνία θὰ μποροῦσε νὰ τῆς ξεφύγει στὴν πρώτη εὐκαιρία, μὲ τὴ βοήθεια τῶν γειτόνων της, ὅπως εἶχε συμβεῖ τὸ 1789. Ἡ προσάρτηση τῆς Οὐκρανίας ἦταν ἀσφαλέστερη, καὶ κολάκευε τὴν αὐταρέσκειά της. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ τσαρίνα ἐπιθυμοῦσε μὲ εἰλικρίνεια νὰ δοθεῖ ἕνα μάθημα στοὺς Γάλλους, καὶ δὲν ἀμφέβαλλε πὼς ἡ Πρωσία θὰ ἐγκατέλειπε αὐτὸ τὸ ἐγχείρημα ἂν τῆς ἀρνιόταν τὸ μερίδιο ποὺ ἤθελε ἀπὸ τὴν Πολωνία. Εἶναι πιθανό, λοιπόν, πὼς ὁ δεύτερος διαμελισμὸς θὰ κατόρθωνε νὰ συσπειρώσει τοὺς τρεῖς συνενόχους καὶ νὰ στερεώσει τὸ Συνασπισμὸ τῶν Δυνάμεων, ἂν ὁ Σπήλμαν, προσπαθώντας νὰ ἀφοπλίσει τὸν Κάουνιτς, δὲν σκεφτόταν νὰ ζητήσει γιὰ λογαριασμὸ τῆς Αὐστρίας, ἀντὶ γιὰ ἕνα κομμάτι τῆς Πολωνίας, τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν

Κάτω Χωρῶν μὲ τὴ Βαυαρία, ὅπως ἐπιθυμοῦσε πρὸ πολλοῦ ὁ γέρος καγκελάριος. Μιὰ ἰδέα πραγματικὰ καταστροφική: ἡ Αἰκατερίνη ἅδραξε τὴν εὐκαιρία. Κατ᾽ αὐτὸν τὸν τρόπο, θὰ μεγάλωνε ἀκόμη περισσότερο τὸ κομμάτι τοῦ πολωνικοῦ κράτους ποὺ θὰ παρέμενε ὑπὸ τὴν προστασία της. Ἔτσι ἡ Αὐστρία τὴν ὤθησε νὰ συνεννοηθεῖ χωριστὰ μὲ τὴν Πρωσία γιὰ νὰ τῆς ἐπιτραπεῖ νὰ ἐγκατασταθεῖ ἀμέσως στὴν Πολωνία ὡς δύναμη κατοχῆς —ἐνῶ ἀντιθέτως, ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν Κάτω Χωρῶν μὲ τὴ Βαυαρία θὰ ἦταν ἀδύνατον νὰ πραγματοποιηθεῖ προτοῦ συναφθεῖ εἰρήνη μὲ τὴ Γαλλία. Ἂς ἀναλογιστοῦμε καὶ τὸ ἄλλο: πὼς ὁ δούκας τῶν Δύο Γεφυρῶν, ὁ ἐπίδοξος κληρονόμος τῆς Βαυαρίας, ἦταν ἀντίθετος στὴν ἀνταλλαγή, καὶ πὼς οἱ ναυτικὲς δυνάμεις ἐναντιώνονταν στὴν ἐγκατάσταση στὸ Βέλγιο ἑνὸς ἡγεμόνα ποὺ θὰ ἦταν ἀνίκανος νὰ τὸ ὑπερασπίσει. Ἂν τυχὸν παρατεινόταν ὁ πόλεμος, ἡ Αὐστρία θὰ ἔμενε μὲ ἄδεια χέρια ἀπέναντι στοὺς ἱκανοποιημένους συμμάχους της, ἐκτὸς καὶ ἂν τοὺς παρακαλοῦσε νὰ περιμένουν μέχρι νὰ φροντίσει καὶ ἡ ἴδια γιὰ τὸν ἑαυτό της. Εἴτε τὸ ἕνα συνέβαινε εἴτε τὸ ἄλλο, ἡ συμμαχία θὰ δεχόταν ἠθικὸ πλῆγμα. Ἐκείνη τὴ στιγμὴ ὅμως, θεωροῦσαν πὼς ἡ ἐκστρατεία στὴ Γαλλία δὲν θὰ ἦταν τίποτε περισσότερο ἀπὸ στρατιωτικὸς περίπατος. Ἐπιπλέον, ἡ Πρωσία δέχτηκε χωρὶς δυσκολία νὰ παραδοθεῖ στὴν Αὐστρία, ταυτοχρόνως μὲ τὴ δική της ἐγκατάσταση στὶς νέες κτήσεις ποὺ θὰ ἀποκτοῦσε, μιὰ ἀποζημίωση ἴση πρὸς τὴ δική της. Κατ᾽ αὐτὸν τὸν τρόπο, ὁ Σπήλμαν μποροῦσε νὰ ἀφεθεῖ ἄνετα στὶς πλάνες του. Ἐντέλει, ἴσως τελικὰ κατόρθωνε νὰ ἀποσπάσει ἀπὸ τὴν Πρωσία μιὰ συνθήκη μὲ ἀπρόσβλητη καὶ ἔγκυρη μορφή, ἂν στὸ μεταξὺ δὲν τὸν εἶχαν ἤδη σχεδὸν ἀποκηρύξει οἱ ἀνώτεροί του.

Ὅταν, ἔπειτα ἀπὸ τὶς συνδιασκέψεις τοῦ Πότσδαμ (12–15 Μαΐου), ὁ Σούλενμπουργκ προχώρησε στὶς ἐπίσημες προτάσεις, ὁ Σπήλμαν ἔπρεπε βεβαίως νὰ εἰδοποιήσει γιὰ τὰ τεκταινόμενα τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὸν Κάουνιτς. Ὁ καγκελάριος ἀναφώνησε πὼς ἡ Αὐστρία ἑτοιμαζόταν νὰ πέσει θύμα ἀπάτης, καὶ ἔμεινε ἀμετάπειστος. Τὸν Αὔγουστο, ὁ Φραγκίσκος Β´ ἔκανε δεκτὴ τὴν παραίτησή του, πράγμα ποὺ δὲν τὸν ἐμπόδισε νὰ εἰσακούει μὲ εὐμένεια ἄλλους ὑπουργοὺς οἱ ὁποῖοι πολεμοῦσαν πλαγίως τὸ σχέδιο τοῦ Σπήλμαν. Τὰ εἰσοδήματα ποὺ θὰ ἀπέφερε ἡ Βαυαρία θὰ ἦταν μικρότερα ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ Βελγίου. Συνεπῶς, ἡ Αὐστρία ἀπαίτησε νὰ τῆς δοθεῖ μιὰ «προσαύξηση», καὶ τὴ βρῆκε τὴν κατάλληλη στιγμή, στὰ μαργραβάτα τοῦ Ἄνσπαχ καὶ τοῦ Μπαϊρόυτ ποὺ μόλις εἶχε κληρονομήσει ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος. Ἀναποφασιστικότητα ἐξακολουθοῦσε νὰ κυριαρχεῖ ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ἀναχώρηση γιὰ τὴ Φραγκφούρτη, καὶ μόνον στὶς 17 Ἰουλίου ἐπῆλθε ὁ συμβιβασμός. Καὶ πάλι ὁ Φραγκίσκος τὸν δέχτηκε ὑπὸ τὴν ἐπιφύλαξη νὰ ἐξασφαλιζόταν καὶ ἡ συγκατάθεση τῆς Ἀγγλίας. Ὁ Σούλενμπουργκ ἀπέφυγε νὰ διευκρινίσει κατὰ πόσο θὰ ἔπρεπε νὰ πληρωθοῦν ἀπὸ τὴν Πρωσία τὰ ἔξοδα τοῦ συμβιβασμοῦ, ἀλλὰ δὲν ἀρνήθηκε νὰ παραπέμψει τὸ ζήτημα στὸν βασιλιά.

Οἱ σύμμαχοι, λοιπόν, χώρισαν χωρὶς νὰ ἔχουν ὑπογράψει τίποτε. Ἔτσι, λίγο ἀργότερα, στὶς ἀρχὲς Αὐγούστου, ὅταν ἡ Ρωσία ζήτησε νὰ πληροφορηθεῖ ποιὸ σχέ-

διο ἀποζημίωσης εἶχε συνομολογηθεῖ στὴ Φραγκφούρτη, ἡ Πρωσία τῆς ἀπάντησε πὼς ἡ ἴδια εἶχε πάρει τὶς ἀποφάσεις της, ἔστω καὶ ἂν τὸ ζήτημα ἐκκρεμοῦσε γιὰ τὴν Αὐστρία. Ἔτσι ἔγινε δυνατὸν νὰ ἀρχίσουν οἱ διαπραγματεύσεις μεταξὺ τοῦ Βερολίνου καὶ τῆς Πετρούπολης. Τότε ὁ Σούλενμπουργκ εἰδοποίησε πὼς ὁ βασιλιὰς δὲν θὰ παρέδιδε τὰ μαργραβάτα, καὶ πὼς ἡ Αὐστρία θὰ ἔπρεπε νὰ ἀρκεστεῖ στὴν ἀνταλλαγὴ τῆς Βαυαρίας μὲ τὶς Κάτω Χῶρες, ἢ νὰ προτείνει κάποιο ἄλλο ὑποκατάστατο. Στὴ Βιέννη ξανάρχισαν ἐξαντλητικὲς συζητήσεις. Τελικά, στὶς 9 Σεπτεμβρίου, ὁ αὐτοκράτορας ἀνήγγειλε τὴν ἀπόφασή του: χωρὶς τὰ μαργραβάτα δὲν μποροῦσε νὰ τεθεῖ τὸ ζήτημα τῆς ἀνταλλαγῆς, καὶ κατὰ συνέπεια οὔτε καὶ ὁποιασδήποτε ἐδαφικῆς ἀποζημίωσης. Ἂν δὲν τὰ παραχωροῦσε ἡ Πρωσία, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ ἀρκεστεῖ, ὅπως θὰ ἔκανε καὶ ἡ Αὐστρία, σὲ μιὰ χρηματικὴ ἀποζημίωση γιὰ τὴ Βαυαρία. Ὁ Σπήλμαν ἀναχώρησε στὶς 12 τοῦ μηνὸς γιὰ νὰ παρουσιάσει αὐτὸ τὸ ὄμορφο πρόγραμμα στὸν Φρειδερίκο-Γουλιέλμο. Ταξίδεψε μαζὶ μὲ τὸν Χάουγκβιτς, τὸν νέο πρεσβευτὴ τῆς Πρωσίας στὴ Βιέννη, ὁ ὁποῖος, μέχρις ἐκείνη τὴ στιγμή, ἔδειχνε νὰ εὐνοεῖ ἀποφασιστικὰ τὴ συμμαχία. Δὲν εἶχαν ἀπελπιστεῖ: στὴν ἀνάγκη, ὁ αὐτοκράτορας δὲν θὰ δεχόταν ἄραγε νὰ πάρει τὴν Ἀλσατία καὶ τὴ Λορραίνη μέχρι τὸν ποταμὸ Μοζέλλα; Γιὰ τὴν ἀκρίβεια, ὑπολόγιζαν ἡ συνάντησή τους μὲ τὸν βασιλιὰ τῆς Πρωσίας νὰ γίνει στὸ Παρίσι.

β) Ὁ στρατὸς τοῦ Συνασπισμοῦ τῶν Δυνάμεων

Ἡ Εὐρώπη δὲν προσέφερε καμιὰ βοήθεια στὶς Δυνάμεις τοῦ Συνασπισμοῦ. Ἡ ἀντεπανάσταση εἶχε χάσει ἕναν ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστές της στὸ πρόσωπο τοῦ βασιλιᾶ τῆς Σουηδίας, ὁ ὁποῖος δολοφονήθηκε στὶς 16 Μαρτίου. Ὁ δούκας τῆς Σουδερμανίας, ποὺ ἀνέλαβε ἀντιβασιλέας, προσέγγισε τὴ Γαλλία. Στὴν Ἰσπανία, ὁ ντ' Ἀράντα κατέβαλε προσπάθειες προκειμένου νὰ συνδιαλλαγεῖ μαζί της. Ὅσο γιὰ τὸν Πίτ, ἐκεῖνος παρέμενε ἀπαθής. Μόνον ἡ Σαρδηνία καὶ ἡ Ρωσία ἀνταποκρίθηκαν εὐνοϊκὰ στὴν ἐγκύκλιο τῆς 12ης Ἀπριλίου. Τὸ μόνο ὅμως ποὺ ὑποσχόταν ὁ Βίκτωρ-Ἀμεδαῖος, ὁ ὁποῖος ἀπειλοῦνταν ἀπὸ τὴ γαλλικὴ εἰσβολή, ἦταν πὼς θὰ ὑπερασπιζόταν τὸν ἑαυτό του. Ὅσο γιὰ τὴν Αἰκατερίνη, ἐκείνη προσέφερε δεκαπέντε χιλιάδες ἄνδρες ἔναντι τῶν δώδεκα ποὺ προέβλεπε ἡ συμμαχία της μὲ τὴν Αὐστρία, ἀλλὰ ἐπισήμαινε πὼς δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ ἐκστρατεύσουν προτοῦ ὁλοκληρωνόταν ἡ εἰρήνευση τῆς Πολωνίας. Τότε τῆς πρότειναν νὰ ἀντικαταστήσει τὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα μὲ μιὰ ἐπιχορήγηση, κι ἐκείνη προσέφερε γενναιόδωρα 400 χιλιάδες ρούβλια.

Ὁ πόλεμος δὲν φαινόταν, στοὺς Γερμανούς, ὡς ἕνας ἐθνικὸς πόλεμος καὶ ἀκόμη λιγότερο στοὺς Ἰταλούς: διέκριναν σ' αὐτὸν ἕναν πόλεμο κοινωνικῶν τάξεων ἢ ἕναν ἰδεολογικὸ πόλεμο, ἐνῶ οἱ ἡγεμόνες τους ἔβλεπαν ἕναν πολιτικῆς φύσεως πόλεμο. Ἡ ἀντίδραση σημείωνε προόδους στὴ Γερμανία. Εἶχε κατορθώσει νὰ πείσει τὸν Φρειδερίκο φὸν Γκέντς, ὁ ὁποῖος μετέφρασε τὸν Μπὲρκ στὰ τέλη τοῦ 1791. Ὡστόσο, καὶ οἱ φίλοι τῆς Ἐπανάστασης παρέμεναν ἐξίσου πολυάριθμοι καὶ τολμη-

ροί, ἰδίως στὶς χῶρες τοῦ Ρήνου. Καταδίκαζαν τὴν ἐπέμβαση καὶ προφήτευαν τὴ νίκη τῶν Ἰακωβίνων. Οἱ ἧττες τῶν Γάλλων τὸν Ἀπρίλιο τοὺς προκάλεσαν μεγάλη ἀπογοήτευση καὶ ὁ Μπύργκερ ἐξέφρασε τὴν πίκρα τους μὲ τὴν *Ἐπιτιμητικὴ ὠδὴ* («Ἂν γιὰ τὴ λευτεριὰ νὰ πεθάνεις δὲν μπορεῖς, τότε ἄξιος θά 'σαι γιὰ τὶς ἁλυσίδες»)· ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ ἀντεπαναστάτες προσέδωσαν στοὺς Ἀβράκωτους ἕνα νέο ἔμβλημα: «Νίκη ἢ τρεχάλα». Ὅσο γιὰ τοὺς ἡγεμόνες, αὐτοὶ δὲν εἶδαν πῶς θὰ μποροῦσαν νὰ κερδίσουν ὁτιδήποτε ἀπὸ μιὰ παρόμοια ὑπόθεση, καὶ ἀπέφυγαν νὰ ἐμπλακοῦν. Ἐξίσου μάταιη ἀποδείχτηκε ἡ προσπάθεια τοῦ Βίκτωρα-Ἀμεδαίου, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1791, νὰ ἑνώσει σὲ μιὰ συνομοσπονδία τὰ κράτη τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου. Ἀκόμη λιγότερο ὑπολόγιζαν στοὺς ἡγεμόνες τῆς Ρηνανίας: αὐτοί, ἀφοῦ ἐπὶ τόσον καιρὸ οἱ Αὐστροπρῶσοι ἀποδεικνύονταν ἀνίκανοι νὰ τοὺς προστατεύσουν, προτίμησαν νὰ διαπραγματευτοῦν μὲ τοὺς Γάλλους ὥστε νὰ μὴν ἐκτεθοῦν στὴν εἰσβολή. Ἀργότερα ἦρθαν σὲ ρήξη μαζί τους, ἀλλὰ μόνον ἡ Ἔσση ἔθεσε μερικὰ συντάγματα στὴ διάθεση τοῦ Συνασπισμοῦ.

Οὔτε ἡ Αὐστρία οὔτε ἡ Πρωσία διανοήθηκαν νὰ χρησιμοποιήσουν ἐναντίον τῆς Γαλλίας τὸ σύνολο τῶν δυνάμεών τους, ποὺ ἀριθμοῦσαν ἐπισήμως 223.000 καὶ 171.000 ἄνδρες ἀντιστοίχως. Ὁ δούκας τῆς Βρουνσβίκης δὲν θὰ διέθετε παρὰ μόνον τοὺς 100.000 ἄνδρες ποὺ εἶχαν συμφωνηθεῖ, στοὺς ὁποίους προστέθηκαν ὁ στρατὸς τῆς Ἔσσης καὶ οἱ φρουρὲς τῶν Κάτω Χωρῶν· ὅταν ὅμως ἔφτασε στὸ Κόμπλεντς, τὸν Ἰούλιο, διαπίστωσε πὼς δὲν θὰ τοὺς εἶχε οὔτε κι αὐτούς. Ἡ Πρωσία προσέφερε τὸ ἀπόσπασμα ποὺ εἶχε συμφωνηθεῖ, ἀπὸ τὸ ὁποῖο, ἂν ἀφαιροῦνταν οἱ φρουρὲς τῶν ἀποθηκῶν, δὲν ἀπέμεναν παρὰ 42.000 μάχιμοι. Ἡ Αὐστρία ἀπέτυχε νὰ συγκεντρώσει τὸ δικό της ἀπόσπασμα, καθὼς πλήγηκε ἀπὸ τὴν ἀπροθυμία τῆς οὐγγρικῆς Δίαιτας καὶ τῶν Ἐπαρχιακῶν Τάξεων τοῦ Βέλγιου. Ὁ βασιλιὰς τῆς Πρωσίας δὲν ἦταν πλούσιος, καὶ ἀπὸ τὸ 1789 ὣς τὸ 1791 εἶχε σκορπίσει ἕνα μέρος ἀπὸ τὸ Θησαυροφυλάκιο τοῦ Φρειδερίκου. Ὡστόσο, κατόρθωσε νὰ πάρει ἕνα δάνειο ἀπὸ τὴν Ὀλλανδία. Ὅσο γιὰ τὴν Αὐστρία, ἐξαντλημένη ἀπὸ τὸν τουρκικὸ πόλεμο, δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ συγκεντρώσει οὔτε κἂν τὰ τρέχοντα ἔξοδά της. Ἐπιπλέον, χρειαζόταν νὰ ἐνισχύσει τὶς δυνάμεις της στὶς Κάτω Χῶρες, καὶ οἱ λιποταξίες μάστιζαν τὸν στρατό της. Ἔστειλε μόνον 29.000 ἄνδρες στὸν δούκα τῆς Βρουνσβίκης, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ 15.000 διοικοῦνταν ἀπὸ τὸν Χοενλόε-Κίρχμπεργκ, ἐνῶ ἄλλοι 11.000, ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὶς Κάτω Χῶρες, εἶχαν ἐπικεφαλῆς τὸν Κλερφαί. Ἔπειτα ἀπὸ ἐπίμονες παρακλήσεις τοῦ βασιλιᾶ, ὁ δούκας ἀναγκάστηκε νὰ πάρει μαζί του καὶ τέσσερις ὣς πέντε χιλιάδες ἐκπατρισμένους, ἀλλὰ θεωροῦσε μηδαμινὴ τὴ στρατιωτικὴ ἀξία τους. Ἀπέμεναν 16.600 Αὐστριακοὶ στὸν Ρῆνο, καὶ ἄλλοι 25.000 στὶς Κάτω Χῶρες. Ὁ ἐπικεφαλῆς τοῦ στρατοῦ Ἀλβέρτος, δούκας τοῦ Σαξονικοῦ Τέσεν, χρησιμοποίησε 13.000 ἀπὸ αὐτοὺς γιὰ νὰ ἐπιτεθεῖ στὴ Λίλλη.

Τουλάχιστον, σύμφωνα μὲ τὴν κρίση τῶν συγχρόνων καὶ τῶν ἴδιων των Γάλλων, ἡ ποιότητα αὐτῶν τῶν στρατευμάτων ἀντιστάθμιζε τὴν ποσότητά τους. Οἱ πρωσικὲς μονάδες θεωροῦνταν οἱ καλύτερες τῆς Εὐρώπης, χάρη στὴ μηχανικὴ ἀκρίβεια τῶν

ἑλιγμῶν ποὺ πραγματοποιοῦσαν στὰ πεδία τῶν στρατιωτικῶν γυμνασίων καὶ στὴν ὠμή, ἀλλὰ συνεπή, πειθαρχία τους, ἡ ὁποία ἀπέκλειε κάθε πρωτοβουλία εἴτε τῶν ἀξιωματικῶν εἴτε τῶν ἀνδρῶν τους. Ὁ Φρειδερίκος Β' εἶχε ὁδηγήσει στὴν τελειότητα τὴν ἐκπαίδευση τῶν στρατιωτῶν, χάρη στὶς ἀσκήσεις ἀκριβείας (drill), ποὺ τὶς θαύμαζαν οἱ στρατιωτικοὶ ὅλων τῶν χωρῶν καὶ προσπαθοῦσαν νὰ τὶς μιμηθοῦν. Στὴν πραγματικότητα, αὐτὴ ἡ μέθοδος ἀνταποκρινόταν στὶς συνθῆκες τῆς στρατολόγησης, καθὼς ὁ στρατὸς ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἀγράμματους χωρικοὺς καὶ ἀπὸ ἐθελοντὲς οἱ ὁποῖοι μόνον δυσπιστία προκαλοῦσαν. Ἀκόμη περισσότερο ταίριαζε στὴ γραμμικὴ παράταξη, ποὺ ἐπινοήθηκε ὥστε νὰ δοθεῖ στὶς ὁμοβροντίες τῶν τυφεκιοφόρων ἡ μέγιστη δυνατὴ ἀποτελεσματικότητα καὶ ταχύτητα στὶς διαδοχικὲς βολές. Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ στρατὸς τοῦ Φρειδερίκου-Γουλιέλμου Β' δὲν εἶχε γνωρίσει ποτὲ καμιὰ πραγματικὴ ἐκστρατεία. Στὴν πρώτη δοκιμασία, τὸ βερνίκι ξέφτισε. Βαρύτατες ἀτέλειες ἀποκαλύφθηκαν. Τὸ πυροβολικό του ἀποδείχτηκε μέτριο, τὸ πνεῦμα του ἀνίκανο, ἡ ὑγειονομικὴ ὑπηρεσία του ἀνύπαρκτη, ἡ διοίκησή του δέσμια τῆς συνήθειας. Ἤδη ἀπὸ τὸ 1790, οἱ δυσκολίες ποὺ παρουσιάστηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κινητοποίησης εἶχαν ὁδηγήσει τὸν ὑπουργὸ στὴν αὐτοκτονία. Ὁ στρατιώτης δὲν ζοῦσε ἀπὸ τὸν τόπο ὅπου βρισκόταν. Ξεκινοῦσε μὲ ἐννέα ἡμερῶν ψωμὶ καὶ ἀγόραζε τὰ ὑπόλοιπα στὸ δρόμο, ἀπὸ τὴν ἀμοιβή του. Καθὼς προέλαυνε ὁ στρατὸς ἔπρεπε νὰ στήνει νέες βάσεις, μὲ ἀποθῆκες καὶ μὲ φούρνους, ἢ νὰ ἀνεφοδιάζεται μὲ ἅμαξες: καθὼς ἐπιτρεπόταν στοὺς ἀξιωματικοὺς νὰ μεταφέρουν ὀγκωδέστατες ἀποσκευές, ἡ πομπὴ μετακινοῦνταν ἐξαιρετικὰ δύσκολα.

Ὁ αὐστριακὸς στρατὸς ἔχαιρε μικρότερης ὑπόληψης, ἐπειδὴ ἁπλῶς προσπαθοῦσε νὰ ἀντιγράψει τὸν στρατὸ τοῦ Φρειδερίκου Β'. Τὸ 1753 ἡ Μαρία-Θηρεσία εἶχε ἐπιβάλει στὶς γερμανικὲς ἐπαρχίες τὸ σύστημα τῶν κληρωτῶν, ἀκολουθώντας τὸ πρωσικὸ σύστημα τῶν νεοσύλλεκτων (Kantonisten). Ἐπίσης, οἱ Αὐστριακοὶ μιμήθηκαν τὶς ἀσκήσεις ἀκριβείας τοῦ στρατοῦ (drill). Παρ' ὅλα αὐτά, εἶχαν στὸ ἐνεργητικό τους ἕναν πραγματικὸ πόλεμο ἐναντίον τῶν Τούρκων, πράγμα ποὺ τοὺς ἔδινε ἀναμφισβήτητη ὑπεροχὴ ἔναντι τῶν Πρώσων. Ἡ πολιτικὴ ἐπιμελητεία τους εἶχε μάθει νὰ τρέφει τὸν στρατὸ σὲ μιὰ χώρα μὲ λίγους πόρους καὶ δίχως δυνατότητες ἐπικοινωνίας. Ὅταν βρέθηκαν στὰ σύνορα τῆς Γαλλίας, τὰ κατάφεραν καλύτερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους.

Ὁ δούκας τῆς Βρουνσβίκης δὲν ἀνησυχοῦσε διόλου γιὰ τὶς ἀργοπορίες. Ἡ μοναρχικὴ πολιτικὴ ἐπέτασσε πρῶτα ἀπ' ὅλα νὰ μὴ ρίχνονται μὲ ἐλαφρότητα σὲ περιπέτειες οἱ στρατιὲς ἐκεῖνες ποὺ ἦταν ἀδύνατον νὰ ἀνασυγκροτηθοῦν χωρὶς ἀκριβὸ τίμημα σὲ χρόνο καὶ σὲ χρῆμα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, αὐτὴ ἡ πολιτικὴ ἀποσκοποῦσε λιγότερο στὴν καταστροφὴ τοῦ ἀντιπάλου καὶ περισσότερο στὴν ἀπόκτηση ἐρεισμάτων τὰ ὁποῖα θὰ μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν κατὰ τὶς προσεχεῖς διπλωματικὲς διαπραγματεύσεις. Οἱ συνθῆκες ἐκπαίδευσης καὶ ἡ τακτικὴ τοῦ πεζικοῦ δὲν ἐνθάρρυναν νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ ἀποφασιστικὴ μάχη: θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχαν βρεθεῖ τὰ κατάλληλα πεδία γιὰ σύγκρουση, καὶ μάλιστα παρόμοια μὲ τὰ πεδία τῶν

στρατιωτικῶν γυμνασίων. Ἡ γραμμικὴ παράταξη προσφερόταν γιὰ τὴν ἄμυνα μᾶλλον παρὰ γιὰ τὴν ἐπίθεση, καθὼς οἱ κινήσεις της διέλυαν τὴν εὐθυγράμμιση τῶν τμημάτων καὶ ἀπέκλειαν τὶς ὁμοβροντίες. Ἐξάλλου, μιὰ τέτοια παράταξη βρισκόταν στὸ ἔλεος τῶν ἐπιθέσεων τοῦ ἱππικοῦ, καὶ ἦταν ἀδύνατον νὰ προσαρμοστεῖ στὶς ἀπαιτήσεις τῆς καταδίωξης. Αὐτὲς οἱ ἀντιρρήσεις εἶχαν ἐκφραστεῖ ἀπὸ πολὺ καιρό, ὅμως ἀκόμη καὶ ὁ ἴδιος ὁ Φρειδερίκος Β' δὲν κατόρθωσε νὰ ξεπεράσει τὶς δυσκολίες. Ἡ βαθιὰ παράταξη, σὲ φάλαγγα, ἐνίσχυε τὴ δύναμη προσβολῆς τοῦ πεζικοῦ ἀλλὰ ἔσβηνε τὴ δύναμη πυρός του. Ἡ παράταξη τῶν ἀκροβολιστῶν δὲν ἐνέπνεε ἐμπιστοσύνη, ἐπειδὴ δὲν ἐπέτρεπε στὶς μονάδες νὰ σχηματίσουν τετράγωνα ἐναντίον τοῦ ἱππικοῦ, καὶ εὐνοοῦσε τὴ λιποταξία. Συνεπῶς, δὲν χρησιμοποιοῦνταν παρὰ μόνον ὅταν ἄρχιζε ἡ μάχη, ἢ γιὰ τὴν ἔφοδο στὰ χαρακώματα. Καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη, ἐπίσης, οἱ Αὐστριακοὶ βρίσκονταν σὲ πλεονεκτικὴ θέση: διέθεταν τὸ ἐλαφρὺ πεζικὸ τῶν Τυρολέζων καὶ τῶν Κροατῶν· ἀλλὰ αὐτὸ παρέμενε ὀλιγάριθμο. Συνεπῶς, ἡ σχολὴ συμβούλευε νὰ ἀποφεύγονται οἱ μάχες. Ἔπρεπε νὰ γίνονται ἑλιγμοὶ μὲ σκοπὸ νὰ ἀπειληθοῦν οἱ ἀρτηρίες ἐπικοινωνίας τοῦ ἐχθροῦ, καὶ νὰ ὑποχρεώνεται ὁ ἀντίπαλος σὲ ὑποχώρηση ἐγκαταλείποντας πίσω του τὶς ὀχυρὲς θέσεις, οἱ ὁποῖες μποροῦσαν νὰ πολιορκηθοῦν ἄνετα στὴ συνέχεια. Καθὼς καὶ ὁ ἀντίπαλος ἀκολουθοῦσε τοὺς ἴδιους κανόνες, ἦταν σημαντικὸ νὰ καλύπτει κανεὶς προσεκτικὰ τὰ νῶτα του, καὶ κυρίως τὶς ἀποθῆκες του, κι ἐπιπλέον τὶς διαδρομὲς τῶν ἐφοδιοπομπῶν. Ὁ στρατὸς τεντωνόταν «σὲ κορδόνι», καὶ τελικὰ ἔχανε κάθε ἐπιθετικὴ ὁρμή. Στὴ Γαλλία, ὁ κόμης ντὲ Γκυμπὲρ ὀνειρευόταν τὴν ἀνανέωση τῆς τακτικῆς καὶ τῆς στρατηγικῆς ἀπὸ ἕναν στρατὸ ἐθνικό, ποὺ θὰ φλεγόταν ἀπὸ πατριωτισμὸ καὶ θὰ ἐμπιστευόταν τὴ μεγάλη μάζα του. Μόνον ἡ Ἐπανάσταση μπόρεσε νὰ τὸ πραγματώσει αὐτό. Ὁ Μέγας Φρειδερίκος δὲν κληροδότησε οὔτε κὰν μαθητὲς στὴν Πρωσία. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι εἶχε καὶ ὁ ἴδιος ἀρκετὲς ἧττες στὸ παθητικό του, παρατηρήθηκε ὅτι πρὸς τὸ τέλος τῆς σταδιοδρομίας του γινόταν ὁλοένα καὶ πιὸ συνετός, ἐνῶ ἀποδίδονταν στὴν ἀνικανότητα τῶν ἀντιπάλων του ἢ στὴν τύχη οἱ νίκες ποὺ πετύχαινε ἀνατρέποντας τὶς καθιερωμένες ἀρχές. Αὐτὰ σκεφτόταν ὁ δούκας τῆς Βρουνσβίκης, ἕνας στρατηγὸς περίφημος, ἀνδρεῖος καὶ μυαλωμένος, ὁ ὁποῖος ὅμως στεροῦνταν τὴν οὐσιαστικὴ ἰδιότητα τοῦ μεγάλου πολεμιστῆ: φοβόταν νὰ τολμήσει. Ἐπιπλέον, προσπαθώντας νὰ μὴ ριψοκινδυνέψει τὴ δόξα του, ἀκύρωσε τὴν ἐξουσία του ἀναθέτοντας στὸν Χοενλόε νὰ ἐκτελέσει, μὲ δική του εὐθύνη, τὸ σχέδιο ποὺ εἶχε ἀποφασιστεῖ. Τέλος, καθὼς αἰσθανόταν ἀπεριόριστο σεβασμὸ γιὰ τὸν βασιλιά, δὲν τολμοῦσε οὔτε νὰ τὸν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὸν στρατὸ οὔτε νὰ τοῦ φέρει ἀντίρρηση, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ εἰσβολεῖς νὰ διοικοῦνται στὴν πραγματικότητα ἀπὸ τρεῖς ἀρχηγούς.

Σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιο ποὺ ὁ δούκας ἐξέθεσε τὸν Φεβρουάριο καὶ ὑποστήριξε τὸν ἑπόμενο Μάιο στὶς συνδιασκέψεις τοῦ Σὰν-Σουσί, στὸ Πότσδαμ, οἱ Πρῶσοι ἔπρεπε νὰ προελάσουν μέσω τοῦ Λονγκβὺ πρὸς τὸ Βερντέν. Ἔτσι θὰ χώριζαν τὴ γαλλικὴ στρατιὰ τοῦ Μέτς, ποὺ εἶχε ἀναλάβει νὰ ἀναχαιτίσει ὁ Χοενλόε, ἀπὸ τὴ

στρατιὰ τοῦ Σεντάν, τὴν ὁποία θὰ παρακολουθοῦσε ὁ Κλερφαί. Ὅταν θὰ ἔφταναν στὶς ὄχθες τοῦ Μεύση, θὰ πολιορκοῦσαν ὅσα ὀχυρὰ εἶχαν ἀφήσει πίσω τους οἱ Γάλλοι καὶ θὰ ἔπαιρναν τὰ κατάλληλα μέτρα ὥστε νὰ προελάσουν στὸ Παρίσι μέσα στὴν ἄνοιξη. Αὐτὴ ἡ σύλληψη συμβάδιζε μὲ τὶς ἀρχὲς τῆς πολεμικῆς τέχνης. Ἀλλὰ ἡ γενικὴ γνώμη ἦταν πὼς ὁ «στρατὸς τῶν μπαλωματήδων» θὰ ἀποδεικνυόταν ἀνίκανος γιὰ κάθε ἀντίσταση. Τὰ πράγματα θὰ συνέβαιναν στὴ Γαλλία ὅπως ἀκριβῶς ἐξελίχθηκαν καὶ στὴν Ὀλλανδία τὸ 1787. Ἐπιπλέον, ὁ Μπουιγὲ διαβεβαίωνε πὼς εἶχε στὴν τσέπη του τὰ κλειδιὰ τῶν ὀχυρῶν, καὶ πὼς οἱ περισσότεροι Γάλλοι ἀνυπομονοῦσαν νὰ ἔρθει ἡ λύτρωση. Πίστευαν πὼς ἐκδίδοντας μιὰ ἀπειλητικὴ διακήρυξη θὰ συσπείρωναν ὅσους ἐξακολουθοῦσαν νὰ διστάζουν. Ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος, λοιπόν, ἤθελε νὰ εἰσβάλει στὸ Παρίσι στὰ τέλη τοῦ καλοκαιριοῦ. Ὁ δούκας ἐκτιμοῦσε πὼς οἱ δυνάμεις του ἦταν ἐλάχιστες καὶ ἡ ἐποχὴ πολὺ προχωρημένη· σώπασε ὅμως, χωρὶς νὰ ἐγκαταλείψει τὸ σχέδιό του. Ξεκίνησε τὴν ἐκστρατεία δίχως νὰ ἔχει ἀποφασίσει θετικὰ τί θὰ ἔκανε στὴ συνέχεια.

Οἱ τελευταῖες προετοιμασίες ὁλοκληρώθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἑορτῶν γιὰ τὴ στέψη τοῦ Φραγκίσκου Β΄. Σ' αὐτὲς παρουσιάστηκε πανηγυρικά, γιὰ τελευταία φορά, ἡ παλαιὰ Γερμανία. Τότε ὁ Μαλλὲ ντὺ Πὰν παρέδωσε στοὺς ἡγεμόνες τὸ σχέδιο διακήρυξης ποὺ εἶχε παραλάβει ὁ Λουδοβίκος ΙϚ΄ ἀπὸ τοὺς Φεγιαντίνους. Ὁ μαρκήσιος ντὲ Λιμὸν ἀντέταξε τὸ δικό του σχέδιο, τὸ ὁποῖο εἶχε ἐγκριθεῖ ἀπὸ τὸν Φέρσεν. Οἱ διπλωμάτες τὰ ἐξέτασαν χωρὶς νὰ δώσουν ἰδιαίτερη προσοχή, καὶ διάλεξαν τὸ δεύτερο, χωρὶς νὰ ξέρουν πολὺ καλὰ τὸ γιατί. Στὶς 25 Ἰουλίου, ὁ δούκας τῆς Βρουνσβίκης ἐπωμίστηκε τὴν εὐθύνη νὰ τὸ ἀνακοινώσει: ἦταν μιὰ πράξη γιὰ τὴν ὁποία θὰ μετάνιωνε σὲ ὅλη του τὴ ζωή.

γ) Βαλμὺ (20 Σεπτεμβρίου 1792)

Στὶς 30 Ἰουλίου ἡ στρατιὰ ἐγκατέλειψε τελικὰ τὸ Κόμπλεντς. Διάβηκε τὰ γαλλικὰ σύνορα πολὺ ἀργότερα, στὶς 19 Αὐγούστου. Εὐθὺς ἄρχισε νὰ βρέχει, κι ἕνας κατακλυσμὸς σχεδὸν χωρὶς σταματημὸ μεταμόρφωσε τὴ Βουάβρ καὶ τὴν Ἀργκὸν στὸ ἀποτρόπαιο τέλμα μέσα στὸ ὁποῖο βυθίστηκε σιγὰ σιγὰ ὁ δυσκίνητος στρατός. Ἡ βροχὴ στάθηκε ὁ πιὸ πολύτιμος σύμμαχος τῆς Ἐπανάστασης. Ὁ δούκας ἐπιτέθηκε στὸ Λονγκβὺ στὶς 22 τοῦ μηνός. Καθὼς δὲν διέθετε πολιορκητικὸ ἐξοπλισμὸ βομβάρδισε τὴν πόλη, ἡ ὁποία παραδόθηκε στὶς 23 Αὐγούστου. Τὸ Βερντέν, τὸ ὁποῖο πολιορκήθηκε στὶς 29 Αὐγούστου, παραδόθηκε μόνο του στὶς 2 Σεπτεμβρίου, ἔπειτα ἀπὸ τὴν αὐτοκτονία ἢ ἴσως τὴ δολοφονία τοῦ διοικητῆ Μπωρεπαίρ.[1] Οἱ κά-

1. Πολλὴ μελάνη ἔχει χυθεῖ γιὰ τὴν πολιορκία τοῦ Βερντὲν καὶ γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Μπωρεπαίρ. Ὁ A. CHUQUET (βλ. σ. 276) δηλώνει τὴ σταθερὴ πεποίθησή του πὼς ὁ Μπωρεπαὶρ αὐτοκτόνησε, ὅμως ἡ ὑπόθεση τῆς δολοφονίας ὑποστηρίζεται ἰσχυρὰ ἀπὸ τὸν E. PIONNIER, *Histoire de la Révolution à Verdun* (Παρίσι 1906)· ἡ ἄποψή του ἐπικρίθηκε ἀπὸ τὸν M. SAINCTELETTE, *La Mort de Beaurepaire* (Παρίσι 1908). Τὶς δύο ἐκδοχὲς συνοψίζει ὁ X. DE PETIGNY, *Beaurepaire et le premier des*

τοικοι τῆς Λορραίνης δὲν ἦταν ἐχθρικοὶ πρὸς τὴν Ἐπανάσταση: οἱ εἰσβολεῖς τὸ παραδέχτηκαν αὐτὸ μὲ θλίψη. Οἱ πολίτες ὅμως κάμπτονταν ἀπὸ τοὺς βομβαρδισμοὺς καὶ δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση ὥστε νὰ τοὺς ἐπιβάλει τὴν αὐτοθυσία καὶ νὰ τιθασσεύσει τοὺς βασιλόφρονες· κι αὐτοὶ ἐπωφελοῦνταν γιὰ νὰ ἐκφοβίσουν τὶς στρατιωτικὲς ἀρχές. Μπορεῖ οἱ «παρθένες τοῦ Βερντέν», ποὺ καρατομήθηκαν ἀργότερα, νὰ μὴν ἔστρωναν μὲ ρόδα τὸ δρόμο τοῦ βασιλιᾶ τῆς Πρωσίας, πάντως φρόντιζαν νὰ παραστήσουν πὼς τὸν ἤθελαν.

Μέχρι τότε ὁ δούκας τῆς Βρουνσβίκης δὲν εἶχε ἐγκαταλείψει τὸ σχέδιό του. Καθὼς ὅμως ὁ βασιλιὰς ἐπέμενε, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Καλὸν καὶ τὸν Μπρετέιγ, στὸ τέλος ὑπέκυψε. Ἄλλωστε οἱ στρατιὲς τοῦ Σεντὰν καὶ τοῦ Μὲτς ὀπισθοχωροῦσαν· συνεπῶς, δὲν φοβόταν μήπως τὸν περικυκλώσουν καὶ κάλεσε τὸν Χοενλόε νὰ ἑνωθεῖ μαζί του, ὁ ὁποῖος ἦρθε, ἀφοῦ ἄφησε πίσω του ἕναν κλοιὸ γύρω ἀπὸ τὴν Τιονβίλ. Στὶς 8 Σεπτεμβρίου, ὁ στρατὸς τοῦ Συνασπισμοῦ ἐπιτέθηκε στὴν Ἀργκόν, ὁ Χοενλόε στὸ Ἰλέτ, ἀπ' ὅπου περνοῦσε ὁ δρόμος τοῦ Σαλόν, ὁ δούκας στὸ Γκρανπρὲ ὅπου ἄνοιγε ὁ δρόμος πρὸς τὴν Αἴρ, καὶ ὁ Κλερφαὶ στὸ βορρά. Παντοῦ συναντοῦσαν τοὺς Γάλλους ποὺ καθοδηγοῦσε ὁ Ντυμουριέ.

Ἀφότου ἐγκαταλείφθηκε ἀπὸ τὸν Λουδοβίκο καὶ συγκρούστηκε μὲ τὴ Γιρόνδη, ὁ Ντυμουριὲ παρακολούθησε μὲ ἀπάθεια τὸ ἄστρο του νὰ σβήνει. Στὸ στρατόπεδο τοῦ Μώλντ ἔκανε θαύματα, κι ὅταν ἀντιτάχθηκε στὸν Λαφαγιὲτ κέρδισε ξανὰ τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν Ἰακωβίνων. Τὸν καιρὸ ποὺ ἡ στρατιὰ τοῦ Σεντὰν βρέθηκε ἀκέφαλη, τὸ Ἐκτελεστικὸ Συμβούλιο τὴν ἀνέθεσε σ' αὐτόν· ἀνέλαβε καθήκοντα στὶς 28 Αὐγούστου. Τὸ σχέδιό του παρέμεινε τὸ ἴδιο: ἤθελε πάντοτε νὰ εἰσβάλει στὸ Βέλγιο, καθὼς εἶχε πειστεῖ πὼς ὁ δούκας τῆς Βρουνσβίκης θὰ ἔσπευδε ἐκεῖ γιὰ νὰ βοηθήσει τὸν δούκα τοῦ Σαξονικοῦ Τέσεν. Ὁ Σερβάν, ἀντιθέτως, ὁ ὁποῖος ἤθελε νὰ κατευνάσει τὴν κοινὴ γνώμη, τὸν πίεζε νὰ ἔρθει γιὰ νὰ καλύψει τὸ Παρίσι. Ἄλλωστε ἦταν ἐξαιρετικὰ ἀμφίβολο, ἀπὸ στρατηγικὴ ἄποψη, ἂν θὰ ἔβγαινε ὁ δούκας ἀπὸ τὸ δρόμο του γιὰ νὰ πάει νὰ ὑπερασπιστεῖ τὶς Κάτω Χῶρες. Καὶ ἂν οἱ Πρῶσσοι κατόρθωναν νὰ βρεθοῦν στὸ Παρίσι, τί θὰ ἔκανε τότε ὁ Ντυμουριὲ στὸ Βέλγιο; Ὁ ἴδιος ἄλλαξε γνώμη ὅταν εἶδε τὸν ἐχθρὸ στὶς ὄχθες τοῦ Μεύση. Τὴν 1η Σεπτεμβρίου ἐγκατέλειψε τὸ Σεντὰν καί, ἀποτολμώντας μιὰ πορεία μὲ ἐκτεθειμένα πλευρὰ τὴν ὁποία ὁ Κλερφαί, ἀδρανώντας ἀπίστευτα, δὲν προσπάθησε κὰν νὰ ταράξει, μετέφερε στὴν Ἀργκὸν τοὺς 23.000 ἄνδρες του. Ὁ Ντυβὰλ καὶ ὁ Μπερνονβὶλ τοῦ ἔφεραν ἀπὸ τὸν βορρὰ ἀκόμη 10.000 ἄνδρες περίπου, καὶ ὁ Κελλερμὰν ἔφτασε ἀπὸ τὸ Μὲτς ὁδηγώντας ἄλλους 18.000.

bataillons des volontaires de Maine-et-Loire à Verdun, juin-septembre 1792 (Ἀγγέρη 1912). Τὰ ἀναμφισβήτητα γεγονότα εἶναι δύο: ἡ προδοσία τῶν βασιλοφρόνων, συμπεριλαμβανομένων καὶ μερικῶν ἀξιωματικῶν οἱ ὁποῖοι διηύθυναν τὴν ἄμυνα, καὶ ἡ λιποψυχία τοῦ πληθυσμοῦ. Ἂν δὲν δολοφονήθηκε ὁ Μπωρεπαίρ, σὲ κάθε περίπτωση ὁδηγήθηκε ἀπὸ τὴν προδοσία στὴν αὐτοκτονία. Ὡστόσο, ἡ ἐκδοχὴ τῆς δολοφονίας εἶναι πολὺ πιὸ ἀληθοφανής.

Ὁ γαλλικὸς στρατὸς εἶχε πραγματοποιήσει προόδους ἀπὸ τὴν περασμένη ἄνοιξη. Ὁ πόλεμος θέσεων τοῦ εἶχε προσφέρει πρακτικὴ πείρα καί, μολονότι ἡ Νομοθετικὴ ἀρνιόταν πεισματικὰ νὰ στείλει τοὺς ἐθελοντὲς στὰ τμήματα τῆς πρώτης γραμμῆς, εἶχε ἀρχίσει νὰ δημιουργεῖται ἕνα συνονθύλευμα (ἡ «ἀμαλγαμάτωση» τοῦ στρατοῦ), καθὼς οἱ στρατηγοὶ ἕνωναν στοὺς σχηματισμούς τους τάγματα διαφορετικῶν προελεύσεων. Ἐξακολουθοῦσε νὰ ξεσπᾶ πανικός, καὶ ὁ Ντυμουριὲ δὲν ἔκρινε ἀκόμη πὼς ἦταν σὲ θέση νὰ δώσει μάχη σὲ ὁμαλὸ ἔδαφος. Τουλάχιστον ἡ ἄμυνα τοῦ φαινόταν ἐφικτή, καὶ πολὺ περισσότερο σὲ ἕναν τόπο ὅπως ἦταν ἡ Ἀργκόν. Τὸ πυροβολικὸ ὑπερεῖχε ἄνετα ἀπέναντι στὸ πυροβολικὸ τοῦ ἐχθροῦ, καὶ ὁ Λαφαγιὲτ τὸ εἶχε προικίσει μὲ ἔφιππες ἴλες. Οἱ Γάλλοι στρατηγοὶ διατηροῦσαν πολλὰ στοιχεῖα τῆς παραδοσιακῆς τακτικῆς: ὁ κανονισμὸς τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1791, θεμελιωμένος στὴ διδασκαλία τοῦ κόμη ντὲ Γκυμπέρ, προέβλεπε τὴν ἀβαθὴ παράταξη, μὲ τοὺς πεζικάριους παραταγμένους σὲ δύο γραμμὲς ποὺ εἶχαν ἀπὸ τρεῖς σειρὲς βάθος ἡ κάθε μία. Ἀντιθέτως, δεχόταν τὴ βαθιὰ παράταξη στὴν ἐπίθεση, μὲ τοὺς ἄνδρες παραταγμένους κατὰ φάλαγγες τάγματος. Ὡστόσο, ἡ δύναμη τῶν πραγμάτων ἄρχισε νὰ μεταμορφώνει τὴ μάχη: ἡ ἀμυντικὴ θέση τοῦ στρατοῦ, ἡ ἀνάγκη νὰ ἀξιοποιηθοῦν οἱ ἐθελοντὲς —ποὺ ἦταν ἀδύνατον νὰ μποῦν στὴ γραμμικὴ παράταξη, ἀλλὰ διέθεταν ὁλοφάνερα ἄφθονη φλόγα καὶ πρωτοβουλία— ὁδήγησαν στὸ νὰ διασπείρονται ὡς ἀκροβολιστὲς ὁλοένα καὶ περισσότεροι ἀναλογικὰ τυφεκιοφόροι. Ὁ στρατὸς εἶχε τώρα ἀρχηγό. Πράγματι, ὡς στρατηγὸς ὁ Ντυμουριὲ ἐπέδειξε ἔξοχες ἱκανότητες. Ἀνδρεῖος καὶ καρτερικός, γνώριζε πῶς νὰ μιλᾶ στοὺς στρατιῶτες καὶ πῶς νὰ κερδίζει τὴν ἀγάπη τους. Γεμάτος ζέση κι εὐθυμία, γεννοῦσε ἐμπιστοσύνη ἀκόμη καὶ κάτω ἀπὸ τὶς χειρότερες συνθῆκες, καὶ δὲν ἔχανε ποτὲ τὴν ψυχραιμία του. Δυστυχῶς, εἴτε βρισκόταν στὸν στρατὸ εἴτε στὸ ὑπουργικὸ συμβούλιο, ὁ Ντυμουριὲ διατηροῦσε τὰ ἀποθέματα ἐλαφρότητας καὶ ἀπερισκεψίας ποὺ τὸν ὁδήγησαν στὸ χαμό.

Ἐπικοινωνώντας μὲ τὸν διοικητὴ τῆς στενωποῦ τοῦ Κρουὰ-ὼ-Μπουά, τὸν ἄφησε νὰ ἐγκαταλείψει αὐτὴ τὴ θέση. Τὴν κατέλαβε ὁ Κλερφαὶ στὶς 12 Σεπτεμβρίου. Ὁ Ντυμουριὲ βρέθηκε κυκλωμένος. Κατόρθωσε νὰ δραπετεύσει ἀπὸ τὸ Γκρανπρὲ μὲ μιὰ νυχτερινὴ πορεία, καὶ στρατοπέδευσε στὰ περίχωρα τῆς Σαὶντ-Μενούλ. Τὰ νῶτα του τὰ κάλυπτε ὁ Ντιλλόν, ὁ ὁποῖος κρατοῦσε πάντοτε τὸ Ἰλέτ, καὶ σύντομα δέχτηκε ἐνισχύσεις ἀπὸ τὸν Μπερνονβὶλ καὶ τὸν Κελλερμάν. Τώρα ὁ δρόμος πρὸς τὸ Παρίσι εἶχε μείνει ἀνοιχτός. Ὁ δούκας τῆς Βρουνσβίκης ὅμως δὲν μποροῦσε νὰ προχωρήσει ἀφήνοντας τὰ νῶτα του ἐκτεθειμένα σὲ μιὰ ἀντεπίθεση, κι ἔτσι ἀδράνησε μέχρι τὶς 17 τοῦ μηνός. Ἔπειτα διέσχισε τὴν Ἀργκὸν καὶ περικυκλώνοντας τὶς γαλλικὲς θέσεις ἀπείλησε τὸ δρόμο τοῦ Βιτρύ, τὴ μοναδικὴ ὁδὸ διαφυγῆς τῶν ἀντιπάλων, ὥστε νὰ τοὺς ἀναγκάσει νὰ ἀποσυρθοῦν. Τὴ 19η Σεπτεμβρίου ὁ Πρῶσος βασιλιάς, ποὺ βιαζόταν νὰ τελειώνει μ' αὐτὴν τὴν ὑπόθεση, διέταξε, περιφρονώντας τοὺς κανόνες τῆς πολεμικῆς τέχνης, νὰ βαδίσουν μετωπικὰ ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ. Στὶς 20 τοῦ μηνὸς οἱ Πρῶσοι πλησίασαν τοὺς στρατιῶτες τοῦ Κελλερμάν,

οἱ ὁποῖοι εἶχαν πάρει θέσεις μάχης στὰ ὑψώματα τοῦ Βαλμὺ καὶ τοῦ Ὑβρόν. Ἀκολούθησε μιὰ μανιασμένη μάχη πυροβολικοῦ. Ἔπειτα, τὸ ἀπόγευμα, τὸ πρωσικὸ πεζικὸ προχώρησε. Καθὼς οἱ Γάλλοι κράτησαν ἀποφασιστικὰ τὶς θέσεις τους καὶ διπλασίασαν τὰ πυρά τους, καθήλωσαν τὶς φάλαγγες τῶν ἐπιτιθεμένων. Αὐτὲς δίστασαν. Ὁ δούκας τῆς Βρουνσβίκης ἔκρινε πὼς τὸ χτύπημα ἀστόχησε, καὶ διέταξε ὑποχώρηση. Δὲν ἦταν μεγάλη μάχη, ἀλλὰ οἱ Γάλλοι κέρδισαν μιὰ μεγάλη νίκη. Νίκη ἠθικὴ τῆς Ἐπανάστασης, ἀκόμη καὶ γιὰ τοὺς ἴδιους τοὺς ἐχθρούς της. Ὁ Γκαῖτε, ἂν τὸν πιστέψουμε, διέκρινε ἀμέσως τὶς ἀμέτρητες προεκτάσεις της. Στὸ μνημεῖο τοῦ Βαλμὺ χαράχτηκε ἡ φράση ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἔκκερμαν: «Ἀπὸ σήμερα, καὶ ἀπὸ αὐτὸν ἐδῶ τὸν τόπο, ἀρχίζει μιὰ νέα κοσμοϊστορικὴ ἐποχή». Ταυτοχρόνως ἀποτέλεσε καὶ στρατιωτικὴ ἐπιτυχία, ἔστω κι ἂν ὑποτιμήθηκε ὑπερβολικὰ ἐπειδὴ ὁ χρόνος τώρα κυλοῦσε πρὸς ὄφελος τῶν Γάλλων, ἐξασφαλίζοντας ἔτσι τὴν κατατρόπωση τῶν ἀντιπάλων τους.

Στὴν ἀρχὴ φαινόταν ὅτι ἡ σύγκρουση θὰ ἐπαναλαμβανόταν. Ὁ Ντυμουριέ, ὁ ὁποῖος δὲν αἰσθάνθηκε διόλου ἐξασφαλισμένος, ἔλπιζε νὰ τὴν ἀναβάλει ὅσο μποροῦσε. Καθὼς προσπαθοῦσε πάντοτε νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπ' ὅσες εὐκαιρίες τοῦ δίνονταν, προσπάθησε μὲ ἀρκετὴ ἔπαρση νὰ ἐκμεταλλευτεῖ τὴ βαρυθυμία τῶν Πρώσων γιὰ νὰ πετύχει τὴν ἀναχώρησή τους. Ἂν γινόταν κάτι τέτοιο, τότε θὰ μποροῦσε νὰ μεταφέρει τὸν πόλεμο στὸ Βέλγιο, ἢ ἴσως ἀκόμη καὶ νὰ συνάψει εἰρήνη μαζί τους, καὶ συμμαχία ἐναντίον τῆς Αὐστρίας. Ἄρχισε τὶς διαπραγματεύσεις στὶς 22 τοῦ μηνός. Οἱ Πρῶσοι τοῦ ἀπάντησαν πρόθυμα, ἐπειδὴ φαντάζονταν πὼς ἤθελε, ὅπως καὶ ὁ Λαφαγιέτ, νὰ βαδίσει πρὸς τὸ Παρίσι γιὰ νὰ παλινορθώσει ὁ ἴδιος τὴ μοναρχία: ἂς ἐπανέλθει στὸ θρόνο ὁ Λουδοβίκος ΙϚ', δήλωσαν, κι ἐμεῖς εἴμαστε ἕτοιμοι νὰ βροῦμε μιὰ λύση. Ὡστόσο στὶς 23, ὁ Ντυμουριὲ πληροφορήθηκε τὴν ἀνακήρυξη τῆς Δημοκρατίας, καὶ εἰδοποίησε σχετικὰ τὸν Πρῶσο βασιλιά· ἐκεῖνος διέκοψε τὶς συνομιλίες, στὶς 28 Σεπτεμβρίου, μὲ μιὰ βίαιη προκήρυξη. Στὸ μεταξὺ κάτω ἀπὸ τὰ μάτια τοῦ δούκα τῆς Βρουνσβίκης οἱ μονάδες του διαλύονταν. Ὑπέφεραν ἀπὸ τὸν ἄσχημο ἀνεφοδιασμό τους ἀπὸ τὸ Βερντέν, ἔκθετες νύχτα καὶ μέρα στὴ μέση τῆς ἀπογυμνωμένης Καμπανίας, ἀφημένες στὸ ἔλεος τῶν φθινοπωρινῶν κατακλυσμῶν, ἕρμαιες τῆς δυσεντερίας. Δὲν ἀπέμεναν στὸν δούκα παρὰ μόνον 17.000 μάχιμοι, καὶ ἀποφασίστηκε νὰ γίνει ἡ ὑποχώρηση τὴν 1η Ὀκτωβρίου. Ἡ κατάσταση παρουσιαζόταν ἐξαιρετικὰ κρίσιμη: καθὼς θὰ ἐπέστρεφαν διασχίζοντας τὴν Ἀργκόν, οἱ Πρῶσοι θὰ βρίσκονταν στὸ ἔλεος τοῦ Ντυμουριέ. Στὶς 29 τοῦ μηνὸς ξανάρχισαν μὲ δική τους πρωτοβουλία τὶς διαπραγματεύσεις. Ἀκριβῶς τὴν ἴδια στιγμὴ ἔφταναν στὸν Ντυμουριὲ οἱ ὁδηγίες ποὺ ἐξέδωσε στὶς 25 καὶ στὶς 26 τὸ Ἐκτελεστικὸ Συμβούλιο, ὅταν πληροφορήθηκε τί εἶχε συμβεῖ.

Ὁ Δαντὸν συμμεριζόταν τὶς ἀνησυχίες τοῦ Ντυμουριέ. Τὸν ἴδιο μήνα ὁ Λεμπρὲν εἶχε ἀναλάβει νὰ βολιδοσκοπήσει τὶς διαθέσεις τοῦ βασιλιᾶ τῆς Πρωσίας γιὰ μιὰ ἀνακωχή. Ὁ Σερβὰν ἤθελε πάντοτε νὰ ὁδηγήσει τὸν στρατὸ πίσω ἀπὸ τὸν ποταμὸ Μάρνη, ἢ μπροστὰ ἀπὸ τὸ Παρίσι. Ἡ Βόρεια Γαλλία εἶχε δεχτεῖ εἰσβολή, καὶ ἡ

Λίλλη ἀντιμετώπιζε τὴν ἐπίθεση τῶν Αὐστριακῶν. Εἶχαν ἀρχίσει νὰ καταγράφονται τὰ δυσάρεστα ἀποτελέσματα ποὺ εἶχε ἡ 10η Αὐγούστου στὸ ἐξωτερικό: ἡ Ἀγγλία, ἡ Ρωσία, ἡ Ἱσπανία, ἡ Ὀλλανδία, ἡ Βενετία, διέκοψαν κάθε σχέση μὲ τὴ Γαλλία. Τὰ ἐλβετικὰ καντόνια ἐξοπλίστηκαν, καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Βέρνης κατέλαβαν τὴ Γενεύη. Ἡ ἐπίθεση τῶν Σαρδηνῶν ἀναμενόταν ἀπὸ ὥρα σὲ ὥρα. Ὁ Μοντεσκιοὺ καὶ ὁ Ἀνσὲλμ ἔλαβαν ἐντολὴ νὰ προωθηθοῦν στὴ Σαβοΐα καὶ πρὸς τὴ Νίκαια. Ὁ Κυστὶν ἐξουσιοδοτήθηκε νὰ προελάσει στὸ Σπάγερ. Τί μποροῦσαν νὰ προσφέρουν ὅμως παρόμοιοι ἀντιπερισπασμοί; Οἱ διαπραγματεύσεις τοῦ Ντυμουριὲ φάνηκαν νὰ προσφέρουν ἀνέλπιστη εὐκαιρία. Τοῦ δόθηκε ἐξουσιοδότηση ἐν λευκῷ. Ὡστόσο τὸ Ἐκτελεστικὸ Συμβούλιο, τὸ ὁποῖο δὲν προέβλεψε τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἀποχωρήσει ἑκούσια ὁ ἐχθρός, δὲν ἤθελε νὰ τὸν ἀφήσει νὰ διαφύγει χωρὶς ἐγγυήσεις.

Αὐτὸ ἀκριβῶς ἔκαναν ὅμως ὁ Ντυμουριὲ καὶ ὁ Βεστερμάν, ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Δαντόν. Παραμένουν μυστήριο οἱ συνομιλίες μεταξύ τους, ἀλλὰ τὰ γεγονότα μιλοῦν ἀπὸ μόνα τους. Ὁ πρωσικὸς στρατὸς ἐπέστρεψε στὸν Μεύση χωρὶς νὰ πέσει οὔτε ἕνας πυροβολισμός. Ἐκείνη τὴ στιγμὴ ὁ Κυστὶν προσπερνοῦσε τὸ Σπάγερ. Οἱ Αὐστριακοὶ ἐγκατέλειψαν τοὺς Πρώσους, καὶ οἱ ἄνδρες τῆς Ἔσσης πῆραν ἐσπευσμένα τὸ δρόμο γιὰ τὸ Κόμπλεντς. Ὁ δούκας τῆς Βρουνσβίκης, καθὼς πιεζόταν νὰ τοὺς ἀκολουθήσει, παρέδωσε στὸν Κελλερμὰν τὸ Βερντὲν στὶς 8 Ὀκτωβρίου, κι ἔπειτα τὸ Λονγκβὺ στὶς 22 τοῦ μηνός. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὑποχώρησης συνεχίζονταν καὶ οἱ διαπραγματεύσεις, ὥσπου ὁ βασιλιάς, μόλις ξέφυγε ἀπὸ τὴ σφηκοφωλιά, ἀρνήθηκε κάθε συνδιαλλαγή. Πρέπει νὰ πιστέψουμε ἄραγε πὼς ἐξαπάτησε τοὺς Γάλλους; Δὲν εἶναι βέβαιο κάτι τέτοιο. Ἡ ἐκκένωση τοῦ γαλλικοῦ ἐδάφους, ἡ δυνατότητα νὰ ξεκινήσει μιὰ ἐπίθεση στὸ Βέλγιο, ἡ προοπτικὴ νὰ ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὸ Συνασπισμὸ ἡ Πρωσία, ὅλα αὐτὰ ἦταν ἱκανὰ νὰ πείσουν τὸν Ντυμουριέ, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ Ἐκτελεστικὸ Συμβούλιο τὸ ὁποῖο ἐνέκρινε τὶς κινήσεις του, νὰ μὴ χτυπήσει τὸν ἐχθρό. Ὁρισμένοι ὑποπτεύτηκαν πὼς πίσω ἀπὸ αὐτὴν τὴν πολιτικὴ κρύβονταν ἀνομολόγητα μυστικά, καὶ δὲν τὸ λησμόνησαν ἀργότερα. Ὡστόσο, παρ' ὅλες τὶς φῆμες ποὺ κυκλοφοροῦσαν, ἡ ἀπροσδόκητη ὑποχώρηση τοῦ ἐχθροῦ παρουσιάστηκε ὡς ἕνας ἠχηρὸς θρίαμβος τῆς νεαρῆς Δημοκρατίας καί, πρέπει νὰ τὸ παραδεχτοῦμε, ἐπέσπευσε ἕναν ἄλλο θρίαμβο.

δ) Μιὰ κατάκτηση τῆς Δημοκρατίας: Ζεμὰπ (6 Νοεμβρίου 1792)

Ὁ Μοντεσκιού, ἀφοῦ πρῶτα κατέλαβε τὸ Μονμελιὰν στὶς 22 Σεπτεμβρίου, εἰσέβαλε στὸ Σαμπερὺ στὶς 24 τοῦ μηνός. Ὁλόκληρη ἡ Σαβοΐα τὸν ὑποδέχτηκε ὡς ἐλευθερωτή. Τοῦ ἀνέθεσαν νὰ διώξει ἀπὸ τὴ Γενεύη τοὺς ἔφεδρους τῆς Βέρνης. Ἐκεῖνος προτίμησε νὰ διαπραγματευτεῖ, καὶ ἐξασφάλισε ἔτσι τὴν ἀποχώρηση τους. Ὁ Ἀνσὲλμ ἔφτασε στὴ Νίκαια στὶς 29 Σεπτεμβρίου κι ὁ Κυστὶν κατέλαβε τὸ Σπάγερ στὶς 30 τοῦ μηνός. Καθὼς οἱ Αὐστριακοὶ εἶχαν ἐπιστρέψει πίσω ἀπὸ τὸν Ρῆνο, συνέχισε τὴν πορεία του ἐναντίον τῆς Βόρμς, ἔπειτα κατευθύνθηκε πρὸς τὴ Μα-

γεντία τὴν ὁποία κατέλαβε στὶς 21 Ὀκτωβρίου· τέλος, ἔφτασε στὴ Φραγκφούρτη.

Στὸ μεταξὺ ὁ δούκας τοῦ Σαξονικοῦ Τέσεν βομβάρδιζε τὴ Λίλλη χωρὶς νὰ καταφέρνει νὰ περικυκλώσει τὴν πόλη. Ἡ ἐκλογικὴ συνέλευση τῆς Βόρειας Γαλλίας, ἡ ὁποία εἶχε συγκληθεῖ τότε στὸ Κενουά, ἀποφάσισε νὰ μεταφερθεῖ ἐκεῖ. Καθὼς εἶχε περιοριστεῖ σὲ μιὰ χούφτα Ἰακωβίνων ποὺ καθοδηγοῦνταν ἀπὸ τὸν ἐφημέριο Νόλφ, πρόλαβε κάθε λιποψυχία. Οἱ ἐντεταλμένοι ἀντιπρόσωποι τῆς Συνέλευσης κινητοποίησαν τὴ βάρδια τῶν ἐθνοφρουρῶν. Οἱ Αὐστριακοὶ ἀποσύρθηκαν στὸ Μὸνς στὶς 8 Ὀκτωβρίου. Στὶς 6 Νοεμβρίου, ὁ Ντυμουριέ, ὁ ὁποῖος εἶχε συγκεντρώσει 40.000 ἄνδρες, ἐπιτέθηκε στὸν ἐχθρὸ ποὺ βρισκόταν μπροστὰ ἀπὸ τὴν πόλη, στὰ ὑψώματα τῆς Ζεμὰπ τὰ ὁποῖα κατέλαβε ἐξ ἐφόδου. Ὁλόκληρο τὸ Βέλγιο ἔπεσε στὰ χέρια του. Κατέλαβε τὸ Ἄαχεν καὶ προέλασε μέχρι τὸν ποταμὸ Ροέρ.

Στὴ Γαλλία καὶ στὸ ἐξωτερικό, αὐτὴ ἡ ἀντιστροφὴ τῆς τύχης ἔκανε τεράστια ἐντύπωση. Ἡ Ζεμάπ, τρομερὸς ἀπόηχος τοῦ Βαλμύ, ἀποτελοῦσε μιὰ πραγματικὴ ἐπαναστατικὴ νίκη. Αὐτὴ πραγματοποιήθηκε μὲ μετωπικὴ ἐπίθεση, χωρὶς περίτεχνους ἑλιγμούς, ἀπὸ τοὺς Ἀβράκωτους ποὺ ὁρμοῦσαν ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ τραγουδώντας τὴ *Μασσαλιώτιδα* καὶ τὴν *Καρμανιόλα* καὶ τὸν ἔπνιγαν μὲ τὸν ὄγκο τους. Ἀπὸ τὴ νίκη αὐτὴ βλάστησε ἡ ἰδέα τῆς μαζικῆς ἐπιστράτευσης καὶ τοῦ λαϊκοῦ πολέμου, μὲ τὸν ὁποῖο θὰ μποροῦσαν νὰ παρακάμψουν τὴν πολεμικὴ ἐπιστήμη καὶ τὴ στρατιωτικὴ ὀργάνωση.

Ὡστόσο, εἶχαν διεξαγάγει ἄσχημα τὴν ἐκστρατεία. Ἂν ὁ Ντυμουριὲ καταδίωκε τοὺς Πρώσους καὶ ὁ Κυστὶν καταλάμβανε τὸ Κόμπλεντς, ὁ δούκας τῆς Βρουνσβίκης θὰ πιανόταν σὰν τὸν ποντικὸ στὴ φάκα. Ἂν ἔπειτα εἰσέβαλλαν στὸ Βέλγιο ἀπὸ τὴ μεριὰ τοῦ Μεύση, θὰ ἐκμηδένιζαν τὸν αὐστριακὸ στρατό. Ὁ Ντυμουριὲ ἀπώθησε τὶς στρατιὲς τοῦ Συνασπισμοῦ ἀντὶ νὰ τὶς καταστρέψει. Ἂν δὲν ὑπογραφόταν ἡ εἰρήνη στὸ μεταξύ, μποροῦσε κανεὶς νὰ εἶναι βέβαιος πὼς τὴν ἑπόμενη ἄνοιξη ἐκεῖνες θὰ ἐπέστρεφαν στὴν ἐπίθεση.

ε) Ὁ δεύτερος διαμελισμὸς τῆς Πολωνίας καὶ ὁ κλονισμὸς τοῦ Συνασπισμοῦ

Ὡστόσο ἡ συνεννόηση τῶν συνασπισμένων Δυνάμεων κινδύνευε, κι αὐτὸ ἐπίσης ὀφειλόταν στὸ Βαλμύ. Ὅταν ὁ Χάουγκβιτς καὶ ὁ Σπήλμαν ἔφτασαν στὸ Βερντέν, στὶς 8 Ὀκτωβρίου, βρῆκαν τὸν στρατὸ σὲ κατάσταση διάλυσης, τὸν βασιλιὰ μαινόμενο καὶ ταπεινωμένο, τὸν Μπίσοφβέρντερ νὰ ἔχει πέσει σὲ δυσμένεια καὶ νὰ ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὸν Λουκεζίνι, ἕναν ἐχθρὸ τῆς Αὐστρίας. Πάραυτα ὁ Χάουγκβιτς ἄλλαξε στρατόπεδο. Τώρα, δὲν ἐπρόκειτο ἡ Πρωσία νὰ εἰσβάλει στὴ Γαλλία, ἀλλὰ νὰ ὑπερασπίσει τὴν Αὐτοκρατορία καὶ τὶς Κάτω Χῶρες! Συνεπῶς, ἡ Αὐστρία μεταμορφωνόταν πλέον σὲ «κύριο μέλος» τοῦ Συνασπισμοῦ ἐνῶ ἡ Πρωσία, ἡ ὁποία τώρα περιοριζόταν σὲ μιὰ «ἐπικουρικὴ δύναμη», μποροῦσε νὰ καταγγείλει ἂν ὄχι τὴν ἀρχὴ τῆς ἴσης ἀποζημίωσης, τουλάχιστον τὴν ἀρχὴ τῆς ἀμοιβαίας συνάρτησης

τῶν ἀποζημιώσεων. Ἐφεξῆς, θὰ φρόντιζε τὶς ὑποθέσεις της χωρὶς νὰ ἀνησυχεῖ γιὰ τὴ σύμμαχό της, καὶ δὲν θὰ συμμετεῖχε σὲ νέες ἐκστρατεῖες προτοῦ καταλάβει τὸ μερίδιό της ἀπὸ τὴν Πολωνία. Στὴν πραγματικότητα, ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος, ὁ ὁποῖος εἶχε περισσότερους ἐνδοιασμοὺς ἀπὸ τοὺς ὑπουργούς του, ἐπαναλάμβανε πὼς δὲν θὰ ἔπαυε νὰ πολεμᾶ τοὺς Γάλλους. Παρ' ὅλα αὐτά, γνώριζε πὼς οἱ Ρῶσοι ἀδημονοῦσαν νὰ μοιραστοῦν τὴν Πολωνία, καὶ ὁ Γκὸλτς διαβεβαίωνε πὼς ἡ Αἰκατερίνη θὰ δεχόταν νὰ διαπραγματευτεῖ ξεχωριστὰ μαζί του. Στὶς 17 Ὀκτωβρίου, ὁ βασιλιὰς ἐξουσιοδότησε ἐν λευκῷ τὸν πρεσβευτή του καί, στὶς 25 τοῦ μηνός, στὸ στρατόπεδο τοῦ Μέρλ, στὸ Λουξεμβοῦργο, κοινοποίησε στοὺς Αὐστριακοὺς τὶς ἀξιώσεις του. Ἐὰν ἐκεῖνοι τὶς ἀπέρριπταν, τότε θὰ ἀρκοῦνταν νὰ τοὺς προσφέρει τὸ σῶμα τῶν 20.000 ἀνδρῶν ποὺ προέβλεπε ἡ συνθήκη τῆς 8ης Φεβρουαρίου, ἢ ἐνδεχομένως καὶ τὸ τμῆμα ποὺ ἀντιστοιχοῦσε στὶς ὑποχρεώσεις του ὡς μέλους τῆς Αὐτοκρατορίας, ἂν τυχὸν ἡ γερμανικὴ Δίαιτα κήρυσσε πόλεμο στὴ Γαλλία.

Τὸ ὑπόμνημα ἔφτασε ἀπὸ τὸ Μὲρλ στὴ Βιέννη στὶς 20 Νοεμβρίου, ταυτοχρόνως μὲ τὴν εἴδηση τῆς μάχης τῆς Ζεμάπ, καὶ τόνισε ἀκόμη περισσότερο τὴ σημασία της: ἡ Αὐστρία ὑποχρεωνόταν εἴτε νὰ χάσει τὸν σύμμαχό της, εἴτε νὰ μείνει προσωρινὰ χωρὶς καμιὰ ἀποζημίωση. Ὡστόσο, ὁ Σπήλμαν καὶ οἱ συνάδελφοί του δὲν ἀπελπίστηκαν. Ὑπολόγιζαν στὴν εὐμετάβλητη γνώμη τοῦ βασιλιᾶ γιὰ νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὸ ὀδυνηρὸ δίλημμα καί, προσπαθώντας νὰ κερδίσουν χρόνο, δὲν ἀπάντησαν πρὶν ἀπὸ τὶς 11 Δεκεμβρίου. Παραδέχτηκαν πὼς ἡ Πρωσία θὰ μποροῦσε νὰ καταλάβει «ἐνδεχομένως» τὸ μερίδιό της ἀπὸ τὴν Πολωνία. Ὁ Χάουγκβιτς διαμαρτυρήθηκε, καὶ ἀργότερα ὑποστήριξε πὼς οἱ Αὐστριακοὶ τοῦ εἶχαν δώσει προφορικὰ τὴ συγκατάθεσή τους γιὰ «ἄμεση» κατάληψη. Φαίνεται πὼς πίστεψε ὅτι τοὺς εἶχε ἀποσπάσει μιὰ ἐξουσιοδότηση ἐν λευκῷ. Στὴν πραγματικότητα, ἡ Αὐστρία κάλεσε μυστικὰ τὴν Ἀγγλία νὰ ἀντιταχθεῖ στὸ διαμελισμό. Παρακάλεσε καὶ τὴν Αἰκατερίνη νὰ τὸν ἀναβάλει, κι ἐπιπλέον νὰ ἐλαττώσει τὸ μερίδιο τῆς Πρωσίας. Ἦταν γνωστὸ πώς, μετὰ τὸ Βαλμύ, ἡ Αἰκατερίνη ἄφηνε νὰ ἀκουστοῦν περιφρονητικὲς γιὰ τοὺς νικημένους προτάσεις. Ἡ Αὐστρία ὅμως χρονοτρίβησε ὑπερβολικά. Ἡ Αἰκατερίνη, ὅταν ἀναλογίστηκε τὸ ζήτημα, φοβήθηκε μήπως ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος συνῆπτε εἰρήνη μὲ τὴ Γαλλία, καὶ μήπως ἀποφάσιζε νὰ παρέμβει καὶ ἡ Ἀγγλία. Στὶς 13 Δεκεμβρίου τὸ ἀργότερο, ἡ τσαρίνα εἶχε ἀποφασίσει νὰ κλείσει τὸ ζήτημα, καὶ στὶς 16 τοῦ μηνὸς ὁ Ὄστερμαν ἔδειξε στὸν Γκὸλτς ποιὸ κομμάτι θὰ ἔπαιρνε: τὴν Οὐκρανία καὶ τὴ Λευκορωσία, μιὰ ἔκταση τετραπλάσια ἀπὸ ἐκείνη τῆς Πρωσίας, καὶ μὲ τρία ἑκατομμύρια πληθυσμὸ ἔναντι ἑνός. Ὡστόσο καὶ τὸ κέρδος τοῦ Φρειδερίκου-Γουλιέλμου δὲν ἦταν ἀμελητέο: τὸ Ντάντσιχ, τὸ Τόρουν, τὸ Πόζναν καὶ τὸ Κάλις. Μέσα σὲ ἔξι μέρες ρυθμίστηκαν οἱ λεπτομέρειες τῆς Συνθήκης, καὶ ἡ ὑπογραφή της ἀκολούθησε στὶς 23 Ἰανουαρίου 1793. Ἡ Πρωσία ἀναλάμβανε νὰ συνεχίσει τὸν πόλεμο πρὸς δυσμάς: στὴν πραγματικότητα, ἔστειλε ἕνα μέρος τοῦ στρατοῦ της στὴν Πολωνία, καὶ τὸ μόνο ποὺ τὴν ἀπασχολοῦσε ἀπὸ δῶ καὶ στὸ ἑξῆς ἦταν νὰ στερήσει ἀπὸ τὴν Αὐστρία κάθε ἀποτελεσματικὴ βοήθεια καὶ κάθε ἀποζη-

μίωση. Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ 'Αψβοῦργος αὐτοκράτορας κλήθηκε νὰ συμμετάσχει ἐπίσης στὴ συμφωνία, ἔναντι τῆς ὑπόσχεσης πὼς θὰ διευκολυνόταν μὲ κάθε δυνατὸ συμπληρωματικὸ ἀντάλλαγμα ἡ περίφημη ἀνταλλαγὴ τῆς Βαυαρίας μὲ τὶς Κάτω Χῶρες. Μόλις εἰδοποιήθηκε ἡ Βιέννη γιὰ τὴ συνθήκη, ὁ αὐτοκράτορας κυριεύτηκε ἀπὸ ἀπερίγραπτη ταραχὴ καὶ ἀγανάκτηση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε'

ΟΙ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΥ

ΑΝ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ, νικηφόρα πλέον καὶ κατέχοντας ἐδάφη τὰ ὁποῖα θὰ μποροῦσε νὰ χρησιμοποιήσει ὡς ἀνταλλάγματα, χρονοτριβοῦσε μέχρι τὴν ἐποχὴ τοῦ δεύτερου διαμελισμοῦ τῆς Πολωνίας, δὲν θὰ μποροῦσε ἄραγε νὰ ἀποσπάσει τὴν εἰρήνη ἀπὸ τὸν ἐξαρθρωμένο Συνασπισμό, προσφέροντας τὶς πρόσφατες κατακτήσεις της ὡς ἀντάλλαγμα τοῦ σεβασμοῦ τῆς ἀνεξαρτησίας της; Πιθανότατα ναί, καὶ ἀναμφιβόλως αὐτὴ τὴν προοπτικὴ ὁραματιζόταν ὁ Δαντὸν στὶς ἀρχὲς Ὀκτωβρίου. Ὡστόσο, μιὰ παρόμοια λύση προϋπέθετε πὼς στὸ μεταξὺ ἡ Ἐπανάσταση θὰ ἀντιστεκόταν στὴ μέθη τῆς νίκης, ἡ ὁποία τὴν ὠθοῦσε στὸν πόλεμο προπαγάνδας καὶ στὶς προσαρτήσεις, καὶ κατὰ συνέπεια στὴ ρήξη μὲ τὴν Ἀγγλία. Ἐπίσης, θὰ ἔπρεπε νὰ δείξει ἐπιείκεια στὸν Λουδοβίκο ΙϚ'. Αὐτὴ ἡ πολιτικὴ προϋπέθετε τὴ συναίνεση ὅλων τῶν Δημοκρατικῶν. Ἦταν ἀδύνατον ἡ Συμβατικὴ νὰ προσφέρει εἰρήνη στὴν Εὐρώπη, δέσμια καθὼς ἦταν τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀλληλοσπαραγμοῦ της.

α) Οἱ ἀπαρχὲς τῆς Συμβατικῆς. Γιρονδῖνοι καὶ Ὀρεινοὶ

Ἡ ἐθνικὴ Συμβατικὴ συνῆλθε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ ἀπόγευμα τῆς 20ῆς Σεπτεμβρίου, τὴ στιγμὴ ποὺ ἔληγε ἡ μάχη τοῦ Βαλμύ. Ἀφοῦ συγκροτήθηκε σὲ σῶμα, πῆγε, τὴν 21η τοῦ μηνός, νὰ ἀντικαταστήσει τὴ Νομοθετικὴ στὴν αἴθουσα τοῦ Ἱππευτηρίου. Καθὼς ἔληγε ἡ συνεδρίαση, ὁ Κολλὸ ντ' Ἐρμπουά, μὲ τὴ θερμὴ ὑποστήριξη τοῦ Γκρεγκουάρ, πρότεινε τὴν κατάργηση τῆς βασιλείας καὶ μὲ μεγάλη ἄνεση παρέσυρε τὴ συνέλευση. Τὴν ἑπομένη ὁ Μπιγιὼ-Βαρὲν ἀπέσπασε δίχως δυσκολία τὴ συγκατάθεσή της στὸ νὰ χρονολογοῦνται ἐφεξῆς μὲ ἀρχὴ τὸ ἔτος 1 τῆς Δημοκρατίας τὰ διατάγματα ποὺ ἐξέδιδε. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἐγκαθιδρύθηκε ἐμμέσως ἡ Δημοκρατία. Αὐτὴ δὲν πραγματοποιήθηκε λόγω θεωρητικῶν προτιμήσεων, οὔτε μὲ τὴν πανηγυρικὴ ἀνακήρυξη τοῦ νέου καθεστῶτος, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἡ ἐπαναστατικὴ Γαλλία βρέθηκε ὑποχρεωμένη νὰ αὐτοκυβερνηθεῖ, ἀφοῦ ἀνέτρεψε τὸν Λουδοβίκο γιὰ νὰ προφυλάξει τὴν ἀσφάλειά της.

Ἡ Συμβατική, ἀναπόφευκτα, δὲν ἀπεικόνιζε πιστὰ τὴν κατάσταση τῆς χώρας. Ἡ ἐπανάσταση τῆς 10ης Αὐγούστου ἀπέκλεισε ἀναγκαστικὰ ἀπὸ τοὺς κόλπους της τοὺς βασιλόφρονες συνενόχους τῶν ἐξωτερικῶν Δυνάμεων, ἢ ὅσους ἦταν ὕποπτοι εὐνοϊκῶν διαθέσεων πρὸς τὴν προδοσία. Ἡ μεγάλη μάζα, ἡ ὁποία δὲν ψήφισε, αἰσθανόταν ἀνησυχία καὶ ὑπόκωφη δυσαρέσκεια. Θὰ τῆς ἄρεσε πολὺ νὰ ἀπολαύσει τὰ ὀφέλη τῆς Ἐπανάστασης, ἀποφεύγοντας τὸ τίμημά της. Ἡ νέα συνέλευση προ-

ερχόταν ἀπὸ ἐκείνη τὴ μειοψηφία ἡ ὁποία ἀπέκρουε κάθε συμβιβασμὸ καὶ ἀρνιόταν νὰ ἀναζητήσει ὑπεκφυγὲς μπροστὰ στὸν κίνδυνο. Καθὼς ἀποτελοῦσε συντακτικὴ συνέλευση, ὅπως ἔδειχνε καὶ τὸ ὄνομά της, καὶ συνεπῶς ἐνσάρκωνε τὴν ἐθνικὴ κυριαρχία σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία τοῦ Σιεγές, ἀπολάμβανε ἀπεριόριστες ἐξουσίες. Στὴν πραγματικότητα, καὶ δικαιωματικά, εἶχε περιβληθεῖ δικτατορικὴ ἰσχύ. Ἡ σύνθεσή της ὅμως δὲν ἦταν διόλου ἱκανοποιητικὴ γιὰ τὴν Κομούνα καὶ γιὰ τοὺς ἐξεγερμένους τῆς 10ης Αὐγούστου. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά, ὑπῆρχαν κάποια ἐκλεγμένα μέλη της τὰ ὁποῖα αὐτοαποκαλοῦνταν Δημοκρατικὰ μόνον ἐπειδὴ αὐτὸ ἀπαιτοῦσαν οἱ περιστάσεις. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ Ἀβράκωτοι τῶν «Ἡμερῶν», οἱ ὀπαδοὶ τῆς Τρομοκρατίας καὶ τῆς ρύθμισης τῆς ἀγορᾶς, δὲν ἔβρισκαν κάποιον ποὺ νὰ τοὺς ἐκφράζει ἀποκλειστικά. Τὸ Ὄρος τοὺς ἐκπροσωποῦσε ἀτελέστατα, καθὼς δὲν διέθετε ἀκόμη κανένα οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ πρόγραμμα, καὶ ἡ καταδίκη τῶν χαμένων παιδιῶν τοῦ «ἀγροτικοῦ νόμου» ἦταν ὁμόφωνη. Ἂν ὅμως ἀπουσίαζαν ἀπὸ τὴ Συμβατική, οἱ ἐξτρεμιστὲς κυριάρχησαν γρήγορα στοὺς Κορδελιέρους, καὶ τὰ γεγονότα τοῦ 1793 τοὺς ἐπέτρεψαν νὰ παρασύρουν ταυτοχρόνως τὸ Ὄρος καὶ τὰ τμήματα ὥστε νὰ ἐπιβληθοῦν στὴ συνέλευση.

Θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ ἐπανέλθουμε ἐδῶ σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ κλασικὰ προβλήματα τῆς παραδοσιακῆς ἱστοριογραφίας τῆς Ἐπανάστασης, ἐξετάζοντάς το στὸ φῶς πρόσφατων ἔργων, καὶ ἰδιαιτέρως ἐκείνων τῆς Ζακλὶν Σωμιέ. Γνωρίζουμε πόσο ἀπερίφραστα ἐξέφρασε τὴ θέση του ὁ Ἀλμπὲρ Ματιέ, πὼς «στὴν πραγματικότητα, ἡ πάλη ἀποτελοῦσε ἤδη πάλη τῶν τάξεων», καθὼς καὶ τὴν πιὸ ἐκλεπτυσμένη θέση τοῦ Ζὼρζ Λεφέβρ, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ἡ σύγκρουση, ἀρχικῶς οὐσιαστικὰ πολιτική, ἐπενδύθηκε τελικὰ μὲ κοινωνικὸ χαρακτήρα.

Οἱ Γιρονδίνοι, προσανατολισμένοι πρὸς τὴ νομιμότητα, ἀπεχθάνονταν τὰ ἐπαναστατικὰ μέτρα ποὺ ἐπέβαλε ἡ πρωτοβουλία τῆς ἐξεγερμένης Κομούνας τῆς 10ης Αὐγούστου. Ἀντιτάχθηκαν στὴ δικτατορία καὶ στὸ συγκεντρωτισμό, στηριγμένοι στὶς διοικήσεις τῶν ἐπαρχιακῶν νομῶν ὅπου κυριαρχοῦσε ἡ μετριοπαθὴς ἀστικὴ τάξη. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, ἐνθάρρυναν τοὺς τοπικισμοὺς καὶ τὶς τάσεις ἀποκέντρωσης καὶ αὐτονομίας, καὶ ἐκτέθηκαν στὴν κατηγορία τοῦ φεδεραλισμοῦ. Συνδεδεμένοι μὲ τὴν ἐπιχειρηματικὴ ἀστικὴ τάξη —μεγαλεμπόρους, ἐφοπλιστὲς καὶ τραπεζίτες— εἶχαν προσκολληθεῖ μὲ πάθος στὴν οἰκονομικὴ ἐλευθερία, στὴν ἐλεύθερη ἐπιχείρηση καὶ στὸ ἐλεύθερο κέρδος, καὶ ἔδειχναν ἄγρια ἐχθρότητα πρὸς τὴ ρύθμιση τῆς ἀγορᾶς, τὴ φορολόγηση, τὶς ἐπιτάξεις, τὴν ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία τοῦ ἀσινιάτου, μέτρα τὰ ὁποῖα ἀπαιτοῦσαν οἱ Ἀβράκωτοι. Καθὼς εἶχαν ἰσχυρὴ αἴσθηση τῶν κοινωνικῶν ἱεραρχιῶν καὶ δυσπιστία ἀπέναντι στὸν λαὸ (ἐγκατέλειψαν τοὺς Ἰακωβίνους γιὰ νὰ συγκεντρώνονται στὰ σαλόνια τῆς Μαντὰμ Ντοντὲν ἢ τῆς Μαντὰμ Ρολάν), οἱ Γιρονδίνοι κατέληξαν νὰ συσπειρώσουν πίσω τους τὴν κατέχουσα ἀστικὴ τάξη, μέχρι καὶ τοὺς κρυπτοβασιλόφρονες, ὅλους ἐκείνους γιὰ τοὺς ὁποίους τὸ δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας ἀποτελοῦσε ἀπρόσβλητο φυσικὸ δικαίωμα. Ἡ σύγκρουση μετατράπηκε ἀπὸ πολιτικὴ σὲ ἀναντίρρητα κοινωνική. Τὸν

Ὀκτώβριο τοῦ 1792, στὴν ἔκκληση ποὺ ἀπηύθυνε «Πρὸς ὅλους τοὺς Δημοκρατικοὺς τῆς Γαλλίας, περὶ τῆς Ἑταιρείας τῶν Ἰακωβίνων τοῦ Παρισιοῦ», ἐννοώντας τοὺς Ἰακωβίνους καὶ τοὺς Ὀρεινούς, «ἐκείνους τοὺς ἀναρχικοὺς ποὺ διευθύνουν καὶ ἀτιμάζουν τὴν Ἑταιρεία τοῦ Παρισιοῦ», ὁ Μπρισσὸ ἔγραφε: «Ἀποδιοργανωτὲς εἶναι ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι θέλουν νὰ ἰσοπεδώσουν τὰ πάντα, τὶς ἰδιοκτησίες, τὴν εὐμάρεια, τὴν τιμὴ τῶν τροφίμων, τὶς διάφορες ὑπηρεσίες ποὺ παρέχονται στὴν κοινωνία». Στὰ τέλη Ἀπριλίου 1793, ὁ Πετιὸν κυκλοφόρησε τὴν «Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς Παριζιάνους», καλώντας ὅλους τοὺς κατέχοντες στὴ μάχη: «Οἱ περιουσίες σας ἀπειλοῦνται κι ἐσεῖς κλείνετε τὰ μάτια μπροστὰ στὸν κίνδυνο. Ἄλλοι ξεσηκώνουν πόλεμο μεταξὺ ὅσων ἔχουν καὶ ὅσων δὲν ἔχουν, κι ἐσεῖς δὲν κάνετε τίποτε γιὰ νὰ τὸν προλάβετε».

Ἀνάμεσα στὰ πολιτικὰ ζητήματα ποὺ τοὺς ἀπασχολοῦσαν, οἱ Ὀρεινοὶ ἔδωσαν προτεραιότητα στὴ σωτηρία τῆς Ἐπανάστασης καὶ στὴ στρατιωτικὴ νίκη, στόχους ἀδιανόητους χωρὶς τὴ λαϊκὴ στήριξη. Ἐπιπλέον χρειαζόταν νὰ δοθεῖ στὴν ἐθνικὴ πραγματικότητα θετικὸ περιεχόμενο, ἱκανὸ νὰ συσπειρώσει τὶς μάζες. Ἐνδεικτικὴ ἦταν, ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη, ἡ ἐξέλιξη τοῦ Σαὶν-Ζύστ. Τὸ 1791 ἔγραφε στὸ *Πνεῦμα τῆς Ἐπανάστασης καὶ τοῦ Συντάγματος τῆς Γαλλίας*, ὅπου παρέμενε ἐν μέρει δέσμιος τῆς ἐπιρροῆς τοῦ Μοντεσκιέ: «Ὅπου δὲν ὑπάρχουν νόμοι, δὲν ὑπάρχει πατρίδα». Ξεπερνώντας αὐτὸ τὸ θέμα σχετικὰ μὲ τὴν ταυτοσημία πατρίδας καὶ ἐλευθερίας, τόσο κοινότοπο τὸν 18ο αἰώνα, ὁ Σαὶν-Ζύστ ταύτισε στὴν ἀγόρευσή του γιὰ τὸν ἐπισιτισμό, στὶς 29 Νοεμβρίου 1792, τὴν πατρίδα μὲ τὴν εὐτυχία: «Ἕνας λαὸς ποὺ δὲν εὐτυχεῖ, δὲν ἔχει πατρίδα». Προχώρησε ὅμως ἀκόμη περισσότερο, ὅταν ὑπογράμμισε τὴν ἀνάγκη «νὰ ἀποσπαστεῖ ὁ λαὸς ἀπὸ τὴν κατάσταση τῆς ἀβεβαιότητας καὶ τῆς ἀθλιότητας ἡ ὁποία τὸν διαφθείρει, προκειμένου νὰ ἐγκαθιδρυθεῖ ἡ Δημοκρατία». Ὅταν κατήγγελλε «τὴν ἄτακτη ἔκδοση τοῦ χαρτονομίσματος» (ἐννοώντας τὸ ἀσινιάτο) παρότρυνε τὰ μέλη τῆς Συντακτικῆς: «Ἔτσι μπορεῖτε μέσα σὲ μιὰ στιγμὴ νὰ τοῦ δώσετε [τοῦ γαλλικοῦ λαοῦ] μιὰ πατρίδα», ἀνακόπτοντας τὸν πληθωρισμὸ ποὺ τὸν λυμαινόταν, ἐξασφαλίζοντας τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἐπιβίωσή του, συνδέοντας «στενὰ τὴν εὐτυχία καὶ τὴν ἐλευθερία του». Ὁ Ροβεσπιέρος μίλησε ἀκόμη σαφέστερα στὶς 2 Δεκεμβρίου 1792, στὴν ἀγόρευσή του σχετικὰ μὲ τὶς ταραχὲς γιὰ τὰ σιτηρὰ ποὺ ξέσπασαν στὸ Διαμέρισμα Ἔρ-ὲ-Λουάρ: ἐνῶ οἱ Γιρονδῖνοι ὑποστήριζαν πεισματικὰ τὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο τῶν σιτηρῶν, ἐκεῖνος ὑπέταξε τὸ δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας στὸ δικαίωμα τῆς ὕπαρξης, θέτοντας ἔτσι τὰ θεωρητικὰ θεμέλια τοῦ διευρυμένου ἔθνους τὸ ὁποῖο θὰ συμπεριλάμβανε τὶς λαϊκὲς μάζες. Παρόμοια οἱ Ὀρεινοί, οἱ ὁποῖοι προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἀστικὴ τάξη, ἔκλιναν γιὰ λόγους πολιτικῆς.ἀναγκαιότητας καὶ κοινωνικῆς εὐαισθησίας πρὸς τοὺς Ἀβράκωτους, καὶ ἰδιαιτέρως πρὸς τὰ παρισινὰ τμήματα. Ἀφότου ἔμειναν κύριοι τῆς Λέσχης τῶν Ἰακωβίνων, τὴν ὁποία εἶχαν ἐγκαταλείψει οἱ Γιρονδῖνοι, ἑνώνονταν ἐκεῖ μὲ τὸν λαὸ ποὺ πλημμύριζε τὰ θεωρεῖα. Υἱοθέτησαν τελικά, ὄχι χωρὶς ἐπιλεκτικότητα, τὰ μέτρα ποὺ ἀπαιτοῦσαν οἱ λαϊκοὶ ἀγωνιστές, καὶ μετατράπηκαν σὲ ὑπερασπιστὲς

τῶν στρωμάτων ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τοὺς τεχνίτες καὶ τοὺς μικρομαγαζάτορες, ἀπὸ τὴ μικρὴ καὶ τὴ μεσαία ἀστικὴ τάξη, ἀπὸ τὴ μάζα τῶν καταναλωτῶν ποὺ ταλανίζονταν ἀπὸ τὴν ἀκρίβεια τῆς ζωῆς καὶ τὴν ἀνεπάρκεια τῶν μισθῶν. Ἔτσι ἀποκρυσταλλώθηκαν, μὲ ἀφετηρία πολιτικὲς ἀνάγκες, οἱ κοινωνικοὶ ἀνταγωνισμοί. Στὴν ἀγόρευση τῆς 10ης Ἀπριλίου 1793, ὁ Ροβεσπιέρος ἐπέκρινε τοὺς Γιρονδίνους γιὰ τὴν κοινωνικὴ μεροληψία τους, ἡ ὁποία συντελοῦσε στὴ διχόνοια: «Τρομοκράτησαν τοὺς πολίτες ἐπισείοντας τὸ φάντασμα τοῦ ἀγροτικοῦ νόμου. Διαχώρισαν τὰ συμφέροντα τῶν πλουσίων ἀπὸ τὰ συμφέροντα τῶν φτωχῶν. Παρουσιάζονται στοὺς πρώτους ὡς οἱ προστάτες τους ἀπὸ τοὺς Ἀβράκωτους. Προσέλκυσαν δίπλα τους ὅλους τοὺς ἐχθροὺς τῆς ἰσότητας». Ἀκόμη πιὸ ἀπερίφραστα, λίγο μετὰ τὶς 2 Ἰουνίου 1793 καὶ τὴν ἔξωση τῶν Γιρονδίνων ἀπὸ τὴ Συμβατική, ὁ Ροβεσπιέρος ἔγραφε στὸ σημειωματάριό του: «Οἱ ἐσωτερικοὶ κίνδυνοι προέρχονται ἀπὸ τοὺς ἀστούς. Γιὰ νὰ νικηθοῦν οἱ ἀστοί, πρέπει νὰ συσπειρωθεῖ ὁ λαός».

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο οἱ ἀγῶνες γιὰ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία, γιὰ τὸν προσανατολισμὸ καὶ τὸν ἔλεγχό της, ἐνσαρκώθηκαν τελικὰ σὲ δύο ἐπιτελεῖα, σὲ δύο ὁμάδες (καθὼς οὔτε οἱ Γιρονδίνοι οὔτε οἱ Ὀρεινοὶ ἀποτέλεσαν ποτὲ ὀργανωμένα καὶ πειθαρχημένα κόμματα). Στὶς διαφορὲς καὶ στὶς ἀντιθέσεις τους ἀντανακλοῦσαν οἱ βαθύτατες κοινωνικὲς πραγματικότητες τῆς χώρας. Ὡστόσο, προκειμένου νὰ ἀντιληφθοῦμε καλύτερα τὶς ρίζες τοῦ ἀνταγωνισμοῦ πρέπει νὰ ἐμβαθύνουμε τὴν ἱστορικὴ ἀνάλυση σὲ ἐθνικὸ ὅσο καὶ σὲ τοπικὸ ἐπίπεδο.

Στὸ ἐθνικὸ ἐπίπεδο, ἡ ὁμάδα τῶν Γιρονδίνων ποὺ κατέγραψε ἡ Ζακλὶν Σωμιὲ συμπεριλάμβανε, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1793, 136 βουλευτὲς τῆς Συμβατικῆς, ἐνῶ ἡ Ὀρεινὴ ὁμάδα, ποὺ κατέγραψε γιὰ τὴν ἴδια χρονικὴ στιγμὴ ἡ Φρανσουὰζ Μπρυνέλ, ἀριθμοῦσε 267 βουλευτές. Τὸ κοινωνικὸ καὶ γεωγραφικὸ πλαίσιο καὶ τῶν δύο ὁμάδων προσδιορίζονται ἐπακριβῶς.

Καταρχάς, τὸ γεωγραφικὸ πλαίσιο: Ὁ χάρτης τῶν Γιρονδίνων παρουσίαζε δύο ἰδιαιτέρως πυκνὰ περιφερειακὰ σύνολα. Ὑπῆρχε μιὰ ὁμάδα τῆς Μεσημβρινῆς Γαλλίας 60 βουλευτῶν, μὲ προέλευση κατὰ προσέγγιση νότια τῶν συνόρων τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ γραπτοῦ δικαίου. Μιὰ ἄλλη ὁμάδα ἀποτελοῦσαν 39 ἐκπρόσωποι τῆς Βρετάνης καὶ τῆς Νορμανδίας, στοὺς ὁποίους μποροῦμε νὰ προσθέσουμε καὶ τοὺς βουλευτὲς τοῦ Ἒρ-ἑ-Λουάρ. Οἱ ὑπόλοιποι Γιρονδίνοι, περίπου τὸ ἕνα τέταρτο τοῦ συνόλου, ἦταν διεσπαρμένοι τυχαῖα σὲ διάφορους νομοὺς ἀναλόγως μὲ τὶς οἰκογενειακὲς καὶ τὶς τοπικὲς ἐπιρροές. Ὑπογραμμίζουμε τὸν σχετικὰ σημαντικὸ ἀριθμὸ τῶν Γιρονδίνων ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες τοῦ γραπτοῦ δικαίου: εἶναι γνωστὴ ἡ προσκόλληση τῶν τελευταίων στὰ γραπτὰ συντάγματα, καὶ ὁ σεβασμὸς ποὺ ἔδειχναν γιὰ τὴ νομιμότητα. Ἂς ὑπογραμμίσουμε, ἀκόμη, τὴν κυριαρχία τῶν παραθαλάσσιων διαμερισμάτων καὶ τῶν λιμανιῶν, ὅπου ἐντοπίζονταν σχεδὸν πάντοτε τὰ οἰκογενειακὰ λίκνα τῶν Γιρονδίνων. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς εἶχαν ἔρθει νέοι σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν κόσμο τοῦ ἐμπορίου καὶ τῶν ἐφοπλιστῶν. Ὅσο γιὰ τοὺς Ὀρεινούς, αὐτοὶ ἐκπροσωποῦσαν οὐσιαστικὰ τὸ Παρίσι (οἱ 19 ἀπὸ τοὺς 24 βουλευτές), καὶ τὰ διαμερί-

σματα τῆς Βόρειας καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Γαλλίας ποὺ ἀπειλοῦνταν ἀπὸ τὸν πόλεμο καὶ τὴν εἰσβολή. Ἀπὸ τοὺς τελευταίους Ὀρεινοὺς τοῦ ἔτους 3, τὸ 23% προερχόταν ἀπὸ τὰ διαμερίσματα αὐτά. Ἀκόμη, οἱ Ὀρεινοὶ προῆλθαν ἀπὸ περιοχὲς μὲ ζωηρὲς ἀντιφεουδαρχικὲς παραδόσεις: ἀπὸ τὸ Μπουρμπονναὶ (τέσσερις Ὀρεινοὶ στοὺς ἑφτὰ βουλευτὲς τοῦ Ἀλλιέ), ἀπὸ τὸ Λιμουζὲν καὶ τὸ Περιγκὸρ (ἑφτὰ στοὺς δέκα βουλευτὲς τῆς Δορδόνης). Ἐπίσης, ἀπὸ ὁρισμένες ὀρεινὲς περιοχές: τὴν Ἀριὲζ (πέντε Ὀρεινοὶ στοὺς ἕξι βουλευτές), τὸ Πουὺ-ντὲ-Ντὸμ (ἕξι στοὺς δώδεκα). Προσθέτουμε καὶ τὶς δύο Ὀρεινὲς ζῶνες σὲ περιοχὲς ὅπου κυριαρχοῦσε ἡ Γιρόνδη: τὴν Κάτω Σαράντ (ἑπτὰ Ὀρεινοὶ στοὺς ἕντεκα βουλευτὲς) καὶ τὴ Βὰρ (τέσσερις στοὺς ὀκτώ). Πρέπει ἄραγε, ὅπως μᾶς καλεῖ ἡ Σωμιὲ ὅταν μιλᾶ γιὰ τοὺς Γιρονδίνους τῆς νοτιοδυτικῆς Ἀκουιτανίας, νὰ σημειώσουμε καὶ τὴν ἐπίδραση τοῦ κλίματος στὸν χαρακτήρα τῶν ἀνθρώπων; «Εἶναι θεμιτὸ νὰ ἀποδοθεῖ στὶς εὔκρατες ἐποχὲς τῆς γενέθλιας γῆς τους αὐτὴ ἡ ἀποστροφὴ πρὸς τὴ βία καὶ τὸ φανατισμό, αὐτὴ ἡ προτίμηση τῶν διαβαθμισμένων καὶ ἰσορροπημένων λύσεων».

Τὸ κοινωνικὸ πλαίσιο: Ἐμεῖς τὸ θεωροῦμε σημαντικότερο. Τὸ 1793, ἡ ὁμάδα τῶν Γιρονδίνων ἀριθμοῦσε σαράντα πέντε δικηγόρους, ὀκτὼ γιατρούς, ἕξι δημοσιογράφους, ἕξι ἀξιωματικοὺς τοῦ στρατοῦ ξηρᾶς ἢ τοῦ ναυτικοῦ, τέσσερις καθηγητές, ἕντεκα ἱερεῖς καὶ τρεῖς πάστορες, δεκαέξι μεγαλεμπόρους ἢ βιομηχάνους. Ὁρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς εἶχαν ἀσκήσει προηγουμένως, στὰ δικά τους διαμερίσματα, ἐκλεγμένα λειτουργήματα, διοικητικὰ ἢ δικαστικά. Μεταξὺ τῶν Ὀρεινῶν, οἱ σαράντα ἐννέα εἶχαν ἀναδειχθεῖ στὰ νομικὰ ἐπαγγέλματα: εἴκοσι ἑφτὰ δικηγόροι, δεκαεννέα νοτάριοι ἢ τιτλοῦχοι προσωποπαγῶν θέσεων, τρεῖς «ἄνθρωποι τοῦ νόμου». Προσθέτουμε πέντε γιατροὺς ἢ χειρουργούς, τρεῖς παιδαγωγοὺς ἢ καθηγητές, πέντε καλλιτέχνες, ἐννέα ἐκκλησιαστικοὺς καὶ ἕναν πάστορα, ἑφτὰ στρατιωτικούς. Τέλος, δέκα μεγαλεμπόρους ἢ ἐμποροβιοτέχνες, ἕξι γεωπόνους ἢ ἰδιοκτῆτες καλλιεργητές. Μόνον δύο Ὀρεινοὶ ἦταν ταπεινῆς προέλευσης: Ὁ Ἀρμονβίλ, ἐργάτης λαναριστὴς στὴ Ρένς, καὶ ὁ Μπαίλ, ποὺ κρατοῦσε λογιστικὰ βιβλία στὴ Μασσαλία. Συνεπῶς, οἱ Ὀρεινοὶ προέρχονταν χωρὶς ἐξαίρεση, ὅπως καὶ οἱ Γιρονδίνοι, ἀπὸ τὴν ἀστικὴ τάξη. Μολονότι γενικῶς ἔκλιναν περισσότερο πρὸς τὴ μικρὴ καὶ τὴ μεσαία ἀστικὴ τάξη, πρὸς τὸν κόσμο τῶν ἐργαστηρίων καὶ τῶν μικρομάγαζων, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ταξικῆς προέλευσης δὲν διέφεραν ἰδιαιτέρως ἀπὸ τοὺς Γιρονδίνους —οἱ ὁποῖοι πάντως βρίσκονταν πλησιέστερα στὸ μεγαλεμπόριο καὶ στὴ βιομηχανία, στὴν ὑψηλὴ ἀστικὴ τάξη ἢ στὴν τέως ἀριστοκρατία τῆς τηβέννου.

Οὔτε διέφεραν ὡς πρὸς τὸ μέγεθος τῆς περιουσίας, ἔστω καὶ ἂν σὲ πρώτη ματιὰ αὐτὸ φαινόταν ἀνώτερο στὶς τάξεις τῆς Γιρόνδης. Καὶ στὶς δύο πλευρὲς συναντοῦμε τέως εὐγενεῖς: ἕξι μεταξὺ τῶν Γιρονδίνων, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καὶ τὸν Κοντορσέ· τρεῖς μεταξὺ τῶν ἑπτὰ Ὀρεινῶν στρατιωτικῶν. Μερικὲς μεγάλες περιουσίες ὑπάρχουν στοὺς μὲν καὶ στοὺς δέ: ὁ Μπουαγιὲ-Φονφρὲντ καὶ ὁ Ἰνάρ, Γιρονδῖνοι ἔμποροι καὶ βιομήχανοι μὲ ἀνθηρὲς ἐπιχειρήσεις· ὁ Καμπὸν καὶ ὁ Λεκουέντρ τῶν Βερσαλλιῶν, Ὀρεινοὶ μεγαλέμποροι. Ἐπίσης, μεγαλογαιοκτήμονες: ὁ Γιρονδῖνος

Μπερτράν-Λοντινιέρ στὴν Ὄρν, ὁ Ὀρεινὸς Φαγιὼ στὴ Βανδέα. Ἀναμφιβόλως οἱ μεγαλέμποροι καὶ οἱ ἐφοπλιστές, οἱ βιομήχανοι καὶ οἱ μεγαλοκτηματίες προσέφεραν μιὰ εἰκόνα χλιδῆς στὴ Γιρόνδη, ὅμως, παρ' ὅλα αὐτά, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ὁμάδας ἀνῆκε στὴ μέσης περιουσίας ἐπαρχιακὴ ἀστικὴ τάξη. Ἔβρισκε κανεὶς ἀνάμεσά τους καὶ ἀνθρώπους ταπεινῆς καταγωγῆς: ὁ πατέρας τοῦ Γκορσὰς ἦταν τσαγκάρης, καὶ τοῦ Μπαγὲλ μισθωτὴς χωραφιῶν. Ἀρκετοὶ Γιρονδίνοι, ὅπως καὶ Ὀρεινοί, κατεῖχαν περιουσίες μεσαίου μεγέθους. Τόσο οἱ μὲν ὅσο καὶ οἱ δὲ φρόντισαν νὰ ἀποκτήσουν ἐθνικὲς γαῖες.

Τελευταῖο κριτήριο, τοῦ ὁποίου εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀρνηθεῖ κανεὶς τὴ σημασία: ἡ παιδεία. Οἱ Γιρονδίνοι, κατὰ μέσον ὅρο δέκα χρόνια πιὸ ἡλικιωμένοι ἀπὸ τοὺς Ὀρεινούς, ἀνῆκαν στὴν πρώτη γενιὰ τοῦ Διαφωτισμοῦ. Μὲ ἐλάχιστες, σπάνιες ἐξαιρέσεις —ὅπως ἦταν ὁ Μπαρμπαρού, ὁ Ἰνὰρ καὶ ὁ Πετιόν— ἦταν μαθητὲς τῶν Ἰησουιτῶν, γιὰ νὰ μὴ μιλήσουμε γιὰ τὸν Ντωνοῦ, ὁ ὁποῖος ἦταν ἀπόφοιτος τοῦ Ὀρατορίου. Ὡστόσο, μεταξὺ τῶν ἑκατὸ τελευταίων Ὀρεινῶν τοῦ ἔτους 3, οἱ 10 ἦταν κάτω τῶν τριάντα χρονῶν τὸ 1793, καὶ 47 βρίσκονταν μεταξὺ τριάντα ἑνὸς καὶ σαράντα χρονῶν. Ἀνῆκαν στὴ δεύτερη γενιὰ τοῦ Διαφωτισμοῦ, ποὺ μορφώθηκε στὰ κολέγια τοῦ Ὀρατορίου τὰ ὁποῖα διαδέχθηκαν τὶς περισσότερες φορὲς τοὺς Ἰησουίτες, κυρίως στὴ Βόρεια Γαλλία. Στὴ διδασκαλία τους εἶχε εἰσδύσει ὁ ρουσσωισμός, μιᾶς στωικῆς καὶ Δημοκρατικῆς τάσης, κι ἐπίσης ἔβρισκαν θέση ἡ ἱστορία, οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες, οἱ ζωντανὲς γλῶσσες. Ὁ Μπιγιὼ-Βαρὲν δίδασκε στὸ ὀρατοριανὸ κολέγιο τοῦ Ζουιγύ, ὁ Φουσὲ στὸ ἀντίστοιχο τῆς Νάντης, ἐνῶ στῆς Ριόν, ὁ Ρὸμ εἶχε ἐντρυφήσει στὴ σοβαρὴ μελέτη τῶν μαθηματικῶν. Δύο εἰδῶν παιδεῖες, δύο γενεαλογίες: ἡ μία βρισκόταν στὴ γραμμὴ τοῦ Βολταίρου καὶ τῶν Ἐγκυκλοπαιδιστῶν, στὴν ὁποία ἐγγραφόταν ὁ τελευταῖος ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους, ὁ Κοντορσέ, ὁ στοχαστὴς τῆς Γιρόνδης· ἡ ἄλλη ἀκολουθοῦσε τὴν κατεύθυνση τοῦ Ρουσσὼ καὶ τῶν ἐπιγόνων του. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά, ἕνας φιλελευθερισμὸς αἰσιόδοξος καὶ ἐλιτιστικός· ἀπὸ τὴν ἄλλη, μιὰ ἐξισωτικὴ κοινωνικὴ εὐαισθησία, μιὰ βουλησιαρχικὴ ἀντίληψη τῆς πολιτικῆς.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἡ σύγκρουση μεταξὺ Ὄρους καὶ Γιρόνδης παρουσιαζόταν βεβαίως ὡς καταρχὴν πολιτική, ἀλλὰ ἐνδύθηκε μιὰ ταξικὴ ὄψη μέσω τῶν κοινωνικῶν συμμαχιῶν τὶς ὁποῖες ἀνέδειξε καὶ τῆς ὀξύτατης οἰκονομικῆς κρίσης ποὺ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει. Πίσω ἀπὸ τὶς πολιτικὲς ὄψεις τῆς σύγκρουσης ξεχώριζαν, ὅπως συμβαίνει ὑπὸ κανονικὲς συνθῆκες, τὰ κοινωνικὰ κίνητρα, τὰ ὁποῖα συγκαταλέγονταν στὰ οὐσιώδη ἐλατήριά της. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, ἡ ἐπιλογὴ ποὺ ἔκαναν οἱ Ὀρεινοὶ τοῦ Σαλὸν ἀποτελοῦσε μιὰ στρατηγικὴ ἐπιλογή. Τὸ ἴδιο ἴσχυε καὶ γιὰ ὅσα διαδραματίστηκαν μεταξὺ Ὀκτωβρίου τοῦ 1792 καὶ Ἰουνίου τοῦ 1793 σὲ πολλὲς ἄλλες πόλεις τῆς Δημοκρατίας. «Διαζύγιο τῶν ἀστικῶν τάξεων», ἔγραφε ὁ Μπουλουαζὼ γιὰ τὴ σύγκρουση Ὄρους καὶ Γιρόνδης. Ἐδῶ, ὁ Μωζωρὶκ ἀπάντησε πώς, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἐπρόκειτο γιὰ «ἕνα πολιτικὸ διαζύγιο στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀστικῆς τάξης».

Παιδεία, κοινωνικὲς καὶ γεωγραφικὲς καταβολές, περιουσιακὰ ἐπίπεδα: ἡ πολιτικὴ στράτευση δὲν ἐξαρτᾶται μηχανικὰ ἀπ' ὅλα αὐτά, χωρὶς πάντως νὰ μπορεῖ νὰ τεθεῖ ἀξιωματικὰ ἡ «αὐτονομία τῆς πολιτικῆς». Τὸ πλαίσιο τῶν κοινωνικῶν ἀγώνων τοῦ Ἐνενήντα Τρία [1793], τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ πολέμου, τὸ κοινωνικὸ περιεχόμενο τοῦ ὁποίου εἶναι ἀδύνατον πλέον νὰ συγκαλυφθεῖ, ἔθετε ἕνα πρόβλημα πολιτικῆς στρατηγικῆς. Τόσο οἱ μὲν ὅσο καὶ οἱ δέ, Γιρονδίνοι καὶ Ὀρεινοί, συμφωνοῦσαν στὴν κατάργηση τῆς μοναρχίας καὶ στὴν ἵδρυση τῆς Δημοκρατίας. Πῶς ὅμως θὰ σωζόταν ἡ Δημοκρατία; Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐπιβεβαιώθηκε τὸ πολιτικὸ ρῆγμα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐπαναστατικῆς ἀστικῆς τάξης (ἐννοοῦμε ἐπαναστατικὴ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ Ὀγδόντα Ἐννιὰ [1789]). Ποιὸν δρόμο ἔπρεπε νὰ πάρουν; Τὸ δρόμο τοῦ συμβιβασμοῦ ἢ τὸν ἐπαναστατικὸ δρόμο; Ἔπρεπε νὰ ζητήσουν τὴ σωτηρία τῆς ἀστικῆς Δημοκρατίας *ἀπὸ τὰ πάνω*, μέσω μιᾶς συμφωνίας μὲ τὴν ἀριστοκρατία, ἢ *ἀπὸ τὰ κάτω*, συμμαχώντας μὲ τὶς λαϊκὲς μάζες;

Ἤδη ἀπὸ τὸ 1789 ἕνα τμῆμα τῆς ἐπαναστατικῆς ἀστικῆς τάξης —ἀρχικὰ οἱ Μοναρχικοί, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1789, καὶ κατόπιν οἱ Φεγιαντίνοι, μετὰ ἀπὸ τὴ φυγὴ στὴ Βαρὲν— εἶχε ἀναζητήσει ἕνα συμβιβασμὸ μὲ τὴ γαιοκτημονικὴ ἀριστοκρατία, στηριγμένο στὴν ἐξαγορὰ τῶν φεουδαρχικῶν δικαιωμάτων καὶ περιορισμένο στὸ πλαίσιο μιᾶς μοναρχίας ἑδραιωμένης στὸν κῆνσο. Ὁ συμβιβασμὸς μεταξὺ τῶν διευθυντικῶν καὶ κατεχουσῶν τάξεων στάθηκε ἀδύνατος ἐξαιτίας τῆς ἄρνησης ποὺ ἀντέταξε ἡ ἀριστοκρατία, ἡ ὁποία ἐκδηλώθηκε στοὺς ἐκπατρισμένους καὶ κατόπιν στὴν ἀντεπανάσταση, ἀλλὰ καὶ τῆς ὄχι λιγότερο πεισματικῆς ἄρνησης τῶν χωρικῶν, τὴν ὁποία ὑπογράμμιζαν οἱ ἀκατάπαυστες ζακερί. Ἡ Γιρόνδη φάνηκε νὰ προσαρμόζεται στὴν κατάσταση μέχρι τὶς 10 Αὐγούστου 1792. Δὲν ἔπρεπε ὅμως, ἂν ἤθελαν νὰ σωθοῦν οἱ κατακτήσεις τοῦ Ὀγδόντα Ἐννιά, νὰ ὑπερβοῦν τὰ φιλελεύθερα καὶ ἀστικὰ ὅρια γιὰ νὰ φτάσουν στὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ δημοκρατία; Οἱ Ὀρεινοὶ κατέληξαν νὰ τὸ δεχτοῦν αὐτό, μέσα στὶς δραματικὲς συνθῆκες τοῦ Ἐνενήντα Τρία. Οἱ Γιρονδίνοι ὀπισθοχώρησαν. Ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1792, ὁ Μπρισσὸ κατήγγελλε τοὺς «ἀποδιοργανωτές». Ἀρνήθηκαν τὴ λαϊκὴ συμμαχία στὴν ὁποία συγκατατέθηκαν οἱ Ὀρεινοί. Μιλώντας γιὰ τὸν λαό, τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1792, ὁ Πετιὸν δήλωνε: «Δὲν εὐνοοῦμε τὴ διάθεσή του γιὰ ἐξέγερση, πράγμα ποὺ ἦταν χρήσιμο νὰ κάνουμε ὅταν εἴχαμε νὰ ρίξουμε τὴν τυραννία. Κάθε ἄλλο· πρέπει νὰ τὴν καταστείλουμε, ἐφόσον τώρα δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ γίνει ὀλέθρια γιὰ τὴν ἐλευθερία». Οἱ Ἰακωβίνοι καὶ οἱ Ὀρεινοὶ προτίμησαν τὸν ἐπαναστατικὸ δρόμο, τὴ λαϊκὴ συμμαχία. Τελικὰ ἀποδέχτηκαν ὅσα πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ μέτρα συνεπαγόταν αὐτή. Ἐπρόκειτο γιὰ τὴν *ἐνεργὸ ἐπανάσταση*, σύμφωνα μὲ τὴν ὁρολογία τοῦ Γκράμσι καὶ ἀκόμη κι ἐκείνη τῶν Ἰακωβίνων, γιὰ μιὰ ἐπανάσταση ἐπιθετικὴ καὶ δημιουργική, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν *παθητικὴ ἐπανάσταση* τῆς μετριοπαθοῦς ἀστικῆς τάξης, τὴν ὁποία πάντοτε δελέαζε ἡ ἀναζήτηση τοῦ συμβιβασμοῦ. Ἐπικράτησαν τὸ Ὄρος καὶ οἱ Ἰακωβίνοι: ἔτσι σώθηκε ἡ Ἐπανάσταση.

Ἀνάμεσα στὶς δύο «φράξιες» βρισκόταν τὸ Κέντρο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐξαρτιόταν ἡ

πλειοψηφία. Αὐτὸ ποτὲ δὲν ἔκανε ἐπιλογὲς χωρὶς ἐπιστροφή. Ἦταν μέλη τῆς Συμβατικῆς ἀποφασισμένα νὰ ὑπερασπιστοῦν τὴν Ἐπανάσταση καὶ τὴν ἐθνικὴ ἀκεραιότητα, ἀλλὰ ἀποδείχτηκαν καιροσκόποι ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογὴ τῶν μέσων ποὺ ἀπαιτοῦσε αὐτὸς ὁ στόχος. Ὑπερβολικὰ ἀστοί, κατὰ βάθος φοβόνταν τὸν λαό. Αἰσθάνονταν ἀποτροπιασμὸ γιὰ τὴν αὐθαίρετη καὶ αἱματηρὴ βία, κι ἐπίσης συγκαταλέγονταν μεταξὺ ἐκείνων ποὺ ἀπέδιδαν ἀξία δόγματος στὴν οἰκονομικὴ ἐλευθερία. Στὸ βαθμὸ ὅμως ποὺ ἡ Δημοκρατία κινδύνευε, θεωροῦσαν ἀπερισκεψία τὴ σύγκρουση μὲ τοὺς ἀνθρώπους τῆς 10ης Αὐγούστου, ἐφόσον τὰ μέτρα ποὺ ἀπαιτοῦσαν οἱ τελευταῖοι μποροῦσαν προσωρινὰ νὰ φανοῦν χρήσιμα, μέχρι τὴν ὥρα τῆς νίκης. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο ὁρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς —ὁ Μπαρέρ, ὁ Καρνό, ὁ Λεντέ, ὁ Καμπόν— συσπειρώθηκαν μὲ τοὺς Ὀρεινούς. Οἱ περισσότεροι βουλευτές, διορατικότεροι ἀπὸ τοὺς ἤδη κυριευμένους ἀπὸ μίσος καὶ ὀργὴ κομματικοὺς ἡγέτες, ἔπαιρναν ὑπόψη τους πὼς οἱ Δημοκρατικοὶ ἦταν πολὺ λίγοι ὥστε ὁ ἀλληλοσπαραγμός τους θὰ μποροῦσε νὰ τοὺς ὁδηγήσει στὸ χαμό. Καθὼς ἄλλαζαν στρατόπεδα, ὑποχρέωσαν τὴ Συμβατικὴ σὲ ἀπίστευτες παλινωδίες, ὅμως ἐκεῖνο ποὺ τοὺς καθοδηγοῦσε ἦταν ἕνας βαθύτατος ρεαλισμός.

β) Ἡ κομματικὴ πάλη καὶ ὁ θάνατος τοῦ βασιλιᾶ (Σεπτέμβριος 1792 - 21 Ἰανουαρίου 1793)

Ἐπὶ μερικὲς ἑβδομάδες οἱ Γιρονδῖνοι διατηροῦσαν τὸ γόητρό τους καὶ παρουσιάζονταν ὡς κύριοι τῆς κατάστασης. Ἡ ζηλοφθονία ποὺ αἰσθάνονταν οἱ ἐπαρχιῶτες ἀπέναντι στὴν Κομούνα καὶ στοὺς Ἀβράκωτους τοῦ Παρισιοῦ, ἡ φρίκη ποὺ σκόρπισαν οἱ σφαγές, ἡ ὀργὴ ποὺ ἀφύπνιζαν ὅσες προτάσεις θεωροῦνταν ἀπειλητικὲς γιὰ τὴν ἰδιοκτησία, τὸ αἴσθημα ἀσφάλειας ποὺ δημιούργησαν ἀμέσως οἱ στρατιωτικὲς νίκες καί, τέλος, ἡ γενικὴ ἀντίδραση ἐναντίον τῆς Τρομοκρατίας ποὺ ἐξαπλώθηκε σὲ ὁλόκληρη τὴ χώρα, ὅλοι αὐτοὶ οἱ παράγοντες ὁδηγοῦσαν τὴν πλειονότητα πρὸς τὸ μέρος τους. Ὅταν ὁ Δαντὸν ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὸ Ἐκτελεστικὸ Συμβούλιο, ἐπειδὴ ἐπέλεξε νὰ ἐκλεγεῖ βουλευτὴς στὴ Συμβατική, ὁ «ἐνάρετος» Ρολὰν πίστεψε πὼς ἐφεξῆς θὰ ἐπιβαλλόταν ὁ ἴδιος ὡς ἀρχηγός. Ἡ Κομούνα δὲν διαλύθηκε παρὰ μόνο στὰ τέλη Νοεμβρίου —ὅμως ἀπὸ νωρίτερα εἶχε χάσει τὶς ἔκτακτες ἐξουσίες της, καὶ εἶχε καταργήσει τὴν ἐπιτροπὴ ἐπαγρύπνησής της. Οἱ κομισάριοι τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας ἀνακλήθηκαν. Ἡ πολιτικὴ ἀστυνομία πέρασε στὰ χέρια τοῦ Ρολὰν καὶ τῆς Ἐπιτροπῆς Γενικῆς Ἀσφαλείας ποὺ εἶχε συστήσει ἡ Συμβατική. Παντοῦ ἀπελευθερώνονταν οἱ ὕποπτοι, καὶ ἀφέθηκαν νὰ ἐπιστρέψουν στὴ χώρα πολλοὶ ἱερεῖς ποὺ εἶχαν εἴτε ἀπελαθεῖ εἴτε ἐκπατριστεῖ. Κατόπιν ἐξαφανίστηκε τὸ δικαστήριο ποὺ εἶχε συσταθεῖ τὴν 17η Αὐγούστου κι ἔτσι, ἀφότου ἡ δικαιοσύνη ἐπανῆλθε στὴν κανονική της πορεία κι ἐφόσον εἶχε ἤδη καταργηθεῖ τὸ Ἀνώτατο Δικαστήριο, ἔπαυσε κάθε εἰδικὴ δωσιδικία γιὰ τοὺς ἀντεπαναστάτες. Ἡ ρύθμιση τοῦ ἐμπορίου τῶν σιτηρῶν ἀδράνησε, χωρὶς ἄλλωστε αὐτὸ

νὰ σημαίνει πὼς εἶχαν ποτὲ ἐφαρμοστεῖ ἐπακριβῶς τὰ διατάγματα τοῦ Σεπτεμβρίου: ὁ Ρολὰν τὴν κατήγγελλε ἀκατάπαυστα, καὶ ἐπανέφερε τὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο στὶς 8 Δεκεμβρίου, τὴν ἴδια ὥρα ποὺ οἱ λαϊκοὶ φορολογητὲς ἐξαπέλυαν μιὰ νέα σειρὰ βίαιων ταραχῶν στὴν περιοχὴ μεταξὺ τῶν ποταμῶν Ἔρ καὶ Λίγηρα. Ἀπὸ τὶς πρῶτες ἡμέρες τοῦ πολέμου, οἱ κρατικοὶ προμηθευτὲς εὐδαιμονοῦσαν, καὶ οἱ στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις στὸ Βέλγιο ἔφεραν ἀνέλπιστο πλοῦτο σὲ ὅσους συνδέονταν μὲ τὸν Ντυμουριέ, ἰδιαιτέρως στὸν ἀβὰ ντ' Ἐσπανιάκ. Ὁ νέος ὑπουργὸς Πολέμου Πὰς εἶχε ἐπιβάλει νὰ ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ ἕνα «Διευθυντήριο Κρατικῶν Ἀγορῶν», ἀλλὰ ὁ στρατηγὸς διαμαρτυρόταν ἀκατάπαυστα ὥσπου στὸ τέλος ἡ Συμβατικὴ τοῦ παραχώρησε τὴν ἐλευθερία νὰ χρησιμοποιεῖ κατὰ βούληση τὰ κονδύλια ποὺ ἦταν ἀπαραίτητα γιὰ τὸν ἀνεφοδιασμὸ τοῦ στρατοῦ του. Ταυτοχρόνως ἐγκαταλείφθηκε ἡ ὀχύρωση τοῦ Παρισιοῦ καὶ ἀπολύονταν οἱ ἐργάτες ποὺ τὴν εἶχαν ἀναλάβει, ἐνῶ ὁ Ρολὰν ἐπανέφερε τὸ μισθὸ κατ' ἀποκοπὴ στὶς ἐθνικὲς βιομηχανίες. Κατήγγελλε μὲ ζῆλο τὴ σπατάλη τῆς Κομούνας, ἡ ὁποία ἐπέμενε νὰ κρατᾶ μὲ ἔξοδα τῶν φορολογουμένων τὴν τιμὴ τοῦ ψωμιοῦ στὰ τρία σολδία. Πλήγματα δέχτηκαν καὶ οἱ χωρικοί: ἡ διανομὴ τῶν κοινοτικῶν γαιῶν καὶ ἡ πώληση τῶν κτημάτων τῶν ἐκπατρισμένων ἀναβλήθηκαν. Αὐτὴ ἡ πολιτικὴ ἐρέθιζε ὁλοένα καὶ περισσότερο τοὺς Ἀβράκωτους ἐναντίον τῶν ὀπαδῶν τοῦ Ρολὰν (τῶν «Ρολανδίνων») —ὅμως στὴ Συμβατικὴ συναντοῦσε λιγότερη ἀντίδραση ἀπ' ὅσο θὰ πίστευε κανείς. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μεγάλης συζήτησης γιὰ τὸ ἐμπόριο τῶν ἀγαθῶν, ὁ Σαὶν-Ζύστ, μὲ πνεῦμα ὀρθόδοξου οἰκονομολόγου, ἀπέδειξε πὼς δὲν ὑπῆρχε ἄλλο φάρμακο κατὰ τῆς ἀκρίβειας ἀπὸ τὴν ἀνάσχεση τοῦ πληθωρισμοῦ. Ἂν ὁ Ροβεσπιέρος ἐξέφρασε εὔγλωττα τὰ λαϊκὰ παράπονα καὶ ἀπαίτησε νὰ δοθεῖ τέλος στὶς προαγορὲς καὶ στὶς ἀποκρύψεις προϊόντων, δὲν πρότεινε οὔτε κατασχέσεις οὔτε φορολογήσεις. Ἀπέναντι στὸν κλῆρο, οἱ Δημοκρατικοὶ ἔδειχναν σὲ γενικὲς γραμμὲς νὰ συμφωνοῦν. Ἐνῶ ἀρνήθηκαν νὰ καταργήσουν τὸ κονδύλιο τοῦ προϋπολογισμοῦ γιὰ τὴ δημόσια λατρεία, ὅπως τὸ ἤθελε ὁ Καμπόν, τὸν Δεκέμβριο συζήτησαν χωρὶς ἐξάρσεις, ἀλλὰ καὶ δίχως νὰ καταλήξουν σὲ κάποιο ἀποτέλεσμα, τὴν ὀργάνωση τῆς ἐκπαίδευσης σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχὲς τῆς περίφημης εἰσήγησης ποὺ εἶχε παρουσιάσει ὁ Κοντορσὲ στὴ Νομοθετικὴ —ἐκπαίδευση δημόσια, κοσμική, δωρεάν, καὶ ὑποχρεωτική. Τέλος, ὁ Δαντὸν δὲν συμμεριζόταν τὴν ἀκατανίκητη ἐχθρότητα ποὺ ἔνιωθε ὁ Ροβεσπιέρος γιὰ τοὺς Γιρονδίνους, καὶ τοὺς προσέφερε τὴ βοήθειά του.

Κατὰ βάθος ὁ Δαντὸν ἀνῆκε μᾶλλον στὸ Κέντρο, ὅπως παρατήρησε ὁ Λεβασσέρ. Τὸ μόνο ποὺ ζητοῦσε ἦταν νὰ ἀποφεύγονται τὰ ἀκραῖα μέτρα, καὶ ὅταν τὸν Ὀκτώβριο ἔφτασε ἀπὸ τὸ Λονδίνο ὁ Θεόδωρος ντὲ Λαμὲτ ἐκλιπαρώντας τὴ συνδρομή του, ἐκεῖνος ὑποσχέθηκε νὰ κινητοποιηθεῖ γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ Λουδοβίκου ΙϚ'. Γνώριζε πὼς αὐτὴ θὰ ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις τῆς εἰρήνης. Γιὰ χάρη της ἴσως νὰ δεχόταν μέχρι καὶ τὴν ἐπαναφορὰ τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας, πράγμα ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ γίνει, γιὰ παράδειγμα, πρὸς ὄφελος τοῦ δούκα τῆς Σάρτρ. Ἤδη ἀπὸ τὶς 4 Ὀκτωβρίου, πρότεινε νὰ κηρυχθεῖ ἐπισήμως πὼς ἡ πατρίδα δὲν κινδύνευε

πλέον. Στὴν πραγματικότητα ὅμως ἴσχυε τὸ ἀντίστροφο: ὁ κατευνασμὸς καὶ ἡ μετριοπάθεια προϋπέθεταν τὴν εἰρήνη. Ἐδῶ βρισκόταν ἡ μεγάλη δυσκολία, ἡ ὁποία δὲν μποροῦσε νὰ ὑπερπηδηθεῖ παρὰ μόνον μὲ τὴν ἕνωση τῶν κομμάτων. Συνεπῶς ἔπρεπε, τὸ λιγότερο, νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ σιωπὴ τῶν Ὀρεινῶν. Στὶς 21 καὶ στὶς 25 Σεπτεμβρίου ὁ Δαντὸν ἀποδοκίμασε τὴ δικτατορία καὶ τὸν ἀγροτικὸ νόμο, ταυτοχρόνως μὲ τὸν φεδεραλισμό. Ἡ φρόνηση ἐπέτασσε στοὺς Γιρονδίνους νὰ ἔρθουν σὲ συνεννόηση μαζί του. Ἐκεῖνοι ὅμως ἤθελαν νὰ συντρίψουν τοὺς ἀντιπάλους τους.

Ἐναντίον τοῦ Μαρά, ἡ Γιρόνδη ἐπανέφερε στὶς 25 Σεπτεμβρίου 1792 τὴν κατηγορία τῆς δικτατορίας. Ὁ *Φίλος τοῦ λαοῦ* ἀπολογήθηκε υἱοθετώντας τὴν κατηγορία. «Πιστεύω πὼς ἐγὼ ἤμουν ὁ πρῶτος πολιτικὸς συγγραφέας, καὶ ἴσως καὶ ὁ μοναδικὸς σὲ ὁλόκληρη τὴ Γαλλία μετὰ τὴν Ἐπανάσταση, ὁ ὁποῖος πρότεινε ἕναν στρατιωτικὸ ἡγέτη τοῦ λαοῦ, ἕνα δικτάτορα, τὶς τριανδρίες, ὡς μοναδικὸ μέσο γιὰ νὰ συντριβοῦν οἱ προδότες καὶ οἱ συνωμότες». Ὁ Μαρὰ ἐπικαλέστηκε τὰ «τρία χρόνια στὰ μπουντρούμια καὶ στὰ μαρτύρια ποὺ μὲ στράγγιξαν, κι ἐγὼ τὰ ὑπέφερα γιὰ τὴ σωτηρία τῆς πατρίδας. Κοιτάξτε τοὺς καρποὺς ποὺ ἔφεραν οἱ ξάγρυπνες νύχτες μου, οἱ κόποι μου, ἡ ἀθλιότητα ποὺ ὑπέφερα, οἱ ὀδύνες μου, οἱ κίνδυνοι ποὺ διέτρεξα! Ἂς εἶναι! Θὰ μείνω ἀνάμεσά σας, ἀψηφώντας τὴ μανία σας!». Ἡ συζήτηση ἄλλαξε ἀπότομα κατεύθυνση, καὶ ἡ Γιρόνδη ὑποχρεώθηκε νὰ δεχτεῖ τὸ διάταγμα ποὺ πρότεινε ὁ Κουτὸν σχετικὰ μὲ τὸ ἑνιαῖο καὶ ἀδιαίρετο τῆς Δημοκρατίας.

Ἐναντίον τοῦ Δαντόν, ἡ Γιρόνδη κινήθηκε πιὸ ὕπουλα. Ματαίως ἐκεῖνος ἀποκήρυσσε τὸν Μαρά: «Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κατηγοροῦμε, ἐξαιτίας ὁρισμένων ὑπερβολικῶν ἀτόμων, μιὰ ὁλόκληρη ἀντιπροσωπία»· καὶ ἔκανε ἐκκλήσεις ἑνότητας: «Τρέμοντας θὰ πληροφορηθοῦν οἱ Αὐστριακοὶ τὴν ἑνότητά μας». Στὶς 10 Ὀκτωβρίου ὑποχρεώθηκε, ὅπως κάθε ὑπουργὸς τὴν ὥρα ποὺ ἐγκαταλείπει τὰ καθήκοντά του, νὰ ὑποβάλει ἀναφορά: στάθηκε ἀδύνατον νὰ δικαιολογήσει τὴ δαπάνη διακοσίων χιλιάδων λιβρῶν ποὺ εἶχαν παραχωρηθεῖ στὸ ὑπουργεῖο του γιὰ μυστικὰ ἔξοδα. Στὶς 18 Ὀκτωβρίου, ὁ Ρεμπεκὶ ἐπανέφερε τὴν κατηγορία. Ὁ Δαντὸν προσπάθησε νὰ θολώσει τὰ νερά, ἀλλὰ τελικὰ τὸ παραδέχτηκε: «Ὅσον ἀφορᾶ τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτῶν τῶν ἐξόδων, ἀναγνωρίζω πὼς δὲν ἔχουμε καμιὰ νόμιμη ἀπόδειξη». Νέα συζήτηση στὶς 7 Νοεμβρίου, μὲ μανιασμένη ἐπίθεση τῆς Γιρόνδης. Τελικὰ ἡ Συμβατικὴ ἀρνήθηκε νὰ ἀπαλλάξει τὸν Δαντὸν ἀπὸ τὶς εὐθύνες του, σπρώχνοντάς τον ἀποφασιστικὰ πρὸς τὴν Ἀριστερά.

Ἐναντίον τοῦ Ροβεσπιέρου, στὶς 25 Ὀκτωβρίου, ὁ Λουβὲ ἐξαπέλυσε μὲ ἀνήκουστη βία τὶς κατηγορίες τῆς φιλοδοξίας καὶ τῆς δικτατορίας: «Ροβεσπιέρε, σὲ κατηγορῶ γιατὶ προβάλλεις διαρκῶς τὸν ἑαυτό σου ὡς ἀντικείμενο εἰδωλολατρίας. Σὲ κατηγορῶ γιατὶ ἄσκησες τυραννία μὲ κάθε δυνατὴ δολοπλοκία καὶ τρομοκρατία στὴν ἐκλογικὴ συνέλευση τοῦ Διαμερίσματος τοῦ Παρισιοῦ. Σὲ κατηγορῶ, τέλος, γιατὶ κινήθηκες μὲ σκοπὸ νὰ καταλάβεις τὴν ὕπατη ἐξουσία». Ὁ Ροβεσπιέρος ἀπάντησε στὶς 5 Νοεμβρίου, μεταφέροντας τὴ συζήτηση στὸ πραγματικὸ πεδίο της. Ἀνέλαβε νὰ ἀπολογηθεῖ γιὰ τὴν 10η Αὐγούστου καὶ γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴ δράση:

«Ὅλα αὐτὰ ἦταν παράνομα. Ἦταν τὸ ἴδιο παράνομα μὲ τὴν Ἐπανάσταση, μὲ τὸ γκρέμισμα τοῦ θρόνου καὶ τῆς Βαστίλλης. Ἦταν ἐξίσου παράνομα μὲ τὴν ἴδια τὴν ἐλευθερία. Δὲν μπορεῖ νὰ θέλουμε τὴν ἐπανάσταση χωρὶς ἐπανάσταση».

Οἱ Γιρονδῖνοι προσπαθοῦσαν ἀπροκάλυπτα νὰ κατηγορήσουν μεταξὺ τῶν πρωτεργατῶν τῆς 10ης Αὐγούστου ὅλους ἐκείνους ποὺ δὲν εἶχαν συσπειρωθεῖ στὸ πλευρό τους, ὅπως τὸν Καρρὰ καὶ τὸν Μπαρμπαρού, καταλογίζοντάς τους τὶς σφαγὲς καὶ τὴν ἐπαναστατικὴ δικτατορία. Ἀντιλαμβάνονταν πλήρως πὼς μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἐνοχοποιώντας καὶ ὠθώντας στὰ ἄκρα τοὺς Ἀβράκωτους τοῦ Παρισιοῦ, ἐξέθεταν τοὺς ἑαυτούς τους στὸν κίνδυνο μιᾶς νέας «Ἡμέρας». Ἔτσι ὁ Ρολὰν ἀπαίτησε, στὶς 23 Σεπτεμβρίου, ἡ Συμβατικὴ νὰ ὀργανώσει μιὰ φρουρὰ γιὰ τὴν προστασία της. Ὁ Μπυζό, ποὺ εἶχε στραφεῖ ἐναντίον τῶν παλιῶν συντρόφων του ἀπὸ ἔρωτα γιὰ τὴ Μαντὰμ Ρολάν, μεταμορφώθηκε σὲ ἀπόστολο τῆς «δύναμης τῶν διαμερισμάτων» ἡ ὁποία θὰ ἀναλάμβανε τὴν προστασία τῆς ἐθνικῆς ἀντιπροσωπίας.

Ἡ πλειοψηφία τῆς συνέλευσης, μολονότι συμμεριζόταν τὶς ἀντιπάθειες τῶν Γιρονδίνων, ἀρνήθηκε νὰ τοὺς παραδώσει τοὺς ἀντιπάλους τους. Ἔτσι ἀποκαλύφθηκε πὼς ὑπῆρχε μιὰ τρίτη μερίδα ἡ ὁποία κατόπιν ὀνομάστηκε Πεδιάδα, σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸ Ὄρος, ἢ καὶ Βάλτος, ἀπὸ ὅσους ἤθελαν νὰ τὴ στιγματίσουν. Αὐτὴ ἡ μερίδα, ποὺ ἀποτελοῦσε καὶ τὴν πλειοψηφία, ὑπόρρητα παραδεχόταν τὴ θέση τὴν ὁποία ὑποστήριξε ζωηρὰ ὁ Ροβεσπιέρος τὴν 5η Νοεμβρίου: ὅσο κι ἂν φαίνονταν θλιβερὲς ὁρισμένες συνέπειες τῆς 10ης Αὐγούστου, ἦταν ἀδιανόητο νὰ ζητηθεῖ ἡ προγραφὴ ἐκείνων ποὺ ἀνέτρεψαν τὸν Λουδοβίκο ΙϚ' καὶ τιθάσευσαν τὴν προδοσία. Εἰδάλλως ἡ Συμβατικὴ θὰ κατηγοροῦσε ἐμμέσως τὴν ἐξέγερση, καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θὰ καταρράκωνε τὸ ἴδιο της τὸ κύρος. Ἐπιπλέον, ἐὰν ἀποφάσιζε νὰ χρησιμοποιήσει βία ἐναντίον τῶν Ἀβράκωτων τοῦ Παρισιοῦ, τότε θὰ ἐγκατέλειπε τὸν ἑαυτό της στὴ διάθεση τῶν βασιλοφρόνων. Ἔτσι ἡ συνέλευση περιορίστηκε στὸ νὰ ἐκφράσει περιφρονητικὰ τὴν ἀποδοκιμασία της γιὰ τὸν Μαρά. Ἐναντίον τοῦ Ροβεσπιέρου δὲν ἀπάγγειλε καμιὰ κατηγορία: ἡ δοκιμασία μεγάλωσε τὸ ἀνάστημά του, καὶ τὸν ἀνέδειξε ἐπικεφαλῆς τοῦ Ὄρους. Τέλος, ἀπέφυγε νὰ στρέψει ἐναντίον τῆς πρωτεύουσας τὰ ἐπαρχιακὰ διαμερίσματα· περιορίστηκε στὸ νὰ ἐπευφημήσει τὶς προσφωνήσεις τους ὑπὲρ τῆς Γιρόνδης, καὶ τὰ ἄφησε νὰ στείλουν αὐθορμήτως πολυάριθμους ὁμόσπονδους στὸ Παρίσι.

Καθὼς οἱ Γιρονδῖνοι ἀπέτυχαν αὐτὴ τὴ φορὰ νὰ πείσουν τὴ Συμβατική, εἶδαν τὴ δύναμή τους νὰ μειώνεται. Στὸ Ἐκτελεστικὸ Συμβούλιο, οἱ ὑπουργοὶ τοῦ Πολέμου καὶ τῶν Ναυτικῶν, ὁ Πὰς καὶ ὁ Μόνζ, διαχώρισαν τὴ θέση τους ἀπὸ τὸν Ρολάν. Καθὼς ἡ ἀστικὴ τάξη τοῦ Παρισιοῦ ἐπέμενε νὰ μὴν ψηφίζει στὶς ἐκλογές, οἱ Ἰακωβῖνοι κατέλαβαν τὸ Διευθυντήριο τοῦ Διαμερίσματος τῆς πρωτεύουσας, ἐνῶ στὴ διοίκηση τῆς Κομούνας ὁ μετριοπαθὴς δήμαρχος περιστοιχίστηκε ἀπὸ τὸν Σωμέτ, ὡς εἰσαγγελέα, καὶ ἀπὸ τὸν Ἐμπὲρ ὁ ὁποῖος ὁρίστηκε ἀναπληρωτής του. Τὸ χειρότερο ὅμως ἦταν πὼς οἱ Ὀρεινοί, ὅταν ἀπειλήθηκαν, ἀνταπέδωσαν στοὺς ἀντιπάλους τους τὴν κατηγορία πὼς ἀνέβαλλαν ἐπ' ἀόριστον τὴ δίκη τοῦ βασιλιᾶ.

Αὐτὴ ἀκριβῶς ἦταν ἡ ἐπιθυμία τους. Ὁ προσανατολισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς τοὺς ὁδηγοῦσε στὴν ἐπίδειξη ἐπιείκειας ἀπέναντι στὸν Λουδοβίκο. Ὡστόσο ὁ Δαντὸν εἶχε πεῖ ἤδη στὸν Λαμέτ: «Εἶναι δυνατὸν νὰ σωθεῖ ἕνας βασιλιὰς ποὺ ὁδηγεῖται σὲ δίκη; Εἶναι νεκρὸς ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ παρουσιάζεται στοὺς δικαστές του». Πράγματι, ἡ Συμβατικὴ ἔπρεπε νὰ τὸν κηρύξει ἔνοχο, ἂν δὲν ἤθελε στὴ θέση του νὰ καταδικάσει τὴν 10η Αὐγούστου, τὴν ἴδια της τὴν ὕπαρξη, καὶ τὴν ἀνακήρυξη τῆς Δημοκρατίας —ὅπως τῆς ὑπενθύμισε μὲ ἀδυσώπητη λογικὴ ὁ Ροβεσπιέρος στὶς 2 Δεκεμβρίου: «Ἂν δὲν εἶναι ἔνοχος ὁ βασιλιάς, τότε εἶναι ἔνοχοι ἐκεῖνοι ποὺ τὸν ἐκθρόνισαν. [...] Τὸ Σύνταγμα σᾶς ἀπαγόρευε ὅλα ὅσα κάνατε. [...] Πηγαίνετε λοιπὸν νὰ πέσετε στὰ πόδια τοῦ Λουδοβίκου ἱκετεύοντας ἐπιείκεια». Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ ἀναγνώριζε τὴν ἐνοχὴ τοῦ βασιλιᾶ, ἡ Συμβατικὴ θὰ δυσκολευόταν πολὺ νὰ μὴν ἀπαγγείλει τὴ θανατικὴ ποινὴ ἐναντίον ἐκείνου ὁ ὁποῖος κάλεσε τὶς ξένες Δυνάμεις, καὶ τὸν ὁποῖο οἱ Ἀβράκωτοι, ποὺ διψοῦσαν νὰ ἐκδικηθοῦν τοὺς νεκρούς τους, θεωροῦσαν ὑπεύθυνο τῆς ἐνέδρας τοῦ Κεραμεικοῦ. Γιὰ νὰ σωθεῖ ὁ βασιλιάς, ἔπρεπε νὰ μὴν τεθεῖ τὸ ζήτημα τῆς δίκης: αὐτὸ ἔλπιζε ἡ Γιρόνδη. Ὅταν ὅμως ἄρχισε τὶς προγραφὲς ἐναντίον τῶν Ὀρεινῶν, πῶς μποροῦσε νὰ τοὺς ἐμποδίσει νὰ σπάσουν τὴ σιωπή; Τὸ κεφάλι τοῦ βασιλιᾶ σύρθηκε λοιπὸν στὸ κομματικὸ παιχνίδι.

Ἡ συζήτηση ἄνοιξε τὸν Νοέμβριο, ὅταν κατέθεσαν τὶς χλιαρὲς εἰσηγήσεις τους ὁ Βαλαζὲ καὶ ὁ Μαΐλ. Ἐνῶ οἱ ἡγέτες τῆς Γιρόνδης ἀπέφυγαν νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὸ ζήτημα, στὶς 13 Νοεμβρίου ὁ Σαὶν-Ζὺστ μετέφερε τὴ συζήτηση στὸ πολιτικὸ πεδίο: «Οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι ποὺ θὰ δικάσουν τὸν Λουδοβίκο ἔχουν μιὰ Δημοκρατία νὰ θεμελιώσουν: ὅσοι δίνουν σημασία στὶς συνέπειες τῆς δίκαιης τιμωρίας ἑνὸς βασιλιὰ δὲν θὰ ἱδρύσουν ποτὲ μιὰ Δημοκρατία. [...] Ἐγὼ δὲν βλέπω μέση ὁδό: αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος πρέπει ἢ νὰ βασιλεύσει ἢ νὰ πεθάνει. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ βασιλεύει κανεὶς πλήρης ἀθωότητος: θὰ ἦταν κατάφωρη παραφροσύνη κάτι τέτοιο. Κάθε βασιλιὰς εἶναι εἴτε στασιαστὴς εἴτε σφετεριστής». Ὁ Λουδοβίκος ΙϚ' δὲν εἶναι ἕνας κοινὸς πολίτης, ἀλλὰ ἕνας ἐχθρός: ἡ Συμβατικὴ ἔχει ὑποχρέωση νὰ τὸν πολεμήσει μᾶλλον παρὰ νὰ τὸν κρίνει. «Εἶναι ὁ δολοφόνος τῆς Βαστίλλης, τοῦ Νανσύ, τοῦ Πεδίου τοῦ Ἄρεως, τοῦ Τουρναί, τοῦ Κεραμεικοῦ. Ποιὸς ἐχθρός, ποιὸς ξένος σᾶς ἔβλαψε περισσότερο;».

Ἡ συζήτηση διαιωνιζόταν, ὅταν, στὶς 20 Νοεμβρίου, ἀνακαλύφθηκε στὰ ἀνάκτορα τὸ σιδερένιο χρηματοκιβώτιο μὲ τὰ ἐνοχοποιητικὰ ἔγγραφα, τὸ ὁποῖο μὲ ἀσύγγνωστη ἀπρονοησία ἐξέτασε πρῶτος, χωρὶς μάρτυρες, ὁ Ρολάν. Ἡ δίκη ἦταν πλέον ἀναπόφευκτη. Στὶς 3 Δεκεμβρίου, ὁ Ροβεσπιέρος ἐπανέλαβε τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Σαὶν-Ζύστ: «Οὔτε ὁ βασιλιὰς εἶναι κατηγορούμενος οὔτε ἐσεῖς εἶστε δικαστές. Δὲν ἔχετε νὰ ἀπαγγείλετε μιὰ ποινὴ ὑπὲρ ἢ κατὰ κάποιου ἀνθρώπου, ἀλλὰ νὰ λάβετε ἕνα μέτρο δημόσιας σωτηρίας, νὰ ἀσκήσετε μιὰ πράξη ἐθνικῆς προνοίας». Στὶς 11 Δεκεμβρίου, ὁ Λουδοβίκος παρουσιάστηκε στὸ ἐδώλιο: ἀρνήθηκε τὶς κατηγορίες καὶ προσπάθησε νὰ ὀχυρωθεῖ πίσω ἀπὸ τὸ Σύνταγμα. Τοῦ δόθηκε τὸ δικαίωμα νὰ συμβουλευτεῖ τὸν Τρονσὲ καὶ τὸν Μαλζέρμπ. Στὶς 26 τοῦ μη-

νός, παρουσίασε τὴν ὑπεράσπισή του ὁ δικηγόρος ντὲ Σέζ. Αὐτὸς ἐπίσης ἀρνήθηκε πὼς ὑπῆρξε ὁποιαδήποτε προδοσία· προσπάθησε κυρίως νὰ ἀμφισβητήσει τὴν ἁρμοδιότητα τῆς Συμβατικῆς νὰ διεξαγάγει μιὰ παρόμοια δίκη, καὶ νὰ ἐπικαλεστεῖ τὸ ἀπαραβίαστο τοῦ βασιλιά. Ἡ πλειοψηφία τῆς συνέλευσης ὅμως, ἡ ὁποία εἶχε περιβληθεῖ τὸ σύνολο τῶν ἐξουσιῶν ὡς Συντακτική, δὲν ἀμφέβαλλε καθόλου γιὰ τὰ δικαιώματά της. Μετὰ τὴ Βαρέν, ὁ Μπρισσὸ καὶ ὁ Ροβεσπιέρος εἶχαν συμφωνήσει πὼς τὸ ἀνεύθυνο τοῦ μονάρχη δὲν ἴσχυε παρὰ μόνον γιὰ τὶς συνταγματικὲς πράξεις του, οἱ ὁποῖες ἔπρεπε νὰ συνυπογράφονται ἀπὸ ἕναν ὑπουργό. Στὶς 3 Ἰουλίου 1792, ὁ Βερνιὼ ἀγανακτοῦσε μὲ τὴν εὐλαβὴ σιωπὴ τοῦ Συντάγματος γιὰ τὸ θέμα τῆς προδοσίας, ἡ ὁποία θὰ μποροῦσε νὰ ἑρμηνευτεῖ, ὅσο γελοῖο κι ἂν ἦταν αὐτό, ὡς ἄφεση ἁμαρτιῶν.

Στὸ μεταξὺ οἱ Γιρονδίνοι κατέφευγαν στὴν κωλυσιεργία. Ἀπαίτησαν νὰ απομακρυνθοῦν ἀπὸ τὴ χώρα ὅλοι οἱ Βουρβόνοι, προφασιζόμενοι πὼς ἐκεῖνοι ποὺ ζητοῦσαν τὴν καταστροφὴ τοῦ Λουδοβίκου σκόπευαν νὰ τὸν ἀντικαταστήσουν μὲ τὸν δούκα τῆς Ὀρλεάνης, ὁ ὁποῖος εἶχε τώρα ἀλλάξει τὸ ὄνομά του, λεγόταν Φίλιππος-Ἰσότητα (Philippe-Égalité) καὶ εἶχε ἐκλεγεῖ βουλευτὴς στὸ Παρίσι. Αὐτὸ ἀνάγκασε τοὺς Ὀρεινοὺς νὰ ὑπερασπιστοῦν τὸν τελευταῖο, κι ἐπέτρεψε νὰ ἐκτοξευτεῖ ἐναντίον τους ἡ κατηγορία τῶν βασιλικῶν φρονημάτων. Ἔπειτα οἱ Γιρονδίνοι ὑποστήριξαν πὼς ἡ ἀπόφαση τῆς Συμβατικῆς ἔπρεπε νὰ κυρωθεῖ ἀπὸ τὸν λαό. Ὁ Βερνιὼ πρόβαλε τὴν ἄποψη πὼς τὸ ἀπαραβίαστο εἶχε παραχωρηθεῖ στὸν βασιλιὰ ἀπὸ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1791: συνεπῶς, μόνον ὁ λαὸς μποροῦσε νὰ τὸ ἀφαιρέσει ξανὰ ἀπὸ τὸν Λουδοβίκο. Τοῦ ἀπάντησε ὁ Μπαρὲρ στὶς 4 Ἰανουαρίου 1793, μὲ τὴν πιὸ ἀξιοσημείωτη ἀπ' ὅλες τὶς ἀγορεύσεις του. Ὁ Ροβεσπιέρος εἶχε ἤδη καταγγείλει ἀπὸ τὶς 28 Δεκεμβρίου τὸν κίνδυνο ποὺ θὰ διέτρεχε ἡ χώρα ἂν καλοῦνταν ὁ λαὸς νὰ κρίνει τὸ ζήτημα καὶ ἂν συγκαλοῦνταν γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ οἱ πρωτοβάθμιες συνελεύσεις: κάτι τέτοιο θὰ σήμαινε τὴν «ἄσκοπη ἀνατροπὴ τῆς Δημοκρατίας». Οἱ Γιρονδίνοι, σὲ ἀπόγνωση πλέον, ἐπικαλέστηκαν τὸ ἐπιχείρημα πὼς ἡ βασιλοκτονία θὰ προκαλοῦσε τὸν γενικὸ Συνασπισμὸ ἐναντίον τῆς Δημοκρατίας, ὁ ὁποῖος θὰ ἀπειλοῦσε ξανὰ τὴν ὕπαρξή της. Τὸ κίνητρο αὐτὸ θὰ ἦταν ἀποφασιστικὸ προκειμένου νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ δίκη, ἀλλὰ ἐκεῖ ποὺ ἔφτασαν τὰ πράγματα εἶχε πάψει νὰ ἰσχύει, καὶ ἄλλωστε, δὲν φαινόταν νὰ εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπὸ μιὰ σοφιστεία τῶν Γιρονδίνων, οἱ ὁποῖοι μόλις τὸν περασμένο Νοέμβριο ἐκθείαζαν τὸν πόλεμο μέχρις ἐσχάτων.

Ἡ ψηφοφορία ποὺ θὰ ἔκρινε τὴν ἀπόφαση ἄρχισε στὶς 14 Ἰανουαρίου 1793. Κάθε μέλος τῆς Συμβατικῆς ἔπρεπε νὰ ἀνέβει στὸ βῆμα γιὰ νὰ ἀπαντήσει σὲ τρία ἐρωτήματα: «Εἶναι ὁ Λουδοβίκος Καπέτος ἔνοχος συνωμοσίας ἐναντίον τῆς δημόσιας ἐλευθερίας καὶ ἐπιβουλῆς τῆς ἐθνικῆς ἀσφάλειας; Πρέπει νὰ κληθεῖ τὸ ἔθνος γιὰ νὰ ἀποφασίσει ὁριστικὰ σχετικὰ μὲ τὴν ποινὴ ποὺ θὰ τοῦ ἐπιβληθεῖ; Ποιὰ ποινὴ πρέπει νὰ ἐπιβληθεῖ στὸν Λουδοβίκο;» Ἡ ἐνοχὴ τοῦ Λουδοβίκου κηρύχθηκε ὁμοφώνως, καὶ ἡ προσεπίκληση τοῦ λαοῦ ἀπορρίφθηκε. Ἡ τραγικὴ ψηφοφορία ἄρχισε

στὶς 16 Ἰανουαρίου καὶ διάρκεσε εἴκοσι τέσσερις ὧρες. Ἀπὸ τοὺς 721 βουλευτὲς ποὺ ἦταν παρόντες, οἱ 387 ζήτησαν τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου καὶ οἱ 334 τάχθηκαν ἐναντίον της. Ὡστόσο, 26 ὀπαδοὶ τῆς ἐσχάτης τῶν ποινῶν εἶχαν προτείνει νὰ ἐξεταστεῖ μήπως θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ δοθεῖ ἀναστολὴ στὴν ἐκτέλεση, σύμφωνα μὲ τὴν ἰδέα ποὺ ὑπέβαλε ἐπιδέξια ὁ Μαίλ, ὁ ὁποῖος ψήφισε πρῶτος. Αὐτὴ ἡ ψῆφος ὑπὸ προϋποθέσεις σήμαινε πὼς ἡ πλειοψηφία ὑπὲρ τῆς ἄμεσης ἐκτέλεσης περιοριζόταν σὲ μισὴ ψῆφο. Ἔπρεπε λοιπὸν νὰ ὑποχρεωθοῦν οἱ 26 βουλευτὲς νὰ πάρουν θέση. Ἡ Συμβατικὴ κατέφυγε σὲ μιὰ ὕστατη ψηφοφορία, μὲ ἀντικείμενο τὴν ἀναβολὴ τῆς ἐκτέλεσης. Καὶ αὐτὴ ἀπορρίφθηκε, μὲ 380 ψήφους ἔναντι 310. Κάθε φορὰ οἱ Γιρονδίνοι παρουσιάζονταν διαιρεμένοι μεταξύ τους.

Ὅσο διαρκοῦσε ἡ δίκη τὴ συνόδευε ἀναταραχὴ μεταξὺ τῶν τμημάτων, καὶ δὲν ἔλειψαν ἐκεῖνοι ποὺ ὑποστήριξαν πὼς τὰ μέλη τῆς Συμβατικῆς ἐνέδωσαν στὸ φόβο. Πάντως, τὸ μοναδικὸ θύμα αὐτῶν τῶν ταραχῶν ἦταν ἕνας Ὀρεινός, ὁ Λεπελετιὲ ντὲ Σαὶν-Φαρζώ, ποὺ δολοφονήθηκε ἀπὸ ἕναν ὀπαδὸ τοῦ βασιλιᾶ στὶς 20 Ἰανουαρίου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὑπῆρχε καὶ ἡ διαφθορὰ ἡ ὁποία ἔτρεφε τὴ μειοψηφία: ὁ ἐπιτετραμμένος τῆς Ἰσπανίας Ὀκαρὶθ δὲν ἀρκέστηκε στὸ ἐπίσημο διάβημα ποὺ παρέδωσε στὸ Παρίσι, ἀλλὰ ἐπιπλέον μοίρασε ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τὰ δύο ἑκατομμύρια ποὺ τοῦ διέθεσε ὁ τραπεζίτης Λὲ Κουτέλ. Μέχρι τὴν τελευταία στιγμὴ οἱ βασιλόφρονες διατηροῦσαν τὶς ἐλπίδες τους, κι ἔμειναν ἐμβρόντητοι ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς δίκης.

Τὸ πρωὶ τῆς 21ης Ἰανουαρίου, ἡ Κομούνα παρέταξε ὁλόκληρη τὴν ἐθνοφρουρὰ κατὰ μῆκος τῆς πορείας ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσει ὁ βασιλιὰς μέχρι τὸ ἰκρίωμα. Ὁ Λουδοβίκος ΙϚ΄ καρατομήθηκε στὴν πλατεία τῆς Ἐπανάστασης. Ἡ χώρα, μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, σιώπησε μπροστὰ στὸ γεγονός. Ἡ ἐντύπωση ποὺ ἄφησε αὐτὴ ἡ καταδίκη ἦταν βαθύτατη, καὶ τὰ ἀποτελέσματα ποὺ εἶχε θὰ διαμφισβητοῦνται ἐσαεί. Κίνησε αἰσθήματα οἴκτου, καὶ πόλωσε τὶς πεποιθήσεις τῶν ἀντιπάλων. Ὡστόσο φαίνεται ἀναμφίβολο πὼς κατάφερε ἀποφασιστικὸ πλῆγμα στὸ μοναρχικὸ αἴσθημα: ἕνας βασιλιὰς θανατώθηκε ὡς κοινὸς θνητός. Ἡ βασιλεία ἔχασε γιὰ πάντα τὸν ὑπερφυσικὸ χαρακτῆρα, τὸν ὁποῖο ἀκόμη καὶ ἡ ἴδια ἡ Ἐπανάσταση δὲν εἶχε σβήσει μέχρι τότε. Ἐκείνη τὴ στιγμὴ ὅμως ὀδύνη κατέλαβε ἕνα μεγάλο μέρος τῶν Γάλλων, οἱ ὁποῖοι ἀναλογίζονταν τὶς συνέπειες. Ἀναπτύχθηκε ἀνεξιλέωτο μίσος μεταξὺ τῶν «ὑπερψηφισάντων» καὶ τῶν «ἐφεσιβαλλόντων». Ἡ Εὐρώπη κήρυξε πόλεμο ἐξόντωσης ἐναντίον τῶν βασιλοκτόνων. Κατὰ βάθος, ἡ δίκη τοῦ βασιλιᾶ ὁδήγησε στὴ σύγκρουση μεταξὺ ἐκείνων οἱ ὁποῖοι, προκειμένου νὰ ἀποσπάσουν τὴν εἰρήνη, ἦταν διατεθειμένοι λίγο ὣς πολὺ συνειδητὰ νὰ ὀλισθήσουν πρὸς τὸ συμβιβασμὸ μὲ τὴν ἀντεπανάσταση, καὶ τῶν ἀδιάλλακτων, ποὺ δὲν ἄφηναν στὸ ἔθνος ἄλλη ἐλπίδα σωτηρίας ἐκτὸς ἀπὸ τὴ νίκη. «Ὁρίστε, ὁρμήσαμε στὸ ἄγνωστο», ἔγραφε στὶς 20 Ἰανουαρίου 1793 ὁ Λεμπά, βουλευτὴς τοῦ Πά-ντὲ-Καλαί. «Οἱ δρόμοι ἔκλεισαν πίσω μας. Πρέπει νὰ τραβήξουμε μπροστά, θέλοντας καὶ μή. Σήμερα μποροῦμε νὰ ποῦμε περισσότερο παρὰ ποτέ: ἐλεύθερη ζωὴ ἢ θάνατος».

γ) Ὁ πόλεμος προπαγάνδας καὶ οἱ προσαρτήσεις

Νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ δικτατορία καὶ νὰ σωθεῖ ὁ βασιλιάς: μιὰ παρόμοια πολιτικὴ τῶν Γιρονδίνων προϋπέθετε τὴν εἰρήνη. Οἱ ἴδιοι ἦταν ὅμως, καὶ δὲν ἔπαψαν νὰ εἶναι, τὸ κόμμα τοῦ πολέμου. Μάλιστα, βλέποντας τοὺς Ἀβράκωτους νὰ ἀπομακρύνονται ἀπὸ δίπλα τους, προσπάθησαν νὰ τοὺς ξανακερδίσουν ἐπικαλούμενοι παράτολμα τὴν ὀπτασία μιᾶς Γαλλίας ἀπελευθερώτριας τῆς οἰκουμένης. Δὲν τοὺς ἐνέπνεε μόνον κομματικὸ πνεῦμα: τὸ ρομαντικὸ ὄνειρο τοὺς εἶχε θαμπώσει. Παρ' ὅλα αὐτά, τὸ ἔνστικτο τοὺς χρησίμευε σωστά: ὁ πόλεμος προπαγάνδας παρέμενε πάντοτε ἀγαπητὸς στὸν ἐπαναστατικὸ λαό, ὅπως ἄλλωστε καὶ σὲ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς Ὀρεινούς. Αὐτὸς ὁ λαὸς καταδίκασε τὴ Γιρόνδη ὄχι ἐπειδὴ ἐπιχείρησε ἕναν τέτοιο πόλεμο, ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν γνώριζε πῶς νὰ τὸν διεξαγάγει.

Ἡ Συμβατικὴ πάντως τήρησε ἐπὶ πολὺ καιρὸ ἐπιφυλακτικὴ στάση, μολονότι πιεζόταν ἀπ' ὅλες τὶς πλευρὲς νὰ δώσει σὲ ὁρισμένα ἐπείγοντα προβλήματα λύσεις ποὺ θὰ ἦταν δεσμευτικὲς γιὰ τὸ μέλλον. Κανεὶς δὲν ἀμφέβαλλε πὼς οἱ χῶρες οἱ ὁποῖες καταλαμβάνονταν θὰ ποθοῦσαν νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὸ Παλαιὸ Καθεστώς. Ὡστόσο ἔπρεπε ἄραγε νὰ τὶς ἀφήσουν νὰ φροντίσουν μόνες τους γι' αὐτό, ἢ μήπως ἔπρεπε νὰ προλάβουν τὶς ἐπιθυμίες τους καὶ νὰ τὶς «δημοτικοποιήσουν» ἀμέσως; Ἀπὸ μιὰ ἄλλη ὀπτικὴ γωνία, γεννιόταν τὸ ἐρώτημα: ἡ Γαλλία θὰ τὶς ἀπελευθέρωνε μὲ δικά της ἔξοδα καὶ ἐξάγοντας τὸ δικό της χρῆμα; Ἢ μήπως θὰ συντηροῦσε ἐκεῖ τοὺς στρατούς της μὲ ἐπιτάξεις καὶ μὲ πολεμικὲς συνεισφορές; Οἱ πρόσφυγες ἀπὸ τὶς γειτονικὲς χῶρες βρίσκονταν σὲ ἀναβρασμὸ κι ἕνας ἀπὸ αὐτούς, ὁ Κλαβιέρ, εἶχε γίνει ὑπουργός. Προκάλεσε τὴν παύση τοῦ Μοντεσκιοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀναπτύξει καλὲς σχέσεις μὲ τὴν ἀριστοκρατία τῆς Γενεύης. Τὸν Νοέμβριο, ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς Νίκαιας, τῆς Σαβοΐας, τοῦ Ρήνου ἔθεσαν ἕνα καινοφανὲς πρόβλημα: ἀπαίτησαν νὰ προσαρτηθοῦν οἱ χῶρες τους στὴ Γαλλία. Οἱ στρατηγοὶ ποὺ βρίσκονταν ἐκεῖ, καθὼς δὲν ἔπαιρναν σχετικὲς ὁδηγίες, κινοῦνταν ἀναλόγως μὲ τὶς ἐμπνεύσεις τους. Στὴ Νίκαια, ὁ Ἀνσὲλμ ἀνανέωσε τὶς ἀρχές: προέβη σὲ «δημοτικοποιήσεις», ἐνῶ ὁ Μοντεσκιοὺ στὴ Σαβοΐα ἄφησε ἁπλῶς τὶς λέσχες νὰ πολλαπλασιάζονται καὶ νὰ συμμετάσχουν, στὶς 20 Ὀκτωβρίου, στὴν «Ἐθνικὴ Συνέλευση τῶν Ἀλλοβρόγων». Στὸν Ρῆνο, ὁ Κυστὶν ὀργάνωσε μόνος του τὶς λέσχες —ἡ Λέσχη τῆς Μαγεντίας ἦταν ἡ διασημότερη— καὶ ἐπιθυμοῦσε νὰ καταργήσει τὸ φεουδαρχικὸ καθεστώς. Ἀργότερα ὁ Ντυμουριέ, ὁ ὁποῖος ἔλπιζε νὰ ἀναγορευτεῖ ἡγέτης ἑνὸς ἀνεξάρτητου Βελγίου, περιορίστηκε στὸ νὰ προκαλέσει τὴν ἐκλογή, σὲ συμφωνία μὲ τοὺς Βονκιστές, ἐπαρχιακῶν συνελεύσεων οἱ ὁποῖες ἀντικατέστησαν τὶς Τάξεις. Δὲν χρειαζόταν νὰ κάνει περισσότερα γιὰ νὰ ἔρθει σὲ σύγκρουση μὲ τοὺς «κρατιστές», τοὺς ὀπαδοὺς τῶν Παλαιῶν Τάξεων. Οὔτε μπόρεσε νὰ ἐμποδίσει τοὺς ἀντικληρικοὺς δημοκράτες νὰ θριαμβεύσουν στὴ Λιέγη καὶ νὰ ἀνοίξουν σὲ ἄλλα μέρη θορυβώδεις λέσχες, οἱ ὁποῖες προκάλεσαν ἀμέσως τὴν ἐχθρότητα τῆς Ἐκκλησίας. Ἐξίσου ποικίλες ἦταν καὶ οἱ μέθοδοι χρηματοδότησης τῶν στρατη-

γῶν. Ὁ Ἀνσέλμ, ὁ Μοντεσκιοὺ καὶ ὁ Ντυμουριὲ ἀπαιτοῦσαν ὅσο τὸ δυνατὸν λιγότερα ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς πληθυσμούς. Ὁ τελευταῖος προσπάθησε νὰ ἀποσπάσει ἕνα δάνειο ἀπὸ τὸν κλῆρο, καὶ οἱ προμηθευτές του πλήρωναν τὶς ἀγορές τους σὲ ρευστό. Στὴ Ρηνανία, ἀντιθέτως, ὁ Κυστὶν ζοῦσε εἰς βάρος τῆς χώρας, φορολογώντας τοὺς προνομιούχους οἱ ὁποῖοι συχνὰ ἦταν ἀστοί, ὅπως οἱ τραπεζίτες τῆς Φραγκφούρτης. Μέχρι τὰ μέσα Νοεμβρίου, ἡ Συμβατικὴ ἀπέφευγε νὰ πάρει θέση.

Τότε ξέσπασε ἡ μάχη τῆς Ζεμάπ. Ἡ αὐτοπεποίθηση καὶ ὁ ἐνθουσιασμὸς ξεπέρασαν κάθε μέτρο. Οἱ Ὀρεινοὶ ἔδειξαν τὴν ἴδια θέρμη μὲ τοὺς ὑπόλοιπους, καὶ αὐτὴ τὴ φορὰ ὁ Ροβεσπιέρος δὲν προσπάθησε νὰ ἀντισταθεῖ στὸ χείμαρρο. Δὲν ἄφησαν κὰν χρόνο γιὰ λίγη σκέψη. Στὶς 19 Νοεμβρίου, καθὼς ὁ Ρὺλ ἐξέθετε τοὺς φόβους τῆς Λέσχης τῆς Μαγεντίας καὶ τὸν πόθο της νὰ ἀποκτήσει τὴν ἐγγύηση τῆς Γαλλίας, ὁ Λὰ Ρεβεγιὲρ-Λεπὼ κατάφερε νὰ ψηφιστεῖ μὲ μιὰ πνοὴ τὸ περίφημο διάταγμα ποὺ παραχωροῦσε «ἀδελφότητα καὶ συνδρομὴ» σὲ ὅλους τοὺς λαοὺς οἱ ὁποῖοι θὰ ἤθελαν νὰ ἀνακτήσουν τὴν ἐλευθερία τους. «Ἡ ἐθνικὴ Συμβατικὴ δηλώνει ἐν ὀνόματι τοῦ γαλλικοῦ ἔθνους πὼς θὰ παραχωρήσει ἀδελφοσύνη καὶ συνδρομὴ σὲ ὅλους τοὺς λαοὺς οἱ ὁποῖοι θὰ θελήσουν νὰ ἀνακτήσουν τὴν ἐλευθερία τους, καὶ ἀναθέτει στὴν ἐκτελεστικὴ ἐξουσία νὰ δώσει στοὺς στρατηγοὺς τὶς ἀπαραίτητες ἐντολὲς ὥστε νὰ προσφέρουν τὴ συνδρομή τους σ' αὐτοὺς τοὺς λαοὺς καὶ νὰ ὑπερασπιστοῦν τοὺς πολίτες οἱ ὁποῖοι καταδιώχτηκαν ἢ θὰ μποροῦσαν νὰ θιγοῦν στὸ μέλλον ἐπειδὴ ὑποστήριξαν τὴν ὑπόθεση τῆς ἐλευθερίας».

Ὁ κύβος ἐρρίφθη: ἡ Ἐπανάσταση ἀπέκτησε πολεμικὸ χαρακτήρα, καὶ ἀψηφοῦσε τὸν κόσμο ὁλόκληρο. Στὶς 27 Νοεμβρίου ὁ Γκρεγκουάρ, καθὼς ὑποδεχόταν μιὰ ἀγγλικὴ ἐπιτροπὴ ποὺ ἦρθε νὰ συγχαρεῖ τὴ νεαρὴ Δημοκρατία, χαιρέτισε προκαταβολικὰ τὴν ἄλλη Δημοκρατία ἡ ὁποία θὰ γεννιόταν σύντομα στὶς ὄχθες τοῦ Τάμεση. Ὁ Μπρισσὸ ὠθοῦσε μὲ ὅλες τὶς δυνάμεις του πρὸς τὴ ρήξη μὲ τὴν Ἰσπανία: «Ἡ ἐλευθερία μας ποτὲ δὲν θὰ ἡσυχάσει ὅσο ἕνας Βουρβόνος παραμένει στὸ θρόνο. Ποτὲ εἰρήνη μὲ τοὺς Βουρβόνους. Συνεπῶς, πρέπει νὰ ἐξετάσουμε μιὰ ἐκστρατεία στὴν Ἰσπανία». Ἔτσι ζήτησε ἀπὸ τὸν Ντυμουριὲ νὰ τοῦ στείλει τὸν ὑποδιοικητή του Μιράντα γιὰ νὰ ξεσηκώσει τὴ Λατινικὴ Ἀμερική. Δὲν ξέχασαν οὔτε τὴ Γερμανία οὔτε τὴν Ἰταλία. «Μόνον τότε θὰ ἡσυχάσουμε», ἔγραφε ὁ Μπρισσὸ στὶς 26 Νοεμβρίου, «ὅταν ἡ Εὐρώπη, καὶ μάλιστα ὅλη ἡ Εὐρώπη, θὰ φλέγεται». Ὁ Σωμὲτ εἶχε προφητεύσει, ἀπὸ τὶς 16 τοῦ μηνός, πὼς σύντομα ἡ Εὐρώπη θὰ δημοτικοποιοῦνταν μέχρι τὴ Ρωσία. Οἱ πρόσφυγες ὠθοῦσαν ἐνεργητικὰ στὴ σταυροφορία. Στὴν πρώτη γραμμὴ ἀνάμεσά τους ἄστραφτε ὁ Κλόοτς. Οἱ Ὀλλανδοὶ ἀπαιτοῦσαν νὰ εἰσβάλει στὴ χώρα τους ὁ Ντυμουριέ. Ἀπὸ τὴν Μπαγιόν, ὁ Μαρκένια καὶ ὁ Ἔβια ὀργάνωσαν τὴν προπαγάνδα στὴν Ἰσπανία.

Ἐκ τῶν πραγμάτων ἔπρεπε πρῶτα ἀπ' ὅλα νὰ διευθετήσουν τὴν τύχη τῶν χωρῶν ποὺ εἶχαν ἤδη καταλάβει. Καθὼς αὐτὲς ἔφταναν μέχρι τὴν κορυφογραμμὴ τῶν Ἄλπεων καὶ τὶς ὄχθες τοῦ Ρήνου, ὑψώνονταν φωνὲς οἱ ὁποῖες ζητοῦσαν νὰ ἀνατεθεῖ στὴ γαλλικὴ ἐξάπλωση ἡ κατάκτηση τῶν «φυσικῶν συνόρων». Ἔκτοτε πολυά-

ριθμοι ἱστορικοὶ παρουσίασαν αὐτὸ τὸ δόγμα, ποὺ ἔμελλε νὰ διατηρηθεῖ ἐπὶ μακρόν, σὰν στύλο τῆς μοναρχίας καὶ σὰν ἐθνικὴ παράδοση. Στὴν πραγματικότητα, οἱ βασιλιάδες τῆς Γαλλίας δὲν φαίνεται νὰ τὸ διανοήθηκαν ποτέ. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἐπεκτάθηκαν πρὸς τὶς Κάτω Χῶρες, ὅπου ὁ κόμης τῆς Φλάνδρας ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγάλους ὑποτελεῖς τους μέχρι τὸν 16ο αἰώνα καὶ τῶν ὁποίων τὰ σύνορα βρίσκονταν πολὺ κοντὰ στὸ Παρίσι γιὰ νὰ αἰσθάνονται ἀσφαλεῖς. Τὸν 18ο αἰώνα ὅμως, ὁ Λουδοβίκος ΙΕ' δὲν τοὺς μιμήθηκε διόλου. Ὁ Ἑρρίκος Β' ὁδηγήθηκε κατὰ τύχη στὰ τρία ἐπισκοπάτα, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ Ρισελιὲ στὴν Ἀλσατία. Βορειότερα ὅμως, ἡ γαλλικὴ διπλωματία δὲν ἐπιζητοῦσε παρὰ νὰ ἐξασφαλίσει ὁρισμένους προστατευόμενους στὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Ρήνου. Μήπως ἔφταιγε λοιπὸν ἡ ρομαντικὴ ἔξαψη τῆς νίκης γιὰ τὸ ἐπιχείρημα ποὺ ἀκούστηκε, πὼς ἡ φύση εἶχε προνοήσει ἐξασφαλίζοντας τὸ πλαίσιο τοῦ ἔθνους; Μιὰ παρόμοια ἐπίδραση φαίνεται ἀναμφισβήτητη. Δὲν εἶναι βέβαιο, ὅμως, ὅτι ὑπῆρξαν καὶ ἐκεῖνοι ποὺ ἦταν ἀπροετοίμαστοι νὰ δεχτοῦν κάτι τέτοιο εὐνοϊκά. Τουλάχιστον ἡ ἔννοια τῶν φυσικῶν συνόρων ἀνάγεται σὲ ὁρισμένους ἀπὸ τοὺς εἰδησεογράφους ποὺ εἶχαν τεθεῖ στὴν ὑπηρεσία τοῦ Ρισελιέ. Ὁ Μεζεραί, ἕνας ἱστορικὸς τὸν ὁποῖο τιμοῦσαν ὡς κλασικὸ τὸν 18ο αἰώνα, τὴ διατυπώνει ρητά. Ἐπιπλέον, εἶναι πιθανὸ ὅτι μέσω τῆς διδασκαλίας τους στὰ κολέγια διατηρήθηκε ἡ ἀνάμνηση τῶν *Ἀπομνημονευμάτων* τοῦ Ἰουλίου Καίσαρα, ὁ ὁποῖος εὐθὺς ἐξαρχῆς ὁρίζει τὴ Γαλατία σύμφωνα μὲ τὰ σύνορα ποὺ κατέκτησαν οἱ ἐπαναστάτες. Τὸ βέβαιο εἶναι πὼς ὁ Μπρισσὸ ἔγραφε τὸν Νοέμβριο: «Τὸ μόνο σύνορο ποὺ ἁρμόζει στὴ γαλλικὴ Δημοκρατία εἶναι ὁ Ρῆνος». Καὶ στὶς 26 Νοεμβρίου προσέθετε: «Ἐὰν ὠθήσουμε τὴ μεθόριό μας μέχρι τὸν Ρῆνο, ἐὰν ἐφεξῆς τὰ Πυρηναῖα δὲν χωρίζουν παρὰ δύο ἐλεύθερους λαούς, τότε ἡ ἐλευθερία μας θὰ ἔχει ἑδραιωθεῖ». Ἀπὸ τὶς 16 τοῦ μηνός, τὸ Ἐκτελεστικὸ Συμβούλιο, γιὰ νὰ καλοπιάσει τοὺς κατοίκους τῆς Ἀμβέρσας, εἶχε ἀνοίξει στὴ ναυσιπλοΐα τὶς ἐκβολὲς τοῦ ποταμοῦ Σκάλδη. Ἐνεργοῦσε σὰν νὰ εἶχε ἑνωθεῖ ἤδη τὸ Βέλγιο μὲ τὴ Γαλλία, χωρὶς νὰ ἀνησυχεῖ διόλου γιὰ τὶς Συνθῆκες τῆς Βεστφαλίας σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες ἡ εἴσοδος τοῦ ποταμοῦ ἔπρεπε νὰ μείνει κλειστή. Τὸ ἀπελευθερωτικὸ ἐγχείρημα, λοιπόν, κινδύνευε νὰ μετατραπεῖ σὲ κατάκτηση. Ἡ ἀποτυχία τῆς γαλλικῆς προπαγάνδας καὶ οἱ στρατιωτικὲς ἀνάγκες ἐπιτάχυναν αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη· μερικὲς ἑβδομάδες ἀποδείχτηκαν ἀρκετές.

Ἡ Συμβατική, ὅπως καὶ οἱ Γιρονδῖνοι, θὰ προτιμοῦσε νὰ περιβάλλεται ἡ Γαλλία ἀπὸ ἀδελφὲς Δημοκρατίες. Ὡστόσο, σύντομα ἔγινε φανερὸ πὼς ἡ πλειονότητα τῶν γύρω πληθυσμῶν εἴτε ἐπιδείκνυε ἐχθρότητα, εἴτε ἀπὸ σύνεση παρέμενε ἀμέτοχη. Σὲ κάθε περίπτωση, ἡ κατοχὴ συνεπαγόταν διάφορα δεινὰ ἢ τοὺς προκαλοῦσε θλιβερὰ συναισθήματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔλπιζαν νὰ ἀπαλλαγοῦν. Μόνον ἡ Σαβοΐα ἐκδήλωσε ἀνοιχτὰ τὶς προτιμήσεις της: κατάργησε τὸ Παλαιὸ Καθεστὼς καὶ ἀπαίτησε τὴν προσάρτησή της στὴ Γαλλία. Ἀντιθέτως, στὶς 4 Δεκεμβρίου παρουσιάστηκε στὴ Συμβατικὴ μιὰ βελγικὴ ἀντιπροσωπία ἡ ὁποία ζήτησε νὰ ἀναγνωριστεῖ ἡ ἀνεξαρτησία τῆς χώρας της. Ἀκόμη καὶ οἱ ἴδιοι οἱ ἀπεσταλμένοι δὲν σκόπευαν νὰ υἱο-

θετήσουν ὅλες τὶς μεταρρυθμίσεις τῆς Ἐπανάστασης, ἐπειδὴ φοβόνταν τὴν Ἐκκλησία. Τὰ ἴδια συνέβησαν ἐπίσης στὴ Ρηνανία. Μὲ δυὸ λόγια, οἱ λαοὶ εἴτε ἀποδεικνύονταν ἀνίκανοι νὰ ἐλευθερωθοῦν μόνοι τους, εἴτε δὲν ἤθελαν νὰ τοὺς ἀπελευθερώσουν ἄλλοι. Οἱ Δημοκρατικοὶ ἐξοργίστηκαν. «Καθὼς ὀφείλουμε νὰ δώσουμε στοὺς λαοὺς τὴν ἐλευθερία», ἀναφωνοῦσε ὁ Δαντὸν ἀπὸ τὶς 28 Σεπτεμβρίου, «δηλώνω πὼς ἔχουμε ταυτοχρόνως δικαίωμα νὰ τοὺς ποῦμε: δὲν θὰ ἔχετε πιὰ βασιλιά». Οἱ ξένοι φίλοι τῆς Ἐπανάστασης ὑποστήριζαν πὼς ἡ ἐνδεχόμενη ἀνεξαρτησία τῶν χωρῶν τους θὰ τοὺς παρέδιδε στὰ χέρια τῶν ἐχθρῶν τους ἐξίσου σίγουρα μὲ τὴ νίκη τοῦ μοναρχικοῦ συνασπισμοῦ. Οἱ κάτοικοι τῆς Νίκαιας τὸ δήλωσαν στὶς 4 Νοεμβρίου. Στὴ Μαγεντία, ἡ Λέσχη ἀντιλήφθηκε πόσο ἦταν ἀπομονωμένη, καὶ τελικὰ ὁ Φόρστερ πρότεινε τὴν ἕνωση μὲ τὴ Γαλλία.

Στὶς 27 Νοεμβρίου, ἡ Συμβατικὴ ἔσπευσε νὰ προσαρτήσει τὴ Σαβοΐα. Ὁ Γκρεγκουὰρ δικαιολόγησε τὸ σχετικὸ διάταγμα ἐπικαλούμενος τὴν ἀρχὴ τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας, τὴ φύση ἡ ὁποία εἶχε καταστήσει αὐτὴ τὴ χώρα γαλλικὴ περιοχὴ καί, τέλος, τὸ κοινὸ συμφέρον τῆς Σαβοΐας καὶ τῆς Γαλλίας. Τουλάχιστον οἱ παραπάνω προϋποθέσεις συνεπάγονταν πὼς ἡ περίπτωση κάθε κατεχόμενης χώρας θὰ κρινόταν ξεχωριστά. Ὡστόσο, οἱ ἀνάγκες τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ Θησαυροφυλακίου ἀπαιτοῦσαν ταχύτερες ἀποφάσεις.

Στὶς 30 Νοεμβρίου, καθὼς κορυφωνόταν ἡ ἐκστρατεία ποὺ εἶχαν ἐξαπολύσει ὁ Ντυμουριὲ καὶ οἱ προμηθευτὲς ἐναντίον τοῦ διευθυντηρίου ἀγορῶν, κατηγορώντας το πὼς ἄφηνε γυμνὸ καὶ ἀπροστάτευτο τὸν στρατό, ἡ Συμβατικὴ εἶχε στείλει κομισάριους στὸ Βέλγιο. Ὁ Καμὺ ἐπιστρέφοντας ἀπὸ ἐκεῖ δήλωσε ἐκ μέρους τους πὼς ὁ στρατὸς πραγματικὰ ὑπέφερε, καὶ γι' αὐτὸν τὸ λόγο ὁ στρατηγός, ὑποσκελίζοντας τὸν Καμπόν, ἔλαβε ἐντολὴ ἐν λευκῷ ἀπὸ τὴ Συμβατική. Ὁ Καμὺ ὅμως πληροφόρησε ἐπίσης τὶς Ἐπιτροπὲς πὼς ὁ Ντυμουριὲ δὲν ἔβρισκε ἀρκετοὺς δανειστὲς γιὰ νὰ καλύψει τὰ ἔξοδά του. Ἔπρεπε λοιπὸν νὰ ἀναλάβει τὰ ἔξοδα ἡ Δημοκρατία. Ὁ Καμπὸν ἀπάντησε πὼς ἦταν ἀδύνατον νὰ συνεχιστεῖ ὁ πόλεμος ὑπὸ παρόμοιες συνθῆκες. «Ὅσο περισσότερο προχωροῦμε μέσα στὰ ἐδάφη τοῦ ἐχθροῦ, τόσο πιὸ καταστροφικὸς θὰ γίνεται ὁ πόλεμος, κυρίως ἐφόσον διατηροῦμε παρόμοιες ἀρχὲς φιλοσοφίας καὶ γενναιοδωρίας. Ἀκούγεται ἀκατάπαυστα ὅτι φέρνουμε τὴν ἐλευθερία στοὺς γείτονές μας. Τοὺς φέρνουμε ἐπίσης τὸ χρῆμα μας καὶ τὰ τρόφιμά μας, ἀλλὰ ἐκεῖνοι δὲν θέλουν τὰ ἀσινιάτα μας». Ὁ πόλεμος ἔπρεπε νὰ μεταμορφωθεῖ σὲ ἐπαναστατικὸ πόλεμο. «Κάθε προνόμιο, κάθε τύραννος, πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζονται ὡς ἐχθροὶ στὶς χῶρες ποὺ πηγαίνουμε».

Σύμφωνα μὲ τὸ παραπάνω σχέδιο, οἱ περιουσίες τοῦ κλήρου, τῶν πριγκίπων, τῶν «ὑποστηρικτῶν καὶ τῶν ἑκούσιων δορυφόρων τους» θὰ κατάσχονταν καὶ θὰ χρησίμευαν ὡς ἀντίκρισμα τῶν ἀσινιάτων τὰ ὁποῖα θὰ χρησιμοποιοῦνταν στὶς κατεχόμενες χῶρες, ἐπιτρέποντας ἔτσι στὴ Γαλλία νὰ πάψει νὰ ἐξάγει τὸ χρῆμα της. Ἡ δεκάτη καὶ τὰ χωροδεσποτικὰ δικαιώματα θὰ καταργοῦνταν, ἐνῶ ἡ φορολόγηση τῶν πλουσίων θὰ ἀντικαθιστοῦσε τοὺς παλαιοὺς φόρους. Μιὰ νέα διοίκηση θὰ ἐφάρμο-

ζε τὶς μεταρρυθμίσεις, ἀλλὰ δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν καὶ τοῦ ἐκλέγεσθαι θὰ ἀποκτοῦσαν μόνον ὅσοι θὰ ὁρκίζονταν στὸ ὄνομα τῆς ἐλευθερίας καὶ θὰ ἀπαρνοῦνταν τὰ προνόμια. Ἔτσι θὰ ἀποκαλύπτονταν στὶς λαϊκὲς μάζες τὰ εὐεργετήματα τῆς Ἐπανάστασης: «Πόλεμο στοὺς πύργους, εἰρήνη στὶς καλύβες!». Αὐτὸ τὸ περίφημο διάταγμα ἐγκρίθηκε διὰ βοῆς στὶς 15 Δεκεμβρίου. Καθιέρωνε τὴ δικτατορία τῶν ἐπαναστατικῶν μειοψηφιῶν ὑπὸ τὴν προστασία τῆς γαλλικῆς ξιφολόγχης, καὶ αναλάμβανε νὰ κάνει τοὺς λαοὺς εὐτυχεῖς χωρὶς νὰ ζητήσει τὴ συμβουλή τους, καὶ μάλιστα μὲ δικά τους ἔξοδα. Αὐτὴ τὴ φορά, ὁ Ντυμουριὲ ἔχασε τὸ παιχνίδι. Δὲν ἀρκοῦνταν στὴν οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία ποὺ τοῦ δόθηκε, ἀλλὰ ἐπιπλέον προσπαθοῦσε νὰ γίνει ἀρεστὸς στοὺς Βέλγους: προετοίμαζε τὴν ὑποψηφιότητά του γιὰ τὴν περίπτωση ποὺ θὰ ἀποσποῦσαν ἀνεξάρτητη κυβέρνηση. Προτοῦ περάσει ὁ πρῶτος χρόνος τῶν πολεμικῶν δεινῶν, προαναγγελλόταν ἤδη ὁ Βοναπάρτης. Ὅταν τὸ διάταγμα καταπόντισε ὅλα τὰ σχέδιά του, ὁ Ντυμουριὲ ἔσπευσε στὸ Παρίσι τὴν 1η Ἰανουαρίου: δὲν κατόρθωσε τίποτε.

Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν καταστροφικό, ὅπως εἶχε προφητεύσει ὁ Ροβεσπιέρος. Ἀκόμη καὶ ὁ ἁπλὸς λαὸς ἀπέκρουε παρόμοια δῶρα, τὰ ὁποῖα θεωροῦσε γελοῖα μπροστὰ στὸ τίμημα τοῦ ἀσινιάτου. Τριάντα κομισάριοι σκορπίστηκαν στὸ Βέλγιο καὶ ἀνάγκασαν νὰ ἐκτελεστεῖ τὸ διάταγμα διὰ τῆς βίας. Ὁ Καμπὸν ἐπέχαιρε ἐπειδή, τὴν 1η Φεβρουαρίου, εἶχε ἤδη ἀποσπάσει 64 ἑκατομμύρια ἀπὸ τὸ Βέλγιο. Γδύνοντας ὅμως τὴν Ἐκκλησία ἀποξένωνε τὸν πληθυσμὸ —τὸ ἴδιο εἶχε πάθει νωρίτερα καὶ ὁ Ἰωσὴφ Β΄. Στὶς 17 τοῦ μηνός, οἱ κομισάριοι δὲν ἔκρυβαν πὼς τὸ Βέλγιο θὰ ἐξεγειρόταν μὲ τὴν πρώτη ἧττα τῶν Γάλλων. Τὰ ἴδια διαδραματίστηκαν καὶ ἀλλοῦ. Ἀκόμη καὶ στὴ Σαβοΐα ἔφτασε ἡ ἀπογοήτευση. Τὸ συμπέρασμα ποὺ ἔβγαινε ἦταν ἀδιάσειστο: μόνον ἡ προσάρτηση θὰ ἐμπόδιζε τὴν ἀντεπανάσταση στὶς κατεχόμενες χῶρες. Ἡ Νίκαια ἐπανενώθηκε μὲ τὴ Γαλλία στὶς 31 Ἰανουαρίου. Τὴν ἴδια ἡμέρα ὁ Δαντὸν ἀπαίτησε νὰ ἐφαρμοστεῖ τὸ μέτρο καὶ στὸ Βέλγιο, καὶ διατύπωσε, μὲ ἀποστομωτικὴ λακωνικότητα, τὸ δόγμα τὸ ὁποῖο θὰ ἐφάρμοζε ἐφεξῆς ἡ Συμβατική: ἡ Δημοκρατία ἔπρεπε νὰ ἐξαπλωθεῖ μέχρι τὰ ὅρια ποὺ «χάραζε ἡ φύση». «Λέω πὼς ματαίως προσπαθοῦν νὰ μᾶς τρομάξουν μήπως τυχὸν ἐπεκτείνουμε ὑπερβολικὰ τὴ Δημοκρατία. Τὰ ὅριά της τὰ χάραξε ἡ φύση. Θὰ φτάσουμε σ' αὐτὰ τὰ ὅρια, καὶ στὶς τέσσερις γωνιὲς τοῦ ὁρίζοντα: πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ Ρήνου, πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ Ὠκεανοῦ, πρὸς τὴν πλευρὰ τῶν Ἄλπεων. Ἐκεῖ πρέπει νὰ καταλήγουν τὰ σύνορα τῆς Δημοκρατίας μας». Στὶς 14 Φεβρουαρίου, ὁ Καρνὸ συμπλήρωσε τὴν παραπάνω δήλωση ἐπικαλούμενος τὴν ἱστορία: ἀπὸ αὐτὴν τὴ φυσικὴ ἐπικράτεια, «ὅσα τμήματα ἀποκόπηκαν στὸ παρελθόν, δὲν ἀποκόπηκαν παρὰ μόνον μὲ σφετερισμό». Τελικὰ δὲν τόλμησαν νὰ συγκαλέσουν μιὰ παμβελγικὴ συμβατική. Ἡ συνένωση μὲ τὴ Γαλλία ψηφίστηκε σὲ κάθε ἐπαρχία χωριστά, ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τῶν Γάλλων πρακτόρων καὶ τῶν φίλων τους. Στὴ Ρηνανία, μιὰ συνέλευση ἡ ὁποία ἐκλέχτηκε ὑπὸ παρόμοιες συνθῆκες ἐνέκρινε τὴν προσάρτηση στὶς 17 Μαρτίου. Τὸν ἴδιο μήνα ἡ Συμβατικὴ ἐπικύρωσε σωρηδὸν τὶς προσαρτήσεις. Τὸ ἐπισκοπάτο τῆς Βασι-

λείας, τὸ ὁποῖο ἀνακηρύχθηκε σὲ Δημοκρατία τῆς Ραυρακίας τὸν Νοέμβριο τοῦ 1792, στὶς 23 Μαρτίου 1793 μετονομάστηκε σὲ Διαμέρισμα Μὸν-Τερίμπλ (Διαμέρισμα τοῦ Τρομεροῦ Ὄρους).

Τὴν ἐποχὴ αὐτή, ὁ γενικὸς Συνασπισμὸς εἶχε οὐσιαστικὰ σχηματιστεῖ καὶ εἶχε ἤδη καταφέρει τὰ πρῶτα πλήγματα στὸν στρατὸ τῆς νεαρῆς Δημοκρατίας· μόνον ὁ στρατὸς αὐτὸς ἦταν ἱκανὸς νὰ ἐξασφαλίσει ἐφεξῆς τὴν ἐπιτυχία μιᾶς παρόμοιας πολιτικῆς. Ἔπειτα ἀπὸ ἕξι μῆνες συζητήσεων, ἡ Συμβατικὴ τὴν υἱοθέτησε ὁριστικά, τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς ποὺ ἄρχιζαν οἱ κακοτυχίες.

δ) Ἡ ρήξη μὲ τὴν Ἀγγλία

Οἱ ἐξελίξεις κατέπληξαν τὸν Πίτ. Ὅταν παρουσίαζε τὸν προϋπολογισμό του, στὶς 17 Φεβρουαρίου 1792, διαβεβαίωνε πὼς ἡ Ἀγγλία εἶχε πλέον ἐξασφαλίσει δεκαπέντε χρόνια εἰρήνης. Συνεπῶς, μείωσε τὶς ἔνοπλες δυνάμεις κατὰ δύο χιλιάδες ναῦτες καὶ ἀπέλυσε περισσότερους ἀπὸ πέντε χιλιάδες στρατιῶτες. Ὅταν ξέσπασε ὁ πόλεμος στὴν εὐρωπαϊκὴ ἤπειρο, τήρησε αὐστηρὴ οὐδετερότητα. Πιθανότατα σκεφτόταν, ὅπως ὅλος ὁ κόσμος, πὼς ἡ Ἐπανάσταση δὲν θὰ ἀργοῦσε νὰ σβήσει καὶ ἐπέχαιρε ἐπειδὴ ἔτσι θὰ ἀποθαρρυνόταν ἡ ἀναταραχὴ στὸ Ἡνωμένο Βασίλειο.

Στὸ μεταξὺ ἡ δημοκρατικὴ προπαγάνδα ἐνισχυόταν. Τὸν Ἀπρίλιο πολλοὶ Οὐίγοι ἡγέτες σχημάτισαν τὴ νέα Ἑταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ. Αὐτοὶ ὅμως οἱ ριζοσπάστες παραμερίστηκαν: σὰν ἀπὸ φυσικὴ ἕλξη, ὅπως συνέβη καὶ στὴ Γαλλία, οἱ δημοκράτες ἐνστερνίζονταν τὸ κοινωνικὸ πρόγραμμα. Τὸν Φεβρουάριο, ὁ Παίην δημοσίευσε τὸ δεύτερο μέρος τῶν *Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου*, ὅπου ἐξαπέλυε βίαιες ἐπιθέσεις ἐναντίον τῆς βρετανικῆς ἀριστοκρατίας καὶ πρότεινε ἕναν αὐστηρῶς προοδευτικὸ φόρο ὁ ὁποῖος θὰ ἀποσποῦσε ἐξ ὁλοκλήρου ὅσα εἰσοδήματα ξεπερνοῦσαν τὶς 23.000 λίρες στερλίνες. Ὁ Γκόντουιν προετοίμαζε τὸ ἔργο του ἡ *Ἀνθρώπινη δικαιοσύνη*, ποὺ ἄγγιζε τὸν οὐτοπικὸ κομουνισμό· τὸ βιβλίο κυκλοφόρησε τὸ 1793. Στὰ τέλη ὅμως τοῦ 1791, ἕνας φτωχὸς τσαγκάρης τοῦ Λονδίνου, ὁ Τόμας Χάρντυ, συγκέντρωσε μερικοὺς ἐργάτες σὲ ἕνα καπηλειό. Στὶς 25 Ἰανουαρίου 1792 ὀκτὼ ἀπὸ αὐτοὺς ἵδρυσαν τὴν Ἑταιρεία Ἀνταποκρίσεων τοῦ Λονδίνου, ὁρίζοντας τὴ συνδρομὴ σὲ μία πένα τὴν ἑβδομάδα. Ταυτοχρόνως, κάτι ἀνάλογο ἔκαναν πέντε ἢ ἕξι ἐργάτες τοῦ Σέφηλντ. Ἡ παρέμβαση τῶν τεχνιτῶν, ἂν ὄχι τοῦ προλεταριάτου, στὴ δημόσια ζωή, ἀποτελοῦσε μεγάλο γεγονός: τὸ κοινωνικὸ ζήτημα ἔγινε πολιτικὴ πραγματικότητα. «Εἶναι ἡ ἐργασία μας ἐκείνη ποὺ συντηρεῖ τὴ μοναρχία, τὴν ἀριστοκρατία καὶ τὸν κλῆρο», θὰ δηλώσει σὲ λίγο καιρὸ ἡ Λέσχη τοῦ Στόκπορτ, «καὶ δὲν εἴμαστε διόλου τὸ ἀχρεῖο πλῆθος γιὰ τὸ ὁποῖο μιλᾶ ὁ κ. Μπέρκ». Ὁ Σκῶτος ποιητὴς Μπέρνς ἐξέφραζε ἀκόμη ὠμότερα τὸ λαϊκὸ αἴσθημα. Οἱ νεοφερμένοι προσέφεραν ζωηρότατη ὤθηση στὸ δημοκρατικὸ κίνημα: στὶς 24 Μαρτίου, οἱ ἀπεσταλμένοι τῶν λεσχῶν συγκεντρώθηκαν στὸ Νόριτς καὶ ἐξέφρασαν τὴν ἐλπίδα νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ γενικὴ ἕνωση ὅλων τῶν φίλων τῆς ἐλευθερίας. Ἔτσι ἐμφανίστηκε ἡ ἰδέα τῆς λαϊκῆς συμ-

βατικῆς, ποὺ ἔμελλε νὰ τρομοκρατήσει τὴν ἀριστοκρατία κάνοντάς τη νὰ πιστεύει πὼς πρόκειται γιὰ τὴν ἀνάσταση τῶν «ἰσοπεδωτῶν» τοῦ 17ου αἰώνα.

Ὅπως καὶ στὴ Γαλλία, ἡ προπαγάνδα ὄφειλε τὰ ἀποτελέσματά της στὶς οἰκονομικὲς συνθῆκες. Τὸ 1791, ὁ Νόμος περὶ Σιτηρῶν (Corn Law) εἶχε γίνει ἀκόμη σκληρότερος. Ἡ ἴδια χρονιὰ ἦταν ἡ τελευταία κατὰ τὴν ὁποία ἡ Ἀγγλία μπόρεσε νὰ ἐξαγάγει σιτάρι. Ἀπὸ τὸ χειμώνα ἐκεῖνο τὸ ψωμὶ ἀκρίβηνε. Ἡ σοδειὰ τοῦ 1792 φαινόταν πὼς θὰ ἦταν κακή. Τὸν Μάιο ξέσπασαν ταραχές. Οἱ ἀπεργίες πολλαπλασιάζονταν. Οἱ στρατιῶτες ποὺ δὲν φιλοξενοῦνταν σὲ στρατῶνες καὶ διατρέφονταν ἀπὸ τὸ μισθό τους, ὑπέφεραν ἀπὸ τὴν αὔξηση τῶν τιμῶν. Παρασυρμένοι ἀπὸ τὶς λέσχες ποὺ ἔκαναν προπαγάνδα, ἄρχισαν νὰ ὑπογράφουν διαμαρτυρίες, καὶ ἡ πειθαρχία χαλάρωσε. Ἡ κατάσταση δὲν φαινόταν καλύτερη στὴν Ἰρλανδία, ὅπου ξανάρχισαν οἱ ἀγροτικὲς ταραχές. Οἱ καθολικοὶ (Defenders) καὶ ἡ ἀντάρτικη ὁμάδα τῶν προτεσταντῶν Peep of day boys[1] ἄρχισαν ἐφεξῆς νὰ βρίσκουν κοινοὺς στόχους μὲ τὶς πολιτικὲς ὀργανώσεις. Οἱ ὀργανώσεις αὐτὲς —ἡ «Ἑταιρεία τῶν Ἑνωμένων Ἰρλανδῶν», ποὺ ἵδρυσε στὰ τέλη τοῦ 1791 ὁ Γοὺλφ Τόουν χωρὶς διάκριση θρησκείας, καὶ ἡ «Καθολικὴ Ἐπιτροπή», στὴν ὁποία ἑνώθηκαν ὅλοι οἱ καθολικοὶ βουλευτές— συμφώνησαν νὰ ἀπαιτήσουν τὴν κατάργηση τῆς Test Act καὶ τὴν παραχώρηση δικαιώματος ψήφου στοὺς καθολικούς. Ὁ Γκράτταν ὑποστήριξε αὐτὸ τὸ πρόγραμμα στὸ Κοινοβούλιο, μολονότι ἀποκήρυξε τὶς ταραχές. Τὸ αἴτημα τῶν καθολικῶν ἱκανοποιήθηκε λίγο πρὶν ξεσπάσει ὁ πόλεμος μὲ τὴ Γαλλία, ἀλλὰ οἱ ὑπόλοιπες προτάσεις δὲν ἔφεραν ἀποτέλεσμα.

Ὁ Πὶτ δὲν φαίνεται νὰ θορυβήθηκε μέχρι τὸν Μάιο τοῦ 1792. Τὸν ἴδιο ἐκεῖνο μήνα, μολονότι ἀπέκρουσε τὴ νέα πρόταση τοῦ Γκρέυ ὑπὲρ τῆς ἐκλογικῆς μεταρρύθμισης, ἄφησε νὰ περάσει τὸ νομοσχέδιο (bill) τοῦ Φόξ, ποὺ ἀνέθετε σὲ ὁρκωτὰ δικαστήρια νὰ ἀποφασίζουν γιὰ τὶς ὑποθέσεις συκοφαντίας. Τὴν 21η τοῦ μηνὸς ὅμως ἐκδόθηκε ἕνα βασιλικὸ διάγγελμα τὸ ὁποῖο κατήγγελλε συλλήβδην ὅλες τὶς ἐμπρηστικὲς ἐκδόσεις καὶ διέταξε τὴν δίωξή τους. Ταυτοχρόνως, ἡ κυβέρνηση ἄρχισε νὰ ἐπιδοτεῖ τὴ συντηρητικὴ προπαγάνδα. Τὸν Ἰούνιο, ἀφοῦ ἀπαλλάχτηκε ἀπὸ τὸν καγκελάριο Θέρλοου, ὁ ὁποῖος τοῦ ἀντιτασσόταν ἀπὸ καιρό, ὁ Πὶτ ἄρχισε συνομιλίες μὲ τὴ δεξιὰ πτέρυγα τῶν Οὐίγων, τὴν ὁποία διηύθυνε ὁ Πόρτλαντ, μὲ σκοπὸ τὴ δημιουργία μιᾶς ἑνωτικῆς κυβέρνησης. Ἐὰν δὲν προσέκρουε στὴν ἀντίθεση τοῦ βασιλιᾶ, ὁ Πὶτ θὰ εἶχε δεχτεῖ στὴν κυβέρνηση ἀκόμη καὶ τὸν Φόξ, ἀλλὰ ὁ ἀποκλεισμὸς τοῦ τελευταίου ὁδήγησε αὐτὴ τὴν προσπάθεια σὲ ἀποτυχία.

Ὁ θρίαμβος τῶν Γάλλων δημοκρατῶν ἐπιβάρυνε ἐξαιρετικὰ τὴν κατάσταση. Αὐτὴ τὴ φορὰ ὁ Πὶτ καὶ ὁ Γκρένβιλ δὲν ἔκρυψαν τὰ προσωπικὰ συναισθήματά τους, τὰ ὁποῖα συνέπιπταν ἀνέκαθεν μ' ἐκεῖνα τοῦ Γεωργίου Γ' καὶ τῶν νομιμοφρόνων. Ὁ Βρετανὸς πρεσβευτὴς στὸ Παρίσι λόρδος Γκάουερ ἀνακλήθηκε, καὶ διακόπηκε

1. [Τὰ μέλη τῆς ὁμάδας αὐτῆς, ποὺ δροῦσε στὴ Βόρεια Ἰρλανδία, αἰφνιδίαζαν τὰ σπίτια τῶν ρωμαιοκαθολικῶν ἀντιπάλων τους τὸ χάραμα (peep of day) ἀναζητώντας ὅπλα.]

κάθε ἐπίσημη σχέση μὲ τὸν πρέσβη Σωβελέν. Ὡστόσο ἡ ψυχρὴ ἐπιφυλακτικότητα τοῦ Πὶτ καὶ ἡ περιφρονητικὴ ἔπαρση τοῦ Γκρένβιλ δυσκόλευαν τὶς ἀνεπίσημες διαπραγματεύσεις κατὰ τὶς ὁποῖες, ἄλλωστε, οἱ Γάλλοι ἀπαιτοῦσαν νὰ ἀναγνωριστεῖ προκαταβολικὰ ἡ νέα κυβέρνησή τους. Ἐπιπλέον, ὁ Σωβελὲν κατηγορήθηκε ὅτι ἐνθάρρυνε τὴν ἀντιπολίτευση τῶν Οὐίγων, καὶ μάλιστα ὅτι κατηύθυνε καὶ χρηματοδοτοῦσε τὴ δημοκρατικὴ προπαγάνδα. Ἡ κοινὴ γνώμη συνταράχτηκε βίαια ἀπὸ τὶς σφαγὲς τοῦ Σεπτεμβρίου καὶ τὴν εἰσροὴ τῶν προσφύγων —ἔφτασαν 3.772, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ 2.000 ἦταν κληρικοί. Ἀκουγόταν πὼς οἱ Ἰακωβίνοι στὸ Παρίσι ἔτρωγαν πατὲ ἀπὸ ἀνθρώπινο κρέας. Οἱ φίλοι τῆς Ἐπανάστασης, μεταξὺ ἄλλων καὶ ὁ ἐπίσκοπος Οὐῶτσον, κλονίστηκαν καὶ ἄρχισαν οἱ παλινωδίες. Καθὼς κυλοῦσε ὁ Σεπτέμβριος, ὁ Νοέλ, ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Δαντόν, δὲν ἔκρυβε πὼς ἡ κατάσταση γινόταν ἐπικίνδυνη.

Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ δημοκρατικὴ προπαγάνδα συνέχισε νὰ προοδεύει ταχύτατα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ φθινοπώρου. Ὅπως συνέβη καὶ στὴ Γαλλία, οἱ νίκες τῆς Ἐπανάστασης προκάλεσαν ἐνθουσιασμὸ στοὺς ὀπαδούς της, οἱ ὁποῖοι τὶς γιόρτασαν δημόσια, καὶ ἡ Ἑταιρεία τοῦ Χάρντυ ἔστειλε ἀντιπροσώπους στὴ Συμβατικὴ γιὰ νὰ τὴ συγχαροῦν. Οἱ ἀπεσταλμένοι τῶν λεσχῶν κλήθηκαν στὴ γενικὴ συνέλευση ποὺ ὁρίστηκε γιὰ τὶς 11 Δεκεμβρίου. Στὴ Σκωτία, ὁ Μιούιρ ἵδρυσε στὶς 3 Ὀκτωβρίου τὴν Ἑταιρεία τοῦ Συντάγματος καὶ τοῦ Λαοῦ. Ὁ Μπὲρνς ἀγόραζε κανόνια γιὰ νὰ τὰ στείλει στοὺς Γάλλους καὶ ἀπάγγελλε τὸ ἐπαναστατικὸ ἆσμα *Ça ira* στὰ θέατρα. Ἡ κατασκευὴ τῶν ὅπλων καταγγέλθηκε, καὶ τὸν Δεκέμβριο ὁ Μπὲρκ μετέφερε τὶς κατηγορίες στὴ Βουλὴ τῶν Κοινοτήτων, ἐνῶ ἐνίσχυσε τὰ ἐπιχειρήματά του πετώντας ἕνα στιλέτο στὸ πάτωμα. Στὶς 24 Νοεμβρίου, ὁ Νοὲλ διαβεβαίωνε πὼς δὲν θὰ ἀργοῦσε νὰ ξεσπάσει ἐπαναστατικὸ κίνημα. Ἁπλῶς κολάκευε τὶς ψευδαισθήσεις τῆς Συμβατικῆς. Ἐκτὸς τοῦ ὅτι δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀπόδειξη πὼς τὰ μέλη τῶν ἀγγλικῶν λεσχῶν διανοήθηκαν ποτὲ νὰ ἐξεγερθοῦν, ἡ βίαιη ἀντίδραση τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῆς ἀστικῆς τάξης, ἡ ὁποία τοὺς ἀπέδωσε παρόμοια σχέδια, ἔδειχνε ὅτι ὁ Πὶτ μποροῦσε νὰ κρατήσει τὴν ψυχραιμία του. Ὁ ἱστορικὸς Ρὴβς ἵδρυσε μιὰ «ἀντι-ισοπεδωτική» ἑταιρεία, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸν πανικὸ ξεπήδησαν πολυάριθμες ἑνώσεις νομιμοφρόνων καὶ γαλλόφοβων. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ παρουσιάστηκε τὸ ἐνδεχόμενο τοῦ πολέμου, ἀγκαλιάστηκε ἀπὸ τὶς κυρίαρχες τάξεις. Ἐξυπηρετοῦσε τὰ συμφέροντά τους καὶ ἄνοιγε προοπτικὲς τῆς ἰμπεριαλιστικῆς ἀνταπόδοσης ἐναντίον τῆς Γαλλίας, καὶ τῆς ἀπόσπασης ἀποικιακῶν κτήσεων, καὶ ἐπιπλέον τοὺς προσέφερε τὴν εὐκαιρία νὰ συντρίψουν τοὺς δημοκράτες. Ἀναπόφευκτα, ἡ δυνατότητα ποὺ ἀνοιγόταν γιὰ παρόμοιους χειρισμοὺς στὸ ἐσωτερικὸ ἔκανε τὸν Πὶτ καὶ τὸν Γκρένβιλ νὰ ἐπιθυμοῦν τὴ ρήξη. Δήλωσαν πὼς τὸ διάταγμα τῆς 19ης Νοεμβρίου, τὸ ὁποῖο ὑποσχόταν ἀδελφότητα καὶ συνδρομὴ στοὺς λαούς, ἀποτελοῦσε casus belli, καὶ συνεπῶς οἱ Ἄγγλοι δημοκράτες βρέθηκαν οὐσιαστικὰ κατηγορούμενοι γιὰ ἐσχάτη προδοσία. Ὁ Παίην, ὁ ὁποῖος συμμετεῖχε στὴ Συμβατικὴ ὡς βουλευτὴς τοῦ Πὰ-ντὲ-Καλαί, δικάστηκε ἐρήμην, καὶ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1793 ἄρχισαν οἱ διώξεις ἐναντίον

τοῦ Μιούιρ, ὁ ὁποῖος ἑτοιμαζόταν νὰ φύγει γιὰ τὸ Παρίσι. Ἕνα πρόσθετο πλεονέκτημα τοῦ πολέμου ἦταν ὅτι ἐνίσχυσε τὴν ἐξουσία τῆς κυβέρνησης στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Κοινοβουλίου, ἐπειδὴ ἕνα μέρος τῶν Οὐίγων ἐγκατέλειψε τὸν Φὸξ γιὰ νὰ ἑνωθεῖ μὲ τὴν πλειοψηφία.

Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ Πὶτ θὰ ἀποφάσιζε νὰ προχωρήσει στὴ ρήξη μόνον ἂν ἐπρόκειτο νὰ προασπίσει τὰ ἰδιαίτερα συμφέροντα τῆς Μεγάλης Βρετανίας. Ἀκόμη καὶ στὶς 6 Νοεμβρίου ὁ Γκρένβιλ δήλωνε στὸν Ὤκλαντ, πρεσβευτὴ στὴ Χάγη, πὼς δὲν ἔβλεπε κανένα πλεονέκτημα στὴν ἐγκατάλειψη τῆς οὐδετερότητας. Ἔστω καὶ ἂν ὁ Πὶτ ἔγραψε στὶς 16 Ὀκτωβρίου πὼς τὰ πράγματα θὰ ἄλλαζαν ἂν ἡ Γαλλία διατηροῦσε τὴ Σαβοΐα, μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀναρωτηθεῖ κατὰ πόσο θὰ τὸν ἔκαναν νὰ πάρει τὰ ὅπλα οἱ προσαρτήσεις της στὶς Ἄλπεις, ἢ ἀκόμη καὶ στὸν Ρῆνο. Ὡστόσο, τὸ νὰ φανταστοῦν ὁ Ντυμουριὲ καὶ τὰ μέλη τῆς Συμβατικῆς πὼς ἡ Ἀγγλία θὰ τοὺς ἄφηνε νὰ προσαρτήσουν τὸ Βέλγιο, ἢ νὰ τοῦ ἐπιβάλουν τὴν ἐπικυριαρχία τους, ἦταν ἀσύλληπτο λάθος. Τὸ πολὺ πολὺ μποροῦσε νὰ ὑποτεθεῖ πὼς ὁ Πὶτ θὰ τοὺς ἐπέτρεπε νὰ μεταφέρουν ἐκεῖ τὸν πόλεμο, ἂν ὑπόσχονταν ἐπισήμως ὅτι δὲν θὰ ἀποφάσιζαν γιὰ τὴν τύχη του προτοῦ ἐξασφάλιζαν τὴ συγκατάθεσή του. Ματαίως ὁ Λεμπρὲν τοῦ ἔστειλε τὸν Μαρὲ γιὰ νὰ τὸν διαβεβαιώσει πὼς ἡ Δημοκρατία δὲν σκόπευε νὰ κρατήσει τὸ Βέλγιο. Τὸ ἄνοιγμα τοῦ ποταμοῦ Σκάλδη στὸ ἐμπόριο ἀκύρωσε αὐτὸ τὸ διάβημα, καὶ ἦταν συμβολικὸ γιὰ τὸν Πίτ. Ἄλλωστε, τὸ διάταγμα τῆς 15ης Δεκεμβρίου ἐπιβεβαίωσε τὴν ἄποψή του. Ἐπιπλέον, ἡ Ἀγγλία ἦταν σύμμαχος τῆς Ὀλλανδίας, ἡ ὁποία ἐνδιαφερόταν ἄμεσα γιὰ τὸ κλείσιμο τοῦ Σκάλδη. Μιὰ μοίρα τοῦ γαλλικοῦ ναυτικοῦ παραμέρισε βίαια τοὺς Ὀλλανδούς. Ὁ *σταντχοῦντερ*, ὁ ὁποῖος γνώριζε πὼς ἀπειλοῦνταν μὲ εἰσβολή, κάλεσε σὲ βοήθεια τὴν Ἀγγλία, καὶ ὁ Πὶτ ἔσπευσε νὰ τοῦ τὴν ὑποσχεθεῖ.

Τὸν Δεκέμβριο οἱ Γιρονδῖνοι δίστασαν. Εἶχαν ὑπολογίσει στὴν Ἀγγλία, ὅπως καὶ στὴν Πρωσία. Ἡ ἀστικὴ τάξη τοῦ Μπορντὼ καὶ τῶν ἄλλων μεγάλων λιμανιῶν, ἡ ὁποία ἤδη εἶχε πληγεῖ ἀπὸ τὴν ἀναρχία στὶς ἀποικίες, δὲν ἔβλεπε μὲ καλὸ μάτι ἕναν κατὰ θάλασσα πόλεμο. Μετὰ τὴ Ζεμάπ, ὁ Ντυμουριὲ ἐπέμενε νὰ εἰσβάλει στὴν Ὀλλανδία καί, καθὼς τὸ Ἄμστερνταμ ἦταν τὸ μεγαλύτερο τραπεζικὸ κέντρο τῆς Εὐρώπης, δὲν ἔλειπαν ἐκεῖνοι ποὺ ὑποστήριζαν πὼς ἕνας τέτοιος πόλεμος «θὰ ἀπέφερε». Παρ' ὅλα αὐτά, στὶς 5 Δεκεμβρίου τὸ Ἐκτελεστικὸ Συμβούλιο ἀνέβαλε τὴν ἀπόφασή του. Στὴ συνέχεια, ὅπως εἴδαμε, ἡ δίκη τοῦ βασιλιᾶ ὤθησε τοὺς Γιρονδίνους νὰ ἐπισείσουν τὴν ἀπειλὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ κινδύνου. Παρ' ὅλα αὐτά, ἀκόμη καὶ σὲ τοῦτο τὸ σημεῖο τὸ κόμμα τους διαιρέθηκε. Τὴν 1η Ἰανουαρίου ὁ Κερσαίν, ἕνας ἀξιωματικὸς τοῦ ναυτικοῦ, ἀπαρίθμησε τοὺς λόγους ποὺ ἔκαναν τοὺς Γάλλους νὰ πιστέψουν πὼς ἡ Ἀγγλία ἦταν τρωτή. Καθὼς ἡ ἰσχὺς αὐτῆς τῆς σύγχρονης Καρχηδόνας στηριζόταν στὶς πιστώσεις, θὰ κατέρρεε στὰ πλήγματα σὰν χάρτινος πύργος. Ὅσο γιὰ τοὺς Ὀρεινούς, ἐκεῖνοι δὲν ἀντιτάχθηκαν σὲ κανένα ἀπὸ τὰ μέτρα ποὺ καθιστοῦσαν ἀναπόφευκτη τὴν ἐπέκταση τοῦ πολέμου, καὶ μάλιστα ἐπικρότησαν ὁρισμένα ἀπὸ αὐτά. Ὁ ἴδιος ὁ Ροβεσπιέρος τήρησε σιωπή. Οἱ Γιρονδῖνοι ἔκρυβαν

τοὺς δικούς τους δισταγμούς, καὶ δὲν θὰ παρέλειπαν νὰ καταγγείλουν κάθε ἀντίσταση ποὺ θὰ πρόβαλλαν οἱ ἀντίπαλοί τους. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἡ κομματικὴ πάλη ἔδωσε τοὺς καρπούς της. Ὁ Ντυμουριὲ ἦρθε στὸ Παρίσι καὶ ἀπέσπασε τὴ συγκατάθεση τοῦ Συμβουλίου στὶς 10 Ἰανουαρίου· ὅμως τὴ σχετικὴ διαταγὴ δὲν ἔλαβε παρὰ μόνον τὴν 31η τοῦ μηνός. Ἔτσι ἡ Γιρόνδη σπατάλησε δύο μῆνες, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ὁποίων ἡ κατάληψη τῆς Ὀλλανδίας δὲν θὰ συναντοῦσε καμιὰ δυσκολία.

Ὁ Πὶτ καὶ ὁ Γκρένβιλ ἔδειξαν μεγαλύτερη ἀποφασιστικότητα. Στὶς 29 Νοεμβρίου ὁ Γκρένβιλ κάλεσε τὸν Σωβελὲν καὶ τοῦ ὑπέδειξε πὼς ἔπρεπε νὰ ἀνακληθοῦν τὸ βούλευμα τῆς 16ης καὶ τὸ διάταγμα τῆς 19ης Νοεμβρίου. Στὶς 2 Δεκεμβρίου, ὁ Πὶτ χρησιμοποίησε τὴν ἴδια γλώσσα ἀπέναντι στὸν Μαρέ. Τὴν ἑπομένη κάλεσε στὰ ὅπλα τὴν πολιτοφυλακή. Στὶς 13 συνῆλθε τὸ Κοινοβούλιο. Οἱ Οὐίγοι, μὲ μερικὲς ἐξαιρέσεις, ἀποφάσισαν νὰ ὑποστηρίξουν τὴν κυβέρνηση. Ὁ Φόξ, ὁ Λαντσντάουν, ὁ Σέρινταν κατήγγειλαν τὶς πρωτοβουλίες τῶν Γάλλων ἀλλὰ διαμαρτυρήθηκαν θαρραλέα ἐναντίον τοῦ πολέμου —πάντοτε μὲ τὴν προϋπόθεση πὼς ἡ Ὀλλανδία θὰ παρέμενε ἄθικτη. Ὁ Πὶτ κέρδισε εὔκολα τὴ μάχη. Στὶς 20 τοῦ μηνός, ζήτησε νὰ καταταγοῦν εἴκοσι χιλιάδες ναῦτες. Στὶς 31, ἐπέβαλε τὴν ψήφιση ἑνὸς νομοσχεδίου γιὰ τοὺς ξένους (alien bill). Τὸν Ἰανουάριο σταμάτησε ὅσα φορτία σιτηρῶν καὶ πρῶτες ὗλες προορίζονταν γιὰ τὴ Δημοκρατία. Ὁ θάνατος τοῦ Λουδοβίκου ΙϚ΄ ἐπιτάχυνε τὴν ἔκβαση. Στὶς 24 Ἰανουαρίου 1793 δόθηκαν στὸν Σωβελὲν τὰ διαβατήρια γιὰ τὴν ἐπιστροφή του. Ὁ Λεμπρέν, ἔχοντας προβλέψει αὐτὴν τὴν ἐξέλιξη, τὸν ἀνακάλεσε στὴ Γαλλία τὴν 25η. Μόλις ἔφτασε, τὴν 1 Φεβρουαρίου, ἡ Συμβατικὴ ψήφισε τὴν κήρυξη τοῦ πολέμου. Εἰσηγητὴς τῆς ἀπόφασης ἦταν ὁ Μπρισσό!

ε) Ἡ ρήξη μὲ τὰ κράτη τῆς Μεσημβρινῆς Εὐρώπης

Γιὰ τὴν Ἀγγλία, ἡ ἐκτέλεση τοῦ βασιλιᾶ ἀποτελοῦσε ἁπλῶς πρόσχημα· γιὰ τὴν Ἱσπανία, ἦταν ἡ αἰτία τοῦ πολέμου. Μετὰ τὶς 10 Αὐγούστου, ὁ ντ' Ἀράντα προσπαθοῦσε νὰ κατευνάσει τὴ Γαλλία. Ἔφτασε μέχρι τὸ σημεῖο νὰ λάβει μέτρα ἐναντίον τῶν ἱερέων ποὺ εἶχαν καταφύγει στὴν Ἱσπανία. Ὅ,τι κι ἂν ἔκανε ὁ Μπρισσό, ὁ Λεμπρὲν ἐπέβαλε μετριοπάθεια στὸν πρεσβευτὴ Μπουργκουὲν καὶ πρότεινε τὸν ταυτόχρονο ἀφοπλισμὸ τῶν δύο χωρῶν καὶ τὴν ὑπογραφὴ μιᾶς δήλωσης οὐδετερότητας, ἀναμένοντας πὼς ἡ Ἱσπανία θὰ ἀναγνώριζε τὴ Δημοκρατία. Τὴν 15η Νοεμβρίου ὅμως, μιὰ ἀνακτορικὴ ἐπανάσταση ἀντικατέστησε τὸν ντ' Ἀράντα μὲ τὸν Γκοντόυ, ἐραστὴ τῆς βασίλισσας Μαρίας-Λουίζας τῆς Πάρμας. Σύντομα ἡ δίκη τοῦ Λουδοβίκου ΙϚ΄ προκάλεσε ἐκδηλώσεις ἐναντίον τῆς Γαλλίας. Ὁ Γκοντόυ ἐξάρτησε τὴν οὐδετερότητά του ἀπὸ τὴν ἔκβαση τῆς δίκης, καὶ ἀπέρριψε τὶς γαλλικὲς προτάσεις μετὰ τὴν 21η Ἰανουαρίου. Ὁ Μπουργκουὲν ἐγκατέλειψε τὴ Μαδρίτη στὶς 22 Φεβρουαρίου, καὶ ἡ Συμβατικὴ κήρυξε πόλεμο στὶς 7 Μαρτίου. Ἔτσι ἄνοιξε ἡ Μεσόγειος στοὺς Ἄγγλους, καὶ οἱ Ἰταλοὶ πρίγκιπες αἰσθάνθηκαν ἐλεύθεροι νὰ στραφοῦν ἐναντίον τῆς Δημοκρατίας.

Ἡ ρήξη μὲ τὴ Ρώμη ἦταν ἤδη τετελεσμένο γεγονός. Καθὼς ὁ Πάπας εἶχε φυλακίσει δύο μαθητὲς τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας τῆς Ρώμης, τοὺς ὁποίους ἀπελευθέρωσε σύντομα, ὁ Μακώ, ἐκπρόσωπος τῆς Γαλλίας στὴ Νεάπολη, τοῦ ἔστειλε ἕναν γραμματέα, τὸν Ὑγκοὺ ντὲ Μπασβίλ, ὁ ὁποῖος φοροῦσε ἐπιδεικτικὰ τὸ ἐθνόσημο καὶ τόλμησε νὰ ὑψώσει τὴν τρίχρωμη σημαία. Στὶς 13 Ἰανουαρίου σφαγιάστηκε κατὰ τὴ διάρκεια ταραχῶν. Ἕνα μήνυμα τοῦ Συμβουλίου, τὸ ὁποῖο συνέταξε ἡ Μαντὰμ Ρολάν, κατήγγειλε «τὸν ἀδιάντροπο ὑποκριτὴ τῆς Ρώμης».

Ἡ Νεάπολη, ἡ ὁποία εἶχε ἀπειληθεῖ τὸν Δεκέμβριο ἀπὸ τὴ ναυτικὴ μοίρα τοῦ Λατοὺς-Τρεβίλ, περίμενε πρῶτα νὰ φτάσουν τὰ ἀγγλικὰ πλοῖα. Τότε, ὁ Φερδινάνδος Δ' καὶ ὁ ὑπουργός του Ἄκτον προσχώρησαν στὴ συμμαχία. Ἀκόμη καὶ ἡ Τοσκάνη συγκρούστηκε μὲ τὴ Γαλλία· τὸ ἴδιο καὶ ἡ Βενετία. Ἡ Πάρμα προσκάλεσε τὴν Ἰσπανία, καὶ ἡ Μοδένα τὴν Αὐστρία. Ὁ βασιλικὸς πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας στὴν Κωνσταντινούπολη Σουαζὲλ-Γκουφιὲ ἔστρεψε ἐναντίον τοῦ διαδόχου του, τοῦ Ντεκόρς, τὸν σουλτάνο —καὶ δὲν ἦταν ὁ μόνος. Μὲ ἐξαίρεση τὴν Ἐλβετία καὶ τὰ δύο σκανδιναβικὰ κράτη, ἡ Γαλλία βρέθηκε νὰ συγκρούεται μὲ ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη, ἐνῶ ὁ στρατός της συρρικνωνόταν ἀπὸ μέρα σὲ μέρα. Καθὼς οἱ ἐθελοντὲς κατατάσσονταν μόνο γιὰ τὴν ἐκστρατεία, ἀποσύρονταν ξανὰ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ χειμώνα ἐφόσον θεωροῦσαν πὼς ἡ πατρίδα δὲν κινδύνευε πλέον. Ἡ Γιρόνδη δὲν ἦταν καλύτερα προετοιμασμένη γιὰ τὸν πόλεμο ἀπ' ὅ,τι τὴν προηγούμενη ἄνοιξη.

Ἡ πολιτική της δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἀντιφάσεις. Προσπάθησε νὰ παλινορθώσει τὸ φιλελεύθερο καθεστὼς καὶ νὰ σώσει τὸν βασιλιὰ —ἐπιδιώξεις οἱ ὁποῖες προϋπέθεταν τὴν εἰρήνη: προκάλεσε τὸν γενικὸ πόλεμο. Ἦταν ἀδύνατον νὰ προφυλάξει τὸν Λουδοβίκο ΙϚ' καὶ νὰ συνάψει εἰρήνη, ἂν δὲν συμφωνοῦσε πρῶτα μὲ ὅλους τοὺς Δημοκρατικούς: σκληραίνοντας τὴ στάση της ἀπέναντι στοὺς Ὀρεινοὺς καὶ τοὺς Ἀβράκωτους, ἀπέκλεισε κάθε δυνατότητα ἑνότητας. Οἱ ἠχηρὲς νίκες ποὺ πέτυχαν ἀρχικά, ὅπως εἶχαν ἐλπίσει, οἱ Δυνάμεις τοῦ Συνασπισμοῦ σφράγισαν τὴν τύχη τῆς Γιρόνδης ἡ ὁποία δὲν κατόρθωσε νὰ ξεπεράσει καμιὰ ἀπὸ τὶς ἀντιφάσεις της.

Βιβλιο Τεταρτο

Ο ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΜΕΧΡΙ ΤΙΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΤΟΥ 1795

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

Ο ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΣ (1793–1795)

ΑΝ ΤΑ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΑ εὐρωπαϊκὰ κράτη βρίσκονταν τώρα σὲ πόλεμο μὲ τὴ Γαλλία, αὐτὸ δὲν σήμαινε πὼς ὁμονοοῦσαν κιόλας μεταξύ τους. Ἡ Ἀγγλία ἦταν ἐκείνη ποὺ σχημάτισε τὸ Συνασπισμό. Ὡστόσο δὲν κατόρθωσε διόλου, ἐν μέρει ἀπὸ δικό της σφάλμα, νὰ τοῦ ἐμφυσήσει ζωή. Οἱ σύμμαχοι δὲν συμφώνησαν ποτὲ γιὰ τοὺς σκοποὺς τοῦ πολέμου, καὶ σκόρπιζαν τὶς δυνάμεις τους. Ἡ Πολωνία, ὁ πόλεμος κατὰ θάλασσα καὶ ὁ ἀποικιακὸς πόλεμος τοὺς ἀπασχολοῦσαν ἐξίσου ἢ καὶ περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐπίθεση τῶν ἠπειρωτικῶν Δυνάμεων ἐναντίον τῆς Γαλλίας. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν πὼς οἱ στρατοί τους, ἔπειτα ἀπὸ μερικὲς ἐπιτυχίες, ἀνασχέθηκαν ἢ ὀπισθοχώρησαν. Ἔπειτα, τὸ 1794, ὑπέκυψαν στὴν ἐπαναστατικὴ ἐπίθεση καί, ὅπως ἡ αὐστροπρωσικὴ συμμαχία ἔπειτα ἀπὸ τὸ Βαλμὺ καὶ τὴ Ζεμάπ, ὁ εὐρωπαϊκὸς συνασπισμὸς ὁδηγήθηκε σὲ ἀποσύνθεση.

Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ ἀτέρμονες συζητήσεις μεταξὺ τῶν συμμάχων δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ ἐξηγήσουν τὴν ἧττα τους. Ὑπάρχουν βαθύτερες αἰτίες οἱ ὁποῖες, μὲ μιὰ συγκριτικὴ ἀντιπαράθεση φέρνουν στὴν ἐπιφάνεια τὰ πρωτότυπα χαρακτηριστικὰ τῆς Ἐπανάστασης. Οἱ συνασπισμένες Δυνάμεις ἀπέτυχαν ἀπολύτως νὰ ἐκμεταλλευτοῦν τὰ μέσα ποὺ εἶχαν στὴ διάθεσή τους. Δὲν ἀντιλήφθηκαν διόλου πόσο καινοφανὴς ἦταν αὐτὸς ὁ πόλεμος, καὶ τὸν διεξήγαγαν σύμφωνα μὲ τὴν ἐθιμικὴ παράδοση, χωρὶς νὰ τροποποιήσουν τὶς κυβερνητικὲς διαδικασίες τους καὶ τὶς μεθόδους τῆς μάχης. Ἡ παράλυσή τους δὲν ὀφειλόταν μόνον στὸ ὅτι δὲν ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὴ ρουτίνα: δὲν τόλμησαν νὰ ζητήσουν πολλὰ πράγματα ἀπὸ τοὺς ὑπηκόους τους, ἐπειδὴ φοβόνταν ὅτι αὐτοὶ θὰ ἀπαιτοῦσαν παραχωρήσεις σὲ ἀντάλλαγμα τῶν θυσιῶν τους, καὶ δὲν ἤθελαν ἔτσι νὰ δοῦν τὴ νίκη νὰ στρέφεται ἐναντίον τους.

α) Σχηματίζεται ὁ Συνασπισμὸς

Ὅταν ἡ Ἀγγλία ἄρχιζε τὸν πόλεμο μὲ τὴ Γαλλία, ἡ παράδοσή της τῆς ὑπαγόρευε νὰ ξεσηκώνει ἐχθροὺς στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη ἐναντίον της, πληρώνοντας σὲ ρευστὸ ἂν χρειαζόταν. Ἡ Ὀλλανδία ἦταν ἤδη σύμμαχός της καί, ἀπὸ τὸν Νοέμβριο, ὁ Γκρένβιλ ἔκανε ἀνοίγματα πρὸς τὴν Αὐστρία. Μετὰ τὴν κήρυξη τοῦ πολέμου ἑνώθηκε διαδοχικὰ μὲ ὅλες τὶς ἐμπόλεμες χῶρες: στὶς 25 Μαρτίου μὲ τὴν Αἰκατερίνη Β', στὶς 25 Ἀπριλίου μὲ τὸν βασιλιὰ τῆς Σαρδηνίας, στὶς 25 Μαΐου μὲ τὴν Ἱσπανία, στὶς 12 Ἰουλίου μὲ τὸν Βουρβόνο βασιλιὰ τῆς Νεάπολης, στὶς 14 τοῦ ἴδιου μήνα μὲ τὸν Φρειδερίκο Γουλιέλμο Β', στὶς 30 Αὐγούστου μὲ τὴν Αὐστρία, στὶς 26

Σεπτεμβρίου μὲ τὴν Πορτογαλία. Ἀφότου, τὸν Μάρτιο τοῦ 1793, ἡ Ἁγία Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία ἀποφάσισε νὰ κηρύξει πόλεμο στὴ Γαλλία, ἡ Βάδη καὶ τὰ δύο κρατίδια τῆς Ἔσσης συνεννοήθηκαν ἐπίσης μὲ τοὺς Ἄγγλους. Ὅσο γιὰ τὸ Ἀνόβερο, αὐτὸ οὕτως ἢ ἄλλως ἀνῆκε στὸν Γεώργιο Γ' τῆς Ἀγγλίας. Ἔτσι συγκροτήθηκε σιγὰ σιγὰ αὐτὸ ποὺ ὀνομάστηκε Πρῶτος Συνασπισμός. Δὲν πῆρε σάρκα καὶ ὀστὰ παρὰ μόνον χάρη στὴν Ἀγγλία. Ἂν ὅμως ἡ πάλη ἐναντίον τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ δημιούργησε κάποια ἀλληλεγγύη μεταξὺ τῶν Δυνάμεων, αὐτὴ δὲν ἐκφράστηκε ποτὲ μὲ μιὰ γενικὴ συμφωνία. Οὔτε κὰν διανοήθηκαν νὰ σχηματίσουν κοινὴ διοίκηση τῶν στρατῶν τους, ἢ νὰ ἑνώσουν τοὺς πόρους τους.

Ἦταν προφανὴς ἡ ἀνισότητα ποὺ βασίλευε μεταξὺ τῶν συμμάχων τῆς Ἀγγλίας. Οἱ Σαρδηνοί, οἱ Ναπολιτάνοι, οἱ Πορτογάλοι, οἱ Ἀνοβεριανοί, οἱ κάτοικοι τῆς Βάδης καὶ τῆς Ἔσσης παρεῖχαν στρατὸ ἔναντι ἐπιχορηγήσεων: ὁ Πὶτ τοὺς θεωροῦσε μισθοφόρους του. Ἡ Ὀλλανδία συνεισέφερε στὴ χρηματοδότηση τοῦ πολέμου, ἀλλὰ δὲν μποροῦσε νὰ ὑπερασπιστεῖ μόνη της τὸν ἑαυτό της. Ἀντιθέτως, ἡ Πρωσία καὶ ἡ Αὐστρία, μολονότι ἔλπιζαν πὼς κάποια ἡμέρα θὰ ἀποσποῦσαν χρηματικὰ βοηθήματα, δὲν ἦταν διατεθειμένες νὰ δεχτοῦν ἐντολές. Ὅσο γιὰ τὶς συνθῆκες ποὺ ὑπογράφηκαν μὲ τὴν Ἰσπανία καὶ τὴ Ρωσία, τὸ μόνο ποὺ προέβλεπαν ἦταν ἡ ὀργάνωση τοῦ ἀποκλεισμοῦ. Ἂν εἶχε ἤδη πραγματοποιηθεῖ ἡ ἑνότητα τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Ἰταλίας, τὰ δύο αὐτὰ ἔθνη, στρεφόμενα σύσσωμα ἐναντίον τῆς Γαλλίας, θὰ ἀναλάμβαναν ἐκ τῶν πραγμάτων τὴ διεξαγωγὴ τοῦ ἠπειρωτικοῦ πολέμου καὶ κατὰ πάσα πιθανότητα ἡ Ἐπανάσταση θὰ ὑπέκυπτε. Στὴν κατάσταση ποὺ βρισκόταν τότε ἡ Εὐρώπη, ὁ συνασπισμὸς μποροῦσε νὰ φέρει ἀποτέλεσμα μόνον ἂν συνέπιπταν οἱ ἀπόψεις τῆς Ἀγγλίας καὶ τῶν κρατῶν ποὺ διέφευγαν ἀπὸ τὴν ἡγεμονία της σχετικὰ μὲ τοὺς ἐπιδιωκόμενους σκοπούς. Ὡστόσο δὲν συνέβαινε διόλου κάτι τέτοιο.

β) Οἱ πολεμικοὶ στόχοι τῶν συνασπισμένων Δυνάμεων

Οἱ πολεμικοὶ στόχοι στοὺς ὁποίους μποροῦσαν νὰ συμφωνήσουν οἱ σύμμαχοι ἦταν δύο. Ὁ πρῶτος, τὸν ὁποῖο ἀπὸ καιρὸ ἐκθείαζαν ὁ Μπὲρκ καὶ οἱ ἐκπατρισμένοι, ἦταν ἡ διάσωση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, δηλαδὴ τῆς κυριαρχίας τῆς ἀριστοκρατίας, μέσω τῆς καταστροφῆς τοῦ ἔργου τῆς Ἐπανάστασης στὴ Γαλλία. Ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ σταυροφορία ποὺ αὐτοχαρακτηριζόταν ἰδεαλιστική, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ἦταν ἕνας ταξικὸς πόλεμος. Ὁ ἄλλος στόχος, τὸν ὁποῖο προτιμοῦσαν ὁ Πὶτ καὶ ὁ Γκρένβιλ, ἦταν ἡ παλινόρθωση τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Ἡ Γαλλία ὄφειλε νὰ σεβαστεῖ τὶς συνθῆκες, νὰ ἀποκηρύξει τὴν ἐπαναστατικὴ προπαγάνδα μεταξὺ τῶν ξένων ὑπηκόων, καὶ νὰ ἀποκαταστήσει τὴν εὐρωπαϊκὴ ἰσορροπία ἐπιστρέφοντας τὶς κατακτήσεις της. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη, ἦταν ἕνας πολιτικὸς πόλεμος.

Δὲν πρέπει νὰ ἔχουμε αὐταπάτες: οἱ συνασπισμένες Δυνάμεις δὲν ἀποκήρυξαν

κανέναν ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς δύο στόχους. Βεβαίως ὁ Πὶτ ἀρνήθηκε νὰ προχωρήσει στὴ διακήρυξη ποὺ πρότεινε ὁ Μπέρκ: ἡ ἀγγλικὴ ἀριστοκρατορία δὲν ἔκλινε πρὸς τὸν ἰδεαλισμό, καὶ δὲν ἐνδιαφερόταν νὰ πάρει ἐκδίκηση γιὰ λογαριασμὸ τῶν Γάλλων εὐγενῶν. Ἐπιπλέον, κάθε προσπάθεια νὰ ἀποκατασταθεῖ τὸ Παλαιὸ Καθεστὼς στὴ Γαλλία θὰ ἔκανε δυσκολότερη τὴ νίκη. Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ ἠπειρωτικὲς Δυνάμεις ἐπέμεναν νὰ ἐπιβάλουν τὴν ἀντεπανάσταση καί, στὶς συνδιασκέψεις τῆς Ἀμβέρσας τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1793, οἱ Ἄγγλοι δὲν ἀντιτάχτηκαν στὸ σχέδιό τους. Τέθηκε σὲ ἐφαρμογὴ κυρίως στὸ Διαμέρισμα τῆς Βόρειας Γαλλίας, ἕνα μέρος τοῦ ὁποίου κυβερνήθηκε ἐπὶ ἕνα χρόνο ἀπὸ ἕνα συμβούλιο αὐστριακῶν ὑπαλλήλων, τὴ «χούντα» τοῦ Βαλανσιέν. Ἐπανέφερε τὴ δεκάτη καὶ τὰ χωροδεσποτικὰ δικαιώματα, τοποθέτησε ξανὰ στὶς θέσεις τους τοὺς ἀπείθαρχους ἱερεῖς καὶ τὸν κλῆρο, τοὺς ἐπέστρεψε ὅσα ἐθνικὰ κτήματα ἦταν διαθέσιμα καὶ ἀνάγγειλε πὼς θὰ ἀπαλλοτρίωνε καὶ τὰ ὑπόλοιπα. Μποροῦμε νὰ κρίνουμε ἀπὸ αὐτὰ τί θὰ συνέβαινε ἂν καθυποτασσόταν ξανὰ ἡ Γαλλία. Ἐξάλλου, ὁ ἴδιος ὁ Πὶτ ἦταν ἀποφασισμένος, ἔστω καὶ χωρὶς νὰ τὸ ὁμολογεῖ, νὰ παλινορθώσει τὴ μοναρχία καὶ τὴ συνταγματικὴ πρωτοκαθεδρία τῶν εὐγενῶν καὶ τῆς ὑψηλῆς ἀστικῆς τάξης, κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωση τῆς Μεγάλης Βρετανίας. Ὅσο γιὰ τὸν πολιτικὸ πόλεμο, ὅπως τὸν ὅριζε ὁ ἴδιος, αὐτὸς ὁπωσδήποτε ἐνδιέφερε λιγότερο τὶς ἠπειρωτικὲς Δυνάμεις. Δὲν αἰσθάνονταν ὅλες νὰ πλήττονται ἀπὸ τὶς κατακτήσεις τῶν Γάλλων. Τὰ ἀναπτυσσόμενα κράτη, ἡ Ρωσία, ἡ Πρωσία, ἡ Σαρδηνία, θὰ τὶς ἀνέχονταν ἐὰν τοὺς δίνονταν ἀντάλλαγματα. Τέλος, ὅλοι γνώριζαν γιὰ ποιὸ λόγο ἡ Ἀγγλία ἦταν τόσο προσκολλημένη στὴν ἠπειρωτικὴ ἰσορροπία δυνάμεων: ἐπειδὴ ἔτσι ἐξασφάλιζε τὴ θαλασσοκρατορία της. Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ ἀρχὲς ποὺ διατύπωσε ὁ Πὶτ φαίνονταν τόσο λογικές, ὥστε κανεὶς δὲν τὶς ἀμφισβήτησε ποτέ.

Τὸ μόνο ἐμπόδιο ἦταν πὼς ὅλοι ὅσοι συμμετεῖχαν στὸ Συνασπισμὸ ὑπολόγιζαν νὰ ἀποσπάσουν ἐδαφικὲς ἀποζημιώσεις. Ὁ Μπὲρκ εἶχε προφητεύσει πὼς παρόμοιες προθέσεις θὰ ἔσπερναν τὴ διχόνοια μεταξύ τους καὶ θὰ ἐρέθιζαν στὸ ἔπακρο τὸ ἐθνικὸ πνεῦμα στὴ Γαλλία. Ὡστόσο ὁ Πὶτ ἀδυνατοῦσε νὰ κηρύξει τὴν ἀφιλοκέρδεια ἀφοῦ χρειαζόταν συμμάχους, καὶ τὸ ζήτημα τῶν ἀποζημιώσεων, ἀρχικὰ δευτερεῦον, κυριαρχοῦσε ἤδη στὰ ἐνδιαφέροντα τῶν ἠπειρωτικῶν Δυνάμεων καὶ μάλιστα τόσο πολὺ ὥστε εἶχαν καταλήξει στὶς ἀποφάσεις τους προτοῦ εἰσέλθει στὸν πόλεμο ἡ Ἀγγλία. Ἐπιπλέον, σύντομα φάνηκε πὼς καὶ ὁ Πὶτ υἱοθετοῦσε τὴν ἴδια ἀρχή: ὑπολόγιζε νὰ μεγαλώσει τὴ βρετανικὴ αὐτοκρατορία καταλαμβάνοντας τὴν Κορσικὴ καὶ τὶς γαλλικὲς ἀποικίες. Παρ' ὅλες τὶς διαμαρτυρίες του, τὸν ὑποπτεύονταν πὼς ἤθελε νὰ προσαρτήσει ἐπίσης τὴ Δουγκέρκη καὶ τὴν Τουλόν. Πάντως, στὶς συνδιασκέψεις τῆς Ἀμβέρσας οἱ Ἄγγλοι διαμαρτυρήθηκαν ὅσο καὶ οἱ ὑπόλοιποι ἐναντίον τῆς διακήρυξης τοῦ πρίγκιπα τοῦ Κοβούργου ὁ ὁποῖος, γιὰ νὰ εὐνοήσει τὸ ἐγχείρημα τοῦ Ντυμουριὲ ἐναντίον τῆς Συμβατικῆς, ἐγγυήθηκε τὴν ἀκεραιότητα τῆς Γαλλίας. Κατὰ συνέπεια, οἱ Αὐστριακοὶ ἀρνήθηκαν νὰ ἀνακηρύξουν βασιλιὰ τὸν Λουδοβίκο ΙΖ' στὸ Διαμέρισμα τῆς Βόρειας Γαλλίας, καὶ ἀκόμη

νὰ ἐπιτρέψουν νὰ ἐγκατασταθοῦν σ' αὐτὸ ὅσοι ἐκπατρισμένοι δὲν ἦσαν γραμμένοι στὸ δημοτολόγιο. Στὴν Τουλόν, ὁ Χάου ἀναγνώρισε τὸν Λουδοβίκο ΙΖ' καὶ ὕψωσε τὴ βασιλικὴ λευκὴ σημαία, ἀλλὰ ὁ Πὶτ δὲν ἐνέκρινε τὴν ἐνέργειά του καὶ ἀπαγόρευσε στὸν κόμη τῆς Προβηγκίας νὰ ἐπισκεφτεῖ τὴν πόλη. Καθὼς ἀποκαλυπτόταν πὼς οὐσιώδης στόχος τῶν συμμάχων ἦταν ἡ κατάκτηση, τὰ γεγονότα ἄρχισαν νὰ παίρνουν ἀκόμη πιὸ ἐνοχλητικὴ τροπὴ ἀπ' ὅ,τι προέβλεπε ὁ Μπέρκ.

Ὅλα μαρτυροῦσαν πὼς ἡ Ἐπανάσταση μποροῦσε νὰ συντριβεῖ μόνο στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη. Ὡστόσο ὁ Πὶτ τὸ παραμέλησε αὐτό, καθὼς βιαζόταν νὰ καταλάβει τὶς ἀποικίες τῆς Γαλλίας, νὰ ἐκμηδενίσει τὸ ναυτικό της καὶ νὰ κατακτήσει τὶς ἀγορές της. Ἔτσι ἐξόργισε τὴν Ἰσπανία, ἡ ὁποία παρέμεινε προσκολλημένη στὸν πόλεμο ἀρχῶν, καὶ προκάλεσε τόση ἀνησυχία ἀπειλώντας τὰ ναυτικὰ καὶ ἀποικιακὰ της συμφέροντα ὥστε ὁ κατὰ θάλασσα πόλεμος, χωρὶς τὴν εἰλικρινὴ ἰσπανικὴ συνεργασία, δὲν ἀπέφερε ἀποφασιστικὰ ἀποτελέσματα καὶ τελικὰ ὁ Κάρολος Δ' ἐγκατέλειψε τὸ Συνασπισμό. Τὸ παράδειγμα ποὺ ἔδινε ἡ Ἀγγλία ἐνθάρρυνε τοὺς συμμάχους της νὰ ἐπιδιώξουν πάνω ἀπ' ὅλα τὰ δικά τους συμφέροντα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, γιὰ γεωγραφικοὺς λόγους, εἴτε δὲν μποροῦσαν ὅλοι οἱ σύμμαχοι εἴτε δὲν ἤθελαν νὰ καλύψουν τὶς ἀνάγκες τους μέσω τῆς Γαλλίας: τὸ σχέδιο τοῦ Σπήλμαν τὸ ἀναγνώριζε αὐτό. Συνεπῶς, ἐνῶ φαινόταν πὼς ἡ πολεμικὴ προσπάθεια ἀπαιτοῦσε νὰ ἑνωθοῦν ἐναντίον τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ, ἡ Ρωσία καὶ ἡ Πρωσία, ἂν ὄχι καὶ ἡ Αὐστρία, ἐνδιαφέρονταν περισσότερο νὰ ἐπιτεθοῦν στὴν Πολωνία. Τὸ σχέδιο ποὺ εἶχε καταστρώσει ὁ Σπήλμαν ἐπέβαλλε στὶς δύο πρῶτες τὴν ἠθικὴ τουλάχιστον ὑποχρέωση νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὸν πόλεμο στὸ δυτικὸ μέτωπο, ἀφοῦ, γιὰ νὰ γίνει δυνατὴ ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν Κάτω Χωρῶν, ἔπρεπε πρῶτα νὰ τὶς ἀποσπάσουν ἀπὸ τοὺς Γάλλους. Πράγματι, μὲ τὴ συνθήκη τῆς 23ης Ἰανουαρίου 1793, ἡ Αἰκατερίνη ὑποχρέωσε τὸν βασιλιὰ τῆς Πρωσίας νὰ συμμετάσχει σὲ αὐτὸ τὸ ἐγχείρημα. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ Πὶτ δέχτηκε τὴν ἀρχὴ τῶν ἀποζημιώσεων, δυστυχῶς γιὰ τὸν ἴδιο, δὲν μποροῦσε νὰ ἀδιαφορήσει ὁλότελα γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ δίνονταν αὐτές. Τὴν Πολωνία τὴν ξεπούλησε φτηνά. Στὰ τέλη τοῦ 1792, ἀκόμη καὶ ὡς τὶς 12 Φεβρουαρίου 1793, ὁ Γκρένβιλ ἐξακολουθοῦσε νὰ διαμαρτύρεται ἐναντίον τοῦ διαμελισμοῦ. Τὸν Ἰούλιο, τὴ στιγμὴ ποὺ ἔπρεπε νὰ συνάψει τὴ συμφωνία μὲ τὴν Πρωσία, ἀναγκάστηκε νὰ συγκατανεύσει. Ἀντιθέτως, ὁ Πὶτ ἀποδείχτηκε ἀμετάπειστος στὴν ἀνταλλαγὴ τῶν Κάτω Χωρῶν. Γιὰ νὰ ἐνθαρρύνει τὴν Αὐστρία ὥστε νὰ τὶς κρατήσει, τῆς πρότεινε να τὶς ἐπεκτείνει μέχρι τὸν ποταμὸ Σόμ. Τὸ νέο σχέδιο ὅμως δὲν δέσμευε πλέον τὴν Πρωσία: αὐτὴ βρῆκε ἕνα πρόσχημα γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὶς ὑποχρεώσεις της. Ἔτσι ἡ ἐξαπατημένη Αὐστρία παρακινήθηκε νὰ μεταφέρει πρὸς ἀνατολὰς ἕνα μέρος τῶν δυνάμεών της.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, οἱ μεγάλες ἠπειρωτικὲς Δυνάμεις μοίρασαν τοὺς στρατιῶτες τους μεταξὺ τῆς Πολωνίας καὶ τῆς Γαλλίας. Ἡ Ἀγγλία ἀφοσιώθηκε κυρίως στὸν κατὰ θάλασσα καὶ στὸν ἀποικιακὸ πόλεμο, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ δώσει ἀποφασιστικὸ χτύπημα στὴν Ἐπανάσταση. Οἱ ὑπόλοιποι σύμμαχοι, καθὼς ἀντιλήφθηκαν

πὼς οἱ Τέσσερις δὲν σκόπευαν νὰ τοὺς ἀφήσουν νὰ ἐπωφεληθοῦν, περιόρισαν στὸ ἐλάχιστο τὴ συνεισφορά τους. Αὐτὸς ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς οὐσιώδεις λόγους τοῦ θριάμβου τῆς Ἐπανάστασης.

γ) Ὁ Συνασπισμὸς καὶ ἡ Πολωνία (Ἀπρίλιος 1793 – Ὀκτώβριος 1794)

Ὁ δεύτερος διαμελισμὸς τῆς Πολωνίας δὲν ὁλοκληρώθηκε πρὶν ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1793. Ὅταν τερματίστηκε ἡ πρωσικὴ κατοχὴ στὶς 4 Ἀπριλίου 1793, μὲ τὴν παράδοση τοῦ Ντάντσιχ, δημοσιεύτηκαν οἱ προκηρύξεις τῆς προσάρτησης στὶς 7 τοῦ μηνός. Δὲν ἀπέμενε παρὰ νὰ τὶς ἐπικυρώσει ἡ Δίαιτα. Ὁ Ζῆβερς, τὸν ὁποῖο ἡ Αἰκατερίνη ἐπιφόρτισε μὲ αὐτὸ τὸ καθῆκον, δὲν τὸ κατόρθωσε εὔκολα. Παρ' ὅλη τὴν ἐξευγενισμένη εὐστροφία του καὶ τὴ διαφθορὰ ποὺ χρησιμοποίησε, ἐκλέχτηκαν στὴ Δίαιτα εἴκοσι πέντε πατριῶτες καί, ὅταν αὐτὴ συνῆλθε, ὁ Στανίσλαος καὶ τὰ μέλη τῆς Συνομοσπονδίας τῆς Ταργκοβίτσας, ποὺ ντρέπονταν γιὰ τὸ ρόλο τους, κωλυσιεργοῦσαν ἀθόρυβα. Γιὰ νὰ πετύχει τὸ σκοπό του ὁ Ζῆβερς δέσμευσε τὰ βασιλικὰ εἰσοδήματα, συνέλαβε πολλοὺς βουλευτὲς καὶ ἀπείλησε τοὺς ἀντιφρονοῦντες μὲ κατάσχεση τῶν περιουσιῶν τους. Ἡ συμφωνία μὲ τὴ Ρωσία ἐπικυρώθηκε στὶς 22 Ἰουλίου. Ἡ ἀντίσταση συνεχίστηκε πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς Πρωσίας, καθὼς μάλιστα ὁ Ζῆβερς παρουσιαζόταν τώρα διαλλακτικός. Τέλος, στὶς 2 Σεπτεμβρίου, μὲ διαταγὴ τῆς Αἰκατερίνης, ὁ στρατὸς περικύκλωσε τὴ Δίαιτα. Ἐκείνη ὑποχώρησε μὲ τὴν ἐπιφύλαξη πὼς θὰ ἐγκρίνονταν ὁρισμένες ἐμπορικὲς παραχωρήσεις, τὶς ὁποῖες ὅμως ἀπέρριψε ἡ Πρωσία. Τὴν 23η τοῦ μηνὸς χρησιμοποιήθηκε ξανὰ βία ἐναντίον της. Ἡ σιγὴ τῶν ἄτυχων Πολωνῶν, ἀδύναμων μέσα στὴν ἐξάντλησή τους, θεωρήθηκε ὡς συναίνεση, καὶ στὶς 25 Σεπτεμβρίου ὑπογράφηκε ἡ συνθήκη. Ἤδη στὶς 22, ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος, ἐξαγριωμένος, εἶχε ξεκινήσει γιὰ τὴν Πολωνία ἐγκαταλείποντας τὸν πόλεμο ἐναντίον τῆς Γαλλίας καὶ οὐσιαστικὰ ἀποχωρώντας ἀπὸ τὸ Συνασπισμό.

Στὸ μεσοδιάστημα, δὲν ἔπαψε νὰ μεγαλώνει ἡ ἐχθρότητα ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ στὴν Αὐστρία. Τὸν Φεβρουάριο, ἡ Ρωσία καὶ ἡ Πρωσία ἀνακοίνωσαν τὸ διαμελισμὸ στὴ Βιέννη ἀλλά, προτοῦ γνωστοποιήσουν τοὺς ὅρους του, περίμεναν τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ ἦταν ἀδύνατον ἡ Αὐστρία νὰ εἰσβάλει στὴν Πολωνία ἐπειδὴ εἶχε ξεκινήσει ἡ ἐκστρατεία τῶν Κάτω Χωρῶν. Ὅταν κοινοποιήθηκε τελικὰ ἡ συνθήκη, στὶς 23 Μαρτίου, ξέσπασε θύελλα ἐπειδὴ οἱ προσαρτήσεις τῶν δύο συνεργῶν ξεπερνοῦσαν κάθε πρόβλεψη. Ὁ Κόμπεντσλ καὶ ὁ Σπῆλμαν ἔπεσαν σὲ δυσμένεια τὴν 27η τοῦ μηνός, καὶ παραχώρησαν τὴ θέση τους στὸν Θοῦγκουτ ὁ ὁποῖος ἀναγορεύτηκε διευθυντὴς τῶν Ἐξωτερικῶν Ὑποθέσεων.

Ὁ Φράντς Μαρία Θοῦγκουτ ἦταν ἕνας νεόπλουτος, ἀφοσιωμένος ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον στὴν περιουσία του. Πίστευε πὼς θὰ τὴν ἐξασφάλιζε ἂν ἱκανοποιοῦσε τὶς ἐδαφικὲς ὀρέξεις τῶν Ἀψβούργων, παραδίδοντάς τους ὅσα ἐδάφη μποροῦσε νὰ ἀποσπάσει μὲ τὴ βία ἢ μὲ ὕποπτες συναλλαγές. Ἀποδείχτηκε ἀνώτερος τῶν προ-

κατόχων του· παρ' ὅλα αὐτά, χαλάρωσε τὰ δεσμὰ τοῦ Συνασπισμοῦ ὅταν ἀντικατέστησε τὴν ἀνίκανη μαλθακότητα τοῦ Κόμπεντσλ καὶ τοῦ Σπήλμαν μὲ τὸν ἄπληστο καὶ θηριώδη ἐγωισμό του.

Στὴν ἀρχή, ἐξαπέλυσε βίαιη πολεμικὴ ἐναντίον τοῦ Χάουγκβιτς, τὸν ὁποῖο κατηγόρησε γιὰ διπροσωπία. Ὁ τελευταῖος λόγος ὅμως ἀνῆκε στοὺς Πρώσους· περίμεναν νὰ λογικευτεῖ ὁ σύμμαχός τους. Ἡ Αἰκατερίνη δὲν ἔκρυψε πὼς ἡ Αὐστρία, ἐὰν πείσμωνε, ἔπρεπε νὰ φοβᾶται μήπως τὴν ἐγκατέλειπε ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος. Ὁ Θούγκουτ τὸ γνώριζε καλὰ αὐτό, καὶ δὲν εἶχε πρόθεση νὰ μὴν ἀποδεχτεῖ τὴ συνθήκη τῆς 23ης Ἰανουαρίου. Ἁπλῶς ἀνέβαλλε τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ τὸ ἔκανε, ἐλπίζοντας πὼς θὰ ἀποσποῦσε ἐπίσημες ἐγγυήσεις μιᾶς ἀποζημίωσης γιὰ τὴν Αὐστρία. Οἱ τυπικὲς ὑποχρεώσεις τῆς Πρωσίας δὲν ἀφοροῦσαν παρὰ μόνον τὴν τρέχουσα ἐκστρατεία, κι ἐκεῖνος προέβλεπε πὼς θὰ χρειαζόταν καὶ μιὰ τρίτη. Ὁ λόγος ἦταν πὼς ἀφότου παραιτήθηκε μυστικὰ ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν Κάτω Χωρῶν, ὑποκύπτοντας στὶς πιέσεις τοῦ Πίτ, χρειαζόταν νὰ ἀποσπάσει ἐδάφη τῆς Γαλλίας μέχρι τὴ γραμμὴ τοῦ Σὸμ καὶ τοῦ Μοζέλλα.

Οἱ ὑπουργοὶ τοῦ Φρειδερίκου-Γουλιέλμου, ἐπικαλούμενοι τὴν κατάσταση στὴν Πολωνία, πίεζαν τὸν ἡγεμόνα τους νὰ μὴν ἐνισχύσει τὸν Ἀψβοῦργο αὐτοκράτορα, καὶ ἐνθουσιάστηκαν ὅταν ἔμαθαν ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους πὼς ἡ Αὐστρία εἶχε παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγή. Ὅταν ξανάρχισαν οἱ διαπραγματεύσεις τὸν Αὔγουστο, ὁ Λουκεζίνι δήλωσε πώς, ἀντιθέτως, ἡ Πρωσία ἐπέμενε νὰ γίνει ἡ ἀνταλλαγή, καὶ πὼς ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ κατακτιόταν πάλι τὸ Βέλγιο θὰ θεωροῦσε πὼς εἶχε ἐκπληρώσει πιστὰ τὰ συμμαχικά της καθήκοντα. Ἔπειτα, καθὼς περιπλεκόταν ὁλοένα καὶ περισσότερο ἡ κατάσταση στὴ Βαρσοβία, ὁ βασιλιὰς πείστηκε ἐπιτέλους νὰ δηλώσει στὴν Αὐστρία πὼς τὴ θεωροῦσε ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση νὰ συμμετάσχει στὴ συνθήκη τῆς 23ης Ἰανουαρίου. Σὲ ἀντάλλαγμα, θὰ τῆς ἄφηνε τὴ φροντίδα νὰ ἀποσπάσει ἀπὸ τὴ Γαλλία τὰ ἐδάφη ποὺ ἐπιθυμοῦσε. Ἔχοντας ἕναν τελευταῖο ἐνδοιασμό, δέχτηκε πὼς θὰ μποροῦσε νὰ συμμετάσχει στὴν τρίτη ἐκστρατεία ἂν τοῦ παρέχονταν τὰ μέσα. Ἀμέσως μετά, ἐγκατέλειψε τὸν Ρῆνο. Ὁ δούκας τῆς Βρουνσβίκης ἄφησε ἐπικεφαλῆς τοῦ στρατοῦ τὸν Βοῦρμσερ, καὶ σύντομα παραχώρησε τὴ διοίκηση στὸν Μόλλεντορφ, ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀνεπιφύλακτους ὀπαδοὺς τῆς εἰρήνης μὲ τὴ Γαλλία.

Ὁ Θούγκουτ, μολονότι ἐγκαταλείφθηκε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, δὲν ἔχασε κάθε ἐλπίδα νὰ κατακτήσει ἐδάφη τῆς Γαλλίας μὲ τὴ βοήθεια τῶν Ἄγγλων, ἄρχισε ὅμως νὰ κυνηγᾶ καὶ μιὰ εὐκολότερη λεία: ἔστρεψε τὸ βλέμμα του στὴ Βενετία, ὅπως εἶχε κάνει πρὶν ἀπὸ αὐτὸν ὁ Ἰωσὴφ Β'. Ἔμαθε πὼς ἡ Αἰκατερίνη ἔδειχνε τώρα μεγάλη ψυχρότητα ἀπέναντι στὴν Πρωσία: ἀφοῦ πρῶτα συνέβαλε στὴν ἐπέκτασή της, ἡ τσαρίνα ἔκρινε χρήσιμο νὰ τὴ συγκρατήσει προσεγγίζοντας τὴν Αὐστρία. Ὁ Θούγκουτ εὐνόησε αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη ἀναγνωρίζοντας τὴ συνθήκη τῆς 23ης Ἰανουαρίου ὡς πρὸς τὸ σκέλος ποὺ ἀφοροῦσε τὴ Ρωσία. Στὶς 27 Φεβρουαρίου 1794 ἔθεσε τις βάσεις μιᾶς νέας αὐστρορωσικῆς συμμαχίας, μὲ τὴν ὁποία θὰ παραδινόταν ἡ Βε-

νετία στὸν Φραγκίσκο Β', ἂν δὲν πραγματοποιοῦνταν οἱ κατακτήσεις στὴ Γαλλία. Ἐπιπλέον, ὁ Θούγκουτ σίγουρα ἔκρυβε καὶ κάποια ὑστεροβουλία: ὑπῆρχε μία ἀκόμη Πολωνία, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνη ποὺ πέρασε στὴν κατοχὴ τῆς Ρωσίας. Ἦταν φανερὸ πὼς ἐνδιαφερόταν ὅλο καὶ λιγότερο γιὰ τὸν πόλεμο στὴ Δύση. Τὴν ἴδια ἡμέρα ἀπέρριψε τὶς ἐπιχορηγήσεις ποὺ ζητοῦσε ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος καὶ γιὰ τὶς ὁποῖες συνηγοροῦσε ἡ Ἀγγλία, καὶ δήλωσε πὼς θὰ τοῦ ἀρκοῦσαν οἱ 20.000 ἄνδρες ποὺ τοῦ ὄφειλε ἡ Πρωσία σύμφωνα μὲ τὴ συνθήκη τῆς 7ης Φεβρουαρίου 1792. Ὁ βασιλιὰς ἀνταπάντησε διατάζοντας τὸν Μόλλεντορφ νὰ ἀποσυρθεῖ στὴ Βεστφαλία. Οἱ στρατιῶτες του ἔλαβαν μέρος στὴν ἐκστρατεία τοῦ 1794, ἀλλὰ μόνον ἐπειδὴ ὁ Πὶτ ἀνέλαβε νὰ τοὺς συντηρήσει. Ἄλλωστε ἡ θυσία πῆγε χαμένη, καθὼς ἡ πολωνικὴ κρίση ἀναζωπυρώθηκε.

Οἱ Πολωνοὶ πατριῶτες δὲν παραιτήθηκαν, οὔτε ἄφησαν ἀμαχητὶ νὰ διαμελιστεῖ ἡ χώρα τους. Ὁ Κοσιοῦσκο, ποὺ εἶχε καταφύγει στὴ Σαξονία, προετοίμαζε ἐξέγερση. Ἔσπευσε στὴν Κρακοβία ὅταν τὴν καταρράκωσε ἡ διάλυση τῶν πολωνικῶν συνταγμάτων, τὸν Μάρτιο τοῦ 1794. Στὶς 4 Ἀπριλίου, οἱ Ρῶσοι νικήθηκαν στὸ Ραγκλαβίτσε. Ἡ Βαρσοβία ξεσηκώθηκε, καὶ τὴν ἐγκατέλειψαν τὴν 29η τοῦ μηνός. Σχεδὸν ἀμέσως, ἔνοπλες ὁμάδες διείσδυσαν στὴν πρωσικὴ Πολωνία. Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ Κοσιοῦσκο ἔκρινε πὼς θὰ χανόταν ὁπωσδήποτε ἂν δὲν ἀποσποῦσε τὴν οὐδετερότητα τῶν δύο γερμανικῶν Δυνάμεων. Προσφέρθηκε νὰ συνδιαλλαγεῖ μαζί τους, ἀφήνοντάς τους ὅσες ἐπαρχίες τοὺς παραχωροῦνταν μὲ τοὺς δύο διαμελισμούς. Ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος ὅμως ἀρνήθηκε κάθε διάλογο καὶ ὁ Θούγκουτ ἔδωσε ἀσαφὴ ἀπάντηση. Οὐσιαστικὰ εἶχε γίνει φανερὸ πὼς ἐκεῖνοι ποὺ θὰ συνέτριβαν τὸ ἐθνικὸ κίνημα θὰ ἔπαιρναν γιὰ λογαριασμό τους ὅ,τι ἀπέμενε ἀπὸ τὴν Πολωνία. Αὐτὴ τὴ φορὰ ὅμως ἡ Αἰκατερίνη δὲν μποροῦσε νὰ κάνει ἀλλιῶς: δὲν εἶχε πολλοὺς ἀνθρώπους ἐπιτόπου, καὶ χρειαζόταν καιρὸ γιὰ νὰ μεταφέρει τὸν στρατὸ τοῦ Σουβόροφ ἀπὸ τὴν Οὐκρανία. Εἶχε ἔρθει ἡ ὥρα τῶν Αὐστριακῶν καὶ τῶν Πρώσων. Ἔτσι ὁ Θούγκουτ ἔσπευσε ὅσο πιὸ γρήγορα μποροῦσε ἀπὸ τὶς Κάτω Χῶρες, καὶ ὁ αὐτοκράτορας δὲν ἄργησε νὰ τὸν ἀκολουθήσει. Κατηύθυναν πρὸς τὴ Γαλικία ὅλες τὶς διαθέσιμες δυνάμεις τους, δεκαπέντε μὲ εἴκοσι χιλιάδες ἄνδρες. Συγκεκριμενοποίησαν ἐπίσης τοὺς ὅρους τῆς αὐστρορωσικῆς συμφωνίας: ἀποφασίστηκε νὰ καταλάβει ἡ Αὐστρία τὰ μεσημβρινὰ παλατινάτα καί, τὸ κυριότερο, τὴν Κρακοβία. Οἱ Ρῶσοι ὅμως πρόλαβαν πρῶτοι. Μόλις μαθεύτηκε ἡ πολωνικὴ ἐξέγερση, μιὰ ἰαχὴ δόνησε τὰ ὑπουργεῖα καὶ τὸν στρατό. Ὁ ἴδιος ὁ βασιλιὰς ξεκίνησε ἐπικεφαλῆς 50.000 στρατιωτῶν. Στὶς 3 Ἰουνίου ἔφτασε στὴ Βόλα, καὶ στὶς 15 τοῦ μηνὸς οἱ μονάδες του εἰσέβαλαν στὴν Κρακοβία. Τὸν Ἰούλιο, 25.000 Πρῶσοι καὶ 13.000 Ρῶσοι περικύκλωσαν τὸν Κοσιοῦσκο, ποὺ ὀχυρώθηκε στὴ Βαρσοβία.

Δυστυχῶς, οἱ Πολωνοὶ διαιρέθηκαν. Ὁρισμένοι ἑτοίμασαν ἕνα δημοκρατικὸ σύνταγμα σύμφωνα μὲ τὸ γαλλικὸ πρότυπο, καὶ ἄρχισε νὰ συζητιέται ἡ χειραφέτηση τῶν χωρικῶν. Ἡ ἀριστοκρατία δὲν εἶχε παρόμοιες προθέσεις. Ξέσπασαν αἱματηρὲς συγκρούσεις μεταξὺ τῶν «φίλων τῆς ἐλευθερίας» καὶ τῶν «βασιλοφρόνων».

Παρ' ὅλα αὐτὰ οἱ πολιορκημένοι ὀργάνωσαν καλὰ τὴν ἄμυνα καί, ὅπως εἶχε συμβεῖ τὸ 1792, ἡ βραδυπορία τῶν μεταφορικῶν μέσων καὶ οἱ δισταγμοὶ τοῦ βασιλιᾶ ἐμπόδισαν τοὺς Πρώσους νὰ νικήσουν. Τὸ ὄρυγμα γύρω ἀπὸ τὴν πόλη ἄρχισε νὰ ἀνοίγεται μετὰ τὶς 28 Ἰουλίου, καὶ ἡ κατασκευή του προχωροῦσε ἀργά. Μιὰ ἐξέγερση στὴν Ποζνανία ἀπείλησε τὶς γραμμὲς ἀνεφοδιασμοῦ. Στὶς 6 Σεπτεμβρίου, ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος ἔλυσε τὴν πολιορκία. Ἀμέσως ὁ Ντομπρόφσκυ κατέλαβε τὴ Βρομβέργη, καὶ οἱ Πρῶσοι ἀναρωτήθηκαν ἂν θὰ κατόρθωναν νὰ κρατήσουν τὴ γραμμὴ τοῦ ποταμοῦ Βιστούλα καὶ νὰ προστατεύσουν τὸν ποταμὸ Ὄντερ.

Τώρα ὅμως κατέφθαναν οἱ Ρῶσοι. Τὸν Ὀκτώβριο, ὁ Σουβόροφ νίκησε τοὺς Πολωνοὺς στὸ Ματσιεγιόβιτσε καὶ συνέλαβε τὸν Κοσιοῦσκο. Στὶς 4 Νοεμβρίου κατέλαβε τὴν Πράγα καὶ πέρασε διὰ στόματος μαχαίρας τοὺς κατοίκους. Ἡ Βαρσοβία, ὅπου εἶχαν ξεσπάσει ἄγριες ταραχές, ὑπέκυψε στὶς 6 τοῦ μηνός. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ Θούγκουτ, ἀφοῦ ἔχασε τὶς Κάτω Χῶρες, εἶχε εἰδοποιήσει τὸν Αὔγουστο τοὺς Ἄγγλους πὼς θὰ ἄφηνε σ' αὐτοὺς τὴ φροντίδα νὰ τὶς ξανακατακτήσουν· οἱ Πρῶσοι παρέμεναν πάντοτε κύριοι τῆς Κρακοβίας, καὶ δὲν ἔπρεπε νὰ χάσει οὔτε στιγμή. Ἐφεξῆς ἀφιέρωσε ὅλες τὶς δυνάμεις του προκειμένου νὰ παρασύρει τὴν Αἰκατερίνη στὴν προετοιμασία τοῦ τρίτου διαμελισμοῦ· ἂν ἀποκλειόταν ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος, ἡ Αὐστρία θὰ ἔπαιρνε τὴν ἐκδίκησή της.

Αὐτὸ τὸ κατάλαβαν πολὺ καλὰ στὸ Βερολίνο. Γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὸ χτύπημα, δὲν εἶχαν κανέναν ἄλλο τρόπο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νὰ διαπραγματευτοῦν μὲ τὴ Γαλλία ὥστε νὰ μεταφέρουν πρὸς ἀνατολὰς ὅλο τὸν στρατὸ τῆς μοναρχίας. Ἂν εἶχαν μιὰ δυναμικὴ παρουσία ἐκεῖ, τότε ἡ Αὐστρία, ἐκτεθειμένη στὰ πλήγματα τῶν ἐπαναστατῶν, δὲν θὰ τολμοῦσε νὰ προχωρήσει σὲ σύγκρουση. Ἤδη ὁ Μόλλεντορφ εἶχε κάνει προνοητικὰ ἀνοίγματα, ἀπὸ τὶς 31 Ἰουλίου, στὸν Μπαρτελεμὺ ὁ ὁποῖος ἐκπροσωποῦσε τὴ Γαλλία στὴ Βασιλεία. Ὁ βασιλιὰς δίστασε ἐπὶ πολύ. Ἡ ὑποχώρηση ἀπὸ τὴ Βαρσοβία ὅμως, καὶ ἡ ἀδεξιότητα τοῦ Πὶτ ὁ ὁποῖος, ἀκριβῶς ἐκείνη τὴ στιγμή, τοῦ ἔκοψε τὸν ἀνεφοδιασμό, ὁλοκλήρωσαν τὸ ἔργο τοῦ Βαλμύ: στὶς 25 Ὀκτωβρίου 1794 διέταξε νὰ ἀρχίσουν οἱ διαπραγματεύσεις μὲ τοὺς βασιλοκτόνους.

Ἔτσι ἡ πολωνικὴ κρίση συνέχισε νὰ κρατάει μακριὰ ἀπὸ τὴ Γαλλία ὄχι μόνον τὴ Ρωσία, ἀλλὰ κι ἕνα μέρος τοῦ πρωσικοῦ καὶ τοῦ αὐστριακοῦ στρατοῦ· κατέληξε νὰ ἐξαρθρώσει τὸ Συνασπισμὸ στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη. Μὲ τίμημα τὴν ἀνεξαρτησία της, ἡ Πολωνία συνεισέφερε στὴ σωτηρία τῆς Ἐπανάστασης.

δ) Ὁ πόλεμος ἐναντίον τῆς Γαλλίας: νίκες καὶ ἀποτυχίες τῶν συνασπισμένων στρατῶν (1793-1794)

Ὡστόσο, ἡ ἐπίθεση ἐναντίον τῆς Γαλλίας τὸ 1793 φαινόταν τρομακτικὰ ἀπειλητική. Ὁ πρίγκιπας τοῦ Κοβούργου ἐκστράτευσε μὲ 5.500 Αὐστριακοὺς καὶ 11.000 Πρώσους. Στὴν πορεία ἐνισχύθηκε μὲ Ἄγγλους καὶ Ὀλλανδούς, ἔπειτα μὲ Ἀνοβεριανοὺς καὶ ἄνδρες ἀπὸ τὴν Ἔσση. Τὸν Αὔγουστο διέθετε 110.000 μαχητές, παρα-

τεταγμένους ἀνάμεσα στὴ Βόρειο Θάλασσα καὶ στὸν Μεύση. Ὁ βασιλιὰς τῆς Πρωσίας προέλασε ἐναντίον τῆς Μαγεντίας μὲ 42.000 ἄνδρες, καὶ κρατοῦσε ἐφεδρεῖες ἄλλων 33.000 στὴ Βεστφαλία. Ὁ Βοῦρμσερ τὸν ὑποστήριζε μὲ 24.000 Αὐστριακούς, στοὺς ὁποίους ἐπρόκειτο νὰ προστεθοῦν ἀκόμη 14.000 Γερμανοί. Ἡ Ἀγγλία ἐξαγόρασε 20.000 Σαρδηνοὺς καὶ 6.000 Ναπολιτάνους. Ἡ Ἰσπανία ὅπλισε περίπου 50.000 ἄνδρες, καὶ ἡ Πορτογαλία τῆς ἔστειλε μιὰ μεραρχία. Ὁ κίνδυνος ὅμως γιὰ τὴν Ἐπανάσταση δὲν ἔπαψε νὰ μεγαλώνει μέχρι τὸ φθινόπωρο καὶ γιὰ ἕναν ἄλλο λόγο: τῆς ἐπιτίθενταν ἀπὸ τὰ νῶτα οἱ ἐσωτερικοὶ ἐχθροί της, οἱ ὁποῖοι βοηθοῦσαν τὶς στρατιὲς τοῦ Συνασπισμοῦ. Τὸν Μάρτιο, ἡ Βανδέα κάλεσε σὲ βοήθεια τοὺς Ἄγγλους. Μετὰ τὶς 2 Ἰουνίου παραδόθηκε στὶς φλόγες ὁλόκληρη ἡ Μεσημβρινὴ Γαλλία: οἱ Σαρδηνοὶ καὶ οἱ Ἰσπανοὶ μποροῦσαν νὰ ἐπωφεληθοῦν.

Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ ἐκστρατεία ἔληξε μὲ τὴ νίκη τῶν «Καρμανιόλων». Οἱ χρονικογράφοι τῆς ἐποχῆς δὲν παρέλειψαν νὰ καταλογίσουν ἕνα μέρος τῶν εὐθυνῶν στοὺς Πρώσους καὶ στοὺς Αὐστριακούς. Οἱ Πρῶσοι τῆς Βεστφαλίας ἀναχώρησαν γιὰ τὴν Πολωνία. Ἐκεῖνοι τῶν Κάτω Χωρῶν πῆγαν νὰ συναντήσουν τὴ στρατιὰ τοῦ Ρήνου, ἡ ὁποία ἔμεινε σχεδὸν ὁλότελα ἀπαθής. Στὴ συνέχεια ὁ Θούγκουτ, ἐπειδὴ προτίμησε νὰ ἐνισχύσει τὸν Βοῦρμσερ, ἀπέσυρε ἀπὸ τὴν Ἰταλία τὶς μονάδες ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀποβιβαστοῦν στὴν Τουλὸν γιὰ νὰ βοηθήσουν τοὺς Σαρδηνούς. Οἱ τελευταῖοι ἀνησύχησαν καὶ ἀπέφυγαν νὰ δεσμεύσουν σοβαρὲς δυνάμεις, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ στείλουν παρὰ μονάχα 1.600 ἄνδρες στὴν Τουλόν. Κατηγορήθηκε καὶ ὁ Πίτ, ὄχι χωρὶς λόγο. Τὸ διπλωματικό του ἄστρο εἶχε χάσει τὴ λάμψη του ἤδη ἀπὸ τὸ 1791: τώρα, ὡς πολέμαρχος, δὲν ἐπέδειξε παρὰ μόνον μία ἀπὸ τὶς ἰδιότητες ποὺ εἶχαν δοξάσει τὸν πατέρα του: τὴν ἄκαμπτη ἐπιμονή. Ἂν ὅμως ἡ θέλησή του δὲν ἀφέθηκε νὰ καταβληθεῖ ἀπὸ τὶς ἐξελίξεις, τὸ πνεῦμα του ἀποδείχτηκε ἀνίκανο νὰ τὶς κυριαρχήσει.

Δὲν ἀντιλήφθηκε διόλου πόσο καινοφανὴς ἦταν αὐτὸς ὁ πόλεμος, καὶ πὼς δὲν ἀρκοῦσε πλέον νὰ κάμψει ἕναν βασιλιὰ γιὰ νὰ ἀποσπάσει τὴν εἰρήνη. Οἱ Ἰακωβῖνοι ἀρνοῦνταν κάθε συνδιαλλαγὴ καὶ δὲν δέχονταν νὰ διαλέξουν παρὰ ἀνάμεσα στὴ νίκη καὶ στὸ θάνατο. Γιὰ νὰ ὑπάρξει διαπραγμάτευση ἔπρεπε πρῶτα νὰ ἀνατραπεῖ ἡ κυβέρνησή τους, καὶ κάτι τέτοιο θὰ συνέβαινε μόνον ἂν καταλαμβανόταν τὸ Παρίσι. Ὁ Μπὲρκ ἔβλεπε καθαρά: «Αὐτὸς θὰ εἶναι ἕνας πόλεμος μακροχρόνιος καὶ ἐπικίνδυνος», ἔλεγε. Ἀντιθέτως, ὁ Πὶτ καὶ ὁ Γκρένβιλ δὲν ὑπολόγιζαν τὴν ἰσχὺ τοῦ ἀντιπάλου τους: ἂν τοὺς πίστευε κανείς, θὰ νόμιζε πὼς μία ἢ δύο ἐκστρατεῖες ἀρκοῦσαν. Δὲν διέκριναν σὲ ὅλη τους τὴν ἔκταση τὶς ἀδυναμίες τοῦ Συνασπισμοῦ. Ὁ Πίτ, σὰν μέσα σὲ ὄνειρο, προσέθετε στὰ χαρτιὰ τὶς χιλιάδες στρατοῦ ποὺ τοῦ ὑπόσχονταν. Ὑπολόγιζε νὰ βρεθεῖ μὲ 34.200 ἄνδρες στὴν Τουλόν, στὰ τέλη Ὀκτωβρίου: ἔφτασαν 17.000, ἀπὸ τοὺς ὁποίους μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν μόνον οἱ 12.000.

Ἔτσι ὁ Πίτ, βέβαιος πὼς θὰ ἀποσποῦσε εὔκολα καὶ σύντομα τὴ νίκη, ἐνδιαφερόταν πάνω ἀπ' ὅλα νὰ ἐξασφαλίσει τὴ λεία τῆς Ἀγγλίας, καὶ στὴ συνέχεια καθόρισε τὸ ρόλο ποὺ θὰ ἀναλάμβανε ἡ χώρα του στὴ διεξαγωγὴ τοῦ πολέμου σύμφωνα

μὲ τὴν παράδοση: στοὺς συμμάχους καὶ στοὺς μισθοφόρους, ἡ ἐπίθεση στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη· στὴν Ἀγγλία, ἡ θάλασσα καὶ οἱ ἀποικίες· ἀναμφιβόλως τὰ βρετανικὰ στρατεύματα θὰ μποροῦσαν νὰ συμμετάσχουν σὲ ἐπιχειρήσεις στὴν Εὐρώπη, ἀλλὰ μόνον ὅπου θὰ ἐξυπηρετοῦσαν ἄμεσα τὰ βρετανικὰ συμφέροντα ἢ προκειμένου νὰ ἀποσπάσουν ἀνταλλάξιμα ἐδάφη, καὶ πάντοτε σὲ πολὺ μικροὺς ἀριθμούς. Τίποτε δὲν εἶναι πιὸ διαφωτιστικὸ ἀπὸ τὴ στάση ποὺ κράτησε ὁ Πὶτ στὴν ἐκστρατεία τοῦ Βελγίου, δηλαδὴ ἐκείνης ἀκριβῶς τῆς χώρας ἀπὸ τὴν ὁποία ἤθελε πάσῃ θυσία νὰ διώξει τοὺς Γάλλους. Ὁ δούκας τῆς Ὑόρκης ξεκίνησε στὶς 20 Φεβρουαρίου 1793, καὶ πῆρε μαζί του μόνον τέσσερα τάγματα καὶ τὴν ἐντολὴ νὰ μὴν ξεπεράσει τὰ ὁλλανδικὰ σύνορα. Μετὰ τὴ μάχη τοῦ Νέερβίντεν, ἔλαβε ἐπιτέλους τὴν ἐντολὴ νὰ βαδίσει ἐναντίον τῆς Ἀμβέρσας καὶ τῆς Γάνδης. Ἀκόμη καὶ στὸ τέλος τοῦ Ἀπριλίου δὲν εἶχε μαζί του περισσότερους ἀπὸ 6.500 Ἄγγλους. Ὁ Πίτ, εἶναι ἀλήθεια, διέθετε ἐλάχιστους στρατιῶτες, ἀλλὰ τουλάχιστον θὰ μποροῦσε νὰ εἶχε ἀποφύγει νὰ τοὺς σκορπίσει.

Ἡ πολιτικὴ ποὺ ἀκολούθησε εἶχε δύο μοιραῖες συνέπειες. Καταρχάς, ἄφησε νὰ ξεφύγει μία ἀπὸ τὶς καλύτερες εὐκαιρίες ποὺ δόθηκαν στὸ Συνασπισμό, δηλαδὴ νὰ ἀνταποκριθεῖ στὴν ἔκκληση τῆς Βανδέας. Μόνον ἡ Ἀγγλία μποροῦσε νὰ σπεύσει σὲ βοήθειά της. Ὁ Μπὲρκ καὶ ὁ Οὐίνταμ ἀπέδειξαν πὼς ἔστω κι ἂν αὐτὸ τὸ ἐγχείρημα παρουσίαζε δυσκολίες, ἐφόσον ὁ βρετανικὸς στόλος δὲν εἶχε τὴν κυριαρχία τῆς θάλασσας, ὡστόσο ἄξιζε νὰ τὸ διακινδυνεύσει κανείς. Οἱ προσπάθειές τους ἀποδείχτηκαν μάταιες. Μόνον γέλια προκαλοῦσε στοὺς στρατιωτικοὺς μιὰ λαϊκὴ ἐξέγερση, καὶ οἱ κυρίαρχες τάξεις δὲν τὴν εἶδαν ποτὲ μὲ καλὸ μάτι. Μιὰ νέα προοπτικὴ ἀνοίχτηκε ὅταν ὁ ναύαρχος Χοὺντ κατέλαβε τὴν Τουλόν, ἀνταποκρινόμενος αὐθορμήτως στὴν ἔκκληση τῶν βασιλοφρόνων τῆς Προβηγκίας. Αὐτὴ τὴ φορὰ ὁ Πὶτ εὐαισθητοποιήθηκε, καθὼς αὐτὸς ὁ ναύσταθμος ἀποτελοῦσε σημαντικὸ ἐνέχυρο καὶ παρέδιδε στὰ χέρια του τὸν μισὸ γαλλικὸ στόλο. Χρησιμοποίησε ὅμως ἀνεπαρκέστατα μέσα. Ἀναζήτησε στρατεύματα καὶ πλοῖα στὸ Τορίνο, στὸ Μιλάνο, στὴ Νεάπολη. Τελικά, τὸν Δεκέμβριο, ἀπέσπασε ἐνισχύσεις ἀπὸ τὴν Ἰρλανδία — ἀλλὰ ἦταν πολὺ ἀργά. Ἤδη στὶς 26 Νοεμβρίου 1793, 7.000 ἄνδρες ἐπιβιβάστηκαν στὰ πλοῖα γιὰ νὰ σταλοῦν στὴν Ἀιτή.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ κακοδαιμονία ποὺ μπορεῖ νὰ παραλύσει κάθε συνασπισμό, ἡ ὑπέρτατη δυσκολία νὰ συντονιστοῦν οἱ στρατιωτικὲς ἐνέργειες τῶν συμμαχικῶν δυνάμεων, σκόρπισε ἄφθονες καταστροφές. Σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου τὰ συγκοινωνιακὰ μέσα παρέμεναν τόσο βραδυκίνητα ὥστε χρειάζονταν ἕντεκα ἡμέρες γιὰ νὰ φτάσει μιὰ διαταγὴ ἀπὸ τὸ Λονδίνο στὴν Τουλόν, ἦταν ἀδύνατον νὰ ἐπιτευχθεῖ τέλειος συγχρονισμὸς τῶν ἐπιχειρήσεων σὲ ὅλα τὰ μέτωπα. Στὸ βορειοανατολικὸ μέτωπο ὅμως, ὅπου παιζόταν τὸ κρίσιμο παιχνίδι, οἱ ἐπικεφαλῆς τοῦ στρατοῦ μποροῦσαν νὰ συνεννοηθοῦν γιὰ νὰ προχωρήσουν ταυτοχρόνως. Εἶναι ἀλήθεια πὼς εἶχαν ἀπέναντί τους ἐμπόδια, ἴσως ἀξεπέραστα: τὸν ἀνταγωνισμὸ μεταξὺ Πρώσων καὶ Αὐστριακῶν· τὴν ἀνικανότητα τῶν ἡγετῶν, οἱ ὁποῖοι πείσμωναν νὰ καταλάβουν

ὀχυρὲς θέσεις ἀντὶ νὰ ἀναζητήσουν τὸν ἐχθρὸ καὶ νὰ τὸν ἐξοντώσουν· τὴ μέριμνα νὰ καταληφθοῦν ἐδαφικὰ ἐνέχυρα, ἡ ὁποία ἐνθάρρυνε τὴν παρωχημένη στρατηγικὴ τῶν ἐπικεφαλῆς. Παρ' ὅλα αὐτά, δὲν παύει νὰ ἰσχύει ὅτι, καθὼς ἡ 'Αγγλία ἦταν ἡ ψυχὴ τοῦ Συνασπισμοῦ, μόνον ὁ Πίτ, ὁ ὁποῖος δὲν δεχόταν ἐντολὲς ἀπὸ κανέναν, μποροῦσε νὰ ἀσκήσει πίεση ὥστε νὰ συντονιστεῖ ἡ γενικὴ ἐπίθεση: οὔτε κὰν σκέφτηκε κάτι τέτοιο, καὶ γι' αὐτὸ χρειάστηκε ἡ 'Αγγλία νὰ στείλει ἰσχυρὸ στρατὸ στὶς Κάτω Χῶρες, καὶ νὰ μὴ δώσει τὸ κακὸ παράδειγμα διακόπτοντας τὸν πόλεμο κινήσεων γιὰ νὰ καταλάβει τὴ Δουγκέρκη.

Στὴν πραγματικότητα, τὸ ὅτι θριάμβευσε ὁ Συνασπισμὸς ἐπὶ μερικοὺς μῆνες ὀφειλόταν στὴ διαίρεση καὶ τὴν κακὴ διοίκηση τῶν γαλλικῶν δυνάμεων. Ὁ δούκας τῆς Βρουνσβίκης καὶ ὁ πρίγκιπας τοῦ Κοβούργου κατεῖχαν κεντρικὴ θέση, ἀνάμεσα στὶς στρατιὲς τοῦ Κυστὶν καὶ τοῦ Ντυμουριέ, ἡ ὁποία τοὺς διευκόλυνε νὰ ἐπιτεθοῦν. Ὁ Κυστὶν βρισκόταν σφηνωμένος στὴ Μαγεντία, καὶ ἡ στρατιὰ τοῦ Ντυμουριὲ εἶχε σκορπιστεῖ πίσω ἀπὸ τὴν ἀσθενέστατη προκάλυψη ποὺ φύλαγε τὸν ποταμὸ Ροέρ. Τὸ ἀποκορύφωμα ἦταν ὅτι, στὶς 26 Φεβρουαρίου, ἀκριβῶς τὴ στιγμὴ ποὺ ἑτοιμαζόταν νὰ ἐφορμήσει ὁ πρίγκιπας τοῦ Κοβούργου, ὁ Ντυμουριὲ εἰσέβαλε στὴν 'Ολλανδία. 'Εγκωμιάστηκε πομπωδῶς ἡ ἰδιοφυΐα τοῦ Μάκ, ποὺ εἶχε τεθεῖ ἐπικεφαλῆς στὸ ἐπιτελεῖο τοῦ πρίγκιπα τοῦ Κοβούργου, καὶ διηύθυνε τὴν ἐκστρατεία – ὅμως τὸ μόνο ποὺ εἶχε νὰ κάνει ἦταν νὰ προωθηθεῖ στὸ ἀφύλακτο ἔδαφος. Τὴν 1η Μαρτίου οἱ σύμμαχοι ἔτρεψαν σὲ φυγὴ τὸν ἀντίπαλο στὸν ποταμὸ Ροέρ, καὶ ἐπιτέθηκαν στὴ Λιέγη. Τελικὰ ὁ Ντυμουριὲ παραιτήθηκε ἀπὸ τὴν προσπάθεια: ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν 'Ολλανδία, ἔδωσε μάχη προτοῦ συγκεντρώσει τὶς δυνάμεις του. 'Αφοῦ νικήθηκε στὸ Νέερβίντεν, στὶς 18 Μαρτίου, καὶ κατόπιν στὴ Λουβαίν, κατόρθωσε νὰ ὑπερασπίσει τὴ γραμμὴ τοῦ ποταμοῦ Σκάλδη. Ὡστόσο εἶχε ἔρθει σὲ σύγκρουση μὲ τὴ Συμβατικὴ καὶ ἤθελε νὰ βαδίσει ἐναντίον τοῦ Παρισιοῦ. Συμφώνησε μιὰ ἀνακωχὴ μὲ τὸν Μὰκ καὶ ἐκκένωσε τὸ Βέλγιο. Τηρώντας τὴ συμφωνία, ὁ πρίγκιπας τοῦ Κοβούργου σταμάτησε στὰ γαλλικὰ σύνορα.

Οἱ διπλωμάτες τοῦ Συνασπισμοῦ συγκεντρώθηκαν στὴν 'Αμβέρσα στὶς 8 'Απριλίου καὶ διαμαρτυρήθηκαν ἐναντίον αὐτῆς τῆς στάσης, ἡ ὁποία ἐμπόδιζε νὰ γίνουν κατακτήσεις. Ὁ Θούγκουτ, ἀφοῦ ἐπικύρωσε τὴν ἀνακωχὴ τὴν 9η τοῦ μηνός, τὴν κατήγγειλε τὴν ἑπόμενη ἡμέρα. Καθὼς ὁ Ντυμουριὲ ἔμεινε ἀνίσχυρος μετὰ τὴν ἧττα του, ὁ πρίγκιπας τοῦ Κοβούργου εἶχε ἤδη διασχίσει τὰ σύνορα. Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ ἐνισχύσεις ἔφταναν ὡς αὐτὸν σὲ μικρὲς δόσεις. Ὁ Ντανπιὲρ τοῦ ἀντιστάθηκε ἐπὶ ἀρκετὲς ἑβδομάδες στὰ δάση γύρω ἀπ' τὸν ποταμὸ Σκάρπη. Στὴ συνέχεια, τὸ στρατόπεδο τοῦ Φαμὰρ ἄντεξε μέχρι τὶς 23 Μαΐου. Ἔπειτα οἱ Γάλλοι ἀποσύρθηκαν στὸ στρατόπεδο τοῦ Καίσαρα, μεταξὺ τῶν ποταμῶν Σκάλδη καὶ Σανσέ, καὶ ὁ πρίγκιπας τοῦ Κοβούργου ἔμεινε ἐλεύθερος νὰ πολιορκήσει μὲ τὴν ἡσυχία του τὸ Κοντὲ καὶ τὸ Βαλανσιέν. Πέρασε ἐκεῖ δυὸ μῆνες, καθὼς ὁ πολεμικὸς ἐξοπλισμὸς καὶ τὰ πυρομαχικά του δὲν ἦταν ἕτοιμα γιὰ ἐπίθεση. Τὸ Κοντὲ παραδόθηκε στὶς 10 'Ιουλίου, καὶ τὸ Βαλανσιὲν στὶς 28. Τέλος, τὸν Αὔγουστο, ὁ πρίγκιπας τοῦ Κοβούργου

σχεδίασε μιὰ μεγάλη κυκλωτικὴ κίνηση διὰ μέσου τοῦ Καμπρεζί. Ἀντὶ νὰ καταλάβει ὅμως τὸ Καμπραί, ἢ νὰ διαβεῖ τὸν ποταμὸ Σκάλδη στὰ βόρεια τοῦ ὀχυροῦ, τὸν διέσχισε στὰ νότια καὶ χωρὶς νὰ ἀξιοποιήσει τὸ ἱππικό του. Ἔτσι ὁ γαλλικὸς στρατός, ποὺ διέθετε ἀκόμη 40.000 μαχητές, μπόρεσε νὰ ὀπισθοχωρήσει πίσω ἀπὸ τὸν ποταμὸ Σκάρπη. Τουλάχιστον ὁ δρόμος πρὸς τὸ Παρίσι ἦταν τώρα ἀνοιχτός, καὶ ὁ πρίγκιπας τοῦ Κοβούργου εἶχε 110.000 ἄνδρες καὶ μπροστά του τὴν ἀνοχύρωτη ὕπαιθρο.

Στὸ μεταξὺ οἱ Πρῶσοι, ποὺ εἶχαν περάσει τὸν Ρῆνο βορείως τοῦ Μπίνγκεν, περικύκλωσαν τὴ Μαγεντία. Τὸν ἴδιο ποταμὸ πέρασε καὶ ὁ Βοῦρμσερ στὰ νότια τοῦ Μάνχαϊμ. Ὁ Κυστίν, ὁ ὁποῖος βρέθηκε μὲ τὸν ἐχθρὸ στὰ νῶτα του, ὀπισθοχώρησε βιαστικὰ στὸ Λαντάου. Ἄρχισε ἡ πολιορκία τῆς Μαγεντίας. Κράτησε ὅσο καὶ οἱ πολιορκίες τῶν ὀχυρῶν τοῦ βορρᾶ, κι ἔληξε στὶς 23 Ἰουλίου. Τὸν Αὔγουστο ἀποκλείστηκε τὸ Λαντάου, καὶ ὁ Βοῦρμσερ εἰσέβαλε στὸ Μπήνβαλντ, μεταξὺ τῶν ποταμῶν Κουὲς καὶ Λάουτερ. Ἐπιτυχίες σημείωσαν οἱ σύμμαχοι καὶ στὰ ἄλλα μέτωπα. Οἱ Σαρδηνοὶ προέλασαν στὴν Ταραντέζ, στὴ Μωριὲν καὶ στὸ Φωσινύ. Σύντομα θὰ ἄρχιζε ἡ πολιορκία τῆς Λυόν. Στὶς 29 Αὐγούστου οἱ βασιλόφρονες παρέδωσαν τὴν Τουλὸν στοὺς Ἄγγλους, ἀλλὰ ἀπέτυχαν νὰ κάνουν τὸ ἴδιο καὶ στὴ Μασσαλία. Δυτικὰ τῶν Πυρηναίων, ὁ Καρὸ ἔφτασε στὴ Νιβέλ. Ὁ Ρικαρντὸς κατέλαβε τὰ ὀχυρὰ ποὺ κάλυπταν τὸ Ρουσσιγιὸν καί, τὸν Σεπτέμβριο, περικύκλωσε τὸ Περπινιάν. Τέλος ἡ Βανδέα κατόρθωσε νὰ ἀπωθήσει ὅλες τὶς ἐπιθέσεις. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἤδη συγκροτοῦνταν ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση, ἀλλὰ ὁ πρίγκιπας τοῦ Κοβούργου εἶχε ἀκόμη χρόνο στὴ διάθεσή του ὥσπου νὰ περάσει στὴ δράση.

Ὡστόσο, ἀκριβῶς ἐκείνη τὴ στιγμή, ὁ στρατός του διαλύθηκε. Οἱ Ἄγγλοι εἶχαν δεχτεῖ μὲ μεγάλη δυσκολία νὰ ἀναβάλουν τὴν πολιορκία τῆς Δουγκέρκης. Τώρα ἀνυπομονοῦσαν, καὶ ὁ δούκας τῆς Ὑόρκης διατάχθηκε νὰ προελάσει ἐκεῖ γιὰ νὰ τὴν καταλάβει. Οἱ Ὀλλανδοὶ τὸν ἀκολούθησαν. Οἱ Πρῶσοι ἔφευγαν γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τὸν δούκα τῆς Βρουνσβίκης. Ὁ πρίγκιπας τοῦ Κοβούργου, ἐξασθενημένος, ἀρκέστηκε νὰ ἀναγκάσει τὸ Κενουὰ νὰ συνθηκολογήσει, στὶς 12 Σεπτεμβρίου, κι ἔπειτα ἐπιτέθηκε στὴ Μωμπέζ. Παρ' ὅλα αὐτά, καθὼς ὁ δούκας τῆς Βρουνσβίκης ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀμύνεται στὸ Παλατινάτο, ὁ Βοῦρμσερ δὲν τόλμησε νὰ διασχίσει τὸν Ρῆνο νοτίως τοῦ ποταμοῦ Λάουτερ καὶ ὑποχρεώθηκε νὰ ἐπιτεθεῖ μετωπικὰ στὶς γραμμὲς τοῦ Βάισσενμπουργκ. Ἀποφάσισε νὰ περάσει στὴν ἐπίθεση στὶς 13 Ὀκτωβρίου, καὶ τότε μπόρεσε νὰ προχωρήσει μέχρι τὸν ποταμὸ Τσόρν. Ἦταν πολὺ ἀργά: οἱ Γάλλοι ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀδράνεια τῶν ἀντιπάλων τους προκειμένου νὰ συγκεντρώσουν τὶς δυνάμεις τους στὸ βορρὰ καὶ νὰ νικήσουν τὶς ἀπομονωμένες μονάδες τοῦ δούκα τῆς Ὑόρκης καὶ τοῦ πρίγκιπα τοῦ Κοβούργου στὸ Χόντσοοτε, στὶς 6 καὶ στὶς 8 Σεπτεμβρίου, καὶ κατόπιν στὸ Βαττινὺ στὰ περίχωρα τῆς Μωμπέζ, στὶς 16 Ὀκτωβρίου. Ἔπειτα ὁ Βοῦρμσερ δέχτηκε μὲ τὴ σειρά του ἐπίθεση, καὶ ἀπωθήθηκε ξανὰ στὶς γραμμὲς τοῦ Βάισσενμπουργκ. Τελικὰ καταδιώχτηκε καὶ ἀπὸ ἐκεῖ, καὶ ἀναγκάστηκε νὰ λύσει τὴν πολιορκία τοῦ Λαντάου στὰ τέλη Δε-

κεμβρίου. Τὴν ἴδια πορεία ἀκολούθησαν τὰ γεγονότα καὶ στὴ Μεσημβρινὴ Γαλλία. Οἱ Σαρδηνοί, ποὺ ἔμειναν ἀβοήθητοι ἀπὸ τοὺς Αὐστριακούς, ἀνασχέθηκαν καὶ καθὼς ἡ Λυὸν εἶχε ὑποκύψει στὶς 9 Σεπτεμβρίου διώχτηκαν ἀπὸ τὴ Σαβοΐα. Ἀπὸ τὴ μεριὰ τῶν Πυρηναίων, ὁ Καρὸ ὀπισθοχώρησε μέχρι τὸν ποταμὸ Μπιντασσοὰ καὶ ὁ Ρικαρντὸς στὸ στρατόπεδο τοῦ Μπουλού. Ἔτσι οἱ Γάλλοι μπόρεσαν νὰ συγκεντρώσουν δυνάμεις στὴν πολιορκία τῆς Τουλόν, τῆς ὁποίας ἡ πτώση, στὶς 19 Δεκεμβρίου 1793, σήμανε τὸ τέλος τῆς ἐκστρατείας. Οἱ σύμμαχοι εἶχαν ἀνακαταλάβει τὸ Βέλγιο καὶ τὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Ρήνου. Κρατοῦσαν τώρα τρία φρούρια στὴ Βόρεια Γαλλία. Οἱ ἐπαναστατικὲς στρατιὲς ὅμως, περνώντας ξανὰ στὴν ἐπίθεση, φαίνονταν πολὺ πιὸ ἀπειλητικὲς ἀπ' ὅ,τι προηγουμένως.

Ὁ Πίτ, πρέπει νὰ τὸ ἀναγνωρίσουμε, προσπάθησε ἐπιτέλους νὰ βελτιώσει τὶς μεθόδους ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ στρατιὲς τοῦ Συνασπισμοῦ. Ἐπέκρινε ζωηρὰ τὴν ἀνικανότητα τοῦ πρίγκιπα τοῦ Κοβούργου. Καθὼς τοῦ ἦταν ἀδύνατον νὰ πετύχει τὴν ἀντικατάστασή του, ἐπέβαλε νὰ τοποθετηθεῖ δίπλα του ὁ Μάκ, ὁ ὁποῖος εἶχε τραυματιστεῖ καὶ ἐπιστρέψει στὴν Αὐστρία τὸν Μάιο τοῦ 1793. Συμφωνήθηκε νὰ ἐπιστρέψει προσωπικὰ ὁ Φραγκίσκος Β' στὶς Κάτω Χῶρες, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἑνότητα τῆς διοίκησης. Στὶς Βρυξέλλες, κι ἔπειτα στὸ Λονδίνο, ὀργανώθηκαν συνδιασκέψεις γιὰ νὰ προετοιμαστεῖ ἡ ἑπόμενη ἐκστρατεία ποὺ θὰ ἐξαπολυόταν ἀπὸ τὸν Ρῆνο μέχρι τὴν Βόρειο Θάλασσα. Ὁ Μὰκ ἐπέμενε νὰ συγκεντρωθοῦν στὶς Κάτω Χῶρες ὅλες οἱ διαθέσιμες δυνάμεις, τουλάχιστον 200.000 ἄνδρες, καὶ στὴ συνέχεια νὰ βαδίσουν πρὸς τὸ Παρίσι. Καθὼς οἱ Πρῶσοι ἀπειλοῦσαν νὰ ἀποσυρθοῦν, οἱ προοπτικὲς δὲν φαίνονταν λαμπρές. Ὁ Πὶτ ἀνασυγκόλλησε γιὰ μιὰ στιγμὴ τὴ συμμαχία στέλνοντας στοὺς Πρώσους τὸν λόρδο Μάλμσμπερυ. Καθὼς ὁ Θούγκουτ ἀρνιόταν νὰ πληρώσει τὸ μερίδιο ποὺ τοῦ ἀναλογοῦσε ἀπὸ τὰ 22 ἑκατομμύρια τάλιρα ποὺ ἀπαιτοῦσε ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος γιὰ τὴ συντήρηση 100.000 ἀνδρῶν, ὁ Μόλλεντορφ διατάχθηκε ἀρχικὰ νὰ ἐπιστρέψει μὲ τὸν στρατό του διασχίζοντας πάλι τὸν Ρῆνο. Ὁ Μάλμσμπερυ τὸν ἀνάγκασε νὰ μείνει καί, στέλνοντας τὸν Χάουγκβιτς στὴ Χάγη, τὸν ἔπεισε νὰ ὑπογράψει τὴ συνθήκη τῆς 19ης Ἀπριλίου 1794. Μὲ αὐτὴν τὴ συνθήκη, ἡ Ἀγγλία μίσθωσε τὶς ὑπηρεσίες 62.400 Πρώσων, πρὸς 50.000 λίρες στερλίνες τὸ μήνα, σὺν ἕνα ποσὸ ἐφάπαξ 300.000 λιρῶν.

Τίποτε ἀπ' ὅλα αὐτὰ δὲν μετέβαλε οὐσιαστικὰ τὴν κατάσταση. Ἡ Ἀγγλία ἐξακολουθοῦσε νὰ μὴν ἔχει περισσότερους ἀπὸ δώδεκα χιλιάδες ἄνδρες στὶς Κάτω Χῶρες, καὶ τὸ κῦρος της παρέμενε μᾶλλον μέτριο. Ἡ ἀκολουθία τοῦ Φραγκίσκου Β' κακολογοῦσε ἀδιάκοπα τὸν Μάκ. Ὅταν ὁ αὐτοκράτορας ἀναγκάστηκε νὰ ἐπιστρέψει στὴ Βιέννη ἐξαιτίας τῆς πολωνικῆς κρίσης, περὶ τὰ τέλη Μαρτίου, ὁ Μὰκ ἐγκατέλειψε τὸ παιχνίδι καὶ ἡ διοίκηση τοῦ στρατοῦ ἐπανῆλθε στὴν προηγούμενη κατάσταση. Ἦταν πέρα ἀπὸ τὶς δυνάμεις τοῦ Πὶτ νὰ ἀποσοβήσει τὶς συνέπειες τῶν γεγονότων τῆς Πολωνίας. Μὲ τὴν ἀδεξιότητά του ὅμως συνέβαλε καίρια στὸ νὰ ἐνθαρρυνθεῖ ἡ ἀποστασία τῆς Πρωσίας. Δὲν ἐπικύρωσε τὴ συνθήκη ποὺ συνῆψε ὁ Μάλμσμπερυ παρὰ μόνον στὶς 22 Μαΐου. Ἔπειτα ἔδειξε πὼς θεωροῦσε δικαίωμα

του νὰ διαθέτει κατὰ βούληση τοὺς στρατιῶτες ποὺ πλήρωνε. Τελικὰ ἀποφάσισε νὰ τοὺς ὁδηγήσει ἀπὸ τὸ Παλατινάτο στὶς Κάτω Χῶρες· ἦταν μιὰ ἀπόφαση προφανῶς σωστή. Ὁ βασιλιὰς τῆς Πρωσίας ὅμως προσβλήθηκε ἐπειδὴ μετακινήθηκαν οἱ στρατιῶτες χωρὶς νὰ ζητηθεῖ ἡ συμβουλή του, καὶ ὁ Μόλλεντορφ ἔπαιξε ὡραῖα τὸ παιχνίδι ὅταν ἀρνήθηκε νὰ ἀναλάβει μιὰ παρόμοια πορεία ἔχοντας τοὺς Γάλλους στὸ πλευρό του. Καθὼς ὁ Θούγκουτ δὲν ἔστελνε ἐνισχύσεις, ὁ πρίγκιπας τοῦ Κοβούργου μπόρεσε νὰ παρατάξει μόνον 185.000 ἄνδρες ἀπὸ τὴ Βόρειο Θάλασσα μέχρι τὸ Λουξεμβοῦργο. Οἱ Γάλλοι διέθεταν ἀπέναντί του σχεδὸν ἄλλους τόσους. Ὁ πρίγκιπας τοῦ Κοβούργου χτύπησε στὸ κέντρο τοῦ μετώπου, ἀλλὰ δὲν κατόρθωσε νὰ συσπειρώσει ἀρκετὰ τὶς δυνάμεις του. Ἄρχισε τὴν ἐπίθεση ἀπὸ τὸν ποταμὸ Σάμπρ, καὶ κατέλαβε τὸ Λαντρεσί. Ἔπειτα προωθήθηκε σὲ σφήνα μὲ αἰχμὴ πρὸς τὴ Λίλλη, καὶ στὶς 13 Μαΐου 1794 νικήθηκε στὸ Τουρκουέν. Ἡ ἀδράνεια τοῦ Μόλλεντορφ, ἀνάλογη ἐκείνης ποὺ εἶχε δείξει ὁ δούκας τῆς Βρουνσβίκης τὸ 1793, ἔκρινε τὸ ἀποτέλεσμα. Οἱ Γάλλοι ὁδήγησαν στὸν Σάμπρ ἕνα μέρος τῆς στρατιᾶς τοῦ Μοζέλλα, τὸ ὁποῖο ἑνώθηκε μὲ τὴ στρατιὰ τῶν Ἀρδεννῶν καὶ ἐπιτέθηκε στὸν πρίγκιπα τοῦ Κοβούργου ἀπὸ τὰ νῶτα. Ἡ μάχη τοῦ Φλερύς, στὶς 26 Ἰουνίου, ἄνοιξε ξανὰ τὸ δρόμο γιὰ τὸ Βέλγιο στοὺς Δημοκρατικούς. Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ Πὶτ δὲν ἐγκατέλειψε διόλου τὶς ψευδαισθήσεις του. Ὑπολόγιζε πὼς οἱ Αὐστριακοὶ θὰ μετέφεραν 100.000 ἄνδρες στὶς Κάτω Χῶρες μέχρι τὸ τέλος τῆς χρονιᾶς. Ὅταν ὅμως τοὺς εἶδε νὰ ἐπιστρέφουν διασχίζοντας τὸν Ρῆνο, ἐνῶ ὁ δούκας τῆς Ὑόρκης ἀποχωρώντας ἐπέστρεφε στὴν Ὀλλανδία, ἔχασε τὴν ψυχραιμία του καί, ἐπιρρίπτοντας τὴν εὐθύνη τῆς καταστροφῆς στοὺς Πρώσους, ἔκοψε κάθε ἐπιχορήγηση στὶς 17 Ὀκτωβρίου. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο γεγονὸς ἦταν ποὺ ἔπεισε τὸν Φρειδερίκο-Γουλιέλμο νὰ διαπραγματευτεῖ μὲ τοὺς Γάλλους. Σίγουρα πρέπει νὰ σκεφτοῦμε πὼς ὁ Πὶτ δὲν θὰ κατόρθωνε οὕτως ἢ ἄλλως νὰ σώσει τὸ Συνασπισμό. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι ἔκανε τόσο λίγα γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὴ νίκη του, καθὼς καὶ ὅτι συνετέλεσε ὁλοφάνερα στὴν κατάρρευσή του, δὲν δείχνει μεγάλο πολιτικό.

ε) Ὁ πόλεμος κατὰ θάλασσα καὶ ὁ ἀποικιακὸς πόλεμος

Τὸ οὐσιαστικὸ ἔργο ποὺ κράτησε ὁ Πὶτ γιὰ τὸν ἑαυτό του φαινόταν εὐκολότερο. Γιὰ νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἰσορροπία δυνάμεων στὴ διάρκεια τοῦ Πολέμου τῆς Ἀμερικῆς, ἡ Γαλλία εἶχε χρειαστεῖ τὴ βοήθεια τῶν Ἰσπανῶν καὶ τῶν Ὀλλανδῶν. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ αὐτοὶ στράφηκαν ἐναντίον της, ἡ ἧττα της ἦταν τώρα βέβαιη. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν πρώτων χρόνων τοῦ πολέμου ὅμως, ἡ Ἀγγλία δὲν ἀσκοῦσε τὴν ἀπόλυτη κυριαρχία τῶν θαλασσῶν καὶ δοκίμασε μεγάλες ἀπογοητεύσεις.

Οἱ σύμμαχοί της λίγες ὑπηρεσίες προσέφεραν. Ἡ Ὀλλανδία διέθετε 49 πλοῖα, ἀλλὰ ἦταν ἀρκετὰ ἀνίσχυρα· χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν προστασία τῶν ἐφοδιοπομπῶν καὶ γιὰ τὸν ἀποκλεισμό. Ἡ Νεάπολη προσέφερε μόνον τέσσερα· ἡ Πορτογαλία ἔξι, τὰ ὁποῖα ἐπάνδρωναν Βρετανοὶ ἀξιωματικοί. Μόνον ἡ Ἰσπανία μπο-

ροῦσε νὰ φανεῖ πολὺ χρήσιμη μὲ 76 πλοῖα τῆς γραμμῆς, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ 56 ἦταν ἐξοπλισμένα τὸ 1793. Ἡ συμμαχία μαζί της ἄνοιγε τὴ Μεσόγειο στοὺς Ἄγγλους καί, ἂν τοὺς ὑποστήριζε ἀποφασιστικὰ σ' αὐτὴ τὴ θάλασσα, θὰ τοὺς ἐπέτρεπε νὰ χρησιμοποιήσουν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν δυνάμεών τους στὴ Μάγχη καὶ στὸν Ἀτλαντικό. Δυσπιστοῦσε ὅμως ἀπέναντί τους καὶ δὲν ἤθελε νὰ τοὺς δεῖ ἐγκατεστημένους στὴν Κορσική. Στὴν Τουλόν, ὁ Λανγκαρὰ διαπληκτίστηκε μὲ τὸν Χοὺντ ὁ ὁποῖος ἤθελε νὰ αἰχμαλωτίσει τὴ μοίρα τοῦ γαλλικοῦ στόλου. Τελικὰ ὁ Χόθαμ δὲν δέχτηκε καμιὰ βοήθεια ἀπὸ τὴν Ἰσπανία. Ἡ τελευταία ἀνησυχοῦσε ἀκόμη περισσότερο μήπως τυχὸν οἱ Ἄγγλοι προσαρτοῦσαν τὶς γαλλικὲς Ἀντίλλες, καὶ κυρίως τὴν Ἀιτή. Ἄλλωστε ὁ Βαλδές, ὁ Ἰσπανὸς ὑπουργὸς Ναυτικῶν, ἦταν βαθύτατα ἀγγλόφοβος.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ ἀγγλικὸς στόλος διέθετε ὁλοφάνερη ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ ἀπέναντι στὸν γαλλικό. Στὶς ἀρχὲς τοῦ πολέμου, μποροῦσε νὰ κινητοποιήσει 115 πλοῖα τῆς γραμμῆς ἔναντι 76. Ἐπίσης διέθετε ὁρισμένα τεχνικὰ πλεονεκτήματα, ἔστω καὶ ἂν τὸ πυροβολικό του ἦταν συγκριτικὰ ἀσθενέστερο. Τὰ ἱστία του ἦταν ἐλαφρότερα, ἡ ἁρματωσιά του καλύτερη, τὸ κλεῖστρο τῶν τηλεβόλων του εὐκίνητο, πλεονέκτημα πολύτιμο στὴ ναυμαχία. Μποροῦσε νὰ βάλλει χαμηλὰ γιὰ νὰ βυθίσει τὸ ἐχθρικὸ πλοῖο, ἀντὶ νὰ στοχεύει τὰ κατάρτια. Δὲν ἀρκοῦσε ὅμως γιὰ νὰ καλύψει ὅλες τὶς ἀνάγκες: νὰ δώσει μάχη, νὰ ἐξασφαλίσει τὸν ναυτικὸ ἀποκλεισμό, καὶ νὰ προστατεύσει τὸ ἐμπόριο ἀπὸ τοὺς κουρσάρους. Σὲ κάθε περίπτωση, δὲν ἦταν ὁλότελα ἕτοιμος. Ἀντιμετώπιζε μεγάλες δυσκολίες, καὶ χρειάστηκε νὰ περάσουν χρόνια γιὰ νὰ φτάσει σὲ ἱκανοποιητικὴ κατάσταση. Ἡ τεχνικὴ κατασκευῆς τῶν πλοίων του δὲν ἄλλαξε διόλου. Διατηρήθηκε ὁ τύπος τοῦ πλοίου τῶν 74 κανονιῶν, διαστάσεων 200 πόδια ἐπὶ 50 στὴν κεντρικὴ δοκό, μὲ δύο γέφυρες τηλεβόλων γιὰ τὴ μάχη καὶ μὲ ἑξακόσιους ἄνδρες πλήρωμα. Ὁ λόρδος Σπένσερ, μετέπειτα λόρδος Μπάραμ, ὁ ὁποῖος διαδέχθηκε τὸν Μίντλτον στὴ θέση τοῦ πρώτου λόρδου τοῦ Ναυαρχείου, ὅπου ἔμεινε ἀπὸ τὸ 1792 ὣς τὸ 1801, κατόρθωσε εὔκολα νὰ λύσει τὰ τεχνικὰ προβλήματα. Διευκόλυνε τὴ ναυπήγηση προσθέτοντας στὴν ἀγγλικὴ δρῦ καὶ στὸ πεῦκο fir, ἢ pinus sylvestris τῆς Σκωτίας, ποὺ δὲν ἦταν σπάνια ἀκόμη, τὰ δάση τῆς Βαλτικῆς, τὰ ὁποῖα οἱ Γάλλοι δὲν μποροῦσαν πλέον νὰ ἀγοράσουν, καὶ ἐπίσης τὸ pine ἢ λευκὸ πεῦκο τῆς Ἀμερικῆς. Ὡστόσο, τὰ ναυπηγεῖα τῆς Ἀγγλίας ἦταν μέτριων προδιαγραφῶν: μεταξὺ 1793 καὶ 1801 κατασκευάστηκαν εἴκοσι τέσσερα πλοῖα τῆς γραμμῆς, καὶ μόνον δύο ἀπὸ αὐτὰ βγῆκαν ἀπὸ τὰ κρατικὰ ναυπηγεῖα. Μὲ δυσκολία ἡ Ἀγγλία ναυτολογοῦσε τὰ πληρώματά της. Τὸ 1792 ὁ στόλος ἀριθμοῦσε 16.000 ναῦτες, καὶ ἄλλοι 9.000 προστέθηκαν τὸν Δεκέμβριο. Οἱ μοῖρες ὅμως ποὺ εἶχαν κινητοποιηθεῖ ἐναντίον τῆς Ἰσπανίας τὸ 1790 χρησιμοποιοῦσαν 40.000 ναῦτες, καὶ τὸ 1799 ὁ στόλος εἶχε πάνω ἀπὸ 120.000 ἄνδρες. Ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ Ἄγγλοι ἀνέλαβαν ἀμέσως τὴν πρωτοβουλία κινήσεων ἦταν ἡ ἀποδιοργάνωση τοῦ γαλλικοῦ στόλου ἐξαιτίας τοῦ ἐκπατρισμοῦ, τῆς προδοσίας, ἀλλὰ καὶ τῆς χαλάρωσης τῆς πειθαρχίας. Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ Ἄγγλοι ἀναγκάστηκαν νὰ περιοριστοῦν καταρ-

χὰς στὴν παρακολούθηση τῶν ἀντιπάλων τους, καθὼς ἔπρεπε νὰ δεσμεύσουν ὅλα σχεδὸν τὰ πλοῖα τους σὲ περιπόλους καὶ συνοδεῖες ἐφοδιοπομπῶν. Σταδιακὰ μόνο πέρασαν στὴν ἐπίθεση, καὶ τὸ 1795 δὲν εἶχαν ἀκόμη καθαρίσει τὴ θάλασσα ἀπὸ τὶς μοῖρες τῶν Δημοκρατικῶν.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς μέχρι τότε ἐκεῖνοι ποὺ βρίσκονταν ἐπικεφαλῆς τῆς ναυτικῆς διοίκησης, ὁ Τσάταμ καὶ ὁ Ρίτσμοντ, ἀποδείχτηκαν ἀδιάφοροι ὅσο καὶ ἀνίκανοι, καὶ ἡ διοίκηση ἀξιοποίησε ἄσχημα τὶς δυνάμεις της. Ὁπωσδήποτε ἄξιζε περισσότερα ἀπὸ τὴ διοίκηση τοῦ στρατοῦ ξηρᾶς. Καθὼς χρειαζόταν νὰ βρεθοῦν πολλοὶ ἀξιωματικοὶ γιὰ τὰ πλοῖα, δὲν δινόταν μεγάλη σημασία στὴν καταγωγή τους, καὶ μάλιστα ὁρισμένοι ἀποσπάστηκαν ἀπὸ τὸν ἐμπορικὸ στόλο. Στὶς κατώτερες θέσεις ἤδη ὑπηρετοῦσαν ἄνδρες μεγάλης ἀξίας, οἱ ὁποῖοι θὰ ἀνανέωναν τὴ ναυτικὴ τακτική: ὁ Κόλλινγουντ, ὁ Κορνουώλλις, ὁ Τράουμπριτζ καὶ ὁ Νέλσον, ποὺ ἔμελλε νὰ γίνει ὁ διασημότερος —τότε ἦταν ἕνας ἁπλὸς τριαντατετράχρονος πλοίαρχος. Μεταξὺ τῶν ναυάρχων ποὺ εἶχαν διαμορφωθεῖ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πολέμου τῆς Ἀμερικῆς συγκαταλέγονταν καλοὶ ἡγέτες ὅπως ὁ Ντάνκαν καὶ ὁ Τζέρβις. Ὁ Χάου ὅμως, καὶ ἀκόμη περισσότερο ὁ Χόθαμ, ἀποδείχτηκαν κατώτεροι τῶν καθηκόντων ποὺ τοὺς ἀνατέθηκαν. Οἱ διαταγὲς τοῦ Ναυαρχείου προέβλεπαν νὰ ἀναζητεῖται ὁ ἐχθρὸς καὶ νὰ καταστρέφεται. Ἀντιθέτως, ὁ Χάου ἐνδιαφερόταν πάνω ἀπ' ὅλα νὰ προφυλάξει τὰ καράβια του. Ἐπέμεινε πεισματικὰ νὰ μὴν ἀποκλείσει τοὺς Γάλλους στὰ λιμάνια τους, γιατὶ παρόμοιες ἀποστολὲς κούραζαν πολὺ τὰ πλοῖα του. Ἐπιπλέον, συνέχισε νὰ χρησιμοποιεῖ τὴν παλιὰ τακτικὴ τῆς μάχης σὲ γραμμικὴ παράταξη, πλοῖο ἐναντίον πλοίου. Ὁ Χοὺντ, μολονότι ἦταν ἱκανότερος, δὲν κατέγραψε μεγάλες ἐπιτυχίες στὸ ἐνεργητικό του.

Τὸ νέο δεδομένο τοῦ πολέμου, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν πρώτων χρόνων διεξαγωγῆς του, ἦταν ἡ αὐξημένη σημασία τῶν ἐπιχειρήσεων στὴ Μεσόγειο, τὶς ὁποῖες μποροῦσαν τώρα νὰ ἀναλάβουν οἱ Ἄγγλοι χάρη στὴ συμμαχία μὲ τὴν Ἰσπανία. Εἶχε φτάσει ὁ Ἰούλιος, ὅταν ὁ Χοὺντ κατόρθωσε νὰ ἀποκλείσει στὸ λιμάνι τῆς Τουλὸν τὸν Τρογκόφ. Ἡ μοίρα τοῦ γαλλικοῦ στόλου ὅμως παραδόθηκε μὲ προδοσία καὶ ὁ Χοὺντ κατόρθωσε νὰ αἰχμαλωτίσει τέσσερα πλοῖα, ἐνῶ προτοῦ ἐγκαταλείψει τὴν πόλη πυρπόλησε ἄλλα ἐννέα. Ἔτσι μποροῦσε νὰ καταλάβει ἄνετα τὴν Κορσική, ὅπου ὁ Πάολι διηύθυνε ἕνα ἀποσχιστικὸ κίνημα καὶ προσέφερε τὸ στέμμα τοῦ νησιοῦ στὸν Γεώργιο Γ'. Παρ' ὅλα αὐτά, τοῦ ἔλειπαν οἱ ἀπαραίτητες ἀποβατικὲς μονάδες, καὶ τρία ὀχυρὰ ἀντιστάθηκαν ἐπὶ μακρόν. Τὸ Κάλβι ἔπεσε στὰ χέρια τοῦ Νέλσονα τὸν Αὔγουστο τοῦ 1794. Εἶναι ἀλήθεια πὼς οἱ Ἄγγλοι ἡγέτες δὲν συνεννοοῦνταν μεταξύ τους καλύτερα ἀπ' ὅ,τι στὴν Τουλόν, καὶ ὁ Πὶτ δὲν τοὺς ἔστειλε καθόλου ἐνισχύσεις. Στὸ μεταξὺ οἱ Γάλλοι ἐργάζονταν καί, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1794, βγῆκαν ξανὰ στὴν ἀνοιχτὴ θάλασσα. Ὁ Χοὺντ τοὺς ἀπώθησε στὸν κόλπο τοῦ Χουάν χωρὶς νὰ κατορθώσει νὰ τοὺς ἐπιτεθεῖ, καὶ ὅταν ἔφτασαν ἄλλα ἕξι γαλλικὰ σκάφη ἀπὸ τὴ Βρέστη ἡ κατάστασή του ἔγινε πλέον κρίσιμη. Διαμαρτυρήθηκε καὶ τὸν ἀνακάλεσαν. Τὸν διαδέχθηκε ὁ Χόθαμ ὁ ὁποῖος, παρ' ὅλες τὶς ἐνισχύσεις ποὺ

ἔλαβε στὸ μεταξύ, δέχτηκε τὴν πρόκληση τοῦ ναυάρχου Μαρτὲν στὰ νερὰ τῆς Κορσικῆς τὸν Μάιο καὶ τὸν Ἰούλιο, χωρὶς νὰ τολμήσει νὰ δώσει ἀποφασιστικὴ μάχη. Τὸν Νοέμβριο, ἡ Τουλὸν ἀποκλείστηκε ξανὰ ἀπὸ τὸν Τζέρβις.

Οὔτε καὶ στὸν Ἀτλαντικὸ ἀπέσπασαν ἀποφασιστικὰ πλεονεκτήματα οἱ Ἄγγλοι. Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1793, ὁ Χάου δὲν θέλησε νὰ ναυμαχήσει μὲ τὸν Μορὰρ ντὲ Γκάλ στὰ νερὰ τῆς Μπὲλ-Ἴλ. Ἀργότερα ἀρνήθηκε νὰ περιπλεύσει τὶς ἀκτὲς μπροστὰ ἀπὸ τὴ Βρέστη. Καθὼς τοῦ ἀσκήθηκε σφοδρὴ κριτική, ἄνοιξε πανιά, τὸν Μάιο τοῦ 1794, προκειμένου νὰ ἀναχαιτίσει τὴ μεγάλη ἐφοδιοπομπὴ ποὺ περίμενε ἡ Γαλλία ἀπὸ τὴν Ἀμερική, καὶ συνάντησε τὸν Βιλλαρὲ-Ζουαγὲζ ποὺ εἶχε βγεῖ γιὰ νὰ τὴν προστατεύσει. Οἱ δύο μοῖρες συγκρούστηκαν τὴν 26η καὶ τὴν 29η Μαΐου, καὶ ξανὰ τὴν 1η Ἰουνίου. Μολονότι ὁ Χάου κατέλαβε ἕξι γαλλικὰ πλοῖα, κι ἔμεινε μὲ δεκαπέντε ἀξιόμαχα σκάφη ἔναντι ἐννέα γαλλικῶν, ὁ Βιλλαρὲ-Ζουαγὲζ κατόρθωσε νὰ ἐπιστρέψει στὴ Βρέστη καὶ ἡ ἐφοδιοπομπὴ ἔφτασε ἐκεῖ σώα καὶ ἀβλαβής. Τὸν Δεκέμβριο, ὁ Βιλλαρὲ βγῆκε ξανὰ στ' ἀνοιχτὰ νὰ φύγει· ἀναγκάστηκε νὰ ἐπιστρέψει στὸ λιμάνι ἐξαιτίας τῆς τρικυμίας, ὄχι ἐξαιτίας τοῦ ἐχθροῦ. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1795 ὁ Μπρίντπορτ καὶ ὁ Κορνουώλλις τὸν ὑποχρέωσαν νὰ καταφύγει στὸ Λοριάν, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀπόβασης στὸ Κιμπερόν. Ἐντούτοις, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1796, ἡ ἀποστολὴ τοῦ Ὂς κατόρθωσε νὰ φτάσει στὴν Ἰρλανδία.

Ὑπὸ παρόμοιες συνθῆκες, οἱ Γάλλοι ἄντεξαν στὸν ἀποικιακὸ πόλεμο περισσότερο ἀπ' ὅ,τι θὰ πίστευε κανείς. Ὁ πόλεμος ἑστιάστηκε στὶς Ἀντίλλες, καθὼς ἡ Βρετανία ἐποφθαλμιοῦσε διακαῶς τὰ νησιὰ τῆς ζάχαρης. Μετὰ τὴν ἐξέγερση τῶν δούλων στὸν Ἅγιο Δομίνικο, ἰδιοκτῆτες μεγάλων φυτειῶν κάλεσαν βοήθεια ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό. Οἱ Ἰσπανοί, ἀπὸ μίσος πρὸς τὴν Ἐπανάσταση, προτίμησαν νὰ βοηθήσουν τοὺς ἐξεγερμένους. Ὁ Πὶτ κράτησε ἐπιφυλακτικὴ στάση μέχρι νὰ κηρυχτεῖ ὁ πόλεμος. Ἂν διαπραγματεύτηκε κατόπιν μὲ τοὺς ἀποίκους, τὸ ἔκανε πιστεύοντας πὼς ἔτσι θὰ εὐνοοῦσε μιὰ κατάκτηση τὴν ὁποία θεωροῦσε ὁριστική. Χρησιμοποίησε ἐκεῖ δυνάμεις οἱ ὁποῖες θὰ εἶχαν βαρύνει πολὺ στὴν ἔκβαση τῶν συγκρούσεων τῆς Τουλὸν ἢ τῆς Βανδέας. Αὐτές, ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1793 κατέλαβαν σιγὰ σιγὰ διάφορα λιμάνια τοῦ Ἁγίου Δομινίκου καί, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1794, τὸ Πὸρ-ὼ-Πρένς. Τὸν Μάιο, ὅμως, ὁ Τουσσαὶν-Λουβερτὺρ ἦρθε σὲ ρήξη μὲ τοὺς Ἰσπανοὺς καὶ συντάχθηκε μὲ τὸν στρατηγὸ Λαβώ. Ἡ κατάργηση τῆς δουλείας ἀπὸ τὴ Συμβατικὴ ἔκανε τοὺς μαύρους νὰ στραφοῦν πρὸς τοὺς Γάλλους. Ἐπιπλέον, οἱ Ἄγγλοι ἀποδεκατίζονταν ἀπὸ τὶς ἀρρώστιες. Στὸ τέλος τοῦ 1795, περιορισμένοι στὶς παραλιακὲς πόλεις, περίμεναν μιὰ εὐκαιρία γιὰ νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν Ἀιτή. Τὰ καταφεραν καλύτερα στὶς Προσηνέμους Νήσους. Ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1793 εἶχαν καταλάβει τὴ νῆσο Τομπάγκο χωρὶς νὰ πέσει τουφεκιά. Στὴ Μαρτινίκα δὲν εἶχαν τὴν ἴδια ἐπιτυχία ἐξαρχῆς, ἀλλὰ τὸν Μάρτιο τοῦ 1794 ἔφτασε ἐκεῖ ὁ Τζέρβις καὶ τὴν κατέλαβε. Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ μὲ τὰ νησιὰ Ἁγία Λουκία καὶ Γουαδελούπη. Ὁ Βικτὸρ Ὓγκ ἀποκατέστησε κάπως τὰ πράγματα: ἀνακατέλαβε τὴ Γουαδελούπη, βρῆκε τὸν τρόπο γιὰ νὰ τὴν κρατήσει, καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ προκάλεσε μεγάλη ἀνησυχία

στὸν ἐχθρό. Μιὰ νέα λεία προσέφεραν στὴ Βρετανία οἱ ἀποικίες τῆς Ὀλλανδίας, ἀφότου ἡ τελευταία καταλήφθηκε ἀπὸ τοὺς Δημοκρατικούς. Οἱ Ἄγγλοι κατέλαβαν τὸ Ἀκρωτήριο τῆς Καλῆς Ἐλπίδας στὶς 16 Σεπτεμβρίου 1795, καθὼς καὶ τὴν ὀλλανδική Γουιάνα. Ἡ πλάστιγγα ἔγερνε ὁλοένα καὶ περισσότερο πρὸς τὸ μέρος τους. Ὡστόσο, ἡ τελευταία πράξη δὲν εἶχε παιχτεῖ ἀκόμη: ἔπειτα ἀπὸ τὴν Ὀλλανδία, ἐγκατέλειψε τὸ Συνασπισμὸ καὶ ἡ Ἰσπανία.

ς) Ὁ οἰκονομικὸς πόλεμος

Γιὰ κάμποσο καιρὸ ὁ Πὶτ καὶ ὁ Γκρένβιλ, προκειμένου νὰ δικαιολογήσουν τὴν αἰσιοδοξία τους, ἐπικαλοῦνταν τὶς δυσκολίες ποὺ ἀντιμετώπιζε ἡ Γαλλία: ὁ λιμὸς καὶ ἡ πτώση τοῦ ἀσινιάτου θὰ τὴν παρέδιδαν στὸ ἔλεός τους. Μάλιστα, κινήθηκαν καταλλήλως ὥστε νὰ ἐπισπεύσουν αὐτὴ τὴν εὐτυχὴ στιγμή. Ἤδη ἀπὸ τὸ 1792, οἱ ἐκπατρισμένοι εἶχαν προτείνει στὸν βασιλιὰ τῆς Πρωσίας νὰ κατασκευάσει πλαστὰ ἀσινιάτα, ἀλλὰ ἐκεῖνος ἀρνήθηκε. Ὁ Πὶτ δὲν εἶχε παρόμοιες ἀναστολές, καὶ τὰ τύπωσε σὲ μεγάλες ποσότητες γιὰ νὰ μοιραστοῦν στὴ Γαλλία. Ἐπιπλέον κατηγορήθηκε στὴ Συμβατικὴ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1793 πὼς εἶχε ἀνοίξει πιστώσεις σὲ τραπεζίτες γιὰ νὰ τοὺς ἐπιτρέψει νὰ πουλοῦν στὴ Γαλλία γραμμάτια πληρωτέα στὸ Λονδίνο, ὥστε νὰ εὐνοηθεῖ ἡ φυγὴ τῶν κεφαλαίων καὶ νὰ ὑποτιμηθεῖ τὸ γαλλικὸ νόμισμα. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀληθοφανὴ κατηγορία, ἐφόσον ὁ Πίτ, εἶναι βέβαιο, διατηροῦσε σχέσεις μὲ χρηματιστὲς στὸ Παρίσι, ὅπως τὸν Ἄγγλο Μπόυντ καὶ τὸν Ἐλβετὸ Περρεγκώ. Ἡ παράδοση ὅμως τοῦ προσέφερε ἕνα ἀκόμη ἀποτελεσματικότερο μέσο γιὰ νὰ ἐξασθενίσει τὴ Γαλλία: τὸν ἀποκλεισμό, οἱ κανόνες τοῦ ὁποίου εἶχαν διευκρινιστεῖ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ἑπταετοῦς Πολέμου καὶ τοῦ Πολέμου τῆς Ἀμερικῆς. Στὶς 8 Ἰουνίου 1793, ὁ Πὶτ προσέθεσε τὰ σιτηρὰ στὰ ἀγαθὰ ποὺ ἀπαγορευόταν νὰ μεταφέρονται στοὺς ἐμπολέμους. Ἡ δικαιολογία ἦταν πὼς τώρα ἡ γαλλικὴ κυβέρνηση, μέσω τῶν ἐπιτάξεων, ἔλεγχε ὅλους τοὺς πόρους τῆς χώρας, καὶ συνεπῶς κάθε εἰσαγωγὴ μποροῦσε νὰ ἀποβεῖ χρήσιμη γιὰ τὸν στρατό. Στὴν πραγματικότητα αὐτὸ τὸ μέτρο, τὸ ὁποῖο ἀνανεώθηκε στὶς 25 Ἀπριλίου 1795, ἀντιμετώπιζε γιὰ πρώτη φορὰ τὸν ἄμαχο πληθυσμὸ μιᾶς ὁλόκληρης χώρας ὅπως τὸν πληθυσμὸ μιᾶς πολιορκημένης πόλης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ ἀποκλεισμὸς ἦταν πιὸ αὐστηρὸς ἀπὸ ἄλλες φορὲς στὸ παρελθόν. Στοὺς προηγούμενους πολέμους, τὰ γαλλικὰ σύνορα ἔμεναν ἀνοιχτὰ στὴν ξηρά, τουλάχιστον στὸ μεγαλύτερο μέρος τους. Πολλὰ ἠπειρωτικὰ κράτη ἔμεναν οὐδέτερα ἢ συμμαχοῦσαν μὲ τὴ Γαλλία. Ἡ Μεσόγειος βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὸν βρετανικὸ ἔλεγχο. Αὐτὴ τὴ φορὰ οἱ συνασπισμένες Δυνάμεις ἀνέλαβαν νὰ κλείσουν τὰ λιμάνια τους στοὺς Γάλλους, νὰ κατάσχουν τὰ ἀγαθά τους, νὰ ἀπαγορεύσουν τὴν ἀποστολὴ πρὸς ὄφελος τῶν Γάλλων κάθε ἐμπορεύματος ποὺ προβλεπόταν ἀπὸ τὸν ἀποκλεισμό, καθὼς καὶ ὅλων τῶν δανείων καὶ πληρωμῶν. Οἱ στρατοὶ ἔκλεισαν ἑρμητικὰ τὰ σύνορα, παντοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ἐλβετίας. Οἱ Ἄγγλοι περιέπλεαν ἐλεύθερα τὶς ἀκτὲς τῆς Μεσο-

γείου. Ἡ περικύκλωση ἦταν σχεδὸν ἀπόλυτη: ἀκόμη καὶ οἱ τραπεζικὲς σχέσεις, οἱ ὁποῖες δὲν διακόπηκαν καθόλου κατὰ τὴ ναπολεόντεια περίοδο, αὐτὴ τὴ φορὰ ἔπαψαν, τουλάχιστον θεωρητικά.

Ὡστόσο, ὁ ἀποκλεισμὸς ἦταν κάθε ἄλλο παρὰ στεγανός. Οἱ συνασπισμένες Δυνάμεις δὲν ἐφάρμοζαν ὅλες μὲ τὸν ἴδιο ζῆλο ὅσα μέτρα εἶχαν συμφωνηθεῖ. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, ὁ Ἀψβοῦργος αὐτοκράτορας περίμενε μέχρι τὶς 17 Μαρτίου 1794 γιὰ νὰ ἀπαγορεύσει στὶς Κάτω Χῶρες τὶς πληρωμὲς πρὸς τοὺς Γάλλους. Ματαίως ἡ αὐτοκρατορικὴ Δίαιτα προειδοποιοῦσε τὴ Σύγκλητο τοῦ Ἀμβούργου, ἡ ὁποία ἐπέτρεπε στοὺς ἐμπόρους καὶ τοὺς τραπεζίτες νὰ συναλλάσσονται μὲ τὴ Δημοκρατία. Χρειάστηκε νὰ σταλεῖ ἕνα τελεσίγραφο γιὰ νὰ κλείσει τὸ λιμάνι τοῦ Λιβόρνου, καὶ τὰ πλοῖα νὰ περιπολοῦν γιὰ καιρὸ στὴν περιοχή! Ἀκόμη καὶ στὴν Ὀλλανδία ὁρισμένοι παραβίαζαν τὸν ἀποκλεισμό. Ἄλλωστε, τὴν ἐποχὴ τῶν ἱστιοφόρων ὁ ἀποκλεισμὸς ἄφηνε μεγάλα κενὰ καὶ ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ πλήξει τὴν ἀκτοπλοΐα. Ποτὲ δὲν διακόπηκε ἡ ἐπικοινωνία τῆς Γαλλίας μὲ τὴ Γένοβα. Ἡ ἐμπορικὴ κατασκοπία δὲν ἦταν ὀργανωμένη σὲ διεθνὲς ἐπίπεδο ὥστε νὰ εἰδοποιοῦνται ἐγκαίρως οἱ ναυτικὲς μοῖρες ποὺ περιπολοῦσαν, κι ἐπιπλέον ἔλειπαν τὰ συγκοινωνιακὰ μέσα. Τέλος ἀπέμεναν οἱ οὐδέτερες Δυνάμεις. Ὁρισμένες ἀπὸ αὐτὲς —οἱ Σουηδοί, οἱ Δανοί, οἱ Ἀμερικανοὶ— τηροῦσαν τὸν ἀποκλεισμὸ μόνον ὅταν ἦταν ὑποχρεωμένες νὰ τὸ κάνουν. Ἄλλοι, οἱ Γενοβέζοι καὶ οἱ Ἐλβετοί, τοῦ διέφευγαν χάρη στὴ γεωγραφική τους θέση. Μέσω τῆς Ἐλβετίας, ἡ Γαλλία μποροῦσε νὰ ἀγοράζει στὴ Γερμανία, στὴν Αὐστρία καὶ στὴν Ἰταλία.

Πρέπει ἐπιπλέον νὰ παρατηρήσουμε ὅτι στὰ χέρια τῶν Ἄγγλων ὁ ἀποκλεισμὸς δὲν ἀφοροῦσε ἀποκλειστικά, οὔτε κὰν οὐσιαστικά, τὴ στρατιωτικὴ ἀντίσταση τοῦ ἐχθροῦ. Καθὼς προστέθηκε στὸ μερκαντιλιστικὸ σύστημα, ἀπάλλασσε τοὺς Ἄγγλους ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν Γάλλων καὶ τοὺς ἐπέτρεπε νὰ κατάσχουν τὶς ἀγορές τους. Μὲ τὴ δρακόντεια ρύθμιση τῆς κυκλοφορίας τῶν ἐμπορικῶν πλοίων ἐξόντωνε τοὺς οὐδέτερους καὶ ἀκόμη καὶ τοὺς συμμάχους, πρὸς ὄφελος τῶν Βρετανῶν. Ἡ «διαταγὴ τοῦ Συμβουλίου» τῆς 6ης Νοεμβρίου 1793 γιὰ τὸ ἀποικιακὸ ἐμπόριο, μὲ τὴν ὁποία ἀνανεώθηκε ἡ προηγούμενη διαταγὴ τοῦ 1756, φέρνει στὸ φῶς αὐτὴ τὴν ὄψη τοῦ ἀποκλεισμοῦ: ἀπαγόρευε στοὺς οὐδέτερους νὰ ἐμπορεύονται μὲ τὶς γαλλικὲς ἀποικίες, οἱ ὁποῖες ἦταν κλειστὲς γι' αὐτοὺς πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο, ἀλλὰ ποὺ ἡ Συμβατικὴ εἶχε ἀνοίξει τὰ λιμάνια τους. Ἔτσι ἡ Ἀγγλία ἀπέσπασε τὸ μονοπώλιο τῶν ἀποικιακῶν τροφίμων ἀφοῦ, ἀπὸ ἐμπορικὴ ἄποψη, ὁ ἑρμητικὸς ἀποκλεισμὸς φαινόταν παράλογος. Ἐφόσον ἦταν ἐπικερδὲς νὰ ἐμποδίζονται οἱ πωλήσεις τοῦ ἐχθροῦ, ἦταν ἐπίσης ἐπικερδὲς νὰ στέλνονται σ' αὐτόν, ἐὰν ἦταν δυνατόν, τὰ ἀγγλικὰ ἐμπορεύματα, πράγμα ποὺ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ ὑποστηρίζει τὸ νόμισμά του, ἢ νὰ ἐξασφαλίζει τὰ προϊόντα ποὺ τοῦ ἔλειπαν. Συνεπῶς, ἡ κυβέρνηση μοίραζε ἄδειες ἀναλόγως μὲ τὶς περιστάσεις, οἱ ὁποῖες ἐπέτρεπαν στὰ πλοῖα νὰ κατευθύνονται σὲ ἐχθρικὰ λιμάνια. Στὴν πραγματικότητα, καὶ ἡ Συμβατικὴ ἀπαγόρευσε τὸ ἐμπόριο μὲ τὴ Μεγάλη Βρετανία, ἀλλὰ εὔκολα «οὐδετεροποιοῦσε» τὰ ἐμπορεύματα. Στὸ

Ἔμντεν, γιὰ παράδειγμα, αὐτὴ ἡ ἐνέργεια πραγματοποιοῦνταν ἀνοιχτὰ καὶ δὲν κόστιζε παρὰ μιὰ προμήθεια ἀπὸ 1 ἕως 2%. Ὅσο γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν ἐμπορευμάτων, οἱ Ἄγγλοι προσέφευγαν μὲ τὴ σειρά τους στὰ οὐδέτερα πλοῖα. Τὸ γεγονὸς εἶναι πὼς οἱ ἀποστολὲς ἐμπορευμάτων μὲ προορισμὸ τὴ Γαλλία καὶ τὶς Κάτω Χῶρες, ἀπὸ 15% τοῦ συνόλου τῶν ἀγγλικῶν ἐξαγωγῶν ποὺ κάλυπταν τὸ 1792 ἔπεσαν μόνον στὸ 12% τὸ 1800. Φαίνεται μάλιστα πὼς οἱ ἀρχές, γιὰ νὰ διευκολύνουν τὰ ἐμπορικὰ συμφέροντα, ἔδειχναν ἐπιείκεια στὸ κοντραμπάντο μὲ τοὺς ἀντιπάλους. Καθὼς οἱ οὐδέτεροι προσέφεραν ἐπίσης ὑπηρεσίες, κυρίως ἐναντίον τῶν κουρσάρων, ἡ Ἀγγλία ἦταν μᾶλλον ὑποχρεωμένη νὰ κάνει παραχωρήσεις καὶ σ' αὐτούς. Μάλιστα, τὸν Αὔγουστο τοῦ 1794 ἀνακλήθηκε ἡ ἀπαγόρευση τῆς ἀποστολῆς σιτηρῶν στὴ Γαλλία. Ἔτσι, οἱ Ἄγγλοι ἀποδείχτηκαν πρόθυμοι νὰ μετριάσουν τὸν ἀποκλεισμὸ ὥστε νὰ συνεχίσουν τὶς ἐξαγωγές τους. Οἱ Γάλλοι δὲν ἤθελαν νὰ κάνουν τὸ ἴδιο, καὶ κυρίως τοὺς ἐμπόδιζε ἡ διευθυνόμενη οἰκονομία τους.

Ὁ ἀποκλεισμός, ἀκόμη καὶ μὲ τὴ μορφὴ ποὺ προσέλαβε, προκάλεσε δυσκολίες στὶς συνασπισμένες Δυνάμεις. Καταρχὰς τὶς ὁδήγησε σὲ σύγκρουση μὲ τοὺς οὐδετέρους. Ὁ Δανὸς ὑπουργὸς Μπέρνστορφ καὶ ὁ ἀντιβασιλέας τῆς Σουηδίας ὑπεράσπισαν δραστήρια τὰ συμφέροντά τους ὥσπου τελικὰ σύναψαν μιὰ σύμβαση, στὶς 27 Μαρτίου 1794, ἡ ὁποία προέβλεπε νὰ ἐξοπλιστοῦν 16 πλοῖα γιὰ τὴν προστασία τοῦ ἐμπορίου τους, καὶ μάλιστα νὰ κλείσει ἡ Βαλτικὴ στοὺς ἐμπολέμους. Ὁ Γκρένβιλ δὲν ἀνησύχησε διόλου, ἐπειδὴ γνώριζε πὼς ὁ Μπέρνστορφ δὲν θὰ ἔφτανε σὲ ρήξη καὶ πώς, σὲ κάθε περίπτωση, δὲν θὰ προχωροῦσε στὴ δράση πρὶν ἀπὸ τὴν ἑπόμενη ἄνοιξη. Ἀπειλητικότερη στάση φάνηκαν πρὸς στιγμὴν νὰ υἱοθετοῦν οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες. Κήρυξαν ἐμπάργκο ἐναντίον τῶν βρετανικῶν πλοίων, ἀφοῦ προηγουμένως εἶχαν συλληφθεῖ 300 δικά τους καράβια ποὺ ἐμπορεύονταν μὲ τὶς γαλλικὲς Ἀντίλλες. Στὶς 29 Ἀπριλίου 1794, οἱ Σκανδιναβοὶ κοινοποίησαν τὴ συμφωνία τους στοὺς Ἀμερικανούς, καὶ κυκλοφόρησε ἡ φήμη πὼς οἱ τελευταῖοι θὰ προσχωροῦσαν σὲ αὐτήν. Ἡ στάση ὅμως τοῦ Γάλλου ἐκπροσώπου δυσαρέστησε τὸν Οὐάσιγκτον ἐνῶ ὁ Χάμιλτον, ὁ πολιτικὸς ἐπικεφαλῆς τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, ἤθελε νὰ ἀποφύγει πάση θυσία τὴ σύγκρουση μὲ τὴν Ἀγγλία. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1794, ὁ Τζαίη ἔφτασε στὸ Λονδίνο καί, στὶς 19 Νοεμβρίου, ὑπέγραψε τὴ συνθήκη ποὺ φέρει τὸ ὄνομά του. Οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες ἀναλάμβαναν τὴν εὐθύνη νὰ πάψουν νὰ δέχονται Γάλλους κουρσάρους στὰ λιμάνια τους, ἐνῶ ἀπεναντίας τὰ ἄνοιγαν στὰ πλοῖα καὶ στὶς πολεμικὲς λεῖες τῆς Μεγάλης Βρετανίας. Ὁ ἀποκλεισμὸς ἔγινε σιωπηρὰ δεκτὸς καθὼς δὲν ἀναφέρθηκε οὔτε λέξη γι' αὐτόν. Μάλιστα, ὁ Τζαίη συναίνεσε νὰ περιοριστεῖ ἐντελῶς τὸ ἀμερικανικὸ ἐμπόριο μὲ τὶς Ἀντίλλες καὶ νὰ ἐγκαταλειφθεῖ ἡ μεταφορὰ ἀποικιακῶν τροφίμων στὴν Εὐρώπη. Ἡ Γερουσία ἀρνήθηκε νὰ συνθηκολογήσει μὲ τέτοιους ὅρους. Ἐπικύρωσε ὅμως τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τοῦ συμφώνου, ἐπειδὴ ἡ Ἀγγλία ἀνέλαβε νὰ ἐκκενώσει τὶς θέσεις ποὺ ἐξακολουθοῦσε νὰ κατέχει στὸ βορρὰ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, ἀλλὰ καὶ προκειμένου νὰ διατηρηθεῖ ἡ εἰρήνη.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὰ μέτρα ποὺ υἱοθέτησε ἡ Γαλλία, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ δραστηριότητα τῶν κουρσάρων της, προκάλεσαν σοβαρὲς ζημίες στὸ ἐμπόριο τῶν συμμάχων. Μολονότι ἡ ναυσιπλοΐα προέβλεπε πλοῖα συνοδείας γιὰ τὶς ἐφοδιοπομπές, οἱ Ἄγγλοι ἔχαναν πάνω ἀπὸ 600 καράβια τὸ χρόνο, τὸ 1794 καὶ τὸ 1795. Τὰ ἀσφάλιστρα αὐξήθηκαν κατακόρυφα. Τὸ μερίδιο τῶν οὐδετέρων στὸ ἐμπόριο τῶν βρετανικῶν λιμανιῶν πέρασε, ἀπὸ τὸ 10% τῆς χωρητικότητας τῶν πλοίων τὸ 1792, στὸ 25% τὸ 1793.

Πάντως, ἡ Ἀγγλία συνάντησε μεγάλες δυσκολίες μόνον τὸν πρῶτο χρόνο. Καθὼς περιορίστηκαν οἱ πιστώσεις μὲ τὴν κήρυξη τοῦ πολέμου, καμιὰ ἑκατοστὴ τράπεζες ἔκλεισαν, καὶ ἀκολούθησαν πολυάριθμες χρεωκοπίες. Οἱ καταθέσεις στὴν Τράπεζα τοῦ Λονδίνου ὑποχώρησαν στὰ 4 ἑκατομμύρια λίρες στερλίνες τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1793. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἴδιου χρόνου, μειώθηκε κατὰ 17% ἡ συνολικὴ χωρητικότητα τῶν πλοίων ποὺ ἐγκατέλειψαν τὰ λιμάνια τῆς χώρας, καὶ οἱ ἐξαγωγὲς ἔπεσαν στὰ 19 ἑκατομμύρια στερλίνες, ἐνῶ ἦταν 24 ἑκατομμύρια τὸ 1792. Οἱ τιμὲς τῶν ἀποικιακῶν τροφίμων ἔπεσαν: τὸ Ἀμβοῦργο πλημμύριζε ἀπὸ αὐτά. Ἡ Τράπεζα τοῦ Λονδίνου ὅμως ἄντεξε καλά. Προεξοφλοῦσε χωρὶς δυσκολία τὰ ἐμπορικὰ χρεώγραφα, καὶ ἐξέδωσε τὸ νέο χαρτονόμισμα τῶν 5 στερλινῶν γιὰ νὰ ἀντισταθμίσει τὸν ἀποθησαυρισμὸ τοῦ μεταλλικοῦ χρήματος. Ὁ χρυσὸς ἔφευγε κρυφὰ ἀπὸ τὴ Γαλλία: ἡ Τράπεζα τοῦ Λονδίνου ἀγόρασε ἀπὸ αὐτὸν σχεδὸν 4 ἑκατομμύρια λίρες στερλίνες, καὶ τὸ ἀποθεματικὸ ὑψώθηκε ξανά. Οἱ πιστώσεις της ἐπέτρεψαν στὸν Πὶτ νὰ δαπανήσει 5 ἑκατομμύρια στερλίνες προκειμένου νὰ ἐνισχύσει τοὺς μεγάλους ἐπιχειρηματίες. Ἀφοῦ πέρασε αὐτὴ ἡ δύσκολη ὥρα, οἱ εἰσαγωγὲς καὶ οἱ ἐξαγωγὲς δὲν ἔπαψαν νὰ αὐξάνουν. Ἀνέβηκαν στὰ 25 ἑκατομμύρια τὸ 1794 καὶ τὸ 1795, στὰ 28 ἑκατομμύρια τὸ 1796. Τὸ δουλεμπόριο, τὸ ὁποῖο εἶχε γνωρίσει ἐξαιρετικὴ ἄνοδο τὸ 1792, τὴν ἐπαύριο τῶν ταραχῶν ποὺ παρέλυσαν τὶς γαλλικὲς Ἀντίλλες, παρέμεινε ἀνθηρό: ἡ Ἀμερικὴ εἰσήγαγε 27.000 δούλους τὸ 1792, ἔναντι 11.000 τὸ 1789· τὸ 1794 ὁδηγήθηκαν ἐκεῖ ἀκόμη 14.000.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁρισμένες βιομηχανίες κινδύνεψαν: ἔτσι ὁδηγήθηκαν στὴν ἀνεργία οἱ ὑφαντὲς μεταξιοῦ καὶ στόφας τῶν Σπίταλφηλντς, στὸ Λονδίνο. Οἱ λαοὶ τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης ὅμως δεινοπάθησαν πολὺ περισσότερο. Ὁρισμένοι, ὅπως οἱ Ἰταλοὶ καὶ οἱ Ἰσπανοί, ποὺ ἦταν πελάτες τῆς Γαλλίας, ὑπέφεραν ἀπὸ στερήσεις. Ἄλλοι, ὅπως οἱ Γερμανοί, οἱ ὁποῖοι προμήθευαν στὴ Γαλλία πολύτιμα μέταλλα καὶ χημικὰ προϊόντα, στερήθηκαν αὐτὴ τὴ διέξοδο γιὰ τὸ ἐμπόριό τους. Ἡ πολωνικὴ κρίση, ἡ ὁποία συνέπεσε μὲ τὸν ἀποκλεισμό, ἐπιδείνωσε τὴν κατάσταση. Ἡ ὑφαντουργικὴ δραστηριότητα στὴ Γερμανία καὶ κυρίως στὴ Σιλεσία ἐκμηδενίστηκε. Σὲ ὁρισμένες χῶρες, ὁ ἀνεφοδιασμὸς σὲ τρόφιμα δυσκόλεψε πολύ. Ἦταν ἀδύνατον τώρα νὰ ἔρθουν σιτηρὰ ἀπὸ τὴν Πρωσία καὶ ἀπὸ τὴν Πολωνία, καθὼς ἡ Ὀλλανδία καὶ οἱ Κάτω Χῶρες ἦταν ὑποχρεωμένες νὰ θρέψουν τοὺς στρατούς τους καὶ δὲν μποροῦσαν νὰ πουλήσουν. Στὴ Βαρκελώνη, τὴν ἄνοιξη τοῦ 1793, ἄρχισαν νὰ τρῶνε ψωμὶ φτιαγμένο ἀπὸ μεῖγμα σπόρων. Ἡ κατάσταση ἔγινε σοβαρότε-

ρη ὅταν ἀποδείχτηκε πὼς οἱ σοδειὲς τοῦ 1794 καὶ τοῦ 1795 ἦταν μέτριες σὲ ὁλόκληρη τὴ Δύση. Ἰδιαιτέρως αἰσθάνθηκε τὸ πλῆγμα ἡ ἴδια ἡ Ἀγγλία: ἡ τιμὴ τοῦ σιταριοῦ ἀνέβαινε ἀδιάκοπα ὥσπου ἔφτασε, τὸ 1796, τὶς 6 γκινέες τὸ τέταρτο στατήρα (quarter), δηλαδὴ 28 λίβρες τὸ γαλλικὸ κιντάλι, μὲ ἄλλα λόγια δυὸ φορὲς τὴ μέγιστη διατίμηση τοῦ ἔτους 2 στὴ Γαλλία. Τὸ 1795 οἱ τιμὲς ἦταν κατὰ 26% ἀνώτερες ἐκείνων τοῦ 1790, καὶ ἡ ἄνοδός τους ἦταν ἀδύνατον νὰ σταματήσει. Ἄσχημα χρόνια ἄρχισαν γι' αὐτὴ τὴ Δύναμη.

Ἡ ἀνεργία καὶ ἡ ἀκρίβεια ἔφερναν παντοῦ τὰ ἴδια ἀποτελέσματα: ὅπως καὶ στὴ Γαλλία, οἱ λαϊκὲς τάξεις ἄρχισαν νὰ κινητοποιοῦνται. Αὐτὸ ἀκριβῶς φοβόνταν περισσότερο οἱ κυβερνήσεις τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος, καὶ ὁ φόβος τους ἄσκησε ἐπίδραση στὴ διεξαγωγὴ τοῦ πολέμου. Ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ ἐμπόδισαν τὶς Δυνάμεις τοῦ Συνασπισμοῦ νὰ καταστήσουν τὸν πόλεμο «ὑπόθεση τοῦ λαοῦ», νὰ τὸν μετατρέψουν σὲ ἐθνικὸ πόλεμο ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης.

ζ) *Οἱ πολεμικὲς κυβερνήσεις τῶν κρατῶν τοῦ Συνασπισμοῦ*

Ἄμεσες αἰτίες γιὰ τὶς ἧττες τοῦ Συνασπισμοῦ ἦταν ἡ ἔλλειψη συνοχῆς ποὺ τὸν διέκρινε καὶ ἡ μετριότητα τῶν διπλωματῶν του, οἱ ὁποῖοι ἦταν ἀνίκανοι νὰ ἐγκαταλείψουν τὴ στερεότυπη στάση τους. Ἡ βαθύτερη αἰτία ὅμως βρισκόταν στὸ ἴδιο τὸ Παλαιὸ Καθεστώς. Γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα αὐτὸς ὁ πόλεμος, τὸν ὁποῖο οἱ Γάλλοι διεξήγαγαν μὲ τόσο καινοφανὴ τρόπο, δὲν ἄλλαξε τίποτε στὶς μεθόδους διακυβέρνησης ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ συνασπισμένες Δυνάμεις.

Οἱ μονάρχες καὶ οἱ ἀριστοκράτες ἀγκυλωμένοι ἀπὸ τὴν κληρονομικότητα, τὸ προνόμιο καὶ τὴν προκατάληψη, ἦταν ἀνίκανοι νὰ ἐπινοήσουν εἴτε νὰ κινητοποιήσουν νέες δυνάμεις. Βεβαίως δὲν πρέπει νὰ ἐκπλήσσει τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἀνανεώθηκαν οἱ κυβερνήσεις τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης. Ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὴν Αἰκατερίνη, τὸ ἀντεπαναστατικὸ μένος τῆς ὁποίας παρέμεινε πλατωνικό, ἡ τύχη θέλησε νὰ τοὺς δώσει ἡγεμόνες ποὺ ἦταν τὸ λιγότερο μέτριοι. Οἱ δύο ἰσχυρότεροι ἦταν ὁ Ἀψβοῦργος αὐτοκράτορας καὶ ὁ βασιλιὰς τῆς Πρωσίας. Ὁ πρῶτος, ὁ Φραγκίσκος Β', εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ στὴν καθοδήγηση τῆς αὐτοκράτειρας, κόρης τοῦ Φερδινάνδου τῆς Νεάπολης, καὶ τοῦ στρατηγοῦ Ρολλὲν ἀπὸ τὴ Λορραίνη, τοῦ ὑπασπιστῆ του ὁ ὁποῖος, βυσσοδομώντας μαζὶ μὲ τὸν Θούγκουτ ἔκρινε τὶς στρατιωτικὲς ἐπιλογὲς καὶ προκάλεσε τὴν ἀποπομπὴ τοῦ Μάκ. Ὁ ἄλλος, ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος Β', μετὰ τὸ Βαλμὺ ἀπέμεινε ὁ μόνος Πρῶσος ποὺ ἤθελε νὰ συνεχίσει τὸν πόλεμο ἐναντίον τῆς Γαλλίας. Οἱ ὑπουργοί του, μὲ τὴν ἔγκριση τοῦ πρίγκιπα Ἐρρίκου, ἐξαπέλυαν διαρκεῖς ἐπιθέσεις ἐναντίον του. Ὅσο γιὰ τὸν στρατό, αὐτὸς εἶχε μεταμορφωθεῖ σὲ κράτος ἐν κράτει, σὲ σημεῖο ποὺ ὁ Μόλλεντορφ, ὁ ἐπικεφαλῆς του, νὰ ξεκινήσει αὐτοβούλως διαπραγματεύσεις μὲ τοὺς Γάλλους. Ἀκόμη πιὸ ἐντυπωσιακὸ εἶναι ὅτι καὶ ἡ κυβέρνηση τῆς Ἀγγλίας, ἡ ὁποία βεβαίως δὲν πα-

ρουσίαζε τὴν ἴδια ἀναρχία, δὲν ἀντιλήφθηκε πιὸ γρήγορα ἀπ' τοὺς ἄλλους τὶς πολεμικὲς ἀναγκαιότητες ὥστε νὰ προβεῖ στὸν ἀπαιτούμενο μετασχηματισμό της.

Βεβαίως ὁ Πὶτ εἶχε προχωρήσει σὲ ἕναν ὑπουργικὸ ἀνασχηματισμό, ἀλλὰ γιὰ λόγους κοινοβουλευτικῆς τακτικῆς. Ὁ πόλεμος ἔκανε ὁριστικὰ ἀγεφύρωτο τὸ σχίσμα μεταξὺ τῶν Οὐίγων. Ἐνῶ ὁ Φόξ, ὁ Σέρινταν καὶ ὁ Λαντσντάουν παρουσιάζαν κατὰ περιόδους προτάσεις εἰρήνης, ὁ Οὐίνταμ εἶχε δεχτεῖ νὰ συμμετάσχει στὴν κυβέρνηση. Ὁ Πὶτ τὸν προσεταιρίστηκε πρόθυμα: σκόνταφτε στὴν ἀντίθεση τοῦ Ντάντας, ὁ ὁποῖος διατηροῦσε τὸ Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν (Home Office), τὸ Ὑπουργεῖο Πολέμου (War Office), τὸ Ὑπουργεῖο τῆς Ἰρλανδίας καὶ τὸ Ταμεῖο τοῦ Ναυτικοῦ, καὶ ἀρνιόταν ἐπίμονα νὰ περικόψει αὐτὴ τὴν παράλογη συσσώρευση ἀξιωμάτων. Μάλιστα, κατεῖχε ἁπλῶς τὸν τίτλο τοῦ ὑπουργοῦ Πολέμου: καθὼς δὲν γνώριζε τίποτε σχετικὰ μὲ τὸν στρατό, εἶχε ἐγκαταλείψει τὸ ὑπουργεῖο στὸν Γιόντζ, πρῶτο γραμματέα τοῦ Ὑπουργείου Πολέμου, ὁ ὁποῖος δὲν συμμετεῖχε στὸ ὑπουργικὸ συμβούλιο. Στὴν πραγματικότητα, τὶς ἐπιχειρήσεις κατηύθυναν ὁ Πὶτ καὶ ὁ Γκρένβιλ, ἀλλὰ οὔτε καὶ αὐτοὶ συμφωνοῦσαν πάντοτε, ἀκόμη καὶ στὰ διπλωματικὰ ζητήματα, καὶ τίποτε δὲν τοὺς εἶχε προετοιμάσει γιὰ τὴ διεξαγωγὴ τοῦ πολέμου. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν κατάσταση ἐπωφελήθηκε ὁ Γεώργιος Γ', γιὰ νὰ ἀποχαλινωθεῖ. Ἐπέβαλε τὴν πολιορκία τῆς Δουγκέρκης, φαντάστηκε πὼς θὰ ἔφερνε τὸν Μόλλεντορφ στὶς Κάτω Χῶρες τὸ 1794, ἐμπόδισε περισσότερο ἀπὸ ἕνα χρόνο τὴν ἀνάκληση τοῦ δούκα τῆς Ὑόρκης, ὁ ὁποῖος εἶχε καταντήσει περίγελος τοῦ στρατοῦ. Δὲν ἀνατέθηκε σὲ καλύτερα χέρια τὸ ναυτικό. Ἀπὸ τοὺς δύο ἐπικεφαλῆς του ἦταν γνωστὴ ἡ θλιβερὴ μηδαμινότητα τοῦ λόρδου Τσάταμ, ἀδερφοῦ τοῦ Πίτ, καὶ ἡ θρυλικὴ ὀκνηρία καὶ ἀμέλεια τοῦ λόρδου Ρίτσμοντ. Ὁ στόλος δὲν ἔπαιξε κανένα ρόλο στὴν πολιορκία τῆς Δουγκέρκης. Ἐνῶ ἡ Τουλὸν ζητοῦσε ἀπεγνωσμένα ἐνισχύσεις, ἄφησαν τὸν λόρδο Μόιρα ἀκίνητο στὸ Πόρτσμουθ καὶ τέσσερα συντάγματα ἀδρανῆ στὰ νησιὰ τῆς Μάγχης. Ὅταν ἑτοιμάστηκαν οἱ στρατιῶτες ἀπὸ τὴν Ἰρλανδία, ἔλειπαν τὰ πλοῖα γιὰ νὰ τοὺς μεταφέρουν. Ἔπρεπε νὰ ἔρθει ἡ ἥττα τοῦ Φλερὺς καὶ ἡ ἀπώλεια τοῦ Βελγίου γιὰ νὰ ἀποφασίσει ὁ Πὶτ νὰ ἀλλάξει αὐτὴ τὴν κατάσταση. Ὁ Ντάντας ἐγκατέλειψε ἐπιτέλους τὴ διοίκηση τοῦ πολέμου· αὐτὴ ἀνατέθηκε σὲ μιὰ γραμματεία ὑπὸ τὸν Οὐίνταμ. Ὁ δούκας τῆς Ὑόρκης ἀνακλήθηκε· ὁ Σπένσερ ἀντικατέστησε τὸν λόρδο Τσάταμ, καὶ ὁ Κορνουώλλις τὸν λόρδο Ρίτσμοντ. Οἱ δύο τελευταῖοι ἀποδείχτηκαν καλὲς ἐπιλογές, ἀλλὰ ὁ Οὐίνταμ φάνηκε μέτριος ὑπουργός. Ἔσπευσε νὰ ὀργανώσει τὴν ἐκστρατεία στὴ Βανδέα, τὴν ὁποία ἐκθείαζε ἀνέκαθεν καὶ ποὺ κατέληξε στὴ συμφορὰ τοῦ Κιμπερόν.

Οἱ Δυνάμεις τοῦ Συνασπισμοῦ δὲν ἄλλαξαν καθόλου τὶς μεθόδους στρατολογίας ποὺ χρησιμοποιοῦσαν. Τὸ 1794 γινόταν πολὺς λόγος στὴ Γερμανία γιὰ γενικὸ ἐξοπλισμὸ τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ ἦταν μόνο λόγια. Καθὼς οἱ ἐθελοντὲς γίνονταν ὁλοένα καὶ σπανιότεροι, οἱ ὑποχρεωτικὲς κατατάξεις μὲ κλήρωση ἐμφανίζονταν παντοῦ ὅλο καὶ πιὸ συχνά. Συναντοῦσαν ὅμως μεγάλες δυσκολίες, οἱ ὁποῖες ἐξηγοῦν ἐν μέρει τὶς ἀριθμητικὲς ἐλλείψεις τοῦ στρατοῦ καὶ τὴ βραδύτητα στὴν ἀποστολὴ ἐνισχυ-

σεων. Μέχρι τὸ 1794, ἡ Ἀγγλία περιορίστηκε στὶς ἐκκλήσεις γιὰ τὴν κατάταξη ἐθελοντῶν. Ἡ ἀριστοκρατία προσέφερε τοὺς ἀξιωματικούς, οἱ ὁποῖοι ἐξαγόραζαν τὶς θέσεις τους. Σχηματίστηκαν 34 νέα συντάγματα. Ἡ προτεσταντικὴ Ἰρλανδία ἔδειξε τὴν ἀφοσίωσή της στέλνοντας 25.000 ἄνδρες. Ἡ ἐθνοφυλακὴ ἔφτασε τοὺς 30.000 ἄνδρες. Καθῆκον της ἦταν νὰ ἐξασφαλίζει τὴν ἐδαφικὴ ἄμυνα, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς κτηματικῆς ἀριστοκρατίας τῆς ὑπαίθρου (gentry)· ὁμάδες ὑπηκόων σχηματίστηκαν αὐθορμήτως γιὰ τὴν τήρηση τῆς τάξης καὶ γιὰ τὴ συνεργασία μαζί της. Τὸ ναυτικὸ προσέθεσε στοὺς ἐθελοντές, οἱ ὁποῖοι γίνονταν δεκτοὶ χωρὶς διάκριση ἐθνικότητας, ὅλους τοὺς ἄνδρες ποὺ τοῦ ἔστελνε τὸ σύστημα τῆς «πρέσας», εἴτε ἦταν ναυτικοὶ εἴτε ὄχι, ἀγνοώντας τὶς νομικὲς προβλέψεις, καὶ ἀκόμη καὶ ξένους, παρ' ὅλες τὶς ἀμερικανικὲς διαμαρτυρίες. Ἐπιπλέον φόρτωσε τὰ πλοῖα μὲ καταδίκους καί, μετὰ τὴν ἀναστολὴ τοῦ habeas corpus, καὶ μὲ ἄτομα ὕποπτων πολιτικῶν φρονημάτων. Τελικὰ χρειάστηκε νὰ ἐπιβληθεῖ καὶ ἡ κληρωτὴ στρατολογία. Ἀρχικὰ χρησιμοποιήθηκε τὸ 1794 γιὰ τὴν ἐθνοφυλακή, πράγμα τὸ ὁποῖο ἦταν ἀρκετὸ γιὰ νὰ πολλαπλασιαστοῦν οἱ ταραχές. Ἔπειτα, τὸ 1795, ναυτολογήθηκαν μ' αὐτὸν τὸν τρόπο τριάντα χιλιάδες ναῦτες. Τέλος, τὸ 1796 χρησιμοποιήθηκε καὶ γιὰ τὸν τακτικὸ στρατό. Εἶναι αὐτονόητο πὼς ἡ κλήρωση συνεπαγόταν τὶς ἴδιες καταχρήσεις ποὺ παρατηροῦνταν στὶς ἠπειρωτικὲς χῶρες, καὶ τὸ βαρύτερο φορτίο ἔπεσε στοὺς φτωχούς. Καθὼς οἱ νεοστρατολογημένοι δὲν εἶχαν καμιὰ ἐκπαίδευση, τοὺς ἔστελναν στὶς ἀποικίες γιὰ νὰ ἀντικαταστήσουν τοὺς ἐπαγγελματίες στρατιῶτες ποὺ βρίσκονταν ἐκεῖ. Τὸ κλίμα τοὺς ἀποδεκάτιζε. Οἱ αὐτοσχέδιοι ναῦτες ὑπέφεραν ἀκόμη χειρότερες μάστιγες: φρικτὴ διατροφή, σὲ ἀπειροελάχιστες ποσότητες ἐξαιτίας τῶν καταχρήσεων· καθόλου ὑγειονομικὴ ὑπηρεσία· καμιὰ ἄδεια. Δὲν εἶναι περίεργο ὅτι οἱ ἀνταρσίες ἔγιναν ἐνδημικὲς στὸν ἀγγλικὸ στόλο.

Μολονότι ὁ ἀριθμὸς στρατιωτῶν ποὺ συγκέντρωσε ἡ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς Δυνάμεις τοῦ Συνασπισμοῦ δὲν συγκρινόταν μ' ἐκεῖνον τῶν Γάλλων, ὅλες οἱ χῶρες συνάντησαν πολὺ μεγάλες δυσκολίες στὸν ἐξοπλισμὸ καὶ στὴν ἐξάρτυση τῶν ἀνδρῶν μέσω τῶν κανονικῶν διαύλων, καθὼς ἀκόμη καὶ στὴ συντήρησή τους. Πουθενὰ δὲν ἐπιχειρήθηκε κινητοποίηση τοῦ ἄμαχου πληθυσμοῦ, καὶ οἱ πολίτες, ἀδιαφορώντας γιὰ τὸν πόλεμο, ἀντέταξαν παντοῦ τὴ δύναμη τῆς ἀδράνειας ἀπέναντι στὶς ἐπιτάξεις. Στὶς Κάτω Χῶρες, οἱ Αὐστριακοὶ ἀπέτυχαν νὰ τὶς ἐπιβάλουν. Στὴν πηγὴ αὐτῶν τῶν δυσκολιῶν ἀνιχνεύουμε σχεδὸν πάντοτε τὴν ἀνεπάρκεια τῶν δημοσιονομικῶν πόρων. Ἡ Πρωσία, ἕνα κράτος φτωχό, πλήγηκε ἐξαιρετικὰ ἀπὸ τὸ κλείσιμο τῆς πολωνικῆς ἀγορᾶς καὶ εἶδε τὰ ἔσοδά της νὰ μειώνονται σημαντικά. Καθὼς χρειαζόταν νὰ ἐξάγει κάθε χρόνο 18 μὲ 20 ἑκατομμύρια τάλιρα γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ στρατοῦ, σύντομα ἔγινε λεία τῆς νομισματικῆς κρίσης. Ἐπιπλέον ὁ Στρούενζε, ὁ ὑπουργὸς Οἰκονομικῶν, σκόνταψε σὲ μεγάλα διοικητικὰ ἐμπόδια ἐπειδὴ ὁ Φρειδερίκος Β' εἶχε ἐξασθενίσει τὸν κρατικὸ συγκεντρωτισμὸ ποὺ εἶχε κατορθώσει μὲ τόσο κόπο νὰ ἐπιβάλει ὁ πατέρας του, ὁ Βασιλιὰς-Λοχίας. Ὁ Φρειδερίκος Β' κράτησε γιὰ τὸν ἑαυτό του τὴ διαχείριση τοῦ ταμείου ὅπου κατέληγαν ὅσα ἔσοδα δὲν εἶχαν συγκε-

κριμένο προσδιορισμὸ (Dispositionskasse), κι ἐπιπλέον οἰκειοποιήθηκε τὰ εἰσοδήματα τῆς Σιλεσίας, τῆς μοναδικῆς ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες ποὺ ἦταν ἀληθινὰ παραγωγική. Στὴν πραγματικότητα, ὁ Στρούενζε δὲν διηύθυνε παρὰ μόνον τὰ ταμεῖα τοῦ στρατοῦ καὶ τῶν κτήσεων, καὶ οἱ πόροι αὐτῶν τῶν ταμείων, οἱ ὁποῖοι ὁρίζονταν προκαταβολικὰ καὶ ποτὲ δὲν ἀποδεικνύονταν ἀρκετοί, ἔπρεπε νὰ συμπληρώνονται ἀπὸ τὰ ἔσοδα τοῦ Dispositionskasse, τὸ ὁποῖο ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος Β' ἐγκατέλειψε στὰ χέρια τοῦ Βαΐλνερ. Μὲ πολὺ μεγάλη δυσκολία κατόρθωσε ὁ Στρούενζε νὰ μειωθοῦν οἱ δαπάνες πολυτελείας. Ἀκόμη κι ἔτσι χρειάστηκε νὰ ξοδέψει τὰ 19 ἑκατομμύρια τάλιρα ποὺ περιεῖχε τὸ πολεμικὸ Θησαυροφυλάκιο στὰ τέλη τοῦ 1792, κι ἐπιπλέον νὰ δανειστεῖ ἀπὸ τὴν Ὀλλανδία καὶ ἀπὸ τὴ Φραγκφούρτη. Ἔλαβε 5 ἑκατομμύρια γκοῦλντεν (φλορίνια) τὸ 1793 καὶ ἄλλα 8 τὸ 1794, χωρὶς νὰ ὑπολογίσουμε τὶς βραχυπρόθεσμες πιστώσεις. Τὸ ἐσωτερικὸ δάνειο ποὺ ἐπιχειρήθηκε τὸ 1795 ἀπέτυχε ἀξιοθρήνητα. Μόνον τὸ ἀγγλικὸ χρῆμα βοηθοῦσε τὴν Πρωσία νὰ ἀντέχει. Ὅταν τὸ στερήθηκε καὶ αὐτό, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1794, ὁ Στρούενζε δὲν μποροῦσε νὰ βρεῖ ἄλλο φάρμακο ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κατάργηση τῶν προνομίων: ἔτσι ὅμως ὁ πόλεμος ὁδηγοῦσε σὲ ἐπαναστατικὲς λύσεις. Δὲν ἀπέμενε παρὰ νὰ συνάψει εἰρήνη.

Τὶς ἴδιες δυσκολίες ἀντιμετώπισε ὁ Ἀψβοῦργος αὐτοκράτορας, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ ἐπιτηρεῖ τὸ Βέλγιο καὶ τὴν Οὐγγαρία. Τὸ ἔλλειμμά του ἦταν χρόνιο. Ἔφτασε τὰ 30 ἑκατομμύρια γκοῦλντεν τὸ 1793 καὶ τὰ 66 τὸ 1795. Ἀπὸ τὸ 1793 ἄρχισε νὰ δανείζεται στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὸ ἐξωτερικό. Τὸ χρέος πέρασε, ἀπὸ τὰ 362 ἑκατομμύρια γκοῦλντεν τὸ 1789, στὰ 477 τὸ 1796. Ἀκόμη κι ἔτσι ἡ Αὐστρία δὲν μποροῦσε νὰ ἐπιβιώσει παρὰ μόνον ἐκδίδοντας χαρτονόμισμα· κυκλοφόρησε 23 ἑκατομμύρια τὸ 1789, καὶ 35 τὸ 1796. Δὲν θὰ κατόρθωνε νὰ συνεχίσει τὸν πόλεμο ἂν ὁ Θούγκουτ δὲν ἐξασφάλιζε μὲ τὴ σειρά του τὶς ἀγγλικὲς ἐπιχορηγήσεις, ἔπειτα ἀπὸ τὶς Συνθῆκες τῆς Βασιλείας.

Ὅσο γιὰ τὴν Ἰσπανία, ἐκείνη σκόρπιζε ἁπλόχερα τὶς vales reales τῆς Τράπεζας τοῦ Ἁγίου Καρόλου. Τὸ 1794 κατέσχεσε ἕνα μέρος τῶν ἀσημικῶν ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες. Τὸ 1795, ἀφοῦ πῆρε πρῶτα τὴν ἄδεια τοῦ Πάπα, ὁ βασιλιὰς οἰκειοποιήθηκε τὰ εἰσοδήματα τῶν σχολαζόντων ἐκκλησιαστικῶν προικισμάτων καὶ ἀποφάσισε νὰ μὴ διορίσει κανέναν ἱερέα στὶς κενὲς θέσεις ἐπὶ ἕναν χρόνο. Ἤδη βάδιζε πρὸς τὴν ἐκποίηση τῶν ἀγαθῶν τοῦ κλήρου. Ἀφοῦ πρῶτα κατήγγειλαν τὰ μέσα ποὺ χρησιμοποίησαν οἱ Γάλλοι, οἱ ἀντίπαλοί τους τὰ θεωροῦσαν τώρα ἀπαραίτητα καὶ τελικὰ τὰ υἱοθέτησαν.

Θὰ μποροῦσε νὰ ὑποθέσει κανεὶς πὼς οἱ εὔπορες τάξεις, οἱ ὁποῖες στὴν Ἀγγλία ἐπιδοκίμαζαν τὸν πόλεμο κι ἐπωφελοῦνταν ἀπὸ αὐτόν, θὰ δέχονταν νὰ ἀναλάβουν τὰ ἔξοδά του. Ὁ Πὶτ ὅμως τὶς ἀπάλλαξε ἀπὸ αὐτὴν τὴν ὑποχρέωση γιὰ ὅσο περισσότερο καιρὸ μποροῦσε, καὶ κάλυπτε τὸ αὐξανόμενο ἔλλειμμα μὲ δάνεια. Τὰ κρατικὰ εἰσοδήματα κάθε ἄλλο παρὰ αὐξάνονταν: ἔφταναν τὰ 14.284.000 λίρες τὸ 1792 καὶ τὰ 13.557.000 τὸ 1795, ἐνῶ οἱ δαπάνες τοῦ στόλου πέρασαν ἀπὸ τὸ 1.985.000 λίρες στὰ 6.315.000, κι ἐκεῖνες τοῦ στρατοῦ ἀπὸ τὸ 1.819.000 λίρες στὰ 11.610.000. Μὲ δά-

νεια βρέθηκαν 4,5 ἑκατομμύρια λίρες τὸ 1793, σχεδὸν 13 ἑκατομμύρια ἀκόμη τὸ 1794 καὶ 19,5 ἑκατομμύρια τὸ 1795. Ὁ Πὶτ ὅμως ἐξακολουθοῦσε νὰ πληρώνει κανονικὰ τὰ τοκοχρεωλύσια καὶ τὰ χρηματοδοτοῦσε ἀποσπώντας νέα δάνεια μὲ διαρκῶς ὑψηλότερο ἐπιτόκιο. Τὰ διαθέσιμα κεφάλαια ἐξαντλήθηκαν. Παράλληλα, ἡ Τράπεζα παρεῖχε πιστώσεις καὶ δεχόταν τὰ ὁμόλογα τοῦ Θησαυροφυλακίου (exchequer bills), ποὺ ἔφτασαν συνολικὰ τὰ 18 ἑκατομμύρια λίρες τὸ 1793. Ἡ Ἀγγλία ὅδευε μὲ τὴ σειρά της πρὸς τὴ νομισματικὴ κρίση, στὴν ὁποία ἐπίσης θὰ δοκιμαζόταν ἡ φήμη τοῦ Πὶτ ὡς χρηματιστῆ.

η) Ἡ εὐρωπαϊκὴ ἀντίδραση

Καθὼς δὲν τολμοῦσε νὰ μιμηθεῖ τὰ μέτρα τῶν Ἰακωβίνων, ἡ ἀριστοκρατία παρίστανε πὼς ἀγανακτοῦσε μαζί τους καὶ προσπαθοῦσε νὰ τὰ μετατρέψει σὲ φόβητρο. Ἀπ᾽ ἄκρη σ᾽ ἄκρη τῆς Εὐρώπης χρονικογράφοι, συγγραφεῖς, ρήτορες καὶ ἱεροκήρυκες κατάγγελλαν τοὺς κανιβάλους οἱ ὁποῖοι, ἐπισείοντας τὴν γκιλοτίνα, ἔσερναν τοὺς συμπατριῶτες τους στὴν ὑποχρεωτικὴ στρατιωτικὴ θητεία, τοὺς κατέστρεφαν οἰκονομικὰ μὲ τὸ χαρτονόμισμα, τοὺς ὁδηγοῦσαν στὴ λιμοκτονία μὲ τὶς ἐπιτάξεις, κοντολογίς, τοὺς ξαναέριχναν στὴ βαρβαρότητα. Οἱ ἐκπατρισμένοι συνεισέφεραν σ᾽ αὐτὴ τὴν προπαγάνδα. Στὴ Βερόνα, ὁ ντ᾽ Ἀντραῖγκ κατασκεύαζε κατηγορητήρια ἔγγραφα ποὺ μεταφράζονταν καὶ μοιράζονταν ἁπλόχερα. Ὁ ἀβὰς Μπαρρυὲλ ἑτοιμαζόταν νὰ συνδυάσει τὶς καταγγελίες ποὺ ἐξαπέλυε ὁ Χόφμαν ἐναντίον τῶν ἐλευθεροτεκτόνων καὶ τῶν Ἰλουμινάτων, προσθέτοντας στοὺς ἀποδιοπομπαίους τράγους καὶ τοὺς προτεστάντες. Σύντομα ὁ Ζοζὲφ ντὲ Μαίστρ, ὁ ὁποῖος ἐκείνη τὴν ἐποχὴ διηύθυνε ἀπὸ τὴ Λωζάννη τοὺς κατασκόπους τοῦ Πεδεμοντίου, θὰ κατόρθωνε νὰ συνθέσει ὅλη αὐτὴ τὴν προεργασία προκειμένου νὰ ἀναδείξει πίσω ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τὴ σκιὰ τοῦ Σατανᾶ. Ὁ ντ᾽ Ἰβερνουὰ καὶ ὁ Μαλλὲ ντὺ Πὰν ἀπὸ τὴ Γενεύη, καθὼς καὶ συνταγματικοὶ ὅπως ὁ Μουνιέ, προσηλύτιζαν τὴ φιλελεύθερη ἀστικὴ τάξη. Ἡ προπαγάνδα εἶχε μεγάλα ἀποτελέσματα. Ἀφύπνισε τὰ συμφέροντα ἴσως περισσότερο ἀπ᾽ ὅ,τι τὶς συνειδήσεις. Ὅσο φίλος κι ἂν ἦταν κανεὶς τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητας τῶν δικαιωμάτων, δὲν μποροῦσε νὰ μὴ συμφωνήσει πὼς οἱ Γάλλοι τὶς πλήρωναν ἀκριβά. Σὲ ὅλους ἐκείνους ποὺ παρακολουθοῦσαν ἀπὸ μακριὰ τὸ καμίνι, ἡ Τρομοκρατία φαινόταν ἐξίσου ἀσυγχώρητη. Οἱ πιὸ τολμηροὶ προσπαθοῦσαν ἁπλῶς νὰ τὴν ἐξηγήσουν, φροντίζοντας πάντοτε νὰ τὴν καταδικάζουν.

Ὁ φόβος ἢ ὁ οἶκτος πολλαπλασίασαν τὶς παλινωδίες, ὅμως παντοῦ ἀπέμειναν φιλελεύθεροι καὶ δημοκράτες στοὺς ὁποίους ὁ πόλεμος, μὲ τὶς ἀπρόβλεπτες συνέπειές του, δὲν ἄργησε νὰ δώσει νέες εὐκαιρίες. Ὅλα ὅσα καταλόγιζαν στοὺς Γάλλους —οἱ στρατολογήσεις, οἱ ἐπιτάξεις, τὸ χαρτονόμισμα, ἡ ἀνεργία, ἡ ἀκρίβεια, ὁ λιμός— ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται σιγὰ σιγὰ ἐδῶ κι ἐκεῖ στὴν ὑπόλοιπη Εὐρώπη. Οἱ πλούσιοι καὶ οἱ εὔποροι ἔβλεπαν μιὰ ἄβυσσο νὰ χωρίζει τὴ Γαλλία ἀπὸ τὶς συνασπισμένες Δυνάμεις, ἀφοῦ τὸ Παλαιὸ Καθεστώς, ἀντιθέτως ἀπὸ τοὺς τρομοκράτες,

τοὺς φερόταν ὅσο τὸ δυνατὸν ἐπιεικέστερα. Τὴν ἴδια σύγκριση ὅμως ἔκαναν καὶ οἱ λαϊκὲς τάξεις ποὺ ὑπέφεραν, κι ἐπιπλέον, εἶχε συσσωρευτεῖ ἀρκετὴ ἀθλιότητα γιὰ νὰ τὶς ὠθήσει στὴν ἐξέγερση. Συνεπῶς, ὅσο περισσότερο παρατεινόταν ὁ πόλεμος τόσο ἡ ἀντίδραση ὀξυνόταν, καὶ μερικὲς φορὲς γινόταν αἱματηρή. Στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη αὐτὸ ἦταν φυσιολογικό, καὶ σύμφωνο πρὸς τὶς ἀρχὲς τοῦ δεσποτισμοῦ. Στὴν Ἀγγλία, ὅπου ἀνασταλθηκαν οἱ συνταγματικὲς ἐλευθερίες, ἔγινε ὁλοφάνερη ἡ σχετικότητά τους, κι ἐξίσου φανερὴ ἔγινε ἡ ἀναλογία μὲ ὅσα συνέβαιναν στὴ Γαλλία. Γιὰ νὰ ὑπερασπίσει τὸν ἑαυτό της, ἡ βρετανικὴ ἀριστοκρατία ἐγκαθίδρυσε τὴ δικτατορία της μὲ τὴν τρομοκρατία, καὶ προσπάθησε νὰ ἀφοπλίσει τὴ λαϊκὴ ὀργὴ προσφέροντας ἕνα εἶδος ἐλάχιστου μισθοῦ —ἐνῶ ταυτοχρόνως στιγμάτιζε τοὺς δημαγωγοὺς ποὺ θέσπιζαν τὴ μέγιστη διατίμηση τῶν τροφίμων στὴ Γαλλία.

Στὴ βόρεια καὶ τὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη, οἱ ἀντιφρονοῦντες ἐξαφανίστηκαν νωρίς. Ἡ Αἰκατερίνη ἔκλεισε τὶς μασονικὲς στοές, φυλάκισε τὸν Νόβικοφ κι ἔστειλε στὴ Σιβηρία τὸν Ραντίστσεφ, ἐπειδὴ εἶχε ὁραματιστεῖ τὴν κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας. Στὴ Στοκχόλμη, συνέλαβαν τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1793 τὸν δικηγόρο Θόριλντ. Στὴν Κοπεγχάγη, ὁ Μπάγγεζεν ἔγραφε τώρα ὠδὲς ἐναντίον τῆς Τρομοκρατίας, ἐνῶ ὁ Μαλτεμπρὲν δραπέτευε στὴ Γαλλία. Στὴ Νορβηγία, συνεχιζόταν ἡ δίκη τοῦ Λόφτχουους, τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἀγροτικῆς κινητοποίησης.

Στὴν Ἰσπανία, ὁ πόλεμος δὲν ἔφερε ἀλλαγές, ἀφοῦ ὅσοι δὲν εἶχαν γονατίσει μπροστὰ στὴν Ἱερὰ Ἐξέταση εἶχαν ἤδη καταφύγει στὴ Γαλλία. Ἡ Συμβατικὴ ἔδωσε ἄσυλο στὸν Ὀλαβίδε. Ὅταν ἄρχισαν οἱ ἐχθροπραξίες ὁ Γκοντόυ κατόρθωσε, χάρη στὸν κλῆρο, νὰ κάνει δημοφιλὴ τὸν πόλεμο. Ὁ λαός, ὅμως, ἐπειδὴ δὲν ἔβλεπε νὰ φτάνουν οἱ Ἀβράκωτοι, δὲν ἄργησε νὰ βυθιστεῖ ξανὰ στὴν ἀπάθεια. Λίγο λίγο ἄρχισε νὰ τὸν κατακτᾶ ἡ δυσαρέσκεια. Ἐπίσης, οἱ ἄρχουσες τάξεις καὶ ὁ στρατὸς ἐξοργίζονταν κυρίως ἐξαιτίας τῆς δυσπιστίας ποὺ τοὺς προκαλοῦσαν οἱ Ἄγγλοι. Οἱ ἐχθροὶ τοῦ Γκοντόυ προσπαθοῦσαν νὰ ἐπωφεληθοῦν γιὰ νὰ τὸν ἀνατρέψουν. Τὸ 1795 ἐκεῖνος ἀνακοίνωσε πὼς ἀνακάλυψε μιὰ συνωμοσία ποὺ ἀποσκοποῦσε στὴ σύγκληση τῶν Κόρτες. Πιθανῶς ὁ Γκοντόυ νὰ μὴν κατάφερνε νὰ παραμείνει στὴν ἐξουσία, ἂν δὲν εἶχε συνάψει εἰρήνη· ἀλλὰ φαίνεται πὼς ἦταν ἀδύνατον ἡ ἀντιπολίτευση νὰ πάρει ἐπαναστατικὸ χαρακτήρα.

Ἀπειλητικότερα συμπτώματα παρουσιάστηκαν στὴν Ἰταλία. Φαινομενικῶς, οἱ φιλελεύθεροι εἶχαν ἐξαφανιστεῖ. Εἶχαν ἀναγκαστεῖ νὰ σωπάσουν ἢ νὰ ἀποκηρύξουν τὶς ἰδέες τους. Οἱ δύο Πιντεμόντε ἄλλαξαν στρατόπεδο. Ὁ Ἀλφιέρι, ποὺ εἶχε παράπονα ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες κατὰ τὴ διαμονή του στὸ Παρίσι, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1793, ἦρθε σὲ ρήξη μὲ τοὺς Γάλλους, «τοὺς γεννημένους γιὰ τὴ σκλαβιά», μολονότι τὸ ἔργο του *Misogallo* δημοσιεύτηκε πολὺ ἀργότερα. Ἔπειτα ἀπὸ τὴ δολοφονία τοῦ Μπασβίλ, ὁ Μόντι κολάκεψε τὴν ἀντίδραση μὲ τὸ ἔργο *Bassvilliana* (*Μπασβιλειάδα*), τὸ ὁποῖο ἀποτέλεσε τὸ μεγάλο λογοτεχνικὸ γεγονὸς τῆς ἐποχῆς. Ἡ Ρώμη παρέμεινε τὸ ἐπίκεντρο τῆς ἀντεπαναστατικῆς προπαγάνδας —Γάλλοι ὅπως ὁ Μπερνὶς καὶ ὁ Ἐσμιβὺ ντ' Ὠριμπὼ ἔπαιξαν ἐδῶ τὸ ρόλο τους, ὅμως παντοῦ, ἀκαδη-

μίες καὶ ἐφημερίδες ἐργάζονταν πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση. Οἱ ζυμώσεις ὡστόσο δὲν ἔπαυαν. Ἡ Τοσκάνη ἔμεινε γιὰ πολὺ καιρὸ ἀνοιχτὴ στοὺς Γάλλους. Στὴ Γένοβα συνεχιζόταν πάντοτε τὸ λαθρεμπόριο βιβλίων καὶ ἐφημερίδων, καθὼς αὐτὴ ἡ πόλη ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ κυριότερα κέντρα ἐμπορίου τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας. Ἔτσι, εἶχε δεχτεῖ ἐπιδράσεις ἀπὸ τὶς ἐπαναστατικὲς ζυμώσεις καὶ τὸ Πεδεμόντιο. Τὸ Τορίνο, τὸ Σαλοῦτσο, τὸ Ἄστι, τὸ Βερτσέλλι ἀναδείχθηκαν σὲ ἑστίες ἐξέγερσης. Ἡ δυσαρέσκεια ἄγγιξε τὸν στρατό. Ἡ ἀδιάκριτη δραστηριότητα τῶν σμπίρων ἀγανακτοῦσε τοὺς πάντες, ὅπως καὶ στὴν ὑπόλοιπη Ἰταλία. Ἀκόμη καὶ ἡ Αὐλὴ τοῦ Πεδεμοντίου θὰ εἶχε ὑπογράψει εἰρήνη μὲ τὴ Γαλλία ἀπὸ μίσος πρὸς τὴν Αὐστρία, ἂν δὲν φοβόταν τὴν τελευταία. Ἐξίσου ἀφυπνίστηκαν τὰ πνεύματα στὴν Ἐμίλια-Ρομάνια καὶ στὸ Βένετο. Στὴ Μπολόνια, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1794, δύο νεαροὶ ὕψωσαν τὸ τρίχρωμο ἰταλικὸ λάβαρο καὶ κάλεσαν τὸν λαὸ σὲ ἐξέγερση. Ἀκόμη καὶ στὸ νότο τῆς Ἰταλίας, ἡ κυβέρνηση τῆς Νεάπολης ἀνησυχοῦσε: ἀπ' ὅ,τι φαίνεται ἀνακαλύφθηκε μιὰ συνωμοσία τὸ 1795 στὸ Παλέρμο, καὶ στὴν περιοχὴ Μπαζιλικάτα οἱ χωρικοὶ ἐξεγέρθηκαν φωνάζοντας: «Θέλουμε νὰ κάνουμε ὅ,τι ἔκαναν οἱ Γάλλοι». Ὡστόσο, ἡ Τρομοκρατία λυμαινόταν αὐτὸ τὸ βασίλειο ἀπὸ τὸ 1793. Συγκρότησαν ἕνα ἔκτακτο συμβούλιο, τὸ ὁποῖο διηύθυνε 813 δίκες καὶ διέταξε 51 ἐκτελέσεις. Τὸ 1794 προσέφυγε στὸ ἴδιο μέσο καὶ ὁ βασιλιὰς τῆς Σαρδηνίας: ἕνα εἰδικὸ δικαστήριο ἐξέδωσε τὸν Ἰούλιο 14 θανατικὲς καταδίκες. Ὅσο γιὰ τοὺς δύο Μπολονιέζους, κρεμάστηκαν —κι ἄλλοι ὅμως ἀκολούθησαν τὰ βήματά τους. Τώρα δὲν ἐπρόκειτο μόνον γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τῶν τυράννων καὶ γιὰ τὴν κατάργηση τῶν προνομίων: ὅπως θὰ φανερωνόταν σύντομα, ἡ ἐθνικὴ ἰδέα εἶχε προστεθεῖ στὰ ἐπαναστατικὰ ἰδανικὰ στὴν Ἰταλία.

Σὲ ἀναβρασμὸ βρισκόταν καὶ ἡ Ἐλβετία. Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1791, ἄρχισε ἡ καταστολὴ στὰ καντόνια Βὼ καὶ Βαλαί, ὅπου μετρήθηκαν πέντε καταδικασμένοι σὲ θάνατο. Ἄρχισαν νὰ ξεσποῦν ἀγροτικὰ κινήματα, στὰ τέλη τοῦ 1793, στὰ κτήματα τοῦ ἀβαείου Ζὰνκτ Γκάλλεν. Τὸ 1794 ἐξεγέρθηκε ὁ λαὸς στὸ καντόνι Γκριζόν. Στὴ Γενεύη θριάμβευσε ἡ ἐξέγερση στὶς 19 Ἰουλίου 1794, κι ἕνα ἐπαναστατικὸ δικαστήριο ἐπέβαλε ἕντεκα κεφαλικὲς ποινές. Ἴσως ἐπειδὴ πῆραν θάρρος ἀπὸ αὐτὸ τὸ παράδειγμα, οἱ κάτοικοι τῆς Στάφα, στὸ καντόνι τῆς Ζυρίχης, παρουσίασαν τὸ 1795 τὰ αἰτήματά τους στὸ πατρικιάτο. Ἐκεῖνο ἀπάντησε μὲ μαζικὲς συλλήψεις. Ἡ παρέμβαση τοῦ Γιόχαν Κάσπαρ Λάβατερ ἐμπόδισε νὰ πραγματοποιηθοῦν ἐκτελέσεις, ἀλλὰ ἀπαγγέλθηκαν 260 καταδίκες.

Στὴ Γερμανία, ἡ στάση ποὺ τήρησαν τὰ μέλη τῶν λεσχῶν τῆς Ρηνανίας προσέφερε δικαιολογίες στὴν ἀντίδραση ὀξύνοντάς την. Ἤδη ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1792, ὁ Ἀψβοῦργος αὐτοκράτορας εἶχε ἀπαγορεύσει τὴν κυκλοφορία τῶν γαλλικῶν ἐφημερίδων στὶς κτήσεις του. Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1793, πρότεινε στὴ Δίαιτα νὰ ἀπαγορεύσει ὅλες τὶς μορφὲς προπαγάνδας, καὶ πάνω ἀπ' ὅλα τὶς λέσχες. Τὸ διάγγελμα τῆς 30ῆς Ἀπριλίου κατήγγελλε «τὶς ἐπικίνδυνες ἀρχὲς ποὺ ἐπαγγέλλεται ἡ Ἐπανάσταση, τὶς ὁποῖες εὐνοοῦν καὶ διαδίδουν ἀδαεῖς φιλόσοφοι». Στὶς 14 Ἰουνίου,

ἡ Δίαιτα ἀπαγόρευσε τὶς φοιτητικὲς ἑνώσεις. Παντοῦ ἀναπτύχθηκαν ἡ κατασκοπία καὶ οἱ καταδόσεις. Ἡ ἀστυνομία ἄνοιγε τὰ γράμματα καὶ πολλαπλασίαζε τὶς ἔρευνες κατ' οἶκον. Πολλὲς δημοτικὲς ἀρχὲς ἀπαγόρευσαν «νὰ ἐκφράζονται ἄκαιρες ἀπόψεις στὰ πανδοχεῖα καὶ στοὺς δρόμους». Οἱ βιβλιοθῆκες τέθηκαν ὑπὸ στενὴ παρακολούθηση. Στὴ Βιέννη, ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἀνέλαβε νὰ διευθύνει τὴ λογοκρισία. Σὲ διάφορα μέρη τέθηκαν στὸ στόχαστο οἱ τεκτονικὲς στοές, ὅπως τῆς Καρλσρούης ποὺ ὑποχρεώθηκε νὰ κλείσει. Τὸ 1794 ἡ τρομοκρατία χειροτέρεψε στὴ Βαυαρία, ὅπου ὀργανώθηκε μιὰ μεγάλη δίκη μὲ τὴν κατηγορία τῆς προδοσίας, καὶ κυρίως στὴ Βιέννη καὶ στὴ Βουδαπέστη, ὅπου ἦταν αἱματηρή. Μιὰ ἐπιτροπὴ προπαγάνδας εἶχε ἀναλάβει νὰ μοιράσει ἀντίγραφα μιᾶς κατήχησης περὶ Δημοκρατίας ποὺ εἶχε συντάξει ὁ Μαρτίνοβιτς, ὁ ὁποῖος διώχθηκε γιὰ προδοσία ἐνῶ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1794 ἔγιναν πολυάριθμες συλλήψεις ὑπόπτων. Ἑπτὰ φιλελεύθεροι, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Μαρτίνοβιτς καὶ ὁ Λάσκοβιτς, ὁδηγήθηκαν σὲ μαρτυρικὸ θάνατο τὸν Μάιο τοῦ 1795, καὶ πολλοὶ ἄλλοι παρέμειναν στὶς φυλακές. Στὴ Βούδα ἔγιναν ἐκκαθαρίσεις στοὺς καθηγητὲς πανεπιστημίου. Τὰ ἔργα τοῦ Κάντ ἀπαγορεύτηκαν καὶ κάηκαν. Ὁ Θούγκουτ ἐπέβαλε σιωπὴ στὸν Ἄλξινγκερ καὶ στὸν Ζόννενφελς, τοὺς φίλους τοῦ Ἰωσὴφ Β', ἐνῶ ἀντιθέτως ὁ Χόφμαν, ὁ ὁποῖος ὑποστηριζόταν τώρα ἀπὸ τὸν Φρειδερίκο φὸν Γκέντς, συνέχιζε τὴν ἐκστρατεία του.

Ἡ τρομοκρατία ἔπληξε τὶς τάξεις τῶν φιλελευθέρων. Ὁ Ἔβαλντ ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὸ Ντέτμολντ, καὶ ὁ Πόσσελτ ἄφησε τὴν πανεπιστημιακὴ ἕδρα του στὴν Καρλσρούη. Ὁ Φίχτε, ὁ ὁποῖος κλήθηκε τὸ 1794 στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἰένας, δὲν ἄργησε νὰ δεχτεῖ ἐπιθέσεις. Ὁ Ρέμπμαν δραπέτευσε στὴν Ἀλτόνα, ἀπ' ὅπου σύντομα ἔφτασε στὸ Παρίσι. Ὁ Κράμερ, ὁ Ράιχαρτ καὶ ὁ βαρόνος φὸν Τρένκ τὸν ἀκολούθησαν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὰ γεγονότα τῆς Γαλλίας ἀποθάρρυναν τοὺς φίλους τῆς Ἐπανάστασης. Ὁ Κλόπστοκ καὶ ὁ Χέρντερ ὕψωσαν τὴ φωνὴ τους ἐναντίον τῶν τρομοκρατῶν. Ὅσο γιὰ τὸν Γκαῖτε καὶ τὸν Σίλλερ, υἱοθέτησαν πραγματικὰ ἐχθρικὴ στάση ἀπέναντι στοὺς «βαλέδες τῶν δημίων».

Ὡστόσο, τὸ φιλελεύθερο κίνημα κάθε ἄλλο παρὰ ἐξαφανίστηκε. Τὰ ἀνώνυμα φυλλάδια κυκλοφοροῦσαν ἀκατάπαυστα. Ὁ Κάντ ἔμεινε πιστὸς στὶς ἀρχὲς τοῦ 1789. Ὁ Ρίχτερ συνέχισε νὰ ἐγκωμιάζει τοὺς Γιρονδίνους. Ὁ Βήλαντ ἔδειξε τουλάχιστον ἐχθρότητα στὴν ἔνοπλη ἐπέμβαση. Ἀκόμη καὶ ὁ Ντάλμπεργκ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μουνιὲ ἀνέλαβαν νὰ ὑπερασπιστοῦν τὸν ἐλευθεροτεκτονισμὸ καὶ τὰ Φῶτα. Στὴ Βρουνσβίκη, ὁ Μπενζαμὲν Κονστάν, θαλαμηπόλος τότε τῆς Αὐλῆς, ἐξαιτίας τῆς ἀπέχθειάς του πρὸς τοὺς σκοταδιστὲς ἄρχισε νὰ αἰσθάνεται συμπάθεια γιὰ τοὺς Δημοκρατικούς. Τελικά, ὅπως καὶ ἀλλοῦ, ὁ πόλεμος ξεσήκωσε τὴ λαϊκὴ ἀναταραχή. Τὴν ἄνοιξη τοῦ 1793, οἱ ὑφαντὲς τῆς Σιλεσίας ἐξαπέλυσαν βίαια ἀντίποινα ἐναντίον τῶν ἐμπόρων, οἱ ὁποῖοι, καθὼς δὲν μποροῦσαν πλέον νὰ ἐξάγουν, περιόρισαν τοὺς μισθούς τους σὲ γελοῖα ποσά. Τὸ 1794 ἐξεγέρθηκαν οἱ ἐργάτες τῆς Βρεσλαυίας. Ὁ στρατὸς κατέλαβε τὴν ἐπαρχία, καὶ ἡ ἐξέγερση πνίγηκε στὸ αἷμα. Στὴ Γερμανία δὲν βρέθηκε κανεὶς γιὰ νὰ προσπαθήσει νὰ ἐκμεταλλευτεῖ τὴ συγκυρία ἐναντίον

τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος. Τὸ 1793, οἱ πόλεις τῆς Σαξονίας, ἀστοὶ καὶ χωρικοὶ τοῦ Ἀνοβέρου περιορίστηκαν νὰ ζητήσουν τὴ δημοσιονομικὴ ἰσότητα, χωρὶς ἐπιτυχία. Τὸ 1794, στὴ Δίαιτα (Landtag) τῆς Βαυαρίας, οἱ εὐγενεῖς παρουσίασαν ἕναν κατάλογο τῶν παραπόνων τους. Ὅσο γιὰ τὴ Δίαιτα τῆς Βυρτεμβέργης, συνέχισε νὰ διαπληκτίζεται μὲ τὸν δούκα —ὅμως τὰ προνομιοῦχα κοινωνικὰ στρώματα (Stände) δὲν σκέφτονταν παρὰ μονάχα τὸν ἑαυτό τους.

Διαφορετικὰ συνέβησαν τὰ πράγματα στὴν Ἀγγλία, καὶ ἡ ἱστορία αὐτῆς τῆς χώρας ἀπέκτησε τότε πολὺ ἐνδιαφέρον. Τὸ σχίσμα μεταξὺ τῶν Οὐίγων ἔδειχνε πὼς στὸ ἐσωτερικὸ τῶν κυρίαρχων τάξεων ὁ πόλεμος ἐνίσχυε τὰ ἀντεπαναστατικὰ αἰσθήματα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ Φόξ, οἱ φίλοι του καὶ ὁ Οὐίλμπερφορς, ὁ ὁποῖος κατηγοροῦσε τὸν πόλεμο, αἰσθάνονταν φανερὰ ἐνοχλημένοι ἀπὸ τὶς προσαρτήσεις τῆς Συμβατικῆς, τὸ θάνατο τοῦ βασιλιᾶ καὶ τὶς ἀκρότητες τῶν τρομοκρατῶν. Ἐκεῖνοι ποὺ ἄντεξαν ἦταν ἀρχικὰ οἱ ποιητές. Ὁ Οὐέρτζουερθ ἐπιδοκίμασε τὴν ἐκτέλεση τοῦ Λουδοβίκου ΙϚ´ καὶ τάχθηκε ἀνοιχτὰ ὑπὲρ τῆς Δημοκρατίας· τὸ πνεῦμα αὐτὸ ἐκφράζεται στὴν τραγωδία του *Οἱ ἀκρίτες* (*The borderers*), ἀλλὰ καὶ στὸ δράμα *Wat-Tyler* τοῦ Σάουδυ. Καθὼς ὅμως ἡ «κοινωνία» τοὺς καταχώρισε στὴ μαύρη λίστα, ἀποθαρρύνθηκαν σιγὰ σιγά. Τὸ 1794 ὁ Κόουλριτζ καὶ ὁ Σάουδυ θρηνοῦσαν τὸ θρυμματισμένο ὄνειρο, καὶ ὁ πρῶτος γιόρτασε τὴν πτώση τοῦ Ροβεσπιέρου. Ἀντιθέτως, οἱ δημοκρατικοὶ ἡγέτες ἔμειναν ἀκλόνητοι. Οἱ λέσχες συνέχισαν νὰ πολλαπλασιάζονται. Ὁ Χάρντυ καὶ ὁ ὑπολοχαγός του, ὁ ράφτης Πλαίης, πούλησαν τὸ 1794 διακόσιες χιλιάδες ἀντίτυπα τῶν *Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου* τοῦ Παίην. Τὸ Νόριτς ἀριθμοῦσε 30 λαϊκὲς ἑταιρεῖες, ἐνῶ πέντε χιλιάδες ἄτομα εἶχαν ἐγγραφεῖ σ' ἐκεῖνες τῆς περιοχῆς τοῦ Σέφηλντ.

Ἔφτασε ἡ ὥρα ποὺ ἡ κοινὴ γνώμη τῶν Τόρηδων ζήτησε διώξεις. Ὁ Πὶτ ἀρχικὰ δὲν κατέφυγε σὲ ἔκτακτα μέτρα καὶ ἀρκέστηκε νὰ ἀφήσει τὸν Ντάντας καὶ τὸν καγκελάριο Λάφμπορω νὰ συνεργαστοῦν μὲ τὶς ἐθελοντικὲς ἑνώσεις γιὰ νὰ ὀργανώσουν τὴν καταστολή. Αὐτὲς οἱ ὁμάδες μετεξελίχτηκαν σὲ ἐπιτροπὲς ἐπαγρύπνησης. Ἀνέλαβαν τὶς καταδόσεις τῶν πολιτῶν, τὴν κατασκοπία στοὺς δημόσιους χώρους, τὴν ἀναζήτηση ὕποπτων φυλλαδίων καὶ τοιχοκολλήσεων. Οἱ δικαστὲς ἔσπευδαν νὰ ἀκολουθήσουν τὶς ὑποδείξεις τους καὶ μοίραζαν ἄφθονες καταδίκες σὲ πρόστιμα, σὲ διαπομπεύσεις στὸν κύφωνα, σὲ φυλάκιση. Στὴ Σκωτία ὁ Μπράξφηλντ καὶ ὁ Ντάντας, ἀνιψιὸς τοῦ ὑπουργοῦ, ἀπέκτησαν φήμη γιὰ τὴ μεροληψία ποὺ ἔδειχναν καὶ γιὰ τὴν ἱκανότητά τους στὴ δημιουργία ὁρκωτῶν δικαστηρίων. «Σῶσον Κύριε τὸν λαὸ ποὺ ἔχει τέτοιους δικαστές!», ἀναφωνοῦσε ὁ Φόξ. Συχνὰ προσέφευγαν σὲ προβοκάτορες, ἀλλὰ θεωροῦσαν ἀρκετὰ ἀκόμη καὶ τὰ ἁπλὰ ἀδικήματα γνώμης. Κάθε προπαγάνδα ὑπὲρ ὁποιασδήποτε μεταρρύθμισης σήμαινε ἐσχάτη προδοσία.

Καθὼς οἱ Σκωτσέζοι ἀποδείχτηκαν περισσότερο θαρραλέοι ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους, δέχτηκαν πρῶτοι τὰ πλήγματα. Ὁ δικηγόρος Μιούιρ, στὸν ὁποῖο ἀπαγγέλθηκε κατηγορία στὶς 2 Ἰανουαρίου 1792, τὴ στιγμὴ ποὺ ἔφευγε γιὰ τὴ Γαλλία, ὁδηγήθηκε

πίσω καὶ εἰσέπραξε ἔπειτα ἀπὸ μιὰ φλογερὴ ἀπολογία δεκατέσσερα χρόνια καταναγκαστικὰ ἔργα στὴν Αὐστραλία. Τὴν ἴδια τύχη εἶχε καὶ ὁ πάστορας Πάλμερ ἀπὸ τὸ Νταντή, ἁπλῶς ἐπειδὴ ἔγραψε μιὰ ἐφημερίδα τοίχου. Ἡ ἀναταραχὴ μεγάλωνε. Τὸν Ὀκτώβριο, μιὰ νέα συνδιάσκεψη στὴ Σκωτία συγκέντρωσε τριάντα πέντε ἑταιρεῖες. Ἀντιπροσωπεύτηκαν σ' αὐτὴν ἡ Ὑόρκη, τὸ Λονδίνο καὶ ἡ Ἰρλανδία. Ταυτοχρόνως συνῆλθε μιὰ συνέλευση στὸ Λονδίνο, ἡ ὁποία ζήτησε καθολικὴ ψηφοφορία καὶ ἐτήσια ἐκλογὴ τοῦ Κοινοβουλίου. Στὰ τέλη Νοεμβρίου, προβοκάτορες ἔπεισαν τὴ συνδιάσκεψη τῶν Σκώτων νὰ ψηφίσει τὴν ὀργάνωση μιᾶς γενικῆς συνδιάσκεψης τοῦ Ἡνωμένου Βασιλείου. Ὁ Ντάντας καὶ ὁ Μπράξφηλντ τὴ διέλυσαν βίαια, κι ἐπωφελήθηκαν γιὰ νὰ πετύχουν ἄλλες τρεῖς καταδίκες.

Οἱ ἀγγλικὲς λέσχες ὀργάνωσαν συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας, καὶ στὶς 27 Μαρτίου 1794 ἀποφάσισαν νὰ συγκαλέσουν μιὰ νέα συνδιάσκεψη. Καθὼς οἱ Οὐίγοι ἀρνήθηκαν νὰ ὑποστηρίξουν στὸ Κοινοβούλιο τὰ αἰτήματα τῶν δημοκρατῶν, διαδόθηκε πὼς ἦταν ἑπόμενο οἱ δημοκράτες νὰ ἐπιδιώξουν τὴν προσφυγὴ στὴ βία, καὶ πὼς κατασκεύαζαν μυστικὰ λόγχες. Ποτὲ ὅμως δὲν παρουσιάστηκαν ἀποδείξεις. Ὁ Βάτ, ὁ ὁποῖος ἐκτελέστηκε ἐπειδὴ σχεδίασε τὸν ξεσηκωμὸ τοῦ Ἐδιμβούργου, ἦταν ἕνας μυστικὸς πράκτορας ὁ ὁποῖος φαίνεται πὼς ἀφέθηκε νὰ ἐμπλακεῖ καὶ ὁ ἴδιος στὶς προβοκάτσιες ποὺ σκευωροῦσε. Αὐτὴ τὴ φορὰ ὅμως μεσολάβησε καὶ ἡ προσωπικὴ παρέμβαση τοῦ Πίτ. Μάλιστα, μ' αὐτὴ τὴν εὐκαιρία συμφωνήθηκε ἐπισήμως ὁ συνασπισμὸς μεταξὺ τῶν Τόρηδων καὶ τῶν παλαιῶν Οὐίγων, πράγμα ποὺ φωτίζει χαρακτηριστικὰ τὴ βαθύτατη ἀλληλεγγύη μεταξὺ τῶν δύο πολιτικῶν κομμάτων ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ Κοινοβούλιο. Στὶς 12 Μαΐου συνελήφθησαν ὁ Χάρντυ, ὁ Τούκ, ὁ Θέλγουωλ καὶ πολλοὶ ἄλλοι, καὶ κατασχέθηκαν τὰ ἀρχεῖα τῶν λεσχῶν. Αὐτὰ ἐξετάστηκαν ἀπὸ μιὰ κοινοβουλευτικὴ ἐπιτροπὴ καί, σὲ συνεννόηση μαζί της, ὁ Πὶτ ἀνέστειλε στὶς 16 τοῦ μηνὸς τὴν ἰσχὺ τοῦ νόμου περὶ προσωπικῆς ἀσφαλείας (habeas corpus). Δὲν τόλμησε ὅμως νὰ δημιουργήσει ἔκτακτα δικαστήρια καὶ εἴτε δὲν προσπάθησε νὰ διαλέξει καταλλήλως τοὺς ἐνόρκους τοῦ Λονδίνου εἴτε δὲν τὸ κατόρθωσε. Ὁ Ἔρσκιν διηύθυνε λαμπρὰ τὴν ὑπεράσπιση τῶν κατηγορουμένων καί, τὸν Ὀκτώβριο, ἡ δίκη κατέληξε στὴν ἀθώωσή τους. Μόνον ἕνας ἀπὸ τοὺς συντρόφους τοῦ Χάρντυ τιμωρήθηκε ἀργότερα μὲ δύο χρόνια φυλάκιση. Ἡ κυβέρνηση ἐγκατέλειψε τὶς διώξεις, ἀλλὰ ἐφεξῆς μποροῦσε αὐθαίρετα νὰ συλλαμβάνει καὶ νὰ διατάζει τὴν κράτηση τῶν ὑπόπτων, ἢ νὰ τοὺς στέλνει ναῦτες στὰ πολεμικὰ πλοῖα.

Παρ' ὅλα αὐτά, δὲν κατόρθωσε νὰ ἀποδυναμώσει ἐντελῶς τοὺς δημοκράτες. Ὁ λαὸς εἶχε ἀρχίσει νὰ ὑποφέρει ἀπὸ τὶς οἰκονομικὲς ἀναταραχές. Ὑπῆρχαν ἄνεργοι, καὶ τὰ τρόφιμα ἀκρίβαιναν. Ἀπὸ τὸ 1793 ἄρχισαν νὰ ἐκτοξεύονται βίαιες καταγγελίες ἐναντίον ὅσων κερδοσκοποῦσαν μὲ τὰ σιτηρά, ὅπως εἶχε συμβεῖ καὶ στὴ Γαλλία, καὶ ὁ Πὶτ ἐξήγγειλε τὸ δικαίωμα τῆς προαγορᾶς ὅσων φορτίων σιτηρῶν ἀπὸ τὶς οὐδέτερες χῶρες προορίζονταν γιὰ τὴ Γαλλία. Οἱ κακὲς σοδειὲς τοῦ 1794 καὶ τοῦ 1795, καὶ ἡ δυσκολία ποὺ συναντοῦσαν οἱ εἰσαγωγές, χειροτέρεψαν τὴν κατάσταση. Τὸ 1795, τὰ πράγματα ἦταν πολὺ ἀνησυχητικά. Οἱ ταραχὲς πολλαπλασιάζονταν

ἰδίως στὸ Λονδίνο, στὸ Μπέρμιγχαμ καὶ στὸ Νταντή. Στὴν ὕπαιθρο, οἱ εἰρηνοδίκες (justices of peace) δέχονταν ἀπειλές. Οἱ περιφράξεις προκαλοῦσαν προβλήματα. Ἀναφέρονταν ἀγροτικὰ ἐγκλήματα. Τὴν ἴδια ἐποχὴ προκαλοῦνταν ἐξεγέρσεις ἀπὸ τὶς κληρώσεις τῆς στρατολογίας. Στὸ Λίβερπουλ χρειάστηκε νὰ ἐγκαταλειφθεῖ ἡ μέθοδος τῆς «πρέσας». Καθὼς ὁ στρατὸς γινόταν ὁλοένα καὶ περισσότερο εὐαίσθητος στὴν προπαγάνδα, ἄρχισαν οἱ ἐκτελέσεις γιὰ ἀνυπακοή. Ἐπιπλέον, οἱ ἀποτυχίες τοῦ Συνασπισμοῦ ἀσκοῦσαν καταθλιπτικὴ ἐπιρροή. Ἡ κρίση κορυφώθηκε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1795, τὴ στιγμὴ ποὺ ἄρχιζε ἡ νέα σύνοδος τοῦ Κοινοβουλίου. Ἔπειτα ἀπὸ τὴ μεγάλη συγκέντρωση τῆς 27ης τοῦ μηνός, ὁ βασιλιὰς καὶ ὁ Πὶτ ἐξαγριώθηκαν ἀπὸ τὶς ταραχὲς τῆς 29ης. Ἡ καταστολὴ ὀξύνθηκε: στὶς 4 Νοεμβρίου δημοσιεύτηκε ἕνα διάγγελμα ποὺ διέταζε νὰ διώκονται οἱ στασιαστικὲς συγκεντρώσεις καὶ ἐκδόσεις. Στὶς 14 Δεκεμβρίου, ἕνα νομοσχέδιο (bill) ἐπέβαλε νὰ δηλώνονται προκαταβολικὰ οἱ συγκεντρώσεις ἄνω τῶν πενήντα προσώπων, καὶ νὰ πραγματοποιοῦνται μὲ τὴν παρουσία δικαστικῶν λειτουργῶν. Ματαίως ὀργανώθηκαν τεράστιες συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας. Ὡστόσο, μέχρι τέλους οἱ δημοκράτες ἀπέφυγαν νὰ κηρύξουν ἐξέγερση, πρὸς μεγάλη λύπη τοῦ Μάλμσμπερυ.

Ἐφεξῆς, ἡ ἐπιρροή τους πῆρε τὴν κατιούσα, λιγότερο ἐξαιτίας τῆς καταστολῆς καὶ περισσότερο ἐπειδὴ ὑπῆρξε μιὰ σχετικὴ βελτίωση τῶν συνθηκῶν διαβίωσης. Ἀφενός, ἡ σοδειὰ τοῦ 1796 ἦταν ἱκανοποιητική, ἀφετέρου, υἱοθετήθηκε ἕνας ἐπινοητικὸς τρόπος γιὰ νὰ ἐξασφαλιστοῦν οἱ Ἄγγλοι ἐργάτες ἀπὸ τὴν ἀκρίβεια τῶν τροφίμων. Στὶς 26 Μαΐου 1795 οἱ εἰρηνοδίκες τοῦ Μπερκσάιρ ἐπέβαλαν ἕναν πίνακα τῶν ἐσόδων ποὺ χρειάζονταν ἀπαραιτήτως γιὰ νὰ ζήσει ἕνας ἐργάτης, σὲ συνάρτηση μὲ τὴν τιμὴ τοῦ ψωμιοῦ. Ὑπολόγισαν ἐπίσης τὰ οἰκογενειακὰ βάρη τοῦ ἐργάτη καὶ ἀποφάσισαν νὰ τοῦ ἐξασφαλίσουν καὶ αὐτά, συμπληρώνοντας τὸν μισθό του μὲ ἔξοδα τῶν φορολογουμένων. Τὸν Δεκέμβριο, ὁ Οὐίτμπρεντ ζήτησε νὰ ἐπιβαρυνθοῦν οἱ ἐργοδότες μὲ τὸν ἐλάχιστο μισθό: ἡ Βουλὴ τῶν Κοινοτήτων ἀπέρριψε αὐτὴ τὴν πρόταση. Ὁ Πὶτ ὅμως ἔδωσε τὴ συγκατάθεσή του στὸ σύστημα ποὺ υἱοθέτησαν στὸ Μπερκσάιρ καί, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1796, πρότεινε νὰ γίνει ὑποχρεωτικὸ μὲ νόμο. Προσέθεσε μάλιστα τὴν ἐξουσιοδότηση πρὸς τὶς ἐνορίες νὰ προμηθεύσουν μιὰ ἀγελάδα γιὰ κάθε ἄπορο, καὶ νὰ ἱδρύσουν σχολεῖα ἐπαγγελματικῆς ἐκπαίδευσης: τὸ Κοινοβούλιο τὸν θεώρησε ὑπερβολικὰ γενναιόδωρο. Τουλάχιστον, ὅλες οἱ κομητεῖες μιμήθηκαν τὸ παράδειγμα τοῦ Μπερκσάιρ. Ἴσως συνηγοροῦσε ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ τὸ θρησκευτικὸ αἴσθημα, ὡς ἕνα μέτρο πατερναλισμοῦ συμβατὸ μὲ τὰ συμφέροντα τῶν κυρίαρχων τάξεων. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ξεκάθαρο. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἀφοπλίστηκαν οἱ δημοκράτες καὶ στερεώθηκε γιὰ καιρὸ τὸ ἀριστοκρατικὸ καθεστώς, ἐνῶ παράλληλα ἐξασφαλίστηκε στοὺς βιομηχάνους φτηνὸ ἐργατικὸ δυναμικὸ εἰς βάρος τῆς μεσαίας τάξης, ὁ ὁποία ἐπιβαρυνόταν μὲ ἕνα μεγάλο μέρος τῶν ἐξόδων τῆς κοινωνικῆς πρόνοιας. Οἱ γαιοκτήμονες μποροῦσαν νὰ πουλοῦν πανάκριβα τὸ σιτάρι τους. Οἱ προμηθευτὲς τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ ναυτικοῦ, καὶ οἱ βιομήχανοι ποὺ ἀπαλλάχτηκαν ἐπιτέλους ἀπὸ τὸν γαλλικὸ ἀνταγωνι-

σμό, πραγματοποιοῦσαν τὰ ἔντιμα κέρδη τους. Τόσο οἱ μὲν ὅσο καὶ οἱ δὲ ἀπέφευγαν τὰ πολεμικὰ ἔξοδα χάρη στὰ δάνεια, στὰ ὁποῖα ἐγγράφονταν οἱ ἴδιοι ἐξασφαλίζοντας μεγάλο τόκο. Ὁ Συνασπισμὸς ἔχανε τὶς μάχες, εἶναι ἀλήθεια, ἀλλὰ οἱ ὑποθέσεις τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῆς ὑψηλῆς ἀστικῆς τάξης δὲν πλήττονταν διόλου.

Ὡστόσο, τὰ πράγματα πῆραν διαφορετικὴ τροπὴ στὴν Ἰρλανδία. Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1793, ὁ Πὶτ ὑπέκυψε στὸ μεταρρυθμιστικὸ κίνημα καὶ παραχώρησε δικαίωμα ψήφου στοὺς καθολικούς. Αὐτὴ ἡ παραχώρηση φαινόταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ ἐπαναφέρει τὴν ἠρεμία. Ἡ καθολικὴ ἐπιτροπὴ διασπάστηκε καὶ ὁ Γκράτταν μπόρεσε νὰ διαβεβαιώσει τὴν Ἀγγλία γιὰ τὴ νομιμοφροσύνη τῆς Ἰρλανδίας στὴ σύγκρουση μὲ τὴ Γαλλία. Ὅταν ὅμως μπῆκαν στὴν κυβέρνηση οἱ Οὐίγοι, ἀπαίτησαν νὰ τοποθετηθεῖ ἀντιβασιλέας τῆς Ἰρλανδίας ὁ Φιτζουίλλιαμ, ὁ ὁποῖος ἀνακοίνωσε πὼς σκόπευε νὰ δώσει τὴν ἐξουσία στὸν Γκράτταν καὶ νὰ χειραφετήσει τοὺς καθολικούς. Οἱ Ἰρλανδοὶ λόρδοι διαμαρτυρήθηκαν μεγαλοφώνως, καὶ ὁ βασιλιὰς ἔβαλε βέτο. Ὁ Πὶτ ὑποχώρησε ὅπως ἔκανε πάντα, καὶ ὁ Φιτζουίλλιαμ, ὁ ὁποῖος ἔφτασε στὸ Δουβλίνο στὶς 4 Ἰανουαρίου 1795, ἀνακλήθηκε τὴν 19η Φεβρουαρίου. Οἱ καθολικοὶ ὅμως εἶχαν ἤδη ἀφυπνιστεῖ καὶ παρουσίασαν τὶς διεκδικήσεις τους. Ὅταν ἀποβιβάστηκε ὁ νέος ἀντιβασιλέας, ὁ Κάμντεν, ξέσπασαν ταραχὲς στὸ Δουβλίνο. Οἱ Ὀραγγιστὲς τοῦ Ὤλστερ ἀπάντησαν ἐξαπολύοντας ἐπιθέσεις ἐναντίον τῶν καθολικῶν. Ὁ λιμὸς κατόρθωσε, τὸ 1796, νὰ βυθίσει τὴν Ἰρλανδία στὴν ἀναρχία. Τὸ 1795, ὅμως, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἔστειλε ἐκεῖ τὸν τέως πάστορα Τζάκσον, ὁ ὁποῖος συνελήφθη καὶ αὐτοκτόνησε μὲ δηλητήριο. Ὁ Γοὺλφ Τόουν συγκέντρωνε χρήματα στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες. Ὁ Φιτζουίλλιαμ, στὸ Ἀμβοῦργο, διαπραγματευόταν μὲ τοὺς Γάλλους. Ἡ θύελλα λυσσομανοῦσε στὴν Ἰρλανδία, ἐνῶ εἶχε ἀρχίσει νὰ κατευνάζεται στὴ Μεγάλη Βρετανία. Ἂν ἀποκτοῦσε καὶ ἡ Ἀγγλία τὴ Βανδέα της τὸ 1794, ἡ ἀριστοκρατία θὰ διέτρεχε μεγάλο κίνδυνο καὶ ἴσως ἡ τρομοκρατία νὰ βαφόταν στὸ αἷμα, ἀντὶ νὰ μείνει «στεγνή».

Οἱ συνασπισμένες Δυνάμεις σύγκριναν τοὺς ἑαυτούς τους μὲ τὴ Γαλλία καὶ καυχιόνταν γιὰ τὴν ἀγαθότητά τους —καὶ πράγματι, μπορεῖ νὰ ὑποστηριχτεῖ ὅτι, μὲ τὰ προληπτικὰ μέτρα ποὺ ἔλαβαν, ἀπέφυγαν ἄλλα σκληρότερα. Ὅσο μετριοπαθῆ ὅμως καὶ ἂν ἦταν αὐτὰ τὰ μέτρα, δὲν ἔπαυαν νὰ ἀποσκοποῦν στὴν καταστολὴ τοῦ δημοκρατικοῦ πνεύματος. Συνεπῶς, τοὺς ἀπαγόρευαν νὰ ἐπικαλεστοῦν τὸ ἐθνικὸ αἴσθημα καὶ νὰ καταστήσουν τὸν πόλεμο «ὑπόθεση τοῦ λαοῦ». Ἔτσι, δόθηκε ἕνα ἐπιπλέον πρόσχημα στὶς Δυνάμεις τοῦ Συνασπισμοῦ προκειμένου νὰ ὀχυρωθοῦν πίσω ἀπὸ τὶς παραδοσιακὲς προκαταλήψεις τους καὶ πίσω ἀπὸ τὴ συνηθισμένη τους μετριότητα, τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς ποὺ ἡ Ἐπανάσταση ἀπελευθέρωνε τὰ προσωπικὰ χαρίσματα καὶ κινητοποιοῦσε ὅλες τὶς δυνάμεις τοῦ γαλλικοῦ ἔθνους. Ὅπως ἔγραψε ὁ Μαλλὲ ντὺ Πάν: Οἱ συνασπισμένες Δυνάμεις «φοβόνταν τοὺς ὑπηκόους τους σχεδὸν ὅσο καὶ τὸν ἐχθρό». Αὐτὴ ἦταν ἡ βαθύτερη αἰτία γιὰ τὶς ἧττες τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

ΤΟ ΛΑΪΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΚΑΙ Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΗΣ ΣΩΤΗΡΙΑΣ (1793)

ΜΟΛΙΣ ΚΗΡΥΞΕ πόλεμο στὴν Εὐρώπη, ἡ Ἐπανάσταση βρέθηκε σὲ θανάσιμο κίνδυνο: ἐξωτερικὴ ἀπειλή, ἐμφύλιος πόλεμος, οἰκονομικὴ κρίση, τὰ πάντα τὴν ἔσπρωχναν στὴν ἄβυσσο. Ὀνειρευόταν νὰ λυτρώσει τὸν κόσμο: εἶδε τοὺς ἀντιπάλους νὰ τὴ διώχνουν ἀπὸ τὸ Βέλγιο καὶ τὴ Ρηνανία, καὶ νὰ ἑτοιμάζονται νὰ εἰσβάλουν στὴν ἴδια τὴ Γαλλία, καὶ ὅπως εἶπε ὁ Μισελέ, μαχαιρώθηκε πισώπλατα ἀπὸ τὴ Βανδέα. Ἀπάντησε ὀργανώνοντας τὴν Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση. Ἀπὸ νομικὴ ἄποψη, ἡ τελευταία θεωρήθηκε προσωρινὸ καθεστώς, τὸ ὁποῖο θὰ παραχωροῦσε τὴ θέση του μόλις υἱοθετοῦνταν τὸ νέο σύνταγμα· μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια, χρονολογοῦνταν στὶς 10 Αὐγούστου. Ταυτοχρόνως ὅμως ἦταν ἕνα πολεμικὸ καθεστώς, ποὺ προοριζόταν νὰ ὑπερασπιστεῖ τὴν Ἐπανάσταση ἀπέναντι στοὺς ἐχθρούς της στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὸ ἐξωτερικό, παίρνοντας ἔκτακτα μέτρα τὰ ὁποῖα περιόριζαν ἢ ἀνέστελλαν τὰ ἀνθρώπινα καὶ τὰ πολιτικὰ δικαιώματα. Ἐπίσης, ἡ αὐστηρότητά της κυμαινόταν ἀναλόγως μὲ τὸ πόσο ἀπειλητικὸς ἦταν κάθε φορὰ ὁ κίνδυνος. Ἔπειτα ἀπὸ τὸ Βαλμὺ καὶ τὴ Ζεμάπ, ἡ Γιρόνδη ἀποκήρυξε τὰ μέσα ποὺ υἱοθετήθηκαν τὸν Αὔγουστο καὶ τὸν Σεπτέμβριο. Τὸ 1793, τὸ Ὄρος τὰ ἐπανέφερε καὶ τὰ ἀνέπτυξε ἀκόμη περισσότερο. Τελικά, μολονότι ψηφίστηκε τὸ σύνταγμα, τὸ καθεστὼς παγιώθηκε καὶ συμφωνήθηκε νὰ μείνει στὴ θέση του μέχρι νὰ ἔρθει ἡ εἰρήνη. Καθὼς δημιουργήθηκε σιγὰ σιγά, ὑπὸ τὴν πίεση τῶν περιστάσεων, χαρακτηρίστηκε ἀρχικὰ ἀπὸ μιὰ παρατεταμένη καὶ γεμάτη σύγχυση περίοδο κύησης. Αὐτὴν τὴν περίοδο θὰ μελετήσουμε ἀρχικά, γιὰ νὰ ἐξετάσουμε κατόπιν τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ καθεστῶτος καὶ τὸ ἔργο ποὺ ἐπιτέλεσε.

α) Ἀβράκωτοι, ἀβρακωτισμὸς

Οἱ Ἀβράκωτοι προσέφεραν στὴν ἐπαναστατικὴ ἀστικὴ τάξη τὴ μάζα τῶν χειρωνάκτων ποὺ χρειαζόταν γιὰ νὰ κατεδαφιστεῖ τὸ Παλαιὸ Καθεστὼς καὶ νὰ νικηθοῦν ἡ ἀντεπανάσταση καὶ ὁ Συνασπισμός. Παρ' ὅλα αὐτά, ἀποτελοῦσαν ἕνα κοινωνικὸ στοιχεῖο τὸ ὁποῖο, σὲ πολλὰ σημεῖα, βρισκόταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀστικὴ τάξη. Μολονότι τοὺς ἦταν ἀδύνατον νὰ ἐκτροχιάσουν τὴν Ἐπανάσταση ἀπὸ τὴ γενική πορεία της, ὡστόσο προώθησαν τοὺς ἰδιαίτερους στόχους τους, συχνὰ συμμαχώντας μὲ τὴν ἀστικὴ τάξη, μερικὲς φορὲς ἐναντίον της. Οἱ Ἀβράκωτοι, ὅπως καὶ οἱ χωρικοί, ἔτειναν πέρα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς ἀριστοκρατίας πρὸς σκοποὺς οἱ ὁποῖοι δὲν συνέπιπταν ἀκριβῶς μ' ἐκείνους τῆς τάξης ποὺ κατηύθυνε τὴν Ἐπανά-

σταση. Ὅπως ὑπῆρξε στὸ πλαίσιο τῆς Ἐπανάστασης ἕνα αὐτόνομο ρεῦμα τῶν χωρικῶν, ἔτσι ἀναπτύχθηκε καὶ τὸ ἰδιαίτερο ρεῦμα τῶν Ἀβράκωτων.

Οἱ καταβολές του πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν στὸν κόσμο τῆς βιοτεχνίας καὶ τοῦ μικρεμπορίου στοὺς κόλπους τῆς κοινωνίας τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος, στὴν κρίση τῆς γαλλικῆς οἰκονομίας τὴν ὁποία παρουσίασαν κάτω ἀπὸ νέο φῶς τὰ ἔργα τοῦ Ἐρνὲστ Λαμπρούς, στὴν ἐπιδείνωση τῶν συνθηκῶν διαβίωσης ποὺ ἔπληξε τὶς λαϊκὲς μάζες τοῦ Παρισιοῦ πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸ 1789. Οἱ Ἀβράκωτοι κινητοποιήθηκαν ἀπὸ τὴν ἐπισιτιστικὴ κρίση ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατικὴ συνωμοσία. Οἱ ἰδιαιτερότητες αὐτοῦ τοῦ λαϊκοῦ ρεύματος δὲν ἀφοροῦν μόνον τὶς καταβολές του ἀλλὰ καὶ τὶς διαδικασίες ποὺ υἱοθέτησε, καθὼς καὶ τὶς πολιτικὲς ὀργανώσεις του: τὶς γενικὲς συνελεύσεις τῶν παρισινῶν τμημάτων ὅπου βασίλευαν μόνοι τους οἱ Ἀβράκωτοι τὸ ἔτος 2, καὶ ἀκόμη περισσότερο τὶς νεοϊδρυμένες ἑταιρεῖες τῶν τμημάτων ποὺ ἔδρασαν τὸ φθινόπωρο τοῦ 1793. Τέλος, τὸ ρεῦμα αὐτὸ ἦταν ἰδιαίτερο καὶ αὐτόνομο ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν κρίσιμων καμπῶν του. Αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὴν κρίση τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1793, ἡ ὁποία κατέληξε στὶς παρισινὲς Ἡμέρες τῆς 4ης καὶ τῆς 5ης Σεπτεμβρίου 1793. Ὁ Ἀλμπὲρ Ματιὲ τὶς χαρακτήρισε «ἐπίθεση τῶν Ἐμπερτιστῶν», καὶ ὁ Ντανιὲλ Γκερὲν «μιὰ καθαρὰ ἐργατικὴ» κινητοποίηση. Ἦταν ἁπλῶς οἱ Ἡμέρες τῶν Ἀβράκωτων, στὶς ὁποῖες ὁ Ἐμπέρ, ὁ Σωμὲτ καὶ ἡ Κομούνα τοῦ Παρισιοῦ μᾶλλον παρασύρθηκαν παρὰ τὶς καθοδήγησαν. Αὐτὲς οἱ Ἡμέρες δὲν εἶχαν ἀκριβῆ ἢ στενὴ σχέση μὲ τὴ γενικὴ πορεία τῆς Ἐπανάστασης: οἱ Ἀβράκωτοι ἀπαιτοῦσαν τὴ φορολόγηση τῶν τροφίμων καὶ τὴ ρύθμιση τοῦ ἐμπορίου τους. Ἡ ἰακωβινικὴ ἀστικὴ τάξη προχώρησε σ' αὐτὲς τὶς παραχωρήσεις μόνον ὕστερα ἀπὸ πίεση καὶ ἐξαναγκασμό, στὶς 29 Σεπτεμβρίου 1793.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο διευκρινίστηκε ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρας τῶν τάσεων ποὺ διέκριναν τοὺς Ἀβράκωτους. Καθὼς ἦταν προσκολλημένοι στὴ φορολόγηση καὶ τὴ ρύθμιση ποὺ χαρακτήριζαν τὸ παλαιὸ σύστημα παραγωγῆς καὶ ἀνταλλαγῆς, στὴν πλειονότητά τους τήρησαν ἐχθρικὴ στάση ἀπέναντι στὸ πνεῦμα τῆς ἀστικῆς τάξης ἡ ὁποία ἐπάνδρωνε τὶς συνελεύσεις καὶ τὰ διοικητικὰ ὄργανα, καὶ ἡ ὁποία ἀρνοῦνταν νὰ σταματήσει προτοῦ ἐπιβάλει τὴν ἐλευθερία ποὺ εὐνοοῦσε τὶς ἐπιχειρήσεις της. Ἡ νοοτροπία τῶν Ἀβράκωτων τοῦ Παρισιοῦ εἶχε ταυτόσημες ἀρχὲς μ' ἐκεῖνες τῶν χωρικῶν ποὺ ὑπεράσπιζαν μὲ πεῖσμα, ἀντιμέτωποι μὲ τὶς προόδους τῆς καπιταλιστικῆς γεωργίας καὶ τοῦ ἀγροτικοῦ ἀτομικισμοῦ, τὶς ἀγροτικὲς κοινότητές τους καὶ τὰ συλλογικὰ δικαιώματα ποὺ ἐξασφάλιζαν τὴν ὕπαρξή τους. Πέρα ἀπὸ τὴ σύγκρουση τῆς Τρίτης Τάξης μὲ τὴ φεουδαρχικὴ ἀριστοκρατία, δύο Γαλλίες ἔρχονταν ἀντιμέτωπες: ἀπὸ τὴ μιά, οἱ τεχνίτες καὶ οἱ ἐργατικὲς συντροφιές, οἱ μικρέμποροι, οἱ μικρογεωργοί· κι ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ μεγάλοι καλλιεργητές, οἱ κυρίαρχοι τοῦ ἐμπορίου καὶ οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν ἐπιχειρήσεων.

Στὸ μεταξύ, τοὺς κοινωνικοὺς ἀνταγωνισμοὺς ἀναδιπλασίαζαν οἱ πολιτικὲς ἀντιθέσεις. Τὸ λαϊκὸ κίνημα ἀπὸ τὸ 1789 ἔτεινε πρὸς τὴν ἀποκέντρωση καὶ τὴν τοπικὴ αὐτονομία. Αὐτὴ ἡ τάση ἐρχόταν ἀπὸ μακριά, ἀπὸ πολὺ βαθιά, καθὼς χρόνια τώρα

καταπιεζόταν ἀπὸ τὴν ἐπιτακτικὴ ἀναγκαιότητα τῆς ἰσχυρῆς μοναρχικῆς ἐξουσίας, καὶ ἀπελευθερώθηκε μὲ τὴν Ἐπανάσταση. Δὲν τὴν ἀνακάλυψε ὁ Τοκβίλ, ὁ ὁποῖος ἐλάχιστα ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴ λαϊκὴ νοοτροπία: ἐρχόταν ἀντιμέτωπη μὲ τὴν οὐσιώδη θέση τοῦ βιβλίου του, τὸ ὁποῖο ἀνάγει ὁλόκληρη τὴν πορεία τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος στὴν ἀνάπτυξη τοῦ συγκεντρωτισμοῦ. Ὁ συγκεντρωτισμὸς ἔγινε πάλι ἀπαραίτητος ἐξαιτίας τῆς ἀντεπανάστασης καὶ τοῦ πολέμου. Τὴν ἄνοιξη τοῦ 1793, ἡ λογικὴ τῆς ἐπαναστατικῆς καὶ ἐθνικῆς ἄμυνας ἐπανέφερε καὶ ἐνίσχυσε τὴν ἑνότητα τοῦ τμήματος τῆς Τρίτης Τάξης ποὺ παρέμενε ἐπαναστατικό. Μόνον αὐτὴ μποροῦσε νὰ ἐξασφαλίσει τὴν κοινὴ σωτηρία. Τὸ λαϊκὸ κίνημα ἐπέβαλε τὴν Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση, τὴ μαζικὴ ἐπιστράτευση, τὴν Τρομοκρατία, τὴ διευθυνόμενη οἰκονομία ποὺ ἔπρεπε νὰ συντηρήσει τὶς πόλεις καὶ νὰ ἐφοδιάσει τοὺς στρατούς. Ἡ ἀστικὴ τάξη ὅμως, ἡ ὁποία εἶχε ἀναλάβει ἐξαρχῆς τὰ ἡνία τῆς Ἐπανάστασης καὶ ἐξακολουθοῦσε νὰ τὰ κρατᾶ στὰ χέρια της, σκόπευε, στὸ πρόσωπο τῶν Ὀρεινῶν, *νὰ διατηρήσει τὴν κατεύθυνση ποὺ εἶχε πάρει*. Θὰ ἀρκοῦνταν οἱ Ἀβράκωτοι νὰ τῆς δείχνουν ὑπακοή; Ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση δημιουργήθηκε γιὰ νὰ διεξαγάγει τὸν πόλεμο στὰ σύνορα καὶ νὰ ὁλοκληρώσει τὴν καταστροφὴ τῆς ἀριστοκρατίας στὸ ἐσωτερικό. Οἱ Ἀβράκωτοι ὅμως ποὺ τὴν ἐγκατέστησαν στὴν ἐξουσία, θὰ ἄντεχαν ἄραγε τὸ βάρος μιᾶς ἰσχυρῆς καὶ συγκεντρωτικῆς κυβέρνησης; Ἀναγκαστικὰ ἡ σύγκρουση ὀξύνθηκε ἀπὸ τὴ διαφορὰ νοοτροπιῶν καὶ πολιτικῶν συμπεριφορῶν. Ἦταν δυνατὸν οἱ Ἀβράκωτοι καὶ ἡ ἀστικὴ τάξη νὰ ἀντιλαμβάνονται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο τὴ δημοκρατία καὶ τὴν ἐπαναστατικὴ δικτατορία;

Ἔτσι περιπλέχτηκε τὸ παιχνίδι τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν ἀγώνων. Ἡ ἱστορία τῶν «μεγάλων τραγωδιῶν τοῦ ἐπαναστατημένου Παρισιοῦ», γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε ξανὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Μισελέ, ἀναπτύχθηκε σὲ πολλαπλὰ ἐπίπεδα: στὸ ἐπίπεδο τῆς Συμβατικῆς καὶ τῶν κυβερνητικῶν Ἐπιτροπῶν της, καθὼς ἐπίσης καὶ τῆς Κομούνας —μιὰ ἱστορία «ἰδωμένη ἀπὸ τὰ πάνω», μέσα στὸν εὐρύτερο παλμὸ τῆς Ἐπανάστασης· παράλληλα ὅμως καὶ στὸ ἐπίπεδο τῶν παρισινῶν τμημάτων, τῶν γενικῶν συνελεύσεών τους, τῶν ἐπαναστατικῶν ἐπιτροπῶν τους, τῶν τμηματικῶν ἑταιρειῶν τους— μιὰ ἱστορία «ἰδωμένη ἀπὸ τὰ κάτω», μέσα στὸ λαϊκὸ ρεῦμα τῆς Ἐπανάστασης. Τὰ δύο ἐπίπεδα συνδέονται μεταξύ τους ποικιλοτρόπως: στὰ χρόνια 1793-1794 τέθηκαν δύο εἰδῶν προβλήματα. Ἕνα πρόβλημα πολιτικῆς τάξεως: πῶς νὰ συμβιβαστεῖ ἡ ἰδιαίτερη συμπεριφορὰ ποὺ χαρακτήριζε τοὺς Ἀβράκωτους μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπαναστατικῆς ἄμυνας καὶ τὶς ἀναγκαιότητες τῆς ἐθνικῆς ἄμυνας; Μὲ ἄλλα λόγια, πῶς μποροῦσε νὰ λυθεῖ τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων μεταξὺ λαϊκῆς δημοκρατίας καὶ Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης; Ἕνα ἄλλο πρόβλημα, κοινωνικῆς τάξεως: πῶς νὰ συμβιβαστοῦν οἱ οἰκονομικὲς προσδοκίες καὶ οἱ διεκδικήσεις τῶν Ἀβράκωτων μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἀστικῆς τάξης, ἡ ὁποία παρέμενε τὸ διευθυντικὸ στοιχεῖο τῆς Ἐπανάστασης; Μὲ ἄλλα λόγια, πῶς μποροῦσε νὰ λυθεῖ τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων μεταξὺ λαϊκῶν μαζῶν καὶ ἰθυνουσῶν τάξεων;

Δὲν πρόκειται νὰ ξαναγράψουμε ἐδῶ τὴν ἱστορία τῶν σχέσεων ποὺ ἀναπτύχθη-

καν μεταξὺ τοῦ λαϊκοῦ κινήματος καὶ τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης τὸ ἔτος 2. Σημασία ἔχει μόνον νὰ ὑπογραμμίσουμε τοὺς πολιτικοὺς καὶ κοινωνικοὺς ἀνταγωνισμοὺς ποὺ ἔφεραν τελικὰ ἀντιμέτωπο τὸ πρῶτο μὲ τὴ δεύτερη, τὶς ἀντιφάσεις οἱ ὁποῖες ὑπονόμευσαν τὸ λαϊκὸ κίνημα· ἀντιφάσεις καὶ ἀνταγωνισμοὺς πού, ἀκόμη περισσότερο καὶ ἀπὸ τὴν πάλη τῶν φατριῶν, ἄνοιξαν τὸ δρόμο στὸν Θερμιδὸρ καὶ ὁδήγησαν τὴν Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση στὴν καταστροφή.

Ὅπως ἀκριβῶς οἱ ἀνταγωνισμοὶ μεταξὺ Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης καὶ λαϊκοῦ κινήματος, ἔτσι καὶ οἱ ἰδιαίτερες ἀντιφάσεις ποὺ χαρακτήριζαν τοὺς Ἀβράκωτους τοῦ Παρισιοῦ ὁδήγησαν τὸ σύστημα τοῦ ἔτους 2 στὴν καταστροφή.

Ὑπῆρχε ἡ κοινωνικὴ ἀντίφαση μεταξὺ τῶν Ἰακωβίνων, οἱ ὁποῖοι στρατολογοῦνταν οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὶς γραμμὲς τῆς ἀστικῆς τάξης, τῆς μικρῆς, τῆς μεσαίας, καὶ ἀκόμη καὶ τῆς μεγάλης, καὶ τῶν Ἀβράκωτων —ἐὰν δεχτοῦμε, ἀκολουθώντας τὸν Πετιόν, πὼς οἱ τελευταῖοι δὲν συμπεριλάμβαναν παρὰ μόνον μεροκαματιάρηδες κι ἐργάτες ἀπὸ τὶς ἐπαγγελματικὲς συντροφιές. Ὡστόσο, δὲν μποροῦμε νὰ ταυτίσουμε τοὺς Ἀβράκωτους μὲ τοὺς μισθωτούς, ἔστω κι ἂν οἱ τελευταῖοι ἀποτελοῦσαν τὸ πολυαριθμότερο στοιχεῖο τους. Ἡ πραγματικότητα ἦταν πιὸ περίπλοκη. Οἱ Ἀβράκωτοι δὲν συνιστοῦσαν μιὰ τάξη, οὔτε καὶ τὸ λαϊκὸ κίνημα ἕνα ταξικὸ κόμμα. Τεχνίτες καὶ μικρέμποροι, σύντροφοι ἐργάτες καὶ μεροκαματιάρηδες, σχημάτισαν μαζὶ μὲ μιὰ ἀστικὴ μειονότητα ἕναν συνασπισμὸ ποὺ ἐξαπέλυσε ἀσυγκράτητες δυνάμεις ἐναντίον τῆς ἀριστοκρατίας. Ἀκόμη καὶ στὸ ἐσωτερικὸ αὐτοῦ τοῦ συνασπισμοῦ ὅμως ἐπιβεβαιωνόταν ἡ ἀντίθεση μεταξὺ τῶν τεχνιτῶν καὶ τῶν μικρεμπόρων, οἱ ὁποῖοι ἀπολάμβαναν κέρδη ποὺ ἀποσποῦσαν ἀπὸ τὴν ἰδιωτικὴ ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς, καὶ τῶν ἐργατῶν συντρόφων καθὼς καὶ τῶν μεροκαματιάρηδων, οἱ ὁποῖοι δὲν διέθεταν παρὰ μονάχα τὸ μισθό τους.

Μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς διατίμησης ξέσπασε αὐτὴ ἡ ἀντίφαση. Τεχνίτες καὶ μικρέμποροι θεωροῦσαν δίκαιο νὰ ὑποχρεωθοῦν οἱ χωρικοὶ νὰ ἐφοδιάζουν τοὺς κατοίκους τῆς πόλης, ὅμως ἀγανάκτησαν μόλις ἦρθε ἡ ὥρα νὰ ὑποβληθοῦν καὶ οἱ ἴδιοι στὴ διατίμηση. Οὔτε καὶ οἱ σύντροφοι ἐργάτες ἔμειναν πίσω. Ἡ μαζικὴ ἐπιστράτευση καὶ ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ἀνέβαζαν στὰ ὕψη τοὺς μισθούς, καθὼς ἡ χειρωνακτικὴ ἐργασία ἦταν δυσεύρετη: ἀφοῦ οἱ παραγωγοὶ καὶ οἱ ἐνδιάμεσοι δὲν σέβονταν τὴ φορολόγηση, γιατὶ θὰ ἔπρεπε οἱ μισθωτοὶ νὰ προσφερθοῦν γιὰ τὸ ρόλο τοῦ θύματος; Οἱ ἀνάγκες τῆς ἐπαναστατικῆς πάλης εἶχαν ἀτσαλώσει τὴν ἑνότητα τῶν Ἀβράκωτων τοῦ Παρισιοῦ, καὶ εἶχαν ἀπωθήσει, γιὰ λίγο, σὲ δεύτερο πλάνο τὶς συγκρούσεις συμφερόντων οἱ ὁποῖες ἔφερναν σὲ ἀντιπαράθεση τὰ διάφορα στοιχεῖα ποὺ τοὺς ἀποτελοῦσαν: ἦταν ἀδύνατον νὰ τὶς ἐξαφανίσουν.

Ὁρισμένες τάσεις τῶν κοινωνικῶν νοοτροπιῶν περιέπλεκαν ἀκόμη περισσότερο τὸ παιχνίδι τῶν συμφερόντων καὶ τῶν ἀντιθέσεων. Οἱ ἀντιφάσεις τῶν Ἀβράκωτων δὲν ταυτίζονταν ἀκριβῶς μ' ἐκεῖνες οἱ ὁποῖες παρατηροῦνται μεταξὺ ἐχόντων καὶ παραγωγῶν ἀφενός, καὶ μισθωτῶν ἀφετέρου. Μεταξὺ τῶν τελευταίων μετροῦ-

σαν ἰδιαιτέρως ὅσοι ἀνῆκαν στὸ ἐπιστατικὸ προσωπικό, οἱ ὑπάλληλοι, οἱ δάσκαλοι, οἱ ὁποῖοι, ἐξαιτίας τοῦ τρόπου ζωῆς τους, θεωροῦσαν τοὺς ἑαυτούς τους ἀστοὺς καὶ δὲν τοὺς ἄρεσε νὰ συγχέονται μὲ τὰ κατώτερα στρώματα τοῦ λαοῦ, ἔστω καὶ ἂν ὑποστήριζαν τὴν ὑπόθεσή του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, πολλοὶ κατὰ κυριολεξίαν ἀστοὶ υἱοθετοῦσαν τὸν τίτλο τοῦ Ἀβράκωτου καὶ δροῦσαν ἀνάλογα.

Συνεπῶς οἱ Ἀβράκωτοι, ποὺ στρατολογοῦνταν ἀπὸ τόσο ἑτερογενὴ στοιχεῖα, ἦταν ἀδύνατον νὰ αἰσθανθοῦν ταξικὴ συνείδηση. Ἐὰν τάσσονταν γενικῶς ἀντίθετοι στὸν νέο τρόπο παραγωγῆς, δὲν τὸ ἔκαναν ὅλοι γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους. Ὁ τεχνίτης φοβόταν πάνω ἀπ' ὅλα μήπως ὑποβιβαζόταν μιὰ μέρα σὲ μισθωτό. Ὁ σύντροφος ἐργάτης ἀπεχθανόταν τὸν καπαριαστὴ τροφίμων ποὺ τοῦ ἀκρίβαινε τὴ ζωή. Γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στοὺς ἐργάτες συντρόφους, θὰ ἀποτελοῦσε ἀναχρονισμὸ νὰ τοὺς ἀποδώσουμε ταξικὴ συνείδηση· ἡ νοοτροπία τους διαπλαθόταν πολὺ περισσότερο μὲ πρότυπο τοὺς τεχνίτες· ἡ καπιταλιστικὴ συγκέντρωση δὲν εἶχε προκαλέσει ἀκόμη, συγκεντρώνοντάς τους μέσα στὸ ἐργοστάσιο καὶ γύρω ἀπὸ αὐτό, τὴν ἀφύπνιση τῆς ταξικῆς ἀλληλεγγύης καὶ τὴ διανοητική της ἐξάπλωση ἡ ὁποία ἐξασφαλίζει τὴν ἄνοδο τῆς ταξικῆς συνείδησης.

Καθὼς εἶχαν σχηματιστεῖ ἀπὸ διάφορα στοιχεῖα, καὶ δὲν συνιστοῦσαν μιὰ τάξη στερούμενοι συνεπῶς κάθε ἑνωτικὴ συνείδηση, οἱ Ἀβράκωτοι τοῦ Παρισιοῦ δὲν ἀπέκτησαν ποτὲ ἕνα ἀποτελεσματικὸ ὄργανο πολιτικῆς δράσης, παρ' ὅλες τὶς δειλὲς προσπάθειες συντονισμοῦ τους. Ποτὲ δὲν εἶχαν ἕνα κόμμα αὐστηρὰ πειθαρχημένο, καὶ γι' αὐτὸν τὸ λόγο στηρίζονταν στὴν ταξικὴ στρατολογία καὶ στὶς αὐστηρὲς ἐκκαθαρίσεις. Ἡ ἴδια τάση χαρακτήριζε ἀναμφιβόλως τὴν Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση: οὔτε καὶ οἱ Ἰακωβίνοι ἀποτελοῦσαν μιὰ τάξη. Ὁλόκληρο τὸ καθεστὼς τοῦ ἔτους 2 στηριζόταν σὲ μιὰ πνευματοκρατικὴ ἀντίληψη τῶν κοινωνικῶν σχέσεων καὶ τῆς πολιτικῆς δημοκρατίας. Οἱ συνέπειες αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ἦταν βαρύτατες γιὰ τὸ λαϊκὸ κίνημα.

Ἂν πολλοὶ ἀγωνιστὲς ἔκαναν προσπάθειες νὰ πειθαρχήσουν τὶς γενικὲς συνελεύσεις καὶ τὶς λαϊκὲς ἑταιρεῖες, σὲ πολλὰ τμήματα οἱ διευθύνοντες ἐπιδείνωναν τὸ κακὸ διεκδικώντας τὴν ἐξουσία, καὶ μερικὲς φορὲς κάνοντας κατάχρησή της ὅσο τὴν κρατοῦσαν στὰ χέρια τους. Ὅσο γιὰ τὴ μάζα, αὐτὴ πέρα ἀπὸ τὸ μίσος κατὰ τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τὶς συνοπτικὲς διαδικασίες ποὺ σκεφτόταν νὰ χρησιμοποιήσει ἐναντίον της, κυρίως τὴ σφαγή, δὲν ἔδειχνε προικισμένη μὲ μεγάλο πολιτικὸ αἰσθητήριο. Περίμενε νὰ ἀπολαύσει τὰ ὀφέλη τῆς Ἐπανάστασης. Διεκδικοῦσε τὴ διατίμηση, λιγότερο γιὰ νὰ ὑπερασπίσει τὸ ἀσινιάτο καὶ νὰ ἐγγυηθεῖ τὸν πολεμικὸ ἀνεφοδιασμό, καὶ περισσότερο ἐπειδὴ ἔλπιζε πὼς μὲ τὴ φορολόγηση καὶ τὴ ρύθμιση τῆς ἀγορᾶς θὰ διατηροῦσε τὶς συνθῆκες τῆς ἐπιβίωσής της. Ὅταν ἀντιλήφθηκε πὼς ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις ἡ διευθυνόμενη οἰκονομία δὲν ὁδηγοῦσε στὰ ἐπιθυμητὰ ἀποτελέσματα, ἄλλαξε κατεύθυνση γιὰ νὰ ἐπιστρέψει ἀργότερα στὴ διεκδίκηση. Θὰ ἔπαυαν ἄραγε οἱ Ἀβράκωτοι τοῦ Παρισιοῦ νὰ διεκδικοῦν αὐξήσεις μισθῶν ἂν (ὑπόθεση *παράλογη*) οἱ κατέχοντες καὶ οἱ παραγωγοὶ εἶχαν σεβαστεῖ τὴ διατίμηση κατὰ

τρόπο ὥστε νὰ μὴν αὐξήσουν τὸ κέρδος ποὺ ἔκρινε λογικὸ ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση; Δὲν εἶναι καθόλου βέβαιο. Ὁ πόλεμος ἀπαιτοῦσε θυσίες, καὶ μία ἀπὸ αὐτὲς ἦταν νὰ μὴν ἐπωφελεῖται κανεὶς ἀπὸ τὶς περιστάσεις προκειμένου νὰ αὐξήσει τὰ προσωπικά του πλεονεκτήματα.

Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, ἡ 9η Θερμιδὸρ ἦταν ἡ Ἡμέρα τῆς μεγάλης ἀπάτης εἰς βάρος τῶν Ἀβράκωτων. Καθὼς εἶχαν δυσαρεστηθεῖ ἀπὸ τὴ διατίμηση, δὲν αἰσθάνθηκαν τὴν ἀπειλὴ ποὺ βάραινε πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τους μὲ τὴν ἐξαφάνισή της. «Γ... τὴ διατίμηση!» Δέκα μῆνες ἀργότερα, κάτισχνοι ἀπὸ τὴν ἀκρίβεια καὶ τὸ λιμό, καὶ βλέποντας ἐπιτέλους πόσα εἶχαν χάσει, ἀπαίτησαν τὴν ἐπιστροφὴ στὴ διευθυνόμενη οἰκονομία καὶ ἐξεγέρθηκαν γιὰ τελευταία φορά, γιὰ νὰ συντριβοῦν καὶ νὰ σαρωθοῦν ὁριστικὰ ἀπὸ τὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας.

Δὲν ἦταν μοναδικὴ αἰτία οἱ ἐσωτερικὲς ἀντιφάσεις τῶν Ἀβράκωτων. Ὁ ἐκφυλισμὸς τοῦ λαϊκοῦ κινήματος εἶχε ἐγγραφεῖ στὴν ἴδια τὴ διαλεκτικὴ πορεία τῆς ἱστορίας. Οἱ ὑποχθόνιες ἐπιθέσεις τῶν ἐπιτροπῶν καὶ ἡ σταθερὴ ἐνίσχυση τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης, τὸ δράμα τοῦ Ζερμινὰλ καὶ ἡ ἀπογοήτευση ποὺ προκάλεσε, δὲν μποροῦν νὰ ἐξηγήσουν ἀπὸ μόνα τους τὴν ἐξασθένηση τοῦ λαϊκοῦ κινήματος. Ἦταν ἀναπόφευκτο αὐτὸ νὰ καταλαγιάσει: καθὼς ἀναπτυσσόταν, καὶ κατόπιν καθὼς θριάμβευε, ἔτρεφε τοὺς παράγοντες ποὺ τελικὰ τὸ ὁδήγησαν στὸ χαμό.

Καταρχήν, γιὰ ἕνα λόγο βιολογικῆς τάξεως: Οἱ ἀγωνιστὲς τῶν τμημάτων στὴν πλειονότητά τους εἶχαν ἐμφανιστεῖ στὸ προσκήνιο ἀπὸ τὴν 14η Ἰουλίου 1789, καὶ εἶχαν συμμετάσχει σὲ ὅλες τὶς ἐξεγέρσεις. Μετὰ τὴ 10η Αὐγούστου, ἡ ἀγωνιστικὴ δραστηριότητά τους ἐντάθηκε. Ὁ ἐνθουσιασμὸς καὶ ἡ ζέση τῶν μεγάλων Ἡμερῶν συνεπάγονταν μιὰ νευρικὴ κόπωση ἡ ὁποία ἀντικαταστάθηκε, μετὰ τὴ νίκη, ἀπὸ τὴν καθημερινὴ φθορὰ τῆς στρατευμένης ζωῆς. Πέντε χρόνια ἐπαναστατικῶν ἀγώνων ἔφθειραν τὰ μέλη τῶν τμημάτων ποὺ στελέχωναν τὸ λαϊκὸ κίνημα. Ἦταν ἀδύνατον νὰ ξεφύγουν οἱ ἀγωνιστὲς τῆς βάσης, οἱ ὁποῖοι ἦσαν διαρκῶς σὲ δράση, ἀπὸ αὐτὴ τὴ φυσικὴ κόπωση ποὺ ἀνάγκαζε μερικὲς φορὲς τοὺς ἡγέτες τῆς Ἐπανάστασης νὰ ἀποσυρθοῦν γιὰ λίγο ἀπὸ τὴν πολιτικὴ σκηνή, ὅπως ἔκανε ὁ Ροβεσπιέρος τὸν Μεσσιδόρ. Ὁ Ροβεσπιέρος τὸ εἶχε πεῖ: ὁ πόλεμος παρατείνεται, «ὁ λαὸς ἀπόκαμε». Τὸ λαϊκὸ κίνημα ἔχασε ἔτσι τὴ ζωτικότητα καὶ τὴν ὀξύτητά του.

Ἐπίσης, γιὰ ἕνα λόγο ψυχολογικῆς καὶ συγκυριακῆς τάξεως: Ἡ λήξη τῆς εἰσβολῆς, ὁ τερματισμὸς τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καί, τέλος, ἡ νίκη καθιστοῦσαν τὴν ἔνταση περιττή. Αὐτοὶ οἱ λόγοι ἴσχυαν γιὰ τὸν λαὸ ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀστικὴ τάξη, ἔστω καὶ ἂν ἡ τελευταία εἶχε καὶ ἄλλους ἐπιπλέον. Ὁ τερματισμὸς τῆς Τρομοκρατίας δὲν ἀποτελοῦσε τὸ μοναδικὸ κίνητρό της· δὲν ἐπιδίωκε λιγότερο τὸ τέλος τῆς διευθυνόμενης οἰκονομίας καὶ τὴν ἐπιστροφὴ τῆς διακυβέρνησης καὶ τῆς διοίκησης στὰ χέρια τῶν προκρίτων. Ὁ λαὸς προσδοκοῦσε νὰ ἀπολαύσει τοὺς καρποὺς τῶν κόπων του. Εἶναι ἀδύνατον νὰ ἑρμηνευτεῖ διαφορετικὰ ὁ κατάλογος ποὺ ἄνοιξε τὸ τμῆμα τοῦ Ὄρους, τὸν Μεσσιδόρ, γιὰ νὰ καταγράψει τὶς νέες προσχωρήσεις στὸ

Σύνταγμα τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1793. Τὸ Σύνταγμα αὐτὸ συμβόλιζε στὰ μάτια τῶν ἀγωνιστῶν τὴν κοινωνικὴ δημοκρατία. Δὲν ἔπαυαν νὰ διεκδικοῦν τὴν ὀργάνωση τοῦ δικαιώματος στὴν κοινωνικὴ πρόνοια, τοῦ δικαιώματος στὴν ἐκπαίδευση. Ὅσο γιὰ τὴ μάζα, ἐκείνη διεκδικοῦσε πάνω ἀπ' ὅλα τὸ δικαίωμα στὴν ὕπαρξη. Ὅταν ἐπιτέλους ἡ νίκη ἦταν βέβαιη, σήμαινε, ἂν ὄχι τὴν ἀφθονία, τουλάχιστον τὸν εὐκολότερο ἀνεφοδιασμὸ καὶ τὴν ἐξασφάλιση τοῦ καθημερινοῦ ψωμιοῦ. Τὸ λαϊκὸ κίνημα ἀποστρατεύτηκε μὲ τὴ νίκη.

Ἐξαιτίας τῆς πολεμικῆς προσπάθειας οἱ Ἀβράκωτοι τοῦ Παρισιοῦ ἐξασθενοῦσαν μήνα μὲ τὸ μήνα. Ἡ κλήση 300.000 ἀνδρῶν, ἡ στρατολόγηση γιὰ τὴ Βανδέα κι ἔπειτα ἐναντίον τοῦ Ἔρ, ἡ μαζικὴ ἐπιστράτευση καὶ ὁ σχηματισμὸς τοῦ ἐπαναστατικοῦ στρατοῦ εἶχαν ἀποσπάσει στὴ ζωὴ τοῦ ἀγωνιστῆ ἕνα ἀξιόλογο κομμάτι τῶν πατριωτῶν: τοὺς νεότερους, τοὺς περισσότερο πρόθυμους γιὰ δράση, συχνὰ τοὺς πιὸ εὐσυνείδητους καὶ ὅσους ἔδειχναν μεγαλύτερο ἐνθουσιασμὸ θεωρώντας ὡς πρῶτο πολιτικὸ καθῆκον τὴν ὑπεράσπιση τῆς πατρίδας. Θὰ ἦταν σημαντικό, γιὰ νὰ ἐκτιμήσουμε πῶς ἐξελισσόταν ἡ ζωτικότητα τοῦ λαϊκοῦ κινήματος, ἂν μπορούσαμε νὰ μετρήσουμε πόσους ἀκριβῶς ἄνδρες ἀπέδωσαν οἱ διάφορες κλήσεις σὲ κατάταξη. Μολονότι εἶναι ἀδύνατον νὰ μελετηθεῖ συνολικὰ τὸ ζήτημα, τουλάχιστον σώζονται μερικὰ ἔγγραφα τὰ ὁποῖα δίνουν μιὰ ἰδέα τῶν ἀπωλειῶν σὲ ζωντανὲς δυνάμεις ποὺ ὑπέστησαν τὰ παρισινὰ τμήματα τὸ 1793. Στὸ τμῆμα τῶν Λογχῶν, τέως τμῆμα τῆς Πλατείας Βαντόμ, ὅπου ἀπογράφηκαν 3.540 ψηφοφόροι ἡλικίας ἄνω τῶν εἴκοσι ἑνὸς χρονῶν τὸ ἔτος 2, στρατολογήθηκαν 233 ἐθελοντὲς γιὰ τὴ Βανδέα μόνον ἀπὸ τὶς 3 μέχρι τὶς 17 Μαΐου 1793. Οὐσιαστικὰ ἦταν ὅλοι τους Ἀβράκωτοι, στὸ ἄνθος τῆς ἡλικίας τους. Στὶς 17 Ἰουλίου 1793, τὸ τμῆμα τοῦ Φινιστέρ, τέως τμῆμα τῶν Γκομπλέν, εἰδοποίησε πὼς ἡ ἔνοπλη δύναμή του ἀποτελοῦνταν ἀπὸ δώδεκα λόχους, «ὅμως τόσο ἐξαντλημένους ἐξαιτίας τῶν ἐπιτάξεων πολιτῶν στὸν κανονικὸ στρατὸ καὶ στοὺς ἐθελοντές, ὥστε δὲν ἀπομένουν παρὰ μόνον 942 ἄνδρες ἀπὸ 18 ὡς 40 ἐτῶν». Ὡστόσο αὐτὸ τὸ τμῆμα ἀριθμοῦσε περίπου δώδεκα χιλιάδες κατοίκους· τὸ ἔτος 2 εἶχαν ἀπογραφεῖ ἐκεῖ 3.783 ψηφοφόροι ἄνω τῶν εἴκοσι ἑνὸς χρονῶν. Ὁ κατάλογος ἀνὰ τμῆμα τῶν ἀνδρῶν ποὺ ἦταν σὲ θέση νὰ φέρουν ὅπλα τὸν Ἰούλιο τοῦ 1793 δείχνει πόσο κάμφθηκε ἡ ζωτικότητα τῶν δυνάμεων ποὺ διέθεταν τὰ τμήματα. Ἄνδρες μεγαλύτεροι ἀπὸ πενήντα χρονῶν, μερικὲς φορὲς καὶ ἄνω τῶν ἑξήντα, ἀποτελοῦσαν ἕνα σημαντικὸ μέρος τῆς δύναμής τους. Ἀπὸ τοὺς 3.231 ἄνδρες τοῦ τμήματος τοῦ Ἐνενήντα Δύο, τέως τμήματος τῆς Βιβλιοθήκης, οἱ 767 (τὸ 23,7%) ἦταν πάνω ἀπὸ πενήντα χρονῶν. Στὸ τμῆμα τοῦ Ἀρσί, οἱ λόχοι συγκέντρωναν 2.896 ἄνδρες, «ἀπὸ τοὺς ὁποίους θὰ ἔπρεπε νὰ ἀφαιρέσουμε τὸ ἕνα τέταρτο»· αὐτὸ ἀποτελοῦσαν ἄνδρες ἡλικίας μεγαλύτερης τῶν ἑξήντα ἐτῶν. Ἐξαιτίας τῶν κλήσεων στὸν στρατό, τὸ λαϊκὸ κίνημα γέρασε: μποροῦμε νὰ ἀντιληφθοῦμε πόσο ἀνεπανόρθωτες συνέπειες εἶχε αὐτὸ στὸν ἐπαναστατικὸ ἐνθουσιασμὸ καὶ στὴ μαχητικὴ φλόγα τῶν παρισινῶν μαζῶν.

Τέλος, οἱ Ἀβράκωτοι τοῦ Παρισιοῦ εἶδαν νὰ χάνονται τὰ στελέχη τους ἐξαιτίας

τῶν λαϊκῶν ἐπιτυχιῶν. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀγωνιστὲς τῶν τμημάτων, χωρὶς νὰ ἔχουν ἀποκλειστικὸ κίνητρο τὴ φιλοδοξία, θεωροῦσαν τὴν ἀπόκτηση μιᾶς θέσης νόμιμη ἀποζημίωση τῆς ἀγωνιστικῆς δραστηριότητάς τους. Ἄλλωστε, μὲ αὐτὸ τὸ τίμημα πληρωνόταν ἡ ἰσχὺς τοῦ λαϊκοῦ κινήματος. Ἐδῶ, ἡ ἱκανοποίηση τῶν προσωπικῶν συμφερόντων συνέπιπτε μὲ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐκκαθάρισης. Σὲ τέτοιες περιπτώσεις ὅμως ἡ ἐπιτυχία γεννοῦσε ἕνα νέο κομφορμισμό. Τὸ παράδειγμα τῶν ἐπαναστατικῶν ἐπιτετραμμένων ἀπεικονίζει αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη. Ἀρχικὰ ἀποτελοῦσαν τὸ μαχητικότερο στοιχεῖο τοῦ πολιτικοῦ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ τῶν τμημάτων. Καθὼς προέρχονταν ἀπὸ τὰ πιὸ λαϊκὰ στρώματα τῶν Ἀβράκωτων, ἦταν ἀπαραίτητο ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς ἴδιας τῆς Ἐπανάστασης νὰ μισθοδοτηθοῦν. Ὁ φόβος μήπως ἔχαναν τὰ κεκτημένα, καθὼς καὶ ἡ ἐνίσχυση τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης, τοὺς μετέτρεψαν σύντομα σὲ πειθήνια ὄργανα στὰ χέρια τῆς ἐξουσίας. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους 2 πολλοὶ ἀγωνιστὲς μεταμορφώθηκαν σὲ ὑπαλλήλους. Αὐτὴ ἡ διαδικασία ἀποτελοῦσε ἀναγκαστικὴ ἀπόρροια ὄχι μόνον τῆς ἐσωτερικῆς ἐξέλιξης τῶν Ἀβράκωτων τοῦ Παρισιοῦ, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τῆς ἐνίσχυσης τῆς ταξικῆς πάλης στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας ὅσο καὶ στὰ σύνορα. Ἔτσι, τὰ πιὸ εὐσυνείδητα καὶ τὰ πιὸ δραστήρια στοιχεῖα τῶν Ἀβράκωτων προσαρτήθηκαν στὸν κρατικὸ μηχανισμό. Ἡ πολιτικὴ δραστηριότητα τῶν τμηματικῶν ὀργανώσεων περιορίστηκε, καθὼς αὐξήθηκαν οἱ ἀπαιτήσεις τῆς ἐθνικῆς ἄμυνας. Συγχρόνως, ἡ δημοκρατία στοὺς κόλπους τῶν τμημάτων ἐξασθενοῦσε: ἡ ἐξέλιξη τῆς γραφειοκρατίας παρέλυε βαθμιαῖα τὸ κριτικὸ πνεῦμα καὶ τὴν πολιτικὴ δραστηριότητα τῶν μαζῶν. Ἀποτέλεσμα ἦταν ἡ μείωση τοῦ λαϊκοῦ ἐλέγχου πάνω στὸ μηχανισμὸ τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης, τῆς ὁποίας οἱ ἐξουσιαστικὲς τάσεις ἐνισχύθηκαν κατ' ἀναλογίαν. Ἡ γραφειοκρατικὴ σκλήρυνση στέρησε ἀπὸ τοὺς Ἀβράκωτους τοῦ Παρισιοῦ ἕνα σημαντικὸ τμῆμα τῶν στελεχῶν τους.

Αὐτὲς οἱ ἑτερόκλητες αἰτίες, οἱ ὁποῖες ἴσχυαν καὶ σὲ πολλὲς ἄλλες περιστάσεις πέρα ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ ἔτους 2, ἐξηγοῦν τὴν ἐξασθένηση τοῦ λαϊκοῦ κινήματος, ποὺ τὸ ὁδήγησε στὴν καταστροφή.

Παρ' ὅλα αὐτά, δὲν μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε πὼς ὁ ἀπολογισμὸς τοῦ ἔτους 2 ἦταν ἀρνητικὸς γιὰ τὸ λαϊκὸ κίνημα. Ἀναμφίβολα ἦταν ἀδύνατον νὰ πετύχει τοὺς δικούς του σκοποὺς —τὴ λαϊκὴ Δημοκρατία τῆς ἰσότητας στὴν ὁποία ἀπέβλεπαν συγκεχυμένα οἱ Ἀβράκωτοι. Οἱ περιστάσεις τῆς ἐποχῆς καὶ οἱ ἀντιφάσεις τοῦ ἴδιου τοῦ κινήματος ἐμπόδιζαν νὰ γίνει κάτι τέτοιο. Ὡστόσο αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς ἡ ἀποφασιστικὴ ἀρωγὴ τοῦ λαϊκοῦ κινήματος στὴν Ἐπανάσταση συνεισέφερε λιγότερο στὸ προχώρημα τῆς ἱστορίας.

Χωρὶς τοὺς Ἀβράκωτους τοῦ Παρισιοῦ, ἡ ἐπαναστατικὴ ἀστικὴ τάξη δὲν θὰ εἶχε κερδίσει μιὰ τόσο ριζικὴ νίκη. Ἀπὸ τὸ 1789 μέχρι τὸ ἔτος 2, οἱ Ἀβράκωτοι ἀποτέλεσαν τὸ ἀποτελεσματικὸ ὄργανο τῆς ἐπαναστατικῆς πάλης καὶ τῆς ἐθνικῆς ἄμυνας. Τὸ λαϊκὸ κίνημα ἐπέτρεψε, στὴ διάρκεια τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1793, τὴν

ἑδραίωση τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης, καὶ κατ' ἐπέκταση τὴν ἧττα τῆς ἀντεπανάστασης στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας καὶ τοῦ Συνασπισμοῦ στὸ ἐξωτερικό. Οἱ Θερμιδοριανοὶ ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τὴ νίκη. Ἂν ἀποδείχτηκαν ἀνίκανοι νὰ ἀξιοποιήσουν αὐτὴ τὴν ἐπιτυχία, ἦταν ἐπειδὴ ἡ ἐγκατάλειψη τῆς διευθυνόμενης οἰκονομίας καὶ ἡ ἀποθάρρυνση ποὺ κυρίευσε τοὺς μάχιμους ἄνδρες ἐξαιτίας τῶν κάθε λογῆς στερήσεων παρέλυσαν τὸν στρατό, καὶ ἄφησαν ἀρκετὸ καιρὸ στὸν ἐχθρὸ γιὰ νὰ προετοιμάσει τὶς νέες ἐκστρατεῖες του. Αὐτὴ ἡ ἀντιπαραβολὴ ἐπιτρέπει νὰ ἐκτιμήσουμε ἀκόμη καλύτερα τὸ ἔργο τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης καὶ τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε τὸ λαϊκὸ κίνημα τοῦ ἔτους 2.

β) Ἡ κρίση τῆς Ἐπανάστασης (Μάρτιος 1793)

Στὶς 25 Ἰανουαρίου 1793 παρουσιάστηκε ἡ εἰσήγηση τοῦ Ντυμπουὰ Κρανσὲ ἡ ὁποία ἀποκάλυπτε τὴν ἀνάγκη νὰ στρατολογηθοῦν 300.000 ἄνδρες ὥστε νὰ φτάσουν τὸ μισὸ ἑκατομμύριο οἱ δυνάμεις τοῦ στρατοῦ, καὶ νὰ ἑνοποιηθεῖ ἡ στρατιωτικὴ ὀργάνωση μὲ τὴν ἀνάμειξη τῶν ἐθελοντῶν καὶ τοῦ τακτικοῦ πεζικοῦ —ἐνῶ τὸ ἱππικὸ καὶ τὸ πυροβολικὸ θὰ συνέχιζαν νὰ στρατολογοῦν χωριστὰ τοὺς ἐθελοντές. Στὶς 12 Φεβρουαρίου ὁ Σαὶν-Ζὺστ ὑποστήριξε ἔνθερμα τὸ σχέδιο τοῦ Ντυμπουὰ Κρανσέ. «Τὴ νίκη δὲν θὰ τὴν κερδίσετε μόνον μὲ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὴν πειθαρχία τῶν στρατιωτῶν. Θὰ τὴν κερδίσετε, ἐπίσης, χάρη στὴν πρόοδο τοῦ πνεύματος τῆς Δημοκρατίας ποὺ θὰ σημειωθεῖ στὸν στρατό». Καὶ παρακάτω: «Ἡ ἑνότητα τῆς Δημοκρατίας ἀπαιτεῖ τὴν ἑνότητα τοῦ στρατοῦ. Ἡ πατρίδα ἔχει μόνον μιὰ καρδιά». Παρὰ τὴν ἀντιπολίτευση τῆς Γιρόνδης, ἡ Συμβατικὴ ψήφισε καταρχὴν τὸν νόμο «περὶ ἀμαλγαματώσεως» τοῦ στρατοῦ στὶς 21 Φεβρουαρίου 1793. Τὸν εἶχε προετοιμάσει ἀπὸ τὶς 21 τοῦ προηγούμενου Δεκεμβρίου, μὲ τὴν ἑνοποίηση τῶν στρατιωτικῶν μισθῶν. Προστέθηκε ἡ ὁμογενοποίηση τῶν στολῶν —τὸ γαλάζιο τῶν ἐθνοφρουρῶν— καὶ τῆς ἱεραρχικῆς ἐξέλιξης, καθὼς καὶ τῶν νέων ὀνομασιῶν τῶν μονάδων καὶ τῶν βαθμῶν. Καθὼς ὅμως ἄρχιζε ἤδη ἡ ἐκστρατευτικὴ περίοδος, ἡ δημιουργία τῶν νέων «ἡμιταξιαρχιῶν» ἀναβλήθηκε. Ὅσο γιὰ τοὺς 300.000 ἄνδρες, ἡ κλήση τους ἀποφασίστηκε στὶς 23 Φεβρουαρίου, μεταξὺ τῶν ἀγάμων καὶ τῶν χήρων ποὺ εἶχαν ἡλικία ἀπὸ εἴκοσι ὡς σαράντα χρονῶν. Κανεὶς δὲν ἔδειξε νὰ ὑποπτεύεται πὼς ἡ ἐνίοτε διαβόητη ἀπέχθεια ποὺ παρατηροῦνταν ἐναντίον τῆς στρατιωτικῆς θητείας θὰ μποροῦσε νὰ ξεσηκώσει βίαιη ἀντίσταση.

Θεωρητικά, ἡ ἐθελοντικὴ στρατολόγηση διατηρήθηκε. Σὲ περίπτωση ποὺ οἱ ἐθελοντὲς ἀποδεικνύονταν ἀνεπαρκεῖς, «οἱ πολίτες θὰ ὑποχρεώνονται νὰ συμπληρώνουν ἀδιάκοπα τὸν ἀριθμό τους, καὶ θὰ υἱοθετοῦν ὅποια μέθοδο ἡ πλειοψηφία τους θεωρεῖ καταλληλότερη γιὰ τὴν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ» (ἄρθρο 11). Ἐνῶ οἱ κλήσεις τοῦ 1791 καὶ τοῦ 1792 ὁλοκληρώθηκαν μὲ ἐνθουσιασμό, ἐκείνη τοῦ 1793 σκόνταψε στὶς μεγαλύτερες δυσκολίες. Ἡ εὐθύνη βαρύνει ἐν μέρει τὴ Συμβατική, ἡ ὁποία ἀρνήθηκε νὰ προσδιορίσει μὲ ποιὸν τρόπο θὰ συμπληρώνονταν τὰ κενά.

Καθὼς ἀνέθεσε αὐτὸ τὸ καθῆκον στὶς τοπικὲς ἀρχές, ἄφησε τὴ στρατολογία ἕρμαιο τῶν προσωπικῶν ἀνταγωνισμῶν. Γιὰ νὰ ἀποφύγει τὰ ἀτοπήματα τῆς ἐπιλογῆς μὲ κλήρωση, ἢ μὲ ψηφοφορία στὴν ὁποία θὰ ἐπικρατοῦσε ἡ γνώμη τῆς πλειοψηφίας, τὸ Διαμέρισμα τοῦ Ἐρὼ διέταξε στὶς 19 Ἀπριλίου 1793 τὴν ἄμεση καὶ προσωπικὴ κλήση τῶν στρατευσίμων. Μιὰ ἐπιτροπὴ διορισμένη ἀπὸ τοὺς ἐπιτετραμμένους τῆς Συμβατικῆς θὰ ὅριζε ἔπειτα ἀπὸ πρόταση τῶν τοπικῶν ἀρχῶν «τοὺς πολίτες ποὺ θὰ ἀναγνωρίζονται ὡς οἱ πιὸ καλοὶ πατριῶτες καὶ οἱ πιὸ κατάλληλοι ὡς πρὸς τὸ θάρρος τους, τὸ χαρακτήρα τους καὶ τὰ ὑλικὰ μέσα, ὥστε νὰ ὑπηρετήσουν ὠφέλιμα τὴ Δημοκρατία». Ταυτοχρόνως ἐπιβλήθηκε ἕνα ἀναγκαστικὸ δάνειο ὕψους πέντε ἑκατομμυρίων στοὺς πλουσίους ὥστε νὰ γίνει δυνατὴ ἡ πληρωμὴ τῶν μισθῶν, ἡ κάλυψη τῶν ἐξόδων ἐξοπλισμοῦ καὶ ἡ ἐξασφάλιση «τῆς τάξης τῶν φτωχῶν». Αὐτὴ ἡ μέθοδος στρατολογίας παρουσίαζε τὸ μεγάλο πλεονέκτημα ὅτι παρέδιδε τὴν ἐπιλογὴ τῶν στρατιωτῶν στὰ χέρια τῶν ἐπαναστατικῶν ἀρχῶν, καὶ υἱοθετήθηκε παντοῦ. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ κλήση δὲν ἀπέδωσε περισσότερους ἀπὸ τοὺς μισοὺς ἄνδρες σὲ σχέση μὲ τὸν προβλεπόμενο ἀριθμό.

Ἦταν ἀδύνατον νὰ ὑπάρξουν ψευδαισθήσεις σχετικὰ μὲ τὶς προοπτικὲς τοῦ πολέμου κατὰ θάλασσα, καὶ συνεπῶς μὲ τὴν τύχη ποὺ περίμενε τὶς ἀποικίες. Ἀκόμη καὶ ἡ Κορσικὴ ξέφυγε ἀπὸ τὰ χέρια τῆς Δημοκρατίας. Ἡ Συντακτικὴ εἶχε ἀφήσει νὰ ἐπιστρέψει ἐκεῖ ὁ Πάολι, ὁ ὁποῖος ἦταν παλαιότερα ἀρχηγὸς τῆς ἀντίστασης ἐναντίον τῶν Γενοβέζων καὶ τῶν Γάλλων. Καθὼς θεωροῦσε τὸ νησὶ φέουδό του, ἐπέλεξε τὴν ἀπόσχιση σὲ συνεργασία μὲ τὸν ἐπιτροπεύοντα γενικὸ σύνδικο Πότσο ντὶ Μπόργκο, καὶ κάλεσε τοὺς Ἄγγλους. Ἀκόμη λιγότερο ὑπολόγιζε ἡ Γαλλία στοὺς κουρσάρους. Ἂν προκαλοῦσαν ζημιὲς στὸν ἐχθρό, τὸ ἐμπορικό της ναυτικὸ ὑπέφερε πολὺ περισσότερες. Τὰ οὐδέτερα πλοῖα μετατράπηκαν σὲ ἀπαραίτητους ἐνδιάμεσους τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου. Στοὺς προηγούμενους πολέμους, ὁ βασιλιὰς παρίστανε τὸν ὑπερασπιστὴ τῆς «ἐλευθερίας τῶν θαλασσῶν». Ὑποστήριζε, ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὶς οὐδέτερες Δυνάμεις, πὼς «ἡ σημαία καλύπτει τὸ ἐμπόρευμα», καὶ συνεπῶς ἐξασφάλιζε τὴ συνδρομή τους γιὰ νὰ σπάσει τὸν βρετανικὸ ἀποκλεισμό. Ἡ Συμβατικὴ υἱοθέτησε ἀντίθετη πολιτική. Δὲν ἀρκέστηκε στὴν καταγγελία τῶν ἐμπορικῶν συνθηκῶν ποὺ εἶχε συνάψει μὲ τοὺς τωρινοὺς ἐχθρούς, κυρίως τῆς συνθήκης τοῦ 1786, οὔτε στὴν ἀπαγόρευση τῆς εἰσαγωγῆς ὁρισμένων ἐμπορευμάτων ἀγγλικῆς προέλευσης. Στὶς 9 Μαΐου, διέταξε: ἐφόσον οἱ οὐδέτεροι ὑποτάσσονταν στὶς διαταγὲς τῆς Μεγάλης Βρετανίας, ἐφεξῆς ὅσα ἐχθρικὰ ἀγαθὰ βρίσκονταν ἐπάνω στὰ πλοῖα τους θὰ θεωροῦνταν νόμιμη λεία. Οἱ προστατευτιστὲς βιομήχανοι, καὶ περισσότερο ἀπ' ὅλους οἱ βαμβακοβιομήχανοι —ὁ τέως πρόξενος Ντυσὲ διερμήνευε τὶς ἀπόψεις τους μέσα ἀπὸ τὶς στῆλες τοῦ *Μηνύτορα* καὶ πλάι στὸν Μπαρὲρ— πανηγύρισαν, ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο. Ἀντιθέτως, μάταιοι ἀποδείχτηκαν οἱ θρῆνοι τῆς ὑψηλῆς ἀστικῆς τάξης τῶν λιμανιῶν. Ἡ ἀδιαλλαξία τῆς Συμβατικῆς, καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη, μαρτυρεῖ τὴν ἐξασθένηση τῆς Γιρόνδης.

Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἐνισχύθηκε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ὁ ἀποκλεισμὸς ἀναπό-

φευκτα ἐπιδείνωσε τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση. Ἤδη ἡ ζωὴ γινόταν ὁλοένα καὶ δυσκολότερη ἐξαιτίας τῆς πτώσης τοῦ ἀσινιάτου ποὺ ἐπέφεραν ἡ θανάτωση τοῦ βασιλιᾶ καὶ ἡ γενίκευση τοῦ πολέμου. Στὶς ἀρχὲς Ἰανουαρίου, ἐξακολουθοῦσε νὰ διατηρεῖ τὸ 60 μὲ 65% τῆς ὀνομαστικῆς του ἀξίας. Τὸν Φεβρουάριο ὑποχώρησε στὸ 50%, καὶ μέχρι τὸν Ὀκτώβριο κατολίσθαινε ἀσταμάτητα. Οἱ ἐπαναστάτες ἐνοχοποιοῦσαν τοὺς ξένους τραπεζίτες —τὸν Μπάρινγκ τοῦ Λονδίνου, τὸν Χόουπ τοῦ Ἄμστερνταμ, τὸν Πάρις τοῦ Ἀμβούργου— οἱ ὁποῖοι κερδοσκοποῦσαν ἀπὸ κοινοῦ εἰς βάρος του καὶ μάλιστα, καθὼς λεγόταν, γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Πὶτ καὶ μὲ τὴ συνενοχὴ χρηματιστῶν τοῦ Παρισιοῦ, ποὺ ἦταν ἐπίσης ξένοι κατὰ ἕνα μεγάλο μέρος. Ὅλοι ἀντιλαμβάνονταν ὅμως ὅτι καὶ πολλοὶ Γάλλοι ἔκαναν ἀνάλογους χειρισμούς, καὶ πὼς πολλοὶ ἄλλοι, προσπαθώντας νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὸ γαλλικὸ νόμισμα, ἀγόραζαν ἄλλα νομίσματα σὲ ὁποιαδήποτε τιμή. Τὰ πάντα ἀκρίβαιναν τόσο γρήγορα ὥστε οἱ μισθοὶ ἦταν ἀδύνατον νὰ ἀκολουθήσουν τὸ ὕψος τῶν τιμῶν. Τὸν Ἰανουάριο, στὴ Λυόν, οἱ ἐργάτες ἀπαίτησαν νὰ ἐπιβληθεῖ διατίμηση στὰ φασόν. Οἱ τοπικοὶ πληθυσμοί, ἀλλόφρονες ἀπὸ φόβο, διέκοψαν ὁλότελα τὴν κυκλοφορία τῶν σιτηρῶν. Ἡ κυβέρνηση προσπαθοῦσε νὰ σώσει τὴν κατάσταση ὅπως μποροῦσε, μὲ τὴ βοήθεια σιτηρῶν ποὺ ἀγόραζε στὸ ἐξωτερικό, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ σπάνιζαν. Στὸ Παρίσι, ἡ Κομούνα συνέχιζε νὰ κρατᾶ τὴν τιμὴ τοῦ ψωμιοῦ στὰ τρία σολδία τὴ λίβρα, ἀποσπώντας κονδύλια ἀπὸ τὴ Συμβατική.

Ἡ Κομούνα, μὲ τὴν ὑποστήριξη τῶν τμημάτων, ματαίως εἶχε ζητήσει νὰ ἐπιβληθεῖ φορολόγηση στὶς 29 Νοεμβρίου 1792. Ἐκεῖνοι ποὺ προωθοῦσαν αὐτὴ τὴ διεκδίκηση ἦταν οἱ λαϊκοὶ ἡγέτες καὶ οἱ ἀγωνιστὲς τῶν τμημάτων. Ὁ ἐφημέριος Ζὰκ Ρού, ἀπὸ τὸ τμῆμα τοῦ Γκραβιγέ, εἶχε ἐκφωνήσει ἕναν βίαιο λόγο τὴν 1η Δεκεμβρίου «περὶ τῆς δίκης τοῦ Λουδοβίκου τοῦ τελευταίου, καὶ περὶ τῆς καταδιώξεως τῶν τοκογλύφων, τῶν καπαριαστῶν καὶ τῶν προδοτῶν». Στὸ τμῆμα τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου, ὁ Βαρλέ, ἕνας ἀρκετὰ εὔπορος ὑπάλληλος τῶν ταχυδρομείων, εἶχε διεκδικήσει ἀπὸ τὶς 6 Αὐγούστου 1792 τὴν ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία τοῦ ἀσινιάτου καὶ τὴ λήψη μέτρων ἐναντίον τῶν προαγορῶν. Στὴ Λυὸν ὁ Σαλιὲ καὶ ὁ Λεκλέρ, στὴν Ὀρλεάνη ὁ Ταμπουρὼ προπαγάνδιζαν τὰ ἴδια συνθήματα: ἐπίταξη τῶν σιτηρῶν, φορολόγηση τῶν τροφίμων, ρύθμιση τῆς ἀρτοποιίας, βοήθεια στοὺς ἀπόρους καὶ στὶς οἰκογένειες τῶν ἐθελοντῶν. Ἡ προπαγάνδα αὐτῶν τῶν ἀγωνιστῶν, τῶν Λυσσασμένων, σημείωσε μεγάλες προόδους στὰ παρισινὰ τμήματα. Ἡ ἐπιδείνωση τῆς οἰκονομικῆς κρίσης τοὺς εὐνοοῦσε. Στὶς 12 Φεβρουαρίου 1792 μιὰ ἀντιπροσωπία τῶν 48 τμημάτων παρουσιάστηκε στὸ βῆμα τῆς Συμβατικῆς. «Δὲν ἀρκεῖ ὅτι δηλώσαμε πὼς εἴμαστε Δημοκρατικοὶ Γάλλοι. Πρέπει ἐπίσης ὁ λαὸς νὰ εὐτυχεῖ, πρέπει νὰ ἔχει ψωμί. Ἐπειδὴ ὅπου δὲν ὑπάρχει πιὰ ψωμί, ἐκεῖ δὲν ὑπάρχουν πλέον οὔτε νόμοι οὔτε ἐλευθερία οὔτε Δημοκρατία». Οἱ συντάκτες τῆς ἔκκλησης διαμαρτυρίας κατήγγελλαν «τὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου τῶν σιτηρῶν» καὶ ἀπαιτοῦσαν νὰ ἐπιβληθεῖ φορολόγηση.

Στὶς 25 Φεβρουαρίου, ταραχὲς ξέσπασαν στὴ συνοικία τῶν Λομβαρδῶν, στὸ

κέντρο τοῦ ἐμπορίου τῶν ἀποικιακῶν ἀγαθῶν. Γενικεύτηκαν καὶ συνεχίστηκαν μέχρι τὶς 27 τοῦ μηνός. Λεηλατήθηκαν τὰ παντοπωλεῖα, κι ἔπειτα οἱ μαοῦνες ὅπου ἀποθηκευόταν τὸ σαπούνι. Οἱ ταραχοποιοί, ἀρχικὰ γυναῖκες στὶς ὁποῖες ἀργότερα προστέθηκαν οἱ ἄνδρες, προμηθεύονταν διὰ τῆς βίας ζάχαρη καὶ καφέ, κεριὰ καὶ σαπούνι, σὲ τιμὲς ποὺ ὅριζαν οἱ ἴδιοι. «Τὸ μόνο ποὺ ἔκαναν οἱ μπακάληδες», δήλωσε ὁ Ζὰκ Ρού, «ἦταν νὰ δώσουν πίσω στὸν λαὸ τὰ ἀγαθὰ ποὺ ἀπὸ καιρὸ τὸν ἀνάγκαζαν νὰ τὰ πληρώνει πολὺ ἀκριβότερα». Ὁ Ροβεσπιέρος ὅμως, ὅπως καὶ ὁ Μαρά, κατήγγειλε τὴ «μηχανορραφία ποὺ ἐξυφάνθηκε εἰς βάρος τῶν ἴδιων τῶν πατριωτῶν». Ὁ λαὸς εἶχε πολὺ καλύτερα πράγματα νὰ κάνει ἀπὸ τὸ νὰ ἐξεγείρεται «γιὰ φτηνοεμπορεύματα». «Ὁ λαὸς πρέπει νὰ ὑψώσει τὸ ἀνάστημά του ὄχι γιὰ νὰ μαζέψει ζάχαρη, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἰσοπεδώσει τοὺς ληστές». Οἱ Λυσσασμένοι ἀπέτυχαν στὴν προσπάθειά τους νὰ ἐπιβάλουν τὴ φορολόγηση, ἀλλὰ πάντως κατόρθωσαν νὰ θέσουν τὸ πρόβλημα.

Στὸ μεταξὺ ἡ θέση τῆς κυβέρνησης ἐξασθενοῦσε. Ἡ Γιρόνδη ἔχασε τὸ ὑπουργεῖο τοῦ Ρολάν, ὁ ὁποῖος παραιτήθηκε στὶς 22 Ἰανουαρίου. Ἀντιθέτως, τὸν Φεβρουάριο κατόρθωσε νὰ διώξει τὸν Πὰς ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖο Πολέμου καὶ ὁ Μπερνονβίλ, ὁ ὁποῖος τὸν διαδέχθηκε χάρη στὸ διπλὸ παιχνίδι ποὺ ἔπαιξε καὶ μὲ τὰ δύο κόμματα, ἔδιωξε τοὺς Ἀβράκωτους ἀπὸ τὰ γραφεῖα καὶ ἄφησε πλήρη ἀσυδοσία στοὺς προμηθευτὲς τοῦ στρατοῦ. Ὁ Γκαρὰ ὅμως, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε τὸ Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν, μολονότι συναισθηματικὰ συντασσόταν μὲ τὴ Δεξιὰ δὲν σκόπευε νὰ δεχτεῖ συμβιβασμοὺς ἐνῶ ὁ Γκογιέ, ὁ ὁποῖος τοποθετήθηκε στὸ Ὑπουργεῖο Δικαιοσύνης, θεωροῦνταν Ἰακωβῖνος ὅπως καὶ ὁ Μόνζ. Ὁ Λεμπρὲν καὶ ὁ Κλαβιὲρ δέχονταν ὁλοένα καὶ περισσότερες ἐπιθέσεις, ἐνῶ ἀπαγγέλθηκε κατηγορία ἐναντίον τοῦ Λαμάρς, διευθυντὴ τῆς ὑπηρεσίας τῶν ἀσινιάτων. Ἡ Συμβατικὴ εἶχε δημιουργήσει ἀπὸ τὴν 1η Ἰανουαρίου τὴν Ἐπιτροπὴ Γενικῆς Ἄμυνας, στὴν ὁποία κυριαρχοῦσε ἡ Γιρόνδη. Ἀπὸ σεβασμὸ ὅμως πρὸς τὴν ἀρχὴ τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν ἐξουσιῶν, τῆς παρεῖχε ἁπλῶς τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιβλέπει τὰ ὑπουργεῖα ποὺ ἐπιδείκνυαν μεγαλύτερη ροπὴ πρὸς τὴν ἀδράνεια. Τὸν Φεβρουάριο, ὁ Κοντορσὲ παρουσίασε τὴν εἰσήγησή του μὲ ἀντικείμενο τὸ σχέδιο τοῦ συντάγματος. Δὲν ἐκτιμήθηκε ἰδιαιτέρως, καὶ οἱ Ὀρεινοὶ ἔκριναν πὼς οἱ περιστάσεις δὲν ἦταν εὐνοϊκὲς γιὰ νὰ ἀσχοληθοῦν μαζί της. Ἡ συζήτηση ἄρχισε τὸν Ἀπρίλιο, καθὼς οἱ Γιρονδῖνοι συνέλαβαν τὴν ἰδέα νὰ ἐπιταχύνουν τὴ δημοσίευση τοῦ σχεδίου, ἐπειδὴ πίστευαν πὼς οἱ Ὀρεινοὶ θὰ ἐκμηδενίζονταν στὶς ἐκλογές. Κατὰ βάθος, καμιὰ ἀπὸ τὶς δύο μερίδες δὲν ἤθελε νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ ἰσχυρὴ ἐξουσία στὴν ὁποία θὰ μποροῦσαν νὰ ἐγκατασταθοῦν οἱ ἀντίπαλοι. Ἡ πάλη μεταξύ τους συνεχίστηκε, ἀνελέητη καὶ χωρὶς νὰ φέρνει ἀποτελέσματα. Τελικὰ κρίθηκε ἀπὸ ἐξωτερικοὺς παράγοντες.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς δίκης τοῦ βασιλιᾶ, οἱ Ἀβράκωτοι ἐξαπέλυαν διαρκεῖς ἐπιθέσεις ἐνάντια στοὺς «ἐφεσιβάλλοντες», καὶ σύντομα θέλησαν νὰ τοὺς διώξουν ἀπὸ τὴ Συμβατική. Ἔτσι ἡ κυβέρνηση θὰ ἀποκτοῦσε ἑνότητα, καὶ θὰ ξαναέβρισκε τὴν ἀπαραίτητη ἐνεργητικότητα ὥστε νὰ τερματίσει τὴν ἀριστοκρατικὴ συνωμοσία.

συλλαμβάνοντας τοὺς ὑπόπτους καὶ ἐγκαθιδρύοντας ἕνα ἐπαναστατικὸ δικαστήριο. Οἱ λαϊκοὶ ἡγέτες, οἱ ὁποῖοι διατηροῦσαν ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἁπλοὺς ἀνθρώπους, ἀντιλαμβάνονταν πὼς ἐκεῖνο ποὺ ἀπασχολοῦσε τὴ μάζα ἦταν πάνω ἀπ' ὅλα τὰ μέσα ἐπιβίωσης. Συνεπῶς, ἀπαίτησαν νὰ φορολογηθοῦν τὰ τρόφιμα, νὰ ἐπιταχθοῦν τὰ σιτηρά, νὰ δοθεῖ βοήθεια στοὺς φτωχοὺς καὶ στὶς οἰκογένειες τῶν στρατιωτῶν, καὶ νὰ σχηματιστεῖ ὁ ἐπαναστατικὸς στρατός, ὁ ὁποῖος θὰ εἶχε τὸ διπλὸ πλεονέκτημα ὅτι θὰ ἐξασφάλιζε τὴν ἐξουσία τους καὶ θὰ προσέφερε ἀπασχόληση στοὺς ἀνέργους. Ὅσο γιὰ τοὺς πόρους ποὺ ἀπαιτοῦνταν γιὰ ὅλα αὐτά, θὰ ἀντλοῦνταν ἀπὸ τὴ φορολόγηση τῶν πλουσίων.

Αὐτὰ τὰ μέτρα συμβούλευαν κυρίως ἐκεῖνοι ποὺ ὀνομάστηκαν «Λυσσασμένοι» —ὁ ἱερέας Ζὰκ Ρού, ὁ ἐξαιρετικὰ εὔπορος ὑπάλληλος τῶν ταχυδρομείων Βαρλέ, καὶ οἱ ἐπαρχιακοὶ ζηλωτές τους, ὅπως ὁ Σαλιὲ καὶ ὁ Λεκλὲρ στὴ Λυόν, καὶ ὁ δικηγόρος Ταμπουρὼ στὴν Ὀρλεάνη. Δὲν διεκδικοῦσαν τὸν «ἀγροτικὸ νόμο»· ἄλλωστε, ὑπῆρχε ἕνα διάταγμα τῆς 18ης Μαρτίου τὸ ὁποῖο τιμωροῦσε μὲ τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου κάθε παρόμοια πρόταση. Στὰ μάτια τους ὅμως, τὰ κοινωνικὰ ζητήματα ἦταν σημαντικότερα ἀπὸ τὰ πολιτικὰ προβλήματα. Ὁ λαὸς ἦταν τώρα κυρίαρχος: ποιὸ τὸ ὄφελος ὅμως ἂν πέθαινε τῆς πείνας; Τὰ μέλη τῶν λεσχῶν ποὺ εἶχαν ἤδη καταλάβει περίοπτες θέσεις, καὶ φημισμένοι δημοσιογράφοι ὅπως ὁ Ἐμπὲρ καὶ ὁ Μαρά, τοὺς ζήλευαν, ἀλλὰ κατέληξαν νὰ τοὺς μιμηθοῦν. Οἱ περισσότεροι Ἀβράκωτοι ἔστρεφαν τὸ βλέμμα πρὸς τοὺς Ὀρεινοὺς καὶ τοὺς Ἰακωβίνους, περιμένοντας ν' ἀκούσουν ἀπὸ αὐτοὺς τὸ σύνθημα. Δὲν ἔλειπαν ὅμως καὶ οἱ ἀνυπόμονοι, ἰδιαιτέρως ὁ Βαρλέ, οἱ ὁποῖοι τοὺς θεωροῦσαν ὑπερβολικὰ σώφρονες καὶ μετριοπαθεῖς, καὶ ἐκτιμοῦσαν πὼς ἔπρεπε νὰ ἀναλάβουν οἱ ἴδιοι τὴν πρωτοβουλία. Δὲν θὰ δίσταζαν νὰ διαλύσουν τὴ Συμβατικὴ γιὰ νὰ πάρουν οἱ ἴδιοι τὴν ἐξουσία. Μάλιστα ὑπῆρχαν ὁρισμένοι, οἱ ὁποῖοι ἴσως εἶχαν συμμετάσχει στὶς σφαγὲς τοῦ Σεπτεμβρίου, ποὺ ἤθελαν νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὴν κρίση γιὰ νὰ σύρουν τοὺς Γιρονδίνους καὶ τοὺς ὑπόπτους σὲ ἕνα ἐπαναστατικὸ δικαστήριο, ἢ σὲ αὐτοσχέδιους λαϊκοὺς δικαστές.

Μέχρι τὴν τελευταία στιγμὴ ὁ Δαντὸν ἔλπιζε νὰ ἀναστηλώσει τὴν ἑνότητα τῶν Δημοκρατικῶν. Ὁ Ροβεσπιέρος καὶ οἱ Ὀρεινοί, οἱ ὁποῖοι ἀκολουθοῦσαν τοὺς Ἰακωβίνους καὶ τὴν Κομούνα, ἔκριναν πὼς ἦταν ἀδύνατη μιὰ παρόμοια ἕνωση καὶ σκέφτονταν, ὅπως καὶ οἱ Ἀβράκωτοι, πὼς ἔπρεπε νὰ τελειώνουν μὲ τοὺς Γιρονδίνους καὶ πὼς ἡ κοινὴ σωτηρία ἀπαιτοῦσε νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ δικτατορικὴ κυβέρνηση. Καθὼς οἱ ἀντίπαλοι ἀπειλοῦσαν νὰ τοὺς ἀπομονώσουν καὶ νὰ τοὺς ἀπευθύνουν κατηγορίες, ἔκλιναν πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση ἀπὸ φόβο γιὰ τὴν προσωπική τους ἀσφάλεια. Ἦταν δυσκολότερο νὰ ἐπιτευχθεῖ συμφωνία στὸ κοινωνικὸ πρόγραμμα αὐτῶν τῶν μερίδων, στὸ ὁποῖο συμπεριλαμβανόταν τὸ ζήτημα τῆς φορολόγησης. Οἱ Ὀρεινοὶ δὲν πίστευαν στὶς ἀρετὲς τῆς ρύθμισης τῆς ἀγορᾶς, καθὼς ἦταν ἀστοὶ θιασῶτες τῆς οἰκονομικῆς ἐλευθερίας. Πίστευαν πὼς ἡ πολιτικὴ ἦταν τὸ πᾶν. Μετὰ τὶς ταραχὲς τοῦ Φεβρουαρίου, ὁ Ροβεσπιέρος ἀγανακτοῦσε ἐπειδὴ τὰ «φτηνοεμπορεύματα» ἀποσποῦσαν τὴν προσοχὴ ἀπὸ τὶς ἀντεπαναστατικὲς δολοπλοκίες καί,

στὴν Κομούνα, τὸ μόνο ποὺ προσέφερε ὁ Σωμὲτ ἦταν ἔρευνες εἰς βάρος τῶν καπαριαστῶν καὶ μεγάλα ἔργα γιὰ νὰ ἀπασχοληθοῦν οἱ ἄνεργοι. Τὸν Ἀπρίλιο ὑποχώρησαν, ὅμως δὲν ἐγκατέλειψαν τὴν ἀπέχθειά τους γι' αὐτὰ τὰ ζητήματα, ὅπως φάνηκε τοὺς ἑπόμενους μῆνες, καὶ ἡ συνεννόηση τῶν δύο πλευρῶν ποτὲ δὲν ἦταν πλήρης.

Ἀπέμενε ἄλλωστε νὰ φανεῖ ἂν ἡ Πεδιάδα θὰ ἀποφάσιζε τὴν ἐξόντωση τῶν Γιρονδίνων. Ὁ Ροβεσπιέρος φαίνεται πὼς ἔλπιζε ἀπὸ καιρὸ νὰ συμβεῖ κάτι τέτοιο, ἀναμφιβόλως ἐξαιτίας τῶν δογματικῶν του ἀναστολῶν —ἀφοῦ ἦταν ἀσυμβίβαστος μὲ τὸ ἀντιπροσωπευτικὸ πολίτευμα κάθε καταναγκασμὸς τῆς Συμβατικῆς— ὅμως ἐπίσης κι ἐπειδὴ δυσπιστοῦσε ἀπέναντι στὶς πιθανὲς συνέπειες μιᾶς ἐξέγερσης. Δὲν ἔπαψε νὰ ἐπαναλαμβάνει, ὅπως ἔκανε καὶ πρὶν ἀπὸ τὶς 10 Αὐγούστου, πὼς ἡ εὐθύνη τοῦ λαοῦ δὲν ἦταν διόλου ὑποδεέστερη τῆς εὐθύνης τῶν ἐκπροσώπων του, καὶ πὼς ὁ λαὸς εἶχε κάθε δικαίωμα, ἐκδηλώνοντας νόμιμα τὴ βούλησή του, νὰ ἐπιβάλλει στοὺς τελευταίους νὰ συμμορφώνονται μὲ αὐτή. Ἐπρόκειτο γιὰ μεγάλη ψευδαίσθηση, κι ἐνῶ οἱ Ἰακωβίνοι τὸν ἐπικροτοῦσαν, οἱ Ἀβράκωτοι ποὺ ἀγόρευαν στοὺς δρόμους τὸν ἀντιμετώπιζαν ὡς βαυκαλιστή. Πράγματι, ἔπρεπε νὰ ὀργανωθεῖ μιὰ ἀπειλητικὴ διαδήλωση ἡ ὁποία θὰ ἀνάγκαζε τὴ συνέλευση νὰ ὑποκύψει. Ἂν ὅμως αὐτὴ ἀντιστεκόταν; Οἱ Ὀρεινοὶ δὲν ἤθελαν νὰ τὴ διαλύσουν, καὶ ἀκόμη λιγότερο νὰ ξαναδοῦν τὶς σκηνὲς τοῦ Σεπτεμβρίου. Ἂν συνέβαινε κάτι τέτοιο, ἡ ἐξουσία θὰ ξέφευγε ἀπὸ τὰ χέρια τους γιὰ νὰ περάσει στὴν Κομούνα καὶ στοὺς ἡγέτες τῶν Ἀβράκωτων. Ἡ ἐπαρχία δὲν θὰ τὸ ἀνεχόταν. Γιὰ νὰ συσπειρωθεῖ πίσω τους, ἔπρεπε νὰ διατηρηθεῖ ἡ Συμβατικὴ ὡς ἐγγυήτρια τῆς Ὀρεινῆς δικτατορίας. Αὐτὲς οἱ ἀντικρουόμενες τάσεις εἶχαν μεγάλη σημασία. Ἐξηγοῦν γιὰ ποιὸ λόγο ἡ πτώση τῆς Γιρόνδης δὲν ἦρθε παρὰ μόνον ἔπειτα ἀπὸ τέσσερις μῆνες. Ὅσο οἱ τάσεις αὐτὲς διαιωνίζονταν, ἡ σταθερότητα τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης ποτὲ δὲν φαινόταν ἀσφαλής· ἔτσι συνέβαλαν λοιπὸν στὴν πτώση της.

Ἔπειτα ἀπὸ τὴ σχετικὴ νηνεμία ποὺ ἀκολούθησε τὸ θάνατο τοῦ βασιλιᾶ, ἡ κρίση ξέσπασε ξανὰ ὅταν φάνηκαν ταυτοχρόνως οἱ κίνδυνοι στὰ σύνορα καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας. Τὴν 1η Μαρτίου, ἐνῶ ὁ Ντυμουριὲ ἑτοιμαζόταν νὰ ἐπιστρέψει ἀπὸ τὴν Ὀλλανδία, οἱ προκαλύψεις του κατατροπώθηκαν στὸν ποταμὸ Ροὲρ ἀπὸ τὸν πρίγκιπα τοῦ Κοβούργου, ὁ ὁποῖος σύντομα κατέλαβε τὴ Λιέγη καὶ πέρασε τὸν Μεύση. Ἐπὶ πολλὲς ἡμέρες ὁ Μπερνονβὶλ καὶ οἱ Γιρονδίνοι σκορποῦσαν καθησυχαστικὲς διαβεβαιώσεις, ἀλλὰ στὶς 7 τοῦ μηνὸς ὁ Δαντόν, ὁ ὁποῖος ἔσπευσε ἀπὸ τὸ Βέλγιο, κήρυξε συναγερμό. Τὶς ἡμέρες ποὺ ἀκολούθησαν υἱοθέτησε τὴ γλώσσα τοῦ 1792: «Μόνο τὸν ἐχθρὸ γνωρίζω! Τὸν ἐχθρὸ νὰ χτυπήσουμε!» Καθὼς ὁ χρόνος πίεζε, ἀπαίτησε μιὰ νέα προσπάθεια ἀπὸ τοὺς πατριῶτες τοῦ Παρισιοῦ ὥστε νὰ σωθεῖ τὸ Βέλγιο. Τοῦ ἀπάντησαν, ὅπως καὶ τὸν Σεπτέμβριο, πὼς δὲν θὰ ἔφευγαν ἀφήνοντας πίσω τους τὴν πρωτεύουσα ἐκτεθειμένη στὴ δράση τῶν προδοτῶν, καὶ τότε ὁ Δαντὸν πρότεινε νὰ δημιουργηθεῖ ἕνα ἐπαναστατικὸ δικαστήριο προκειμένου νὰ ἀποφευχθοῦν νέες σφαγές· στὶς 9 τοῦ μηνός, ὁ Πὰς τὸν ὑποστήριξε ἐν ὀνόματι τῶν τμημάτων.

Ταυτοχρόνως, στὸ παρασκήνιο διαγραφόταν ἕνα νέο κίνημα ἐξέγερσης. Τὸ βράδυ τῆς 9ης Μαρτίου τὰ τυπογραφεῖα πολλῶν ἐφημερίδων τῆς Γιρόνδης δέχτηκαν ἐπίθεση. Οἱ ἐκπρόσωποι τῶν τμημάτων συγκεντρώθηκαν στὴν Ἐπισκοπὴ καί, στὶς 10 τοῦ μηνός, ὁ Βαρλὲ ἔπεισε τοὺς Κορδελιέρους νὰ ἀναλάβουν τὴν πρωτοβουλία μιᾶς νέας Ἡμέρας. Τὸ σχέδιο ἀπέτυχε ἐπειδὴ δὲν τὸ ἐνίσχυσαν οὔτε ἡ Κομούνα οὔτε οἱ Ἰακωβίνοι. Ἡ Συμβατική, υἱοθετώντας τὴν εἰσήγηση τοῦ Λεντέ, ἵδρυσε ἕνα ἔκτακτο δικαστήριο οἱ ἀποφάσεις τοῦ ὁποίου δὲν χωροῦσαν ἔφεση οὔτε ἀναίρεση —ὅμως κράτησε γιὰ τὸν ἑαυτό της τὴν ἐπιλογὴ τῶν δικαστῶν, τῶν ἐνόρκων καὶ κυρίως τὴν ἀπαγγελία τῶν κατηγοριῶν. Ἐπιπλέον, ὁ Δαντὸν τὴν κάλεσε νὰ δημιουργήσει μιὰ ἐπιτροπὴ περιβεβλημένη μὲ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία, καὶ ἡ πρόταση ἐπικροτήθηκε ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν Ροβεσπιέρο ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν Καμπασερές. Οἱ Γιρονδίνοι κραύγαζαν πὼς ἐγκαθιδρυόταν δικτατορία καί, στὶς 11 Μαρτίου, ὁ Λὰ Ρεβεγιὲρ-Λεπὼ κατάφερε νὰ ἀπορριφθεῖ ἡ πρόταση. Στὴν οὐσία, ἡ κρίση δὲν ὁδήγησε πουθενά.

Στὸ μεταξὺ στὸ Βέλγιο, οἱ κομισάριοι ποὺ εἶχαν σταλεῖ στὶς ἐπαρχίες ἀπὸ τοὺς ἐντεταλμένους ἀντιπροσώπους ἄδειασαν τὰ δημόσια ταμεῖα καὶ ἅρπαξαν τοὺς θησαυροὺς τῶν ἐκκλησιῶν. Ὁ πληθυσμὸς διαμαρτυρόταν εἴτε πρόβαλλε ἀντίσταση, καὶ ἡ ἀναρχία γενικευόταν. Ὁ Ντυμουριὲ ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν Ὀλλανδία ἔσπευσε στὶς Βρυξέλλες, ἔθεσε τὸν κλῆρο ὑπὸ τὴν προστασία του καὶ κακομεταχειρίστηκε τὰ μέλη τῶν λεσχῶν. Ἔπειτα, τὴν 12η Μαρτίου ἀπηύθυνε μιὰ ἀπειλητικὴ ἐπιστολὴ στὴ Συμβατική, ὅπου ἀνακεφαλαίωνε τὰ παράπονά του καὶ κατηγοροῦσε ἰδίως τὸ διάταγμα τῆς 15ης Δεκεμβρίου. Ἡ Ἐπιτροπὴ Γενικῆς Ἄμυνας συσκέφθηκε τὴν 15η τοῦ μηνός. Παρεμβλήθηκε ὁ Δαντόν, ὁ ὁποῖος ἐπέμενε πὼς μποροῦσε νὰ ἐπιβάλει μετάνοια στὸν στρατηγό. Ἐπέστρεψε ἀπογοητευμένος, ἀλλὰ σιώπησε. Ὁ Ντυμουριέ, ἀφοῦ νικήθηκε στὶς 18 τοῦ μηνὸς στὸ Νέερβίντεν καὶ στὶς 21 στὴ Λουβαίν, συμφώνησε μιὰ ἀνακωχὴ μὲ τοὺς Αὐστριακοὺς ὥστε νὰ βαδίσει ἐναντίον τοῦ Παρισιοῦ. Σκόπευε νὰ ἐπαναφέρει ἐκεῖ τὸν Λουδοβίκο ΙΖ' καὶ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1791. Καθὼς ἡ Ἐπιτροπὴ ἀποφάσισε νὰ τὸν ὁδηγήσει στὸ ἑδώλιο, ἡ Συμβατικὴ τοῦ ἔστειλε στὶς 31 Μαρτίου τὸν Μπερνονβὶλ καὶ τέσσερα μέλη της γιὰ νὰ τοῦ κοινοποιήσουν τὸ διάταγμα. Τὴν 1η Ἀπριλίου, ὁ Ντυμουριὲ τοὺς παρέδωσε στὸν ἐχθρό. Ἤθελε νὰ ἐπαναλάβει τὴν ἀπόπειρα τοῦ Λαφαγιέτ, καὶ δὲν ἔβλεπε ποιὰ δύναμη μποροῦσε νὰ τοῦ φράξει τὸ δρόμο πρὸς τὸ Παρίσι. Ὁ στρατός του ὅμως ἀρνήθηκε νὰ τὸν ἀκολουθήσει καί, στὶς 5 Ἀπριλίου, ὁ στρατηγὸς πέρασε τὰ σύνορα. Ταυτοχρόνως ὁ Κυστίν, ὁ ὁποῖος νικήθηκε στὸν ποταμὸ Νάε στὶς 27 καὶ στὶς 28 Μαρτίου, ἐγκατέλειψε τὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Ρήνου καὶ ἀποτραβήχτηκε στὸ Λαντάου, ἀφήνοντας τοὺς Πρώσους νὰ πολιορκήσουν τὴ Μαγεντία.

Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας, ἡ ἐπιστράτευση τῶν 300.000 ἀνδρῶν εἶχε προκαλέσει μεγάλη ἀναταραχή. Τὸ διάταγμα ἄφηνε στὸν πληθυσμὸ τὴν ἐπιλογὴ τῶν προσώπων ποὺ θὰ ἀπάρτιζαν τὸ στρατιωτικὸ τμῆμα ποὺ τοὺς ἀναλογοῦσε. Ὁρισμένοι προσέφυγαν σὲ ἐκλογές, οἱ ὁποῖες ἔδωσαν κραυγαλέα ἀποτελέσματα. Στὶς περισσότερες

περιπτώσεις, προσπάθησαν νὰ βροῦν ἐθελοντὲς δίνοντας χρήματα. Ἀλλοῦ ξεσποῦσαν φιλονικίες χωρὶς νὰ καταλήγουν πουθενά. Ἀλλοῦ ὅμως, καὶ αὐτὸ δὲν συνέβη μόνο μιὰ φορά, συμφώνησαν ὅλοι μαζὶ νὰ γιουχαΐσουν τὶς ἀρχὲς οἱ ὁποῖες εἶχαν ἐξαιρεθεῖ ἀπὸ τὸν στρατὸ χάρη στὴ Συμβατική, καὶ μάλιστα νὰ ξεσηκωθοῦν. Τὴν 9η Μαρτίου διατάχτηκε ἡ γενικὴ ἀποστολὴ 82 ἀντιπροσώπων γιὰ νὰ ἐφαρμοστεῖ ὁ νόμος, καὶ τὴν 19η δημοσιεύτηκε ἕνα διάταγμα τὸ ὁποῖο προέβλεπε τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου γιὰ ὅσους παρακινοῦσαν σὲ ἐξέγερση. Γενικῶς οἱ ἀρχὲς ἐπικράτησαν ἀρκετὰ γρήγορα, ἀκόμη καὶ στὴ Βρετάνη. Μεταξὺ τῆς 10ης καὶ τῆς 15ης Μαρτίου ὅμως ξεσηκώθηκε ὁλόκληρη ἡ Βανδέα. Οἱ χωρικοὶ δὲν ἦταν οὔτε βασιλόφρονες οὔτε ὀπαδοὶ τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος· ὅμως τὸ ἐκκλησιαστικὸ σχίσμα καὶ ἡ κακομεταχείριση τῶν ἀπείθαρχων ἱερέων ἀπὸ τὶς ἀρχὲς καὶ τοὺς Ἰακωβίνους τῶν πόλεων τοὺς εἶχαν ἐξαγριώσει βαθύτατα. Ὁ λόγος ἦταν πὼς ἐπειδὴ ἀρχικὰ ἡ Μεταρρύθμιση εἶχε ριζώσει βαθιὰ στὸ Πουατού, οἱ ἱεραπόστολοι τῆς Ἑταιρείας τῆς Παρθένου Μαρίας, ποὺ εἶχε ἱδρυθεῖ ἀπὸ τὸν Γκρινιὸν —οἱ Μυλοτίνοι— καθὼς καὶ οἱ Κόρες τῆς Σοφίας κατηχοῦσαν μὲ ζῆλο τοὺς πληθυσμοὺς ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα. Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ χωρικοὶ δὲν ὑποστήριξαν τὴν ἐξέγερση τῶν εὐγενῶν τὸν Αὔγουστο τοῦ 1791. Οὔτε καὶ τὸ 1792 ἐξεγέρθηκαν γιὰ νὰ προστατεύσουν τοὺς καλοὺς παπάδες ἀπὸ τὸν ἐκτοπισμό. Τὸν Αὔγουστο ὅμως τοῦ ἴδιου χρόνου, ἡ στρατολόγηση ἀνδρῶν προκάλεσε στὶς γραμμές τους τὸ πρῶτο λαϊκὸ κίνημα, καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει προβλεφθεῖ ὅτι δὲν θὰ δέχονταν νὰ πολεμήσουν γιὰ τὴν Ἐπανάσταση. Ὡστόσο, ὅλος ὁ στρατὸς τῆς περιοχῆς στάλθηκε στὸ μέτωπο.

Οἱ ταραχὲς ξέσπασαν ταυτοχρόνως, καὶ πρέπει νὰ ἔγιναν ἔπειτα ἀπὸ συνεννοήσεις. Φαίνεται πάντως πὼς ἐξέπληξαν τοὺς εὐγενεῖς, οἱ ὁποῖοι σχεδίαζαν τὸν δικό τους ξεσηκωμὸ καὶ γι' αὐτὸ τὶς θεώρησαν πρόωρες. Πολλὲς κωμοπόλεις τῆς περιφέρειας δέχτηκαν εἰσβολή, ἰδίως τὸ Σολέ, τὴν 14η Μαρτίου. Οἱ διοικητικὲς ἀρχὲς διαλύθηκαν, οἱ ἀστοὶ ποὺ τὶς ἀποτελοῦσαν κακοποιήθηκαν ἢ βασανίστηκαν καὶ θανατώθηκαν, ὅπως συνέβη στὸ Μασκούλ. Σύντομα οἱ εὐγενεῖς τέθηκαν ἐπικεφαλῆς τῶν ὁμάδων, χωρὶς νὰ παραγκωνίσουν ὁλότελα τοὺς δυσγενεῖς, ὅπως τὸν Στοφλὲ καὶ τὸν Κατελινώ. Καθὼς εἶχαν ὑπηρετήσει προηγουμένως ὡς ἀξιωματικοί, ἀπέσπασαν εὔκολα τὴν ἐξουσία καὶ μοίρασαν μεταξύ τους τοὺς τομεῖς ἁρμοδιότητας. Ὁ Σαρὲτ ἔγινε κυρίαρχος τοῦ Μαραί. Ὁ Ρουαρὰν καὶ ὁ Σαπινὼ ἐπικράτησαν στὸ Μποκάζ. Τὸ Μὼζ ἔμεινε φέουδο τοῦ «καθολικοῦ βασιλικοῦ στρατοῦ», καὶ διοικοῦνταν ἀπὸ τὸν Μπονσάν, τὸν ντ' Ἐλμπέ, τὸν Στοφλέ, τὸν Λεσκύρ, τὸν Λὰ Ροσζακλέν· σὲ συνεννόηση μὲ τὸν ἀβὰ Μπερνιέ, ὀργανώθηκε μιὰ κυβέρνηση καὶ μάλιστα ἐνισχύθηκε ἀπὸ ἕναν αὐτόκλητο ἐπίσκοπο, τὸν Γκυγιὸ ντὲ Φολβίλ, ὁ ὁποῖος ἀπ' ὅ,τι φαίνεται βρισκόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἐμιγκρέδες. Ἀμέσως ἀπηύθυναν ἔκκληση στοὺς Ἄγγλους. Ὁρισμένοι ἤθελαν νὰ βαδίσουν πρὸς τὸ Παρίσι, ἄλλοι προτιμοῦσαν νὰ εἰσβάλουν στὴ Βρετάνη. Δὲν κατόρθωσαν ὅμως νὰ σχηματίσουν μόνιμο στρατό: οἱ χωρικοὶ συγκεντρώνονταν τρέχοντας ὅποτε ἀκουγόταν πὼς ἔφταναν οἱ «Γαλάζιοι», καὶ μετὰ τὴ νίκη ἐπέστρεφαν στὸν τόπο τους. Αὐτὸ ἀκριβῶς

ἔσωσε τὴ Δημοκρατία. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ ἐξέγερση σημείωσε λαμπρὲς ἐπιτυχίες. Τὰ λιβάδια τῆς Βανδέας μὲ τὰ κρυμμένα μονοπάτια τους καὶ μὲ τὶς ἀπομονωμένες φάρμες τους, περιτριγυρισμένες ἀπὸ δέντρα ποὺ ἔκρυβαν τὴ θέα, προσφέρονταν θαυμάσια γιὰ τὴν ἄμυνα καὶ τὶς ἐνέδρες, πολὺ περισσότερο καθὼς οἱ δρόμοι ἦταν ἐλάχιστοι. Οἱ Βανδεανοί, ὅπως καὶ οἱ ἐθελοντὲς τοῦ στρατοῦ, προσέφευγαν αὐθόρμητα στὴν τακτικὴ ποὺ ταιριάζει στοὺς αὐτοσχέδιους στρατούς. Πλησίαζαν τὸν ἐχθρὸ μὲ ἀκροβολιστὲς ἢ τοῦ ἔστηναν ἐνέδρα, καὶ στὴ συνέχεια, ἀφοῦ πρῶτα τὸν κλόνιζαν, τοῦ ἐπιτίθενταν μαζικά. Ἐπὶ πολλὲς ἑβδομάδες, ἡ Συμβατικὴ ἔστελνε ἐναντίον τοὺς ἁπλοὺς ἐθνοφρουροὺς ἢ νεοσύλλεκτους. Κατόρθωσε νὰ κρατήσει ἢ νὰ ἀνακαταλάβει τὰ παράλια, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ νῆσο Νουαρμουτιέ. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ καλοκαιριοῦ, οἱ «Γαλάζιοι» κέρδισαν τρεῖς φορὲς τὴ μάχη ἔξω ἀπὸ τὴ Λουσόν. Αὐτὸ εἶχε οὐσιαστικὴ σημασία, ἀλλὰ ἡ ἐπίθεση ποὺ ἐξαπέλυσαν στὴ Λαιγιόν, τὸν Ἀπρίλιο, ἀπέτυχε. Οἱ Βανδεανοὶ κατέλαβαν τὸ Μπρεσσουὶρ καὶ τὸ Παρτεναί. Στὶς 5 Μαΐου κυρίευσαν τὴν Τουάρ. Κατατροπώθηκαν ἔξω ἀπὸ τὸ Φοντεναί, ἀλλὰ ἔπειτα ἐκδικήθηκαν λεηλατώντας τὴν πόλη. Στὶς 9 Ἰουνίου μιὰ μάχη τοὺς χάρισε τὴ Σωμύρ. Ἔπειτα εἰσέβαλαν στὴν Ἀνζέ. Τέλος, στὶς 29 Ἰουνίου ἐξώκειλαν μπροστὰ στὴ Νάντη. Τὸν Μάιο, ἡ κυβέρνηση ἀναγκάστηκε νὰ παραδεχτεῖ πὼς ἔπρεπε νὰ ἀποσπάσει στρατεύματα ἀπὸ τὸ μέτωπο. Ὡστόσο οἱ πολυάριθμοι ἐκπρόσωποί της στὴ Βανδέα, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὴ Σωμὺρ καὶ στὴν Τούρ, δὲν κατόρθωναν οὔτε νὰ συνεννοηθοῦν μεταξύ τους οὔτε νὰ συμφωνήσουν μὲ τὴν ἄλλη κυβερνητικὴ βάση ποὺ εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὴ Νιόρ, ὅπου ἔμενε ὁ Μπιρόν. Ὁ Βεστερμὰν κατέλαβε τὸ Σατιγιὸν στὶς 3 Ἰουλίου, ἀλλὰ κατατροπώθηκε στὸ ἴδιο μέρος στὶς 5 τοῦ μηνός. Παρόμοια τύχη περίμενε τὸν Σαντὲρ στὶς 13 τοῦ μηνὸς στὸ Βιγέ. Τότε ἀνέλαβε τὴ διοίκηση ὁ Ροσσινιόλ, μὲ ὑποδιοικητὴ τὸν Ρονσέν· ἀλλὰ οὔτε καὶ αὐτοὶ οἱ Ἀβράκωτοι στρατηγοὶ τὰ κατάφεραν καλύτερα, καὶ οἱ Βανδεανοὶ ἔμειναν κυρίαρχοι στὸν τόπο τους μέχρι τὸν Ὀκτώβρη.

«Τὴν ἴδια στιγμὴ ποὺ ὁ κόσμος ὁλόκληρος προσβλέπει στὴ Γαλλία, τῆς δίνεται, γίνεται Γάλλος στὴν καρδιά», ἔγραφε ὁ Μισελὲ στὴν *Ἱστορία τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης* (Βιβλίο Τρίτο, Κεφάλαιο Α΄), «μιὰ χώρα ἀποτελεῖ ἐξαίρεση. Ὑπάρχει ἐκεῖ ἕνας λαὸς τόσο παράδοξα τυφλός, τόσο ἀλλόκοτα παραπλανημένος, ὥστε παίρνει τὰ ὅπλα ἐνάντια στὴν Ἐπανάσταση, τὴ μητέρα του, ἐνάντια στὴ σωτηρία τοῦ λαοῦ, ἐνάντια στὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτό. Καὶ ἀπὸ ἕνα σατανικὸ θαῦμα, αὐτὸ συμβαίνει στὴ Γαλλία: αὐτὸς ὁ ξένος λαὸς εἶναι ἡ Βανδέα». Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά, ἡ Ἐπανάσταση: «Αὐτὴ εἶναι τὸ ἴδιο τὸ φῶς». Ἀπὸ τὴν ἄλλη, «ὁ ἀχανὴς πόλεμος τοῦ σκότους». «Ποῦ βρίσκεται λοιπὸν τὸ φευγαλέο πνεῦμα τοῦ ἐμφυλίου πολέμου;», ἀναρωτιέται ὁ Μισελέ, γιὰ νὰ ἀπαντήσει: «Στὴ γυναίκα καὶ στὸν παπά, ὅλα ἐδῶ βρίσκονται —ἡ Βανδέα, ὁ ἐμφύλιος πόλεμος». Συνεπῶς, πρόκειται γιὰ αἰτίες οὐσιαστικὰ θρησκευτικές: γιὰ τὴν ἄρνηση τῆς Πολιτικῆς Σύνταξης τοῦ Κλήρου καὶ γιὰ τὴ δράση τῶν ἀπείθαρχων ἱερέων. Ἂς ἀνοίξουμε ὅμως κι ἕνα ἄλλο ἔργο, *Τὸ Παλαιὸ Καθεστὼς καὶ ἡ Ἐπανάσταση* (Βιβλίο Τρίτο, Κεφάλαιο Η΄): «Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση», γράφει στὸ

βιβλίο αὐτὸ ὁ Τοκβίλ, «θὰ φανεῖ σὰν τὸ ἀπόλυτο σκοτάδι γιὰ ὅσους θελήσουν νὰ κοιτάξουν μόνον αὐτή. Στὰ χρόνια ποὺ προηγήθηκαν, ὡστόσο, εἶναι ποὺ πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ ἀναζητήσουμε τὸ μοναδικὸ φῶς ποὺ μπορεῖ νὰ τὴ φωτίσει». Χρειάζεται λοιπὸν νὰ ψάξουμε τὶς αἰτίες τῆς ἐξέγερσης στὶς δομὲς τῆς Βανδέας τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος, πέρα ἀπὸ τὶς παραδοσιακὲς ἑρμηνεῖες, πέρα ἀπὸ τὴ λευκὴ ἢ τὴ γαλάζια ἱστοριογραφία, πέρα ἀπὸ τὰ μανιχαϊστικὰ ὁράματα ὅπου τὸ Καλὸ ταυτίζεται μὲ τὴ μερίδα ποὺ ὑποστηρίζουμε καὶ τὸ Κακὸ μὲ τοὺς ἀντιπάλους της.

Τί προσέφερε λοιπὸν ἡ Ἐπανάσταση στοὺς χωρικοὺς τῆς Βανδέας; Τοὺς ἐπέτρεψε νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὴν κατάργηση τῶν ἔμμεσων φόρων, μολονότι αὐτοὶ δὲν ἦταν τόσο πιεστικοὶ ὅσο σὲ ἄλλες ἐπαρχίες. Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις μπόρεσαν νὰ ἐπωφεληθοῦν ἐπίσης ἀπὸ τὴν κατάργηση τῶν χωροδεσποτικῶν δικαιωμάτων ἢ τῆς δεκάτης, ἀπὸ δημοσιονομικὲς ἐλαφρύνσεις. Ὡστόσο, ἡ μεταρρύθμιση τῶν δήμων καὶ τῶν ἐνοριῶν κατέστρεψε τὰ παραδοσιακὰ πλαίσια τῆς ὕπαρξής τους πρὸς ὄφελος τῆς ἀστικῆς τάξης, ἡ ὁποία ἀνορθωνόταν πάνω στὰ ἐρείπια τῶν προνομιούχων τάξεων. Καθὼς προχωροῦσε ἡ Ἐπανάσταση, πολλαπλασιάζονταν καὶ βάθαιναν μνησικακίες καὶ πίκρες. Ἡ ἀστικὴ τάξη τῶν πόλεων ἤδη ἐκμεταλλευόταν τοὺς χωρικοὺς τῆς Βανδέας νοικιάζοντας τοὺς φόρους· τώρα μεταβλήθηκε καὶ σὲ ἀνταγωνίστριά τους στὴν ἀγορὰ τῶν ἐθνικῶν γαιῶν. Καθὼς ἡ Ἐπανάσταση εἶχε ἀποτύχει νὰ ἱκανοποιήσει τὰ αἰτήματα τῶν χωρικῶν, ἡ ἐπαναστατικὴ ἀστικὴ τάξη παρουσιαζόταν ὡς ταξικὸς ἐχθρός. Ἔτσι δημιουργήθηκε ἡ κρίση, καὶ ἀναπτύχθηκε ἡ διαδικασία τῶν ρήξεων ποὺ ὁδήγησε στὴν ἔνοπλη ἐξέγερση.

γ) Ἡ πτώση τῆς Γιρόνδης. Οἱ Ἡμέρες ἀπὸ 31 Μαΐου ὥς 2 Ἰουνίου 1793

Ἡ προδοσία τοῦ Ντυμουριὲ καὶ ὁ ἐμφύλιος πόλεμος συντάραξαν τοὺς Δημοκρατικούς· ἦταν σὰν νὰ εἶχε ξεσπάσει ἕνας νέος «φόβος», καὶ ἄρχισαν πάλι νὰ συλλαμβάνουν ὑπόπτους. Τοὺς τρομοκράτησαν ἀκόμη περισσότερο κι ἀπὸ τὴν εἰσβολή, καὶ τοὺς ἀνάγκασαν νὰ πάρουν ἔκτακτα μέτρα. Αὐτὰ συναντοῦσαν διαρκῶς μικρότερες ἀντιδράσεις ἀκόμη καὶ στοὺς κόλπους τῆς ἴδιας τῆς Συμβατικῆς. Στὶς 18 Μαρτίου διατάχθηκε ἡ ἐπιβολὴ τῆς θανατικῆς ποινῆς, ὕστερα ἀπὸ ἁπλὴ βεβαίωση τῆς ταυτότητας, τῶν ἐκπατρισμένων ἢ τῶν ἱερέων ποὺ εἶχαν καταδικαστεῖ σὲ ἐκτοπισμὸ καὶ συλλαμβάνονταν στὴν ἐπικράτεια τῆς Δημοκρατίας. Τὴν ἐπαύριο διατάχθηκε ἡ ἴδια ποινὴ γιὰ ὅλους τοὺς ἐξεγερμένους ποὺ συλλαμβάνονταν ἔνοπλοι. Στὶς 21 παρουσιάστηκαν οἱ ἐπιτροπὲς ἐπαγρύπνησης, ἐκλεγμένες καὶ ἐπιφορτισμένες μόνο μὲ τὸν ἔλεγχο τῶν διαβατηρίων, τῶν ἀγνώστων ἢ τῶν ξένων. Ὡστόσο, συνηθίστηκε οἱ ἐπιτροπὲς αὐτὲς νὰ ὀνομάζονται «ἐπαναστατικές»· συγκέντρωναν στοὺς κόλπους τους πολλοὺς Ἀβράκωτους καὶ σύντομα ἀνέλαβαν ὅλα τὰ καθήκοντα τῆς πολιτικῆς ἀστυνόμευσης. Στὶς 28 τοῦ μηνὸς καθορίστηκε μὲ νόμο ἡ ἔννοια τοῦ ἐκπατρισμοῦ, καὶ ἐπιβλήθηκε ἡ ποινὴ τοῦ πολιτικοῦ θανάτου στοὺς ἐμιγκρέδες. Ἐπιπλέον, ἡ Δημοκρατία οἰκειοποιήθηκε γιὰ τὴν ἑπόμενη πεντηκονταετία τὰ

κληρονομικὰ δικαιώματα ποὺ εἶχαν οἱ τελευταῖοι ἀπέναντι στοὺς συγγενεῖς τους. Ὅσοι ἀπὸ τοὺς ἐκπατρισμένους ἐπέστρεφαν στὴ Γαλλία θὰ τιμωροῦνταν μὲ θάνατο. Τέλος, στὶς 5 Ἀπριλίου, ἡ Συμβατικὴ παραιτήθηκε ἀπὸ τὸ δικαίωμά της νὰ ἐφεσιβάλλει τὶς ἀποφάσεις τοῦ ἐπαναστατικοῦ δικαστηρίου —διατηρώντας το μόνο γιὰ τὶς περιπτώσεις τῶν ὑπουργῶν καὶ τῶν στρατηγῶν— καὶ τὸ παραχώρησε στὸν δημόσιο κατήγορο, τὸν Φουκιὲ-Τενβίλ.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ στὶς ἐπαρχίες, οἱ τοπικὲς διοικήσεις, ὑπὸ τὴν πίεση τῶν Ἰακωβίνων, συγκροτοῦσαν αὐθορμήτως καὶ μὲ διάφορες ὀνομασίες ἐπιτροπὲς κοινῆς σωτηρίας, γιὰ νὰ ὀργανώσουν τὴ στρατιωτικὴ ἐπίταξη καὶ τὰ μέτρα ἀσφαλείας. Τὸ Διαμέρισμα τοῦ Ἐρὼ υἱοθέτησε, στὶς 19 Ἀπριλίου, ἕνα βούλευμα ποὺ ἔγινε ξακουστό. Ἀνέθεσε σὲ μιὰ παρόμοια ἐπιτροπὴ τὴν ἐπιλογὴ τῶν πέντε χιλιάδων ἀνδρῶν οἱ ὁποῖοι θὰ ἀπάρτιζαν τὸ στρατιωτικὸ σῶμα ποὺ ἤθελε νὰ ἔχει στὴ διάθεσή του, καθὼς καὶ τὸν ἐπιμερισμὸ ἑνὸς ἀναγκαστικοῦ δανείου ὕψους πέντε ἑκατομμυρίων. Οἱ ἐκπρόσωποι ποὺ στάλθηκαν στὶς 9 Μαρτίου καθὼς κι ἐκεῖνοι ποὺ τοὺς διαδέχθηκαν στὶς 30 Ἀπριλίου στὸ πλευρὸ τῶν στρατιῶν βοηθοῦσαν νὰ καρποφορήσουν τὰ ἐπαναστατικὰ μέτρα, καὶ μέχρις ἑνὸς σημείου τὰ συντόνιζαν, καθὼς ἡ Γιρόνδη εἶχε θεωρήσει σκόπιμο νὰ ἐπιλεχθοῦν γι' αὐτὲς τὶς θέσεις Ὀρεινοί, ὥστε νὰ ἐξασθενήσουν οἱ ἀντίπαλοί της στὴ Συμβατική. Τὸ τέχνασμα στράφηκε ἐναντίον της. Οἱ ὁδηγίες τῆς 6ης Μαΐου ἐξουσιοδοτοῦσαν τοὺς ἐντεταλμένους ἀντιπροσώπους νὰ ὁρίζουν τοὺς ἐπιτρόπους, καὶ νὰ περιστοιχιστοῦν ἀπὸ ἕνα συμβούλιο τὸ ὁποῖο ἐπέλεγαν, ὅπως ἦταν φυσικό, ἀπὸ τοὺς Ἰακωβίνους τῶν λεσχῶν. Προχώρησαν στὴν ἐκκαθάριση τῶν διοικήσεων, σὲ συλλήψεις ὑπόπτων, σὲ ἐπιβολὲς φόρων, σὲ διαταγὲς ἐπιτάξεων. Ἡ δραστηριότητά τους σκόνταψε ἀρκετὲς φορὲς στὴ βίαιη ἀντίδραση τῶν τοπικῶν ἀρχῶν οἱ ὁποῖες ἔμεναν στὸ πλευρὸ τῆς Γιρόνδης, ἢ τουλάχιστον ἔτσι ἔλεγαν. Ἀκόμη κι ἕνας συντηρητικὸς ἀστὸς ὅπως ὁ Καρνὸ ἀναγνώρισε τὴν ἀναγκαιότητα τῆς πάλης μέχρις ἐσχάτων: «Δὲν ἔχουμε νὰ περιμένουμε εἰρήνη ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς μας», ἔγραφε στὶς 18 Μαρτίου, «ἀκόμη λιγότερο ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀπ' ὅ,τι ἀπὸ ἐκείνους τοῦ ἐξωτερικοῦ. Πρέπει νὰ τοὺς κονιορτοποιήσουμε —ἢ νὰ συντριβοῦμε ἀπὸ αὐτούς».

Τί ὠφελοῦσαν ὅμως ὅλες αὐτὲς οἱ προσπάθειες, ἂν ἡ κυβέρνηση ἔμενε ἀδρανής; Ἡ προδοσία τοῦ Ντυμουριὲ εἶχε ἐξάψει τὴν ἐχθρότητα μεταξὺ τῶν ἀκραίων μερίδων. Οἱ στενὲς σχέσεις της μὲ τὸν στρατηγὸ ἐξέθεταν τὴ Γιρόνδη, καὶ ἄλλωστε δὲν χωρᾶ ἀμφιβολία πὼς ἐκεῖνοι ποὺ καλύπτονταν πίσω ἀπὸ τὸ ὄνομά του θὰ τὸν ἐπικροτοῦσαν ἂν πετύχαινε τὸ πραξικόπημα. Γιὰ νὰ ἀποκρούσει τὴν ἐπίθεση, ἡ Γιρόνδη ἐπιτέθηκε πρώτη. Στὸν περίγυρο τοῦ Ντυμουριὲ ξεχώριζαν φίλοι καὶ συγγενεῖς τοῦ Φιλίππου-Ἰσότητα, τοῦ ὁποίου ὁ γιός, ὁ δούκας τῆς Σάρτρ, συγκαταλεγόταν μεταξὺ τῶν ὑπασπιστῶν τοῦ προδότη καὶ τὸν ἀκολούθησε στὴ φυγή: ἐξαιρετικὸ πρόσχημα γιὰ νὰ κατηγορηθοῦν ξανὰ οἱ Ὀρεινοὶ γιὰ ὀρλεανισμό. Ἀκόμη καὶ ὁ ἴδιος ὁ Δαντὸν κίνησε ὑποψίες, ἐξαιτίας τῶν ἀποστολῶν του στὸ Βέλγιο καὶ τῆς σιγῆς ποὺ τήρησε ἔπειτα ἀπὸ τὴν τελευταία ἐπιστροφή του. Τὴν 1η Ἀπριλίου, ὁ

Λασοὺρς κατήγγειλε τὴ συνωμοσία, προσελκύοντας ἔτσι τὴν κατακεραυνωτικὴ ἀπάντηση τοῦ Δαντόν. Ὁ τελευταῖος, ἀντὶ νὰ ἀπολογηθεῖ, καὶ ἀνάμεσα στὶς φρενιτιώδεις ἐπευφημίες τοῦ Ὄρους, διέρρηξε πανηγυρικὰ τὶς σχέσεις του μὲ ἐκείνους ποὺ εἶχαν θελήσει νὰ σώσουν τὸν τύραννο. Τὴν ἑπομένη ὁ Ροβεσπιέρος πρότεινε νὰ ἀπαγγελθεῖ κατηγορία ἐναντίον τους —ἀλλὰ ἦταν μάταιο.

Ἡ Πεδιάδα δὲν εἶχε διάθεση νὰ ἀκολουθήσει τὸν Ροβεσπιέρο, ἀλλὰ οἱ περιστάσεις τὴν ἔστρεφαν πρὸς τὸν Δαντόν. Στὶς 6 Ἀπριλίου δημιούργησε ἐπιτέλους τὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ποὺ ζητοῦσε ὁ τελευταῖος, καὶ τὸν διόρισε ἐκεῖ δίπλα σὲ ἄνδρες λίγο ὡς πολὺ συνδεδεμένους μὲ τὸ Ὄρος, ὅπως τὸν Μπαρὲρ καὶ τὸν Καμπόν, ἀλλὰ οἱ ὁποῖοι ἀνέκαθεν θεωροῦνταν ἀνεξάρτητοι. Παρὰ τὴν ἔκρηξη τῆς 1ης Ἀπριλίου, ὁ Δαντὸν ἀκολούθησε τὴν πολιτική του, μὲ συμβιβασμοὺς καὶ ἀναβολές. Τοῦτο ἄρεσε στὴν Πεδιάδα, καὶ ἄλλωστε, ὅταν αὐτὴ ὅρισε τὴν Ἐπιτροπή, τῆς εἶχε ἀπαγορεύσει νὰ διατάζει συλλήψεις καὶ τὴν περιόρισε στὴν ἐπιτήρηση τῶν ὑπουργῶν, τῶν ὁποίων ἡ ἐξουσία βρέθηκε συρρικνωμένη χωρὶς κανένα κέρδος. Αὐτὴ δὲν ἦταν ἡ λύση ποὺ ἐπιθυμοῦσε τὸ Ὄρος, καὶ ἡ Γιρόνδη τὴν κατήγγελλε ἀπὸ τὴν πλευρά της. Ὁ ἀγώνας συνεχίστηκε.

Τὴν 1η Ἀπριλίου, ὁ Μπιροττὼ κατόρθωσε νὰ ψηφιστεῖ τὸ διάταγμα ποὺ ὅριζε πὼς ὅσοι ἀντιπρόσωποι κατηγοροῦνταν γιὰ ἐσχάτη προδοσία ἔπαυαν νὰ προστατεύονται ἀπὸ τὸ ἀπαραβίαστο. Ἔτσι ἄνοιξε ὁ δρόμος γιὰ τὶς προγραφὲς οἱ ὁποῖες ἀποδεκάτισαν τὴ Συμβατική. Οἱ φίλοι του ὑπολόγιζαν νὰ τὸ χρησιμοποιήσουν ἐναντίον τῶν Ὀρεινῶν, καὶ ἡ εὐκαιρία δὲν ἄργησε νὰ τοὺς δοθεῖ. Στὶς 5 Ἀπριλίου, μὲ μιὰ ἐγκύκλιο ποὺ ὑπογραφόταν ἀπὸ τὸν Μαρὰ ὡς πρόεδρο, οἱ Ἰακωβῖνοι καλοῦσαν τοὺς πατριῶτες τῶν ἐπαρχιῶν νὰ σπεύσουν σὲ βοήθεια τοῦ Παρισιοῦ ποὺ ἀπειλοῦνταν ἀπὸ τὸν Ντυμουριέ, καὶ κατήγγελλαν ὡς συνενόχους τοῦ προδότη τὰ μέλη τῆς Συμβατικῆς ποὺ ἀνῆκαν στοὺς «ἐφεσιβάλλοντες», δηλαδὴ ἐκείνους ποὺ κατὰ τὴ δίκη τοῦ βασιλιᾶ ὑποστήριξαν ὅτι ὁ μονάρχης ἔπρεπε νὰ κριθεῖ κατ' ἔφεσιν ἀπὸ τὸν λαό. Οἱ Γιρονδῖνοι ἀπάντησαν ἀποσπώντας ἀπὸ τὴ Συμβατική, στὶς 13 Ἀπριλίου, τὴν ἀπαγγελία κατηγορίας ἐναντίον τοῦ Μαρὰ καὶ τὴν παραπομπή του στὸ ἐπαναστατικὸ δικαστήριο. Στὸ μεσοδιάστημα, τὴν 10η Ἀπριλίου, τὸ τμῆμα Σιτηρῶν τῆς Δημοτικῆς Ἀγορᾶς ἀνέλαβε τὴν πρωτοβουλία γιὰ μιὰ ἔκκληση διαμαρτυρίας ἡ ὁποία ἀποσκοποῦσε στὴν παραπομπὴ τῶν ἐφεσιβαλλόντων στοὺς ἐκλογεῖς τους, ὥστε ἐκεῖνοι νὰ τοὺς ἀφαιρέσουν τὴν ἐντολὴ ἀντιπροσώπευσης. Βεβαίως ἡ Πεδιάδα δὲν θὰ δεχόταν κάτι τέτοιο, καὶ ἄλλωστε οἱ Γιρονδῖνοι δὲν ἔπαυαν νὰ ζητοῦν παρόμοια μέτρα εἰς βάρος τῶν Ὀρεινῶν. Ὁ Ροβεσπιέρος διαμαρτυρήθηκε γι' αὐτὸν τὸν κυκεώνα, ἀλλὰ οἱ ἐπιτετραμμένοι τῶν τμημάτων υἱοθέτησαν τὸ κείμενο. Προερχόταν ἀπὸ φίλους τοῦ Δαντὸν καὶ ὁ Φιλιππώ, ἕνας ἄλλος ἀπὸ τοὺς πιστούς του, πρότεινε στὴ Συμβατικὴ τὴν ἀπόρριψή του. Στὶς 20 Ἀπριλίου ἐκείνη τὸ κήρυξε «συκοφαντικὸ» γιὰ τοὺς ἐφεσιβάλλοντες. Φαινόταν πὼς ὁ Δαντὸν θόλωνε τὰ νερά, ἐλπίζοντας ἀκόμη νὰ προσεγγίσει ξανὰ τὴ Γιρόνδη. Ὅσο γιὰ τὸν Μαρά, ἀθωώθηκε στὶς 24 τοῦ μηνός.

Ὁ Ροβεσπιέρος εἶχε ἐξαπολύσει τὴν ἐπίθεσή του ἀπὸ τὶς 3 Ἀπριλίου 1793. «Δηλώνω πὼς τὸ πρῶτο μέτρο ποὺ ἀπαιτεῖ ἡ κοινὴ σωτηρία εἶναι νὰ ἀπαγγελθεῖ κατηγορία ἐναντίον ὅλων ἐκείνων ποὺ ἑτοιμάστηκαν νὰ γίνουν συνένοχοι τοῦ Ντυμουριέ, καὶ κυρίως τοῦ Μπρισσό». Στὶς 10 Ἀπριλίου κατήγγειλε ξανὰ τὴν ἀντεπαναστατικὴ πολιτικὴ τῶν ἐπικεφαλῆς τῆς Γιρόνδης, καὶ τὴν ἔνοχη φιλοφροσύνη ποὺ ἔδειχναν στὸν Ντυμουριέ. Τοῦ ἀπάντησε ὁ Βερνιώ, ὁ ὁποῖος δὲν φοβήθηκε νὰ παρουσιάσει τὸ κόμμα του ὡς κόμμα τῶν μετριοπαθῶν. «Ναί, εἴμαστε μετριοπαθεῖς. [...] Μετὰ τὴν κατάργηση τῆς βασιλείας, ἄκουσα νὰ συζητιέται πολὺ ἡ ἐπανάσταση. Εἶπα στὸν ἑαυτό μου: τώρα μόνον δύο ἐπαναστάσεις εἶναι δυνατές: ἐκείνη ἐναντίον τῶν περιουσιῶν, δηλαδὴ ὁ ἀγροτικὸς νόμος, κι ἐκείνη ἡ ὁποία θὰ μᾶς ἐπαναφέρει στὸ δεσποτισμό. Πῆρα τὴ σταθερὴ ἀπόφαση νὰ πολεμήσω τόσο τὴ μιὰ ὅσο καὶ τὴν ἄλλη. Ἡ μετριοπάθειά μας ἔσωσε τὴ Δημοκρατία ἀπὸ αὐτὴ τὴν τρομερὴ μάστιγα, τὸν ἐμφύλιο πόλεμο». Γιὰ νὰ ἀνακτήσει τὴν ἐπιρροή της στὴν κοινὴ γνώμη, ἡ Γιρόνδη μετατόπισε τὴ συζήτηση στὸ κοινωνικὸ πεδίο. Στὰ τέλη Ἀπριλίου, ὁ Πετιὸν δημοσίευσε τὴν *Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς Παριζιάνους*, μὲ τὴν ὁποία καλοῦσε τοὺς κατέχοντες στὴ μάχη. «Οἱ περιουσίες σας ἀπειλοῦνται, κι ἐσεῖς κλείνετε τὰ μάτια μπροστὰ στὸν κίνδυνο. Ὑποκινεῖται ἕνας πόλεμος μεταξὺ ὅσων ἔχουν κι ἐκείνων ποὺ δὲν ἔχουν, κι ἐσεῖς δὲν κάνετε τίποτε γιὰ νὰ τὸν προλάβετε ... Παριζιάνοι, ξυπνῆστε ἐπιτέλους ἀπὸ τὸ λήθαργό σας, καὶ κάνετε αὐτὰ τὰ δηλητηριώδη ἔντομα νὰ κρυφτοῦν ξανὰ στὶς φωλιές τους».

Ἐντούτοις, ἕνα σημαντικὸ γεγονὸς παρουσιάστηκε τὸ ὁποῖο τροποποίησε τὴν κατάσταση. Οἱ Ὀρεινοὶ συνδέθηκαν ἀνοιχτὰ μὲ τοὺς Ἀβράκωτους τῶν τμημάτων καὶ τῶν Κορδελιέρων, καθὼς τάχθηκαν ὑπὲρ τῆς διευθυνόμενης οἰκονομίας. Ὁ Ροβεσπιέρος δικαιολόγησε ἐμμέσως τὴν τελευταία προτείνοντας, στὶς 24 τοῦ μηνός, νὰ ἐνσωματωθοῦν στὴ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου τέσσερα ἄρθρα τὰ ὁποῖα ὅριζαν τὴν ἰδιοκτησία ὡς «τὸ τμῆμα ἐκεῖνο τῶν ἀγαθῶν ... τὸ ὁποῖο ἐγγυᾶται ὁ νόμος». Περιόριζαν τὸ εὖρος της, προβλέποντας πὼς ἡ ἰδιοκτησία δὲν ἔπρεπε «νὰ θέτει σὲ κίνδυνο τὴν ἀσφάλεια, τὴν ἐλευθερία, τὴν ὕπαρξη, καὶ τὴν ἰδιοκτησία τῶν συνανθρώπων μας». Στὶς 11 Ἀπριλίου, ἡ Συμβατικὴ ἀπαγόρευσε τὸ ἐμπόριο τοῦ μεταλλικοῦ χρήματος καὶ τὴν πρακτικὴ τῆς διπλῆς τιμῆς, καὶ ποινικοποίησε τὴν ἄρνηση τῆς πληρωμῆς σὲ ἀσινιάτα. Στὶς 18 τοῦ μηνός, οἱ ἐκπρόσωποι διαφόρων ἀρχῶν τοῦ Διαμερίσματος τοῦ Παρισιοῦ προώθησαν ἕνα αἴτημα ὑπὲρ τῆς φορολόγησης. Τὰ μέλη τῆς Συμβατικῆς τὸ συζήτησαν σὲ μιὰ ἐπιτροπὴ μέχρι τὶς 25 τοῦ μηνός, καὶ κατόπιν στὴν ὁλομέλεια. Στὶς 30, παρουσιάστηκε στὸ βῆμα τὸ Φωμποὺρ Σαὶντ-Ἀντουάν. Στὴ συνέχεια ἦρθαν σὲ ἐνίσχυση οἱ γυναῖκες τῶν Βερσαλλιῶν. Στὶς 4 Μαΐου θεσμοθετήθηκε ἡ μέγιστη διατίμηση («maximum») γιὰ κάθε διαμέρισμα, γιὰ τὰ σιτηρὰ καὶ τὶς ζωοτροφές, καὶ διατάχθηκε ἡ ἀπογραφὴ καὶ ἡ ἐπίταξή τους ἀπὸ τὶς περιφέρειες ὥστε νὰ μπορέσουν νὰ ἀνεφοδιαστοῦν οἱ ἀγορές. Ἐφεξῆς, τὸ ἐμπόριό τους ἔξω ἀπὸ τὶς ἐπίσημες ἀγορὲς ἀπαγορεύτηκε.

Τὴν ἴδια στιγμὴ ὅμως, οἱ Ἀβράκωτοι εἶχαν νὰ ἀντιμετωπίσουν μιὰ ἄλλη ἀνατα-

ραχή, ἡ αἰτία τῆς ὁποίας ἐντοπιζόταν στὶς καταστροφὲς τῆς Βανδέας. Στὶς 25 Ἀπριλίου, τὸ τμῆμα τοῦ Μπὸν Κονσέιγ ζήτησε ἀπὸ τὸ Παρίσι νὰ στείλει στρατὸ ἐναντίον τῶν «ληστῶν», καὶ στὶς ἀρχὲς Μαΐου ἡ Κομούνα ἀποφάσισε νὰ στρατολογηθοῦν 12.000 ἄνδρες καὶ νὰ ἐκδοθεῖ ἀναγκαστικὸ δάνειο. Τὴν ἐκτέλεση αὐτῶν τῶν ἀποφάσεων ἀνέθεσε στὶς ἐπαναστατικὲς ἐπιτροπές, σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχὲς ποὺ περιλάμβανε τὸ διάταγμα τοῦ Διαμερίσματος τοῦ Ἐρώ, τὸ ὁποῖο ἑτοιμαζόταν νὰ ἐγκρίνει καὶ ἡ Συμβατική. Βίαιος ἀναβρασμὸς συνεπῆρε τότε τὸ Παρίσι. Οἱ Ἀβράκωτοι ἤθελαν νὰ στρατολογηθοῦν πρῶτα οἱ δικαστικοὶ κλητῆρες καὶ οἱ κατώτεροι ὑπάλληλοι τῶν ἐμπορικῶν μαγαζιῶν. Οἱ ἐν λόγῳ νεαροὶ ἀρνήθηκαν, καὶ ἄρχισαν δραστήρια νὰ κινητοποιοῦνται. Στὶς 4 καὶ στὶς 6 Μαΐου ὀργάνωσαν συγκεντρώσεις στοὺς Κήπους τοῦ Λουξεμβούργου καὶ στὰ Ἠλύσια Πεδία. Οὔτε καὶ τὰ μέλη τῶν τμημάτων ἤθελαν νὰ πᾶνε στὴ Βανδέα. Ἐπωφελούμενα, ὅπως ἐπωφελοῦνταν πάντα, ἀπὸ τὴν ἄμεση δημοκρατία, διεκδίκησαν τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιλέξουν μόνα τους τὴ μέθοδο τῆς στρατολογίας. Τελικὰ ἡ Συμβατικὴ τοὺς τὸ ἀναγνώρισε. Τότε ἐπιστράτευσαν, ὅπως ἔκαναν συνήθως, τοὺς «ἥρωες τῶν πεντακοσίων λιβρῶν» καί, γιὰ νὰ τοὺς στείλουν γρήγορα στὴ μάχη, ἀπαίτησαν νὰ εἰσπράξουν προκαταβολικὰ κονδύλια, τὰ ὁποῖα ἡ συνέλευση παραχώρησε χωρὶς νὰ ἐλπίζει πὼς θὰ τὰ ἔπαιρνε ποτὲ πίσω. Ἔπειτα ἀπὸ ἐκεῖνες τὶς ἡμέρες, οἱ συνελεύσεις τῶν τμημάτων, πολυάριθμες καθὼς ἦταν, ἔγιναν κυριολεκτικὰ θυελλώδεις. Οἱ ἀντίπαλοι τῶν Ἀβράκωτων ἔδειξαν πὼς ἦταν ἀποφασισμένοι νὰ συμμετέχουν. Οἱ δύο ἀντιμέτωπες μερίδες ἔστελναν ἐνισχύσεις στοὺς θιασῶτες τους ἀπὸ τὴ μιὰ γειτονιὰ στὴν ἄλλη, καὶ δὲν δίσταζαν νὰ ἔρθουν στὰ χέρια. Στὶς 8 Μαΐου ὁ Ροβεσπιέρος, ἐπισημαίνοντας τὸν κίνδυνο, ἀπαίτησε νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ ἐπαναστατικὴ στρατιὰ μὲ ἔξοδα τῶν «Χρυσοβράκωτων» (culottes dorées).

Παρόμοια γεγονότα ἄφηναν νὰ φανεῖ πόσο μέτριο ζῆλο ἔδειχναν οἱ μάζες προκειμένου νὰ προασπίσουν τὴ Δημοκρατία. Ἡ κυβέρνηση ὑποχρεώθηκε νὰ τὶς καταναγκάσει, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἦταν ἀναγκασμένη νὰ στηρίζεται σ' αὐτές. Μιὰ τέτοια ἀντίφαση δὲν προμηνοῦσε τίποτε καλό. Πρὸς τὸ παρὸν ὅμως, ἐκεῖνο ποὺ συγκέντρωσε τὴν προσοχὴ τῶν Ὀρεινῶν καὶ τῶν Ἀβράκωτων ἦταν ὅτι ἄρχιζε νὰ διαγράφεται κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο καὶ στὸ Παρίσι τὸ «κίνημα τῶν τμημάτων», σύμφωνα μὲ τὸ παράδειγμα ποὺ εἶχε δοθεῖ ἤδη σὲ πολλὲς πόλεις.

Τὸ κίνημα αὐτὸ εἶχε τὶς καταβολές του στὴν πρώτη Τρομοκρατία, καὶ ἀναζωογονήθηκε μὲ τὸ θάνατο τοῦ βασιλιᾶ. Οἱ Γιρονδίνοι τὸ ἐνίσχυαν μὲ τὶς ἐκκλήσεις βοήθειας ποὺ ἀπηύθυναν. Ἐπιπλέον τὸ εὐνοοῦσαν οἱ ἀντιπρόσωποι ποὺ εἶχαν στείλει οἱ Ὀρεινοὶ στὴν ἐπαρχία, καθὼς ἐξόργιζαν τοὺς τοπικοὺς προύχοντες. Ὀπαδοὺς τοῦ ἐξασφάλιζαν ἐπίσης ἡ στρατολόγηση καί, στὰ λιμάνια, ὁ ναυτικὸς ἀποκλεισμὸς ποὺ ἔφερνε ἀνεργία. Ὁρισμένα διαμερίσματα προσπάθησαν νὰ σχηματίσουν τάγματα μὲ προορισμὸ τὸ Παρίσι· μάλιστα, τὸ Φινιστὲρ κατόρθωσε νὰ στείλει ἕνα παρόμοιο τάγμα. Ἤδη ἀπὸ τὶς 16 Μαρτίου οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ Παρισιοῦ εἶχαν ὑποστεῖ προσβολὲς στὴν Ὀρλεάνη, κι ἕνας ἀπὸ αὐτούς, ὁ Λεονάρδος Μπουρντόν,

ἔπεσε θύμα ἐπίθεσης καὶ τραυματίστηκε. Σιγὰ σιγὰ αὐτὸ τὸ κίνημα πρόβαλε ὡς σύνθημα τὴ συμμετοχὴ στὶς συνελεύσεις τῶν τμημάτων, τὶς ὁποῖες περιφρονοῦσε μέχρι τότε, καὶ προσπάθησε νὰ τὶς μετατρέψει σὲ μόνιμες. Στὸ Παρίσι εἶχαν γίνει μόνιμες ἀπὸ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1792 —γιατὶ ὄχι, λοιπόν, καὶ στὴν ἐπαρχία; Κανεὶς δὲν περίμενε τὴν ἔγκριση τῆς Συμβατικῆς, καὶ ἡ δράση ἄρχισε.

Στὸ Μπορντώ, τὰ τμήματα ἀρκέστηκαν νὰ ἐξαπολύσουν μιὰ ἀπειλητικὴ διακήρυξη, στὶς 9 Μαΐου. Στὴ Μασσαλία, οἱ Ἰακωβίνοι, ἔχοντας συγκρουστεῖ μὲ τὸν Μπαρμπαρού, ἔχασαν τὸν ἔλεγχο τῆς πόλης. Στὶς 29 Ἀπριλίου, οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ Παρισιοῦ ἀναγκάστηκαν νὰ δραπετεύσουν. Τὰ τοπικὰ τμήματα σχημάτισαν μιὰ γενικὴ ἐπιτροπή, κι ἔστρεψαν ἐναντίον τῶν Ἀβράκωτων τὸ λαϊκὸ δικαστήριο ποὺ εἶχε συσταθεῖ χωρὶς νομικὴ ἐπικύρωση τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1792. Στὴ Λυόν, τὰ πράγματα ἐξελίχθηκαν ἀκόμη χειρότερα. Στὶς 29 Μαΐου, μιὰ ἐξέγερση στράφηκε ἐναντίον τῆς ἰακωβίνικης Κομούνας. Ἔπειτα ἀπὸ ὁδομαχίες, οἱ ἀντιπρόσωποι τὴν ἔπαυσαν. Ὁ Σαλιὲ φυλακίστηκε. Στὶς 24 Μαΐου, τὸ Διαμέρισμα τοῦ Ἰούρα πρότεινε νὰ συνέλθουν οἱ ἀναπληρωτὲς βουλευτὲς στὴν Μπούρζ. Ἡ Αἲν ἐπικρότησε τὴν πρόταση, καὶ ἡ Κὸτ-ντ'-Ὂρ πρότεινε νὰ σταλεῖ ἐκεῖ στρατὸς γιὰ νὰ τοὺς προστατέψει. Στὴν Κάν, στὶς 30 Μαΐου, συζητήθηκε νὰ σταλεῖ ἕνα τάγμα ἐναντίον τοῦ Παρισιοῦ. Στὸ κίνημα τῶν τμημάτων διακρίνονταν ὁρισμένοι εἰλικρινεῖς Δημοκρατικοί, οἱ ὁποῖοι αἰσθάνονταν τὴν ἴδια ἐχθρότητα μὲ τὴν Πεδιάδα ἐναντίον τῶν ἀκραίων δημοκρατῶν· ἀποτελοῦσαν ὅμως μειοψηφία. Τὸ κίνημα ἀντλοῦσε τὴν ἰσχύ του ἀπὸ τοὺς ἀστοὺς ποὺ παρέμεναν ὀπαδοὶ τῆς μοναρχίας, ἀπὸ τοὺς πιστοὺς τῶν ἀπείθαρχων κληρικῶν, ἀπὸ τοὺς μαχητὲς τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος. Ὅλοι οἱ παραπάνω αὐτοαποκαλοῦνταν Γιρονδῖνοι, ὅμως αὐτὸ δὲν ἦταν παρὰ ὀφθαλμαπάτη. «Βδελυρὲς εἶναι καὶ οἱ δύο κυριότερες φράξιες ἐκείνων ποὺ μᾶς κατασπαράζουν», ἔγραφε ὁ Γκριολέ, ὁ γενικὸς ἐπιτροπεύων σύνδικος τῆς Γκάρ: «Ὁ Μπρισσό, ὁ Πετιόν, ὁ Γκαντὲ δὲν εἶναι λιγότερο ἀπειλητικοὶ ἀπὸ τὸν Μαρά, τὸν Δαντὸν ἢ τὸν Ροβεσπιέρο». Ἂν ἐπικρατοῦσαν οἱ Γιρονδῖνοι χάρη σὲ παρόμοιους συμμάχους, γρήγορα θὰ ξεπερνιοῦνταν ἀπὸ τὴν ἀντίδραση ποὺ θὰ κυριαρχοῦσε. Ὅπως εἶπε ὁ Μισελέ, «τὸ πνεῦμα τῆς Ἐπανάστασης δὲν κατοικοῦσε πλέον μέσα τους». Ἦταν ἀδύνατον πιὰ οἱ Ἀβράκωτοι νὰ ἐξακολουθοῦν νὰ προσποιοῦνται πὼς ἡ πλειονότητα τοῦ ἔθνους, ποὺ στήριζε τὸ ἔργο τῆς Συντακτικῆς ἀλλὰ ἀνυπομονοῦσε νὰ ξαναβρεῖ τὴν ἥσυχη καὶ ράθυμη ζωή της, δὲν ἦταν διατεθειμένη νὰ δεχτεῖ συμβιβασμοὺς γιὰ τὴν εἰρήνη. Ἂν τυχὸν τὸ κίνημα τῶν τμημάτων, τὸ ὁποῖο ἐπεκτεινόταν στὴν ἐπαρχία, ἔβρισκε τὸ ἐπιστέγασμά του στὸ Παρίσι, τότε δὲν θὰ ἀργοῦσε ἡ ἡμέρα κατὰ τὴν ὁποία, ἐν ὀνόματί του, οἱ Γιρονδῖνοι θὰ ὑπαγόρευαν τὶς ἐπιθυμίες τους στὴ Συμβατική. Ἔτσι, ἡ ἐπανάσταση τῆς 2ας Ἰουνίου συνιστοῦσε μιὰ νέα ἀμυντικὴ καὶ ἐκδικητικὴ συγκέντρωση δυνάμεων ἐναντίον τοῦ «φόβου» ποὺ ἀναζωογονοῦσε αὐτὸ ποὺ οἱ Ὀρεινοὶ καὶ οἱ Ἀβράκωτοι ἔβλεπαν σὰν μεταμόρφωση τῆς ἀριστοκρατικῆς συνωμοσίας.

Μὲ τὴ συνηθισμένη ἐλαφρότητά τους, οἱ Γιρονδῖνοι ἐπέσπευσαν τὴν τελικὴ πε-

ριπέτεια προτοῦ συγκεντρώσουν ἀρκετὰ μέσα γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἐπιτυχία. Καθὼς ἡ Κομούνα εἶχε ἀποφασίσει νὰ δημιουργήσει τὴν ἐπαναστατικὴ στρατιὰ καὶ νὰ ἀρχίσει τὶς συλλήψεις ὑπόπτων σύμφωνα μὲ τὶς συστάσεις τοῦ Ροβεσπιέρου, οἱ ἐκπρόσωποι τῶν ἐπιτροπῶν ἐπαγρύπνησης συγκεντρώθηκαν καὶ ἄρχισαν νὰ ἀκούγονται παραπλανητικὲς προτάσεις· μάλιστα, δύο ἀστυνομικοὶ διευθυντὲς πρότειναν στὶς 19 Μαΐου νὰ ὀργανωθεῖ ἡ μυστικὴ ἀπαγωγὴ τῶν σημαντικότερων Γιρονδίνων, νὰ θανατωθοῦν κρυφά, καὶ στὴ συνέχεια νὰ τοὺς παρουσιάσουν ὡς ἐκπατρισμένους. Ξεσηκώθηκαν διαμαρτυρίες, ὥσπου ὁ Πὰς ἐπανέφερε τὴ συζήτηση στὴν ἡμερήσια διάταξη. Ὁ Γκαντὲ ὅμως εἶχε πληροφορηθεῖ τὰ σχέδια τοῦ μυστικοῦ συμβούλου, καὶ ἀπὸ τὶς 18 Μαΐου κατήγγειλε γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ τὴ λαϊκὴ συνωμοσία. Στὸ παιχνίδι μπῆκε καὶ ὁ Μπαρέρ, ὁ ὁποῖος κατάφερε νὰ διοριστεῖ μιὰ δωδεκαμελὴς ἀνακριτικὴ ἐπιτροπή. Τὴν ἀποτελοῦσαν Γιρονδίνοι, καὶ δὲν ὑπῆρχε καμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὶς ἀποφάσεις ποὺ θὰ ἐξέδιδε. Στὶς 24 τοῦ μηνὸς πέτυχε τὴ σύλληψη τεσσάρων Ἀβράκωτων —μεταξὺ ἄλλων τοῦ Βαρλέ, καὶ κυρίως τοῦ ἀναπληρωτῆ εἰσαγγελέα τῆς Κομούνας Ἐμπέρ, ἀψηφώντας τὴν ἐξαιρετικὴ φήμη ποὺ ἀπολάμβανε ἡ ἐφημερίδα τοῦ τελευταίου *Ὁ Μπαρμπα-Ντυσὲν* (*Le père Duchesne*). Ὅταν τὴ μεθεπομένη ἡ Κομούνα διαμαρτυρήθηκε, ὁ Ἰνάρ, πρόεδρος τότε τῆς Συμβατικῆς, ἐξαπέλυσε ἀπειλὲς ἐναντίον τοῦ Παρισιοῦ —ἕνα «καινούριο μανιφέστο τοῦ δούκα τῆς Βρουνσβίκης». Στὶς 27 Μαΐου πλῆθος λαοῦ συγκεντρώθηκε κατὰ ὁμάδες γύρω ἀπὸ τὸν Κεραμεικό, ὅπου ἕδρευε ἡ Συμβατικὴ ἀπὸ τὶς 10 τοῦ μηνός, καὶ τὸ ἴδιο βράδυ εἰσέβαλε στὴν αἴθουσα τῶν συνεδριάσεων. Τὰ μεσάνυχτα, ἔπειτα ἀπὸ παρέμβαση τοῦ Δαντόν, ἐκδόθηκε τὸ διάταγμα μὲ τὸ ὁποῖο καταργοῦνταν οἱ Δώδεκα. Τὴν ἐπαύριο, οἱ Γιρονδίνοι ἀπέσπασαν ἄλλο διάταγμα, μὲ τὸ ὁποῖο οἱ Δώδεκα ἐπανέρχονταν στὰ καθήκοντά τους. Στὴν πραγματικότητα, ἡ Συμβατικὴ σχεδὸν ἀμέσως τοὺς ἀποκήρυξε ξανά, ἀπελευθερώνοντας τοὺς φυλακισμένους. Ὡστόσο συνέβη ἐκεῖνο ποὺ προγραμματίστηκε: τὸ ἴδιο βράδυ, στὴν Ἐπισκοπή, μιὰ συγκέντρωση Ἀβράκωτων σχημάτισε τὴν ἐπιτροπὴ ποὺ θὰ ἀναλάμβανε νὰ ὀργανώσει τὴν ἐξέγερση. Κατὰ πάσα πιθανότητα, κεντρικὸς πρωτεργάτης της ἦταν ὁ Βαρλέ.

Τὴ νύχτα τῆς 30ῆς πρὸς τὴν 31η Μαΐου οἱ ἐπιτετραμμένοι τῶν τμημάτων ἔπαυσαν τὴν Κομούνα κι ἔπειτα τὴν ἀνασύστησαν, συμμετέχοντας καὶ οἱ ἴδιοι στὸ νέο σχῆμα. Ὁ Ἀνριὸ ἀνέλαβε τὴ διοίκηση τῆς ἐθνοφρουρᾶς. Δόθηκε ἐντολὴ νὰ συλληφθοῦν ἢ νὰ ἀφοπλιστοῦν οἱ ὕποπτοι. Ὅσο καὶ ἂν συμφωνοῦσαν μὲ τὴν ἐξόντωση τῆς Γιρόνδης, οἱ Ὀρεινοὶ ἀνησύχησαν. Οἱ προτάσεις ποὺ συζητήθηκαν τὴν 19η Μαΐου στὴ συγκέντρωση τῶν ἐπαναστατικῶν ἐπιτροπῶν ἐφιστοῦσαν τὴν προσοχὴ σὲ ὅσα ἔπρεπε νὰ γίνουν ἂν ἡ Συμβατικὴ πρόβαλλε ἀντίσταση: ἔπρεπε νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ διάλυσή της καὶ προπάντων νὰ μὴν ἐπαναληφθοῦν οἱ σφαγὲς τοῦ Σεπτεμβρίου. Ἔτσι τὸ Διαμέρισμα τοῦ Παρισιοῦ συγκάλεσε τὶς ἀρχὲς καὶ συγκρότησε τὴν δική του ἐπιτροπή, ἡ ὁποία ἑνώθηκε μ' ἐκείνη τῶν ἐξεγερμένων. Ὁ Πὰς καὶ ὁ Σωμὲτ ἀνέλαβαν ρόλο συντονιστῶν. Ἄλλωστε τὰ τμήματα ἄργησαν νὰ τεθοῦν σὲ κίνηση: ἡ 31η Μαΐου ἔπεφτε Παρασκευή, καὶ οἱ ἐργάτες ἦταν ἀπασχολημένοι στὶς

δουλειές τους. Ἡ διαδήλωση ὀργανώθηκε τὸ ἀπόγευμα, καὶ δὲν τρομοκράτησε διόλου τὴ Συνέλευση. Οἱ Δώδεκα καταργήθηκαν γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά. Ὅσο γιὰ τὴν ἔκκληση διαμαρτυρίας ποὺ ἀπαιτοῦσε νὰ συλληφθοῦν οἱ Γιρονδίνοι, αὐτὴ παραπέμφθηκε στὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἡ ὁποία ἀνέλαβε νὰ τὴν ἐξετάσει καὶ νὰ παρουσιάσει μέσα σὲ τρεῖς ἡμέρες τὸ πόρισμά της.

Ἦταν μιὰ ἧττα. «Ἡ πατρίδα δὲν σώθηκε», δήλωνε τὸ ἴδιο βράδυ ὁ Μπιγιὼ-Βαρὲν στοὺς Ἰακωβίνους. «Ἔπρεπε νὰ λάβουμε μεγάλα μέτρα γιὰ τὴν κοινὴ σωτηρία: σήμερα ἦταν ἡ στιγμὴ ποὺ ἔπρεπε νὰ καταφέρουμε τὸ τελειωτικὸ χτύπημα στὴ φράξια». Τὴν ἑπομένη, ἔπειτα ἀπὸ μιὰ νέα προσφώνηση πρὸς τὴ συνέλευση ἡ ὁποία δὲν ἔφερε καλύτερα ἀποτελέσματα, ἡ ἐπιτροπὴ τῆς ἐξέγερσης ἀποφάσισε νὰ πολιορκήσει τὴ Συμβατικὴ τὴν Κυριακή, στὶς 2 Ἰουνίου, γιὰ νὰ ἀπαιτήσει νὰ δοθεῖ ἄμεση λύση στὸ ζήτημα. Ἦταν ἡ καλύτερα ὀργανωμένη «Ἡμέρα» τῆς Ἐπανάστασης. Αὐτὴ τὴ φορὰ ὁ Δαντὸν τοὺς ἄφησε νὰ προχωρήσουν. Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας, ἐσωτερικὰ διαιρεμένη, δὲν ἀντέταξε καμιὰ ἀντίσταση στὰ μέλη τῶν τμημάτων ποὺ περικύκλωσαν τὸν Κεραμεικό. Ὑπῆρξε ὅμως μιὰ κρίσιμη στιγμή, ὅταν ἡ Συμβατικὴ πείστηκε νὰ ἐπιχειρήσει συντεταγμένη ἔξοδο ἀπὸ τὸ κτίριο ἐλπίζοντας πὼς ἔτσι θὰ ἐπιβαλλόταν στοὺς πολιορκητές της. Τὸ παραμικρὸ ἐπεισόδιο θὰ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ τὴν ὁδηγήσει στὴν καταστροφή. Τελικά, πρὸς μεγάλη δυσαρέσκεια τοῦ Βαρλέ, ὁ Ἀνριὸ περιορίστηκε στὸ νὰ τὴν ἀπωθήσει σθεναρά. Ἡ Συμβατικὴ ἐπέστρεψε στὸ κτίριο, καὶ ὑποχώρησε στὰ αἰτήματα τῶν συγκεντρωμένων. Διέταξε νὰ συλληφθοῦν 29 βουλευτές, καθὼς καὶ ὁ Κλαβιὲρ καὶ ὁ Λεμπρέν. Ἐπίσης, δέχτηκε καταρχὴν τὴ δημιουργία τοῦ ἐπαναστατικοῦ στρατοῦ. Δὲν ἐπικύρωσε ὅμως κανένα σημεῖο ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ πρόγραμμα τῶν Λυσσασμένων.

Οἱ Ὀρεινοὶ εἶχαν κερδίσει. Ἀπαλλάχτηκαν ἀπὸ τὴν ἐπιτροπὴ τῆς ἐξέγερσης ἀντικαθιστώντας την, στὶς 8 Ἰουνίου, μὲ τὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας τοῦ Διαμερίσματος τοῦ Παρισιοῦ, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξοβέλισαν τὸν Βαρλὲ καὶ τοὺς φίλους του. Καθὼς διατηρήθηκε ἡ Συμβατική, ἐφεξῆς κυβερνοῦσαν ἐν ὀνόματί της. Στὴν πραγματικότητα, ἡ τελευταία δὲν τοὺς συγχώρησε ποτέ. Ἐπιπλέον, ἐπιβάλλοντας κατ᾽ οἶκον περιορισμὸ στοὺς Γιρονδίνους ἀπέφυγε νὰ τοὺς ἀπευθύνει κατηγορία, ἄλλωστε δὲν ὑπῆρχε ἄλλος τρόπος συμβατὸς μὲ τὸ ἀντιπροσωπευτικὸ πολίτευμα γιὰ νὰ ἀποκλειστοῦν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ Ἀβράκωτοι ἔμειναν μὲ ἄδεια χέρια. Ἡ «ἐπανάσταση τῆς 31ης Μαΐου» δὲν ἀποτελοῦσε γιὰ τοὺς Ὀρεινοὺς τίποτε περισσότερο ἀπὸ ἕνα στάδιο ποὺ ἔπρεπε νὰ διανυθεῖ, ἐνῶ κινδύνευαν νὰ βρεθοῦν μεταξὺ δύο πυρῶν.

δ) Ἡ ἐπαναστατικὴ κρίση τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1793

Ἀμέσως φάνηκε πόσο ἀμφίβολη ἦταν ἡ ἐπιτυχία τους. Ἑβδομήντα πέντε βουλευτὲς ὑπέγραψαν ἕνα κείμενο διαμαρτυρίας. Ἄλλοι ἐγκατέλειψαν τὸ Παρίσι ἢ λιποτάκτησαν ἀπὸ τὴ συνέλευση. Ἡ ἀντιπολίτευση τῶν τμημάτων ἐναντίον τῶν ἐπι-

στρατεύσεων γιὰ τὴ Βανδέα καὶ τοῦ ἐπαναστατικοῦ στρατοῦ ἀναζωπυρώθηκε. Σύντομα ἔφτασαν εἰδήσεις ἀπὸ τὴν ἐπαρχία ποὺ σκόρπισαν τὸν πανικό. Ἤδη ἀπὸ τὶς 6 Ἰουνίου ὁ Μπαρὲρ καὶ ὁ Δαντόν, μὲ ἄλλα λόγια ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας, εἶχαν προτείνει νὰ καταργηθοῦν οἱ ἐπιτροπὲς ἐπαγρύπνησης καὶ νὰ σταλοῦν ὅμηροι στὰ διαμερίσματα τῶν ὁποίων οἱ βουλευτὲς εἶχαν συλληφθεῖ. Ὁ Ροβεσπιέρος ἐμπόδισε νὰ γίνουν δεκτὰ παρόμοια μέτρα. Ἐξίσου χρονοτριβοῦσαν ὅμως καὶ οἱ Ὀρεινοί, ἀνησυχώντας γιὰ τὴν πορεία τῶν πραγμάτων. Ἐνῶ ὁ ἀριθμὸς τῶν Γιρονδίνων ποὺ συλλαμβάνονταν αὐξανόταν σιγὰ σιγά, ἡ τύχη τους παρέμενε μετέωρη. Ἀκόμη καὶ στὶς 8 Ἰουλίου, ὁ Σαὶν-Ζὺστ συμβούλευε νὰ χτυπηθοῦν μόνον ὅσοι ὑποκινοῦσαν τὸν ἐμφύλιο πόλεμο. Ὁ ἐπαναστατικὸς στρατὸς δὲν ὀργανωνόταν, καὶ οἱ συζητήσεις γιὰ τὸ ἀναγκαστικὸ δάνειο δὲν ἔφερναν ἀποτέλεσμα. Προπάντων συζητήθηκε ἐσπευσμένα τὸ Σύνταγμα τοῦ 1793, τὸ ὁποῖο ὁλοκληρώθηκε στὶς 24 Ἰουνίου. Ὡς προοίμιο τοποθετήθηκε ἡ νέα Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου, ἡ ὁποία συμπλήρωνε ἐκείνη τοῦ 1789 μὲ τὴν ἀναγνώριση τῆς θρησκευτικῆς καὶ τῆς οἰκονομικῆς ἐλευθερίας. Μὲ τὸ νέο Σύνταγμα καθιερώθηκε ἡ πολιτικὴ δημοκρατία: προβλεπόταν ἡ καθολικὴ καὶ ἄμεση ψηφοφορία γιὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ νομοθετικοῦ σώματος. Κάθε ψηφοφόρος εἶχε δικαίωμα νὰ ψηφίσει ἕναν μόνο ὑποψήφιο. Ἐπίσης καθιερωνόταν ἡ ἐπιλογὴ τοῦ Ἐκτελεστικοῦ Συμβουλίου ἀπὸ τὸ νομοθετικὸ σῶμα, μεταξὺ τῶν ὑποψηφίων ποὺ πρότειναν οἱ ἐκλέκτορές του. Ὅπως εἶχε προτείνει ὁ Κοντορσέ, καὶ σύμφωνα μὲ τὸ παράδειγμα ὁρισμένων ἀμερικανικῶν Πολιτειῶν, ἡ ἄσκηση τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας διευρύνθηκε μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ θεσμοῦ τοῦ δημοψηφίσματος. Ἡ ἐπικύρωση τοῦ Συντάγματος ἀνατέθηκε στὸν λαό· ὅμως δὲν προβλεπόταν τὸ ἴδιο γιὰ ὅσα διατάγματα χαρακτηρίζονταν ὡς ἐπείγουσας ἀνάγκης, καὶ ἄλλωστε ἡ λαϊκὴ ἐπικύρωση τῶν νόμων ὑποτάχθηκε σὲ ἐξαιρετικὰ περιοριστικοὺς ὅρους.

Ὅσο γιὰ τὴν κοινωνικὴ δημοκρατία, τὸ νέο Σύνταγμα ἀπέφυγε νὰ ἐπιμείνει. Ἡ ἀναθεωρημένη Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου περιορίστηκε νὰ ἐξαγγείλει πὼς σκοπὸς τῆς κοινωνίας ἦταν «ἡ κοινὴ εὐτυχία», καὶ πὼς ἡ πρόνοια ἀποτελοῦσε «ἱερὸ χρέος», πράγμα ποὺ προσέφερε κάποια δικαιώματα στοὺς ἐνδεεῖς. Ἐπιπλέον, ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς σύγκλησής της ἡ Συμβατικὴ δὲν ἔπαυε νὰ ἐπαναλαμβάνει τὴν ἀρχὴ τῆς ἐθνικῆς ἀλληλεγγύης. Ὑποσχόταν συντάξεις στοὺς ἀναπήρους πολέμου, προσέφερε βοηθήματα στοὺς οἰκείους τῶν «ὑπερασπιστῶν τῆς πατρίδας», ἀνέθετε στὴ Δημοκρατία νὰ ἀποκαταστήσει ὅσες ζημιὲς προξενοῦσαν ὁ πόλεμος καὶ οἱ συλλογικὲς συμφορές. Ὁ Ροβεσπιέρος ὅμως δὲν ἔβγαλε ἄχνα γιὰ τὰ περίφημα ἄρθρα ποὺ εἶχε προτείνει προηγουμένως, τὰ ὁποῖα θὰ μποροῦσαν νὰ θορυβήσουν τὴν ἀστικὴ τάξη, ἐνῶ στὶς 27 Ἰουνίου ὁ Μπαρὲρ κατακεραύνωσε ὅσους ἀγωνίζονταν γιὰ τὸν «ἀγροτικὸ νόμο», καὶ οἱ ὁποῖοι ἤδη τιμωροῦνταν μὲ θάνατο σύμφωνα μὲ τὸ διάταγμα τῆς 18ης Μαρτίου. Οἱ Ὀρεινοὶ ἔλπιζαν πὼς ἡ δημοσίευση τοῦ Συντάγματος θὰ ἐξαφάνιζε τὸ φόβο μιᾶς ἐνδεχόμενης δικτατορίας τῶν Ἀβράκωτων τοῦ Παρισιοῦ· ὅμως, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, δὲν παρέλειψαν νὰ ἱκανοποιήσουν τὶς ἀπαιτήσεις τῶν χωρικῶν. Ἔτσι, ἡ ἐπανάσταση τῆς 31ης Μαΐου, ὅπως ἀλ-

λωστε κι ἐκεῖνες τῆς 14ης Ἰουλίου καὶ τῆς 4ης Αὐγούστου, ἔφερε στοὺς τελευταίους ὀφέλη οὐσιαστικὰ καὶ ὁριστικά. Στὶς 3 Ἰουνίου, διατάχθηκε νὰ πουληθοῦν οἱ περιουσίες τῶν ἐκπατρισμένων κατατεμαχισμένες σὲ μικροὺς κλήρους, καὶ ὁρίστηκε πὼς τὸ τίμημα μποροῦσε νὰ καταβληθεῖ μέσα σὲ δέκα χρόνια. Στὶς 10 τοῦ μηνός, ἐπιτράπηκε ἡ προαιρετικὴ διανομὴ τῶν κοινοτικῶν γαιῶν κατ' ἰσομοιρία στοὺς κατοίκους. Στὶς 17 Ἰουλίου, καταργήθηκαν χωρὶς ἀποζημίωση ὅσα ἀπέμεναν ἀπὸ τὰ χωροδεσποτικὰ δικαιώματα.

Παρ' ὅλα αὐτά, στάθηκε ἀδύνατον νὰ ἀποφευχθεῖ ὁ νέος ἐμφύλιος πόλεμος. Ὅπως εἴδαμε παραπάνω, ἤδη ἀπὸ τὸν Μάιο τὸ κίνημα τῶν τμημάτων εἶχε ἀναλάβει τὴν πρωτοβουλία τῶν κινήσεων. Καθὼς ἔδρασαν πρῶτοι στὸ Παρίσι, οἱ Ὀρεινοὶ ἀναπόφευκτα ἐρέθισαν ὑπερβολικὰ τὸ ἐξεγερσιακὸ πνεῦμα. Ἡ ζηλοφθονία τῆς ἐπαρχίας ἀπέναντι στὴν πρωτεύουσα καὶ οἱ τοπικιστικὲς ἐπιβιώσεις βοήθησαν ὁπωσδήποτε. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ τοπικὲς ἀρχές, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ συγκρούστηκαν μὲ τὴ Συμβατικὴ αὐτοαναγορεύτηκαν σὲ κυρίαρχες, πράγμα ποὺ ἐπέτρεψε νὰ κατηγορηθοῦν γιὰ «φεδεραλισμὸ» καὶ νὰ τοὺς ἀντιταχθεῖ τὸ ἑνιαῖο καὶ ἀδιαίρετο τῆς Δημοκρατίας. Κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ πὼς ἡ φεδεραλιστικὴ ἀντίληψη ἀποπλάνησε ἐπίσης μερικοὺς ἐπαναστάτες, ἀκόμη καὶ τὸν Μπιγιὼ-Βαρὲν τὸ 1791, ἀλλὰ περισσότερο ἀπ' ὅλους τοὺς Γιρονδίνους, ὅπως τὸν Λὰ Ρεβεγιέρ. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἤθελαν οἱ «φεδεραλιστὲς» ἦταν, ἁπλούστατα, νὰ καταλάβουν οἱ ἴδιοι τὴν ἐξουσία. Ὑπὸ τὴν πίεση τῶν περιστάσεων ὤθησαν στὰ ἄκρα τὴν ἀποκέντρωση, ἡ ὁποία ἐπικρατοῦσε ἀπὸ τὸ 1789, κι ἔδειξαν τὸ ἀνεξάρτητο πνεῦμα πρωτοβουλίας ποὺ χαρακτήριζε ἀνέκαθεν τοὺς ἐπαναστάτες, καὶ τὸ ὁποῖο δὲν ἔπαυαν νὰ ἐπικαλοῦνται ἐξίσου ἀπὸ τὴν πλευρά τους οἱ Ἰακωβῖνοι. Παρομοίως μὲ τὸ κίνημα τῶν τμημάτων, τὸ ὁποῖο παρέτεινε ἡ ἐξέγερσή τους, οἱ φεδεραλιστὲς συσπείρωσαν στὶς τάξεις τους τὴ μπουρζουαζία ποὺ ἀνησυχοῦσε γιὰ τὸ δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας, τοὺς Φεγιαντίνους ποὺ ἐχθρεύονταν τὴν καθολικὴ ψηφοφορία, τοὺς καθολικοὺς ποὺ ἔμεναν προσκολλημένοι στοὺς ἀπείθαρχους κληρικούς, τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος. Μαζί τους ἑνώθηκαν οἱ δημοκράτες ποὺ ἀγανάκτησαν μὲ τὴν ἐπίθεση ἐναντίον τῆς ἐθνικῆς ἀντιπροσωπίας, καὶ ἦταν ἀκριβῶς ἡ δική τους προσχώρηση ἐκείνη ἡ ὁποία ἐνίσχυσε ἐξαιρετικὰ τὴ δύναμη τῶν «φεδεραλιστῶν». Ὡστόσο, ἡ ἀνομοιογένεια αὐτοῦ τοῦ συναθροίσματος ὑπονόμευσε τὴ συνοχή του. Ἦταν ἀδύνατον ἡ προσκόλληση στὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1789 καὶ ἡ μέριμνα τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας νὰ συμφιλιωθοῦν μὲ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο. Οἱ Γιρονδῖνοι ἀρνήθηκαν νὰ συμμαχήσουν μὲ τοὺς Βανδεανοὺς καὶ νὰ ἀπευθύνουν ὁποιαδήποτε ἔκκληση στὸ ἐξωτερικό. Ἐπιπλέον, τὰ τετελεσμένα γεγονότα ἔγιναν ἀποδεκτὰ χωρὶς μεγάλη δυσκολία σὲ καμιὰ τριανταριὰ διαμερίσματα γύρω ἀπὸ τὸ Παρίσι, καθὼς ἐπίσης στὶς ἐπαρχίες τοῦ Λίγηρα οἱ ὁποῖες εἶχαν καταθορυβηθεῖ ἀπὸ τὴ γειτονία τῆς Βανδέας, καὶ κατὰ μῆκος τῶν συνόρων. Ἀντιθέτως ἡ ἐξέγερση φούντωσε στὰ νοτιοανατολικά, ὅπου ἀνέλαβαν τὴ διεύθυνσή της ἀντεπαναστάτες ποὺ δὲν εἶχαν παρόμοιους ἐνδοιασμούς.

Γεγονὸς παραμένει, ὡστόσο, πὼς οἱ διοικήσεις τῶν νομῶν τῆς Βρετάνης καὶ τῆς Νορμανδίας, τῆς Ἐλεύθερης Κομητείας καὶ τῆς Μεσημβρινῆς Γαλλίας κήρυξαν τὴν ἀπόσχιση. Ὅλες τους συνδέθηκαν μὲ τὶς τοπικὲς ἀρχὲς τῶν κωμοπόλεων, ἀπηύθυναν ἐκκλήσεις σὲ ἄλλες περιοχές, καὶ μάλιστα συγκάλεσαν πρωτοβάθμιες συνελεύσεις καὶ συγκρότησαν σὲ σῶμα τοὺς ἐκπροσώπους τους. Μολονότι οἱ πρωτεργάτες τοῦ κινήματος τῶν τμημάτων μεταμορφώθηκαν σὲ «φεδεραλιστές», συνέχισαν νὰ μιμοῦνται τοὺς Ἰακωβίνους. Συγκροτοῦσαν ἐπιτροπὲς κοινῆς σωτηρίας ἢ ἐπαγρύπνησης, συνελάμβαναν ὑπόπτους, ἔκλειναν τὶς λέσχες, ἀποφάσιζαν νὰ σχηματίσουν στρατιωτικὰ σώματα. Στὴ Λυόν, στὴ Μασσαλία, στὴν Τουλόν, «λαϊκὰ» δικαστήρια ὁδήγησαν πατριῶτες στὴν γκιλοτίνα ἢ στὴν ἀγχόνη. Ὅλα αὐτὰ κατέληξαν σὲ οἰκτρὰ ἀποτελέσματα. Ἡ πάλη μεταξὺ Γιρονδίνων καὶ Ὀρεινῶν ἄφηνε ἀδιάφορη τὴ μεγάλη μάζα. Ἐκεῖνοι ποὺ κατηύθυναν τὴν ἀπόσχιση σκόνταψαν, ὅπως προηγουμένως καὶ ἡ Συμβατική, στὴν ἀπέχθεια ποὺ γεννοῦσε ἡ στρατιωτικὴ θητεία καὶ στὴ δυσφορία ποὺ προκαλοῦσε ὁ λιμός. Ἄλλωστε, γιὰ νὰ πετύχει ἡ ἀπόσχιση ἔπρεπε νὰ ὀργανωθεῖ μιὰ νέα κεντρικὴ ἐξουσία, μὲ τὴ σύγκληση στὴν Μπούρζ ἐκείνης τῆς Συμβατικῆς τῶν ἀναπληρωματικῶν ἀντιπροσώπων ποὺ τόσο πολὺ εἶχε συζητηθεῖ. Ὡστόσο, μεταξὺ τῶν βορειοδυτικῶν περιοχῶν καὶ τῆς Μεσημβρινῆς Γαλλίας παρεμβάλλονταν διαμερίσματα ποὺ ἔμεναν πιστὰ στὸ Παρίσι, ἐνῶ ἡ Βανδέα χώριζε τὴ Βρετάνη ἀπὸ τὴν Ἀκουιτανία. Ἡ Λυὸν ἀποκόπηκε ἀπὸ τὴν Κὸτ-ντ' Ὂρ ἐξαιτίας τοῦ Διαμερίσματος Σὼν-ὲ-Λουάρ, τὸ ὁποῖο στήριζε καὶ τὸ Διαμέρισμα τοῦ Ἀλλιέ, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὴν Προβηγκία —μὲ ἐνδιάμεσο τὸ Διαμέρισμα τοῦ Ντρόμ, τὸ ὁποῖο προσάρτησε τὸ Ἰζέρ. Ἀκόμη καὶ ἡ συνεργασία μεταξὺ γειτονικῶν περιοχῶν ἔμεινε ἀπραγματοποίητη. Τελικὰ ἡ Τουλούζη ἀπέρριψε τὶς ἱκεσίες τοῦ Μπορντώ, καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἔσπασε τὶς γέφυρες ποὺ συνέδεαν τὴν Ἀκουιτανία μὲ τὸ Κάτω Λανγκεντόκ. Τέλος, παντοῦ ὑπῆρξαν περιφέρειες καὶ δῆμοι ποὺ ἀρνήθηκαν νὰ προσχωρήσουν στὴν ἐξέγερση, καθὼς καὶ πατριῶτες κρατικοὶ λειτουργοὶ ποὺ τῆς ἀντιτάχθηκαν, ὅπως ὁ Ντεκομπὲλ στὴν Τουλούζη, ἢ συσπείρωσαν γύρω τους τοὺς Ἀβράκωτους, ὅπως ἔκανε ὁ Ζοζὲφ Παγιὰν στὴ Βαλάνς. Ἡ ἀδυναμία τῶν φεδεραλιστῶν ἀνάγκασε πολλοὺς νὰ ζητήσουν δημόσια συγγνώμη, εἴτε ἐπειδὴ θέλησαν νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὶς προθεσμίες χάριτος ποὺ τοὺς προσέφεραν συνετὰ οἱ Ὀρεινοί, εἴτε ἐπειδὴ ἡ ψήφιση τοῦ Συντάγματος τοὺς ἐπέτρεπε νὰ ἐλπίζουν πὼς στὶς ἑπόμενες ἐκλογὲς γιὰ τὴν ἀνάδειξη τοῦ νομοθετικοῦ σώματος θὰ ἀπαλλάσσονταν ἀπὸ τὴ Συμβατική.

Ὁ ἄμεσος κίνδυνος γιὰ τὴ Συμβατικὴ βρισκόταν στὴ Νορμανδία. Κανένα στράτευμα δὲν κάλυπτε ἀπὸ ἐκείνη τὴ μεριὰ τὸ Παρίσι, καὶ οἱ ἀποστολὲς τροφίμων πρὸς τὴν πρωτεύουσα ἔπαψαν. Ὁ Μπυζό, ὁ Πετιὸν καὶ ὁ Μπαρμπαροὺ ἑνώθηκαν στὴν Κὰν καὶ πίεζαν τὰ διαμερίσματα νὰ περάσουν στὴ δράση. Ὁ Κάτω Σηκουάνας ὅμως διέψευσε τὶς προσδοκίες τους, καὶ ἄφησε νὰ περάσουν τὰ σιτηρὰ γιὰ τὸ Παρίσι. Ἡ κατάληψη τῆς Σωμύρ, στὶς 9 Ἰουνίου, ἔσωσε τὴν Ὂρν καὶ τὴ Μαίν. Μόνον τὸ Φινιστὲρ ἐπέδειξε ζῆλο. Οἱ Νορμανδοὶ ἐκστράτευσαν προτοῦ ἑνωθοῦν μαζί τους οἱ

Βρετόνοι. Στὶς 13 Ἰουλίου, ἐνῶ βρίσκονταν στὰ περίχωρα τοῦ Πασὺ-σὺρ-Ἔρ, καὶ ἀναπαύονταν ἀφύλακτοι, εἶδαν νὰ καταφθάνουν μερικὲς χιλιάδες ἄνδρες ποὺ μὲ μεγάλη δυσκολία εἶχε κατορθώσει νὰ συγκεντρώσει ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας. Τὸ ἔβαλαν στὰ πόδια χωρὶς νὰ δώσουν μάχη. Ὅλες οἱ βορειοδυτικὲς ἐπαρχίες ὑποτάχθηκαν, ὁπότε οἱ Γιρονδίνοι ἐγκατέλειψαν τὴν Κάν, κι ἔπειτα τὴ Βρετάνη, γιὰ νὰ καταφύγουν στὸ Μπορντώ. Δὲν χρειάστηκε νὰ πολεμήσει περισσότερο ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας στὰ ἀνατολικά, ἐναντίον τῆς Κὸτ-ντ' Ὄρ, τοῦ Ντούμπ, τοῦ Ἄνω Σών, τοῦ Ἰούρα καὶ τῆς Αἲν, ἢ στὰ νότια ἐναντίον τῆς Τουλούζης καὶ τοῦ Κάτω Λανγκεντόκ. Τὸ Μπορντώ, κάπως ἀπομονωμένο, δέχτηκε ἀντιπροσώπους τοῦ Παρισιοῦ στὶς 19 Αὐγούστου· ἔπειτα τοὺς ἔδιωξε. Μόνον τὸν Ὀκτώβριο ξαναπῆραν τὸ πάνω χέρι οἱ Ἰακωβίνοι, καὶ ἡ πόλη καταλήφθηκε στὶς 19 τοῦ μηνός. Τουλάχιστον ἀπέφυγε νὰ προβάλει ἔνοπλη ἀντίσταση.

Ἐκεῖνα ποὺ ἔβαλαν πράγματι σὲ κίνδυνο τὴν ὑπόθεση τῶν πατριωτῶν ἦταν τὰ νοτιοανατολικὰ διαμερίσματα. Ἀπέκοψαν τὰ μετόπισθεν τῶν στρατιῶν τῶν Ἄλπεων καὶ τῆς Ἰταλίας. Ὁ Πρεσύ, στὸν ὁποῖο ἀνέθεσαν τὴ διοίκηση οἱ Λυονέζοι, ἀπηύθυνε ἔκκληση στοὺς Σαρδηνούς. Ἡ Μασσαλία καὶ ἡ Τουλὸν κάλεσαν τοὺς Ἄγγλους, ὅπως ἔκανε καὶ ὁ Πάολι στὴν Κορσική. Ὅταν ὁ Καρτώ, ποὺ ὑποστηριζόταν ἀπὸ τὶς λέσχες τοῦ Ντρόμ, ἀπώθησε τὸν μασσαλιώτικο στρατὸ καὶ κατέλαβε πάλι τὴν Ἀβινιόν, στὶς 27 Ἰουλίου, ἡ ἐξέγερση τῆς Λυὸν βρέθηκε περικυκλωμένη ἀπὸ παντοῦ —ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δυτικά, ὅπου κράτησε στὴν κατοχή της τὸ Διαμέρισμα τοῦ Λίγηρα μέχρι τὸν Σεπτέμβριο. Στὰ τέλη Αὐγούστου, ὁ Καρτὼ πέρασε ξανὰ στὴν ἐπίθεση, καὶ στὶς 25 τοῦ μηνὸς κατέλαβε τὴ Μασσαλία προλαβαίνοντας τὴν τελευταία στιγμὴ τοὺς Ἄγγλους. Διαφορετικὰ ἐξελίχθηκαν τὰ πράγματα στὴν Τουλόν, ἡ ὁποία ἄνοιξε τὶς πύλες της στὸν ἐχθρὸ καὶ τοῦ παρέδωσε τὸν στόλο τῆς Μεσογείου, στὶς 29 Αὐγούστου. Οἱ Δημοκρατικοὶ ἀνακατέλαβαν τὴ Λυὸν στὶς 8 Ὀκτωβρίου, καὶ ἡ Τουλὸν ἄντεξε μέχρι τὶς 19 Δεκεμβρίου. Σ' αὐτὴν τὴν περιοχὴ ὁ ἐμφύλιος πόλεμος διεξάχθηκε τὸ ἴδιο σκληρὰ ὅσο καὶ στὴ Βανδέα, καὶ συνοδεύτηκε ἀπὸ ἐξίσου αἱματηρὰ ἀντίποινα. Τουλάχιστον ἀπὸ τὸν Αὔγουστο καὶ μετὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ἐντοπιστοῦν μὲ σαφήνεια τὰ ὅρια τοῦ κινδύνου, ἀλλὰ τὸν Ἰούλιο ἡ Γαλλία ἔδειχνε ἕτοιμη νὰ διαλυθεῖ στὰ ἐξ ὧν συνετέθη.

Θὰ μπορούσαμε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο νὰ διευκρινίσουμε τί ἀκριβῶς σήμαινε ὁ φεδεραλισμὸς τῶν Γιρονδίνων. Στὴν πραγματικότητα, ζητοῦσε νὰ παραχωρηθοῦν ἐξουσίες στὰ διαμερίσματα. Παρὰ τὶς ἀκραῖες θέσεις ποὺ παρουσίαζε μερικὲς φορές, δὲν υἱοθέτησε ποτὲ τὴν ἰδέα τοῦ διαμελισμοῦ τοῦ κράτους. Στὰ κείμενα ποὺ προέρχονται ἀπὸ Γιρονδίνους τῶν ἐτῶν 1792 καὶ 1793, δὲν περιέχεται κανένα σχέδιο γιὰ τὴ διαμόρφωση ἑνὸς κράτους ἀμερικανικοῦ τύπου. Ἂν ἐξετάσουμε τὰ πρακτικὰ τῶν συνεδριάσεων τῶν ἐπιτροπῶν ποὺ δημιουργήθηκαν στὰ διάφορα διαμερίσματα μετὰ τὶς 31 Μαΐου, στὸ Καλβαντὸς ὅσο καὶ στὴ Γιρόνδη ἢ τὴν Γκάρ, δὲν βρίσκουμε νὰ περιέχουν κανένα σχέδιο ὁμοσπονδιοποίησης. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη τὸ κείμενο τοῦ ὅρκου ποὺ ὅμοσε ἡ Λαϊκὴ Ἐπιτροπὴ

Κοινῆς Σωτηρίας τῆς Γιρόνδης: «Νὰ ἐξαπολύσουμε αἰώνιο πόλεμο κατὰ τῶν τυράννων, τῶν προδοτῶν καὶ τῶν ἀναρχικῶν, καὶ νὰ διαφυλάξουμε τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἰσότητα, τὸ ἑνιαῖο καὶ τὸ ἀδιάσπαστο τῆς Δημοκρατίας». Χωρὶς νὰ εἶναι, λοιπόν, κατὰ κυριολεξία φεδεραλιστές, οἱ Γιρονδῖνοι ἦταν παρ' ὅλα αὐτὰ ἔνθερμοι ὀπαδοὶ μιᾶς ἀποκεντρωτικῆς πολιτικῆς. Ὡστόσο, κάτι τέτοιο δὲν σήμαινε πὼς οἱ ἴδιοι ἢ οἱ ἐντολοδότες τους ἔτρεφαν ἔστω καὶ τὴν ἐλάχιστη νοσταλγία γιὰ τὸ σύστημα τῶν παλαιῶν ἐπαρχιῶν.

Ἡ ἐπιθυμία τῆς ἀποκέντρωσης ἀποκρυσταλλώθηκε στὸ μίσος τῶν Γιρονδίνων γιὰ τὸ Παρίσι, μέσω τῶν ἐντονότατων ἀντιδράσεων μὲ τὶς ὁποῖες ἀντιμετωπίστηκαν οἱ ἐντεταλμένοι ἀντιπρόσωποι τῆς Συμβατικῆς στὶς ἐπαρχίες. Δὲν χωρᾶ καμιὰ ἀμφιβολία σχετικὰ μὲ τὸ κοινωνικὸ περιεχόμενο τοῦ «διαμερισματισμοῦ» ποὺ ὑποστήριζαν οἱ Γιρονδῖνοι, ὅπου συνδυάζονταν ἡ καταγγελία τῆς «ἀναρχίας» καὶ ὁ «τρόμος τοῦ Μαρατισμοῦ»: ἀποτελοῦσε μιὰ ἀντίδραση τῶν προκρίτων τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ χρήματος ἐναντίον τῆς δημοκρατικῆς ἐξέλιξης τῆς Ἐπανάστασης καὶ τῆς λαϊκῆς ἐξουσίας ποὺ διαγραφόταν στὸ Παρίσι. Ὡστόσο, οἱ λεγόμενες φεδεραλιστικὲς ἐξεγέρσεις τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1793 διαφοροποιοῦνταν μεταξύ τους ἀναλόγως μὲ τὶς τοπικὲς ἰδιομορφίες, τοὺς πολιτικοὺς παράγοντες, τὰ κοινωνικὰ κίνητρα καὶ τὶς ἱστορικὲς παραδόσεις ποὺ ἀναμείγνυαν. Ἀντιθέτως ἀπὸ τὸν ὑπαρκτὸ διαμερισματισμὸ τῶν Γιρονδίνων, καὶ μολονότι ἐπιχειρήθηκαν μερικὲς ἀπόπειρες συντονισμοῦ, δὲν δημιουργήθηκε ὡστόσο καμιὰ κοινὴ πλατφόρμα ἡ ὁποία νὰ συμπεριλαμβάνει τὰ ἑτερογενὴ ἐξεγερσιακὰ κινήματα. Οἱ ἀντιδράσεις στὶς παρισινὲς Ἡμέρες ἀπὸ τὴν 31η Μαΐου ὥς τὴν 2α Ἰουνίου ποικίλλαν ἀναλόγως μὲ τὶς περιοχές. Ἔτσι, καταστάσεις ἀρχικὰ παραπλήσιες ἐξελίχθηκαν στὴ συνέχεια μὲ διαφορετικοὺς τρόπους.

Ἐπιβάλλεται πάντως μιὰ γενικὴ παρατήρηση. Οἱ φεδεραλιστικὲς ἐξεγέρσεις ἐπηρέασαν τὶς πόλεις πολὺ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι τὶς ἐπαρχίες, καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ξεχώριζαν ἀπὸ τὴν ἐξέγερση τῆς Βανδέας ἢ ἀπὸ τὸν σουανισμό. Αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικὸ διακρίνεται ἀρκετὰ καθαρὰ στὸ Μπορντώ, στὴ Νίμ, στὴ Μασσαλία καὶ στὴν Τουλόν. Δὲν χωρᾶ καμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὸν ἀντιιακωβινισμὸ ποὺ διέκρινε τὰ πνεύματα τῶν εὔπορων τάξεων τῆς ὑπαίθρου. Ὡς ποιὸ βαθμὸ ὅμως τὸν ἀντιστάθμισε ἡ διακήρυξη τῆς ἐλευθερίας τῆς ἰδιοκτησίας, καθὼς καὶ τῆς οἰκονομικῆς ἐλευθερίας (ἄρθρα 16 καὶ 17 τῆς Διακήρυξης τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου τῆς 24ης Ἰουνίου 1793), καὶ ἀκόμη περισσότερο τοῦ διατάγματος τῆς 17ης Ἰουλίου 1793, τὸ ὁποῖο καταργοῦσε χωρὶς ἀποζημίωση τὶς χωροδεσποτικὲς ὀφειλὲς καὶ τὰ χωροδεσποτικὰ δικαιώματα; Ὁ φεδεραλισμὸς ἔμοιαζε νὰ ἀφορᾶ οὐσιαστικὰ τὴν ἀστικὴ τάξη τῶν πόλεων.

Ὁ κίνδυνος ποὺ ἀπειλοῦσε τὰ σύνορα δὲν φαινόταν μικρότερος. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἐπέστρεψε στὴν ἐξουσία, ὁ Δαντὸν διαπραγματευόταν ἀκατάπαυστα. Στὶς 13 Ἀπριλίου, μὲ δική του ἀπαίτηση, ἡ Συμβατικὴ ἀποκήρυξε ἐμμέσως τὸ διάταγμα τῆς 19ης Νοεμβρίου 1792. Ἐφεξῆς ἡ Δημοκρατία δὲν θὰ ἀναμειγνυόταν στὶς ἐσωτε-

ρικὲς ὑποθέσεις κανενὸς λαοῦ. Ἡ προσπάθεια τοῦ Δαντὸν νὰ κερδίσει μὲ τὸ μέρος του τὴ Σουηδία, τοὺς Τούρκους, τὸ Πεδεμόντιο, καὶ ἀκόμη καὶ τὸν Κοσιοῦσκο, ἢ νὰ καλοπιάσει τὶς Αὐλὲς τῆς Νεάπολης καὶ τῆς Φλωρεντίας δὲν συνιστοῦσε κακὴ πολεμικὴ τακτικὴ —ἔστω καὶ ἂν ἦταν κάπως ἀναποτελεσματική, ἀφοῦ οἱ μικρὲς δυνάμεις δὲν τείνουν πρόθυμα εὐήκοον οὖς στοὺς νικημένους. Ὡστόσο ἐπιδίωξε τὴν εἰρήνη καὶ ἀπὸ ἄλλες πλευρές, ἀπὸ τὴν Ἀγγλία, τὴν Πρωσία καὶ τὴν Αὐστρία. Ὁ Γκρένβιλ τὸν παρέπεμψε περιφρονητικὰ στὸ Γενικὸ Ἐπιτελεῖο τοῦ στρατοῦ, καὶ ὁ Φόρστερ, ὁ ὁποῖος ἐπιφορτίστηκε μὲ τὶς διαπραγματεύσεις, δὲν παρουσιάστηκε κἂν στὴ συνάντηση. Τί μποροῦσε νὰ προσφέρει ὁ Δαντόν; Τὴν ἐγκατάλειψη τῶν κατακτήσεων τῆς Δημοκρατίας; Οἱ συνασπισμένες Δυνάμεις τὶς εἶχαν ἀνακτήσει μόνες τους, κι ἑτοιμάζονταν τώρα νὰ διαμελίσουν τὴ Γαλλία. Χλεύαζαν τὶς καταγέλαστες προτάσεις ἑνὸς βασιλοκτόνου ποὺ ἔπνεε τὰ λοίσθια. Ἡ διπλωματία τοῦ Δαντόν, ἡ ὁποία συχνὰ ἐπαινέθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων, προϋπέθετε εἴτε τὴ νίκη εἴτε τὴν παράδοση μεταμφιεσμένη σὲ συμβιβασμό. Ἐπιπλέον, οἱ Ὀρεινοὶ ὑποπτεύονταν πὼς ὁ Δαντὸν σκεφτόταν νὰ φυγαδεύσει στὸ ἐξωτερικὸ τὴ βασίλισσα καὶ τὰ παιδιά της, ἂν ὄχι καὶ νὰ ἐπαναφέρει τὴ μοναρχία. Στὶς 13 Ἀπριλίου, ἐκεῖνος εἶχε συνομολογήσει πὼς ἔπρεπε νὰ ἀναγνωριστεῖ ἐπισήμως ἡ λαϊκὴ κυριαρχία, ὅμως κάτι τέτοιο δὲν ἦταν ἀσυμβίβαστο μὲ τὴ βασιλεία. Πάντως, ὁ Ροβεσπιέρος ἔπεισε τὴ Συμβατικὴ νὰ ἀπαγορεύσει μὲ ποινὴ θανάτου κάθε διαπραγμάτευση ἡ ὁποία θὰ δεχόταν νὰ θυσιαστεῖ τὸ Δημοκρατικὸ καθεστώς, κι ἐπίσης νὰ ἐπικυρώσει τὶς προσαρτήσεις. Ἤδη ἀπὸ τὶς 10 τοῦ μηνός, εἶχε ζητήσει νὰ ὁδηγηθεῖ στὸ ἐπαναστατικὸ δικαστήριο ἡ Μαρία-Ἀντουανέτα. Τὸν Ἰούνιο, ἕνα ἄρθρο τοῦ Συντάγματος διακήρυξε πὼς ὁ γαλλικὸς λαὸς δὲν συνάπτει εἰρήνη μὲ ἐχθροὺς οἱ ὁποῖοι κατέχουν ἐδάφη του. Ὡστόσο καὶ ὁ Δαντὸν ἐπέμεινε στὶς ἀπόψεις του. Στὸ μεταξὺ ἡ κατασκευὴ τοῦ πολεμικοῦ ὑλικοῦ εἶχε ἀποτελματωθεῖ, καθὼς πολλαπλασιάζονταν οἱ ἐπιθέσεις ἐναντίον τῶν προμηθευτῶν τοῦ δημοσίου. Τὸν Ἰούλιο, διατάχθηκε ἡ σύλληψη τοῦ ἀβὰ ντ' Ἐσπανιάκ, μὲ βάση μιὰ εἰσήγηση τοῦ Ντορνιέ. Οἱ ἀποτυχίες διαδέχονταν ἡ μιὰ τὴν ἄλλη. Ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἥττα τοῦ Ντυμουριέ, ὁ πρίγκιπας τοῦ Κοβούργου πολιόρκησε τὸ Κοντὲ καὶ τὸ Βαλανσιέν. Οἱ ἐπιθέσεις τοῦ Ντανπιὲρ στὰ δάση τῆς Ραὶμ καὶ τοῦ Βικουὰν ἀπέτυχαν, καὶ ὁ ἴδιος σκοτώθηκε. Στὶς 23 Μαΐου, ὁ διάδοχός του στὴ διοίκηση ὑποχρεώθηκε νὰ ἐκκενώσει τὸ στρατόπεδο τοῦ Φαμὰρ καὶ νὰ συμπτυχθεῖ στὸ στρατόπεδο τοῦ Καίσαρα, μεταξὺ τῶν ποταμῶν Σκάλδη καὶ Σανσέ, ἀφήνοντας ἀκάλυπτο τὸ Καμπραὶ καὶ τὸ δρόμο πρὸς τὸ Παρίσι. Ἐνῶ ὁ Κυστὶν συγκέντρωνε τὶς προσπάθειές του, χωρὶς κανένα ἀποτέλεσμα, στὴν ἀνάκτηση τῆς πρωτοβουλίας κινήσεων ὥστε νὰ ἐξασφαλίσει τὴ Μαγεντία, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας τοῦ ἀνέθεσε νὰ μετακινηθεῖ στὴ στρατιὰ τοῦ Βορρᾶ γιὰ νὰ ἀναλάβει τὴ διοίκησή της. Ἀφοσιώθηκε σ' αὐτὸ τὸ καθῆκον μὲ ἐπιτυχία. Ὡστόσο, αὐτὸς ὁ μεγάλος ἄρχοντας ἀντιμετώπιζε τὴν κυβέρνηση πολὺ ἀψήφιστα. Μὲ τὴν ὑπεροψία του ἐνόχλησε τὸν ὑπουργὸ Πολέμου Μπουσότ, ποὺ δὲν ἦταν παρὰ ἕνας ἁπλὸς ἀντισυνταγματάρχης. Τὸ ἴδιο καὶ τὸν γραμματέα τοῦ Μπουσότ, τὸν Ἐμπερτιστὴ Βενσάν,

καθὼς καὶ τοὺς κομισάριούς του στὶς στρατιὲς καὶ τοὺς ἰακωβίνους ἀξιωματικοὺς οἱ ὁποῖοι, στὴ Λίλλη, ὑποστήριζαν τὸν κυβερνήτη Φαβὰρ ἐναντίον τοῦ στρατηγοῦ Λὰ Μαρλιέρ. Δὲν ἄργησε νὰ μεταβληθεῖ σὲ ὕποπτο, παρ' ὅλη τὴ στήριξη ποὺ τοῦ προσέφεραν οἱ ἐντεταλμένοι ἀντιπρόσωποι τῆς Συμβατικῆς, καὶ χωρὶς νὰ δώσει ἀφορμὴ κλήθηκε νὰ παρουσιαστεῖ στὸ Παρίσι στὶς 12 Ἰουλίου. Οἱ Σαρδηνοὶ ἀπειλοῦσαν τὴ Σαβοΐα καὶ τὴ Νίκαια. Οἱ Ἱσπανοὶ εἶχαν κάμψει τὴ φρουρὰ τῶν Πυρηναίων καὶ προέλαυναν πρὸς τὸ Περπινιὰν καὶ τὴν Μπαγιόν. Στὰ δυτικά, ὁ Βεστερμάν, ὁ ὁποῖος εἶχε νικήσει ἀρχικὰ στὸ Σατιγιὸν-σὺρ-Σέβρ, κατατροπώθηκε τὸν Ἰούλιο. Ἔπειτα ἦρθε ἡ σειρὰ τοῦ Σαντὲρ στὸ Βιγέ.

Ἡ οἰκονομικὴ κρίση ἐπιδεινωνόταν ἀπὸ μέρα σὲ μέρα. Ὁ νόμος τῆς 4ης Μαΐου δὲν ἐφαρμοζόταν μὲ συνέπεια. Οἱ ἀρχές, συχνὰ «μετριοπαθεῖς» (modérantistes), παρέδιδαν μόνον ὅσα ἐπιταγμένα ἀγαθὰ χρειάζονταν γιὰ νὰ ἱκανοποιοῦν τοὺς τύπους, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ διατίμηση νὰ μὴν κατορθώσει τίποτε ἄλλο πέρα ἀπὸ τὸ νὰ ἀδειάσει τὶς ἀγορές. Καθὼς ἡ φορολόγηση ἐπιβαλλόταν σὲ ἐπίπεδο διαμερίσματος καὶ δὲν ἔπαιρνε ὑπ' ὄψη της τὰ μεταφορικὰ ἔξοδα, τίποτε πλέον δὲν ἔφτανε σὲ ὅσες περιοχὲς δὲν εἶχαν σιτάρκεια. Μέσα στὴ γενικὴ ἀναρχία, ὑπῆρχαν διοικήσεις οἱ ὁποῖες ἀπαγόρευαν κάθε ἀποστολὴ σιτηρῶν ἔξω ἀπὸ τὰ ὅριά τους. Ἡ Συμβατικὴ ἀντὶ νὰ ἐνισχύσει τὸ κράτος τοῦ νόμου, τὸ ἐγκατέλειπε. Τὴν 1η Ἰουλίου ἐπέτρεψε στὶς ἀρχὲς νὰ ἀγοράζουν ἀπὸ προμηθευτὲς ἐκτὸς τῶν νόμιμων ἀγορῶν. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἐφοδιάζονταν καὶ τὰ στρατεύματα. Οἱ κατὰ τόπους ἐντεταλμένοι ἀντιπρόσωποι τῆς Συμβατικῆς καὶ τὰ Διαμερίσματα ἀφέθηκαν ἐλεύθεροι νὰ ἀναστέλλουν τὴ διατίμηση. Στὸ Παρίσι καὶ στὶς μεγάλες πόλεις δημιουργοῦνταν οὐρὲς ἔξω ἀπὸ τοὺς φούρνους, καὶ διακρῶς ξεσποῦσαν ταραχές. Στὸ μεταξὺ τὸ ἀσινιάτο ἔπεσε, τὸν Ἰούλιο, κάτω ἀπὸ τὸ 30% τῆς ὀνομαστικῆς του ἀξίας. Τὰ κεφάλαια δραπέτευαν στὸ ἐξωτερικό. Στὸ Χρηματιστήριο κερδοσκοποῦσαν μὲ φρενήρη ρυθμό. Οἱ κερδοσκοπικὲς προαγορὲς τῶν ἐμπορευμάτων ὀργίαζαν. Οἱ τιμὲς ὑψώνονταν ἀδιάκοπα. Ἀπὸ τὶς 25 ὡς τὶς 28 Ἰουνίου ἡ ὑπερτίμηση τοῦ σαπουνιοῦ προκάλεσε νέες ταραχὲς στὸ Παρίσι.

Ὅσο πιὸ ἀδύναμη ἔδειχνε ἡ Συμβατικὴ τόσο πιὸ πολυάριθμες καὶ πιεστικὲς γίνονταν οἱ ἐκκλήσεις διαμαρτυρίας ποὺ τῆς ἀπευθύνονταν. Ἦταν ἀπαραίτητο νὰ γίνει μιὰ νέα προσπάθεια ὥστε νὰ ἀρθεῖ ἡ κυβέρνηση «στὸ ὕψος τῶν περιστάσεων». Ἡ εἰρήνη ἦταν ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ πραγματοποιηθεῖ: οἱ συνασπισμένες Δυνάμεις ἤθελαν νὰ παλινορθώσουν τὸ Παλαιὸ Καθεστώς, καὶ οἱ Αὐστριακοὶ εἶχαν ἤδη ταχθεῖ ἐπὶ τὸ ἔργο στὴν Βόρεια Γαλλία, τὴν ὁποία κατεῖχαν. Ἀναγκασμένοι νὰ διαλέξουν ἀνάμεσα στὴ νίκη καὶ τὴν ὑποταγή, οἱ Ἀβράκωτοι κήρυξαν πόλεμο μέχρις ἐσχάτων: «Ἐλευθερία ἢ θάνατος». Ἀντιμέτωποι μὲ τὸν ὕψιστο κίνδυνο, γιατὶ θὰ ἔπρεπε νὰ χρονοτριβοῦν; Γιατὶ νὰ μὴ ρίξουν στὴ μάχη ὅλες τὶς δυνάμεις τῆς χώρας; Ἡ ἰδέα τῆς μαζικῆς κλήσης στὸν στρατὸ εἶχε δρομολογηθεῖ —καὶ ἄλλωστε ἐνυοοῦνταν ἀπὸ τὸ ἔνστικτο τῆς ἰσότητας καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάμνηση τῆς Ζεμάπ. Ὁ «ἐγωιστὴς πλούσιος» μετατράπηκε σὲ ὕποπτο. Τώρα ζητοῦσαν τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου

γιὰ τοὺς κερδοσκόπους καπαριαστές, τὸ κλείσιμο τοῦ Χρηματιστηρίου, τὴν ἀπαγόρευση τῶν μετοχικῶν ἑταιρειῶν. Τὸ κίνημα δυνάμωνε, καθὼς φαινόταν πὼς ἦταν εὔκολο νὰ κατασταλεῖ ἡ κερδοσκοπία μὲ τὸν καταναγκασμό. Διαγραφόταν ἐπίσης μιὰ ἀντίδραση σὲ ἐθνικὸ ἐπίπεδο. Οἱ ἐπαναστάτες περιφρονοῦσαν καὶ μισοῦσαν τοὺς «δούλους» οἱ ὁποῖοι ἀκολουθοῦσαν τυφλὰ τοὺς τυράννους τους, τοὺς ξένους ποὺ ἅρπαζαν τὰ ἐμπορεύματα γιὰ νὰ τὰ ἐξαγάγουν. Νὰ τοὺς τὸ ἀπαγορεύσει αὐτὸ ἡ Γαλλία καὶ νὰ διαφυλάξει τὰ τρόφιμά της, φαινόταν ἁπλούστατο.

Οἱ Λυσσασμένοι, ἐνισχυμένοι ἀπὸ τὸν Λυονέζο Λεκλὲρ ντ' Ὂζ κι ἔχοντας ἀποκτήσει τὴν ὑποστήριξη τῆς ἑταιρείας τῶν «Ἐπαναστατριῶν Γυναικῶν» ποὺ διηύθυνε ἡ ἠθοποιὸς Κλαὶρ Λακόμπ, δὲν ἔχαναν τὴν εὐκαιρία νὰ συνδαυλίσουν τὴ λαϊκὴ ὀργὴ καὶ κατηγοροῦσαν τὴ Συμβατικὴ γιὰ τὴν ἀδράνεια ποὺ ἔδειχνε. Στὶς 8 Ἰουνίου 1793, στὸ Γενικὸ Συμβούλιο τῆς Κομούνας, ὁ Βαρλὲ ἀνέγνωσε ἐπισήμως τὴ δική του Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου στὸ κοινωνικὸ κράτος: ἔπρεπε νὰ συντριβεῖ «μὲ δίκαια μέσα ἡ δυσαναλογία τῶν περιουσιῶν», ὥστε «τὰ ἀγαθὰ ποὺ συσσωρεύτηκαν εἰς βάρος τῆς δημόσιας περιουσίας μὲ κλοπές, μὲ αἰσχροκέρδειες, μὲ μονοπώλια, μὲ κερδοσκοπικὲς προαγορές, νὰ μετατραποῦν σὲ ἐθνικὴ ἰδιοκτησία». Στὶς 15 Ἰουνίου, τὸ τμῆμα τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου ἀπαίτησε νὰ ἐπιβληθεῖ γενικὴ φορολόγηση, καθὼς κι ἕνας νόμος ἐναντίον ὅσων κερδοσκοποῦσαν μὲ τὶς προαγορές. Στὶς 25 τοῦ μηνός, ὁ Ζὰκ Ροὺ ἐμφανίστηκε στὸ βῆμα τῆς Συμβατικῆς. Μιλώντας στὸ ὄνομα τῶν Κορδελιέρων τὴν κατηγόρησε μὲ βίαιο πάθος γιὰ τὴν ἀδράνειά της. «Ἡ ἐλευθερία δὲν εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπὸ ἄυλο φάντασμα ὅταν μιὰ τάξη ἀνθρώπων μπορεῖ νὰ ὁδηγεῖ ἀτιμώρητα στὸ λιμὸ τὴν ἄλλη. Ἡ ἰσότητα δὲν εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπὸ ἄυλο φάντασμα ὅταν ὁ πλούσιος, μὲ τὸ μονοπώλιό του, ἀποκτᾶ δικαίωμα ζωῆς καὶ θανάτου πάνω στὸν συνάνθρωπό του... Βουλευτὲς τοῦ Ὄρους, μὴν τερματίσετε τὴ σταδιοδρομία σας ἐπονείδιστα! Πάρτε θέση ἀκόμη μιὰ φορά. Οἱ Ἀβράκωτοι μὲ τὶς λόγχες τους θὰ ἐκτελέσουν τὰ διατάγματά σας».

Ὁ Ζὰκ Ροὺ ἀντιμετωπίστηκε ὡς ἀντεπαναστάτης. Ὁ Ροβεσπιέρος τὸν κατήγγειλε στοὺς Ἰακωβίνους. Ἀκολούθησαν ἐν χορῷ ὁ Μαρά, ὁ Ἐμπὲρ καὶ ὁ Σωμέτ, ποὺ ἀναγάλλιασαν μὲ τὴν εὐκαιρία ποὺ τοὺς δόθηκε νὰ βλάψουν τοὺς ἀντιπάλους τους. Οἱ ταραχὲς τοῦ σαπουνιοῦ ἦρθαν τὴν κατάλληλη στιγμή: ὁ Ζὰκ Ροὺ κατηγορήθηκε ὡς ὑπαίτιος· ἡ Κομούνα καὶ οἱ Κορδελιέροι τὸν ἐγκατέλειψαν. Ὅλοι ἐκεῖνοι ὅμως ποὺ ὀνομάστηκαν ἀργότερα Ἐμπερτιστὲς —μολονότι ὁ Ἐμπὲρ δὲν ὑπῆρξε ποτὲ ἀρχηγὸς κόμματος— ὅταν κήρυξαν τὸν πόλεμο μέχρις ἐσχάτων καὶ τὴν ἐξόντωση τῶν ἀριστοκρατῶν, δὲν ἄργησαν νὰ οἰκειοποιηθοῦν τὸ κοινωνικὸ πρόγραμμα τῶν Λυσσασμένων· μὲ τόση εὔνοια ἄκουγαν οἱ Ἀβράκωτοι τοὺς τελευταίους. Ἄλλωστε, ἂν προτιμοῦσαν νὰ δροῦν σὲ συμφωνία μὲ τοὺς Ὀρεινούς, γιὰ ὅσον καιρὸ μποροῦσαν νὰ ἐλπίζουν πὼς θὰ κατηύθυναν τὴ Συμβατικὴ μὲ τὴ μεσολάβησή τους, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ δὲν ἔβρισκαν διόλου δυσάρεστη τὴν ἰδέα μιᾶς νέας «Ἡμέρας» ἡ ὁποία, ἐνδεχομένως, θὰ τοὺς ἔφερνε στὴν ἐξουσία. Ἤδη κυριαρ-

χοῦσαν στὶς γραμμὲς τῶν Κορδελιέρων, γέμιζαν τὰ γραφεῖα τοῦ Μπουσότ, ἦταν σὲ θέση νὰ παρασύρουν τὴν Κομούνα: ἂν τυχὸν πετύχαιναν κάτι τέτοιο, θὰ εἶχαν τὴ Συμβατικὴ στὸ ἔλεός τους.

Ἡ κατάσταση αὐτὴ παρουσίαζε τεράστιους κινδύνους. Ἡ Δημοκρατία ὄφειλε τὴ σωτηρία της στὴ δύναμη τοῦ λαοῦ τῶν Ἀβράκωτων, ὁ ὁποῖος ἐφορμοῦσε σπρωγμένος ἀπὸ τὶς συνοπτικὲς ἰδέες του, τὴν τραχύτητα ποὺ τὸν διέκρινε, τὶς ἴδιες τὶς ἀνάγκες του. «Τολμῆστε!», ἐξακολουθοῦσε νὰ κραυγάζει ὁ Σαὶν-Ζύστ, λίγο καιρὸ ἀργότερα. Μπροστὰ στὴν κατάσταση τοῦ Ἰουλίου τοῦ 1793 ἡ Συμβατικὴ δυσφοροῦσε καὶ οἱ Ὀρεινοὶ ἀναλώνονταν σὲ συζητήσεις: ἡ ὤθηση ἐρχόταν ἀπέξω. Ἡ λαϊκὴ ζέση ὅμως δὲν μποροῦσε νὰ κάνει τίποτε χωρὶς μιὰ κυβέρνηση ἡ ὁποία θὰ τὴν πειθαρχοῦσε, καθὼς καὶ χωρὶς τὴ συναίνεση τῆς ἀστικῆς τάξης, μεγάλης ἢ μικρῆς, ἡ ὁποία θὰ τῆς ἐξασφάλιζε τὰ στελέχη. Ἡ σωτηρία τῆς Ἐπανάστασης, ἔργο τῆς Τρίτης Τάξης, ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴ διατήρηση τῆς ἑνότητάς της. Ἡ Συμβατικὴ εἶχε ἀναδειχθεῖ σὲ σύμβολο αὐτῆς τῆς ἑνότητας, ἀφοῦ ἐνσάρκωνε τὴ μόνη ἐξουσία ἡ ὁποία ἦταν ἱκανὴ νὰ ἐπιβληθεῖ σὲ ὅλους τοὺς πατριῶτες. Τὸ Σύνταγμα ποὺ ψήφισε, τὸ ὁποῖο ἐπικυρώθηκε ἀπὸ 1.800.000 ψήφους, συσπείρωνε τοὺς Δημοκρατικούς. Ἂν διαλυόταν ἢ ἀκρωτηριαζόταν ξανὰ ἡ συνέλευση, ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ ἀναζωπυρωθεῖ ὁ ἐμφύλιος πόλεμος καὶ νὰ ἀφεθεῖ ἡ ἐπαναστατικὴ προσπάθεια νὰ σβήσει μέσα στὴν ἀναρχία. Αὐτὸ δὲν ξέφυγε ἀπὸ τὴν προσοχὴ τοῦ Πίτ. Ὁ τραπεζίτης Περρεγκὼ μοίραζε χρήματα, γιὰ λογαριασμό του, σὲ ὅσους ἀναλάμβαναν νὰ «ρίξουν λάδι στὴ φωτιά». Στὰ τέλη Ἰουλίου βρῆκαν στὴ Λίλλη τὸ χαρτοφύλακα ἑνὸς Ἄγγλου κατασκόπου στὸν ὁποῖο εἶχε ἀνατεθεῖ ἡ ἀποστολὴ νὰ σπείρει τὴν ἀταξία. Ἕνας τολμηρὸς τυχοδιώκτης, ὁ αὐτοαποκαλούμενος βαρόνος τοῦ Μπά, ὁ ὁποῖος εἶχε προσπαθήσει προηγουμένως νὰ σώσει τὸν βασιλιὰ καὶ τώρα προετοίμαζε τὴ φυγάδευση τῆς βασίλισσας, σκεφτόταν ἐπίσης πὼς ὁ μόνος τρόπος γιὰ νὰ νικηθεῖ ἡ Ἐπανάσταση θὰ ἦταν νὰ ὁδηγηθοῦν οἱ Δημοκρατικοὶ στὸν ἀλληλοσπαραγμό. Κερδοσκοποῦσε καὶ συνωμοτοῦσε μὲ τὸ ἴδιο πάθος. Ἔτσι κατόρθωσε νὰ συνδεθεῖ μὲ πλῆθος διεφθαρμένα ὑποκείμενα, παραδομένα στὶς ἀπολαύσεις ἢ στὸ χαρτοπαίγνιο, ποὺ συχνὰ προσπαθοῦσαν νὰ ψαρέψουν σὲ θολὰ νερά: βουλευτές, ρήτορες στὶς λέσχες, ξένοι πρόσφυγες, οἱ ὁποῖοι φρόντιζαν νὰ ἐκθειάζουν τὰ ἀκραῖα μέτρα, ἐνῶ ταυτοχρόνως κερδοσκοποῦσαν σὲ βάρος τῶν μετοχῶν ὅσων ἑταιρειῶν κατακεραύνωναν ἀπὸ τὸ βῆμα τῆς Συμβατικῆς ὁ Ντελωναί, τὸν Ἰούλιο, καὶ ὁ Φάμπρ ντ' Ἐγκλαντίν, τὸν Αὔγουστο. Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ὁ Ροβεσπιέρος ὑποπτεύτηκε πὼς ὑπῆρχαν πράκτορες τῆς ἀντεπανάστασης μεταξὺ τῶν ἐξτρεμιστῶν.

Ὡστόσο, ἀποδείχτηκε πὼς ἡ Γαλλία θὰ ἀποκτοῦσε ἐπιτέλους κυβέρνηση. Στὶς ἀρχὲς Ἰουλίου ἡ ἀδιάκοπη ἐπιδείνωση τῆς κατάστασης προκαλοῦσε ὁλοένα ὀξύτερες κριτικές. Ἐπιπλέον, ὁ στρατηγὸς Ντιλλὸν κατηγορήθηκε πὼς μηχανευόταν μιὰ ἐξέγερση πρὸς ὄφελος τῆς βασίλισσας καὶ τοῦ γιοῦ της. Ἴσως αὐτὴ νὰ ἦταν ἡ χαριστικὴ βολή. Στὶς 10 Ἰουλίου ἡ Συμβατικὴ ἀνανέωσε τὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἀπομακρύνοντας κυρίως τὸν Δαντόν. Παρ' ὅλα αὐτά, χρειάστηκαν ἀκόμη δύο μῆνες

γιὰ νὰ σχηματιστεῖ σιγὰ σιγὰ ἡ μεγάλη Ἐπιτροπὴ τοῦ ἔτους 2. Ὁ Γκασπαρέν, πιστὸς στὸν Κυστίν, ἀποσύρθηκε ἀρκετὰ γρήγορα. Ὁ Τυριό, φίλος τοῦ Δαντόν, τὸν μιμήθηκε τὸν Σεπτέμβριο. Ὁ Ἐρὼ ντὲ Σεσέλ, ἐραστὴς τῆς Μαντὰμ ντὲ Μπελγκάρντ τῆς ὁποίας ὁ σύζυγος ὑπηρετοῦσε στὸν στρατὸ τῆς Σαρδηνίας, μετατράπηκε σύντομα σὲ ὕποπτο. Ὁ Κουτόν, ὁ Σαὶν-Ζύστ, ὁ Ζὰν Μπὸν Σαὶντ-Ἀντρὲ καὶ ὁ Πριὲρ ντὲ λὰ Μὰρν σχημάτισαν τὸν πυρήνα τῶν ἀποφασισμένων Ὀρεινῶν γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο συσπειρώθηκαν ὁ Μπαρὲρ καὶ ὁ Λεντέ. Στὴ συνέχεια ἑνώθηκαν μαζί τους διαδοχικὰ ὁ Ροβεσπιέρος στὶς 27 Ἰουλίου, ὁ Καρνὸ καὶ ὁ Πριὲρ ντὲ λὰ Κὸτ-ντ'-Ὂρ στὶς 14 Αὐγούστου, ὁ Μπιγιὼ-Βαρὲν καὶ ὁ Κολλὸ ντ' Ἑρμπουὰ στὶς 6 Σεπτεμβρίου. Μεταξύ τους ὑπῆρχαν διαφωνίες. Ὁ Λεντὲ αἰσθανόταν ἀποτροπιασμὸ γιὰ τὴν τρομοκρατία. Ὁ Μπιγιὸ καὶ ὁ Κολλὸ στρέφονταν πρὸς τοὺς Ἀβράκωτους. Ἰδιαιτέρως ὡς πρὸς τὶς κοινωνικὲς τάσεις τους, μολονότι ὅλοι ἀνῆκαν στὴν ἀστικὴ τάξη, ἀπέκλιναν οὐσιαστικά: ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ βρίσκονταν μορφὲς ὅπως ὁ Ροβεσπιέρος ἢ ὁ Σαὶν Ζύστ, ὀπαδοὶ τῆς κοινωνικῆς δημοκρατίας, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ Καρνὸ ἢ ὁ Λεντέ, οἱ ὁποῖοι ἦταν σαφῶς συντηρητικοί. Οἱ ἰδιοσυγκρασίες διέφεραν ἐξίσου,καὶ τελικὰ τὰ προσωπικὰ τραύματα μεταμορφώθηκαν σὲ μίση. Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ κίνδυνος ποὺ διέτρεχε ἡ Ἐπανάσταση ἀνέβαλλε γιὰ μῆνες τὴ στιγμὴ τῆς διάσπασης ποὺ θὰ τοὺς ὁδηγοῦσε στὸ χαμό. Ἦταν ἄνθρωποι χρηστοί, ἐργατικοὶ καὶ ἐξουσιαστικοί. Εἶχαν μερικὲς καθαρὲς ἰδέες, καὶ τὶς ὑπερασπίζονταν: νὰ διοικοῦν, νὰ μάχονται καὶ νὰ νικοῦν. Ἡ συνεργασία τους, ὁ κίνδυνος, ἡ ἀγάπη τῆς ἐξουσίας καὶ ἡ περηφάνια ποὺ τοὺς χάριζε, δημιούργησαν τὴν ἀλληλεγγύη μεταξύ τους ποὺ ἀνέδειξε τὴν Ἐπιτροπὴ σὲ αὐτόνομο ὄργανο. Ἀντέδρασαν ἐναντίον τῶν δυνάμεων τῆς Συμβατικῆς καὶ τῆς Τρίτης Τάξης οἱ ὁποῖες ἔτειναν νὰ σπείρουν τὴ διχόνοια ἀνάμεσά τους ὥστε νὰ τοὺς καταποντίσουν. Ἀφιέρωσαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς δράσης τους στὸ διοικητικὸ ἔργο, τὸ ὁποῖο προσέλαβε συντριπτικὲς διαστάσεις. Ἔγιναν προσπάθειες νὰ τοὺς διχάσουν ἐγκωμιάζοντας τὸ ἔργο τους καὶ στρέφοντάς τους ἐναντίον τῶν ὑπολοίπων, θαρρεῖς καὶ ἐκεῖνοι μποροῦσαν νὰ μείνουν ἀδιάφοροι ἀπέναντι στὴ σταθερότητα ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτιόταν ἡ ἐπιτυχία τους. Ἦταν κυρίως ὁ Ροβεσπιέρος ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Μπαρέρ, τοῦ Σαὶν Ζύστ, τοῦ Μπιγιώ, ἐξασφάλισε τὴ μακροβιότητα τῆς Ἐπιτροπῆς, καθορίζοντας καὶ ὑπερασπίζοντας τὴν πολιτική της στὴ Συμβατικὴ καὶ στοὺς Ἰακωβίνους.

Ὁ Μαξιμιλιανὸς Ροβεσπιέρος εἶχε ἀποσπάσει τὸ σεβασμὸ τοῦ ἐπαναστατικοῦ λαοῦ ἀφότου ἐγκατέλειψε τὸ 1789 —ὅταν στάλθηκε πληρεξούσιος στὶς Γενικὲς Τάξεις— τὸ Ἀρράς, τὴ γενέθλια πόλη του. Ἐκεῖ, ἔπειτα ἀπὸ λαμπρὲς σπουδὲς ὡς ὑπότροφος στὸ κολέγιο τοῦ Λουδοβίκου τοῦ Μεγάλου, ἔχαιρε μεγίστης ἐκτιμήσεως μεταξὺ τῶν δικηγόρων, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ὑποστήριξε σθεναρὰ τὶς δημοκρατικὲς ἀρχὲς στὴ Συντακτική, στοὺς κύκλους τῶν Ἰακωβίνων καὶ στὸν Τύπο. Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν κατάφερε νὰ ἐμποδίσει αὐτὸν τὸν λαὸ νὰ ἀφεθεῖ στὸ πάθος τῆς Ἐπανάστασης καὶ τοῦ πολέμου, ποὺ διέγειραν μὲ τὴν εὐγλωττία τους οἱ Γιρονδῖνοι. Τώρα, ὅταν ὅλοι οἱ φόβοι του ἐπαληθεύονταν, καὶ μέσα στὴ χειρότερη ὥρα τῆς θύελλας

τὴν ὁποία ματαίως προσπάθησε νὰ ἀποτρέψει, μὲ μιὰ τραγικὴ ἀντιστροφὴ ἀναλάμβανε τὴν τρομερὴ εὐθύνη νὰ πρωτοστατήσει γιὰ τὴ σωτηρία τῆς Δημοκρατίας. Οἱ πατριῶτες ἐμπιστεύτηκαν τὸ σωστὸ πρόσωπο. Ὁ Ροβεσπιέρος, ἀπὸ μέριμνα γιὰ τὴν προσωπικὴ ἀξιοπρέπειά του καὶ ἀπὸ βαθιὰ πεποίθηση, ἀπέδειξε θαρρετὰ πὼς σεβόταν τὶς ἀρχὲς ποὺ διακήρυσσε· δὲν ἦταν ὅμως διόλου ἕνας θεωρητικὸς τῆς ἀφηρημένης σκέψης, ὅπως τὸν παρουσίασαν. Ἀντιθέτως, στὴ μακρόχρονη κρίση ποὺ ἐπακολούθησε, τὸν βλέπουμε νὰ δίνει ἰδιαίτερη σημασία στὶς περιστάσεις τῆς κάθε στιγμῆς καὶ νὰ ἑλίσσεται καταλλήλως ἐπιδεικνύοντας εὐστροφία μεγάλου πολιτικοῦ.

Ἀπὸ καιρὸ ὁ Ροβεσπιέρος ὑποστήριζε πὼς ἡ ἐπαναστατικὴ ἐξουσία ἔπρεπε νὰ ἀσκεῖται στὸ ὄνομα τῆς Συμβατικῆς ὥστε νὰ παραμένει σταθερή, ἀλλὰ καὶ σὲ στενὴ κοινωνία μὲ τὸν λαὸ τῶν Ἀβράκωτων ὥστε νὰ παραμένει ἰσχυρή. Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἔπρεπε νὰ βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὴ Συμβατικὴ καὶ τὸν λαό, ὥστε νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἐπιλέγει καὶ νὰ ἐπιβάλλει στὴ συνέλευση ὅσες ἀπὸ τὶς λαϊκὲς ἐπιθυμίες ἐναρμονίζονταν μὲ τὴν πραγματοποίηση τοῦ σχεδίου της: νὰ συντρίψει τοὺς ἐχθροὺς τῆς Δημοκρατίας καὶ νὰ καταστρέψει τὶς ὕστατες ἐλπίδες τῆς ἀριστοκρατίας. Ἦταν ἕνα δύσκολο στοίχημα αὐτό, νὰ κυβερνοῦν στὸ ὄνομα τῆς Συμβατικῆς καταναγκάζοντάς την, καὶ νὰ δαμάζουν τὸν λαὸ δίχως νὰ σβήνουν τὴ θέρμη του. Ὁ Ροβεσπιέρος ὅμως καὶ οἱ συνάδελφοί του δὲν ἦταν μόνο δοκιμασμένοι κοινοβουλευτικοί: γνώριζαν ἐπίσης μὲ ποιὸ τρόπο προετοιμάζονταν οἱ «Ἡμέρες». Κατόρθωσαν νὰ διατηρηθοῦν στὴν ἐξουσία ἐπὶ ἕναν ὁλόκληρο χρόνο, στὸ ἐπίκεντρο τῆς τρομερῆς λαίλαπας.

Ὡστόσο, δὲν πρέπει νὰ ἔχουμε αὐταπάτες: ἂν εἶχαν ἀποσαφηνιστεῖ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1793 οἱ κατευθυντήριες ἀρχὲς ποὺ καθοδηγοῦσαν τὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας, ἀπέμενε ἀκόμη νὰ διευκρινιστεῖ ἡ ἐφαρμογή τους, γιατί οὐσιαστικὰ τὰ μέσα δράσης ἔλειπαν. Αὐτὰ ἐπιβλήθηκαν ἐν πολλοῖς στὴν πορεία τοῦ καλοκαιριοῦ ἀπὸ τὶς λαϊκὲς ὠθήσεις, οἱ ὁποῖες προκάλεσαν κρίσεις πολιτικές, στρατιωτικὲς καὶ οἰκονομικές.

ε) Ἡ ὀργάνωση τῆς Ὀρεινῆς δικτατορίας (Ἰούλιος – Δεκέμβριος 1793)

Μόλις ἐγκαταστάθηκε ἡ νέα Ἐπιτροπὴ πολλαπλασιάστηκαν τὰ καταστροφικὰ γεγονότα, καὶ χρειάστηκε νὰ ἀνατραπεῖ ἀπὸ τὴ Συμβατική. Στὶς 13 Ἰουλίου, δολοφονήθηκε ὁ Μαρὰ ἀπὸ τὴ Σαρλὸτ Κορνταί, μιὰ νεαρὴ βασιλόφρονα ἀπὸ τὴ Νορμανδία. Στὶς 16 τοῦ μηνός, οἱ ἐξεγερμένοι τῆς Λυὸν ἀποκεφάλισαν τὸν Σαλιέ. Μανιασμένες κραυγὲς ἀπαιτοῦσαν ἀντίποινα, καὶ πρῶτοι ἀπ' ὅλους ὑπέφεραν οἱ Γιρονδίνοι. Ὁ φεδεραλισμὸς κατέρρεε στὰ βορειοδυτικά, ἀλλὰ στὶς 17 τοῦ μηνὸς οἱ Βανδεανοὶ ἔτρεψαν σὲ φυγὴ τὴ στρατιὰ τοῦ Σαντέρ. Οἱ ἐντεταλμένοι ἀντιπρόσωποι τῆς Συνέλευσης στὸν Λίγηρα διαφωνοῦσαν μὲ τὸν Μπιρὸν ὁ ὁποῖος διοικοῦσε τὸν στρατὸ στὴ Νιόρ, καὶ οἱ διαμάχες τους μὲ τοὺς ἡγέτες τῶν Ἀβράκωτων, τὸν

Ρονσὲν καὶ τὸν Ροσσινιόλ, ἀντανακλοῦσαν τὴ διάσπαση τῆς Συμβατικῆς. Ὁ Φιλιππὼ τοὺς κατήγγελλε, ὁ Σουντιὲ τοὺς ὑποστήριζε. Κάποια στιγμή, ὁ Ρονσὲν στάλθηκε πίσω στὸ Παρίσι καὶ ὁ Ροσσινιὸλ τέθηκε ὑπὸ κράτηση. Στὰ σύνορα, τὰ πράγματα πήγαιναν ἀκόμη χειρότερα: τὸ Κοντὲ παραδόθηκε στὶς 10 τοῦ μηνός, τὸ Βαλανσιὲν στὶς 23, ἡ Μαγεντία στὶς 28.

Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἀνακάλεσε τὸν Μπιρὸν καί, στὶς 22 Ἰουλίου, συνέλαβε τὸν Κυστίν. Εὐθὺς ἀμέσως οἱ φίλοι τῶν δύο στρατηγῶν καὶ οἱ ἀντιπρόσωποι ποὺ τοὺς ὑποστήριζαν διαμαρτυρήθηκαν βίαια, καὶ ὁ Γκασπαρὲν ἐγκατέλειψε τοὺς συναδέλφους του. Ταυτοχρόνως ἀσκοῦνταν πιέσεις στὸν Μπουσότ, στὸ ἐπιτελεῖο του καὶ στοὺς ἀξιωματικοὺς τῶν Ἀβράκωτων. Μάλιστα, ἀποφασίστηκε ἡ ἀντικατάσταση τοῦ ὑπουργοῦ. Τὰ πράγματα ἀποκαταστάθηκαν μὲ τὴν παρέμβαση τοῦ Ροβεσπιέρου, ὁ ὁποῖος ἔγινε τότε δεκτὸς στὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας. Στὶς 25 τοῦ μηνός, ὁ Ροσσινιὸλ ἀντικατέστησε τὸν Μπιρόν. Στὶς 28 ἀπαγγέλθηκαν κατηγορίες ἐναντίον τοῦ Κυστὶν καὶ τῶν Γιρονδίνων, καὶ οἱ φυγάδες βουλευτὲς κηρύχτηκαν παράνομοι. Τὴν 1η Αὐγούστου δόθηκε ἀποφασιστικὸ προβάδισμα στὰ τρομοκρατικὰ μέτρα. Ἡ Συμβατικὴ ἔστειλε στὸ ἐπαναστατικὸ δικαστήριο τὴ Μαρία-Ἀντουανέτα, καὶ διέταξε νὰ καταστραφοῦν οἱ βασιλικοὶ τάφοι τοῦ Σαὶν-Ντενί. Παρήγγειλε νὰ μεταμορφωθεῖ ἡ Βανδέα σὲ ἔρημο ἀφοῦ πρῶτα ἀπομακρύνονταν οἱ πατριῶτες, κι ἔστειλε ἐκεῖ τὴ φρουρὰ τῆς Μαγεντίας ὅταν τὴν ἄφησαν ἐλεύθερη οἱ Πρῶσοι. Καθὼς ὁ Μπαρὲρ εἶχε καταγγείλει τὶς δολοπλοκίες τῆς ἀγγλικῆς κατασκοπίας, στὶς 3 τοῦ μηνὸς ἀποφασίστηκε ἡ σύλληψη ὅλων τῶν Βρετανῶν ὑπηκόων, καὶ στὶς 7 ὁ Πὶτ κηρύχτηκε «ἐχθρὸς τοῦ ἀνθρώπινου γένους». Μέχρι τότε ἡ Συμβατικὴ φερόταν διαλλακτικὰ ἀπέναντι στοὺς Λυονέζους, κι ἔδειχνε τάσεις συμφιλίωσης μέσω τῆς χορήγησης ἀμνηστείας. Στὶς 12 Ἰουλίου ὅμως, ἀρνήθηκε νὰ ἀμνηστεύσει τοὺς ἐπικεφαλῆς, καὶ στὶς 4 Αὐγούστου ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας διέταξε τὸν Κελλερμὰν νὰ προχωρήσει στὴν πολιορκία τῆς πόλης.

Παρὰ τὰ αὐστηρὰ αὐτὰ μέτρα, οἱ κίνδυνοι γιὰ νέες ταραχὲς δὲν ἔδειχναν νὰ ἔχουν ἀπομακρυνθεῖ ὁριστικά. Ἡ ἀντίσταση τῆς ἀντεπανάστασης στὰ τμήματα συνεχιζόταν. Κυκλοφόρησε ξανὰ ἡ φήμη πὼς προετοιμαζόταν μιὰ νέα Νύχτα τοῦ Ἁγίου Βαρθολομαίου ἐναντίον τῶν πατριωτῶν, καὶ πὼς μιὰ νέα σφαγὴ ὑπόπτων θὰ ἦταν ὁ τρόπος γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ. Εἶχε προγραμματιστεῖ νὰ γιορταστοῦν ἡ ἐπέτειος τῆς 10ης Αὐγούστου καὶ ἡ ἐπίσημη δημοσίευση τοῦ Συντάγματος μὲ μιὰ μεγάλη γιορτή, τὴν ὁποία ὀργάνωνε ὁ ζωγράφος Νταβίντ. Οἱ ἐπιτετραμμένοι τῶν πρωτοβάθμιων συνελεύσεων ἔφταναν ἀπὸ τὴν ἐπαρχία γιὰ νὰ κοινοποιήσουν τὰ ἀποτελέσματα τοῦ δημοψηφίσματος. Αὐτὲς οἱ ἀφορμὲς θὰ μποροῦσαν νὰ προσφέρουν τὴν εὐκαιρία μιᾶς νέας «Ἡμέρας»· σ' αὐτὸ συντελοῦσε καὶ ἡ ἔλλειψη τροφίμων. Αὐτὴ τὴ φορὰ ὅμως ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας κατόρθωσε νὰ συγκρατήσει τα πνεύματα, καὶ ἡ τελετὴ ἐκτυλίχτηκε χωρὶς νὰ παρουσιαστοῦν ἐμπόδια.

Οἱ ἐπιτετραμμένοι τῶν πρωτοβάθμιων συνελεύσεων ἀνέθεσαν πανηγυρικὰ τὴν «κιβωτὸ» μὲ τὸ πρωτότυπο κείμενο τοῦ Συντάγματος στὴ φύλαξη τῆς Συμβατικῆς.

Εἶχε ἔρθει, λοιπόν, ἡ ὥρα νὰ προετοιμαστοῦν οἱ ἐκλογές; Ὁ Ντελακρουά, φίλος τοῦ Δαντόν, ἀπαιτοῦσε τὴ διεξαγωγή τους. Τὴν ἴδια γνώμη εἶχαν οἱ Λυσσασμένοι, ὁ Ἐμπέρ, πολυάριθμοι λαϊκοὶ ἡγέτες, καὶ στὴ συνέχεια δὲν ἔπαψαν νὰ καταγγέλλουν τὴν ἀναβολή τους. Πίστευαν ἄραγε, τόσο οἱ μὲν ὅσο καὶ οἱ δέ, πὼς ἡ ψῆφος θὰ τοὺς εὐνοοῦσε; Κάτι τέτοιο ἦταν καθαρὰ παιδαριῶδες, ἐκτὸς κι ἂν ἀπαγορευόταν νὰ ψηφίσουν ὅλοι ἐκεῖνοι ποὺ ἀποδοκίμαζαν τὴν ἐπανάσταση τῆς 31ης Μαΐου. Τοὺς τύφλωνε ἡ ἐπιθυμία νὰ πάρουν οἱ ἴδιοι τὴ θέση τῶν μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας. Ἄρκεσε μιὰ ἀγόρευση τοῦ Ροβεσπιέρου πρὸς τοὺς Ἰακωβίνους, γιὰ νὰ ἀναβληθεῖ ἐμμέσως ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ Συντάγματος μέχρι τὸν καιρὸ τῆς εἰρήνης.

Οἱ ἐπιτετραμμένοι καὶ οἱ Ἀβράκωτοι τῶν τμημάτων δὲν περιορίστηκαν στὴν ἀναστολὴ τῆς ἰσχύος τοῦ Συντάγματος. Ἀπαιτοῦσαν μὲ πάθος νὰ συλληφθοῦν οἱ ὕποπτοι, νὰ ἐφαρμοστεῖ ἡ μαζικὴ ἐπιστράτευση, νὰ ἐπιβληθεῖ διατίμηση στὰ τρόφιμα πρώτης ἀνάγκης. Στὴν ἐπαρχία, παρόμοια μέτρα υἱοθετοῦνταν αὐθορμήτως ἐδῶ κι ἐκεῖ. Στὶς 4 Αὐγούστου, οἱ ἐντεταλμένοι ἀντιπρόσωποι τῆς Συνέλευσης ἐφάρμοσαν τὰ δύο πρῶτα μέτρα στὴ Βόρεια Γαλλία, ὅπου καὶ ἐξαπέλυσαν τὴν Τρομοκρατία. Στὶς 18 τοῦ μηνός, συνέβη τὸ ἴδιο στὴν Ἀλσατία. Δὲν ἦταν δύσκολο νὰ ἀντιμετωπιστοῦν οἱ ὕποπτοι: μὲ εἰσήγηση τοῦ Δαντὸν ἡ Συνέλευση διέταξε, στὶς 12 Αὐγούστου, τὴ φυλάκισή τους. Ὡστόσο, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας δίσταζε μπροστὰ στὴ μαζικὴ ἐπιστράτευση καὶ ἡ Συμβατικὴ προσπαθοῦσε νὰ βρεῖ ὑπεκφυγές: μέσα στὴ γενικὴ σύγχιση δὲν ἤξερε πῶς ν' ἀντιδράσει. Τελικὰ ὅμως ὑποχρεώθηκε νὰ ὑποχωρήσει, καὶ κλήθηκε ὁ Καρνὸ γιὰ νὰ συντάξει τὸ διάταγμα τῆς 23ης Αὐγούστου: «Ἀπὸ τὴ στιγμὴ αὐτή, καὶ μέχρι νὰ διωχθοῦν οἱ ἐχθροὶ ἀπὸ τὴν ἐπικράτεια τῆς Δημοκρατίας, ὅλοι οἱ Γάλλοι τίθενται ὑπὸ διαρκὴ ἐπιστράτευση γιὰ νὰ ὑπηρετήσουν στὰ ὅπλα. Οἱ νέοι θὰ σταλοῦν στὴ μάχη. Οἱ παντρεμένοι ἄνδρες θὰ φτιάχνουν ὅπλα στὰ χυτήρια καὶ θὰ μεταφέρουν τὸν ἀνεφοδιασμό. Οἱ γυναῖκες θὰ κατασκευάζουν σκηνὲς καὶ στολές, καὶ θὰ ὑπηρετοῦν στὰ νοσοκομεῖα· τὰ παιδιὰ θὰ ξαίνουν τὰ παλιὰ ὑφάσματα· οἱ γέροι θὰ ὁδηγοῦνται στοὺς δημόσιους χώρους γιὰ νὰ τονώνουν τὸ θάρρος τῶν πολεμιστῶν, νὰ κηρύσσουν τὸ μίσος ἐναντίον τῶν βασιλιάδων καὶ τὴν ἑνότητα τῆς Δημοκρατίας». Κλήθηκαν νὰ καταταγοῦν μόνον οἱ ἀνύπαντροι μεταξὺ 18 καὶ 25 χρονῶν, ἐνῶ ἡ γενικὴ ἐπιστράτευση σήμαινε ἁπλῶς πὼς ὅλοι οἱ ὑπόλοιποι ἔπρεπε νὰ εἶναι διαθέσιμοι γιὰ νὰ ἀπασχοληθοῦν στὴν κατασκευὴ πολεμικοῦ ὑλικοῦ καὶ στὶς ὑπηρεσίες τῶν μετόπισθεν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἄρχισε νὰ ἀποσαφηνίζεται ὁ ρόλος τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας. Ἂν ἡ λαϊκὴ ὤθηση ἔθεσε στὴν ὑπηρεσία της ὅλες τὶς δυνάμεις τοῦ ἔθνους, δικό της ἐπίτευγμα ἦταν ὅτι κατόρθωσε νὰ μεταμορφώσει τὴ στοιχειώδη ἰδέα τῆς μαζικῆς ἐπιστράτευσης σὲ μιὰ ὀργανωμένη κινητοποίηση.

Ἀπέμενε τὸ ζήτημα τῆς διατίμησης. Ὑπὸ παρόμοιες συνθῆκες ἡ ἐπιβολή της φαινόταν αὐτονόητη, ἀφοῦ ἡ μαζικὴ ἐπιστράτευση, δηλαδὴ ἡ ἐπίταξη τῶν ἀτόμων, συνεπαγόταν ἀναπόφευκτα καὶ τὴν ἐπίταξη τῶν πραγμάτων. Ἦταν φανερὸ πὼς τὰ ἔξοδα τῆς ἐπιστράτευσης θὰ ἦταν τεράστια, καὶ μόνον ἡ φορολόγηση θὰ μποροῦσε

νὰ περιορίσει τὸν πληθωρισμό. Ἔτσι, τὸ συμφέρον τοῦ κράτους συνέπιπτε μὲ τὴ λαϊκὴ ἐπιθυμία. Ὡστόσο, τόσο ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ὅσο καὶ ἡ Συμβατική, προσκολλημένες ἀπεγνωσμένα στὶς ἀρχὲς τῆς φιλελεύθερης οἰκονομίας, δὲν ὀπισθοχώρησαν παρὰ μόνον βῆμα πρὸς βῆμα. Στὶς 26 Ἰουνίου ἐκδόθηκε ἕνα διάταγμα ποὺ τιμωροῦσε μὲ θάνατο τοὺς «κερδοσκόπους καπαριαστές», δηλαδὴ τοὺς ἐμπόρους ἐκείνους οἱ ὁποῖοι, ἐνῶ κατεῖχαν τρόφιμα κι ἐμπορεύματα πρώτης ἀνάγκης, δὲν τὰ δήλωναν ἢ δὲν ἀναρτοῦσαν τιμοκαταλόγους στὶς εἰσόδους τῶν καταστημάτων τους. Κάθε δῆμος ὑποχρεώθηκε νὰ ὁρίσει ἐπιτετραμμένους εἰδικὰ ἐπιφορτισμένους μὲ τὴν ἀναζήτηση αὐτῶν τῶν κερδοσκόπων. Τέτοια ἀστυνομικῆς φύσεως μέτρα δὲν θὰ ἀρκοῦσαν ἄραγε γιὰ νὰ ὑποχωρήσουν σὲ μέτρια ἐπίπεδα οἱ τιμές; Τὴν 1η Αὐγούστου ἀπαγορεύτηκαν οἱ ἐξαγωγὲς κεφαλαίων. Στὶς 15, διακόπηκε ἡ ἐξαγωγὴ πολυάριθμων προϊόντων, καὶ τὸ ἐμπάρκο ποὺ ἐπιβλήθηκε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο διέκοψε τὴ θαλάσσια κυκλοφορία ποὺ συντηροῦσαν μέχρι τότε οἱ οὐδέτεροι. Στὶς 9 τοῦ μηνός, ἕνα ἄλλο διάταγμα ἐπέβαλε νὰ δημιουργηθοῦν ἄφθονοι σιτοβολῶνες γιὰ τὴ φύλαξη τῆς σοδειᾶς. Τὸ δεύτερο δεκαπενθήμερο τοῦ ἴδιου μήνα, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας καὶ ἡ Συμβατικὴ ἀναγκάστηκαν τελικὰ νὰ ἐπιβάλουν τὴ μέγιστη διατίμηση στὰ καύσιμα, στὸ ἁλάτι καὶ στὸν καπνό. Ὠμὲς ἐπιθέσεις ἐξαπολύθηκαν ἐναντίον τῶν κρατικῶν προμηθευτῶν καὶ τῶν χρηματιστῶν. Τὸ Χρηματιστήριο εἶχε κλείσει ἀπὸ τὶς 27 Ἰουνίου. Στὰ τέλη Ἰουλίου ἐπιβλήθηκε ἡ κρατικὴ ἐπιστασία στὶς ταχυδρομικὲς ὑπηρεσίες καὶ στὶς στρατιωτικὲς μεταφορές. Ἕνα διάταγμα τῆς 24ης Αὐγούστου κατάργησε τὸ Προεξοφλητικὸ Ταμεῖο, τὴν Ἑταιρεία τῶν Ἰνδιῶν καὶ ὅλες τὶς μετοχικὲς ἑταιρεῖες. Ὁ Καμπὸν ἀξιοποίησε τὸ χρόνο ποὺ κέρδισε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο γιὰ νὰ περιστείλει τὴν ἀφθονία τοῦ «χαρτονομίσματος» καὶ νὰ ἐλαττώσει τὰ κρατικὰ ἔξοδα. Στὶς 25 Ἰουλίου ἀπονομισματοποίησε ὅσα ἀσινιάτα ἔφεραν τὴν εἰκόνα τοῦ βασιλιᾶ. Ἐφεξῆς αὐτὰ ἐπιτρεπόταν νὰ χρησιμοποιοῦνται μόνο γιὰ τὴν ἐξόφληση φορολογικῶν ὀφειλῶν καὶ γιὰ τὴν ἀγορὰ ἐθνικῶν γαιῶν. Στὶς 24 Αὐγούστου ἀνέλαβε μιὰ μεγάλη ἐπιχείρηση, πολιτικῆς καὶ ταυτοχρόνως δημοσιονομικῆς ὑφῆς. Ὅλο τὸ χρέος τοῦ κράτους «ἐκδημοκρατίστηκε» μὲ τὴν ἐγγραφὴ κάθε πίστωσης ξεχωριστὰ στὸ «Μεγάλο Βιβλίο τοῦ Δημοσίου Χρέους». Καταγράφηκε ἐκεῖ, ἀδιακρίτως προελεύσεως, τὸ χρέος ποὺ ὑπῆρχε στὸ ὄνομα κάθε πιστωτῆ, μὲ βάση τὸ συνολικὸ εἰσόδημα ποὺ τοῦ ἀπέφερε καὶ ὄχι πόσο κεφάλαιο ἀφοροῦσε. Ἐξαιρέθηκαν μόνον οἱ ἰσόβιες πρόσοδοι, ἀλλὰ ἀργότερα ἐπιφυλάχθηκε καὶ σ' αὐτὲς ἡ ἴδια τύχη, στὶς 23 Φλορεὰλ τοῦ ἔτους 2 (12 Μαΐου 1794). Ἐξαιτίας τῶν περιστάσεων ἦταν ἀδύνατον νὰ παρουσιαστοῦν πρὸς καταγραφὴ ὁρισμένοι τίτλοι ποὺ εἶχαν ἐγγραφεῖ παλαιότερα εἰς βάρος τοῦ κράτους, κι ἐπιπλέον τώρα παρακρατοῦνταν ἀπὸ τὰ μερίσματα τοῦ δημόσιου χρέους φόρος ἴσος μ' ἐκεῖνον ποὺ ἐπιβάρυνε τὴν ἀκίνητη περιουσία. Ἕνα ἔντονο μίσος συνδέθηκε μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Καμπόν, τοῦ «δημίου τῶν εἰσοδηματιῶν». Ἐπιπλέον, στὶς 3 Σεπτεμβρίου ἐπιβλήθηκε τὸ ἀναγκαστικὸ δάνειο, ὕψους ἑνὸς δισεκατομμυρίου λιβρῶν. Δίπλα του προστέθηκε ἕνα ἐθελοντικὸ δάνειο ἀπεριορίστου ὕψους, ποὺ πραγματοποιοῦνταν μέσω ἐγγραφῶν

στὸ «Μεγάλο Βιβλίο», οἱ ὁποῖες ἴσχυαν ὡς ἀντίτιμο γιὰ τὴν ἐξόφληση ἀγορῶν ἐθνικῶν γαιῶν καὶ προσέφεραν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὸ ἀναγκαστικὸ δάνειο. *Παρ' ὅλα αὐτά, τὸ ἔλλειμμα παρέμενε τρομακτικό.* Ἔπρεπε νὰ βρεθεῖ τρόπος γιὰ νὰ καλυφθεῖ. Μέχρι νὰ ἔρθει ἡ εἰρήνη, ἡ Δημοκρατία ἦταν καταδικασμένη στὸν πληθωρισμό. Συνεπῶς, πῶς ἦταν ἀδύνατον νὰ ἀποφευχθοῦν οἱ ἐπιτάξεις καὶ οἱ φορολογήσεις; Ὡστόσο, χρειάστηκε μιὰ νέα κρίση γιὰ νὰ ἐπιλυθεῖ τὸ ζήτημα.

Μολονότι ἡ σοδειὰ ἐκείνου τοῦ χρόνου ἦταν καλή, ἡ ἀναταραχὴ καθιστοῦσε ἀμφίβολη τὴν ἐπάρκεια μέχρι νὰ μπορέσουν νὰ τὴν προωθήσουν στὴν κατανάλωση. Ἔπειτα, στὰ τέλη Αὐγούστου, ἡ ξηρασία καὶ ἡ ἄπνοια ἐμπόδιζαν τὴ λειτουργία τῶν μύλων. Ἄρχισαν νὰ ἀκούγονται ξανὰ οἱ Λυσσασμένοι, καὶ ὁ Ἐμπὲρ ἔσπευσε νὰ οἰκειοποιηθεῖ τὰ συνθήματά τους ἔστω κι ἂν δὲν ἔπαψε νὰ τοὺς κατακεραυνώνει. «Ποιὰ πατρίδα, γ...;», ἔγραψε στὸ φύλλο 279 τοῦ *Μπαρμπα-Ντυσέν*, «αὐτοὶ οἱ ἔμποροι δὲν ἔχουν καμία». Ἐκεῖνες τὶς ἡμέρες, ἀρχὲς Σεπτεμβρίου τοῦ 1793, τὸ λαϊκὸ κίνημα ἐπιβεβαίωσε ὅλη τὴν ἰσχὺ καὶ τὴν πρωτοτυπία του. Αὐτὴ ἦταν ἡ «Ἐμπερτιστικὴ προέλαση», ὅπως τὴν ὀνόμασε ὁ Ἀλμπὲρ Ματιέ. Ἀναμφιβόλως τὰ λαϊκὰ ἔντυπα —ἀλλὰ κι ἐκεῖνα τοῦ Ζὰκ Ροὺ καὶ τοῦ Ἐμπὲρ— βοήθησαν τοὺς Ἀβράκωτους νὰ συνειδητοποιήσουν τοὺς πολιτικοὺς στόχους τους καὶ νὰ ἀποσαφηνίσουν τὶς κοινωνικὲς διεκδικήσεις τους· ὅμως ἡ συνείδηση αὐτὴ δὲν ὀφειλόταν στὰ ἐν λόγω φυλλάδια. Ἦταν μιὰ λαϊκή, καὶ ὄχι Ἐμπερτιστικὴ προέλαση. Μόνον κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν Ἀβράκωτων ἔγραφε καὶ δροῦσε ὁ Ἐμπέρ, αὐτὸ τὸ ἀλαλάζον κύμβαλο. Ἡ ἴδια πίεση κλόνισε κατόπιν τοὺς Ἰακωβίνους, ξεσήκωσε τὴν Κομούνα, καὶ τέλος ἐξανάγκασε σὲ ὑποχώρηση τὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας καὶ τὴ Συμβατική.

Ὅπως συμβαίνει συνήθως ὅταν ἡ ἔνδεια κινητοποιεῖ τὸ πλῆθος, οἱ ἡγέτες του σκέφτηκαν νὰ λάβουν κατεξοχὴν πολιτικὰ μέτρα. Ὁ Κυστὶν ὁδηγήθηκε στὸ ἰκρίωμα στὶς 27 Αὐγούστου· ὅμως ματαίως ἀπαιτοῦσαν νὰ δικαστοῦν ἡ βασίλισσα καὶ οἱ Γιρονδίνοι, καὶ κατήγγελλαν τοὺς «βαυκαλιστὲς» χωρὶς νὰ ἐξαιροῦν οὔτε τὸν Δαντὸν οὔτε τὸν Ροβεσπιέρο. Ἐκείνη τὴ στιγμὴ ἔφτασε ἡ εἴδηση τῆς ἀνήκουστης προδοσίας: ἡ Τουλὸν εἶχε παραδοθεῖ στὸν ἐχθρό, μαζὶ μὲ τὸν στόλο της. Ἀκαριαῖα ὁ Μπιγιὼ καὶ ὁ Κολλό, ἡ Κομούνα καὶ οἱ Ἰακωβίνοι, ρίχτηκαν ἀπὸ κοινοῦ στὴ δράση. Στὶς 4 Σεπτεμβρίου, σὲ μιὰ συνεδρίαση στὸ Δημαρχεῖο ποὺ τὸ εἶχαν καταλάβει οἱ Ἀβράκωτοι, ὁρίστηκε ἡ κινητοποίηση γιὰ τὴν ἑπόμενη ἡμέρα. Στὶς 5 τοῦ μηνός, ἡ Συμβατική, περικυκλωμένη ἀπὸ τοὺς διαδηλωτές, ἔθεσε τὴν Τρομοκρατία στὴν ἡμερήσια διάταξη καὶ υἱοθέτησε τὸ πρόγραμμα τὸ ὁποῖο ἀποδέχτηκε τελικὰ καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας. Τὸ πρόγραμμα αὐτὸ τέθηκε σὲ ἐφαρμογὴ τὶς ἀμέσως ἑπόμενες ἡμέρες. Ἀπὸ τὶς 6 ὡς τὶς 8 Σεπτεμβρίου, συνέλαβαν τοὺς ὑπηκόους τῶν ἐχθρικῶν δυνάμεων, κατάσχεσαν τὶς περιουσίες τους, σφράγισαν τὰ γραφεῖα τῶν τραπεζιτῶν καὶ τῶν μεσιτῶν συναλλάγματος. Στὶς 9 τοῦ μηνός, ὀργανώθηκε ἡ ἐπαναστατικὴ στρατιά, ἡ διοίκηση τῆς ὁποίας ἀνατέθηκε στὸν Ρονσέν. Στὶς 17, ἐκδόθηκε ὁ νόμος περὶ ὑπόπτων, ποὺ ἔδινε ἕναν τόσο ἐλαστικὸ ὁρισμό τους ὥστε ἐφεξῆς οἱ ἐπαναστατικὲς ἐπιτροπὲς ἔγιναν παντοδύναμες. Στὶς 21, ἔγινε ὑποχρεωτικὸ νὰ

φοροῦν ὅλοι τὴν τρίχρωμη κονκάρδα. Προόδους ἔκανε καὶ ἡ διευθυνόμενη οἰκονομία. Τὴν 11η Σεπτεμβρίου μεταρρυθμίστηκαν οἱ κανόνες τοῦ ἐμπορίου τῶν σιτηρῶν καὶ τῶν ζωοτροφῶν, κι ἐξομοιώθηκε σὲ ὅλη τὴν ἐπικράτεια τῆς Δημοκρατίας ἡ φορολόγησή τους. Τὴν 21η τοῦ μηνὸς ἐκδόθηκαν νέες διατάξεις γιὰ τὴ ναυσιπλοΐα, κατ' ἀντιγραφὴ ἐκείνων ποὺ εἶχαν θεσπίσει οἱ Ἄγγλοι. Καθὼς αὐτὲς ἀπέκλειαν τὴ χρήση οὐδέτερων καραβιῶν, οἱ θαλάσσιες εἰσαγωγὲς ἔγιναν σχεδὸν ἀδύνατες. Στὶς 22, ἄρχισε στὴ Συμβατικὴ ἡ συζήτηση σχετικὰ μὲ τὴ γενικὴ μέγιστη διατίμηση τῶν τροφίμων πρώτης ἀνάγκης καὶ τῶν μισθῶν.

Ἐντούτοις, ἡ τελευταία λέξη δὲν εἶχε εἰπωθεῖ ἀκόμη. Ἐξακολουθοῦσε νὰ μὴ γίνεται κουβέντα γιὰ μεγάλες δίκες, καὶ οἱ ἀντεγκλήσεις μὲ τοὺς Λυσσασμένους ἦταν περισσότερες παρὰ ποτὲ ἐπειδή, ἀπὸ τὶς 5 τοῦ μηνός, ὁ Δαντὸν εἶχε καταφέρει νὰ καταργήσει τὶς μόνιμες συνεδριάσεις τῶν τμημάτων. Τὶς εἶχε μειώσει σὲ δύο συνεδριάσεις κάθε ἑβδομάδα. Σὲ ἀντάλλαγμα ὅμως ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας εἶχε καθιερώσει τὴ διανομὴ μιᾶς ἐπιχορήγησης σαράντα σολδίων στοὺς Ἀβράκωτους ποὺ συμμετεῖχαν σὲ αὐτὲς τὶς συνεδριάσεις. Ἐπιπλέον, εἶχε προσεταιριστεῖ ἐπιδέξια τὸν Μπιγιὼ καὶ τὸν Κολλό. Ἔκρινε λοιπὸν πὼς ἔφτασε ἡ κατάλληλη στιγμὴ γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τοὺς Λυσσασμένους, καὶ διέταξε νὰ συλλάβουν τὸν Ρου καὶ τὸν Βαρλέ. Ὁ Λεκλὲρ ἐξαφανίστηκε. Τὸν Ὀκτώβριο ἔπαψε νὰ λειτουργεῖ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπαγόρευσή της ἡ ἑταιρεία τῆς Κλαὶρ Λακόμπ. Ἡ ἐξόντωση τῶν Λυσσασμένων ἔγινε δυνατὴ μόνον χάρη στὶς λαϊκὲς διασπάσεις. Ὁ Ζὰκ Ρού, ὁ Βαρλέ, ὁ Λεκλὲρ εἶχαν ριχτεῖ στὴν περιπέτεια τῆς πρωτοπορίας. Δὲν ὑπῆρχαν δεσμοὶ μεταξύ τους, κι ἔγιναν εὔκολοι στόχοι στὰ χτυπήματα τῶν κυβερνητικῶν ἀρχῶν οἱ ὁποῖες φρόντιζαν νὰ μὴν ἀφήνουν κανέναν νὰ προπορεύεται ἀπὸ αὐτές. Στὶς 19 Σεπτεμβρίου, ἡ ἡμιεπίσημη *Ἐφημερίδα τοῦ Ὄρους* (*Journal de la Montagne*) ἔγραφε: «Τὰ λαϊκὰ κινήματα τότε μόνον εἶναι δίκαια, ὅταν ἡ τυραννία τὰ κάνει ἀπαραίτητα». Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας, καθὼς ἐνδιαφερόταν γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς πολιτικῆς της, δὲν σκόπευε νὰ ἀνεχτεῖ περισσότερο αὐτὰ τὰ «ἀνοργάνωτα κινήματα», δηλαδὴ τὶς ἐνίοτε ἄτακτες ὠθήσεις τῶν μαζῶν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἡ λογικὴ τῶν ἐξελίξεων τὴν ὠθοῦσε πρὸς τὸν ἀπόλυτο ἔλεγχο τοῦ λαϊκοῦ κινήματος. Κάτι τέτοιο ἀναπόφευκτα θὰ ὁδηγοῦσε μακροπρόθεσμα στὴν ἀνάπτυξη ἑνὸς αἰσθήματος δυσαρέσκειας ἀπέναντι στὶς ἀρχές, οἱ ὁποῖες ἐλάχιστα ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴ λαϊκὴ κυριαρχία, τουλάχιστον μὲ τὴν ἔννοια ποὺ τῆς ἔδιναν οἱ Ἀβράκωτοι.

Πολὺ πιὸ ἐπικίνδυνη φαινόταν ἡ ὀρεινὴ ἀντιπολίτευση, ἡ ὁποία ἄρχιζε νὰ παίρνει σάρκα καὶ ὀστὰ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Συμβατικῆς. Ὁ Σαμπώ, ὁ Ζυλιὲν καὶ ἄλλοι «σεσηπότες» πολιτικοὶ εἶχαν προκαλέσει τὴν ἀκύρωση εἴτε τὴν ἐλάφρυνση τῶν διαταγμάτων καὶ τῶν βουλευμάτων ποὺ ἔπληατταν τοὺς ξένους καὶ τοὺς χρηματιστές. Στὶς 14 Σεπτεμβρίου διώχθηκαν ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Γενικῆς Ἀσφαλείας ὅπου εἶχαν βρεῖ καταφύγιο. Ὡστόσο, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἔχασε κι ἄλλους πολλοὺς ἀντιπροσώπους ἐξαιτίας τῆς καχυποψίας καὶ τῶν ἀνακλήσεων: τὸν Ρεμπὲλ καὶ τὸν Μερλὲν ντὲ Τιονβίλ, ποὺ εἶχαν ἐπιστρέψει ἀπὸ τὴ Μαγεντία· τὸν Μπριέζ, ὁ ὁποῖος

γύρισε ἀπὸ τὸ Βαλανσιέν· τὸν Ντυέμ, ποὺ ὑποστήριζε τὸν Κυστίν· τὸν Μπουρντὸν ντέλ' Οὐάζ, ὁ ὁποῖος εἶχε συλλάβει τὸν Ροσσινιόλ. Μετὰ τὴ νίκη τοῦ Χόντσοότε ἡ ἐκστρατεία εἶχε πάρει ἄσχημη τροπή. Ὁ Οὐσὰρ εἶχε ἀφήσει τοὺς Ἄγγλους νὰ τοῦ ξεφύγουν, καὶ νικήθηκε στὸ Μενέν. Τὸ Κενουὰ συνθηκολογοῦσε. Καθὼς προσπαθοῦσε νὰ προφυλάξει αὐτὸ τὸ ὀχυρό, ἡ φρουρὰ τοῦ Καμπραὶ ἐξοντώθηκε στὸ Ἀβὲν-λὲ-Σέκ. Ὁ στρατηγὸς καθαιρέθηκε καὶ συνελήφθη αἰχμάλωτος. Μόλις ἔφτασε στὸ Παρίσι ἡ εἴδηση, σχεδιάστηκε μιὰ μεγάλη ἐπίθεση ἐναντίον τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας. Ὁ Τυριὸ ὑπέβαλε παραίτηση καί, στὶς 25 Σεπτεμβρίου, διευρύνοντας τὴν ἀντιπαράθεση, ἐπιτέθηκε στὴν ἐπέκταση τῆς διευθυνόμενης οἰκονομίας καὶ στὴν αὔξηση τῆς ἐπιρροῆς τῶν Ἀβράκωτων εἰς βάρος τῶν προκρίτων. Ἡ Συμβατικὴ τὸν ἐπευφήμησε, καὶ πρόσθεσε τὸν Μπριὲζ στὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς. Τότε ὄρθωσε τὸ ἀνάστημά του ὁ Ροβεσπιέρος: ἂν ἦταν ἔτσι τὰ πράγματα, τότε ἡ Συμβατικὴ ἔπρεπε νὰ ἀνανεώσει ὁλόκληρη τὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας. Ἐκφώνησε ἕναν ἀπὸ τοὺς ὡραιότερους λόγους του: «Σᾶς ὑποσχέθηκα τὴν ἀλήθεια ὁλόκληρη. Θὰ σᾶς τὴν πῶ, λοιπόν: ἡ Συμβατικὴ δὲν ἔδειξε ὅλη τὴν ἐνεργητικότητα ποὺ ἔπρεπε νὰ δείξει. [...] Σᾶς τὸ δηλώνω: ἐκεῖνος ποὺ βρισκόταν στὸ Βαλανσιὲν ὅταν εἰσέβαλε ἐκεῖ ὁ ἐχθρός, δὲν εἶναι φτιαγμένος γιὰ μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας. [...] Ἴσως φανεῖ σκληρὸ αὐτό, ἀλλὰ γιὰ ἕναν πατριώτη εἶναι ἀκόμη σκληρότερο ὅτι τὰ δύο τελευταῖα χρόνια 100.000 ἄνδρες ὁδηγήθηκαν στὴ σφαγὴ ἀπὸ προδοσίες καὶ ἀδυναμίες. Ἀπὸ τὴν ἀδυναμία ποὺ δείχνουμε στοὺς προδότες χανόμαστε». Ἡ Συμβατική, ἐμβρόντητη, διακήρυξε πὼς ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας διατηροῦσε ἀκέραια τὴν ἐμπιστοσύνη της. Οἱ κοινοβουλευτικοὶ ὅμως δὲν συγχωροῦν ποτὲ ὅποιον τοὺς ὑποχρεώνει, μὲ τόσο σθένος καὶ σαφήνεια, νὰ ἀναλάβουν τὶς εὐθύνες τους. Κάτι τέτοιο τὸ ὀνομάζουν «δικτατορία γνώμης».

Ἐτούτη τὴ φορά, πάντως, ὁ κύβος ἐρρίφθη. Στὶς 29 Σεπτεμβρίου θεσπίστηκε μὲ διάταγμα ἡ γενικὴ μέγιστη διατίμηση. Στὶς 9 Ὀκτωβρίου ἀπαγορεύτηκε ἡ κυκλοφορία τῶν ἀγγλικῶν ἐμπορευμάτων, οἱ Βρετανοὶ τέθηκαν ὑπὸ περιορισμό, ὅλα τὰ ἀγαθά τους κατασχέθηκαν. Στὶς 16 τοῦ μηνὸς διατάχθηκε ξανὰ ἡ σύλληψη ὅλων τῶν ἐχθρικὰ διακείμενων ἀτόμων. Ἄρχισαν οἱ μεγάλες δίκες. Στὶς 10 Ὀκτωβρίου, ἡ Συμβατικὴ διακήρυξε ἐπιτέλους πὼς «ἡ κυβέρνηση τῆς Γαλλίας παραμένει ἐπαναστατικὴ μέχρι νὰ συναφθεῖ εἰρήνη». Εἰσηγητὴς ἦταν ὁ Σαὶν-Ζύστ: «Οἱ νόμοι εἶναι ἐπαναστατικοί, ἀλλὰ ἐκεῖνοι ποὺ τοὺς ἐκτελοῦν δὲν εἶναι. Ἡ Δημοκρατία θὰ θεμελιωθεῖ μόνον ὅταν ἡ βούληση τοῦ κυρίαρχου [λαοῦ] συνθλίψει τὴ μοναρχικὴ μειοψηφία, καὶ ἐπικρατήσει πάνω της μὲ τὸ δίκαιο τῆς κατάκτησης. Πρέπει νὰ κυβερνηθοῦν μὲ τὰ ὅπλα ὅσοι δὲν μποροῦν νὰ κυβερνηθοῦν μὲ τὴ δικαιοσύνη. Εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐκτελεστοῦν οἱ ἐπαναστατικοὶ νόμοι ἂν δὲν συνταχθεῖ ἐπαναστατικὰ ἡ ἴδια ἡ κυβέρνηση».

Ἐφεξῆς οἱ τρομοκράτες βασίλευαν στὸ Παρίσι μὲ τὴν ἔγκριση τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας. Μέχρι τὸν Σεπτέμβριο, τὸ ἐπαναστατικὸ δικαστήριο προχωροῦσε κάπως ἀργὰ τὸ ἔργο του καὶ ὁ πρόεδρός του, ὁ Μοντανέ, εἶχε ἐκτεθεῖ ἐπειδὴ

προσπαθοῦσε νὰ μετριάσει τὴν αὐστηρότητά του. Ἀπὸ τὰ 260 ἄτομα ποὺ δίκασε τὰ 66 καταδικάστηκαν σὲ θάνατο, δηλαδὴ τὸ 26%. Στὶς 5 Σεπτεμβρίου, στὴ διάρκεια τῆς ἡμέρας, ἀποφασίστηκε νὰ αὐξηθεῖ τὸ προσωπικὸ τοῦ δικαστηρίου καὶ νὰ χωριστεῖ σὲ τέσσερα τμήματα. Ἡ προεδρία ἀνατέθηκε στὸν Ἑρμάν, ἐνῶ ὁ Φουκιὲ-Τενβὶλ διατήρησε τὴ θέση τοῦ δημόσιου κατήγορου. Ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο μέχρι τὸν Δεκέμβριο οἱ ἐκτελέσεις ἐπιταχύνθηκαν. Ἡ βασίλισσα καρατομήθηκε στὶς 16 Ὀκτωβρίου. Μὲ εἰδικὸ διάταγμα καταπνίγηκε ἡ ὑπεράσπιση τῆς ὁμάδας τῶν 21 Γιρονδίνων, στοὺς ὁποίους συγκαταλέγονταν ὁ Βερνιὼ καὶ ὁ Μπρισσό· ὁδηγήθηκαν στὸ θάνατο στὶς 31 τοῦ μηνός. Ἡ ἐξόντωση τοῦ κόμματός τους συνεχίστηκε τοὺς ἑπόμενους μῆνες, στὸ Παρίσι καὶ στὴν ἐπαρχία. Μεταξὺ ὅσων ἀποκεφαλίστηκαν ξεχώριζαν ἡ Μαντὰμ Ρολάν, ὁ Ραμπώ, ὁ Λεμπρέν. Ἄλλοι, ὅπως ὁ Ρολάν, ὁ Κλαβιέρ, ὁ Πετιόν, ὁ Μπυζό, αὐτοκτόνησαν. Στὸ ἰκρίωμα ὁδηγήθηκαν καὶ ὁρισμένοι Φεγιαντίνοι, ὅπως ὁ Μπαγὺ καὶ ὁ Μπαρνὰβ —τὸ ἴδιο καὶ ὁ Φίλιππος-Ἰσότητα, καὶ ὁ Μπιρόν. Τὸ τρίμηνο ἐκεῖνο ἀριθμήθηκαν 177 κεφαλικὲς ποινὲς γιὰ 395 κατηγορούμενους, δηλαδὴ τὸ 45%. Αὐτὴ ἡ αὔξηση ἐξηγεῖται ἀπὸ τὶς προγραφὲς τῶν κομματικῶν ἡγετῶν. Οἱ συλλήψεις συνεχίστηκαν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν κρατουμένων ἀνέβηκε ἀπὸ τοὺς 1.417 ποὺ ἦταν τὴν 1η Αὐγούστου, στοὺς 4.525 τὴν 1η Νιβὸζ (21 Δεκεμβρίου). Οἱ ἐπιτροπὲς τῶν τμημάτων, οἱ λαϊκὲς ἑταιρεῖες, οἱ διοικήσεις, προέβαιναν σὲ ἐκκαθαρίσεις μὲ τὸν καλύτερο δυνατὸ τρόπο. Μολονότι ἡ Συμβατικὴ ἀρνιόταν νὰ στερήσει ἀπ᾽ ὅλους συλλήβδην τοὺς τέως εὐγενεῖς τὰ πολιτικὰ δικαιώματα, μόνον ὕστερα ἀπὸ περίσκεψη διατηρήθηκαν ὁρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς στὶς δημόσιες θέσεις. Τὸ Παρίσι ἡσύχαζε κάπως, καθὼς οἱ Ἀβράκωτοι ἔβρισκαν πάλι, σιγὰ σιγά, τὰ μέσα γιὰ τὴν ἐπιβίωσή τους. Οἱ γραμμές τους ἀραίωναν ἀπὸ τὴ μαζικὴ ἐπιστράτευση καὶ ἀπὸ τὴ συγκρότηση τοῦ ἐπαναστατικοῦ στρατοῦ. Τώρα πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἐργάζονταν στὰ ἐργαστήρια κατασκευῆς ὅπλων καὶ ἐφοδίων, ἢ στὰ γραφεῖα τῶν Ἐπιτροπῶν καὶ τῶν ὑπουργείων τὰ ὁποῖα πολλαπλασιάζονταν ὑπέρμετρα. Ἄλλοι ἐξασφάλιζαν τὸν ἐπιούσιο χάρη σὲ ἐπαναστατικὲς φορολογίες ἀπὸ τὰ τμήματα, ὡς μόνιμοι ἐθνοφρουροί, ἐπιτετραμμένοι καὶ σφραγιδοφύλακες. Ἀγαθοεργὲς ἐπιτροπὲς τοὺς μοίραζαν βοηθήματα. Ἐπίσης, ἐπιχειρήθηκε νὰ ἐπιβληθεῖ ὁ σεβασμὸς ἀπέναντι στὴ διατίμηση μέσω τῆς σχολαστικῆς ἀστυνομικῆς ἐπιτήρησης, καὶ ἡ Κομούνα θέσπισε τὴ διανομὴ δελτίου ψωμιοῦ καὶ ζάχαρης. Ὅταν ὅμως ἄδειαζαν τὰ ράφια τῶν καταστημάτων, δὲν ξαναγέμιζαν. Ὁ Σωμὲτ ἀπειλοῦσε τοὺς ἐμπόρους καὶ τοὺς κατασκευαστὲς πὼς θὰ ἐθνικοποιοῦσε τὶς ἐπιχειρήσεις τους. Ἔπειτα ἀπὸ τὸ κυνήγι τοῦ «πλούσιου ἐγωιστῆ» ἄρχιζε τὸ κυνήγι τοῦ ἐμπόρου, ἀκόμη καὶ ἂν ἦταν Ἀβράκωτος. Αὐτὸ ἀκριβῶς φοβόταν ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας.

Ἡ ἐξουσία της παρέμενε προσωρινή. Στὴν πραγματικότητα, οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν Ἀβράκωτων, οἱ ὁποῖοι ἀναδείχθηκαν σὲ διαδόχους τῶν Λυσσασμένων, ἀποκατέστησαν τὴ μονιμότητα τῶν συνελεύσεων τῶν τμημάτων δημιουργώντας λαϊκὲς ἑταιρεῖες στὶς γειτονιές. Στὰ περίχωρα τοῦ Παρισιοῦ συγκεντρωνόταν ὁ ἐπαναστατικὸς στρατὸς καὶ ὁ ἀρχηγός του, ὁ Ρονσέν, πίστευε πὼς ἐπικεφαλῆς τῶν «Καρμα-

νιόλων» του θὰ κατόρθωνε νὰ μιμηθεῖ τὸν Κρόμγουελ. Γινόταν φανερὸ πὼς ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας, ἐνῶ εἶχε υἱοθετήσει τὴ διευθυνόμενη οἰκονομία, σκόπευε νὰ φυλάξει τὰ ὀφέλη της κυρίως γιὰ τὸν στρατὸ καὶ τὶς δημόσιες ὑπηρεσίες, καὶ πὼς δὲν ἐνδιαφερόταν γιὰ τὴ λαϊκὴ κατανάλωση πέρα ἀπὸ τὴν ἐξασφάλιση τοῦ ψωμιοῦ, τοῦ βασικοῦ εἴδους διατροφῆς. Οἱ τεχνικὲς δυσκολίες μποροῦν νὰ ἐξηγήσουν αὐτὴ τὴν πολιτική, ἀλλὰ ὑπῆρχε ἐπίσης καὶ ἡ ἐπιθυμία νὰ προστατευτοῦν ὁ χωρικὸς καὶ ἡ μικροαστικὴ τάξη τῶν τεχνιτῶν καὶ τῶν ἐμπόρων, καὶ ταυτοχρόνως ὁ εὔπορος ἀγοραστής. Ἔτσι στὶς 2 Μπρυμαὶρ (23 Ὀκτωβρίου), ἡ Συμβατικὴ ἀποφάσισε νὰ μείνουν ἐλεύθερες ἀπὸ περιορισμοὺς οἱ ἀγοραπωλησίες τῶν ζώων, καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ Ἐπισιτισμοῦ δὲν κατόρθωσε ποτὲ νὰ τὴν πείσει νὰ ἀναθεωρήσει αὐτὴν τὴν παραχώρηση, ἡ ὁποία μετέτρεπε σὲ καθαρὴ ἀπάτη τὴ φορολόγηση τοῦ κρέατος. Ἀπὸ τὴν πλευρά της, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἀπαγόρευσε στὸ Παρίσι τὶς κατ' οἶκον ἔρευνες γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τροφίμων, ἀπέφυγε νὰ πάρει ὁποιοδήποτε μέτρο ἐναντίον τοῦ παράνομου ἐμπορίου, καὶ ποτὲ δὲν ἔδειξε εὔνοια στοὺς ἐπιτετραμμένους ποὺ εἶχαν ἀναλάβει τὴν καταδίωξη τῶν παράνομων προαγορῶν. Καθὼς ὁ ἐπισιτισμὸς παρέμενε ἀνεπαρκὴς καὶ ὄχι τακτικός, καὶ οἱ Ἀβράκωτοι δὲν ἔπαυαν νὰ εἶναι ἐρεθισμένοι, ἡ κυβέρνηση συνέχιζε νὰ βρίσκεται στὸ ἔλεος μιᾶς ἐνδεχόμενης κρίσης.

Διαφορετικῆς τάξεως ἦταν οἱ δυσκολίες ποὺ παρουσιάζονταν στὴν ἐπαρχία. Κανένας Ἀβράκωτος δὲν ἀμφισβητοῦσε ἢ ἀπειλοῦσε τὴν ἐξουσία τῆς Συμβατικῆς καὶ τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας, ἀλλὰ συχνὰ λαμβάνονταν ἀποφάσεις χωρὶς νὰ ζητηθεῖ ἡ συμβουλή τους. Μιὰ μεγάλη ἐπιτροπὴ ἐντεταλμένων ἀντιπροσώπων τῆς Συνέλευσης κατηύθυνε τὴν ἐφαρμογὴ τῆς μαζικῆς ἐπιστράτευσης. Καθὼς τοὺς εἶχε δοθεῖ διακριτικὴ εὐχέρεια ἐνεργοῦσαν «ἐπαναστατικά», δηλαδὴ μὲ γοργοὺς ρυθμοὺς καὶ μὲ ἔκτακτα μέτρα, μὲ δική τους εὐθύνη, ὥστε νὰ ὑποχρεώσουν ὅλους τοὺς πολίτες νὰ ἐργαστοῦν γιὰ τὴν κοινὴ σωτηρία. Ἡ εὐρύτητα τῶν ἐξουσιῶν ποὺ τοὺς εἶχαν δοθεῖ, ἡ βραδυπορία τῶν συγκοινωνιῶν, ἡ κατάσταση ἀνάγκης, τοὺς προσέδιδαν ἀνεξαρτησία —καὶ ἦταν ἀδύνατον νὰ ἐλέγξει ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας τὴ δραστηριότητά τους ἐκ τοῦ σύνεγγυς. Πρέπει πράγματι νὰ ὑποθέσουμε πὼς ἐμψυχώνονταν, ἄλλος περισσότερο κι ἄλλος λιγότερο, ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ Ὄρους, καὶ πώς, ὡς ἕνα βαθμό, ἔμοιαζαν μὲ τοὺς ἐπιθεωρητὲς τοῦ Ρισελιὲ καὶ τοῦ Κολμπέρ, καθὼς θεωροῦνταν ὄργανα τοῦ κρατικοῦ συγκεντρωτισμοῦ σὲ ὧρες ἐξαιρετικῶν περιστάσεων. Ἔκλειναν συμφωνίες μὲ τὶς λαϊκὲς ἑταιρεῖες γιὰ τὴ διεξαγωγὴ ἐκκαθαρίσεων στὶς δημόσιες ἀρχές, διέταζαν συλλήψεις ὑπόπτων, συγκέντρωναν ἐπίστρατους, τοὺς ἐφοδίαζαν καὶ τοὺς ἐξόπλιζαν ὅσο καλύτερα μποροῦσαν, μὲ ἐπιτάξεις, καὶ μὲ τὸ ἴδιο αὐτὸ μέσο φρόντιζαν γιὰ νὰ τραφεῖ ὁ πληθυσμός. Οἱ περιστάσεις ὅμως διέφεραν ἀπὸ τὴ μιὰ περιοχὴ στὴν ἄλλη, καὶ ἄλλαζε τὸ πλαίσιο τῆς δράσης τους. Ἐπίσης, παρουσίαζαν μεγάλη ποικιλία ὡς πρὸς τὶς τάσεις ποὺ τοὺς χαρακτήριζαν, τὴν ἰδιοσυγκρασία τους, ἀκόμη καὶ τὴν ἠθική τους ὑπόσταση. Πολλοὶ ἀνάμεσά τους περιορίστηκαν σὲ ὅσα μέτρα ἦταν ἀπαραίτητα γιὰ χάρη τῆς

ἀσφάλειας καὶ τῆς ἐθνικῆς ἄμυνας. Ἄλλοι ἐφάρμοσαν ἐνεργητικὰ τὴν κοινωνικὴ πολιτικὴ ποὺ εἶχε ἐπικρατήσει στὸ Παρίσι. Ὁ Φουσὲ στὴ Νιέβρ, ὁ Μπωντὸ καὶ ὁ Ταϊγφὲρ στὰ νοτιοδυτικά, ὁ Ἰζορὲ καὶ ὁ Σὰλ στὴ Βόρεια Γαλλία, ὀργάνωσαν τοὺς ἀνέργους σὲ ἐπαναστατικὲς στρατιές, φορολόγησαν τοὺς πλούσιους, δημιούργησαν λαϊκὰ ἐργαστήρια καὶ συνεργεῖα, ἵδρυσαν ξενῶνες καὶ ἐπέβαλαν τὸ σεβασμὸ τῆς μεγίστης διατίμησης. Ὁπωσδήποτε δὲν ἦταν οἱ μόνοι ποὺ ἔπραξαν παρομοίως. Πιὸ αἰσθητὲς διαφορὲς παρατηροῦνταν στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐφαρμοζόταν ἡ Τρομοκρατία, ἡ ὁποία σὲ ἐξαιρετικὲς μόνον περιπτώσεις ἔγινε πραγματικὰ αἱματηρή. Οἱ περισσότεροι ἐντεταλμένοι ἀντιπρόσωποι τῆς Συνέλευσης περιορίζονταν σὲ συλλήψεις. Ἄλλοι προσπαθοῦσαν νὰ ἐκφοβίσουν μᾶλλον παρὰ νὰ βλάψουν, ὅπως ἦταν ἡ περίπτωση τοῦ Ντυμὸν στὸ Οὐάζ· ἄλλοι τιμωροῦσαν μόνον τοὺς ἐξεγερμένους καὶ τοὺς προδότες —σκληρά, εἶναι ἀλήθεια—, ὅπως ἔκανε ὁ ἴδιος ὁ Λεμπὸν ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτη ἀποστολὴ ποὺ τοῦ ἀνατέθηκε. Ἐκεῖνοι ποὺ ἀντιμετωπίστηκαν μὲ ἰδιαίτερα ἀντιφατικὸ τρόπο ἦταν οἱ φεδεραλιστές. Κάποιοι ἀπὸ αὐτοὺς στάλθηκαν στὴν γκιλοτίνα, ἐνῶ ἄλλοι γίνονταν δεκτοὶ γιὰ συμφιλίωση. Στὴ Νορμανδία, ὁ Λεντὲ καὶ ὁ Φρεμανζὲ δὲν τοὺς καταδίωξαν. Ὁρισμένοι ὅμως ἐντεταλμένοι ἀντιπρόσωποι τῆς Συνέλευσης ἐγκαθίδρυαν αὐτόβουλα ἐπαναστατικὰ δικαστήρια. Στὶς περιοχὲς ὅπου ξέσπασε ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ὑπῆρξαν ὁρισμένοι, ὅπως ὁ Κολλὸ ντ' Ἑρμπουὰ καὶ ὁ Φουσέ, ὁ Μπαρρὰς καὶ ὁ Φρερὸν στὴν Τουλόν, οἱ ὁποῖοι προχώρησαν σὲ μαζικὲς ἐκτελέσεις —ἐνῶ στὴ Νάντη, ὁ Καρριὲ διέταξε νὰ θανατωθοῦν οἱ κρατούμενοι χωρὶς κὰν νὰ τοὺς περάσει ἔστω καὶ ἀπὸ δίκη μὲ συνοπτικὲς διαδικασίες. Ἐπιπλέον, δημιουργήθηκαν βάσιμες ὑποψίες γιὰ τὴν ἀκεραιότητα τοῦ Μπαρρὰς καὶ τοῦ Φρερὸν στὴν Προβηγκία, τοῦ Ροβὲρ στὸ Βωκλύζ, τοῦ Ταλλιὲν στὸ Μπορντώ.

Στὴ Λυόν, τὸ μέτρο τῆς καταστολῆς ἦταν ἀντίστοιχο τοῦ κινδύνου ποὺ προκάλεσε στὴ Δημοκρατία ἡ ἐξέγερση τῆς πόλης. Γιὰ νὰ καθυποταχθεῖ χρειάστηκε νὰ πολιορκηθεῖ ἀπὸ τὶς 9 Αὐγούστου μέχρι τὶς 9 Ὀκτωβρίου 1793. Στὶς 12 Ὀκτωβρίου, μὲ εἰσήγηση τοῦ Μπαρέρ, ἡ Συμβατικὴ διέταξε νὰ καταστραφεῖ ἡ Λυόν. «Ὅλα τὰ σπίτια ὅπου κατοικοῦσαν οἱ πλούσιοι, θὰ κατεδαφιστοῦν. Θὰ μείνει μόνον τὸ σπίτι τοῦ φτωχοῦ, οἱ κατοικίες τῶν πατριωτῶν ποὺ σφαγιάστηκαν ἢ προγράφηκαν. Τὸ συγκρότημα τῶν κατοικιῶν ποὺ θὰ διατηρηθοῦν θὰ ὀνομάζεται στὸ ἑξῆς Ἐλευθερωμένη Πόλη». Ἐνῶ ὁ Κουτὸν ἀρκέστηκε νὰ διατάξει τὴν κατεδάφιση μερικῶν σπιτιῶν τῆς πλατείας Μπελκούρ, ὁ Κολλὸ ντ' Ἑρμπουὰ καὶ ὁ Φουσέ, οἱ ὁποῖοι κατέφθασαν στὶς 7 Νοεμβρίου, ὀργάνωσαν τὴν καταστολὴ σὲ μεγάλη κλίμακα. Ἡ Ἐπιτροπὴ Λαϊκῆς Δικαιοσύνης θεωρήθηκε ὑπερβολικὰ ἐπιεικής· ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ μιὰ Ἐπαναστατικὴ Ἐπιτροπὴ ἡ ὁποία ἐξέδωσε 1.667 θανατικὲς καταδίκες. Ἡ βραδύτητα τῆς γκιλοτίνας ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τουφεκισμοὺς καὶ μυδραλιοβολισμούς.

Ἂν τὸ καθεστὼς παρουσίαζε τόσο διαφορετικὲς ὄψεις στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο, ἡ ἴδια διαφοροποίηση ἐμφανιζόταν στὸν τομέα τῆς δικαιοδοσίας τῶν ἐντεταλμένων

ἀντιπροσώπων τῆς Συνέλευσης. Αὐτοὶ δὲν μποροῦσαν οὔτε νὰ βλέπουν οὔτε νὰ κάνουν τὰ πάντα. Ἔτσι ἀπευθύνονταν στοὺς Ἰακωβίνους τῆς περιοχῆς καὶ στοὺς κομισάριους τῆς 10ης Αὐγούστου, τοὺς ὁποίους εἶχε στείλει ἡ Συμβατικὴ στὶς ἑστίες τους ἐπιφορτισμένους μὲ τὴν ἀποστολὴ νὰ ἐνισχύσουν τὴ μαζικὴ ἐπιστράτευση. Ἄλλοτε ἐνέκριναν τὶς πρωτοβουλίες τῶν κομισάριων, καὶ ἄλλοτε φορτώνονταν τὶς εὐθύνες τους —αὐτὸ συνέβη γιὰ παράδειγμα μὲ τὸν Καρριὲ στὴν περίπτωση τῶν μαζικῶν πνιγμῶν τῆς Λυόν. Γέμιζαν μ' αὐτοὺς τὰ διοικητικὰ ὄργανα, παραχωροῦσαν σὲ ὁρισμένους τὶς ἐξουσίες ποὺ τοὺς εἶχαν ἀνατεθεῖ, ἢ σχημάτιζαν ἐπιτροπὲς κοινῆς σωτηρίας —αὐτὸ ἔπραξε ὁ Κουτὸν στὴν Ἀμπὲρ— καὶ ἐπαναστατικὲς ἐπιτροπὲς διαμερίσματος ἢ περιφέρειας, σχετικὰ μὲ τὶς ὁποῖες δὲν προέβλεπε τίποτε ὁ νόμος. Καθὼς τώρα οἱ Ἀβράκωτοι δὲν εἶχαν κανέναν πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τους, ἐφάρμοζαν μὲ περίσσια ἐνεργητικότητα τὰ ἐπαναστατικὰ μέτρα, ἀλλὰ ἑρμήνευαν ὅπως ἤθελαν τὰ διατάγματα τῆς Συμβατικῆς, καὶ ὄχι σπάνια τὰ προκαταλάμβαναν ἢ καὶ τὰ ὑπερέβαιναν. Ὅπως συνέβαινε καὶ μὲ τοὺς ἐντεταλμένους ἀντιπροσώπους τῆς Συνέλευσης, παρουσίαζαν μεγάλες διαφορὲς μεταξύ τους. Καθὼς ἦταν ἐγκατεστημένοι στὶς πόλεις, μόνον ἀπὸ μακριὰ μποροῦσαν νὰ ἐπιτηροῦν τὶς κωμοπόλεις καὶ τὰ χωριὰ ὅπου δὲν διέθεταν ἀρκετοὺς σίγουρους καὶ ἱκανοὺς ἄνδρες. Ἀλλοῦ ἀκολουθοῦσαν πειθήνια τὰ προστάγματα τῶν Ἰακωβίνων, ἀλλὰ δίχως φλόγα· ἐλάχιστους ὑπόπτους ἀνακάλυπταν. Κι ἀλλοῦ, διενεργοῦσαν συλλήψεις μὲ τὸ παραμικρὸ πρόσχημα. Οἱ δύο τάσεις συνυπῆρχαν συχνὰ στὶς ἴδιες πόλεις, καὶ οἱ πιὸ βίαιοι δὲν ἦταν πάντοτε οἱ χθεσινοὶ δημοκράτες, ἀλλὰ ἀρκετὰ συχνὰ ἐνεργοῦσαν ἔτσι οἱ νεόκοποι Ἀβράκωτοι, οἱ ὁποῖοι ἤθελαν νὰ ξεχαστεῖ μιὰ γιὰ πάντα ὁ φεγιαντινισμός τους, νὰ γλιτώσουν τοὺς ἐπαναστατικοὺς φόρους, ἢ νὰ ἀπολαύσουν τὴν ἐξουσία. Οἱ μετριοπαθεῖς καὶ οἱ ἀκραῖοι, οἱ *ἔνθεν* (citra) καὶ οἱ *ἐκεῖθεν* (ultra), μοιράζονταν τὸν ἔλεγχο τῶν διαφόρων διοικητικῶν σωμάτων. Τότε ἄρχιζε ἡ συμπλοκὴ μεταξὺ τῶν ἐπιτροπῶν ἐπαγρύπνησης, τῶν δημαρχείων, τῶν περιφερειῶν. Δίνονταν μάχες γιὰ τὴν ἐπικράτηση στὶς τοπικὲς λαϊκὲς ἑταιρεῖες. Ὁ ἐντεταλμένος ἀντιπρόσωπος τῆς Συνέλευσης ἔπεφτε θύμα παραπλάνησης γιὰ νὰ πραγματοποιηθοῦν ἐκκαθαρίσεις καὶ νὰ συλληφθοῦν οἱ ἀντίπαλοι. Ἀκόμη καὶ οἱ καλύτεροι πατριῶτες δὲν αἰσθάνονταν προφυλαγμένοι ἀπὸ ἐπικίνδυνες περιπέτειες. Ἐπιπλέον, συχνὰ παρατηροῦνταν συγκρούσεις μεταξὺ τοῦ ἐντεταλμένου ἀντιπροσώπου τῆς Συνέλευσης καὶ τοῦ κόμματος ποὺ κυριαρχοῦσε τοπικά. Ὁ Σαὶν-Ζὺστ καὶ ὁ Λεμπὰ πρόγραψαν τὸν Εὐλόγιο Σνάιντερ καὶ τοὺς Ἀλσατοὺς ἐξτρεμιστές· ὁ Χέντζ καὶ ὁ Γκυγιὸ τοὺς ἐξτρεμιστὲς τῆς Βόρειας Γαλλίας.

Οἱ ἀντίθετες τάσεις δὲν ἀποτελοῦσαν πάντοτε τὴ μοναδικὴ αἰτία τῶν συγκρούσεων. Φαίνεται πὼς ὅταν ὁ Μπαρρὰς καὶ ὁ Φρερὸν κήρυσσαν τὴ διάλυση τῆς «Συμβατικῆς τῶν Λαϊκῶν Ἑταιρειῶν τῆς Μεσημβρινῆς Γαλλίας», ἢ ὅταν ὁ Ταλλιὲν καὶ ὁ Φουσὲ ἔρχονταν σὲ ρήξη μὲ τοὺς τοπικοὺς τρομοκράτες, ἐξουσιαστικοὶ ἀνταγωνισμοὶ καὶ προσωπικὲς ζηλοφθονίες ἔπαιζαν μεγάλο ρόλο. Οἱ Ἰακωβῖνοι τῶν ἐπαρχιῶν, καὶ κυρίως ἐκεῖνοι τῆς Λυόν, ἤθελαν νὰ μείνουν ἀφέντες τοῦ σπιτιοῦ τους καὶ

δὲν ἔβλεπαν μὲ καλὸ μάτι τοὺς παρείσακτους Παριζιάνους. Δὲν πρέπει ἄλλωστε νὰ ξεχνᾶμε πὼς σὲ ὁρισμένες περιοχὲς ἔπρεπε νὰ συνεργαστοῦν διαφορετικὲς ἀποστολές: Ὁ Λεμπὰ καὶ ὁ Σαὶν-Ζὺστ μὲ τὸν Μπωντὸ καὶ τὸν Λακόστ· ὁ Χὲντζ καὶ ὁ Γκυγιό, στὴ Βόρεια Γαλλία, μὲ τὸν Σὰλ καὶ τὸν Ἰζορέ. Ἂς προσθέσουμε, τέλος, πὼς οἱ διαδοχικοὶ ἐντεταλμένοι ἀντιπρόσωποι τῆς Συνέλευσης στὸν ἴδιο τόπο ἔδειχναν διαφορετικοὺς προσανατολισμούς, καὶ ὁ καθένας τους τροποποιοῦσε λίγο ὡς πολὺ τὸ ἔργο τοῦ προκατόχου του· ἄλλους ἔριχνε σὲ δυσμένεια καὶ τιμωροῦσε, ἄλλους ἀπελευθέρωνε καὶ εὐνοοῦσε.

Καθὼς δὲν ὑπῆρχε πιὰ κυβέρνηση, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1793 ἡ Δημοκρατία σώθηκε ἀπὸ τὶς πρωτοβουλίες τῶν Ἰακωβίνων καὶ τῶν ἐντεταλμένων ἀντιπροσώπων τῆς Συνέλευσης. Αὐτοὶ ἀποκατέστησαν τὴν ἐθνικὴ ἑνότητα, στρατολόγησαν καὶ ἐξόπλισαν τὶς στρατιές, ἔθρεψαν τὸν πληθυσμό. Παρ' ὅλα αὐτά, σημειωνόταν πληθώρα ἀνεξαρτήτων μεταξύ τους ἀρχῶν καὶ ἔλλειψη συντονισμοῦ καὶ πειθαρχίας. Οἱ συλλήψεις καὶ οἱ φόροι προκαλοῦσαν ὀργή. Οἱ ἐπαναστατικὲς στρατιὲς ἦταν δυνατὸν νὰ στραφοῦν ἐναντίον τῆς Συμβατικῆς. Οἱ τοπικὲς συγκρούσεις ἀπειλοῦσαν τὴ διοίκηση μὲ ἀποδιοργάνωση ἤ, τὸ λιγότερο, μὲ μείωση τῆς ἀποτελεσματικότητας τῆς ἐπαναστατικῆς προσπάθειας. Ἡ αὐθόρμητη λαϊκὴ δράση ὑπῆρξε σωτήρια· ὅμως, ὅπως παρατήρησε ὁ Λεβασσέρ, ἔπρεπε νὰ δοθεῖ τέλος στὴν «ἀναρχία». Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἔκρινε πὼς ἦταν ἀπαραίτητο νὰ ὀργανωθεῖ τὸ καθεστὼς καὶ νὰ ἐνισχυθεῖ ὁ συγκεντρωτισμός. Τὸ ζήτημα ἦταν νὰ κρίνει κανεὶς μήπως αὐτὸ θὰ ἀνέκοπτε τὸν ἐπαναστατικὸ οἶστρο, θὰ ἐμπόδιζε τὸ πνεῦμα τῆς πρωτοβουλίας, θὰ ἐξασθενοῦσε τὴν καταστολὴ τῶν ἀντιπάλων. Πάντως, ἔστω κι ἂν παραδεχτοῦμε πὼς ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ δείξει δισταγμὸ ἐξαιτίας τῆς πολιτικῆς ὄψης τοῦ ζητήματος, ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση δὲν τῆς ἄφηνε περιθώρια ἐπιλογῆς.

Τὸ διάταγμα τῆς 29ης Σεπτεμβρίου ἀνέθετε στὶς διοικήσεις τῶν περιφερειῶν νὰ φορολογήσουν τὰ τρόφιμα, καὶ στοὺς δήμους νὰ ὁρίσουν τοὺς μισθούς, αὐξάνοντας τὶς τιμὲς τοῦ ἔτους 1790 γιὰ τὰ μὲν τρόφιμα κατὰ τὸ ἕνα τρίτο , καὶ γιὰ τοὺς μισθοὺς κατὰ τὸ ἥμισυ. Ἀμέσως ἀναφάνηκαν ἐκπληκτικὲς ἀνισότητες μεταξὺ τῶν διαφόρων τιμολογίων. Φαίνεται πὼς οἱ περιφέρειες ἀποτιμοῦσαν γενικῶς ἀκριβότερα τὰ προϊόντα ποὺ παράγονταν στὸ ἐσωτερικό τους, κι ἔκαναν τὸ ἀντίστροφο γιὰ τὰ ὑπόλοιπα εἴδη. Ἐπιπλέον, τὸ διάταγμα τῆς Συμβατικῆς σιωποῦσε ὅσον ἀφορᾶ τὸ ὕψος τῶν κομίστρων καὶ τὸ ποσοστὸ τοῦ νόμιμου ἐμπορικοῦ κέρδους. Ὁ φόρος θὰ ἐπιβαλλόταν στὸν παραγωγό, στὸν χονδρέμπορο ἢ στὸν λιανοπωλητή; Ἡ κυκλοφορία καὶ ἡ κατασκευὴ τῶν ἐμπορευμάτων ἐπιβραδύνθηκαν ἢ διακόπηκαν. Ἀντιθέτως, τὸ διάταγμα τῆς 11ης Σεπτεμβρίου καθόριζε μέγιστη διατίμηση σὲ ἐθνικὸ ἐπίπεδο γιὰ τὰ σιτηρὰ καὶ τὶς ζωοτροφές, χωρὶς νὰ παραλείπει νὰ ὑπολογίσει τὰ κόμιστρα. Ἡ σοδειά ὅμως, ἡ ὁποία θὰ ἀποδεικνυόταν καλὴ ὑπὸ κανονικὲς συνθῆκες, ἐν μέρει καταστράφηκε ἀπὸ τὸν πόλεμο εἴτε ἀπορροφήθηκε ἀπὸ τὸν στρατό. Ἡ ἀναχώρηση τῶν ἐπίστρατων καθυστεροῦσε τὸ ἁλώνισμα. Ἔτσι οἱ διοικήσεις τῶν περιφερειῶν

φρόντιζαν νὰ ἀπαιτοῦν τὴ διοχέτευση ὅσο τὸ δυνατὸν λιγότερων σιτηρῶν καὶ ζωοτροφῶν στὶς τοπικὲς ἀγορές· ἀκόμη κι αὐτὰ συγκεντρώνονταν μετὰ βίας. Ὅπως ἦταν φυσικό, δύσκολα ἐνέκριναν ἀγορὲς ἀπὸ τοὺς γείτονές τους. Ὁρισμένες περιοχές, καὶ πολὺ περισσότερο ἡ Μεσημβρινὴ Γαλλία, ἔδειχναν καταδικασμένες στὴ λιμοκτονία, ἀφοῦ φαινόταν σχεδὸν ἀδύνατον νὰ τοὺς ἔρθουν τρόφιμα ἀπὸ ἔξω. Ὡστόσο ἔπρεπε νὰ ζήσουν. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ ἀναβιώσει αὐθορμήτως τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο. Στὸ Μπορντὼ τὸν Ὀκτώβριο, στὴ Μασσαλία τὸν Δεκέμβριο, οἱ ἐντεταλμένοι ἀντιπρόσωποι τῆς Συνέλευσης, σὲ συμφωνία μὲ τοὺς χονδρέμπορους, δημιούργησαν ἐπιτροπὲς ἐπιφορτισμένες νὰ ἀγοράσουν σιτηρὰ ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ μὲ τὴ μεσολάβηση οὐδετέρων. Καθὼς οἱ τελευταῖοι ἀρνοῦνταν νὰ δεχτοῦν ἀσινιάτα γιὰ τὴν πληρωμή τους, αὐτὲς οἱ ἐπιτροπὲς ἐπέτρεψαν τὴν ἐξαγωγὴ ὁρισμένων ἐμπορευμάτων, κατέσχεσαν τὸ ξένο συνάλλαγμα ποὺ βρῆκαν, ἔκοψαν νόμισμα μὲ πολύτιμα μέταλλα ποὺ ἀφαίρεσαν ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες. Μάλιστα, σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις, ἐπέβαλαν τὴν ὑποχρεωτικὴ ἀνταλλαγὴ τοῦ μεταλλικοῦ νομίσματος μὲ χαρτονόμισμα, ἐλπίζοντας ἄλλωστε πὼς τὸ τελευταῖο θὰ ἀνακτοῦσε κάποτε τὴν ἀξία του.

Ἦταν ἀδύνατον νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ ρύθμιση τῆς οἰκονομίας. Κάτι τέτοιο θὰ σήμαινε ρήξη μὲ τοὺς Ἀβράκωτους, καὶ θὰ ἔπαιζε τὸ παιχνίδι τῶν ἐξτρεμιστῶν. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἀναλάμβανε τὸ τεράστιο βάρος τῆς πολεμικῆς παραγωγῆς καὶ τὴν ὑποχρέωση νὰ θρέψει τὶς στρατιές, δὲν μποροῦσε νὰ ἀποφύγει τὶς ἐπιτάξεις. Ὅσο δὲν ἐπιβαλλόταν φορολογία, τὸ ἀσινιάτο καταποντιζόταν, ἐνῶ ἀντιθέτως τὸν Δεκέμβριο ἡ μέγιστη διατίμηση τὸ ἐπανέφερε στὸ 50% τῆς ὀνομαστικῆς του ἀξίας. Ἀπέμενε λοιπὸν νὰ ὀργανωθεῖ ἡ οἰκονομικὴ διακυβέρνηση, μὲ τὴν ἑνοποίηση τῆς μεγίστης διατίμησης τῶν τροφίμων καὶ μὲ δίκαιο καταμερισμὸ τῶν πόρων μεταξὺ ὅλων τῶν περιοχῶν τῆς Δημοκρατίας, μέσω ἐπιτάξεων τὶς ὁποῖες θὰ ἀποφάσιζε ἡ κεντρικὴ ἐξουσία. Ἐπίσης, ἔπρεπε νὰ ἐθνικοποιηθεῖ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο, καθὼς ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἀποφάσισε νὰ εἰσαγάγει μὲ κάθε δυνατὸ μέσο πρῶτες ὕλες καὶ τρόφιμα, καὶ συνακόλουθα ἔπληξε τὶς τοπικὲς πρωτοβουλίες οἱ ὁποῖες ἀπειλοῦσαν νὰ ἐξαντλήσουν τὰ συναλλαγματικὰ διαθέσιμα πρὸς ἀποκλειστικὸ ὄφελος ὁρισμένων διαμερισμάτων. Οἱ οἰκονομικὲς ἀνάγκες, ἀκόμη περισσότερο κι ἀπὸ τὶς πολιτικὲς ἀναγκαιότητες, ἔσπρωχναν τὴν Ἐπιτροπὴ νὰ ἐπιβάλει σὲ ὁλόκληρη τὴ ζωὴ τοῦ ἔθνους μιὰ ἀπόλυτη ἐξουσία, τέτοια ποὺ αὐτὸ δὲν εἶχε γνωρίσει ποτὲ στὸ παρελθόν.

Ἔτσι, ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο ὣς τὸν Δεκέμβριο, συγκροτήθηκαν σιγὰ σιγὰ τὸ δόγμα, τὸ σχέδιο δράσης, τὰ ἐκτελεστικὰ ὄργανα. Ὁ Μπιγιὸ διατύπωσε, μετὰ τὸν Σαὶν-Ζύστ, τὶς ἀρχὲς καὶ τὸν σκοπὸ τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης, στὴν εἰσήγηση τῆς 28ης Μπρυμαὶρ (18 Νοεμβρίου). Τὸ μεγάλο διάταγμα τῆς 14ης Φριμαὶρ τοῦ ἔτους 2 (4 Δεκεμβρίου 1793) καθορίζει τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικά της. «Ἡ ἐθνικὴ Συμβατικὴ ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸ κέντρο ἀπὸ τὸ ὁποῖο κατευθύνεται ἡ κυβέρνηση» (ἄρθρο 1), ἀλλὰ παραλλήλως προβλέπεται πὼς «ὅλα τὰ συντεταγμένα

σώματα καὶ οἱ δημόσιοι λειτουργοὶ τίθενται ὑπὸ τὴν ἄμεση ἐπίβλεψη τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας, σύμφωνα μὲ τὸ διάταγμα τῆς 10ης Ὀκτωβρίου 1793. Ὅσον ἀφορᾶ ὁτιδήποτε σχετικὸ μὲ τὴν κατάσταση τῶν προσώπων καὶ τὴ γενικὴ καὶ ἐσωτερικὴ ἀστυνόμευση, ἡ ἰδιαίτερη ἐπίβλεψή τους ἀνήκει στὴν Ἐπιτροπὴ Γενικῆς Ἀσφαλείας, σύμφωνα μὲ τὸ διάταγμα τῆς 17ης Σεπτεμβρίου 1793» (ἄρθρο 2). Κάθε πρωτοβουλία ξένη ἢ ἀντίθετη πρὸς τὸ περιεχόμενο τοῦ νόμου, καταδικάζεται. Κάθε συνεννόηση μεταξὺ διοικήσεων ἢ λαϊκῶν ἑταιρειῶν, πατάσσεται. Κάθε παραχώρηση ἐξουσίας, ἀκόμη καὶ πρὸς ἐντεταλμένους ἀντιπροσώπους τῆς Συνέλευσης, ἀπαγορεύεται. Οἱ ἐπαναστατικοὶ στρατοὶ τῶν ἐπαρχιῶν πρέπει νὰ διαλυθοῦν, οἱ ἐπαναστατικὲς φορολογίες νὰ καταργηθοῦν.

Ἀπὸ τὶς 22 Ὀκτωβρίου εἶχε δημιουργηθεῖ ἡ Ἐπιτροπὴ Ἐπισιτισμοῦ, ἡ ὁποία ἀνέλαβε τὴν οἰκονομικὴ διακυβέρνηση. Στὶς 18 Νοεμβρίου τῆς ἀνατέθηκε τὸ μονοπώλιο τῶν εἰσαγωγῶν καί, στὶς 10 Δεκεμβρίου, ἡ ἔγκριση τῶν ἐξαγωγῶν. Μετὰ τὶς 24 Πλυβιὸζ (12 Φεβρουαρίου 1794) συγκέντρωσε τὸ ἀποκλειστικὸ δικαίωμα νὰ προχωρεῖ σὲ ἐπιτάξεις, μὲ ἐξαίρεση τὶς ἐπιτάξεις ποὺ χρειάζονταν γιὰ τὸν ἀνεφοδιασμὸ τῶν τοπικῶν ἀγορῶν. Τὴν 10η Μπρυμαὶρ (1η Νοεμβρίου 1793) ἕνα διάταγμα τὴν ἐπιφόρτισε μὲ τὴν κατάρτιση τοῦ ἐθνικοῦ τιμολογίου τῶν ἐμπορευμάτων στὸν τόπο παραγωγῆς, κι ἐκείνη ξεκίνησε μιὰ γιγαντιαία ἔρευνα ὥστε νὰ διεκπεραιώσει αὐτὸ τὸ ἔργο. Ἡ Συμβατικὴ ἀρνήθηκε νὰ ἀποσύρει τὸ μεταλλικὸ χρῆμα ἀπὸ τὴν κυκλοφορία, ἀλλὰ τὴν 5η Νιβὸζ (25 Δεκεμβρίου) ὁ Καμπὸν ἐπέβαλε στοὺς τραπεζίτες τὴν ἐπίταξη τοῦ ξένου συναλλάγματος. Στὰ τέλη τῆς χρονιᾶς, ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση ἀποκτοῦσε μορφή.

Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ ὕπαρξη τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας, ποὺ ἦταν τὸ ὑποστύλωμά της, δὲν μποροῦσε νὰ ἐξασφαλιστεῖ χωρὶς νὰ καταβάλλονται ἀδιάκοπες προσπάθειες. Τὸ ρῆγμα τῆς διάσπασης τοῦ Ὀρεινοῦ κόμματος, ὁρατὸ ἤδη ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο, βάθαινε ἀπὸ μέρα σὲ μέρα, καὶ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς δύο «φράξιες» ἤθελε νὰ καθυποτάξει τὴν Ἐπιτροπή, προσδοκώντας πὼς ἔτσι θὰ ἔπαιρνε κατόπιν τὴ θέση της.

ϛ) *Ὁ ἀποχριστιανισμός*

Τὸν Νοέμβριο, ὁ βίαιος ἀποχριστιανισμὸς προκάλεσε ἀπροσδόκητη ἀναταραχὴ καὶ ἄνοιξε τὴν αὐλαία τῆς τελικῆς κρίσης. Ὅσο διαρκοῦσε ἡ κρίση αὐτή, δηλαδὴ ὅλο τὸ χειμώνα, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ταλαντεύτηκε ἀρκετὲς φορές.

Τὸ κίνημα τοῦ ἀποχριστιανισμοῦ εἶχε βαθύτατα αἴτια. Οἱ συνέπειες τῆς 10ης Αὐγούστου γιὰ τὴ θρησκεία θορύβησαν τοὺς συνταγματικοὺς ἱερεῖς, μὲ ἐξαίρεση ὁρισμένους «κόκκινους παπάδες». Καθὼς δὲν ἐνέκριναν τὴ θανάτωση τοῦ βασιλιᾶ οὔτε την πτώση τῶν Γιρονδίνων, μετατράπηκαν σὲ ὑπόπτους. Στὶς 25 Ὀκτωβρίου ἡ Συμβατική, κωδικοποιώντας τὶς ποινὲς ποὺ ἐπιβάλλονταν στοὺς ἀπείθαρχους, διέταξε ἐπιπλέον νὰ ἀπελαύνονται ὅσοι συνταγματικοὶ καταγγέλλονταν ἀπὸ ἕξι τουλάχιστον πολίτες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁλοένα καὶ περισσότεροι Δημοκρατικοὶ

θεωροῦσαν ἄσκοπο νὰ συνεχιστεῖ τὸ ἐγχείρημα τῆς Συντακτικῆς: ἀπὸ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1792, ὁ Καμπὸν εἶχε προτείνει, ματαίως ἐκείνη τὴν ἐποχή, νὰ διακοπεῖ ἡ μισθοδοσία τοῦ κλήρου. Μάλιστα, καθὼς δύσκολα μποροῦσε νὰ πιστέψει κανεὶς ὅτι ἦταν δυνατὸν νὰ ὑπάρξει κράτος χωρὶς Ἐκκλησία, καὶ καθὼς οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Ἀβράκωτους αἰσθάνονταν τὴν ἔλλειψη τῶν θρησκευτικῶν τελετῶν, σιγὰ σιγὰ ὀρθωνόταν ἀπέναντι στὴν παραδοσιακὴ λατρεία μιὰ ἐπαναστατικὴ λατρεία, ἡ ὁποία κυοφοροῦνταν ἀπὸ τὸ 1789 καὶ εἶχε ἤδη συνδεθεῖ μὲ τὴν Ἐπανάσταση. Ἡ γιορτὴ τῆς 10ης Αὐγούστου 1793 πραγματοποιήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ μὲ καθαρὰ λαϊκὸ τρόπο. Ἡ νέα θρησκεία προικίστηκε μὲ σύμβολα καὶ μὲ ἕνα εἶδος θείας λειτουργίας. Τιμοῦσε τὸ «Ἱερὸν Ὄρος» καὶ εὐλαβοῦνταν τοὺς μάρτυρές της: τὸν Λεπελετιέ, τὸν Μαρὰ καὶ τὸν Σαλιέ. Τὴν 3η Μπρυμαὶρ (24 Ὀκτωβρίου), καὶ ἀφοῦ πρῶτα ἄκουσε τὶς εἰσηγήσεις τοῦ Ρὸμ καὶ τοῦ Φάμπρ, ἡ Συμβατικὴ υἱοθέτησε τὸ Δημοκρατικὸ ἡμερολόγιο. Ἐπιχείρησε νὰ ἀποχριστιανίσει τὴν καθημερινὴ ζωὴ λαμβάνοντας ὡς χρονολογικὴ ἀφετηρία, ἀντὶ τῆς γέννησης τοῦ Ἰησοῦ, τὴν 22α Σεπτεμβρίου 1792, δηλαδὴ τὴν πρώτη ἡμέρα τῆς Δημοκρατίας. Στὶς ἡμέρες καὶ στοὺς μῆνες ποὺ συνδέονταν προηγουμένως μὲ θρησκευτικὲς τελετὲς καὶ μὲ ἁγίους ἔδωσε νέες ὀνομασίες, δανεισμένες ἀπὸ ἐργαλεῖα καὶ ἀπὸ προϊόντα ποὺ ἦταν οἰκεῖα στοὺς Γάλλους. Πάνω ἀπ' ὅλα ἀντικατέστησε τὴν Κυριακὴ μὲ τὴν «Δεκάτη» (Décadi).

Προοίμιο τῆς ἐπίσημης ὀργάνωσης τῆς ἐθνικῆς λατρείας ἀποτέλεσε ἡ εἰσήγηση τοῦ Μάριου Ἰωσὴφ Σενιὲ σχετικὰ μὲ τὶς πολιτικὲς ἑορτὲς τῆς 15ης Μπρυμαὶρ (5 Νοεμβρίου). «Ἐλεύθεροι ἀπὸ κάθε προκατάληψη καὶ ἄξιοι νὰ ἀντιπροσωπεύσετε τὸ γαλλικὸ ἔθνος, ἐσεῖς θὰ στήσετε τὰ θεμέλια ἐπάνω στὰ ἐρείπια τῶν ἔκπτωτων δεισιδαιμονιῶν, γιὰ νὰ ὑψωθεῖ ἡ μοναδικὴ παγκόσμια θρησκεία χωρὶς μυστικὰ καὶ μυστήρια, χωρὶς δόγμα ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἰσότητα, χωρὶς ἄλλους ἱεροκήρυκες πέρα ἀπὸ τοὺς νόμους μας. Ἡ θρησκεία αὐτὴ δὲν θὰ ἔχει ποντίφηκες ἄλλους ἀπὸ τοὺς ἄρχοντές μας καὶ δὲν θὰ καίει λιβάνι μπροστὰ στὴ θεία οἰκογένεια ἀλλὰ μπροστὰ στὸν κοινὸ βωμὸ τῆς πατρίδας, μητέρας καὶ θεότητας». Ὡστόσο, μέχρι ἐκείνη τὴ στιγμὴ δὲν εἶχε ἐπιβληθεῖ κανένας νομικὸς περιορισμὸς στὴν καθολικὴ λατρεία.

Οἱ Ὀρεινοὶ τὴν ἀνέχονταν, ἀλλὰ μὲ δυσκολία. Στὸ Νεβέρ, ὁ Φουσέ, σὲ συμφωνία μὲ τὸν Σωμὲτ ὁ ὁποῖος εἶχε ἔρθει γιὰ νὰ ἀναπνεύσει «τὸν γενέθλιο ἀέρα», ὀργάνωσε στὶς 22 Σεπτεμβρίου μιὰ ἐπίσημη γιορτὴ πρὸς τιμὴν τοῦ Βρούτου μέσα στὸν ἴδιο τὸν καθεδρικὸ ναὸ τῆς πόλης. Στὶς 10 Ὀκτωβρίου ἀπαγόρευσε τὶς θρησκευτικὲς τελετὲς ποὺ πραγματοποιοῦνταν ἔξω ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες καὶ ἐκκοσμίκευσε τὶς ἐπικήδειες πομπὲς καθὼς καὶ τὰ κοιμητήρια. Ὅταν ἐπέστρεψε στὸ Παρίσι, ὁ Σωμὲτ σύστησε στὴν Κομούνα νὰ λάβει παρόμοιες ἀποφάσεις. Ἄλλοι ἐντεταλμένοι ἀντιπρόσωποι τῆς Συνέλευσης υἱοθέτησαν ἀνάλογα μέτρα, καὶ τὸ ἴδιο ἔκαναν οἱ ἐπαναστατικὲς στρατιές. Ὁρισμένοι ἱερεῖς παραιτήθηκαν ἀπὸ τὸ λειτούργημά τους, καὶ ἡ περιφέρεια τοῦ Κορμπέιγ δήλωσε πὼς ἡ πλειονότητα τῶν πολιτῶν της δὲν ἤθελαν πλέον τὴν καθολικὴ λατρεία. Στὶς 16 Μπρυμαὶρ (6 Νοεμβρίου) ἡ Συμβατικὴ ἀναγνώρισε στὶς κοινότητες τὸ δικαίωμα νὰ ἀπαρνοῦνται τὸν χριστιανισμό. Ἔτσι

ἔδωσε τὸ σύνθημα τῆς ἐφόδου στοὺς ἐξτρεμιστές: τὴ νύχτα τῆς 16ης πρὸς τὴν 17η τοῦ μηνός, ἐξανάγκασαν σὲ παραίτηση τὸν ἀρχιεπίσκοπο τοῦ Παρισιοῦ Γκομπέλ, ὁ ὁποῖος παρουσιάστηκε μαζὶ μὲ τοὺς βικαρίους του τὴν ἑπομένη ἐνώπιον τῆς Συμβατικῆς γιὰ νὰ παραιτηθεῖ ἐπισήμως. Ὀργανώνεται γιὰ τὶς 20 Μπρυμαὶρ (10 Νοεμβρίου) μιὰ «Γιορτὴ τῆς Ἐλευθερίας»: γιὰ νὰ πανηγυρίσει τὴ νίκη τῆς φιλοσοφίας ἐπὶ τοῦ φανατισμοῦ, ἡ Κομούνα καταλαμβάνει τὴν Παναγία τῶν Παρισίων· ἕνα ὄρος ὑψώνεται στὴ θέση τοῦ ἱεροῦ· μιὰ ἠθοποιὸς ὑποδύεται τὴν Ἐλευθερία· ἡ Συμβατική, προσκεκλημένη, παρουσιάζεται στὸν καθεδρικὸ ναὸ ποὺ ἔχει ἤδη μετονομαστεῖ σὲ «Ναὸ τοῦ Ὀρθοῦ Λόγου» καὶ παρακολουθεῖ ἐκ νέου τὴν πολιτικὴ γιορτή. Διάφορα τμήματα μιμοῦνται αὐτὸ τὸ παράδειγμα. Στὶς 30 Μπρυμαὶρ (20 Νοεμβρίου) οἱ πολίτες τοῦ τμήματος τῆς Ἑνότητας, τέως τμῆμα τῶν Τεσσάρων Ἐθνῶν, φοροῦν ἱερατικὰ ἄμφια καὶ παρελαύνουν τραγουδώντας καὶ χορεύοντας μπροστὰ στὴ Συμβατική. Ἔπειτα, στὶς 3 Φριμαὶρ (23 Νοεμβρίου), ἡ Κομούνα κλείνει τὶς ἐκκλησίες.

Ἡ λατρεία τῶν μαρτύρων τῆς ἐλευθερίας ἀναπτύχθηκε παραλλήλως μὲ τὸ ἀποχριστιανιστικὸ κίνημα. Ἐνῶ ὅμως τὸ κίνημα αὐτὸ ἐξαπολύθηκε ἀπὸ ἄτομα ξένα πρὸς τὸν Ἀβρακωτισμό, ἡ λατρεία τῶν μαρτύρων γεννήθηκε ἀπὸ τὴν ἀφοσίωση ποὺ ἔτρεφε ὁ λαὸς στὸ πρόσωπο τοῦ Μαρά. Οἱ Ἀβράκωτοι, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κρίσης τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1793, εἶδαν σὲ αὐτὴ τὴ λατρεία τὴν ἐπιβεβαίωση τῶν Δημοκρατικῶν ἀρχῶν τους, ἕναν τρόπο λαϊκῆς κοινωνίας, τὴν ἐξύψωση τῆς ἐπαναστατικῆς τους πίστης. Ἡ μεγαλοπρέπεια τῆς νέας λατρείας ἀντικατέστησε κατὰ κάποιον τρόπο τὴ μεγαλοπρέπεια τῆς παραδοσιακῆς. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1793 πολλὰ παρισινὰ τμήματα καὶ λαϊκὲς ἑταιρεῖες εἶχαν ὀργανώσει ἐπιμνημόσυνες τελετὲς πρὸς τιμὴν τοῦ Μαρά, ἢ ἀποκαλυπτήρια προτομῶν δικῶν του καὶ τοῦ Λεπελετιέ. Τὸν Σεπτέμβριο, μὲ τὴν ἐπικράτηση τῶν Ἀβράκωτων, ἡ νέα λατρεία γενικεύτηκε. Οἱ δρόμοι γέμισαν ἀπὸ πομπὲς καὶ χορωδίες οἱ ὁποῖες ἔδιναν σ' αὐτὲς τὶς Δημοκρατικὲς τελετὲς πραγματικὰ θρησκευτικὴ μεγαλοπρέπεια. Τὸν Ὀκτώβριο πολλαπλασιάστηκαν οἱ πολιτικὲς πομπές. Ἡ ἐπαναστατικὴ ἁγία τριάδα συμπληρώθηκε ὅταν προσκόλλησαν στοὺς δύο προηγούμενους τὸν Σαλιέ, ποὺ ὁδηγήθηκε στὴν γκιλοτίνα ἀπὸ τὴ λυονέζικη ἀντεπανάσταση. Ὁ ἀποχριστιανισμὸς ἔδωσε νέα ὤθηση στὴ λατρεία τῶν μαρτύρων, ἡ ὁποία ἐμφυτεύτηκε σὲ ὅλα τὰ παρισινὰ τμήματα. Οἱ ἐκκλησίες, ἀφοῦ πρῶτα ἔκλεισαν γιὰ τὸν χριστιανισμό, ἐπανεμφανίστηκαν ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς Δημοκρατικῆς λατρείας ποὺ σκόπευαν νὰ ὑψώσουν οἱ λαϊκοὶ ἀγωνιστὲς πάνω στὰ ἐρείπια τοῦ καθολικισμοῦ. Ἡ ἀφοσίωση στοὺς μάρτυρες τῆς ἐλευθερίας ἐνσωματώθηκε στὴ λατρεία τοῦ Ὀρθοῦ Λόγου, μιᾶς θεότητας ἡ ὁποία παρέμενε ὑπερβολικὰ ἀφηρημένη μολονότι δανείστηκε τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς ὁρισμένης δεσποινίδας τῆς Ὄπερας. Τὰ ὁμοιώματά τους ἀντικατέστησαν ἐκεῖνα τῶν ἁγίων τοῦ καθολικισμοῦ στὶς ἐκκλησίες, ποὺ τώρα εἶχαν γίνει ναοὶ τοῦ Ὀρθοῦ Λόγου. Ἀπὸ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1793 ὅμως, ἡ λατρεία τῶν μαρτύρων φάνηκε ἐπικίνδυνη στὶς κυβερνητικὲς ἀρχές, καὶ ἀκόμη περισσότερο σὲ ὁρισμένες μερίδες τῆς ὀρεινῆς ἀστικῆς τάξης. Αὐτὴ ἡ λατρεία ἐξύψωνε στὸ πρόσωπο

τοῦ Μαρὰ τὸ ἐπαναστατικὸ αἴσθημα στὶς πιὸ ἀκραῖες ἐκδηλώσεις του. Συμπεριλήφθηκε λοιπὸν στὴν ἀντεπίθεση ποὺ ἐξαπέλυσε ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἐναντίον τοῦ ἀποχριστιανισμοῦ.

Υἱοθετώντας τὸ Δημοκρατικὸ ἡμερολόγιο, ἡ πλειοψηφία τῆς Συμβατικῆς ἔδειξε τὴν ἐχθρότητά της πρὸς τὸν χριστιανισμό. Ὡστόσο, θεώρησε πολιτικὸ σφάλμα τὶς μασκαράτες ποὺ τὸν ἀντικατέστησαν καὶ τὴν κατάργηση τῆς δημόσιας λατρείας. Ἡ Δημοκρατία εἶχε ἤδη πολλοὺς ἐχθρούς, ὥστε νὰ μὴ θέλει νὰ σπρώξει στὴν ἀντιπολίτευση καὶ ὅλους ὅσοι ἤθελαν νὰ παρακολουθοῦν τὴ χριστιανικὴ λειτουργία. Ἡ συνέλευση ἀρνήθηκε νὰ καταργήσει τὴ μισθοδοσία τῶν ἱερέων. Τὸ ἴδιο ἔκρινε σκόπιμο καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας. Ἄλλωστε εἶναι πιθανὸ ὅτι οἱ συντηρητικοί, λόγου χάρη ὁ Καρνό, ἐκτιμοῦσαν, ὅπως προηγουμένως ὁ Βολταῖρος ἢ ἀργότερα ὁ Βοναπάρτης, πὼς χρειαζόταν νὰ ὑπάρχει μιὰ θρησκεία γιὰ τὸν λαὸ ὥστε νὰ προληφθεῖ ἡ κοινωνικὴ ὑπονόμευση. Στὰ μάτια τοῦ Ροβεσπιέρου, τὸ ζήτημα ἦταν ἀνώτερης τάξεως: ὑποπτευόταν πὼς πίσω ἀπὸ τὸν ἀποχριστιανισμὸ κρυβόταν ὁ ἀθεϊσμὸς —τὸ δόγμα τῶν πλουσίων, ἕνα δόγμα ξένο πρὸς τὸν λαὸ— τὸ ὁποῖο θεωροῦσε ταυτόσημο μὲ τὴ δημόσια καὶ ἰδιωτικὴ ἀνηθικότητα. Στὴν ἕδρα τῶν Ἰακωβίνων, εἶχε βάλει νὰ σπάσουν τὴν προτομὴ τοῦ Ἐλβέτιου.

Ὡστόσο, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας εἶχε ἐπιπλέον μιὰ πιὸ πιεστικὴ ἔγνοια. Ὁ ἀποχριστιανισμὸς δὲν ἔκρυβε ἄραγε ἕναν πολιτικὸ ἑλιγμό; Δὲν χωροῦσε ἀμφιβολία πὼς ἀνταποκρινόταν στὸ αἴσθημα τῶν Ἀβράκωτων ποὺ εἶχαν ἐξαπολύσει τὶς «Ἡμέρες». Ὑπάρχουν ἀποδείξεις ὅτι, ἐφεξῆς, ἡ ἐχθρότητα ἀπέναντι στὸν κλῆρο ρίζωσε στοὺς κόλπους τῶν λαϊκῶν τάξεων, ὅπου δὲν εἶχε βρεῖ ὀπαδοὺς προηγουμένως ὁ βολταιρισμὸς τῶν ἀνώτερων κοινωνικῶν τάξεων. Συνεπῶς, ἡ κρίση ἐπιβάρυνε τὴν ἀναταραχὴ ποὺ ἐπικρατοῦσε μεταξὺ τῶν τμημάτων καὶ τῶν λεσχῶν, καὶ ἡ ὁποία ἀπειλοῦσε τὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας. Ὑπῆρχαν καὶ χειρότερα. Περὶ τὶς 12 Ὀκτωβρίου, ὁ Φάμπρ ντ' Ἐνγκλαντίν, ἔχοντας ἔρθει σὲ ρήξη μὲ τοὺς ἐξτρεμιστές, τοὺς κατήγγειλε ὡς συνενόχους μιᾶς «συνωμοσίας τοῦ ἐξωτερικοῦ» ἡ ὁποία ἐξυφαινόταν γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Πὶτ καὶ τοῦ βαρόνου τοῦ Μπά. Ἔτσι, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἄρχισε νὰ παρακολουθεῖ στενὰ τοὺς πρόσφυγες καὶ κυρίως τὸν Προλί, ἕναν πλούσιο ἀπὸ τὴ Βραβάντη ὁ ὁποῖος θεωροῦνταν νόθος γιὸς τοῦ Κάουνιτς. Ἤδη ὁ Γκουζμὰν εἶχε ὁδηγηθεῖ στὴ φυλακή. Ὡστόσο, μεταξὺ ἐκείνων οἱ ὁποῖοι προκάλεσαν τὴν παραίτηση τοῦ Γκομπὲλ ξεχώριζαν ὁ Γερμανὸς βαρόνος Κλόοτς καὶ ὁ Πορτογάλος Περέιρα. Ὑπῆρχε καὶ μιὰ ἀκόμη πλευρὰ στὸ ζήτημα. Ἀνάμεσα στοὺς βουλευτὲς ποὺ εὐνοοῦσαν τοὺς ἀποχριστιανιστὲς διέκρινε κανεὶς ὑπόπτους γιὰ αἰσχροκέρδεια σὲ βάρος τῶν δημόσιων χρεογράφων, ὅπως τὸν Σαμπό, ἢ γιὰ μετριοπάθεια (modérantisme), ὅπως τὸν Τυριό, φίλο τοῦ Δαντόν. Οἱ ἴδιοι καθοδηγοῦσαν ταυτοχρόνως τὴν ἐπίθεση ποὺ εἶχε ἐξαπολυθεῖ στὴ Συμβατικὴ ἐναντίον τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας. Ἡ ἐκτέλεση τῶν Γιρονδίνων εἶχε ἀφήσει στοὺς βουλευτὲς ἕνα αἴσθημα ὑπόκωφης ἀνησυχίας. Θὰ ἐπέτρεπαν ἄραγε στὸ μέλλον νὰ συλλάβει κάποιον ἀπὸ αὐτοὺς ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας καὶ νὰ ἀπαιτη-

σει ἐκ τῶν ὑστέρων νὰ τοῦ ἀπαγγελθεῖ κατηγορία, χωρὶς πρῶτα νὰ τοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ μιλήσει στὴ Συμβατικὴ καὶ χωρὶς νὰ τῆς κοινοποιηθεῖ ὁ φάκελλος τῆς ὑπόθεσης; Δὲν θὰ ἀποδεκατίζονταν ἔτσι τὰ μέλη τῆς Συμβατικῆς, δὲν θὰ ὑποτάσσονταν σὲ μιὰ τρομοκρατία ἡ ὁποία θὰ ξέφευγε πλέον ἀπὸ τὸν ἔλεγχό τους; Τὴν 19η Μπρυμαὶρ (9 Νοεμβρίου) ἐγκαταλείφθηκε στὰ χέρια τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας ὁ Ὀσλέν, ὁ ὁποῖος εἶχε σώσει ἀπὸ τὴ σύλληψη μιὰ τέως εὐγενὴ ποὺ εἶχε γίνει μετρέσα του. Τὴν ἑπομένη, ἡ Συμβατικὴ ἐπανῆλθε στὸ ζήτημα τῆς ἀσυλίας του. Ἀποφάσισε ὅτι ἐφεξῆς θὰ ἐπέτρεπε νὰ ἀπολογοῦνται ὅσοι βουλευτὲς ἀντιμετώπιζαν κατηγορίες, καὶ ὁ Μπαρὲρ κόπιασε πολὺ γιὰ νὰ πετύχει τὴν ἀνάκληση αὐτοῦ τοῦ διατάγματος στὶς 22 τοῦ μηνός.

Ἔτσι εἶχαν τὰ πράγματα ὅταν ὁ Σαμπό, ὁ ὁποῖος εἶχε δεχτεῖ βίαιες ἐπικρίσεις γιὰ τὸν πρόσφατο γάμο του μὲ τὴν ἀδερφὴ τῶν Φράυ, Αὐστριακῶν Ἑβραίων ἐξαιρετικὰ ὕποπτων, θέλησε νὰ καλύψει τὰ νῶτα του. Στὶς 24 τοῦ μηνὸς (14 Νοεμβρίου) προχώρησε σὲ ἀποκαλύψεις πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας, τὶς ὁποῖες ἐπιβεβαίωσε ὁ Μπαζὶρ καὶ οἱ ὁποῖες δικαίωναν τὶς κατηγορίες ποὺ εἶχε ἀπευθύνει ὁ Φάμπρ. Ἀφηγήθηκε πὼς ὁ Ντελωναὶ καὶ ὁ Ζυλιὲν ντὲ Τουλούζ, ἔχοντας συνεννοηθεῖ μὲ τὸν βαρόνο τοῦ Μπά, προσπάθησαν νὰ τὸν δωροδοκήσουν ὥστε νὰ πείσει τὸν ἴδιο τὸν Φάμπρ νὰ ὑπογράψει μιὰ παραποιημένη ἐκδοχὴ τοῦ διατάγματος ποὺ ρύθμιζε τὴ διάλυση τῆς Ἑταιρείας τῶν Ἰνδιῶν. Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ Γενικῆς Ἀσφαλείας ἀποφάσισαν νὰ τοὺς συλλάβουν ὅλους, κατηγόρους καὶ κατηγορούμενους. Ἀμέσως ὁ Δαντόν, ὁ ὁποῖος εἶχε ξαναπαντρευτεῖ τὸ προηγούμενο καλοκαίρι καὶ ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο ἔμενε στὸ Ἀρσί, ἐπέστρεψε ἐσπευσμένα στὸ Παρίσι στὶς 30 τοῦ μηνὸς (20 Νοεμβρίου), προφανῶς γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὸν Μπαζὶρ καὶ τὸν Φάμπρ, μὲ τοὺς ὁποίους συνδεόταν στενά. Ἡ Ἐπιτροπὴ ἄρχισε νὰ ὑποπτεύεται πὼς ἡ «συνωμοσία τοῦ ἐξωτερικοῦ» ἕνωνε τὶς δύο «φράξιες»: τοὺς Ἑμπερτιστὲς ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, μὲ τοὺς ὁποίους ἦταν συνδεδεμένος ὁ Σαμπό, καὶ τοὺς καταχραστὲς ἀπὸ τὴν ἄλλη, συνένοχος τῶν ὁποίων ἦταν καὶ πάλι ὁ Σαμπό. Οἱ τελευταῖοι, συνεργάτες τοῦ βαρόνου τοῦ Μπὰ καὶ φίλοι τοῦ Δαντόν, συγκέντρωναν τὴν ὑποστήριξη τῶν μελῶν τῆς Συμβατικῆς ποὺ ἐχθρεύονταν τοὺς «αἱμοβόρους».

Πρέπει νὰ πιστέψουμε πὼς ὁ συνασπισμὸς αὐτὸς φαινόταν ἐπικίνδυνος, ἀφοῦ ὁ Ροβεσπιέρος υἱοθετοῦσε δεξιὰ πολιτικὴ προκειμένου νὰ καταπολεμήσει τὸν ἀποχριστιανισμὸ ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν Δαντόν. Τὴν 27η Μπρυμαὶρ (11 Νοεμβρίου 1793), στὴν εἰσήγησή του σχετικὰ μὲ τὴ θέση τῆς Δημοκρατίας μεταξὺ τῶν ἄλλων κρατῶν ἐπισήμανε τὸν κίνδυνο ποὺ συνεπαγόταν ὁ ἀποχριστιανισμὸς νὰ ἀποξενώσει τοὺς οὐδετέρους. Μιλώντας στοὺς Ἰακωβίνους τὴν 1η Φριμαὶρ (21 Νοεμβρίου), ὑπεράσπισε μὲ σθένος τὴν ἐλευθερία τῆς λατρείας. Μολονότι δὲν εὐνοοῦσε τὸν καθολικισμό, θεωροῦσε οὐσιαστικὰ πὼς ἡ κατάργηση τῆς ἐλεύθερης λατρείας θὰ ἀποτελοῦσε πολιτικὸ σφάλμα: ἡ Δημοκρατία εἶχε ἀρκετοὺς ἐχθροὺς ἀκόμη καὶ χωρὶς νὰ στρέψει ἐναντίον της ἕνα μεγάλο μέρος τῶν λαϊκῶν μαζῶν οἱ ὁποῖες παρέμεναν προσκολλημένες στὴν παραδοσιακὴ θρησκεία. Κατονομάζοντας ὡς «πράκτορες

τοῦ ἐξωτερικοῦ» τὸν Ντεφιέ, τὸν Περέιρα, τὸν Προλί, «αὐτοὺς τοὺς ἀνήθικους ἀνθρώπους», ὁ Ροβεσπιέρος ὑπαινίχθηκε πὼς ἐκεῖνοι ποὺ ἀναποδογύριζαν τὶς ἱερὲς τράπεζες θὰ μποροῦσαν κάλλιστα νὰ εἶναι ἀντεπαναστάτες μεταμφιεσμένοι σὲ δημαγωγούς. «Ἐκεῖνος ποὺ θέλει νὰ ἐμποδίσει τὴ λειτουργία εἶναι ἐξίσου φανατικὸς μ' ἐκεῖνον ποὺ τὴν ψάλλει. Ἡ Συμβατικὴ δὲν πρόκειται νὰ ἐπιτρέψει τὸ διωγμὸ τῶν εἰρηνικῶν λειτουργιῶν τῆς λατρείας, ὅμως θὰ τοὺς τιμωρήσει αὐστηρὰ κάθε φορὰ ποὺ θὰ τολμήσουν νὰ ἐπικαλεστοῦν τὸ λειτούργημά τους προκειμένου νὰ ἐξαπατήσουν τοὺς πολίτες καὶ νὰ προσφέρουν ὅπλα στὶς προκαταλήψεις ἢ στὸ μοναρχισμό, ἐναντίον τῆς Δημοκρατίας».

Ὁ Φάμπρ ἐξήγησε πὼς εἶχε ὑπογράψει τὸ διάταγμα ποὺ εἶχε πλαστογραφήσει ὁ Ντελωναὶ χωρὶς νὰ τὸ διαβάσει καί, ἐνῶ δὲν ἐνοχλήθηκε καθόλου, τοῦ ἐπετράπη νὰ συμμετάσχει στὴν ἀνάκριση. Οἱ καταχραστὲς δὲν ὁδηγήθηκαν σὲ δίκη. Ὁ Ροβεσπιέρος ἔστρεψε τοὺς Ἰακωβίνους ἐναντίον τῶν ἀποχριστιανιστῶν, καὶ ὁ Δαντὸν ἐξόρκισε τὴ Συμβατικὴ νὰ τοὺς «βάλει φραγμό». Στὶς 16 Φριμαὶρ (6 Δεκεμβρίου) ἐκδόθηκε τὸ διάταγμα τὸ ὁποῖο ἐπιβεβαίωνε τὴ διατήρηση τῆς ἐλεύθερης λατρείας. Στὶς 29 τοῦ μηνός, ὁ νόμος γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τὴν κήρυξε καὶ αὐτὴν ἐλεύθερη, χωρὶς νὰ ἀποκλείει ἀπὸ τὴν ἐκπαιδευτικὴ διαδικασία τοὺς ἱερεῖς. Στὶς 4 Νιβὸζ (24 Δεκεμβρίου), μιὰ ἐγκύκλιος τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας ἐπισήμανε ξανὰ τοὺς κινδύνους ποὺ περιέκλειε ἡ βία.

Στὴν πραγματικότητα, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας σημείωσε σχετικὴ μόνον ἐπιτυχία. Στὶς 18 Φριμαὶρ (8 Δεκεμβρίου), ἡ Συμβατικὴ ὅρισε νὰ παραμείνουν σὲ ἰσχὺ τὰ βουλεύματα τῶν ἐντεταλμένων ἀντιπροσώπων τῆς Συνέλευσης ποὺ εἶχαν κλείσει τὶς ἐκκλησίες. Ἡ Κομούνα δέχτηκε πὼς οἱ συνταγματικοὶ ἱερεῖς θὰ μποροῦσαν νὰ τελοῦν τὴ λατρεία τους σὲ ἰδιωτικὸ κύκλο, ἀλλὰ οἱ ἐκκλησίες τοῦ Παρισιοῦ ἔμειναν κλειστές. Ὁρισμένοι ἐντεταλμένοι ἀντιπρόσωποι τῆς Συνέλευσης συμμορφώθηκαν μὲ τὶς προθέσεις ποὺ ἐξέφρασε ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας· ὅμως οἱ περισσότεροι ἔκριναν πὼς τὰ μέτρα ἀσφαλείας δὲν συγχέονταν μὲ τὴν ἄσκηση βίας. Δὲν θεωροῦσαν εὐνοϊκὴ τὴν ἐπιρροὴ τῶν συνταγματικῶν ἱερέων, καὶ ὑπέβαλλαν σὲ ταλαιπωρίες ἢ φυλάκιζαν ὅσους ἀρνοῦνταν νὰ ἀποσχηματιστοῦν. Στὶς 6 Ζερμινὰλ (26 Μαρτίου), ἡ ἴδια ἡ Συμβατικὴ ἀνέστειλε τὴν καταβολὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συντάξεων, καὶ ὑπῆρξαν περιοχὲς οἱ ὁποῖες διέκοψαν τὴν πληρωμὴ τῶν μισθῶν. Ἐντούτοις, ὁ ἀποχριστιανισμὸς ἐξακολούθησε τὴν ἄνιση πορεία του γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε παραπάνω. Ἐξαρτιόταν κατὰ πολὺ ἀπὸ τὴ στάση τῶν τοπικῶν ἀρχῶν. Ἀλλοῦ βιάζονταν νὰ σφραγίσουν τὴν ἐκκλησία, πράγμα τὸ ὁποῖο δὲν τοὺς ἐμπόδιζε νὰ ρίχνουν στὴ φυλακὴ ἐκείνους ποὺ προηγουμένως ἀρνοῦνταν νὰ παρακολουθήσουν τὴ λειτουργία τοῦ συνταγματικοῦ ἱερέα. Ἀλλοῦ, καταργοῦσαν τὴ δημόσια λατρεία καθυστερημένα καὶ δύσθυμα. Τὰ προβλήματα ποὺ προέκυπταν σὲ ὁρισμένες περιστάσεις συνηγοροῦσαν ὑπὲρ τῆς σύνεσης. Ὅταν ἦρθε ὁ Θερμιδὸρ ὑπῆρχαν ἀκόμη ἀνοιχτὲς ἐκκλησίες, ἀλλὰ αὐτὲς ἦταν ὅλο καὶ πιὸ σπάνιες. Τελικά, τὸ Ἐμπερτιστικὸ πνεῦμα ἐπικράτησε, ἡ ὀρεινὴ δικτατορία ὅμως δὲν απο-

κόμισε κανένα κέρδος ἀπὸ τὴν ἐπιμονὴ ποὺ ἔδειξε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἀφοῦ ἦταν ἀναπόφευκτο ὁ ἀποχριστιανισμὸς νὰ σπείρει τὴ διχόνοια στοὺς κόλπους τῶν λαϊκῶν τάξεων.

Ἡ νίκη τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας ἦταν πάνω ἀπ' ὅλα πολιτικὴ νίκη. Συνέτριψε τὸν ἑλιγμὸ μὲ τὸν ὁποῖο, ὅπως ὑποπτευόταν, οἱ ἀντίπαλοί της ἑτοιμάζονταν νὰ τὴν ὑπερκεράσουν καὶ νὰ τὴν καταβάλουν. Πύρρειος νίκη, ἀφοῦ οἱ μετριοπαθεῖς (modérantistes), βοηθώντας τὸν Ροβεσπιέρο νὰ καταπολεμήσει τοὺς Ἀβράκωτους, ἔλπιζαν νὰ τὸν παρασύρουν μὲ τὸ μέρος τους ὥστε νὰ ἐξαρθρώσουν τὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας. Ἡ στρατιωτικὴ κατάσταση τοὺς προσέφερε πρόσθετα ἐπιχειρήματα. Ἡ ἀναγκαιότητα τῆς νίκης δικαίωνε τὴν Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση· ὅταν ὅμως οἱ νίκες ἔρχονταν ἡ μιὰ πίσω ἀπὸ τὴν ἄλλη, δὲν ἐξαφανιζόταν ἄραγε ὁ λόγος ὕπαρξής της; Γιὰ τὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας, ἐδῶ βρισκόταν ἕνας ἄλλος κίνδυνος.

ζ) Οἱ πρῶτες νίκες τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης (Σεπτέμβριος - Δεκέμβριος 1793)

Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ καλοκαιριοῦ ὁλοκληρώθηκε μὲ ἐπιτυχία ἡ ἐπιστράτευση τῶν 300.000 ἀνδρῶν. Πρὸς τὸν Ἰούλιο, οἱ δυνάμεις τοῦ στρατοῦ ἔφταναν τοὺς 650.000 ἄνδρες. Μ' αὐτοὺς τοὺς στρατιῶτες ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας πραγματοποίησε τὴν ἐκστρατεία τοῦ 1793. Οἱ νεοσύλλεκτοι τῆς μαζικῆς ἐπιστράτευσης, οἱ ὁποῖοι ἦταν ἀδύνατον νὰ ὁπλιστοῦν, κρατήθηκαν γιὰ πολὺ καιρὸ στοὺς στρατῶνες. Παρ' ὅλα αὐτά, ἀντιμετώπιζαν τρομερὲς ἀντιξοότητες. Ἡ κατασκευὴ τοῦ πολεμικοῦ ὑλικοῦ, ἡ ὁποία δρομολογήθηκε τὸν Σεπτέμβριο, δὲν ἔδωσε σημαντικὰ ἀποτελέσματα μέχρι τὸ τέλος τῆς χρονιᾶς. Ἡ διοίκηση τοῦ στρατοῦ εἶχε βρεθεῖ σὲ πλήρη κρίση ἐξαιτίας τῶν ἐκκαθαρίσεων. Μιὰ νέα γενιά, βγαλμένη ἀπὸ τὰ διάφορα στοιχεῖα ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν Τρίτη Τάξη καθὼς ἐπίσης καὶ ἀπὸ τοὺς φτωχοὺς εὐγενεῖς, προωθοῦνταν στὰ ἀνώτερα κλιμάκια. Ἀπὸ τοὺς κόλπους της βγῆκαν ἀπαράμιλλοι ἡγέτες, ἀλλὰ καὶ ὁρισμένοι ἀνίκανοι ποὺ ἡττήθηκαν. Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας προετοίμαζε τὶς μελλοντικὲς νίκες, ἀλλὰ ταυτοχρόνως ἔπρεπε αὐτοσχεδιάζοντας νὰ πετύχει ἐκεῖνες τὶς ἄμεσες νίκες οἱ ὁποῖες θὰ ἀπωθοῦσαν τὴν εἰσβολὴ καὶ θὰ τερμάτιζαν τὸν ἐμφύλιο πόλεμο. Ὅση ἐνεργητικότητα κι ἂν διέθετε, τῆς χρειαζόταν χρόνος καὶ τύχη. Αὐτὰ ἀκριβῶς τῆς προσέφεραν ἡ ἐξέγερση τῆς Πολωνίας, οἱ διαιρέσεις μεταξὺ τῶν συνασπισμένων Δυνάμεων, ἡ μετριότητα τῶν στρατηγῶν τους.

Τὸν Αὔγουστο, ὁ στρατὸς τῶν συμμάχων ἀποσυντέθηκε καὶ ὁ πολιορκητικὸς πόλεμος ἀκινητοποιήθηκε. Ὁ δούκας τῆς Ὑόρκης ἐνδιαφερόταν πάνω ἀπ' ὅλα νὰ πάρει τὴ Δουγκέρκη, ἡ ὁποία ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' θεωροῦνταν κατάρα γιὰ τοὺς Βρετανοὺς ἐφοπλιστὲς ἐπειδὴ εἶχε ἀναδειχθεῖ σὲ βάση τῆς πειρατείας. Ὁ πρίγκιπας τοῦ Κοβούργου ἀσχολοῦνταν μὲ τὸ μικρὸ ὀχυρὸ τοῦ Κενουά. Ὁ Καρνό, ἀξιωματικὸς τοῦ μηχανικοῦ σώματος, ἀπέδιδε ἐπίσης οὐσιώδη σημασία στὰ

ὀχυρά. Ἐνῶ γνώριζε τὸν τρόπο γιὰ νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ τὶς μάζες τῶν στρατιωτῶν ποὺ κινητοποιοῦσε ἡ Ἐπανάσταση, δηλαδὴ συγκεντρώνοντάς τες, δὲν διανοήθηκε νὰ δώσει τὴν ἀποφασιστικὴ μάχη μὲ τὸν πρίγκιπα τοῦ Κοβούργου, ἡ ὁποία ἴσως ἄνοιγε τὸ δρόμο γιὰ τὸ Βέλγιο. Ἐνίσχυσε τὴ στρατιὰ τοῦ Οὐσὰρ καὶ τὸν ἔστειλε νὰ ἀνακουφίσει τὴ Δουγκέρκη, ἡ ὁποία ἔδειχνε νὰ βρίσκεται σὲ κρίσιμη κατάσταση. Ὁ Οὐσὰρ ἀπώθησε τὸν Φράυταγκ ὁ ὁποῖος κάλυπτε τὴν πολιορκία της, καὶ τὸν νίκησε στὸ Χόντσοότε στὶς 8 Σεπτεμβρίου. Ἀντὶ ὅμως νὰ κόψει τὸ δρόμο τῆς ὑποχώρησης στοὺς Ἀγγλοανοβεριανούς, τοὺς ἄφησε νὰ διαφύγουν. Λίγο ἀργότερα νικήθηκε στὸ Μενὲν ἀπὸ τοὺς Ὀλλανδούς: τὸν καρατόμησαν.

Στὸ μεταξὺ ὁ πρίγκιπας τοῦ Κοβούργου, ποὺ εἶχε ἤδη καταλάβει τὸ Κενουά, ἐξαπέλυσε ἐπίθεση ἐναντίον τῆς Μωμπὲζ καὶ ἐγκαταστάθηκε στὰ νότια τοῦ μικροῦ ποταμοῦ Σάμπρ ὥστε νὰ κλείσει τὸ δρόμο στὸν στρατὸ ποὺ ἐρχόταν σὲ βοήθεια τῆς πόλης. Καθὼς ὁ δούκας τῆς Βρουνσβίκης δὲν ἔδειχνε νὰ δραστηριοποιεῖται ἰδιαίτερα, ὁ Καρνὸ ἀπέσπασε στὸ βορρὰ ἕνα τμῆμα τῆς στρατιᾶς τοῦ Μοζέλλα. Μιὰ σειρὰ ἑλιγμῶν πραγματοποιήθηκαν πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς Γκύζ, ὑπὸ τὴ διοίκηση τοῦ Ζουρντάν. Ὁ ἴδιος ὁ Καρνὸ ἑνώθηκε μὲ τὸν τελευταῖο στὶς 8 Ὀκτωβρίου. Στὶς 15 τοῦ μηνός, οἱ «Καρμανιόλοι» ἐφόρμησαν μετωπικὰ ἐναντίον τῶν στρατιωτῶν τοῦ πρίγκιπα τοῦ Κοβούργου, οἱ ὁποῖοι τοὺς ἀπώθησαν. Στὶς 16 ὅμως, ἔστρεψαν τὸ ἀριστερὸ πλευρό τους στὸ Βαττινύ, καὶ ἡ πολιορκία τῆς Μωμπὲζ λύθηκε. Ἡ φρουρά της εἶχε ἀποφύγει νὰ κινηθεῖ: ὁ διοικητής της, ὁ στρατηγὸς Σανσέλ, ὁδηγήθηκε ἐπίσης στὴν γκιλοτίνα. Στὸ μεταξὺ οἱ Αὐστριακοί, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τὸν Ἰούλιο μάχονταν ἐναντίον τῆς στρατιᾶς τοῦ Ρήνου, στὰ βόρεια τοῦ Λάουτερ, πέρασαν στὴν ἐπίθεση. Στὶς 13 Ὀκτωβρίου, ὁ Βοῦρμσερ κατέλαβε τὰ χαρακώματα ποὺ ὀνομάζονταν «γραμμὲς τοῦ Βάισσενμπουργκ» καί, ἀποκλείοντας τὸ Λαντάου, εἰσέβαλε στὴν Ἀλσατία. Οἱ Γάλλοι ἀπωθήθηκαν εἴτε στὰ Βόσγια ὄρη εἴτε σὲ θέσεις ποὺ καλύπτονταν ἀπὸ τὰ κανόνια τοῦ Στρασβούργου. Εὐτυχῶς γι' αὐτούς, ὁ δούκας τῆς Βρουνσβίκης, λιγότερο ἐπιθετικός, δὲν ἐπιδίωξε νὰ πάρει ἀπὸ τὴ στρατιὰ τοῦ Μοζέλλα τὴ γραμμὴ τοῦ ποταμοῦ Σάαρ. Καθὼς ὁ Σαὶν-Ζὺστ καὶ ὁ Λεμπὰ ἔσπευσαν στὸ Στρασβοῦργο, δόθηκε ἀρκετὸς χρόνος στὸν Μπωντὸ καὶ στὸν Λακὸστ ποὺ βρίσκονταν στὴ Λορραίνη ὥστε νὰ προετοιμάσουν τὴν ἀντεπίθεση. Ἐπίσης, καθὼς εἶχε τερματιστεῖ ἡ ἐκστρατεία στὸ βορρά, ὁ Καρνὸ ἐπανέφερε δυνάμεις στὰ ἀνατολικά. Τότε ἀνέλαβε τὴ διοίκηση τῆς στρατιᾶς τοῦ Ρήνου ὁ Πισεγκρύ. Πέρασε στὴν ἐπίθεση στὶς 18 Νοεμβρίου, χωρὶς μεγάλη ἐπιτυχία. Στὴ στρατιὰ τοῦ Μοζέλλα στάλθηκε ὁ Ὂς, ὁ ὁποῖος εἶχε διακριθεῖ στὴ Δουγκέρκη. Ἀπὸ τὶς 28 ὡς τὶς 30 τοῦ μηνός, ἐπιτέθηκε ἐναντίον τοῦ δούκα τῆς Βρουνσβίκης στὸ Κάιζερλάουτερν. Οἱ Πρῶσοι ἀπώθησαν τὸν στρατό του, ἀλλὰ δὲν τὸν καταδίωξαν παρὰ μόνον ἀπὸ μακριά. Τότε ὁ Ὂς διάβηκε τὰ Βόσγια καί, μέσω τοῦ Φραισβίλλερ καὶ τῆς Βαίρτ, ρίχτηκε στὰ νῶτα τοῦ Βοῦρμσερ ἀναγκάζοντάς τον νὰ δώσει μάχη ὀπισθοφυλακῆς. Ἀφοῦ ἑνώθηκε μὲ τὸν Πισεγκρὺ καὶ τοποθετήθηκε στὴ θέση τοῦ ἀρχιστρατήγου ἀπὸ τὸν Μπωντὸ καὶ τὸν Λακόστ, ὁ Ὂς ἀνακατέλαβε τὶς γραμμὲς τοῦ Βάισσενμπουργκ, ἔλυσε τὸν απο-

κλεισμὸ τοῦ Λαντάου στὶς 29 Δεκεμβρίου καὶ κατέλαβε τὸ Σπάγερ. Ἡ εἰσβολὴ εἶχε ἀπωθηθεῖ ἢ ἀνακοπεῖ σὲ ὅλα τὰ μέτωπα. Οἱ Ἰσπανοὶ ὀπισθοχωροῦσαν νότια τῆς Μπαγιὸν καὶ στὰ Ἀνατολικὰ Πυρηναῖα, ἀποσύρονταν πίσω ἀπὸ τὸν ποταμὸ Τές. Ὁ Κελλερμὰν εἶχε ἀπελευθερώσει τὴ Σαβοΐα ἤδη ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο.

Ταυτοχρόνως κατασβέστηκαν οἱ βασιλικὲς ἐξεγέρσεις, ἔστω κι ἂν χρειάστηκαν γι' αὐτὸ σχεδὸν ἐξίσου σημαντικὲς προσπάθειες μ' ἐκεῖνες τῶν συνόρων. Ὁ Ντυμπουὰ-Κρανσὲ ἀνακοίνωσε τὸν Αὔγουστο πὼς σύντομα θὰ παραδινόταν ἡ Λυόν. Στὴν πραγματικότητα, ἀκόμη καὶ ὁ βομβαρδισμός της δὲν κατόρθωσε νὰ κάμψει τὴν ἀντίσταση. Ἄλλωστε, ὁ ἀποκλεισμὸς τῆς πόλης δὲν ὁλοκληρώθηκε πρὶν ἀπὸ τὶς 17 Σεπτεμβρίου, ὅταν ἔφτασε ὁ στρατὸς ποὺ συγκέντρωσε ὁ Κουτὸν στὴν Ὠβέρνη κι ἔκλεισε τὶς δυτικὲς ἐξόδους της. Ἡ ἀποφασιστικὴ ἐπίθεση πραγματοποιήθηκε στὶς 29 τοῦ μηνός. Μ' αὐτὴν οἱ Δημοκρατικοὶ κέρδισαν κυρίως τὴ Φουρβιέρ, καὶ μπῆκαν στὴ Λυὸν στὶς 8 Ὀκτωβρίου. Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἀντέδρασε βίαια μπροστὰ στὴν τόσο μεγάλη καθυστέρηση, ἡ ὁποία ἔθετε σὲ κίνδυνο τὶς στρατιὲς τῶν Ἄλπεων καὶ ἐμπόδιζε τὸν Καρτὼ νὰ σώσει τὴν Τουλόν. Σὲ ἐπιστέγασμα ὅλων αὐτῶν, ὁ Πρεσὺ κατόρθωσε νὰ δραπετεύσει. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ στρατός του κατακερματίστηκε, ἀλλὰ γιὰ μιὰ στιγμὴ φοβήθηκαν μήπως τυχὸν εἰσέβαλλε στὴν Προβηγκία. Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἀνακάλεσε τὸν Ντυμπουὰ-Κρανσέ. Ἡ Συμβατικὴ διέταξε νὰ μετονομαστεῖ ἡ Λυὸν σὲ «Ἐλευθερωμένη Πόλη» καὶ νὰ κατεδαφιστοῦν τὰ σπίτια τῶν πλουσίων. Ὁ Ροβεσπιέρος ὑπέδειξε τὴν ὀργάνωση τῆς καταστολῆς. Ὁ Κουτὸν τὴ διεξήγαγε μὲ ἀρκετὴ μετριοπάθεια, ἀλλὰ τὸν Νοέμβριο τὸν ἀντικατέστησαν ὁ Κολλὸ καὶ ὁ Φουσέ. Ἐφεξῆς οἱ ἐκτελέσεις πολλαπλασιάστηκαν. Μέχρι τὸν Μάρτιο οἱ ἐπαναστατικὲς ἐπιτροπὲς ἀπάγγειλαν 1.667 θανατικὲς καταδίκες. Μετὰ τὴν πτώση τῆς Λυόν, ἦταν πλέον δυνατὸν νὰ προωθηθεῖ ἐνεργητικὰ ἡ πολιορκία τῆς Τουλόν. Τὴν ὁριστικὴ ἐπίθεση προετοίμασε ὁ Ντυγκομμιὲ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ λοχαγοῦ τοῦ πυροβολικοῦ Βοναπάρτη. Ξεκίνησε στὶς 15 Δεκεμβρίου. Στὶς 19 τοῦ μηνός, ἡ πόλη ἔπεσε στὰ χέρια τῶν Δημοκρατικῶν. Ὁ Μπαρρὰς καὶ ὁ Φρερὸν διέταξαν νὰ τουφεκίσουν πολλὲς ἑκατοντάδες στασιαστές.

Ὁ πρῶτος πόλεμος τῆς Βανδέας τερματίστηκε τὴν ἴδια ἐποχή, ἔπειτα ἀπὸ ἀκόμη περισσότερες περιπέτειες. Ἡ ἄφιξη τῆς φρουρᾶς τῆς Μαγεντίας ἐπέτρεψε νὰ δοθεῖ θανάσιμο χτύπημα στὸν καθολικὸ-βασιλικὸ στρατό. Καὶ πάλι χρειάστηκε νὰ ἐπαναληφθεῖ ἄλλες δύο φορές, καθὼς ἦταν δύσκολο νὰ διατηρηθεῖ ἡ συμμαχία μεταξὺ τῶν ἐντεταλμένων ἀντιπροσώπων τῆς Συνέλευσης καὶ τῶν στρατηγῶν οἱ ὁποῖοι διηύθυναν τὴν ὁμόκεντρη ἐπίθεση. Ὁ Ρονσὲν καὶ ὁ Σαντὲρ νικήθηκαν στὴν Κορόν, καθὼς καὶ ὁ Κλεμπὲρ στὸ Τορφοὺ (18 καὶ 19 Σεπτεμβρίου). Τέλος, τὴν 17η Ὀκτωβρίου οἱ στρατοὶ τῶν Γαλάζιων ἑνώθηκαν στὸ Σολὲ καὶ συνέτριψαν τοὺς λευκούς, οἱ ὁποῖοι ἔχασαν ὅλους σχεδὸν τοὺς ἀρχηγούς τους. Ὡστόσο, ὁ Λὰ Ροσζακλὲν καὶ ὁ Στοφλὲ κατόρθωσαν νὰ περάσουν τὸν Λίγηρα μαζὶ μὲ εἴκοσι ὣς τριάντα χιλιάδες ἄνδρες. Ἑνώθηκαν στὴ Μαὶν μὲ τὶς ἀντάρτικες ὁμάδες τοῦ Ζὰν Σουάν. Οἱ Δημοκρατικοὶ τοὺς πρόλαβαν στὰ νότια τοῦ Λαβάλ, στὸ Ἀντράμ, στὶς 25 Ὀκτω-

βρίου. Ἐκεῖ ὅμως οἱ φυγάδες τοὺς συνέτριψαν, κι ἔτσι μπόρεσαν κατόπιν νὰ φτάσουν ἀνενόχλητοι στὴν Γκρανβὶλ τὴν ὁποία ὑπεράσπιζε ὁ Λὲ Καρπαντιέ, βουλευτὴς τῆς Συμβατικῆς (13 καὶ 14 Νοεμβρίου). Καθὼς ἀπωθήθηκαν ἀπὸ ἐκεῖ στράφηκαν πρὸς τὰ νότια, τρέποντας σὲ φυγὴ τὴ μιὰ μετὰ τὴν ἄλλη τὶς σκόρπιες φάλαγγες ποὺ ἐπιχειροῦσαν νὰ τοὺς σταματήσουν. Τελικὰ ἐπιτέθηκαν στὴν Ἀνζέ, ἀλλὰ ἐκεῖ ἀπέτυχαν ξανὰ (3 καὶ 4 Δεκεμβρίου). Τώρα, ἀντὶ γιὰ τοὺς Ἀβράκωτους στρατηγοὺς εἶχε ἀναλάβει τὴ διοίκηση ὁ Μαρσώ. Ἔσπευσε ἐναντίον τῶν Βανδεανῶν μὲ τὸν ἀναδιοργανωμένο στρατό του. Ἐκεῖνοι πῆραν τὸ δρόμο τοῦ Λὲ Μάν, ὅπου δόθηκαν τρομερὲς ὁδομαχίες. Τὰ ἀπομεινάρια τους κατόρθωσαν νὰ φτάσουν μέχρι τὸ Σαβεναί, ὅπου ἐξουδετερώθηκαν στὶς 23 τοῦ μηνός. Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ Λὰ Ροσζακλὲν καὶ ὁ Στοφλὲ διάβηκαν ξανὰ τὸν Λίγηρα, ἐνῶ ὁ Σαρὲτ δὲν εἶχε διωχτεῖ ποτὲ ἀπὸ τὸ Μαραί. Μάλιστα, κυρίευσε αἰφνιδιαστικὰ τὴ νῆσο Νουαρμουτιέ, ποὺ τὴν ἀνακατέλαβε ὁ Ἀξὸ στὶς 3 Ἰανουαρίου 1794. Ἔτσι παρατάθηκε ὁ ἀνταρτοπόλεμος καὶ ὁ Τυρρώ, στὸν ὁποῖο μεταβιβάστηκε ἡ διοίκηση τοῦ στρατοῦ, ἐξαπέλυσε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Βανδέας τὶς «κολασμένες φάλαγγές» του. Ἔβαλε σκοπὸ νὰ ἐκτελέσει τὸ σχέδιο τῆς ἐρήμωσης ποὺ εἶχε διαταχθεῖ τὴν 1η Αὐγούστου.

Τὰ στρατιωτικὰ ἀποσπάσματα καταδίκασαν πολυάριθμους «ληστές». Στὴν Ἀνζέ, μιὰ «ἀπογραφικὴ ἐπιτροπὴ» διέταξε νὰ θανατωθοῦν πάνω ἀπὸ δύο χιλιάδες ἄτομα, χωρὶς νὰ περάσουν ἀπὸ δίκη. Ὁ ἐντεταλμένος ἀντιπρόσωπος τῆς Συνέλευσης Φρανκαστέλ, λιγότερο γνωστὸς ἀπὸ τὸν Καρριέ, ἀποδείχτηκε ἐξίσου ἀμείλικτος. Οἱ πιὸ διαβόητες ἐκτελέσεις μὲ συνοπτικὲς διαδικασίες εἶχαν ξεκινήσει στὴ Νάντη, πρὶν ἀπὸ τὴν τελικὴ κατατρόπωση τῶν Βανδεανῶν. Καθὼς δὲν ἐπαρκοῦσαν γιὰ ἕνα παρόμοιο ἔργο τὰ στρατιωτικὰ ἀποσπάσματα, οἱ αἰχμάλωτοι ρίχτηκαν στὸ ποτάμι. Παρομοίως ξεχείλισαν καὶ τὰ δικαστήρια τῆς Νάντης. Οἱ φυλακὲς μετατράπηκαν σὲ ἑστίες μολύνσεως, καὶ κανεὶς δὲν γνώριζε πῶς θὰ μποροῦσαν νὰ τραφοῦν οἱ κρατούμενοι. Ἀπαλλάχτηκαν ἀπὸ τὸ πρόβλημα πνίγοντάς τους στὸν Λίγηρα, χωρὶς ν' ἀκολουθηθεῖ καμιὰ τυπικὴ διαδικασία. Ὁ πρῶτος μαζικὸς πνιγμὸς ἴσως ἦταν ἔργο ντόπιων τρομοκρατῶν, ἀλλὰ ὁ Καρριὲ τοὺς ἄφησε ἐλεύθερους νὰ συνεχίσουν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν μαζικῶν πνιγμῶν καὶ τῶν νεκρῶν —ἀπείθαρχων ἱερέων, ὑπόπτων, «ληστῶν», κατηγορουμένων τοῦ κοινοῦ ποινικοῦ δικαίου— παραμένει ὑπὸ ἀμφισβήτηση, καὶ ὁ θρύλος μεγάλωσε ἀκόμη περισσότερο τὴ φρίκη αὐτῶν τῶν νυχτερινῶν ἑκατομβῶν. Ἐκεῖνοι, πάντως, ποὺ χάθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Δεκεμβρίου καὶ τοῦ Ἰανουαρίου ἦταν τουλάχιστον δύο μὲ τρεῖς χιλιάδες ἄτομα.

Ἡ Βανδέα δὲν εἶχε δαμαστεῖ ὁλότελα, καὶ δὲν χωροῦσε ἀμφιβολία πὼς τὴν ἄνοιξη οἱ συνασπισμένες Δυνάμεις θὰ ἐξαπέλυαν νέες ἐπιχειρήσεις. Ὡστόσο, ὁ ἄμεσος κίνδυνος εἶχε ἀπομακρυνθεῖ. Ἦταν λοιπὸν σκόπιμο νὰ διατηρηθοῦν οἱ ἐξαιρετικὲς ἁρμοδιότητες τῆς κυβέρνησης; Ναί, ἀπαντοῦσε ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας, ἀφήνοντας νὰ ἐννοηθεῖ πὼς ἀπέμενε νὰ δοθεῖ σκληρὴ μάχη γιὰ τὴν τελικὴ νίκη. Οἱ ἐξελίξεις ἀπέδειξαν πὼς εἶχε δίκιο. Δὲν ἦταν δυνατόν, τουλάχιστον, νὰ ἀπαλυνθεῖ ἡ καταστολή; Πολλὰ μέλη τῆς Συμβατικῆς τὸ σκέφτονταν αὐτό, καὶ ὑπῆρξαν ὁρισμένοι

Ὀρεινοὶ ποὺ τὸ εἶπαν ἀνοιχτά. Ἀμέσως οἱ Ἀβράκωτοι κραύγασαν «προδοσία». Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας βρέθηκε ξανὰ μεταξὺ δύο πυρῶν.

η) Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας θριαμβεύει (Δεκέμβριος 1793 – Μάιος 1794)

Ἡ ἀπόρριψη τοῦ ἀποχριστιανισμοῦ ἔσπειρε σύγχυση μεταξὺ τῶν ἐξτρεμιστῶν. Κατηγορώντας τὸν Σωμὲτ γιὰ ἀποστασία, οἱ Κορδελιέροι τὸν διέγραψαν. Τότε οἱ φίλοι τοῦ Δαντὸν ἐξαπέλυσαν ἐναντίον τους τὴν ἐπίθεση ποὺ προετοίμαζαν, ἔχοντας ἀποσπάσει τὴ σιωπηρὴ ἔγκριση τοῦ Ροβεσπιέρου.

Ἡ ἐπίθεση ἐπιείκειας ποὺ καθοδηγοῦνταν ἀπὸ τὸν Δαντὸν ἔπληξε ὅλα τὰ προπύργια τῶν προωθημένων ἐπαναστατῶν. Στὶς 2 Φριμαὶρ τοῦ ἔτους 2 (22 Νοεμβρίου 1793) ὁ Δαντὸν ὕψωσε τὸ ἀνάστημά του ἐναντίον τῶν ἀντιθρησκευτικῶν «διωγμῶν». Στὶς 6 Φριμαὶρ διαμαρτυρήθηκε γιὰ τὶς ἀντιθρησκευτικὲς μασκαράτες, ἀπαίτησε «νὰ τεθεῖ φραγμὸς» καὶ ζήτησε ἀπὸ τὶς ἐπιτροπὲς νὰ τοῦ παραδώσουν τὴν εἰσήγησή τους «σχετικὰ μὲ τὴν ἀποκαλούμενη συνωμοσία τοῦ ἐξωτερικοῦ». Στὶς 11 Φριμαίρ, καὶ καθὼς ὁ Καμπὸν πρότεινε νὰ ἐπιβληθεῖ ὑποχρεωτικὰ ἡ ἀνταλλαγὴ τοῦ μεταλλικοῦ χρήματος μὲ τὰ ἀσινιάτα, ἕνα μέτρο τὸ ὁποῖο ἀπαιτοῦσαν οἱ Ἀβράκωτοι, ὁ Δαντὸν ἀντιτάχθηκε ἐπισημαίνοντας στὶς *ξιφολόγχες* πὼς ὁ ρόλος τους εἶχε λήξει. «Εἶναι καιρὸς νὰ θυμηθοῦμε πὼς ἂν μὲ τὴν ξιφολόγχη γίνεται ἡ ἀνατροπή, μόνον μὲ τὸ διαβήτη τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἢ τῆς ἰδιοφυΐας μπορεῖ νὰ χτιστεῖ καὶ νὰ στεριώσει τὸ οἰκοδόμημα τῆς κοινωνίας». Στὶς 13 Φριμαίρ, ὅταν ὁ Δαντὸν δέχτηκε μιὰ ἀντεπίθεση, ἀναγκάστηκε νὰ παραδεχτεῖ μπροστὰ στοὺς Ἰακωβίνους πὼς δὲν εἶχε καμιὰ πρόθεση νὰ «κόψει τὸ νεῦρο τῆς ἐπανάστασης». Ὑποχρεώθηκε νὰ παρουσιάσει τὴν ἀπολογία του, ἀλλὰ τὸν ὑποστήριξε ὁ Ροβεσπιέρος ὁ ὁποῖος ἀνησυχοῦσε γιὰ τὴν ἑνότητα τοῦ Ὄρους: «Μία καὶ μοναδικὴ εἶναι ἡ ὑπόθεση τῶν πατριωτῶν, ὅπως ἄλλωστε κι ἐκείνη τῆς τυραννίας. Ὅλοι οἱ πατριῶτες εἶναι ἀλληλέγγυοι μεταξύ τους».

Ἀξιοσημείωτη ἔκταση ἔδωσε στὴ δαντονικὴ ἐπίθεση ἡ ἐκστρατεία ποὺ ἐξαπέλυσε ὁ *Παλιὸς Κορδελιέρος* (*Le Vieux Cordelier*), ἡ ὁποία ἀμφισβήτησε ὁλόκληρη τὴν κυβερνητικὴ πολιτική. Ὁ Κάμιλος Ντεμουλὲν κυκλοφόρησε τὸ νέο του ἔντυπο στὶς 15 Φριμαὶρ τοῦ ἔτους 2 (5 Δεκεμβρίου 1793). «Ὢ Πίτ! Ἀποτίω φόρο τιμῆς στὴ μεγαλοφυΐα σου!» Σύμφωνα μὲ τὸν Κάμιλο, ὅλοι οἱ προωθημένοι ἐπαναστάτες ἦταν πράκτορες τῆς Ἀγγλίας. Τὸ δεύτερο φύλλο τῆς 20ῆς Φριμαὶρ (10 Δεκεμβρίου) περιεῖχε μιὰ βίαιη ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ Κλόοτς, τὸν ὁποῖο παρουσίαζε ὡς ὑπαίτιο τοῦ ἀποχριστιανισμοῦ, ἀλλὰ συνέδεε μαζί του καὶ τὸν Σωμέτ: «Ὁ Ἀνάχαρσης καὶ ὁ Ἀναξαγόρας θὰ πιστεύουν πὼς ρίχνουν νερὸ στὸ μύλο τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ἐνῶ δὲν τὸ ρίχνουν παρὰ στὸ μύλο τῆς ἀντεπανάστασης». Στὶς 25 Φριμαὶρ (15 Δεκεμβρίου), τὸ τρίτο φύλλο τοῦ *Παλιοῦ Κορδελιέρου* ἔθεσε ὑπὸ ἀμφισβήτηση ὁλόκληρο τὸ σύστημα τῆς Τρομοκρατίας καὶ τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης. Ἀντιγράφοντας τὸν

Τάκιτο, ὁ Κάμιλος Ντεμουλὲν στιγμάτιζε τὴν τρομοκρατικὴ πρακτικὴ τῆς καταστολῆς μέσω τῶν ἐγκλημάτων τῶν πρώτων Καισάρων. «Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας πίστεψε πὼς γιὰ νὰ ἐγκαθιδρύσει τὴ Δημοκρατία θὰ χρειαζόταν κάποτε τὴ νομολογία τῶν δεσποτῶν». Αὐτὸ τὸ φύλλο εἶχε τεράστια ἐπιτυχία. Ἀφύπνισε τὶς ἐλπίδες τῆς ἀντεπανάστασης, καὶ συσπείρωσε πίσω ἀπὸ τὴ μερίδα τοῦ Ντεμουλὲν ὅλους ἐκείνους ποὺ φοβόνταν τὴν Τρομοκρατία.

Οἱ φίλοι τοῦ Δαντὸν ἐξακολούθησαν τὴν ἐπίθεση ἐναντίον τῶν ἐξτρεμιστῶν. Ὁ Φάμπρ, ὁ Μπουρντόν, ὁ Φιλιππώ, μαίνονταν ἐναντίον τοῦ Ρονσὲν καὶ τοῦ Βενσὰν καί, στὶς 27 Φριμαὶρ (17 Δεκεμβρίου 1793), κατόρθωσαν νὰ διαταχθεῖ ἡ σύλληψή τους. Ταυτοχρόνως, σχεδιάστηκε ἕνας ἑλιγμὸς τῶν μετριοπαθῶν. Στὶς 30 τοῦ μηνός, πολυάριθμες γυναῖκες παρουσιάστηκαν στὴ Συμβατικὴ γιὰ νὰ τὴν ἱκετεύσουν νὰ ἐλευθερώσει ὅσους φυλακισμένους κρατοῦνταν ἄδικα. Ἀκόμη καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ροβεσπιέρος ἔδωσε ἐντολὴ νὰ σχηματιστεῖ μιὰ ἐπιτροπὴ καὶ νὰ ἐπιφορτιστεῖ μὲ τὴν ἀναθεώρηση τῶν συλλήψεων. Στὶς 2 Νιβὸζ (22 Δεκεμβρίου) ἕνας ἔμπορος ποὺ εἶχε καταδικαστεῖ γιὰ κερδοσκοπικὲς προαγορὲς ἀπελευθερώθηκε ἀπὸ τὴ Συμβατική. Λίγο ἀργότερα, ἡ τελευταία ἀνέστειλε τὸ διάταγμα τῆς 26ης Ἰουλίου.

Οἱ σκοποὶ τῆς ἐπίθεσης, μυστικοὶ μέχρι τότε, ἀποκαλύφθηκαν μὲ τὰ πλήγματα ποὺ καταφέρθηκαν στὸν ὑπουργὸ Πολέμου Μπουσὸτ καὶ στὸν Ἐρόν, ἕναν ἀπὸ τοὺς πράκτορες τῆς κυβέρνησης. Μάλιστα ἀπὸ τὶς 22 Φριμαὶρ (12 Δεκεμβρίου), ὁ Μπουρντὸν πρότεινε νὰ γίνει ἐκκαθάριση στὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας, ἐνῶ ὁ Μερλὲν ντὲ Τιονβὶλ ζήτησε τὴν ἀνανέωσή της κάθε μήνα κατὰ τὸ ἕνα τρίτο. Ὁ Ροβεσπιέρος ἔδειχνε νὰ ἔχει συμβιβαστεῖ μὲ τοὺς «Ἐπιεικεῖς», καὶ νὰ ἔχει ἐγκαταλείψει τὴν κυρίαρχη στάση τοῦ ἐπιδιαιτητῆ ἡ ὁποία ἐξασφάλιζε τὴν ἑνότητα τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας. Τὴν ἴδια ἡμέρα, στὶς 22 Φριμαίρ, διέταξε νὰ διώξουν τὸν Κλόοτς ἀπὸ τοὺς Ἰακωβίνους. Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Μπιγιὼ καὶ ὁ Κολλὸ δὲν τὸν ἀκολούθησαν. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ διαιρέθηκε ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας, ἡ ἀνανέωσή της ἦταν δυνατὴ καὶ ὅλος ὁ κόσμος σκεφτόταν πὼς ἀρχηγός της θὰ ἀναδεικνυόταν ὁ Δαντόν.

Ὁ Δαντὸν ὑπολόγιζε ἀναμφίβολα, ὅπως εἶχε κάνει καὶ μετὰ τὸ Βαλμύ, πὼς ἐφόσον ἡ πατρίδα δὲν κινδύνευε πλέον, ἦταν δυνατὸν νὰ μετριαστεῖ ἡ αὐστηρότητα. «Ἀπαιτῶ νὰ κάνουμε οἰκονομία στὸ ἀνθρώπινο αἷμα», ἀναφωνοῦσε στὶς 2 Δεκεμβρίου. Ὁ τερματισμὸς τῆς ἐπαναστατικῆς διακυβέρνησης προϋπέθετε τὴν εἰρήνη. Ἐξαπλωνόταν ἡ φήμη πὼς εἶχαν ἀρχίσει οἱ διαπραγματεύσεις. Στὴν Κοπεγχάγη, ὁ ὑπουργὸς Μπέρνστορφ ἄφηνε νὰ ἐννοηθεῖ πὼς θὰ μποροῦσε νὰ παίξει τὸ ρόλο τοῦ μεσολαβητῆ. Ὁ Δαντὸν δὲν ἦταν ἀρχηγὸς κάποιου κόμματος περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ὁ Ἐμπέρ· ὅμως ἡ τακτικὴ καὶ οἱ ἐλπίδες τῶν Ἐπιεικῶν συμπορεύονταν μὲ τὴν προηγούμενη πολιτική του καὶ μὲ τὸν συμβιβαστικὸ καιροσκοπισμὸ ὁ ὁποῖος τὸν χαρακτήριζε. Δυστυχῶς μεταξὺ τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς «ἐπιείκειας» συγκαταλέγονταν ὁρισμένοι «σεσηπότες», οἱ ὁποῖοι «ἤθελαν νὰ καταστρέψουν τὰ ἰκριώματα ἐπειδὴ φοβόνταν μήπως ἀναγκάζονταν νὰ ἀνέβουν οἱ ἴδιοι σ' αὐτά». Καθὼς ὁ Δαντὸν θεω-

ροῦνταν ἐξαγοράσιμος, δὲν ἀπέμενε παρὰ ἕνα μόνο βῆμα ἀκόμη γιὰ νὰ μεταμορφωθοῦν οἱ Ἐπιεικεῖς σὲ παράρτημα τῆς «συνωμοσίας τοῦ ἐξωτερικοῦ», γιὰ νὰ παρουσιαστοῦν πὼς ἔτειναν πρὸς τοὺς ἴδιους σκοποὺς καὶ γιὰ τοὺς ἴδιους μισθοὺς μὲ τοὺς ἀκραίους, ἔστω καὶ ἂν ἀκολουθοῦσαν διαφορετικὸ δρόμο.

Ὡστόσο, τὸ ρεῦμα ἀντιστράφηκε ἀπότομα ὅταν ὁ Κολλὸ ντ' Ἑρμπουά, ὁ ὁποῖος εἶχε σπεύσει στὸ Παρίσι ἀπὸ τὴ Λυόν, ὑπερασπίστηκε μὲ παρρησία τοὺς τρομοκράτες στοὺς Ἰακωβίνους, τὴν 1η Νιβὸζ (21 Δεκεμβρίου 1793). Στὸ φύλλο 4 τοῦ *Παλιοῦ Κορδελιέρου*, ποὺ κυκλοφόρησε στὶς 4 Νιβὸζ (24 Δεκεμβρίου), ἀπάντησε τὴν 5η τοῦ μηνὸς ἡ εἰσήγηση τοῦ Ροβεσπιέρου «σχετικὰ μὲ τὶς ἀρχὲς τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης». Ὁ Κάμιλος Ντεμουλέν, στὸ τέταρτο φύλλο τῆς ἐφημερίδας του, ἐν ὀνόματι τῆς ἐλευθερίας («αὐτὴ ἡ οὐρανόπεμπτη ἐλευθερία δὲν εἶναι καμιὰ νύμφη τῆς Ὄπερας, δὲν εἶναι διόλου ὁ κόκκινος σκοῦφος, τὸ βρόμικο πουκάμισο ἢ τὰ κουρέλια. Ἐλευθερία εἶναι ἡ εὐτυχία, εἶναι ὁ ὀρθὸς λόγος, εἶναι ἡ ἰσότητα, εἶναι ἡ δικαιοσύνη ...»), ζητοῦσε νὰ χαλαρώσουν οἱ διώξεις γι' «αὐτοὺς τοὺς διακόσιες χιλιάδες πολίτες τοὺς ὁποίους ὀνομάζετε ὑπόπτους», καὶ δήλωνε πὼς ἦταν «βέβαιος ὅτι ἡ ἐλευθερία θὰ στερεωνόταν καὶ ὁλόκληρη ἡ Εὐρώπη θὰ νικιόταν ἂν φτιάχνατε μιὰ *ἐπιτροπὴ ἐπιείκειας*». Ἀντιθέτως, ὁ Ροβεσπιέρος, στὶς 5 Νιβὸζ (25 Δεκεμβρίου), δικαιολόγησε τὴν Τρομοκρατία ἐπικαλούμενος τὴν ἐμπόλεμο κατάσταση. Ἔδωσε μιὰ πρώτη σκιαγράφηση τῆς θεωρίας τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης: σκοπός της ἦταν νὰ *ἱδρύσει* τὴ Δημοκρατία, ἐνῶ σκοπὸς τῆς Συνταγματικῆς Κυβέρνησης θὰ ἦταν νὰ τὴ *διατηρήσει*. «Ἡ Ἐπανάσταση εἶναι ὁ πόλεμος τῆς ἐλευθερίας ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν της· τὸ σύνταγμα εἶναι τὸ καθεστὼς τῆς νικηφόρας καὶ εἰρηνικῆς ἐλευθερίας». Ἐπειδὴ βρίσκεται σὲ πόλεμο, ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση χρειάζεται νὰ ἀναλάβει «ἐξαιρετικὲς δραστηριότητες». «Ὀφείλει στοὺς καλοὺς πολίτες κάθε ἐθνικὴ προστασία· δὲν ὀφείλει στοὺς ἐχθροὺς τοῦ λαοῦ παρὰ μόνον τὸ θάνατο». Παίρνοντας στάση ἐπιδιαιτητή, ὁ Ροβεσπιέρος καταδίκασε τὶς δύο ἀκραῖες πτέρυγες. «Συνεπῶς, ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση πρέπει νὰ πλεύσει μεταξὺ τῶν δύο σκοπέλων, τῆς ἀδυναμίας καὶ τοῦ θράσους, τῆς μετριοπάθειας καὶ τῆς ὑπερβολῆς. Τῆς μετριοπάθειας ποὺ εἶναι γιὰ τὴν ἐγκράτεια ὅ,τι εἶναι ἡ ἀνικανότητα γιὰ τὴν ἁγνότητα. Καὶ τῆς ὑπερβολῆς ποὺ μοιάζει στὴν ἐνεργητικότητα ὅσο καὶ ἡ ὑδρωπικία στὴν ὑγεία».

Στὶς 6 Νιβὸζ (26 Δεκεμβρίου) ὁ Μπιγιώ, πιθανότατα ἔπειτα ἀπὸ συνεννόηση μὲ τὴν Ἐπιτροπὴ Γενικῆς Ἀσφαλείας, ἐπέβαλε τὴν κατάργηση τῆς «ἐπιτροπῆς δικαιοσύνης» ἢ «ἐπιεικείας». Σύντομα ἐγκάλεσαν τὸν *Παλιὸ Κορδελιέρο* στοὺς Ἰακωβίνους. Ἀρχικὰ ὁ Ροβεσπιέρος προσπάθησε νὰ μεταχειριστεῖ τὸν Κάμιλο σὰν τρομερὸ παιδί. Ὁ τελευταῖος ὅμως, ὅταν ἄκουσε τὴ συμβουλὴ νὰ κάψει τὰ ἀντίτυπα τῆς ἐφημερίδας του ἀποκρίθηκε: «Ἡ φωτιὰ δὲν δίνει καμιὰ ἀπάντηση». Τὴν ἐπομένη, 19 Νιβὸζ (8 Ἰανουαρίου 1794) ὁ Ροβεσπιέρος, ἐπιστρέφοντας στὸ μοτίβο τῶν δύο φραξιῶν, κήρυξε τὴ ρήξη, πράγμα τὸ ὁποῖο δὲν τὸν ἐμπόδισε νὰ παρακάμψει τὸ ζήτημα τῆς διαγραφῆς τοῦ Κάμιλου. Ἡ Κυβέρνηση ὅμως διέθετε ἕνα ἀποτελεσματι-

κότερο ὅπλο ἐναντίον τῶν Ἐπιεικῶν. Κρατοῦσε ὁμήρους τοὺς φυλακισμένους καταχραστές, μεταξὺ τῶν ὁποίων γνώριζε ὅτι βρίσκονταν φίλοι τους. Ἡ δίωξή τους βγῆκε ἀπὸ τὴ χειμέρια νάρκη. Ἡ δικαιολογία τοῦ Φάμπρ, ὁ ὁποῖος παρίστανε πὼς εἶχε ὑπογράψει τὸ πλαστογραφημένο διάταγμα χωρὶς νὰ τὸ διαβάσει, θεωρήθηκε ἀπαράδεκτη. Τὴ νύχτα τῆς 23ης πρὸς τὴν 24η Νιβὸζ (12 πρὸς 13 Ἰανουαρίου) τὸν συνέλαβαν. Ὅταν ὁ Δαντὸν ὑποστήριξε, ὅπως εἶχε κάνει καὶ τὸν Νοέμβριο, πὼς ἔπρεπε νὰ ἀκουστοῦν στὴ Συμβατικὴ οἱ ἀπολογίες τῶν κατηγορούμενων βουλευτῶν, ὁ Μπιγιὼ τὸν ἀπείλησε ἀπερίφραστα: «Δυστυχία σ' ἐκεῖνον ποὺ στάθηκε στὸ πλευρὸ τοῦ Φάμπρ ντ' Ἐνγκλαντίν, σ' ἐκεῖνον ποὺ παραμένει ὑποχείριός του». Ἀντιθέτως, ὅταν ἔφτασε ὁ μήνας Πλυβιόζ, βγῆκαν ἀπὸ τὴ φυλακὴ ὁ Μαζυέλ, ὁ Ρονσὲν καὶ ὁ Βενσάν.

Καθὼς ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἐπανῆλθε σὲ ἰσορροπία, οἱ δύο πτέρυγες ἐξακολούθησαν νὰ συγκρούονται χωρὶς ἀποτέλεσμα ἐπὶ ἕνα δίμηνο. Ὁ Ντεμουλὲν καὶ ὁ Φιλιππὼ συνέχισαν τὴν ἐκστρατεία τους. Οἱ Ἐμπερτιστὲς ἀπαντοῦσαν μὲ καταγγελίες κερδοσκόπων, ζητώντας νὰ προγραφοῦν τὰ 75 ἄτομα ποὺ εἶχαν διαμαρτυρηθεῖ ἐναντίον τῆς 2ας Ἰουνίου, καὶ τὰ ὁποῖα εἶχε γλιτώσει ὁ Ροβεσπιέρος ἀπὸ τὴν παραπομπὴ στὸ ἐπαναστατικὸ δικαστήριο, καθὼς καὶ ὅλοι ἐκεῖνοι ποὺ εἶχαν ὑπογράψει τὸ 1792 τὶς ἐκκλήσεις διαμαρτυρίας τῶν «Ὀχτὼ Χιλιάδων» καὶ τῶν «Εἴκοσι Χιλιάδων», ὅπως τὶς ὀνόμαζαν, καὶ τέλος ὁ Λουδοβίκος ΙΖ'. Ἀντιθέτως, ὁ Λεντὲ ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας νὰ ἀναστείλει κάθε δίωξη τῶν φεδεραλιστῶν μέχρι τὴν κατάθεση τῆς εἰσήγησής του, τὴν ὁποία δὲν παρέδωσε ποτέ. Δὲν δικάστηκαν οὔτε καὶ οἱ 132 Ναντέζοι ποὺ εἶχαν σταλεῖ στὸ Παρίσι στὴ μέση τοῦ χειμώνα. Στὴν ἐπαρχία, ἡ ρήξη μεταξὺ τῆς κυβέρνησης καὶ τῶν Ἐμπερτιστῶν εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα νὰ ἐξαπλώνεται ἡ δυσαρέσκεια στοὺς Ἀβράκωτους. Ὁ Φουσέ, ποὺ ὀσφράνθηκε πρὸς τὰ ποῦ φυσοῦσε ὁ ἄνεμος, ἦρθε σὲ ρήξη μὲ τοὺς Ἀβράκωτους τῆς Λυόν, καὶ ὁ Γκουλὺ μὲ ἐκείνους τῆς Μπούργκ. Ὑπολογίζοντας τὰ σὺν καὶ τὰ πλήν, οἱ Ἐπιεικεῖς δὲν ἔχαναν τὶς ἐλπίδες τους. Ἂν ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας δὲν ὑποχωροῦσε στὶς πιέσεις τους, τουλάχιστον κατέστελλε τὴ λαϊκὴ δράση. Ὁ Ζὰκ Ροὺ αὐτοκτόνησε μέσα στὸ κελί του. Ἐπιπλέον, ἀνακλήθηκαν στὸ Παρίσι οἱ ἐντεταλμένοι ἀντιπρόσωποι τῆς Συνέλευσης οἱ ὁποῖοι θεωροῦνταν τρομοκράτες —ὁ Καρριέ, ὁ Ταλλιέν, ὁ Ζαβόγκ, ὁ Μπαρράς, ὁ Φρερόν. Στὴν Ἐλεύθερη Κομητεία, ὁ Αὐγουστίνος Ροβεσπιέρος ἐξανάγκασε σὲ μάχες ὀπισθοφυλακῆς τὸν Μπερνὰρ ντὲ Σαίντ.

Τελικά, ἡ ἀβεβαιότητα διαλύθηκε. Καθὼς τελείωνε ὁ χειμώνας ἡ οἰκονομικὴ συγκυρία χειροτέρευε, ἐπιταχύνοντας ἔτσι τὴν ἐπίλυση τῆς κρίσης. Τὸ ψωμὶ ἦταν σπάνιο καὶ ἄθλιο· κρέας δὲν ὑπῆρχε. Οἱ χωρικοί, τρομαγμένοι ἀπὸ τοὺς κομισάριους τῶν τμημάτων οἱ ὁποῖοι κατέσχαν τὰ τρόφιμά τους γιὰ νὰ τὰ διανείμουν, ἔφερναν ὅλο καὶ λιγότερα στὴν ἀγορά. Οἱ Κορδελιέροι ἐρέθιζαν τοὺς Ἀβράκωτους ζητώντας νὰ ληφθοῦν ἀποφασιστικὰ μέτρα. Ἀπεργίες ξεσποῦσαν στὰ ἐργαστήρια ὅπου κατασκευάζονταν τὰ ὅπλα. Καθὼς ὁ Ροβεσπιέρος ἦταν ἄρρωστος, ὑπολόγιζαν

ἀναμφίβολα στὸν Μπιγιώ, στὸν Κολλὸ καὶ στὸν Σαὶν-Ζύστ. Στὴν πραγματικότητα, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας τήρησε συμβιβαστικὴ στάση. Στὶς 13 Πλυβιὸζ (1η Φεβρουαρίου 1794), ἡ Συμβατικὴ ψήφισε νὰ δοθεῖ βοήθεια δέκα ἑκατομμυρίων. Στὶς 3 Βαντὸζ (21 Φεβρουαρίου), ὁ Μπαρὲρ παρουσίασε τὴ νέα γενικὴ μέγιστη διατίμηση. Τὴν 8η τοῦ μηνός, ὁ Σαὶν-Ζὺστ κατόρθωσε νὰ διαταχθεῖ ἡ δήμευση τῶν ἀγαθῶν τῶν ὑπόπτων καὶ ἡ διανομή τους στοὺς ἀπόρους. Τὴν 9η, ἀναγνώστηκε τὸ σχέδιο ἑνὸς νέου νόμου ἐναντίον τῆς κερδοσκοπικῆς προαγορᾶς. Οἱ Κορδελιέροι ἔκριναν πώς, ἂν αὔξαιναν ἀκόμη περισσότερο τὶς πιέσεις, θὰ κέρδιζαν τὴν τελικὴ νίκη. Στὶς 12 Βαντὸζ (2 Μαρτίου), ὁ Ρονσὲν μίλησε γιὰ ἐξέγερση. Στὶς 14 τοῦ μηνός, ὁ Ἐμπὲρ ἐπιτέθηκε ὀνομαστικὰ στὸν Ροβεσπιέρο. Στὶς 17, ὁ Κολλὸ παρουσιάστηκε προσωπικὰ στὴ λέσχη τῶν Κορδελιέρων ἐκ μέρους τῶν Ἰακωβίνων, ἐπιδιώκοντας ἕνα συμβιβασμό· ὅμως οἱ ἀπειλητικὲς προτάσεις δὲν σταμάτησαν. Πιθανότατα, τὸ μόνο ποὺ σχεδιαζόταν ἦταν νὰ γίνει μιὰ νέα διαδήλωση, ὅπως ἐκείνη τοῦ Σεπτεμβρίου. Ἡ ἀστυνομία, ὡστόσο, ὅπως κάνει πάντοτε σὲ παρόμοιες περιπτώσεις, ὑποστήριξε πὼς ὁρισμένοι εἶχαν ἀρχίσει νὰ ὁπλίζονται, καὶ πὼς μιὰ συνωμοσία ἐξυφαινόταν μέσα στὶς φυλακές. Ἔγινε ἀντιληπτὴ ἡ ἀνησυχία τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας, ἀλλὰ δὲν θὰ ἀρκοῦσαν, ἄραγε, μερικὲς συλλήψεις γιὰ νὰ τὴν καθησυχάσουν; Τὸ γεγονὸς εἶναι πὼς ἔχασε τὴν ὑπομονή της καὶ στὶς 22 Βαντὸζ (12 Μαρτίου), ὅταν ὁ Ροβεσπιέρος ἐπέστρεψε στὶς συνεδριάσεις, ἀποφάσισε νὰ τελειώνει ὁριστικὰ μὲ τοὺς Ἐμπερτιστές. Δίπλα στὸν Ἐμπέρ, τὸν Ρονσέν, τὸν Βενσὰν καὶ τὸν Μομορό, τοποθέτησε μερικοὺς πρόσφυγες, τὸν Προλί, τὸν Κλόοτς, τὸν Περέιρα, ὥστε νὰ τοὺς παρουσιάσει ὅλους μαζὶ ὡς συνένοχους τῆς «συνωμοσίας τοῦ ἐξωτερικοῦ». Ὅλοι τους ἐκτελέστηκαν στὶς 4 Ζερμινὰλ (24 Μαρτίου). Τὰ διατάγματα τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας, οἱ κατηγορίες ἀνεντιμότητας ποὺ ἀπευθύνθηκαν ἐναντίον τοῦ Ἐμπέρ, οἱ διανομὲς τροφίμων, ὁ διασκορπισμὸς τοῦ ἐπαναστατικοῦ στρατοῦ, πέτυχαν τὸ σκοπό τους: οἱ Ἀβράκωτοι δὲν κινήθηκαν.

Πέντε ἡμέρες νωρίτερα εἶχαν ἀπαγγελθεῖ κατηγορίες καὶ ἐναντίον τῶν «διεφθαρμένων» —τοῦ Φάμπρ, τοῦ Σαμπό, τοῦ Μπαζὶρ καὶ τοῦ Ντελωναί. Τὴ νύχτα τῆς 9ης πρὸς τὴν 10η Ζερμινὰλ (29 πρὸς 30 Μαρτίου), ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἀποφάσισε νὰ προσθέσει δίπλα τους τὸν Δαντόν, τὸν Ντελακρουά, τὸν Φιλιππὼ καὶ τὸν Κάμιλο Ντεμουλέν. Ὅπως δείχνουν τὰ πράγματα, ὁ Κολλὸ καὶ ὁ Μπιγιώ, ἔχοντας ἀποσπάσει τὴν ὑποστήριξη τῆς Ἐπιτροπῆς Γενικῆς Ἀσφαλείας, ὑπέδειξαν πὼς ἔπρεπε, μετὰ τὸ χτύπημα ποὺ δόθηκε στὴν Ἀριστερά, νὰ ἐκφοβίσουν ἐξίσου τοὺς Ἐπιεικεῖς. Φαίνεται πὼς ὁ Μπιγιώ, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν ἀποστολή του στὸ Σαὶν-Μαλό, ἔμεινε ἔκπληκτος ἀπὸ τὸ χαμὸ τῶν Ἐμπερτιστῶν καὶ ἀργότερα ἔψεξε τὸν Ροβεσπιέρο γιὰ τὴν ἀντίσταση ποὺ ἔδειξε στὴν τελευταία σειρὰ προγραφῶν. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ Ροβεσπιέρος, ὅταν κάμφθηκε, ἀνέλαβε τὴν εὐθύνη τους. Βοήθησε τὸν Σαὶν-Ζὺστ νὰ συντάξει τὴν εἰσήγησή του, καὶ ἀνέλαβε νὰ καταπνίξει τὶς διαμαρτυρίες ποὺ θὰ ἀκούγονταν στὴ συγκλονισμένη καὶ ἔντρομη Συμβατική, ὑπὲρ «ἐκείνου τοῦ εἰδώλου ποὺ ἔχει ἀπὸ καιρὸ σαπίσει». Δίπλα στοὺς Ἐπιεικεῖς ἔβαλαν

τὸν ἀβὰ ντ' Ἐσπανιάκ, τὸν διαβόητο κερδοσκόπο· τὸν Βεστερμάν, τὸ παρελθὸν τοῦ ὁποίου, ὅπως λεγόταν, δὲν ἦταν ἀπολύτως ἄμεμπτο· τὸν Ἐρὼ ντὲ Σεσέλ, ὁ ὁποῖος ἦταν μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας, ἀλλὰ οἱ συνάδελφοί του τὸν κρατοῦσαν σὲ ἀπόσταση ἀφότου τοῦ καταλόγισαν ὁρισμένες ἀποκαλύψεις σχετικὰ μὲ τὶς διαβουλεύσεις τους· τὸν Γκουζμὰν καὶ τοὺς ἀδελφοὺς Φράυ, ὥστε νὰ συνδεθοῦν οἱ κατηγορούμενοι μὲ τὴ «συνωμοσία τοῦ ἐξωτερικοῦ». Γιὰ νὰ φιμωθεῖ ἡ ὑπεράσπιση τοῦ Δαντόν, ὅπως εἶχε καταπνιγεῖ προηγουμένως ἐκείνη τῶν Γιρονδίνων, ὑποστηρίχτηκε πὼς ἀνακαλύφθηκε ἕνα σχέδιο ἀπόδρασης τῶν κατηγορουμένων ἀπὸ τὴ φυλακή τους. Ὁ Δαντὸν ὁδηγήθηκε στὴν γκιλοτίνα μαζὶ μὲ τοὺς ὑπόλοιπους στὶς 16 Ζερμινὰλ (5 Ἀπριλίου). Ὁ ἐπίλογος τῆς συνωμοσίας ποὺ καταγγέλθηκε ἦταν ἡ ἀποστολὴ στὸ ἰκρίωμα μιᾶς νέας σύνθετης «φουρνιᾶς», στὶς 24 Ζερμινὰλ (13 Ἀπριλίου). Χάθηκαν τότε ὁ Σωμέτ, ἡ χήρα τοῦ Ἐμπὲρ καὶ ἡ Λουκίλη Ντεμουλέν.

Αὐτὴ ἡ κρίση ἀποδείχτηκε ἀποφασιστική. Ἡ πτώση τῶν Ἐμπερτιστῶν σημείωσε τὴν ἀπαρχὴ τῆς ἄμπωτης στὴν ἱστορία τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος. Γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ τὸ 1789, ἡ κυβέρνηση πρόλαβε τὴ λαϊκὴ δράση καταστέλλοντας τοὺς ἡγέτες της. Ὁλοκλήρωσε τολμηρὰ τὴ νίκη της: στὶς 7 Ζερμινὰλ (27 Μαρτίου) διέλυσε τὸν ἐπαναστατικὸ στρατό. Μὲ τὴν κατάργηση τοῦ «Προσωρινοῦ Ἐκτελεστικοῦ Συμβουλίου», δηλαδὴ τοῦ συμβουλίου τῶν ὑπουργῶν, στὶς 12 Ζερμινὰλ (1η Ἀπριλίου), ὁ μηχανισμὸς τοῦ Ὑπουργείου Πολέμου, ποὺ εἶχε ἤδη στερηθεῖ τὸν Βενσάν, ξέφυγε ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Μπουσότ, ὁ ὁποῖος κατέληξε ἐπίσης στὴ φυλακὴ στὶς 3 Θερμιδὸρ (21 Ἰουνίου). Ἐπίσης ἔγινε ἐκκαθάριση καὶ διορίστηκαν «σίγουροι» ἄνθρωποι στὸ Διαμέρισμα τοῦ Παρισιοῦ, στὸ Δημαρχεῖο, στὸ Γενικὸ Συμβούλιο τῆς Κομούνας, στὴ Γενικὴ Ἀστυνομία. Ὁ δήμαρχος Πὰς συνελήφθη στὶς 21 Φλορεὰλ (11 Μαΐου). Ἀπὸ τὶς 8 Ζερμινάλ, ἡ Ἐπιτροπὴ Ἐπισιτισμοῦ εἶχε ἀναλάβει τὸν ἀνεφοδιασμὸ τοῦ Παρισιοῦ σὲ ψωμὶ καὶ σὲ κρέας. Ἡ Λέσχη τῶν Κορδελιέρων πέρασε στὴν ἀφάνεια, καὶ στὰ τέλη τοῦ Φλορεὰλ καὶ τοῦ Πραιριὰλ αὐτοδιαλύθηκαν ἡ μία μετὰ τὴν ἄλλη οἱ λέσχες τῶν τμημάτων, ὑπὸ τὴν πίεση τῆς κυβέρνησης. Ἤδη οἱ λαϊκοὶ ἡγέτες, οἱ ὁποῖοι κατηγοροῦνταν γιὰ Ἐμπερτισμό, αἰσθάνονταν νὰ συγκεντρώνονται οἱ ὑποψίες ἐπάνω τους. Στὸ Παρίσι, ὁρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς φυλακίστηκαν καὶ μερικοὶ ὁδηγήθηκαν στὴν γκιλοτίνα. Στὴν Μποὺργκ τοὺς συνέλαβαν ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀναχώρηση τοῦ μέλους τῆς Συμβατικῆς Ἀλμπίτ, ὅταν αὐτὸς στάλθηκε στὴ Σαβοΐα. Στὴ Λυόν, ὁ Φουσὲ ἔκανε ἐκκαθάριση στὴ λαϊκὴ ἑταιρεία καὶ στὸ δημαρχεῖο. Στὴν περιοχὴ τῆς Ὀρλεάνης ὁ Ντεμαγιό, ἕνας πράκτορας τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας, ἔστειλε τοὺς τρομοκράτες στὸ Παρίσι φροντίζοντας νὰ φρουρηθοῦν καλά. Ἀποδιοργανωμένοι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, οἱ Ἀβράκωτοι φαίνονταν στὸ ἑξῆς ἀνίκανοι νὰ ἐκφοβίσουν τὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας: ἡ κυβερνητικὴ ἐξουσία εἶχε ἀποκατασταθεῖ.

Ὁ Ροβεσπιέρος καὶ οἱ συνάδελφοί του ὑπολόγιζαν, εἶναι ἀλήθεια, πὼς θὰ κατόρθωναν νὰ κρατήσουν τὴν ἐπαφὴ μὲ τὸν λαό. Δὲν μέτρησαν σωστὰ ὅμως τὴν ἠθικὴ ἐπίπτωση ποὺ εἶχε τὸ δράμα τοῦ μηνὸς Βαντόζ: ἔπειτα ἀπὸ τοὺς Λυσσασμένους,

ὁ «Μπάρμπα Ντυσὲν»[1] καὶ οἱ Κορδελιέροι εἶχαν γίνει οἱ πραγματικοὶ ἡγέτες τῶν Ἀβράκωτων. Ὅσοι ἀπὸ αὐτοὺς ἐπέζησαν καταλόγισαν στὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας τὸ θάνατο τῶν φίλων τους. Καθὼς ἐχθρεύονταν ἤδη τὴν ἐπαναστατικὴ δικτατορία, ἀφοῦ δὲν τὴν ἀσκοῦσαν οἱ ἴδιοι, ἐφεξῆς τὴν καταπολέμησαν ἀνελέητα. Ποιὸς ἀπὸ τὸ πλῆθος δὲν θὰ ἀποθαρρυνόταν καὶ δὲν θὰ ἄλλαζε γνώμη βλέποντας νὰ πλήττονται αὐτοὶ οἱ πατριῶτες σὰν νὰ ἦταν προδότες; Τώρα φαινόταν ἀπροκάλυπτα ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας, ἡ ὁποία, καθὼς ἐνδιαφερόταν ἀποκλειστικὰ γιὰ τὴ διεξαγωγὴ τοῦ πολέμου, δὲν ἀσκοῦσε κατάλληλη πολιτικὴ γιὰ νὰ ἱκανοποιηθεῖ ὁ λαός. Θὰ ἀρκοῦσε ἄραγε ἡ κοινωνικὴ πολιτική της γιὰ νὰ τὸν κρατήσει πιστὸ στοὺς Ὀρεινούς;

Στὴν πραγματικότητα, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας βρέθηκε τώρα στὸ ἔλεος τῆς Συμβατικῆς. Ὅταν τὴν ἀνάγκασε νὰ τῆς παραδώσει καὶ τὸν Δαντὸν ἔπειτα ἀπὸ τοὺς Γιρονδίνους, πίστεψε πὼς ἐξασφάλιζε τὴν ὑποστήριξη τῆς πλειοψηφίας τῶν μελῶν της. Ἔσφαλε: ἡ Συμβατικὴ δὲν τῆς συγχώρησε παρόμοιες θυσίες. Τὰ κενὰ ἑδρανά της, ποὺ δὲν ἦταν λίγα, σκόρπιζαν ἕναν ὑπόκωφο τρόμο ὁ ὁποῖος εὔκολα μποροῦσε νὰ μετατραπεῖ σὲ ἐξέγερση, ἀφοῦ ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἀντλοῦσε τὴν ἰσχύ της ἀπὸ τὸ ρόλο τοῦ μεσολαβητῆ μεταξὺ τῆς συνέλευσης καὶ τῶν Ἀβράκωτων. Ὅταν ἦρθε σὲ ρήξη μὲ τοὺς τελευταίους, ἀπελευθέρωσε τὴ συνέλευση. Τὸ μόνο ποὺ χρειαζόταν τώρα γιὰ νὰ ὁδηγηθεῖ στὸ χαμό, ἦταν νὰ διασπαστεῖ.

1. [Père Duchesne: Λαϊκὸς ἥρωας κωμωδιῶν τοῦ θεάτρου, δημοφιλὴς ἤδη ἀπὸ τὶς παραμονὲς τῆς Ἐπανάστασης, ἐκφραστὴς τῶν μαζῶν, τὸ ὄνομά του ἐνέπνευσε τίτλους ἐπαναστατικῶν ἐντύπων τῆς ἐποχῆς, ὅπως τῆς ἐφημερίδας *Ὁ Μπαρμπα-Ντυσέν*, ποὺ ἐξέδιδε ὁ Ἐμπέρ, γνωστῆς γιὰ τὸ ἄτεχνο καὶ ὠμὸ ὕφος τῶν ἄρθρων της. Ἡ ἀναφορὰ ἐδῶ εἶναι μᾶλλον στὸ πρόσωπο τοῦ ἴδιου τοῦ Ἐμπὲρ παρὰ στὴν ἐφημερίδα, τὸ ὄργανο τῶν Ἐμπερτιστῶν, ἡ ὁποία ἔσβησε μαζί τους τὴν ἄνοιξη τοῦ 1794.]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ (1794)

ΑΠΟ ΤΗΝ 16η Ζερμινάλ μέχρι τὴν 9η Θερμιδὸρ τοῦ ἔτους 2 (5 Ἀπριλίου–27 Ἰουλίου 1794) ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση, καθὼς στηριζόταν στὸ δίκτυο τῶν θυγατρικῶν ἑταιρειῶν τῶν Ἰακωβίνων τοῦ Παρισιοῦ, δὲν ἀφέθηκε νὰ παρασυρθεῖ ἀπὸ τὶς περιστάσεις οὔτε ἐξελίχθηκε πρὸς νέες κατευθύνσεις. Ἔχοντας καταλήξει πάντως στὴν ἀδιαμφισβήτητη δικτατορία τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας, προσφέρει ἀπὸ δῶ καὶ στὸ ἑξῆς μιὰ ὁρισμένη σταθερότητα.

Εἶναι μιὰ πολεμικὴ κυβέρνηση: αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴ θεμελιώδη ἰδέα τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας. Ἡ Ἐπανάσταση ὑπερασπίζει τὸν ἑαυτό της στὰ σύνορα καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας: «Οἱ ἐσωτερικοὶ ἐχθροί», ἀναφωνεῖ ὁ Ροβεσπιέρος, «δὲν εἶναι ἄραγε συνεργοὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν;». Ἡ Ἐπανάσταση δίνει ἀγώνα γιὰ τὴν ὕπαρξή της, καὶ ἡ «ἀναγκαιότητα» αὐτὴ νομιμοποιεῖ τὰ ἔκτακτα μέτρα. Ὅταν θὰ ἔχει ἑδραιώσει τὴν εἰρήνη ἡ νικηφόρα Δημοκρατία, τὸ συνταγματικὸ καθεστὼς θὰ ἐπανέλθει στὸ βάθρο του. Στὴν εἰσήγηση τῆς 17ης Πλυβιὸζ τοῦ ἔτους 2 (5 Φεβρουαρίου 1794) ὁ Ροβεσπιέρος ἐξέθεσε «τὶς ἀρχὲς τῆς πολιτικῆς ἠθικῆς ἀπὸ τὶς ὁποῖες πρέπει νὰ καθοδηγεῖται ἡ Συμβατική»: «Ἂν ἡ Λαϊκὴ Κυβέρνηση σὲ καιρὸ εἰρήνης καταφεύγει στὴν ἀρετή, σὲ καιρὸ ἐπανάστασης καταφεύγει συγχρόνως στὴν ἀρετὴ καὶ στὴν τρομοκρατία. Στὴν ἀρετή, χωρὶς τὴν ὁποία ἡ τρομοκρατία εἶναι ὀλέθρια. Καὶ στὴν τρομοκρατία, ποὺ χωρὶς αὐτὴ ἡ ἀρετὴ εἶναι ἀνίσχυρη. Ἡ τρομοκρατία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ δικαιοσύνη —ἄμεση, αὐστηρή, ἄτεγκτη. Ἀποτελεῖ συνεπῶς ἐκδήλωση τῆς ἀρετῆς. Εἶναι λιγότερο μιὰ ἰδιαίτερη ἀρχή, καὶ περισσότερο ἕνα παρεπόμενο τῆς γενικῆς ἀρχῆς τῆς δημοκρατίας, ὅταν αὐτὴ ἐφαρμόζεται στὶς ἐπιτακτικότερες ἀνάγκες τῆς πατρίδας».

Ἡ ἀρετή, «θεμελιώδης ἀρχὴ τῆς δημοκρατικῆς ἢ Λαϊκῆς Κυβέρνησης», συνιστᾶ τὴν ἐγγύηση πὼς ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση δὲν θὰ στραφεῖ πρὸς τὸν δεσποτισμό. Ἡ ἀρετή, δηλαδὴ «ἡ ἀγάπη γιὰ τὴν πατρίδα καὶ τοὺς νόμους της», «ἡ μεγαλόψυχη ἀφοσίωση ἡ ὁποία συνδέει κάθε ἰδιωτικὸ συμφέρον μὲ τὸ γενικὸ συμφέρον». «Στὸ πλαίσιο τοῦ συστήματος τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης», καταλήγει ὁ Ροβεσπιέρος, «τὸ ἀνήθικο εἶναι ἀπολιτικό, ὅ,τι διαφθείρει εἶναι ἀντεπαναστατικό». Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐξειδικευόταν ὁ σκοπὸς τῆς Ἐπανάστασης: «Θέλουμε νὰ ἐκπληρώσουμε τὶς ἐπιθυμίες τῆς φύσης, νὰ πραγματώσουμε τὰ πεπρωμένα τῆς ἀνθρωπότητας, νὰ τηρήσουμε τὶς ὑποσχέσεις τῆς φιλοσοφίας, νὰ συγχωρήσουμε τὴν πρόνοια γιὰ τὴ μακραίωνη βασιλεία τοῦ ἐγκλήματος καὶ τῆς τυραννίας. Ἔτσι ὥστε ἡ Γαλλία, ἤδη ξακουστὴ ἀνάμεσα στὶς ὑπόδουλες χῶρες, νὰ ξεπεράσει τὴ δόξα ὅλων

τῶν ἐλεύθερων λαῶν ποὺ ὑπῆρξαν ποτέ, νὰ γίνει τὸ πρότυπο ὅλων τῶν ἐθνῶν, ὁ τρόμος τῶν καταπιεστῶν, ἡ παρηγοριὰ τῶν καταπιεσμένων, τὸ κόσμημα τοῦ σύμπαντος. Ἔτσι, ἐπισφραγίζοντας τὸ ἔργο μας μὲ τὸ ἴδιο μας τὸ αἷμα, θὰ μπορέσουμε τουλάχιστον νὰ δοῦμε νὰ χαράζει ἡ αὐγὴ τῆς οἰκουμενικῆς εὐδαιμονίας».

α) Ἰακωβῖνοι, ἰακωβινισμὸς

Εὐθὺς ἐξαρχῆς τίθεται ἕνα πρόβλημα: σὲ ποιὰ στιγμὴ τῆς ἱστορίας τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης πῆρε πράγματι μορφὴ ὁ ἰακωβινισμός;

Ἀπὸ ἱστορικὴ ἄποψη, εἶναι ἀδύνατον νὰ μιλήσει κανεὶς γιὰ τὸν ἰακωβινισμὸ χωρὶς περαιτέρω ἐπεξηγήσεις. Στὴν πορεία τῶν τεσσάρων χρόνων τῆς ὕπαρξής της, ἡ Λέσχη τῶν Ἰακωβίνων ἐξελίχθηκε σὲ συνάρτηση πρὸς τὶς περιστάσεις καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνση μιᾶς ὁλοένα μεγαλύτερης ριζοσπαστικοποίησης. Ἀντιθέτως ἀπὸ τὸν Γκαστὸν-Μαρτέν, ὁ ὁποῖος διαβεβαίωσε στὸ ἔργο του *Ἰακωβῖνοι* (1945) πὼς «πίσω ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ διαφορὰ συμπεριφορῶν» βρίσκεται ἡ «μονιμότητα τῶν κοινῶν χαρακτηριστικῶν» τὰ ὁποῖα δὲν ἀφοροῦν μόνον τὴν ἰδιοσυγκρασία ἀλλὰ καὶ τὸ δόγμα τους, ὁ Μισελέ, διορατικὸς μέσα στὴν ἀντιιακωβινικὴ μεροληψία του, εὔλογα παρατήρησε τὴν εἴσοδο μιᾶς τρίτης γενιᾶς στὴν Ἑταιρεία τῶν Ἰακωβίνων, στὰ τέλη τοῦ 1792. «Ὡς πρὸς τὸ ὄνομα, αὐτοὶ παρουσιάζονται πάντοτε ὡς *Ἰακωβῖνοι* —ὅμως κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὄνομα, σὲ γενικὲς γραμμές, κρύβονται ἤδη διαφορετικὰ πρόσωπα ... Ὑπῆρξε ὁ πρωτόγονος καὶ εὐγενὴς ἰακωβινισμός, ἐκεῖνος τοῦ Ντυπόρ, τοῦ Μπαρνάβ, τοῦ Λαμέτ. Ὑπῆρξε ἐπίσης ὁ μεικτὸς ἰακωβινισμὸς τῶν Δημοκρατικῶν δημοσιογράφων, τῶν Ὀρλεανιστῶν, τοῦ Μπρισσό, τοῦ Λακλὸ κ.λπ., ἐπάνω στὸν ὁποῖο ἐπικράτησε ὁ Ροβεσπιέρος. Τέλος, καθὼς αὐτὴ ἡ δεύτερη λεγεώνα χωνεύτηκε κατὰ κάποιον τρόπο τὸ '92, ἀφοῦ ἀνέβηκε στὶς ὑψηλὲς θέσεις, στὴ διοίκηση, στὶς ἀποστολές, τότε ἀρχίζει ὁ ἰακωβινισμὸς τοῦ '93, ἐκεῖνος τοῦ Κουτόν, τοῦ Σαὶν-Ζύστ, τοῦ Ντυμὰ κ.λπ., τὸν ὁποῖο ἔπρεπε νὰ μεταχειριστεῖ ὁ Ροβεσπιέρος, καὶ νὰ φθαρεῖ μαζί του».

Συνεπῶς, ὑπῆρχε ὁ ἰακωβινισμὸς τοῦ Ἐνενήντα Τρία [1793]: ὁ ἴδιος πού, συνδεόμενος μὲ τὸν ρουσσωισμό, ἀποκρυστάλλωσε τὸ μίσος τόσο τῆς παράδοσης καὶ τῆς ἀντεπανάστασης ὅσο καὶ τοῦ Ἀβρακωτισμοῦ (ὁ ὁποῖος βαφτίστηκε *Ἐμπερτισμός*), καὶ τῶν παρεπόμενων ρευμάτων. Ἀργότερα ὁ Προυντὸν περιέλουσε μὲ ἰσόρροπο ἀποτροπιασμὸ τὸν «τσαρλατάνο τῆς Γενεύης» (δηλαδὴ τὸν Ρουσσώ), καὶ τὸν ἰακωβινισμό, τὸν ὁποῖο ὅριζε ὡς «μιὰ ποικιλία τοῦ δογματισμοῦ». Ὁ Τριντὸν προσπάθησε νὰ ἀποκαταστήσει τοὺς Ἐμπερτιστὲς στὸ ὁμώνυμο ἔργο του, καὶ κατέθεσε τὴν *Ἔγκληση κατὰ μιᾶς συκοφαντίας τῆς ἱστορίας* (1864): «Φανατικοὶ ὀπαδοὶ τοῦ Ροβεσπιέρου ἢ τοῦ Τορκεμάδα, Ἰακωβῖνοι τῶν προθαλάμων ἢ τῶν διαδρόμων, πανίσχυροι στὴ συκοφαντία, ἀσθενικοὶ στὴν καρδιά, κατεβεῖτε στὴν Κομούνα, κοιτάξτε κατὰ πρόσωπο τὸ '93!». Ἀκόμη καὶ ὁ Ταὶν ὅμως ἔγραφε στὶς *Καταβολὲς τῆς σύγχρονης Γαλλίας* (1875), ἔπειτα ἀπὸ μιὰ μακροσκελὴ ἀνάλυση τοῦ *Κοινωνικοῦ*

συμβολαίου: «Ὡς πρὸς αὐτό, ἡ πράξη συνοδεύει τὴ θεωρία, καὶ τὸ δόγμα τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, ὅπως τὸ ἑρμηνεύει ὁ ὄχλος, παράγει τελικὰ τὴν τέλεια ἀναρχία [ορίστε, ὁ Ἀβρακωτισμὸς καὶ ἡ λαϊκὴ ἐξουσία], μέχρι τὴ στιγμὴ κατὰ τὴν ὁποία, διερμηνευμένο ἀπὸ τοὺς ἡγέτες, θὰ παραγάγει τὸν τέλειο δεσποτισμό»: ορίστε, ὁ ἰακωβινισμὸς καὶ ἡ δικτατορία τῆς κοινῆς σωτηρίας.

Γιὰ νὰ ἐπιστρέψουμε στὴν ἀπόπειρα περιοδολόγησης ποὺ ἐπιχείρησε ὁ Μισελέ: πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ ἀποσαφηνίσουμε τὰ περιγράμματα καὶ τὸ ἱστορικὸ περιεχόμενο τῶν διαφόρων φάσεων ποὺ ἀναφέρει.

Ἀπὸ τὸ 1789 μέχρι τὴν πτώση τῶν Γιρονδίνων (2 Ἰουνίου 1793) ἐκτυλίχθηκε ἡ πρώτη φάση τῆς γέννησης καὶ τῆς ἐπιβεβαίωσης μιᾶς πολιτικῆς ἰδεολογίας καὶ μιᾶς πολιτικῆς πρακτικῆς. Ἀπὸ τὸν Μάιο τοῦ 1789 ὁρισμένοι πατριῶτες βουλευτὲς εἶχαν ἀποκτήσει τὴ συνήθεια νὰ συγκεντρώνονται γιὰ νὰ συζητήσουν ὅσα προβλήματα ἔθετε ἡ ἡμερήσια διάταξη. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο σχηματίστηκε, στὸ πλαίσιο τῶν Γενικῶν Τάξεων, ἡ Λέσχη τῶν Βρετόνων βουλευτῶν. Ἔπειτα ἀπὸ τὶς Ἡμέρες τοῦ Ὀκτωβρίου, ἡ Λέσχη μετακόμισε ἀπὸ τὶς Βερσαλλίες καὶ μετονομαζόμενη σὲ Ἑταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Συντάγματος ἦρθε νὰ ἐγκατασταθεῖ στὸ Παρίσι, στὸ μοναστήρι τῶν Ἰακωβίνων ποὺ βρισκόταν στὴν ὁδὸ Σαὶντ-Ὀνορέ. Τότε ἄνοιξε τὶς πόρτες της ὄχι μόνον στοὺς βουλευτὲς ἀλλὰ καὶ στὰ μέλη τῆς εὔπορης ἀστικῆς τάξης. Πράγματι, φαίνεται πὼς τὸν πρῶτο καιρὸ ἡ συνδρομὴ τῶν μελῶν τῆς Λέσχης ἦταν ἀρκετὰ ὑψηλή: 24 λίβρες τὸ χρόνο, πληρωτέες σὲ τέσσερις δόσεις. Ἀναμφιβόλως θὰ ἔπρεπε ἀπαραίτητα ἐδῶ νὰ διευκρινίσουμε τὶς καταβολές της, καὶ ἰδίως τοὺς δεσμοὺς μεταξὺ τῶν ἑταιρειῶν θεωρητικοῦ στοχασμοῦ τοῦ 18ου αἰώνα καὶ τῶν ἑταιρειῶν τῶν ἰακωβίνων, τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους συνδέονταν οἱ μέθοδοι διαβουλεύσεων καὶ κινητοποίησης ποὺ χρησιμοποιοῦσαν. Ἐξίσου ἀπαραίτητο θὰ ἦταν νὰ ἀποσαφηνίσουμε τὴν κοινωνικὴ προέλευσή τους, ὥστε νὰ διακρίνουμε τὴ συνέχεια ἢ τὴ ρήξη σὲ σχέση μὲ τὶς ποικίλες μορφὲς κοινωνικότητας τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος. Κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς πρώτης φάσης, καὶ ὄχι χωρὶς νὰ σημειωθοῦν ἀπότομα ἅλματα, συγκροτήθηκε καὶ στερεώθηκε ἡ ἑνότητα ἀντιλήψεων καὶ δράσης τῶν λεσχῶν καὶ τῶν ἑταιρειῶν οἱ ὁποῖες περιτριγύριζαν τὴ μητρικὴ ἑταιρεία τοῦ Παρισιοῦ.

Οἱ Ἰακωβίνοι, ἀφοῦ ἐξασθένησαν πρὸς στιγμὴν μὲ τὴν ἀπόσχιση τῶν Φεγιαντίνων τὸ καλοκαίρι τοῦ 1791, ἔπειτα ἀπὸ τὴ φυγὴ τοῦ βασιλιᾶ στὴ Βαρὲν καὶ τὶς ὁμοβροντίες τῶν τυφεκιοφόρων στὸ Πεδίο τοῦ Ἄρεως, ἀνασχηματίστηκαν καὶ ὑπὸ τὴν ὤθηση ἰδίως τοῦ Ροβεσπιέρου ἔριξαν μεγαλύτερο βάρος στὴ δημοκρατικὴ ἐξέλιξή τους. Στὸ μεταξὺ οἱ Φεγιαντίνοι, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Λαφαγιὲτ καὶ τῆς τριανδρίας (Μπαρνάβ, Ντυπόρ, Λαμὲτ) ἐπέβαλαν στὰ μέλη ὑψηλὲς συνδρομὲς οἱ ὁποῖες ἀπομάκρυναν ὅσους ἀνῆκαν στὴ μεσαία τάξη. Συγκέντρωσαν ἔτσι τὴ μετριοπαθὴ μεγαλοαστικὴ τάξη καὶ τὸ τμῆμα τῶν εὐγενῶν ποὺ τὴ συνέδραμε, ὁμάδες προσκολλημένες στὸν βασιλιὰ καὶ στὸ ἀπογραφικὸ σύνταγμα τοῦ κήνσου.

Ἔπειτα ἀπὸ τὴ 10η Αὐγούστου 1792, οἱ Ἰακωβίνοι προχώρησαν σὲ μιὰ μεγάλη

ἐκκαθάριση, ἐνῶ ταυτοχρόνως ἐμφανιζόταν ἡ δεύτερη γενιὰ τῶν λαϊκῶν ἑταιρειῶν. Ἐφαρμόζοντας τὴ διπλὴ διαδικασία τῆς σύνδεσης καὶ τῆς ἀλληλογραφίας μὲ τὴ μητρικὴ ἑταιρεία, οἱ Ἰακωβίνοι συντόνιζαν τώρα τὴ δράση τοῦ συνόλου τῶν λεσχῶν καὶ περιέκλεισαν ὁλόκληρο τὸ πολιτικὸ σῶμα στοὺς κρίκους ἑνὸς τεράστιου δικτύου. Ἡ κεντρικὴ λέσχη ψήφιζε προτάσεις, ἔθετε σὲ κυκλοφορία αἰτήσεις, τύπωνε φυλλάδια καὶ ἀφίσες. Οἱ θυγατρικὲς ἑταιρεῖες ἐπαναλάμβαναν χωρὶς καθυστέρηση τὰ συνθήματά της. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἑδραιώθηκε σιγὰ σιγὰ ἡ «ἑνότητα γνώμης», ἡ ὁποία ἀποτέλεσε οὐσιώδη παράγοντα γιὰ τὴ συγκεντρωτικὴ δράση τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης.

Ἀπὸ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1793 μέχρι τὴν ἐπαύριο τοῦ Θερμιδόρ, ἀπὸ τὴν πτώση τῶν Γιρονδίνων μέχρι τὴν πτώση τῶν Ροβεσπιεριστῶν, ἐκτυλίχθηκε ἡ φάση τῆς πολιτικῆς ἡγεμονίας τῶν Ἰακωβίνων. Στὴν πορεία της ἄσκησαν ἀπεριόριστα τὴν ἐξουσία τους, μολονότι δὲν πρέπει αὐτὴ νὰ τὴ σχηματοποιοῦμε. Οὔτε πρέπει νὰ συγχέουμε τὴ δράση τῶν Ἰακωβίνων καὶ τοῦ δικτύου τῶν θυγατρικῶν ἑταιρειῶν τους μὲ ἐκείνη τῆς Συμβατικῆς καὶ τῶν κυβερνητικῶν Ἐπιτροπῶν, ἢ μὲ τὴ δράση τῶν ἐντεταλμένων ἀντιπροσώπων τῆς Συνέλευσης καὶ τῶν τοπικῶν ὀργάνων τῆς ἐπαναστατικῆς ἐξουσίας. Τουλάχιστον τὰ παραπάνω ἰσχύουν γιὰ τὴν περίοδο μέχρι τὴν ἄνοιξη τοῦ 1794 καὶ τὴ διάλυση τῶν παρισινῶν ἑταιρειῶν τῶν *τμημάτων*, κατὰ τὴν ὁποία ὁ τόνος ὀξυνόταν, ἐνῶ στὸ ἑνιαῖο κέντρο τῆς κυβερνητικῆς ὤθησης ἀντιστοιχοῦσε ἀκριβῶς (ἀκριβέστατα) ἕνα «ἑνιαῖο καὶ μοναδικὸ κέντρο τῆς κοινῆς γνώμης». Ἡ μελέτη σὲ βάθος τῶν ἰακωβινικῶν ὀργανώσεων (κοινωνικὴ προέλευση, συλλογικὲς εὐαισθησίες, ἰδεολογία...) θὰ μᾶς ἐπέτρεπε ἀναμφιβόλως νὰ γνωρίσουμε καὶ νὰ κατανοήσουμε καλύτερα πῶς συγκροτήθηκε καὶ πῶς ἀσκήθηκε αὐτὴ ἡ δικτατορία γνώμης ἡ ὁποία χαρακτήρισε τὸν ἰακωβινισμὸ κατὰ τὸ ἔτος 2.

Μετὰ τὸν Θερμιδόρ, καὶ καθὼς ἀναπτυσσόταν ἡ ἀντίδραση, τὸ βράδυ τῆς 21ης Μπρυμαὶρ τοῦ ἔτους 3 (12 Νοεμβρίου 1794), ὁ Φρερὸν ὁδήγησε τὶς ἔνοπλες ὁμάδες του στὴν ὁδὸ Σαὶντ-Ὀνορὲ γιὰ νὰ ἐπιτεθεῖ στὴ Λέσχη: «Ἂς πιάσουμε στὸν ὕπνο τὸ ἄγριο τέρας, μέσα στὸ ἄντρο του». Οἱ ἀντίπαλοι ἦρθαν στὰ χέρια, ὥσπου ἡ ἔνοπλη δύναμη ἀποκατέστησε τὴν τάξη. Τότε οἱ κυβερνητικὲς Ἐπιτροπὲς διέταξαν τὸ κλείσιμο τῆς Λέσχης, τὸ ὁποῖο ἐπικύρωσε τὴν ἑπόμενη ἡμέρα ἡ Συμβατικὴ (13 Νοεμβρίου 1794).

Ἀρχίζει μιὰ μακρόχρονη φάση ἐπιβίωσης καὶ μετασχηματισμοῦ:

Ἐπιβίωσης τῶν Ἰακωβίνων καὶ τοῦ ἰακωβινισμοῦ βραχυπρόθεσμα, κατὰ τὴν πενταετία ποὺ ἀκολούθησε τὸν Θερμιδόρ: ὕστατες προσπάθειες ἐπανεπιβεβαίωσης μιᾶς ἰακωβινικῆς ἰδεολογίας καὶ πρακτικῆς κατὰ τὸ ἔτος 3 (1795), ἐν μέρει ἔπειτα ἀπὸ τὴ Συνωμοσία τῶν Ἴσων, καὶ ξανὰ ἔπειτα ἀπὸ τὸ πραξικόπημα τῆς 18ης Φρουκτιδὸρ τοῦ ἔτους 5 (4 Σεπτεμβρίου 1797), καὶ τέλος κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ ἔτους 7 (1799).

Μετασχηματισμοῦ τοῦ ἰακωβινισμοῦ μακροπρόθεσμα: μετατροπῆς του σὲ μιὰ εἰκόνα ἁπλοποιημένη, διαστρεβλωμένη, τὴν ὁποία πολιτικὲς ὁμάδες ἐπεξεργάζον-

ταν ἢ ἀποδέχονταν, καὶ ἡ ὁποία ἔπαιξε καὶ ἔπαιζε πάντοτε ἕναν ὄχι ἀμελητέο ρόλο στὶς κρίσεις καὶ στὶς συμπεριφορές τους. Ἡ ἀναφορὰ στὸν ἰακωβινισμὸ ἀποτελεῖ στὸ ἑξῆς μιὰ σταθερὴ παράμετρο τῶν πολιτικῶν ἀγώνων, εἴτε ὁ ἰακωβινισμὸς ἐπενδύεται μὲ ὅλες τὶς Δημοκρατικὲς ἀρετὲς εἴτε, ἀντιστρόφως, ἐπιβαρύνεται μὲ κάθε λογῆς περιφρόνηση καὶ κατακραυγή. Ἡ ἐπιβίωσή του στὴ συλλογικὴ μνήμη ἀναδεικνύεται σὲ στοιχεῖο τῆς πολιτικῆς ὀπτικῆς τῶν Γάλλων —εἴτε ἀνάγεται στὸ ἁπλουστευτικὸ μοτίβο τοῦ συγκεντρωτισμοῦ εἴτε ταυτίζεται μὲ τὴν παθιασμένη ἀναζήτηση τῆς ἐθνικῆς ἑνότητας εἴτε, τέλος, χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ ὁρισμένη ἀντίληψη τῆς πολιτικῆς δράσης, τῆς προσφυγῆς στὴν κοινὴ γνώμη καὶ στὴν παρέμβαση τῶν λαϊκῶν μαζῶν.

Πρέπει λοιπόν, ἂν θέλουμε νὰ ὁρίσουμε τὸν ἰακωβινισμὸ ὡς πολιτικὴ ὀργάνωση καὶ ὡς πρακτική, νὰ τὸν σκεφτοῦμε κατὰ τὴ φάση τῆς πληρότητάς του, ἐνῶ ἀσκεῖ ἀπεριόριστα τὴ δικτατορία τῆς κοινῆς γνώμης καὶ τὴν πολιτικὴ ἡγεμονία του, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1793 μέχρι τὸ καλοκαίρι τοῦ 1794, κατὰ τὸ ἔτος 2. Κατὰ τὸ ἐφήμερο ἔτος 2: ὁ ἰακωβινισμὸς δὲν διάρκεσε παραπάνω ἀπὸ ἕνα ἔτος, τὸ ἔτος τῆς συμμαχίας ποὺ ἦταν πολιτικὰ ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἥττα τῆς ἀντεπανάστασης καὶ τοῦ Συνασπισμοῦ τῶν Δυνάμεων. Σύντομος χρόνος, κατὰ τὸν ὁποῖο ἐπιταχύνθηκε ἡ ἱστορία. Ὁ ἰακωβινισμὸς ἐξελίχθηκε μέσα σὲ μερικοὺς μῆνες ἀφότου κατέκτησε τὴν ἐξουσία πρὸς τὸν σταθεροποιητικὸ κομφορμισμό, κι ἔπειτα πρὸς τὴ γραφειοκρατικὴ σκλήρυνση.

Παραπέρα τίθεται τὸ ἐρώτημα ποιὸ ἦταν τὸ δίκτυο τῶν θυγατρικῶν ἑταιρειῶν τῶν Ἰακωβίνων, οἱ ὁποῖες ἀποτέλεσαν κατὰ κάποιον τρόπο τὴ θωράκιση τοῦ κόμματος τὴν κρίσιμη ἐποχὴ τῆς Ἐπανάστασης, κατὰ τὸ ἔτος 2: Ἐκτίμηση δύσκολη, καθὼς λείπουν οἱ σοβαρὲς μονογραφίες σχετικὰ μὲ τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὰ διαμερίσματα καὶ στὶς διάφορες περιφέρειες. Εἶναι καταρχὰς ἀπαραίτητο νὰ γίνει σαφὴς διάκριση μεταξὺ τῶν ἑταιρειῶν τῶν Φίλων τοῦ Συντάγματος, ἑταιρειῶν ἀρχικὰ τῆς ἀστικῆς τάξης, καὶ τῶν κατὰ κυριολεξία λαϊκῶν ἑταιρειῶν, τῶν ὁποίων ὁ τρόπος στρατολόγησης ἦταν πολὺ διαφορετικός. Σὲ πολλὲς σημαντικὲς πόλεις δὲν ὑπῆρχε παρὰ μία μόνον ἑταιρεία, ἡ σύνθεση τῆς ὁποίας ἐξελισσόταν μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου: αὐτὸ συνέβη στὴν Ἀβινιόν, στὴ Μασσαλία, στὸ Μονπελλιέ. Ἀλλοῦ ὅμως, στὸ Αἴξ-ἀν-Προβάνς, στὴ Νίμ, στὴ Βαλάνς, δημιουργήθηκαν κατόπιν ἄλλες ἑταιρεῖες Φίλων τοῦ Συντάγματος, οἱ ὁποῖες ἔθεταν ὅρους ἐγγραφῆς πολὺ πιὸ εὐνοϊκοὺς γιὰ τοὺς μετρίων εἰσοδημάτων πολίτες, καὶ κυρίως ζητοῦσαν μικρὰ ποσὰ ὡς συνδρομή. Στὴ Νὶμ ὅπως καὶ στὸ Αἴξ, οἱ δύο λέσχες ἦρθαν σὲ ἔντονη ἀντιπαράθεση μεταξύ τους. Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ στὸ Μπορντώ, κατὰ τὴ φεδεραλιστικὴ ἀπόπειρα τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1793.

Ἔπειτα ἀπὸ λεπτομερεῖς ἔρευνες, ὁ ντὲ Καρντενὰλ ὑπολόγισε ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἰακωβινικῶν λεσχῶν ἀνερχόταν σὲ 3.097. Ὁ Σομπὰν ὅμως, γενικεύοντας μὲ βάση τὰ ὅσα διαπίστωσε σὲ ἕξι διαμερίσματα τῆς Νοτιοανατολικῆς Γαλλίας, καὶ παν-

τως ἀναγνωρίζοντας ὅτι ἡ παρουσία τῶν λεσχῶν ἦταν ὁπωσδήποτε ἀραιότερη σὲ πολλὲς ἄλλες περιοχές, πρότεινε γιὰ τὸ σύνολο τῆς Γαλλίας τὸν ἀριθμὸ τῶν ἔξι ἕως ἑφτὰ χιλιάδων λεσχῶν, «καὶ ἴσως ἀκόμη περισσότερες». Στὴν πραγματικότητα, ἡ ἐκτίμηση τοῦ ντὲ Καρντενὰλ φαίνεται σαφῶς ἀνεπαρκής.

Γιὰ τὴν πόλη τοῦ Παρισιοῦ, ὁ συγγραφέας αὐτὸς δίνει τὸν ἀριθμὸ τῶν 23 ἑταιρειῶν, ἐνῶ κατὰ τὸ ἔτος 2 καθένα ἀπὸ τὰ 48 τμήματα διέθετε τὴ δική του λαϊκὴ ἑταιρεία, ἢ ἑταιρεία τμήματος, καὶ μερικὲς φορὲς διέθετε δύο τέτοιες ἑταιρεῖες. Γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρουμε τὶς ἀρχαιότερες λαϊκὲς ἑταιρεῖες οἱ ὁποῖες, χωρὶς νὰ μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ τοὺς Ἰακωβίνους, ἢ ἀκόμη καὶ μὲ τοὺς Κορδελιέρους, εἶχαν εὐρύτερη ἀπήχηση: μία ἀπὸ αὐτὲς ἦταν ἡ σεβάσμια Ἀδελφότητα [τῶν Πατριωτῶν] τῶν Δύο Φύλων, ἡ ὁποία ἱδρύθηκε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1790 ἀπὸ τὸν δημοδιδάσκαλο Ντανσάρ. Γιὰ νὰ μὴ μιλήσουμε, ἀκόμη, γιὰ τὴν ἐφήμερη Ἑταιρεία τῶν Ἐπαναστατριῶν Γυναικῶν [Δημοκρατισσῶν Πολιτισσῶν] τῆς Κλαὶρ Λακόμπ.

Σχετικὰ μὲ τὰ ἔξι διαμερίσματα τῆς Νοτιοανατολικῆς Γαλλίας τὰ ὁποῖα μελέτησε (Γκάρ, Ντρόμ, Βωκλύζ, Μποὺς-ντὺ-Ρόν, Βάρ, Κάτω Ἄλπεις), ὁ Σομπὰν δηλώνει πὼς τὰ δύο τρίτα τῶν 1.466 κοινοτήτων διέθεταν κατὰ τὸ ἔτος 2 τὴ λαϊκὴ ἑταιρεία τους, καὶ πὼς ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν λεσχῶν τους ἔφτανε σχεδὸν τὶς χίλιες. Στὸ Βωκλὺζ ὑπῆρχαν 139 λαϊκὲς ἑταιρεῖες: ὁ νομὸς αὐτὸς ἀριθμοῦσε τότε 154 κομοῦνες, δηλαδὴ ἡ ἀναλογία ἦταν 90%. Μόνον μερικὰ μικρὰ χωριά, μὲ ἐλάχιστους κατοίκους, δὲν εἶχαν λέσχες. Ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἑταιρεῖες τουλάχιστον οἱ 83 εἶχαν ἱδρυθεῖ πρὶν ἀπὸ τὶς 31 Δεκεμβρίου 1792. Ἡ Γκὰρ (382 κοινότητες) διέθετε τὴν ἴδια ἐποχὴ 132 ἑταιρεῖες (δηλαδὴ μιὰ ἀναλογία 36%). Ἀπὸ αὐτὲς τουλάχιστον 47 εἶχαν ἱδρυθεῖ πρὶν ἀπὸ τὶς 31 Δεκεμβρίου 1792. Οἱ λέσχες ἦταν πολυπληθέστερες στὶς πεδινὲς περιοχές, πλούσιες καὶ πυκνοκατοικημένες, ἀπ' ὅ,τι στὶς ὀρεινὲς περιοχὲς τοῦ Σεβὲν ἢ στὶς θαμνώδεις περιοχὲς τοῦ νότου. Ὑπῆρχαν 21 ἑταιρεῖες γιὰ τὶς 27 κοινότητες τῆς περιοχῆς τῆς Μπωκαίρ, 21 γιὰ τὶς 30 κοινότητες τῆς Νίμ, ἀλλὰ μόνον 11 ἑταιρεῖες γιὰ τὶς 62 κοινότητες τῆς περιφερείας τοῦ Ἀλές, καὶ 19 γιὰ τὶς 104 κοινότητες τῆς περιφερείας τοῦ Ὑζές. Τὸ Ντρὸμ ἀριθμοῦσε 258 ἑταιρεῖες γιὰ 355 κοινότητες (73%). Ἀντιθέτως ἀπ' ὅ,τι παρατηρήσαμε σχετικὰ μὲ τὴν Γκάρ, οἱ ἑταιρεῖες ἦταν πολυαριθμότερες στὸ ὀρεινὸ τμῆμα αὐτοῦ τοῦ διαμερίσματος ἀπ' ὅ,τι στὰ πεδινά. Στὴν περιοχὴ τοῦ Μοντελιμὰρ ὑπῆρχαν 28 ἑταιρεῖες γιὰ 59 κοινότητες, σὲ ἐκείνη τῆς Ρομὰνς ὑπῆρχαν 24 γιὰ 55, ἀλλὰ στὴν περιοχὴ τοῦ Κρέστ ἦταν μία ἑταιρεία γιὰ κάθε κοινότητα (44), στὸ Ντὶ 63 γιὰ 73, καὶ στὴ Νυὸν 62 γιὰ 78 κοινότητες. Στὶς Κάτω Ἄλπεις (260 κοινότητες), τὸ συνέδριο ποὺ πραγματοποιήθηκε στὴν Ντὶν τὴν 26η Νοεμβρίου 1793 συγκέντρωσε ἀντιπροσώπους 117 ἑταιρειῶν. Στὴ Βάρ, ἔξι περιφέρειες εἶχαν 104 ἑταιρεῖες γιὰ 151 κοινότητες (δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιὰ ἄλλες τρεῖς περιφέρειες). Στὸ Μποὺς-ντὺ-Ρὸν ὁ ἀναλογικὸς ἀριθμὸς τῶν λεσχῶν ἦταν ἀναμφιβόλως ἐξίσου ὑψηλὸς μὲ τὸ Βωκλύζ. Ἡ περιοχὴ τῆς Μασσαλίας διέθετε ἐννέα ἀπὸ αὐτές, δηλαδὴ ὅσες καὶ κοινότητες.

Καὶ πάλι πρέπει νὰ ἀναρωτηθοῦμε σχετικὰ μὲ τὸ βαθμὸ δραστηριότητας αὐτῶν

τῶν ἑταιρειῶν. Οἱ λέσχες ποὺ ὑπῆρχαν στὶς κωμοπόλεις τῶν διαμερισμάτων καὶ τῶν περιφερειῶν ἔπαιξαν θετικὸ ρόλο, καὶ συχνὰ πολὺ σημαντικό. Αὐτὸ συνέβη στὸ Ντρὸμ ὅταν ἐκδηλώθηκαν οἱ φεδεραλιστικὲς ἀπόπειρες. Ὡστόσο, τὰ παραπάνω κάθε ἄλλο παρὰ ἴσχυαν γιὰ τὶς ἑταιρεῖες τῶν χωριῶν, ὅπου βεβαίως δὲν ἦταν πολυάριθμα τὰ μέλη ποὺ διέθεταν κάποια μόρφωση καὶ τὴν ἱκανότητα νὰ μιλοῦν καὶ νὰ γράφουν ἀρκετὰ σωστά. Ὅπως ἔγραφε τὴν 18η Θερμιδὸρ τοῦ ἔτους 2 (5 Αὐγούστου 1794) ὁ ἐθνικὸς πράκτορας τοῦ Βιγκάν: «Ὑπάρχουν [λαϊκὲς ἑταιρεῖες] σὲ ὅλες τὶς κοινότητες τῆς περιοχῆς, μὲ ἐξαίρεση ἐκεῖνες ὅπου ἦταν δύσκολο νὰ βρεθεῖ ἕνας πρόεδρος γιὰ νὰ θέσει τὸ ζήτημα σὲ ψηφοφορία». Ἀναμφιβόλως οἱ συγκεντρώσεις αὐτῶν τῶν ἑταιρειῶν περιορίζονταν σὲ ἀναγνώσεις καὶ στὸ σχολιασμὸ νόμων καὶ ἐφημερίδων. Χάρη στὶς λαϊκὲς ἑταιρεῖες πάντως, χάρη στὸ πλῆθος καὶ στὴ συνοχή τους, ὀφείλεται ἐν μέρει ἡ ὁριστικὴ ἥττα τοῦ φεδεραλισμοῦ στὴ νοτιοανατολικὴ περιφέρεια.

Ἀπὸ ἰδεολογικὴ ἄποψη, ὁ ἰακωβινισμὸς ἐγγράφεται στὴ συνέχεια τῆς ὀρθολογιστικῆς φιλοσοφίας τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ στηρίζεται στὸ ὑπόβαθρο τοῦ ἀστικοῦ ὀρθολογισμοῦ. Ἡ ἐλευθερία, ἡ πολιτικὴ ἰσότητα, ἡ ἐθνικὴ κυριαρχία πρέπει νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἀναγέννηση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτη, νὰ ἐγγυηθοῦν τὴν ἐκπλήρωση τῆς εὐτυχίας του ἑδραιώνοντάς τη στὰ στέρεα θεμέλια τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ —μόνον ὁ τελευταῖος μπορεῖ νὰ περιορίσει τὴ μέριμνα γιὰ τὸ κοινὸ ἀγαθό. Ἀτομικισμὸς καὶ ὠφελιμισμὸς ταυτοχρόνως: σκοπὸς τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης εἶναι ἡ ἐξασφάλιση τῆς ἀτομικῆς εὐτυχίας, ἀλλὰ τὸ ἄτομο δὲν βρίσκει τὸν δικό του σκοπὸ παρὰ μόνο μέσα στὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτό.

Οἱ ἐξελίξεις ἀπὸ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1791, ἔπειτα ἀπὸ τὴ φυγὴ τοῦ βασιλιᾶ, καὶ ἀκόμη περισσότερο ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ θρόνου, στὶς 10 Αὐγούστου 1792, ἀντέταξαν τὴ σκληρὴ πραγματικότητα σ' αὐτὸ τὸ ἰδανικό. Οἱ ἀναγκαιότητες τῆς ἐπαναστατικῆς πάλης ἐπέβαλαν ἐφεξῆς ἐξαιρετικοὺς περιορισμοὺς στὰ δικαιώματα τοῦ ἀτόμου: ἡ κοινὴ σωτηρία ἀναγορεύτηκε σὲ ὑπέρτατο νόμο. Συνεπῶς, πρέπει νὰ προσδιορίσουμε ἐπακριβῶς τὴν ἰδεολογία καὶ τὴν πρακτικὴ τῶν Ἰακωβίνων σὲ σχέση μὲ τὴ λειτουργία τους στὰ γεγονότα καὶ μὲ τὶς πολιτικὲς ἀπαιτήσεις τους, καὶ ὄχι σὲ σχέση μὲ τὴν ἀφηρημένη φιλοσοφικὴ προέλευση ἢ τὴν ἀπήχησή τους.

Ἀπὸ πολιτικὴ ἄποψη, ὁ ἰακωβινισμὸς χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἑνωτικὴ στρατηγικὴ καὶ τὴν ἑνοποιητικὴ τακτική: ζητᾶ νὰ πραγματώσει καὶ νὰ διατηρήσει μὲ ὁποιοδήποτε τίμημα, ἔστω καὶ μὲ τίμημα παραχωρήσεις και συμβιβασμούς, τὴν ἐπαναστατικὴ ἑνότητα τῆς Τρίτης Τάξης, μέχρι τὴν πλήρη καταστροφὴ τοῦ προνομίου καὶ τὴ συντριβὴ τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς ἀντεπανάστασης. Ἡ συμμαχία μὲ τὶς ἀγροτικὲς μάζες πληρώθηκε μὲ τίμημα τὸ νόμο τῆς 17ης Ἰουλίου 1793, ὁ ὁποῖος καταργοῦσε ὁριστικά, καὶ χωρὶς καμιὰ ἀποζημίωση, τὴ φεουδαρχία. Ὁ Γκράμσι κατόρθωσε νὰ ὁρίσει τὸν «ἱστορικὸ ἰακωβινισμὸ» ὡς ἕνωση τῆς πόλης καὶ τῆς ὑπαίθρου —ἂς ἐννοήσουμε μὲ τοὺς παραπάνω ὅρους τὴν ἕνωση τῆς ἐπαναστατικῆς

ἀστικῆς τάξης καὶ τῶν χωρικῶν. Τὸ τίμημα ποὺ πληρώθηκε γιὰ τὴ συμμαχία μὲ τὶς λαϊκὲς μάζες τῶν πόλεων ἦταν ὁ νόμος τῆς 29ης Σεπτεμβρίου 1793, ὁ ὁποῖος ἐπέβαλε τὴ γενικὴ μέγιστη διατίμηση καὶ τὴ διευθυνόμενη οἰκονομία, μολονότι οἱ Ἰακωβίνοι ἦταν ἀδιάλλακτοι ὀπαδοὶ τῆς οἰκονομικῆς ἐλευθερίας. «Τὸ ἔργο τῆς ἡγεμονίας», γράφει ὁ Γκράμσι, «προϋποθέτει ἀναμφιβόλως ὅτι λαμβάνονται ὑπόψη τὰ συμφέροντα καὶ οἱ τάσεις τῶν ὁμάδων στὶς ὁποῖες πρόκειται αὐτὴ νὰ ἀσκηθεῖ, ὅτι ἐπέρχεται μιὰ ὁρισμένη ἰσορροπία συμβιβασμῶν, ὅτι δηλαδὴ ἡ διευθυντικὴ ὁμάδα προχωρεῖ σὲ θυσίες οἰκονομικῆς καὶ σωματειακῆς τάξεως, ἀλλὰ εἶναι ἐξίσου ἀναμφίβολο πὼς παρόμοιες θυσίες καὶ παρόμοιοι συμβιβασμοὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀφοροῦν τὰ οὐσιώδη [...]».

Ἑνωτικὴ στρατηγική: ὁ ἰακωβινισμός, λοιπόν, σκοπεύει νὰ ὀρθώσει ἕνα τεράστιο δίκτυο κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν συμμαχιῶν ὥστε νὰ ἀπομονώσει τὸν κύριο ἀντίπαλο, τὴν ἀριστοκρατία, τὴν ἀντεπανάσταση. Μὲ αὐτὴν τὴν ἔννοια ὑπάρχει μιὰ συνέχεια ἀπὸ τὸ 1789 ἕως τὸ ἔτος 2, ἀκόμη στὸ ἀπόγειο τῆς Τρομοκρατίας. Στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο, αὐτὴ τὴν ἑνωτικὴ στρατηγικὴ μαρτυροῦν στοιχεῖα ὅπως τὰ παρακάτω: Ἡ στάση ποὺ τήρησε ὁ Ροβεσπιέρος ἀπέναντι στοὺς 73 μετριοπαθεῖς βουλευτὲς οἱ ὁποῖοι φυλακίστηκαν γιὰ τὴ διαμαρτυρία τους ἐναντίον τῆς 2ας Ἰουνίου 1793. Ὁ Ροβεσπιέρος ἀρνήθηκε κατηγορηματικὰ τὴν παραπομπή τους σὲ δίκη. Ἡ ἄρνηση τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας νὰ ἀποκλείσει ἀπὸ τὸ στράτευμα τοὺς ἀξιωματικοὺς ποὺ ἦταν τέως εὐγενεῖς, ἀλλὰ παρέμεναν νομιμόφρονες ἀπέναντι στὴ Δημοκρατία. Τὸ ἴδιο μαρτυροῦν καὶ ἡ ἀνακοπὴ τοῦ ἀποχριστιανισμοῦ ποὺ κατοχύρωσε ὁ Ροβεσπιέρος τὴν 1η Φριμαὶρ τοῦ ἔτους 2 (21 Νοεμβρίου 1793), ὅπως καὶ ἡ ἐξόντωση τῶν φραξιῶν: «Ἐσεῖς εἶστε λοιπὸν τὰ ἄγρια θηρία, ἐσεῖς οἱ ὁποῖοι διχάζετε τοὺς κατοίκους μιᾶς Δημοκρατίας» (Σαὶν-Ζύστ, *Εἰσήγηση σχετικὰ μὲ τὴ Γενικὴ Ἀστυνομία*, τῆς 26ης Ζερμινὰλ τοῦ ἔτους 2 —15 Ἀπριλίου 1794). Κατηγορώντας τὶς φράξιες οἱ ὁποῖες στὴν πραγματικότητα ἀντανακλοῦσαν τὴν ἀνάπτυξη τῶν κοινωνικῶν ἀνταγωνισμῶν στοὺς κόλπους τῆς παλαιᾶς Τρίτης Τάξης, ὁ Σαὶν Ζύστ τὶς κατήγγελλε γιὰ τὴ διάσπαση τοῦ ἐπαναστατικοῦ μετώπου, γιὰ τοὺς συμβιβασμούς τους μὲ τοὺς ἐσωτερικοὺς καὶ ἐξωτερικοὺς ἐχθρούς, γιὰ τὶς ἐπιθέσεις τους ἐνάντια στὴν ἑνότητα τῆς Τρίτης Τάξης. «Συνεπῶς, κάθε κόμμα εἶναι ἐγκληματικό», εἶχε δηλώσει ἤδη στὶς 23 Βαντὸζ τοῦ ἔτους 2 (13 Μαρτίου 1794), στὴν *Εἰσήγηση σχετικὰ μὲ τὶς φράξιες τοῦ ἐξωτερικοῦ*, «ἐπειδὴ κάθε κόμμα ἀπομονώνει τὸν λαὸ καὶ τὶς λαϊκὲς ἑταιρεῖες. Συνεπῶς κάθε φράξια εἶναι ἐγκληματική, ἐπειδὴ τείνει νὰ διαιρεῖ τοὺς πολίτες».

Αὐτὴ ἡ μέριμνα τῆς ἑνότητας ἐξηγεῖ τὴν ἱκανότητα ποὺ εἶχαν οἱ Ἰακωβίνοι νὰ ἀδράχνουν σὲ κάθε ἐπίπεδο, ἀπὸ τὶς λαϊκὲς ἑταιρεῖες μέχρι τὴ μητρικὴ ἑταιρεία καὶ τοὺς διευθύνοντές της, τὴν πολιτικὴ πρωτοβουλία ὥστε νὰ διατηροῦν τὸ ἑνιαῖο ἐπαναστατικὸ μέτωπο μὲ ἄξονα ἀκριβῆ συνθήματα καὶ πρακτικὲς ἀποφάσεις. Ἰδοὺ μιὰ ἑνωτικὴ πολιτικὴ πρωτοβουλία: ὁ Ροβεσπιέρος τοποθέτησε στὰ τέλη Σεπτεμβρίου τοῦ 1792 τὴν πολιτικὴ μάχη στὸ ἐπίπεδο τῆς ἰσότητας, ὥστε νὰ συσπειρώσει

πίσω του τὶς μάζες. «Ἡ βασιλεία ἐξολοθρεύτηκε, οἱ εὐγενεῖς καὶ ὁ κλῆρος ἀφανίστηκαν, τὸ βασίλειο τῆς ἰσότητας ἀρχίζει», γράφει στὴν πρώτη ἀπὸ τὶς *Ἐπιστολὲς πρὸς τοὺς ἐντολοδότες* του, ἐνῶ ὁ Μπρισσό, στὴν ἔκκληση ποὺ ἀπηύθυνε *Πρὸς ὅλους τοὺς Δημοκρατικοὺς τῆς Γαλλίας, περὶ τῆς Ἑταιρείας τῶν Ἰακωβίνων τοῦ Παρισιοῦ*, κατήγγελλε τοὺς ἀποδιοργανωτὲς «οἱ ὁποῖοι θέλουν νὰ ἰσοπεδώσουν τὰ πάντα —τὶς ἰδιοκτησίες, τὴν εὐμάρεια, τὴν τιμὴ τῶν τροφίμων, τὶς διάφορες ὑπηρεσίες ποὺ προσφέρονται στὴν κοινωνία». Ἄλλη μιὰ πολιτικὴ πρωτοβουλία: ἡ ἐπίσπευση τῆς ψήφισης τοῦ Συντάγματος τὴν 24η Ἰουνίου 1793 ὥστε νὰ διακοπεῖ ἡ φεδεραλιστικὴ ἐκστρατεία σχετικὰ μὲ τὸ παράνομο τῶν Ἡμερῶν ἀπὸ τὶς 31 Μαΐου ὣς τὶς 2 Ἰουνίου. Ἄλλη μιὰ ἑνωτικὴ πολιτικὴ πρωτοβουλία: ἐκείνη τῶν ἐντεταλμένων ἀντιπροσώπων τῆς Συνέλευσης, τοῦ Φουσὲ στὴ Νεβέρ, τοῦ Σαὶν-Ζὺστ στὸ Στρασβοῦργο ... ὥστε νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς λαϊκὲς ἀνάγκες καὶ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴ δράση τοῦ ἐχθροῦ. Παρόμοια ἦταν ἡ πρωτοβουλία τῶν πανταχοῦ παρόντων ἀγωνιστῶν τῆς βάσης, ὁπουδήποτε ἀπαιτοῦνταν νὰ ὑπάρξει ἀνταπόκριση στὶς ἀνάγκες τῶν μαζῶν, νὰ ἀντικρουστεῖ ὁ ἐχθρός. Ὁ ἰακωβινισμὸς ἦταν ἐπίσης αὐτὴ ἡ πρακτικὴ ἱκανότητα τῆς ἑνωτικῆς πρωτοβουλίας.

Ἑνοποιητικὴ τακτική: ἡ πολιτικὴ πρακτικὴ τῶν Ἰακωβίνων δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἐφαρμογή, στὸ μίτο τῶν γεγονότων, τῆς ἑνωτικῆς στρατηγικῆς. Ἀναλύθηκε καὶ ἀποδομήθηκε πρὸ πολλοῦ, ὄχι χωρὶς νὰ φανεῖ ἐχθρικὴ μεροληψία. Οἱ λαϊκὲς ἑταιρεῖες ἔγιναν κρίκοι ἑνὸς τεράστιου ἐθνικοῦ δικτύου, μέσα ἀπὸ τὴ σύνδεση τῶν θυγατρικῶν ἑταιρειῶν καὶ τὴν ἀλληλογραφία τους. Ἡ μητρικὴ ἑταιρεία τελειοποίησε τὴν πρακτικὴ τῶν κλειστῶν ἐπιτροπῶν οἱ ὁποῖες καθόριζαν τὸ δόγμα, διευκρίνιζαν τὴ γραμμή, τὴ συγκεκριμενοποιοῦσαν μὲ ἁπλὰ καὶ δραστικὰ συνθήματα τὰ ὁποῖα θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποτελέσουν σημεῖα ἀναφορᾶς καὶ ἐνεργοποίησης ὅλων ὅσοι ὑποστήριζαν τὴν ἐπαναστατικὴ δράση. Ἀντιστρόφως ἡ πρακτικὴ τῶν ἐκκαθαρίσεων, οἱ ὁποῖες διεξάγονταν περιοδικά, ἐξαφάνιζε, μαζὶ μὲ τοὺς ἀνθρώπους, τοὺς σπόρους τῆς πολιτικῆς διάσπασης καὶ συντηροῦσε τὴ συνοχὴ τοῦ διευθυντικοῦ πυρήνα. Τὰ ἀπρόβλεπτα τῶν ἐκλογῶν διορθώνονταν μὲ τὴν *ἐπιτίμηση* τῶν ὑποψηφίων, δηλαδὴ μὲ μιὰ ἄλλη μορφὴ ἐκκαθάρισης, καὶ μὲ τὴν παρεπόμενη ἀρχὴ τῆς διείσδυσης. Ἀφοῦ πρῶτα περιοριζόταν ὁ ἀνταγωνισμὸς μὲ τὴν *καθαρτήρια ἐξέλεγξη*, οἱ πολίτες ἀφήνονταν ἐλεύθεροι νὰ ἐπιλέξουν. Σὲ ὁριακὲς περιπτώσεις, οἱ ἐκλογὲς παρακάμπτονται μὲ τὴ μέθοδο τοῦ προσεταιρισμοῦ (τῆς «κοοπτάτσιας») ἢ μὲ διορισμοὺς ἀπὸ τὰ ἀνώτερα κλιμάκια. Ὁ πολίτης εἰσάγεται στὸ δίκτυο τῶν θυγατρικῶν ὀργανώσεων οἱ ὁποῖες δέχονται κινητήρια ὤθηση ἀπὸ τὴ μητρικὴ ἑταιρεία, ἀπὸ τὸ «μοναδικὸ κέντρο τῆς κοινῆς γνώμης». Ἀπὸ ἐδῶ ξεκινοῦν, σύμφωνα μὲ μιὰ ἐγκύκλιο τῆς λαϊκῆς ἑταιρείας τῆς Μπελβὶλ τὸ ἔτος 2, «οἱ λαμπρὲς καὶ ζωοδότρες ἀκτίνες οἱ ὁποῖες θὰ φωτίσουν, θὰ ἐμψυχώσουν καὶ θὰ φλογίσουν τὸν πατριωτισμό». Ἡ πολιτικὴ πρακτικὴ τῶν Ἰακωβίνων, σὲ τελικὴ ἀνάλυση, ἀποτελεῖ ἀντανάκλαση ἑνὸς ὑποδειγματικοῦ τακτικοῦ ρεαλισμοῦ: σημαίνει νὰ ἐκτιμῶνται ἐπακριβῶς οἱ συσχετισμοὶ δυνάμεων σὲ κάθε δεδομένη στιγμή, νὰ μὴν ἐκτίθεται ποτὲ σὲ κίνδυνο

ἡ γενικὴ γραμμὴ μὲ καιροσκοπικὰ μέτρα, νὰ διοχετεύονται ὅλες οἱ ἐθνικὲς ἐνέργειες πρὸς τὴν κατεύθυνση ποὺ ἀπαιτεῖ ὁ ὑπέρτατος στόχος, ἡ νίκη χωρὶς συμβιβασμούς.

Αὐτὴ ἡ πολιτικὴ πρακτικὴ καὶ αὐτὴ ἡ ἐπαναστατικὴ τεχνικὴ ἀποδείχθηκαν ἐξαιρετικὰ ἀποτελεσματικές. Ἐξασφάλισαν τὸ 1793 τὴν κατάκτηση τῆς ἐξουσίας, τὴν ἑδραίωση τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης, κατόπιν τὴ σταθεροποίησή της καί, τέλος, τὴ σωτηρία τῆς Ἐπανάστασης καὶ τῆς Δημοκρατίας. Οἱ δυσκολίες δὲν προῆλθαν τόσο ἀπὸ τὶς ὑπερβολές, τοὺς ποικίλους χειρισμοὺς καὶ χειραγωγήσεις, τὶς δίκες προθέσεων, τὴν ἀνακατάταξη τῶν ἀντιπάλων, ὅπως συνέβη στὶς μεγάλες δίκες τοῦ Ζερμινὰλ τοῦ ἔτους 2, ὅσο ἀπὸ τὰ ἐντέλει ἀντιφατικὰ συμφέροντα τῶν διαφόρων κοινωνικῶν στρωμάτων τὰ ὁποῖα ἀπάρτιζαν μέχρι τότε τὴν Τρίτη Τάξη. Ἂν στάθηκε ἐφικτὸ νὰ σιγήσουν αὐτὰ πρὸς στιγμήν, ὅταν βρέθηκαν ἀντιμέτωπα μὲ τὴν ἀριστοκρατία καὶ τὴν ἀντεπανάσταση, ἦταν ἄραγε δυνατόν, ἔστω καὶ μὲ τίμημα ἀκραῖες ἐντάσεις, νὰ διατηρηθεῖ ἡ συνοχὴ τοῦ ἐπαναστατικοῦ μετώπου ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ φάνηκε στὸν ὁρίζοντα ἡ νίκη; Στὴν πραγματικότητα, ἡ πτώση τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης ποὺ εἶχε ἀστικὴ (ἰακωβινικὴ) διεύθυνση καὶ λαϊκὴ ὑποστήριξη, ἦταν ἐγγεγραμμένη στὴ διαλεκτικὴ πορεία τῆς ἱστορίας: οἱ ἀντιφάσεις ξεσποῦν ὅταν γίνεται βέβαιη ἡ νίκη.

β) Χαρακτηριστικὰ καὶ ὀργάνωση τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης

Ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση εἶναι πολεμικὴ κυβέρνηση. «Ἐπανάσταση εἶναι ὁ πόλεμος τῆς ἐλευθερίας ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν της», σύμφωνα μὲ τὸν Ροβεσπιέρο· ἐναντίον τῶν ἐσωτερικῶν ὅσο καὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν. Γιὰ νὰ κάνει κανεὶς πόλεμο δὲν ἀρκεῖ νὰ ψηφίζει μεγαλεπήβολα μέτρα. Χρειάζεται νὰ βρεθεῖ ἡ κυβέρνηση ποὺ θὰ φροντίσει νὰ ἐκτελεστοῦν, καὶ θὰ συντονίσει τὶς προσπάθειες. Αὐτὸ δὲν ἴσχυε λιγότερο προτοῦ τὸ ἐπισημάνει ὁ Βοναπάρτης στὸν ἀδελφὸ τοῦ Μαξιμιλιανοῦ, τὴν 1η Θερμιδὸρ (19 Ἰουλίου): «Εἶναι ἀπόλυτα ἀναγκαῖο, σὲ μιὰ τεράστια πάλη ὅπως εἶναι ἡ δική μας, νὰ ὑπάρξουν μιὰ ἐπαναστατικὴ κυβέρνηση καὶ μιὰ κεντρικὴ ἐξουσία ἡ ὁποία θὰ ἔχει ἕνα σταθερὸ σύστημα». Ὁ καιρὸς πιέζει: πρέπει νὰ δράσει «σὰν ἀστροπελέκι», μὲ τὴν ταχύτητα καὶ τὴν ἀναπόδραστη δύναμη τοῦ κεραυνοῦ. Κάθε διοικητικὸ ὄργανο θὰ τῆς ὑποταχθεῖ μέσω τοῦ συγκεντρωτισμοῦ. Κάθε ἀντίσταση θὰ συντριβεῖ χάρη στὴν «ἰσχὺ καταναγκασμοῦ», δηλαδὴ τὴν Τρομοκρατία. Κάθε στασιαστὴς ἀπέναντι στὸ νόμο της θὰ κηρυχτεῖ «ἐχθρὸς τοῦ λαοῦ», καὶ θὰ τοῦ ἀξίζει θάνατος. Ἡ ἐπαναστατικὴ κυβέρνηση ἀποτελεῖ, ὡς πρὸς τὴν οὐσία της, τὴν παλινόρθωση τῆς ἐξουσίας.

Ὡστόσο, οἱ πράκτορές της πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦν αὐτὴ τὴν ἐξουσία ἀποκλειστικὰ γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἔθνους: στὴν «ἀρετή» τους συνίσταται ἡ προστασία τῶν πατριωτῶν. Μετὰ τὴν προδοσία, τὸ χειρότερο ἔγκλημα εἶναι ἡ κατάχρηση ἐξουσίας. «Ψυχὴ τῆς Δημοκρατίας», ἔγραφε ὁ Ροβεσπιέρος τὸ 1792, «εἶναι ἡ ἀγάπη

γιὰ τὴν πατρίδα, ἡ μεγαλόψυχη ἀφοσίωση ἡ ὁποία συνδέει κάθε ἰδιωτικὸ συμφέρον μὲ τὸ γενικὸ συμφέρον». Πῶς γίνεται νὰ συμφιλιωθοῦν παρόμοια αἰσθήματα μὲ τὴν ἰδιωτικὴ ἀνηθικότητα; Αὐτὴ ἡ τελευταία λοιπὸν εἶναι ὕποπτη: «Ἐχθροὶ τῆς Δημοκρατίας εἶναι ἐκεῖνοι οἱ ἄνανδροι ἐγωιστές, εἶναι οἱ φιλόδοξοι καὶ οἱ διεφθαρμένοι». Ὁ Μοντεσκιὲ καὶ ὁ Ρουσσὼ τὸ εἶχαν ἤδη πεῖ αὐτό.

Ἔστω καὶ ἂν εἶναι προσωρινὴ καὶ ὑποχρεωμένη νὰ προσαρμόζεται εὐέλικτα στὶς περιστάσεις, ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ὀργανικὸ ἐξοπλισμό. Καταστατικός της χάρτης ἔγινε ὁ νόμος τῆς 14ης Φριμαὶρ τοῦ ἔτους 2 (4 Δεκεμβρίου 1793), ὁ ὁποῖος σχολιάστηκε ἀρκετὲς φορές: ἀπὸ τὸν Μπιγιώ, στὶς 18 Νοεμβρίου, κι ἔπειτα τὴν 1η Φλορεάλ (20 Ἀπριλίου 1794)· ἀπὸ τὸν Ροβεσπιέρο, στὶς 5 Νιβὸζ (25 Δεκεμβρίου 1793) καὶ στὶς 17 Πλυβιὸζ (5 Φεβρουαρίου 1794)· ἀπὸ τὸν Σαὶν-Ζύστ, τὸν Μπαρέρ, τὸν Καρνό, τὸν Κουτόν· ἀπὸ τὶς ἐγκυκλίους τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας· ἀπὸ τὶς διακηρύξεις τῶν ἐντεταλμένων ἀντιπροσώπων τῆς Συνέλευσης. Ὡς πρὸς τὴ θεμέλια ἀρχή της, ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση παραμένει δημοκρατική, ἀφοῦ ἡ Συμβατικὴ διατηρεῖ τὴν ὕπατη ἐξουσία καὶ οἱ Ἐπιτροπές της ἀσκοῦν κυβερνητικὰ καθήκοντα, ὑποταγμένες στὸν ἔλεγχό της. Ἐπιπλέον, οἱ πατριῶτες ἔχουν δικαίωμα νὰ παίρνουν τὸ λόγο στὶς λαϊκὲς ἑταιρεῖες, καὶ τὰ ἔντυπά τους δὲν λογοκρίνονται. Ὡστόσο, τὸ οὐσιῶδες ὄργανο τοῦ καθεστῶτος εἶναι ἡ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία. Τίποτε δὲν πρέπει νὰ ὀρθώνεται ἀπέναντι στὴ δράση της, ἢ νὰ πλήττει τὸ κύρος της. Ἔτσι, ἀπὸ τὸν Ζερμινὰλ τοῦ ἔτους 2 καὶ μετά, οἱ σύνοδοι τῆς Συμβατικῆς συννεφιάζουν. Οἱ Ἐπιτροπὲς ἐργάζονται μέσα στὴ σιωπή. Οἱ λέσχες ἐξαφανίζονται, μὲ ἐξαίρεση ἐκείνη τῶν Ἰακωβίνων ὅπου συχνάζουν κυρίως τρομοκράτες κρατικοὶ λειτουργοί. Στὴν ἐπαρχία, οἱ ἐπαναστατικὲς ἐπιτροπὲς καὶ οἱ λαϊκὲς ἑταιρεῖες βοηθοῦν καὶ συμβουλεύουν τὶς ἀρχές, ὅμως ἡ κριτικὴ θεωρεῖται ὕποπτη. Ὁ ἀνεξάρτητος Τύπος ἔχει ἤδη ἐξαφανιστεῖ. Οἱ Ἐπιτροπὲς τῆς Συμβατικῆς εἶναι πολυάριθμες: ὑπάρχουν 21 τέτοιες ἐπιτροπὲς τὸ ἔτος 2. Τὸ πάνω χέρι ὅμως ἔχουν μόνον δύο: Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ Γενικῆς Ἀσφαλείας. Ἡ πρώτη, ἡ ὁποία περιορίστηκε σὲ ἕντεκα μέλη μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἐρώ, ἐπανεκλέγεται κάθε μήνα χωρὶς καμιὰ μεταβολή. Βρίσκεται «στὸ κέντρο τοῦ ἐκτελεστικοῦ», διατάζει τὶς συλλήψεις, κατευθύνει τὴ διπλωματία, καθοδηγεῖ τὸν πόλεμο μὲ τὸ τοπογραφικό της γραφεῖο, τοὺς ἐξοπλισμοὺς μὲ τὴν Ἐπιτροπὴ Ὅπλων καὶ Πυρομαχικῶν, τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ μὲ τὴν Ἐπιτροπὴ Ἐπισιτισμοῦ, ἡ ὁποία παραχωρεῖ τὴ θέση της στὶς 11 Φλορεὰλ (30 Ἀπριλίου) στὴν Ἐπιτροπὴ Ἐμπορίου καὶ Ἀνεφοδιασμοῦ. Δίνει διαταγὲς στὶς δώδεκα ἐκτελεστικὲς ἐπιτροπὲς οἱ ὁποῖες, μετὰ τὶς 12 Ζερμινάλ, ἀντικαθιστοῦν τὰ ὑπουργεῖα. Ἡ γραμματεία της βαθμηδὸν ὑποδιαιρεῖται σὲ ἕναν ὁλόκληρο κόσμο γραφείων καὶ ἐπιστασιῶν. Καθὼς ἔχει ἐπενδυθεῖ μὲ τὴ ρυθμιστικὴ ἐξουσία, ἐκδίδει βουλεύματα σχετικὰ μὲ τὴν ἐκτέλεση τῶν νόμων καί, ὡς ἐκ τούτου, δὲν διστάζει νὰ τοὺς παραβαίνει ἢ καὶ νὰ νομοθετεῖ ἀπὸ μόνη της. Ἡ Ἐπιτροπὴ Γενικῆς Ἀσφαλείας ἐφαρμόζει τὸ νόμο τῶν ὑπόπτων, διευθύνει τὴν ἀστυνομία καὶ τὴν ἐπαναστατικὴ δικαιοσύνη: ἀποτελεῖ, κα-

ταρχήν, τὸ ὑπουργεῖο Τρομοκρατίας. Γιὰ πολὺ καιρὸ ἦταν λιγότερο σταθερὴ ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας, ἀλλὰ τώρα πλέον αὐτὸ δὲν ἰσχύει.

Στὴν ἐπαρχία, ἡ ὀργάνωση εἶναι ἁπλοποιημένη. Ἡ διοίκηση τοῦ διαμερίσματος, καθὼς κινεῖ ὑποψίες γιὰ φεδεραλισμό, περιορίζεται στὸ διευθυντήριό της καὶ χάνει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν δικαιοδοσιῶν της. Κυριότερα γρανάζια γίνονται ἡ περιφέρεια καὶ ὁ δῆμος. Ἀλληλογραφοῦν ἀπευθείας μὲ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία. Οἱ ἐπαναστατικὲς ἐπιτροπὲς ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν, ἀλλὰ στὰ περισσότερα χωριὰ δὲν τὶς συναντᾶ κανείς. Στὸ πλευρὸ κάθε διοικητικοῦ ὀργάνου βρίσκεται ἕνας ἐθνικὸς πράκτορας, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀντικαταστήσει τὸν ἐπιτροπεύοντα. Ἐκλέγεται ἀπὸ τὸ ὄργανο, ἀλλὰ εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν ἀποφάσεων τῆς κυβέρνησης, στὴν ὁποία ὁ ἐθνικὸς πράκτορας τῆς περιφέρειας στέλνει τὸν «ἀπολογισμὸ τοῦ δεκαημέρου». Ἐπιπλέον, ὁ ρόλος τῶν ἐκλογῶν εἶναι καθαρὰ θεωρητικός. Στὴν πραγματικότητα, μὲ τὶς ἐκκαθαρίσεις ἡ κεντρικὴ ἐξουσία καὶ οἱ ἐντεταλμένοι ἀντιπρόσωποι τῆς Συνέλευσης ξαναπαίρνουν στὰ χέρια τους τὴν ἐπιλογὴ ὅλων τῶν κρατικῶν λειτουργῶν. Ὁ Σαὶν-Ζὺστ ὀνειρεύτηκε νὰ ὑπάρξει μιὰ ἑνιαία ἀρχὴ σὲ κάθε διοικητικὴ περιφέρεια, ἡ ὁποία θὰ κυβερνοῦσε ἐν ὀνόματι τοῦ κράτους. Μεταξὺ τῶν τοπικῶν διοικήσεων καὶ τῶν Ἐπιτροπῶν παρεμβάλλονται οἱ ἐντεταλμένοι ἀντιπρόσωποι τῆς Συνέλευσης. Ἡ τελευταία μεγάλη ἀποστολὴ μεσολάβησε στὰ τέλη Δεκεμβρίου 1793 μὲ σκοπὸ νὰ ἐφαρμόσει τὸ νόμο τῆς 14ης Φριμαὶρ —ὅμως ὁ ἴδιος νόμος περιόριζε ἐμμέσως τὴν πρωτοβουλία τῶν ἐντεταλμένων ἀντιπροσώπων τῆς Συνέλευσης. Καταργοῦσε τὴν παραχώρηση ἐξουσιῶν, τὸ δικαίωμά τους νὰ συγκεντρώνουν στρατιὲς ἢ νὰ ἐπιβάλλουν ἐπαναστατικοὺς φόρους. Στὶς 19 Φλορεὰλ (8 Μαΐου) διαλύθηκαν καὶ τὰ ἐπαναστατικὰ δικαστήριά τους. Ἄλλωστε, μέχρις ἐκείνη τὴ στιγμὴ οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτοὺς εἶχαν ἐπανενσωματωθεῖ στὴ Συμβατική: ὁ Φουσὲ ἀνακλήθηκε στὶς 7 Ζερμινάλ, καὶ ἄλλοι 21 ἀντιπρόσωποι στὶς 30 τοῦ μηνὸς (19 Ἀπριλίου). Μὲ τὸν πολλαπλασιασμὸ αὐτῶν τῶν ἀντιπροσώπων, εἶπε ὁ Μπιγιὼ στὶς 18 Νοεμβρίου 1793, ὁ ἐθισμὸς ἐξασθενεῖ τὴν ἐξουσία τους, καὶ ἐξαφανίζεται ἡ δυνατότητα καλῆς ἐπιλογῆς τους. Στὴν πραγματικότητα, τὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας εἶχαν δυσαρεστηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνεξαρτησία τῶν συναδέλφων τους καὶ ἀπὸ τὴν ποικιλία τῶν πολιτικῶν ποὺ ἐκεῖνοι ἐφάρμοζαν, πράγματα τὰ ὁποῖα ἔρχονταν ἀντιμέτωπα μὲ τὸ συγκεντρωτισμό. Προτιμοῦσαν νὰ στέλνουν δικούς τους πράκτορες, ὅπως ἦταν ὁ Ζυλλιὲν ντὲ Παρί, γιὸς ἑνὸς μέλους τῆς Συμβατικῆς ἀπὸ τὸ Ντρόμ, ὁ ὁποῖος πέραν τῶν ἄλλων προκάλεσε τὴν ἀνάκληση τοῦ Καρριὲ καὶ τοῦ Ταλλιέν. Ἄλλωστε, μποροῦσαν νὰ ἐπισκέπτονται καὶ αὐτοπροσώπως τὶς ἐπαρχίες ἢ τὶς στρατιὲς ὅποτε ἦταν ἀπαραίτητο νὰ «ἐπισκευαστεῖ ἡ μηχανή».

Στὴν πραγματικότητα, δὲν δόθηκε ἀρκετὸς χρόνος στὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας γιὰ νὰ προωθήσει μέχρι τέλους τὸ συγκεντρωτισμό. Ὅπως συνέβαινε καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Ζερμινάλ, τὸ ἴδιο καὶ στὴ συνέχεια: εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ τηρεῖ διαλλακτικὴ στάση ἀπέναντι στὴ Συμβατικὴ καὶ στὶς ὑπόλοιπες Ἐπιτροπές. Στὰ δημόσια οἰκονομικὰ βασιλεύει ὁ Καμπόν. Τὸ Θησαυροφυλάκιο, τὸ ὁποῖο παραμένει

ἀνεξάρτητο, θεωρεῖται δικαιολογημένα φωλιὰ τῶν ἀντεπαναστατῶν. Ἡ Ἐπιτροπὴ Γενικῆς Ἀσφαλείας ἀντιστέκεται στὶς καταπατήσεις τῆς δικαιοδοσίας της ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας, καὶ ἡ σύγκρουσή τους ἔμελλε νὰ ἐπιφέρει τὴν πτώση τοῦ καθεστῶτος. Στὴν ἐπαρχία, οἱ ἐντεταλμένοι ἀντιπρόσωποι τῆς Συνέλευσης ἐφάρμοζαν τὶς προσωπικὲς πολιτικές τους. Οἱ τοπικὲς συγκρούσεις δὲν ἔπαψαν. Ἡ ναπολεόντεια τάξη ἀπέχει πολὺ ἀκόμη. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ ἀποκέντρωση τῆς Συντακτικῆς δὲν εἶναι τώρα παρὰ μιὰ ἀνάμνηση. Οἱ Ἀβράκωτοι ἀπαίτησαν τὴ δικτατορία: τοὺς δόθηκε, ἀλλὰ ἐκεῖνοι ποὺ τὴν ἀσκοῦν εἶναι οἱ ἐπιτροπὲς καὶ ἡ γραφειοκρατία. Τὸ μόνο ποὺ τοὺς ἀπομένει νὰ κάνουν εἶναι νὰ ὑπακούουν σιωπηρά, ὅπως καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι.

Οἱ Ἐπιτροπὲς δὲν φείδονται κόπων, αὐτὸ εἶναι ἀλήθεια, προκειμένου νὰ κερδίσουν τὴ συνειδητὴ συγκατάθεσή τους. Ὅσο συμπαγὴς καὶ ἂν εἶναι ὅμως ἡ θεωρία τῆς ἐπαναστατικῆς διακυβέρνησης, δὲν καλύπτει ὅλα ὅσα συμβαίνουν, καὶ ἀκόμη καὶ οἱ ἴδιοι οἱ ἡγέτες εἶναι ἀδύνατον νὰ συμφωνήσουν ἀπολύτως στὴν ἐφαρμογή της. Ἡ πλειοψηφία τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας δὲν σκέφτεται τίποτε ἄλλο παρὰ τὸν πόλεμο. Συνεπῶς, εἶναι φυσικὸ νὰ ἀποδεχθεῖ τὶς ὑπηρεσίες ὅλων ἐκείνων τοὺς ὁποίους ὠθεῖ στὴν ὑπακοὴ τὸ ἐθνικὸ αἴσθημα, ἀκόμη κι ἂν πρόκειται γιὰ τέως εὐγενεῖς· νὰ ἐπανενσωματώσει στὴν πολιτεία τοὺς πλουσίους, τοὺς μεγαλεμπόρους, τοὺς χρηματιστές, ἐφόσον παραμένουν πιστοὶ καὶ πειθήνιοι· νὰ περιορίσει τὴ ρύθμιση τῆς οἰκονομίας στὸ αὐστηρὰ ἐλάχιστο ὅριο, καὶ νὰ ἀποφύγει νὰ τὴ μετατρέψει σὲ ἐργαλεῖο κοινωνικῆς μεταρρύθμισης, ὥστε νὰ μὴ σπείρει διαμάχες μεταξὺ τῶν διαφόρων στοιχείων τῆς Τρίτης Τάξης. Ὅποιος δὲν εἶναι ἐναντίον μας, εἶναι μαζί μας, θὰ ἔλεγε πρόθυμα. Αὐτὴ ἡ τάση εἶναι τόσο ἔκδηλη ὥστε ὁρισμένοι ἔτειναν νὰ θεωρήσουν τὴν Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση ὡς ἁπλὴ κυβέρνηση ἐθνικῆς ἄμυνας. Βεβαίως ἔχει ἐπίσης αὐτὸν τὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ ὄχι ἀποκλειστικά. Ἐὰν ἴσχυε μιὰ παρόμοια ὑπόθεση, θὰ περίμενε κανεὶς νὰ σταματήσει ὁ ἀποχριστιανισμὸς καὶ νὰ μετριαστεῖ ἡ Τρομοκρατία μετὰ τὰ γεγονότα τοῦ Ζερμινάλ. Δὲν συνέβη ὅμως τίποτα τέτοιο.

Στὴν πραγματικότητα, ὁ πόλεμος δὲν ἦταν μόνον ἐθνικός. Ἦταν ἐπίσης ἕνας ταξικὸς πόλεμος. Ἡ Τρίτη Τάξη ὑπεράσπιζε τὸ πάτριο ἔδαφος —συνάμα ὅμως συνέχιζε τὸν ἀγώνα ἐναντίον τῆς ἀριστοκρατίας, τὸν ὁποῖο εἶχε ἀρχίσει τὸ 1789. Εἶδε νὰ περνᾶ στὶς γραμμὲς τοῦ ἐχθροῦ ἕνα μέρος τῶν μελῶν της, πλούσιων καὶ φτωχῶν. Οἱ Ἀβράκωτοι ἁπλῶς ἤθελαν πιὸ ἔνθερμα ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἐξόντωση τῆς ἀντίπαλης τάξης καὶ ὅλων τῶν αὐτομόλων. Ὁ «Μεγάλος Φόβος» τῆς «ἀριστοκρατικῆς συνωμοσίας» διαιωνιζόταν, τὸ ἴδιο καὶ ἡ ἀμυντικὴ βούληση ποὺ ἀφύπνιζε, καθὼς καὶ ἡ κατασταλτικὴ ἀντίδραση ἡ ὁποία γεννοῦσε τὴν Τρομοκρατία. Παρομοίως ἐπιβίωσε καὶ τὸ Ἐμπερτιστικὸ πνεῦμα: ὅλοι οἱ Ἀβράκωτοι εἶχαν διαποτιστεῖ ἀπὸ αὐτό. Διατηρήθηκε ἐπίσης στὴ Συμβατική, ἀλλὰ καὶ στὶς Ἐπιτροπὲς σπέρνοντας ἀνάμεσά τους τὴ διχόνοια.

Τὸ ἴδιο ἴσχυε καὶ ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ σκοπιά: τὸ πολεμικὸ πνεῦ-

μα ἐν μέρει μόνον ἐνέπνευσε τὸ κίνημα ἀπὸ τὸ ὁποῖο δημιουργήθηκε ἡ δικτατορία. Ἂν οἱ Ἀβράκωτοι ἀπαίτησαν τὴ ρύθμιση τῆς οἰκονομίας, αὐτὸ γινόταν μὲ σκοπὸ νὰ καρπωθοῦν οἱ ἴδιοι τὸ ὄφελος. Ἡ ἀστικὴ τάξη ὑποχρεώθηκε νὰ ὑπομείνει αὐτὴ τὴ ρύθμιση, πολὺ περισσότερο ἀπ' ὅσο ἀπαιτοῦσε τὸ συμφέρον τῆς ἐθνικῆς καὶ ἐπαναστατικῆς ἄμυνας. Χρησιμοποιώντας τὴ ρύθμιση τῆς οἰκονομίας κυρίως πρὸς ὄφελος τοῦ κράτους, οἱ Ὀρεινοὶ ἡγέτες κατόρθωσαν τελικὰ νὰ ἀπογοητεύσουν τοὺς μὲν ὅσο καὶ τοὺς δέ: ἐφεξῆς, παρέμεναν μετέωροι καὶ ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ὅπως καὶ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἄποψη.

Στὸ Παρίσι καὶ στὰ διαμερίσματα, οἱ λέσχες καὶ οἱ λαϊκὲς ἑταιρεῖες ἐνίσχυαν τὴν κυβερνητικὴ δράση μὲ τὴν ἐπαναστατικὴ ἐπαγρύπνησή τους.

Ἡ Λέσχη τῶν Ἰακωβίνων ἐπεξέτεινε τὸ δίκτυο τῶν θυγατρικῶν λεσχῶν της σὲ κάθε διαμέρισμα. Καθὼς στρατολογοῦσαν τὰ μέλη τους ἀπὸ τὰ μεσαῖα στρώματα τῆς ἀστικῆς τάξης, συχνὰ μεταξὺ ἀγοραστῶν τῶν ἐθνικῶν γαιῶν, οἱ Ἰακωβίνοι ἔγιναν οἱ ἄνθρωποι τῆς ἀντίστασης: ἀπέναντι σὲ ὅλους τοὺς κινδύνους, παρέμεναν ἀποφασισμένοι νὰ διατηρήσουν τὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς κατακτήσεις τοῦ Ὀγδόντα Ἐννιά. Γιὰ νὰ πετύχουν αὐτὸν τὸ σκοπὸ προχώρησαν στὴ συμμαχία μὲ τοὺς Ἀβράκωτους. Ἐνῶ ἦταν ὀπαδοὶ τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἀποδέχτηκαν τὴ ρύθμιση τῆς οἰκονομίας καὶ τὴ φορολόγηση ὡς πολεμικὰ μέτρα καὶ ὡς παραχωρήσεις στὶς λαϊκὲς διεκδικήσεις. Ὁ χῶρος ἀπὸ τὸν ὁποῖο στρατολογοῦσαν τὰ μέλη τους ἐκδημοκρατίστηκε κάπως μετὰ τὴ ριζοσπαστικοποίηση τῆς Ἐπανάστασης καὶ τὶς διαδοχικὲς ἐκκαθαρίσεις. Ἡ ἀναλογία τῶν Ἰακωβίνων ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὶς μεσαῖες τάξεις πέρασε, ἀπὸ τὸ 62% τὸ 1789-1792, στὸ 57% τὸ 1793-1794. Κατὰ τὶς ἴδιες χρονολογίες, ἡ ἀναλογία τῶν τεχνιτῶν ἀνέβηκε ἀπὸ τὸ 28 στὸ 32%, κι ἐκείνη τῶν χωρικῶν ἀπὸ τὸ 10 στὸ 11%.

Οἱ Ἀβράκωτοι συγκεντρώνονταν στὶς ἀδελφικὲς ἑταιρεῖες, οἱ ὁποῖες στρατολογοῦσαν ἀπὸ πιὸ λαϊκὰ στρώματα. Ἀναπτύχθηκαν στὸ Παρίσι ἀφότου ὁ δημοδιδάσκαλος Ντανσὰρ ἵδρυσε, τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1790, τὴν Ἀδελφότητα [τῶν Πατριωτῶν] τῶν Δύο Φύλων, ἡ ὁποία ἕδρευε ἐπίσης στὸ μοναστήρι τῶν Ἰακωβίνων τῆς ὁδοῦ Σαὶντ-Ὀνορέ. Παρόμοιες ἑταιρεῖες τῶν συνοικιῶν, ἀνοιχτὲς στοὺς ταπεινούς, πολλαπλασιάζονταν στὸ Παρίσι ἔπειτα ἀπὸ τὴ 10η Αὐγούστου 1792. Ὅταν ἀπαγορεύτηκε ἀπὸ τὴ Συμβατική, στὶς 9 Σεπτεμβρίου 1793, ἡ μονιμότητα τῶν συνελεύσεων τῶν τμημάτων, οἱ λαϊκοὶ ἀγωνιστὲς μετέτρεψαν αὐτὲς τὶς ἑταιρεῖες, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἱδρυθεῖ παλαιότερα, σὲ ἑταιρεῖες τῶν τμημάτων, ἢ δημιούργησαν νέες. Αὐτὲς οἱ νέου τύπου ἑταιρεῖες τῶν τμημάτων ἀποτέλεσαν τὶς ὀργανώσεις βάσης τοῦ παρισινοῦ λαϊκοῦ κινήματος. Μὲ τὴ δική τους μεσολάβηση, οἱ ἀγωνιστὲς κατηύθυναν τὴν πολιτικὴ τῶν τμημάτων, ἔλεγχαν τὶς διοικήσεις, ἀσκοῦσαν πίεση στὶς δημοτικὲς καὶ ἀκόμη καὶ στὶς κυβερνητικὲς ἀρχές. Ἀπὸ τὸ φθινόπωρο μέχρι τὴν ἄνοιξη τοῦ ἔτους 2, ὁλόκληρη ἡ ἐπικράτεια τῆς Δημοκρατίας καλύφθηκε ἀπὸ ἕνα πυκνὸ καὶ ἀποτελεσματικὸ δίκτυο ἑταιρειῶν. Δύσκολο νὰ ἐκτιμηθεῖ ὁ ἀριθμός τους στὸ σύνολο τῆς χώρας. Στὰ νοτιοανατολικά, σὲ περιοχὲς ποὺ κάποια στιγμὴ ἀπειλήθη-

καν ἀπὸ τὴν ἀντεπανάσταση, φαίνεται πὼς ἦταν ἰδιαιτέρως ὑψηλός: 139 ἑταιρεῖες γιὰ 154 κοινότητες στὸ διαμέρισμα τοῦ Βωκλύζ, 132 γιὰ 382 στὴν Γκάρ, στὸ Ντρὸμ 258 ἑταιρεῖες γιὰ 355 κοινότητες, 117 γιὰ 260 στὶς Κάτω Ἄλπεις. Ὁ ρόλος αὐτῶν τῶν πατριωτικῶν ὀργανώσεων στὴν ἥττα τῆς ἐσωτερικῆς ἀντεπανάστασης ἦταν κυρίαρχος.

Στὸ μεταξύ, σύντομα ἐπιβεβαιώθηκε ὁ ἀνταγωνισμὸς ποὺ ὑπῆρχε μεταξὺ τῶν Ἰακωβίνων καὶ τῶν θυγατρικῶν ἑταιρειῶν τους, οἱ ὁποῖες ὑποστήριζαν αὐστηρὰ τὴν κυβερνητικὴ πολιτική, καὶ τῶν ἑταιρειῶν τῶν τμημάτων, ποὺ ἐξέφραζαν τὴν αὐτονομία τοῦ λαϊκοῦ κινήματος. Μετὰ τὸν Ζερμινάλ, οἱ κυβερνητικὲς Ἐπιτροπές, στηριγμένες στοὺς Ἰακωβίνους τοῦ Παρισιοῦ, ἀνέλαβαν μιὰ τεράστια προσπάθεια ἑνοποίησης τῶν ἐπαναστατικῶν δυνάμεων: ἡ *μητρικὴ ἑταιρεία* τῶν Ἰακωβίνων ἔπρεπε νὰ ἀναδειχθεῖ σὲ *μοναδικὸ κέντρο τῆς κοινῆς γνώμης*. Ὑπὸ τὴν κυβερνητικὴ πίεση, οἱ ἑταιρεῖες τῶν τμημάτων ἀναγκάστηκαν νὰ διαλυθοῦν. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἄνοιξης τοῦ 1794 ἐξαφανίστηκαν 39 παρισινὲς ἑταιρεῖες. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο οἱ κυβερνητικὲς Ἐπιτροπὲς ἔσπασαν τὴ θωράκιση τοῦ λαϊκοῦ κινήματος. Προσπαθώντας ὅμως νὰ ἐνσωματώσουν βίαια μέσα στὸ ἰακωβινικὸ πλαίσιο ἕνα κίνημα ποὺ ἦταν αὐτόνομο μέχρι τότε, καὶ τὸ ὁποῖο χαρακτηριζόταν ἀπὸ ἰδιαίτερες προσδοκίες καὶ ἀπὸ τὴ δημοκρατικὴ πρακτική του, οἱ Ἐπιτροπὲς ἔχασαν τοὺς Ἀβράκωτους· ἡ ἐπανάσταση πάγωσε. Ἔτσι ἐκδηλώθηκε ξανὰ ὁ ἀνεξάλειπτος ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ τοῦ Ἀβρακωτισμοῦ καὶ τῆς ἰακωβινικῆς ἀστικῆς τάξης, καὶ ἄνοιξε ὁ δρόμος τοῦ Θερμιδόρ.

γ) Ἡ Τρομοκρατία

Στὸ πλαίσιο τῆς ἐπαναστατικῆς νοοτροπίας, ἡ τιμωρὸς βούληση συνδέθηκε εὐθὺς ἐξαρχῆς, ὅπως παρατηρήσαμε προηγουμένως, μὲ τὴν ἀμυντικὴ ἀντίδραση ἐναντίον τῆς «ἀριστοκρατικῆς συνωμοσίας». Αὐτὰ τὰ δύο στοιχεῖα ἦταν ἀδιαχώριστα, μολονότι κάποιο ἀπὸ τὰ δύο μποροῦσε νὰ ὑπερισχύει ἀναλόγως μὲ τὶς περιστάσεις καὶ μὲ τὶς ἀτομικὲς ἰδιοσυγκρασίες, ὁπότε διαφοροποιοῦνταν βαθύτατα οἱ συνακόλουθες συμπεριφορές. Ἡ κατασταλτικὴ δράση ἀναφάνηκε ἀπὸ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1789. Οἱ μόνιμες ἐπιτροπὲς ἀνέλαβαν τὴν ἐπιτήρηση καὶ τὶς ἔρευνες σχετικὰ μὲ τοὺς ὑπόπτους. Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις ὅμως, τὸ ἐρεθισμένο πλῆθος προχωροῦσε σὲ ἐκτελέσεις μὲ συνοπτικὲς διαδικασίες. Ἡ παρέμβαση τῆς ἀστυνομίας δὲν ἀρκοῦσε πάντοτε γιὰ νὰ τὶς προλάβει. Γιὰ νὰ ἠρεμήσει ὁ ἀναβρασμὸς χρειαζόταν σύντονη καταδίωξη τῶν συνωμοτῶν, καθὼς καὶ ἄμεσες καὶ αὐστηρὲς κυρώσεις ἐναντίον τους. Οἱ συνελεύσεις δημιούργησαν ἐρευνητικὲς ἐπιτροπὲς ἢ ἐπιτροπὲς γενικῆς ἀσφαλείας, καὶ παρέπεμπαν τὰ «ἐγκλήματα καθοσιώσεως, κατὰ τοῦ ἔθνους» σὲ εἰδικὲς δωσιδικίες· ἀρχικὰ στὸ δικαστήριο τοῦ Σατλὲ (Châtelet), ἀργότερα στὸ Ἀνώτατο Εἰδικὸ Δικαστήριο καί, τέλος, στὸ δικαστήριο τῆς 17ης Αὐγούστου 1792. Παρ' ὅλα αὐτά, κατὰ τὴ διάρκεια ἐτούτης τῆς πρώτης περιόδου ἡ κατα-

στολὴ δὲν τυποποιήθηκε. Ὅσο κρατοῦσαν οἱ νηνεμίες, καθὼς ὁ κίνδυνος ἀπομακρυνόταν καὶ ἡ ἀστικὴ τάξη αἰσθανόταν ἀποτροπιασμὸ γιὰ τὶς συνοπτικὲς διαδικασίες οἱ ὁποῖες ἀπειλοῦσαν τὴν ἀτομικὴ ἀσφάλεια, ἐπιβάλλονταν κυρώσεις ποὺ φαίνονταν γελοῖες. Ἀρκοῦσε ἕνα τοπικὸ ἐπεισόδιο γιὰ νὰ παρουσιαστοῦν ξανὰ λαϊκὲς ἐκτελέσεις. Μὲ τὸν πόλεμο καὶ τὴν εἰσβολὴ αὐτὲς πολλαπλασιάστηκαν, καὶ κορυφώθηκαν στὸ Παρίσι μὲ τὶς σφαγὲς τοῦ Σεπτεμβρίου. Ἡ γιρονδινικὴ ἀντίδραση, ἀντὶ νὰ καταλήξει στὴν ἐνίσχυση τῆς κυβερνητικῆς δράσης τὴν κατέστειλε. Τὸ Ἀνώτατο Εἰδικὸ Δικαστήριο καταργήθηκε, κατόπιν τὸ ἴδιο συνέβη καὶ μὲ τὸ δικαστήριο τῆς 17ης Αὐγούστου. Ἔτσι, οἱ πολιτικὲς δίκες ἐπανῆλθαν στὴ δικαιοδοσία τῶν τακτικῶν δικαστηρίων.

Ἡ κρίση τοῦ 1793 ἐπανέφερε στὴν ἐπιφάνεια τὸ πρόβλημα, καθὼς ἡ τιμωρὸς βούληση ἑνώθηκε μὲ τὸ ἀμυντικὸ ἀντανακλαστικὸ γιὰ νὰ γεννήσει τὴν Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση. Φλόγισε τοὺς ἐπικεφαλῆς της ὅπως καὶ τοὺς ἁπλοὺς ἀγωνιστές. Οἱ πρῶτοι ὅμως δὲν ἀφέθηκαν νὰ παρασυρθοῦν ἀπὸ τὶς σφαγὲς τοῦ Σεπτεμβρίου καί, καθὼς ἦταν ἀποφασισμένοι νὰ μὴν ἐπιτρέψουν τὴν ἐπανεμφάνισή τους, ἀνέλαβαν νὰ ὀργανώσουν οἱ ἴδιοι τὴν Τρομοκρατία. Ἔτσι ἐγκαινιάστηκε μιὰ δεύτερη περίοδος. Σὲ πρῶτο στάδιο, οἱ ἐπιτροπὲς ἐπαγρύπνησης, ποὺ δημιουργήθηκαν τὴν 21η Μαρτίου, ἀνέλαβαν τὶς συλλήψεις τῶν ὑπόπτων. Ἀφότου ἐκδόθηκε ὁ νόμος τῆς 17ης Σεπτεμβρίου, τοὺς ἀνατέθηκαν εὐρύτατες δικαιοδοσίες ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς Ἐπιτροπῆς Γενικῆς Ἀσφαλείας. Ἐὰν ὑπῆρχε λόγος νὰ ἀπαγγελθοῦν κατηγορίες παρενέβαινε τὸ ἐπαναστατικὸ δικαστήριο, τὸ ὁποῖο δημιουργήθηκε στὶς 10 Μαρτίου καὶ ἀναδιαρθρώθηκε στὶς 5 Σεπτεμβρίου· τὰ μέλη του διορίζονταν ἀπὸ τὴ Συμβατική. Γιὰ ὁρισμένες κατηγορίες ἐγκλημάτων, ἁρμόδιο ἦταν τὸ ποινικὸ δικαστήριο κάθε διαμερίσματος τὸ ὁποῖο, σ' αὐτὲς τὶς «ἐπαναστατικὲς» συνεδριάσεις, ἀκολουθοῦσε τὴν ἴδια διαδικασία μὲ τὸ ἐπαναστατικὸ δικαστήριο. Τέλος, στὶς περιοχὲς ὅπου ξέσπασε ὁ ἐμφύλιος πόλεμος, δραστηριοποιήθηκαν στρατιωτικὲς ἐπιτροπές. Σὲ ὅλες τὶς παραπάνω περιπτώσεις, ἡ δικονομικὴ διαδικασία ἁπλοποιήθηκε. Οἱ κατηγορίες δὲν κρίνονταν ἀπὸ ἐνόρκους, ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς δικαστές. Δικαίωμα ἀναίρεσης τῆς ἀπόφασης σὲ ἀνώτερο δικαστήριο δὲν ὑπῆρχε. Ἐπιπλέον, ἡ Συμβατικὴ περιόρισε τὴ δίκη στὴν ἁπλὴ διαπίστωση τῆς ταυτότητας τῶν κατηγορουμένων καὶ στὴν ἀπαγγελία τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου γιὰ ὅσα πρόσωπα εἶχαν τεθεῖ ἐκτὸς νόμου, γιὰ τοὺς στασιαστές, τοὺς ἐκπατρισμένους, καὶ γιὰ ὅσους ἐκτοπισμένους ἱερεῖς ἐπέστρεφαν στὴν ἐπικράτεια τῆς Δημοκρατίας.

Στὴν πραγματικότητα, ἡ κυβέρνηση ἔχασε ἐν μέρει τὸν ἔλεγχο τῆς καταστολῆς. Οἱ ἐπείγουσες ἀνάγκες προκάλεσαν τὴν ἀποκέντρωσή της, ὅπως συνέβη καὶ στὴν περίπτωση τῆς διοίκησης. Ἄλλωστε, ὑπὸ παρόμοιες συνθῆκες οἱ τοπικὲς ἐπιτροπὲς ἦταν ἰδανικὲς γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ χάρη στὶς πληροφορίες μὲ τὶς ὁποῖες ἦταν πρὸ πολλοῦ ἐξοικειωμένα τὰ μέλη τους. Οἱ φυγόκεντρες τάσεις ἀναχαιτίζονταν καταρχὴν ἀπὸ τοὺς ἐντεταλμένους ἀντιπροσώπους τῆς Συνέλευσης. Κατὰ τὴ διάρκεια πολλῶν μηνῶν, ἡ συγκέντρωση τῶν ἐξουσιῶν ἐκδηλώθηκε πάνω ἀπ' ὅλα στὸ περι-

φερειακὸ ἐπίπεδο. Σὲ πολυάριθμες κοινότητες οἱ ἐπαναστατικὲς ἐπιτροπὲς συγκροτήθηκαν ἁπλῶς γιὰ τοὺς τύπους, ἢ δὲν συστάθηκαν καθόλου. Καθὼς δυσκολεύονταν νὰ δημιουργήσουν στὰ χωριὰ δημαρχεῖα ἱκανὰ καὶ ἀξιόπιστα, οἱ ἐντεταλμένοι ἀντιπρόσωποι συχνὰ προτιμοῦσαν νὰ ἀναθέτουν τὴν πολιτικὴ ἀστυνόμευση εἴτε στὴν ἐπαναστατικὴ ἐπιτροπὴ τῆς κωμόπολης τῆς περιφέρειας ἢ τοῦ καντονιοῦ, εἴτε στὶς ἐπιτροπὲς κοινῆς σωτηρίας ποὺ δημιουργοῦσαν αὐθορμήτως οἱ ντόπιοι ἐπαναστάτες. Οἱ ἐντεταλμένοι ἀντιπρόσωποι ὅμως, στοὺς ὁποίους εἶχαν παραχωρηθεῖ πλήρεις ἐξουσίες, διεκδικοῦσαν τὸ δικαίωμα νὰ κατευθύνουν τὴν Τρομοκρατία κατὰ βούληση. Ἀλλοῦ συνεργάζονταν μὲ τοὺς τρομοκράτες τῆς περιοχῆς, ἀλλοῦ τοὺς ἀντιτάσσονταν. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς πολυκύμαντης ποικιλομορφίας ἦταν ὅτι τὸ εὖρος τῆς καταστολῆς αὐξήθηκε, ἐνῶ ἡ δριμύτητά της φάνηκε ἐξαιρετικὰ ἄνιση.

Ὕποπτος δὲν θεωροῦνταν ἁπλῶς ὁ πιθανὸς ἔνοχος ἑνὸς τετελεσμένου γεγονότος, τὸ ὁποῖο μποροῦσε νὰ συναχθεῖ ἀπὸ σαφῶς καθορισμένες περιστάσεις, ἐξακριβωμένες σύμφωνα μὲ τοὺς ὅρους τῆς δικονομικῆς συζήτησης καὶ ἀπόδειξης. Οἱ ὑποψίες στρέφονταν πρὸς κάθε πιθανὸ ἔνοχο, ἀκόμη καὶ ἑνὸς ἐνδεχόμενου ἐγκλήματος. Κάποιος μποροῦσε νὰ θεωρεῖται ἱκανὸς νὰ διαπράξει ἕνα παρόμοιο ἔγκλημα ἐξαιτίας τῶν ἀπόψεών του, ἢ ἀκόμη κι ἐξαιτίας τῆς πραγματικῆς ἢ προσποιητῆς ἀδιαφορίας ποὺ ἔδειχνε. Τὸ περιθώριο ἀβεβαιότητας καὶ ὁ κίνδυνος τῆς αὐθαιρεσίας, παράγοντες ποὺ μόνον κατὰ προσέγγιση μειώνονταν ἀπὸ τὴν τακτικὴ δικονομικὴ διαδικασία χάρη στὴ σχολαστικότητα καὶ τὴ βραδυπορία της, τώρα αὐξάνονταν ὑπέρμετρα. Αὐτοὶ οἱ κίνδυνοι μεγάλωναν ὅλο καὶ περισσότερο, καὶ μάλιστα μὲ τρόπο ἐξαιρετικὰ ἀπειλητικό, ὅταν, κατὰ τὴ διερεύνηση τοῦ παρελθόντος ἑνὸς ἀτόμου ἐναντίον τοῦ ὁποίου ἀποφασιζόταν νὰ ἀπαγγελθεῖ κατηγορία, ἀνακαλύπτονταν ὁρισμένες ἐνέργειες ἢ δηλώσεις —ἔστω κι ἂν δὲν ἐπιβαρύνονταν μὲ καμιὰ περαιτέρω ἀντίσταση οἱ «Φεγιαντῖνοι» ἢ οἱ «φεδεραλιστές». Τέτοιες μποροῦσαν νὰ εἶναι ἐνέργειες ἢ δηλώσεις ἄμεμπτες τὴν ἐποχὴ ποὺ πραγματοποιήθηκαν, ὅπως ἡ συνυπογραφὴ τῶν ἐκκλήσεων διαμαρτυρίας τῶν Ὀκτὼ Χιλιάδων ἢ τῶν Εἴκοσι Χιλιάδων, ἢ ἐνέργειες ποὺ νομιμοποιοῦνταν ἀπὸ τὴ δικαιικὴ μέριμνα τοῦ ὀφειλόμενου σεβασμοῦ πρὸς τὸ Σύνταγμα, ὅπως ἦταν κυρίως ἡ διαμαρτυρία ἐναντίον τῆς 10ης Αὐγούστου ἢ τῆς 2ας Ἰουνίου. Παρ' ὅλα αὐτά, πολλοὶ στάλθηκαν ἐξαιτίας τους στὶς φυλακὲς ἢ ἀκόμη καὶ στὴ λαιμητόμο.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ «ἀριστοκρατικὴ συνωμοσία» δὲν ἦταν ἡ μοναδικὴ αἰτία τῆς Τρομοκρατίας. Ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση καὶ οἱ κοινωνικὲς συνέπειές της ὑποδείκνυαν τώρα καὶ ἄλλους «ἐχθροὺς τοῦ λαοῦ»: τοὺς πλούσιους οἱ ὁποῖοι ἔκρυβαν τὸ χρῆμα τους ἢ τὸ ἔστελναν στὸ ἐξωτερικό· τοὺς παραγωγοὺς ποὺ παρέκαμπταν τὴ μέγιστη διατίμηση· ὅλους ἐκείνους ποὺ ἀρνοῦνταν τὸ ἀσινιάτο. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἡ Τρομοκρατία μετατράπηκε ἐπίσης σὲ ὑποστήριγμα τῆς διευθυνόμενης οἰκονομίας πού, ὅπως ὑπολόγιζαν οἱ ἴδιοι οἱ Ἀβράκωτοι, ἐξασφάλιζε τὴν ἐπιβίωσή τους. Ἀναμφιβόλως τὰ οἰκονομικῆς τάξεως ἐγκλήματα δὲν ἐνέπιπταν

διόλου στὶς ἁρμοδιότητες τῶν ἔκτακτων δικαιοδοσιῶν. Ἐξέθεταν ὅμως τοὺς αὐτουργούς τους στὸ ἐνδεχόμενο νὰ συλληφθοῦν ὡς ὕποπτοι· ἂν τυχὸν οἱ ἀπόψεις τους ἢ οἱ περιστάσεις συντελοῦσαν ὥστε νὰ τοὺς ἀποδοθοῦν ἀντεπαναστατικὲς προθέσεις, τότε κινδύνευαν νὰ χάσουν τὸ κεφάλι τους. Τίποτε πάντως δὲν συνέβαλε ὅσο ὁ ἀποχριστιανισμὸς στὴ γενίκευση τῆς Τρομοκρατίας: οἱ τέως ἐκκλησιαστικοὶ παράγοντες, οἱ συνταγματικοὶ ἱερεῖς, οἱ πιστοὶ ποὺ τηροῦσαν τοὺς θρησκευτικοὺς τύπους ἀντιμετωπίζονταν τώρα ὡς ἐπικίνδυνοι ἢ ἔνοχοι. Ἡ τρομοκρατικὴ καταστολή, σύμφωνα μὲ παρόμοιες ἀντιλήψεις, ἦταν ὁπωσδήποτε ἀποτελεσματικὴ ἀφοῦ ἐκφόβιζε πολυάριθμους ἀντιπάλους, τοὺς καθιστοῦσε ἀνίκανους νὰ ἀντιδράσουν ἢ τοὺς ἐξολόθρευε. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως, ἔπληττε ἤ, ἀκόμη συχνότερα, ἀνησυχοῦσε καὶ ἐξόργιζε ἕνα πλῆθος ἀνθρώπων οἱ ὁποῖοι, ὄντας ἀναμφίβολα ἐχθρικοὶ ἀπέναντι στὴν Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση γιὰ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλο λόγο, εἶχαν ὡστόσο ἀφεθεῖ σὲ μιὰ στάση ὑποταγῆς καί, πάντως, δὲν σκέφτονταν οὔτε νὰ συνωμοτήσουν οὔτε νὰ στασιάσουν.

Καθὼς ἡ αὐστηρότητα τῆς Τρομοκρατίας ἄφηνε εὐρύχωρα περιθώρια στὶς ἐκτιμήσεις ἐκείνων ποὺ τὴν ἀσκοῦσαν, ἡ μορφὴ ποὺ προσλάμβανε ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὸ χαρακτήρα τους καὶ ἀπὸ τὶς περιστάσεις. Τὰ προσωπικὰ μίση, τὸ πνεῦμα τῆς ἐκδίκησης τὸ ὁποῖο εὐθὺς ἐξαρχῆς διείσδυσε στὴν τιμωρὸ βούληση καὶ πάνω ἀπ' ὅλα ὁ παρορμητικὸς αὐταρχισμὸς ὁρισμένων προσώπων ἐπιβάρυναν, σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις, τὴν αὐστηρότητα, ἢ τὴν ἀναζωπύρωναν ἔπειτα ἀπὸ περιόδους νηνεμίας· ἀντιστρόφως, ἡ μακροθυμία, οἱ φιλίες, τὸ πολιτικὸ πνεῦμα συχνὰ τὴ μετρίαζαν. Πολυάριθμοι ἐντεταλμένοι ἀντιπρόσωποι τῆς Συνέλευσης περιορίστηκαν σὲ μερικὲς παραδειγματικὲς τιμωρίες, ἢ ἀρκέστηκαν σὲ φυλακίσεις. Ἐξίσου ἀνόμοια ἔδειχναν τὴν αὐστηρότητά τους καὶ οἱ κομισάριοι τῶν ἐπιτροπῶν. Στὴν περιοχὴ τοῦ Σαὶν-Πόλ, ὑπῆρξε κάποιος στὸ καντόνι τοῦ Φρεβὰν ὁ ὁποῖος συνέλαβε 141 ἄτομα, ἐνῶ οἱ συνάδελφοί του ἀλλοῦ δὲν ξεχώρισαν ἀπὸ τὸ πλῆθος παρὰ μόνον τρεῖς, δύο, ἢ καὶ ἕναν μονάχα. Ἐντούτοις, οἱ περιστάσεις ἄσκησαν σημαντικότερη ἐπιρροή. Ὑπαρκτοὶ κίνδυνοι, ὑπολογισμένοι λίγο ὡς πολὺ μὲ ἀκρίβεια, καὶ ὄχι ἀποκλειστικὰ ἡ ἰδιοσυγκρασία τους, ἔκαναν ὁρισμένους ἐντεταλμένους ἀντιπροσώπους νὰ ἀναλάβουν τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴν ἵδρυση τῶν ἐπαναστατικῶν δικαστηρίων ἢ τῶν λαϊκῶν ἐπιτροπῶν οἱ ὁποῖες, παρακάμπτοντας τὸ δικαστήριο τοῦ Παρισιοῦ, ἐπέσπευδαν τὶς ἐκτελέσεις. Ὅσον ἀφορᾶ τοὺς ὑπόπτους, μποροῦμε νὰ διακρίνουμε τὶς μαζικὲς συλλήψεις ποὺ ἀντιστοιχοῦσαν στὰ γεγονότα τῶν Ἡμερῶν: τὶς συλλήψεις τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1793, ποὺ ἦταν ἡ ἐποχὴ τοῦ μεγαλύτερου κινδύνου καὶ τῆς μαζικῆς ἐπιστράτευσης· ἐκεῖνες τοῦ φθινοπώρου τῆς ἴδιας χρονιᾶς, ὅταν ἡ Τρομοκρατία ἐγγράφηκε στὴν «ἡμερήσια διάταξη»· τὶς συλλήψεις τοῦ Βαντόζ, τὴ στιγμὴ ποὺ ἄρχισε ἡ ἐκστρατευτικὴ περίοδος. Ὁ ρόλος ποὺ ἔπαιξαν οἱ περιστάσεις ἀναδεικνύεται ἀκόμη σαφέστερα στὴν ἀπαρίθμηση τῶν θανατικῶν ποινῶν ποὺ ἐπεξεργάστηκε ὁ Γκρήρ. Τὸ 71% ἀπὸ αὐτὲς διατάχθηκε στὶς δύο ζῶνες τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, δηλαδὴ τὸ 19% στὰ νοτιοανατολικὰ καὶ τὸ 52% στὰ δυτικά, ἐνῶ μόνον τὸ

15% ἀφοροῦσε τὸ Παρίσι. Μὲ τὰ παραπάνω συμφωνεῖ καὶ ἡ ἐξέταση τῶν κινήτρων ποὺ ἐπικαλοῦνταν τὸ κατηγορητήριο: σὲ περισσότερο ἀπὸ τὸ 72% τῶν περιπτώσεων πρόκειται γιὰ ἐξέγερση ἢ προδοσία. Οἱ συνέπειες τῆς κοινῆς γνώμης (κινητοποίηση ὑπὲρ τῶν ἀπείθαρχων ἱερέων, φεδεραλισμός, *συνωμοσία*) προκάλεσαν τὸ 19% τῶν θανατικῶν ποινῶν. Τὰ ἐγκλήματα οἰκονομικῆς τάξεως (κατάχρηση, πλαστογραφία ἀσινιάτων) ἀφοροῦσαν μόνον τὸ 1% τῶν περιπτώσεων. Ἀντιθέτως, ὑπῆρξαν 6 διαμερίσματα τὰ ὁποῖα δὲν γνώρισαν καμιὰ ἐκτέλεση. Ἀλλὰ 31 διαμερίσματα εἶδαν λιγότερες ἀπὸ δέκα, καὶ ἄλλα 14 λιγότερες ἀπὸ εἴκοσι πέντε ἐκτελέσεις.

Βεβαίως, δὲν εἶναι τὰ ποσοστὰ ἀλλὰ οἱ ἀπόλυτοι ἀριθμοὶ ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἐξηγοῦν τὶς ἐντυπώσεις ποὺ ἄφησε ἡ Τρομοκρατία στὴν κοινὴ γνώμη. Ἔχουμε τὴ στατιστικὴ τοῦ Γκρὴρ σχετικὰ μὲ τὶς θανατικὲς καταδίκες· ἀπαριθμοῦνται σχεδὸν 17.000. Ἀναλυτικά, ἀπὸ τὸν Μάρτιο ὣς τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1793 ὑπῆρξαν 518 καταδίκες· ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1793 ὣς τὸν Μάιο τοῦ 1794 ἀπαγγέλθηκαν 10.812, ἀπὸ τὸν Ἰούνιο ἕως τὸν Ἰούλιο ἄλλες 2.554, τὸν Αὔγουστο 86. Ὁ ἀριθμὸς τῶν νεκρῶν ὅμως ἦταν πολὺ ὑψηλότερος. Χωρὶς νὰ μιλήσουμε γιὰ τοὺς στασιαστὲς οἱ ὁποῖοι ἔπεσαν στὶς μάχες, πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ προσθέσουμε τὶς ἐκτελέσεις ποὺ πραγματοποιήθηκαν δίχως νὰ προηγηθεῖ δίκη —εἴτε κατόπιν διαταγῶν, ὅπως συνέβη στὴ Νάντη καὶ τὴν Τουλόν, εἴτε γιατὶ δὲν ὑπῆρχε ἔλεος στὸ πεδίο τῆς μάχης ἢ κατὰ τὴν καταδίωξη καὶ σύλληψη τῶν ἡττημένων. Ἐπιπλέον, οἱ συνθῆκες διαβίωσης στὶς φυλακὲς προκαλοῦσαν καὶ ἐκεῖ ὑψηλὴ θνησιμότητα. Καθὼς εἶναι ἀδύνατον νὰ καταστρωθεῖ ἕνας ἀκριβὴς πίνακας τῶν θυμάτων, ὁ Γκρὴρ ἐκτιμᾶ πὼς ὑπῆρξαν 35.000-40.000 νεκροί. Ἐδῶ πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ἐπίσης πὼς οἱ περιουσίες τῶν καταδικασμένων, τῶν ἐκπατρισμένων καὶ τῶν ἐκτοπισμένων ἱερέων κατάσχονταν, ἐνῶ ἐπιβαλλόταν μεσεγγύηση σὲ ἐκεῖνες τῶν συγγενῶν τῶν ἐκπατρισμένων ὥσπου νὰ ἀφαιρεθεῖ τὸ κληρονομικὸ μερίδιο τῶν φυγάδων. Τέλος, ἂς μὴν ξεχνᾶμε τοὺς ὑπόπτους: ἡ περιφέρεια τοῦ Σαὶν-Πὸλ ἔκλεισε στὶς φυλακὲς 1.460. Ὁ ὁλότελα ὑποθετικὸς συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν 300.000 ὑπόπτων δὲν στερεῖται διόλου ἀληθοφάνειας. Ὁ φόβος καὶ ἡ μνησικακία τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, καθὼς καὶ ἡ ἀνεξίτηλη ἀνάμνηση ποὺ ἄφηναν στοὺς μεταγενέστερους δὲν χρειάζονται περαιτέρω ἐξηγήσεις.

Τὰ στοιχεῖα ὅμως τὰ ὁποῖα κομίζει ὁ Γκρὴρ εἶναι σημαντικὰ κυρίως ἐπειδὴ ἐπιβεβαιώνουν τὸ χαρακτήρα τῆς Τρομοκρατίας. Ἔπληξε μὲ μεγαλύτερη μανία τὶς δύο ζῶνες στὶς ὁποῖες οἱ ἀντεπαναστάτες πῆραν τελικὰ τὰ ὅπλα ἢ ἔφτασαν στὴν ἀνοιχτὴ προδοσία. Σὲ πεῖσμα ὅλων τῶν στοιχείων ἐξαιτίας τῶν ὁποίων ἐπεκτάθηκε ἀσυλλόγιστα ἢ νοθεύτηκε, ἡ Τρομοκρατία παρέμεινε μέχρι τὸ θρίαμβο τῆς Ἐπανάστασης ἐκεῖνο ποὺ ἦταν ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή: μιὰ τιμωρὸς ἀντίδραση, ἀδιάσπαστα συνδεδεμένη μὲ τὸ ἀμυντικὸ πνεῦμα ποὺ ὀρθώθηκε ἐναντίον τῆς «ἀριστοκρατικῆς συνωμοσίας». Θὰ ἀντιτείνει κανεὶς πὼς τὸ 85% τῶν νεκρῶν ποὺ καταγράφηκαν (ἀστοὶ 25%, χωρικοὶ 28%, τεχνίτες 31%) ἀνῆκαν στὴν Τρίτη Τάξη, ἐνῶ ὁ κλῆρος δὲν ἀριθμοῦσε παρὰ μόνον τὸ 6,5% καὶ οἱ εὐγενεῖς τὸ 8,5%. Σὲ ἕναν τέτοιο

ἀγώνα ὅμως οἱ αὐτομόλοι ἀντιμετωπίζονταν μὲ λιγότερη ἐπιείκεια ἀπ' ὅ,τι οἱ ἐξαρχῆς ἀντίπαλοι.

Στὰ παραπάνω δὲν διακρίνουμε, κατὰ κάποιον τρόπο, παρὰ μόνον τὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τῆς Τρομοκρατίας. Μιὰ ἄλλη ὄψη της ἀποκαλύπτεται ἂν παρατηρήσουμε πώς, ἀφότου συνδέθηκε μὲ τὴν Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση, τῆς προσέφερε τὴν «ἰσχὺ καταναγκασμοῦ» ἡ ὁποία παλινόρθωσε τὴν ἐξουσία τοῦ κράτους καὶ τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἐπιβάλει στὸ ἔθνος τὶς ἀπαραίτητες θυσίες γιὰ τὴν κοινὴ σωτηρία. Ἂν ἡ πλειονότητα τῶν Γάλλων δέχτηκε τὴν Ἐπανάσταση καὶ ἀποστράφηκε τὴν παρέμβαση τῶν ἐξωτερικῶν Δυνάμεων, ἡ πολιτική τους παιδεία δὲν ἔφτασε μέχρι τὸ σημεῖο νὰ ἐπιβληθεῖ στὸν ἐγωισμὸ καὶ νὰ τοὺς ὑποτάξει καθολικὰ στὴν πειθαρχία. Ἡ Τρομοκρατία τοὺς ἐξανάγκασε νὰ ὑποταχθοῦν, καὶ συνεισέφερε ἀποφασιστικὰ στὸ νὰ ἀναπτυχθεῖ ἡ συνήθεια καὶ ἡ αἴσθηση τῆς ἐθνικῆς ἀλληλεγγύης. Οἱ Ὀρεινοὶ συμμερίζονταν, δὲν χωρᾶ καμιὰ ἀμφιβολία, τὴν τιμωρὸ βούληση τῶν Ἀβράκωτων. Τὰ παραπάνω δὲν ἀναιροῦν τὸ γεγονὸς ὅτι, ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, ἡ Τρομοκρατία μετατράπηκε σὲ ἐργαλεῖο διακυβέρνησης γιὰ τὸν καταναγκασμὸ τοῦ ἔθνους, χωρὶς νὰ ἐξαιροῦνται, περιστασιακά, καὶ οἱ ἴδιοι οἱ Ἀβράκωτοι. Ἐδῶ βρισκόταν, μποροῦμε νὰ ποῦμε, ἡ ἐσωτερικὴ ὄψη τῆς Τρομοκρατίας.

Ἐφεξῆς, καὶ στὸ μέτρο ποὺ ἐπιβεβαιωνόταν ἡ δικτατορία τῶν Ἐπιτροπῶν, ἀποκαλύφθηκε μιὰ τρίτη ὄψη της. Ὁρισμένοι Ὀρεινοὶ κατήγγελλαν τὴ σκληρότητα τοῦ καθεστῶτος. Ὁρισμένοι Ἀβράκωτοι τὸ κατηγοροῦσαν πὼς δὲν ἔκανε ἀρκετὰ γι' αὐτούς. Ἡ Τρομοκρατία, σὲ παρόμοιες περιστάσεις, στράφηκε ἐναντίον ἐκείνων οἱ ὁποῖοι τὴ δημιούργησαν. Ἔτσι, τὸ δράμα τοῦ Βαντὸζ καὶ τοῦ Ζερμινὰλ σήμανε ἕνα νέο στάδιο στὴν ἱστορία της. Ὡς σκοπός της παρουσιάστηκε τώρα ἡ διατήρηση στὴν ἐξουσία ἐκείνης τῆς μικρῆς ὁμάδας ἀνθρώπων οἱ ὁποῖοι, ὀχυρωμένοι στὶς Ἐπιτροπές, ἐνσάρκωναν τὴν ἐπαναστατικὴ δικτατορία.

Τὰ προηγούμενα χαρακτηριστικά της ὅμως ἐπιβίωσαν ἐπίσης στὴν πορεία αὐτῆς τῆς τρίτης περιόδου. Ὁ συγκεντρωτισμὸς εἶχε, ἔστω καὶ ἀργά, ἀναπτυχθεῖ. Ἡ Ἐπιτροπὴ Γενικῆς Ἀσφαλείας ἀπαιτοῦσε καταστάσεις οἱ ὁποῖες νὰ μποροῦν νὰ δικαιολογήσουν τὶς φυλακίσεις. Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἔστελνε πράκτορές της γιὰ νὰ διεξάγουν ἔρευνες ἐδῶ κι ἐκεῖ: τὸν Ζυλλιὲν ντὲ Παρὶ στὴ Νάντη καὶ στὸ Μπορντώ, τὸν Ντεμαγιὸ στὴν περιοχὴ τῆς Ὀρλεάνης. Οἱ ἐπιφανέστεροι τρομοκράτες, ὁ Καρριέ, ὁ Μπαρρὰς καὶ ὁ Φρερόν, ὁ Φουσὲ καὶ ὁ Ταλλιέν, ἐπέστρεφαν στὸ Παρίσι ὁ ἕνας μετὰ τὸν ἄλλον. Ἦρθε ἡ στιγμὴ κατὰ τὴν ὁποία, μὲ τὸ διάταγμα τῆς 27ης Ζερμινὰλ (16 Ἀπριλίου 1794) διατάχθηκε νὰ διαλυθοῦν τὰ ἐπαναστατικὰ δικαστήρια τῆς ἐπαρχίας, καί, πράγματι, αὐτὸ συνέβη σχεδὸν παντοῦ τὴν 19η Φλορεὰλ (8 Μαΐου). Καὶ πάλι, οἱ περιστάσεις ἐπέβαλαν νὰ γίνουν ἐξαιρέσεις. Στὴ Βόρεια Γαλλία, ἡ ἐκστρατεία ἔπαιρνε δυσάρεστη τροπή. Τὸ Λαντρεσὶ παραδόθηκε στὶς 10 Φλορεάλ, καὶ τὸ Καμπραὶ βρέθηκε νὰ ἀπειλεῖται. Ὁ Σαὶν-Ζὺστ καὶ ὁ Λεμπά, ποὺ εἶχαν ἀποσπαστεῖ στὸ στράτευμα, ἀπηύθυναν μιὰ ἔκκληση πρὸς τὸν Λεμπόν, ὁ ὁποῖος ἦρθε σ' αὐτὴ τὴν πόλη γιὰ νὰ ἐγκαταστήσει ἕνα τμῆμα τοῦ δικαστη-

ρίου πού εἶχε στὸ Ἀρράς, καὶ τὸ ἄφησε νὰ λειτουργεῖ μέχρι τὶς 22 Μεσσιδὸρ (10 Ἰουλίου). Καθὼς στὴν Προβηγκία ὁ Μαινιὲ δήλωσε πὼς ἦταν ἀδύνατον νὰ μεταφερθοῦν στὸ Παρίσι οἱ χιλιάδες κρατούμενοι ποὺ ὑπῆρχαν ἐκεῖ, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας δημιούργησε στὶς 21 Φλορεὰλ (10 Μαΐου) τὴ λαϊκὴ ἐπιτροπὴ τῆς Ὀράγγης, ἡ ὁποία ἐξακολουθοῦσε νὰ λειτουργεῖ μέχρι τὶς 9 Θερμιδόρ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, καθὼς ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ὅσο καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ Γενικῆς Ἀσφαλείας διηύθυναν ἐκ παραλλήλου τὴν καταστολή, ὁ συγκεντρωτισμὸς ὤθοῦσε τὴν πρώτη νὰ παραγκωνίσει τὴ δεύτερη. Στὰ τέλη τοῦ Φλορεὰλ ἱδρύθηκε ἕνα γραφεῖο Γενικῆς Ἀστυνομίας. Ὁ συγκεντρωτισμὸς δὲν ὑποχώρησε καί, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ἔτσι ἄνοιξε ἕνα ρῆγμα στοὺς κόλπους τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης τὸ ὁποῖο ἐπιτάχυνε τὸν καταποντισμό της.

Οἱ τρομοκρατικὲς μέθοδοι, ὡς ἐργαλεῖο διακυβέρνησης, θὰ μποροῦσαν νὰ ἀπασχολήσουν τὶς νικηφόρες Ἐπιτροπές. Ὅλα τὰ αὐταρχικὰ καθεστῶτα προσφεύγουν σὲ τέτοια μέτρα, ὅπως ἄλλωστε κάνουν καὶ τὰ ὑπόλοιπα καθεστῶτα σὲ καιροὺς πολέμου ἢ ἐξέγερσης. Ἀποτελεῖ ὅμως κανόνα γιὰ τοὺς πολιτικοὺς νὰ περιορίζονται στὸν παραδειγματισμό, ὁ ὁποῖος ἐξασφαλίζει τὴν ὑποταγὴ τοῦ πλήθους χωρὶς νὰ ὁδηγεῖ στὴν ἀπόγνωση. Ὁρισμένες ἐνδείξεις δείχνουν πὼς κάποια μέλη τῶν Ἐπιτροπῶν ἀντιλαμβάνονταν τὸν κίνδυνο. Ὁ Ροβεσπιέρος ἀντιτάχθηκε στὴ δίκη τῶν βουλευτῶν ποὺ εἶχαν φυλακιστεῖ τὴν ἑπομένη τῆς διαμαρτυρίας τους ἐναντίον τῆς 2ας Ἰουνίου. Χάρη στὸν Λεντὲ ἀποφεύχθηκε ἡ γενικὴ προγραφὴ τῶν φεδεραλιστῶν. Οἱ μάταιες προσπάθειες ποὺ ἔγιναν ἐναντίον τοῦ ἀποχριστιανισμοῦ καὶ ἡ ἀνάκληση στὸ Παρίσι τῶν μεγάλων τρομοκρατῶν ἀποσκοποῦσαν νὰ δοθεῖ ἕνα τέλος. Στὶς 5 Νιβὸζ (25 Δεκεμβρίου 1793) συμφωνήθηκε νὰ «τελειοποιηθεῖ» τὸ ἐπαναστατικὸ δικαστήριο. Δὲν θὰ ἔπρεπε ἄραγε νὰ ὁριστοῦν ἐπακριβῶς τὰ τιμωρητέα ἐγκλήματα, νὰ αὐξηθοῦν οἱ ἐγγυήσεις τῆς ὑπεράσπισης, νὰ ἀναθεωρηθοῦν οἱ προηγούμενες συλλήψεις; Δὲν συνέβη τίποτε ἀπ' ὅλα αὐτά. Οἱ περιστάσεις, γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά, βάρυναν ἐξαιρετικὰ πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση. Μέχρι τὰ τέλη Ἰουνίου, ἡ νίκη παρέμεινε ἀμφίβολη καὶ ἀπαιτοῦσε ἀπεγνωσμένες ἐντατικὲς προσπάθειες. Δὲν φαινόταν κατάλληλη ἡ στιγμὴ γιὰ νὰ χαλαρώσουν τὰ ἡνία. Ἀντιθέτως, τὸ διάταγμα τῆς 27ης Ζερμινὰλ ἀπομάκρυνε ὑποχρεωτικὰ τοὺς τέως εὐγενεῖς καὶ τοὺς ξένους ἀπὸ τὸ Παρίσι καὶ ἀπὸ τὶς ὀχυρωμένες πόλεις.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ Ἐπιτροπὲς δὲν σκόπευαν νὰ διευκολύνουν τὴν ἐπιστροφὴ τῶν ἀντεπαναστατῶν προγράφοντας τοὺς ἐπιεικεῖς ὅσο καὶ τοὺς ἐξτρεμιστές. Συμμερίζονταν τὸ τιμωρὸ πάθος τῶν Ἀβράκωτων καὶ δὲν ἤθελαν νὰ δοῦν τοὺς ἑαυτούς τους κατηγορούμενους γιὰ προδοσία. Τὸν Φλορεάλ, θορυβώδεις δίκες στὸ Παρίσι —τῶν κοινοβουλευτικῶν ποὺ ἐκτέθηκαν μὲ τὴ στάση τους τὸ 1789, τῶν γενικῶν εἰσπρακτόρων τῶν φόρων, μεταξὺ τῶν ὁποίων συμπεριλαμβανόταν ὁ Λαβουαζιέ, τῆς Μαντὰμ Ἐλισάβετ— ἔδειξαν πὼς ἡ Τρομοκρατία, μένοντας πιστὴ στὶς καταβολές της, δὲν εἶχε μετατραπεῖ σὲ καθαρὸ ἐργαλεῖο διακυβέρνησης. Ἡ ἀόριστη ἔννοια τῆς ἀριστοκρατικῆς συνωμοσίας, ἡ ὁποία κάλυπτε ὅλους ὅσοι κατηγοροῦνταν

γιὰ ἐχθρότητα ἀπέναντι στὸ καθεστώς, ἐξηγεῖ τὴν ὁλοένα καὶ συχνότερη πρακτικὴ τῆς «ἀμαλγαμάτωσης». Μὲ τὴν πρακτικὴ αὐτὴ ἀνατρεπόταν κάθε πραγματικὴ δικονομικὴ διαδικασία: καταδικάζονταν μὲ τὴν ἴδια ἀπόφαση κατηγορούμενοι οἱ ὁποῖοι ἀγνοοῦσαν ὁ ἕνας τὸν ἄλλο, καὶ ποὺ οἱ πράξεις ἢ οἱ λόγοι τους δὲν εἶχαν τίποτα κοινὸ μεταξύ τους πέρα ἀπὸ τὴν προδικασμένη συμμετοχή τους στὴ «συνωμοσία ἐναντίον τοῦ γαλλικοῦ λαοῦ». Τέλος, μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα ἀπόγνωσης καὶ χάους ποὺ ἐπικρατοῦσε, ἀφότου μάλιστα δολοφονικὲς ἐπιθέσεις ἀπείλησαν τὴν προσωπικὴ ἀσφάλεια τῶν ἐπαναστατῶν ἡγετῶν, ἡ τρομοκρατικὴ διαδικασία μετασχηματίστηκε πράγματι, ὅμως ἁπλουστεύοντας ἀκόμη περισσότερο τὶς μεθόδους.

Τὴν 1η Πραιριὰλ (20 Μαΐου), κάποιος ὀνόματι Ἀντμιρὰ ἄδειασε τὸ πιστόλι του πάνω στὸν Κολλὸ ντ' Ἑρμπουά· ἀστόχησε. Τὸ βράδυ τῆς 4ης τοῦ μηνὸς συνέλαβαν τὴν Καικιλία Ρενώ, ἡ ὁποία ἐπέμενε νὰ ἐπισκεφτεῖ τὸν Ροβεσπιέρο. Ἀρνήθηκε νὰ ἀποκαλύψει τὶς προθέσεις της, ἀλλὰ δήλωσε πὼς ὑπολόγιζε στὴ νίκη τῶν συνασπισμένων Δυνάμεων. Τὴν ἴδια ἡμέρα, ὁ Μπαρὲρ εἶχε ἤδη καταγγείλει τὸν Ἀντμιρὰ ὡς πράκτορα τῆς συνωμοσίας ποὺ ἐξύφαινε ὁ Πὶτ ἐναντίον τῆς Δημοκρατίας. Στὶς 7 τοῦ μηνὸς (26 Μαΐου), ἡ Συμβατικὴ ἀπαγόρευσε νὰ χαρίζεται ἡ ζωὴ σὲ Ἄγγλους καὶ Ἀνοβεριανοὺς αἰχμαλώτους στρατιῶτες. Ἦταν ἕνα ἀνήκουστο διάταγμα, καὶ ἦταν ἀδύνατον νὰ τὸ ἐφαρμόσει ὁ στρατός, ὅμως μαρτυρεῖ τὴ συγκίνηση ποὺ προκάλεσαν αὐτὲς οἱ ἀπόπειρες, τὴν ὁποία ἄλλωστε ἐξηγεῖ καὶ ἡ ἀνάμνηση τῶν δολοφονιῶν τοῦ Λεπελετιὲ καὶ τοῦ Μαρά. Ἡ ἴδια συγκίνηση ἀντανακλᾶ καὶ στὴν ἔκκληση ποὺ ἀπηύθυνε ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας πρὸς τὸν Σαὶν-Ζὺστ τὴν 6η τοῦ μηνός, ἐνῶ ἡ ἐκστρατεία βρισκόταν στὸ ἀποκορύφωμά της: «Ἡ ἐλευθερία ἐκτέθηκε σὲ νέους κινδύνους. Εἶναι ἀναγκαῖο ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας νὰ συνενώσει τὰ φῶτα καὶ τὴν ἐνέργεια κάθε μέλους». Εἶναι φανερὸ πώς, στὰ μάτια τῶν ἐπαναστατῶν, οἱ δολοφονικὲς ἐπιθέσεις τὶς ὁποῖες συνέδεαν χωρὶς νὰ ὑπάρχουν πειστικὲς ἀποδείξεις μὲ τὶς μηχανορραφίες τοῦ ἀσύλληπτου βαρόνου τοῦ Μπὰ προανάγγελλαν μιὰ ἀπόπειρα νὰ ἀποδιοργανωθεῖ ἡ ἐθνικὴ ἄμυνα τὴν παραμονὴ ἀποφασιστικῶν μαχῶν. Ὁ Σαὶν-Ζὺστ ἐπέστρεψε στὸ Παρίσι στὶς 10 τοῦ μηνός. Διάφορες συναντήσεις, γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν γνωρίζουμε τίποτε, καθὼς καὶ οἱ προετοιμασίες τῆς γιορτῆς τοῦ Ὑπερτάτου Ὄντος, ἡ ὁποία ὁρίστηκε γιὰ τὶς 20 τοῦ μηνός, ἐμπόδισαν νὰ φανοῦν ἀμέσως τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐπιστροφῆς του. Αὐτὰ βγῆκαν στὴν ἐπιφάνεια στὶς 22 Πραιριὰλ (10 Ἰουνίου), ὅταν ὁ Κουτὸν παρουσίασε τὸν περίφημο νόμο του, τὰ πρακτικὰ τοῦ ὁποίου σώζονται γραμμένα ἀπὸ τὸ δικό του χέρι. Ὁ Ροβεσπιέρος, ὁ ὁποῖος προήδρευε, κατέβηκε ἀπὸ τὴν ἕδρα του στὸ βῆμα γιὰ νὰ ἀποσπάσει τὴ συγκατάθεση τῆς Συμβατικῆς. Ἀργότερα τὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας, τὰ ὁποῖα ἀπειλοῦνταν ἀπὸ τοὺς ἀντιδραστικούς, ἀπέδωσαν τὴν πρωτοβουλία στοὺς νεκροὺς ἤδη συναδέλφους τους καὶ βεβαίωσαν πὼς δὲν εἶχε ζητηθεῖ ἡ γνώμη τους γιὰ τὸ νόμο, χωρὶς νὰ κατορθώσουν νὰ πείσουν τοὺς Θερμοδοριανούς. Τουλάχιστον εἶναι βέβαιο πὼς δὲν κλήθηκε νὰ ἐκφράσει τὴ γνώμη της ἡ Ἐπιτροπὴ Γενικῆς Ἀσφαλείας, καὶ αὐτὸ δὲν τὸ συγχώρησε.

Ὁ νέος νόμος, καταργώντας κάθε ἀνακριτικὴ διαδικασία πρὶν ἀπὸ τὴ συνεδρίαση, ἀφήνοντας τὴν ἀκρόαση τῶν μαρτύρων στὴ διακριτικὴ εὐχέρεια τοῦ δικαστηρίου, ἀφαιρώντας ἀπὸ τὸν κατηγορούμενο τὴ συνδρομὴ δικηγόρου, καταρράκωσε τὶς δικονομικὲς ἐγγυήσεις τῆς ὑπεράσπισης. Ἐπιπλέον, τὸ δικαστήριο δὲν εἶχε πλέον ἄλλη ἐπιλογὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀθώωση ἢ τὴ θανατικὴ καταδίκη. Ὁ ὁρισμὸς τῶν ἐχθρῶν τῆς Ἐπανάστασης διευρυνόταν σημαντικά: «Πρόκειται γιὰ τὸν ἐκμηδενισμό τους μᾶλλον παρὰ γιὰ τὴν τιμωρία τους». Τὸ ἄρθρο 6 ἀπαριθμοῦσε τὶς διάφορες κατηγορίες προσώπων ποὺ θεωροῦνταν ἐχθροὶ τοῦ λαοῦ: «Ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι συνηγόρησαν ὑπὲρ τῶν σχεδίων τῶν ἐχθρῶν τῆς Γαλλίας διώκοντας καὶ συκοφαντώντας τὸν πατριωτισμό, ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἐπιδίωξαν νὰ ἐμπνεύσουν ἀποθάρρυνση, νὰ διαφθείρουν τὰ ἤθη, νὰ νοθεύσουν τὴν ἁγνότητα καὶ τὴν ἐνεργητικότητα τῶν ἐπαναστατικῶν ἀρχῶν, ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι, ὁποιοδήποτε μέσο κι ἂν χρησιμοποίησαν καὶ πίσω ἀπὸ ὁποιονδήποτε καὶ ἂν καλύφθηκαν, ἐξαπέλυσαν ἐπιθέσεις ἐναντίον τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἑνότητας καὶ τῆς ἀσφάλειας τῆς Δημοκρατίας, ἢ ἐργάστηκαν γιὰ νὰ παρεμποδίσουν τὴν ἐπίρρωσή της».

Ἡ Τρομοκρατία, ὡς ἐργαλεῖο διακυβέρνησης ταγμένο στὴν ὑπηρεσία τῆς ἐπαναστατικῆς ἄμυνας, δὲν χρειαζόταν νὰ ἐνισχυθεῖ μὲ παρόμοιο τρόπο. Ἄλλωστε ὁ Κουτὸν τὸ εἶπε ἀνοιχτά: «Δὲν πρόκειται νὰ τιμωρήσουμε μερικοὺς γιὰ παραδειγματισμό, ἀλλὰ νὰ ἐξοντώσουμε τοὺς ἀμείλικτους δορυφόρους τῆς τυραννίας». Κάτι τέτοιο ἐξέφραζε περιφρόνηση πρὸς τὴν πολιτικὴ ὀπτικὴ γιὰ χάρη τῆς ἀνεπιφύλακτης παράδοσης στὸ πάθος τῆς καταστολῆς, τὸ ὁποῖο οἱ δολοφονικὲς ἀπειλὲς φόρτιζαν ἐπιπλέον μὲ ἀποχρώσεις προσωπικοῦ μίσους. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ νόμος παρόξυνε στὴ Συμβατικὴ μιὰ ἀνησυχία ἡ ὁποία χρονολογοῦνταν ἀπὸ παλιά. Οἱ ἀντίπαλοι τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας ὑποστήριξαν, στὶς 23 τοῦ μηνός, πὼς ὁ νόμος ἐμμέσως ἐπέτρεπε νὰ ἀπαγγελθοῦν κατηγορίες ἐναντίον βουλευτῶν χωρὶς νὰ παραπεμφθεῖ στὴ Συνέλευση τὸ ζήτημα. Ὁ Ροβεσπιέρος κατόρθωσε τὴν ἑπόμενη ἡμέρα, μὲ ἀρκετὴ δυσκολία, νὰ παραμερίσει αὐτὴν τὴν κατηγορία, ὅμως οἱ ἀμφιβολίες παρέμειναν. Τὰ παραπάνω ἀρκοῦσαν γιὰ νὰ ἐπικρατήσει τὸ συμπέρασμα πὼς οἱ Ἐπιτροπὲς ἐνέτειναν τὴν Τρομοκρατία μὲ σκοπὸ νὰ διατηρηθοῦν στὴν ἐξουσία. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἡ νέα ὄψη ποὺ πῆρε ἡ Τρομοκρατία ἀπὸ τὴν ἑπομένη τοῦ θανάτου τοῦ Ἐμπὲρ καὶ τοῦ Δαντὸν εἶχε ἤδη μετατραπεῖ σὲ κυρίαρχη.

Ὁ νόμος τῆς 22ας Πραιριὰλ γέννησε τὴ «Μεγάλη Τρομοκρατία». Ἐφαρμόστηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὶς 29 τοῦ μηνὸς σὲ μιὰ «φουρνιὰ» 53 ἀτόμων, τὰ ὁποῖα ἐνοχοποιήθηκαν γιὰ τὶς δολοφονικὲς ἀπόπειρες καὶ γιὰ τὴ συνωμοσία τοῦ βαρόνου τοῦ Μπά. Ἡ σημασία του ὅμως διευρύνθηκε ἀκόμη περισσότερο ἐξαιτίας τῆς προσοχῆς ποὺ συγκέντρωνε ἡ ἀνησυχία γιὰ τὴν κατάσταση στὶς φυλακές. Σ' αὐτὲς δὲν διαδραματιζόταν τίποτε νεότερο: τὸ ὅτι ἡ ἀριστοκρατικὴ συνωμοσία θὰ συμπεριλάμβανε μιὰ ἐξέγερση τῶν κρατουμένων εἶχε γίνει ἀποδεκτὸ ἀπὸ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1789 καὶ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1792. Ὁ φόβος ἀναπόφευκτα ἐπιτεινόταν ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν φυλακισμένων ὑπόπτων —τώρα εἶχαν ξεπεράσει τὶς 8.000 στὸ Πα-

ρίσι. Δικαιολογοῦνταν καὶ ἀπὸ τὶς συνθῆκες τῶν φυλακῶν: μιὰ ἀναφορὰ τοῦ Πραιριὰλ ἀναγνώριζε, ἐν κατακλείδι, πὼς τὸ μόνο ποὺ ἔπρεπε νὰ περιμένουν πλέον ἀπὸ τοὺς κρατούμενους ἦταν ἡ ἐξέγερση. Οἱ Ἐμπερτιστές, καὶ κατόπιν ἡ Λουκίλη Ντεμουλὲν καὶ ὁ Ντιλλόν, εἶχαν κατηγορηθεῖ πὼς σύμφωνα μὲ ἐνδείξεις προετοίμαζαν παρόμοια σχέδια. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ἰουνίου, καταγγέλθηκε ἕνα σχέδιο ἀπόδρασης ἀπὸ τὴ Μπισέτρ, πράγμα ποὺ προκάλεσε τὴν ἀποστολὴ τριῶν «φουρνιῶν» στὸ ἐπαναστατικὸ δικαστήριο. Ἀφοῦ οἱ ἀπόπειρες δολοφονίας τοῦ Πραιριὰλ συνδέθηκαν μὲ τὴν ἀντεπαναστατικὴ συνωμοσία, δὲν ἐκπλήσσει ὅτι τὸ ζήτημα τῶν φυλακῶν πέρασε στὴν ἡμερήσια διάταξη —ὅμως οἱ ἐξολοθρευτικὲς προθέσεις ποὺ ἐξέφρασε ὁ Κουτὸν ἐξηγοῦν ἐπίσης τὴν εὐμένεια μὲ τὴν ὁποία γίνονταν δεκτὲς οἱ καταδόσεις τῶν χαφιέδων. Μεταξὺ τῆς 19ης Μεσσιδὸρ (7 Ἰουλίου) καὶ τῆς 8ης Θερμιδὸρ (26 Ἰουλίου) ξεδιαλέχτηκαν ἑφτὰ «φουρνιὲς» ἀπὸ τὶς φυλακὲς τοῦ Λουξεμβούργου, τῶν Καρμηλιτῶν, τοῦ Ἁγίου Λαζάρου, μὲ τὴ συγκατάθεση τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ Ἐρμάν, τοῦ ἐπικεφαλῆς τῆς Ἐπιτροπῆς Πολιτικῶν καὶ Δικαστικῶν Ὑποθέσεων. Ὁ Ἀνδρέας Σενιὲ βρισκόταν σὲ μιὰ ἀπὸ αὐτές. Συνολικὰ ἡ Μεγάλη Τρομοκρατία στοίχισε τὴ ζωὴ σὲ 1.376 ἄτομα, ἐνῶ ἀπὸ τὸν Μάρτιο τοῦ 1793 μέχρι τὶς 22 Πραιριὰλ ἐκτελέστηκαν στὸ Παρίσι 1.251 ἄνθρωποι.

Ἡ κοινὴ γνώμη συνταράχτηκε, καὶ σ' αὐτὸ βοήθησαν ἐπίσης οἱ μέθοδοι ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν καταστολή. Οἱ μελλοθάνατοι μεταφέρονταν ἀργόσυρτα μὲ δίτροχα κάρα κατὰ μῆκος τοῦ Φωμποὺρ Σαὶντ-Ἀντουὰν μέχρι τὸν ἐξωτερικὸ περίβολο τῆς πόλης, στὸ σημεῖο τοῦ Γκρεμισμένου Θρόνου (Trône-renversé) ὅπου εἶχε τοποθετηθεῖ τώρα τὸ ἰκρίωμα. Ἡ ἐκτέλεση γινόταν δημοσίως καὶ ἡ γκιλοτίνα, καθὼς ἔκοβε μονομιᾶς τὸ κεφάλι τοῦ καταδικασμένου καὶ σκορποῦσε ὁλόγυρα τὰ αἵματα, ἀποτυπωνόταν ἀνεξίτηλα στὴ φαντασία. Ἀκριβῶς ἐκείνη τὴ στιγμὴ ὅμως, καθὼς ἡ νίκη τῆς Ἐπανάστασης δὲν φαινόταν πλέον ἀμφίβολη, ὁ φόβος τῆς ἀριστοκρατικῆς συνωμοσίας ἐξαφανιζόταν, ἡ τιμωρὸς βούληση καταπραϋνόταν, ὁ λαϊκὸς πυρετὸς καταλάγιαζε.

δ) Ἡ οἰκονομικὴ διακυβέρνηση

Ὅταν δέχτηκε νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ μαζικὴ ἐπιστράτευση, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἀντιλαμβανόταν πὼς θὰ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ἐξαιρετικὲς δυσκολίες ὡς πρὸς τὴ διατροφή, καὶ κυρίως τὸν ἱματισμό, τὸν ἐφοδιασμὸ καὶ τὸν ἐξοπλισμὸ αὐτῆς τῆς ἀνθρώπινης μάζας. Τὰ περισσότερα ἐργοστάσια ὅπλων βρίσκονταν στὴν ἐμβέλεια τοῦ ἐχθροῦ —στὴ Μωμπέζ, στὴ Σαρλβίλ, στὸ Ντουαί, στὸ Κλίνγκενταλ· ἐκεῖνα τοῦ Σαὶντ-Ἐτιὲν εἶχαν περάσει στὰ χέρια τῶν στασιαστῶν. Ἡ κρατικὴ ἐπιστασία τῶν πυρομαχικῶν καὶ τῆς πυρίτιδας δὲν θὰ κατόρθωνε νὰ ἐπαρκέσει στὶς ἀνάγκες. Ὁ ἀποκλεισμὸς στεροῦσε ἀπὸ τὴ Γαλλία τὸν γερμανικὸ χάλυβα, τὸ νίτρο τῶν Ἰνδιῶν, τὴν ποτάσα τῆς Βαλτικῆς, τὴν ἰσπανικὴ σόδα, τὸ ἰταλικὸ θειάφι. Ἔπρε-

πε ἀπαραιτήτως νὰ ἀναπτυχθεῖ ἡ πολεμικὴ βιομηχανία, νὰ ἀναζωογονηθεῖ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο, νὰ βρεθοῦν νέοι πόροι μέσα στὴν ἴδια τὴ Γαλλία. Ἐπιπλέον, ὁ χρόνος πίεζε. Ἡ ἀτομικὴ πρωτοβουλία δὲν θὰ κατόρθωνε ποτὲ νὰ ὑπερνικήσει τόσες δυσκολίες καὶ νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἁρμονία τῶν διαφόρων βιομηχανιῶν. Καθὼς οἱ κρατικοὶ προμηθευτὲς προσέφεραν ὑπερβολικὰ ἀκριβὰ τὶς ὑπηρεσίες τους, ὁ πληθωρισμὸς εἶχε ἐκμηδενίσει τὴν ἀξία τοῦ ἀσινιάτου στὰ τέλη τοῦ 1793. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἀφοῦ ὁλόκληρη ἡ Γαλλία ἔμοιαζε τώρα μὲ πολιορκημένο φρούριο, οἱ πολίτες θὰ ἔρχονταν στὰ χέρια προκειμένου νὰ ἐξασφαλίσουν τὰ ἀπαραίτητα τρόφιμα ἂν ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας δὲν παρενέβαινε γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὸ μερίδιο τοῦ στρατοῦ, νὰ ρυθμίσει τὴ διανομὴ τῶν ὑπολοίπων καὶ νὰ διατηρήσει τὴν τάξη. Σιγὰ σιγὰ οἱ περιστάσεις τὴν ὑποχρέωσαν νὰ ἀναλάβει τὴν οἰκονομικὴ διακυβέρνηση τῆς χώρας. Αὐτὸ ἦταν τὸ πιὸ πρωτότυπο χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ ἔργου της, μαζὶ μὲ τὴν ὀργάνωση τοῦ στρατοῦ μὲ τὴν ὁποία, ἀπὸ μιὰ ἄποψη, συνδέονταν ἀναπόσπαστα.

Στὸ στράτευμα ἐντάχθηκαν μόνον ἀνύπαντροι ἄνδρες μεταξὺ δεκαοχτὼ καὶ εἴκοσι πέντε χρονῶν. Ἐπιπλέον, δόθηκαν ἀναβολὲς καὶ ἀπαλλαγὲς σὲ πολλοὺς οἱ ὁποῖοι θεωρήθηκαν ἀπαραίτητοι στὰ μετόπισθεν, πράγμα ποὺ ἄνοιξε τὸ δρόμο γιὰ δόλιες ἐξαιρέσεις. Πολυάριθμα ἄτομα προφυλάχτηκαν βρίσκοντας τρόπους νὰ προσληφθοῦν στὴν ἐπιστασία τῶν μεταφορικῶν μέσων, καὶ ἐπιπλέον οἱ δημόσιοι λειτουργοὶ παρέμειναν στὶς θέσεις τους.

Γιὰ ὅλους τοὺς ὑπόλοιπους ἡ μαζικὴ ἐπιστράτευση ἀποτελοῦσε ἁπλῶς μιὰ πολιτικὴ ἐπιστράτευση. Ἀφοροῦσε ὅλο τὸν κόσμο ἀλλά, γιὰ νὰ γίνει ἀποτελεσματική, ἀπαιτοῦσε νὰ ἐκδίδονται ρητὲς ἐπιτακτικὲς ἐντολές. Ἂν αὐτοσχεδίαζε ἀναλόγως μὲ τὶς ἀνάγκες, παραλλήλως ἦταν ἀναγκασμένη νὰ παίρνει ὑπόψη της τὶς ἱκανότητες κάθε ἀτόμου χωρὶς νὰ ἐπιμένει πάντοτε σὲ πολιτικῆς φύσεως ἀντιρρήσεις. Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας χρησιμοποίησε τὸν Περιὲ καὶ τὸν Σαπτάλ, ἐπειδὴ ἦταν μεγάλοι βιομήχανοι, καὶ τὸν Περρεγκὼ ἐπειδὴ ἦταν τραπεζίτης, μολονότι ἦταν γνωστὸ πὼς ὁ Σαπτὰλ εἶχε ἐκτεθεῖ ὡς φεδεραλιστὴς καὶ ὁ Περρεγκὼ ἦταν ἕνας ξένος ὁ ὁποῖος διατηροῦσε σχέσεις μὲ τὸν Πίτ. Ἰδιαιτέρως ἐπιδιώχθηκε ἡ συνδρομὴ τῶν ἐπιστημόνων, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶχαν ταχθεῖ στὸ πλευρὸ τῆς Ἐπανάστασης. Ὁ Χάσσενφρατς ἀναδείχθηκε σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς κυριότερους ὀργανωτὲς τῆς βιομηχανίας ὅπλων στὸ Παρίσι. Ὁ Μόνζ, ὁ Βαντερμόντ, ὁ Μπερτολλέ, ὁ Νταρσὲ καὶ ὁ Φουρκρουὰ τελειοποίησαν τὴ μεταλλουργικὴ τέχνη καὶ τὴν κατασκευὴ τῶν ὅπλων. Ὁ Βωκλὲν ἦταν ἐκεῖνος ποὺ ἀνέλαβε νὰ διευθύνει τὶς ἔρευνες γιὰ νίτρο, μαζὶ μὲ τὸν Σαπτὰλ καὶ τὸν Ντεκρουαζίλ. Ὁ Καρνὺ ἐπινόησε νέες μεθόδους γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ νίτρου καὶ τὴν κατασκευὴ τοῦ μπαρουτιοῦ. Στὸ Μεντόν, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας δημιούργησε ἕνα ἐρευνητικὸ ἐργαστήριο ὅπου ἐργάστηκαν ὁ Μπερτολλέ, ὁ Κοντὲ καὶ ὁ Γκυτὸν ντὲ Μορβώ. Ἐκεῖ δοκιμάστηκε ἡ χλωρίωση τῆς πυρίτιδας γιὰ ὀβίδες, καθὼς καὶ τὸ «προσδεδεμένο ἀερόστατο» τὸ ὁποῖο χρησιμοποίησε ἡ πρώτη μοίρα ἀεροστατιστῶν στὴ μάχη τοῦ Φλερύς. Ὁ Σάπ

ἐπανέλαβε τὰ πειράματα τοῦ ὀπτικοῦ τηλεγράφου καὶ ἐγκατέστησε τὴν πρώτη γραμμή του, ἀπὸ τὸ Παρίσι μέχρι τὰ βόρεια σύνορα.

Ὅπως ἦταν φυσικό, ὅλοι οἱ ὑλικοὶ πόροι ὑπόκειντο στὴν ἐπίταξη. Ὁ καλλιεργητὴς ἔπρεπε νὰ παραδώσει τὰ σιτηρά του, τὶς ζωοτροφές του, τὸ μαλλί, τὸ λινό, τὸ καννάβι, καὶ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις τὰ κτήνη του. Ὁ τεχνίτης καὶ ὁ ἔμπορος παραχωροῦσαν ὅσα βιοτεχνικὰ ἢ βιομηχανικὰ προϊόντα εἶχαν στὰ χέρια τους. Ἀπὸ τοὺς ἰδιῶτες ἀπαιτοῦνταν νὰ προσφέρουν τὰ ὅπλα τους, τὶς στολές τῆς ἐθνοφρουρᾶς ποὺ τυχὸν εἶχαν, μερικὲς φορὲς καὶ τὶς κουβέρτες καὶ τὰ ἀσπρόρουχά τους. Στὸ Στρασβοῦργο, ὁ Σαὶν-Ζὺστ ἀπαίτησε νὰ τοῦ παραδώσουν εἴκοσι χιλιάδες ζευγάρια παπούτσια. Οἱ πρῶτες ὕλες ἀναζητοῦνταν μὲ φροντίδα: μέταλλα κάθε εἴδους, καμπάνες τῶν ἐκκλησιῶν μαζὶ μὲ τὰ σχοινιά τους, παλιὰ χαρτιά, ράκη καὶ περγαμηνές, τοιχώματα γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν ὁποίων εἶχε χρησιμοποιηθεῖ νίτρο, βότανα, χαμόκλαδα, καὶ ἀκόμη καὶ στάχτες ἀπὸ τοὺς φούρνους τῶν κατοικιῶν, ποὺ μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν στὴν κατασκευὴ τοῦ ἅλατος τῆς ποτάσας, κάστανα γιὰ τὰ ἀποστάγματα. Κάθε ἐπιχείρηση τέθηκε στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἔθνους. Τὰ δάση καὶ τὰ ὀρυχεῖα, τὰ λατομεῖα, τὰ καμίνια καὶ τὰ σιδηρουργεῖα, τὰ βυρσοδεψεῖα καὶ τὰ χαρτοποιεῖα, ἡ μεγάλη ὑφαντουργικὴ βιομηχανία καὶ τὸ μαγαζάκι τοῦ μπαλωματῆ. Τὰ παραπάνω δὲν ἐμπόδισαν τὴ δημιουργία νέων ἐργοστασίων ἀπὸ τὸ κράτος. Αὐτὸ ἀποτελοῦσε ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα γιὰ τοὺς ἐξοπλισμοὺς καὶ γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν πυρομαχικῶν. Ἐπιπλέον ὅμως, οἱ ἐπιχειρήσεις ποὺ ἤδη ὑπῆρχαν ὑποχρεώθηκαν νὰ μεγιστοποιήσουν τὴν παραγωγή τους, καὶ ἀκόμη νὰ τὴν αὐξήσουν ἐφαρμόζοντας διαδικασίες ποὺ σύστηναν οἱ ἐπιστήμονες. Τὸ καθεστὼς τοῦ ἔτους 2 στάθηκε εὐνοϊκὸ γιὰ τὴν πρόοδο τῆς βιομηχανικῆς τεχνικῆς.

Ἡ ἐργασία τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ ἀξία τῶν πραγμάτων ὑπόκειντο στὴ φορολογία. Ἡ μέγιστη διατίμηση ἄφηνε περιθώρια ἐμπορικοῦ κέρδους καὶ ἐπέτρεπε νὰ ἀμείβεται ἡ παραγωγή. Ἀντιθέτως ἀπ' ὅσα ὑποστηρίζονταν τότε, δὲν ἐργάζονταν μὲ ζημία ὅλες οἱ ἐπιχειρήσεις τὸ ἔτος 2 —ὅμως οὔτε καὶ πραγματοποιοῦσαν τόσο μεγάλα κέρδη ὅσο θὰ μποροῦσαν νὰ πραγματοποιήσουν μὲ ἔξοδα τοῦ ἔθνους. Ἡ ἀρχὴ ἦταν πὼς κανεὶς δὲν εἶχε δικαίωμα νὰ κερδοσκοπεῖ εἰς βάρος τῆς πατρίδας ποὺ κινδύνευε.

Ὁ ἱματισμὸς καὶ ὁ ἐφοδιασμὸς τῶν ἀνδρῶν ἐξασφαλίζονταν κυρίως ἀπὸ τὶς τοπικὲς ἀρχές, οἱ ὁποῖες ἵδρυαν γυναικεῖα ἐργαστήρια κι ἔστρωναν στὴ δουλειὰ τοὺς σαγματοποιούς. Ἡ κεντρικὴ ἐξουσία παρενέβαινε γιὰ νὰ βρεθοῦν ὑποδήματα. Οἱ κρεοπῶλες ὑποχρεώνονταν νὰ παραδίδουν τὰ δέρματα ἀπὸ τὰ ζῶα ποὺ ἔσφαζαν. Οἱ βυρσοδέψες ἔπαιρναν ἀπὸ τὰ δάση, ποὺ τώρα εἶχαν περάσει στὴν ἐκμετάλλευση τοῦ ἔθνους, τὸν ἀλεσμένο φλοιὸ δρυῶν ποὺ χρειαζόταν γιὰ τὴν κατεργασία τῶν δερμάτων, καὶ ὑποχρεώθηκαν νὰ μὴν ἀφήνουν ποτὲ ἄδεια ἀπὸ δέρματα τὰ ὀρύγματά τους. Ὁ Σεγκὲν ἐφάρμοσε στὴ νησίδα κοντὰ στὸ Μπιγιανκοὺρ, ποὺ φέρει ἀκόμα τὸ ὄνομά του, μιὰ δικῆς του εὑρεσιτεχνίας μέθοδο ταχύρρυθμης βυρσοδεψίας. Στοὺς μπαλωματῆδες ἐπιβλήθηκε νὰ κατασκευάζει δυὸ ζευγάρια παπούτσια τὸ δεκαήμερο κάθε μέλος ἐργατικῆς συντροφιᾶς.

Ὁ ὁπλισμὸς προκαλοῦσε ἀκόμη περισσότερες καὶ μεγαλύτερες ἔγνοιες. Ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1793 ἀνέλαβαν νὰ κατασκευάσουν στὸ Παρίσι μιὰ μεγάλη βιομηχανία τουφεκιῶν καὶ ἀγχέμαχων ὅπλων. Ἐξακολούθησαν νὰ χρησιμοποιοῦνται τὰ ἰδιωτικὰ ἐργαστήρια, ἀλλὰ ἐπιπλέον ἐγκαταστάθηκαν ἐργάτες στοὺς Κήπους τοῦ Κεραμεικοῦ καὶ τοῦ Λουξεμβούργου, στὴν τέως Βασιλικὴ Πλατεία καὶ στὴν πλατεία μπροστὰ ἀπὸ τὸν Οἶκο τῶν Ἀπομάχων. Στὴ συνέχεια ἀναζωογονήθηκαν οἱ ἐπαρχιακοὶ κατασκευαστὲς καὶ δόθηκε ἐξουσιοδότηση στοὺς ἐντεταλμένους ἀντιπροσώπους τῆς Συνέλευσης νὰ δημιουργήσουν νέες βιομηχανίες. Αὐτὸ ἔκαναν γιὰ παράδειγμα ὁ Νοὲλ Πουὲντ στὸ Μουλὲν καὶ ὁ Λακανὰλ στὸ Μπερζεράκ. Ἡ μεγάλη βιομηχανία τοῦ Περιέ, στὸ Σαγιό, ἀνέλαβε νὰ παράγει κανόνια ἀπὸ χαλκὸ παραλλήλως μ' ἐκείνη τοῦ Ρομιγύ, στὰ περίχωρα τῆς Ρουένης. Ὁ Φερρύ, ὁ Πουὲντ καὶ ὁ Ρὸμ ἔδωσαν ζωηρὴ ὤθηση στὴ χύτευση κανονιῶν γιὰ τὸ ναυτικό, στὴν Κεντρικὴ καὶ τὴ Νοτιοδυτικὴ Γαλλία —στὴ Βιερζὸν καὶ στὸ Κρεζό, στὴ Ρυὲλ καὶ στὸ Ἀμπζάκ.

Ἀναμφίβολα τὰ μεγαλύτερα ἐμπόδια συνάντησε ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας στὴ βιομηχανία τῶν πυρομαχικῶν, κι ἐδῶ εἶχε τὰ πιὸ ἐντυπωσιακὰ ἀποτελέσματα. Τὸ νίτρο, ποὺ χρειαζόταν γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς πυρίτιδας, ἔλειπε. Ἔπρεπε νὰ βρεθεῖ μέσα στὴν ἴδια τὴ Γαλλία. Καθὼς εἶχε ἀναφερθεῖ πὼς ὑπῆρχε νίτρο σὲ ἄφθονες ποσότητες στὴν Τουραίν, ὁ Βωκλὲν στάλθηκε ἐπιτόπου μὲ εἰδικὴ ἀποστολή. Σύμφωνα μὲ τὶς ἐνδείξεις ποὺ συγκέντρωσε ὁ Βωκλέν, ὁ Πριὲρ ντὲ λὰ Κότ-ντ' Ὂρ κατόρθωσε νὰ ἀποφασιστεῖ ἡ ἵδρυση ἑνὸς ἐθνικοῦ ὀργανισμοῦ ὁ ὁποῖος τελικὰ ἀπορρόφησε τὴν κρατικὴ ἐπιστασία τοῦ νίτρου. Σὲ κάθε κοινότητα τῆς περιοχῆς, οἱ τοπικὲς ἀρχὲς διόρισαν νιτροποιοὺς οἱ ὁποῖοι διηύθυναν τὶς ἔρευνες, τὴν ἀλισίβωση τῶν νιτρωδῶν πετρωμάτων ἢ διαφόρων τοιχωμάτων ποὺ περιεῖχαν νίτρο, καθὼς καὶ τὴν ὀργάνωση ἐργαστηρίων γιὰ τὴ στέγνωσή του. Τὸ μήνα Βαντὸζ στάλθηκαν ἐκεῖ ἀρκετοὶ νιτροποιοὶ ἀπὸ τὸ Παρίσι γιὰ νὰ παρακολουθήσουν καὶ νὰ μάθουν τὶς πρακτικὲς διαδικασίες. Εἴκοσι ὀκτὼ διυλιστήρια νίτρου ἱδρύθηκαν· τὸ κυριότερο στὸ Ἀβαεῖο τοῦ Σαὶν-Ζερμαὶν-ντὲ-Πρέ. Παραλλήλως ἀναπτύχθηκαν τὰ πυριτιδοποιεῖα· τὰ σημαντικότερα βρίσκονταν στὴν Γκρενὲλ καὶ στὸ Ριπό.

Τὰ ἀποτελέσματα κατέπληξαν τὴν Εὐρώπη, ἀλλὰ καὶ πάλι οἱ φιλοδοξίες ἦταν πολὺ μεγαλύτερες. Ἔτσι τὸ ἐργοστάσιο τοῦ Παρισιοῦ, τὸ ὁποῖο ἔπρεπε νὰ παράγει χίλια καινούρια τουφέκια κάθε μέρα, δὲν παρέδιδε περισσότερα ἀπὸ ἑξακόσια μὲ ἑφτακόσια —συμπεριλαμβανομένων καὶ ἐκείνων ποὺ τοῦ εἶχαν σταλεῖ γιὰ ἐπισκευή. Ὅσο διαρκοῦσε ἡ ἐκστρατεία τῆς ἄνοιξης ἐπιχειροῦνταν, συχνὰ μὲ μεγάλες δυσχέρειες, ὁ ἀνεφοδιασμὸς τοῦ στρατοῦ μὲ τὰ ἀπαραίτητα πυρομαχικά. Πράγματι, παρουσιάζονταν ἀλλεπάλληλες δυσκολίες. Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας δὲν διέθετε καθόλου στατιστικὲς —ἀλλὰ χωρὶς αὐτὲς εἶναι ἀδύνατον νὰ λειτουργήσει μιὰ διευθυνόμενη οἰκονομία. Χρειαζόταν νὰ τὶς κατασκευάζουν κατὰ προσέγγιση, μὲ τὴ βοήθεια αὐτοσχέδιων ἐρευνῶν καὶ ἀτελείωτων ὄγκων χαρτιοῦ. Ἡ Γαλλία ἦταν μιὰ χώρα ποὺ ἀσχολιόταν οὐσιαστικὰ μὲ τὴ γεωργία. Καθὼς ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἡ καπιταλιστικὴ συγκέντρωση μόλις διαφαινόταν στὸν ὁρίζοντα, ἡ βιομηχανία πα-

ρέμενε διεσπαρμένη ἀπὸ τὸ ἕνα ἄκρο τῆς χώρας στὸ ἄλλο. Ἦταν ἀπαραίτητο νὰ ἐκπαιδεύσουν καταλλήλως τοὺς ἐργάτες, νὰ τοὺς προσαρμόσουν στὶς νέες κατασκευὲς ἢ στὶς νέες βιομηχανικὲς διαδικασίες, νὰ τοὺς μετακινοῦν καὶ νὰ τοὺς συγκεντρώνουν, καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ νὰ ἐξασφαλίζουν τὸ συγχρονισμὸ τῆς παραγωγῆς. Τέλος, καὶ πάνω ἀπ' ὅλα, ὑπῆρχε τὸ πρόβλημα τῶν μεταφορῶν. Ἀπὸ τὴ χώρα ἔλειπαν σχεδὸν ὁλότελα οἱ πλωτὲς διώρυγες. Οἱ δρόμοι της ἦταν ἀδύνατον νὰ συντηρηθοῦν. Ὅσα ἄλογα καὶ ἅμαξες ὑπῆρχαν ἔπρεπε καταρχὰς νὰ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ στρατοῦ, ἀφοῦ αὐτὸς στεροῦνταν τὰ ἀπαιτούμενα μεταφορικὰ μέσα, καθὼς καὶ γιὰ τὸν ἐπισιτισμὸ τοῦ ἄμαχου πληθυσμοῦ· ἐπιπλέον, δὲν ἔπρεπε να παραμεληθεῖ ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς γιὰ τὴν ὁποία ἦταν ἐξίσου ἀπαραίτητα. Χρειαζόταν νὰ ἐπιστρατευτοῦν οἱ βαρκάρηδες καὶ οἱ ἁμαξάδες, νὰ δημιουργηθεῖ ἕνας ἐθνικὸς φορέας γιὰ τὶς μεταφορὲς καὶ νὰ ἀρχίσει ἡ παραγωγὴ μεταφορικοῦ ὑλικοῦ. Χωρὶς τὴν Τρομοκρατία, ἡ ὁποία ἀνάγκαζε ἀκόμη καὶ τοὺς πιὸ ἀδιάφορους νὰ καταβάλλουν προσπάθειες, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας δὲν θὰ κατόρθωνε νὰ ἀνασχέσει τὸ πνεῦμα κερδοσκοπίας καὶ ταυτοχρόνως νὰ κατανικήσει τὶς παθητικὲς ἀντιστάσεις.

Ἔτσι ἡ οἰκονομία τῆς χώρας ἐθνικοποιήθηκε κατὰ μεγάλο μέρος —εἴτε ἄμεσα, μὲ τὴ δημιουργία τῶν κρατικῶν ἐργοστασίων, εἴτε ἔμμεσα μὲ τὴν ἐξασφάλιση πρώτων ὑλῶν καὶ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ, μὲ τὸν ἔλεγχο τῆς παραγωγῆς, μὲ τὴν ἐπίταξη τῶν προϊόντων, μὲ τὴ φορολόγηση. Ὑποστηρίχτηκε πὼς ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας κοινωνικοποιοῦσε τὴν οἰκονομία ἐξαιτίας τῶν προκαταλήψεών της, ὥστε ἡ Γαλλία νὰ βαδίσει λάθρα πρὸς τὸν κομουνισμὸ ὁ ὁποῖος θεωροῦνταν ἡ κορωνίδα τῆς Δημοκρατίας. Στὰ μάτια τῶν Ἀβράκωτων, ἡ διευθυνόμενη οἰκονομία παρουσίαζε ἀναμφισβήτητα κοινωνικὴ ἀξία, ἐνῶ ὁ κομουνισμὸς δὲν μετροῦσε διόλου. Ἡ διευθυνόμενη οἰκονομία ὅμως συνεπαγόταν τὴ γενίκευση τῶν ρυθμίσεων, καὶ συνεπῶς ἰσοδυναμοῦσε μὲ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ὀνομάζουμε σήμερα δομικὴ μεταρρύθμιση. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο ἡ Ἐπιτροπὴ Ἐπισιτισμοῦ, μέχρι τὸ μήνα Βαντόζ, ἀλλὰ καὶ ὁρισμένοι ἀντιπρόσωποι ἔβλεπαν εὐνοϊκὰ τὸν κρατισμό. Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας, ἀντιθέτως, δὲν εἶδε ποτὲ σ' αὐτὸν τίποτε περισσότερο ἀπὸ μιὰ προσωρινὴ λύση ποὺ ὑπαγόρευαν οἱ ἀνάγκες τῆς ἐπαναστατικῆς ἄμυνας· ἢ μᾶλλον, προσέφευγε σ' αὐτὸν παρὰ τὴ θέλησή της. Πέρα ἀπὸ τὴν προσκόλλησή της στὴν οἰκονομικὴ ἐλευθερία, τὴν τόσο πολύτιμη γιὰ τὴν ἀστικὴ τάξη, ἡ ὁποία ἐπὶ τόσο πολλοὺς μῆνες τὴν ἐμπόδιζε νὰ ἐπιβάλλει τὴ μέγιστη διατίμηση, οἱ περιστάσεις δὲν ὁδηγοῦσαν πάντοτε στὸν κρατισμὸ ἐνῶ συγχρόνως περιόριζαν τὴν ἐξάπλωσή του. Ὅπως συνέβαινε καὶ μὲ τὶς τοπικὲς διοικήσεις, τὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας, δηλαδὴ ἡ πολιτικὴ ἀρχή, δὲν ἀναλάμβαναν οἰκονομικὲς λειτουργίες παρὰ μόνον ἐπειδὴ ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴν κοινὴ σωτηρία. Ἀπὸ θεωρητικὴ ἄποψη, παρόμοιες λειτουργίες τοὺς φαίνονταν ξένες πρὸς τὸ κύριο ἔργο τους. Ἐπιπλέον, τοὺς ἐπιβάρυναν μὲ ἕνα συντριπτικὸ πρόσθετο φορτίο ἐργασίας καὶ εὐθυνῶν ἀπὸ τὶς ὁποῖες βιάζονταν νὰ ἀπαλλαγοῦν μόλις θὰ ἀμβλυνόταν κάπως ἡ κρίση. Ἀπὸ πρακτικὴ ἄπο-

ψη, ἡ κατάσταση στὴν ὁποία βρίσκονταν ἡ παραγωγὴ καὶ τὰ μεταφορικὰ μέσα δὲν τοὺς ἐπέτρεπε νὰ θέσουν ὡς στόχο τὴν ἱκανοποίηση ὅλων τῶν ἀναγκῶν τοῦ καταναλωτῆ. Μετὰ τὴν πτώση τῶν Ἐμπερτιστῶν ἐκδήλωσαν χωρὶς περιστροφὲς τὶς ἀπόψεις τους.

Προφανῶς ἡ διασπορὰ τῆς βιομηχανίας ἀπαιτοῦσε τὴν προσφυγὴ σὲ πολυάριθμους μικροεργοδότες, καὶ αὐτὸ ἔγινε, γιὰ παράδειγμα, στὸ Ποντιέ, στὸ Μορέζ, στὸ Τιέρ, ἀκόμη καὶ στὸ ἴδιο τὸ Παρίσι. Τουλάχιστον, ἐξαρτιόταν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας νὰ ἐθνικοποιήσει τὰ ὀρυχεῖα καὶ νὰ πολλαπλασιάσει τὰ κρατικὰ ἐργοστάσια, ὅμως δὲν ἔκανε τίποτε ἀπὸ αὐτά. Ἀντιθέτως, ὁ Καρνὸ κηρύχθηκε ἐναντίον τῆς ἄμεσης κρατικῆς ἐκμετάλλευσης ὅσων ἐργοστασίων δημιουργοῦσαν οἱ ἐντεταλμένοι ἀντιπρόσωποι, ἐπειδὴ τὴν θεωροῦσε ἐπαχθῆ καὶ φοβόταν τὸν ἀκατάσχετο πολλαπλασιασμὸ μιᾶς ἀνίκανης γραφειοκρατίας. Οἱ τάσεις τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας ἐκδηλώθηκαν καθαρὰ σὲ δύο πεδία. Καταρχάς, στὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο: βλέπουμε ὅτι δὲν ἐπιδίωξε τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ ἀναθέσει τὴ διαχείρισή του στοὺς μεγαλεμπόρους. Ἐπίσης, στὸν ἐπισιτισμὸ τῶν πολιτῶν: ὡς πρὸς αὐτόν, ἔδειξε ἀναμφισβήτητη ἀπέχθεια πρὸς κάθε ἀπόπειρα ἐπέκτασης τῶν ἁρμοδιοτήτων καὶ τῶν εὐθυνῶν τῆς οἰκονομικῆς διακυβέρνησης.

Μετὰ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1793 τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο συγκεντρώνεται στὰ χέρια τῆς Ἐπιτροπῆς Ἐπισιτισμοῦ, ἡ ὁποία προσπαθεῖ νὰ τὸ ἀναζωογονήσει. Στέλνει στὸ ἐξωτερικὸ πράκτορες ἐπιφορτισμένους νὰ κάνουν παραγγελίες, ἐπιτάσσει τὰ ἐμπορικὰ πλοῖα, ἀνοίγει ἐθνικὲς ἀποθῆκες στὰ λιμάνια. Οἱ οὐδέτεροι γίνονται ξανὰ εὐπρόσδεκτοι: ὁ νόμος περὶ ναυσιπλοΐας καταργεῖται· κατόπιν κοινῆς συναινέσεως τοὺς παραχωροῦνται μερίδια τῆς ἀγορᾶς, καὶ ἡ πληρωμή τους ὁρίζεται σὲ ρευστὸ ἢ σὲ ἐμπορεύματα. Εἰδικὲς ἐπιτροπὲς συγκροτοῦνται γιὰ νὰ συναλλάσσονται μαζί τους στὸ Μπορντὼ καὶ στὴν Μποὺργκ-Λίμπρ (Ἐλεύθερη Πόλη, ὅπως μετονομάστηκε τὸ Σαὶν-Λουί, ὁ Ἅγιος Λουδοβίκος τῆς Ἀλσατίας). Στὴ Γένοβα, στὴν Ἐλβετία, στὸ Ἀμβοῦργο, στὴν Κοπεγχάγη καὶ στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, ἡ Γαλλία κατορθώνει νὰ συνάψει σημαντικὲς συμφωνίες γιὰ ἀγορές. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἀποκαθίστανται ὅμως κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο οἱ εἰσαγωγές, ἡ Ἐπιτροπὴ Ἐπισιτισμοῦ, προκειμένου νὰ ἐξασφαλίσει τὴν πληρωμή τους, ἐπιτάσσει κρασιὰ καὶ οἰνοπνευματώδη, μεταξωτὰ καὶ τσόχες —ἐμπορεύματα τὰ ὁποῖα εἶχαν ζήτηση μεταξὺ τῶν οὐδετέρων· ἀξιοποιεῖ τὶς πολεμικὲς λεῖες καὶ ὅσα ἐμπορεύματα κατέσχε ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους· κάνει ἔρευνα στὶς περιουσίες τῶν καταδικασμένων καὶ τῶν ἐκπατρισμένων, καθὼς καὶ στὴν κινητὴ περιουσία τοῦ στέμματος ἡ ὁποία εἶχε περάσει στὴν ἰδιοκτησία τοῦ ἔθνους, ἀναζητώντας πολύτιμους λίθους, ἔπιπλα καὶ ἔργα τέχνης μὲ σκοπὸ νὰ τὰ ἐξαγάγει. Τέλος, στὶς 6 Νιβὸζ (26 Δεκεμβρίου 1793) ὁ Καμπὸν διατάζει ἐπίσης τὴν κατάσχεση τοῦ ξένου συναλλάγματος τὸ ὁποῖο ἀποζημιώνει στὸ ἄρτιο, ἀλλὰ σὲ ἀσινιάτα. Τὴν 8η Βαντὸζ (26 Φεβρουαρίου 1794), ἐπιχειρώντας νὰ πλήξει τὰ κεφάλαια ποὺ εἶχαν ἐξαχθεῖ ἀπὸ τὴ Γαλλία, ὑποχρεώνει τοὺς τραπεζίτες τοῦ Παρισιοῦ νὰ ἐγγραφοῦν συνδρομητὲς σὲ ἕνα ἐξωτερικὸ δάνειο πενήντα ἑκατομμυρίων

λιβρῶν σὲ χαρτονόμισμα. Παρ' ὅλη τὴν ἐχθρότητα τῶν 'Αβράκωτων πολυάριθμοι μεγαλέμποροι, Γάλλοι καὶ ξένοι, εἶχαν ἤδη τεθεῖ στὴν ὑπηρεσία τοῦ κράτους. Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ὅμως ἀποκαλύπτει τὸ παιχνίδι ποὺ ἔπαιζε ὁ Καμπὸν κυρίως μετὰ τὴν πτώση τῶν Ἐμπερτιστῶν. Εἶναι ὀλέθριο γιὰ τὴ Δημοκρατία, εἶναι ἀντεπαναστατικό, ἐξηγοῦσαν ἔκτοτε ὁ Μπαρὲρ καὶ ὁ Ροβεσπιέρος, νὰ καταπολεμᾶται τὸ ἐμπόριο. Ἀντιθέτως, καλὴ πολιτικὴ εἶναι νὰ ἀξιοποιοῦνται τὰ φῶτα καὶ ὁ ζῆλος τῶν μεγαλεμπόρων. Ἐπιτράπηκε στοὺς τελευταίους, τὴν 21η καὶ τὴν 23η Βαντὸζ —ἡ σύλληψη τῶν Ἐμπερτιστῶν ἀποφασίστηκε τὴ νύχτα τῆς 22ας (12 Μαρτίου)— νὰ ἐξάγουν ὅσα προϊόντα δὲν εἶχαν χαρακτηριστεῖ εἴδη πρώτης ἀνάγκης ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Ἐπισιτισμοῦ, ἐφόσον εἰσῆγαν ἰσάξια προϊόντα ὑποκείμενα στὴ διατίμηση καὶ ἀναγνώριζαν δικαίωμα προαγορᾶς στὴ Δημοκρατία, ἢ ἐὰν παρέδιδαν στὸ Θησαυροφυλάκιο τὸ ἀντίτιμό τους σὲ ξένο συνάλλαγμα εἴτε σὲ συναλλαγματικὲς τοῦ ἐξωτερικοῦ. Οἱ μεγαλέμποροι τῶν κυριότερων ἐμπορικῶν πόλεων, καὶ κατεξοχὴν τῶν λιμανιῶν, συνεταιρίστηκαν σὲ ἐμπορικὰ πρακτορεῖα καὶ χρεώθηκαν μὲ συνάλλαγμα προκαθορισμένου ὕψους, τὸ ὁποῖο ἔπρεπε νὰ ἐξασφαλίζουν ἀπὸ τὶς εἰσπράξεις τῶν ἐξαγωγῶν τους. Οἱ ἐμπορικοὶ πράκτορες τῆς Ἐπιτροπῆς Ἐπισιτισμοῦ ὑποχρεώθηκαν νὰ ἐπιστρέψουν στὴ Γαλλία καὶ οἱ ἀγορὲς ἀπὸ τοὺς οὐδετέρους ἀνατέθηκαν σὲ ἰδιῶτες μεσίτες.

Ἡ 9η Θερμιδὸρ ἐπῆλθε πρὶν ἀποφέρουν σημαντικὰ ἀποτελέσματα τὰ παραπάνω μέτρα —ὅμως ἀνάλογες ἐξελίξεις σημειώθηκαν καὶ στὸ βιομηχανικὸ πεδίο. Ἡ ἴδια ἡμερομηνία πάντως ὑπογραμμίστηκε ἀπὸ τὴν κατάργηση τῆς Ἐπιτροπῆς Ἐπισιτισμοῦ καὶ τὴν ἀντικατάστασή της ἀπὸ μιὰ Ἐπιτροπὴ Ἐμπορίου καὶ Ἀνεφοδιασμοῦ, ποὺ στελεχώθηκε ἀπὸ διαφορετικὸ προσωπικό. Σίγουρα ἦταν ἀδύνατον νὰ στεφθεῖ ἀπὸ ἐπιτυχία ἡ ἔκκληση πρὸς τοὺς ἰδιῶτες ἐνῶ παρέμενε σὲ ἰσχὺ ἡ μέγιστη διατίμηση. Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας τὴν ἀπάλυνε αὐξάνοντας ὁρισμένους φόρους πρὸς ὄφελος τῶν κρατικῶν προμηθευτῶν, ἔστω κι ἂν ἔτσι παραβίαζε τὸ νόμο. Ἐπίσης περιόρισε τὴν ἐφαρμογή της, ὅσο ἦταν δυνατὸν νὰ γίνει κάτι τέτοιο, κατὰ κύριο λόγο στὶς ἀνάγκες τοῦ κράτους. Αὐτὸ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐπισιτισμοῦ ποὺ ἀκολούθησε.

Ὅποτε μιὰ περιφέρεια ἔδειχνε νὰ διαθέτει σιτηρὰ σὲ ἀρκετὲς ποσότητες ἡ Ἐπιτροπὴ Ἐπισιτισμοῦ ἐκτελοῦσε ἐκεῖ ἐπιτάξεις, θεωρητικὰ πρὸς ὄφελος τοῦ στρατοῦ καὶ τῶν ἐλλειμματικῶν περιφερειῶν. Οἱ πράκτορές της ὅμως ἀδιαφοροῦσαν ὁλότελα γιὰ τὶς τελευταῖες. Πίεζαν κυρίως γιὰ τὴν προώθηση τῶν ἐπιτάξεων ὑπὲρ τοῦ στρατοῦ. Ἄλλωστε δὲν διανοοῦνταν νὰ ἐφαρμόσουν αὐστηρὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ἰσότητας στὴ διανομὴ τῶν πόρων, λαμβάνοντας ὑπόψη τὶς δυσκολίες ποὺ παρουσιάζονταν στὰ μεταφορικὰ μέσα. Ἄλλοτε ἡ Ἐπιτροπὴ Ἐπισιτισμοῦ ἔκανε ὅ,τι μποροῦσε γιὰ τὶς στρατιὲς καὶ τὶς περιοχὲς ποὺ ἔπρεπε νὰ ἐφοδιάσει, προκαλώντας ἔτσι κίνδυνο λιμοκτονίας στὶς παραγωγικὲς περιοχές, τὸν ὁποῖον ἀντιστάθμιζε μὲ ὑποσχέσεις πὼς ἀργότερα θὰ τὶς ἐφοδίαζε καὶ αὐτὲς μὲ τὴ σειρά τους. Οὔτε καὶ μεριμνοῦσε καθόλου γιὰ τὸν ἴδιο τὸν καταναλωτή. Τὴν 25η Μπρυμαὶρ (15 Νοεμβρίου 1793) ἡ Συμβατικὴ

ρύθμισε τὴν ἄλεση τῶν δημητριακῶν, καὶ διέταξε νὰ ἀναμειγνύονται διαφόρων εἰδῶν σιτηρὰ γιὰ τὴν παρασκευὴ τοῦ «ψωμιοῦ τῆς ἰσότητας». Ἡ Ἐπιτροπὴ Ἐπισιτισμοῦ ὅμως δὲν ἐνδιαφέρθηκε νὰ ἐφαρμόσει αὐτὸ τὸ διάταγμα, οὔτε νὰ ἐλέγξει τὴν ἐφαρμογή του. Πολὺ περισσότερο, ἀπέφυγε νὰ φροντίσει τὴ διανομὴ τῶν ἀγαθῶν μὲ δελτίο στὸν πληθυσμό. Εἶναι εὐδιάκριτα τὰ κίνητρά της. Πῶς ἦταν δυνατὸν νὰ προχωρήσει στὴν «ἀμαλγάμωση» τοῦ ψωμιοῦ ὅταν ἔλειπαν οἱ στατιστικές, τὰ μεταφορικὰ μέσα, τὸ ἐκπαιδευμένο προσωπικό; Πῶς μποροῦσε νὰ ἐπιβλέπει τὴν ἄλεση τῶν δημητριακῶν ὅταν τὰ περισσότερα χωριὰ διέθεταν δικούς τους μύλους; Πῶς θὰ κατόρθωνε νὰ σταθεροποιήσει τὴν κατανάλωση τῶν Γάλλων μὲ τὴ διανομὴ δελτίων σὲ ἐθνικὸ ἐπίπεδο ὅταν, γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους, δὲν μποροῦσε κὰν νὰ καυχηθεῖ ὅτι μοίραζε τακτικά, σὲ κάθε τόπο, τὴν ποσότητα ποὺ τοῦ ἀναλογοῦσε; Αὐτὸ ποὺ πετυχαίνει σήμερα μιὰ κυβέρνηση μὲ σταθερὴ βούληση χάρη στὴν καπιταλιστικὴ συγκέντρωση, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἦταν τεχνικὰ ἀκατόρθωτο.

Συνεπῶς, ὅλες αὐτὲς οἱ φροντίδες ἐγκαταλείφθηκαν στὰ περιφερειακὰ διευθυντήρια καὶ στὶς δημοτικὲς ἀρχές. Τὰ πρῶτα ἔπρεπε νὰ διενεργοῦν τὶς ἐπιτάξεις γιὰ τὸν ἀνεφοδιασμὸ τῶν ἀγορῶν. Οἱ κοινότητες ἔπρεπε νὰ «ἀμαλγαμώσουν» τὰ ἄλευρα, νὰ ἐπιβλέπουν τοὺς μυλωνάδες, νὰ ρυθμίζουν τὴν ἄσκηση τῆς ἀρτοποιίας καὶ τῆς ζαχαροπλαστικῆς καί, ἂν ὑπῆρχε λόγος νὰ γίνει κάτι τέτοιο, νὰ ἐπιβάλλουν τὴ διανομὴ μὲ δελτίο. Ἔτσι ὁ συγκεντρωτισμὸς παρέμενε πολὺ ἐπιφανειακός. Ἂν ἡ κρίση προκαλοῦσε παντοῦ ἀνάλογα ἀποτελέσματα, αὐτὰ ἐκδηλώνονταν σὲ διαφορετικὲς χρονικὲς στιγμὲς καὶ μὲ ἄνιση βαρύτητα. Στὶς εὔφορες περιοχές, ἡ ἀγορὰ διαρκοῦσε μερικὲς φορὲς μέχρι τὸ ἑπόμενο καλοκαίρι, οἱ εὔποροι συνέχιζαν νὰ μαγειρεύουν κατ᾽ οἶκον, καὶ οἱ ἀρτοποιοὶ διατηροῦσαν κάποια ἐλευθερία. Στὶς μεγάλες πόλεις καὶ σὲ ὁλόκληρη τὴ Μεσημβρινὴ Γαλλία ἡ ἀγορὰ ἔπαυε πολὺ νωρὶς νὰ λειτουργεῖ: μὲ τὴν ἄφιξη τῶν χωρικῶν, οἱ σοδειὲς ποὺ ἔφερναν ὁδηγοῦνταν στὶς ἀποθῆκες, τὰ σιτηρὰ ἀμαλγαμώνονταν, καὶ τὰ ἀνάμεικτα ἄλευρα ἀλέθονταν μὲ φροντίδα τῆς δημοτικῆς ἀρχῆς κι ἔπειτα διανέμονταν στοὺς φούρνους, οἱ ὁποῖοι μοίραζαν τὸ ψωμὶ μὲ τὸ δελτίο. Στὴν πραγματικότητα, ὁ φούρναρης μετατρεπόταν σὲ ἐργάτη τοῦ δήμου. Μερικὲς φορὲς ἡ κοινότητα ἀναλάμβανε ἡ ἴδια καὶ τὸ μαγείρεμα, στοὺς φούρνους τῶν ξενώνων καὶ τῶν στρατιωτικῶν διοικήσεων. Κατ᾽ αὐτὸν τὸν τρόπο, στὴν Τρουὰ ἡ δημοτικοποίηση ὑπῆρξε πλήρης. Στὴν ὕπαιθρο, οἱ ἀπεγνωσμένοι καλλιεργητὲς προσπαθοῦσαν νὰ κρύψουν τὴ σοδειὰ μὲ κάθε δυνατὸ τέχνασμα. Οἱ ἀρχὲς ἔπρεπε νὰ ὀργανώνουν κατ᾽ οἶκον ἔρευνες, νὰ στέλνουν στρατὸ γιὰ νὰ καταλάβει χωριά, νὰ καταφεύγουν στὴν πατροπαράδοτη λύση τῶν εἰσπρακτόρων, σὲ συλλήψεις. Πολλὰ χωριὰ γνώρισαν μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὴν Τρομοκρατία. Τουλάχιστον ὁ παραγωγὸς κατόρθωνε πάντοτε νὰ κρατήσει κάτι γιὰ τὴ δική του κατανάλωση. Πιὸ ἄτυχος ἀπ᾽ ὅλους τοὺς Γάλλους ἦταν ὁ φτωχὸς οἰκογενειάρχης ἢ ὁ ἀγρεργάτης: οἱ πόλεις τοὺς ἔκλειναν τὶς πύλες, καὶ αὐτοὶ δὲν εἶχαν ἄλλη λύση ἀπὸ τὸ νὰ ἱκετεύσουν λίγο σιτάρι ἀπὸ τοὺς καλλιεργητές, ὁλότελα ἀπροστάτευτοι ἀφοῦ κανεὶς δὲν εἶχε ἀναλάβει νὰ φροντίζει γιὰ τὸ σεβασμὸ τῆς μέγιστης διατίμησης.

Όσο γιὰ τὰ ὑπόλοιπα τρόφιμα κι ἐμπορεύματα, ἡ Ἐπιτροπὴ Ἐπισιτισμοῦ ἀρκέστηκε νὰ ἐκδώσει κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Βαντὸζ τὸν ὑπέρογκο κατάλογο τῆς ἐθνικῆς διατίμησής τους στὸν τόπο τῆς παραγωγῆς. Στὴ συνέχεια κάθε περιφέρεια ἔπρεπε νὰ προσθέσει τὰ κόμιστρα, τὸ χονδρεμπορικὸ κέρδος (5%) καὶ τὸ κέρδος τοῦ λιανοπωλητῆ (10%), καὶ τέλος νὰ τυπώσει τὸν δικό της παχὺ τιμοκατάλογο. Οἱ σχετικὲς ἐργασίες συνεχίστηκαν μέχρι τὰ τέλη τοῦ καλοκαιριοῦ καί, τουλάχιστον γιὰ τὴν πλειονότητα τῶν προϊόντων, δὲν χρησίμευσαν ποτὲ σὲ τίποτε. Γιὰ τὰ σχετικὰ ὀλιγάριθμα προϊόντα ποὺ ἐνδιέφεραν ἄμεσα τὸ κράτος, τὸ τελευταῖο ἐπέβαλε στὴν πράξη τὴ μέγιστη διατίμηση μὲ τὶς ἐπιτάξεις. Ἐπιπλέον, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας παραχώρησε διάφορες ἐξαιρέσεις. Όσο γιὰ τοὺς καταναλωτές, ἐκεῖνοι ἔπρεπε νὰ φροντίσουν μόνοι τους γιὰ τὸ σεβασμὸ τοῦ τιμοκαταλόγου.

Ἀρχικὰ ἡ Ἐπιτροπὴ Ἐπισιτισμοῦ ἀνέλαβε νὰ τοὺς βοηθήσει. Στὴν Ὀρλεάνη προχώρησε στὴν κατάσχεση τῆς ζάχαρης, στὰ ἐργοστάσια παραγωγῆς της. Στὴ Μασσαλία ἀνέλαβε νὰ παράγει τὸ σαπούνι. Πολὺ σύντομα ὅμως ἡ πολιτικὴ τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας ἀπέκλεισε τὴν προσφυγὴ σὲ παρόμοια μέτρα, κι ἐπιπλέον ἀπαγόρευσε τὶς τοπικὲς ἀρχὲς νὰ προχωροῦν σὲ ὁποιαδήποτε ἐπίταξη. Έτσι, τὸ μοναδικὸ μέσο ποὺ ἀπέμενε στοὺς Ἀβράκωτους γιὰ νὰ πτοήσουν τοὺς ἐμπόρους ἦταν ἡ ἀστυνομικὴ ἐπιτήρηση καὶ ἡ τρομοκρατικὴ ἀπειλή, ποὺ εἶχαν σχεδὸν μηδενικὰ ἀποτελέσματα: οἱ ἔμποροι, ὅταν δὲν ἔκλεβαν στὸ ζύγι ἢ στὴν ποιότητα τῶν προϊόντων, μποροῦσαν νὰ ἀποφεύγουν τοὺς περιορισμοὺς πουλώντας κρυφά. Αὐτὸ ἦταν τὸ εὐνοούμενο μέσο τῶν χωρικῶν: ἡ μαύρη ἀγορὰ ὅσων εἰδῶν παράγονταν στὰ ἀγροκτήματα ἐκτινάχτηκε στὰ ὕψη. Ὁρισμένες δημοτικὲς ἀρχὲς ἀνέλαβαν τὸν ἀνεφοδιασμὸ τῶν ἐμπόρων καὶ ἐπέβαλαν δελτίο στὴν κατανάλωση. Στὸ Παρίσι, μετὰ τὸ δελτίο στὸ ψωμὶ θεσπίστηκε, τὴν ἄνοιξη, καὶ τὸ δελτίο στὸ κρέας. Στὸ Κλερμὸν-Φερρὰν προσπάθησαν νὰ δημοτικοποιήσουν τὸ ἐμπόριο κρέατος. Καθὼς ἀπουσίαζε κάθε συνολικὸ σχέδιο, δὲν πέτυχαν πουθενὰ ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα.

Συνεπῶς, ἡ οἰκονομικὴ διακυβέρνηση γινόταν οὐσιαστικὰ πρὸς ὄφελος τοῦ στρατοῦ. Τὰ πράγματα δείχνουν πὼς κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ χειμώνα οἱ στρατιὲς μπόρεσαν νὰ τραφοῦν κουτσὰ στραβά. Ἀκόμη, οἱ στρατιὲς τοῦ Ρήνου καὶ τοῦ Μοζέλλα βοηθήθηκαν ἀπὸ τὴν ἐντατικὴ ἐκμετάλλευση τῶν πόρων τοῦ τμήματος τοῦ Παλατινάτου, τὸ ὁποῖο κατεῖχαν ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο. Παρ' ὅλα αὐτά, εἶναι σχεδὸν βέβαιο πὼς ὁ ἱματισμός, ἡ ὑπόδηση καὶ ὁ ἐφοδιασμὸς δὲν ἐξασφαλίστηκαν ἐπαρκῶς, ἀλλὰ ἀπ' ὅλες τὶς ἀπόψεις οἱ στρατιῶτες ὑπέφεραν πολὺ λιγότερο τὸ ἔτος 2 ἀπ' ὅ,τι τὸ ἔτος 3. Ἀντιθέτως, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἀπέφυγε νὰ προχωρήσει στὴν πλήρη ἐθνικοποίηση τοῦ ἀνεφοδιασμοῦ τῶν πολιτῶν. Ὁπωσδήποτε, ὅπως εἴπαμε παραπάνω, οἱ δυσκολίες ποὺ παρουσίαζε ἕνα παρόμοιο ἐγχείρημα ἔδειχναν ἀνυπέρβλητες· ὡστόσο, ἄξιζε νὰ ληφθοῦν ὑπόψη ὅσα ὑποστήριζαν οἱ ἀρχὲς τῶν διαμερισμάτων. Γιὰ ποιὸ λόγο ἀρνήθηκαν νὰ ἐθνικοποιήσουν στὴ Βόρεια Γαλλία τὰ ὑγρὰ καύσιμα, ποὺ εἶχαν μετατραπεῖ σὲ ἀντικείμενο τῆς ἀποχαλινωμένης κερδοσκοπίας; Γιὰ ποιὸ λόγο ἐπέμειναν τόσο στὴν ἀγορὰ τῶν κτηνῶν μὲ βάση κοινὲς

συμφωνίες, ὅπως συνέβη γενικῶς, ἀντὶ νὰ τὴ φορολογήσουν ὅπως φορολόγησαν τὴν ἀγορὰ τοῦ κρέατος; Ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἤθελαν νὰ διευκολύνουν τοὺς τεχνίτες καὶ τοὺς καλλιεργητές. Εὔλογα, ἀφοῦ οἱ Ἀβράκωτοι στρατολογοῦνταν ἀπὸ τὶς δικές τους τάξεις καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν τάξη τῶν ἐργατῶν. Ὁ μικρέμπορας καὶ ὁ τεχνίτης δὲν προέβλεψαν τὶς συνέπειες ὅταν ἐπέβαλαν τὴ μέγιστη διατίμηση στὸν χωρικὸ καὶ στὸν ἔμπορο, κι ἐξοργίζονταν ὅταν τὴν ἔβλεπαν νὰ ἐφαρμόζεται στοὺς ἴδιους. Ὁ μπαλωματὴς καὶ ὁ φούρναρης ἀγανακτοῦσαν διαπιστώνοντας πὼς εἶχαν ὑποβιβαστεῖ στὴ θέση τοῦ ἁπλοῦ μισθωτοῦ. Στὸν χωρικό, ὁ ὁποῖος βρισκόταν στὸ ἔλεος ἀκόμη μεγαλύτερων ἀναγκῶν, ἡ μαύρη ἀγορὰ τῶν ζώων καὶ τῶν προϊόντων τοῦ ἀγροκτήματός του προσέφερε ἕνα ἀντιστάθμισμα. Ἂν ἐφαρμοζόταν μὲ αὐστηρότητα ἡ διατίμηση θὰ ὁδηγοῦσε σὲ ἀπόγνωση τοὺς μὲν ὅσο καὶ τοὺς δέ, ἐνῶ ἡ ἀστικὴ τάξη ἤδη ἀδημονοῦσε νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴ διευθυνόμενη οἰκονομία. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας, ἡ ὁποία ἐνδιαφερόταν πάνω ἀπ' ὅλα νὰ διατηρήσει τὴν ἑνότητα τῆς ἐπαναστατικῆς Τρίτης Τάξης ἐναντίον τῆς ἀριστοκρατίας, ἀφοῦ ἀντιστάθηκε μὲ κάθε τρόπο στὴν ἐπιβολὴ τῆς διατίμησης, τελικὰ περιόρισε ὅσο μποροῦσε τὴν ἐφαρμογή της μόνον ἐκεῖ ὅπου θὰ ὠφελοῦσε τὸ κράτος.

Μόνο γιὰ τοὺς μισθωτούς, ἡ μέγιστη διατίμηση ἀποτελοῦσε καθαρὸ κέρδος, ἀφοῦ αὔξαινε τοὺς μισθοὺς κατὰ τὸ ἥμισυ σὲ σχέση μὲ τὸ 1790, ἐνῶ τὶς τιμὲς τῶν ἐμπορευμάτων μόνον κατὰ τὸ ἕνα τρίτο. Ἀφοῦ ὅμως ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας δὲν ἐπέβαλε τὸ σεβασμὸ τῆς διατίμησης παρὰ μόνον στὸ ψωμί, οἱ μισθωτοὶ θὰ ἦταν ἀνόητοι ἂν παρέλειπαν νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὶς εὐνοϊκὲς συνθῆκες ποὺ πάντοτε προσφέρει στὴν ἐργασία ἕνας μεγάλος πόλεμος. Οἱ μέγιστοι μισθοὶ ποὺ ὁρίστηκαν σὲ κάθε κοινότητα παρουσίαζαν ἀπίστευτες ἀνισότητες ἀπὸ τὸν ἕνα τόπο στὸν ἄλλο καί, καθὼς ὅλοι προσπαθοῦσαν νὰ προσελκύσουν τοὺς ἐργάτες, οἱ τελευταῖοι βρίσκονταν σὲ πλεονεκτικὴ θέση. Τουλάχιστον, ὅμως, σὲ ὅσες ἐπιχειρήσεις εἶχαν περάσει στὸν ἔλεγχο τοῦ κράτους, ἦταν ἀδύνατον νὰ ὑπάρξει ὑποχώρηση στὶς ἀξιώσεις τους χωρὶς νὰ καταρρεύσει ὁλόκληρο τὸ οἰκοδόμημα, καὶ μαζί του τὸ ἀσινιάτο. Ἐπιπλέον, ἡ κινητοποίηση τῶν μισθωτῶν ἐντεινόταν ὁλοένα. Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ὑποπτευόταν, καὶ δικαιολογημένα, πὼς οἱ ἀντίπαλοί της θὰ ἐπιχειροῦσαν νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ αὐτὴν τὴν κινητοποίηση, ἰδίως στὸ Παρίσι. Ἀντιστάθηκε, καὶ μὲ πρόσχημα τὴν ἐπιστράτευση καταδίκασε τὴν τακτικὴ τῆς ἀπεργίας, ὅπως εἶχαν κάνει στὸ παρελθὸν τὸ Παλαιὸ Καθεστὼς καὶ ἡ Συντακτική, ἐνῶ ἀπείλησε μὲ τὸ ἐπαναστατικὸ δικαστήριο τοὺς ἀδιάλλακτους. Καθὼς πλησίαζε ὁ καιρὸς τῆς συγκομιδῆς, θέλησε νὰ ἐπιβληθεῖ ἐπίσης στοὺς μεροκαματιάρηδες τῆς ὑπαίθρου. Τοὺς ἐπιστράτευσε καὶ αὐτοὺς καί, παραβιάζοντας τὸ νόμο, ἄφησε ἐλεύθερες τὶς περιφερειακὲς ἀρχὲς νὰ φορολογοῦν τοὺς μισθούς τους σὲ ὁλόκληρη τὴν ἔκταση τῆς δικαιοδοσίας τους. Στὴν πραγματικότητα, ἀπέτυχε νὰ ἀναχαιτίσει ἀπόλυτα τὴ δράση τῶν ἐργατῶν, καὶ συνήθως οἱ ἐργοδότες ἀποδέχονταν τὸ ἀναπόφευκτο. Ἀναμφισβήτητα, ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση ἔσωσε τὴν ἐργατικὴ τάξη ἀπὸ τὴν πλήρη ἐξαθλίωση ἐξασφαλίζοντάς της δουλειὰ καὶ ψωμί. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ

τάξη ὑπέφερε περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐπιστροφὴ στὴν οἰκονομικὴ ἐλευθερία. Ἦταν ἀδύνατον νὰ μὴν ἀντιδράσει ὅταν ἐπιχειροῦσαν νὰ τῆς ἐπιβάλουν νὰ σεβαστεῖ τὴ διατίμηση, τὴν ὁποία παραβίαζε ἀτιμωρητὶ ὁ ἔμπορος.

Μιὰ νέα οἰκονομικὴ πολιτικὴ ἄρχισε νὰ διαγράφεται τὴν ἄνοιξη τοῦ 1794, καθὼς ἐπιβεβαιωνόταν τὸ διαζύγιο μεταξὺ τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης καὶ τοῦ λαϊκοῦ κινήματος. Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας, εὐαίσθητη στὶς προσδοκίες τῶν μεσαίων τάξεων, ὀπισθοχώρησε: προσέφερε διαβεβαιώσεις στοὺς ἐμπόρους, χαλάρωσε τοὺς ἐλέγχους καὶ τὴ νομοθεσία σχετικὰ μὲ τὴ διεύθυνση τῆς οἰκονομίας. Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ παραβλέψει ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ τῆς μέγιστης διατίμησης εἰσήγαγε ἕναν διαλυτικὸ παράγοντα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς τέως Τρίτης Τάξης. Ἔπειτα ἀπὸ τὸ δράμα τοῦ Ζερμινάλ, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας καὶ ἡ Κομούνα τοῦ Παρισιοῦ, ποὺ εἶχε ἀποκαθαρθεῖ πλέον καὶ ἐλεγχόταν ἀπὸ τοὺς Ροβεσπιερικούς, υἱοθέτησαν μιὰ στάση ἀντίστασης ἀπέναντι στοὺς μισθωτούς: καθὼς ὁλόκληρο τὸ οἰκονομικὸ καὶ πιστωτικὸ οἰκοδόμημα στηριζόταν στὴ διπλὴ διατίμηση τῶν τιμῶν καὶ τῶν μισθῶν, τὸ ζήτημα ἦταν νὰ διατηρηθεῖ ἡ ἰσορροπία ποὺ ἀπειλοῦνταν ἀπὸ τὴν αὔξηση τῶν τελευταίων. Τὴν 5η Θερμιδὸρ (23 Ἰουλίου 1794), ἡ Κομούνα δημοσίευσε ἐπιτέλους τὴ μέγιστη διατίμηση τῶν μισθῶν: στὴν πραγματικότητα, ὁ νέος κατάλογος σήμαινε τὴν καταναγκαστικὴ μείωσή τους. Ἔτσι ἐνισχύθηκε ἡ δυσαρέσκεια τῶν μισθωτῶν καὶ προστέθηκε στὴ δυσφορία τῶν καταπτοημένων ἀπὸ τὶς ἐπιτάξεις χωρικῶν, τῶν ἐξοργισμένων ἀπὸ τοὺς φόρους ἐμπόρων, τῶν εἰσοδηματιῶν ποὺ καταστρέφονταν ἀπὸ τὸν πληθωρισμό.

Παρ' ὅλα αὐτά, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρηθεῖ πὼς ἦταν ἀρνητικὸς ὁ ἀπολογισμὸς τῆς διευθυνόμενης οἰκονομίας. Ἐπέτρεψε νὰ τραφοῦν καὶ νὰ ἐξοπλιστοῦν οἱ στρατιὲς τῆς Δημοκρατίας. Χωρὶς αὐτήν, ἡ νίκη θὰ ἦταν ἀδιανόητη. Ἀκόμη, χάρη στὴ διευθυνόμενη οἰκονομία ἐξασφάλισαν τὸ καθημερινὸ ψωμί τους οἱ λαϊκὲς μάζες τῶν πόλεων. Ἡ ἐπιστροφὴ στὴν οἰκονομικὴ ἐλευθερία τοῦ ἔτους 3 τὶς ὁδήγησε στὴν οἰκτρὴ ἐξαθλίωση.

ε) Ἡ κοινωνικὴ πολιτικὴ

Ἡ μέγιστη διατίμηση ἀποτελοῦσε, ἀπὸ κοινωνικὴ ἄποψη, τὴ μεγάλη ἐλπίδα τῶν Ἀβράκωτων, μιὰ δικαιικὴ μορφὴ τοῦ δικαιώματος στὴ ζωή. Τὴν ἀνέσυραν ἀπὸ τὸ παρελθόν, καὶ ἔβλεπαν στὸ παράδειγμα τῆς διευθυνόμενης οἰκονομίας, τὸ ὁποῖο κληροδότησε ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας στὶς ἑπόμενες γενιὲς ὡς ἀπαραίτητο ὑποστήριγμα ἑνὸς ἐθνικοῦ πολέμου, τὸν θρίαμβο τῆς παραδοσιακῆς ρύθμισης τῆς οἰκονομίας· αὐτὴ τὴν τελευταία ἀντέτασσαν στὶς προόδους ποὺ πραγματοποιοῦσε εἰσβάλλοντας ὁ καπιταλισμός. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ ἥττα τῆς διατίμησης ἦταν πλέον ἀναμφισβήτητη, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας χρειαζόταν, γιὰ νὰ προφυλάξει τοὺς Ἀβράκωτους ἀπὸ τὴν ἀποθάρρυνση, νὰ τοὺς συσπειρώσει πίσω ἀπὸ ἕνα ἄλλο πρόγραμμα, νὰ τοὺς στρέψει πρὸς τὸ μέλλον.

Οἱ Ὀρεινοί, καθὼς προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἀστικὴ τάξη, ἀπέρριπταν τὸν κομουνισμό. Τὸν ἀντιλαμβάνονταν ὡς μιὰ ἠθικολογικὴ οὐτοπία, εἴτε τὸν ταύτιζαν μὲ τὸν «ἀγροτικὸ νόμο». Ὁ νόμος αὐτός, σύμφωνα μὲ τὴ διδασκαλία τότε στὰ κολέγια, ἐφαρμοζόταν κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας καὶ ὁδηγοῦσε στὴ γενικὴ διανομὴ τῶν ἀγαθῶν, ἐνῶ ἡ ἰσότητα ποὺ θέσπιζε ἦταν πρόσκαιρη. Τὸ διάταγμα τῆς 18ης Μαρτίου 1793 ὅριζε τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου γιὰ τοὺς θιασῶτες τοῦ ἀγροτικοῦ νόμου, καὶ ὁ Ροβεσπιέρος δὲν ἔπαυε νὰ τοὺς ἀποδοκιμάζει. Θεωροῦσε τὴν ἀτομικὴ καὶ κληρονομικὴ περιουσία ὡς κακό, ἀλλὰ κήρυττε πὼς ἦταν ἕνα κακὸ ἀθεράπευτο. Οἱ δυσκολίες ποὺ προκάλεσε ἡ διευθυνόμενη οἰκονομία ἀρκοῦσαν γιὰ νὰ δείξουν πὼς ὁ κομουνισμὸς προϋπέθετε τὸ συγκεντρωτισμὸ τῆς παραγωγῆς σὲ βαθμὸ ποὺ δὲν εἶχαν ἀκόμη ἐπιτύχει ὁ καπιταλισμὸς καὶ ἡ ἐκμηχάνιση τῆς τεχνικῆς. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, δὲν εἶχε ἀκόμη συγκεντρωθεῖ ἀρκετὰ καὶ τὸ προλεταριάτο, οὔτε καὶ διέθετε ἀρκετὴ συνοχὴ ὥστε νὰ ἱδρύσει ἕνα ταξικὸ κόμμα. Οἱ Ἀβράκωτοι καὶ οἱ Ἰακωβίνοι ἀποτελοῦσαν ἐκεῖνο ποὺ σήμερα ὀνομάζεται «λαϊκὸ μέτωπο». Ἀδιαμφισβήτητη κυριαρχία ἀσκοῦσαν ἐπάνω του οἱ μεγαλέμποροι καὶ οἱ τεχνίτες, οἱ νομικοὶ καὶ οἱ δημόσιοι λειτουργοί, ἄνθρωποι κανονικὰ εὔποροι, καὶ συχνὰ πλούσιοι. Ἄλλωστε οἱ χωρικοί, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶχαν γῆ καὶ τὸ μόνο ποὺ ζητοῦσαν ἦταν νὰ γίνουν ἰδιοκτῆτες, καθὼς καὶ ὅσοι μισθωτοὶ ἐργάζονταν σὲ περισσότερα ἀπὸ ἕνα ἐπαγγέλματα, θεωροῦσαν δημοκρατικὴ τὴν κατάργηση τῶν συντεχνιῶν ἐπειδὴ τοὺς θάμπωνε ἡ προοπτικὴ νὰ ἀνοίξουν τὴ δική τους μικροεπιχείρηση.

Ὅλοι ὅμως, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν Ὀρεινῶν, ἐπιδοκίμαζαν τὴν ἐχθρότητα ἀπέναντι στὴ «χλιδή», ἀπέναντι στοὺς «μεγάλους», δηλαδὴ ἀπέναντι στὸν πλοῦτο ὁ ὁποῖος θεωροῦνταν ὑπερβολικὸς καὶ ἐπέτρεπε τὴν ἀπραξία. Ὁ Ροβεσπιέρος, ὅπως καὶ ὁ Σαὶν-Ζὺστ ὁ ὁποῖος ἐξέφραζε ἰδιαιτέρως ἀπερίφραστες θέσεις στὸ ἔργο του *Οἱ Δημοκρατικοὶ θεσμοί*, θεωροῦσε, ἀκολουθώντας τὸν Ρουσσώ, πὼς ὅσο ἐντεινόταν ἡ κοινωνικὴ ἀνισότητα ἐξαφανίζονταν γιὰ τὴν πλειονότητα τῶν πολιτῶν ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἰσότητα, ἀπὸ τὴν ἀστικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ ἄποψη. Συνεπῶς, ἡ Δημοκρατία ἔπρεπε, ἀφενός, νὰ περιορίσει τὶς μεγάλες περιουσίες καὶ νὰ πολλαπλασιάσει τοὺς μικροϊδιοκτῆτες καί, ἀφετέρου, νὰ ἐξασφαλίσει σὲ ὅλους μέσα κοινωνικῆς ἀνόδου χάρη στὴν ἐκπαίδευση, καὶ ἰδίως νὰ διασφαλίσει κάποια σιγουριὰ στοὺς ἀπόκληρους μέσω τῆς κατάλληλης ἐθνικῆς βοήθειας. Ἔτσι ἐπιβίωνε τὸ ἰδεῶδες τῆς κοινωνικῆς δημοκρατίας τῶν ἀνεξάρτητων μικροπαραγωγῶν, τῶν χωρικῶν καὶ τῶν τεχνιτῶν, χωρὶς νὰ ὑπολογίζεται πὼς ἕνα παρόμοιο ἰδανικὸ ἦταν ἀνέφικτο ἐφόσον ἀντέφασκε μὲ τὴν ἀνταγωνιστικὴ οἰκονομικὴ ἐλευθερία, ἡ ὁποία ἐξασφάλιζε τὸ μέλλον τῆς καπιταλιστικῆς συγκέντρωσης.

Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ Συμβατικὴ προχώρησε στὴν ψήφιση σημαντικῶν νόμων. Οἱ νόμοι τῆς 5ης Μπρυμαὶρ (26 Ὀκτωβρίου 1793) καὶ τῆς 17ης Νιβὸζ (6 Ἰανουαρίου 1794) ἐξασφάλιζαν τὴ διανομὴ τῶν κληρονομικῶν περιουσιῶν καθιερώνοντας τὴν ἀπόλυτη ἰσότητα τῶν ὁμοιοβάθμων κληρονόμων, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν νόθων παιδιῶν, καὶ τὴν ἀπεριόριστη μεταβίβαση τῶν δικαιωμάτων τῶν προαποβιω-

σάντων κληρονόμων στοὺς κατιόντες τους. Ἡ σύνταξη διαθήκης ἐπιτράπηκε μόνον ὑπὲρ ἀτόμων ποὺ δὲν ἀνῆκαν στὴν οἰκογένεια. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ κατακερματισμὸς τῶν κτημάτων σὲ μικροὺς κλήρους, ὁ ὁποῖος εἶχε προβλεφθεῖ στὶς 3 Ἰουνίου 1793 γιὰ τὶς περιουσίες τῶν ἐκπατρισμένων, ἐπεκτάθηκε στὶς 2 Φριμαὶρ (22 Νοεμβρίου 1793) καὶ σὲ ὅλες τὶς ἐθνικὲς γαῖες. Ἡ ἔκταση τῶν τελευταίων εἶχε αὐξηθεῖ ἀκόμη περισσότερο ὅταν ἐθνικοποιήθηκαν οἱ περιουσίες τῶν φιλανθρωπικῶν ἱδρυμάτων καὶ τῶν ἐκπαιδευτηρίων, καθὼς καὶ μὲ τὶς δημεύσεις τῶν περιουσιῶν τῶν καταδικασμένων καὶ τῶν ἐκτοπισμένων ἱερέων, οἱ ὁποῖοι ἐξομοιώνονταν μὲ τοὺς ἐκπατρισμένους.

Στὴν πραγματικότητα, ὁ κατακερματισμὸς τῆς γῆς ἐπέτρεψε σὲ ἕναν ὁρισμένο ἀριθμὸ χωρικῶν νὰ μεταμορφωθοῦν σὲ ἰδιοκτῆτες ἤ, συχνότερα, νὰ αὐξήσουν τὶς ἰδιοκτησίες τους. Καθὼς ὅμως οἱ κλῆροι ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἐκποιοῦνται σὲ πλειστηριασμούς, ἡ μεγάλη πλειονότητα τῶν χωρικῶν δὲν ἀποκόμισε κανένα κέρδος. Διαφορετικὴ ἦταν ἡ περίπτωση τῆς διανομῆς τῶν κοινοτικῶν γαιῶν κατ' ἰσομοιρία σὲ ὅλους τοὺς κατοίκους, ἡ ὁποία ἐπιτράπηκε τὴν 10η Ἰουνίου 1793. Ὁ καθένας πῆρε τὸν κλῆρο του. Ὡστόσο, δὲν ὑπῆρχαν παντοῦ κοινοτικὲς γαῖες· ἐπιπλέον, θεωροῦνταν ἀκατάλληλες γιὰ καλλιέργεια. Σὲ ὁρισμένες περιοχὲς ἡ διανομή τους ἀποκρούστηκε ὡς ὀλέθρια γιὰ τὴν κτηνοτροφία. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ νόμος τῆς 3ης Ἰουνίου προσέφερε ἕνα πεντάπλεθρο χωράφι κατὰ κεφαλήν, μὲ ἀντίτιμο τὴν ἐτήσια καταβολὴ ἐνοικίου. Τὴν 13η Σεπτεμβρίου ὅμως, καθὼς ἔπαιρναν τὸ προβάδισμα οἱ οἰκονομικὲς ἀνησυχίες, ἡ παραπάνω παραχώρηση ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὴν προσφορὰ ἑνὸς ὁμολόγου ἀξίας πεντακοσίων λιβρῶν, τὸ ὁποῖο ὁρίστηκε πὼς θὰ γινόταν δεκτὸ γιὰ τὴν ἐξόφληση τῆς ἀγορᾶς ἐθνικῶν γαιῶν καὶ θὰ ἦταν ἐξαργυρώσιμο, ἄτοκα, μέσα σὲ εἴκοσι χρόνια. Ὡστόσο ἡ κατάθεση παρόμοιων ὁμολόγων στοὺς ἐκπλειστηριασμοὺς τῶν κτημάτων προσέφερε τόσο ἰσχνὲς ἐλπίδες ἐπιτυχίας ὥστε κανεὶς δὲν τὴν ριψοκινδύνευε. Ματαίως οἱ διορατικοὶ διοικητὲς ἐπισήμαιναν τὴν ἀπογοήτευση ποὺ προκαλοῦσε στὴν ὕπαιθρο καὶ στὶς ἐπαρχίες μιὰ τόσο ἀπατηλὴ γενναιοδωρία.

Εἶναι ἀμφίβολο ἂν αὐτὸ στενοχώρησε τὰ περισσότερα μέλη τῆς Συντακτικῆς. Δὲν ξεχνοῦσαν διόλου πὼς οἱ μεγαλογαιοκτήμονες ὅσο καὶ οἱ κατασκευαστὲς ἔψαχναν νὰ βροῦν χειρώνακτες. Αἰσθάνονταν πὼς σὲ μιὰ ατομικιστικὴ κοινωνία, στὴν ὁποία ὁ πληθυσμὸς αὔξαινε καὶ ὁ καπιταλισμὸς ἀναπτυσσόταν, ἀποτελοῦσε χίμαιρα ἡ ἐπιθυμία νὰ μεταμορφωθοῦν ὅλοι οἱ προλετάριοι σὲ ἀνεξάρτητους παραγωγούς. Ἐπιπλέον, ὁρισμένοι ὑποστήριζαν πὼς μόνον οἱ μεγάλες μονάδες ἐκμετάλλευσης μποροῦσαν νὰ προσφέρουν ἀρκετὰ σιτηρὰ στὴν ἀγορὰ γιὰ νὰ θρέψουν τὶς πόλεις. Βεβαίως ἡ ἀστικὴ τάξη ἐποφθαλμιοῦσε αὐτὰ τὰ κτήματα, καὶ περισσότερες ἀπὸ μία περιφέρειες, λόγω συμπαιγνίας ἢ λόγω ἀδιαφορίας, συνέχισαν νὰ τὰ πουλοῦν χωρὶς νὰ τὰ τεμαχίσουν, ἔστω καὶ ἄν, στὴ διάρκεια τοῦ καλοκαιριοῦ, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἐπανέφερε στὴν τάξη τὶς διοικήσεις.

Στὸ μεταξὺ οἱ φτωχοὶ ἀπαιτοῦσαν συνεχῶς νὰ μοιραστεῖ καὶ σ' αὐτοὺς ἕνα

τμῆμα τῶν ἐθνικῶν γαιῶν σὲ προσιτὴ τιμή, εἴτε ἔναντι ἐνοικίου, ἢ ἀκόμη καὶ δωρεάν. Ὅσοι ὅμως εἶχαν ἤδη κατορθώσει νὰ ἀγοράσουν κάποιο κομματάκι γῆς καί, φυσικά, οἱ εὔποροι καλλιεργητὲς οἱ ὁποῖοι χρησιμοποιοῦσαν μεροκαματιάρηδες, δὲν εἶχαν κανένα συμφέρον νὰ τοὺς ὑποστηρίξουν σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα. Ἡ ἀγροτικὴ ἀλληλεγγύη ποὺ ὑποχρέωσε τὴ Συμβατικὴ νὰ διακηρύξει τὴν ἁπλὴ καὶ καθαρὴ κατάργηση τῶν χωροδεσποτικῶν δικαιωμάτων, ἐξατμιζόταν. Οἱ Ὀρεινοί, οἱ ὁποῖοι ἄλλωστε θεωροῦσαν ζήτημα πρωταρχικῆς ἀνάγκης τὴν ὑπεράσπιση τοῦ ἀσινιάτου, ἔκαναν τοὺς κουφούς.

Μόνον οἱ Ροβεσπιεριστὲς φαίνεται πὼς ἀντιλήφθηκαν πόσο ἀπαραίτητο ἦταν νὰ δοθεῖ κάποια ἱκανοποίηση στοὺς φτωχοὺς Ἀβράκωτους. Ὁ Ροβεσπιέρος ἀπὸ τὶς 2 Δεκεμβρίου 1792 εἶχε ὑποτάξει τὸ δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας στὸ δικαίωμα τῆς ὕπαρξης. «Πρῶτο δικαίωμα εἶναι νὰ ὑπάρχει κανείς. Συνεπῶς, πρῶτος κοινωνικὸς νόμος εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἐγγυᾶται σὲ ὅλα τὰ μέλη τῆς κοινωνίας τὰ μέσα ὕπαρξής τους. Ὅλοι οἱ ἄλλοι νόμοι ὑποτάσσονται σ' αὐτόν». Τὴν 24η Ἀπριλίου 1793, στὴν ἀγόρευσή του γιὰ μιὰ νέα Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου, ὁ Ροβεσπιέρος ἔκανε τὸ ἀποφασιστικὸ βῆμα. Ἀναγνώρισε τὴν ἰδιοκτησία ὄχι πλέον ὡς φυσικὸ δικαίωμα, ἀλλὰ ὡς δικαίωμα τὸ ὁποῖο ὁρίζεται ἀπὸ τὸ νόμο. «Ἡ ἰδιοκτησία ἀποτελεῖ τὸ δικαίωμα ποὺ ἔχει κάθε πολίτης νὰ ἀπολαμβάνει καὶ νὰ διαθέτει ἐκεῖνο τὸ τμῆμα τῶν ἀγαθῶν τὸ ὁποῖο τοῦ ἐγγυᾶται ὁ νόμος». Ὁ Σαὶν-Ζὺστ ἐξειδίκευσε βροντερὰ αὐτὸν τὸν κοινωνικὸ προσανατολισμό: «Δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχουν οὔτε πλούσιοι οὔτε φτωχοί. Χλιδὴ ἴσον αἶσχος». Στὰ *Ἀποσπάσματα τῶν Δημοκρατικῶν θεσμῶν* περιορίζει στενὰ τὸ δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας. Καταργεῖ τὴν ἐλεύθερη διάθεσή της καὶ θεσπίζει τὴν ἰσόμοιρη κατανομή της στοὺς διαδόχους ἐξ εὐθείας γραμμῆς, ἀπαγορεύοντας κάθε κληροδότηση σὲ συγγενεῖς ἐκ πλαγίου καὶ ζητώντας νὰ ἐπιστραφεῖ στὸ κράτος ἡ περιουσία ὅσων πολιτῶν μένουν χωρὶς ἄμεσους ἀπογόνους. Σκοπὸς αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς νομοθεσίας ἦταν «νὰ δοθοῦν σὲ ὅλους τοὺς Γάλλους τὰ μέσα ὥστε νὰ προσπορίζονται τὰ βιοτικὰ ἀγαθὰ πρώτης ἀνάγκης χωρὶς νὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ ὁποιονδήποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νόμο, καὶ δίχως νὰ θεμελιώνεται καμιὰ ἀμοιβαία ἐξάρτηση ἐξαιτίας τῆς ληξιαρχικῆς κατάστασής τους». Ἀκόμη περισσότερο: «Πρέπει ὁ ἄνθρωπος νὰ μπορεῖ νὰ ζεῖ ἀνεξάρτητα».

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἀποκαταστάθηκε στὴ Δημοκρατικὴ σκέψη ἡ ἔννοια τοῦ κοινωνικοῦ δικαιώματος. Ἡ ἐθνικὴ κοινότητα, περιβεβλημένη μὲ τὸ δικαίωμα νὰ ἐλέγχει τὴν ὀργάνωση τῆς ἰδιοκτησίας, παρεμβαίνει ὥστε νὰ διατηρεῖται μιὰ σχετικὴ ἰσότητα. Ἀνασυγκροτεῖ τὴ μικρὴ ἰδιοκτησία, στὸ μέτρο ποὺ τείνει νὰ τὴν καταργήσει ἡ οἰκονομικὴ ἐξέλιξη, ὥστε νὰ ἀποτρέψει τὴν ἀνασύσταση ἑνὸς μονοπωλίου τοῦ πλούτου ὅσο καὶ τὸ σχηματισμὸ ἑνὸς ἐξαρτημένου προλεταριάτου.

Τὴν 8η καὶ τὴν 13η Βαντὸζ τοῦ ἔτους 2, μὲ εἰσήγηση τοῦ Σαὶν-Ζύστ, διατάχθηκε πὼς οἱ «ἄποροι πατριῶτες» θὰ ἐξασφάλιζαν «ἀποζημίωση» μέσω τῆς διανομῆς τῶν δημευμένων ἀγαθῶν τῶν ὑπόπτων: «Ἡ δύναμη τῶν πραγμάτων μᾶς ὁδηγεῖ ἴσως σὲ ἀποτελέσματα τὰ ὁποῖα προηγουμένως δὲν εἴχαμε διανοηθεῖ κάν. Ἡ χλιδὴ παρα-

μένει στὰ χέρια πολυάριθμων ἐχθρῶν τῆς Ἐπανάστασης, ἐνῶ ἡ ἀνάγκη ὁδηγεῖ τὸν ἐργαζόμενο λαὸ στὴν ἐξάρτηση ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς του. Μπορεῖτε νὰ διανοηθεῖτε ὅτι θὰ ἦταν ποτὲ δυνατὸν νὰ ὑπάρξει μιὰ αὐτοκρατορία ἂν ὁ ἔλεγχος τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν πολιτῶν κατέληγε στὰ χέρια ὅσων ἐναντιώνονταν στὸ πολίτευμα;». Ὁ Σαὶν-Ζὺστ ὁλοκλήρωνε τὴ δεύτερη εἰσήγησή του ἀπευθύνοντας μιὰ πρόκληση στὴν Εὐρώπη τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος: «Ἂς μάθει ἡ Εὐρώπη πὼς δὲν θέλετε ἄλλο νὰ ὑπάρχουν οὔτε δυστυχεῖς οὔτε καταπιεστὲς στὴ γαλλικὴ ἐπικράτεια. Πὼς τὸ παράδειγμά σας καρποφορεῖ ἐπάνω στὴ γῆ. Πὼς σκορπᾶ παντοῦ τὴν ἀγάπη γιὰ τὶς ἀρετὲς καὶ τὴν εὐτυχία. Ἡ εὐτυχία εἶναι μιὰ ἰδέα νέα στὴν Εὐρώπη».

Ἔβλεπε ἄραγε ἡ Συμβατικὴ μὲ καλὸ μάτι μιὰ τόσο τεραστίων διαστάσεων ἀπαλλοτρίωση; Δὲν εἶναι πιστευτὸ κάτι τέτοιο. Μὲ μιὰ παρόμοια ὑπόσχεση ἁπλῶς ὑπολόγιζε νὰ ἀντικρούσει τὴν Ἐμπερτιστικὴ προπαγάνδα. Ὁ Σαὶν-Ζὺστ ἀνακοίνωσε στὴν ἀγόρευσή του πὼς θὰ παραχωροῦνταν δωρεὰν τὰ κτήματα ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω —ὅμως τὸ διάταγμα ποὺ ἐκδόθηκε δὲν περιεῖχε οὔτε μιὰ λέξη σχετικά. Ἡ εἰσήγηση τοῦ Μπαρὲρ σχετικὰ μὲ τὴν ἐθνικὴ ἀγαθοεργία στὶς 22 Φλορεὰλ (11 Μαΐου), ἄφηνε μᾶλλον νὰ προβλεφθεῖ πὼς καὶ αὐτὰ θὰ ρίχνονταν στὴν πυρὰ τῶν πλειστηριασμῶν. Σὲ κάθε περίπτωση, δὲν ἐξειδικεύτηκε ποτὲ μὲ ποιὸ τρόπο θὰ γινόταν ἡ διανομή. Ἀκόμη, ἂν γινόταν κάτι τέτοιο, τότε θὰ φαινόταν πὼς οἱ δημευμένες περιουσίες ἀφοροῦσαν λιγότερους χωρικοὺς ἀπ' ὅσους θὰ μποροῦσε νὰ φανταστεῖ κανείς. Πολλοὶ ὕποπτοι δὲν διέθεταν κτηματικὴ περιουσία, καὶ κατὰ συνέπεια σὲ πολλὰ χωριὰ τὸ διάταγμα παρέμενε ἄνευ ἀντικειμένου. Ἔπειτα, οἱ ἐπίμορτοι γεωργοὶ καὶ ὅσοι κατεῖχαν ἤδη ἕνα χωραφάκι, θὰ θεωροῦνταν ἄραγε «ἄποροι»;

Ὑπῆρχαν μέτρα ποὺ διεκδικοῦνταν ἀκατάπαυστα: ἡ διανομὴ τῶν μεγάλων ἀγροκτημάτων σὲ μικρὲς ἐκμεταλλεύσεις καὶ ἡ μεταρρύθμιση τῆς μορτῆς, τῆς ἐκμίσθωσης γῆς σὲ ἐπίμορτο γεωργό. Ἡ πρώτη ξεσήκωνε τὶς ἴδιες ἀντιρρήσεις μὲ τὸν κατακερματισμὸ τῶν ἐθνικῶν γαιῶν. Ἡ δεύτερη θεωροῦνταν ἐπείγουσα, καθὼς ἡ Συμβατική, ὅπως εἶχαν κάνει νωρίτερα καὶ ἡ Συντακτικὴ καὶ ἡ Νομοθετική, ἐπιδίκαζε στοὺς ἰδιοκτῆτες τὰ ὀφέλη ἀπὸ τὴν κατάργηση τῆς δεκάτης καὶ τῶν χωροδεσποτικῶν δικαιωμάτων, τῶν φόρων οἱ ὁποῖοι προηγουμένως ἀφαιροῦνταν προτοῦ μοιραστεῖ ἡ σοδειὰ μεταξὺ τοῦ ἰδιοκτήτη τῆς γῆς καὶ τοῦ ἐπίμορτου ἀγρολήπτη. Οἱ ἐπίμορτοι γεωργοὶ ὅμως διεκδικοῦσαν τώρα τὸ κομμάτι ποὺ τοὺς ἀναλογοῦσε ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς συγκομιδῆς, καὶ χωρὶς νὰ προαφαιροῦνται ἀπὸ αὐτὸ οἱ καταργημένοι πλέον φόροι. Στὴ Ζὲρ ξέσπασαν ταραχές. Καταπνίγηκαν μὲ τὴ βία, καὶ ἡ ἀστικὴ τάξη κράτησε γιὰ τὸν ἑαυτό της ὅλα τὰ κέρδη ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ἐδαφῶν ποὺ εἶχε στὴν ἰδιοκτησία της.

Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Ροβεσπιεριστές, μολονότι ἐνδιαφέρονταν πράγματι γιὰ τοὺς φτωχοὺς χωρικούς, ἀρνήθηκαν νὰ λάβουν ὑπόψη τὰ αἰτήματά τους. Ἡ παιδεία τους, ἡ ὁποία τοὺς κρατοῦσε προσκολλημένους στὴν οἰκονομικὴ ἐλευθερία, ἴσως ἔπαιξε κάποιο ρόλο σ' αὐτό. Πιθανότατα ἀπεχθάνονταν τὴ ρύθμιση τῶν ἀγροτικῶν σχέσεων ὅσο καὶ τὴ διατίμηση. Ἀπέφυγαν ὅμως ἀκόμη καὶ

νὰ ἀκυρώσουν τὸ διάταγμα τῆς 24ης 'Απριλίου 1793, τὸ ὁποῖο καταδίκαζε τὶς συλλογικὲς ἀγορὲς τῶν ἐθνικῶν γαιῶν ἀπὸ ἀγροτικὲς κοινότητες, ἐνῶ, ἀντιθέτως, δὲν προβλεπόταν κανένα ἐμπόδιο γιὰ τοὺς συνεταιρισμοὺς καὶ γιὰ τὶς συνεννοήσεις μεταξὺ ἰδιωτῶν. Δὲν γνώριζαν σὲ βάθος τὶς ἀγροτικὲς πραγματικότητες. Οὔτε καὶ μίλησε κανένας ἀπὸ αὐτοὺς γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἀπαλλοτριωθοῦν γιὰ λόγους δημοσίας ὠφελείας τὰ μεγάλα ἀγροκτήματα, μὲ ἀποζημίωση, καὶ μὲ σκοπὸ τὴ διανομή τους. Ὁ μόνος λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ 'Επανάσταση κατέσχεσε ἰδιωτικὲς περιουσίες ἦταν γιὰ νὰ τιμωρηθοῦν προδοσίες καὶ στάσεις. 'Εν κατακλείδι, οἱ Ροβεσπιεριστὲς στεροῦνταν, ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ Λυσσασμένοι καὶ οἱ 'Εμπερτιστές, μιὰ ἀγροτικὴ πολιτικὴ ἱκανὴ νὰ συνεγείρει τὰ ἀγροτικὰ πλήθη. Ὅσο γιὰ τοὺς προλετάριους τῶν πόλεων, οἱ Ροβεσπιεριστὲς δὲν βρῆκαν τίποτε νὰ τοὺς προσφέρουν σὲ ἀντάλλαγμα ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἄφησαν νὰ καμφθεῖ ἡ μέγιστη διατίμηση —οὔτε κὰν τὴν εὐχέρεια νὰ συνδικαλιστοῦν, ἢ τὸ δικαίωμα ἀπεργίας. Ἡ ἐπιστράτευση, εἶναι ἀλήθεια, δὲν ἐπέτρεπε νὰ χρησιμοποιηθεῖ αὐτὸ τὸ τελευταῖο. Ἂν ὅμως ἐνδιαφέρονταν οἱ 'Ορεινοὶ γιὰ τὸ ἐργατικὸ κίνημα, θὰ καταργοῦσαν τὸ νόμο τοῦ Λὲ Σαπελιέ. Τουλάχιστον, προσπάθησαν νὰ τηρήσουν τὶς ὑποσχέσεις ποὺ εἶχε δώσει ἡ Συντακτική. Ὁ νόμος τῆς 22ας Φλορεὰλ (11 Μαΐου 1794) ἐθνικοποίησε τὴν κοινωνικὴ πρόνοια καὶ ἄνοιξε τὸ «Μεγάλο Βιβλίο τῆς 'Εθνικῆς 'Αγαθοεργίας». Θεμελιώνοντας τὴν ἀρχὴ τῆς κοινωνικῆς ἀσφάλισης, ὅπως τὴν ἀποκαλοῦμε σήμερα, καθιέρωσε τὴ δωρεὰν ἰατρικὴ περίθαλψη κατ' οἶκον, τὶς συντάξεις γήρατος καὶ τὴν ἐνίσχυση τῶν μητέρων στὶς πολυμελεῖς οἰκογένειες. Ὁ νόμος τῆς 22ας Φριμαὶρ (19 Δεκεμβρίου 1793) προέβλεπε τὴ δημιουργία δημοτικῶν σχολείων, ὑποχρεωτικῆς, κοσμικῆς καὶ δωρεὰν ἐκπαίδευσης. 'Επιδιώχθηκε ἡ δημιουργία ἱδρυμάτων γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ τὴν ἀνώτερη παιδεία. Οἱ 'Ορεινοὶ ὅμως ἀνέβαλαν γιὰ ἀργότερα τὴν αναδιοργάνωση τῆς δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης. Πάνω ἀπ' ὅλα ὑπάκουσαν στὴν ἀνάγκη νὰ μορφωθεῖ ὁ λαὸς ὥστε νὰ ἀναπτυχθεῖ τὸ δημόσιο πνεῦμα καὶ νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ ἐθνικὴ ἑνότητα: τὸ διάταγμα τῆς 8ης Πλυβιὸζ (27 'Ιανουαρίου 1794) προέβλεπε τὴ διδασκαλία τῆς γαλλικῆς γλώσσας στὶς περιοχὲς ὅπου δὲν τὴ μιλοῦσαν ἀκόμη. Δυστυχῶς ἔλειπε τὸ διδακτικὸ προσωπικὸ καὶ ὁ ἐξοπλισμὸς γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ κάτι τέτοιο. Χρειαζόταν πολὺς χρόνος καὶ χρῆμα γιὰ νὰ ὀργανωθοῦν ἡ κοινωνικὴ πρόνοια καὶ ἡ παιδεία τοῦ λαοῦ.

Οἱ 'Ορεινοὶ δὲν ὑπολόγιζαν μόνον στὸ σχολεῖο. Ἡ «δεκαδικὴ λατρεία» καὶ οἱ πολιτικὲς γιορτὲς θὰ ἀποτελοῦσαν προεκτάσεις του. Μὲ αὐτὲς θὰ καλλιεργοῦνταν τὸ Δημοκρατικὸ δόγμα, στὸ ὁποῖο ὁ Ροβεσπιέρος σκόπευε νὰ δώσει γιὰ θεμέλιο τὴν ὕπαρξη τοῦ Ὑπερτάτου Ὄντος καὶ γιὰ ἀντιστήριγμα τὶς κυρώσεις τῆς μέλλουσας ζωῆς ποὺ ἀναγγέλει ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Τὸ διάταγμα τῆς 18ης Φλορεὰλ (7 Μαΐου), τὸ ὁποῖο καθιέρωσε αὐτὲς τὶς γιορτές, ἀναγνώριζε, στὸ ὄνομα τοῦ γαλλικοῦ λαοῦ, τὶς παραπάνω μεταφυσικὲς προτάσεις τὶς ὁποῖες ὁ Ροβεσπιέρος ἀντέτασσε ἀπερίφραστα στὸν ὑλισμὸ ποὺ ἐπαγγέλλονταν ὁρισμένοι ἐγκυκλοπαιδιστὲς καὶ ἡ θετικὴ φιλοσοφία. Οἱ προτάσεις αὐτὲς ἐξέφραζαν προσωπικὲς πεποιθήσεις του.

ὅμως τὶς δικαιολογοῦσε ἐπίσης μὲ πραγματιστικὰ ἐπιχειρήματα, προσθέτοντας σ' αὐτὰ καὶ τὴν ἀπαισιόδοξη μέριμνα γιὰ τὴν τύχη τῶν ἀποκλήρων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους δὲν ἔπρεπε νὰ ἀφαιρεθεῖ ἡ ἐλπίδα τοῦ ἄλλου κόσμου. «Μοναδικὸ θεμέλιο τῆς πολιτικῆς κοινωνίας εἶναι ἡ ἠθική. Ἡ ἀνηθικότητα εἶναι ἡ βάση τοῦ δεσποτισμοῦ, ὅπως καὶ ἡ ἀρετὴ εἶναι ἡ οὐσία τῆς Δημοκρατίας. Ἐμφυσῆστε ξανὰ ζωὴ στὴ δημόσια ἠθική. Ἀπαιτῆστε τὴ νίκη, ἀλλὰ πάνω ἀπ' ὅλα καταποντίστε γι' ἄλλη μιὰ φορὰ στὴν ἀνυπαρξία τὴν κακία ... Ἡ ἰδέα τοῦ Ὑπερτάτου Ὄντος σημαίνει ἕνα διαρκὲς σάλπισμα δικαιοσύνης: συνεπῶς εἶναι μιὰ ἰδέα κοινωνικὴ ὅσο καὶ Δημοκρατική».

Κανεὶς δὲν θεώρησε συνετὸ νὰ ἀντιμιλήσει στὸν Ροβεσπιέρο. Πολλὰ μέλη τῆς Συμβατικῆς ὅμως, πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι δὲν πίστευαν οὔτε λέξη ἀπ' ὅλα αὐτά, ὑποπτεύονταν πὼς κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐκεῖνος ἔτεινε τὸ χέρι του πρὸς τοὺς καθολικούς. Ἡ γιορτὴ τοῦ Ὑπερτάτου Ὄντος γιορτάστηκε στὶς 20 Πραιριὰλ (8 Ἰουνίου), δηλαδὴ τὴν ἡμέρα ποὺ ἀντιστοιχοῦσε στὴν καθολικὴ παρέλαση τῆς Ἁγίας Δωρεᾶς. Σκηνοθετήθηκε ἀπὸ τὸν ζωγράφο Νταβὶντ καὶ παρουσίασε τὸν Ροβεσπιέρο, πρόεδρο τότε τῆς Συμβατικῆς, ὡς ποντίφηκα μιᾶς νέας θρησκείας ἡ ὁποία προερχόταν κατευθείαν ἀπὸ τὸν Ρουσσώ. Σὲ ἀρκετὰ μέρη θεωρήθηκε πὼς ἡ γιορτὴ αὐτὴ ἔθετε τέρμα στὸν ἀποχριστιανισμό. Ἡ σύνδεση τῆς νέας λατρείας μὲ τὸν καθολικισμὸ ἀποτελοῦσε χιμαιρικὸ ἐγχείρημα· ἀλλὰ ἀκόμη κι ἂν ὑποθέσουμε τὸ ἀντίθετο, ἡ πνευματιστικὴ προπαγάνδα ἦταν ὁπωσδήποτε ἀνεπαρκὴς γιὰ νὰ κερδηθεῖ τὸ ἀγροτικὸ προλεταριάτο, τὸ ὁποῖο, στὸ κάτω τῆς γραφῆς, ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση δὲν κατόρθωνε νὰ ἱκανοποιήσει. Ἀκόμη λιγότερο μποροῦσε νὰ πετύχει ἡ τελευταία κάτι τέτοιο σὲ σχέση μὲ τοὺς Ἀβράκωτους τῶν πόλεων, οἱ ὁποῖοι τὴν εἶχαν δημιουργήσει. Τώρα, ἀφοῦ πρῶτα τοὺς ἀπογοήτευσε, τοὺς μετέτρεπε σὲ ὑποτελεῖς της.

Ἐπιπλέον, στὴ διάρκεια τοῦ καλοκαιριοῦ ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση χειροτέρευσε. Ἀκόμη καὶ στὶς εὔφορες περιοχές, ὅπως στὴν Μπώς, στὴ Λιμάν, στὴν παραθαλάσσια Φλάνδρα, ἐμφανίστηκε ὁ λιμός. Ἡ περίοδος τῆς ἄλεσης τῶν σιτηρῶν, ἡ ὁποία ἐκεῖνο τὸν καιρὸ πάντοτε διαρκοῦσε πολὺ καθὼς τὸ ἁλώνισμα γινόταν μὲ τριβόλους, ἀπειλοῦσε νὰ παραταθεῖ ἀκόμη περισσότερο ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης ἐργατικῶν χεριῶν. Ἐπιπλέον, ἡ σοδειὰ προαναγγελλόταν κακή, κάνοντας τὶς προοπτικὲς ἀκόμη πιὸ ζοφερές. Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας εἶχε καταβάλει μεγάλες προσπάθειες γιὰ νὰ διασφαλίσει τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς, ἐπιφορτίζοντας τὶς δημοτικὲς ἀρχὲς νὰ ἐπαγρυπνοῦν, προχωρώντας ἀκόμη καὶ σὲ ἐπιτάξεις ἂν ἦταν ἀπαραίτητο. Ἡ Συμβατικὴ ἔδωσε ἐντολὴ νὰ ἀποξηρανθοῦν οἱ βάλτοι καὶ νὰ σπαρθοῦν οἱ δημόσιοι κῆποι. Μὲ δραστήρια προπαγάνδα, γιὰ τὴν ὁποία ἀξιοποιήθηκε καταλλήλως τὸ *Φυλλάδιο τοῦ καλλιεργητῆ* (*Feuille du cultivateur*), ἐπιχειρήθηκε νὰ βελτιωθοῦν οἱ γεωπονικὲς μέθοδοι καὶ νὰ διαδοθεῖ ἡ χρήση τῆς πατάτας. Μερικὲς φορὲς γίνονταν παρεμβάσεις προκειμένου νὰ μὴν ἐγκαταλείψουν οἱ χωρικοὶ τὴν καλλιέργεια δημητριακῶν πρὸς ὄφελος ἄλλων σοδειῶν, οἱ ὁποῖες δὲν φορολογοῦνταν, ἢ τῆς κτηνοτροφίας. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη, ὁ φόβος τοῦ λιμοῦ ἀναδείχθηκε σὲ

χρήσιμη ἐπικουρία γιὰ τὴν κυβέρνηση. Ἦταν ἀδύνατον πάντως νὰ ὑπάρξουν αὐταπάτες: ἕνα σημαντικὸ τμῆμα τοῦ ἐδάφους θὰ ἔμενε ἀκαλλιέργητο ἢ δὲν θὰ ὀργωνόταν καλά, ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης μεταφορικῶν μέσων, ἐργαλείων γιὰ τὴν ἄροση καὶ ἐργατικῶν χεριῶν, κι ἐπιπλέον ἐξαιτίας τῶν καταστροφῶν ποὺ προκαλοῦσε ὁ πόλεμος. Τέλος, θὰ βάραιναν καὶ οἱ ἀκατάλληλες καιρικὲς συνθῆκες. Μποροῦσε νὰ προβλέψει κανεὶς πὼς τὸ ἔτος 3 θὰ ἦταν ἔτος λιμοῦ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ πληθωρισμός, ἔστω κι ἂν εἶχε ἐπιβραδυνθεῖ κάπως, παρέμενε. Τὸ ἀσινιάτο εἶχε πάλι ὑποτιμηθεῖ· τὸν μήνα Θερμιδόρ, στὸ Διαμέρισμα τοῦ Σηκουάνα εἶχε πέσει στὸ 34% τῆς ὀνομαστικῆς του ἀξίας.

Ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση εἶχε κερδίσει μιὰ χρονιά, τὴ χρονιὰ ποὺ χρειαζόταν γιὰ νὰ νικήσει. Τώρα ἀπειλοῦνταν νὰ παρασυρθεῖ μὲ τὴ σειρά της ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ κρίση, ὅπως εἶχε συμβεῖ μὲ τὸ Παλαιὸ Καθεστὼς καὶ τοὺς Γιρονδίνους. Καθὼς ἡ εἰρήνη ἦταν ἀκόμη μακριά, θεώρησε πὼς ἔπρεπε νὰ βρεῖ κάποιον τρόπο γιὰ νὰ διατηρήσει τὸ καθεστώς. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο ἐπέτρεψε νὰ ἐγγραφεῖ στὴν ἡμερήσια διάταξη ἡ Τρομοκρατία.

ϛ) Ὁ στρατὸς τοῦ ἔτους 2

Παρ' ὅλα αὐτά, ὁμόθυμη ἦταν ἡ βούληση τῆς νίκης. Ὅλοι ἀδιακρίτως οἱ Ὀρεινοὶ θυσίασαν τὰ πάντα γιὰ τὸν στρατό. Καὶ ὅλοι ὅσοι παρέμεναν λίγο ὡς πολὺ ἀπὸ τὴ μεριὰ τῆς Ἐπανάστασης, παραδέχονταν πὼς ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ τοὺς δικαιώσουν. Ὁ στρατὸς τοῦ ἔτους 2 ἔγινε τὸ σύμβολο τῆς ἐπαναστατικῆς ἑνότητας.

Στὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας συμμετεῖχαν δύο ἀξιωματικοὶ τοῦ μηχανικοῦ, ὁ Καρνὸ καὶ ὁ Πριὲρ ντὲ λὰ Κὸτ-ντ' Ὂρ. Ἔχοντας συνεργάτη μέχρι τὸ μήνα Ζερμινὰλ τὸν Μπουσότ, τὸν ὑπουργὸ Πολέμου, ἀνέλαβαν νὰ ὀργανώσουν καὶ νὰ κατευθύνουν τὸν νέο στρατό. Ὁ Πριὲρ ἀσχολοῦνταν πάνω ἀπ' ὅλα μὲ τοὺς ἐξοπλισμούς. Ὁ Λεντὲ τὸν βοηθοῦσε σὲ ὅσα εἶχαν σχέση μὲ τὸν ἐπισιτισμὸ καὶ τὰ μέσα μεταφορᾶς. Ὁ Καρνό, ὕπατος ἀρχηγός, διηύθυνε τὶς ἐπιχειρήσεις.

Ἀφότου ἐπιβλήθηκε ἡ μαζικὴ ἐπιστράτευση εἶχαν στὰ χέρια τους περισσότερο ἀπὸ ἕνα ἑκατομμύριο στρατιῶτες, ὅμως στρατιῶτες διαφορετικῆς κοινωνικῆς προέλευσης. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, βρισκόταν ὁ τακτικὸς στρατὸς καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ ἐθελοντὲς καὶ οἱ ἐπίτακτοι· οἱ «Κὺλ μπλὰν» ἀνακατεύτηκαν μὲ τοὺς «Γαλάζιους».[1] Ἡ «ἀμαλγαμάτωση» διατάχθηκε καταρχὴν τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1793, καθὼς οἱ ἐθελοντές, περισσότερο φλογεροὶ ἀπὸ τὸν κανονικὸ στρατό, ἀποδεικνύονταν λιγότερο σταθεροὶ καὶ κυρίως λιγότερο πειθαρχημένοι. Ἦταν ἕνα δύσκολο ἐγχείρημα, ἐξαιτίας τῶν προκαταλήψεων ποὺ ἔτρεφαν οἱ ἄνδρες ὅσο καὶ ὁ μεγάλος ὄγκος

1. [Κὺλ Μπλὰν (Culs blancs), δηλαδὴ «Ἀσπροκώληδες», ἦσαν οἱ φαντάροι τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ, ποὺ φοροῦσαν ἄσπρη περισκελίδα, καὶ *Γαλάζιοι* (Bleue faïence) —ὅπως «ἡ γαλάζια φαγιάντσα», δηλ. ἡ ἐθνοφρουρά— ἦσαν οἱ ἐθελοντὲς καὶ ἐπίτακτοι στρατιῶτες μὲ τὴ γαλαζόχρωμη στολή.]

τῶν ἀξιωματικῶν. Οἱ ἐθελοντές, οἱ ὁποῖοι εἶχαν καταταγεῖ προσωρινὰ γιὰ νὰ ἀποκρούσουν τοὺς εἰσβολεῖς, δὲν θεωροῦσαν τοὺς ἑαυτούς τους «στρατιωτικούς». Οἱ ἐπαγγελματίες στρατιωτικοὶ δὲν τοὺς ἔβλεπαν μὲ καλὸ μάτι καί, ἀκόμη χειρότερα, κινοῦσαν ἀνησυχίες σχετικὰ μὲ τὴ φιλοπατρία τους μέχρι τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐκκαθαρίστηκαν. Στὸ μεταξὺ ἔπαψαν νὰ σχηματίζονται νέα τάγματα. Οἱ τριακόσιες χιλιάδες ἐπίστρατοι καὶ ὅσοι στρατολογοῦνταν μὲ τὴ μαζικὴ ἐπιστράτευση ἐνσωματώθηκαν στὶς ὑπάρχουσες μονάδες. Τὴν ἄνοιξη τοῦ 1794 ξεκίνησε ἐπιτέλους ἡ ἀμαλγαμάτωση, ἡ ὁποία χρειάστηκε ἀρκετὸ χρόνο. Δύο τάγματα ἐθελοντῶν μαζὶ μὲ ἕνα τάγμα τακτικοῦ στρατοῦ σχημάτιζαν μιὰ ἡμιταξιαρχία, ἢ ἕνα σύνταγμα. Στὴ συνέχεια, γιὰ νὰ ἐξοικειωθοῦν τὰ διαφορετικὰ σώματα μεταξύ τους, συναθροίζονταν οἱ λόχοι καὶ μερικὲς φορὲς ἀνασυγκροτοῦνταν. Τελικὰ ὁ στρατὸς ξαναφτιάχτηκε. Τώρα ὑπῆρχαν μόνον οἱ «Γαλάζιοι», ἔστω καὶ ἂν οἱ παλιὲς στολὲς ἄργησαν νὰ καταργηθοῦν λόγω ἀνέχειας.

Ταυτοχρόνως, ἐπιτεύχθηκε ἡ ἀναδιοργάνωση τῆς διοίκησης. Ἡ ἐκκαθάριση τερματίστηκε μὲ τὸν ἀποκλεισμὸ τῶν εὐγενῶν, ἀλλὰ ὄχι ὅλων: τὸ διάταγμα τῆς 27ης Ζερμινὰλ (16 Ἀπριλίου 1794) ἐξουσιοδότησε τὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας νὰ διατηρήσει ὅσους ἀπὸ αὐτοὺς θεωροῦσε χρήσιμους. Ἡ νέα γενιὰ τῶν ἀξιωματικῶν ἔφτανε τώρα στοὺς ἀνώτατους βαθμούς, καὶ ἡ «Σχολὴ τοῦ Ἄρεως» δεχόταν ἔξι νέους ἀπὸ κάθε περιοχὴ γιὰ νὰ βελτιώσει τὰ στελέχη. Οἱ τακτικοὶ ἀξιωματικοὶ προσέφεραν μεγάλες ὑπηρεσίες στὴν ἐκπαίδευση τῶν νέων τὸ 1793. Σιγὰ σιγὰ παρέδωσαν ἐν μέρει τὴ θέση τους σὲ νέους. Αὐτοὶ προέρχονταν κυρίως ἀπὸ τοὺς ἐθελοντές, ἦταν νεότεροι, συχνὰ πιὸ καλλιεργημένοι, καὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἔγινε ἡ ἐπιλογὴ γιὰ τὸν πόλεμο. Τὸ διάταγμα τῆς 21ης Φεβρουαρίου 1793, τὸ ὁποῖο καθόριζε τοὺς τρόπους προαγωγῆς τῶν τακτικῶν στρατιωτικῶν καὶ τῶν ἐθελοντῶν, ἀναγνώριζε κάποιο ρόλο στὴν ἀρχαιότητα, προσφιλὴ στοὺς βαθμοφόρους ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τοὺς πρώτους, καὶ περιόριζε σημαντικὰ τὸ ρόλο τῆς κατ' ἐκλογὴν προαγωγῆς ἀπὸ τὴν ὁποία ἐπωφελοῦνταν οἱ δεύτεροι. Μόνον ἡ ἐκλογὴ τῶν δεκανέων γινόταν ἀπὸ τοὺς στρατιῶτες τους. Τὸ ἕνα τρίτο τῶν θέσεων στοὺς ἀνώτερους βαθμοὺς παραχωροῦνταν τώρα κατ' ἀρχαιότητα. Οἱ στρατιῶτες πρότειναν μόνον τρεῖς ὑποψηφίους γιὰ κάθε θέση τῶν ὑπολοίπων δύο τρίτων. Ἐπιπλέον, ἔπρεπε νὰ τοὺς ἐπιλέγουν μεταξὺ τῶν βαθμοφόρων τοῦ ἀμέσως κατώτερου βαθμοῦ, ἐνῶ ἡ ἐπιλογὴ τοῦ προσώπου ποὺ θὰ προαγόταν σὲ ἕναν βαθμὸ γινόταν ἀπὸ ἐκείνους ποὺ βρίσκονταν ἤδη στὸ βαθμὸ αὐτό. Ὁ διορισμὸς τῶν συνταγματαρχῶν γινόταν κατ' ἀρχαιότητα. Οἱ στρατηγοὶ ὁρίζονταν μὲ τὸ σύστημα τοῦ ἑνὸς τρίτου κατ' ἀρχαιότητα καὶ τῶν δύο τρίτων κατ' ἐκλογήν. Σέβονταν ὅμως αὐτὲς τὶς περίπλοκες διατάξεις οἱ στρατοὶ τὴν ὥρα τῆς ἐκστρατείας; Μποροῦμε νὰ ἀμφιβάλλουμε γι' αὐτό, καὶ εἶναι πιθανὸ πὼς ὅσο καλύτερα ἑδραιωνόταν ἡ ἐξουσία τόσο περισσότερο ἐπικρατοῦσε τὸ σύστημα τῆς ἐκλογῆς. Ὅσο γιὰ τοὺς ἐπικεφαλῆς τοῦ στρατοῦ, ἡ Συμβατικὴ κράτησε στὰ χέρια της τὸ δικαίωμα νὰ τοὺς διορίζει.

Παράλληλα προωθοῦνταν ἡ ἀποκατάσταση τῆς πειθαρχίας. Ἡ ἀρχὴ ἔπρεπε νὰ

γίνει ἀπὸ τὴν ἀνώτατη διοίκηση. Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας δυσπιστοῦσε ἀπέναντί της, καθὼς φοβόταν τὴν προδοσία καὶ τὴ στρατιωτικὴ δικτατορία. Ἦταν δυνατὸν νὰ ξεχάσει τὸν Λαφαγιὲτ καὶ τὸν Ντυμουριέ; Ἡ ἐκτέλεση τοῦ Κυστίν, γιὰ τὸν ὁποῖο ὑπῆρχαν ὑποψίες πὼς ἑτοιμαζόταν νὰ ἀκολουθήσει τὸ παράδειγμα τῶν προηγουμένων, ἐπέβαλε στοὺς στρατιωτικοὺς ἡγέτες τὴν παθητικὴ ὑποταγὴ στὴν πολιτικὴ ἐξουσία. Ἡ ἴδια τιμωρία ἐπιβλήθηκε καὶ σὲ ἄλλους, ἀφοῦ ἡ ἀνικανότητα καὶ ἡ ἀμέλεια, ἐκεῖνο τὸ φοβερὸ καλοκαίρι τοῦ 1793, θεωροῦνταν ἀλληλένδετες μὲ τὸν ἀντιπατριωτισμό. Οἱ ἀγορεύσεις τοῦ Σαὶν-Ζύστ, ὁ ὁποῖος παρακολουθοῦσε ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὰ στρατιωτικὰ πράγματα, ἀφθονοῦν σὲ ἀποφθέγματα ὅπως τὰ παρακάτω: «Οἱ στρατηγοὶ δὲν ἀπέβαλαν ἀκόμη τὴ μοναρχικὴ φύση τους»· «Δὲν πρόκειται νὰ πλέξουμε τὸ ἐγκώμιο τῶν στρατηγῶν προτοῦ λήξει ὁ πόλεμος». Σὲ μιὰ περίφημη ἐγκύκλιο, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἐφιστοῦσε τὴν προσοχὴ τῶν στρατηγῶν στὸ διάταγμα τῆς 14ης Φριμαὶρ τοῦ ἔτους 2, τὸ ὁποῖο ἐγκαθιστοῦσε τὴν Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση: «Σὲ ἕνα ἐλεύθερο κράτος, ἡ στρατιωτικὴ ἐξουσία εἶναι ἐκείνη ἡ ὁποία ὀφείλει νὰ εἶναι ἡ πιὸ περιορισμένη. Ἀποτελεῖ τὸν παθητικὸ μοχλὸ τὸν ὁποῖο κινεῖ ἡ λαϊκὴ θέληση ... Στρατηγοί, ὁ καιρὸς τῆς ἀνυπακοῆς πέρασε». Στὶς παραμονὲς τῆς ἐκστρατείας τοῦ 1794, ὁ Μπιγιὼ-Βαρὲν δὲν παρέλειψε νὰ ἀπευθύνει τὴν παρακάτω προειδοποίηση στὴ Συμβατική: «Ὅταν ἔχουμε δώδεκα στρατιὲς στὰ ἀντίσκηνα, δὲν εἶναι μόνον οἱ λιποταξίες ποὺ πρέπει νὰ μᾶς ἀνησυχοῦν. Πρέπει ἐξίσου νὰ φοβόμαστε τὴ στρατιωτικὴ ἐπιρροὴ καὶ τὴ φιλοδοξία κάθε πολυπράγμονα ἡγέτη ὁ ὁποῖος ἐγκαταλείπει ἀπροειδοποίητα τὴ γραμμὴ ποὺ τοῦ ὁρίστηκε. Ἡ ἱστορία μᾶς διδάσκει πὼς ἀπὸ αὐτὸ χάθηκαν ὅλες οἱ Δημοκρατίες».

Οἱ ἐντεταλμένοι ἀντιπρόσωποι τῆς Συνέλευσης ἐνσάρκωναν τὴ Δημοκρατικὴ ἐξουσία, ὅπως ἐνσάρκωναν ἄλλοτε τὴ βασιλικὴ ἐξουσία οἱ ἐπιθεωρητὲς τοῦ στρατοῦ. Τὸ 1793, ἀναμειγνύονταν ἐπίσης στὴν ἐπίβλεψη τῆς διοίκησης οἱ κομισάριοι τοῦ ὑπουργοῦ καὶ ἐπιπλέον, στὴ Βανδέα, οἱ κομισάριοι τῆς Κομούνας. Οἱ ἴδιοι διένεμαν ταυτοχρόνως τὰ ἔντυπα τῶν Ἀβράκωτων κι ἔβγαζαν λόγους στὶς λέσχες γιὰ τοὺς στρατιῶτες. Τὴν ἄνοιξη τοῦ 1794 ὅμως εἶχαν ἐξαφανιστεῖ. Ὁ ἔλεγχος τῶν ἴδιων τῶν ἐντεταλμένων ἀντιπροσώπων δὲν ἦταν πάντοτε ἀπαλλαγμένος ἀπὸ προβλήματα, πολὺ περισσότερο καθὼς ὁρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς παρενέβαιναν μερικὲς φορὲς στὴ διεύθυνση τῶν ἐπιχειρήσεων. Ἡ Δημοκρατία ὅμως δὲν μποροῦσε νὰ παλινορθώσει τὴν ἐξουσία τῶν στρατιωτικῶν ἡγετῶν προτοῦ βεβαιωθεῖ γιὰ τὴν ἀξιοπιστία τους. Ἐπιπλέον, ἂν στὴ Βανδέα ἄφησε δυσάρεστες ἀναμνήσεις ἡ παρέμβαση στὰ ἐκστρατευτικὰ σχέδια πολυάριθμων ἐντεταλμένων ἀντιπροσώπων, οἱ ὁποῖοι δὲν συμφωνοῦσαν οὔτε μεταξύ τους, αὐτὸ δὲν συνέβη παντοῦ. Ὑπῆρξαν ἄλλοι, καὶ ἰδίως ὁ Σαὶν-Ζύστ, οἱ ὁποῖοι συγκαταλέγονταν στοὺς πρωτεργάτες τῆς νίκης. Ὅσο γιὰ τοὺς στρατιῶτες, στὶς 21 Δεκεμβρίου 1793 τοὺς ἀπαγορεύτηκε νὰ ὑποβάλλουν συλλογικὲς αἰτήσεις διαμαρτυρίας: «Ἡ ἔνοπλη δύναμη δὲν βουλεύεται», ἔλεγε ὁ Καρνό· «ὑπακούει στοὺς νόμους καὶ φροντίζει γιὰ τὴν ἐκτέλεσή

τους». Οἱ λέσχες ἔπαψαν νὰ ἀναμειγνύονται στὴ διοίκηση τοῦ στρατοῦ. Οἱ ἔνορκοι διατηρήθηκαν στὰ στρατοδικεῖα, ὅταν ὅμως οἱ περιστάσεις φαίνονταν πιεστικὲς ὁρισμένοι ἐντεταλμένοι ἀντιπρόσωποι προχωροῦσαν στὴ σύσταση ἔκτακτων στρατοδικείων. Αὐτὸ συνέβη στὴ στρατιὰ τοῦ Μοζέλλα στὶς 18 Ζερμινὰλ τοῦ ἔτους 2 (7 Μαΐου 1794). Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας δὲν προσέφευγε στὴν γκιλοτίνα γιὰ νὰ παρακινήσει τὸ ζῆλο τῶν στρατηγῶν καὶ γιὰ νὰ ἐπιβάλει τὴν πειθαρχία, ὅπως ἐπαναλάμβανε ἡ εὐρωπαϊκὴ ἀντίδραση: πάνω ἀπ' ὅλα ὑπολόγιζε στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπιστοσύνης καὶ τῆς ἀγάπης γιὰ τὴν πατρίδα καὶ τὴν Ἐπανάσταση. Τὸ ἔτος 2 ἀπέκτησε ἀρκετὴ ἐμπιστοσύνη στοὺς στρατηγούς της ὥστε νὰ μὴν ἀποδίδει τὶς ἧττες τους στὴν προδοσία. Γι' ἄλλη μιὰ φορὰ ὁ Καρνὸ μίλησε μὲ θεσπέσια ἁπλότητα: «Μιὰ ἀποτυχία δὲν εἶναι ἔγκλημα, ἂν ἔκανε κανεὶς ὅλα ὅσα ἔπρεπε γιὰ νὰ ἀξίζει τὴ νίκη. Δὲν κρίνουμε διόλου τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ ὅσα τοὺς συμβαίνουν, ἀλλὰ ἀπὸ τὶς προσπάθειές τους καὶ τὸ θάρρος ποὺ δείχνουν. Ἐκεῖνο ποὺ ἐπιθυμοῦμε εἶναι νὰ μὴν ἀπελπίζεται κανεὶς ὅταν πρόκειται γιὰ τὴ σωτηρία τῆς πατρίδας».

Ὅσο γιὰ τὰ στρατοδικεῖα, αὐτά, ἂν ἀποδείχτηκαν ἀνελέητα, ὅπως ἄλλωστε τοὺς ἐπέτασσε ὁ νόμος, γιὰ τοὺς στασιαστές, τοὺς ἐκπατρισμένους ἢ τοὺς λιποτάκτες ποὺ συνελήφθησαν μὲ τὸ ὅπλο στὸ χέρι, ἔδειξαν ἐπιείκεια ἀπέναντι στοὺς στρατιῶτες, κι ἐπίσης, κάτι ποὺ ἀξίζει ἰδιαιτέρως νὰ σημειωθεῖ, ἀπέναντι στοὺς ἀνυπότακτους: ἀπὸ τὴν 7η Μπρυμαὶρ (28 Ὀκτωβρίου 1793) μέχρι τὴν 16η Βαντὸζ (6 Μαρτίου 1794) τὸ στρατοδικεῖο τῆς στρατιᾶς τοῦ Ρήνου ἔκρινε 660 κατηγορούμενους. Ἀπὸ αὐτοὺς ἀθώωσε τοὺς 282, ἔστειλε πίσω στὶς μονάδες τοὺς ἄλλους 188, καὶ ἐξέδωσε 190 καταδίκες ἀπὸ τὶς ὁποῖες μόνον οἱ 62 ἦταν σὲ θάνατο. Ὁ στρατὸς διατήρησε τὸν δημοκρατικὸ χαρακτήρα του. Οἱ στρατιῶτες τοῦ ἔτους 2 συνέχισαν νὰ συχνάζουν στὶς λέσχες. Ἡ κυβέρνηση τοὺς ἐνημέρωνε σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικὴ κατάσταση στέλνοντάς τους πατριωτικὰ ἔντυπα. Ἡ Συμβατικὴ ὑποσχέθηκε νὰ κρατήσει γιὰ λογαριασμό τους περιουσίες ἐκπατρισμένων ἀξίας ἑνὸς δισεκατομμυρίου λιβρῶν. Παραχώρησε συντάξεις στοὺς ἀνάπηρους καὶ ἐπιδόματα στὶς οἰκογένειες τῶν «ὑπερασπιστῶν τῆς πατρίδας». «Τὴ νίκη δὲν θὰ τὴν ἐξασφαλίσετε μόνον μὲ τὸν ἀριθμὸ καὶ μὲ τὴν πειθαρχία τῶν στρατιωτῶν», ἔλεγε ὁ Σαὶν-Ζύστ. «Θὰ τὴν ἐξασφαλίσετε χάρη στὶς προόδους ποὺ θὰ σημειώσει τὸ Δημοκρατικὸ πνεῦμα στὸν στρατό». Ὁ στρατὸς τοῦ ἔτους 2 δὲν ἀποτελοῦνταν μόνον ἀπὸ ἔνθερμους Δημοκρατικούς, ὅμως περιεῖχε πολλοὺς ἀπὸ αὐτούς, καὶ οἱ τελευταῖοι βρίσκονταν σὲ πλήρη κοινωνία μὲ ἐκείνους τῶν μετόπισθεν. Εἶναι ἄδικο νὰ ἀντιπαραθέτει κανείς, ὅπως συχνὰ ἔκαναν ὁρισμένοι, τοὺς στρατιῶτες τοῦ ἔτους 2 —ἀποκλειστικὰ ἀφοσιωμένους στὴ σωτηρία τῆς πατρίδας— στοὺς Ἀβράκωτους τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς χώρας ποὺ εἶχαν ἀπορροφηθεῖ ἀπὸ τὸ κυνήγι τῶν ἀριστοκρατῶν. Ὁ ἐπαναστάτης ποὺ ἔγινε στρατιώτης δὲν ξεχνοῦσε τὰ μίση του, οὔτε ἔλειπαν ἡ ἀφοσίωση καὶ ἡ αὐτοθυσία ἀπὸ τοὺς Δημοκρατικοὺς τῶν μετόπισθεν. Ὁ Ὃς ἦταν ὀπαδὸς τοῦ Μαρά. Ὁ Κλεμπὲρ καὶ ὁ Μαρσὼ ἐγκωμίαζαν τὴν ἐνεργητικότητα ποὺ ἔδειχνε ὁ Καρριέ. Ὁ Βοναπάρτης προσκολλήθηκε στὸν Ροβεσπιέρο. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς στὸν στρατὸ

εἶναι ἁπλούστερη ἡ ἐκτέλεση τοῦ καθήκοντος, καὶ εὐκολότερη ἡ ἑνότητα. Ἐπιπλέον, πολλὰ χρόνια ἀργότερα, ἀκόμη καὶ ἄνδρες ὅπως ὁ Μαρμὸν καὶ ὁ Σοὺλτ ἀναπολοῦσαν μὲ συγκίνηση τὶς ἀναμνήσεις τῆς φωτεινῆς ἀτμόσφαιρας ποὺ γνώρισαν στὴν ὑπηρεσία τῆς «Ἑνιαίας καὶ Ἀδιαίρετης Δημοκρατίας».

Γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀρχαιότητας, ἕνας στρατὸς ἀληθινὰ ἐθνικὸς πήγαινε στὴ μάχη. Γιὰ πρώτη φορά, ἐπίσης, ἕνα ἔθνος κατόρθωνε νὰ ὁπλίσει καὶ νὰ θρέψει ἕναν τόσο μεγάλο ἀριθμὸ στρατιωτῶν. Αὐτὰ ἦταν τὰ πρωτότυπα χαρακτηριστικὰ τοῦ στρατοῦ τοῦ ἔτους 2. Οἱ τεχνικοὶ νεωτερισμοὶ προέκυπταν κυρίως ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ μάζα του, καὶ πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς εἴτε δὲν διήρκεσαν εἴτε δὲν ἐκδηλώθηκαν παρὰ μόνον ἀργὰ καὶ ἀβέβαια. Ὁ ὁπλισμὸς παρέμεινε ὁ ἴδιος μ' ἐκεῖνον τῶν βασιλικῶν στρατευμάτων: τὸ τουφέκι ἦταν ἐπινόηση τοῦ 1777, μὲ ἀκρίβεια βολῆς ἑκατὸ μέτρων· τὸ πυροβολικὸ ἦταν τοῦ Γκριμπωβάλ, κυρίως τὸ κανόνι τὸ ὁποῖο ἔστελνε μιὰ μπάλλα τῶν τεσσάρων λιβρῶν στὰ τετρακόσια ἢ πεντακόσια μέτρα. Στὴν πράξη, ἡ τακτικὴ τῆς μάχης ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευση τῶν στρατιωτῶν. Σὲ γενικὲς γραμμὲς οἱ στρατιῶτες τοῦ ἔτους 2 μάχονταν ὡς ἀκροβολιστές, ἀξιοποιώντας τὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους ὥσπου, τὴν κατάλληλη στιγμή, ἐφορμοῦσαν μὲ τὶς μπαγιονέτες σχηματίζοντας μιὰ μάζα λίγο ὡς πολὺ ἄτακτη. Ὁ κανονισμὸς τοῦ 1791 ὅμως παρέμεινε σὲ ἰσχὺ γιὰ τοὺς ἀξιωματικούς. Ὅταν τοὺς δινόταν ἡ δυνατότητα, πάνω ἀπ' ὅλα στὶς ἀποφασιστικὲς μάχες, παρέτασσαν τοὺς ἄνδρες τους σύμφωνα μὲ τὴ γραμμικὴ ἰσχνὴ παράταξη. Δὲν τοὺς ἔκριναν ἀρκετὰ ἐκπαιδευμένους γιὰ νὰ ἐκτελέσουν ἑλιγμοὺς σὲ ἐπιθετικὴ φάλαγγα καὶ νὰ σχηματίσουν τετράγωνα ἐναντίον τοῦ ἱππικοῦ. Οἱ παραπάνω σχηματισμοὶ ἐπανεμφανίστηκαν τὸ 1795, κι ἔτσι ὁ στρατὸς τῆς Δημοκρατίας, στὸ μέτρο ποὺ διαπλαθόταν, ἐπέστρεφε ξανὰ στὴν τακτικὴ τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος. Ὁ κυριότερος νεωτερισμός του, ὁ συστηματικὸς χωρισμός του σὲ ταξιαρχίες καὶ μεραρχίες, προέκυψε ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν ἀνδρῶν ποὺ ἔπρεπε νὰ διοικηθοῦν. Ἡ σύνθεση τῆς μεραρχίας ὡς τακτικῆς μονάδας παρέμενε ἀβέβαιη τὸ 1793. Ἡ ἔννοιά της ἀποσαφηνίστηκε τὸ 1794. Τότε ὁ Ζουρντὰν τὴ μετέτρεψε σὲ πραγματικὸ σῶμα στρατοῦ δίνοντάς της δύο ταξιαρχίες πεζικοῦ, δύο συντάγματα ἱππικοῦ, καὶ μιὰ ἔφιππη συστοιχία πυροβόλων, χωρὶς νὰ ὑπολογίσουμε τὰ πυροβόλα ποὺ διέθετε κάθε τάγμα. Συνολικὰ ἀριθμοῦσε 8.000 μὲ 9.000 ἄνδρες.

Ὅσο γιὰ τὴ στρατηγική, αὐτὴ ἀνανεώθηκε καταρχὴν ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ἀξιοποιηθεῖ ἡ ἰσχὺς τῶν ἀριθμῶν. Ἐπιπλέον, ἡ παλαιὰ μέθοδος τῶν πολιορκητικῶν ζωνῶν καὶ τῆς πολιορκίας τῶν ὀχυρῶν θέσεων ἔχανε τὸ κῦρος της. Ἡ Γαλλία μποροῦσε ὡς ἕνα βαθμό, καθὼς τὸ ἔδαφός της παρεμβαλλόταν μεταξὺ τῶν συνασπισμένων Δυνάμεων, νὰ ἐκτελεῖ ἑλιγμοὺς μέσω τῶν ἐσωτερικῶν γραμμῶν ἐπικοινωνίας, καὶ νὰ διολισθαίνει στρατιωτικὰ τμήματα κατὰ μῆκος τῶν συνόρων ὥστε νὰ ἐπωφελεῖται ἀπὸ τὴν ἀδράνεια τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ἐχθροῦ της γιὰ νὰ πλήξει τοὺς ὑπολοίπους. Νὰ δρᾶ μαζικὰ καὶ νὰ γονατίζει τὸν ἀντίπαλο χάρη στὴν ἀριθμητικὴ ὑπεροχή, αὐτὴ ἦταν ἡ ἀρχὴ τοῦ Καρνό. Τὴν 14η Πλυβιὸζ τοῦ ἔτους 2 (2 Φεβρουαρίου 1794) ἡ Ἐπι-

τροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἐξειδίκευσε τὸ στρατιωτικὸ δόγμα: «Οἱ γενικοὶ κανόνες εἶναι νὰ δροῦμε πάντοτε μαζικὰ κι ἐπιθετικά, νὰ διατηροῦμε αὐστηρὴ ἀλλὰ ὄχι τυπολατρικὴ πειθαρχία στὶς στρατιές, νὰ κρατοῦμε πάντοτε τοὺς στρατιῶτες σὲ κίνηση χωρὶς νὰ τοὺς ἐξαντλοῦμε, νὰ μὴν ἀφήνουμε στὶς ὀχυρὲς θέσεις περισσότερους ἀπ' ὅσους εἶναι πραγματικὰ ἀπαραίτητοι γιὰ τὴ φρούρησή τους, [...] νὰ δίνουμε σὲ κάθε εὐκαιρία μάχη μὲ ἐφ' ὅπλου λόγχη, καὶ νὰ καταδιώκουμε ἀδιάκοπα τὸν ἐχθρὸ μέχρι νὰ πετύχουμε τὴν ὁλοκληρωτικὴ καταστροφή του».

Ἀπέμενε νὰ ἐφαρμοστοῦν οἱ παραπάνω ἀρχές, καὶ αὐτὸ δὲν κατορθώθηκε παρὰ μόνον ἀτελέστατα μέχρι νὰ ἐμφανιστεῖ ὁ Βοναπάρτης. Ὁ Καρνὸ καὶ οἱ βοηθοί του, ὅπως ἦταν γιὰ παράδειγμα ὁ ντ' Ἀρσόν, ἦταν μηχανικοὶ οἱ ὁποῖοι προσέδιδαν κεφαλαιώδη σημασία στὰ ὀχυρά. Ἡ «σιδηρὰ μεθόριος» παρέμεινε τὸ 1793 ἡ βάση τῶν ἐπιχειρήσεών τους. Καθὼς διεξήγαγαν τὴν ἐκστρατεία ὅπως τὸν καιρὸ τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος, σκέφτονταν κυρίως ἐλιγμοὺς γιὰ νὰ ἀνακουφίσουν ἕνα ὀχυρὸ ποὺ πολιορκοῦνταν, καὶ ἐπιχειροῦσαν ἀντιπερισπασμούς. Ἂν παρ' ὅλα αὐτὰ φαινόταν νὰ πλησιάζει ἡ πτώση του, σχημάτιζαν ἕνα στρατιωτικὸ τμῆμα ποὺ θὰ στελνόταν γιὰ ἐνίσχυση, ἀξιοποιώντας πάντοτε ἕνα μέρος μόνον τῶν διαθέσιμων δυνάμεων. Στὸ Χόντσοότε στάλθηκαν 40.000 ἄνδρες, καὶ ἄλλοι 50.000 στὸ Βαττινύ, ἀπὸ ἕνα σύνολο 200.000 ἀνδρῶν. Οἱ ὑπόλοιποι ἔμεναν γιὰ νὰ σχηματίσουν ζῶνες ἢ νὰ ἐπανδρώνουν τὰ φρούρια. Τέτοιες ἐπιχειρήσεις εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὸν ἐξαναγκασμὸ τοῦ ἐχθροῦ σὲ ὑποχώρηση, ὄχι τὴν καταστροφή του. Τὸ 1794, οἱ γαλλικὲς δυνάμεις, ὑπνωτισμένες ἀπὸ τὸ ὀχυρὸ τῆς Ὑπρ καὶ ἀπὸ τὴν κατάκτηση τῆς Φλάνδρας, ἔκαναν ἐλιγμοὺς μὲ τὴν ἀριστερὴ πτέρυγα ἐνῶ ἡ δεξιὰ πτέρυγα, ἂν ξεχυνόταν μέσω τοῦ Σαρλερουά, μποροῦσε μόνη της νὰ περικυκλώσει τὸν πρίγκιπα τοῦ Κοβούργου ἀπομονώνοντάς τον καὶ νὰ τὸν ἐκμηδενίσει. Τελικὰ κατόρθωσαν, ψηλαφώντας στὰ τυφλά, νὰ τὸν ἀπειλήσουν ἐπιφυλάσσοντάς του αὐτὴ τὴν τύχη, ἀλλὰ ἦταν πολὺ ἀργά: ὅταν νικήθηκε ὁ πρίγκιπας τοῦ Κοβούργου ἐκκένωσε τὸ Βέλγιο, καὶ ὁ στρατός του διασώθηκε. Ὁλοφάνερα, ἡ τεχνικὴ ἐπιτηδειότητα ἔπαιζε μικρότερο ρόλο ἀπ' ὅ,τι ἡ ἑτοιμότητα καὶ ἡ ἐνεργητικότητα. Ἀκριβῶς αὐτὲς οἱ τελευταῖες ὅμως ἦταν οὐσιαστικὰ οἱ ἀρετὲς τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης. Ὁ Καρνό, ποὺ ἔριξε τὸν στρατὸ στὴν ἐπίθεση τὴ δεύτερη ἡμέρα τῆς μάχης τοῦ Βαττινύ, ὁ Σαὶν-Ζύστ, ὁ ὁποῖος στὸ Σαρλερουὰ ἔσπρωχνε ἀκατάπαυστα στὴν ἐπίθεση, «σὰν ἀγέλη σκύλων», τὴ στρατιὰ τοῦ Σάμπρ καὶ τοῦ Μεύση, ἰδοὺ οἱ πραγματικοὶ δάσκαλοι τῆς νίκης. Τὸ ἴδιο ἄγριο πεῖσμα τοὺς ἐμψύχωνε στὸ πεδίο τῆς μάχης, ὅμοιο μὲ ἐκεῖνο πού, ὅπως θὰ δοῦμε ἀμέσως παρακάτω, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας κινητοποιοῦσε ὅλες τὶς δυνάμεις τοῦ ἔθνους ὥστε νὰ προσφέρουν στὸν στρατὸ τὰ μέσα τῆς μάχης.

Στὸ ναυτικό, ἡ προσπάθεια τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας ἀποδείχτηκε περισσότερο καθυστερημένη καὶ λιγότερο ἐπιτυχής. Ἡ ἀπειθαρχία εἶχε ἀποδιοργανώσει τοὺς ναυστάθμους καὶ μάστιζε τὰ πλοῖα ἀκόμη καὶ ὅταν αὐτὰ εἶχαν ἀπέναντί τους τὸν ἐχθρό. Ἐλάχιστοι ἀξιωματικοὶ ἀπέμεναν στὸν στόλο. Τὸ διάταγμα τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1791 ἔκανε δεκτοὺς τοὺς ἀξιωματικοὺς τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ στὸ

βαθμὸ τοῦ σημαιοφόρου ἔπειτα ἀπὸ ἕναν χρόνο ὑπηρεσίας, καὶ στὸ βαθμὸ τοῦ πλοιάρχου ἔπειτα ἀπὸ ἄλλα δύο χρόνια. Τὸ 1793, αὐτοὶ ἦταν σὲ θέση νὰ διεκδικήσουν τὴ διοίκηση στόλων. Πολλοί, ὅπως ὁ Συρκούφ, προτιμοῦσαν νὰ γίνουν κουρσάροι. Ὑπῆρχε κι ἕνας τέως πλοίαρχος τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ ὁ ὁποῖος ἀργότερα ἔγινε πάστορας, ὁ Ζὰν Μπὸν Σαὶντ-Ἀντρέ, ὁ ὁποῖος διηύθυνε τὸν πόλεμο κατὰ θάλασσα ἀρχικὰ στὴ Βρέστη κι ἔπειτα στὴν Τουλόν. Ἀποκατέστησε τὴν πειθαρχία, ἐπαναλειτούργησε τὰ ναυπηγεῖα, κι ἔβγαλε τοὺς στόλους στὴν ἀνοιχτὴ θάλασσα. Ὡστόσο δὲν εἶναι εὔκολο νὰ αὐτοσχεδιάζει κανεὶς μὲ τοὺς στόλους, ὅπως μποροῦσε τότε νὰ τὸ κάνει μὲ τὶς στρατιές: ὁ Ζὰν Μπὸν Σαὶντ-Ἀντρὲ δὲν κατάφερε νὰ κερδίσει τὸν χαμένο χρόνο, μήτε νὰ ἐπανορθώσει τὸ κακὸ ποὺ προκάλεσε ἡ προδοσία τῆς Τουλόν.

ζ) Ἡ νίκη τῆς Ἐπανάστασης (Μάιος–Ἰούλιος 1794)

Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἐπιτιμήθηκε ἐπειδὴ ἐγκατέλειψε τὴν πολιτικὴ τοῦ Δαντὸν καὶ δὲν ἐπιδίωξε, μέσω τῆς διπλωματίας, νὰ κάνει λιγότερο ἐπαχθὴ τὴ νίκη: θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκμεταλλευτεῖ τὶς διασπάσεις τῶν συνασπισμένων Δυνάμεων, νὰ στηρίξει τοὺς Πολωνούς, νὰ ὠθήσει τοὺς Σκανδιναβοὺς στὴ δράση —ὅλα αὐτὰ ταυτοχρόνως. Ὁ Γκρουβὲλ τῆς ἔστελνε πληροφορίες ἀπὸ τὴν Κοπεγχάγη, ὁ Μπαρτελεμὺ καὶ ὁ Μπασὲ ἀπὸ τὴν Ἐλβετία: κατὰ τὴ γνώμη τους, ἡ Πρωσία καὶ ἡ Αὐστρία ἔκλιναν πρὸς τὴν πλευρὰ τῶν διαπραγματεύσεων. Ὁ Μπέρνστορφ, ὁ Δανὸς ὑπουργός, προσέφερε τὶς καλὲς ὑπηρεσίες του. Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἔκανε πὼς δὲν ἄκουγε. Στὸ ἐσωτερικό, οἱ διαπραγματεύσεις θὰ ἐνθάρρυναν τοὺς Ἐπιεικεῖς καὶ θὰ περιόριζαν τὴν ἐθνικὴ προσπάθεια. Στὰ τέλη τοῦ 1793, ἐξαπλώνονταν οἱ φῆμες σχετικὰ μὲ τὶς εἰρηνευτικὲς συνομιλίες, ἀκριβῶς τὸν ἴδιο καιρὸ ποὺ γινόταν λόγος γιὰ «ἠπιότητα». Στὸ ἐξωτερικό, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας δὲν θὰ κατόρθωνε τίποτε ἔτσι: μόνον μετὰ τὴ νίκη τῶν βασιλοκτόνων, ὁ βασιλιὰς τῆς Πρωσίας ἀποδέχτηκε τὴ συνεννόηση μαζί τους. Ὅσο γιὰ τοὺς Πολωνούς, ἡ Ἐπιτροπὴ ἐπέτρεψε στὸν Παραντιὲ νὰ τῆς στείλει τὸν Κοσιοῦσκο, ἀλλὰ ἀρνήθηκε νὰ τοὺς δώσει ὁποιαδήποτε οἰκονομικὴ βοήθεια. Ἐπεξεργάστηκε τὸ σχέδιο μιᾶς λίγκας τῶν οὐδετέρων καὶ συνέβαλε, μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ Γκρουβέλ, στὴν ἕνωση τῆς Δανίας καὶ τῆς Σουηδίας. Μάλιστα ἔγινε λόγος καὶ γιὰ χρηματοδότηση τῶν σουηδικῶν ἐξοπλισμῶν —ὅμως, ἀπὸ ποῦ θὰ μποροῦσε νὰ πάρει τὰ χρήματα; Ἄλλωστε ἦταν γνωστὸ πὼς οἱ Σκανδιναβοί, ὅπως καὶ οἱ Ἀμερικανοί, τὸ μόνον ποὺ ἤθελαν ἦταν νὰ μποροῦν νὰ ἐμπορεύονται εἰρηνικά. Οἱ Ἄγγλοι θὰ ὑποχωροῦσαν μόλις ἔνιωθαν νὰ ἀπειλοῦνται, καὶ τότε θὰ ἀποδεικνύονταν μάταιες οἱ θυσίες τῆς Γαλλίας. Οἱ Πολωνοὶ θὰ μποροῦσαν νὰ φανοῦν χρησιμότεροι, ἀλλὰ μὲ ποιὰ μέσα μποροῦσαν νὰ βοηθηθοῦν; Ἄλλωστε ἡ ἀριστοκρατικὴ καὶ βασιλικὴ «Δημοκρατία» τους δὲν προσέλκυε τὴ συμπάθεια τῶν ἐπαναστατῶν. Πιθανότατα, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἔτρεφε καὶ κάποια ὑστεροβουλία: ἂν προχωροῦσε κάποια μέρα σὲ

συνεννόηση μὲ τὴν Πρωσία θὰ ἔπρεπε νὰ θυσιάσει τὴν Πολωνία, καὶ συνεπῶς ἦταν ἐντιμότερο νὰ μὴν ὑποσχεθεῖ τίποτε στὴν τελευταία.

Μολονότι δὲν ἀπέδιδε μεγάλη σημασία στοὺς διπλωματικοὺς ἑλιγμούς, εἶχε καταλήξει σὲ μιὰ ὁρισμένη ἐξωτερικὴ πολιτική: αὐτὴ συνοψιζόταν στὸν κατευνασμὸ τῶν οὐδετέρων καὶ στὴν ἀποφυγὴ ὁποιασδήποτε κίνησης ἡ ὁποία θὰ μποροῦσε νὰ αὐξήσει τὴν ἀριθμητικὴ δύναμη τῶν ἐχθρῶν της. Ἀνακαλώντας τὴ διπλωματικὴ παράδοση, ὁ Ροβεσπιέρος ὑπενθύμισε στὰ μικρὰ κράτη, τὴν 27η Μπρυμαὶρ (17 Νοεμβρίου 1793), πὼς ἡ ἀνεξαρτησία τους δὲν θὰ ἐπιβίωνε ἔπειτα ἀπὸ τὴ συντριβὴ τῆς Γαλλίας. Ἐπιτίμησε σκληρὰ τοὺς ἀποχριστιανιστὲς ἐπειδὴ ἀποξένωναν τὴ Δημοκρατία ἀπὸ τὴ διεθνὴ κοινὴ γνώμη. Οἱ ἐμπορικὲς σχέσεις μὲ τοὺς οὐδετέρους ξανάρχισαν, συνεπῶς τὰ πλοῖα τους ἀντιμετωπίστηκαν πάλι φιλικά. Καὶ πάνω ἀπ' ὅλα, ἐγκαταλείφθηκε ἡ προπαγάνδα στὸ ἐξωτερικό. Αὐτὴ ἡ προπαγάνδα εἶχε τρομοκρατήσει κυρίως τὴν Ἐλβετία. Ἐπίσης, ὁ Ροβεσπιέρος διέκοψε ἀπότομα τοὺς ἑλιγμοὺς τοῦ Ἐρὼ ντὲ Σεσὲλ ὁ ὁποῖος, ἐνῶ βρισκόταν δυὸ βήματα μακριὰ ἀπὸ τὴ Βασιλεία, ἤθελε νὰ προσαρτήσει τὴ Μυλούζη. Τὸ πριγκιπάτο τοῦ Μονμπελιὰρ ἀποφάσισε μόνο του νὰ προσαρτηθεῖ, καὶ τὸ ἔκανε αὐτὸ πράξη, ἀλλὰ ἡ Συμβατικὴ ἀπέφυγε νὰ ἐκφέρει ὁποιαδήποτε γνώμη γιὰ τὸ ζήτημα. Στὴ Γενεύη, ὅπου ἡ Γαλλία ἀντιπροσωπευόταν ἀπὸ τὸν Σουλαβί, οἱ δημοκράτες ἀνέτρεψαν βεβαίως τὸ καθεστὼς τῶν πατρικίων, ἀλλὰ ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἀπέφυγε νὰ καταλάβει τὴν πόλη. Ὁ Μπερτελεμὺ κατόρθωσε νὰ κατευνάσει τὴ δυσπιστία ποὺ ἔδειχναν τὰ καντόνια, στὰ ὁποῖα πλῆθος Γάλλων πρακτόρων ἀνέθεταν ἐμπορικὲς παραγγελίες. Ἄλλωστε, οἱ Γάλλοι προμήθευαν τοὺς Ἐλβετοὺς μὲ τὸ ἁλάτι τους καὶ μὲ ἄλλα ἀπαραίτητα προϊόντα. Ἡ ἀντεπαναστατικὴ δράση τοῦ Στάιγκερ, τοῦ ἡγέτη τῶν ἀριστοκρατῶν τῆς Βέρνης, προσέκρουσε στὴν ἀντίσταση τῶν καντονιῶν τῆς Ζυρίχης καὶ τῆς Βασιλείας ποὺ εἶχαν ἐλεύθερες ἐμπορικὲς συναλλαγὲς μὲ τὴ Γαλλία. Στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, ὁ Ζενέ, ὁ ἀπεσταλμένος τῶν Γιρονδίνων, εἶχε συνδεθεῖ μὲ τοὺς ρεπουμπλικάνους ἐναντίον τοῦ Οὐάσιγκτον, μὲ σκοπὸ νὰ παρασύρει τὴ χώρα στὸν πόλεμο. Ἐξόπλισε κουρσάρους στὰ ἀμερικανικὰ λιμάνια. Οἱ δύο χῶρες ἀπέφυγαν τὴ ρήξη τὴν τελευταία στιγμή, μιὰ ρήξη ἡ ὁποία θὰ ἦταν ἀκόμη πιὸ ὀδυνηρὴ ἐπειδὴ τὸ χρέος τῶν Ἀμερικανικῶν Πολιτειῶν πρὸς τὴ Γαλλία ἦταν ἡ μοναδικὴ πίστωση ποὺ διέθετε αὐτὴ στὸ ἐξωτερικό. Ὁ Ζενὲ ἀντικαταστάθηκε, καὶ φρόντισε νὰ μὴν ἐπιστρέψει στὴ Γαλλία.

Ὅταν ἀποκήρυσσε τὴν ἐξωτερικὴ προπαγάνδα, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας δὲν ὑπάκουε μόνο στὴ σύνεση. Ἡ ἀπάθεια τῶν «δούλων» λαῶν καὶ ἡ «συνωμοσία τοῦ ἐξωτερικοῦ» ἀφύπνισαν τὸν ἐθνικὸ ἐγωισμὸ καὶ καταρράκωσαν τὸ κύρος τῆς κοσμοπολιτικῆς οἰκουμενικότητας, ἡ ὁποία εἶχε σημαδέψει τὶς ἀπαρχὲς τῆς Ἐπανάστασης. Τὰ ἐμπορικὰ συμφέροντα ἐπέχαιραν γιὰ τὴ διάρρηξη τῆς συνθήκης τοῦ 1786 καὶ γιὰ τὸ κλείσιμο τῆς χώρας στὸ βρετανικὸ ἐμπόριο· ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἔσπευσε νὰ ἐκμεταλλευτεῖ αὐτὴ τὴν ἀπότομη μεταστροφή: «ἐθνικοποίησε» ἢ «ἔκανε ὑπόθεση τοῦ λαοῦ» τὸν πόλεμο. Ὁ Μπαρέρ, στοὺς ἐπαναστατικοὺς

λόγους του, γελοιοποιοῦσε ἀκατάπαυστα τὸν ἐχθρὸ καὶ κολάκευε τὴν ὑπερηφάνεια τοῦ ἔθνους. «Ἐγὼ δὲν τοὺς ἀγαπῶ τοὺς Ἄγγλους!», ἀναφωνοῦσε ὁ Ροβεσπιέρος στοὺς Ἰακωβίνους. Ἀφοῦ οἱ λαοὶ δὲν ἀποκήρυσσαν τοὺς κυβερνῆτες τους, ἐφεξῆς οἱ Γάλλοι θὰ τοὺς ἐπιφύλασσαν ἀνάλογη μεταχείριση. Ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1793, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἔδωσε ἐντολὴ στὶς στρατιὲς νὰ κατάσχουν ὅλους τοὺς πόρους τῶν χωρῶν ποὺ καταλάμβαναν, καὶ νὰ στέλνουν στὴ Γαλλία ὅλα ὅσα δὲν κατανάλωναν ἐπιτόπου. Στὴ διάρκεια τοῦ χειμώνα τὸ Παλατινάτο ὑποβλήθηκε σὲ ἄγρια ἐκμετάλλευση. Ὅταν ἐκδηλώθηκε ἡ ἐπίθεση τῶν ἀντιπάλων, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας προσάρτησε σὲ κάθε στρατιὰ μιὰ Ὑπηρεσία Ἐκκένωσης (24 Φλορεάλ – 13 Μαΐου), καὶ ἡ ἐπιχείρηση ὀργανώθηκε μὲ ὁριστικὴ μορφὴ στὶς 30 Μεσσιδὸρ (18 Ἰουλίου). Οἱ κατακτημένες χῶρες λεηλατήθηκαν συστηματικά. Στὰ ἰσπανικὰ Πυρηναῖα, ὁ γαλλικὸς στρατὸς κατέστρεψε ὅσα χυτήρια δὲν μποροῦσε νὰ χρησιμοποιήσει ὁ ἴδιος. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ κυβέρνηση ἄνοιξε τὸ δρόμο γιὰ τὴν πολιτικὴ προσαρτήσεων ποὺ ἀκολούθησαν οἱ Θερμιδοριανοί, ἡ ὁποία διαιώνισε τὴ σύγκρουση. Ὡστόσο τὸ σχέδιό της ἦταν πολὺ διαφορετικό. Ἔβλεπε καλὰ πὼς ἡ χώρα ἐξασθενοῦσε. «Ὁ λαὸς ἀποκάμνει» ὅσο παρατείνεται ἡ πάλη, εἶχε προφητεύσει ὁ Ροβεσπιέρος στοὺς Γιρονδίνους. Καθὼς φοβόταν τὴ στρατιωτικὴ δικτατορία, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας δὲν σκόπευε διόλου νὰ μονιμοποιήσει τὸν πόλεμο. Θέλουμε νὰ τελειώνουμε ἐφέτος, ἔγραφε ὁ Καρνό: εἰδάλλως, «θὰ χαθοῦμε ἀπὸ τὸ λιμὸ καὶ τὴν ἐξάντληση».

Στὴ στρατιὰ τοῦ Βορρᾶ, ἡ Ἐπιτροπὴ ἔδωσε στὸν Πισεγκρὺ 150.000 ἄνδρες, μὲ τὴν ἐντολὴ νὰ ἐπιτεθεῖ στὴ Φλάνδρα γιὰ νὰ καταλάβει τὴν Ὑπρ καὶ νὰ φτάσει στὸ Νιουπόρ. Στὸ δεξιὸ ἄκρο τῆς παράταξης, ἡ στρατιὰ τῶν Ἀρδεννῶν, ἡ ὁποία ἀριθμοῦσε 25.000 ἄνδρες, ἔπρεπε νὰ ἀπειλήσει τὸ Σαρλερουά. Ἡ στρατιὰ τοῦ Μοζέλλα, μὲ τοὺς 40.000 ἄνδρες, ἔπρεπε νὰ προωθηθεῖ πρὸς τὴ Λιέγη. Ἐπρόκειτο γιὰ στρατηγικὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος: ὁ στρατὸς ἀναπτυσσόταν παραλλήλως πρὸς τὸν ἐχθρό, προσέβαλλε τὰ φρούρια, ἔκανε ἑλιγμοὺς γιὰ νὰ ἀναγκάσει τὸν πρίγκιπα τοῦ Κοβούργου σὲ ὀπισθοχώρηση ἀπειλώντας τὰ ἄκρα τῆς παράταξής του, ἀντὶ νὰ ἐπιτεθεῖ μαζικὰ ἐναντίον τοῦ Σαρλερουὰ ὥστε νὰ τοῦ ἀνακόψει τὴν ὑποχώρηση καὶ νὰ τὸν ἐκμηδενίσει. Ἄλλωστε ὁ Πισεγκρὺ ἀποδείχτηκε κατώτερος τῆς φήμης του, καὶ χρονοτρίβησε ἐπὶ ἕνα μήνα. Καθὼς εἶχαν ἀφήσει τὴν πρωτοβουλία στὸν ἐχθρό, οἱ Δημοκρατικοί, οἱ ὁποῖοι εἶχαν συγκεντρώσει τὰ δύο τρίτα τῶν δυνάμεων στὴν ἀριστερὴ πτέρυγα τῆς παράταξής τους, κινδύνευαν νὰ δοῦν τὶς γραμμές τους νὰ διαρρηγνύονται στὸ κέντρο κι ἔτσι νὰ μένει ἐλεύθερος ὁ δρόμος πρὸς τὸ Παρίσι. Αὐτὸ ἀκριβῶς συμβούλευε στοὺς ἀντιπάλους τους ὁ Μάκ. Οἱ Αὐστριακοὶ κατέλαβαν τὸ Λαντρεσὶ καὶ νίκησαν τοὺς Γάλλους στὰ περίχωρα τοῦ Λὲ Κατώ. Ὁ πρίγκιπας τοῦ Κοβούργου ὅμως ἔστρεψε τὴν ἐπίθεση πρὸς τὴ Λίλλη καί, τὴν 29η Φλορεάλ (18 Μαΐου), οἱ στρατιῶτες του ἀπωθήθηκαν στὸ Τουρκουὲν ἀπὸ τὴ φρουρὰ ποὺ εἶχε ἀφήσει ἐκεῖ ὁ Πισεγκρύ. Στὸ μεταξὺ ὁ Σαὶν-Ζὺστ κατόρθωσε νὰ δώσει ἐπιτέλους διαστάσεις ἀληθινῆς ἐπίθεσης στὸν ἀντιπερισπασμὸ τῆς δεξιᾶς

πτέρυγας: ἡ στρατιὰ τῶν Ἀρδεννῶν ἔφτασε σιγὰ σιγὰ τοὺς 50.000 ἄνδρες. Τέσσερις φορὲς τὴν ὁδήγησε ἐναντίον τοῦ Σαρλερουά, ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα.

Ἡ ἐκστρατεία κρίθηκε, ὅπως εἶχε συμβεῖ καὶ τὸ 1793, ἀπὸ τὴν ἀκινησία τῶν Πρώσων. Ὁ Ζουρντάν, μαζὶ μὲ ἕνα μέρος τῆς στρατιᾶς τοῦ Μοζέλλα, κατόρθωσε νὰ προωθηθεῖ διαμέσου τοῦ δάσους τῶν Ἀρδεννῶν. Καθὼς καταδίωκε τὸν Μπωλιὲ λοξοδρόμησε πρὸς τὴν Ντινάν. Τότε ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἀποφάσισε νὰ ἑνωθεῖ ἡ στρατιά του μὲ ἐκείνη τῶν Ἀρδεννῶν. Αὐτὸ τὸ συγκρότημα τῶν 90.000 ἀνδρῶν θὰ ἔπαιρνε σύντομα τὴν περίφημη ὀνομασία «στρατιὰ τοῦ Σάμπρ καὶ τοῦ Μεύση». Ἔπειτα ἀπὸ μιὰ ἀκόμη ἀποτυχία, ὁ Ζουρντὰν ἀνάγκασε τελικὰ τὸ Σαρλερουὰ νὰ συνθηκολογήσει. Τὴν ἴδια στιγμὴ ὁ Πισεγκρὺ καταλάμβανε τὴν Ὑπρ. Ἔτσι ὁ κλασικὸς ἑλιγμὸς τῶν δύο πτερύγων πέτυχε, ἔστω καὶ στὰ τυφλά. Ὁ πρίγκιπας τοῦ Κοβούργου ὑποχρεώθηκε νὰ ὑποχωρήσει. Ἦταν ὅμως πολὺ ἀργὰ γιὰ νὰ τοῦ κλείσουν τὸ δρόμο ἐφορμώντας ἀπὸ τὸ Σαρλερουά. Καθὼς ἀντιλήφθηκε πὼς ὑπῆρχε αὐτὸς ὁ κίνδυνος, τὴν 8η Μεσσιδὸρ (26 Ἰουνίου) ἐπιτέθηκε στὸν Ζουρντὰν ἔξω ἀπὸ τὶς πύλες τῆς πόλης, στὴν πεδιάδα τοῦ Φλερύς. Μολονότι ἀπωθήθηκε, διατήρησε κάθε δυνατότητα νὰ ἐκκενώσει μὲ τὴν ἡσυχία του τὸ Βέλγιο. Ὁ Πισεγκρὺ καὶ ὁ Ζουρντὰν ἕνωσαν τὶς δυνάμεις τους στὶς Βρυξέλλες. Καὶ πάλι ὁ Ροβεσπιέρος καὶ ὁ Σαὶν-Ζύστ ἀποφάσισαν νὰ ἀπορρίψουν τὴν ἀδιανόητη πρόταση τοῦ Καρνὸ νὰ συγκεντρώσει ἀμέσως ἕνα ἰσχυρὸ τάγμα τοῦ στρατοῦ γιὰ νὰ τὸ στείλει στὴν ἀκτή, ἀπ' ὅπου θὰ μποροῦσε νὰ προετοιμαστεῖ μιὰ ἐπίθεση ἐναντίον τῆς Ζηλανδίας.

Οἱ δυνάμεις τοῦ Συνασπισμοῦ εἶχαν χωριστεῖ, καθὼς οἱ Αὐστριακοὶ τραβοῦσαν πρὸς τὸ Ἄαχεν ἐνῶ οἱ Ἀγγλοανοβεριανοὶ καὶ οἱ Ὀλλανδοὶ πρὸς τὸν Κάτω Ρῆνο. Οἱ Γάλλοι τοὺς μιμήθηκαν: Ὁ Ζουρντὰν ἀκολούθησε τοὺς πρώτους καὶ ὁ Πισεγκρὺ τοὺς δεύτερους. Εἰσέβαλαν ταυτοχρόνως στὴ Λιέγη καὶ τὴν Ἀμβέρσα στὶς 9 Θερμιδὸρ (27 Ἰουλίου). Ἐκεῖ σταμάτησαν γιὰ νὰ ὀργανώσουν τὶς βάσεις τους στὸ Βέλγιο, ἐνῶ παραλλήλως ἀνακαταλάμβαναν τὰ ὀχυρὰ τῆς Βόρειας Γαλλίας ποὺ εἶχαν ἀφήσει πίσω τους. Τὸν Σεπτέμβριο, ὁ Ζουρντὰν κινήθηκε ξανά. Νίκησε τὸν Μπωλιὲ στοὺς ποταμοὺς Οὔρτ καὶ Ροέρ, κι ἔπειτα ἔφτασε στὸν Ρῆνο. Τὴν ἴδια στιγμὴ οἱ Πρῶσοι ἐπέστρεφαν στὴ Βεστφαλία. Οἱ στρατιὲς τοῦ Ρήνου καὶ τοῦ Μοζέλλα προωθοῦνταν καὶ ἀπέκλειαν τὴ Μαγεντία. Ὁ Πισεγκρὺ περίμενε νὰ παγώσουν τὰ ποτάμια γιὰ νὰ εἰσβάλει στὴν Ὀλλανδία. Τὸν Δεκέμβριο καὶ τὸν Ἰανουάριο τὴν κατέλαβε ἀμαχητί: οἱ Ἄγγλοι εἶχαν ἀποσυρθεῖ στὸ Ἀνόβερο.

Στὰ Ἀνατολικὰ Πυρηναῖα, ὁ Ντυγκομμιὲ κυρίευσε τὸ στρατόπεδο τοῦ Μπουλοὺ στὶς 12 Φλορεὰλ (1η Μαΐου), ἀνακατέλαβε τὰ γαλλικὰ φρούρια καὶ εἰσέβαλε στὴν Καταλανία. Στὰ δυτικά, ὁ Μονσέ, ἀφοῦ ἔκανε στροφὴ καὶ διασκόρπισε τὸν ἐχθρό, κατέλαβε τὸ Φουεντερράμπια καὶ τὸ Σὰν-Σεμπάστιαν (6 καὶ 7 Θερμιδόρ, 24 καὶ 25 Ἰουλίου). Πρὸς στιγμὴν φάνηκε πὼς ἡ εἰσβολὴ στὴν Ἰταλία ἦταν ἐπικείμενη. Ὁ Βοναπάρτης, ἤδη στρατηγὸς ἐπικεφαλῆς ταξιαρχίας, ἐπέβαλε τὸ σχέδιό του στὸν Καρνὸ μέσω τῶν ἀδελφῶν Ροβεσπιέρων —ὅμως μετὰ τὴν 9η Θερμιδὸρ ὁ Καρνὸ ἐπανέφερε τὸ δικό του σχέδιο, δηλαδὴ τὴν ἐνίσχυση τοῦ Ντυγκομμιέ. Τὸν Νοέμ-

βριο, οἱ Ἰσπανοὶ κατατροπώθηκαν στὴ μάχη τοῦ Μαύρου Ὄρους. Τὸ Φιγκέρες παραδόθηκε. Ὁ Περινιόν, ὁ ὁποῖος ἀντικατέστησε τὸν Ντυγκομμιὲ ποὺ σκοτώθηκε, κατόρθωσε νὰ πολιορκήσει καὶ νὰ καταλάβει τὸ Ρόσας.

Διαφορετικὰ ἐξελίχθηκε ἡ κατάσταση στὴ θάλασσα. Χάρη στὴ συνδρομὴ τῆς Ἰσπανίας καὶ τῆς Νεάπολης, οἱ Ἄγγλοι κυριαρχοῦσαν στὴ Μεσόγειο, ἐπέβαλλαν τὴ θέλησή τους στὴν Τοσκάνη καὶ στὴ Γένοβα, καὶ πέτυχαν τὴν κατάκτηση τῆς Κορσικῆς σὲ συνέργεια μὲ τὸν Πάολι. Οἱ Δημοκρατικὲς μοῖρες πάντως κατόρθωναν ἀκόμη νὰ βγαίνουν στὸν Ἀτλαντικό. Ὅταν, στὶς ἀρχὲς τοῦ μήνα Πραιριάλ, ἔφτασε ἀπὸ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες μιὰ μεγάλη ἐφοδιοπομπὴ μὲ σιτηρά, ὁ Χάου προσπάθησε νὰ τὴν αἰχμαλωτίσει καὶ ὁ Βιλλαρὲ-Ζουαγὲζ βγῆκε ἀπὸ τὴ Βρέστη γιὰ νὰ ναυμαχήσει μαζί του στὶς 9, 10 καὶ 13 τοῦ μηνὸς (28 καὶ 29 Μαΐου, 1 Ἰουνίου). Οἱ ἀπώλειες τῶν Γάλλων ἦταν βαρύτερες, καὶ τότε ἦταν ποὺ βυθίστηκε ὁ *Ἐκδικητής*. Ὁ Χάου ὅμως ἐγκατέλειψε τὸν ἀγώνα καὶ ἡ ἐφοδιοπομπὴ τοῦ ξέφυγε.

Στὶς ἀποικίες, οἱ Ἄγγλοι κατέλαβαν τὰ ἐμπορικὰ πρακτορεῖα τῶν Ἰνδιῶν, ὅπως καὶ τὰ νησιὰ τοῦ Ἁγίου Πέτρου καὶ τοῦ Μικελόν, ἀλλὰ ἀπαξίωσαν νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὴ Σενεγάλη καὶ δὲν ἄγγιξαν τὶς Νήσους Μασκαρένιας. Ὁ ἀγώνας ἐπικεντρώθηκε στὶς Ἀντίλλες. Τὴν παραμονὴ τῆς διάλυσής της, στὶς 24 Σεπτεμβρίου 1791, ἡ Συντακτικὴ εἶχε ἐγκαταλείψει ξανὰ στὶς συνελεύσεις τῶν ἀποίκων τὴ φροντίδα νὰ ρυθμίσουν τὴ θέση τῶν ἔγχρωμων πληθυσμῶν, ἐνῶ ἡ διατήρηση τῆς δουλείας δὲν ἀμφισβητήθηκε διόλου. Οἱ ἐπιτετραμμένοι της ὅμως ἀπέτυχαν νὰ ἀποκαταστήσουν τὴν τάξη, εἴτε νὰ καθυποτάξουν τοὺς ἐξεγερμένους μαύρους. Οἱ Γιρονδῖνοι ἀναγνώρισαν πλήρη πολιτικὰ δικαιώματα στοὺς ἔγχρωμους λαοὺς καὶ στοὺς ἐλεύθερους μαύρους τὴν 28η Μαρτίου 1792, καὶ ἔστειλαν νέους ἐπιτετραμμένους ἀπὸ τοὺς ὁποίους πιὸ ἀξιόλογος ἦταν ὁ Σοντονάξ. Ὅταν οἱ τελευταῖοι ἀποβιβάστηκαν στὴν Ἀιτή, ἡ εἴδηση τῆς 10ης Αὐγούστου εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα νὰ στραφοῦν οἱ λευκοὶ πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς ἀντεπανάστασης. Οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Νομοθετικῆς στηρίχτηκαν στοὺς *μουλάτους*, ἐνῶ ὁρισμένοι στρατηγοί, ὁ Ἐσπαρμπὲς καὶ ἀργότερα ὁ Γκαλμπώ, ἔκλιναν πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση. Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος προκάλεσε τὴν καταστροφὴ τοῦ Πὸρ-ὼ-Πρὲνς καὶ τῆς γαλλικῆς ἀποικίας τοῦ Ἀκρωτηρίου τῆς Καλῆς Ἐλπίδας.

Οἱ Ἄγγλοι, οἱ ὁποῖοι συνδιαλέγονταν στὸ Λονδίνο μὲ τοὺς ἀπεσταλμένους τῶν ἀποίκων, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸν Μαλουὲ ἢ τὸν Ντυμπὺκ ἀπὸ τὴ Μαρτινίκα, ἀνέλαβαν μὲ τὴ συνέργειά τους νὰ καταλάβουν τὰ λιμάνια. Ὁ Σοντονὰξ ὑποχρεώθηκε νὰ ὑποσχεθεῖ τὴν ἐλευθερία σὲ ὅσους μαύρους θὰ τὸν βοηθοῦσαν νὰ ἐκδιώξει τοὺς ξένους. Ἔπειτα ἡ Συμβατική, τὴν 16η Πλυβιὸζ τοῦ ἔτους 2 (4 Φεβρουαρίου 1794), κατάργησε χωρὶς περιστροφὲς τὴ δουλεία. Αὐτὸ τὸ διάταγμα δὲν τέθηκε ποτὲ σὲ ἐφαρμογὴ στὶς Προσηνέμους Νήσους, οἱ ὁποῖες εἶχαν καταληφθεῖ ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους (μὲ ἐξαίρεση τὴ Γουαδελούπη), οὔτε στὶς Νήσους Μασκαρένιας ὅπου οἱ καλλιεργητὲς τὸ θεώρησαν ἄκυρο. Στὸν Ἅγιο Δομίνικο ὅμως ἔφερε τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ περίμεναν οἱ Δημοκρατικοί. Ἤδη ὁ Τουσσαὶν-Λουβερτύρ, ὁ πιὸ ἀξιοθαύ-

μαστος ἀπὸ τοὺς μαύρους ἡγέτες, ὁ ὁποῖος εἶχε ἔρθει σὲ ρήξη μὲ τοὺς Ἰσπανούς, εἶχε ἑνωθεῖ μὲ τὸν στρατηγὸ Λαβώ. Ὅλοι οἱ ὑπόλοιποι μαῦροι ἀρχηγοὶ τὸν μιμήθηκαν καὶ μέχρι τὰ τέλη τοῦ 1795, ἡ ἀνακατάκτηση τοῦ νησιοῦ εἶχε ὁλοκληρωθεῖ. Ἀπὸ τὶς Προσηνέμους Νήσους μόνον ἡ Γουαδελούπη, τὴν ὁποία εἶχε ἀνακαταλάβει ὁ Βικτὸρ Ὕγκ, ἀπέμενε στοὺς Γάλλους. Ὁ Γκουαρὰν προσέθεσε τὴ νῆσο Ἁγία Λουκία, τὴν ὁποία ἔχασε ξανὰ τὸ 1796 ἔπειτα ἀπὸ μακρόχρονη ἀντίσταση. Ὁ Ὕγκ δὲν ἄφηνε τοὺς Ἄγγλους νὰ ἀνασάνουν: μολονότι δὲν κατόρθωσε νὰ ἀνακαταλάβει τὴ Μαρτινίκα, προκάλεσε αἰσθητὲς ζημιὲς στὸ ἐμπόριό τους.

Παρ' ὅλο ποὺ ἡ Μεγάλη Βρετανία ἐπικράτησε στὴ θάλασσα, ἡ Γαλλία δὲν θεωροῦνταν πὼς εἶχε τεθεῖ ἐκτὸς μάχης. Γιὰ νὰ ἐπιβληθεῖ στοὺς κυρίαρχους τῆς θάλασσας ἔπρεπε πρῶτα ἀπ' ὅλα νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἠπειρωτικὴ εἰρήνη. Αὐτὸ δὲν ἦταν ἀδύνατο. Ἡ Πρωσία καὶ ἡ Ἰσπανία ἑτοιμάζονταν γιὰ διαπραγματεύσεις. Οἱ Κάτω Χῶρες διέθεταν μεγάλους πόρους. Χάρη σὲ αὐτὲς μποροῦσε νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὸ Ἀμβοῦργο καὶ τὴ Βαλτική. Ἡ Δημοκρατία θὰ καθυστεροῦσε τὴ χρηματιστικὴ καὶ οἰκονομικὴ κατάρρευση, θὰ ἐπέστεφε τὸ θρίαμβό της ἐξαναγκάζοντας τὴν Αὐστρία νὰ δεχτεῖ τὴν εἰρήνη ἐπιστρατεύοντας ὅλες τὶς δυνάμεις της. Ὡστόσο γιὰ νὰ συμβεῖ αὐτὸ ἔπρεπε νὰ ἀντέξει ἡ ἐπαναστατικὴ θωράκισή της —ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας.

η) Ἡ 9η Θερμιδὸρ (27 Ἰουλίου 1794)

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἔθνους αἰσθανόταν ἐχθρότητα ἀπέναντι στὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας. Αὐτὸ ἦταν αὐτονόητο γιὰ ὅσους ἀντιστέκονταν στὴν Τρίτη Τάξη ἀπὸ τὸ 1789, ἢ γιὰ ἐκείνους οἱ ὁποῖοι μεταστράφηκαν προοδευτικὰ κατὰ τῆς Ἐπανάστασης ἐπειδὴ δέχτηκαν πλήγματα στὰ προσωπικὰ συμφέροντα ἢ στὸν ἐγωισμό τους, ἢ ἐπειδὴ ἔμειναν προσκολλημένοι στοὺς ἀπείθαρχους ἱερεῖς καὶ στὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα, ἤ, τέλος, ἐπειδὴ φοβόνταν τὸν «ἀγροτικὸ νόμο». Ὡστόσο τὸ ἴδιο ἴσχυε ἐπίσης γιὰ πολλοὺς ἄλλους οἱ ὁποῖοι, ἐνῶ ἔμεναν καταρχὴν πιστοὶ στὴν Ἐπανάσταση, ἤθελαν νὰ τοὺς ἐπιστραφεῖ ἡ ἐλευθερία τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῶν κερδῶν ἤ, ἀκόμη συχνότερα, αἰσθάνονταν ἀποκαμωμένοι ἀπὸ τὸν πόλεμο καὶ ἀνυπομονοῦσαν νὰ ἔρθει ἡ εἰρήνη. Ἀκόμη καὶ οἱ Ἰακωβίνοι τῶν λεσχῶν, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὁποίων ὑπολογίζεται πὼς ἦταν γύρω στὸ ἕνα ἑκατομμύριο, διαφωνοῦσαν μεταξύ τους: τεχνίτες καὶ μικρέμποροι ἀπέφευγαν τὴ μέγιστη διατίμηση ὅποτε μποροῦσαν. Ὅσο γιὰ τοὺς Ἀβράκωτους, αὐτοί, ἀπογοητευμένοι καὶ κατηγορώντας τὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας γιὰ τὴν προγραφὴ τῶν ἡγετῶν τους, ἄρχιζαν νὰ καλλιεργοῦν τὴν ταραχὴ στὰ ἐργαστήρια, καὶ ποικίλα ἐπεισόδια μαρτυροῦσαν τώρα τὴ δυσαρέσκειά τους. Ἡ Συμβατική, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, καθὼς προερχόταν ἀπὸ τοὺς ἀστούς, ἐπιθυμοῦσε νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴ διευθυνόμενη οἰκονομία καὶ νὰ ἀποκαταστήσει τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐξουσία τῆς τάξης της. Δὲν συγχωροῦσε στοὺς Ὀρεινοὺς τὸ ὅτι τῆς ἐπιβλήθηκαν χρησιμοποιώντας τὸν λαὸ γιὰ νὰ τὴν ἐξα-

ναγκάσουν, οὔτε ὅτι ἀποδεκάτισαν τὴ συνέλευση. Μετὰ τὴν ψήφιση τοῦ νόμου τοῦ Πραιριάλ, συνταρασσόταν καθημερινὰ ἀπὸ φῆμες νέων ἐκκαθαρίσεων. Ὡστόσο, μετὰ τὴ ρήξη τῶν Ὀρεινῶν μὲ τοὺς Ἀβράκωτους ἡ Συμβατικὴ αἰσθανόταν πὼς τῆς δινόταν τώρα ἡ εὐκαιρία νὰ ἀνακτήσει δυνάμεις. Ὅσο ἐξακολουθοῦσε νὰ διατρέχει κίνδυνο ἡ Ἐπανάσταση, δίσταζε νὰ κινηθεῖ ἐπειδὴ φοβόταν μήπως ὑπονόμευε τὴν ἄμυνα· οἱ τρομερὲς δυσκολίες ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπιστοῦν μετρίαζαν τὶς φιλοδοξίες της. Ἀντιθέτως, ἀπὸ δῶ καὶ μπρὸς ἡ νίκη παραμέριζε κάθε ἐνδοιασμὸ καὶ ἀποχαλίνωνε τοὺς πόθους. Ποιὸς ἀπ' ὅλους ἐκείνους ποὺ τόσο μετριόφρονα ἀπέφευγαν ἀνέκαθεν νὰ ἀναλάβουν τοὺς κινδύνους δὲν θεωροῦσε τὸν ἑαυτό του ἄξιο νὰ ἐνθρονιστεῖ στὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας, ὥστε νὰ δρέψει περήφανα τοὺς καρποὺς τῆς νίκης;

Ὅλοι ὅσοι ἀπεχθάνονταν τὴν Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση εἶχαν βάλει στὸ στόχαστρο πρῶτον ἀπ' ὅλους τὸν Ροβεσπιέρο. Τίποτε πιὸ φυσικὸ ἀπ' αὐτό: ὁ Ροβεσπιέρος ἦταν ἐκεῖνος ποὺ ὑπερασπίστηκε στὴ Συμβατικὴ καὶ στοὺς Ἰακωβίνους τὴν πολιτικὴ τῶν Ἐπιτροπῶν, μὲ διορατικότητα καὶ μὲ θάρρος. Ἡ λατρεία τοῦ Ὑπερτάτου Ὄντος καὶ ὁ νόμος τοῦ μήνα Πραιριὰλ τὸν ἔφεραν στὸ προσκήνιο. Καθὼς ὁ νόμος τοῦ μήνα Πραιριὰλ παρουσιαζόταν ὡς μέσο γιὰ νὰ κρατηθοῦν στὴν ἐξουσία οἱ κυβερνῶντες, ἀποδιδόταν ἀποκλειστικὰ στὸν Ροβεσπιέρο, καὶ κίνησε ὑποψίες πὼς προετοίμαζε τὴν ἐπιβολὴ τῆς προσωπικῆς δικτατορίας του. Στὴν πραγματικότητα, ἐκεῖνος δὲν ἀσκοῦσε καμιὰ ἰδιαίτερη ἐξουσία πάνω στὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας. Ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ πρόσφατα μέλη της. Δὲν διάλεγε ἐκείνους ποὺ θὰ γίνονταν μέλη της, δὲν προήδρευε κὰν στὶς συνεδριάσεις της, δὲν ἐνεργοῦσε χωρὶς τὴ συγκατάθεση τῶν συναδέλφων του. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ ἀναμφισβήτητη ἄνοδός του, ἡ ἐπιβλητικὴ εὐγλωττία του, ἡ ἄκαμπτη ἄρνηση κάθε συμβιβασμοῦ γιὰ τὴν ὁποία ἐπαινοῦνταν στὸ πρόσωπό του ὁ «ἀδιάφθορος», ἡ ἀμείλικτη σκληρότητά του ἀπέναντι στοὺς προδότες, καὶ ἡ καχύποπτη τάση του νὰ συνδέει μαζί τους κάθε ἀντιπολιτευόμενο, τοῦ κόστισαν, ἀκόμη καὶ μεταξὺ τῶν Ἰακωβίνων, τὴν κατηγορία πὼς ἀσκοῦσε μιὰ «δικτατορία γνώμης».

Καθὼς δὲν ὑπῆρχε ἀνεξάρτητος Τύπος οὔτε διεξάγονταν ἐκλογές, ἡ ἀπόφαση γιὰ τὴν τύχη τοῦ Ροβεσπιέρου ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴ Συμβατικὴ ἡ ὁποία, κάθε μήνα, παρέτεινε ἐπὶ ἴσο διάστημα τὴν ἐξουσία τῶν Ἐπιτροπῶν. Ποιὸς ὅμως θὰ τολμοῦσε νὰ κατηγορήσει τὶς Ἐπιτροπὲς γιὰ τυραννία καὶ νὰ προτείνει τὸ διωγμό τους, ἂν ὄχι τὴν προγραφή τους, σὲ μιὰ συνέλευση ὅπου δὲν ὑπῆρχαν ὀργανωμένα κόμματα καὶ ὅπου ὁ καθένας αἰσθανόταν ἀπομονωμένος καὶ φοβόταν γιὰ τὴν τύχη του; Ἀπέναντί τους μνησικακοῦσαν ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς ἐντεταλμένους ἀντιπροσώπους ποὺ εἶχαν ἐπιστρέψει ἀπὸ τὶς ἀποστολές τους, καὶ ὑπῆρχαν ἐπίσης οἱ τρομοκράτες ποὺ εἶχαν ἀνακληθεῖ στὸ Παρίσι. Οἱ τελευταῖοι αἰσθάνονταν νὰ ἀπειλοῦνται προσωπικὰ καὶ ἀγωνιοῦσαν νὰ παρασύρουν τοὺς συναδέλφους τους —ἰδίως ὁ Ταλλιέν, ἡ μετρέσα τοῦ ὁποίου, ἡ Καμπαρρύς, εἶχε συλληφθεῖ προσφάτως καὶ τὸν καλοῦσε σὲ βοήθεια, καὶ ὁ ἀπείρως ἐπιτηδειότερος Φουσέ. Ἔτσι ὁ πρῶτος παρουσιάστηκε ὡς πρωτεργά-

της τῆς 9ης Θερμιδόρ, μολονότι αὐτὸς ὁ ρόλος ἀνῆκε μᾶλλον στὸν δεύτερο. Στὴν πραγματικότητα, αὐτοὶ οἱ δύο μόνοι τους δὲν θὰ κατάφερναν τίποτε: ἡ Πεδιάδα δὲν ἀγαποῦσε τοὺς τρομοκράτες τοῦ εἴδους τους, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν διεφθαρμένοι καὶ δὲν ἄξιζαν κανένα σεβασμό. Ἂν ἔφερε ἀποτελέσματα ἡ πρωτοβουλία τους, αὐτὸ συνέβη ἐπειδὴ μετατράπηκαν σὲ συνεργοὺς μιᾶς μερίδας τῶν ἰθυνόντων: οἱ Ἐπιτροπὲς διαλύθηκαν ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ διάσπασή τους, γεγονὸς ποὺ ἔφερε τὴ Συμβατικὴ στὴν τόσο ἐπίζηλη γι' αὐτὴν θέση τοῦ ἐπιδιαιτητῆ.

Ἡ Ἐπιτροπὴ Γενικῆς Ἀσφαλείας ζήλευε τὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας, καὶ ἡ σύγκρουσή τους ὀξύνθηκε ἀφότου ἐκδόθηκε ὁ νόμος τοῦ Πραιριάλ. Οἱ συγκεντρωτικὲς τάσεις ἀπειλοῦσαν ἐπίσης τὸν Καμπόν, ὁ ὁποῖος κυριαρχοῦσε ἀπόλυτα στὴν Ἐπιτροπὴ τῶν Οἰκονομικῶν καὶ στὸ Θησαυροφυλάκιο. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ τὰ πυρὰ ἑστιάστηκαν στὸν Ροβεσπιέρο. Δὲν χωρᾶ ἀμφιβολία πὼς τὸν κατέτρεχε, ὅπως καὶ τὸν Σαὶν-Ζύστ, ἡ ἰδέα μιᾶς ὁμοιογενοῦς κεντρικῆς ἐξουσίας ἡ ὁποία θὰ ἔδινε ἑνιαία ὤθηση στὴν Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση, ὡς ἀπαραίτητο συμπλήρωμα τοῦ γενικότερου συγκεντρωτισμοῦ. Ἐπιπλέον, ἡ Ἐμπερτιστικὴ τάση ἐπιβίωνε σὲ πολλὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς Γενικῆς Ἀσφαλείας. Ἡ ἀντίθεση στὸν ἀποχριστιανισμὸ καὶ ἡ λατρεία τοῦ Ὑπερτάτου Ὄντος τοὺς προκαλοῦσαν ἀγανάκτηση. Ἀπ' ὅ,τι φαίνεται ὁ Ροβεσπιέρος τοὺς δυσαρεστοῦσε ἐπίσης μὲ τοὺς τρόπους του, οἱ ὁποῖοι δικαιολογημένα τὸν καθιστοῦσαν δημοφιλὴ στοὺς κόλπους τῆς ἐπαναστατικῆς μικροαστικῆς τάξης, ποὺ ἔβλεπε τὸν ἑαυτό της στὸ πρόσωπό του. Καθὼς δὲν ἀπέκτησε περιουσία παρὰ τὸ ταλέντο του, κατοικοῦσε στὸ σπίτι τοῦ ξυλουργοῦ Ντυπλαί, στὴν ὁδὸ Σαὶντ-Ὀνορέ, καὶ ζοῦσε μιὰ μετρημένη καὶ οἰκογενειακὴ ζωή. Ἂν καὶ ὑπῆρξε ἱδρυτὴς τοῦ δημοκρατικοῦ κόμματος καὶ συναδελφωνόταν μὲ τοὺς ταπεινούς, δὲν παρέλειπε νὰ φροντίζει τὴν ἐμφάνισή του καὶ ἀποστρεφόταν τὸ ἀτημέλητο παρουσιαστικὸ τῶν Ἀβράκωτων, τὴν καρμανιόλα καὶ τὸν κόκκινο σκοῦφο.

Τουλάχιστον, ἂν ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἔμενε ἑνωμένη, θὰ βρισκόταν σὲ πλεονεκτικὴ θέση. Ἡ Πεδιάδα δὲν θὰ ἀκολουθοῦσε τὴν Ἐπιτροπὴ Γενικῆς Ἀσφαλείας περισσότερο ἀπ' ὅ,τι τοὺς παροπλισμένους τρομοκράτες. Ὡστόσο καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας βάδιζε πρὸς τὴν ἀποσύνθεση, ἐνῶ ἡ πλειοψηφία της εἶχε καὶ πάλι στὸ στόχαστρο τὸν Ροβεσπιέρο. Μόνον ὁ Κουτὸν καὶ ὁ Σαὶν-Ζὺστ τοῦ ἔμεναν πιστοί. Δὲν ἐκπλήσσει τὸ ὅτι τάχθηκαν ἐναντίον του ὁ Μπιγιώ, ὁ ὁποῖος τὸν κατηγόρησε πὼς ἄργησε νὰ ἐγκαταλείψει τὸν Δαντόν, καὶ ὁ Κολλὸ ντ' Ἑρμπουά, ὁ ὁποῖος στάθηκε ἀλληλέγγυος μὲ τὸν Φουσὲ στὴ Λυόν· ἀμφότεροι χρησιμοποιήθηκαν ὡς ὁ συνδετικὸς κρίκος μὲ τὴν Ἐπιτροπὴ Γενικῆς Ἀσφαλείας. Οἱ ὑπόλοιποι ὅμως; Ὁ Πριὲρ ντὲ λὰ Μὰρν καὶ ὁ Ζὰν Μπὸν Σαὶντ-Ἀντρέ, ποὺ ἀπουσίαζαν σὲ ἀποστολές, δὲν ὑπολογίζονται. Ὁ Μπαρέρ, ὁ ὁποῖος κοίταζε πρὸς τὰ ποῦ φυσοῦσε ὁ ἄνεμος, ὡς συνήθως, δὲν ἐκδηλώθηκε παρὰ μόνον τὴν τελευταία στιγμή. Ἀπέμεναν ὁ Λεντέ, ὁ Καρνό, καὶ ὁ Πριὲρ ντὲ λὰ Κὸτ ντ' Ὄρ. Καὶ οἱ τρεῖς ἐκπροσωποῦσαν, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ Μπαρέρ, ἐκεῖνο τὸ τμῆμα τῆς Πεδιάδας τὸ ὁποῖο συνδέθηκε μὲ τὸ Ὄρος γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὴ σωτηρία τῆς Ἐπανάστασης,

χωρὶς νὰ ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὸ πνεῦμα ἀστικοῦ συντηρητισμοῦ ποὺ τὸ διέκρινε. Ἔτσι, στὰ μάτια τους ἡ διευθυνόμενη οἰκονομία ἀποτελοῦσε μιὰ προσωρινὴ πρακτικὴ λύση. Τὸ κοινωνικὸ ἔργο τῆς δημοκρατίας τοῦ ἔτους 2 τοὺς φαινόταν πὼς ἐπιδεχόταν τουλάχιστον ἐπανεξέταση. Τὰ διατάγματα τοῦ μήνα Βαντὸζ τοὺς προκαλοῦσαν ὁπωσδήποτε ἀποστροφή. Ὁ Λεντὲ κρατοῦσε πάντοτε ἀποστάσεις. Ὁ Πριὲρ ντὲ λὰ Κὸτ ντ' Ὂρ δὲν ὑπολογιζόταν παρὰ μόνον ὡς ἐπικουρία. Ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἐμψύχωσε τὴν ἀντιπολίτευση, καὶ τελικὰ τὴν 9η Θερμιδόρ, ἦταν ὁ Καρνό. Παρ' ὅλα αὐτά, δὲν πρέπει νὰ ἀμφιβάλλουμε πὼς οἱ ἀντίθετες κοινωνικὲς ἀντιλήψεις τῶν δύο μερίδων εἶχαν μολυνθεῖ ἀπὸ τὶς προσωπικὲς διαμάχες ποὺ γεννοῦσε ἕνας παροξυσμικὸς ἀτομικισμός. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι, ἱκανοὶ καὶ ἀκέραιοι, ἦταν αὐταρχικοί. Ὁ Καρνὸ κυρίως ἐξοργιζόταν μὲ τὶς κριτικὲς ποὺ δεχόταν γιὰ τὰ σχέδιά του, τὶς ὁποῖες δὲν φειδωλεύονταν ὁ Ροβεσπιέρος καὶ ὁ Σαὶν-Ζύστ. Ἐξαντλημένοι ἀπὸ τὸν φόρτο ἐργασίας, ὑπερερεθισμένοι ἀπὸ τὸν ἀδιάκοπο κίνδυνο, μὲ κόπο συγκρατοῦνταν. Ὁ Ροβεσπιέρος, ἡ ὑγεία τοῦ ὁποίου χειροτέρευε, ἦταν εὐερέθιστος καὶ δύσκολα συγχωροῦσε. Ἀξιαγάπητος καὶ γλυκὸς ὅταν βρισκόταν μεταξὺ τῶν οἰκείων του, ψυχρὸς καὶ ἀπόμακρος ὅταν ἦταν μακριά τους, ἀγνοοῦσε τὸ χαμόγελο. Οἱ ἀντεγκλήσεις διαδέχονταν ἡ μιὰ τὴν ἄλλη.

Στὸ τέλος τοῦ Πραιριάλ, ὁ Βαντιὲ ἀνέλαβε νὰ γελοιοποιήσει τὸ Ὑπέρτατο Ὂν καὶ τὸν ποντίφηκά του μὲ ἀφορμὴ μιὰ ἡλικιωμένη γυναίκα, τὴν Κατρὶν Τεό, ἡ ὁποία παρουσιαζόταν ὡς ἡ «μητέρα τοῦ Θεοῦ» καὶ συγκέντρωνε ἕναν ἐσμὸ ἀκίνδυνων πιστῶν. Ὁ Ροβεσπιέρος ἀντιτασσόταν σὲ ὅλα αὐτά, κι ἔπειτα ἀπὸ μιὰ βίαιη σκηνὴ ἐπέβαλε τὶς ἀπόψεις του στὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας. Σύντομα ἔπαψε νὰ παρακολουθεῖ τὶς συνεδριάσεις της. Ὁ Μεσσιδὸρ πέρασε χωρὶς νὰ λύσει τὴ σιωπή του. Αὐτὴ ἡ καθυστέρηση δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ εὐνοήσει τὴν προπαγάνδα τῶν ἀντιπάλων του καὶ νὰ ἐνισχύσει τὴν κοινὴ δράση τους. Στὶς ἀρχὲς τοῦ Θερμιδόρ, οἱ τελευταῖοι δοκίμασαν νὰ προτείνουν ἕναν ἀνασχηματισμό. Ὁ Σαὶν-Ζὺστ καὶ ὁ Κουτὸν ἀνταποκρίθηκαν, ἀλλὰ ὄχι ὁ Ροβεσπιέρος ὁ ὁποῖος τοὺς θεωροῦσε ἀνειλικρινεῖς. Μόνος του ἐπέβαλε τὴ μοιραία ἐπιδιαιτησία τῆς Συμβατικῆς. Τὴν 8η Θερμιδὸρ (26 Ἰουλίου) κατήγγειλε τοὺς ἀντιπάλους του ἀπαιτώντας νὰ δοθεῖ ὑπόσταση στὴν «ἑνότητα τῆς κυβέρνησης». Ἡ Συνέλευση ψήφισε νὰ τυπωθεῖ ἡ ἀγόρευσή του καὶ νὰ σταλεῖ στὶς δημοτικὲς ἀρχές. Ὅταν ὅμως ὁ Ροβεσπιέρος κλήθηκε νὰ κατονομάσει ποιοὺς ἐννοοῦσε, ἀρνήθηκε. Αὐτὴ ἡ λάθος κίνηση τὸν καταδίκασε, καθὼς τὸ συμπέρασμα ποὺ βγῆκε ἦταν πὼς ἀπαιτοῦσε νὰ τοῦ δοθεῖ ἐντολὴ ἐν λευκῷ. Ἡ Πεδιάδα ἐξανέστη καὶ ἀνέβαλε τὴν ψήφιση τοῦ διατάγματος. Ὡστόσο, μήπως δὲν εἶναι ἀλήθεια ὅτι θὰ ὑποχωροῦσε τὴν ἑπομένη, ὅπως εἶχε κάνει καὶ προηγουμένως, ὅταν θὰ ἀναλάμβαναν καὶ πάλι τὰ ἡνία ὁ Ροβεσπιέρος καὶ ὁ Σαὶν-Ζύστ; Οἱ ἐχθροί τους, ἀποφασισμένοι τώρα νὰ τοὺς προγράψουν ὥστε νὰ ἀποφύγουν οἱ ἴδιοι τὴν προγραφή, προβλέποντας ὅτι ἡ Κομούνα θὰ καλοῦσε τὰ τμήματα στὰ ὅπλα, κατέληξαν ἐπιτήδεια στὴν τακτικὴ ποὺ θὰ ἀκολουθοῦσαν. Ἐκείνη τὴ στιγμὴ ἀπέκτησαν κεφαλαιώδη ρόλο ὅσοι βουλευτὲς εἶχαν γίνει συνένοχοί τους.

Ὅταν ἄρχισε ἡ συνεδρίαση τῆς Συμβατικῆς τῆς 9ης Θερμιδὸρ (27 Ἰουλίου), τὸ μεσημέρι, ἐμπόδισαν τὸν Σαὶν-Ζὺστ καὶ τὸν Ροβεσπιέρο νὰ πάρουν τὸ λόγο. Μέσα στὴν ὀχλοβοὴ καὶ στὴ σύγχυση, οἱ Ἐπιτροπὲς ἀφαίρεσαν ἀπὸ τὸν Ἀνριὸ τὴ διοίκηση τῆς ἐθνοφρουρᾶς. Ἐκεῖνος τὴ μετακύλισε ἀμέσως στοὺς ἐπικεφαλῆς τῶν ὀκτὼ λεγεώνων καὶ διέταξε νὰ συλληφθεῖ ὁ Ντυμά, ὁ πρόεδρος τοῦ ἐπαναστατικοῦ δικαστηρίου. Στὴ συνέχεια ἕνας ἄσημος ὀπαδὸς τοῦ Δαντὸν ζήτησε, καὶ τὸ πέτυχε, νὰ ἀπαγγελθεῖ κατηγορία ἐναντίον τῶν δύο ἀδερφῶν Ροβεσπιέρων, τοῦ Σαὶν Ζὺστ καὶ τοῦ Κουτόν. Ἡρωικά, ὁ Λεμπὰ προσέθεσε μόνος του τὸ ὄνομά του στὰ δικά τους. Στὶς 3 ἡ ὥρα τὰ πάντα εἶχαν τελειώσει.

Ἡ Κομούνα κηρύχτηκε σὲ κατάσταση ἐξέγερσης. Ὁ Ἀνριὸ ἐνέργησε ἀνόητα, καὶ προσπαθώντας νὰ ἀπελευθερώσει τοὺς φίλους του κατόρθωσε νὰ συλληφθεῖ ὁ ἴδιος. Μόνον δύο ἀπὸ τοὺς ἐπικεφαλῆς τῶν λεγεώνων ἀνταποκρίθηκαν στὴν ἔκκληση ποὺ ἀπηύθυνε. Ἔτσι ἐπικράτησε ἡ ἐξουσία τῆς Συμβατικῆς, καὶ οἱ Ροβεσπιεριστὲς διαπίστωσαν ποῦ εἶχαν ὁδηγήσει ἡ καταδίκη τῶν Ἐμπερτιστῶν καὶ ὁ διασκορπισμὸς τῶν στελεχῶν τῶν ἐξεγέρσεων. Παρ' ὅλα αὐτά, περὶ τὶς 7 ἡ ὥρα περίπου, 3.000 ἄνδρες εἶχαν μαζευτεῖ στὴν πλατεία Γκρὲβ μὲ καμιὰ τριανταριὰ κανόνια. Αὐτὴ ἡ ἀπειλητικὴ δύναμη δὲν εἶχε ἀρχηγούς. Ὁ Κοφινὰλ ἔπεισε τοὺς ἄνδρες νὰ πᾶνε νὰ ἀπελευθερώσουν τὸν Ἀνριὸ —ὅμως, καθὼς οἱ κατηγορούμενοι εἶχαν ὁδηγηθεῖ στὶς φυλακές, ἐκεῖνοι, ἀντὶ νὰ διαλύσουν τὴ Συμβατική, ἐπέστρεψαν στὸ σημεῖο ὅπου εἶχαν συγκεντρωθεῖ ἀρχικά. Ἡ Συμβατική, μόλις συνῆλθε ἀπὸ τὸν τρόμο της, κήρυξε παράνομους τοὺς κατηγορούμενους καὶ τοὺς ἐξεγερμένους. Οἱ ἐπαναστατικὲς ἐπιτροπές, τὰ τμήματα καὶ οἱ Ἰακωβίνοι φοβήθηκαν. Συνεδρίαζαν χωρὶς νὰ ἀποφασίζουν τίποτα. Βεβαίως ἀπελευθέρωσαν τοὺς βουλευτὲς ποὺ εἶχαν συλληφθεῖ, καὶ ἀπὸ τὶς 9 ἡ ὥρα τὸ βράδυ ὣς τὴ 1 μετὰ τὰ μεσάνυχτα ἐκεῖνοι ἔφταναν ὁ ἕνας μετὰ τὸν ἄλλο στὸ Δημαρχεῖο. Ἐντούτοις δὲν τέθηκαν ἐπικεφαλῆς τῆς ἐξέγερσης. Οὔτε καὶ τὴν ἀποκήρυξαν. Πιθανότατα τὴ θεώρησαν ἀδιέξοδη. Καθὼς διαβεβαίωναν πάντοτε πὼς κυβερνοῦσαν στὸ ὄνομα τῆς ἐθνικῆς ἀντιπροσωπίας, εἶχαν παραλύσει ἀπὸ τὴν ἀντίφαση καὶ παραδόθηκαν στὴ μοίρα τους.

Καθὼς ἀφέθηκαν στὶς δικές τους δυνάμεις, οἱ Ἀβράκωτοι ἄρχισαν σιγὰ σιγὰ νὰ διαλύονται. Στὴ 1 μετὰ τὰ μεσάνυχτα ἡ πλατεία εἶχε ἐρημώσει. Ἐκείνη τὴ στιγμὴ ἔφτασαν οἱ δυνάμεις τῆς Συμβατικῆς. Οἱ ἐθνοφρουροὶ τῶν πλούσιων συνοικιῶν εἶχαν προσφέρει ἕνα ἀπόσπασμα. Ἡ διοίκησή του ἀνατέθηκε στὸν Μπαρράς, ἕναν τέως ἀξιωματικὸ ὁ ὁποῖος ἀφοῦ ἀναγορεύτηκε σωτήρας τῶν Θερμιδοριανῶν ἐξασφάλισε μιὰ νέα σταδιοδρομία. Ταυτοχρόνως ὅμως ἔστειλε μιὰ φάλαγγα καὶ τὸ τμῆμα τοῦ Γκραβιγὲ τὸ ὁποῖο, σύμφωνα μὲ τὸν Μισελέ, δὲν εἶχε ξεχάσει τὸ θάνατο τοῦ Ζὰκ Ρού. Ὅταν χάθηκε κάθε ἐλπίδα ὁ Λεμπὰ αὐτοκτόνησε. Ὁ Ροβεσπιέρος αὐτοπυροβολήθηκε μὲ τὸ πιστόλι του, ἀλλὰ τὸ μόνο ποὺ κατόρθωσε ἦταν νὰ σπάσει τὸ σαγόνι του. Τὸ Δημαρχεῖο καταλήφθηκε χωρὶς νὰ πέσει οὔτε ἕνας πυροβολισμός, καὶ οἱ ἔνοικοί του συνελήφθησαν. Ἀμέσως ἄρχισαν οἱ μαζικὲς συλλήψεις τῶν ἀνθρώπων τῆς Κομούνας καὶ τῶν Ἰακωβίνων, ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη τοῦ Παρισιοῦ.

Τὸ βράδυ τῆς 10ης Θερμιδὸρ (28 Ἰουλίου) ὁ Ροβεσπιέρος, ὁ Σαὶν-Ζύστ, ὁ Κουτόν, ὁ Ντυμὰ καὶ ἄλλα 18 ἄτομα καρατομήθηκαν στὴν πλατεία τῆς Ἐπανάστασης ὅπου εἶχε μεταφερθεῖ τὸ ἰκρίωμα. Τὴν ἑπομένη ἀκολούθησε ἄλλη μιὰ φουρνιὰ 71 ἀτόμων, ἡ πολυπληθέστερη τῆς Ἐπανάστασης. Τὴν ἄλλη μέρα μιὰ τρίτη φουρνιὰ 12 ἀτόμων. Ἄλλοι τρεῖς ποὺ εἶχαν κηρυχτεῖ παράνομοι συμπλήρωσαν τελικὰ τὴν ἑκατόμβη.

Σὲ ὁλόκληρη τὴ Γαλλία οἱ τρομοκράτες συνταράχτηκαν: ὁ Ροβεσπιέρος, προδότης τῆς Δημοκρατίας, ἔπειτα ἀπὸ τὸν Ἐμπὲρ καὶ τὸν Δαντόν! Οἱ περισσότεροι κατὰ βάθος δὲν ἤθελαν νὰ τὸ πιστέψουν. Ἡ μεγάλη πλειονότητα τοῦ ἔθνους ὅμως ἔδειξε ἱκανοποιημένη, κρίνοντας πὼς ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση εἶχε δεχτεῖ θανάσιμο πλῆγμα: δὲν ἔκανε λάθος.

Ὁ Ροβεσπιέρος, ὀπαδὸς τοῦ Ρουσσώ, ὅμως μὲ σχεδὸν ἀνύπαρκτη ἐπιστημονικὴ καὶ οἰκονομικὴ παιδεία, αἰσθανόταν φρίκη γιὰ τὸν ὑλισμό. Ἡ πνευματοκρατικὴ ἀντίληψή του γιὰ τὸν κόσμο καὶ τὴν κοινωνία τὸν ἄφησε ἄοπλο μπροστὰ στὶς ἀντιφάσεις ποὺ ἐπιβεβαιώθηκαν τὴν ἄνοιξη τοῦ 1794. Ἐνῶ γνώριζε τρόπους γιὰ νὰ δικαιολογήσει θεωρητικὰ τὴν Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση καὶ τὴν Τρομοκρατία, ὁ Ροβεσπιέρος ἦταν ἀνίκανος νὰ ἀναλύσει ἐπακριβῶς τὶς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς πραγματικότητες τοῦ καιροῦ του. Ἀναμφιβόλως, ἦταν ἀδύνατον νὰ ὑποτιμήσει τὴν ἰσορροπία τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων καὶ νὰ παραβλέψει τὸν προεξάρχοντα ρόλο ποὺ ἔπαιζε ἡ ἀστικὴ τάξη στὴν πάλη ἐναντίον τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος. Ὁ Ροβεσπιέρος ὅμως, ὅπως καὶ ὁ Σαὶν-Ζύστ, παρέμεινε αἰχμάλωτος τῶν ἀντιφάσεών του. Τόσο ὁ ἕνας ὅσο καὶ ὁ ἄλλος εἶχαν ὑπερβολικὴ ἐπίγνωση τῶν συμφερόντων τῆς ἀστικῆς τάξης γιὰ νὰ προσκολληθοῦν ἀπόλυτα στὸν Ἀβρακωτισμό, ἀλλά, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἔδειχναν ὑπερβολικὴ προσοχὴ στὶς ἀνάγκες τῶν Ἀβράκωτων γιὰ νὰ τοὺς ἀντιμετωπίζει μὲ εὐμένεια ἡ ἀστικὴ τάξη.

Ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση θεμελιώθηκε πάνω σὲ μιὰ κοινωνικὴ συμπαράταξη ἡ ὁποία σχηματίστηκε ἀπὸ ἀνομοιογενὴ καὶ ἀντιφατικὰ στοιχεῖα, καὶ συνεπῶς στερημένα ταξικῆς συνείδησης. Οἱ Ἰακωβίνοι, στοὺς ὁποίους στηρίζονταν οἱ Ροβεσπιεριστές, ἦταν ἀδύνατον νὰ τῆς προσφέρουν τὴν ἀπαραίτητη θωράκιση. Οὔτε κι ἐκεῖνοι ἀποτελοῦσαν μιὰ τάξη, καὶ ἀκόμη λιγότερο ἀποτελοῦσαν ταξικὸ κόμμα, ἕνα κόμμα αὐστηρὰ πειθαρχημένο τὸ ὁποῖο θὰ μποροῦσε νὰ λειτουργήσει ὡς ἀποτελεσματικὸ ἐργαλεῖο πολιτικῆς δράσης. Τὸ καθεστὼς τοῦ ἔτους 2 ἑδραζόταν σὲ μιὰ πνευματοκρατικὴ ἀντίληψη τῶν κοινωνικῶν σχέσεων καὶ τῆς δημοκρατίας, πράγμα ποὺ εἶχε μοιραῖες συνέπειες γιὰ τὴν τύχη του.

Ἀκόμη περισσότερο κι ἀπὸ τὶς ἀντίξοες περιστάσεις, στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο βάραινε ἡ θεμελιώδης ἀντίφαση μεταξὺ τῆς ὀρεινῆς ἀστικῆς τάξης καὶ τοῦ παρισινοῦ Ἀβρακωτισμοῦ, μεταξὺ τῶν ἀγωνιστῶν τῶν τμημάτων καὶ τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης. Ὁ πόλεμος ἀπαιτοῦσε αὐταρχικὴ κυβέρνηση, καὶ οἱ Ἀβράκωτοι τὸ συνειδητοποιοῦσαν αὐτὸ ἀφοῦ εἶχαν συμβάλει οἱ ἴδιοι στὸ σχηματισμό της. Κατ'

αὐτὸν τὸν τρόπο ὅμως ὁ πόλεμος καὶ οἱ ἀνάγκες του ἀντέφασκαν μὲ τὴ δημοκρατία, τὴν ὁποία ἐπικαλοῦνταν ἐξίσου οἱ Ὀρεινοὶ καὶ οἱ Ἀβράκωτοι, ἀλλὰ τὴν ἐννοοῦσαν διαφορετικά. Ἡ δημοκρατία, ὅπως τὴν ἀσκοῦσαν ἐμπράκτως οἱ Ἀβράκωτοι, ἔτεινε αὐθόρμητα πρὸς τὴν ἄμεση διακυβέρνηση: ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση θεωροῦσε αὐτὴν τὴν πρακτικὴ ἀσυμβίβαστη μὲ τὴ διεξαγωγὴ τοῦ πολέμου. Ὁ ἔλεγχος τῶν ἐκλεγομένων, τὸ δικαίωμα τοῦ λαοῦ νὰ ἀφαιρεῖ τὴν ἐντολὴ ἀπὸ τοὺς ἐντολοδόχους του καὶ ἡ ψῆφος διὰ βοῆς ἢ μὲ ὁμοφωνία, ὅλα αὐτὰ τὰ γνωρίσματα ποὺ χαρακτήριζαν τοὺς ἀγωνιστὲς τῶν τμημάτων ἔτειναν νὰ ξεπεράσουν τὴν ἁπλὴ τυπικὴ δημοκρατία. Μιὰ παρόμοια πολιτικὴ συμπεριφορὰ ὅμως βρισκόταν σὲ ἀθεράπευτη ἀντίθεση μὲ τὴ φιλελεύθερη δημοκρατία, ὅπως τὴν ἀντιλαμβανόταν ἡ ἀστικὴ τάξη. Οἱ Ἀβράκωτοι εἶχαν διεκδικήσει τὴν ἰσχυρὴ κυβέρνηση προκειμένου νὰ συντρίψουν τὴν ἀριστοκρατία: δὲν συγχώρησαν στὴν Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση ὅτι τοὺς χειραγώγησε καὶ τοὺς ὑποχρέωσε νὰ τὴν ὑπακούσουν.

Τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων ποὺ ἀναπτύχθηκαν μεταξὺ τοῦ λαϊκοῦ κινήματος καὶ τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης τοποθετοῦνταν ἐπίσης σὲ ἕνα ἄλλο ἐπίπεδο. Χάρη στὴν ἴδια τὴν ἐπιτυχία τοῦ λαοῦ, τὴν ἄνοιξη καὶ ὁλόκληρο τὸ καλοκαίρι τοῦ 1793 οἱ Ἀβράκωτοι εἶδαν τὰ στελέχη τους νὰ ἐξανεμίζονται. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀγωνιστὲς τῶν παρισινῶν τμημάτων, χωρὶς νὰ κινοῦνται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ φιλοδοξία, θεωροῦσαν τὴν ἀπόκτηση μιᾶς θέσης νόμιμη ἀποζημίωση τῆς ἀφοσίωσης ποὺ ἔδειχναν. Ἄλλωστε αὐτὸ ἦταν ἕνα τίμημα ποὺ ἔπρεπε νὰ καταβληθεῖ γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1793, ἔγιναν ἐκκαθαρίσεις στὸν διοικητικὸ μηχανισμὸ καὶ ἐποικίστηκε ἀπὸ καλοὺς Ἀβράκωτους. Τότε πρόβαλε ἕνας νέος κομφορμισμός, ὁ ὁποῖος ἀναδεικνύεται στὸ παράδειγμα τῶν ἐπαναστατικῶν κομισαρίων τῶν παρισινῶν τμημάτων. Καθὼς αὐτοὶ προέρχονταν ἀπὸ τὰ πιὸ λαϊκὰ καὶ τὰ πιὸ φλογερὰ στοιχεῖα τοῦ Ἀβρακωτισμοῦ, ἀρχικὰ ἀπάρτισαν τὸ μαχητικότερο τμῆμα τοῦ ἐπαναστατικοῦ δυναμικοῦ στὶς ὑπηρεσίες. Ἡ οἰκονομικὴ κατάστασή τους καὶ ἀκόμη ἡ ἴδια ἡ ἀνάγκη νὰ ἐπιτύχουν στὰ καθήκοντά τους, ἐπέβαλαν νὰ ἀρχίσουν νὰ μισθοδοτοῦνται. Στὴν πορεία τοῦ ἔτους 2 αὐτοὶ οἱ ἀγωνιστὲς μεταμορφώθηκαν σὲ κρατικοὺς λειτουργούς, οἱ ὁποῖοι ὅσο περισσότερο φοβόνταν μήπως ἔχαναν τὰ κεκτημένα τόσο πιὸ πειθήνια ὄργανα γίνονταν στὰ χέρια τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης. Μιὰ παρόμοια ἐξέλιξη ἀποτελοῦσε ἀναπόφευκτη συνέπεια τῆς ὄξυνσης τῆς ταξικῆς πάλης ποὺ διεξαγόταν στὸ ἐσωτερικὸ ὅσο καὶ στὰ σύνορα τοῦ κράτους. Τὰ πιὸ συνειδητὰ στοιχεῖα τοῦ λαϊκοῦ κινήματος προσχωροῦσαν στὸν κρατικὸ μηχανισμὸ καὶ ἐνίσχυαν τὴν ἐπαναστατικὴ ἐξουσία, ἀλλὰ αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐξασθένηση τοῦ λαϊκοῦ κινήματος καὶ τὴ μεταβολὴ τῶν σχέσεών του μὲ τὴν κυβέρνηση. Ἡ πολιτικὴ δραστηριότητα τῶν ὀργανώσεων τῶν τμημάτων περιορίστηκε καθὼς συνεπιδροῦσαν ἐπίσης οἱ αὐξημένες ἀπαιτήσεις τῆς ἐθνικῆς ἄμυνας. Ταυτοχρόνως ἐξασθενοῦσε καὶ ἡ δημοκρατία στοὺς κόλπους τῶν τμημάτων, καθὼς ἡ ἀνάπτυξη τῆς γραφειοκρατίας ἐπέφερε βαθμιαία παράλυση στὸ κρατικὸ πνεῦμα καὶ στὴν πολιτικὴ μαχητικότητα τῶν μαζῶν.

Τελικὰ ὁ λαϊκὸς ἔλεγχος στὰ κυβερνητικὰ ὄργανα κάμφθηκε, καὶ οἱ αὐταρχικὲς τάσεις τῶν τελευταίων ἐνισχύθηκαν. Ἔτσι παρουσιάστηκε μιὰ νέα ἀντίφαση μεταξὺ τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης καὶ τοῦ λαϊκοῦ κινήματος, τὸ ὁποῖο τὴν εἶχε ὁδηγήσει στὴν ἐξουσία. Οἱ Ροβεσπιεριστὲς παρακολούθησαν ἀνήμποροι αὐτὴν τὴν ἐξέλιξη. «Ἡ Ἐπανάσταση πάγωσε», παραδεχόταν ὁ Σαὶν-Ζύστ, τοῦ ἦταν ὅμως ἀδύνατον νὰ ἐξηγήσει τοὺς λόγους.

Στὸ οἰκονομικὸ καὶ στὸ κοινωνικὸ ἐπίπεδο, ἡ ἀντίφαση δὲν ἦταν λιγότερο ἀνυπέρβλητη. Ὀπαδοὶ τῆς φιλελεύθερης οἰκονομίας, οἱ ἄνθρωποι τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας καὶ ὁ Ροβεσπιέρος πρῶτος ἀπ' ὅλους δὲν δέχτηκαν τὴν διευθυνόμενη οἰκονομία παρὰ μόνον ἐπειδὴ θεωροῦσαν ἀδύνατον νὰ ἀποφύγουν τὴ φορολόγηση καὶ τὴν ἐπίταξη στὴν προσπάθειά τους νὰ διεξαγάγουν τὸν μεγάλο ἐθνικὸ πόλεμο. Ἀντιθέτως, οἱ Ἀβράκωτοι, ὅταν ἐπέβαλλαν τὴ μέγιστη διατίμηση, ἐνδιαφέρονταν ἀκόμη περισσότερο νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἐπιβίωσή τους. Ἡ Ἐπανάσταση, ὅσο δημοκρατικὴ καὶ ἂν ἔγινε, δὲν ἦταν γι' αὐτὸν τὸ λόγο λιγότερο ἀστική. Συνεπῶς ἦταν ἀδύνατον ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση νὰ φορολογήσει τὰ εἴδη πρώτης ἀνάγκης χωρὶς νὰ φορολογήσει ἐπίσης τοὺς μισθούς, ὥστε νὰ διατηρηθεῖ ἡ ἰσορροπία μεταξὺ τῶν ἐπιχειρηματιῶν καὶ τῶν μισθωτῶν. Μιὰ παρόμοια πολιτικὴ προϋπέθετε τὴ συμμαχία μεταξὺ τῶν Ὀρεινῶν καὶ τῶν Ἀβράκωτων. Ἔπληττε ὅμως τὴν ἀστικὴ τάξη, ἀκόμη καὶ τὴ μερίδα της ποὺ ὑποστήριζε τοὺς Ἰακωβίνους, ἐφόσον καταργοῦσε τὴν οἰκονομικὴ ἐλευθερία καὶ περιόριζε τὸ κέρδος. Ἡ μέγιστη διατίμηση παραβιαζόταν ἀπὸ τοὺς παραγωγοὺς καὶ τοὺς ἐμπόρους μὲ ἐξαίρεση τὶς περιπτώσεις τῆς κατασκευῆς πολεμικοῦ ὑλικοῦ, τὸ ὁποῖο ἀγοραζόταν ἀπὸ τὸ κράτος, καὶ τὶς ἐπιτάξεις σιτηρῶν καὶ χορτονομῶν ποὺ ἐπιβάλλονταν καταναγκαστικὰ στοὺς χωρικούς. Οἱ Ἀβράκωτοι ὅμως, καθὼς ἔμεναν οὐσιαστικὰ προσκολλημένοι στὴ σχέση μεταξὺ τιμῶν καὶ μισθῶν, σκόπευαν νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὶς περιστάσεις ὥστε νὰ ἀποσπάσουν μισθολογικὲς αὐξήσεις. Ἐξυπακούεται πώς, σὲ μιὰ ἀστικὰ δομημένη κοινωνία, ἡ ἐπιδιαιτησία τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας ἡ ὁποία παρενέβαινε ἐπιχειρώντας νὰ ἐπιλύσει τὴν κρίση, ἀναγκαστικὰ θὰ ὠφελοῦσε τοὺς κατέχοντες μᾶλλον, καθὼς καὶ τοὺς παραγωγούς, παρὰ τοὺς μισθωτούς. Ἐξοῦ καὶ ἡ μέγιστη διατίμηση τῶν μισθῶν ποὺ ἐπιβλήθηκε στὸ Παρίσι τὴν 5η Θερμιδόρ. Τὸ οἰκοδόμημα τῆς διευθυνόμενης οἰκονομίας τοῦ ἔτους 2, καθὼς δὲν στηριζόταν σὲ ταξικὴ βάση, ἦταν ἑτοιμόρροπο.

Ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση, ὑπονομευμένη ἀπὸ παρόμοιες ἀντιφάσεις, δέχτηκε θανάσιμο πλῆγμα στὰ πρόσωπα τοῦ Ροβεσπιέρου καὶ τῶν ὀπαδῶν του. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ Δημοκρατία, τὸ καθεστὼς τῆς ἰσότητας καὶ τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν τὸ ὁποῖο ἤθελαν νὰ ἱδρύσουν. Τὸ λαϊκὸ κίνημα, ὅμως, ἔμελλε νὰ δώσει ἐπὶ ἄλλους δέκα μῆνες μιὰ ἄγρια καὶ ἀπεγνωσμένη μάχη ὀπισθοφυλακῆς ἐναντίον τῆς θερμιδοριανῆς ἀστικῆς τάξης, ποὺ παρασυρόταν ὁλοένα καὶ περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀντίδραση τὴν ὁποία μόνη της εἶχε ἀπελευθερώσει. Κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς δραματικῆς πάλης ράγισε ὁριστικὰ ὁ μηχανισμὸς τῆς Ἐπανάστασης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

Η ΘΕΡΜΙΔΟΡΙΑΝΗ ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΤΟΥ 1795

ΟΙ ΘΕΡΜΙΔΟΡΙΑΝΟΙ καταδίωξαν τοὺς Ἰακωβίνους καὶ ἐξάρθρωσαν τὴν Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση. Χρησιμοποιώντας ὡς προκάλυμμα τὴν ἀντίδραση ἐνάντια στὶς «αἱματορουφῆχτρες» καὶ ἀξιοποιώντας τὴ λευκὴ Τρομοκρατία, φρόντισαν ταυτοχρόνως νὰ ἐξαφανίσουν τὴ διευθυνόμενη οἰκονομία καὶ τὴν κοινωνικὴ δημοκρατία. Αὐτὸ εἶναι τὸ βαθύτερο νόημα τῆς 9ης Θερμιδόρ. Μ' αὐτὴν τὴν ἔννοια παρουσιάστηκε ὡς προοίμιό της ἡ προηγούμενη προγραφὴ τῶν Λυσσασμένων καὶ τῆς ὁμάδας τῶν Κορδελιέρων. Ἡ ἀστικὴ τάξη παλινόρθωσε τὴν κυριαρχία ποὺ τῆς προσέφερε ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1789, καὶ τὴ διατήρησε ἔκτοτε. Τὸ νόμισμα ὅμως καταποντίστηκε καθὼς ἔπαψε νὰ ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὴ διευθυνόμενη οἰκονομία, καὶ ἡ Δημοκρατία βρέθηκε σὲ ἀδυναμία νὰ συνεχίσει τὸν πόλεμο προκειμένου νὰ ἐπιβάλει τὴ γενικὴ εἰρήνευση. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, οἱ Θερμιδοριανοὶ ἄφησαν ἔκθετο τὸ φιλελεύθερο καθεστὼς ποὺ ἤθελαν νὰ ἐπιβάλουν, ἀφοῦ τὸ συνέδεσαν μὲ τὴ χρεωκοπία καὶ τὴν ἀναζωπύρωση τοῦ πολέμου.

α) Ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση ἐξαρθρώνεται

Οἱ ἐχθροὶ τοῦ Ροβεσπιέρου, ἀφοῦ πρῶτα σώθηκαν ἀπὸ τὴν Πεδιάδα, σκόπευαν νὰ διατηρηθοῦν στὴν ἐξουσία. Ἡ Συμβατική, ἔχοντας ἀποφασίσει νὰ μεταχειριστεῖ τοὺς Ἰακωβίνους καὶ τοὺς Ἀβράκωτους μὲ ὅποιον τρόπο ἔκρινε σκόπιμο, ἀπέφυγε νὰ ἐπαναφέρει τὴ συνταγματικὴ διακυβέρνηση. Ἐπειδὴ ὅμως φοβόταν πάνω ἀπ' ὅλα μήπως ἔμπαινε ξανὰ στὸ ζυγό, φρόντισε νὰ πάρει κατάλληλα μέτρα ὥστε νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἐπιβολή της πάνω στὴν ἐκτελεστικὴ ἐξουσία. Ἀπὸ τὴν 11η Θερμιδὸρ (29 Ἰουλίου 1794), διέταξε πὼς οἱ Ἐπιτροπὲς ἔπρεπε νὰ ἀνανεώνονται κάθε μῆνα κατὰ τὸ ἕνα τέταρτο τῶν μελῶν τους, καὶ πὼς κανένα ἀπὸ τὰ μέλη δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ ἐπανεκλεγεῖ προτοῦ μεσολαβήσει διάστημα ἑνὸς μηνός. Μέσα σὲ ἕνα μήνα ἀπομακρύνθηκαν ὅλοι οἱ τρομοκράτες, μὲ ἐξαίρεση τὸν Καρνὸ ὁ ὁποῖος παρέμεινε γιὰ λίγο καιρὸ στὴ θέση του. Τὰ μέλη τῆς Συμβατικῆς, πανευτυχῆ ποὺ μποροῦσαν ἐπιτέλους νὰ παραστήσουν ὅτι κυβερνοῦσαν, καταλάμβαναν διαδοχικὰ τὶς θέσεις τῶν Ἐπιτροπῶν. Ὁρισμένα ἀπὸ αὐτὰ κατόρθωσαν νὰ ἀποκτήσουν ἐπιρροὴ —κυρίως ὁ Μερλὲν ντὲ Ντουαὶ καὶ ὁ Καμπασερές. Ἡ ἐξουσία ὅμως, ἀποσαρκωμένη πλέον, διαλύθηκε.

Τὸ Ὄρος ἔχασε ὁλότελα τὴν ἐπιρροή του. Συρρικνώθηκε τώρα στὴν Κρήτη, ἀλλὰ καὶ οἱ γραμμὲς τῶν Κρητικῶν ἀραίωναν σιγὰ σιγὰ ἀπὸ πολυάριθμες αποστα-

σίες. Τὸν ἀγώνα κέρδιζε ἡ Πεδιάδα —ἡ κεντρώα πλειοψηφία ποὺ ἐνισχύθηκε ἀπὸ μεταμελημένους τρομοκράτες καὶ διαφωνοῦντες Ὀρεινούς. Οἱ ἄνθρωποι τῆς Πεδιάδας δὲν ἄφηναν ποτὲ ἀμφιβολίες σχετικὰ μὲ τὸν κοινωνικὸ προσανατολισμό τους. Ἀντιμάχονταν τὴ διευθυνόμενη οἰκονομία, καὶ ὄχι λιγότερο τὴν κοινωνικὴ δημοκρατία. Ἀνῆκαν στὴν ἀστικὴ τάξη καὶ σκόπευαν νὰ τῆς ἀποδώσουν τὴν πρωτοκαθεδρία, νὰ ἀποκαταστήσουν τὴν κοινωνικὴ ἱεραρχία, νὰ ἐπαναφέρουν τὸν λαὸ στὴν ὑποταγή. Ὅταν ὁ Φαγιώ, ἕνας ἀπὸ τοὺς Κρητικούς, πρότεινε στὶς 27 Φρουκτιδὸρ (13 Σεπτεμβρίου 1794) νέους τρόπους γιὰ τὴν πώληση τῶν ἐθνικῶν γαιῶν οἱ ὁποῖοι θὰ εὐνοοῦσαν «τοὺς ἀκτήμονες ἢ μικροϊδιοκτῆτες Δημοκρατικούς», ὁ Λοζώ, βουλευτὴς τῆς Κάτω Σαράντ, τοῦ ἀντέτεινε πὼς «σὲ μιὰ Δημοκρατία ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ εἴκοσι τέσσερα ἑκατομμύρια ἀνθρώπους, εἶναι ἀνέφικτο νὰ γίνουν ὅλοι γεωργοί. Εἶναι ἀδύνατον νὰ μεταμορφωθεῖ σὲ ἰδιοκτήτρια ἡ πλειονότητα τοῦ ἔθνους, ἀφοῦ ἐὰν δεχτοῦμε μιὰ παρόμοια ὑπόθεση, ὅπου ὁ καθένας θὰ πρέπει νὰ καλλιεργεῖ τὸ χωράφι ἢ τὸ ἀμπέλι του γιὰ νὰ ζήσει, σύντομα θὰ ἐξαφανιστοῦν τὸ ἐμπόριο, οἱ τέχνες καὶ ἡ βιομηχανία». Οἱ Θερμιδοριανοὶ ἀπέρριπταν τὸ λαϊκὸ ἰδανικὸ ἑνὸς ἔθνους ἀνεξάρτητων μικροπαραγωγῶν.

Στὶς 7 Φρουκτιδὸρ (24 Αὐγούστου) ἀφαιρέθηκε ἡ κυριαρχικὴ διοίκηση ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας, ἡ ὁποία περιορίστηκε πλέον στὴ διεξαγωγὴ τοῦ πολέμου καὶ τῶν ἐξωτερικῶν ὑποθέσεων. Οἱ ἐσωτερικὲς ὑποθέσεις καὶ ἡ δικαιοσύνη, μαζὶ μὲ τὴν ἁρμοδιότητα γιὰ τὶς ἐκκαθαρίσεις τῶν διοικητικῶν ὀργάνων, πέρασαν στὰ χέρια τῆς Νομοθετικῆς Ἐπιτροπῆς. Οἱ δώδεκα ἐκτελεστικὲς ἐπιτροπὲς ποὺ εἶχαν ἀντικαταστήσει τοὺς ὑπουργοὺς ὑποτάχθηκαν στὶς δώδεκα κύριες Ἐπιτροπὲς τῆς συνέλευσης. Στὴν ἐπαρχία πολλαπλασιάστηκαν ξανὰ οἱ ἐντεταλμένοι ἀντιπρόσωποι τῆς Συνέλευσης καί, ὅπως εἶχε συμβεῖ καὶ προηγουμένως, χρωμάτιζαν κατὰ βούληση τὴν πολιτικὴ τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας. Ἡ δημόσια ἀρχὴ κατακερματίστηκε, ἀναρχοποιήθηκε.

Τέλος, ἡ κοινὴ γνώμη στράφηκε μὲ μανία ἐναντίον τῶν περιορισμῶν ποὺ ἐπέβαλλε ἡ τρομοκρατία. Τὴν ἐπαύριο τῆς 9ης Θερμιδὸρ καταργήθηκε ὁ νόμος τοῦ μήνα Πραιριάλ. Τὸ Ἐπαναστατικὸ Δικαστήριο, ἀποδεκατισμένο, ἔπαψε νὰ λειτουργεῖ. Ὅταν ἀναδιοργανώθηκε δὲν ἐπανέλαβε τὴ φονικὴ δραστηριότητά του, καθὼς τὸ «ἐρώτημα τῆς πρόθεσης» ἐπέτρεπε νὰ ἀθωώνονται οἱ ἔνοχοι διαφόρων πράξεων μὲ τὴν πρόφαση πὼς δὲν διέπονταν ἀπὸ ἀντεπαναστατικὰ κίνητρα. Ἄρχισαν νὰ ἀπελευθερώνονται οἱ ὕποπτοι. Μετὰ τὶς 7 Φρουκτιδὸρ δέχτηκαν βίαιες ἐπιθέσεις οἱ ἐπιτροπὲς ἐπαγρύπνησης, καὶ ἀπέμεινε μόνον μία ἀπὸ αὐτὲς σὲ κάθε περιφέρεια. Ἐνῶ δὲν καταργήθηκε θεωρητικῶς ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση, ἀπώλεσε ταυτοχρόνως τὰ τρία οὐσιώδη χαρακτηριστικά της: τὴ σταθερότητα, τὸν συγκεντρωτισμό, τὴν ἰσχὺ καταναγκασμοῦ.

Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ Πεδιάδα δὲν ἔπαυε νὰ τρέμει μήπως ἡ ἀντίδραση ὠφελοῦσε τὴν ἀντεπανάσταση. Καλοῦσε νὰ ἑνωθοῦν ὅλοι οἱ Δημοκρατικοί. Ἡ Συμβατικὴ ἀπέδωσε στὸν Μαρὰ τιμὲς στὸ Πάνθεον. Ὁλοκλήρωσε τὴν ἐκκοσμίκευση τοῦ κρά-

τους διαχωρίζοντάς το ἀπὸ τὴ συνταγματικὴ Ἐκκλησία, τῆς ὁποίας ἡ ἐπιχορήγηση ἀπὸ τὸν κρατικὸ προϋπολογισμὸ καταργήθηκε τὴν «2η Ἀβρακωτίδα ἡμέρα» τοῦ ἔτους 2 (18 Σεπτεμβρίου 1794). Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ μήνα Θερμιδὸρ ὅμως οἱ Ὀρεινοὶ καὶ οἱ Ἰακωβίνοι ἄρχισαν νὰ διαμαρτύρονται γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ὑπόπτων. Στὴ Μασσαλία, οἱ Ἀβράκωτοι ξεσήκωσαν τὰ πλήθη ἐναντίον τῶν ἐντεταλμένων ἀντιπροσώπων τῆς Συνέλευσης. Ἀκολούθησε ἡ ἠχηρὴ διάσπαση, ἡ ὁποία ἔπαιξε τὸ παιχνίδι τῆς Δεξιᾶς, ποὺ συγκέντρωνε τώρα ὅσους ἀπέμεναν ἀπὸ τοὺς Γιρονδίνους ἢ τοὺς αὐτοαποκαλούμενους Γιρονδίνους. Ἀπὸ τὶς πρῶτες κιόλας ἡμέρες ἀνέλαβαν νὰ διερμηνεύσουν τὶς ἀπόψεις τους ὁ Ταλλιέν, ὁ Φρερόν, ὁ Ροβέρ. Κυκλοφόρησαν πάλι πλῆθος ἐφημερίδες, σχεδὸν ὅλες ὑπὲρ τῶν Θερμιδοριανῶν. Ἄνοιξαν ξανὰ τὰ σαλόνια. Ἡ ἀτέλειωτη γιορτὴ ξανάρχισε στὸ Μέγαρο τῆς Ἰσότητας. Ἡ Καμπαρρύς, ἡ «Παναγία τοῦ Θερμιδόρ», καὶ τώρα πλέον Μαντὰμ Ταλλιέν, ἔδινε τὸν τόνο στὴν «ἀφρόκρεμα τοῦ Παρισιοῦ». Ἡ πολυτέλεια, ποὺ εἶχε στιγματιστεῖ τὸ ἔτος 2, ἀποκαταστάθηκε. Στὶς κατέχουσες τάξεις ἡ φρενίτιδα τῶν ἀπολαύσεων διαδέχθηκε τὴ Δημοκρατικὴ λιτότητα. «Οἱ χάρες καὶ τὰ γέλια ποὺ εἶχε ἀπομακρύνει ἡ τρομοκρατία ἐπιστρέφουν τώρα στὸ Παρίσι», ἔγραφε στὶς 2 Φριμαὶρ (22 Νοεμβρίου) ὁ *Βραδινὸς ἀγγελιοφόρος* (*Le Messager du soir*), τὸ ὄργανο τῆς κοσμικῆς ἀστικῆς τάξης: «Πόσο ἀξιολάτρευτες εἶναι οἱ ὄμορφες γυναῖκες μας μὲ τὶς ξανθὲς περοῦκες τους! Πόσο ἀπολαυστικὲς εἶναι οἱ συναυλίες, οἱ δημόσιες ἢ τῆς καλῆς κοινωνίας. [...] Οἱ αἱμοβόροι, οἱ Μπιγιώ, οἱ Κολλό, καὶ ὁλόκληρη ἡ λυσσασμένη συμμορία, ὀνομάζουν ἀντεπανάσταση αὐτὴ τὴν ἀπότομη μεταστροφὴ τῶν πνευμάτων». Τώρα ἡ περιβολὴ τῶν Ἀβράκωτων προγράφηκε ἀπὸ τὴ μόδα. Οἱ νεαροὶ ἀστοὶ ξεχώριζαν μὲ τὶς ἐνδυματολογικὲς ἐκκεντρικότητές τους. Ὁ χορὸς ἔκανε θραύση. Δημόσιες αἴθουσες χοροῦ ἄνοιγαν παντοῦ, ἀκόμη καὶ στὸ μοναστήρι τῶν Καρμηλιτῶν —στὶς φυλακὲς ποὺ γνώρισαν τὶς σφαγὲς τοῦ Σεπτεμβρίου— ἢ στὸ ἀρχαῖο κοιμητήριο τοῦ Ἁγίου Σουλπικίου. Στοὺς *Χοροὺς τῶν θυμάτων* δὲν γίνονταν δεκτοὶ παρὰ μόνον ὅσοι εἶχαν χάσει κάποιον ἀπὸ τοὺς δικούς τους στὸ ἰκρίωμα. Οἱ ἄνδρες παρουσιάζονταν μὲ κομμώσεις σὲ στὶλ ρωμαίου αὐτοκράτορα, μὲ τὸν αὐχένα γυμνὸ σὰν νὰ περίμεναν τὸν δήμιο, καὶ μὲ κόκκινο μεταξωτὸ μαντίλι στὸ λαιμό. Τὸ νὰ ἀπευθύνεσαι σὲ κάποιον στὸν ἑνικὸ θεωροῦνταν τώρα ἀπαράδεκτο. Οἱ προσφωνήσεις *monsieur* (κύριος) καὶ *madame* (κυρία) ἔκαναν ξανὰ τὴν ἐμφάνισή τους, ἀντικαθιστώντας τὶς *citoyen* (πολίτης) καὶ *citoyenne* (πολίτισσα).

Χρηματιστὲς καὶ κερδοσκόποι ξανάρχισαν νὰ πολιορκοῦν τοὺς πολιτικούς. Οἱ Δημοκρατικοὶ τῆς Πεδιάδας ἄφηναν αὐτὴν τὴν «καλὴ κοινωνία» νὰ τοὺς κατηχεῖ καί, ἔχοντας ὑποστεῖ ἐπὶ τόσον καιρὸ τὰ ἠθικὰ κηρύγματα, χαίρονταν τὸ «τέλος τῆς σαρακοστῆς». «Ἔτσι τὸ Δημοκρατικὸ κόμμα δοκιμάστηκε ἀπὸ πολυάριθμες ἀποστασίες», ἔγραφε στὰ *Ἀπομνημονεύματά* του ὁ Τιμποντώ, «καθὼς οἱ μὲν ἔκαναν παραχωρήσεις, ἐνῶ οἱ δὲ ξεπουλιοῦνταν ὁλότελα στὸ μοναρχισμό».

Ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς δὲν ζητοῦσαν μόνον νὰ καταστρέψουν τὸ ἔργο τῶν Ὀρεινῶν. Οἱ ἀντιδραστικοὶ ἤθελαν ἐπίσης νὰ πάρουν ἐκδίκηση καὶ ἀπὸ τοὺς Ἰακωβί-

νους καὶ τοὺς 'Αβράκωτους, στρέφοντας ἐναντίον τους τὴν Τρομοκρατία. Τὴν 12η Φρουκτιδὸρ (29 Αὐγούστου), καὶ ξανὰ τὴν 12η Βαντεμιαὶρ τοῦ ἔτους 3 (3 Ὀκτωβρίου 1794), ὁ Λεκουὲντρ ὑποστήριξε ὅτι τὰ τέως μέλη τῶν κυβερνητικῶν Ἐπιτροπῶν ψεύδονταν ὅταν ἀρνήθηκαν πὼς εἶχαν σταθεῖ ἀλληλέγγυα μὲ τὸν Ροβεσπιέρο, καὶ ἀπαίτησε νὰ τοὺς ἀπαγγελθεῖ κατηγορία. Ἡ Πεδιάδα δὲν προχώρησε μέχρις αὐτὸ τὸ σημεῖο. Καθὼς εἶχε ἀφήσει ἐλεύθερα τὰ χέρια τῶν Ἐπιτροπῶν, ἀπεχθανόταν τὴν ἰδέα νὰ δρομολογήσει μιὰ δίκη ἐναντίον τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ της· ὅσο γιὰ τοὺς ὑποδεέστερους τρομοκράτες, ἡ πολιτική της ἦταν νὰ καταδιώκει μόνον ὅσους ἀποδεικνύονταν ἔνοχοι παρανομιῶν ἢ ἀδικημάτων τοῦ κοινοῦ ποινικοῦ δικαίου. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ὅμως ἡ ἀπόφαση τῆς ἐπιβλήθηκε ἀπέξω.

Οἱ ἀντιδραστικοὶ ἀνάστησαν τὸ κίνημα τῶν τμημάτων καὶ ὀργάνωσαν σὲ ἔνοπλες ὁμάδες τὴ «Χρυσὴ Νεολαία», ὅπου συνωστίζονταν φυγόμαχοι, ἀνυπότακτοι καὶ λιποτάκτες δίπλα στοὺς μικροϋπαλλήλους τῶν ἐμπορικῶν μαγαζιῶν καὶ τοὺς κλητῆρες τῶν δικαστηρίων, οἱ ὁποῖοι ἐνθαρρύνονταν ἀπὸ τὰ ἀφεντικά τους. Ἀπὸ τὸ μήνα Φρουκτιδὸρ καὶ μετά, αὐτὲς οἱ συμμορίες τῶν «νεαρῶν» ἀποτέλεσαν τὸ οὐσιαστικὸ μέσο δράσης τῆς ἀντίδρασης. Ὀργανώθηκαν ἀπὸ τοὺς αὐτομόλους τρομοκράτες —ἀπὸ τὸν Φρερόν, τὸν Ταλλιέν, τὸν Μερλὲν ντὲ Τιονβίλ. «Ἤμασταν ὅλοι, ἢ σχεδὸν ὅλοι, ἀνυπότακτοι ἐπίτακτοι», ἔγραφε ἕνας ἀπὸ αὐτούς, ὁ Ντυβάλ, στὶς *Ἀναμνήσεις ἀπὸ τὸν Θερμιδόρ*. «Λεγόταν πὼς θὰ ὑπηρετούσαμε πιὸ χρήσιμα τὰ δημόσια πράγματα στοὺς δρόμους τοῦ Παρισιοῦ παρὰ στὴ στρατιὰ τοῦ Σάμπρ καὶ τοῦ Μεύση». Οἱ «νεαροὶ» ἀναγνωρίζονταν ἀπὸ τὶς μικρὲς πλεξίδες τῶν μαλλιῶν τους καὶ ἀπὸ τὸν τετράγωνο γιακὰ τῆς ἐνδυμασίας τους. Συναθροίζονταν μὲ κραυγές: *Ζήτω τὸ Σύνταγμα! Κάτω οἱ Ἰακωβῖνοι!* ἢ τραγουδώντας τὸ *Ξύπνημα τοῦ λαοῦ* ποὺ εἶχε γιὰ ρεφραίν: «Δὲν θὰ μᾶς γλιτώσουν!». Στὰ τμήματα, αὐτὲς οἱ συμμορίες ἦταν ὁ νόμος. Κυριαρχοῦσαν στοὺς δρόμους κυνηγώντας τοὺς πατριῶτες μὲ ρόπαλα, καὶ ξυλοκοπώντας τους κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιδοκιμαστικὸ βλέμμα τῆς ἀστυνομίας. Οἱ Ἰακωβῖνοι ὑπέκυψαν. Δὲν ἀποτελοῦσαν ἕνα ταξικὸ κόμμα μὲ αὐστηρὴ πειθαρχία. Παρ' ὅλες τὶς ἐκκαθαρίσεις ποὺ μεσολάβησαν, οἱ λέσχες τους δὲν ἀπέκτησαν ποτὲ ἀρκετὴ ὁμοιογένεια. Ἄλλωστε, ὅταν διαβουλεύονταν προκειμένου νὰ δράσουν χρησιμοποιοῦσαν κυρίως τὰ ὀργανωτικὰ πλαίσια τῆς πολιτικῆς Δημοκρατίας —τὴν Κομμούνα καὶ τὶς ἐπαναστατικὲς ἐπιτροπές, τὰ τμήματα καὶ τὴν ἐθνοφρουρά— ἄλλοτε χάρη στὴν ἀδυναμία τῆς Κυβέρνησης καὶ ἄλλοτε μὲ τὴν ἀνοχή της. Τώρα δὲν τοὺς ἀπέμενε κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ μέσα καί, στὶς 25 Βαντεμιαὶρ τοῦ ἔτους 3 (16 Ὀκτωβρίου 1794), ἡ Συμβατικὴ ἀδρανοποίησε τὶς ἴδιες τὶς λέσχες, ἀπαγορεύοντάς τους, ὅπως εἶχε διατάξει καὶ ἡ Συντακτικὴ τὶς τελευταῖες ἡμέρες τῆς ζωῆς της, νὰ συνδέονται μὲ θυγατρικὲς ἑταιρεῖες καὶ νὰ ὑποβάλλουν συλλογικὲς αἰτήσεις διαμαρτυρίας. Τέλος οἱ Ἀβράκωτοι, καθὼς ἦταν ἀπασχολημένοι στὶς βιοποριστικὲς ἐργασίες τους, δὲν μποροῦσαν νὰ δράσουν μαζικὰ παρὰ μόνον στὶς «Ἡμέρες», ἐνῶ οἱ ἐχθροί τους εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ κινητοποιοῦνται κατὰ βούληση.

Ὅταν παρουσιάστηκαν στὸ Ἐπαναστατικὸ Δικαστήριο τὰ 132 ἄτομα ἀπὸ τὴ

Νάντη πού εἶχε στείλει ὁ Καρριὲ στὸ Παρίσι, τὸν προηγούμενο χειμώνα, δόθηκε τὸ ἔναυσμα μιᾶς κρίσης ἡ ὁποία καθυπέταξε τοὺς μετριοπαθεῖς Θερμιδοριανοὺς στοὺς νέους τρομοκράτες. Οἱ Ναντέζοι ἀθωώθηκαν, ἀλλὰ καθὼς οἱ συζητήσεις στὸ δικαστήριο ἄφησαν ἔκθετο τὸν Καρριέ, ἡ Συμβατική, ἡ ὁποία προηγουμένως εἶχε ρυθμίσει καταλλήλως τὴ δικονομικὴ διαδικασία σχετικὰ μὲ τὴν ἀπαγγελία κατηγοριῶν ἐναντίον τῶν μελῶν της, ἄρχισε τὴ δίκη του. Γιὰ νὰ τρομοκρατήσει ὅσους δίσταζαν, ὁ Φρερὸν ὁδήγησε, στὶς 21 Μπρυμαὶρ (11 Νοεμβρίου), τὴ «Χρυσὴ Νεολαία» σὲ μιὰ ἐπίθεση στὴ λέσχη τῆς ὁδοῦ Σαὶντ-Ὀνορέ, καὶ ἡ κυβέρνηση ἐπωφελήθηκε ἀπὸ τὰ ἐπεισόδια πού ἀκολούθησαν γιὰ νὰ τὴν κλείσει. Ὁ Καρριὲ παραπέμφθηκε στὸ Ἐπαναστατικὸ Δικαστήριο καὶ καρατομήθηκε στὶς 26 Φριμαὶρ (16 Δεκεμβρίου). Ὀκτὼ μέρες νωρίτερα, ἡ Συμβατικὴ εἶχε δεχτεῖ ξανὰ στοὺς κόλπους της 78 βουλευτὲς οἱ ὁποῖοι εἶχαν συλληφθεῖ ἢ ἀποκλειστεῖ ἀπὸ αὐτὴν ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τῆς 31ης Μαΐου. Ἡ Δεξιά, ἐνισχυμένη ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τέως προγραμμένους πού διψοῦσαν γιὰ ἐκδίκηση, διπλασίασε τὶς ἐπιθέσεις της. Στὶς 7 Νιβὸζ (27 Δεκεμβρίου) μιὰ ἐπιτροπὴ ἄρχισε νὰ ἐξετάζει τὶς περιπτώσεις τοῦ Μπιγιώ, τοῦ Κολλό, τοῦ Μπαρὲρ καὶ τοῦ Βαντιέ. Δὲν ἐργάστηκε σύντονα, καὶ οἱ συμμορίες ἐπανέλαβαν τὶς ἐπιθέσεις τους στοὺς δρόμους, ὅπου κατέστρεφαν τὶς προτομὲς τοῦ Μαρὰ —καὶ ἡ σωρός του, ἄλλωστε, διώχθηκε ἀπὸ τὸ Πάνθεον— καὶ στὰ θέατρα, ὅπου τὸ *Ξύπνημα τοῦ λαοῦ* ἀντικατέστησε τὴ *Μασσαλιώτιδα*, τὸν ὕμνο πού τραγουδοῦσαν οἱ «αἱματορουφῆχτρες». Ἡ ἀντίδραση ἐνισχύθηκε καὶ στὴν ἐπαρχία. Ἡ «Χρυσὴ Νεολαία» ἀνέλαβε κι ἐκεῖ δράση, σὲ συμμαχία μὲ τοὺς ἐκπατρισμένους καὶ τοὺς ἀπείθαρχους ἱερεῖς πού παλιννοστοῦσαν. Στὴ Μεσημβρινὴ Γαλλία ἐμφανίστηκαν οἱ «Ἑταιρεῖες τοῦ Ἰησοῦ» ἢ οἱ «Ἑταιρεῖες τοῦ Ἥλιου», οἱ ὁποῖες ἐξαπέλυαν ἐπιθέσεις ὄχι μόνον ἐναντίον τῶν Ἰακωβίνων ἀλλὰ καὶ ὅσων εἶχαν ἀγοράσει ἐθνικὲς γαῖες, τῶν συνταγματικῶν ἱερέων, ὅλων τῶν «πατριωτῶν τοῦ '89». Στὶς 14 Πλυβιὸζ τοῦ ἔτους 3 (2 Φεβρουαρίου 1795), ἡ πρώτη σφαγὴ στὴ Λυὸν σημάδεψε τὴν ἔναρξη τῆς λευκῆς Τρομοκρατίας.

Καθὼς στοὺς ἀντιδραστικοὺς συγκαταλέγονταν οἱ καθολικοί, ἡ Δεξιὰ ἤθελε νὰ βελτιώσει καὶ τὴ δική τους θέση· τὰ γεγονότα τῆς Δυτικῆς Γαλλίας τὴ βοήθησαν νὰ ἀποσπάσει ἀπὸ τὴν Πεδιάδα τὶς παραχωρήσεις οἱ ὁποῖες τελικὰ χαρακτήρισαν αὐτὴ τὴν περίοδο. Ὁ Σαρὲτ καὶ ὁ Στοφλὲ συνέχιζαν πάντοτε τὴν ἐκστρατεία τους στὴ Βανδέα καί, πρὶν ἀκόμη φτάσει ἡ 9η Θερμιδόρ, ὁ σουανισμὸς σημείωνε ἔξαρση στὰ βόρεια τοῦ Λίγηρα. Ὁ Ὅς, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀναλάβει τώρα τὴ διοίκηση τῆς περιοχῆς, ὅπως καὶ οἱ Θερμιδοριανοὶ ἐντεταλμένοι ἀντιπρόσωποι τῆς Συνέλευσης, ἔκριναν πὼς ὁ μόνος τρόπος γιὰ νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴν ἐξέγερση ἦταν νὰ ἐπιστραφοῦν οἱ ἐκκλησίες καὶ νὰ παραχωρηθεῖ κάθε ἐλευθερία στὸν ἀπείθαρχο κλῆρο. Ἐπιπλέον τὸ σύμφωνο εἰρήνης τοῦ Λὰ Ζωναί, τῆς 29ης Πλυβιὸζ τοῦ ἔτους 3 (17 Φεβρουαρίου 1795), τὸ ὁποῖο συνομολογήθηκε ἀπὸ τὸν Σαρὲτ καὶ ἐπικυρώθηκε ἀπὸ τὴ Συμβατική, παραχωροῦσε ἀμνηστία, καὶ ἐπιπλέον δεχόταν νὰ πληρώσει τὸ κράτος τὰ γραμμάτια πού εἶχαν ἐκδώσει οἱ στασιαστές· ἀκόμη, ἀναγνώριζε τὸ δικαιώ-

μα τῶν τελευταίων νὰ εἰσπράξουν ἀποζημιώσεις γιὰ τὶς πολεμικὲς καταστροφές. Μάλιστα, ἡ Δημοκρατία ἀποδέχτηκε νὰ μισθοδοτεῖ τὶς στρατιωτικὲς μονάδες τῶν στασιαστῶν, καὶ τοὺς ὑποσχέθηκε νὰ μὴν τοὺς στείλει ποτὲ στὰ σύνορα. Τελικά, καὶ ὁ Στοφλὲ συνομολόγησε παρόμοιες συμφωνίες μὲ τοὺς Σουάνους.

Πῶς ἦταν δυνατόν, λοιπόν, ἔπειτα ἀπ' ὅλα αὐτὰ νὰ ἀρνηθοῦν στοὺς ὑπόλοιπους Γάλλους τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἐλευθερίας τῆς θρησκευτικῆς λατρείας ἡ ὁποία, θεωρητικά, δὲν εἶχε πάψει ποτὲ νὰ ἰσχύει; Ἀψηφώντας τὶς τοπικὲς διοικήσεις, οἱ συνταγματικοὶ ἱερεῖς ἄρχιζαν σιγὰ σιγὰ παντοῦ νὰ ψάλλουν τὴ θεία λειτουργία, ἐνῶ ὁ ἀπείθαρχος κλῆρος ἀναζωογονοῦσε τὴν παράνομη λατρεία. Τὴν 3η Βαντὸζ (21 Φεβρουαρίου), μὲ εἰσήγηση τοῦ Μπουασσὺ ντ' Ἀνγκλά, ἡ Συμβατικὴ ὑπενθύμισε πὼς δὲν ἔπρεπε νὰ παρενοχλοῦνται οἱ λατρευτικὲς τελετουργίες. Ἐπιβεβαίωσε ὅμως τὸ διαχωρισμὸ μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ κράτους: ἡ Δημοκρατία ἀρνήθηκε νὰ παραχωρήσει στὸν κλῆρο τὶς ἐκκλησίες εἴτε νὰ τοὺς προσφέρει ὁποιαδήποτε ἐπιχορήγηση. Οἱ τελετές τους ἔμεναν αὐστηρὰ ἰδιωτικές, καὶ παρέμειναν ἀπαγορευμένα τὰ ἐξωτερικὰ σύμβολα τῆς λατρείας —οἱ κωδωνοκρουσίες, τὰ ἱερατικὰ ἄμφια. Σύντομα ἡ συνταγματικὴ λατρεία ἀναδιοργανώθηκε ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Γκρεγκουάρ, ὁ ὁποῖος ἐξέδιδε τὰ *Χρονικὰ τῆς θρησκείας*. Οἱ ρωμαιοκαθολικοὶ ἱερεῖς οἱ ὁποῖοι εἶχαν δεχτεῖ νὰ δώσουν τὸν «μικρὸ ὅρκο» ἐξέδωσαν τὰ *Θρησκευτικά, πολιτικὰ καὶ λογοτεχνικὰ χρονικά*. Οἱ ἀπείθαρχοι μπόρεσαν νὰ ἐπεκτείνουν περισσότερο παρὰ ποτὲ τὴν παράνομη λατρεία, καὶ ἐκδήλωναν μὲ πολυάριθμες συγκρούσεις τὴν ἀντίθεσή τους πρὸς τοὺς συνταγματικούς. «Τέρποντας τοὺς καθολικούς», ἔγραφε ὁ Μαλλὲ ντὺ Πὰν τὸν Μάρτιο τοῦ 1795, «ἡ Συμβατικὴ φροντίζει γιὰ τὴν τέρψη τῶν βασιλοφρόνων. Δὲν ὑπάρχει οὔτε ἕνας ἱερέας ὁ ὁποῖος νὰ μὴν παρουσιάζει στὸ ποίμνιό του ὡς συνειδησιακὸ ζήτημα τὴ νομιμοφροσύνη του πρὸς τὸ καθεστώς».

Παρόμοιοι συμβιβασμοὶ δὲν ἦταν βιώσιμοι. Στὴ Βανδέα, ὁ Ὂς προέβλεπε πὼς αὐτὴ ἡ πολιτική, ἂν δὲν ἀφοπλιζόταν ὁ πληθυσμός, στὴν πραγματικότητα ἁπλῶς θὰ τοῦ παρεῖχε τὰ μέσα γιὰ νὰ ξαναρχίσει τὸν πόλεμο μὲ τὴν πρώτη εὐκαιρία. Ἀκριβῶς τὸ ἴδιο σκέφτονταν καὶ οἱ ἀρχηγοὶ τῶν στασιαστῶν, καὶ στὶς 5 Πραιριὰλ (25 Μαΐου) ὁ Ὂς συνέλαβε τὸν αὐτοαποκαλούμενο βαρόνο τοῦ Κορματὲν ὅταν κατασχέθηκε ἡ ἀλληλογραφία του καὶ διαπιστώθηκε ἡ προδοσία του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οὔτε οἱ καθολικοὶ δὲν ἔμειναν ἱκανοποιημένοι ἀπὸ τὸ νόμο τῆς 3ης Βαντόζ. Ἤθελαν νὰ ξαναπάρουν τὶς ἐκκλησίες τους καὶ νὰ ἀποκαταστήσουν τὴ δημόσια λατρεία. Ἐπιπλέον, μολονότι οἱ ἀπείθαρχοι ἐπέστρεφαν γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν ξανὰ στὴ Δυτικὴ Γαλλία, οἱ νόμοι ποὺ τοὺς ἀφοροῦσαν δὲν εἶχαν πάψει νὰ ἰσχύουν. Περὶ τὰ τέλη τῆς ἄνοιξης ὅμως, οἱ Θερμιδοριανοὶ δὲν ἦταν πλέον σὲ θέση νὰ ἀρνηθοῦν ὁτιδήποτε, ἀκόμη καὶ στοὺς δηλωμένους βασιλόφρονες: ἡ οἰκονομικὴ κρίση κινητοποιοῦσε πάλι τὸν λαό, καὶ σύσσωμη ἡ ἀστικὴ τάξη ἑνώθηκε ἐναντίον του.

β) Ἡ δημοσιονομικὴ καὶ οἰκονομικὴ κρίση. Λευκὴ Τρομοκρατία

Ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, ἡ προγραφὴ τῶν τρομοκρατῶν συνιστοῦσε τὴ θεαματικὴ ὄψη ποὺ προσέλαβε ἡ ἀντίδραση, ὄχι τὸ οὐσιῶδες χαρακτηριστικό της: ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ἀπεχθανόταν πάνω ἀπ' ὅλα ἡ ἀστικὴ τάξη, μεγάλη καὶ μικρή, τῆς ὑπαίθρου καὶ τῶν πόλεων, ἦταν ἡ διευθυνόμενη οἰκονομία. Οὔτε καὶ ἡ Συμβατικὴ σκεφτόταν διαφορετικά. Μόλις ξαναπῆρε τὶς τύχες της στὰ χέρια της, ἐπέστρεψε στὴν ἐλευθερία ποὺ τῆς ἦταν ἀνέκαθεν τόσο προσφιλής.

Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ μήνα Μπρυμαίρ, ἄρχισε νὰ ἀναθεωρεῖ τὴ μέγιστη διατίμηση καὶ τὸ καθεστὼς τῶν ἐπιτάξεων· ἀλλά, ὅσο περισσότερο ἡ Τρομοκρατία στρεφόταν ἐναντίον τῶν Ἰακωβίνων τόσο δυσκολότερο γινόταν νὰ ἐπιβληθεῖ ὁ σεβασμὸς αὐτῶν τῶν θεσμῶν. Οἱ ἀντίπαλοί τους κατηύθυναν μὲ πλάγιο τρόπο τὶς ἐπιθέσεις: κατηγοροῦσαν τὴ γραφειοκρατία, τὴν Ἐπιτροπὴ Ἐμπορίου, τὶς ἐθνικοποιημένες ἐπιχειρήσεις, τὴν αὐθαιρεσία τους, τὴν ἀμέλειά τους, τὴ σπατάλη τους. Ἄλλωστε, οἱ πράκτορες τῆς διευθυνόμενης οἰκονομίας δὲν ἦταν ἄραγε τρομοκράτες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους καλὸ θὰ ἦταν νὰ ἀπαλλαγεῖ κανείς; Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὴν ἄνοιξη ἐνέσκηψε λιμός. Ἔπρεπε λοιπὸν νὰ δοθεῖ ξανὰ στοὺς ἐμπόρους καὶ στοὺς οὐδετέρους ἡ δυνατότητα νὰ εἰσάγουν κατὰ βούληση, ὥστε νὰ ἐξασφαλίσουν τὰ ἀπαραίτητα σιτηρὰ καὶ νὰ ἀξιοποιήσουν τὰ κεφάλαια ποὺ εἶχαν καταφύγει στὸ ἐξωτερικό. Ἡ Συμβατικὴ ἔδωσε τὴ συγκατάθεσή της καί, μὲ εἰσήγηση τοῦ ἴδιου τοῦ Λεντέ, τοποθέτησε δίπλα στὴν Ἐπιτροπὴ Ἐμπορίου ἕνα συμβούλιο ἐπιχειρηματιῶν ὅπου βασίλευε ὁ Περρεγκώ. Πῶς ὅμως ἦταν δυνατὸν νὰ γίνουν εἰσαγωγὲς ὅταν οἱ πωλήσεις περιορίζονταν ἀπὸ τὴ μέγιστη διατίμηση; Αὐτή, λοιπόν, καταργήθηκε τελικὰ στὶς 4 Νιβὸζ τοῦ ἔτους 3 (24 Δεκεμβρίου 1794). Μέσα σὲ μερικὲς ἑβδομάδες ἀπελευθερώθηκαν ἐκ νέου τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο, ἡ ἀγορὰ συναλλάγματος, ἡ διακίνηση μεταλλικοῦ χρήματος, καὶ τὸ Χρηματιστήριο ἄρχισε πάλι νὰ λειτουργεῖ. Ἡ κατασκευὴ τοῦ πολεμικοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὸ κράτος διακόπηκε καί, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Βαντόζ, ἡ κυβέρνηση ξανάρχισε δοσοληψίες μὲ προμηθευτὲς ὅπως τὸν Λανσὲρ καὶ τὸν Σὲρφ-Μπέρ. Ἡ ἀνώτερη ἀστικὴ τάξη ἔμεινε ἱκανοποιημένη. Ὄχι ὁλότελα ὅμως. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κράτους ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἐπιτρέπονται οἱ ἐπιτάξεις προκειμένου νὰ ἀνεφοδιάζονται οἱ ἀγορές. Μιὰ νέα ἐπιτροπή, ἡ λεγόμενη Ἐπιτροπὴ Ἐμπορίου καὶ Ἀνεφοδιασμοῦ, διατήρησε τὸ δικαίωμα νὰ διενεργεῖ προαγορὲς γιὰ λογαριασμὸ τοῦ κράτους. Ἀναγκαστικὰ τὸ χρησιμοποιοῦσε, ἀφοῦ οἱ προμηθευτὲς ἀποδεικνύονταν ἀνίκανοι νὰ ἐκπληρώσουν τὶς συμβατικὲς ὑποχρεώσεις τους.

Ὅπως ἦταν ἀναπόφευκτο, ἡ ἐγκατάλειψη τῆς διευθυνόμενης οἰκονομίας προκάλεσε οὐσιαστικὰ τρομερὴ καταστροφή. Οἱ τιμὲς ἔκαναν τεράστια ἅλματα, καὶ ἡ συναλλαγματικὴ ἀξία τῆς λίβρας καταποντίστηκε. Ἡ Δημοκρατία καταδικάστηκε σὲ ὑπέρογκο πληθωρισμὸ καὶ καταβαράθρωσε τὸ νόμισμά της. Τὸ ἀσινιάτο, τὸ ὁποῖο εἶχε ἀνέβει ξανὰ στὸ 50% τῆς ὀνομαστικῆς του ἀξίας τὸν Δεκέμβριο τοῦ

1793, εἶχε ὑποχωρήσει στὸ 31% τὸ μήνα Θερμιδὸρ τοῦ ἔτους 2. Ἡ κατάργηση τῆς μέγιστης διατίμησης προκάλεσε τὴν πτώση του στὸ 20%, τὸν Φριμαὶρ τοῦ ἔτους 3 (Δεκέμβριο 1794). Τὸν ἑπόμενο Ζερμινὰλ (Ἀπρίλιο 1795) ἦταν 8%, τὸν Θερμιδὸρ ἔπεσε στὸ 3%. Ἡ ἄνοδος τῶν τιμῶν καταδίκασε τὸ κράτος σὲ ὑπέρογκο πληθωρισμό, ὁ ὁποῖος αὐξανόταν στὸ βαθμὸ ποὺ τὰ φορολογικὰ ἔσοδα εἰσέρρεαν δύσκολα καὶ εἰσπράττονταν σὲ ὑποτιμημένα ἀσινιάτα. Ἡ μάζα τῶν ἀσινιάτων αὐξανόταν καθὼς ἐκδίδονταν ἀδιάκοπα καινούρια, ὥσπου ἔφτασε τὰ 10 δισεκατομμύρια τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1794. Ἀπὸ τὸν Πλυβιὸζ μέχρι τὸν Πραιριὰλ (Φεβρουάριο–Μάιο 1795) τέθηκαν σὲ κυκλοφορία ἀσινιάτα ἀξίας 7 δισεκατομμυρίων. Οἱ χωρικοὶ καὶ οἱ ἔμποροι δὲν δέχονταν πλέον παρὰ μόνον μεταλλικὸ νόμισμα. Ἡ ἀπόκρουση τοῦ ἀσινιάτου ἐπηρέασε πολλαπλασιαστικὰ τὴν ὑποτίμηση. Ἐνῶ ἀπὸ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1794 μέχρι τὸν Μάιο τοῦ 1795 ἡ κυκλοφορία τοῦ χαρτονομίσματος δὲν αὐξήθηκε περισσότερο ἀπὸ 42,5%, τὸ ἀσινιάτο ἔχασε τὸ 68% τῆς ἀξίας του, καὶ ἡ ἰσοτιμία τῶν 100 χάρτινων λιβρῶν πέρασε ἀπὸ τὶς 24 στὶς 7,5 λίβρες σὲ μεταλλικὸ νόμισμα.

Τὴν 3η Μεσσιδὸρ τοῦ ἔτους 3 (21 Ἰουνίου 1795), τὸ ἀσινιάτο ἄξιζε μόλις τὸ 3% τῆς ὀνομαστικῆς του ἀξίας. Ἐκείνη τὴν ἡμέρα ἡ Συμβατικὴ ἐπικύρωσε τὴ χρεωκοπία του καθιερώνοντας μιὰ «ἀναλογικὴ κλίμακα», σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία μειωνόταν καὶ ὀνομαστικὰ ἡ ἀξία του ἀναλόγως μὲ τὴ σειρὰ τῆς ἔκδοσής του. Στὶς 2 Θερμιδὸρ (20 Ἰουλίου) διέταξε νὰ καταβάλλεται κατὰ τὸ ἥμισυ σὲ εἶδος ἡ πληρωμὴ τοῦ φόρου ἔγγειας ἰδιοκτησίας καὶ τῶν γεωμόρων. Στὴ συνέχεια ἐπανέφερε τὸ φόρο ἐπιτηδεύματος καὶ τὰ τέλη οἰκοσκευῆς ποὺ εἶχαν καταργηθεῖ ἀπὸ τοὺς Ὀρεινούς. Ἐπιπλέον ὑποχρεώθηκε νὰ παραχωρήσει τὴν ἀναλογικὴ ἀναπροσαρμογὴ τῶν ἀπολαυῶν τῶν κρατικῶν λειτουργιῶν, σὲ ἀντιστοιχία μὲ τὴν τιμὴ τοῦ ψωμιοῦ. Ἡ κατάρρευση ἦταν τόσο ἀπότομη, ὥστε φαινόταν σὰν νὰ διακόπηκε ὁλότελα ἡ οἰκονομικὴ ζωή. Ὅπως ἦταν φυσικό, ἦταν ἀδύνατον νὰ παρακολουθήσουν οἱ μισθοὶ τὴν ἄνοδο τῶν τιμῶν καὶ τὴν περιστολὴ τῆς ἀγορᾶς, καὶ ἡ μείωση τῆς ἀγοραστικῆς δύναμης ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ προκαλέσει τὴν παύση τῆς παραγωγῆς. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, οἱ ἐργασίες διακόπηκαν στὰ ὀρυχεῖα τοῦ Λιτρύ.

Ἡ σιτοδεία ἐπιδείνωσε τρομακτικὰ τὴν κρίση. Οἱ ἐπιτάξεις γιὰ τὸν ἀνεφοδιασμὸ τῶν ἀγορῶν, οἱ ὁποῖες ἀρχικὰ προβλεπόταν νὰ ἰσχύσουν ἐπὶ ἕνα μήνα, ἀναγκαστικὰ παρατάθηκαν μέχρι τὴν 1η Μεσσιδόρ· ἡ κατάληξη ὅμως ἦταν νὰ πάψουν ὁλότελα οἱ χωρικοὶ νὰ προσφέρουν τὰ προϊόντα τους, ὥστε νὰ ἀποφύγουν νὰ πληρώνονται σὲ ἀσινιάτα. Ἡ κυβέρνηση συνέχισε νὰ φροντίζει γιὰ τὸν ἐπισιτισμό του Παρισιοῦ, χωρὶς πάντως νὰ κατορθώνει νὰ τοῦ προσφέρει τὶς ποσότητες τροφίμων ποὺ ἀνακοινώνονταν. Οἱ ὑπόλοιπες πόλεις συναντοῦσαν τρομερὲς δυσκολίες στὸν ἀνεφοδιασμό τους. Ἄρχισαν πάλι νὰ ἀγοράζουν ἀπευθείας ἀπὸ τοὺς χωρικούς, ἢ ἀπευθύνονταν στὸ ἐξωτερικό. Τοὺς μοιράστηκαν μερικὲς ἐπιδοτήσεις καὶ τοὺς δόθηκε ἐξουσιοδότηση νὰ συνάπτουν δάνεια, μὲ τὸν ὅρο νὰ μὴν προσφύγουν στὸν καταναγκασμό. Ἐπιπλέον, οἱ ρυθμίσεις τῆς ἀγορᾶς ποὺ ἐπέβαλλαν οἱ δῆμοι ἔγιναν πολὺ αὐστηρότερες ἀπ' ὅ,τι τὸ ἔτος 2, χωρὶς πάντως νὰ κατορθώσουν νὰ ἐξασφαλί-

σουν τὴν ἐπάρκεια στὶς διανομές. Φρικτὴ ἀθλιότητα ἔπληττε συχνὰ τοὺς μεροκαματιάρηδες στὴν ὕπαιθρο, ποὺ ἐγκαταλείφθηκαν ἀπ' ὅλους. Ὅπως συμβαίνει πάντοτε, ὁρισμένοι χωρικοὶ ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τὸν πληθωρισμό· πουλοῦσαν μόνον σὲ μεταλλικὸ χρῆμα, καὶ πλήρωναν σὲ ἀσινιάτα. Ὁ πληθωρισμὸς κατέστρεψε τοὺς πιστωτὲς πρὸς ὄφελος τῶν χρεωστῶν. Ἐξαπέλυσε ἕνα πρωτάκουστο κύμα κερδοσκοπίας, τὸ ὁποῖο δημιούργησε νεόπλουτους καὶ τροφοδότησε τὴν πολυτέλεια τῶν «Ἐξαίσιων» καὶ τῶν «Μοσχομυρωμένων»,[1] σὲ σκανδαλώδη ἀντίθεση μὲ τὴν απογύμνωση τῶν λαϊκῶν τάξεων.

Οἱ ἀνυπέρβλητες δυσκολίες ποὺ προκάλεσε ἡ ἀπερίσκεπτη ἐπαναφορὰ τῆς οἰκονομικῆς ἐλευθερίας ὁδήγησαν τὴν κυβέρνηση σὲ μιὰ θέση ἀκραίας ἀδυναμίας. Καθὼς ἔμεινε χωρὶς πόρους, τῆς ἦταν σχεδὸν ἀδύνατον νὰ ἀσκήσει διοίκηση, ἀλλὰ πάντως δὲν ἀνατράπηκε ἀπὸ τὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα γέννησε ἡ κρίση. Στὴν ἀρχὴ τῆς ἄνοιξης, ἡ ἔνδεια ἦταν τέτοια ὥστε οἱ ταραχὲς ξέσπασαν πάλι σχεδὸν παντοῦ. Τὸ Παρίσι ἄρχισε ξανὰ νὰ συγκλονίζεται. Οἱ Ἀβράκωτοι, οἱ ὁποῖοι ἄφησαν νὰ προγραφοῦν οἱ Ἰακωβίνοι χωρὶς νὰ ποῦν λέξη, τώρα ποὺ βρέθηκαν χωρὶς ἐργασία καὶ ψωμὶ κυριεύτηκαν ἀπὸ νοσταλγία γιὰ τὸ καθεστὼς τοῦ ἔτους 2. Ἔτσι οἱ Θερμιδοριανοί, μέσα στὴν ἀπελπισία τους, κατηγόρησαν τοὺς Ὀρεινοὺς ὅτι τοὺς ὠθοῦσαν στὴν ἐξέγερση. Στὶς 2 Ζερμινὰλ (22 Μαρτίου) ξεκίνησε στὴ Συμβατικὴ ἡ συζήτηση σχετικὰ μὲ τὴν ἀπαγγελία κατηγορίας ἐναντίον τεσσάρων μελῶν τῶν παλαιῶν Ἐπιτροπῶν. Στὶς 8, ἄρχισε ἡ δίκη τοῦ Φουκιὲ-Τενβὶλ καὶ τῶν τέως ἐνόρκων τοῦ Ἐπαναστατικοῦ Δικαστηρίου.

Δὲν παρουσιάστηκαν ποτὲ ἀποδείξεις πὼς οἱ Ἰακωβίνοι πράγματι πέρασαν στὴ δράση, ἀλλὰ εἶναι γεγονὸς πὼς σύνθημα τῶν ἐξεγερμένων ἔγινε τὸ «Θέλουμε ψωμὶ καὶ τὸ Σύνταγμα τοῦ '93!» —καθὼς οἱ προτάσεις τῶν ἀντιδραστικῶν προανάγγελλαν πὼς ἑτοίμαζαν νέο σύνταγμα. Ἐμφανιζόταν ξανά, λοιπόν, ἡ συγκυρία τοῦ 1789 καὶ τοῦ 1793: ἡ ἀθλιότητα συμβάδιζε μὲ τὴν πολιτικὴ κινητοποίηση. Αὐτὴ τὴ φορὰ ὅμως συνασπίστηκε ἐναντίον τοῦ λαϊκοῦ κινήματος σχεδὸν ὁλόκληρη ἡ ἀστικὴ τάξη, ἀπὸ τοὺς Δημοκρατικοὺς μέχρι τοὺς ὑπέρμαχους τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος. Ἡ ἐμπειρία τοῦ ἔτους 2 τῆς εἶχε διδάξει τὴν ταξικὴ πειθαρχία. Ἐπιπλέον, αὐτὴ τὴ φορὰ εἶχε τὴν ἐξουσία στὰ χέρια της. Ἀντιθέτως, ἡ ἀποδιοργάνωση τοῦ λαϊκοῦ κόμματος, τὴν ὁποία ἐπέτεινε ἡ ἀπομάκρυνση τῶν νεότερων καὶ φλογερότερων στοιχείων του στὸν στρατό, εἶχε προχωρήσει τόσο ὥστε ἡ ἡμέρα τῆς 12ης Ζερμινὰλ (1η Ἀπριλίου) περιορίστηκε στὴν ἀσύντακτη συγκέντρωση ἑνὸς ἄοπλου πλήθους, τὸ ὁποῖο εἰσέβαλε στὴ Συμβατικὴ ἀλλὰ ἔπειτα διαλύθηκε χωρὶς ἀντίσταση ἀπὸ τὴν ἐθνοφρουρὰ τῶν πλούσιων προαστίων. Τὸ μόνο ἀποτέλεσμα ποὺ ἔφερε ἦταν νὰ γίνει ἀκόμη δριμύτερη ἡ ἀντίδραση. Τὸ ἴδιο βράδυ τῆς 12ης πρὸς τὴ 13η τοῦ μηνός, ἕνα διάταγμα ἐκτόπισε στὴ Γουιάνα, χωρὶς δίκη, τὸν Μπιγιώ, τὸν Κολλό, τὸν

1. [«Ἐξαίσιες» (Merveilleuses) καὶ «Μοσχομυρωμένοι» (Muscadins) ὀνομάζονταν οἱ κομψευόμενοι φιλομοναρχικοὶ τῆς ἐποχῆς.]

Μπαρὲρ καὶ τὸν Βαντιέ. Τὶς ἑπόμενες ἡμέρες, ἡ Συμβατικὴ διέταξε νὰ συλληφθοῦν περὶ τοὺς 20 βουλευτές, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Καμπόν. Στὶς 21 (10 Ἀπριλίου), ἐπέταξε νὰ ἀφοπλιστοῦν παντοῦ ὅσα ἄτομα συνέπραξαν «στὶς φρικωδίες τῆς τυραννίας», καὶ στὶς 27 τοῦ μηνὸς ὅρισε τὴν ἑνδεκαμελὴ ἐπιτροπὴ ἡ ὁποία ἐπιφορτίστηκε μὲ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ νέου συντάγματος. Στὶς 18 Φλορεὰλ (7 Μαΐου), ὁ Φουκιὲ-Τενβὶλ καὶ 14 ἔνορκοι τοῦ Ἐπαναστατικοῦ Δικαστηρίου ἀνέβηκαν στὸ ἰκρίωμα.

Ὁ Μπαρὲρ δὲν ἐπιβιβάστηκε στὸ πλοῖο γιὰ τὴ Γουιάνα. Ὁ Βαντιὲ κρύφτηκε. Ὁ Καμπὸν διέφυγε στὴν Ἐλβετία. Ἡ Πεδιάδα ἀνησύχησε κι ἔδειξε πάλι ἐπιφυλακτικότητα. Καθὼς ὅμως χειροτέρευε ἡ σιτοδεία, ὁ ἀναβρασμὸς μεγάλωνε κι ἔπρεπε νὰ ληφθοῦν προληπτικὰ μέτρα. Καθὼς τὸ κράτος εἶχε ξαναπάρει στὰ χέρια του τὸν στρατὸ χάρη στὴν «ἀμαλγαμάτωση» καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῆς πειθαρχίας, κρίθηκε πὼς ἦταν δυνατὸν νὰ τὸν χρησιμοποιήσουν δίπλα στὴν ἐθνοφρουρὰ τῶν δυτικῶν τμημάτων. Γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ τὸ 1789, στρατιωτικὰ ἀποσπάσματα μπῆκαν στὸ Παρίσι καὶ δέχτηκαν νὰ χτυπήσουν τὸν ἐξεγερμένο λαό. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο σημειώθηκε μιὰ ἀποφασιστικὴ στροφὴ τὶς Ἡμέρες τοῦ μήνα Πραιριάλ.

Ὁ λιμὸς ὤθουσε τὶς μάζες στὴν ἀπόγνωση. Ἡ ἐπισιτιστικὴ κατάσταση ἐπιδεινωνόταν ὅσο προχωροῦσε ἡ ἄνοιξη. Καθὼς εἶχαν ἐξαντληθεῖ τὰ ἀποθέματα στὸ Παρίσι, οἱ διανομὲς κατέληξαν νὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὰ τρόφιμα ποὺ ἔμπαιναν καθημερινὰ στὴν πόλη. Τὸ ἡμερήσιο δελτίο τοῦ ἑνὸς τεταρτόλιτρου παγιώθηκε. Καθὼς ἡ διανομὴ δὲν ὀργανωνόταν καλά, συχνὰ οἱ νοικοκυρὲς περίμεναν μάταια ἔξω ἀπὸ τὶς κλειστὲς πόρτες τῶν φούρνων. Οἱ ταραχὲς γενικεύτηκαν σὲ ὁλόκληρη τὴ χώρα. Στὴ Νορμανδία, κατὰ μῆκος τοῦ Σηκουάνα, ταραχοποιοὶ ποὺ λιμοκτονοῦσαν ἔκαναν ἐπιθέσεις στὶς ἐφοδιοπομπὲς ποὺ κατευθύνονταν πρὸς τὴν πρωτεύουσα. Στὸ μεταξὺ συνεχιζόταν ἡ ἄνοδος τῶν τιμῶν ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ δραστικὸς περιορισμὸς τῶν ἐμπορευμάτων ποὺ ἔφταναν, ἰδίως τῶν καυσίμων, αὔξαινε ὁλοένα τὴν ἀνεργία. Καθὼς ὁ πληθυσμὸς ὑποσιτιζόταν ἐδῶ καὶ μῆνες καὶ εἶχε ἐξαντλήσει ὁλότελα τοὺς πόρους του, ὁ λιμὸς τῆς ἄνοιξης τοῦ ἔτους 3 εἶχε καταστροφικὰ ἀποτελέσματα. Ἦταν ἕνας κοινωνικὸς λιμὸς ποὺ ἔπληξε οὐσιαστικὰ τὶς λαϊκὲς τάξεις, καθὼς ἡ Κυβέρνηση ἀρνιόταν νὰ ἐπιβάλει τὴ γενικὴ διανομὴ μὲ δελτίο ἐνῶ τὸ χρῆμα ἐπέτρεπε στοὺς πλούσιους νὰ ἐπιβιώσουν ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη ἀγορά. Ἄνδρες καὶ γυναῖκες ἔπεφταν νεκροὶ στοὺς δρόμους ἀπὸ τὴν ἀσιτία, ἡ θνησιμότητα αὐξήθηκε, οἱ αὐτοκτονίες πολλαπλασιάστηκαν. «Δὲν συναντᾶ πλέον κανεὶς στὸ δρόμο», ἔγραφε ὁ ἀντιδραστικὸς *Βραδινὸς ἀγγελιοφόρος* τῆς 8ης Φλορεὰλ (27 Ἀπριλίου 1795), «παρὰ μόνον μορφὲς ὠχρὲς καὶ λιπόσαρκες, μὲ ζωγραφισμένο ἐπάνω τους τὸν πόνο, τὴν κόπωση, τὴν πείνα καὶ τὴν ἀθλιότητα». Στὴ νοοτροπία τῶν πλουσίων, τὸ συναίσθημα τοῦ οἴκτου ἀναμειγνυόταν μὲ τὸ φόβο τῶν λεηλασιῶν ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ προκαλέσει ὁ λιμός, τῆς ἀπειλῆς ποὺ ἀναπτυσσόταν ἐναντίον τῆς ἰδιοκτησίας. Σιγὰ σιγὰ ἡ λαϊκὴ ὀργὴ ἀναμειγνυόταν μὲ τὴν ἀπόγνωση. Μὲ τὸ λιμὸ ἐπαναξιολογήθηκε θετικὰ τὸ σύστημα τοῦ ἔτους 2. «Ὅσο βασίλευε ὁ Ροβεσπιέρος, τὸ

αἷμα ἔρεε καὶ τὸ ψωμὶ δὲν ἔλειπε. Σήμερα ποὺ δὲν χύνεται αἷμα, λείπει τὸ ψωμί. Πρέπει νὰ τρέξει αἷμα γιὰ νὰ ἔχουμε ψωμί»: αὐτὰ ἔλεγε μιὰ τρομοκρατικὴ ἀνακοίνωση σύμφωνα μὲ ἀναφορὰ τῆς ἀστυνομίας. Τὸ Σύνταγμα τοῦ 1793 θεωροῦνταν περισσότερο παρὰ ποτὲ ἡ γῆ τῆς ἐπαγγελίας. «Σὲ αὐτὴ τὴν ὑπόσχεση δημοκρατίας», ἔγραφε ὁ Λεβασσὲρ τῆς Σὰρτ στὰ *Ἀπομνημονεύματά* του, «ἀγκιστρώνει ὁ λαὸς κάθε ἐλπίδα του».

Ὁ ξεσηκωμὸς τοῦ Πραιριὰλ ἀποδείχτηκε περισσότερο βίαιος, ἀλλὰ ὄχι λιγότερο ἀναρχούμενος, ἀπὸ ἐκεῖνον τῆς 12ης Ζερμινάλ. Τὴν 1η Πραιριὰλ (20 Μαΐου) τὸ πλῆθος πλημμύρισε τὴ συνέλευση κι ἔσφαξε τὸν βουλευτὴ Φερώ. Οἱ ἀρχὲς περίμεναν πρῶτα τὴ συναίνεση τῶν Ὀρεινῶν προτοῦ τὸ διώξουν ἀπὸ ἐκεῖ. Στὴ συνέχεια τὸ σκόρπισαν χωρὶς δυσκολία. Στὶς 2 τοῦ μηνός, ἡ συνέλευση ἀρκέστηκε νὰ διακηρύξει τὴ συναδέλφωση. Στὶς 3, ὁ στρατὸς περικύκλωσε τὸ Φωμποὺρ Σαὶντ-Ἀντουάν, ποὺ ἡττημένο ἀπὸ τὴν πείνα καὶ τὴν ἐξάντληση παραδόθηκε ἀμαχητὶ τὴν ἑπομένη. Ἡ ἡμερομηνία αὐτὴ σήμανε καὶ τὸ τέλος τῆς Ἐπανάστασης: τότε τσακίστηκε ὁ μηχανισμός της.

Ἔκτοτε ἡ λευκὴ Τρομοκρατία ἀποχαλινώθηκε. Μιὰ στρατιωτικὴ ἐπιτροπὴ ἀπάγγειλε 36 κεφαλικὲς καταδίκες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ξεχώριζαν οἱ ποινὲς ἔξι Ὀρεινῶν, τῶν «μαρτύρων τοῦ Πραιριάλ». Μιὰ τεράστια ἐκκαθαριστικὴ ἐπιχείρηση ἐκτυλίχθηκε στὰ τμήματα ἀπὸ τὶς 5 μέχρι τὶς 13 Πραιριάλ, στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας πραγματοποιήθηκαν 1.200 συλλήψεις καὶ 1.700 ἀφοπλισμοί, ποὺ κατόρθωσαν νὰ καταπνίξουν τὸ λαϊκὸ κίνημα στὸ Παρίσι. Ἡ Συμβατικὴ διέταξε νὰ συλλάβουν τὰ μέλη τῶν παλαιῶν Ἐπιτροπῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Καρνὸ καὶ τὸν Πριὲρ ντὲ λὰ Κὸτ ντ' Ὄρ, καθὼς καὶ μιὰ δωδεκάδα βουλευτές. Στὴν ἐπαρχία ἐκτελέστηκαν τρομοκράτες, ὅπως συνέβη γιὰ παράδειγμα μὲ τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς τῆς Ὀράγγης καὶ μὲ τὸν Λεμπόν. Πολλοὶ Ἰακωβίνοι, ἀφοῦ καθαιρέθηκαν ἀπὸ τὸ λειτούργημά τους, καταδιωγμένοι, ἀποδεκατισμένοι, ἀπειλημένοι, ἀναγκάστηκαν νὰ ἐκπατριστοῦν. Στὰ νοτιοανατολικὰ —στὴ Λυόν, στὸ Λὸν-λὲ-Σωλνιὲ καὶ στὴν Μπούργκ, στὸ Μονμπριζὸν καὶ στὸ Σαὶντ-Ἐτιέν, στὸ Αΐξ, στὴ Μασσαλία, στὴ Νὶμ καὶ στὴν Ταρασκὸν— πρῶτα τοὺς φυλάκισαν κι ἔπειτα τοὺς ἔσφαξαν. Οἱ ἑταιρεῖες τοῦ Ἰησοῦ καὶ τοῦ Ἥλιου κυνηγοῦσαν τοὺς πατριῶτες ὅπως στὸ κυνήγι τῆς πέρδικας. Οἱ Ἀβράκωτοι τῆς Τουλὸν πῆραν τὰ ὅπλα· μετὰ τὴν ἧττα, τοὺς ἀνέλαβε μιὰ στρατιωτικὴ ἐπιτροπή.

Ὅπως συμβαίνει πάντοτε, ἡ Δεξιὰ φρόντισε πλάι σὲ παρόμοιες ὠμότητες νὰ προσφέρει ἱκανοποιήσεις στοὺς φίλους της. Ἡ Συμβατικὴ ἐπέστρεψε τὰ ἀγαθὰ τῶν καταδικασμένων καὶ τῶν ἐκτοπισμένων, ἔδωσε ἀμνηστία στοὺς φεδεραλιστές, κατάργησε τὸ Ἐπαναστατικὸ Δικαστήριο καὶ τὰ πιστοποιητικὰ πολιτικῶν φρονημάτων. Τὴν 11η Πραιριὰλ (30 Μαΐου) παρέδωσε τὶς ἐκκλησίες στοὺς πιστούς. Μολονότι ὅμως ἡ ἐπαναφορὰ τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἐπιταχύνθηκε ἔπειτα ἀπὸ αὐτὰ τὰ μέτρα, δὲν πῆρε διόλου σάρκα καὶ ὀστὰ ἡ θρησκευτικὴ εἰρήνευση. Στὴν πράξη, ἐξακολουθοῦσε νὰ ἰσχύει ἡ ἀπαγόρευση τῶν ἐξωτερικῶν ἐκδηλώσεων τῆς λατρείας καί, σύμφωνα μὲ τὶς προβλέψεις τοῦ διατάγματος, στὶς ἐκκλησίες ποὺ ἐπα-

ναλειτουργοῦσαν θὰ γίνονταν οἱ τελετουργίες τῆς δεκαδικῆς λατρείας, ἡ λατρεία τῶν συνταγματικῶν καὶ παραλλήλως τῶν ρωμαιοκαθολικῶν ἱερέων —ἕνα simultaneum ποὺ ξεσήκωσε ἀδιάκοπες συγκρούσεις. Ἐπιπλέον, τὸ διάταγμα ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τοὺς θρησκευτικοὺς λειτουργοὺς νὰ κάνουν δήλωση ὑποταγῆς στὸ νόμο: οἱ συνταγματικοὶ τὴν ἔκαναν καὶ ἀνασυγκρότησαν τὴν Ἐκκλησία τους, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Γκρεγκουάρ. Ἕνα μέρος τῶν ὑπολοίπων ἀκολούθησε τὸ παράδειγμα τοῦ ἀβᾶ Ἐμερύ, τοῦ παλαιοῦ διευθυντῆ τοῦ Ἁγίου Σουλπικίου. Στοὺς «ὑποταγμένους» ὅμως ἀντιπαρατάσσονταν οἱ «ἀνυπότακτοι», οἱ ὁποῖοι συνέχιζαν τὸν παράνομο προσηλυτισμό τους.

Ἡ Πεδιάδα θορυβήθηκε ξανά. Ἀποκατέστησε τὴν τάξη στὴ Λυόν. Ἡ Ἐπιτροπὴ Γενικῆς Ἀσφαλείας, ἀψηφώντας τὰ τμήματα, καὶ οἱ ἐπαρχιακὲς ἀρχὲς ἄρχισαν νὰ ἀπελευθερώνουν τοὺς Ἰακωβίνους. Ὡστόσο, ἐκεῖνο ποὺ τρόμαζε περισσότερο ὅσους Θερμιδοριανοὺς παρέμεναν Δημοκρατικοί, ἦταν πὼς οἱ βασιλόφρονες δὲν ἔκρυβαν πλέον τὶς ἐλπίδες τους. Κατονομάζονταν διάφορα μέλη τῆς Συμβατικῆς ποὺ τώρα ἑτοιμάζονταν νὰ συνάψουν συμφωνία μαζί τους. Ὡστόσο, δὲν μποροῦσαν ἀκόμη νὰ τοὺς παραδοθοῦν δεμένοι χειροπόδαρα ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ βασιλόφρονες δὲν συμφωνοῦσαν μὲ ὅσες παραχωρήσεις τοὺς προσέφεραν. Οἱ μὲν ὑπολόγιζαν νὰ ἀναθεωρήσουν τὸ ἔργο τῆς Συντακτικῆς καὶ νὰ κυβερνήσουν ἐν ὀνόματι τοῦ Λουδοβίκου ΙΖ'· οἱ δὲ ἐπιδίωκαν νὰ ἐπαναφέρουν τὸ Παλαιὸ Καθεστώς. Δυστυχῶς γιὰ τοὺς συνταγματικοὺς βασιλόφρονες, ὁ διάδοχος βασιλιὰς ποὺ ἦταν ἀκόμη παιδὶ πέθανε στὴ φυλακή του, στὸ μοναστήρι Τάμπλ, στὶς 20 Πραιριὰλ (8 Ἰουνίου). Ὁ κόμης τῆς Προβηγκίας, ὁ ὁποῖος βρισκόταν τότε στὴ Βερόνα, πῆρε τὸ ὄνομα Λουδοβίκος ΙΗ' καὶ δημοσίευσε στὶς 24 Ἰουνίου μιὰ προκήρυξη ποὺ ὑποσχόταν τὴν τιμωρία τῶν ἐπαναστατῶν καὶ τὴν παλινόρθωση τῆς παλαιᾶς τάξης. Τὸ μόνο ποὺ ἀπέμενε τώρα στοὺς μετριοπαθεῖς ἦταν νὰ συνεννοηθοῦν μὲ τοὺς Θερμιδοριανοὺς τῆς Πεδιάδας γιὰ νὰ ψηφίσουν ἕνα ὑποφερτὸ σύνταγμα. Ἔβλεπαν πὼς μόνον ἕνα σφάλμα δὲν ἔπρεπε νὰ διαπράξουν τώρα οἱ ἀπολυταρχικοί: νὰ προσφύγουν γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ στὸν ἐμφύλιο πόλεμο, σὲ συνέργεια μὲ τὸ ἐξωτερικό. Βεβαίως, ἐκεῖνοι δὲν σκέφτονταν τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό. Στὸ Παρίσι λειτουργοῦσε μιὰ βασιλικὴ ὀργάνωση πρακτόρων. Τὸν Ἰούνιο προσεγγίστηκε ὁ Πισεγκρύ, διοικητὴς τῆς στρατιᾶς τοῦ Ρήνου. Στὴν Ἐλεύθερη Κομητεία καὶ στὴ Μεσημβρινὴ Γαλλία ἔβαλαν ὅλες τὶς δυνάμεις τους γιὰ νὰ προετοιμάσουν τὸν ξεσηκωμὸ ἐν ἀναμονῇ τῆς ξένης εἰσβολῆς. Στὶς ἀρχὲς τοῦ Πραιριάλ, οἱ Σουάνοι πῆραν γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ τὰ ὅπλα, ὑπολογίζοντας στὴν ὀργάνωση τῶν πρακτόρων ποὺ εἶχε στήσει στὸ νησὶ Τζέρσυ ὁ κόμης τοῦ Ἀρτουά, καὶ στὴν ἀπόβαση ποὺ προανάγγελλαν ἐπιτέλους οἱ Ἄγγλοι. Διάλεξαν κακὴ στιγμή, καθὼς τότε ἀκριβῶς διαλυόταν ὁ Συνασπισμὸς τῶν Δυνάμεων. Οἱ ἀπολυταρχικοὶ ρίχτηκαν σὲ μιὰ περιπέτεια ἡ ὁποία θὰ ἀπέληγε πρὸς ὄφελος τῆς Δημοκρατίας.

γ) Ἡ διπλωματία τῶν Θερμιδοριανῶν

Καθὼς ἡ Γαλλία παρέμενε σὲ κατάσταση πολέμου μὲ τὴν Εὐρώπη, οἱ πιὸ καταστροφικὲς συνέπειες τῆς ἐξάρθρωσης τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης, τῆς ἐγκατάλειψης τῆς διευθυνόμενης οἰκονομίας, τοῦ καταποντισμοῦ τοῦ νομίσματος ἐκδηλώθηκαν στὸν στρατό. Ἀνυπότακτοι καὶ λιποτάκτες ὑπῆρχαν πάντοτε. Τὸ ἔτος 2 τοὺς καταζητοῦσαν. Τὸ ἔτος 3 τοὺς ἄφησαν νὰ ἐπιστρέψουν στὰ σπίτια τους, νὰ πρωτοστατοῦν στὰ τμήματα καὶ στὴ «Χρυσὴ Νεολαία», νὰ προσχωροῦν στὶς βασιλικὲς συμμορίες καὶ στοὺς Σουάνους. Πολλοί, βεβαίως, ἔβρισκαν δικαιολογίες. Ἡ πατρίδα δὲν κινδύνευε πλέον. Ὁ πόλεμος φαινόταν νὰ ἔχει ἀνασταλεῖ. Ἡ ἀθλιότητα τῆς ζωῆς τῶν μαχητῶν ξεπερνοῦσε κατὰ πολὺ ἐκείνη τοῦ ἔτους 2. Ἐπιπλέον, οἱ ἀρχὲς ἄφησαν νὰ περάσει ἡ ἐπέτειος τῆς μαζικῆς ἐπιστράτευσης χωρὶς νὰ καλέσουν στὰ ὅπλα ὅσους ἀνύπαντρους γίνονταν τώρα δεκαοχτὼ χρονῶν. Μόνον ἐκεῖνοι ποὺ εἶχαν ὑποχρεωθεῖ νὰ καταταγοῦν τὸ 1793 ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὑπηρετοῦν ἐπ' ἀόριστο. Μὲ δυὸ λόγια, τὸν Μάρτιο τοῦ 1795 ὑπολογιζόταν πὼς παρέμεναν πλέον στὸν στρατὸ μόνον 450.000 ἄνδρες, ἀπὸ τὸ 1.100.000 ποὺ θὰ ἔπρεπε θεωρητικῶς νὰ εἶναι ἡ δύναμή του. Μάλιστα τὸ ἔλλειμμα αὐξανόταν στὴ διάρκεια τοῦ καλοκαιριοῦ, κατὰ τρόπο ὥστε οἱ Γάλλοι ἔχασαν τελικὰ τὴν ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ στὸν Ρῆνο. Ἀντιστοίχως ἐξελισσόταν ἡ κατάσταση καὶ ὡς πρὸς τὸ πολεμικὸ ὑλικὸ καὶ τὸν ἐξοπλισμό, καθὼς ἡ κατασκευὴ καὶ ἡ μεταφορά τους εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ στὰ χέρια προμηθευτῶν ποὺ ἦταν ἀκατόρθωτο νὰ πληρωθοῦν.

Εὐτυχῶς γιὰ τοὺς Θερμιδοριανούς, τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀποδιοργάνωσης δὲν ἔγιναν ἀμέσως ὁρατά. Ἔτσι κατόρθωσαν νὰ πάρουν στὴν κατοχή τους τὴν Ὀλλανδία κι ἐπίσης, μὲ ἐξαίρεση μερικὰ σημεῖα, τὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Ρήνου. Ἀκόμη εὐτυχέστερο ἦταν τὸ γεγονὸς πώς, ἂν οἱ ἴδιοι ἔπαψαν νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ πολεμήσουν τὸ Συνασπισμό, ἐκεῖνος διαλυόταν ἀπὸ μόνος του. Ἂν οἱ ἴδιοι ἀναγκάζονταν νὰ ἐπιδιώξουν τὴν εἰρήνη, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς τους τὴν ἐπιθυμοῦσαν ἐξίσου. Ἀπὸ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1794 ἡ Πρωσία συνέχιζε τὶς διαπραγματεύσεις στὴ Βασιλεία. Στὸ Παρίσι, ὁ κόμης Καρλέττι ἔδειχνε διατεθειμένος νὰ διαπραγματευτεῖ ἐν ὀνόματι τῆς Τοσκάνης. Τέλος, καὶ ἡ Ἰσπανία προσπάθησε νὰ ἀνοίξει διάλογο.

Οἱ Θερμιδοριανοὶ σκόπευαν νὰ διαπραγματευτοῦν ξεχωριστὰ μὲ κάθε μιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς Δυνάμεις, ἀφενὸς γιὰ νὰ διαιρέσουν τοὺς συμμάχους καί, ἀφετέρου, ἐπειδὴ ἡ γενικὴ διαπραγμάτευση θὰ συνεπαγόταν καθυστερήσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες θὰ μποροῦσαν ἐνδεχομένως νὰ ἐπωφεληθοῦν ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Πρωσία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως, ὑπολόγιζαν νὰ προτείνουν στὴν Πρωσία καὶ στὴν Ἰσπανία νὰ συμπαραταχθοῦν μὲ τὴ Δημοκρατία. Ἀναβίωνε ἡ διπλωματία τοῦ Δαντὸν καί, μαζί της, ἡ ἀντιαυστριακὴ παράδοση καὶ ἡ παράδοση τοῦ Οἰκογενειακοῦ Συμφώνου. Τὰ πράγματα ἔδειχναν εὐνοϊκά. Τὴν ἄνοιξη τοῦ 1793, ἡ πολιτικὴ τοῦ Δαντὸν δὲν προσέφερε καμιὰ ἐλπίδα ἐπιτυχίας: ἡ Γαλλία ἦταν νικημένη, καὶ εἶχε τοὺς εἰσβολεῖς στὸ ἔδαφός της. Ἦταν μιὰ πολιτικὴ ψευδαισθήσεων ποὺ ἐπέτεινε τὸν κίνδυνο. Ἤδη ἡ

νίκη τὴν καθιστοῦσε ἀποδεκτή. Στὴν πραγματικότητα, φαινόταν ἀμφίβολο πῶς θὰ κατορθωνόταν τόσο γρήγορα νὰ ἑνωθοῦν οἱ βασιλιάδες μὲ τοὺς βασιλοκτόνους· μποροῦσε ὅμως νὰ δοκιμάσει κανείς.

Οἱ Θερμιδοριανοὶ σκόπευαν, εἴτε ἁπλὴ εἰρήνη σύναπταν ἔτσι εἴτε συμμαχία, νὰ τὴ χρησιμοποιήσουν γιὰ νὰ ὑποχρεώσουν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο καὶ τοὺς ὑπόλοιπους ἐμπόλεμους, καὶ πάνω ἀπ' ὅλους τὴν Αὐστρία, νὰ καταθέσουν τὰ ὅπλα. Οἱ ἐμπόλεμοι θὰ πρόβαλλαν ἀντίσταση, ἡ ὁποία φαινόταν μᾶλλον μακροχρόνια ἀναλόγως μὲ τοὺς ὅρους ποὺ θὰ τοὺς ἔθετε ἡ Γαλλία. Βεβαίως, τελευταία θὰ ὑποχωροῦσε ἡ Ἀγγλία, καὶ ἂν ἡ Δημοκρατία διεκδικοῦσε σημαντικὲς κατακτήσεις, τότε ἀναμφίβολα θὰ ἔπρεπε νὰ περάσουν χρόνια προτοῦ αἰσθανθεῖ ὑποχρεωμένη νὰ τὶς δεχτεῖ. Τὸ 1793, ἡ Συμβατικὴ εἶχε ἀφήσει νὰ τὴν παρασύρουν ὥστε νὰ κηρύξει τὴν ἐπέκταση τῆς ἐπικράτειας μέχρι τὰ «φυσικὰ σύνορα», καὶ νὰ προσαρτήσει, πέρα ἀπὸ τὴ Σαβοΐα καὶ τὴ Νίκαια, τὸ Βέλγιο καὶ τὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Ρήνου. Εἶναι πιθανὸν πὼς ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας τοῦ ἔτους 2 θεωροῦσε πὼς δὲν τὴ δέσμευαν παρόμοιες ἀποφάσεις, προτοῦ ἀναγορευτοῦν μὲ δημοψήφισμα σύμφωνες μὲ τὸ σύνταγμα. Μετὰ τὴν 9η Θερμιδὸρ ὅμως, δὲν ἄργησαν νὰ τὶς χρησιμοποιήσουν τὰ κόμματα. Οἱ ἀντεπαναστάτες ἐκστράτευαν ὑπὲρ τῆς εἰρήνης μὲ ὁποιοδήποτε τίμημα —κάτι ποὺ εὐχαριστοῦσε ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ ἔθνους— καὶ ὑπὲρ τῆς ἐγκατάλειψης τῶν κατακτήσεων, τὴν ὁποία ἐπέβαλλε ἡ συνενοχή τους μὲ τὸν ἐχθρό. Οἱ Δημοκρατικοὶ κατηγοροῦσαν γιὰ προδοσία αὐτοὺς τοὺς ἐκθειαστὲς τῶν «παλαιῶν ὁρίων», καὶ ἔκλιναν μᾶλλον πρὸς τὴ σύνδεση τῆς εἰρήνης μὲ τὰ φυσικὰ σύνορα καὶ μὲ τὴν ὑπεράσπιση τῆς Ἐπανάστασης.

Ἄλλωστε, τὸ δρόμο γιὰ κάτι τέτοιο τὸν ἄνοιξε ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας τοῦ ἔτους 2, ὅταν ἐπικαλοῦνταν τὸ ἐθνικὸ συναίσθημα καὶ διέταζε νὰ ἀντιμετωπίζονται ὡς ἐχθροὶ ὅσοι λαοὶ ἀνέχονται τὴ δουλεία. Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀσφάλειας, τὸ συμφέρον καὶ τὸ πνεῦμα τῆς δόξας ἑνώνονταν ἐφεξῆς ζητώντας νὰ διαφυλαχτοῦν τὰ φυσικὰ σύνορα, ὡς ἀποζημίωση καὶ ἐγγύηση τῆς νίκης. Ὁ στρατὸς δὲν θὰ ἔβλεπε μὲ καλὸ μάτι τὴν ἐγκατάλειψή τους· αὐτὸς κατεῖχε μέσα στὴ Δημοκρατία μιὰ θέση ὅλο καὶ πιὸ ἰσχυρή. Μὲ δυσκολία εἶχε διαλύσει τὸν παλαιὸ στρατὸ ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση, καὶ ἦταν ἀδύνατον νὰ ἐπιχειρήσει κάτι παρόμοιο ἐν μέσω τῆς κρίσης τοῦ ἔτους 3. Ἄλλωστε στὸν στρατὸ διατηροῦνταν καλύτερα ἡ Δημοκρατικὴ νομιμοφροσύνη, καὶ σὲ αὐτὸν ἀπευθύνονταν οἱ Θερμιδοριανοὶ προκειμένου νὰ ὑπερασπίσει τὴ Συμβατική. Γιὰ νὰ διατηρήσει τὴν ἰσχύ του, ἔπρεπε ἀναγκαστικὰ νὰ τρέφεται ἀπὸ τὸν πόλεμο. Ἢ μᾶλλον: ὁ στρατὸς ἤδη συντηροῦσε τὸ ἔθνος. Ὑπὸ τὴν προστασία του, οἱ δυνάμεις ἐκκένωσης ἀπογύμνωναν τὶς κατεχόμενες χῶρες, χωρὶς νὰ παραβλέπουν καὶ τὰ ἔργα τέχνης, ἐνῶ ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας τοὺς παράγγειλε νὰ κωφεύουν στὶς εὐχὲς ἕνωσης μὲ τὴ Γαλλία, ἀφοῦ ἡ ἄμεση προσάρτηση τῶν περιοχῶν θὰ παρακώλυε αὐτὴ τὴν ἐπιχείρηση. Οἱ Θερμιδοριανοὶ κατάργησαν τὶς ἰακωβινικὲς ἑταιρεῖες, τὶς ὁποῖες κατηγόρησαν γιὰ λεηλασία. Μιὰ γαλλικὴ διοίκηση ἐγκαταστάθηκε στὶς Βρυξέλλες καὶ μιὰ ἄλλη στὸ Ἄαχεν γιὰ τὴ Ρη-

νανία, ἡ ὁποία ὑποδιαιρέθηκε σὲ ἑφτὰ περιφέρειες. Ἀπευθύνονταν στὶς τοπικὲς ἀρχὲς μὲ αἰτήσεις κατάσχεσης, ἀλλὰ πλήρωναν γιὰ τὶς ἐπιτάξεις τους σὲ ἀσινιάτα καί, μέχρι τὸ 1795, ὄχι περισσότερα ἀπὸ ὅσα προέβλεπε ἡ μέγιστη διατίμηση. Τὸ ἀσινιάτο κυκλοφόρησε ἐπίσης στὴ Δημοκρατία τῆς Βαταβίας, καὶ οἱ Θερμιδοριανοὶ ἐπέμειναν κυρίως, κατὰ τὶς διαπραγματεύσεις τους μὲ τὴν τελευταία, σὲ πολεμικὲς ἀποζημιώσεις οἱ ὁποῖες θὰ ἔθεταν στὴ διάθεσή τους μιὰ ποσότητα συναλλαγματικῶν πληρωτέων στὴ Γενεύη καὶ στὴν Ἐλβετία, ὥστε νὰ χρηματοδοτήσουν τὶς ἐκστρατεῖες τοῦ Ρήνου καὶ τῶν Ἄλπεων. Ὅταν ἐξάντλησαν τὶς κατεχόμενες χῶρες ὑπέκυψαν στὸν πειρασμὸ νὰ τὶς προσαρτήσουν, ὥστε νὰ ἀποφύγουν ἐκεῖ τὴν ἐπικράτηση τῆς ἀντιγαλλικῆς ἀντίδρασης, ὅπως εἶχε συμβεῖ ὅταν ἐκδόθηκε τὸ διάταγμα τῆς 15ης Δεκεμβρίου 1792 —καὶ μάλιστα νὰ κατακτήσουν ἀκόμη περισσότερες, ὥστε νὰ κρατοῦν ἀπασχολημένο τὸν στρατὸ καὶ νὰ γεμίζουν τὸ Θησαυροφυλάκιο. Ἀναμφίβολα κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο μεγάλωναν οἱ μελλοντικὲς δυσκολίες, οἱ Θερμιδοριανοὶ ὅμως εἶχαν ἀπολέσει πλέον τὴν εὐχέρεια νὰ κατευθύνουν οἱ ἴδιοι τὰ γεγονότα.

Ἀρχικὰ πάντως ἀπέφυγαν νὰ ἐπικαλεστοῦν τὶς προσαρτήσεις τοῦ 1793. Δίστασαν πολὺ καιρὸ νὰ τὸ ἀποφασίσουν, καὶ διαιρέθηκαν μεταξύ τους. Ὄχι ὅσον ἀφοροῦσε τὴ Σαβοΐα καὶ τὴ Νίκαια, οἱ ὁποῖες, βεβαίως, δὲν προκαλοῦσαν κανένα ζήτημα, ἀλλὰ σὲ σχέση μὲ τὸ Βέλγιο καί, πολὺ περισσότερο ἀκόμη, μὲ τὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Ρήνου. Στὴν πραγματικότητα, μεταξὺ τῆς κατάκτησης καὶ τῆς ἐγκατάλειψης παρουσιαζόταν ὁ μέσος δρόμος τῆς στρατηγικῆς τροποποίησης τῶν συνόρων, τὸν ὁποῖο προτιμοῦσαν οἱ μετριοπαθεῖς ὅσο καὶ οἱ συνταγματικοὶ βασιλόφρονες. Ἡ Γαλλία θὰ καλυπτόταν τέλεια ἂν ἑνωνόταν ἡ περιοχὴ μεταξὺ τοῦ Σάμπρ καὶ τοῦ Μεύση, μὲ τὴ Ναμὺρ καὶ τὸ Λουξεμβοῦργο. Ὡστόσο, φαίνεται πὼς ἡ προσάρτηση τοῦ Βελγίου συγκέντρωνε τὴν ὑποστήριξη ὅλων γενικῶς τῶν Δημοκρατικῶν. Ἀντιθέτως, ὁ Μερλὲν ντὲ Ντουαὶ καὶ ὁ Μερλὲν ντὲ Τιονβίλ, γιὰ παράδειγμα, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1795 ἀπεχθάνονταν τὴν ἰδέα νὰ προσαρτηθοῦν οἱ γερμανικοὶ πληθυσμοὶ τῆς Ρηνανίας, τοὺς ὁποίους θεωροῦσαν ἀνίκανους νὰ ἀφομοιωθοῦν. Ἀντίθετες απόψεις ἐξέφραζε ὁ Ἀλσατὸς Ρεμπέλ, ὁ ὁποῖος θεωροῦσε ἀπαραίτητη αὐτὴν τὴν πρόσκτηση προκειμένου νὰ προστατευτεῖ ἡ ἐπαρχία του ἀπὸ τὴν εἰσβολή, ὅπως καὶ ὁ Σιεγὲς ποὺ ἦταν ἀποφασισμένος νὰ φτάσουν τὰ νέα ἐδάφη μέχρι τὸν Ρῆνο, ὥστε κατόπιν νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὶς ἀποζημιώσεις ποὺ θὰ ἀποσποῦσε ἡ Πρωσία γιὰ νὰ ἀλλάξουν τὸ χάρτη τῆς Γερμανίας.

Ἡ ἀβεβαιότητα παρατάθηκε μέχρι τὴν ἐποχὴ ποὺ ἤδη κυβερνοῦσε τὸ Διευθυντήριο. Οἱ Θερμιδοριανοί, καθὼς ἀπέφευγαν νὰ ἐκφραστοῦν σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα, φρόντιζαν ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ νὰ ἔχουν τὰ χέρια τους ἐλεύθερα. Ὡστόσο, ἡ Συνθήκη τῆς Βασιλείας μὲ τὴν Πρωσία, ἔστω καὶ ἂν δὲν ἀποφαινόταν τίποτε ὁριστικά, καθόρισε τὸν μελλοντικὸ προσανατολισμό τους. Καθὼς σκέφτονταν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ σκέφτονταν καὶ οἱ συνασπισμένες Δυνάμεις, οἱ Θερμιδοριανοὶ μποροῦσαν νὰ συνεννοηθοῦν μαζί τους ὑπὸ τὸν ὅρο ὅτι θὰ ἔπαιρναν τὸ μερίδιό τους. Τὰ δι-

καιώματα τοῦ ἀνθρώπου εἴτε παραδίνονταν στὴ λήθη εἴτε συγκάλυπταν μὲ τὰ ὀφέλη τὰ ὁποῖα ὑπόσχονταν στοὺς προσαρτημένους λαοὺς τὴ βία ποὺ ἔμελλαν νὰ ὑποστοῦν οἱ τελευταῖοι. Τὸ μόνο ποὺ ἀπέμενε τώρα ἦταν νὰ ἀποκατασταθεῖ καὶ ἡ παλαιὰ διπλωματία ἡ ὁποία, μὲ τὰ μυστικὰ ἄρθρα της, γνώριζε τρόπους γιὰ νὰ διευθετεῖ τὰ αἴσχη καὶ νὰ καλύπτει τὶς προδοσίες. Ἔχοντας ἤδη συνάψει τὴ συμφωνία μὲ τὴν Τοσκάνη, στὶς 19 Φεβρουαρίου 1795, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας κατόρθωσε νὰ ἐγκριθεῖ τὸ τετελεσμένο γεγονὸς ἀπὸ τὴ Συμβατικὴ καί, στὶς 27 Βαντὸζ (13 Μαρτίου), πέτυχε νὰ ἀποσπάσει τὴν ἐντολὴ ἐν λευκῷ νὰ καταρτίζει μυστικὲς συμφωνίες οἱ ὁποῖες δὲν θὰ ὑπόκειντο σὲ καμιὰ ἐπικύρωση.

δ) Οἱ Συνθῆκες τῆς Βασιλείας καὶ τῆς Χάγης (Ἀπρίλιος–Μάιος 1795)

Ἕνας Πρῶσος ἀπεσταλμένος, ὁ Μάγερινκ, εἶχε φτάσει στὴ Βασιλεία ἀπὸ τὶς 22 Νοεμβρίου 1794, ὅμως οἱ συνομιλίες παρατείνονταν ἐπ' ἄπειρον ἐπειδή, ἂν ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος Β' ἤθελε τὴν εἰρήνη, δὲν ἤξερε ποιὰ εἰρήνη ἤθελε. Ὅπως συνέβαινε πάντοτε, στὸν περίγυρό του συγκρούονταν δύο μερίδες κι ἐκεῖνος πήγαινε διαρκῶς ἀπὸ τὴ μιὰ στὴν ἄλλη. Οἱ ὑπουργοί, στενὰ προσκολλημένοι στὰ ἐδαφικὰ συμφέροντα τοῦ βασιλείου, δὲν εἶχαν μάτια παρὰ μόνον γιὰ τὴν Πολωνία καὶ ἐπιδίωκαν νὰ συνάψουν μὲ κάθε τίμημα ἄμεση εἰρήνη μὲ τὴ Γαλλία, καὶ συνεπῶς μιὰ χωριστὴ εἰρήνη. Δὲν ἤθελαν διόλου νὰ ὑπερασπιστοῦν τὴ Μαγεντία καί, ἂν οἱ Γάλλοι ἀπαιτοῦσαν τὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Ρήνου, ἐκεῖνοι δὲν ἔβλεπαν σ' αὐτὸ παρὰ ἕνα πρόσχημα ποὺ θὰ τοὺς ἐπέτρεπε νὰ διεκδικήσουν τὴ δική τους ἐξάπλωση στὴ Γερμανία. Ὁ Χάουγκβιτς συμφωνοῦσε τώρα μὲ τοὺς συναδέλφους του γιὰ ὅλα αὐτά. Ἀντιθέτως, ὁ Χάρντενμπεργκ, ὁ ὁποῖος διοικοῦσε τότε τὶς πρωσικὲς κτήσεις τῆς Φραγκονίας, ὑποστήριζε πὼς ἦταν ἀδύνατον νὰ διαχωρίσει ὁ βασιλιὰς τὴν ὑπόθεσή του ἀπὸ τὴν ὑπόθεση τῆς Αὐτοκρατορίας χωρὶς νὰ χάσει ὁλότελα τὴν ἐπιρροή του πάνω στοὺς Γερμανοὺς πρίγκιπες. Δὲν δεχόταν παρὰ τὴ γενικὴ εἰρήνη ἤ, τὸ λιγότερο, μιὰ εἰρήνη μὲ ὁλόκληρη τὴν Αὐτοκρατορία. Στὶς 22 Δεκεμβρίου, ἡ γερμανικὴ Δίαιτα ἀπαίτησε νὰ γίνουν διαπραγματεύσεις μὲ τὴ μεσολάβηση τῆς Πρωσίας. Οἱ πρίγκιπες τῆς Ρηνανίας ἤθελαν τὴ συνδιαλλαγή. Ἡ Βαυαρία ἐπιστράτευσε κάθε δυνατὴ ἐπίδειξη κακῆς θέλησης ἐπιτρέποντας σὲ μιὰ αὐστριακὴ φρουρὰ νὰ εἰσβάλει στὸ Μάνχαϊμ, καὶ τὴ βοήθησε τόσο ἀναποτελεσματικὰ ὥστε ἡ πόλη παραδόθηκε στοὺς Γάλλους στὶς 24 Δεκεμβρίου. Ὁ Χάρντενμπεργκ ἔλπιζε πώς, ὑπερασπίζοντας τὰ συμφέροντα τῶν πριγκίπων, θὰ αὔξαινε τὴν ἐπιρροὴ τῆς Πρωσίας· ὅμως γιὰ νὰ κερδηθεῖ ἡ ὑποστήριξή τους ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλειφθεῖ, πάνω ἀπ' ὅλα, κάθε σκέψη διαμελισμοῦ τῆς Γερμανίας. Καθὼς προερχόταν ἀπὸ τὸ Ἀνόβερο, οἱ ὑπουργοὶ τὸν κατηγοροῦσαν πὼς ἦταν περισσότερο Γερμανὸς παρὰ Πρῶσος. Ὁ βασιλιὰς ὅμως, ὁ ὁποῖος ἀπεχθανόταν τὴ διευθέτηση μὲ τοὺς βασιλοκτόνους καὶ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν συμμάχων του, τὸν ἄκουγε μὲ εὐχαρίστηση.

Ὡστόσο τὸ παιχνίδι τὸ κέρδισαν οἱ ὑπουργοί, ἐπειδὴ τὰ κίνητρα τοῦ Φρειδερί-

κου-Γουλιέλμου Β' νὰ διαπραγματευτεῖ δὲν ἔχασαν διόλου τὴν ἐπιτακτικότητά τους: ἡ θέση τῆς Πρωσίας στὰ ἀνατολικὰ χειροτέρευε διαρκῶς. Μετὰ τὴν πτώση τῆς Βαρσοβίας, ἡ Αἰκατερίνη Β' εἶχε γίνει γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ κυρίαρχη στὴν Πολωνία. Ἔσπειρε ἐκεῖ τὸν τρόμο, φυλακίζοντας ἢ ἐξορίζοντας στὴ Σιβηρία τοὺς πατριῶτες εὐγενεῖς, κατάσχοντας πρὸς ὄφελος τοῦ Θησαυροφυλακίου της καὶ τῶν εὐνοουμένων της τὰ κτήματά τους, ὅπως καὶ τὰ κτήματα ὅσων εἶχαν προτιμήσει νὰ ἐκπατριστοῦν. Καθὼς ἦταν ἀποφασισμένη νὰ προχωρήσει στὸν τρίτο καὶ τελευταῖο διαμελισμὸ ὥστε νὰ φτάσει τὴ μεθόριο στὸν ποταμὸ Μπούγκ, δὲν ἐπιχείρησε νὰ ἀποκλείσει τώρα τὴν Πρωσία, ἀφοῦ σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση θὰ ἔπρεπε νὰ δώσει μάχη, καὶ οὔτε μποροῦσε οὔτε ἤθελε νὰ κάνει κάτι τέτοιο ἐφόσον ἕνας πόλεμος ἐναντίον τῆς Τουρκίας ἐξυπηρετοῦσε καλύτερα τὰ σχέδιά της. Ἄλλωστε, παρ' ὅλες τὶς βαθύτατες διαφωνίες τους, διατηροῦνταν ἡ ἀλληλεγγύη τῶν τριῶν συνενόχων εἰς βάρος τῆς Πολωνίας. Τέλος, ἡ Αἰκατερίνη ἐπιθυμοῦσε πάντοτε τὴ συντριβὴ τῆς Ἐπανάστασης, καὶ ἂν ἤθελε νὰ νικήσει τὴν Πρωσία θὰ ἔπρεπε ἐπίσης νὰ ἀφήσει καὶ τὴν Αὐστρία νὰ συνεννοηθεῖ μὲ τὴ Γαλλία. Ἦταν ἀποφασισμένη πάντως νὰ ἀφήσει στὸν Φρειδερίκο-Γουλιέλμο ἕνα ἰσχνὸ κομμάτι, καὶ προόριζε γιὰ τὴν Αὐστρία τὰ παλατινάτα τῆς Κρακοβίας καὶ τοῦ Σαντόμιες, ἕνα μέρος τῶν ὁποίων κατεῖχαν οἱ Πρῶσοι. Περικόπτοντας ἔτσι τὸ κομμάτι τῶν τελευταίων, θὰ ἀποκαθιστοῦσε τὴν ἰσορροπία μεταξὺ τῶν δύο γερμανικῶν Δυνάμεων καὶ θὰ συνδιαλλασσόταν ξανὰ μὲ τὸν αὐτοκράτορα, χωρὶς αὐτὸ νὰ τῆς στοιχίσει τίποτε. Ὁ Θούγκουτ, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ χρόνου πολλαπλασίαζε τὰ ἀνοίγματά του πρὸς τὴν Ἁγία Πετρούπολη, προσυπέγραφε προκαταβολικὰ τὶς ἀποφάσεις τῆς τσαρίνας. Στὶς ἐντολὲς ποὺ ἔστειλε στὶς 29 Νοεμβρίου 1794 στὸν Λουδοβίκο Κόμπεντσλ ἀναγνώριζε ἐκ νέου τὸν δεύτερο διαμελισμό, μὲ τὴν προϋπόθεση πὼς θὰ γινόταν δεκτὸ νὰ ἀνταλλάξει ὁ ἴδιος τὶς Κάτω Χῶρες μὲ τὴ Βαυαρία, σὺν ἕνα «συμπλήρωμα» ποὺ θὰ ἀφαιροῦνταν ἀπὸ τὴ Γαλλία εἴτε, ἂν αὐτὸ ἀποδεικνυόταν ἀδύνατο, θὰ καταλογιζόταν εἰς βάρος τῶν Βενετῶν. Ὅσο γιὰ τὸν τρίτο διαμελισμό, ἐπέμενε πὼς ἦταν ἀπαραίτητο νὰ καταπνιγεῖ ἡ πρωσικὴ φιλοδοξία καὶ νὰ παραχωρηθοῦν στὴν Αὐστρία ἡ Κρακοβία καὶ τὸ Σαντόμιες, μαζὶ μὲ τὸ Λούμπλιν καὶ τὸ Ράντομ. Συμφώνησαν χωρὶς δυσκολία, καὶ στὶς 3 Ἰανουαρίου 1795 ἡ συνθήκη ὑπογράφηκε σὲ δύο μέρη: τὸ ἕνα, τὸ ὁποῖο θὰ κοινοποιοῦνταν σὲ εὔθετο χρόνο στὸ Βερολίνο, ρύθμιζε ὁριστικὰ τὸ πολωνικὸ ζήτημα καὶ δὲν παραχωροῦσε στὸν Φρειδερίκο-Γουλιέλμο παρὰ μόνον τὴ Βαρσοβία μαζὶ μὲ τὶς βόρειες περιοχὲς τῆς χώρας, μέχρι τοὺς ποταμοὺς Νέμαν καὶ Μπούγκ. Τὸ ἄλλο μέρος, τὸ ὁποῖο προοριζόταν νὰ μείνει μυστικό, ἐξασφάλιζε στὴ Ρωσία τὴ συμμαχία τῆς Αὐστρίας σὲ ἕναν ἐνδεχόμενο πόλεμο ἐναντίον τῆς Τουρκίας. Ὁ πρεσβευτὴς τῆς Πρωσίας Τάουεντσην, ποὺ οἱ ὑπόλοιποι τὸν κρατοῦσαν σὲ ἀπόσταση ἤδη ἀπὸ τὸν Αὔγουστο, δὲν ἄφησε καμιὰ ἀμφιβολία στὴν Αὐλή του σχετικὰ μὲ ὅσα ἑτοιμάζονταν. Ἔτσι λοιπὸν ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος ἀποφάσισε στὶς 8 Δεκεμβρίου νὰ στείλει στὴ Βασιλεία τὸν κόμη τοῦ Γκόλτς, πασίγνωστο γιὰ τὶς γαλλόφιλες συμπάθειές του. Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἀπαίτησε, προ-

τοῦ ἐξουσιοδοτήσει τὸν Μπαρτελεμὺ νὰ διαπραγματευτεῖ μαζί του, νὰ παρουσιαστεῖ μπροστά της ἕνας πράκτοράς του. Ἤθελε νὰ ἐξακριβώσει μόνη της τὶς διαθέσεις τῆς Πρωσίας, καὶ πάνω ἀπ' ὅλα νὰ ἐνισχύσει τὸ γόητρό της δείχνοντας πὼς ἦταν ἡ Πρωσία ἐκείνη ἡ ὁποία ζητοῦσε εἰρήνη. Ἦρθε λοιπὸν στὸ Παρίσι ὁ Χάρνηρ, καὶ στὶς 6 Ἰανουαρίου 1795 τοῦ κοινοποιήθηκαν οἱ ἀπόψεις τῆς Δημοκρατίας. Τὸν ἴδιο καιρὸ περίπου ὁ Μόλλεντορφ ἐγκατέλειψε τὴ Μαγεντία καὶ ἀποσύρθηκε στὴ Βεστφαλία. Τότε ἔδωσαν ὁδηγίες στὸν Μπαρτελεμὺ γιὰ ὅσα ἔπρεπε νὰ ζητήσει: αὐτὰ περιλάμβαναν τὴν ἀποδοχὴ ἐκ μέρους τῆς Πρωσίας τῆς ἐνδεχόμενης προσάρτησης τῆς ἀριστερῆς ὄχθης τοῦ Ρήνου. Γιὰ νὰ διευκολύνει τὴν Πρωσία νὰ δέσει μόνη της τὰ χέρια της, ἡ Ἐπιτροπὴ ἐπέσεισε ὡς δέλεαρ στὸν Χάρνηρ τὸ ἐνδεχόμενο τῶν ἐδαφικῶν ἀποζημιώσεων. Ὁ Μπαρτελεμὺ συνέταξε ἕνα σχέδιο συνθήκης καί, προσπαθώντας νὰ ἐξομαλύνει ἀκόμη περισσότερο τὸ δρόμο γιὰ τὴ συμφωνία, ἄφησε νὰ παρατηρηθεῖ πὼς ὁ σχετικὸς ὅρος θὰ μποροῦσε νὰ μείνει μυστικός, ἀφοῦ ἡ προσάρτηση ἀναγκαστικὰ θὰ ἀναβαλλόταν μέχρι τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ σύναπτε εἰρήνη καὶ ἡ Αὐτοκρατορία.

Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ Πρῶσος βασιλιὰς ἐξακολουθοῦσε νὰ διστάζει. Οἱ Ἄγγλοι βυσσοδομοῦσαν στὸ Βερολίνο, ἀποφεύγοντας πάντως νὰ προχωρήσουν στὶς χρηματικὲς προσφορὲς οἱ ὁποῖες θὰ μποροῦσαν νὰ ἐξασφαλίσουν τὴ μεταστροφή του. Ἐνῶ συνέβαιναν αὐτά, πέθανε ὁ Γκόλτς, στὶς 5 Φεβρουαρίου 1795, καὶ τὸν ἀντικατέστησε ὁ Χάρντενμπεργκ. Ἡ ἐπιλογή του ἔμοιαζε νὰ ἀποτελεῖ ἐπιτυχία τῶν ἀντιπάλων τῆς εἰρήνης. Πράγματι, ἐπιχείρησε νὰ τὴν ἀναβάλει. Κανόνισε ὥστε νὰ μὴ φτάσει στὴ Βασιλεία πρὶν ἀπὸ τὶς 18 Μαρτίου, καὶ πρότεινε μιὰ νέα διευθέτηση ἡ ὁποία ἀποσκοποῦσε στὸ νὰ ἐπιβεβαιώσει τὴν πρωσικὴ οὐδετερότητα καὶ νὰ πάρει μὲ τὴν πλευρὰ τῆς Πρωσίας μιὰ μερίδα τουλάχιστον τῶν Γερμανῶν πριγκίπων. Σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιό του, ἔπρεπε νὰ χαράξουν μιὰ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἡ ὁποία θὰ ἀπέκλειε τοὺς ἐμπόλεμους ἀπὸ τὴ Βόρεια Γερμανία, συμπεριλαμβανομένου τοῦ Ἀνοβέρου. Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ὕψωσε τὴ φωνή· μέχρι τὶς 10 Ζερμινὰλ (30 Μαρτίου), καὶ μολονότι στάθμευαν πάντοτε 80.000 Πρῶσοι στὴ Βεστφαλία, δὲν συζητοῦσε παρὰ μόνον γιὰ τελεσίγραφα. Ὁ Χάρντενμπεργκ ἦταν παραπάνω ἀπὸ πρόθυμος νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀντίθεση γιὰ νὰ κερδίσει χρόνο. Στὶς 31 Μαρτίου, ὅμως, μιὰ βασιλικὴ ἐπιστολὴ τὸν διέταξε νὰ συνάψει τὴ συμφωνία εὐθὺς ἀμέσως ἐὰν ὑποχωροῦσαν οἱ Γάλλοι: ἦταν ἐπεῖγον νὰ μεταφερθεῖ στὴν Πολωνία ὁ στρατὸς ποὺ βρισκόταν στὴ Βεστφαλία. Ὁ Μπαρτελεμὺ ἀπέφυγε νὰ τοῦ κοινοποιήσει τὸ τελεσίγραφο τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας, καὶ ἀνέλαβε προσωπικὰ τὴν εὐθύνη τῆς ὑπογραφῆς, τὴ νύχτα τῆς 15ης πρὸς τὴν 16η Ζερμινάλ.

Ἔτσι συνομολογήθηκε ἡ Συνθήκη τῆς Βασιλείας, ἡ ὁποία προνοοῦσε γιὰ τὴν «εἰρήνη, τὴ φιλία καὶ τὴν καλὴ κατανόηση μεταξὺ τῆς γαλλικῆς Δημοκρατίας καὶ τοῦ βασιλιᾶ τῆς Πρωσίας». Τὰ γαλλικὰ στρατεύματα θὰ ἐκκένωναν τὶς πρωσικὲς κτήσεις τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Ρήνου, ἀλλὰ μέχρι τὴ γενικὴ εἰρήνευση θὰ διατηροῦσαν στὴν κατοχή τους ὅσες ἀπὸ αὐτὲς βρίσκονταν στὴν ἀριστερὴ ὄχθη. Στὰ μυ-

στικὰ ἄρθρα τῆς Συνθήκης, οἱ δύο Δυνάμεις ἀναλάμβαναν νὰ τηρήσουν αὐστηρὴ οὐδετερότητα. Πάνω ἀπ' ὅλα, σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 2, «στὴν περίπτωση κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἀριστερὴ ὄχθη παραμείνει στὴ Γαλλία ὅταν ἐπέλθει γενικὴ εἰρήνευση μεταξὺ τῆς γερμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τῆς Γαλλίας, ἡ Αὐτοῦ Μεγαλειότης ὁ βασιλιὰς τῆς Πρωσίας θὰ συνεννοηθεῖ μὲ τὴ γαλλικὴ Δημοκρατία σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο παραχώρησης τῶν πρωσικῶν χωρῶν οἱ ὁποῖες βρίσκονται στὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Ρήνου, ἔναντι ἐδαφικῆς ἀποζημίωσης ἡ ὁποία θὰ συνομολογηθεῖ ἐν καιρῷ». Ἡ πρωτοβουλία τοῦ Μπαρτελεμὺ ἀποτελοῦσε ἀκόμη μεγαλύτερη ἐπιτυχία καθὼς ἡ «Ἡμέρα» τῆς 12ης Φλορεὰλ ἔκανε τὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας νὰ ἀλλάξει γνώμη σχετικὰ μὲ τὸ τελεσίγραφο. Ἀκολούθησε πραγματικὴ ἀγαλλίαση: ἡ Πρωσία ἦταν ἡ πρώτη μεγάλη Δύναμη ποὺ ἀναγνώριζε τὴ Δημοκρατία. Ὅταν σκέφτηκαν ξανὰ τὸ ζήτημα, τὰ πρόσωπα σκυθρώπιασαν: δημοσίως, ἡ Πρωσία δὲν παραχωροῦσε στὴ Γαλλία τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὴν οὐδετερότητά της, κι ἐπιπλέον ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ κάλυπτε τὸ Ἀνόβερο. Ὁ Μπαρτελεμὺ ὅμως ὑπέβαλε εὔλογα τὴν παρατήρηση πὼς ἡ ἴδια γραμμὴ προστάτευε ἐπίσης τὴν Ὀλλανδία καὶ πώς, σύμφωνα μὲ ἕνα μυστικὸ ἄρθρο τῆς Συνθήκης, ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος ἐγκατέλειπε τὸν *σταττχοῦντερ*.

Πράγματι, ἂν ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας διέταξε νὰ ἐπισπευστοῦν οἱ συνομιλίες τῆς Βασιλείας, ὁ λόγος ἦταν ὅτι ὑποπτευόταν πὼς οἱ Ὀλλανδοὶ ὑπολόγιζαν στὴν Πρωσία. Οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ Νταΐντελς καὶ τῶν Γενικῶν Τάξεων, οἱ ὁποῖοι ἔφτασαν στὸ Παρίσι στὶς 20 Βαντὸζ (10 Μαρτίου), ἀντιστάθηκαν θαρραλέα στὶς ἀμείλικτες ἀπαιτήσεις τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας, ἐπικαλούμενοι τὴν πίστη ποὺ ἔδειξαν προηγουμένως ἀπέναντι στὴ Γαλλία καὶ τὴ γενναιοδωρία τῆς Δημοκρατίας τὴν ὁποία εἶχαν ἐγγυηθεῖ προσωπικὰ στοὺς συμπατριῶτες τους. Στὶς 10 Ζερμινὰλ δέχτηκαν σὲ ἀπάντηση ἕνα τελεσίγραφο καί, μόλις ἔγινε γνωστὴ ἡ Συνθήκη τῆς Βασιλείας, ὁ Ρεμπὲλ καὶ ὁ Σιεγὲς ἔσπευσαν στὴ Χάγη ὅπου ἀπέσπασαν ἀπὸ τὶς Γενικὲς Τάξεις τὴ Συνθήκη τῆς 27ης Φλορεὰλ (16 Μαΐου). Ἡ Ὀλλανδία παρέδιδε μὲ αὐτὴν τὴ συνθήκη στὴ Γαλλία τὴ Φλάνδρα, τὸ Μάαστριχτ καὶ τὸ Φένλο, ἐνῶ συνῆπτε ἀμυντικὴ κι ἐπιθετικὴ συμμαχία μαζί της. Ἀναλάμβανε νὰ αὐξήσει τὸν στόλο καὶ τὸν στρατό της καὶ νὰ συντηρήσει μέχρι τὴν ὑπογραφὴ τῆς εἰρήνης ἕνα σῶμα κατοχῆς δύναμης 25.000 ἀνδρῶν. Πάνω ἀπ' ὅλα ἀναλάμβανε νὰ πληρώσει μιὰ ἀποζημίωση ἑκατὸ ἑκατομμυρίων φλορινιῶν. Ἐπιπλέον ὑποχρεωνόταν, προκειμένου νὰ ἐξυγιάνει τὴ νομισματικὴ κυκλοφορία, νὰ καταβάλει τὸ ἀντίκρισμα τριάντα ἑκατομμυρίων ἀσινιάτων. Ἄλλωστε μόλις συντάχθηκε στὸν πόλεμο ἐναντίον τῆς Ἀγγλίας, ἀπογυμνώθηκε ἀπὸ ἕνα μέρος τῶν ἀποικιῶν της καὶ τὸ ἐμπόριό της δέχτηκε βαρύτατα πλήγματα.

Τὴν ἴδια στιγμή, ξεκινοῦσαν στὴ Βασιλεία οἱ συνομιλίες μεταξὺ τοῦ Μπαρτελεμὺ καὶ τοῦ Ὑριάρτε, τοῦ Ἱσπανοῦ ἀπεσταλμένου. Ἄλλες διαπραγματεύσεις διεξάγονταν στὴν Μπαγιόν. Τὰ ἀνοίγματα τοῦ Γκοντόυ, τὰ ὁποῖα εἶχαν προηγηθεῖ τῆς μάχης τοῦ Μαύρου Ὄρους, δὲν ἀποσκοποῦσαν σὲ τίποτε λιγότερο ἀπὸ τὴ δημι-

ουργία ἑνὸς βασιλείου γιὰ τὸν Λουδοβίκο ΙΖ' στὴ Μεσημβρινὴ Γαλλία καὶ τὴν παλινόρθωση τοῦ ρωμαιοκαθολικισμοῦ. Ἀπὸ τὴν πλευρά της, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἀπαιτοῦσε τὴν Γκυπουθκόα, τὸν Ἅγιο Δομίνικο καὶ τὴ Λουιζιάνα. Ὁ θάνατος τοῦ Λουδοβίκου ΙΖ' ἀπομάκρυνε τὴν πρώτη δυσκολία. Στὴ συνέχεια ὁ Μονσέ πέρασε στὴν ἐπίθεση, διέσπασε τὸ κέντρο τῆς ἱσπανικῆς παράταξης, ἀπώθησε τὴν ἀριστερὴ πτέρυγά της στὸ Μπιλμπάο, κατέλαβε τὴ Βιτόρια κι ἔφτασε μέχρι τὴ Μιράντα, στὶς ὄχθες τοῦ Ἔμπρο. Τελικὰ ἡ ἐκστρατεία τοῦ Κιμπερὸν προσγείωσε τὶς ἀπαιτήσεις τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας, ἡ ὁποία βιάστηκε νὰ συνάψει τὴ συμφωνία στὶς 4 Θερμιδὸρ (22 Ἰουλίου). Γιὰ ἄλλη μιὰ φορά, ἡ Γαλλία ἀρκέστηκε νὰ ἐξασφαλίσει τὴν οὐδετερότητα, ἢ μᾶλλον κατὰ προσέγγιση τὴν οὐδετερότητα, τοῦ ἀντιπάλου. Τὸ μόνο ἔδαφος ποὺ ἀπέσπασε ἦταν τὸ ἱσπανικὸ κομμάτι τοῦ Ἁγίου Δομίνικου.

Τώρα τῆς ἀπέμενε νὰ μάθει ἂν θὰ μποροῦσε νὰ ἔρθει σὲ συνεννόηση μὲ τὴν Αὐστρία. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν πλευρά, ἡ ἐπιτυχία δὲν φαινόταν πιθανή. Τὸν μήνα Μεσσιδόρ, ὁ Θούγκουτ ἀπέρριψε τὶς ἀπαρεγκλίτως ὑπερβολικὲς ἀξιώσεις τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας. Στὴν πραγματικότητα, οἱ περιστάσεις εὐνοοῦσαν τὸν καγκελάριο. Μόλις μαθεύτηκε ἡ εἰρήνη τῆς Βασιλείας, ἡ Αἰκατερίνη ἐκδήλωσε ζωηρότατη ἀγανάκτηση καὶ μετέφερε 40.000 ἄνδρες στὴν Κουρλάνδη, τὴν ὁποία εἶχε προσαρτήσει προσφάτως. Ὁ Πίτ, ἀπὸ τὴν πλευρά του, προσέφερε στοὺς Αὐστριακοὺς τὰ χρήματα ποὺ τόσο ἀδέξια εἶχε ἀρνηθεῖ στοὺς Πρώσους, κι ἐπιπλέον εἶχε ἐγγυηθεῖ προηγουμένως τὴν ἔκδοση ἑνὸς δανείου τους στὸ Λονδίνο. Στὶς 20 Μαΐου, μὲ τὴν ὑπογραφὴ μιᾶς νέας συνθήκης συμμαχίας, συμφωνήθηκε νὰ τοὺς δοθεῖ ἐπιχορήγηση ἑξακοσίων χιλιάδων λιρῶν γιὰ τὴ συντήρηση 200.000 ἀνδρῶν. Ἡ Ρωσία προσέθεσε τὴν ὑπογραφή της στὶς 28 Σεπτεμβρίου. Ἐξοπλισμένος κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, προστατευμένος ἀπὸ τὴν Πρωσία χάρη στοὺς συμμάχους του καὶ ἱκανοποιημένος ἀπὸ τὸ πολωνικὸ μερίδιό του, ὁ Θούγκουτ ἔκρινε πὼς δὲν ἦταν τώρα διόλου ἀδύνατον νὰ ξαναπάρει τὸ Βέλγιο.

Στὸ μεταξὺ ὅμως δὲν εἶχαν ἀκόμη ἀναγγείλει τὸν τρίτο διαμελισμὸ στὴν Πρωσία καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ Θούγκουτ ποθοῦσε νὰ πάρει τὴ Βενετία. Ἐνδεχομένως θὰ μποροῦσε νὰ δεχτεῖ τὸ διαμελισμὸ τῶν Κάτω Χωρῶν. Καθὼς ὅμως ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἀπέρριπτε μιὰ παρόμοια λύση, ἄραγε δὲν θὰ μποροῦσε τουλάχιστον ἡ Πρωσία νὰ προσπαθήσει νὰ ἀκινητοποιήσει τὴν Αὐστρία κλείνοντας τὸν στρατό της ἔξω ἀπὸ τὴ Γερμανία, σὲ συνέργεια μὲ τοὺς πρίγκιπες; Ὁ Χάρντενμπεργκ, ἀφότου ὑπέγραψε στὶς 28 Φλορεὰλ (17 Μαΐου) τὴ σύμβαση γιὰ τὴ διαχωριστικὴ γραμμή, ἐνεργοῦσε πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση. Στὶς 3 Ἰουλίου, ἡ γερμανικὴ Δίαιτα ἀποφάσισε νὰ δεχτεῖ τὶς καλὲς ὑπηρεσίες τῆς Πρωσίας προκειμένου νὰ συνάψει εἰρήνη μὲ τὴ Γαλλία μὲ βάση τὴν ἀκεραιότητα τῆς Γερμανίας. Βεβαίως ὑπῆρχαν ἐπιφυλάξεις σχετικὰ μὲ τὴ συμμετοχὴ τοῦ αὐτοκράτορα σὲ μιὰ παρόμοια εἰρήνη, ἀλλὰ κανεὶς δὲν μποροῦσε νὰ ἀμφιβάλλει πώς, ἂν ἐκεῖνος ἀρνοῦνταν, τότε οἱ πρίγκιπες θὰ τὸν ἀψηφοῦσαν ὅπως ἔκανε στὶς 28 Αὐγούστου ὁ λανδγραβος τῆς

Έσσης καὶ τοῦ Κάσσελ. Τὰ πάντα ἐξαρτιόνταν ἀπὸ τὴ Γαλλία, ἔλεγε ὁ Χάρντενμπεργκ: ἀρκοῦσε μόνον ἡ παραίτησή της ἀπὸ τὸν Ρῆνο. Ὁ Μπαρτελεμὺ δὲν ζητοῦσε τίποτε καλύτερο καί, τὸν Πραιριὰλ καὶ τὸν Μεσσιδόρ, ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας δίστασε. Ὁ Μερλὲν ντὲ Ντουαὶ θεωροῦσε πὼς ἡ προσάρτηση θὰ συνεπαγόταν δυσκολίες. Ὁ Ὠμπρύ, ὁ Ἀνρὺ-Λαριβιέρ, ὁ Γκαμὸν καὶ ὁ Μπουασσὺ ντ' Ἀνκλά, οἱ ὁποῖοι συνδέονταν λίγο ὡς πολὺ μὲ τοὺς συνταγματικοὺς βασιλόφρονες, ἀναγκαστικὰ προτιμοῦσαν τὰ παλαιὰ σύνορα. Τὸν ἑπόμενο Θερμιδὸρ ὅμως ἐπέστρεψαν στὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ὁ Ρεμπὲλ καὶ ὁ Σιεγές. Ἔτσι κέρδισαν ξανὰ τὴν πλειοψηφία ἐκεῖνοι ποὺ ἦταν ὑπὲρ τῶν προσαρτήσεων, ἐνῶ ἀκριβῶς τὴν ἴδια στιγμὴ ἡ ἀπόπειρα ποὺ ἐπιχείρησαν οἱ ἀπολυταρχικοὶ καὶ οἱ Ἄγγλοι στερέωσε τὸ ἐπαναστατικὸ αἴσθημα ὅσων μελῶν τῆς Συμβατικῆς παρέμεναν στὴν Πεδιάδα.

ε) Κιμπερόν. Ἡ 13η Βαντεμιαὶρ τοῦ ἔτους 4

Ἀφότου ἀνέλαβε τὴν ἐξουσία ὁ Οὐίνταμ, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1794, τὸ σχέδιο τῆς ἐκστρατείας στὴ Βανδέα ἢ στὴ Βρετάνη βρῆκε ἐπιτέλους ἕναν ὑποστηρικτὴ στὴ βρετανικὴ κυβέρνηση. Ὁ Ντάντας τὸ ἀπέκρουε ἐνῶ ὁ Πὶτ τὸ ἀντιμετώπιζε ψυχρά. Ὁ τελευταῖος δὲν περιφρονοῦσε τὴ βοήθεια ποὺ προσέφεραν στὸ Συνασπισμὸ οἱ βασιλόφρονες καί, ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1794, ὁ πράκτοράς του Οὐίκαμ, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὴ Βασιλεία, καλὰ ἐφοδιασμένος μὲ χρήματα, ἔκανε ὅ,τι μποροῦσε γιὰ νὰ βοηθήσει τοὺς ἀπολυταρχικοὺς ἀλλὰ καὶ τοὺς συνταγματικούς. Ὁ ἴδιος ὁ Πὶτ εὐχόταν ἡ ἐπιτυχία νὰ στέψει τοὺς συνταγματικοὺς καί, καθὼς οἱ Θερμιδοριανοὶ ἔλπιζαν νὰ ἐπαναφέρουν ἕνα καθεστὼς ποὺ θὰ στηριζόταν σὲ ἐκλογές, ξαναγεννιόνταν οἱ ἐλπίδες γιὰ τὴν εἰρηνικὴ παλινόρθωση. Δὲν τὸν εὐχαριστοῦσε διόλου ἡ ἰδέα, ἂν τυχὸν ἔπαιρναν ξανὰ τὰ ὅπλα οἱ ἀπολυταρχικοί, νὰ θυσιάσει γιὰ χάρη τους ἕνα μέρος τῶν ἰσχνῶν δυνάμεών του, ἀφοῦ προέβλεπε τὴν ἧττα τους. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὑπέκυψε στὶς ἐπίμονες παρακλήσεις τοῦ Πουιζαί. Ὁ τελευταῖος, μολονότι θεωροῦνταν πὼς ἀνῆκε στοὺς συνταγματικούς, προσφερόταν νὰ ἀναλάβει τὴ στρατολόγηση μερικῶν συνταγμάτων ἐκπατρισμένων ὥστε νὰ καταφέρει ἕνα δυναμικὸ χτύπημα στὴν Ἐπανάσταση. Οἱ ἄνδρες του θὰ προέρχονταν κατὰ ἕνα μέρος ἀπὸ τὴ Γερμανία καὶ θὰ ἐνισχύονταν μὲ ὅσους αἰχμαλώτους δέχονταν νὰ καταταγοῦν.

Ἀφοῦ πρῶτα ὁ ἀγγλικὸς στόλος ἀπώθησε τὴ μοίρα τοῦ Βιλλαρέ, ἡ μεραρχία τοῦ ντ' Ἐρβιγὺ κατόρθωσε νὰ ἀποβιβαστεῖ στὴ χερσόνησο τοῦ Κιμπερὸν στὶς 9 Μεσσιδὸρ (27 Ἰουνίου). Ἐμφανίστηκε φορώντας ἀγγλικὲς στολές. Καθὼς ὁ ντ' Ἐρβιγὺ καὶ ὁ Πουιζαὶ διαπληκτίζονταν γιὰ τὴ διοίκηση, ἔχασαν χρόνο, καὶ ἐπιπλέον ἡ δεύτερη μεραρχία, τοῦ Σομπρέιγ, δὲν μπόρεσε νὰ ἑνωθεῖ μαζί τους παρὰ μόνο στὰ μέσα Ἰουλίου. Ὁ Ὂς ὅμως, εἰδοποιημένος ἀπὸ τὰ τηλεγραφήματα ποὺ ἔπεσαν στὰ χέρια του, ματαίωσε τὰ σχέδια τῶν Σουάνων. Οἱ τελευταῖοι κατόρθωσαν νὰ καταφέρουν μερικὰ πλήγματα, ἐνῶ ἡ πλειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ δὲν κινήθηκε. Οἱ Δημοκρατικοὶ ἀπέκλεισαν τὴ χερσόνησο μὲ ὀρύγματα καὶ ἐφόρμησαν τὴ νύχτα τῆς

2ας πρὸς τὴν 3η Θερμιδὸρ (20–21 Ἰουλίου). Οἱ ἐκπατρισμένοι ρίχτηκαν στὴ θάλασσα ἢ συνελήφθησαν αἰχμάλωτοι. Ἡ στρατιωτικὴ δικαιοσύνη ἔστειλε 748 ἄτομα στὸ ἐκτελεστικὸ ἀπόσπασμα, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ 428 ἦσαν εὐγενεῖς. Ἕνα ἄλλο ἀποβατικὸ σῶμα κατέλαβε τὴ νῆσο Ὑέ, ὅπου ἐμφανίστηκε γιὰ μιὰ στιγμὴ καὶ ὁ κόμης τοῦ Ἀρτουά. Ὁ Σαρὲτ συνέχισε τὴν ἐκστρατεία γιὰ νὰ τὸν βοηθήσει. Ὁ πρίγκιπας ὅμως δὲν ριψοκινδύνεψε νὰ ἀποβιβαστεῖ στὸ ἠπειρωτικὸ ἔδαφος καί, τὸν Δεκέμβριο, οἱ Ἄγγλοι φυγάδευσαν μὲ τὰ πλοῖα τους τὴν ἀποστολή. Τὰ σταθερὰ ἀποτελέσματα ὅλης αὐτῆς τῆς ὑπόθεσης περιορίστηκαν σὲ ἕναν δεύτερο πόλεμο τῆς Βανδέας.

Στὴ Γαλλία κηρύχτηκε συναγερμός· ἡ κατάσταση ἦταν κρίσιμη. Κανεὶς δὲν μποροῦσε νὰ κλείσει τὰ μάτια μπροστὰ στὸν βασιλικὸ κίνδυνο. Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Κιμπερὸν ἀπέδειξε, ἂν χρειαζόταν νὰ ἀποδειχτεῖ κάτι τέτοιο, τὴ συμπαιγνία τῶν βασιλοφρόνων μὲ τὴν Ἀγγλία καὶ κατόρθωσε νὰ ἀναζωπυρώσει τὴ Δημοκρατικὴ θέρμη. Ὁ Μαλλὲ ντὺ Πάν, διορατικὸς παρατηρητής, εἶχε ὑπογραμμίσει ἀπὸ τὴν 21η Ἰουνίου 1795 πόσο ἐπικίνδυνη γιὰ τὴ βασιλικὴ ὑπόθεση ἦταν αὐτὴ ἡ συμπαιγνία. «Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ἀποτελεῖ χίμαιρα», ἔγραφε, «ἐνῶ, ἄλλωστε, ἡ προσφυγὴ στὸν πόλεμο μὲ τὴ βοήθεια τῶν ξένων δὲν εἶναι λιγότερο φθαρμένο μέσο. Στὴ Γαλλία, τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴν περιφρόνηση ποὺ προκαλοῦν τὰ ὅπλα καὶ ἡ πολιτικὴ τῶν συμμάχων, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐξίσου γενικευμένο μίσος ποὺ ἐνέπνευσαν». Τὴν ἐπέτειο τῆς 14ης Ἰουλίου ἀντήχησε ξανὰ ἡ *Μασσαλιώτιδα*, ἐνῶ οἱ Ἀβράκωτοι καὶ οἱ στρατιωτικοὶ ρίχτηκαν ἀνενόχλητοι στὴν καταδίωξη τῶν «μαύρων κολάρων».[1] Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ Πεδιάδα δὲν ἦρθε σὲ ρήξη μὲ τὴ Δεξιά. Τὸ *Ξύπνημα τοῦ λαοῦ* δὲν ἔπαψε νὰ τραγουδιέται. Στὶς 21 καὶ 22 τοῦ Θερμιδὸρ (8–9 Αὐγούστου), ἡ Συμβατικὴ διέταξε τὴ σύλληψη ἄλλων ἕξι Ὀρεινῶν, στοὺς ὁποίους συμπεριλαμβανόταν καὶ ὁ Φουσέ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, συνεχίστηκε μὲ κοινὴ συμφωνία ἡ συζήτηση τοῦ σχεδίου συντάγματος ποὺ παρουσίασε στὶς 5 Μεσσιδὸρ (23 Ἰουνίου) ὁ Μπουασσὺ ντ' Ἀνγκλά, μέχρι τὶς 5 Φρουκτιδὸρ (22 Αὐγούστου). Ἐκείνη τὴν ἡμέρα ἀποφάσισαν ἐπιπλέον πὼς δὲν θὰ ἐπιτρεπόταν νὰ συμμετάσχουν στὸ μελλοντικὸ νομοθετικὸ σῶμα ὅσοι βουλευτὲς ἀντιμετώπιζαν κατηγορίες ἢ συλλαμβάνονταν. Τὴν ἑπομένη ἀπαγόρευσαν τὶς λαϊκὲς ἑταιρεῖες.

Ἀπέμενε τὸ δημοψήφισμα ποὺ θὰ ἐπικύρωνε τὸ νέο σύνταγμα. Στὴ συνέχεια τὸ μόνο ποὺ εἶχαν νὰ κάνουν ἦταν νὰ προχωρήσουν στὶς ἐκλογές. Τότε ἦταν ποὺ οἱ Δημοκρατικοὶ Θερμιδοριανοί, ἀφυπνισμένοι ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς προσωπικῆς ἐπιβίωσής τους, ἀντιλήφθηκαν πὼς οἱ πιὸ ἐπικίνδυνοι βασιλόφρονες δὲν ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ μάχονταν τὴ Δημοκρατία μὲ τὸ ὅπλο στὸ χέρι, ἀλλὰ μᾶλλον ἐκεῖνοι ποὺ ἑτοιμάζονταν νὰ ἐκλεγοῦν βουλευτὲς στὴ θέση τῶν μελῶν τῆς Συμβατικῆς. Ματαίως λοιπὸν εἶχαν προγραφεῖ οἱ Ὀρεινοί. Ἡ Συμβατικὴ παρέμενε συνυπεύθυνη ὅλων

1. [«Μαύρα κολάρα» (collets noirs): ὀνομασία ποὺ εἶχε δοθεῖ στοὺς φιλομοναρχικοὺς τὸ 1797, οἱ ὁποῖοι φοροῦσαν ὡς σῆμα κατατεθὲν ξανθιὲς περοῦκες καὶ μαύρα κολάρα.]

ὅσων εἶχαν γίνει στὸ ὄνομά της καί, γιὰ ὅσους ἀδημονοῦσαν νὰ συντρίψουν τοὺς τρομοκράτες, κανένα ἀπὸ τὰ μέλη της, κανένας Θερμιδοριανὸς βασιλοκτόνος δὲν ἄξιζε ὅσο ἕνας βασιλόφρονας, ἔστω καὶ μεταμφιεσμένος. Ἀκόμη χειρότερα, ἡ νομισματικὴ κρίση καὶ ἡ σιτοδεία ἐξασφάλιζαν τὴν καταστροφὴ γιὰ ὅσους βρίσκονταν τότε στὴν κυβέρνηση, ὅσο μεγάλη κοινοβουλευτικὴ πλειοψηφία καὶ ἂν διέθεταν. Ὁ πληθωρισμὸς συνέχιζε τὴ ραγδαία ἄνοδό του. Τὴ στιγμὴ ποὺ καταργήθηκε ἡ μέγιστη διατίμηση ὑπολογιζόταν πὼς κυκλοφοροῦσαν ὀκτὼ δισεκατομμύρια σὲ χαρτονόμισμα. Τὴν 1η Μπρυμαὶρ (23 Ὀκτωβρίου 1795), ἐκτιμήθηκε πὼς αὐτὰ εἶχαν φτάσει τὰ εἴκοσι δισεκατομμύρια. Ὅταν μαζεύτηκε ἡ σοδειά, ἡ ὁποία ἦταν μέτρια σὲ ἀρκετὲς περιφέρειες, κρίθηκε ἀναγκαῖο νὰ ἐπιβληθεῖ ξανὰ ἡ ὑποχρεωτικὴ πώληση τῶν σιτηρῶν στὶς ἀγορὲς καὶ ἐπιτράπηκαν οἱ ἐπιτάξεις γιὰ τὸν ἀνεφοδιασμὸ τῶν τελευταίων. Ὁ νόμος τῆς 7ης Βαντεμιαὶρ τοῦ ἔτους 4 (29 Σεπτεμβρίου), ὁ ὁποῖος παρέμεινε σὲ ἰσχὺ μέχρι τὸ 1797, ἐπανέφερε ὁλόκληρο τὸ ὁπλοστάσιο τοῦ ἔτους 2 σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τὰ σιτηρά, μὲ ἐξαίρεση τὴ φορολόγηση. Ἡ ἀντιδημοτικότητα τῆς συνέλευσης ἐκτινάχθηκε στὰ ὕψη.

Κατὰ συνέπεια ἡ συνέλευση ἀποφάσισε, στὶς 5 καὶ στὶς 13 Φρουκτιδὸρ τοῦ ἔτους 3 (22 καὶ 30 Αὐγούστου 1795), πὼς τὰ δύο τρίτα τῶν μελλοντικῶν βουλευτῶν, δηλαδὴ οἱ 500, θὰ προέρχονταν ὑποχρεωτικὰ ἀπὸ τὶς τάξεις της. Καθὼς ὅμως ἦταν ἀδύνατον νὰ συμφωνηθεῖ μὲ ποιὸν τρόπο θὰ ἐπιλέγονταν αὐτοί, ἐγκαταλήφθηκε ἡ διαλογή τους στοὺς ψηφοφόρους μὲ τὴν ἐπιφύλαξη πώς, ἂν τυχὸν δὲν σέβονταν τὴν παραπάνω ἀναλογία, ὅσα μέλη τῆς Συμβατικῆς ἐπανεκλέγονταν θὰ ἀναλάμβαναν νὰ συμπληρώσουν τὶς τάξεις τους μὲ τὴ μέθοδο τοῦ προσεταιρισμοῦ (κοοπτάτσια). Μολονότι δὲν ἐπικράτησε, λοιπόν, ἡ μέθοδος τοῦ προσεταιρισμοῦ παρὰ μόνον τὸ ἔτος 8, στοίχειωνε ἤδη τὰ πνεύματα ὡς ἡ πιὸ κατάλληλη γιὰ νὰ παραγκωνιστοῦν οἱ δημοκράτες καὶ οἱ βασιλόφρονες πρὸς ὄφελος ὅσων «προκρίτων» εἶχαν προσκοληθεῖ στὴν Ἐπανάσταση καὶ στὴ Δημοκρατία. Ἡ Δεξιὰ ὅμως τῆς Συντακτικῆς, ὅταν ὑπερψήφιζε τὸ σύνταγμα εἶχε ὑπολογίσει ἀκριβῶς πὼς οἱ ἐρχόμενες ἐκλογὲς θὰ τῆς παρέδιδαν τὴν ἐξουσία, κι ἔτσι ἕνωσε τὶς σφοδρὲς διαμαρτυρίες της μὲ ἐκεῖνες τῶν ὀπαδῶν της ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη τῆς Γαλλίας.

Μολονότι τὸ σύνταγμα ἀποκαθιστοῦσε τὸ ἀπογραφικὸ ἐκλογικὸ σύστημα ἐπιλέχθηκε γιὰ τὸ δημοψήφισμα ἡ προσφυγὴ στὴν καθολικὴ ψηφοφορία. Ὁ στρατὸς καὶ τὸ ναυτικὸ ψήφισαν ἐπίσης. Τὸ ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε θετικό. Πολλοὶ ἀντιπολιτευόμενοι πιθανότατα δέχτηκαν νὰ ἐγκρίνουν τὸ νέο καθεστώς, τὸ ὁποῖο πάντως τοὺς ἀπάλλασσε ἀπὸ τὴ Συμβατική, εἴτε προτίμησαν νὰ ἀπόσχουν. Τὴν 1η Βαντεμιαὶρ τοῦ ἔτους 4 (23 Σεπτεμβρίου 1795), ἡ Συμβατικὴ ἐνέκρινε τὸ νέο σύνταγμα μαζὶ μὲ τὰ διατάγματα ποὺ τὸ συνόδευαν.

Στὸ Παρίσι ὅμως ἐντείνονταν οἱ ζυμώσεις. Τὸ τμῆμα Λεπελετιέ, δηλαδὴ ἡ συνοικία τοῦ Χρηματιστηρίου, τῶν τραπεζιτῶν καὶ τῶν κερδοσκόπων, τάχθηκε ἐπικεφαλῆς καὶ παρέσυρε τὰ ὑπόλοιπα. Πρότεινε τὴ συγκρότηση μιᾶς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς καὶ κάλεσε, βρίσκοντας ἀνταπόκριση, τὶς πρωτοβάθμιες συνελεύσεις ὁλόκλη-

ρης τῆς Δημοκρατίας νὰ μιμηθοῦν τὴν πρωτεύουσα. Ἡ ἐξέγερση κηρύχτηκε στὸ Σατωνὲφ-ἀν-Τιμεραί, στὶς 27 Φρουκτιδὸρ (17 Σεπτεμβρίου). Αὐτὴ ἡ ἀπειλὴ ὁδήγησε τὴν Πεδιάδα σὲ ρήξη μὲ τὴ Δεξιά. Ἐπικύρωσε τὰ διατάγματα ποὺ ἀφοροῦσαν τοὺς ἐκπατρισμένους καὶ τοὺς ἀπείθαρχους ἱερεῖς. Ψήφισε στὶς 7 Βαντεμιαὶρ τοῦ ἔτους 4 (29 Σεπτεμβρίου 1795) ἕνα νέο νόμο γιὰ τὴν ἀστυνόμευση τῆς δημόσιας λατρείας, ὁ ὁποῖος ὑποχρέωνε τοὺς ἱερεῖς νὰ ἀναγνωρίσουν τὴ λαϊκὴ κυριαρχία καὶ θέσπιζε ποινὲς ἐναντίον ὅσων ἐπέκριναν τὴν πώληση τῶν ἐθνικῶν γαιῶν ἢ κήρυσσαν τὴν παλινόρθωση τῆς βασιλείας. Δὲν περιφρόνησε ἄλλωστε τὴ βοήθεια τῶν Ἀβράκωτων. Στὶς 12 Βαντεμιαὶρ (4 Ὀκτωβρίου) ἀνακάλεσε τὸν ἀφοπλισμὸ τῶν τρομοκρατῶν. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ μέτρο ἔβαλε φωτιὰ στὸ μπαρούτι. Ἐπικεφαλῆς τῆς ἐξέγερσης τῆς 13ης Βαντεμιαὶρ ἀνέλαβαν οἱ βασιλόφρονες, ἀλλὰ τοὺς ἀκολούθησαν καὶ ὅλοι ἐκεῖνοι ποὺ φοβόνταν τὴν ἐπιστροφὴ τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης.

Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ παρενέβη ὁ στρατός. Ἀφοῦ ὁ ἀρχηγός του, ὁ βαρόνος ντὲ Μενού, κατεύνασε πρῶτα ὅσους ἐναντιώνονταν στὴν ἐπέμβαση, ὁ Μπαρρὰς ἀνέλαβε νὰ σώσει ξανὰ τὴ Συμβατική. Μεταξὺ τῶν συνεργατῶν ποὺ διάλεξε βρισκόταν ὁ Βοναπάρτης, ὁ ὁποῖος ἀνασύρθηκε ἀπὸ τὴ διαθεσιμότητα καὶ κατηύθυνε τὴν ἀποφασιστικὴ ἐπιχείρηση. Συνέτριψε τὴν ἐξέγερση κι ἔτσι ἐξασφάλισε ἐπίσης τὴ δική του τύχη. Ἡ καταστολὴ ποὺ ἀκολούθησε ἦταν ἐπιεικής. Τουφέκισαν μόνον δύο ἀπὸ τοὺς ἐπικεφαλῆς. Ὡστόσο τὸ ἐπεισόδιο εἶχε βαρυσήμαντες συνέπειες. Ἡ ἐθνοφρουρὰ ἀφοπλίστηκε. Τὸ Παρίσι παρέμεινε ὑπὸ στρατιωτικὴ κατοχή. Ὁ ἐπαναστατικὸς ρόλος του τερματίστηκε. Ἡ Πεδιάδα ἐπέδειξε κάποια μνησικακία ἀπέναντι στὴ Δεξιά, τῆς ὁποίας συνελήφθησαν τρία μέλη. Ὁ Φρερὸν πῆγε αὐτοπροσώπως στὴν Προβηγκία γιὰ νὰ καταπνίξει τὴ λευκὴ Τρομοκρατία. Καθώς, ὅπως πιστευόταν, οἱ ἐκλογές, ποὺ ἄρχισαν στὶς 20 Βαντεμιαὶρ (12 Ὀκτωβρίου), ἀνέδειξαν μόνον 379 μέλη τῆς Συμβατικῆς, ποὺ καὶ αὐτὰ ἀνῆκαν σχεδὸν ὅλα στὴ Δεξιὰ ἢ ἦταν ὕποπτα γιὰ βασιλικὰ φρονήματα, ὁρισμένοι ἄρχισαν νὰ μιλοῦν γιὰ ἀκύρωση τῆς ἐκλογῆς τους καὶ ὁ Ταλλιὲν ἀπαίτησε νὰ πάρουν μέτρα «γιὰ τὴν κοινὴ σωτηρία». Μόλις ἀκούστηκαν αὐτὲς οἱ τρομερὲς λέξεις, ὁ ἀναβρασμὸς καταλάγιασε. Μάλιστα, μόνον τὴν τελευταία στιγμή, στὶς 4 Μπρυμαὶρ τοῦ ἔτους 4 (26 Ὀκτωβρίου), συγκατατέθηκαν τὰ μέλη τῆς Συμβατικῆς στὴ χορήγηση τῆς ἀμνηστίας ἡ ὁποία ἔσωσε ἀπὸ τὴν ἐκτέλεση ὅσους συναδέλφους τους εἶχαν συλληφθεῖ προηγουμένως μαζὶ μὲ ἕναν ἀριθμὸ τρομοκρατῶν. Ὡστόσο, ὅπως εἶχε συμβεῖ καὶ τὴν ἐπαύριο τῆς 9ης Θερμιδόρ, ἡ ἕνωση ὅλων τῶν πατριωτῶν ἐναντίον τῶν βασιλοφρόνων καὶ τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ἐπανῆλθε στὴν ἡμερήσια διάταξη. Μὲ τέτοιους οἰωνοὺς ἐγκαινιάστηκε τὸ καθεστὼς τοῦ Διευθυντηρίου.

Οἱ συνέπειες ὅμως τῆς βασιλικῆς ἐπίθεσης δὲν περιορίστηκαν στὰ παραπάνω. Ἡ μεταστροφὴ τῶν Δημοκρατικῶν ἄσκησε ἐπίσης βαθύτατη ἐπίδραση στὴν ἐξωτερικὴ πολιτική.

ς) *Ἡ ἐκστρατεία τοῦ 1795 καὶ ἡ προσάρτηση τοῦ Βελγίου*

Καθὼς οἱ συνθῆκες διαβίωσης τῶν στρατιωτῶν χειροτέρευαν ἀδιάκοπα καὶ τὸ πολεμικὸ ὑλικὸ παρουσίαζε ἐλλείψεις, ὁ Ζουρντάν, ἐπικεφαλῆς τῆς στρατιᾶς τοῦ Σάμπρ καὶ τοῦ Μεύση, καθὼς καὶ ὁ Πισεγκρὺ ὁ ὁποῖος εἶχε μετατεθεῖ στὴ στρατιὰ τοῦ Ρήνου, ἔμεναν ἀκινητοποιημένοι ἤδη ἀπὸ τὸ χειμώνα. Ἡ ἀδυναμία τῶν Θερμιδοριανῶν ἐπιδεινώθηκε ἐδῶ καὶ ἀπὸ τὴν προδοσία τοῦ Πισεγκρύ, ὁ ὁποῖος τώρα πληρωνόταν ἀπὸ τὸν πρίγκιπα τοῦ Κοντέ. Τὰ χρήματα τοῦ τελευταίου δὲν ἔπιασαν τόπο, ἀφοῦ ὁ στρατηγὸς δὲν τόλμησε νὰ τοῦ παραδώσει τὴν Ὑνένγκ. Βοηθοῦσε πάντως τὸν ἐχθρὸ ἀποφεύγοντας, ἀντιθέτως ἀπ' ὅ,τι ἔκανε ὁ Ζουρντάν, νὰ χρησιμοποιήσει ἔστω καὶ τὰ ἀνεπαρκὴ μέσα ποὺ εἶχε στὴ διάθεσή του γιὰ νὰ προετοιμάσει τὴν ἐπίθεση.

Τελικά, τὸν Αὔγουστο ἦρθε ὁ καιρὸς γιὰ νὰ ἀποφασιστεῖ ποιὰ κατεύθυνση ἔπρεπε νὰ ἀκολουθηθεῖ. Ὁ αὐτοκράτορας ἐνέκρινε τὸ ψήφισμα τῆς Δίαιτας, τὸ ὁποῖο τασσόταν ὑπὲρ μιᾶς εἰρήνης ποὺ θὰ ἐξασφάλιζε τὴν ἀκεραιότητα τῆς Γερμανίας. Ὁ Χάρντενμπεργκ ἐπαναλάμβανε πὼς ἦταν ἀδύνατον νὰ συμμαχήσει ἡ Πρωσία μὲ τὴ Γαλλία, ἂν ἡ τελευταία δὲν παραιτοῦνταν ἀπὸ τὸν Ρῆνο. Ὡστόσο, ἡ διευθέτηση τοῦ διαμελισμοῦ τῆς Πολωνίας προκάλεσε τὴν αὐστροπρωσικὴ διένεξη: στὶς 3 Αὐγούστου, ὅταν κοινοποιήθηκε ἐπιτέλους στὸ Βερολίνο ἡ συνθήκη τῆς 3ης Ἰανουαρίου, βίαιες σκηνὲς χρωμάτισαν τὴ σχετικὴ συνδιάσκεψη. Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας μποροῦσε τώρα νὰ δοκιμάσει νὰ προσεταιριστεῖ τὴν Πρωσία, ἂν ἐγκατέλειπε τὴ Ρηνανία, ἢ νὰ συνεννοηθεῖ μὲ τὴν Αὐστρία, ἂν περιοριζόταν στὴν τροποποίηση τῶν συνόρων στὶς Κάτω Χῶρες. Καθὼς ἐπικρατοῦσε ἡ τάση ὑπὲρ τῶν προσαρτήσεων, ἡ ὁποία ἐνισχύθηκε ἀπὸ τὴν ἀφύπνιση τοῦ ἐπαναστατικοῦ πνεύματος μετὰ τὸ Κιμπερόν, δὲν ἀπέμενε παρὰ νὰ προτιμηθεῖ ἡ μάχη. Ἐπιτέλους δόθηκαν ἐπίσημες διαταγὲς στοὺς στρατηγούς.

Στὶς 20 Φρουκτιδὸρ (6 Σεπτεμβρίου), ὁ Ζουρντὰν πέρασε τὸν Ρῆνο καὶ ὁ Κλερφαί, ὀπισθοχωρώντας πίσω ἀπὸ τὸν ποταμὸ Μάιν, ἄφησε ἀκάλυπτη τὴ Μαγεντία. Ἂν ἐφορμοῦσε ἀπὸ τὸ Μάνχαϊμ, ὁ Πισεγκρὺ μποροῦσε νὰ τοῦ ἐπιτεθεῖ ἀπὸ τὰ νῶτα. Καθὼς ὅμως δὲν εἶχε ἀκόμη συγκεντρώσει τὸν στρατό του, δὲν ἔστειλε μπροστὰ παρὰ μόνον δύο ἀδύναμες μεραρχίες, οἱ ὁποῖες τράπηκαν σὲ φυγὴ μόλις δέχτηκαν μιὰ ἀποφασιστικὴ ἐπίθεση. Ἔπειτα ἀπὸ τὴ σύσκεψη ποὺ εἶχαν στὶς 27 Σεπτεμβρίου, οἱ δύο στρατηγοὶ ζήτησαν ὁδηγίες ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας, οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν ἔφτασαν ποτέ.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἡ Ἐπιτροπὴ ἦταν ὑπερβολικὰ ἀπασχολημένη μὲ τὴν ἐπιτήρηση τῶν παρισινῶν τμημάτων. Ὡστόσο, βρῆκε τὸ χρόνο γιὰ νὰ προετοιμάσει τὴν προσάρτηση τοῦ Βελγίου. Τὴν πρότεινε ὁ Μερλὲν ντὲ Ντουαί, καὶ ὁ Καρνὸ ἔδωσε τὴ συγκατάθεσή του. Ἡ Δεξιὰ διαμαρτυρήθηκε: «Πῶς εἶναι δυνατὸν ἡ Ἐπιτροπὴ νὰ γίνει ὄργανο τῶν ληστῶν;», ἀναφωνοῦσε ὁ Λεσάζ, ἐνοχοποιώντας τοὺς Ὀρεινοὺς καὶ ξεχνώντας πὼς ἡ πρωτοβουλία τῶν προσαρτήσεων ἀνῆκε στὴ Γιρόνδη. Ἡ Συμ-

βατικὴ υἱοθέτησε τὴν πρόταση στὶς 9 Βαντεμιαὶρ τοῦ ἔτους 4 (1η Ὀκτωβρίου 1795). Ἐπιπλέον, ὁ Μερλὲν ντὲ Ντουαὶ ὑποστήριξε τὴ μετατόπιση τῶν συνόρων στὸν Ρῆνο, ἀλλὰ πάντως δεχόταν νὰ ἀναβληθεῖ ἡ ἀπόφαση μέχρι τὴν ὑπογραφὴ τῆς γενικῆς εἰρήνης.

Σύντομα ἀκολούθησαν τὰ γεγονότα τὰ ὁποῖα προανάγγελλαν πὼς δὲν θὰ ἐρχόταν γρήγορα αὐτὴ ἡ εἰρήνη. Στὶς ἀρχὲς Ὀκτωβρίου, ὁ Βοῦρμσερ, ξεκινώντας ἀπὸ τὸν Ἄνω Ρῆνο, ἐμφανίστηκε ἔξω ἀπὸ τὶς πύλες τοῦ Μάνχαϊμ. Ὁ Κλερφαὶ κατόρθωσε νὰ ἀπωθήσει τὸν Ζουρντάν, ὁ ὁποῖος πέρασε ξανὰ στὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Ρήνου, καὶ νὰ κατατροπώσει τὶς μονάδες ποὺ ἀπέκλειαν τὴ Μαγεντία. Ὁ Πισεγκρὺ ἀπέφυγε νὰ κινηθεῖ. Τὸν Νοέμβριο, οἱ Αὐστριακοὶ στράφηκαν ἐναντίον του, εἰσέβαλαν στὸ Παλατινάτο, ἀπώθησαν τοὺς Γάλλους μέχρι τὸν ποταμὸ Κουὲς καὶ ἀνακατέλαβαν τὸ Μάνχαϊμ. Στὸ μεταξὺ ἡ Ρωσία προσχώρησε στὴν ἀγγλοαυστριακὴ συμμαχία, καὶ στὶς 24 Ὀκτωβρίου ὁ βασιλιὰς τῆς Πρωσίας τὸ πῆρε ἀπόφαση νὰ ἀρκεστεῖ στὸ κομμάτι ποὺ τοῦ παραχώρησαν: τὴ Βαρσοβία καὶ τὰ ἐδάφη βορείως τοῦ ποταμοῦ Νάρεφ. Ὁ Θούγκουτ, καθησυχασμένος στὰ ἀνατολικά, νικητὴς στὰ δυτικὰ κι ἔχοντας ἀνακτήσει προγεφυρώματα στὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Ρήνου, δὲν σκεφτόταν τώρα τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ προετοιμάσει τὴν ἐκστρατεία τῆς ἐπόμενης ἄνοιξης. Οἱ Θερμιδοριανοί, ποὺ ἀποδείχτηκαν ἀνίκανοι νὰ ἐπιβάλουν τὴ γενικὴ εἰρήνευση μὲ τὸ ὅπλο στὸ χέρι, τὴν ἀπομάκρυναν στρέφοντας τὴν προσοχή τους στὶς προσαρτήσεις. Ὅσο γιὰ τὸ σύνταγμα ποὺ ἔθεταν τώρα σὲ ἰσχύ, μποροῦσε ἄραγε νὰ ἀντέξει στὴ δοκιμασία τοῦ πολέμου;

ζ) Τὸ Σύνταγμα τοῦ ἔτους 3

Ἡ Συμβατικὴ ὁριοθέτησε τὴν ὕπαρξή της μὲ μερικὲς ἀπὸ τὶς πιὸ ἐκτυφλωτικὲς παλινωδίες ποὺ ἔχει νὰ ἐπιδείξει ἡ ἱστορία τῶν συνελεύσεων, καὶ ἀκολούθησε πολιτικὲς τόσο ἀντιφατικὲς ὥστε φαίνεται ἀδύνατο, σὲ πρώτη ἀνάγνωση, νὰ βρεῖ κανεὶς τὸ κοινὸ χαρακτηριστικό τους. Ὡστόσο, ὑπάρχει ἕνα τέτοιο χαρακτηριστικό: ἡ βούληση τῆς Τρίτης Τάξης νὰ ἐπιβεβαιώσει τὴ νίκη ποὺ πέτυχε τὸ 1789 ἐναντίον τῆς ἀριστοκρατίας. Ἔτσι, τὸ ρῆγμα μεταξὺ τῆς Συντακτικῆς καὶ τῆς Συμβατικῆς ἦταν λιγότερο βαθὺ ἀπ' ὅσο λέγεται, καί, ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, ἡ ἐπαναστατικὴ ἀλληλεγγύη ἐπεκτεινόταν καὶ συμπεριλάμβανε μέχρι καὶ τοὺς Ὀρεινούς.

Στὰ μάτια τῶν τελευταίων ὅμως ὁ πόλεμος, ὁ ἐμφύλιος ὅσο κι ὁ πόλεμος στὶς ξένες χῶρες, ἀπαιτοῦσε νὰ ὑπάρχει μιὰ αὐταρχικὴ κυβέρνηση, κι ἐφόσον αὐτὸς διαρκοῦσε καταδίκαζε τὴν Ἐπανάσταση στὴ δικτατορία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, καθὼς ἔπρεπε νὰ στηριχτοῦν στοὺς Ἀβράκωτους γιὰ νὰ ἐπιβάλουν αὐτὴ τὴ δικτατορία, σκιαγράφησαν τὸ σχέδιο μιᾶς κοινωνικῆς δημοκρατίας. Ἡ Τρίτη Τάξη διασπάστηκε. Στὸ νοῦ τῶν μελῶν τῆς Συντακτικῆς, ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1789 θεμελίωνε τὴν ἐλευθερία καὶ παρέδιδε στὴν ἀνώτερη ἀστικὴ τάξη τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ δύναμη. Ἡ πλειοψηφία τῶν μελῶν τῆς Συμβατικῆς δὲν τὴν ἀντιλαμβανόταν διαφορετικά.

Ἀπὸ αὐτὴν τὴ σκοπιά, ἀποκαλύπτεται καὶ ἡ σημασία τῆς θερμιδοριανῆς ἀντίδρασης: προσπερνώντας τὸ ἰακωβινικὸ ἰντερμέδιο, ἀνανέωσε τὴν παράδοση τῆς Συνταγματικῆς. Ἀναμφιβόλως, οἱ συνταγματικοὶ μοναρχικοὶ καὶ οἱ Δημοκρατικοὶ Θερμιδοριανοὶ διαφωνοῦσαν σχετικὰ μὲ τὸν τίτλο καὶ τὶς ἐξουσίες ποὺ θὰ ἔδιναν στὸν ἐπικεφαλῆς τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας· κατὰ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ Συντάγματος τοῦ ἔτους 3 ὅμως, συμφώνησαν πὼς ἦταν ἀνάγκη νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ ἐκλεγμένη καὶ φιλελεύθερη κυβέρνηση καθὼς καὶ νὰ παραδοθεῖ ἡ πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ διεύθυνση τῆς χώρας στοὺς «προκρίτους», δηλαδὴ στοὺς τουλάχιστον εὔπορους ἰδιοκτῆτες. «Πρέπει νὰ κυβερνιόμαστε ἀπὸ τοὺς ἀρίστους», ἔλεγε ὁ Μπουασσὺ ντ' Ἀνγκλά: «Οἱ ἄριστοι εἶναι οἱ πιὸ μορφωμένοι καὶ ὅσοι ἐνδιαφέρονται περισσότερο γιὰ τὴν τήρηση τῶν νόμων. Μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις ὅμως, δὲν πρόκειται νὰ βρεθοῦν τέτοιοι ἄνθρωποι παρὰ μόνον μεταξὺ ἐκείνων ποὺ κατέχουν περιουσία. Αὐτοὶ εἶναι προσκολλημένοι στὴ χώρα ὅπου βρίσκεται ἡ περιουσία τους, στοὺς νόμους ποὺ τὴν προστατεύουν, στὴν εἰρήνη ἀπὸ τὴν ὁποία συντηρεῖται. Ὀφείλουν σ' αὐτὴν τὴν περιουσία καὶ στὴν ἄνεση ποὺ τοὺς προσφέρει, τὴ μόρφωση ἡ ὁποία τοὺς δίνει τὴ δυνατότητα νὰ συζητοῦν μὲ σοφία κι εὐθυκρισία τὰ θετικὰ καὶ τὰ ἀρνητικὰ σημεῖα τῶν νόμων ποὺ καθορίζουν τὴν τύχη τῆς πατρίδας. [...] Ἡ χώρα τὴν ὁποία κυβερνοῦν οἱ ἰδιοκτῆτες μετέχει στὴν κοινωνικὴ τάξη· ἡ χώρα ὅπου κυβερνοῦν οἱ ἀκτήμονες βρίσκεται σὲ πρωτόγονη κατάσταση».

Ἡ παραπάνω ἀντίληψη ἄσκησε κάποια ἐπιρροὴ στὸ θετικὸ ἔργο τῶν Θερμιδοριανῶν, τὸ ὁποῖο ἦταν ἀξιοσημείωτο. Παραμένοντας πιστοὶ στὸ πνεῦμα τοῦ 18ου αἰώνα, συνέχισαν βεβαίως, ὅπως καὶ οἱ Ὀρεινοί, τὴν προετοιμασία τοῦ ἀστικοῦ κώδικα καὶ τοῦ μετρικοῦ συστήματος. Παρομοίως προώθησαν τὴ δημιουργία εἴτε τὴν ἀποκατάσταση τῶν ὀργανισμῶν ποὺ θὰ ἀναλάμβαναν τὴν ἔρευνα καὶ τὴν ἀνώτατη ἐκπαίδευση: Μουσεῖο Ἀστρονόμων καὶ Γεωγράφων, Μουσεῖο Φυσικῆς Ἱστορίας, Μουσεῖο τῶν Γαλλικῶν Μνημείων, Πολυτεχνικὴ Σχολή, Ἰατρικὴ Σχολή. Τὴν παραμονὴ τῆς διάλυσής τους, ἀποφάσισαν τὴν ἵδρυση τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰνστιτούτου. Οἱ κεντρικὲς σχολὲς ὅμως, ποὺ προβλέφθηκε νὰ ἱδρυθοῦν σὲ κάθε διαμέρισμα προκειμένου νὰ προετοιμάζουν μαθητές, ἀφοροῦσαν μόνον τοὺς ἐφήβους τῆς ἀστικῆς τάξης καὶ οἱ Θερμιδοριανοί, ἀφοῦ περιόρισαν, τὸ ἔτος 3, τὸν ἀριθμὸ τῶν δημόσιων πρωτοβάθμιων σχολείων, στὶς 3 Μπρυμαὶρ τοῦ ἔτους 4 (25 Ὀκτωβρίου 1795) τὰ καταδίκασαν στὴν καταστροφὴ διακόπτοντας τὴν πληρωμὴ τῶν δασκάλων. Ἡ ἔνδεια τοῦ Θησαυροφυλακίου προσέφερε ἕνα πρόσχημα γι' αὐτό. Πολλοί, ὅπως ὁ Μπουασσὺ ντ' Ἀνγκλά, θεωροῦσαν ἀσύνετο νὰ εὐνοηθεῖ ὁ σχηματισμὸς μιᾶς «παρασιτικῆς καὶ φιλόδοξης μειονότητας» μορφωμένων φτωχῶν. Τὸ οἰκονομικὸ κίνητρο προκάλεσε ἐπίσης τὴν ἐγκατάλειψη τῆς «ἐθνικῆς ἀγαθοεργίας». Μολονότι τὸ δεύτερο σχέδιο τοῦ ἀστικοῦ κώδικα δὲν κατέληξε πουθενά, ψηφίστηκε ἕνας κώδικας τῶν ὑποθηκευμάτων. Οἱ νόμοι τοῦ ἔτους 2 σχετικὰ μὲ τὴν κληρονομικὴ διαδοχὴ ἔγιναν ἐπιεικέστεροι. Ἡ κατάτμηση τῶν ἐθνικῶν γαιῶν ἔπαψε. Ἄρχισε νὰ συζητιέται ἡ παύση τῆς διανομῆς τῶν κοινοτικῶν γαιῶν.

Τὸ Σύνταγμα τοῦ ἔτους 3 ἀποτέλεσε τὴν κορωνίδα τῆς ἀντίδρασης, καὶ προετοίμασε τὴ συνέχισή της. Ἀπὸ τὴ νέα Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων ποὺ προτάχθηκε, καταργήθηκε, ὡς ἐπικίνδυνων προεκτάσεων, τὸ περίφημο ἄρθρο σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο: «Οἱ ἄνθρωποι γεννιοῦνται καὶ παραμένουν ἐλεύθεροι, καὶ μὲ ἴσα δικαιώματα». Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς σχετικῆς συζήτησης, ὁ Μαὶλ ὑπογράμμισε πόσο ἐπικίνδυνο θὰ ἦταν νὰ εἰσαχθοῦν «σὲ αὐτὴ τὴ διακήρυξη ἀρχὲς ἀντίθετες πρὸς ἐκεῖνες τὶς ὁποῖες περικλείει τὸ Σύνταγμα». «Δοκιμαστήκαμε ἤδη ἀρκετὰ σκληρὰ ἀπὸ τὴν κατάχρηση ὁρισμένων λέξεων, ὥστε νὰ ἀποφεύγουμε πλέον τὴ χρήση ὅσων δὲν χρειάζονται». Καὶ ὁ Λανζουιναὶ διευκρίνιζε: «Ἂν τυχὸν δηλώσετε πὼς ὅλοι οἱ ἄνθρωποι διατηροῦν ἴσα δικαιώματα, τότε προσκαλεῖτε στὴν ἐξέγερση ἐνάντια στὸ Σύνταγμα ὅλους ἐκείνους στοὺς ὁποίους, γιὰ χάρη τῆς ἀσφάλειας ὅλων, ἀρνηθήκατε ἢ ἀναστείλατε τὴν ἄσκηση τῶν δικαιωμάτων τοῦ πολίτη». Οἱ ἄνθρωποι τοῦ Θερμιδόρ, ὅπως εἶχαν κάνει καὶ τὰ μέλη τῆς Συντακτικῆς ἀλλὰ αὐτὴ τὴ φορὰ ἐπιδεικνύοντας μεγαλύτερη σύνεση, ὑποστήριζαν ἁπλῶς τὴν ἰσότητα ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ ἀστικοῦ δικαίου. «Ἡ ἰσότητα συνίσταται στὸ νὰ εἶναι ὁ νόμος ἴδιος γιὰ ὅλους». Ἐξαφανίστηκαν ἐπίσης ὅσα ἄρθρα τῆς Διακήρυξης τῶν Δικαιωμάτων τοῦ 1793 θεωρήθηκαν ἱκανὰ νὰ δικαιολογήσουν τὴν κοινωνικὴ δημοκρατία. Ἀκόμη, καταργήθηκε τὸ δικαίωμα τῆς ἐξέγερσης, ἐνῶ ἡ οἰκονομικὴ ἐλευθερία, ὅπως ἐξυπακουόταν, κατοχυρώθηκε ρητά. «Ἰδιοκτησία εἶναι τὸ δικαίωμα νὰ ἀπολαμβάνει κανεὶς καὶ νὰ διαθέτει τὰ ἀγαθά του, τὰ εἰσοδήματά του, τοὺς καρποὺς τῶν κόπων καὶ τῆς ἐργατικότητάς του». Τέλος, προστέθηκε στὸ Σύνταγμα μιὰ Διακήρυξη τῶν Ὑποχρεώσεων, μολονότι ἀφαιρέθηκε ἀπὸ μιὰ μερίδα πολιτῶν τὸ δικαίωμα νὰ συμμετέχουν στὴν ἐπεξεργασία τῶν νόμων ποὺ ἐπιβαλλόταν νὰ εἶναι σεβαστοὶ ἀπ' ὅλους. Μάλιστα, ἡ τελευταία Διακήρυξη διευκρίνιζε: «Στὴ διατήρηση τῆς ἰδιοκτησίας στηρίζεται ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς, ἡ παραγωγὴ ὅλων τῶν ἀγαθῶν, κάθε μέσο ἐργασίας καὶ ἡ τάξη τῆς κοινωνίας στὸ σύνολό της».

Στὴν πράξη, τὸ ἐκλογικὸ δικαίωμα ἔπαψε νὰ εἶναι καθολικό. Οἱ Θερμιδοριανοί, εἶναι ἀλήθεια, ἀποδείχτηκαν ἀπὸ ὁρισμένες ἀπόψεις δημοκρατικότεροι ἀπὸ τὰ μέλη τῆς Συντακτικῆς. Ἂν κατάργησαν τὸ νομοθετικὸ δημοψήφισμα καὶ ἐπανέφεραν τὸ ἁπλὸ καὶ ἀνόθευτο ἀντιπροσωπευτικὸ καθεστώς, ὡστόσο διατήρησαν τὴ λαϊκὴ γνωμοδότηση στὰ συνταγματικὰ ζητήματα καὶ δὲν ἀπαιτοῦσαν ἀπὸ τοὺς ἐνεργοὺς πολίτες παρὰ μόνον νὰ καταβάλλουν μιὰ ὁποιαδήποτε συνεισφορὰ στὸ δημόσιο, ἐνῶ μάλιστα δέχτηκαν ἀκόμη καὶ τὶς ἐθελοντικὲς πληρωμές. Αὐτὸ δὲν ἴσχυε ὅμως παρὰ μόνον ἐπιφανειακά. Διατήρησαν τοὺς δύο βαθμοὺς τῆς ἐκλογικῆς διαδικασίας. Τώρα οἱ ἐνεργοὶ πολίτες ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ἐπιλέξουν ἐκλέκτορες οἱ ὁποῖοι ἔπρεπε νὰ κατέχουν περιουσία ποὺ ἀπέφερε εἰσοδήματα ἴσα πρὸς τὴν ἀξία διακοσίων ἡμερῶν ἐργασίας, στὶς κοινότητες μὲ περισσότερους ἀπὸ 6.000 κατοίκους· διαφορετικά, νὰ εἶναι ἐνοικιαστὲς διαμένοντες σὲ κατοικία ποὺ τὸ ἐνοίκιό της νὰ ἰσοδυναμεῖ πρὸς ἑκατὸν πενήντα ἡμέρες ἐργασίας, ἢ νὰ νοικιάζουν ἀγροτικὲς ἐκμεταλλεύσεις ἀπόδοσης ἴσης πρὸς τὴν ἀξία διακοσίων ἡμερῶν ἐργασίας. Συ-

νεπῶς, ἡ «ἔννομη χώρα» ἀποτελοῦνταν ἀπὸ περίπου 30.000 ἐκλέκτορες, οἱ ὁποῖοι ἀναπόφευκτα ἐπιλέγονταν μεταξὺ τῶν προκρίτων. Αὐτοὶ ἐξέλεγαν, χωρὶς νὰ ἀπαιτοῦνται προϋποθέσεις κήνσου, τὸ Νομοθετικὸ Σῶμα τὸ ὁποῖο χωριζόταν σὲ δύο Συμβούλια, καθὼς τώρα ἡ διπλὴ βουλὴ δὲν ἀποτελοῦσε ἐμπόδιο, ἀφοῦ δὲν φοβόνταν πλέον τὴν ἐμφάνιση μιᾶς Βουλῆς τῶν Λόρδων. Τὸ Συμβούλιο τῶν Πεντακοσίων, ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἄνδρες ἡλικίας τουλάχιστον τριάντα χρονῶν, ψήφιζε «βουλεύματα» τὰ ὁποῖα μετέτρεπε κατὰ τὴν κρίση του σὲ νόμους τὸ Συμβούλιο τῶν Γερόντων, ποὺ ἀριθμοῦσε 250 ἄνδρες ἡλικίας τουλάχιστον σαράντα χρονῶν, ἔγγαμους ἢ χήρους. Ἡ κυβέρνηση ἀνατέθηκε σὲ ἕνα πενταμελὲς «Διευθυντήριο» ποὺ ἀποτελοῦνταν ἐπίσης ἀπὸ μέλη ἡλικίας τουλάχιστον σαράντα χρονῶν, καὶ τὰ ὁποῖα ὅριζαν οἱ Γέροντες ἀπὸ ἕναν κατάλογο δεκαπλάσιων ὀνομάτων ποὺ συνέτασσαν οἱ Πεντακόσιοι. Τὸ Διευθυντήριο ὅριζε τοὺς ὑπουργούς, οἱ ὁποῖοι ἐξαρτιόνταν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ αὐτό.

Οἱ Θερμιδοριανοὶ πῆραν τὶς προφυλάξεις τους ἀπέναντι στοὺς Ἰακωβίνους καὶ τοὺς ἀντεπαναστάτες, ἀλλὰ φαινόταν πὼς αὐτὲς ἀφοροῦσαν κυρίως τοὺς πρώτους. Στὸ Παρίσι καὶ στὶς μεγάλες πόλεις δὲν ἐκλέγονταν πλέον δήμαρχοι καὶ «Κομοῦνες», ἀλλὰ πολλὲς μικρὲς δημοτικὲς ἀρχές. Μιὰ στρατιωτικὴ φρουρὰ προστάτευε ἐφεξῆς τὴν κυβέρνηση καὶ τὰ Συμβούλια, καὶ ἄλλωστε οἱ Γέροντες μποροῦσαν ἂν ἤθελαν νὰ τὰ ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα. Ἐπιτράπηκε ἡ ἐπαναλειτουργία τῶν λεσχῶν, ἀλλὰ τώρα αὐτὲς μετατράπηκαν σὲ ἁπλοὺς δημόσιους ὁμίλους. Στὸ Νομοθετικὸ Σῶμα δόθηκε ἡ εὐχέρεια νὰ ἀναστέλλει τὴν ἐλευθεροτυπία γιὰ ἐτήσιες περιόδους καὶ νὰ ἐπιτρέπει τὶς κατ' οἶκον ἔρευνες. Στὸ Διευθυντήριο ἐπιτρεπόταν νὰ συλλαμβάνει, χωρὶς καμιὰ δικαστικὴ παρέμβαση, κάθε ὕποπτο συνωμοσίας. Παρ' ὅλα αὐτά, καθὼς συνεχιζόταν ὁ ἐμφύλιος πόλεμος, ἐκεῖνοι ποὺ ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὑποφέρουν τὴ μεγαλύτερη κακομεταχείριση ἦταν οἱ ἀντεπαναστάτες. Οἱ ἔκτακτοι νόμοι συνέχισαν νὰ ἰσχύουν ἐναντίον τῶν ἐκπατρισμένων καὶ τῶν ἱερέων: ὁ νόμος τῆς 3ης Μπρυμαὶρ τοῦ ἔτους 4 (25 Ὀκτωβρίου 1795) δὲν τὸ ὑπενθύμιζε ἁπλῶς αὐτό, ἀλλὰ ἐπίσης ἀπαγόρευε στοὺς συγγενεῖς τῶν ἐκπατρισμένων τὴν πρόσβαση στὰ δημόσια λειτουργήματα. Ἄλλωστε, οἱ περιουσίες τῶν τελευταίων παρέμεναν πάντοτε ὑπὸ μεσεγγύηση, ὅπως κι ἐκεῖνες ὅσων εἶχαν συμμετάσχει στὴν ἐξέγερση τοῦ Βαντεμιαίρ. Ἐπιπλέον, οἱ διατάξεις ποὺ ἴσχυαν ἐναντίον τῶν Ἰακωβίνων ἀπειλοῦσαν ἐξίσου καὶ τοὺς βασιλόφρονες, ἀπολυταρχικοὺς ἢ συνταγματικούς.

Ἐν κατακλείδι, οἱ Θερμιδοριανοὶ προσπαθοῦσαν νὰ κρατήσουν ζωντανὴ τὴ Δημοκρατία ἐνῶ ταυτοχρόνως παραμέριζαν ἐκείνους ποὺ τὴν εἶχαν ἱδρύσει. Ἐπέμεναν νὰ διατηρηθεῖ ὁ ἀστικὸς χαρακτήρας της, ἐνῶ ἀρνοῦνταν τὴν ἐξουσία σὲ μιὰ μερίδα τῆς ἀστικῆς τάξης· ἤθελαν νὰ παραμείνει ἐξουσιαστική, ἐνῶ τὴν ὀνόμαζαν φιλελεύθερη. Οἱ ἀντίπαλοί τους σάρκαζαν ἐναντίον τους. Καὶ πῶς ἦταν δυνατὸν νὰ μὴν τοὺς ἀκολουθήσουν πλῆθος ὀπαδοί, ἀφοῦ ἡ Συμβατικὴ κληροδοτοῦσε στοὺς Γάλλους τὴ χρεωκοπία καὶ τὸν πόλεμο; Πόσο ἐπικίνδυνο στοίχημα ἦταν γιὰ τοὺς

Θερμιδοριανοὺς νὰ ἐμπιστευτοῦν τὴν ἐξουσία τους στὶς ἐκλογές, τὸ ἀποδεικνύει καλύτερα ἀπὸ ὁτιδήποτε ἄλλο τὸ διάταγμα σχετικὰ μὲ τὰ δύο τρίτα τῶν βουλευτῶν. Ἐνῶ κατηγοροῦσαν τοὺς Ὀρεινοὺς ποὺ ἐπέβαλαν δικτατορία ἀναστέλλοντας τὶς ἐκλογές, οἱ ἴδιοι φρόντισαν νὰ τὶς νοθεύσουν προτοῦ τὶς ἐπαναφέρουν. Παρὰ λίγο θὰ ἐπέστρεφαν ἀπροκάλυπτα στὴ μέθοδο τοῦ προσεταιρισμοῦ. Ἂν ἡττόνταν στὶς μελλοντικὲς ἐκλογές, σκόπευαν νὰ διατηρήσουν τὴν ἐξουσία μὲ ἕνα πραξικόπημα τὸ ὁποῖο θὰ ἐπανέφερε τὴ δικτατορία.

Καθὼς ὁ πόλεμος συνεχιζόταν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας καὶ στὰ σύνορα, ἦταν ἄλλο ἕνα ἐπικίνδυνο στοίχημα τὸ νὰ ἀφαιρέσουν ἀπὸ τὴν κυβέρνηση, συνδυάζοντας κάθε δυνατὸ μέσο, τὴ σταθερότητα, τὴν ἀποφασιστικότητα καὶ τὴν ἐνεργητικότητα. Ἐπέβαλαν νὰ γίνονται ἐκλογὲς κάθε χρόνο γιὰ τὴν ἀνανέωση τῶν Συμβουλίων κατὰ τὸ ἕνα τρίτο, τῶν δημοτικῶν ἀρχῶν κατὰ τὸ ἥμισυ, τοῦ Διευθυντηρίου καὶ τῶν διοικήσεων τῶν διαμερισμάτων κατὰ τὸ ἕνα πέμπτο. Πάνω ἀπ' ὅλα ἡ ἀστικὴ τάξη, προσπαθώντας νὰ προφυλαχτεῖ ἀπὸ τὴν κρατικὴ παντοδυναμία, πολλαπλασίασε τὶς ἀνεξάρτητες ἐξουσίες τῶν μὲν καὶ τῶν δέ. Ὁ κίνδυνος ἔγινε φανερὸς καὶ τὸ Σύνταγμα παραχώρησε ἐκτεταμένες ἐξουσίες στὸ Διευθυντήριο: τὴ «ρυθμιστικὴ ἐξουσία», δηλαδὴ τὸ δικαίωμα νὰ ἐκδίδει βουλεύματα τὰ ὁποῖα ἴσχυαν ἐπ' ἀόριστον, νὰ κατευθύνει τὴ διπλωματία, τὸν πόλεμο καὶ τὴ Γενικὴ Ἀστυνομία, νὰ ἐλέγχει τὴ διοίκηση τῶν ἐπαρχιῶν. Ἂν ἐπανεμφανίζεται ἡ ἀποκέντρωση, καθὼς ἄρχισε πάλι νὰ ἐφαρμόζεται ἡ ἐκλογὴ τῶν διοικήσεων στοὺς δήμους καὶ στὰ διαμερίσματα, ταυτοχρόνως παρατηρεῖται ὁ συγκεντρωτισμὸς τῆς ἐξουσίας ἐνῶ ὁ κυβερνητικὸς ἔλεγχος ἐνισχύεται. Στὴν πρωτεύουσα κάθε νομοῦ ἕδρευε ἁπλῶς μιὰ πενταμελὴς «κεντρικὴ διοίκηση». Οἱ περιφέρειες καταργήθηκαν. Οἱ πόλεις μὲ περισσότερους ἀπὸ 5.000 κατοίκους εἶχαν τώρα ἁπλοὺς δημοτικοὺς ἀξιωματούχους, οἱ ὑπόλοιπες κοινότητες ἕναν πράκτορα καὶ τὸν πάρεδρό του. Οἱ δημοτικὲς ἀρχὲς συγκροτοῦνταν στὴν κωμόπολη κάθε καντονιοῦ ἀπὸ τὴ συνέλευση τῶν πρακτόρων. Τὸ Διευθυντήριο μποροῦσε νὰ καταργήσει ἀνεκκλήτως τὶς ἀποφάσεις τῶν τοπικῶν διοικήσεων καὶ νὰ παύσει τὰ μέλη τους. Ἂν τὰ ἔπαυε ὅλα μαζὶ μποροῦσε νὰ τὰ ἀντικαταστήσει μὲ ἄλλα πρόσωπα, ἐνῶ στὴν ἀντίθετη περίπτωση ὅσοι διατηροῦνταν στὴ θέση τους ἐπέλεγαν τοὺς ἀντικαταστάτες τῶν παυμένων μὲ τὴ μέθοδο τοῦ προσεταιρισμοῦ.

Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ συγκεντρωτισμὸς ἑνὸς τέτοιου καθεστῶτος πολὺ ἀπεῖχε ἀπὸ ἐκεῖνον τῶν Ἰακωβίνων ἢ τῆς Ὑπατείας. Ἡ φορολογία παρέμενε στὰ χέρια ἐκλεγμένων διοικήσεων καὶ τὸ Διευθυντήριο δὲν ἔλεγχε τὸ Θησαυροφυλάκιο. Καταναγκαστικὴ ἰσχὺ δὲν εἶχε στὰ χέρια του, ἐκτὸς ἐὰν προσέφευγε στὶς στρατιωτικὲς ἐπιτροπές, ἐφόσον οἱ δικαστὲς παρέμεναν ἐκλεγμένοι. Τὸ χειρότερο ὅμως ἦταν πὼς τίποτε δὲν ἐγγυόταν τὴ συνεργασία τοῦ Διευθυντηρίου μὲ τὰ Συμβούλια. Τὸ Διευθυντήριο δὲν εἶχε νομοθετικὴ πρωτοβουλία καὶ δὲν ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὰ Συμβούλια παρὰ μόνον μὲ μηνύματα. Δὲν μποροῦσε νὰ ἀναστείλει τὴ λειτουργία τους, οὔτε νὰ τὰ διαλύσει. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὰ Συμβούλια δὲν εἶχαν κανένα μέσο γιὰ νὰ ἐπιβάλλουν στὸ Διευθυντήριο τὶς ἀπόψεις τους, ἐκτὸς ἐὰν ἀρνοῦνταν νὰ

ἐγκρίνουν τὸν προϋπολογισμὸ ἢ ἂν ἀπάγγελλαν κατηγορίες ἐναντίον ὅσων κατεῖχαν τὴν ἐξουσία. Μάλιστα, δὲν εἶχαν καμιὰ ἐπικοινωνία μὲ τοὺς ὑπουργούς. Ἦταν δυνατόν, τουλάχιστον, νὰ ἀναθεωρηθεῖ τὸ Σύνταγμα; Ναί, ἀλλὰ χρειαζόταν πρῶτα νὰ περάσουν τὸ λιγότερο ἕξι χρόνια. Γιὰ νὰ τροποποιηθεῖ τὸ Σύνταγμα ἦταν ἀναπόφευκτο ἕνα νέο πραξικόπημα, τὸ ὁποῖο καὶ θὰ ἀποδεικνυόταν μοιραῖο γιὰ τὴν ὕπαρξή του.

Βιβλιο Πεμπτο

Η ΚΑΤΑΚΤΗΤΙΚΗ ΟΡΜΗ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

Η ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 1795

Η ΣΥΝΘΗΚΗ τῆς Βασιλείας σήμανε μιὰ καμπὴ στὴ σύγκρουση μεταξὺ τῆς Ἐπανάστασης καὶ τῆς ἀριστοκρατικῆς Εὐρώπης. Μέχρι τότε αὐτὴ ἡ Εὐρώπη, ὁμόφωνα σχεδόν, ἐξαπέλυε ἀπὸ κάθε πλευρὰ ἐπιθέσεις στὴ Γαλλία. Θὰ κατόρθωνε ἄραγε ἡ Γαλλία νὰ ἀμυνθεῖ; Ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση ἀπέδειξε στοὺς ἐχθρούς της, ποὺ βιάστηκαν νὰ τὴ θεωρήσουν χαμένη, πὼς ἔκαναν λάθος. Στὴ συνέχεια εἶναι ἡ Δημοκρατία, νικηφόρα καὶ χάρη στὴν ἐπέκταση τῶν ἐδαφῶν της, ἐκείνη ἡ ὁποία περνάει στὴν ἐπίθεση στὴν καρδιὰ μιᾶς Εὐρώπης διαιρεμένης. Θὰ βρεῖ ἄραγε τὸν τρόπο, ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τῶν Θερμιδοριανῶν, νὰ μεταμορφωθεῖ σὲ κατακτητικὴ δύναμη; Ἡ ἐλπίδα ἀφυπνίστηκε στοὺς χτεσινοὺς ἡττημένους.

α) Οἱ οὐδέτερες καὶ οἱ συνασπισμένες Δυνάμεις

Ἡ Πρωσία, ἡ Ἰσπανία, ἡ Τοσκάνη ἐπέστρεψαν στὴν οὐδετερότητα ἀπὸ τὴν ὁποία ἐπωφελοῦνταν ὡς τότε ἡ Ἐλβετία, ἡ Σκανδιναβία, ἡ Γένοβα καὶ ἡ Βενετία. Περισσότερο ἀπ' ὅλους ἡ Πρωσία, ἡ ὁποία συσπείρωνε γύρω της ὅσους πρίγκιπες βρίσκονταν πίσω ἀπὸ τὴ διαχωριστικὴ γραμμή, ἐπέχαιρε ἐπειδὴ προδιέγραφε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο μιὰ συνομοσπονδία τῆς Βόρειας Γερμανίας ἡ ὁποία, στὴν πραγματικότητα, θὰ διαμέλιζε πρὸς ὄφελός της τὴν Αὐτοκρατορία. Ὅσο γιὰ τὴν Ὀλλανδία, ἐκείνη βρισκόταν στὰ χέρια τῶν Γάλλων. Οἱ μοναδικοὶ σοβαροὶ ἐμπόλεμοι ποὺ ἀριθμοῦσε τώρα ὁ Συνασπισμός, ἀνανεωμένος ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1795, ἦταν ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Αὐστρία.

Κύριος μοχλὸς τοῦ Συνασπισμοῦ ἦταν πάντοτε ἡ Ἀγγλία, ἡ ὁποία πλήρωνε τὶς ἠπειρωτικὲς δυνάμεις ὥστε νὰ συνεχίσουν τὸν πόλεμο, ἐνῶ ἀξιοποιοῦσε τοὺς στρατιῶτες καὶ τὰ πλοῖα της γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὴν κυριαρχία τῶν θαλασσῶν καὶ τὴν κατοχὴ τῶν ἀποικιῶν. Καθὼς ἄλλωστε καὶ ἡ Αἰκατερίνη Β' σκεφτόταν πάνω ἀπ' ὅλα τὰ δικά της συμφέροντα, ἡ συμμετοχή της στὴ συμμαχία παρέμενε ἁπλῶς κατ' ὄνομα. Ἐνῶ κήρυσσε ἀδιάκοπα τὴ σταυροφορία ἐνάντια στὴν Ἐπανάσταση, ἔστελνε τοὺς ἄλλους νὰ πολεμήσουν ἐνῶ ἡ ἴδια περιοριζόταν στὴν προσφορὰ λίγων χρημάτων στοὺς Αὐστριακοὺς καὶ στὴν ἀποστολὴ μερικῶν πλοίων στὴ Βόρειο Θάλασσα καὶ στὴ Μάγχη. Οἱ πρίγκιπες τῆς Νότιας Γερμανίας δὲν περίμεναν παρὰ τὴ γαλλικὴ εἰσβολὴ προκειμένου νὰ παραδοθοῦν. Ἡ Σαρδηνία ἑτοιμαζόταν νὰ τοὺς μιμηθεῖ ἂν τυχὸν ἀπομακρύνονταν οἱ αὐστριακὲς μονάδες. Τὰ ὑπόλοιπα ἰταλικὰ κράτη φρόντιζαν νὰ μένουν μακριὰ ἀπὸ τὰ πεδία τῆς μάχης. Ἔτσι, οἱ στρατιὲς τῆς Δη-

μοκρατίας δὲν εἶχαν νὰ ἀντιμετωπίσουν παρὰ μόνον τὸν στρατὸ τῶν Ἀψβούργων.

Ἡ συμφωνία ὅμως ἀνάμεσα στὴ Βιέννη καὶ στὸ Λονδίνο ἦταν κάθε ἄλλο παρὰ τέλεια. Ἐκεῖνο ποὺ ζητοῦσε ἡ Ἀγγλία ἀπὸ τὴν Αὐστρία ἦταν νὰ ξαναπάρει ἡ τελευταία ἀπὸ τὴ Γαλλία τὸ Βέλγιο καὶ τὴν Ὀλλανδία. Ἀλλοῦ, ἂς ἔπαιρνε ὅ,τι μποροῦσε. Στὴν πραγματικότητα ὅμως, ὁ Θούγκουτ δὲν ἐνδιαφερόταν ἰδιαίτερα γιὰ τὶς Κάτω Χῶρες. Ἡ Γερμανία τὸν ἀπασχολοῦσε λιγότερο ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν Ἰταλία, ἐνῶ ἡ προσοχή του στρεφόταν κατὰ προτίμηση στὶς βενετικὲς κτήσεις. Τὸ κράτος τῶν Ἀψβούργων, δυναστικὸ καὶ ἀπὸ τὴ φύση του πολύμορφο, δὲν θὰ στεναχωριόταν περισσότερο ἀπ᾽ ὅ,τι ἡ Πρωσία ἂν ὁ πόλεμος τοῦ ἔδινε, στὴ θέση τοῦ μακρινοῦ Βελγίου, ἂν ὄχι τὴ Βαυαρία, τουλάχιστον τὴν ἐπικράτεια τῆς Γαληνοτάτης. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὁλοκλήρωσε τὸ διαμελισμὸ τῆς Πολωνίας καὶ ἀπέσπασε τὴν ὑπόσχεση τῶν ἐπιχορηγήσεων, δὲν ἔβλεπε λόγο νὰ συνάψει εἰρήνη ἐκτὸς ἐὰν οἱ Γάλλοι παραιτοῦνταν ἀπὸ τὶς κατακτήσεις τους καὶ τοῦ ἄφηναν ἐλεύθερα τὰ χέρια.

Ἡ Ἀγγλία βρισκόταν σὲ πολὺ διαφορετικὴ θέση στὰ τέλη τοῦ 1795. Ὄχι πὼς αἰσθανόταν νὰ ἀπειλεῖται ἡ ἴδια: ἕνας παρόμοιος φόβος δὲν γεννήθηκε παρὰ μόνο μετὰ τὴ μάχη τοῦ Καμποφόρμιο, καὶ μόνο τότε ἐνέτεινε τὶς προσπάθειές της. Ἐπιπλέον, ὁ πόλεμος εὐνοοῦσε τὴν ἰθύνουσα τάξη. Τέλος, ὁ Οὐίνταμ καὶ ὁ Γκρένβιλ, ἔχοντας συμφωνήσει μὲ τὸν βασιλιά, ἤθελαν νὰ συνεχίσουν ἀκάθεκτοι καί, ἀκολουθώντας τὴ σταυροφορία ποὺ κήρυσσε ὁ Μπέρκ, νὰ ἀπαλλάξουν τὸν κόσμο ἀπὸ ἐκείνους ποὺ τάραζαν τὴν κοινωνικὴ τάξη. Ὅμως ὁ Πὶτ ἔδειχνε νὰ ἀνησυχεῖ. Χωρὶς νὰ μιλήσουμε γιὰ τὶς ἀπογοητεύσεις τοῦ Κιμπερὸν καὶ τῆς 13ης Βαντεμιαίρ, οἱ ἠπειρωτικὲς προοπτικὲς δὲν ἔδειχναν λαμπρές. Γιὰ νὰ ἀνακαταλάβει τὸ Βέλγιο, ὁ Θούγκουτ ἀπαιτοῦσε νὰ τοῦ σταλεῖ μιὰ ρωσικὴ στρατιά, νὰ τοῦ ὑποσχεθοῦν ἐδαφικὲς ἐπεκτάσεις εἰς βάρος τῆς Ὀλλανδίας καὶ τῆς Γαλλίας, νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἐλεύθερη πρόσβαση στὸν ποταμὸ Σκάλδη καὶ στὴν Ἀμβέρσα. Ἰδιαίτερα ἡ ἐσωτερικὴ κατάσταση γινόταν ὁλοένα καὶ πιὸ ζοφερή. Μέχρι τότε, καθὼς εἶχε ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὸν γαλλικὸ ἀνταγωνισμό, τὸ βρετανικὸ ἐμπόριο εὐημεροῦσε. Μολονότι αὔξανε τὸ χρέος, τὰ δημόσια οἰκονομικὰ φαίνονταν ὑγιὴ καὶ θεωροῦνταν ἀδιανόητο ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρξει πτώση τῶν τιμῶν στὴν Τράπεζα τοῦ Λονδίνου. Ὅμως ἡ Δημοκρατικὴ κατάκτηση καὶ ἡ Συνθήκη τῆς Βασιλείας ἄλλαξαν τὴν ὄψη τῶν πραγμάτων. Τεράστιες ἀγορὲς χάθηκαν γιὰ τὴ Μεγάλη Βρετανία, καὶ ὁ ἀνταγωνισμὸς τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορίου ξαναγεννιόταν στὶς οὐδέτερες χῶρες. Ἐπιπλέον, ἡ σοδειὰ τοῦ 1795 ἀποδείχτηκε πολὺ κακή. Οἱ λαϊκὲς μάζες, ἐξαγριωμένες, ἄρχιζαν νὰ κινητοποιοῦνται. Τεράστιες συγκεντρώσεις διαδέχονταν ἡ μιὰ τὴν ἄλλη, καὶ ὅταν ὁ Γεώργιος Γ´ πῆγε νὰ ἐγκαινιάσει τὴν κοινοβουλευτικὴ σύνοδο, στὶς 29 Ὀκτωβρίου, εἶδε νὰ λιθοβολοῦν τὴν ἅμαξά του. Ὁ λόγος τοῦ ἐκπροσώπου τοῦ θρόνου ἄφησε νὰ ἐννοηθεῖ πὼς ἡ κυβέρνηση θὰ δεχόταν νὰ διαπραγματευτεῖ ἂν ἔκανε πρώτη τὴ σχετικὴ πρόταση ἡ Γαλλία.

β) Οἱ διαθέσεις τῶν Θερμιδοριανῶν

Τὸ Σύνταγμα τοῦ ἔτους 3 ἀπαγόρευε στὸ Διευθυντήριο, ἂν αὐτὸ συνομολογοῦσε μυστικὲς συμφωνίες, νὰ προσυπογράψει τὴν παραχώρηση ὁποιουδήποτε μέρους τῆς ἐπικράτειας τῆς Δημοκρατίας. Μάλιστα ἀναφερόταν ὀνομαστικὰ στὰ μέρη ποὺ τὴν ἀποτελοῦσαν, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ἀποικιῶν μὲ ἐξαίρεση τὴν ξεχασμένη Σενεγάλη. Σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη τῶν Θερμιδοριανῶν, ἡ ἴδια ἐπιταγὴ ἴσχυε καὶ γιὰ ὅσες συνθῆκες ὑποβάλλονταν πρὸς ἐπικύρωση στὰ Συμβούλια. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, σκέφτονταν ὅπως καὶ οἱ Ἰακωβῖνοι. Ἔβλεπαν ἀκόμη μακρύτερα, καθὼς θεωροῦσαν πὼς ὁ νόμος τῆς 9ης Βαντεμιαὶρ τοῦ ἔτους 4 ἐπικυρώθηκε ἔμμεσα μὲ τὸ δημοψήφισμα, ταυτόχρονα μὲ τὸ Σύνταγμα, καὶ συνεπῶς τὰ ἐννέα διαμερίσματα ποὺ ἀποτελοῦσαν προηγουμένως τὸ Βέλγιο συμπεριλαμβάνονταν στὰ «συνταγματικὰ ὅρια». Πῶς ἦταν δυνατὸν λοιπὸν νὰ συμβιβαστοῦν μὲ τὴν Ἀγγλία; Ὅμως τὰ ὅσα ἐπακολούθησαν ἀπέδειξαν πὼς κάτι τέτοιο ἦταν ἐφικτό, μὲ τὴν προϋπόθεση πὼς θὰ ἱκανοποιοῦνταν οἱ βλέψεις της στὶς θάλασσες καὶ στὶς ἀποικίες, κι ἐπίσης πὼς θὰ φαινόταν στέρεα ἑδραιωμένη ἡ ἠπειρωτικὴ εἰρήνη. Ὅμως οἱ Γάλλοι τόσο λιγότερο δέχονταν νὰ ἀναγνωρίσουν στὴ «δολία Ἀλβιώνα» τὴν κοσμοκρατορία, ὅσο περισσότερο ἐξακολουθοῦσαν νὰ πιστεύουν, καθὼς ἀγνοοῦσαν τοὺς πόρους τοῦ καπιταλισμοῦ, πὼς ἡ βρετανικὴ ἰσχὺς ποὺ θεμελιωνόταν στὶς πιστώσεις καὶ στὶς ἐξαγωγὲς δὲν ἦταν παρὰ ἕνας κολοσσὸς μὲ πήλινα πόδια. Ἐπιπλέον, καθὼς εἶχαν ἤδη γίνει κύριοι τῆς Ὀλλανδίας καὶ τῆς Τράπεζας τοῦ Ἄμστερνταμ, ὑπολόγιζαν πὼς σύντομα θὰ ἔπαιρναν μὲ τὸ μέρος τους τὴν Ἰσπανία.

Ὅσο γιὰ τὴν ἠπειρωτικὴ εἰρήνη, αὐτὴ κινδύνευε νὰ παρεμποδιστεῖ ἀπὸ μιὰ ἄλλη ἀντίληψη τῶν ὁρίων τοῦ κράτους, ἐκείνη τῶν «φυσικῶν συνόρων», ἐφόσον ὁ Θούγκουτ δὲν σκόπευε νὰ καταρρακώσει τὸ αὐτοκρατορικὸ κῦρος ἐγκαταλείποντας τὴ Ρηνανία. Ὡστόσο, σὲ αὐτὸ τὸ ζήτημα οἱ γνῶμες τῶν Θερμιδοριανῶν δὲν ἐκφράζονταν ὁμόφωνα, πόσο μᾶλλον ποὺ τὰ καταστροφικὰ ἀποτελέσματα τῆς φθινοπωρινῆς ἐκστρατείας τοῦ 1795 κατέσβησαν τὴ θέρμη πολλῶν ἐξ αὐτῶν. Τελικὰ τὰ Συμβούλια καὶ ἀκόμη καὶ τὸ ἴδιο τὸ Διευθυντήριο, παρ' ὅλη τὴν ἀντίθεση τοῦ Ρεμπέλ, ἔδειξαν μεγάλη ἐπιφυλακτικότητα. Πάντως, κανένας δὲν σκεφτόταν ἀκόμη νὰ ξεπεράσει τὰ φυσικὰ σύνορα καὶ νὰ ἀφυπνίσει τὴν προπαγάνδα τῶν Γιρονδίνων ἢ τῶν Ἐμπερτιστῶν. Γιὰ τὴν ὥρα, ὅμως, οἱ Θερμιδοριανοὶ θεωροῦσαν πὼς δὲν συνέφερε τὴ Δημοκρατία, μὲ διευρυμένα τώρα τὰ ἐδάφη της καὶ ἐλπίζοντας στὴ συμμαχία τῆς Πρωσίας καὶ τῆς Ἰσπανίας, νὰ μετριάσει ἐπίσημα τὶς φιλοδοξίες της.

Μὲ τὴν ἐπιστροφὴ στὴν παραδοσιακὴ διπλωματία, ἡ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς δύο πλευρές, μολονότι ἔτεινε νὰ ἐλπίζει στὴν εἰρήνη, περίμενε ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ κάνει τὸ πρῶτο βῆμα καὶ νὰ ἀποκαλύψει κάποιο σύμπλεγμα κατωτερότητας. Οἱ ἐπίσημες προσπάθειες διαπραγματεύσεων παρέμειναν χωρὶς ἀποτέλεσμα. Τὰ πάντα ἐξαρτιόνταν ἀπὸ τὴν προσεχὴ ἐκστρατεία. Γιὰ τὶς συνασπισμένες Δυνάμεις, ἐξαρτιόνταν καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ἐφαρμοζόταν στὴ Γαλλία τὸ Σύνταγμα τοῦ ἔτους 3.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΡΙΟ

ΤΗΝ 4Η ΜΠΡΥΜΑΙΡ τοῦ ἔτους 4 (26 Ὀκτωβρίου 1795) οἱ Θερμιδοριανοὶ ἐγκατέλειψαν τὴν ἐξουσία καὶ ἀμέσως τὴν ξαναπῆραν. Θερμιδοριανοὶ καὶ ἄνθρωποι τοῦ Διευθυντηρίου ἦταν ἕνα καὶ τὸ αὐτό: τὰ ἴδια πρόσωπα, οἱ ἴδιοι σκοποί, τὰ ἴδια μέσα. Ἔχοντας ἀρχίσει μὲ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης καὶ τὴν καταδίωξη τῶν Ἰακωβίνων, κατέληξαν στὸ διάταγμα τῶν δύο τρίτων καὶ στοὺς ἔκτακτους νόμους. Ἡ ἱστορία τοῦ πρώτου Διευθυντηρίου ἀνταποκρίθηκε σὲ αὐτοὺς τοὺς οἰωνούς.

α) Ἐγκαθίσταται τὸ Διευθυντήριο

Ἡ ἐκλογικὴ συνέλευση κάθε διαμερίσματος, σύμφωνα μὲ τὰ διατάγματα, κατέστρωσε ἀρχικὰ τὸν «κύριο» κατάλογο τῶν μελῶν τῆς Συμβατικῆς, στὸν ὁποῖο περιέχονταν πρόσωπα ἰσάριθμα πρὸς τὰ δύο τρίτα τῶν ἀντιπροσώπων ποὺ θὰ ἔστελνε. Καθὼς ὅμως οἱ γνωστότεροι ἀντιδραστικοὶ καὶ μετριοπαθεῖς, ὅπως εἶχε ἤδη προβλεφθεῖ, κατέβηκαν ὑποψήφιοι σὲ περισσότερες ἀπὸ μία περιφέρειες —στὴν πραγματικότητα, 39 διαμερίσματα ἐξέλεξαν τὸν Λανζουιναί, 37 τὸν Ἀνρὺ-Λαριβιὲρ καὶ 36 τὸν Μπουασσὺ ντ' Ἀνγκλὰ— ὑπῆρξε ἡ μέριμνα ὥστε νὰ συνταχθεῖ κι ἕνας «κατάλογος ἐπιλαχόντων», τρεῖς φορὲς πιὸ πολυάριθμος. Ἀπὸ τὸν τελευταῖο ἐπιλέχθηκαν, ἀνάλογα μὲ τὸ πόσες ψήφους ἔλαβαν, τὰ μέλη τῆς Συμβατικῆς τὰ ὁποῖα θὰ συμπλήρωναν τὰ κενὰ ποὺ ἄφησαν οἱ πολλαπλὲς ὑποψηφιότητες. Στὴ συνέχεια οἱ ἐκλέκτορες διόρισαν τὸ νέο τρίτο τῶν ἀντιπροσώπων μὲ πλήρη ἐλευθερία. Μὲ τέσσερις ἐξαιρέσεις, ὅσοι ἀπὸ τοὺς ὑπολοίπους κέρδισαν τὶς ἐκλογὲς ἀπορρίφθηκαν.

Οἱ ἱστορικοὶ ἐπαναλαμβάνουν σχετικὰ μὲ τὸν ἐπίσημο κατάλογο τῆς 6ης Μπρυμαὶρ πὼς περιεῖχε μόνον 379 μέλη τῆς Συμβατικῆς. Ὅμως ἐκείνη τὴν ἡμέρα δὲν ἦταν ἀκόμη γνωστὰ ὅλα τὰ ἀποτελέσματα, καὶ ἀπέμεναν νὰ γίνουν τόσο περίπλοκοι ὑπολογισμοὶ ὥστε ἀναμφίβολα ἐλάχιστοι παρατηρητὲς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη κατόρθωσαν νὰ κάνουν σωστὲς ἀπαριθμήσεις. Ἡ ἔρευνα ποὺ ὁδήγησε σὲ αἴσιο πέρας ὁ Συραττὼ ἀποδεικνύει πώς, στὴν πραγματικότητα, 413 μέλη τῆς Συμβατικῆς ἐντάχθηκαν στὰ νεοπαγὴ Συμβούλια: 394 ἄτομα τὰ ὁποῖα ἐπέλεξαν οἱ ἐκλογικὲς συνελεύσεις, σὺν ἄλλοι 19 ἀντιπρόσωποι τῆς Κορσικῆς καὶ τῶν ἀποικιῶν, ἡ θητεία τῶν ὁποίων παρατάθηκε μὲ εἰδικὸ νόμο. Καθὼς τὸ Νομοθετικὸ Σῶμα ἔπρεπε νὰ συμπεριλαμβάνει 500 μέλη, ἔλειπαν πολλὰ ἀκόμη. Οἱ βουλευτὲς ποὺ ἐπανεκλέχθηκαν

συγκροτήθηκαν σὲ «Ἐκλογικὴ Συνέλευση τῆς Γαλλίας» καὶ καταπιάστηκαν μὲ τὴ συμπλήρωση τῶν κενῶν. Ἐπέλεξαν ἀπὸ τοὺς καταλόγους ἐπιλαχόντων ποὺ κατέστρωσαν τὰ διαμερίσματα ὅσους συναδέλφους τους θεώρησαν πὼς ἐκκρεμοῦσε ἡ ἐκλογή τους, ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν ἀνισορροπία ποὺ θὰ προκαλοῦνταν ἔτσι στὴ γεωγραφικὴ κατανομὴ τῶν ἑδρῶν. Ἔτσι διόρισαν ἄλλους 105 βουλευτές, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὅμως οἱ 11 εἶχαν ἤδη ἐκλεγεῖ. Συνεπῶς, κράτησαν μόνον 94 ἀπ' ὅσους ἐπιλέχθηκαν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο. Καθὼς τὸ νέο τρίτο τῶν ἀντιπροσώπων προσέθεσε σὲ αὐτοὺς ἄλλους 4, τελικὰ τὰ Συμβούλια τοῦ Διευθυντηρίου δέχτηκαν στοὺς κόλπους τους συνολικὰ 511 μέλη τῆς Συμβατικῆς.

Γενικὰ οἱ ἐκλογικὲς συνελεύσεις προτίμησαν τοὺς πιὸ ἄχρωμους. Μεταξὺ ἐκείνων ποὺ συγκρότησαν τὴν Ἐκλογικὴ Συνέλευση τῆς Γαλλίας κέρδισε λίγο ἔδαφος ἡ Ἀριστερά, ἐνῶ τὸ νέο τρίτο τῶν ἀντιπροσώπων ἐνίσχυσε τὴ Δεξιά: συνταγματικοὺς μοναρχικοὺς ἢ ὁρκισμένους ἀντεπαναστάτες. Σὲ τελικὴ ἀνάλυση, διατήρησαν τὶς ἕδρες τους περισσότεροι βασιλοκτόνοι ἀπ' ὅ,τι λεγόταν: 158, σὺν ἄλλοι 37 οἱ ὁποῖοι, ἀφοῦ πρῶτα ψήφισαν ὑπὲρ τῆς θανατικῆς ποινῆς, τάχθηκαν ὑπὲρ τῆς ἀναστολῆς. Ἀξίζει νὰ παρατηρήσουμε, πάντως, πὼς ὁρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς εἶχαν ἤδη ἀλλάξει στρατόπεδο. Ἀπὸ τοὺς βουλευτὲς ποὺ μποροῦμε νὰ προσδιορίσουμε μὲ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη βεβαιότητα τὴν πολιτική τους θέση, 305 ἦταν ἀπροκάλυπτα Δημοκρατικοὶ —ἔστω κι ἂν στὴν πλειοψηφία τους ἀποτελοῦνταν ἀπὸ Θερμιδοριανούς— καὶ 158 βασιλόφρονες, στὴν πλειοψηφία τους φιλελεύθεροι. Ἀπὸ αὐτὲς τὶς δύο ὁμάδες, ἐκεῖνοι ποὺ θεωροῦνταν ὑποστηρικτὲς τοῦ Συντάγματος τοῦ ἔτους 3 ἦταν 226, μὲ τὴν *προϋπόθεση πάντως πὼς τὸ καθεστὼς θὰ υἱοθετοῦσε μετριοπαθὴ* πολιτική. Συνεπῶς, οἱ Θερμιδοριανοὶ δὲν μποροῦσαν νὰ κυβερνήσουν χωρὶς τὴ συγκατάθεση τῶν τελευταίων. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν, ὅπως συνέβαινε καὶ μετὰ τὴν 9η Θερμιδόρ, ὅτι ὑποχρεώνονταν νὰ ἐξασφαλίζουν τὴν ὑποστήριξη τῶν μὲν ἢ τῶν δὲ ἀνάλογα μὲ τὶς περιστάσεις, ὥστε νὰ ἀποφύγουν τὸ χειρότερο. Γιὰ τὴν ὥρα, ἡ νίκη τους στὴν ἐξέγερση τῆς 13ης Βαντεμιαὶρ εἶχε προκαλέσει σύγχυση στὶς τάξεις τῶν ἐχθρῶν τους καὶ εἶχε ἐντυπωσιάσει τοὺς μετριοπαθεῖς. Ἔτσι κατόρθωσαν νὰ ὑπαγορεύσουν τὴν ἐπιλογὴ τῶν μελῶν τοῦ Διευθυντηρίου, ἡ ὁποία εἶχε κεφαλαιώδη σημασία.

Οἱ Πεντακόσιοι παρουσίασαν ἕναν κατάλογο προσώπων ποὺ ἔρχονταν σὲ δεύτερη μοίρα, μὲ ἐξαίρεση πέντε βασιλοκτόνους ποὺ οἱ Γέροντες ἀναγκάστηκαν νὰ ἀναγνωρίσουν τὴν ἀξία τους. Αὐτοὶ ἦταν ὁ Λὰ Ρεβεγιέρ, ὁ Ρεμπέλ, ὁ Λετουρνέρ, ὁ Μπαρρὰς καὶ ὁ Σιεγές. Ὁ τελευταῖος ἀρνήθηκε νὰ συμμετάσχει στὸ Διευθυντήριο. Κατὰ τὸν Θερμιδόρ, εἶχε προτείνει νὰ εἰσαχθοῦν στὸ Σύνταγμα ἄρθρα τὰ ὁποῖα ἐξασθενοῦσαν ἀκόμη περισσότερο τὴν ἐξουσία τοῦ κράτους, καὶ καθὼς δὲν συγχώρησε στὸ νέο καθεστὼς τὴν ἥττα του, κρατήθηκε σὲ ἀπόσταση γιὰ νὰ γίνει ὁ νεκροθάφτης του. Στὴ θέση του τοποθετήθηκε ὁ Καρνό. Ἔτσι, αὐτὸ τὸ Διευθυντήριο ἔπασχε ἀπὸ τὴν ἴδια ἔλλειψη συνοχῆς ποὺ χαρακτήριζε τὴ μεγάλη Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ βρίσκονταν ὁ Ρεμπέλ, ὁ πιὸ ἰσχυρογνώμων τῆς

ὁμάδας, καὶ ὁ Λὰ Ρεβεγιέρ, ἄνθρωπος ἔντιμος ἀλλὰ χωρὶς ταλέντο οὔτε κύρος· ἄλλωστε, καὶ ἡ δική τους ὁμοψυχία ἦταν κάθε ἄλλο παρὰ τέλεια, καθὼς ὁ πρῶτος ἦταν τέως Ὀρεινός, ἐνῶ ὁ δεύτερος Γιρονδίνος καὶ βίαια ἀντιιακωβίνος. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ἦταν ὁ Καρνό, ποὺ εἶχε τὴν ὑποστήριξη καὶ τοῦ Λετουρνέρ· τὸν ὑποπτεύονταν πὼς συμπαθοῦσε τοὺς δημοκράτες, καὶ τὸν δέχτηκαν γιὰ νὰ κατευθύνει τὸν πόλεμο· ἀντίθετα ὅμως, τὸ συντηρητικὸ καὶ αὐταρχικὸ πνεύμα του τὸν ὤθοῦσε πρὸς τὴ Δεξιά. Μεταξὺ τῶν δύο τάσεων βρισκόταν ὁ ὑποκόμης Πὼλ ντὲ Μπαρράς, ὁ «σωτήρας» τῆς 9ης Θερμιδὸρ καὶ τῆς 13ης Βαντεμιαίρ, ὁ ὁποῖος ἀναδείχθηκε χάρη σὲ αὐτὲς τὶς Ἡμέρες· κανεὶς δὲν μποροῦσε νὰ τοῦ ἔχει ἐμπιστοσύνη ἐπειδὴ σκεφτόταν μόνο τὸν ἑαυτό του, περιστοιχιζόταν ἀπὸ ἄνδρες ἀνυπόληπτους καὶ γυναῖκες διεφθαρμένες, καὶ θεωροῦνταν, δικαίως, ἄνθρωπος ἀργυρώνητος.

Αὐτοὶ οἱ πέντε ἄνδρες ὀργάνωσαν τὴ γραμματεία τὴν ὁποία κληρονόμησε ὁ Βοναπάρτης, καὶ τοποθέτησαν τοὺς ἐπικεφαλῆς στὰ ἕξι ὑπουργεῖα, στὰ ὁποῖα προστέθηκε κατόπιν κι ἕνα ἕβδομο —τῆς Γενικῆς Ἀστυνομίας. Ὁ Μερλὲν ντὲ Ντουαὶ ἀνέλαβε τὸ Ὑπουργεῖο Δικαιοσύνης, καὶ κατόπιν τὸ Ὑπουργεῖο Ἀστυνομίας, τὸ ὁποῖο παραχώρησε ἀργότερα στὸν Κοσόν. Ὁ Ραμὲλ-Νογκαρὲ ἀνέλαβε λίγο ἀργότερα τὸ Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν, καὶ τὸ κράτησε μέχρι τὸ ἔτος 7. Πολὺ δυσκολότερη ἀποδείχτηκε ἡ συγκρότηση τῶν τοπικῶν διοικήσεων καὶ τῶν δικαστηρίων. Ἀρκετὲς ἐκλογικὲς συνελεύσεις δὲν πρόλαβαν νὰ ἐκπληρώσουν τὰ καθήκοντά τους, καθὼς ἡ σύνοδός τους ἀπαγορευόταν νὰ παραταθεῖ πέρα ἀπὸ τὶς δέκα ἡμέρες· ἐπιπλέον, τὸ Σύνταγμα τοὺς ἀπαγόρευε κάθε ἔκτακτη σύνοδο. Τὰ Συμβούλια ὑποχρεώθηκαν νὰ ἀναθέσουν στὸ Διευθυντήριο τὴν πλήρωση τῶν κενῶν θέσεων. Καθὼς οἱ ἀρνήσεις, οἱ παραιτήσεις, οἱ παύσεις πολλαπλασιάζονταν, τὸ Διευθυντήριο ἀνέλαβε τὴν ἐπιλογὴ τῶν ἀντικαταστατῶν ὅποτε ἐξαφανιζόταν ἡ πλειοψηφία τῶν μελῶν κάποιου σώματος. Ἔτσι αὐξήθηκε ἡ ἰσχύς του, χωρὶς νὰ ὑπολογίσουμε πὼς τὰ βουλεύματά του καταπατοῦσαν τὶς ἁρμοδιότητες τῶν Συμβουλίων, τὰ ὁποῖα παραπονιοῦνταν χωρὶς ποτὲ νὰ φέρουν ἀποτέλεσμα.

Στὸ μεταξὺ συνεχιζόταν ὁ ἐμφύλιος πόλεμος. Ὁ Ὄς κατόρθωσε νὰ ξεμπερδέψει μὲ τὸν Σαρὲτ καὶ τὸν Στοφλέ, οἱ ὁποῖοι τουφεκίστηκαν, κι ἔπειτα μὲ τοὺς Σουάνους, ἀφοπλίζοντας μεθοδικὰ τὸν πληθυσμό. Τὸν Ἰούνιο ἦταν σὲ θέση νὰ διαλύσει τὴ στρατιὰ τῆς Δύσης, ὅμως συνέχισαν νὰ ὑπάρχουν διάσπαρτες ὁμάδες στασιαστῶν οἱ ὁποῖες στράφηκαν στὴ ληστεία. Συνεπῶς, ἐπὶ μερικὲς ἑβδομάδες ἡ ἑνότητα τῶν Δημοκρατικῶν παρέμεινε στὴν ἡμερήσια διάταξη. Ἡ κυβέρνηση ἐπέτρεψε στοὺς Ἰακωβίνους νὰ λειτουργήσουν πάλι τὶς λέσχες τους, κυρίως ἐκείνη στὸ Πάνθεον, καὶ νὰ κυκλοφορήσουν τὶς ἐφημερίδες τους ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες ξεχώριζε τὸ *Βῆμα τοῦ λαοῦ* (*Tribun du peuple*) τοῦ Μπαμπέφ. Παντοῦ τοὺς προσέφερε δημόσια λειτουργήματα.

Τὴν 14η Μπρυμαὶρ τοῦ ἔτους 4 (5 Νοεμβρίου 1795) τὸ Διευθυντήριο ἀπηύθυνε ἕνα διάγγελμα, «ὥστε νὰ γνωστοποιήσει τὴν ἐγκατάστασή του». Ἦταν ἕνα πραγματικὸ κυβερνητικὸ πρόγραμμα. Στὸν πολιτικὸ τομέα σκόπευε «νὰ διεξαγάγει δρα-

στήρια τὸν πόλεμο ἐναντίον τοῦ μοναρχισμοῦ, νὰ ἀναβιώσει τὸν πατριωτισμό, νὰ καταπνίξει μὲ σθεναρὸ χέρι κάθε φράξια, νὰ σβήσει κάθε πνεῦμα κομματισμοῦ, νὰ ἐκμηδενίσει κάθε ἐπιθυμία ἐκδίκησης, νὰ συμβάλει ὥστε νὰ βασιλεύσει ἡ ὁμόνοια, νὰ ἐπαναφέρει τὴν εἰρήνη». Στὸν οἰκονομικὸ τομέα θέλησε «νὰ ξανανοίξει τὶς πηγὲς τῆς παραγωγῆς, νὰ ἀναζωογονήσει τὴ βιομηχανία καὶ τὸ ἐμπόριο, νὰ πατάξει τὴν αἰσχροκέρδεια, νὰ δώσει νέα ζωὴ στὶς τέχνες καὶ στὶς ἐπιστῆμες, νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἀφθονία καὶ τὴ δημόσια ἀξιοπιστία». Μὲ δυὸ λόγια, «νὰ ἐπαναφέρει τὴν κοινωνικὴ τάξη στὴ θέση τοῦ χάους ποὺ εἶναι ἀδιαχώριστο ἀπὸ τὶς ἐπαναστάσεις». Ἦταν ἕνα πρόγραμμα σταθεροποίησης, ἰσορροπίας καὶ χρυσῆς τομῆς, ὅμως περιεῖχε μιὰ αἰχμὴ ἐναντίον τῆς Δεξιᾶς. Μολονότι δὲν ἔκανε καμιὰ ἀναφορὰ στοὺς Ἰακωβίνους, ἀντίθετα καλοῦσε σὲ ἐπιφυλακὴ ἐναντίον «τῶν δόλιων ὑποβολῶν τῶν βασιλοφρόνων ποὺ ὑφαίνουν ξανὰ τὰ δίχτυα τους, τῶν φανατικῶν ἐκείνων ποὺ πυροδοτοῦν ἀκατάπαυστα τὴ φαντασία τῶν ὑπολοίπων». Ἦταν ἡ ἐπαύριο τῆς ἐξέγερσης τοῦ Βαντεμιαίρ. Ξεκινώντας τὴ δράση του, τὸ Διευθυντήριο ἐπικαλοῦνταν τὴν ἑνότητα ὅλων τῶν Δημοκρατικῶν. Ὅμως ἡ νομισματικὴ κρίση δὲν θὰ ἀργοῦσε νὰ διασπάσει τὴν ὁμοφωνία.

β) Ἡ νομισματικὴ κρίση

Τὴ στιγμὴ ποὺ ἐγκαταστάθηκε τὸ Διευθυντήριο στὰ καθήκοντά του, ὁ πληθωρισμὸς ἔφτανε στὴν τελευταία του περίοδο. Τὸ ἀσινιάτο τῶν ἑκατὸ φράγκων ἄξιζε δεκαπέντε σολδία, καὶ οἱ τιμὲς ἀπὸ ὥρα σὲ ὥρα ἀνέβαιναν. Χρειάστηκε νὰ ἀνασταλεῖ ἡ πώληση τῶν ἐθνικῶν γαιῶν καί, μὲ ἕνα χρεωστάσιο, νὰ σωθοῦν οἱ πιστωτὲς ἀπὸ τὴν καταστροφή. Μέσα σὲ τέσσερις μῆνες τὸ χαρτονόμισμα ποὺ κυκλοφοροῦσε διπλασιάστηκε κι ἔφτασε τὰ 39 δισεκατομμύρια. Κάθε νύχτα τυπώνονταν τὰ χαρτονομίσματα ποὺ θὰ κυκλοφοροῦσαν τὴν ἑπομένη. Τὰ ἔσοδα ἀπὸ ἕνα ἀναγκαστικὸ δάνειο ποὺ ἐκδόθηκε δὲν εἰσπράχτηκαν παρὰ μόνον ἔπειτα ἀπὸ πολὺ καιρό. Στὶς 30 Πλυβιὸζ (19 Φεβρουαρίου 1796) τὸ ἀσινιάτο ἐγκαταλείφθηκε.

Ἡ ἄμεση ἐπιστροφὴ στὸ μεταλλικὸ χρῆμα φαινόταν ἀδύνατη, ἀφοῦ δὲν κυκλοφοροῦσαν τώρα περισσότερα ἀπὸ τριακόσια ἑκατομμύρια ἀπὸ αὐτό, ὅπως ἔλεγαν, στὴ θέση τῶν δύο δισεκατομμυρίων τουλάχιστον ποὺ ὑπῆρχαν τὸ 1789. Οἱ χρηματιστὲς προσφέρθηκαν νὰ δημιουργήσουν μιὰ τράπεζα ἡ ὁποία, ἀναλαμβάνοντας τὴν πώληση τῶν ἐθνικῶν γαιῶν, θὰ ἐγγυόταν μὲ αὐτὲς τὰ τραπεζογραμμάτιά της καὶ θὰ παραχωροῦσε προκαταβολὲς στὴ Δημοκρατία. Ἂν ἔπαιρνε στὰ χέρια της τὰ ἐμπορικὰ γραμμάτια ποὺ μέχρι τότε προεξοφλοῦσαν ἐκεῖνοι, αὐτὴ ἡ ὑπερτράπεζα θὰ τοὺς ἐπέτρεπε νὰ αὐξήσουν τὸν ὄγκο τῶν ἐργασιῶν τους. Αὐτὴ ἡ προσπάθεια ἀπέτυχε. Τὰ Συμβούλια ἤθελαν νὰ κρατήσουν στὰ χέρια τους τὶς τύχες τοῦ νέου χαρτονομίσματος. Στὶς 28 Βαντὸζ (18 Μαρτίου) δημιούργησαν 2.400 ἑκατομμύρια «ἔγγειες ἐπιταγές», οἱ ὁποῖες ἴσχυαν γιὰ τὴν ἀπόκτηση ἐθνικῶν γαιῶν χωρὶς δημοπρασία· ἀρκοῦσε ἡ καταβολή τους καὶ ἡ ἐκτίμηση τῶν γαιῶν. Ἑξακόσια ἑκατομμύρια

ἀπὸ αὐτὲς χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν ἐξαγορὰ ἀσινιάτων, σὲ ἀναλογία μία πρὸς τριάντα. Οἱ ὑπόλοιπες κατέληξαν στὸ Θησαυροφυλάκιο. Κανεὶς δὲν ἐμπιστεύτηκε τὶς ἔγγειες ἐπιταγές, καὶ θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ διατηρηθεῖ ἡ συναλλαγματικὴ ἰσοτιμία χωρὶς τὴ βοήθεια ξένων πιστώσεων. Τὸν Ἰούλιο, δὲν δεχόταν κανεὶς πιὰ τὸ χαρτονόμισμα. Ἀποφασίστηκε ἡ ἐπιστροφὴ στὸ μεταλλικὸ χρῆμα, καὶ τὸ κυριότερο ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἔμπνευσης ἦταν νὰ σπαταληθεῖ τὸ μεγαλύτερο μέρος ὅσων ἐθνικῶν γαιῶν ἀπέμεναν πρὸς ὄφελος τῆς ἀστικῆς τάξης καὶ τῶν κερδοσκόπων.

Ὁ χειμώνας ἀποδείχτηκε φριχτός, καθὼς μάλιστα οἱ χωρικοὶ ἔπαψαν νὰ ὑπακούουν στὶς ἐπιτάξεις, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ ἀγορὲς νὰ παραμένουν ἔρημες. «Τὸ Παρίσι δείχνει ἤρεμο, ὅμως τὰ πνεύματα ἔχουν ἐρεθιστεῖ ζωηρά», σημείωνε ἡ ἀναφορὰ τοῦ Κεντρικοῦ Ἀστυνομικοῦ Γραφείου τῆς 28ης Πλυβιὸζ (17 Φεβρουαρίου 1796). «Ἡ ἀκραία ἀκρίβεια ὅλων τῶν ἀγαθῶν θεωρεῖται διαρκῶς ὡς ἀναγκαῖο ἐπακόλουθο τοῦ παράνομου ἐμπορίου αὐτῶν τῶν ἀξιοκαταφρόνητων πλασμάτων ποὺ εἶναι γνωστὰ μὲ τὴν ὀνομασία τῶν αἰσχροκερδῶν. Αὐτὴ ἡ σκληρὴ συμφορά, ἡ ὁποία ἀπὸ πολὺ καιρὸ καταστρέφει τὶς δημόσιες καὶ ἰδιωτικὲς τύχες, βαραίνει οὐσιαστικὰ πάνω στὴν τάξη τῶν ἐνδεῶν, τὰ παράπονα τῶν ὁποίων, οἱ ψίθυροι καὶ οἱ ἄμετροι λόγοι, ἀκούγονται παντοῦ». Στὴν ἐπαρχία, οἱ ἀδιάκοπες περιπλανήσεις καὶ οἱ ληστεῖες τῶν «πυρευτῶν» (chauffeurs)[1] ἐπεκτάθηκαν τόσο ὥστε δὲν κατόρθωναν νὰ τὶς ἐμποδίσουν οἱ κινητὲς φάλαγγες τῆς ἐθνοφρουρᾶς καὶ ἡ ἐπιβολὴ τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου. Παρ' ὅλες τὶς διανομὲς τροφίμων, στὸ Διαμέρισμα τοῦ Σηκουάνα μετρήθηκαν δέκα χιλιάδες παραπάνω θάνατοι τὸ ἔτος 4. Ἡ ἀθλιότητα συντηροῦσε μιὰ ἀναταραχὴ ποὺ ἔκανε ἐπίφοβες τὶς κατηγορίες ποὺ ἐκτόξευαν οἱ Ἰακωβῖνοι. Οἱ Ὀρεινοὶ στοὺς ὁποίους ἀπαγορεύτηκε ἡ ἐκλογή, καὶ πάνω ἀπ' ὅλους ὁ Λεντέ, ἐκστράτευαν ἐναντίον τοῦ σχεδίου τῶν τραπεζιτῶν ποὺ ἀπορρίφθηκε τὴν 3η Βαντὸζ (22 Φεβρουαρίου). Τὴν 7η τοῦ μηνός, τὸ Διευθυντήριο ἀπάντησε διατάζοντας νὰ κλείσουν οἱ λέσχες. Ἔδιωξε τοὺς Ἰακωβίνους ἀπὸ τὶς δημόσιες θέσεις καὶ καταδίωξε τὶς ἐφημερίδες τους. Αὐτοί, καθὼς τέθηκαν ξανὰ ὑπὸ ἀπαγόρευση, ἄρχισαν νὰ συνωμοτοῦν: ἡ θερμιδοριανὴ περιπέτεια ξανάρχιζε.

Ὡστόσο, αὐτὴ τὴ φορὰ ἡ ἐπαναστατικὴ δράση ἐπενδύθηκε μὲ νέο χαρακτήρα, ἐπειδὴ τὴ διεύθυνσή της ἀνέλαβαν ὁ Μπαμπὲφ καὶ ὁ Μπουοναρρότι. Ὁ Γράκχος Μπαμπὲφ εἶχε ξαναρχίσει ἀπὸ τὴν 15η Μπρυμαὶρ τοῦ ἔτους 4 (6 Νοεμβρίου 1796) νὰ ἐκδίδει τὸ *Βῆμα τοῦ λαοῦ*. «Τί εἶναι μιὰ πολιτικὴ ἐπανάσταση ἐν γένει; Τί εἶναι, εἰδικά, ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση; Ἡ κήρυξη πολέμου μεταξὺ πατρικίων καὶ πληβείων, μεταξὺ πλουσίων καὶ φτωχῶν». Ὁ Μπαμπὲφ κατήγγελλε τὸν ἀντιδημοκρατικὸ χαρακτήρα τοῦ Συντάγματος τοῦ ἔτους 3. «Ὅλες οἱ Διακηρύξεις Δικαιωμάτων, μὲ ἐξαίρεση ἐκείνη τοῦ 1795, ξεκινοῦν καθαγιάζοντας τὸ πρῶτο, τὸ σημαντικότερο

1. [Ἔτσι ὀνομάζονταν οἱ συμμορίες κακοποιῶν καὶ ληστῶν ποὺ δροῦσαν στὴν ὕπαιθρο (Νορμανδία, Μεσημβρινὴ Γαλλία). Ἔκαιγαν τὰ πόδια τῶν θυμάτων τους γιὰ νὰ τὰ ἀναγκάσουν νὰ ὁμολογήσουν ποῦ ἔκρυβαν τὰ χρήματά τους.]

ὅλων ἀξίωμα τῆς αἰώνιας δικαιοσύνης: σκοπὸς τῆς Κοινωνίας εἶναι ἡ κοινὴ εὐτυχία τῶν ἀνθρώπων. Προχωρήσαμε μὲ μεγάλα βήματα, μὲ μεγάλες καὶ γοργὲς προόδους, μέχρις ἀκριβῶς ἐκείνη τὴν ἐποχή. Ἔκτοτε ἀρχίσαμε νὰ ὀπισθοδρομοῦμε, προχωρήσαμε ἐναντίον τοῦ σκοποῦ τῆς κοινωνίας, ἐναντίον τοῦ σκοποῦ τῆς Ἐπανάστασης, πρὸς τὴν κοινὴ δυστυχία καὶ πρὸς τὴν εὐτυχία μόνο τῶν λίγων».

Ὁ Μπαμπὲφ καὶ ὁ Μπουοναρρότι ἐπιχείρησαν νὰ πραγματοποιήσουν ἔμπρακτα τὴν ἰσότητα, καὶ γι' αὐτὸν τὸ λόγο τὸ κρυφὸ σχέδιό τους ὀνομάζεται «Συνωμοσία τῶν Ἴσων». Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ σοσιαλισμός, ποὺ μέχρι τότε ἦταν ἁπλῶς μιὰ λογοτεχνικὴ οὐτοπία, ἔκανε τὴν εἴσοδό του στὴν πολιτικὴ ἱστορία. Αὐτοὶ οἱ δύο ἄνθρωποι ἦταν διαποτισμένοι ἀπὸ τὸν ἠθικολόγο καὶ συχνὰ ἀσκητικὸ κομουνισμό, ποὺ γοήτευσε πολυάριθμους συγγραφεῖς τοῦ 18ου αἰώνα. Ἡ Ἐπανάσταση, ποὺ διακήρυσσε τὴν ἰσότητα τῶν ἀστικῶν καὶ πολιτικῶν δικαιωμάτων τὴν ὁποία ἐκεῖνοι ἔκριναν ἀναποτελεσματική, ὁ ὁρμητικὸς πόθος τῶν χωρικῶν νὰ πάρουν τὴ γῆ στὴν κατοχή τους, τὸν ὁποῖο τόσο καλὰ γνώριζαν, ἡ μερικὴ ἐθνικοποίηση τῆς οἰκονομίας κατὰ τὸ ἔτος 2, ἡ μάστιγα τοῦ πληθωρισμοῦ καὶ ἡ φριχτὴ ἀθλιότητα τοῦ λαοῦ κατὰ τὸ ἔτος 3, ὡρίμασαν τὴ σκέψη τους.

Στὴν πραγματικότητα, ἡ ἐπαναστατικὴ ἐμπειρία τοῦ Μπαμπὲφ στάθηκε ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς σκέψης του. Ἡ Διακήρυξη τοῦ 1789 ἐπαγγελλόταν τὴν ἰσότητα τῶν δικαιωμάτων: σύντομα φάνηκε πὼς δὲν ἀποτελοῦσε παρὰ χίμαιρα ἐφόσον, μέσα στὴν ἴδια τὴν καρδιὰ τῆς Ἐπανάστασης, ἐτίθετο τὸ πρόβλημα τοῦ καθημερινοῦ ψωμιοῦ. «Ποιὸς μπορεῖ νὰ σταθεῖ στὴν ὀνομαστικὴ ἰσότητα;», ρωτοῦσε ὁ Μπαμπὲφ τὸν Αὔγουστο τοῦ 1791. Γιὰ νὰ ἀπαντήσει μόνος του: «Ἐξοῦ καὶ προκύπτει ἡ ὑποχρέωση καὶ ἡ ἀνάγκη νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ ἐπιβίωση αὐτῆς τῆς τεράστιας πλειοψηφίας τοῦ λαοῦ ὁ ὁποῖος, παρ' ὅλη τὴν καλὴ θέλησή του νὰ ἐργαστεῖ, δὲν μπορεῖ πιὰ νὰ ζήσει. Ἀγροτικὸς νόμος, πραγματικὴ Ἰσότητα». Ἀγροτικὸς νόμος: πρέπει νὰ τὸ μεταφράσουμε ὡς ἰσόκληρη διανομὴ τῶν περιουσιῶν. Ἀναμφίβολα ὁ Μπαμπὲφ ἦταν μετὰ τὴν 9η Θερμιδὸρ ἀντιροβεσπιερικός. Ὅμως οἱ δυστυχίες τοῦ ἔτους 3 τοῦ ἀπέδειξαν ἐκ τῶν ὑστέρων τὴν ἀξία τῆς μέγιστης διατίμησης, τῆς διευθυνόμενης οἰκονομίας καὶ μάλιστα τῆς μερικῆς ἐθνικοποίησης τῆς παραγωγῆς, τὴ σημασία ποὺ εἶχε ἡ ἐμπειρία τοῦ ἔτους 2. «Διότι αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ κυβέρνηση [ἡ κοινὴ διοίκηση] ἀποδείχτηκε ἀπὸ τὴν ἐμπειρία πὼς εἶναι πραγματοποιήσιμη, ἐφόσον αὐτὴ ἀκριβῶς ἐφαρμόστηκε στοὺς ἕνα ἑκατομμύριο διακόσιες χιλιάδες ἄνδρες τῶν δώδεκα στρατιῶν μας. Διότι αὐτὸ ποὺ εἶναι δυνατὸ σὲ μικρὴ κλίμακα εἶναι καὶ σὲ μεγάλη». Ὁ Μπαμπὲφ ἀποκήρυσσε τώρα τὸν ἀγροτικὸ νόμο «ὁ ὁποῖος δὲν μπορεῖ νὰ διαρκέσει περισσότερο ἀπὸ μιὰ μέρα» («ἀπὸ τὴν ἑπομένη τῆς ἐφαρμογῆς του ἡ ἀνισότητα θὰ ἐμφανιζόταν ξανά»). Τασσόταν πλέον ὑπὲρ τῆς κατάργησης τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Τὸ μόνο μέσο γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ ἔμπρακτη ἰσότητα καὶ «νὰ ἐξασφαλιστεῖ στὸν καθέναν καὶ στοὺς ἀπογόνους του, ὅσο πολυάριθμοι κι ἂν εἶναι αὐτοί, ἡ ἐπάρκεια, καὶ τίποτε παραπάνω ἀπὸ τὴν ἐπάρκεια», ἦταν «νὰ ἐγκατασταθεῖ ἡ κοινὴ διοίκηση, νὰ καταργηθεῖ ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, νὰ ἀφοσιωθεῖ ὁ κάθε ἄνθρωπος στὸ

ταλέντο του, στὶς τέχνες ποὺ γνωρίζει, νὰ ὑποχρεωθεῖ νὰ καταθέσει αὐτούσιους τοὺς καρποὺς τῶν κόπων του στὸ κοινὸ ἀπόθεμα, καὶ νὰ ἐγκατασταθεῖ μιὰ ἁπλὴ διαχείριση τῶν χρειωδῶν ἡ ὁποία, κρατώντας κατάστιχα ὅλων τῶν ἀτόμων καὶ ὅλων τῶν πραγμάτων, θὰ ἀναλάβει νὰ διανέμονται τὰ τελευταῖα μὲ τὴν αὐστηρότερη ἰσότητα». Αὐτὸ τὸ πρόγραμμα παρουσιάστηκε στὸ «Μανιφέστο τῶν πληβείων» ποὺ δημοσίευσε τὸ *Βῆμα τοῦ λαοῦ* στὶς 9 Φριμαὶρ τοῦ ἔτους 4 (30 Νοεμβρίου 1795).

Ὁ μπαμπεφισμὸς φέρει τὴ σφραγίδα τοῦ καιροῦ του: ὁ χωρικὸς θὰ συνέχιζε νὰ ἐκμεταλλεύεται τὸ χωράφι του καὶ θὰ κουβαλοῦσε τὴ σοδειὰ στὸ κοινὸ ἀπόθεμα. Καθὼς ἀπέβλεπε στὴ διανομὴ καὶ ὄχι στὴν παραγωγή, τῆς ὁποίας ἡ καπιταλιστικὴ συγκέντρωση δὲν εἶχε ἀκόμη ἐξαπολύσει τὸν ἀτομικισμό, τὸ δόγμα του παρέμενε οὐτοπικό. Παρ' ὅλα αὐτά, πολλὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικά του παρουσιάζονται ὡς προδρομικά. Τὸ σχέδιό του ἀπηύθυνε ἔκκληση στὸ συμφέρον τῶν προλεταρίων, «στὸν καλύτερο οδηγό τους», καὶ χωρὶς πάντως νὰ στηρίζεται στὸν ὑποδουλωμένο λαὸ τὸν ὁποῖο ἤθελε νὰ ἀπελευθερώσει, ἀνέθετε τὴν ἀποστολὴ τῆς ἐπανάστασης σὲ μιὰ μειοψηφία ἡ ὁποία θὰ ὀργάνωνε τὴν ἐξέγερση. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο διευκρίνιζε τὴν ἰδέα τῆς λαϊκῆς δικτατορίας ποὺ προερχόταν ἀπὸ τὸν Μαρὰ καὶ ἀπὸ τὴν ὁμάδα τῶν Κορδελιέρων. Πάντως, μολονότι τὰ μέλη τοῦ μυστικοῦ διευθυντηρίου τῆς ἐξέγερσης ἔδειχναν νὰ ἔχουν προσχωρήσει στὶς ἰδέες τοῦ Μπαμπὲφ καὶ τοῦ Μπουοναρρότι, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς συνωμότες δὲν ἐπαγγέλλονταν διόλου τὸν κομουνισμό: ἦταν εἴτε ἀστοὶ δημοκράτες καὶ μερικὰ τέως μέλη τῆς Συμβατικῆς ποὺ ἤθελαν νὰ ἀδράξουν ξανὰ τὴν ἐξουσία, εἴτε ἀγωνιστὲς προσκολλημένοι στὴ μικροϊδιοκτησία τὴ θεμελιωμένη στὴν προσωπικὴ ἐργασία. Ἡ συνωμοσία ξεπέρασε τὰ ἐθνικὰ πλαίσια καὶ βρῆκε, μέσω τοῦ Μπουοναρρότι, συνεργοὺς μεταξὺ τῶν ξένων πατριωτῶν, κυρίως τῶν Ἰταλῶν καὶ τῶν Βαταβῶν.

Ὁ Καρνό, ποὺ εἰδοποιήθηκε ἀπὸ ἕναν καταδότη, ἀνέλαβε προσωπικὰ τὴν καταστολή. Ἀπὸ ἐκείνη τὴ στιγμὴ καταδίωξε μὲ ζοφερὴ μανία τοὺς παλιοὺς συναγωνιστές του. Ὁ Μπαμπὲφ καὶ ὁ Μπουοναρρότι συνελήφθησαν στὶς 21 Φλορεὰλ (10 Μαΐου). Τὰ ἔγγραφα ποὺ βρέθηκαν στὴν κατοχή τους ἐπέτρεψαν νὰ φυλακιστοῦν πάρα πολλὰ ἄτομα. Στὰ τέλη Αὐγούστου, οἱ κατηγορούμενοι ὁδηγήθηκαν στὴν πλατεία Βαντόμ, ὅπου εἶχε ἐγκατασταθεῖ τὸ Ἀνώτατο Εἰδικὸ Δικαστήριο.Οἱ ὀπαδοί τους ἐπιχείρησαν, τὴ νύχτα τῆς 23ης πρὸς τὴν 24η Φρουκτιδὸρ (9–10 Σεπτεμβρίου) νὰ πάρουν τοὺς στρατιῶτες τοῦ στρατοπέδου τῆς Γκρενὲλ μὲ τὸ μέρος τους. Ὁ Καρνὸ γνώριζε τὸ σχέδιό τους. Καθὼς τοὺς ἐπιτέθηκε αἰφνιδιαστικὰ τὸ ἱππικό, ἄφησαν νεκροὺς στὸ πεδίο τῆς μάχης. Ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς ἀνάμεσά τους συνελήφθηκαν αἰχμάλωτοι καὶ παραπέμφθηκαν σὲ μιὰ στρατιωτικὴ ἐπιτροπή. Τὸ ἐφετεῖο τὴν κήρυξε τελικὰ ἀναρμόδια, ὅμως τριάντα ἀπὸ αὐτοὺς εἶχαν ἤδη τουφεκιστεῖ. Ἡ δίκη στὴ Βαντὸμ ἄρχισε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1797 καὶ διάρκεσε τρεῖς μῆνες. Στὶς 8 Πραιριὰλ τοῦ ἔτους 5 (27 Μαΐου 1797) ὁ Μπαμπὲφ καὶ ὁ Νταρτὲ ἀνέβηκαν στὴν γκιλοτίνα.

γ) Ἡ νέα ἀντιιακωβινική ἀντίδραση

Ὅπως εἶχε συμβεῖ καὶ κατὰ τὸ ἔτος 3, ἡ ρήξη τῶν ἀνθρώπων τοῦ Διευθυντηρίου μὲ τοὺς Ἰακωβίνους μετέβαλε τὴν πολιτικὴ ἰσορροπία. Ἡ Ἀριστερὰ τοὺς ἀκολούθησε χωρὶς ἐνθουσιασμό, καὶ ἡ Δεξιὰ ἄρχισε νὰ παίρνει ἀνοδικὴ πορεία. Ἐπιπλέον ὁ Μπενζαμὲν Κονστάν, τὸν ὁποῖο ὤθησε στὴν πολιτικὴ ἀρένα ἡ Μαντὰμ ντὲ Στὰλ ποὺ εἶχε ἐπιστρέψει τώρα στὴ Γαλλία, κήρυσσε στοὺς συνταγματικοὺς βασιλόφρονες τὴ συσπείρωση ποὺ θὰ τοὺς ἐπέτρεπε νὰ δημιουργήσουν ἕνα στέρεο συντηρητικὸ κόμμα. Τὸ Διευθυντήριο ἔπαυε τοὺς δημόσιους λειτουργοὺς ποὺ κατήγγελλαν οἱ ἀντιδραστικοί, καὶ τοὺς ἀντικαθιστοῦσε μὲ τοὺς δικούς τους ὑποψηφίους. Γιὰ παράδειγμα, ἔστειλε τὸν βασιλόφρονα Βιλλὸ νὰ διοικήσει τὴν Προβηγκία, ὅπου ἐπέτρεψε νὰ ἐνσκήψει ξανὰ ἡ λευκὴ Τρομοκρατία. Στὰ Συμβούλια, ἡ Δεξιὰ ἀπαιτοῦσε νὰ ἀνακληθεῖ ὁ νόμος τῆς 3ης Μπρυμαὶρ τοῦ ἔτους 4, καὶ ἀκόμη ἡ ἀμνηστία τῆς 4ης τοῦ ἰδίου μηνός. Κατόρθωσε μόνον νὰ ἀπαγορευτεῖ, σὲ ὅσους ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀμνηστία αὐτή, ἡ εἴσοδος σὲ δημόσια ἀξιώματα. Πάνω ἀπ' ὅλα ποθοῦσε νὰ βελτιώσει τὴν τύχη τῶν ἱερέων. Στὴ συμφιλίωση μὲ τὴν παποσύνη ἔλπιζε ἐπίσης καὶ ὁ Καρνό, ὥστε νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ τὶς εἰρηνευτικὲς διαπραγματεύσεις ποὺ ἑτοιμαζόταν νὰ ἀρχίσει ὁ Πίος ϛ' ὁ ὁποῖος ἀπειλοῦνταν τώρα ἀπὸ τὴ στρατιὰ τοῦ Βοναπάρτη. Ἦταν πράγματι δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθεῖ συμφωνία, καθὼς ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Πάπα εἶχε στὸ χαρτοφυλάκιό του ἕνα παπικὸ σιγίλιο ποὺ καλοῦσε τὸν κλῆρο νὰ ἀναγνωρίσει τὴν κυβέρνηση τῆς Δημοκρατίας. Ὅμως δὲν τὴν κοινοποίησε στὸ Διευθυντήριο, καὶ καθὼς τὸ τελευταῖο ἀπαίτησε νὰ ἀνακληθοῦν ὅλες οἱ ἀποφάσεις τοῦ κυρίαρχου ποντίφηκα σχετικὰ μὲ τὶς ὑποθέσεις τῆς Γαλλίας ποὺ εἶχαν ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸ 1789 καὶ μετά, ἀκολούθησε ἡ ρήξη. Παρ' ὅλα αὐτά, τὸ σιγίλιο ἔφτασε στὸ Διευθυντήριο. Ἐκεῖνο τὸ δημοσίευσε, προκαλώντας γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ συγκρούσεις μεταξὺ τῶν βασιλοφρόνων καὶ τῶν ὑποταγμένων ἱερέων.

Τουλάχιστον ἡ Δεξιὰ κατόρθωσε νὰ ἀκυρώσει τὸ ἄρθρο ἐκεῖνο τοῦ νόμου τῆς 3ης Μπρυμαίρ, τὸ ὁποῖο ἀνανέωνε τὴν ἰσχὺ τῶν τρομοκρατικῶν νόμων ποὺ στρέφονταν ἐναντίον τῶν ἀνθρώπων τῆς Ἐκκλησίας. Ὅμως παρέμενε ἀνοιχτὸ τὸ ἐρώτημα ἂν θὰ ἀκυρώνονταν ταυτόχρονα κι ἐκεῖνοι οἱ νόμοι. Ὅσες διοικήσεις παρέμεναν στὰ χέρια τῶν Δημοκρατικῶν, ἀπαντοῦσαν ἀρνητικά. Ὡστόσο, μὲ ἐντολὴ τοῦ Κοσόν, στὴν πράξη ἄρχισε νὰ εὐνοεῖται ξανὰ ὁ κλῆρος. Ἡ ρύθμιση τῆς δημόσιας λατρείας ἐγκαταλείφθηκε. Ἐκπατρισμένοι καὶ ἐκτοπισμένοι ἐπέστρεφαν ἐλεύθερα στὴ Γαλλία. Ἡ πώληση τῶν ἐθνικῶν γαιῶν διακόπηκε.

Ἔτσι, ὅπως εἶχε συμβεῖ καὶ τὸ ἔτος 3, ἡ ἀντίδραση ὠφέλησε τοὺς βασιλόφρονες. Ὁ Λουδοβίκος ΙΗ', ὁ ὁποῖος εἶχε ἀποσυρθεῖ στὸ Βλανκεμβοῦργο, φιλοξενούμενος τοῦ δούκα τῆς Βρουνσβίκης, ἀρνιόταν πεισματικὰ νὰ ἔρθει σὲ ὁποιονδήποτε συμβιβασμὸ μὲ τοὺς συνταγματικούς, χωρὶς πάντως νὰ τοὺς ἐμποδίζει νὰ προετοιμάζουν κατάλληλα τὶς ἐκλογές, καὶ παράλληλα ἐπέτρεπε στοὺς ἀπολυταρχικοὺς νὰ προσφεύγουν στὴ βία. Ἡ ὀργάνωση τῶν πρακτόρων του στὸ Παρίσι ἔστησε ἕνα δι-

κτυο πληροφοριοδοτῶν στὴ φρουρὰ τοῦ Διευθυντηρίου, τὸ ὁποῖο ἀποκαλύφθηκε μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὁδηγηθοῦν στὶς φυλακὲς ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς συνωμοσίας, ὁ ἀβὰς Μπροττιέ, καὶ τὰ κυριότερα μέλη της. Ἕνα ἀπὸ αὐτά, ὁ Ντυβὲρν ντὲ Πρέλ, ἀποκάλυψε τὴν ἀγγλοβασιλικὴ συνωμοσία τὴν ὁποία ἡ κυβέρνηση κράτησε μυστικὴ μέχρι τὶς 18 Φρουκτιδόρ.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ ἴδια ὀργάνωση πρακτόρων ἔστησε μιὰ ἑταιρεία «Φίλων τῆς εὐταξίας». Αὐτὴ μεταμορφώθηκε ἀπὸ τὸν συνταγματικὸ Ναντρέ, σὲ συνεργασία μὲ τοὺς Σουάνους, σὲ «φιλανθρωπικὸ ἵδρυμα» τὸ ὁποῖο ἀπέκτησε βαθύτατες ρίζες στὸ Μπορντώ. Τὰ κονδύλια γιὰ τὴ συντήρηση τῶν ἐφημερίδων καὶ τὴν ὀργάνωση τῆς ἐκλογικῆς προπαγάνδας παρέχονταν ἀπὸ τὸν Οὐίκαμ. Ὅμως σὲ κάθε περιοχή, οἱ ἀντιδραστικοὶ στρώθηκαν μόνοι τους στὴ δουλειὰ καί, βεβαίως, δὲν τοὺς ἔλειπαν τὰ ἐπιχειρήματα.

Ἡ πλειονότητα τοῦ ἔθνους δὲν νοσταλγοῦσε τὸ Παλαιὸ Καθεστὼς καὶ ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὸν Λουδοβίκο ΙΗ΄. Ὅμως καθὼς εἶχε πάψει νὰ φοβᾶται τὴν ἐπιστροφή τους, τὸ μόνο ποὺ σκεφτόταν τώρα ἦταν πῶς νὰ πληρώσει λιγότερους φόρους καὶ πῶς νὰ μὴν αἰσθάνεται πλέον ἐκτεθειμένη στὸν κίνδυνο νὰ πολεμήσει. Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ πόλεμος κατασίγαζε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Γαλλίας, καὶ διεξαγόταν μὲ ἐπιτυχία πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα. Ἐπίσης, ἡ κοινὴ γνώμη τοποθετοῦσε στὴν πρώτη γραμμὴ τὴν ἐσωτερικὴ εἰρήνευση, τὴν ἀποκατάσταση ἀσφάλειας, τὴν ἀναγέννηση τῆς εὐημερίας. Ἡ θρησκευτικὴ ἔριδα τὴν ἀπασχολοῦσε πολύ. Δὲν ἀντιλαμβανόταν τὴν ἀσυμβατότητα μεταξὺ τῆς Ἐπανάστασης καὶ τοῦ καθολικισμοῦ, τὴν ὁποία κατήγγελλαν πολλοὶ ἀπείθαρχοι ἱερεῖς ὅσο καὶ Δημοκρατικοί. Ἄλλωστε οἱ συνταγματικοὶ ἱερεῖς ἀρνοῦνταν πὼς ὑπῆρχε μιὰ *παρόμοια* ἀσυμβατότητα, ἐνῶ καὶ οἱ ὑποταγμένοι ἱερεῖς, οἱ ὁποῖοι διαχώριζαν μαζὶ μὲ τὸν ἀβὰ Ἐμερὺ τὰ ἐπίγεια ἀπὸ τὰ πνευματικὰ πράγματα, τὴν πολιτικὴ ἀπὸ τὴ θρησκεία, ἀπέφευγαν νὰ τὴν ἐπισημάνουν. Ἡ πίστη καί, ἀκόμη συχνότερα, οἱ συνήθειες καὶ ἡ πεποίθηση πὼς ἔπρεπε νὰ διδάσκεται ἡ ἠθικὴ καὶ νὰ κηρύσσεται ἡ ὑποταγή, στὴν οἰκογένεια καὶ στὴν κοινωνία, ἐν ὀνόματι τῆς θεότητας, ἐξασφάλιζαν τὴν προσκόλληση τῶν περισσότερων Γάλλων στὴν παραδοσιακὴ λατρεία. Ἕνας ἀριθμὸς ἀστῶν ξανάβρισκε τὴν πολιτικὴ θρησκεία τῶν δεκαδικῶν τελετῶν στὶς μασονικὲς στοές, οἱ ὁποῖες ἄνοιγαν ἐκ νέου, καὶ στὴ «θεοφιλανθρωπία» ποὺ ἱδρύθηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 1797 ἀπὸ τὸν ἐκδότη-βιβλιοπώλη Σεμὲν καὶ προστατευόταν ἀπὸ τὸν Λὰ Ρεβεγιέρ. Αὐτὰ ὅμως δὲν ἄγγιζαν τὸν ἁπλὸ λαό, ὁ ὁποῖος, ἐπιπλέον, προτιμοῦσε νὰ ἀναπαύεται μιὰ μέρα στὶς ἑφτὰ παρὰ μιὰ μέρα στὶς δέκα. Τέλος, τὸ θρησκευτικὸ σχίσμα διαιώνιζε τὶς συγκρούσεις σὲ κάθε ἐπίπεδο, ἀκόμη καὶ μέσα στὶς οἰκογένειες. Ἡ συνταγματικὴ Ἐκκλησία ἔχανε ἔδαφος, ἄντεξε ὅμως καὶ πραγματοποίησε τὸ 1797 μιὰ ἐθνικὴ σύνοδο. Σὲ ορισμένες πόλεις, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὸ Σεντάν, ἀκολουθοῦσε ἀνοδικὴ τροχιά. Στοὺς κόλπους τῶν ρωμαιοκαθολικῶν ἡ διάσπαση ὀξυνόταν καὶ ἡ ἱεραρχία κλονιζόταν. Τὸ δέλεαρ τῆς εἰρήνης καταδίκαζε στὴν ἀντιδημοτικότητα τὴ μαχητικὴ λαϊκότητα ποὺ ἐφάρμοζαν οἱ ἄνδρες τοῦ Διευθυντηρίου.

Τὸ Διευθυντήριο κατηγοροῦνταν καὶ γενικότερα ἀκόμη γιὰ τὰ κάθε λογῆς δεινὰ ποὺ συνεπέφερε ἡ νομισματικὴ κρίση, καὶ γιὰ τὴν ἀξιοθρήνητη κατάσταση τῶν δημόσιων οἰκονομικῶν. Ἡ καταστροφικὴ ἔμπνευση τῶν ἔγγειων ἐπιταγῶν ἐπέβαλε ἕνα νέο χρεωστάσιο, καὶ μέχρι τὶς τελευταῖες ἡμέρες τους τὰ Συμβούλια προσπαθοῦσαν νὰ ἐπινοήσουν τρόπους προκειμένου νὰ συμβιβάσουν τὰ ἀντίθετα συμφέροντα τῶν χρεωστῶν καὶ τῶν πιστωτῶν. Σὲ αὐτὴ τὴν ἀβεβαιότητα ἐρχόταν νὰ προστεθεῖ ἡ ἀσάφεια ποὺ ἐπιβάρυνε τὰ κληρονομικὰ δικαιώματα ὅσων εἶχαν συγγενεῖς ἐκπατρισμένους. Ἔπειτα, στὰ δεινὰ τοῦ πληθωρισμοῦ ἐπισωρεύτηκαν ἐκεῖνα τοῦ ἀποπληθωρισμοῦ. Καθὼς σπάνιζε τὸ μεταλλικὸ χρῆμα, ἦταν ἀδύνατο νὰ βρεθοῦν πιστώσεις καὶ οἱ τιμὲς κατέρρευσαν· πολὺ περισσότερο ποὺ ἡ σοδειὰ τοῦ 1796 ἀποδείχτηκε τόσο ἄφθονη ὥστε καταργήθηκε ἡ ρύθμιση τῆς ἀγορᾶς. Αὐτὴ ἡ συγκυρία αὔξησε ἀκόμη περισσότερο τὶς δυσκολίες ποὺ συναντοῦσε ἡ κυβέρνηση στὴν προσπάθειά της νὰ συντηρήσει τὶς δημόσιες ὑπηρεσίες καὶ νὰ χρηματοδοτήσει τὸν πόλεμο. Ἡ κυβέρνηση εἶχε ὑποδείξει στὰ Συμβούλια πόσο ἀναγκαῖο ἦταν νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ ἰσορροπία τοῦ τακτικοῦ προϋπολογισμοῦ, καὶ κατόπιν νὰ βρεθοῦν ἔκτακτοι πόροι γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ ναυτικοῦ. Τὰ Συμβούλια ποτὲ δὲν συμμορφώθηκαν μὲ κάτι τέτοιο. Παραχωροῦσαν πιστώσεις ὅποτε ἤθελαν, καθυστεροῦσαν νὰ ψηφίσουν τοὺς φόρους, ἀρνοῦνταν νὰ ἐπαναφέρουν τὶς ἔμμεσες συνεισφορὲς —καὶ σὰν νὰ μὴν ἔφταναν ὅλα αὐτά, κατηγοροῦσαν ὡς ὑπεύθυνο τὸ Διευθυντήριο, θαρρεῖς καὶ ἦταν ἀρκετὸ νὰ προβλεφθοῦν ὁποιεσδήποτε δαπάνες γιὰ νὰ μπορέσει τὸ Θησαυροφυλάκιο νὰ τὶς καλύψει. Ἡ Δεξιὰ ὑπολόγιζε νὰ ὑποχρεώσει τὴν κυβέρνηση νὰ κηρύξει εἰρήνη ἀποκόπτοντας τὴν τροφοδοσία της. Ἡ Ἀριστερὰ προσπαθοῦσε νὰ τὴν ὁδηγεῖ σὲ στρεψοδικίες ὥστε νὰ φθαρεῖ τὸ κῦρος της. Τόσο οἱ μὲν ὅσο καὶ οἱ δὲ φοβόνταν τοὺς ἐκλέκτορες. Μολονότι οἱ φορολογούμενοι ἀπαλλάχτηκαν ἀπὸ τὰ βάρη εὐρύτερα ἀπ' ὅ,τι εἰπώθηκε, τὸ δημόσιο ἔμενε πάντοτε χωρὶς χρήματα. Ὅσο γιὰ τὸν πόλεμο, ἡ ἐκποίηση τῶν ἐθνικῶν γαιῶν, ἡ ὁποία γινόταν ξανὰ μὲ πλειστηριασμοὺς μετὰ τὴν 16η Μπρυμαὶρ τοῦ ἔτους 5 (6 Νοεμβρίου 1796), ἀποτελοῦσε τὸν μοναδικό, καὶ ἐλάχιστο, οἰκονομικὸ πόρο του.

Τὸ Διευθυντήριο ἀναγκάστηκε, λοιπόν, ὅπως παλαιότερα καὶ ὁ βασιλιάς, νὰ καταφύγει σὲ διάφορα τεχνάσματα. Συνέχισε νὰ ἐπιβάλλει ἐπιτάξεις τὶς ὁποῖες ἐξοφλοῦσε μὲ ὁμόλογα. Πάνω ἀπ' ὅλα, περιερχόταν τὶς ἀγορὲς δίπλα σὲ χρηματιστὲς πάσης φύσεως, ἐργολάβους τροφοδοσιῶν καὶ «ἀναδόχους ὑπηρεσιῶν». Γιὰ ὅσα ἐκεῖνοι τοῦ ἐξασφάλιζαν προκαταβολικὰ τοὺς ἀποζημίωνε μὲ τὸ σταγονόμετρο, μὲ τὴ σειρὰ καὶ σταματώντας κάθε δεκαήμερο ἀνάλογα μὲ τὰ διαθέσιμα κονδύλια, τὸ ἀκριβὲς ὕψος τῶν ὁποίων παρέμενε ἄγνωστο ἀφοῦ βασίλευε ἀνήκουστη ἀκαταστασία στὰ λογιστήρια τοῦ Θησαυροφυλακίου καὶ τῶν φοροεισπρακτόρων. Ἐπίσης, τοὺς παραχωροῦσε τμήματα τῆς ἐθνικῆς περιουσίας —γιὰ παράδειγμα, διαμάντια ὅπως τὸν «Ἀντιβασιλέα», καὶ τὰ «βαταβικὰ ἐντάλματα» ποὺ κατέβαλε ἡ Ὀλλανδία σύμφωνα μὲ τὴ Συνθήκη τῆς Χάγης· αὐτὰ τὰ ἐνεχυρίαζαν, ὥστε νὰ βρίσκουν πιστώσεις. Ἐπιπλέον τοὺς ἐξουσιοδοτοῦσε νὰ ὑπογράφουν «γραμμάτια χάριτος» ποὺ

προεξοφλοῦσαν οἱ τράπεζες ἐνῶ, ἀντίθετα, τὸ Θησαυροφυλάκιο φρόντιζε νὰ μὴν παρασυρθεῖ σὲ τέτοιου εἴδους «ἱπποτισμούς». Τέλος, ἔκανε δεκτὰ τὰ ἐντάλματα πληρωμῆς γιὰ τὴν ἐξόφληση ἀγορῶν ἐθνικῶν γαιῶν καὶ ἐπέστρεψε στὶς «προκαταβολὲς» τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος, παραχωρώντας στοὺς πιστωτὲς τὴν ὑλοτομία τῶν ἐθνικῶν δασῶν ἢ τὸ προϊὸν τῶν φόρων τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου διαμερίσματος.

Οἱ προμηθευτὲς ὑπολόγιζαν τὶς τιμὲς ποὺ ἔδιναν σὲ συνάρτηση μὲ τοὺς κινδύνους καί, κρατώντας ὅμηρο τὸ κράτος, προφασίζονταν πὼς καὶ οἱ ἴδιοι ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ ὑποκύπτουν στὶς ἀνέντιμες ἀπαιτήσεις τῶν κακοπληρωμένων κρατικῶν λειτουργῶν. Ἐννοεῖται πὼς δὲν ἔχαναν τὴν εὐκαιρία νὰ τοὺς διαφθείρουν, οὔτε καὶ παραμελοῦσαν νὰ ἀπευθυνθοῦν στοὺς πολιτικούς. Κανεὶς δὲν ἀμφέβαλλε ποτὲ γιὰ τὶς δωροληψίες τοῦ Μπαρρὰς καὶ τοῦ Ταλλεϋράνδου, μεταξὺ ἄλλων —οὔτε καὶ γιὰ τὶς ἀδίστακτες «κομπίνες» τοῦ Οὐβρὰρ καὶ τοῦ ντ' Αἰνγκερλό. Ἡ Ἑταιρεία τῆς Ντιζὸν καὶ ἡ Ἑταιρεία Φλασά, μὲ τὶς σκανδαλώδεις διαπλοκὲς ποὺ δημιούργησαν μὲ τὴ Δημοκρατία, φόρτωσαν τὸ Διευθυντήριο μὲ τὴν ἀνυποληψία ποὺ συνοδεύει πάντοτε ὅσες κυβερνήσεις ἔχουν τραυματισμένο οἰκονομικὸ μηχανισμό.

Ἀκόμη πιὸ ἐπικίνδυνα ἐκτέθηκε τὸ Διευθυντήριο ἐξαιτίας τῆς καταστροφῆς μὲ τὴν ὁποία βρέθηκαν ἀντιμέτωποι οἱ ἰδιῶτες, ὅσοι εἶχαν ἤδη πληγεῖ ἀπὸ τὴ νομισματικὴ κρίση καὶ τὸν ἀποπληθωρισμό. Ἀξιοθρήνητη τύχη εἶχαν οἱ εἰσοδηματίες: δὲν εἰσέπρατταν τίποτε ἄλλο παρὰ «ὁμόλογα τοῦ ἑνὸς τετάρτου», τὰ ὁποῖα ἦταν πληρωτέα σὲ μεταλλικὸ χρῆμα ὁποτε μποροῦσε νὰ βρεθεῖ αὐτό, καὶ «ὁμόλογα τῶν τριῶν τετάρτων» ποὺ μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν, ὅπως καὶ τὰ ὁμόλογα τῶν ἐπιτάξεων, μόνο γιὰ τὴν ἐξόφληση τῶν φόρων ἢ τὴν ἀγορὰ ἐθνικῶν γαιῶν. Οἱ εἰσοδηματίες καὶ οἱ ἀγρότες, γιὰ νὰ βροῦν χρήματα, παρέδιδαν αὐτὰ τὰ ὁμόλογα σὲ μηδαμινὲς τιμὲς στὸν πρῶτο ἔμπορο ποὺ παρουσιαζόταν. Ὁλόκληρη ἡ χώρα ὑπέφερε ἀπὸ τὴν ἐρείπωση τῶν δημόσιων ὑπηρεσιῶν. Οἱ χωροφύλακες πουλοῦσαν τὰ ἄλογά τους, ἀνήμποροι πιὰ νὰ τὰ θρέψουν· οἱ δρόμοι διαλύονταν στὰ ἐξ ὧν συνετέθησαν· τὰ δικαστήρια, τὰ σχολεῖα, ἡ κοινωνικὴ πρόνοια παραδίδονταν στὶς ἐξίσου ἐξαθλιωμένες τοπικὲς διοικήσεις. Τίποτε δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ γίνει δίχως χρήματα, καὶ τὰ χρήματα δὲν μποροῦσαν νὰ βρεθοῦν παρὰ ἀπὸ τοὺς φορολογουμένους. Ἀλλά, ὅπως συμβαίνει συνήθως, ὑπεύθυνη γιὰ τὶς δυσκολίες καὶ γιὰ τὶς ἐλλείψεις θεωρήθηκε ἡ κυβέρνηση.

δ) Οἱ ἐκλογὲς τοῦ ἔτους 5 καὶ ἡ σύγκρουση μεταξὺ Διευθυντηρίου καὶ Συμβουλίων

Τὸ Διευθυντήριο δὲν ἀντέδρασε καθόλου στὴν προπαγάνδα τῆς ἀντιπολίτευσης. Ἴσως φαντάστηκε πὼς οἱ νίκες τοῦ Βοναπάρτη θὰ ἐξασθενοῦσαν τὰ ἀποτελέσματά της. Ἔσφαλλε, καὶ οἱ ἐκλογὲς ποὺ ἀκολούθησαν τὸν Ζερμινὰλ τοῦ ἔτους 5 γιὰ τὴν ἀνανέωση τοῦ ἑνὸς τρίτου τῶν βουλευτῶν —τῶν μισῶν ἀπὸ τοὺς «αἰώνιους»— προσέφεραν περίλαμπρη νίκη στὴ Δεξιά. Μόνο μιὰ δωδεκάδα διαμερίσματα, σὲ σύνο-

λο πάνω ἀπὸ ἐνενήντα, ἔμειναν πιστὰ στὴ Δημοκρατία. Ἑξήντα τρία διαμερίσματα ἐξέλεξαν 182 βουλευτὲς ποὺ ἦταν ἀντιδραστικοί, ἂν ὄχι ἀντεπαναστάτες. Ἄλλα εἴκοσι διαμερίσματα διόρισαν 44 βουλευτὲς ποὺ εἶχαν ἀβέβαιες ἀπόψεις. Σὲ δεκατέσσερα διαμερίσματα κέρδισαν τὶς ἐκλογὲς 34 Δημοκρατικοὶ διαφόρων ἀποχρώσεων. Ἕνας συντριπτικὸς ἀπολογισμός, ὁ ὁποῖος ἀπεικονιζόταν ἀκόμη στὴ χαρακτηριστικὴ προτίμηση ποὺ ἐκφράστηκε σὲ πρόσωπα ὅπως ὁ Πισεγκρύ, ὁ Βιλλό, ὁ Ἰμπὲρ-Κολομές, ὁ Ρουαγιὲ-Κολλάρ. Τὸ Διευθυντήριο διχάστηκε. Ὁ Ρεμπὲλ ἄρχισε νὰ ἐκθειάζει τὰ δικτατορικὰ μέτρα, ἐνῶ ὁ Καρνὸ τὴ συνεννόηση μὲ τὴ νέα πλειοψηφία. Ὁ κλῆρος στέρησε τὸν Καρνὸ ἀπὸ τὸν φίλο του Λετουρνέρ, τὸν ὁποῖο ἀντικατέστησαν τὰ Συμβούλια ποὺ συνῆλθαν τὴν 1η Πραιριὰλ (20 Μαΐου 1797) μὲ τὸν διπλωμάτη Μπαρτελεμύ, συνταγματικὸ μοναρχικό, ποὺ δὲν ἔδειξε ἱκανότητες ἀνθρώπου τῆς δράσης. Ἀλλὰ μὲ ποιὰ πλευρὰ θὰ συντασσόταν ὁ Μπαρράς; Πρὸς τὸ παρὸν δὲν ἐκδήλωνε μοναρχικὲς τάσεις.

Ἀπὸ τὴν πλευρά της ἡ Δεξιά, ἡ ὁποία συντόνιζε τὴ δράση της ἀπὸ τὴ Λέσχη τοῦ Κλισύ, δὲν κατόρθωσε νὰ συμφωνήσει γιὰ τὴν τακτικὴ ποὺ θὰ ἀκολουθοῦσε. Ὁ Πισεγκρύ, ὁ ὁποῖος ὁδηγήθηκε στὴν προεδρία τῶν Πεντακοσίων, δὲν τόλμησε ποτὲ νὰ ριψοκινδυνέψει μιὰ πραξικοπηματικὴ ἐνέργεια ὥστε νὰ ἀναλάβει τὴν πρωτοβουλία. Οἱ συνταγματικοὶ μοναρχικοὶ ἤθελαν νὰ ἀφήσουν τοὺς Σουάνους ἐλεύθερους νὰ δροῦν κατὰ βούληση, ὅμως ἀρνοῦνταν νὰ τοὺς βοηθήσουν. Ἐκεῖνοι ποὺ ἀπάρτιζαν τὴ λεγόμενη «Κοιλιὰ» («le Ventre»)[1] προτιμοῦσαν νὰ χρονοτριβοῦν. Οἱ ἀντιδραστικοὶ ἔδειχναν τὴν ἐπιθετικότητά τους κυρίως στὴν ἐπαρχία. Τὸ «φιλανθρωπικὸ ἵδρυμα» ἅπλωνε παντοῦ τὶς ρίζες του. Πολλὲς διοικήσεις καὶ δικαστήρια κατέτρεχαν τοὺς Δημοκρατικοὺς ἀνάλογα μὲ τὰ μέσα ποὺ διέθεταν. Οἱ τελευταῖοι προσπαθοῦσαν νὰ ἑνωθοῦν γιὰ νὰ ἀντισταθοῦν, στὸ Παρίσι καὶ στὴ Μεσημβρινὴ Γαλλία, σὲ «συνταγματικὲς λέσχες». Τὰ Συμβούλια τὶς ἀπαγόρευσαν.

Εὐθὺς ἐξαρχῆς τὰ Συμβούλια κατάργησαν τὸ νόμο τῆς 3ης Μπρυμαὶρ τοῦ ἔτους 4, ποὺ ἀπαγόρευε τὴν ἀνάληψη δημόσιων ἀξιωμάτων ἀπὸ συγγενεῖς τῶν ἐκπατρισμένων. Ἐντέλει ἀκύρωσαν τοὺς τρομοκρατικοὺς νόμους ἐναντίον τῶν ἱερέων. Ἐντούτοις ἡ Ἀριστερά, ἡ ὁποία παρέμενε πολυάριθμη, ἀπέσπασε ὁρισμένες παραχωρήσεις. Μὲ ἕνα παιχνίδι ἐξισορροπήσεων, τὰ δημόσια ἀξιώματα ἄνοιξαν ἐξίσου καὶ γιὰ τοὺς ἀμνηστευμένους τῆς 4ης Μπρυμαὶρ τοῦ ἔτους 4, καὶ ἡ δήλωση ὑποταγῆς στοὺς νόμους παρέμεινε ὑποχρεωτικὴ γιὰ τὸν κλῆρο. Πάντως ὁ οὐσιώδης κίνδυνος, στὰ μάτια τῶν Δημοκρατικῶν, βρισκόταν στὶς προσπάθειες ποὺ κατέβαλλε ἡ Δεξιὰ νὰ ἀφαιρέσει ἀπὸ τὸ Διευθυντήριο τὰ μέσα τῆς διακυβέρνησης καὶ τῆς διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου. Ἡ ἐξάρθρωση τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας προετοίμαζε τὴν παλινόρθωση, καὶ στὸ μεταξὺ τίποτε δὲν μποροῦσε νὰ βοηθήσει περισσότερο τὴν Αὐστρία καὶ τὴν Ἀγγλία στὴν πορεία τῶν διαπραγματεύσεων ποὺ ξεκίνησαν μετὰ τὴν ἀνακωχὴ στὸ Λεόμπεν. Μὲ αὐτὸν τὸ σκοπό, ὁ Ζιμπὲρ-Ντεμολιὲρ πέτυχε,

1. [Ἔτσι ὀνομάζονταν χλευαστικὰ ὅσοι δὲν ἀνῆκαν σὲ κανένα κόμμα.]

οὔτε λίγο οὔτε πολύ, στίς 30 Πραιριάλ (18 Ἰουνίου) νά ἀποσπαστεῖ ὁλόκληρη ἡ οἰκονομική διαχείριση ἀπό τό Διευθυντήριο γιά νά δοθεῖ στό Θησαυροφυλάκιο, πού ἦταν ἄντρο τῶν ἀντεπαναστατῶν. Οἱ Γέροντες ἀπέκρουσαν τήν ἀπόφαση. Ὁ Ρεμπέλ καί ὁ Λά Ρεβεγιέρ, ὅμως, εἶχαν κιόλας ἀποφασίσει νά τελειώνουν μ' αὐτή τήν κατάσταση.

Ὁ Μπαρράς ἑνώθηκε μαζί τους. Καθώς ὁ Βοναπάρτης τοῦ εἶχε κοινοποιήσει τήν ἀπόδειξη γιά τήν προδοσία τοῦ Πισεγκρύ, πού βρέθηκε ἀνάμεσα στά ἔγγραφα τοῦ ντ' Ἀντραίγκ, φοβήθηκε ἀναμφίβολα μήπως παραμεριζόταν ἀπό τούς βασιλόφρονες. Δέν ἔμπαινε τό ζήτημα νά προσφύγουν στή λαϊκή ἰσχύ: ὁ Λά Ρεβεγιέρ δέν δεχόταν οὔτε κάν νά κληθοῦν σέ βοήθεια οἱ Ἀβράκωτοι, ὅπως εἶχε γίνει τήν 13η Βαντεμιαίρ. Τό μόνο πού ἀπέμενε, λοιπόν, ἦταν νά χρησιμοποιηθεῖ ὁ στρατός. Δέν μποροῦσαν νά ὑπολογίζουν στόν Μορώ, πού ἄφηνε τή βασιλική προπαγάνδα νά βυσσοδομεῖ στή στρατιά τοῦ Ρήνου. Εἶχε κατάσχει ἐπίσης, στή διάρκεια τῆς ἐκστρατείας του, στήν ἅμαξα πού μετέφερε τή σκευή ἑνός ἐκπατρισμένου, στοιχεῖα πού ἐνοχοποιοῦσαν τόν Πισεγκρύ, ὅμως ἀπέφυγε νά εἰδοποιήσει σχετικά τό Διευθυντήριο μέχρι τίς 18 Φρουκτιδόρ. Ἀντίθετα, ὁ Βοναπάρτης καί ὁ Ὅς ἔδειχναν εὐνοϊκή στάση. Ὁ Ὅς, πού ἦταν τώρα ἐπικεφαλῆς τῆς στρατιᾶς τοῦ Σάμπρ καί τοῦ Μεύση, βρισκόταν πλησιέστερα. Διέταξε τούς στρατιῶτες του νά βαδίσουν πρός τό Παρίσι στίς 13 Μεσσιδόρ (1η Ἰουλίου). Στό μεταξύ ὁ Καρνό, ἀγνοώντας τή συνωμοσία τῆς «τριανδρίας» ἐπέμενε νά συμφιλιωθοῦν μέ τή Δεξιά ἀλλάζοντας τούς ὑπουργούς. Τήν 26η Μεσσιδόρ (14 Ἰουλίου) δοκίμασε σκληρή ἀπογοήτευση βλέποντας τούς τρεῖς συναδέλφους του νά συναινοῦν στήν πρόταση· καθαιρέθηκαν ἀπό τά ὑπουργεῖα οἱ εὐνοούμενοι τῶν ἀντιδραστικῶν, ἐνῶ παρέμειναν στή θέση τους ὁ Μερλέν ντέ Ντουαί καί ὁ Ραμέλ-Νογκαρέ, πού οἱ τελευταῖοι τούς ἀπεχθάνονταν. Ὁ Μπαρράς τοποθέτησε στό Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν τόν Ταλλεϋράνδο, πού εἶχε ἐπιστρέψει ἀπό τήν Ἀμερική καί ἦταν ἄξιος νά συνδεθεῖ μαζί του. Στό Ὑπουργεῖο Πολέμου τοποθετήθηκε ὁ Ὅς. Ἀλλά ὁ Πετιέ, ὁ προκάτοχος τοῦ Ὅς, ἔσπευσε νά ἀποκαλύψει στά Συμβούλια τήν πορεία τῶν στρατιωτικῶν μονάδων πρός τό Παρίσι, κι ἔτσι ἡ κρίση εἰσῆλθε στήν ἀποφασιστική της φάση.

Ἀπό τήν ἔκβαση αὐτῆς τῆς κρίσης ἐξαρτιόταν ὄχι μόνο τό καθεστώς πού θά ἐπικρατοῦσε, ἀλλά καί ὁ προσανατολισμός τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Περισσότερο παρά ποτέ οἱ συνασπισμένες Δυνάμεις παραμόνευαν τή στιγμή πού θά χρεωκοποῦσε τό Διευθυντήριο. Ἀπό τήν πλευρά του, ὁ Βοναπάρτης δέν θά τασσόταν ἐναντίον τῶν Συμβουλίων παρά μόνο προκειμένου νά ἀναλάβει ὁ ἴδιος τίς τύχες τοῦ πολέμου καί τῆς εἰρήνης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΤΟ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΡΙΟ ΚΑΙ Ο ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΣ

ΚΑΘΩΣ ΣΥΝΕΧΙΖΟΤΑΝ ὁ πόλεμος, τὸ Διευθυντήριο ὑποχρεώθηκε νὰ εἰσβάλει στὴ Γερμανία καὶ στὴν Ἰταλία ὥστε νὰ θρέψει τὶς στρατιές, νὰ ἐπιβάλει τὴν εἰρήνη, νὰ ἐξασφαλίσει τὴ διατήρηση τοῦ Βελγίου καὶ ἴσως ἀκόμη καὶ τῶν φυσικῶν συνόρων, κερδίζοντας ἐδάφη τὰ ὁποῖα θὰ μποροῦσε νὰ χρησιμοποιήσει ὡς ἀνταλλάγματα. Ἀναπόφευκτα, αὐτὲς οἱ νέες κατακτήσεις θὰ γεννοῦσαν καινούριους κινδύνους. Ὅσο πιὸ πολὺ ἀπομακρύνονταν οἱ στρατιὲς τόσο περισσότερο περνοῦσαν στὴν ἐξουσία τῶν στρατηγῶν τους, καὶ τόσο περισσότερο ὑποτασσόταν ἡ Δημοκρατία στὶς διαθέσεις τῶν τελευταίων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὸ προπαγανδιστικὸ πνεῦμα, οἱ ἐκκλήσεις τῶν προσφύγων, ἡ προσωπικὴ πολιτικὴ τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου στρατηγοῦ, κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Ντυμουριὲ καὶ μὲ τὴν ὑποστήριξη τῶν προμηθευτῶν του, ὤθοῦσαν πρὸς τὴν κατάργηση τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος στὶς κατεχόμενες χῶρες καί, ταυτόχρονα, πρὸς τὴν ἐκμετάλλευσή τους σύμφωνα μὲ τὸ προηγούμενο τοῦ 1792, πράγμα ποὺ συνηγοροῦσε ἐπίσης γιὰ τὴ διαφύλαξή τους. Οἱ Θερμιδοριανοὶ προελαύνοντας πρὸς τὰ φυσικὰ σύνορα, τὰ ὁποῖα οἱ ἀντίπαλοί τους θὰ δοκίμαζαν ἀναπόφευκτα νὰ ξαναπάρουν, καταδίκασαν τὴ Γαλλία σὲ νέους πολέμους, στὸ ἐγγύτερο ἢ ἀπώτερο μέλλον. Τουλάχιστον, ἡ εἰρήνη θὰ μποροῦσε νὰ διαρκέσει ἂν κατάφερνε νὰ ἐπωφεληθεῖ καὶ ἡ Αὐστρία, ὅπως ἡ Πρωσία. Ὅμως τὸ νὰ ξεπεραστοῦν ἀκόμη καὶ αὐτὰ τὰ σύνορα σήμαινε πὼς ἀποκλειόταν κάθε συμβιβασμὸς μαζί της. Στὸ ἑξῆς θὰ ὑπογράφονταν μόνον ἀνακωχές, μέσα σὲ ἕναν ἀτέρμονο πόλεμο.

α) Ναπολέων Βοναπάρτης

Τὸ Διευθυντήριο ἀντιλαμβανόταν αὐτοὺς τοὺς κινδύνους. Ὁ Ρεμπὲλ ἐπέμενε στὴ συνένωση τῆς Ρηνανίας, ὅμως ἦταν ἀποφασιστικὰ ἀντίθετος σὲ ἄλλες προσαρτήσεις. Ὑπὸ τὴν ἐπιρροή του τὸ Διευθυντήριο, ἐδῶ καὶ μῆνες, βεβαίωνε πὼς δὲν ἤθελε τίποτε νὰ κατακτήσει πέρα ἀπὸ τὰ φυσικὰ σύνορα, παρὰ μόνο γιὰ νὰ τὸ χρησιμοποιήσει σὰν ἀντάλλαγμα προκειμένου αὐτὰ νὰ ἀναγνωριστοῦν. Ὅσο γιὰ τοὺς στρατηγοὺς καὶ τοὺς προμηθευτές, δὲν ξέχασε πὼς ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας εἶχε ἐξασφαλίσει τὸ σεβασμό τους καθυποτάσσοντάς τους στοὺς ἐντεταλμένους ἀντιπροσώπους. Πίστεψε πὼς μποροῦσε νὰ τὴ μιμηθεῖ δημιουργώντας τοὺς «κομισάριους τῶν στρατιῶν»: ὁ Ζουμπὲρ καὶ ὁ Ἀλεξάντρ στάλθηκαν στὶς στρατιὲς τοῦ Βορρᾶ καὶ τοῦ Σάμπρ καὶ Μεύση· ὁ Ὠσμὰν στὴ στρατιὰ τοῦ Ρήνου καὶ Μοζέλ-

λα· ὁ Σαλιτσέτι καὶ ὁ Γκαρὼ στὴν Ἰταλία. Μολονότι θεωρητικὰ τοὺς παραχώρησε ἁπλὰ δικαιώματα ἐπιθεώρησης, δὲν ἄργησε νὰ τοὺς ἐπιφορτίσει μὲ τὴν ἔγκριση τῶν ἀνακωχῶν ποὺ συνάπτονταν, τὴ συλλογὴ τῶν πολεμικῶν φόρων, τὴν καταστολὴ τῆς λεηλασίας. Τὰ καθήκοντα αὐτά, ὅσο κι ἂν ἦταν πιὸ περιορισμένα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ εἶχαν οἱ ἐντεταλμένοι ἀντιπρόσωποι, ἀναπόφευκτα ὁδήγησαν τοὺς κομισάριους σὲ σύγκρουση μὲ τοὺς στρατηγούς. Τὸ ἔτος 2 ὑπῆρχε τὸ Ἐπαναστατικὸ Δικαστήριο ποὺ ἐγγυόταν τὴν ὑπακοὴ τῶν τελευταίων. Πίσω ἀπὸ τοὺς κομισάριους δὲν βρισκόταν τίποτε παραπάνω ἀπὸ τὴν ἄκρως ἐπισφαλὴ ἐξουσία τοῦ Διευθυντηρίου. Ἔτσι θυσιάστηκαν, κι οἱ στρατηγοὶ συνέχισαν τὴν πορεία τους.

Οἱ ἐξελίξεις ἐπιταχύνθηκαν ἀπὸ τυχαῖα γεγονότα. Σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιο τοῦ Καρνό, ὁ Ζουρντὰν καὶ ὁ Μορώ, ἐπικεφαλῆς τῶν στρατιῶν τοῦ Σάμπρ καὶ Μεύση καθὼς καὶ τοῦ Ρήνου καὶ Μοζέλλα, θὰ ἔπρεπε νὰ καταφέρουν τὸ ἀποφασιστικὸ χτύπημα προελαύνοντας πρὸς τὴ Βιέννη. Οἱ στρατιὲς τῶν Ἄλπεων καὶ τῆς Ἰταλίας, ὑπὸ τὸν Κελλερμὰν καὶ τὸν Σερέρ, πολὺ ἀσθενέστερες, θὰ κατακτοῦσαν τὸ Πεδεμόντιο καὶ τὴ Λομβαρδία, ἂν κατόρθωναν κάτι τέτοιο. Ὅμως τὸ Διευθυντήριο ἀντικατέστησε στὶς 12 Βαντὸζ τοῦ ἔτους 4 (2 Μαρτίου 1796) τὸν Σερὲρ μὲ τὸν Βοναπάρτη, καὶ τὸν ἄφησε νὰ περάσει πρῶτος στὴν ἐπίθεση. Ὁ λόγος ἦταν πὼς ἔλπιζε νὰ συνεννοηθεῖ μὲ τοὺς πρίγκιπες τῆς Νότιας Γερμανίας ποὺ εἶχαν θορυβηθεῖ ἀπὸ τὶς ἐπαναστατικὲς προθέσεις, καὶ περίμενε νὰ καταγγείλει πρῶτα ἡ Αὐστρία, στὶς 20 Μαΐου, τὴν ἀνακωχὴ ποὺ εἶχε συμφωνηθεῖ τὸν Δεκέμβριο στὸν Ρῆνο γιὰ νὰ ἀρχίσει τὴν ἐκστρατεία ἀπὸ ἐκείνη τὴν πλευρά. Οἱ κεραυνοβόλες νίκες τοῦ Βοναπάρτη ὑποθήκευσαν τὸ μέλλον.

Ὁ Βοναπάρτης γεννήθηκε στὸ Αἰάκιο τὸ 1769, ὅταν οἱ Γάλλοι εἶχαν καταλάβει τὴν Κορσική. Ὁ πατέρας του, ποὺ συντάχθηκε ἐγκαίρως μαζί τους καὶ κατόρθωσε νὰ ἀναγνωριστεῖ ὡς εὐγενής, μπόρεσε νὰ τὸν εἰσαγάγει στὴ σχολὴ τοῦ Μπριέν. Ἀπὸ ἐκεῖ ὁ Βοναπάρτης συνέχισε στὴ Στρατιωτικὴ Σχολὴ καὶ ἀποφοίτησε ὑπολοχαγὸς τοῦ πυροβολικοῦ. Φτωχὸς καὶ δίχως μέλλον, χρωστοῦσε τὰ πάντα στὴν Ἐπανάσταση. Καθὼς ὅμως ἀπεχθανόταν τοὺς Γάλλους, ἀρχικὰ δὲν εἶδε σὲ αὐτὴν παρὰ μόνο τὴν εὐκαιρία νὰ ἀπελευθερώσει τὴ γενέτειρά του καὶ νὰ διαδραματίσει ἐκεῖ κάποιο ρόλο ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ Πάολι. Ὅμως ὁ Πάολι προτίμησε, ἀντὶ γιὰ τοὺς ὕποπτους Βοναπάρτες, τὴ φάρα τοῦ Πότσο ντὶ Μπόργκο καί, ὅταν συγκρούστηκε μὲ τὴ Συμβατικὴ καὶ κάλεσε τοὺς Ἄγγλους, οἱ Βοναπάρτες ἐξορίστηκαν. Τότε ὁ Ναπολέων πολιτογραφήθηκε κανονικὰ στὴ Γαλλία, στὴν ὑπηρεσία τῶν Ὀρεινῶν. Σταδιοδρόμησε στὴν πολιορκία τῆς Τουλόν, κι ἔπειτα στὴ στρατιὰ τῆς Ἰταλίας ὅπου ἐμπνεύστηκε τὶς λαμπρὲς ἐπιχειρήσεις τοῦ Σαόρτζιο καὶ τοῦ Ντέγκο. Κάποια στιγμὴ τὸν συνέλαβαν ὡς ὀπαδὸ τοῦ Ροβεσπιέρου. Ἔμεινε χωρὶς ἀπασχόληση. Ἀνέβηκε ξανὰ στὴ σέλα στὶς 13 Βαντεμιαίρ, καὶ τοῦ ἀνατέθηκε νὰ κλείσει τὶς λέσχες τῶν Ἰακωβίνων στὶς 7 Βαντόζ. Πέντε μέρες ἀργότερα ἀπέσπασε τὴ διοίκηση μιᾶς στρατιᾶς, καὶ ἀναχώρησε ἀπὸ τὸ Παρίσι ἀφοῦ πρῶτα παντρεύτηκε τὴν Ἰωσηφίνα Τασὲρ ντὲ Λὰ Παζερί, χήρα τοῦ ὑποκόμη ντὲ Μπωαρναί, ὁ ὁποῖος κατα-

τομήθηκε τὸ 1794. Εἶναι δύσκολο νὰ πιστέψουμε πὼς ἀγνοοῦσε τὸ δεσμὸ τῆς Ἰωσηφίνας μὲ τὸν Μπαρράς, καὶ πὼς δὲν τὸν ἐξυπηρέτησε ἡ ἐπιρροὴ ποὺ διέθετε αὐτὴ ἡ γυναίκα. Τὴν ἀγαποῦσε ὅμως μὲ πάθος, καὶ εἶναι βέβαιο πὼς ὁ Καρνό, ὁ ὁποῖος ἐνέκρινε τώρα τὸ σχέδιό του, ἤξερε τί ἔκανε ὅταν τὸν διόριζε.

Δημιουργώντας τὸν ἐθνικὸ στρατό, ἡ Ἐπανάσταση ἀνέτρεψε τὶς συνθῆκες διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου, ὅμως ὁ Καρνὸ δὲν κατόρθωσε νὰ συναγάγει καθαρὰ τὶς συνέπειες αὐτοῦ τοῦ γεγονότος. Ἀκόμη καὶ τὸ 1796 προώθησε στὴ Γερμανία δύο στρατιὲς οἱ ὁποῖες τελικὰ ἔπρεπε νὰ δώσουν μάχη χωριστά. Ὁ Ναπολέων μὲ τὴν ἰδιοφυΐα του συνέλαβε τὴ νέα στρατηγικὴ καί, δίχως νὰ ἀμφιβάλλει ποτὲ γιὰ τὸν ἑαυτό του, συνδυάζοντας τὴν ὀρθολογικὴ καὶ λεπτομερειακὴ μέριμνα στὴν ἐκτέλεση τῶν σχεδίων μὲ τὴν ἀνεξάντλητη γονιμότητα τῆς φαντασίας του, τὴν ἐφάρμοσε μὲ ἐπιδεξιότητα ποὺ παραμένει ἀπαράμιλλη μέχρι σήμερα, καὶ ποὺ ἄλλωστε εὐνοήθηκε ἀπὸ τὴν τύχη γιὰ πολλὰ χρόνια. Τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικὰ τῆς ἐκστρατείας του στὴν Ἰταλία ἀνιχνεύονται ἤδη ἀπὸ τὸ ἔτος 2: νὰ θέσει ἐκτὸς μάχης τὸ Πεδεμόντιο, νὰ κατακτήσει τὴ Λομβαρδία καὶ στὴ συνέχεια, ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν ἰταλικὴ χερσόνησο, νὰ προελάσει ἐναντίον τῆς Βιέννης.

β) Οἱ νίκες τοῦ Διευθυντηρίου καὶ ἡ ἄτακτη ὑποχώρηση τῆς Ἀγγλίας

Ἡ στρατιὰ τῆς Ἰταλίας εἶχε καταλάβει ἕνα μεγάλο μέρος τῆς Γενοβέζικης Ριβιέρας καί, ἔπειτα ἀπὸ τὴ νίκη τοῦ Σερὲρ στὸ Λοάνο, κατεῖχε τὴν ὀρεινὴ κοιλάδα τοῦ Τάναρο καθὼς καὶ τὰ περάσματα πρὸς τοὺς δύο Βορμίδες. Ὁ Βοναπάρτης συγκέντρωσε 38.000 ἄντρες γιὰ νὰ συντρίψει τοὺς 12.000 Πεδεμόντιους τοῦ Κόλλι. Ὁ Μπωλιὲ διοικοῦσε 35.000 χιλιάδες Αὐστριακούς, καθὼς ὅμως μιὰ γαλλικὴ ταξιαρχία ἀπειλοῦσε τὴ Γένοβα γιὰ νὰ τῆς ἀποσπάσει χρήματα, ἔσπευσε νὰ τὴ σταματήσει καὶ ἀνέθεσε στὸν Ἀρζαντὼ νὰ τῆς ἀνακόψει τὴν ὑποχώρηση. Ἔτσι, καθὼς ἀπομακρύνθηκε, δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ βοηθήσει οὔτε τὸν Κόλλι οὔτε τὸν ὑπαρχηγό του. Ὁ Βοναπάρτης ἀρχικὰ ἀπαλλάχτηκε ἀπὸ τὸν τελευταῖο ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ νικήθηκε στὸ Μοντενόττε τὴν 12η Ἀπριλίου 1796 καὶ ἐκδιώχθηκε ἀπὸ τὸ Ντέγκο, ἀποκόπηκε ἀπὸ τοὺς Πεδεμόντιους. Ταυτόχρονα ὁ Ὠζερὼ ἀπωθοῦσε τοὺς Πεδεμόντιους ἀπὸ τὸ Μιλλέζιμο καὶ ὁ Σερυριὲ ἐφορμοῦσε ἀπὸ τὸν Τάναρο. Ὁ Κόλλι, ὁ ὁποῖος δέχτηκε ἐπιθέσεις στὴν Τσέβα καὶ στὸ Σὰν Μικέλε, στὶς 16 καὶ στὶς 18 τοῦ μηνός, ἐπέβαλε αἱματηρὲς ἧττες στὸν Βοναπάρτη. Καθὼς ὅμως ὁ Ναπολέων κατόρθωνε διαρκῶς νὰ τὸν ὑπερκεράσει καὶ τὸν ἀνέτρεψε τελικὰ στὸ Μοντοβί, στὶς 21 τοῦ μηνός, ἐκεῖνος ἀναδιπλώθηκε πρὸς τὸ Τορίνο. Παράλληλα κινήθηκαν οἱ ντόπιοι ἐπαναστάτες, καὶ ἡ Αὐλὴ πανικοβλήθηκε. Στὶς 28 τοῦ μηνὸς μεσολάβησε ἡ ἀνακωχὴ στὸ Κεράσκο. Ὁ Μπωλιὲ εἶχε ἀποσύρει τὶς δυνάμεις του πίσω ἀπὸ τὸν ποταμὸ Τιτσίνο. Ὁ Βοναπάρτης τοῦ ἐπιτέθηκε ἀπὸ τὰ νῶτα, πετυχαίνοντας αἰφνιδιαστικὰ στὴν Πιατσέντσα νὰ διασχίσει τὸν ποταμὸ Πάδο. Ὅμως ὁ Αὐστριακὸς ὑποπτεύθηκε τὸν κίνδυνο καὶ εἶχε ἀρχίσει ἤδη νὰ ἀποτραβιέται, ἀφήνοντας μόνο μιὰ ὀπισθο-

φυλακὴ στὸν Ἄντα. Στὶς 10 Μαΐου, ἡ γέφυρα τοῦ Λόντι καταλήφθηκε διὰ τῆς βίας.

Στὴν ἐπιστροφή, ὁ Βοναπάρτης εἰσέβαλε στὸ Μιλάνο. Καθὼς ὁ βασιλιὰς τῆς Σαρδηνίας εἶχε ὑπογράψει τὴν εἰρήνη στὶς 15 Μαΐου, παραχωρώντας τὴ Σαβοΐα καὶ τὴ Νίκαια, ὁ στρατὸς συνέχισε τὴν πορεία του κι ἔφτασε ἀνεμπόδιστος στὸ Μίντσιο. Ἄρχισε ἡ πολιορκία τῆς Μάντουας. Καθὼς ὁ Μπωλιὲ δὲν σεβάστηκε τὴ βενετικὴ οὐδετερότητα, ἡ Βερόνα παραδόθηκε μὲ συνθήκη στοὺς Γάλλους καὶ τοὺς ἔδωσε δικαίωμα διάβασης. Οἱ δοῦκες τῆς Πάρμας καὶ τῆς Μοδένας ἀπέσπασαν ἀνακωχές. Οἱ ποντιφικὲς πόλεις τῆς Μπολόνιας καὶ τῆς Φερράρας ἄνοιξαν τὶς πύλες τους χωρὶς νὰ πέσει πυροβολισμός. Ἡ Γένοβα δέχτηκε νὰ προσφέρει ἕνα δάνειο καὶ ἔκλεισε τὸ λιμάνι της στοὺς Ἄγγλους. Ὅταν ἔφτασε στὸ Μιλάνο ὁ Βοναπάρτης, ἡ πολιτική του εἶχε πλέον διαγραφεῖ καθαρά. Ἐπέτρεψε τὴ δημιουργία μιᾶς λέσχης, ὑποσχέθηκε ἀνεξαρτησία, ἔδωσε στὴν ἐθνοφρουρὰ τὴν τρίχρωμη κονκάρδα τῆς Ἰταλίας. Ταυτόχρονα ὅμως ἀπαίτησε ἀπὸ τοὺς πλούσιους μιὰ συνεισφορὰ εἴκοσι ἑκατομμυρίων, καὶ ὁ στρατὸς ζοῦσε εἰς βάρος τῆς χώρας. Ἡ ἀντίφαση ἔγινε φανερὴ ἀμέσως. Ξέσπασε ἐξέγερση ἡ ὁποία καταπνίγηκε σκληρά, ἰδιαίτερα στὴν Παβία. Συνεπῶς, οἱ μόνοι στοὺς ὁποίους μποροῦσε νὰ ὑπολογίζει ἡ Γαλλία ἦταν οἱ Ἰταλοὶ Ἰακωβίνοι, ποὺ δὲν ἔκρυβαν ὅτι σκόπευαν νὰ ξεσηκώσουν τὴν ἐπανάσταση σὲ ὁλόκληρη τὴν Ἰταλία καὶ νὰ τὴ μεταμορφώσουν σὲ ἑνιαία Δημοκρατία. Τὸ Διευθυντήριο ἔδειχνε ὁλότελα ἀντίθετες προθέσεις: ἡ κατάκτηση τῆς Ἰταλίας σήμαινε ἁπλῶς τὴν ἐξασφάλιση ἑνὸς μελλοντικοῦ ἀνταλλάγματος, τὸ ὁποῖο ἔπρεπε νὰ ἐκμεταλλευτοῦν ἀμείλικτα μέχρι νὰ τὸ ἐπιστρέψουν. Λίγο ἀργότερα ἄνοιξε διαπραγματεύσεις, ὅπως εἴδαμε, μὲ τὴ Ρώμη, χωρὶς νὰ δείξει καμιὰ ἐπιθυμία νὰ καταστρέψει τὴν κοσμικὴ δύναμη τοῦ Πάπα. Ἡ λαφυραγώγηση ἐνδιέφερε σὲ τέτοιο βαθμὸ τὸ Διευθυντήριο, ὥστε ἔδωσε ὁδηγίες στὸν Βοναπάρτη νὰ ἀφήσει τὸν Κελλερμὰν νὰ φρουρεῖ τὴ Λομβαρδία καὶ ὁ ἴδιος νὰ κάνει ἐπιδρομὴ στὴν ἰταλικὴ χερσόνησο ζητώντας λύτρα. Τὴ στιγμὴ ποὺ οἱ Αὐστριακοὶ ἑτοιμάζονταν νὰ ἐπαναλάβουν τὴν ἐπίθεση, μιὰ παρόμοια διαταγὴ ἦταν παράλογη. Ἦταν ὅμως πάνω ἀπ' ὅλα ἄτοπη, καθὼς ἐπέτρεπε στὸν Βοναπάρτη νὰ δοκιμάσει τὶς δυνάμεις του χωρὶς νὰ διατρέξει κανέναν κίνδυνο. Ὑπέβαλε παραίτηση, καὶ τὸ Διευθυντήριο ὑποχώρησε ἀμέσως.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς οἱ ἐπιθυμίες τοῦ Διευθυντηρίου ἱκανοποιήθηκαν ἐν μέρει. Οἱ δοῦκες τῆς Πάρμας καὶ τῆς Μοδένας, ὅπως καὶ ὁ Πάπας, ὑποχρεώθηκαν νὰ καταβάλουν βαρύτατες συνεισφορές, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πολύτιμα χειρόγραφα καὶ τὰ ἔργα τέχνης ποὺ διάλεξε ἐπιτόπου μιὰ ἐπιτροπή. Μιὰ ναυτικὴ μοίρα κατέλαβε τὸ λιμάνι τοῦ Λιβόρνου, τὸ κυριότερο κέντρο τοῦ βρετανικοῦ ἐμπορίου. Φαίνεται πὼς ὁ Βοναπάρτης ἀπέσπασε ἀπὸ τὴν Ἰταλία περίπου πενήντα ἑκατομμύρια, καὶ ἀπὸ αὐτὰ τὸ Διευθυντήριο πῆρε τὰ δώδεκα. Ἡ χειραφέτηση τοῦ στρατηγοῦ ἁπλῶς ἐπισπεύσθηκε. Τὸ βράδυ ποὺ κατέλαβε τὸ Λόντι συνειδητοποίησε τὸν προορισμό του: «Ἔβλεπα τὸν κόσμο νὰ φεύγει κάτω ἀπ' τὰ πόδια μου, σὰν νὰ μεταφερόμουν στοὺς οὐρανούς». Συγκέντρωσε γύρω του ἕνα πλῆθος προμηθευτῶν καὶ τυχοδιωκτῶν ποὺ κυ-

νηγοῦσαν τὸ κέρδος, ὅπως τὸν Ἀλλέ, ποὺ διορίστηκε θησαυροφύλακας τῆς στρατιᾶς, κι ἐκεῖνον τὸν Ἀμελὲν ποὺ ἔστειλε ἡ Ἰωσηφίνα γιὰ νὰ ρυθμίζει τὰ οἰκονομικά. Ὁ ἴδιος ὁ Ναπολέων πλούτισε. Ὁ στρατὸς ἔγινε δικός του. Πληρωνόταν τὸν μισὸ μισθό του σὲ μεταλλικὸ χρῆμα, ἕνα προνόμιο ποὺ τὸ Διευθυντήριο δὲν μποροῦσε νὰ παραχωρήσει σὲ κανέναν ἄλλο.

Ὅμως τὸ Διευθυντήριο δὲν ἀνησυχοῦσε, καθὼς ἐκεῖνο τὸ καλοκαίρι ἀποδείχτηκε εὐνοϊκό. Ὁ Ζουρντὰν εἶχε διαβεῖ τὸν Ρῆνο στὶς 31 Μαΐου, καὶ ὁ ἀρχιδούκας Κάρολος τῶν Ἀψβούργων τὸν ἀπώθησε χωρὶς νὰ ἐκκενώσει τὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ ποταμοῦ. Μόλις μαθεύτηκαν ὅμως οἱ ἐξελίξεις τῆς Ἰταλίας, ὁ Βοῦρμσερ, ποὺ εἶχε ἀντιπαραταχθεῖ στὸν Μορώ, στάλθηκε ἐκεῖ μαζὶ μὲ ἕνα τμῆμα τοῦ στρατοῦ του. Ὁ ἀρχιδούκας Κάρολος ἔμεινε τώρα μοναδικὸς ἀρχηγός. Ἐγκατέλειψε τὸ Παλατινάτο, καὶ καθὼς ὁ Μορὼ πέρασε ἐπιτέλους τὸν Ρῆνο στὶς 24 Ἰουνίου, ὁ Ζουρντὰν ἐπανέλαβε τὴν ἐπίθεση. Προέλασε μέχρι τὸν ποταμὸ Νάαμπ, καὶ ὁ Μορὼ ἔφτασε στὸ Μόναχο. Στὴν Ἰταλία οἱ μονάδες τοῦ Βοῦρμσερ, κατεβαίνοντας ἀπὸ τὸ Τιρόλο, ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τῆς λίμνης Γκάρντα, ἔδωσαν μάχη στὸ Λονάτο καί, στὶς 5 Αὐγούστου, στὸ Καστιλιόνε. Ἐπιστρέφοντας στὸ Τρέντο, ὁ Βοῦρμσερ συνέλαβε τὴν ἐλπίδα νὰ καταλάβει τὴ Μάντουα διασχίζοντας τὴν κοιλάδα τοῦ ποταμοῦ Μπρέντα. Ὅμως ὁ Βοναπάρτης ἤδη τὸν καταδίωκε, καὶ τελικὰ ἀναγκάστηκε νὰ καταφύγει στὸ φρούριο τοῦ Τρέντο. Ὁ νικητὴς στρατηγὸς συνέχισε νὰ ἐφαρμόζει τὴ δική του πολιτική, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Σαλιτσέτι καὶ τοῦ Γκαρώ, καλῶν Ἰακωβίνων, καὶ χωρὶς νὰ νοιάζεται γιὰ τὴν κυβέρνηση. Στὶς 15 Ὀκτωβρίου, ἡ Μοδένα καὶ τὰ Ληγάτα ποὺ ἀποσπάστηκαν ἀπὸ τὸν Πάπα σχημάτισαν τὴν «Ἐντεῦθεν τοῦ Πάδου Δημοκρατία». Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ Ναπολέων ἤθελε νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τοὺς κομισάριους. Ἡ Ἰταλία εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐξαντλεῖται, καὶ ἡ κατάσταση τοῦ στρατοῦ χειροτέρευε καὶ πάλι. Καθὼς ὁ Σαλιτσέτι στάλθηκε στὴν Κορσική, στὸ στόχαστρο τῶν ἀντεγκλήσεων βρέθηκε μόνος ὁ Γκαρώ. Στὶς 25 Ὀκτωβρίου, ὁ Βοναπάρτης ὑπερβαίνοντας τὶς δικαιοδοσίες του ἀνέθεσε στὸν Μπαραγκέ, ποὺ διοικοῦσε τὴ Λομβαρδία, νὰ πάρει ὑπὸ τὸν ἔλεγχό του ὁλόκληρη τὴ διοίκηση τῆς χώρας χωρὶς νὰ ἀναφέρει διόλου τοὺς κομισάριους.

Οἱ ὑποθέσεις τῆς Ἀγγλίας δὲν κινδύνευσαν λιγότερο ἀπὸ ἐκεῖνες τῆς Αὐστρίας. Στὶς 19 Αὐγούστου, τὸ Διευθυντήριο κατόρθωσε νὰ συνάψει συμμαχία μὲ τὴν Ἰσπανία. Ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐκκένωση τῆς Κορσικῆς, τὴν ὁποία ἀνακατέλαβαν οἱ Γάλλοι τὸν Ὀκτώβριο, ὁ βρετανικὸς στόλος ἐγκατέλειψε τὴ Μεσόγειο. Ἔτσι ὁ Βοναπάρτης βρέθηκε προστατευμένος ἀπὸ κάθε ἀγγλικὴ ἐπέμβαση. Ἤδη ἀπὸ τὸν Ἰούλιο ὀργανωνόταν ἡ ἔφοδος τῶν Γάλλων στὴν Ἰρλανδία, σὲ συνεννόηση μὲ τὸν Γοὺλφ Τόουν ὁ ὁποῖος προετοίμαζε ἐκεῖ τὴν ἐξέγερση. Τὸν Σεπτέμβριο, ἡ φήμη σχετικὰ μὲ τὴ γαλλικὴ ἀπόβαση ἔσπειρε τὸν πανικὸ στὸ Λονδίνο. Ἡ οἰκονομία προκαλοῦσε ἐπίσης ἀνησυχία. Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1795 ἡ συναλλαγματικὴ ἀξία τῆς λίρας εἶχε ἀρχίσει νὰ πέφτει. Ἡ Τράπεζα τοῦ Λονδίνου τὴν ἐπανόρθωσε αὐξάνοντας τὸ προεξοφλητικὸ ἐπιτόκιο, ὅμως αὐτὸ ἐπηρέασε ἀρνητικὰ τὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα. Ἀκόμη σοβαρότερη φαινόταν νὰ εἶναι ἡ νομισματικὴ κατάσταση. Τὸν

Φεβρουάριο τοῦ 1796 τὸ κάλυμμα τοῦ χαρτονομίσματος στὴν Τράπεζα τοῦ Λονδίνου περιορίστηκε στὰ δυόμισι ἑκατομμύρια. Τὸν Νοέμβριο σκοτείνιασε ἀκόμη περισσότερο ὁ ὁρίζοντας: στὶς 7 τοῦ μηνὸς πέθανε ἡ Αἰκατερίνη Β'· ὁ γιός της, ὁ Παῦλος Α', δὲν συμπαθοῦσε κανέναν ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Πρωσία, καὶ μὲ μεγάλο κόπο ἀπέφυγαν τὴ ρήξη μὲ τὶς συνασπισμένες Δυνάμεις οἱ πρεσβευτές του στὸ Λονδίνο καὶ στὴ Βιέννη, ὁ Βοροντσὸφ καὶ ὁ Ραζουμόφσκι. Ὁ Συνασπισμὸς τουλάχιστον δὲν μποροῦσε πιὰ νὰ ὑπολογίζει στὴ Ρωσία. Τὰ ἀλλεπάλληλα χτυπήματα ἔπεισαν τὸν Πὶτ νὰ διαπραγματευτεῖ, καὶ τὸ Διευθυντήριο συμφώνησε νὰ ἀνοίξει μιὰ συνδιάσκεψη στὴ Λίλλη. Ὁ λόρδος Μάλμσμπερυ ξεκίνησε γιὰ ἐκεῖ στὶς 14 Ὀκτωβρίου.

γ) Οἱ φθινοπωρινὲς ἀποτυχίες τοῦ 1796

Ἀλλὰ ἀκριβῶς ἐκείνη τὴ στιγμὴ οἱ ἐξελίξεις εἶχαν ἀρχίσει νὰ παίρνουν ἄσχημη τροπὴ γιὰ τὴ Δημοκρατία. Καθὼς ὁ Ζουρντὰν καὶ ὁ Μορὼ δὲν καταδίωξαν τὸν ἀρχιδούκα γιὰ νὰ δώσουν μάχη μαζί του, ὁ τελευταῖος ὁδήγησε τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῶν δυνάμεών του ἐναντίον τοῦ πρώτου. Ἀργοπόρησε, κι ἔτσι ἐπέτρεψε στὴ στρατιὰ τοῦ Σάμπρ καὶ τοῦ Μεύση νὰ ἀποσυρθεῖ χωρὶς νὰ ὑποστεῖ μεγάλες ζημίες. Ὅμως, στὰ τέλη Σεπτεμβρίου, πέρασε ξανὰ τὸν Ρῆνο. Ὁ Κάρολος προσπάθησε τότε νὰ ἀνακόψει τὴν ὑποχώρηση στὸν Μορώ, ὁ ὁποῖος ὀπισθοχωροῦσε πολὺ ἀργά. Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ἀπέτυχε νὰ συγκεντρώσει τὶς δυνάμεις του καὶ νὰ σπεύσει σύντονα. Ἡ στρατιὰ τοῦ Ρήνου καὶ τοῦ Μοζέλλα λοξοδρόμησε ἀπὸ τὴν Κοιλάδα τῆς Κόλασης καὶ κατόρθωσε νὰ φτάσει στὴν Ὑνένγκ στὶς 26 Ὀκτωβρίου. Τώρα οἱ Αὐστριακοὶ ἦταν ἐλεύθεροι νὰ μεταφέρουν τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῶν δυνάμεών τους στὴν Ἰταλία. Ἀντὶ νὰ τὸ κάνουν αὐτὸ πεισμάτωσαν νὰ πάρουν τὰ γαλλικὰ προγεφυρώματα τοῦ Κὲλ καὶ τῆς Ὑνένγκ, τὰ ὁποῖα κατόρθωσαν νὰ ἀμυνθοῦν ὁλόκληρο τὸν χειμώνα.

Πάντως ἕνας νέος ἡγέτης, ὁ Ἀλβίντσυ, ἀντιμετώπισε μὲ κάποια ἐπιτυχία τὸν Βοναπάρτη. Ἔφτασε ὣς ἔξω ἀπὸ τὶς πύλες τῆς Βερόνας καὶ ἀπώθησε ὅλες τὶς ἐπιθέσεις ποὺ δέχτηκε στὸ Καλντιέρο. Ἀλλὰ ὁ ἀντίπαλός του κατόρθωσε νὰ τὸν ανατρέψει στὶς λυσσασμένες μάχες τοῦ Ἄρκολε, ποὺ διάρκεσαν ἀπὸ τὶς 14 ὣς τὶς 17 Νοεμβρίου, καὶ τὸν ὑποχρέωσε νὰ ὑποχωρήσει. Οἱ Γάλλοι μετὰ βίας ἀπέφυγαν τὴν καταστροφή, καὶ τὸ ἐπίπεδο τῶν ὑλικῶν τους δυνάμεων καθὼς καὶ τοῦ ἠθικοῦ τους ἦταν ἀξιοθρήνητο.

Ἔπειτα ἀπὸ αὐτὰ τὰ γεγονότα, ὁ Θούγκουτ ἀρνήθηκε νὰ ἀκολουθήσει τὴν Ἀγγλία στὶς συνομιλίες τῆς Λίλλης. Ὁ Πίτ, ἀνακτώντας τὶς δυνάμεις του, ἀπαίτησε ἀπὸ τοὺς Γάλλους νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ Βέλγιο καὶ νὰ τοῦ παραδώσουν ὁρισμένες ἀποικίες. Στὶς 19 Δεκεμβρίου, τὸ Διευθυντήριο ἀπέπεμψε τὸν λόρδο Μάλμσμπερυ. Ἤδη εἶχε ἀνοίξει πανιὰ ἡ ἀποστολὴ τῆς Ἰρλανδίας, μὲ διοικητὴ τὸν Ὄς. Μιὰ καταιγίδα τὴ διασκόρπισε, κι ἐπέστρεψε ἄπρακτη. Λίγο ἀργότερα ἀποβιβάστηκε στὴν Οὐαλία μιὰ «Μαύρη Λεγεώνα», ποὺ εἶχε ὀργανώσει καὶ διοικοῦσε ἕνας Ἀμε-

ρικανὸς ὀνόματι Ταίητ, ὁ ὁποῖος εἶχε πολεμήσει ὡς ἀξιωματικὸς ἐναντίον τῶν Ἄγγλων στὸν Πόλεμο τῆς Ἀνεξαρτησίας, ὅμως πολὺ σύντομα πιάστηκαν ὅλοι αἰχμάλωτοι. Ταυτόχρονα, στὶς 14 Φεβρουαρίου 1797, ὁ Τζέρβις νίκησε τὸν ἰσπανικὸ στόλο στὸ ἀκρωτήριο τοῦ Ἁγίου Βικεντίου, ἀνοίγοντας πάλι τὴν πρόσβαση τῶν Ἄγγλων στὴ Μεσόγειο.

Ὁ Βοναπάρτης ἀνέδειξε τὸ ἀνάστημά του ἀπέναντι στὶς ἀποτυχίες τῶν ἄλλων στρατηγῶν ἀλλὰ καὶ χάρη στὶς δικές του νίκες. Παρέμενε ἡ μοναδικὴ ἐλπίδα. Στὸ κάτω κάτω, οἱ ἡττημένοι στρατηγοὶ δὲν ἀποδείχτηκαν πολὺ πιὸ πειθήνιοι ἀπὸ ἐκεῖνον. Ὁ Κλεμπὲρ καὶ ὁ Βερναδόττης εἶχαν τὴν ἀναίδεια, τὴν ὥρα τῆς ὀπισθοχώρησης, νὰ ὑποβάλουν τὶς παραιτήσεις τους στὸν Ζουρντὰν καὶ νὰ τὸν ἐγκαταλείψουν. Ὁ Μπερνονβίλ, ὁ ὁποῖος ἀντικατέστησε τὸν Ζουρντάν, συγκρούστηκε μὲ τὸν κομισάριο Ἀλεξάντρ. Ὁ Μορὼ εἶχε ὑπογράψει ἀνακωχὴ μὲ τὴ Βυρτεμβέργη χωρὶς νὰ συμβουλευτεῖ τὸν Ὠσμάν, καὶ ἐπέστρεψε στὴ Γαλλία σὲ πλήρη διένεξη μαζί του. Τὸ Διευθυντήριο, ἀποθαρρημένο, κατάργησε τοὺς κομισάριους. Μοναδικοὶ κυρίαρχοι ἀπέμειναν οἱ στρατηγοί. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ κακοτυχίες τοῦ φθινοπώρου ἔφραξαν τὸ δρόμο στὸν Καρνό. Δοκίμασε νὰ ἔρθει μυστικὰ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Θούγκουτ καί, τὸν Νοέμβριο, ἀπαίτησε νὰ σταλεῖ στὴν Ἰταλία ὁ Κλάρκ, ὁ ἐπικεφαλῆς τοῦ στρατιωτικοῦ του γραφείου, ὥστε νὰ διαπραγματευτεῖ μιὰ ἀνακωχὴ καὶ νὰ ἐρευνήσει τὴν κατάσταση. Ὁ Κλὰρκ γρήγορα ὑποτάχθηκε στὴν προσωπικότητα τοῦ Βοναπάρτη, κι ἐπιπλέον τὸ Διευθυντήριο, ἐπιβεβαιώνοντας τὴν πρόθεσή του νὰ ἀνταλλάξει τὴ Λομβαρδία μὲ τὴ Ρηνανία, τοῦ ἀνέθεσε νὰ συμβουλευτεῖ τὸν στρατηγὸ σχετικὰ μὲ τοὺς ὅρους τῆς εἰρήνης.

δ) Ἡ Αὐστρία παραδίδεται: προανακρούσματα τῆς Συνθήκης τοῦ Λεόμπεν

Καὶ ὅμως, ἡ τύχη δὲν ἄργησε ν' ἀλλάξει στρατόπεδο γιὰ ἄλλη μιὰ φορά. Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1797, ὁ Ἀλβίντσυ κατέβαινε κατὰ μῆκος τοῦ ποταμοῦ Ἀδίγη, ἐνῶ ὁ Προβέρα προωθοῦνταν πρὸς τὴ Μάντουα ἀπὸ τὸ Φρίουλι. Ἀκολούθησε ὁ πιὸ ἐκτυφλωτικὸς ἆθλος τῆς στρατιᾶς τῆς Ἰταλίας. Στὶς 14 τοῦ μηνός, στὸ ὀροπέδιο τοῦ Ρίβολι, ὁ Βοναπάρτης κατατρόπωσε κι ἔτρεψε σὲ φυγὴ πρὸς τὰ βουνὰ τὶς αὐστριακὲς φάλαγγες ποὺ τοῦ ἐπιτέθηκαν —καὶ τὴν ἑπομένη ὁ Ζουμπὲρ διασκόρπισε ὅσα ἀπὸ τὰ ἀπομεινάρια τους δὲν μπόρεσε νὰ αἰχμαλωτίσει. Ξεκινώντας ἀμέσως μὲ τὴ μεραρχία Μασσενά, ὁ ἐπικεφαλῆς στρατηγὸς ἀνάγκασε τὸν Προβέρα νὰ παραδοθεῖ τὴν 16η Ἰανουαρίου. Ἡ Μάντουα στὸ τέλος παραδόθηκε. Ὁ πυρετὸς τῆς νίκης, γιὰ νὰ βγάλει τὸ Διευθυντήριο ἀπὸ τὴν πορεία ποὺ εἶχε χαράξει, συνδέθηκε μὲ τὴν ἀντίδραση ποὺ ἀκολούθησε τὴ συνωμοσία τοῦ Μπροττιέ. Ὁ Κλὰρκ ἀνέλαβε τὴν ἀποστολὴ νὰ ὑπερασπιστεῖ τὴν Ἐντεῦθεν τοῦ Πάδου Δημοκρατία, καὶ στὶς 15 Πλυβιὸζ τοῦ ἔτους 5 (3 Φεβρουαρίου 1797) στάλθηκε ἡ περίφημη ἐπιστολὴ ποὺ καλοῦσε τὸν Βοναπάρτη νὰ καταλύσει τὴν κυβέρνηση τοῦ ποντίφηκα. Βεβαίως δὲν ἄργησε νὰ

ἔρθει καὶ ἡ ἐπανόρθωση. Ἐνῶ ὁ Βοναπάρτης καὶ ὁ Κλὰρκ ζητοῦσαν νὰ τοὺς δοθεῖ ἐξουσιοδότηση νὰ παραχωρήσουν σύνταγμα στὴ Λομβαρδία, τὸ μόνο ποὺ τοὺς ἐπιτράπηκε ἦταν νὰ δημιουργήσουν μιὰ προσωρινὴ διοίκηση ποὺ ἐκπορευόταν μόνον ἀπὸ τὸν στρατηγὸ καὶ δὲν ἐνέπλεκε τὸ Διευθυντήριο. Στὴ συνέχεια ἡ στρατιὰ τοῦ Σάμπρ καὶ τοῦ Μεύση, ποὺ εἶχε ἀνατεθεῖ στὸν Ὄς, πέρασε τὸν Ρῆνο στὶς 16 καὶ στὶς 18 Ἀπριλίου κι ἔφτασε σύντομα μπροστὰ ἀπὸ τὴ Φραγκφούρτη. Στὶς 20 τοῦ μηνὸς διάβηκε τὸ ποτάμι καὶ ὁ Μορώ. Ὁ Κλὰρκ ἔλαβε ἐντολὴ νὰ ἀναβάλει κάθε ἀνακωχή: κύριο θέατρο τοῦ πολέμου θὰ γινόταν ξανὰ ἡ Γερμανία. Πολὺ ἀργά, ἀφοῦ ὁ Βοναπάρτης εἶχε ἤδη κόψει τὸν γόρδιο δεσμό.

Ἔπειτα ἀπὸ τὴν πτώση τῆς Μάντουας, ὁ Βοναπάρτης προέλασε ἐναντίον τῆς Ρώμης, ὅμως χωρὶς νὰ σκοπεύει νὰ πάει πολὺ μακριά. Γνώριζε ἀπὸ τὸν Κλὰρκ πώς, ἂν δὲν ὑπέγραφε ὁ ἴδιος τὴν εἰρήνη, ἡ Λομβαρδία θὰ ἐπιστρεφόταν στοὺς προηγούμενους κυριάρχους της. Ἔπρεπε λοιπὸν νὰ φτάσει μπροστὰ ἀπὸ τὴ Βιέννη προλαβαίνοντας τὶς στρατιὲς τῆς Γερμανίας. Στὸ Τολεντίνο ὑπέγραψε βιαστικὰ εἰρήνη μὲ τὸν Πίο ϛ', ἀπαιτώντας μόνο νὰ συμπληρωθεῖ μὲ μερικὰ ἑκατομμύρια ἡ παραχώρηση τῆς Ἀβινιὸν καὶ τῶν Ληγάτων. Στὶς 20 Μαρτίου ξεκίνησε τὴν ἐπίθεση ἐναντίον τῶν Αὐστριακῶν, ποὺ διοικοῦνταν τώρα ἀπὸ τὸν ἀρχιδούκα Κάρολο. Οἱ ἐνισχύσεις ποὺ ἔφτασαν ἀπὸ τὸν Ρῆνο τοῦ ἔδιναν πλέον τὴν ἀριθμητικὴ ὑπεροχή. Χωρὶς μεγάλη δυσκολία ἔφτασε στὸ Ταρβίζιο, ἀπ' ὅπου ἡ μεραρχία Μασσενὰ προέλασε μέχρι τοὺς πρόποδες τοῦ Σέμμερινγκ. Οἱ πληρεξούσιοι παρουσιάστηκαν γιὰ τὶς συνομιλίες στὸ Λεόμπεν, στὶς 7 Ἀπριλίου. Ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Βοναπάρτης ἐκεῖνος ποὺ πρότεινε διαπραγματεύσεις στὸν ἀρχιδούκα, ἤδη ἀπὸ τὶς 30 Μαρτίου. Καθὼς ἀργοῦσαν νὰ ἐπιτεθοῦν οἱ στρατιὲς τοῦ Ρήνου, οἱ Αὐστριακοὶ ἴσως ἔβρισκαν καιρὸ γιὰ νὰ τὸν χτυπήσουν, καὶ ἀνησυχοῦσε γιὰ τὰ μετόπισθέν του. Φαίνεται πώς, καθὼς θεώρησε ἀδύνατο νὰ πραγματοποιήσει τὸ σχέδιό του ἂν δὲν δελέαζε τὸν Θούγκουτ, συνέλαβε τὴν ἰδέα, προτοῦ ἀκόμη ἀρχίσει τὴν ἐκστρατεία, νὰ τοῦ προσφέρει ἕνα τμῆμα τῆς βενετικῆς ἐπικράτειας. Τὸν Μάρτιο οἱ ἄνθρωποί του προκάλεσαν ἐπανάσταση στὴν Μπρέσα καὶ στὸ Μπέργκαμο: ἀδύνατο νὰ συνέβη αὐτὸ χωρὶς τὴ συγκατάθεσή του. Στὴ συνέχεια προσπάθησαν νὰ ξεσηκώσουν τὴν Βενετικὴ Στερεά, ὅμως οἱ χωρικοί, ἐρεθισμένοι ἀπὸ τὴ στρατιωτικὴ κατοχὴ καὶ καθοδηγούμενοι ἀπὸ τὸν κλῆρο καὶ τοὺς εὐγενεῖς, στράφηκαν ἐναντίον τῶν Γάλλων. Στὶς 17 Ἀπριλίου ἡ φρουρὰ τῆς Βερόνας δέχτηκε αἰφνιδιαστικὴ ἐπίθεση κι ἕνα μέρος της σφαγιάστηκε. Ἡ ριψοκίνδυνη θέση στὴν ὁποία βρέθηκε ὁ Βοναπάρτης καὶ ἡ ἐπιθυμία του νὰ παρουσιαστεῖ πάση θυσία ὡς εἰρηνευτὴς διατηρώντας τὶς κατακτήσεις του ἐξηγοῦν τὴν ἐξαιρετικὴ ἐναλλακτικὴ πρόταση ποὺ παρουσίασε στὸν Ἀψβοῦργο: εἴτε τὴν Ἴστρια, τὴ Δαλματία κι ὁλόκληρη τὴν Βενετικὴ Στερεὰ μέχρι τὸν Ὄλιο, ἀλλὰ χωρὶς τὴ Βενετία, ἂν δεχόταν ἡ Αὐστρία νὰ παραχωρήσει τὸ Βέλγιο καὶ τὴ Λομβαρδία· εἴτε τὸ Βένετο μόνο του, καὶ μάλιστα μόνο μέχρι τὸν ποταμὸ Ταλιαμέντο, ἂν ἐγκατέλειπε, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Βέλγιο, τὴ Ρηνανία παίρνοντας πίσω τὴ Λομβαρδία. Μὲ ἄλλα λόγια, ὑπέβαλλε τὴν ἀπάντηση: τὴν ἀνταλλαγὴ τῆς Λομβαρδίας μὲ τὰ βενετικὰ

ἐδάφη, καὶ τὴ διάσωση τοῦ αὐτοκρατορικοῦ κύρους μὲ τὴ διατήρηση τῆς Ρηνανίας στὴ Γερμανία. Ἦταν περισσότερα ἀπ' ὅσα περίμενε ὁ Θούγκουτ.

Χωρὶς νὰ ἔχει καμιὰ ἐξουσία γιὰ κάτι τέτοιο, χωρὶς νὰ περιμένει τὸν Κλὰρκ ποὺ εἶχε σταλεῖ στὸ Τορίνο, ὁ Βοναπάρτης ὑπέγραψε ταυτόχρονα τὴν ἀνακωχὴ καὶ τὰ προκαταρκτικὰ τῆς συνθήκης στὶς 18 Ἀπριλίου. Συνεπῶς, ἀποτελοῦσε τώρα τετελεσμένο γεγονός: ἡ Δημοκρατία ξεπερνοῦσε τὰ φυσικὰ σύνορά της στὶς Ἄλπεις, χωρὶς κὰν νὰ ἀποκτήσει τὸ κομμάτι ποὺ ἀγαποῦσε περισσότερο· μιμούμενη τὴ σκανδαλώδη μοιρασιὰ τῆς Πολωνίας, θυσίαζε γιὰ χάρη τῶν συμφερόντων της ἕνα ἀνεξάρτητο κράτος καὶ παρέδιδε Ἰταλοὺς στοὺς Γερμανούς.

Ὁ Βοναπάρτης ἔστειλε εὐθὺς ἀγγελιοφόρους στὶς στρατιὲς τοῦ Ρήνου γιὰ νὰ τὶς σταματήσει, καὶ φρόντισε ἡ εἴδηση τῆς εἰρήνης νὰ διαδοθεῖ προτοῦ μάθει τὸ Διευθυντήριο τοὺς ὅρους της. Μποροῦσε ἄραγε τὸ Διευθυντήριο, τὴν ἐπαύριο τῶν ἐκλογῶν τοῦ ἔτους 5, νὰ ἀψηφήσει ταυτόχρονα τὴν κοινὴ γνώμη καὶ τὸν στρατηγό; Δὲν τόλμησε νὰ κάνει κάτι τέτοιο καί, παρ' ὅλη τὴν ἀντίθεση τοῦ Ρεμπέλ, ἐπικύρωσε τὴ συμφωνία. Ὁ Βοναπάρτης, ἐγκατεστημένος τώρα στὸ Μομπέλλο, στὸ παλάτι τῶν Κριβέλλι, παρουσιαζόταν ὡς κυρίαρχος ἡγεμόνας. Ἀνακήρυξε τὴ Λομβαρδία «Ἐντεῦθεν τῶν Ἄλπεων Δημοκρατία», τῆς ἔδωσε σύνταγμα, καὶ τὴν ἕνωσε μὲ τὴν «Ἐντεῦθεν τοῦ Πάδου Δημοκρατία», μὲ τὴ Βαλτελίνη καὶ μὲ ἕνα τμῆμα τῶν βενετικῶν ἐδαφῶν. Προσπάθησε νὰ πείσει τὸ Βαλαὶ νὰ παραχωρήσει στὸ νέο κράτος ἕνα δρόμο πρὸς τὴ Γαλλία, ἀπὸ τὸ πέρασμα τοῦ Σεμπλόν. Ἡ ἀποτυχία του ἔκανε ἀμέσως νὰ βλαστήσει ἡ ἰδέα μιᾶς ἐπέμβασης στὴν Ἐλβετία. Ἀλλὰ ἡ πρόσβαση στὴ θάλασσα ἐξασφαλίστηκε ὅταν ἡ Δημοκρατία τῆς Γένοβας, ἡ ὁποία ἐπαναστάτησε ὠθούμενη ἀπὸ τοὺς Ἰακωβίνους καὶ μεταμορφώθηκε σὲ «Δημοκρατία τῆς Λιγουρίας», τέθηκε ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ Βοναπάρτη.

Στὸ μεταξὺ ἀπέμενε νὰ συναφθεῖ ἡ ὁριστικὴ συνθήκη μὲ τὴν Αὐστρία. Γιὰ νὰ κατευνάσει τὸ Διευθυντήριο, ὁ στρατηγὸς παρίστανε πὼς ὑπολόγιζε νὰ κρατήσει ὁπωσδήποτε τὴ Μάντουα καὶ νὰ ἀποσπάσει τὴ Ρηνανία. Μὲ δική του πρωτοβουλία κήρυξε πόλεμο στὴ Βενετία στὶς 2 Μαΐου. Στὶς 12 τοῦ μηνός, οἱ δημοκράτες ἀνέτρεψαν τὴν ὀλιγαρχία καὶ ἄφησαν τοὺς Γάλλους νὰ μποῦν στὴν πόλη. Στὶς 16 τοῦ μηνὸς ὅμως ἐκεῖνος σύναψε συμφωνία μὲ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς ἀπερχόμενης κυβέρνησης, πράγμα ποὺ δὲν τοῦ ἐπέτρεπε νὰ ἀναγνωρίσει τὴ νέα. Καθὼς ἦταν τώρα σὲ θέση νὰ παραδώσει τὴν ἴδια τὴ Βενετία, ὑπολόγιζε πὼς θὰ μποροῦσε νὰ πετύχει τοὺς σκοπούς του. Ὁ Θούγκουτ, ὁ ὁποῖος ἔλπιζε νὰ πάρει ἐπιπλέον καὶ τὰ Ληγάτα, δὲν ἀρνήθηκε νὰ συζητήσει. Οἱ συνομιλίες ἄρχισαν στὸ Οὔντινε.

ε) Ἡ ἀγγλικὴ κρίση

Τὴ στιγμὴ ποὺ ἐγκατέλειπε τὸν ἀγώνα ἡ Αὐστρία, ἡ Ἀγγλία ξεπερνοῦσε μετὰ βίας μιὰ ἐπικίνδυνη κρίση, μὲ περίπλοκα αἴτια, ἡ ὁποία εἶχε προαναγγελθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸ 1796. Οἱ Συνθῆκες τῆς Βασιλείας καὶ τῆς Χάγης, ὅπως καὶ ἡ εἴσοδος τῆς

Ἰσπανίας στὸν πόλεμο γέννησαν, ὡς φαίνεται, δυσκολίες γιὰ τὸ ἐμπόριο. Τὸ 1797 οἱ ἐξαγωγὲς μειώθηκαν ἐλαφρὰ σὲ σχέση μὲ τὸ προηγούμενο ἔτος, μολονότι παρέμεναν πάντοτε ὑψηλότερες ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ 1792. Οἱ Γάλλοι κουρσάροι λεηλάτησαν ἐκεῖνο τὸ χρόνο τὸν μεγαλύτερο σὲ σχέση μὲ τὸ παρελθὸν ἀριθμὸ καραβιῶν —εφτακόσια— καὶ τὸ βρετανικὸ Κοινοβούλιο ἀπαγόρευσε στὸ ἑξῆς νὰ κυκλοφοροῦν ἀσυνόδευτα τὰ ἐμπορικὰ πλοῖα. Ὅμως τὸ κακὸ ὀφειλόταν κυρίως στὴ δύσκολη θέση στὴν ὁποία βρέθηκε τὸ Θησαυροφυλάκιο. Ὁ Πὶτ δὲν προσέφυγε καθόλου στὴ φορολογία προκειμένου νὰ χρηματοδοτήσει τὸν πόλεμο. Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1796 αὔξησε κατά τι τοὺς ἄμεσους φόρους (assessed taxes) οἱ ὁποῖοι ἐπιβάρυναν τοὺς πλουσίους. Ἀλλὰ ἡ αὔξηση τῶν ἐσόδων, τὰ ὁποῖα ἔφτασαν ἀπὸ τὰ 19 ἑκατομμύρια λίρες, ποὺ ἦταν τὸ 1792, σὲ σχεδὸν 21,5 ἑκατομμύρια τὸ 1797, ὀφειλόταν κυρίως στοὺς δασμοὺς καὶ στὶς ἔμμεσες εἰσφορές, καθὼς τὸ 1796 οἱ εἰσαγωγὲς ξεπερνοῦσαν κατὰ 17% καὶ οἱ ἐξαγωγὲς κατὰ 14% ἐκεῖνες τοῦ 1792. Τὰ ἔξοδα ὡστόσο αὐξήθηκαν ἀπὸ 26 ἑκατομμύρια τὸ 1792 στὰ 75 ἑκατομμύρια τὸ 1797.

Ὁ Πὶτ δανειζόταν γιὰ νὰ καλύψει τὸ ἔλλειμμα. Τὸ 1797 ἡ ἐγγραφὴ στὸ κεφαλαιοποιημένο δημόσιο χρέος ἀπέδωσε 43 ἑκατομμύρια, δηλαδὴ τὸ 57% τῶν ἐξόδων. Καθὼς αὐτὰ δὲν ἀρκοῦσαν, ὁ πρωθυπουργὸς ἀπαίτησε ἀπὸ τὴν Τράπεζα τοῦ Λονδίνου νὰ τοῦ ἐκταμιεύσει προκαταβολές, δίνοντας ὡς ἐνέχυρο κυρίως ὁμόλογα τοῦ ναυτικοῦ, δηλαδὴ μελλοντικὲς εἰσπράξεις δασμῶν. Τὸ ὅλο ἐγχείρημα ἦταν πράγματι παρόμοιο μὲ τὶς «προκαταβολὲς» ποὺ ἀποσποῦσε τὸ Παλαιὸ Καθεστὼς στὴ Γαλλία, καὶ ἀπέφερε μέχρι δύο ἑκατομμύρια. Ἐπιπλέον ἐξέδωσε τὰ ὁμόλογα τοῦ Θησαυροφυλακίου (exchequer bills), ἀξίας 15 ὡς 20 ἑκατομμυρίων. Ἕνα μέρος ἀπὸ αὐτὰ ἡ Τράπεζα τοῦ Λονδίνου τὸ τοποθέτησε στὴν ἀγορά, καὶ τὸ ὑπόλοιπο τὸ κράτησε. Στὰ τέλη τοῦ 1795 εἶχε στὰ χέρια της σχεδὸν 13 ἑκατομμύρια, καὶ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1797 10,5 ἑκατομμύρια. Ἡ κυκλοφορία τῶν τραπεζογραμματίων (banknotes) δὲν αὐξήθηκε. Μάλιστα, ἀπὸ τὰ 14,5 ἑκατομμύρια ποὺ ἦταν τὸ 1795 ἔπεσε στὰ 9,6 ἑκατομμύρια τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1797. Ἂν αὐξάνονταν οἱ τιμὲς —ὁ δείκτης τους ἔφτασε τὸ 141 τὸ 1797, ἔναντι 100 τὸ 1790— πρέπει νὰ εὐθυνόταν ἀποκλειστικὰ γιὰ τὴν ἀκρίβεια ὁ πληθωρισμὸς ποὺ προερχόταν ἀπὸ τὶς ἐπαρχιακὲς τράπεζες. Ὅμως ἡ Τράπεζα τοῦ Λονδίνου ἀκρωτηρίαζε τὸ κάλυμμα τοῦ χαρτονομίσματος ποὺ κρατοῦσε στὰ ταμεῖα της.

Τὸ ἐλάττωνε ἀκόμη περισσότερο καθὼς τὸ Θησαυροφυλάκιο χρειαζόταν νὰ βρεῖ χρυσάφι ὥστε νὰ ἐξασφαλίσει τὴ συντήρηση τῶν στρατιωτῶν στὶς ξένες χῶρες καὶ νὰ καταβάλει τὶς ἐπιδοτήσεις στὶς συνασπισμένες Δυνάμεις. Ἀπὸ τὸ 1794 ὡς τὸ 1797, σχεδὸν 21 ἑκατομμύρια βγῆκαν ἀπὸ τὴν Ἀγγλία μὲ προορισμὸ μόνο τὴν Εὐρώπη, χωρὶς νὰ μετρήσουμε τὰ δύο δάνεια πρὸς τὴν Αὐστρία τὰ ὁποῖα ἀπορρόφησαν τουλάχιστον 5 ἑκατομμύρια ἐπιπλέον. Σὲ αὐτὴ τὴ διαρροὴ τοῦ χρυσοῦ πρέπει νὰ προσθέσουμε τὶς προκαταβολὲς πρὸς τοὺς στρατιῶτες ποὺ ὑπηρετοῦσαν στὶς ἀποικίες, τοὺς τόκους τοῦ κεφαλαιοποιημένου χρέους ποὺ κατεχόταν ἀπὸ ξένους, τὸν ναῦλο καὶ τὰ ἀσφάλιστρα ποὺ ἀποσποῦσαν τὰ οὐδέτερα πλοῖα ποὺ χρησιμο-

ποιοῦσε ἡ Μεγάλη Βρετανία. Καὶ σὰν νὰ μὴν ἔφταναν αὐτά, ἄλλα 2,5 ἑκατομμύρια χρειάστηκε νὰ δαπανηθοῦν τὸ 1796 γιὰ ὑπερπόντιες ἀγορὲς σιτηρῶν. Καθὼς τὸ χρυσὸ νόμισμα ἄρχισε νὰ σπανίζει στὴ χώρα, τὰ τραπεζογραμμάτια κατευθύνονταν πρὸς τὴν Τράπεζα τοῦ Λονδίνου προκειμένου νὰ ἀνταλλαχθοῦν μὲ μεταλλικὸ χρῆμα. Τὸ κάλυμμα τοῦ χαρτονομίσματος ἐξατμιζόταν.

Κατὰ πάσα πιθανότητα, ἡ ἐμπιστοσύνη χάθηκε ὁριστικὰ τὴν ἑπομένη τῆς ἀπόπειρας τοῦ Ὄς. Τὸ βέβαιο εἶναι πὼς ἡ εἴδηση τῆς ἀπόβασης τοῦ Ταίητ στὴν Οὐαλία προκάλεσε πανικὸ στὸ Λονδίνο στὶς 25 Φεβρουαρίου 1797. Στὴν Τράπεζα τοῦ Λονδίνου ἀπέμειναν 1.086.000 λίρες. Μὲ διαταγὴ τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου καταργήθηκε ἀπὸ τὶς 27 τοῦ μηνὸς ἡ μετατρεψιμότητα τοῦ χαρτονομίσματος: δὲν θὰ ἐπαναφερόταν παρὰ μόνο τὸ 1823. Ἡ οἰκονομία ὑπέφερε, ἀλλὰ λιγότερο ἀπ' ὅ,τι τὸ 1793, καὶ ὁ Πὶτ δὲν ἔκρινε ἀπαραίτητο νὰ προσφέρει στὴν ἀγορὰ κρατικὰ δάνεια. Ἡ Τράπεζα τοῦ Λονδίνου, μὲ τὴν ἀπλόχερη πολιτική της στὶς προεξοφλήσεις, τοῦ ἀρκοῦσε. Ἐντέλει τὸ μεταλλικὸ χρῆμα ἔγινε ἀκόμη σπανιότερο, καὶ ἡ ἀξία τοῦ χαρτονομίσματος ἐξασθένησε. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ ἀναστολὴ τοῦ χρυσοῦ κανόνα δὲν ἔφερε τὴν καταστροφή. Οἱ ἐπιχειρηματίες ἐπέδειξαν πολιτικὸ φρόνημα καί, καθὼς δὲν τοὺς διέφευγε ἡ ἀλληλεγγύη τῶν καπιταλιστικῶν συμφερόντων, δεσμεύτηκαν νὰ δέχονται τὸ χαρτονόμισμα στὸ ἄρτιο τοῦ μεταλλικοῦ χρήματος. Δὲν χρειάστηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1812 νὰ δοθεῖ ἀναγκαστικὴ ἐξοφλητικὴ ἰσχὺς στὸ χάρτινο χρῆμα. Καθὼς τὸ ἔθνος ἀνακτοῦσε τὴν ψυχραιμία του, ἡ κυκλοφορία τῶν γραμματίων καὶ οἱ ἀποταμιεύσεις ἀνέκαμπταν, καὶ ἡ ἀποστολὴ ἐπιδοτήσεων σταματοῦσε μαζὶ μὲ τὶς ἠπειρωτικὲς ἐχθροπραξίες, ἡ Τράπεζα τοῦ Λονδίνου ἦταν σὲ θέση νὰ ἐπαναφέρει τὸ κάλυμμα σὲ ἐπίπεδο ἀνώτερο τῶν τεσσάρων ἑκατομμυρίων ἀπὸ τὸν Αὔγουστο τοῦ 1797, καὶ νὰ ἐπιδιώξει τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κανόνα χρυσοῦ.

Ἀντιλαμβάνεται κανείς, πάντως, πὼς ἔστω κι ἂν κατόρθωσε νὰ ἀποφύγει μετὰ βίας αὐτὴ τὴ χρεωκοπία, ἡ Ἀγγλία δέχτηκε ἕνα ὀδυνηρὸ πλῆγμα ἀπὸ τὴ λιποταξία τῆς Αὐστρίας, στὴν ὁποία ὁ Πὶτ μόλις ἑτοιμαζόταν νὰ ἀπευθύνει μιὰ νέα πρόταση γενικῆς διαπραγμάτευσης. Ἡ Μεγάλη Βρετανία ἔβλεπε πὼς ἀπέμενε μόνη στὴ μάχη μὲ τὴ Γαλλία ἡ ὁποία, ἀπὸ τὴ μιὰ στιγμὴ στὴν ἄλλη, θὰ μποροῦσε νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ τὴν ἐξέγερση τῆς Ἰρλανδίας ποὺ εἶχε ἤδη ἀρχίσει. Ὅμως ἀκριβῶς τὴν ἴδια στιγμή, ὁ στόλος, τὸ τεῖχος τοῦ νησιοῦ, στασίασε. Οἱ πολιτικὲς ζυμώσεις δὲν ἔπαιξαν ρόλο ἐδῶ. Ἡ φριχτὴ ζωὴ στὰ καράβια εἶχε ὁδηγήσει τοὺς ναῦτες σὲ ἀπόγνωση: τρέφονταν ἄσχημα, πληρώνονταν ὅπως τὸν 17ο αἰώνα, δὲν ἔπαιρναν ἄδειες, ἀντιμετωπίζονταν μὲ ἀνελέητη βαρβαρότητα. Βλέποντας τὰ παράπονά τους νὰ ἀντιμετωπίζονται μὲ περιφρόνηση, ξεσηκώθηκαν στὶς 16 Ἀπριλίου 1797 στὸ Σπίτχεντ. Μέσα σὲ ἕνα μήνα ὑποτάχτηκαν, ἀφοῦ ἀπέσπασαν ὁρισμένες παραχωρήσεις. Στὸ μεταξὺ ὅμως μιμήθηκε τὸ παράδειγμά τους ὁ στόλος τῆς Βορείου Θαλάσσης, στὶς ἐκβολὲς τοῦ Τάμεση. Μὲ τὸν στόλο αὐτὸ ἑνώθηκε ἕνα τμῆμα ἀπὸ τὸν στόλο τοῦ Ντάνκαν, ὁ ὁποῖος περιπολοῦσε στὰ ἀνοιχτὰ τῆς Ὀλλανδίας, καὶ ἄρχισαν νὰ κινητοποιοῦνται καὶ οἱ μονάδες τῆς ξηρᾶς. Ἡ τάξη ἀποκαταστάθηκε τελικὰ μὲ παρα-

χωρήσεις, καὶ μὲ μιὰ ἀμνηστία ἡ ὁποία περιόρισε τοὺς ἀπαγχονισμοὺς σὲ 23 μόνο —μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τοῦ Πάρκερ, τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἀνταρσίας— ἀλλὰ αὐτὸ ἔγινε στὰ μέσα τοῦ Ἰουλίου.

Τὸ Διευθυντήριο, ποὺ βρισκόταν τότε σὲ σύγκρουση μὲ τὰ Συμβούλια, δὲν ἐπωφελήθηκε ἀπὸ αὐτὴ τὴν πρωτοφανὴ εὐκαιρία. Παρ' ὅλα αὐτά, βίαιη ἀντικυβερνητικὴ ἀναταραχὴ ἐκδηλώθηκε στὸ βρετανικὸ Κοινοβούλιο καὶ στὴν κοινὴ γνώμη. Ἡ κατάσταση στὴ Γαλλία καὶ ὁ διορισμὸς τοῦ Μπαρτελεμὺ ἔπεισαν τὸν Πὶτ νὰ ἀποζητήσει τὴ γαλήνευση προσφέροντας τὴν εἰρήνη. Ὁ λόρδος Μάλμσμπερυ ξαναπῆρε τὸ δρόμο γιὰ τὴ Λίλλη. Τοῦ ἀνατέθηκε νὰ ἀποσπάσει ὅ,τι μποροῦσε, χωρὶς νὰ διακόψει τὶς διαπραγματεύσεις ἔστω κι ἂν τοῦ ἀρνοῦνταν τὰ πάντα. Οἱ συνομιλίες ἄρχισαν στὶς 7 Ἰουλίου 1797. Ὁ λόρδος ἀπαίτησε τὴν Κεϋλάνη καὶ τὸ Ἀκρωτήριο τῆς Καλῆς Ἐλπίδας. Τὸ Διευθυντήριο τὰ ἀρνήθηκε, καθὼς εἶχε ἀναλάβει τὴν ὑποχρέωση ἀπέναντι στοὺς συμμάχους του νὰ μὴν τὰ θυσιάσει. Ἡ ἀτμόσφαιρα ἄλλαξε ὅταν ἔγινε ὑπουργὸς ὁ Ταλλεϋράνδος. Καθὼς διατηροῦσε ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀγγλικὴ κυβέρνηση, ἔπεισε τὸ Διευθυντήριο νὰ παρακαλέσει τὴν Ὀλλανδία καὶ τὴν Ἰσπανία νὰ τὸν ἀφήσουν ἐλεύθερο. Ἡ συμφωνία φαινόταν πιθανή, πολὺ περισσότερο ἀφοῦ ὑπέγραψε εἰρήνη καὶ ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς Πορτογαλίας, τοῦ τελευταίου συμμάχου τῆς Ἀγγλίας.

ϛ) *Οἱ ἀλληλένδετες ὄψεις τῆς 18ης Φρουκτιδὸρ*

Ὡστόσο, δὲν ὑπογράφηκε συμφωνία οὔτε στὸ Οὔντινε οὔτε στὴ Λίλλη. Ὁ λόγος εἶναι πὼς ὁ Θούγκουτ καὶ ὁ Πὶτ γνώριζαν ὅσα διαδραματίζονταν στὸ Παρίσι. Ὁ πρῶτος προσπάθησε νὰ μεταφέρει ἐκεῖ τὶς διαπραγματεύσεις. Ἕνας μυστικὸς πράκτοράς του συνάντησε τὸν Καρνὸ καὶ τὸν Μπαρτελεμύ, ζητώντας τους νὰ ἀποκηρύξουν τὸν Βοναπάρτη καὶ προσφέροντας τὴ Ρηνανία μὲ ἀντάλλαγμα τὰ Ληγάτα καὶ ἀποζημιώσεις στὴ Γερμανία. Τὰ δύο μέλη τοῦ Διευθυντηρίου δήλωσαν πὼς ἀδυνατοῦσαν νὰ κάνουν κάτι τέτοιο. Ἂν ὅμως ἐπικρατοῦσαν τὰ Συμβούλια; Στὴ Λίλλη ἐπιστρατεύτηκε ἡ προδοσία. Ὁ Ταλλεϋράνδος, καὶ πιθανότατα καὶ ὁ Μπαρράς, ὑποσχέθηκαν, ἔναντι φιλοδωρήματος, νὰ ἀποσπάσουν τὴν ἐγκατάλειψη μιᾶς ὁρισμένης ἀποικίας. Ὁ Μαρέ, ἀναμφίβολα σὲ συμφωνία μὲ τὸν Μπαρτελεμύ, παρέδωσε τὴ συνθήκη μὲ τὴν Πορτογαλία —ἔστω κι ἂν ὁ Γκρένβιλ ἔσπευσε νὰ ἀποσπάσει τὴν ἀποκήρυξή της. Ἄλλωστε καὶ ὁ Πὶτ περίμενε, ὅπως καὶ ὁ Θούγκουτ, νὰ κριθεῖ πρῶτα ἡ τύχη τοῦ Διευθυντηρίου. Ἔτσι ἡ σύνδεση μεταξὺ τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς Ἐπανάστασης καὶ τῶν ἐσωτερικῶν περιπετειῶν της, ἡ ὁποία ἦταν σταθερὴ εὐθὺς ἐξαρχῆς, ἔγινε αἴφνης στενότατη. Ἂν ὑπέκυπτε τὸ Διευθυντήριο στὰ πλήγματα τῆς ἀγγλοβασιλικῆς συνωμοσίας, οἱ ξένες Δυνάμεις θὰ κέρδιζαν, καὶ μάλιστα φτηνά.

Ἡ Δεξιὰ ὅμως, μὲ τὶς ἐπιθέσεις ποὺ ἐξαπέλυε ἐναντίον τῶν στρατηγῶν, ὑπαγόρευσε τὴ στάση ποὺ ἔμελλαν νὰ κρατήσουν οἱ τελευταῖοι. Ἡ ὑπόθεση τῆς Βενετίας

ἔβαλε φωτιὰ στὸ μπαρούτι. Στὶς 5 Μεσσιδὸρ (23 Ἰουνίου 1797) ὁ Ντυμολάρ, μὲ ἕναν βίαιο λόγο, παρουσίασε ἕνα κατηγορητήριο ἐναντίον τοῦ Βοναπάρτη ἐκτενῶς αἰτιολογημένο. Ὁ στρατηγὸς ἀπάντησε μὲ μιὰ ἀπειλητικὴ προκήρυξη, ποὺ διέταξε νὰ διαβαστεῖ στὶς μονάδες τὴν ἐπέτειο τῆς 14ης Ἰουλίου. Στὴν πραγματικότητα ἔπαιξε διπλὸ παιχνίδι. Ἐνῶ συνέχιζε νὰ ἀλληλογραφεῖ μὲ τὸν Καρνό, ἔστειλε στὸ Διευθυντήριο τὸν Ὠζερὼ ὁ ὁποῖος ἔκανε τὸ πραξικόπημα. Ἀλλὰ ἀκολουθώντας τὴ συμβουλὴ τοῦ ὑπασπιστῆ του Λαβαλέτ, ὁ ὁποῖος εἶχε ἔρθει ἐπίσης στὸ Παρίσι, δὲν ἔστειλε τὰ τρία ἑκατομμύρια ποὺ εἶχε ὑποσχεθεῖ. Ὁ Ὃς ἀγνοοῦσε τοὺς ἑλιγμοὺς αὐτοῦ τοῦ τύπου, καὶ καθὼς βρισκόταν πολὺ κοντὰ θὰ εἶχε καθοδηγήσει ἐκεῖνος τὴν ἐπιχείρηση ἂν ἦταν πιὸ ἐπιδέξιο τὸ Διευθυντήριο. Θὰ ἄλλαζε τότε ἡ μοίρα τῆς Δημοκρατίας; Ἴσως! Ἡ ἀνάμνηση τοῦ στρατιώτη-πολίτη, ποὺ τὸν πῆρε ὁ θάνατος λίγες ἡμέρες μετὰ τὴν 18η Φρουκτιδόρ, ἔμεινε πολύτιμη γιὰ τὸ Δημοκρατικὸ ἔθνος, ὡς σύμβολο τῆς ἡρωικῆς καὶ τίμιας νεότητάς του.

Οἱ στρατιῶτες ἀκολούθησαν τοὺς στρατηγούς τους. Οἱ μεραρχίες τῆς στρατιᾶς τῆς Ἰταλίας ἐξαπέστειλαν βίαιες προσφωνήσεις. Ἡ στρατιὰ τοῦ Σάμπρ καὶ τοῦ Μεύση δὲν ἄργησε νὰ συντάξει ἄλλες παρόμοιες. Πολλοὶ μαχητὲς διατηροῦσαν τὴ ζωηρὴ προσκόλλησή τους στὴν Ἐπανάσταση καὶ στὴν «Ἑνιαία καὶ Ἀδιαίρετη Δημοκρατία», χωρὶς νὰ διαχωρίζουν τὴ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἔχοντας ριψοκινδυνεύσει τὴ ζωή τους γιὰ χάρη τους, θεωροῦσαν πὼς εἶχαν κάθε δικαίωμα νὰ τὶς προστατεύσουν ἀπὸ τοὺς μὴ στρατευμένους πολίτες[1] ποὺ ἐξέλεγαν βασιλόφρονες. Ὅμως δὲν πρέπει νὰ ἔχουμε ψευδαισθήσεις: οἱ στρατιὲς ὑπέκυψαν ἐπίσης στὶς πιέσεις τῶν ἀρχηγῶν τους. Ἀπόδειξη εἶναι πὼς ἡ στρατιὰ τοῦ Ρήνου καὶ τοῦ Μοζέλλα, τὴν ὁποία διοικοῦσε ὁ Μορώ, δὲν μιμήθηκε διόλου τὶς ἄλλες.

Συνεπῶς, ἡ πολιτικὴ ἐπιρροὴ ποὺ κατάκτησαν οἱ στρατηγοὶ στὴ Δημοκρατία, προερχόταν κατὰ ἕνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴ δύναμη ποὺ ἀπέκτησαν πάνω στοὺς στρατιῶτες τους. Τὴν ὄφειλαν στὴ γοργὴ μεταμόρφωση τῆς νοοτροπίας τοῦ στρατιώτη. Αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη κυοφοροῦνταν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς «ἀμαλγαμάτωσης», ἡ ὁποία ὑπέταξε τοὺς ἐθελοντὲς καὶ τοὺς ἐπίτακτους στὴν πειθαρχία τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ, ποὺ ἄλλωστε προσπάθησε νὰ ἀναστηλώσει ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση. Στὴ συνέχεια οἱ Θερμιδοριανοὶ δὲν ἔπαψαν νὰ ἐνισχύουν τὴν παθητικὴ ὑπακοή. Ὁ κατώτερος ἔπαψε νὰ συμμετέχει στὴν ἐπιλογὴ τῶν ἀνωτέρων του. Οἱ ἔνορκοι δὲν συμμετεῖχαν πλέον στὰ στρατοδικεῖα. Δὲν ὑπῆρχε πιὰ ὁ ἁπλὸς στρατιώτης μεταξὺ τῶν δικαστῶν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς πὼς ὅλοι οἱ στρατιῶτες τοῦ Διευθυντηρίου, ξεδιαλεγμένοι ἀπὸ τὶς λιποταξίες, ἦταν κατὰ μία ἔννοια ἐθελοντές. Ἔμεναν στὸν στρατὸ ἐπειδὴ ἀγαποῦσαν τὸν πόλεμο καὶ τὴν περιπέτεια, ἢ

1. [Pékins ἢ péquins (πεκέν): ἔτσι ὀνομάζονταν —ὑποτιμητικά— στὴ στρατιωτικὴ ἀργκὸ οἱ μὴ μάχιμοι πολίτες, οἱ κάτοικοι τῆς πόλης· ἐδῶ συνδυάζονται οἱ λέξεις pequeño (ἰσπαν.), ποὺ σημαίνει *μικρὸς* (ἀπὸ τὴ ρίζα pekk-, γαλλ. pétit, ἰταλ. piccolo) καὶ pékin, ποὺ στὰ γαλλικὰ εἶναι τὸ γυαλιστερὸ μεταξωτὸ ὕφασμα. Pékin, κατ' ἐπέκταση, ἀποκαλοῦσαν οἱ ἐπαναστάτες τὸν ἀστό.]

ἐπειδὴ δὲν ἤξεραν τί θ' ἀπογίνονταν ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ ἄφηναν τὸ σύνταγμά τους. Λίγο λίγο ἀπομακρύνονταν ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο ἔθνος, πολὺ περισσότερο ἀφοῦ ἔπειτα ἀπὸ τὴ μαζικὴ ἐπιστράτευση δὲν κλήθηκε κανένας ἄλλος στὶς τάξεις τοῦ στρατοῦ, ἐνῶ οἱ κατακτήσεις τοὺς ἀπομάκρυναν ἀπὸ τὴ Γαλλία. Ἡ ἀφοσίωση στὸ ἔθνος παραχώρησε σιγὰ σιγὰ τὴ θέση της στὴν πίστη σὲ ἕναν ἀρχηγό, στὸ πνεῦμα τῆς περιπέτειας καί, σύντομα, τῆς λεηλασίας.

Κατὰ τὸ ἔτος 2 τὰ πάντα συντελοῦσαν ὥστε νὰ ἐνισχύονται οἱ δεσμοὶ μεταξὺ στρατοῦ καὶ λαοῦ. Στὸ ἑξῆς γίνονταν προσπάθειες προκειμένου νὰ ξεχάσει ὁ στρατιώτης πὼς ἦταν συνάμα καὶ πολίτης. Ὁ Σαὶν-Ζύστ, στὴν ἀγόρευση τῆς 12ης Φεβρουαρίου 1793, δήλωνε πὼς δὲν περίμενε τὴ νίκη παρὰ μόνο «χάρη στὶς προόδους ποὺ θὰ πραγματοποιήσει στὸν στρατὸ τὸ Δημοκρατικὸ πνεῦμα». Τὴν παραμονὴ τῆς ἐκστρατείας στὴν Ἰταλία, ὁ Βοναπάρτης ἀνακοίνωσε στὴ διακήρυξη τῆς 27ης Μαρτίου 1796: «Στρατιῶτες! Εἶστε γυμνοί, πεινασμένοι! Θέλω νὰ σᾶς ὁδηγήσω στὶς εὐφορότερες πεδιάδες τοῦ κόσμου. Πλούσιες ἐπαρχίες, μεγάλες πόλεις θὰ εἶναι στὴν ἐξουσία σας. Ἐκεῖ θὰ βρεῖτε τιμή, δόξα καὶ πλοῦτο».

Ἐπαγγελματίες στρατιῶτες, κι ἐπιπλέον στρατοπεδευμένοι σὲ ξένη χώρα, πὼς ἦταν δυνατὸ νὰ μὴ στραφοῦν στοὺς ἀρχηγούς τους; Ὅμως δὲν μεταμορφώθηκαν ποτὲ σὲ πραιτωριανούς· οἱ στρατιῶτες καὶ οἱ στρατηγοὶ δὲν ἔκαναν τὸ πραξικόπημα τῆς 18ης Φρουκτιδόρ, ὅπως κι ἐκεῖνο τῆς 18ης Μπρυμαίρ, παρὰ μόνον ὅταν τοὺς κάλεσε ἡ ἀστικὴ τάξη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

Η 18Η ΦΡΟΥΚΤΙΔΟΡ ΚΑΙ Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΟΥ ΚΑΜΠΟΦΟΡΜΙΟ

ΤΗΝ 18Η ΦΡΟΥΚΤΙΔΟΡ τοῦ ἔτους 5 (4 Σεπτεμβρίου 1797) τὸ Διευθυντήριο, συντρίβοντας τὴν ἀντιπολίτευση τῶν Συμβουλίων μὲ τὴ βοήθεια τοῦ στρατοῦ, ἐπανέφερε τὴν Ἐπανάσταση στὴ δικτατορία. Οἱ συνέπειες τοῦ πραξικοπήματος ἦταν ἐξίσου περίπλοκες μὲ τὶς αἰτίες του. Στὸ ἄμεσο μέλλον προκάλεσε τὴ ρήξη μὲ τὴν Ἀγγλία κι ἐπέτρεψε στὸν Βοναπάρτη νὰ ὑπαγορεύσει στὴν Αὐστρία τοὺς ὅρους μιᾶς εἰρήνης ἡ ὁποία δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπὸ μιὰ ἀνακωχή.

α) Ἡ 18η Φρουκτιδὸρ (4 Σεπτεμβρίου 1797)

Ἡ Δεξιά, μόλις πληροφορήθηκε τὴν ἀποπομπὴ τῶν ὑπουργῶν ποὺ ἐμπιστευόταν, τὴν πορεία τῶν στρατιωτῶν τοῦ Ὄς καὶ τὴν ἄφιξη τοῦ ἱππικοῦ στὴ Λὰ Φερτὲ-Ἀλαί, κοντὰ στὸ Κορμπέιγ, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς «συνταγματικῆς ἀκτίνας» γύρω ἀπὸ τὸ Παρίσι στὴν ὁποία ἀπαγορευόταν ἡ εἴσοδος τοῦ στρατοῦ, ἔπαψε νὰ ἀμφιβάλλει πλέον γιὰ τὴν πραξικοπηματικὴ ἐνέργεια ποὺ προετοίμαζε τὸ Διευθυντήριο. Σκεφτόταν νὰ τοῦ ἀπαγγείλει κατηγορία, ἂν ἐξασφάλιζε τὴ συνεργασία τοῦ Καρνό. Ὅμως ὁ Καρνό, ὁ ὁποῖος πληροφορήθηκε ἀπὸ τὸν Μπαρρὰς τὴν προδοσία τοῦ Πισεγκρύ, ἐπανεκτίμησε τὴν κατάσταση κι ἔδειξε καθαρὰ πὼς δὲν θὰ ἐνίσχυε τὴν παλινόρθωση. Στὸ ἄλλο στρατόπεδο, ὁ Ὄς, στὸν ὁποῖο ἐπιτέθηκε μὲ λόγια ὁ Καρνὸ πιστεύοντας πὼς θὰ τὸν ἔβρισκε σύμφωνο, καταφέρθηκε ἐναντίον τοῦ Μπαρράς. Ἐπιπλέον ἡ Δεξιὰ κατήγγελλε τὴν ἀνάθεση τοῦ ὑπουργείου στὸν στρατηγὸ ὡς παράνομη, ἀφοῦ ὁ Ὄς δὲν ἦταν σαράντα ἐτῶν, κι ἔτσι χρειάστηκε νὰ ἀντικατασταθεῖ. Τὸ Διευθυντήριο δικαιολόγησε τὴ μετακίνηση τῶν συνταγμάτων μὲ τὴν ἀποστολὴ ἐνισχύσεων στὴ Βρέστη, καὶ ἀπέδωσε σὲ λάθος τὴν παρουσία τους στὴ συνταγματικὴ ἀκτίνα. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ μεσολαβήσει μιὰ διακοπή.

Ἀπὸ αὐτὸ τὸ κενὸ ἐπωφελήθηκε ἡ κυβέρνηση. Ὁ Ὄς συνέχισε νὰ προωθεῖ τοὺς στρατιῶτες του. Ὁ φίλος του Σερὲν ἀνέλαβε τὴ διοίκηση τῆς φρουρᾶς τοῦ Διευθυντηρίου καὶ ὁ Ὠζερὼ τὴ διοίκηση τῆς 17ης στρατιωτικῆς μεραρχίας, τῆς μεραρχίας τοῦ Παρισιοῦ. Μὲ διάφορα προσχήματα, ἀποσπάσματα στρατοῦ, ὅπλα, πολεμοφόδια, ἔμπαιναν στὸ Παρίσι, καὶ ξανάρχισε ἐκεῖ ἡ καταδίωξη τῶν «μαύρων κολάρων». Ἡ Δεξιὰ διαμαρτυρόταν, πάνω ἀπ' ὅλα, γιὰ τὶς παράνομες διοχετεύσεις ὅπλων· τὸ Διευθυντήριο ἀπαντοῦσε ἀποδίδοντας τὴν ἀταξία στὴν ἀντεπανάσταση. Ὁ Λὰ Ρεβεγιὲρ δήλωσε πὼς δὲν εἶχε σκοπὸ νὰ συνάψει εἰρήνη μὲ τοὺς ἐχθροὺς τῆς Δημοκρατίας. Τί νὰ ἔκαναν; Τὰ Συμβούλια ἀποφάσισαν νὰ ἀναδιοργανώσουν τοὺς ἐπί-

λεκτους λόχους τῆς ἐθνοφρουρᾶς, προκειμένου νὰ ὁπλίσουν ξανὰ τὴν ἀστικὴ τάξη τῶν πλούσιων προαστίων καὶ νὰ προετοιμάσουν ἕναν νέο Βαντεμιαίρ. Ὅμως ἡ τριανδρία ἔδειχνε παντελὴ ἀδιαφορία γιὰ τοὺς νόμους, ἐνῶ ὅλα τὰ ἄλλα τελεσφόρα μέσα εἴτε παρέμειναν στὸ στάδιο τῆς συζήτησης εἴτε ἐξώκειλαν στοὺς Γέροντες. Ἔτσι ἀποφάσισαν τελικὰ τὴν 17η Φρουκτιδὸρ νὰ ἀπαγγείλουν κατηγορία ἐναντίον τῶν μελῶν τοῦ Διευθυντηρίου. Ὡστόσο οἱ τελευταῖοι τοὺς πρόλαβαν.

Τὴ νύχτα τῆς 17ης πρὸς τὴ 18η ἡ πόλη τέθηκε ὑπὸ στρατιωτικὴ κατοχή. Τὴν αὐγή, ὁ Ὠζερὼ συνέλαβε τὸν Πισεγκρὺ καὶ τοὺς φίλους του, μαζὶ μὲ τὸν Μπαρτελεμύ, ἐνῶ ὁ Καρνὸ διέφυγε. Μιὰ προκήρυξη ἀνακοίνωσε πὼς ὁποιοσδήποτε προκαλοῦσε, ἐπιδιώκοντας τὴν ἀποκατάσταση τῆς βασιλείας ἢ τοῦ Συντάγματος τοῦ 1793, θὰ τουφεκιζόταν χωρὶς καμιὰ διαδικασία. Κανεὶς δὲν κινήθηκε. Τὰ Συμβούλια, καταθορυβημένα, ἀφοῦ οὔτε καὶ ἡ ἴδια ἡ Ἀριστερὰ δὲν μποροῦσε νὰ συγκαλύψει πὼς τὸ Σύνταγμα εἶχε δεχτεῖ θανάσιμο πλῆγμα, ψήφισαν τὸν ἔκτακτο νόμο τῆς 19ης Φρουκτιδόρ, τὸν ὁποῖο πρότεινε ἡ τριανδρία, κι ἔπειτα ἐκεῖνον τῆς 22ας τοῦ μηνὸς ἐναντίον τοῦ Τύπου.

Σαράντα ἐννέα διαμερίσματα εἶδαν τὶς ἐκλογές τους νὰ ἀκυρώνονται στὸ σύνολό τους, καὶ ἄλλα εἶδαν νὰ ἐκκαθαρίζονται οἱ ἀντιπροσωπίες τους. Ἑξήντα πέντε ἄτομα ἐπισημάνθηκαν γιὰ νὰ ἐξοριστοῦν στὴ Γουιάνα. Στάλθηκαν ἐκεῖ δεκαεφτά, ἀπὸ τοὺς ὁποίους πέθαναν οἱ ὀχτὼ ἐνῶ μερικοὶ δραπέτευσαν —ἀνάμεσα στοὺς τελευταίους ξεχώριζε ὁ Πισεγκρύ. Συνολικὰ 177 βουλευτὲς διαγράφηκαν χωρὶς νὰ ἀντικατασταθοῦν. Πολλοὶ ἄλλοι ἐγκατέλειψαν τὶς συνεδρίες τῶν Συμβουλίων ἢ περιορίστηκαν στὴ σιωπή. Ἀπὸ τὰ περιοδικὰ τῆς ἀντιπολίτευσης, 42 ἀπαγορεύτηκαν· οἱ ἰδιοκτῆτες καὶ οἱ συντάκτες τους καταδικάστηκαν νὰ ἐκτοπιστοῦν στὶς ὑπερπόντιες ἀποικίες, ὅμως ὅλοι σχεδὸν κατόρθωσαν νὰ ξεφύγουν καὶ νὰ κρυφτοῦν. Ἐπιπλέον, ὁ Τύπος τέθηκε ὑπὸ τὴν ἐξουσία καὶ τὸν ἔλεγχο τῆς ἀστυνομίας γιὰ ἕνα χρόνο, πράγμα τὸ ὁποῖο ἄλλωστε ἐπιτρεπόταν ἀπὸ τὸ Σύνταγμα.

Ὅσοι ἐκπατρισμένοι εἶχαν ἐπιστρέψει στὴ Γαλλία ἔλαβαν ἐντολὴ νὰ τὴν ἐγκαταλείψουν μέσα σὲ δέκα μέρες· εἰδάλλως ἀντιμετώπιζαν τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου. Ἐπαναφέρθηκε σὲ ἰσχὺ ὁ νόμος τῆς 3ης Μπρυμαὶρ τοῦ ἔτους 4, κι ἔγινε ἀκόμη αὐστηρότερος ἀφοῦ οἱ συγγενεῖς τῶν ἐκπατρισμένων στερήθηκαν τὸ δικαίωμα τῆς ψήφου. Καθὼς ἀκυρώθηκε καὶ ἡ ἀπόσυρση τῶν νόμων ἐναντίον τῶν κληρικῶν, οἱ ἐκτοπισμένοι ἱερεῖς ἔπρεπε νὰ φύγουν ξανά. Ὡστόσο, ἡ κεφαλικὴ ποινὴ μὲ τὴν ὁποία ἀπειλοῦνταν μετατράπηκε σὲ ἐξορία στὴ Γουιάνα. Σὲ ἀντιστάθμισμα, τὸ Διευθυντήριο ἀπέκτησε τὸ δικαίωμα νὰ στέλνει στὴ Γουιάνα ὁποιονδήποτε ἱερέα ἐκδίδοντας προσωπικὸ ἔνταλμα ἐναντίον του, καὶ ἡ ὑπόσχεση ὑποταγῆς στοὺς νόμους ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ ἕνα κήρυγμα μίσους πρὸς τὴ βασιλεία καὶ πρὸς τὸ Σύνταγμα τοῦ 1793, τὸ ὁποῖο ἔγινε ἡ αἰτία νὰ ξεπηδήσει μιὰ νέα κατηγορία ἀνυπάκουων.

Ἡ δύναμη τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας αὐξήθηκε. Τῆς ἀνατέθηκε νὰ ἀντικαταστήσει τὸ διοικητικὸ καὶ δικαστικὸ προσωπικὸ ποὺ εἶχε καθαιρεθεῖ. Ἐπιπλέον, ἐκκαθαρίστηκε καὶ τὸ Ἐφετεῖο. Μόνο τὸ Θησαυροφυλάκιο παρέμεινε στὸ ἀπυρό-

βλητο. Ἐπίσης, ἡ κυβέρνηση ξαναπῆρε τὸ δικαίωμα, ποὺ τῆς εἶχε ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τὰ Συμβούλια, νὰ κηρύσσει κατάσταση πολιορκίας ὅπου καὶ ὅποτε ἤθελε.

Ἡ «Ἡμέρα» τῆς 18ης Φρουκτιδόρ, παραβιάζοντας τὸ Σύνταγμα, ἔθεσε τέρμα στὸ φιλελεύθερο πείραμα ποὺ ἐπιχείρησαν οἱ Θερμιδοριανοὶ καὶ ἐγκαθίδρυσε διὰ τῆς βίας τὴ δικτατορία. Ὅμως δὲν τὴν ὀργάνωσε. Τὸ Νομοθετικὸ Σῶμα δὲν συμβιβάστηκε μὲ τὴν ταπείνωσή του περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἡ Συμβατικὴ μετὰ τὴν 31η Μαΐου. Δὲν βελτίωσε στὸ ἑξῆς τὴ συνεργασία του μὲ τὸ Διευθυντήριο, καὶ τελικὰ τὸ κατέστρεψε. Ὁ ρόλος ποὺ διαδραμάτισε ὁ στρατὸς προσδιόρισε καλύτερα τὴν προοπτικὴ τῆς στρατιωτικῆς δικτατορίας, καὶ τὸ ἄστρο τοῦ Βοναπάρτη ἀνέβηκε ἀκόμη πιὸ ψηλὰ στὸ στερέωμα.

β) Ἡ Συνθήκη τοῦ Καμποφόρμιο (18 Ὀκτωβρίου 1797)

Καθὼς ἡ συμπαιγνία τῶν βασιλοφρόνων μὲ τὶς ξένες Δυνάμεις ἐξηγοῦσε ἐν μέρει τὶς ἐξελίξεις τῆς 18ης Φρουκτιδόρ, ὁ ἀπόηχός της ἔγινε αἰσθητὸς στὴν ἐξωτερικὴ πολιτική. Ὁ Ρεμπὲλ πῆρε ξανὰ τὸ πάνω χέρι στὴ διπλωματία, καὶ ὁ Ταλλεϋράνδος περιορίστηκε σὲ μιὰ στάση συνετῆς ὑποταγῆς. Οἱ νέοι πληρεξούσιοι ποὺ στάλθηκαν στὴ Λίλλη ὑποχρέωσαν τὸν λόρδο Μάλμσμπερυ νὰ ἐπιστρέψει χωρὶς περιστροφὲς ὅλες τὶς ἀποικίες τῆς Γαλλίας καὶ τῶν συμμάχων της, χωρὶς νὰ τεθεῖ ὑπὸ συζήτηση τὸ ζήτημα τῶν κατακτήσεων τῆς Δημοκρατίας. Ἐπακολούθησε ἡ ρήξη. Στὴ Ρηνανία πέθανε ὁ Ὅς, καὶ τὸ σχέδιο τῆς Ἐντεῦθεν τοῦ Ρήνου Δημοκρατίας, ποὺ προωθοῦνταν ἀπὸ τὸν ἴδιο κι εὐνοοῦνταν ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν Γκαῖρες, ἐγκαταλείφθηκε. Ὁ Θούγκουτ ὑποτάχτηκε στὴ μοίρα του, κι ἔστειλε τὸν Κόμπεντσλ νὰ ξαναρχίσει τὶς συνομιλίες μὲ τὸν Βοναπάρτη ποὺ εἶχε ἐγκατασταθεῖ κοντὰ στὸ Οὔντινε, στὸν πύργο τοῦ Πασσαριάνο.

Ἤδη τὸ Διευθυντήριο εἶχε πάψει νὰ ἀμφιταλαντεύεται σὲ σχέση μὲ τὰ φυσικὰ σύνορα. Δὲν ἤθελε ἁπλῶς νὰ διαφυλάξει τὴν Ἐντεῦθεν τῶν Ἄλπεων Δημοκρατία, ἀλλὰ ζητοῦσε πολὺ περισσότερα. Ἀξίωνε νὰ μὴ θυσιάσει οὔτε τοὺς Βενετούς. Καθὼς ἀπαιτοῦσε καὶ ὁλόκληρη τὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Ρήνου, δὲν παραχωροῦσε στὴν Αὐστρία τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὴν Ἴστρια καὶ τὴ Δαλματία, καὶ ἤθελε νὰ ἀποκαταστήσει τὴ Γαληνοτάτη Δημοκρατία. Ἄρχισαν οἱ προετοιμασίες γιὰ μιὰ χειμερινὴ ἐκστρατεία.

Ὁ Βοναπάρτης γνώριζε καλὰ πὼς αὐτὴ ἡ ἐκστρατεία θὰ διεξαγόταν στὴ Γερμανία, καὶ δὲν σκόπευε νὰ ἀφήσει νὰ τὸν παραμερίσουν σὲ δεύτερο πλάνο. Μὲ δική του πρωτοβουλία προσέφερε στοὺς Αὐστριακοὺς τὴ βενετικὴ ἐπικράτεια μέχρι τὸν Ἀδίγη, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς πρωτεύουσάς της, ἀλλὰ χωρὶς τὶς Ἰονίους Νήσους, τὶς ὁποῖες σκόπευε νὰ κρατήσει γιὰ λογαριασμὸ τῆς Γαλλίας. Σὲ ἀντάλλαγμα ἐκεῖνοι θὰ ἐνέκριναν τὴν παραχώρηση τῆς ἀριστερῆς ὄχθης τοῦ Ρήνου, μὲ ἐξαίρεση τὴν περιοχὴ τῆς Κολονίας. Ὁ Κόμπεντσλ ἀποδέχτηκε τὴν πρόταση. Ὁ διαμελισμὸς τῆς Γερμανίας θὰ διευθετοῦνταν μὲ τὴ Δίαιτα, στὴ Ράστατ. Ἡ Συνθή-

κη ὑπογράφηκε στὶς 18 Ὀκτωβρίου στὸ Πασσαριάνο· πῆρε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὸ μικρὸ χωριὸ Καμποφόρμιο, ὅπου προβλεπόταν ἀρχικὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ τελετή.

Τὸ Διευθυντήριο τὴν ἐπικύρωσε, παρ' ὅλη τὴν ἀπογοήτευσή του. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς χίλιες δυσκολίες ποὺ ἀντιμετώπιζε, καθὼς ἦταν ἀκόμη πολὺ πρόσφατο τὸ πραξικόπημα, πῶς ἦταν δυνατὸ νὰ ἔρθει σὲ ρήξη μὲ τὸν δεσποτικὸ στρατηγό, ὁ ὁποῖος εἶχε μείνει τώρα χωρὶς ἀνταγωνιστή, ἀφοῦ ὁ Ὃς δὲν ὑπῆρχε πιὰ ἐνῶ ὁ Μορώ, παραπάνω ἀπὸ ὕποπτος, εἶχε τεθεῖ στὸ περιθώριο; Οἱ ὅροι σχετικὰ μὲ τὴ Ρηνανία ἀπὸ διπλωματικὴ ἄποψη ἀποδείχτηκαν καταστροφικοί. Ὁ Θούγκουτ ἀπέκλεισε τὴν παραχώρηση τῆς περιοχῆς τῆς Κολονίας στὴ Γαλλία, ἐπειδὴ ἐκεῖ βρίσκονταν οἱ πρωσικὲς κτήσεις. Ἔτσι, ἡ Πρωσία δὲν θὰ εἶχε δικαίωμα νὰ πάρει ἀποζημίωση. Φοβόνταν λοιπὸν μήπως αὐτὴ ἀντιτασσόταν στὴν παραχώρηση τῶν ὑπόλοιπων γερμανικῶν ἐδαφῶν καὶ ἀπομακρυνόταν ἀπὸ τὴ Γαλλία. Ἔτσι ὅμως, καθὼς συνεχιζόταν ὁ πόλεμος μὲ τὴν Ἀγγλία, ὁ Συνασπισμὸς δὲν θὰ ξαναγεννιόταν;

Τίποτε δὲν εὐνοοῦσε περισσότερο τὶς προτάσεις γιὰ νέες καταπατήσεις πέρα ἀπὸ τὰ φυσικὰ σύνορα, τὰ ὁποῖα πάντως ἡ Δημοκρατία δὲν κατόρθωσε νὰ φτάσει παντοῦ. Σημαντικὸ ἦταν νὰ ἐξασφαλίσει τὶς χῶρες τὶς ὁποῖες προστάτευε, καὶ οἱ ὁποῖες θὰ τῆς χρησίμευαν ὡς προχώματα —ὅπως ἔμελλαν νὰ ἀντιληφθοῦν ἡ Δημοκρατία τῆς Βαταβίας καὶ ἡ Ἐντεῦθεν τῶν Ἄλπεων Δημοκρατία. Ὁ Βοναπάρτης ὀνειρευόταν νὰ κυριεύσει τὸ Βαλαὶ ἂν ὄχι τὴν Ἑλβετία, ὥστε νὰ συνδέσει τὴ δεύτερη μὲ τὴ Γαλλία· ἀκόμη ἁπλούστερο ἦταν νὰ ἐγκατασταθεῖ στὸ Πεδεμόντιο. Οἱ νέοι πρεσβευτές, ὁ Ντελακρουὰ στὴ Χάγη, ὁ Ζενγκενὲ στὸ Τορίνο, ἀκόμη καὶ ὁ Τρυγκὲ στὴν ἴδια τὴ Μαδρίτη, ἄρχισαν νὰ μιλοῦν σὰν νὰ ἦταν κυρίαρχοι.

Ἐπιπλέον, χωρὶς νὰ ἀπευθυνθεῖ καμιὰ ἐπίσημη ἔκκληση στοὺς Ἰακωβίνους, ἐκεῖνοι ἐπικρότησαν τὸ πραξικόπημα καὶ τοῦ προσέφεραν τὴ βοήθειά τους. Καθὼς ἐπέμενε στὸν βασιλικὸ κίνδυνο, τὸ Διευθυντήριο ἀναβίωνε τὴν ἐπαναστατικὴ θέρμη καὶ ἐρέθιζε ἄκρατα τὸ πνεῦμα τοῦ πολέμου μέχρις ἐσχάτων ἐναντίον τῶν τυράννων, καὶ τῆς οἰκουμενικῆς προπαγάνδας. Τὸ ἔτος 6 ἄρχισαν οἱ Δημοκρατικοὶ νὰ αἰσθάνονται περήφανοι ἐπειδὴ ἀνῆκαν στὸ «μεγάλο ἔθνος» ποὺ ἀνέλαβε τὴν ἀποστολὴ νὰ ἀπελευθερώσει τὸν κόσμο. Ὁ Λὰ Ρεβεγιὲρ αἰσθανόταν πὼς ἀναγεννιόταν ὁ γιρονδινικὸς ἰδεαλισμός. Ὁ Μπαρρὰς δὲν ἀπεχθανόταν διόλου τὶς ἀνατροπές. Ὁ Ρεμπὲλ ὁραματιζόταν μαζί τους μὲ ἀγαλλίαση τὸν καταποντισμὸ τῆς ἐξουσίας τοῦ ποντίφηκα καί, καθὼς συνδεόταν μὲ τοὺς δημοκράτες τῆς Βασιλείας, τοῦ ἦταν ἀδύνατο νὰ μὴν μπεῖ στὸν πειρασμὸ μιᾶς ἐπέμβασης στὴν Ἑλβετία. Τέλος, ἦταν αὐτονόητο πὼς στρατηγοὶ καὶ προμηθευτές, ἀπὸ φυσικὴ ροπὴ ὅσο καὶ ἀπὸ συμφέρον, πρωταγωνιστοῦσαν παντοῦ στὴν προπαγάνδα ἡ ὁποία θὰ τοὺς ἔκανε ἀπαραίτητους καὶ θὰ τοὺς ἐπιδαψίλευε τιμὲς καὶ κέρδη.

Προτοῦ περάσουν ἔξι μῆνες μετὰ τὴ 18η Φρουκτιδόρ, οἱ Γάλλοι εἰσέβαλλαν στὴ Βέρνη καὶ στὴ Ρώμη, μὲ τὴν ἐπιδοκιμασία ἢ τὴν προτροπὴ τοῦ Βοναπάρτη. Ἡ ἀναχώρηση τοῦ Ναπολέοντα γιὰ τὴν Αἴγυπτο, λίγο ἀργότερα, θὰ κατόρθωνε νὰ συμπήξει τὸν Δεύτερο Συνασπισμό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε'

ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΡΙΟ

ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ τοῦ καθεστῶτος ποὺ ἐγκαθίδρυσαν οἱ Θερμιδοριανοί, ἡ 18 Φρουκτιδὸρ σήμανε μιὰ ρήξη: τὸ πραξικόπημα τερμάτισε τὴ συνταγματικὴ καὶ σχετικὰ φιλελεύθερη ἐμπειρία. Τὸ Δεύτερο Διευθυντήριο, ὅπως συνηθίσαμε νὰ τὸ ονομάζουμε, κατέφυγε σὲ ἔκτακτα μέτρα καταστολῆς τὰ ὁποῖα εἶχαν λίγο ὡς πολὺ ἐγκαταλειφθεῖ στὸ παρελθόν, ἐπινόησε νέα, καὶ ἐπέβαλε τὴ σιωπὴ στοὺς ἀντιπάλους του. Μὲ τὴ βοήθεια τῆς εἰρήνης στὶς ἠπειρωτικὲς χῶρες μπόρεσε νὰ δώσει μεγαλύτερη προσοχὴ στὴν ἐσωτερικὴ διοίκηση· ὡστόσο, δὲν κατόρθωσε νὰ κερδίσει τὴν εὔνοια τῆς κοινῆς γνώμης.

α) Ἡ Τρομοκρατία τοῦ Διευθυντηρίου

Μολονότι ἡ δικτατορία τοῦ Διευθυντηρίου στηρίχτηκε σὲ τρομοκρατικὲς διαδικασίες, αὐτὲς δὲν πῆραν ποτὲ τὴν ἔκταση τοῦ 1793, ἐπειδὴ τώρα εἶχε ἀνασταλεῖ ἡ ἐξωτερικὴ ἀπειλὴ καὶ ὁ ἐμφύλιος πόλεμος εἶχε περιοριστεῖ σὲ ληστοπραξίες. Τὸ Ἀνώτατο Εἰδικὸ Δικαστήριο ἀποτελοῦσε ἕνα ἀργό, καὶ μᾶλλον ἀβέβαιο μέσο· τὰ τακτικὰ κακουργιοδικεῖα, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιήθηκαν εὐκαιριακά, δὲν ἔδειχναν ἀπαλλαγμένα ἀπὸ παρόμοιες ἀδυναμίες. Παρ' ὅλα αὐτά, δὲν ἀνασυστάθηκε τὸ Ἐπαναστατικὸ Δικαστήριο. Ὡς ἔκτακτα δικαστήρια χρησιμοποιήθηκαν οἱ στρατιωτικὲς ἐπιτροπές, οἱ ὁποῖες πολλαπλασιάστηκαν ἔπειτα ἀπὸ τὶς ταραχὲς ποὺ ἀκολούθησαν τὴ 18η Φρουκτιδόρ, ἔστω κι ἂν αὐτὲς δὲν ἦταν σοβαρὲς παρὰ μόνο σὲ μερικὰ μέρη τῆς Μεσημβρινῆς Γαλλίας. Τὸ Νομοθετικὸ Σῶμα δὲν ἐπέτρεψε τὶς κατ' οἶκον ἔρευνες παρὰ μόνον γιὰ ἕνα μήνα, τὸν Μεσσιδὸρ τοῦ ἔτους 6· τὸ μέτρο αὐτὸ ὅμως στὴν πράξη ἀγνοήθηκε, ὅπως συνέβη καὶ μὲ τὶς ἐκκαθαριστικὲς ἐπιχειρήσεις στὴν ἐπαρχία. Μιμούμενες τὸ Διευθυντήριο, ἔστω καὶ χωρὶς νὰ ἔχουν κανένα δικαίωμα, οἱ τοπικὲς ἀρχὲς διέταζαν περισσότερο ἢ λιγότερο μακρόχρονες φυλακίσεις ὑπόπτων. Τὸ ἀπόρρητο τῆς ἀλληλογραφίας δὲν ἀντιμετωπίστηκε μὲ μεγαλύτερο σεβασμὸ ἀπ' ὅ,τι ἡ προσωπικὴ ἐλευθερία. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις, ἡ κυβέρνηση ἀπαγόρευσε τὴν ἔκδοση ἐφημερίδων, κι ἐκεῖνες ποὺ ἀπέμειναν πῆραν ἕνα χαρακτήρα ἐξόχως οὐδέτερο. Ἀκόμη καὶ τὰ βιβλία καὶ τὰ θέατρα δὲν ξέφυγαν ἀπὸ τὴν ἀστυνομικὴ αὐθαιρεσία.

Τρεῖς κατηγορίες προσώπων βρέθηκαν ἰδιαίτερα στὸ στόχαστρο: οἱ ληστές, οἱ ἐκπατρισμένοι καὶ οἱ ἱερεῖς.

Δυνάμει ἑνὸς νέου ἔκτακτου νόμου, οἱ πρῶτοι παραπέμπονταν στὶς στρατιω-

τικὲς ἐπιτροπές. Ὁ νόμος ἐπέτασσε τὴ θανατικὴ ποινὴ γιὰ ὅσες ἐπιθέσεις πραγματοποιοῦνταν ἀπὸ δύο ἢ περισσότερα ἄτομα, κάτι ποὺ θύμιζε τὴ δικαιοσύνη τοῦ πρεβότου (justice prévôtale) καὶ προμηνοῦσε τὰ ἔκτακτα δικαστήρια τῆς Ὑπατείας.

Ἡ περίπτωση τῶν ἐμιγκρέδων, ὅσο σαφὴς καὶ ἂν ἦταν θεωρητικά, παρουσίαζε δυσκολίες ἐπειδὴ οἱ κατάλογοί τους περιεῖχαν λάθη. Τὸ Διευθυντήριο ἀντιτάχθηκε πάντοτε στὴν ἔστω καὶ ἐλάχιστη χαλάρωση τῆς νομοθεσίας. Οἱ στρατιωτικὲς ἐπιτροπὲς καὶ οἱ τοπικὲς διοικήσεις ἔδειξαν περίσκεψη. Πάντως οἱ ἐκτελέσεις συνεχίστηκαν, τουλάχιστον στὴ διάρκεια τοῦ ἔτους 6. Οἱ συγγενεῖς τῶν ἐκπατρισμένων ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὑπόκεινται στὸ νόμο τῆς 3ης Μπρυμαὶρ τοῦ ἔτους 4, καὶ δὲν τοὺς ἐπιτρεπόταν νὰ διαθέσουν τὴν περιουσία τους μέχρι τὴν προκαταβολικὴ κληρονομικὴ διανομή της. Ὁρισμένα μέλη τοῦ Διευθυντηρίου σκέφτονταν νὰ τολμήσουν ἀκόμη περισσότερο. Ὁ Σιεγές, μάλιστα, πρότεινε νὰ ἐξοριστοῦν ὅλοι οἱ εὐγενεῖς. Συνάντησε ζωηρότατη ἀντίσταση, ἡ ὁποία τὸν ἀνάγκασε νὰ ἀρκεστεῖ, στὶς 9 Φριμαὶρ τοῦ ἔτους 6 (29 Νοεμβρίου 1797), στὸ νὰ τοὺς ἀφαιρέσει τὰ πολιτικὰ δικαιώματα, ἐκτὸς ἐὰν πολιτογραφοῦνταν μὲ τὶς ἴδιες προϋποθέσεις ποὺ ἀπαιτοῦνταν καὶ γιὰ τοὺς ξένους. Ἐξαιρέθηκαν ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι εἶχαν προσφέρει ὑπηρεσίες στὴν Ἐπανάσταση. «Οἱ τέως εὐγενεῖς καθὼς καὶ ὅσοι ἀπέκτησαν τίτλους εὐγενείας, δὲν μποροῦν νὰ ἀσκοῦν τὰ δικαιώματα τῶν Γάλλων πολιτῶν στὶς πρωτοβάθμιες, τὶς κοινοτικὲς καὶ τὶς ἐκλογικὲς συνελεύσεις, οὔτε νὰ ἀναλαμβάνουν ὁποιαδήποτε δημόσια ὑπηρεσία, παρὰ μόνον ἀφοῦ πρῶτα ἐκπληρώσουν τὶς προϋποθέσεις καὶ τηρήσουν τὶς προθεσμίες οἱ ὁποῖες προβλέπονται σχετικὰ μὲ τοὺς ξένους ἀπὸ τὸ ἄρθρο 10 τοῦ Συντάγματος» (τὸ ὁποῖο ἀφοροῦσε τὶς πολιτογραφήσεις). Μολονότι δὲν ἐκδόθηκαν ποτὲ τὰ κανονιστικὰ διατάγματα ποὺ ἀπαιτοῦνταν γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ αὐτοῦ τοῦ νόμου, οἱ προθέσεις του δὲν ἔπαψαν νὰ εἶναι διάφανες.

Ἡ κατάσταση τῶν ἱερέων δὲν χαρακτηριζόταν ἀπὸ τὴ σαφήνεια τῆς θέσης τῶν ἐκπατρισμένων. Δὲν ἀποφασίστηκε ποτὲ ἐὰν οἱ νόμοι τοῦ 1792 καὶ τοῦ 1793 ἐξακολουθοῦσαν ἢ ὄχι νὰ ἔχουν ἐφαρμογή. Πάντως, ὁ ὑπουργὸς τῆς Ἀστυνομίας ὑπενθύμισε κατὰ τὸ ἔτος 7 πὼς ὅσοι ἐκτοπισμένοι ἐπέστρεφαν θὰ στέλνονταν ἁπλῶς στὴ Γουιάνα. Ὅμως πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς περιέχονταν καὶ στοὺς καταλόγους τῶν ἐκπατρισμένων, καὶ εἶναι γνωστοὶ σαράντα ποὺ θανατώθηκαν γι' αὐτὸν τὸ λόγο. Ἄλλοι σώθηκαν ἀπὸ τὶς στρατιωτικὲς ἐπιτροπὲς καὶ τὰ διοικητικὰ ὄργανα καί, τὸ ἔτος 7, ὁ ὑπουργὸς διευκρίνισε πὼς οἱ κατηγορούμενοι μποροῦσαν νὰ προσβάλουν τὴν ἐγγραφή τους στοὺς καταλόγους.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ ἱερεῖς οἱ ὁποῖοι ἀρνοῦνταν νὰ δώσουν τὸν ὅρκο τοῦ μίσους πρὸς τὴ βασιλεία, ὅπως καὶ κάθε ἄλλος, ἀκόμη καὶ ὅσοι ἦταν ἐντάξει μὲ τὸ νόμο, μποροῦσαν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν ἀπέλαση μὲ διαταγὴ τοῦ Διευθυντηρίου, μὲ «ἀτομικὸ» βούλευμα: ἡ ἀτομικότητα ἀποτελοῦσε ἕνα φανταστικὸ κώλυμα στὶς ἀδιάκριτες διώξεις, τὸ ὁποῖο δὲν ἐμπόδισε νὰ καταδικαστοῦν μαζικὰ οἱ Βέλγοι κληρικοί, 9.234 τὸν ἀριθμό. Στὴν ὑπόλοιπη ἐπικράτεια τῆς Δημοκρατίας φαίνεται πὼς πλήγηκαν κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο 1.700 ὡς 1.800 κληρικοί. Στὴν πραγματικότητα μόνο

τρία πλοῖα ἔφυγαν γιὰ τὴ Γουιάνα. Ἕνα ἀπὸ αὐτὰ τὸ αἰχμαλώτισαν οἱ Ἄγγλοι· τὰ ἄλλα δύο μετέφεραν 263 αἰχμαλώτους. Λίγο περισσότεροι ἀπὸ 1.100 ἔμειναν κρατούμενοι στὰ νησιὰ Ρὲ καὶ Ὀλερόν. Ἐπιπλέον, οἱ ἀνάπηροι καὶ ὅσοι ἦταν ἡλικίας ἄνω τῶν ἑξήντα ἐτῶν ἀπομονώθηκαν στὶς φυλακές. Οἱ δεσμῶτες ὑπέφεραν πολὺ καὶ πέθαναν ἀρκετοὶ ἀπὸ αὐτούς, πράγμα ποὺ ἐξηγεῖται ἐν μέρει καὶ λόγῳ τῆς ἡλικίας τους.

Οἱ πιστοὶ χριστιανοὶ συνέδεσαν τὴ νέα Τρομοκρατία μὲ τὴν ἐκ νέου ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου τῆς 7ης Βαντεμιαὶρ τοῦ ἔτους 4. Οἱ δημόσιες θρησκευτικὲς τελετὲς ἀπαγορεύτηκαν, τὰ ἐξωτερικὰ τεκμήρια τῆς λατρείας καταστράφηκαν, κι ἐπιπλέον παραδόθηκαν γιὰ ἐκποίηση οἱ ἐκκλησίες στὶς ὁποῖες δὲν λειτουργοῦσε τακτικὰ κανένας ἱερέας. Ἐξίσου ἀτιμωτικὸ θεωροῦσαν οἱ πιστοὶ τὸν διάπυρο ζῆλο τῶν ἀνθρώπων τοῦ Διευθυντηρίου γιὰ τὸ Δημοκρατικὸ ἡμερολόγιο καὶ τὴ δεκαδικὴ λατρεία. Τὸ Διευθυντήριο διέταξε ὅλες τὶς διοικήσεις νὰ τηροῦν αὐστηρὰ τὸ πρῶτο. Οἱ νόμοι τῆς 17ης Θερμιδὸρ καὶ τῆς 23ης Φρουκτιδὸρ τοῦ ἔτους 6 (4 Αὐγούστου καὶ 9 Σεπτεμβρίου 1798) ἐπικύρωσαν τὴν ἀργία τῆς Δεκάτης καὶ ρύθμισαν τὸν ἑορτασμὸ τῶν πολιτικῶν γιορτῶν. Τέλος τὸ Διευθυντήριο, καθὼς ἦταν ἀνίκανο νὰ ἀναλάβει ξανὰ τὴ συντήρηση τῶν δημόσιων σχολείων, καὶ βλέποντας πὼς ἔμεναν ἐκτεθειμένα στὴν ἐχθρότητα ὅσων γονέων ἐπέμεναν στὴ θρησκευτικὴ ἐκπαίδευση, ἐπιτέθηκε στὰ «ἐλεύθερα» σχολεῖα, ποὺ ἦταν ὅλα σχεδὸν καθολικά. Τὰ ὑπέβαλε στὴν ἐπιθεώρηση τῶν δημοτικῶν ἀρχῶν, ἀπαγόρευσε στοὺς κρατικοὺς λειτουργοὺς νὰ στέλνουν σὲ αὐτὰ τὰ παιδιά τους, καὶ ἀνακοίνωσε πὼς σκόπευε νὰ προσλαμβάνει μόνον ἀποφοίτους τῶν δημόσιων σχολείων. Οἱ δύο τελευταῖες προειδοποιήσεις δὲν φαίνεται νὰ εἶχαν τὸ ἐλάχιστο ἀποτέλεσμα, ὅμως ἕνας ἀριθμὸς καθολικῶν σχολείων ἔκλεισε τὶς πόρτες του.

Ἡ «στεγνὴ γκιλοτίνα», ὅπως ὀνομαζόταν ἡ ἐκτόπιση, ἄφησε κακὲς ἀναμνήσεις· ἡ Τρομοκρατία ὅμως τοῦ Διευθυντηρίου ἦταν ἐλάχιστα αἱματηρή. Οἱ στρατιωτικὲς ἐπιτροπὲς ἔστειλαν στὸ ἐκτελεστικὸ ἀπόσπασμα τουλάχιστον 160 ἄτομα, καὶ σὲ αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν οἱ ἀγνώστου ἀριθμοῦ κεφαλικὲς καταδίκες ποὺ ἐξέδωσαν τὰ κακουργιοδικεῖα. Καθὼς περνοῦσε ὁ καιρὸς ἄρχισε νὰ ἐκδηλώνεται μιὰ ὅλο καὶ πιὸ ἔκδηλη ἀπώθηση γιὰ τὶς σκληρότερες ποινές. Μετὰ τὸν Αὔγουστο τοῦ 1798 κανεὶς δὲν στάλθηκε στὴ Γουιάνα. Μετὰ τὸν Μάρτιο τοῦ 1799 ἀναφέρεται μόνο μία ἐκτέλεση ἐκπατρισμένου. Πιὸ ἐπιδέξιοι ἀπὸ τοὺς Ἰακωβίνους, οἱ ἄνθρωποι τοῦ Διευθυντηρίου δὲν ἔβαζαν στὸ στόχαστρο παρὰ μόνον ὁρισμένες κατηγορίες ἀτόμων, κατὰ τρόπο ὥστε νὰ μὴν αἰσθάνεται πὼς ἀπειλεῖται ἡ πλειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ καταστολὴ παρέμεινε ἀποκλειστικὰ στὰ χέρια τῆς κυβέρνησης, καὶ δὲν ἐπανιδρύθηκαν οἱ ἐπιτροπὲς ἐπαγρύπνησης, οἱ ὁποῖες ἦταν ἀποτελεσματικὲς ἐπειδὴ γνώριζαν τὶς τοπικὲς περιστάσεις, ἀλλὰ ἔδιναν λαβὴ σὲ προσωπικὰ μίση κι ἐκβιασμούς. Ἡ Τρομοκρατία δὲν ἀπείλησε μὲ νέα σκλήρυνσή της παρὰ μόνο στὰ τέλη τοῦ ἔτους 7, ὅταν ἀναβίωσαν τὰ πάθη ἐξαιτίας τῆς συμπαιγνίας τῶν βασιλοφρόνων μὲ τὸ ἐξωτερικό. Ἐντούτοις, καθὼς ἕνας ἀριθμὸς Γάλλων δὲν τὴ διαχώριζε ἀπὸ τὴ

θρησκευτική πολιτική τοῦ καθεστῶτος, συνεισέφερε κατὰ πολὺ στὴ συντήρηση τῆς ἀντιδημοτικότητας τοῦ καθεστῶτος.

Ὁρισμένοι Δημοκρατικοί, ὅπως ὁ Λὰ Ρεβεγιέρ, θεωροῦσαν ἀνεπαρκὴ τὴν πολιτικὴ τῆς καταστολῆς καί, χωρὶς νὰ διστάσουν νὰ ἀντιγράψουν τὸν «τύραννο Ροβεσπιέρο», ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἀντιπαραθέσουν στὴν καθολικὴ Ἐκκλησία μιὰ πολιτικὴ θρησκεία τοῦ Ὑπερτάτου Ὄντος. Ἡ πλειοψηφία ποτὲ δὲν θέλησε νὰ δώσει τὴ συγκατάθεσή της γιὰ κάτι τέτοιο. Πάντως τὸ ἐγχείρημα ἐπιχειρήθηκε ἀπὸ τοὺς ἰδιῶτες οἱ ὁποῖοι ἵδρυσαν, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1797, τὴ «θεοφιλανθρωπία», τὴ λατρεία τῶν «Λατρευτῶν τοῦ Θεοῦ καὶ φίλων τῶν ἀνθρώπων». Ἡ τάση αὐτὴ ἐπαγγελλόταν «τὰ δόγματα καὶ τὴν ἠθικὴ ὅλων τῶν ἐθνῶν τῆς γῆς», καὶ σκόπευε «νὰ προσηλώσει, μέσω τῆς θρησκείας, ὅλους τοὺς ἀνθρώπους στὰ οἰκογενειακὰ καὶ κοινωνικά τους καθήκοντα». Ἂν ἡ νέα λατρεία σημείωσε κάποια ἐπιτυχία μεταξὺ τῆς Δημοκρατικῆς ἀστικῆς τάξης, δὲν ἄγγιξε ποτὲ τὸν λαὸ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ὁ παρομοίων ἀρχῶν ἐλευθεροτεκτονισμός, ποὺ ἐπαναδραστηριοποίησε μὲ ἀφετηρία τὸ 1796 ὁ Ραιτιὲ ντὲ Μονταλώ.

Ἡ κυριότερη προσπάθεια τοῦ καθεστῶτος θὰ ἔπρεπε νὰ ἀφορᾶ τὴν πρωτοβάθμια ἐκπαίδευση. Ὅμως δὲν ἔκανε τίποτε γι' αὐτήν, ἐν μέρει ἐπειδὴ ἔλειπαν τὰ χρήματα, καὶ ἀρκέστηκε στὸ νὰ ἀνοίξει τὶς κεντρικὲς σχολὲς καὶ νὰ ὀργανώσει τὸ Ἐθνικὸ Ἰνστιτοῦτο ὅπου βασίλευαν οἱ «Ἰδεολόγοι». Ὑπολόγισε πὼς θὰ σήμαινε πολλὰ γιὰ τὴν προπαγάνδα ἡ ἐπιβολὴ τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἡμερολογίου καὶ τῆς δεκαδικῆς λατρείας. Δὲν κατάφερε τίποτα, ἐπειδὴ πέρα ἀπὸ τοὺς πιστοὺς χριστιανοὺς δυσαρέστησε καὶ τοὺς ἀδιάφορους ταράζοντας τὶς συνήθειές τους.

Πάντως ἡ τρομοκρατία, ἀπαραίτητη σὲ κάθε δικτατορία, δὲν κατόρθωσε νὰ ἀντισταθμίσει τὴν ἀνικανότητα τῶν ἰθυνόντων καὶ τὴν ἀτελὴ ὀργάνωση τῶν ἐξουσιῶν. Ὁ Μερλὲν ντὲ Ντουαὶ βρῆκε ἕνα ρόλο στὰ μέτρα του ἀφότου ἔγινε δεκτὸς στὸ Διευθυντήριο, ὅμως ὁ Φρανσουὰ ντὲ Νεσατώ, ὁ ὁποῖος προστέθηκε στὰ μέλη, δὲν μετροῦσε παρὰ μόνο γιὰ τὶς διοικητικές του ἱκανότητες. Ἀπὸ τοὺς ὑπουργοὺς τοῦ ἔτους 4 δὲν ἀπέμενε παρὰ μόνον ὁ Ραμὲλ-Νογκαρὲ καί, μὲ ἐξαίρεση τὸν Βέλγο Λαμπρέχτ, οἱ ἀλλαγὲς δὲν ὠφέλησαν. Πολλὰ μέλη τοῦ Διευθυντηρίου ἄφηναν νὰ ἐννοηθεῖ πὼς θὰ ἔπρεπε ὄχι ἁπλῶς νὰ ἀναστείλουν προσωρινὰ τὴν ἰσχὺ τοῦ Συντάγματος, ὅπως εἶχαν κάνει οἱ Ὀρεινοί, ἀλλὰ —στοιχεῖο χαρακτηριστικὸ— νὰ τὸ τροποποιήσουν ὥστε νὰ ἐνισχύσουν μόνιμα τὴν ἐκτελεστικὴ ἐξουσία. Φαίνεται πὼς ὁ Σιεγές, ὁ Ταλλεϋράνδος καὶ πιθανότατα ἡ Μαντὰμ ντὲ Στὰλ καὶ ὁ Μπενζαμὲν Κονστὰν κατέστρωσαν τὰ συνεκτικότερα σχέδια. Ὁ Ταλλεϋράνδος εἰδοποίησε τὸν Βοναπάρτη πὼς ὁ Σιεγὲς ὑπολόγιζε νὰ ἔρθει νὰ τὸν συναντήσει, καὶ διαθέτουμε τὴν ἀπάντηση ποὺ ἔδωσε ὁ στρατηγός: συμβούλευσε νὰ ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τὸ Νομοθετικὸ Σῶμα τὸ δικαίωμα νὰ ἀποφασίζει γιὰ τὸν πόλεμο καὶ τὴν εἰρήνη, καθὼς καὶ ἡ ψήφιση τῶν φόρων: «Ἡ δύναμη τῆς κυβέρνησης, μὲ ὁλόκληρο τὸ εὖρος ποὺ τῆς ἀποδίδω, θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρεῖται ὡς ὁ ἀληθινὸς ἐκπρόσωπος τοῦ ἔθνους». Ὅπως εἶναι φυσικό, τὰ Συμβούλια ἀντιλαμβάνονταν τὰ πράγματα διαφορετικά· κι ἐκεῖνα ὅμως

εἶχαν προτείνει στὸ Διευθυντήριο, μὲ δύο εὐκαιρίες, νὰ ἀνασταλοῦν οἱ ἐκλογὲς γιὰ πολλὰ χρόνια. Στὶς 18 Φρουκτιδόρ, ἡ τριανδρία εἶχε ζητήσει ἀπὸ τοὺς βουλευτὲς νὰ ἐγκρίνουν τὴν πρωτοβουλία της, ἀλλὰ δὲν τόλμησε νὰ διεκδικήσει ταυτόχρονα τὴ διεύρυνση τῶν ἐξουσιῶν της. Καθὼς χάθηκε αὐτὴ ἡ εὐκαιρία, θὰ ἔπρεπε νὰ καταφύγουν σὲ νέο πραξικόπημα γιὰ νὰ πετύχουν κάτι τέτοιο, ἀφοῦ ἡ ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος μὲ νόμιμο τρόπο ἀπαιτοῦσε μακρόχρονες καθυστερήσεις. Δὲν συμφώνησαν νὰ τὸ ριψοκινδυνέψουν. Ὁ Λὰ Ρεβεγιὲρ διαβεβαίωνε πὼς ἂν παραβίασαν τὸ Σύνταγμα, τὸ ἔκαναν μόνο γιὰ νὰ τὸ σώσουν. Ὁ Ρεμπὲλ φυλαγόταν ἀπὸ τὸν Μπαρράς, καὶ ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὸν Βοναπάρτη. Μολονότι ἔγινε ἰσχυρότερο, τὸ Διευθυντήριο παρέμεινε ἄοπλο ἀπέναντι στὰ Συμβούλια καὶ στὸ Θησαυροφυλάκιο, ἐνῶ στὰ διαμερίσματα ἡ διοίκηση παρέμεινε ἀσταθής.

Γιὰ μερικοὺς μῆνες ἡ ἕνωση τῶν Δημοκρατικῶν ἔδειχνε τουλάχιστον νὰ ἔχει ἀποκατασταθεῖ. Οἱ Ὀρεινοὶ στοὺς ὁποίους εἶχε ἀπαγορευτεῖ ἡ ἐκλογή, ἀποκαταστάθηκαν. Οἱ Ἰακωβίνοι ἀπέσπασαν τοὺς διορισμοὺς ποὺ τοὺς ἀναλογοῦσαν, καὶ οἱ ἐφημερίδες τους ἀντιμετωπίζονταν εὐνοϊκά. Μέχρι τὸ τέλος τοῦ χειμώνα ἔχουμε λόγους νὰ πιστεύουμε πὼς τὸ Διευθυντήριο φοβόταν πάνω ἀπ' ὅλα τοὺς στρατηγούς. Ὁ Ὠζερὼ κραύγαζε πὼς τοῦ ἔδειξαν ἀγνωμοσύνη, ἐπειδὴ δὲν τὸν δέχτηκαν μεταξὺ τῶν μελῶν τοῦ Διευθυντηρίου. Ὁ Βοναπάρτης, τὸν ὁποῖο ὑποδέχτηκαν μὲ ἐπισημότητα στὸ Παρίσι στὶς 20 Φριμαὶρ τοῦ ἔτους 6 (10 Δεκεμβρίου 1797), ἔδειξε ψυχρότητα καὶ ἀλαζονεία. Ἀπαντώντας στὴν προσφώνηση τοῦ Μπαρράς, ἐκτόξευσε τὸ περίφημο βέλος: «Ὅταν ἡ εὐτυχία τοῦ γαλλικοῦ λαοῦ ἑδραιωθεῖ στοὺς καλύτερους ὀργανικοὺς νόμους, τότε ὁλόκληρη ἡ Εὐρώπη θὰ ἐλευθερωθεῖ». Κατὰ τοὺς μῆνες ποὺ ἀκολούθησαν δὲν ἔπαψαν νὰ συμβουλεύονται τὸν Ναπολέοντα γιὰ τὶς ἐξωτερικὲς ὑποθέσεις, κι ἐκεῖνος περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον ἔσπρωξε τὴ Δημοκρατία στὸ δρόμο τὸν ὁποῖο εἶχε ὑποσχεθεῖ.

β) Ἡ τρίτη ἀντιιακωβινικὴ ἀντίδραση: 22 Φλορεὰλ τοῦ ἔτους 6 (11 Μαΐου 1798)

Καθὼς τὸ ἐκλογικὸ καθεστὼς ἔμεινε ἀμετάβλητο, ὁ πολιτικὸς κόσμος περίμενε μὲ ἀνυπομονησία τὴν ἀνανέωση τῶν ἐκπροσώπων, στὰ τέλη τῆς ἄνοιξης· ἀνανέωση ποὺ θὰ ἐπικύρωνε ἢ θὰ ἔθετε ὑπὸ ἀμφισβήτηση τὰ ἀποτελέσματα τῆς 18ης Φρουκτιδόρ. Κρίνονταν πολλά: μὲ τοὺς πρόσφατους ἀποκλεισμοὺς ἀπὸ τὴ συνέλευση, οἱ κενὲς θέσεις οἱ ὁποῖες ἔπρεπε νὰ πληρωθοῦν ἔφτασαν τὶς 437, καὶ μεταξὺ αὐτῶν συμπεριλαμβάνονταν οἱ θέσεις τοῦ ἄλλου μισοῦ τῶν «αἰωνίων», ποὺ δὲν εἶχαν ἀντικατασταθεῖ στὶς προηγούμενες ἐκλογές. Αὐτὴ τὴ φορὰ ἔλαβαν ὅλες τὶς προφυλάξεις ποὺ εἶχαν ἀπορριφθεῖ τὸ ἔτος 5, ὡς ἀντίθετες πρὸς τὴν ἀρχὴ τῆς ἀντιπροσώπευσης: στὶς 12 Πλυβιὸζ τοῦ ἔτους 6 (31 Ἰανουαρίου 1798) τὸ Νομοθετικὸ Σῶμα ἰδιοποιήθηκε τὸ δικαίωμα τῆς προσεχοῦς ἐξέλεγξης τῶν ἐκλογῶν. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὰ 236 τέως μέλη τῆς Συμβατικῆς ποὺ ἀποχωροῦσαν ἀπὸ τὸ σῶμα, ἀπὸ

κοινοῦ μὲ τοὺς 297 βουλευτὲς ποὺ παρέμεναν σὲ αὐτό, θὰ διενεργοῦσαν τὴν ἐκκαθάριση τῶν νεοεκλεγμένων. Στὶς 24 τοῦ μηνὸς (12 Φεβρουαρίου), τὰ Συμβούλια, μὲ τὴ σύνθεση ποὺ εἶχαν πρὶν ἀπὸ τὶς ἐκλογές, ὅρισαν πὼς ἡ ἐπιλογὴ τοῦ νέου μέλους τοῦ Διευθυντηρίου θὰ γινόταν στὶς 27 Φλορεάλ (16 Μαΐου)—δηλαδὴ τὴν ἀνέθεσαν καὶ αὐτὴ στὸν ἑαυτό τους. Τὴν ἡμέρα ποὺ ὅρισαν, ἀντικατέστησαν τὸν Φρανσουὰ ντὲ Νεσατὼ μὲ τὸν Τρεγιάρ.

Ὅμως σιγὰ σιγὰ ἀντιλήφθηκαν πὼς οἱ βασιλόφρονες, ἀποκλεισμένοι ἀπὸ τὸ ἐκλογικὸ σῶμα ἢ τρομοκρατημένοι, δὲν θὰ ψήφιζαν, καὶ πὼς οἱ δυσαρεστημένοι δὲν θὰ ἔριχναν τὴν ψῆφο τους σὲ ὅσους διεκδικοῦσαν τὴν ἐπανεκλογὴ στὴ νέα βουλή. Παρόμοιες περιστάσεις δὲν θὰ εὐνοοῦσαν τοὺς Ἰακωβίνους; Οἱ τελευταῖοι διηύθυναν πολλοὺς Συνταγματικοὺς Κύκλους, καὶ ἀριθμοῦσαν πλῆθος φίλων μεταξὺ ὅσων συμμετεῖχαν στὴ διοίκηση. Ἡ προπαγάνδα τοὺς προκαλοῦσε φόβο. Ὁ Λὰ Ρεβεγιὲρ ἔτρεμε, καθὼς εἶχε πειστεῖ πὼς οἱ τρομοκράτες ἤθελαν νὰ τὸν δολοφονήσουν. Ὁ Μερλὲν ντὲ Ντουαί, ἀπὸ πραγματικὴ ἀνησυχία εἴτε γιὰ λόγους τακτικῆς, ὑποδύθηκε τὸ ρόλο τοῦ Καρνὸ καὶ κάλεσε σὲ ἐπιφυλακὴ τὴν ἀστικὴ τάξη ἐναντίον τῆς ἐπιστροφῆς στὴ δημοκρατία τοῦ ἔτους 2. Ὁ *Μηνύτωρ* ξεσήκωσε τοὺς πλουσίους ἐνάντια σὲ κάθε «ἀναίσχυντο ἀναρχικὸ ποὺ κήρυσσε τὴν ἰσοπέδωση, τὴν ἰσότητα τοῦ Ροβεσπιέρου, ποὺ ὑποσχόταν σὲ ὅσους δὲν ἔχουν τίποτε νὰ τοὺς δώσει τὰ ἀγαθὰ ἐκείνων ποὺ ἔχουν». Ὁ Μπενζαμὲν Κονστὰν ἔλεγε τὰ ἴδια πράγματα, ἀλλὰ μὲ πιὸ δογματικὸ τρόπο. Στὴν πραγματικότητα, οἱ νεοϊακωβίνοι δὲν εἶχαν πλέον σχέσεις μὲ τοὺς Ἀβράκωτους, ὅμως ὁ «κοινωνικὸς φόβος» ἐξυπηρετοῦσε τοὺς ἀνθρώπους τοῦ Διευθυντηρίου ὅπως καὶ τοὺς Θερμιδοριανοὺς καί, στὴ συνέχεια, τὸν Βοναπάρτη. Μάταια διαμαρτυρόταν ὁ Μπαρρὰς γιὰ τὴ διχόνοια ποὺ ἔσπερναν ἔτσι μεταξὺ τῶν Δημοκρατικῶν: οἱ συνάδελφοί του εἶχαν ὑστεροβουλία. Ἤδη ἀφυπνιζόταν ὁ μικρὸς πόλεμος μεταξὺ τοῦ Διευθυντηρίου καὶ τῶν Συμβουλίων. Τὸ ζήτημα, λοιπόν, ἦταν νὰ ἐξασφαλίσουν μιὰ πειθήνια πλειοψηφία διώχνοντας ὄχι μόνο τοὺς Ἰακωβίνους ἀλλὰ ἐπίσης καὶ τοὺς ἀνεξάρτητους, ὅπως τὸν Λαμάρκ, ἔστω κι ἂν ἦταν Γιρονδῖνος. «Δὲν χρειαζόμαστε καμιὰ ἀντιπολίτευση», θὰ πεῖ ὁ Βοναπάρτης. Ἔχοντας ἀποφασίσει τὴν πορεία του, τὸ Διευθυντήριο προετοίμασε αὐτὴ τὴ φορὰ προσεκτικὰ τὶς ἐκλογές. Πολλαπλασίασε τὶς ἀπολύσεις τῶν ἀντιπάλων του, κήρυξε κατάσταση πολιορκίας σὲ πολλὲς πόλεις, ἔστειλε ἐπιθεωρητὲς ποὺ μετέφεραν ὁδηγίες καὶ κονδύλια στοὺς κομισάριους, μὲ πρόσχημα τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ τέλους διάβασης ποὺ εἶχε ἐπιβληθεῖ στὶς λεωφόρους. Ὁ Μερλὲν ντὲ Ντουαὶ προτιμοῦσε ἕνα ἄλλο τέχνασμα: νὰ πολλαπλασιάζει τὶς διαμάχες, ὥστε στὸ τέλος νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἐπιλέξει μεταξὺ ἀντίπαλων ἀντιπροσωπιῶν.

Οἱ ἐκλογὲς τοῦ ἔτους 6, ποὺ μὲ τόσο φροντίδα ὀργανώθηκαν ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση ἡ ὁποία πολλαπλασίασε τὶς διοικητικὲς πιέσεις, χαρακτηρίστηκαν ἀπὸ πολυάριθμες διασπάσεις τῶν ἐκλογικῶν συνελεύσεων ποὺ ἐπέτρεψαν στὸ Διευθυντήριο νὰ ἐπικυρώσει ὅποιες ἤθελε. Ἔτσι στὸ Παρίσι, ἐνῶ ἡ Ἐκλογικὴ Συνέλευση, ὅπου εἶχε τὴν πλειοψηφία ἡ Ἀριστερά, ἕδρευε στὸ Ὀρατόριο, μιὰ κυβερνητικῆς ἐμ-

πνευσης συνέλευση πού τὴν ἀποτέλεσαν 212 σχισματικοὶ ἐκλέκτορες, ἀπὸ τοὺς 609 πού ἦταν συνολικά, πῆγε κι ἐγκαταστάθηκε στὸ Ἐθνικὸ Ἰνστιτοῦτο. Οἱ νεοεκλεγμένοι δὲν εἶχαν ἐπάνω τους τίποτε πού θὰ μποροῦσε νὰ τρομάξει τὴν ἀστικὴ τάξη, ὅμως τὸ Διευθυντήριο ἤθελε ὁπωσδήποτε νὰ ἔχει μιὰ πειθήνια πλειοψηφία στὴ Συνέλευση. Οἱ ὀπαδοὶ πού διέθετε στὰ Συμβούλια ὑποστήριζαν ὅσους ἐκλέγονταν ἀπὸ τὶς διασπαστικὲς συνελεύσεις καὶ ἀπαιτοῦσαν τὴν ἐπικύρωση τῆς ἐκλογῆς τους. Ἔτσι ὁ Ρενιὲ ἔλεγε στὶς 8 Φλορεὰλ (27 Ἀπριλίου 1798) στοὺς Γέροντες: «Καθὼς εἶναι σημαντικὸ νὰ καθησυχάσουμε τὴ Γαλλία ὥστε νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὸ φόβο πού τὴ διακατέχει μπροστὰ στὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἀνανεωθοῦν στοὺς κόλπους της ὅλες οἱ ἐπαναστατικὲς φρικωδίες, ἂς δηλώσετε πὼς οἱ βασιλόφρονες μὲ τὸν κόκκινο σκοῦφο, πού δὲν εἶναι λιγότερο ἐπικίνδυνοι ἀπὸ τοὺς βασιλόφρονες μὲ τὴ λευκὴ κονκάρδα, δὲν πρόκειται νὰ μποῦν ἐδῶ παρὰ μόνο πατώντας πάνω στὰ πτώματά σας». Στὶς 18 Φλορεὰλ (7 Μαΐου) ὁ Σενιὲ κατήγγειλε στοὺς Πεντακοσίους «τὴ βασιλικὴ φράξια καὶ τὴν ἀναρχικὴ φράξια». Σὲ συμφωνία μὲ τὸ Διευθυντήριο, ἡ πλειοψηφία τῶν Πεντακοσίων υἱοθέτησε τὸν κατάλογο τῶν νεοεκλεγμένων πού ἔπρεπε νὰ ἀποκλειστοῦν, παρ' ὅλες τὶς διαμαρτυρίες τοῦ στρατηγοῦ Ζουρντάν. Οἱ Γέροντες συγκατατέθηκαν.

Ὁ νόμος τῆς 22ας Φλορεὰλ τοῦ ἔτους 6 (11 Μαΐου 1798) κατήγγελλε «τὴ συνωμοσία μὲ τὰ δύο παρακλάδια της», ἀκύρωσε τὶς ἐκλογὲς σὲ ὀχτὼ διαμερίσματα ὅπου δὲν σημειώθηκε διάσπαση, ἐπικύρωσε τὴν ἐκλογὴ ὅσων προέρχονταν ἀπὸ τὶς διασπαστικὲς συνελεύσεις 19 διαμερισμάτων, καὶ ἀπέρριψε 60 ἐκλεγμένους δικαστὲς ἢ διοικητικοὺς λειτουργούς. Συνολικὰ 106 βουλευτὲς ἔγιναν «Φλορεαλικοί». Ἀντιθέτως, 191 κυβερνητικοὶ ὑποψήφιοι ἔγιναν δεκτοὶ στὰ Συμβούλια. Ἀπὸ αὐτούς, 85 ἦταν κομισάριοι καὶ κρατικοὶ λειτουργοὶ τοὺς ὁποίους πρότεινε τὸ Διευθυντήριο, καὶ 106 ἦταν δικαστὲς καὶ διοικητικοὶ λειτουργοί, οἱ ὁποῖοι θεωρητικὰ εἶχαν ἐκλεγεῖ ἀλλὰ πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς εἶχαν τοποθετηθεῖ στὶς θέσεις τους ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση. Ἔτσι ἡ μερίδα τοῦ Διευθυντηρίου ἀπέκτησε τὴν πλειοψηφία στὰ Συμβούλια, ὅμως μὲ αὐτὲς τὶς ὑποκριτικὲς καὶ βίαιες διαδικασίες τὸ καθεστὼς ἔχασε ἀκόμη περισσότερο τὴν ὑπόληψή του.

Ὁ διορισμὸς τοῦ Τρεγιὰρ στὸ Διευθυντήριο, τὸ ὁποῖο ἀνανεώθηκε στὶς 27 Φλορεὰλ (16 Μαΐου 1798) μὲ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ Φρανσουὰ ντὲ Νεσατώ, δὲν βοήθησε νὰ ἀνακάμψει τὸ γόητρο τῆς Κυβέρνησης. Τὸ νέο μέλος τοῦ Διευθυντηρίου —δικηγόρος, τέως μέλος τῆς Συντακτικῆς, ἕνας ἀπὸ τοὺς βασιλοκτόνους τῆς Συμβατικῆς— ἦταν ἄνθρωπος δεύτερης κλάσης, κι ἐπιπλέον πολιτικὰ ἀδέξιος. Πάντως ἡ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία γιὰ λίγο καιρὸ ἐνισχύθηκε, κατορθώνοντας νὰ δώσει συνέχεια στὸ μεταρρυθμιστικὸ ἔργο πού ἐπιχειρήθηκε τὴν ἐπαύριο τοῦ Φρουκτιδόρ. Ἡ ὑποδούλωση ὅμως τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας ἐξακολουθοῦσε τὴν πορεία της, καὶ ἡ παρεμβολὴ τῶν πρακτόρων τοῦ κράτους ἔμελλε νὰ πλήττει γιὰ πολὺ καιρὸ ἀκόμη τὸ ἀντιπροσωπευτικὸ πολίτευμα.

Ὡστόσο, δὲν ἄργησε νὰ ἔρθει ἡ ἀπογοήτευση. Ἡ πλειοψηφία, δυσαρεστημένη

ἀπὸ τὴ θυσία τόσο πολλῶν ἀνθρώπων ποὺ συγκέντρωναν τὴν ἐκτίμησή της, μνησικακοῦσε βουβὰ ἀπέναντι στὸ Διευθυντήριο γιὰ τὴν ἴδια τὴν καθυπόταξή της. Στὴν ἀντιπολίτευση, ὁ Λουκιανὸς Βοναπάρτης ἐπέκρινε μὲ δημαγωγικὴ βία τὸ καθεστώς. Τὴν ἴδια στιγμὴ ποὺ τὸ Διευθυντήριο ἔφτανε στὸ ἀπόγειο τῆς δύναμής του, ἄρχισε νὰ προετοιμάζεται ἡ πτώση του.

γ) *Τὰ δημόσια οἰκονομικὰ καὶ ἡ ἐθνικὴ οἰκονομία*

Ὡστόσο, ἀκριβῶς στοὺς εἴκοσι μῆνες ποὺ ἀκολούθησαν τὴν 18η Φρουκτιδόρ, τὸ Διευθυντήριο ὁλοκλήρωσε τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ διοικητικοῦ του ἔργου, τὸ ὁποῖο ἀδικήθηκε μολονότι προετοίμασε σὲ ὁρισμένα σημεῖα τὸ ἔργο τῆς Ὑπατείας.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἐπιβαλλόταν ἡ δημοσιονομικὴ ἀνόρθωση. Τὰ Συμβούλια υἱοθέτησαν ἀρκετὰ γρήγορα ἕναν νέο ἀκρωτηριασμὸ τοῦ δημόσιου χρέους. Στὸ «Μεγάλο Βιβλίο» κρατήθηκε ἢ καταγράφηκε τὸ ἕνα τρίτο του, καὶ οἱ σχετικοὶ τίτλοι γίνονταν δεκτοὶ γιὰ τὴν ἐξόφληση τῶν φορολογικῶν συνεισφορῶν ἢ γιὰ τὸ τμῆμα ἐκεῖνο τοῦ τιμήματος τῶν ἐθνικῶν γαιῶν ποὺ ἀπαιτοῦνταν νὰ καταβληθεῖ σὲ μεταλλικὸ χρῆμα. Τὰ ἄλλα δύο τρίτα ἀποδόθηκαν σὲ γραμμάτια ποὺ γίνονταν δεκτὰ γιὰ τὸ ὑπόλοιπο αὐτοῦ τοῦ τιμήματος, γιὰ τὸ ὁποῖο συναγωνίζονταν ἐπίσης ἄλλες «νεκρὲς ἀξίες», ὅπως ἡ «ἐκκαθάριση τοῦ Ραμέλ», δηλαδὴ ἡ χρεωκοπία κατὰ τὰ δύο τρίτα ποὺ ἐπιβλήθηκε στὶς 9 Βαντεμιαὶρ τοῦ ἔτους 6 (30 Σεπτεμβρίου 1798) στὰ ἀτέρμονα εἰσοδήματα καὶ ἐπιπλέον, στὶς 24 Φριμαὶρ (14 Δεκεμβρίου) στὶς ἰσόβιες προσόδους, στὶς συντάξεις καὶ στὶς ἐκκρεμεῖς πιστώσεις, καθὼς καὶ στὶς πιστώσεις τοῦ κυμαινόμενου δημόσιου χρέους.

Ἔτσι ὁ προϋπολογισμὸς ἐλαφρύνθηκε κατὰ 160 ἑκατομμύρια καὶ πλέον, ἀπαλλάχτηκε ἀπὸ τὰ καθυστερούμενα. Ἀπέμενε νὰ βρεθεῖ τρόπος γιὰ τὴν ἐξισορρόπησή του. Γιὰ νὰ ἐπισπευστεῖ ἡ σύλληψη τῶν ἄμεσων φόρων, δημιουργήθηκε σὲ κάθε διαμέρισμα μιὰ Διεύθυνση Συνεισφορῶν. Οἱ κομισάριοι τοῦ Διευθυντηρίου καθόριζαν τὸ ποσὸ ποὺ θὰ ἐπιβαλλόταν, μαζὶ μὲ τοὺς ὑπεύθυνους γιὰ τὸν καταμερισμό του οἱ ὁποῖοι ἐκπροσωποῦσαν τοὺς φορολογούμενους καὶ ἐξασφάλιζαν τὴ σύνταξη τῶν φορολογικῶν καταλόγων. Ὅμως ταυτόχρονα ἔπρεπε νὰ ἀπασχολοῦνται καὶ σὲ ἄλλα καθήκοντα, κι ἐπιπλέον τοὺς ἔλειπε ἡ τεχνικὴ ἐπάρκεια. Ἔτσι, ἡ μεταρρύθμιση δὲν ἀπέφερε τὰ ἐπιθυμητὰ ἀποτελέσματα. Πιὸ ἀποτελεσματικὴ ἀποδείχτηκε ἡ ἀποστολὴ φοροεισπρακτόρων στὰ σπίτια ὅσων καθυστεροῦσαν νὰ πληρώσουν, ἡ ὁποία στὸ ἑξῆς ἐφαρμοζόταν αὐστηρά.

Τὰ Συμβούλια ἐνέκριναν τὴν ἐπιβολὴ ὁρισμένων νέων φόρων, κυρίως τοῦ τέλους διάβασης λεωφόρων. Ὅμως ἐπέμεναν νὰ ψηφίζουν τὶς δαπάνες χωρὶς συνολικὸ σχέδιο, καὶ τοὺς φόρους μὲ καθυστέρηση. Ἀπεχθάνονταν πάντοτε τὶς ἔμμεσες συνεισφορές, καὶ τὶς ἀποδέχτηκαν μόνο μὲ τὴ μορφὴ τῶν δημοτικῶν διαπυλίων τελῶν. Τὸ ἔλλειμμα τοῦ ἔτους 6 ὑπολογίστηκε στὰ 250 ἑκατομμύρια. Στὴ διάρκεια τοῦ φθινοπώρου, τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ ἔτους 7, ἐνέκριναν ἐπιτέλους, ἴσως ἐπειδὴ

ἀπειλοῦνταν ξανὰ ἀπὸ τὸν ἠπειρωτικὸ πόλεμο, τοὺς βασικοὺς νόμους οἱ ὁποῖοι ἐξακολούθησαν ἐπὶ πολὺ καιρὸ νὰ ἰσχύουν, ἢ ἰσχύουν ἀκόμη καὶ σήμερα, σχετικὰ μὲ τοὺς φόρους ἐπιτηδεύματος, τὸ χαρτόσημο, τὰ τέλη πρωτοκόλλου, τὸ φόρο ἔγγειας ἰδιοκτησίας καὶ τὰ τέλη οἰκοσκευῆς. Ἐπιπλέον θέσπισαν ἕναν νέο ἄμεσο φόρο θυρῶν καὶ παραθύρων. Ἀλλὰ τὰ δημόσια ἔσοδα δὲν μποροῦσαν νὰ ἀπολαύσουν τοὺς καρποὺς ὅλων αὐτῶν παρὰ μόνο μακροπρόθεσμα. Ὅσο γιὰ τὰ ἔκτακτα ἔξοδα, ἡ ἐκποίηση τῶν ἐθνικῶν γαιῶν δὲν ἀρκοῦσε γιὰ νὰ τὰ καλύψει. Οἱ πόροι προῆλθαν κυρίως ἀπὸ ἕνα δάνειο 80 ἑκατομμυρίων γιὰ τὸν πόλεμο ἐναντίον τῆς Ἀγγλίας, καὶ ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν ἀδελφῶν Δημοκρατιῶν.

Ἡ ἔνδεια τοῦ Θησαυροφυλακίου διαιωνίστηκε, καὶ οἱ «διαχειριστὲς τοῦ χρήματος» παρέμεναν κυρίαρχοι. Τὸ Διευθυντήριο συνέχισε νὰ τοὺς πληρώνει μὲ τὸ ἴδιο νόμισμα καὶ νὰ ὑπομένει τὶς ἀπαιτήσεις τους. Μεγάλωσε ἀκόμη περισσότερο ἡ φήμη τοῦ Οὐβρὰρ καὶ τοῦ ντ' Αἰνγκερλό, τοῦ Πωλὲ καὶ τοῦ Βανλερμπέργκε, τοῦ Σεγκέν, τοῦ Σιμόν, τοῦ συζύγου τῆς Δεσποινίδος Λάνζ. Ἡ διαφθορὰ τῶν κρατικῶν λειτουργῶν καὶ τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν συνεχίστηκε. Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1798 παύθηκαν πολλοὶ ἀπὸ τοὺς βοηθοὺς τοῦ ὑπουργοῦ Πολέμου Σερέρ, μεταξὺ αὐτῶν καὶ ὁ ἀδελφός του, καὶ θεωρήθηκε ὑπεύθυνος γιὰ τὶς καταχρήσεις τους ὁ ἴδιος ὁ ὑπουργός. Πολυάριθμα σκάνδαλα ἀποκάλυψαν τὶς ἀπάτες στὶς ὁποῖες δραστηριοποιοῦνταν οἱ ἑταιρεῖες τῶν κρατικῶν προμηθευτῶν. Τὸ Διευθυντήριο δὲν κατόρθωσε νὰ ἐπιβληθεῖ στὸ Θησαυροφυλάκιο, ὅπου διείσδυσε καὶ ἡ προδοσία: τὸν μήνα Θερμιδὸρ τοῦ ἔτους 6, τὸ Θησαυροφυλάκιο συνέβαλε στὴν ἥττα τῆς δεύτερης ἐκστρατείας στὴν Ἰρλανδία, ἀφήνοντάς την χωρὶς χρήματα.

Ἡ ἠπειρωτικὴ εἰρήνη ἐπὶ Διευθυντηρίου δὲν διάρκεσε παραπάνω ἀπὸ ἐνάμισι χρόνο, ἀντὶ γιὰ τὰ τέσσερα χρόνια ποὺ κράτησε ἐπὶ Ὑπατείας, ἡ ὁποία ἐπιπλέον ἐπωφελήθηκε καὶ ἀπὸ τὸν ἕνα χρόνο τῆς εἰρήνευσης στὶς θάλασσες. Δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήσσει, λοιπόν, τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἀποτελέσματά της δὲν ἦταν τόσο λαμπρὰ ὅσο ἐκεῖνα τῆς Ὑπατείας. Ἐπιπλέον τὸ Διευθυντήριο εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς δυσκολίες ποὺ προκαλεῖ ὁ ἀποπληθωρισμός, καθὼς καταστρέφει τὶς πιστώσεις καὶ καταβαραθρώνει τὶς τιμές. Τὸ μεταλλικὸ χρῆμα παρέμενε σπάνιο. Δὲν δίνονταν δάνεια μὲ ἐπιτόκιο κάτω ἀπὸ 10%, ἐνῶ οἱ βραχυπρόθεσμες πιστώσεις ἔφταναν ἐπιτόκια μέχρι 7% τὸν μήνα. Τὸ 1796 ὁ Περρεγκὼ καὶ ὁ Ρεκαμιὲ ἵδρυσαν, εἶναι ἀλήθεια, τὸ «Ταμεῖο Τρεχόντων Λογαριασμῶν», καὶ τὸ 1797 ἐμφανίστηκε ἕνα «Ταμεῖο Ἐμπορικῶν Προεξοφλήσεων». Ἐπίσης, στὴν ἐπαρχία ἄνοιξαν ὁρισμένες ἐκδοτικὲς τράπεζες. Τὰ Συμβούλια ὅμως ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἀρνοῦνται νὰ μετατρέψουν σὲ νόμισμα τὰ τραπεζογραμμάτια ποὺ ἐξέδιδαν αὐτές, ἀφοῦ δὲν ἐπέτρεπαν στὰ κρατικὰ ταμεῖα νὰ τὰ εἰσπράττουν, καὶ ἄλλωστε τέτοιες τράπεζες δὲν ἐξυπηρετοῦσαν μὲ προεξοφλήσεις παρὰ μόνο τὶς ὑποθέσεις τῶν μετόχων τους.

Ἐξίσου συνέβαλε ἡ πτώση τῶν τιμῶν στὴν ἀποθάρρυνση τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ πνεύματος. Οἱ σοδειὲς τοῦ 1796 καὶ τοῦ 1797 ἦταν πληθωρικές. Τὸ 1798 προστέθηκαν ἡ πτώση πωλήσεων τοῦ κρασιοῦ, καὶ ἡ ξηρασία ἡ ὁποία ὑποχρέωσε τοὺς χωρι-

κοὺς νὰ σφάξουν ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ ζῶα τους. Ἡ κυβέρνηση βρῆκε πὼς αὐτὸ εἶχε ὁρισμένα πλεονεκτήματα καί, καθὼς ἡ ζωὴ ἔγινε φτηνότερη, ἡ δημόσια γαλήνη ἐπωφελήθηκε. Ἀλλὰ ἡ ἐπίμονη πτώση τῶν εἰσοδημάτων κόστισε στὸ Διευθυντήριο τὴ βαθύτατη ἀντιδημοτικότητά του στοὺς κύκλους τῶν μεγαλογεωργῶν, τῶν εὔπορων καλλιεργητῶν καὶ τῶν μεγάλων ἰδιοκτητῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων στρατολογοῦνταν κατὰ μεγάλο μέρος οἱ ἐκλέκτορες.

Ὅπως συμβαίνει πάντοτε, ἡ ἀγροτικὴ κρίση εἶχε ἐπιπτώσεις στὴ βιομηχανία, ἀφοῦ μετὰ βίας ἀντιστάθμιζαν τώρα οἱ κατασκευαστὲς τὶς ἀπώλειες ποὺ τοὺς κόστιζαν οἱ φόροι, οἱ ἐπιτάξεις, ὁ πόλεμος. Οἱ ἐσωτερικὲς μεταφορὲς σκόνταφταν σὲ κάθε λογῆς ἐμπόδια: δρόμοι κατεστραμμένοι, διώρυγες ἐγκαταλειμμένες, ληστεία. Ἀκόμη περισσότερο ὑπέφερε τὸ θαλάσσιο ἐμπόριο: ὁ ἐμπορικὸς στόλος χανόταν σιγὰ σιγά. Οἱ σχέσεις τῶν ἀποικιῶν μὲ τὴ μητρόπολη εἶχαν τώρα σχεδὸν διακοπεῖ. Ἡ ἐκστρατεία τῆς Αἰγύπτου ἔκλεισε τὰ λιμάνια τῆς Τουρκίας καὶ τῆς Ἀνατολῆς.

Παρόμοιες περιστάσεις δὲν ὑπόσχονταν καλὴ καρποφορία στὶς προσπάθειες ποὺ κατέβαλλε τὸ Διευθυντήριο γιὰ τὴν οἰκονομία, γιὰ τὶς ὁποῖες ὁ κυριότερος ἔπαινος ἀπονέμεται στὸν Φρανσουὰ ντὲ Νεσατώ, ποὺ ἔγινε ξανὰ ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν τὸ ἔτος 6. Πνεῦμα τόσο γόνιμο σὲ σχέδια, ἀναγκάστηκε νὰ περιοριστεῖ σὲ πληροφοριακὲς ἐγκυκλίους καὶ σὲ μερικὲς προτροπές. Στὶς 24 Βαντεμιαὶρ τοῦ ἔτους 7 (15 Ὀκτωβρίου 1798) ἐγκαινίασε τὴν πρώτη ἐθνικὴ ἔκθεση. Στὴν πραγματικότητα, ἡ παραγωγὴ παρέμενε κατώτερη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ 1789. Ἡ Γαλλία συνέχιζε νὰ εἶναι χώρα οὐσιαστικὰ ἀγροτική, ὅμως ἀκόμη καὶ σὲ αὐτὸ τὸ πεδίο δὲν προόδευε παρὰ μὲ βραδὺ ρυθμό. Καθὼς ἡ ἀτονία τῆς οἰκονομίας ἐπενεργοῦσε μὲ τὴ σειρά της στὰ δημόσια οἰκονομικά, ποὺ ἤδη πλήττονταν βαριὰ ἀπὸ τὰ πολεμικὰ ἔξοδα, τὰ σχέδια τῶν φιλοσόφων, τὰ ὁποῖα μετατράπηκαν καταρχὴν σὲ νόμους ἀπὸ τοὺς Ὀρεινούς, σχετικὰ μὲ τὴν ἐθνικὴ παιδεία καὶ τὴν κοινωνικὴ πρόνοια, παρουσιάζονταν ὅλο καὶ περισσότερο ὡς φιλόδοξες οὐτοπίες. Ἔπρεπε νὰ περιοριστοῦν, ὅπως συνέβαινε καὶ στὸ παρελθόν, σὲ προόδους ποὺ σχεδιάζονταν σὲ μέτρια κλίμακα καὶ πραγματοποιοῦνταν ἀργὰ καὶ μετὰ βίας. Ὁ Φρανσουὰ ντὲ Νεσατώ, καὶ στὸν τομέα αὐτὸ ἐπίσης, ἀποδείχτηκε ὁ καλύτερος τεχνίτης. Συστάθηκε ἕνα Ἀνώτερο Συμβούλιο Δημόσιας Ἐκπαίδευσης. Σχεδιάστηκε ἡ ἵδρυση μιᾶς «Γαλλικῆς Πρυτανείας» ἡ ὁποία, ἀναλαμβάνοντας νὰ χρηματοδοτεῖ τοὺς ὑποτρόφους, θὰ ὁλοκλήρωνε τὴ δημιουργία τῶν κεντρικῶν σχολῶν. Τὸ «Γραφεῖο Ἀγαθοεργίας» κάθε κοινότητας ἀνέλαβε τὴν κοινωνικὴ πρόνοια, τὴν ὁποία τροφοδοτοῦσαν μερικὲς φορὲς καὶ τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὰ διαπύλια τέλη.

Ἡ ζωὴ τῶν Γάλλων βελτιωνόταν ἐλάχιστα. Συνάμα τὸ Διευθυντήριο δὲν κατόρθωνε νὰ διατηρηθεῖ παρὰ μόνο χάρη στὴν εἰρήνη, κι ἐπειδὴ τὰ στρατεύματά του ζοῦσαν σὲ μεγάλο βαθμὸ εἰς βάρος τῶν ὑποτελῶν χωρῶν. Ὅταν ξανάρχισε ὁ πόλεμος, καὶ ἡ ἥττα ὁδήγησε τὶς στρατιὲς στὸ ἐσωτερικὸ τῶν συνόρων, τὰ ἔξοδα ἐπιβαρύνθηκαν ἐκ νέου καὶ κατέστησαν ἀδύνατη τὴ θέση ὅσων κυβερνοῦσαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ϛ'

Ο ΑΓΓΛΟΓΑΛΛΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

ΟΤΑΝ ΤΗΝ ΕΓΚΑΤΕΛΕΙΨΑΝ οἱ ἠπειρωτικὲς Δυνάμεις, ἡ Ἀγγλία ἔκρινε πὼς βρισκόταν σὲ κίνδυνο. Ἔτσι ὁ πόλεμος ἐθνικοποιήθηκε ἐν μέρει καὶ ἀπὸ τὴν πλευρά της, κατὰ τρόπο ὥστε ὁ Πὶτ μπόρεσε νὰ αὐξήσει τὴ φορολογία καὶ νὰ ἀναπτύξει τὴ στρατολογία. Στὴν πραγματικότητα, τὸ Διευθυντήριο ἀπέτυχε νὰ κλονίσει τὴ ναυτικὴ καὶ τὴ στρατιωτικὴ ἰσχὺ τῆς Μεγάλης Βρετανίας καί, τελικά, ἔδωσε τὴν ἔγκρισή του γιὰ τὴν ἐκστρατεία τῆς Αἰγύπτου ἡ ὁποία ἀνησύχησε τὸν ἐχθρό, ἀλλὰ ταυτόχρονα τοῦ προσέφερε καὶ μιὰ πολύτιμη ὑπηρεσία ἀναβιώνοντας τὸ Συνασπισμὸ τῶν Δυνάμεων.

α) Ἡ Ἀγγλία ἀγωνίζεται

Ἡ βρετανικὴ κυβέρνηση ἀπέμεινε μόνη ἐναντίον τῆς μεγάλης πλέον Γαλλίας, ἡ ὁποία ἦταν τώρα κυρίαρχη τῆς Ὀλλανδίας καὶ σύμμαχος τῆς Ἰσπανίας. Δὲν παραγνώρισε τὸν κίνδυνο. Στὸν Ἀτλαντικό, ἡ κατάσταση δὲν φαινόταν ἀνησυχητική, ὅμως θὰ γινόταν σοβαρὴ ἂν ἡ γαλλικὴ μοίρα τῆς Τουλόν, παίρνοντας μαζί της καὶ τὸν ἰσπανικὸ στόλο καθὼς θὰ περιέπλεε τὴν Ἰβηρική, ἐρχόταν νὰ ἐνισχύσει ἐκείνη τῆς Βρέστης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, μήπως δὲν ἦταν μοιραῖο ἡ γαλλικὴ ἐπέκταση νὰ μειώσει τὶς βρετανικὲς ἐξαγωγές, καὶ μαζί τους τὰ κέρδη τὰ ὁποῖα τροφοδοτοῦσαν τὸ δανεισμό; Ἡ καλύτερη δυνατὴ ἀπάντηση θὰ ἦταν νὰ δοθεῖ νέα πνοὴ στὸ Συνασπισμὸ τῶν Δυνάμεων. Ὅμως ἡ Αὐστρία, κουρασμένη, καὶ ἡ Πρωσία, ποὺ ἔλπιζε νὰ εἰσπράξει ἀποζημιώσεις στὴ Γερμανία, ἐκώφευαν, ἐνῶ ἀκόμη καὶ ὁ Παῦλος Α' τῆς Ρωσίας, παρ' ὅλη τὴν ἐχθρότητα ποὺ ἔτρεφε γιὰ τὴν Ἐπανάσταση, μέχρι τὴν ἐκστρατεία τῆς Αἰγύπτου ἁπλῶς καλλιεργοῦσε προσδοκίες. Ἐπὶ ἕναν ὁλόκληρο χρόνο ἡ Ἀγγλία δὲν εἶχε νὰ ὑπολογίζει παρὰ μονάχα στὸν ἑαυτό της. Ἔπρεπε λοιπὸν νὰ ἐντείνει τὶς προσπάθειές της.

Ἡ ἀλληλεγγύη τῶν διευθυντικῶν τάξεων, ἡ ὁποία εἶχε ἤδη ἐκδηλωθεῖ κατὰ τὴν κρίση τῆς προηγούμενης ἄνοιξης, ἐπιβεβαιωνόταν ὁλοένα καὶ περισσότερο. Γιὰ ἕνα διάστημα ἔσβησαν οἱ ἀνταγωνισμοὶ τῶν πολιτικῶν στοὺς κόλπους τῆς κυβερνητικῆς πλειοψηφίας. Ὁ Κάννιγκ, ὁ ὁποῖος μέχρι τότε κινοῦσε ὑποψίες γαλλοφιλίας, ρίχτηκε μὲ ζῆλο στὴ μάχη ἐναντίον τῆς Ἐπανάστασης τῆς ἰσότητας καὶ ἄρχισε νὰ ἐκδίδει τὴν ἐπιθεώρησή του, τὸν *Ἀντιιακωβῖνο*. Οἱ ἐφημερίδες καὶ οἱ γελοιογράφοι, πάνω ἀπ' ὅλους ὁ Γκίλραιη, χωρὶς νὰ παραιτοῦνται ἀπὸ τὸ δικαίωμα τῆς κριτικῆς, τάχθηκαν ὅλοι στὴν ὑπηρεσία τῆς «δίκαιης ὑπόθεσης». Ἡ γαλλικὴ εἰ-

σβολὴ στὴν Ἐλβετία καὶ στὴ Γενεύη, τὴ Ρώμη τοῦ καλβινισμοῦ, προκάλεσαν ἀγανάκτηση σὲ πολυάριθμα πνεύματα. Γιὰ παράδειγμα, ἐνέπνευσαν στὸν Κόουλριτζ μιὰ ᾠδὴ ἐναντίον τῆς ἱερόσυλης Γαλλίας.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ ἀναταραχὴ στοὺς κόλπους τοῦ ἔθνους δὲν καταλάγιαζε. Μέχρι τότε, ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ δὲν νοιαζόταν γιὰ τὸν πόλεμο: ὑπόθεση τῆς κυβέρνησης, σκέφτονταν οἱ λαοὶ τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος. Ἡ πολιτικὴ τοῦ Πὶτ εὐνοοῦσε συνετὰ αὐτὴν τὴν ἀδιαφορία, προσπαθώντας νὰ προφυλάξει τοὺς συμπατριῶτες του ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς καὶ τὶς θυσίες μέχρι τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ ἔρχονταν νὰ τὶς ἀπαιτήσουν οἱ ἴδιοι, ὅταν θὰ συνειδητοποιοῦσαν τὸν κίνδυνο. Ἡ ἀπειλὴ τῆς εἰσβολῆς ἐπέσπευσε αὐτὴ τὴ στιγμή. Οἱ δημοκράτες, οἱ ὁποῖοι συνέχιζαν νὰ διεκδικοῦν τὴν εἰρήνη καὶ νὰ ἐπιδεικνύουν τὴν ἀδελφοσύνη τους μὲ τοὺς ἐπαναστάτες, τώρα ἔμεναν ἐκτεθειμένοι στὴν κατηγορία τῆς προδοσίας. Ἀκόμη καὶ ὁ ἴδιος ὁ Φόξ, μὲ τοὺς Οὐίγους φίλους του, δὲν κατάφεραν νὰ ἀποφύγουν τὴν ἀποδοκιμασία.

Ἀπὸ τὸ τέλος ἐκείνου τοῦ χρόνου, ὁ Πὶτ ἐπωφελήθηκε ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ ἀφύπνιση γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὸ δημόσιο ταμεῖο. Στὸν προϋπολογισμὸ τοῦ 1798 αὐξήθηκαν διαφορικὰ οἱ ἄμεσοι φόροι (assessed taxes) —τὸ μέτρο ἔμεινε γνωστὸ ὡς triple assessment— καὶ οἱ εὔποροι κλήθηκαν νὰ συμμετάσχουν σὲ μιὰ ἐθελοντικὴ συνεισφορά. Τὸ ἀποτέλεσμα ἀπέδωσε μόλις τὰ δύο τρίτα ὅσων ἐλπίζονταν. Ἐπίσης, ὁ Πὶτ ἐπέβαλε τὸν φόρο εἰσοδήματος (income tax) γιὰ τὸ 1799 μὲ βάση τὰ 2 σελίνια τὴ λίρα, δηλαδὴ τὸ 10% τοῦ εἰσοδήματος γιὰ τὰ εἰσοδήματα πάνω ἀπὸ 200 λίρες. Τὸ ποσοστὸ μειωνόταν γιὰ τὰ εἰσοδήματα ποὺ βρίσκονταν κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὕψος, ἐνῶ ἀπαλλάσσονταν ὅσα δὲν ἔφταναν τὶς 60 λίρες. Ἡ θυσία τῆς ἰθύνουσας τάξης παρέμεινε σὲ χαμηλὸ ἐπίπεδο. Τὸ 1801, ἡ ἄμεση φορολογία ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀποδίδει μόνο 10,5 ἑκατομμύρια λίρες, ἔναντι τῶν 23 ἑκατομμυρίων καὶ πλέον ποὺ ἀποσποῦσαν οἱ ἔμμεσοι φόροι. Ὁ ἐπιμερισμὸς τοῦ income tax ἀφέθηκε στὰ χέρια τῆς κτηματικῆς ἀριστοκρατίας τῆς ὑπαίθρου (gentry), ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη ἑνὸς ἐπιτετραμμένου τοῦ Θησαυροφυλακίου. Ἐπιπλέον, ὁ Πὶτ ἐπέτρεψε τὴν ἐξαγορὰ τοῦ φόρου ἐγγείου ἰδιοκτησίας (land tax) μὲ τὸν ὅρο τῆς ἐγγραφῆς σὲ ἕνα δάνειο, πρὸς μεγάλο ὄφελος τῶν γαιοκτημόνων (landlords).

Πιὸ δύσκολο ἦταν νὰ βελτιωθεῖ ἡ στρατολογία. Οἱ στρατιωτικοὶ θεωροῦσαν μηδαμινὴ τὴν ἀξία τῆς πολιτοφυλακῆς. Ἀπὸ τὸ 1794, πολυάριθμοι ἐθελοντές, οἱ ὁποῖοι ἤθελαν νὰ ἀποφύγουν τὴν κλήρωση ποὺ ἴσως τοὺς ἀνάγκαζε νὰ καταταγοῦν στὴν πολιτοφυλακή, ὀργανώνονταν αὐτόβουλα καὶ ὑπόσχονταν νὰ πολεμήσουν τὸν εἰσβολέα μέσα σὲ μιὰ ἀκτίνα ποὺ ὅριζαν μόνοι τους —ἐνῶ στὸ μεταξὺ ἔμεναν στὰ σπίτια τους. Χρησιμότεροι φαίνονταν οἱ ἐθνοφρουροὶ (fencibles). Αὐτοὶ ἀριθμοῦσαν περίπου 25.000 ἄνδρες, οἱ ὁποῖοι συγκροτοῦσαν τακτικὲς μονάδες ποὺ ἀναλάμβαναν νὰ ὑπηρετήσουν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου. Ἐξαιτίας ὅμως αὐτῶν τῶν σχηματισμῶν στέρευαν οἱ προσχωρήσεις στὶς τάξεις τοῦ στρατοῦ. Τὸ 1796 ἀποφασίστηκε νὰ ζητηθοῦν ἀπὸ τὶς ἐνορίες 15.000 ἐπίστρατοι οἱ

ὁποῖοι θὰ διαλέγονταν μὲ κλῆρο, ὑπὸ τὴν ἀπειλὴ προστίμου. Τὸ μέτρο κατέληξε σὲ πλήρη ἀποτυχία, ἀφοῦ ὅσοι κληρώνονταν προτιμοῦσαν νὰ πληρώσουν τὸ πρόστιμο. Ἐπιπλέον, τὸ 1798 ἀποφασίστηκε νὰ προταθεῖ στοὺς πολιτοφύλακες νὰ καταταγοῦν ἔναντι ἀμοιβῆς. Αὐτὸ τὸ σύστημα ἀπέδωσε, καὶ θεσμοθετήθηκε νομικὰ στὶς 12 Ἰουλίου 1799· συνέχισε νὰ χρησιμοποιεῖται μέχρι τὸ 1815. Ὁ στρατός, ἀπὸ τοὺς 39.000 ἄνδρες ποὺ διέθετε τὸ 1793 ἔφτασε τοὺς 140.000 τὸ 1801. Ἀλλὰ ἕνα μεγάλο μέρος τῶν δυνάμεων αὐτῶν χρησιμοποιοῦνταν στὶς ἀποικίες, κι ἂν ἀφαιροῦνταν καὶ ὅσοι ὑπηρετοῦσαν στὶς φρουρές, δὲν ἀπέμεναν γιὰ νὰ σταλοῦν σὲ ἐκστρατεῖες παρὰ μόνο 12.000 ἄνδρες. Τὸ 1799, γιὰ πρώτη καὶ μοναδικὴ φορὰ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1794 καὶ 1801, αὐτοὶ οἱ δώδεκα χιλιάδες στρατιῶτες δοκίμασαν τὴν τύχη τους στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη, σὲ μιὰ ἐπίθεση ἐναντίον τῆς Ὀλλανδίας, ἀπὸ κοινοῦ μὲ ὅσους ἀπὸ τοὺς ἐθνοφρουροὺς (fencibles) συγκατατέθηκαν νὰ τοὺς ἐνισχύσουν. Ἐπίσης σημειώθηκαν ὁρισμένες πρόοδοι στὸ ἐπίπεδο τῆς τακτικῆς. Τὸ 1797 ἐμφανίστηκαν ἱππήλατες πυροβολαρχίες, καὶ τὸ πυροβολικὸ ἀποτέλεσε ἀνεξάρτητο σῶμα τὸ 1799. Ἀλλὰ ἡ ἀναρχία ποὺ ἐπικρατοῦσε δὲν τερματίστηκε οὔτε στὴ διοίκηση τοῦ στρατοῦ οὔτε στὴ διεύθυνση τῶν ἐπιχειρήσεων.

Ἡ προσπάθεια ἦταν ἀναμφισβήτητη, ἀλλὰ παρέμεινε σὲ μετρημένα πλαίσια. Πάντως, οἱ στρατιωτικὲς προετοιμασίες ποὺ ἔγιναν δὲν ἐγγυόνταν τὴν ἐπιτυχία ἐναντίον τῶν εἰσβολέων, καὶ δὲν τέθηκε ζήτημα ὑποχρεωτικῆς στράτευσης. Οἱ Ἄγγλοι συνέχισαν νὰ ὑπολογίζουν στὸν στόλο τους —καὶ δικαιολογημένα. Ὡστόσο, ἐφόσον παρέμενε ἐφικτὴ ἡ γαλλικὴ ἀποβατικὴ ἀπόπειρα καὶ δὲν συντριβόταν ἡ ἰρλανδικὴ ἐξέγερση ἡ ὁποία θὰ μποροῦσε νὰ τὴ συνδράμει, ἡ ἀνησυχία συντηροῦνταν. Ὁ Γοὺλφ Τόουν καὶ οἱ φίλοι του διατηροῦσαν σχέσεις μὲ τοὺς Ἄγγλους δημοκράτες, καθὼς καὶ μὲ τὸ Διευθυντήριο. Ἡ κυβέρνηση ἐνέδρευε, καὶ ἀξιοποίησε τοὺς καταδότες της. Συνέλαβε τὸν Ὀ' Κόννορ καὶ τὸν Φιτζέραλντ. Οἱ Ἰρλανδοὶ περίμεναν τὸν Βοναπάρτη. Ἐκεῖνος ἄνοιξε πανιὰ στὶς 19 Μαΐου 1798, ἀλλὰ μὲ κατεύθυνση πρὸς τὴν Αἴγυπτο. Καθὼς εἶχαν λάθος πληροφορίες, ἐκεῖνοι πῆραν τὰ ὅπλα στὶς νοτιοανατολικὲς κομητεῖες στὰ τέλη τοῦ μήνα. Οἱ ἐνισχύσεις τοῦ στρατοῦ ἀργοῦσαν νὰ φτάσουν ἀπὸ τὴν Ἀγγλία καὶ οἱ ἐξεγερμένοι ἀντιστάθηκαν μέχρι τὸ τέλος Ἰουνίου· ὑπέκυψαν ὅμως προτοῦ φτάσει ὁ λόρδος Κορνουώλλις, ὁ ὁποῖος πῆγε στὸ νησὶ γιὰ νὰ ἀναλάβει τὴ διοίκηση. Ἀπὸ τοὺς δύο ἱερεῖς ποὺ παρότρυναν τοὺς ἐξεγερμένους, τὸν Μάικλ καὶ τὸν Μέρφυ, ὁ πρῶτος σκοτώθηκε καὶ ὁ δεύτερος ἀπαγχονίστηκε. Ὁ λόρδος Κορνουώλλις δὲν χρειάστηκε νὰ πολεμήσει παρὰ μόνο μὲ τὴ μικρὴ ὁμάδα ἡ ὁποία ἀποβιβάστηκε τὸν Αὔγουστο, μὲ διοικητὴ τὸν στρατηγὸ Ὑμπέρ, καὶ τὴν αἰχμαλώτισε στὶς 8 Σεπτεμβρίου. Αὐτὴ ἡ κρίση ἐπέτρεψε στὸν Πὶτ νὰ ἐντείνει τὴν καταστολή, καὶ νὰ τελειώνει μὲ τοὺς βρετανοὺς Ἰακωβίνους. Τὸ 1798 παρέτεινε τὴν ἀναστολὴ τοῦ habeas corpus. Ἀπὸ τὴν ἑπόμενη χρονιὰ οἱ τυπογράφοι ὑποχρεώθηκαν νὰ δηλώνουν τὶς ἐργασίες ποὺ ἀναλάμβαναν, καὶ τὰ μέλη τῶν παράνομων συλλόγων τιμωροῦνταν μὲ ἑπταετὴ ἐξορία στὶς ὑπερπόντιες ἀποικίες.

Ὅταν ἐπιτέλους αἰσθάνθηκαν ἀσφαλεῖς, οἱ νομιμόφρονες μποροῦσαν νά θαυμάσουν τούς ἄθλους τῶν ναυτικῶν τους. Ὁ Νέλσον εἶχε καταστρέψει τόν στόλο τοῦ Βοναπάρτη. Ἡ Μάλτα πολιορκοῦνταν. Στά τέλη τῆς χρονιᾶς, ὁ Πίτ παράγγειλε μάταια νά σωθεῖ ἡ Νεάπολη, ὅμως ὁ βρετανικός στόλος προστάτευσε τή Σικελία καί κατέλαβε τή Μινόρκα. Ἡ Μεσόγειος μετατρεπόταν σέ ἀγγλική λίμνη. Ἡ ἀποικιακή αὐτοκρατορία μεγάλωνε: ἀνακαταλήφθηκε ἡ νῆσος Ἁγία Λουκία· οἱ Ὀλλανδοί ἔχασαν τή Γουιάνα, τήν Κεϋλάνη, καθώς καί τό Ἀκρωτήριο τῆς Καλῆς Ἐλπίδας, τόν ἀπαραίτητο σταθμό τοῦ δρόμου πρός τίς Ἰνδίες ὅπου ὁ Οὐέλζλυ κατόρθωσε νά κατακτήσει τή Μυσόρη. Οἱ Ἰσπανοί ἔχασαν τό Τρινιδάδ, ἕνα θαυμάσιο ἄντρο τοῦ λαθρεμπορίου μέ τίς ἀπέναντι ἀκτές τῆς Ἀμερικῆς. Ἄλλωστε ὁ Μιράντα, πού εἶχε ἀπελαθεῖ ἀπό τό Διευθυντήριο, ἐκλιπαροῦσε τώρα τήν ὑποστήριξη τῆς Ἀγγλίας καί τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν ὥστε νά μεταφέρει τήν ἐξέγερση στίς ἰσπανικές ἀποικίες τῆς ἀμερικανικῆς ἠπείρου. Οἱ ἐξαγωγές συνέχιζαν νά προοδεύουν. Ξεπέρασαν τό ἐπίπεδο τοῦ 1792, κατά 23% τό 1798 καί κατά 37% τό 1799. Ἡ συμμαχία μέ τήν Τουρκία ἄνοιγε στήν Ἀγγλία τήν Ἀνατολή. Ὁλόκληρο τό ἀποικιακό ἐμπόριο πέρασε στόν ἔλεγχο τῆς Μεγάλης Βρετανίας.

Ὡστόσο, μολονότι ἄντεχε τή δοκιμασία χωρίς νά λυγίσει, ἡ Ἀγγλία δέν μποροῦσε νά ἐπικρατήσει πάνω στόν ἀντίπαλο ἄν δέν ἐξασφάλιζε τή συνδρομή τῶν ἠπειρωτικῶν Δυνάμεων, στήν ἀνάγκη ἐξαγοράζοντάς τες. Στά τέλη τοῦ 1798, τά πάντα προανάγγελλαν πώς θά κατόρθωνε νά τήν ἀποκτήσει.

β) Τά σχέδια τῆς Γαλλίας καί τά προανακρούσματα τοῦ ἠπειρωτικοῦ ἀποκλεισμοῦ

Ἀπό τήν ἡμέρα πού ἡ Ἀγγλία ἔγινε ὁ κύριος στόχος του, ὁ πόλεμος ἄλλαξε ὄψη καί γιά τούς ἐπαναστάτες. Προκαλοῦσε στή Γαλλία βαρύτατες ζημίες, στίς θάλασσες καί στίς ἀποικίες. Τώρα οἱ στόλοι της κυκλοφοροῦσαν μόνο λάθρα, καί εἶχαν πάψει νά ἐπιδιώκουν τή σύγκρουση. Ἡ ἐμπορική ναυσιπλοΐα της κινδύνευε νά ἐκμηδενιστεῖ. Οἱ ἀποικίες εἶχαν ὑποκύψει, μέ ἐξαίρεση τή Γουαδελούπη, ὅπου ἀντιστεκόταν πάντοτε ὁ Βικτόρ Ὕγκ, κι ἐπίσης τίς Νήσους Μασκαρένιας, ὅπου ὅμως οἱ ἄποικοι τοῦ Ἴλ-ντέ-Φράνς ἀρνοῦνταν νά ἀπελευθερώσουν τούς δούλους τους καί εἶχαν ἀναγκάσει τόν κομισάριο τοῦ Διευθυντηρίου νά ἀποπλεύσει ξανά. Εἶχαν χάσει καί οἱ Ὀλλανδοί τή Γουιάνα καί τό Ἀκρωτήριο τῆς Καλῆς Ἐλπίδας, καθώς καί ἡ Ἰσπανία τό Τρινιδάδ. Θεωρητικά ὁ Ἅγιος Δομίνικος παρέμενε γαλλικός. Ὁ Τουσσαίν-Λουβερτύρ, σέ συνεργασία μέ τόν Ριβώ, ἕναν *μουλάτο* ὁ ὁποῖος κρατοῦσε τό νότιο τμῆμα τοῦ νησιοῦ, ἀπώθησε τούς Ἄγγλους ὥσπου τούς ἀνάγκασε νά τό ἐκκενώσουν. Ὅμως δέν ἄργησε νά γίνει ὁ ἴδιος κύριος τῆς χώρας. Ἔστειλε πίσω στη Γαλλία τόν στρατηγό Λαβώ καί τόν κομισάριο Σοντονάξ, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπανέλθει μέ ἀποστολή στό νησί, μέ τό πρόσχημα πώς εἶχαν ἐκλεγεῖ στό Νομοθετικό Σῶμα. Ὁ στρατηγός Ἐντουβίλ, πού τούς ἀντικατέστησε, δέν θά ἀργοῦσε κι αὐτός

νὰ ἀπομακρυνθεῖ. Ὁ Τουσσαὶν-Λουβερτύρ, ὁ ὁποῖος πάντως προσπαθοῦσε νὰ ἀποκαταστήσει τὴν παραγωγὴ ἐπιβάλλοντας τὴν καταναγκαστικὴ ἐργασία στοὺς μαύρους, δὲν ἦρθε σὲ ρήξη μὲ τὸ Διευθυντήριο· ὡστόσο, ἡ ἐξουσία ποὺ διατηροῦσε τώρα ἡ μητρόπολη ἦταν ἁπλῶς ὀνομαστική. Οἱ Γάλλοι ἔπρεπε νὰ παραδεχτοῦν πὼς ἴσως διαδραματιζόταν ἡ τελευταία πράξη τοῦ δεύτερου Ἑκατονταετοῦς Πολέμου, ποὺ εἶχε ξεκινήσει ὁ Λουδοβίκος ΙΔ' γιὰ τὴν κυριαρχία τῶν θαλασσῶν καὶ ὁλόκληρου τοῦ κόσμου.

Ἀπεχθάνονταν τοὺς Ἄγγλους ὡς παραδοσιακοὺς ἐχθρούς, καὶ οἱ Δημοκρατικοὶ κατηγοροῦσαν τὴ «δολία Ἀλβιώνα» πὼς μισθοδοτοῦσε τὴν ἀντεπαναστατικὴ συνωμοσία ὥστε νὰ ἱκανοποιήσει, χωρὶς νὰ κινδυνέψει ἡ ἴδια, τὴν ἐγωιστικὴ ἀπληστία της. Ἤδη ἀπὸ τὸ ἔτος 2, οἱ Ἰακωβίνοι καὶ οἱ Ἀβράκωτοι ἔκφραζαν τὴν ἐλπίδα πὼς σύντομα θὰ ἀποβιβαζόταν στὸ γειτονικὸ νησὶ ὁ στρατὸς τῆς Δημοκρατίας, γιὰ νὰ ἀνατρέψει τὴν ἐμπορικὴ ὀλιγαρχία του. Τώρα ποὺ βασίλευε ἡ εἰρήνη στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη, ἔμοιαζε νὰ ἔχει ἔρθει ἡ ὥρα γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς σύγχρονης Καρχηδόνας· σὲ μιὰ ἐγκύκλιο ποὺ κυκλοφόρησε τὸν Νιβὸζ τοῦ ἔτους 6 ὁ Ταλλεϋράνδος, ὁ ἀγγλόφιλος, ἐξαπέλυε κατάρες ἐναντίον τῶν τυράννων ὅλου τοῦ κόσμου, τῶν βαμπὶρ τῶν θαλασσῶν. Τὸ Διευθυντήριο βρῆκε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκδώσει ἕνα δάνειο 80 ἑκατομμυρίων γι' αὐτὸν τὸν πόλεμο, κι ἐμφανίστηκαν ἐφευρέτες οἱ ὁποῖοι πρότειναν νὰ χρησιμοποιηθοῦν πηδαλιουχούμενα ἀερόστατα, καὶ ἀκόμη καὶ ὑποβρύχια. Πενήντα χιλιάδες ἄνδρες συγκεντρώθηκαν κοντὰ στὴ Βρέστη, καὶ ὁ Βοναπάρτης ἀνέλαβε τὴ διοίκηση τῆς «στρατιᾶς τῆς Ἀγγλίας».

Ἐπίσης, νέο χαρακτήρα ἀπέκτησε καὶ ὁ οἰκονομικὸς πόλεμος. Θεωρητικὰ οἱ Θερμιδοριανοὶ διατήρησαν σὲ ἰσχὺ τὴν ἀπαγόρευση τῶν βρετανικῶν ἐμπορευμάτων. Τὰ Συμβούλια ἐκδήλωναν εὐκαιριακὰ φιλελεύθερες κλίσεις σὲ δασμολογικὰ ζητήματα, καὶ τὸ δασμολόγιο τοῦ ἔτους 6 ἦταν λιγότερο ὑψηλὸ ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ 1791. Ὅμως ἡ γραφειοκρατία διατηροῦσε τὸ μερκαντιλιστικὸ πνεῦμα της, ἐνῶ οἱ κατασκευαστές, καὶ περισσότερο ἀπ' ὅλους οἱ βαμβακοβιομήχανοι, μανιασμένοι προστατευτιστές, πολιορκοῦσαν τὴν κυβέρνηση. Τὴν 10η Μπρυμαὶρ τοῦ ἔτους 5 (31 Ὀκτωβρίου 1796) ἕνας νόμος ἐπανέφερε στὴν ἡμερήσια διάταξη τὸ κυνήγι τῶν βρετανικῶν προϊόντων, θεωρώντας ὡς τέτοια ὁρισμένα εἴδη, ὅποια κι ἂν ἦταν ἡ πραγματικὴ προέλευσή τους, καὶ ἀπαιτώντας γιὰ ἄλλα εἴδη πιστοποιητικὰ προέλευσης τὰ ὁποῖα συνέτασσαν οἱ πρόξενοι. Ἀκολούθησαν κατ' οἶκον ἔρευνες, κατασχέσεις καὶ ἀκόμη καὶ συλλήψεις Ἄγγλων ὑπηκόων. Ἔπειτα, στὴ διάρκεια τοῦ καλοκαιριοῦ, τὸ Διευθυντήριο εἰδοποίησε τοὺς οὐδετέρους πὼς στὸ ἑξῆς τὰ ἐμπορεύματα ποὺ μετέφεραν θὰ κατάσχονταν ἀκόμη καὶ στὴν ἀνοιχτὴ θάλασσα, ἂν συνέχιζαν νὰ ὑπακούουν στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ ἐχθροῦ. Οἱ οὐδέτεροι δὲν φαίνεται ὡστόσο νὰ ἔπαψαν τὸ ἐμπόριό τους μὲ τὰ γαλλικὰ λιμάνια. Τὸ Διευθυντήριο ἦταν ὑποχρεωμένο νὰ λαμβάνει ὑπόψη του τὴν ἀντιπολίτευση τῶν Συμβουλίων, ὅπου ὁ Παστορὲ διαμαρτυρόταν ἐναντίον τῶν πληγμάτων ποὺ προαναγγέλλονταν, ὑποστηρίζοντας πὼς θὰ ὁδηγοῦσαν στὴ ρήξη μὲ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες. Ὅμως μετὰ

τὴν 18η Φρουκτιδόρ, ἡ πολεμικὴ ὁρμὴ τοὺς ἔκανε νὰ περάσουν ἀπὸ τὶς ἀπειλὲς στὴν πράξη. Ὁ νόμος τῆς 29ης Νιβὸζ τοῦ ἔτους 6 (18 Ἰανουαρίου 1798) ἐπέτρεψε νὰ κατάσχονται ὅσα οὐδέτερα σκάφη συμμορφώνονταν πρὸς τοὺς ἀγγλικοὺς κανονισμοὺς ἢ στὰ ὁποῖα ἀνακαλυπτόταν ὁποιοδήποτε ἀντικείμενο βρετανικῆς προέλευσης, ἀκόμη καὶ ἂν αὐτὸ ἦταν ὁ σουγιὰς ἑνὸς ναύτη ἢ τὸ μαχαιροπίρουνο τοῦ καπετάνιου. Θεωρήθηκε ἀνήκουστη παρόμοια σκληρότητα. Θὰ ἐπανεμφανιστεῖ τὸ 1807, στὰ διατάγματα τοῦ Μιλάνου. Οἱ οὐδέτεροι ἐγκατέλειψαν τὴ Γαλλία. Αὐτὸς ὁ ἀποκλεισμός, ὁ ὁποῖος μετατράπηκε σὲ πολεμικὸ ἀποκλεισμὸ καὶ ἀργότερα θὰ ἐπαναλαμβανόταν ἀπὸ τὸν Ναπολέοντα, δὲν συνέφερε οὔτε τοὺς καταναλωτὲς τῶν ἀποικιακῶν προϊόντων οὔτε τοὺς κατασκευαστὲς ποὺ εἶχαν ἀνάγκη νὰ εἰσάγουν ἀπαραίτητες πρῶτες ὕλες, πρωτίστως τὸ βαμβάκι, καὶ οἱ ὁποῖοι ἀντιλαμβάνονταν τὸν ἀποκλεισμὸ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ τὸν ἀντιλαμβάνονταν καὶ οἱ Ἄγγλοι: οὐσιαστικὰ ὡς ἕνα μέτρο μερκαντιλισμοῦ, τὸ ὁποῖο θὰ εὐνοοῦσε τὶς ἐπιχειρήσεις τους. Χρειάστηκε νὰ παραχωρηθοῦν πολυάριθμες ἐξαιρέσεις τῆς ἀπαγόρευσης. Ὅπως κι ἂν ἐφαρμόστηκε, ἡ πολιτικὴ ποὺ υἱοθετήθηκε ἐξασθένισε τὶς ἐξαγωγές, καὶ ἡ Γαλλία γλίτωσε παρὰ τρίχα τὸν πόλεμο μὲ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, καθὼς οἱ Ἀμερικανοί, σὲ ἀντίποινα, ἐφορμοῦσαν στὰ γαλλικὰ πλοῖα. Στὸ μεταξὺ δὲν ἔπαυαν τὶς διαπραγματεύσεις, προσφέροντας ἔτσι στὸν Ταλλεϋράνδο τὴν εὐκαιρία νὰ ζητήσει ἕνα δωράκι ἀπὸ τοὺς ἀπεσταλμένους τους. Ὅταν ἡ ἀλληλογραφία τῶν τελευταίων κοινοποιήθηκε στὴν ἀμερικανικὴ Γερουσία καὶ διαδόθηκε, τὴν ἄνοιξη τοῦ 1798, ξέσπασε τρομερὸ σκάνδαλο. Ἡ ρήξη φαινόταν νὰ ἐπικρέμαται.

Ὁ οἰκονομικὸς πόλεμος, σύμφωνα μὲ τέτοιες ἀντιλήψεις, δὲν μποροῦσε νὰ ἔχει πλήρη ἀποτελέσματα παρὰ μόνον ἂν ἐξασφάλιζε τὴ συνεργασία τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης, καὶ συνεπῶς, συνεργώντας μὲ τὸ προπαγανδιστικὸ πνεῦμα, εὐνοοῦσε τὴν ἐπέκταση τῆς ἐπανάστασης. Νὰ ὁλοκληρώσουν τὴν κατάκτηση τῆς Ἰταλίας, νὰ βάλουν χέρι στὶς χανσεατικὲς πόλεις ὥστε νὰ κλείσει ἡ Γερμανία γιὰ τὸ ἀγγλικὸ ἐμπόριο: παρόμοια μέτρα ὁραματίζονταν οἱ ὀπαδοὶ τοῦ ὁλοκληρωτικοῦ πολέμου. Οἱ προσαρτήσεις τῆς Μυλούζης καὶ τῆς Γενεύης, ἡ ὁποία ἔγινε στὸ ἑξῆς πρωτεύουσα τοῦ Διαμερίσματος τοῦ Λεμάν, χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 1798. Ἐξηγοῦνται, τουλάχιστον ἐν μέρει, ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ ἐξαλειφθοῦν δύο ἑστίες λαθρεμπορίου. Ἀλλὰ ὁ ἀποκλεισμὸς ποὺ διέταξε τὸ Διευθυντήριο, μολονότι ἐφαρμόστηκε σὲ γεωγραφικὸ χῶρο πολὺ πιὸ ἐκτεταμένο ἀπὸ ἐκεῖνον τοῦ 1793, κάθε ἄλλο παρὰ περιόρισε τὶς βρετανικὲς ἐξαγωγές· οὔτε κὰν τὶς ἐμπόδισε νὰ αὐξηθοῦν. Συνεπῶς, ἀποτέλεσε ἁπλῶς ἕνα στάδιο τῆς σύγκρουσης.

γ) Ἡ ἐκστρατεία τῆς Αἰγύπτου

Ὅσο γιὰ τὶς προετοιμασίες τῆς ἀπόβασης στὴ Μεγάλη Βρετανία, αὐτὲς τερματίστηκαν σύντομα. Στὶς 11 Ὀκτωβρίου 1797, ὁ Ντάνκαν νίκησε τοὺς Ὀλλανδοὺς στὸ Κάμπερντυυν. Ὁ Τζέρβις ἀπέκλεισε τὸ Κάδιθ, ἐνῶ ἡ μοίρα τοῦ Νέλσονα μπό-

ρεσε νὰ μπεῖ στὴ Μεσόγειο. Ὁ Μπρυὲ δήλωσε πὼς ἀδυνατοῦσε νὰ ὁδηγήσει τὰ καράβια του στὴ Βρέστη. Οἱ ἡγέτες τοῦ στρατοῦ δὲν πίστευαν πὼς ἦταν δυνατὸν νὰ πετύχουν. Στὶς 5 Βαντὸζ τοῦ ἔτους 6 (23 Φεβρουαρίου 1798), ἐπιστρέφοντας ἀπὸ μιὰ ἐπιθεώρηση τοῦ στρατοῦ στὰ δυτικά, ὁ Βοναπάρτης συμπέρανε πὼς ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλειφθεῖ τὸ σχέδιο. Στὸ τελευταῖο δὲν δόθηκε ἄλλη συνέχεια πέρα ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία τοῦ στρατηγοῦ Ὑμπέρ, ὁ ὁποῖος στάλθηκε σὲ ἐνίσχυση τῶν Ἰρλανδῶν καὶ ἀποβιβάστηκε δύο μῆνες μετὰ τὴν πανωλεθρία τους. Δὲν ἔλειπαν τὰ κίνητρα ποὺ δικαιολογοῦσαν τὴ ματαίωση τοῦ σχεδίου. Τὸ ναυτικὸ δήλωνε ἀδυναμία, καὶ ἡ ἠπειρωτικὴ εἰρήνη δὲν ἦταν ἀρκετὰ σίγουρη ὥστε νὰ στερηθεῖ ἡ Δημοκρατία μιὰ ὁλόκληρη στρατιὰ καὶ τὸν καλύτερο στρατηγό της. Ἀλλὰ ὁ Βοναπάρτης ἔλεγε ἐπίσης ὅτι ὁ πόλεμος ἔπρεπε νὰ μεταφερθεῖ στὴν Αἴγυπτο. Ἔτσι, ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα ἐναντίον τοῦ σχεδίου ἐφόδου ἴσχυαν ἀκόμη πολὺ πιὸ ἐπιτακτικὰ ἐναντίον ἑνὸς τέτοιου ἐγχειρήματος ποὺ γεννοῦσε, ἐπιπλέον, περισσότερες ἀντιρρήσεις.

Ὅσο ὁ Βοναπάρτης βρισκόταν ἀκόμη στὴν Ἰταλία, ἡ φαντασία του φτερούγιζε ἀκολουθώντας τὰ ἴχνη τοῦ Μέγα Ἀλέξανδρου πρὸς μιὰ μυθικὴ Ἀνατολή. Κράτησε στὴν κατοχή του τὶς Ἰονίους Νήσους, καὶ πρότεινε νὰ ἐπιτεθοῦν στὴ Μάλτα. Σίγουρα, θὰ προτιμοῦσε νὰ κατακτήσει τὴν Ἀγγλία. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείψει αὐτὸ τὸ σχέδιο, ἡ Ἀνατολὴ ἐπέστρεψε στὸ προσκήνιο. Ἂν ἔμενε ἄεργος, τὸ γόητρό του θὰ ξεθώριαζε. Ἂν ἐπέλεξε τελικὰ τὴν Αἴγυπτο, αὐτὸ ὀφειλόταν ἀναμφίβολα στὸν Ταλλεϋράνδο, τοῦ ὁποίου ὁ ρόλος ἐξακολουθεῖ νὰ καλύπτεται ἀπὸ μυστήριο. Ἡ Αἴγυπτος, εἶναι ἀλήθεια, κατεῖχε μιὰ θέση στὴ γαλλικὴ παράδοση ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Σταυροφοριῶν, κι ἐπίσης στὸ ἐμπόριο τῆς Μασσαλίας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν διομολογήσεων. Οἱ μεγαλέμποροι παραπονιοῦνταν γιὰ τοὺς Μαμελούκους, τοὺς μισθοφόρους ποὺ ἐκμεταλλεύονταν τὴ χώρα ὑπὸ τὴν ὀνομαστικὴ ἐπικυριαρχία τοῦ σουλτάνου, καὶ ὁ πρόξενος Μαγκαλλὸν διαβεβαίωνε πὼς μιὰ παρέμβαση ἐκεῖ θὰ στεφόταν ἀπὸ ἐπιτυχία. Ἐπιπλέον, ἡ Αἴγυπτος θὰ ἄνοιγε ἕνα δρόμο πρὸς τὴν Ἰνδία, ὅπου ὁ Τιπποὺ συνέχιζε νὰ ὑπερασπίζεται τὴ Μυσόρη ἐναντίον τοῦ Οὐέλζλυ. Τὸν Μεσσιδὸρ τοῦ ἔτους 5, ὁ Ταλλεϋράνδος ἐκθείαζε στὸ Ἐθνικὸ Ἰνστιτοῦτο τὶς νέες ἐπιχειρήσεις γιὰ τὴν ἐπέκταση τῶν ἀποικιῶν: ποιὰ λεία ὑπῆρχε πιὸ περίλαμπρη ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο; Ἀλλὰ εὐνοοῦσε μιὰ συνεννόηση μὲ τὴν Ἀγγλία καί, ἀντίθετα ἀπὸ ὅσα ὑποστηρίζει ὁ μύθος, προσπαθοῦσε νὰ κρατήσει τὰ φυσικὰ σύνορα τῆς χώρας. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τοῦ διέφυγε πὼς ἡ κατάκτηση τῆς Αἰγύπτου θὰ ὤθουσε τὸν ἐχθρὸ στὴν ἀδιαλλαξία καὶ πώς, ἂν ἀναζωπυρωνόταν τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα, θὰ ἐξέθετε σὲ κίνδυνο τὶς κατακτήσεις προκαλώντας πόλεμο μὲ τὴν Τουρκία καὶ μὲ τὴ Ρωσία. Ἴσως νὰ μὴν ἐπιδίωκε τίποτε παραπάνω ἀπὸ τὸ νὰ ἐξυπηρετήσει τὸν Βοναπάρτη. Ἦταν ὅμως ἀπολύτως ἱκανὸς νὰ ἀναλάβει νὰ στρέψει πρὸς τὴν Αἴγυπτο τὸν στρατὸ ποὺ ἀπειλοῦσε τὴν Ἀγγλία, ὥστε νὰ ἐξασφαλίσει στὴν τελευταία τὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ τῆς ἐπέτρεπαν νὰ σχηματίσει ἕναν νέο συνασπισμό. Μιὰ ἐπιστολὴ τῆς μετρέσσας του, τῆς Μαντὰμ Γκράντ, ἡ ὁποία διαβεβαίωνε πὼς ἤθελε «νὰ εὐνοήσει τοὺς Ἄγγλους φίλους του», ἔπεσε στὰ χέρια τοῦ

Διευθυντηρίου, τὸ ὁποῖο ἔθαψε τὴν ὑπόθεση. Ἀναμφίβολα τὸ Διευθυντήριο θεώρησε ἀδύνατον, παραμονὲς τῶν ἐκλογῶν τοῦ ἔτους 6, νὰ ὁδηγήσει τὸν Ταλλεϋράνδο καὶ τὸν Βοναπάρτη στὴν ἀντιπολίτευση. Τίποτε δὲν μαρτυρεῖ περισσότερα εἰς βάρος του ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι υἱοθέτησε τὴν ἐπίφοβη πρότασή τους, ἀπὸ ἀδυναμία ἀλλὰ καὶ προκειμένου νὰ ἀπομακρύνει τὸν φιλόδοξο στρατηγό.

Ἡ ἐκστρατεία ἀποφασίστηκε στὶς 15 Βαντὸζ τοῦ ἔτους 6 (5 Μαρτίου 1798) καὶ προετοιμάστηκε μὲ τὴ μεγαλύτερη μυστικότητα. Διατέθηκαν 13 πλοῖα τῆς γραμμῆς, 17 φρεγάτες, 35 πολεμικὰ σκάφη, 280 μεταγωγικά, 16.000 χιλιάδες ναῦτες, 38.000 ἀξιωματικοὶ καὶ στρατιῶτες, κι ἐπιπλέον μιὰ ἐπιτροπὴ ἀποτελούμενη ἀπὸ 187 ἐπιστήμονες, λογίους καὶ καλλιτέχνες, ἡ ὁποία συμπεριλάμβανε τὸν Μπερτολλέ, τὸν Μὸνζ καὶ τὸν Ζωφρουὰ Σαὶντ-Ἰλαίρ. Ἡ ναυτικὴ δύναμη ἀπέπλευσε ἀπὸ τὴν Τουλὸν στὶς 30 Φλορεὰλ (19 Μαΐου). Διέσχισε ἀργὰ τὴ θάλασσα, καὶ ἔφτασε μπροστὰ στὴ Μάλτα στὶς 6 Ἰουνίου. Ὁ μέγας μάγιστρος τοῦ τάγματος τῶν Ἱπποτῶν τῆς Μάλτας εἶχε ἐξαγοραστεῖ, καὶ παρέδωσε τὸ νησὶ χωρὶς νὰ πέσει τουφεκιά. Συνεχίζοντας τὴ ρότα του ὁ στόλος ἀπέφυγε παρὰ τρίχα τὸν Νέλσονα, ὁ ὁποῖος χτένιζε ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη τὶς ἀκτὲς ἀνιχνεύοντας καὶ ἀφοῦ προσπέρασε τοὺς Γάλλους χωρὶς νὰ διασταυρωθεῖ μαζί τους, ἔπιασε στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ ἀπὸ ἐκεῖ κατευθύνθηκε γιὰ τὸ Αἰγαῖο Πέλαγος ἀφήνοντας πίσω του τὸν Βοναπάρτη· αὐτὸς ἀποβιβάστηκε καὶ κατέλαβε τὸ αἰγυπτιακὸ λιμάνι. Ὁ στρατὸς προχώρησε κατὰ μῆκος τοῦ Νείλου, ἀνταλλάσσοντας βολὲς σὲ ἀψιμαχίες μὲ τοὺς Μαμελούκους. Στὶς 21 Ἰουλίου, τοὺς κατατρόπωσε κοντὰ στὶς Πυραμίδες καὶ εἰσέβαλε στὸ Κάιρο. Ὁ Βοναπάρτης καταδίωξε τὸν Ἰμπραήμ, ἕναν ἀπὸ τοὺς δύο ἀρχηγούς τους, ὡς τὸν ἰσθμὸ τοῦ Σουέζ, ἐνῶ ὁ Ντεζαὶξ ἀπώθησε τὸν Μουρὰτ μέχρι πέρα ἀπὸ τὸ Ἀσουάν.

Στὸ μεταξὺ ὁ Νέλσον κατόρθωσε νὰ ἐπιστρέψει στὴ Σικελία, ὅπου μὲ τὴ συνενοχὴ τῆς βασίλισσας Καρολίνας καὶ τοῦ ὑπουργοῦ Ἄκτον μπόρεσε νὰ ἀνασυγκροτήσει τὶς δυνάμεις του. Ὅταν τελικὰ πληροφορήθηκε ὅσα διαδραματίστηκαν, παρουσιάστηκε τὸ βράδυ τῆς 31ης Ἰουλίου στὸν ὅρμο τοῦ Ἀμπουκίρ. Ἐκεῖ εἶχε ἀγκυροβολήσει μὲ τὸν στόλο του ὁ Μπρυέ, περιμένοντας τὴν ἐντολὴ γιὰ νὰ ἐπιστρέψει στὴν Κέρκυρα. Τὴν 1η Αὐγούστου καταστράφηκε ὁ στόλος, καὶ σκοτώθηκε ὁ ἀρχηγός του. Μὲ αὐτὴν τὴν τρομερὴ συμφορὰ ὁ Βοναπάρτης ἔμενε ἔγκλειστος στὴ χώρα ποὺ κατέκτησε, χωρὶς ἐλπίδα οὔτε νὰ ἐπιστρέψει στὴν Εὐρώπη οὔτε νὰ δεχτεῖ ἐνισχύσεις. Ὁ ἀπόηχός της σὲ ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη ἦταν τεράστιος. Στὶς 9 Σεπτεμβρίου, ἡ Τουρκία κήρυξε πόλεμο στὴ Γαλλία. Ὁ Νέλσον ἕνωσε τὶς δυνάμεις του στὴ Νεάπολη μὲ τὴ Λαίδη Χάμιλτον, τὴν τυχοδιώκτρια ποὺ βασίλευε στὴν τοπικὴ Αὐλή, καὶ ὑπολογίζοντας στὴ βοήθεια τῶν βρετανικῶν δυνάμεων οἱ Ναπολιτάνοι ἀποφάσισαν νὰ ἐπιτεθοῦν στὴ Ρωμαϊκὴ Δημοκρατία, τὴν ὁποία εἶχαν ἱδρύσει οἱ Γάλλοι.

Ἐντούτοις, ὁ Βοναπάρτης ὀργάνωσε τὴν κατάκτησή του σὰν νὰ ἐπρόκειτο νὰ διαρκέσει. Διατήρησε ἀνέπαφη τὴν αὐτόχθονα διοίκηση καὶ περιορίστηκε στὸ νὰ τὴ θέσει ὑπὸ τὸν ἔλεγχό του, δηλαδὴ ἐγκατέστησε ἕνα προτεκτοράτο. Οἱ ἀπόψεις

του γίνονταν όλοένα πιὸ ξεκάθαρες. Ἐγκατέστησε μιὰ ἀντιπροσωπία ποὺ τὴν ἀποτελοῦσαν πρόκριτοι διαλεγμένοι ἀπὸ τὸν ἴδιο, καθὼς αὐτὸς ἦταν ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιλαμβανόταν τὸ συνταγματικὸ καθεστὼς καὶ τὴν κοινωνικὴ ἱεραρχία. Ἐπιβεβαιώθηκε ἡ θρησκευτικὴ πολιτική του: ἐπέδειξε βαθύτατο σεβασμὸ γιὰ τὸ Ἰσλάμ, καὶ εὐνόησε ἀρκούντως τοὺς ἡγέτες του. Ὁ φωτισμένος δεσποτισμός του ἐπιχείρησε νὰ ἐκσυγχρονίσει τὴ χώρα. Ἔλαβε μέτρα ἐναντίον τῶν ἐπιδημιῶν, ἐπιδιόρθωσε τὶς διώρυγες, δημιούργησε τὸ ταχυδρομεῖο καὶ τὸ σύστημα τῶν ἀγγελιοφόρων, εἰσήγαγε τὴν τυπογραφία καὶ τοὺς ἀνεμόμυλους, σχεδίασε ἀρδευτικὰ ἔργα γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστοῦν οἱ περιοδικὲς πλημμύρες τῶν ἐδαφῶν γύρω ἀπὸ τὸν Νεῖλο καὶ γιὰ νὰ ἑνώσει τὸν Νεῖλο μὲ τὴν Ἐρυθρὰ Θάλασσα. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἐπιτροπὴ μεταμορφώθηκε σὲ «Ἰνστιτοῦτο τοῦ Καΐρου» καὶ προετοίμασε τὴν περίφημη *Περιγραφὴ τῆς Αἰγύπτου*. Ἀποδείχτηκε ἀθεράπευτη ἡ δυσπιστία τῶν μουσουλμάνων, τοὺς ὁποίους ἡ Τουρκία καλοῦσε σὲ ἱερὸ πόλεμο. Ἔκαναν ἐπιθέσεις στοὺς ἀπομονωμένους στρατιῶτες καὶ στὰ μικρὰ φυλάκια. Οἱ νομάδες δὲν ἀφοπλίστηκαν ποτέ. Πάντως, ὁ πληθυσμὸς θὰ δεχόταν τὴ μοίρα του, ἂν δὲν χρειαζόταν νὰ συντηρεῖται ὁ στρατὸς μὲ τὴ συγκέντρωση συνεισφορῶν, μὲ ἐπιτάξεις καὶ κατασχέσεις. Ὁ Βοναπάρτης ἀπαίτησε νὰ δηλωθοῦν οἱ ἔγγειες περιουσίες, καὶ ἐπέβαλε φόρο στὶς μεταβιβάσεις τῆς κυριότητάς τους καθὼς καὶ στὶς συμβολαιογραφικὲς καὶ στὶς ληξιαρχικὲς πράξεις. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν μιὰ τρομερὴ ἐξέγερση στὸ Κάιρο, στὶς 21 Ὀκτωβρίου, καὶ στὴ συνέχεια ἡ αἱματηρὴ καταστολή.

Καθὼς ἡ Τουρκία προετοίμαζε εἰσβολὴ μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς μοίρας τοῦ ἀγγλικοῦ στόλου, ὁ Βοναπάρτης ἀποφάσισε νὰ ἐπιτεθεῖ στὴ Συρία γιὰ νὰ καταστρέψει τὸν στρατὸ ποὺ συγκεντρωνόταν ἐκεῖ. Ξεκίνησε παίρνοντας μαζί του 15.000 ἄνδρες, τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1799. Διέσχισε τὴν ἔρημο καὶ προέλασε μέχρι τὸν Ἅγιο Ἰωάννη τῆς Ἄκρας χωρὶς νὰ συναντήσει μεγάλη ἀντίσταση. Ὅμως ὁ Τζεζὰρ πασὰς καὶ ὁ ἐμιγκρὲς Φελιππὼ ὑπεράσπισαν μὲ πεῖσμα τὴν πόλη, ἐνῶ ὁ Σίντνεϋ Σμὶθ αἰχμαλώτισε τὰ πλοῖα ποὺ μετέφεραν τὰ πυροβόλα γιὰ τὴν πολιορκία. Ὁ Βοναπάρτης κατέληξε νὰ δώσει μάχη ὀπισθοχωρώντας, στὶς 20 Μαΐου, καὶ ἐπέστρεψε στὴν Αἴγυπτο μὲ ἀπώλειες. Τουλάχιστον πέτυχε νὰ ἀναβληθεῖ ἡ τουρκικὴ ἐπίθεση στὸν ἰσθμὸ τοῦ Σουέζ. Σύντομα ἀποβιβάστηκε μιὰ ἄλλη ἐχθρικὴ στρατιὰ στὸ Ἀμπουκίρ: τὴν κατέστρεψε στὶς 25 Ἰουλίου. Ἡ κατάσταση ὅμως εἶχε ὁδηγηθεῖ σὲ ἀδιέξοδο, καὶ μάταια προσπαθοῦσε τὸ Διευθυντήριο νὰ στείλει σὲ ἐνίσχυσή του τὸν Μπρουίξ. Τὸν Αὔγουστο ὁ Βοναπάρτης ἐγκατέλειψε τὸν στρατό του στὸν Κλεμπέρ, καὶ ἐπέστρεψε στὴ Γαλλία ἀναζητώντας νέες περιπέτειες.

Ἤδη ἡ Δημοκρατία δεχόταν ἀπὸ πολὺ καιρὸ τὶς ἐπιθέσεις τοῦ Δεύτερου Συνασπισμοῦ, τὸν ὁποῖο εἶχε ξεσηκώσει ἡ πρωτοβουλία τοῦ Ναπολέοντα νὰ ἐκστρατεύσει στὴν Αἴγυπτο. Γι' αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη ὅμως, ἐξίσου ὑπεύθυνη μὲ τὸν Βοναπάρτη ἦταν, ἀπὸ τὴν πλευρά της, καὶ ἡ ἐπέκταση τῆς Ἐπανάστασης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ′

Η ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

Η ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΙΡΗΝΗ ἦταν ἐξίσου ἀπαραίτητη στὸ Διευθυντήριο προκειμένου νὰ ἔχει κάποιες ἐλπίδες ἐπιτυχίας στὸν πόλεμο ποὺ διεξῆγε ἐναντίον τῆς Ἀγγλίας, ὅσο ἦταν παλαιότερα καὶ γιὰ τὸν Βερζέν. Αὐτὸ δὲν τὸ ἐμπόδισε νὰ ἐπιχειρήσει ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1798 νέες κατακτήσεις, τὶς ὁποῖες ἡ Αὐστρία θεώρησε ἀντίθετες στὶς συμφωνίες τοῦ Καμποφόρμιο ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ δὲν ἐξασφάλιζε καὶ ἡ ἴδια ἀνάλογες ἐδαφικὲς ἐπεκτάσεις. Ἔτσι, σιγὰ σιγὰ τὸ κόμμα τοῦ πολέμου ξαναπῆρε ἀνοδικὴ τροχιὰ στὴ Βιέννη. Ἂν λοιπὸν ἡ ἐκστρατεία τῆς Αἰγύπτου γέννησε τὸν νέο Συνασπισμό, ἑνώνοντας τὴν Ἀγγλία μὲ τὴν Τουρκία καὶ τὴ Ρωσία, ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Διευθυντηρίου συνέβαλε ὥστε νὰ προσχωρήσει σὲ αὐτὸν καὶ ἡ Αὐστρία· καὶ μόνον ἡ συμμετοχὴ τῆς τελευταίας μποροῦσε νὰ ἐπιτρέψει στὶς συνασπισμένες Δυνάμεις νὰ ἀπειλήσουν ἐπικίνδυνα τὸ ἔδαφος τῆς Δημοκρατίας, καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ θέσει στὸ ἀπυρόβλητο κάθε ἐπίθεσης τὴν Ἀγγλία καὶ τὴν αὐτοκρατορία της.

Ἐπιβάλλοντας νὰ κρατηθεῖ ἡ Λομβαρδία, ὁ Βοναπάρτης προκάλεσε τὶς πρωτοβουλίες γιὰ τὴν εἰσβολὴ στὴν ἰταλικὴ χερσόνησο. Ἐξίσου συνέβαλε στὸ νὰ προκληθεῖ ἡ εἰσβολὴ στὴν Ἐλβετία. Ὡστόσο, ὅσο ἰσχυρὴ καὶ ἂν ἀναγνωριστεῖ πὼς ἦταν ἡ ἐπιρροή του στὴν πρώτη ὅσο καὶ στὴ δεύτερη εἰσβολή, καὶ πάλι δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴν ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε ὁρμώντας στὴν περιπέτεια τῆς Αἰγύπτου. Ὁ λόγος εἶναι πώς, σὲ σχέση μὲ τὸν ἠπειρωτικὸ περίγυρο τῆς Γαλλίας, συνέδραμαν καὶ ἄλλοι παράγοντες οἱ ὁποῖοι ὠθοῦσαν στὸν ριψοκίνδυνο δρόμο τὴν κυβέρνησή της. Πρῶτα ἀπ' ὅλα, καθὼς βρισκόταν σὲ πόλεμο μὲ τὴ Μεγάλη Βρετανία ἦταν σημαντικὸ νὰ ἐξασφαλίσει τὴ συνδρομὴ τῶν ἀδελφῶν Δημοκρατιῶν καὶ νὰ ἀποσπάσει ἀγορὲς ἀπὸ τὸν ἀντίπαλο, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐπιπλέον θὰ ὠφελοῦνταν καὶ τὸ ἐθνικὸ ἐμπόριο. Ἔπειτα, τὸ παράδειγμα τοῦ Βοναπάρτη ἔκανε τοὺς ὑπόλοιπους στρατηγοὺς νὰ ἐπιδιώκουν τὴ δημιουργία καὶ ἄλλων ὑποτελῶν κρατῶν τὰ ὁποῖα θὰ διαχειρίζονταν οἱ ἴδιοι, ἐνῶ καὶ οἱ προμηθευτὲς καὶ οἱ χρηματιστὲς παραμόνευαν τὴν εὐκαιρία γιὰ νὰ τὰ ἐκμεταλλευτοῦν καὶ αὐτοὶ μὲ τὴ σειρά τους. Τέλος, ἀναζωπυρώθηκε ἡ προπαγάνδα τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἐνθουσιασμοῦ, ὁ ὁποῖος ξέσπασε μετὰ τὴ 18η Φρουκτιδὸρ καὶ δὲν ἄφησε ἀλώβητο οὔτε καὶ τὸ ἴδιο τὸ Διευθυντήριο. Ἡ ἀνακαίνιση τῶν περιοχῶν ποὺ παρέμεναν κάτω ἀπὸ τὸ ζυγὸ τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τοῦ δεσποτισμοῦ, ἐπέστρεψε στὴν ἡμερήσια διάταξη.

α) Ἡ Ὀλλανδία καὶ ἡ Ἰταλία

Τὸ Διευθυντήριο δὲν ἀπέσπασε μεγάλη βοήθεια ἀπὸ τὴν Ἰσπανία. Οὔτε ὁ Γκοντόυ οὔτε ὁ Σααβέδρα καὶ ὁ Οὐρκίχιο ποὺ τὸν διαδέχτηκαν δὲν συγκατατέθηκαν νὰ εἰσβάλουν στὴν Πορτογαλία καὶ νὰ συμμετάσχουν στὶς προετοιμασίες ἐναντίον τῆς Ἀγγλίας. Ὁ ἄλλος ναυτικὸς σύμμαχος, ἡ Δημοκρατία τῆς Βαταβίας, ἀποσποῦσε περισσότερο τὴν προσοχή: εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ μιὰ κυβέρνηση σταθερὴ καὶ ἱκανὴ νὰ βοηθήσει τὴν προστάτιδα δύναμη, ἀλλὰ ἡ τρέχουσα δὲν πληροῦσε τὶς προϋποθέσεις. Βεβαίως ἐκεῖνοι ποὺ διηύθυναν προσωρινὰ τὸ κράτος, οἱ ὁποῖοι εἶχαν τὴν ἐξουσία ἀπὸ τὸ 1795, εἶχαν βάλει μιὰ Συμβατικὴ νὰ ψηφίσει τὸ σύνταγμα ποὺ ὑπέβαλαν στὴ λαϊκὴ ἐπικύρωση τὸν Αὔγουστο τοῦ 1797. Ἀλλὰ ἕνας συνασπισμὸς ὀπαδῶν τοῦ οἴκου τῆς Ὀράγγης καὶ τῶν ἑνωτικῶν δημοκρατῶν ἐκμεταλλεύτηκε τὴ δυσαρέσκεια ποὺ προκάλεσαν ἡ γαλλικὴ κυριαρχία καὶ οἱ ἀνάγκες της σὲ χρήματα καὶ σὲ ἄνδρες, καὶ πέτυχε νὰ ἀπορριφθεῖ τὸ σύνταγμα. Ἡ μετριοπαθὴς ἀστικὴ τάξη, ἡ ὁποία εἰσέπραξε ἔτσι τὴν ἀποκήρυξή της, ἔχασε μετὰ τὴν 18η Φρουκτιδὸρ καὶ τὴν εὔνοια τοῦ Διευθυντηρίου. Ὁ Ντελακρουά, ποὺ εἶχε σταλεῖ στὴ Χάγη, συμφώνησε μὲ τοὺς τοπικοὺς δημοκράτες νὰ προτείνουν στὸ Παρίσι πραξικοπηματικὴ ἐνέργεια. Ὁ Νταΐντελς, ὁ ὁποῖος διοικοῦσε τὸν ὀλλανδικὸ στρατό, καὶ ὁ Ζουμπέρ, ἐπικεφαλῆς τοῦ γαλλικοῦ σώματος κατοχῆς, ὑποσχέθηκαν τὴ συνεργασία τους. Στὶς 3 Πλυβιὸζ τοῦ ἔτους 6 (22 Ἰανουαρίου 1798) ἡ Βαταβιανὴ Συνέλευση αὐτοανακηρύχθηκε συντακτικὴ καί, ἀφοῦ πρῶτα ἐκκαθαρίστηκε, συνέταξε ἕνα νέο σύνταγμα τὸ ὁποῖο αὐτὴ τὴ φορὰ ἔγινε δεκτό.

Δὲν φαινόταν λιγότερο ἀπαραίτητο νὰ ἐξασφαλιστεῖ καὶ ἡ Ἐντεῦθεν τῶν Ἄλπεων Δημοκρατία. Στὶς 3 Βαντὸζ (21 Φεβρουαρίου), τὸ Διευθυντήριο συνῆψε μιὰ συνθήκη συμμαχίας μαζί της. Σύμφωνα μὲ αὐτὴ θὰ συνεχιζόταν ἡ κατοχὴ τῆς χώρας ἀπὸ ἕνα σῶμα 25.000 ἀνδρῶν, μὲ ἔξοδα τῆς νέας δημοκρατίας. Ταυτόχρονα ὑπογράφηκε μιὰ φιλελεύθερη ἐμπορικὴ σύμβαση, ὅμως αὐτὸ δὲν ἐμπόδισε τὰ Ἐντεῦθεν τῶν Ἄλπεων Συμβούλια νὰ τὶς ἀπορρίψουν καὶ τὶς δύο, ὡς ὑπέρμετρα ἐπαχθεῖς. Τὸ ἰσχύον καθεστὼς εἶχε ἐγκατασταθεῖ ἀπὸ τὸν Βοναπάρτη, χωρὶς νὰ τοῦ ἔχει δοθεῖ οὔτε ἡ λαϊκὴ ἐπικύρωση οὔτε ἡ ἔγκριση τῆς Γαλλίας. Συνεπῶς, τὸ Διευθυντήριο θεώρησε πὼς ἦταν ἐλεύθερο νὰ παρέμβει προκειμένου νὰ τὸ τροποποιήσει. Τὰ Συμβούλια ἐκκαθαρίστηκαν καὶ διενεργήθηκαν συλλήψεις. Ἔπειτα ἀπὸ αὐτά, οἱ συμφωνίες ἐπικυρώθηκαν.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ χώρα ποὺ κατάκτησε ὁ Βοναπάρτης μετατράπηκε σὲ ἑστία πυρκαγιᾶς. Ἀκόμη καὶ οἱ ἴδιοι οἱ συντηρητικοὶ τῆς Ἐντεῦθεν τῶν Ἄλπεων Δημοκρατίας θεωροῦσαν πὼς ἡ συμμαχία τους μὲ τὴ Γαλλία ἄξιζε νὰ ἀνταμειφθεῖ μὲ ἐπεκτάσεις. Ὁ Σερμπελλόνι καὶ ὁ Βισκόντι, οἱ ὁποῖοι ἐκπροσωποῦσαν τὴν ἐν λόγω Δημοκρατία στὶς διαπραγματεύσεις ποὺ διεξάγονταν στὸ Παρίσι, μιλοῦσαν γιὰ τὸ Πεδεμόντιο, γιὰ τὰ Ποντιφικὰ Κράτη καὶ γιὰ τὴ Γένοβα. Ἀπ' ὅλα τὰ σημεῖα τῆς χερσονήσου ἔσπευδαν ἐκεῖνοι ποὺ ὀνειρεύονταν τὴν ἰταλικὴ ἑνότητα. Ἕνωναν τὶς

δυνάμεις τους μὲ τοὺς στρατηγοὺς καὶ μὲ τοὺς προμηθευτές. Ἔνοπλες ὁμάδες διείσδυαν ἀκατάπαυστα στὴν περιοχὴ Μάρκε. Ὑπῆρχαν ἐλπίδες πὼς οἱ ἐπαναστάτες θὰ κινοῦνταν καὶ στὴ Ρώμη. Μάλιστα οἱ τελευταῖοι ἐπιχείρησαν μιὰ ἐξέγερση στὶς 28 Δεκεμβρίου 1797, ὅμως ἐπικράτησαν οἱ ἀντίπαλοί τους καί, θεωρώντας ὑπαίτιους τοὺς Γάλλους, ἀπείλησαν νὰ ἐπιτεθοῦν στὴν πρεσβεία ποὺ διηύθυνε τότε ὁ Ἰωσὴφ Βοναπάρτης, πρεσβύτερος ἀδελφὸς τοῦ Ναπολέοντα. Σὲ μιὰ ἀπροσδόκητη συμπλοκὴ σκοτώθηκε ὁ στρατηγὸς Ντυφό, καὶ ὁ Ἰωσὴφ Βοναπάρτης ἐγκατέλειψε τὴν πόλη.

Τὸ Διευθυντήριο, ποὺ ἔτρεφε ζωηρὴ ἐχθρότητα γιὰ τὴν παποσύνη, δὲν ἄφησε νὰ τοῦ ξεφύγει ἡ εὐκαιρία. Ὁ Μπερτιέ, ὁ ὁποῖος βρισκόταν τώρα ἐπικεφαλῆς τῆς στρατιᾶς τῆς Ἰταλίας, ἔλαβε ἐντολή, μὲ τὴν ἐνθάρρυνση τοῦ Βοναπάρτη, νὰ βαδίσει ἐναντίον τῆς Ρώμης. Ὅμως τὸ Διευθυντήριο δὲν σκόπευε νὰ δημιουργήσει μιὰ νέα Ἐντεῦθεν τῶν Ἄλπεων Δημοκρατία γιὰ χάρη τοῦ Μπερτιέ, κι ἔστειλε ἀμέσως μιὰ πολιτικὴ ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας, στὴν ὁποία συμμετεῖχαν ὁ Ντωνοὺ καὶ ὁ Μόνζ. Ἄλλωστε, ὁ Μπερτιὲ ἀποστρεφόταν τὸ καθῆκον ποὺ τοῦ εἶχε ἀνατεθεῖ. Ἐπιπλέον, φτάνοντας ἔξω ἀπὸ τὴ Ρώμη βρέθηκε σὲ ἀμηχανία ἐπειδὴ ὁ Πίος ς' δέχτηκε ὅλους τοὺς ὅρους του. Καθὼς ὅμως μερικοὶ ἐπαναστάτες εἶχαν προλάβει νὰ ἀνακηρύξουν τὴ Δημοκρατία στὴ Ρωμαϊκὴ Ἀγορά, ἀνάμεσα σὲ ἕνα πλῆθος περίεργων, καὶ κάλεσαν σὲ βοήθεια τοὺς Γάλλους, ὁ στρατηγὸς ἀναγνώρισε τὴν κυβέρνησή τους. Κατέλαβε τὴν πόλη, ἐξαπέστειλε τὸν Πάπα στὴ Σιένα, καὶ φρόντισε νὰ ἔρθει ὁ Μασσενὰ γιὰ νὰ τὸν ἀντικαταστήσει ὡς ἐπικεφαλῆς τῆς στρατιᾶς. Ἡ ἐπιτροπὴ ποὺ στάλθηκε ἀπὸ τὸ Παρίσι ἐξέδωσε ἕνα σύνταγμα, τὸ ὁποῖο κατάρτισε ὁ Μερλὲν ντὲ Ντουαί. Τὸ σύνταγμα αὐτὸ θέσπιζε τοὺς θεσμοὺς τοῦ Νομοθετικοῦ Συμβουλίου τῶν Τριβούνων, τῆς Γερουσίας, τῶν Ὑπάτων, καὶ ὑπέβαλλε τοὺς νόμους καὶ τὶς κυβερνητικὲς πράξεις στὴν ἐπικύρωση τοῦ Γάλλου στρατηγοῦ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ Ρωμαϊκὴ Δημοκρατία ἦταν εὐθὺς ἐξαρχῆς ἡ λιγότερο ἐλεύθερη ἀπ' ὅλες. Ἐπιπλέον, ἦταν ἐκείνη ποὺ πλήρωνε τὰ βαρύτερα λύτρα. Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή, στρατηγοὶ καὶ προμηθευτὲς ἄρχισαν τὴν ἐπιδρομή. Οἱ κατώτεροι ἀξιωματικοὶ διαμαρτύρονταν, καὶ στασίασαν μόλις ἔφτασε ὁ Μασσενά. Ὁ τελευταῖος εἶχε τὴ φήμη ἑνὸς ἀπὸ τοὺς θρασύτερους ἅρπαγες, κι ἐκεῖνοι ἤθελαν νὰ τὸν ἐκδικηθοῦν ἀπὸ καιρό, καθὼς ἀνῆκαν κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους στὰ συντάγματα τῆς στρατιᾶς τοῦ Ρήνου τὰ ὁποῖα, ἔχοντας ἔρθει ὡς ἐνισχύσεις στὶς ἀρχὲς τοῦ 1797, εἶχαν ἀπὸ παλιὰ διαφορὲς μὲ τὴ μεραρχία του. Ἡ ἐπιτροπὴ δὲν μποροῦσε νὰ ἀποκαταστήσει τὴν τάξη, καὶ τελικὰ τὸ Διευθυντήριο ὑποχρεώθηκε νὰ ἀντικαταστήσει τὸν Μασσενὰ μὲ τὸν Γκουβιὸν Σαὶν-Σύρ, ἕναν ὑπασπιστὴ τοῦ Μορώ. Ἔτσι ἡ Ρωμαϊκὴ Δημοκρατία ξεκίνησε μὲ τοὺς χειρότερους οἰωνούς.

Δὲν εἶχε ἔρθει ἀκόμη ἡ ὥρα τοῦ Πεδεμοντίου, ἀλλὰ δὲν ἤθελε καὶ πολύ. Τὸ 1797, ὁ βασιλιὰς τῆς Σαρδηνίας εἶχε καταπνίξει μὲ ἀγριότητα ἕνα ἐπαναστατικὸ κίνημα, καὶ ἄφησε μετέωρη μιὰ συνθήκη συμμαχίας μὲ τὴ Γαλλία. Ἔπειτα ἀπὸ τὴ

18η Φρουκτιδὸρ ἔσπευσε νὰ τὴν ἐπικυρώσει. Ὁ Ζενγκενὲ ὅμως, ὁ ὁποῖος κατέφθασε ἀμέσως στὸ Τορίνο, καὶ ὁ Μπρὺν ὁ ὁποῖος χρίστηκε διοικητὴς τῆς στρατιᾶς τῆς Ἰταλίας, βοήθησαν ἐνεργὰ τοὺς Ἰακωβίνους, καὶ οἱ ἔνοπλες ὁμάδες ἄρχισαν νὰ διεισδύουν στὸ Πεδεμόντιο. Γιὰ μερικοὺς μῆνες, τὸ Διευθυντήριο ἔπαιζε τὸ ρόλο τοῦ μεσολαβητῆ. Τελικὰ ὁ Ζενγκενέ, ἀφοῦ κατόρθωσε νὰ ἐπιβάλει στὸν τρομοκρατημένο βασιλιὰ μιὰ σύμβαση μὲ τὴν ὁποία παραδινόταν στοὺς Γάλλους τὸ φρούριο τοῦ Τορίνου, ἔκρινε καλὸ νὰ τὴ σεβαστεῖ.

β) Ἡ Ἐλβετία

Δὲν ἔλειπαν τὰ παράπονα τοῦ Διευθυντηρίου ἀπέναντι στὰ συνομόσπονδα καντόνια τῆς Ἐλβετίας, ὅμως τώρα κατόρθωνε νὰ τοὺς ἀποσπάσει παραχωρήσεις, ἔπειτα ἀπὸ μιὰ μακρόχρονη περίοδο ἀποτυχιῶν. Τέτοιες παραχωρήσεις ἦταν ἡ ἀναχώρηση ἀπὸ ἐκεῖ τοῦ Οὐίκαμ, τῶν ἐμιγκρέδων, τοῦ ἔμμισθου ἐκθειαστὴ τῆς ἀντεπανάστασης Μαλλὲ ντὺ Πάν. Ἐπίσης, ἡ διαπραγμάτευση μιᾶς συμφωνίας ποὺ θὰ τοῦ παρέδιδε τὶς περιοχὲς τοῦ Ἰούρα καὶ τὴν πόλη Μπιέν, ἐξαρτημένες ἀπὸ τὴν ἐπισκοπὴ τῆς Βασιλείας, ἡ ὁποία ἤδη ἀποτελοῦσε τὸ Διαμέρισμα τοῦ Τρομεροῦ Ὄρους. Στὸ μεταξὺ οἱ Ἐλβετοὶ δημοκράτες στρέφονταν πρὸς τὸ μέρος του, ἰδιαίτερα ὁ Ὄξ ἀπὸ τὴ Βασιλεία. Καθὼς ποθοῦσαν νὰ μεταμορφώσουν τὰ καντόνια τους σὲ μιὰ ἑνιαία Δημοκρατία καὶ νὰ τερματίσουν τὴν κυριαρχία τῶν πατρικίων, καὶ ἐπειδὴ δὲν ὑπολόγιζαν στὴν πρωτοβουλία τῶν συμπατριωτῶν τους, ἐπιθυμοῦσαν ὄχι νὰ εἰσβάλει ἡ Γαλλία στὴ χώρα τους, ἀλλὰ νὰ τηρήσει μιὰ στάση ἀρκετὰ ἀπειλητικὴ ὥστε νὰ ἐγκαταλείψει ἡ ὀλιγαρχία τὴν ἐξουσία. Ὁ Λαάρπ, ἀπὸ τὸ καντόνι τοῦ Βώ, πήγαινε ἀκόμη πιὸ μακριά: ζητοῦσε ἀπὸ τοὺς Γάλλους νὰ ἐπέμβουν, ἐπικαλούμενος μιὰ συνθήκη τοῦ 16ου αἰώνα μὲ τὴν ὁποία ὁ βασιλιὰς τῆς Γαλλίας ἀναγνώριζε τὰ δικαιώματα τῆς Βέρνης στὴ χώρα τοῦ Βώ, ὅμως ἐπίσης ἐγγυόταν τὶς ἐλευθερίες τῆς τελευταίας. Μέχρι τὴν 18η Φρουκτιδόρ, αὐτὲς οἱ προτάσεις παρέμεναν χωρὶς ἐμφανῆ ἀποτελέσματα.

Ὁ Βοναπάρτης ἔδειξε λιγότερη μακροθυμία. Ἐπανένωσε τὴ Βαλτελίνη μὲ τὴ Λομβαρδία, παρ' ὅλες τὶς ἀξιώσεις ποὺ πρόβαλλαν οἱ «γκρίζες λίγκες». Καθὼς εἶχε ἀποφασίσει νὰ ἐξασφαλίσει ἐλεύθερη ἐπικοινωνία μεταξὺ τῆς Ἐντεῦθεν τῶν Ἄλπεων Δημοκρατίας καὶ τῆς Γαλλίας διαμέσου τοῦ Βαλαί, καὶ καθὼς ἀπέτυχε νὰ ἀποσπάσει τὸν ἔλεγχο τῆς διαδρομῆς τοῦ Σεμπλόν, βοήθησε ἀποφασιστικὰ τοὺς Ἐλβετοὺς στὰ αἰτήματά τους. Ἡ ὑπόθεση κρίθηκε στὶς 8 Δεκεμβρίου 1797, σὲ ἕνα δεῖπνο μὲ οἰκοδεσπότη τὸν Ρεμπὲλ ὅπου συναντήθηκαν ὁ Βοναπάρτης καὶ ὁ Ὄξ. Σύντομα ὁ Ἐλβετὸς ἀπὸ τὴ Βασιλεία προσπάθησε μανιωδῶς νὰ ἐπιβάλει στὰ καντόνια ἕνα σύνταγμα ποὺ εἶχε συντάξει ὁ ἴδιος μαζὶ μὲ τὸν Μερλὲν ντὲ Ντουαί. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ συγκατατέθηκαν. Ταυτόχρονα μιὰ μεραρχία τῆς στρατιᾶς τῆς Ἰταλίας μεταφερόταν στὴ μεθόριο τῆς χώρας τοῦ Βώ, μολονότι τῆς εἶχε ἀπαγορευτεῖ νὰ εἰσβάλει ἂν δὲν δεχόταν πρώτη ἐπίθεση. Ὅμως τὸ Βὼ ἔσπευσε νὰ προσχωρήσει στὸ

νέο σύνταγμα. Ἡ Βέρνη ἔστειλε ἐναντίον του μερικὰ στρατεύματα. Ὁ Γάλλος διοικητὴς ἔστειλε ἕνα μέλος τοῦ κοινοβουλίου γιὰ νὰ συναντηθεῖ μαζί τους, καὶ μέσα στὸ σκοτάδι κάποιος τὸν πυροβόλησε κατὰ λάθος. Ἀμέσως καταλήφθηκε ἡ χώρα τοῦ Βώ. Δὲν εἶχε συμβεῖ ἀκόμη τίποτε ἀνεπανόρθωτο. Αἴφνης, τὴ νύχτα τῆς 13ης πρὸς 14η Φεβρουαρίου 1798, τὸ Διευθυντήριο διέταξε τὸν στρατὸ νὰ προελάσει ἐναντίον τῆς Βέρνης, πιθανότατα ἔπειτα ἀπὸ πιέσεις τοῦ Βοναπάρτη. Ὁ Μπρὺν προωθήθηκε ἀπὸ τὴ Λωζάννη, καὶ ὁ Σάουενμπουργκ ἀπὸ τὸν Ἰούρα. Ἡ πόλη ὑπέκυψε ἔπειτα ἀπὸ ἀρκετὰ σκληρὲς μάχες.

Ἀμέσως τὸ Διευθυντήριο διόρισε ἕναν πολιτικὸ κομισάριο, τὸν Λεκαρλιέ, τέως μέλος τῆς Συμβατικῆς. Δίπλα του τοποθέτησε τὸν σύγγαμπρο τοῦ Ρεμπέλ, τὸν Ραπινά, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου συγκέντρωσε εὔκολα ὅσο καὶ ἄδικα τὸν χλευασμό, ἐνῶ ἦταν ἕνας ἐξαιρετικὰ ἔντιμος ἄνθρωπος.[1] Κατάσχεσαν τοὺς θησαυροὺς τῆς Βέρνης, ὁ πλοῦτος τῆς ὁποίας ἀναμφίβολα ἀποτέλεσε ἕνα ἀπὸ τὰ κίνητρα τῆς ὅλης ἐπιχείρησης, καὶ ἀξιοποιήθηκε γιὰ νὰ χρηματοδοτηθεῖ ἡ ἐκστρατεία τῆς Αἰγύπτου. Ἐξίσου ἐπωφελήθηκε καὶ ὁ Ταλλεϋράνδος, καθὼς αὐτοὶ οἱ θησαυροὶ συμπεριλάμβαναν καὶ ξένους τίτλους τοὺς ὁποίους διαφορετικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποκτήσει μὲ διαπραγματεύσεις. Στὰ καντόνια ἐπιβλήθηκε μιὰ συνεισφορὰ ὕψους δεκαπέντε ἑκατομμυρίων. Μιὰ συνέλευση συνῆλθε στὸ Ἄαραου καὶ ἔθεσε σὲ ἰσχὺ τὸ σύνταγμα· ὅμως οὔτε ὁ Ὂξ οὔτε ὁ Λαάρπ δὲν ἀπολάμβαναν τὴν εὔνοια τῆς κοινῆς γνώμης. Δὲν συμπεριλήφθηκαν στὸ Διευθυντήριο τῆς Ἐλβετικῆς Δημοκρατίας. Οἱ κομισάριοι κατέβαλαν προσπάθειες γιὰ νὰ σταματήσουν τὶς αὐθαίρετες ἐπιτάξεις καὶ νὰ καταπνίξουν τὶς λεηλασίες· ὅμως ξέσπασε ἐμφύλιος πόλεμος. Τὰ καθολικὰ καντόνια, τὸ Σβύτς, τὸ Οὔρι καὶ τὸ Οὔντερβαλντ, ἐξεγέρθηκαν. Τὸ Βαλαὶ ἔφτιαξε δικό του σύνταγμα καὶ ἀξίωνε νὰ παραμείνει ἀνεξάρτητο. Ἔπρεπε νὰ συντριβοῦν αὐτὲς οἱ ἀντιστάσεις.

Οἱ κάτοικοι τῆς Βέρνης, περισσότερο ἐπιδέξιοι, ἐξαγόρασαν τὸν Ταλλεϋράνδο καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐξασφάλισαν μιὰ συνθήκη ἡ ὁποία μείωνε τὴ συνεισφορὰ ποὺ τοὺς ἀναλογοῦσε. Ὁ Ραπινά, ὁ ὁποῖος ἑτοιμαζόταν νὰ διαδεχθεῖ τὸν Λεκαρλιὲ ποὺ διορίστηκε ὑπουργὸς τῆς Ἀστυνομίας, ἀγανάκτησε καὶ ἀρνήθηκε νὰ τὴν ἐφαρμόσει. Αὐτὸ τὸν ὁδήγησε σὲ σύγκρουση μὲ τὸ Ἐλβετικὸ Διευθυντήριο. Στὶς 28 Πραιριὰλ (16 Ἰουνίου) ἔκανε ἕνα πραξικόπημα, χωρὶς νὰ συμβουλευτεῖ τὸ Παρίσι. Ὁ Ὂξ καὶ ὁ Λαάρπ πῆραν στὰ χέρια τους τὴν ἐκτελεστικὴ ἐξουσία. Ἡ τύχη τῆς νέας Δημοκρατίας, ἔστω κι ἂν ἦταν λιγότερο σκληρὴ ἀπὸ τὸ καθεστὼς ποὺ ἐπιβλήθηκε στὴ Ρώμη, ἔδειχνε ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ἰδιαίτερα ἀβέβαιη. Μέσα σὲ λίγο καιρό, εἶναι ἀλήθεια, οἱ χωρικοὶ ἔνιωσαν ἱκανοποίηση χάρη στὴν κατάργηση τῶν προσωπικῶν φεουδαρχικῶν τελῶν, τῶν μικρῶν δεκατῶν καὶ νεατῶν, καὶ τὴν αναστολὴ πληρωμῆς τῶν ἐμπράγματων τελῶν καὶ τῶν μεγάλων δεκατῶν· ἀπὸ τὴν ἄλλη

1. [Μὲ τὸ ὄνομα Ραπινὰ (Rapinat) γίνεται λογοπαίγνιο: ἔχει κοινὴ ρίζα μὲ τὴ λέξη rapine, ποὺ σημαίνει τὴν ἁρπαγή, τὴν κλοπή, τὴ λαφυραγώγηση.]

πλευρὰ ὅμως, προβλεπόταν πὼς ἔπρεπε νὰ ἐξαγοραστοῦν αὐτὲς οἱ τελευταῖες κατηγορίες. Καθὼς ἐπίσης θεσπίστηκε ταυτόχρονα ὁ φόρος ἔγγειας ἰδιοκτησίας, τὰ ὀφέλη τοὺς φαίνονταν ἐλάχιστα.

γ) Τὸ Συνέδριο τῆς Ράστατ

Ἔπειτα ἀπὸ τὸ Καμποφόρμιο, ἡ Αὐστρία ἔδειχνε νὰ ἔχει παραιτηθεῖ μπροστὰ στὴν ἀπώλεια τοῦ Βελγίου καὶ τῆς Ρηνανίας. Τὸ Συνέδριο τῆς Ράστατ, ὅπου οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ Διευθυντηρίου θὰ συζητοῦσαν μὲ ἐκείνους τῆς Δίαιτας γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς ἀριστερῆς ὄχθης τοῦ Ρήνου ἐκ μέρους τῆς Γερμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἄρχισε στὶς 16 Νοεμβρίου 1797. Ἐμφανίστηκε ἐκεῖ γιὰ μιὰ στιγμὴ καὶ ὁ Βοναπάρτης, ὁ ὁποῖος πέτυχε νὰ ἐγκαταλείψει ἡ Αὐστρία τὴ Μαγεντία μέσω τῆς κατάληψης τῆς Βενετίας, κι ἔπειτα παραχώρησε τὴ θέση του στὸν Τρεγιάρ. Τὸ Διευθυντήριο ἐπέβαλε τὴ γαλλικὴ νομοθεσία στὰ ἐννέα νέα διαμερίσματα ποὺ συμπεριλάμβαναν τὶς αὐστριακὲς Κάτω Χῶρες, τὴν ἐπισκοπὴ τῆς Λιέγης καὶ τὰ ἐδάφη ποὺ παραχώρησε ἡ Ὀλλανδία. Ἄρχισε καὶ ἐδῶ ἡ πώληση τῶν ἐθνικῶν γαιῶν. Οἱ κυριότερες δυσκολίες προέρχονταν ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ σχίσμα, καὶ μολονότι δὲν εἶχαν ἄμεση βαρύτητα, προετοίμαζαν ταραχὲς καὶ ἐξεγέρσεις. Στὴ Ρηνανία, τὸ Διευθυντήριο ἀνέθεσε τὴ διοίκηση σὲ ἕναν κομισάριο, τὸν Ρουντλέρ, ὁ ὁποῖος ἄρχισε νὰ εἰσάγει τὸ γαλλικὸ καθεστὼς καὶ χώρισε τὴν περιοχὴ σὲ τέσσερα διαμερίσματα. Παρόμοια συμπεριφορά, χωρὶς νὰ αναμένεται πρῶτα ἡ ἀπόφαση τῆς Αὐτοκρατορίας, θὰ μποροῦσε νὰ προκαλέσει τριβὲς μὲ τὴν τελευταία. Πῶς ἦταν δυνατὸ ὅμως ἡ Αὐστρία νὰ μείνει ἀδιάφορη μπροστὰ στὴν ἐπέκταση τῆς γαλλικῆς ἐπιρροῆς πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια ποὺ εἶχαν συμφωνηθεῖ στὸ Καμποφόρμιο;

Δὲν πρόκειται γιὰ τὴν ὀργὴ τοῦ Θούγκουτ. Καθὼς αὐτὸς σκεφτόταν πάντοτε νὰ ἐπεκτείνει τὶς αὐστριακὲς κτήσεις στὴν Ἰταλία, ἁπλῶς ἄδραξε τὴν εὐκαιρία γιὰ νὰ ἀπαιτήσει ἀνταλλάγματα. Εἶναι ἀλήθεια πὼς δὲν ἐξυπηρετοῦσε ὁλότελα τὴν ἐπιχειρηματολογία του ἡ δημιουργία τῶν νέων δημοκρατιῶν στὴ Ρώμη καὶ στὴν Ἐλβετία, οἱ ὁποῖες θεωροῦνταν ἀνεξάρτητα κράτη. Στὴ Ράστατ ὅμως τὸ Διευθυντήριο καταπάτησε ἀκόμη καὶ τὸ γράμμα τῆς Συνθήκης τοῦ Καμποφόρμιο. Ὁ Ρεμπὲλ λυπόταν ἐπειδὴ ἡ περιοχὴ τῆς Κολονίας παρέμενε τμῆμα τῆς Αὐτοκρατορίας· ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς γενικότερης πολιτικῆς, οἱ συνάδελφοί του δὲν μποροῦσαν νὰ ἀρνηθοῦν πὼς ἂν ἐγκατέλειπαν αὐτὴν τὴν περιοχὴ θὰ ἀποξένωναν τὴν Πρωσία, ἡ ὁποία θὰ αἰσθανόταν ἐξαπατημένη σὲ σχέση μὲ τὶς προσδοκίες της νὰ ἀποσπάσει ἐπωφελὴ ἀνταλλάγματα στὴ Γερμανία. Κατὰ συνέπεια, ὁ Τρεγιὰρ ἀπαίτησε ὁλόκληρη τὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Ρήνου καὶ ἀπέσπασε ἀπὸ τὴ Δίαιτα μιὰ συγκατάθεση σὲ θεωρητικὴ βάση, στὶς 19 Βαντὸζ τοῦ ἔτους 6 (9 Μαρτίου 1798). Ἀμέσως ὁ Κόμπεντσλ ἀπαίτησε νὰ ἀποζημιωθεῖ. Ἡ ἀπάντηση τοῦ Τρεγιὰρ ἦταν αἰφνιδιαστικὴ ὅσο καὶ κατηγορηματική: ἡ περιοχὴ τῆς Κολονίας, ἡ ὁποία τελοῦσε ὑπὸ στρατιωτικὴ κατοχὴ ἀπὸ πολὺ καιρό, δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ θεωρηθεῖ νέα κατάκτηση. Ἄραγε κάτω

ἀπ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες θὰ ἀργοῦσε πολὺ ἀκόμη ὁ πόλεμος; Φαινόταν νὰ ἐπίκειται, ὅταν, τὸν Ἀπρίλιο, ὁ Βερναδόττης, πρεσβευτὴς στὴ Βιέννη, δέχτηκε ἐπίθεση ἀπὸ ταραχοποιοὺς ἐπειδὴ ὕψωσε τὴν τρίχρωμη σημαία, καὶ καθὼς δὲν ἔλαβε τὴ δέουσα ἀποζημίωση ἐγκατέλειψε τὴν πόλη. Μάλιστα, ὁ Βοναπάρτης ἀνέβαλε γιὰ λίγο τὴν ἀναχώρησή του γιὰ τὴν Αἴγυπτο. Ἡ κρίση ὅμως ἐξομαλύνθηκε. Οὔτε ὁ Θούγκουτ, ὁ ὁποῖος ἦταν ἀπροετοίμαστος, οὔτε τὸ Διευθυντήριο, ποὺ ἦταν ἀπορροφημένο μὲ τὶς ἐπερχόμενες ἐκλογές, δὲν θέλησαν νὰ τὴ δηλητηριάσουν περισσότερο. Ἐπιπλέον, στὸ Παρίσι ὁ ἄνεμος ἄλλαζε κατεύθυνση ἀκόμη μιὰ φορά: ἔπειτα ἀπὸ τὴ ρήξη τοῦ Διευθυντηρίου μὲ τοὺς Ἰακωβίνους, δὲν θὰ τροποποιοῦνταν ἄραγε καὶ ἡ ἐξωτερικὴ πολιτική του;

δ) Τὰ ἐπακόλουθα τῆς 22ας Φλορεὰλ τοῦ ἔτους 6

Πράγματι, τὸ Διευθυντήριο ἄρχισε νὰ καταπολεμᾶ τοὺς Ἰακωβίνους τῶν ἀδελφῶν Δημοκρατιῶν, κυρίως στὴν Ἰταλία, πρὸς ὄφελος τῶν συντηρητικῶν, καὶ ἐκδήλωσε τὴ δυσπιστία του ἀπέναντι στοὺς στρατηγοὺς καὶ τοὺς προμηθευτὲς ποὺ εὐνοοῦσαν τὴν ἐπαναστατικὴ προπαγάνδα. Πρώτη αἰσθάνθηκε τὸν ἀπόηχο τῆς ἀλλαγῆς ἡ Δημοκρατία τῆς Βαταβίας. Οἱ ἑνωτικοὶ δημοκράτες, οἱ ὁποῖοι ἄλλωστε εἶχαν ἔρθει σὲ ρήξη μὲ τὸν Νταΐντελς καὶ τὸν Ζουμπέρ, καταγγέλθηκαν ἀπὸ τοὺς προκρίτους ὡς ἐπικίνδυνοι ἀναρχικοί. Ὁ Ντελακρουὰ ἀνακλήθηκε ἀπὸ τὴ χώρα. Στὶς 24 Πραιριὰλ (22 Ἰουνίου), ἡ κυβέρνηση ἐξυγιάνθηκε μέσω μιᾶς ἐκκαθάρισης, καὶ κέρδισε τὴν πλειοψηφία ἔπειτα ἀπὸ νέες ἐκλογές. Στὴν Ἑλβετία, τὸ Διευθυντήριο ἀκύρωσε τὸ πραξικόπημα τοῦ Ραπινά. Ὁ τελευταῖος, μολονότι παύθηκε ἀπὸ τὸ ἀξίωμά του, ἐξακολούθησε νὰ ἀσκεῖ τὶς λειτουργίες του ἐπειδὴ δὲν φρόντισαν νὰ τὸν ἀντικαταστήσουν, καὶ ὑπέγραψε ὁ ἴδιος τὴ συνθήκη συμμαχίας τῆς 19ης Αὐγούστου. Ἡ ἀντεπανάσταση δὲν ἀφοπλιζόταν. Τὰ καθολικὰ καντόνια ξαναπῆραν τὰ ὅπλα. Δοκίμασαν μιὰ αἱματηρὴ ἥττα στὸ Στάντς· ὅμως, τὸν Ὀκτώβριο, οἱ ὀλιγαρχικοὶ ἄφησαν τοὺς Αὐστριακοὺς νὰ εἰσβάλουν στὸ καντόνι Γκριζόν.

Στὴν Ἐντεῦθεν τῶν Ἄλπεων Δημοκρατία, τὸ Διευθυντήριο προκάλεσε ἀξεδιάλυτη σύγχυση μὲ τὴ μεταστροφή του. Ἔστειλε στὴν Ἰταλία τοὺς οἰκονομικοὺς πράκτορές του, ποὺ ἦταν ἱκανοὶ ὑπὸ κανονικὲς συνθῆκες, ὅμως συγκέντρωναν πάνω τους τὸ μίσος τῶν στρατηγῶν τοὺς ὁποίους ἔρχονταν γιὰ νὰ ἐλέγξουν. Αὐτοὶ ἦταν: ὁ τέως ὑπουργὸς Φαιποὺ ντὲ Μαιζονσέλ· ὁ Ἀμελὸ ντὲ Σαγιού, γιὸς ἑνὸς ὑπουργοῦ τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ', τέως βασιλικὸς ἐπιθεωρητὴς στὴ Βουργουνδία, καὶ κατόπιν, ἐπὶ Συντακτικῆς, διευθυντὴς τοῦ Ἔκτακτου Ταμείου· ὁ Λωμόν, ὁ ὁποῖος εἶχε διαδεχθεῖ τὸν προηγούμενο στὴν τελευταία θέση ἀφοῦ θήτευσε πρῶτα στὸ Γενικὸ Ἐλεγκτήριο· καὶ ὁ Ἐμάρ, ἀδελφὸς ἑνὸς ἀβᾶ τῆς Συντακτικῆς ποὺ θεωροῦνταν ὅτι ἀνῆκε στοὺς «μαύρους». Δίπλα τους προστέθηκε ὁ Τρουβέ, ὑπὸ τὴν πρεσβευτικὴ ἰδιότητά του, ἄτομο φιλόδοξο ἀλλὰ μετρίων ἱκανοτήτων, δημιούργημα τοῦ Λὰ Ρεβεγιέρ. Ἐπηρεασμένο ἀπὸ τοὺς Λομβαρδοὺς εὐγενεῖς, τὸ Διευθυντήριο κήρυξε ἄκυρο τὸ

σύνταγμα τοῦ Βοναπάρτη καὶ ἀνέθεσε στὸν Τρουβὲ νὰ ἐπεξεργαστεῖ ἕνα ἄλλο, τὸ ὁποῖο καὶ ἐπέβαλε στὴν Ἐντεῦθεν τῶν Ἄλπεων Δημοκρατία, παρὰ τὴν ἀντίθεση τοῦ Μπρύν. Σύντομα ὅμως, ὁ στρατηγὸς πέτυχε, πιθανότατα χάρη στὸν Μπαρράς, νὰ ὑποβληθεῖ σὲ δημοψήφισμα τὸ τελευταῖο σύνταγμα, καὶ ἀντικατέστησε τὸν Τρουβὲ καὶ τὸν Φαιποὺ ντὲ Μαιζονσέλ, οἱ ὁποῖοι διαμαρτύρονταν, μὲ τὸν Φουσὲ καὶ τὸν Ἀμελὸ ντὲ Σαγιού. Μὲ τὴ σύμπραξη τοῦ Φουσέ, ὁ Μπρὺν προχώρησε τὴ νύχτα τῆς 17ης πρὸς 18η Ὀκτωβρίου σὲ πραξικοπηματικὴ ἐνέργεια, καὶ καταδίωξε τοὺς ἀνθρώπους τοῦ Τρουβέ. Ἔπειτα ἀπὸ αὐτό, μεσολάβησε ἡ λαϊκὴ ἐπικύρωση τοῦ συντάγματος. Παράλληλα, ὁ Ζενγκενὲ καὶ ὁ ὑπασπιστὴς ποὺ εἶχε ἀφήσει ὁ Μπρὺν στὸ Τορίνο ὀργάνωσαν ἐκεῖ μιὰ διαδήλωση, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀναμφίβολα ἔλπιζαν πὼς θὰ ξεκινοῦσαν ταραχὲς ποὺ θὰ τοὺς ἐπέτρεπαν νὰ καταλάβουν τὸ Πεδεμόντιο. Αὐτὴ τὴ φορὰ τὸ Διευθυντήριο ἐξοργίστηκε: ἔπαυσε τὸν Ζενγκενέ, ἀνακάλεσε τὸν Φουσὲ κι ἔστειλε τὸν Μπρὺν στὴν Ὀλλανδία. Τὸ ἴδιο τὸ Διευθυντήριο διέπραξε ὄχι λιγότερες ἐκκαθαρίσεις στὴν κυβέρνηση τῆς Γένοβας.

Ἀκριβῶς τὴ στιγμὴ ποὺ ἄρχιζαν οἱ ἐχθροπραξίες, καθὼς οἱ Ναπολιτάνοι εἰσέβαλλαν στὴ Ρωμαϊκὴ Δημοκρατία, τὸ Διευθυντήριο υἱοθέτησε τὸ μέτρο ποὺ χαρακτήριζε καλύτερα τὴν προσπάθεια ἡ ὁποία συνεχιζόταν ἀπὸ τὸν Φλορεάλ, μὲ τόσο ἐλάχιστη ἐπιτυχία. Στὶς 5 Φριμαὶρ τοῦ ἔτους 7 (26 Νοεμβρίου 1798) ἔστειλε ξανὰ τοὺς κομισάριους στὶς στρατιὲς —τὸν Ραπινὰ στὴν Ἐλβετία, τὸν Ἀμελὸ ντὲ Σαγιοὺ στὸ Μιλάνο, τὸν Φαιποὺ ντὲ Μαιζονσὲλ στὴ Ρώμη. Δὲν τοὺς δόθηκαν περισσότερες ἐξουσίες ἀπ' ὅ,τι στοὺς προκατόχους τους, καὶ ἡ κατάληξή τους ἦταν ἀκόμη χειρότερη. Ὁ Ζουμπέρ, ὁ ὁποῖος διαδέχθηκε τὸν Μπρύν, θεώρησε ἀνυπόφορο τὸν ἔλεγχό τους καὶ ὑπέβαλε τὴν παραίτησή του. Τελικὰ τὸ Διευθυντήριο τὴν ἀποδέχτηκε τὸν Ἰανουάριο, ὅμως, μένοντας πιστὸ στὴν ἀμφίρροπη πολιτική του, ἀντικατέστησε τὸν Ἀμελὸ ντὲ Σαγιοὺ μὲ τὸν Λωμόν. Ὁ Σερέρ, ὁ ὁποῖος ἀντικατέστησε τὸν Ζουμπέρ, ἔδειξε ἐνδοτικότητα ἀπέναντι στὸν κομισάριο, καὶ ἐν μέρει γι' αὐτὸν τὸ λόγο συγκέντρωσε τὸ μίσος τῶν ὑφισταμένων του, πράγμα ποὺ ἔμελλε νὰ τοῦ κοστίσει ἀκριβά. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἔφτασε στὴν Ἐλβετία ὁ Μασσενὰ δὲν πῆρε καθόλου ὑπόψη του τὸν Ραπινά, ὁ ὁποῖος ζήτησε τὴν ἀντικατάσταση τοῦ στρατηγοῦ. Ἡ χειρότερη μοίρα ἐπιφυλάχθηκε στὴ στρατιὰ ποὺ ἀνέλαβε νὰ ἀποκρούσει τοὺς Ναπολιτάνους. Ἡ σύγκρουση τοῦ ἐπικεφαλῆς της, τοῦ Σαμπιοννέ, μὲ τὸν κομισάριο Φαιποὺ ντὲ Μαιζονσὲλ ὁδήγησε σὲ μιὰ παταγώδη ἧττα.

Τὸ Διευθυντήριο, ἑπομένως, ἀναχαίτισε ἐν μέρει τὴ δραστηριότητα τῶν προπαγανδιστῶν. Τοὺς ἐμπόδισε νὰ ξεσηκώσουν ἐπανάσταση στὸ Πεδεμόντιο καὶ νὰ ἐπιτεθοῦν στὴν Τοσκάνη. Ὅμως γιὰ νὰ ξαναπάρει μὲ τὸ μέρος του τὴν Αὐστρία θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπανεξετάσει τὰ κεκτημένα, καὶ αὐτὸ θεωροῦνταν ἀπολύτως ἀδιανόητο. Ἔπειτα ἀπὸ τὶς 22 Φλορεάλ, τὸ Διευθυντήριο καὶ ὁ Θοὺγκουτ συμφώνησαν νὰ στείλουν τὸν Φρανσουὰ ντὲ Νεσατὼ καὶ τὸν Κόμπεντσλ γιὰ συνομιλίες στὸ Σὲλτς τῆς Ἀλσατίας. Ὁ πρῶτος ἔλαβε ἐντολὴ νὰ περιορίσει τὴ συζήτηση στὸ ἐπεισόδιο τῆς Βιέννης καὶ νὰ παραπέμψει στὴ Ράσταττὸ ζήτημα τῶν ἀποζημιώσεων. Ἐκεῖ ἡ Αὐ-

στρία δὲν μποροῦσε νὰ διεκδικήσει παρὰ μόνο γερμανικὰ ἐδάφη, ἐνῶ εἶχε ἤδη καταλήξει στὴν ἐπιλογὴ τῆς Ἰταλίας. Προφανῶς τὸ Διευθυντήριο θεωροῦσε πὼς μόνον αὐτὸ εἶχε *δικαιώματα πάνω στὴν Ἰταλία.*

Συνεπῶς δὲν μετέβαλε πραγματικὰ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτική του. Ὁ φόβος τῶν πρόωρων ἐχθροπραξιῶν τοῦ ἐνέπνευσε κάποια μετριοπάθεια, ὅμως ἡ ἀναβολὴ εἶναι ἄλλο πράγμα ἀπὸ τὴ μεταμέλεια. Ἡ πτώση σὲ δυσμένεια τῶν Ἰακωβίνων τῶν ἀδελφῶν Δημοκρατιῶν, ἡ ὁποία στὴν Ἰταλία μεταμόρφωσε ὁρισμένους ἀπὸ αὐτοὺς σὲ ἐχθροὺς τῆς Γαλλίας, δὲν ἦταν τίποτε περισσότερο ἀπὸ μιὰ λογικὴ συνέπεια τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς ἡ ὁποία σφραγίστηκε ἀπὸ τὴν ἡμέρα τῆς 22ας Φλορεάλ, ἐνῶ ὁ ἔλεγχος ποὺ ἐπιχείρησε νὰ ἐπιβάλει τὸ Διευθυντήριο στοὺς στρατηγοὺς παρουσιάστηκε πάνω ἀπ' ὅλα ὡς συμπλήρωμα τῆς δικτατορίας ποὺ ἀσκοῦσε. Ἡ ἀντιιακωβινικὴ ἀντίδραση δὲν καθυστέρησε πολὺ τὸν πόλεμο ἀλλὰ αὔξησε τὴ σύγχυση, ἔπληξε τὸ γόητρο τῆς Δημοκρατίας καὶ δημιούργησε νέους κι ἐπίφοβους ἐχθροὺς τοῦ Διευθυντηρίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η'

Ο ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΣ

Η ΑΓΓΛΙΑ, ὅσο καὶ ἂν ἀντιστάθηκε στὴ Γαλλία, δὲν ξεχνοῦσε πὼς γιὰ νὰ γονατίσει τὴν ἀντίπαλό της ἔπρεπε νὰ ἀναζωπυρώσει τὸν πόλεμο στὴν εὐρωπαϊκὴ ἤπειρο. Καθὼς οἱ Γερμανοὶ δὲν ἦταν πρόθυμοι γιὰ κάτι τέτοιο, ἡ ἐκστρατεία τῆς Αἰγύπτου καὶ ἡ ἵδρυση τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας τὴν ἐξυπηρέτησαν συμβάλλοντας στὴν ἀνασύσταση τοῦ Συνασπισμοῦ. Ὁ Παῦλος Α', ὁ ὁποῖος τώρα μεταμορφώθηκε σὲ σύμμαχο τῆς Τουρκίας, ἀπέκτησε πρόσβαση στὴ Μεσόγειο καὶ παρουσιάστηκε ὡς προστάτης τοῦ τάγματος τῶν Ἱπποτῶν τῆς Μάλτας καὶ τῆς Αὐλῆς τῆς Νεάπολης. Ἡ τελευταία, τὴν ὁποία ἐνθάρρυνε ἤδη ὁ Νέλσον, ἄρχισε πρώτη τὶς ἐχθροπραξίες, καὶ ἀφότου, κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, τέθηκε ξανὰ ὑπὸ ἀμφισβήτηση ἡ τύχη τῆς Ἰταλίας, ὁ Θούγκουτ δέχτηκε τὴ συνδρομὴ τῶν Ρώσων.

α) Οἱ Ρῶσοι στὴ Μεσόγειο

Ὁ Παῦλος Α', ὅπως καὶ ἡ μητέρα του, αἰσθανόταν ἀπέχθεια γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Ἔπειτα ἀπὸ τὴ Συνθήκη τοῦ Καμποφόρμιο ἀνέλαβε νὰ μισθοδοτεῖ τὸν στρατὸ τοῦ πρίγκιπα τοῦ Κοντὲ κι ἐξουσιοδότησε τὸν Λουδοβίκο ΙΗ' νὰ ἐγκατασταθεῖ στὸ Μίταου. Μάθαινε πὼς ἐπιφανεῖς Πολωνοὶ ὑπηρετοῦσαν στὸν στρατὸ τοῦ Βοναπάρτη, καὶ ἔβρισκαν καλὴ ὑποδοχὴ ἀπὸ τὸν πρεσβευτὴ τῆς Γαλλίας στὴ Βιέννη. Ὁ περίγυρός του, ὅπου ξεχώριζε ὁ Ζοζὲφ ντὲ Μαίστρ, ὑποδαύλιζε τὸ μίσος του. Ἀνέπτυξε φιλία μὲ τοὺς Ἰησουίτες οἱ ὁποῖοι ἔλπιζαν νὰ τὸν προσηλυτίσουν, καὶ τὸ 1797 πῆρε ὑπὸ τὴν προστασία του τὸ τάγμα τῶν Ἱπποτῶν τῆς Μάλτας. Μάνιασε ὅταν τὸ νησὶ ἔπεσε στὰ χέρια τῶν Γάλλων, καὶ ἄρχισε νὰ ἐξοπλίζεται. Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1798 οἱ Ἱππότες τῆς Μάλτας τὸν ἐξέλεξαν μέγα μάγιστρο. Θεωρώντας πὼς κινδύνευε καὶ ἡ Νεάπολη, προσέφερε τὴν πατρωνία του καὶ στὸν βασιλιά της.

Αὐτὸς ὁ προσανατολισμὸς δὲν πήγαζε μόνον ἀπὸ τὶς φαντασιώσεις ἑνὸς ἡμιπαράφρονα. Ἀφότου ἡ Αἰκατερίνη ἔφτασε στὴ Μαύρη Θάλασσα, τὰ βλέμματα τῶν Ρώσων στρέφονταν πρὸς τὴ Μεσόγειο. Ὁ Παῦλος ἄνοιξε τὰ λιμάνια τῆς Κριμαίας στὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο. Τὰ ἑλληνικὰ καράβια ἐμπορεύονταν σὲ αὐτά. Πιὸ ποθητὸ ἀκόμη ἦταν τὸ ἄνοιγμα τῶν Δαρδανελίων. Αὐτὴ ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ δὲν ἀποτελοῦσε τίποτε περισσότερο ἀπὸ ἕνα παρεπόμενο τῆς διείσδυσης στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἡ ὁποία ἐγκαινιάστηκε μὲ τὴ Συνθήκη τοῦ Κιουτσοὺκ Καϊναρτζί, ποὺ παραχωροῦσε στὴν τσαρίνα ἕνα ἀόριστο δικαίωμα παρέμβασης ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν. Ἡ προϊοῦσα ἀποσύνθεση τῆς Τουρκίας ὑποσχόταν στὸν τσάρο νέες

προόδους. Ὁ Σελὶμ Γ' κατέβαλλε μεγάλες προσπάθειες, μετὰ τὸ 1793, νὰ δημιουργήσει ἕναν σύγχρονο στρατό, ὅμως σὲ πολυάριθμες ἐπαρχίες δὲν τοῦ ἀπέμενε παρὰ μόνον ἡ ὀνομαστικὴ ἐπικυριαρχία. Ὁ Ἀλὴ πασὰς Τεπελενλὴς ἔκοψε στὰ μέτρα του ἕνα φέουδο στὴν Ἀλβανία καὶ τὴν Ἤπειρο. Ὁ Πασβάνογλου κατόρθωσε νὰ πάρει τὸν τίτλο τοῦ πασᾶ καταλαμβάνοντας τὸ Βιδίνιο καὶ προελαύνοντας πρὸς τὴν Ἀδριανούπολη. Ὁ Τζεζὰρ πασὰς βασίλευε στὴ Συρία. Ὁ Ἀβδουλαζίζ, ἐπικεφαλῆς τῶν Οὐαχαβιτῶν, ποὺ εἶχε κατακτήσει τὴ Νεζέδη, ἀπειλοῦσε τώρα τὶς ἱερὲς πόλεις καὶ τὸν πασὰ τῆς Βαγδάτης. Ἀνησυχίες προκαλοῦσαν καὶ οἱ Ἕλληνες, καὶ περισσότερο ἀπ' ὅλους οἱ Σέρβοι. Οἱ πρῶτοι ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τὸν πόλεμο γιὰ νὰ ἐπεκταθοῦν στὴ Μεσόγειο χάρη στὴν τουρκικὴ οὐδετερότητα, καὶ τώρα εἶχαν σχηματίσει ἀποικίες σὲ ὅλα τὰ μεγάλα λιμάνια. Ὁ Κοραὴς καὶ ὁ Ρήγας τοὺς μιλοῦσαν γιὰ τὴν Ἐπανάσταση, καὶ ἡ τρίχρωμη σημαία ἀνέμιζε στὶς Ἰονίους Νήσους. Οἱ Σέρβοι, ἔχοντας ὁδηγηθεῖ σὲ ἀπόγνωση ἀπὸ τὶς λεηλασίες τῶν γενιτσάρων, εἶχαν προσφέρει βοήθεια στὸν Ἰωσὴφ Β'. Τὸ μόνο ποὺ ζητοῦσαν ὁ Καραγεώργης καὶ ὁ Νενάντοβιτς ἦταν νὰ βοηθήσουν τοὺς Ρώσους.

Ἡ ἐκστρατεία στὴν Αἴγυπτο ἐξασφάλισε μιὰ ἀπρόβλεπτη ἐπιτυχία γιὰ τὴ μοσχοβίτικη ἐπέκταση. Ἔχοντας κηρύξει πόλεμο στὴ Γαλλία, οἱ Τοῦρκοι ἔκριναν καλὸ νὰ συνάψουν τὴ συμμαχία ποὺ ἔσπευσε νὰ τοὺς προσφέρει ὁ Παῦλος Α'. Ἡ συνθήκη τῆς 23ης Δεκεμβρίου 1798 ἄνοιξε στοὺς Ρώσους τὰ Δαρδανέλια καὶ τὰ ὀθωμανικὰ λιμάνια κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου, καὶ συμφωνήθηκε οἱ στρατιωτικὲς καὶ ναυτικὲς δυνάμεις τους, διεισδύοντας στὴ Μεσόγειο, νὰ κατευθυνθοῦν στὶς Ἰονίους Νήσους γιὰ νὰ τὶς κατακτήσουν. Αὐτὲς ὑπέκυψαν, μὲ τελευταία τὴν Κέρκυρα στὶς 3 Μαρτίου 1799. Ἔτσι οἱ Ρῶσοι, ἔχοντας ἐγκατασταθεῖ στὸν περίγυρο τῆς εὐρωπαϊκῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἀπέσπασαν μιὰ προνομιούχα θέση τὴν ὁποία δὲν ξαναβρῆκαν ποτέ. Ἡ Μάλτα καὶ ἡ Νεάπολη, ἂν αὐτὸ ἦταν δυνατόν, γιὰ νὰ μὴν ὑπολογίσουμε καὶ ἄλλους ἴσως Ἰταλοὺς ἡγεμόνες, θὰ τοὺς προσέφεραν ἐπιπλέον βάσεις οἱ ὁποῖες ἦταν ἱκανὲς νὰ τοὺς χαρίσουν τὴν κυριαρχία τῆς Μεσογείου.

Στὸ μεταξὺ στὴ Νεάπολη, ἡ Μαρία-Καρολίνα, δίνοντας πίστη στὶς διαβεβαιώσεις τοῦ Νέλσονα, ἔδινε τὴν ἐντολὴ γιὰ τὴν εἰσβολὴ στὴ Ρωμαϊκὴ Δημοκρατία. Αὐτὴ ἡ πρωτοβουλία ἐνθουσίασε τὸν Παῦλο Α'. Στὶς 29 Δεκεμβρίου 1798 συμμάχησε μὲ τοὺς Ναπολιτάνους καὶ μὲ τοὺς Ἄγγλους, ἀναλαμβάνοντας νὰ στείλει στρατὸ στὴ Νεάπολη καὶ στὴ Λομβαρδία.

β) Ὁ πόλεμος στὴν Ἰταλία: ἡ Παρθενόπεια Δημοκρατία

Οἱ Ναπολιτάνοι, ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ αὐστριακοῦ στρατηγοῦ Μάκ, κατέλαβαν τὴ Ρώμη στὶς 26 Νοεμβρίου 1798 καί, μὲ τὴ φροντίδα τοῦ Νέλσονα, ἀποβιβάστηκαν στὸ Λιβόρνο. Ἔτσι προετοίμασαν τὴν ὑπέρτατη ἐπιτυχία τῶν ἐπαναστατῶν προπαγανδιστῶν. Τὸ Διευθυντήριο κήρυξε πόλεμο στὸν βασιλιά τους καὶ μαζὶ στὸν βασι-

λιὰ τῆς Σαρδηνίας, ὁ ὁποῖος φημολογοῦνταν πὼς ἦταν συνένοχός τους καὶ ἀποσύρθηκε στὸ Κάλιαρι. Τὸ Πεδεμόντιο καταλήφθηκε ὁλόκληρο. Ἀπὸ τὴ Ρώμη, ὁ Σαμπιοννὲ εἶχε ὁδηγήσει τὴ μικρὴ στρατιά του πίσω ἀπὸ τὸν Τίβερη. Ὅταν δέχτηκε ἐπίθεση στὴν Τσίβιτα-Καστελλάνα ἔτρεψε τοὺς ἀντιπάλους του σὲ ἄτακτη φυγή, ἀνακατέλαβε τὴ Ρώμη καί, προχωρώντας μὲ τὴ σειρά του στὴν ἐπίθεση, κατέλαβε τὴ Νεάπολη στὶς 23 Ἰανουαρίου 1799. Ἀγνοοῦσε ἐπιδεικτικὰ τὸν Φαιποὺ ντὲ Μαιζονσέλ, τὸν πολιτικὸ κομισάριο. Στὴ διάρκεια τῶν μετακινήσεων ὁ στρατὸς καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἡγέτες του παραδόθηκαν σὲ ἕνα ὄργιο λεηλασίας. Ὁ πύργος τῆς Καζέρτας, κάτι σὰν τὶς Βερσαλλίες τῆς Νεάπολης, ἀπογυμνώθηκε. Στὴ Νεάπολη οἱ στρατηγοὶ κατάσχεσαν ὅλα τὰ δημόσια ταμεῖα. Ὁ Σαμπιοννὲ ἔδειξε καθαρὰ πὼς θεωροῦσε τὸν ἑαυτό του ὡς τὸν Βοναπάρτη τῆς Νότιας Ἰταλίας. Ἀνακήρυξε τὴν «Παρθενόπεια Δημοκρατία» σὲ συνεργασία μὲ τὴν ἀστικὴ τάξη καὶ τοὺς φιλελεύθερους εὐγενεῖς, καὶ τοὺς ἀνέθεσε τὴ διακυβέρνησή της. Ἐπιπλέον, ὑποσχέθηκε νὰ ἀρκεστεῖ στὴν εἴσπραξη μιᾶς συνεισφορᾶς 60 ἑκατομμυρίων.

Ἀκολούθησε ἡ παρέμβαση τοῦ Φαιποὺ ντὲ Μαιζονσέλ, ὁ ὁποῖος διεκδικοῦσε νὰ γίνουν σεβαστὲς τόσο οἱ δικές του ἁρμοδιότητες ὅσο καὶ οἱ προθέσεις τοῦ Διευθυντηρίου. Τὸ Διευθυντήριο δὲν ἤθελε νὰ στηθεῖ μιὰ νέα δημοκρατία, καὶ προτιμοῦσε νὰ διαφυλάξει τὴ νέα κατάκτηση σὰν νὰ ἦταν ἀνταλλάξιμο νόμισμα, συστήνοντας νὰ τὴν ἐκμεταλλευτοῦν ὅσο καλύτερα μποροῦσαν. Ἐπέστρεφε, δηλαδή, στὴν πολιτικὴ τοῦ 1796. Ὁ Φαιποὺ ντὲ Μαιζονσὲλ ἀπαίτησε νὰ τοῦ παραδοθοῦν οἱ πολεμικὲς λεῖες, καὶ νὰ τεθοῦν ὑπὸ μεσεγγύηση τὰ ἀγαθὰ τοῦ στέμματος καὶ τῶν ἐκπατρισμένων ποὺ ἀκολούθησαν τὸν βασιλιὰ στὴ Σικελία. Ἐπέβαλε στὴ χώρα καὶ μιὰ μηνιαία συνεισφορά. Ὁ Σαμπιοννὲ τοῦ ἀντιστάθηκε, καὶ τελικὰ τὸν ἔδιωξε. Τὸ Διευθυντήριο τοὺς ἀνακάλεσε ἀμφότερους· κατόπιν, ὅταν πληροφορήθηκε καλύτερα τὴν κατάσταση, διέταξε νὰ συλληφθεῖ ὁ στρατηγὸς καὶ τὸν παρέπεμψε στὸ πολεμικὸ συμβούλιο. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὑφισταμένους του εἶχαν τὴν ἴδια τύχη, εἴτε παύθηκαν ἀπὸ τὰ ἀξιώματά τους. Γιὰ πρώτη φορὰ τὸ Διευθυντήριο ἐπιχειροῦσε νὰ συνετίσει τοὺς στρατηγούς: ἀπὸ τὴν πλευρά τους, ἐκεῖνοι ἔμελλαν νὰ συμβάλουν στὴν ἀνατροπή του.

γ) Ἡ Αὐστρία μπαίνει στὸν πόλεμο. Χαρακτηριστικὰ τοῦ Συνασπισμοῦ

Γιὰ νὰ ἐπιτεθεῖ στὴ Δημοκρατία, ὁ Συνασπισμὸς χρειαζόταν τὴ συνδρομὴ τῶν Γερμανῶν.

Ὁ Γκρένβιλ θὰ προτιμοῦσε τὴ βοήθεια τῆς Πρωσίας, ὅμως ἐκείνη κατάφερε νὰ ξεφύγει. Ἄλλωστε ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος Γ' δὲν ἄκουσε περισσότερο οὔτε τὸν Σιεγές, τὸν ὁποῖο τοῦ ἔστειλε τὸ Διευθυντήριο τὸν Μάιο τοῦ 1798. Ὁ Πρῶσοι εὐημεροῦσαν τώρα πίσω ἀπὸ τὴ διαχωριστικὴ γραμμή, τὸν «μαγικὸ κύκλο». Κυριαρχοῦσαν στὴ Βόρεια Γερμανία, ἐποφθαλμιοῦσαν τὸ Ἀνόβερο, προσπαθοῦσαν νὰ προσαρτήσουν τὴ Νυρεμβέργη, περίμεναν ὑπομονετικὰ τὶς ἀποζημιώσεις ποὺ

θὰ τοὺς ἐξασφάλιζε ἡ ἐγκατάλειψη τῶν σχεδὸν ἀσήμαντων κτήσεών τους στὸν Ρῆνο. Ἔτσι ἐπέμεναν στὴν οὐδετερότητα καὶ βοηθοῦσαν χωρὶς τύψεις στὴν ἀποσύνθεση τῆς Αὐτοκρατορίας. Ὁ Γκαῖρες εἶχε ἤδη συντάξει εἰρωνικὰ τὴ ληξιαρχικὴ πράξη θανάτου της.

Ὁ Θούγκουτ διατήρησε γιὰ πολὺ καιρὸ τὴν ἐπιφυλακτικὴ στάση του, πολὺ περισσότερο καθὼς ὁ Πὶτ δὲν βιάστηκε νὰ ὑποσχεθεῖ ἐπιχορηγήσεις. Ὁ αὐστριακὸς καγκελλάριος εἶχε συνάψει μυστικὴ συμμαχία μὲ τοὺς Ναπολιτάνους, ὅμως δὲν τοὺς βοήθησε. Ἂν δὲν μποροῦσε νὰ στηριχτεῖ στὴν Πρωσία, ἤθελε νὰ εἶναι βέβαιος πὼς θὰ εἶχε οὐσιαστικὴ στήριξη ἀπὸ τοὺς Ρώσους. Ὅταν ὁ Παῦλος Α' κίνησε τὴν πρώτη στρατιά του, ἐκεῖνος πῆρε ἐπιτέλους τὴν ἀπόφασή του καὶ τῆς ἐπέτρεψε νὰ περάσει ἀπὸ τὰ ἐδάφη του. Πέρασε ἕνας μήνας προτοῦ τὸ Διευθυντήριο ἐπικαλεστεῖ τὸ casus belli. Τελικὰ κήρυξε πόλεμο στὴν Αὐστρία στὶς 22 Βαντὸζ τοῦ ἔτους 7 (12 Μαρτίου 1799). Ἔτσι ἡ τελευταία βρέθηκε στὸ ἴδιο στρατόπεδο μὲ τὸ Συνασπισμὸ χωρὶς νὰ συνδέεται μὲ καμιὰ συνθήκη μαζί του. Ἀμέσως οἱ Γάλλοι κατέλαβαν τὴν Τοσκάνη καὶ ἔστειλαν τὸν Πίο Ϛ' στὴ Βαλάνς, ὅπου πέθανε τὸν Αὔγουστο.

Ἕνα αἱματηρὸ δράμα καθόρισε τὸ χαρακτήρα αὐτῆς τῆς σύγκρουσης στὰ μάτια τῶν ἐπαναστατῶν. Τὴ νύχτα τῆς 28ης Ἀπριλίου, καθὼς οἱ Γάλλοι πληρεξούσιοι ἐγκατέλειπαν τὴ Ράστατ, τοὺς ἐπιτέθηκαν αὐστριακοὶ οὐσάροι. Ὁ ἕνας ἀπὸ αὐτούς, ὁ Ζὰν Ντεμπρύ, τραυματίστηκε ἀλλὰ κατόρθωσε νὰ ξεφύγει· οἱ ἄλλοι δύο, ὁ Ρομπερζὸ καὶ ὁ Μπουνιέ, σκοτώθηκαν. Μὲ δυνατὲς κραυγές, «Ἐκδίκηση! Ἐκδίκηση», τὸ Διευθυντήριο κατήγγειλε τὴ διπλὴ δολοφονία ὡς ἐκδήλωση τοῦ τυφλοῦ μίσους ποὺ ἔτρεφαν γιὰ τὴ Δημοκρατία οἱ βασιλιάδες καὶ ἡ ἀριστοκρατία. Ἡ ἐγκληματικὴ ἐνέργεια ὑπογράμμισε τὸν ἀμείλικτο χαρακτήρα τοῦ πολέμου ποὺ ξανάρχιζε, τῆς ἀριστοκρατικῆς Εὐρώπης ἐναντίον τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἔθνους. Ὅπως τὸ ἔθεσε ὁ Σιεγές, «ἡ σειρήνα συναγερμοῦ γιὰ τὴν ἐξόντωση τῶν Γάλλων» σήμανε στὶς μοναρχικὲς πρωτεύουσες. Τὸ Διευθυντήριο δὲν δυσκολεύτηκε νὰ ξεσηκώσει τὴν ἀγανάκτηση. «Αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ ὑπερασπίσουμε δὲν εἶναι πλέον μόνον ἡ ὑπόθεση τῆς ἐλευθερίας», διακήρυξε τὴν 17η Φλορεὰλ τοῦ ἔτους 7 (6 Μαΐου 1799), «εἶναι ἡ ὑπόθεση ὁλόκληρης τῆς ἀνθρωπότητας». Ὁ πόλεμος πῆρε ξανὰ ἐπαναστατικὸ χαρακτήρα.

Παραμένει σκοτεινὸ τὸ πῶς προετοιμάστηκε ἡ ἐγκληματικὴ ἐπίθεση, ὅμως δὲν πρέπει νὰ ἀμφιβάλλουμε ὅτι ἀποσκοποῦσε στὸ νὰ παρασυρθεῖ στὸν πόλεμο ἡ Αὐτοκρατορία, δηλαδὴ οἱ ἡγεμόνες τῆς Νότιας Γερμανίας, ἐφόσον ἡ Πρωσία ἐπέμενε στὴν ἀποστασία της. Ὁ Θούγκουτ γνώριζε πὼς αὐτοὶ οἱ πρίγκιπες δὲν εἶχαν καμιὰ διάθεση νὰ πολεμήσουν. Ὁ δούκας τῆς Βυρτεμβέργης, ὁ Φρειδερίκος Β', δὲν μποροῦσε νὰ ἀπεμπλακεῖ ἀπὸ τοὺς διαπληκτισμούς του μὲ τὰ ἐπίσημα θεσμοθετημένα κοινωνικὰ στρώματα (Stände), ἐνῶ στὴ Βαυαρία ὁ Μαξιμιλιανὸς-Ἰωσήφ, ὁ ὁποῖος διαδέχθηκε τὸ 1799 τὸν Κάρολο-Θεόδωρο, φοβόταν πὼς ὁ Ἀψβοῦργος ἑτοιμαζόταν νὰ ἀμφισβητήσει τὰ δικαιώματά του.

Ὁ Δεύτερος Συνασπισμὸς βρέθηκε σὲ ἀπαρτία· ὁ Γουσταῦος Δ' προσάρτησε σὲ αὐτὸν τὴ Σουηδία τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1799, ἂν καὶ δὲν προσέφερε μάχιμα τμήματα.

Ὁ Δεύτερος Συνασπισμὸς ἔδειχνε λιγότερο σταθερός, καθὼς ὁ Θούγκουτ δὲν εἶχε ὑπογράψει καμιὰ συμφωνία. Ὅπως πάντοτε, ἡ Ἀγγλία ἀνέλαβε τὸ ρόλο τοῦ κεντρικοῦ μοχλοῦ, καὶ ὑποχρεώθηκε νὰ χρηματοδοτήσει τουλάχιστον τὸν ρωσικὸ στρατό: 225.000 λίρες τοῖς μετρητοῖς, καὶ κατόπιν 75.000 τὸ μήνα. Καὶ πάλι, οἱ ρωγμὲς ποὺ ἀπειλοῦσαν νὰ ἐξαρθρώσουν αὐτὸ τὸ συγκρότημα πολλαπλασιάζονταν ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς αἰτίες τῆς δημιουργίας του. Ὁ Γκρένβιλ διαβεβαίωνε τὸν Παῦλο Α΄ πὼς ἡ Μεγάλη Βρετανία δὲν σκόπευε νὰ κρατήσει τὴ Μάλτα, ἔστω καὶ ἂν τὴν πολιορκοῦσε. Ἀπέσπασε τελικὰ τὸ ἄνοιγμα τῶν Δαρδανελίων γιὰ τὰ ἐμπορικὰ πλοῖα της· ὅμως ποιὸς μποροῦσε νὰ πιστέψει πὼς χρηματοδοτοῦσε στοὺς Μοσχοβίτες γιὰ νὰ τοὺς ἐπιτρέψει νὰ βασιλεύσουν στὴ Μεσόγειο; Ὅσο γιὰ τὸν Θούγκουτ, ἂν δεχόταν τὴ βοήθεια τῶν Ρώσων ἦταν γιὰ νὰ κατακτήσει τὴν Ἰταλία. Ἄραγε σκεφτόταν νὰ τοῦ τὴ χαρίσει ὁ Παῦλος; Οὔτε καὶ ἡ Ἀγγλία ἤθελε κάτι τέτοιο περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ὁ τσάρος, καθὼς τὸ μόνο ποὺ σκεφτόταν ἦταν νὰ ἀποσπάσει ἀπὸ τὴ Γαλλία τὶς Κάτω Χῶρες, γιὰ τὶς ὁποῖες ὁ καγκελλάριος δὲν νοιαζόταν διόλου.

Οἱ σύμμαχοι δὲν εἶχαν ἔλλειψη ἀπὸ στρατιῶτες. Ἡ ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ πέρασε στὴν πλευρά τους, μολονότι ἡ ἀπόσταση δὲν ἐπέτρεπε στοὺς Ρώσους νὰ στείλουν περισσότερους ἀπὸ 80.000 ἄνδρες στὴ Δύση. Καμιὰ πρόοδος δὲν σημειώθηκε στὴν ὀργάνωση καὶ στὶς πολεμικὲς μεθόδους τους. Ἡ ἔναρξη τῶν ἐχθροπραξιῶν ἐμπόδισε τὸν ἀρχιδούκα Κάρολο νὰ ὀργανώσει σὲ μεραρχίες τὶς αὐστριακὲς μονάδες, ὅπως σχεδίαζε. Πάνω ἀπ' ὅλα ἔλειπε τὸ χρῆμα. Στὴ διάρκεια τῆς βασιλείας του, ὁ Παῦλος ὁδήγησε τὸ χρέος τῆς χώρας του ἀπὸ τὰ 43 ἑκατομμύρια ρούβλια στὰ 132, καὶ ἐξέδωσε χαρτονόμισμα ὕψους 56 ἑκατομμυρίων. Στὴν Αὐστρία τὸ ἔλειμμα διαιωνιζόταν. Τὸ χρέος, ἀπὸ τὰ 370 ἑκατομμύρια γκοῦλντεν[1] ποὺ ἦταν τὸ 1792 ἔφτασε στὰ 572 ἑκατομμύρια τὸ 1798, καὶ γιὰ τὴ διεξαγωγὴ τοῦ πολέμου στάθηκε ἀπαραίτητο τὸ χαρτονόμισμα (Banco-zettel), ἡ κυκλοφορία τοῦ ὁποίου πέρασε ἀπὸ τὰ 23 ἑκατομμύρια τὸ 1793 στὰ 200 τὸ 1801.

Ἡ ἀγγλικὴ οἰκονομία, ἡ ὁποία στήριζε τὸ Συνασπισμό, συνάντησε δυσκολίες στὴ διάρκεια τοῦ 1799. Ὁ χρυσὸς κανόνας εἶχε ἀνασταλεῖ, τὸ μεταλλικὸ χρῆμα ἐξαφανιζόταν, τὰ μικρὰ τραπεζογραμμάτια (bank-notes) πολλαπλασιάζονταν, καὶ ὁ πληθωρισμὸς σημείωνε ἐλαφρὲς προόδους. Εἶναι πιθανὸ πὼς οἱ τοπικὲς τράπεζες, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὁποίων πολλαπλασιαζόταν, αὔξησαν τὰ τραπεζογραμμάτια ποὺ ἐξέδιδαν καθὼς καὶ τὶς προκαταβολὲς ποὺ χορηγοῦσαν. Ἐπιπλέον, ἡ Ἀγγλία ὑπέφερε ἀπὸ τὸν ἀντίκτυπο τῆς κρίσης ποὺ ξέσπασε στὸ Ἀμβοῦργο περὶ τὰ τέλη τοῦ χειμώνα: τουλάχιστον εἴκοσι χρεωκοπίες δηλώθηκαν στὸ Λονδίνο. Ἡ βιομηχανία αἰσθάνθηκε τὸ πλῆγμα, ἐνῶ ἡ τιμὴ τοῦ ψωμιοῦ ὑψωνόταν προοδευτικὰ καθὼς προαναγγελλόταν μιὰ ἄσχημη σοδειά. Ἡ κινητοποίηση τῶν ἐργατῶν ὁδήγησε τὸν Πὶτ στὴν ἀπόφαση νὰ ἐπεκτείνει ἀκόμη περισσότερο τοὺς μηχανισμοὺς καταστολῆς ἀγγίζοντας καὶ τὸ προλεταριάτο. Ὁ Νόμος περὶ Συμμοριῶν (Combination Act) τῆς

1. Τὸ gulden ἢ φλορίνι ἄξιζε τότε περίπου 50 γαλλικὰ σολδία.

12ης Ἰουλίου 1799 ἐπιβεβαίωσε τὴν ἀπαγόρευση τῶν ἀπεργιῶν, καθὼς καὶ ὅσων ἑνώσεων ἢ ἐράνων τὶς προετοίμαζαν ἢ τὶς ὑποστήριζαν. Στὸ μεταξὺ καθὼς προχωροῦσε ἡ χρονιὰ χρειάστηκε νὰ ἀγοραστοῦν σιτηρὰ ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό, πράγμα ποὺ σήμαινε ἐξαγωγὴ χρήματος ὕψους 3,5 ἑκατομμυρίων λιρῶν. Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ βρετανικὸς καπιταλισμός, τὸν ὁποῖο τόσο ἐπιδέξια ὑποστήριζε ἡ κυβέρνηση, ἄντεξε πολὺ καλὰ τοὺς κραδασμούς. Ὁ Πίτ, καθὼς ὑποχρεώθηκε νὰ ἀναστείλει τὴ μετατρεψιμότητα τοῦ bank-note, παγίωσε τὸν πληθωρισμό. Ὡστόσο, αὐτὸς ἀναπτυσσόταν ἀρκετὰ ὥστε νὰ συνεχιστεῖ ἡ ἄνοδος τῶν τιμῶν καὶ οἱ ἐπιχειρήσεις νὰ ἀποφύγουν τὴν ἰδιαιτέρως πιεστικὴ ἐπίδραση τοῦ ἀποπληθωρισμοῦ ποὺ ταλαιπωροῦσε τὸ Διευθυντήριο. Τὰ δημόσια οἰκονομικὰ παρέμειναν ὑγιῆ, καὶ ἡ Τράπεζα τοῦ Λονδίνου ἦταν σὲ θέση νὰ τὰ στηρίξει ἀπορροφώντας μιὰ λογικὴ ποσότητα ἀπὸ τὰ ὁμόλογα τοῦ Θησαυροφυλακίου (exchequer bills).

δ) Οἱ προετοιμασίες τοῦ Διευθυντηρίου

Ἀπὸ τὸ φθινόπωρο, ἡ Δημοκρατία προετοιμαζόταν γιὰ τὴν ἀντίσταση· ὅμως ἡ προσπάθειά της δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ κείνη τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας. Ἐννοεῖται πὼς τὸ Διευθυντήριο δὲν βιαζόταν νὰ ἀρχίσει τὶς ἐπιχειρήσεις: ὅταν ἔφτασε ἡ ἄνοιξη δὲν ἦταν ἀκόμη ἕτοιμο. Ἡ 18η Φρουκτιδὸρ εἶχε ἐπαναφέρει στὴν ἡμερήσια διάταξη τὸν γενικὸ ἐξοπλισμὸ τοῦ ἔθνους. Στὸ μεταξὺ ὁ πρῶτος νόμος τοῦ Ζουρντάν, βουλευτῆ ἐκείνη τὴν ἐποχή, ποὺ εἶχε παρουσιαστεῖ στὶς 23 Νιβὸζ τοῦ ἔτους 6 (12 Ἰανουαρίου 1798), χρειάστηκε νὰ ἐπανεξεταστεῖ, καὶ ἡ ψήφισή του ὁλοκληρώθηκε μόνο στὶς 19 Φρουκτιδὸρ (5 Σεπτεμβρίου). Ὁ νόμος Ζουρντάν, ἢ «νόμος περὶ ὑποχρεωτικῆς στρατολογίας», θέσπιζε τὴν ὑποχρεωτικὴ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία γιὰ τοὺς ἄνδρες μεταξὺ εἴκοσι καὶ εἴκοσι πέντε χρονῶν, ἐξαιρώντας μόνον ὅσους εἶχαν παντρευτεῖ πρὶν ἀπὸ τὶς 23 Νιβὸζ τοῦ ἔτους 6. Συνεπῶς, μονιμοποιοῦσε ὅσους εἶχαν ἐπιστρατευτεῖ στὶς 23 Αὐγούστου 1793. Οἱ ἐπίστρατοι ποὺ κρίνονταν ἱκανοὶ γιὰ ὑπηρεσία ἔπρεπε νὰ ἐγγραφοῦν σὲ ἕναν ἐθνικὸ κατάλογο τοῦ Ὑπουργείου Πολέμου ποὺ χωριζόταν σὲ πέντε κλάσεις ἀνάλογα μὲ τὴν ἡμερομηνία γέννησης. Ὅταν κρινόταν ἀναγκαῖο νὰ στρατολογηθεῖ μιὰ κλάση, τὸ Νομοθετικὸ Σῶμα καθόριζε τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐπιστράτων καὶ ὁ ὑπουργὸς τοὺς καλοῦσε ἀρχίζοντας ἀπὸ τοὺς νεότερους σὲ ἡλικία. Ἕνας ἄλλος νόμος ἀκύρωσε ὅσες ἀπαλλαγὲς καὶ ἐξαιρέσεις εἶχαν παραχωρηθεῖ μετὰ τὸ 1793. Ὁ νόμος ρύθμιζε δημοκρατικὰ τὴ βαθμολογικὴ ἐξέλιξη: «Κανένας Γάλλος πολίτης δὲν μπορεῖ νὰ προαχθεῖ στὸ βαθμὸ τοῦ ἀξιωματικοῦ, ἂν δὲν ἔχει ὑπηρετήσει τρία χρόνια στρατιώτης ἢ ὑπαξιωματικός, ἐξαιρουμένων ὅσων ἀνήκουν στὰ σώματα τοῦ μηχανικοῦ ἢ στὸ πυροβολικό, καὶ ἐξαιρουμένων ἐπίσης ὅσων προάγονται γιὰ τὰ κατορθώματά τους στὸ πεδίο τῆς μάχης».

Στὶς 3 Βαντεμιαὶρ τοῦ ἔτους 7 (24 Σεπτεμβρίου 1798), ἀποφασίστηκε νὰ ἐπιστρατευτοῦν 200.000 ἄνδρες. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἡ ἐπιστράτευση συνάντησε σημαντικὲς

δυσκολίες. Οἱ ληξιαρχικοὶ κατάλογοι ἦταν ἀτελεῖς ἢ ἀνύπαρκτοι. Καθὼς οἱ ἰατρικὲς ἐξετάσεις δὲν ρυθμίζονταν ἀπὸ καμία διάταξη, ὁ ὑπουργὸς ἀνέθεσε τὴ διεύθυνσή τους σὲ σώματα ἐνόρκων ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τοὺς πατέρες τῶν ἐπιστράτων, πράγμα ποὺ ἐπέτρεψε κραυγαλέες καταχρήσεις. Ἀποδείχτηκε πρακτικὰ ἀδύνατο νὰ συνταχθεῖ ὁ ἐθνικὸς κατάλογος. Κρίθηκαν κατάλληλοι γιὰ ὑπηρεσία 143.000 ἐγγεγραμμένοι, ἀριθμὸς ποὺ ἄφηνε ἤδη τεράστιο ἔλλειμμα. Ὡς ἐκ τούτου, στὰ κέντρα νεοσυλλέκτων παρουσιάστηκαν μόνον 97.000 ἄνδρες, καὶ οἱ λιποταξίες διευκολύνονταν καθὼς τοὺς ὁδηγοῦσαν στὶς στρατιὲς σὲ ἀπομονωμένα ἀποσπάσματα. Τελικὰ κατατάχθηκαν στὰ σώματα 74.000, δηλαδὴ τὸ 51% ὅσων εἶχαν κριθεῖ κατάλληλοι. Στὶς 28 Ζερμινὰλ τοῦ ἔτους 7 (17 Ἀπριλίου 1799) τὸ Νομοθετικὸ Σῶμα διέταξε νὰ συμπληρωθεῖ ἡ κλάση, ὅμως ταυτόχρονα τροποποίησε σημαντικὰ τὸ νόμο. Στὸ ἑξῆς οἱ ὑπόχρεοι θητείας ἐξουσιοδοτοῦνταν νὰ συγκεντρώνονται προκαταβολικὰ ὥστε νὰ βροῦν ἐθελοντὲς ἢ νὰ τραβήξουν κλῆρο μεταξύ τους. Ἐπιτράπηκε σὲ ὅσους ἐπιλέγονταν γιὰ νὰ καταταγοῦν, νὰ παρουσιάσουν στὴ θέση τους ἕναν ἀντικαταστάτη: ἐπανερχόταν ἔτσι τὸ στρατολογικὸ σύστημα ποὺ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1793. Παρ' ὅλα αὐτά, μόνον 71.000 ἄνδρες ἀνταποκρίθηκαν στὶς προσκλήσεις, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔφτασαν στὸ μέτωπο οἱ 57.000.

Ὁ στρατὸς τοῦ Διευθυντηρίου, ποὺ εἶχε μετατραπεῖ σὲ ἐπαγγελματικὸ στρατό, χάρη σὲ αὐτὴ τὴν εἰσροὴ νεοσυλλέκτων ἡ ὁποία συνεπαγόταν μιὰ νέα ἀμαλγάμωση, ἀπέκτησε κάπως τὸν λαϊκὸ χαρακτήρα ποὺ εἶχε ὁ στρατὸς τοῦ ἔτους 2. Ὅμως αὐτὲς οἱ ἐνισχύσεις δὲν ἔφτασαν ὅλες στὸν προορισμό τους πρὶν ἀρχίσει ἡ ἐκστρατεία καί, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν προκάτοχό του, ὁ νέος στρατὸς δὲν διέθετε τὴν ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ ἀπέναντι στὸν ἐχθρό. Οὔτε καὶ στάθηκε δυνατὸν νὰ ἐφοδιαστεῖ ὅπως ἔπρεπε. Γιὰ νὰ τὸν ντύσει, νὰ τὸν ἐφοδιάσει καὶ νὰ τὸν ἐξοπλίσει, τὸ Νομοθετικὸ Σῶμα προσέφερε πρὸς ἐκποίηση ἐθνικὲς γαῖες ἀξίας 125 ἑκατομμυρίων, καὶ οἱ μεγάλοι δημοσιονομικοὶ νόμοι τοῦ ἔτους 7 μαρτυροῦν πιθανῶς μιὰ παρόμοια προσπάθεια· ἦταν ἀργοπορημένη καὶ ἀνεπαρκής. Οἱ νεοσύλλεκτοι ἔφευγαν γιὰ τὶς στρατιὲς προτοῦ προετοιμαστοῦν κατάλληλα, καὶ ὅταν ἔφταναν σὲ αὐτὲς ζοῦσαν μέσα στὴν ἔνδεια, στὶς ἤδη ἐξαντλημένες ὑποτελεῖς ἢ ἐχθρικὲς χῶρες. Στὴν Ἰταλία ἀπέσπασαν τοὺς κυριότερους πόρους τους ἀπὸ τὸ Πεδεμόντιο, ποὺ εἶχε καταληφθεῖ πρόσφατα καὶ τὸ ἐκμεταλλεύονταν στὸ ἔπακρο.

ε) Ἡ ἐκστρατεία τῆς ἄνοιξης τοῦ 1799

Τὸ πνεῦμα τοῦ νέου πολέμου ἀπουσίαζε ὁλότελα ἀπὸ τὴ σύλληψη τῆς ἐκστρατείας. Σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιό της, ὁ Ζουρντὰν ἔπρεπε νὰ εἰσβάλει στὴ Νότια Γερμανία μὲ τοὺς 45.000 ἄνδρες τῆς στρατιᾶς τοῦ Δούναβη, ἐνῶ ὁ Βερναδόττης μὲ 30.000 ἄνδρες θὰ κάλυπτε τὴν ἀριστερὴ πτέρυγά του στὸν μέσο Ρῆνο. Ὁ Σερὲρ μπόρεσε νὰ συγκεντρώσει στὸν Ἀδίγη μόνο 45.000 ἄνδρες, ἀπὸ τοὺς 100.000 ποὺ βρίσκονταν στὴν Ἰταλία. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς τὶς δύο στρατιὲς ὁ Μασσενὰ θὰ κατα-

κτοῦσε τὴν Γκριζὸν καὶ θὰ ἀπειλοῦσε τὸ Τιρόλο. Συνεπῶς οἱ Γάλλοι ἐξαπέλυαν παντοῦ ταυτόχρονα τὴν ἐπίθεση, σχοινοτενοῦς παρατάξεως, ἀντὶ νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὴν Ἑλβετία συγκεντρώνοντας ἐκεῖ μιὰ μεγάλη μάζα στρατοῦ ἱκανὴ νὰ πραγματοποιήσει ἐλιγμούς, ἡ ὁποία θὰ μποροῦσε κατόπιν νὰ μεταφερθεῖ κατὰ βούληση στὴν Ἰταλία ἢ στὴ Γερμανία ὥστε νὰ ἐξασφαλίσει ἐκεῖ τὴν ἀποφασιστικὴ νίκη. Ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, καὶ οἱ Αὐστριακοὶ ἔκαναν τὸ ἴδιο. Ὁ ἀρχιδούκας Κάρολος διοικοῦσε 75.000 ἄνδρες στὴ Βαυαρία. Ὁ Κράυ εἶχε 60.000 στὸ Βένετο. Ἄλλοι 20.000 φρουροῦσαν τὸ Τιρόλο. Ἀγνοώντας, φαίνεται, τὴν ἀριθμητικὴ ὑπεροχή τους, περίμεναν νὰ ἔρθουν οἱ Ρῶσοι προτοῦ ἐμπλακοῦν οὐσιαστικά. Καθὼς σκόνταφτε καὶ στὶς διπλωματικὲς φροντίδες τοῦ Θούγκουτ, ἡ ἐκστρατεία, ἀργόσυρτη καὶ δίχως συνοχή, ἀπέκτησε ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν πολέμων τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος.

Καλύτερα τὰ κατάφερε ὁ Μασσενά. Κατέλαβε τὴν Γκριζόν, ὅταν ὅμως μπῆκε στὸ Φόραρλμπεργκ νικήθηκε μπροστὰ στὴ Φέλντκιρχ. Ὁ Ζουρντὰν προωθήθηκε μέχρι τὴ λίμνη τῆς Κωνσταντίας, μὲ μεγάλη καθυστέρηση, καὶ ἐπιτέθηκε ἐναντίον τοῦ ἀρχιδούκα στὸ Στόκαχ, τὴν 25η Μαρτίου. Ὅταν ἀπωθήθηκε, ὁδήγησε τὴ στρατιά του πίσω στὸν Ρῆνο καὶ ὑπέβαλε τὴν παραίτησή του. Ὁ ἀρχιδούκας δὲν τὸν καταδίωξε, ἐπειδὴ ὁ Θούγκουτ τὸν ἔστειλε στὴν Ἑλβετία. Ὁ Σερὲρ κατέλαβε τὶς ὀχυρὲς θέσεις τοῦ Παστρένγκο καὶ τοῦ Ρίβολι, ὅμως δοκιμάστηκε σκληρὰ καθὼς ἐκτελοῦσε τὸν κακοσχεδιασμένο ἐλιγμό του ἐναντίον τῆς Βερόνας. Ὅταν δέχτηκε μὲ τὴ σειρά του ἐπίθεση στὸ Μανιάνο, στὶς 5 Ἀπριλίου, ἔδωσε μάχη καθὼς ὑποχωροῦσε. Μολονότι τὸ ἀποτέλεσμά της ἦταν ἀμφίρροπο, ἀποφεύγοντας ἐπιμελῶς νὰ ἐμπλακεῖ μὲ τὸν ἐχθρό, ἀποσύρθηκε μέχρι τὸν ποταμὸ Ἄντα καὶ κατόπιν ἐγκατέλειψε τὴ στρατιά του στὸν Μορώ. Οὔτε καὶ ὁ Κράυ ἐπέμεινε. Περίμενε τὸν Σουβόροφ ὁ ὁποῖος, φέρνοντας μαζί του 18.000 Ρώσους, πῆρε στὰ χέρια του τὴ διοίκηση. Ἦταν ἕνας ἡλικιωμένος ἄνδρας, φημισμένος γιὰ τὶς νίκες του ἐναντίον τῶν Τούρκων καὶ τῶν Πολωνῶν, μὲ ἀξιοθαύμαστες ἱκανότητες στὴν ἐκγύμναση τῶν στρατιωτῶν, ἀλλὰ δὲν ἦταν στρατηγός. Ἀπὸ τὶς 25 μέχρι τὶς 27 Ἀπριλίου προσέβαλε τὰ περάσματα τοῦ ποταμοῦ Ἄντα καὶ ἐκπόρθησε πολλὰ ἀπὸ αὐτά, μὲ κυριότερο τὸ Κασσάνο. Ἡ μεραρχία τοῦ Σερυριὲ ἐξοντώθηκε. Ὁ Μορὼ ἐκκένωσε τὴν περιοχὴ τοῦ Μιλάνου καὶ συγκέντρωσε τὰ ἀπομεινάρια στὴν Ἀλεξάνδρεια. Ὁ Σουβόροφ προτίμησε νὰ κάνει θεατρικὴ εἴσοδο στὸ Μιλάνο, διασκόρπισε ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ στρατοῦ του, καὶ ἐπιτέθηκε στὸν Μορὼ στὶς 12 Μαΐου, χωρὶς μεγάλη ἐπιτυχία. Ὡστόσο οἱ Γάλλοι ὀπισθοχώρησαν ξανὰ μέχρι τὴ Γένοβα καὶ τὸ Κόνι. Ἡ ἐσωτερικὴ ὅσο καὶ ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Διευθυντηρίου εἶχε ζημιώσει τοὺς Γάλλους στὴν Ἰταλία. Οἱ ὑπέρμαχοι τῆς ἰταλικῆς ἑνότητας, οἱ ὁποῖοι κανονικὰ υἱοθετοῦσαν ἰακωβινικὲς ἀπόψεις, ἀπογοητεύτηκαν ἀπὸ τὴ στάση τοῦ Διευθυντηρίου καὶ συντάχτηκαν μὲ τὶς συνασπισμένες Δυνάμεις. Ὁ στρατηγὸς Λαὸζ πολέμησε ἐναντίον τῶν Γάλλων. Στὸ Πεδεμόντιο, οἱ Ἰακωβίνοι ὀργάνωσαν τὴν ἐξέγερση παράλληλα μὲ τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος.

Ὁ Μορὼ ὑπολόγιζε στὴ βοήθεια τοῦ Μακντόναλντ, ὁ ὁποῖος ὁδήγησε μὲ δυ-

σκολία τὴ στρατιὰ τῆς Νεάπολης μέσα ἀπὸ τὴν ἐξεγερμένη χερσόνησο. Ἀντὶ νὰ τὸν καλέσει νὰ ἔρθει στὸ σημεῖο ὅπου εἶχε στρατοπεδεύσει, τοῦ ὅρισε νὰ τὸν συναντήσει πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς Ἀλεξάνδρειας. Ὁ Μακντόναλντ διέσχισε τὰ Ἀπέννινα καὶ διαπίστωσε πὼς ὁ Σουβόροφ τοῦ ἔκλεινε τὸ δρόμο στὶς ὄχθες τοῦ ποταμοῦ Τρέμπια. Ἡ μάχη διάρκεσε τρεῖς ἡμέρες, ἀπὸ τὶς 17 ὣς τὶς 19 Ἰουνίου. Μὴν μπορώντας νὰ ἀνοίξει δρόμο, ὁ Μακντόναλντ διάβηκε πάλι τὴν ὀροσειρὰ καί, παρεισδύοντας κατὰ μῆκος τῆς ἀκτῆς, ἔφτασε μέχρι τὴ Γένοβα. Ὁ Μορώ, ὁ ὁποῖος εἶχε προελάσει μέχρι τὸ Μαρένγκο, ἀναδιπλώθηκε γιὰ νὰ ἑνωθεῖ μαζί του.

Οἱ ἧττες στὴ Γερμανία καὶ στὴν Ἰταλία ἀνάγκασαν τὸν Μασσενὰ νὰ ὀπισθοχωρήσει. Ἐκκένωσε τὸ καντόνι τῆς Γκριζὸν καί, καθὼς ὁ ἀρχιδούκας εἶχε διαβεῖ τὸν Ρῆνο, ἀποσύρθηκε πίσω ἀπὸ τὸν ποταμὸ Λίμματ. Ὅταν δέχτηκε ἐπίθεση κέρδισε τὴν πρώτη μάχη τῆς Ζυρίχης, στὶς 4 Ἰουνίου, ὅμως θεώρησε συνετὸ νὰ ξαναπεράσει τὸ ποτάμι καὶ νὰ ἐγκαταλείψει τὴν πόλη, ὥστε νὰ πάρει θέση μεταξὺ τοῦ Ρήνου καὶ τῆς λίμνης Τσοὺκ κι ἔτσι νὰ καλύπτει ἐν μέρει τὰ νῶτα του χάρη στὸν Λίμματ καὶ τὴ λίμνη τῆς Ζυρίχης. Ὡστόσο, ὁ Μασσενὰ κινδύνευε νὰ προσβληθεῖ στὰ νῶτα του ἂν ἐρχόταν ὁ ἐχθρικὸς στρατὸς ἀπὸ τὴν Ἰταλία, καθὼς ὁ Λεκοὺρμπ εἶχε ὑποχρεωθεῖ νὰ ἐγκαταλείψει τὸν Ἅγιο Γοτθάρδο καὶ τὴν κοιλάδα τοῦ ποταμοῦ Ρόυς.

Εἶχε ἔρθει τὸ καλοκαίρι, καὶ μποροῦσε νὰ ἀναμένει κανεὶς πὼς θὰ ἀκολουθοῦσαν ἐπιχειρήσεις μεγάλης ἔκτασης. Δὲν συνέβη κάτι τέτοιο. Οἱ συμμαχικὲς κυβερνήσεις συζητοῦσαν ἐπὶ ἑβδομάδες τὰ ἐκστρατευτικὰ σχέδια, καὶ στὸ μεταξὺ οἱ στρατοί τους ἔδιναν μάχες ὅπου βρίσκονταν. Ὁ Σουβόροφ πολιορκοῦσε ὀχυρὰ τὰ ὁποῖα παραδίνονταν, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Μάντουας, μὲ ἀπίστευτη ταχύτητα, ἐξαιτίας τῆς ὁποίας ἀκούστηκαν στὴ Γαλλία φωνὲς ποὺ μιλοῦσαν γιὰ προδοσία. Συνέτριψε μιὰ νέα ἐπίθεση τοῦ Ζουμπέρ, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπιστρέψει γιὰ νὰ ἀναλάβει τὴ διοίκηση τῆς στρατιᾶς τῆς Ἰταλίας κρατώντας τὸν Μορὼ ὡς ὑπαρχηγό. Καθὼς βιαζόταν νὰ ἐπιστρέψει στὸ Παρίσι ὅπου ὁ Σιεγὲς τὸν προόριζε γιὰ ἕναν πολιτικὸ ρόλο, ὁ Ζουμπὲρ ἐπιτέθηκε στὶς 15 Αὐγούστου στὸ Νόβι προτοῦ συγκεντρώσει τὶς δυνάμεις του. Στὴν ἀρχὴ κιόλας τῆς σύγκρουσης ἔπεσε νεκρός. Ὁ Μορὼ κατόρθωσε νὰ συγκρατήσει τὸν ἐχθρό, ἀλλὰ ἔχασε σχεδὸν τὸ ἕνα τρίτο τῶν δυνάμεών του καὶ χρειάστηκε νὰ ὑποχωρήσει πολεμώντας μέσα στὴ νύχτα. Ὁ Σουβόροφ, κύριος τοῦ Πεδεμοντίου πλέον, ἐγκατέστησε ξανὰ τοὺς κρατικοὺς λειτουργοὺς τοῦ Καρόλου-Ἐμμανουήλ, ἐκπληρώνοντας τὶς προθέσεις τοῦ τσάρου, καὶ ἄρχισε νὰ σχεδιάζει τὴν εἰσβολή του στὸ Δελφινάτο.

Οἱ ἐνέργειές του δὲν ὑπολόγιζαν τὸν Θούγκουτ, ὁ ὁποῖος τὸν θεωροῦσε ὡς ἁπλὸ ἐπικουρικὸ σύμμαχο καὶ σκόπευε νὰ ρυθμίσει μόνος του τὴν τύχη τῆς Ἰταλίας. Ὁ ἐπιτετραμμένος του ἀρνήθηκε νὰ ἀναγνωρίσει τοὺς πράκτορες τοῦ βασιλιᾶ τῆς Σαρδηνίας. Δὲν ἀνησυχοῦσε λιγότερο ὁ ὑπουργὸς γιὰ ὅσα συνέβαιναν στὸ νότιο τμῆμα τῆς χερσονήσου. Ὁ Μακντόναλντ εἶχε ἀφήσει ἐκεῖ ἰσχνὲς μόνο δυνάμεις. Μιὰ ἀγγλικὴ μοίρα κατέπλευσε στὸ λιμάνι τῆς Νεάπολης. Ὁ καρδινάλιος Ροῦφο ξεσήκωνε τοὺς χωρικούς. Οἱ Ρῶσοι καὶ οἱ Τοῦρκοι κατέφθασαν ἀπὸ τὴν Κέρκυρα.

Τὸν Ἰούνιο, οἱ ὑπερασπιστὲς τῆς πρωτεύουσας τῆς Παρθενόπειας Δημοκρατίας, ποὺ βρίσκονταν πολιορκημένοι στὰ φρούρια, παραδόθηκαν. Ὁ Νέλσον ἀθέτησε τὴ συμφωνία καὶ ἐγκατέλειψε τοὺς πατριῶτες, εὐγενεῖς καὶ ἀστούς, στὴ φριχτὴ καταστολή. Ὅμως ὁ βασιλιὰς Φερδινάνδος δὲν περιορίστηκε σὲ αὐτό: ἤθελε νὰ ἁρπάξει καὶ τὶς ποντιφικὲς κτήσεις, ὁλόκληρες ἢ ἕνα μέρος τους. Τὸν Σεπτέμβριο εἰσέβαλαν σὲ αὐτὲς οἱ στρατιῶτες του, καὶ πολὺ γρήγορα τὶς καταπάτησαν καὶ οἱ Αὐστριακοὶ ἐρχόμενοι ἀπὸ τὸν βορρά.

Οἱ Ἄγγλοι ἑτοιμάζονταν νὰ ἐγκρίνουν τὴν ἀποκατάσταση τῶν νόμιμων κυριάρχων τῆς Ἰταλίας ἀπὸ τὸν τσάρο. Ὅμως ἐπιθυμοῦσαν πάνω ἀπ' ὅλα ὁ Συνασπισμὸς νὰ συγκεντρώσει τὶς προσπάθειές του στὴν Ἐλβετία καὶ στὶς Κάτω Χῶρες. Στὸ Λονδίνο ξαναγεννιόταν ἡ ἐλπίδα τῆς παλινόρθωσης τῶν Βουρβόνων, καὶ οἱ ἀντεπαναστάτες ὅπως πάντα προσφέρθηκαν νὰ βοηθήσουν τὸν ἐχθρό. Ὁ Οὐίκαμ ἐπέστρεψε γιὰ νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν Ἐλβετία, ἀπ' ὅπου προετοίμαζε τὴν ἐξέγερση τῆς Ἐλεύθερης Κομητείας καὶ τῆς Μεσημβρινῆς Γαλλίας. Ὁ Μπουρμὸν ἑτοιμαζόταν νὰ ξεσηκώσει γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ τὶς δυτικὲς περιοχές. Ἐπίσης, ὑπολόγιζαν νὰ ἐξαγοράσουν τὸν Μπαρράς. Συνεπῶς, ἡ βρετανικὴ κυβέρνηση ἐπέμενε πὼς ἔπρεπε νὰ διωχθοῦν οἱ Γάλλοι ἀπὸ τὴν Ἐλβετία καὶ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ εἰσβολὴ στὴ χώρα τους ἀπὸ τὴν πύλη τῆς Βουργουνδίας. Ἐγκαταλείποντας τὴν Ἰταλία στὸν Θούγκουτ, πέτυχε νὰ σταλεῖ ὁ ἀρχιδούκας Κάρολος ἐναντίον τοῦ Μασσενά, καὶ ἔπεισε τὸν Παῦλο Α' νὰ ἀναθέσει τὸ ἴδιο καθῆκον σὲ μιὰ δεύτερη στρατιὰ 28.000 ἀνδρῶν, τὴν ὁποία ἐμπιστεύτηκε στὸν Κορσακόφ. Πρότεινε νὰ ἐγκαταλείψει ὁ Σουβόροφ τὴν Ἰταλία γιὰ νὰ ἀναρριχηθεῖ στὸν Ἅγιο Γοτθάρδο, ὥστε νὰ πλήξει τοὺς Γάλλους ἀπὸ τὰ νῶτα. Τίποτε δὲν βόλευε περισσότερο τὸν Θούγκουτ. Παρουσιάστηκε στὸν τσάρο ἡ εἰκόνα πὼς ἡ λύτρωση τῶν καντονιῶν θὰ συνιστοῦσε ἕναν ἆθλο ἀντάξιο τοῦ σωτήρα τῆς Εὐρώπης, καὶ ὁ Παῦλος τὸ δέχτηκε.

Προτοῦ τεθεῖ ἡ ἰδέα σὲ ἐφαρμογή, σκόνταψε σὲ ἕνα ἄλλο ἀγγλικὸ σχέδιο. Σκοπός του ἦταν νὰ ἀνακαταληφθοῦν ἡ Ὀλλανδία καὶ τὸ Βέλγιο. Ἐπίσης, ἀπὸ τὸν Μάιο ὁ τσάρος εἶχε πειστεῖ νὰ στείλει 18.000 ἄνδρες γιὰ νὰ συμμετάσχουν στὴν ἐκστρατεία ποὺ ἑτοίμαζε ὁ δούκας τῆς Ὑόρκης. Ὁ Θούγκουτ δὲν ἐνδιαφερόταν πολὺ γιὰ τὶς κτήσεις ποὺ εἶχαν παλιὰ οἱ Αὐστριακοὶ στὶς Κάτω Χῶρες· ἀξίωνε ὅμως νὰ ὁρίσει τὴν τύχη τους ἂν τὶς ἀποσποῦσαν ἀπὸ τοὺς Γάλλους. Στὶς 30 Ἰουλίου, ὁ ἀρχιδούκας Κάρολος ἔλαβε ἐντολὴ νὰ ἐγκαταλείψει τὴν Ἐλβετία γιὰ νὰ φτάσει μέχρι τὴ Μαγεντία. Καθὼς οἱ Ρῶσοι δὲν ἐπρόκειτο νὰ φτάσουν πρὶν ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο, ἐκεῖνος ἀντιλήφθηκε τὸν κίνδυνο. Δὲν προχώρησε καθόλου, καὶ ἡ συζήτηση συνεχίστηκε ὁλόκληρο τὸν Αὔγουστο.

Ὅπως καὶ τὸ 1793, οἱ συνασπισμένες Δυνάμεις ἔδωσαν στὴ Δημοκρατία καιρὸ γιὰ νὰ σκεφτεῖ. Ὡστόσο, καὶ παρ' ὅλες τὶς πιέσεις ποὺ δέχονταν ἀπὸ τὸ Διευθυντήριο, οἱ Γάλλοι στρατηγοὶ ἔκριναν πὼς ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐπιχειρήσουν ὁτιδήποτε πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ· προτοῦ φτάσει ἐκείνη ἡ ἐποχή, ὁ πόλεμος εἶχε ἤδη προκαλέσει ἀποφασιστικὲς ἐξελίξεις στὴ Γαλλία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Θ'

Η ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 7 ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ

Η ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΙΡΗΝΗ, χωρὶς νὰ κάνει δημοφιλὴ τὴ δικτατορία τοῦ Διευθυντηρίου τῆς εἶχε ἐξασφαλίσει μιὰ ἀνάπαυλα. Ὅταν ξανάρχισε ὁ πόλεμος, ἐπέρριψαν στὸ Διευθυντήριο τὴν εὐθύνη καὶ οἱ ἐπικεφαλῆς του ἦσαν τὰ πρῶτα θύματα. Ἔπειτα οἱ ἀλλεπάλληλες ἧττες ὑπονόμευσαν ὁριστικὰ τὸ καθεστὼς ποὺ εἶχαν ἐγκαθιδρύσει οἱ Θερμιδοριανοί. Ἀναζωπυρώθηκε ὁ ἐμφύλιος πόλεμος καί, καθὼς ὑπῆρχε καὶ ἡ ἀπειλὴ τῆς εἰσβολῆς, ἐπανεμφανίστηκαν τὰ μέτρα τῆς κοινῆς σωτηρίας. Ἡ ὕστατη ἀντιιακωβινικὴ ἀντίδραση προετοίμασε τὴ στρατιωτικὴ δικτατορία.

α) Ἡ ἡμέρα τῆς 30ῆς Πραιριὰλ τοῦ ἔτους 7 (18 Ἰουνίου 1799)

Καθὼς ἄρχιζε ὁ Ζερμινὰλ τοῦ ἔτους 7 (τέλη Μαρτίου 1799), καμιὰ ἀποτυχία δὲν ἦταν ἀκόμη ἱκανὴ νὰ ἐπισκιάσει τὴν κατάκτηση τῆς Νεάπολης. Ὅμως τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐκλογῶν προαναγγέλλονταν ἄσχημα γιὰ τὸ Διευθυντήριο, ἀφοῦ ἀπὸ τὸ φθινόπωρο ὁ ἀπειλητικὸς πόλεμος ἐνέτεινε τὴ δυσαρέσκεια ἐξαιτίας τῆς ἐπιχειρηματικῆς στασιμότητας ποὺ προκαλοῦσε, τῆς αὔξησης τῶν φόρων καὶ πάνω ἀπ' ὅλα τῆς ὑποχρεωτικῆς στράτευσης. Τὰ μέτρια ἀποτελέσματα τοῦ νόμου τοῦ Ζουρντὰν μαρτυροῦν πόσο φόβο προκαλοῦσε ἡ στρατιωτικὴ θητεία· ἐπιπλέον, παντοῦ αὔξανε τὴν ἀταξία. Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1798, ἕνα μέρος τῆς βελγικῆς ὑπαίθρου, τῆς βαλλονικῆς ὅσο καὶ τῆς φλαμανδικῆς, ποὺ ἤδη βρισκόταν σὲ ἀναταραχὴ ἐξαιτίας τῶν στρατιωτικῶν συγκρούσεων, ἐξεγέρθηκε· αὐτὸς ὁ «πόλεμος τῶν χωρικῶν», ὁ ὁποῖος διάρκεσε δύο μῆνες, ἄφησε τὴ χώρα σὲ ἐξαιρετικὰ ταραγμένη κατάσταση. Στὴ Γαλλία ὑπῆρχε ἔντονος ὁ φόβος μήπως ἐμφανιζόταν μιὰ νέα Βανδέα, ὥστε ἡ κυβέρνηση ἐξουσιοδοτήθηκε νὰ ἀναστείλει, στὴ Δυτικὴ Γαλλία, τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ νέου νόμου. Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ σουανισμὸς ἀνάκτησε δυνάμεις: τὸν Μάρτιο ἡ κωμόπολη τοῦ Σατὼ-Γκοντιὲ δέχτηκε αἰφνιδιαστικὴ ἐπίθεση ἀπὸ τοὺς Σουάνους. Παντοῦ, ἀνυπότακτοι καὶ λιποτάκτες ἑνώνονταν μὲ τὶς συμμορίες ποὺ πολλαπλασίαζαν τὶς ἐπιθέσεις.

Τὸ εὐρύτερο μέρος τῆς κοινῆς γνώμης κατηγοροῦσε τὸ Διευθυντήριο ὅτι εἶχε προκαλέσει μόνο του τὸν πόλεμο, ἐνῶ οἱ Ἰακωβῖνοι τὸ κατηγοροῦσαν ὅτι δὲν ἤξερε πῶς νὰ τὸν προετοιμάσει καὶ ὅτι ἐπέτρεπε γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ στὴν ἀντεπανάσταση νὰ παίξει τὸ παιχνίδι τοῦ ἐχθροῦ. Ἡ πλειοψηφία τῶν Συμβουλίων ἔτεινε εὐήκοον οὖς σὲ αὐτὲς τὶς διαφορετικὲς κατηγορίες, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀνυπομονοῦσε

νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴ δικτατορία τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας. Κατὰ τὴ συνήθειά του, τὸ Διευθυντήριο κατήγγειλε τὸ συνασπισμὸ βασιλοφρόνων καὶ ἀναρχικῶν, στρέφοντας τὰ πυρά του ἰδιαίτερα ἐναντίον τῶν τελευταίων ὥστε νὰ συμφιλιωθεῖ μὲ τὴν ἀστικὴ τάξη. «Θέλετε νὰ δεῖτε ξανὰ μπροστά σας τὸ νόμο περὶ διατιμήσεως;», ρωτοῦσε μιὰ ἐγκύκλιος τοῦ Φρανσουὰ ντὲ Νεσατώ. Χρησιμοποιήθηκαν οἱ κανονικὲς διαδικασίες γιὰ τὴν προετοιμασία τῶν ἐκλογῶν, μὲ μικρότερη ἐνεργητικότητα ἀπ' ὅ,τι κατὰ τὸ ἔτος 6, πιθανῶς ἐπειδὴ οἱ κρατικοὶ λειτουργοὶ αἰσθάνονταν πὼς δὲν θὰ εἶχε μεγάλα ἀποτελέσματα ἡ ἄσκηση πιέσεων. Στὴν πραγματικότητα, συχνὰ ἀρκοῦσε νὰ συστηθεῖ κάποιος ὑποψήφιος ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς κρατικοὺς λειτουργοὺς γιὰ νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ ἀποτυχία του. Τουλάχιστον, δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἐπαναληφθοῦν τὰ τεχνάσματα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν τὴν 22α Φλορεάλ· Ἡ στάση ποὺ τηροῦσαν τὰ Συμβούλια δὲν τοὺς ἐπέτρεπε οὔτε νὰ σκεφτοῦν κάτι τέτοιο. Βρέθηκαν γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἐκλέκτορες πρόθυμοι νὰ σχηματίσουν σχισματικὲς ἐκλογικὲς συνελεύσεις· ὅσοι ὅμως ἐκλέγονταν ἀπὸ τὶς τελευταῖες παραμερίζονταν συστηματικὰ γιὰ χάρη ἐκείνων ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὶς «μητρικὲς συνελεύσεις».

Καθὼς τὸ Διευθυντήριο εἶχε καταπολεμήσει κυρίως τοὺς Ἰακωβίνους, ἡ ἐκλογικὴ ἧττα του θεωρήθηκε ὡς δική τους νίκη· ἀλλά, στὴν πραγματικότητα, δὲν συνέβαινε κάτι τέτοιο. Οἱ Θερμιδοριανοί, ὅπως θὰ φαινόταν σύντομα, διατηροῦσαν τὴν πλειοψηφία. Ἡ πλειοψηφία αὐτή, ἐξαιρετικὰ ἐχθρικὴ ἀπέναντι στὰ μέλη τοῦ Διευθυντηρίου, συμφώνησε μὲ τοὺς Ἰακωβίνους νὰ τὸ ἀνατρέψει, ὅμως δὲν ἐγκατέλειψε τὶς πολιτικὲς καὶ κοινωνικές της τάσεις. Ἔτσι, ἡ κρίση ἐξελίχθηκε σὲ τρεῖς πράξεις: πτώση τοῦ Δεύτερου Διευθυντηρίου, φαινομενικὸς θρίαμβος τῆς Ἀριστερᾶς, βίαιη καὶ νικηφόρα ἀντιιακωβινικὴ ἀντίδραση.

Στὴ διάρκεια τῶν ἑβδομάδων ποὺ ἀκολούθησαν τὶς ἐκλογές, ἡ κατάσταση τῆς Δημοκρατίας ἔγινε κρίσιμη. Ἡ Νεάπολη καὶ τὸ Μιλάνο εἶχαν χαθεῖ, ἡ Ἑλβετία δεχόταν εἰσβολή. Στὸ ἐσωτερικὸ «τὰ πάντα ἀποσυντίθενται», ἔγραφε μιὰ ἀναφορὰ τῆς 18ης Πραιριάλ. Ἡ ἐχθρότητα ἐναντίον τῶν μελῶν τοῦ Διευθυντηρίου ὀξύνθηκε: ἦταν ἄραγε ἀνίκανοι ἢ ἐγκληματίες; Ἡ κατηγορία τῆς προδοσίας ἦρθε ξανὰ στὴν ἐπιφάνεια. Οἱ ἀναφορὲς ποὺ ἄρχισαν νὰ καταφθάνουν ἀπὸ τὰ διαμερίσματα κατηγοροῦσαν ἀνοιχτὰ ὡς ἔνοχο τὸν Σερέρ, τέως ὑπουργὸ Πολέμου. Ὁ Λουκιανὸς Βοναπάρτης ἐξαπέλυε κεραυνοὺς ἐναντίον τῶν κομισαρίων ποὺ εἶχαν σταλεῖ στὶς στρατιές, καὶ οἱ ἐπιθέσεις του ἔβρισκαν σύμφωνους τοὺς στρατηγούς. Ἡ σύμπραξη τῶν τελευταίων μὲ τὴν ἀντιπολίτευση, ὁρατὴ στὸν Τύπο καὶ στοὺς λόγους ποὺ ἐκφωνοῦνταν, φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὴ θέση ποὺ τοὺς παραχώρησαν οἱ Πεντακόσιοι στοὺς καταλόγους τῶν ὑποψηφίων μελῶν τοῦ Διευθυντηρίου ποὺ κατάρτισαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κρίσης. Σὲ ἕναν ἀπὸ αὐτοὺς ὑπῆρχαν ἑφτὰ στρατηγοὶ καὶ ναύαρχοι στὰ δέκα ὀνόματα. Στὰ τέλη τοῦ μήνα Ζερμινάλ, ἡ ἐξέταση τῶν οἰκονομικῶν μέτρων ποὺ εἶχαν γίνει ἀναπόφευκτα πλέον ὁδήγησε στὰ ἄκρα τὶς σχέσεις μεταξὺ τοῦ Διευθυντηρίου καὶ τῶν ἀπερχόμενων Συμβουλίων. Κυκλοφοροῦσαν φῆμες πὼς θὰ ἐπαναλαμβάνονταν τὰ γεγονότα τοῦ Φρουκτιδόρ, ὅσο καὶ ἂν ἦταν ἀδύνατο νὰ συμ-

βεῖ κάτι τέτοιο ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ κυβέρνηση συγκρουόταν μὲ τοὺς στρατηγούς, ποὺ καὶ αὐτοὶ ἦταν ἡττημένοι καὶ χωρὶς κανένα κῦρος.

Προτοῦ κὰν συνέλθουν τὰ νέα Συμβούλια, τὴν 1η Πραιριάλ, ἡ τύχη στάθηκε μὲ τὸ μέρος τους. Κατὰ τὴν κλήρωση ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὸ Διευθυντήριο ὁ Ρεμπέλ, καὶ οἱ Γέροντες τὸν ἀντικατέστησαν μὲ τὸν Σιεγές. Καθὼς ὁ Σιεγὲς ἦταν ἀπροκάλυπτος ἐχθρὸς τῶν μελῶν τοῦ Διευθυντηρίου, δόθηκε τὸ ἔναυσμα γιὰ τὶς ἐχθροπραξίες. Ἦταν γνωστό, ἄλλωστε, πὼς ἐπιθυμοῦσε νὰ ἀλλάξει τὸ σύνταγμα, καὶ ὁ Μπαρρὰς εἶχε βοηθήσει τὴν ἐκλογή του. Ὁ δούρειος ἵππος εἶχε πλέον μεταφερθεῖ στὴν πόλη. Ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὸ Βερολίνο, ὁ Σιεγὲς ἀνέλαβε τὰ καθήκοντά του στὶς 21 Πραιριὰλ (9 Ἰουνίου), καὶ τοῦ ἦταν ἀρκετὲς δέκα ἡμέρες γιὰ νὰ πετύχει τὸ σκοπό του. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ἀναρωτηθοῦμε μήπως μηχανορραφοῦσε ἤδη ἀπὸ καιρὸ αὐτὸς ὁ «τυφλοπόντικας τῆς Ἐπανάστασης», ὅπως τὸν ὀνόμαζε ὁ Ροβεσπιέρος.

Αἴφνης, στὶς 28 Πραιριὰλ (15 Ἰουνίου) ὁ Πουλλαὶν-Γκρανπρὲ ὑπενθύμισε πὼς ἡ ἐντολὴ τῆς 17ης τοῦ μηνός, ποὺ ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τὸ Διευθυντήριο νὰ παρουσιάσει ἕναν γενικὸ ἀπολογισμὸ τῆς κατάστασης, παρέμενε χωρὶς ἀνταπόκριση, καὶ ὑποχρέωσε τοὺς Πεντακόσιους νὰ ἀποφασίσουν νὰ μὴ λύσουν τὴ συνεδρίασή τους προτοῦ πάρουν ἀπάντηση. Οἱ Γέροντες τοὺς μιμήθηκαν. Τὸ ἴδιο βράδυ ἐξαπολύθηκε μιὰ ἐπίθεση ἐναντίον τῆς ἐκλογῆς τοῦ Τρεγιὰρ τὸ ἔτος 6, μὲ τὸ πρόσχημα πὼς εἶχε μεσολαβήσει μέχρι τότε λιγότερο ἀπὸ ἕνα ἔτος ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἐγκατέλειψε τὸ Νομοθετικὸ Σῶμα. Ἡ ἴδια ἔνσταση εἶχε ἀπορριφθεῖ τὴν προηγούμενη χρονιά, καθὼς θεωρήθηκε πὼς τὸ ἐνδιάμεσο διάστημα ἔπρεπε νὰ ὑπολογίζεται ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ προηγούμενου ἀξιώματος μέχρι τὴν ἀνάληψη τοῦ νέου, καὶ ὄχι μέχρι τὴ στιγμὴ τῆς ἐκλογῆς. Ὡστόσο ὁ Τρεγιὰρ ἐκδιώχθηκε ἀπὸ τὸ Διευθυντήριο, καὶ ὡς ἀντικαταστάτης του διορίστηκε ὁ Γκογιέ, πρόεδρος τοῦ ἐφετείου καὶ ὑπουργὸς Δικαιοσύνης κατὰ τὸ ἔτος 2, ὁ ὁποῖος θεωροῦνταν Ἰακωβίνος.

Στὶς 30 Πραιριὰλ τοῦ ἔτους 8 (18 Ἰουνίου 1799), τὰ Συμβούλια ἐπανέλαβαν τὴν ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ Διευθυντηρίου. Ἡ ἔφοδος καθοδηγήθηκε ἀπὸ τὸν Μπερτρὰν τοῦ Καλβαντός, τέως μέλος τῆς Συμβατικῆς καὶ βασιλοκτόνο. «Ἐκμηδενίσατε τὴ λαϊκὴ συνείδηση, φιμώσατε τὴν ἐλευθερία, καταδιώξατε τοὺς Δημοκρατικούς, τσακίσατε κάθε πένα, καταπνίξατε τὴν ἀλήθεια». Τὰ Συμβούλια σκόπευαν νὰ πάρουν ἐκδίκηση γιὰ τὴν ταπείνωση τοῦ Φλορεάλ. «Ὁ γαλλικὸς λαὸς κατὰ τὸ ἔτος 6 διόρισε στὰ δημόσια λειτουργήματα ἀνθρώπους ἀντάξιους τῆς ἐμπιστοσύνης του. Τολμήσατε νὰ πεῖτε πὼς οἱ ἐκλογὲς ἦταν καρπὸς ἀναρχικῆς συνωμοσίας. Ἀκρωτηριάσατε τὴν ἐθνικὴ ἀντιπροσωπία». Ὁ Μπουλαὶ ντὲ λὰ Μὲρτ ἀντιφωνοῦσε: «Ἀπὸ τὶς 18 Φρουκτιδόρ, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ δημιουργήθηκε ἡ δικτατορία, τὸ Νομοθετικὸ Σῶμα ἐξαναγκάστηκε σὲ μιὰ ἀδιάκοπη ὑποδούλωση». Κατήγγειλε τὸν Μερλὲν ντὲ Ντουαί, «τὸν ἄνθρωπο τῶν μικρῶν βλέψεων, τῶν μικρῶν παθῶν, τῶν μικρῶν ἐκδικήσεων», καὶ τὸν Λὰ Ρεβεγιέρ, ποὺ ὁδηγήθηκε ἐξαιτίας τοῦ φανατισμοῦ του «στὴ δημιουργία δὲν ξέρω ποιᾶς καινούριας θρησκείας, θυσιάζοντας, προκειμένου νὰ τὴν ἐγκαθιδρύσει, κάθε παραδεδομένη ἰδέα, ποδοπατώντας κάθε κανόνα τῆς λογικῆς».

Ἀπὸ τὴν προηγουμένη ὁ Σιεγὲς καὶ ὁ Μπαρρὰς πίεζαν τοὺς δύο ἄνδρες νὰ ὑποβάλουν τὶς παραιτήσεις τους ὥστε νὰ ἀποφύγουν νὰ τοὺς ἀπαγγελθεῖ κατηγορία. Μιὰ ἀντιπροσωπία τῶν Γερόντων ἦρθε γιὰ νὰ τοὺς παρακαλέσει νὰ ὑποχωρήσουν. Ὁ Μερλὲν ντὲ Ντουαὶ παραδόθηκε πρῶτος· ἔπειτα παραιτήθηκε ὁ Λὰ Ρεβεγιέρ. Τοὺς ἀντικατέστησαν μὲ τὸν Ροζὲ Ντυκό, ποὺ προτάθηκε ἀπὸ τὸν Σιεγές, καὶ τὸν Μουλέν, ἕναν ἄγνωστο Ἰακωβίνο στρατηγὸ ποὺ ἐπιλέχθηκε ἀπὸ τὸν Μπαρράς. Ἐπίσης ἐξαφανίστηκαν οἱ ὑπουργοί, χωρὶς νὰ ἐξαιρεῖται οὔτε ὁ Ταλλεϋράνδος.

Συνεπῶς, ἡ ἡμέρα τῆς 30ῆς Πραιριὰλ τοῦ ἔτους 8 *(18ης Ἰουνίου 1799)* δὲν ἀποτέλεσε ἕνα πραξικόπημα. Τὰ δύο μέλη τοῦ Διευθυντηρίου δὲν τόλμησαν νὰ ἀψηφήσουν τὴν ἀπαγγελία τῆς κατηγορίας ἐναντίον τους, ἡ ὁποία ἦταν καθ' ὅλα νόμιμη. Ὅμως συνάμα ἦταν μιὰ ἄλλη 9η Θερμιδόρ, μὲ τὴν ὁποία τὰ Συμβούλια κυριάρχησαν πάνω στὴν ἐκτελεστικὴ ἐξουσία. Ἐντούτοις, ἡ 30ὴ Πραιριὰλ δὲν καθυπέταξε τὴν ἐκτελεστικὴ ἐξουσία οὔτε τὴν ἐξασθένισε, ὅπως εἶχε κάνει ἡ Συμβατικὴ μὲ τὶς θερμιδοριανὲς Ἐπιτροπές. Ὁ Σιεγὲς ἐπέβαλε τὶς ἀπόψεις του καί, μέσα στὴν ἐπιμονή του νὰ προετοιμάσει τὴν καταστροφὴ τοῦ καθεστῶτος, ἔδειξε ἱκανότητα καὶ σταθερότητα ὁλότελα ἀντίθετες ἀπὸ τὴ μετριότητα τὴν ὁποία ἐπέδειξε κατὰ τὴν 18η Μπρυμαίρ.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ 30ὴ Πραιριὰλ ἦταν ἡ ἡμέρα τῶν στρατηγῶν. Ὁ Βερναδόττης ἀνέλαβε τὸ Ὑπουργεῖο Πολέμου, ὁ Ζουμπὲρ τὴ διοίκηση τῆς στρατιᾶς τῆς Ἰταλίας. Ὁ Σαμπιοννὲ βγῆκε ἀπὸ τὴ φυλακὴ καὶ τοῦ ἐμπιστεύτηκαν τὴ στρατιὰ ποὺ συγκροτοῦνταν στὶς Ἄλπεις ἐναντίον τοῦ Σουβόροφ. Οἱ κομισάριοι ποὺ εἶχαν σταλεῖ στὶς στρατιὲς ἔχασαν κάθε κύρος. Ὁ Ραπινὰ εἶχε ὑποβάλει τὴν παραίτησή του. Μόλις ὁ Ζουμπὲρ ἔφτασε στὴν Ἰταλία, ἔστειλε τὸν Λωμὸν πίσω στὴ Γαλλία.

Τέλος, τὴν 30ὴ Πραιριὰλ σημειώθηκε ἡ ἐκδίκηση τῆς 22ας Φλορεάλ: τὰ τρία νέα μέλη τοῦ Διευθυντηρίου εἶχαν γίνει «Φλορεαλικοί». Ἡ εἴσοδος στὸ Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν τοῦ Ροβέρτου Λεντέ, τέως μέλους τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας, θεωρήθηκε συμβολική. Ἡ ἴδια ἐντύπωση ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ πολυάριθμες παύσεις ἀξιωματούχων καὶ ἀπὸ τοὺς διορισμοὺς Ἰακωβίνων προκρίτων. Προτοῦ κὰν ἐπικυρώσουν οἱ Γέροντες τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἐλευθεροτυπίας, οἱ ἐφημερίδες ἐπανεμφανίστηκαν. Ἐπίσης, ἄνοιξαν ξανὰ οἱ λέσχες· ἡ πιὸ διάσημη ἐγκαταστάθηκε στὴν αἴθουσα τοῦ Ἱππευτηρίου, τὴν ὁποία εἶχαν ἐγκαταλείψει οἱ Πεντακόσιοι κατὰ τὸ ἔτος 4 γιὰ νὰ μετακομίσουν στὸ τέως Ἀνάκτορο τῶν Βουρβόνων. Ὁ πρῶτος «ρυθμιστής» της ἦταν ὁ Ντρουέ, ποὺ εἶχε κατηγορηθεῖ ὡς συμμέτοχος τῆς συνωμοσίας τοῦ Μπαμπέφ.

β) Οἱ νόμοι τῶν Ἰακωβίνων

Ὁ θρίαμβος τῶν Ἰακωβίνων φαινόταν νὰ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ἀριστερὰ πέτυχε νὰ ψηφιστοῦν χωρὶς καθυστέρηση οἱ νόμοι της, καθὼς ἐπικαλοῦνταν τὸν κίνδυνο ποὺ διέτρεχε ἡ Δημοκρατία. Αὐτὸ ἔγινε ἐπειδή, ὅπως καὶ στὴ

Συμβατική, ἕνα τμῆμα τῆς πλειοψηφίας αἰσθανόταν τὸν ἴδιο κίνδυνο καί, ὄντας ἀκόμη διεγερμένο ἀπὸ τὴν πάλη ἐναντίον τῶν μελῶν τοῦ Διευθυντηρίου, χρειάστηκε μερικὲς ἡμέρες γιὰ νὰ καταλάβει πὼς κατολίσθαινε πρὸς μιὰ νέα ἐπαναστατικὴ κυβέρνηση.

Ὁ νόμος τῆς 10ης Μεσσιδὸρ (28 Ἰουνίου), ποὺ προτάθηκε ἀπὸ τὸν Ζουρντάν, πραγματοποίησε, ὅπως ἔλεγε, τὴ «μαζικὴ ἐπιστράτευση»: οἱ πέντε κλάσεις τῶν ἐπιστράτων κλήθηκαν αὐτούσιες, καὶ ἡ δυνατότητα ἀντικατάστασης καταργήθηκε. Ὑπολογίστηκε πὼς ὑπόκεινταν σὲ στράτευση 223.000 ἄνδρες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους στάλθηκαν νὰ πολεμήσουν οἱ 116.000, δηλαδὴ καὶ πάλι τὸ 51%. Ἕνα μήνα ἀργότερα, ἕνας ἄλλος νόμος διέταξε νὰ ἀναδιοργανωθεῖ ἡ ἐθνοφρουρά. Αὐτὸ δὲν ἀποτελοῦσε μάταιη σπουδή, ἀφοῦ ἡ ἐθνοφρουρὰ προσέφερε κινητὲς φάλαγγες ἐναντίον τῶν στασιαστῶν.

Δίπλα στοὺς ἀνθρώπους, τὰ ἀγαθά. Ἄρχισαν νὰ αὐξάνονται οἱ ἐπιτάξεις, οἱ ὁποῖες γενικεύτηκαν ἀπροκάλυπτα αὐτὴ τὴ φορὰ μὲ τὶς προσταγὲς ποὺ ἀπηύθυνε τὸ Διευθυντήριο στὶς ἀρχὲς τῶν διαμερισμάτων. Ὁ Ζουρντὰν συνέβαλε ὥστε νὰ υἱοθετηθεῖ ταυτόχρονα μὲ τὴν ἐπιστράτευση ἕνα ἀναγκαστικὸ δάνειο 100 ἑκατομμυρίων. Οἱ λεπτομέρειες τοῦ δανείου μπόρεσαν νὰ ὁριστοῦν, μὲ μεγάλη δυσκολία, στὶς 19 Θερμιδὸρ (6 Αὐγούστου). Ἔπληττε, μέσω μιᾶς προοδευτικῆς κλίμακας, ἐκείνους ποὺ πλήρωναν τουλάχιστον 300 φράγκα φόρο ἔγγειας ἰδιοκτησίας, καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ εἰσοδήματα ἀπὸ κινητὲς περιουσίες, τὰ ὁποῖα ἐπιμερίζονταν σὲ ὅσους εἶχαν εἰσοδήματα ἄνω τῶν 10.000 φράγκων ἀπὸ σώματα ἐνόρκων πολιτῶν ποὺ δὲν ὑπόκεινταν οἱ ἴδιοι στὸ δάνειο αὐτό. Ἐὰν συνέτρεχε ἡ ἐπιβαρυντικὴ περίπτωση ὅτι ἡ περιουσία ἀποκτήθηκε μὲ κερδοσκοπία, μποροῦσε νὰ φορολογηθεῖ γιὰ τὸ σύνολο τῶν εἰσοδημάτων της.

Ἀκολούθησε ἕνας νόμος μὲ ἀντικείμενο τὴν καταστολή, ὁ νόμος περὶ ὁμήρων, ποὺ ψηφίστηκε τὴν 24η Μεσσιδὸρ (12 Ἰουλίου). Σύμφωνα μὲ τὰ λόγια ἑνὸς βουλευτὴ τῶν Πεντακοσίων, ὁ ἐν λόγῳ νόμος ἀποσκοποῦσε στὸ «νὰ σταματήσουν οἱ ληστεῖες καὶ τὰ συμπτώματα τοῦ σουανισμοῦ τὰ ὁποῖα ἐκδηλώνονται στὰ διαμερίσματα τῆς Μεσημβρινῆς καὶ τῆς Δυτικῆς Γαλλίας». Ἐὰν τὸ Νομοθετικὸ Σῶμα ἔκρινε πὼς κάποιο διαμέρισμα «ὑποφέρει καταφανῶς ἀπὸ πολιτικὲς ταραχές», ἡ κεντρικὴ διοίκηση ἐξουσιοδοτοῦνταν νὰ συλλάβει ὁμήρους μεταξὺ τῶν συγγενῶν τῶν ἐκπατρισμένων, τῶν τέως εὐγενῶν καὶ ὅσων εἶχαν συγγενεῖς οἱ ὁποῖοι ἦταν «διαβόητα γνωστοὶ ὡς μέλη συμμοριῶν ἢ ὁμάδων δολοφόνων». Τόσο οἱ μὲν ὅσο καὶ οἱ δὲ θεωροῦνταν «προσωπικὰ καὶ πολιτικὰ ὑπεύθυνοι γιὰ ὅσες δολοφονίες καὶ ληστεῖες διαπράττονται στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας λόγῳ μίσους πρὸς τὴ Δημοκρατία». Στὴν περίπτωση ποὺ δολοφονοῦνταν ἕνας κρατικὸς λειτουργός, ἕνας στρατιωτικὸς ἢ ἕνας ἀγοραστὴς ἐθνικῶν γαιῶν, τὸ Διευθυντήριο ὑποχρεωνόταν νὰ διατάξει τὴν ἐκτόπιση τεσσάρων ὁμήρων. Γιὰ κάθε δολοφονία, οἱ ὅμηροι εἶχαν ἀστικὴ καὶ ἀλληλέγγυα εὐθύνη γιὰ τὴν καταβολὴ προστίμου ὕψους 5.000 φράγκων, καὶ ἀποζημιώσεων 6.000 φράγκων πρὸς τὴ χήρα τοῦ δολοφονημένου, καθὼς καὶ 3.000

πρὸς καθένα ἀπὸ τὰ παιδιά του. Ὁ νόμος περὶ ὁμήρων ξεσήκωσε τὴν ἀντίθεση ὅλων ὅσοι εἶχαν παράπονα ἀπὸ τὴ Δημοκρατία, ἐνῶ ἐκεῖνοι ποὺ μποροῦσαν νὰ προστατευτοῦν χάρη σὲ αὐτὸν περνοῦσαν τὴν ἴδια στιγμὴ στὴν ἀντιπολίτευση ἐξαιτίας τοῦ ἀναγκαστικοῦ δανείου. Ταυτόχρονα προσφέρθηκε ἀμνηστία στοὺς στασιαστές, ἐξαιρώντας τοὺς ἐπικεφαλῆς τους, μὲ τὸν ὅρο πὼς θὰ παρέδιδαν τὰ ὅπλα. Ἐὰν τὴν ἀποποιοῦνταν θὰ παραπέμπονταν σὲ στρατιωτικὲς ἐπιτροπὲς καὶ θὰ ἀρκοῦσε ἡ ἐξακρίβωση τῆς ταυτότητάς τους γιὰ νὰ ἐκτελεστοῦν.

Τέλος, τὴν ἴδια ἡμέρα, τὴν 24η Μεσσιδόρ, παρουσιάστηκε ἡ εἰσήγηση σχετικὰ μὲ τὴν ἀπαγγελία κατηγοριῶν τὴν ὁποία ἀπαιτοῦσαν ὅλες οἱ πλευρές. Συμπέραινε πὼς ἔπρεπε νὰ ἀπευθυνθοῦν κατηγορίες ἐναντίον τῶν τεσσάρων μελῶν τοῦ Διευθυντηρίου ποὺ ἀπαλλάχτηκαν ἀπὸ τὰ καθήκοντά τους, καθὼς καὶ τοῦ Σερέρ. Οἱ Πεντακόσιοι δέχτηκαν νὰ τοὺς θέσουν ὑπὸ κατηγορία, ὅμως ὁ νόμος ἀπαιτοῦσε ἀνακρίσεις διάρκειας τριάντα τριῶν ἡμερῶν προτοῦ κὰν παραπεμφθεῖ τὸ ζήτημα στοὺς Γέροντες. Ἔτσι ἡ ἀντίσταση βρῆκε χρόνο γιὰ νὰ ὀργανωθεῖ.

γ) Ἡ ὕστατη ἀντιιακωβινικὴ ἀντίδραση

Αὐτὴ ἡ ἀντίσταση ἐκδηλωνόταν ἤδη ζωηρὰ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ Μεσσιδόρ, καὶ στὶς 26 τοῦ μηνὸς (14 Ἰουλίου) ὁ Σιεγὲς ἐξαπέλυσε τὴν πρώτη προειδοποίησή του. Δὲν ἀποστρεφόταν τὰ μέτρα τῆς κοινῆς σωτηρίας· ἄλλωστε τὸ ἴδιο ἴσχυε καὶ γιὰ τὴν πλειοψηφία. Ὅμως ἔθεσε ρητὰ τὴν προϋπόθεση πὼς ἔπρεπε νὰ ἐφαρμοστοῦν ἀπὸ τοὺς ἴδιους, ὥστε νὰ ἐξασφαλιστεῖ ὁ στενὸς ἔλεγχός τους. Οἱ Ἰακωβίνοι προκάλεσαν φόβο δηλώνοντας πὼς ὅσοι νόμοι ψηφίστηκαν πρόσφατα θὰ ἀποδεικνύονταν ἀνώφελοι ἂν δὲν ξυπνοῦσαν τὴν προηγούμενη φλόγα τοῦ λαοῦ. Ἀπὸ αὐτὸ ἔβγαινε τὸ συμπέρασμα πὼς σκόπευαν σύντομα νὰ συνδέσουν τὴν ἐξουσία μὲ τὸν λαό, καὶ πὼς ὁ κόσμος θὰ ξανάβλεπε τουλάχιστον τὶς ἐπαναστατικὲς ἐπιτροπές. Ἡ εἰσήγηση τῆς 18ης Πραιριάλ, τὴν ὁποία ἀναφέραμε προηγουμένως, συμβούλευε νὰ σταλοῦν στὴν ἐπαρχία πράκτορες ὥστε νὰ κινητοποιηθεῖ ἡ διοίκηση, ὅπως εἶχε συμβεῖ καὶ μετὰ τὴν 10η Αὐγούστου, ὅμως φρόντιζε νὰ προσθέσει πὼς αὐτοὶ ἔπρεπε νὰ ἐπιλεγοῦν «ἀπὸ τὴν τάξη τῶν χρηστῶν κι εὔπορων ἀνθρώπων. Πρέπει νὰ εἶναι προστάτες τῶν προσώπων καὶ τῶν περιουσιῶν». Ἀπὸ τὴν ἀντίθετη πλευρά, ὁ Λαμὰρκ ἐκδήλωνε ἀπόψεις ἐξίσου εὔγλωττες: «Οἱ μὲν θέλουν νὰ ἀξιοποιηθεῖ ἡ λαϊκὴ δύναμη ὥστε νὰ ἀπωθηθοῦν οἱ βάρβαροι· οἱ δὲ φοβοῦνται νὰ χρησιμοποιήσουν αὐτὴ τὴν παντοδύναμη ἰσχύ, δηλαδὴ φοβοῦνται περισσότερο τὴ μάζα τῶν Δημοκρατικῶν παρὰ τὶς ὀρδὲς τοῦ Βορρᾶ».

Ἀναμφίβολα, ἡ μαζικὴ ἐπιστράτευση καὶ οἱ ἐπιτάξεις διπλασίασαν τὸ φόβο καὶ τὴν ὀργὴ ποὺ κυριαρχοῦσαν τὴ χώρα. Ὡστόσο, παρόμοια συναισθήματα ἀναζωπυρώθηκαν κυρίως στοὺς κόλπους τῆς ἀνώτερης ἀστικῆς τάξης, ποὺ ἦταν καὶ ἡ μόνη ἡ ὁποία πλήγηκε ἀπὸ τὸ ἀναγκαστικὸ δάνειο. Ὁ Λεντὲ κατόρθωσε νὰ δεχτοῦν ὁρισμένοι τραπεζίτες καὶ κρατικοὶ προμηθευτὲς ἕνα δημοσιονομικὸ τέχνασμα ποὺ

ἀξιοποίησε ἐν μέρει τὸ ἀναμενόμενο προϊὸν τοῦ δανείου, καὶ ὁ Περρεγκὼ ἔδωσε τὸ καλὸ παράδειγμα. Ὅμως, σὲ γενικὲς γραμμές, οἱ ἀντεγκλήσεις ποὺ ξέσπασαν καὶ ἡ παθητικὴ ἀντίσταση προανάγγελλαν τὴν ἀποτυχία τοῦ ἐγχειρήματος, καὶ τὸ ταμεῖο δὲν καρπώθηκε περισσότερο ἀπὸ τὸ ἕνα τρίτο τοῦ προσδοκώμενου ποσοῦ. Πλῆθος πλούσιοι ἐγκατέλειψαν τὸ Παρίσι ἀπολύοντας τὸ ὑπηρεσιακό τους προσωπικό, καὶ ἀνακοινώθηκε πὼς οἱ βιομηχανίες ἑτοιμάζονταν νὰ κλείσουν. Ἀπὸ τὴν 13η Θερμιδὸρ (31 Ἰουλίου), προτοῦ κὰν ψηφιστεῖ ὁ νόμος ποὺ ρύθμιζε τὶς λεπτομέρειες τοῦ δανείου, ὁ *Δημοσιογράφος* (*Le Publiciste*) παρατηροῦσε πὼς «σήμερα φροντίζει κανεὶς νὰ κρύβει τὴν περιουσία του, ὅσο ἄλλοτε φρόντιζε νὰ τὴν ἐπιδεικνύει καὶ μάλιστα νὰ τὴ μεγαλοποιεῖ. Σὲ αὐτὸ ὀφείλεται ἡ ἐξαφάνιση τῆς πολυτέλειας. Εἶναι ἀναγκαῖο αὐτὸ γιὰ ἕναν πολὺ μεγάλο ἀριθμὸ προσώπων, καὶ περισσότερο ἀπ' ὅλους γιὰ τοὺς γαιοκτήμονες. Ἄλλοι προσπαθοῦν ἔτσι νὰ ἀποφύγουν τοὺς τεράστιους φόρους ποὺ φοβοῦνται. Ὑπάρχουν ἐπίσης ἄτομα τὰ ὁποῖα κηρύσσουν πτώχευση ὥστε νὰ ἀποδείξουν καλύτερα τὴν ἐξαθλίωσή τους».

Ξεκίνησε μιὰ δημοσιογραφικὴ ἐκστρατεία ἡ ὁποία καλοῦσε τὸ Διευθυντήριο νὰ διακόψει τὶς σχέσεις του μὲ τὶς «αἱματορουφῆχτρες». Ἦρθε ξανὰ στὴν ἐπιφάνεια ὁ κοινωνικὸς τρόμος τῶν πλουσίων, καὶ οἱ προτάσεις τῆς Λέσχης τοῦ Ἱππευτηρίου τὸν ἀναζωπύρωσαν ἀκόμη περισσότερο. «Λέγεται πὼς ἕνα πλῆθος ἀτόμων», ἔγραφε ὁ *Μηνύτωρ* τῆς 25ης Μεσσιδὸρ (13 Ἰουλίου), «τρομοκρατημένα ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ ἐκφωνοῦνται σὲ αὐτὴν τὴ συνέλευση, ἀναγκάστηκαν νὰ ξεσπάσουν σὲ κραυγὲς "Κάτω οἱ Ἰακωβίνοι!" καὶ νὰ πετάξουν πέτρες μέσα στὴν αἴθουσα».

Στοὺς κόλπους τοῦ Διευθυντηρίου καθὼς καὶ μεταξὺ τῶν ὀπαδῶν του, ἀνησυχοῦσαν κυρίως γιὰ τὶς διώξεις ὅσων εἶχαν γίνει «Πραιριαλικοί». Οἱ ἅμαξες θὰ προετοιμάζονταν γιὰ νέα «φορτία» ἂν αὐτὲς οἱ διώξεις πετύχαιναν τὸ στόχο τους. Τώρα δέχονταν ἐπιθέσεις ὁ Μπαρρὰς καὶ κυρίως ὁ Σιεγές. Λεγόταν γιὰ τὸν τελευταῖο πὼς εἶχε συμφωνήσει στὸ Βερολίνο νὰ ἐγκαταλειφθεῖ τὸ σύνολο τῶν κατακτήσεων ἢ ἕνα μέρος τους, καὶ νὰ ἐπαναφερθεῖ ἡ μοναρχία πρὸς ὄφελος τοῦ δούκα τῆς Ὀρλεάνης ἢ τοῦ δούκα τῆς Βρουνσβίκης. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς ὁρισμένοι ἀπὸ τὴν κοινοβουλευτικὴ πλειοψηφία καὶ ἀπὸ τοὺς στρατηγοὺς εἶχαν σκεφτεῖ τὴν παλινόρθωση, ὅπως εἶχε συμβεῖ καὶ τὸ ἔτος 3. Πάντως, ὁ Σιεγὲς τρόμαξε ἀπ' ὅσα τοῦ καταλογίζονταν. Αὐτὸ δὲν τὸν ἐμπόδιζε νὰ καταγγέλλει τὸν ἰακωβινικὸ κίνδυνο. Ἤδη ἀπὸ τὶς 26 Μεσσιδόρ, δηλαδὴ τὴν ἐπέτειο τῆς 14ης Ἰουλίου, ὑπενθύμισε καὶ στιγμάτισε «ἐκείνους τοὺς καιροὺς τῶν συμφορῶν, ὅταν ὑπῆρχε πλήρης σύγχυση ἐννοιῶν σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε ἐκεῖνοι ποὺ ἐπίσημα δὲν ἦταν ἐπιφορτισμένοι μὲ τίποτε, διεκδικοῦσαν ἐπίμονα νὰ ἀναλάβουν τὰ πάντα». Ἀκολούθησε ἡ νέα καταδίκη τὴν 23η Θερμιδόρ, μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐπετείου τῆς 10ης Αὐγούστου, τῆς «τρομοκρατίας ἐκείνης γιὰ τὴν ὁποία τόσο δικαιολογημένα αἰσθάνονται ἀποτροπιασμὸ οἱ Γάλλοι. Ὄχι, δὲν εἶναι διόλου Δημοκρατικοὶ ἐκεῖνοι πού, μὲ τὶς παραληρηματικὲς προκλήσεις τους, στερεύουν τὶς πηγὲς τοῦ δημόσιου πλούτου, καταφέρουν θανάσιμα πλήγματα στὶς πιστώσεις, ἐκμηδενίζουν τὸ ἐμπόριο, παραλύουν κάθε ἐργασία».

Οἱ περισσότερες ἐφημερίδες, τὰ φυλλάδια καὶ οἱ τοιχοκολλήσεις καταφέρονταν ἐναντίον τῶν νόμων τοῦ Μεσσιδόρ. Τὰ μέλη τῶν λεσχῶν δὲν φρόντιζαν νὰ ἀποφύγουν τὶς προκλητικὲς ἐκδηλώσεις —ὅπως ἦταν ἡ πρόποση τοῦ Ζουρντὰν στὶς 14 Ἰουλίου: «Νὰ ὑψωθοῦν ξανὰ οἱ λόγχες!»— καὶ τὶς προτάσεις ἐναντίον τῶν πλουσίων. Ἡ «Χρυσὴ Νεολαία» παρουσιάστηκε ἀπειλητικὰ μπροστὰ στὸ Ἱππευτήριο καὶ ἦρθε στὰ χέρια μὲ ὅσους βρίσκονταν ἐκεῖ. Ἡ τάξη διαταράχτηκε ἀπὸ παρόμοιες συγκρούσεις σὲ πολλὲς πόλεις —στὴ Ρουένη, στὴν Ἀμιένη, στὴν Κάν. Στὸ Μπορντὼ χύθηκε αἷμα. Ὅσο καὶ ἂν ἐπικαλοῦνταν οἱ ἀντίπαλοί της τὴν ἀνάμνηση τῆς 31ης Μαΐου, ἡ Ἀριστερὰ δὲν μποροῦσε νὰ ὑπολογίζει σὲ ἕνα κίνημα τῶν μαζῶν, ποὺ εἶχαν ἀποθαρρυνθεῖ ἀπὸ τὴ μακροχρόνια ἀντίδραση καὶ εἶχαν βυθιστεῖ ξανὰ στὴν ἀδιαφορία. Δὲν τῆς ἀπέμενε κανένα μέσο γιὰ νὰ ὀργανώσει ἕνα παρόμοιο κίνημα, καὶ ποτὲ δὲν κατόρθωσε νὰ κινητοποιήσει παραπάνω ἀπὸ μερικὲς ἑκατοντάδες διαδηλωτῶν, τεχνιτῶν, μικρεμπόρων, ὑπαλλήλων, ποὺ ἔμεναν πιστοὶ στὶς ἀναμνήσεις τους. Ἡ κυβέρνηση κρατοῦσε ὁλόκληρο τὸν διοικητικὸ μηχανισμὸ στὰ χέρια της, καὶ ἀπὸ τὶς 18 Φρουκτιδὸρ διατηροῦσε στὸ Παρίσι μιὰ φρουρὰ 20.000 ἀνδρῶν. Δὲν χρειαζόταν καμιὰ ἄλλη προφύλαξη πέρα ἀπὸ τὸ νὰ καλέσει σὲ ἐπιφυλακὴ τὴν κοινοβουλευτικὴ πλειοψηφία καί, κρατώντας ἀποφασιστικὴ στάση, νὰ μὴν τὴν ἀφήσει νὰ πανικοβληθεῖ. Αὐτὴ τὴν πορεία κράτησε ἀποφασιστικὰ ὁ Σιεγές.

Στὶς 8 Θερμιδὸρ (26 Ἰουλίου) ὁ Κορνέ, ἕνας ἀπὸ τοὺς ἔμπιστούς του, κατάφερε τοὺς Γέροντες νὰ ἀποφασίσουν ξαφνικὰ πὼς στὸ ἑξῆς καμιὰ πολιτικὴ ἕνωση δὲν θὰ γινόταν δεκτὴ στὸ χῶρο τοῦ Νομοθετικοῦ Σώματος. Καθὼς τὸ Ἱππευτήριο ἀποτελοῦσε παράρτημα τοῦ Κεραμεικοῦ, ὅπου ἕδρευαν οἱ Γέροντες, ἡ λέσχη του μεταφέρθηκε στὴν ἐκκλησία τῆς ὁδοῦ Μπάκ. Ὅμως ἔπειτα ἀπὸ τὸν Κορνέ, ὁ Κουρτουά, ὁ χολωμένος φίλος τοῦ Δαντόν, διαβεβαίωσε πὼς οἱ τρομοκράτες συνωμοτοῦσαν μὲ σκοπὸ νὰ δολοφονήσουν τὰ μέλη τοῦ Διευθυντηρίου καὶ νὰ συγκαλέσουν μιὰ νέα Συμβατική. Μιὰ ἐπιτροπὴ ἀνέλαβε νὰ διεξαγάγει τὶς ἔρευνες. Τὸ μόνο στὸ ὁποῖο μπόρεσε νὰ ἐπιστήσει τὴν προσοχή, στὶς 13 τοῦ μηνός, ἦταν δύο ἀφίσες ποὺ θεωρήθηκαν στασιαστικές, ὅμως μολαταῦτα ἡ ἐπιτροπὴ αὐτὴ κάλεσε τὸ Διευθυντήριο νὰ «ἐφαρμόσει τὸ Σύνταγμα». Δυὸ ἡμέρες νωρίτερα τὸ Ὑπουργεῖο τῆς Ἀστυνομίας εἶχε ἀνατεθεῖ στὸν Φουσέ, καὶ στὶς 24 τοῦ μηνὸς (11 Αὐγούστου) ὁ στρατηγὸς Μαρμπό, ὁ ὁποῖος εἶχε παυθεῖ ἀπὸ τὴ θέση του, παρέδωσε τὴ διοίκηση τῆς 17ης Μεραρχίας στὸν Λεφέβρ. Τὴν ἴδια ἡμέρα ἄρχισε ἡ τελικὴ συζήτηση σχετικὰ μὲ τὴν ἀπαγγελία κατηγορίας σὲ ὅσους εἶχαν γίνει «Πραιριαλικοί». Στὶς 26 τοῦ μηνός, ὁ Φουσὲ ἔκλεισε τὴν ἰακωβινικὴ λέσχη καὶ τὴν 1η Φρουκτιδὸρ (18 Αὐγούστου) ἡ ἀπαγγελία τῆς κατηγορίας ἀπορρίφθηκε μὲ 217 ψήφους ἔναντι 214, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι θὰ μποροῦσε κάλλιστα νὰ ἐγκριθεῖ ἂν δὲν τρόμαζαν ὅσοι ἀμφιταλαντεύονταν ἀπὸ τὸ χτύπημα ποὺ ἑτοιμαζόταν νὰ δώσει ὁ Σιεγές. Στὸ ἑξῆς οἱ λέσχες δὲν κατόρθωσαν ξανὰ νὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενο συζητήσεων, καὶ οἱ καταγγελίες τῆς Ἀριστερᾶς ἔμεναν μάταιες. Ἡ ρήξη μεταξὺ τοῦ Σιεγὲς καὶ τῶν Ἰα-

κωβίνων ὁλοκληρώθηκε. Ὁ Μπαρράς, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐκτεθεῖ καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρές, βρέθηκε ἀπομονωμένος.

Ὡστόσο, ἡ Ἀριστερὰ βρῆκε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπιτεθεῖ καὶ πάλι, σὲ δύο περιπτώσεις. Ἡ βασιλικὴ ἀνταρσία ξέσπασε ταυτόχρονα στὶς 18 Θερμιδὸρ (5 Αὐγούστου) στὸν Ἄνω Γαρούνα καὶ στὰ γειτονικὰ καντόνια, ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ τέως στρατηγοῦ Ρουζὲ καὶ τοῦ κόμη ντὲ Πωλό. Ἀποδείχτηκε τρομερή, καὶ γιὰ μιὰ στιγμὴ βρέθηκε περικυκλωμένη ἡ Τουλούζη. Ὅμως δὲν κατόρθωσε νὰ σπάσει τὴν απομόνωσή της. Στὰ δυτικά, ὁ Μπουρμὸν δὲν παρουσιάστηκε πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη Αὐγούστου, καὶ ὅρισε γιὰ τὰ μέσα Ὀκτωβρίου τὴν ἡμερομηνία στὴν ὁποία θὰ ἔπαιρναν τὰ ὅπλα. Ἡ Τουλούζη βρισκόταν στὰ χέρια τῶν Ἰακωβίνων ἀπὸ τὸ ἔτος 6, καὶ δὲν ὑπέκυψε στὸν ἐχθρό. Οἱ διοικητικοὶ λειτουργοὶ καὶ οἱ Δημοκρατικοὶ ἀξιωματικοὶ ποὺ βρίσκονταν στὰ περίχωρα ἀμύνθηκαν γερά, κι ἔπειτα ἀπὸ μερικὲς ἐπιτυχίες οἱ ἐξεγερμένοι διαλύθηκαν σιγὰ σιγά. Ὅσοι ἐπέμειναν ἔδωσαν μάχη στὸ Μονρεζὼ τὴν 1η Φρουκτιδὸρ (18 Αὐγούστου), ἡ ὁποία ὁδήγησε στὴν κατατρόπωσή τους.

Ἡ εἴδηση ἔφτασε στὸ Παρίσι τὴν 26η Θερμιδόρ, τὴν ἴδια στιγμὴ ποὺ διέταζαν ἐκεῖ νὰ κλείσει ἡ Λέσχη τῶν Ἰακωβίνων. Ἡ ταραχὴ ποὺ ἐπακολούθησε ὑποχρέωσε τὰ Συμβούλια, χωρὶς νὰ διακόψουν τὴ συνεδρίασή τους, νὰ ἐπιτρέψουν τὶς κατ' οἶκον ἔρευνες γιὰ ἕνα μήνα καὶ ἀκολούθως νὰ κηρύξουν σὲ κατάσταση ἐκτάκτου ἀνάγκης πολλὰ καντόνια, δίχως ὡστόσο νὰ ἐφαρμοστεῖ σ' αὐτὰ ὁ νόμος περὶ ὁμήρων. Ὁ Σιεγές, ἀπὸ τὴν πλευρά του, φρόντισε νὰ διαταχθεῖ ἡ ἀπέλαση τοῦ προσωπικοῦ τῶν τριάντα τεσσάρων βασιλικῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν, ποὺ εἶχαν ἤδη πληγεῖ ἀπὸ τὸν νόμο τῆς 19ης Φρουκτιδὸρ τοῦ ἔτους 5. Ἄδραξε ὅμως τὴν εὐκαιρία γιὰ νὰ χτυπήσει «μ' ἕνα σμπάρο δυὸ τρυγόνια»: τὴν ἐπαύριο, ἕνα νέο βούλευμα διέταζε νὰ συλληφθεῖ, μὲ τὸ πρόσχημα τῆς συνωμοσίας, τὸ προσωπικὸ ἄλλων δεκαέξι περιοδικῶν ἐκδόσεων —μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶχαν περίοπτη θέση τὰ φυλλάδια τῶν Ἰακωβίνων.

Ἡ καταστροφὴ τοῦ Νόβι μεσολάβησε στὶς 28 Θερμιδὸρ (15 Αὐγούστου). Ἀκόμη μεγαλύτερη ἐντύπωση προκάλεσε ἡ ἀπόβαση τῶν Ἄγγλων στὴν Ὀλλανδία, τὴν 10η Φρουκτιδὸρ (27 Αὐγούστου). Ἂν αὐτοὶ κατόρθωναν ἀπὸ ἐκεῖ νὰ προελάσουν γοργὰ πρὸς τὸ νότο ἦταν πιθανὸ νὰ ἀκολουθήσει καὶ νέα ἀπόβαση, ἄρα ὁ συναγερμὸς ἦταν βάσιμος. Τὴν 27η τοῦ ἴδιου μηνὸς (13 Σεπτεμβρίου), ὁ Ζουρντὰν πρότεινε στοὺς Πεντακόσιους νὰ κηρύξουν τὴν πατρίδα σὲ κατάσταση κινδύνου. Περιγράφοντας παραστατικὰ τὶς ἀπειλὲς ποὺ ἔβλεπε νὰ ζώνουν ἀπὸ παντοῦ τὴ χώρα, παρουσίασε «τὴν Ἰταλία νὰ ὑποκύπτει στὸ ζυγό, τοὺς Βαρβάρους τοῦ Βορρᾶ μπροστὰ στὶς πύλες τῆς Γαλλίας, τὴν Ὀλλανδία νὰ δέχεται εἰσβολή, τοὺς στόλους νὰ ἔχουν παραδοθεῖ προδοτικὰ στὸν ἐχθρό, τὴν Ἐλβετία ἀφανισμένη, τὶς βασιλικὲς συμμορίες νὰ ἀποχαλινώνονται μὲ κάθε τρόπο σὲ πλῆθος διαμερίσματα, τοὺς Δημοκρατικοὺς νὰ προγράφονται ὡς τρομοκράτες ἢ Ἰακωβίνοι. Ἀρκεῖ ἄλλη μιὰ ἥττα, καὶ τὸ σήμαντρο τῆς μοναρχίας θὰ ἠχήσει ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη τοῦ γαλλικοῦ ἐδάφους». Ξέσπασε ἀναταραχὴ καὶ συμπλοκὲς ἀνάμεσα στοὺς ρήτορες. Αὐτὴ ἦταν ἡ

τελευταία ἀπὸ τὶς δραματικὲς κοινοβουλευτικὲς συνεδριάσεις τῆς Ἐπανάστασης. Ὁ Λουκιανὸς Βοναπάρτης στράφηκε ἐναντίον τῶν Ἰακωβίνων, ἐνῶ ὁ Ντωνοὺ ἔθεσε τὴν πλειοψηφία μπροστὰ στὸ δίλημμα: αὐτὴ ἡ δήλωση τοῦ Ζουρντὰν εἴτε ἦταν καθαρὰ ρητορικὴ εἴτε, ἂν τὴ δέχονταν, ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ἐφαρμόσουν αὐστηρὰ μέτρα, τὰ ὁποῖα ἦταν παραπάνω ἀπὸ προβλέψιμα, κρίνοντας ἀπ' ὅ,τι εἶχε προηγηθεῖ. Ὁ Μπουλαὶ πέτυχε τελικὰ νὰ ἀναβληθεῖ ἡ συζήτηση. Στὸ μεταξὺ ὁλόγυρα συγκεντρωνόταν μεγάλο πλῆθος καὶ πολλοὶ ἀναρωτιόνταν τί θὰ ἔκανε τώρα ὁ Βερναδόττης, τὸν ὁποῖο βολιδοσκοποῦσαν οἱ Ἰακωβίνοι. Ἐκεῖνος ὅμως, παρ' ὅλη τὴν κομπορρημοσύνη του, φοβόταν ὑπερβολικὰ τὸν κίνδυνο καὶ ἔλαβε τὰ μέτρα του. Ἀντιθέτως, κινήθηκε ἀποφασιστικὰ ὁ Σιεγές: τὸν ἀνάγκασε νὰ ὑπογράψει πὼς τὸ Διευθυντήριο ἔκανε δεκτὴ τὴν παραίτησή του, τὴν ὁποία ὁ ἴδιος δὲν εἶχε ὑποβάλει. Τὴν 28η τοῦ μηνός, ἡ πρόταση τοῦ Ζουρντὰν ἀπορρίφθηκε. Ἔπειτα, οἱ λαμπρὲς νίκες τοῦ στρατοῦ ἦρθαν ξαφνικὰ νὰ ἀνατρέψουν ἐντελῶς τὴν κατάσταση, σφραγίζοντας τὴν ἀνυποληψία στὴν ὁποία εἶχε περιπέσει ἡ Ἀριστερά.

δ) Ἡ φθινοπωρινὴ ἐκστρατεία

Ὁ ἀρχιδούκας Κάρολος, προτοῦ ἐγκαταλείψει τὴν Ἐλβετία, εἶχε προσπαθήσει ματαίως νὰ συντρίψει τὸν Μασσενὰ στὶς 17 Αὐγούστου. Ἐξίσου ἀπέτυχε ἡ ἐπίθεση τῶν Γάλλων στὶς 30 τοῦ μηνός. Στὶς ἀρχὲς Σεπτεμβρίου, δὲν ἀπέμενε ἄλλη ἐπιλογὴ στὸν Κάρολο παρὰ νὰ ὑποχωρήσει. Κατεβαίνοντας τὸν Ρῆνο ἀχρήστευσε ὁριστικὰ τὶς δυνάμεις του. Μολαταῦτα οἱ Ἄγγλοι, μὲ ἀλλεπάλληλα διαβήματα, ἔπεισαν τὸν Θούγκουτ νὰ διατηρήσει τὶς προωθημένες θέσεις του ὁ Χότσε, ὁ ὑπασπιστὴς τοῦ ἀρχιδούκα, ποὺ εἶχε 25.000 ἄνδρες. Ἐκεῖνος φύλαξε τὸν ποταμὸ Λίντ, ἐνῶ συγχρόνως ὁ Κορσακὸφ ἐγκαθιστοῦσε τὸν στρατό του στὴ Ζυρίχη καὶ στὸν ποταμὸ Λίμματ. Στὸ μεταξὺ ὁ Λεκούρμπ, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Τυρρώ, ποὺ εἶχε ἔρθει ἀπὸ τὸ Βαλαί, ἀνακατέλαβε τὶς διαβάσεις τοῦ Γκρίμσελ καὶ τοῦ Ἁγίου Γοτθάρδου. Ἔγινε λοιπὸν ξανὰ κύριος τῆς κοιλάδας τοῦ ποταμοῦ Ρόυς. Ὁ Μολιτὸρ εἶχε στὸ μεταξὺ προελάσει μέχρι τὸ Γκλάρους. Ἔτσι ἔκλεισαν τὸ δρόμο στὸν Σουβόροφ, ὁ ὁποῖος δὲν ἐγκατέλειψε τὴν Ἰταλία παρὰ μόνο στὶς 11 Σεπτεμβρίου. Ὁ Μασσενά, ποὺ εἶχε γιὰ τὴν ὥρα καλυμμένα τὰ νῶτα του, μόλις ἀπομακρύνθηκε ὁ ἀρχιδούκας πρόσβαλε αἰφνιδιαστικὰ τὸ πέρασμα τοῦ Λίμματ στὸ Ντήτικον καί, κόβοντας στὰ δύο τὴ στρατιὰ τοῦ Κορσακόφ, ἀπώθησε τὴ δεξιά του πτέρυγα πρὸς τὸν Ρῆνο ἐνῶ περικύκλωσε τὴν ἀριστερά του μέσα στὴν πόλη τῆς Ζυρίχης. Ὁ ἴδιος ὁ Κορσακὸφ μετὰ βίας κατόρθωσε νὰ διαφύγει καὶ νὰ περάσει ξανὰ στὴν ἄλλη μεριὰ τοῦ Ρήνου μαζὶ μὲ τὰ ἀπομεινάρια τοῦ στρατοῦ του. Ταυτοχρόνως ὁ Σοὺλτ κατατρόπωνε τὴ στρατιωτικὴ δύναμη τοῦ Χότσε, ὁ ὁποῖος ἔπεσε πολεμώντας. Αὐτὴ ἡ δεύτερη μάχη τῆς Ζυρίχης διάρκεσε τρεῖς ἡμέρες, ἀπὸ τὶς 3 μέχρι τὶς 5 Βαντεμιαὶρ τοῦ ἔτους 8 (25–27 Σεπτεμβρίου 1799).

Στὸ μεταξὺ ὁ Σουβόροφ, ἀφοῦ διέσχισε τὴ διάβαση τοῦ Ἁγίου Γοτθάρδου, ἀπώ-

θησε τὸν Λεκοὺρμπ μέχρι τὸ Ἄλτντορφ δίνοντας μάχη βῆμα πρὸς βῆμα. Ἐκεῖ ὑποχρεώθηκε νὰ λοξοδρομήσει μέσα ἀπὸ τὸ βουνό, καθὼς δὲν ὑπῆρχε δρόμος κατὰ μῆκος τῆς λίμνης, ὥσπου σκόνταψε ἐπάνω στὶς δυνάμεις τοῦ Μορτιέ, τὸν ὁποῖο ἔσπευσε νὰ συνδράμει ὁ ἤδη νικητὴς Μασσενά. Ἀφήνοντας ἀπέναντι σ' αὐτοὺς τὸν Ρόζενμπεργκ μὲ τὸν στρατό του, ὁ Σουβόροφ στράφηκε ἐναντίον τοῦ Μολιτόρ, τὸν ὁποῖο καταδίωξε κατὰ μῆκος τοῦ ποταμοῦ Λίντ, ὥσπου ὁ Μολιτὸρ ἔφτασε στὸ Ναΐφελς, ὅπου ἀπώθησε ὅλες τὶς ἐπιθέσεις ποὺ δέχτηκε. Ὅταν τελικὰ πληροφορήθηκε ὁ Σουβόροφ τὴν καταστροφὴ τοῦ στρατοῦ τοῦ Χότσε, βάλθηκε νὰ ἀπαγκιστρωθεῖ ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ σημεῖο, διασχίζοντας ξανὰ τὶς Ἄλπεις. Κατόρθωσε νὰ τὸ πετύχει αὐτὸ μόνο χάρη στὴ σκληρὴ ἀντίσταση τοῦ Ρόζενμπεργκ, ὁ ὁποῖος ἔφραξε τὸ δρόμο στὸν Μασσενά. Οἱ Ρῶσοι ἔπειτα ἀπὸ σκληρὲς δοκιμασίες ἐπέστρεψαν στὸν Ρῆνο στὶς 7 Ὀκτωβρίου, στὸ ὕψος τοῦ Ἴλαντς, ἀπ' ὅπου πέρασαν στὸ Φόραρλμπεργκ.

Στὴν Ὀλλανδία, ἡ βρετανικὴ ἀποστολὴ ἀποβιβάστηκε στὸ Χέλντερ στὶς 10 Φρουκτιδὸρ (27 Αὐγούστου). Ὁ στόλος τῶν Βαταβῶν παραδόθηκε ἀμαχητὶ —καὶ αὐτὸ ἦταν τὸ μοναδικὸ κέρδος τῆς ἐκστρατείας γιὰ τοὺς Ἄγγλους. Ἦρθαν τότε σὲ ἐνισχυσή τους οἱ Ρῶσοι, καὶ τὴ γενικὴ διοίκηση ἀνέλαβε ὁ δούκας τῆς Ὑόρκης. Ἡ ἐπίθεσή του ὅμως ἀνασχέθηκε στὸ Μπέρχεν στὶς 19 Σεπτεμβρίου ἀπὸ τὸν γαλλοβαταβικὸ στρατό, ὁ ὁποῖος τελοῦσε ὑπὸ τὶς διαταγὲς τοῦ Μπρύν. Στὶς 2 Ὀκτωβρίου, ὁ τελευταῖος ἀναγκάστηκε νὰ ὑποχωρήσει στὸ Κάστρικεμ, ἀλλὰ στὶς 6 τοῦ μηνὸς ἀπώθησε ξανὰ τὸν ἐχθρό. Ἡ φιλοβρετανικὴ ἐξέγερση, ποὺ προανάγγελλαν οἱ Ὀραγγιστές, δὲν ξέσπασε ποτέ. Σύντομα ἔκαναν ἀπελπιστικὴ τὴ θέση τῶν εἰσβολέων τὰ σπασμένα φράγματα, ἡ βροχὴ ποὺ ἔπεφτε ἀδιάκοπα, ὁ ἀνεπαρκής τους ἀνεφοδιασμὸς καὶ οἱ ἐπιδημίες. Στὶς 26 Βαντεμιαὶρ τοῦ ἔτους 8 (18 Ὀκτωβρίου) ὁ δούκας τῆς Ὑόρκης ὑπέγραψε στὸ Ἄλκμααρ τὴ συμφωνία τῆς ἐκκένωσης τῆς Ὀλλανδίας ἀπὸ τὰ βρετανικὰ στρατεύματα. Οἱ Ρῶσοι πάλι μεταφέρθηκαν στὸ νησὶ Τζέρσυ, τρέφοντας τὴ μάταιη ἐλπίδα νὰ ὀργανώσουν ἀπὸ ἐκεῖ τὴν κάθοδό τους στὴ Βρετάνη.

Ὁ τσάρος Παῦλος Α', ὁ ὁποῖος εἶχε ἤδη καταρρακωθεῖ ἀπὸ τὴν ἧττα τοῦ Σουβόροφ, ἀνακάλεσε τὸν στρατό του στὶς 23 Ὀκτωβρίου, στέλνοντας μάλιστα στὴν Αὐστρία μιὰ ἐπιστολὴ ρήξης τῶν σχέσεών τους. Ὁ Συνασπισμὸς διαλυόταν.

Στὶς νίκες ποὺ ἀναγγέλλονταν στὴ Γαλλία, προστέθηκε καὶ μιὰ εἴδηση ποὺ θεωρήθηκε θαῦμα: στὶς 17 Βαντεμιαὶρ (9 Ὀκτωβρίου), ὁ Βοναπάρτης εἶχε ἀποβιβαστεῖ στὸ Φρεζὺς καὶ ἤδη βάδιζε πρὸς τὸ Παρίσι, σκορπώντας παντοῦ ἐνθουσιασμό. Ἡ ἐπιστροφὴ τοῦ «ἀήττητου στρατηγοῦ» γέννησε τὴ βεβαιότητα πὼς ἡ Δημοκρατία εἶχε κιόλας σωθεῖ.

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ πολέμου ὁ ρυθμός του ἔμενε ἀπαράλλαχτος: ἡ ἧττα προκαλοῦσε ἀκραῖα μέτρα, ἡ νίκη τὰ καθιστοῦσε ἄχρηστα. Ὅσο διαρκοῦσε ὁ κίνδυνος ἐπιβάλλονταν οἱ Ἰακωβίνοι, ἐπειδὴ ἦταν θαρραλέοι καὶ ἀδιάλλακτοι. Μόλις ἔληγε ἡ κρίση θριάμβευαν —ὄχι τυχαῖα— οἱ μετριοπαθεῖς. Ἡ ἴδια ἀντίδραση ἐπιβεβαιώθηκε λοιπὸν γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά. Οἱ Πεντακόσιοι ἀποφάσισαν νὰ τροποποιή-

σουν τὸ νόμο περὶ ὁμήρων καὶ τὴ νομοθεσία ποὺ ἴσχυε γιὰ τοὺς ἐκπατρισμένους. Μιὰ εἰσήγηση πρὸς τοὺς Γέροντες πρότεινε, στὶς 9 Μπρυμαὶρ (31 Ὀκτωβρίου), τὸ ἀναγκαστικὸ δάνειο νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὴν αὔξηση τῶν ἄμεσων φόρων. «Ἡ ἀντεπανάσταση ἀποτελεῖ κιόλας γεγονός», ἀναφωνοῦσε ὁ Λεσὰζ-Σενώ. Ἡ ἴδια συζήτηση συνεχίστηκε στὶς 16 καὶ στὶς 17 τοῦ μηνός. Εἶχε προγραμματιστεῖ νὰ ξαναρχίσει τὴ 18η: αὐτὴ ἦταν ἡ ἡμέρα τοῦ πραξικοπήματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι'

Η 18Η ΜΠΡΥΜΑΙΡ

Ο ΑΜΕΣΟΣ ΚΙΝΔΥΝΟΣ γιὰ τὸ Διευθυντήριο εἶχε τώρα ἀπομακρυνθεῖ· γιὰ πόσο καιρὸ ὅμως; Ἦταν κιόλας φανερὸ πὼς ἡ αὐταρχικὴ μέθοδος, ποὺ ἐφαρμόστηκε μετὰ τὴν 18η Φρουκτιδόρ, δὲν ἦταν ἀποτελεσματική, ἀφοῦ πολλοὶ τὴ συνέδεαν μὲ τὸ φιλελεύθερο Σύνταγμα τοῦ ἔτους 3, τὸ ὁποῖο συνεπαγόταν ἀστάθεια καὶ σύγκρουση τῶν ἐξουσιῶν. Ἀφότου οἱ Θερμιδοριανοὶ ἀναγνώρισαν μὲ τὴ σειρά τους ἐκεῖνο ποὺ εἶχαν διακρίνει προηγουμένως οἱ Ὀρεινοί, ὅτι δηλαδὴ ὁ πόλεμος ἐπέβαλλε τὴν ἐπαναστατικὴ δικτατορία, δὲν μποροῦσαν παρὰ νὰ ἀναλάβουν τὴν ὀργάνωσή της, ἀλλὰ μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε ἡ ἀστικὴ τάξη νὰ μὴν ὑποφέρει. Αὐτὸς ἦταν ὁ σκοπὸς τῆς 18ης Μπρυμαίρ. Ἡ ἀστικὴ τάξη ἐπωφελήθηκε μακροπρόθεσμα ἀπὸ τοῦτο τὸ πραξικόπημα, τὸ ὁποῖο ἡ ἴδια ἤθελε ἢ ἐνέκρινε. Ὡστόσο, τὸ ἴδιο τὸ πραξικόπημα ἀφαίρεσε ἀπὸ τὰ χέρια της τὴ διεύθυνση τοῦ κράτους, ἀφοῦ οἱ περιστάσεις τῆς πραγματοποίησής του ἀνέθεσαν ἀμέσως κυρίαρχο ρόλο στὸν στρατό, δηλαδὴ στὸν Βοναπάρτη.

α) Οἱ ὀπαδοὶ τῆς συνταγματικῆς ἀναθεώρησης

Ἡ κρίση τοῦ ἔτους 7 ἀποσοβήθηκε· πῶς θὰ μποροῦσε ὅμως νὰ περιμένει κανεὶς ὅτι, ἔπειτα ἀπὸ μιὰ τόσο σκληρὴ δοκιμασία, οἱ ἴδιες αἰτίες θὰ κατέληγαν νὰ προκαλέσουν μιὰ νέα κρίση; Τὴν ἐρχόμενη ἄνοιξη, εἶναι ἀλήθεια, δὲν θὰ εἶχαν ἄλλον ἀντίπαλο στὸ πεδίο τῆς μάχης παρὰ μόνον τὴν Αὐστρία, ἀλλὰ ἀκόμη κι ἔτσι ὁ πόλεμος ξανάρχιζε μαζὶ μὲ ὅλους τοὺς κινδύνους του. Στὸ ἐσωτερικὸ συνεχιζόταν ὁ ἐμφύλιος πόλεμος. Στὶς 14 Ὀκτωβρίου, μόλις ἔδωσε τὸ σύνθημα ὁ Μπουρμόν, οἱ Σουάνοι κατέλαβαν τὸ Λὲ Μάν. Ἔπειτα ἦρθε ἡ σειρὰ τῆς Νάντης, κατόπιν τοῦ Σαὶν-Μπριέ. Ἐπιτυχίες ἐφήμερες, τὸ δίχως ἄλλο: στὴ Βανδέα, ὁ Τραβὸ δὲν ἄργησε νὰ καταπνίξει τὴν ἐξέγερση, ἐνῶ βορείως τοῦ Λίγηρα ὁ Ἐντουβὶλ μπόρεσε λίγο ἀργότερα νὰ διαπραγματευτεῖ τὴν εἰρήνευση. Ἐντούτοις, ἦταν ἐξίσου ἀλήθεια πὼς ἡ ἀπειλὴ τῆς ἀντεπανάστασης δὲν ἔπαυε νὰ ὑπάρχει. Ἄλλωστε, ποῦ θὰ ἔβρισκαν τὰ χρήματα τώρα ποὺ οἱ στρατιὲς εἶχαν ἐπιστρέψει στὰ σύνορα; Οἱ κρατικοὶ λειτουργοὶ καὶ οἱ εἰσοδηματίες ἔκλαιγαν τὴ μοίρα τους. Ὅλες οἱ δημόσιες ὑπηρεσίες παρουσίαζαν ἐλλείψεις ἢ εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ ὁλότελα. Τὸ ἔθνος ζητοῦσε εἰρήνη, χωρὶς νὰ νοιάζεται γιὰ τὸ καθεστὼς ποὺ θὰ τοῦ τὴν ἐξασφάλιζε, ἀρκοῦσε μόνον αὐτὸ νὰ σέβεται οὐσιαστικὰ τὸ κοινωνικὸ ἔργο τῆς Συντακτικῆς. Ἡ ἀστικὴ τάξη ἔβλεπε πιὸ μακριά. Γιὰ τὴν ὥρα αἰσθανόταν ἀσφαλής. Ὁ Σιεγὲς κρατοῦσε γερὰ τὸ

πηδάλιο καὶ οἱ ἁρμόδιοι ἑτοιμάζονταν νὰ ἀναστείλουν τοὺς νόμους τοῦ Μεσσιδὸρ ἢ νὰ τοὺς κάνουν ἠπιότερους. Ὡστόσο, τὸ φόβητρο τῶν Ἰακωβίνων ἐξακολουθοῦσε νὰ τρομάζει τοὺς ἀστούς. Τί λογῆς κυβέρνηση θὰ ἔδιναν ἄραγε οἱ ἐκλογὲς τοῦ ἔτους 8; Γιὰ τοὺς Θερμιδοριανούς, αὐτὸ τὸ ἐρώτημα ἐπανερχόταν διαρκῶς στὸ προσκήνιο, ἀφοῦ ἤθελαν νὰ διατηρήσουν τὴν ἐξουσία μὲ σκοπὸ νὰ ὑπερασπιστοῦν τὴν Ἐπανάσταση καὶ τὴ Δημοκρατία, ἀναμφίβολα, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἀπὸ ἀνησυχία γιὰ τὶς προσωπικές τους τύχες. Οὕτως ἢ ἄλλως, ἡ ἀβεβαιότητα γινόταν ἀνυπόφορη: τοὺς προκαλοῦσε ἀπόγνωση ἡ ἰδέα πὼς κάθε χρονιὰ ἔπρεπε νὰ ξαναρχίζουν τὰ πάντα ἀπὸ τὴν ἀρχή.

Τέλος, τί θὰ ἔκαναν τώρα μὲ τὸν Βοναπάρτη; Αὐτὸς εἶχε ἀποβιβαστεῖ στὸ Φρεζὺς στὶς 17 Βεντεμιαὶρ (9 Ὀκτωβρίου 1799). Ἡ εἴδηση εἶχε προκαλέσει αἴσθηση. Σύμφωνα μὲ τὸν *Ἀγγελιοφόρο τῶν ἐξωτερικῶν σχέσεων* (*Le Messager des relations extérieures*) τῆς 23ης Βαντεμιαίρ, «ἡ ἀπόβαση τοῦ Βοναπάρτη στὴ Γαλλία εἶναι ἕνα ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ γεγονότα ποὺ ἀκοῦς νὰ τὰ ἀφηγοῦνται ξανὰ καὶ ξανὰ χωρὶς νὰ τὰ πιστεύεις». Κατὰ τὸν *Μηνύτορα* τῆς ἴδιας ἡμέρας, «ὅλος ὁ κόσμος παρασύρθηκε ἀπὸ μέθη. Ἡ νίκη, ποὺ ἀκολουθεῖ πάντοτε τὸν Βοναπάρτη, αὐτὴ τὴ φορὰ τὸν πρόλαβε. Τώρα ἔρχεται ὁ ἴδιος γιὰ νὰ καταφέρει τὰ ὁριστικὰ χτυπήματα στὸ Συνασπισμό, ὁ ὁποῖος πνέει τὰ λοίσθια».

Φτάνοντας στὶς 24 Βεντεμιαὶρ (16 Ὀκτωβρίου) στὸ Παρίσι, ὁ Βοναπάρτης ἔδειξε μιὰ ἐντελῶς δημοκρατικὴ διακριτικότητα. Ἔγινε θαμώνας τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰνστιτούτου, ὅπου συναναστρεφόταν τοὺς Ἰδεολόγους. Ὡστόσο, τὰ μάτια ὅλων ἦταν στραμμένα ἐπάνω του. Κανεὶς δὲν ἔδειχνε νὰ θυμᾶται πὼς δική του ἦταν ἡ κύρια εὐθύνη γιὰ τὸν νέο πόλεμο καὶ πὼς ὁ ἴδιος δὲν εἶχε παίξει κανένα ρόλο στὶς πρόσφατες νίκες τῆς Δημοκρατίας. Κανεὶς δὲν σκεφτόταν νὰ τὸν κατηγορήσει γιὰ τὴν αἰγυπτιακὴ περιπέτεια: τὸν εἶχαν ἐξορίσει ἐκεῖ οἱ μοχθηροὶ τοῦ Διευθυντηρίου, ἀλλὰ ἐκεῖνος συνέτριψε τὶς μηχανορραφίες τους —καὶ μὲ πόσο θαυμαστὸ τρόπο, μάλιστα! Δυὸ φορὲς γλίτωσε, σὰν ἀπὸ θαῦμα, ἀπὸ τὸν Νέλσονα! Τὸν προστάτευε τὸ τυχερὸ ἄστρο του. Ποτὲ ὁ Βοναπάρτης δὲν εἶχε καλύτερη εὐκαιρία νὰ ἐπιβεβαιώσει τὴν ἄποψη πὼς δὲν τὸν ἐνδιέφερε τόσο νὰ πείσει τὴ μέτρια εὐφυΐα τῶν ἀνθρώπων, ὅσο τὸ νὰ αἰχμαλωτίσει τὴ φαντασία τους μέσα ἀπὸ μυθικῶν διαστάσεων ἐγχειρήματα, ἀλλὰ καὶ νὰ προσεταιριστεῖ τοὺς πιὸ ἀμβλύνοες χάρη στὴ μαγικὴ καὶ ριψοκίνδυνη αἴγλη ποὺ τοῦ χάριζαν οἱ ἀπίθανες ἐπιτυχίες του. Μετὰ τὸ Καμποφόρμιο εἶχε ἀναδειχθεῖ σὲ σύμβουλο τῆς κυβέρνησης. Μποροῦσαν τώρα νὰ τοῦ ἀναθέσουν τὴ διεξαγωγὴ τοῦ πολέμου κάνοντάς τον ἀρχιστράτηγο. Πῶς ὅμως νὰ πιστέψουμε ὅτι θὰ τοῦ ἀρκοῦσαν μόνον αὐτά; Ἀπὸ νομικὴ ἄποψη, ἦταν πολὺ νέος ἀκόμη γιὰ νὰ διοριστεῖ μέλος τοῦ Διευθυντηρίου ἢ ὑπουργός.

Συνεπῶς, μέρα μὲ τὴν ἡμέρα γινόταν πιὸ πιεστικὴ ἡ ἀνάγκη νὰ ἀναθεωρηθεῖ τὸ Σύνταγμα. Ἀπὸ τὶς 18 Φρουκτιδὸρ αὐτὴ ἡ ἰδέα δὲν ἔπαυε νὰ συσπειρώνει νέους ὀπαδούς. Τὰ μέλη τῆς τριανδρίας, ὅσο κι ἂν δὲν τολμοῦσαν νὰ πιστέψουν πὼς θὰ μποροῦσε νὰ ἐφαρμοστεῖ κάτι τέτοιο στὴ Γαλλία, εἶχαν ἐκδηλώσει τὰ αἰσθήματά

τους στὰ συντάγματα τῶν ἀδελφῶν Δημοκρατιῶν, ποὺ τὰ ἴδια εἶχαν καταρτίσει. Τὰ τελευταῖα ἀντέγραφαν τὸ Σύνταγμα τοῦ ἔτους 3, ἀλλὰ ἐπιφέροντας ὁρισμένες καίριες τροποποιήσεις μὲ σκοπὸ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας. Ἐπιπλέον, καθὼς οἱ ἐνιαύσιες ἐκλογὲς ἔθεταν τὰ πάντα ὑπὸ ἀμφισβήτηση, τὸ ζήτημα ἦταν πῶς νὰ τὶς κάνουν λιγότερο συχνές. Αὐτὸ ἀκριβῶς ζητοῦσε, μετὰ τὶς 22 Φλορεάλ, ὁ Ντωνού. Βεβαίως, ὁ ἴδιος ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς δημιουργοὺς τοῦ Συντάγματος τοῦ ἔτους 3, ἀλλὰ εἶχε κουραστεῖ ἀπὸ τὴν ἀνασφάλεια τοῦ τρέχοντος καθεστῶτος καὶ ἀπεχθανόταν ἐξίσου τὴ μοναρχικὴ παλινόρθωση ὅσο καὶ τὸν ἐκδημοκρατισμὸ τοῦ ἀβασίλευτου πολιτεύματος.

Τὶς ἴδιες ἀντιλήψεις ἐνίσχυαν οἱ Ἰδεολόγοι, οἱ ὁποῖοι εἶχαν συγκεντρωθεῖ γύρω ἀπὸ τὸν Ντωνοὺ καὶ εἶχαν γιὰ ὄργανό τους τὸ *Φιλοσοφικὸ δεκαήμερο* (*La Décade philosophique*). Ἤδη ἀπὸ τὴν ἄνοιξη τοῦ ἔτους 5 (1797) ὁ Μπενζαμὲν Κονστὰν εἶχε δημοσιεύσει τὸ ἔργο *Περὶ τῶν πολιτικῶν ἀντιδράσεων*, ὅπου ἐκθείαζε «τὴν ἰσχὺ καὶ τὴ σταθερότητα τῆς κυβέρνησης», ποὺ εἶναι ἀπαραίτητες «ὥστε νὰ ἐγγυῶνται στοὺς πολίτες τὴν προσωπική τους ἀσφάλεια καὶ τὸ ἀπαραβίαστο τῶν περιουσιῶν τους». Ἡ Μαντὰμ ντὲ Στὰλ συμμεριζόταν φυσικὰ αὐτὲς τὶς ἀπόψεις. Τέλος, ἀκόμη καὶ ὁ Σιεγές, ὁ κατεξοχὴν συνταγματικὸς νοῦς, τασσόταν ἀποφασιστικὰ ὑπὲρ τῆς ἀναθεώρησης. Ἤδη ἀπὸ τὸ ἔτος 3 εἶχε ἀντιτάξει τὸ δικό του σχέδιο σὲ ἐκεῖνο ποὺ τελικὰ υἱοθετήθηκε. Στὴ συνέχεια οἱ ἰδέες του ἐξελίχθηκαν. Δὲν τὶς γνωρίζουμε παρὰ μόνον χάρη σὲ ὁρισμένες συζητήσεις μεταγενέστερες τοῦ πραξικοπήματος, τὶς ὁποῖες ἀναφέρουν ὁ Μπουλαὶ ντὲ λὰ Μέρτ, ὁ Ντωνοὺ καὶ ὁ Ραιντερέρ· πάντως, καὶ αὐτὲς ἐνέπνευσαν ἐν μέρει τὸ Σύνταγμα τοῦ ἔτους 8. Καθὼς ἔπρεπε νὰ μείνει ἀπαραβίαστη ἡ ἀρχὴ τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας, τὸ ζήτημα ἦταν νὰ βρεθεῖ κάποιος τρόπος ὥστε νὰ τὴ συμβιβάσουν μὲ τὶς ἀνάγκες μιᾶς σταθερῆς καὶ ἰσχυρῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας. Ὁ Σιεγὲς σκέφτηκε νὰ ἀντικαταστήσουν τὶς ἐκλογὲς μὲ τὴ μέθοδο τοῦ προσεταιρισμοῦ. Ἄλλωστε, οἱ Θερμιδοριανοὶ ὅσο καὶ οἱ ἄνθρωποι τοῦ Διευθυντηρίου δὲν εἶχαν ἤδη χρησιμοποιήσει λαθραῖα αὐτὴ τὴ μέθοδο, μὲ τὸ διάταγμα τῶν δύο τρίτων καὶ μὲ τὶς ἐκκαθαρίσεις τοῦ Φρουκτιδὸρ καὶ τοῦ Φλορεάλ; Τὸ Σύνταγμα τοῦ ἔτους 8 σὲ πολλὰ σημεῖα παρουσιάζεται ὡς ἀπόληξη τῆς πολιτικῆς ποὺ ἐφάρμοσε στὴν πράξη τὸ Διευθυντήριο.

Καθὼς ἦταν ἀδύνατον νὰ γίνει εὐθὺς ἀμέσως ἡ ἀναθεώρηση, ὁ Σιεγὲς μελετοῦσε, ἀφότου ἐκλέχτηκε στὸ Διευθυντήριο, τὸ ἐνδεχόμενο ἑνὸς πραξικοπήματος. Καὶ ἡ πλειοψηφία τῶν Συμβουλίων τὸ θεωροῦσε ἀπαραίτητο αὐτό, ἀλλὰ δὲν ἔπαιρνε τὴν πρωτοβουλία τῆς ρήξης. Συνεπῶς χρειαζόταν ἕνα πραξικόπημα στρατιωτικὸ καὶ ἀντικοινοβουλευτικό, ὅπως ἦταν καὶ τὸ προηγούμενο τῆς 18ης Φρουκτιδόρ, ἀλλὰ αὐτὴν τὴ φορὰ θὰ ἦταν καλότυχο. Κατὰ τὸ ἔτος 5 τὰ Συμβούλια εἶχαν ὑποκύψει στὸ Διευθυντήριο, μὲ τὸ πρόσχημα πὼς ἔτσι θὰ διέσωζαν τὸ σύνταγμα. Αὐτὴ τὴ φορὰ ὅμως δὲν θὰ παραβιαζόταν ἁπλῶς τὸ σύνταγμα, ἀλλὰ θὰ περικόπτονταν καὶ οἱ ἁρμοδιότητες τῶν Συμβουλίων. Ἂν αὐτὰ ἀντιστέκονταν, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκδιωχθοῦν μὲ τὴ βία. Διέφυγε ἄραγε ἀπὸ τὸν Σιεγὲς αὐτὴ ἡ ἐνδεχόμενη συνέπεια; Ὅλες οἱ

ἐνδείξεις συνηγοροῦσαν στὸ συμπέρασμα, πώς, ἂν πραγματοποιοῦνταν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, τὸ πραξικόπημα θὰ κατέληγε σὲ στρατιωτικὴ δικτατορία. Ἀκόμη καὶ ἂν ὁ ἴδιος φρόντιζε νὰ συνάψει προκαταβολικὰ κάποια συμφωνία μὲ τοὺς στρατιωτικοὺς ἡγέτες, καὶ πάλι τίποτε δὲν θὰ ἐμπόδιζε τοὺς τελευταίους, ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐπικράτησή τους, νὰ κάνουν ὅ,τι ἤθελαν. Μήπως λοιπὸν ὁ Σιεγὲς ὑπολόγιζε ὅτι θὰ ἀρκοῦσε νὰ τρομοκρατήσει τὰ Συμβούλια γιὰ νὰ δεχτοῦν νὰ συνεργαστοῦν μαζί του προκειμένου νὰ ἐπεξεργαστοῦν ἀπὸ κοινοῦ τὸ νέο σύνταγμα; Καθὼς δὲν προετοίμασε πάντως τὴν τακτικὴ τοῦ ἐκφοβισμοῦ, μποροῦμε νὰ ἀμφιβάλλουμε γιὰ τὸ ἂν ὁ Σιεγὲς ἔτρεφε παρόμοιες ψευδαισθήσεις. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ χειρίστηκε τὴν ὑπόθεση μὲ ἐλαφρότητα, ἡ ὁποία τοῦ κόστισε ἀκριβὰ —ἐκτὸς καὶ ἂν ὑποθέσουμε ὅτι συγχρόνως προσέφερε ὑπερβολικὰ φτηνὰ τὶς ὑπηρεσίες του.

Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ στρατοῦ, ἐπίσης, οἱ περιστάσεις ἦταν πολὺ διαφορετικὲς ἀπ' ὅ,τι κατὰ τὸ ἔτος 5. Τότε ὁ στρατὸς εἶχε βοηθήσει μὲ μεγάλη προθυμία νὰ καταδιωχθοῦν οἱ βασιλόφρονες. Αὐτὴ τὴ φορὰ ὅμως θὰ στρεφόταν ἐναντίον τῶν Δημοκρατικῶν, καὶ μάλιστα ἐναντίον τῶν Ἰακωβίνων. Ὅσο κι ἂν δὲν ἀγαποῦσε τοὺς «δικηγόρους», χρειαζόταν νὰ βρεῖ ἕναν ἡγέτη μὲ ἀρκετὰ λαμπρὸ κύρος, ὥστε νὰ τὸν παρασύρει, καὶ μάλιστα κάποιον ὁ ὁποῖος θὰ εἶχε ἀκηλίδωτο ἐπαναστατικὸ παρελθόν. Ὡς πρὸς αὐτὰ τὰ δύο χαρακτηριστικά, κανεὶς δὲν μποροῦσε νὰ συγκριθεῖ μὲ τὸν Βοναπάρτη. Ἡ τύχη τὸν ἔφερε πίσω στὴ Γαλλία ἀκριβῶς τὴν κατάλληλη στιγμή. Ὁ ἴδιος ἀπὸ μόνος του δὲν μποροῦσε νὰ πετύχει τίποτε, ἂν δὲν συνεννοοῦνταν μὲ τοὺς συνωμότες. Καθὼς ὁ Ναπολέων εἶχε ἐγκαταλείψει δίχως νὰ πάρει ἄδεια τὸν στρατό του, ἡ θέση του ἦταν ἐπισφαλὴς ἀπὸ νομικὴ ἄποψη. Ὡς στρατηγὸς σὲ διαθεσιμότητα δὲν μποροῦσε νὰ ἀναλάβει τὴ διοίκηση τοῦ Παρισιοῦ, ἐκτὸς ἂν ἔβρισκε συνενόχους στὸ Διευθυντήριο καὶ στὰ Συμβούλια. Ἡ δυσκολία βρισκόταν στὸ ὅ,τι ὁ ἴδιος δὲν ἤθελε νὰ ἀκούσει λέξη γιὰ τὸν Μπαρράς, ἐκτὸς βέβαια ἂν μποροῦσαν νὰ τὸν ἐξαγοράσουν, ἐνῶ ἀπεχθανόταν καὶ τὸν Σιεγές. Τὸ ρόλο τοῦ μεσολαβητῆ ἀνέλαβε ὁ Ταλλεϋράνδος. Ὁ Καμπασερές, ὑπουργὸς Δικαιοσύνης, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται μυήθηκε ἐπίσης στὸ σχέδιο. Μᾶλλον δὲν εἶπαν τίποτε στὸν Φουσέ, ἀλλὰ ἐκεῖνος, πάντοτε καλὰ πληροφορημένος, ἔγινε συνένοχος ἀνεπισήμως. Στοὺς Γέροντες, ἀποφασιστικὸ ρόλο ἔπαιξαν ὁ πρόεδρός τους Λεμερσιὲ καθὼς καὶ οἱ ἐπιθεωρητὲς τῆς αἴθουσας. Στοὺς Πεντακόσιους, ὑπολόγιζαν στὸν Λουκιανὸ Βοναπάρτη, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀναλάβει τὴν προεδρία. Μερικοὶ στρατηγοὶ ἔδειξαν κάποια διστακτικότητα —ὁ Ζουρντάν, ὁ Ὠζερώ, ὁ Βερναδόττης— ἀλλὰ οἱ περισσότεροι συσπειρώθηκαν μὲ ἐνθουσιασμὸ στὸ πλευρὸ τοῦ Βοναπάρτη. Ὁ Μορὼ ὅμως αἰσθανόταν ἀρκετὴ μνησικακία γιὰ νὰ τὸν βοηθήσει. Ὁ Κολλὸ ντ' Ἑρμπουά, ὁ προμηθευτὴς τοῦ δημοσίου, ἔδωσε λίγα χρήματα —καὶ ἀναμφιβόλως δὲν ἦταν ὁ μόνος. Στὶς 7 Μπρυμαὶρ (29 Ὀκτωβρίου), ἀνεστάλησαν μὲ νόμο ὅλα τὰ ἀντιπροσωπευτικὰ ἀξιώματα ποὺ εἶχαν παραχωρηθεῖ στοὺς χρηματιστὲς μέχρι τὴν ἐκκαθάριση τῶν λογαριασμῶν τους: τοὺς ἐπιστράφηκαν τὸ βράδυ τῆς 19ης τοῦ μηνός.

β) Ἡ 18η καὶ ἡ 19η Μπρυμαὶρ τοῦ ἔτους 8 (9 καὶ 10 Νοεμβρίου 1799)

Προκειμένου νὰ δικαιολογήσουν τὸ κίνημά τους, οἱ πραξικοπηματίες ἐπικαλέστηκαν μιὰ δῆθεν συνωμοσία τρομοκρατῶν. Δὲν συνάντησε καὶ μεγάλη δυσπιστία αὐτὴ ἡ κατηγορία, ἀφοῦ ἐπαναλαμβανόταν διαρκῶς στὶς στῆλες τῶν ἐφημερίδων ἀπὸ τὸν περασμένο Μεσσιδόρ. Πόσο στοίχειωνε τὸ πνεῦμα ἐκείνων τῶν ἀνθρώπων, μᾶς τὸ μαρτυρεῖ ἡ Μαντὰμ ντὲ Στάλ: «Εἶχα τόσο πολὺ πιστέψει πώς, ἂν τυχὸν συνέβαινε κάτι τέτοιο, ἴσως νὰ μᾶς περίμεναν οἱ σκληρότερες διώξεις, ὥστε ἀπέσυρα ὅσα χρήματα εἶχα παραδώσει στοὺς χρηματιστές μου κι ἑτοιμαζόμουν νὰ τὰ μοιραστῶ μὲ τοὺς δύο στενότερους φίλους μου καὶ νὰ φύγω ἀμέσως γιὰ τὸ ἐξωτερικό. Ἐλάμβανα εἰδήσεις κάθε τέταρτο τῆς ὥρας ἀπὸ τὸ Σαὶν-Κλού. Διέκοπτα ἢ ἐπέσπευδα τὶς προετοιμασίες τῆς ἀναχώρησής μου, ἀναλόγως μὲ τὸ ἂν μοῦ φαινόταν πιθανότερο νὰ πετύχει ἢ νὰ ἀποτύχει ὁ Βοναπάρτης». «Πλησίαζε τότε ἡ στιγμή», ἔγραφε ὁ ἐπίσημος *Μηνύτωρ* τῆς 19ης Μπρυμαὶρ (10 Νοεμβρίου) «ποὺ δὲν θὰ μπορούσαμε πλέον νὰ περισώσουμε τίποτε, οὔτε τὴν ἐλευθερία οὔτε τὴν ἰδιοκτησία οὔτε καὶ τὸ ἴδιο τὸ Σύνταγμα, τὸ ὁποῖο ἀποτελοῦσε τὴν ἐγγύηση τόσο γιὰ τὴ μιὰ ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἄλλη». Ἡ ἴδια ἐφημερίδα ὑπενθύμιζε ἐπίσης, πὼς «ὁ ληστρικὸς νόμος τοῦ ἀναγκαστικοῦ δανείου κατέστρεψε τὰ οἰκονομικά μας, ὁ νόμος περὶ ὁμήρων δὲν μᾶς χάρισε παρὰ μόνο τὸν ἐμφύλιο πόλεμο, ἕνα μέρος ἀπὸ τὸ εἰσόδημα τοῦ ἔτους 8 τὸ καταβροχθίζουν κιόλας οἱ ἐπιτάξεις, καὶ ὅλες οἱ πιστώσεις ἔσβησαν». Τὸ φάντασμα τοῦ ἔτους 9 στοίχειωνε τὴν ἀστικὴ τάξη, ἡ ὁποία σκόπευε τώρα νὰ τὸ ἐξοντώσει ὁριστικά.

Ἔτσι οἱ πραξικοπηματίες θεώρησαν ἀσφαλέστερο νὰ μεταφέρουν τὸ πεδίο τῆς δράσης τους ἔξω ἀπὸ τὸ Παρίσι, καὶ χρησιμοποίησαν γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ τὴν πρόφαση τῆς συνωμοσίας. Συγκάλεσαν ἐκτάκτως τοὺς Γέροντες, ἐνῶ φρόντισαν νὰ εἰδοποιηθοῦν πολὺ ἀργὰ ὅσοι ἀπὸ αὐτοὺς κινοῦσαν ὑποψίες πὼς θὰ ἀντιδροῦσαν. Στὶς 18 Μπρυμαὶρ ψήφισαν νὰ μεταφέρουν τὶς ἐργασίες τους στὸ Σαὶν-Κλοὺ —ἀπόφαση ποὺ ἦταν σύμφωνη μὲ τὸ νόμο— καὶ νὰ ἀναθέσουν στὸν Βοναπάρτη τὴ διοίκηση ὅσων στρατιωτικῶν μονάδων βρίσκονταν στὸ Παρίσι, πράγμα τὸ ὁποῖο δὲν ἦταν νόμιμο ἀφοῦ μόνο στὸ Διευθυντήριο ἀναγνωρίζονταν τέτοιες ἁρμοδιότητες. Οἱ στρατηγοὶ εἶχαν ἤδη μαζευτεῖ στὴν ὁδὸ Βικτουάρ, στὴν κατοικία τοῦ Βοναπάρτη, ἐνῶ ὁ στρατὸς συγκεντρώθηκε μὲ πρόσχημα τὴν πραγματοποίηση μιᾶς ἐπιθεώρησης. Ἂν ἡ πλειοψηφία τοῦ Διευθυντηρίου ἀρνιόταν νὰ ἀναγνωρίσει τὴν ἀντισυνταγματικὴ ἀπόφαση τῶν Γερόντων, ἴσως νὰ βρισκόταν ἕνας στρατηγὸς γιὰ νὰ ἀντιταχθεῖ στὸν Βοναπάρτη. Τὰ πάντα ἐξαρτιόνταν ἀπὸ τὸν Μπαρράς. Ἐκεῖνος ἀποχώρησε ἀπὸ τὴ συγκέντρωση. Ὁ Γκογιὲ καὶ ὁ Μουλὲν ἔμειναν αἰχμάλωτοι τοῦ Μορώ, ὥσπου ὑπέβαλαν τὴν παραίτησή τους.

Στὶς 19 τοῦ μηνὸς ὁ στρατὸς πῆγε στὸ Σαὶν-Κλοὺ καὶ περικύκλωσε τὸν πύργο ὅπου συνεδρίαζαν τὰ Συμβούλια. Καθὼς οἱ συνωμότες δὲν εἶχαν ἑτοιμάσει κανένα σχέδιο δράσης, τὰ πράγματα πῆραν ἄσχημη τροπή. Οἱ Γέροντες δὲν ἀναλάμβαναν

καμιὰ πρωτοβουλία καὶ ὅσοι δὲν εἶχαν κληθεῖ τὴν προηγούμενη ἡμέρα διαμαρτύρονταν. Παρενέβη τότε ὁ Βοναπάρτης, ὁ ὁποῖος κατηγόρησε ξανὰ τοὺς Ἰακωβίνους, χωρὶς νὰ προτείνει τίποτε θετικό. Ὅπως ἔλεγε καὶ ὁ ἴδιος, δὲν ἤξερε νὰ μιλᾶ παρὰ μόνο γιὰ νὰ δίνει διαταγές, ἢ ὅταν ἦταν βέβαιος πὼς κανεὶς δὲν θὰ τολμοῦσε νὰ τοῦ ἀντιμιλήσει. Ὅταν διάφορες φωνὲς ἄρχισαν νὰ ἐπικαλοῦνται τὸ Σύνταγμα, ἐκεῖνος ξέσπασε: «Μόνοι σας τὸ παραβιάσατε: τὸ Σύνταγμα δὲν ὑπάρχει πιά!». Στοὺς Πεντακόσιους, τὰ πράγματα ἐξελίχθηκαν ἀκόμη χειρότερα: μὲ ποιὸ δικαίωμα παρουσιαζόταν στὴν αἴθουσά τους χωρὶς νὰ τὸν καλέσουν; Οἱ θορυβώδεις ὁμάδες τῶν ἐξεγερμένων βουλευτῶν τὸν ἀνάγκασαν νὰ ὀπισθοχωρήσει, ὥσπου ἐγκατέλειψε τὴν αἴθουσα ἐν μέσω κραυγῶν: «Εἶναι ἐκτὸς νόμου!». Ματαίως ὑπερασπιζόταν τὸν ἀδελφό του ὁ Λουκιανὸς Βοναπάρτης· οἱ γρεναδιέροι ἦρθαν καὶ τὸν ἔβγαλαν κι αὐτὸν ἔξω.

Ὁ Βοναπάρτης ἄρχισε τότε νὰ βγάζει λόγους στὶς στρατιωτικὲς μονάδες, χωρὶς μεγάλο ἀντίκτυπο. Ἦταν ὁ Λουκιανὸς ἐκεῖνος ποὺ κατάφερε νὰ τὶς παρασύρει, σπεύδοντας ἔφιππος ἀπὸ τὴ μιὰ στὴν ἄλλη καὶ καταγγέλλοντας τοὺς στασιαστὲς βουλευτές, τοὺς πουλημένους στὴν Ἀγγλία, ποὺ ρίχτηκαν πάνω στὸν στρατηγὸ γιὰ νὰ τὸν κομματιάσουν μὲ τὰ στιλέτα. Τελικὰ ὑπέκυψε ἀκόμη καὶ ἡ φρουρὰ τοῦ Νομοθετικοῦ Σώματος καί, σαλπίζοντας ἐπίθεση, διέταξε νὰ ἐκκενωθεῖ ἡ Ὀρανζερί, ὅπου ἐξακολουθοῦσαν ὡς τότε νὰ συνεδριάζουν οἱ Πεντακόσιοι.

Οἱ Γέροντες, κι ἔπειτα, μέσα στὴ νύχτα, ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς Πεντακόσιους ποὺ μετὰ βίας κατόρθωσαν νὰ συγκεντρωθοῦν, ἀνέστειλαν ἐπ' ἀόριστον τὴ λειτουργία τῶν Συμβουλίων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἄλλωστε διέγραψαν ἀμέσως 62 μέλη. Ἀντικατέστησαν τὰ Συμβούλια μὲ δύο νέες ἐπιτροπές· αὐτὲς ἦταν ἐπιφορτισμένες μὲ τὴν ψήφιση τῶν νόμων ποὺ θὰ πρότειναν οἱ τρεῖς «ὕπατοι» οἱ ὁποῖοι ἔπαιρναν τώρα τὴ θέση τοῦ Διευθυντηρίου, καθὼς καὶ μὲ τὴν προετοιμασία τοῦ νέου συντάγματος, σὲ συνεργασία μὲ τοὺς τελευταίους. Σκοπὸς τοῦ συντάγματος αὐτοῦ θὰ ἦταν νὰ «καθιερώσει τὸ ἀπαραβίαστο τῆς κυριαρχίας τοῦ γαλλικοῦ λαοῦ, τὴν ἑνιαία καὶ ἀδιαίρετη Δημοκρατία, τὸ ἀντιπροσωπευτικὸ σύστημα, τὴ διάκριση τῶν ἐξουσιῶν, τὴν ἐλευθερία, τὴν ἰσότητα, τὴν ἀσφάλεια καὶ τὴν ἰδιοκτησία». Στὸ τέλος τῆς συνεδρίασης, οἱ Γέροντες ἀκύρωσαν τὸ μέτρο ποὺ ἀνησυχοῦσε τοὺς κρατικοὺς προμηθευτές, σχετικὰ μὲ τὴ σειρὰ προτεραιότητας τῶν πληρωμῶν τους ἀπὸ τὸ Θησαυροφυλάκιο. Οἱ τρεῖς προσωρινοὶ ὕπατοι ποὺ ὁρίστηκαν ἦταν ὁ Βοναπάρτης, ὁ Σιεγὲς καὶ ὁ Ροζὲ Ντυκό. Ὁρκίστηκαν κι ἔπειτα ἐπέστρεψαν στὸ Παρίσι.

Μιὰ ἀφίσα ποὺ τοιχοκολλήθηκε στὸ Παρίσι καὶ ἀναφέρεται στὸν *Μηνύτορα* τῆς 24ης Μπρυμαὶρ (14 Νοεμβρίου 1799), διερμήνευε εὔστοχα τὶς προσδοκίες ποὺ ἔτρεφε ἡ ἀστικὴ τάξη τὴν ἐπαύριο τοῦ πραξικοπήματος. «Ἡ Γαλλία θέλει κάτι τὸ μεγάλο καὶ τὸ διαρκές. Ἡ ἀστάθεια τὴν ὁδήγησε στὸ χαμό· αὐτὸ ποὺ ζητᾶ εἶναι ἡ σταθερότητα. Δὲν ἐπιθυμεῖ τὴ βασιλεία· αὐτὴ ἔχει προγραφεῖ. Θέλει ὅμως νὰ ὑπάρχει ἑνότητα στὴ δράση τῆς ἐξουσίας ἡ ὁποία θὰ ἐκτελεῖ τοὺς νόμους. Θέλει ἕνα νομοθετικὸ σῶμα ἀνεξάρτητο κι ἐλεύθερο. Θέλει οἱ ἀντιπρόσωποί της νὰ εἶναι εἰρη-

νικοὶ συντηρητικοί, ὄχι ταραχοποιοὶ νεωτεριστές. Θέλει, τέλος, νὰ δρέψει τοὺς καρποὺς τῶν δέκα χρόνων θυσιῶν».

Θεωρητικὰ οἱ τρεῖς ὕπατοι ἦταν ἴσοι, ἀλλὰ ποιὸς μποροῦσε τώρα πιὰ νὰ ἐξαπατηθεῖ; Αὐτὴ ἡ ἡμέρα τῶν ψεμάτων, τῶν στιλέτων καὶ τῆς συνωμοσίας ἦταν συγχρόνως καὶ ἡμέρα τῶν ἠλιθίων. Ὁ Βοναπάρτης ἐπισκίασε τὸν Σιεγές.

Βιβλιο Εκτο

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΕΥΣΗ ΤΟΥ ΝΑΠΟΛΕΟΝΤΑ

ΤΗΝ ΠΑΡΑΜΟΝΗ τῆς 18ης Μπρυμαίρ, ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἐξακολουθοῦσε νὰ βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὴν ὁριστικὴ ἔκβαση ποὺ τῆς προδιέγραφε ἡ ἀστικὴ τάξη τὸ 1789. Ἡ νέα τάξη πραγμάτων ἄρχισε νὰ παίρνει ὁριστικὴ μορφὴ μόνον κάτω ἀπὸ τὴν κηδεμονία τοῦ Βοναπάρτη· γι' αὐτὸ καὶ τὸ ἔργο του παρουσιάζεται ὡς ἡ κατάληξη τῆς κρίσης, τὶς περιπέτειες τῆς ὁποίας περιγράψαμε στὸ Πέμπτο Βιβλίο.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τίποτε δὲν προανάγγελλε ἀκόμη πὼς πλησίαζε ἡ εἰρήνη ἀνάμεσα στὴν Ἐπανάσταση καὶ στὴν Εὐρώπη τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος. Ὁ ἀγώνας παρόξυνε τὴν ἐχθρότητα τῆς ἀριστοκρατίας, τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν βασιλιάδων. Καθὼς ὁ πόλεμος εἶχε ὠθήσει τὸ Διευθυντήριο στὶς προσαρτήσεις καὶ στὴ δημιουργία ὑποτελῶν κρατῶν, ἡ ἰσχὺς τῶν ὅπλων προσέθεσε στὴν αὐθόρμητη διάδοση τῶν ἐπαναστατικῶν ἰδεῶν τὴν καταστροφὴ τῆς παραδοσιακῆς τάξης καὶ τὴν εἰσαγωγὴ τῶν γαλλικῶν θεσμῶν στὶς κατακτημένες χῶρες. Ἔχοντας πάρει τέτοια βίαιη τροπή, ἡ σύγκρουση ἀπειλοῦσε νὰ διαιωνιστεῖ ἂν ἡ ἐξάντληση καὶ ἡ κόπωση τῶν λαῶν, καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρές, δὲν παρακινοῦσε τὶς Δυνάμεις σὲ ἕνα συμβιβασμὸ ὁ ὁποῖος, ἐξυπηρετώντας τὰ συμφέροντα τῆς καθεμιᾶς, θὰ ἐπέτρεπε τουλάχιστον μιὰ προσωρινὴ ἀνακωχή. Καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, ὁ προσωπικὸς ρόλος τοῦ Βοναπάρτη ἄσκησε τόσο μεγάλη ἐπιρροὴ ὥστε ἡ Ὑπατεία καὶ ἡ Αὐτοκρατορία μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἕνα ἑνιαῖο ἐπεισόδιο στὴν ἱστορία τῆς Ἐπανάστασης.

Συνεπῶς, τὸ θέμα δὲν ἐξαντλεῖται ἐδῶ. Καθὼς ὅμως βρισκόμαστε στὸ κατώφλι τῆς ναπολεόντειας κυριαρχίας, μᾶς φαίνεται ἀπαραίτητο νὰ σκιαγραφήσουμε μὲ μερικὲς πινελιὲς τὰ ἀποτελέσματα τῆς κρίσης, καθὼς καὶ τὰ προβλήματα ποὺ ἄφησε ἐκκρεμή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ

ΣΤΑ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ περιγράψαμε τὶς θεμελιώδεις ἀρχὲς τὶς ὁποῖες ἔθεσε ἡ Συντακτικὴ Συνέλευση, τὸ 1789, στὴν κατάσταση πραγμάτων ποὺ ἀξίωναν νὰ ἐγκαθιδρύσουν οἱ ἀστοί, καὶ οἱ ὁποῖες ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἐμπνέουν τὴν πλειοψηφία τοῦ ἔθνους. Ὅμως πολλαπλασιάζονταν οἱ τρομερὲς δυσκολίες ὡς πρὸς τὴν ἑρμηνεία τῶν ἀρχῶν αὐτῶν, καὶ τὴν ἀνάλογη τροποποίηση τῶν θεσμῶν τῆς δημόσιας ζωῆς. Καταρχὴν ἡ Ἐπανάσταση σήμαινε ἕναν ἐμφύλιο πόλεμο, στὴ διάρκεια τοῦ ὁποίου οἱ καταστροφὲς μεγάλωναν ἐνῶ τὸ ἐποικοδομητικὸ ἔργο της παρέπαιε. Ἐπιπλέον, ἡ Τρίτη Τάξη διαιρέθηκε: κατὰ τὸ ἔτος 2, ἡ διευθυνόμενη οἰκονομία καὶ ἡ κοινωνικὴ νομοθεσία τῶν Ὀρεινῶν ἔπληξαν τὴν ἀστικὴ τάξη πραγμάτων.

Συνεπῶς, προκειμένου νὰ φωτίσουμε τὴν ἱστορικὴ σημασία ποὺ εἶχε ἡ 18η Μπρυμαίρ, θὰ ἅρμοζε πρῶτα νὰ συνοψίσουμε, ἀφενός, τὶς ἀνατροπὲς ποὺ μεσολάβησαν στὴ δομὴ τῆς κοινωνίας καὶ στὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀνακαινισμένου κράτους καί, ἀφετέρου, τὶς παραλλαγὲς τὶς ὁποῖες ἐπέβαλαν στὴν ἀναδιοργάνωση τῶν θεσμῶν οἱ περιστάσεις, τὰ διιστάμενα συμφέροντα τῶν τάξεων καὶ τὰ διάφορα ρεύματα ἰδεῶν —καθυστερώντας αὐτὴν τὴν ἀναδιοργάνωση, ἀλλὰ πάντως χωρὶς νὰ κατορθώσουν νὰ τῆς δώσουν κάποια ὁριστικὴ μορφὴ ἡ ὁποία θὰ ἱκανοποιοῦσε τὴν ἀστικὴ τάξη.

α) Ἡ καταστροφὴ τῆς παλαιᾶς σωματειακῆς κοινωνίας

Ἀφότου διακήρυξε τὶς ἀρχὲς τῆς νέας τάξης πραγμάτων, ἡ ἐπαναστατικὴ ἀστικὴ τάξη δὲν ἔπαψε νὰ ὑποστηρίζει πὼς ἡ χειραφέτηση τοῦ ἀτόμου συνεπαγόταν τὴν ἰσοπέδωση τῆς ἱεραρχικῆς καὶ σωματειακῆς κοινωνικῆς δομῆς ποὺ θεμελιωνόταν στὴν καταγωγὴ καὶ στὸ προνόμιο. Ἀφηρημένος ἀτομικισμός, ὅπως κρίθηκε, καὶ ἄλλωστε χιμαιρικός, ἀφοῦ ἀναγκαστικὰ οἱ ἄνθρωποι δὲν θὰ ἀργοῦσαν νὰ σχηματίσουν ξανὰ ὁμάδες ἀνάλογα μὲ τὰ συμφέροντα, τὶς πεποιθήσεις ἢ τὶς προτιμήσεις τους. Στὴν πραγματικότητα, ἡ ἀστικὴ τάξη δὲν ἀπεχθανόταν διόλου τὴ συνένωση ἀτόμων, ὅποτε τὴν ἔβρισκε ἐπωφελή. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἐξασφάλισε τὴν κυριαρχία της, παλινόρθωσε ἀρκετὲς σωματειακὲς ἑνώσεις. Ὅμως γιὰ νὰ τὴν ἐγκαθιδρύσει, ἔπρεπε πρῶτα νὰ καταστρέψει ὅλα ὅσα τὴν ἐμπόδιζαν. Δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ διατηρηθεῖ ὁ χωρισμὸς τῶν Γάλλων σὲ τρεῖς ἱεραρχικὲς τάξεις ἔπειτα ἀπὸ τὴ νύχτα τῆς 4ης Αὐγούστου, καὶ μὲ τὸ διάταγμα τῆς 7ης Νοεμβρίου 1789 διακηρύχτηκε

οριστικὰ ἡ ἐξάλειψή τους. Ὡστόσο, θὰ μποροῦσε νὰ βρεθεῖ μιὰ συμβιβαστικὴ λύση ἡ ὁποία θὰ σεβόταν πολλὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς παλαιᾶς κοινωνίας. Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ὤθησε τὴν ἀστικὴ τάξη νὰ τὰ σαρώσει ὅλα προκειμένου νὰ τελειώνει μὲ τὴν ἀριστοκρατία, χωρὶς κὰν νὰ φροντίσει νὰ προφυλαχτεῖ ἀπὸ τὶς ζημίες ποὺ θὰ συνεπαγόταν κάτι τέτοιο γι' αὐτὴν τὴν ἴδια.

Περισσότερο ἀπ' ὅλους ὑπέφερε ὁ κλῆρος, ἀφοῦ αὐτὴ ἡ σωματειακὴ ἕνωση, μὲ τὶς συνόδους καὶ τὰ ἱεροδικεῖα της, μὲ τὴν ἐπιψήφιση τῆς χαριστικῆς δωρεᾶς καὶ τὴν αὐτόνομη οἰκονομικὴ διαχείριση ποὺ ἀπολάμβανε, μὲ τὴ δεκάτη ποὺ συγκέντρωνε καὶ τὶς ἀπέραντες ἰδιοκτησίες ποὺ εἶχε συσσωρεύσει, ἀποτελοῦσε μέχρι τότε κράτος ἐν κράτει. Καταργήθηκε ὡς σωματεῖο, καὶ συνεπῶς ἡ «Ἐκκλησία» τὴν ὁποία προσωποποιοῦσε ἀπώλεσε κάθε νομικὴ ὑπόσταση, ὥστε δὲν ἀποτελοῦσε πλέον τίποτε περισσότερο ἀπὸ μιὰ πνευματικὴ κοινότητα. Ἡ κοινὴ γνώμη δὲν ἔπαψε νὰ συντηρεῖ τὴν ἀνάμνησή της, καθὼς αὐτὴ ὑποδαυλιζόταν ἀδιάκοπα ἀπὸ τὴν προϊοῦσα ἐκκοσμίκευση τοῦ κράτους, ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικὰ τῆς Ἐπανάστασης καὶ τῆς κοινωνίας ποὺ ἐγκαθιδρύθηκε μὲ αὐτήν. Ἐπιπλέον, στοὺς κόλπους τοῦ κλήρου ὑπῆρχαν ἐπιμέρους σωματεῖα. Στὶς 18 Φεβρουαρίου τοῦ 1790 καταργήθηκαν τὰ θρησκευτικὰ τάγματα, καὶ ἡ Πολιτικὴ Σύνταξη τοῦ Κλήρου ἐξήγγειλε τὰ ἴδια μέτρα, στὶς 12 Ἰουλίου, γιὰ τὶς συνόδους τῶν κανονικῶν. Οἱ σύλλογοι ποὺ ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν ἐκπαίδευση καὶ μὲ τὰ φιλανθρωπικὰ ἔργα κέρδισαν μιὰ ἀνάπαυλα, ὅμως δὲν κατόρθωσαν νὰ ἐπιβιώσουν μετὰ τὴ 10η Αὐγούστου. Στὶς 18 τοῦ μηνὸς καταργήθηκαν καὶ αὐτοί. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία ποὺ ἔμεινε ἀδέσποτη κατέληξε στὰ χέρια τοῦ ἔθνους, καὶ βαθμιαῖα ἐξαφανίζονταν ὅσες ἐξαιρέσεις θεσπίστηκαν ἀρχικὰ —ὅπως ἦταν, γιὰ παράδειγμα, ἐκεῖνες οἱ ὁποῖες ἀφοροῦσαν τὰ ἀγαθὰ τῶν ἱδρυμάτων (10 Φεβρουαρίου 1791), τὰ ἐκκλησιαστικὰ οἰκοδομήματα (19 Αὐγούστου 1792), τὴν περιουσία τοῦ τάγματος τῶν Ἱπποτῶν τῆς Μάλτας (19 Σεπτεμβρίου 1792), τῶν κολεγίων καὶ ὅλων τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἱδρυμάτων (8 Μαρτίου 1793), τῶν νοσοκομείων καὶ τῶν ὑπόλοιπων θεσμῶν προνοίας (24 Μεσσιδὸρ τοῦ ἔτους 2 - 12 Ἰουλίου 1794). Οἱ κοσμικοὶ κληρικοὶ ἀλλὰ καὶ οἱ μοναχοὶ ποὺ εἶχαν χειροτονηθεῖ ἱερεῖς ὑποβιβάστηκαν στὴ θέση τῶν ἁπλῶν πολιτῶν, ἔστω καὶ ἂν τὸ κράτος τοὺς συνταξιοδοτοῦσε ἐν μέρει. Ἐπιπλέον, ὅσοι προσχώρησαν στὴν Πολιτικὴ Σύνταξη τοῦ Κλήρου συμπεριλήφθηκαν στοὺς ἔμμισθους δημόσιους λειτουργούς, ὅμως τὴ «2η Ἀβρακωτίδα ἡμέρα» τοῦ ἔτους 2 (18 Σεπτεμβρίου 1794) ἡ Συμβατικὴ τοὺς ἐγκατέλειψε.

Οἱ Γάλλοι εὐγενεῖς δὲν εἶχαν στὴ διάθεσή τους καμιὰ σωματειακὴ ὀργάνωση. Ὡστόσο σχημάτιζαν μιὰ ἱεραρχικὴ τάξη στὶς Γενικὲς ὅσο καὶ στὶς Ἐπαρχιακὲς Τάξεις, καθὼς καὶ στὶς ἐπαρχιακὲς συνελεύσεις οἱ ὁποῖες δημιουργήθηκαν τὸ 1787. Αὐτὴ ἡ ἱεραρχικὴ τάξη, χάρη στοὺς κληρονομικοὺς τίτλους της, στὰ προνόμια ποὺ ἀπολάμβανε, στὴ χωροδεσποτικὴ κυριότητα ποὺ διέθετε, ἀπάρτιζε μιὰ ἰδιαίτερη κοινωνικὴ κατηγορία. Ἔπαψε νὰ ὑπάρχει ὡς τέτοια, ἐνῶ στὶς 19 Ἰουνίου 1790 ἡ Συντακτική, προχωρώντας ἀκόμη παραπέρα, κατάργησε τὴν κληρονομικὴ εὐγέ-

νεια, τοὺς τίτλους καὶ τὰ οἰκόσημα, ὑπολογίζοντας πὼς ἔτσι θὰ ἐξάλειφε κάθε διάκριση μεταξὺ εὐγενῶν καὶ δυσγενῶν. Πάντως, ἦταν ἡ ἐξαφάνιση τοῦ φεουδάρχη ἐκείνη ποὺ ἐκτιμήθηκε περισσότερο ἀπὸ τὴν πλειονότητα τῶν Γάλλων —δηλαδὴ ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς οἱ ὁποῖοι ὣς τότε ἐξαρτιόνταν ἀπὸ τὸν ἀφέντη. Ἡ ἐξαφάνιση αὐτὴ προέκυψε καταρχὴν ἀπὸ τὰ διατάγματα τῆς 5ης ἕως 11ης Αὐγούστου 1789, τὰ ὁποῖα ἀποτύπωναν τὶς ἀποφάσεις ποὺ πάρθηκαν τὴν περίφημη νύχτα τῆς 4ης Αὐγούστου, κι ἐπιπλέον τερμάτιζαν ἄμεσα, χωρὶς ἀποζημίωση, τὴ δουλοπαροικία καὶ τὰ προσωπικὰ χωροδεσποτικὰ δικαιώματα. Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1790 ἡ σύσταση τῶν αἱρετῶν δήμων ἀφαίρεσε ἀπὸ τὸν φεουδάρχη τὴ διοικητικὴ ἐξουσία ποὺ απολάμβανε μέχρι τότε στὸ χωριό. Τὰ διατάγματα τῆς 15ης Μαρτίου καὶ τῆς 19ης Ἰουνίου τοῦ ἀφαίρεσαν τὰ τιμητικά του προνόμια. Ἡ δικαστικὴ μεταρρύθμιση τῆς 16ης Αὐγούστου ἐξαφάνισε τὰ δικαστήριά του.

Ἀφότου μετατράπηκε σὲ ἁπλὸ πολίτη, ὅπως καὶ ὁ παπάς, ὁ εὐγενὴς εἶδε νὰ χάνουν καὶ τὰ ἀγαθά του τὴν ἰδιαίτερη θέση ποὺ κατεῖχαν προηγουμένως. Μαζὶ μὲ τὴ φεουδαρχία ἐξαφανίστηκαν ἡ διάκριση ποὺ ὑπῆρχε μεταξὺ εὐγενῶν καὶ δυσγενῶν γαιῶν, ἡ ἱεραρχία τῶν φέουδων καὶ τὰ ἔθιμα ποὺ τὰ χαρακτήριζαν, τὸ δικαίωμα τῶν πρωτοτοκίων, ἡ κληρονομικὴ παράλειψη, ἡ χωροδεσποτικὴ ἀπαλλαγή. Ἡ περιουσία τῶν μεγάλων οἰκογενειῶν μειώθηκε. Πολλὲς ἀπὸ αὐτὲς ἐξασφάλιζαν τὸ πιὸ σίγουρο τμῆμα τοῦ εἰσοδήματός τους ἀπὸ τὰ χωροδεσποτικὰ δικαιώματα. Εἶναι ἀλήθεια πὼς οἱ ἔγγειες ὀφειλές, κατὰ πολὺ σημαντικότερες ἀπ' ὅλες τὶς ἄλλες, θεωρήθηκαν ἁπλῶς ἐξαγοράσιμες, καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὶς ἀποζημιώσεις ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ καταβληθοῦν γιὰ τὴν ἐξαγορά τους ρυθμίστηκαν μὲ τὸ διάταγμα τῆς 15ης Μαρτίου 1790. Ὅμως οἱ χωρικοὶ δὲν τὸ λογάριασαν αὐτό. Στὶς 18 Ἰουνίου 1792, ἡ Νομοθετικὴ κατάργησε τὸ ἐξαγοράσιμο τῶν εὐκαιριακῶν τελῶν, ἐκτὸς ἐὰν ὁ δικαιοῦχος παρουσίαζε τὸν πρωτογενὴ τίτλο. Ἔπειτα, στὶς 25 Αὐγούστου, ἐπέκτεινε τὴν ἴδια ρήτρα σὲ ὅλες τὶς χωροδεσποτικὲς ὀφειλὲς καί, στὶς 27 τοῦ μηνός, συμπεριέλαβε στὰ ὑποτελὴ φέουδα ποὺ ἀπελευθερώνονταν καὶ τὶς ἀφέσιμες κυριότητες τῆς Κάτω Βρετάνης. Τέλος, στὶς 17 Ἰουλίου 1793, ἡ Συμβατικὴ κατάργησε χωρὶς περιστροφὲς κι ἐπιφυλάξεις ὅλα τὰ χωροδεσποτικὰ δικαιώματα ποὺ ἐπιβίωναν μέχρι ἐκείνη τὴν ἐποχή.

Ἡ ἔγγεια ἰδιοκτησία τῶν εὐγενῶν, πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι στὸ ἑξῆς ἐπιβαρυνόταν φορολογικὰ ὅπως καὶ οἱ ὑπόλοιπες ἰδιοκτησίες, ἄρχισε ἐπίσης νὰ κατακερματίζεται. Ἕνα μέρος της προερχόταν ἀπὸ κοινοτικὲς γαῖες τὶς ὁποῖες εἶχαν οἰκειοποιηθεῖ οἱ ἀφέντες ἀξιοποιώντας τὸ δικαίωμα τῆς ὑψηλῆς ἐπικυριαρχίας ποὺ διέθεταν πάνω σὲ ὅλες τὶς γαῖες ποὺ συμπεριλάμβαναν οἱ κτήσεις τους, ἄλλοτε σύμφωνα μὲ τὰ βασιλικὰ διατάγματα καὶ ἄλλοτε ὄχι. Ἡ Συντακτικὴ περιορίστηκε, στὶς 15 Μαρτίου τοῦ 1790, νὰ κηρύξει ἄκυρες τὶς διαλογὲς τῶν κοινοτικῶν κτημάτων, γιὰ τὶς ὁποῖες εἶχε δοθεῖ βασιλικὴ ἄδεια πρὶν ἀπὸ τριάντα χρόνια παρὰ τὸ ἀντίθετο βασιλικὸ διάταγμα τοῦ 1669. Στὶς 28 Αὐγούστου 1792, ἡ Νομοθετικὴ ἐξάλειψε τὴν τριακονταετὴ ἐπιφύλαξη, καὶ κατάργησε γιὰ τὶς μελλοντικὲς μεταβιβάσεις τὴ ρύθμιση τοῦ Κολ-

μπέρ. Ἐπίσης ἀναγνώρισε στὶς κοινότητες τὴν κυριότητα τῶν ἀδέσποτων γαιῶν τῶν ἐδαφῶν τους, καὶ στοὺς παρόχθιους ἢ στοὺς δήμους τὴν κυριότητα τῶν παρακλαδιῶν τῶν δημόσιων ὁδῶν. Στὶς 10 Ἰουνίου 1793, ἡ Συμβατικὴ εὐνόησε ξανὰ τοὺς χωρικοὺς παραπέμποντας τὶς σχετικὲς διαφορὲς σὲ διαιτησία. Ὁ ἐκπατρισμὸς κατάφερε ἕνα ἀκόμη ὠμότερο χτύπημα, ἔστω καὶ ἂν αὐτὸ ἔπληξε μόνον ὁρισμένες οἰκογένειες. Πράγματι, τὰ ἀγαθὰ ποὺ ἀνῆκαν στοὺς φυγάδες καὶ ποὺ τὸν Μάρτιο τοῦ 1792 τέθηκαν ὑπὸ μισεγγύηση ἀπὸ τὴ Νομοθετική, ἐκποιήθηκαν —τὰ κινητὰ μετὰ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1792, τὰ ἀκίνητα μετὰ τὴν 3η Ἰουνίου 1793. Ἐπιπλέον ἐκδόθηκε καὶ τὸ διάταγμα τῆς 28ης Μαρτίου 1793, τὸ ὁποῖο ὄχι μόνον ἔπληξε τοὺς ἐκπατρισμένους μὲ τὴν ποινὴ τοῦ πολιτικοῦ θανάτου, ἀλλὰ καὶ μεταβίβασε στὴ Δημοκρατία τὸ τμῆμα ἐκεῖνο τῆς περιουσίας τῶν συγγενῶν τους τὸ ὁποῖο θὰ μποροῦσε νὰ περιέλθει σὲ αὐτούς. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο ἀπαγορεύτηκε στοὺς συγγενεῖς τῶν ἐμιγκρέδων νὰ διαθέτουν τὴν περιουσία τους προτοῦ τὴν ὑποβάλουν σὲ προκαταβολικὴ κληρονομικὴ διανομή.

Ἀπειλητικὸ ἀναγγελλόταν τὸ μέλλον καὶ γιὰ ὅσες οἰκογένειες ἀπέφυγαν παρόμοιες ταλαιπωρίες, καθὼς οἱ ἐπαναστάτες υἱοθέτησαν στάσεις ποὺ ἔτειναν πρὸς τὸν κατακερματισμὸ τῶν μεγάλων περιουσιῶν. Ἀναμφίβολα, οἱ ἀστοὶ ἐκείνης τῆς ἐποχῆς δέχονταν πὼς ἡ νέα οἰκονομικὴ τάξη ἀπαιτοῦσε τὴν κινητικότητα τῶν ἀγαθῶν, καὶ πὼς ἡ κοινωνικὴ σταθερότητα θὰ ὠφελοῦνταν ἀπὸ τὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν κατεχόντων. Ὅμως πολὺ βάραιναν, ἐπίσης, ἡ ἐπιθυμία νὰ μειωθεῖ ἡ ἐπιρροὴ τῆς ἀριστοκρατίας, ἡ σκληρότητα ποὺ προκάλεσε ὁ ἐμφύλιος πόλεμος, μὲ στόχο ὄχι μόνον τὴν ἴδια τὴν ἀριστοκρατία ἀλλὰ καὶ τοὺς πλούσιους δυσγενεῖς οἱ ὁποῖοι θεωρήθηκαν συνένοχοί της.

Στὶς 18 Δεκεμβρίου 1790, ἡ Συντακτικὴ ἀπαγόρευσε τὶς ἀτέρμονες μισθώσεις μὲ τὶς ὁποῖες θὰ μποροῦσαν νὰ ἀνασυσταθοῦν ἔμμεσα τὰ ὑποτελὴ φέουδα. Μάλιστα, ὁ ἀγροτικὸς κώδικας ποὺ ἐξέδωσε κατάργησε ἀκόμη καὶ τὴ σιωπηρὴ ἀνανέωση τῶν μισθωτήριων συμβολαίων. Ἀκόμη μεγαλύτερη ἐμβέλεια εἶχε τὸ διάταγμα τῆς 5ης Ἀπριλίου 1791, τὸ ὁποῖο ἐπέβαλε τὴν κατ' ἰσομοιρία διανομὴ τῶν κληρονομιῶν ab intestat (ἐξ ἀδιαθέτου). Στὶς 17 τοῦ προηγούμενου Μαρτίου, εἶχαν καταργηθεῖ τὸ δικαίωμα τῆς σύνταξης διαθήκης καὶ ἡ δωρεὰ ἐν ζωῇ μεταξὺ συγγενῶν κατ' εὐθεία γραμμή, ἀλλὰ μόνο θεωρητικά. Ἡ Συμβατικὴ ἦταν ἐκείνη ποὺ κατάφερε τὰ ἀποφασιστικὰ χτυπήματα ἐναντίον τους. Στὶς 28 Ὀκτωβρίου 1792 καταδίκασε τὶς ὑποκαταστάσεις τῶν κληρονόμων, τὰ κληρονομικὰ καταπιστεύματα τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦνταν γιὰ νὰ τὶς ἐξασφαλίσουν, καὶ τὶς μὴ ἀπαλλοτριώσιμες ἰδιοκτησίες ποὺ προέκυπταν ἀπὸ αὐτές. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ λαθραία διαιώνιση τοῦ δικαιώματος τῶν πρωτοτοκίων κατέστη ἀδύνατη.

Πολὺ περισσότερο προχώρησε ἡ κληρονομικὴ νομοθεσία τῶν Ὀρεινῶν. Οἱ νόμοι τῆς 5ης Μπρυμαὶρ καὶ τῆς 17ης Νιβὸζ τοῦ ἔτους 2 (26 Ὀκτωβρίου 1793 καὶ 6 Ἰανουαρίου 1794) ἐπιβεβαίωσαν τὴν κατ' ἰσομοιρία διαδοχὴ τῆς κληρονομιᾶς μεταξὺ τῶν κληρονόμων, θεσπίζοντας τὴν ἀπεριόριστη ἀντιπροσώπευσή τους. Ἐπι-

πλέον, δέχονταν τὸ δικαίωμα σύνταξης διαθήκης μόνον ὅταν αὐτὴ γινόταν πρὸς ὄφελος προσώπων ποὺ δὲν καλοῦνταν στὴν ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχή, καὶ μάλιστα μόνο γιὰ τὸ ἕνα δέκατο ἢ τὸ ἕνα ἕκτο τῆς περιουσίας ἐὰν τυχὸν ὑπῆρχαν δικαιοῦχοι συγγενεῖς, κατ' εὐθεία γραμμὴ ἢ ἐκ πλαγίου. Στὶς 4 Ἰουνίου 1793 ἀναγνωρίστηκε κληρονομικὸ δικαίωμα καὶ στὰ νόθα παιδιά, καὶ ὁ νόμος τῆς 12ης Μπρυμαὶρ (2 Νοεμβρίου 1793) τοὺς παραχώρησε νόμιμη μοίρα ἴση μὲ ἐκείνη τῶν νόμιμων παιδιῶν. Ἐπιπλέον, δόθηκε ἀναδρομικὴ ἰσχὺς σὲ αὐτὰ τὰ μέτρα ἀπὸ τὶς 14 Ἰουλίου 1789, καὶ ἐπιτράπηκε ἡ ἔρευνα γιὰ τὴν πατρότητα ὥστε νὰ ἀναθεωρηθοῦν οἱ κληρονομικὲς διανομές.

Ἡ συνταγματικὴ καὶ ἡ διοικητικὴ μεταρρύθμιση συνεπάγονταν ἐπίσης οἰκονομικὲς ζημίες γιὰ τοὺς εὐγενεῖς, ταυτόχρονα μὲ τὴν ἀπώλεια τοῦ κύρους ποὺ συνόδευε τὰ de facto ἢ de jure προνόμια. Ὁ βασιλιὰς ἔπαψε νὰ ἀντλεῖ χρήματα κατὰ βούληση ἀπὸ τὸ Θησαυροφυλάκιο γιὰ νὰ μοιράζει δωρεὲς καὶ συντάξεις. Προφανῶς διατήρησε τὸ δικαίωμα νὰ τὶς χορηγεῖ ἀπὸ τὸ λογαριασμὸ τῆς βασιλικῆς ἐπιχορήγησης, ὅμως λίγα ὑποσχόταν αὐτὴ ἡ πηγὴ ποὺ εἶχε ὁριστεῖ στὰ 25 ἑκατομμύρια. Γιὰ ὅσο διάστημα ὁ Λουδοβίκος ΙϚ' μποροῦσε νὰ διορίζει ἄτομα σὲ ὑπηρεσίες, διατηρήθηκε καὶ ἡ προτίμηση πρὸς τὴν ὑψηλὴ ἀριστοκρατία γιὰ τὰ ἀνώτερα λειτουργήματα τῆς διπλωματίας καὶ τοῦ στρατοῦ, καθὼς καὶ γιὰ τὸν Βασιλικὸ Οἶκο. Ἀρχικὰ οἱ ἀστοὶ τιμοῦσαν μὲ τὴν ἐπιδοκιμασία τους, ἀπὸ παραδοσιακὴ ὑποχωρητικότητα ὅσο καὶ ἀπὸ πραγματικὴ ἀναγνώριση ἢ ἀπὸ πολιτικὴ εὐελιξία, ὅσους εὐπατρίδες δέχονταν, ἀναγνωρίζοντας τὸ τετελεσμένο γεγονός, νὰ συμμετάσχουν στὰ νέα διοικητικὰ ὄργανα ἢ στὶς διοικήσεις τῶν ἐθνοφρουρῶν. Ἐξίσου ὠμὸ πλῆγμα δέχτηκαν οἱ εὐπατρίδες τῆς ἐπαρχίας ἀπὸ τὸ μετασχηματισμὸ τοῦ στρατοῦ· στὴν πραγματικότητα, ὄχι τόσο ἀπὸ τὴν κατάργηση τῆς ἐξαγορᾶς τῶν θέσεων ὅσο ἀπὸ τὴν καθιέρωση τῆς γενικῆς πρόσβασης στοὺς βαθμοὺς τῶν ἀξιωματικῶν, στὶς 28 Φεβρουαρίου 1790, καὶ ἀπὸ τὴ ρύθμιση τῶν προαγωγῶν τὸν Σεπτέμβριο τῆς ἴδιας χρονιᾶς, χάρη στὴν ὁποία δόθηκε μεγάλο βάρος στὴν ἀρχαιότητα χωρὶς κανεὶς νὰ τολμᾶ νὰ ἀπαιτήσει λόγῳ καταγωγῆς ὁποιοδήποτε πλεονέκτημα. Ὅμως ἀναμφίβολα, μεταξὺ τῶν εὐγενῶν ποὺ θίγηκαν σκληρότερα ἦταν οἱ εὐγενεῖς τῆς τηβέννου, οἱ ὁποῖοι βρίσκονταν στὴν πρώτη τάξη τῶν ἀξιωματούχων τῆς διοίκησης καὶ τῶν οἰκονομικῶν. Ὅταν καταργήθηκε ἡ ἐξαγορὰ τῶν ἀξιωμάτων ἀποζημιώθηκαν σὲ ἀσινιάτα σύμφωνα μὲ τὴν ἐπίσημη τιμή τους, καὶ κατόπιν ἔμειναν ἄνεργοι. Τὸ χτύπημα γονάτισε ὅσα μέλη τῶν παρλαμέντων ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὸν αἱρετὸ πλέον δικαστικὸ μηχανισμό, καθὼς καὶ τοὺς οἰκονομικοὺς εἰσπράκτορες οἱ ὁποῖοι, πέρα ἀπὸ τὴν ἀμοιβή τους ποὺ ἦταν ἀνάλογη ὅσων εἰσέπρατταν, διέθεταν πάντοτε ἕνα μεγάλο μέρος τῶν δημοσίων ἐσόδων ποὺ εἶχαν στὰ χέρια τους, πρὸς ἴδιο ὄφελος, σὲ πιστώσεις πρὸς τρίτους. Ἐπιπλέον, κατὰ τὰ τέλη τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος, οἱ γενικοὶ εἰσπράκτορες τῶν φόρων, οἱ ὁποῖοι ἐξαφανίστηκαν μαζὶ μὲ τὴν ἔμμεση συλλογὴ τῶν φόρων, ἀριθμοῦσαν πολλοὺς εὐγενεῖς στὶς γραμμές τους.

Βαθμιαῖα χειροτέρευε ἡ κατάσταση στὴν ὁποία βρισκόταν ὁ εὐγενής. Καθὼς

συγκέντρωνε ὅλο καὶ περισσότερες ὑποψίες στὸ πρόσωπό του, ἄρχισε νὰ καταλαμβάνει ὁλοένα καὶ πιὸ σπάνια τὰ δημόσια λειτουργήματα, ἐκτὸς κι ἂν ἦταν μεταξὺ ἐκείνων ποὺ προσέφεραν ἀναμφισβήτητες ὑπηρεσίες στὴν Ἐπανάσταση. Ἀκόμη καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ φυγὴ τοῦ βασιλιᾶ, ὁ Ροβεσπιέρος ἀπαιτοῦσε τὴν ἐκκαθάριση τοῦ στρατοῦ. Τέλος, τὸ 1793, οἱ Ἀβράκωτοι ἀξίωσαν νὰ ἀφαιρεθοῦν τὰ πολιτικὰ δικαιώματα ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς. Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας δὲν ἦταν σύμφωνη, καὶ συνέχισε νὰ ἀπασχολεῖ ὅσους εὐγενεῖς τῆς ἐνέπνεαν ἐμπιστοσύνη. Ὡστόσο οἱ τελευταῖοι δέχτηκαν ἄλλα πλήγματα, μὲ τοὺς ἀποκλεισμούς, τὶς φυλακίσεις, τὶς καταδίκες, ἐνῶ ὁ νόμος τῆς 27ης Ζερμινὰλ τοῦ ἔτους 2 (16 Ἀπριλίου 1794) τοὺς ἔδιωξε ἀπὸ τὸ Παρίσι καὶ ἀπὸ τὶς ὀχυρὲς πόλεις. Ὁρισμένοι εὐγενεῖς, ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ Νταβού, κατέφυγαν συνετὰ στὴν ἰδιώτευση. Ἡ θερμιδοριανὴ ἀντίδραση δὲν βελτίωσε αἰσθητὰ τὴ νομοθεσία πρὸς ὄφελος τῶν τέως εὐγενῶν. Ὁ νόμος τῆς 3ης Μπρυμαὶρ τοῦ ἔτους 4 (25 Ὀκτωβρίου 1795) ἀπαγόρευσε ἀκόμη καὶ στοὺς συγγενεῖς τῶν ἐκπατρισμένων νὰ καταλαμβάνουν δημόσιες θέσεις. Ἡ βασιλικὴ πλειοψηφία τοῦ ἔτους 5 ἀνέστειλε τὴν ἰσχύ του, ὅμως ὁ νόμος ἐπαναφέρθηκε τὴν 18η Φρουκτιδόρ. Λίγο ἀργότερα ὁ Μπουλαὶ ντὲ λὰ Μὲρτ πρότεινε, μὲ ὑποκίνηση τοῦ Σιεγές, νὰ ἐξοριστοῦν ὅσοι εὐγενεῖς εἶχαν ἀσκήσει λειτουργήματα ἢ εἶχαν ἀπολαύσει τιμὲς τὴν ἐποχὴ τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος, καὶ οἱ ὑπόλοιποι νὰ ὑποβιβαστοῦν στὴ θέση τῶν ἀλλοδαπῶν. Ὁ νόμος τῆς 9ης Φριμαὶρ τοῦ ἔτους 6 (29 Νοεμβρίου 1797) περιορίστηκε στὸ δεύτερο ἀπὸ αὐτὰ τὰ μέτρα, καὶ ἄλλωστε ἀναγνώρισε ἐξαιρέσεις ὑπὲρ ὅσων εἶχαν προσφέρει ὑπηρεσίες στὴν Ἐπανάσταση. Καθὼς δὲν προσδιορίστηκαν ποτὲ ποιὲς θὰ ἦταν αὐτὲς οἱ ἐξαιρέσεις, ἡ προγραφὴ τῶν τέως εὐγενῶν ἔμεινε χωρὶς ἀποτέλεσμα. Παρ' ὅλα αὐτά, μέχρι τὶς 18 Μπρυμαίρ, ἡ μεγάλη πλειονότητα τῶν εὐγενῶν εἴτε ζοῦσε ἐκτὸς Γαλλίας, κι ἐνδεχομένως πολεμοῦσε ἐναντίον τῶν στρατιῶν τῆς Δημοκρατίας, εἴτε εἶχε ἀποκλειστεῖ ἀπὸ κάθε θέση στὴ δημόσια ζωὴ τοῦ ἔθνους.

Ποιὲς διαστάσεις πῆρε ὁ ἐκπατρισμός; Ὁ Γκρὴρ προτείνει τὸν ἀριθμὸ τῶν 109.720 ἐμιγκρέδων γιὰ τὰ 72 διαμερίσματα ποὺ μελέτησε. Μὲ τὴ βοήθεια προσεγγιστικῶν ὑπολογισμῶν γιὰ ἄλλα 15 διαμερίσματα, οἱ ἐκπατρισμένοι ἀνέρχονται σὲ 129.000 ἄτομα. Ἂν λογαριάσουμε καὶ ὅσους παραλείφθηκαν, ὁ ἀριθμὸς τῶν 150.000 ποὺ προτείνει ὁ Ταὶν εἶναι ἀληθοφανής. Οἱ εὐγενεῖς ἀντιπροσώπευαν περίπου τὸ 17% τοῦ γενικοῦ συνόλου (21.624 ἄτομα), καὶ ὁ κλῆρος λίγο περισσότερα (32.597 ἄτομα). Ἔγινε δυνατὸ νὰ καταμεριστοῦν σὲ 36 διαμερίσματα, τὰ ὁποῖα παρουσίασαν 68.154 ἐμιγκρέδες, τὰ ὑποσύνολά τους κατὰ τὶς διάφορες χρονικὲς περιόδους. Στὰ 24 ἀπὸ αὐτά, ὅπου ἐπικράτησαν σχετικὰ ἤρεμες συνθῆκες, τὸ 72% τοῦ συνόλου ἐκπατρίστηκε πρὶν ἀπὸ τὴν 1η Ἰανουαρίου 1793. Σχεδὸν τὰ ἐννιὰ δέκατα ἦταν εὐγενεῖς καὶ κληρικοί. Στὰ ὑπόλοιπα 12 διαμερίσματα, ποὺ βρίσκονταν σὲ περιοχὲς ὅπου εἰσέβαλε ὁ ἐχθρὸς ἢ ξέσπασε ἐμφύλιος πόλεμος, τὸ 83% τοῦ συνόλου ἀναχώρησε πρὶν ἀπὸ τὴν 1η Ἰανουαρίου 1793, καὶ ἀπὸ αὐτοὺς πάνω ἀπὸ τὰ ἐννιὰ δέκατα ἀνῆκαν στὴν Τρίτη Τάξη· κυρίως χωρικοί.

Ἐξυπακούεται πὼς ἡ ἐντύπωση ποὺ ἄφησαν οἱ ὁλοένα καὶ πιὸ ἀποτελεσματικὲς ἐπιθέσεις ἐναντίον τοῦ κλήρου καὶ τῶν εὐγενῶν θὰ ἦταν ἀτελής, ἂν δὲν συνυπολογιζόταν δίπλα στὶς λαϊκὲς σφαγὲς καὶ τὶς ἐκτελέσεις ποὺ διέπρατταν οἱ τρομοκράτες κι αὐτὸ ποὺ ὀνομάστηκε ἐπαναστατικὸς βανδαλισμός: πύργοι λεηλατημένοι ἢ πυρπολημένοι, ἐκκλησίες ρημαγμένες ἢ γκρεμισμένες, ἀρχεῖα κατεστραμμένα, ἀγάλματα θρυμματισμένα, οἰκόσημα σφυροκοπημένα. Ὅταν ἡ θύελλα βρισκόταν στὸ ἀποκορύφωμα, ἡ Νομοθετικὴ καὶ προπαντὸς ἡ Συμβατικὴ δὲν ἔπαψαν νὰ χοροστατοῦν σὲ παρόμοια γεγονότα. Γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐθνικῆς ἄμυνας, οἱ ἐπαναστάτες κατάσχεσαν καμπάνες, σίδερα καὶ ἄλλα μέταλλα, καθὼς καὶ περγαμηνὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες μποροῦσαν νὰ κατασκευαστοῦν φισέκια. Ὁ νόμος τῆς 17ης Ἰουλίου 1793 διέταξε νὰ καοῦν στὴν πυρὰ οἱ φεουδαρχικοὶ τίτλοι. Σὲ αὐτὸ ἀντέδρασαν τὰ διατάγματα τῆς 4ης Μπρυμαὶρ καὶ τῆς 8ης Πλυβιὸζ (25 Ὀκτωβρίου 1793 καὶ 27 Ἰανουαρίου 1794), καὶ τελικὰ σταμάτησε τὸ παρανάλωμα, ὅμως οἱ ἀπώλειες ἦταν πλέον ἀδύνατο νὰ ἀναπληρωθοῦν.

Θὰ παρατηρήσουμε, τουλάχιστον, πὼς ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι τείνουν πολλοὶ νὰ φαντάζονται, ὁ κλῆρος καὶ οἱ εὐγενεῖς δὲν ἦταν οἱ μόνοι ποὺ θίγηκαν ἀπὸ αὐτὴν τὴν καταστροφὴ τῆς σωματειακῆς κοινωνίας. Βαρύτατα πλήγματα δέχτηκε καὶ ἡ ἀστικὴ τάξη τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος. Ὑπῆρχαν μέλη της τὰ ὁποῖα κατεῖχαν προσωπικοὺς τίτλους εὐγενείας ἢ ἑτοιμάζονταν νὰ τοὺς ἀποκτήσουν. Εἶδαν νὰ ἐξαφανίζεται αὐτὴ ἡ κολακευτικὴ προοπτική, ἡ ὁποία ἀνέκαθεν πάθιαζε τοὺς νεόπλουτους. Ἄλλοι, χωρὶς νὰ ἐξαιροῦνται οὔτε καὶ ὁρισμένοι ἀντιπρόσωποι τοῦ λαοῦ, κατεῖχαν φέουδα, εἴτε δικαιώματα ἀποσπασμένα ἀπὸ κάποια χωροδεσποτικὴ κυριότητα, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὰ χρηστικὰ τέλη, εἴτε καὶ ἀκέραιες χωροδεσποτικὲς κυριότητες. Ἄλλοι πάλι, ὑποκύπτοντας στὴ ματαιοδοξία ἀλλὰ ἐπίσης καὶ στὸ συμφέρον, ἀφοῦ ἡ χωροδεσποτικὴ πρόσοδος δὲν ἦταν ἐξαγοράσιμη παρὰ μόνον ἂν συμφωνοῦσε ὁ ἐκμισθωτής, ὅταν νοίκιαζαν γῆ χρησιμοποιοῦσαν φεουδαλικοὺς νομικοὺς τύπους —γιὰ παράδειγμα, προέβλεπαν τὴν ἀπόδοση ἐπικαρπωτικοῦ φόρου (τοῦ κήνσου) ἀπὸ τοὺς ἐνοικιαστές τους. Ὁ νόμος τῆς 17ης Ἰουλίου 1793 τοὺς ἀποστέρησε ἀπὸ τὴν περιουσία τους. Πολυάριθμοι ἀξιωματοῦχοι παρέμεναν δυσγενεῖς. Ζημιώθηκαν, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι, ἀπὸ τὴν κατάργηση τῶν ἀγοραίων θέσεων ποὺ κατεῖχαν καθὼς καὶ τῶν σωμάτων ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐξαρτιόνταν ἡ κοινωνικὴ σειρὰ καὶ ἐν μέρει τὸ εἰσόδημά τους. Οἱ νοτάριοι μεταμορφώθηκαν σὲ κρατικοὺς λειτουργούς. Ἡ προσφυγὴ στοὺς εἰσαγγελεῖς ἔγινε στὸ ἑξῆς προαιρετική. Πολλοὶ δικαστικοὶ κλητῆρες ἔχασαν τὴν ἐργασία τους ποὺ ἐξαρτιόταν ἀπὸ θεσμοὺς οἱ ὁποῖοι εἶχαν καταργηθεῖ. Ἄλλα ἐλεύθερα ἐπαγγέλματα δὲν στηρίζονταν στὴν ἐξαγορὰ ἀξιωμάτων, ὅμως καὶ αὐτὰ ζημιώθηκαν κατὰ κάποιον τρόπο. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ διαλύθηκε τὸ σωματειακὸ τάγμα τῶν δικηγόρων, ὁ ρόλος τοῦ «ἀνεπίσημου συνηγόρου» προσφέρθηκε σὲ ὅλους. Οἱ γιατροὶ ἔπαψαν νὰ ἀποτελοῦν συντεταγμένο σῶμα. Ἀπὸ τὸ 1791 οἱ καλλιτέχνες, ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ ζωγράφου Νταβίντ, ἀμφισβήτησαν ἔντονα τὸ μονοπώλιο ποὺ διατηροῦσαν οἱ ἀκαδημαϊκοὶ στὴν Ἔκθεση, καθὼς καὶ τὴν

ἐξουσία ποὺ ἀσκοῦσαν στὴ Σχολὴ τῆς Ρώμης. Τελικὰ ἡ Συμβατική, καταργώντας στὶς 8 Αὐγούστου 1793 ὅλες τὶς Ἀκαδημίες καὶ τὰ Πανεπιστήμια, ἀφαίρεσε ἀπὸ ἕνα τμῆμα τῶν καλλιτεχνῶν, τῶν λογίων, τῶν λογοτεχνῶν καὶ τῶν καθηγητῶν τὴν κρατικὴ ἐξουσία ποὺ κατεῖχαν.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὀρεινῆς περιόδου, ἦρθε ἡ σειρὰ τῆς ἐπιχειρηματικῆς ἀστικῆς τάξης νὰ θεωρήσει πὼς ἀπειλοῦνταν τὸ μέλλον της. Στὶς 24 Αὐγούστου 1793, ἡ Συμβατικὴ κατάργησε τὶς μετοχικὲς ἑταιρεῖες, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦσαν τὴν πιὸ προχωρημένη μορφὴ τοῦ καπιταλισμοῦ. Ὁ τελευταῖος πλήγηκε ἀπὸ τὴν ἐξαφάνιση τῆς Ἑταιρείας τῶν Ἰνδιῶν, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὸ κλείσιμο τοῦ Προεξοφλητικοῦ Ταμείου, ἀφοῦ αὐτὸ ἀναλάμβανε ἤδη τὶς λειτουργίες τῆς ἐθνικῆς ἐκδοτικῆς τράπεζας καθὼς καὶ τῆς τράπεζας τῶν τραπεζῶν. Ἀκόμη ὠμότερα ἔκαμψε τὴν ἄνοδό του ἡ ἔλευση τῆς διευθυνόμενης οἰκονομίας, τῆς φορολόγησης καὶ τῆς ἐπίταξης, καθὼς ἄρχισε νὰ ρυθμίζεται ἡ δραστηριότητα τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ περιορίστηκε τὸ κέρδος.

Ἀκόμη καὶ ὁ ἴδιος ὁ «λαός», μὲ ἄλλα λόγια οἱ τεχνίτες, οἱ λιανοπωλητές, οἱ ὑπάλληλοι, ζημιώθηκε. Ὁ κόσμος ἀναγκάστηκε νὰ ἀναζητήσει ἄλλη δουλειὰ γιὰ νὰ κερδίζει τὸ ψωμί του ὅταν τὸ κράτος ἔπαψε νὰ συγκεντρώνει τὶς ἔμμεσες συνεισφορές, ὅπως ἦταν κυρίως ὁ φόρος ἅλατος, τὰ διαπύλια τέλη, οἱ ἐσωτερικοὶ δασμοὶ καὶ τὰ διόδια, οἱ παρακρατήσεις τῆς δεκάτης καὶ τῆς δραγματολογίας. Στὶς 2 Φεβρουαρίου 1791, ἡ Συντακτικὴ κατάργησε τὰ ἐπαγγελματικὰ σωματεῖα. Τὸ σχετικὸ διάταγμα φαινόταν δημοκρατικό, στὸ μέτρο ποὺ οἱ τεχνικὲς συνθῆκες τῆς ἐποχῆς ἐπέτρεπαν στοὺς μισθωτοὺς νὰ ἐπωφεληθοῦν γιὰ νὰ ἀνοίξουν δικές τους ἐπιχειρήσεις. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἀφαίρεσε τὸ μονοπώλιο ποὺ ἀπολάμβαναν μέχρι τότε οἱ μάστορες (maîtres) καί, πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι ἔπληττε τὰ συμφέροντά τους, ἔθιξε καὶ τὸν ἐγωισμό τους —ἰδίως ὅταν αὐτοὶ ὑπερηφανεύονταν γιὰ ὁρισμένα ἰδιαίτερα προνόμια, ἢ γιὰ τὴ στενὴ ἐποπτεία τῶν ἀρχῶν. Τέτοιοι ἦσαν οἱ χειρουργοί, οἱ ἐκδότες-βιβλιοπῶλες καὶ οἱ τυπογράφοι, οἱ χρυσοχόοι, οἱ περουκέρηδες.

Τέλος, οὔτε καὶ ἡ ἰδιωτικὴ ζωὴ τῆς Τρίτης Τάξης δὲν ἔμεινε στὸ ἀπυρόβλητο. Τὸ νέο κληρονομικὸ δίκαιο ἐφαρμοζόταν καὶ στοὺς δυσγενεῖς ὅσο καὶ στοὺς εὐγενεῖς, καὶ μερικὲς φορὲς ἀνέτρεπε ὁλότελα τὶς κληρονομικὲς διαδοχές τους. Ἂς μὴν ξεχνᾶμε, ἐπίσης, πὼς πολυάριθμοι ἀστοὶ ἐκπατρίστηκαν. Στὶς περιοχὲς ποὺ εἶχαν δεχτεῖ εἰσβολή, ἕνα πλῆθος κάθε λογῆς ἀνθρώπων ἐγκατέλειψε τὴ Γαλλία ὅταν ἐπανεμφανίστηκαν οἱ «Καρμανιόλοι». Ἐπιπλέον, ἡ μεγάλη πλειονότητα τῶν θυμάτων τῆς τρομοκρατικῆς καταστολῆς δὲν ἦταν οὔτε ἱερεῖς οὔτε εὐγενεῖς. Ἀκόμη, οἱ ἐπαναστάτες θεωροῦσαν σημαντικὸ νὰ χαλαρώσουν τοὺς δεσμοὺς ὑποταγῆς τοῦ παιδιοῦ καὶ τῆς συζύγου στὴ διακριτικὴ πατριαρχικὴ ἐξουσία τῆς οἰκογένειας, τὴν ὁποία ἀναγνώριζε τὸ Παλαιὸ Καθεστὼς —καὶ αὐτὸ ἴσχυε γιὰ τὴν Τρίτη Τάξη ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀριστοκρατία. Ἰδίως σὲ αὐτὸ ἀποσκοποῦσαν οἱ περιορισμοὶ ποὺ ἐπιβλήθηκαν στὸ δικαίωμα τῆς σύνταξης διαθήκης. Ἀπὸ τὸ βῆμα τῶν συνελεύσεων ἐκφράστηκε ἡ ἀνάγκη νὰ ἀπαγορευτεῖ στὸν ἀρχηγὸ τῆς οἰκογένειας νὰ ἀποκληρώ-

νει τοὺς συγγενεῖς του ποὺ τάσσονταν στὸ πλευρὸ τῆς Ἐπανάστασης. Μειώθηκε ἔντονα ἡ patria potestas. Στὸ ἑξῆς, ἡ πειθαρχικὴ ἐξουσία πάνω στὰ μέλη τῆς οἰκογένειας μοιραζόταν ἀνάμεσα στὸν πατέρα καὶ στὸ οἰκογενειακὸ δικαστήριο, τὸ ὁποῖο θεσπίστηκε στὶς 16 Ἀπριλίου 1790. Τὸ παιδὶ ξέφευγε ἀπὸ αὐτὴν ὅταν γινόταν εἴκοσι ἑνὸς χρονῶν —ἢ δεκαοχτώ, στὶς περιπτώσεις χειραφέτησης— καὶ ἀναλάμβανε τὴ διαχείριση τῶν ἀγαθῶν του. Ἡ σύζυγος δὲν κινδύνευε πλέον νὰ κλειστεῖ στὸ μοναστήρι μὲ μιὰ σφραγισμένη ἐπιστολή. Τώρα ἀπαιτοῦνταν νὰ δώσει τὴ συγκατάθεσή της γιὰ τὸ γάμο τῶν παιδιῶν της. Μποροῦσε νὰ ζητήσει διαζύγιο ὅπως καὶ ὁ σύζυγός της, καὶ ἄλλωστε ἡ Συμβατικὴ διευκόλυνε αὐτὴ τὴ διαδικασία μὲ τὰ διατάγματα τῆς 7ης Νιβὸζ καὶ τῆς 4ης Φλορεὰλ τοῦ ἔτους 2 (27 Δεκεμβρίου 1793 καὶ 23 Ἀπριλίου 1794). Τέλος, ἡ ἀποκατάσταση τῆς θέσης τοῦ νόθου παιδιοῦ ἀνάγγειλε ἕναν ἀκόμη πιὸ ἐπίφοβο κλονισμὸ τῆς οἰκογενειακῆς ἀλληλεγγύης. Ὅλες οἱ κοινωνικὲς ἐπαναστάσεις τείνουν νὰ ὠθήσουν μέχρις αὐτὸ τὸ σημεῖο τὶς ἐπιθέσεις τους. Τὶς συμφέρει νὰ ἀποδεσμεύσουν τὰ ἄτομα, καὶ πάνω ἀπ' ὅλα τὴ νεολαία, ἀπὸ τὸν παραδοσιακὸ κομφορμισμὸ ὥστε νὰ τοὺς ἐπιτρέψουν νὰ προσαρμοστοῦν στὴ νέα τάξη ἀπελευθερώνοντάς τα ἀπὸ τοὺς περιορισμούς, καὶ ἀδιαφορώντας γιὰ ὅσους κινδύνους μποροῦν νὰ προκύψουν ἀπὸ κάτι τέτοιο. Ὡστόσο, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ πετυχαίνουν τὸ σκοπό τους, ὑποχρεοῦνται νὰ ἀποκαταστήσουν τὴν πειθαρχία στὴν ἀνανεωμένη κοινωνία.

Ἂν περιοριζόμασταν στὰ παραπάνω, καὶ πάλι θὰ εἴχαμε μιὰ ἀνολοκλήρωτη εἰκόνα τῆς κοινωνικῆς ἀνατροπῆς ποὺ ἐπῆλθε. Δὲν ἦταν λιγότερο σημαντικὰ τὰ ἀποτελέσματα ποὺ εἶχε ὁ πληθωρισμός. Ὁ τελευταῖος συνέχισε τὶς καταστροφές του κι ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐπιστροφὴ στὸ μεταλλικὸ χρῆμα, ἀφοῦ μετὰ τὴν 18η Μπρυμαὶρ τὸ Διευθυντήριο πλημμύρισε τὴν ἀγορὰ μὲ τὰ ὁμόλογα, μὲ τὰ ἀκάλυπτα ἐντάλματα πληρωμῆς καὶ μὲ τὰ πιστοποιητικὰ ἐπιτάξεων ποὺ ἐξέδιδε. Κατάφερε αἰσθητὰ χτυπήματα στὸν συσσωρευμένο πλοῦτο. Κατὰ τὸ ἔτος 3, ὁ ἐξευτελισμὸς τοῦ ἀσινιάτου προκάλεσε μιὰ χιονοστιβάδα ὀφειλετῶν ποὺ ἔσπευδαν νὰ ἀπαλλαγοῦν φτηνὰ ὄχι μόνον ἀπὸ τὰ χρέη τους πρὸς τὸ δημόσιο ἢ ἀπὸ τὰ τιμήματα τῶν ἐθνικῶν γαιῶν, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἀπὸ ἔγγειες προσόδους οἱ ὁποῖες μποροῦσαν νὰ ἐξοφληθοῦν μὲ τὴν ἐπαναπόδοση τοῦ κεφαλαίου. Ὅμως ἡ ἀστικὴ τάξη τοποθετοῦσε πρόθυμα τὶς ἀποταμιεύσεις της σὲ ἐνυπόθηκα δάνεια, καὶ αὐτὲς οἱ ἔγγειες πρόσοδοι συνιστοῦσαν τοὺς τόκους ποὺ ἀπέφεραν τὰ τελευταῖα. Κατὰ τὴν 23η Μεσσιδὸρ (11 Ἰουλίου 1795) χρειάστηκε νὰ ἀπαγορευτεῖ ἡ ἐπαναπόδοση ὅσων κεφαλαίων εἶχαν δοθεῖ ὡς δάνεια πρὶν ἀπὸ τὴν 1η Ἰουλίου 1792, καθὼς καὶ ἡ πρόωρη ἐξόφληση τῶν ὑπολοίπων.

Στὶς περισσότερες περιοχὲς τῆς Γαλλίας, ἡ ἐκμετάλλευση τῶν γαιῶν γινόταν μὲ τὴν παράδοση ἑνὸς μέρους τῶν καρπῶν στὸν ἐκμισθωτή, ἐνῶ ὁ ἐπίμορτος γεωργὸς ἐπέστρεφε κατὰ τὸ τέλος τῆς μίσθωσης —συμβόλαιο τὸ ὁποῖο κανονικὰ ἴσχυε γιὰ ἕνα χρόνο— τὰ βασικὰ γεωργικὰ ἐργαλεῖα ποὺ τοῦ παρεῖχε ὁ ἐκμισθωτής. Στὴν ἀντίθετη περίπτωση, ἔπρεπε νὰ τοῦ πληρώσει τὴν ἀξία τους, ἡ ὁποία ἀναγραφόταν στὸν ἀπογραφικὸ κατάλογο ποὺ συνέτασσαν κατὰ τὴν ἔναρξη τῆς μίσθωσης. Ἀπὸ

τὸ ἔτος 2 ὅμως καὶ μετά, ὁ ἐπίμορτος γεωργὸς ἔσπευδε νὰ πουλήσει ἀκριβὰ ὅσα ὑπάγονταν στὴ μέγιστη διατίμηση, ἰδιαίτερα τὰ ζῶα του, καὶ στὴ συνέχεια ἀποζημίωνε τὸν ἰδιοκτήτη σὲ ὑποτιμημένο χαρτονόμισμα. Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ἀπαγόρευσε αὐτὴν τὴν πρακτικὴ στὶς 2 Θερμιδὸρ τοῦ ἔτους 2 (20 Ἰουλίου 1794) σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τὸ ζωικὸ κεφάλαιο, καὶ στὶς 14 Φρουκτιδὸρ (31 Αὐγούστου) γιὰ ὅ,τι εἶχε σχέση μὲ τὸν τεχνικὸ ἐξοπλισμὸ τῆς παραγωγῆς. Ὅμως δὲν εἶχε ἐπιτυχία, ἀφοῦ τὸ διάταγμα τῆς 15ης Ζερμινὰλ τοῦ ἔτους 3 (3 Ἀπριλίου 1795) ἐπανέλαβε τὶς ἴδιες ἀπαγορεύσεις, καὶ διασώθηκαν μέχρις ἐμᾶς οἱ θρηνωδίες τῶν ἀπελπισμένων ἐκμισθωτῶν, στὶς ἀναρίθμητες αἰτήσεις διαμαρτυρίας ποὺ συνέτασσαν.

Ὁ καλλιεργητὴς κέρδιζε καὶ εἰς βάρος τοῦ ἰδιοκτήτη τῆς γῆς, καθὼς μποροῦσε νὰ ξεχρεώσει σὲ χαρτονόμισμα τὶς ὀφειλές του πρὸς αὐτόν. Ἔτσι, στὶς 3 Μεσσιδὸρ τοῦ ἔτους 3 (21 Ἰουνίου 1795) τοῦ ἐπιβλήθηκε νὰ καταβάλλει τὸ ἑξαπλάσιο ὅσων ὄφειλε σὲ μεταλλικὸ χρῆμα. Ἔπειτα, στὶς 2 Θερμιδὸρ (20 Ἰουλίου 1795) διατάχθηκε νὰ παραχωρεῖ σὲ καρποὺς τὸ μισὸ ἐνοίκιο, ὅπως καὶ τὸν φόρο. Ὅμως καὶ πάλι διατηροῦσε τὸ δικαίωμα νὰ ἐπικαλεστεῖ τὴν ἀνεπάρκεια τῆς σοδειᾶς του. Στὴ διάρκεια ὁλόκληρης τῆς περιόδου τοῦ Διευθυντηρίου, τὰ Συμβούλια ἐξέταζαν μὲ ποιὰ μέσα θὰ μποροῦσαν νὰ παρέμβουν ὡς ἐπιδιαιτητὲς μεταξὺ τῶν ἀντίθετων συμφερόντων. Ἡ μέριμνά τους νὰ ἀποκαταστήσουν τὸν ἤδη συσσωρευμένο πλοῦτο, ποὺ ὅμοιά της δὲν συναντᾶμε στὴν ἐποχή μας, ἀποτελεῖ μιὰ ἐπιπλέον ἀπόδειξη πὼς οἱ Θερμιδοριανοὶ βρῆκαν τὸν τρόπο νὰ ἐπαναφέρουν τὴν πρωτοκαθεδρία τῆς ἀστικῆς τάξης στὶς γραμμές τους. Σὲ παρόμοιες περιπτώσεις ὅμως, ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀποκατασταθοῦν ὁλότελα οἱ ζημιὲς ποὺ εἶχαν ὑποστεῖ οἱ κατέχοντες. Ἀκόμη χειρότερη μεταχείριση γνώρισε ἡ ἰδιοκτησία τῶν οἰκοδομημάτων. Γιὰ παράδειγμα, τὸ διάταγμα τῆς 3ης Μεσσιδὸρ τοῦ ἔτους 3, τὸ ὁποῖο ἦρθε νὰ ἐνισχύσει τοὺς ἰδιοκτῆτες ἀκινήτων, διατήρησε τὴν πληρωμὴ τῶν ἐνοικίων σὲ ἀσινιάτα στὸ ἄρτιο. Τότε ξέσπασε, κυρίως στὸ Παρίσι, μιὰ βίαιη κρίση στὸν τομέα τῆς κατοικίας, καὶ ἡ κατάσταση τῶν οἰκοδομῶν δὲν ἔπαψε νὰ χειροτερεύει ἀκόμη καὶ μέχρι τὸ τέλος τοῦ Διευθυντηρίου. Τέλος, ἡ ἀστικὴ τάξη ἦταν ἐκείνη ἡ ὁποία κατεῖχε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν τίτλων τοῦ δημόσιου χρέους. Συνεπῶς, κυρίως αὐτὴ ἐπιβαρύνθηκε ἀπὸ τὴν ἀναδιάρθρωση τοῦ Καμπὸν γιὰ τὸ διηνεκὲς καὶ τὸ ἰσόβιο χρέος, ἀπὸ τὴν ἐκκαθάριση τοῦ Ραμέλ, ἀπὸ τὴν ἀδιάκοπη ὑποτίμηση τῶν εἰσοδημάτων κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Διευθυντηρίου, ἀπὸ τὴν πληρωμὴ τῶν τοκομεριδίων σὲ ὁμόλογα χωρὶς καμιὰ ἀξία.

Ἡ πολλαπλότητα αὐτῶν τῶν ἀλλαγῶν καὶ ἡ ἀσύλληπτη ποικιλία τῶν ἀντηχήσεών τους ἄσκησαν βαθύτατη ἐπιρροὴ στὸ πνεῦμα τῶν ἀνθρώπων. Ἀποξένωσαν τὴν ἀριστοκρατία ἀπὸ τὴ μοντέρνα κοινωνία, συσπείρωσαν στὸ πλευρὸ τῆς ἀντεπανάστασης ἕνα μέρος τῶν μελῶν τῆς ἀστικῆς τάξης τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος, ὤθησαν ἄλλους στὴν προσδοκία μιᾶς συντηρητικῆς ἀντίδρασης. Αὐτὴ ἡ ἀντίδραση, ἡ ὁποία ἤθελε νὰ ἐπαναφέρει τὴ σταθερότητα, ἤδη διακρινόταν ἀπὸ τὴν 9η Θερμιδόρ, ὅμως ἀκόμη καὶ ὅταν ἦρθε ἡ 18η Μπρυμαὶρ πολὺ ἀπεῖχε ἀπὸ τὸ νὰ ἔχει ὁλοκληρώσει τὴν πορεία της. Οἱ μόνοι οἱ ὁποῖοι δὲν ἔχασαν ἦταν ὅσοι κερδοσκο-

ποῦσαν μὲ τὴν ἀγορὰ τῶν ἐθνικῶν γαιῶν καὶ μὲ τὶς προμήθειες. Ὅμως δὲν ἦταν ἡ ἀστικὴ τάξη τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος ἐκείνη ἡ ὁποία προσπορίστηκε τὸ κύριο ὄφελος ἀπὸ αὐτὲς τὶς δραστηριότητες. Ὅπως συμβαίνει πάντοτε, ὁ πόλεμος καὶ ἡ νομισματικὴ ἀστάθεια προκάλεσαν τὴν ἐμφάνιση μιᾶς νεόπλουτης τάξης. Ἡ εἰσβολὴ τῶν νεόπλουτων στοὺς κόλπους τῆς ἀστικῆς τάξης, ἡ ὁποία εἶχε ὁδηγηθεῖ στὴν ἔνδεια, προσέδωσε στὴν κοινωνικὴ ἀνατροπὴ ἕναν ἀπρόβλεπτο χαρακτήρα.

β) Ἡ νέα κοινωνία

Ἕνα ἀπὸ τὰ ἐμφανέστερα χαρακτηριστικὰ ποὺ διέκριναν τὴ νέα κοινωνία, σὲ ἀντιπαραβολὴ μὲ τὴν παλαιά, τὴν παραμονὴ τῆς 18ης Μπρυμαίρ, προερχόταν ἀπὸ τὴν ἔκλειψη τοῦ καθολικοῦ κλήρου. Στὸ παρελθὸν ἦταν πολυάριθμος, συγκέντρωνε τιμὲς καὶ πλούτη, καὶ διέθετε καὶ τὸν κοσμικὸ κλάδο του. Τώρα, ἀποδεκατισμένος, φτωχὸς καὶ κατὰ ἕνα μέρος φυγάδας, μὲ τὸ Διευθυντήριο νὰ τὸν ἀντιμετωπίζει ὡς ὕποπτο, ἂν ὄχι ὡς ἐχθρό, ἐνῶ τὸ ἐκκοσμικευμένο κράτος τὸν περιόριζε στὴν καθαρὰ πνευματικὴ ἐξουσία ποὺ τοῦ ἀναγνώριζε ἡ πίστη τῶν ὀπαδῶν του. Γιὰ τὴν ὥρα, δὲν ἔδειχνε νὰ εἶναι καλύτερη ἡ τύχη καὶ τῶν εὐγενῶν. Ὡστόσο, χωρὶς νὰ ἀναφέρουμε τὸ κύρος ποὺ προσέδιδαν ὑπογείως ἡ εὐγενικὴ καταγωγὴ καὶ οἱ καταργημένοι τίτλοι, ἡ τάξη τῶν τέως εὐγενῶν εἶχε ἀπογυμνωθεῖ σὲ μικρότερο βαθμὸ ἀπὸ τὶς ὑλικὲς πηγὲς τῆς ἐπιρροῆς της. Συχνότερα ἀπ' ὅ,τι πιστεύεται, ὁρισμένες οἰκογένειες —ὅπως ἦταν γιὰ παράδειγμα ἐκείνη τοῦ μαρκήσιου ντὲ Φερριέρ— ζοῦσαν εἰρηνικὰ ἀνάμεσα στοὺς πρώην ὑποτελεῖς χωρικούς τους ἀπολαμβάνοντας τὴ σιωπηρὴ προστασία τους, ἢ τουλάχιστον δὲν ὑπέφεραν τίποτε περισσότερο ἀπὸ περιστασιακὲς φυλακίσεις κι ἐνοχλήσεις οἱ ὁποῖες ἄφησαν ἄθικτες τὶς ἀκίνητες ἰδιοκτησίες τους. Μάλιστα, οἱ σύζυγοι τῶν ἐμιγκρέδων διέσωζαν χάρη σὲ πλασματικὰ διαζύγια τὶς προῖκες ἢ τὶς προγαμιαῖες δωρεές τους. Οἱ ἐκπατρισμένοι ποὺ ἐπέστρεφαν στὴ χώρα, εἴτε εἶχαν διαγραφεῖ ἀπὸ τοὺς καταλόγους εἴτε ὄχι, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς λευκῆς Τρομοκρατίας εἶχαν ἤδη ἐπιχειρήσει μὲ ἐπιτυχία νὰ ὑποχρεώσουν τὸ κράτος νὰ τοὺς ἐπιστρέψει τὶς περιουσίες τους ποὺ εἶχαν ἀποκτήσει στὸ μεταξύ. Ἄλλοι, πολὺ περισσότεροι, τὶς ἐξαγόρασαν ξανὰ χρησιμοποιώντας τὰ ὀνόματα παρέμβλητων προσώπων. Τέλος, πολλοὶ ἦταν οἱ εὐπατρίδες ποὺ παρέμειναν στὴν ὑπηρεσία τῆς Ἐπανάστασης.

Εἶναι αὐτονόητο πὼς ἂν ἡ Ἐπανάσταση ὠφελοῦσε τὴν ἀστικὴ τάξη, αὐτὸ δὲν ἴσχυε στὸν ἴδιο βαθμὸ γιὰ ὅλα τὰ στοιχεῖα της. Ἐκεῖνοι ποὺ ἄλλοτε καυχῶνταν πὼς «ζοῦσαν εὐγενικά, καὶ ἀπὸ τὰ ἀγαθά τους» χαμήλωσαν τὸν τόνο. Ἦρθε ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία περιορίζονταν στὸ διευκρινιστικὸ ἐπίθετο «εἰσοδηματίας» ἢ «ἰδιοκτήτης» —κάτι ποὺ ἀντιστοιχοῦσε μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια στὴν προέλευσή τους ὅσο καὶ στὴ νέα ἀρχὴ κοινωνικῆς ταξινόμησης. Οἱ ἀστοὶ τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος ποὺ ἀντιμετώπισαν ἐχθρικὰ τὴν Ἐπανάσταση, ἢ ποὺ βίωσαν τὸ 1789 καὶ παρέμειναν μοναρχικοί, κατέληξαν νὰ ὑποστοῦν τὴν ἴδια μεταχείριση μὲ τοὺς εὐγενεῖς.

'Ανάμεσα σὲ ὅσους ἀπὸ αὐτοὺς ἐπέζησαν, ἄλλοι ἐκπατρίστηκαν, ἔχασαν τὰ ἀγαθά τους κι ἐξέθεσαν τοὺς οἰκείους τους, καὶ ἄλλοι, ἔπειτα ἀπὸ τὴν 18η Φρουκτιδόρ, παρέμειναν ὕποπτοι στὰ μάτια τῶν συγγενῶν τους ποὺ ἔγιναν Δημοκρατικοί. Ὑπῆρχαν κι ἐκεῖνοι ποὺ ἔμειναν συνετὰ στὸ περιθώριο: καὶ οἱ δικές τους περιουσίες μειώθηκαν ἀπὸ τὴν κατάργηση τῶν ἐπαγγελματικῶν σωματείων, ἀπὸ τοὺς ἐπαναστατικοὺς φόρους, ἀπὸ τὰ ἀναγκαστικὰ δάνεια, ἀπὸ τὸν πληθωρισμό. Οἱ ἐπιχειρηματίες, οἱ ὁποῖοι ἐν μέρει πλήγησαν ἀπὸ τὶς ἴδιες αἰτίες, ὑπέφεραν ἐπιπλέον ἀπὸ τὴ διευθυνόμενη οἰκονομία καὶ τοὺς ἦταν ἀδύνατο νὰ ξαναβροῦν τὴν ἀλλοτινὴ εὐημερία ἐφόσον συνεχιζόταν ὁ πόλεμος καὶ οἱ πιστώσεις παρέμεναν σπάνιες καὶ πολυδάπανες. Γιὰ τὸ θαλάσσιο ἐμπόριο, ὁ βρετανικὸς ἀποκλεισμός, ἡ αἰχμαλωσία τῶν ἐμπορικῶν πλοίων καί, πάνω ἀπ' ὅλα, ἡ ἀπώλεια τῶν ἀποικιῶν, σήμαιναν τὸ μαρασμὸ καί, ἀργὰ ἢ γρήγορα, τὴν καταστροφή.

Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ ἀστικὴ τάξη διατήρησε τὴν πρωτοκαθεδρία της. Ἡ νομισματικὴ κατάρρευση ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐπιφέρει ἐξίσου ἐκτεταμένες συνέπειες μὲ αὐτὲς ποὺ προκαλεῖ σήμερα, ἀφοῦ ὁ κινητὸς πλοῦτος δὲν κατεῖχε ἀκόμη παρὰ μέτρια μόνο θέση στὶς πατρογονικὲς περιουσίες. Οἱ γαιοκτήμονες διατήρησαν τὴν οἰκονομικὴ βάση τους καί, ὅταν ἐμφανίστηκε πάλι τὸ χρῆμα, ξαναβρῆκαν τὰ εἰσοδήματά τους. Περὶ τὰ τέλη τοῦ Διευθυντηρίου, δοκιμάστηκαν ἀπὸ τὴν πτώση τῶν τιμῶν —ὅμως σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς παρατηροῦνται παρόμοιες ἀπώλειες κερδῶν. Δὲν χωρᾶ ἀμφιβολία, ἄλλωστε, πὼς πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἀναπλήρωσαν τὶς ζημιές τους ἀγοράζοντας ἐθνικὲς γαῖες, καὶ ἰδίως συμμετέχοντας στὴ λαφυραγωγία ποὺ ἐγκαινίασε ὁ νόμος τῆς 28ης Βαντὸζ τοῦ ἔτους 4. Πολὺ περισσότερες εὐνοϊκὲς εὐκαιρίες παρουσιάζονταν στοὺς ἐπιχειρηματίες, ἀφοῦ ἡ καθημερινὴ πρακτική τους προκαθόριζε τὴ στροφή τους πρὸς τὴν κερδοσκοπία. Ὅσα κεφάλαιά τους στάλθηκαν στὸ ἐξωτερικὸ ἢ βρίσκονταν ἤδη ἐκεῖ, ἔμειναν ἄθικτα καὶ χρησιμοποιήθηκαν καρποφόρα γιὰ νὰ ἀνεφοδιαστεῖ ἡ χώρα ἢ γιὰ νὰ βοηθηθεῖ τὸ Διευθυντήριο. Μπορεῖ νὰ ὑπολογίσει κανεὶς πὼς τραπεζίτες ὅπως οἱ Περρεγκὼ καὶ οἱ Ρεκαμιέ, ἢ βιομήχανοι ὅπως οἱ Περιὲ καὶ οἱ Σαπτάλ, γνώριζαν πολὺ καλὰ πῶς νὰ ἀπαλλαγοῦν ἐπιδέξια ἀπὸ τὶς δυσκολίες καὶ πῶς νὰ τὰ καταφέρουν ἀκόμη καλύτερα. Ἕνας ἄλλος Περιέ, ὁ ἐπιλεγόμενος «Μιλόρδος», ὁ ὁποῖος συγκαταλεγόταν περὶ τὰ τέλη τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος μεταξὺ τῶν ἡγετῶν τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας στὸ Δελφινάτο, καὶ ὁ ὁποῖος τὸ 1788 ἄνοιξε στοὺς πρωτεργάτες τῆς ἐπαναστατικῆς χειραφέτησης τὴν πυργοδεσποτεία του στὴ Βιζίλ, δὲν ἔχασε τὴν εὐκαιρία καὶ ἀναδείχθηκε σὲ γενάρχη μιᾶς οἰκογένειας ποὺ ἔγινε διάσημη γιὰ τὸ ρόλο της στὴν ἔλευση τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ στὴν πολιτικὴ ζωή.

Συνεπῶς, θὰ συμπεράνουμε ἁπλῶς πὼς ἡ ἀστικὴ τάξη ἀποκόπηκε ἀπὸ ἕναν ἀριθμὸ ἐκπροσώπων της, μερικὲς φορὲς ἐπιφανῶν, καὶ πὼς τροποποιήθηκε ἡ ἐσωτερικὴ ἰσορροπία της. Ἡ ὁμάδα ποὺ στηριζόταν σὲ ἕτοιμες περιουσίες ἢ ἀσκοῦσε λειτουργίες ξένες πρὸς τὴν παραγωγὴ —εἰσοδηματίες, τέως ἀξιωματικοί, δικαστικοί, νομικοί— χωρὶς νὰ χάσει ἀπολύτως τὸ μερίδιό της, δὲν βρέθηκε διόλου εὐνοημένη

σὲ σχέση μὲ τὸ παρελθόν, ἀπ' ὅσο μποροῦμε νὰ κρίνουμε σήμερα. Καθὼς ἡ ἴδια ὁμάδα εἶχε προετοιμάσει πνευματικὰ τὴν Ἐπανάσταση, εἶχε διατυπώσει τὶς ἀρχὲς ποὺ θὰ τὴ διέπνεαν, εἶχε ἀναλάβει τὴν καθοδήγησή της, ἐκτιμοῦσε πὼς ἡ αἴγλη της εἶχε κατὰ κάποιον τρόπο φθαρεῖ καθὼς ἀνέρχονταν κοινωνικὰ οἱ διευθυντὲς τῆς οἰκονομίας, οἱ ὁποῖοι συγκέντρωναν πλοῦτο, τοποθετοῦσαν τὰ διαθέσιμά τους στὶς ἀγορὲς γαιῶν, αὔξαναν τὴν ἐπιρροὴ καὶ τὸ κύρος τους μεταξὺ τῶν προκρίτων. Ἐπιπλέον, ἡ ἀστικὴ τάξη ἐνισχυόταν ἐνσωματώνοντας νέο ἀνθρώπινο δυναμικό. Ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε καὶ τὶς διακρίσεις ποὺ ὑπῆρχαν μεταξὺ αὐτῶν τῶν παρείσακτων.

Οἱ περισσότεροι προέρχονταν ἀπὸ τὸν «λαό», ὅπως τὸν ὀνόμαζε ἡ ἀστικὴ τάξη τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος, καὶ ἦταν τεχνίτες καὶ ἔμποροι οἱ ὁποῖοι ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τὶς περιστάσεις γιὰ νὰ ἀγοράσουν τὸ σπίτι ὅπου κατοικοῦσαν, ἢ ἄλλα σπίτια στὴν πόλη τους καὶ κομμάτια γῆς στὰ περίχωρα. Ἡ κερδοσκοπία εὐνόησε ἰδιαίτερα, ὅπως συμβαίνει πάντοτε, ἐκείνους ποὺ ἔπαιζαν, τουλάχιστον ἐν μέρει, τὸ ρόλο τοῦ ἐνδιάμεσου, καὶ εἰδικότερα τοὺς ἐμπόρους σιτηρῶν καὶ τοὺς μυλωνάδες. Μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους πύκνωσαν τὶς τάξεις τῶν μεγαλεμπόρων καὶ τῶν βιομηχάνων. Οἱ περισσότεροι ὅμως ἀκολούθησαν τὴν κανονικὴ πορεία: θεώρησαν ἀρκετὸ ὅτι εἶχαν ἐπεκτείνει τὶς ἐργασίες τους καὶ μεγαλώσει τὶς περιουσίες τους, ἐνῶ οἱ γιοί τους, οἱ ὁποῖοι στέλνονταν στὸ κολέγιο ἂν δὲν διαδέχονταν τοὺς πατεράδες τους στὶς ἐπιχειρήσεις, συνωστίζονταν στὶς δημόσιες ὑπηρεσίες καὶ στὰ ἐλεύθερα ἐπαγγέλματα. Ἀργότερα αὐτοὶ θὰ προσπαθήσουν νὰ ἐνταχθοῦν ἀκόμη ἐπικερδέστερα στὴ νέα τάξη πραγμάτων μέσω τοῦ γάμου καὶ τῆς καλλιέργειας νέων σχέσεων καὶ ἠθῶν, καὶ δὲν θὰ ἀποκρούσουν τὸ ἀπογραφικὸ σύστημα τοῦ κήνσου ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὑπολογίζουν ὅτι θὰ ἐπωφεληθοῦν. Μὲ τὸν ἴδιο ρεαλιστικὸ τρόπο, ἀλλὰ κάπως μετριοπαθέστερα, θὰ σκεφτοῦν καὶ οἱ συγγραφεῖς, οἱ εἰδησεογράφοι, οἱ ἠθοποιοί, οἱ καλλιτέχνες, οἱ καθηγητές, οἱ ὁποῖοι ἀναδείχθηκαν στὴν κοινὴ γνώμη μέσω τῆς Ἐπανάστασης, ὅταν ἡ ἐπιτυχία θὰ τοὺς ἔχει βολέψει στὴν ὑπηρεσία τῆς ἰθύνουσας τάξης. Ἡ τάξη αὐτὴ ἐκδημοκρατίστηκε ἐλάχιστα. Ἀλλὰ ἡ εἰσροὴ νέων στοιχείων δὲν μετέβαλε οὐσιαστικὰ τὰ χαρακτηριστικά της, καὶ ἁπλῶς σημαδεύει ἕνα στάδιο στὸν βαθμιαῖο ἐξαστισμὸ ὁ ὁποῖος συνιστᾶ ἕνα ἀπὸ τὰ οὐσιώδη γνωρίσματα τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας τῆς Γαλλίας.

Ἐκεῖνοι ποὺ ὀνομάστηκαν «νεόπλουτοι» χαρακτηρίζονταν γενικὰ ἀπὸ διαφορετικὴ ἰδιοσυγκρασία. Πρόκειται γιὰ ἄτομα τὰ ὁποῖα, περιφρονώντας τὴν ὑπομονετικὴ ἐργασία, τὴν καθημερινὴ ἀποταμίευση, τὴν ἀργὴ καὶ μετρημένη πρόοδο, ὅρμησαν σὰν κονκισταδόρες μέσα στὴν κοινωνία προκειμένου νὰ ἀποσπάσουν ἐν μιᾷ νυκτὶ τὸν ὑπερβολικὸ πλοῦτο. Αὐτὸ τὸ ταμπεραμέντο ὑπάρχει σὲ ὅλους τοὺς καιροὺς —ὅμως μιὰ ἐποχὴ κοινωνικῆς ἢ οἰκονομικῆς ἀνατροπῆς καλεῖ στὴν περιπέτεια ὅσους ἀποστρέφονται τὸν κίνδυνο σὲ κανονικὲς περιόδους, λόγω σύνεσης ἢ καὶ ἐξαιτίας τῆς ἴδιας τῆς μετριότητάς τους. Μετὰ τὸν Θερμιδόρ, αὐτοὶ βρίσκονταν παντοῦ. Διψασμένοι γιὰ ἀπολαύσεις, προσπαθώντας ἀκόμη περισσότερο νὰ ἱκα-

νοποιήσουν τὴ ματαιοδοξία τους ἐπιδεικνύοντας ἀναίσχυντα τὸν πλοῦτο τους, ἀποτέλεσαν πρόσφορο στόχο τοῦ θεάτρου, τῆς σάτιρας, τῶν τραγουδιῶν. Ἡ Μανταμ Ἀνγκὸ ἔγινε ἡ περίφημη καρικατούρα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Οἱ περισσότεροι ἀνάμεσά τους, καθὼς ὄφειλαν τὰ πάντα στὴν τύχη, σκόρπισαν γρήγορα τὰ κέρδη τους ἢ εἶχαν ἄσχημο τέλος. Δὲν συνέβη τὸ ἴδιο σὲ ὅλους: πολλοὶ ἀπὸ τοὺς πειρατὲς ποὺ ἀπομυζοῦσαν λύτρα ἀπὸ τὸ Διευθυντήριο —ὁ πιὸ γνωστὸς ἀπ' αὐτοὺς ἦταν ὁ Οὐβρὰρ— στάθηκαν γιὰ καιρὸ πρῶτοι καὶ καλύτεροι. Οἱ περισσότεροι, προικισμένοι ἢ τολμηροί, κατέληξαν νὰ γονιμοποιήσουν τὸ ἐμπόριο καὶ τὴ βιομηχανία, τοποθετώντας ἐκεῖ τὰ κεφάλαιά τους. Διέφεραν ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀστικὴ τάξη ἐπειδὴ τοὺς ἔλειπε ἡ καλλιέργεια, ἐπειδὴ δὲν αἰσθάνονταν καμιὰ ἔφεση γιὰ τὴν ἀφιλοκερδὴ γνώση καὶ ἀγνοοῦσαν ὁλότελα τὸν ἐπαναστατικὸ ἰδεαλισμό. Ὁ κλῆρος ποὺ τοὺς ἔλαχε ἦταν ὁ στενόμυαλος καὶ μερικὲς φορὲς περιορισμένος ὠφελιμισμός, καὶ γιὰ πολὺ καιρὸ διατήρησαν μιὰ ἄγρια ὄρεξη γιὰ τὸ κέρδος, δίχως ἀναστολὲς καὶ κάπως ἀφελῶς. Παρ' ὅλα αὐτά, ἐκεῖνοι ποὺ τοὺς περιφρονοῦσαν ἀναγκάστηκαν νὰ ἀναγνωρίσουν πὼς παρόμοιοι νεοσύλλεκτοι εἰσφέρουν πάντοτε στὴν τάξη τους δύναμη, καὶ κατὰ κάποιον τρόπο νέο αἷμα. Χωρὶς αὐτοὺς θὰ μαραινόταν, ἀφοῦ μὲ τὸ πέρασμα μερικῶν γενεῶν οἱ ἀπόγονοι τοῦ παρείσακτου παύοντας νὰ ἐργάζονται ἐντάσσονται στὴν ἀριστοκρατία· οἱ πλούσιες οἰκογένειες τῆς Τρίτης Τάξης προσφέρουν ἀδιάκοπα τὶς ἀποδείξεις γι' αὐτό.

Στὴν ἀγροτικὴ κοινωνία ἐκδηλώθηκε μιὰ παρόμοια ἐξέλιξη, καὶ μάλιστα σημαντικότερη, ἀφοῦ οἱ χωρικοὶ ἀπάρτιζαν τὴν πλειονότητα τῶν Γάλλων καὶ ἡ ἐξέγερσή τους κατάφερε τὸ θανάσιμο χτύπημα στὸ Παλαιὸ Καθεστώς. Ἡ φορολογικὴ ἰσότητα, ἡ κατάργηση τῆς δεκάτης καὶ τῶν χωροδεσποτικῶν ὀφειλῶν ἐξαφάνισαν τὸν ἐπαναστατικὸ ἀναβρασμὸ ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῶν κατεχόντων τῆς ὑπαίθρου. Βάθυνε τὸ χάσμα ἀνάμεσα σὲ αὐτοὺς καὶ στοὺς ἀπόκληρους, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶχαν ἄλλο ὄφελος πέρα ἀπὸ τὴν κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας καὶ τῶν προσωπικῶν χωροδεσποτικῶν ὀφειλῶν. Ἐπιταχύνθηκε ἡ διάλυση τῆς ἀγροτικῆς κοινότητας. Ἡ διανομὴ τῶν κοινοτικῶν γαιῶν ἐπέκτεινε τὴν πολὺ μικρὴ ἰδιοκτησία σὲ ὅσα χωριὰ τὴν υἱοθέτησαν, ὅμως τὰ περισσότερα ἀρνήθηκαν νὰ κάνουν κάτι τέτοιο, εἴτε ἐπειδὴ ἦταν ἀνεπαρκὴς ἡ ἔκταση αὐτῶν τῶν γαιῶν εἴτε ἐπειδὴ προτίμησαν νὰ τὶς κρατήσουν γιὰ τὴ βοσκή. Ὅσο γιὰ τὴν ἐκποίηση τῶν ἐθνικῶν γαιῶν, αὐτὴ αὔξησε τὸν ἀριθμὸ τῶν καλλιεργητῶν καὶ τὴν ἔκταση τῶν κτημάτων τους, κυρίως κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δεύτερης περιόδου, ἐκείνης τῆς νομοθεσίας τῶν Ὀρεινῶν. Ὅμως, τὴν ἐποχὴ τοῦ Διευθυντηρίου, ἡ κυριαρχία τῶν ἀστῶν ἀγοραστῶν, ἡ ὁποία στὸ σύνολό της ἦταν ἤδη ἀναμφισβήτητη ἀφοῦ πέρασαν στὰ χέρια τους, ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα μέρος τῶν ἀγρῶν, τὰ ἀκίνητα τῶν πόλεων, οἱ πυργοδεσποτεῖες καὶ τὰ ἀβαεῖα, καθὼς καὶ τὰ δάση, ἔφτασε πράγματι σὲ συντριπτικὰ ἐπίπεδα. Ἀκόμη καὶ ὅταν ἦταν ἡ εὐνοϊκότερη γιὰ τοὺς ἀγρότες, ἡ πώληση μὲ πλειστηριασμὸ προσέφερε μεγάλα πλεονεκτήματα στοὺς εὔπορους καλλιεργητὲς καὶ στοὺς μεγάλους πακτωτές, κατὰ τρόπο ὥστε νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ ἄνοδος τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης, ὅπως θὰ τὴν ὀνομάζαμε.

Τοὺς ἴδιους εὐνόησε καὶ ἡ ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου ποὺ ἴσχυε πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἐποχὴ τῆς μέγιστης διατίμησης. Ἐπιπλέον, οἱ πακτωτὲς τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων αἰσθάνθηκαν ἀγαλλίαση ὅταν ἐξαιρέθηκαν ἀπὸ τὸ νόμο τοῦ Emptorem, ὁ ὁποῖος κήρυσσε ἄκυρη τὴ μίσθωση ὅταν ἄλλαζε ὁ κάτοχος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ προικίσματος, καὶ ὅταν πληροφορήθηκαν ὅτι ἡ Συντακτικὴ ἐπέβαλλε στὸν ἀγοραστὴ τοῦ κτήματος νὰ διατηρήσει τὴ μίσθωση. Ἡ ὀρεινὴ Συμβατικὴ ἀποδείχθηκε σκληρότερη: ἐπέτρεψε νὰ ἀκυρωθοῦν οἱ μισθώσεις ἀπὸ ἐκείνους στοὺς ὁποίους κατακυρώνονταν οἱ ἐθνικὲς γαῖες, καὶ ἡ διευθυνόμενη οἰκονομία βάρυνε πολὺ πάνω στὸν παραγωγὸ τῆς ὑπαίθρου. Αὐτὸ τὸν ἔκανε νὰ κλίνει ἀκόμη περισσότερο πρὸς τὴ σκέψη πὼς τὸ ἐπίκοινο συμφέρον τῆς συντήρησης τὸν συνέδεε στὸ ἑξῆς μὲ τὸ σύνολο τῆς ἀστικῆς τάξης.

Μποροῦσαν νὰ παιχτοῦν καὶ ἄλλα χαρτιὰ προκειμένου νὰ ἱκανοποιηθοῦν οἱ ἀνάγκες τῶν μικρῶν χωρικῶν γιὰ γῆ. Ἕνα ἀπὸ αὐτὰ ἦταν ἡ διανομὴ τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας. Δὲν συνέβη κάτι τέτοιο. Ἡ ἰθύνουσα τάξη καρπώθηκε τὸ κύριο μέρος τῶν ἐθνικῶν γαιῶν. Στὸ Διαμέρισμα τοῦ Βορρᾶ, ἡ ἔγγεια ἰδιοκτησία τοῦ κλήρου ἐξαφανίστηκε (ἔφτανε περίπου στὸ 20% τοῦ συνόλου τὸ 1789), ἐνῶ τὸ μερίδιο τῶν εὐγενῶν ἔπεσε ἀπὸ τὸ 22 στὸ 12% τὸ 1802. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο μπορεῖ νὰ μετρηθεῖ ἡ ὑποχώρηση τῆς ἀριστοκρατίας. Παράλληλα, ἡ περιουσία τῆς ἀστικῆς τάξης πέρασε, στὴν ἴδια περιοχὴ καὶ μεταξὺ τῶν ἴδιων χρονολογιῶν, ἀπὸ τὸ 16 σὲ παραπάνω ἀπὸ 28%, καὶ τῶν χωρικῶν ἀπὸ τὸ 30 σὲ παραπάνω ἀπὸ 42%. Ὅμως αὐτὰ τὰ στοιχεῖα φωτίζονται μὲ μοναδικὸ τρόπο, ἂν ἀναλογιστοῦμε τὴν ἀκάθεκτη δημογραφικὴ προέλαση ποὺ χαρακτήριζε ἐκείνη τὴν ἐποχὴ τὴν ὕπαιθρο τοῦ Βορρᾶ.

Οἱ φτωχοὶ χωρικοί, ὄχι μόνο δὲν κατόρθωσαν νὰ βελτιώσουν τὴν κατάσταση στὴν ὁποία βρίσκονταν, ἀλλὰ δὲν διατήρησαν οὔτε κατ' οὐσίαν τὴν παραδοσιακή τους θέση. Ὄντας πολυάριθμοι, δὲν κατόρθωσαν νὰ ἀποκτήσουν πρόσβαση στὴν ἰδιοκτησία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ ἐπαναστατικὲς Συνελεύσεις δὲν τόλμησαν νὰ προχωρήσουν στὴν ἀνεπανόρθωτη καταστροφὴ τῆς ἀγροτικῆς κοινότητας καταργώντας τὰ κοινὰ καὶ τὰ κοινόχρηστα κτήματα. Οἱ περιφράξεις ἐπιτράπηκαν ἀλλὰ δὲν ἐπιβλήθηκαν. Αὐτὴ ἡ διευθέτηση διατηρήθηκε ὅλον τὸν 19ο αἰώνα, καὶ δὲν ἐξαφανίστηκε ὡς σήμερα ἀφοῦ ὁ νόμος τοῦ 1892, ὁ ὁποῖος διατηρεῖ πάντοτε τὴν ἰσχύ του, ἐξαρτᾶ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς ἐλεύθερης νομῆς ἀπὸ τὴ θέληση τῆς κοινότητας τοῦ κάθε χωριοῦ. Συνεπῶς, τὸ μόνο ποὺ πέτυχε σὲ αὐτὸν τὸν τομέα ἡ Ἐπανάσταση ἦταν ἕνας συμβιβασμός, καὶ ἀρκεῖ ἡ σύγκριση τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ἐξελίχθηκε ἡ ἀγγλικὴ γεωργία μ' ἐκεῖνον τῆς γαλλικῆς γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε πόσο σημαντικὸς ἦταν. Ἀφότου ἡ διατήρηση τῶν κοινόχρηστων ἐκτάσεων ἐγκαταλείφθηκε στὴ θέληση τῶν χωρικῶν, ὁ κατακερματισμὸς τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῆς ἐκμετάλλευσης ἐπιβράδυναν σὲ σημαντικὸ βαθμὸ τὸν καπιταλιστικὸ μετασχηματισμὸ τῆς γεωργίας. Οἱ μικροπαραγωγοὶ τῆς ὑπαίθρου διατήρησαν ἐπὶ μακρὸν τὴν αὐτονομία τους, πράγμα ποὺ προσέδωσε στὴν πολιτικὴ ἱστορία τῆς Γαλλίας ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Ἂν κατόρθωναν νὰ ἐπιβληθοῦν μὲ αὐταρχικὸ τρό-

πο οἱ περιφράξεις καὶ οἱ συνενώσεις τῶν ἀγρῶν, ὅπως συνέβη στὴν Ἀγγλία, ὁ καπιταλισμὸς θὰ θριάμβευε στὸν τομέα τῆς γεωργίας ἐξίσου ριζικὰ ὅσο καὶ στὴ βιομηχανία. Ὁ πεισματώδης ἀγώνας τῆς φεουδαλικῆς ἀριστοκρατίας ἐναντίον τῆς Ἐπανάστασης, καθὼς ἐμπόδιζε ἐπὶ πολὺ καιρὸ κάθε πολιτικὸ συμβιβασμὸ μὲ τὴν ἀστικὴ τάξη, ὑποχρέωσε τὴν τελευταία νὰ προσεγγίσει τοὺς χωρικούς, ἀκόμη καὶ τοὺς φτωχοὺς χωρικοὺς οἱ ὁποῖοι ἄλλωστε γίνονταν ἀκόμη πιὸ ἐπίφοβοι χάρη στὴν ἀντίσταση ποὺ πρόβαλλαν.

Ὡστόσο, πρέπει ἀπαραίτητα νὰ εἰσαγάγουμε στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἄλλες ἀποχρώσεις, ὅπως ἐκεῖνες ποὺ διακρίνονταν λόγου χάρη στὴν κοινωνικὴ δομὴ τῆς ἀγροτιᾶς τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος. Στὶς ἐπαρχίες ὅπου ἐπικρατοῦσε ἡ μεγάλη καλλιέργεια, ὅπου οἱ ἐνοικιαστὲς τῆς γῆς παρέμεναν ἐνεργοὶ παράγοντες τοῦ καπιταλιστικοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς γεωργίας, σύντομα ἡ ἀγροτικὴ κοινότητα ἀποσυντέθηκε καθὼς ἔχασε τὸ περιεχόμενό της: οἱ φτωχοὶ χωρικοὶ γρήγορα προλεταριοποιήθηκαν, καὶ ἔπειτα παρεῖχαν τὴ χειρωνακτικὴ ἐργασία ποὺ ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ τὴ σύγχρονη γεωργία καὶ τὴ μεγάλη βιομηχανία. Στὶς ἐπαρχίες τῆς μικροκαλλιέργειας, ὅπου ἡ ἐξέλιξη ἦταν βραδύτερη, ἡ ἀγροτικὴ κοινότητα ὑπονομεύτηκε ἀπὸ τὸ ἐσωτερικό της, ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ μεταξὺ τῶν χωρικῶν ποὺ κατεῖχαν γῆ καὶ τῶν φτωχῶν χωρικῶν ποὺ ἀγωνίζονταν σκληρὰ γιὰ νὰ ὑπερασπίσουν τὰ δικαιώματά τους στὴ χρήση τῶν λιβαδιῶν καὶ τῶν δασῶν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἀντιπαρατέθηκαν δύο οἰκονομικὲς μορφές: ἡ μία ἀρχαϊκή, καὶ ἡ ἄλλη νέα στὴν ὁποία ἐπιβεβαιωνόταν ὁ ἀτομικισμὸς τῶν καπιταλιστῶν παραγωγῶν. Μιὰ πάλη σκοτεινή, παθιασμένη, ποὺ σημαδεύτηκε στὴν πορεία τοῦ 19ου αἰώνα ἀπὸ ἀγροτικὲς ταραχὲς παραδοσιακοῦ τύπου. Οἱ τελευταῖες ἀπὸ τὶς ἐξεγέρσεις αὐτές, τοῦ 1848-1851, ἦταν τὸ ἴδιο βίαιες καὶ χαρακτηριστικὲς ὅπως στὸ παρελθόν.

Ἂν ἡ νέα τάξη συνδέθηκε ἔτσι μὲ μιὰ ἰσχυρὴ μειονότητα καὶ χάρη στὴ συνδρομή της κατάφερε νὰ ἑδραιωθεῖ τὸν ἑπόμενο αἰώνα, εἶναι γεγονὸς ὅτι, γιὰ τὴν ὥρα, ἡ κατάσταση πολλῶν Γάλλων πολιτῶν ἐλάχιστα εἶχε ἀλλάξει. Κάτω ἀπὸ τὴν ἀστικὴ τάξη στεκόταν πάντοτε τὸ πλῆθος τῶν τεχνιτῶν καὶ τῶν λιανοπωλητῶν, καὶ παρέμεινε ἀμετάβλητος ὁ τρόπος ὕπαρξής τους. Ὑπολογίζεται ὅτι πιθανῶς αὐξήθηκαν λίγο, τουλάχιστον στοὺς τόπους καὶ στὰ ἐπαγγέλματα ὅπου μέχρι τότε τὰ συντεχνιακὰ σωματεῖα ἀπαγόρευαν τὴν πλήθυνσή τους. Ἡ ἀσφάλεια τῶν ἰθυνόντων δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ κερδίσει ἀπὸ αὐτό. Πολὺ λιγότερο ἱκανοποιητικὲς παρουσιάζονταν οἱ προοπτικὲς στὶς ἐπαρχίες, ἀφοῦ ἐκεῖ δὲν βρισκόταν καμιὰ λύση γιὰ τὴν ἀγροτικὴ κρίση. Παρέμεναν ἐξαιρετικὰ πολυάριθμοι οἱ χωρικοὶ ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι δὲν κατεῖχαν γῆ ποὺ νὰ τοὺς ἐξασφαλίζει αὐτάρκεια, καὶ οὔτε ἔβρισκαν γῆ γιὰ νὰ νοικιάσουν. Ὅπως εἴδαμε παραπάνω, οἱ ἐπίμορτοι γεωργοὶ δὲν ἀπέσπασαν καμιὰ ὠφέλεια ἀπὸ τὸ νόμο.

Ὅσο γιὰ τοὺς προλετάριους, ἐπωφελήθηκαν καὶ αὐτοὶ ὅπως καὶ οἱ ὑπόλοιποι ἀπὸ τὴν κατάργηση τῶν ἔμμεσων φόρων, τουλάχιστον στὸ μέτρο ποὺ δὲν τοὺς ἔπλητταν ἀκόμη τὰ διαπύλια τέλη τῶν πόλεων. Στὰ χωριὰ γλίτωσαν ἐπίσης ἀπὸ τὶς

προσωπικὲς χωροδεσποτικὲς ὀφειλές. Οἱ μισθοὶ ἀντιστέκονταν στὴν πτώση τῶν τιμῶν. Παρέμειναν ἀνώτεροι κατὰ τὸ ἕνα τέταρτο ἢ τὸ ἕνα τρίτο ἀπὸ ἐκείνους τοῦ 1790, καὶ οἱ πλούσιες σοδειὲς τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ Διευθυντηρίου προσέφεραν μιὰ προσωρινὴ ἀνάπαυλα στὴ φτωχολογιά. Ὡστόσο, παρέμενε ἀκέραια ἡ ἀπειλὴ τῆς ἀνεργίας, κυρίως γιὰ τοὺς μεροκαματιάρηδες τῶν ἀγρῶν, καὶ ἡ ἀνασφάλεια χειροτέρευε ἀπὸ τὴν παρακμὴ τῆς πρόνοιας. Τέλος, δὲν βελτιώθηκε καθόλου ἡ νομικὴ θέση τῶν ἐργατῶν. Οἱ ἐργατικὲς συντροφιὲς ἀνασυγκροτοῦνταν, καὶ ἱδρύονταν ἐδῶ κι ἐκεῖ ἀλληλοβοηθητικὲς ἑνώσεις οἱ ὁποῖες εὐκαιριακὰ μεταλλάσσονταν σὲ στηρίγματα τῆς ἀντίστασης. Ὅμως συνεχίστηκε ἀδιάλειπτα ἡ ἀπαγόρευση τῶν «συνασπισμῶν» καὶ τῶν ἀπεργιῶν.

Κατὰ τὴν παραμονὴ τῆς 18ης Μπρυμαίρ, ἡ κοινωνία παρουσιαζόταν, στὰ ἀνώτερα στρώματά της, σὲ κατάσταση σύντηξης καὶ ἀναβρασμοῦ. Ὡστόσο, οἱ πρόκριτοι, οἱ ὁποῖοι ἤθελαν νὰ ξαναπάρουν τὰ ἡνία στὰ χέρια τους ὥστε νὰ ἀναδιοργανώσουν τὴν ταξικὴ ἱεραρχία καὶ νὰ ἀποκαταστήσουν τὴν τιμητικὴ ὅσο καὶ χρήσιμη πρωτοκαθεδρία τους, δὲν πλανόνταν ὅταν ὑπολόγισαν πὼς θὰ ἔπρεπε νὰ στηριχτοῦν στὶς ἀπαράλλαχτες συνθῆκες καὶ συνήθειες τῆς ἐθνικῆς ζωῆς. Ἡ τελευταία ἀνεχόταν θέλοντας καὶ μὴ τὰ χτυπήματα ποὺ ἔπληττα τὴν παλαιὰ σωματειακὴ τάξη, ὥστε νὰ τελειώνει μὲ τὴν ἀριστοκρατία. Ἀνεχόταν ἐπίσης τὴν ἠχηρὴ ἐπιτυχία ἑνὸς μικροῦ ἀριθμοῦ προσώπων τὰ ὁποῖα δὲν ἐκτιμοῦσε, μὴ βλέποντας σὲ αὐτὰ παρὰ μόνο πρόσκαιρα μέσα γιὰ νὰ πετύχει τὸν σκοπό της, καὶ θλιβερὲς ἐξαιρέσεις. Εἶναι ἀλήθεια, βεβαίως, πὼς δίπλα στὰ σαλόνια τῆς Μαντὰμ ντὲ Στάλ, τῆς Μαντὰμ Ρεκαμιέ, τῆς Μαντὰμ Κοντορσὲ στὸ Ὠτέιγ, ἄνοιγαν καὶ ἄλλα, ὅπου ἔβλεπε κανεὶς νὰ διαγκωνίζονται ἄνθρωποι κάθε προέλευσης καὶ κάθε κουλτούρας, γύρω ἀπὸ τὸν Μπαρρὰς καὶ τὸν Οὐβράρ, ἢ τὶς γυναῖκες ἐλαφρῶν ἠθῶν μὲ τὶς ὁποῖες συνδέονταν —τὴν Ταλλιέν, τὴν Φορτυνὲ Ἀμελέν, τὴν Ἰωσηφίνα ντὲ Μπωαρναί. Οἱ συλλέκτες ἀνεκδότων ἀξιοποίησαν τὶς τολμηρὲς ἐμφανίσεις καὶ τὴν ἀναισχυντία τῶν γυναικῶν αὐτῶν γιὰ νὰ χαρακτηρίσουν τὴν ἐποχὴ τοῦ Διευθυντηρίου.

Ὅμως τὸ ἀπογοητευτικὸ θέαμα ποὺ παρουσίαζε ἡ λεγόμενη «καλὴ κοινωνία», δηλαδὴ μερικὲς ἑκατοντάδες πρόσωπα, δὲν ἐπηρέαζε τὸν γαλλικὸ λαό. Ἂν οἱ ἀπαισιόδοξοι θεωροῦσαν πὼς εἶχε κλονιστεῖ ὁ σεβασμὸς τῶν ἠθῶν, αὐτὸ ὀφειλόταν στὶς ἀναπόφευκτες παρεκτροπὲς ποὺ προκαλοῦν πάντοτε ὁ ξεριζωμὸς ἑνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ ἀτόμων καὶ ἡ νομισματικὴ ἀστάθεια. Δὲν μποροῦμε νὰ ἀμφιβάλλουμε πὼς ἡ ἐπιθυμία νὰ μειωθοῦν παρόμοια φαινόμενα ἐξηγεῖ ἐν μέρει τὴν προσκόλληση στὸν καθολικισμὸ καὶ στὰ ἐκκλησιαστικὰ σχολεῖα, ἀφοῦ ἡ ἠθικὴ ἐκπαίδευση θεωροῦνταν ἀδιαχώριστη ἀπὸ αὐτά. Ἀκόμη καὶ τὸ ἴδιο τὸ δικαίωμα τοῦ διαζυγίου, μολονότι τακτοποίησε καταστάσεις οἱ ὁποῖες ἀπὸ τὸ Παλαιὸ Καθεστὼς καταδικάζονταν σὰν παρανομίες ἢ σκάνδαλα, δὲν χρησιμοποιήθηκε στὶς κωμοπόλεις καὶ στὰ χωριά. Ἡ προσφυγὴ στὸ διαζύγιο δὲν γινόταν παρὰ μόνον στὶς πόλεις. Καὶ πάλι, μερικὲς φορὲς δὲν ἔβλεπαν σὲ αὐτὸ τίποτε περισσότερο ἀπὸ ἕνα λυσιτελὲς μέσο προκειμένου νὰ ἀποφύγουν τὶς κατασχέσεις. Οἱ ἐπαναστάτες, οἱ ὁποῖοι διεκδι-

κοῦσαν φλογερότερα ἀπ' ὅλους τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἰσότητα στὴ δημόσια ζωή, μόλις ἐπέστρεφαν στὸ σπίτι τους ἀσκοῦσαν τὴ συζυγικὴ καὶ τὴν πατρικὴ ἐξουσία, καθὼς καὶ τὴν ἐργοδοτικὴ διοίκηση, μὲ τὴν ἴδια ἀποφασιστικότητα ποὺ τὸ ἔκαναν καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1789, χωρὶς νὰ συνειδητοποιοῦν πὼς ὑπῆρχε κάποια ἀντίφαση σὲ αὐτὴ τὴ συμπεριφορά. Οἱ Ἰακωβίνοι, ἐχθροὶ τῆς ἀνηθικότητας στὴν ἰδιωτικὴ ζωή, ἀμείλικτοι ἀπέναντι στὶς ἐρωτοτροπίες τῆς κόρης τους, δὲν σκόπευαν νὰ διαλύσουν τὴν οἰκογένεια, οὔτε κὰν νὰ χειραφετήσουν τὴ γυναίκα. Ἔστω καὶ ἂν οἱ γυναῖκες ἔπαιξαν ρόλο σὲ ὁρισμένες «Ἡμέρες», ἐκεῖνοι τὶς ἀπέκλεισαν ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ ἔκλεισαν τὶς λέσχες τους.

γ) Ἡ οἰκονομικὴ ἐλευθερία καὶ ἡ ἰσότητα τῶν δικαιωμάτων

Βλέπουμε λοιπὸν πὼς ἡ συνέχεια τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος στὴν καινούρια κοινωνία ἦταν περισσότερο ἐκτεταμένη ἀπ' ὅ,τι τείνουν νὰ πιστεύουν ὅποιοι παραδίδονται σὲ γενικεύσεις, συνάγοντας τὶς λογικὲς συνεπαγωγὲς τῶν ἀρχῶν ποὺ διακήρυξε ἡ Συντακτική. Σὲ τελευταία ἀνάλυση, αὐτὸ ποὺ συνέβη ἦταν πὼς οἱ πρόοδοι ποὺ πραγματοποιοῦσε ἡ καπιταλιστικὴ συγκέντρωση μετέβαλαν τὴν κοινωνικὴ δομή, ἐνῶ οἱ τεχνικὲς καινοτομίες τῆς πειραματικῆς ἐπιστήμης αὔξησαν τὴν ἀτομικιστικὴ ἀνεξαρτησία μεταμορφώνοντας τὶς ὑλικὲς συνθῆκες τῆς ζωῆς. Ἐξαιτίας αὐτῶν τῶν συνεπειῶν, ἡ οἰκονομικὴ ἐλευθερία παρουσιαζόταν ὡς θεμελιῶδες χαρακτηριστικὸ τῆς νέας τάξης πραγμάτων, καὶ ἄλλωστε οἱ ἐπιχειρηματίες ὑπέτασσαν σὲ αὐτὴν κάθε ἄλλη ἐλευθερία. Ἀλλά, περὶ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, τὰ τολμηρότερα πνεύματα δὲν ὑπολόγιζαν τὴν ἐμβέλειά της, καὶ τὰ ἄμεσα ἀποτελέσματά της δὲν κατάφεραν νὰ κερδίσουν τὴ γενικὴ συναίνεση.

Παραμένει ἀδιαμφισβήτητο ὅτι ἡ οἰκονομικὴ ἐλευθερία ἀποπλάνησε τοὺς Γάλλους, χάρη σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ὄψεις της: ἐννοοῦμε πὼς ὅλοι χαίρονταν τὴ δυνατότητα ποὺ τοὺς δινόταν στὸ ἑξῆς νὰ δοκιμάσουν τὶς εὐκαιρίες τους, ἂν ἐξασφάλιζαν τὰ μέσα γιὰ νὰ γίνουν ἐπιχειρηματίες, καὶ πὼς ἀκόμη καὶ ὁ ἴδιος ὁ μισθωτὸς ἔδινε μεγάλη σημασία στὸ δικαίωμα νὰ ἀπασχολεῖται ὅπου καὶ ὅποτε ἤθελε. Δὲν χρειάζεται νὰ προσθέσουμε πὼς δὲν ἦταν ἡ Ἐπανάσταση αὐτὴ ποὺ γέννησε παρόμοιες φιλοδοξίες, οἱ ὁποῖες εἶναι ἐγγενεῖς στὴν ὕπαρξη τοῦ ἀτόμου: ἁπλῶς τὶς νομιμοποίησε, ἀπελευθερώνοντάς τες. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια, ἡ οἰκονομικὴ ἐλευθερία ἔγινε ἀδιαχώριστη ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες, ἂν ὄχι ἡ πιὸ πολύτιμη ἀπ' ὅλες τὶς φιλοδοξίες, κατὰ κάποιον τρόπο τὸ σύμβολό τους.

Ἡ κοινὴ γνώμη ἀντιμετώπισε μὲ πολὺ μεγαλύτερη ἐπιφύλαξη τὶς τεχνικὲς καινοτομίες, οἱ ὁποῖες ἀπαλλάχτηκαν πλέον ἀπὸ κάθε πρόσκομμα. Οἱ τεχνίτες δὲν ἔδειξαν περισσότερο διατεθειμένοι ἀπ' ὅ,τι στὸ παρελθὸν —ἀπὸ σύνεση, ἀπὸ ρουτίνα, ἀπὸ ἐγωισμό, ἢ ἐπειδὴ τοὺς ἔλειπαν τὰ ἀπαραίτητα κεφάλαια— νὰ τὶς υἱοθετήσουν χωρὶς νὰ προηγηθεῖ ὥριμη σκέψη. Ἡ ἀπέχθεια μεταστράφηκε σὲ ἐχθρότητα ὅταν φάνηκε πὼς ἡ υἱοθέτηση τῶν νέων τεχνικῶν διαδικασιῶν, κυρίως ὅσων βα-

σίζονταν στὶς μηχανὲς καὶ στὸν ἀτμό, συνεπαγόταν τὴν καπιταλιστικὴ συγκέντρωση. Ὁ τεχνίτης φοβόταν μήπως ἐρχόταν ἡ ἡμέρα ποὺ θὰ μεταμορφωνόταν καὶ ὁ ἴδιος σὲ μισθωτό. Ὁ ἐργάτης γνώριζε πὼς τὸ πρῶτο ποὺ ἔκανε ἡ μηχανὴ ἦταν νὰ αὐξήσει τὴν ἀνεργία. Ὁ χωρικὸς προέβλεπε πώς, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ καταργοῦνταν τὰ συλλογικὰ δικαιώματά του, θὰ ἀναγκαζόταν νὰ ἐγκαταλείψει τὴ γῆ.

Ἡ ἀστικὴ τάξη ἐπιθυμοῦσε νὰ ἀνανεώσει καὶ τὶς γεωπονικὲς μεθόδους, ἀφοῦ ὁ ἔγγειος πλοῦτος παρέμενε ἐκεῖνος ποὺ ἐκτιμοῦνταν περισσότερο ἀπ' ὅλους, καὶ ἡ ἀγροτικὴ παραγωγὴ παρεῖχε τὸ κυριότερο μέρος τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος. Τὰ πράγματα ὅμως ἦταν λίγο διαφορετικὰ σὲ σχέση μὲ τὸν βιομηχανικὸ καπιταλισμό. Ἡ ἀστικὴ τάξη τῶν ἐλεύθερων ἐπαγγελμάτων, διαπαιδαγωγημένη ἀπὸ τοὺς οἰκονομολόγους καὶ τοὺς Ἐγκυκλοπαιδιστές, ἐκτιμοῦσε τὴ μεγάλη ἐπιχείρηση ἐπειδὴ σὲ αὐτὴν συνδέονταν ἡ ἐπιστήμη μὲ τὴν παραγωγή, κι ἐπιπλέον παρουσίαζε τὸ πλεονέκτημα ὅτι ἀπορροφοῦσε ἕνα μέρος τῶν ἀπόρων. Παρ' ὅλα αὐτά, ἀντιμετώπιζε διστακτικὰ τὴν παραπέρα ἐπέκτασή της. Ἔβλεπε πίσω ἀπὸ αὐτὴν τὸ χέρι τῶν χρηματιστῶν, ἀπέναντι στοὺς ὁποίους δὲν ἔπαυε νὰ δυσπιστεῖ, καθὼς καὶ τὴν ἀπαίτηση γιὰ γρήγορο πλουτισμό, ὁ ὁποῖος δὲν ταίριαζε στὴν κουλτούρα της, καὶ μάλιστα τὸ ἐνδεχόμενο νὰ δοθεῖ πρωτοκαθεδρία στὴν οἰκονομία —κάτι ποὺ θὰ ἐξασθενοῦσε τὸ ρόλο τῆς πνευματικῆς ζωῆς, γιὰ τὴν ὁποία καυχιόταν ἡ ἴδια, ὅσο καὶ τῆς πολιτικῆς, τὴν ὁποία θεωροῦσε μονοπώλιό της. Ἀκόμη καὶ ἡ πρωτοβουλία ποὺ ἀναπτύχθηκε μεταξὺ τῶν ἐπιχειρηματιῶν παρέμεινε μέτρια, καὶ ἡ ἀνεπάρκεια τοῦ τραπεζικοῦ θεσμοῦ ἐξηγεῖ τὴν ἀτολμία τους. Τίποτε δὲν μαρτυρεῖ καλύτερα πόσο σπάνιο ἦταν τὸ πνεῦμα τοῦ βιομηχανικοῦ ἡγέτη, ἀπὸ τὴ σχεδὸν καθολικὴ προκατάληψη μὲ τὴν ὁποία τὸ ἔθνος ἀντιμετώπισε τὴν ἀγγλικὴ οἰκονομία, καὶ ἀπὸ τὴ γενικὴ πεποίθηση πὼς ἡ τελευταία, θεμελιωμένη στὶς πιστώσεις καὶ καταδικασμένη ἀπὸ τὶς μηχανὲς στὴ διαρκὴ ὑπερπαραγωγή, τὴν ὁποία δὲν μποροῦσαν νὰ ἀπορροφήσουν παρὰ μόνον οἱ ἐξαγωγές, θὰ καταποντιζόταν ἂν ποτὲ τῆς ἔκλεινε ἡ Εὐρώπη τὰ λιμάνια.

Ἡ Ἐπανάσταση θὰ διεύρυνε τὶς προοπτικές, μὲ τὸν ψυχολογικὸ κλονισμὸ ποὺ ὑπέστη, ἂν ἡ Γαλλία διέθετε ἄφθονους ἄνθρακες ὅπως ἡ Μεγάλη Βρετανία, ἢ τουλάχιστον ἂν εἶχε ἐπιταχυνθεῖ ἡ εἰσαγωγὴ τῶν βρετανικῶν μηχανημάτων καὶ τῶν τεχνικῶν ποὺ τὰ χειρίζονταν. Ἀντίθετα, ὁ πόλεμος ἀνέστειλε τὴν ἐπενέργεια τῶν προόδων ποὺ πραγματοποιοῦνταν στὸ ἐξωτερικό. Περὶ τὰ τέλη τοῦ Διευθυντηρίου, αὐτὴ ξανάρχισε νὰ ἐνισχύεται ἀργά· ἀλλὰ ἡ μόνη σχεδὸν ποὺ ἐπωφελήθηκε ἦταν ἡ νηματουργία τοῦ βαμβακιοῦ. Ἀκόμη καὶ αὐτὴ δὲν χρησιμοποιοῦσε τὴ δύναμη τοῦ ἀτμοῦ, ἐνῶ συχνὰ τῆς ἔλειπε καὶ ἡ ὑδραυλικὴ ἐνέργεια. Τέτοια ἦταν ἡ κατάσταση στὸ Παρίσι, τὸ ὁποῖο παρέμεινε γιὰ πολὺ καιρὸ τὸ σημαντικότερο κέντρο τῆς βαμβακονηματουργίας. Τότε ξεχώρισαν μερικοὶ μεγάλοι καπιταλιστὲς ἐπιχειρηματίες, οἱ ὁποῖοι πῆραν στὴν κατοχή τους ἐθνικοποιημένα κτίρια καὶ ἀπασχολοῦσαν μιὰ ἐξαθλιωμένη ἐργατικὴ δύναμη, κυρίως παιδιὰ τὰ ὁποῖα συγκέντρωνε ἡ πρόνοια. Τέτοιοι ἦταν οἱ Ρισὰρ καὶ Λενουὰρ στὸ Παρίσι, ὁ Μπωβὰνς στὸ Παρίσι καὶ

στὴ Γάνδη, ὁ Μπουαγιὲ-Φονφρὲντ στὴν Τουλούζη. Ὅπως συνέβαινε καὶ στὴν Ἀγγλία, πολὺ ἀπεῖχαν ἀπὸ τὸ νὰ ἐξειδικεύονται αὐστηρὰ σὲ κάποιον τομέα. Συνέχιζαν, ὅπως ἔκανε γιὰ παράδειγμα ὁ Τερνώ, τὴν παράδοση τοῦ ἐμπορικοῦ καπιταλισμοῦ, διευθύνοντας ταυτόχρονα μὲ τὰ ἐργοστάσιά τους τεχνίτες τοῦ φασὸν ποὺ ἐργάζονταν στὰ σπίτια τους καὶ χειρώνακτες τῆς ὑπαίθρου. Παράλληλα μὲ τὴ βιομηχανικὴ παραγωγή, ἀσχολοῦνταν καὶ μὲ τὸ ἐμπόριο, μὲ τὶς μεσιτεῖες, μὲ τὶς μεταφορὲς καὶ μὲ τραπεζικὲς ἐργασίες. Οἱ ἀδιαμφισβήτητες ἐπιτυχίες τους, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν ἐντύπωση ποὺ ἄφησαν σὲ μερικοὺς ἱστορικούς, μᾶς ὑπενθυμίζουν πάντοτε πὼς ἡ βιομηχανικὴ ἐπιχείρηση παρέμενε μικροσκοπικὴ καὶ ἐξαιρετικὰ διασκορπισμένη, πὼς στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς χώρας βασίλευαν χωρὶς ἀνταγωνιστὴ οἱ τεχνίτες, καὶ πὼς ἡ Γαλλία οὐσιαστικὰ ἔμενε πάντοτε μιὰ ἀγροτικὴ χώρα.

Ἐπιπλέον, καὶ ἡ στασιμότητα τῆς καλλιεργητικῆς τεχνικῆς μαρτυρεῖ ἰδιαίτερα πόσο ἀσθενικὴ ἦταν ἡ ἄνοδος τοῦ καπιταλισμοῦ. Ὅση συμπάθεια καὶ ἂν ἔδειχναν γιὰ τὶς βρετανικὲς μεθόδους, οἱ ἐπαναστατικὲς συνελεύσεις δὲν τόλμησαν νὰ προσφύγουν στὶς περιφράξεις, οἱ ὁποῖες θὰ ἐπέτρεπαν τὴ γενίκευσή τους. Ἡ Συντακτικὴ ἐπέτρεψε τὸ κλείσιμο τῶν λιβαδιῶν, ὁρίζοντας ταυτόχρονα, προκειμένου νὰ ἁπαλύνει τὴ λαϊκὴ ἐχθρότητα πρὸς αὐτὸ τὸ μέτρο, πὼς ὅποιος ἰδιοκτήτης ἐμπόδιζε μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὴν ἐλεύθερη νομή, ἀπεκδυόταν αὐτόματα τὸ δικαίωμα νὰ στέλνει τὰ κοπάδια του στὰ ξένα χωράφια. Ἀποφασίστηκε πὼς τὰ τεχνητὰ λιβάδια θὰ ἔμεναν προστατευμένα χωρὶς νὰ χρειαστεῖ νὰ περιφραχτοῦν. Καταργήθηκαν ὅλοι οἱ διακανονισμοὶ τῆς καλλιέργειας, πράγμα ποὺ εἶχε ὡς συνέπεια νὰ ἐξαφανιστεῖ ὁ «καταναγκασμὸς τῆς ἀμειψισπορᾶς» —ἡ ὑποχρεωτικὴ ἀμειψισπορά. Χωρὶς αὐτὴν ὅμως, ἡ ἐλεύθερη νομὴ δὲν μποροῦσε νὰ ἀφορᾶ πλέον παρὰ μόνο τὶς κοινόχρηστες γαῖες. Ὡστόσο, ἀφοῦ δὲν ἐπιβλήθηκε αὐταρχικὰ ὁ ἀναδασμὸς γιὰ τὴ συνένωση τῶν ἰδιοκτησιῶν, τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν νομικῶν ρητρῶν ἐκδηλώθηκε τόσο ἀργὰ ὥστε θεωρήθηκε ἀνεπαίσθητο ἀπὸ τοὺς συγκαιρινούς. Ὅταν ἡ Συμβατικὴ ἐπέτρεψε τὴ διανομὴ τῶν κοινόχρηστων γαιῶν, τὸ μοναδικὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ αὐξηθοῦν οἱ ἀπειροελάχιστες ἐκμεταλλεύσεις. Ἡ ἔνδεια ἐνθάρρυνε τὴν καλλιέργεια τῆς πατάτας, τοῦ κιχώριου, τῶν ἐλαιοπαραγωγῶν φυτῶν, ἐνῷ παράλληλα ἡ ἐξαφάνιση τῶν συνδρομητικῶν καὶ χρηστικῶν τελῶν προκάλεσε σημαντικὴ ἐπέκταση τῶν ἀμπελώνων. Αὐτὲς οἱ τροποποιήσεις δὲν διέκοψαν διόλου τὴ συνέχεια, καὶ δὲν σήμαιναν μὲ κανέναν τρόπο τὴν ἔλευση τῆς μοντέρνας γεωργίας.

Συνεπῶς, ἡ πρόοδος τοῦ καπιταλισμοῦ δὲν ἐπιταχύνθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπαναστατικῆς δεκαετίας. Ἀντίθετα, τὰ γεγονότα μᾶλλον στάθηκαν ἡ τροχοπέδη της. Ἡ μεγάλη ἐπιχείρηση συνέχισε νὰ ἀνησυχεῖ τεχνίτες καὶ χωρικούς, χωρὶς νὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς τοὺς προκαλοῦσε περισσότερες ζημιὲς ἀπ' ὅ,τι προηγουμένως. Οὔτε καὶ προκάλεσε τὴ συγκέντρωση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, καὶ δὲν φαίνεται νὰ σχηματίστηκε μιὰ ἀμιγῶς προλεταριακὴ τάξη. Πάντως, στὸ πνεῦμα τῶν ἀνθρώπων ἐκείνου τοῦ καιροῦ παρέμεινε ρευστὴ ἡ διάκριση μεταξὺ τοῦ πλήθους τῶν μικροεργοδοτῶν καὶ τῶν ἐργατῶν συντρόφων ποὺ ἀπασχολοῦνταν σὲ αὐτούς.

Ἐπίσης, δὲν ἀποκαλύπτονταν εὐκρινῶς οἱ ἐνδεχόμενες ἀντιφάσεις μεταξὺ τῆς οἰκονομικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητας τῶν δικαιωμάτων. Ἡ ἀστικὴ τάξη δὲν ἔβλεπε ἐδῶ καμιὰ ἀντίφαση, ἀφοῦ, γι' αὐτήν, ἰσότητα σήμαινε ἁπλῶς πὼς στὸ ἑξῆς ὁ νόμος θὰ ἦταν ἴδιος γιὰ ὅλους. Ὡστόσο, διακηρύσσοντας αὐτὴν τὴν ἀρχὴ γιὰ νὰ ἐξαλείψει τὸ προνόμιο τῆς εὐγενικῆς καταγωγῆς, ἔφερε στὴν ἐπιφάνεια τὴν ἀντίθεση συμφερόντων μεταξὺ τῶν διαφόρων κοινωνικῶν κατηγοριῶν οἱ ὁποῖες συνωθοῦνταν στοὺς κόλπους τῆς Τρίτης Τάξης· ἰδιαίτερα ἐπέτεινε τὴν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτικῆς κοινότητας. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἀνισότητα τῶν συνθηκῶν ἦρθε στὸ προσκήνιο. Ἐπιπλέον, ἀκόμη καὶ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1789, ἐνῶ ἐπέχαιρε γιὰ τὴ λαϊκὴ ἐπανάσταση ἡ ὁποία ἔσωσε τὴν Ἐθνοσυνέλευση, ἡ ἀστικὴ τάξη δὲν ἀπαλλάχτηκε ἀπὸ τὸ φόβο ποὺ τῆς προκαλοῦσαν ἀνέκαθεν ὁ «λαὸς» καὶ ἡ «πλέμπα». Μάλιστα, πρὶν ἀκόμη ἡ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου ἀναγγείλει πὼς ὅλοι οἱ πολίτες δικαιοῦνται νὰ συμμετέχουν στὴν προετοιμασία τῶν νόμων, τὰ μέλη τῆς Συντακτικῆς, ἀκολουθώντας τὸν Σιεγές, ἐξάρτησαν τὸ δικαίωμα ψήφου, καὶ πάνω ἀπ' ὅλα τὴν ἐκλογιμότητα καθενὸς στὰ δημόσια λειτουργήματα, ἀπὸ τὶς ἱκανότητες ποὺ προϋπέθετε ἡ εὐμάρεια.

Καθὼς τὸ ἀπογραφικὸ καθεστὼς προσέφερε τὴ διεύθυνση τοῦ κράτους στὴν ἀστικὴ τάξη, τὸ πρόβλημα τῆς ἰσότητας τῶν δικαιωμάτων τέθηκε καταρχὴν μὲ δική της πρωτοβουλία. Ὡς λύση παρουσιάστηκε ἡ πολιτικὴ δημοκρατία. Ἀλλὰ εὐθὺς ἐξαρχῆς, οἱ δημοκράτες προχώρησαν περισσότερο. Κατήγγειλαν τὴν παντοδυναμία τῶν κατεχόντων πάνω στοὺς μισθωτούς, καὶ οἱ δηκτικὲς ἐπικρίσεις τους προοιμιάζονταν ἐκεῖνες ποὺ θὰ ἐξαπέλυαν μελλοντικὰ οἱ θεωρητικοὶ τοῦ σοσιαλισμοῦ. Ἔδειχναν πόσο μάταιη ἦταν ἡ ἰσότητα τῶν δικαιωμάτων, ἀκόμη καὶ τῶν ἐλευθεριῶν, γιὰ ἐκείνους ποὺ δὲν εἶχαν τὴ δύναμη νὰ τὰ ἀπολαύσουν. Ὡστόσο, ὁ στοχασμός τους ἐξακολούθησε νὰ κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ ἀντίθεση μεταξὺ πλουσίων καὶ φτωχῶν. Μολονότι συνηγοροῦσαν ἀδιάκοπα ὑπὲρ τῶν «ἐνδεῶν», οἱ δημοκράτες δὲν ἔδωσαν ποτὲ ἕναν ἀκριβῆ ὁρισμό τους. Ἡ ἀνάλυσή τους, ποὺ ἡ ἀδυναμία της ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἐπίμονη ἐπιβίωση τῆς ἀρχαϊκῆς οἰκονομίας, δὲν ἔφτασε μέχρι τὸ σημεῖο νὰ δώσει ἔμφαση στὴν ἰδιοποίηση τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ στὴν τεχνικὴ ἐξέλιξη τῶν τελευταίων. Μόνον ὑπὸ τὴν πίεση τῆς ἐπισιτιστικῆς κρίσης ξεπέρασαν τὶς γενικότητες: αὐτὴ τοὺς ὁδήγησε, ἀφενός, στὴν ὑπεράσπιση τοῦ καταναλωτῆ ἀπέναντι στὸν παραγωγὸ —στὴν πραγματικότητα, τοῦ κατοίκου τῆς πόλης ἐναντίον τοῦ χωρικοῦ— καί, ἀφετέρου, στὸ νὰ διεκδικήσουν γιὰ λογαριασμὸ τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου τὴν ἰδιοκτησία τῆς γῆς, μὲ σκοπὸ ὄχι νὰ τὴν ἀφαιρέσουν ἀπὸ τὸν παραγωγὸ ἀλλὰ νὰ νομιμοποιήσουν τὴν ἐθνικοποίηση τῶν προϊόντων του, δηλαδὴ τὴν ἐπίταξη. Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς ὁ Μομορό, καθὼς ὑποστήριζε αὐτὴν τὴ θέση τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1792, προσέθεσε πώς, ἀντιθέτως, ἡ βιομηχανικὴ καὶ ἐμπορικὴ ἰδιοκτησία θὰ παρέμενε ὑπὸ τὴν ἐγγύηση τοῦ ἔθνους. Ἐπιβεβαιωνόταν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, μαζὶ μὲ τὴν παντοδύναμη ἐπίδραση τῶν περιστάσεων, ὁ οὐσιαστικὰ ἀγροτικὸς χαρακτήρας τῆς οἰκονομίας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς.

Τέλος, οἱ Ὀρεινοὶ ἀξίωναν νὰ ἐπιβάλουν τὴν ἐπιδιαιτησία τῆς δημοκρατικῆς Δημοκρατίας (République démocratique, βλ. σημ. σ. 82) μεταξὺ τῶν κατεχόντων καὶ τῶν μισθωτῶν. Προστάτευαν τοὺς πρώτους ἐξαγγέλλοντας τὴ θανατικὴ ποινὴ ἐναντίον τῶν ὀπαδῶν τοῦ «ἀγροτικοῦ νόμου», ἀλλὰ ταυτόχρονα προσπαθοῦσαν νὰ περιορίσουν τὴν περιουσία τους μέσω τῆς κληρονομικῆς νομοθεσίας. Ἔθεσαν στὴν ὑπηρεσία τῶν δεύτερων τὴ δημόσια παιδεία, καὶ προσέφεραν στοὺς πλέον ἀπόκληρους τὸ προσχέδιο ἑνὸς συστήματος ἀσφαλείας. Αὐτὴ ἡ κοινωνικὴ δημοκρατία ἀποτέλεσε τὴ δεύτερη λύση ποὺ προτάθηκε στὸ πρόβλημα τῶν ἴσων δικαιωμάτων. Ἡ ἀνάμνησή της δὲν ἐξαλείφθηκε, ὅμως ἡ ἀστικὴ τάξη ἐπὶ πολὺ καιρὸ τῆς ἀντιπαρέθετε ἀνυποχώρητα τὴ δική της λύση. Φαίνεται πὼς παρ' ὅλα αὐτά, οἱ Ὀρεινοὶ δὲν ἀμφισβητοῦσαν τὴν ἀρχὴ τῆς κληρονομικῆς ἰδιοκτησίας, ὅπως ἔμελλε νὰ κάνει σύντομα ὁ Σαὶν-Σιμόν. Ἀκόμη λιγότερο ἀμφισβητοῦσαν τὴν οἰκονομικὴ ἐλευθερία, ἀφοῦ δέχονταν τὸ καθεστὼς τῆς μέγιστης διατίμησης μόνον ὡς πρακτικὸ μέσο γιὰ τὴ διεξαγωγὴ τοῦ πολέμου. Τεχνίτες καὶ μικρέμποροι δὲν σκέφτονταν διαφορετικά. Δὲν τοὺς ἄρεσαν οἱ «μεγάλοι», οἱ πλούσιοι, ὅμως ἡ θεμελιώδης ἀντίφαση ἦταν πὼς δὲν ἀπεχθάνονταν διόλου τὴν ἰδέα νὰ ἀναρριχηθοῦν καὶ οἱ ἴδιοι μεταξὺ τῶν τελευταίων.

Ἀναρίθμητοι χωρικοὶ παραπονιόνταν μὲ ἐκκλήσεις διαμαρτυρίας πὼς δὲν κρατήθηκε γιὰ λογαριασμό τους ἔστω κι ἕνα τμῆμα τῶν ἐθνικῶν γαιῶν. Συνεπῶς, τὸ μόνο ποὺ ἤθελαν ἦταν νὰ ἀποκτήσουν πρόσβαση στὴν ἰδιοκτησία. Οἱ Ἀβράκωτοι, εἶναι ἀλήθεια, ἔδιναν μεγαλύτερη σημασία στὴ ρύθμιση τῆς οἰκονομίας ἀπ' ὅ,τι οἱ Ὀρεινοί· στὰ λαϊκὰ κινήματα ὅμως μετροῦσαν πολὺ περισσότερο οἱ ἄμεσες ἀνάγκες ποὺ παρόξυναν ἡ ἀκρίβεια καὶ ἡ ἀνεργία, ἀπ' ὅ,τι οἱ ἰδεολογικὲς θεωρήσεις καὶ τὰ σχέδια γιὰ τὸ μέλλον. Μάλιστα, εἶναι πιθανὸ πὼς ὅταν δοκιμάστηκαν τὰ μέτρα ποὺ πρότειναν οἱ Ἀβράκωτοι, αὐτὰ ἔχασαν τὸ κύρος τους, ἀφοῦ στὶς μεταγενέστερες ἀναμνήσεις συνδέονται μὲ τὴν ἐξαθλίωση καὶ μὲ τὰ καθημερινὰ προβλήματα τῶν γραφειοκρατικῶν διανομῶν. Ἄλλωστε, οἱ προλετάριοι ἐξεγείρονταν ἐνάντια στὴ μέγιστη διατίμηση τῶν μισθῶν. Γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους, ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι εὐνοοῦνταν λιγότερο ἀπὸ τὴ φιλελεύθερη οἰκονομικὴ τάξη πῆγαν μὲ τὸ μέρος της ἔστω καὶ παρὰ τὴ θέλησή τους.

Ἡ δημοκρατία, πολιτικὴ εἴτε οἰκονομική, ἔπνεε ἤδη τὰ λοίσθια ὅταν ἐμφανίστηκαν ὁ Μπαμπὲφ καὶ ὁ Μπουοναρρότι γιὰ νὰ προτείνουν τὸν κομουνισμὸ ὡς ἀπαραίτητη προϋπόθεση τῆς ἰσότητας τῶν δικαιωμάτων. Ἀλλὰ καὶ πάλι, οἱ διδαχές τους ἔφεραν τὴ σφραγίδα τῆς ἐποχῆς. Κηρύσσοντας τὸν «ἀγροτικὸ νόμο» πρότειναν οὐσιαστικὰ νὰ μοιραστεῖ ἡ γῆ στοὺς παραγωγούς, καὶ δὲν σχεδίαζαν διόλου νὰ ἐγκαθιδρύσουν τὴ συλλογικὴ παραγωγή. Ὁ κομουνισμός τους περιοριζόταν στὴν κοινωνικοποίηση τῶν προϊόντων, κάτι τὸ ὁποῖο δὲν προχωροῦσε πέρα ἀπὸ τὴ γενίκευση τῆς διευθυνόμενης οἰκονομίας τοῦ ἔτους 2. Γιὰ τὴν ὥρα, παρέμεναν οἱ μοναδικοὶ ἀπόστολοι αὐτῆς τῆς τρίτης λύσης.

Ἡ ἰακωβινικὴ ἐμπειρία ὅμως εἶχε ἤδη ἐπαρκέσει γιὰ νὰ ἀπομακρύνει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀστικῆς τάξης ἀπὸ τὴν ἀδελφοσύνη ποὺ σύστηναν πρὶν ἀπὸ τὸ

1789 ἡ «εὐαίσθητη» ἀγαθοεργία καὶ ἡ αἰσιοδοξία, καὶ ἡ ὁποία συμβούλευε κατὰ τοὺς πρώτους μῆνες τῆς Ἐπανάστασης τὴν ἀπαραίτητη ἀλληλεγγύη τῆς Τρίτης Τάξης. Οἱ πρόκριτοι τρομοκρατήθηκαν, κι αὐτὸ δὲν θὰ τὸ ξεχνοῦσαν. Ἡ 9η Θερμιδὸρ ἐγκαινίασε μιὰ μακρόχρονη περίοδο πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀντίδρασης. Τὸ Σύνταγμα τοῦ ἔτους 3 ἐπανέφερε τὸ ἀπογραφικὸ καθεστὼς τοῦ κήνσου, καὶ φρόντισε νὰ ὁρίσει τὴν ἰσότητα καὶ τὴν ἰδιοκτησία σύμφωνα μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὶς ἀντιλαμβανόταν ἡ ἀστικὴ τάξη. Στὰ χέρια τῆς τελευταίας κατέληξε, ὑπὸ τὸ Διευθυντήριο, τὸ μεγαλύτερο μέρος ὅσων ἀπέμεναν ἀπὸ τὶς ἐθνικὲς γαῖες. Ἐπιπλέον, ὅταν ἡ Δημοκρατία ἐγκατέλειψε στοὺς ἐπικαρπωτές τους, στὶς 14 Βαντὸζ τοῦ ἔτους 7 (4 Μαρτίου 1799), δωρεὰν ἢ μὲ εὐτελὲς τίμημα, ὅσα ἀκίνητα τοὺς εἶχε μισθώσει ἡ μοναρχία, γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἐπωφελήθηκε περισσότερο ἀπ' ὅλους ἡ ἀστικὴ τάξη. Ἐπιπλέον, ἡ ἴδια θεώρησε πρόσφορο νὰ ἀναθεωρήσει τὸ νόμο τῆς 17ης Ἰουλίου 1793, ὥστε νὰ ἀνακτήσει τὰ ἔγγεια εἰσοδήματα τὰ ὁποῖα θεωρήθηκαν ἄκυρα ἐπειδὴ στηρίζονταν σὲ συμβόλαια ποὺ περιεῖχαν ἐκφράσεις δανεισμένες ἀπὸ τὸ φεουδαλικὸ λεξιλόγιο. Τὸ ζήτημα συζητήθηκε, ἀλλὰ τίποτε δὲν πέρασε στὴν πράξη· ὑπῆρχαν δισταγμοί. Πάντως ἐπιβλήθηκε ξανὰ στοὺς χωρικοὺς τῆς Βρετάνης ποὺ κατεῖχαν ἀφέσιμες κυριότητες ἡ ὑποχρέωση νὰ τὶς ἐξαγοράσουν, καὶ εἶναι ἐνδεικτικὸ πὼς ὁ νέος νόμος σχετικὰ μὲ τὴ συναινετικὴ ἐξαρτημένη νομὴ ψηφίστηκε ἀπὸ τοὺς Πεντακόσιους πρὶν ἀπὸ τὴ 18η Φρουκτιδὸρ καὶ ἀπὸ τοὺς Γέροντες ἀργότερα. Σὲ παρόμοια ζητήματα, ἡ ἀστικὴ τάξη ὁμοφωνοῦσε ξανά. Οἱ ἀγρότες ἔβλεπαν πάλι νὰ ἀμφισβητοῦνται τὰ συλλογικὰ δικαιώματά τους, τουλάχιστον στὰ δάση, καὶ νὰ ἀναστέλλεται ἡ διανομὴ τῶν κοινόχρηστων γαιῶν.

Τροποποιήσεις δέχτηκε καὶ ἡ δικαστικὴ μεταρρύθμιση: Καταργήθηκαν τὰ οἰκογενειακὰ δικαστήρια. Περιορίστηκε τὸ πεδίο ἐφαρμογῆς τῆς διαιτητικῆς διαδικασίας. Ἀναστήθηκαν τὰ δικαστικὰ δικαιώματα καταχώρισης. Ἕνας ἄλλος τομέας ποὺ συγκέντρωσε τὴν προσοχὴ ἦταν ἡ οἰκογένεια. Φωνὲς ὑψώθηκαν ἐναντίον τοῦ διαζυγίου, καὶ καταργήθηκαν οἱ νόμοι τοῦ ἔτους 2 οἱ ὁποῖοι τὸ διευκόλυναν. Ὁ Καμπασερὲς ἐξήγησε πὼς τὸ 1793 ἡ ἀναζήτηση τῆς πατρότητας εἶχε ἐπιτραπεῖ μόνο σὲ σχέση μὲ τὸ παρελθόν, καὶ ἀποκαθιστοῦσε ἐν μέρει, στὸ σχέδιο-κώδικα τοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου ποὺ παρουσίασε, τὴν πατρικὴ καὶ τὴ συζυγικὴ ἐξουσία, ἐνῶ ταυτόχρονα μείωνε τὰ δικαιώματα τῶν νόθων παιδιῶν.

Ὡστόσο ἡ ἀντίδραση δὲν προχώρησε πολὺ μακριὰ ἐπειδή, παρ' ὅλα αὐτά, οἱ πρόκριτοι παρέμειναν διαιρεμένοι. Ἐκεῖνοι ποὺ νοσταλγοῦσαν τὸ Παλαιὸ Καθεστὼς δὲν συγχώρησαν τοὺς ἄλλους. Οἱ ὀπαδοὶ τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1789 ποὺ ἔμειναν πιστοὶ στὸ μοναρχισμὸ καταριόνταν τοὺς Δημοκρατικοὺς κι αἰσθάνονταν ἀποτροπιασμὸ γιὰ τοὺς βασιλοκτόνους. Οἱ ἄνθρωποι τοῦ Διευθυντηρίου φοβόνταν τοὺς νεοϊακωβίνους. Ἀκόμη περισσότερο ἐπέτεινε τὴ σύγχυση ὁ ἐπιθετικὸς ἀντικληρικαλισμός, τὸν ὁποῖο συμμερίζονταν πολλοὶ ἐπαναστάτες.

δ) Τὸ κράτος

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος, τὸ κράτος, τὸ ὁποῖο ἐνσάρκωναν ὁ ἀπόλυτος μονάρχης καὶ τὸ θεῖο δίκαιο, ἐξακολουθοῦσε νὰ διατηρεῖ ἕναν προσωπικὸ χαρακτήρα. Ὡστόσο, ἤδη ἀπὸ τὸν 17ο αἰώνα, ἡ συγκεντρωτικὴ διοίκηση ἔτεινε νὰ ἐπιβάλει τὶς γραφειοκρατικὲς ρυθμίσεις της, καὶ προσέδιδε ἀστικὸ χαρακτήρα στὸ κράτος ἐξορθολογίζοντάς το. Αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη σκόνταφτε στὸ κομμάτι τῆς αὐτονομίας ποὺ διατηροῦσαν οἱ διάφορες ἐπαρχίες καὶ πόλεις, καθὼς καὶ στὴ χαοτικὴ πολυμορφία ἑνὸς βασιλείου ποὺ μεγάλωσε καὶ κυβερνιόταν μὲ ἐμπειρικὸ τρόπο, ἀνάλογα μὲ τὶς ἱστορικὲς περιστάσεις ἀλλὰ ἐπίσης, καὶ πολὺ περισσότερο, ἀνάλογα μὲ τὰ προνόμια τῆς σωματειακῆς ἱεραρχίας. Ἡ τάξη ἡ ὁποία κυριαρχεῖ στὴν κοινωνία θεωρεῖ πάντοτε τὸ κράτος, τὸ ὁποῖο συγκροτεῖται ὥστε νὰ ἐπιβάλλει τὸ σεβασμὸ τοῦ θετοῦ δικαίου καὶ νὰ διατηρεῖ τὴν εὐταξία, ὡς προπύργιο τῶν προνομίων της. Ὁ ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ τῆς βασιλικῆς ἰσχύος καὶ τῶν ἀριστοκρατικῶν συμφερόντων γέννησε τὴν Ἐπανάσταση, καὶ ἡ ἀστικὴ τάξη ἔθεσε τέρμα στὴν ἀντίφαση σφετεριζόμενη ἡ ἴδια τὸ κράτος.

Κατάργησε τὰ προνόμια, τῶν ἐπαρχιῶν καὶ τῶν πόλεων ὅσο καὶ τῆς ἀριστοκρατίας, καὶ διακήρυξε τὴν ἰσότητα ὅλων τῶν Γάλλων ἀπέναντι στὸ νόμο. Τὰ ἐνδιάμεσα σώματα, τὰ ὁποῖα ὁ Μοντεσκιὲ θεωροῦσε ὡς τὰ μόνα ἱκανὰ νὰ ἀνασχέσουν τὸν κρατικὸ ἀπολυταρχισμό, ἐξαφανίστηκαν. Οἱ παραδοσιακοὶ θεσμοὶ μετατράπηκαν σὲ ἄγραφο χάρτη, καὶ ἡ ἐθνικὴ ἑνότητα βρῆκε τὴν πραγμάτωσή της στὴ διοικητικὴ ὁμοιομορφία. Στὸ ἑξῆς, ἔτσι φαινόταν, ἡ βούληση τοῦ κράτους δὲν θὰ συνιστοῦσε ἄλλα ἐμπόδια ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀπόσταση καὶ τὶς τεχνικὲς δυσκολίες τῶν ἐπικοινωνιῶν. Μὲ αὐτὴν τὴν ἔννοια, ὁ Τοκβὶλ μπόρεσε νὰ πεῖ πὼς τὰ μέλη τῆς Συντακτικῆς ἐπέστεψαν τὸ ἔργο ποὺ εἶχε προωθήσει στὸ διάβα τῶν αἰώνων ἡ δυναστεία τῶν Καπετιδῶν.

Αὐτὸ ὅμως δὲν ἀποτελοῦσε παρὰ μόνον ἕνα τμῆμα τοῦ ἔργου τους, ἀφοῦ οἱ ἴδιοι σκόπευαν, ἐξαγγέλλοντας τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα καί, πρώτη ἀνάμεσά τους, τὴν ἐλευθερία, νὰ τὰ προστατεύσουν ἀπὸ τὸ κράτος. Κατὰ συνέπεια, τὸ μεταμόρφωσαν. Ἀντικαθιστώντας τὴν κυριαρχία τοῦ ἡγεμόνα μὲ τὴ λαϊκὴ κυριαρχία, ἐκμηδένισαν τὴν προσωπικὴ ἐξουσία. Τὸ κράτος, ἀπὸ ἐξάρτημα τοῦ μονάρχη ὁ ὁποῖος θεωροῦνταν ἰδιοκτήτης του, μεταμορφώθηκε σὲ ἐντολοδόχο τῶν κυβερνωμένων καὶ ἡ ἐξουσία του ὑποτάχτηκε στὶς ἐπιταγὲς τοῦ συντάγματος. Ἡ βασιλεία δὲν ἀμφισβητήθηκε, ὅμως ὁ Λουδοβίκος ΙϚ′ μετατράπηκε στὸν πρῶτο κρατικὸ λειτουργό, δηλαδὴ στὸν πρῶτο ἐπιτετραμμένο τοῦ ἔθνους. Καθὼς μέχρι τότε οἱ ἐντολές του ὑλοποιοῦνταν μὲ τὶς φροντίδες τοῦ διοικητικοῦ μηχανισμοῦ, οἱ ὑπήκοοί του τάχθηκαν ὄχι μόνον ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ ἐναντίον τοῦ κρατικοῦ συγκεντρωτισμοῦ. Ποθοῦσαν νὰ γίνουν κύριοι τῆς τοπικῆς διοίκησης, ἀκόμη περισσότερο ἀπ' ὅσο ἤθελαν νὰ κυριαρχήσουν στὴν κεντρικὴ ἐξουσία. Ἡ λαϊκὴ ἐπανάσταση κυνήγησε τοὺς βασιλικοὺς πράκτορες, καὶ τὴ θέση τους πῆραν τὰ αἱρετὰ συμβούλια τὰ

ὁποῖα ἐγκατέστησε ἡ Συντακτική. Αὐτὴ ἡ αὐτονομία ἀνταποκρινόταν στὴ φυσικὴ κλίση τοῦ ἀνθρώπου ἐναντίον τοῦ συγκεντρωτισμοῦ, ἡ ὁποία παρουσιάζεται ἀκόμη καὶ ὅταν αὐτὸς ἀξιοποιεῖται ὑπὲρ τῶν ἐκπροσώπων τοῦ λαοῦ, ἀναμφίβολα ἐπειδὴ ἡ γραφειοκρατία τὸν καταχρᾶται εὐκαιριακά, ἢ τὸν δυσφημεῖ μὲ τὴν ἀνόητη βαρυθυμία τῆς ρουτίνας, ἢ ἀκόμη καὶ μὲ τὴν ἀμέλειά της· ἀλλὰ ἐπίσης, κι ἐπειδὴ ἡ ὁμοιομορφία ἐρεθίζει τὴν ἀτομικὴ ἀνεξαρτησία καὶ σκοντάφτει στὴν ἄπειρη ποικιλία συμφερόντων καὶ ἰδιότυπων συνηθειῶν τῆς κάθε μιᾶς ἀπὸ τὶς μικρὲς κοινότητες ποὺ ἀπαρτίζουν τὸ ἔθνος.

Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1789, ἑπομένως, δὲν ἐνίσχυσε τὴν κρατικὴ ἐξουσία. Ἀντιθέτως τὴν ἐξασθένισε, συνδέοντας τὸν βασιλιὰ μὲ τοὺς ἐκλεκτοὺς τοῦ ἔθνους καὶ προστάζοντάς τους νὰ σέβονται τὰ δικαιώματα τῶν προσώπων, διαλύοντας τὴν ἐξουσία μὲ τὴν ἀποκέντρωση ποὺ ὠθήθηκε μέχρι τὸ σημεῖο νὰ δημοτικοποιηθοῦν ἡ συλλογὴ τῶν φόρων καὶ ἡ διατήρηση τῆς δημόσιας τάξης. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς πολίτες προχώρησαν ἀκόμη πιὸ μακριά. Στὸ ὄνομα τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας καὶ τοῦ ἄρθρου 6 τῆς Διακήρυξης τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου, τὸ ὁποῖο δὲν ἀπέκλειε τὴν ἄμεση δημοκρατία, ἀξίωναν νὰ μποροῦν νὰ ἀναθεωροῦν τὶς ἀποφάσεις ἐκείνων τοὺς ὁποίους ἐξέλεξαν, καὶ μάλιστα νὰ ἔχουν τὴν ἐξουσία νὰ τοὺς ἀνακαλέσουν. Ἡ ἴδια τάση ἐλευθεριακῆς ἀναρχίας ἐκδηλώθηκε ἐξίσου μεταξὺ τῶν ἀντεπαναστατῶν καὶ τῶν μετριοπαθῶν ὅσο καὶ μεταξὺ τῶν Ἀβράκωτων, καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ σύγκρουσή της μὲ τὴν ἀπαραίτητη ὑπεροχὴ μιᾶς κεντρικῆς ἐξουσίας ἀποκαλύπτει μιὰ ἀπὸ τὶς αἰώνιες ἀντιφάσεις ὅλων τῶν κοινωνιῶν: τὴν ἀντίφαση μεταξὺ ἐλευθερίας καὶ ἐξουσίας, μεταξὺ ἀτόμου καὶ κράτους.

Ἡ ἀστικὴ τάξη δὲν ἀγνοοῦσε διόλου τὶς δυσκολίες. Τόλμησε νὰ ἀναλάβει τὸν κίνδυνο καί, γιὰ νὰ ποῦμε τὴν ἀλήθεια, μιὰ τάξη ἡ ὁποία θριαμβεύει δὲν ἀνησυχεῖ ποτὲ ἀπὸ παρόμοια προβλήματα. Οἱ βίαιοι κλονισμοὶ ποὺ δοκίμασε τὸ κράτος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δεκαετίας δὲν μαρτυροῦν τὴν ἀνικανότητα ἢ τὴ δειλία τῶν μελῶν τῆς Συντακτικῆς: προέκυψαν ἀπὸ τὸν ἀγώνα τῆς Τρίτης Τάξης ἐναντίον τῆς ἀριστοκρατίας, ἀπὸ τὴ στήριξη ποὺ προσέφερε στὴν τελευταία ὁ Λουδοβίκος ΙϚ', ἀπὸ τὴ συνενοχή τους μὲ τὶς δυνάμεις τοῦ ἐξωτερικοῦ. Τὸ ἔθνος ἀναγκάστηκε νὰ συνειδητοποιήσει ξανά, ὅπως εἶχε συμβεῖ πολλὲς φορὲς καὶ στὸ παρελθόν, πὼς ἡ βούλησή του στὸ ἐσωτερικὸ καὶ ἡ ἀσφάλειά του στὰ σύνορα ἀπαιτοῦσαν μιὰ κυβέρνηση μὲ ἁρμοδιότητες ἀνάλογες πρὸς τὸ μέτρο τοῦ κινδύνου.

Ἀφότου ἐγκαταστάθηκε στὴν ἐξουσία στερώντας ἀπὸ τοὺς φτωχοὺς τὸ δικαίωμα τῆς ψήφου καὶ ἀναγνωρίζοντας στοὺς εὔπορους ἁπλῶς τὴ δυνατότητα ἐπιλογῆς μεταξὺ τῶν προκρίτων, ἡ ἀστικὴ τάξη δὲν εἶχε ἀμφιβολία πὼς θὰ κατόρθωνε νὰ διατηρήσει τὴν κυριαρχία της. Ἐπιπλέον, καθὼς τὸ νέο κράτος ἔπρεπε νὰ προστατέψει τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνική της ὑπεροχή, δὲν τὴ συνέφερε νὰ περιπέσουν σὲ παράλυση ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ διοικητικὴ ὀργάνωση. Στὸν κίνδυνο αὐτὸ ὅμως ἐκτίθετο ἡ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία ἐξαιτίας τοῦ αὐστηροῦ διαχωρισμοῦ τῶν ἐξουσιῶν καὶ τῆς ὑπερβολικῆς ἀποκέντρωσης. Τὸ κοινοβουλευτικὸ καθεστὼς θὰ ἀποτελοῦσε πα-

νάκεια γιὰ τὸν πρῶτο, ὁ λίγο ὡς πολὺ αὐστηρὸς ἔλεγχος θὰ γιάτρευε τὴ δεύτερη. Τὰ μέλη τῆς Συντακτικῆς δὲν υἱοθέτησαν οὔτε τὸ ἕνα οὔτε τὸ ἄλλο. Καθὼς δὲν μποροῦσαν νὰ ἐμπιστευτοῦν τὸν Λουδοβίκο ΙϚ', καὶ δὲν τολμοῦσαν οὔτε νὰ τὸν ἀντικαταστήσουν οὔτε νὰ φτάσουν μέχρι τὴ Δημοκρατία, δὲν κατόρθωσαν νὰ συγκροτήσουν μιὰ πραγματικὴ κυβέρνηση. Οἱ περισσότεροι Γάλλοι γιὰ πολὺ καιρὸ δὲν στεναχωρέθηκαν καθόλου γι' αὐτό, ἀφοῦ ἔτσι μποροῦσαν νὰ μὴν πάρουν στὰ σοβαρὰ ὅσα διατάγματα τῆς Συνέλευσης δὲν τοὺς ἄρεσαν. Οὔτε καὶ οἱ ταραχὲς τοὺς ἀνησυχοῦσαν πολύ, γιὰ ὅσο καιρὸ τὶς θεωροῦσαν παροδικές. Χρειάστηκε πρῶτα νὰ χειροτερέψει ὁ ἐμφύλιος πόλεμος καὶ νὰ παρουσιαστεῖ ἡ ἀπειλὴ τῆς ξένης εἰσβολῆς γιὰ νὰ βρεθοῦν μὲ τὴν πλάτη στὸν τοῖχο. Τὸ δίλημμα ἦταν εἴτε νὰ ἐνδώσουν, ἂν ὄχι νὰ παραδοθοῦν, εἴτε νὰ παλινορθώσουν τὴν ἐξουσία τοῦ κράτους. Ἀλλὰ ἡ ἀστικὴ τάξη ἦταν ἤδη διαιρεμένη: ἀρχικὰ οἱ μοναρχικοὶ καὶ κατόπιν οἱ Φεγιαντίνοι προτίμησαν τὴν πρώτη λύση· οἱ ἀδιάλλακτοι διεκδίκησαν τὴ δεύτερη.

Δὲν τὸ κατόρθωσαν αὐτὸ παρὰ μόνο μεταβάλλοντας τὴν κοινωνικὴ θέση τοῦ κράτους. Καθὼς ἀρνοῦνταν νὰ τοὺς ἀκολουθήσουν πολλοὶ ἀπὸ τοὺς προκρίτους οἱ ὁποῖοι εἶχαν σφετεριστεῖ τὸ κράτος, ἐκεῖνοι στηρίχτηκαν στὸν «λαὸ» καὶ διακήρυξαν τὴν πολιτικὴ ἰσότητα. Ἡ Ἡμέρα τῆς 10ης Αὐγούστου φάνηκε νὰ κόβει τὸν γόρδιο δεσμό. Κατάργησε τὴ βασιλεία, κι ἔτσι τίποτε δὲν φαινόταν πιὰ νὰ ἀντιτάσσεται στὴν ὀργάνωση ἑνὸς ἀποτελεσματικοῦ ἐκτελεστικοῦ. Ταυτόχρονα, ἡ ἔλευση τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας ἔμοιαζε νὰ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τοὺς προκρίτους τὴν ἐλεύθερη νομὴ τοῦ κράτους. Στὴν πραγματικότητα, οἱ Δημοκρατικοὶ διαιρέθηκαν καὶ αὐτοὶ μὲ τὴ σειρά τους. Ἡ πρώτη Τρομοκρατία φόβισε τοὺς Γιρονδίνους, οἱ ὁποῖοι στὸ ἑξῆς αἰσθάνονταν ἀπέχθεια γιὰ τὴ δικτατορία. Πάνω ἀπ' ὅλα, ἡ οἰκονομικὴ ἐλευθερία ἀποτελοῦσε δόγμα γι' αὐτούς. Ἀντιθέτως οἱ Ὀρεινοί, οἱ ὁποῖοι συντάχθηκαν μὲ τοὺς Ἀβράκωτους, ὑποχρέωσαν τὴ Συμβατικὴ νὰ δημιουργήσει τὴν Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση, τῆς ἀνέθεσαν τὴ διεύθυνση τῆς οἰκονομίας, μοιράστηκαν τὴ διοίκηση μὲ τοὺς συμμάχους τους καὶ δέχτηκαν πὼς ἔπρεπε νὰ ὠφεληθοῦν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση καὶ οἱ λαϊκὲς τάξεις.

Τὸ κράτος ξανάγινε ἑπομένως αὐταρχικό, ὅταν πέρασε στὰ χέρια τῶν Ἰακωβίνων. Οἱ ὑπηρεσίες του ὡς ἕνα βαθμὸ ἐκδημοκρατίστηκαν. Ἐπιπλέον, ἐπενδύθηκε μὲ ὁρισμένα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς κοινωνικῆς δημοκρατίας. Στὴ διάρκεια τῆς σύντομης ζωῆς τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης ἔγινε ἀντιληπτή, σὰν νὰ φωτίστηκε ἀπὸ τὴ λάμψη μιᾶς ἀστραπῆς, ἡ ἀνυπολόγιστη σημασία ποὺ θὰ εἶχε μελλοντικὰ ἡ ἰσότητα τῶν δικαιωμάτων τὴν ὁποία διακήρυξε τὸ 1789 ἡ ἀστικὴ τάξη προκειμένου νὰ καταδικάσει τὸ προνόμιο τῶν εὐγενῶν. Οἱ Ὀρεινοὶ δὲν ὑποσχέθηκαν νὰ καταργήσουν τὴν ἀνισότητα τοῦ πλούτου, ἐπιχείρησαν ὅμως νὰ τὴν ἐλαττώσουν. Δὲν ἔλπιζαν πὼς ὅλοι θὰ ὠφελοῦνταν πλήρως ἀπὸ τὴν ἰσότητα τῶν δικαιωμάτων, ὅμως ἀνέθεσαν στὴ δημοκρατικὴ Δημοκρατία τὸ καθῆκον νὰ δώσει τουλάχιστον κάποια πραγματικὴ ὑπόσταση σὲ αὐτὴν τὴν ἀρχή.

Ἐπρόκειτο γιὰ ἕνα ἰντερμέδιο. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἰθύνοντες δὲν ἔβλεπαν σ' αὐτὸ

τίποτε περισσότερο ἀπὸ ἕνα πρόσφορο μέσο γιὰ τὴν κοινὴ σωτηρία. Γιὰ νὰ ἀποδώσει καρποὺς ἡ κοινωνικὴ δημοκρατία χρειάζονταν πολὺ χρῆμα καὶ χρόνος. Οἱ ἄμεσες περιστάσεις ἀπαιτοῦσαν νὰ θυσιαστοῦν τὰ πάντα γιὰ τὴ νίκη. Τὸ ἰακωβινικὸ κράτος δέχτηκε τὴ συνδρομὴ ὅλων ἐκείνων οἱ ὁποῖοι προσφέρονταν νὰ τὸ βοηθήσουν, ἔστω καὶ ἂν ἦταν εὐγενεῖς· ἀποδοκίμασε τὸν ἀποχριστιανισμό· ὑπέταξε τὴ διευθυνόμενη οἰκονομία στὶς ἀνάγκες τοῦ στρατοῦ, ἐνῶ ὁ Ἀβράκωτος τὴν προόριζε γιὰ τὴν κάλυψη τῶν δικῶν του ἀναγκῶν· καθὼς ἐνίσχυε ἀδιάκοπα τὸ συγκεντρωτισμό, ἀνέστειλε τὶς ἐκλογές, ἐπέβαλε ἀμείλικτη πειθαρχία, ἐρέθισε τὴν ἐλευθεριακὴ ἀνεξαρτησία καὶ διέψευσε τὶς φιλοδοξίες τῶν λαϊκῶν ἡγετῶν τοὺς ὁποίους συνέτριψε ὅταν τοῦ ἐναντιώθηκαν. Ἄλλωστε, οὔτε οἱ Ἰακωβίνοι οὔτε οἱ Ἀβράκωτοι ὀργάνωσαν κόμμα, μὲ τὴν κυριολεκτικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου, προκειμένου νὰ ἐπιβάλουν τὴ δικτατορία τους. Δροῦσαν μέσα στὸ πλαίσιο τῆς πολιτικῆς δημοκρατίας —στὰ τμήματα, στὴν ἐθνοφρουρά, στὶς λέσχες— καί, παρ' ὅλες τὶς ἐκκαθαρίσεις, συμμετεῖχαν σὲ αὐτὰ καὶ οἱ ὑπόλοιποι πολίτες. Ἀξίωναν νὰ διοικοῦν στὸ ὄνομα τῆς Συμβατικῆς. Ὅταν ἐκείνη ἀποτίναξε τὸ ζυγό, ὁ μηχανισμὸς τοῦ κράτους ξέφυγε ἀπὸ τὰ χέρια τους καὶ τοὺς καταδίκασε στὴν ἀδυναμία. Ἐπιπλέον, δὲν ἐκπροσωποῦσαν μιὰ ὁρισμένη τάξη καὶ στρατολογοῦσαν τὰ μέλη τους ἀπ' ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς Τρίτης Τάξης, ἀπὸ τὸν πλούσιο ἀστὸ μέχρι τὸν προλετάριο. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο ἡ μέγιστη διατίμηση ἔσπειρε τὴ διχόνοια στὶς γραμμές τους. Οἱ χωρικοὶ ποὺ εἶχαν δικές τους ἐκμεταλλεύσεις, οἱ τεχνίτες, οἱ ἔμποροι ὁδηγήθηκαν σὲ σύγκρουση μὲ τοὺς ἐργάτες τους καὶ μὲ τοὺς καταναλωτές.

Ἔπειτα ἀπὸ τὴν 9η Θερμιδόρ, ἡ ἀστικὴ τάξη ποὺ παρέμενε λίγο ὡς πολὺ εἰλικρινὰ Δημοκρατικὴ ξαναπῆρε στὰ χέρια της ὁλόκληρη τὴν ἐξουσία κι ἔσπευσε νὰ ἀποσπάσει ἀπὸ τὸ κράτος τὴ διεύθυνση τῆς οἰκονομίας. Τὸ Σύνταγμα τοῦ ἔτους 3 ἀποκατέστησε τὸ φιλελεύθερο καὶ αἱρετὸ καθεστὼς τὸ ὁποῖο εἶχε ἐγκαινιάσει ἡ Συντακτική. Οἱ Θερμιδοριανοί, ἀποκηρύσσοντας τὴν καθολικὴ ψηφοφορία, θέλησαν νὰ ἐγκαθιδρύσουν μιὰ Δημοκρατία τοῦ κήνσου, τῶν ἰδιοκτητῶν, ὅπως ὑπέδειξε ὁ Μπουασσὺ ντ' Ἀγκλά. Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἔφερε τὴ σφραγίδα τῶν δοκιμασιῶν ποὺ τοὺς ἄφησαν τόσο δυσάρεστες ἀναμνήσεις. Διατηρήθηκαν τὰ ἔκτακτα μέτρα, ἀφενός, εἰς βάρος τῶν ὀπαδῶν τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος, τῶν συνταγματικῶν βασιλοφρόνων καὶ τῶν ρωμαιοκαθολικῶν ἱερέων καί, ἀφετέρου, ἐναντίον τῶν δημοκρατῶν. Μάλιστα, ἐξακολούθησε νὰ προβλέπεται ἡ ἀναστολὴ τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων. Ἡ ἀνάγκη ἑνὸς ἰσχυροῦ ἐκτελεστικοῦ δὲν διέφυγε διόλου ἀπὸ τοὺς Θερμιδοριανούς, γιὰ ὅσον καιρὸ συνεχιζόταν ὁ πόλεμος καὶ καταποντιζόταν τὸ ἀσινιάτο. Ἀπὸ αὐτὸ ἐξαρτιόταν ὄχι μόνο ἡ σωτηρία τῆς Ἐπανάστασης καὶ τῆς Δημοκρατίας τους, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἡ ἴδια ἡ προσωπική τους ἀσφάλεια, ἀφοῦ ἂν διώχνονταν ἀπὸ τὴν κυβέρνηση κινδύνευαν νὰ ἔχουν τὴν ἴδια τύχη μὲ τοὺς Ὀρεινούς. Πίστεψαν πὼς εἶχαν ἐνισχύσει ἀρκετὰ τὶς ἐξουσίες τοῦ Διευθυντηρίου. Ἀδιαφορώντας ὅμως γιὰ τὴν ἀντίφαση τῆς στάσης τους, διευθέτησαν κατάλληλα μιὰ ἐξισορρόπηση τῶν ἐξουσιῶν τοῦ Διευθυντηρίου μὲ ἐκεῖνες τῶν Συμβουλίων, ὥστε μ' ἕναν εὐφυὴ συνδυασμὸ νὰ ἐμποδίζεται

τὸ κράτος νὰ καταπιέζει μὲ ὁποιονδήποτε τρόπο καὶ σὲ ὁποιοδήποτε σημεῖο τῆς ἐπικράτειας τὴν ἐλευθερία δράσης ποὺ ἀπολάμβανε ἡ ἀστικὴ τάξη. Ὁ Σιεγές, διορθώνοντας τὸ δόγμα ποὺ εἶχε στρέψει τὸ 1789 ἐναντίον τῶν εὐγενῶν, ἐξήγησε πὼς ἡ λαϊκὴ κυριαρχία δὲν περιεῖχε διόλου τὸν ἀπολυταρχισμὸ ποὺ εἶχε σφετεριστεῖ ὁ βασιλιάς, καὶ πὼς ὄφειλε νὰ σέβεται τὰ φυσικὰ δικαιώματα ποὺ ὑπῆρχαν πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῆς κοινωνίας. Πρῶτα ἀπ' ὅλα, τὴν ἰδιοκτησία. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ὀπτικὴ γωνία, δήλωσε πὼς ἦταν ἀνεπαρκεῖς οἱ προφυλάξεις τῶν συναδέλφων του.

Ἐπιπλέον, οἱ προφυλάξεις αὐτὲς παρέλυαν τὸ κράτος, μὲ τὶς διαμάχες ποὺ προκαλοῦσαν μεταξὺ τῆς ἐκτελεστικῆς καὶ τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας. Χάρη στὶς περιστάσεις, τὸ Διευθυντήριο αὔξησε τὴν ἐξουσία του: ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς κομισαρίους του, διόρισε πολυάριθμους διοικητικοὺς ἀξιωματούχους καὶ δικαστές· ἐπέκτεινε ἀδιάκοπα μὲ τὰ βουλεύματά του τὴ ρυθμιστικὴ ἐξουσία του, ὅπως ἔκανε προηγουμένως καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας, εἴτε μὲ τὴν ὑποτακτικὴ συγκατάθεση τῶν Συμβουλίων εἴτε ἀγνοώντας τὶς διαμαρτυρίες τους. Τὰ Συμβούλια ὅμως πῆραν ἐκδίκηση στὶς 30 Πραιριὰλ τοῦ ἔτους 7. Ὡστόσο, τὸ Διευθυντήριο δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ διεξαγάγει τὸν πόλεμο παρὰ μόνο προσφεύγοντας σὲ ἔκτακτα μέτρα, καὶ δὲν κατόρθωσε οὔτε νὰ πατάξει τὴν ἀντεπανάσταση στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Γαλλίας οὔτε νὰ ἐπιβάλει τὴ γενικὴ εἰρήνευση. Ἄλλωστε ἡ κοινωνικὴ βάση τοῦ καθεστῶτος ἦταν ὑπερβολικὰ στενή. Στὸ ἑξῆς ἡ Δημοκρατία ἀπέκρουε τὴ συνδρομὴ τοῦ λαοῦ ποὺ τὴν εἶχε θεμελιώσει, ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ τάξη τὴν ὁποία ἀξίωνε νὰ ἐκπροσωπεῖ παρέμενε κατὰ ἕνα μεγάλο μέρος ἐχθρικὴ ἀπέναντί της. Οἱ ἰθύνοντες δὲν μποροῦσαν νὰ διατηρηθοῦν στὴν ἐξουσία παρὰ μόνο νοθεύοντας τὶς ἐκλογικὲς αναμετρήσεις, εἴτε παραβιάζοντας ἀνοιχτὰ τὸ ἴδιο τους τὸ σύνταγμα. Ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία ὅδευε πρὸς τὴν ὑποδούλωση ποὺ τῆς ἐπιφύλασσε ἡ Ὑπατεία, χωρὶς ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τὸ Διευθυντήριο νὰ ἀποκτήσει ἐκεῖνα τὰ προνόμια ποὺ θεωροῦσε ἀπαραίτητα, ὅπως μαρτυροῦν οἱ θεσμοὶ μὲ τοὺς ὁποίους προίκισε τὶς ὑποτελεῖς Δημοκρατίες. Τελικὰ οἱ ἧττες τοῦ ἔτους 7 καὶ ἡ ὕστατη ἔφοδος τῶν Ἰακωβίνων ὁδήγησαν τὴν ἀπογραφικὴ ἀστικὴ τάξη τοῦ κήνσου στὴν ἀπόφαση νὰ προσεταιριστεῖ τὸν Βοναπάρτη, μὲ τὴν ἐλπίδα πὼς ἔτσι θὰ ἀναζωογονοῦσε τὴν ἐκτελεστικὴ ἐξουσία χωρὶς νὰ θιγεῖ ἡ κοινωνικὴ ὑπεροχὴ ποὺ ἀπολάμβανε.

Ὁ πόλεμος καταδίκαζε τὴν Ἐπανάσταση στὴ δικτατορία, καὶ ἡ ἀστικὴ τάξη δεχόταν πὼς αὐτὴ ἡ δικτατορία θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι στρατιωτική· τόσο πολὺ τὴν εἶχε τρομοκρατήσει ἡ ἐμπειρία της ἀπὸ τὸν λαὸ τοῦ ἔτους 2. Ἡ ἡμέρα ποὺ θὰ κυβερνοῦσε ὅπως τὸ ὀνειρευόταν τὸ 1789 δὲν εἶχε ἀνατείλει ἀκόμη. Θὰ ἀργοῦσε πολὺ ἀκόμα νὰ 'ρθει.

ε) Ἡ ἐκκοσμίκευση τοῦ κράτους

Ὅσο ἐνδιαφέρον καὶ ἂν μᾶς προκαλεῖ ὁ πολιτικὸς μετασχηματισμὸς ποὺ γνώρισε τὸ κράτος, σήμερα δὲν μᾶς φαίνεται λιγότερο σημαντικὴ ἡ ἐκκοσμίκευσή του.

Μὲ ὅλους τοὺς κεραυνοὺς ποὺ ἐξαπέλυαν οἱ φιλόσοφοι ἐναντίον τῆς μισαλλοδοξίας τῶν Ἐκκλησιῶν, θεωροῦμε πὼς ἡ ἐλευθερία τῆς συνείδησης θὰ ἔπρεπε νὰ χαραχτεῖ στὴν πρώτη γραμμὴ τῆς Διακήρυξης τοῦ 1789, δίπλα στὴν ἐλευθερία τῆς ἔρευνας ἢ τῆς κριτικῆς, καὶ πὼς ἡ ἐκκοσμίκευση τοῦ κράτους ὄφειλε νὰ ἀπορρέει ἀπὸ αὐτὴν ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικὰ τῆς Ἐπανάστασης. Τὰ μέλη ὅμως τῆς Συντακτικῆς περιορίστηκαν σ' ἕναν ἁπλὸ ὑπαινιγμό, σύντομο καὶ σχεδὸν δειλό, σχετικὰ μὲ τὴν ἀνεξιθρησκία. Μάλιστα, μόνο περὶ τὰ τέλη τῆς χρονιᾶς ἐκείνης καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1790 προχώρησαν λίγο περισσότερο καὶ ἀναγνώρισαν τὰ πολιτικὰ δικαιώματα καὶ στοὺς προτεστάντες καὶ στοὺς Ἑβραίους τῆς Μεσημβρινῆς Γαλλίας. Παρ' ὅλα αὐτά, δὲν δημιούργησαν τὸ πολιτικὸ ληξιαρχεῖο. Ἔτσι, ἂν ὁ καθένας ἀποκτοῦσε τὴν ἐλευθερία νὰ διαλέξει τὴ θρησκεία του καὶ ἀκόμη νὰ τὴν ἀλλάξει, ἔπρεπε ὡστόσο ὁπωσδήποτε νὰ υἱοθετήσει μιὰ θρησκεία.

Ἡ Συνέλευση ἔδειξε ἔμμεσα πὼς στὸ ἑξῆς ἡ νομοθεσία της δὲν θὰ ὑποβαλλόταν στὸν ἐκκλησιαστικὸ ἔλεγχο ὅταν ἀρνήθηκε, στὶς 13 Ἀπριλίου 1790, νὰ διατηρήσει τὸν καθολικισμὸ ὡς ἐπίσημη θρησκεία τοῦ κράτους. Ὡστόσο, κάθε ἄλλο παρὰ τὸν περιέβαλε μὲ τὴν ἀδιαφορία της, ἀφοῦ μάλιστα τοῦ ἀναγνώρισε τὸ μονοπώλιο τῆς δημόσιας λατρείας. Μισθὸ καὶ ἐνδιαίτημα δικαιοῦνταν μόνον οἱ δικοί του ἱερεῖς. Μέχρι τὸ 1792 παρέμεναν ἀπαραβίαστα τὰ οἰκοδομήματα ποὺ τοῦ ἀνῆκαν. Ὁ ἱερέας συνέχισε νὰ καταγράφει τὶς γεννήσεις, τοὺς γάμους καὶ τοὺς θανάτους. Ἡ ἐκπαίδευση καὶ ἡ κοινωνικὴ πρόνοια παρέμειναν στὰ χέρια τῆς Ἐκκλησίας, καὶ διατηρήθηκαν οἱ ἀδελφότητες κληρικῶν οἱ ὁποῖες συντηροῦσαν ἐκπαιδευτήρια καὶ νοσοκομεῖα.

Τὰ μέλη τῆς Συντακτικῆς εὐνόησαν, ὅπως εἶναι φανερό, τοὺς πατριῶτες ἱερεῖς καί, καθὼς γνώριζαν τὸ κύρος ποὺ ἀπολάμβανε ὁ κλῆρος, φοβήθηκαν νὰ θορυβήσουν τὸν πληθυσμό. Ἄλλωστε, ἐκτιμοῦσαν πὼς χρειαζόταν μιὰ θρησκεία, τουλάχιστον γιὰ τὸν λαό. Εἶναι ἐξίσου φανερὸ πὼς δὲν εἶχαν σχηματίσει μιὰ σαφὴ ἰδέα σχετικὰ μὲ τὴν ἐκκοσμίκευση. Ἀντιθέτως, καθὼς ἦταν στὴν πλειονότητά τους νομικοί, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Τρίτης Τάξης ὑποστήριζαν πὼς ἡ Ἐκκλησία ἐμπεριέχεται στὸ κράτος, καὶ συνεπῶς τὸ κράτος μπορεῖ νὰ τὴ ρυθμίζει ὑπὸ τὸν ὅρο νὰ μὴ θίγει τὸ δόγμα ποὺ ἀποδέχεται τὸ σύνολο τῶν πιστῶν. Μάλιστα οἱ γαλλικανοί, ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη, ἀναγνώριζαν ἕναν ἀρκετὰ μεγάλο ρόλο στὸ κράτος. Αὐτὴ ἡ κληρονομιὰ τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος ἐνέπνευσε τὴν Πολιτικὴ Σύνταξη τοῦ Κλήρου, ἡ ὁποία ἦταν ἐγγενῶς ριζικὰ ἀντίθετη στὴν ἐκκοσμίκευση τοῦ κράτους, ἀλλὰ παρ' ὅλα αὐτὰ ἀποτέλεσε τὴ μαγιὰ γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ τελευταίου, ἀφοῦ τὸ σχίσμα τὸ ὁποῖο προκάλεσε, ἀναγκάζοντας πρῶτα τοὺς ἐπαναστάτες νὰ μεταχειρίζονται τοὺς ἀπείθαρχους ἱερεῖς ὡς ἐχθρούς, τοὺς ἀπομάκρυνε προοδευτικὰ καὶ ἀπὸ τὸν συνταγματικὸ κλῆρο καὶ τελικὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν χριστιανισμό.

Ἀπὸ τὸ 1791, κι ἐνῶ ἡ Συντακτικὴ παραχωροῦσε στοὺς ἀπείθαρχους τὴν πρόσβαση στὶς ἐκκλησίες, ὑπῆρχαν διαμερίσματα ποὺ ἔπαιρναν αὐθόρμητα μέτρα γιὰ τὸν καταναγκασμό τους. Μὲ τὸν πόλεμο, αὐτὰ τὰ μέτρα γενικεύτηκαν. Ἔπειτα ἀπὸ

τὴν 10η Αὐγούστου, οἱ ἀπείθαρχοι ἱερεῖς προγράφηκαν. Τουλάχιστον, φαινόταν πὼς ἡ Ἐπανάσταση θὰ περιέβαλλε μὲ τὴν ἀγάπη της ὅσους ἱερεῖς ἐκτέθηκαν γιὰ χάρη της. Ἀντιθέτως, ἡ ἐχθρότητα ποὺ ξεσήκωσαν ὅσοι δὲν ὁρκίστηκαν στὴν Πολιτικὴ Σύνταξη τοῦ Κλήρου (insermentés) ἐπεκτάθηκε καὶ στὴ θρησκεία ποὺ ἐπαγγέλλονταν, κι ἔτσι ζημίωσε καὶ τοὺς συνταγματικοὺς ἱερεῖς ποὺ εἶχαν ὁρκιστεῖ στὴν Πολιτικὴ Σύνταξη τοῦ Κλήρου (assermentés), οἱ ὁποῖοι τὴν ἐπαγγέλλονταν ἐπίσης. Στὶς 20 Σεπτεμβρίου 1792 ἡ Νομοθετικὴ δημιούργησε ἐπιτέλους τὸ πολιτικὸ ληξιαρχεῖο, καὶ θέσπισε τὸ διαζύγιο. Αὐτὸ ἦταν ἕνα ἀποφασιστικὸ βῆμα πρὸς τὴν ἐκκοσμίκευση.

Ἡ θέση τῶν συνταγματικῶν ἱερέων γινόταν ὅλο καὶ πιὸ ἀφόρητη. Ἀπὸ πολιτικὴ ἄποψη, σύντομα θεωρήθηκαν ὕποπτοι, ὡς προσκολλημένοι στὴ βασιλεία καὶ κατόπιν στοὺς Γιρονδίνους. Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1793, ἡ Συμβατικὴ ἐπέτρεψε τὴν ἀπέλαση ὅσων καταγγέλλονταν γιὰ ἀφιλοπατρία, καὶ τοὺς δημιούργησε νέες δυσκολίες μὲ τὸ ἐπαναστατικὸ ἡμερολόγιο καὶ τὴν τήρηση τῆς Δεκάτης. Τέλος, οἱ Ἀβράκωτοι ἐπιχείρησαν νὰ κλείσουν τὶς ἐκκλησίες. Ἡ Συμβατικὴ καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας δὲν ἐνέκριναν τὴν προσφυγὴ στὴ βία, καὶ τὸ διάταγμα τῆς 6ης Δεκεμβρίου ἐπιβεβαίωσε τὴν ἐλευθερία τῆς δημόσιας λατρείας. Στὴν πραγματικότητα αὐτὸ τὸ διάταγμα παρέμεινε νεκρὸ γράμμα, καὶ ἀρχικὰ ἡ 9η Θερμιδὸρ δὲν ἄλλαξε τίποτε σὲ αὐτὸν τὸν τομέα. Ἀντιθέτως, τὴν «2η Ἀβρακωτίδα ἡμέρα» τοῦ ἔτους 2 (18 Σεπτεμβρίου 1794) ὁ Καμπὸν πέτυχε νὰ καταργηθεῖ ὁ προϋπολογισμὸς τοῦ κλήρου, καὶ κατ᾽ αὐτὸν τὸν τρόπο καταργήθηκε ἔμμεσα ἡ Πολιτικὴ Σύνταξη καὶ ὁλοκληρώθηκε ὁ χωρισμὸς Ἐκκλησίας καὶ κράτους.

Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ δρομολογήθηκε ἡ ἀντίδραση, ἀναζωογονήθηκε καὶ ἡ θρησκευτικὴ λατρεία. Ἔπειτα οἱ Θερμιδοριανοὶ ρύθμισαν τὴν τελευταία αὐστηρὰ καὶ τῆς παρέδωσαν τὶς ἐκκλησίες. Ἀπὸ αὐτὸ ἐπωφελήθηκαν οἱ ὑποταγμένοι καὶ οἱ συνταγματικοὶ ἱερεῖς, ἐνῶ οἱ ἀπείθαρχοι ἀνέπτυξαν ὑπόγεια τὴν κρυφὴ ἱεραρχία τους. Μέχρι τὴν 18η Μπρυμαίρ, τὸ Διευθυντήριο εὐνοοῦσε ἢ κατακεραύνωνε τοὺς μὲν καὶ τοὺς δέ, ἀνάλογα μὲ τὶς περιστάσεις.

Παράλληλα, προχωροῦσε ἡ ἐκκοσμίκευση τῆς παιδείας καὶ τῆς κοινωνικῆς πρόνοιας, μὲ τὴν κατάργηση τῶν ἐκπαιδευτικῶν καὶ φιλανθρωπικῶν ἀδελφοτήτων τοῦ κλήρου μετὰ τὴ 10η Αὐγούστου, μὲ τὴν ἐκποίηση τῆς περιουσίας τῶν κολεγίων, τῶν πανεπιστημίων καὶ τῶν νοσοκομείων. Ἡ παιδεία παρέμεινε ἐλεύθερη, ὅμως ἡ Συμβατικὴ πρόσταξε νὰ ὀργανωθεῖ μιὰ δημόσια παιδεία, στὴν ὁποία δὲν εἶχαν καμιὰ θέση οἱ θρησκευτικὲς διδαχές. Μὲ τὸ «Μεγάλο Βιβλίο τῆς Ἐθνικῆς Ἀγαθοεργίας» οἱ Ὀρεινοὶ ἀνέθεσαν τὴν κοινωνικὴ πρόνοια στὴ Δημοκρατία. Τὸ Διευθυντήριο τὴν παρέδωσε στοὺς δήμους καὶ δημιούργησε τὰ Γραφεῖα Ἀγαθοεργίας· δὲν μετέβαλε ὅμως τὴν ἀρχὴ ποὺ τὴ διεῖπε.

Φαινόταν, λοιπόν, πὼς εἶχε ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἐκκοσμίκευση τοῦ κράτους. Στὴν πραγματικότητα δὲν συνέβαινε κάτι τέτοιο, μὲ τὴν ἔννοια ποὺ θεωροῦσαν ἀπαραίτητη οἱ περισσότεροι Δημοκρατικοὶ ὥστε νὰ ἐξασφαλίσουν ἕνα μεταφυσικὸ θεμέ-

λιο στὴν ὠφελιμιστικὴ καὶ πολιτικὴ ἠθική. Καθὼς ἔτρεφαν τὴν αὐταπάτη πὼς ὁ θεϊσμὸς θὰ ἱκανοποιοῦσε τοὺς πιστοὺς καὶ πώς, τουλάχιστον, ἡ λατρεία τῆς Δεκάτης καὶ οἱ ἐθνικὲς γιορτὲς θὰ καταλάμβαναν ἀποτελεσματικὰ τὴ θέση ποὺ κατεῖχαν προηγουμένως οἱ καθολικὲς τελετές, προσπάθησαν νὰ ἐπιβάλουν αὐτὸ τὸ εἶδος ἐθνικῆς θρησκείας τὴν ὁποία ἐπεξεργάστηκαν αὐθόρμητα κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς Ἐπανάστασης, ὥστε νὰ τὴν ἀντιπαραθέσουν στὶς παραδοσιακὲς λατρεῖες. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη, ἡ ἐκκοσμίκευση, ἡ ὁποία πῆρε σάρκα καὶ ὀστὰ σιγὰ σιγὰ ὑπὸ τὴν πίεση τοῦ ἐμφύλιου πολέμου, δὲν ἀπομακρυνόταν ἀπὸ τὸν ἐπιθετικὸ χαρακτήρα ποὺ τὴ συνόδευε ἐξαρχῆς. Ὑπὸ αὐτὴν τὴν ἔννοια, δὲν ἐναρμονιζόταν οὔτε μὲ τὴν ἐλευθερία τῆς συνείδησης καὶ τῆς δημόσιας λατρείας οὔτε μὲ τὸν θετικὸ ὀρθολογισμό, ὁ ὁποῖος ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὴ μεταφυσικὴ καί, γιὰ νὰ ποῦμε τὴν ἀλήθεια, ἐπιβεβαίωνε πὼς ἡ σκέψη τοῦ 18ου αἰώνα δὲν εἶχε ἐξοικειωθεῖ μαζί του.

Ἡ λαίλαπα δὲν ξερίζωσε τὴ χριστιανικὴ παράδοση, ὅμως ἀπέσπασε λίγο ὡς πολὺ ἀπὸ αὐτὴν ἕνα τμῆμα τῶν Γάλλων. Ἀφότου τὸ κράτος ἔπαψε νὰ ἐπιβάλλει τὴν παρακολούθηση τῆς λειτουργίας τῆς Κυριακῆς καὶ τὴν πασχαλινὴ μετάληψη, ἀμέσως ἐξασθένησε ὁ κομφορμισμὸς σὲ πολλὰ διαμερίσματα, κυρίως στὴν περιοχὴ τοῦ Παρισιοῦ καὶ στὴν Κεντρικὴ Γαλλία. Κατὰ τὶς παραμονὲς τῆς 18ης Μπρυμαίρ, ὁ κλῆρος δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἀναλάβει δυνάμεις. Καθὼς εἶχε μείνει δίχως πόρους, καὶ ἐν μέρει εἶχε καταδικαστεῖ στὴν παρανομία καὶ τὴ φυγή, οἱ στρατολογίες του ἐλαχιστοποιήθηκαν. Ἤδη οἱ ἀριθμοί του ἦταν ἀνεπαρκεῖς, καὶ συμπεριλάμβανε πολλοὺς ἡλικιωμένους ἱερεῖς οἱ ὁποῖοι δὲν ἔβρισκαν διαδόχους. Σπαρασσόταν ἀπὸ βαθύτατες διαιρέσεις καὶ ἡ ἱεραρχία του κλονιζόταν. Ὁρισμένοι ἀπείθαρχοι ἱερεῖς ἀποδεικνύονταν ἄκρως ἀνεξάρτητοι ἀπέναντι στοὺς ἐπισκόπους τους, καὶ οἱ συνταγματικοὶ παπάδες ἀμφισβητοῦσαν τὴν ἐξουσία τῶν δικῶν τους. Ὅλο καὶ λιγότεροι ἦταν οἱ πιστοὶ ποὺ τελοῦσαν τὰ μυστήρια. Συχνὰ ἡ θρησκευτικὴ ἀγωγὴ τῶν παιδιῶν ἀποδεικνυόταν ἀδύνατη. Οἱ συνήθειες ἔσβηναν, καὶ κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 19ου αἰώνα χρειάστηκαν μεγάλες προσπάθειες γιὰ νὰ ἀποκατασταθοῦν. Ὅμως οἱ Ἀβράκωτοι δὲν ἀποκήρυξαν τὴν ἐχθρότητά τους, καὶ τὴν κληροδότησαν στοὺς ἀπογόνους τους. Ἔτσι ἡ ἔλλειψη θρησκευτικῆς πίστης, ἡ ὁποία περιοριζόταν πρὶν ἀπὸ τὸ 1789 στοὺς εὐγενεῖς καὶ στὴν ἀστικὴ τάξη, ρίζωσε ἀνάμεσα στὶς λαϊκὲς τάξεις. Μάλιστα, σὲ αὐτὸν τὸν ἀνυπολόγιστης σημασίας νεωτερισμὸ προστέθηκε ἡ ρήξη μεταξὺ τῆς Ἐπανάστασης καὶ τῆς Ἐκκλησίας, ρήξη τῆς ὁποίας οἱ συνέπειες δὲν ἦταν λιγότερο σημαντικές. Ἡ ἐπαναστατικὴ ἀστικὴ τάξη κατέληξε στὴ σκέψη πὼς ἦταν ἀδύνατο νὰ συμβιβαστοῦν οἱ ἀρχὲς τοῦ 1789 καὶ ὁ καθολικισμός, ἐνῶ καὶ ἡ Ἐκκλησία, ἀπὸ τὴν πλευρά της, ὁδηγήθηκε στὸ ἴδιο συμπέρασμα. Ὁ Πίος Ϛ΄ ἤδη ἀπὸ τὸ 1790 καταδίκασε τὴ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καὶ ὁ γαλλικὸς κλῆρος, ὁ ὁποῖος εἶχε δηλώσει ἀρχικὰ πὼς τὴ δεχόταν ἢ τουλάχιστον στὴ μεγάλη πλειονότητά του εἶχε ἀποφύγει νὰ τὴν ἀποκηρύξει, κατέληξε, καθὼς τὸ σχίσμα ὁλοκληρωνόταν, οἱ διώξεις του πολλαπλασιάζονταν καὶ ἡ ἐκκοσμίκευση ἐπιδεινωνόταν, νὰ ταχθεῖ, μὲ ἐξαίρεση τοὺς συνταγματικούς, μεταξὺ τῶν ἐχθρῶν τῆς Ἐπανάστασης.

Ἡ πλειονότητα τοῦ ἔθνους δὲν νοιαζόταν καθόλου γιὰ ὅλα αὐτά. Οἱ ἀρχὲς δὲν ἐνδιέφεραν τὸν κόσμο, καὶ ἀκόμη λιγότερο ἡ σύγκρουσή τους· ἡ καθημερινὴ ἐμπειρία εἶχε διδάξει στοὺς ἀνθρώπους πὼς ἡ ζωὴ καταδικάζει τὴ σκέψη νὰ παλινδρομεῖ ἀνάμεσα στὶς ἀντιφάσεις. Συμφωνοῦσαν μὲ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1789 τῆς ὁποίας ἦταν οἱ πρωτεργάτες, καὶ κυρίως μὲ τὰ κοινωνικὰ ἀποτελέσματά της. Ἀλλά, ταυτόχρονα, ἐπέμεναν στὴ θρησκεία τους, ἀπὸ πεποίθηση, ἀπὸ τὸ συντηρητικὸ ἐνδιαφέρον ποὺ τοὺς συνέδεε μὲ αὐτήν, καὶ γενικότερα ἀκόμη ἀπὸ συνήθεια καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία τῆς γαλήνης, ἀφοῦ οἱ θρησκευτικοὶ καυγάδες χώριζαν τὶς οἰκογένειες καὶ τάραζαν τὴν οἰκιακὴ εἰρήνη. Νὰ καταφέρει τὸ κράτος ὥστε νὰ τελειώνουν ὅλα αὐτὰ καὶ νὰ μὴν τελεῖται στὴν ἐκκλησία πλέον παρὰ μόνο μία λειτουργία, αὐτὴ ἦταν ἡ ἐπιθυμία πολλῶν ἀνθρώπων.

Μιὰ παρόμοια εἰρήνευση δὲν φαινόταν νὰ πλησιάζει, ἐφόσον ἕνα μέρος τοῦ κλήρου, ὑπακούοντας στοὺς ἐκπατρισμένους ἐπισκόπους, ὑποστήριζε τὶς βασιλικὲς συνωμοσίες ποὺ χρηματοδοτοῦνταν ἀπὸ τὴν Ἀγγλία. Μιὰ ἄμεση λύση θὰ ἀπαιτοῦσε νὰ γίνει μιὰ συνεννόηση μὲ τὸν Πάπα, ἡ ὁποία θὰ ἐξασφάλιζε τὴν ὑποταγὴ ἢ τὴν πολιτικὴ οὐδετερότητα τῶν ἱερέων του. Τὸ Διεθυντήριο τὸ εἶχε ἐντοπίσει αὐτὸ ἀπὸ τὸ 1796, ὅμως ἄφησε τὸν Βοναπάρτη νὰ συλλέξει τοὺς καρπούς.

ϛ) Οἱ δημόσιες ὑπηρεσίες

Ὅσο ἀνομοιομορφία καὶ ἂν ἐπιφύλαξαν κατὰ καιροὺς στὴν κεντρικὴ κυβέρνηση οἱ περιστάσεις, κανεὶς δὲν μπόρεσε ποτὲ νὰ ἀμφισβητήσει πὼς ἡ ἀστικὴ τάξη τοποθέτησε σὲ αὐτὴν ἄνδρες ἱκανούς. Μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἄσκησαν τὴν ἐξουσία ἐμπλούτισαν τὴν ἐπάρκειά της, καὶ ἀπὸ αὐτοὺς ὁ Ναπολέων ἄντλησε τὰ καλύτερα στοιχεῖα παίρνοντάς τα στὴν ὑπηρεσία του. Στὴ ζωὴ ὅμως τῶν ὑπηκόων δὲν βαραίνουν μόνον οἱ ἀποφάσεις τῆς νομοθετικῆς ἀρχῆς καὶ οἱ προσταγὲς τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας. Ἐξίσου σημαντικό, ἂν ὄχι σημαντικότερο, εἶναι νὰ λειτουργεῖ ἀποτελεσματικὰ ὁ διοικητικὸς μηχανισμός, κι ἐπιπλέον οἱ ἐπικεφαλῆς του νὰ διαθέτουν συνεργάτες πιστοὺς κι εὐσυνείδητους, ἀφοῦ οἱ ὑφιστάμενοι, οἱ ὁποῖοι βρίσκονται σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὸ κοινό, συμβάλλουν πολὺ στὴ φήμη ποὺ ἀποκτᾶ ἕνα καθεστώς.

Ὅπως οἱ συνελεύσεις, ἔτσι καὶ οἱ διοικήσεις τῶν διαμερισμάτων καὶ τῶν περιφερειῶν στρατολογοῦνταν ἀπὸ τὴν ἀστικὴ τάξη. Ἐκδημοκρατίστηκαν κατὰ κάποιον τρόπο, κυρίως οἱ διοικήσεις, μόλις τὸ 1793. Στὶς πόλεις, οἱ τεχνίτες, οἱ ἔμποροι λιανικῆς, οἱ ἐλεύθερες τέχνες συμμετεῖχαν, σὲ σχετικὰ μεγάλο βαθμό, στὸ γενικὸ συμβούλιο τῆς κοινότητας, ἂν ὄχι στὴ δημαρχία. Τὸ 1793 κυριάρχησαν σὲ αὐτὰ τὰ σώματα. Δίπλα τους ἔπαιρναν θέσεις ἄνθρωποι λιγότερο ἐπιφανῶν ἐπαγγελμάτων καὶ πιὸ περιορισμένης οἰκονομικῆς ἄνεσης —ὑπάλληλοι ἢ ἀκόμη καί, σπανιότερα, μέλη τῶν ἐργατικῶν συντροφιῶν. Αὐτὴ ἡ πρόσμειξη ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ δεινὰ ποὺ ἄρθρωναν μὲ τὴ μεγαλύτερη πικρία στὰ παράπονά τους οἱ πρόκριτοι. Τὸ Διευθυντήριο

ὅμως δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ τὴν τερματίσει ὁλότελα ἀφοῦ ὅσοι παραπονιόνταν, στὴν πλειονότητά τους, παρέμεναν πιστοὶ στὸν βασιλιά. Σὲ αὐτὰ τὰ αἱρετὰ σώματα οἱ πολίτες συνήθιζαν νὰ διαχειρίζονται τὶς δημόσιες ὑποθέσεις καί, ὡς ἕνα βαθμό, ἡ ἱκανότητα καθενὸς καθόριζε τὸ ἂν θὰ προχωροῦσε σὲ ἀνώτερες θέσεις. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο σκέφτηκαν στὴ Συντακτική, καθὼς καὶ στὴ Συμβατικὴ τοῦ ἔτους 3, νὰ εἰσαγάγουν τὴν ἀρχὴ τῆς πολιτικῆς διαβάθμισης. Ἡ ἰδέα δὲν ἐπικράτησε, ὅμως στὴν πράξη οἱ περισσότερες πολιτικὲς σταδιοδρομίες ἄρχιζαν μὲ κάποια μαθητεία παρόμοιου εἴδους. Ἀντιθέτως, στὶς ἐπαρχίες, ὁ σχηματισμὸς τῶν δημοτικῶν ἀρχῶν συχνὰ διέψευδε τὶς ἐλπίδες ποὺ εἶχαν στηριχτεῖ σὲ αὐτές. Ἀναρριχήθηκαν χωρικοὶ ὁλότελα ἀγράμματοι, ἢ ἄλλοι οἱ ὁποῖοι δὲν καταλάβαιναν κὰν τὰ γαλλικά. Προβλέποντας αὐτὴ τὴ δυσάρεστη ἐξέλιξη ὁ Κοντορσέ, μεταξὺ ἄλλων, εἶχε προτείνει ἀπὸ τὸ 1789 τὸ σχηματισμὸ τῶν «μεγάλων κοινοτήτων». Χρειάστηκε νὰ φτάσει τὸ ἔτος 3 γιὰ νὰ προσφύγουν σὲ αὐτὸ τὸ μέτρο, δημιουργώντας τὶς δημοτικὲς διοικήσεις τῶν καντονιῶν οἱ ὁποῖες δανείζονταν ἀπὸ κάθε κοινότητα μόνο ἕναν «πράκτορα» καὶ τὸν βοηθό του. Αὐτὴ ἡ προσπάθεια προσέβαλε τὸ ζωηρὸ ἀκόμη πνεῦμα τῆς τοπικῆς αὐτονομίας, καὶ ἀπέτυχε.

Τὰ τοπικὰ συμβούλια δὲν συνέρχονταν οὔτε πολὺ συχνὰ οὔτε ἦταν μεγάλης διάρκειας οἱ συνεδριάσεις, μὲ ἀποτέλεσμα τὰ μέλη τους νὰ μὴν ἀναλαμβάνουν κουραστικὲς ὑποχρεώσεις μέχρι τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση τοὺς ἐπέβαλε τὴ μονιμότητα. Ἡ μονιμότητα αὐτὴ ἀποτέλεσε εὐθὺς ἐξαρχῆς μιὰ ἀναγκαιότητα, ἐκ τῶν πραγμάτων, γιὰ τὶς δημοτικὲς ἀρχὲς ὅσο καὶ γιὰ τὰ διευθυντήρια τῶν περιφερειῶν καὶ τῶν διαμερισμάτων. Αὐτὰ τὰ σώματα ἦταν ὑποχρεωμένα νὰ διευθύνουν καὶ νὰ ἐπιβλέπουν καθημερινὰ τὴν πορεία τῶν τοπικῶν ὑποθέσεων, κι ἐπιπλέον ἦταν ἐπιφορτισμένα μὲ δικαστικὲς ἁρμοδιότητες. Τὰ διευθυντήρια ἦταν ὑπεύθυνα γιὰ τὴ διοικητικὴ δικαιοδοσία ἡ ὁποία ἦταν ἐξαιρετικὰ πολυάσχολη. Εἶχε τὴ διαχείριση τῆς ἐκποίησης τῶν δημόσιων γαιῶν, τὴ σύνταξη τῶν καταλόγων τῶν ἐκπατρισμένων, τὴν ἐφαρμογὴ ἀναρίθμητων ἐπαναστατικῶν νόμων. Οἱ δημοτικὲς ἀρχὲς παρέμειναν ἁρμόδιες γιὰ τὴν ἐκδίκαση τῶν πταισμάτων καί, μετὰ τὸ 1793, εἰδοποιοῦνταν γιὰ τὶς παραβάσεις τῆς μέγιστης διατίμησης. Ἡ προσήλωση στὸ ἔργο τους ποὺ ἐπέδειξαν οἱ διοικητικοὶ λειτουργοί, σὲ τόσο θυελλώδεις καιρούς, ὑπῆρξε ἰδιαίτερα τιμητικὴ γι' αὐτούς. Ἄλλωστε ἡ ἐπαναστατικὴ ἀστικὴ τάξη, παρ' ὅλους τοὺς περιορισμοὺς τοῦ κήνσου, καὶ ἀκόμη περισσότερο οἱ δημοκράτες Δημοκρατικοί, δὲν παραδέχτηκαν ποτὲ πώς, ἐξαιτίας τῶν ἀπαιτητικῶν καθηκόντων μὲ τὰ ὁποῖα ἐπιφορτίζονταν οἱ αἱρετοὶ ἄρχοντες, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκλέγονται μόνον οἱ πλούσιοι. Χορηγοῦνταν ἀποζημιώσεις ὄχι μόνο στοὺς βουλευτές, ἀλλὰ καὶ στοὺς «κρατικοὺς λειτουργοὺς» ποὺ εἶχαν ἐπίμοχθα καθήκοντα. Παρ' ὅλα αὐτά, δὲν ἔλειψαν ἐκεῖνοι ποὺ ἀναγκάστηκαν νὰ παραιτηθοῦν ἐπειδὴ ἡ ἐπιμέλεια τῶν δημόσιων ὑποθέσεων ἔβλαπτε τὶς ἐπιχειρήσεις τους.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς νεοφερμένους στεροῦνταν ἱκανότητας καὶ χαρακτήρα. Κάποια σταθερότητα θὰ ἦταν ἀπαραίτητη ὥστε νὰ τοὺς ἐπιτρέ-

ψει νὰ ἐξοικειωθοῦν μὲ τὶς λειτουργίες ποὺ ἀναλάμβαναν, ὅμως οἱ ἐκλογὲς ἦταν συχνές. Ἡ Συντακτικὴ ἀνανέωνε κάθε δύο χρόνια κατὰ τὸ ἥμισυ τὶς διοικήσεις τῶν διαμερισμάτων καὶ τῶν περιφερειῶν, καὶ ἐτησίως, κατὰ τὸ ἥμισυ, τὶς δημοτικὲς ἀρχές. Τὸ Σύνταγμα τοῦ ἔτους 3 ἀντικαθιστοῦσε κάθε χρόνο ἕνα ἀπὸ τὰ πέντε μέλη τῆς κεντρικῆς διοίκησης τῶν διαμερισμάτων, καὶ τὰ μισὰ μέλη τῶν δημοτικῶν διοικήσεων. Οἱ ἐκκαθαρίσεις ποὺ μεσολάβησαν ἀπὸ τὸ 1793 ὡς τὸ 1795 αὔξησαν ἀκόμη περισσότερο τὴν ἀστάθεια. Οἱ συχνὲς ἐκλογὲς ἐναρμονίζονταν μὲ τὶς δημοκρατικὲς ἀντιλήψεις καὶ ἀποτελοῦσαν ἕνα μέσο γιὰ νὰ διορθωθεῖ τὸ ἀντιπροσωπευτικὸ σύστημα, καθὼς αὔξαναν τὸν ἀριθμὸ τῶν πολιτῶν οἱ ὁποῖοι ἔλπιζαν πὼς θὰ καλοῦνταν μιὰ μέρα στὴ διαχείριση τῶν δημόσιων πραγμάτων, καὶ συγκέντρωναν τὸ ἐνδιαφέρον τους. Ὑπενθύμιζαν στοὺς ἑκάστοτε ἐκλεγμένους πὼς δὲν ἦταν ἀμετάθετοι. Ὡστόσο ἡ συχνὴ ἐπανάληψή τους, πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι αὔξανε τὴν ἀποχή, δημιουργοῦσε τὸν κίνδυνο νὰ ἐλαττωθεῖ ἡ ἐμπειρία τῶν ἐντολοδόχων. Αὐτὸ τὸ μειονέκτημα γινόταν ἰδιαίτερα αἰσθητό, ἀφοῦ μόλις τότε δρομολογοῦνταν ἡ πολιτικὴ ἐκπαίδευση τοῦ ἔθνους.

Σὲ ὁποιοδήποτε καθεστώς, ἡ συνέχεια καὶ ἡ τελειοποίηση τῶν διοικητικῶν μεθόδων ἐξαρτῶνται ἐν μέρει ἀπὸ τὸ κατώτερο ὑπηρεσιακὸ προσωπικό, ἀπὸ ἐκείνους οἱ ὁποῖοι ὀνομάζονταν τότε «ἀπασχολούμενοι». Ἀρχικὰ οἱ ὑπάλληλοι τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος ἔμειναν στὶς θέσεις τους. Ἔπειτα τὰ διάφορα κόμματα ποὺ ἔρχονταν τὸ ἕνα μετὰ τὸ ἄλλο στὴν ἐξουσία κατέκλυζαν μὲ τοὺς πιστούς τους τὰ κυβερνητικὰ γραφεῖα. Ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν γραφέων ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης, ἐξαιτίας τῶν λειτουργιῶν τὶς ὁποῖες ἀνέλαβε. Ἡ μόρφωση καὶ ἡ ἐπαγγελματικὴ εὐσυνειδησία πολλῶν ἀπὸ τοὺς νεοστρατολογημένους δὲν ἦταν οἱ ἐπιθυμητές. Μετὰ τὸ ἔτος 3, ἡ κατάσταση βελτιώθηκε ἀπὸ μιὰ ἄποψη: ἀνέλαβαν νὰ διευθύνουν τοὺς ὑφισταμένους οἱ κομισάριοι τοῦ Διευθυντηρίου, σταθερότεροι ἀπὸ τὰ αἱρετὰ σώματα. Δυστυχῶς, ἐξαιτίας τῆς νομισματικῆς ἀστάθειας καὶ τῆς δημοσιονομικῆς ἔνδειας οἱ καταχρήσεις, οἱ ὁποῖες κάθε ἄλλο παρὰ ἄγνωστες ἦταν καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1789, γενικεύτηκαν. Ἀκούγονταν ἀνεξάντλητα παράπονα γιὰ τὴ θρυλικὴ διαφθορὰ τῶν πολεμικῶν ἐπιτρόπων καὶ τῶν ἀποθηκάριών τους. Ἕνα ἀπὸ τὰ σχέδια ποὺ κατέστρωσαν οἱ Μπρυμαιρικοὶ ἦταν νὰ σταθεροποιήσουν τὴ διοικητικὴ ἐξουσία καταργώντας τὶς ἐκλογές, καὶ νὰ ἀνασυστήσουν τὶς ἐπαγγελματικὲς δημόσιες ὑπηρεσίες —μὲ σκοπὸ νὰ ἀποκαταστήσουν τὴν παντοδυναμία τοῦ κράτους, ἀναμφίβολα, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἐπάρκεια καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητα σὲ ὅλες τὶς βαθμίδες τοῦ μηχανισμοῦ του. Δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ, γιὰ παράδειγμα, ὅτι ἡ κατάργηση τῶν ἐλεγκτῶν τῶν εἰκοστῶν ἔπληξε καίρια τὴ σύνταξη τῶν καταλόγων τῶν ἄμεσων φόρων, καὶ ὅτι οἱ διοικητικοὶ λειτουργοὶ τῆς ἐπαναστατικῆς ἐποχῆς παραμέλησαν τὴν ἐφαρμογὴ τῆς στατιστικῆς, μιᾶς ἀπὸ τὶς ἀξιοσημείωτες καινοτομίες τῶν προκατόχων τους. Ἡ διευθυνόμενη οἰκονομία κάποια στιγμὴ ὁδήγησε τὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή, ὅμως στὴν πράξη, ἀκόμη καὶ μέχρι τὰ τέλη τοῦ Διευθυντηρίου, ὁ

Φρανσουὰ ντὲ Νεσατὼ ἐξακολουθοῦσε νὰ πιέζει γιὰ τὴν ἐπαναφορὰ τῆς στατιστικῆς μεθόδου.

Ἡ αἱρετὴ ἀρχὴ στὴ δικαστικὴ ὀργάνωση διατηρήθηκε ἐπίσης μέχρι τὴν Ὑπατεία, καὶ δὲν προκάλεσε τόσες δυσκολίες. Πράγματι, ὁ νόμος τῆς 16ης Αὐγούστου 1790, ἐνῶ δὲν ἀπαιτοῦσε ὁποιεσδήποτε τεχνικὲς προϋποθέσεις ἀπὸ τοὺς εἰρηνοδίκες, οἱ ὁποῖοι ἄλλωστε δὲν συμπεριλήφθηκαν ποτὲ στὸ δικαστικὸ σῶμα, ζητοῦσε ἀπὸ τὰ μέλη τῶν δικαστηρίων νὰ διαθέτουν πενταετὴ προϋπηρεσία, εἴτε ὡς δικαστὲς εἴτε ὡς νομικοὶ κανονικὰ συνδεδεμένοι μὲ κάποιο δικαστήριο. Αὐτὴ ἡ προϋπόθεση καταργήθηκε στὶς 22 Σεπτεμβρίου 1792, ὅμως οἱ ἐκλογικὲς συνελεύσεις συνέχισαν νὰ ρυθμίζουν μὲ ἀνάλογο τρόπο τὶς ἐπιλογές τους. Ἡ θητεία τῶν εἰρηνοδικῶν ποὺ διόριζαν ἦταν διετής, ἐνῶ ἡ ἐντολὴ πρὸς τοὺς δικαστὲς διαρκοῦσε πολὺ περισσότερο: ἔξι χρόνια σύμφωνα μὲ τὸ νόμο τοῦ 1790, πέντε σύμφωνα μὲ τὸ Σύνταγμα τοῦ ἔτους 3. Ὅλοι οἱ δικαστικοὶ εἶχαν δικαίωμα ἐπανεκλογῆς καί, μὲ δυὸ λόγια, ἦταν λιγότερο ἐκτεθειμένοι στὴν ἀστάθεια.

Ὁ θεσμὸς τοῦ αἱρετοῦ εἰρηνοδίκη ἀποσποῦσε σταθερὰ θετικὲς ἐκτιμήσεις. Τουλάχιστον ἡ ἐκλογή του προσέλκυε ὑπὸ κανονικὲς συνθῆκες ὅσους ψηφοφόρους συγκέντρωναν καὶ οἱ ἐκλογὲς τῶν δημοτικῶν ἀρχῶν, καὶ ὁ Ναπολέων περίμενε μέχρι τὸ 1804 γιὰ νὰ τὸν καταργήσει. Δὲν φαίνεται νὰ προκάλεσαν πολλὰ παράπονα εἰς βάρος τους τὰ δικαστήρια τῆς περιφέρειας. Οἱ αἰτιάσεις προῆλθαν κυρίως ἀπὸ τὶς ἀδιέξοδες δικονομικὲς περιπλοκὲς τὶς ὁποῖες γέννησαν ἡ βαθμιαία ἑνοποίηση τοῦ δικαίου καὶ οἱ μεταβολὲς τῆς ἐπαναστατικῆς νομοθεσίας. Ἐξυπακούεται πὼς οἱ ἔκτακτες κατασταλτικὲς δωσιδικίες ποὺ θεσπίστηκαν διέγειραν, ὅπως συμβαίνει πάντοτε, μανιώδη ὀργὴ καὶ ἀνεξιλέωτη μνησικακία, ὅμως δὲν φαίνεται νὰ ξύπνησαν καμιὰ κατακραυγὴ τὰ κακουργιοδικεῖα τοῦ κοινοῦ ποινικοῦ δικαίου, οὔτε καὶ τὰ σώματα ἐνόρκων ποὺ τὰ συνόδευαν. Καταργώντας τὴν ἀρχὴ τοῦ αἱρετοῦ δικαστῆ, οἱ Μπρυμαιρικοὶ σκέφτονταν κυρίως πὼς ἔτσι θὰ ἐνίσχυαν τὴν ἐξουσία τοῦ κράτους καὶ θὰ ἐγγυόνταν τὸ μονοπώλιο τῆς ἀστικῆς τάξης ἐπὶ τῶν δικαστικῶν λειτουργημάτων, ἀφενός, ὥστε νὰ ἐνισχύσουν τὸ κῦρος της καί, ἀφετέρου, ἀπὸ ἔγνοια γιὰ τὴν κοινωνικὴ συντήρηση.

Ἡ προσπάθεια ποὺ κατέβαλαν τὰ μέλη τῆς Συντακτικῆς νὰ ἀποτρέψουν τὴν προσφυγὴ τῶν ἀντιδίκων στοὺς δικαστὲς καὶ στοὺς νομικούς, ἐπιτρέποντάς τους νὰ διευθετοῦν τὶς διαφορές τους μὲ λιγότερα ἔξοδα, ἀπέτυχε. Τὴν ἐποχὴ τοῦ Διευθυντηρίου καταργήθηκαν ἡ διαιτητικὴ διαδικασία καὶ τὰ οἰκογενειακὰ δικαστήρια, ἐπειδὴ οἱ ἰδιῶτες ποὺ καλοῦνταν νὰ κρίνουν τὶς ὑποθέσεις τους εἴτε δὲν ἐνέπνεαν ἐμπιστοσύνη καθὼς στεροῦνταν νομικῆς παιδείας, εἴτε, ἀπὸ ἔλλειψη αὐτοπεποίθησης, χρησιμοποιοῦνταν στὴν πραγματικότητα ὡς παραπέτασμα ἐπαγγελματιῶν νομικῶν, τοὺς ὁποίους καλοῦσαν νὰ ὑπαγορεύσουν τὶς ἀποφάσεις τους. Κι ἐξάλλου ὁ κόσμος δὲν ἔπαψε νὰ προσφεύγει στοὺς εἰσαγγελεῖς ἢ στοὺς «πρωτέκδικους», καὶ στοὺς δικηγόρους ἢ στοὺς «ἀνεπίσημους συνηγόρους», μολονότι ἡ χρήση τους εἶχε γίνει προαιρετική. Ἔτσι ἡ δικαιοσύνη συνέχισε νὰ εἶναι πολυέξοδη. Ἐπι-

πλέον, τὸ Σύνταγμα τοῦ ἔτους 3 δὲν διατήρησε παρὰ μόνον ἕνα πολιτικὸ δικαστήριο καὶ τρία ἕως ἕξι σωφρονιστικὰ δικαστήρια σὲ κάθε διαμέρισμα καί, καθὼς κατάργησε τὶς περιφέρειες, συγκέντρωσε ὅλες τὶς ἀντιδικίες στὴν κεντρικὴ διοίκηση τοῦ διαμερίσματος. Οἱ καθυστερήσεις καὶ τὰ ἔξοδα μετακίνησης αὐξήθηκαν. Ἐπιπλέον, οἱ Μπρυμαιρικοὶ ἀναγνώρισαν ἐπίσημα τὴν κατακύρωση τῶν διαδικαστικῶν ἐξόδων ὑπὲρ τῶν «ὑπουργικῶν ἀξιωματούχων», ἑνὸς θεσμοῦ ὁ ὁποῖος ἐπαναφέρθηκε πρὸς ὄφελος τῆς ἀστικῆς τάξης.

Οἱ ἐπικρίσεις ποὺ ἐκτοξεύονταν τὴν ἐποχὴ τῆς 18ης Μπρυμαὶρ ἀφοροῦσαν κυρίως τὴν ἀνεπάρκεια τῆς κατασταλτικῆς δίωξης. Οἱ «εἰσαγγελίες» οἱ ὁποῖες καταργήθηκαν ἀπὸ τὴ Συντακτική, πρακτικὰ δὲν εἶχαν ἀνασυσταθεῖ ἀκόμη. Ἡ ἀνακριτικὴ διαδικασία παρέμενε καταρχὰς στὰ χέρια τοῦ ἀξιωματικοῦ τῆς χωροφυλακῆς καὶ τοῦ εἰρηνοδίκη· κατόπιν τὴν ἀναλάμβανε ὁ πρόεδρος τοῦ πολιτικοῦ δικαστηρίου μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ προέδρου τῶν ἐνόρκων κατηγόρων. Ὅταν ἡ ὑπόθεση ἔφτανε στὸ ἀκροατήριο, πρότεινε τὴν ποινὴ ὁ αἱρετὸς δημόσιος κατήγορος. Ὁ ἐθνικὸς κομισάριος, ὁ ὁποῖος καταργήθηκε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1792 καὶ ἐπαναφέρθηκε ἀπὸ τὸ Σύνταγμα τοῦ ἔτους 3, ἔλεγχε μόνον τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου καὶ τὴν ἐκτέλεση τῶν ποινῶν. Ἡ ἀνασύσταση τῆς εἰσαγγελίας δὲν πραγματοποιήθηκε παρὰ βαθμιαῖα, στὴν πορεία τῆς ἑπόμενης δεκαετίας.

Ἡ μεταρρύθμιση τῆς ποινικῆς δικονομίας ἀπασχόλησε ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ τὴ Συντακτική, καὶ παραμένει ἕνα ἀξιομνημόνευτο ἐπίτευγμά της. Δὲν ἀμφισβητήθηκε ποτὲ ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ θεσμοῦ τῶν ἐνόρκων, ἔστω καὶ ἂν προκαλοῦσε συζητήσεις ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἐπιλέγονταν, ἐπειδὴ ἔτειναν νὰ δεσπόζουν σὲ αὐτὸν τὰ συντηρητικὰ συμφέροντα. Τὰ τακτικὰ δικαστήρια φαίνεται πὼς σεβάστηκαν τὶς νέες διατάξεις. Ἐπιπλέον ἡ Συνέλευση προσπάθησε νὰ προστατεύσει τὸν κατηγορούμενο στὶς εἰδικὲς δωσιδικίες τὶς ὁποῖες διατήρησε στὸν στρατὸ καὶ στὸ ναυτικό. Εἰσήγαγε κι ἐκεῖ τὸ θεσμὸ τῶν ἐνόρκων, καὶ μὲ αὐτὴν τὴν ἰδιότητα ἀνέβαιναν στὰ δικαστικὰ ἕδρανα οἱ στρατιῶτες καὶ οἱ ναῦτες. Ἂν τελικὰ δημιούργησε τὸ Ἐθνικὸ Ἀνώτατο Δικαστήριο γιὰ τὰ ἐγκλήματα καθοσιώσεως κατὰ τοῦ ἔθνους, διευθέτησε καὶ τὴ δική του λειτουργία μὲ ἀνάλογο τρόπο.

Παρ' ὅλα αὐτά, ἐξαιτίας τοῦ ἐμφύλιου πολέμου οἱ ἐγγυήσεις τοῦ κοινοῦ ποινικοῦ δικαίου περιορίστηκαν, ἐγκαταλείφθηκαν καὶ παραβιάστηκαν. Οἱ Ἐπιτροπὲς ἐρευνῶν, ἐπαγρύπνησης ἢ Γενικῆς Ἀσφαλείας τῶν συνελεύσεων ἀπέκτησαν τὴ δυνατότητα νὰ διατάζουν ἔρευνες καὶ συλλήψεις χωρὶς τὴν παρέμβαση δικαστικῶν λειτουργῶν. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας. Οἱ τοπικὲς ἀρχὲς τὶς μιμοῦνταν κάθε φορὰ ποὺ ἔκριναν πὼς οἱ περιστάσεις ἀπαιτοῦσαν κάτι τέτοιο, καὶ μεταξὺ τοῦ 1793 καὶ τοῦ 1795 οἱ τρομοκρατικοὶ νόμοι τοὺς παραχωροῦσαν διακριτικὴ εὐχέρεια. Στὴν πραγματικότητα, τὸ Διευθυντήριο κληρονόμησε αὐτὴν τὴν κατάσταση, καὶ μάλιστα οἱ ἐπίτροποί του δὲν ἀπέφυγαν νὰ χρησιμοποιήσουν ἀκόμη καὶ τὶς προληπτικὲς κρατήσεις προκειμένου νὰ προετοιμάσουν «σωστὰ» τὶς ἐκλογές. Ὅσο γιὰ τὰ ἔκτακτα δικαστήρια, οἱ τύποι τους ἁπλοποιήθηκαν καὶ τελικὰ ἡ Συμ-

βατική πρόσταξε νὰ ἐπιβάλλεται ἡ θανατικὴ καταδίκη μὲ τὴν ἁπλὴ ἐπαλήθευση τῆς ταυτότητας τῶν ἐκπατρισμένων ἢ τῶν ἐκτοπισμένων, τῶν στασιαστῶν ποὺ συλλαμβάνονταν μὲ τὸ ὅπλο στὸ χέρι, καὶ ὅλων τῶν προσώπων ποὺ κηρύσσονταν «ἐκτὸς νόμου». Τὸ Διευθυντήριο προσέφυγε ἐπίσης στὶς στρατιωτικὲς ἐπιτροπές, καὶ δὲν δεσμεύτηκε ἀπὸ νομικὲς ἀναστολὲς ὅταν χρειάστηκε νὰ ἀντιμετωπίσει τοὺς Μπαμπεφιστές. Ἡ κοινὴ γνώμη δὲν ἔτρεφε τὴν ψευδαίσθηση πὼς τὰ μέλη του, ὅποια καὶ ἂν ἦταν αὐτά, καθὼς καὶ ἡ πολιτικὴ ἀστυνομία τους, θὰ δέχονταν παρόμοιους περιορισμοὺς ὅσο δὲν ἐπέστρεφε ἡ εἰρήνη. Οὔτε καὶ περίμενε νὰ δεῖ τὴν κυβέρνηση νὰ ἐγκαταλείπει τὴ διοικητικὴ δωσιδικία σὲ ἀνεξάρτητους ἐπαγγελματίες. Πάντως παραπονιόταν ἐπειδὴ ἀναβαλλόταν συνεχῶς ἡ κωδικοποίηση τῆς ἀστικῆς νομοθεσίας, ποὺ ἦταν τόσο νέα καὶ εὐμετάβλητη μετὰ τὸ 1789. Ὁ μόνος κώδικας ποὺ υἱοθέτησε ἡ Συντακτικὴ ἦταν ὁ ἀγροτικός, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1791. Ἡ Συμβατικὴ ἄρχισε νὰ συζητᾶ τὸν ἀστικὸ κώδικα τὸ 1793, καὶ ξανὰ μετὰ τὴν 9η Θερμιδόρ, ὅμως δὲν κατέληξε πουθενά. Τὸ σχέδιο ποὺ παρουσιάστηκε τὸ 1796 ἀπὸ τὸν Καμπασερὲς παρέμεινε μετέωρο, καὶ τὰ Συμβούλια περιορίστηκαν μὲ καθυστέρηση στὴν ψήφιση τοῦ κώδικα τῶν ὑποθηκευμάτων. Ἡ ἀργοπορία δὲν ἐξηγεῖται μόνον ἀπὸ τὸ τεράστιο μέγεθος τοῦ ἔργου καὶ ἀπὸ τὶς ταραγμένες περιστάσεις. Συνέβαλαν ἐπίσης οἱ νόμοι τῶν Ὀρεινῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχαν προικιστεῖ μὲ ἀναδρομικὴ ἰσχύ, καὶ κατόπιν οἱ δισταγμοὶ τῶν ἀντιδραστικῶν καὶ οἱ ἀτελείωτες ἀναδιευθετήσεις τῶν διαφόρων ὑποχρεώσεων ποὺ ἐπιβλήθηκαν ἀπὸ τὴ νομισματικὴ καταστροφή. Ὁ ἀστικὸς κώδικας δὲν πρόλαβε νὰ ὁλοκληρωθεῖ.

Ἡ ὀργάνωση τῶν δημόσιων φόρων τὴν ὁποία ἐγκαθίδρυσε ἡ Συντακτικὴ δοκιμάστηκε ἀπὸ συνεχεῖς μεταβολές, πράγμα διόλου περίεργο, ἂν θυμηθοῦμε πόση δυσαρέσκεια ξεσήκωσαν ἡ κατανομὴ τοῦ φόρου ἔγγειας ἰδιοκτησίας καί, ἀκόμη περισσότερο, τῶν τελῶν οἰκοσκευῆς, μεταξὺ τῶν διαφόρων ἐδαφικῶν μονάδων, καθὼς καὶ πόσο μέτρια ἐπιτυχία γνώρισε ὁ φόρος ἐπιτηδεύματος, ὁ ὁποῖος στηρίχτηκε στὶς δηλώσεις τῶν φορολογουμένων. Ἡ Συμβατικὴ κατάργησε τὸ φόρο ἐπιτηδεύματος στὶς 21 Μαρτίου 1793. Κατόπιν ἔκανε τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὰ τέλη οἰκοσκευῆς, καὶ στὶς 21 Φλορεὰλ τοῦ ἔτους 2 (10 Μαΐου 1794) ἀναθεώρησε τὸν φόρο ἔγγειας ἰδιοκτησίας. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἐμφύλιου πολέμου ἐπιβραδύνθηκε ἡ συλλογὴ τῶν δημόσιων ἐσόδων, καὶ οἱ Ὀρεινοὶ ἐξασφάλισαν πόρους μὲ τὸ ἀναγκαστικὸ δάνειο, μὲ τοὺς ἐπαναστατικοὺς φόρους, μὲ τὴν πληρωμὴ τῶν δασμῶν σὲ σιτηρά, μὲ τὶς ἐπιτάξεις καὶ μὲ τὸν πληθωρισμό. Κατὰ τὸν Θερμιδὸρ τοῦ ἔτους 3, ὅταν τὸ ἀσινιάτο εἶχε χρεωκοπήσει, οἱ ἀντίπαλοί τους ἐπανέφεραν τὰ τέλη οἰκοσκευῆς καὶ τὸ φόρο ἐπιτηδεύματος, ἀλλὰ σὲ νέες βάσεις. Ἐπέβαλαν ὁ φόρος ἔγγειας ἰδιοκτησίας νὰ ἐξοφλεῖται κατὰ τὸ ἥμισυ σὲ εἶδος —ἕνα μέτρο ποὺ βοήθησε σημαντικὰ τὸ Διευθυντήριο μέχρι τὶς 3 Βαντεμιαὶρ τοῦ ἔτους 5 (24 Σεπτεμβρίου 1796), ὁπότε καὶ καταργήθηκε.

Ἡ θερμιδοριανὴ Δημοκρατία δὲν πέτυχε νὰ κατασιγάσει τὶς ἀντιδικίες ἀφότου

ἐπανέφερε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ σύστημα τῆς Συντακτικῆς. Τροποποίησε δυὸ φορὲς τὴν κατανομὴ τῶν τελῶν οἰκοσκευῆς, καὶ πολὺ συχνότερα τοὺς φόρους ἐπιτηδεύματος. Τέλος, κατὰ τὸ ἔτος 7 τὰ Συμβούλια προχώρησαν στὴ γενικὴ ἀναθεώρηση τῶν τριῶν ἄμεσων φορολογικῶν εἰσφορῶν, τοῦ τέλους πρωτοκόλλου καὶ τοῦ χαρτοσήμου, ἐνῶ ταυτόχρονα ἐπέβαλαν ἕναν τέταρτο ἄμεσο φόρο, τὸ φόρο θυρῶν καὶ παραθύρων. Σημειώθηκε ἀξιόλογη πρόοδος μὲ αὐτὴ τὴ διευθέτηση, καὶ οἱ νόμοι τοῦ ἔτους 7 παρέμειναν θεμελιώδεις γιὰ περισσότερο ἀπὸ ἕναν αἰώνα. Ὡστόσο, δὲν ἱκανοποιοῦσαν τοὺς φορολογουμένους. Οἱ ἀνάγκες τοῦ κράτους, εἶναι ἀλήθεια, μειώθηκαν ἀπὸ τὸ 1791 ὥς τὸ ἔτος 7. Ὁ φόρος ἔγγειας ἰδιοκτησίας περιορίστηκε ἀπὸ τὰ 240 ἑκατομμύρια στὰ 210. Ἔτεινε νὰ σταθεροποιηθεῖ σὲ ἕνα εἶδος φορολογίας ἡ ὁποία βεβαιωνόταν σύμφωνα μὲ τεκμήρια, πράγμα τὸ ὁποῖο ἐπιθυμοῦσαν καὶ οἱ καλλιεργητές. Τὰ τέλη οἰκοσκευῆς μειώθηκαν ἀπὸ 60 ἑκατομμύρια σὲ 30· ἐλάττωση ἡ ὁποία ἱκανοποίησε τὸν ἰδιώτη ὡς πρὸς τὴν ἀτομικὴ του φορολογία, ἀλλὰ δὲν κατασίγασε τὰ παράπονα ἀφοῦ ὠφέλησε κυρίως τοὺς πλουσίους τῶν πόλεων. Ἐπιπλέον, ὁ χαρακτήρας τῆς προοδευτικῆς φορολόγησης τοῦ εἰσοδήματος, τὸν ὁποῖο προσέδωσε μέχρις ἕνα βαθμὸ ἡ Συντακτικὴ στὰ τέλη οἰκοσκευῆς, καὶ ὁ ὁποῖος συγκέντρωσε ἔντονες ἐπικρίσεις κατὰ τὴ μεταρρύθμιση τῆς 14ης Θερμιδὸρ τοῦ ἔτους 5 (1η Αὐγούστου 1797), ἐξαφανίστηκε μὲ τὴ μεταρρύθμιση τῆς 3ης Νιβὸζ τοῦ ἔτους 7 (23 Δεκεμβρίου 1798). Ἡ τελευταία προσδιόριζε τὸ φόρο κατ' ἀναλογία πρὸς τὸ ἐνοίκιο, κι ἔτσι προετοίμασε τὴ ρύθμιση ποὺ ἐφάρμοσε γιὰ μιὰ πολύχρονη περίοδο ἡ Ὑπατεία. Καθὼς ὅμως ὁ φόρος ἔγγειας ἰδιοκτησίας ἐξασφάλιζε πάντοτε τὸ κύριο ἔσοδο τοῦ τακτικοῦ προϋπολογισμοῦ, ἡ κατανομή του ἐξακολούθησε νὰ ἀποτελεῖ μιὰ κεφαλαιώδη αἰτία δυσαρέσκειας. Στὸ ἐσωτερικὸ κάθε κοινότητας, ἡ ἐπιβάρυνση μοιραζόταν μὲ τρόπο ποὺ ἦταν κατὰ προσέγγιση δίκαιος, ὅμως μεταξὺ τῶν διαφόρων κοινοτήτων καὶ διαμερισμάτων, καὶ παρ' ὅλες τὶς ἀλλεπάλληλες ἀναπροσαρμογές, ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐπιτευχθοῦν παρόμοια ἀποτελέσματα. Ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν κατάστρωση τοῦ κτηματολογίου, αἴτημα τοῦ 1789, χωρὶς νὰ λαμβάνεται ὑπόψη πὼς κάτι τέτοιο ἀπαιτοῦσε ἔμπειρες ὑπηρεσίες, καθὼς καὶ πολὺ χρῆμα καὶ χρόνο. Μόνον ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἐσωτερικῆς γαλήνης ἐπέτρεψε στὸν Ναπολέοντα νὰ ξεκινήσει αὐτὸ τὸ ἔργο, ποὺ ἔμελλε νὰ διαρκέσει σχεδὸν μισὸν αἰώνα.

Οἱ κύριες μέριμνες τοῦ κράτους ἀφοροῦσαν τὴν εἴσπραξη τῶν φόρων, τὴ χρηματοδότηση τοῦ πολέμου καὶ τὴν τροφοδότηση τοῦ Θησαυροφυλακίου. Ἡ Συμβατικὴ ἄφησε στὶς δημοτικὲς ἀρχὲς τὴ φροντίδα νὰ συντάσσουν τὰ δημοσιονομικὰ ἔγγραφα —μητρῶα καὶ καταλόγους— καθὼς καὶ τὶς εἰσπράξεις. Καὶ σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο σεβόταν ἕνα χαρακτηριστικὸ τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος, καὶ ὁπωσδήποτε ἡ λαϊκὴ ἐπανάσταση δὲν θὰ δεχόταν νὰ μειωθεῖ ἡ αὐτονομία τῶν κοινοτήτων σὲ ἕναν τόσο θεμελιώδη τομέα. Ὅμως πρὶν ἀπὸ τὸ 1789, ἡ βασιλεία, πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι διέθετε, τουλάχιστον σὲ σχέση μὲ τὴ συγκέντρωση τῶν εἰκοστῶν, τοὺς ἐλεγκτὲς οἱ ὁποῖοι κατέβαλλαν προσπάθειες γιὰ νὰ καταστρώσουν μεθοδικὰ τὰ μητρῶα χρησιμοποιώντας πρωτόκολλα φορολογουμένων, ἐπιπλέον ἀνέθετε τὴν εἴσπραξη τῶν

φόρων σὲ ἐπίσημους εἰσπράκτορες. Οἱ τελευταῖοι ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ἐπισπεύδουν τὴν εἴσπραξη ἐπειδὴ εἶχαν νὰ ὑπογράψουν ἐντάλματα πληρωμῶν ὑπὲρ τοῦ Θησαυροφυλακίου· εἶχαν συμφέρον νὰ εἰσπράττουν τοὺς φόρους ἀφοῦ οἱ ἀποδοχές τους ἐξαρτιόνταν ἀπὸ τὶς συνολικὲς εἰσπράξεις τους καί, τέλος, ἦταν ἐξουσιοδοτημένοι νὰ προσφεύγουν στὸν ἐξαναγκασμὸ τῶν κακοπληρωτῶν μὲ τὴν ἀποστολὴ ἔνοπλων εἰσπρακτόρων καὶ μὲ κατασχέσεις. Οἱ μισθωτοὶ ὑπάλληλοι ὅμως μὲ τοὺς ὁποίους ἡ Ἐπανάσταση ἀντικατέστησε τοὺς ἐλεγκτὲς δὲν ἐμψυχώνονταν ἀπὸ κανένα παρόμοιο κίνητρο, οὔτε καὶ διέθεταν τὴ δυνατότητα ἐξαναγκασμοῦ ἢ τὴν ἴδια ἀνεξαρτησία. Μόνο μετὰ τὴ 18η Φρουκτιδὸρ δημιουργήθηκε σὲ κάθε διαμέρισμα μιὰ «Φορολογικὴ Ὑπηρεσία», ἐπιφορτισμένη νὰ φροντίζει γιὰ τὴ σύνταξη τῶν φορολογικῶν καταλόγων ἡ ὁποία, καθὼς εἶχε ἀνατεθεῖ στὸν τοπικὸ κομισάριο τοῦ Διευθυντηρίου καὶ ὄχι σὲ ἐπαγγελματίες, δὲν ἔφερε τὸ ποθητὸ ἀποτέλεσμα. Ἡ Φορολογικὴ Ὑπηρεσία ἔθεσε ἐκ νέου σὲ ἐφαρμογὴ τὴν ἀποστολὴ ἔνοπλων εἰσπρακτόρων στοὺς κοινοτικοὺς φοροεισπράκτορες καὶ στοὺς φορολογουμένους. Μολονότι ἡ εἴσπραξη τῶν δημόσιων ἐσόδων αὐξήθηκε περισσότερο αἰσθητὰ ἀπ' ὅσο λέγεται, ἡ πρώτη φροντίδα τοῦ Διευθυντηρίου ἦταν νὰ στήσει μιὰ εἰδικὴ διοικητικὴ ὑπηρεσία, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὶς τοπικὲς ἀρχές, ὥστε νὰ ἐξασφαλίσει τὴ σύνταξη τῶν φορολογικῶν καταλόγων καὶ τὴν εἴσπραξη τῶν φόρων.

Γιὰ τὸ Θησαυροφυλάκιο οἱ ἄμεσοι φόροι, ἀργοὶ καὶ ἀκανόνιστοι στὴν εἴσπραξη, εἶναι λιγότερο ἀποδοτικοὶ ἀπ' ὅ,τι οἱ ἔμμεσοι φόροι κατανάλωσης. Ὅμως μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες φροντίδες τῆς λαϊκῆς ἐπανάστασης ἦταν νὰ καταργήσει τοὺς τελευταίους, καὶ ἡ Συντακτικὴ δὲν μπόρεσε παρὰ νὰ καθαγιάσει τὴν ἐξαφάνισή τους. Ἐπὶ Διευθυντηρίου, ἡ ἀντιδημοτικότητα τῶν ἔμμεσων φόρων κατανάλωσης ἐμπόδισε τὰ Συμβούλια νὰ δεχτοῦν νὰ ἐπιβαρυνθεῖ τὸ ἁλάτι, καὶ ἀπέτρεψε καὶ τὴν ἐλάχιστη φορολόγηση τοῦ ταμπάκου. Ὁ ἴδιος ὁ Ναπολέων δεσμεύτηκε σ' αὐτὴ τὴν κατεύθυνση μόνο τὸ 1804. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὸ Θησαυροφυλάκιο ἔμεινε χωρὶς τὰ ἐντάλματα πληρωμῶν ποὺ ἀξιοποιοῦσε προηγουμένως, καὶ δὲν μποροῦσε νὰ ὑπολογίζει παρὰ μόνο στὸ δανεισμό, ἔστω καὶ καταναγκαστικό. Χρειαζόταν ὅμως νὰ φροντίσει παράλληλα γιὰ τὴν ἐκκαθάριση τοῦ δημόσιου χρέους, καὶ κατόπιν γιὰ τὰ ἔκτακτα πολεμικὰ ἔξοδα. Ἡ κατάστασή του χειροτέρεψε ἀκόμη περισσότερο ὅταν οἱ Ὀρεινοί, οἱ ὁποῖοι εἶχαν δικαίως ἀγανακτήσει μὲ τὴν ἀπληστία καὶ τὶς καταχρήσεις τῶν χρηματιστῶν καὶ μὲ τὶς συμπαιγνίες τους μὲ κρατικοὺς ὑπαλλήλους καὶ μὲ ἐκπροσώπους τοῦ λαοῦ οἱ ὁποῖες γεννοῦσαν τὴ διαφθορά, τοῦ ἀπαγόρευσαν νὰ προσφεύγει σὲ αὐτοὺς —ἐνῶ ἀπὸ ἀμνημονεύτων χρόνων ἀκριβῶς οἱ χρηματιστὲς ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ συνέδραμαν τὸ Θησαυροφυλάκιο μὲ τὰ βραχυπρόθεσμα δάνειά τους καὶ φρόντιζαν μὲ τὶς προκαταβολές τους γιὰ τὴ συντήρηση τῶν ἐνόπλων δυνάμεων. Μόνο χάρη στὸ ἀσινιάτο καὶ στὴν ἐκποίηση τῶν ἐθνικῶν γαιῶν μπόρεσε τὸ Θησαυροφυλάκιο νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ δημόσιο χρέος καὶ νὰ χρηματοδοτήσει τὸν πόλεμο. Δὲν ἀποδόθηκε χωρὶς λόγο στὶς ἐθνικὲς γαῖες ἡ σωτηρία τῆς Ἐπανάστασης. Οἱ Θερμιδοριανοί, ἐπιστρέφοντας στὴν ἐλευθερία τοῦ ἐπιχειρεῖν, χαλάρωσαν τὰ

ήνία τῶν κρατικῶν προμηθευτῶν. Τὸ Διευθυντήριο, καθὼς ἔμεινε χωρὶς τὸ χαρτονόμισμα τὸ ὁποῖο ζητοῦσαν νὰ ἐκδώσουν οἱ «χειριστὲς τοῦ χρήματος» σχηματίζοντας μιὰ ἐθνικὴ τράπεζα προικισμένη μὲ τὸ ἐκδοτικὸ μονοπώλιο, ὑποχρεώθηκε νὰ καταφύγει στὰ μέσα ποὺ εἶχε χρησιμοποιήσει ἐπανειλημμένα καὶ τὸ Παλαιὸ Καθεστώς: κατασπατάληση τῆς δημόσιας περιουσίας, ἀδιάκοπος πολλαπλασιασμὸς ὁμολόγων χωρὶς ἀντίκρισμα, χρεωκοπίες.

Ὁ πληθωρισμὸς καὶ ἡ οἰκτρὴ ἔνδεια τοῦ Θησαυροφυλακίου ποὺ ἐπακολούθησε, συνεπέφεραν κοινωνικὲς συνέπειες μὲ τὶς ὁποῖες θὰ ἀσχοληθοῦμε παρακάτω. Ἀποτέλεσαν μιὰ συμπληρωματικὴ ἐπανάσταση, καὶ ἀποξένωσαν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση ἢ ἀποθάρρυναν ἐκείνους ποὺ ὑπέστησαν τὶς συνέπειες, δηλαδή, γιὰ διαφορετικοὺς λόγους, σχεδὸν ὁλόκληρο τὸ ἔθνος. Ἡ δημοσιονομικὴ ἀνόρθωση ὑπῆρξε ἡ πρώτη φροντίδα τῆς Ὑπατείας, καὶ προσέφερε μεγάλο ὄφελος ὄχι μόνο στὴν κρατικὴ ἰσχὺ ἀλλὰ καὶ στὴ δημοτικότητα τοῦ Βοναπάρτη. Ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνον αὐτό. Καθὼς ἔλειπαν τὰ χρήματα, ἐξαμβλώθηκε ἐν μέρει τὸ ἔργο τῶν ἐπαναστατῶν. Ἡ Συντακτική, καὶ κατόπιν ἀκόμη καὶ οἱ ἴδιοι οἱ Ὀρεινοί, δὲν τόλμησαν νὰ χρησιμοποιήσουν τὶς ἐθνικὲς γαῖες, ὅπως θὰ ἤθελαν, ὥστε νὰ πολλαπλασιάσουν τοὺς μικροϊδιοκτῆτες. Ἀπὸ τὶς δύο μεγάλες δημόσιες ὑπηρεσίες, τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν κοινωνικὴ πρόνοια, τὶς ὁποῖες ὑποσχόταν τὸ προοίμιο τοῦ Συντάγματος τοῦ 1791 καὶ τὶς ὁποῖες οἱ Ὀρεινοὶ θεωροῦσαν ὡς ζωτικὰ ὄργανα τῆς δημοκρατικῆς Δημοκρατίας, ἡ πρώτη δὲν πραγματοποιήθηκε παρὰ μόνο κατὰ τὸ ἥμισυ, καὶ ἡ δεύτερη ἀπέτυχε ἐντελῶς.

Κανένας δὲν ἐξέφρασε καλύτερα ἀπὸ τὸν Κοντορσὲ τὶς ἐλπίδες ποὺ ἐξευγένιζαν, στὰ μάτια τῶν ὀπαδῶν τῶν Ἐγκυκλοπαιδιστῶν, τὴν ἀποστολὴ τῆς ἐθνικῆς ἐκπαίδευσης. Ἡ Ἐπανάσταση ὄφειλε νὰ τὴν ὀργανώσει ἔτσι ὥστε «ἡ αὐξανόμενη πρόοδος τοῦ Διαφωτισμοῦ νὰ ἀνοίξει μιὰ ἀνεξάντλητη πηγὴ ἀρωγῆς στὶς ἀνάγκες μας, φαρμάκων γιὰ τὰ δεινά μας, μέσων γιὰ τὴν ἀτομικὴ εὐτυχία καὶ τὴν κοινὴ εὐημερία», μὲ σκοπὸ «νὰ συνεισφέρει στὴ γενικὴ καὶ βαθμιαία τελειοποίηση τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους, τὸν ἀπώτατο σκοπὸ πρὸς τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ κατευθύνεται κάθε κοινωνικὸς θεσμός». Ἔτσι ὁ δημοκράτης Κοντορσέ, ἑρμηνεύοντας ἕναν ἀνθρωπισμὸ ἀρκετὰ γενναιόδωρο γιὰ νὰ ἀποκρούσει τὸν ἐγωισμὸ τοῦ κήνσου, ἐπαναλαμβάνει τὸ μήνυμα τοῦ Καρτέσιου διευρύνοντας ἐξαιρετικὰ τὴν ἐμβέλειά του, ἀφοῦ ἀναθέτει στὴν ἐθνικὴ ἐκπαίδευση τὴν ἀποστολὴ «νὰ ἐξασφαλίσει στὸν καθένα τὴν εὐχέρεια νὰ ἀναπτύξει σὲ ὁλόκληρη τὴν ἔκτασή τους ὅσα ταλέντα τοῦ χάρισε ἡ φύση, καὶ συνεπῶς νὰ ἑδραιώσει τὴν ἔμπρακτη ἰσότητα μεταξὺ τῶν πολιτῶν καὶ νὰ δώσει πραγματικὴ ὑπόσταση στὴν πολιτικὴ ἰσότητα τὴν ὁποία ἀναγνωρίζει ὁ νόμος». Ἐπρόκειτο λοιπὸν νὰ δοθοῦν σὲ ὅλους τὰ μέσα ποὺ χρειάζονταν γιὰ νὰ ἀπολαύσουν τὰ δικαιώματά τους μέσα στὸ πλαίσιο τῆς ἀστικῆς κοινωνίας.

Ἀπέμενε νὰ προσδιοριστοῦν τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ θὰ εἶχε ὁ θεσμός. Θὰ ἀναλάμβανε τὴν ἐπιστασία του τὸ κράτος; Θὰ ἐγκατέλειπε τὴ διαχείρισή του στὶς το-

πικὲς ἀρχές, ἢ στοὺς ἐπικεφαλῆς τῶν οἰκογενειῶν; Ἢ μήπως θὰ τὸν προίκιζε μὲ αὐτονομία; Δὲν θὰ ἔπρεπε, προκειμένου νὰ πετύχει ὁ θεσμὸς τοὺς σκοποὺς του, νὰ εἶναι ὑποχρεωτικὴ καὶ δωρεὰν ἡ παρακολούθηση τοῦ σχολείου; Ἂν ναί, τότε ποιὸς θὰ ἀναλάμβανε τὰ ἔξοδα; Ἀνοιχτὸ σὲ ὅλους, τὸ ἐθνικὸ σχολεῖο δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ εἶναι δημόσιο, ἐκκοσμικευμένο, νὰ μὴν ἀνήκει σὲ κανένα θρησκευτικὸ δόγμα. Θὰ ἀντικαθιστοῦσε ὅμως μὲ τὸ μονοπώλιό του τὸ προηγούμενο μονοπώλιο τῆς Ἐκκλησίας; Οἱ περιστάσεις δὲν ἄφηναν καμιὰ ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὴν ἐκκοσμίκευσή του, ἀλλὰ οἱ ἀπόψεις διίσταντο πάντοτε σὲ σχέση μὲ τὰ ὑπόλοιπα προβλήματα.

Ἡ Συντακτικὴ περιορίστηκε νὰ ἀκούσει τὴν εἰσήγηση ποὺ ἐκφώνησε ὁ Ταλλεϋράνδος στὶς 10 Σεπτεμβρίου 1791. Ἡ Νομοθετικὴ παρακολούθησε στὶς 20 καὶ στὶς 21 Ἀπριλίου 1792 τὸν Κοντορσὲ νὰ ἐκθέτει τὸ περίφημο σχέδιό του: διέταξε νὰ τὸ τυπώσουν, ὅμως δὲν προχώρησε περισσότερο. Ἡ Συμβατικὴ τῶν Γιρονδίνων ἄκουσε τὶς εἰσηγήσεις ποὺ παρουσίαζε ἡ Ἐπιτροπὴ Δημόσιας Ἐκπαίδευσης, καὶ πάλι ὑπὸ τὸν Κοντορσέ. Ἄρχισε τὴ συζήτησή τους τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1792, ἐνῶ διεξαγόταν ἡ δίκη τοῦ βασιλιᾶ. Στὴ συνέχεια τὴν ἐπανέλαβε, χωρὶς νὰ καταλήξει πουθενά. Ὁ Κοντορσὲ φαινόταν νὰ ἀποδέχεται τὴν ὑποχρεωτικὴ ἐκπαίδευση, δίχως νὰ μιλᾶ γι' αὐτή. Ἀπέκλειε ὅμως τὸ κρατικὸ μονοπώλιο, ὑπενθυμίζοντας πὼς ὁ κάθε πολίτης θὰ μποροῦσε νὰ ἀνοίξει ἕνα σχολεῖο. Σὲ σχέση μὲ τὴν ἐθνικὴ παιδεία πρότεινε αὐτὴ νὰ ξεκινᾶ ἀπὸ τὴ βασικὴ ἐκπαίδευση, τὴν ὁποία θὰ παρακολουθοῦσαν τὰ κορίτσια ὅπως καὶ τὰ ἀγόρια. Θὰ συμπεριλάμβανε ἕνα στοιχειῶδες τμῆμα καθὼς καὶ δευτεροβάθμια σχολεῖα. Ἔπειτα θὰ ἀκολουθοῦσε ἡ ἐνδιάμεση βαθμίδα, ἡ ὁποία θὰ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ «ἰνστιτοῦτα». Τέλος, θὰ ὑπῆρχε τὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο, τὸ ὁποῖο θὰ ἀπάρτιζαν ἐννέα «λύκεια». Ἕνας ἀριθμὸς ἐπίλεκτων νέων θὰ προχωροῦσαν ἀπὸ τὴ μιὰ τάξη στὴν ἄλλη ὡς «μαθητὲς τῆς πατρίδας», μὲ ἔξοδα τοῦ κράτους. Γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους, οἱ διαλέξεις καὶ οἱ ἐθνικὲς γιορτὲς θὰ παρέτειναν μέχρι τὴν ἐνηλικίωση τὴ μόρφωση ἡ ὁποία θὰ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴ νεότητά τους. Τὴ διεύθυνση τῆς ἐθνικῆς ἐκπαίδευσης, καὶ ταυτόχρονα τῆς ἔρευνας, θὰ ἀναλάμβανε ἡ «Ἐθνικὴ Ἑταιρεία», ἡ ὁποία θὰ χωριζόταν σὲ τέσσερις τάξεις καὶ θὰ στρατολογοῦσε τὰ μέλη της μὲ τὴ μέθοδο τοῦ προσεταιρισμοῦ. Τὴν ἐπιλογὴ καὶ τὴν ἐπιθεώρηση τῶν καθηγητῶν κάθε βαθμίδας θὰ ἀναλάμβαναν ἐκεῖνοι τῆς ἀνώτερης κλίμακας. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ Κοντορσὲ ἤθελε νὰ δημιουργήσει, καὶ κατηγορήθηκε γι' αὐτό, ἕνα ἀνεξάρτητο συντεχνιακὸ σῶμα ὥστε νὰ ἀπομακρύνει τὴν ἐκπαίδευση ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς κλυδωνισμοὺς καὶ ἀπὸ τὶς παρεμβάσεις τῶν οἰκογενειῶν, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν κληρικῶν.

Οἱ Ὀρεινοὶ ἐνδιαφέρθηκαν ἐξίσου γιὰ τὰ μεγάλα ἱδρύματα τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Ἡ αναδιοργάνωση τοῦ «Βασιλικοῦ Κήπου», ὁ ὁποῖος μετατράπηκε σὲ Μουσεῖο τῆς Φυσικῆς Ἱστορίας, ἄρχισε στὶς 10 Ἰουνίου 1793. Ὡστόσο, θεωροῦσαν περισσότερο ἐπείγουσα τὴ δημιουργία τῆς βασικῆς ἐκπαίδευσης, χωρὶς καμιὰ ἀμφιβολία ἐπειδὴ περίμεναν ἀπὸ αὐτὴν νὰ προετοιμάσει πολιτικὰ τοὺς μελλοντικοὺς πολίτες, ἀλλὰ ἐπίσης κι ἐπειδὴ ὑπολόγιζαν, καθὼς ἤθελαν νὰ τῆς προσδώσουν πρα-

κτικό καὶ ὠφελιμιστικὸ χαρακτήρα, πὼς ἔτσι, μέσω τῆς ἐπαγγελματικῆς μόρφωσης, θὰ προετοίμαζαν τὴ νεολαία γιὰ θετικὲς δραστηριότητες. Ἐπιπλέον, οἱ πιὸ ριζοσπάστες ἀνάμεσά τους, ἐμπνεόμενοι ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἰσότητας, ζητοῦσαν νὰ ἐφαρμοστεῖ τὸ ἑνιαῖο σχολεῖο. Τὴν 13η Ἰουλίου 1793, ὁ Ροβεσπιέρος παρουσίασε στὴ Συμβατικὴ τὸ σχέδιο ποὺ εἶχε καταστρώσει ὁ Λεπελετιὲ ντὲ Σαὶν-Φαργκώ, καὶ στὶς 29 τοῦ μηνὸς πρότεινε, ἐν ὀνόματι τῆς Ἐπιτροπῆς Δημόσιας Ἐκπαίδευσης, τὴν υἱοθέτησή του. Τὸ σχέδιο αὐτὸ θέσπιζε τὸ κρατικὸ μονοπώλιο στὴν παιδεία. Ἡ Δημοκρατία θὰ ἀναλάμβανε τὰ παιδιὰ ἀπὸ τὰ πέντε μέχρι τὰ ἕντεκά τους χρόνια γιὰ τὰ κορίτσια, καὶ μέχρι τὰ δώδεκα γιὰ τὰ ἀγόρια. Τοποθετοῦσε ὅμως τὸ σχολεῖο ὑπὸ τὴ διεύθυνση ἑνὸς συμβουλίου τῶν οἰκογενειαρχῶν, μετατρέποντάς το σ' ἕνα εἶδος συνεταιρισμοῦ. Οἱ μαθητὲς θὰ κάλυπταν τὶς ἀνάγκες τους ἀνάλογα μὲ τὰ μέσα ποὺ διέθεταν, καὶ θὰ πουλοῦσαν ἕνα μέρος ἀπὸ τοὺς καρποὺς τῶν κόπων τους. Θὰ ἐμποτίζονταν πολὺ λιγότερο μὲ πνευματικὲς γνώσεις καὶ πολὺ περισσότερο μὲ ἠθικὲς καὶ ἐπαγγελματικὲς ἀρχές. Ἦταν φανερὴ ἐδῶ ἡ ἐπίδραση τοῦ *Αἰμίλιου* τοῦ Ρουσσώ. Ὁ Λεπελετιὲ ντὲ Σαὶν-Φαργκὼ ἐπικροτοῦσε τὶς ἀνώτερες ἐκπαιδευτικὲς βαθμίδες τὶς ὁποῖες προέβλεπε ὁ Κοντορσέ, ὅμως δὲν ἔλεγε λέξη γιὰ τὴν ὀργάνωσή τους.

Στὸ διάταγμα τὸ ὁποῖο ἐνέκρινε τὴν 29η Φριμαὶρ τοῦ ἔτους 2 (19 Δεκεμβρίου 1793), ἡ Συμβατικὴ δὲν υἱοθέτησε οὔτε τὸ σχέδιο τοῦ Κοντορσὲ οὔτε ἐκεῖνο τοῦ Λεπελετιέ. Πάντως ἀσχολήθηκε μόνο μὲ τὰ «πρωτοβάθμια σχολεῖα», ὅπως ἀκριβῶς ἔκανε καὶ ὁ Λεπελετιέ. Σύμφωνα μὲ τὸ διάταγμα, ἡ διδασκαλία ἦταν ἐλεύθερη καὶ οἱ «διδάσκοντες» δὲν ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ὑποστοῦν καμιὰ τεχνικὴ δοκιμασία. Κάθε οἰκογενειάρχης ἔπρεπε νὰ στέλνει τὰ παιδιά του στὸ σχολεῖο τουλάχιστον ἐπὶ τρισήμισι χρόνια, ὅμως μποροῦσε νὰ διαλέξει ὁποιο σχολεῖο προτιμοῦσε. Ἡ Δημοκρατία ἐπιδοτοῦσε τοὺς δασκάλους ἀνάλογα μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν μαθητῶν ποὺ εἶχαν. Στὶς κοινότητες ὅπου δὲν ὑπῆρχε ἰδιώτης νὰ διδάσκει, ἡ δημοτικὴ ἀρχὴ μποροῦσε νὰ ἐπιλέξει ἕναν διδάσκοντα ποὺ προικιζόταν μὲ σταθερὸ μισθὸ ἀπὸ τὸ κράτος. Τὸ κείμενο τοῦ διατάγματος δὲν ἐπέβαλλε τὴν ἐκκοσμίκευση τοῦ σχολείου, οὔτε ἀπαγόρευε νὰ διδάσκουν οἱ θρησκευτικοὶ λειτουργοί, ὅμως γιὰ νὰ διδάξει κανεὶς ἦταν ἀπαραίτητο νὰ διαθέτει πιστοποιητικὸ φιλοπατρίας. Τὰ τμήματα ἢ οἱ δημοτικὲς ἀρχὲς ἀσκοῦσαν ἐπίβλεψη παράλληλα μὲ τοὺς ἐπικεφαλῆς τῶν οἰκογενειῶν. Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας ὄφειλε νὰ ἐκδίδει τὰ βιβλία τὰ ὁποῖα θὰ χρησιμοποιοῦσαν οἱ διδάσκοντες, καὶ πρώτη θέση ἀνάμεσά τους κατεῖχε ἡ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου.

Αὐτὸς ὁ τύπος ἐκπαίδευσης, ἄκρως ἀποκεντρωτικὸς ἀλλὰ καὶ ἐλεγχόμενος στενὰ ἀπὸ τὸ κράτος, ἐναρμονιζόταν μὲ τὴ νοοτροπία τῶν Ἀβράκωτων. Ἔχοντας δοθεῖ ὁλόψυχα στὸν πόλεμο, οἱ Ὀρεινοὶ τόνιζαν ἀκόμη περισσότερο, ὅποτε ἔβρισκαν εὐκαιρία, τὸν ὠφελιμιστικὸ χαρακτήρα τὸν ὁποῖο ἀπέδιδαν στὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴ συνδρομὴ στὴν πολεμικὴ προσπάθεια ποὺ ἀπαιτοῦσαν ἀπὸ τὴν ἔρευνα. Καθὼς τοὺς πίεζε ὁ χρόνος ἔβαλαν στὴν ἡμερήσια διάταξη, ὅπως ἔκαναν πάντα, τὴν ἐπαναστατικὴ ταχυεργία. Ἔτσι, κάλεσαν ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες τοὺς πολίτες ποὺ διαλέχτη-

καν γιὰ τὴν παρασκευὴ τῆς πυρίτιδας, καὶ τοὺς παρέδωσαν γιὰ μερικὲς ἑβδομάδες σὲ φημισμένους χημικούς. Ξεχώρισαν νεαροὺς ἀπὸ τὴ μαζικὴ ἐπιστράτευση οἱ ὁποῖοι συγκρότησαν τὴ «Σχολὴ τοῦ Ἄρεως», ἔτσι ὥστε νὰ ἐξασφαλίσουν τὴ στρατολόγηση στελεχῶν.

Ἀρχικὰ οἱ Θερμιδοριανοὶ δὲν ἀπέρριψαν τὸ ἔργο τῶν Ὀρεινῶν. Μάλιστα στὶς 10 Βαντεμιαὶρ τοῦ ἔτους 3 (1η Ὀκτωβρίου 1794) διέταξαν νὰ ἀνοίξει μιὰ Παιδαγωγικὴ Ἀκαδημία (École Normale), ὅπου περίφημοι καθηγητὲς προετοίμαζαν γιὰ δασκάλους χίλιους τριακόσιους ἀκροατές, σταλμένους ἀπὸ τὶς περιφέρειες. Ἐπίσης ἐνδιαφέρθηκαν γιὰ τὴν κατώτερη ἐκπαίδευση. Μὲ τὸ νόμο τῆς 27ης Μπρυμαὶρ τοῦ ἔτους 3 (17 Νοεμβρίου 1794) δημιούργησαν πραγματικὰ τὴ δημόσια ἐκπαίδευση, καθὼς ἀποφάσισαν νὰ ἀνοίξει ἡ Δημοκρατία ἕνα σχολεῖο ἂν ὄχι σὲ κάθε κοινότητα, τουλάχιστον γιὰ κάθε ὁμάδα χιλίων κατοίκων. Ἐπιπλέον, θέσπισαν νὰ ἀμείβεται ἀπὸ τὸ κράτος ὁ δάσκαλος, ὁ ὁποῖος ἐπιλεγόταν καὶ ἐπιθεωροῦνταν ἀπὸ τὸ σῶμα τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἐνόρκων, τὸ ὁποῖο μὲ τὴ σειρά του διοριζόταν καὶ ἐλεγχόταν ἀπὸ τὴν περιφέρεια. Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν καταργήθηκε ἡ ἐκπαιδευτικὴ ἐλευθερία, καὶ ὁρισμένοι δὲν ἔκρυβαν πὼς περίμεναν τὰ παιδιὰ τῆς ἀστικῆς τάξης νὰ ἔχουν στὴ διάθεσή τους χωριστὰ σχολεῖα μὲ δίδακτρα.

Ὡστόσο, εὐθὺς ἐξαρχῆς οἱ Θερμιδοριανοὶ ἔδειξαν μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἀνώτερα ἱδρύματα. Τὸ Κονσερβατουὰρ τῶν Τεχνῶν καὶ τῶν Ἐπαγγελμάτων χρονολογεῖται ἀπὸ τὶς 19 Βαντεμιαὶρ τοῦ ἔτους 3 (10 Ὀκτωβρίου 1794), καὶ ἀπὸ τὴν 1η Μπρυμαὶρ (22 Ὀκτωβρίου) τοῦ ἴδιου χρόνου ἡ Σχολὴ τῶν Δημοσίων Ὑπηρεσιῶν γιὰ τὸν στρατό, τὸ ναυτικό, τὶς γέφυρες καὶ τὰ ὁδοστρώματα, ἡ ὁποία κατόπιν ὀνομάστηκε Σχολὴ Δημοσίων Ἔργων: πρόκειται γιὰ τὴ σημερινὴ Πολυτεχνικὴ Σχολή. Αὐτὴ συμπληρώθηκε μὲ τὴ Σχολὴ Μεταλλειολογίας. Τὴν 14η Φριμαὶρ (4 Δεκεμβρίου) δημιουργήθηκαν τρεῖς ἰατρικὲς σχολές, καὶ λίγο ἀργότερα τὸ Ἰνστιτοῦτο Κωφαλάλων. Ἐπίσης ἱδρύθηκαν νέες κτηνιατρικὲς σχολές. Τὴν 7η Μεσσιδὸρ (25 Ἰουνίου 1795) ἐμφανίστηκε τὸ Μουσεῖο Ἀστρονόμων καὶ Γεωγράφων, τὸ ὁποῖο ἐνισχύθηκε μὲ μιὰ σειρὰ μαθημάτων ἀστρονομίας ποὺ γίνονταν στὸ Ἀστεροσκοπεῖο. Οἱ γλῶσσες, ἡ ἀρχαιολογία, οἱ τέχνες ἐξασφάλισαν καὶ αὐτὲς τὸ μερίδιό τους. Ἡ Σχολὴ Ἀνατολικῶν Γλωσσῶν δημιουργήθηκε στὶς 10 Ζερμινὰλ (30 Μαρτίου 1795), ἐνῶ τὸ Μουσεῖο τῶν Γαλλικῶν Μνημείων εἶχε ἱδρυθεῖ τὴν 15η Φρουκτιδὸρ τοῦ ἔτους 2 (1η Σεπτεμβρίου 1794). Στὴν ἴδια ἐποχὴ χρονολογεῖται καὶ τὸ Ὠδεῖο Μουσικῆς. Τέλος, τὴν παραμονὴ τῆς διάλυσής της, στὶς 3 Μπρυμαὶρ τοῦ ἔτους 4 (25 Ὀκτωβρίου 1795), ἡ Συμβατικὴ τοποθέτησε ἐπικεφαλῆς τῆς πνευματικῆς δραστηριότητας τὸ Ἐθνικὸ Ἰνστιτοῦτο, δίνοντας ἔτσι ὑπόσταση στὴν Ἐθνικὴ Ἑταιρεία ποὺ ἤθελε ὁ Κοντορσέ, ἀλλὰ χωρὶς νὰ τὴν ἐφοδιάζει μὲ τὴ διοικητικὴ ἐξουσία ποὺ τῆς παραχωροῦσε ὁ τελευταῖος.

Στὸ μεταξὺ ἐξίσου ἐπιτακτικὴ παρουσιαζόταν ἡ ὀργάνωση τῆς δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης: οἱ γιοὶ τῆς ἀστικῆς τάξης δὲν μποροῦσαν νὰ κάνουν χωρὶς τὰ κολέγια ποὺ θὰ προετοίμαζαν τὴ σταδιοδρομία τους στὰ ἐλεύθερα ἐπαγγέλματα, οὔτε ἄλλω-

στε καὶ ὁ ἐπιστημονικὸς κόσμος, ὁ ὁποῖος χρειαζόταν ἕνα χῶρο ἀπ' ὅπου νὰ στρατολογεῖ τὰ μέλη του καθὼς κι ἕνα κοινό. Ἔτσι ἡ Συμβατικὴ ἀποφάσισε τὴν 6η Βαντὸζ τοῦ ἔτους 3 (24 Φεβρουαρίου 1795), μὲ εἰσήγηση τοῦ Λακανάλ, κάθε διαμέρισμα νὰ ἀποκτήσει μιὰ «κεντρικὴ σχολή», τὴν ὁποία θὰ συντηροῦσε μὲ δικά του ἔξοδα· θὰ διόριζε τοὺς καθηγητές της μεταξὺ ὅσων ὑποψηφίων θὰ ἐπέλεγε τὸ σῶμα τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἐνόρκων. Κατὰ κανόνα, ἡ φοίτηση σὲ αὐτὲς τὶς σχολὲς δὲν θὰ ἦταν δωρεάν.

Ἦταν φανερὸ πὼς οἱ Θερμιδοριανοὶ δὲν συμμερίζονταν τὶς δημοκρατικὲς προθέσεις ποὺ ἐκδήλωνε ὁ Κοντορσὲ τὸ 1792. Ἡ νομισματικὴ καταστροφὴ ἐξηγεῖ αὐτὴ τὴν ἀλλαγή, ταυτόχρονα μὲ τὴ συντηρητικὴ ἀντίδραση. Δὲν ἄργησε νὰ δοκιμάσει τὶς συνέπειές τους καὶ ἡ λαϊκὴ ἐκπαίδευση: τὴν 3η Μπρυμαὶρ τοῦ ἔτους 4 (25 Ὀκτωβρίου 1795) ἡ Συμβατικὴ ἔπαψε νὰ ἀναλαμβάνει τὴ μισθοδοσία τῶν δασκάλων. Στὸ ἑξῆς τοὺς ἐξασφάλιζε μόνο τὴ στέγη, ἐνῶ γιὰ τὴ μισθοδοσία τους ἀναγκάστηκαν νὰ ἐπιστρέψουν στὸ σύστημα τῆς ἀμοιβῆς ποὺ ὁριζόταν ἀπὸ τὴ δημοτικὴ ἀρχὴ καὶ πληρωνόταν ἀπὸ τοὺς γονεῖς τῶν μαθητῶν. Παράλληλα, ἔπαψε νὰ γίνεται λόγος γιὰ ὑποχρεωτικὴ ἐκπαίδευση.

Κατὰ τὴν περίοδο ποὺ στήριζαν τὴν ἐξουσία τοῦ Διευθυντηρίου, οἱ Θερμιδοριανοὶ δὲν ἄλλαξαν καθόλου τοὺς νόμους τους. Στὸ ἑξῆς προεῖχε ἡ ἐφαρμογή τους. Αὐτὴ ὁλοκληρώθηκε σύντομα σὲ σχέση μὲ τὴν ἀνώτερη ἐκπαίδευση. Τὸ Διευθυντήριο εἶχε κυρίως νὰ ἐγκαταστήσει τὸ Ἐθνικὸ Ἰνστιτοῦτο ὅπου, δίπλα στὶς μαθηματικὲς καὶ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, ὑπῆρχε μιὰ τάξη ἀφιερωμένη στὶς ἠθικὲς καὶ τὶς πολιτικὲς ἐπιστῆμες —μεγάλη καινοτομία αὐτή— καθὼς καὶ μιὰ τρίτη γιὰ τὰ γράμματα καὶ τὶς τέχνες. Οἱ κεντρικὲς σχολὲς τῶν διαμερισμάτων ἄνοιξαν, καὶ μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς εὐδοκίμησαν. Τὰ μαθήματά τους, χωρισμένα σὲ τρεῖς διαδοχικὲς σειρὲς ἡ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες διαρκοῦσε δύο χρόνια, παρέμειναν προαιρετικά. Ἐπίσης, αὐτὲς οἱ σχολὲς κατηγορήθηκαν πὼς δὲν συγκροτοῦσαν συγκεκριμένα προγράμματα σπουδῶν, καὶ πὼς ἔμοιαζαν περισσότερο μὲ πανεπιστήμια παρὰ μὲ κολέγια, καθὼς δὲν διέθεταν οὔτε προπαρασκευαστικὲς τάξεις οὔτε οἰκοτροφεῖα. Ὁρισμένες ἀναπλήρωσαν αὐθόρμητα αὐτὲς τὶς ἐλλείψεις, ὅμως φαινόταν ἀπαραίτητο νὰ ὑπάρξει μιὰ συνολικὴ μεταρρύθμιση: συζητιόταν ἀδιάκοπα, ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα.

Ὅσο γιὰ τὰ πρωτοβάθμια σχολεῖα, σὲ αὐτὰ δὲν ἀποφεύχθηκαν τὰ ἀποτελέσματα ποὺ ἦταν προβλέψιμα. Τὸ ἐπίπεδο τῶν δασκάλων ποὺ στρατολογοῦσαν χειροτέρεψε: χωρὶς τὶς Παιδαγωγικὲς Ἀκαδημίες, πὼς μποροῦσε νὰ βελτιωθεῖ; Τὸ σχολεῖο θὰ ἐπέστρεφε ἁπλούστατα στὴν κατάσταση τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος ἂν τὸ Διευθυντήριο, ποὺ βρισκόταν σὲ σύγκρουση μὲ τὴν Ἐκκλησία, δὲν διατηροῦσε τὴν ἐκκοσμίκευση. Ἐξαιτίας αὐτοῦ βρῆκαν ξανὰ πελάτες τὰ ἰδιωτικὰ σχολεῖα, ποὺ συνήθως ἦταν ἐκκλησιαστικά. Ἡ κυβέρνηση τὰ ὑπέβαλε στὴν ἐπιθεώρηση τῶν δημοτικῶν ἀρχῶν, ἀπαγόρευσε στοὺς κρατικοὺς λειτουργοὺς νὰ στέλνουν τὰ παιδιά τους σὲ αὐτά, καὶ ἀποφάσισε νὰ ἐπιλέγει τοὺς ὑπαλλήλους της ἀποκλειστικὰ ἀνάμεσα στοὺς ἀποφοίτους τῶν δημόσιων σχολείων. Οἱ τελευταῖες διατάξεις δὲν φαίνεται

νὰ ἐφαρμόστηκαν· ὅμως ἡ ἐπιθεώρηση καὶ ἡ ὑποχρέωση νὰ τηρεῖται ἡ δεκαδικὴ λατρεία προκάλεσαν τὸ αὐτόβουλο ἢ καταναγκαστικὸ κλείσιμο ἀρκετῶν ἰδιωτικῶν σχολείων, χωρὶς αὐτὸ νὰ βελτιώσει τὴ θέση τῆς ἐθνικῆς ἐκπαίδευσης.

Συνεπῶς, ἡ ἐξέλιξη σὲ αὐτὸ τὸ πεδίο φέρει τὰ ἴχνη τοῦ δημοκρατικοῦ ἰντερμέδιου. Ὁ πόλεμος καὶ ἡ ἀνεπάρκεια τῶν πόρων, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ συντομία αὐτῶν τῶν ἐμπειριῶν, περιόρισαν δριμύτατα τὰ ἐπιτεύγματα. Ὡστόσο, ὑπῆρξε μιὰ προσέγγιση πρὸς τὸ καθεστώς, ποὺ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀστικῆς τάξης τὸ ἔβρισκε ὑποφερτὸ ἢ ἱκανοποιητικό. Αὐτὸ τὸ καθεστὼς διέφερε βαθύτατα ἀπὸ τὸ παραδοσιακό. Ἡ Ἐπανάσταση τερμάτισε τὸ ἐκπαιδευτικὸ μονοπώλιο τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐγκαινίασε τὴ δημόσια καὶ κοσμικὴ ἐκπαίδευση. Στὸ πλαίσιο τῆς ἐκπαίδευσης αὐτῆς, ἔδωσε προτεραιότητα στὴν ἀκριβὴ καὶ πειραματικὴ ἐπιστήμη, χωρὶς νὰ ξεχνᾶ πὼς ἡ γνώση τῆς φύσης ἔπρεπε νὰ συνοδεύεται ἀπὸ τὴ γνώση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κοινωνίας. Ἐκσυγχρόνισε τὸν κλασικὸ ἀνθρωπισμὸ δίνοντας προτεραιότητα στὴν ἐθνικὴ γλώσσα καὶ λογοτεχνία. Ἔθεσε ὡς ἀρχὴ πὼς οἱ ἐξέχοντες δάσκαλοι θὰ ἔπρεπε νὰ συνδέουν τὶς μεθόδους τους μὲ τὴν ἔρευνα, μὲ τὴν τεχνικὴ ἐφαρμογὴ καὶ μὲ τὴ μύηση τῆς νεολαίας: αὐτὸ ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ αὐθεντικότερα χαρακτηριστικὰ τοῦ δημιουργικοῦ της ἔργου. Μολονότι τὸ ἔργο αὐτὸ παρέμεινε πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν τελειότητα, οἱ Ἐγκυκλοπαιδιστὲς θὰ ἀναγνώριζαν ἐδῶ τὴ σκέψη τους.

Χειρότερη μοίρα περίμενε τὴν κοινωνικὴ πρόνοια, τὴν ὁποία ἔπληξαν δραματικὰ ἡ ἐξαφάνιση τῆς ἐλεημοσύνης, ὅσο ἀνεπαρκὴς κι ἂν θεωροῦνταν, καθὼς καὶ τῶν δεκατιστῶν τῆς Ἐκκλησίας, τὸ κλείσιμο τῶν μοναστηριῶν ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκποίηση τῶν περιουσιῶν τῶν ἱδρυμάτων καὶ τῶν περιουσιῶν ποὺ ἀνῆκαν στὰ νοσοκομεῖα καὶ στὰ ἄσυλα. Οἱ συνελεύσεις ἀντιστάθμιζαν μέχρις ἕνα βαθμὸ αὐτὰ τὰ πλήγματα, προσφέροντας ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ ἐπιδόματα τὰ ὁποῖα μοίραζαν οἱ δημοτικὲς ἀρχές, ἢ τὰ παραχωροῦσαν στὰ ἐργαστήρια τῆς πρόνοιας. Ἀλλὰ μετὰ τὴν 9η Θερμιδὸρ δὲν ἀπέμεινε τίποτε ἀπὸ τὸ σχέδιο κοινωνικῆς ἀσφάλισης ποὺ παρουσίασαν οἱ Ὀρεινοὶ στὸ διάταγμα τῆς 22ας Φλορεὰλ τοῦ ἔτους 2. Οἱ Θερμιδοριανοὶ περιορίστηκαν στὸ νὰ ἐπιστρέψουν στὰ νοσοκομεῖα καὶ στὰ ἄσυλα ὅση ἀπὸ τὴν περιουσία τους παρέμενε διαθέσιμη. Κατόπιν τὸ Διευθυντήριο δημιούργησε τὰ Γραφεῖα Ἀγαθοεργίας, καὶ ἐπέτρεψε στὶς δημοτικὲς ἀρχὲς νὰ ἐπιβάλλουν διαπύλια τέλη γιὰ τὴ χρηματοδότησή τους. Στὴν πράξη, συνήθως ἐνσωμάτωναν στὸν προϋπολογισμό τους τὰ ἔσοδα ἀπὸ αὐτὰ τὰ τέλη. Πάντως, ἡ Ἐπανάσταση ἔθεσε τὴ σφραγίδα της καὶ σὲ αὐτὸ τὸ πεδίο: ἡ πρόνοια ἐκκοσμικεύτηκε. Ὅμως, ἐνῶ ἡ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου τοῦ 1793 ἀναγνώριζε δικαιώματα στοὺς ἀπόκληρους, ἡ ἀστικὴ τάξη ἐκείνης τῆς ἐποχῆς προτίμησε νὰ τὰ περιορίσει αὐτὰ στὴν ἁπλὴ συνδρομὴ πρὸς τοὺς τελευταίους, καὶ νὰ στηριχτεῖ κατὰ προτίμηση στὴ φιλανθρωπία.

ζ) Ὁ στρατὸς

Ἀπὸ ὅλο τὸ ἐποικοδομητικὸ ἔργο τῆς Ἐπανάστασης, ἡ δημιουργία τοῦ ἐθνικοῦ

στρατοῦ φαινόταν, τὸ 1799, πὼς ἀποτελοῦσε τὸ πιὸ πετυχημένο ἐγχείρημα. Οἱ Γάλλοι τοῦ 1789 δὲν πήγαιναν στὸν στρατό: ἀπεχθάνονταν τὴν κλήρωση γιὰ τὴν πολιτοφυλακή, καὶ ἡ ἀγάπη τους γιὰ τὴν ἰσότητα δὲν ἔφτανε μέχρι τὸ σημεῖο νὰ τοὺς κάνει νὰ θέλουν τὴ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία γιὰ ὅλους. Ὁ πόλεμος ἦταν ὑπόθεση τῶν ἡγεμόνων καί, ἄλλωστε, μήπως ἡ νέα τάξη πραγμάτων δὲν προσέφερε τὴν εἰρήνη σὲ ὁλόκληρο τὸν κόσμο; Ἡ Συντακτικὴ κατάργησε τὴν πολιτοφυλακὴ καί, παρ' ὅλη τὴν ἀντίθεση τοῦ Ντυμπουὰ Κρανσέ, διατήρησε τὴ στελέχωση τοῦ στρατοῦ μὲ τὴν ἐθελοντικὴ κατάταξη. Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1790 κατάργησε τὴν ἐξαγορὰ τῶν βαθμῶν καὶ τοὺς κήρυξε προσιτοὺς σὲ ὅλους. Ἔπειτα, τὸν Σεπτέμβριο, κράτησε γιὰ τοὺς ὑπαξιωματικοὺς μία στὶς τέσσερις θέσεις ὑπολοχαγοῦ κι ἔδωσε μεγάλο βάρος στὴν ἀρχαιότητα κατὰ τὶς προαγωγές. Πέρα ἀπὸ αὐτὲς τὶς μεταρρυθμίσεις, οἱ ὁποῖες ἱκανοποιοῦσαν τοὺς ὑπαξιωματικοὺς καὶ τὴν ἀστικὴ τάξη, ἐλάχιστα ἄλλαξε ἡ παλαιὰ τάξη πραγμάτων. Ὁ Λουδοβίκος ΙϚ' παρέμενε ἐπικεφαλῆς τοῦ στρατοῦ. Οἱ εὐγενεῖς ἀξιωματικοὶ διατήρησαν τὶς θέσεις τους γιὰ τόσο πολὺ καιρὸ ὥστε δὲν τοὺς συνέφερε νὰ ἐκπατριστοῦν. Ἡ σύγκρουση τῆς Τρίτης Τάξης μὲ τὴν ἀριστοκρατία παρεισέφρησε στὰ στρατιωτικὰ σώματα, χωρὶς ποτὲ ἡ Συντακτικὴ νὰ ἀποφασίσει νὰ προχωρήσει σὲ μιὰ ἐκκαθάριση. Οἱ τακτικὲς στρατιωτικὲς μονάδες ἀποσυντέθηκαν καὶ οἱ δυνάμεις τους μειώθηκαν.

Ὡστόσο, ἡ λαϊκὴ Ἐπανάσταση εἶχε στήσει τὴν ἐθνοφρουρὰ ἐναντίον τῶν εὐγενῶν καὶ τῶν ληστῶν. Ἡ Συνέλευση τὴ νομιμοποίησε, καὶ κατόπιν ρύθμισε τὴ λειτουργία της. Ἡ ἐθνοφρουρὰ θεωροῦσε πὼς διέφερε ριζικὰ ἀπὸ τὸν στρατό: ἦταν ὀργανωμένη κατὰ περιοχὲς καὶ δὲν ἀπομακρυνόταν ἀπὸ τὴν ἕδρα της, ἕνωνε ὅλους τοὺς πολίτες ποὺ ἦταν ἱκανοὶ νὰ φέρουν ὅπλα, ἐξέλεγε μόνη τοὺς ἡγέτες της, ἦταν ντυμένη μὲ γαλάζια στολὴ καὶ ὄχι μὲ λευκή. Καθὼς οἱ Συνελεύσεις δυσπιστοῦσαν ἀπέναντι στὸν στρατό, θεωροῦσαν τοὺς ἐθνοφρουροὺς ὡς προπύργιο τῆς Ἐπανάστασης, καὶ δὲν δέχονταν νὰ τοὺς ὑποτάξουν στὴ στρατιωτικὴ ἡγεσία. Ὅταν ὅμως ἡ φυγὴ τοῦ βασιλιᾶ προμήνυσε τὴν εἰσβολή, ἡ Συντακτικὴ ἀπαίτησε 100.000 ἐθελοντὲς ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐπαναστατικὴ πολιτοφυλακή, καὶ τοὺς ὀργάνωσε σὲ τάγματα κατὰ διαμερίσματα. Ὅταν ἄρχισε ὁ πόλεμος, ἡ Νομοθετικὴ αὔξησε τὸν ἀριθμό τους καί, τελικά, ἡ Συμβατικὴ ζήτησε περισσότερους ἀπὸ 300.000 ἄνδρες στὶς 23 Φεβρουαρίου 1793. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ ἐθνοφρουρὰ ἐπέζησε, καὶ μολονότι γνώρισε ἐπιμέρους ἐπιστρατεύσεις ἐδῶ κι ἐκεῖ τὸ 1792 καὶ τὸ 1793, κι ἔπειτα προσέφερε κινητὲς φάλαγγες στὸ Διευθυντήριο, διατήρησε τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Ἔτσι, ἡ Ἐπανάσταση εἶχε δύο εἰδῶν ὑπερασπιστὲς οἱ ὁποῖοι μποροῦσαν νὰ δώσουν κανονικὴ μάχη. Μετὰ τὴ 10η Αὐγούστου ὁ βασιλιὰς ἔχασε τὴ διοίκησή τους, καὶ τὰ ἑλβετικὰ συντάγματα διαλύθηκαν. Μιὰ σοβαρὴ ἐκκαθάριση κατὰ τὸ ἔτος 2 ἀπομάκρυνε τὰ ὕποπτα στοιχεῖα. Γιὰ νὰ γίνει ὅμως πραγματικὰ ἐθνικὸς ὁ στρατός, ἔπρεπε ἀκόμη νὰ πραγματωθεῖ ἡ ἑνότητά του καὶ νὰ κληθοῦν ὅλοι οἱ Γάλλοι στὶς τάξεις του. Αὐτὸ δὲν ἐπιτεύχθηκε εὔκολα.

Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1793, ἡ Συμβατικὴ διέταξε τὴν ἀμαλγαμάτωση τοῦ τακτι-

κοῦ στρατοῦ καὶ τῶν ἐθελοντῶν. Καταρχὴν θὰ σχημάτιζαν κοινὰ συντάγματα, ὅμως ἡ συγχώνευση τῶν σωμάτων ἄργησε νὰ πραγματοποιηθεῖ καὶ δὲν ὁλοκληρώθηκε πρὶν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ Διευθυντηρίου. Στὸ μεταξὺ ἔκανε τὴν ἐμφάνισή της ἡ ὑποχρεωτικὴ θητεία, γιὰ ὅλους ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς παντρεμένους, χάρη στὴ μαζικὴ ἐπιστράτευση τῆς 23ης Αὐγούστου 1793· εἶχε ὅμως χαρακτήρα ἔκτακτου μέτρου. Τὴν ἑπόμενη χρονιὰ οἱ Θερμιδοριανοὶ δὲν ἐξέδωσαν κανένα διάταγμα ποὺ νὰ θεσπίζει τὴν κατάταξη ὅσων νέων γίνονταν δεκαοχτὼ χρονῶν, καὶ δὲν μεσολάβησε καμιὰ κλήση στὰ ὅπλα. Ἴσως, πάντως, ἡ ἀναζήτηση τῶν ἀνυπότακτων νὰ ἐπεκτάθηκε στὸ ἑξῆς σὲ ὅσους ἔφταναν σὲ αὐτὴν τὴν ἡλικία καὶ δὲν παρουσιάζονταν. Τότε, ὁπωσδήποτε οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς κατόρθωσαν νὰ ξεφύγουν, ἐνῶ ἀντιθέτως οἱ «ἐπίτακτοι» τοῦ 1793 ἔμειναν στὶς γραμμὲς τοῦ στρατοῦ τουλάχιστον μέχρι τὴν Ὑπατεία. Ἦταν λοιπὸν ὁ νόμος τοῦ Ζουρντάν, τῆς 19ης Φρουκτιδὸρ τοῦ ἔτους 6 (5 Σεπτεμβρίου 1798), ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος μετέτρεψε σὲ μόνιμο θεσμὸ τὴν ὑποχρέωση τῆς στρατιωτικῆς θητείας τῶν ἀνδρῶν μεταξὺ εἴκοσι καὶ εἴκοσι πέντε χρονῶν. Ἐξαιροῦνταν μόνον ὅσοι εἶχαν παντρευτεῖ πρὶν ἀπὸ τὶς 23 Νιβὸζ τοῦ ἔτους 6 (12 Ἰανουαρίου 1798), δηλαδὴ τὴν ἡμέρα ποὺ υἱοθέτησαν τὴν πρόταση οἱ Πεντακόσιοι. Ὁ νόμος ὅμως ἐπέτρεπε τὴν ὑποκατάσταση τῶν ἐπιστράτων. Ὅταν αὐτὸς καταργήθηκε, τὴν 10η Μεσσιδὸρ τοῦ ἔτους 7 (28 Ἰουνίου 1799), φαινόταν πὼς αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη εἶχε ὁλοκληρωθεῖ. Στὴν πραγματικότητα, ἡ ὑποχρέωση δὲν ἀφοροῦσε ἀναγκαστικὰ τὴ στρατιωτικὴ θητεία. Ὁ νόμος τοῦ Ζουρντὰν ἁπλῶς παραχωροῦσε στὰ Συμβούλια τὸ δικαίωμα, ἂν ἔκριναν πὼς τὸ ἀπαιτοῦσαν οἱ περιστάσεις, νὰ καλοῦν στὰ ὅπλα τὸν ἀπαραίτητο ἀριθμὸ ἀνδρῶν ὥστε νὰ συμπληρώνονται ἢ νὰ αὐξάνονται οἱ δυνάμεις τοῦ στρατοῦ. Κατὰ τὸν Μεσσιδὸρ τοῦ ἔτους 7, κάλεσαν στὰ ὅπλα ὅλες τὶς κλάσεις. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐπανέφεραν τὴ μαζικὴ ἐπιστράτευση, καὶ ἡ δυσαρέσκεια ποὺ ἀκολούθησε ἦταν τόσο ἔντονη ὥστε ὁ Βοναπάρτης δὲν ἀρκέστηκε νὰ ἐπαναφέρει τὴν ὑποκατάσταση προκειμένου νὰ ἱκανοποιήσει τοὺς προκρίτους, ἀλλὰ ἐπιπλέον περιόρισε τὶς ἀνάγκες του μέχρι νὰ ξεκινήσει τοὺς αὐτοκρατορικοὺς πολέμους.

Οἱ Ὀρεινοὶ ὑπολόγιζαν μὲ τὴν ἀμαλγαμάτωση νὰ ἐπεκτείνουν σὲ ὁλόκληρο τὸν στρατὸ τὸν λαϊκὸ χαρακτήρα τῶν ἐθελοντικῶν ταγμάτων. Στὴν πραγματικότητα, ὅπως συμβαίνει πάντοτε ἔπειτα ἀπὸ παρόμοιες συγχωνεύσεις, αὐτὸς ὁ χαρακτήρας ἐξαφανίστηκε ἐν μέρει. Ὡστόσο, ἡ σφραγίδα τῆς Ἐπανάστασης παρέμεινε βαθιὰ χαραγμένη. Ὁ στρατός, ἐχθρικὸς πρὸς τοὺς τέως εὐγενεῖς καὶ τοὺς ἱερεῖς, παρέμεινε τὸ τμῆμα τοῦ ἔθνους ποὺ προσκολλήθηκε εὐρύτερα στὴν Ἐπανάσταση, ἀκόμη καὶ ἀφοῦ τὸν κληρονόμησε ὁ Ναπολέων. Στὶς τάξεις του ἐπιβίωσε ἡ δημοκρατία. Ὁ λόγος ἦταν πὼς γιὰ νὰ ἀνέβει κανεὶς στὴν ἱεραρχία, ἀκόμη καὶ οἱ γνώσεις λίγο μετροῦσαν: ἡ εὐφυΐα καὶ πάνω ἀπ' ὅλα ἡ γενναιότητα ἀρκοῦσαν. Ἡ ἀμαλγαμάτωση παρέμεινε ἕνα ἀπὸ τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικὰ ποὺ διέκριναν τὸν στρατό. Ποτὲ δὲν κλείστηκε στὸ στρατόπεδο: μόλις φοροῦσαν τὴ στολὴ καὶ ὁπλίζονταν, οἱ νεοσύλλεκτοι ξεκινοῦσαν γιὰ τὸ μέτωπο καὶ ἀναμειγνύονταν μὲ τοὺς μαχητές.

Χάρη στὰ πρωτότυπα χαρακτηριστικὰ τοῦ στρατοῦ της, ἡ Ἐπανάσταση μεταμόρφωσε τὶς πολεμικὲς μεθόδους. Καταρχὰς τὴν τακτική, χάρη στὴν αὐθόρμητη πρωτοβουλία τῶν ἐθελοντῶν, ἀπὸ τὴν ὁποία πάντοτε ἔμενε κάτι. Τὸ ἱππικό, εἶναι ἀλήθεια, δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἀποφύγει τὴ μακρόχρονη μαθητεία ὅσων κατατάσσονταν σὲ αὐτὸ καί, παρ' ὅλες τὶς προόδους ποὺ σημείωσε ἐπὶ Διευθυντηρίου, μέχρι τὴν ἐποχὴ τῆς Αὐτοκρατορίας παρέμεινε κατώτερο ἀπὸ τὸ ἱππικὸ τῶν Αὐστριακῶν. Ἀκόμη περισσότερο χρειάστηκε νὰ ἀνανεωθεῖ ἡ στρατηγική. Ὅπως εἴδαμε προηγουμένως, ἔπειτα ἀπὸ τὸ ἀτελὲς σχέδιο τοῦ Καρνὸ καὶ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ Βοναπάρτη στὴν Ἰταλία, ἡ πρόοδός της σταμάτησε, καὶ μάλιστα ἡ ἐκστρατεία τοῦ 1799 δὲν κράτησε τίποτε ἀπ' ὅσα εἶχαν ἐπιτευχθεῖ μέχρι τότε. Καὶ σὲ αὐτὸ τὸ πεδίο ἄργησε νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἐξέλιξη: χρειάστηκε ἀκριβῶς ἡ ἰδιοφυΐα τοῦ Ναπολέοντα ὥστε ὁ φοβερὸς στρατὸς ποὺ ἔπλασε ἡ Ἐπανάσταση νὰ καταγάγει τὶς περίφημες νίκες ποὺ λάμπρυναν τὶς αὐτοκρατορικὲς ἐκστρατεῖες.

η) Ἡ ἐθνικὴ ἑνότητα

Καταστρέφοντας ἢ δημιουργώντας, ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις τελειοποίησε τὴν ἐθνικὴ ἑνότητα —ἕνας λόγος παραπάνω γιὰ τὸν ὁποῖο ἐγγράφεται στὴν ἱστορικὴ συνέχεια τῆς χώρας. Τὰ στεγανὰ ποὺ χώριζαν τὰ διάφορα τμήματα τῆς ἐπικράτειας κατέρρευσαν. Ἴσοι ἀπέναντι στὸ νόμο, ὅλοι οἱ κάτοικοι ὑπάκουαν ἐξίσου στὸ κράτος καὶ στὴν ὁμοιόμορφη διοίκηση. Δὲν ὑπῆρχαν πιὰ τὰ ἐσωτερικὰ τελωνεῖα καὶ τὰ διόδια. Ἡ ἐθνικὴ ἀγορὰ πραγματοποιήθηκε, στὸ μέτρο ποὺ ἐπέτρεπαν κάτι τέτοιο τὰ μέσα ἐπικοινωνίας. Τὸ ἔθνος ὅρισε αὐστηρὰ τὰ σύνορά του σὲ σχέση μὲ τὰ ἄλλα κράτη: οἱ ἀφέντες καὶ οἱ ἐπίσκοποι τῶν γειτονικῶν χωρῶν ἔχασαν οἱ μὲν τὰ χωροδεσποτικὰ δικαιώματα, οἱ δὲ τὶς ἐκκλησιαστικὲς δικαιοδοσίες τους στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Γαλλίας. Ἡ «μετατόπιση τῆς μεθορίου» στὰ πολιτικὰ σύνορα ἕνωσε τὴν Ἀλσατία καὶ τὴ Λορραίνη μὲ τὴ γαλλικὴ οἰκονομία καὶ τοὺς ἔκλεισε τὸ δρόμο πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς Γερμανίας. Ἀπὸ ψυχολογικὴ ἄποψη, δὲν ἀποδείχτηκε λιγότερο δραστικὴ ἡ ἀλληλεγγύη τῆς Τρίτης Τάξης ποὺ ἀναπτύχθηκε γύρω ἀπὸ τὴν Ἐθνοσυνέλευση, καθὼς καὶ ἡ ἑνότητά της στὶς ὁμοσπονδίες. Τίποτε ὅμως δὲν ὑπῆρξε σημαντικότερο ἀπὸ τὴ δημιουργία τοῦ ἐθνικοῦ στρατοῦ, ἀπὸ τὸν πόλεμο τὸν ὁποῖο διεξήγαγε καὶ τὶς νίκες ποὺ πέτυχε. Ἀπὸ ὑλικὴ ἄποψη, ἦταν πολυάριθμοι ἐκεῖνοι πού, ὡς στρατιῶτες ἢ ὡς ἐκτοπισμένοι λόγω τῶν περιστάσεων, κατέληξαν νὰ γνωρίσουν τὶς διάφορες ὄψεις τῆς κοινότητας τὶς ὁποῖες ἀγνοοῦσαν μέχρι τότε.

Ὅμως ἔπρεπε νὰ παραδεχτεῖ κανεὶς πώς, γιὰ τὴν ὥρα, αὐτὸ τὸ ἔργο παρέμενε ἀνολοκλήρωτο. Ἀπέμενε νὰ τελειοποιηθεῖ ὁ συντονισμὸς μεταξὺ τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας καὶ τῆς τοπικῆς διοίκησης. Σχεδὸν ὁλόκληρη ἡ κωδικοποίηση τῆς νομοθεσίας περίμενε νὰ σημάνει ἡ ὥρα της. Ἡ βασικὴ ἐκπαίδευση, τόσο οὐσιώδης γιὰ τὴν πολιτικὴ παιδεία, δὲν εἶχε συγκροτηθεῖ. Ἀκόμη καὶ σὲ σχέση μὲ τὴν ἑνοποίη-

ση τῆς ἀγορᾶς, δὲν εἶχε ἐπιτευχθεῖ ἡ καθιέρωση ἑνὸς ἑνιαίου συστήματος μέτρων καὶ σταθμῶν, τὴν ὁποία ζητοῦσαν τὰ τετράδια παραπόνων. Ἡ Συντακτικὴ ἀνέθεσε αὐτὸ τὸ ἔργο σὲ μιὰ ἐπιτροπὴ ἡ ὁποία παρουσίασε, στὶς 19 Μαρτίου 1791, τὶς δύο βάσεις τῆς νέας τάξης: θὰ στηριζόταν στὸ δεκαδικὸ σύστημα καὶ στὴν ἐπιστημονικὴ παρατήρηση. Σύμφωνα μὲ τὴ δεύτερη ἀρχή, ἡ μονάδα μετρήσεως θὰ ἦταν ἴση μὲ ἕνα ἀκριβὲς κλάσμα τοῦ ἑνὸς τετάρτου τοῦ μεσημβρινοῦ τῆς γῆς, δηλαδὴ μὲ τὸ ἕνα δεκάκις ἑκατομμυριοστό του. Ὀνομάστηκε «μέτρο», καὶ χάρη σὲ αὐτὸ ὁλόκληρο τὸ σύστημα καθιερώθηκε ὡς «μετρικὸ σύστημα». Ἡ μονάδα βάρους, τὸ «γραμμάριο», θὰ βρισκόταν ζυγίζοντας, ὑπὸ καθορισμένες συνθῆκες, ἕνα κυβικὸ ἑκατοστόμετρο ἀποσταγμένου νεροῦ. Στὴν πραγματικότητα, ἡ προσφυγὴ στὴ φύση, μὲ τὴ χρήση μέτρων κατανάγκη προσεγγιστικῶν, δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ὁδηγήσει σὲ συμβατικὲς μονάδες. Ἡ πραγματικὰ ὀρθολογικὴ καὶ ἀναντίρρητης χρησιμότητας καινοτομία ἦταν ἡ χρήση τοῦ δεκαδικοῦ συστήματος. Ὁ Ντελάμπρ καὶ ὁ Μεσαὶν μέτρησαν τὸ 1792 τὸ μῆκος τοῦ μεσημβρινοῦ μεταξὺ τῆς Δουγκέρκης καὶ τῆς Βαρκελώνης. Στὸ μεταξὺ ὁ Ἀουὶ καὶ ὁ Λαβουαζιὲ προσδιόρισαν πόσο βάρος εἶχε ἕνας ὄγκος ἀποσταγμένου νεροῦ σὲ θερμοκρασία 0° καὶ ζυγισμένου ἐν κενῷ. Στὶς 11 Ἰουλίου 1792, ἡ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν ὅρισε τὴν ὀνοματολογία τῶν μέτρων καὶ τῶν σταθμῶν ξεκινώντας ἀπὸ τὶς δύο θεμελιώδεις μονάδες: τὸ μέτρο καὶ τὸ γραμμάριο. Τὰ κρίσιμα διατάγματα παρουσιάστηκαν τὴν 1η Αὐγούστου 1793 καὶ τὴν 18η Ζερμινὰλ τοῦ ἔτους 3 (7 Ἀπριλίου 1795). Τὸ μέτρο ὁρίστηκε ὡς «ἡ μέτρηση μήκους ἴσου πρὸς τὸ ἕνα δεκάκις ἑκατομμυριοστὸ τμῆμα τοῦ τόξου τοῦ μεσημβρινοῦ τῆς γῆς τὸ ὁποῖο περικλείεται μεταξὺ τοῦ Βόρειου Πόλου καὶ τοῦ ἰσημερινοῦ». Τὸ γραμμάριο ὁρίστηκε ὡς «τὸ ἀπόλυτο βάρος ἑνὸς ὄγκου καθαροῦ ὕδατος ἴσου πρὸς ἕναν κύβο μὲ πλευρὰ ἑνὸς ἑκατοστοῦ τοῦ μέτρου καὶ σὲ θερμοκρασία τήξης τοῦ πάγου». Τώρα ἀπέμενε νὰ ἑδραιωθεῖ καὶ ἡ χρήση τοῦ μετρικοῦ συστήματος. Ἡ Ἐπανάσταση, ἀπὸ ἀναβολὴ σὲ ἀναβολή, δὲν τὸ πέτυχε αὐτό.

Τελικά, ἡ δεκαδικότητα ὑπέστη μιὰ περικοπή. Τὴν 1η Αὐγούστου 1793, ἡ Συμβατικὴ εἶχε ὁρίσει τὴ νομισματικὴ μονάδα, ἡ ὁποία ὀνομάστηκε «φράγκο», ὡς ἴση πρὸς τὴν ἀξία δέκα γραμμαρίων ἀσημιοῦ. Ὅμως τὴν 28η Θερμιδὸρ τοῦ ἔτους 3 (15 Αὐγούστου 1795), τὴ μείωσε στὸ μισό, ὥστε νὰ τὴν καταστήσει περίπου ἴση μὲ τὴ «λίβρα» τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος. Ἦταν προφανὴς ἡ πρόθεσή της νὰ διευκολύνει τὴν κοινὴ συνήθεια, διατηρώντας τὴν παραδοσιακὴ μονάδα μὲ τὴν ὁποία ὑπολογιζόταν τὸ χρῆμα. Ὅταν ἐξέλιπε τὸ Διευθυντήριο, τὸ ζήτημα δὲν εἶχε λυθεῖ ὁριστικὰ στὸ σύνολό του. Ἀκόμη καὶ σὲ αὐτὸ τὸ πεδίο, τὸ ἐπίτευγμα ἀνήκει στὸ ἔργο τῆς Ὑπατείας.

Σὲ ἕναν ἄλλο τομέα —στὴν ἐξάπλωση τῆς γαλλικῆς γλώσσας— ἡ προσπάθεια ἐγκαταλείφθηκε καὶ ἔμεινε στάσιμη. Καταρχάς, οὔτε ὁ κοσμοπολιτισμὸς ἐκείνου τοῦ αἰώνα οὔτε ἡ ἀντίληψη τοῦ ἔθνους ὡς ἐθελούσιας ἕνωσης δὲν ὤθησαν τοὺς ἐπαναστάτες νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ αὐτὸ τὸ ζήτημα. Οὔτε καὶ τοὺς ἔστρεφε περισσότερο πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση ἡ ἐλευθεριακή τους ἀγάπη γιὰ τὴν τοπικὴ αὐτονομία.

Ἀντιθέτως, ἡ Συντακτική διέταξε στὶς 14 Ἰανουαρίου 1790 νὰ μεταφράζονται τὰ διατάγματά της σὲ ὅλα τὰ ἰδιώματα ποὺ χρησιμοποιοῦνταν στὸ βασίλειο. Ἡ Συμβατικὴ ἄλλαξε γνώμη ὅταν ἐθνικοποίησε τὸν πόλεμο. Ἐπιπλέον, τὰ ἰδιώματα καὶ οἱ ἐπαρχιακὲς διάλεκτοι, στὰ ὁποῖα ἐπέμενε οὐσιαστικὰ ὁ κλῆρος, κατηγοροῦνταν πὼς εὐνοοῦσαν τὴν ἀντεπανάσταση. Οἱ ἐντεταλμένοι ἀντιπρόσωποι τῆς Συνέλευσης, καὶ περισσότερο ἀπ' ὅλους ὁ Σαὶν-Ζὺστ στὴν Ἀλσατία, τὰ ἀντιμετώπισαν ἐχθρικά. Κατὰ τὴν 8η Πλυβιὸζ τοῦ ἔτους 2 (27 Ἰανουαρίου 1794) ὁ Μπαρέρ, μιλώντας ἐν ὀνόματι τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας, κατήγγειλε «τὰ ἀρχαῖα ἰδιώματα»: «Ὁ φεδεραλισμὸς καὶ ἡ δεισιδαιμονία μιλοῦν κάτω βρετόνικα. Ὁ ἐκπατρισμὸς καὶ τὸ μίσος τῆς Δημοκρατίας μιλοῦν γερμανικά ... Ἡ μοναρχία εἶχε τοὺς λόγους της νὰ μοιάζει μὲ πύργο τῆς Βαβέλ. Στὴ Δημοκρατία, τὸ νὰ ἀφήσουμε τοὺς πολίτες νὰ ἀγνοοῦν τὴν ἐθνικὴ γλώσσα, νὰ μὴν μποροῦν νὰ ἐλέγχουν τὴν ἐξουσία, αὐτὸ εἶναι προδοσία τῆς πατρίδας. Ἡ γαλλικὴ γλώσσα, ποὺ εἶχε τὴν τιμὴ νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου, πρέπει νὰ γίνει ἡ γλώσσα ὅλων τῶν Γάλλων. Ὀφείλουμε νὰ δώσουμε στοὺς πολίτες τὸ ἐργαλεῖο τῆς δημόσιας σκέψης, τὸν ἀσφαλέστερο φορέα τῆς Ἐπανάστασης, τὴν ἑνιαία γλώσσα». Ὁ Μπαρὲρ προώθησε τὴν ἔκδοση διατάγματος σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο τὰ δημόσια καὶ τὰ συμβολαιογραφικὰ ἔγγραφα θὰ ἔπρεπε νὰ συντάσσονται στὸ ἑξῆς ἀποκλειστικὰ στὰ γαλλικά, καὶ δὲν θὰ γίνονταν δεκτὰ γιὰ πρωτοκόλληση τὰ ἰδιωτικὰ ἔγγραφα παρὰ μόνο μὲ τὴν ἴδια προϋπόθεση —μιὰ μεταρρύθμιση ἡ ὁποία διατηρήθηκε. Καὶ ὄχι μόνον αὐτό. Διατάχθηκε νὰ ἐγκατασταθεῖ, μέσα σὲ δέκα ἡμέρες, ἕνας δάσκαλος τῆς γαλλικῆς γλώσσας σὲ ὅλες τὶς κοινότητες οἱ ὁποῖες σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχὲς τῶν διαμερισμάτων χρησιμοποιοῦσαν ξένα ἰδιώματα. Στὶς 16 Πραιριὰλ (4 Ἰουνίου) ὁ Γκρεγκουὰρ προχώρησε ἀκόμη περισσότερο. Ζήτησε ἀπὸ τὴ συνέλευση νὰ καλέσει τὶς ἀρχὲς καὶ τὶς λαϊκὲς ἑταιρεῖες νὰ καταβάλουν προσπάθειες γιὰ τὴν ἐξάλειψη τῶν ἐπαρχιακῶν διαλέκτων, ὅμως ἐκείνη δὲν τὸν ἀκολούθησε. Ἦταν φανερὸ πὼς ἡ τύχη τοῦ ἄρθρου σχετικὰ μὲ τοὺς δασκάλους, ποὺ περιλάμβανε τὸ διάταγμα τῆς 8ης Πλυβιόζ, θὰ ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν τύχη τοῦ πρωτοβάθμιου σχολείου· μετὰ τὴν 9η Θερμιδὸρ ἔπαψαν νὰ τὸ σκέφτονται. Στὸ ἑξῆς ἡ πρόοδος τῆς γαλλικῆς γλώσσας, ὡς γλώσσας τῆς ἐθνικῆς νοοτροπίας, ἐξαρτιόταν εἴτε ἀπὸ τὶς κεντρικὲς σχολές, καὶ τελικὰ ἀπὸ τὰ λύκεια καὶ τὰ κολέγια, εἴτε ἀπὸ τὴ διοικητικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἑνοποίηση τῆς χώρας.

Στὸ μεταξύ, ἐνῶ ὅδευε πρὸς τὴν τελειοποίηση ἡ ἐθνικὴ ἑνότητα, ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ἔτεινε νὰ ἀπομακρύνει ἀπὸ αὐτὴν μιὰ σημαντικὴ μειονότητα: τοὺς ἐκπατρισμένους καὶ τοὺς συγγενεῖς τους, τοὺς ἀπείθαρχους ἱερεῖς, καὶ ἀκόμη τοὺς περισσότερους ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς, ἐὰν καταγγέλλονταν μὲ τὸ νόμο ποὺ θεσπίστηκε κατὰ τὸ ἔτος 6. Ἡ ἐπανενσωμάτωσή τους ἦταν δυνατὴ μὲ τὶς ἀμνηστίες. Μποροῦσε ὅμως νὰ προβλέψει κανεὶς πὼς ὅσοι ἐπωφελοῦνταν ἀπὸ αὐτὲς δὲν θὰ συμφιλιώνονταν παρὰ μόνο φαινομενικὰ μὲ τὴ νέα τάξη, καὶ θὰ σχεδίαζαν νὰ πάρουν ἐκδίκηση. Τέλος, ἂν ἔστρεφε κανεὶς μακρύτερα τὸ βλέμμα του, δὲν θὰ δυσκολευόταν νὰ διακρί-

νει πὼς τὰ συμφέροντα, ὁδηγημένα σὲ παροξυσμὸ ἀπὸ τὰ γεγονότα ποὺ μεσολάβησαν καὶ φλογίζοντας τὰ πάθη, ὁ θρησκευτικός, πολιτικὸς καὶ κοινωνικὸς ἀνταγωνισμός, ἡ σύγκρουση τῆς παράδοσης μὲ τὸν ὀρθολογισμό, θὰ διαιροῦσαν ἠθικὰ τὴ νέα Γαλλία ἀκόμη περισσότερο ἀπ' ὅσο διαιροῦσαν τὴν παλαιά.

θ) Ἡ πνευματικὴ ζωὴ

Οἱ ἐπαναστάτες ἔμειναν λίγο ὡς πολὺ μὲ ἀκρίβεια πιστοὶ στὸν ὀρθολογισμό. Κατὰ τὴν 11η Βαντεμιαὶρ τοῦ ἔτους 2 (2 Ὀκτωβρίου 1793), ἡ Συμβατικὴ ἀπένειμε στὸν Καρτέσιο τὴν τιμὴ τοῦ ἐνταφιασμοῦ στὸ Πάνθεον. Τὸ 1794, ὁ Κοντορσὲ ἔγραψε τὸν *Πίνακα τῶν προόδων τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος*, τὴν ὑπέρτατη ἔκφραση τῆς σκέψης τοῦ 18ου αἰώνα. Μὲ τὸ ἔργο αὐτό, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἦταν ἤδη προγραμμένος, κατέθεσε τὴν ἡρωικὴ ἐμπιστοσύνη του στὰ πεπρωμένα τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους, τὴν ἀδιασάλευτη βεβαιότητά του γιὰ τὴν ἀπεριόριστη πρόοδο καὶ τὴ δυνατότητα τῆς ἀνθρωπότητας νὰ τελειοποιεῖται. Ἀπεριόριστη πρόοδο, ἐπίσης, καὶ στὸ ἐπιστημονικὸ πεδίο: «Στὸ μέτρο ποὺ γνωρίζει κανεὶς ἕναν μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀντικειμένων, πολλαπλότερες σχέσεις, κατορθώνει νὰ τὶς περικλείσει σὲ ἁπλούστερες ἐκφράσεις, νὰ τὶς παρουσιάσει μὲ μορφὲς οἱ ὁποῖες ἐπιτρέπουν νὰ τὶς ἀντιληφθοῦν περισσότεροι ἄνθρωποι».

Δὲν ἔχασε καθόλου τὸ κύρος της καὶ ἡ θεϊστικὴ μεταφυσική, ἡ ὁποία πῆρε τὴ μορφὴ ἑνὸς πραγματισμοῦ ποὺ ἐπέμενε νὰ θεμελιώσει τὴν ἠθική, καὶ μὲ τὸν ὁποῖο συνέδεαν πολλοί, ὅπως ὁ Ροβεσπιέρος, τὴ συναισθηματικὴ διαχυτικότητα ἢ τὴν ἐλπίδα ποὺ ἐξυπονοεῖται ἀπὸ τὸ πέρασμα στὴ δράση. Τὸ 1791, ὁ Βολνέ, στὰ *Ἐρείπια*, ἀπέδωσε συνοπτικὰ τὴν ἀπώλεια τῶν αὐτοκρατοριῶν στὴν ἐγκατάλειψη τῆς φυσικῆς θρησκείας ποὺ ἐπέβαλλαν ὁ δεσποτισμὸς καὶ ἡ θεοκρατία. Ἔπειτα, τὸ 1793, δημοσίευσε μιὰ *Κατήχηση τοῦ πολίτη*, ἡ ὁποία μποροῦσε νὰ ἀξιοποιηθεῖ ἀπὸ τὴ λατρεία τοῦ Ὑπερτάτου Ὄντος, τὴ δεκαδικὴ λατρεία καὶ τὴ θεοφιλανθρωπία.

Ὡστόσο, τὴν ἐποχὴ τοῦ Διευθυντηρίου, οἱ «Ἰδεολόγοι», οἱ ὁποῖοι βασίλευαν στὸ Ἐθνικὸ Ἰνστιτοῦτο, συγκλίνοντας μὲ τὴν πειραματικὴ ἐπιστήμη, ὁποιαδήποτε καὶ ἂν ἦταν τὰ προσωπικὰ συναισθήματα ἐκείνων ποὺ τὴν ἀσκοῦσαν, θέλησαν νὰ ὁδηγήσουν τὴ γνώση μέχρι τὰ ὅρια τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ὥστε νὰ τὴν καταστήσουν ἀποκλειστικὰ θετική. Ὁ Ντεστὺτ ντὲ Τρασὺ πρότεινε νὰ προσδιοριστεῖ μέσω τῆς παρατήρησης ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο σχηματίζονται οἱ ἰδέες —ἐξοῦ καὶ τὸ ὄνομα τῆς σχολῆς. Οἱ Ἰδεολόγοι συγκεντρώθηκαν μετὰ τὸ 1795 στὴ δεύτερη τάξη τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰνστιτούτου, τὴν τάξη τῶν Ἠθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν, καθὼς καὶ στὰ μεγάλα ἱδρύματα ἀνωτάτης ἐκπαίδευσης τὰ ὁποῖα δημιούργησε ἡ Συμβατική. Διαθέτοντας ὡς ὄργανο τὸ *Φιλοσοφικὸ δεκαήμερο*, καὶ ἐλέγχοντας τὶς κεντρικὲς σχολὲς μέσω τῶν μαθητῶν τους, παρέμειναν ἐχθροὶ τῆς παράδοσης καὶ τῆς θρησκευτικῆς παλινόρθωσης. Σὲ μιὰ βιβλιοκρισία γιὰ τὴν *Προέλευση ὅλων τῶν θρησκειῶν* τοῦ Ντυπουί, ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1794, ὁ Ντεστὺτ ντὲ Τρασὺ γράφει: «Ἡ θεο-

λογία εἶναι ἡ φιλοσοφία τῆς παιδικῆς ἡλικίας τοῦ κόσμου. Εἶναι καιρὸς νὰ παραχωρήσει τὴ θέση της στὴν ἡλικία τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Ἀποτελεῖ ἔργο τῆς φαντασίας, ἐνῶ ἡ ἄλλη φιλοσοφία εἶναι θεμελιωμένη στὴν παρατήρηση καὶ στὴν ἐμπειρία». Ἡ *ἰδεολογία* παρεμβάλλεται μεταξὺ τῆς φιλοσοφίας τοῦ 18ου αἰώνα καὶ τοῦ θετικισμοῦ τοῦ 20οῦ.

Ὁ γιατρὸς Καμπανὶς προανάγγειλε τὴν πειραματικὴ ψυχολογία καὶ ὁ Πινέλ, ὁ ὁποῖος μελέτησε τὶς ἀσθένειες τοῦ νοῦ στὸ νοσοκομεῖο Σαλπετριέρ, δημοσίευσε τὸ 1798 ἕνα ἔργο μὲ τὸ ὁποῖο ἐγκαινιάστηκε ἡ ψυχοπαθολογία. Γι' αὐτούς, ἡ ἠθικὴ μεταμορφωνόταν σὲ ἐπιστήμη τῶν ἠθῶν. Ὁ Ζενγκενὲ καὶ ὁ Φωριὲλ εἰσήγαγαν τὴν ἱστορικὴ κριτικὴ στὴ μελέτη τῆς λογοτεχνίας καὶ τῶν τεχνῶν. Ἡ Μαντὰμ ντὲ Στὰλ ἐξέδωσε τὸ 1800 τὸ βιβλίο ἡ *Λογοτεχνία μέσα ἀπὸ τὶς σχέσεις της μὲ τοὺς κοινωνικοὺς θεσμούς:* «Προτίθεμαι νὰ ἐξετάσω ποιὰ εἶναι ἡ ἐπιρροὴ τῆς θρησκείας, τῶν ἠθῶν καὶ τῶν νόμων πάνω στὴ λογοτεχνία». Αὐτὸ ποὺ ἔκανε ἡ ντὲ Στὰλ ἰσοδυναμοῦσε μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἱστορικῆς κριτικῆς στὴ μελέτη τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων. Ἤδη ἀπὸ τὸ 1794, ὁ Ντυπουὶ ἔδειχνε πὼς προσπαθοῦσε νὰ ἐπεκτείνει τὴν ἴδια μέθοδο στὴν ἱστορία τῶν θρησκειῶν, γράφοντας τὴ μελέτη του γιὰ τὴν *Προέλευση ὅλων τῶν θρησκειῶν*.

Ὡς προπύργιο τοῦ ὀρθολογισμοῦ χρησίμευαν οἱ ἐπιστῆμες, οἱ ὁποῖες συνέχιζαν τὴν ἀδιάλειπτη πρόοδό τους. Τὰ μαθηματικὰ —ἡ ἄλγεβρα, ἡ γεωμετρία, ἡ μηχανική, ἡ ἀστρονομία— δὲν ἔπαυαν νὰ ἀκτινοβολοῦν στὴ Γαλλία. Ἰδιαίτερα ὁ Λαγκράνζ, ὁ Λεζάντρ καὶ ὁ Λαπλὰς προωθοῦσαν τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀναλυτικοῦ λογισμοῦ μελετώντας τὶς συναρτήσεις. Ἡ πραγματεία τοῦ Μὸνζ σχετικὰ μὲ τὴν περιγραφικὴ γεωμετρία χρονολογεῖται στὸ 1799. Ἀπὸ τὸ 1796, ὁ Λαπλὰς εἶχε ἐκθέσει τὸ ἔργο του *Παγκόσμιο σύστημα*, τὴν κορωνίδα τῆς κλασικῆς μηχανικῆς, ἡ θεωρία τῆς ὁποίας πρυτάνευσε μέχρι τὸν 20ὸ αἰώνα. Γιὰ τὴν ὥρα, οἱ φυσικοὶ δὲν εἶχαν μεγάλα ὀνόματα νὰ ἀναφέρουν. Ἡ χημεία, ἂν θρηνοῦσε τὸ χαμὸ τοῦ Λαβουαζιέ, τοῦ δημιουργοῦ της, εἶχε διασώσει τὸν Μπερτολλὲ καὶ πολλοὺς ἄλλους. Στὸ Μουσεῖο Φυσικῆς Ἱστορίας δίδασκαν τώρα ὁ Κυβιέ, ὁ Ζωφρουὰ Σαὶντ-Ἰλαίρ, ὁ Λαμάρκ —ὅμως ἡ διαμάχη τους σχετικὰ μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν εἰδῶν δὲν εἶχε ἀρχίσει ἀκόμη.

Ὅσοι ἀπεχθάνονταν τὴν Ἐπανάσταση ἀπέρριπταν γενικὰ τὸν ὀρθολογισμὸ τοῦ 18ου αἰώνα, ἀκόμη καὶ ὅταν αὐτὸς παρέμενε πνευματιστικὸς καὶ θεϊστικός, ὡς ὑπεύθυνο τῆς καταστροφῆς. Ἡ ἐπιστροφὴ στὴν παράδοση καὶ στὴν ἐξ ἀποκαλύψεως θρησκεία ἐκθειάστηκε ἀπὸ τοὺς λιποτάκτες τῆς φιλοσοφίας: ἀπὸ τὸν Λαάρπ, ὁ ὁποῖος κατέφυγε στὸν φιδεϊσμό, ἢ ἀπὸ τὸν Φοντανὲς ποὺ ἐπικαλοῦνταν τὸν κοινωνικὸ ὠφελιμισμό. Μιὰ ἀνάλογη ἐξέλιξη διαφαινόταν καὶ στοὺς χώρους τῶν ἐκπατρισμένων· ὁ Μπονὰλντ καὶ ὁ Ζοζὲφ ντὲ Μαίστρ δημοσίευσαν τὰ πρῶτα ἔργα τους ἐκτὸς Γαλλίας, τὸ 1796. Κάμπτοντας τὸν πειραματικὸ ὀρθολογισμὸ ὥστε νὰ δικαιολογήσουν τὴν παράδοση, ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τοῦ Μπέρκ, ἔμελλε νὰ ἀναδειχθοῦν σὲ πρωτομάστορες τῆς ἀντεπανάστασης τὸν 19ο αἰώνα. Ἀλλὰ οἱ σύγχρονοί τους τὴν ἐποχὴ τοῦ Διευθυντηρίου τοὺς ἀγνοοῦσαν. Ταχύτερη ἐπιτυχία γνώρι-

σαν οἱ *Ἀναμνήσεις γραμμένες γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν στὴν ἱστορία τοῦ ἰακωβινισμοῦ*, μὲ τὶς ὁποῖες δοκίμασε ὁ ἀβὰς Μπαρρυέλ, τὸ 1797, νὰ ἀναγάγει τὴν Ἐπανάσταση σὲ μασονικὴ συνωμοσία. «Σὲ αὐτὴν τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση τὰ πάντα εἶχαν προβλεφθεῖ, εἶχαν προμελετηθεῖ, εἶχαν συνδυαστεῖ, ἀποφασιστεῖ, κανονιστεῖ. Τὰ πάντα ὑπῆρξαν ἀποτελέσματα τῆς πιὸ καταχθόνιας μοχθηρίας, ἀφοῦ τὰ πάντα εἶχαν προετοιμαστεῖ καὶ καθοδηγηθεῖ ἀπὸ ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι, καὶ μόνον αὐτοί, κατεῖχαν τὸν ἱστὸ τῶν μηχανορραφιῶν ποὺ οἱ ἴδιοι ἐξύφαιναν στὶς μυστικὲς ἑταιρεῖες, καὶ οἱ ὁποῖοι γνώριζαν μὲ ποιοὺς τρόπους νὰ ἐπιλέξουν καὶ νὰ ἐπισπεύσουν τὰ γεγονότα ποὺ εὐνοοῦσαν τὶς συνωμοσίες».

Ἄλλοι ἔριξαν τὴν εὐθύνη τῆς καταστροφῆς στὴ μοίρα ἢ στὴ *δύναμη τῶν πραγμάτων*. Ὁ Σατωβριάνδος, στὸ *Ἱστορικό, πολιτικὸ καὶ ἠθικὸ δοκίμιο περὶ τῶν ἐπαναστάσεων*, τὸ ὁποῖο ἐμφανίστηκε στὸ Λονδίνο τὸ 1797, περιγράφει πῶς παρεμβαίνουν ἀδιάκοπα «τὸ μοιραῖο τῶν γεγονότων», «τὸ πεπρωμένο ποὺ διέπει τὶς αὐτοκρατορίες», «αὐτὴ ἡ ἀναγκαιότητα τὴν ὁποία ἀποκαλοῦμε δύναμη τῶν πραγμάτων», ὥσπου νὰ παραδεχτεῖ τελικὰ τὴν ἀνικανότητά του νὰ κατανοήσει καὶ νὰ ἐξηγήσει: «Παρὰ τὶς μυριάδες προσπάθειες ποὺ ἔγιναν γιὰ νὰ διεισδύσουμε στὶς αἰτίες ποὺ προκαλοῦν τὴν ἀναταραχὴ στὰ κράτη, αἰσθάνεται κανεὶς πὼς κάτι τοῦ ξεφεύγει. Κάτι, δὲν ξέρω τί, κρυμμένο δὲν ξέρω ποῦ καὶ δὲν ξέρω πῶς, φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ τὸ ποιητικὸ αἴτιο ὅλων τῶν ἐπαναστάσεων». Τὸν ἴδιο ἀντιορθολογισμὸ συναντοῦμε στὸν Μαλλὲ ντὺ Πὰν ἀπὸ τὴ Γενεύη, ποὺ πολιτογραφήθηκε Ἄγγλος, ὁ ὁποῖος ἑρμηνεύει τὰ συμβάντα μέσα ἀπὸ «τὴ μοιραία πορεία τῶν γεγονότων», «τὴν ἐπιτακτικὴ φύση τῶν πραγμάτων, δηλαδὴ αὐτὴ τὴ δύναμη ποὺ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἀνθρώπους ἢ ἀπὸ κυβερνήσεις». Τὸ βῆμα ἀπὸ «τὴ δύναμη τῶν πραγμάτων» στὸν «δάκτυλο τῆς Θείας Πρόνοιας» δὲν ἄργησε νὰ γίνει.

Ἐκεῖνο ποὺ ἀντιστρατευόταν τὸν ὀρθολογισμὸ στὸν κόσμο τῶν ἰδεῶν ἦταν πάνω ἀπ' ὅλα ἡ ἐπιρροὴ τοῦ Ρουσσώ, τώρα μεγαλύτερη παρὰ ποτέ, παρ' ὅλη τὴν ἀνυποληψία ποὺ εἶχε περιβάλει τὶς πολιτικὲς θεωρίες του. Ἀπὸ τὸ πνεῦμα του ξεχώριζε ὁ αἰσθησιακὸς συναισθηματισμός του· αὐτὸς ἐρχόταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ὑπεροχὴ τῆς νόησης, πρὸς ὄφελος τῆς αἰσθαντικότητας. Ὅμως οἱ φιλοσοφικὲς ὑποθέσεις δὲν ἐνδιέφεραν διόλου τοὺς περισσότερους ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἐλεεινολογοῦσαν τὴν Ἐπανάσταση, ἢ ποὺ κατηγοροῦσαν τὸν ὀρθολογισμὸ ὅτι δὲν τοὺς ἐξασφάλιζε τὴ συγκινησιακὴ παραμυθία ποὺ προσδοκοῦσαν σὲ τόσο σκληροὺς καιροὺς —ὅπως συμβαίνει πάντα· αὐτοὶ στρέφονταν πρὸς τὴν παραδοσιακὴ θρησκεία ἢ πρὸς ἑτερόδοξους μυστικισμούς. Ὁ καθολικὸς κλῆρος ἀγωνιζόταν νὰ παλινορθώσει τὴν ἐπιρροή του, ἡ ὁποία εἶχε ἐξασθενήσει αἰσθητὰ γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω. Οἱ διαιρέσεις του ἔφερναν προσκόμματα σὲ αὐτὲς τὶς προσπάθειες. Ἡ παλαιὰ συνταγματικὴ Ἐκκλησία ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑπάρχει. Τῆς ἀπέμεναν 44 ἐπίσκοποι, μὲ ἐπιφανέστερο ἀνάμεσά τους τὸν Γκρεγκουάρ. Πραγματοποίησαν μιὰ ἐθνικὴ σύνοδο τὸ 1797, καὶ ἐξέδιδαν ἕνα περιοδικό, τὰ *Χρονικὰ τῆς θρησκείας*. Οἱ ρωμαιοκαθολικοὶ ἱερεῖς τοὺς καταπολεμοῦσαν μέχρις ἐσχάτων.

χωρὶς πάντως καὶ αὐτοὶ νὰ κατορθώσουν νὰ διατηρήσουν τὴν ὁμοφωνία μεταξύ τους. Στὸ ὄνομα τῶν ἀδιάλλακτων, ἡ ἐφημερίδα τοῦ ἀβὰ τῆς Βουλόνης, τὰ *Ἐκκλησιαστικὰ χρονικά*, καταδίκαζε τοὺς ὑποταγμένους ἱερεῖς (γνωστότερος ἀπὸ τοὺς τελευταίους ἦταν ὁ ἀβὰς Ἐμερύ, καὶ διέθεταν καὶ αὐτοὶ τὴ γαζέτα τους, τὰ *Θρησκευτικὰ χρονικὰ* τοῦ ἀβὰ Σικάρ), ἐνῶ οἱ ἐπιθέσεις της στόχευαν ἰδιαίτερα τοὺς «φθονερούς», ἐκείνους ποὺ ἔδωσαν τὸν ὅρκο μίσους ἐναντίον τῆς μοναρχίας μετὰ τὴν 18η Φρουκτιδόρ.

Ὅμως τὰ πνεύματα ποὺ ξέφευγαν ἀπὸ τὴν καθολικὴ πειθαρχία δὲν προσχωροῦσαν αὐτόματα στὸν ὀρθολογισμό. Καθὼς ἔμεναν προσκολλημένα στὴ μαγικὴ ἀντίληψη τοῦ σύμπαντος, κατέφευγαν στὰ συγχυσμένα καὶ ἀπόκρυφα δόγματα ποὺ συγχέονταν ὅλα μαζὶ κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ «ἰλουμινισμοῦ». Ὁ Σαὶν-Μαρτὲν ζοῦσε ἀκόμη. Ἡ Ἀλσατία κι ἡ Λυὸν παρέμεναν δύο ἀπὸ τὶς ἑστίες τοῦ μυστικισμοῦ. Ἐπιπλέον, ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ ἐμφανίζονταν προφῆτες ἢ ὁραματιστές. Ἡ Σουζὰν Λαμπροὺς στρατολογοῦσε τοὺς εὔπιστους τὰ πρῶτα χρόνια τῆς Ἐπανάστασης, τὸ ἴδιο καὶ ἡ Κατρὶν Τεὸ στὸ Παρίσι, μεσούσης τῆς Τρομοκρατίας. Προέχει, πάντως, νὰ παρατηρήσουμε πὼς δὲν μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ ὅτι οἱ δύο τρόποι σκέψης ἀντιστοιχοῦσαν ἀπολύτως στὴ διάταξη τῶν ἀπόψεων ἀπέναντι στὴν Ἐπανάσταση. Καθὼς οἱ περισσότεροι Γάλλοι, ὅπως παρατήρησε ὁ Κουρνό, δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ καταλάβουν τὶς περιπέτειες καὶ τὶς σύνθετες ἀποχρώσεις τῆς κομματικῆς πάλης, χωρίστηκαν σὲ δύο ἀντίπαλα στρατόπεδα ποὺ εἶχαν ἀπόψεις συνοπτικὲς καὶ περιχαρακωμένες. Τάσσονταν ὑπὲρ ἢ κατὰ τῆς Ἐπανάστασης, καὶ ἡ ἀντιπαράθεση ἔτεινε νὰ ἀποκρυσταλλωθεῖ ἀπὸ τὶς οἰκογενειακὲς παραδόσεις ποὺ ἐνισχύονταν καὶ ἀπὸ τὸ σχολεῖο, ἀπὸ τὶς προσωπικὲς σχέσεις καί, περιστασιακά, ἀπὸ τὸ ἐπάγγελμα ποὺ ἀσκοῦσε κανείς. Ἄλλωστε τὴ συνέχεια πιστοποιοῦσε καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἰδεολογικὴ σύγκρουση προηγοῦνταν χρονικὰ ἀπὸ τὸ 1789.

Ἡ συνέχεια ἐπιβεβαιώνεται ἐξίσου καὶ στὶς ἐκφράσεις ποὺ χρησιμοποιοῦνταν. Κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς Ἐπανάστασης, ἡ γλώσσα ὑπέστη ἕναν κατὰ τὰ φαινόμενα βαθὺ μετασχηματισμό. Ἡ ἔννοια ὁρισμένων λέξεων, ποὺ συνδέονταν πάντοτε μὲ τὶς ἰδέες τῆς *ἀναγέννησης*, τῆς *προόδου*, τῆς *κοινωνικῆς ὠφελείας*, τῆς *εὐτυχίας*, καθὼς μεγεθυνόταν καὶ φλογιζόταν ἀπὸ τὴν ἐλπίδα καὶ τὸν παθιασμένο ζῆλο, προσέλαβε μιὰ πρόσκαιρη συγκινησιακὴ δύναμη —*ἀριστοκράτες*, *δεσπότες*, *τύραννοι* ἢ *φεουδαλισμός*, *Παλαιὸ Καθεστώς*, *ἐπανάσταση*— ἢ τοὺς προσέδωσε μιὰ μεγαλοπρεπὴ ἀξία ποὺ δὲν ἄργησε νὰ ξεθωριάσει —*νόμος*, *Σύνταγμα*, *πολίτης*— ἀλλὰ πάντως διατηρήθηκε σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις: *Ἔθνος*, *Πατρίδα*. Καθὼς ἐπικρατοῦσε ἡ διέγερση, τὸ ἀκραῖο λεξιλόγιο, ἡ ὑπερβολὴ καὶ ἡ ἐμφατικότητα ἄλλαξαν ἄμετρα τὸ ὕφος. Ἐπίσης γέννησαν φράσεις ἀξέχαστες: «Ὑπογράψατε λοιπὸν συμφωνία μὲ τὴ νίκη; - Ὑπογράψαμε συμφωνία μὲ τὸ θάνατο». Ἡ λαϊκὴ ὁμιλία ἀλλοίωσε κάποια στιγμὴ τὴν κλασικίζουσα γλώσσα. Ἴσως συνέβαλε στὴν παρακμὴ τοῦ ἁπλοῦ ἀορίστου καὶ τῆς ὑποτακτικῆς τοῦ παρατατικοῦ, ἔστω καὶ ἂν οἱ ρήτορες τῶν συνελεύσεων χρησιμοποιοῦσαν συχνὰ αὐτοὺς τοὺς τύπους.

Σὲ τελικὴ ἀνάλυση, ἡ συνέχεια ὑπερίσχυσε. Οἱ ἐπαναστάτες, ποὺ ἦταν ὅλοι τους, ἐκτὸς ἀπὸ μερικούς, ἀπόφοιτοι τῶν κολεγίων, ἐπέμεναν στὶς ἀνεπίληπτες ἐκφράσεις καὶ στὸ σεβασμὸ τῶν συμβάσεων· ἀξιοποίησαν πρὸς ὄφελός τους τὸ λεξιλόγιο τῆς κατήχησης καὶ τοῦ τεκτονισμοῦ· χρησιμοποίησαν τὴν περίφραση, τὴν ἀλληγορία, τὸν ἠθικοπλαστικὸ μύθο· ἔκαναν ἄφθονες παραπομπὲς στοὺς συγγραφεῖς τῆς Ἀρχαιότητας, ἔθυαν στὸ βωμὸ τῆς ἐπίπλαστης εὐαισθησίας ποὺ εἶχε γίνει τῆς μόδας ἀπὸ κάμποσο καιρό. Ἐπιπλέον, τὴν παραμονὴ τῆς 18ης Μπρυμαίρ, οἱ παρεκκλίσεις, οἱ ὁποῖες τώρα μυκτηρίζονταν ὡς ἐνδείξεις ἰακωβινισμοῦ καὶ ἀβρακωτισμοῦ, σπάνιζαν ὅλο καὶ περισσότερο.

Ἡ Ἐπανάσταση δημιούργησε νέα λογοτεχνικὰ εἴδη, καθὼς καὶ τὴν πολιτικὴ εὐγλωττία καὶ τὴ δημοσιογραφία, καὶ ὑπέβαλε ἢ προσέφερε θέματα στοὺς συγγραφεῖς: τὸ Σφαιριστήριο στὸν Ἀνδρέα Σενιέ, τὸν Κάρολο Θ' στὸν ἀδερφό του, τὸν Μάριο Ἰωσὴφ Σενιέ, τὸν Φιλήντα τοῦ Μολιέρου στὸν Φάμπρ ντ' Ἐγκλαντίν. Δίπλα στὴ γαζέτα, στὸ φυλλάδιο, στὶς παρελάσεις καὶ στὶς γιορτές, ἡ προπαγάνδα χρησιμοποίησε καὶ τὸ θέατρο. Στὶς 2 Αὐγούστου 1793, ἡ Συμβατικὴ διέταξε νὰ παρουσιάζονται τρεῖς φορὲς τὴν ἑβδομάδα, στὶς σκηνὲς τὶς ὁποῖες θὰ ὅριζε ἡ Κομούνα, «οἱ τραγωδίες τοῦ Βρούτου, τοῦ Γουλιέλμου Τέλλου, καὶ ἄλλα ἔργα ποὺ ἱστοροῦν τὰ ἔνδοξα γεγονότα τῆς Ἐπανάστασης καὶ τὶς ἀρετὲς τῶν ὑπερασπιστῶν τῆς ἐλευθερίας. Μιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς παραστάσεις θὰ δίνεται κάθε ἑβδομάδα μὲ ἔξοδα τῆς Δημοκρατίας. Κάθε θέατρο στὸ ὁποῖο θὰ παρουσιάζονται ἔργα ποὺ τείνουν νὰ διαφθείρουν τὸ δημόσιο πνεῦμα καὶ νὰ ξυπνήσουν τὴν αἰσχρὴ δεισιδαιμονία τῆς βασιλείας, θὰ κλείνει».

Τὰ ἔργα ποὺ γράφτηκαν γιὰ τὶς περιστάσεις καὶ ἀντιμετώπιζαν μὲ βίαιη ἐχθρότητα τοὺς εὐγενεῖς καὶ ἀργότερα τοὺς βασιλιάδες, ἐνῶ ὁρισμένες στιγμὲς στρέφονταν κατὰ τοῦ κλήρου καί, μετὰ τὴν 9η Θερμιδόρ, ἐναντίον τῶν Ἰακωβίνων, δὲν παρουσιάζουν ἀξιόλογες ἀρετές. Ἡ *Θυσία στὴν ἐλευθερία*, ποὺ παιζόταν γιὰ πολὺ καιρὸ στὰ θέατρα, ἦταν ἀναμφίβολα τὸ σημαντικότερο ἀπὸ αὐτά. Περὶ τὰ τέλη τοῦ Διευθυντηρίου, οἱ μεγάλοι ρήτορες εἶχαν πεθάνει. Δὲν ὑπῆρχε εἰδησεογράφος ἀντάξιος τοῦ Κάμιλου Ντεμουλέν. Κυριαρχοῦσαν τὰ συμβατικὰ θέματα καὶ τὰ κλασικὰ λογοτεχνικὰ εἴδη. Συγγραφεῖς διακεκριμένοι ἀλλὰ δίχως ἰδιοφυΐα, ὁ Ντυσίς, ὁ Ἀρνὼ καὶ ὁ Ἀντριέ, ὁ Ντελὶλ καὶ ὁ Λεμπρὲν-Πεντὰρ συντηροῦσαν τὴν παράδοση. Ἀλλὰ ἡ παράδοση πέθαινε, καθὼς εἶχε ἐξαφανιστεῖ ἡ κοινωνία ποὺ τὴν εἶχε δεῖ νὰ γεννιέται, καὶ ἐξασθενοῦσαν οἱ ἐπιδράσεις της. Οἱ νεόπλουτοι καὶ ἡ μικροαστικὴ τάξη, ποὺ δὲν εἶχαν περάσει ποτὲ ἀπὸ τὰ κολέγια, δὲν μποροῦσαν νὰ ἀπολαύσουν τὸ πνεῦμα αὐτῆς τῆς παράδοσης, οὔτε τὶς ὑπαινικτικὲς παραπομπές της στὶς ἑλληνικὲς καὶ τὶς λατινικὲς πηγές. Πολὺ περισσότερο τοὺς εὐχαριστοῦσαν τὰ μελοδράματα τοῦ Πιξερεκοὺρ καὶ τοῦ Ντυκρὰὶ-Ντυμινίλ, τὰ ὁποῖα βρίσκονται στὶς καταβολὲς τοῦ ρομαντικοῦ δράματος. Διαβαζόταν πάντοτε μὲ τὸν ἴδιο ἐνθουσιασμὸ τὸ ἔργο τοῦ Μπερναρντὲν ντὲ Σαὶν-Πιὲρ *Παῦλος καὶ Βιργινία*, τὸ ὁποῖο χρονολογοῦνταν στὸ 1787. Ἡ «λογοτεχνία τῶν τροβαδούρων», τὴν ὁποία ἔφερε στὴ μόδα ὁ κόμης

τοῦ Τρεσσάν, καὶ στὴ συνέχεια ἐκλαϊκεύτηκε μὲ τὸ ρομάντζο καὶ τὴν γκραβούρα, προανάγγελλε τὴν προτίμηση τῶν ρομαντικῶν γιὰ ἕναν συμβατικὰ κατασκευασμένο *Μεσαίωνα*. Ἐπίσης, καὶ οἱ ξένοι ρομαντικοὶ ἄρχιζαν τότε νὰ γοητεύουν τοὺς ἀναγνῶστες, καὶ τίποτε δὲν ἔφτανε τὴν ἐξαιρετικὴ φήμη ποὺ γνώρισαν τὴν ἐποχὴ τοῦ Διευθυντηρίου τὰ *Ποιήματα τοῦ Ὀσσιανοῦ*, τὰ ὁποῖα εἶχε γράψει ὁ Τζαίημς Μακφέρσον μόλις τριάντα χρόνια νωρίτερα. Ἡ ἐπιστροφὴ στὴν Ἀρχαιότητα ποὺ σημάδεψε τὸ τέλος τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος δὲν ἀνανέωσε τὴ λογοτεχνία: τὰ ἑλληνίζοντα ποιήματα τοῦ Ἀνδρέα Σενιὲ παραμένουν ἀνέκδοτα μέχρι σήμερα. Ἐνίσχυσε ὅμως τὶς κολεγιακὲς ἀναμνήσεις τῶν ρητόρων καὶ τῶν δημοσιογράφων τῆς Ἐπανάστασης: ἦταν κάτι ποὺ διαπίστωνε κανεὶς διαρκῶς τὴν ἐποχὴ τοῦ Διευθυντηρίου.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ ἐπιστροφὴ στὴν Ἀρχαιότητα διατηρήθηκε ἀπὸ τοὺς ζωγράφους καὶ ἀπὸ τοὺς γλύπτες. Θά 'λεγε κανεὶς πὼς στὴν καλλιτεχνικὴ παιδεία καὶ δημιουργία, ἡ συνέχεια ἀναγκαστικὰ θὰ ἀλλοιωνόταν ἀπὸ τὸ βανδαλισμό. Στὴν πραγματικότητα ὅμως οἱ συνελεύσεις, μολονότι παραδόθηκαν μερικὲς φορὲς σ' αὐτόν, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἔλαβαν μέτρα γιὰ νὰ τὸν ἀντιμετωπίσουν. Ἡ «Ἐπιτροπὴ Μνημείων», στὴν ὁποία ἀνέθεσε τὴ συντήρησή τους ἡ Συντακτική, κι ἔπειτα ἡ «Προσωρινὴ Ἐπιτροπὴ τῶν Τεχνῶν» μὲ τὴν ὁποία ἡ Συμβατικὴ ἀντικατέστησε τὴν προηγούμενη, στὶς 18 Δεκεμβρίου 1793, ὅσο καὶ οἱ μεταγενέστερες εἰσηγήσεις τοῦ Γκρεγκουάρ, προσπαθοῦσαν νὰ σταματήσουν τὶς καταστροφὲς καὶ τὶς φθορές. Ἡ Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, τὰ Ἐθνικὰ Ἀρχεῖα, τὸ Μουσεῖο Φυσικῆς Ἱστορίας καὶ τὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου, τὸ Μουσεῖο τῶν Γαλλικῶν Μνημείων τοῦ Ἀλεξάντρ Λενουάρ, ποὺ ἀναδιοργανώθηκαν ἢ δημιουργήθηκαν ἐκείνη τὴν ἐποχή, συγκέντρωναν καὶ συντηροῦσαν ἔγγραφα, τεκμήρια καὶ ἔργα τέχνης.

Παράλληλα προχωροῦσε ἡ χειραφέτηση τῶν καλλιτεχνῶν. Αὐτοί, ὑπὸ τὴν ὤθηση τοῦ Νταβίντ, ἀμφισβητοῦσαν σθεναρὰ ἀπὸ τὸ 1790 τὸ μονοπώλιο ποὺ διατηροῦσε ἡ Ἀκαδημία στὴ Σχολὴ τῆς Ρώμης καὶ στὴν Ἔκθεση (Salon). Τὸ 1791 ἡ Ἔκθεση ὑποχρεώθηκε νὰ ἀνοίξει τὶς πόρτες της σὲ ὅλους τοὺς καλλιτέχνες. Στὶς 8 Αὐγούστου 1793, ἡ Ἀκαδημία Ζωγραφικῆς καὶ Γλυπτικῆς καταργήθηκε, ταυτόχρονα μὲ ὅλες τὶς ἄλλες ἀκαδημίες καὶ τὰ πανεπιστήμια. Ὁ ἐπαναστατικὸς κλονισμὸς ἀνανέωσε καὶ σὲ αὐτὸ τὸ πεδίο τὴν ἔμπνευση τῶν δημιουργῶν. «Ἴσως φανεῖ περίεργο στοὺς αὐστηροὺς Δημοκρατικούς», μποροῦμε νὰ διαβάσουμε στὸν *Κατάλογο τῆς Ἔκθεσης τοῦ 1793*, «πὼς ἀσχολούμαστε μὲ τὶς τέχνες τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ Εὐρώπη συνασπισμένη πολιορκεῖ τὴν ἐπικράτεια τῆς ἐλευθερίας ... Δὲν υἱοθετοῦμε διόλου τὸ γνωστὸ γνωμικὸ *In armis silent artes*. Προτιμοῦμε νὰ θυμόμαστε τὸν Πρωτογένη, ὁ ὁποῖος δημιουργοῦσε τὸ ἀριστούργημά του μέσα στὴν πολιορκημένη Ρόδο».

Οἱ παραπάνω ἀράδες, γραμμένες στὸ ἀποκορύφωμα τῆς κρίσης, μαρτυροῦν τὸ πνεῦμα ποὺ διακατεῖχε τοὺς περισσότερους καλλιτέχνες στὴ διάρκεια τῆς ἐπαναστατικῆς περιόδου: ἡ τέχνη δὲν μποροῦσε νὰ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴ μάχη ποὺ ἔδιναν ὅλοι μαζὶ γιὰ τὴν ἐλευθερία. Ἀποτίνοντας φόρο τιμῆς στὴ Συμβατικὴ στὶς 19 Μαρ-

τίου 1793, μὲ τὸν πίνακά του ποὺ ἀπεικόνιζε τὸν Μισὲλ Λεπελετιὲ νὰ δολοφονεῖται ἐπειδὴ ψήφισε τὸ θάνατο τοῦ βασιλιᾶ, ὁ Νταβὶντ δήλωνε: «Ὁ καθένας μας εἶναι ὑπόλογος στὴν πατρίδα γιὰ ὅσα τάλαντα τοῦ χάρισε ἡ φύση. Ἂν ἡ μορφὴ διαφέρει, ὁ σκοπὸς πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἴδιος γιὰ ὅλους. Ὁ ἀληθινὸς πατριώτης πρέπει νὰ ἀδράξει μὲ πάθος ὅλα τὰ μέσα μὲ τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ διαφωτίσει τοὺς συμπολίτες του, καὶ νὰ παρουσιάζει ἀδιάκοπα στὰ μάτια τους τὰ ἐξαίσια γνωρίσματα τοῦ ἡρωισμοῦ καὶ τῆς ἀρετῆς. Πολίτες! Ὁ οὐρανὸς ποὺ μοιράζει τὰ δῶρα του σὲ ὅλα τὰ παιδιά του, θέλησε νὰ ἐκφράζω τὴν ψυχή μου καὶ τὴ σκέψη μου μὲ τὸ ὄργανο τῆς ζωγραφικῆς».

Ὁ Νταβὶντ (1748-1825) κυριαρχεῖ στὴν ἐπαναστατικὴ τέχνη, ὡς ζωγράφος καὶ ὡς ὀργανωτὴς τῶν Δημοκρατικῶν γιορτῶν. Ἀκολουθώντας τὶς διδασκαλίες τοῦ Βίνκελμαν —τοῦ ὁποίου τὸ ἔργο *Ἱστορία τῆς τέχνης τῶν Ἀρχαίων*, τοῦ 1764, μεταφράστηκε τρεῖς φορὲς στὰ γαλλικὰ ἀπὸ τὸ 1766 ὡς τὸ 1793— ὁ Νταβὶντ ἐπιστρέφει στὸ ἀρχαῖο πρότυπο, καὶ ἐπιβεβαιώνει τὴν ὑπεροχὴ τοῦ σχεδίου καὶ τῆς κατανοητῆς μορφῆς πάνω στὸ χρῶμα, ποὺ δὲν ἀπευθύνεται παρὰ μόνο στὴν εὐαισθησία. Ὁ Νταβὶντ ἦρθε σὲ ρήξη μὲ τὴν παράδοση τῆς γαλλικῆς τέχνης τοῦ 18ου αἰώνα. Ὄφειλε τὴ φήμη του πάνω ἀπ' ὅλα στοὺς πίνακες ποὺ ζωγράφισε μὲ θέματα ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα: στὸν *Ὅρκο τῶν Ὁρατίων* (1784), ποὺ ἀναρτήθηκε ξανὰ στὴν Ἔκθεση τοῦ 1791 μαζὶ μὲ τὸ *Θάνατο τοῦ Σωκράτη* (1787) καὶ τὸν *Βροῦτο* (1789), στὴν *Ἁρπαγὴ τῶν Σαβίνων* τοῦ 1799, στὸν *Λεωνίδα*, γιὰ τὸν ὁποῖο ἐργάστηκε ἀπὸ τὸ 1800 ὡς τὸ 1804. Ἐγκαταλείποντας ὅμως γιὰ μιὰ στιγμὴ τὰ ἀρχαῖα θέματα, ἔθεσε τὴν τέχνη του στὴν ὑπηρεσία τῆς Ἐπανάστασης. Ἐπεξεργάστηκε τὸ σχέδιο τοῦ *Ὅρκου τοῦ Σφαιριστηρίου*, ποὺ παρουσιάστηκε στὴν Ἔκθεση τοῦ 1791, συνέθεσε τὴ διευθέτηση τῶν ἐθνικῶν γιορτῶν, ζωγράφισε τὸν *Λεπελετιέ, μάρτυρα τῆς ἐλευθερίας* καὶ τὸν *Δολοφονημένο Μαρά*. Στὸν πίνακα αὐτό, ὁ Μαρά, καθισμένος καὶ γερμένος ἀνάσκελα μέσα στὴν μπανιέρα του ποὺ τὴν καλύπτει ἕνα κομμάτι ὕφασμα, ξεψυχᾶ· τὸ στῆθος του εἶναι τρυπημένο. Βλέπουμε τὸν γυμνωμένο θώρακά του καὶ τὴν πληγὴ νὰ αἱμορραγεῖ. Τὸ κεφάλι του τυλιγμένο μ' ἕνα ἰνδικὸ λευκὸ μαντίλι γέρνει στὸν ὦμο, καὶ τὸ στόμα του μοιάζει νὰ σχηματίζει ἕνα σπαρακτικὸ μειδίαμα. Τὸ χέρι του ποὺ κρέμεται ἔξω ἀπ' τὴν μπανιέρα ἀγγίζοντας τὸ ἔδαφος κρατάει ἀκόμη τὴν πένα μὲ τὴν ὁποία ἔγραφε. Δίπλα του πεσμένο τὸ μαχαίρι τοῦ φόνου. Ἕνας πίνακας γεμάτος πάθος, ποὺ κοσμοῦσε τὴν αἴθουσα τῆς Συμβατικῆς καί, ὑμνώντας τὴν πολιτικὴ ἀρετή, ὑπενθύμιζε στοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ λαοῦ τὴν ἀνάγκη τῆς κοινῆς σωτηρίας καὶ τοὺς κινδύνους της. Ἐκεῖνο ποὺ συνδέει τοὺς πίνακες τοῦ Νταβὶντ ποὺ εἶχαν ὡς θέμα τὴν Ἀρχαιότητα μὲ τὰ ἐπαναστατικά του ἔργα εἶναι τὸ πνεῦμα τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ἡρωικῆς ἔντασης.

Ὁ ἴδιος ὁ Νταβὶντ ἔδωσε τὴν ὤθηση γιὰ νὰ σκηνοθετήσουν τὶς Δημοκρατικὲς γιορτὲς οἱ καλλιτέχνες. Οἱ γιορτὲς τῆς Ἀναγέννησης, στὶς 10 Αὐγούστου 1793, καὶ τοῦ Ὑπερτάτου Ὄντος, στὶς 20 Πραιριὰλ τοῦ ἔτους 2 (8 Ἰουνίου 1794) συγκαταλέγονται ἀνάμεσα στὶς πιὸ ἀξιοσημείωτες ἐκδηλώσεις τῆς ἐπαναστατικῆς νοοτροπίας, καθὼς ἐξυμνοῦν τὴν πολιτικὴ ἀρετὴ ποὺ τίθεται στὴν ὑπηρεσία τῆς κοινῆς

σωτηρίας. Τώρα πιὰ ὁ λαὸς δὲν ἀποτελεῖ ἁπλὸ θεατή: συμμετέχει σὲ αὐτὲς τὶς γιορτὲς ὡς συμπρωταγωνιστής τους. Ὁ Νταβίντ, δημιουργὸς τῆς νέας τέχνης, ἀξιοποίησε τὶς δυνατότητες τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν, τῆς ζωγραφικῆς καὶ τῆς γλυπτικῆς. Ἡ μουσικὴ ἔπαιζε πρωταρχικὸ ρόλο μὲ τὴ συμμετοχὴ ἐπιβλητικῶν χορωδιακῶν ἢ ὀρχηστρικῶν συνόλων. Συμμετεῖχαν ἐπίσης οἱ τέχνες τῆς ἐνδυμασίας καὶ τῆς διακόσμησης. Τέλος, ἡ ὀργάνωση τῆς τελετουργικῆς παρέλασης ἐπιστράτευε ὅλα τὰ παραπάνω μέσα. Ὅταν ἀκολούθησε ἡ ἀντίδραση, οἱ μεγάλες γιορτὲς κενώθηκαν ἀπὸ τὸ πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ περιεχόμενό τους. Καθὼς ὁ λαός, ποὺ κάποτε ἦταν πρωταγωνιστής, ὑποβιβάστηκε σιγὰ σιγὰ στὸ ρόλο τοῦ βωβοῦ χαρακτήρα καὶ κατόπιν τοῦ θεατῆ, αὐτὲς οἱ ἐκδηλώσεις ἔχασαν τὸν ἀρχικὸ πατριωτικό τους χαρακτήρα. Σύντομα παραχώρησαν τὴ θέση τους στὶς στρατιωτικὲς ἐπιθεωρήσεις καὶ στὶς ἐπίσημες πανηγυρικὲς τελετές.

Στὸ μεταξὺ ἡ παράδοση δὲν ἔχασε τὰ δικαιώματά της. Ὁ Φραγκονάρ, ὁ Οὑντόν, ὁ Κλοντιόν, ὁ Παζοὺ ἔμειναν πιστοὶ στὴν τέχνη τοῦ 18ου αἰώνα. Πάντως, ἡ αναγέννηση τῆς Ἀρχαιότητας, ἡ ὑπεροχὴ τοῦ σχεδίου πάνω στὸ χρῶμα, ποὺ χαρακτήριζαν τὴ σχολὴ τοῦ Νταβὶντ ἀκόμη καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1789, διατήρησαν τὴν ἕλξη ποὺ ἀσκοῦσαν. Στὶς γιορτές, ἡ διακόσμηση πάντοτε ἀφιέρωνε μεγάλο τμῆμα της στὴ ρωμαϊκὴ ἀρχαιολογία. Κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Διευθυντηρίου, ἡ ζωγραφικὴ ἱστορικῶν θεμάτων, ποὺ ἀνέκαθεν τοποθετοῦσε σὲ πρῶτο πλάνο ὁ κλασικισμός, στράφηκε ξανὰ στὸ παρελθόν: ὁ Νταβὶντ ἐξέθεσε τὴν *Ἁρπαγὴ τῶν Σαβίνων* τὸ 1799. Δὲν ξεχώριζε ἀκόμη ἡ πρωτοτυπία τοῦ Ζεράρ, τοῦ Ζιροντέ, τοῦ Γκρό, καὶ δὲν εἶχε ἔρθει ἀκόμη ἡ ὥρα νὰ γίνει διάσημος καὶ ὁ ἴδιος ὁ Πρυντόν. Ἐπίσης, ὁ συρμὸς τῆς Ἀρχαιότητας συνέχιζε νὰ ἐπωφελεῖται ἀπὸ τὴν ἀλεξανδρινὴ τέχνη, μὲ δῆθεν ἐτρουσκικὰ ἢ αἰγυπτιακὰ μοτίβα, κι ἔτσι διατηρήθηκε παράλληλα στὴ διακόσμηση καὶ στὴν ἐπίπλωση ἡ παράδοση τοῦ τέλους τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος, προαναγγέλλοντας τὸ «στὶλ τῆς Αὐτοκρατορίας» (empire). Τὸ στὶλ τοῦ Διευθυντηρίου ἦταν ἐξίσου ἑτερόκλητο μὲ ἐκεῖνο τοῦ «Λουδοβίκου ΙϚ'» (Louis XVI).

Ἡ ἐπαναστατικὴ φλόγα εἰσχώρησε πολὺ πιὸ εὔκολα στὴ μουσικὴ παρὰ στὴ λογοτεχνία ἢ στὶς εἰκαστικὲς τέχνες. Ὁ Γκοσσέκ, ὁ Μεῦλ, ὁ Γκρετρὺ συνέθεσαν ὕμνους γιὰ τὶς δημόσιες γιορτές: ἐξακολουθοῦσαν νὰ τοὺς δημιουργοῦν ἀκόμη καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ Διευθυντηρίου. Οἱ Δημοκρατικοὶ ἀντέτασσαν πάντα στὸ *Ξύπνημα τοῦ λαοῦ* τὰ περίφημα ἄσματά τους, ποὺ ἐπέζησαν καὶ μετὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἐπανάστασης: τὴ *Μασσαλιώτιδα* τοῦ Ρουζὲ ντὲ Λίλ, τὸ *Τραγούδι τοῦ ἀποχαιρετισμοῦ* τοῦ Μεῦλ σὲ στίχους τοῦ Μάριου Ἰωσὴφ Σενιέ. Ὅμως ἡ συνέχεια διατηρήθηκε στὴ μελωδία, στὴ μουσικὴ δωματίου καὶ στὸ θέατρο, μέσω τῆς κωμωδίας μὲ ἀριέτες: ὁ Γκρετρὺ καὶ ὁ Ντελαιρὰκ ζοῦσαν ἀκόμη.

ι) Ἡ φτώχεια καὶ ὁ πόλεμος

Καθὼς ἔδυε ὁ 18ος αἰώνας ἡ μεγάλη πλειονότητα τοῦ ἔθνους, θεωρώντας πὼς τὸ

Παλαιὸ Καθεστὼς εἶχε ἐξαφανιστεῖ ἀνεπιστρεπτί, δὲν ἔδινε πιὰ μεγάλη σημασία στὴν πολιτικὴ ζωὴ καὶ στοὺς κοινωνικοὺς ἀνταγωνισμούς, πράγμα ποὺ εὐνοοῦσε ἐξαιρετικὰ τὴν ἀστικὴ τάξη. Ἡ νεολαία δὲν διατηροῦσε τίποτε ἀπὸ τὸν παθιασμένο ἐνθουσιασμὸ τοῦ 1789. Μεγαλωμένες στὴν τύχη κατὰ τὴν ταραγμένη ἐποχή, γεμάτες πικρία ἀπὸ τὴν ἀνάμνηση τῶν δοκιμασιῶν ποὺ σκοτείνιασαν τὴν παιδικὴ τους ἡλικία, οἱ γενιὲς ποὺ μεγάλωναν τώρα ἔτειναν περισσότερο ἀπ' ὅ,τι συμβαίνει συνήθως νὰ βρεθοῦν στὸν ἀντίποδα τῶν μεγαλυτέρων τους, καὶ τὸ μόνο ποὺ σκέφτονταν ἦταν νὰ ἀπολαύσουν τὴ ζωή. Στοὺς ὥριμους ἀνθρώπους, ἡ κόπωση ἄμβλυνε τὸ πνεῦμα: ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἔχουν εἰρηνικὰ γηρατειὰ καὶ νὰ δοῦν νὰ ξαναγεννιέται, ἂν ἦταν δυνατό, ἡ εὐημερία.

Ἡ Ἐπανάσταση τοὺς εἶχε κοστίσει ἀκριβά, καὶ ἡ Γαλλία ἔβγαινε ἀπὸ αὐτὴν φτωχή. Τὸ μαρτυροῦσε ἡ θλιβερὴ κατάσταση στὴν ὁποία εἶχαν περιπέσει οἱ δημόσιες ὑπηρεσίες, κι ἐπίσης, ἀκόμη καὶ στὸ Παρίσι, τὸ ξεχαρβάλωμα τῶν κτιρίων καὶ τῶν δρόμων. Ἡ θνησιμότητα μεγάλωσε: μόνον ὁ στρατὸς εἶχε, ὅπως πιστεύεται, 600.000 νεκροὺς ἢ ἀγνοούμενους. Ἡ Δημοκρατία, εἶναι ἀλήθεια, ἐκτεινόταν τώρα μέχρι τὰ «φυσικὰ σύνορα», ὅμως εἶχε χάσει τὶς ἀποικίες της καί, καθὼς ἡ θάλασσα ἦταν τώρα κλειστὴ γιὰ τὰ πλοῖα της, ἐξῆγε μόνο τὰ μισὰ ἀπ' ὅσα τὸ 1789. Ἐπιπλέον, ἔπρεπε νὰ πολεμήσει ξανὰ γιὰ νὰ διατηρήσει τὶς κατακτήσεις της. Στὴ διάρκεια τῆς τελευταίας ἐκστρατείας εἶχε χάσει τὴν Ἰταλία καὶ τὴ μισὴ Ἐλβετία, καὶ μετὰ βίας ἀπέφυγε τὴν εἰσβολὴ στὸ ἔδαφός της.

Πάνω ἀπ' ὅλα ἡ Δημοκρατία ἐπιθυμοῦσε νὰ τερματιστεῖ ὁ πόλεμος στὶς ξένες χῶρες, καὶ μαζί του ὁ ἐμφύλιος πόλεμος. Μόνον οἱ κρατικοὶ προμηθευτὲς καὶ ὅσοι ἀπὸ τοὺς βιομηχάνους φοβόνταν τὸν ἀγγλικὸ ἀνταγωνισμὸ θεωροῦσαν πὼς τοὺς συνέφεραν οἱ ἐχθροπραξίες. Ἀκόμη καὶ ἀνάμεσα στὰ ἴδια τὰ μέλη τοῦ Διευθυντηρίου, τὰ ὁποῖα ἐπανειλημμένα βρῆκαν στὸν στρατὸ τὴν ὕστατη σανίδα σωτηρίας τους, δὲν ἔλειπαν ἐκεῖνοι ποὺ θὰ δέχονταν νὰ ἐγκαταλείψουν τὶς προσαρτήσεις ἐν μέρει ἢ στὸ σύνολό τους, ἂν ἐξαρτιόταν ἀπὸ κάτι τέτοιο ἡ σύναψη τῆς εἰρήνης. Στὶς 2 Μπρυμαὶρ τοῦ ἔτους 8 (23 Ὀκτωβρίου 1799), οἱ Γέροντες ἀπέρριψαν τὴν ἀπόφαση τῶν Πεντακοσίων ἡ ὁποία ἀπειλοῦσε μὲ ποινὴ θανάτου ὅποιον πρότεινε ἢ ὑποστήριζε τὸν ἀκρωτηριασμὸ τῆς ἐπικράτειας, εἴτε ἔδινε τὴ συγκατάθεσή του σὲ προσφορὲς ποὺ τὸν διευκόλυναν. Καταπολεμώντας αὐτὴν τὴν ἀπόφαση, ὁ Πορσὲ ἔδειξε χωρὶς περιστροφὲς πὼς θεωροῦσε παράφρονες ἐκείνους οἱ ὁποῖοι ἀρνοῦνταν νὰ παραδώσουν στὴν ξένη κυριαρχία, γιὰ χάρη τῆς συμφωνίας εἰρήνης, ἕνα μέρος τῶν συμπατριωτῶν τους. Στὶς 10 Μπρυμαὶρ (31 Ὀκτωβρίου) ἕνα ἄρθρο τοῦ *Δεκαημέρου* (*Décade*), τὸ ὁποῖο ἀποδόθηκε στὸν Ντωνού, ἕναν ἀπὸ τοὺς Μπρυμαιρικούς, κατηγοροῦσε τὴ Συμβατικὴ πὼς κηρύσσοντας ἀπαραβίαστα τὰ σύνορα τῆς Δημοκρατίας εἶχε διατάξει «τὸν αἰώνιο πόλεμο καὶ τὴν ἐξολόθρευση ὅλων τῶν Γάλλων». Τώρα πιὰ αὐτοὶ οἱ κουρασμένοι Γάλλοι δὲν ἔβλεπαν στὸν ἡρωισμὸ τῶν Δημοκρατικῶν τοῦ 1793 τίποτε περισσότερο ἀπὸ μιὰ γελοία ὑπερβολή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

Η ΕΞΑΠΛΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΚΑΙ Η ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ

Ο ΦΙΛΟΔΟΞΙΕΣ τῶν Δυνάμεων, οἱ ὁποῖες κεντρίζονταν ἀπὸ κάθε λογῆς ἐχθρότητες, ἐπισκίαζαν τὸν οὐσιώδη χαρακτήρα τῆς πάλης μεταξὺ τῆς Ἐπανάστασης καὶ τῆς Εὐρώπης τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος. Οἱ ἄνθρωποι ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, ὡστόσο, δὲν ἔχασαν ποτὲ τὴν ἐπίγνωση αὐτοῦ τοῦ χαρακτήρα. Ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ σύγκρουση πάνω ἀπ' ὅλα κοινωνική, μεταξὺ τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῆς ἀστικῆς τάξης τὴν ὁποία ὑποστήριζε ἡ ὑπόλοιπη Τρίτη Τάξη, καὶ ἰδιαίτερα οἱ χωρικοί. Μιὰ σύγκρουση ποὺ ἦταν ἐπίσης πολιτική, καθὼς αἰσθανόταν τὴν ἀπειλή της ὁ δεσποτισμὸς τῶν βασιλιάδων οἱ ὁποῖοι, παίρνοντας ὑπὸ τὴν προστασία τους τὴν ἀριστοκρατία, ἐκτέθηκαν στὸν κίνδυνο νὰ χαθοῦν μαζί της. Τέλος, ἀποτελοῦσε ταυτόχρονα μιὰ πνευματικὴ σύγκρουση, καθὼς οἱ ἐχθροὶ τῆς Ἐπανάστασης τὴν παρουσίαζαν ὡς κόρη τοῦ ὀρθολογισμοῦ, ὁ ὁποῖος διέλυε τὰ μυστήρια μὲ τὴν ἀσεβὴ κριτική του καὶ γκρέμιζε τὶς παραδόσεις ὅπου ἔβρισκε ἔρεισμα ἡ πατροπαράδοτη τάξη πραγμάτων. Ἐσφαλμένα ὑποστηρίχτηκε πὼς οἱ ἴδιοι οἱ ἡγεμόνες δὲν ἔλαβαν μέρος σὲ αὐτὴν τὴ σύγκρουση παρὰ μόνο γιὰ νὰ ἐπεκτείνουν τὰ κράτη τους. Ἔστω καὶ ἂν ὁ ἐγωισμὸς ὑπονόμευσε τὴ συνεννόησή τους, ποτὲ δὲν ἀντιμετώπισαν ἀδιάφορα τὴ σταυροφορία τὴν ὁποία κήρυσσε ὁ Μπὲρκ καὶ δὲν ἔπαυαν νὰ τὴ συστήνουν οἱ δημοσιογράφοι ποὺ τοὺς ὑπηρετοῦσαν —μὲ τὸν Μαλλὲ ντὺ Πὰν καὶ τὸν Φρειδερίκο φὸν Γκὲντς σὲ πρῶτο πλάνο ἀνάμεσά τους. Ἄλλωστε, ἂν χρειαζόταν, θὰ τοὺς ὑπενθύμιζε καὶ ἡ ἀριστοκρατία πὼς ἐπρόκειτο γιὰ ἕναν «ἰδεολογικὸ» πόλεμο, μὲ σκοπὸ τὴν ὑπεράσπιση τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ Πὶτ καὶ ὁ Γκρένβιλ, ὅσο καὶ ἂν δήλωναν πὼς δὲν σκόπευαν νὰ ἀρχίσουν διαπραγματεύσεις ἂν δὲν ἀποκαθίστατο πρῶτα ἡ εὐρωπαϊκὴ ἰσορροπία καὶ δὲν ἐξασφαλίζονταν τὰ συμφέροντα τῆς Μεγάλης Βρετανίας, δὲν ἔχαναν ποτὲ τὴν εὐκαιρία νὰ στιγματίσουν τὸ καταστροφικὸ ἔργο ποὺ ἔβλεπαν νὰ ἐκτυλίσσεται στὴ Γαλλία, καὶ νὰ καλέσουν τὸν ἐχθρὸ νὰ ἀποκαταστήσει τὴ μοναρχία ἡ ὁποία θὰ προσέφερε τὶς ἀπαραίτητες βάσεις στὴν κοινωνικὴ ἱεραρχία. Ἤδη τὸ πνεῦμα τῆς «Ἱερᾶς Συμμαχίας» καθοδηγοῦσε τὶς συνασπισμένες Δυνάμεις, ὅπως ἔμελλε νὰ τὶς ἑνώσει καὶ ἀργότερα ἐναντίον τοῦ Ναπολέοντα.

α' Η ἐξάπλωση τῆς Ἐπανάστασης

Τὸ Παλαιὸ Καθεστὼς εἶχε πάψει νὰ ὑπάρχει στὸ Βέλγιο καὶ στὴν περιοχὴ τῆς Λιέγης, ποὺ εἶχαν ἑνωθεῖ μὲ τὴ Γαλλία. Εἶχαν χωριστεῖ σὲ διαμερίσματα καὶ τώρα ἴσχυαν ἐκεῖ ὅλοι οἱ νόμοι τῆς Δημοκρατίας. Στὴν πραγματικότητα, δὲν ἴσχυε τὸ

ἴδιο γιὰ τὴ Ρηνανία. Ἡ οὕτως ἢ ἄλλως ἀνολοκλήρωτη παραχώρηση τῆς ἀριστερῆς ὄχθης τοῦ ποταμοῦ ἀπὸ τὴ Γερμανικὴ Αὐτοκρατορία παρέμενε σὲ ἐκκρεμότητα, καὶ ἡ διοικητικὴ ἀφομοίωσή της στὴ Γαλλία μόλις τώρα ἄρχιζε· ὡστόσο, ἡ ἀριστοκρατία της εἶχε ἐξαφανιστεῖ. Στὶς νέες Δημοκρατίες, τὴ Βαταβικὴ καὶ τὴν Ἐλβετική, ποὺ ἱδρύθηκαν ὑπὸ τὴν κηδεμονία τῶν γαλλικῶν ὅπλων, ἡ ἀνανέωση συνεχιζόταν. Στὴν Ἐντεῦθεν τῶν Ἄλπεων Δημοκρατία εἶχε προχωρήσει πάρα πολύ, ὅμως οἱ Αὐστριακοὶ καὶ οἱ Ρῶσοι ἀκύρωσαν τὰ ἀποτελέσματά της ὅταν ἀνακατέλαβαν τὴν Ἰταλία, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀνέκοψαν τὴν ἀνανεωτικὴ ὁρμὴ στὴ Λιγουρία καὶ τὴν πρόλαβαν στὴ Ρώμη καὶ στὴ Νεάπολη.

Στὸ μεταξὺ ἡ Ἐπανάσταση ἐπέκτεινε τὴν αὐτοκρατορία της μὲ τὴ δύναμη τῶν ὅπλων, μὲ τίμημα ἀδιανόητες μέχρι τότε προσπάθειες καὶ τραγικοὺς σπασμούς. Στὶς κατακτημένες χῶρες, οἱ συμπάθειες τὶς ὁποῖες θὰ μποροῦσε νὰ ἀφυπνίσει ἀλλοιώθηκαν ἀπὸ τὶς καταστροφὲς τοῦ πολέμου, ἀπὸ τὰ ἔξοδα τῆς κατοχῆς, ἀπὸ τὴν αὐθαίρετη ἐξουσία τῶν στρατιωτικῶν καὶ τῶν ὑπερβολικὰ συχνὰ ἀσυνείδητων πρακτόρων. Σὲ ὅλα τὰ ἄλλα μέρη τὰ γεγονότα σκόρπισαν τὸν τρόμο στοὺς λαούς, τὴ θλίψη καὶ τὴν ἀποθάρρυνση στοὺς ἀγωνιστὲς τῆς νέας τάξης. Δὲν ἀποκήρυξαν ὅλοι τὶς ἀρχές της. Στὴ Γερμανία ἔμειναν πιστοὶ σ' αὐτὲς τὶς ἀρχὲς ὁ Κάντ καὶ ὁ Φίχτε, καὶ στὴν Ἀγγλία οἱ Οὐίγοι ποὺ εἶχαν ἑνωθεῖ γύρω ἀπὸ τὸν Φὸξ δὲν ἔπαυαν νὰ ὑποστηρίζουν τὴν ὑπόθεσή τους. Μεγάλωνε ὅμως ὁ ἀριθμὸς ἐκείνων οἱ ὁποῖοι κατέφευγαν στὴ σιωπή, ἢ παραδέχονταν τὴν ἀπογοήτευσή τους ἔστω καὶ ἂν δὲν ἄλλαζαν στρατόπεδο. Ἄλλωστε, πολὺ λίγοι πίστευαν πλέον πὼς μποροῦσαν νὰ κάνουν καὶ χωρὶς βασιλιάδες, καὶ δὲν ἔβλεπαν στὴ Δημοκρατία τίποτε περισσότερο ἀπὸ ἕνα ἐφήμερο τερατούργημα. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο αὐτὴ ἑρμήνευε τὴν ἰσότητα τῶν δικαιωμάτων καὶ ὁ λαϊκὸς χαρακτήρας της προκαλοῦσαν ἀγανάκτηση. Παντοῦ ἡ δημοκρατία προκαλοῦσε φρίκη στὴν ἀστικὴ τάξη, σὲ μεγαλύτερη κλίμακα ἀπ' ὅσο στὴ Γαλλία. Τὸ φόβητρο αὐτὸ ἔπαιξε τὸ παιχνίδι τῶν ὀλιγαρχιῶν ἰδιαίτερα στὴ Μεγάλη Βρετανία καὶ στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, ὅπου τὸ συνταγματικὸ καθεστὼς ἱκανοποιοῦσε αὐτὴν τὴν τάξη καί, σὲ κάθε περίπτωση, ἔδειχνε νὰ ἐπιτρέπει εἰρηνικὲς μεταρρυθμίσεις. Ὁ Οὐάσιγκτον καὶ οἱ φεδεραλιστὲς τὸ χρησιμοποίησαν ἐναντίον τοῦ Τζέφερσον καὶ τῶν ρεπουμπλικάνων, ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, δὲν ἔμεναν χωρὶς ἀπόηχο στὸν λαὸ οἱ ἐκδηλώσεις τοῦ Ζενέ. Πάντως, αὐτὰ ἀρκοῦσαν γιὰ νὰ μὴ βρεῖ ἀνταπόκριση στὴν ἀμερικανικὴ ἤπειρο ἡ ἐπιχειρηματολογία τῆς Δημοκρατίας.

Ἡ ἔλευση τοῦ Διευθυντηρίου καὶ οἱ στρατιωτικὲς καὶ διπλωματικὲς ἐπιτυχίες του χάρισαν κάποια ἐμπιστοσύνη στοὺς ὀπαδοὺς τῆς νέας Γαλλίας. Ἡ Δημοκρατία, καθὼς ἀστικοποιοῦνταν μὲ τὸ Σύνταγμα τοῦ ἔτους 3, γινόταν πάλι ἀποδεκτή. Οἱ νίκες καὶ οἱ κατακτήσεις της ἀποδείκνυαν πὼς ἕνα κράτος δὲν καταποντιζόταν ἀναπότρεπτα ὅταν ἀπέρριπτε τὴ μοναρχία. Τὸ Διευθυντήριο εἶδε, στὶς περιοχὲς ποὺ ἑνώθηκαν μὲ τὴ Γαλλία, νὰ συνεργάζονται οἱ ἀστοὶ καὶ οἱ φιλελεύθεροι εὐγενεῖς στὴν προσπάθεια τῆς ἀφομοίωσης, καὶ νὰ ἐγκαθίσταται στὶς ὑποτελεῖς Δημοκρατίες ἕνα καθεστὼς ἀνάλογο μὲ τὸ δικό του.

Ἂν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἀνέκτησε κάπως τὴν ἀξιοπιστία της ἡ Ἐπανάσταση, δὲν πρέπει νὰ τῆς ἀποδίδουμε ἀποκλειστικὰ τὴ διάδοση τῶν φιλελεύθερων ἰδεῶν. Ἡ βρετανικὴ ἐπίδραση δὲν μειώθηκε. Πολλοὶ ἀπ' ὅσους εἶχαν μυηθεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1789 διατηροῦσαν ἐξίσου τὴν ἀγγλοφιλία τους, καθὼς ὁ τρόπος ποὺ κυβερνιόταν ἡ Μεγάλη Βρετανία τοὺς φαινόταν πὼς μετρίαζε τόσο καλὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς δημοκρατίας, ὥστε δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ φοβοῦνται τὴν τελευταία. Ἀκόμη περισσότερο οἱ εὐγενεῖς καὶ οἱ κρατικοὶ λειτουργοὶ ἐπέμεναν νὰ στρέφουν μὲ φιλοφροσύνη τὰ μάτια τους πρὸς ἐκείνη τὴ χώρα ὅπου οἱ πρῶτοι ἔβλεπαν τὴν ἀριστοκρατία νὰ διατηρεῖ προεξάρχουσα θέση καὶ οἱ δεύτεροι ἕνα πρότυπο γιὰ τὴν ἀνανέωση τῆς οἰκονομίας. Οὔτε καὶ τὸ παράδειγμα τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν εἶχε χάσει τὸ κῦρος του. Οἱ κρεολοὶ τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς ἐμπνέονταν ἀπὸ αὐτὸ ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ κῦρος τῆς Γαλλίας. Τέλος, κυρίως ἡ ἐξέλιξη καὶ οἱ συνέπειες τοῦ πολέμου προκάλεσαν μετατοπίσεις τῆς κοινῆς γνώμης στὶς ὁποῖες, ἀναμφίβολα, ἡ ἐπαναστατικὴ διείσδυση ἐκδηλώθηκε περιστασιακά, ὅμως δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πὼς ἀποτελοῦσε καὶ τὴν κυριότερη ἔμπνευσή τους, ἔστω καὶ ἄν, ὅπως ἦταν φυσικό, οἱ κυβερνήσεις τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος ἔριχναν τὴν εὐθύνη ἐπάνω της.

Στὴν Πρωσία, ἡ Συνθήκη τῆς Βασιλείας ἐνθάρρυνε μεταξὺ τῶν Aufklärer τὴν τάση ἡ ὁποία εὐνοοῦσε μιὰ συνεννόηση μὲ τὴ Γαλλία. Ὁ πάστορας Ρὴμ, γιὰ παράδειγμα, τὴν ἐξέφραζε χωρὶς παρεκκλίσεις. Τὴν ἴδια ἄποψη ἐξακολουθοῦσε νὰ ἐκφράζει ἕνα μέρος τῶν ἀξιωματούχων, καὶ ἀκόμη καὶ τῆς Αὐλῆς, ὅμως αὐτοὶ ἐπικαλοῦνταν τὸ συμφέρον τοῦ βασιλείου. Στὴ Νότια Γερμανία, τὸ Διευθυντήριο ἔλπισε γιὰ μιὰ στιγμή, τὸ 1796, πὼς ἡ ζύμωση θὰ ἀναπτυσσόταν. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἡ προοπτικὴ τῆς γαλλικῆς εἰσβολῆς διέγειρε τὴ δυσαρέσκεια. Οἱ Βαυαροὶ εὐγενεῖς καὶ τὰ Stände τῆς Βυρτεμβέργης συνέχιζαν νὰ ἀντιπολιτεύονται τὸν αὐστριακὸ θρόνο· ἡ σκέψη ὅμως νὰ ἀποκηρύξουν τὰ προνόμιά τους δὲν εὐωδόθηκε. Τὸ Ἀμβοῦργο παρέμενε ἕνα κέντρο τῆς γαλλικῆς ἐπιρροῆς καθὼς οἱ ἐπιχειρηματίες, ὅταν δὲν ἀποσποῦσαν τὸ ἐνδιαφέρον τους οἱ κυβερνήσεις παραγγέλλοντας ἐφόδια, δὲν ἔκρυβαν τὴν ὀργή τους βλέποντας τὸν πόλεμο νὰ παρατείνεται.

Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο πολλαπλασιάζονταν καὶ στὴν Ἀγγλία οἱ κινητοποιήσεις ὑπὲρ τῆς εἰρήνης. Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1797, ὁ Ἔρσκιν δημοσίευσε μιὰ *Ἐπισκόπηση τῶν αἰτιῶν καὶ τῶν συνεπειῶν τοῦ τρέχοντος πολέμου μὲ τὴ Γαλλία*, ἡ ὁποία γνώρισε ἐξαιρετικὴ ἐπιτυχία. Ἡ φορολογικὴ ἐπιβάρυνση, οἱ οἰκονομικὲς δυσκολίες, καὶ πάνω ἀπ' ὅλα ὁ λιμὸς ξεσήκωσαν τὸν λαό. Ἀναφέραμε παραπάνω (βλ. σ. 345 καὶ 347) τὴν ἐξέγερση τῶν ὑφαντῶν τῆς Σιλεσίας καὶ τὶς σοβαρὲς ταραχὲς ποὺ ξέσπασαν στὸ Λονδίνο τὸ φθινόπωρο τοῦ 1795, καὶ οἱ ὁποῖες δὲν ἦταν ξένες πρὸς τὴν ἀπόφαση ποὺ πῆρε τότε ὁ Πὶτ νὰ ἀρχίσει τὶς διαπραγματεύσεις. Ἂς μὴ μᾶς παραπλανᾶ ἡ προσπάθεια ποὺ ἐπέβαλε ὁ τελευταῖος στὴ χώρα μετὰ τὸ 1797, ὅταν κορυφώθηκε ὁ κίνδυνος: ἡ ἀντιδημοτικότητά του χειροτέρεψε ἀκόμη περισσότερο, καὶ θεώρησε συνετὸ νὰ στείλει ξανὰ στὴ Γαλλία τὸν Μάλμσμπερυ.

Ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι συνέβαινε στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη, στὴν Ἀγγλία ἡ ἐπίδρα-

ση τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ὁδηγήσει στὴ δημοκρατία. Ἐπίσης, ἡ βρετανικὴ κυβέρνηση, ἀντίθετα ἀπὸ τὶς ἄλλες, ἀνησυχοῦσε γιὰ τὴ δυσαρέσκεια τῶν βιοτεχνῶν καὶ γιὰ τὶς σποραδικὲς ταραχὲς ποὺ ξεσήκωνε στοὺς κόλπους τῆς ἐργατικῆς τάξης ἡ ἀκρίβεια, ἐπειδὴ αὐτὲς οἱ περιστάσεις εὐνοοῦσαν τὴν προπαγάνδα ἐναντίον τῆς ὀλιγαρχίας. Σὲ ἕνα συμπόσιο στὸ Λονδίνο, στὶς 18 Μαΐου 1797, ἔγιναν προπόσεις ὑπὲρ τῆς ἐκλογικῆς μεταρρύθμισης, ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῆς Ἰρλανδίας, καὶ ὑπὲρ τῆς συμμαχίας μὲ τὴ Γαλλία. Οἱ ἑταιρεῖες ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὑπάρχουν, νόμιμα ἢ παράνομα. Ἕνα λιβελλογράφημα ἰσχυριζόταν πὼς διερμήνευε τὶς ἀπόψεις ὀγδόντα χιλιάδων ἀμετανόητων Ἰακωβίνων. Πάντως, ἔστω καὶ ἂν ὑποθέσουμε πὼς δὲν ὑπῆρχε ὑπερβολὴ σ' αὐτὸν τὸν ἰσχυρισμό, καθόλου δὲν συνεπάγεται πὼς προετοιμαζόταν ἕνα ἐξεγερσιακὸ κίνημα. Τὸ πλῆθος τῶν κινδυνολογικῶν ἀναφορῶν ποὺ ἔφταναν στὸ ἀγγλικὸ Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν (Home Office) δὲν συνοδευόταν ἀπὸ ἀποδείξεις· ἡ κυβέρνηση ὅμως μεγαλοποίησε τὶς ἀνησυχίες της γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὴν καταστολή.

Τώρα πιὰ κανεὶς δὲν μποροῦσε νὰ ἀμφισβητήσει πὼς ἡ ἄνοδος τῆς ἀστικῆς τάξης ἀποτελοῦσε κυρίαρχο χαρακτηριστικὸ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ· αὐτὸ μαρτυροῦσαν οἱ ἀγγλοσαξονικὲς ἐπαναστάσεις. Ἡ ἔλευσή της στὴ Γαλλία ἐκδήλωνε μὲ ριζικὰ διαφορετικὸ τρόπο τὴν ἰσχὺ αὐτῆς τῆς τάξης, καθὼς ἐκμηδένιζε τοὺς εὐγενεῖς. Τὸ μέλλον ὑποσχόταν, λοιπόν, στὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἀτελεύτητες ἀπηχήσεις. Ἀλλὰ τὴν παραμονὴ τῆς 18ης Μπρυμαὶρ τίποτε δὲν ἀπέμενε ἀπὸ τὶς ἐλπίδες ποὺ ἔτρεφαν οἱ Γιρονδῖνοι. Κανένας λαὸς δὲν εἶχε μιμηθεῖ ἀκόμη τοὺς Γάλλους. Παντοῦ, οἱ ἰδιοτελεῖς ὑπέρμαχοι τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος ἐξακολουθοῦσαν νὰ κρατοῦν σφιχτὰ στὰ χέρια τους τὸν κατασταλτικὸ μηχανισμό, καὶ τὸ ἀποδεικνυαν καλὰ αὐτό, ἐδῶ καὶ πολὺ καιρό.

β) Ἡ ἀντίδραση

Ἡγεμόνες καὶ προπαγανδιστὲς ἔχυναν τὸ δηλητήριό τους ἐναντίον αὐτῆς τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης, ἡ ὁποία ἐπικαλοῦνταν τὴ σχετικότητα τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὴν ἀναστολή τους σὲ περίπτωση ποὺ ξεσποῦσε ἐπανάσταση ἢ ἐμφύλιος πόλεμος ἢ πόλεμος σὲ ξένη χώρα. Οἱ βρετανικὲς κυβερνήσεις ἔδειχναν νὰ ἔχουν ἰδιαίτερους λόγους γιὰ νὰ ἀγανακτοῦν, ἀφοῦ τὸν 18ο αἰώνα ἡ Ἀγγλία θεωροῦνταν ὡς μιὰ ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες χῶρες ὅπου ἐπικρατοῦσε ὁ σεβασμὸς τοῦ ἀτόμου. Στὴν πραγματικότητα, ὁ ἐμπειρισμὸς δὲν δίστασε ποτὲ νὰ ἀψηφίσει αὐτὸν τὸ σεβασμὸ ὅποτε τὸ ἀπαιτοῦσε ἡ κοινὴ σωτηρία, καὶ ἡ ἀντίδραση τὸ ἀπέδειξε αὐτὸ γιὰ ἄλλη μιὰ φορά. Ὅταν κηρύχτηκε σὲ ἀναστολὴ τὸ habeas corpus, ἡ ἀστυνομικὴ αὐθαιρεσία ἔμεινε ἀνεμπόδιστη. Μὲ τὶς παρακολουθήσεις καὶ τὶς καταδόσεις τους, οἱ νομιμόφρονες καὶ οἱ ἑνώσεις ποὺ οἱ ἴδιοι σχημάτιζαν ἀνέλαβαν μιὰ ἀποστολὴ ἀνάλογη ἐκείνης τῶν λεσχῶν καὶ τῶν ἐπαναστατικῶν ἐπιτροπῶν στη Γαλλία. Τὸ 1799 ἐνισχύθηκαν τὰ μέτρα ἐναντίον τῶν στασιαστικῶν συγκεντρώσεων

καὶ ἐκδόσεων. Οἱ ἐκδότες ὑποχρεώθηκαν νὰ δηλώνουν ὅ,τι τύπωναν. Καθὼς ἡ Μεγάλη Βρετανία δὲν εἶχε νὰ καταπνίξει καμιὰ Βανδέα, ἡ καταστολὴ περιορίστηκε σὲ αὐτὸ ποὺ ὀνομαζόταν στὴ Γαλλία, ἐπὶ Διευθυντηρίου, «στεγνὴ γκιλοτίνα»: τὸ σύστημα τῆς «πρέσας» ποὺ χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὴ ναυτολόγηση ἐπέτρεπε νὰ φορτώνουν τοὺς ὑπόπτους στὰ καράβια τῆς Αὐτοῦ Μεγαλειότητος, καὶ οἱ ἡγέτες τους καταδικάζονταν νὰ μεταφερθοῦν στὴν Αὐστραλία. Ἀλλὰ δὲν δημιουργήθηκαν ἔκτακτα δικαστήρια. Μόνο στὴν Ἰρλανδία ἔγινε αἱματηρὴ ἡ Τρομοκρατία, καθὼς ἐκεῖ σφαγὲς καὶ ἐκτελέσεις ἀκολούθησαν τὴν ἐξέγερση.

Οἱ ἠπειρωτικοὶ δεσπότες δὲν στενοχωριόνταν ἀπὸ συνταγματικοὺς ἐνδοιασμούς. Εἶχαν πάντοτε ἕτοιμο τὸ ὁπλοστάσιο τοῦ καταναγκασμοῦ. Τὸ μόνο ποὺ χρειαζόταν ἦταν νὰ τὸ χρησιμοποιήσουν μὲ τὴ δριμύτητα ποὺ ἀπαιτοῦσαν οἱ περιστάσεις. Στὰ ἰβηρικὰ κράτη καὶ στὴν ἐπικράτεια τοῦ ποντίφηκα, ἀρκοῦσε ἡ Ἱερὰ Ἐξέταση νὰ ξαναρχίσει τὶς ἀνακρίσεις της. Στὴ Λατινικὴ Ἀμερική, ὁ Ναρίνιο καταδικάστηκε σὲ δέκα χρόνια φυλακὴ καί, τὴν ἐπαύριο μιᾶς συνωμοσίας ἡ ὁποία κόστισε τὴ ζωὴ σὲ ἀρκετούς, ὁ Ροντρίγκες ἔκρινε συνετὸ νὰ ἐκπατριστεῖ τὸ 1797. Ὁ Μπολίβαρ, ὁ ὀπαδός του, τὸν μιμήθηκε δυὸ χρόνια ἀργότερα.

Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο λειτουργοῦσε καὶ ὁ τσάρος Παῦλος Α΄. Μόλις πῆρε τὸ θρόνο ἐλευθέρωσε τὸν Νόβικοφ, τὸν Ραντίστσεφ, τὸν Κοσιοῦσκο. Καθὼς ἔτρεφε τὸ ἴδιο μίσος μὲ τὴ μητέρα του γιὰ τὴν Ἐπανάσταση, δὲν ἄργησε νὰ χρησιμοποιήσει ὁλόκληρη τὴν αὐστηρότητα τοῦ καταπιεστικοῦ καθεστῶτος —τὴν ἴδια ἐποχὴ ποὺ ἀναλάμβανε τὰ ἔξοδα τῆς στρατιᾶς τοῦ πρίγκιπα τοῦ Κοντὲ καὶ ἐγκαθιστοῦσε στὸ Μίταου τὸν Λουδοβίκο ΙΗ΄. Στὴν ἐπικράτεια τῶν Ἀψβούργων, ὁ ὑπουργὸς (Kabinetts-Minister) Κολλορέντο τελειοποίησε τὶς ἀστυνομικὲς μεθόδους τοῦ Ἰωσὴφ Β΄ καὶ ἔστησε τὸ σύστημα τοῦ ὁποίου τὴν πατρότητα ἀναδέχθηκε ἀργότερα ὁ Μέττερνιχ: παντοδυναμία τῆς ἀστυνομίας, παραβίαση τοῦ ἀπορρήτου τῆς ἀλληλογραφίας (cabinet noir) καὶ λογοκρισία, γενικευμένη κατασκοπία ἰδιαίτερα εἰς βάρος τῶν κρατικῶν λειτουργῶν, αὐθαίρετες φυλακίσεις. Ἔπειτα ἀπὸ τὶς ἐκτελέσεις στὴν Οὐγγαρία, ἡ σιωπὴ βασίλευσε στὶς κληρονομικὲς κτήσεις τῶν Ἀψβούργων. Τὰ ὑπόλοιπα κράτη τῆς Αὐτοκρατορίας μιμήθηκαν μὲ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἀκρίβεια τὸ παράδειγμά τους, ἀνάλογα μὲ τὶς διαθέσεις τῶν ἡγεμόνων τους. Ἀκόμη καὶ στὴν Ἰένα, ὁ Φίχτε, ὁ ὁποῖος κατηγορήθηκε γιὰ ἀθεϊσμό, ὑποχρεώθηκε τὸ 1799 νὰ ἐγκαταλείψει τὴν καθηγητική του ἕδρα. Οἱ λιγότερο πειθήνιοι ἐκπατρίστηκαν: ἔτσι ὁ Ρέμπμαν ἔφτασε στὸ Παρίσι τὸ 1796. Στὴν Πρωσία, βεβαίως, οἱ Aufklärer ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἀντιστέκονται. Τὸ 1797 πέθανε ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος Β΄, καὶ ὁ γιός του, ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος Γ΄ ἔδωσε τέλος στὶς διώξεις τοῦ Βαϊλνερ, ὁ ὁποῖος περιέπεσε σὲ δυσμένεια. Ὡστόσο, ἀκόμη καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κὰντ ἀναγκάστηκε νὰ υἱοθετήσει ἄκρα ἐπιφυλακτικότητα. Ἐξυπακούεται, τέλος, πὼς ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ διώχτηκαν οἱ Γάλλοι ἀπὸ τὴν Ἰταλία, ἡ λευκὴ Τρομοκρατία ἐκεῖ δὲν γνώρισε ὅρια, στὴ Ρώμη καὶ κυρίως στὴ Νεάπολη, κάτω ἀπὸ τὸ βλέμμα τοῦ Νέλσονα.

Ἡ διατήρηση τῆς ἐξουσίας δὲν συνεπαγόταν ἀπαραίτητα τὴν ἀποκήρυξη κάθε

μεταρρύθμισης. Ὁ Πὶτ δὲν μποροῦσε νὰ ἀρνηθεῖ πὼς οἱ μεταρρυθμίσεις ποὺ ἐκθειάζονταν ἀπὸ τοὺς Οὐίγους ἀποσποῦσαν ἄλλοτε τὴ συγκατάθεσή του. Στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη, ἡ ἀνανέωση τῆς γεωργίας κατ' εἰκόνα τῆς Ἀγγλίας συγκέντρωσε τὴν προσοχὴ τῶν κυβερνητῶν καὶ τῶν εὐφυέστερων εὐγενῶν. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ φυσιολογικὲς συνέπειες ποὺ εἶχε κάτι τέτοιο: ἡ κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας καὶ ἡ ἐξαγορὰ τῶν χωροδεσποτικῶν δικαιωμάτων, ὅσο καὶ ἡ συνένωση τῶν μικροσκοπικῶν κλήρων καὶ ἡ ἐξαφάνιση τῶν συλλογικῶν δικαιωμάτων στὴ γῆ. Ὁρισμένα στοιχεῖα ἀπὸ τὸ ἐποικοδομητικὸ ἔργο τῆς Συντακτικῆς, ἢ ἀκόμη καὶ τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας, ἅρμοζαν στὴ φωτισμένη δεσποτεία, ἐνῶ παράλληλα ὁ πόλεμος ἔφερνε στὸ φῶς τὰ ψεγάδια τοῦ διοικητικοῦ μηχανισμοῦ ποὺ εἶχε κληρονομηθεῖ ἀπὸ τὸ παρελθόν.

Ὡστόσο, ἡ μεγάλη πλειονότητα τῶν προνομιούχων ἀπεχθανόταν κάθε ἀλλαγὴ ὡς ἕνα ἰακωβινικὸ μίασμα, τὸ ὁποῖο θὰ ἔφερνε στὸ κατόπι του καὶ ἄλλα. Οἱ κοινοὶ ἄνθρωποι, δήλωνε ὁ ἀγγλικανὸς ἐπίσκοπος Χόρσλυ τὸ 1795, δὲν ἔχουν τίποτε ἄλλο νὰ κάνουν μὲ τοὺς νόμους παρὰ μονάχα νὰ τοὺς ὑπακούουν. Δὲν σκέφτονταν ἀλλιώτικα ὅσοι κυβερνοῦσαν. Ὁ Πὶτ ἐκτιμοῦσε πὼς κάθε μεταρρύθμιση θὰ ἐνθάρρυνε τὸ λαϊκὸ κίνημα. Ἔστω καὶ ἂν ἔκρινε διαφορετικά, ἡ συμφωνία του μὲ τὸν Γεώργιο Γ' τοῦ ἔδενε τὰ χέρια. Ἀκόμη καὶ ἡ τελειοποίηση τῶν ὀργάνων καὶ τῶν μεθόδων τοῦ ἐκτελεστικοῦ μηχανισμοῦ παρέμεινε ἐλάχιστη καὶ ἀργή, ἢ καὶ ἀπολύτως μηδαμινή, καθὼς τῆς ἀντιτάσσονταν ὑπογείως οἱ γραφειοκράτες ποὺ κατεῖχαν τὶς δημόσιες θέσεις καὶ οἱ ἴδιοι οἱ ἐπικεφαλῆς τους.

Στὴν Αὐστρία, ὁ Φραγκίσκος Β' ἐπέμενε νὰ ρυθμίζει τὰ πάντα μόνος του. Δὲν ἐπικοινωνοῦσε μὲ τοὺς ὑπουργούς του παρὰ μόνο γραπτῶς, ἢ μὲ ἐνδιάμεσο τὸν Κολλορέντο. Κρατοῦσε συστηματικὰ γιὰ τοὺς εὐγενεῖς ὅλα τὰ ἀνώτερα κρατικὰ λειτουργήματα. Ἔθαψε τὴν ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση καί, τὸ 1798, ἀκύρωσε τὴ μετατροπὴ τῶν ἀγγαρειῶν σὲ συμφωνίες μεταξὺ φεουδαρχῶν καὶ γεωμόρων, οἱ ὁποῖες συνομολογοῦνταν μὲ τὴν ἔγκριση τῆς διοίκησης.

Δὲν μποροῦσε νὰ περιμένει κανεὶς καλύτερα ἀπὸ τὸν Παῦλο Α'. Ὡστόσο θεωροῦνταν πὼς εὐνοοῦσε τοὺς δουλοπάροικους. Πράγματι, ἀπαγόρευσε νὰ πωλοῦνται αὐτοὶ χωριστὰ ἀπὸ τὴ γῆ ποὺ καλλιεργοῦσαν, στὴ Μικρὴ Ρωσία, καὶ ὅρισε τὶς ἀγγαρεῖες σὲ τρεῖς ἡμέρες τὴν ἑβδομάδα. Στὴν πράξη, ὅμως, κανεὶς δὲν τὰ ἔλαβε ὑπόψη του αὐτά. Στὴ Λιβονία περιορίστηκε νὰ ἀποσπάσει ἀπὸ τὴν τοπικὴ Δίαιτα μερικὲς ἐλαφρύνσεις τῆς δουλοπαροικίας. Ὁ Κισσέλεφ, ὁ ἐπιτετραμμένος του στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες, δὲν ἔκανε περισσότερα. Ἄλλωστε ὁ Παῦλος μοίρασε, καὶ αὐτὸς ἐπίσης, πολλοὺς δουλοπάροικους τοῦ στέμματος καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐπιβάρυνε τὴν τύχη τους, ἡ ὁποία θεωροῦνταν λιγότερο σκληρή. Οἱ πρόσκαιρες ἐπιθυμίες του νὰ προχωρήσει στὴ διοικητικὴ μεταρρύθμιση ἔμειναν δίχως συνέχεια. Ἡ βασιλεία του χαρακτηρίστηκε ἀπὸ παροδικὲς εὔνοιες καὶ ἀπότομες πτώσεις σὲ δυσμένεια, ἀπὸ τὶς ὁποῖες δὲν γλίτωσαν οὔτε καὶ ἀφοσιωμένοι ὑπηρέτες του, ὅπως ὁ Πανίν, ὁ Ροστόπτσιν ἢ ὁ Σουβόροφ. Αὐτὸς ὁ «μαγικὸς φανός», ὁ ὁποῖος

ἀπειλοῦσε ὅλον τὸν κόσμο ἐνῶ ταυτόχρονα προκαλοῦσε ἴλιγγο στὴν κυβέρνηση, προετοίμασε μιὰ ἀνακτορικὴ ἐπανάσταση ἡ ὁποία ὑλοποιήθηκε μὲ τὴ δολοφονία τοῦ ἡγεμόνα.

Στὴν Πρωσία, ἐπιβίωναν οἱ μεταρρυθμιστικὲς ἀπόψεις μεταξὺ τῶν ἀνώτατων κρατικῶν λειτουργῶν, ὅπως τοῦ Σαὶν καὶ τοῦ Σραΐττερ, ἀνθρώπων ποὺ εἶχαν διαμορφωθεῖ στὴν Καινιξβέργη, στὴ σχολὴ τοῦ Κὰντ καὶ τοῦ Κράους, καὶ οἱ ὁποῖοι ἐπαγγέλλονταν τὸν οἰκονομικὸ φιλελευθερισμό. Τὶς ἴδιες ἀντιλήψεις ὑποστήριζαν καὶ μετανάστες ποὺ εἶχαν ἔρθει ἀπὸ τὴ δυτικὴ Γερμανία, ὅπως ὁ Ρηνανὸς Στάιν καὶ ὁ Ἀνοβεριανὸς Χάρντενμπεργκ, ἢ ἀπὸ τὴ Δανία, ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ Στρούενζε. Ἀρχικὰ ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος Γ' ἔδειξε πὼς ἦταν διατεθειμένος νὰ παραχωρήσει τὴ φορολογικὴ ἰσότητα. Ὅταν σκέφτηκε καλύτερα τὸ ζήτημα, δὲν ἔκανε τίποτε. Ὁ Στάιν δὲν κατόρθωσε νὰ ἐπιφέρει στὴ δημοσιονομικὴ διοίκηση παρὰ μόνο τεχνικὲς τροποποιήσεις, καὶ δὲν μπόρεσε κὰν νὰ καταργήσει τοὺς ἐσωτερικοὺς δασμούς. Ἡ ἀριστοκρατία κράτησε στὰ χέρια της τὶς ἀνώτερες θέσεις καὶ τοὺς βαθμούς. Τὸ 1800, ἀνάμεσα στοὺς 6.000 μὲ 7.000 ἀξιωματούχους, δὲν ἀριθμοῦνταν παρὰ μόνον 695 δυσγενεῖς. Κυκλοφόρησε ξανὰ ἡ φήμη πὼς ὁ νέος βασιλιὰς ἐπιθυμοῦσε νὰ τερματίσει τὴν ὑποτέλεια (Untertänigkeit), καὶ ὑποβλήθηκαν πλῆθος ἐκκλήσεις διαμαρτυρίας μὲ αὐτὸ τὸ περιεχόμενο. Ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση συνεχίστηκε βεβαίως στὰ βασιλικὰ κτήματα, ὅμως τὸ φεουδαρχικὸ κτῆμα (Gut) τῶν γαιοκτημόνων (Junker) παρέμεινε ἄθικτο.

Ἡ ὀργάνωση τοῦ βασιλείου δὲν σημείωσε περισσότερες προόδους ἀπ' ὅ,τι στὴν Αὐστρία. Ἀντιθέτως, οἱ πρόσφατες προσαρτήσεις ποὺ ἔγιναν εἰς βάρος τῆς Πολωνίας δὲν ἐλέγχονταν ἀπὸ τὸ Γενικὸ Διευθυντήριο (General-Direktorium), οὔτε ἄλλωστε καὶ ἡ Σιλεσία. Διοικοῦνταν χωριστὰ ἀπὸ ἕναν Πρόεδρο (Oberpräsident), ἐξαιτίας τῶν δυσκολιῶν ποὺ παρουσίαζε ἡ ἀφομοίωσή τους. Ἡ ἐξέγερση τοῦ 1794 προκάλεσε τὴν κατάσχεση τῶν ἐκκλησιαστικῶν γαιῶν καὶ τῶν «σταροστιῶν», δηλαδὴ τῶν βασιλικῶν κτημάτων ποὺ εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ σὲ οἰκογένειες εὐγενῶν. Στὰ ἐκκλησιαστικὰ προικίσματα ἀφέθηκε, ὡς μισθοδοσία, μόνο τὸ 35% τῶν εἰσοδημάτων τους. Στοὺς σταρόστες ἀπέμεινε τὸ 61% ἐφόσον δὲν συγκαταλέγονταν μεταξὺ τῶν στασιαστῶν. Ἔτσι ὁ βασιλιὰς ἔγινε ὁ μεγαλύτερος γαιοκτήμονας τῶν προσαρτημένων χωρῶν, κατέχοντας ἐκεῖ 1.500 τετραγωνικὰ χιλιόμετρα. Ὁ γενικὸς εἰσπράκτορας τῶν ἐσόδων αὐτῆς τῆς ἐπικράτειας τὴ νοίκιαζε εἰσπράττοντας τόσο ἰσχνὲς χωροδεσποτικὲς ὀφειλὲς ὥστε ὁ Ζερμπόνι, ὁ πάρεδρος τῆς βουλῆς (Kammer), κατήγγειλε πὼς ὑπῆρχε κατάχρηση. Ἀμέσως κατηγορήθηκε γιὰ συμμετοχὴ σὲ κάποια μυστικὴ ἑταιρεία καὶ καταδικάστηκε σὲ ἰσόβια δεσμά.

Μόνο δύο χῶρες ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν ὡς ἐξαίρεση. Στὴ Βαυαρία, ὁ Μονζελὰς ἀνέβηκε στὴν ἐξουσία τὸ 1799, καὶ ξεκίνησε τὴ διοικητικὴ ἀναδιοργάνωση ἡ ὁποία θὰ χαρακτήριζε τὴ βασιλεία τοῦ Μαξιμιλιανοῦ, τοῦ νέου ἐκλέκτορα καὶ μελλοντικοῦ βασιλιᾶ. Ἀντικατέστησε τοὺς ὑπουργοὺς μὲ συμβούλια, καὶ δημιούργησε τὸ μυστικοσυμβούλιο (Geheim Raf). Στὴ Δανία, προωθήθηκε ἡ ἀγροτικὴ μεταρ-

ρύθμιση, ἰδιαίτερα στὸ Σλέσβιχ καὶ στὸ Χόλσταϊν. Διευθετήθηκε ἡ ἐξαγορὰ τῶν ἀγγαρειῶν, καὶ ἡ συνένωση τῶν κλήρων ἐπιταχύνθηκε μὲ συνέπειες ἀνάλογες ἐκείνων ποὺ εἶχαν οἱ βρετανικὲς περιφράξεις —κυρίως τὴ μεταμόρφωση τῶν γεωμόρων σὲ μεροκαματιάρηδες, οἱ ὁποῖοι ἐργάζονταν γιὰ τοὺς εὐγενεῖς γαιοκτήμονες.

Συνεπῶς, οἱ μεταρρυθμιστὲς βρίσκονταν σὲ μιὰ θέση σχεδὸν ἐξίσου ἀδύναμη μὲ τὴ θέση τῶν φίλων τῆς Ἐπανάστασης. Ἦταν οἱ στρατιὲς τῆς Δημοκρατίας ἐκεῖνες ποὺ ἄρχισαν νὰ ἀνανεώνουν τὸν κόσμο. Ἀλλὰ τί θὰ συνέβαινε τώρα ποὺ οἱ Γάλλοι ἤθελαν τὴν εἰρήνη; Φέρνοντας τὸν Ναπολέοντα Βοναπάρτη στὴν ἐξουσία, οἱ Μπρυμαιρικοὶ ἀποφάσισαν: ἡ Μεγάλη Στρατιὰ θὰ προέλαυνε γιὰ νὰ γκρεμίσει παντοῦ τὸ Παλαιὸ Καθεστώς.

γ) Οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες

Ὅσο καὶ ἂν ἔμεναν οὐδέτεροι στὸν πόλεμο, ἡ συντηρητικὴ ἰθύνουσα τάξη τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν —τὸ κόμμα ποὺ ὀνομαζόταν τώρα «φεδεραλιστικό»— δὲν ἔπαυαν νὰ οἰκτίρουν τὴν κατεύθυνση ποὺ πῆρε ἡ Ἐπανάσταση. Τοὺς προκαλοῦσαν ἀγανάκτηση ἡ ἐκτέλεση τοῦ Λουδοβίκου ΙϚ΄, ἡ φυγὴ τοῦ Λαφαγιέτ, οἱ ἀφηγήσεις τῶν ἐκπατρισμένων, ὅπως γιὰ παράδειγμα τοῦ Ταλλεϋράνδου ἤ, ἀργότερα, τοῦ Ντυπὸν ντὲ Νεμούρ. Ὁ στιγμιαῖος θρίαμβος τῆς δημοκρατίας τοὺς ἐξόργισε, πάνω ἀπ' ὅλα ἐπειδὴ καὶ στὴ δική τους χώρα δὲν κατασίγαζε ἡ λαϊκὴ ζύμωση. Εἶχαν ἀνοίξει πολυάριθμες λέσχες, καὶ ἦταν ὁλοφάνερο πόσο μεγάλη ἐπίδραση εἶχαν τὰ γεγονότα τῆς Γαλλίας. Οἱ φόβοι ἐπιτάθηκαν ὅταν ἐπιβλήθηκε ὁ φόρος κατανάλωσης (excise) στὸ οἰνόπνευμα, καθὼς προκάλεσε ζωηρὴ ἀντίσταση στὶς ἐπαρχίες ὅπου μετροῦνταν σὲ χιλιάδες τὰ μικρὰ ἀποστακτήρια. Ὁ Οὐάσιγκτον χρειάστηκε νὰ στείλει ἔνοπλες δυνάμεις τὸ 1794 στὴ μεθοριακὴ ζώνη τῆς δυτικῆς Πενσυλβανίας, γιὰ νὰ κάμψει τὴν ἀντίσταση ποὺ προβαλλόταν στὶς διώξεις. Δὲν εἶναι διόλου περίεργο ποὺ ὁ Ζενὲ (ὁ ὁποῖος εἶχε σταλεῖ ἀπὸ τοὺς Γιρονδίνους μὲ τὴν ἀποστολὴ νὰ ἀποσπάσει προκαταβολὲς ἔναντι τῆς ἐξόφλησης τοῦ ἀμερικανικοῦ χρέους, ἢ ἔστω καὶ πιστώσεις γιὰ τὴν ἀγορὰ ἀγαθῶν πρώτης ἀνάγκης, ἂν ὄχι τὴ συνδρομὴ ποὺ ἔδειχνε νὰ ὑπόσχεται ἡ συνθήκη συμμαχίας ποὺ εἶχε ὑπογραφεῖ μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν), βρῆκε μεγάλη ἀπήχηση ὅταν, διωγμένος ἀπὸ τὸν Οὐάσιγκτον, στράφηκε πρὸς τὴν κοινὴ γνώμη. Ὁ πρόεδρος ἐπέρριψε τὴν εὐθύνη γιὰ τὶς ταραχὲς ποὺ προκάλεσε ὁ φόρος κατανάλωσης (excise) στὶς λέσχες, κι ἔκανε λόγο γιὰ ἀπαγόρευση τους, ὅπως ἀκριβῶς ἤθελαν νὰ κάνουν στὴ Γαλλία οἱ Φεγιαντῖνοι, ὁ Λαφαγιὲτ καὶ οἱ Θερμιδοριανοί.

Οἱ φεδεραλιστὲς ὅμως ἀπέτυχαν νὰ διατηρήσουν τὴν ὁμοφωνία στὶς γραμμὲς τῆς τάξης τους ἢ καὶ τοῦ κόμματός τους. Ὁ Τζέφερσον, ἰδιοκτήτης φυτείας καὶ ὁ ἴδιος, δὲν ἐνέκρινε τὴν πολιτικὴ τοῦ Χάμιλτον καὶ ἐγκατέλειψε τὴ θέση τοῦ ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν, τὴν ὁποία εἶχε δεχτεῖ προηγουμένως. Κατηγοροῦσε τὴν κυβέρνηση πὼς ἑρμήνευε τὸ σύνταγμα πρὸς ὄφελος τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ καπιταλισμοῦ.

εἰς βάρος τῶν γεωργῶν καὶ εἰδικότερα εἰς βάρος τοῦ πλήθους τῶν μικρῶν καλλιεργητῶν. Ὁ Μάντισον ἐπίσης προχώρησε στὴν ἀπόσχιση. Ἡ Συνθήκη τοῦ Τζαίη ἐπέτρεπε νὰ ἐπικαλεστοῦν τὴν ἐθνικὴ ἀξιοπρέπεια καὶ νὰ κατηγορήσουν τὸν Χάμιλτον πὼς ἀσπαζόταν δουλικὰ τὴν ὑπόθεση τῶν Βρετανῶν. Ἔτσι συγκροτήθηκε σιγὰ σιγὰ ἕνα κόμμα τῆς ἀντιπολίτευσης, τὸ «ρεπουμπλικανικό», τὸ ὁποῖο παρουσιαζόταν ὡς δημοκρατικό. Ὅταν ἐγκατέλειψε τὴν ἐξουσία ὁ Οὐάσιγκτον, τὸ 1797, τὸν ἀντικατέστησε ὁ Τζὼν Ἄνταμς, ὅμως ἐπικράτησε μὲ ἐλάχιστη διαφορὰ ἀπὸ τὸν Τζέφερσον. Οὔτε καὶ αὐτὸς συμφωνοῦσε περισσότερο μὲ τὸν Χάμιλτον, ὁ ὁποῖος ἀποσύρθηκε. Καθὼς ὅμως ἦταν ἐξαιρετικὰ ἐχθρικὸς καὶ ἀπέναντι στὸ λαϊκὸ κίνημα, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἀπέναντι στὴ γαλλικὴ Δημοκρατία, ἐπωφελήθηκε ἀπὸ τὴ ρήξη μὲ τὸ Διευθυντήριο γιὰ νὰ ἐπιβάλει τὴν ψήφιση ὄχι μόνον ἑνὸς νομοσχεδίου γιὰ τοὺς ξένους (alien bill), τὸ ὁποῖο ἀποσκοποῦσε στὴν ἀπέλαση τῶν ὕποπτων Γάλλων, ἀλλὰ κι ἑνὸς νομοσχεδίου γιὰ τὴν καταστολὴ τῆς ἀνταρσίας (sedition bill), τὸ ὁποῖο ἐπέτρεπε νὰ πληγοῦν ὅσες λέσχες καὶ ὅσα γραπτὰ κρίνονταν ἐπικίνδυνα. Μάταια διαμαρτυρήθηκαν ἡ Βιρτζίνια καὶ τὸ Κεντάκυ. Ἔτσι προετοιμάστηκαν οἱ ἐκλογὲς τοῦ 1800, οἱ ὁποῖες ἔμελλε νὰ ὁδηγήσουν στὴν προεδρία τὸν Τζέφερσον.

Ἂν ἀφαιρέσουμε νοητὰ τὶς ἐξαιρετικὰ διαφορετικὲς φυσικὲς συνθῆκες καὶ ἱστορικὲς περιστάσεις ποὺ χώριζαν τὸν νέο ἀπὸ τὸν παλαιὸ κόσμο, ἀντιλαμβανόμαστε πὼς οἱ φόβοι τῶν κατεχόντων, εἴτε χειροτέρευαν ἀπὸ τὴν ἀπαισιοδοξία τους εἴτε μετριάζονταν ἀπὸ τὴν αἰσιοδοξία τους, ἀνάλογα μὲ τὴν ἰδιοσυγκρασία τοῦ καθενός, παρουσιάζονται καὶ σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωση, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες χῶρες, ὡς κινητήρια δύναμη τῆς γενικῆς πορείας τῆς ἱστορίας. Οἱ φεδεραλιστὲς αἰσθάνονταν συμπάθεια καὶ ἀναγνώριζαν τὴ σκέψη τοῦ Μπέρκ. Καθὼς ὅμως δὲν εἶχαν νὰ ὑπερασπιστοῦν οὔτε βασιλιὰ οὔτε λόρδους οὔτε καμιὰ κατεστημένη Ἐκκλησία, θὰ προσέγγιζαν ἀκόμη περισσότερο τὴ γαλλικὴ ἀστικὴ τάξη, ἡ ὁποία εἶχε γίνει συντηρητική, καὶ τὸν Σιεγές, τὸν ἀκραῖο διερμηνευτὴ τῶν ἀπόψεών της, ἂν δὲν τοὺς τρόμαζαν οἱ περιπέτειες τῆς Ἐπανάστασης καὶ τὰ ἀντιθρησκευτικὰ μέτρα ποὺ υἱοθέτησε.

Τὸ δημοκρατικὸ πνεῦμα τοῦ ἴδιου τοῦ Τζέφερσον δὲν τὸν ὁδήγησε τόσο μακριὰ ὅσο θὰ θέλαμε νὰ πιστεύουμε. Δὲν ὑποστήριζε τὸ καθολικὸ δικαίωμα ψήφου, ἐνῶ τὸ ἰδεῶδες του, τὸ ὁποῖο ἀναγόταν σὲ μιὰ δημοκρατία ἀνεξάρτητων ἀγροτικῶν μικροπαραγωγῶν, δὲν διέφερε πολὺ ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν Ὀρεινῶν ἢ ὁρισμένων μελῶν τῆς Συντακτικῆς. Γαιοκτήμονας καὶ ὁ ἴδιος, δυσπιστοῦσε ἀπέναντι στὸν βιομηχανικὸ καπιταλισμό. Φοβόταν μήπως ὁ τελευταῖος δημιουργοῦσε τὸ πολυάριθμο προλεταριάτο τὸ ὁποῖο θεωροῦσε, ὅπως καὶ ὁ Ρουσσώ, ὁ Ροβεσπιέρος ἢ ὁ Σαὶν-Ζύστ, ἀσυμβίβαστο μὲ τὴν πολιτικὴ δημοκρατία. Πίστευε πὼς διέθετε μιὰ ὁδὸ διαφυγῆς: ὅτι οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες θὰ ἄφηναν τὴ βιομηχανία στὴν Εὐρώπη, ὥστε νὰ παραμείνουν οἱ ἴδιες μιὰ γεωργικὴ χώρα. Ἦταν μιὰ χίμαιρα καὶ οἱ ἐπιχειρηματίες, προσηλωμένοι στὰ κέρδη τῆς στιγμῆς καὶ ἀδιάφοροι ἀπέναντι στοὺς μελλοντικοὺς καιρούς, τροφοδοτοῦσαν ἀσύνειδα τὶς κινητήριες δυνάμεις τῆς ἱστορίας. Τουλάχιστον ὁ Τζέφερσον ἔτρεφε τὴν ἐλπίδα πὼς θὰ πολλαπλασιάζονταν οἱ μικροϊδιοκτῆτες τῆς

ὑπαίθρου, καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη ἡ αἰσιοδοξία του δικαιώθηκε καλύτερα ἀπὸ τὴν αἰσιοδοξία ἀκόμη καὶ τῶν πιὸ ὑψιπετῶν Γάλλων ἐπαναστατῶν.

Στὸν παλαιὸ κόσμο, προκειμένου νὰ ἐπεκταθοῦν οἱ καλλιεργήσιμες ἐκτάσεις ἔπρεπε ἀναπόφευκτα νὰ καταβληθεῖ τὸ τίμημα τῶν δύσκολων καὶ ὅλο καὶ λιγότερο ἀποδοτικῶν ἐκχερσώσεων. Ἀντίθετα, στὴν Ἀμερική, οἱ ἀπέραντες παρθένες ἐκτάσεις καὶ οἱ ἀνεκμετάλλευτοι φυσικοὶ πόροι, οἱ ὁποῖοι προσκαλοῦσαν τοὺς τολμηροὺς καὶ τοὺς ἀνεξάρτητους, ἐπέτρεπαν νὰ μετατίθενται στὸ μέλλον οἱ κοινωνικὲς πιέσεις. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο, ἔστω καὶ ἂν οἱ μικροὶ χωρικοὶ τῆς ἀτλαντικῆς ἀκτῆς, οἱ ὁποῖοι διατηροῦσαν τὴν ἐχθρότητά τους ἀπέναντι στοὺς μεγάλους γαιοκτήμονες, ἔμελλε νὰ φέρουν τὸν Τζέφερσον στὴν ἐξουσία, ἔστω καὶ ἂν ἡ τραχιὰ κι ἐπικίνδυνη ζωὴ τῶν ἀνθρώπων τῆς «μεθορίου» τοὺς προσανατόλιζε ἀκόμη πιὸ ἀπροκάλυπτα πρὸς τὴν πολιτικὴ δημοκρατία, ἡ κυριαρχία τῆς ἀστικῆς τάξης μπόρεσε νὰ ἑδραιωθεῖ στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες μὲ τὸν πιὸ ὁλοκληρωμένο καὶ λιγότερο διαμφισβητούμενο τρόπο.

δ) Ἡ σύγκρουση τῶν ἰδεῶν

Ὁ κόσμος τῶν ἰδεῶν ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀντανακλᾶ τὴν πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ σύγκρουση. Στοὺς κόλπους τῶν κυρίαρχων τάξεων, ἡ ἐξουσία καὶ ἡ παράδοση γίνονταν ξανὰ τῆς μόδας καί, εἴτε ἀπὸ πεποίθηση εἴτε γιὰ νὰ καλοπιάσουν τοὺς ἀναγνῶστες τους, ὅλο καὶ περισσότεροι συγγραφεῖς ἔδειχναν ἐπιφύλαξη ἢ ἐχθρότητα ἀπέναντι στὴν Ἐπανάσταση. Ὁ Κάννινγκ εἶχε ἱδρύσει στὴν Ἀγγλία τὸν *Ἀντιιακωβίνο* του, ἐνῶ ὁ Κόμπετ, ὁ ὁποῖος ἀργότερα θὰ συγκαταλεγόταν μεταξὺ τῶν ριζοσπαστῶν, κατακεραύνωνε τότε τοὺς νεωτεριστές. Οἱ κυβερνῶντες, ἀντιλαμβανόμενοι πόσο μεγάλη σημασία εἶχε ἡ προπαγάνδα, κατὰ κάποιο τρόπο τὴ χρηματοδοτοῦσαν. Ὁ Πὶτ χορήγησε σύνταξη στὸν Γκίλραιη, ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ φημισμένους γελοιογράφους. Οἱ πρόσφυγες ἀπὸ τὴ Γενεύη, ὁ Ζοζὲφ ντὲ Ἀρ, ὁ ντ' Ἰβερνουά, ὁ Μαλλὲ ντὺ Πάν, κατέλαβαν ἐξέχουσα θέση σὲ αὐτὴν τὴν ἐκστρατεία. Οἱ κατηγορίες ποὺ ἐκτόξευαν ὁ Βιεννέζος Χόφμαν, ὁ Ἐλβετὸς Γκίρτανερ καὶ ὁ Ἀνοβεριανὸς Τσίμμερμαν ἐναντίον τῆς συνωμοσίας τῶν Ἰλουμινάτων καὶ τῶν ἐλευθεροτεκτόνων δημιούργησαν σχολὴ στὴ Γερμανία, καὶ τὸ 1797 ὁ Ρόμπινσον, ἕνας ἀξιωματικός, ὑποστήριξε τὴν ἴδια θέση στὸ Ἐδιμβοῦργο.

Οἱ Γάλλοι ἐκπατρισμένοι συμμετεῖχαν στὴν ἐπιχείρηση. Εἶναι ἀλήθεια πὼς μεταξύ τους δὲν βασίλευε ἡ ὁμοψυχία. Ἔτσι, ὁ Μουνιὲ σύντομα θὰ ἀναλάμβανε να ὑπερασπιστεῖ τὸ μασονισμό. Οἱ συνταγματικοὶ ἀντιστέκονταν στοὺς ἀπολυταρχικούς. Στὸ Λονδίνο, ὁ Μπουαζελὲν συνέλαβε ἕνα σχέδιο προπαγάνδας μὲ τὸ ὁποῖο ἴσως συνδεόταν ἡ συγγραφὴ τοῦ *Πνεύματος τοῦ χριστιανισμοῦ*, ποὺ ὁ Σατωβριάνδος ἄρχισε νὰ γράφει τὸ 1799, ἀφοῦ εἶχε ἤδη δημοσιεύσει ἀπὸ τὸ 1796 τὸ *Ἱστορικό, πολιτικὸ καὶ ἠθικὸ δοκίμιο περὶ τῶν ἐπαναστάσεων*. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ Βιλλιε ἐνθουσιάστηκε μὲ τὸν καντιανισμό. Ἀλλὰ ἡ μεγάλη πλειονότητα καταριόταν ἀνε-

ξαιρέτως τὴν Ἐπανάσταση, καὶ τὸ ἔργο τοῦ Μπαρρυέλ, τὸ ὁποῖο ἐκδόθηκε τὸ 1797 καὶ τὸ 1799, γνώρισε μιὰ ἐπιτυχία ποὺ θὰ διαρκοῦσε μέσα στὸ χρόνο.

Ἡ Ἀγγλία ἦταν ἡ χώρα στὴν ὁποία ἡ νέα τάξη διατηροῦσε τοὺς καλύτερους ὑπερασπιστές της. Τὰ *Δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου*, τοῦ Παίην, τὸ δεύτερο μέρος τῶν ὁποίων ἀναγόταν στὶς ἀρχὲς τοῦ 1792, παρέμεναν ἡ φλογερότερη ἔκφραση τῶν συμπαθειῶν ποὺ ξεσήκωσε ἡ Ἐπανάσταση. Τὸ 1793, ὁ Γκόντουιν εἶχε δημοσιεύσει τὴν *Ἔρευνα γιὰ τὴν πολιτικὴ δικαιοσύνη* καὶ τὸν ἑπόμενο χρόνο, στὶς *Περιπέτειες τοῦ Κάλεμπ Οὐΐλλιαμς*, σατίρισε τὴν «καλὴ κοινωνία» τῆς ἐποχῆς του. Στὰ μάτια του ἡ κοινωνικὴ ἀνισότητα συνιστοῦσε τὴν ἔσχατη ἀδικία, καὶ πέτρα τοῦ σκανδάλου ἦταν ἡ παραδοσιακὴ ἰδιοκτησία. Ὅπως καὶ ὁ Μπαμπέφ, ἐννοοῦσε κυρίως τὴν ἰδιοκτησία τῆς γῆς. Ἀλλά, καθὼς ὁ ἴδιος ἦταν ἕνας ἐλευθεριακὸς δημοκράτης, δὲν περίμενε τίποτε ἀπὸ τοὺς κυβερνῶντες ἢ ἀπὸ τὰ πολιτικὰ κόμματα, καὶ δὲν ὑπολόγιζε, προκειμένου νὰ φτάσει ἡ κοινωνία στὸν κομουνισμό, παρὰ μόνο στὴν ἀτομικὴ τελειοποίηση καὶ στὴν εἰρηνικὴ καὶ νομοταγὴ ἐξέλιξη. Παραμένει ἀμφίβολο, λοιπόν, τὸ κατὰ πόσο δημιούργησε σχολή, καὶ ἀκόμη μικρότερη ἐπιτυχία γνώρισε ἡ γυναίκα του, ἡ Μαίρυ Γούλστονκραφτ, ἡ ὁποία διεκδίκησε γιὰ πρώτη φορὰ τὰ γυναικεῖα δικαιώματα. Ἀντίθετα, οἱ δικηγόροι καὶ οἱ ρήτορες ποὺ μὲ τρόπο λίγο ὣς πολὺ ἀπερίφραστο ἔτειναν πρὸς τοὺς δημοκράτες, ἄγγιζαν τὸ εὐρὺ κοινό, ἐνῶ δὲν ἔπαψαν ποτὲ νὰ τυπώνονται οἱ παράνομες ἐκδόσεις παρ' ὅλη τὴν ἀστυνόμευση. Ὡστόσο ὑπῆρξε μιὰ αἰσθητὴ ὑποχώρηση ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ Βρετανία αἰσθάνθηκε ἐκτεθειμένη στὴν εἰσβολή. Ὁ Μπὲρνς πέθανε τὸ 1796. Οἱ ὑπόλοιποι ποιητὲς σιώπησαν. Ὁ Κόουλριτζ, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἔφτασε ἡ εἴδηση τῆς εἰσόδου τῶν Γάλλων στὴν Ἐλβετία, εἶχε ἐκδηλώσει τὴ μεταμέλειά του καὶ ἐπιτίμησε, σὲ μιὰ *Παλινῳδία*, τὸν ἀσεβῆ καὶ ὕπουλο ἐχθρό, τὴν ἐπιπόλαιη καὶ σκληρὴ ράτσα. Στὸ πλούσιο ρεπερτόριο ἀπὸ τὶς γελοιογραφίες τῆς ἐποχῆς ὑπῆρχαν ὁρισμένες τὶς ὁποῖες οἱ ἀντεπαναστάτες σχεδιαστὲς ἔστρεφαν ἐναντίον τῆς Αὐλῆς καὶ τῶν ὑπουργῶν, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐσωτερικὴ πολιτική τους ἢ τὸν τρόπο διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου. Ὅμως καμιὰ ἀπὸ αὐτὲς δὲν προερχόταν ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῶν δημοκρατῶν· παρόμοιες γελοιογραφίες δὲν θὰ ἔβρισκαν ἀγοραστές, καὶ πιθανότατα οὔτε καὶ τυπογράφους.

Στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη, οἱ φίλοι τῆς Ἐπανάστασης δὲν μποροῦσαν νὰ παρέμβουν ἀπροκάλυπτα στὶς καθημερινὲς πολεμικές, παρὰ μόνο μὲ παράνομους τρόπους καὶ μὲ τίμημα φοβεροὺς κινδύνους. Ὁ Χέγκελ ἄφησε ἀδημοσίευτο τὸν βίαιο φιλιππικό του ἐναντίον τῆς τυραννίας τοῦ δούκα τῆς Βυρτεμβέργης. Ἐκεῖνοι ἀπὸ τοὺς δασκάλους τῆς σκέψης ποὺ ἐκδηλώνονταν ὑπὲρ τῶν νέων ἀρχῶν περιορίζονταν συνήθως σὲ προτάσεις φιλοσοφικὲς καὶ ἀνεπίκαιρες. Καὶ πάλι, ἡ Γερμανία διατηροῦσε σχεδὸν τὸ μονοπώλιό τους. Τουλάχιστον ὁ Χέρντερ, ὁ Κὰντ καὶ ὁ Φίχτε παρέμειναν πιστοὶ στὸν Aufklärung, ξεσηκώνοντας ὅμως τὴν κατακραυγή. Ὁ Φίχτε εἶχε δημοσιεύσει, τὸ 1793, τὴν *Ἔκκληση πρὸς τοὺς ἡγεμόνες ὑπὲρ τῆς διεκδίκησης τῆς ἐλευθερίας τῆς σκέψης* καὶ τὴ *Συνεισφορὰ προορισμένη νὰ ἐπανορθώσει τὴν κρίση τοῦ κοινοῦ γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση*. Ἔδειχνε πὼς ἦταν βαθιὰ ἐπηρεασμένος

ἀπὸ τὸν Ρουσσώ. Δεχόταν τὴ θεμελίωση τοῦ κράτους σὲ ἕνα συμβόλαιο, ὄρθωνε τὸ ἀνάστημά του ἐνάντια στὰ προνόμια, ἀρνιόταν νὰ νομιμοποιήσει τὴν ἰδιοκτησία παρὰ μόνον ὡς συνάρτηση τῆς ἐργασίας. Συνοπτικά, παρουσιαζόταν ὡς ἕνας ἀτομικιστὴς βίαια ἐχθρικὸς πρὸς τὸ κράτος. Ἀλλά, τὸ 1796, στὰ *Θεμέλια τοῦ φυσικοῦ δικαίου σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχὲς τῆς θεωρίας τῆς ἐπιστήμης*, ὅπου ἔθεσε τὶς βάσεις τοῦ ὑπερβατικοῦ ἰδεαλισμοῦ, δὲν μιλοῦσε πιὰ γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Προσανατόλισε διαφορετικὰ τὴν πολιτική του ἀντίληψη: οἱ ἄνθρωποι δὲν ζοῦν παρὰ μόνο μέσα στὴν κοινωνία. Ἀπὸ τὶς σχέσεις μεταξύ τους γεννιέται τὸ δίκαιο, καὶ τὸ κράτος τὸ ἐγγυᾶται μὲ τὸν καταναγκασμό. Συνεπῶς, τὸ ἄτομο μπορεῖ νὰ πραγματωθεῖ χάρη στὸ κράτος. Ὁ Φίχτε πολὺ γρήγορα, τὸ 1800, ἔφτασε στὸ σημεῖο, προκειμένου νὰ ἐξασφαλίσει τὸ δικαίωμα στὴ ζωή, νὰ ἀναθέσει τὴ διεύθυνση τῆς οἰκονομίας στὸ *κλειστὸ ἐμπορικὸ κράτος*.

Οἱ *Ἐπιστολὲς γιὰ τὴν πρόοδο τῆς ἀνθρωπότητας*, τὶς ὁποῖες παρουσίασε ὁ Χέρντερ ἀπὸ τὸ 1793 μέχρι τὸ 1797, παραμένουν πλησιέστερα στὸν Aufklärung. Ὁ Κάντ, στὰ γραπτά του *Περὶ τῆς παγκόσμιας εἰρήνης* τοῦ 1795, *Μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν* τοῦ 1797, καὶ *Ἡ σύγκρουση τῶν Σχολῶν* τοῦ 1798, ἀνέπτυξε τὶς ἀρχὲς τοῦ «κράτους δικαίου» καὶ τῶν δικαιικῶν σχέσεων ποὺ ἔπρεπε νὰ ἰσχύουν μεταξὺ τῶν κρατῶν, ἀρχὲς οἱ ὁποῖες παρέμεναν ἐναρμονισμένες μὲ τὸ ἰδεῶδες ποὺ διέκριναν οἱ ἄνθρωποι τοῦ 1789. Ἀκόμη καὶ ὁ ἴδιος ὁ Γουλιέλμος φὸν Χοῦμπολτ, στὸ *Δοκίμιο περὶ τῶν ὁρίων τοῦ κράτους*, τὸ ὁποῖο πάντως ἀπέφυγε νὰ ἐκδώσει, παρουσιάστηκε ὡς ὑπέρμαχος ἑνὸς ἄκρατου ἀτομικισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀναμφίβολα δὲν θὰ δυσαρεστοῦσε τὸν Σιεγὲς τῆς 18ης Μπρυμαίρ.

Ὡστόσο δὲν ὑπῆρχε τίποτε, σὲ αὐτὲς τὶς θεωρητικὲς ἀσκήσεις, τὸ ὁποῖο νὰ παροτρύνει στὴ δράση. Ἡ γερμανικὴ σκέψη χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἐμμονή της νὰ ὑποτάσσει τὴν ἀνθρώπινη ἀπελευθέρωση στὴν πνευματικὴ καὶ κατεξοχὴν τὴν ἠθικὴ πρόοδο τοῦ ἀτόμου. Ἡ ἐλευθερία προκύπτει πάνω ἀπ' ὅλα ἀπὸ τὴν προσωπικὴ προσπάθεια ὑποταγῆς στὴν κατηγορικὴ προσταγὴ τοῦ Κάντ. Ἄνδρες οἱ ὁποῖοι ἀναμείχθηκαν στὴν πολιτικὴ ζωὴ μέχρι τὸ σημεῖο νὰ ἐκτεθοῦν ὡς ὑπηρέτες τῆς Γαλλίας —ὁ Φόρστερ, ὁ Ρέμπμαν, ὁ Γκαῖρρες— κατακεραυνώνοντας τὴν ἠθικὴ κατωτερότητα τῶν Γάλλων ἡ ὁποία ἐξέθεσε τὴν Ἐπανάστασή τους, ἀπηχοῦσαν τὶς διδασκαλίες τῶν φιλοσόφων ποὺ δὲν ἄργησαν νὰ βγάλουν τὰ συμπεράσματά τους. Γιὰ τὸν Κάντ, ἡ ἐξέγερση δὲν παύει νὰ εἶναι καταδικαστέα ἀκόμη καὶ ὅταν ὁ ἐπικεφαλῆς τοῦ κράτους ρέπει πρὸς τὴν τυραννία. Ὁ λαὸς δὲν μπορεῖ νὰ κυβερνηθεῖ μόνος του, μᾶς διαβεβαιώνει ὁ Φίχτε, ἀφοῦ, ἂν ποτὲ παραβίαζε τὸ δίκαιο, ποιὸς θὰ πρόβαλλε τότε τὸ βέτο του;

Ἄλλοι διανοητές, χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρονται νὰ ὑπερασπίσουν τὸ Παλαιὸ Καθεστώς, συνδέονταν μὲ τὴν ἀντίδραση στὸ βαθμὸ ποὺ καταδίκαζαν βίαια ὅσα συνέβαιναν στὴ Γαλλία. Τέτοιοι ἦταν πάνω ἀπ' ὅλους ἐκεῖνοι ποὺ ἀνῆκαν στὸν Κύκλο τῆς Βαϊμάρης, μὲ τὸν Γκαῖτε καὶ τὸν Σίλλερ στὴν πρώτη γραμμή. Οἱ τελευταῖοι, ἔπειτα ἀπὸ μιὰ ταραχώδη νεότητα, εἶχαν προσαρμοστεῖ: ὁ πρῶτος εἶχε γίνει ὑπουρ-

γὸς τοῦ Καρόλου-Αὐγούστου τῆς Βαϊμάρης, ὁ δεύτερος καθηγητὴς στὴν Ἰένα. Ὑποστήριζαν ὅτι εἶχαν ἀνακαλύψει, χάρη στὴν ἑλληνικὴ Ἀρχαιότητα, πῶς μποροῦν νὰ ἐναρμονιστοῦν μέσα στὴν τέχνη οἱ ἀποκλίνουσες τάσεις τοῦ εἶναι, πῶς νὰ συμβιβαστοῦν μὲ τὸ λόγο ἡ ζωτικὴ ὁρμὴ καὶ τὸ πάθος. Αὐτὸς ὁ νέος ἀνθρωπισμός, ὁ ὁποῖος σύστηνε στὸ ἄτομο νὰ ἀπομονωθεῖ ὥστε νὰ καλλιεργηθεῖ «στὴν ὁλότητά του», καὶ πού, ἀπὸ φιλοσοφικὴ ἄποψη, ἔκλινε πρὸς τὸν πανθεϊσμό, ἄσκησε ἰσχυρὴ ἕλξη γιὰ ἕνα χρονικὸ διάστημα. Ὁ κόσμος διάβαζε γοητευμένος τὸν *Βίλχελμ Μάιστερ*, τὸ μυθιστόρημα τὸ ὁποῖο δημοσίευσε ὁ Γκαῖτε ἀπὸ τὸ 1794 ὡς τὸ 1796, καθὼς καὶ τὴν τριλογία τοῦ *Βάλλενσταϊν* καὶ τὸ *Τραγούδι τῆς καμπάνας* ποὺ δημοσίευσε ὁ Σίλλερ τὸ 1798 καὶ τὸ 1799. Ὁ Γουλιέλμος φὸν Χοῦμπολτ προσχώρησε σὲ αὐτὸ τὸ εἶδος τοῦ κλασικισμοῦ, ἐνῶ καὶ ὁ Χαίλντερλιν δὲν τοῦ ἔμεινε ξένος. Καθὼς ἐπέμεναν στὴν πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ καλλιέργεια, δὲν ἔβγαιναν ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἀκινησία.

Ὅταν διαβάζει κανεὶς αὐτοὺς τοὺς συγγραφεῖς μένει μὲ τὴν ἐντύπωση πὼς παρακολουθεῖ συζητήσεις προσώπων ἄνετα ἐγκατεστημένων στὸ Παλαιὸ Καθεστώς, τὰ ὁποῖα δὲν ἔτρεφαν ψευδαισθήσεις ὡς πρὸς αὐτό, ἀλλὰ φοβόνταν περισσότερο ἀπὸ κάθε τί νὰ χαλάσουν τὴν ἡσυχία τους. Ὁ σιωπηρὸς ὅρκος τῆς ἀδυναμίας τους ὑποδηλώνει ἀνεπαρκὴ πληροφόρηση, καὶ ἡ διδασκαλία τους λιγότερη πρωτοτυπία ἀπ᾿ ὅση φαντάζονταν. Τὸ ὅτι ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ δημοκρατία δὲν μποροῦν νὰ νοηθοῦν χωρὶς τὴν πολιτικὴ ἠθική, ἡ ὁποία δύσκολα διαχωρίζεται ἀπὸ τὴν ἰδιωτικὴ ἠθική, εἶχε εἰπωθεῖ πολλὲς φορὲς ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ μετά, καὶ οἱ Γερμανοὶ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχαν ἀποδείξει πὼς γνώριζαν τὸν Μοντεσκιέ, τὸν Ρουσσώ, ἢ καὶ τὸν Ροβεσπιέρο. Οἱ Γάλλοι ὅμως γνώριζαν ἐπίσης πὼς ἡ «ἀρετὴ» δὲν μπορεῖ νὰ ἀνθίσει παρὰ μόνον ὅταν προφυλάσσεται ἀπὸ θεσμοὺς οἱ ὁποῖοι συντηροῦν τὴν ἐλευθερία καὶ ἐπιτρέπουν στὸν ἄνθρωπο νὰ ἀνυψώσει τὸ πνεῦμα του. Δὲν εἶναι θλιβερὰ κωμικό, ἄραγε, αὐτοὶ οἱ Γερμανοὶ συγγραφεῖς νὰ συμβουλεύουν στοὺς συμπατριῶτες τους πνευματικὲς καὶ ἠθικὲς προσπάθειες, καὶ ταυτόχρονα νὰ μὴν ὀνειρεύονται κὰν νὰ τοὺς ἀπαλλάξουν ἀπὸ τὴ δουλοπαροικία;

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὸ ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ ἀποκλειστικὰ στὴ νόηση, καὶ ὅτι ἡ συμπεριφορά του ἐξαρτᾶται ἐξίσου ἀπὸ τὰ συναισθήματά του, ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις του, ἀπὸ τὸ σῶμα του, αὐτὸ ἦταν κάτι ποὺ τὸ γνώριζαν καλὰ οἱ Ἀρχαῖοι, καὶ ἄλλωστε δὲν ἦταν τὸ ἴδιο πού, ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγέννησης, τὸ βροντοφώναζαν οἱ λιμπερτίνοι; Τέλος, κάθε φορὰ στὴν ἱστορία ποὺ οἱ περιστάσεις ἀφαιροῦν κάθε ἐλπίδα ἀνάσχεσης μιᾶς τυραννικῆς κυριαρχίας, ἐμφανίζεται πάντοτε μιὰ φιλοσοφία ἢ μιὰ θρησκεία ἡ ὁποία δείχνει στοὺς ὑπηκόους πὼς τὸ μόνο σημαντικὸ γι᾿ αὐτοὺς εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ ἐλευθερία καὶ ἡ πνευματικὴ σωτηρία. Μὲ αὐτὴν τὴν ἔννοια, οἱ Γερμανοὶ συγγραφεῖς, μολονότι ἐπιτιμοῦσαν τὸν ἀσκητισμο καὶ τὴν ἄγνοια, πάντως μιμοῦνταν τοὺς στωικοὺς καὶ τοὺς χριστιανούς, τοὺς ἀπογυμνωμένους ἀπὸ κάθε ἐπίγεια ἐλπίδα κάτω ἀπὸ τὸν ἀνελέητο ζυγὸ τῶν ρωμαϊκῶν λεγεώνων.

Ἔξω ἀπὸ τὴ Γαλλία, ἡ αὐτοκρατορία τοῦ ὀρθολογισμοῦ ἔδειχνε νὰ στηρίζεται σὲ λιγότερο σταθερὲς βάσεις. Καταρχὰς δὲν τὸν ὑποστήριζαν στὸν ἴδιο βαθμὸ οἱ ἐπιστῆμες, ἀφοῦ γιὰ τὴν ὥρα ἦταν ἀδιαφιλονίκητη ἡ γαλλικὴ προτεραιότητα ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη. Στὰ μαθηματικά, μόλις τότε ἄρχιζε τὸ ἔργο του ὁ Γκάους στὴ Γερμανία. Οἱ Ἄγγλοι χημικοί, ὁ Κάβεντις καὶ ὁ Πρίστλεϋ, πρόσφυγες στὴν Ἀμερική, γερνοῦσαν. Ὁ Νίκολσον εἶχε ἀποκτήσει μεγάλη φήμη, ὅμως δὲν εἶχε ἀκόμη διαχωρίσει τὸ νερὸ στὰ συστατικά του στοιχεῖα. Ὁ Νταίηβυ καὶ ὁ Δάλτον δὲν βρίσκονταν παρὰ μόνο στὴν ἀρχή. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Σουηδὸς Μπερζέλιους. Οἱ μόνοι ἀνταγωνιστὲς τῶν Γάλλων φυσικῶν ἐπιστημόνων ἦταν οἱ Ἀγγλοσάξονες Γούλλαστον καὶ Ράμφορντ. Στὴν Ἰταλία προετοιμαζόταν, εἶναι ἀλήθεια, μιὰ ἐπανάσταση στὴ γνώση τοῦ ἠλεκτρισμοῦ: τὸ πείραμα τοῦ Γκαλβάνι, καθηγητὴ τῆς ἀνατομίας στὴ Μπολόνια, εἶχε γίνει ἀπὸ τὸ 1786. Ὁ Βόλτα, ὁ ὁποῖος δίδασκε στὴν Παβία καὶ τὸν ὁποῖο τιμοῦσαν ἤδη τὸ ἠλεκτροφόρο καὶ τὸ εὐδιόμετρο, ἑτοιμαζόταν νὰ ἀποκαλύψει στὸν κόσμο τὸ ἠλεκτρικὸ ρεῦμα —ὅμως ἡ ἠλεκτρικὴ στήλη του χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1801. Ὅσο γιὰ τοὺς φυσιογνῶστες, ὁ Ἀλέξανδρος φὸν Χοῦμπολτ ταξίδευε ἀκόμη στὴ Λατινικὴ Ἀμερικὴ καὶ ὁ ἐπίσης Γερμανὸς Πάλλας στὴ Ρωσικὴ Αὐτοκρατορία. Ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς παρατηρητὲς καὶ τοὺς πειραματιστές, παρ' ὅλη τὴ μεγάλη ἀξία τους, ἀπουσίαζαν τὸ συνθετικὸ πνεῦμα, τὸ ὁποῖο ἔλαμψε στὸν Λαβουαζιέ, καὶ ἡ θεωρητικὴ διεισδυτικότητα, ἡ ὁποία ὁδηγοῦσε τώρα τοὺς Ἰδεολόγους στὴ θετικὴ ἀντίληψη τῆς ἐπιστήμης. Μέχρι τὸ θάνατό του ὁ Πρίστλεϋ, ὁ μανιώδης συλλέκτης νέων δεδομένων, διατήρησε πεισματικὰ τὴν προσκόλλησή του στὸ φλογιστὸν τοῦ Στὰλ καὶ δὲν προσχώρησε ποτὲ στὴ μοντέρνα χημεία.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ ἀγγλικὸς ἐμπειρισμός, ὁ ὁποῖος εἶχε γίνει ἀπὸ πολὺ καιρό, ὅπως εἴπαμε, συντηρητικός, μὲ τὸν Χιοὺμ καὶ ἀκόμη περισσότερο μὲ τὸν Μπένθαμ, καθὼς διαμφισβητοῦσε τὴν ἀξίωση τῶν Γάλλων φιλοσόφων νὰ ἀναγνωριστεῖ στὸν ἄνθρωπο ἡ ἱκανότητα νὰ κατευθύνει τὴ μοίρα του, προσπαθοῦσε νὰ παλινορθώσει τὴν ἐξουσία καὶ τὶς ἠθικὲς συμβάσεις ὄχι μέσω μεταφυσικῶν συλλογισμῶν ἀλλὰ μέσω τῆς ἱστορικῆς παρατήρησης καὶ τῆς πολιτικῆς ἐμπειρίας. Ὅπως ἡ πειραματικὴ μέθοδος ἀναζητεῖ τὶς σταθερὲς τοῦ φυσικοῦ κόσμου γιὰ νὰ κυριαρχήσει ἐπάνω του προσαρμοζόμενη σὲ αὐτόν, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο θὰ ἐπέτρεπε νὰ ὑποστηρίξει κανείς, παρατηρώντας τὴν κοινωνικὴ ζωή, πὼς οἱ πατροπαράδοτοι θεσμοί, ἀπὸ τὸ γεγονὸς καὶ μόνον τῆς μακρᾶς διάρκειάς τους, βρίσκονται σὲ ἁρμονία μὲ τὴ «φύση τῶν πραγμάτων» καὶ παρουσιάζουν μιὰ ἐμπράγματη καὶ ὁλότελα σχετικὴ «ἀλήθεια», ἐφόσον ἀποδεικνύονται χρήσιμοι.

Στὸν Μπέρκ, αὐτὸς ὁ πραγματισμὸς περιπλεκόταν μὲ ἕναν κοινωνικὸ βιταλισμὸ δανεισμένο ἀπὸ τὴν ἰατρική, ὅπως αὐτὴ διδασκόταν στὴ Γαλλία ἀπὸ τὴ σχολὴ τοῦ Μονπελλιὲ τὸν 18ο αἰώνα, καὶ ἀπὸ τὸν Μπισὰ ἀκόμη καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ Διευθυντηρίου, ἀφοῦ δὲν ὑπερίσχυε τότε ἡ πειραματικὴ φυσιολογία τὴν ὁποία ἐγκαινίασε ὁ Λαβουαζιέ. Τὰ ζωντανὰ πλάσματα θεωροῦνταν περίπου σὰν καρποὶ μιᾶς αὐθόρμητης καὶ προοδευτικῆς βλάστησης ἡ ὁποία ὀφειλόταν σὲ μιὰ δύναμη ἄλογη καὶ μι-

στηριώδη, σὲ αὐτὸ ποὺ ὀνομαζόταν ζωή. Παρομοίως, ὁ Μπὲρκ μιλοῦσε γιὰ τὴν κοινωνία σὰν νὰ ἦταν αὐτὴ ἕνα φυτὸ ἢ ἕνα ζῶο, ὅπου τὸ ἄτομο δὲν παρουσιαζόταν παρὰ μόνον ὡς ἕνα ὄργανό του, ἔτσι ὥστε ἡ κοινωνικὴ ἐξουσία νὰ ἐπιβάλλεται πάνω του ὡς συνθήκη τῆς ὕπαρξής του, τὴν ὁποία δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀπορρίψει περισσότερο ἀπ' ὅ,τι τὶς σωματικὲς ἀναγκαιότητές του. Ἀπὸ τὴν Ἀγγλία, αὐτὸς ὁ πειραματικὸς ὀρθολογισμός, ζευγαρωμένος μὲ ἕναν μυστικισμὸ ὁ ὁποῖος τοῦ ἐπέτρεψε νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸ ρομαντισμό, πέρασε στὴ Γερμανία μέσω τοῦ Ἀνοβέρου: σ' αὐτὸν ἐμβάθυναν ὁ Ρέχμπεργκ καὶ ὁ Μπράντες. Ὁ νέος τρόπος σκέψης τοῦ Φίχτε, ὁ ὁποῖος ἀναγνώριζε στὸ κράτος προτεραιότητα σὲ σχέση μὲ τὸν πολίτη, κινοῦνταν πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση ἀπὸ φιλοσοφικὴ ἄποψη. Ὁ Φρειδερίκος φὸν Γκέντς, ὁ ὁποῖος μετέφρασε τὸν Μπὲρκ τὸ 1793, ἀπαλλάχτηκε ἀπὸ τὴ μυστικιστικὴ σκευή του καὶ περιορίστηκε νὰ δικαιολογήσει τὴν ὑποταγὴ στὶς συμβάσεις μέσω τῆς ὠφελιμιστικῆς παρατήρησης. Ὑποστηρίχτηκε ὅτι ἔτσι προετοιμάστηκε ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία, ὅπως θὰ τὴν ἀποκαλούσαμε, ποὺ ἔθεσε στὴν ὑπηρεσία τῶν Ἀψβούργων ὁ Μέττερνιχ, τοῦ ὁποίου ὁ Φρειδερίκος φὸν Γκέντς ἔγινε ἀργότερα τὸ δεξὶ χέρι. Μερικὲς φορὲς ἐπιδιώχθηκε ὁ περιορισμὸς τῆς ὑπεροχῆς τοῦ λόγου ἀκόμη καὶ στὸ πεδίο τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Παρατηρώντας τὴν Ἀγγλία τῆς ἐποχῆς του, ὁ Μάλθους ὑποστήριξε, τὸ 1798, πὼς ἡ ἐπ' ἀόριστον πρόοδος τῆς ἀνθρωπότητας δὲν ἦταν παρὰ μιὰ χίμαιρα, ἀφοῦ, παρ' ὅλες τὶς προόδους τῆς τεχνικῆς, ὁ πληθυσμὸς αὐξάνει ταχύτερα ἀπ' ὅ,τι τὰ μέσα γιὰ τὴ συντήρησή του. Κάθε βελτίωση τῆς κοινωνίας, καθὼς βοηθᾶ στὸν πολλαπλασιασμὸ τοῦ εἴδους, δὲν κάνει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἐπιδεινώνει τὸ κακό· εἶναι ἡ ἀρρώστια, ἡ διαφθορά, ὁ λιμὸς καὶ ὁ πόλεμος ἐκεῖνα ποὺ ἀποκαθιστοῦν τὴν ἰσορροπία. Ὁ Μάλθους, καθὼς ἦταν φιλελεύθερος, βρῆκε μιὰ ὁδὸ διαφυγῆς: σύστηνε στὸν φτωχὸ νὰ ὑπομένει τὴ μοίρα τῆς ἀγνότητας. Πάντως, οἱ ὀπαδοὶ τῆς παράδοσης θεωροῦσαν πὼς εἶχε καταφέρει θανάσιμο πλῆγμα στὶς ἐλπίδες τοῦ Κοντορσὲ καὶ τοῦ Γκόντουιν.

Ὁ Μπονάλντ καὶ ὁ Ζοζὲφ ντὲ Μαῖστρ εἶχαν ἐπίσης σχέση μὲ αὐτοὺς τοὺς πειραματιστὲς συντηρητικούς. Δημοσίευσαν τὸ 1796, ἐκπατρισμένοι ἀμφότεροι, ὁ πρῶτος τὴ *Θεωρία τῆς πολιτικῆς καὶ θρησκευτικῆς ἐξουσίας στὸ πλαίσιο τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν*, καὶ ὁ δεύτερος τοὺς *Στοχασμοὺς περὶ τῆς Γαλλίας*. Καὶ αὐτοὶ ἐπίσης ὑπέτασσαν τὸ ἄτομο στὴν κοινωνία, ὅμως ἀντικαθιστοῦσαν τὴ λειτουργία τῆς ζωτικῆς δύναμης μὲ τὴν ἐπενέργεια τῆς Θείας Πρόνοιας.

Σύμφωνα μὲ τὸν Μπονάλντ, πνεῦμα δογματικὸ καὶ αὐταρχικό, ὁ ὁποῖος ἐπιπλέον θεωροῦσε τὴ μοναρχικὴ παράδοση ἐξίσου πολύτιμη μὲ τὸν καθολικισμό, τὰ πλαίσια τὰ ὁποῖα ὅρισε ὁ Θεὸς στὴν κοινωνία μένουν ἐσαεὶ ἀμετακίνητα. Τὸ πρῶτο ἀπ' ὅλα, ἡ οἰκογένεια, εἶναι ριζωμένο στὴν ἴδια τὴν ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπινου γένους, καὶ ὁ βασιλιὰς παρουσιάζεται ὡς ὁ πατέρας μιᾶς οἰκογένειας ἡ ὁποία διευρύνθηκε ὥσπου νὰ γίνει ὁλόκληρη κοινωνία. Ὁ Μπονάλντ σκιαγραφεῖ μιὰ θεωρία τοῦ κοινωνικοῦ σώματος, ἡ ὁποία κινεῖται ὑπεράνω τοῦ ἐπιπέδου τῶν γεγονότων καὶ στὸ ἐπέκεινα ὁποιωνδήποτε συντυχιῶν. «Ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ παραχωρήσει ἕνα

σύνταγμα στὴ θρησκευτικὴ ἢ πολιτικὴ κοινωνία περισσότερο ἀπ' ὅσο μπορεῖ νὰ δώσει βάρος στὰ σώματα ἢ ἔκταση στὴν ὕλη». Ἡ βασιλεία, ὡς τύπος τῆς «συντεταγμένης κοινωνίας», ἔχει ὡς χαρακτηριστικὰ τὴν ἑνότητα τῆς ἐξουσίας, τὶς κοινωνικὲς διακρίσεις καὶ τὶς ἀπαραίτητες ἱεραρχίες, τὴν προσκόλληση στὴ χριστιανικὴ θρησκεία. Οἱ ἐπιτυχίες καθὼς καὶ οἱ συμφορὲς τῆς γαλλικῆς μοναρχίας ἐξαρτιόνταν πάντοτε ἀπὸ τὴν πίστη ποὺ ἔδειχνε σὲ αὐτοὺς τοὺς ἐμμενεῖς συνταγματικοὺς νόμους. Ἡ *Θεωρία τῆς πολιτικῆς καὶ θρησκευτικῆς ἐξουσίας στὸ πλαίσιο τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν* ξεχωρίζει γιὰ τὴν πραγματικὴ ἀφαιρετικὴ προσπάθεια ἀπὸ τὴν ὁποία χαρακτηρίζεται, καὶ συνιστᾶ τὴν πρώτη σημαντικὴ ἀπόπειρα δογματικῆς ἀναπροσαρμογῆς ποὺ ἐπιχειρήθηκε ἀπὸ τὶς τάξεις τῶν ἐμιγκρέδων.

Γιὰ τὸν Ζοζὲφ ντὲ Μαίστρ, ὁ ὁποῖος διαθέτει τὴν αἴσθηση τῆς ἱστορίας καί, ὡς καλὸς ὑπερμοντανιστὴς δείχνει ἀρκετὴ ἀδιαφορία γιὰ τὴ μορφὴ τῆς ἐπίγειας ἐξουσίας, ὁ Δημιουργὸς ἀρκεῖται νὰ συντηρεῖ τὴν κοινωνικὴ κατάσταση μέσω τῆς ἀπείρως ἐλαστικῆς ἐπενέργειας τὴν ὁποία ἐμπνέει ἡ σοφία του. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο πρέπει κανεὶς νὰ ὑποκλίνεται μπροστὰ στὰ γεγονότα. Ὁ Ζοζὲφ ντὲ Μαίστρ προσφεύγει συνειδητὰ στὴν προνοιακὴ ἐξήγηση τῶν συμβάντων: «Ὅλοι μας εἴμαστε προσδεδεμένοι στὸ θρόνο τοῦ Ὑπερτάτου Ὄντος μὲ μιὰ ἁλυσίδα εὐλύγιστη, ἡ ὁποία μᾶς συγκρατεῖ χωρὶς νὰ μᾶς ὑποδουλώνει. Σὲ καιροὺς ἐπανάστασης, ἡ ἁλυσίδα μὲ τὴν ὁποία εἶναι δεμένος ὁ ἄνθρωπος βραχύνεται ἀπότομα, ἡ δράση του μειώνεται καὶ τὰ μέσα του τὸν ἀπατοῦν ... Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καθοδηγεῖ τοὺς ἀνθρώπους περισσότερο ἀπ' ὅσο τὴν καθοδηγοῦν οἱ ἄνθρωποι. Ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἐγκατέστησαν τὴ Δημοκρατία τὸ ἔκαναν χωρὶς νὰ τὸ θέλουν καὶ χωρὶς νὰ γνωρίζουν τί ἦταν αὐτὸ ποὺ ἔκαναν: ὁδηγήθηκαν ἐκεῖ ἀπὸ τὰ γεγονότα, ἐργαλεῖα μιᾶς δύναμης ἡ ὁποία γνώριζε περισσότερα ἀπὸ τοὺς ἴδιους». Ἡ Θεία Πρόνοια «τιμωρεῖ προκειμένου νὰ ἀναγεννήσει». Καθὼς ἡ Γαλλία εἶχε ἀπαρνηθεῖ τὴ χριστιανικὴ κλήση της, εἶχε ἀνάγκη μιᾶς ἀναγέννησης καὶ τὴ δοκίμασε μέσα στὸ αἷμα. Ἡ ἀντεπανάσταση θὰ πραγματοποιηθεῖ τὴν ὥρα ποὺ θὰ εἶναι θέλημα Θεοῦ. Ἡ νομιμότητα βρῆκε τὸν θεωρητικό της. Ὁ Ζοζὲφ ντὲ Μαίστρ ἔγινε ἀποδέκτης μιᾶς εὔνοιας πενήντα λουδοβικίων ἀπὸ τὸν διεκδικητὴ τοῦ θρόνου.

Μὲ πολὺ μεγαλύτερη δύναμη ἀπ' ὅ,τι στὴ Γαλλία ἀντιστρατευόταν τὴ θετικὴ ἐπιστήμη καὶ τὸν ὀρθολογισμὸ (ὁποιονδήποτε προσανατολισμὸ κι ἂν εἶχαν) τὸ κίνημα ἐχθρότητας πρὸς τὴν πρωταρχικότητα τῆς νόησης, τὸ ὁποῖο εἶχε ἐμπνεύσει τὸν Ρουσσὼ καὶ τὸ κίνημα *Sturm und Drang* (*Θύελλα καὶ ὁρμή*) πρὶν ἀπὸ τὸ 1789. Τὸ κίνημα αὐτὸ ἐνισχυόταν τώρα ἀπὸ τὰ γεγονότα ποὺ διέδιδαν τὴν προτίμηση τοῦ τυχαίου καὶ τοῦ νοσηροῦ, πράγμα ποὺ μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἐπιτυχία τῶν μυθιστορημάτων τῆς Ἄννας Ράντκλιφ, ἐνῶ παράλληλα τὸ θέαμα τόσης δυστυχίας ἀνάσταινε τὴν αἴσθηση τοῦ τραγικοῦ, τῆς πάλης τοῦ ἀνθρώπου ἐνάντια στὶς δυνάμεις τῆς φύσης καὶ στὴ μοίρα. Ὡστόσο, δὲν φανερώνεται ἀκέραια ἡ δύναμη αὐτῆς τῆς τάσης, ἂν δὲν λάβουμε ὑπόψη μας τὴν ἰδιοσυγκρασία καὶ τὴν κοινωνικὴ κατάσταση ἐκείνων ποὺ παρασύρονταν ἀπὸ αὐτήν. Στὴν πλειονότητά τους αὐτὰ τὰ ἄτομα ἦταν ἀνίκανα νὰ

προσαρμοστοῦν στὸ περιβάλλον, ἄρρωστοι ἢ ἀσταθεῖς ποὺ ἡ ἀδυναμία τοὺς ὁδηγοῦσε στὴ μελαγχολία, ἂν ὄχι στὴν αὐτοκτονία, νεαροὶ διψασμένοι γιὰ ἀνεξαρτησία καὶ γιὰ ἀπολαύσεις τοὺς ὁποίους ἐρέθιζε ὁ κοινωνικὸς καταναγκασμός, ἢ ἔψαχναν νὰ βροῦν τὸ δρόμο τους καὶ σκόνταφταν στὰ προνόμια τῆς κοινωνικῆς βαθμίδας, τῆς περιουσίας ἢ τῆς καθιερωμένης ὑπόληψης. Δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήσσει ἡ συμπάθεια ποὺ ἔδειχναν στὸ πρόσωπο τοῦ «ληστῆ», προστάτη τῶν ἀδικημένων, οὔτε ὅτι, μὲ τὸ ποὺ γνώριζαν τὴν ἐνηλικίωση ἢ τὴν ἐπιτυχία, πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἔβρισκαν καὶ τὴ σωφροσύνη. Πάντοτε ὑπῆρχαν οἱ ρομαντικοί, ὅμως τότε πολλαπλασιάζονταν ἐπειδὴ ἡ ἄνοδος τῆς ἀστικῆς τάξης ἐξάρθρωνε τὰ κοινωνικὰ πλαίσια καὶ πολυάριθμοι νέοι ἄνδρες ἀγανακτοῦσαν ἢ ἀπελπίζονταν.

Πουθενὰ δὲν ἐκδηλωνόταν καλύτερα αὐτὴ ἡ διανοητικὴ κατάσταση ἀπ' ὅ,τι στὴ Γερμανία. Διέλυσε τὸ γόητρο τοῦ Aufklärung καὶ τὴ σύντομη ἔλξη ποὺ ἄσκησε ὁ ἀνθρωπισμὸς τοῦ Γκαῖτε. Αὐτὸ δὲν ἦταν τυχαῖο, ἀφοῦ σὲ καμιὰ ἄλλη χώρα δὲν βασίλευε σὲ τόση ἔκταση ὁ μυστικισμός. Ἐμψύχωνε τὸ λουθηρανισμὸ καί, μέσω τοῦ εὐσεβισμοῦ καὶ τῶν μοραβῶν ἀδελφῶν, διατηρήθηκε τὸ γενεαλογικὸ δέντρο ποὺ ἔφτανε ἀπὸ τὸν Μπαῖμε, τὸν θεόσοφο τσαγκάρη τοῦ 17ου αἰώνα, μέχρι τοὺς Ρομαντικούς. Ἐπιστήμονες ὅπως ἦταν ὁ Βέρνερ, ὁ Ρίττερ καὶ ὁ Μπάαντερ ἔδιναν στὶς πειραματικὲς γνώσεις ποὺ συνέλεγαν τὶς πιὸ ἀπροσδόκητες συμβολικὲς ἑρμηνεῖες. Παρομοίως καὶ ὁ ἑτερόδοξος ἀποκρυφισμός, ὁ ὁποῖος εἶχε διεισδύσει στὸν τεκτονισμὸ καὶ στὸν ἰλουμινισμό, ἀξίωνε πὼς στηριζόταν σὲ ἐπιστημονικὲς ἀπόψεις ἢ ἀνακαλύψεις· ἀπὸ τὴν ἰατρικὴ δανειζόταν τὸν βιταλισμό· ἀπὸ τὴ φυσικὴ τὸν μαγνητισμό, ὁ ὁποῖος θεωροῦνταν ἐπίσης ὡς μιὰ ἀπρόσιτη στὴ λογικὴ δύναμη. Ἡ ὑπνοβασία ὁδηγοῦσε τὸ πνεῦμα στὴν ἐκστατικὴ ἀσυνειδησία, ὅπου ἐρχόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ὑπερφυσικὸ κόσμο. Μὲ τὸν τρόπο τους, αὐτοὶ οἱ καλλιεργημένοι ἄνθρωποι συμφιλιώνονταν μὲ τὴ μαγικὴ ἀντίληψη τοῦ σύμπαντος, ποὺ μετέφραζε τὶς πρωτόγονες προλήψεις τοῦ λαοῦ πρὸς τὶς ὁποῖες ὁ Aufklärung ἔμεινε πάντοτε ξένος. Ἀλλὰ ὁ μυστικισμὸς εἰσχώρησε ἐπίσης στὴ φιλοσοφία. Ὁ Κάντ, ἀφοῦ πρῶτα γκρέμισε τὴ μεταφυσική, οἰκοδόμησε μιὰ ἄλλη θεμελιώνοντάς την στὴν ἠθικὴ συνείδηση ἡ ὁποία, ὅπως πίστευε, ἀναγόταν τελικὰ σὲ μιὰ θεία ἐνόραση. Ἀκολουθώντας αὐτὸν τὸ δρόμο, οἱ Γερμανοὶ μετὰ τὸν Κάντ κατέληξαν στὸν ὑπερβατικὸ ἰδεαλισμό. Ὁ Φίχτε, στὸ *Δόγμα τῆς ἐπιστήμης*, τὸ ὁποῖο ἐμφανίστηκε τὸ 1794, ἀντιλήφθηκε μέσω τοῦ πνευματικοῦ ὁραματισμοῦ τὸ ἐγὼ ὡς μοναδικὴ πραγματικότητα, ἡ ὁποία εἶναι καθαρὴ ἐνεργητικότητα καὶ κατασκευάζει τὸ μὴ ἐγὼ ὥστε νὰ δώσει στὸν ἑαυτό της ἕνα λόγο δράσης προσπαθώντας νὰ τὸ ἀπορροφήσει. Ἀκολούθησε ὁ Σέλλινγκ, ὁ ὁποῖος ἀπέδωσε πραγματικὴ ὕπαρξη στὸ μὴ ἐγώ, ὅμως κατὰ τὰ λοιπὰ καὶ αὐτὴ ἦταν ἀπολύτως ἰδεατή. Ἡ φύση καὶ τὸ ἐγὼ ἔγιναν τώρα δύο ὄψεις τοῦ ἀπόλυτου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ στοχασμὸς ἀποσπᾶ τὴν ἀσύνειδη ἑνότητα, ἀλλὰ ποὺ μπορεῖ νὰ τὸ συλλάβει τὸ καλλιτεχνικὸ πνεῦμα μέσω τῆς ἐνόρασης καὶ νὰ τὸ ἐκφράσει στὰ ἔργα του. Τέλος, τὸ ἴδιο ρεῦμα ἐπωφελήθηκε ἀπὸ τὶς προόδους ποὺ σημείωσε ἡ ὀργανικὴ μουσική, νεωτερικὴ τέχνη, ἡ ὁποία δὲν ἀντλεῖ τοὺς κανόνες της παρὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο της τὸν ἑαυτό,

καὶ κατεξοχὴν ρομαντική, ἀφοῦ καθυποβάλλει ἀντὶ νὰ περιγράφει καὶ προσπαθεῖ οὐσιαστικὰ νὰ συγκινήσει, νὰ ἀγγίξει τὸν αἰσθησιασμὸ καὶ τὸ συναίσθημα. Ἡ τέχνη αὐτὴ ἔλαμψε στὴ Γερμανία μὲ ἀσύγκριτη λαμπρότητα.

Ἡ δεκαετία δὲν εἶχε κλείσει ἀκόμη ὅταν μιὰ ὁμάδα, ἀφοῦ ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὸν Γκαῖτε καὶ ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὸν Σίλλερ, ἔλαβε ὡς ἀναγνωριστικά της σημεῖα τὶς λέξεις «ρομαντικὸ» καὶ «ρομαντισμός», τὶς ὁποῖες ἔκανε διάσημες. Τὸ 1798, ὁ Φρειδερίκος Σλέγκελ, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἀδερφοῦ του Αὔγουστου, κυκλοφόρησε στὸ Βερολίνο τὴν ἐπιθεώρηση *Athenaeum*, ἡ ὁποία ἔζησε τρία χρόνια. Πρῶτα στὴ Δρέσδη, ἔπειτα στὴν Ἰένα τὸ 1799, οἱ ἀδελφοὶ Σλέγκελ συνδέθηκαν μὲ τὸν Νοβάλις (τὸν βαρόνο φὸν Χάρντενμπεργκ, ὅπως ἦταν τὸ πραγματικό του ὄνομα), μὲ τὸν Σέλλινγκ καὶ μὲ τὸν Τήκ, ὁ ὁποῖος ἑτοιμαζόταν νὰ ἐκδώσει τὶς *Διαχύσεις ἑνὸς φιλότεχνου μοναχοῦ*, ἔργο ποὺ τοῦ εἶχε ἀφήσει ὁ πρόωρα χαμένος φίλος του Βάκενροντερ. Σκιαγράφησαν μιὰ φιλοσοφία ἡ ὁποία δὲν πῆρε ποτὲ συνεκτικὴ καὶ συστηματικὴ μορφή. Μαθητὲς τῶν κλασικῶν, ἀντιλαμβάνονταν καταρχὴν τὸν κόσμο ὡς τὴν ἀνεξάντλητη καὶ ἀέναα μεταβαλλόμενη ροὴ τῶν δημιουργημάτων τῆς ζωτικῆς δύναμης. Ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ἐπιστημόνων καὶ τοῦ Σέλλινγκ εἰσήγαγαν τὴν «οἰκουμενικὴ συμπάθεια», ἡ ὁποία ἐκδηλωνόταν γιὰ παράδειγμα στὴ χημικὴ συγγένεια, στὸν μαγνητισμὸ καὶ στὸν ἀνθρώπινο ἔρωτα. Καθὼς τοὺς εἶχε ἀγγίξει ἐπίσης ἡ θρησκευτικὴ θέρμη τοῦ Σλάιερμάχερ, κατέληξαν νὰ δανειστοῦν ἀπὸ τὸν Μπαῖμε τὴν ἰδέα τοῦ Centrum, ψυχῆς τοῦ κόσμου καὶ θεϊκῆς ἀρχῆς. Πάντως, ἰδιοφυὴς καλλιτέχνης εἶναι μόνον ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος, μὲ τὴν ἐνόραση ἢ ἀκόμη καὶ μὲ τὸν δραματισμὸ ἢ τὴ μαγεία, ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀληθινὴ πραγματικότητα, καὶ μέσα του αὐτὴ ἡ μυστηριώδης ἐμπειρία μετουσιώνεται σὲ ἔργο τέχνης. Ὁ ποιητὴς εἶναι ἱερέας, καὶ τούτη ἡ φιλοσοφία ἐμπιστεύεται τὸ θαῦμα. Αὐτοὶ οἱ αἰσθητὲς περίμεναν τὸ θαῦμα ὅπως καὶ ὁ φτωχόκοσμος, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν ἐνδιαφέρονταν διόλου. Δυστυχῶς, δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς τὸ θαῦμα τοὺς ἐπισκέφτηκε. Δεν ἄφησαν μεγάλα ἔργα. Τὰ καλύτερα ἐξ αὐτῶν προῆλθαν ἀπὸ τὸν Νοβάλις, κυρίως οἱ *Ὕμνοι στὴ νύχτα*, ποὺ χρονολογοῦνται στὸ 1798 καὶ τὸ 1799.

Οἱ εἰκαστικὲς τέχνες δὲν χειραφετοῦνταν στὸν ἴδιο βαθμό, ὄχι περισσότερο ἀπ' ὅ,τι στὴ Γαλλία. Ἡ νεοκλασικὴ ἀρχιτεκτονικὴ συνέχιζε νὰ χρησιμεύει ὡς κανονας. Ἡ γλυπτικὴ τοῦ Κανόβα ἕνωνε τὴν ἔμπνευση τῆς σχολῆς μὲ τὴν ἠδυπαθὴ παράδοση τοῦ 18ου αἰώνα. Ὡστόσο, στὴν Ἀγγλία ἡ τοπιογραφία ἔτεινε νὰ ἀνανεώσει τη ζωγραφική, καὶ τὰ ὑπερφυσικὰ ὁράματα τοῦ Μπλαίηκ συγγένευαν μὲ τὶς ρομαντικὲς ὀνειροπολήσεις. Ἐξίσου ἐξελισσόταν καὶ ἡ γερμανικὴ μουσική. Ἡ ἔμπνευση τοῦ Χάυντν, ὁ ὁποῖος ἔδωσε τότε τὰ μεγαλύτερα ἔργα του, τὶς *Ἐποχὲς* καὶ τὴ *Δημιουργία*, ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀνακαλεῖ τὴ χαρμόσυνη καὶ σίγουρη αἰσιοδοξία τοῦ 18ου αἰώνα· ἀλλὰ ἡ τραγικὴ ψυχὴ τοῦ Μπετόβεν ζωντάνευε ἤδη τὶς πρῶτες σονάτες του.

Αὐτὸς καθαυτὸν ὁ ρομαντισμὸς δὲν παρουσιαζόταν ὡς πολιτικὸ δόγμα. Καθὼς ὅμως, καὶ σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐπίσης, ἀναφερόταν στὸ συναίσθημα, οἱ μύστες του ἐξαρτιόνταν ἀπὸ τὶς περιστάσεις. Ἡ ἀντίδραση θριάμβευε: καθὼς εἶχαν καὶ τη στα-

διοδρομία τους νὰ φροντίσουν, δὲν ἄργησαν νὰ μεταμορφωθοῦν σὲ φλογεροὺς ἀντεπαναστάτες. Ἄλλωστε, ὄντας δυσαρεστημένοι ἀπὸ τὸ παρὸν ἀναζητοῦσαν καταφύγιο στὸ παρελθὸν ποὺ δραματίζονταν. Ἀνακαλύπτοντας τὴν Ἁγία Αὐτοκρατορία καὶ τὴ μεσαιωνικὴ παποσύνη, ὁ Νοβάλις, ἤδη ἀπὸ τὸ 1799, ἔψαλλε ἐγκώμια στὴ χριστιανικὴ ἑνότητα, ποὺ κοσμοῦσε τοὺς περασμένους αἰῶνες. Ὁ καθολικισμὸς τοὺς συγκινοῦσε μὲ τὴ λειτουργία καὶ τὴ μουσική του. Ὁ ἴδιος ὁ Νοβάλις ἀφιέρωσε ἕναν ὕμνο στὴν Παρθένο. Παρέμεινε προτεστάντης, ὅμως τελικά, καθὼς ἡ Αὐστρία εἶχε περισσότερες κρατικὲς θέσεις νὰ προσφέρει, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς φίλους του πέρασαν στὴν ὑπηρεσία αὐτῆς τῆς Δύναμης καὶ ἄλλαξαν δόγμα.

Ὅποιο κι ἂν ἦταν τὸ ἐνδιαφέρον αὐτῶν τῶν νεωτερισμῶν, πρέπει νὰ ἀποφεύγουμε νὰ μεγαλοποιοῦμε τὴν ἐπίδραση ποὺ ἄσκησαν στὴν κοινὴ γνώμη. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἀπεχθάνονταν τὴν Ἐπανάσταση δὲν ἐμπνέονταν ἀπὸ φιλοσοφικὰ κίνητρα καί, ἂν ποτὲ αἰσθάνονταν πὼς τὰ εἶχαν ἀνάγκη, τὰ ζητοῦσαν ἀπὸ τὶς Ἐκκλησίες. Τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 18ου αἰώνα ὑπῆρξαν μάρτυρες, παντοῦ, περισσότερο ἀκόμη ἀπ' ὅ,τι στὴ Γαλλία, μιᾶς θρησκευτικῆς ἀναγέννησης τὴν ὁποία εὐνόησαν ὁ συντηρητικὸς πραγματισμὸς καὶ ὁ ἐνορατισμός, ἀλλὰ βλάστησε αὐθόρμητα. Καθὼς ἐπαναπροσέγγιζε τοὺς θρόνους, ἡ ἀριστοκρατία αἰσθανόταν ἀλληλέγγυα πρὸς τὴν ἑκάστοτε θρησκεία τοῦ κράτους, καὶ ἦταν εὐνόητο πὼς ὁ Ἑωσφόρος ἦταν ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς Ἰακωβίνους. Ἄλλωστε οἱ μεγάλες καταστροφὲς καὶ οἱ μακροχρόνιοι πόλεμοι ὁδηγοῦν πάντοτε πρὸς τοὺς ἱεροὺς βωμοὺς τὰ πλήθη ποὺ ἀνησυχοῦν ἢ τρέμουν.

Ὁ καθολικισμὸς εἶχε μεγάλη ἀνάγκη ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐπιστροφή, ἀφοῦ κυρίως αὐτὸς εἶχε ἀναγκαστεῖ νὰ ὑποφέρει. Τώρα, ἡ Γαλλία καὶ οἱ χῶρες ποὺ βρίσκονταν στὴν κατοχή της δὲν ἦταν παρὰ «χῶρες τῆς ἱεραποστολῆς». Μιὰ νέα συμφορὰ ἀπειλοῦσε τὴ Γερμανία, ἀφοῦ οἱ Συνθῆκες τῆς Βασιλείας καὶ τοῦ Καμποφόρμιο προανήγγελλαν τὴ γενικὴ ἐκκοσμίκευση, καὶ οἱ προτεστάντες, ἀκόμη καὶ οἱ ἀντεπαναστάτες, ὀνειρεύονταν μὲ ἐνθουσιασμὸ «νὰ διώξουν τὴ μαύρη στρατιὰ πέρα ἀπὸ τὸν Ρῆνο». Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ φωτισμένη δεσποτεία διατηροῦσε τὴν κηδεμονία της. Ἡ Βαυαρία φορολόγησε τὸν κλῆρο. Στὴν Ἰσπανία ὁ Σααβέδρα καὶ ὁ Οὐρκίχιο, ποὺ εἶχαν διαδεχθεῖ τὸν Γκοντόυ ἀπὸ τὸ 1798, παρουσιάζονταν ὡς φιλόσοφοι: ἀπαγόρευσαν τὶς προσφυγὲς στὸ δικαστήριο τῆς Ρώμης τὸ 1799 καί, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν χρήματα, σκέφτονταν τὰ ἐκκλησιαστικὰ κτήματα. Ὁ Πίος Ϛ' εἶχε πεθάνει αἰχμάλωτος τοῦ Διευθυντηρίου, ἐνῶ ἡ Αὐστρία δὲν ἔκρυβε διόλου τὸν πόθο της νὰ μοιραστεῖ τὰ ἐπίγεια ἀγαθὰ τῆς Ἁγίας Ἕδρας μὲ τὸ βασίλειο τῆς Νεάπολης. Ὡστόσο, καὶ παρ' ὅλες τὶς προσδοκίες τῶν ἀντιπάλων της, οἱ δυστυχίες τῆς Ἐκκλησίας ἀποδείχτηκαν σωτήριες ἐπειδὴ τῆς ἐξασφάλισαν τὴ συμπάθεια. Ἡ Ἀγγλία ἐπιφύλαξε πολὺ καλὴ ὑποδοχὴ στοὺς Γάλλους ἱερεῖς ποὺ εἶχαν ἐκτοπιστεῖ, καὶ σὲ αὐτοὺς χρωστοῦσε τοὺς πρώτους σπόρους τῆς καθολικῆς ἀναγέννησης ποὺ γνώρισε. Ἂς προσθέσουμε ὅτι, γιὰ νὰ κατευνάσει τοὺς Ἰρλανδούς, ὁ Μπὲρκ σύστηνε ἀκατάπαυστα νὰ τοὺς δοθεῖ ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία, καὶ ὅτι προσωπικὰ ὁ Πὶτ σκε-

φτόταν τὸ ἴδιο. Στὴ Γερμανία συγκροτήθηκε γύρω ἀπὸ τὸν Φύρστενμπεργκ καὶ τὸν Ὄβερμπεργκ, στὸ Μύνστερ, μιὰ μικρὴ ὁμάδα ἔνθερμων πιστῶν, «Ἡ Ἁγία Οἰκογένεια», ὅπου ἀστραποβολοῦσαν ἡ πριγκίπισσα Γκαλίτσιν καὶ ἡ μαρκησία ντὲ Μονταγκού, ἀδελφὴ τῆς Μαντὰμ ντὲ Λαφαγιέτ. Τὸ 1800, ὁ προσηλυτισμὸς τοῦ Στόλμπεργκ ἔδειχνε νὰ ὑπόσχεται πολλά. Ὁ Παῦλος Α΄ γεννοῦσε ἐπίσης μεγάλες ἐλπίδες. Ἐπέτρεψε τὴν καθολικὴ λατρεία στὴν Πολωνία. Ὁ Ζοζὲφ ντὲ Μαίστρ καὶ ὁ Γκροῦμπερ τὸν ἔπεισαν νὰ ζητήσει τὴν ἀποκατάσταση τῶν Ἰησουιτῶν, καὶ πῆρε ὑπὸ τὴν προστασία του τὸ τάγμα τῶν Ἱπποτῶν τῆς Μάλτας, τὸ ὁποῖο τὸν ἐξέλεξε μέγα μάγιστρο.

Γιὰ τὸν προτεσταντισμό, ποὺ δὲν δοκιμάστηκε καθόλου ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, ἡ θρησκευτικὴ ἀναγέννηση ἀποτέλεσε καθαρὸ κέρδος. Στὴ Γερμανία, ὁ Σλάιερμαχερ ἀνανέωνε τὸν μυστικιστικὸ πυρετὸ μὲ τοὺς *Λόγους* του, ἐνῶ ὁ Βάκενροντερ καὶ οἱ Ρομαντικοὶ ἐπέστρεφαν στὴ θρησκεία μέσω τῆς αἰσθητικῆς ἐνόρασης. Στὴν Ἀγγλία, ὁ Οὐέσλυ εἶχε πεθάνει ἀπὸ τὸ 1791. Δημιουργώντας πλάι στοὺς λαϊκοὺς ἱεροκήρυκες (preachers) μιὰ ἱεραρχία ἡ ὁποία στρατολογοῦνταν μὲ τὴ μέθοδο τοῦ προσεταιρισμοῦ, ὤθησε τὸ μεθοδισμὸ νὰ προσεγγίσει τὴν κατεστημένη Ἐκκλησία, καὶ αὐτὸ τὸν ὁδήγησε στὸ πρῶτο σχίσμα τοῦ 1797. Ἀλλὰ οἱ κατακτήσεις τῆς σέκτας, ἡ ὁποία διέγειρε τὸν λαϊκὸ μυστικισμό, δὲν μειώθηκαν. Ἄσκησε βαθύτατη ἐπιρροὴ στὸ σχίσμα (dissent). Υἱοθετώντας τὶς δικές της μεθόδους προόδευσαν καὶ οἱ βαπτιστές, ἐνῶ ἐξαφανιζόταν γοργὰ ὁ σοκινιανὸς καὶ ὀρθολογιστικὸς πρεσβυτεριανισμὸς τοῦ Πρίστλεϋ καὶ τοῦ Πράις. Μάλιστα, στοὺς κόλπους τῆς ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας σχηματίστηκε ἕνας πυρήνας εὐαγγελιστῶν, μὲ ἐπιφανέστερο μέλος τὸν Οὐίλμπερφορς, οἱ ὁποῖοι προσπάθησαν, χωρὶς ἐπιτυχία πάντως, νὰ τὴν ἀναβιώσουν. Τὸ ἀνανεωμένο σχίσμα (dissent) ἐγκατέλειψε τὶς συμπάθειες ποὺ ἔτρεφε για τὴν Ἐπανάσταση, καὶ μολονότι διογκώθηκε ἡ συντηρητικὴ ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε στὶς λαϊκὲς μάζες, πάντως δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ. Στὴ Γερμανία, ὁ κύκλος τοῦ Μύνστερ ἀπέκτησε ἕνα παράρτημα στὸ Ἔνκεντορφ, μέσα στὸ Χόλσταϊν, ὅπου ὁ Ρέβεντλοφ καλλιεργοῦσε τὴν προτεσταντικὴ εὐσέβεια. Ἐκεῖ σύχναζε καὶ ὁ Στόλμπεργκ πρὶν ἀλλάξει δόγμα, καὶ παρουσιάστηκε ἐπίσης ὁ καθολικὸς Πορταλίς, ὁ μελλοντικὸς ὑπεύθυνος θεμάτων λατρείας στὸ καθεστὼς τοῦ Βοναπάρτη. Μάλιστα, ὁ Ρέβεντλοφ ἐπέκτεινε τὸ ζῆλο του ἀπ᾿ ἄκρη σ᾿ ἄκρη τοῦ δουκάτου: χαρακτηριστικά, ἐκκαθάρισε τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Κιέλου. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι συγχρόνως, πράγμα ποὺ δὲν ἐκπλήσσει διόλου, τὸ ἴδιο ἀκριβῶς πρόσωπο ὑπεράσπιζε ἐκεῖνο τὸν καιρὸ ἀλύγιστα τὴν αὐτονομία τῆς ἐπαρχίας ἐναντίον τῆς δανικῆς κυβερνήσης, ὥστε ἡ παντοδυναμία τῆς γερμανικῆς ἀριστοκρατίας νὰ μείνει προστατευμένη ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸν ἐλάχιστο κίνδυνο.

Στὰ μάτια τῶν ἡγεμόνων καὶ τῶν κάθε ἀπόχρωσης ἀντιδραστικῶν, ἡ ἐθνικὴ ἰδέα, τὴν ὁποία πρόβαλλαν περήφανα οἱ ἐπαναστάτες, ξυπνοῦσε εἴτε ἀνεπιφύλακτη ἐχθρότητα εἴτε μιὰ βίαιη ἀπέχθεια. Γιὰ τοὺς πρώτους, συνεπαγόταν τὴν κυριαρχία τοῦ λαοῦ, καὶ τότε ἀναμετροῦσαν τὸν κίνδυνο ποὺ σήμαινε κάτι τέτοιο γιὰ τὰ πολι-

σύνθετα κράτη τους. Στά μάτια τῶν ὑπολοίπων, συνδεόταν μὲ τὴν ἰσότητα: «Nation, das klingt jakobinisch» («Ἔθνος, ἀκούγεται γιακωβίνικο»). Στὶς Κάτω Χῶρες, οἱ εὐγενεῖς καὶ ὁ κλῆρος προτιμοῦσαν νὰ περιέλθουν ἐκ νέου στὸ ζυγὸ τῆς Αὐστρίας παρὰ νὰ χάσουν τὰ προνόμιά τους. Παρόμοιοι φόβοι ἐξασθένισαν τὴν ἐθνικὴ ἀντίσταση στὴν Πολωνία. Στὴν Οὐγγαρία, οἱ μεγιστάνες ἔμειναν πιστοὶ στὸν Ἀψβοῦργο καὶ ἀφέθηκαν ἐν μέρει νὰ ἐκγερμανιστοῦν, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἐγκατέλειψαν τοὺς χωρικοὺς στὰ χέρια του. Οἱ ἡγεμόνες συνέχιζαν νὰ μὴ συμβουλεύονται παρὰ μόνο τὰ συμφέροντά τους. Πέτυχαν νὰ μοιράσουν τὴν Πολωνία. Ἡ οὐγγρικὴ Δίαιτα ζητοῦσε μάταια παραχωρήσεις ἀπὸ τὴ Βιέννη: νὰ ἀναγνωριστεῖ ὡς ἐπίσημη γλώσσα ἡ μαγυαρική, δασμολογικὰ πλεονεκτήματα, πρόσβαση στὴ θάλασσα μέσω τῆς ἑνωσής τους μὲ τὴ Δαλματία καὶ μὲ τὸ Φιοῦμε. Ὁ Φραγκίσκος Β' παρίστανε τὸν κουφό, παρ' ὅλες τὶς συστάσεις τοῦ ἀντιβασιλέα, τοῦ ἀρχιδούκα Ἰωσήφ. Ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐξέγερση τῆς Ἰρλανδίας, ὁ Πὶτ ἀποφάσισε νὰ καταστρέψει ὅ,τι ἀπέμενε ἀπὸ τὴν αὐτονομία τοῦ νησιοῦ, καταργώντας τὴν κυβέρνηση καὶ τὸ Κοινοβούλιο τοῦ Δουβλίνου: ἡ ἕνωση μὲ τὴ Βρετανία θὰ πραγματοποιοῦνταν τὸ 1800.

Στὸ μεταξὺ ὁ πόλεμος ἀντικαθιστοῦσε σιγὰ σιγὰ τὸν κοσμοπολιτισμὸ μὲ τὸν ἐθνικισμό. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ οἱ ἐπαναστάτες ἔδωσαν τὸ παράδειγμα. Προσπαθώντας νὰ τοὺς καταπολεμήσει ἡ Ἀγγλία κατέληξε νὰ παθιαστεῖ μὲ τὴ σειρά της. Τὰ ἀπομεινάρια τοῦ κόμματος τῶν Οὐίγων, κάτω ἀπὸ τὸ λάβαρο τοῦ Φόξ, προσποιοῦνταν ἐπὶ πολὺ καιρό, σὲ σύμπνοια μὲ τὶς λαϊκὲς τάξεις, ὅτι θεωροῦν τὴ σύγκρουση ὡς ὑπόθεση τοῦ Πὶτ καὶ τῶν Τόρηδων. Ὅταν ὅμως, ἔπειτα ἀπὸ τὴ Συνθήκη τοῦ Καμποφόρμιο, φάνηκε πὼς ἡ Ἀγγλία ἦταν ἀπομονωμένη καὶ ἡ ἐξέγερση ἐπεκτάθηκε στὴν Ἰρλανδία, καὶ κυρίως ὅταν ἄρχισαν νὰ περιμένουν τὴν ἀπόβαση τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ, ὁ φόβος κατακυρίευσε τὴν κοινὴ γνώμη καὶ ὁ πόλεμος ἐθνικοποιήθηκε. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, στὴν Ὀλλανδία, στὴν Ἐντεῦθεν τῶν Ἄλπεων Δημοκρατία, στὴν Ἐλβετία, καθὼς ἡ Γαλλία ξερίζωνε τὸ Παλαιὸ Καθεστὼς καὶ εἰσῆγε τὴν ἑνότητα τῆς ἐπικράτειας καὶ τοῦ κράτους, εὐνόησε τὴν ἀφύπνιση ἢ τὴν πρόοδο τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας. Ἡ παρέμβασή της ὠφέλησε κυρίως τὴν Ἰταλία, ὅπου οἱ ἑνωτικοί, περισσότερο πολυάριθμοι ἀπ' ὅ,τι πιστεύεται συχνά, ὑπολόγιζαν ὅτι θὰ τοὺς ἐξυπηρετοῦσε. Ὑποκύπτοντας στὶς ἀναγκαιότητες τοῦ πολέμου, ἡ Γαλλία μεταχειρίστηκε αὐτὲς τὶς χῶρες ὡς στρατοκρατούμενες μεθοριακὲς ζῶνες, καὶ συντηροῦσε τοὺς στρατιῶτες της εἰς βάρος τους. Ἔτσι τὶς ἔκανε νὰ ἀναμετρήσουν τὸ τίμημα τῆς ἀνεξαρτησίας, καὶ μὲ μιὰ μοιραία μεταστροφή, τὴν ὁποία εἶχε προφητεύσει ὁ Ροβεσπιέρος, τὶς ἔστρεψε ἐναντίον της. Τὸ 1799, οἱ Ἰταλοὶ κατέληξαν νὰ ὑποδεχτοῦν ὡς ἐλευθερωτὲς τοὺς Αὐστριακοὺς καὶ τοὺς Ρώσους. Ὅμως τὸ κακὸ μόλις τότε ἄρχιζε. Ἡ Γερμανία δὲν εἶχε ἀγγιχτεῖ ἀκόμη. Ἂν ἡ μεγαλειώδης ἀνάπτυξη τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν, ἡ ἐπιστροφὴ στὸ παρελθόν, ποὺ ὑποκινήθηκε ἀπὸ τὸν Ρομαντισμό, καὶ ἡ προσκόλληση στὴν Ἁγία Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία, ἡ ὁποία συντηροῦνταν ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς ἀναμνήσεις, ἔκαναν τοὺς γραμματισμένους νὰ ἐξαίρουν τὸ ἐθνικὸ αἴσθημα, αὐτὸ δὲν εἶχε ἀκόμη ἀποκτήσει πολιτικὴ μορφή· ἀντιπαρέβαλ-

λε τὴ Γερμανία, τὸ πολιτισμένο ἔθνος (Kulturnation), μὲ τοὺς λαοὺς ποὺ εἶχαν συγκροτηθεῖ σὲ κράτη καὶ μὲ τὶς βάρβαρες διαμάχες τους. Ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀδυναμία της ἡ Γερμανία ἀντλοῦσε τὴν ἀπόδειξη τῆς ἀνωτερότητάς της καὶ τῆς θείας ἀποστολῆς ποὺ τῆς εἶχε ἀνατεθεῖ. Ἡ περήφανη καρτερικότητα αὐτοῦ τοῦ πνευματικοῦ ἰμπεριαλισμοῦ δὲν ἔμελλε νὰ ἐπιζήσει μετὰ τὴ γαλλικὴ εἰσβολή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΟΙ ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΕΝΕΣ Δυνάμεις ὀνειρεύονταν πάντοτε νὰ συντρίψουν τὴν Ἐπανάσταση. Ἀλλά, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, διεξῆγαν τὸν πόλεμο σύμφωνα μὲ τὶς συνηθισμένες μεθόδους τους, καὶ τὸ στρατιωτικὸ ἔργο τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας τοὺς προκάλεσε σύγχυση. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, δὲν ἔχαναν ποτὲ ἀπὸ τὰ μάτια τους τὴν «ἐπέκταση», οὔτε καὶ τὶς παραδοσιακὲς ἀντιζηλίες τους. Ἔτσι δὲν συντόνιζαν τὶς προσπάθειές τους, διαιροῦνταν καὶ τελικὰ διασπάστηκαν. Ἡ Ἀγγλία ἐπικράτησε στὴ θάλασσα καὶ στὶς ἀποικίες. Ὡστόσο, μόνον ὁ πόλεμος στὴν ξηρὰ μποροῦσε νὰ ὑποτάξει τὴ Γαλλία. Αὐτὴ κατόρθωσε νὰ ἐπεκταθεῖ στὴν εὐρωπαϊκὴ ἤπειρο. Πέτυχαν νὰ τῆς ἀποσπάσουν τὴν Ἰταλία, ὅμως καὶ ὁ Δεύτερος Συνασπισμὸς ἀποσυντέθηκε μὲ τὴ σειρά του. Ἐνῶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Γαλλίας τὰ ἀποτελέσματα τῆς Ἐπανάστασης παρέμεναν ἐν μέρει ἀμφίβολα, ταυτόχρονα ἀπέμενε νὰ σταθεροποιηθεῖ ἡ νέα ἰσορροπία τῆς Εὐρώπης.

α) Ὁ ἀγγλογαλλικὸς πόλεμος

Εἴδαμε ὅτι ἡ Μεγάλη Βρετανία διεξήγαγε αὐτὸ τὸν πόλεμο ὅπως καὶ τοὺς προηγούμενους. Ἐνδιαφέρθηκε κυρίως νὰ αὐξήσει τὸν στόλο της, καὶ σιγὰ σιγὰ κατόρθωσε νὰ πολλαπλασιάσει τὶς φρεγάτες γιὰ τὴν καταδίωξη τῶν κουρσάρων, γιὰ τὴ συνοδεία τῶν ἐμπορικῶν πλοίων, γιὰ τὴν ἐπιτήρηση τῶν ἐχθρικῶν λιμανιῶν. Μόνον περὶ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας ἐπιχείρησε νὰ αὐξήσει αἰσθητὰ τὸ δυναμικὸ τοῦ στρατοῦ της. Γιὰ νὰ κατευνάσει τὴν κοινὴ γνώμη, ὁ Πὶτ ἀπέφυγε νὰ ἐπιβάλει τὴν ὑποχρεωτικὴ στράτευση καὶ αὔξησε μὲ μέτρο τὴ φορολογία. Τὰ ἔκτακτα ἔξοδα τοῦ προϋπολογισμοῦ χρηματοδοτήθηκαν μὲ δανεισμὸ καὶ μὲ τὴν προσφυγὴ στὴν Τράπεζα τοῦ Λονδίνου γιὰ τὸ κυμαινόμενο χρέος τῆς χώρας. Ὅπως συνέβαινε συνήθως, τὸ ἰσχυρότερο μέρος τῶν βρετανικῶν δυνάμεων χρησιμοποιήθηκε γιὰ νὰ καταδιωχθεῖ ὁ ἀντίπαλος ἀπὸ τὶς θάλασσες, νὰ κατακτηθοῦν οἱ ἀποικίες του, νὰ ἀποκλειστοῦν οἱ ἀκτές του. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ περίοδο, καὶ μετὰ στὴν Ὁλλανδία τὸ 1799, ἡ Ἀγγλία ἄφησε στοὺς συμμάχους της, τοὺς ὁποίους ἐπιχορηγοῦσε, τὴ φροντίδα νὰ πολεμήσουν στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη. Ὁ Γκρένβιλ δικαιολογοῦσε χωρὶς περιστροφὲς αὐτὴ τὴν κλασικὴ στάση, ὑποστηρίζοντας πὼς συνέφερε περισσότερο νὰ πληρώνουν τὶς συνασπισμένες Δυνάμεις παρὰ νὰ τοὺς στέλνουν ἐνισχύσεις σὲ ἄνδρες, ὁπότε θὰ κινδύνευε ἡ βιομηχανία ἡ ὁποία θὰ ἔχανε ἔτσι τὰ ἐργατικὰ χέρια. Ἄλλωστε, τὰ χρήματα αὐτὰ δὲν χάνονταν, ἀφοῦ χρησιμοποιοῦν-

ταν γιὰ νὰ ἀγοραστοῦν οἱ προμήθειες ποὺ ἦταν ἀπαραίτητες γιὰ τοὺς μισθοφορικοὺς στρατούς.

Ἐπακολούθησαν σημαντικὰ γεγονότα. Οἱ ἀποικιακὲς κτήσεις τῶν Γάλλων, τῶν Ὀλλανδῶν, καὶ ἀκόμη καὶ τῶν Ἰσπανῶν, ἀκρωτηριάστηκαν. Ἀπὸ τὸ 1798 ὁ Τζέρβις, κόμης τοῦ Ἁγίου Βικεντίου, ὀργάνωνε μόνιμες περιπολίες σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὰ ἐχθρικὰ λιμάνια, μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς ὀργανωμένης ὑπηρεσίας ἀνεφοδιασμοῦ καὶ ἀλλάζοντας κλιμακωτὰ τὶς βάρδιες τῶν πλοίων του. Εἶχε διαταγὴ νὰ συγκεντρώσει τὶς δυνάμεις του στὴν εἴσοδο τῆς Μάγχης, ἂν τυχὸν οἱ ἐχθρικὲς μοῖρες διασποῦσαν τὸν ἀποκλεισμό. Τὴν ἴδια χρονιὰ οἱ Βρετανοὶ μπῆκαν ξανὰ στὴ Μεσόγειο, κατέλαβαν τὴ Μινόρκα, ἐγκαταστάθηκαν στὴ Σικελία, ἑνώθηκαν μὲ τὰ πορτογαλικὰ καὶ τὰ ναπολιτάνικα καράβια. Τὸ 1799 καταλήφθηκε ὁ βαταβικὸς στόλος καὶ ὁ Νέλσον κατέστρεψε στὸ Ἀμπουκὶρ τὸν στόλο τοῦ Μπρυέ. Ἡ στρατιὰ τῆς Αἰγύπτου ἀποκλείστηκε ἐκεῖ, καὶ ἡ Μάλτα πολιορκήθηκε. Ἂν δὲν ὑπῆρχε ἡ ἀντίθεση τοῦ Παύλου Α΄, ἡ Μεσόγειος θὰ γινόταν ἀγγλική. Οἱ γραμμὲς τῆς ἐπικοινωνίας της παρέμεναν σχετικὰ ἐξασφαλισμένες χάρη στὸ σύστημα τῶν ἐφοδιοπομπῶν μὲ συνοδεία στρατιωτικῶν πλοίων. Οἱ ἀπώλειες τῆς Μεγάλης Βρετανίας δὲν ἦταν παρὰ 500 πλοῖα τὸ χρόνο, δηλαδὴ τὸ 3% τῶν δυνάμεών της, ἐλάχιστα μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ ποσοστὸ τῶν ἀπωλειῶν ποὺ προκαλοῦσαν οἱ κίνδυνοι τῆς θάλασσας. Ἀπὸ τὸ 1793 ὡς τὸ 1800 τὸ ἀσφαλιστικὸ κόστος, τὸ ὁποῖο ἔφτανε τὸ 50% κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Πολέμου τῆς Ἀμερικῆς, δὲν ξεπέρασε τὸ 25% (τὸ 1802, ἔπειτα ἀπὸ τὴν εἰρήνη τῆς Ἀμιένης, δὲν ἔπεσε παρὰ στὸ 12%). Τὸ ναυτικό της συνέλαβε 743 κουρσάρους, καὶ τὸ 1798 κρατοῦνταν αἰχμάλωτοι 22.000 ναῦτες. Τέλος, ὁ ἀποκλεισμὸς ἀνάγκαζε τὰ καράβια τῶν οὐδετέρων νὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν κυβέρνηση τοῦ Λονδίνου. Πρόσφερε στὴ χώρα τὸ τόσο ποθητὸ μονοπώλιο τῶν ἀποικιακῶν τροφίμων καὶ ἐπέκτεινε σημαντικὰ τὶς ἐξαγωγές της.

Ὡστόσο, τὸ τέλος δὲν φαινόταν νὰ πλησιάζει. Οἱ Γάλλοι διατηροῦσαν τὴ συμμαχία τῆς Ἰσπανίας καὶ κρατοῦσαν στὰ χέρια τους τὴν Ὀλλανδία. Ἐξακολουθοῦσαν νὰ βγαίνουν στὴν ἀνοιχτὴ θάλασσα. Τὸ 1799, ὁ Μπρουὶξ βγῆκε ἀπὸ τὴ Βρέστη, ἔφτασε στὴν Τουλὸν κι ἔπειτα ἐπέστρεψε στὴν ἕδρα του. Δὲν εἶχαν χαθεῖ ὅλες οἱ ἀποικίες τους, καὶ ἀκόμη λιγότερο ἐκεῖνες τῶν φίλων τους. Τὸ ἐμπορικὸ ναυτικό τους μειωνόταν, ἀλλὰ ἡ ἀκτοπλοΐα δὲν ἔσβησε. Ὑπέφεραν βαριὲς οἰκονομικὲς ζημίες, ὅμως μποροῦσαν νὰ ἐπιζήσουν, καὶ μάλιστα νὰ εὐημερήσουν ξανά, ἂν κρατοῦσαν τὶς κατακτήσεις τους καὶ ἀποκαθιστοῦσαν τὴν ἠπειρωτικὴ εἰρήνη. Ἐπιπλέον, ἡ εἰρήνη θὰ τοὺς ἐπέτρεπε νὰ ἀφιερώσουν ὅλους τοὺς πόρους τους στὸν πόλεμο κατὰ θάλασσα. Κάθε ἄλλο βέβαια παρὰ σκέφτονταν νὰ παραδοθοῦν: δὲν ἐγκατέλειπαν τὴν ἐλπίδα νὰ ἀποβιβάσουν κάποια μέρα μιὰ στρατιὰ στὴ Μεγάλη Βρετανία ἢ στὴν Ἰρλανδία καί, περιφρονώντας τὴν οἰκονομία τῆς «δολίας Ἀλβιῶνος», ὑπολόγιζαν πὼς θὰ τὴν ἔπλητταν κλείνοντας τὶς πόρτες στὸ ἐμπόριό της. Τὰ ἀγγλικὰ ἐμπορεύματα ἀπαγορεύονταν στὴ Γαλλία, καὶ μετὰ ἀπὸ τὸ βούλευμα ποὺ υἱοθέτησε τὸ Διευθυντήριο στὶς 29 Νιβὸζ τοῦ ἔτους 6 (18 Ἰανουαρίου 1798), ἡ ρήξη μὲ

τοὺς οὐδετέρους τερμάτισε τὶς ἀπάτες μὲ τὶς ὁποῖες γίνονταν οἱ λαθραῖες εἰσαγωγές.

Αὐτὸς ὁ «ἠπειρωτικὸς ἀποκλεισμὸς» δὲν προερχόταν μόνον ἀπὸ τὸν μαχητικὸ ζῆλο. Ἡ βιομηχανικὴ ἀστικὴ τάξη, ἡ ὁποία διαπνεόταν ἀπὸ βαθύτατο προστατευτισμὸ καὶ θυμόταν μνησίκακα τὴ συνθήκη τοῦ 1786, ἀγαλλίαζε μὲ τὴν ἐξαφάνιση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ποὺ ἀντιμετώπιζε ἀπὸ τοὺς βρετανοὺς ἀντίζηλούς της. Περισσότερο ἀπ' ὅλους οἱ βαμβακοβιομήχανοι ἐπέμεναν παθιασμένα στὴν ἀπαγόρευση, ἂν ὄχι, γιὰ τὴν ὥρα, τῶν λεπτῶν νημάτων, τουλάχιστον τῶν ὑπολοίπων καθὼς καὶ τῶν ὑφασμάτων. Ὁ Φοντεναί, ὁ ἐξέχων μεγαλέμπορος τῆς Ρουένης, ἀνέλαβε τὸ ρόλο τοῦ δικηγόρου τους, καὶ μετὰ τὴν 18η Μπρυμαὶρ καθοδηγοῦσαν ἐπίσης καὶ τὸν Βοναπάρτη. Αὐτὴ ἡ πολιτική, πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι ἦταν δίκοπο μαχαίρι ἀφοῦ στεροῦσε ἀπὸ τὴ Γαλλία πρῶτες ὕλες καὶ ἀποικιακῆς προέλευσης καταναλωτικὰ τρόφιμα, ὁδηγοῦσε στὴν ἀναγνώριση πὼς ἂν περιοριζόταν στὴν ἐπικράτεια τῆς Δημοκρατίας, ἡ ἀποτελεσματικότητά της δὲν θὰ ἦταν ἀποφασιστική. Ἔπρεπε νὰ τὴ δεχτεῖ ἡ Εὐρώπη. Ἐπιβλήθηκε λοιπὸν στὶς κατεχόμενες χῶρες καί, θεωρητικά, τὴν ἀκολούθησε ἡ Ἱσπανία. Εἶχε ἐπισημανθεῖ ὅμως ὅτι ἡ κατάληψη τῶν χανσεατικῶν πόλεων θὰ ἐπέτρεπε νὰ ἀπαγορευτεῖ στὸν ἐχθρὸ ἡ πρόσβαση στὴ γερμανικὴ ἀγορά.

Ἡ Ἀγγλία δὲν θὰ θριάμβευε ἐκτὸς ἂν οἱ σύμμαχοί της κατάφερναν νὰ νικήσουν στὴν ξηρά. Ἡ Γαλλία δὲν θὰ πραγματοποιοῦσε τὸ σχέδιό της ἐκτὸς ἂν ἐξασφάλιζε τὴ συνδρομὴ τῆς Εὐρώπης, εἴτε μὲ μιὰ συμφιλίωση μαζί της εἴτε ὑποτάσσοντάς την στὴν ἡγεμονία της. Κατὰ συνέπεια, ὑπῆρχε ὁ κίνδυνος νὰ διαιωνιστεῖ ὁ πόλεμος, καὶ τὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ «δεύτερου Ἑκατονταετοῦς Πολέμου» θὰ ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν ἠπειρωτικὴ πολιτική.

β) Ὁ ἠπειρωτικὸς πόλεμος

Οἱ ἐχθροὶ τῆς Ἐπανάστασης στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη διεξήγαγαν ἐπίσης τὶς ἐχθροπραξίες σύμφωνα μὲ τὶς παραδόσεις ποὺ εἶχαν ἀναπτύξει. Οἱ στρατιῶτες δὲν τοὺς ἔλειπαν. Ἀπὸ τὸ 1792 ὡς τὸ 1799, ὑπολογίζεται πὼς ἔχασαν 140.000 νεκρούς, 200.000 τραυματίες καὶ 150.000 χιλιάδες αἰχμαλώτους. Ἦταν μεγάλες οἱ ἀπώλειες, χωρὶς ἀμφιβολία, ὅμως οἱ Δυνάμεις δὲν ἐξαντλήθηκαν. Ἐκεῖνο ποὺ τοὺς ἔλειπε ἦταν κυρίως τὸ χρῆμα. Στὴν Αὐστρία, παρ' ὅλη τὴν αὔξηση τῶν φόρων, τὸ ἔλλειμμα μεγάλωνε ἀδιάκοπα. Προσέφυγαν στὸ δανεισμό, μερικὲς φορὲς καταναγκαστικό, καὶ ἡ Ἀγγλία, πέρα ἀπὸ τὶς ἐπιχορηγήσεις τὶς ὁποῖες κατέβαλε, ὑποχρεώθηκε νὰ ἐπιτρέψει ἢ ἀκόμη καὶ νὰ ἐγγυηθεῖ ἐκδόσεις δανείων στὸ Λονδίνο. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ Αὐστρία δὲν μπόρεσε νὰ ἀντέξει παρὰ μόνο χάρη στὸ χαρτονόμισμα, στὸ Bancozettel, τὸ ὁποῖο προικίστηκε μὲ ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία γιὰ νὰ ὑποστηριχτεῖ ἡ ἐκστρατεία τοῦ 1800. Τὸ φλορίνι ἄρχισε νὰ ὑποτιμᾶται. Ἔχασε τὸ 16% τῆς συναλλαγματικῆς του ἀξίας στὴν Αὐγούστα τὸ 1801. Τὸ ρούβλι ἔδειχνε ἀκόμη μεγαλύτερη ἀδυναμία. Στὴ Λιψία δὲν τὸ δέχονταν παρὰ μόνο στὸ 60% τῆς ἀξίας του. Ὑπὸ τὸν Παῦλο Α' τὸ χρέος, τὸ ὁποῖο τροφοδοτοῦνταν κυρίως ἀπὸ τὴν Ὁλλανδία, ἀνῆλθε

ἀπὸ τὰ 43 στὰ 132 ἑκατομμύρια φλορίνια, καὶ σὲ αὐτὰ προστίθενταν κάθε χρόνο 14 ἑκατομμύρια χάρτινα ρούβλια. Καὶ ἡ Σουηδία ἐπίσης τύπωνε γραμμάτια τὰ ὁποῖα ἔχασαν περισσότερο ἀπὸ τὸ ἕνα τέταρτο τῆς ἀξίας τους τὸ 1798. Χωρὶς τὶς ἐπιχορηγήσεις τοῦ Πίτ, οἱ σύμμαχοι δύσκολα θὰ συνέχιζαν τὸν πόλεμο. Ὑπῆρχε ὅμως ἀκόμη Συνασπισμός;

Ὁ Παῦλος Α΄ ἑτοιμαζόταν νὰ ἀνακαλέσει τὴ στρατιὰ τοῦ Σουβόροφ, καὶ δὲν μποροῦσαν νὰ ὑπολογίζουν στὴν ἐπιστροφή της ἀφοῦ ὁ Ροστόπτσιν, ὁ ὁποῖος ἦταν ἐχθρικὰ διατεθειμένος ἀπέναντι στὴν παρέμβαση ἐναντίον τῆς Γαλλίας, ἐπικράτησε εἰς βάρος τοῦ Πανὶν καὶ ἀναγορεύθηκε καγκελάριος. Ἡ ρήξη μὲ τὴν Αὐστρία δημιουργοῦσε τὸν κίνδυνο νὰ συγκρουστεῖ ἡ Ρωσία μὲ τὴν Ἀγγλία. Καθὼς εἶχαν ἀνοίξει τὰ στενὰ τῶν Δαρδανελίων γιὰ τὶς δυνάμεις του, ὁ τσάρος ἀσκοῦσε στὴν Τουρκία καὶ στὴ Μεσόγειο μιὰ ἐπιρροὴ τὴν ὁποία δὲν θὰ ἔμελλε ποτὲ νὰ ξαναβροῦν οἱ διάδοχοί του. Ἔστησε στὶς Ἰονίους Νήσους μιὰ Δημοκρατία καὶ τὴν ἔθεσε ὑπὸ τὴν προστασία του. Συμμετεῖχε στὴν κατοχὴ τοῦ βασιλείου τῆς Νεάπολης. Ὑποστήριζε τὸν βασιλιὰ τῆς Σαρδηνίας ἐναντίον τοῦ Θούγκουτ. Ἔριχνε τὸ βλέμμα του στὴν Κορσικὴ καὶ ὑπολόγιζε νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴ Μάλτα χάρη στὴν ἰδιότητα τοῦ μέγα μάγιστρου. Στὶς 3 Νοεμβρίου 1799, ὁ Γκρένβιλ ὑποσχέθηκε πὼς ἡ Ἀγγλία δὲν θὰ ἔμενε στὸ νησὶ ἔπειτα ἀπὸ τὴν κατάκτησή του. Τώρα ὅμως ποὺ ὁ Παῦλος ἐγκατέλειπε τὴ μάχη ἐναντίον τῆς Ἐπανάστασης, δὲν θὰ ἔπαιρναν ἄραγε διαφορετικὴ τροπὴ τὰ πράγματα; Ἦταν ἐνδεχόμενο νὰ ἀκολουθήσουν βαρυσήμαντες συνέπειες, ἀφοῦ ἀρκοῦσε νὰ ἀναστήσει ἡ Ρωσία τὴ λίγκα τῶν οὐδετέρων κι ἔτσι νὰ κλείσει τὴ Βαλτικὴ γιὰ νὰ καταφέρει ἕνα τρομερὸ πλῆγμα στὶς ἐξαγωγὲς καὶ στὸν ἀνεφοδιασμὸ τῆς Μεγάλης Βρετανίας.

Πάντως, γιὰ τὴν ὥρα ἡ Αὐστρία εἶχε μείνει μόνη στὴν Εὐρώπη ἐναντίον τῆς Γαλλίας. Ἐπίσημα ἡ Δίαιτα τὴν ὑποστήριζε, ὅμως ἔπειτα ἀπὸ τὴ Συνθήκη τῆς Βασιλείας ἡ Ἁγία Αὐτοκρατορία δὲν ἦταν τίποτε περισσότερο ἀπὸ μιὰ σκιά. Ἡ Πρωσία ἐξακολουθοῦσε νὰ ἐγγυᾶται τὴν οὐδετερότητα τῆς Βόρειας Γερμανίας, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Ἀνοβέρου. Προστατευμένες ἀπὸ τὴ διαχωριστικὴ γραμμή, τὸν «μαγικὸ κύκλο» ὅπως τὸν ἀποκαλοῦσε ὁ Αὐστριακὸς Χούντελιστ, αὐτὲς οἱ περιοχὲς ἀπολάμβαναν μιὰ ἀπόλυτη ἠρεμία καὶ μεγάλα ἐμπορικὰ κέρδη. Τὸ γόητρο τῆς Πρωσίας αὐξανόταν καὶ ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος ἀναδεικνυόταν σὲ «πολικὸ ἀστέρα», σὲ «ἀντιαυτοκράτορα». Ὑπολόγιζε μάλιστα νὰ μπεῖ ἐπικεφαλῆς μιᾶς συνομοσπονδίας τῆς Βόρειας Γερμανίας. Ἐννοεῖται πὼς καθὼς δὲν εἶχε ἐγκαταλείψει διόλου τὰ ἐπεκτατικά του ὄνειρα, περίμενε ἀνυπόμονα τὴν ὥρα τῶν ἐκκοσμικεύσεων, παραμόνευε τὸ Ἀνόβερο, ἔκανε ἑλιγμοὺς γιὰ νὰ προσαρτήσει τὴ Νυρεμβέργη. Κυνηγημένη ἀπὸ τὸ βορρά, ἡ Αὐστρία ἔβλεπε νὰ πέφτει σὲ ἀνυποληψία στὸ νότο ἐξαιτίας τῆς ἐγκατάλειψης τῆς ἀριστερῆς ὄχθης τοῦ Ρήνου, καὶ νὰ τὴν ὑπηρετοῦν πολὺ ἄσχημα οἱ ἀξιώσεις τὶς ὁποῖες διατηροῦσε ἐπὶ τῆς Βαυαρίας. Ὁ Μαξιμιλιανὸς-Ἰωσήφ, ὁ ὁποῖος ἀντικατέστησε τὸ 1799 τὸν Κάρολο-Θεόδωρο, φοβήθηκε κάποια στιγμὴ γιὰ τὴ διαδοχή του. Ὅσο γιὰ τὴ Βυρτεμβέργη, ἡ τοπικὴ Δίαιτα

(Landtag), ἡ ὁποία βρισκόταν σὲ χρόνια σύγκρουση μὲ τὸν Φρειδερίκο Β', εἶχε στείλει πράκτορες στὸ Παρίσι. Ὑπὸ αὐτὲς τὶς συνθῆκες, οἱ ἡγεμόνες τῆς Νότιας Γερμανίας δὲν ἀκολουθοῦσαν τὴν Αὐστρία παρὰ μόνον ἀπὸ φόβο, καὶ τὸ μόνο ποὺ περίμεναν ἦταν νὰ τοὺς δοθεῖ ἡ εὐκαιρία μιᾶς διευθέτησης μὲ τὴ Γαλλία. Συνεπῶς, ἀποδεικνυόταν ἀδύνατη ἡ ἕνωση τῶν Γερμανῶν ἐναντίον τῆς Δημοκρατίας, καὶ μάλιστα ἔδειχνε πιθανὴ ἡ ἐξαφάνιση τῆς Αὐτοκρατορίας. Ὁ καγκελάριος Θούγκουτ δὲν ἀνησυχοῦσε ὑπερβολικὰ γιὰ ἕνα παρόμοιο ἐνδεχόμενο, καὶ ἀκόμη λιγότερο θλιβόταν γιὰ τὴν ἀπώλεια τῶν Κάτω Χωρῶν. Χωρὶς νὰ παραλείψει νὰ ἀποζημιωθεῖ στὴν Πολωνία, εἶχε ἀπορροφήσει τὶς βενετικὲς κτήσεις καί, καθὼς εἶχαν ἐκδιωχθεῖ οἱ Γάλλοι ἀπὸ τὴν Ἰταλία, ἔλπιζε νὰ τοὺς ἀντικαταστήσει ἐκεῖ. Σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωση ἐκτιμοῦσε, καὶ δικαιολογημένα, πὼς σὲ τελικὴ ἀνάλυση ὁ κύριός του δὲν εἶχε σοβαροὺς λόγους ὥστε νὰ παραπονεθεῖ.

Ἐπιβαλλόταν νὰ ἐξαπολύσει ἡ Δημοκρατία μιὰ νέα ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς Αὐστρίας. Οἱ Μπρυμαιρικοὶ παρέδωσαν τὴν ἐξουσία στὸν Βοναπάρτη ἐν μέρει ὥστε νὰ διευθύνει ἀποτελεσματικὰ αὐτὴ τὴν ἐκστρατεία. Ἂν κατακτοῦσε τὴ νίκη, ἡ Γαλλία θὰ βρισκόταν σ' ἕνα σταυροδρόμι. Ἡ ἠπειρωτικὴ εἰρήνη δὲν θὰ ἦταν δύσκολη ἂν ἐγκατέλειπε τὸ ὑποτιθέμενο «φυσικὸ σύνορο» τοῦ Ρήνου. Στὴν ἀντίθετη περίπτωση, καὶ πάλι δὲν θὰ ἦταν ἀπραγματοποίητη μὲ τὴν προϋπόθεση πὼς δὲν θὰ ξεπερνοῦσε πουθενὰ αὐτὸ τὸ σύνορο καὶ πώς, προσχωρώντας μέσω αὐτῆς τῆς ἀπόκτησης στὴν πολιτικὴ τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος, θὰ δεχόταν νὰ ἀποσπάσουν ἀντίστοιχα πλεονεκτήματα οἱ ὑπόλοιπες Δυνάμεις. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση θὰ ἦταν δυνατὸ ἡ Ἀγγλία, ἀπομονωμένη καὶ ἀποκαμωμένη ἀπὸ τὸν πόλεμο, νὰ δεχτεῖ ἐπίσης ἕνα συμβιβασμό. Ἡ Γαλλία θὰ μποροῦσε νὰ κρατήσει τὶς κατακτήσεις ὅπως καὶ τὶς ἀποικίες της, καὶ νὰ ἀφήσει στὴν ἀντίπαλό της τὴν κυριαρχία τῶν θαλασσῶν μὲ τὴν εὐχέρεια νὰ πετύχει τὴν καθυπόταξη τῆς Ἰνδίας. Ἡ ἐναλλακτικὴ λύση σὲ αὐτὸ τὸ σχέδιο θὰ ἦταν ἡ ὑπέρβαση τῶν «φυσικῶν συνόρων» καὶ ἡ καταδίκη στὴν προσπάθεια καθυπόταξης τῆς Εὐρώπης, μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ ἐξαναγκαστεῖ ἡ Μεγάλη Βρετανία στὴ συνθηκολόγηση ἐξαιτίας τοῦ «ἠπειρωτικοῦ ἀποκλεισμοῦ».

Δὲν χωροῦσε καμιὰ ἀμφιβολία πὼς ἡ κοινὴ γνώμη στὴ Γαλλία ὑποστήριζε τὴν πρώτη ἀπὸ αὐτὲς τὶς δύο τάσεις. Ἀκόμη καὶ ἡ πλειονότητα τῶν ἴδιων τῶν Δημοκρατικῶν, ἔστω καὶ ἂν ἀπεχθάνονταν τὴν ἐγκατάλειψη τῶν «φυσικῶν συνόρων», ἐπειδὴ στὰ μάτια τους ἡ ἀπόκτησή τους ἦταν πλέον ἀδιαχώριστη ἀπὸ τὴν ὑπόθεση τῆς Ἐπανάστασης, γνώριζαν καλὰ πὼς τὸ ἐθνικὸ συμφέρον ἐπέτασσε νὰ ἀρκεστοῦν σὲ αὐτά. Τώρα ὅμως ἡ ἀπόφαση δὲν ἐξαρτιόταν παρὰ μόνον ἀπὸ τὸν Βοναπάρτη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ Η ΑΝΟΔΟΣ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΒΡΕΤΑΝΙΑ ΚΑΙ Η ΕΞΑΠΛΩΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ

Ο ΠΟΛΕΜΟΣ, ὅπως συμβαίνει πάντοτε, ἄλλαξε τοὺς δρόμους τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου· ἐπίσης ἀντιστρατεύτηκε, στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη, τὴν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ. Ὡστόσο, ἀπὸ τὴ σύγκρουση, ἡ Ἀγγλία ἀπέσπασε ἀξιόλογα κέρδη καὶ ἐπεξέτεινε τὴν αὐτοκρατορία της. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ ἐξάπλωση τῆς Εὐρώπης παρεμποδίστηκε καὶ ὁ κλονισμὸς τοῦ ἀποικιοκρατικοῦ συστήματος ἐπιδεινώθηκε, καθὼς ἡ Λατινικὴ Ἀμερικὴ προσανατολιζόταν πρὸς τὴ χειραφέτηση καὶ ἡ Γαλλία καταργοῦσε κιόλας τὴ δουλεία.

α) Τὸ διεθνὲς ἐμπόριο

Καθὼς στερήθηκε τὶς ἀγορὲς ποὺ ἔλεγχε τώρα ἡ Γαλλία, ἀλλὰ συνάμα ἀπαλλάχτηκε ἀπὸ τὸν γαλλικὸ ἀνταγωνισμὸ στὶς ὑπόλοιπες, ἡ Μεγάλη Βρετανία βρῆκε τὸν τρόπο νὰ ἀποζημιωθεῖ εἰς βάρος τῶν συμμάχων της καὶ τῶν οὐδετέρων. Ἀπὸ τα χανσεατικὰ λιμάνια ἐφόρμησε γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς Γερμανίας. Τὸ 1800 ἔστειλε στὸ Ἀμβοῦργο πεντακόσια πλοῖα φορτωμένα ἐμπορεύματα, ἔναντι τῶν σαράντα ἐννέα ποὺ εἶχε στείλει τὸ 1789. Στὶς ἐμποροπανηγύρεις τῆς Φραγκφούρτης καὶ τῆς Λιψίας ἐρχόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ Ἐλβετοὺς καὶ Αὐστριακούς, Πολωνοὺς καὶ Ρώσους. Τὰ βαμβακερὰ ὑφάσματά της, καὶ πάνω ἀπ' ὅλα τὰ νήματά της, ἔδιωχναν ἀπο ἐκεῖ τὰ ἐλβετικὰ καὶ τὰ σαξονικὰ προϊόντα. Τὸ ἐμπόριό της μὲ τὴ Γερμανία πέρασε ἀπο τὰ 2 ἑκατομμύρια λίβρες, ποὺ ἦταν τὸ 1789, στὰ 13,5 ἑκατομμύρια τὸ 1801. Ὅταν το Ἄμστερνταμ ἔπεσε στὰ χέρια τῶν Δημοκρατικῶν, ἡ χρηματοπιστωτικὴ δραστηριότητα στράφηκε πρὸς τὸ Λονδίνο. Ἐκεῖ τοποθετοῦσε τὰ διαθέσιμά του ὁ ἐκλέκτορας τῆς Ἔσσης καί, βοηθώντας τον σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἐγχείρημα, ἀνέπτυξε τὶς ἐπιχειρήσεις του ὁ Μάγιερ Ἄμσελ Ρότσιλντ, ἀπὸ τὴ Φραγκφούρτη. Τὸ 1798, ὁ γιος τοῦ Ρότσιλντ, ὁ Νάθαν, ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἀγγλία ὅπου πλούτισε γρήγορα. Συγχρόνως μεγάλωνε ἡ σημασία τῆς Βαλτικῆς γιὰ τὸ βρετανικὸ ἐμπόριο. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα, τὸ 72% τῶν βρετανικῶν εἰσαγωγῶν προερχόταν ἀπὸ τὴν Πρωσια καὶ ἀπὸ τὴ Ρωσία, ἐνῶ μόνον ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Ντάντσιχ ἔρχονταν τὰ τρία τεταρτα τῶν σιτηρῶν. Τὰ καράβια τῶν Χανσεατικῶν καὶ τῶν Σκανδιναβῶν προσφερονταν νὰ ὑπηρετήσουν τὸ ἐμπόριο τῶν Βρετανῶν, καὶ μάλιστα συνέχιζαν νὰ ἐπισκέπτονται τὰ γαλλικὰ λιμάνια, νόμιμα ἢ παράνομα, τουλάχιστον ἐνόσω τὸ Διευθυντηριο δὲν εἶχε συγκρουστεῖ ἀκόμη μὲ τὶς οὐδέτερες δυνάμεις. Ἀντιθέτως, ἐπιταχύνθηκε ἡ παρακμὴ τῆς Ὀλλανδίας, καὶ τὸ ἐμπορικὸ κέντρο τοῦ Ἄμστερνταμ ἄφησε να

τὸ ξεπεράσει ἐκεῖνο τοῦ 'Αμβούργου· οἱ ἀποταμιεύσεις στὴν τράπεζα τοῦ πρώτου, οἱ ὁποῖες ἔφταναν τὰ 13 ἑκατομμύρια φλορίνια τὸ 1793, ἔπεσαν στὸ 1,5 ἑκατομμύριο τὸ 1799.

Στὸν 'Ατλαντικὸ 'Ωκεανὸ ἡ ὑπεροχὴ τοῦ ἀγγλικοῦ ναυτικοῦ ἐνισχυόταν ἀπὸ χρόνο σὲ χρόνο. Σὲ συνεργασία μὲ τὸ ναυτικὸ τῶν οὐδετέρων ἀπέσπασε τὸ τριμερὲς ἐμπόριο μεταξὺ τῆς Εὐρώπης, τῶν ἀκτῶν τῆς 'Αφρικῆς, ἀπ' ὅπου ἀντλοῦσε τοὺς μαύρους δούλους, καὶ τῶν ἀμερικανικῶν περιοχῶν μὲ τὶς τροπικὲς καλλιέργειες. 'Ωστόσο ἡ ἐπέκταση τῶν 'Ηνωμένων Πολιτειῶν ἀντιστάθμισε ὡς ἕνα βαθμὸ αὐτὴ τὴν ἄνοδο. Τὰ πλοῖα τῶν τελευταίων ἀνέπτυξαν καὶ αὐτὰ μιὰ διαδρομὴ ἑνὸς τριγωνικοῦ ἄξονα ἀνάμεσα στὰ ἀμερικανικὰ λιμάνια, στὶς 'Αντίλλες καὶ τὴ Λατινικὴ 'Αμερική, καὶ στὴν Εὐρώπη. Ἔχοντας ἀποσπάσει τὴ Συνθήκη τοῦ Τζαίη, οἱ Βρετανοὶ συμβιβάστηκαν μὲ αὐτὴ τὴν κατάσταση, πόσο μᾶλλον ἀφοῦ ἡ στάση τοῦ Διευθυντηρίου ὁδήγησε τὸν Τζὼν Ἄνταμς στὴ ρήξη μὲ τὴ Γαλλία. Στὸ μεσημβρινὸ τμῆμα τοῦ 'Ατλαντικοῦ, ἡ συμμαχία τῆς Γαλλίας μὲ τὴν 'Ισπανία ἐπέτρεψε στοὺς Ἄγγλους νὰ ἀποκόψουν σχεδὸν ἐντελῶς τὴν ἐπικοινωνία τῆς Μαδρίτης μὲ τὶς ἀποικίες της, ἐνῶ στὴ ρότα πρὸς τὸ 'Ακρωτήριο τῆς Καλῆς 'Ελπίδας δὲν ἔπλεαν τώρα παρὰ μόνο βρετανικὲς ἐφοδιοπομπές. Τοὺς μόνους ποὺ συναντοῦσαν πλέον στὶς ἀσιατικὲς θάλασσες ἦταν μερικοὺς 'Αμερικανούς: ἡ γαλλικὴ 'Εταιρεία τῶν 'Ινδιῶν εἶχε διαλυθεῖ ἀπὸ τὸ 1791, καὶ ἡ ὁλλανδικὴ 'Εταιρεία τὸ 1798.

Στὴ Μεσόγειο, ἡ Γαλλία ἀντιστάθηκε καλύτερα: ἡ Γένοβα καὶ τὸ Λιβόρνο, οἱ Μπερμπερίνοι καὶ οἱ Ἕλληνες ἔρχονταν νὰ τὴ βοηθήσουν. Κατακτώντας τὴν 'Ιταλία κατέστειλε τὸν ἐχθρό της, ἀλλὰ δὲν τὸν ἐκμηδένισε. 'Ωστόσο ἔχασε τὴν ἰταλικὴ χερσόνησο τὸ 1799, ἐνῶ ἤδη ἀπὸ τὸ 1798 εἶχε διωχθεῖ καὶ ἀπὸ τὴν 'Ανατολή.

'Ο πόλεμος κατὰ θάλασσα, ποὺ ἐκτεινόταν ἀπὸ τὴ Μεσόγειο ὡς τὶς ἀρκτικὲς θάλασσες, αὔξησε λοιπὸν τὴ σημασία τῶν χερσαίων ἐπικοινωνιῶν. Μέχρι τότε αὐτὲς διεξάγονταν ὁμαλά, κατὰ ἕνα μεγάλο μέρος, μεταξὺ τῆς Γαλλίας, τῆς 'Ιταλίας, τῆς 'Ελβετίας καὶ τῆς 'Ολλανδίας, ἀλλὰ καὶ αὐτὲς ἀπειλήθηκαν ὅταν ἔκλεισε ὁ δρόμος τοῦ Ρήνου. 'Απὸ τὸ 1790 ἡ Γαλλία εἶχε διακόψει τὸ διαμετακομιστικὸ ἐμπόριο στὴν ἀριστερὴ ὄχθη αὐτοῦ τοῦ ποταμοῦ, ὅταν προώθησε ἐκεῖ τὰ τελωνεῖα της. Ὅταν κατέλαβε τὴ Ρηνανία καὶ τὴν 'Ολλανδία κατάφερε ἕνα νέο πλῆγμα στὴν ἴδια διαδρομή. Τὸ 1798 τὸ Διευθυντήριο ἐπέβαλε τὸ γαλλικὸ δασμολόγιο στὸ πέρασμα τοῦ Ρήνου. Καθὼς εἶχε κλείσει ἡ εἴσοδος τοῦ ποταμοῦ, εἶχε ἤδη καταρρεύσει τὸ ἐμπόριο τῆς Κολονίας, τὸ ὁποῖο εἶχε μειωθεῖ τουλάχιστον κατὰ τὸ ἕνα τρίτο τὸ 1800. Μόνον ἕνα μέρος τῆς ἐμπορικῆς κυκλοφορίας παρεισέφρεε τώρα, μέσω τοῦ ποταμοῦ Ἔμντεν, πρὸς τὴ Φραγκφούρτη, ἀπ' ὅπου τροφοδοτοῦσε τὸ λαθρεμπόριο ἢ κατέληγε στὴν 'Ελβετία. 'Απὸ τὴν ἄλλη πλευρά, εἶχε διακοπεῖ ἡ σύνδεση τῆς 'Ελβετίας μὲ τὴ Γένοβα. Ἔτσι ἡ ἐμπορικὴ διαδρομή, ποὺ προηγουμένως διέσχιζε ἐγκάρσια τὴν Εὐρώπη, μετατοπίστηκε πρὸς τὰ ἀνατολικά, ὅπως εἶχε συμβεῖ παλαιότερα τὸν καιρὸ τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ'. Τώρα περνοῦσε ἀπὸ τὸ 'Αμβοῦργο καὶ τὴ Λιψία πρὸς τὴ Βενετία καί, κατὰ προτίμηση, τὴν Τεργέστη.

β) Ἡ παραγωγή

Τὸ ἀγγλικὸ ἐμπόριο, ἂν δεχτοῦμε τὰ ἐπίσημα στοιχεῖα, ξεπέρασε τὸ 1800 τὰ 30 ἑκατομμύρια λίρες εἰσαγωγῶν καὶ τὰ 35 ἑκατομμύρια ἐξαγωγῶν. Ἦταν κατὰ 53% μεγαλύτερο ἀπ' ὅ,τι τὸ 1792, καὶ τὸ πιστωτικὸ ὑπόλοιπο τῆς χώρας εἶχε σχεδὸν διπλασιαστεῖ. Ὅπως εἴπαμε παραπάνω ὅμως (βλ. σσ. 41-43), ἀπὸ τὸ 1798 καὶ μετὰ διαθέτουμε τὰ πραγματικὰ δεδομένα, σύμφωνα μὲ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Ἴμλα. Ἀπὸ αὐτὰ συμπεραίνουμε πὼς τὸ 1798 οἱ εἰσαγωγὲς ἔφταναν τὰ 56,5 ἑκατομμύρια λίρες καὶ οἱ ἐξαγωγὲς τὰ 42,6 ἑκατομμύρια. Συνεπῶς ὑπῆρχε ἔλλειμμα 12,9 ἑκατομμύρια. Οἱ ἀντίστοιχοι ἀριθμοὶ γιὰ τὸ 1799 ἦταν: εἰσαγωγὲς 56,9 ἑκατομμύρια λίρες, ἐξαγωγὲς 46,3 ἑκατομμύρια, καὶ ἔλλειμμα 10,6 ἑκατομμύρια. Γιὰ τὸ 1800: εἰσαγωγὲς 66,5 ἑκατομμύρια, ἐξαγωγὲς 52,3 ἑκατομμύρια, καὶ ἔλλειμμα 14 ἑκατομμύρια λίρες. Συνεπῶς τὸ ἐμπορικὸ ἰσοζύγιο ἦταν σταθερὰ ἐλλειμματικό. Ὡστόσο ἦταν εὐνοϊκὸ τὸ ἰσοζύγιο τῶν τρεχόντων λογαριασμῶν, χάρη στὸν ναῦλο, στὰ ἀσφάλιστρα καὶ στὶς προμήθειες ποὺ εἰσέπραττε ἡ Ἀγγλία, καὶ ἀκόμη περισσότερο χάρη στὰ ἔσοδα ποὺ ἀντλοῦσε ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν ὑπερπόντιων χωρῶν. Ἡ χωρητικότητα τῶν καραβιῶν ποὺ ἀπέπλεαν ἀπὸ τὰ λιμάνια της αὐξήθηκε κατὰ τὸ ἕνα τρίτο καὶ πλησίασε τὰ 2 ἑκατομμύρια κόρους. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου κατασκευάστηκαν μάλιστα τὰ docks, δηλαδὴ οἱ ἀποβάθρες τοῦ Λονδίνου, στὶς ὁποῖες παραχωρήθηκε τὸ ἀδασμολόγητο καθεστὼς τῶν διαμετακομιστικῶν ἀποθηκῶν. Ἡ ἐπέκταση τῆς ἀγορᾶς ἐξηγεῖ ἐν μέρει αὐτὲς τὶς προόδους, πόσο μᾶλλον καθώς, χάρη στοὺς οὐδετέρους καὶ στὸ λαθρεμπόριο, δὲν μειώθηκαν πολὺ οἱ ἀποστολὲς ἐμπορευμάτων πρὸς τὴ Γαλλία καὶ πρὸς τὶς χῶρες ποὺ ἐλέγχονταν ἀπὸ αὐτήν. Συνάμα ἡ Ἀγγλία προχωροῦσε ἀκόμη περισσότερο στὸ δρόμο τῆς ἐξορθολογισμένης καὶ ἐκμηχανισμένης παραγωγῆς, καθὼς καὶ τῆς καπιταλιστικῆς συγκέντρωσης.

Ἄλλος ἕνας σταθερὰ εὐνοϊκὸς παράγοντας γι' αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη ἦταν ἡ ἄνοδος τῶν τιμῶν. Ὁ πόλεμος τὴν ἐνίσχυε παντοῦ καὶ ἐπίσης τὴ βοήθησε ἐμμέσως μὲ τὴν αὔξηση τῆς καταπιστευματικῆς κυκλοφορίας, τὴν ὁποία προκάλεσε σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς χῶρες. Δὲν ὑπέφερε ἀπὸ τὴν ὑποχρεωτικὴ κυκλοφορία τοῦ χαρτονομίσματος μόνον ἡ Γαλλία: στὴν Ἰσπανία, ἡ Τράπεζα τοῦ Ἁγίου Καρόλου μετὰ βίας ἀπέφυγε τὴ χρεωκοπία τὸ 1799. Στὴν Ἀγγλία, ἀντιθέτως, φαίνεται πὼς ἡ νομισματικὴ συγκυρία ὅσο καὶ ἡ ἐκτεταμένη τραπεζικὴ ὀργάνωση εὐνόησαν τὶς ἐπιχειρήσεις. Τὰ ξένα κεφάλαια συνέρρεαν στὴ χώρα: τὸ 1794 ἡ Τράπεζα τοῦ Λονδίνου ἀγόρασε πολύτιμα μέταλλα ἀξίας 3,75 ἑκατομμυρίων. Ἔπειτα ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς Ὀλλανδίας μετατράπηκε στὸ ἀσφαλέστερο καταφύγιο τοῦ χρήματος, καὶ στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα συντελοῦσε ἄλλωστε τὸ πιστωτικὸ ὑπόλοιπο ποὺ τῆς ἄφηνε τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο. Ἔτσι, ἡ ἴδια τράπεζα μπόρεσε νὰ ξαναρχίσει τὴν κοπὴ χρυσοῦ νομίσματος: 2 ἑκατομμύρια λίρες τὸ 1797, περισσότερα ἀπὸ 3 ἑκατομμύρια τὸ 1799. Ἔπειτα ἀπὸ τὴν κρίση τοῦ 1793 πολλαπλασιάστηκαν ξανὰ οἱ τράπεζες τῶν ἐπαρχιακῶν κομητειῶν: λέγεται πὼς ὁ ἀριθμός τους ἔφτανε, τὸ 1800, τὶς 386. Αὐτὲς συνέχιζαν νὰ

ἐκδίδουν ἀνεξέλεγκτα τραπεζογραμμάτια κι ἐπιπλέον προσέθεταν, πιθανότατα, μιὰ δόση πιστωτικοῦ πληθωρισμοῦ στὸν πληθωρισμὸ τοῦ χαρτονομίσματος. Ἡ Τράπεζα τοῦ Λονδίνου ἐπεξέτεινε σιγὰ σιγὰ τὶς ἐπιχειρήσεις της. Τὸ 1800 συναλλασσόταν μὲ 1.340 πελάτες. Ἡ ἀναστολὴ τῆς μετατρεψιμότητας τοῦ bank-note, τὸ 1797, θὰ μποροῦσε νὰ καταφέρει τρομερὸ χτύπημα στὴν οἰκονομία. Ὅπως εἴδαμε ὡστόσο, δὲν προκάλεσε κανέναν πανικό. Ὁ πληθωρισμὸς παρέμεινε σὲ ἀρκετὰ μέτρια ἐπίπεδα καὶ δὲν κατακρήμνισε τὸ βρετανικὸ νόμισμα, ἐνῶ ἐπέτρεψε στοὺς Ἄγγλους νὰ ἀποφύγουν τὸν ἀποπληθωρισμό, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὑπέφερε τὸ Διευθυντήριο. Ἄλλωστε ἡ πτώση τῆς λίρας εὐνοοῦσε τὶς ἐξαγωγές, ἀφοῦ οἱ ἐπιχειρηματίες εἰσέπρατταν μεταλλικὸ χρῆμα, ἐνῶ πλήρωναν τοὺς ἐργάτες τους σὲ χαρτονόμισμα. Μὲ ὅλο τὸν ἐμπειρισμό της, ἡ χρηματοπιστωτικὴ πολιτικὴ τῆς Μεγάλης Βρετανίας μαρτυροῦσε μιὰ ἀριστοτεχνικὴ διαχείριση, μοναδικὴ γιὰ ἐκείνη τὴν ἐποχή.

Οἱ τιμὲς ἀνέβαιναν σχεδὸν ἀδιάκοπα: σὲ σχέση μὲ ἐκεῖνες τοῦ 1790, στὶς ὁποῖες ἂς δώσουμε δείκτη τὸ 100, ἀνέβηκαν στὸ 109 τὸ 1793 κι ἔφτασαν στὸ 156 τὸ 1799. Τὸ τέταρτο στατήρα (quarter) τοῦ σιταριοῦ, τὸ ὁποῖο ἄξιζε κατὰ μέσον ὅρο 45 σελίνια ἀπὸ τὸ 1780 ὡς τὸ 1789, ὑψώθηκε στὰ 55 σελίνια κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἑπόμενης δεκαετίας.

Ὡστόσο, σύμφωνα μὲ τὸν Μπέβεριτζ, ὁ δείκτης τῆς βιομηχανικῆς δραστηριότητας, ὁ ὁποῖος βρισκόταν σὲ πλήρη ἀνάπτυξη μέχρι τὸν πόλεμο (112 τὸ 1792, σὲ σχέση μὲ 100 τὸ 1785), στὴ συνέχεια κάμφθηκε μέχρι τὸ 85 τὸ 1797, γιὰ νὰ ἀνακάμψει ἀργότερα καὶ νὰ φτάσει τὸ 107 μόνον τὸ 1803. Πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε πὼς ἡ ἐπέκταση τῶν ἐξαγωγῶν προέκυπτε κατὰ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὶς διαμετακομίσεις ἀποικιακῶν προϊόντων. Ὁ πόλεμος ἐξασφάλιζε σχεδὸν τὸ μονοπώλιό τους στὴν Μεγάλη Βρετανία, μέχρις σημείου οἱ ἰδιοκτῆτες φυτειῶν νὰ ὀδύρονται γιὰ τὴν πτώση τῆς τιμῆς τῆς ζάχαρης, τῆς ὁποίας πάντως ἡ ἐσωτερικὴ κατανάλωση αὐξανόταν ἀδιάκοπα. Παρ' ὅλα αὐτὰ οἱ ἀνάγκες τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ ναυτικοῦ στήριζαν τὴ ζήτηση. Ἐπίσης ἡ ἐξαφάνιση τοῦ γερμανικοῦ χάλυβα εὐνόησε τὴ μεταλλουργία. Ἡ τελευταία ἐπεξέτεινε τὴ χρήση ὀρυκτῶν καυσίμων στὰ χυτήρια κι ἔτσι ἀναπτύχθηκε ἡ ἐξόρυξη τοῦ ἄνθρακα. Ἄλλωστε, τὸ 1800 ἡ Ἀγγλία ἐξήγαγε δύο ἑκατομμύρια τόνους κάρβουνο κι ἑνάμισι ἑκατομμύριο τόνους χυτοσίδηρο καὶ σίδερο. Περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη βιομηχανία εὐημέρησε ἐκείνη τοῦ βαμβακιοῦ. Οἱ ἐξαγωγές της ἀνέβηκαν ἀπὸ τὸ 1,5 ἑκατομμύριο λίρες στὰ 6 ἑκατομμύρια τὸ 1800. Ἀκόμη καὶ τὸ 1797 ἡ Ἀγγλία εἰσήγαγε βαμβάκι μόνον 734.000 λιρῶν· τρία χρόνια ἀργότερα, οἱ εἰσαγωγές του ἔφτασαν τὸ 1.663.000 λίρες.

Πάντως, παραμένει ἀναμφισβήτητο τὸ ὅτι ἡ Βιομηχανικὴ Ἐπανάσταση ἀκολούθησε τὴν προοδευτική της ἐξέλιξη. Ὡστόσο, πρέπει νὰ τὸ ἐπαναλάβουμε, δὲν προόδευε τόσο γρήγορα ὅσο πιστεύεται μερικὲς φορές. Στὴν πρωτοπορία της βρισκόταν τὸ κλώσιμο τῶν βαμβακερῶν νημάτων, ἀλλὰ τὰ ὑφάσματα ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὑφαίνονται στὸ χέρι. Ὁ ἀργαλειὸς τοῦ Κάρτραϊτ υἱοθετήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1801, στὴ Γλασκόβη, καὶ ἡ χρήση του διαδόθηκε μόνο μετὰ τὴν ἐφεύρεση, ἀπὸ

τὸν Ράντκλιφ, τῆς μηχανῆς γιὰ τὴν κατεργασία τῶν νημάτων, περὶ τὸ 1804. Ἡ μηχανικὴ κατεργασία τοῦ μαλλιοῦ δὲν εἶχε προχωρήσει πέρα ἀπὸ τὸ στάδιο τῶν δοκιμῶν. Ἀκόμη καὶ ἡ *τζέννυ* λίγο χρησιμοποιοῦνταν σ' αὐτήν, ἐνῶ ὁ ἀργαλειὸς τοῦ Κάρτραϊτ γιὰ τὸ κλώσιμο τοῦ ξασμένου μαλλιοῦ δὲν τελειοποιήθηκε παρὰ μόνον τὸ 1803. Ἡ ἀξιοποίηση τοῦ κάρβουνου καθυστεροῦσε, μολονότι στὰ ὀρυχεῖα χρησιμοποιοῦσαν ὁλοένα καὶ περισσότερο τὰ βαγονέτα σὲ ράγες καὶ εἶχαν εἰσαγάγει τὴ δύναμη τοῦ ἀτμοῦ. Ὁ ἀτμὸς δὲν χρησιμοποιοῦνταν στὴ βιομηχανία παρὰ μόνο σὲ μερικὰ κλωστήρια βαμβακιοῦ, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα ἀρκοῦνταν στὸ water-frame. Ὅσο γιὰ τὶς συγκοινωνίες, σὲ αὐτὲς τὴν προσοχὴ συγκέντρωναν κυρίως οἱ διώρυγες καὶ λίγοι καλοὶ δρόμοι ὑπῆρχαν. Ἐξαιτίας τῶν βραδυκίνητων μεταφορῶν καὶ τῶν ὁλοένα καὶ χαμηλότερων μισθῶν, οἱ παραδοσιακοὶ κατασκευαστὲς ἀμύνονταν δραστήρια καὶ ἡ συγκέντρωση τῶν ἐπιχειρήσεων συνέχιζε νὰ ἐκδηλώνεται στὸ ἐμπόριο μᾶλλον παρὰ μὲ τὴ δημιουργία ἐργοστασίων. Ὁρισμένοι βιομηχανικοὶ ἡγέτες τῆς ἐποχῆς —ὁ Νταίηβιντ Νταίηλ, πεθερὸς τοῦ Ρόμπερτ Ὄουεν, καθὼς καὶ ὁ Ράντκλιφ ἀπὸ τὸ Στόκπορτ— εἶχαν ξεκινήσει τὴ σταδιοδρομία τους ἀπασχολώντας κατ' οἶκον τοὺς ἐργάτες. Ὡστόσο τὸ ἀναπηνιστήριο, τὸ «Μουλάρι τοῦ Κρόμπτον», ἔστω καὶ ἂν δὲν εἶχε υἱοθετηθεῖ παντοῦ, προσέφερε ἀσυναγώνιστη ὑπεροχὴ στὸ κλώσιμο τῶν βαμβακερῶν νημάτων. Ἡ πλεκτοβιομηχανία καὶ ἡ κατασκευὴ τῆς δαντέλας στὴ μηχανὴ ἄρχισαν νὰ εὐημεροῦν. Ἡ μεταλλουργία ἐκσυγχρονιζόταν σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ οἱ μηχανικοὶ (engineers), ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ πιὸ φημισμένος ἦταν ὁ Μπράμα, ὁ ἐφευρέτης τῆς ὑδραυλικῆς πρέσας, κατασκεύαζαν ὅλο καὶ περισσότερες ἐργαλειομηχανές.

Ἡ ἄνοδος τῶν τιμῶν εὐνοοῦσε ἐπίσης τὴ γεωργία. Τώρα ἡ Ἀγγλία δὲν παρῆγε ἀρκετὰ σιτηρὰ γιὰ τὴ διατροφή της καὶ ὁ πόλεμος καθιστοῦσε τόσο ἀκριβὲς τὶς ἀγορὲς ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό, ὥστε δὲν ἔμεναν πλέον περιθώρια γιὰ νὰ ἐπιβληθοῦν οἱ ἀντισταθμιστικοὶ δασμοὶ ποὺ προέβλεπε ὁ Νόμος περὶ Σιτηρῶν (Corn Law): τόσο ἀκριβὰ κόστιζε τὸ ξένο σιτάρι. Ἔτσι προτιμοῦσαν νὰ σπείρουν ξανὰ καὶ τὰ ἀγγλικὰ λιβάδια μὲ σιτάρι, ἀφοῦ αὐτὸ ἀπέδιδε τώρα περισσότερο ἀπὸ τὴ βοσκὴ τῶν κοπαδιῶν. Ἐπιπλέον οἱ περιφράξεις τῆς ἀγροτικῆς γῆς ἐπεκτάθηκαν περισσότερο παρὰ ποτέ. Αὐτὴ ἦταν ἡ χρυσὴ ἐποχὴ γιὰ τοὺς γαιοκτήμονες (landlords), ὅσο καὶ γιὰ τοὺς πακτωτές. Ἡ γεωπονικὴ τεχνικὴ συνέχιζε νὰ βελτιώνεται, καὶ τὸ 1793 ὁ Σίνκλαιρ καὶ ὁ Ἄρθουρ Γιοὺνγκ τέθηκαν ἐπικεφαλῆς ἑνὸς Board of Agriculture. Ἡ ἀγροτικὴ ἐπανάσταση κέρδιζε ἔδαφος καὶ στὴ Σκωτία, ὅπου ὁ νόμος ἀναγνώρισε τοὺς ἐπικεφαλῆς τῶν κλὰν ὡς γαιοκτήμονες (landlords). Οἱ τελευταῖοι ὅμως, θέλοντας νὰ ἀφοσιωθοῦν στὴν κτηνοτροφία, ἔκαναν ἔξωση στοὺς γεωμόρους, οἱ ὁποῖοι ἀναγκάστηκαν νὰ μεταναστεύσουν. Ἡ ἀγροτικὴ εὐμάρεια ἐνίσχυε τὴ δύναμη τῆς χώρας, ἀφοῦ τὴν ἔκανε λιγότερο τρωτὴ μειώνοντας τὴν ἐξάρτησή της ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ σὲ εἴδη πρώτης ἀνάγκης. Βοηθοῦσε ἐπίσης τοὺς μικροϊδιοκτῆτες νὰ ἐπιβιώσουν καὶ μάλιστα, σὲ ὁρισμένες κομητεῖες, νὰ πληθύνουν. Στὴν πραγματικότητα ἐλάχιστοι ἀπὸ αὐτοὺς ἀπέμεναν πλέον, ἀλλὰ τουλάχιστον αὐτοὶ αἰσθάνονταν ἱκανοποιημένοι

ἀπὸ τὴν τύχη τους καί, μαζὶ μὲ τοὺς πακτωτές, ἀποτελοῦσαν ἕνα στοιχεῖο κοινωνικῆς σταθερότητας.

Παρ' ὅλες τὶς προόδους ποὺ εἶχε σημειώσει, ὁ ἀγγλικὸς καπιταλισμὸς δὲν διανοοῦνταν ἀκόμη νὰ καθιερώσει τὴν ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου. Γαιοκτήμονες καὶ πακτωτὲς κάθε ἄλλο παρὰ ἀποποιοῦνταν τὸν Corn Law· ἀντιθέτως, ἀπαιτοῦσαν νὰ ἐνισχυθοῦν οἱ διατάξεις του. Οἱ βιομήχανοι ἔμεναν πιστοὶ στὸν μερκαντιλισμό, φτάνοντας σὲ σημεῖο νὰ ἀπαγορεύσουν τὴν ἐξαγωγὴ τῶν μηχανῶν. Στὸ ἐσωτερικὸ ὅμως παρέκαμπταν ὁλοένα καὶ συχνότερα τοὺς κανονισμούς, ποὺ περιόριζαν τὸν ἀριθμὸ τῶν μαθητευόμενων καὶ ἐπέτρεπαν τὴ θέσπιση ἑνὸς κατώτερου ὁρίου μισθοδοσίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ ἐργάτες συνέχιζαν νὰ ἐπικαλοῦνται τὸ Ἐργατικὸ Θέσμιο (Statutes of Labourers) καὶ ὑποστήριζαν τὰ αἰτήματά τους καταστρώνοντας μαῦρες λίστες καὶ ὀργανώνοντας ἀπεργίες· μέσα πάλης τὰ ὁποῖα κανονικὰ ἦσαν ἀπαγορευμένα, ἀλλὰ οἱ δικαστὲς (justices) δίσταζαν νὰ τὰ καταδικάσουν ὅταν οἱ ἐργοδότες ἔδιναν πρῶτοι τὸ παράδειγμα τῆς παραβίασης τῶν νόμων. Ἐπίσης, ἀξίζει νὰ ὑπενθυμίσουμε τὸ Νόμο περὶ Συμμοριῶν (Combination Act) τῆς 12ης Ἰουλίου 1799, ὁ ὁποῖος θέσπισε νέες ποινὲς εἰς βάρος τῶν ἀπεργῶν καὶ τῶν ἐργατικῶν ἑνώσεων, ἐνῶ συνάμα οἱ ἀρχὲς ἄφηναν νὰ περιπέσουν σὲ ἀχρηστία οἱ παλαιότεροι κανονισμοὶ ποὺ εὐνοοῦσαν τοὺς μισθωτούς. Οἱ μισθοί, πιεσμένοι ἀπὸ τὴν ἄφθονη προσφορὰ μαθητευομένων, γυναικῶν καὶ ξεριζωμένων χωρικῶν, ὑστεροῦσαν πολὺ σὲ σχέση μὲ τὴν αὔξηση τῆς τιμῆς τῶν τροφίμων καὶ περικόπτονταν ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀναγκαστικὴ πληρωμὴ σὲ εἶδος (truck-system), καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ αὐθαίρετα πρόστιμα. Ὡστόσο, ἀπὸ τὸ 1795 καὶ μετά, οἱ ἀρχὲς συμπλήρωναν τοὺς μισθοὺς μὲ ἔξοδα τοῦ εἰδικοῦ φόρου γιὰ τοὺς ἀπόρους (poor-tax) καὶ μὲ ἐνισχύσεις ἀνάλογες πρὸς τὴν τιμὴ τοῦ ψωμιοῦ: ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ σχετικὴ μοιρολατρία ποὺ ἔδειξαν οἱ λαϊκὲς τάξεις.

Ἡ οἰκονομικὴ ὑπεροχὴ τῆς Μεγάλης Βρετανίας ἑδραιώθηκε ἀκόμη περισσότερο, καθὼς στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη ὁ πόλεμος καθυστέρησε τὴν ἀνακαίνιση τῆς βιομηχανίας, καὶ πιὸ πολὺ μάλιστα ἀπ' ὅ,τι στὴ Γαλλία. Ἡ Ἐλβετία καὶ ἡ Σαξονία προσπάθησαν, προκειμένου νὰ ἀντέξουν στὸν ἀνταγωνισμό, νὰ ἀντικαταστήσουν τὰ μηχανήματα ποὺ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὴν κατεργασία τοῦ βαμβακιοῦ. Ἡ πλεκτομηχανὴ ἐμφανίστηκε στὸ Χέμνιτς τὸ 1797, καὶ τὸ water-frame τὸ 1798. Ἡ συγκέντρωση τῆς νηματουργίας σὲ αὐτὴν τὴν πόλη γινόταν ἐμφανής. Ἐντούτοις, σὲ γενικὲς γραμμὲς ὁ καπιταλισμὸς δὲν ξεπερνοῦσε τὴν ἐμπορικὴ μορφή του. Ἄλλωστε, τὰ παραδοσιακὰ προϊόντα ὑπέφεραν ἀπὸ τὴ συγκυρία: ἡ ὑφαντουργία καταστράφηκε στὴ Σιλεσία. Στὴ γεωργία, μόνον ἡ Δανία ἀναδείχθηκε σὲ σοβαρὸ μιμητὴ τῆς Ἀγγλίας, ἡ ὁποία δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ χαρεῖ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη, ἀφοῦ ἡ ἴδια ἔκανε εἰσαγωγὲς σιτηρῶν. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἔβλεπε ἡ Ἀγγλία καὶ τὶς προόδους ποὺ σημείωναν οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες, πάνω ἀπ' ὅλα στὴν παραγωγὴ τοῦ βαμβακιοῦ τύπου sea island, τὸ ὁποῖο, ἀφοῦ εἶχε μεταφερθεῖ ἀπὸ τὶς Μπαχάμες τὸ 1786, διατέθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἀγορὰ τῆς Γλασκόβης τὸ 1792 καὶ συγκέντρωσε

ἀμέσως τὴν ἐκτίμηση τῶν νηματουργῶν. Τὸ 1793, δηλαδὴ μόλις ἡ νέα μηχανὴ τοῦ Οὐίτνυ ἀντιμετώπισε τὶς δυσκολίες ποὺ παρουσίαζε ἡ κατεργασία του, οἱ ἐξαγωγὲς αὐτοῦ τοῦ τύπου βαμβακιοῦ ἔφτασαν ἀμέσως τὰ ὀκτὼ ἑκατομμύρια λίβρες βάρους, καὶ τὸ 1800 ὑψώθηκαν στὰ εἴκοσι ἑκατομμύρια, ἀξίας πέντε ἑκατομμυρίων δολλαρίων. Ἐξέλιξη βαρυσήμαντη γιὰ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, ἐπειδὴ ἐφεξῆς ἡ δουλεία ἔγινε θεμελιώδης θεσμὸς γιὰ τὸ Νότο καὶ οἱ ἰδιοκτῆτες φυτειῶν ἄρχισαν νὰ θέλουν νὰ ἀποκτήσουν τὴ Φλόριδα καὶ τὴ Λουιζιάνα. Γιὰ τὴν ὥρα ὅμως ὁ Βορρᾶς δὲν εἶδε στὴν ἐξαγωγὴ τοῦ βαμβακιοῦ παρὰ μόνο μιὰ εὐκαιρία νὰ ἀξιοποιήσει τὰ κεφάλαιά του καὶ τὰ πλοῖα του. Οἱ ἀγγλικὲς μηχανὲς μόλις τότε ἄρχιζαν νὰ εἰσάγονται στὴν Ἀμερική: τὸ 1790 ὁ Σλαίητερ κατασκεύασε τὴν πρώτη μηχανὴ νηματουργίας σύμφωνα μὲ τὸ σύστημα τοῦ Ἄρκραϊτ. Ἡ χώρα παρέμενε καθαρὰ ἀγροτικὴ καὶ τὰ ἐμπορεύματα ποὺ τῆς ἔστελνε ἡ βρετανικὴ βιομηχανία διπλασιάστηκαν. Οἱ Ἄστορ καὶ οἱ Ζιρὰρ συνέχιζαν πάντοτε νὰ οἰκοδομοῦν τὶς μεγάλες περιουσίες τους μὲ τὸ ἐμπόριο καὶ μὲ τὴν κερδοσκοπία στὴ γῆ.

Ὡστόσο, τὴ στιγμὴ τῆς ἔλευσης τοῦ Βοναπάρτη, ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται ἐντάσεις στὴ Μεγάλη Βρετανία. Ὁ πόλεμος μάστιζε τὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη καὶ ἡ σιτοδεία ὑποχρέωνε τὴν Ἀγγλία νὰ ἀγοράζει δημητριακὰ ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό: αὐτὸ τῆς κόστισε σχεδὸν 3,5 ἑκατομμύρια. Ἡ τραπεζικὴ ἀποταμίευση μειώθηκε καὶ ἡ συναλλαγματικὴ ἀξία τῆς λίρας κάμφθηκε: ἔχασε 8% στὸ Ἀμβοῦργο καὶ 5% στὸ Καδιθ. Στὸ ἐσωτερικὸ ἐξαπλωνόταν ἡ χρήση τῶν μικρῶν bank-notes, τῆς μιᾶς ἢ τῶν δύο λιρῶν: στὰ τέλη τῆς ἴδιας χρονιᾶς αὐτὰ ἀντιπροσώπευαν τὸ ἕνα δέκατο τοῦ χαρτονομίσματος ποὺ εἶχε ἐκδοθεῖ. Τὸ μεταλλικὸ χρῆμα ἄρχισε νὰ σπανίζει καὶ νὰ ὑπερτιμᾶται. Ἡ παράνομη πρακτικὴ τῆς διπλῆς τιμῆς διαδόθηκε. Ὁ Πίτ, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἀντιλαμβανόταν πὼς θὰ ἀναγκαζόταν νὰ ἐπιβάλει καὶ νέους φόρους. Τὸ κακὸ εἶχε ἐπιδεινωθεῖ ἐπειδὴ τὸ Λονδίνο δεχόταν τὸν ἀντίκτυπο τῆς καταστροφῆς ποὺ εἶχε πλήξει τὸ Ἀμβοῦργο.

Στὴν πραγματικότητα, ἐξαιτίας τοῦ πολέμου οἱ συνθῆκες διεξαγωγῆς τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου δὲν ἦταν διόλου ὑγιεῖς. Τὸ Λονδίνο, τὸ Ἀμβοῦργο καὶ τὸ Ἄμστερνταμ κερδοσκοποῦσαν εἰς βάρος τῶν ἀποικιακῶν τροφίμων: ἡ μιὰ πόλη παραχωροῦσε πιστώσεις στὴν ἄλλη, καὶ ἀκινητοποιοῦσαν τὰ κεφάλαιά τους προκειμένου νὰ συγκεντρώσουν ἀποθέματα τέτοιων τροφίμων. Τὸ χειμώνα τοῦ 1799, ἡ τιμὴ τῶν τελευταίων ἀνέβηκε στὰ ὕψη ἰλιγγιωδῶς στὸ Ἀμβοῦργο, ἐπειδὴ πάγωσε ὁ Ἔλβας κι ἔπαψαν νὰ φτάνουν φορτία. Ὅταν ἔλιωσαν οἱ πάγοι, προτοῦ ἀρχίσουν οἱ ἀνοιξιάτικες ἐμποροπανηγύρεις, τὸ λιμάνι γέμισε ἐμπορικὰ πλοῖα καὶ ἀκολούθησε κεραυνοβόλα πτώση τῶν τιμῶν. Ἡ ζάχαρη ἔχασε τὸ 72% τῆς ἀξίας της. Συγχρόνως ξανάρχισε ὁ πόλεμος καὶ τὸν Αὔγουστο, παραμονὲς τῆς ἀγγλορωσικῆς εἰσβολῆς, οἱ τραπεζίτες τοῦ Ἄμστερνταμ διέκοψαν τὶς πιστώσεις. Ἑκατὸν τριάντα ἕξι ἑταιρεῖες τοῦ Ἀμβούργου κατέρρευσαν καὶ ὁ οἶκος τῶν Πάρις ἔχασε παραπάνω ἀπὸ ἕνα ἑκατομμύριο μάρκα. Ὅλα τὰ κέντρα συναλλαγῶν τῆς Εὐρώπης πλήγηκαν τότε, ἀλλὰ περισσότερο ἀπ' ὅλα τὸ Λονδίνο. Οἱ βαμβακοβιομηχανίες ἄρχισαν νὰ κλείνουν ἢ

νά μειώνουν τούς μισθούς, ἐνῶ ἡ τιμή τοῦ ψωμιοῦ ἐκτινασσόταν στά ὕψη. Ἕνα τέταρτο στατήρα (quarter) σιτάρι, ἀπό 49 σελίνια πού κόστιζε στίς ἀρχές τοῦ 1799, ἔφτασε τά 101 σελίνια τόν Φεβρουάριο τοῦ 1800.

Αὐτή ἡ κρίση δέν θά ἀργοῦσε νά ὑπονομεύσει τό ἠθικό τοῦ βρετανικοῦ ἔθνους. Συνάμα ἐνίσχυε τήν πίστη τῶν Γάλλων σχετικά μέ τόν τεχνητό καί εὔθραυστο χαρακτήρα τῆς βρετανικῆς οἰκονομίας.

γ) Ἡ ἐξάπλωση τῆς Εὐρώπης

Κυρίαρχη τῶν θαλασσῶν, ἡ Ἀγγλία βρέθηκε τώρα νά εἶναι ἡ μοναδική Δύναμη πού μποροῦσε νά ἐπιβάλει στόν κόσμο τήν ἐξουσία τοῦ λευκοῦ ἀνθρώπου. Δέν ἔδειξε πάντως μεγάλη διάθεση νά κάνει κάτι τέτοιο. Οἱ ἔμποροι δέν συμμερίζονταν τήν ἴδια ἐχθρότητα γιά τήν ἀποικιοκρατία πού ἔδειχνε ὁ Μπένθαμ, ἀλλά ἡ χειραφέτηση τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν δέν τήν ἐνθάρρυνε νά πιέσει γιά τόν πολλαπλασιασμό τῶν ἀποικιῶν. Ὁ Καναδάς, εἶναι ἀλήθεια, ἔμεινε ἥσυχος ἀφότου ὁ νόμος (bill) τοῦ 1791, ἀφήνοντας κατά μέρος τή Νέα Σκωτία, τή Νέα Βρουνσβίκη καί τή Νῆσο τοῦ Πρίγκιπα Ἐδουάρδου, τόν εἶχε ὀργανώσει σέ δύο ἐπαρχίες, τή μία γαλλική καί τήν ἄλλη ἀγγλική, τίς ὁποῖες μάλιστα ἐφοδίασε μέ χωριστές ἐκλεγμένες συνελεύσεις, ἀλλά χωρίς νά τούς ἀναγνωρίσει τήν κοινοβουλευτική διακυβέρνηση. Ἄλλωστε καί ὁ καθολικός κλῆρος τοῦ Καναδᾶ δέν αἰσθανόταν καμιά συμπάθεια γιά τήν ἐπαναστατική Γαλλία. Ὡστόσο, αὐτή ἡ χώρα δέν ἐνδιέφερε τούς βρετανούς μεγαλεμπόρους, οἱ ὁποῖοι νοιάζονταν μόνο γιά τά νησιά τῆς ζάχαρης. Μάλιστα, καθώς ἀσχολοῦνταν ἀποκλειστικά μέ τό κέρδος, ἐνδιαφέρονταν πάνω ἀπ' ὅλα γιά τήν ἐξάπλωση τῆς κυκλοφορίας τῶν ἀγαθῶν. Συνεπῶς, ὁ ἰμπεριαλισμός τους προσέλαβε κυρίως ἐμπορικό χαρακτήρα.

Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ βρετανική αὐτοκρατορία μεγάλωνε. Ἦταν μεγάλο κέρδος ὅταν οἱ γαλλικές Ἀντίλλες ἔπεσαν στά χέρια της, τό ἴδιο καί τό Κουρασάο καί τό Τρινιδάδ. Τεράστια κεφάλαια κατευθύνθηκαν γιά ἐπενδύσεις στήν ὀλλανδική Γουιάνα, ἡ ὁποία καταλήφθηκε μεταξύ τοῦ 1796 καί τοῦ 1800, καί δεκαπλασίασαν τήν παραγωγή της. Τό ναυτικό χρειαζόταν σταθμούς ἀνεφοδιασμοῦ, ὅπως τό Ἀκρωτήριο τῆς Καλῆς Ἐλπίδας πού καταλήφθηκε τό 1795. Οἱ ἀποικιακοί προύχοντες, βλαστοί τῆς βρετανικῆς ἀριστοκρατίας, ἱκανοποιοῦσαν τήν ἀνάγκη τους γιά δράση σπρώχνοντας τήν αὐτοκρατορία σέ νέες κατακτήσεις, χωρίς σχέδιο.

Στήν Ἀφρική, ἡ ἀποικία τῆς Σιέρρα Λεόνε εἶχε ἱδρυθεῖ ἀπό τό 1792. Ὁ Μάνγκο Πάρκ ἐξερεύνησε τόν Νίγηρα μέχρι τό Τομπουκτού. Στήν Αὐστραλία, ὁ Φίλλιπ εἶχε ἀποβιβάσει ἀπό τό 1788 τό πρῶτο φορτίο καταδίκων, στό Σύδνεϋ. Ὡστόσο, οἱ Ἄγγλοι ἐπεκτάθηκαν κυρίως στήν Ἰνδία. Χωρίς νά φανεῖ ὑπερβολικά πολυπράγμων, ὁ Κορνουώλλις ἔπρεπε νά ὑποστηρίξει τόν νιζάμη ἐναντίον τοῦ Τιπποῦ, ὁ ὁποῖος ὀργάνωσε μιά νέα ἐκστρατεία στά τέλη τοῦ 1789. Ὁ Βρετανός κυβερνήτης ἀνέλαβε τελικά τή διεύθυνση τῶν ἐπιχειρήσεων, τό 1791, ἐνῶ τόν ἑπόμενο χρόνο

ἀνάγκασε τὸν ἀντίπαλό του νὰ τοῦ παραχωρήσει τὸ ἕνα τρίτο τῶν κτήσεών του καὶ νὰ τοῦ πληρώσει ἀποζημίωση τριῶν ἑκατομμυρίων λιρῶν. Στὴ συνέχεια, ὁ εὐρωπαϊκὸς πόλεμος ἐπέτρεψε στοὺς Ἄγγλους νὰ καταλάβουν τὶς ἰνδικὲς περιοχὲς ποὺ εἶχαν ἀπομείνει στὴ Γαλλία. Ὡστόσο, ἀνάγκασε τὴν Ἑταιρεία τῶν Ἰνδιῶν νὰ καταχρεωθεῖ: καθὼς εἶχε εἰσοδήματα, τὰ ὁποῖα ἔφταναν τὸ 1797 τὰ ὀκτὼ ἑκατομμύρια λίρες, δὲν μπόρεσε νὰ ἐπιβιώσει παρὰ μόνον χάρη στὸ δανεισμό· ἔτσι τὸ χρέος της, ὕψους δέκα ἑκατομμυρίων ἐκείνη τὴ χρονιά, εἶχε διπλασιαστεῖ μέχρι τὸ 1805. Ὁ Κορνουώλλις ἀσχολήθηκε κυρίως μὲ ἐσωτερικὲς μεταρρυθμίσεις. Προίκισε τὴ Βεγγάλη μὲ δικαστήρια, ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ Ἄγγλους δικαστὲς καὶ Ἰνδοὺς παρέδρους. Γνωστότερο ἐπίτευγμα τῆς κυβέρνησής του πάντως παρέμεινε ὁ Μόνιμος Διακανονισμὸς τῆς Βεγγάλης (Permanent Settlement), τοῦ 1793. Αὐτὸς ἀποτελοῦσε ἕνα καλὸ παράδειγμα ἀποικιακῆς ἐκμετάλλευσης, ἡ ὁποία ἐξασφαλιζόταν μὲ ἔξοδα τοῦ αὐτόχθονα πληθυσμοῦ καὶ μὲ τὴ συνέργεια τῶν κατακτητῶν καὶ τῆς τοπικῆς κυρίαρχης τάξης. Οἱ *ζαμιντάρ*, οἱ ὁποῖοι παραδοσιακὰ ἐκμίσθωναν τὴν εἴσπραξη τῶν τιμαριωτικῶν ὀφειλῶν καὶ τῶν φόρων, ἀναγνωρίστηκαν ὡς ἰδιοκτῆτες τῆς γῆς τὴν ὁποία ὣς τότε νέμονταν, καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο οἱ χωρικοὶ ὑποβιβάστηκαν στὴ θέση τῶν ἁπλῶν μισθωτῶν στὰ κτήματα ποὺ καλλιεργοῦσαν.

Ὁ Κορνουώλλις ἐγκατέλειψε τὴν Ἰνδία τὸ 1793 καὶ ὁ διάδοχός του εἶχε τὴν τύχη νὰ μὴν ἀντιμετωπίσει πολέμους. Ἡ κατάσταση ὅμως γινόταν ὁλοένα καὶ πιὸ σοβαρή. Ὁ Τιππού διατηροῦσε σχέσεις μὲ τὸ Ἴλ-ντὲ-Φράνς, καὶ ἡ παρουσία τοῦ Βοναπάρτη στὴν Αἴγυπτο προκαλοῦσε ἀνησυχίες. Στὴν Ἰνδία καὶ στὴ χώρα τῶν Μαχραττῶν ἐντεινόταν ἡ ἀναταραχή. Οἱ Ἄγγλοι δὲν μποροῦσαν νὰ ἐμπιστευτοῦν τον νιζάμη. Ἀλλὰ τὸ 1798 ἔφτασε ὁ Ρίτσαρντ Κόουλυ, κόμης τοῦ Μόρνινγκτον καὶ ἀργότερα μαρκήσιος τοῦ Οὐέλζλυ. Αὐτὸς ἐπέβαλε στὸν νιζάμη νὰ συμμαχήσει μαζί του καὶ κατέλαβε τὴ Χαϊντεραμπάντ. Ἔπειτα, τὸ 1799, ἐπιτέθηκε στὸν ἄρχοντα τῆς Μυσόρης, ὁ ὁποῖος ἔπεσε στὴ μάχη ὑπερασπίζοντας τὴν πρωτεύουσά του, τη Σερινγκαπατάμ, ποὺ καταλήφθηκε στὶς 4 Αὐγούστου. Ὁ Κόουλυ μοίρασε τὶς κατακτήσεις του μεταξὺ τῆς Ἑταιρείας τῶν Ἰνδιῶν καὶ τοῦ νιζάμη, καὶ κατόπιν στράφηκε ἐναντίον τῶν Μαχραττῶν. Συγχρόνως ἐπαγρυπνοῦσε γιὰ τὴν κατάσταση στο Παντζάμπ, ὅπου ὁ Ραντζὲτ Σὶνγκ εἶχε ἀναγκαστεῖ νὰ παραδώσει τὴ Λαχόρη στοὺς Ἀφγανοὺς τὸ 1794. Στὴν Περσία, ὁ Μάλκομ ἀπέσπασε τὸ 1801 μιὰ Συνθήκη μὲ τὴν ὁποία ἄνοιγαν στὸ βρετανικὸ ἐμπόριο οἱ ἀκτὲς τοῦ Περσικοῦ Κόλπου. Τὸ Περίμ, στὴν Ἐρυθρὰ Θάλασσα, καταλήφθηκε τὸ 1798. Παρομοίως ὑπέκυψαν, στὴν ἀνατολικὴ Ἀσία, ἡ Μαλάκκα καὶ οἱ Μολοῦκες Νῆσοι.

Ἂν δὲν εἶχε μεσολαβήσει ὁ εὐρωπαϊκὸς πόλεμος, κατὰ πάσα πιθανότητα θα εἶχε δεχτεῖ τότε ἐπίθεση καὶ ἡ Ἄπω Ἀνατολή. Στὴν Ἰνδοκίνα ὁ Νγκουγιὲν Ἄνχ ἀνακαταλάμβανε σιγὰ σιγὰ τὸ Ἀννὰμ καὶ τὸ Τονκίνο, ἀλλὰ ἡ γαλλικὴ ἐπιρροὴ εἶχε πλέον ἐκμηδενιστεῖ. Στὸ Πεκίνο, ὁ Ἄγγλος Μακάρτνεϋ, ὁ ὁποῖος εἶχε σταλεῖ ἐκεῖ τὸ 1793, δὲν ἀπέσπασε καμιὰ παραχώρηση. Ὡστόσο, ἔπειτα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Κιὲν Λόνγκ, ὁ γιός του Κιὰ Κὶνγκ (1796-1820), μέθυσος καὶ ὠμός, ἀπειλοῦνταν ἀπὸ

τὶς ἐξεγέρσεις τῶν μυστικῶν ἑταιρειῶν. Δὲν εἶχε πλέον τὴ δύναμη νὰ ἀντισταθεῖ, ἂν τυχὸν δεχόταν μιὰ ἰσχυρὴ ἐπίθεση. Ἡ Ἰαπωνία, ἀκόμη πιὸ ἀδύναμη, ἔβλεπε γεμάτη ἀνησυχία τὰ ἀγγλικὰ καὶ ἰδίως τὰ ρωσικὰ καράβια νὰ ἀποβιβάζονται στὴ Σαχαλίνη, στὶς Κουρίλλες καὶ στὸ Γέσο, τὸ 1792.

Οἱ ἱεραπόστολοι συνέχιζαν νὰ ἀσχολοῦνται κυρίως μὲ τὴν Ἀμερική. Στὴν Κίνα, ὁ Κιὲν Λόνγκ εἶχε καταδιώξει τοὺς Λαζαριστές, διαδόχους τῶν Ἰησουιτῶν, καὶ ἡ τοπικὴ ἀποστολή τους ἐξαφανίστηκε τὸ 1800 —ἄλλωστε ἡ Ἐπανάσταση εἶχε σταματήσει τὴ στρατολογία νέων μελῶν τους στὴ Γαλλία. Τὸ καινοφανὲς στοιχεῖο ἦταν ἡ εἴσοδος τῶν προτεσταντῶν στὴν κονίστρα. Μέχρι τότε ἐκπροσωποῦνταν ὑπερποντίως, πέρα ἀπὸ τὴν ἀγγλοσαξονικὴ Ἀμερική, μόνον ἀπὸ μερικοὺς μοραβοὺς ἀδελφούς. Ἡ Ἀγγλία ὅμως ἀνέτρεψε τὴν κατάσταση καὶ σ' αὐτὸ τὸ πεδίο. Τὸ 1792, οἱ βαπτιστὲς ἀνέλαβαν τὴν πρωτοβουλία. Τὸ 1795, οἱ ἀγγλικανοὶ ἵδρυσαν τὴν ἑταιρεία London Missionary Society. Τὸ 1799 ὁ Μάρτσαμ ἀποβιβάστηκε στὴ Βεγγάλη, ὅπου πάντως ἡ Ἑταιρεία τῶν Ἰνδιῶν, ἡ ὁποία ἐλάχιστα ἐπιθυμοῦσε τὸν χριστιανικὸ προσηλυτισμὸ ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἐρεθίσει τοὺς αὐτόχθονες, τὸν ὑποδέχτηκε πολὺ ἄσχημα.

Ὅσο γιὰ τὸν ἐκπατρισμὸ τῶν λευκῶν, αὐτὸς παρέμενε σχεδὸν μηδαμινός. Οἱ ἄποικοι τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς πολλαπλασιάζονταν, καθὼς παρουσίαζαν πλεόνασμα γεννήσεων, καὶ προχωροῦσαν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ πολεμώντας ἀδιάκοπα ἐναντίον τῶν Ἰνδιάνων. Τὸ Κεντάκυ καὶ τὸ Τεννεσσὴ ἔγιναν δεκτὰ στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες τὸ 1791 καὶ τὸ 1796 ἀντιστοίχως. Στὰ τέλη τοῦ αἰώνα ἀποτέλεσε πολιτεία καὶ τὸ Ὀχάιο. Ἀλλὰ ἡ Δυτικὴ Ἀκτὴ δὲν ἀριθμοῦσε, ἀκόμη καὶ τὸ 1800, παρὰ μόνον 370.000 κατοίκους, σὲ ἕνα σύνολο ποὺ ξεπερνοῦσε τὰ 3 ἑκατομμύρια. Μεταξὺ Ἀτλαντικοῦ καὶ Εἰρηνικοῦ, τὶς ἀκτὲς τοῦ ὁποίου ἐξερεύνησε ἀπὸ τὸ 1700 ὡς τὸ 1795 ὁ Βανκούβερ καὶ ὅπου θὰ ἐμφανίζονταν σὲ λίγο καὶ οἱ Ρῶσοι, δὲν ὑπῆρχε καμιὰ ἄλλη σύνδεση ἐκτὸς ἀπὸ τὰ φυλάκια τῆς Ἑταιρείας τῆς Θάλασσας τοῦ Χάντσον, ποὺ ἔφταναν μέχρι τὸν ποταμὸ Κολούμπια. Ἀκόμη πιὸ βόρεια, ὁ Μακένζη ἐξερεύνησε τὸ 1793 τὶς ἔρημες ἀρκτικὲς ἐκτάσεις.

δ) Οἱ ἀποικιακὲς αὐτοκρατορίες κλονίζονται

Οἱ ἀποικιακὲς κτήσεις τῆς Εὐρώπης σημείωσαν λοιπὸν μιὰ μέτρια ἐπέκταση. Ὡστόσο, ἔμελλε νὰ ὑποστοῦν νέους ἀκρωτηριασμούς, αὐτὴ τὴ φορὰ εἰς βάρος τῶν λατινικῶν Δυνάμεων.

Στὶς ἀποικίες τῆς Γαλλίας, ὅπως εἴδαμε, ἡ σύγκληση τῶν Γενικῶν Τάξεων ἐνθάρρυνε τὶς αὐτονομιστικὲς φιλοδοξίες τῶν κρεολῶν. Ἔπειτα, ἡ τροπὴ ποὺ πῆρε ἡ Ἐπανάσταση προσέθεσε στὸν πόθο τῶν ἀποίκων νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὸ ἀποκλειστικὸ προνόμιο καὶ τὴν ἐπιθυμία νὰ κρατήσουν ὑποταγμένους τοὺς ἔγχρωμους λαούς, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀποτρέψουν κάθε ἀπόπειρα ἀπελευθέρωσης τῶν δούλων. Οἱ ἰδιοκτῆτες τῶν φυτειῶν ἐντέλει συστρατεύτηκαν μὲ τὴν Ἀγγλία, ἐνῶ ἀργότερα τὸ

Ἰλ-ντὲ-Φρὰνς ἀρνήθηκε νὰ ἀναγνωρίσει τὸ Σύνταγμα τοῦ ἔτους 3 καὶ ἔδιωξε τὸν ἐκπρόσωπο τοῦ Διευθυντηρίου.

Ἐνῶ, γιὰ τὴν ὥρα, οἱ ἀμερικανικὲς κτήσεις τῆς Ἰσπανίας δὲν ἔδειχναν νὰ ξεφεύγουν ἀπὸ τὰ χέρια της, τὰ σύννεφα σωρεύονταν στὸν ὁρίζοντα. Ἡ ἐπίδραση τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, καθὼς ἐνίσχυε τὶς ἐπιπτώσεις τῆς φιλοσοφίας τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τῆς χειραφέτησης τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ἐνισχύσει τὸ πνεῦμα ἀνεξαρτησίας ὁρισμένων κρεολῶν καὶ νὰ ἐνθαρρύνει τοὺς ἰδιοκτῆτες φυτειῶν νὰ ἀποτινάξουν τὸ ζυγὸ τῆς μητρόπολης, ὥστε νὰ ἐξασφαλίσουν τὰ ἀγαθὰ τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου. Κήρυκας τῆς ἐλευθερίας αὐτῆς, στὸ Μπουένος Ἄιρες, ἀναδείχθηκε ὁ Μπελγκράνο, μυημένος στὶς νέες ἰδέες τὸ 1789 ἐνόσω ζοῦσε στὴν Ἰσπανία. Τὸ 1794 ἔγινε γραμματέας τοῦ «Προξενείου» τοῦ Μπουένος Ἄιρες, δηλαδὴ τοῦ Ἐμπορικοῦ Ἐπιμελητηρίου. Ὡστόσο, ἡ συμμαχία τοῦ Ἰσπανοῦ βασιλιᾶ Κάρολου Δ' μὲ τὸ Διευθυντήριο ὑποδαύλισε πολὺ περισσότερο τὴ ζύμωση αὐτή. Ὁ βρετανικὸς ἀποκλεισμὸς τῆς ἰσπανικῆς Ἀμερικῆς σχεδὸν ἐκμηδένισε τὶς ἐξαγωγὲς ἀπὸ τὰ λιμάνια της: ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων ποὺ ἔφευγαν ἀπὸ τὸ Μπουένος Ἄϊρες, κατακρημνίστηκε ἀπὸ τὰ 5.470.000 πιάστρα, τὸ 1796, στὰ 335.000 πιάστρα το 1797. Οἱ ἀρχὲς ἔδωσαν ἄδεια νὰ ἐμπορεύονται στὰ λιμάνια τὰ οὐδέτερα καὶ τὰ συμμαχικὰ πλοῖα, ἀλλὰ ἐλάχιστα βοήθησε αὐτὸ τὸ καταπραϋντικὸ μέσο, τὸ ὁποῖο ἄλλωστε καταργήθηκε ἐκ νέου τὸ 1800. Ἡ οἰκονομικὴ κρίση ἔμελλε νὰ παραταθεῖ καὶ ἀποτέλεσε μιὰ ἀπὸ τὶς κύριες αἰτίες τοῦ κινήματος γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία.

Ἀπὸ καιρὸ ἐξύφαιναν συνωμοσίες κάποιοι οἱ ὁποῖοι εἶχαν περίσσευμα τυχοδιωκτισμοῦ: στὴ Βενεζουέλα ἕνα τέτοιο μυστικὸ σχέδιο ἀντιμετωπίστηκε μὲ θανατικὲς ἐκτελέσεις καὶ προκάλεσε τὴν ἀναχώρηση τοῦ Ροντρίγκες κι ἔπειτα τοῦ Μπολίβαρ· στὸ Μεξικὸ ἀνακάλυψαν τρεῖς συνωμοσίες ἀπὸ τὸ 1794 ὡς τὸ 1799. Κάποιοι ἄλλοι πάλι, περισσότερο συνετοί, σκέφτονταν πῶς θὰ μποροῦσαν νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τοὺς αἰώνιους πόθους ποὺ ἔτρεφε ἡ Ἀγγλία γιὰ τὴν ἰσπανικὴ Ἀμερική, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ ἐμπορικὰ συμφέροντα τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν πολεμικὴ σύγκρουση τῶν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων. Μήπως δὲν προσπαθοῦσε ὁ Μπρισσό, ἤδη ἀπὸ τὸ 1792, νὰ στείλει πίσω τὸν Μιράντα, ὁ ὁποῖος ὑπηρετοῦσε τότε στὴ στρατιὰ τοῦ Ντυμουριέ, γιὰ νὰ ξεσηκώσει τὴν πατρίδα του; Μετὰ τὴν εἰρήνη τῆς Βασιλείας ὅμως, καὶ κυρίως ἀφότου ἡ Ἰσπανία προσχώρησε στὸ στρατόπεδο τῶν Δημοκρατικῶν, ὁ Βενεζουελανὸς ἐπαναστάτης στράφηκε πρὸς τὴν Ἀγγλία, μὲ τὴν ὁποία ἄλλωστε διατηροῦσε πάντοτε ἐπαφές. Τὸ 1795 εἶχε φροντίσει νὰ δημιουργήσουν στὴ Μαδρίτη, σὲ συμφωνία μὲ τὸν Ὀλαβίδε, μιὰ «χούντα» Νοτιοαμερικανῶν· στὸ Κάδιθ σύστησαν ἄλλη μιὰ ὁμάδα, στὴν ὁποία συμμετεῖχε τὸ 1799 ὁ Χιλιανὸς Ὀ'Χίγκινς. Ὅταν τὸ Διευθυντήριο, μετὰ τὴ 18η Φρουκτιδόρ, ἀπέλασε τὸν Μιράντα, ἐκεῖνος ἔσπευσε νὰ ζητήσει βοήθεια ἀπὸ τὸν Πίτ, ὡς «γενικὸς ἐπιτετραμμένος» τῶν ἰσπανικῶν ἀποικιῶν. Οἱ Ἄγγλοι εἶχαν κιόλας καταλάβει το Κουρασάο καὶ τὸ Τρινιδάδ: αὐτὰ τὰ νησιά, ποὺ ἦταν ἤδη κέντρα λαθρεμπορίου, μποροῦσαν νὰ γίνουν ἐξαιρετικὰ ὁρμητήρια γιὰ κάθε ἀποστολὴ ποὺ θὰ ἤθελε νὰ ὑπο-

κινήσει άντιισπανικές έξεγέρσεις. Οί κρεολοί πρόσφυγες έκαναν στρατηγείο τους τό Λονδίνο, καί ό Ναρίνιο προσχώρησε τελικά στούς σκοπούς τους. Είχαν ίδρύσει μιά ένωση, τή λεγόμενη Στοά Λαουτάρο, μέ σκοπό νά προετοιμάσουν τήν άπελευθέρωση τών χωρών τους. Ό Πίτ δμως δέν δέχτηκε νά συναντήσει τόν Μιράντα παρά μόνο μετά τή ναυμαχία τοῦ 'Αμπουκίρ —άλλά καί τότε άκόμη, τόν έστρεψε πρός τίς Ήνωμένες Πολιτείες. Έκεῖνες, καθώς έτοιμάζονταν νά έρθουν σέ ρήξη μέ τή Γαλλία, ίσως νά δέχονταν νά μποῦν στό παιχνίδι του· ώστόσο, προτίμησαν καί αύτές νά βροῦν ύπεκφυγές. Όταν έφτασε ή 18η Μπρυμαίρ, ή ύπόθεση παρέμενε σέ έκκρεμότητα.

Οί Εύρωπαῖοι, μητροπολιτικοί ή κρεολοί, δέν ύπολόγιζαν, δταν άρχιζε ή 'Επανάσταση, πώς κάποια μέρα θά ζητοῦσαν τήν άνεξαρτησία τους καί οί αύτόχθονες πληθυσμοί. Στή Λατινική 'Αμερική οί νέες ίδέες ένέπνεαν μόνον τούς έλάχιστους συνηγόρους τῶν 'Ινδιάνων, ένῶ στή Γαλλία, άρχικά, μόνον τά δικαιώματα τῶν έγχρώμων έβρισκαν ύπερασπιστές. Οί «Φίλοι τῶν Μαύρων» οίκτιραν τό θεσμό τῆς δουλείας, άλλά, δπως έκαναν καί στήν 'Αγγλία, έστρεφαν τά βέλη τους άποκλειστικά ένάντια στό δουλεμπόριο: ή Συντακτική άνέστειλε τήν πληρωμή τῶν έπιδοτήσεων, οί όποῖες τό ένίσχυαν έπί Παλαιοῦ Καθεστῶτος, ένῶ έπί Νομοθετικῆς, μετά τή 10η Αύγούστου, άκολούθησε ή τελειωτική κατάργησή τους. Πάντως ή έξέγερση τῶν μαύρων τοῦ 'Αγίου Δομινίκου, τό 1791, δέν διεύρυνε καθόλου τή διαμάχη γιά τό ζήτημα τῆς δουλείας, καθώς τό μόνο πού σκέφτονταν τότε ήταν νά βροῦν τρόπους γιά νά τήν καταπνίξουν. Δέν τό κατόρθωσαν καί ή κατάσταση άλλαξε λίγο άργότερα, δταν οί Άγγλοι, σέ συμφωνία μέ τούς ίδιοκτῆτες τῶν φυτειῶν, έπιχείρησαν νά καταλάβουν τό νησί: ό Σοντονάξ προσέφερε τήν έλευθερία σέ δσους έξεγερμένους θά έπαιρναν τό μέρος τῆς Γαλλίας. Έπειτα ή Συμβατική κατάργησε τή δουλεία, στίς 16 Πλυβιόζ τοῦ έτους 2 (4 Φεβρουαρίου 1794), δχι μόνον έπειδή ήθελε έτσι νά συμμορφωθεῖ έπιτέλους πρός τή Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ 'Ανθρώπου, άλλά καί μέ τήν προφανή έλπίδα νά συσπειρώσει τούς μαύρους στήν ύπόθεση τῆς Δημοκρατίας καί μάλιστα νά ώθήσει στήν έξέγερση τούς μαύρους τῶν βρετανικῶν άποικιῶν. Τό άποτέλεσμα ήταν νά έγκαταλείψουν τελικά οί Άγγλοι τόν Άγιο Δομίνικο, δπου ό Τουσσαίν-Λουβερτύρ έγινε κύριος τῆς άποικίας καί στό έξῆς άναγνώριζε μιά όνομαστική άπλῶς έξουσία στή Γαλλία. Ούτε δμως ό Σοντονάξ, σ' έκεῖνο τό νησί, ούτε ό Ύγκ στή Γουαδελούπη, ούτε κάν ό ίδιος ό Τουσσαίν-Λουβερτύρ δέν άπελευθέρωσαν όλότελα τούς δούλους, άφοῦ έξακολούθησαν νά τούς έπιβάλλουν τήν καταναγκαστική έργασία. Στίς Νήσους Μασκαρένιας τό διάταγμα τῆς Συμβατικῆς έμεινε νεκρό γράμμα. Μολαταῦτα, ή 'Επανάσταση δέν συνέβαλε μόνο στή διάδοση τῶν άνθρώπινων δικαιωμάτων στούς έγχρωμους καί στούς μαύρους, άλλά καί προκάλεσε γιά πρώτη φορά τή δημιουργία ένός κράτους ίθαγενῶν πού άποσπάστηκε άπό μιά αύτοκρατορία Εύρωπαίων —δηλαδή τῆς Άιτῆς.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΕΛΕΙΩΣΕ, θὰ δήλωνε σύντομα ὁ Βοναπάρτης, κηρύσσοντας ἔτσι τὴ λήξη τοῦ καταστροφικοῦ σκέλους τοῦ ἔργου της. Ἡ νέα τάξη πραγμάτων ἐντούτοις, ὅπως τὴν εἶχαν συλλάβει οἱ ἀστοὶ τὸ 1789, πολὺ ἀπεῖχε ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι τέλεια· ἡ δημοκρατικὴ ἐμπειρία τοῦ ἔτους 2, μάλιστα, ἀπαιτοῦσε σοβαρὲς διορθωτικὲς παρεμβάσεις. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο, μεταξὺ τῶν ἄλλων, ἡ ναπολεόντεια περίοδος ἀποτελοῦσε μιὰ συμπληρωματικὴ προέκταση τῆς ἐπαναστατικῆς δεκαετίας. Σὲ ἀγαστὴ συμφωνία μὲ τὸν ἡγέτη τους, οἱ πρόκριτοι ἀναδιοργάνωσαν τη διοίκηση καὶ ἀποκατέστησαν, σύμφωνα μὲ τὰ συμφέροντά τους, τὴν κοινωνικη ἱεραρχία. Ὡστόσο ἡ κυβέρνηση ξέφυγε ἀπ' τὰ χέρια τους. Τὸ 1814, ὁ Καταστατικὸς Χάρτης τοὺς ἄφησε νὰ πιστέψουν πὼς θὰ συμμετεῖχαν ἐπιτέλους σὲ αὐτήν, ἀλλὰ ἡ ἀριστοκρατία ἐναντιώθηκε. Μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ λοιπόν, ὁ ἐπίλογος τοῦ ἐπαναστατικοῦ δράματος ἦταν ἡ Παλινόρθωση. Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1789 δὲν ὁλοκληρώθηκε ἀληθινὰ παρὰ μόνον τὸ 1830, ὅταν οἱ πρόκριτοι, ἔχοντας ἀνεβάσει στὸ θρόνο ἕναν ἡγεμόνα ὁ ὁποῖος δεχόταν τὶς ἀρχές της, ἔγιναν κύριοι τῆς Γαλλίας.

Στὸ μεταξὺ ὁ Ναπολέων, ἐπικεφαλῆς τῆς Μεγάλης Στρατιᾶς του, εἶχε κατακτήσει τὴν Εὐρώπη. Μολονότι ἡ ἠπειρωτικὴ αὐτοκρατορία ποὺ ὀνειρεύτηκε να ἱδρύσει εἶχε καταστραφεῖ, ὡστόσο, σὲ ὅσες χῶρες πρόλαβε, ἐξουδετέρωσε τὸ Παλαιὸ Καθεστώς: καὶ ἀπὸ τούτη τὴν ἄποψη ἑπομένως, ἡ κυριαρχία του ἀποτέλεσε προέκταση τῆς Ἐπανάστασης. Ὁ Ναπολέων ὑπῆρξε πράγματι ἕνας στρατιώτης της, ὅπως δὲν ἔπαψαν ποτὲ νὰ καταγγέλλουν οἱ ἐχθροί του.

Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν πτώση τοῦ Ναπολέοντα, τὸ γόητρο τῶν ἀρχῶν ποὺ εἶχαν διακηρυχτεῖ τὸ 1789 δὲν ἐξανεμίστηκε. Δὲν τὸ συντήρησαν μόνον ἡ κοινωνικη ἐξέλιξη, ἡ ἀφύπνιση τῶν ἐθνοτήτων καὶ ἡ ἰδεολογικὴ ἕλξη ποὺ ἀσκοῦσαν τοῦτες οἱ ἐπαναστατικὲς ἀρχές: ἡ ἀνάμνηση τῆς λαϊκῆς ἐξέγερσης καὶ τῶν πολέμων τῆς ἐλευθερίας συνδέθηκε μὲ μιὰ πανίσχυρη ρομαντικὴ συγκίνηση, στὸ ἐξωτερικὸ ὅπως καὶ στὴ Γαλλία, καὶ ἐνισχύθηκε ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὸ θρύλο ποὺ ἄφησε πισω του ὁ ἴδιος ὁ Ναπολέων. Ἂν ὡστόσο ἡ ἀστικὴ τάξη πραγμάτων ἐξαπλωνόταν βαθμιαῖα σὲ ὁλόκληρο τὸν κόσμο, αὐτὸ δὲν τὸ χρωστοῦσε ἀποκλειστικὰ στὴ Γαλλικη Ἐπανάσταση. Εἶχαν προηγηθεῖ οἱ ἐπαναστάσεις τῶν Ἀγγλοσαξόνων, οἱ ὁποῖες ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἀσκοῦν ἐξίσου σημαντικὴ ἐπιρροή, χάρη στὴν ἀσφαλεια ποὺ ἐνέπνεαν γιὰ τοὺς κατέχοντες οἱ συντηρητικοὶ συμβιβασμοί τους. Ἀφετέρου, ὁ καπιταλισμός, καθὼς ἐπέκτεινε σιγὰ σιγὰ τὴν αὐτοκρατορία του, ἐπέβαλλε σε καθε

χώρα, στὸ μέτρο ποὺ συμβάδιζε μὲ τὰ συμφέροντα τῶν ἐκπροσώπων του, ὅποιο καθεστὼς θεωροῦσε εὐνοϊκότερο πλαίσιο γιὰ τὴν παραγωγή.

Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, μολονότι στάθηκε ἕνα μόνον ἐπεισόδιο στὴ γενικὴ ἀνοδικὴ πορεία τῆς ἀστικῆς τάξης, ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπισκιάζει ὅλες τὶς ἄλλες, ὄχι μόνο χάρη στὶς τραγικὲς περιπέτειές της, ἀλλὰ ἐπίσης ἐπειδὴ περιέκλειε τὸ σπόρο τῆς νέας σύγκρουσης ποὺ θὰ ζοῦσαν οἱ ἐρχόμενες γενιές. Μποροῦσε νὰ προβλεφθεῖ αὐτὸ ἀπὸ τὰ γεγονότα τοῦ 1793. Ἀντιτάσσοντας στὴν ἀριστοκρατία τὴν ἰσότητα τῶν δικαιωμάτων καὶ ἀνοίγοντας συνάμα δρόμο στὸν καπιταλισμό, μέσω τῆς οἰκονομικῆς ἐλευθερίας, ἡ γαλλικὴ ἀστικὴ τάξη προετοίμασε μόνη της τὸ κίνημα τῶν ἰδεῶν καὶ τὴν κοινωνικὴ μεταμόρφωση ποὺ χαρακτήρισαν τελικά, μέσα ἀπὸ τὴν ἀντινομία τους, μιὰ νέα ἐποχὴ στὴ διαλεκτικὴ πορεία τῆς ἱστορίας. Πλάι στὴν ἀστικὴ ἑρμηνεία τῆς ἰσότητας τῶν δικαιωμάτων, ἡ Ἐπανάσταση εἶδε νὰ γεννιοῦνται ἄλλες δύο ἐκδοχές της: ἀφενὸς ἡ κοινωνικὴ δημοκρατία, καὶ ἀφετέρου ὁ κομουνισμός. Τὴν ἐποχὴ τῆς 18ης Μπρυμαὶρ οἱ ἄνθρωποι νόμιζαν πὼς αὐτὲς οἱ ἐκδοχὲς εἶχαν ἐξαφανιστεῖ γιὰ πάντα. Ἐντούτοις, ἀναδύθηκαν ἐκ νέου στὸ πέρασμα τοῦ 19ου αἰώνα καὶ ἔκτοτε τροφοδοτοῦσαν διαρκῶς μὲ νέα ἐπιχειρήματα τόσο ὅσους ἀποστρέφονται τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ὅσο κι ἐκείνους ποὺ τὴ θαυμάζουν. Καὶ γιὰ τοὺς μὲν καὶ γιὰ τοὺς δὲ αὐτὴ ἦταν, καὶ παραμένει, ἡ Ἐπανάσταση τῆς Ἰσότητας: ὅσο καὶ ἂν ἀπομακρύνεται λοιπὸν στὸ βάθος τοῦ χρόνου, τὸ ὄνομά της δὲν ἦρθε ἀκόμα ἡ ὥρα νὰ σβηστεῖ ἀπὸ τὰ χείλη τῶν ἀνθρώπων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Περίπου εἴκοσι πέντε χρόνια κύλησαν ἀφότου ὁ Ἀλμπὲρ Σομπούλ ἐνημέρωσε γιὰ πρώτη φορὰ τὴ βιβλιογραφία ποὺ εἶχε συντάξει ὁ Ζὼρζ Λεφέβρ. Ἔκτοτε δημοσιεύτηκε ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς βιβλίων ἢ ἄρθρων ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἐποχὴ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, καὶ ὁ ρυθμός τους ἐπιταχύνθηκε ἀκόμη περισσότερο καθὼς πλησίαζε ἡ ἐπέτειος τῶν διακοσίων χρόνων. Μιὰ νέα βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση ἦταν ἐπιβεβλημένη. Ὁ Σομποὺλ εἶχε ἀρχίσει νὰ τὴν ἐπεξεργάζεται καθὼς προετοίμαζε τὴν παροῦσα ἔκδοση. Ἐμεῖς ἁπλῶς συνεχίσαμε καὶ ὁλοκληρώσαμε τὸ ἔργο του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, στάθηκε ἀδύνατον νὰ ἀναφέρουμε ὀνομαστικῶς ὅλες τὶς μελέτες ποὺ παρουσιάστηκαν στὸ μεταξύ. Σὲ ποιὲς βάσεις θὰ ἔπρεπε νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ ἀναπόφευκτη ἐπιλογή; Σκεφτήκαμε, καταρχάς, ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ περιοριστεῖ στὸ ἐλάχιστο ὁ ἀριθμὸς τῶν ἄρθρων ποὺ θὰ περιλαμβάναμε στὴ βιβλιογραφία, κι ἐπίσης, ὅσο καὶ ἂν φαίνεται παράδοξο αὐτό, νὰ παραλειφθοῦν τὰ ἄρθρα τὰ ὁποῖα δημοσιεύτηκαν σὲ περιοδικὰ ποὺ ἐξειδικεύονται στὴν ἐπαναστατικὴ ἐποχή. Ἐννοοῦμε, ἐδῶ, τὰ *Annales Historiques de la Révolution Française* καὶ τὸ *Bulletin d'Histoire Economique et Sociale de la Révolution Française*, τὸ ὁποῖο μετονομάστηκε, τὸ 1982, σὲ *Bulletin d'Histoire de la Révolution Française*. Γιὰ προφανεῖς λόγους, εἶναι προτιμότερη μιὰ γενικὴ ἀναφορὰ στὰ παραπάνω περιοδικά. Ὅσο γιὰ τὰ διάφορα ἔργα ποὺ κυκλοφόρησαν στὸ μεταξύ, συγκρατήσαμε κατὰ προτίμηση τὰ ἔργα πανεπιστημιακῆς προέλευσης, ἢ ἔργα παρόμοιου τύπου, τὰ ὁποῖα προσφέρουν κατὰ κανόνα τὰ ἀπαραίτητα ἐχέγγυα λογιότητας καὶ νηφαλιότητας. Συνεπῶς, ἀφήσαμε κατὰ μέρος, ὅπως εἶχαν κάνει προηγουμένως ὁ Λεφέβρ καὶ ὁ Σομπούλ, τὶς διάφορες ἐκδόσεις ἀπὸ δεύτερο χέρι καὶ τὰ ἄκρως ἐκλαϊκευτικὰ ἔργα ἐκτὸς ἐὰν στηρίζονταν σὲ τεκμήρια ἀνέκδοτα ἢ παραμελημένα, ἢ ἐὰν κάλυπταν συγκεκριμένο κενὸ τῆς ἔρευνας. Πιστέψαμε πὼς ἔπρεπε, ἐπίσης, νὰ ἀποκλείσουμε ὁρισμένα ἔργα ποὺ χαρακτηρίζονταν ἀπὸ ἕνα πνεῦμα εἴτε ἀποθέωσης εἴτε συστηματικῆς ἀμαύρωσης τῆς Ἐπανάστασης στὸ σύνολό της ἢ ὅσον ἀφορᾶ συγκεκριμένα γεγονότα ἢ πρόσωπα. Ὁπωσδήποτε, ἕνα παρόμοιο πνεῦμα ὁδηγεῖ ὁλοφάνερα στὴν καθαρὴ περιφρόνηση τῆς ἀλήθειας, καὶ θέτει ἐν ἀμφιβόλῳ τὴ γενικὴ ἀξιοπιστία τοῦ συγγραφέα ὅπως στὸ παράδειγμα ἐκείνης τῆς ἔκδοσης ἡ ὁποία μᾶς διαβεβαιώνει πὼς οἱ ὁμόσπονδοι τῆς Βρέστης καὶ τῆς Μασσαλίας, οἱ ὁποῖοι συμμετεῖχαν στὴν ἐξέγερση τῆς 10ης Αὐγούστου, ἔβγαιναν ἀπὸ τὰ κάτεργα αὐτῶν τῶν πόλεων... Βεβαίως, δὲν ἐπιλέξαμε τὰ ἔργα ποὺ ἀναφέρουμε μὲ κριτήριο τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη διακηρυγμένη τοποθέτηση τῶν συγγραφέων τους, καὶ κρατηθήκαμε μακριὰ ἀπὸ κάθε λογῆς ἀποκλειστικότητα. Ὡστόσο, λυπούμεθα γιὰ τὴ μεροληψία εἰς βάρος τῆς Ἐπανάστασης, ἡ ὁποία ἀνανεώθηκε ἀπὸ τὴ συντηρητικὴ ἰδεολογία τοῦ 19ου αἰώνα καὶ ἐπικρατεῖ καὶ σήμερα, σὲ γενικὲς γραμμές, μεταξὺ τῶν πανεπιστημιακῶν κύκλων, κύκλων οἱ ὁποῖοι παλαιότερα ἐπιζητοῦσαν τὴν ἐπιστημονικὴ ἀντικειμενικότητα ἔστω καὶ ἂν ἀρνοῦνταν νὰ ἀπομακρυν-

θοῦν ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη κοσμοθεώρησή τους. Πάρα πολλὰ ἔργα, σύμφωνα μὲ τὴν παρατήρηση τοῦ J. Godechot, «θυμίζουν περισσότερο ἀντεπαναστατικὰ φυλλάδια παρὰ ἱστορικὲς μελέτες».[1] Ἀπὸ τὴν πλευρά του, ὁ ἱστορικὸς τῆς Βανδέας J.-C. Martin ἀναγκάστηκε νὰ μιλήσει γιὰ «παραλήρημα πολεμικῆς» ἀναφερόμενος στὸ ἔργο τοῦ R. Sécher, *Le génocide franco-français. La Vendée-Vengé*.[2] Ἀναγκαστήκαμε, ἀφετέρου, νὰ παραλείψουμε μελέτες οἱ ὁποῖες θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ἐνσωματωθοῦν στὸ πλαίσιο ποὺ ὅρισε ἐξαρχῆς ὁ Λεφέβρ, ἢ ποὺ θὰ ἐπιβάρυναν ὑπέρμετρα μιὰ ἤδη ὀγκώδη βιβλιογραφία, καὶ κυρίως διάφορες τοπικὲς ἢ περιφερειακὲς μονογραφίες. Ζητοῦμε, εὐθὺς ἐξαρχῆς, νὰ μᾶς συγχωρήσουν οἱ συγγραφεῖς τους γι' αὐτὴ τὴν παράλειψή μας. Τέλος, ὑποχρεωθήκαμε νὰ προσπεράσουμε τὰ ἔργα ποὺ δὲν εἶναι εὐπρόσιτα, εἴτε ἐξαιτίας τῆς προέλευσής τους εἴτε ἐξαιτίας τῆς γλώσσας στὴν ὁποία γράφτηκαν —κι ἂς τονίσουμε ξανά, καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση, τὴ λύπη ποὺ αἰσθανόμαστε, ὅπως καὶ τόσοι ἄλλοι ἐπίσης οἱ ὁποῖοι ἔθιξαν πρὶν ἀπὸ ἐμᾶς τὸ ζήτημα, ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἀνεπαρκὴ προσπάθεια ποὺ καταβλήθηκε μέχρι στιγμῆς γιὰ τὴ μετάφραση ξενόγλωσσων ἐργασιῶν.

M. GENTY

1. Στὴ *Revue Historique* 254 (1975), σ. 405, σχετικὰ μὲ τὸ ἔργο τοῦ J. Castelnau, *Histoire de la Terreur*.
2. Στὸν ἀπολογισμὸ ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ *Annales, E.S.C.* 41 (1986), σσ. 1009-1012.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

AHES	*Annales d'Histoire Économique et Sociale*
AHR	*American Historical Review*
AHRF	*Annales Historiques de la Révolution Française*
AR	*Annales Révolutionnaires*
BCHER	*Bulletin de la Commission d'Histoire Économique de la Révolution*
BHER	*Bulletin d'Histoire Économique de la Révolution*
BHESRF	*Bulletin d'Histoire Économique et Sociale de la Révolution Française*
EHR	*English Historical Review*
RF	*La Révolution Française*
RH	*Revue Historique*
RHD	*Revue d'Histoire Diplomatique*
RHES	*Revue d'Histoire Economique et Sociale*
RHM	*Revue d'Histoire Moderne*
RHMC	*Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*

ΒΙΒΛΙΟ ΠΡΩΤΟ
Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

Α' Η ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΟΙ ΝΕΟΙ ΚΟΣΜΟΙ

Γιὰ ὁλόκληρο τὸ Πρῶτο Βιβλίο, βλ. τὸν τ. XII τῆς σειρᾶς Peuples et Civilisations: Ph. SAGNAC, *La Fin de l'Ancien Régime et la Révolution americaine*, [3]1952, καὶ τὶς βιβλιογραφίες ποὺ τὸν συνοδεύουν. Ἐπίσης, στὸν τ. XI τῆς ἴδιας σειρᾶς: A. SOBOUL/G. LEMARCHAND/M. FOGEL, *Le Siècle des Lumières*, 1: *L'Essor, 1715–1550*, 1977, 2 τόμοι, καὶ στὸν τ. XIII: G. LEFEBVRE, *Napoléon*, [5]1965. Μπορεῖ ἀκόμη νὰ συμβουλευτεῖ κανεὶς τὶς γενικὲς ἱστορίες, ὅπως εἶναι γιὰ παράδειγμα ἡ *Histoire générale*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῶν E. LAVISSE/A. RAMBAUD, ὁ VII τόμος τῆς ὁποίας ἀσχολεῖται μὲ τὸν 18ο αἰώνα, Paris 1896. Ἐπίσης, τὴν *Cambridge Modern History*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ G. CLARK, τ. VIII: *The American and French Revolutions, 1763–1793*, Cambridge 1965, καὶ τ. IX: *War and Peace in an Age or Upheaval. 1793–1830*, Cambridge 1965· *Weltgeschichte in gemeinverständlicher Darstellung*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ L. M. HARTMANN, τ. VI, Β' Μέρος, Stuttgart/Gotha 1923· *Propyläen Weltgeschichte*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ W. GOETZ, τ. VI: *Das Zeitalter des Absolutismus, 1600–1789*, Berlin 1931· A. J. GRANT/H. TEMPERLEY, *Europe in the Nineteenth and Twentieth Century, 1787–1915*, London 1939· C. BARBAGALLO, *Storia universale*, τ. V, Μέρος Α': *Riforme e rivoluzione, 1699–1799*, Torino 1940, μὲ βιβλιογραφίες· R. R. PALMER, *A History of the Modern World*, New York 1950, μὲ πλούσιες βιβλιογραφίες, κυρίως γιὰ τὰ ἔργα σὲ ἀγγλικὴ γλώσσα· *Histoire générale des civilisations*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ M. CROUZET, τ. V: *Le XVIIIe siècle. Révolution intellectuelle, technique et politique 1715–1815*, τῶν R. MOUSNIER καὶ E. LABROUSSE μὲ τὴ συνεργασία τοῦ M. BOULOISEAU, Paris 1953, ἐπανέκδοση 1985· *Destins du monde*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῶν L. FEBVRE καὶ F. BRAUDEL· *Les Bourgeois conquérants* τοῦ Ch. MORAZÉ, Paris 1957· R. R. PALMER, *The Age of the Democratic Revolution. A Political History of Europe and America, 1760–1800*, τ. I: *The Challenge*, Princeton 1959, τ. II: *The Struggle*, Princeton 1964, νέα ἔκδοση 1967–1969, καὶ σὲ συντομευμένη γαλλικὴ μετάφραση *1789 Les Révolutions de la liberté et de l'égalité*, Paris 1968· E. J. HOBSBAWM, *The Age of Revolution. Europe from 1789 to 1848*, London 1962· J. GODECHOT, *Les Révolutions, 1770–1799*, Paris 1963, σειρὰ Nouvelle Clio, 4η ἔκδοση ἐνημερωμένη, 1986· G. RUDÉ, *Revolutionary Europe, 1783–1815*, London 1964· *The Cambridge Economic History of Europe*, τ. IV: *The Industrial Revolution and after*, τῶν H. J. HABAKUK/M. POSTAN, Cambridge 1965· *Le Monde et son histoire*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ M. MEULEAU, τ. VII: *Les Révolutions européennes et le partage du Monde*, τοῦ L. BERGERON, Paris 1968· N. HAMPSON, *The First European Revolution 1776–1815*, London 1969, γαλλ. μτφρ. *La Période révolutionnaire, 1776–1815*, Paris 1970· *New Cambridge History*, μὲ ἐκδότη τὸν A. GOODWIN, τ. VIII, *The American and French Revolutions, 1763–1793*, Cambridge 1971· L. GOTTSCHALK/D. LACK, *Toward the French Revolution. Europe and America in the Eighteenth Century World*, New York 1973· R. RÉMOND, *Introduction à l'histoire de notre temps*, I: *L'Ancien Régime et la Révolution, 1750–1815*, Paris 1974· I. WOLOCH, *Eighteenth*

Century Europe. Tradition and Progress, 1715–1789, New York/London 1982· *L'Europe à la fin du XVIIIe siècle, vers 1780–1802. Scandinavie, Empire russe et Empire ottoman exclus*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ A. CORVISIER, Paris 1985.

α) Ἡ γνώση τοῦ πλανήτη

Γενικὸ διάγραμμα στὸ F. MARGUET, *Histoire générale de la navigation du XVe au XXe siècle*, Paris 1931· ἐπίσης, οἱ τεχνικὲς πρόοδοι καὶ οἱ ἐξερευνήσεις παρουσιάζονται στὸ A. WOLF, *A History of Science. Technology and Philosophy in the XVIIIth Century*, New York 1939, νέα ἔκδοση London 1952. Σχετικὰ μὲ τὶς ἐξερευνήσεις, ἕνα βιβλιογραφικὸ δοκίμιο γύρω ἀπὸ τὶς ἀνακαλύψεις βρίσκεται στὸ *Bulletin of the international committee of historical science*, τ. VII (1935), ἀρ. 27. Ἡ παρούσα θέση τοῦ ζητήματος δίνεται στὴν *Historia Mundi*, τ. VIII: *Die überseeische Welt und ihre Erschliessung*, Bern/München 1959. Βλ. ἐπίσης, G. ROLOFF, *Geschichte der europäischen Kolonisation seit der Entdeckung Amerikas*, Heilbronn 1913· A. REIN, *Die europäische Ausbreitung über die Erde*, Potsdam 1931· J. N. BAKER, *A History of Geographical Discovery and Exploration*, London 1931· Dr. ORJAN-OLSEN, *La Conquête de la terre*, τ. IV καὶ V, Paris 1935 καὶ 1936· γιὰ ἕνα ξεχωριστὸ παράδειγμα, Et. TAILLEMITE, *Bougain ville et ses compagnons autour du monde, 1765–1769. Journaux de navigation*, Paris 1977, 2 τόμοι. Γιὰ τὶς ἐξερευνήσεις γενικά, M. DEVÈZE, *L'Europe et le monde à la fin du XVIIIe siècle*, Paris 1971, σειρὰ L'Évolution de l'Humanité, τ. 27· γιὰ τὰ θαλάσσια ταξίδια, J. PERREL, *Les Gentilshommes des mers du Sud*, Genève 1979, σειρὰ Les grandes aventures maritimes· J. BROSSE, *Les Tours du monde des explorateurs: les grands voyages maritimes, 1764–1843*, μὲ πρόλογο τοῦ F. BRAUDEL, Paris 1983· γιὰ τὶς ἠπείρους, E. J. GOODMAN, *The Explorers of South-America*, New York/London 1972· R. HALLETT, *The Penetration of Africa. European Enterprise and Exploration, principally in Northern and Western Africa up to 1830*, London 1965· *The Cambridge History of Africa*, ἐπιμ. R. GRAY, τ. IV: *From 1600 to 1790*, Cambridge 1975· Ch. HIBBERT, *Europeans in the Dark Continent, 1769–1889*, London 1982.

β) Μοιράζονται οἱ νέοι κόσμοι

Βλέπε τὰ γενικὰ ἔργα ἀναφορᾶς ποὺ παρατίθενται στὴν ἀρχὴ τῆς παρούσας βιβλιογραφίας, καθὼς καὶ τὶς γενικὲς ἱστορίες τῶν διαφόρων κρατῶν ποὺ ἀκολουθοῦν παρακάτω, στὶς σ. 708 κ.έ., 751 καὶ 753 κ.έ. Ἐπίσης, βλ. *Bibliographie d'histoire coloniale 1900–1930* τῶν MARTINEAU/ROUSSIER ..., γιὰ τὸ Α' Διεθνὲς Συνέδριο Ἀποικιακῆς Ἱστορίας, Paris 1931, 1932, θεμελιῶδες· A. ZIMMERMANN, *Die europäischen Kolonien*, Berlin 1896–1903, 5 τόμοι, τ. I: *Die Kolonialpolitik Portugals und Spaniens*, τ. II καὶ τ. III: *Grossbrittanien*, τ. IV: *Frankreich*, τ. V: *Niederlande*· Ch. DE LANNOY καὶ H. VAN DER LINDEN, *Histoire de l'expansion coloniale des peuples européens*, Bruxelles 1907–1921, 3 τόμοι, τ. I: *Portugal et Espagne*, τ. II: *Pays-Bas et Danemark*, τ. III: Suède· G. ROLOFF, *ὅ.π.* στὴ σελίδα· W. C. ABBOTT, *The Expansion of Europe. A Social and Political History of the Modern World, 1415–1789*, London 1925, 2 τόμοι δεμένοι μαζί, Μέρος Β': *1648–1789*· J.-F. SAINTOYANT, *La Colonisation européenne*, τ. I: *La Formation des empires coloniaux*, Paris 1947· F. MAURO, *L'Expansion européenne, 1600–1870*, Paris 1967, σειρὰ Nouvelle Clio, [2]1967· *Europe and the World in the Age of Expansion*, ἐπιμ. C. SHAFER, Mineapolis, 10

τόμοι, τ. II: *Rival Empires. Trade in the Orient, 1600–1800*, ὑπὸ M. FURBER, 1976, καὶ τ. V: *Empires to Nations: Expansion in America, 1713–1824*, ὑπὸ M. SAVELLE, 1974.

Γιὰ τὴν Πορτογαλία, *Historia de expansão portuguesa no mondo*, Lisboa 1937–1942, 3 τόμοι· F. A. NOVAIS, *Portugal e Brasil na crise do antigo sistema colonial. 1777–1808*, São Paulo 1979.

Γιὰ τὴν Ἰσπανία, βιβλιογραφία στὸν τ. XII τῆς σειρᾶς Peuples et Civilisations, Βιβλίο I, Κεφ. V, § 9 καὶ 10, καὶ στὸ Βιβλίο II, Κεφ. III, § 7· A. BALLESTEROS Y BERETTA, *Historia de España y su influencia en la historia universal*, Barcelona 1919–1941, 9 τόμοι, στὸν τ. V, 1929, Κεφ. IV, σσ. 395-397: *El imperio español*, (πολιτικὴ ἱστορία)· C. PEREYRA, *Historia de la American española*, Madrid 1920–1925, 7 τόμοι· *Historia de America y de los pueblos americanos*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ A. BALLESTEROS Y BERETTA, Barcelona/Buenos Aires, 24 τόμοι μετὰ τὸ 1936· *Historia de America*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ R. LAVENE, Buenos Aires 1940 κ.ἑ., τ. III: *Descubrimiento de America y America colonial hispanica*, ὑπὸ E. GARDIA/R. LAVENE· S. DE MADARIAGA, *Cuadro historico de las Indias. Introducción a Bolívar*, Buenos Aires 1945· M. BALLESTEROS GAILBROIS, *Historia de America*, Madrid 1946· D. RAMOS PÉREZ, *Historia de la colonización española en America*, Madrid 1947· C. H. HARING, *The Spanish Empire in America*, New York 1947· S. DE MADARIAGA, *L'Essor de l'Empire espagnol d'Amérique*, γαλλ. μτφρ. Paris 1950· καὶ *Le Déclin de l'Empire espagnol d'Amérique*, γαλλ. μτφρ. Paris 1951, ἐνδιαφέροντα ἀλλὰ μερικὲς φορὲς συζητήσιμα· J. VICENS VIVES, *Historia economica y social de España y America*, Barcelona 1957 κ.ἑ.· P. CHAUNU, *L'Amérique et les Amériques*, Paris 1964.

Γιὰ τὴν Ὀλλανδία, H. T. COLENBRANDER, *Koloniale Geschiedenis*, Hagen 1925–1926, 3 τόμοι· E. S. DE KLERK, *History of the Netherlands East Indies*, New York 1938· *Geschiedenis von Nederlandsch Indies*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ F. W. STAPEL, Amsterdam 1938–1940, ἐκδόθηκαν οἱ 5 ἀπὸ τοὺς 6 τόμους, θεμελιώδες· B. H. M. VLEKKE, *The Story of the Dutch East Indies*, Cambridge, Mass. 1946. Γιὰ μιὰ γενικὴ ἀναφορὰ στὴν ἱστορία τῶν Κάτω Χωρῶν, βλ. P. BLOK, *Geschiedenis van het nederlandische volk*, Groningen 1892–1908, 8 τόμοι· 3η ἔκδοση ἐπαυξημένη, Leyden 1923–1926, 4 τόμοι, γερμανικὴ μτφρ.: *Geschichte der Niederlande*, Gotha 1901–1918, 6 τόμοι, ἀγγλικὴ μτφρ.: *History of the People of the Netherlands*, New York 1898–1912, 5 τόμοι.

Γιὰ τὴν Ἀγγλία, βλ. τὶς βιβλιογραφίες ποὺ βρίσκονται στὸν τ. XII τῆς σειρᾶς Peuples et Civilisations, Βιβλίο I, Κεφ. II, § 1 καὶ Κεφ. III· *The Cambridge History of the British Empire*, τ. I: *The Old Empire from the Beginning to 1783*, Cambridge, 1929· τ. II *The Growth of the New Empire, 1783–1870*, 1940· τ. IV: *British India*, 1928· τ. VI: *Canada and Newfoundland* 1930· τ. VII, Α' Μέρος: *Australia* καὶ Β' Μέρος: *New-Zealand*, 1933· L. H. GIPSON, *The British Empire before the American Revolution*, New York 1936–1949, 7 τόμοι, τὸν τ. VII: *The Great War for the Empire. The Victorious Years, 1758–1760*· V. MARLOW *The Founding of the Second British Empire. 1762–1793*, τ. I: *Discovery and Revolution*, London 1952.

Γιὰ τὴν ἀγγλοσαξονικὴ Βόρειο Ἀμερική, βλ. *The Cambridge Modern History*, τ. VIII, 1965· D. PASQUET, *Histoire politique et sociale du peuple américain*, τ. I, Paris 1924, εἶναι ἡ πιὸ λεπτομερειακὴ ποὺ ὑπάρχει στὰ γαλλικά· G. S. GRAHAM, *Empire of the North Atlantic. The Maritime Struggle for North America*, Toronto/London, ^{2}1958· A. G. BRAD-

LEY, *Canada, 1754–1911*, Cambridge Mass. 1931· G. M. CRAIG, *Upper Canada. The Formative Years, 1784–1841*, London 1963.

Γιὰ τὴν Ἀσία, E. INGRAM, *Committment to Empire. Prophecies of the Great Game in Asia, 1717–1800*, Oxford 1981.

Γιὰ τὴν Ἰνδία, ὁ τόμος IV τῆς *The Cambridge History of the British Empire*, ὅ.π., ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ παράλληλα καὶ τὸν τόμο V τῆς *Cambridge History of British India, 1497–1858*, Cambridge 1929· *The Cambridge Short History of India*, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ μιὰ εὔχρηστη σύνοψη τοῦ προηγούμενου ἔργου· W. SMITH, *The Oxford History of India*, Oxford 1919, ²1923, ἐξαιρετικὰ ἀγγλόφιλο· ἡ ἱστορία γραμμένη ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνία τῶν τέως ἀποικιοκρατουμένων δίνεται ἀπὸ τὸν K. M. PANNIKAR, *Asia and Western Dominance. A Survey of the Vasco de Gama Epoch of Asia History, 1498–1945*, London 1954, καὶ σὲ γαλλικὴ μετάφραση μὲ τίτλο *L'Asie et la domination occidentale du XVe siècle à nos jours*, Paris 1956· τοῦ ἰδίου, *Histoire de l'Inde*, Paris 1958· Abdul MAJID KHAN, *The Transition in Bengale, 1756–1775*, Cambridge 1969· JAVARDAR KURNAR, *Company India, a Comprehensive History of India*, Patna 1980· γιὰ τοὺς πολέμους, Sir J. W. FORTESCUE, *History of the British Army*, London 1899–1938, 12 τόμοι, ὁ τόμος III: *1763–1793*, 1903· E. INGRAM, *In Defence of British India: Great-Britain in the Middle-East, 1775–1842*, London 1984.

Γιὰ τὴ Νοτιοανατολικὴ Ἀσία, R. G. TREGONNING, *The British in Malaya, the First Forty Years, 1786–1826*, Tucson 1969.

Γιὰ τὴ Γαλλία, *Histoire des colonies Françaises et de la France dans le monde*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῶν G. HANOTAUX/A. MARTINEAU, Paris 1929–1933, 6 τόμοι, τόμος I: *Amérique*, τόμος V: *Inde*· J. SAINTOYANT, *La Colonisation française sous l'Ancien Régime, du XVe siècle à 1789*, Paris 1929, 2 τόμοι, τόμος II: *De 1715 à 1789*· H. BRUNSCHWIG, *La Colonisation française. Du Pacte colonial à l'Union française*, Paris 1949, γιὰ μιὰ γενικὴ παρουσίαση· G.-L. JARAY, *L'Empire français d'Amérique, 1534–1803*, Paris 1938· J. TRAMMOND, *Manuel d'histoire maritime de la France des origines à 1815*, Paris 1916, τελευταία ἔκδοση 1942.

Γιὰ τὴ Γερμανία, P. E. SCHRAMM, *Deutschland und Übersee*, Berlin 1950· H. BRUNSCHWIG, *L'Expansion allemande outre-mer du XVe siècle à nos jours*, Paris 1957.

γ) Οἱ ἀποικιακὲς αὐτοκρατορίες

Σχετικὴ εἶναι ἡ βιβλιογραφία τῶν προηγούμενων σελίδων γιὰ τὸ μοίρασμα τῶν νέων κόσμων.

Γιὰ τὴ Λατινικὴ Ἀμερική, παραμένουν πολύτιμες οἱ δημοσιεύσεις τοῦ Alexandre DE HUMBOLDT, *Voyage aux régions equinoxiales du Nouveau Continent de 1789 à 1806*, Paris 1814–1817, 4 τόμοι, καὶ *Essai politique sur la nouvelle Espagne*, Paris 1811, 2 τόμοι καὶ ἄτλας. Ὁ τόμος XIII τῆς *Historia de America* ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ A. BALLESTEROS Y BERETTA, τὴν ὁποία ἀναφέραμε προηγουμένως, εἶναι ἀφιερωμένος στοὺς *Los Virreinatos en el siglo XVIII*, ὑπὸ C. ALCÁZAR MOLINO, Madrid 1945. Προτιμότερος εἶναι ὁ τόμος VI, Κεφ. VI τῆς *Historia de España* τοῦ A. BALLESTEROS Y BERETTA, τὴν ὁποία ἀναφέραμε παραπάνω: *El imperio español*, σσ. 659-770· L. NAVARRO GARCIA, *Hispano-america en el siglo XVIII*, Sevilla 1975· P. PEREIRA DOS REIS, *O colonialismo portugues e a con-*

juração mineira, São Paulo 1964· F. MAURO, *Le Brésil du XVe à la fin du XVIIIe siècle*, Paris 1977. Γιὰ τοὺς θεσμοὺς καὶ τὴν οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ ζωή, P. H. UREÑA, *Historia de la cultura en la America hispanica*, Mexico 1947· J. WHITFIELD DIFFIE, *Latin American civilisation: colonial period*, Harrisburg 1945· A. WHITAKER, *The Huancavelica Mercury Mine. A Contribution to the History of the Bourbon Renaissance in the Spanish Empire*, Cambridge, Mass. 1941· W. HOWE, *The Mining Guild of New Spain and its Tribunal General, 1770–1821*, Cambridge, Mass. 1949· βλ. ἐπίσης τὸ τεῦχος τῆς ἐπιθεώρησης *Annales, E.S.C.* τόμος III (1948), σσ. 385-576, μὲ τίτλο *À travers les Amériques latines*, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ἐπίσης τὸν ἀρ. 4 τῆς σειρᾶς Cahiers des Annales. — Γιὰ τὴν ἀντιβασιλεία τοῦ Λὰ Πλάτα, R. LEVENE, *Investigaciones acerca de la historia economica del Virreinato del Plata*, La Plata 1927–1928, 2 τόμοι· G. ESPEDES DEL CASTILLO, *Lima y Buenos Aires. Recensiones economicas y politicas de la creacion del Virreinato del Plata*, Sevilla 1947· J. LYNCH, *Spanish Colonial Administration 1782–1810. The Intendant System in the Vice-Royalty of the Rio de La Plata*, London 1958. — Γιὰ τὸ Μεξικό, δύο θεμελιώδη ἔργα, μολονότι ἀφοροῦν κυρίως τὸν 16ο αἰώνα: R. RICARD, *La Conquête spirituelle du Mexique. Essai sur l'apostolat et les méthodes missionnaires des ordres mendiants en Nouvelle-Espagne...*, Paris 1933· F. CHEVALIER, *La Naissance du grand domaine au Mexique*, Paris 1952· τοῦ ἰδίου, «Le grand domaine au Mexique du XVIe au début du XIXe siècle», *Première conférence d'histoire économique, Stockholm, 1960*, Paris/La Haye 1960, σσ. 399-408. — Γιὰ τὴ Βενεζουέλα, J. SACRE, *Le Système colonial espagnol dans l'ancien Venezuela*, Paris 1939. — Γιὰ τὸ Περού, R. VARGAS UGARTE, *Historia del Peru Virreinato Siglo XVIII*, Buenos Aires 1954. — Γιὰ τὴ Βραζιλία, CAIO PRETO, *Historia economica do Brasil*, São Paulo 1945, καὶ *Formação do Brasil contemporaneo: Colonia*, São Paulo ^{2}1945· S. BUARQUE DE HOLANDA, *Historia general da civilização brasileira*, τόμος I: *A epoca colonial*, Rio de Janeiro 1960, 2 τόμοι· F. A. NOVAIS, *Portugal e Brasil ...*, ὅ.π.

Γιὰ τὶς ἀγγλικὲς Ἀντίλλες, Sir A. BURNES, *History of the British West Indies*, London 1954· E. ARMYTAGE, *The Free Port System in the British West Indies. A Study in Commercial Policy, 1766–1822*, London ^{2}1955· R. PARES, *War and Trade in the West Indies, 1738-1763*, London 1938· W. J. GARDNER, *History of Jamaica*, London ^{2}1909. Ἂς ὁλοκληρώσουμε αὐτὲς τὶς παραπομπὲς μὲ μιὰ ἀναφορὰ στὸ L. J. RAGATZ, *A Guide for the Study of Carribean History, 1763–1834*, Washington 1932. — Γιὰ τὶς γαλλικὲς Ἀντίλλες, L. VIGNOLS, «Les Antilles françaises sous l'Ancien Régime: aspects economiques et sociaux», *RHES*, τ. XVI (1928), σσ. 720-795· A. W. ROBERTS, *Les Français aux Indes occidentales*, Montréal 1946, μτφρ. ἀπὸ τὰ ἀγγλικά· P. DE VAISSIERE, *Saint-Domingue*, Paris 1909· A. MARTINEAU/L.-Ph. MAY, *Trois siècles d'histoire antillaise: Martinique et Guadeloupe*, Paris 1935· M. SATINEAU, *Histoire économique et sociale de la Guadeloupe sous l'Ancien Régime*, Paris 1928· L.-Ph. MAY, *Histoire économique de la Martinique, 1635–1763*, Paris 1930· C.-A. BANBUCK, *Histoire économique et sociale de la Martinique sous l'Ancien Régime*, Paris 1935· γιὰ τὴν κοινωνία τῶν Ἀντιλλῶν καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὸν Ἅγιο Δομινίκο, τὰ πολυάριθμα ἔργα τοῦ G. DEBIEN, *Les Colons de Saint-Domingue et la Revolution. Essai sur le club Massiac, août 1789–août 1792*, Paris 1953, διατριβή· *Études antillaises au XVIIIe siècle*, Paris 1957, σειρὰ Cahiers des Annales, ἀρ. 11· S. DAVEY, *Histoire de la Martinique depuis la colonisation jusqu'en 1815*, Fort-de-France 1963, 3 τόμοι, νέα ἔκδο-

στη Fort-de-France/Paris 1979· M. DEVÈZE, *Antilles. Guyanes, la mer des Caraïbes de 1492 à 1789*, Paris 1977· *Histoire des Antilles et de la Guyane*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ P. PLUCHON, Toulouse 1982· ἐπίσης, πολλὲς μελέτες καὶ δημοσιεύσεις τεκμηρίων ὑπὸ τὸν γενικὸ τίτλο *Notes d'histoire coloniale*, ἀρ. 200, 1980.

Γιὰ τὴν ἐπέκταση στὴν Ἀσία καὶ γιὰ τὶς Ἑταιρεῖες, P. BONNASSIEUX, *Les Grandes compagnies de commerce. Étude pour servir à l'histoire de la colonisation*, Paris 1892· H. FURBER, *John Company at Work. A Study of European Expansion in India in the Late Eighteenth Century*, Cambridge, Mass. 1948· L. DERMIGNY, *Cargaisons indiennes. Solier & Cie. 1781–1793*, Paris 1959, 2 τόμοι· A. TOUSSAINT, *L'Ocean Indien au XVIIIe siècle*, Paris 1974. — Γιὰ τὴν Ὀλλανδία: J. S. FURNIVAL, *Netherlands India. A Study of Plural Economy*, Cambridge 1939· A. HYMA, *The Dutch in the Far East: A History of the Dutch Commercial and Colonial Empire*, Ann Arbor 1942· J. VAN KLAVEREN, *The Dutch Colonial System in the East Indies*, Rotterdam 1953· E. COORNAERT, «La Compagnie hollandaise des Indes orientales», *Économie appliquée* (Ἰούλιος-Δεκέμβριος 1955), σσ. 469-486· K. GLAMANN, *Dutch Asiatic Trade, 1620–1740*, The Hague 1958, θεμελιῶδες. — Γιὰ τὴν ἀγγλικὴ καὶ τὴ γαλλικὴ Ἑταιρεία: C. NORTHCOTTE PARKINSON, *Trade in Eastern Seas, 1793–1813*, Cambridge, Mass. 1937· C. H. PHILIPS, *The East India, 1784–1834*, Manchester 1940. — Γιὰ τὴν Ἀγγλία: H. Ed. EGERTON, *A Short History of British Colonial Policy*, London 91922, παραμένει ἕνα καλὸ ἐγχειρίδιο· P. J. MARSHALL, *Problems of Empire. Britain and India. 1757–1813*, London/New York 1968· K. N. CHANDHURI, *The Trading World of Asia and the English East Indian Company, 1660–1760*, London/New York/Melbourne 1978. — Γιὰ τὴ Γαλλία: H. WEBER, *La Compagnie française des Indes, 1604–1775*, Paris 1904· GASTON-MARTIN, *Nantes et la Compagnie des Indes, 1664–1789*, Paris 1928· J. TARRADE, *Le Commerce colonial de la France à la fin de l'Ancien Régime. L'Évolution du régime de l'«Exclusif» de 1763 à 1789*, Paris 1972, 2 τόμοι.

Γιὰ τὴ δουλεία, βλ. A. DE HUMBOLD, *ὅ.π.*· A. TOURMAGNE (ψευδώνυμο τοῦ A. VILLARD), *Histoire de l'esclavage ancien et moderne*, Paris 1880· G. SCELLE, *Histoire politique de la traite négrière aux Indes de Castille*, Paris 1906, 2 τόμοι· A. ALCALÁ Y HENKE, *La esclavitud de los negros en la America española*, Madrid 1919· κατὰ προτίμηση, GASTON-MARTIN, *Nantes au XVIIIe siècle. L'ère des négriers, 1714–1774*, Paris 1931, καὶ *Histoire de l'esclavage dans les colonies françaises*, Paris 1948, ἐπανέκδ. Saint-Pierre-de-Salerne 1978· P. D. RINCHON, *La Traite et l'esclavage des Congolais par les Européens. Histoire de 13 millions 250.000 Noirs en Amérique*, Wetteren 1929, καὶ κυρίως *Le Trafic négrier d'après les livres de commerce du Gantois Pierre Ignace Liévin van Alstein*, τ. I: *L'Organisation commerciale de la traite*, Uccle/Paris 1938· τοῦ ἰδίου, *Les Armements négriers au XVIIIe siècle, d'après la correspondance et la comptabilité des armateurs et des capitaines nantais*, Bruxelles 1956· J. MEYER, «Le commerce négrier nantais, 1774–1792», *Annales, E.S.C.* (1960), σσ. 120-129, καὶ *L'Armement nantais dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle*, Paris 1969, μὲ σημαντικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸ δουλεμπόριο τῶν μαύρων, σ. 13· J. VIDALENC, «La traite des nègres en France au début de la Révolution, 1789–1793», *AHRF* (1957), σ. 56· J.-CL. BÉNARD, «L'armement honfleurais et le commerce des esclaves à la fin du XVIIIe siècle», *Annales de Normandie* (Ὀκτ.-Δεκ. 1960)· G. DEBIEN, *Les Esclaves aux Antilles françaises. XVIIe–XVIIIe siècles*, Basse-Terre/Fort-de-France

1974· J.-M. FILLIOD, *La Traite des esclaves vers les Mascareignes au XVIIIe siècle*, Paris 1974· A. ROGER, *The Atlantic Slave Trade and British Abolition, 1760–1810*, London 1975· K. M. DE QUEIRÓS MATTOSO, *Être esclave au Brésil. XVIe–XIXe siècles*, Paris 1979· P. PLUCHON, *La Route des esclaves: négriers et bois d'ébène au XVIIIe siècle*, Paris 1980· μεταξὺ τῶν ξένων ἔργων: R. T. ANSLEY, *The Atlantic Slave Trade and British Abolition, 1760–1810*, London 1975· H. S. KLEIN, *The Middle Passage. Comparative Studies in the Atlantic Slave Trade*, Princeton 1978· R. L. STEIN, *The French Slave Trade in the Eighteenth Century*, Madison 1979· J. A. RAWLEY, *The Transatlantic Slave: A History*, London/New York/Toronto 1981· H. LOTH, *Sklaverei die geschichte des sklavenhandels zwischen Afrika und Amerika*, Wüppertal 1981. Βλ. ἐπίσης: «The uncommon market. Essays in the Economic History of the Atlantic Slave Trade», Πρακτικὰ τοῦ *Symposium in the Economic History of the Atlantic Slave Trade*, Cobby College, 20-22 Αὐγούστου 1975, New York/San Francisco/London 1979.

Γιὰ τὶς ἱεραποστολές, E. DESCAMPS, *Histoire générale et comparée des missions*, Paris/Bruxelles 1932· J. SCHMIDLIN, *Katholische Missionsgeschichte*, Steyl 1924, μὲ παράρτημα γιὰ τὶς προτεσταντικὲς ἱεραποστολές· Mgr S. DELACROIX, *Histoire universelle des missions catholiques*, Paris 1956–1958, 3 τόμοι, τόμος II: *Les Missions modernes XVIIe– XVIIIe siècles*. — Γιὰ τὴν Ἀγγλία: H. LOVETT, *The History of the London missionary Society*, London 1899, 2 τόμοι· E. STOCK, *The History of the Church Missionary Society*, London 1899, 3 τόμοι. — Γιὰ τὴ Γαλλία: G. DE VAUMAS, *L'Éveil missionnaire de la France d'Henri IV à la fondation des missions étrangères*, Lyon 1942, διατριβή· B. DE VAULX, *Histoire des missions catholiques françaises*, Paris 1951.

δ) Ἡ Ἀμερικανικὴ Ἐπανάσταση: οἱ αὐτοκρατορίες κινδυνεύουν

Βλέπε τὰ γενικὰ ἔργα ἀναφορᾶς ποὺ παρατίθενται στὴν ἀρχὴ τῆς βιβλιογραφίας, καθὼς καὶ τὰ παρακάτω, Κεφ. Ε'. R. COUPLARD, *The American Revolution and the British Empire*, London 1930· B. MOSES, *Spain's Declining Power in South America, 1730–1806*, New York 1919, καὶ τοῦ ἰδίου, *South America on the Eve of Emancipation*, New York 1908· Monelisa LINA PÉREZ, *Las etapas ideologicas del siglo XVIII en Mexico a traves los papeles de la Inquisición*, Mexico 1945· F. A. NOVAIS, *Portugal e Brasil na crise do antigo sistema colonial, 1777–1808*, São Paulo 1979.

ε) Οἱ ξένες ἀνθρωπότητες

Γιὰ τὸ Ἰσλάμ, τὸ οὐσιῶδες ἔργο ἀναφορᾶς εἶναι ἡ *Encyclopédie de l'Islam* ποὺ δημοσιεύτηκε στὰ γαλλικά, ἀγγλικὰ καὶ γερμανικά, Leyden/Paris 1913–1942, 1η ἐκδ., 4 τόμοι καὶ συμπλήρωμα, ἡ ὁποία ἀντικαθίσταται βαθμιαῖα ἀπὸ τὴ 2η ἐκδ. 1954 κ.ἑ. ποὺ δὲν ὁλοκληρώθηκε ἀκόμη. Ὑπάρχει καὶ ἡ συντομευμένη ἔκδοση, μὲ τίτλο *Shorter Encyclopedia of Islam*, Leyden 1953. Μιὰ γενικὴ βιβλιογραφία, προσανατολισμένη κυρίως στὰ ἱστορικὰ προβλήματα, μὲ ἀπογραφὴ τῶν ἐρωτημάτων, στὸ J. SAUVAGET, *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman*, ἔκδοση ἀναθεωρημένη καὶ συμπληρωμένη ἀπὸ τὸν CL. CAHEN, Paris 1961. Καλὴ ἡ δογματικὴ καὶ ἱστορικὴ μύηση τοῦ H. MASSÉ, *L'Islam*, Paris 1940· H. A. R. GIBBS/H. BOWEN, *Islamic Society and the West*, Oxford 1950· λιτότερο τὸ D. SOURDEL, *L'Islam*, Paris 1949, τελευταία ἐκδ. 1968. Σημαντικότερα τα A

MIQUEL, *L'Islam et sa civilisation*, Paris 1968, σειρά Destins du monde· D. SOURDEL/J. SOURDEL, *La Civilisation de l'Islam classique*, Paris 1968, σειρά Les Grandes Civilisations.

Γιά τήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία, βλ. τόν τόμο XI τῆς σειρᾶς Peuples et Civilisations, Βιβλίο III, Κεφ. V. Μεταξύ τῆς παλαιότερης βιβλιογραφίας, βλ. N. JORGA, *Geschichte des osmanischen Reiches*, Gotha 1908–1913, τούς τόμους IV καί V· J. SHAW, *Between Old and New. The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789–1807*, Cambridge, Mass. 1971· A. D. ALDERSON, *The Structure of Ottoman Dynasty*, Oxford 1956· B. LEWIS, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford 1961. — Γιά τό Ἰράν, Emineh PAKRAVAN, *Agha Mohammed Ghadjar, essai biographique, 1779–1797*, Paris 1963, μτφρ. ἔργου πού δημοσιεύτηκε τό 1953 στήν Τεχεράνη· *The Cambridge History of Iran*, ἐπιμ. H. BAILEY/B. GRAY, Cambridge/London 1968· HAMID ALGAR, *Religion and State in Iran, 1789–1806. The Role of the Ulama in the Quadjar Period*, Berkeley/Los Angeles 1969. — Γιά τήν Αἴγυπτο, H. DEHÉRAIN, *L'Égypte turque*, Paris 1931, τ. V τῆς *Histoire de la nation égyptienne*, ὑπό τή διεύθυνση τοῦ G. HANOTAUX· S. J. SHAW, *The Financial and Administrative Organisation of Egypt, 1517–1798*, Princeton 1962· A. RAYMOND, *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, Damas 1973–1974, 2 τόμοι. — Γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν ἐθνικῶν ἀντιστάσεων στά Βαλκάνια, μεταξύ τῶν παλαιῶν γενικῶν ἔργων, N. JORGA, *Geschichte des romanischen Volkes*, Gotha 1905· G. JIREČEK, *Geschichte der Serben*, Gotha 1918· M. B. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Ἡ Πελοπόννησος ὑπό τήν δευτέραν τουρκικήν κατοχήν, 1715–1821*, Ἀθήνα 1939· γιά μιά πρόσφατη βιβλιογραφία, Peuples et Civilisations, τ. XI, Βιβλίο III, Κεφ. V, § 2 καί 3.

Γιά τήν Ἄπω Ἀνατολή, R. GROUSSET, *Histoire de l'Extrême-Orient*, Paris 1929, 2 τόμοι· F. GRENARD, *Grandeur et décadence de l'Asie*, Paris 1939· K. S. LATOURETTE, *A Short History of the Far East*, New York 1946· P. E. ECKEL, *Far East since 1500*, New York 1947· D. G. E. HALL, *History of South East Asia*, London 1955· R. MURPHY, *The Outsiders: the Western experience in India and China*, Ann Arbor 1977. — Γιά τήν Κίνα, H. CORDIER, *Histoire générale de la Chine et de ses rapports avec l'étranger*, τόμος III, Paris 1920· R. GROUSSET, *Histoire de la Chine*, Paris 1942, νέα ἔκδοση ἀναθεωρημένη κι ἐπαυξημένη 1976· H. MASPERO, *Les Institutions de la Chine*, Paris 1953· *The Cambridge History of China*, London/New York/Melbourne 1978· L. DERMIGNY, *La Chine et l'Occident. Le Commerce à Canton au XVIIIe siècle, 1719–1833*, Paris 1964, 3 τόμοι κι ἕνας τόμος πινάκων, θεμελιῶδες γιά ὁλόκληρη τήν Ἄπω Ἀνατολή· «Les rapports entre la Chine et l'Europe au temps des Lumières», *Actes du IIe Colloque international de sinologie, Centre interdisciplinaire de Chantilly*, 16-18 Σεπτεμβρίου 1977, Παρίσι 1980. Γιά τή Νοτιοανατολική Ἀσία, Ch. MAYBON, *Histoire moderne du pays d'Annam*, Paris 1919· J. CHESNEAUX, *Contribution à l'histoire de la nation vietnamienne*, Paris 1955. — Γιά τήν Ἰαπωνία, J. MURDOCH/J. YAMAGATA, *History of Japan*, Kobe/Yokohama 1903–1925, 3 τόμοι, ὁ τ. III: *The Tokugawa Epoch, 1656–1858*, κυκλοφόρησε στό Λονδίνο, 1925–1928, 2 τόμοι· E. O. REISCHAUER, *Japan. Past and Present*, New York 1946, [2]1963, γαλλ. μτφρ. *Histoire du Japon et des Japonais*, I: *Des Origines à 1945*, Paris 1973· D. καί V. ELISSEEFF, *La Civilisation japonaise*, Paris 1974, σειρά Les Grandes Civilisations. Πιό πρόσφατα, SUSAN B. HANLEY/K. YAMAMURA, *Economic and Demographic Change in Preindustrial Japan, 1600–1868*, Princeton 1977.

Γιὰ τὴ μαύρη Ἀφρική, H. LABOURET, *Histoire des noirs d'Afrique*, Paris 1946, σειρὰ Que sais-je?· Y. ARVOY, *Histoire de l'empire du Bornou*, Dakar 1949· R. CORNEVIN, *Histoire des peuples de l'Afrique noire*, Paris 1960· E. SIK, *Histoire de l'Afrique noire*, τόμος I, Budapest 1961, στὰ γαλλικά· J. SURET-CANALE, *Afrique noire occidentale et centrale*, Paris [2]1961· *The Cambridge History of Africa*, τ. IV: *From 1600 to 1790*.

Β' Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

ΓΕΝΙΚΑ ΕΡΓΑ: Βλέπε τὸν νέο τόμο XI τῆς σειρᾶς Peuples et Civilisations, Βιβλίο I, Κεφ I, σσ. 13-14· J. KULISHER, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte der Mittelalter und Neuzeit*, München/Berlin 1928, 2 τόμοι, τὸν τ. II (βιβλιογραφία)· G. LUZZATO, *Storia economica dell'età moderna e contemporanea*, Α' Μέρος: *L'età moderna*, Padova 1932· H. HEATON, *Economic History of Europe*, New York 1936, [2]1938, γαλλ. μτφρ. 1950· W. BOWDEN/M. KARPOVICH/A. USHER, *An Economic History of Europe since 1750*, New York 1937· SH. B. CLOUGH/C. W. COLE, *Economic History of Europe*, London 1941, [2]1946· Norman S. B. GRAS, *History of Agriculture in Europe and America*, New York 1925· H. SÉE, *Esquisse d'une histoire du régime agraire en Europe aux XVIIIe et XIXe siècles*, Paris 1921· B. H. SLICHER VAN BATH, *The Agrarian History of Western Europe, 500–1850*, London 1963· H. J. HABAKUK/M. POSTAN, *The Industrial Revolution and after*, Cambridge 1965, τόμος IV τῆς *The Cambridge Economic History of Europe*· *Histoire économique et sociale du monde*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ P. LÉON, τ. III: *Inerties et révolutions, 1730–1840*, διευθυντὴς τόμου L. BERGERON, Paris 1977. Ὅσον ἀφορᾶ τὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ τῶν διαφόρων κυβερνήσεων, βλ. συμπληρωματικὰ τὶς γενικὲς ἱστορίες τῶν κρατῶν.

ΑΛΛΑ ΕΡΓΑ: Γιὰ τὸν μερκαντιλισμό, E. F. HECKSHER, *Merkantilismen*, Stockholm 1931, 2 τόμοι· γερμ. μτφρ. *Merkantilismus*, Jena 1932, 2 τόμοι· ἀγγλ. μτφρ. *Mercantilism*, London 1935, 2 τόμοι· J. MORINI COMBY, *Mercantilisme et protectionisme. Essai sur les politiques interventionnistes en politique commerciale du XVe au XIXe siècle*, Paris 1938· J. KULISHER, «Les traités de commerce et la clause de la nation la plus favorisée du XVIe au XVIIIe siècle», *RHM* (1931), σσ. 1-29· βλ. ἐπίσης τὰ ἔργα τὰ σχετικὰ μὲ τοὺς οἰκονομολόγους στὴ σ. 738· ἡ τρέχουσα κατάσταση τῆς ἔρευνας, στὸ J. F. REES, «Mercantilism», *History* XXIV (1939), σσ. 129-135· P. DEYON, *Le Mercantilisme*, Paris 1969· F. BLAICH, *Die Epoche des Merkantilismus*, Wiesbaden 1973.

Γιὰ τὶς καταβολὲς τοῦ καπιταλισμοῦ, W. SOMBART, *Der moderne Kapitalismus*, München 1913, 2 τόμοι, [6]1924, 2 τόμοι σὲ 4 μέρη· τ. III στὸ Β' Μέρος, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὸν *Hochkapitalismus*, γαλλ. μτφρ., Paris 1932, μὲ κριτικὴ εἰσαγωγὴ τοῦ A. SAYOUS περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ζόμπαρτ· H. SÉE, *Les Origines du capitalisme moderne*, Paris 1926, βιβλιογραφία, νέα ἔκδοση Paris/Genève 1981· τοῦ ἰδίου, «Le grand commerce maritime et le système colonial dans leurs relations avec l'évolution du capitalisme du XVIe au XIXe siècle», *Revue de Synthèse* XXXIX (1925), σσ. 15-35· *The Transition from Feudalism to Capitalism. A symposium by P. M. Sweezy, M. Dobb, H. K. Takahashi, R. Hilton, C. Hill*, London 1954, νέα ἔκδοση 1956, γαλλ. μτφρ. ἐπαυξημένη: *Du féodalisme au capitalisme pro-*

blèmes de la transition, Paris 1977, 2 τόμοι· R. DE ROOVER, «La formation et l'expansion de la comptabilité à parties doubles», *AHES* (1937), σσ. 171-193 καὶ 270-304· σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία τοῦ καταπιστευματικοῦ χρήματος, τὴ σύνοψη τοῦ M. BLOCH, *Esquisse d'une histoire monétaire de l'Europe*, Paris 1954, ἀρ. 9 τῆς σειρᾶς Cahiers des Annales· P. VILAR, *L'Or dans le monde du XVIe siècle à nos jours*, Paris· βλ. τὸν νέο τόμο XI τῆς σειρᾶς Peuples et Civilisations, Βιβλίο I, Κεφ. II, § 3: «Le Développement de la masse monétaire et du credit»· ἐπιπλέον, ἂς προσθέσουμε τά: F. REBUFFAT/M. COURDURIE, *Marseille et le négoce monétaire international, 1781–1790*, Marseille 1966· καὶ G. FELLONI, *Il mercato monetario in Piemonte nel secolo XVIII*, Milano 1968.

Σχετικὰ μὲ τὴ διακύμανση τῶν τιμῶν, βλ. τὸν νέο τόμο XI τῆς σειρᾶς Peuples et Civilisations, Βιβλίο I, Κεφ. VI· R. ROMANO, *I prezzi in Europa del XIII secolo a oggi*, Torino 1967, συλλογὴ μελετῶν. — Στὴν Ἀγγλία, J. E. THOROLD ROGERS, *Six Centuries of Work and Wages. The History of English Labour*, London 1884, 2 τόμοι, νέα ἔκδ. 1949, γαλλ. μτφρ.: *Travail et salaires en Angleterre depuis le XIIIe siècle*, Paris 1897· V. J. SILBERLING, «British prices and business cycles, 1779–1830», *Review of Economic Statistics*, V (1923), σσ. 223-261· Lord W. BEVERIDGE, *Prices and Wages in England from the 12th to the 19th Century*, τ. I: *Price Table, Mercantile Era*, London 1939· τοῦ ἰδίου, «The trade cycle in Britain before 1750», *Oxford Economic Papers* 3, σσ. 74-109 καὶ 4, σσ. 63-76· τοῦ ἰδίου, *Full Employment in a Free Society*, London 1944, γαλλ. μτφρ. Paris 1945· παράρτημα Α' «Le cycle économique international»· γραφικὲς παραστάσεις, ἰδιαίτερα ἀρ. 4: «Nouvel indice de l'activité industrielle en Grande-Bretagne», 1785–1913, σύμφωνα μὲ τὰ *Oxford Economic Papers*, ὅ.π.· B. R. MITCHELL/Phyllis DEANE, *Abstract of British historical statistics*, Cambridge 1962· βλ. ἐπίσης τὰ ἔργα τῶν GAYER, IMLAH καὶ SCHLOTE ποὺ ἀναφέρθηκαν προηγουμένως. — Στὴ Γαλλία: F. SIMIAND, *Recherches anciennes et nouvelles sur le mouvement général des prix du XVIe au XIXe siècle*, Paris 1931, 1 τόμος πολυγραφημένος· C.-E. LABROUSSE, *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle*, Paris 1932, 2 τόμοι· πρβλ. G. LEFEBVRE, «Le mouvement des prix et les origines de la Révolution française», *Recherches et documents sur l'histoire des prix en France de 1500 à 1800*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ H. HAUSER, Paris 1936· C.-E. LABROUSSE, «Le mouvement des prix au XVIIIe siècle: les sources et leur emploi», *Bulletin de la Société d'Histoire moderne*, 17, 8η σειρὰ (Μάρτιος 1939)· τοῦ ἰδίου, «Le froment dans les régions françaises, 1782–1790», *Annales d'Histoire Sociale* (1939), σσ. 382-400· *Assemblée générale de la Commission centrale et des Comités départementaux d'histoire économique de la Révolution*, τόμος II, μέρος IV: *Les Mouvements des prix*, Paris 1941· G. IMBERT, *Des Mouvements de longue durée Condratieff*, Aix-en-Provence 1959· γιὰ τὴ διακύμανση τῶν ἀγροτικῶν τιμῶν, βλ. *Le Prix du froment au temps de la monnaie stable, 1726–1913*, μὲ ἐπανέκδοση τῶν μεγάλων στατιστικῶν πινάκων, εἰσαγωγὴ καὶ σημειώσεις τῶν E. LABROUSSE, R. ROMANO καὶ F. G. DREYFUS, Paris 1970· βλ. ἐπίσης τέσσερα περιφερειακὰ παραδείγματα: P. DE SAINT-JACOB, *Les Paysans de la Bourgogne du Nord au dernier siècle de l'Ancien Régime*, Paris 1960, τόμος XXI τῶν Publications Université de Dijon· R. BAEHREL, *Une Croissance: la Basse-Provence rurale, fin du XVIe siècle – 1789*, Paris 1961· Georges καὶ Geneviève FRÊCHE, *Les Prix des grains, des vins et des legumes à Toulouse, 1486–1868*, Paris 1967· J. DUPAQUIER/M. LACHIVER/J. MEUVRET, *Mercuriales du pays de France et du*

Vexin francais, 1640–1792, Paris 1968. — Στὴν Ἰταλία: R. ROMANO, *Prezzi, salari e servizi a Napoli nel secolo XVIII, 1734–1806*, Milano 1965, κι ἐπίσης στὸ *Napoli dal Viceregno al Regno. Storia economica*, Torino 1976. — Στὴν Ὀλλανδία, N. W. POSTHUMUS, *Inquiry into the History of Prices in Holland*, τ. I: *Wholesale Prices of the Exchange of Amsterdam, 1585–1914: Rates of Exchange of Amsterdam, 1609–1914*, Leyden 1946. — Στὸ Βέλγιο, H. VAN HOUTTE, *Documents pour servir à l'histoire des prix de 1331 à 1794*, Bruxelles 1902· J. RUWET, «Prix, production et bénéfices agricoles. Le pays de Liège au XVIIIe siècle», *Cahiers d'Histoire des prix* (1957), σσ. 69-108· C. VERLINDEN, *Documents pour l'histoire des prix et des salaires en Flandre et en Brabant, XVe–XVIIIe siècle*, Bruges 1959 καὶ 1965, 3 τόμοι. — Στὴ Γερμανία: J. ELSAS, *Umriss der Geschichte der Preise und Löhne in Deutschland vom ausgehenden Mittelalter bis zum Beginn des neunzehnten Jahrhunderts*, Leyden 1936–1940, 2 τόμοι· A. PRIBRAM, *Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich*, Wien 1938· πρβλ. M. BLOCH, «L'histoire des prix. Quelques remarques critiques», *Annales d'Histoire Sociale* (1939), σσ. 141-151· E. WASCHINSKI, *Währung, Preisentwicklung und Kraufkraft des Geldes in Schleswig-Holstein von 1226 bis 1864*, Neumünster 1952· πρβλ. P. JEANNIN, «Monnaies et prix en Schleswig-Holstein», *Annales, E. S. C.* (1955), σσ. 99-102· F. G. DREYFUS, «Remarques sur le mouvement des prix et la conjoncture en Allemagne de la seconde moitié du XVIIe siècle à la fin du XVIIIe», *Première conférence internationale d'histoire économique*, ὅ.π., σ. 658· βλ. τοῦ ἰδίου, *La Société urbaine en Rhénanie et particulièrement à Mayence dans la seconde moitié du XVIIIe siècle*. — Στὴν Ἱσπανία: E. J. HAMILTON, *War and Prices in Spain, 1651–1800*, Cambridge, Mass. 1947· πρβλ. P. VILAR, «Histoire des prix, histoire générale», *Annales, E. S. C.* (1949), σσ. 29-45. — Στὴν Καταλανία: P. VILAR, *La Catalogne dans l'Espagne moderne. Recherches sur les fondements économiques des structures nationales*, Paris 1962, 3 τόμοι. — Στὴν Πορτογαλία: V. MAGALHAES GODINHO, *Prix et monnaies au Portugal, 1750–1850*, Paris 1955· D. SILBERT, «Contribution à l'étude du mouvement du prix des céréales à Lisbonne, du milieu du XVIIIe au milieu du XIXe siècle», *Revista de Economia*, VI, σ. 65-80.

Γιὰ τὶς τράπεζες καὶ τὶς πιστώσεις: H. HAUSER, «Réflexions sur l'histoire des banques à l'époque moderne», *AHES* (1929), σσ. 335-351· R. BIGO, *Les Bases historiques de la finance moderne*, Paris 1933· G. VAN DILLEN, *History of the Principal Public Banks*, The Hague 1934, βιβλιογραφία· τοῦ ἰδίου, «Amsterdam, marché mondial des métaux précieux au XVIIe et au XVIIIe siècle», *RH* CLII (1926), σσ. 194-201· R. DE ROOVER, *L'Évolution de la lettre de change, XIVe–XVIIIe siècle*, Paris 1953· R. CAMERON, *Banking in the Early Stages of Industrialization. A Study in Comparative Economic History*, New York/London/Toronto 1967· CH. CARRIÈRE κ.ἄ., *Banque et capitalisme commercial: la lettre de change au XVIIIe siècle*, Marseille 1976· G. VAN DILLEN, «La banque d'Amsterdam», *RHM* (1928), σσ. 161-187· τοῦ ἰδίου, «Die Girobanken von Genna, Venetie aan Hamburg», *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1927), σσ. 32-58· Sir J. CLAPHAM, *The Bank of England*, Cambridge 1944, 2 τόμοι, τ. I: *1694–1797*· M. G. BUIST, *At spes non fracta: Hope and Co. 1770–1815. Merchants, Bankers and Diplomats at Work*, The Hague 1974· M. VIGNE, *La Banque à Lyon du XVe au XVIIIe siècle*, Lyon 1903· H. LÉVY-BRUHL, *Histoire de la lettre de change en France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris 1938· J. BOUCHARY, *Le Marché des changes à Paris à la fin du XVIIIe siècle, 1778–1800*, Paris 1937· A. SAYOUS, «La banque à Genève

pendant le XVIIIe siècle», *Annales d'Histoire Sociale* (1939), σσ. 133-140· H. LUTHY, *La Banque protestante en France de la révocation de l'édit de Nantes à la Révolution*, τ. II: *De la banque aux finances, 1730–1794*, Paris 1961, νέα ἔκδ. 1970· R. FILANGIERI, *I banchi di Napoli delle origine alla constituzione del Banco delle Due Sicilie, 1538–1806*, Napoli 1940· A. PLACANICA, *Moneta, prestiti, usure nel Mezzogiorno moderno*, Napoli 1965· B. CAIZZI, *Industria, commercio e banco in Lombardia nel XVIII secolo*, Milano 1968· γιὰ τὴν Τράπεζα τοῦ 'Αγίου Καρόλου στὴ Μαδρίτη, βλ. G. DESDEVISES DU DÉZERT, *L'Espagne d'Ancien Régime*, Paris 1899–1904, 3 τόμοι, ²1928, καὶ τὶς ἀναφορὲς τοῦ J. BOUCHARY, *Les Manieurs d'argent*, βλ. σ. 728.

Σχετικὰ μὲ τὴν τεχνολογία, A. P. USHER, *History of Mechanical Inventions*, New York 1929· A. WOLF, *A History of Science, Technology and Philosophy in the Eighteenth Century*, New York 1939· F. RUSSO, *Histoire des sciences et des techniques. Bibliographie*, Paris 1954· R. MOUSNIER, *Progrès scientifique et technique au XVIIIe siècle*, Paris 1958· A. E. MUSSON/E. H. ROBINSON, *Science and Technology in the Industrial Revolution*, Manchester 1969· T. K. DERRY/T. I. WILLIAMS, *A Short History of Technology*, Oxford 1960· *Technology in Western Civilization*, M. KRANZBERG/C. W. PURSELL Jr. (ἐπιμ.), New York/London/Toronto 1967, 2 τόμοι, τ. I: *The Emergence of Modern Industrial Society. Earliest Times to 1900*· *Histoire générale des techniques*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ M. DAUMAS, τ. II: *Les Premières étapes du machinisme* Paris 1965, τ. III: *L'Expansion du machinisme, 1725–40 à 1850–61*, Paris 1968· D. S. LANDES, *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Revolution in Western Europe from 1750 to the Present*, London 1969, γαλλ. μτφρ.: *L'Europe technicienne: Révolution technique et libre essor industriel en Europe occidentale de 1750 à nos jours*, Paris 1975· τὸ Ch. BALLOT, *L'Introduction du machinisme dans l'industrie francaise*, Paris 1923, παραμένει θεμελιῶδες· S. T. MAC CLOY, *French Inventions in the Eighteenth Century*, University of Kentucky Press 1952· F. BRUNOT, *Histoire de la langue française des origines à 1900*, τ. II: *Le XVIIIe siècle*, Μέρος Α΄: «Le mouvement des idées et les vocabulaires techniques», Paris 1930, 2 τόμοι, τ. I: *Philosophie, économie politique, agriculture, commerce, industrie, politique, finances*, καὶ τ. II: *La Langue des sciences. La langue des arts et des techniques*.

Σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, P. LÉON, «L'industrialisation comme facteur de la croissance économique depuis 1700», *Première conférence internationale d'histoire économique. Stockholm, 1960*, Paris/La Haye 1960, σσ. 163-204· γιὰ διάφορα ἐθνικὰ παραδείγματα, βλ. P. MANTOUX, *La Révolution industrielle au XVIIIe siècle. Essai sur les débuts de la grande industrie en Angleterre*, ποὺ ἀναφέρουμε παρακάτω· P. LÉON, *La Naissance de la grande industrie en Dauphiné*, Paris 1954, 2 τόμοι.

β) 'Η οἰκονομικὴ ἐπανάσταση στὴν 'Αγγλία

Βλέπε τὸν τ. XII, Βιβλίο I, Κεφ. II, § 6 ὡς 10, καθὼς καὶ τὸν νέο τόμο XI τῆς σειρᾶς Peuples et Civilisations, Βιβλίο I, Κεφ. III, καὶ τὶς ἐκδόσεις ποὺ ἀναφέρονται παρακάτω, ἰδιαίτερα ἐκεῖνες τῶν Σίλμπερλινγκ, Λόρδου Μπέβεριτζ καὶ Σὲρ Τζ. Κλάφαμ. — E. P. LIPSON, *The Economic History of England*, London 1931–1933, 3 τόμοι, τ. I: *The Age of Mercantilism*.

Σχετικὰ μὲ τὴ γενικὴ ἱστορία τῆς βρετανικῆς οἰκονομίας: M. D. GAYER/W. W.

ROSTOW/A. J. SCHWARTZ/N. FRANK, *The Growth and Fluctuations of British Economy, 1790–1850. An Historical, Statistical and Theoretical Study of Britain's Economic Development*, Oxford 1953, 2 τόμοι· T. S. ASHTON, *An Economic History of England. The XVIIIth Century*, London 1955· *The Pelican Economic History of Britain*, Harmondsworth 1968–1972, 3 τόμοι, τ. II: *Reformation to Industrial Revolution*, ὑπὸ J. E. Ch. HILL καὶ τ. III: *Industry and Empire from 1750 to the Present Day*, ὑπὸ E. J. HOBSBAWM, γαλλ. μτφρ *Histoire économique et sociale de la Grande-Bretagne*, ὑπὸ M. POSTAN/Ch. HILL/E. J. HOBSBAWM, Paris 1977, 2 τόμοι· G. LEMARCHAND, «Un cas de transition du féodalisme au capitalisme: l'Angleterre», *RHMC* XXV (1978), σσ. 275-305· P. MATHIAS, *The Transformation of England: Essays in the Economic and Social History of England in the Eighteenth Century*, London 1979· βλ. ἐπίσης τὴν *Histoire de la Grande-Bretagne*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ F. BÉDARIDA, τόμος I: *L'Essor de la puissance anglaise, 1760–1830*, ὑπὸ F. C. MONGEL, Paris 1972.

Γιὰ τὴν ἀγγλικὴ βιομηχανία, P. MANTOUX, *La Révolution industrielle au XVIIIe siècle Essai sur les débuts de la grande industrie en Angleterre*, Paris 1905, ²1959, κείμενο προσαρμοσμένο στὴν ἀναθεωρημένη ἀπὸ τὸν συγγραφέα ἀγγλικὴ ἔκδοση, μὲ βιβλιογραφικὸ σημείωμα ὑπὸ A. BOURDE· ἀγγλικὴ μτφρ. καὶ ἔκδοση, ἐνημερωμένη, ὑπὸ Marjorie VERNON: *The Industrial Revolution in the XVIIIth Century*, London 1928· N. S. B. GRAS, *Industrial Revolution*, Cambridge, Mass. 1930· W. HOFFMANN, *Wachstum und Wachstumsformen der englischen Industriewirtschaft*, Jena 1940· T. S. ASHTON, *The Industrial Revolution, 1760–1830*, Oxford 1948, γαλλ. μτφρ.: Paris 1955· τοῦ ἰδίου, «Le développement de l'industrie et du commerce anglais au XVIIIe siècle», *X Congresso internazionale di scienze storiche, Roma, 1955, Relazioni*, τ. IV: *Storia moderna*, Firenze 1955, σσ. 275-284· J. O CHAMBERS, «Industrialization as a factor in economic growth in England, 1700–1900», *Première conférence internationale d'histoire economique*, ὅ.π.· T. S. ASHTON/J. SYKES, *The Coal Industry of the XVIIIth Century*, Manchester 1929· A. WADSWORTH/Mrs. J. DE LACY MANN, *The Cotton Trade and the Industrial Lancashire, 1600–1780*, Manchester 1931· T. C. BARKER/J. R. HARRIS, *A Merseyside town in the industrial revolution. St Helens 1750–1790*, Liverpool 1954· G. MORI, *La Rivoluzione industriale: economia e società in Gran Bretagna nella seconda metà del secolo XVIII*, Milano 1972· E. PAWSON, *The Early Industrial Revolution: Britain in the Eighteenth Century*, London 1979· E. J. EVANS, *The Forging of the Modern State. Early Industrial Britain, 1783–1870*, London 1983· M. BERG, *The Age of Manufacturers. Industry, Innovation and Work in Britain, 1700–1820*, Oxford 1985.

Γιὰ τὸ βρετανικὸ ἐμπόριο: W. SCHLOTE, *Entwicklung und Strukturwandlungen des englischen Aussenhandels von 1700 bis zur Gegenwart*, Jena 1938· ἀγγλ. μτφρ. ὑπὸ HENDERSON/W. H. CHALONER: *British Overseas Trade from 1700 to the 1930's*, Oxford 1952· πάνω ἀπ' ὅλα τὸ A. H. IMLAH, «Real values in British foreign trade», *The Journal of Economic History* VIII (1948), σσ. 133-152. Οἱ ἐξαγωγὲς καὶ οἱ εἰσαγωγὲς τῆς Μεγάλης Βρετανίας εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὶς ἐκτιμήσεις τῶν τελωνείων, οἱ ὁποῖες ὑπολογίζονταν σύμφωνα μὲ ἕνα ἀριθμολόγιο τιμῶν ποὺ καταρτίστηκε στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου. Συνεπῶς, αὐτὲς οἱ ἐπίσημες ἀξίες δὲν ἀντιστοιχοῦσαν ἀκριβῶς στὶς πραγματικὲς ἀξίες. Ὁ Ἴμλα ἐπεξεργάστηκε ἕναν νέο ὑπολογισμὸ τῶν εἰσαγωγῶν, ἐξαγωγῶν καὶ ἐπανεξαγωγῶν σύμφωνα μὲ τὶς πραγματικὲς ἀξίες, ὅμως δὲν κατόρθωσε

νὰ καλύψει τὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸ 1798. Κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν τρέχουσα ἀντίληψη, τὸ ἐμπορικὸ ἰσοζύγιο τῆς Μεγάλης Βρετανίας ἦταν ἀρνητικό, μὲ πολὺ σπάνιες ἐξαιρέσεις. Βλ. μιὰ κριτικὴ σύγκριση τῶν ἐκδόσεων τοῦ Σλότε, τοῦ Γκάγιερ καὶ τοῦ Ἴμλα στὸ F. CROUZET, *L'Économie britannique et le blocus continental, 1806–1813*, Paris 1958, 2 τόμοι.

Γιὰ τὴν ἀγροτικὴ ἱστορία, βλ. τὸν τόμο XII τῆς σειρᾶς Peuples et Civilisations, Βιβλίο I, Κεφ. II, § 4 καὶ 5. Ἐπίσης, Lord EARLE (πρὶν τὸ 1919, R. E. PROTHERO), *English Farming Past and Present*, London 1912, 5η ἔκδ. ἐνημερωμένη ὑπὸ A. D. HALL, 1936· γαλλ. μτφρ. ὑπὸ Cl. JOURNOT: *Histoire rurale de l'Angleterre*, Paris 1952· W. G. HOSKINS, «English agriculture in the 17th and the 18th centuries», *X Congresso internazionale, ὅ.π.*, τ. IV: *Storia moderna*, σσ. 205-226· H. G. HUNT, «La révolution agraire en Angleterre au XVIIIe siècle», *Annales. E.S.C.* (1956), σσ. 29-41· W. CURTLER, *The Enclosure and Redistribution of Land*, Oxford 1920· E. DAVIES, «The small landowner, 1750–1832», *Economic History Review* I (1927), σσ. 87-113· J. CHAMBERS, «Enclosure and the small landowner», *στὸ ἴδιο*, X (1939), σσ. 118-127· E. BARGER, «The present position of studies in English fieldsystem», *EHR* LIII (1938), σσ. 385-411· W. TATE, «Some inexplored records of the enclosure movement», *στὸ ἴδιο*, LVII (1942), σσ. 250-263· P. DE SAINT-JACOB, «Les enclosures anglaises», *L'Information Historique* (1955), σσ. 85-93· G. HOMANS, «Terrains ordonnés et champs orientés: une hypothèse sur le village anglais», *AHES* (1936), σσ. 438-448· G. E. MINGAY, «The large estate in eighteenth century England», *Première conférence internationale d'histoire économique* (ὅ.π. σ. 709), σσ. 367-384· D. GRAVE BORNES, *A History of the English Corn-Laws, 1660–1845*, New York 1930.

Γιὰ τὴν Ἰρλανδία, βλ. O'BRIEN, *The Economic History of Ireland in the XVIIIth Century*, Dublin 1918.

γ) Ἡ καθυστέρηση τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης

J. KULISHER, «La grande industrie aux XVIIe et XVIIIe siècles, France, Allemagne, Russie», *AHES* (1931), σσ. 11-46· J. LACOUR-GAYET, *Histoire du commerce*, τ. IV: *Le commerce du XVe siècle au milieu du XIXe siècle*, Paris 1951.

Γιὰ τὴ Γαλλία: Peuples et Civilisations, τ. XII, Βιβλίο III, Κεφ. III, § 2· γιὰ τὴ γενικὴ ἐξέλιξη, H. SÉE, *Histoire économique de la France* μὲ σημαντικὰ βιβλιογραφικὰ συμπληρώματα ὑπὸ R. SCHNERB, Paris 1939–1942, 2 τόμοι· ἀρχικὰ ἐμφανίστηκε σὲ γερμ. μτφρ.: *Französische Wirtschaftsgeschichte*, Jena 1930–1936, 2 τόμοι· τοῦ ἰδίου, *La Vie économique et les classes sociales en France au XVIIIe siècle*, Paris 1925· *L'Évolution commerciale et industrielle de la France sous l'Ancien Régime*, Paris 1925· H. HAUSER, «Les caractères généraux de l'histoire économique de la France au milieu du XVIe siècle à la fin du XVIIIe», *RH* CLXXIII (1934), σσ. 312-328· L. CAHEN, «Aspects économiques de la France à la veille de la Révolution», *Annales d'Histoire Sociale* (1939), σσ. 238-250· ἰδίως τὴν *Histoire économique et sociale de la France*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῶν F. BRAUDEL καὶ E. LABROUSSE, τ. II: *Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel, 1660–1789*, Paris 1970, καὶ τ. III: *L'Avènement de l'ère industrielle, 1789 – années 1880*, Α' Μέρος, Paris 1976, Βιβλίο I, «La Révolution française, 1789–1815», ὑπὸ A. SOBOUL· T. KEMP, *Economic Forces in French History. An Essay on the Development of the French Economy, 1760–1911*, London

1971· M. MORINEAU, *Les Faux-semblants d'un démarrage économique. Agriculture et démographie en France au XVIIIe siècle*, Paris 1971, Cahiers des Annales.

Σχετικὰ μὲ τὰ χρηματιστικὰ καὶ τραπεζικὰ ζητήματα: R. BIGO, *La Caisse d'escompte*, Paris 1927· P. HARSIN, *Crédit public et banque d'État en France du XVIe au XVIIe siècle*, Louvain/Paris 1933· H. LÉVY-BRUHL, *Histoire de la lettre de change en France*, τὸ ὁποῖο ἀναφέραμε στὴ σ. 715, καὶ *Histoire juridique des sociétés de commerce en France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris 1938· J. BOUCHARY, *Le Marché des changes à Paris à la fin du XVIIIe siècle*, Paris 1939, 1940 καὶ 1943, 3 τόμοι, καὶ *Les Compagnies financières à Paris à la fin du XVIIIe siècle*, Paris 1940 καὶ 1942, 3 τόμοι· H. LUTHY, *La Banque protestante...*, ὅ.π. σ. 716· G. ANTONETTI, *Une maison de banque à Paris au XVIIIe siècle: Greffulhe Montz & Cie, 1789–1793*, Paris 1963· J. BOUVIER/H. GERMAIN-MARTIN, *Finances et financiers de l'Ancien Régime*, Paris 1964.

Γιὰ τὴ βιομηχανία: Ch. BALLOT, *L'Introduction du machinisme dans l'industrie française*, ὅ.π. σ. 716· A. RÉMOND, *John Holker*, Paris 1946· S. T. MAC CLOY, *French Inventions in the Eighteenth Century*, ὅ.π. σ. 716· P. LÉON, *La Naissance de la grande industrie en Dauphiné*, ὅ.π. σ. 716· τοῦ ἰδίου, «Tradition et machinisme dans la France du XVIIIe siècle», *L'Information Historique* (1955), σσ. 5-15, καὶ «L'industrialisation en France en tant que facteur de croissance économique, du début du XVIIIe siècle à nos jours», *Première conférence internationale d'histoire économique*, (ὅ.π. σ. 716), σσ. 163-204· J. PAYEN, *Capital et machine à vapeur au XVIIIe siècle. Les Frères Perrier et l'introduction de la machine à vapeur de Watt*, Paris 1969· — G. καὶ H. BOURGIN, *L'Industrie sidérurgique en France au début de la Révolution*, Paris 1920· J. VIDALENC, *La Petite métallurgie rurale en Haute-Normandie sous l'Ancien Régime*, Paris 1946· B. GILLE, *Les Origines de la grande métallurgie en France*, Paris 1947· τοῦ ἰδίου, *Les Forges françaises en 1772*, Paris 1960· P. LÉON, *Les Techniques métallurgiques dauphinoises au XVIIIe siècle*, Paris 1961· G. RICHARD, «La grande métallurgie rurale en Haute-Normandie à la fin du XVIIIe siècle», *Annales de Normandie* 4 (1962)· D. OZANAM, «La naissance du Creusot», *Revue d'Histoire de la Sidérurgie* (1963), σ. 103· P. CAYEZ, *Métiers Jacquart et hauts fourneaux. Aux Origines de l'industrie lyonnaise*, Lyon 1978· M. ROUFF, *Les Mines de charbon en France au XVIIIe siècle, 1744–1791*, Paris 1922· G. LEFEBVRE, «Les mines de Littry sous l'Ancien Régime et pendant les premières années de la Révolution. 1744–1793», *AHRF* (1926), σ. 16, ἀνατυπώθηκε στὶς *Études sur la Révolution Française*, Παρίσι ²1963, σ. 159· A. DE SAINT-LEGER, *Les Mines d'Anzin et d'Aniche pendant la Révolution*, Paris 1935–1939, 2 τόμοι σὲ 4 μέρη· G.-R. GALLY «L'exploitation des houillières en Languedoc et le marché du charbon au XVIIIe siècle», *Annales du Midi* 1 (1969)· Yvonne LEFRANC, *Essai sur l'industrie textile de La Ferté-Macé*, Alençon 1934· F. DORNIC, *L'Industrie textile dans le Maine et ses débouchés internationaux, 1650–1815*, Paris 1955· G. ANTHONY, *L'Industrie de la toile à Pau et en Béarn de 1750 à 1850*, Bordeaux 1961· Ch. SCHMIDT, «Les débuts de l'industrie cottonière en France, 1760–1806», *RHES* (1913), σ. 261, καὶ (1914–1918), σ. 26· H. CLOUZOT, *Histoire de la manufacture de Jour et de la toile imprimée au XVIIIe siècle*, Paris-Bruxelles 1928· P. DARDEL, *Les Manufactures de toiles peintes à Rouen et à Bolbec aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Rouen 1940· T. MARKOVITCH, *Les Industries lainières de Colbert à la Révolution*, Genève 1976.

Γιὰ τὸ ἐμπόριο, μιὰ συνολικὴ ἄποψη στὸ E. LEVASSEUR, *Histoire du commerce de la France*, Paris 1911, 2 τόμοι, τ. I: *Avant 1789*· J. LETACONNOUX, «Les transports en France au XVIIIe siècle», *RHMC* (1908–1909), σσ. 97-114 καὶ 269-292· P. MASSON, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Paris 1911· H. SÉE, «Esquisse de l'histoire du commerce français à Cadix et dans l'Amérique espagnole au XVIIIe siècle», *RHM* (1928), σσ. 13-31· P. ROUSSIER, «Tableaux du commerce général de la France dans les colonies d'Amérique et d'Afrique de 1716 jusqu'à 1788», *Revue d'Histoire des Colonies francaises* (1927), σσ. 440-443· *Aires et structures du commerce français au XVIIIe siècle. Actes du Colloque national de l'Association Française des Historiens Économistes, Paris, CNRS, 4-6 Octobre 1973, présentés par P. Léon*, Lyon 1976· J. TARRADE, *Le Commerce colonial de la France à la fin de l'Ancien Régime. L'Évolution du régime de l'Exclusif de 1763 à 1789*, Paris 1972, 2 τόμοι, Publications de l'Université de Poitiers· γιὰ τὸ ἐμπόριο τῶν νησιῶν τῆς Καραϊβικῆς καὶ τὰ δουλεμπόρια τῶν νέγρων, βλ. τὰ ἔργα ποὺ ἀναφέρθηκαν προηγουμένως στὶς σσ. 709-710.

Γιὰ τὴ Μασσαλία: *Histoire du commerce de Marseille*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ G. RAMBERT, τ. V: *De 1660 à 1789. Le Levant*, ὑπὸ R. PARIS, Paris 1957· τ. VI: *De 1660 à 1789. Les Colonies*, ὑπὸ G. RAMBERT, Paris 1959· τ. VII: *De 1660 à 1789. L'Europe, les trois péninsules meditérranéennes. Les États-Unis*, ὑπὸ G. RAMBERT, Paris 1966· R. ROMANO, *Commerce et prix du blé à Marseille au XVIIIe siècle*, Paris 1956· F. REBUFFAT/M. COURDURIE, *Marseille et le négoce monétaire international, 1785–1790*, Marseille 1966· F. X. EMMANUELLI, *La Crise marseillaise de 1774 et la chute des courtiers. Contribution à l'histoire du commerce du Levant et de la banque*, Paris 1979, Edition du CNRS. — Γιὰ τὸ Μπορντώ: Th. MALVEZIN, *Histoire du commerce de Bordeaux depuis les origines jusqu'à nos jours*, Bordeaux 1892, 4 τόμοι· P. BUTEL, *Les Négociants bordelais, l'Europe et les Iles au XVIIIe siècle*, Paris 1974· J.-P. POUSSOUX, *Bordeaux et le Sud-Ouest au XVIIIe siècle: croissance économique et attraction urbaine*, Paris 1983· *Histoire de Bordeaux*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Ch. HIGOUNET, τ. V: *Bordeaux au XVIIIe siècle*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ F.-G. PARISET, Bordeaux 1968. — Γιὰ τὴ Νάντη: GASTON-MARTIN, *Capital et travail à Nantes au cours du XVIIIe siècle*, Paris 1931· τοῦ ἰδίου, *Nantes au XVIIIe siècle. L'Ère des négriers*, ὅ.π. σ. 710· J. MEYER, *L'Armement nantais dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle*, Paris 1969.

Σχετικὰ μὲ τὴ Ρουένη καὶ τὴ Χάβρη: P. DARDEL, *Le Trafic maritime de Rouen aux XVIIe et XVIIIe siècles, 1614–1771. Essai statistique*, Rouen 1945· τοῦ ἰδίου, *Navires et marchandises dans les ports de Rouen et du Havre au XVIIIe siècle*, Paris 1963· τοῦ ἰδίου, *Commerce, industrie et navigation à Rouen et au Havre au XVIIIe siècle. Rivalité croissante entre ces deux ports. La Conjoncture*, Rouen 1966· Ch. PFISTER-LANGANAY, *Ports, navires et négociants à Dunkerque, 1662–1792*, Dunkerque 1985. — Γιὰ τὸ Παρίσι: L. GUENEAU, «Le role de Paris dans les industries et le commerce de la soie et des soieries à la fin de l'Ancien Régime», *RHM* (1926), σσ. 280-303 καὶ 424-443· L. CAHEN, «Ce qu'enseigne un peage du XVIIIe siècle: la Seine entre Rouen et Paris, et les caractères de l'économie parisienne», *AHES* (1931), σσ. 487-518· P. VERLET, «Le commerce des objets d'art et les marchands merciers à Paris au XVIIIe siècle», *Annales, E.S.C.* (1958), σσ. 19-29.

Γιὰ τὴ Γερμανία: Peuples et Civilisations, τ. XII, σ. 39· H. BRUNSCHWIG, *La Crise de*

l'État prussien à la fin du XVIIIe siècle, Paris 1947, βιβλιογραφία· *Die wirtschaftliche Situation in Deutschland und Österreich um die Wende 18. zum 19. Jahrhundert*. Bericht über die Erste Arbeitstagung der Gesellschaft für Sozial-und Wirtschafts-geschichte in Mainz, 4-6 Μαρτίου 1963, παρουσίαση F. LUTGE, Stuttgart 1964.

Γιὰ τὴ Δανία: A. NIELSEN, *Dänische Wirtschaftsgeschichte*, Jena 1933· P. JEANNIN, «Les comptes du Sund», *RH* CCXXXI, σσ. 307-340· K. GLAMANN, «Industrialization as a Factor in Economic Growth in Denmark since 1700», *Première conférence internationale d'histoire économique*, σσ. 115-128· E. FELDBAEK, *India Trade under the Danish Flag, 1772–1808*, Lund 1969.

Γιὰ τὴν Ὀλλανδία: E. BAASCH, *Holländische Wirtschaftsgeschichte*, Jena 1925.

Γιὰ τὸ Βέλγιο: L. DECHESNE, *Histoire économique et sociale de la Belgique*, Paris/Liège 1932· J.-B. VAN HOUTTE, *Esquisse d'une histoire économique de la Belgique à la fin de l'Ancien Régime*, Louvain 1943· Z.-W. SNELLER, «La naissance de l'industrie rurale dans les Pays-Bas aux XVIIe et XVIIIe siècles», *AHES* (1939), σσ. 193-202· P. LEBRUN, *L'Industrie de la laine à Verviers pendant le XVIIIe siècle et le début du XIXe. Contribution à l'étude des origines de la révolution industrielle*, Liège 1948· H. HASQUIN, *Une mutation: le «Pays de Charleroi» aux XVIIe et XVIIIe siècles. Aux origines de la Révolution industrielle en Belgique*, Bruxelles 1971.

Γιὰ τὴν Ἱσπανία: Peuples et Civilisations, τ. XII, Βιβλίο I, Κεφ. V, § 5· G. DESDEVISES, *ὅ.π.* σ. 716· J. PLAZA-PRIETO, *Estructura economica de España en el siglo XVIII*, Madrid 1976· G. ANES-ALVAREZ, *Economia e Ilustración en la España del siglo XVIII*, Barcelona 1969, νέα ἔκδ. Barcelona/Caracas/Mexico 1981.

Γιὰ τὴν Ἰταλία: G. PRATO, *La vita economica in Piemonte a mezzo il secolo XVIII*, Torino 1908· G. SONNINO, *Saggio sulla industria marina e commercio in Livorno sotto i primi due Lorenesi, 1737–1790*, Cortona 1909· P. CHORLEY, *Oil, Silk and Enlightenment Economic Problems in XVIIIth Century Naples*, Napoli 1975· R. ROMANO, *Napoli dal Viceregno al regno, storia economica, ὅ.π.*· A. DE VITTORIO, *Il Commercio tra Levante Ottomano a Napoli nel secolo XVIII*, Napoli 1977, 2 τόμοι· B. CAIZZI, *Industria e commercio della Republica veneta nel XVIII secolo*, Milano 1965· G. GIACCHORO, *Economia e societa del Settecento genovese*, Genova 1973.

Γιὰ τὴν Πολωνία: J. RUTKOWSKI, *Οἰκονομικὴ ἱστορία τῆς Πολωνίας ὡς τὸ διαμελισμό*, Poznan 1923, στὰ πολωνικά, γαλλ. μτφρ.: *Histoire économique de la Pologne avant les partages*, Paris 1927· τοῦ ἰδίου, «Les bases economiques des partages de l'ancienne Pologne», *RHM* (1932), σσ. 362-389· G. KURNATOWSKI, «Les origines du capitalisme en Pologne», *στὸ ἴδιο* (1933), σσ. 236-267.

Γιὰ τὴ Ρωσία: J. KULISCHER, *Russische Wirtschaftsgeschichte*, Jena 1925· R. PORTAL, «Manufactures et classes sociales en Russie au XVIIIe siècle», *RH* CCI (1949), σσ. 161-185, καὶ CCII (1949), σσ. 1-23· τοῦ ἰδίου, *L'Oural au XVIIIe siècle. Étude d'histoire economique et sociale*, Paris 1950.

Γιὰ τὴ γεωργία καὶ τοὺς χωρικούς, βλ. παρακάτω, Κεφ. Γ'.

δ) Ἡ Εὐρώπη πλουτίζει

Γιὰ τὴ δημογραφικὴ ἐξέλιξη: συνολικὴ ἄποψη στὸ M. REINHARD/A. ARMENGAUD/J

DUPAQUIER, *Histoire générale de la population mondiale*, Paris 1968· P. GUILLAUME/J.-P. POUSSOUX, *Démographie historique*, Paris 1970, σειρά U· P. R. MOLS, *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle*, Louvain 1954–1956, 3 τόμοι· A. ARMENGAUD, *Démographie et société*, Paris 1966· L. GANIAGE, *Trois villages de l'Ile-de-France au XVIIIe siècle. Étude démographique*, Paris 1963· P. VALMARY, *Familles paysannes au XVIIIe siècle en Bas-Quercy. Étude démographique*, Paris 1965· M. LACHIVER, *La Population du Meulan du XVIIe au XIXe siècle, 1600–1870. Étude de démographie historique*, μὲ πρόλογο τοῦ P. GOUBERT, Paris 1969· S. DREYER-ROOS, *La Population strasbourgeoise sous l'Ancien Régime*, Strasbourg 1969· J. DUPAQUIER, *La Population française aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris 1979, σειρά Que sais-je?· τοῦ ἰδίου, «Les caractères originaux de l'histoire démographique française au XVIIIe siècle», *RHM* (1976), σσ. 182-202· ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ J. DUPAQUIER, *Histoire de la population française*, Paris 1988, 4 τόμοι· J.-C. SANGOÏ, *Démographie paysanne en Bas-Quercy, 1751–1872, Familles et groupes sociaux*, Paris 1985, Ἐκδόσεις τοῦ CNRS· γιὰ τὶς δημογραφικὲς ἐξελίξεις στὴ Γαλλία κατὰ τὴν ἐπαναστατικὴ περίοδο, βλ. παρακάτω, σσ. 845-846.

Γιὰ τὴν πολεοδομία: P. LAVEDAN, *Histoire de l'urbanisme*, τ. II: *Renaissance et Temps modernes*, Paris 1941· P. LELIÈVRE, *L'Urbanisme et l'architecture à Nantes au XVIIIe siècle*, Paris 1942· P. LAVEDAN/Jeanne HUGUENEY/Ph. HEURAT, *L'Urbanisme à l'époque moderne. XVIe–XVIIIe siècle*, Paris 1982· βλ. ἐπίσης τὶς διάφορες τοπικὲς ἢ γενικὲς μονογραφίες. — Σχετικὰ μὲ τὶς προόδους τῆς εὐημερίας, βλ. τὰ ἔργα ποὺ ἀναφέρονται στὰ ἤθη, ἀνεκδοτολογικῆς συνήθως φύσεως, καὶ τὶς βιογραφίες· Dorothy GEORGE, *London in the Eighteenth Century*, London 1925· A. S. TUBERVILLE, *English Men and Women in the Eighteenth Century*, Oxford 1926, [2]1943.

Γ' Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Βλ. τὶς βιβλιογραφίες τοῦ Ph. SAGNAC, Peuples et Civilisations, τ. XII, Βιβλ. II, Κεφ. II, § 2· Κεφ. V, § 1· Κεφ. VI, § 3· Κεφ. VII, § 7· Κεφ. VIII, § 2, καὶ Βιβλ. III, Κεφ. III, § 4· γιὰ τὴ Γαλλία, βλ. τὶς βιβλιογραφίες τοῦ H. CARRÉ στὴν *Histoire de France* ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ E. LAVISSE, τ. IX, Βιβλ. III καὶ IV, § 7. Ἡ κοινωνικὴ ἱστορία ἐξακολουθεῖ νὰ σημειώνει τὶς μικρότερες προόδους. Ἐπὶ πολὺ καιρό, οἱ περιγραφὲς τῆς «κοινωνίας» στέκονταν οὐσιαστικὰ στὶς κυρίαρχες τάξεις, καὶ περιορίζονταν στὴν ἀπεικόνιση τῶν ἠθῶν καὶ τῶν ἀπόψεών τους, ὅπως αὐτὲς παρουσιάζονταν στὰ διάφορα ἀπομνημονεύματα καὶ στὶς ἀλληλογραφίες (γιὰ παράδειγμα: L. DUCROS, *La Société française au XVIIIe siècle d'après les correspondances du temps*, Paris 1922), χωρὶς νὰ προχωροῦν σὲ μιά, ἔστω καὶ προσεγγιστική, ἀποτίμηση τοῦ ἀριθμοῦ τους καὶ τῶν εἰσοδημάτων αὐτῶν τῶν τάξεων. Ἡ προοπτικὴ αὐτὴ διευρύνθηκε ἀφότου ἔγινε ἀντικείμενο μελέτης ἡ οἰκονομικὴ ἱστορία: ὅπως βλέπει κανεὶς στὶς βιβλιογραφίες τοῦ Σανιὰκ καὶ τοῦ Καρρέ, οἱ συγγραφεῖς κατὰ κανόνα συνδυάζουν τὸ οἰκονομικὸ μὲ τὸ κοινωνικὸ (βλ. π.χ. H. SÉE, *ὅ.π.* σ. 718· R. PORTAL, *ὅ.π.* σ. 721· L. DECHESNE, *ὅ.π.* σ. 721), ἢ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἠθικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ (γιὰ παράδειγμα, ὁ Σανιὰκ στὸν τ. XII, Βιβλ. III, Κεφ. III, § 4 τῆς σειρᾶς Peuples et Civilisations), ἤ, τέλος, παρακολουθοῦν παράλληλα τὴν πολιτική, οἰκονομικὴ

καὶ κοινωνικὴ ἐξέλιξη: αὐτὸ ἔκανε, γιὰ παράδειγμα, ὁ A. DE TOCQUEVILLE, *L'Ancien Régime et la Révolution*, Paris 1856, νέα ἔκδοση στὰ *Oeuvres complètes*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση J.-P. MAYER, τ. II, Paris 1952–1953, σὲ 2 μέρη, στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ὁποῖα περιέχεται τὸ κείμενο τοῦ Τοκβὶλ μὲ εἰσαγωγὴ τοῦ Z. Λεφέβρ, ἐνῶ στὸ δεύτερο τὰ ἀνέκδοτα κείμενα τοῦ Τοκβὶλ γιὰ τὴν Ἐπανάσταση καὶ τὴν Αὐτοκρατορία, μὲ κριτικὲς σημειώσεις τῶν A. JARDIN, H. TAINE, A. SOREL καὶ J. JAURÈS, ὅπως ἀναφέρουμε παρακάτω, σ. 756 καὶ 782, καὶ ἐπίσης ὁ Ph. SAGNAC, *La Formation de la société française moderne*, Paris 1945 καὶ 1946, 2 τόμοι. Εἶναι αὐτονόητη, ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνία τοῦ ἱστορικοῦ, ἡ δημιουργία συνθέσεων αὐτοῦ τοῦ τύπου —ὅμως ταυτόχρονα ἀναδεικνύεται καὶ ἡ ἔλλειψη ἔργων τα ὁποῖα θὰ ἐξέταζαν σὲ βάθος τὶς διάφορες κοινωνικὲς τάξεις καὶ κατηγορίες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ συγγραφὴ παρόμοιων ἔργων προϋποθέτει τὴν ὕπαρξη εἰδικότερων περιφερειακῶν ἢ τοπικῶν μονογραφιῶν, οἱ ὁποῖες θὰ ἀξιοποιοῦσαν κατὰ τὸ δυνατὸν τὶς στατιστικὲς ἐνδείξεις ποὺ μᾶς παρέχουν τὰ φορολογικὰ ἔγγραφα (παρακάτω ἀναφέρονται καὶ ὁρισμένα δοκίμια αὐτῆς τῆς κατηγορίας).

Ἀπὸ τὴ μεθοδολογικὴ σκοπιά, βλ. τὰ ἄρθρα τοῦ Ζὼρζ Λεφὲβρ γιὰ τὴ μελέτη τῶν κοινωνικῶν δομῶν στὰ *AHRF* (1957), σσ. 99-105, καὶ Ἰούλιος-Σεπτέμβριος 1958, σσ. 1-13, τὰ ὁποῖα ἀναδημοσιεύονται στὶς *Réflexions sur l'histoire*, Paris 1978, σ. 143, II: «Pour l'histoire sociale». Γιὰ τὴν κοινωνία συνολικά, P. GOUBERT, *L'Ancien Régime*, Paris 1969–1973, 2 τόμοι, σειρὰ U, [4]1979, τ. I: *La Société*· A. SOBOUL, *La Civilisation et la Révolution française*, Paris 1970, 1982, 1983, 3 τόμοι, σειρὰ Les Grandes Civilisations, τ. I: *La Crise de l'Ancien Régime*· R. MOUSNIER, «Les concepts d'"ordres", d'"états" de "fidélité" et de "monarchie absolue" en France de la fin du XVe siècle à la fin du XVIIIe siècle», *RH* 247 (1972), σσ. 289-312· τοῦ ἰδίου, *Les Institutions de la France sous la Monarchie absolue*, Paris 1974–1980, 2 τόμοι, τ. I: *La Société et l'État*· P. GOUBERT/D. ROCHE, *Les Français et l'Ancien Régime*, Paris 1984, 2 τόμοι, τ. II: *La Société et l'État*.

Γενικὲς ἔννοιες σχετικὰ μὲ τὴ θέση τῶν προσώπων καὶ τῶν ἀγαθῶν μποροῦν νὰ ἀντληθοῦν ἀπὸ τὶς ἱστορίες τοῦ δικαίου: P. VIOLET, *Histoire du droit civil français*, Paris 1885· E. GLASSON, *Histoire du droit et des institutions de la France*, Paris 1887–1903, 8 τόμοι, τ. III: *L'Époque monarchique*· J. DECLAREUIL, *Histoire générale du droit français des origines à 1789*, Paris 1925· M. GARAUD, *Histoire générale du droit privé français de 1789 à 1804*, τ. I: *La Révolution et l'égalité civile*, τ. II: *La Révolution et la propriété foncière*, τ. III: *La Révolution française et la famille*, Paris 1953, 1959 καὶ 1978 — τὸ χειρόγραφο τοῦ τ. III ἐνημερώθηκε καὶ συμπληρώθηκε ἀπὸ τὸν R. SZRAMKIEWICZ· βλ. ἐπίσης Ph. SAGNAC, *La Législation civile de la Révolution française. La propriété et la famille 1789–1804*, Paris 1899, πάντοτε πολύτιμο. Γιὰ τὴν Ἀγγλία, Sir W. HOLDWORTH, *A History of English Law*, London 1903–1909, 3 τόμοι· νέα ἔκδοση 1922–1938, 12 τόμοι. Ἡ συντεχνιακὴ ὀργάνωση ἀποτέλεσε ἀντικείμενο ὁρισμένων γενικῶν ἐπιτομῶν: γιὰ τὴ Γαλλία, F. OLIVIER-MARTIN, *L'Organisation corporative de l'Ancien Régime*, Paris 1938· H. ROLLAND, *Essai sur l'organisation corporative et la vie economique à Blois au XVIIIe siècle*, Paris 1938· — Ἀλλὰ καὶ ἔργων συγκριτικοῦ περιεχομένου: ἡ Διεθνὴς Ἐπιτροπὴ Ἱστορικῶν Ἐπιστημῶν (Comité international des sciences historiques) σύστησε το 1936, στὸ Βουκουρέστι, μιὰ Ἐπιτροπὴ Ἱστορίας τῶν Κρατικῶν Σωμάτων (Commission pour l'histoire des assemblées d'État)· βλ. *L'Organisation corporative du Moyen Âge à la fin de*

l'Ancien Régime, συλλογικὸ ἔργο, Louvain 1937· ἐπιπλέον, E. LOUSSE, *La Société d'Ancien Régime*, τ. I: *Organisation et représentations corporatives*, Louvain 1943· H. M. CAM/ A. MARONGIN/G. STÖKL, «Recent works and present views on the origins and development of representative assemblies», *X Congresso internazionale di scienze storiche*, *δ.π.* σ. 717, *Relazioni*, τ. I, σ. 1· βλ. τὶς ἀναφορὲς τῆς Ἐπιτροπῆς Ἱστορίας τῶν Κρατικῶν Σωμάτων στὸ ΙΒ' Διεθνὲς Συνέδριο τῶν Ἱστορικῶν Ἐπιστημῶν, Βιέννη 1965: (*XIIe Congrès international des Sciences historiques. Vienne 1965. Rapports, III Commissions*, Vienne 1965), καὶ στὸ ΙΕ' Συνέδριο, Βουκουρέστι 1980 (*Rapports, III Organismes internationaux*, Bucarest 1980).

α) Ὁ κλῆρος

Βλ. σ. 722. — Γιὰ τὴ Γαλλία, B. PLONGERON, *La Vie quotidienne du clergé français au XVIIIe siècle*, Paris 1974· J. QUÉNIART, *Les Hommes, l'Église et Dieu dans la France du XVIIIe siècle*, Paris 1978· M. PÉRONNET, «Police et religion à la fin du XVIIIe siècle», *AHRF* 2 (1970)· G. LEMARCHAND, «L'Église, appareil idéologique d'État dans la France d'Ancien Régime, XVIe–XVIIIe siècle», *στὸ ἴδιο*. — Γιὰ τὴ διοίκηση τοῦ κλήρου: M. PÉRONNET, «Les Assemblées du clergé de France sous le règne de Louis XVI, 1775–1788», *AHRF* (1962), σ. 8· L. S. GREENBAUM, *Talleyrand Statesmanpriest. The Agent General of the Clergy and the Church of France at the End of the Old Regime*, The Catholic University of America Press, 1970. – Γιὰ τὸν ἀνώτατο κλῆρο, M. VALLÉRY-RADOT, *Un Administrateur ecclésiastique à la fin de l'Ancien Régime. Le Cardinal de Luynes, archevêque de Sens. 1753–1788*, Meaux 1965· N. RAVITCH, *Sword and Mitre. Government and Episcopate in France and England in the Age of Aristocracy*, Oxford 1966· M. PÉRONNET, *Les Évêques de l'ancienne France. 1516–1789*, Lille/Paris 1977, 2 τόμοι. — Γιὰ τὸν κατώτερο κλῆρο, P. DE VAISSIÈRE, *Curés de campagne de l'ancienne France*, Paris 1933· Ch. BERTHELOT DU CHESNAY, «Le clergé diocésain français au XVIIIe siècle et les registres d'insinuation ecclésiastique», *RHMC* (Ὀκτ.-Δεκ. 1963)· T. TACKETT, «Histoire sociale du clergé diocésain dans la France du XVIIIe siècle», *στὸ ἴδιο* (Ἀπρ.-Ἰούν. 1979). — Γιὰ τὸν μοναστικὸ βίο: P. CHEVALLIER, *Loménie de Brienne et l'ordre monastique, 1766–1789*, Paris 1959–1960, 2 τόμοι· R. TAVERNEAUX, «Les monastères lorrains à la fin de l'Ancien Régime», *Annales de l'Est* 3 (1961)· P. καὶ M.-L. BIVER, *Abbayes, monastères, couvents de femmes à Paris, des origines à la fin du XVIIIe siècle*, Paris 1975. — Γιὰ τὴν περιουσία καὶ τὰ εἰσοδήματα τοῦ κλήρου: P. GAGNOL, *La Dîme ecclésiastique en France au XVIIIe siècle*, Paris 1911· κυρίως τὸ M. MARION, *La Dîme ecclésiastique en France au XVIIIe siècle et sa suppression*, Paris 1912, νέα ἔκδοση Genève 1974· M. FAUCHEUX, *Un ancien droit ecclésiastique perçu en Bas-Poitou: le boisselage*, La Roche-sur-Yon 1953· A. REBILLON, *La Situation économique du clergé à la veille de la Révolution dans les districts de Rennes, de Fougères et de Vitré*, Rennes 1913· Abbé Ch. GIRAULT, *Les Biens d'Église dans la Sarthe à la fin du XVIIIe siècle*, Le Mans 1953· G. LEMARCHAND, «Les monastères de Haute Normandie au XVIIIe siècle. Essai d'un bilan économique», *AHRF* (1965), σ. 1· τοῦ ἰδίου, «Le temporel et les revenus de l'abbaye de Fécamp pendant le XVIIe et le XVIIIe siècle», *Annales de Normandie* 4 (1965)· J. P. DESAIVE, «Les revenus et charges des prêtres de campagne au Nord Est de Paris XVIIe–XVIIIe siècles», *RHMC* (1970), σ. 921· *Les Fluctuations du produit de la dîme. Conjoncture*

décimale et domaniale de la fin du Moyen Age au XVIIIe siècle, ἀνακοινώσεις καὶ ἐργασίες τοῦ Ier Congrès national de l'Association des Historiens Économistes, Paris, 11-12 Ἰανουαρίου 1969, Paris/La Haye 1972· G. DURAND, *Le Patrimoine foncier de l'Hôtel-Dieu de Lyon 1482–1791. Contribution à l'étude de la grande propriété rhodanienne*, Lyon 1974· J. RIVES, *Dîme et société dans l'archevêché d'Auch au XVIIIe siècle*, Paris 1979.

Περιφερειακὲς μελέτες: Ch. PORÉE, *Les Cahiers des curés et des communautés ecclésiastiques du bailliage d'Auxerre pour les États généraux de 1789*, Rennes 1927· M. L. FRACARD, *La Fin de l'Ancien Régime à Niort. Essai de sociologie religieuse*, Paris 1956· J. McMARMERS, *French Ecclesiastical Society under the Ancien Regime. A Study of Angers in the Eighteenth Century*, Manchester 1960· D. JULIA, «Le clergé paroissial dans le diocèse de Reims à la fin du XVIIIe siècle», *RHMC* (1966), σ. 195· A. SARRAMON, *Les Paroisses du diocèse de Comminges en 1786*, Paris 1968· T. TACKETT, «Le recrutement du clergé dans le diocèse de Gap au XVIIIe siècle», *RHMC* (1973), σ. 497· τοῦ ἰδίου, *Priest and Parish in Eighteenth Century France. A Social and Political Study of the Curés in a Diocèse of Dauphiné, 1750–1791*, Princeton 1971· Ch. BERTHELOT DU CHESNAY, *Les Prêtres séculiers en Haute Bretagne au XVIIIe siècle*, Rennes 1984· βλ. ἐπίσης M. BERNARD, «Revendications et aspirations du bas clergé dauphinois à la veille de la Révolution», *Cahiers d'Histoire* (1956), σσ. 327-347.

Γιὰ τὸν προτεσταντισμό: D. ROBERT, *Les Églises reformées en France, 1800–1830*, Paris 1961, ὅπου περιγράφονται οἱ συνθῆκες στὰ τέλη τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος· D. LIGOU, «Le protestantisme français dans la seconde moitié du XVIIIe siècle», *L'Information Historique* 1 (1963), γενικὴ ἐπισκόπηση, τρέχουσα θέση τῶν ἐρωτημάτων· ὡς περιφερειακὸ παράδειγμα, Alice WEMYSS, *Les Protestantes du Mas-d'Azil. Histoire d'une resistance, 1680–1830*, Paris 1962.

β) Οἱ εὐγενεῖς

Γιὰ τὸν προσανατολισμὸ τῆς ἔρευνας: M. BLOCH, «Sur le passé de la noblesse française Quelques jalons de recherche», *AHES* (1936), σσ. 366-378· K. JELUSEC, «La noblesse autrichienne avant et après la guerre», *στὸ ἴδιο* (1936), σσ. 355-365· T. H. MARSHALL, «L'aristocratie britannique de nos jours», *στὸ ἴδιο* (1937), σσ. 236-256· NEUFBOURG, «Les noblesses», *στὸ ἴδιο* (1938), σσ. 238-255· Ph. DU PUY DE CLINCHAMPS, *La Noblesse*, Paris 1959, σειρὰ Que sais-je?· A. GOODWIN, «General problems and the diversity of European nobilities in the modern period», *XIIe Congrès international des Sciences historiques*, Vienne 1965, *Rapports* I: *Grands thèmes*, σ. 345· J. MEYER, *Noblesses et pouvoirs dans l'Europe d'Ancien Régime*, Paris 1973· J. P. LABATUT, *Les Noblesses européennes de la fin du XVe siècle à la fin du XVIIIe*, Paris 1978.

Γιὰ τὴ Γαλλία: P. DE VAISSIÈRE, *Gentilshommes campagnards de l'ancienne France*, Paris 1903· H. CARRÉ, *La Noblesse de France et l'opinion publique au XVIIIe siècle*, Paris 1920· F. F. FORD, *The Regrouping of French Aristocracy after Louis XIV*, Cambridge, Mass. 1953· M. REINHARD, «Élite et noblesse dans la seconde moitié du XVIIIe siècle», *RHMC* (1956), σσ. 5-37· G. ZELLER, «Une notion de charactère historico-social: la dérogeance», *Cahiers Internationaux de Sociologie* (1957), σσ. 40-74· A. GOODWIN, «The social structure and economic and political attitudes of the French nobility in the eighteenth century», *XIIe*

Congrès international des Sciences historiques, Vienne 1965, *Rapports* I: *Grands thèmes*, σ. 356· J. Q. C. MACKRELL, *The Attack on Feudalism in 18th Century France*, London 1973· F. BLUCHE, *La Vie quotidienne de la noblesse française au XVIIIe siècle*, Paris 1973· G. CHAUSSINAND-NOGARET, «Aux origines de la Révolution: Noblesse et bourgeoisie», *Annales, E.S.C.* 29 (1975), σσ. 265-278· τοῦ ἰδίου, *La Noblesse en France. De la féodalité aux Lumières*, Paris 1976, νέα ἔκδοση Bruxelles 1985· Ph. GOUJARD, «Féodalité et Lumières au XVIIIe siècle. L'exemple de la noblesse», *AHRF* (1977), σ. 103· J. MEYER, «La noblesse française au XVIIIe siècle: aperçu des problèmes», *Acta Poloniae Historica* (1977), σ. 7.

Γιὰ τὴν ἀριστοκρατία τῆς τηβέννου: J. EGRET, «L'aristocratie parlementaire française à la fin de l'Ancien Régime», *RH CCVIII* (1952), σσ. 1-14· γιὰ τὴν ἐξαγορὰ τῶν ἀξιωμάτων, γενικὲς θεωρήσεις στὰ R. MOUSNIER, *La Vénalité des offices sous Henri IV et Louis XIII*, Rouen 1943, βλ. τὸ συμπέρασμα· Ph. DAWSON, «Sur le prix des offices judiciaires à la fin de l'Ancien Régime», *RHES* 3 (1964)· P. ALATRI, *Parlamenti e lotta politica nella Francia del Settecento*, Bari 1977· κυρίως τὰ ἔργα τοῦ J.-F. BLUCHE: *L'Origine des magistrats de Paris au XVIIIe siècle*, Paris 1956· *Les Magistrats du Parlement de Paris au XVIIIe siècle – 1715–1790*, Paris 1966· *Les Magistrats du Grand Conseil au XVIIIe siècle – 1690–1791*, Paris 1966· F. BLUCHE/P. DURUY, *L'Anoblissement par les charges avant 1789*, Paris 1962, σειρὰ Les Cahiers nobles, ἀρ. 23 καὶ 24, 2 τόμοι. — Περιφερειακὲς μελέτες: A. COLOMBET, *Les Parlementaires bourguignons à la fin du XVIIIe siècle*, Dijon 1937· J.-C. PAULHET, «Les parlementaires toulousains à la fin du XVIIIe siècle», *Annales du Midi* 2 (1964)· W. DOYLE, *The Parlement of Bordeaux and the End of the Old Regime, 1771–1790*, London 1974· M. GRESSET, *Le Monde judiciaire à Besançon, de la conquête par Louis XIV à la Révolution française, 1684–1789*, Lille/Paris 1975, 2 τόμοι· M. CUBELLS, «Le recrutement de la Cour des comptes, aides et finances de Provence au XVIIIe siècle», *RH* 521 (Ἰαν.-Μάρτ. 1977), σ. 3· τοῦ ἰδίου, *La Provence des Lumières: les parlementaires d'Aix au XVIIIe siècle*, Paris 1984.

Εὐγενεῖς καὶ στρατός: L. TUETEY, *Les Officiers sous l'Ancien Régime. Nobles et roturiers*, Paris 1908· A. LATREILLE, *L'Armée et la nation à la fin de l'Ancien Régime*, Paris 1914· E. G. LÉONARD, «La question sociale dans l'armée française au XVIIIe siècle», *Annales, E.S.C.* (1948), σ. 135· τοῦ ἰδίου, *L'Armée et ses problèmes au XVIIIe siècle*, Paris 1958· A. CORVISIER, «Hiérarchie militaire et hiérarchie sociale à la veille de la Révolution», *Revue Internationale d'Histoire Militaire* (1970), σ. 77· D.-D. BIEN, «La réaction aristocratique avant 1789: l'exemple de l'armée», *Annales, E.S.C.*, 1 (1974), σ. 23, καὶ 2 (1974) σ. 505· A. CORVISIER, *Armées et sociétés en Europe de 1494 à 1789*, Paris 1976.

Γιὰ τοὺς ἐμπορευόμενους εὐγενεῖς: H. LEVY-BRUHL, «La noblesse de France et le commerce à la fin de l'Ancien Régime», *RHM* (1933), σσ. 209-235· Jacqueline HECHT, «Un problème de population active au XVIIIe siècle en France: la querelle de la noblesse commerçante à Lyon au XVIIIe siècle», *Population* 2 (1964)· πρωταρχικὰ τὰ ἔργα του G. RICHARD: «Les corporations et la noblesse commerçante au XVIIIe siècle», *L'Information Historique* (1957), σσ. 185-188· «La noblesse commerçante à Bordeaux et à Nantes au XVIIIe siècle», *στὸ ἴδιο* (1958), σσ. 185-190· «À propos de la noblesse commerçante à Lyon au XVIIIe siècle», *στὸ ἴδιο* (1959), σσ. 156-160· «La noblesse de France et les sociétés par actions à la fin du XVIIIe siècle», *RHES* (1962), σ. 484· *Noblesse d'affaires au XVIIIe siècle*, Paris 1974.

Γιὰ τὴν περιουσία καὶ τὰ εἰσοδήματα τῶν εὐγενῶν: R. LAURENT, «La fortune des privilégiés du bailliage de Toul en 1789», *AHRF* (1949), σ. 340· Abbé Ch. GIRAULT, *La Propriété fonçiere de la noblesse sarthoise au XVIIIe siècle*, Le Mans 1955· Béatrice F. HYSLOP, *L'Apanage de Philippe-Égalité, duc d'Orléans, 1785–1789*, Paris 1965· D. ROCHE, «Aperçu sur la fortune et les revenus des princes de Condé à l'aube du XVIIIe siècle, *RHMC* (1967), σ. 217· F. Ch. MOUGEL, «La fortune des princes du Bourbon-Conty. Revenus et gestion. 1655–1791», *στὸ ἴδιο* (1971), σ. 30· J. MEYER, «Un problème mal posé: la noblesse pauvre. L'exemple breton au XVIIIe siècle», *στὸ ἴδιο* (1971), σ. 161· γιὰ τὶς περιουσιακὲς σχέσεις μεταξὺ εὐγενῶν καὶ ἀστικῆς τάξης, J. SENTOU, *Fortunes et groupes sociaux à Toulouse sous la Révolution, 1789–1799. Essai d'histoire statistique*, Toulouse 1969.

Περιφερειακὲς μελέτες: R. FORSTER, *The Nobility of Toulouse in the Eighteenth Century*, Baltimore 1960· J. MEYER, *La Noblesse bretonne au XVIIIe siècle*, Paris 1966, 2 τόμοι, [2]1985· R. FORSTER, *The House of Saulx-Tavanes, Versailles and Burgundy, 1700–1830*, Baltimore and London 1974· Cl. BRELOT, *La Noblesse en Franche-Comté de 1789 à 1808*, Paris 1972· M. H. SIFFRE, «Le mode de vie d'un noble niçois à l'âge classique: Honoré Grimaldi», *RHES* 4 (1973)· J. NICOLAS, *La Savoie au XVIIIe siècle. Noblesse et bourgeoisie*, Paris 1978, 2 τόμοι· τοῦ ἰδίου, «La noblesse et l'État en Savoie au XVIIIe siècle», *Cahiers d'Histoire*, XXII σ. 135· J. BASTIER, *La Féodalité au siècle des Lumières dans la région de Toulouse, 1730–1790*, Paris 1975, δημοσίευση τῆς Commission d'histoire économique et sociale de la Révolution française. Ἀπὸ συγκριτικὴ ἄποψη, «Noblesse française. Noblesse polonaise», *Acta Poloniae Historica* XXXVI (1977)· *Noblesse française, noblesse hongroise, XVIe–XIXe siècles*, Budapest/Paris 1981.

Γιὰ τὸ φεουδαρχικὸ καθεστὼς καὶ τὰ χωροδεσποτικὰ δικαιώματα, βλ. παρακάτω στὴ σ. 732.

γ) Ἡ ἀστικὴ τάξη

Μὲ θέμα τὴν ἀστικὴ τάξη, ἔχουν γραφεῖ μερικὰ συνθετικὰ δοκίμια: W. SOMBART, *Der Bourgeois*, Leipzig 1913· γαλλ. μτφρ. Paris 1926· J. AYNARD, *La Bourgeoisie française*, Paris 1934· B. GRORTHUYSEN, *Origines de l'esprit bourgeois en France*, τ. I, *L'Église et la bourgeoisie*, Paris 1927· γερμανικὴ ἔκδοση, Jena 1927· στὸ ἔργο αὐτὸ ἐπιχειρεῖται νὰ παρουσιαστεῖ ἡ ἐξέλιξη τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων ὡς συνάρτηση τοῦ ἠθικοῦ ἰδεώδους ποὺ ἐμφυσοῦσε στὴν ἀστικὴ τάξη ἡ ἐπαγγελματική της δραστηριότητα· πολὺ εὐρύτερη ἡ μελέτη τοῦ F. BORKENAU, *Der Übergang vom feudalen zum bürgerlichen Weltbild. Studien zur Geschichte der Philosophie der Manufaktur-Periode*, Paris 1934· βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ L. FEBVRE, *AHES* (1934), σ. 369· E. BARBER, *The Bourgeoisie in the 18th Century-France*, Princeton 1955. — Ἀντίθετα, ἄλλοι συγγραφεῖς παραμένουν προσκολλημένοι στὴν ἔρευνα τῶν τεκμηρίων, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴ Γαλλία οἱ F. MIREUR, *Le Tiers État à Draguignan*, Draguignan 1911· L. CAHEN, «La population parisienne au milieu du XVIIIe siècle», *Revue de Paris* V (1919), σσ. 146-170· Ch. POUTHAS, *Une Famille de bourgeoisie française de Louis XIV à Napoléon, les Guizot*, Paris 1931· M. AGULHON, *La Vie sociale en Provence intérieure au lendemain de la Révolution*, Paris 1970, Publications de la Société des Études Robespierristes· J. NICOLAS, *La Savoie au XVIIIe siècle. Noblesse et bourgeoisie*, ὅ.π.· J. PERRET, «L'exemplaire histoire d'une famille bour-

geoise poitevine, les Monnet (1660–1880)», *RHMC* (1979), σ. 98· — ὅπως καὶ ὁρισμένες ἐκδόσεις οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στοὺς χρηματιστές: βλ. τὸν τ. XII τῆς σειρᾶς Peuples et Civilisations, Βιβλ. III, Κεφ. III, § 6· J. BOUCHARY, *Les Manieurs d'argent à la fin du XVIIIe siècle*, Paris 1939, 1940, 1943, 3 τόμοι· G. CHAUSSINAND-NOGARET, *Les Financiers du Languedoc au XVIIIe siècle*, Paris 1970· τοῦ ἰδίου, *Gens de finance au XVIIIe siècle*, Paris/Bruxelles/Montréal 1972· Y. DURAND, *Les Fermiers-généraux au XVIIIe siècle*, Paris 1971, Publications de la Faculté des Lettres et Sciences humaines de Paris-Sorbonne· τοῦ ἰδίου, *Finance et mécenat: les fermiers-généraux au XVIIIe siècle*, Paris 1976· — ἢ σὲ μεγάλους ἐπιχειρηματίες: F. VERMALE, *Le Père de Casimir Périer. 1743–1801*, Grenoble 1935· P. BARRAL, *Les Périer dans l'Isère au XIXe siècle d'après leur correspondance familiale*, Paris 1964· J. LAMBERT, *Essai sur les origines et l'évolution d'une bourgeoisie. Quelques familles du patronat textile de Lille-Armentières. 1789–1914*, Lille 1954· F. DORNIC, «L'Évolution de l'industrie textile aux XVIIIe et XIX siècles: l'activité de la famille Cohin», *RHMC* (1956), σ. 38· P. GOUBERT, *Familles marchandes de l'Ancien Régime: les Danse et les Motte de Beauvais*, Paris 1959· P. LÉON, *Marchands et spéculateurs dauphinois dans le monde antillais: les Dolle et les Raby*, Paris 1963· J. CAVAIGNAC, *Jean Pellet, commerçant de gros 1694–1772. Contribution à l'étude du négoce bordelais au XVIIIe siècle*, Paris 1967· Denise OZANAM, *Claude Baudard de Saint-James, trésorier général de la marine et brasseur d'affaires. 1698–1787*, Genève/Paris 1969· R. OBERLE, «La fortune de Samuel Koechlin, fondateur de l'industrie mulhousienne, 1719–1776», *RHES* (1969), σ. 100· S. CHASSAGNE, *Oberkampf, un entrepreneur capitaliste au siècle des Lumières*, Paris 1980· S. D. CHAPMAN/S. CHASSAGNE, *European Textile Printers in the Eighteenth Century. A Study of Peel and Oberkampf*, London/Edimburg/Melbourne κ.ἄ. 1981· — ἢ στὶς φιλελεύθερες κοινωνικὲς κατηγορίες: F. DELBEKE, *L'Action politique et sociale des avocats au XVIIIe siècle*, τ. I, Louvain/Paris 1927· L. R. BERLANSTEIN, *The Barristers et Toulouse in the Eighteenth Century. 1740–1793*, Baltimore/London 1975· J. P. POISSON, «Le rôle socio-économique du notariat au XVIIIe siècle. Quatre offices parisiens en 1749», *Annales, E.S.C.* (1972), σ. 759· M. GRESSET, *Le Monde judiciaire à Bensançon, de la conquête de Louis XIV à la Révolution française 1674–1789*, Lille 1975, 2 τόμοι· J. PELLISSON, *Les Hommes de lettres au XVIIIe siècle*, Paris 1911· — ἤ, τέλος, σὲ μεικτὲς κοινωνικὲς κατηγορίες: J.-F. SOLNON, *Deux cent quinze Bourgeois gentilshommes au XVIIIe siècle. Les Secrétaires du Roi à Besançon*, Paris 1980. *Annales Littéraires de l'Université de Besançon.* Ἂς προσθέσουμε καὶ τά: L. ABENSOUR, *La Femme et le féminisme avant la Révolution*, Paris 1923· J. DE LA MONNERAYE, «Le mariage dans la bourgeoisie parisienne 1789–1804», *Assemblée générale de la Commission centrale et des Comités départementaux* [d'histoire économique de la Révolution], *1939*, τ. I, Besançon 1942.

Ἀξίζει νὰ ἐπισημάνουμε ὁρισμένες μελέτες οἱ ὁποῖες εἶναι προσανατολισμένες σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῶν εὐχῶν ποὺ ἐκφράσαμε στὴ σ. 722: H. SÉE, «La population et la vie économique à Rennes vers le milieu du XVIIIe siècle, d'après les rôles de la capitation», *Mémoires de la Société d'Histoire de Bretagne*, IV (1923), σσ. 89-135· R. GAUTHET, «Chateau-Gontier à la veille de la Révolution», *Bulletin de la Commission Historique de la Mayenne* XLI (1925), σσ. 257-277 καὶ XLII (1926), σσ. 62-102· ἕξι μελέτες ποὺ ἔχουν περιληφθεῖ στὴν Assemblée générale de la Commission Centrale, *ὅ.π.*, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται

στὴ γαλλικὴ ἀστικὴ τάξη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος μέχρι τὴν Παλινόρθωση («La bourgeoisie française de la fin de l'Ancien Régime à la Restauration»): «Albi», ὑπὸ P. BAYAND, «Évreux», ὑπὸ J. VIDALENC, «Grenoble», ὑπὸ M. G. LETONNELIER, «Marseille», ὑπὸ A. CHABAUD, «Pontivy», ὑπὸ E. CORGNE, «La bourgeoisie protestante», ὑπὸ E. G. LÉONARD. Ἀκόμη, G. RICHARD, «Géographie sociale du Havre. Le Grand Quai au XVIIIe siècle», *La Porte Océane* (1954)· D. LIGOU, «La bourgeoisie réformée montalbanaise à la fin de l'Ancien Régime», *RHES* (1955), σσ. 377-404· A. DAUMARD/F. FURET, *Structures et relations sociales à Paris au milieu du XVIIIe siècle*, Paris 1961, Cahiers des Annales, ἀρ. 18· G. LEFEBVRE, *Études orléanaises. Contribution à l'étude des structures sociales à la fin du XVIIIe siècle*, Paris 1962· L. DEHERGNE, *Le Bas-Poitou à la veille de la Révolution*, Paris 1963, δημοσίευση τῆς Commission d'histoire économique et sociale de la Révolution française· J. KAPLOW, *Elbeuf during the Revolutionary Period. History and Social Structure*, Baltimore 1964· Olwen H. HUFTON, *Bayeux in the Eighteenth Century. A Social Study*, Oxford 1967· M. COUTURIER, *Recherches sur les structures sociales de Chateaudun, 1525–1789*, Paris 1969· J. SENTOU, *Fortunes et groupes sociaux à Toulouse sous la Révolution. Essai d'histoire statistique*, Toulouse 1969· M. GARDEN, *Lyon et les Lyonnais*, Paris 1970· R. ROBIN, *La société française en 1789. Semur-en-Auxois*, Paris 1970· J. Cl. PERROT, *Genèse d'une ville moderne. Caen au XVIIIe siècle*, Paris/La Haye, 2 τόμοι· J. P. BARDET, *Rouen aux XVIIe et XVIIIe siècles. Les Mutations d'un espace social*, Paris 1983, 2 τόμοι· M. DORIGNY, *Autun dans la Révolution française*, τ. I: *Économie et société urbaines*, πρόλογος τοῦ M. Vovelle, Le Mée-sur-Seine, 77, 1988. — Ὅσον ἀφορᾶ τὴν Αὐστρία, F. POPELKA, *Die Burgerschaft der Stadt Graz von 1720 bis 1819*, Baden bei Wien 1941· H. BRUNSCHWIG, *La Crise de l'État prussien à la fin du XVIIIe siècle*, Paris 1947.

Σὲ σχέση μὲ τοὺς γενικοὺς προσανατολισμοὺς τῆς ἔρευνας, A. CHÂTELAIN, «Les fondements d'une géographie sociale de la bourgeoisie française», *Annales, E.S.C.* (1947), σσ. 455-462· πάνω ἀπ' ὅλα, E. LABROUSSE, «Voies nouvelles vers une histoire de la bourgeoisie occidentale aux XVIIIe et XIXe siècles», *X Congresso internazionale di scienze storiche*, Roma 1955, *ὅ.π.*, *Relazioni*, τ. IV, σσ. 365-396· P. LÉON, «Recherches sur la bourgeoisie française de province au XVIIIe siècle», *L'Information Historique* (1958), σσ. 101-105· R. R. PALMER, «Sur le rôle de la bourgeoisie dans la Révolution française», *AHRF* (1967), σ. 369.

δ) Οἱ χωρικοὶ

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο βιβλία τῶν S.-B. GRAS καὶ H. SÉE ποὺ ἀναφέρουμε στὴ σ. 713, βλ. J. MEUVRET, «L'agriculture en Europe aux XVIIe et XVIIIe siècles», *X Congresso internazionale di scienze storiche*, *ὅ.π.* σ. 717, *Relazioni*, τ. IV, σσ. 139-168· B. H. SCHLICHER VAN BATH, «Les problèmes fondamentaux de la société préindustrielle en Europe occidentale. Une orientation et un programme», *A.A.G. Bijdragen* 12 (1965), σ. 3· F. CROUZET, «Agriculture et révolution industrielle», *Cahiers d'Histoire* 1-2 (1967)· J. BLUM, *The End of the Old Order in Rural Europe*, Princeton 1978.

Ὅσον ἀφορᾶ τὴ Γαλλία, γιὰ τὰ γενικὰ προβλήματα: M. BLOCH, *Les Caractères originaux de l'histoire rurale française*, Oslo/Paris 1931, [2]1956, σὲ 2 τόμους, τ. II: *Supplement*, ὑπὸ R. DAUVERGNE, σύμφωνα μὲ τὰ κατάλοιπα τοῦ συγγραφέα· τοῦ ἰδίου, «La lutte pour l'individualisme agraire dans la France du XVIIIe siècle», *AHES* (1930), σ. 329· G. LIZERAND,

Le Régime rural de l'ancienne France, Paris 1942· J. LOUTCHISKY, *La Propriété paysanne en France à la veille de la Révolution*, Paris 1912· G. LEFEBVRE, «Les recherches relatives à la répartition de la propriété et de l'exploitation foncières à la fin de l'Ancien Régime», *RHM* (1928), σσ. 103-125, τὸ ὁποῖο ἐπανεκδόθηκε μὲ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση στὶς *Études sur la Révolution Française*, Paris 1954, ²1963· τοῦ ἰδίου, *Questions agraires au temps de la Terreur*, Strasbourg 1932, ἔκδοση ἀναθεωρημένη κι ἐπαυξημένη, La Roche-sur-Yon ²1954· *Les Faux-semblants d'un démarrage économique: agriculture et démographie en France au XVIIIe siècle*, Paris 1970, Cahiers des Annales 30· «Révolution agricole, révolution alimentaire, révolution démographique», *Annales de Démographie Historique* (1974), σσ. 335-371· A. SOBOUL, *Problèmes paysans de la Révolution. 1789–1815*, Paris 1976· *Histoire des paysans français, du XVIIIe siècle à nos jours*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ J. P. HOUSSEL, Roanne 1976· *Histoire de la France rurale*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ G. DUBY, τ. II: *L'Âge classique des paysans*, (ἐπιμ.) E. LEROY-LADURIE, Paris 1975· M. MORINEAU, «Y-a-t-il eu une révolution agricole en France au XVIIIe siècle, *RH* 239 (1968), σσ. 299-326· G. VAN DEN HEUVEL, *Grundproblem der französischen Bauernschaft, 1730–1794. Soziale Differenzierung und sozioökonomischer Wandel vom Ancien Regime zur Revolution*, München/Wien 1982.

Περιφερειακὲς μονογραφίες: Ὑποδειγματικὴ παραμένει ἐκείνη τοῦ G. LEFEBVRE, *Les Paysans du Nord pendant la Révolution française*, Lille 1924, 2 τόμοι, β' ἔκδοση χωρὶς τὸ στατιστικὸ παράρτημα, Bari 1959· ἀνατύπωση, Paris 1976, ὅπου περιγράφεται ἡ κατάσταση περὶ τὰ τέλη τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος. — Γιὰ τὴ Δυτικὴ Γαλλία, H. SÉE, *Les Classes rurales en Bretagne, du XVIe siècle à la Revolution*, Paris 1906· R.-H. ANDREWS, *Les Paysans des Mauges au XVIIIe siècle*, Tours 1935· G. DEBIEN, *En Haut-Poitou. Défricheurs au travail, XVe–XVIIIe siècle*, Paris 1952· M. CHAMBOUX, *Répartition de la prorpiété et de l'exploitation foncière dans la Creuse. Les Paysans dans la Creuse à la fin de l'Ancien Régime*, Paris 1955· P. MASSE, *Varennes et ses maîtres. Un Domaine rural de l'Ancien Régime à la monarchie de Juillet, 1779–1842*, Paris 1956· L. MERLE, *La Métairie et l'évolution de la Gâtine poitevine, de la fin du Moyen Âge à la Révolution*, Paris 1958· P. BOIS, *Paysans de l'Ouest. Des Structures économiques et sociales aux options politiques depuis l'époque révolutionnaire dans la Sarthe*, Le Mans 1960 (νέα ἔκδοση, Paris 1984· περιγράφει τὶς συνθῆκες κατὰ τὰ τέλη τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος)· A. PLAISSE, *La Baronnie de Neuburg. Essai d'histoire agraire, économique et sociale*, Paris 1961· J. CARCOPINO, *Une Terre normande à la veille de la Révolution: Verneuil*, Paris 1967· L. DEHERGNE, *La Bas-Poitou à la veille de la Revolution*, *ὅ.π.* — Γιὰ τὴ Βόρεια Γαλλία: ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς *Les Paysans du Nord* τοῦ G. LEFEBVRE, βλ. τὸ G. SANGNIER, *L'Évolution de la propriété rurale dans le district de Saint-Pol (Pas-de-Calais) pendant la Révolution*, Blangermont, Pas-de-Calais 1951, ὅπου περιγράφεται ἡ κατάσταση περὶ τὰ τέλη τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος. — Γιὰ τὴν Ἀνατολικὴ Γαλλία: R. LAURENT, *Les Vignerons de la Côte-d'Or au XIXe siècle*, Paris 1958, 2 τόμοι, περιγράφεται ἡ κατάσταση περὶ τὰ τέλη τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος· P. DE SAINT-JACOB, *Les Paysans de la Bourgogne du Nord au dernier siècle de l'Ancien Régime*, Paris 1960. — Γιὰ τὴ Μεσημβρινὴ Γαλλία: F. VERMALE, *Les Classes rurales en Savoie au XVIIIe siècle*, Paris 1911· A. SOBOUL, *Les Campagnes montpelliéraines à la fin de l'Ancien Régime. Propriété et cultures d'après les compoix*, Paris 1958·

R. BAEHREL, *Une Croissance: la Base-Provence rurale (fin du XVIe siècle–1789)*, Paris 1961, 2 τόμοι· A. POITRINEAU, *La Vie rurale en basse Auvergne au XVIIIe siècle 1726–1789*, Paris 1965, 2 τόμοι· νέα ἔκδοση, Marseille 1979· *Structures économiques et problèmes sociaux du monde rural dans la France du Sud-Est (fin du XVIIIe siècle–1835)*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ P. LÉON, Paris 1966· M. VOVELLE, «État présent des études de structure agraire en Provence à la fin de l'Ancien Régime», *Provence Historique* 4 (1968)· G. FRECHE, *Toulouse et la région Midi-Pyrénées au siècle des Lumières vers 1670–1789*, Paris 1974· E. LEROY-LADURIE, *Les Paysans du Languedoc*, Paris 1966, 2 τόμοι (πιὸ πρόσφατη ἔκδοση, Paris 1985)· G. CHIANEA, *La Condition juridique des terres en Dauphiné au XVIIIe siècle. 1700–1789*, La Haye/Paris 1969· F. GAUTHIER, *La Voie paysanne dans la Révolution française: l'exemple de la Picardie*, Paris 1977· G. GAVIGNAUD, *Propriétaires viticulteurs en Roussillon: structures, conjonctures, société*, Paris 1983, 3 τόμοι, Publications de la Sorbonne. — Ἀξίζει νὰ συμβουλευτεῖ κανεὶς τὴ βιβλιογραφία τοῦ R. SCHNERB στὸ H. SÉE, *Histoire économique de la France*, τ. I, *ὅ.π.*, καθὼς καὶ τὰ ἔργα ποὺ ἀναφέρουμε σὲ σχέση μὲ τὴν ἐκποίηση τῶν ἐθνικῶν κτημάτων.

Γιὰ τὴν κτηνοτροφία, τὴν ἐκμίσθωση γῆς σὲ ἐπίμορτο γεωργὸ καὶ τὸ διακανονισμὸ τῶν καλλιεργειῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς *Questions agraires* τοῦ G. LEFEBVRE ποὺ ἀναφέραμε, βλ. M. LACOSTE, *La Crise agricole dans le département de la Meurthe à la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution*, Paris 1951, διατριβή. — Γιὰ τὴν ἀγροτικὴ κοινότητα, βλ. κυρίως τὸ P. DE SAINT-JACOB, «Études sur l'ancienne communauté rurale en Bourgogne», *Annales de Bourgogne* (1941), σ. 169, (1943), σ. 173, (1946), σ. 237, (1953), σ. 225· τοῦ ἰδίου, *Documents relatifs à la communauté rurale en Bourgogne du milieu du XVIIe siècle à la Révolution*, Paris 1962. — Γιὰ τὴν παραγωγὴ καὶ τὸ ἐμπόριο τῶν σιτηρῶν, G. AFANASSIEV, *Le Commerce des céréales en France au XVIIIe siècle*, Paris 1894· J. LETACONNOUX, *Les Subsistances et le commerce des grains en Bretagne au XVIIIe siecle*, Rennes 1909· A. J. BOURDE, *Agronomie et agronomes en France au XVIIIe siècle*, Paris 1967, 3 τόμοι· S. L. KAPLAN, *Bread, Politics and Political Economy in the Reign of Louis XV*, The Hague 1976, 2 τόμοι· ἰδίως τοῦ J. MEUVRET, *Le Problème des subsistances à l'époque de Louis XIV. La Production des céréales dans la France du XVIIe et du XVIIIe siècle*, Paris/La Haye 1977, 2 τόμοι. Γιὰ τὰ χωροδεσποτικὰ δικαιώματα, Ph. SAGNAC, *La Législation civile de la Révolution*, *ὅ.π.* σ. 723· M. GARAUD, *Histoire générale du droit privé français*, *ὅ.π.* σ. 723· J. Q. C. MACKRELL, *The Attack on Feudalism in Eighteenth Century France*, London 1973· J. DE LA MONNERAYE, *Le Régime féodal et les classes rurales dans la Maine au XVIIIe siècle*, Paris 1922· J. RAMIÈRE DE FORTANIER, *Les Droits seigneuriaux dans la sénéchaussée et comté de Lauragais. 1553–1789*, Paris 1932· J. MILLOT, *Le Régime féodal en Franche-Comté*, Besançon 1937· P. DEYON, «Quelques remarques sur l'évolution du régime seigneurial en Picardie XVIe–XVIIIe siècle», *RHMC* (1961), σσ. 271-280· A. SOBOUL, «La Révolution française et la féodalité. Note sur le prélèvement féodal», *RH* 487 (1968), σ. 33· G. CHIANEA, *La Condition juridique des terres en Dauphine au XVIIIe siècle*, Paris/La Haye 1969· J. BASTIER, *La Féodalité au siècle des Lumières dans la région de Toulouse. 1730–1790*, Paris 1975· Βλ. ἐπίσης J. BART, *La Liberte ou la terre. La mainmorte en Bourgogne au siècle des Lumières*, Dijon 1984, Publications de l'Université de Dijon· γιὰ τὴ δεκάτη καὶ τοὺς φόρους, βλ. τὴ βιβλιογραφία τοῦ M. SCHNERB ποὺ ἀνα-

φέραμε ἤδη· ἂς προσθέσουμε ἐδῶ καὶ τὸ P. DE SAINT-JACOB, «La corvée royale en France à la fin de l'Ancien Régime», *L'Information Historique* (1953), σσ. 43-46· J. N. LUC, *Paysans et droits féodaux en Charente pendant la Révolution française*, Paris 1985.

Γιὰ τὸ Βέλγιο: P. RECHT, «Quelques aperçus sur les classes rurales du Namurois à la fin du XVIIIe siècle», *Annales de la Société Archéologique de Namur* XLII (1937), σσ. 199-286· τοῦ ἰδίου, *Les Biens communaux du Namurois et leur partage à la fin du XVIIIe siècle*, Bruxelles 1950· J. RUWET, *L'Agriculture et les Classes rurales au pays de Herve sous l'Ancien Régime*, Liège 1943· J. DELATTE, *Les Classes rurales dans la principauté de Liège au XVIIIe siècle*, Paris 1945. — Γιὰ τὴ Γερμανία: G. KNAPP, *Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den alteren Theilen Preussens*, Leipzig 1887, 2 τόμοι. — Γιὰ τὴ Νορβηγία: H. KOHT, *Les Luttes des paysans en Norvège du XVIIe au XIXe siècle* (γαλλ. μτφρ.), Paris 1929. — Γιὰ τὴν Πολωνία: J. RUTKOWSKI, «Le régime agraire en Pologne au XVIIIe siècle», *RHES* (1926), σσ. 473-505 καὶ (1927), σσ. 66-113 - καὶ σὲ ἀνάτυπο, Paris 1928· J. LESKIEWICZ, «Sur le niveau et les composantes du revenu foncier en Pologne du XVIe au XVIIIe siècle», *Première conférence d'histoire économique* (ὅ.π. σ. 709), σσ. 409-414· W. KULA, *Théorie économique du système féodal. Pour un modèle de l'économie polonaise, XVIe-XVIIIe siècle*, Paris/La Haye 1970. — Γιὰ τὴ Ρωσία: A. VON TOBIEN, *Die Livländische Ritterschaft*, Berlin 1930, τὸ Κεφ. I· A. SCHWABE, *Grundriss der Agrargeschichte Lettlands*, Riga 1928, καὶ σὲ γαλλικὴ συντομευμένη ἔκδοση: *Histoire agraire de la Lettonie*, Riga 1929· M. CONFINO, *Domaines et seigneurs vers la fin du XVIIIe siècle. Étude des structures agraires et des mentalités économiques*, Paris 1963· τοῦ ἰδίου, *Systèmes agraires et progrès agricoles, l'assolement triennal en Russie aux XVIIIe et XIXe siècles*, Paris 1967. — Γιὰ τὴν Ἰταλία: G. PRATO, *La vita economica in Piemonte*, ὅ.π. σ. 721· E. SERENI, *Storia del paesaggio agrario italiano*, Torino 1961. — Γιὰ τὴν Ἰσπανία, βλ. G. DESDEVISES DU DÉZERT, ὅ.π. σ. 716· J. KLEIN, *The Mesta, 1273–1856*, Cambridge, Mass. 1920. — Βλ. ἐπίσης καὶ παρακάτω.

ε) Τὸ προλεταριάτο

Ἐδῶ μᾶς χρησιμεύουν πολλὰ ἔργα ποὺ ἤδη ἀναφέραμε σὲ σχέση μὲ τὴ βιομηχανία καὶ τὴ γεωργία. — Γιὰ τὴν Ἀγγλία, γιὰ παράδειγμα, T. ASHTON, ὅ.π. σ. 717· ἐπιπλέον Dorothy MARSHALL, *The English Poors in the XVIIIth Century*, London 1926· Elisabeth W. GILBOY, *Wages in XVIIIth Century England*, Cambridge, Mass. 1934· E. P. THOMPSON, *The Making of the English Working Class*, London 1964· Gertrude HIMMELFARB, *The Idea of Poverty. England in the Early Industrial Age*, New York 1984. — Γιὰ τὴν Πρωσία, H. BRUNSCHWIG, *La Crise d'État prussien*, ὅ.π. σ. 729.

Γιὰ τὴ Γαλλία, C. BLOCH, *L'État et l'assistance à la fin de l'Ancien Régime*, Paris 1908· H. SÉE, «Les classes ouvrières et la question sociale à la veille de la Révolution», *AR* (1922), σσ. 373-386· GERMAIN-MARTIN, *Les Associations ouvrières au XVIIIe siècle*, Paris 1900· Martin SAINT-LÉON, *Les Compagnonnages*, Paris 1901· E. COORNAERT, *Les Corporations en France avant 1789*, Paris 1940, [2]1968· τοῦ ἰδίου, *Les Compagnonnages en France du Moyen Âge à nos jours*, Paris 1966· L. CHEVALIER, *Classes laborieuses et classes dangereuses à Paris dans la première moitié du XIXe siècle*, Paris 1958, ὅπου περιγράφεται ἡ κατάσταση στὸ Παρίσι κατὰ τὰ τέλη τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος· τὸ ἴδιο θέμα πραγμα-

τεύεται καὶ ὁ G. RUDÉ, *The Crowd in the French Revolution*, Oxford 1959· Olwen H. HUFTON, *The Poors in Eighteenth Century France 1750–1789*, Oxford 1974. – Στατιστικὲς ἐνδείξεις, H. SÉE, «Statistique des pauvres de Rennes vers la fin de l'Ancien Régime, d'après les rôles de la capitation», *Annales de Bretagne* (1934), σσ. 474-477· F. BRAESCH, «Essai de statistique de la population ouvrière de Paris en 1791», *RF* LXIII (1912), σσ. 289-321· κριτικὴ στὴν ἑρμηνεία τοῦ Μπραὶς ἀσκεῖ ὁ A. SOBOUL, *Les Sans-culottes parisiens en l'an II*, Paris 1958, σσ. 435-438· A. MATHIEZ, «Note sur l'importance du prolétariat en France à la veille de la Révolution», *AHRF* (1930), σσ. 497-524· G. LEFEBVRE, «Quelques documents sur le prolétariat parisien en 1789», *στὸ ἴδιο* (1953), σσ. 265-267· J. KAPLAN, «Sur la population flottante de Paris à la fin de l'Ancien Régime», *στὸ ἴδιο* (1967), σ. 1· G. RUDÉ, «La population ouvrière de Paris de 1789 à 1791», *στὸ ἴδιο* (1967), σ. 15· J. P. KAPLOW, *The Names of Kings, the Parisian Laboring Poor in the 18th Century*, New York 1972, γαλλ. μτφρ.: *Les Noms des rois, les pauvres à Paris à la veille de la Révolution française*, Paris 1974· C. RONTON, «Le monde des pauvres à Paris au XVIIIe siècle», *Annales, E.S.C.* XXXVII (1982), σσ. 729-763. — Τοπικὲς ἢ περιφερειακὲς μονογραφίες: J. GODARD, *L'Ouvrier en soie à Lyon*, Paris 1901· L. GUÉNEAU, *L'Organisation du travail à Nevers aux XVIIe et XVIIIe siècles. 1660–1790*, Paris 1919· τοῦ ἰδίου, *Les Conditions de vie à Nevers à la fin de l'Ancien Régime*, Paris 1919· A. COLOMES, *Les Ouvriers du textile dans la Champagne troyenne, 1730–1852*, Paris 1944· R. GARMY, *La Mine aux mineurs de Rancié*, Paris 1945· P. MARÉCHAL, «La vie des métiers à Dreux aux XVIIe et XVIIIe siècles», *L'Information Historique* (1963) σ. 81· Régine ROBIN, «Le prolétariat urbain de Semur-en-Auxois en 1789», *RHES* (1966), σ. 508· M. VOVELLE, «Le prolétariat flottant de Marseille sous la Révolution française», *Annales de Demographie Historique* (1968), σ. 112· W. GARDEN, «Ouvriers et artisans au XVIIIe siècle. L'exemple lyonnais et les problèmes de classification», *RHES* I (1970)· J. P. GUTTON, *La société et les pauvres. L'exemple de la généralité de Lyon. 1534-1789*, Paris 1971· C. JONES, *Charity and Bienfaisance. The Treatment of the Poor in the Montpellier Region, 1740–1815*, Cambridge/London/New York 1980· Kathryn NORBERG, *Rich and Poor in Grenoble, 1600–1814*, Berkeley/Los Angeles/London 1985. Σχετικα με το προλεταριάτο, τὴν ἐπαιτεία καὶ τὴν ἀλητεία στὴν ὕπαιθρο, βλ. G. LEFEBVRE, *Les Paysans du Nord*, *ὅ.π.* σ. 730, καὶ *La Grande Peur de 1789*, *ὅ.π.* σ. 764· R. LIRIS, «Mendicite et vagabondage en Basse-Auvergne au XVIIIe siècle», *Revue d'Auvergne* 2 (1965).

ς) Ἡ βρετανικὴ κοινωνία

Peuples et Civilisations, τ. XI, Βιβλ. III, Κεφ. I, § 1-5, καθὼς καὶ τὸν δικό μας τ. XII, Βιβλίο I, Κεφ. II, § 2. Ἐπίσης, ἂς συμβουλευτεῖ ὁ ἐνδιαφερόμενος τὸ Sir W. HOLDSWORTH, *A History of English Law*, *ὅ.π.* σ. 723. Ὁρισμένες ἐπισημάνσεις μποροῦν νὰ ἀντληθοῦν ἀπὸ τὸ H. D. TRAIL, *Social England*, τ. V: *From the Accession of George I to the Battle of Waterloo*, London 1896, [2]1898· E. HALÉVY, *Histoire du peuple anglais au XIXe siècle*, τ. I, Paris 1913· B. καὶ S. WEBB, *English Local Government*, London 1903–1908· L. B. NAMIER, *The Structure of Politics at the Accession of George III*, London 1919, 2 τόμοι· *England in the Age of the American Revolution*, London 1930, 2 τόμοι· G. R. FAY, *The Corn Laws and Social England*, Cambridge 1922, καὶ *Great Britain from Adam Smith to the Present Day. An Economic and Social Survey*, London 1928· G. M. TREVELYAN, *Social History from*

Chaucer to Queen Victoria, London 1942· A. S. TUBERVILLE, «Aristocracy and revolution. The British peerage. 1789–1832», *History* XXV (1942) σσ. 240-253· G. RUDÉ, *Hanoverian London. 1714–1808*, London 1971· G. E. MINGAY, *English Landed Society in the Eighteenth Century*, London/Toronto 1963· P. HORN, *The Rural World, 1780–1850: Social Change in the English Countryside*, London/Melbourne/Johannesburg 1980· R. N. MALCOLMSON, *Life and Labour in England, 1700–1780*, London/Melbourne/Sydney 1981· J. CANNON, *Aristocratic Century. The Peerage of Eighteenth Century England*, Cambridge/London/New York 1984.

Δ΄ Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΚΕΨΗ

Peuples et Civilisations, τ. XI, Βιβλίο II, Κεφ. I-IV, καὶ τ. XII, Βιβλίο I, Κεφ. I, § 4. — Γενικὴ βιβλιογραφία: A. CIORANESCU, *Bibliographie de la littérature française au XVIIIe siècle*, Paris 1969, 3 τόμοι· κάθε χρόνο μετὰ τὸ 1969, ἡ ἐπιθεώρηση *Dix-huitième Siècle* παραθέτει ἕναν κατάλογο τῶν νέων ἐκδόσεων (ποὺ ἀναφέρονται στὸν 18ο αἰώνα), στὰ γαλλικὰ καὶ σὲ ἄλλες γλῶσσες.

Γιὰ μιὰ συνολικὴ θεώρηση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Διαφωτισμοῦ παραπέμπουμε πάντα στὸ κλασικὸ ἔργο τοῦ E. CASSIRER, *Die Philosophie der Aufklärung*, Tübingen 1932, γαλλ. μτφρ. ὑπὸ P. QUILLET: *La Philosophie des Lumières*, Paris 1966, νέα ἔκδοση 1983. Τὰ συγγράμματα τῶν P. HAZARD καὶ D. MORNET, μολονότι πεπαλαιωμένα ὡς πρὸς ὁρισμένες ἀναλύσεις τους, παραμένουν χρήσιμα ἐργαλεῖα: D. MORNET, *Les Origines intellectuelles de la Révolution française. 1715–1787*, Paris 1933, ⁴1947· P. HAZARD, *La Pensée européenne au XVIIIe siècle. De Montesquieu à Lessing*, Paris 1946, 3 τόμοι, ὁ τελευταῖος ἀφιερωμένος σὲ Notes et Références· καὶ σὲ νεότερη ἐπίτομη ἔκδοση, χωρὶς σημειώσεις. Ἂς προσθέσουμε τὰ διεισδυτικὰ ἔργα τοῦ B. GROETHUYSEN, *Origines de l'esprit bourgeois en France*, τ. I: *L'Église et la bourgeoisie*, Paris 1927, ⁶1956· *Philosophie de la Révolution française, précédé de Montesquieu*, Paris ³1956.

Ὁ G. GUSDORF συνέγραψε τὸ μνημειῶδες ποίημα *Les Sciences humaines et la pensée occidentale*, βλ. τὸν τ. IV: *Dieu, la nature, l'homme au siècle des Lumières*. Συνοπτικὲς ἀλλὰ χρήσιμες κρίσεις στὸ R. POMEAU, *L'Europe des Lumières. Cosmopolitisme et unité européenne au XVIIIe siècle*, Paris 1966· J. M. GOULEMOT/M. LAUSSAY, *Le Siècle des Lumières*, Paris 1968. Προσθέτουμε ἐδῶ τὰ A. COBBAN, *In Search of Humanity. The Role of Enlightenment in Modern History*, London 1960· F. DIAZ, *Filosofia e politica nel settecento francese*, Torino 1962· J. STAROBINSKI, *Invention de la Liberté. 1700–1789*, Genève 1964, σὲ σχέση κυρίως μὲ τὴν ἱστορία τῆς τέχνης· P. GAY, *The Enlightenment, an Interpretation: the Rise of Modern Paganism*, London 1967· N. HAMPSON, *The Enlightenment*, London 1968, καὶ σὲ γαλλ. μτφρ.: *Le Siècle des Lumières*, Paris 1972. — Ὁρισμένες συλλογὲς ἄρθρων ἰσάξιες πρὸς συνθετικὰ ἔργα: J. FABRE, *Lumières et romantisme. énergie et nostalgie, de Rousseau à Mickiewicz*, Paris 1963· *Utopie et institution au XVIIIe siècle. Le pragmatisme des Lumières*, κείμενα συγκεντρωμένα ἀπὸ τὸν P. FRANCASTEL, τὰ ὁποῖα ἀκολουθοῦνται ἀπὸ ἕνα δοκίμιο μὲ θέμα *L'Esthétique des Lumières*, Paris 1963· *Livre et société dans la France du XVIIIe siècle*, Paris 1965· R. MORTIER, *Clartés et ombres du*

siècle des Lumières, Genève 1969· F. VENTURI, *L'Europe des Lumières. Recherches sur le XVIIIe siècle*, Paris/La Haye 1971.

Οἱ σχετικοὶ τόμοι διαφόρων γενικῶν ἱστοριῶν τῆς φιλοσοφίας μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἐντάξουμε τὴ φιλοσοφία τοῦ 18ου αἰώνα σὲ εὐρύτερες προοπτικές: E. BRÉHIER, *Histoire de la philosophie*, τ. II: *La Philosophie moderne*. 2: *Le Dix-huitième siècle*, Paris 1930· κυρίως ἡ *Histoire de la philosophie* τῆς *Encyclopédie de la Pléiade*, τ. II: *De la Renaissance à la révolution Kantienne*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Y. BELLAVAL, Paris 1933· *Histoire de la philosophie*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Fr. CHATELET, τ. IV: *Les Lumières. Le XVIIIe siècle*, Paris 1972. — Γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ πλευρὰ τοῦ Διαφωτισμοῦ, βλ. τὴν *Histoire des littératures* ποὺ περιέχεται στὴν Encyclopédie de la Pléiade, τ. III, Paris 1958. — Γιὰ τὶς πολιτικὲς ἰδέες, τὸν τ. II: *Du XVIIIe siècle à nos jours*, Paris 1959 τῆς *Histoire des idées politiques*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ J. TOUCHARD.

α) Ἡ παραδοσιακὴ νοοτροπία καὶ ἡ ἀφύπνιση τῆς νεωτερικῆς νοοτροπίας

Γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ἱστορία, Peuples et Civilisations, τ. XII, Βιβλίο I, Κεφ. VI, § 2 (Παπικὲς κτήσεις καὶ Ἰταλία)· Κεφ. II, § 11 (Ἀγγλία)· Κεφ. IV, § 3 (Γαλλία)· Κεφ. V, § 4 (Ἰσπανία)· Κεφ. VII, § 11 (Γερμανία καὶ Αὐστρία). — L. PASTOR, *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelaltern*, τ. XVI, Freiburgim Breisgau 1931–1933, σὲ 3 μέρη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ τελευταῖο ἀφορᾶ τὸ ποντιφικάτο τοῦ Πάπα Πίου ϛ'· Abbé F. MOURRET, *Histoire générale de l' Église*, τ. VI., Paris 1911· E. PRECLIN/E. JARRY, *Les Luttes politiques et doctrinales aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris 1956 — ἀποτελεῖ τὸν 19ο τόμο τῆς *Histoire de l' Église*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῶν FLICHE/MARTIN· A. LATREILLE, *L' Église catholique et la Révolution française*, τ. I: *Le Pontificat de Pie VI et la crise française 1775–1779*, Paris 1946· L. TRÉNARD, «Le catholicisme au XVIIIe siècle, d'après les travaux récents», *L' Information Historique* (1964), σ. 53, βιβλιογραφία· B. PLONGERON, «Recherches sur l'Aufklärung catholique en Europe occidentale. 1770–1830», *RHMC* (1969), σ. 555· J. DELUMEAU, *Le Catholicisme entre Luther et Voltaire*, Paris 1971, σειρὰ Nouvelle Clio. — Γιὰ τὸν γιανσενισμό, A. GAZIER, *Histoire générale du mouvement janséniste depuis les origines jusqu'à nos jours*, Paris 1922, 2 τόμοι· E. PRECLIN, *Les Jansénistes du XVIIIe siècle et la Constitution civile du clergé*, Paris 1928· τοῦ ἰδίου, «L'influence du jansénisme français à l'étranger», *RH* CLXXXII (1938), σσ. 25-71· E. APPOLIS, «L'histoire provinciale du jansénisme», *Annales, E.S.C.* (Ἰαν-Μάρτ. 1952), σσ. 87-92· R. TAVERNEAUX, *Le Jansenisme en Lorraine, 1640–1789*, Paris 1960· τοῦ ἰδίου, *Jansenisme et politique*, Paris 1965, μὲ κείμενα πηγῶν· P. HERSCHE, *Der Spätjansenismus in Österreich*, Wien 1979· E. APPOLIS, «Entre jansénistes et zelanti. Le tiers-parti catholique au XVIIIe siècle», *RH* 465, (Ἰαν-Μάρτ. 1963), σ. 226. — A. C. JEMOLO, *Il giansenismo nell' Italia prima della Rivoluzione*, Bari 1928· B. MANTEUCCI, *Scipione de Ricci*, Roma 1941· E. CORDIGNOLE, *Illuministi, giansenisti e giacobini nell' Italia del Settecento*, Firenze 1947· D. AMBROSI, *Riformatori e rebelli a Napoli nella seconda metà del Settecento. Ricerche sul giansenismo napolitano*, Napoli 1979· E. APPOLIS, *Les Jansénistes espagnols*, Bordeaux 1966· M. G. TOMSICHE, *El Jansenismo en España. Estudio sobre ideas religiosas en la segunda mitad del siglo XVIII*, Madrid 1972.

Γιὰ τὸν προτεσταντισμὸ γενικά, βλ. τὸ βιβλιογραφικὸ δελτίο τοῦ E. G. LÉONARD,

RH, CCXII (1954), σσ. 279-326, καὶ CCXXIII (1960), σσ. 407-412· γιὰ τὸν γαλλικὸ προτεσταντισμό, βλ. παραπάνω, σ. 725. — Γιὰ τὴν Ἀγγλία καὶ τὴ Γερμανία, βλ. παρακάτω, σ. 740.

Γιὰ τὸν ἐλευθεροτεκτονισμὸ προστρέχουμε στὴ βιβλιογραφία τοῦ B. FAY, *La Franc-maçonnerie et la révolution intellectuelle du XVIIIe siècle*, Paris 1935, νέα ἔκδοση 1961· κυρίως στὸ J. A. FERRER BENIMELI, *Bibliografia de la Masoneria. Introducción historico-critica*, Caracas 1974· τοῦ ἰδίου, *Masoneria. Iglesia et Illustración*, Madrid 1976 καὶ 1977, 4 τόμοι· *Dictionnaire universel de la franc-maçonnerie. Hommes illustres, rites, symboles*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ D. LIGOU, Paris 1974, νέα ἔκδοση 1987· J. M. ROBERTS, *The mythology of the secret societies*, London 1972· γιὰ μιὰ περισσότερο ἐκτεταμένη βιβλιογραφία, D. LIGOU, «Sur l'histoire de la franc-maçonnerie», *Dix-huitième Siècle* 4 (1972).

Γιὰ τὴν Ἀγγλία, παραπέμπουμε ἐπίσης στὸ λῆμμα «Free masonry» τῆς *Encyclopaedia Brittanica*. — Ὅσον ἀφορᾶ τὴ Γαλλία, ὑπενθυμίζουμε τὰ παλαιότερα ἀλλὰ πάντοτε χρήσιμα ἔργα: A. LANTOINE, *Histoire de la franc-maçonnerie française. La franc-maçonnerie chez elle*, Paris ²1928, καὶ *Histoire de la franc-maçonnerie française. La franc-maçonnerie dans l'État*, Paris 1935· GASTON-MARTIN, *Manuel d'histoire de la franc-maçonnerie francaise*, Paris 1929, ²1932. — Πρόσφατα ἔργα: A. BOUTON/M. LEPAGE, *Histoire de la franc-maçonnerie dans la Mayenne, 1756–1951*, Le Mans 1951· A. BOUTON, *Les Francs-maçons manceaux et la Révolution française. 1741–1815*, Le Mans 1958· P. CHEVALLIER, *Les Ducs sous l'acacia*, Paris 1964· κυρίως, τοῦ ἰδίου, *Histoire de la franc-maçonnerie française*, τ. I: *La Maçonnerie, école de l'égalité, 1725–1799*, Paris 1974· τὰ *AHRF* 197 (1969) καὶ 215 (1974) εἶναι ἀφιερωμένα στὴν ἱστορία τοῦ ἐλευθεροτεκτονισμοῦ κατὰ τὸν 18ο αἰώνα· A. SOBOUL, «La franc-maçonnerie et la Revolution française», *AHRF* 215 (1974), σ. 76· M. TAILLEFER, «La franc-maçonnerie toulousaine et la Révolution française», *στὸ ἴδιο* (1980), σ. 59· M. AGULHON, *La Sociabilité méridionale. Confréries et associations dans la vie collective en Provence orientale à la fin du XVIIIe siècle*, Aix-en-Provence 1966, 2 τόμοι, ἔκδοση τῶν Annales de la Faculté des Lettres d'Aix-en-Provence, τὸ ὁποῖο ἐπανεκδόθηκε μὲ τίτλο *Pénitents et francs-maçons dans l'ancienne Provence: essai sur la sociabilité méridionale*, Paris 1968, νέα ἔκδοση 1984· J. COUTURA, *La Franc-maçonnerie à Bordeaux. XVIIIe–XIXe siècles*, Marseille 1978· J.-C. FAUCHER, *Histoire de la franc-maçonnerie dans le département des Deux-Sèvres. 1738–1945*, Poitiers 1977· τοῦ ἰδίου, *L'Histoire de la franc-maçonnerie et des sociétés secrètes dans le département de la Vienne, 1750–1943*, Poitiers 1982· M. TAILLEFER, *La Franc-maçonnerie toulousaine sous l'Ancien Régime et la Révolution, 1741–1799*, Paris 1984· ἔκδοση τῆς Commission d'histoire économique et sociale de la Révolution française· *Franc-maçonnerie et Lumières au seuil de la Révolution française. Actes du Colloque du Grand Orient de France. 28 Avril 1984*, Paris 1985· *Histoire des franc-maçons en France*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ D. LIGOU, Toulouse 1981· R. HALEVI, *Les Loges maçonniques dans la France d'Ancien Régime: aux sources de la sociabilité démocratique*, Paris 1984. Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις εἶναι χρήσιμη ἡ προσφυγὴ στὰ εὑρετήρια τοῦ A. LE BIHAN, *Francs-maçons Parisiens du Grand Orient de France fin du XVIIIe siècle*, Paris 1966· *Loges et chapitres de la Grande Loge de France et du Grand Orient de France (deuxième moitié du XVIIIe siècle)*, Paris 1967· *Francs-maçons et ateliers parisiens de la Grande Loge de France au XVIIIe siècle*, Paris

1973. — Γιὰ τὴ Γερμανία, F. LE FORESTIER, *Les Illuminés de Bavière et la franc-maçonnerie allemande*, Paris 1915, ἀνατύπωση 1974, σημαντικὸ γιὰ τὴν Κεντρικὴ καὶ Ἀνατολικὴ Εὐρώπη, Eva H. BALÁZS κ.ἄ., *Beförderer des Aufklärung in Mittel - und Osteuropa. Freimaurer, Gesellschaften, Clubs*, West Berlin 1979· γιὰ τὸ Βέλγιο, V. VAN DER SCHELDEN, *La Franc-maçonnerie belge sous le régime autrichien, 1721–1794*, Louvain 1923· γιὰ τὴν Ἰταλία, C. FRANCOVICH, *Storia della massoneria in Italia dalle origini alla Rivoluzione francese*, Firenze 1974· F. BRAMATO, *Napoli massonica nel Settecento dalle origini al 1789*, Ravenna 1980· γιὰ τὴν Ἰσπανία, J. A. Ferre Benimeli, *La masoneria española en el siglo XVIII*, Madrid 1974· γιὰ τὴ Λατινικὴ Ἀμερική, τοῦ ἰδίου, *Masoneria e Inguisición en Latino-america durante el siglo XVIII*, Caracas 1973.

Γιὰ τὸν ἑτερόδοξο μυστικισμὸ καὶ τὸν ἀποκρυφισμό, J. BLUM, *La Vie et l'oeuvre de J. G. Hamann, le mage du Nord. 1730–1788*, Paris 1912· M. LAMM, *Swedenborg*, Leipzig 1922, καὶ σὲ γαλλ. μτφρ., Paris 1936· G. VAN RIJNBERG, *Un Thaumaturge au XVIIIe siècle. Martines de Pasqually. Sa vie, son ordre, son oeuvre*, Paris/Lyon 1935–1938, 2 τόμοι· J. BUCHE, *L'École mystique de Lyon*, Paris 1935· Mme JOLY, *Un Mystique lyonnais et les secrets de la franc-maçonnerie: Willermoz*, Mâcon 1938· R. DARNTON, *Mesmerism and the End of the Enlightenment in France*, Cambridge, Mass. 1968 (γαλλ. μτφρ. μὲ τίτλο *La Fin des Lumières. Le mesmérisme et la Révolution*, Paris 1984)· A. VIATTE, *Les Sources occultes du romantisme. Illuminisme, théosophie, 1770–1820*, Paris 1928, 2 τόμοι, ἐπανέκδοση 1969· R. LE FORESTIER, *La Franc-maçonnerie templière et occultiste*, ἐκδότης A. FAIVRE, Paris/Louvain 1970· A. FAIVRE, *L'Ésoterisme au XVIIIe siècle en France et en Allemagne*, Paris 1973· τοῦ ἰδίου, *Mystiques, théosophes et illuminés au siècle des Lumières*, Hildesheim/New York 1976· K. R. H. FRICK, *Die Erleuchteten: Gnostisch-theosophische und alchemistisch-rosenkreuzensche Geheimgesellschaften bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Geistesgeschichte der Neuzeit*, Graz 1973· R. VAN DÜLMEN, *Der Geheimbund der Illuminaten. Darstellung. Analyse. Dokumentation*, Stuttgart-Bad Cannstadt 1975· J. PRIEUR, *Swedenborg: biographie et anthologie*, Paris 1983· M. AGATHEN, *Geheimbund und Utopie. Illuminaten, Freimaurer und deutsche Spätaufklärung*, μὲ πρόλογο τοῦ E. SCHMITT, ποὺ ἀποτελεῖ τὸν τ. XI τοῦ *Ancien Régime. Aufklärung und Revolution*, München 1984· G. WEHR, *Saint-Martin: des Abentauer des «Unbekannten Philosopher» auf der Suche nach dem Geist*, Freiburgim Breisgau 1980· J. M. ROBERTS, *The Mythology of the Secret Societies*, London 1972, γαλλ. μτφρ.: *La Mythologie des sociétés secrètes*, Paris 1979.

β) Ὁ πειραματικὸς ὀρθολογισμὸς

Βλ. τὸν τ. XI, Βιβλίο III, Κεφ. III, IV καὶ V, ὅπως καὶ τὸν τ. XII, Βιβλίο I, Κεφ. I, § 4, καὶ τὸ Βιβλ. III, Κεφ. III, § 3 τῆς σειρᾶς Peuples et Civilisations· ἐπίσης τὶς βιβλιογραφίες τοῦ F. RUSSO. — Οὐσιαστικά, τὸν τ. II τῆς *Histoire générale des sciences*, ὑπὸ τη διεύθυνση τοῦ R. TATON, Paris 1958, νέα ἔκδοση 1966· τοῦ ἰδίου, *Enseignement et diffusion des sciences en France au XVIIIe siècle*, τ. IX τῆς *Histoire de la pensée*, Paris 1964· C. KIERNAN, *Science and the Enlightenment in Eighteenth Century*, Geneva 1968, β' ἐκδ. ἀναθεωρημένη κι ἐπαυξημένη, μὲ τίτλο *The Enlightenment and Science in Eighteenth Century France*, Banburg/Oxford 1973· S. MORAVIA, *Il pensiero degli «idéologues». Scienze*

e filosofia in Francia (1780–1820), Firenze 1974· R. DESNE, *Les Matérialistes français de 1750 à 1800*, Paris 1965· A. BARUZZI, *Aufklärung und Materialismus im Frankreich des 18. Jahrhunderts*, München 1968· τοῦ ἰδίου, *Mensch und Maschinen*, München 1973· R. LEY, *Geschichte der Aufklärung und der Atheismus*, τ. IV, Μέρος Β': *Französische Aufklärung, Atheismus und Materialismus*, Berlin 1984· P. KONDYLIS, *Die Aufklärung im Rahmen des neuzeitlichen Rationalismus*, Stuttgart 1981· τὸν τ. II τῆς *Histoire des techniques*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ M. DAUMAS, Paris 1965, καὶ τὸν τ. II τῆς *Cambridge History of Technology*, 1955. Ἂς προσθέσουμε τά: A. WOLF, *A History of Science, Technology and Philosophy in the XVIIIth Century*, New York 1939, London ²1952· M. CAULLERY, *La Science française depuis le XVIIIe siècle*, Paris 1933· M. DAUMAS, *Les Instruments scientifiques aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris 1953· R. MOUSNIER, *Progrès scientifique et technique au XVIIIe siècle*, Paris 1958· *Enseignement et diffusion des sciences au XVIIIe siècle*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ R. TATON, Paris 1964· ἂς μὴν παραβλέψουμε τὸ θεμελιῶδες ἔργο τοῦ A. KOYRÉ, *From the Glosed World to the Infinite Universe*, Baltimore 1957, γαλλ. μτφρ. *Du Monde clos à l'univers infini*, Paris 1962. — N. NIELSEN, *Les Géometres français au XVIIIe siècle*, Copenhague 1935· Hélène METZGER, *Les Doctrines chimiques en France du XVIIe siècle à la fin du XVIIIe*, Paris 1923· S. J. FRENCH, *Torch and Crucible. The Life and Death of Antoine Lavoisier*, Princeton 1941, ὅπου περιγράφονται ἐπίσης τὰ ἔργα τῶν Ἄγγλων χημικῶν· M. DAUMAS, *Lavoisier*, Paris 1941 καὶ *Lavoisier, théoricien et expérimentateur*, Paris 1955· L. VELLUZ, *La Vie de Lavoisier*, Paris 1966· H. DAUDIN, *Études d'histoire des sciences naturelles*, τ. I: *De Linné à Jussieu, 1740–1790* καὶ τ. II: *Cuvier et Lamarck, 1790–1830*, Paris 1926, 2 τόμοι· R. GUYENOT, *L'Évolution de la pensée scientifique. Les sciences de la vie*, Paris 1941, ὅπου περιγράφονται οἱ πρόοδοι τῆς ταξινομίας καὶ ἡ κυοφορία τῆς ἰδέας τῆς ἐξέλιξης· σχετικὰ μὲ τὶς ἐπιστῆμες τοῦ ἔμβιου ὄντος, βασικὸ ἔργο εἶναι τοῦ J. ROGER, *Les Sciences de la vie dans la pensée française du XVIIIe siècle: la génération des animaux de Descartes à l'Encyclopédie*, Paris 1963· τοῦ ἰδίου, «Reflexions sur l'histoire de la biologie XVIIe–XVIIIe siècles: problèmes des méthodes», *Revue d'Histoire des Sciences* (Ἰαν.-Μαρτ. 1964).

Γιὰ τοὺς οἰκονομολόγους, S. WEULERSSE, *Le Mouvement physiocratique en France de 1756 à 1770*, Paris 1910, ἐπανέκδοση Paris/New York 1968, 2 τόμοι· *La Physiocratie à la fin du règne de Louis XV, 1770–1774*, Paris 1959· *La Physiocratie sous les ministères de Turgot et de Necker, 1774–1781*, Paris 1950, καὶ *La Physiocratie à l'aube de la Révolution, 1781–1792*, Paris 1984· J. AIRIAU, *L'Opposition aux physiocrates à la fin de l'Ancien Régime. Aspects économiques et politiques du libéralisme éclectique*, Paris 1965· J. CONAN, «Progrès des études physiocratiques. Note bibliographique», *RHES* (1974), σ. 577· H. HANFLE, *Aufklärung und Okonomie. Zur Position der Physiokraten im «siècle des Lumières»*, München 1978· M. LUTFALLA, *Aux origines de la pensée économique: prodromes, épigones et paradigmatiques*, Paris 1981· — Ch. GIDE/Ch. RIST, *Histoire des doctrines économiques depuis les physiocrates*, Paris 1909· P. HARSIN, *Les Doctrines monétaires et financières en France du XIVe au XVIIIe siècle*, Paris 1928· R. GONNARD, *Histoire des doctrines monétaires du XVIIe siècle à 1914*, Paris 1936, 2 τόμοι· L. Ph. MAY, *Le Mercier de la Rivière, 1719–1806. Aux origines de la science economique*, Paris 1975· J. J. MAC LAIN, *The Economic Writings of Du Pont de Nemours*, Newark, N. J. 1977· E. CANNAN, *A History of the*

Theories of Production and Distribution in English Political Economy from 1776 to 1848, London 1893, γαλλ. μτφρ. ὑπὸ BARRAULT καὶ ALFASSA, Paris 1910· C. R. FAY, *Great Britain from Adam Smith to the Present Day*, ὅ.π. σ. 733· N. M. MANFRA, *Pietro Verri e i problemi economici del tempo suo*, Milano 1932.

γ) Ὁ θεϊσμός. Τὸ φυσικὸ δίκαιο

Σχετικὰ μὲ τὸν θεϊσμό, E. SAYOUS, *Les Déistes anglais et le christianisme, principalement depuis Toland jusqu'à Chubb. 1696–1738*, Paris 1882· D. SCHLEGEL, *Shaftesbury and the French Deists*, Chapel/Hill 1956· P. BARATIER, *Lord Bolingbroke, ses écrits politiques*, Paris 1939, μὲ κριτικὴ βιβλιογραφία· Ph. VAN THIESEN, «La prière universelle de Pope et le déisme anglais du XVIIIe siècle», *Revue de Littérature comparée* (1923)· Ed. SITWELL, *Alexander Pope*, London 1930· N. T. TORREY, *Voltaire and the English Deists*, New Haven 1930· κυρίως, βλ. τὴ διατριβὴ τοῦ R. POMEAU, *La Religion de Voltaire*, Paris 1956.

Γιὰ τὸ φυσικὸ δίκαιο, ἐκτενὴς βιβλιογραφία στὸ R. DERATHÉ, *Jean-Jacques Rousseau et la science politique de son temps*, Paris 1950. Συνολικὲς ἐκτιμήσεις στὸ P. JANET, *Histoire de la philosophie morale et politique dans l'antiquité et dans les temps modernes*, Paris 1858, 2 τόμοι, τὸ ὁποῖο κατόπιν ἐπανεκδόθηκε μὲ τροποποιήσεις ὡς *Histoire de la science politique dans ses rapports avec la morale*, Paris 1872, 2 τόμοι, [3]1913· R. STINTZING/E. LANDSBERG, *Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft*, München/Leipzig/Berlin 1880–1910, 6 τόμοι· G. SABINE, *A History of Political Theory*, London 1937· *Modèles et moyens de la réflexion politique. Actes du Colloque international des Lumières organisé par l'Université lilloise des Lettres. Sciences humaines et Arts du 16 au 19 octobre 1973*, Villeneuve-d'Ascq 1977, 3 τόμοι. — Σχετικὰ μὲ τὶς καταβολὲς τοῦ φυσικοῦ δικαίου E. TROELTSCH, «Das stoisch-christiliche Naturrecht und das modern-profane Naturrecht», *Historische Zeitschrift* CVI (1911) σσ. 237-267. Γιὰ τὶς ἀντιλήψεις περὶ φυσικοῦ δικαίου κατὰ τὸν Μεσαίωνα: O. VON GIERKE, *Rechtsgeschichte der deutschen Genossenschaft*, Berlin 1868–1881, 3 τόμοι· ἕνα μέρος τοῦ τ. III, μὲ τίτλο «Die publicistischen Lehre des Mittelalters» μεταφράστηκε στὰ ἀγγλικὰ καὶ κυκλοφόρησε μὲ εἰσαγωγὴ τοῦ M. MAITLAND, *Political Theories of the Middle Ages*, Cambridge 1900· γαλλ. μτφρ. ὑπὸ J. DE PANGE, Paris 1944. Τὸ φυσικὸ δίκαιο ἀναπτύχθηκε κατὰ τὸν 17ο αἰώνα ἀπὸ προτεστάντες συγγραφεῖς, κυρίως νομικούς: Γρότιος, Ἀλθούσιος, Χόμπς, Πούφεντορτ. Ἀργότερα, κατὰ τὸν 18ο αἰώνα, ὁρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς μεταφράστηκαν καὶ σχολιάστηκαν ἀπὸ τὸν Μπαρμπερὰκ καὶ τὸν Μπουρλαμακί. Ὁ O. VAN GIERKE ἔγραψε σχετικὰ μὲ τοὺς παραπάνω στὸ *Johannes Althusius und die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien*, Breslau 1880, καὶ ἡ μετάφραση, ἢ μᾶλλον ἡ ἀπόδοση, αὐτοῦ τοῦ ἔργου στὰ ἀγγλικὰ κυκλοφόρησε ὡς E. BARKER, *Natural Law and the Theory of Society, 1500–1800, with a Lecture on the ideas of natural law and humanity by E. Troeltsch*, Cambridge 1934· B. FREUD, *The Development of Political Theory*, London 1939· ἂς προσθέσουμε ἀκόμη τὰ: J. W. GOUGH, *The Social Contract. A Critical Study of its Development*, Oxford 1936· H. SCHMIDT, *Seinserkenntnis und Staatsdenken. Der Subjekts- und Erkenntnisbergriff von Hobbes Locke und Rousseau als Grundlage des Rechts und der Geschichte*, Tübingen 1965. Κριτικὴ στοὺς συγγραφεῖς τοῦ 17ου αἰώνα ἄσκησε ὁ Ρουσσώ: ἔφτασε μέχρι τὶς ἀνώτατες λογικὲς συνέπειες τοῦ φυσικοῦ δικαίου, διατυπώνοντας ἀπερίφραστα τὴν ἔννοια τῆς

ἀναπαλλοτρίωτης καὶ ἀδιαίρετης λαϊκῆς κυριαρχίας καί, κατὰ συνεπαγωγή, τὴν ἔννοια τῆς δημοκρατικῆς Δημοκρατίας [république democratique, βλ. σημ. τοῦ μεταφραστῆ, σ. 82]· γιὰ τὰ ὅσα ὀφείλει σὲ αὐτοὺς τοὺς συγγραφεῖς, καὶ γιὰ τὰ σημεῖα ὅπου τοὺς ὑπερβαίνει, βλ. τὸ ἔργο τοῦ R. DERATHÉ ποὺ ἀναφέρουμε λίγο παρακάτω. Ἂς προσθέσουμε ἐδῶ καὶ τὸ B. GAGNEBIN, *Burlamaqui et le droit naturel*, Genève 1944.

δ) Ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Γερμανία

Γιὰ τὴν Ἀγγλία, Peuples et Civilisations, τ. XI, Βιβλίο III, Κεφ. I, § 1 ὡς 5, καὶ τ. XII, Βιβλίο I, Κεφ. II, § 11, καὶ Βιβλίο III, Κεφ. II, § 3. — L. STEPHEN, *History of England, English Thought in the Eighteenth Century*, London 1876–1880, 2 τόμοι, [3]1902, ἀνατύπωση 1949· H. J. LASKI, *Political Thoughts in England from Locke to Bentham*, London 1919· A. COBBAN, *Edmund Burke and the Revolt against the XVIIIth Century: a Study of the Political and Social Thinking of Burke. Wordsworth, Coleridge and Southey*, London 1929· Sir Ph. MAGNUS, *Edmund Burke*, London 1939, μελέτη τῆς προέλευσης τῶν εἰσοδημάτων του· E. HALÉVY, *La Formation du radicalisme philosophique en Angleterre*, Paris 1901–1904, 3 τόμοι· P. LARKIN, *Property in the Eighteenth Century, with Special Reference to England and Locke*, Cork 1930· J. OVERTON, *The English Church from the Accession of George I to the End of the Eighteenth Century*, London 1906· N. SYKES, *Church and State in England in the XVIIIth Century*, Cambridge 1935.

Γιὰ τὴ Γερμανία, βλ. Peuples et Civilisations, τ. XI, Βιβλίο III, Κεφ. III, καὶ τὸν δικό μας τ. XII, Βιβλίο I, Κεφ. VII, § 1. — LÉVY-BRUHL, *L'Allemagne depuis Leibnitz*, Paris 1890· J. E. SPENLE, *La Pensée allemande*, Paris 1934· E. ERMATINGER, *Deutsche Kultur im Zeitalter der Aufklärung*, τ. I, Potsdam 1934· F. LICHTENBERGER, *Histoire des idées religieuses en Allemagne depuis le milieu du XVIIIe siècle*, Paris 1873, 3 τόμοι· A. RITSCHL, *Geschichte des Pietismus in der lutheranischen Kirche des XVIIten und XVIIIten Jahrhunderts*, Berlin 1880–1886, 3 τόμοι, κυρίως τὸν III γιὰ τὸν Τσίντσεντορφ καὶ τοὺς μοραβοὺς ἀδελφούς· J. KUNTZIGER, *Febronius et le fébronianisme*, Bruxelles 1889· G. GOYAU, *L'Allemagne religieuse. Le catholicisme*, Paris 1905–1909, 4 τόμοι, τὸν τ. I, Κεφ. I καὶ II· W. KRAUSS, *Studien zur deutschen und französischen Aufklärung*, West Berlin 1963· W. SCHNEIDERS, *Die wahre Aufklärung. Zum Selbstverständnis der deutschen Aufklärung*, Breiburg-am-Breisgau/München 1974· J. SCHOBER, *Die deutsche Spätaufklärung, 1770–1790*, Bern/Frankfurt 1975· D. NARR, *Studien zur Spätaufklärung im deutschen Südwesten*, Stuttgart 1979· B. BIANCO, *Motivi pietistici nel pensiero del età di Goethe*, Trieste 1976· F. G. DREYFUS, *Sociétés et mentalités à Mayence dans la seconde moitié du XVIIIe siècle*, Paris 1968. Ἀξίζει ἐπίσης ἡ ἀναφορὰ στά: H. BRUNSCHWIG, *La Crise de l'État prussien*, *ὅ.π.* σ. 720 (γιὰ τὸ κίνημα τοῦ Aufklärung στὴν Πρωσία)· W. H. BRADFORD, *Germany in the XVIIIth Century. The Social Background of Literary Revival*, New York 1935· P. KLASSEN, *Justus Möger*, Frankfurt 1936· J. DROZ, «La légende du complot illuministe et les origines du romantisme politique en Allemagne», *RH* CCXXVI (1981), σσ. 319-338.

ε) Ἡ Γαλλία

Βλ. τὸν τ. XII, Βιβλίο I, Κεφ. I, § 4, καὶ Κεφ. IV, § 3· Βιβλίο III, Κεφ. III, § 3 καὶ 4, τῆς σειρᾶς Peuples et Civilisations. — Βιβλιογραφικὸ δελτίο τοῦ L. GOTTSCHALK,

«Studies since 1920 of French thought in the period of the Enlightenment», *Journal of Modern History* IV (1932), σσ. 242-260· H. CARRÉ, *Histoire de la France*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ E. LAVISSE, τ. IX, 1, Βιβλίο III καὶ IV· Ph. SAGNAC, *La Formation de la société française moderne*, ὅ.π. σ. 723· D. MORNET, *La Pensée française au XVIII siècle*, Paris 1926· τοῦ ἰδίου, *Les Origines intellectuelles de la Révolution*, ὅ.π. σ. 734 (^{5}1963, μὲ ἐκτενὴ βιβλιογραφία)· H. SÉE, *Les Idées politiques en France au XVIIIe siècle*, Paris 1920· ἐπανέκδοση, Genève 1978· τοῦ ἰδίου, *L'Évolution de la pensée politique en France au XVIIIe siècle*, Paris 1925· P. VERNIÈRE, *Spinoza et la pensée française avant la Révolution*, Paris 1954, 2 τόμοι (ὁ δεύτερος ἀφορᾶ τὸν 18ο αἰώνα)· W. KRAUSS, *Studien zur deutschen und französischen Aufklärung*, ὅ.π. σ. 740· Simone GOYARD-FABRE, *La Philosophie des Lumières en France*, μὲ πρόλογο τοῦ P. CHAUNU, Paris 1972· J. O. WADE, *The Intellectual Origins of French Enlightenment*, Princeton/Oxford 1971· τοῦ ἰδίου, *The Structure and Form of the French Enlightenment*, τ. I: *Esprit philosophique*, τ. II: *Esprit révolutionnaire*, Princeton 1977, 2 τόμοι. — E. CARCASSONNE, *Montesquieu et le problème de la constitution au XVIIIe siècle*, Paris 1927· L. ALTHUSSER, *Montesquieu. La politique et l'histoire*, Paris 1959, νέα ἔκδοση 1964· R. SHACKLETON, *Montesquieu. A Critical Biography*, Oxford 1961, γαλλ. μτφρ. Grenoble 1977· M. H. WADDICOR, *Montesquieu and the Philosophy of Natural Law*, The Hague 1970· V. PRATOLA, *Individu e Stato in Montesquieu*, L'Aquila 1971· Simone GOYARD-FABRE, *La Philosophie de droit chez Montesquieu*, Paris 1973· R. POMEAU, *Politique de Voltaire*, Paris 1963, ἐπιλογὴ κειμένων· γιὰ τὴν *Encyclopédie*, βλ. τὶς ἐργασίες τοῦ J. PROUST: *Diderot et l'Encyclopédie*, Paris 1962· *L'Encyclopédie*, Paris 1965· *L'Encyclopédisme dans le Bas-Languedoc au XVIIIe siècle*, Montpellier 1968· J. LOUGH, *Essays on the Encyclopédie of Diderot et d'Alembert*, Newcastle upon Tyne 1968· A. M. WILSON, *Diderot*, New York/Oxford 1972· Th. L. HANKIUS, *Jean d'Alembert. Science and Enlightenment*, Oxford 1970· I. L. HOROWITZ, *Claude Helvetius. Philosopher of Democracy and Enlightenment*, New York 1954· P. NAVILLE, *D'Holbach et la philosophie scientifique au XVIIIe siècle*, Paris ^{2}1967· A. Ch. KORS, *D'Holbach's coterie. An Enlightenment in Paris*, Princeton 1976· A. SCHINZ, *La Pensée de J.-J. Rousseau. Essai d'interprétation nouvelle*, Paris 1929· τοῦ ἰδίου, *État présent des travaux sur J.-J. Rousseau*, Paris 1941· R. DERATHÉ, *Le Rationalisme de Rousseau*, Paris 1948, καὶ *J.-J. Rousseau et la science politique de son temps*, Paris, β' ἔκδοση ἐνημερωμένη, 1970· Joan MCDONALD, *Rousseau and the French Revolution, 1762–1791*, Oxford 1965· *AHRF* 4 (1962), τεῦχος ἀφιερωμενο στη διακοσιοετηρίδα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ρουσσώ· L. G. CROCKER, *Rousseau's «Social Contract»: an Interpretative Essay*, Cleveland 1968· S. ELLENBURG, *Rousseau's Political Philosophy. An Interpretation from Within*, Ithaca/London 1976· R. M. LEMOS, *Rousseau's Political Philosophy. An Exposition and Interpretation*, Athens, Georgia 1977· R. TROUSSON, «Quinze années d'études rousseauistes», στὴν ἐπιθεώρηση *Dix-huitième Siècle* 9 (1977), σσ. 343-386· R. BARNY, *Prélude idéologique à la Révolution. Le rousseauisme avant 1780*, Paris 1985, Annales littéraires de l'Université de Besançon. B. FAY, *L'Esprit révolutionnaire en France et aux États-Unis à la fin du XVIIIe siècle*, Paris 1925· ἀγγλικη μτφρ. ὑπὸ R. GUTHRIE, New York 1927· G. BONNO, *La Constitution britannique devant l'opinion française, de Montesquieu à Bonaparte*, Paris 1932· Frances ACOMB, *Anglophobia in France, an Essay in the History of Constitutionalism and Nationalism*, Duke, North

Carolina 1959· Josephine GRIEDER, *Anglomania in France, 1740–1789. Fact, Fiction and Political Discourse*, Geneva 1985. — A. LICHTENBERGER, *Le Socialisme au XVIIIe siècle*, Paris 1899· C. RICHS, *Les Philosophes utopistes. Le Mythe de la cité communautaire en France au XVIIIe siècle*, Paris 1970· R. TROUSSON, *Voyages au pays de nulle part. Histoire littéraire de la pensée utopiste*, Bruxelles 1975· Irmgard HARTIG/A. SOBOUL, *Pour une histoire de l'utopie en France au XVIIIe siècle*, Paris 1977, Publications de la Société des Études Robespierristes· B. BACZKO, *Lumières de l'utopie*, Paris 1978· V. VOLGUINE, *Le Développement de la pensée sociale en France au XVIIIe siècle*, Moscou, γαλλ. ἔκδοση 1973. — A. ESPINAS, *La Philosophie du XVIIIe siècle et la Révolution française*, Paris 1898· Eva HOFFMANN-LINKE, *Zwischen Nationalism und Demokratie. Gestalten der französischen Revolution*, München 1927· K. MARTIN, *French Liberal Thought in the Eighteenth Century: a Study of Political Ideas from Bayle to Condorcet*, London 1929· R. PALMER, *Catholics and Unbelievers in Eighteenth Century in France*, Princeton 1939· Ch. FRANKEL, *The Faith of Reason: the Ideas of Progress in the French Enlightenment*, New York 1948· H. CENTO, *Condorcet e l'idea di progresso*, Firenze 1956· R. MAUZI, *L'Idée de bonheur dans la littérature et la pensée françaises au XVIIIe siècle*, Paris 1960· J. DEPRUN, *La philosophie de l'inquiétude en France au XVIIIe siècle*, Paris 1979.

Γιὰ τὴ διάδοση τοῦ κινήματος, βλ. τὸ ἔργο τοῦ D. MORNET ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω· F. BRUNOT, *Histoire de la langue française*, τ. VII: *La Propagation du français en France jusqu'à la fin de l'Ancien Régime*, Paris 1926· J.-P. BELIN, *Le Mouvement philosophique de 1748 à 1789*, καὶ *Le Commerce des livres prohibés à Paris de 1750 à 1789*, Paris 1913· *Histoire de la presse française*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ C. BELLANGER, τ. I: *Des origines à 1814*, Paris 1969· Nicole HERMANN-MASCARD, *La Censure des livres à Paris à la fin de l'Ancien Régime*, Paris 1969· R. DARNTON κ.ἄ., *The Widening Circle. Essays on the Circulation of Literature in Eighteenth Century Europe*, Philadelphia 1976. — H. SÉE, «La diffusion des idées philosophiques à la fin de l'Ancien Régime», *AR* (1923), σσ. 482-502· M. BOUCHARD, *De l'Humanisme à l'Encyclopédie. Essai sur l'évolution des esprits dans la bourgeoisie bourguignonne sous les règnes de Louis XIV et de Louis XV*, Paris 1929· L. TRÉNARD, *Histoire sociale des idées. Lyon, de l'Encyclopédie au préromantisme*, Paris 1958, 2 τόμοι· R. TATON, *Enseignement et diffusion des sciences en France au XVIIIe siècle. Histoire de la pensée*, Paris 1964. — Γιὰ τὶς ἀκαδημίες, κυρίως τὸ ἔργο τοῦ D. ROCHE, *Le Siècle des Lumières en province. Académies et académiciens provinciaux 1680–1789*, Paris/La Haye 1978, 2 τόμοι· R. HAHN, *The Anatomy of a Scientific Institution. The Paris Academy of Sciences, 1666–1803*, London 1971· L. N. BERTHE, *Dubois de Fosseux, secrétaire de l'Académie d'Arras 1785–1792, et son bureau de correspondance*, καὶ *Dictionnaire des correspondants de l'Académie d'Arras au temps de Robespierre*, Arras 1969· M. TAILLEFER, *Une Académie interprète des Lumières. L'Academie des Sciences. Inscriptions et Belles-Lettres de Toulouse au XVIIIe siècle*, Paris 1984. — Σχετικὰ μὲ τὴν ἐκπαίδευση, D. JULIA, «Les recherches sur l'histoire de l'éducation en France au siècle des Lumières», *Histoire de l'éducation* (Δεκ. 1978), βιβλιογραφία· R. CHARTIER/M. M. COMPÈRE/D. JULIA, *L'Éducation en France du XVIe au XVIIIe siècle*, Paris 1976· F. DE DAINVILLE, *L'Éducation des Jésuites (XVIe–XVIIIe siècle)*. Ἀνθολόγηση καὶ παρουσίαση κειμένων ὑπὸ M. M. COMPÈRE, Paris 1978· J. DE VIGNERIE, *Une Œuvre d'éducation sous l'Ancien*

Régime, Paris 1976 — ἀσχολεῖται μὲ τοὺς ἱερωμένους τῆς Doctrine chrétienne ἀπὸ τὸ 1592 ὥς τὸ 1792· M. BORDES, *Contribution à l'étude de l'enseignement et de la vie intellectuelle dans l'intendance d'Auch au XVIIIe siècle*, Auch 1958· J. MORANGE/J. F. CHASSAING, *Le Mouvement de réforme de l'enseignement en France, 1760–1798*, Paris 1974· J. PROUST, *L'Encyclopédisme dans le Bas-Languedoc au XVIIIe siècle*, Montpellier 1968, Publications de la Faculté des lettres et sciences humaines de Montpellier· J. QUÉNIART, *Culture et sociétés urbaines dans la France de l'Ouest au XVIIIe siècle*, Paris 1978, 2 τόμοι, Publications de l'Université de Haute Bretagne. — Γιὰ τὰ κολέγια, J. FABRE DE MASSEGUEL, *L'École de Sorèze de 1758 au 19 fructidor an IV – 5 septembre 1796*, Toulouse 1958· W. FRIJHOFF/D. JULIA, *École et société dans la France d'Ancien Régime. Quatre exemples: Auch, Avallon, Condom et Gisors*, Paris 1975· R. R. PALMER, *The School of French Revolution: a Documentary History of the College of Louis-le-Grand and its Director, Jean François Champagne, 1762–1814*, Princeton 1975· J. MAILLARD, *L'Oratoire d'Angers aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris. — Γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν μικρότερων ἡλικιῶν, J. QUÉNIART, «Les apprentissages scolaires élementaires au XVIIIe siècle: faut-il réformer Maggiolo?», *RHMC* (1977), σ. 3· J. DE VIGUERIE, *L'Institution des enfants. L'Éducation en France, XVIe–XVIIIe siècles*, Paris 1978· A. DE ROHAN-CHABOT, *Les Écoles de campagne en Lorraine au XVIIIe siècle*, Paris 1967· D. JULIA, «L'enseignement primaire dans la diocèse de Reims à la fin de l'Ancien Régime», *AHRF* (1970), σ. 233· M. LAGET, «Petites écoles en Languedoc au XVIIIe siècle», *Annales, E.S.C.* (1971), σ. 1398· J. PERREL, «L'enseignement féminin sous l'Ancien Régime: les écoles populaires en Auvergne, Bourbonnais et Vélay», *Cahiers d'Histoire* (1978), σ. 193. — Γιὰ τὴν τυπογραφία καὶ τὸ βιβλίο, Madeleine VENTRE, *L'imprimerie et la librairie en Languedoc au dernier siècle de l'Ancien Régime, 1750–1789*, Paris 1958· A. RONGIN, «La librairie et l'imprimerie en Bourgogne d'après une enquète de 1764», *Annales de Bourgogne* 2 (1960)· J. QUÉNIART, *L'Imprimerie et la librairie à Rouen au XVIIIe siècle*, Paris 1969· R. MOULINAS, *L'Imprimerie, la librairie et la presse à Avignon au XVIIIe siècle*, Grenoble 1974· F. BARBIER, «L'imprimerie strasbourgeoise au siècle des Lumières, 1681–1789», *RHMC* (1977), σ. 161· Nicole HERMANN-MASCARD, *La Censure des livres à Paris à la fin de l'Ancien Régime, 1750–1789*, Paris 1968· R. ESTIVALS, *La Statistique bibliographique sous la monarchie au XVIIIe siècle*, Paris 1965· *Livre et société dans la France du XVIIIe siècle*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ F. FURET, Paris 1965 καὶ 1970, 2 τόμοι· R. CHARTIER, «L'imprimerie en France à la fin de l'Ancien Régime: l'état général des imprimeurs de 1777», *Revue Française d'Histoire du Livre* 6 (1973)· R. DARNTON, «Le livre français à la fin de l'Ancien Régime», *Annales, E.S.C.* (1973), σ. 735· Suzanne TUCOO-CHALA, *Charles Joseph Pankoucke et la librairie française, 1736–1778*, Panu/Paris 1977.

Σχετικὰ μὲ τὴ θρησκεία, Peuples et Civilisations, τ. XI, Βιβλίο II, Κεφ. II, καὶ τ. XII, Βιβλίο I, Κεφ. IV, § 3, καὶ παραπάνω· *Histoire de la nation française*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ G. HANOTAUX, τ. VI: *Histoire religieuse*, ὑπὸ G. GOYAU, Paris 1922· βλ. καὶ τὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, ἰδιαίτερα ἐκεῖνο τοῦ M. L. FRACART. — Γιὰ τὶς θρησκευτικὲς πρακτικές, G. LE BRAS, «Les transformations religieuses des campagnes françaises depuis la fin du XVIIe siècle», *Annales Sociologiques* (1937), σσ. 15-70· M. JOIN-LAMBERT, «La pratique religieuse dans le diocèse de Rouen de 1707 à 1789», *Annales de Normandie* (1953), σ. 247, καὶ (1955), σ. 35· T. JEAN-SCHMITT, *L'Organisation ecclesiastique et la*

pratique religieuse dans l'archidiaconé d'Autun de 1650 à 1750, Autun 1957· M. VOVELLE, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle. Les attitudes devant la mort d'après les clauses des testaments*, Paris 1973· Arlette PLAYOUST-CHAUSSIS, *La Vie religieuse dans le diocèse de Boulogne au XVIIIe siècle, 1725–1790*, Arras 1976· J. QUÉNIART, *Les Hommes, l'Église et Dieu dans la France du XVIIIe siècle*, Paris 1979.

ϛ) Τὰ γράμματα καὶ οἱ τέχνες

Ἔργα παλιά, ἀλλὰ πάντοτε χρήσιμα: P. VAN TIEGHEM, *Histoire littéraire de l'Europe et de l'Amérique de la Renaissance à nos jours*, Paris 1941, καὶ *Le préromantisme. Études d'histoire littéraire européenne*, Paris 1924–1927, 3 τόμοι· J. BÉDIER/P. HAZARD, *Histoire illustrée de la littérature française*, Paris (1923–1924), 2 τόμοι, ἀναθεωρημένη κι ἐνημερωμένη ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ P. MARTINO, 1950, ὁ τ. II: *Histoire littéraire de la France*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῶν P. ABRAHAM καὶ R. DESNE· οἱ τ. V καὶ VII: *1715–1794*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῶν Michèle DUCHET καὶ J.-M. GOULEMOT· F. BRUNOT, *Histoire de la langue française*, τ. VI: *Le XVIIIe siècle*, Paris 1930, 1932–1933, 4 τόμοι· D. MORNET, *Le Sentiment de la nature de J.-J. Rousseau à Bernardin de Saint-Pierre*, Paris 1907, ἐπανέκδ., Genève 1980· J.-J. SIMON, *Bernardin de Saint-Pierre ou le triomphe de Flore*, Paris 1976· F. BADOLLE, *L'Abbé J.-J. Barthélémy 1716–1795* καὶ *L'Héllenisme en France dans la seconde moitié du XVIIIe siècle*, Paris 1927· E. GUITTON, *Jacques Delille, 1738–1813, et le poème de la nature en France de 1750 à 1820*, Paris 1974· H. T. PARKER, *The Cult of Antiquity and the French Revolutionaries*, Chicago 1937· A. MONGLOND, *Histoire intérieure du préromantisme français de l'abbé Prévost à Joubert*, Grenoble 1929, 2 τόμοι· P. TRAHARD, *Les Maîtres de la sensibilité française au XVIIIe siècle*, Paris 1931–1933, 4 τόμοι. — Μεταξὺ τῶν πρόσφατων ἔργων, R. MAUZI, *L'Idée de bonheur dans la littérature et la pensée françaises au XVIIIe siècle*, Paris 1960· τοῦ ἰδίου, «Les maladies de l'âme au XVIIIe siècle», *Revue des Sciences Humaines* (Ὀκτ.-Δεκ. 1960)· ἂς προστεθοῦν ἐδῶ: γιὰ τὸ μυθιστόρημα, H. COULET, *Le Roman jusqu'à la Révolution*, Paris 1967, νέα ἔκδοση 1970· G. MAY, *Le Dilemme du roman au XVIIIe siècle. Étude sur les rapports du roman et de la critique*, Yale/Paris 1963.

Γιὰ τὴν Ἀγγλία: *The Cambridge History of English Literature*, Cambridge 1905–1918, οἱ τ. IX, X, XI· E. LEGOUIS/L. CAZAMIAN, *Histoire de la littérature anglaise*, Paris 1924· Marilyn BUTLER, *Romantics. Rebels and Reactionaries. English Literature and its Background, 1760–1830*, Oxford/New York 1981. — Γιὰ τὴ Γερμανία: W. SCHERER, *Geschichte der deutschen Literatur*, Berlin 1883, [15]1922· A. KÖSTER, *Die deutsche Literatur der Aufklärungszeit*, Heidelberg 1925· A. MENHENNET, *Order and Freedom: Literature and Society in Germany from 1720 to 1805*, London 1973· *Deutsches Burgertum und literarische Intelligenz, 1750–1800*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ B. LUTZ, Stuttgart 1974· L. BALET/E. GERHARD, *Die Verbürgerlichung der deutsches Kunst. Literatur und Musik im 18. Jahrhundert*, Dresden 1979. — Γιὰ τὴν Ἰταλία: G. NATALI, *Il Settecento*, Milano 1929, 2 τόμοι· F. DE SANCTIS, *A History of Italian Literature*, New York 1931, 2 τόμοι· P. HAZARD, *La Révolution française et les lettres italiennes*, Paris 1910.

Ἱστορία τῆς τέχνης. — Ὡς ἔργα πρώτης ἀνάγνωσης, οἱ γενικὲς ἱστορίες τῆς τέχνης τῶν A. MICHEL, τ. VII: *L'Art en Europe au XVIIIe siècle*, Paris 1924, 2 τόμοι· P. LAVEDAN,

τ. II: *Moyen Age et temps modernes*, Paris 1944, τ. 10 τῆς σειρᾶς Clio· R. HUYGUE, *L'Art et l'homme*, τ. III, Paris 1961· F.-G. PARISET, *L'Art néo-classique*, Paris 1974· H. KELLER, *Die Kunst des 18. Jahrhunderts*, τ. X τῆς *Propyläen Kunstgeschichte*, West Berlin 1971· A. M. KANTOR κ.ἄ., *Kunst des 18. Jahrhunderts*, Dresden/Moskau 1976· G. JONNEAU, *L'Époque Louis XVI*, Paris 1964. — Πολύτιμες μελέτες ἐξετάζουν τὴν ἱστορία τῆς ζωγραφικῆς τοῦ 18ου αἰώνα: L. RÉAU, *Histoire de la peinture française au XVIIIe siècle*, Paris 1925–1926, 2 τόμοι· L. DIMIER, *Les peintres français au XVIIIe siècle*, Paris 1929–1930, 2 τόμοι· M. FLORISEOUE, *La Peinture française au XVIIIe siècle*· L. HAUTECOEUR, *Louis David* κατάλογος τῆς ἔκθεσης τῆς Orangerie τοῦ 1957. — Γιὰ τὶς ἐλάσσονες τέχνες, ποὺ ἀποκαλύπτουν πάντοτε τὸ δραμα τῆς ἐπίπλωσης κάθε ἐποχῆς: P. VERLET, *L'Art du meuble à Paris au XVIIIe siècle*, Paris 1958, β' ἔκδοση ἀναθεωρημένη 1982· Solange BRAULT/V. BOTTINEAU, *L'Orfèvrerie française au XVIIIe siècle*, Paris 1959. — Γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν πολεοδομία: L. HAUTECOEUR, *Histoire de l'architecture classique en France*, τ. IV: *Seconde moitié du XVIIIe siècle. Le style Louis XVI, 1750–1792*, Paris 1952· Em. KAUFFMANN, *Architecture in Age of Reason*, Cambridge, Mass. 1950· P. LAVEDAN, *Histoire de l'urbanisme*, τ. II, Paris 1940· W. GRAF KALVEIN/M. LEVEY, *Art and Architecture of the Eighteenth Century France*, Harmondsworth 1972· A. BRAHAM, *The Architecture of the French Enlightenment*, London 1980, γαλλ. μτφρ.: *L'Architecture des Lumières, de Soufflot à Ledoux*, Paris 1982· M. GALLET, *Claude Nicolas Ledoux, 1736–1806*, Paris 1980. Για τὸν ἀρχιτεκτονικὸ διάκοσμο τῆς πόλης, διεισδυτικοὶ στοχασμοὶ τοῦ F. VOSSEN, «Architecture et espace urbain au XVIIIe siècle», *Annales, E.S.C.* ('Οκτ.-Δεκ. 1960). — Για την ἀκτινοβολία τῆς γαλλικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, P. DU COLOMBIER, *L'Architecture française en Allemagne XVIIIe siècle*, Paris 1954–1955, 2 τόμοι. — Γιὰ τὴ μουσική, J. COMPARIEU, *Histoire de la musique*, τ. II: *Du XVIIIe siècle à la mort de Beethoven*, Paris 1913, νέα ἔκδοση ἀναθεωρημένη ὑπὸ R. DUMESNIL, 1960· N. DUFOURCQ, *La Musique française*, Paris 1949, τὸ 6ο καὶ τὸ 7ο μέρος· G. SNYDERS, *Le Goût musical en France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris 1968· P. DAVAL, *La Musique en France au XVIII siècle*, Paris 1969· B. BREVAN, *Les Changements de la vie musicale parisienne de 1774 à 1799*, Paris 1980. Γιὰ τὴν πανευρωπαϊκὴ ἀκτινοβολία τῆς γαλλικῆς τέχνης κατὰ τὸν 18ο αἰώνα, βλ. έναν πίνακα τῆς κυκλοφορίας της καὶ τῶν δημιουργημάτων της ἐκτὸς τῶν ὁρίων τοῦ βασιλείου στὸ L. RÉAU, *L'Europe française au siècle des Lumières*, Paris 1938· J. S. LEITH, *The Idea of Art as Propaganda in France, 1750–1799. A Study of the History of Ideas*, Toronto 1965· A. CORVISIER, *Arts et sociétés dans l'Europe du XVIIIe siècle*, Paris 1978.

ζ) Κοσμοπολιτισμὸς καὶ ἐθνότητες

Βλ. τὸν τόμο XII, Βιβλίο I, Κεφ. I, § 5 καὶ 6 τῆς σειρᾶς Peuples et Civilisations. — F. BRUNOT, *Histoire de la langue française*, τ. VIII σὲ 2 μέρη: *Le français hors de France au XVIIIe siècle*, Paris 1934–1935· L. RÉAU, *L'Europe française au siècle des Lumières*, ὅ.π.· R. POMEAU, *L'Europe des Lumières. Cosmopolitisme et unité européenne au XVIIIe siècle*, Paris 1966· C. DEDEYAN, *Le Cosmopolitisme européen sous la Révolution et l'Empire*, Paris 1976, 2 τόμοι· Th. J. SCHLERETH, *The Cosmopolitan Ideal in Enlightenment Its Form and Function in the Ideas of Franklin, Hume and Voltaire, 1694–1790*, New Delhi/London 1977. — Γιὰ τὴ Γερμανία: L. REYNAUD, *Histoire générale de l'influence*

française en Allemagne, Paris 1914· F. MEINECKE, *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*, Berlin 1908, [4]1917· τοῦ ἰδίου, *Geschichte des Historismus*, ὅ.π.· O. VOSSLER, *Der Nationalgedanke von Rousseau bis Ranke*, München/Berlin 1937· R. REINHOLD ERGANG, *Herder and the Foundation of German Nationalism*, New York 1913· Ch. PRIGNITZ, *Vaterlandsliebe und Freiheit. Deutscher Patriotismus von 1750 bis 1850*, Wiesbaden 1981. — Γιὰ τὴν Ἰταλία: H. BÉDARIDA/P. HAZARD, *L'Influence française en Italie au XVIIIe siècle*, Paris 1936· οἱ καταβολὲς τοῦ Ρισοργκιμέντο ἀποτέλεσαν ἀντικείμενο πολυάριθμων ἐργασιῶν στὴν Ἰταλία: μιὰ γενικὴ παρουσίαση στὸ C. BARBAGALLO, *Storia universale*, 1940, *ὅ.π.* σ. 705. Βλ. τ. V, 1, Βιβλίο IV, Κεφ. II: *La prima fase del Risorgimento italiano* (μὲ βιβλιογραφία)· E. ROTA, *Le origini del Risorgimento*, Milano 1938, [2]1950· G. CANDELORO, *Storia dell'Italia moderna*, τ. I: *Le origini del Risorgimento, 1700–1815*, Milano 1956· F. VENTURI, *Settecento riformatore*, τ. I: *Da Muratori a Beccaria*, Torino 1969· τ. II: *La Chiesa e la Repubblica dentro i loro limiti, 1758–1774*, Torino 1976. — Γιὰ τὴν Οὑγγαρία: I. KONT, *Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie. 1770–1896*, Paris 1902· A. ECKHARDT, «Le Contrat social en Hongrie», *Revue des Études Hongroises* (1924), σσ. 117-137· H. TRONCHON, *Un Voltairien en Hongrie. Le comte Jean Fekete de Galantha*, Paris 1924. — Γιὰ τὴ Ρωσία, L. PINGAUD, *Les Français en Russie et les Russes en France*, Paris 1885· E. HAUMANT, *La Culture francaise en Russie*, Paris 1910· K. WALISZEWSKI, *Autour d'un trône*, Paris 1913, Μέρος Β': «La cour intellectuelle de Catherine II»· H. ROGGIER, *National Consciousness in Eighteenth Century Russia*, Cambridge 1960· M. KURIEL, *Czartoryski and European unity. 1770–1861*, Princeton 1955. — Γιὰ τὶς χῶρες τῶν Βαλκανίων: «Les pays roumains à l'âge des Lumières (1770–1830). Structures sociales et conscience nationale», *AHRF* 225 (1976), τ. 3· C. Th. DIMARAS, *La Grèce au temps des Lumières, 1770–1820*, Genève 1969· F. M. SPURLIN, *The French Enlightenment in America. Essays on the Times of the Founding Fathers*, Athens, Georgia 1984. — Ἐπίσης, σχετικὲς ἐνδείξεις βρίσκονται καὶ στὸ J. MATHOREZ, *Les Étrangers en France sous l'Ancien Régime*, κυρίως στὸν τ. II, Paris 1921, στὸ A. MATHIEZ, *La Révolution et les étrangers. Cosmopolitisme et défense nationale*, Paris 1918, καθὼς καὶ στὰ ἔργα γενικῆς ἱστορίας.

Ε' ΤΑ ΚΡΑΤΗ ΚΑΙ ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ

Σχετικὰ μὲ τὴν ἐννοιολογικὴ σύλληψη τοῦ δυναστικοῦ καὶ ἀπολυταρχικοῦ κράτους, βλ. F. MEINECKE. *Die Idee der Staatsräson*, Berlin 1924, γαλλ. μτφρ.: *L'Idée de la raison et l'État dans l'histoire des temps modernes*, Genève 1973· P. JANET, *ὅ.π.*· A. SOREL, *L'Europe et la Révolution française*, τ. I, Paris 1885, [12]1908· J. JAURÈS, *Histoire socialiste de la Révolution française*, τ. II (τ. IV τῆς νέας ἔκδοσης ὑπὸ A. SOBOUL), *ὅ.π.*, *L'Europe et la Révolution* (στὴν πραγματικότητα ἀσχολεῖται μόνο μὲ τὴ Γερμανία καὶ τὴν Ἀγγλία). Πιὸ πρόσφατα, βλ. R. MANDROU, *L'Europe absolutiste. Raison et raison d'État. 1649–1775*, Paris 1977, καὶ P. ANDERSON, *L'État absolutiste. Ses origines et ses voies*, Paris 1978, τ. I: *L'Europe de l'Ouest* καὶ τ. II: *L'Europe de l' Est*· βλ. ἐπίσης F. HARTUNG/R. MOUSNIER, «Quelques problèmes concernant la monarchie absolue», *X Congresso internazionale di*

scienze storiche, Roma 1955, *Relazioni*, τ. IV. σσ. 3-55· E. MOLNAR, «Les fondements économiques et sociaux de l'absolutisme», *XIIe Congrès international des Sciences historiques*, Vienne 1965, *Rapports*, τ. IV, σσ. 155-169· «Sur l'absolutisme éclairé», εἰδικὸ τεῦχος τῶν *AHRF* 4 (1979).

α) Ὁ φωτισμένος ἀπολυταρχισμὸς

Ὁ φωτισμένος ἀπολυταρχισμὸς (ἔκφραση προτιμότερη ἀπὸ τὴ φωτισμένη δεσποτεία) περιλαμβανόταν στὸ πρόγραμμα τῶν ἐργασιῶν τοῦ Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἱστορίας ποὺ πραγματοποιήθηκε στὴ Βαρσοβία τὸ 1933. Ἐκεῖ παρουσιάστηκαν σχετικὲς ἀνακοινώσεις γιὰ τὶς περισσότερες χῶρες τῆς εὐρωπαϊκῆς ἠπείρου, οἱ ὁποῖες βρίσκονται στὸ *Bulletin of the International Committee of Historical Sciences*, μαζὶ μὲ τὴ γενικὴ εἰσήγηση τοῦ M. LHERITIER, στὸν τ. V, ἀρ. 20 (1933), καὶ στὸν τ. IX, ἀρ. 34 καὶ 35 (1937). Τὸ καλύτερο γενικὸ ἔργο εἶναι τοῦ L. GERSHOY, *From Despotism to Revolution. 1763–1789*, New York 1944, ποὺ μεταφράστηκε στὰ γαλλικὰ μὲ τίτλο *L'Europe des princes éclairés, 1763–1789*, καὶ πρόλογο τοῦ D. RICHET, Paris 1966, νέα ἔκδοση Saint-Pierre-de-Salerne 1982· R. W. HARRIS, *Absolutism and Enlightenment, 1660–1789*, London 1964· R. POMEAU, *L'Europe des Lumières. Cosmopolitismes et unité européenne au XVIIIe siècle*, Paris 1966· F. BLUCHE, *Le Despotisme éclairé*, Paris 1968· F. VENTURI, *L'Europe des Lumières*, Paris/La Haye 1971· K. O. VON ARETIN (ἐπιμ.), *Der aufgeklärte Absolutismus*, Köln 1974. Βλ. ἐπίσης Ch. MORAZE, «Finance et despotisme. Essai sur les despotes éclairés», *Annales, E.S.C.* (1948), σσ. 279-296· G. LEFEBVRE, «Le despotisme éclairé», *AHRF* (1949), σσ. 97-115· B. WINES, *Enlightened Despotism. Reform or Reaction*, Boston 1967· *Sur l'absolutisme éclairé*, εἰδικὸ τεῦχος τῶν *AHRF* XXVIII, 4 (1979), ὅπου συγκεντρώθηκαν οἱ ἀνακοινώσεις ποὺ παρουσιάστηκαν στὴ δεύτερη σύνοδο τοῦ διεθνοῦς συνεδρίου ποὺ ὀργανώθηκε στὸ Παρίσι (3-7 Ἰουλίου 1978) ἀπὸ τὴ Société d'Histoire Littéraire de la France καὶ τὴ Société d'Étude du XVIIIe siècle γιὰ τὴ διακοσιοετηρίδα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Βολταίρου καὶ τοῦ Ρουσσώ· A. SOBOUL, «Sur la fonction historique de l'absolutisme éclairé», *AHRF* (1979), σσ. 519-534· βιβλιογραφικὸς ὁδηγὸς τῶν *AHRF*, ὑπὸ W. MARKOV· F. VENTURI, *Settecento riformatore*, τ. IV: *La caduta dell'Antico Regime, 1776–1789*, Μέρος Α΄, *I grandi stati dell'Occidente*, Torino 1984.

Γερμανία: Peuples et Civilisations, τ. XI, Βιβλίο III, Κεφ. III, § 1, 2 καὶ 3, καὶ τ. XII, Βιβλίο I, Κεφ. VII, § 1 καὶ 4 ὥς 8, Βιβλίο III, Κεφ. IV, § 6. Γιὰ τὸν Φρειδερίκο Β΄, τὸ θεμελιῶδες ἔργο εἶναι τοῦ R. KOSER, *Geschichte Friedrichs des Grossen*, Stuttgart/Berlin 1921–1925, 4 τόμοι· H. ROSENBERG, *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy. The Russian Experience 1660–1816*, Cambridge, Mass. 1958· E. BUSSI, *Il diritto publico del Sacro romano Imperio alla fine del XVIII secolo*, Padova 1951–1959, 2 τόμοι· K. O. VON ARETIN, *Heiliges Römisches Reich, 1776–1806. Reichsverfassung und Staatssouveränität*, Wiesbaden 1967, 2 τόμοι· W. O. HENDERSON, *Studies in the Economic Policy of Frederick the Great*, London 1963· I. MITTENZWEI, «Theorie und Praxis des aufgeklärten Absolutismus in Brandenburg-Preussen», *Jahrbuch für Geschichte* VI (1972), σσ. 53-106· H. C. JOHNSON, *Frederick the Great and his Officials*, New Haven/London 1975· G. RITTER, *Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des «Militarismus» in Deutschland*, τ. I: *Die altpreussische Tradition, 1740–1890*, München 1954· F. KOPISCH (ἐπιμ.), *Aufklärung, Absolutismus und*

Bürgertum in Deutschland, München 1976· μεταξὺ τῶν πιὸ πρόσφατων δημοσιεύσεων, μποροῦμε νὰ παραθέσουμε τὶς J. C. GAGLIARDO. *Reich and Nation. The Holy Roman Empire as Idea and Reality, 1763–1806*, Bloomington, Indiana 1980· N. MITTENZWEI, *Friedrich II von Preussen. Eine Biographie*, Ost Berlin 1980· Th. SCHIEDER, *Friedrich die Grosse. Ein Königtum der Widersprüche*, Frankfurt/West Berlin/Wien 1983, καὶ τὸ K. O. VON ARETIN, *Friedrich der Grosse. Grösse und Greuzen des Preussenkönigs. Bilder und Gegenbilder*, Freiburg-am-Breisgau 1985· τέλος, ἂς προστεθεῖ τὸ *Panorama der Friderichianischer Zeit. Friedrich der Grosse und seine Epoche. Ein Handbuch*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ J. ZUCKERMANN, Bremen 1985.

Αὐστρία: Peuples et Civilisations, τ. XI, Βιβλίο III, Κεφ. III, § 4, 5 καὶ 6, τ. XII, Βιβλίο I, Κεφ. VII, § 9 καὶ 11, Βιβλίο III, Κεφ. IV, § 1, καὶ Κεφ. V, § 7. — I. BEIDTEL, *Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung, 1740–1848*, Innsbruck 1896–1898, 2 τόμοι· Luisa SOMMER, *Die österreichischen Kameralisten in Dogmen geschichtlicher Darstellung*, Wien 1921–1925, 2 τόμοι· E. WANGERMARN, *From Joseph II to the Jacobin's trial*, London 1959· E. WINTER, *Barock, Absolutismus und Aufklärung in der Donaumonarchie*, Wien 1971· H. Ch. EHALT, *Ausdruckforen absolutischer Herrschaft. Der Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert*, München 1980· *Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, μελέτες μὲ παρουσίαση τοῦ E. ZOLLNER, Wien 1983. Γιὰ τὴ Μαρία-Θηρεσία, V.-L. TAPIE, *L'Europe de Marie-Thérèse. Du baroque aux Lumières*, Paris 1973. Στὰ σχετικὰ μὲ τὸν Ἰωσὴφ Β', ἂς προσθέσουμε στὰ ἔργα τοῦ P. VON MITROFANOV, *Joseph II, Seine politische und kulturelle Tätigkeit*, μετάφραση ἀπὸ τὰ ρωσικὰ ὑπὸ V. VON DEMELIĆ, Wien/Leipzig 1910, 2 τόμοι, καὶ τοῦ E. BENEDICKT, *Kaiser Joseph II*, Wien 1936, τά: S. K. PADOVER, *The Revolutionary Emperor. Joseph the Second*, New York 1934, γαλλ. μτφρ. ὑπὸ M. SOULIE, Paris 1935, καὶ E. WINTER, *Der Josephinismus und seine Geschichte. Beiträge zur Geistesgeschichte Österreichs, 1740–1848*, Wien 1943, Berlin ²1962. Στὸ τελευταῖο ἔργο, ὁ ἰωσηφισμὸς συσχετίζεται μὲ ἕνα κίνημα ἐκκλησιαστικῆς μεταρρύθμισης ποὺ γεννήθηκε στὴν Ἰταλία καὶ στὶς Κάτω Χῶρες, καὶ τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὸ ἐρασμιακὸ κίνημα τοῦ 16ου αἰώνα. Πάντως, δύσκολα μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ καθ' οἱονδήποτε τρόπο τὸ ἔργο τοῦ Ἰωσὴφ Β' σὲ μιὰ παρόμοια ἔμπνευση —καὶ αὐτὸ ἰσχύει τόσο γιὰ τὴ στάση ποὺ κράτησε ἀπέναντι στὸν Πάπα, ὅπου ἐκδηλώθηκε ἡ παράδοση τοῦ ἀπολυταρχικοῦ καισαροπαπισμοῦ, ὅσο καὶ γιὰ τὴ χειραφέτηση τῶν διαμαρτυρομένων, ἡ ὁποία ἀνταποκρινόταν στὸ φιλοσοφικὸ ρεῦμα τοῦ 18ου αἰώνα. Βλ. ἀκόμη F. SCHREYVOGL, *Ein Jahrhundert zu früh. Das Schicksal Josephs II*, Wien/West Berlin/Stuttgart 1964· H. HOLLWEGER, *Die Reform des Gottesdienstes zur Zeit des Josephinismus in Österreich*, Ratisbonn 1976· *Katholische Aufklärung und Josephinismus*, Πρακτικὰ τοῦ Συμποσίου ποὺ διοργάνωσε ἡ Wiener Katholische Akademie, 8-10 Δεκεμβρίου 1977, ποὺ δημοσιεύτηκαν μὲ ἐπιμέλεια τῆς Catherine Kovacs, München 1979· J. KARNIEL, *Die Toleranzpolitik Kaiser Josephs II*, Göttingen 1986. Γιὰ τὸν Λεοπόλδο Β', βλ. A. WANDRUSZKA, *Leopold II*, Wien/München 1963–1965, 2 τόμοι. — Γιὰ τὴ Βοημία, E. DENIS, *La Bohême depuis la Montagne Blanche*, Paris 1903, 2 τόμοι· νέα ἔκδ. 1930· R. J. KERNER, *Bohemia in the XVIIIth Century*, New York 1932. — Γιὰ τὴν Οὐγγαρία, H. MARCZALI, *Ἡ Οὐγγαρία τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰωσὴφ Β'*, Βουδαπέστη 1882–1888, 3 τόμοι, στὰ οὐγγρικά· ὁ τόμος I μεταφράστηκε στὰ ἀγγλικὰ μὲ εἰσαγωγὴ τοῦ H. TEMPERLEY, *Hungary in the XVIIIth Century*,

Cambridge 1910· B. K. KIRALY, *Hungary in the Late Eighteenth Century. The Decline of Enlightened Despotism*, New York/London 1969· *La Hongrie des Lumières à 1848*. *AHRF* 212 (1973), τ. 2· M. CSAKY, *Von der Aufklärung zum Liberalismus. Studien zur Fruhliberalismus in Ungarn*, Wien 1981. — Γιὰ τὴν Ἰταλία, R. MORI, *Le riforme leopoldine nel pensiero degli economisti toscani*, Firenze 1931· F. VALSECCHI, *L'assolutismo illuminato in Austria e in Lombardia*, Bologna 1934· C. VIANELLO, *La riforma finanziaria nella Lombardia austriana del XVIII secolo*, Milano 1940· F. DIAZ, «L'Italie des princes éclairés», *AHRF* (1979), σσ. 581-593· S. CUCCIA, *La Lombardia alla fine dell' «Ancien Régime». Ricerche sulla situazione administrativa e giudiziaria*, Firenze 1974· N. JONARD, *Milan au siècle des Lumières*, Dijon 1974. — Γιὰ τὸ Βέλγιο, H. PIRENNE, *Histoire de la Belgique*, Bruxelles 1921· W. W. DAVIES, *Joseph II, an Imperial Reformer for the Austrian Netherlands*, The Hague 1965.

Ἰταλία: Βιβλιογραφία στὸ Peuples et Civilisations τ. XI, Βιβλίο III, Κεφ. II, § 6, καὶ τ. XII, Βιβλίο I, Κεφ. VI. Στὴ σειρὰ Histoire Générale de l'Italie, ποὺ δημοσιεύτηκε μὲ την εὐκαιρία τῆς ἑκατονταετηρίδας ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ ἑνοποίηση, βλ. F. VALSECCHI, *L'Italia nel Settecento, 1714–1788*, Milano 1959, τ. VII: *Storia d'Italia*· βλ. καὶ τὴν ἀναθεωρημένη «οἰκονομικὴ ἔκδοση» τοῦ ἴδιου ἔργου (Milano 1971), ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεγάλες ἀρετὲς ὅσον ἀφορᾶ τὴν πολιτικὴ ἱστορία. Νέες ὀπτικὲς γωνίες ὑπάρχουν στη *Storia d'Italia* ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῶν R. ROMANO καὶ VIVANTI, τ. I: *Caratteri originali*, Torino 1972· τ. III: *Dal primo Settecento all' Unità*, Torino 1973. — Σχετικὰ μὲ τὶς καταβολὲς τῆς ἰταλικῆς Παλιγγενεσίας, τοῦ Ρισορτζιμέντο, βλ. τὰ ἔργα τῶν E. ROTA καὶ G. CANDELORE, ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω· ἀκόμη, J. GODECHOT καὶ M. VAUSSARD, *Histoire de l'Italie moderne*, τ. I: *1790–1870, Le Risorgimento*, ὑπὸ J. GODECHOT, Paris 1972· N. JONARD, *Le Siècle des Lumières en Italie*, Lyon 1979. — Γιὰ τὸ Πεδεμόντιο, N. BIANCHI, *Storia della monarchia piemontese dal 1773 al 1861*, τ. I, Roma 1877· M. BRUCHET, *L'Abolition du régime seigneurial en Savoie*, Paris 1908· G. QUAGGA, *Le riforme in Piemonte nella prima metà del Settecento*, Modena 1957, 2 τόμοι· Rosella DAVICO, *«Peuple» et notables, 1750–1816. Essais sur l'Ancien Régime et la Révolution au Piemont*. Paris 1981, δημοσίευση τῆς Commission d'histoire économique et sociale de la Révolution française. — Γιὰ τὸ βασίλειο τῆς Νεάπολης, B. CROCE, *Storia del regno di Napoli*, Bari 1925· M. Scipa, *Il regno di Napoli al tempo di Carlo III di Borbone*, Roma 1923, 2 τομοι· E. PONTIERI, *Il riformismo borbonico nella Sicilia del Settecento e dell' Ottocento*, Roma 1945, καὶ *Il tramonto del baronaggio siciliano*, Firenze 1943· F. VENTURI (ἐπιμ.), *Riformatori napoletani*, Milano/Napoli 1962· M. DE LUCA, *Gli economisti napoletani del Settecento e la politica dello sviluppo; saggio storico-dottrinato sulle vie allo sviluppo*, Napoli 1968· G. NUZZO, *La monarchia delle Due Sicilie tra «Ancien Régime» e rivoluzione*, Napoli 1972· H. ACTON, *The Bourbons of Naples*, London/New York 1974, γαλλ. μτφρ.: *Les Bourbons de Naples*, Paris 1986· P. CHORLEY, *Oil, Silk and Enlightenment. Economic Problems in XVIIIth Century Naples*, ὅ.π.· V. E. GIUNTELLA, *Roma nel Settecento*, Bologna 1971.

Ἰσπανία: Peuples et Civilisations, τ. XI, Βιβλίο III, Κεφ. II, § 4, καὶ τ. XII, Βιβλίο I, Κεφ. V, καὶ Βιβλίο II, Κεφ. II, § 7· G. DESDEVISES DU DÉZERT, *L'Espagne d'Ancien Régime*, ὅ.π.· A. BALLESTEROS Y BERETTA, *Historia de España*, ὅ.π., τ. VI· R. ALTAMIRA, *Historia de la nación e de la civilisación española*, Barcelona 1906–1911, 4 τομοι, [2]1935, τ.

IV· D. VILLAR GRANGEL, *Jovellanos y la reforma agraria*, Madrid 1925· A. FUGIER, *Napoléon et l'Espagne*, Paris 1930, 2 τόμοι, τ. I: *Introduction*· L. SÁNCHEZ AGESTA, *El pensamiento politico del despotismo ilustrado*, Madrid 1951· L. J. SARRAILH, *L'Espagne éclairée de la seconde moitié du XVIIIe siècle*, Paris 1954, [2]1964· R. HERR, *The Eighteenth Century Revolution in Spain*, Princeton 1958· V. RODRIGUEZ CASADO, *La política y los políticos en el reinado del Carlos III*, Madrid 1962· F. BRAVO MORATA, *Carlos III y su tiempo*, Madrid 1972· P. VILAR, «L'Espagne de Charles III», *AHRF* (1979), σσ. 594-610· *Historia de España Albufera*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ M. ARTOLA, *El Antiguo Regimen: los Borbones*, ὑπὸ G. ANES-ALVAREZ, Madrid 1975· A. MESTRE, *Despotismo y ilustración en España*, Barcelona/Caracas/Mexico 1976· W. N. HARGREAVES MAWDSLEY, *Eighteenth-century Spain, 1700–1788. A Political, Diplomatic and Institutional History*, London/Basingstoke 1979· L. DOMERGUE, *Censure et Lumières dans l'Espagne de Charles III*, Paris 1982, Centre régional de publications de Toulouse· J. HERNANDEZ-FRANCO, *La gestión política y el pensamiento del Conde de Floridablanca*, Murcia 1984.

Πορτογαλία: Peuples et Civilisations, τ. XI, Βιβλίο III, Κεφ. II, § 5, καὶ τ. XII, Βιβλίο I, Κεφ. V, § 10. — Μεταξὺ τῶν γενικῶν ἱστοριῶν, F. DE ALMEIDA, *Historia de Portugal*, Coimbra 1922–1926, 4 τόμοι, ὅπου συνοψίζεται ἡ περίοδος ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ· κυρίως, βλ. A. M. DE OLIVEIRA MARQUES, *Historia de Portugal*, τ. I: *Das origens as revolucoes liberais*, Lisboa 1972, [5]1975 — πρόκειται γιὰ βελτιωμένη ἀπόδοση ἑνὸς ἔργου ποὺ κυκλοφόρησε στὰ ἀγγλικὰ τὸ 1971· J. A. PRANCA, *Lisboa pombalina e o illuminismo*, Lisboa 1965, γαλλ. μτφρ.: *Une Ville des Lumières. La Lisbonne de Pombal*, Paris 1965· F. J. CALAZANS FALCON, *A Época Pombalina. Politica Economica e Monarquia Ilustrada*, São Paulo 1982· J. F. LABOURDETTE, *Le Portugal de 1780 à 1820*, Paris 1985.

Ρωσία: Peuples et Civilisations, τ. XI, Βιβλίο III, Κεφ. IV, § 4 καὶ 5, καὶ τ. XII, Βιβλίο I, Κεφ. VIII, καὶ Βιβλίο III, Κεφ. V. Ἀκόμη, P. MILIOUKOV/Sh. SEIGNOBOS/L. EISENMANN, *Histoire de la Russie*, Paris 1932, 3 τόμοι· ἂς προσθέσουμε τὰ M. POKROWSKI, *Russkaya Istoriya*, Μόσχα 1924 κ.ἑ., 4 τόμοι, καὶ *Brief History of Russia*, New York 1931–1933, 2 τόμοι· V. A. MIAKOTIN, *Esquisse d'histoire sociale de l'Ukraine aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Prague 1924–1926, 3 τόμοι· A. BRÜCKNER, *Katharina II*, Berlin 1883· Isabel DE MADARIAGA, *Russia in the Age of Catherine the Great*, Newhaven/London 1981, γαλλ. μτφρ.: *La Russie au temps de la Grande Catherine*, Paris 1987· J. S. LE DONNE, *Ruling Russia, Politics and Administration in the Age of Absolutism, 1762–1796*, Princeton 1984· *The Eighteenth Century in Russia*, μὲ ἐπιμέλεια τοῦ J. G. GARRARD, Oxford 1973· E. DONNERT, *La Russie au siècle des Lumières*, Leipzig 1986, στὰ γαλλικά· ἀρχικὴ ἐκδ. Leipzig 1983· R. P. BARTLETT, *Human Capital: the Settlement of Foreigners in Russia, 1762–1804*, London/New York/Melbourne 1979· K. A. PARMEHL, *Freedom of Expression in Eighteenth Century Russia*, The Hague 1971· E. DONNERT, *Politische Ideologie der russischen Geselschaft zu Beginn der Regierungszeit Katharinas II. Geselschaftstheorien und Staatslehren in der Äre des aufgeklärten Absolutismus*, Ost Berlin 1976· βλ. J. KULISCHER, ὅ.π. καὶ R. PORTAL, ὅ.π. Προσθέτουμε τὸ N. M. DRONJININE, *Ὁ φωτισμένος ἀπολυταρχισμὸς στὴ Ρωσία. Ὁ ρωσικὸς ἀπολυταρχισμὸς τὸν 17ο καὶ τὸν 18ο αἰώνα*, Μόσχα 1964, στα ρωσικά, σσ. 428-459.

Πολωνία: Peuples et Civilisations, τ. XI, Βιβλίο III, Κεφ. IV, § 3, καὶ τ. XIII, Βιβλίο I,

Κεφ. IX, § 1 καὶ 2, καὶ Βιβλίο III, Κεφ. V, § 6. S. KIENIEWICZ/E. ROSTWOROSKI, *Histoire de la Pologne*, Paris 1971· D. C. Niewenglowski, *Les Idées politiques et l'esprit public en Pologne à la fin du XVIIIe siècle*, Paris 1901· L. KNOPCZYNSKI, *Le liberum veto. Étude sur le développement du véto. Étude sur le développement du principe majoritaire*, Paris 1930· J. FABRE, *Stanislas August Poniatowski et l'Europe des Lumières*, Paris 1952, ἐπανέκδοση 1984· «La Pologne, de l'époque des Lumières au duché de Varsovie», *AHRF* 3 (1964)· J. K. HOENSCH, *Sozialverfassung und politische Reform. Polen im vor revolutionären Zeitalter*, Köln/Wien 1973.

Δανία: Peuples et Civilisations, τ. XI, Βιβλίο III, Κεφ. IV, § 1· M. A. KOGAN, «Ἡ φωτισμένη δεσποτεία στὴ Δανία. Οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Στρούενζε», *Skandinavski sbornik*, Τάλλιν 1967, στὰ ρωσικά· S. CEDERGREEN BECH, *Ὁ Στρούενζε καὶ ἡ ἐποχή του*, Κοπεγχάγη 1972, στὰ δανικά· O. FELDBAEK, *Ἱστορία τῆς Δανίας, 1730–1814* (χ.τ. 1974, στὰ δανικά)· K. D. TØNNESSON, «L'absolutisme éclairé: le cas danois», *AHRF* (1979), σσ. 611-626· S. WINKLE, *Johann Friedrich Struensee. Arzt, Aufklärer und Staatsmann*, Beitrag zur Kultur, Medizin und Seuchengeschichte der Aufklärungszeit, Stuttgart 1983· *Norges historia*, τ. 2: *Under enevoldet, 1660–1814*, Oslo 1971.

Σουηδία: Peuples et Civilisations, τ. XI, Βιβλίο III, Κεφ. IV, § 3, καὶ τ. XII, Βιβλίο I, Κεφ. IX, § 1. Ἂς προσθέσουμε κυρίως τὰ ἔργα: Cl. NORDMANN, *Grandeur et liberté de la Suède, 1660–1792*, Paris/Louvain 1971, μὲ πολύτιμη βιβλιογραφία· K. D. TØNNESSON, «Problèmes d'histoire constitutionnelle en Scandinavie à l'époque de la Révolution et de l'Empire», *AHRF* (1967), σσ. 221-250· Cl. NORDMANN, *Gustave III, un démocrate couronné*, Lille 1986.

Σχετικὰ μὲ τὴν ἀντίδραση στὴ Γερμανία: M. PHILIPPSON, *Geschichte des preussischen Staatswesens vom Tode Friedrich des Grossen bis zu den Freiheitskriegen*, Leipzig 1880–1882, 2 τόμοι, ἡμιτελές, σταματᾶ στὸ θάνατο τοῦ Φρειδερίκου-Γουλιέλμου Β'· P. SCHWARTZ, *Der erste Kulturkampf in Kirche und Schule, 1788–1798*, Berlin 1925· LE FORESTIER, *ὅ.π.*

β) Ἡ Μεγάλη Βρετανία

Βλ. Peuples et Civilisations, τ. XI, Βιβλίο III, Κεφ. I, § 1-5, καὶ τ. XII, Βιβλίο I, Κεφ. II, § 1, 2 καὶ 3, καὶ Βιβλίο III, Κεφ. II, § 4-7. Ὡς βασικὸ κείμενο, *The Oxford History of England*, τ. XII· ἐπιλογὴ κειμένων μὲ οὐσιαστικὴ εἰσαγωγὴ καὶ παρουσίαση στο *English Historical Documents*, τ. X, ἐπιμ. D. B. HORN καὶ May RANSOWME, London 1957· Συνθετικὸ ἔργο, ἐξαιρετικὰ διαφωτιστικό: Ch. HILL, *From Reformation to Industrial Revolution*, London 1967· εἰδικότερα γιὰ τὸν 18ο αἰώνα, J. H. PLUMB, *England in the Eighteenth Century*, London 1950. — W. H. LECKY, *History of England from the Peace of Utrecht to the Peace of Versailles*, London 1878–1890, 7 τόμοι· νέα ἔκδοση 1918-1925· W. HUNT, *Political History of England from the Accession of George III to the Close of Pitt's First Administration*, London 1905· J. H. ROSE, *William Pitt and the National Revival*, London 1911· Sir Ch. GRANT ROBERTSON, *A History of England, 1642–1801*, London 1911, [14]1944· M. A. THOMPSON, *A Constitutional History of England, 1642–1801*, London 1938· L. B. NAMIER, *ὅ.π.* σ. 733· D. G. BARNES, *George III and William Pitt, 1783–1806*, Stanford, California 1939· K. FEILING, *The Second Tory Party, 1714–1832*, London 1938· F.

HALÉVY, ὅ.π.· G. RUDÉ, *Wilkes and Liberty. A Social Study of 1763 to 1774*, Oxford 1962· G. DE GIESBACH, *George III*, Paris 1966· S. AYLING, *George the Third*, New York 1972· J. EHRMAN, *The Younger Pitt*, London 1969–1983, 2 τόμοι· L. G. MITCHELL, *Charles James Fox and the Disintegration of the Whig Party*, Oxford 1971· J. CANNON, *Parliamentary Reform 1640–1832*, Cambridge 1973· E. C. BLACK, *The Association British Extraparliamentary Political Organisation, 1769–1793*, Cambridge, Mass. 1963.

Γιὰ τὴν Ἰρλανδία, βλ. Peuples et Civilisations, τ. XI, Βιβλίο III, Κεφ. I, § 5 καὶ τ. XII, Βιβλίο I, Κεφ. III, § 6. Ἡ ἱστορία τῆς Ἰρλανδίας ὑπῆρξε ἀνέκαθεν ἰδιαίτερα παραμελημένη· θεμελιῶδες παραμένει τὸ ἔργο τοῦ W. H. LECKY, *History of Ireland in the 18th Century*, London 1892, 5 τόμοι, νέα ἔκδοση 1913· ἂς προσθέσουμε τά: G. O'BRIEN, *The Economic History of Ireland in the 18th Century*, Dublin/London 1918· Sir H. MCANALLY, *The Irish Militia*, Dublin/London 1939, καὶ R. B. MACDOWELL, *Ireland in the Age of Imperialism and Revolution, 1760–1801*, Oxford/Bristol/New York 1979.

γ) Οἱ Ἡνωμένες Ἐπαρχίες καὶ οἱ πατρίκιοι τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης

Ὀλλανδία: Βλ. Peuples et Civilisations, τ. XI, Βιβλίο III, Κεφ. II, § 6, καὶ τ. XII, Βιβλίο II, Κεφ. I, § 9· P. Blok, ὅ.π., τὸν τ. IV τῆς 3ης ἔκδοσης· A. E. SAYOUS, «Le patriciat d'Amsterdam», *Annales d'Histoire Sociale* (1940), σσ. 177-198 (βιβλιογραφία)· H. DE PEYSTER, *Les Troubles de la Hollande à la veille de la Révolution française*, Paris 1905, τὸ ὁποῖο ξεκινᾶ μὲ τὴν περιγραφὴ τῆς κατάστασης στὴν ὁποία βρισκόταν ἡ χώρα· P. GEYL, *La Révolution batave, 1783–1798*, Paris 1971, τὸ Κεφ. I τοῦ Βιβλίου I· S. SCHAMA, *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands, 1780–1813*, New York 1977.

Ἑλβετία: Peuples et Civilisations, τ. XII, Βιβλίο II, Κεφ. III, § 6· J. DIRAUER, *Geschichte der schweizerischen Eidgenossenschaft*, Gotha 1887–1922, 6 τόμοι, τοὺς τ. III καὶ IV, καὶ σὲ γαλλ. μτφρ. ἐπαυξημένη, ὑπὸ A. REYMOND: *Histoire de la Confédération Suisse*, Paris/Lausanne 1911–1919, 6 τόμοι, τοὺς τ. III καὶ IV· E. GAGLIARDI, *Geschichte der Schweiz von den Anfängen bis auf die Gegenwart*, Zurich 1920–1927, 3 τόμοι· β' ἔκδ. ἀναθεωρημένη κι ἐπαυξημένη 1937, τὸν τ. II: *1519–1798*· γαλλ. μτφρ. τῆς α' ἔκδοσης, ὑπὸ A. REYMOND, *Histoire de la Suisse*, Lausanne 1925, τ. I: *Des Origines à 1798*· U. IM HOF, *Aufklärung in der Schweiz*, Bern 1970.

Γένοβα: F. DONAVER, *La storia della republica di Genova*, Genova 1913–1914, 3 τόμοι· P. NURRA, *Genova nel Risorgimento*, Milano 1948, τὸ Κεφ. II· G. GIACCHERO, *Storia economica del Settecento genovese*, Genova 1951. — Βενετία: H. KRETSCHMAYER, *Geschichte von Venedig*, Stuttgart 1934, 3 τόμοι, τὸν τ. III: *Der Niedergang*· K. SCHILLMANN, *Venedig. Geschichte und Kultur Venetiens*, Leipzig/Wien 1933· Ch. DIEHL, *Une Republique patricienne: Venise*, Paris 1918· θεώρηση τοῦ βενετικοῦ καθεστῶτος στὸ G. MACCLELLAN, *Venice and Bonaparte*, Princeton 1931· M. BERENGO, *La società veneta alla fine dell' 700*, Firenze 1950· J. GEORGELIN, *Venise au siècle des Lumières*, Paris 1978· F. VENTURI, *Venezia nel secondo Settecento*, Torino 1980.

δ) Ἡ Ἀμερικανικὴ Ἐπανάσταση

Βιβλιογραφία στὸ S. E. MORRISSON καὶ H. S. COMMAGER, ὅ.π.· συντομότερη στὸ R. R. PALMER, ὅ.π., σ. 868· παραπέμπουμε ἐπίσης στὸ Peuples et Civilisations, τ. XII, Βιβλίο I,

Κεφ. III, § 2 ὥς 5, Βιβλίο II, καὶ Βιβλίο III, Κεφ. I. — S. E. MORRISSON καὶ H. S. COMMAGER, *The Rise of the American Republic*, τ. I, New York 1931, νέα ἐκδ. 1939, 1942· H. ADAMS, *History of the United States*, New York 1890–1917, 9 τόμοι· νέα ἐκδ. 1909· 1911, 1921, βλ. τὸν τ. I· E. CHANNING, *History of the United States*, New York 1905–1925, 5 τόμοι, τὸν τ. III: 1760–1789· S. F. BEMIS, *A Diplomatic History of the United States*, New York 1936, νέα ἐκδ. 1946, 1950· *The New Cambridge Modern History*, τ. VIII: *The American and French Revolutions, 1763–1793*, Cambridge 1965· A. KASPI, *L'Indépendance américaine, 1763–1789*, Paris 1976, σειρὰ Archives· «Pour le deuxième centenaire de la Déclaration d'Indépendance des États-Unis», εἰδικὸ τεῦχος τῶν *AHRF* 4 (1976)· *The Impact of the American Revolution Abroad*, Πρακτικὰ τοῦ Συμποσίου ποὺ ὀργανώθηκε στὶς 8 καὶ 9 Μαΐου 1975 ἀπὸ τὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Κογκρέσου τῆς Οὐάσιγκτον, Washington 1976· *A History of American life*, τ. IV: *The Revolutionary Generation, 1763–1790*, ὑπὸ E. B. GREENE, New York 1945· F. J. TURNER, *The Frontier in American History*, New York 1920· Cl. W. WRIGHT, *Economic History of the United States*, New York 1941· H. V. FAULKNER, *American Economic History*, New York 1924, [4]1938· H. BELL, «The West India Trade Before the American Revolution», *AHR* XXII (1917), σσ. 272-287. — C. BECKER, *The Declaration of Independence. A Study in the History of Political Ideas*, New York 1922, ἐπανέκδοση με εἰσαγωγή 1941· G. S. WOOD, *The Creation of the American Republic, 1776–1787*, Chapel Hill, North Carolina 1969· A. C. MAC LAUGHLIN, *Confederation and Constitution*, New York 1905· τοῦ ἰδίου, *Foundations of the American Constitution*, New York 1932, καὶ *Constitution History of the United States*, New York 1935· Ch. A. BEARD, *Economic Interpretation of the Constitution*, New York 1913, νέα ἔκδοση 1923, σημαντικό· F. JAMESON, *The American Revolution Considered as a Social Mouvement*, Princeton 1926, νέα ἔκδοση 1940· A. KASPI, *Révolution ou guerre d'indépendance? La naissance des États-Unis*, Paris 1972, σειρὰ Dossiers Clio. — B. FAY, *George Washington, gentilhomme américain*, Paris 1931· M. CUNLIFF, *George Washington, Man and Monument*, Boston/New York 1959, γαλλ. μτφρ.: *Le Libérateur. Vie de George Washington*, Paris 1965, καὶ *George Washington, l'homme et la légende*, Paris 1966· J. R. ALDEN, *George Washington, a Biography*, Baton Rouge/Louisiana/London 1984· J. LESSAY, *George Washington ou la grâce republicaine*, Paris 1985· B. FAY, *Franklin*, Paris 1930–1931, 3 τόμοι, ὁ τ. III περιεχει τη βιβλιογραφία· R. W. DRAKE, *Benjamin Franklin: a Biography*, New York 1983, και σε γαλλ. μτφρ., Paris 1986· R. A. HENRICKSON, *Hamilton*, New York 1976, 2 τόμοι· O. Wossler, *Die amerikanischen Revolutionsideale in ihrem Verhältnis zu den europäischen-Untersucht an Th. Jefferson*, München/Berlin 1929· C. L. VER STEEG, *Robert Morris. Revolutionary Financier*, Philadelphia 1954. — Σχετικὰ μὲ τὴν ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε ἡ Ἀμερικανικὴ Ἐπανάσταση, βλ. τὴ βιογραφία τοῦ Λαφαγιὲτ ἀπὸ τὸν L. GOTTSCHALK ποὺ ἀναφέρεται παρακάτω· τοῦ ἰδίου, *The Place of the American Revolution in the Causal Pattern of the French Revolution*, Earton, Pennsylvania 1948· Kα L. M. GIDNEY, *L'Influence des États-Unis d'Amérique sur Brissot, Condorcet et Mme Roland*, Paris 1930.

ε) Ἡ Γαλλία

Βλ. Peuples et Civilisations, τ. XII, Βιβλίο I, Κεφ. IV, Βιβλίο II, Κεφ. II, § 1 ὡς 6, καὶ Βιβλίο III, Κεφ. III. Γενικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸ Παλαιὸ Καθεστὼς στὸ E. PRECLIN, V

TAPIE, *Le XVIIIe siècle*, Paris 1952, τ. VII τῆς σειρᾶς Clio. Ἄς προσθέσουμε: P. GIRAULT DE COURSAC, *L'Éducation d'un roi. Louis XVI*, Paris 1972· D. DARKIN, *Turgot and the Ancien Regime in France*, London 1939· E. FAURE, *La Disgrâce de Turgot, 12 mai 1776*, Paris 1961· J. EGRET, *Necker, ministre de Louis XVI, 1776–1790*, Paris 1975· τοῦ ἰδίου, *Le Parlement du Dauphiné et les affaires publiques dans la seconde moitié du XVIIIe siècle*, Grenoble 1942· H. FREVILLE, *L'Intendance de Bretagne (1689–1790). Essai sur l'histoire d'une intendance en pays d'États au XVIIIe siècle*, Rennes 1953, 3 τόμοι, ὁ τ. III ἀφορᾶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ θεσμοῦ τῶν ἐπιθεωρητῶν στὴ διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Λουδοβίκου ΙϚ'· γενικότερα, τά: P. ARDASCHEFF, *Les Intendants de province sous Louis XVI*, Paris 1909· P. ALATRI, *Parlamento e lotta politica nella Francia dell' 700*, Bari 1977· Vivian V. GRUDER, *The Royal Provincial Intendants. A Governing Elite in Eighteenth Century France*, New York 1968· F.-X. EMMANUELLI, *Un Mythe de l'absolutisme bourbonien. L'Intendance, du milieu du XVIIe siècle à la fin du XVIIIe siècle*, Aix-en-Province 1981, Publications de l'Université de Provence· F. BOSHER, *French Finances, 1770–1795: from Business to Bureaucracy*, Cambridge 1970· W. DOYLE, *The Parlement of Bordeaux and the End of the Old Regime, 1771–1790*, London 1974. Σχετικὰ μὲ τοὺς θεσμοὺς τῆς Γαλλίας τὶς παραμονὲς τῆς Ἐπανάστασης, βλ. P. VIOLLET, *Histoire des institutions politiques et administratives de la France*, Paris 1889–1898, 2 τόμοι, τὸν τ. II· J. ELLUL, *Histoire des institutions*, τ. II: *Institutions françaises*, 1: *Du Moyen Âge à 1789*, 2: *De 1789 à 1870*, Paris 1956, 2 τόμοι, σειρὰ Thémis· P. GOUBERT, *L'Ancien Régime*, τ. II: *Les Pouvoirs*, *ὅ.π.*· B. MOUSNIER, *Les Institutions de la France sous la Monarchie absolue*, *ὅ.π.*· C. CHURCH, *Revolution and Red Tape: the French Ministerial Bureaucracy, 1770–1850*, Oxford 1981· P. GOUBERT/D. ROCHE, *Les Français et l'Ancien Régime*, τ. I: *La Société et l'État*, *ὅ.π.*· M. BORDES, *L'Administration provinciale et municipale de la France au XVIIIe siècle*, Paris 1972.

ς) Οἱ κρατικοὶ ἀνταγωνισμοὶ

Βλ. Peuples et Civilisations, τ. XII, Βιβλίο I, Κεφ. IX· Βιβλίο II, Κεφ. III § 5, 6 καὶ 9· Βιβλίο III, Κεφ. III, § 3, 4 καὶ 5, καὶ Βιβλίο IV, § 7. Ἀνάτρεξε ἐπίσης στὸν τ. IX τῆς *Histoire de France*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ E. LAVISSE. A. SOREL, *L'Europe et la Révolution française*, τ. I, Paris 1885· E. BOURGEOIS, *Manuel de la politique étrangère*, Paris 1892–1905, 3 τόμοι [6]1910, τ. I: *Jusqu'en 1789*, τ. II: *1789–1830*· G. ZELLER, *Les Temps modernes*, τ. II: *De Louis XIV à 1789*, τ. III τῆς *Histoire des relations internationales*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ P. RENOUVIN· M. IMMICH, *Geschichte des europäischen Staatssystems von 1660 bis 1789*, München/Berlin 1905· Ch. DUPUIS, *Le Principe d'équilibre européen de la paix de Westphalie à l'acte d'Algeciras*, Paris 1909. — Βλ. ἐπίσης: γιὰ τὴ Γερμανία, HAUSER, *Deutsche Geschichte vom Tode Friedrichs des Grossen bis zur Grundung des Bundes, 1786–1815*, Berlin 1854–1857, 4 τόμοι, [4]1869, τὸν τ. I· K. VON HEIGEL, *Deutsche Geschichte vom Tode Friedrichs des Grossen bis zur Auflösung des Alten Reiches*, Stuttgart 1899–1911, 2 τόμοι, τὸν τ. I. — Γιὰ τὴν Ἀγγλία, D. JARRETT, *The Begetters of Revolution: England's Involvement with France, 1759–1789*, London 1973· A. S. WHIPPLE, *Fighting Sail*, Alexandria, Virginia 1978, γαλλ. μτφρ.: *Vaisseaux de ligne*, Paris 1979. — Γιὰ τὴ Γαλλία, Ph. GERN, *Aspects des relations franco-suisses au temps de Louis XVI, diplomatie, économie, finances*, Neufchâtel 1970· O. T. MURPHY, *Charles Gravier, comte de Vergennes. French*

Diplomacy in the Age of Revolution, 1719–1787, Albany, New York 1982. — Γιὰ τὴν Πρωσία, W. REAL, *Von Potsdam nach Basel. Studien der Geschichte der Beziehungen Preussens zu den europäischen Machten vom Regierungsantritt Friedrich Wilhelms II bis zum Abschluss des Friedens von Basel. 1786–1796*, Basel 1958. — Γιὰ τὴν Αὐστρία, βλ. F. KRONES, *Handbuch der Geschichte Österreichs*, Berlin 1876–1879, 5 τόμοι, τὸν τ. IV πιὸ συνοπτικός, ἀλλὰ μὲ βιβλιογραφίες, ὁ τ. I τῶν K. M. UHLIRZ, *Handbuch der Geschichte Österreichs und seine Nachbarländer Böhmen und Hungarn*, Graz/Wien 1929, 3 τόμοι· A. BEER, *Joseph II, Leopold II und Kaunitz*, Wien 1873. — Γιὰ τὸ Βέλγιο, H. PIRENNE, *ὅ.π.* — Γιὰ τὴν Ὀλλανδία, H. DE PEYSTER, *Les Troubles de Hollande à la veille de la Révolution française, 1780–1795*, *ὅ.π.*· H. T. COLENBRANDER, *De Patriottentijd*, Hagen 1897–1899, 3 τόμοι. — Γιὰ τὴ Σουηδία, A. GEOFFROY, *Gustave III et la Cour de France*, Paris 1867, 2 τόμοι. — Γιὰ τὴν Πολωνία, A. BEER, *Die erste Theilung Polens*, Wien 1873· R. H. LORD, *The Second Partition of Poland*, Cambridge, Mass. 1915, μὲ βιβλιογραφία· M. G. MÜLLER, *Die Teilungen Polens*, München 1984. — Γιὰ τὴ Ρωσία, A. BODE, *Die Flottenpolitik Katharinas II und die Konflikte mit Schweden und der Türkei, 1762–1792*, Wiesbaden 1979. — Γιὰ τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα, A. BEER, *Die orientalische Politik Österreichs seit 1774*, Prag 1883· A. SOREL, *La Question d'Orient au XVIIIe siècle, le partage de la Pologne et le traité de Kaïnardji*, Paris 1878· N. JORGES, *Geschichte des osmanischen*, *ὅ.π.*, τ. V· K. O. ROIDER Jr., *Austria's Eastern Question, 1700–1790*, Princeton 1982. — Γιὰ τὸν ἠπειρωτικὸ ἀποκλεισμό, Peuples et Civilisations, τ. XIV, Βιβλίο I, Κεφ. II, § 4.

ΒΙΒΛΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ
Η ΕΛΕΥΣΗ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ

Α΄ Η ΕΞΕΓΕΡΣΗ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΑΣ (1787–1788)

ΕΡΓΑ ΣΥΝΟΛΙΚΗΣ ΟΠΤΙΚΗΣ — Οἱ γενικὲς ἱστορίες στὶς ὁποῖες παραπέμψαμε, ἀφιερώνουν στὴν ἐπαναστατικὴ περίοδο ἕναν ὁλόκληρο τόμο τους, εἴτε πολλὰ κεφάλαια. Τα ἔργα τοῦ Συμπὲλ καὶ τοῦ Σορὲλ ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, ἀσχολοῦνται γενικὰ με την Ἐπανάσταση ἀλλὰ μελετοῦν κυρίως τὴν εὐρωπαϊκὴ πολιτική.

Μεταξὺ τῶν ἱστοριῶν τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης ποὺ δημοσιεύτηκαν κατα τον 19ο αἰώνα, θὰ κρατήσουμε, ἀπὸ τὴν ἱστοριογραφικὴ σκοπιά, ἐκεῖνες τῶν A. THIERS, Paris 1823–1827, 10 τόμοι· F. MIGNET, Paris 1824, 2 τόμοι, [18]1898· J. MICHELET, Paris 1847–1853, 7 τόμοι· νέα ἔκδοση ἀποκατεστημένη καὶ σχολιασμένη ὑπὸ G. WALTER, Paris 1979, 2 τόμοι, ἐπανέκδ. 1984, γιὰ χάρη τῆς λογοτεχνικῆς ποιότητάς της και τῆς εὐαισθητης ἀντίληψης ποὺ τὴ διακρίνει· Louis BLANC, Paris 1847–1862, 12 τόμοι. Ἀπο την ἄλλη πλευρά, τὰ ἔργα τοῦ Th. CARLYLE, *The French Revolution*, London 1837, 3 τομοι· γαλλ. μτφρ.: Paris 1865–1867, 3 τόμοι, καὶ 1912, 3 τόμοι· τοῦ A. DE TOCQUEVILLE, *L'Ancien Régime et la Révolution*, Paris 1856, τελευταία ἔκδοση 1952, μὲ εἰσαγωγὴ τοῦ Ζωρζ Λεφέβρ· τοῦ E. QUINET, *La Révolution*, Paris 1865, 2 τόμοι· νέα ἔκδοση 1987· τέλος, τοῦ

H. TAINE, *Les Origines de la France contemporaine*, Paris 1876–1893, 6 τόμοι, ἐπανέκδ. 1972, δὲν παρουσιάζουν ἀφηγηματικὴ συνέχεια. Τὸ σύγγραμμα τοῦ Καρλάυλ ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ σειρὰ πινάκων· τοῦ Κινὲ καὶ τοῦ Ταὶν εἶναι δογματικῆς μᾶλλον παρὰ ἱστορικῆς φύσεως, καὶ μάλιστα τοῦ Ταὶν χαρακτηρίζεται ἀπὸ βίαιη ἀντεπαναστατικὴ μεροληψία. Θὰ κρατήσουμε, ἀναγνωρίζοντας τὴ μεγαλοφυΐα του, τὸ βιβλίο τοῦ Τοκβίλ, «τὸ ὡραιότερο τῆς γαλλικῆς ἱστοριογραφίας» σύμφωνα μὲ τὸν Λεφέβρ.

Οἱ μελέτες τῆς ἐπαναστατικῆς ἱστορίας ἔλαβαν μιὰ νέα ὤθηση περὶ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ. Κρατοῦμε ἀπὸ αὐτὴ τὴν περίοδο τὰ ἑξῆς ἔργα: A. AULARD, *Histoire politique de la Révolution. Origine et développement de la democratie et de la République, 1789–1804*, Paris 1901, [6]1926· τὸ ἔργο τοῦ J. JAURÈS, *Histoire socialiste de la Révolution française*, Paris 1901–1904, 4 τόμοι· β' ἔκδ. ὑπὸ A. MATHIEZ, 1922–1924, 8 τόμοι, ἀνατύπωση 1939· γ' ἔκδ. ὑπὸ A. SOBOUL, πρόλογος E. LABROUSSE, 1968–1973, 7 τόμοι, ἐπανέκδ. 1983–1986, φτάνει μόνον μέχρι τὴν 9η Θερμιδόρ· συνεχίζεται ἀπὸ τὸν V τόμο τῆς ἴδιας συλλογῆς, ἔργο τοῦ G. DEVILLE, Paris 1905· τὰ ἔργα τῶν Ph. SAGNAC, *La Révolution, 1789–1792* καὶ G. PARISET, *La Révolution, 1792–1799*, Paris 1920, 2 τόμοι, ἀποτελοῦν τοὺς τ. I καὶ II ἀντίστοιχα τῆς *Histoire de la France contemporaine* ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ E. LAVISSE, ἡ ὁποία σταματᾶ στὶς 9 Θερμιδὸρ ἐξαιτίας τοῦ θανάτου τοῦ συγγραφέα, τὸ 1932, καὶ τὸ ἔργο τοῦ A. MATHIEZ, *La Révolution française*, Paris 1922–1927, 3 τόμοι· ἐπίτομη ἐπανέκδοση εἰκονογραφημένη, Paris 1959· νέα ἔκδ. 1985· συνεχίστηκε ἀπὸ τὸν G. LEFEBVRE, *Les Thermidoriens*, Paris 1937, [4]1960, καὶ *Le Directoire*, Paris 1946, τελευταία ἔκδ. 1971· P. GAXOTTE, *La Révolution française*, Paris 1928· πανεπιστημιακὴ ἔκδοση μὲ κριτικὴ βιβλιογραφία, σημειώσεις καὶ εὑρετήριο ὑπὸ J. TULARD, ἐπανέκδ. 1985· A. SOBOUL, *Précis d'histoire de la Révolution française*, Paris 1962, νέα ἔκδοση ἀναθεωρημένη καὶ διορθωμένη μὲ τίτλο *La Révolution française*, μὲ προοίμιο καὶ βιβλιογραφία τοῦ ἔργου τοῦ Σομποὺλ ὑπὸ F. BRUNEL, Paris [2]1984· J. GODECHOT, *Les Révolutions 1770–1799*, Paris 1963· ἐπανέκδ. 1986· F. FURET/D. RICHET, *La Révolution*, Paris 1965 καὶ 1966, 2 τόμοι, ἐπανέκδ. 1986· R. RÉMOND, *La Vie politique en France depuis 1789*, τ. I: *1789–1848*, Paris 1965· M. VOVELLE, *La Chute de la monarchie, 1787–1792*, Paris 1972· M. BOULOISEAU, *La République Jacobine. 10 août 1792 – 9 thermidor an II*, Paris 1972· D. WORONOFF, *La République bourgeoise de Thermidor à Brumaire. 1794–1799*, Paris 1972· τὰ παραπάνω ἔργα ἀποτελοῦν τοὺς τ. 1, 2 καὶ 3 ἀντίστοιχα τῆς *Nouvelle histoire de la France contemporaine*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ G. WALTER, *La Révolution française*, Paris 1967· *Histoire de la France contemporaine*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ J. ELLENSTEIN, πρόλογος A. SOBOUL, τ. I: *1789–1799*, ὑπὸ F. HINCKER/Cl. MAZAURIE, Paris 1978· A. SOBOUL, *La Civilisation et la Révolution française*, *ὅ.π.*, τ. II: *La Révolution française*, Paris 1982· M. PERONNET, *Les 50 mots clefs de la Révolution française*, Toulouse 1983· ἐπανέκδ. 1988· *Histoire de France*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ J. FAVIER, τ. IV: *Les Révolutions de 1789 à 1851*, ὑπὸ J. TULARD, Paris 1985· ἡ *Histoire provinciale de la Révolution française* ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλοὺς τόμους, οἱ ὁποῖοι κυκλοφόρησαν ἤδη ἢ ἀναμένεται νὰ κυκλοφορήσουν. Βλ. ἰδίως ἐκεῖνον τῶν R. LAURENT/G. GAVIGNAUD, *La Révolution française dans le Languedoc méditerranéen*, Toulouse, Privat 1987· J. TULARD/J.-C. FAYARD/A. FIERRO, *Histoire et dictionnaire de la Révolution française, 1789–1799*, Paris 1987· J. GODECHOT, *La Révolution française. Chronologie commentée*, Paris 1988· *L'État de*

la France pendant la Révolution, 1789–1799, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ M. VOVELLE, Paris 1988· *Dictionnaire de la Révolution française*, Presses Universitaires de France, Paris 1989 Βλ. ἐπίσης τὴ σύνθεση τοῦ E. LABROUSSE στὴν *Histoire générale des civilisations*, ὅ.π., καθὼς κι ἐκείνη τοῦ R. MANDROU στὴν *Histoire de la civilisation française*, τ. II, Paris 1958. — Ὅσον ἀφορᾶ τοὺς θεσμούς, J. GODECHOT, *Les Institutions de la France sous la Révolution et l'Empire*, Paris 1951, ἐπανέκδοση μὲ βιβλιογραφία, 1985· προσθέτουμε: G. SAUTEL, *Histoire des institutions publiques depuis la Révolution française: administration-justice-finances*, Paris 1969, [5]1982.

Μεταξὺ τῶν ἱστορικῶν ποὺ δὲν εἶναι Γάλλοι: στὴ σύγκληση τῆς Συμβατικῆς σταματᾶ τὸ ἔργο τοῦ G. SALVEMINI, *La Rivoluzione francese, 1788–1792*, Milano 1905, ἐκδ. ἐνημερωμένη ὑπὸ F. VENTURI, Bari 1954, Μιλάνο [8]1962, ἀγγλ. μτφρ. ὑπὸ I. M. RAWSON: *The French Revolution*, London 1954· J. THOMPSON, *The French Revolution*, Oxford 1944· M. GOEHRING, *Geschichte der grossen Revolution*, Tübingen 1950 καὶ 1951, 2 τόμοι, σταματᾶ στὶς 9 Θερμιδόρ· A. COBBAN, *A History of Modern France*, τ. I: *Old Regime and Revolution*, London 1957· L. GERSHOY, *The Era of the French Revolution, 1789–1799. Ten years that shook the world*, New York 1957· A. Z. MANFRED, *La Grande Révolution française du XVIIIe siècle*, Moscou 1961, στὰ γαλλικά, ἐπανέκδ. 1983· ἀρχικὴ ἔκδοση Μόσχα 1950· N. HAMPSON, *A Social History of the French Revolution*, London/Toronto 1963· M. SYDENHAM, *The French Revolution*, London 1965· W. MARKOV/A. SOBOUL, *1789. die grossen Revolution der Französen*, Ost Berlin 1973· *Historical Dictionary of 1789–1799*, ἐπιμ. S. S. SCOTT/R. ROTHAUS, Westport 1985· P. VIOLANTE, *Lo spazio della rappresentanza*. 1: *Francia 1789–1799*, São Paulo 1981.

Στὴν ἐπαναστατικὴ Γαλλία, ἀπὸ τὴ μιὰ περιοχὴ στὴν ἄλλη καὶ ἀκόμη καὶ σὲ γειτονικὲς κοινότητες, ἡ κοινὴ γνώμη καὶ ἡ πορεία τῶν γεγονότων παρουσίαζαν ἐξαιρετικὴ πολυμορφία. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, πρέπει ἀπαραίτητα νὰ γίνει μιὰ ἀναδρομὴ στὶς τοπικὲς ἱστορίες καὶ στὶς ἱστορίες τῶν λεσχῶν, οἱ ὁποῖες συνήθως εἶναι κάθε ἄλλο παρὰ ὁλοκληρωμένες. Δὲν εἶδε τὸ φῶς, ἀκόμη, κάποια ἐμβριθὴς σύνθεση ὅπου νὰ παρουσιάζεται ἡ ποικιλία ποὺ χαρακτήριζε τὴ γαλλικὴ ἐπικράτεια. Θὰ ἀναφέρουμε, ἐν εἴδει παραδειγμάτων, τά: R. DOUCET, *L'Esprit public dans le départment de la Vienne pendant la Révolution*, Paris 1910· J. GIRARDOT, *Le Département de la Haute-Saône pendant la Révolution*, Vesoul 1973, 3 τόμοι· M. CUBELLS, *Les Horizons de la Liberté. Naissance de la révolution en Provence, 1787–1789*, Aix-en-Provence 1987.

Ἀπὸ βιβλιογραφικὴ ἄποψη, βλ. P. CARON, *Manuel pratique pour l'étude de la Révolution française*, Paris 1912, νέα ἔκδοση ἐνημερωμένη 1947. Μπορεῖ κανεὶς ἐπίσης νὰ ἀνατρέξει στὸ L. VILLAT, *La Révolution et l'Empire, 1789–1815*, τ. I: *Les Assemblées révolutionnaires, 1789–1799*, Paris 1936· τ. VIII τῆς σειρᾶς Clio· J. GODECHOT, *Les Revolutions, 1770–1799*, Paris 1963· ἐπανέκδοση 1986, τ. 36 τῆς σειρᾶς Nouvelle Clio· E. SCHMITT, *Einführung in die Geschichte der Französische Revolution*, München 1976. — Βιβλιογραφικὰ εὑρετήρια: A. MONGLOND, «La France révolutionnaire et impériale», *Annales de la bibliographie méthodique*, Grenoble 1930–1935, 4 τόμοι· A. MARTIN/G. WALTER, *Bibliothèque nationale. Département des imprimés. Catalogue de l'histoire de la Révolution française*, Paris 1936–1943, 4 τόμοι· G. WALTER, *Répertoire de l'histoire de la Révolution française, travaux publiés de 1800 à 1940*, τ. I: *Personnes*, τ. II: *Lieux*, Paris

1941 καὶ 1945, 2 τόμοι. — Ἀπὸ εἰκονογραφικὴ σκοπιά, Ph. SAGNAC/J. ROBIQUET, *La Révolution de 1789*, Paris 1934, 2 τόμοι· J. MASSIN, *Almanach de la Révolution française*, Paris 1963. Βλ. ἐπίσης τὴν πολὺ ὡραία εἰκονογράφηση τῶν ἔργων τῶν F. FURET/D. RICHET, καὶ τῶν F. HINCKER/Cl. MAZAURIC ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω. Ἡ ἔκδοση τοῦ M. VOVELLE, *La Révolution française. Images et récit, 1789–1799*, Paris 1986, 5 τόμοι, ἀντιπροσωπεύει ἕνα εἰκονογραφικὸ σύνολο ποὺ δὲν ἔχει προηγούμενο.

Οἱ ἀντιλήψεις τῆς κλασικῆς ἱστοριογραφίας σχετικὰ μὲ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἔχουν ἀμφισβητηθεῖ ἀπὸ ἱστορικοὺς οἱ ὁποῖοι ἀρνοῦνται ἄλλοτε τὴν ἐθνικὴ καὶ ἄλλοτε τὴν κοινωνικὴ ἰδιαιτερότητά της.

Ἡ ἐθνικὴ ἰδιαιτερότητα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης ἀπορρίφθηκε ἀπὸ τὸν R. R. PALMER ὁ ὁποῖος ἀνέπτυξε τὴ θεωρία τῆς δυτικῆς ἢ ἀτλαντικῆς ἐπανάστασης, στὸ «The world revolution of the West», *Political Science Quarterly* (1954). Ἡ ἴδια θεωρία υἱοθετεῖται στὸ J. GODECHOT/R. R. PALMER, «Le problème de l'Atlantique du XVIIIe siècle au XXe siècle», *X Congresso internazionale di scienze storiche. Relazioni*, Firenze 1955, τ. V, σ. 175. Βλ. καὶ J. GODECHOT, *La Grande Nation...*, *ὅ.π.*· R. R. PALMER, *The Age of Democratic Revolution*, *ὅ.π.*· J. GODECHOT, «Révolution française ou révolution occidentale», *L'Information Historique* (1960), σ. 6, βιβλιογραφία· J. GODECHOT/R. R. PALMER, «Revolution française, occidentale ou atlantique», *Bulletin de la Société d'Histoire Moderne* (1960). Ἡ οὐσία τῆς συζήτησης παρουσιάστηκε ἀπὸ τὸν P. AMAN, *The Eighteenth Century Revolution: French or Western?*, Boston 1963. Ἀργότερα, ὁ R. R. PALMER μετρίασε τὶς ἀρχικὲς ἀπόψεις του στὸ *1789. Les Révolutions de la liberté et de l'égalité*, Paris 1968.

Ἡ κοινωνικὴ ἰδιαιτερότητα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης ἀπορρίπτεται ἀπὸ τὸν A. COBBAN, *The Myth of the French Revolution*, London 1954· πρβλ. G. LEFEBVRE, «Le mythe de la Révolution française», *AHRF* (1956), σ. 337· A. COBBAN, *The Social Interpretation of the French Revolution*, Cambridge 1964· τοῦ ἰδίου, *Aspects of the French Revolution*, Berlin 1968. Ξαναβρίσκουμε, μὲ ὁρισμένες παραλλαγές, τὴ θέση τοῦ Κόμπαν στὸν E. FAURE, *La Disgrâce de Turgot, 12 mai 1776*, Paris 1961· καὶ ἀκόμη περισσότερο στὸ *La Révolution* τῶν F. FURET/D. RICHET, Paris 1965 καὶ 1966· πρβλ. Cl. MAZAURIC, «Sur une nouvelle conception de la Révolution française», *AHRF* (1967), σ. 339, τὸ ὁποῖο ἀνατυπώθηκε στὸ *Sur la Révolution française. Contributions à l'histoire de la Révolution bourgeoise*, Paris 1970· F. FURET, «Le catéchisme revolutionnaire», *Annales, E.S.C.* (1971), σ. 225· τοῦ ἰδίου, *Penser la Révolution française*, Paris 1978· πρβλ. A. SOBOUL, *Comprendre la Révolution française*, Paris 1981.

Ὅσον ἀφορᾶ τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν διαμαχῶν: J.-P. BERTAUD, *Les Origines de la Révolution française*, Paris 1978, σειρὰ Dossiers Clio, καὶ J.-R. SURATTEAU, *La Révolution française. Certitudes et controverses*, Paris 1973, σειρὰ Dossiers Clio. Ὑπέρβαση αὐτῶν τῶν διαμαχῶν βλ. στὸ *Voies nouvelles pour l'histoire de la Révolution française*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ A. SOBOUL, Paris 1978.

Σὲ σχέση μὲ τὴν ἐξέγερση τῆς ἀριστοκρατίας, βλ. τὰ ἔργα: *Histoire de France...*, ὑπο τὴ διεύθυνση τοῦ E. LAVISSE, τ. IX, 1: *Le règne de Louis XVI*, ὑπὸ H. CARRÉ, Βιβλίο IV, Κεφ. I καὶ II· τὸν τ. XII τῆς σειρᾶς Peuples et Civilisations ὑπὸ Ph. SAGNAC, *La Fin de l'Ancien Régime et la Révolution americaine*, Βιβλίο III, Κεφ. III· A. CHEREST, *La Chute de l'Ancien Régime*, Paris 1884, 3 τόμοι· A. MATHIEZ, *La Révolution française*, *ὅ.π.*, τ. I:

La Chute de la royauté, Κεφ. I καὶ II· G. LEFEBVRE, *Quatre-vingt-neuf*, Paris 1939· νέα ἔκδοση 1970· κυρίως τὶς ἐργασίες τοῦ J. EGRET, *Le Parlement du Dauphiné et les affaires publiques...*, *ὅ.π.*· «L'aristocratie parlementaire à la fin de l'Ancien Régime», *RH* CCVII (1952), σσ. 1-14· *La Pré-Révolution française, 1787–1788*, Paris 1962· νέα ἔκδοση Genève 1978· *Necker, ministre de Louis XVI*, Paris 1975. — Ὅσον ἀφορᾶ τὴ δημοσιονομικὴ κατάσταση: H. STOURM, *Les Finances de l'Ancien Régime et de la Révolution*, Paris 1885, 2 τόμοι· Ch. GOMEL, *Les Causes financières de la Révolution*, Paris 1892–1893, 2 τόμοι· M. MARION, *Histoire financière de la France depuis 1715*, τ. I: *1715–1789*, Paris 1913· R. BIGO, *Les Bases historiques de la finance moderne*, *ὅ.π.*· J. BOUCHARY, *Les Manieurs d'argent à la fin du XVIIIe siècle*, *ὅ.π.* Πρωταρχικῆς σημασίας, τὸ F. BRAESCH, *Finances et monnaie révolutionnaires*, 2ο τεῦχος: *Les Recettes et les dépenses du Trésor pendant l'année 1789. Le Compte rendu du roi de mars 1788. Le Dernier budget de l'Ancien Régime*, Paris 1936.

α) Ὁ Καλὸν καὶ οἱ πρόκριτοι

Βλ. τὴν προηγούμενη σημείωση· ἐπίσης, τὶς ἀφηγήσεις τῶν H. CARRÉ (Βιβλίο V, Κεφ. I), Ph. SAGNAC (Βιβλίο III, Κεφ. III, § 5 ὡς 8) καὶ J. EGRET, *La Pré-Révolution française* (Κεφ. I)· G. SUZANE, *La Tactique financière de Calonne*, Paris 1901· F. NUSSBAUM/Wilma PUGH, «Finance et politique dans les dernières années de l'Ancien Régime en France», στὸ *Assemblée générale de la Commission centrale et des comités départementaux* [τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας τῆς Ἐπανάστασης] (1939), τ. II, Paris 1945, σσ. 485-598· Wilma J. PUGH, «Calonne's New Deal», *Journal of Modern History* (1939), σσ. 289-312· τρέχουσα κατάσταση τῆς συζήτησης καὶ βιβλιογραφία ὑπὸ A. GOODWIN, «Calonne, the assembly of French notables of 1787 and the origins of the "révolte nobiliaire"», *EHR* (1946), σσ. 329-337· πιὸ πρόσφατο: R. LACOUR-GAYET, *Calonne, financier, reformateur, contre-révolutionnaire, 1734–1802*, Paris 1963.

β) Ὁ Μπριὲν καὶ τὰ παρλαμέντα

Ἀφηγήσεις τοῦ H. CARRÉ στὸ *Histoire de France*, τ. IX, 1, Βιβλίο V, Κεφ. II· τοῦ Ph. SAGNAC, Peuples et Civilisations, τ. XII, Βιβλίο III, Κεφ. III, § 9, καὶ τοῦ J. EGRET, *La Pre Révolution*, Κεφ. II· H. CARRÉ, *La Fin des Parlements, 1788–1791*, Paris 1912· M. MARION, *Le Garde des Sceaux Lamoignon et la réforme judiciaire de 1788*, Paris 1905· P. RENOUVIN, *Les Assemblées provinciales de 1787*, Paris 1921· τοῦ ἰδίου, *L'Assemblee des notables de 1787. La Conférence du 8 mars*, Paris 1921· J. EGRET, *Les Derniers Etats du Dauphiné. Romans, septembre 1788 – janvier 1789*, Grenoble 1942· τοῦ ἰδίου, «La seconde assemblée des notables (6 novembre–12 décembre 1788)», *AHRF* (1949), σσ. 193-228· «La dernière assemblée du clergé de France, 5 mai–5 août 1788», *RH* 445 (1958), σ. 1· καὶ *La Pre-Révolution*, *ὅ.π.*· J. HUDAULT, *Guy-Jean-Baptiste Target et sa contribution à la preparation de l'édit de novembre 1787 sur l'état civil des protestants*, Paris 1966, Publications de la Faculté de Droit de Paris· D. DE BIEN, «La révolution aristocratique en 1789, l'exemple de l'armée», *Annales, E.S.C.* XXIX (1974), σσ. 23-48 καὶ σσ. 505-534. — Σχετικὰ μὲ τὶς μεθόδους προπαγάνδας ποὺ χρησιμοποίησε ἡ ἀντίδραση τῶν εὐγενῶν: A. COCHIN, *Les Sociétés de pensée et la Révolution en Bretagne*, Paris 1925, 2 τόμοι.

Β' Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ

α) Σχηματίζεται τὸ πατριωτικὸ κόμμα

ΣΥΝΘΕΤΙΚΑ ΕΡΓΑ — Βλ. τὰ ἔργα ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω, καὶ ἰδίως τὰ A. CHÉREST, *La Chute de l'Ancien Régime*, Paris 1884, 4 τόμοι· H. CARRÉ, *Le Règne de Louis XVI*, Paris 1911, τ. IX-1 τῆς *Histoire de la France*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ E. LAVISSE· A. MATHIEZ, *La Révolution française*, τ. I: *La Chute de la royauté*, Paris 1922· τοῦ ἰδίου, *Les Grandes journées de la Constituante. 1789–1791*, Paris 1913· G. LEFEBVRE, *Quatre-vingt-neuf*, Paris 1939, ²1970· A. SOBOUL, *1789, L'An de la Liberté*, Paris 1939, γ' ἔκδοση ἐπαυξημένη 1973· F. BRAESCH, *1789, l'année cruciale*, Paris 1941· D. LIGOU (ἐπιμ.), *La Première année de la Révolution vue par un témoin. 1789–1790. Les «Bulletins» de Poncet-Delpech, deputé du Quercy aux États généraux de 1789*, Paris 1961· R. R. PALMER, *1789. Les Révolutions de la liberté et l'égalité*, Paris 1968.

ΛΟΙΠΑ ΕΡΓΑ — Ἀφήγηση τοῦ H. CARRÉ στὸ *Histoire de la France*, *ὅ.π.*, Βιβλίο V, Κεφ. III, § 3. Ἐπίσης, J. EGRET, *La Révolution des notables. Mounier et les Monarchiens*, Paris 1950· P. FILLEUL, *Le Duc de Montmorency-Luxembourg*, Paris 1939. Γιὰ τὶς ἑνώσεις ποὺ ἐμφανίστηκαν στὰ τέλη τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος, βλ. D. MORNET, *Les Origines intellectuelles de la Révolution*, *ὅ.π.*, Μέρος Γ', Κεφ. III, IV καὶ VII, καθὼς καὶ τὸ ἔργο τοῦ A. COCHIN, *ὅ.π.* Γιὰ τὴν προπαγάνδα τοῦ πατριωτικοῦ κόμματος, βλ. π.χ.: A. COCHIN/Ch. CHARPENTIER, *La Campagne électorale de 1789 en Bourgogne*, Paris 1904.

β) Ὁ Νεκὲρ καὶ ὁ διπλασιασμὸς τῶν ἑδρῶν

H. CARRÉ, *Le Règne de Louis XVI*, *ὅ.π.*, Κεφ. IV· ἐπίσης, Ph. SAGNAC, *ὅ.π.*, Βιβλίο V, Κεφ. III· J. FLAMMERMONT, «Le second ministère Necker», *RH* XCVI (1891), σσ. 1-67 (σταματᾶ τὴν παραμονὴ τῆς 23ης Ἰουνίου 1789)· O. BECKER, *Die Verfassungspolitik der französichen Regierung der grossen Revolution*, Berlin 1910, τὸ ὁποῖο καλύπτει τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1788 ὡς τὶς 27 Ἰουνίου 1789· J. EGRET, «La seconde assemblée des notables», *AHRF* (1949), σσ. 193-228· H. GRANGE, *Les idées de Necker*, Paris 1974· J. EGRET, *Necker, ministre de Louis XVI, 1776–1790*, Paris 1975.

γ) Οἱ ἐκλογὲς καὶ τὰ τετράδια παραπόνων

Βλ. Ph. SAGNAC, στὸ *Histoire de France*, *ὅ.π.*, Βιβλίο V, Κεφ. IV, § 2–5. Γιὰ τὶς ἐκλογὲς τῶν Γενικῶν Τάξεων, δὲν ὑπάρχει κανένα συνθετικὸ ἔργο. Ἐπισημαίνουμε τὸ J. CADART, *Le Régime électoral des États généraux de 1789 et ses origines*, Paris 1952· βλ. τὴν κριτικὴ ἀνάλυση τοῦ R. PELLOUX, «Le régime électoral des États généraux de 1789», *Revue Internationale d'Histoire Politique et Constitutionnelle*, Ἰανουάριος 1953.

Ἡ «Ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν ἔρευνα καὶ δημοσίευση τεκμηρίων τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς Ἐπανάστασης» (Commission de recherche et de publication des documents relatifs à la vie économique de la Révolution), ἡ ὁποία ἱδρύθηκε ἀπὸ τὸν Ζωρὲς τὸ 1904 καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται ὡς «Ἐπιτροπὴ οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἱστορίας τῆς Ἐπανάστασης» (Commissions d'histoire économique et sociale de la Révolution), ἔχει δημοσιεύσει ἕναν σημαντικὸ ἀριθμὸ ἀπὸ συλλογὲς μὲ τετράδια παραπόνων. Βλ. τὶς *Instructions relatives à la*

publication des cahiers de doléances, Paris 1957, ὅπου ὑπάρχει καὶ σχετικὴ συνεισφορὰ τοῦ Λεφέβρ· M. BOULOISEAU, «Suggestions pour une forme nouvelle de publication des cahiers de doléances», *BHESR* (1964). – Ὁ B. HYSLOP δημοσίευσε, γιὰ λογαριασμὸ τῆς ἐπιτροπῆς ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, τὸ *Répertoire critique des cahiers de doléances pour les États généraux de 1789*, Paris 1933, τὸ ὁποῖο συμπληρώθηκε μὲ τὸ *Supplément au répertoire critique...*, Paris 1952. Βλ. σχολιασμὸ καὶ συμπλήρωση τοῦ παραπάνω ἔργου στὰ *AHRF* (1955), σσ. 115-123· τοῦ ἰδίου, ὁ εἰδικὸς κατάλογος τῶν τετραδίων ποὺ συντάχθηκαν στὶς βαϊλίες καὶ τὶς ἠριγεροντίες, συμπληρωμένος μὲ τὰ κείμενα ἑκατὸ παρόμοιων τετραδίων, ἀνέκδοτων μέχρι τότε: *A Guide to the General Cahiers of 1789, with the Texts of Unedited Cahiers*, New York 1936.

Κρατοῦμε, ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημαντικὸ ἐκδοτικὸ σύνολο, τὸ *Les Elections et les cahiers de Paris*, ὑπὸ Ch.-L. CHASSIN, Paris 1888 καὶ 1889, 4 τόμοι· ἀναφέρουμε, ἐπίσης, τὶς πιὸ πρόσφατες συλλογὲς τετραδίων: τῆς βαϊλίας τοῦ Πόν-ἀ-Μουσὸν ὑπὸ Z.-E. HARSANY, Paris 1946· τῆς βαϊλίας τοῦ Ρομοραντέν, ὑπὸ E. EDEINE, Blois 1949· τῶν βαϊλιῶν τοῦ Λονγκυγιόν, τοῦ Λονγκβὺ καὶ τοῦ Βιλλὲρ-λὰ-Μοντάνι, τοῦ P. D'ARBOIS DE JUBAINVILLE, Nancy 1952· τῶν τετραδίων τῆς Τρίτης Τάξης τῆς βαϊλίας τῆς Ρουένης ὑπὸ M. BOULOISEAU, τ. I: *La Ville*, Paris 1957, καὶ τ. II: *Le Bailliage principal*, Rouen 1960· ἐκείνων τῆς Τρίτης Τάξης τῆς ἠριγεροντίας τοῦ Σατὼ-ντὺ-Λουάρ, ὑπὸ F. BOIS, Gap 1960· ἐκείνων τῆς Τρίτης Τάξης τῆς περιοχῆς καὶ τῆς δικαστικῆς περιφέρειας τοῦ Ριβιὲρ-Βερντέν, ὑπὸ D. LIGOU, Gap 1961· τῶν τετραδίων τῆς Τρίτης Τάξης τῆς βαϊλίας τῆς Ζιζόρ, ὑπὸ M. BOULOISEAU/B. CHÉRONNET, Paris 1971· ἐκείνων τῆς Τρίτης Τάξης τῆς βαϊλίας τοῦ Ἀντελὺ (δευτερεύουσας τῆς Ρουένης), ὑπὸ M. BOULOISEAU/Ph. BOUDIN, Rouen 1974· ἐκείνων τῆς ἐπαρχίας τοῦ Φορὲζ (κύρια βαϊλία τοῦ Μονμπριζὸν καὶ δευτερεύουσα βαϊλία τοῦ Μποὺργκ-Ἀρζαντά), ὑπὸ E. FOURNIAL/J.-P. GUTTON, Saint-Étienne/Montbrison, 1974–1975, 2 τόμοι· ἐκείνων τῆς ἐπαρχίας τοῦ Ρουσσιγιόν, ὑπὸ E. FRÉNAY, Perpignan 1979· ἐκείνων τῆς βαϊλίας τοῦ Μπὼμ-λὲ-Ντάμ, ὑπὸ P. JOUVENET, Paris 1985, Annales Littéraires de l'Université de Besançon. Προσθέτουμε: Régine ROBIN, *La Société française en 1789. Semur-en-Auxois*, ὅ.π., (στὸ Β΄ Μέρος δίνει μιὰ ἐπιλογὴ τετραδίων παραπόνων τῶν γειτονικῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν)· ἐπίσης, M. NAUDIN, *Structures et doléances du Tiers État de Moulins*, Paris 1981. Τετράδια συντεχνιῶν: B. HYSLOP, «Les élections et les cahiers inédits de la ville de Montargis en 1789», *AHRF* (1946), σσ. 115-148· A. PERRIER, «Cahiers de doléances des corps et corporations de la ville de Tulle», *Bulletin de la Société archéologique de la Corrèze* (1955)· F. JOBB, *Cahiers de doléances des corporations de Lunéville*, Paris 1978. — Ἀρκετὰ «ἀγροτικὰ» τετράδια βρίσκονται στὸ R. ROBIN, *La Société française en 1789: Semur-en-Auxois*, Paris 1970. — Τετράδια ἐφημερίων: M. BOULOISEAU, «Deux cahiers de curés normands pour les États généraux de 1789», *Annales de Normandie* 1 (1957). — Τετράδια γιατρῶν: *Cahiers de doléances des médecins, chirurgiens et apothicaires. Le corps médical et le changement*, παρουσίαση ὑπὸ J.-P. GOUBERT/D. LORILLOT, Toulouse 1984.

Σχετικὰ μὲ τοὺς τρόπους σύνταξης τῶν τετραδίων: J. RICHARD, «L'élaboration d'un cahier de doléances. Pierre-Claude Perrot, curé de Brazey-en-Plaine», *Annales de Bourgogne* 1 (1960)· J.-R. ARMOGATHE, «Genèse du cahier de doléances de la communauté de Sénéchas Gard», *BHESR* (1968)· J. MARTEL, «La rédaction du cahier de doléances de la ville de Saint-Pol

(26-27 mars 1789)», *Bulletin de la Comission départementale des monuments historiques du Pas-de-Calais* VIII (1970)· J. ARNOULD, *1789, les assemblées préliminaires et la rédaction des cahiers de doléances dans le bailliage secondaire de Mondoubleau*, Vendôme 1984. Γιὰ τὴ δραστηριότητα τῶν πρωτοβάθμιων συνελεύσεων, A. POITRINEAU, «Les assemblées primaires du bailliage de Salers en 1789», *RHMC* XXV (1978), σσ. 419-442. Γιὰ τὶς ἐκλογές, R. MARX, *Recherches sur la vie politique de l'Alsace pré-révolutionnaire et révolutionnaire*, Strasbourg 1966· L. SOUBLIN, *Le Premier vote des Normands, 1789*, Fécamp 1981.

Σχετικὰ μὲ τὴ σημασία τῶν τετραδίων: P. GOUBERT/M. DENIS, *1789. Les Français ont la parole*, Paris 1964, σειρὰ Archives, ἐπανέκδοση 1974· D. FEUERWERKER, «Anatomie de 307 cahiers de doléances de 1789», *Annales, E.S.C.* XX (1965), σσ. 45-61· G. S. TAYLOR, «Les cahiers de 1789: éléments révolutionnaires et non révolutionnaires», τὸ ἴδιο XXVIII (1973), σσ. 1495-1514· R. CHARTIER, «Culture, Lumières, doléances: les cahiers de 1789», *RHMC* XXVIII (1981), σσ. 68-93.

Μελέτες: R. PICARD, *Les Cahiers de 1789 et les classes ouvrières*, Paris 1910· H. SÉE, «La rédaction et la valeur historique des cahiers de paroisse pour les États généraux de 1789», *RH* CIII (1910)· B. HYSLOP, *French Nationalism according to the General Cahiers*, New York 1939· τοῦ ἰδίου, «French guild opinions in 1789», *AHR* XLIV (1939), σσ. 252-271· J. VIDALENC, «Les revendications économiques et sociales de la population parisienne en 1789», *RHES* (1948)· D. FEUERWERKER, «Les Juifs en France. Anatomie de 307 cahiers de 1789», *Annales, E.S.C.* (1965), σ. 45· A. BURGUIÈRE, «Société et culture à Reims à la fin du XVIIIe siècle: la diffusion des Lumières analysée à travers les cahiers de doléances», *στὸ ἴδιο* (1967), σ. 303· J. DUPÂQUIER, «Structures sociales et cahiers de doléances. L'exemple du Vexin français», *AHRF* (1968), σ. 433· R. ROBIN, *La Société française en 1789*..., *ὅ.π.*, Μέρος Β': «Le vocabulaire des cahiers»· G.-S. TAYLOR, «Les cahiers de 1789: aspects révolutionnaires et non révolutionnaires», *Annales, E.S.C.* (1973), σ. 1495.

δ) Ἡ νίκη τῆς ἀστικῆς τάξης

Σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία τῶν Γενικῶν Τάξεων, *Recueil de documents relatifs aux séances des États généraux. Mai-juin 1789*, τ. I, 1: *Les Préliminaires. La séance du 5 mai*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῶν G. LEFEBVRE/A. TERROINE, Paris 1953· τ. I, τεῦχος 1: *Les Préliminaires*· τεῦχος 2: *La Séance du 23 juin*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ G. LEFEBVRE, Paris 1962· τ. II: *Les Séances de la noblesse, 5 mai-16 juillet 1789*, I: *6-27 mai*, ὑπὸ O. ILOVAÏSKY, Paris 1974. Ἂς προσθέσουμε τὰ ἔργα τῶν G. LEFEBVRE, A. SOBOUL καὶ F. BRAESCH ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ J. FLAMMERMONT, *ὅ.π.* — A. AULARD, «Le serment du Jeu de Paume», *Études et leçons sur la Révolution française*, σειρὰ Α', Paris 1893· D. BRETTE, *Le Serment du Jeu de paume. Fac-similé du texte et des signatures*, Paris 1893, μὲ ἐκτενὴ εἰσαγωγή· J. EGRET, *La Révolution des notables*..., *ὅ.π.*

Ὅσον ἀφορᾶ τοὺς ἀντιπροσώπους ποὺ στάλθηκαν στὶς Γενικὲς Τάξεις: A. BRETTE, *Les Constituants. Liste des deputés et des suppléants élus à l'Assemblée constituante de 1789*, Paris 1897· A. AULARD, *Les Orateurs de la Constituante*, Paris 1882, ²1906· Ph. SAGNAC, «La composition des États généraux et de l'Assemblée nationale (1789). Étude statistique et sociale», *RH* CCVI, σσ. 8-28· R. R. PALMER, «Sur la composition sociale de la gauche à la

Constituante», *AHRF* (1959), σ. 154· J.-M. MURPHY/P. HIGONNET, «Les députés de la noblesse aux États généraux de 1789», *RHM* (1973), σ. 230· E. LEMAY, «La composition de l'Assemblée nationale constituante: les hommes de la continuités?», *στὸ ἴδιο* XXIV (1977), σσ. 341-363· τοῦ ἰδίου, *La Vie quotidienne des deputés aux États généraux*, Paris 1987· J.-M. MURPHY/P. HIGONNET, «Notes sur la composition de l'Assemblée constituante», *AHRF* (1974), σ. 321.

Οἱ βιογραφίες ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας εἶναι πολυάριθμες: L. GERSHOY, «Barère, un médiateur de la Révolution», *AHRF* (1961), σσ. 1-18· τοῦ ἰδίου, *Bertrand Barère. A reluctant terrorist*, Princeton 1962· Κα E. D. BRADBY, *The Life of Barnave*, Oxford 1915, 2 τόμοι· J.-J. CHEVALIER, *Barnave ou les deux faces de la Révolution*, Grenoble 1979· ἂς κοιτάξουμε, ἐπίσης, τὰ *Œuvres de Barnave...*, διευθετημένα ὑπὸ M. BÉRENGER DE LA DRÔNE, Paris 1843, 2 τόμοι· ἂς προσθέσουμε τὸ *Marie-Antoinette et Barnave. Correspondance secrète*, ἀποκατεστημένο ὑπὸ A. SODERHJELM, Paris 1934· τὸ BARNAVE, *Introduction à la Révolution française*, ἐπιμ. G. RUDÉ, Paris 1960, χρήσιμο ὅσο ἀπουσιάζει μια κριτικὴ ἔκδοση· *Power, Property and History. Joseph Barnave's Introduction to the French Revolution and Other Writings*, μτφρ. καὶ ἐπιμ. Em. CHILL, New York/London 1971· R. ALBERTINI, *Barnave e la rivoluzione: un sogno del entusiasmo?*, Pisa 1980· P. JOLLY, *Du Pont de Nemours, soldat de la Liberté*, Paris 1956· M. BOULOISEAU, *Bourgeoisie et révolution. Les Du Pont de Nemours*, Paris 1973· — G. MICHON, *Essai sur l'histoire du parti feuillant. Adrien Duport. Correspondance inédite du Barnave en 1792*, Paris 1924· P. GRÜNEBAUM-BALLIN, *Henri Grégoire, l'ami des hommes de toutes les couleurs. la lutte pour la suppression de la traite et de l'esclavage. 1789–1791*, Paris 1948· Κα R. F. NECHELES, *The abbé Grégoire, 1787–1831*, Westport 1971· σχετικὰ μὲ τὸν Λαφαγιέτ, βλ. παρακάτω· — J.-D. DE LA ROCHEFOUCAULD/G. IKNI/Cl. WOLIKOW, *De Louis XV à Charles X. Un Grand seigneur patriote et le mouvement populaire. Le Duc de La Rochefoucauld-Liancourt*, Paris 1980· — R. GRIFFITHS, *Le Centre perdu. Malouet et les «monarchiens» dans la Révolution française*, Grenoble 1988· - L. καὶ Ch. DE LOMÉNIE, *Les Mirabeau*, Paris 1978, τόμοι Α' καὶ Β' ἀναθεωρημένοι καὶ συμπληρωμένοι μὲ τοὺς τ. Γ', Δ' καὶ Ε', 1980· A. STERN, *Das Leben Mirabeaus*, Berlin 1889, 2 τόμοι, γαλλ. μτφρ.: Paris 1895, 2 τόμοι· L. BARTHOU, *Mirabeau*, Paris 1913· Duc DE CASTRIES, *Mirabeau*, Paris 1960· J. BÉNÉTRUY, *L'Atelier de Mirabeau*, Paris 1962· *Les Mirabeau et leur temps. Actes du Colloque d'Aix-en-Provence, 1966*, Paris 1968· ἂς κοιτάξουμε ἐπίσης τὸ Et. DUMONT, *Souvenirs sur Mirabeau et les deux premières assemblées législatives*, ἀνατύπωση συμπληρωμένη μὲ σημειώσεις, ἀντλημένες ἐν μέρει ἀπὸ ἀνέκδοτα τεκμήρια, ἀπὸ τὸν Chanoine BÉNÉTRUY, Paris 1951· G. CHAUSSINAND-NOGARET, *Mirabeau*, Paris 1982, ἐπανέκδοση 1984· G. D. HOMAN, *Jean-François Reubell, French Revolutionary, Patriot and Director. 1747–1807*, The Hague 1971· — γιὰ τὸν Ροβεσπιέρο, βλ. παρακάτω, σ. 810, κι ἐπίσης, ἂς προσθέσουμε ἐδῶ τὸ *Actes du Colloque Robespierre, XIIe Congrès international des Sciences historiques, Vienne, 1965*, Paris 1967· M. A. CATTANEO, *Libertà e Virtù nel pensiero politico di Robespierre*, Milano/Venezia 1968· N. HAMPSON, *The Life and the Opinions of Maximilien Robespierre*, London 1974, γαλλ. μτφρ.: *Maximilien Robespierre*, Paris 1982· G. RUDÉ, *Robespierre, Portrait of a Revolutionary Democrat*, New York 1976· J. COLLET, *Robespierre, la peine de mort et la Terreur*, Pantin 1983· D. P. JORDAN, *The Revolutionary Career of Maximilien Robespierre*, New York/London 1985· H. GUILLEMIN, *Robespierre*

politique et mystique, Paris 1987· — J.-D. DE LA ROCHEFOUCAULD/G. IKNI/CLAUDINE WOLIKOW, *Le Duc de La Rochefoucauld-Liancourt, 1747–1877: de Louis XV à Charles X, un grand seigneur patriote et le mouvement populaire*, Paris 1980· — K. MARGERISON, *Paul-Louis Roederer, Political Thought and Practice During the French Revolution*, Philadelphia 1983· — P. BASTID, *Sieyès et sa pensée*, Paris 1939, ²1970· παραπέμπουμε, ἐπίσης, στὸ *Qu'est-ce que le Tiers États?*, κριτικὴ ἔκδοση ὑπὸ Ed. CHAMPION, Paris 1888, καὶ νέα ἔκδοση ὑπὸ R. ZAPPERI, Genève 1970· *Politische Schriften, 1788–1790, mit Glossar und Sieyes-Bibliographie*, ὑπὸ K. SCHMITT/R. REICHARDT, Darmstadt 1975· R. MARQUANT, *Les Archives Sieyès aux Archives nationales. Inventaire*, Paris 1970· M. FORSYTH, *Reason and Revolution. The Political Thought of the Abbé Sieyès*, Leicester 1987· — J. F. BERNARD, *Talleyrand, a Biography*, New York 1973· L. NOËL, *Énigmatique Talleyrand. Avec des inédits des archives du Vatican et d'ailleurs*, Paris 1975· — E. LEBÈQUE, *La Vie et l'oeuvre d'un Constituant: Thouret, 1746–1794*, Paris 1910· — J. GAULMIER, *Un Grand témoin de la Révolution et de l'Empire: Volney*, Paris 1959.

ε) Καλοῦνται οἱ στρατιῶτες

P. CARON, «La tentative de contre-révolution, juin-juillet 1789», *RHM* (1906), σσ. 5-34 καὶ 649-678.

Γ' Η ΛΑΪΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

ΣΥΝΘΕΤΙΚΑ ΕΡΓΑ: Βλ. σσ. 756-758

α) Ἡ συγκυρία ἀντιστρέφεται: ἡ οἰκονομικὴ κρίση

Βλ. τὰ ἔργα τῶν E. LABROUSSE καὶ F. SIMIAND, καθὼς καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ G. LEFEBVRE, ὅ.π. Ἂς προσθέσουμε τά: L. CAHEN, «Une nouvelle interprétation du traité franco-anglais de 1786–1787», *RH* CLXXXV (1939), σσ. 257-285· W. O. HENDERSON, «The anglo-french commercial treaty of 1786», *The Economic History Review* (1957), σσ. 104-113· P. DARDEL, «Crises et faillites à Rouen et dans la Haute-Normandie de 1740 à l'an V», *RHES* (1948), σσ. 53-71· M. LACOSTE, *La Crise économique dans le département de la Meurthe à la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution*, ὅ.π.· P. DE SAINT-JACOB, *Les Paysans de la Bourgogne du Nord au dernier siècle de l'Ancien Régime*, ὅ.π.

β) Ὁ «εὐαγγελισμός» καὶ ἡ μεγάλη ἐλπίδα

J. BELIN, *La Logique d'une idée-force. L'idée d'utilité sociale pendant la Révolution française. 1789–1792*, Paris 1939· τοῦ ἰδίου, *Les Démarches de la pensée sociale d'après les textes inédits de la période révolutionnaire 1789–1792*, Paris 1939· F. BRUNOT, «Le mysticisme dans le langage de la Révolution», *Cahiers Rationalistes* 38 (1935).

γ) Ἡ ἀριστοκρατικὴ συνωμοσία καὶ ἡ ἐπαναστατικὴ νοοτροπία

G. LEFEBVRE, *La Grande Peur de 1789*, Paris 1932, β' ἔκδοση μὲ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση, 1956· τοῦ ἰδίου, «Foules révolutionnaires», στὸ *La Foule*, Paris 1934, Publication

du Centre International de Synthèse, ποὺ ἀνατυπώθηκε στὸ *AHRF* (1934), σσ. 1-36, καθὼς καὶ στὶς *Études sur la Révolution Française*, Paris 1954, σ. 271, [2]1963, σ. 371· J. PALOU, *La Peur dans l'histoire*, Paris 1958· G. RUDÉ, «The motives of popular insurrection in Paris during the French Revolution», *The Bulletin of the Institute of Historical Research* (1953), σσ. 53-74· βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ G. LEFEBVRE, «À propos des récents articles de Georges Rudé», *AHRF* (1953), σσ. 289-291· G. RUDÉ, *The Crowd in the French Revolution*, Oxford 1959, γαλλ. μτφρ.: *La Foule et la Révolution française*, Paris 1982.

δ) Ἡ ἐπανάσταση στὸ Παρίσι

Σχετικὰ μὲ τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ Παρίσι κατὰ τὶς παραμονὲς τῆς 14ης Ἰουλίου: M. REINHARD, *Nouvelle Histoire de Paris. La Révolution, 1789–1799*, Paris 1971· A. WILLIAMS, *The Police of Paris. 1718–1789*, Baton Rouge 1979· J. CHAGNIOT, *Paris et l'armée au XVIIIe siècle. Étude politique et sociale*, Paris 1985. Γιὰ τὴν 14η Ἰουλίου, τὸ καλύτερο ἔργο παραμένει ἐκεῖνο τοῦ J. FLAMMERMONT, *La Journée du 14 juillet*, Paris 1892· F. FUNCK-BRENTANO, *Légendes et archives de la Bastille*, Paris 1898· J. DURIEUX, *Les Vainqueurs de la Bastille*, Paris 1911· βλ. ἐπίσης, A. CHUQUET, *Historiens et marchands d'histoire*, Paris 1914, σσ. 30-43· R. FARGE, «Camille Desmoulins au jardin du Palais-Royal», *AR* (1914), σσ. 646-674 (καὶ σὲ ἀνάτυπο, 1916)· A. MATHIEZ, «Les capitalistes et la prise de la Bastille», *AHRF* (1926), σ. 578· τὸ GASTON-MARTIN, *14 juillet 1789*, Paris 1939, ἀποδίδει ὑπερβολικὰ σημαντικὸ ρόλο στὴν «Ὀρλεανικὴ μερίδα» ὅσον ἀφορᾶ τὴν προετοιμασία τῆς Ἐπανάστασης· P. CHAUVET, *L'Insurrection parisienne et la prise de la Bastille*, Paris 1946· G. RUDÉ, «La composition sociale des insurrections parisiennes de 1789 à 1791», *AHRF* (1952), σσ. 256-288· τοῦ ἰδίου, *The Crowd ...*, ὅ.π.· A. D. LIUBLINSKAÏA, «Ἡ Βαστίλλη καὶ τὰ ἀρχεῖα της», *Annuaire d'Études Françaises* [1958], (Moscou 1959), σσ. 104-126 (στὰ ρωσικά, περίληψη στὰ γαλλικά)· J. GODECHOT, *Le 14 juillet 1789. La prise de la Bastille*, Paris 1965· R. COBB, *The Police and the People. French Popular Protest, 1789–1820*, Oxford 1970, γαλλ. μτφρ.: *La Protestation populaire en France, 1789–1820*, Paris 1975· R. SANSON, *Les 14 juillet. Fête et conscience nationale 1789–1975*, Paris 1976.

ε) Ἡ ἐπανάσταση τῶν δήμων

Δὲν ὑπάρχει καμιὰ γενικὴ μελέτη τῆς ἐπανάστασης τῶν δήμων. Γιὰ μιὰ συνολικὴ ἄποψη, βλ. τὸ πρόσφατο ἄρθρο τοῦ D. LIGOU, «À propos de la révolution municipale», *RHES* (1950), σ. 146. — Ἐπίσης, βλ. τὶς τοπικὲς ἱστορίες ἐπαρχιῶν καὶ πόλεων, ἰδίως: F. MOURLOT, *La Fin de l'Ancien Régime dans la généralité de Caen*, Paris 1913· L. DUBREUIL, «Le comité permanent d'Évreux», *AR* (1920), σσ. 372-399· H. MILLOT, *Le Comité permanent de Dijon. Juillet 1789 – février 1790*, Dijon [1925]· L. A. HUNT, *Revolution and Urban Politics in Provincial France. Troyes and Reims, 1786–1790*, Stanford 1978.

ς) Ἡ ἐπανάσταση τῶν χωρικῶν καὶ ὁ Μεγάλος Φόβος

Συνθετικὴ μελέτη: G. LEFEBVRE, *La Grande Peur de 1789*, ὅ.π. Στὰ βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτει ἐκεῖ ὁ Λεφέβρ, ἂς προστεθοῦν κυρίως τά: H. DINÉ, *La Grande*

Peur dans la généralité de Poitiers, Paris 1951· τοῦ ἰδίου, «La Grande Peur en Hyperoix», *Paris et Ile-de-France. Mémoires publiés par la Fédération des Sociétés historiques et archéologiques*... 18-19 (1967–1968), σ. 99, καὶ «Les peurs de Beauvaisis et du Valois», *στὸ ἴδιο* 23-24 (1972–1973), σ. 199. Παραπέμπουμε, ἐπίσης, στὰ τεκμήρια καὶ στὶς σταχυολογήσεις ποὺ δημοσιεύτηκαν στὰ *AHRF* (1933), σ. 167 (γιὰ τὸ Clermontois, τὸ Valois καὶ τὸ Soissonnais)· (1934), σ. 152 (περιοχὴ Παρισιοῦ)· (1936), σ. 123 (Artois)· (1952), σ. 502 (Hautes-Alpes)· (1955), σ. 50 (Oisans)· (1958), σ. 72 (Dieppe)· (1959), σ. 162 (Bas-Languedoc)· (1960), σ. 198 (Haut-Maine Champagne Méridionale)· (1970), σ. 667 (περιοχὴ τοῦ Vesoul)· (1972), σ. 121 (Vendôme)· (1973), σ. 138 (Brive). — Σχετικὰ μὲ τὶς ἀγροτικὲς ταραχές, ἂς προσθέσουμε τὴ συλλογὴ κειμένων σχετικὰ μὲ τὰ χωροδεσποτικὰ δικαιώματα τῶν Ph. SAGNAC/P. CARON, ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω· βλ. ἐπίσης P. DE VAISSIÈRES, *Lettres d'aristocrates*, Paris 1907· G. LEFEBVRE, *Les Paysans du Nord*, *ὅ.π.*· F. MOURLOT, *La Fin de l'Ancien Régime dans la géneralité de Caen*, *ὅ.π.*· ὁ F. EVRARD συνέχισε τὴ μελέτη τῶν ταραχῶν τοῦ Μακονναὶ στὰ *Annales de Bourgogne* (1947), σσ. 7-39 καὶ 97-121: «Les paysans du Mâconnais et les brigandages du juillet 1789»· πάνω ἀπ' ὅλα, διαθέτουμε σήμερα τὴ διατριβὴ τοῦ A. V. ADO, *Τὸ ἀγροτικὸ κίνημα κατὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση*, Μόσχα 1971, στὰ ρωσικά.

ζ) Ἡ νύχτα τῆς 4ης Αὐγούστου καὶ ἡ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Πολίτη

Σχετικὰ μὲ τὴ νύχτα τῆς 4ης Αὐγούστου, P. KESSEL, *La Nuit du 4 août 1789*, Paris 1969· J.-P. HIRSCH, *La Nuit du 4 août*, Paris 1978, σειρὰ Archives. Γιὰ τὴ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Πολίτη, βλ. τὴ βιβλιογραφία παρακάτω στὴ σ. 770.

η) Οἱ Ἡμέρες τοῦ Ὀκτωβρίου

Γιὰ τὴν κρίση τοῦ Σεπτεμβρίου 1789 καὶ τὴν ἧττα τῆς «ἐπανάστασης τῶν προκρίτων», βλ. οὐσιαστικὰ τὸ J. EGRET, *La Révolution des notables. Mounier et les monarchiens*, *ὅ.π.* – Γιὰ τὶς Ἡμέρες τοῦ Ὀκτώβρη, ἡ καλύτερη συνεισφορὰ παραμένει τοῦ A. MATHIEZ, «Étude critique des journées des 5 et 6 octobre», *RH* LXVII (1898), σσ. 241-261· LXVIII (1899), σσ. 41-66 – μολονότι δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ συνολικὴ παρουσίαση. Μποροῦμε ἐπίσης νὰ συμβουλευτοῦμε τὸ ἔργο τοῦ Baron DE VILLIERS, *Les 5 et 6 octobre. Reine Audu*, Paris 1917· τοῦ Dom H. LECLERCQ, *Les Journées d'octobre*, Paris 1925, δὲν ἀσχολεῖται ἀποκλειστικὰ μὲ αὐτὰ τὰ γεγονότα. Τὸ μόνο ποὺ ἐνδιαφέρει τὸν W. GÜTHLING, *La Fayette und die Überführung Ludwigs XVI von Versailles nach Paris*, Halle 1931, εἶναι νὰ καταγγείλει τὸν Λαφαγιὲτ ὡς ὑποκινητὴ τοῦ κινήματος· σήμερα διαθέτουμε, ἐπιπλέον, τὸν IV τόμο τῆς βιογραφίας τοῦ Λαφαγιέτ: τὴ μελέτη τῶν L. GOTTSCHALK/Margaret MADDOX, *La Fayette and the French Revolution through the October Days*, Chicago 1969· ὁ P. DOMINIQUE, *Paris enlève le roi: octobre 1789*, Paris 1973, υἱοθετεῖ τὸ μοτίβο τῆς ὀρλεανικῆς συνωμοσίας, ἀλλὰ σὲ ἀντιστάθμισμα ἀναπαράγει τὴ δίκη τοῦ Σατλέ.

Δ' Η ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΛΑΦΑΓΙΕΤ: Η ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΣΥΜΒΙΒΑΣΜΟΥ ΑΠΟΤΥΧΑΙΝΕΙ

ΓΕΝΙΚΑ ΕΡΓΑ: βλ. σσ. 756-758.

α) Ὁ Λαφαγιὲτ καὶ οἱ πατριῶτες

ΑΛΛΑ ΕΡΓΑ — É. CHAVARAY, *Le Général La Fayette*, Paris 1898· βλ. κυρίως τὴ μνημειώδη βιογραφία τοῦ Λαφαγιὲτ ὑπὸ L. GOTTSCHALK, ἡ ὁποία ὅμως φτάνει μόνο μέχρι τὶς Ἡμέρες τοῦ Ὀκτώβρη: *Lafayette Comes to America*, Chicago 1935· *Lafayette Joins the American Army*, 1937· *Lafayette and the Close of the American Revolution*, 1942· *Lafayette between the American and the French Revolution*, 1950· *Lafayette in the French Revolution*, 1969, ποὺ γράφτηκε μὲ τὴ συνεργασία τῆς Κας M. MADDOX· *From the October Days through the Federation*, 1973, ὁ τελευταῖος τόμος σταματᾶ στὶς 14 Ἰουλίου 1790· ἐδῶ μποροῦμε νὰ προσθέσουμε τὰ ἔργα τοῦ R. DE LA CROIX, DUC DE CASTRIES, *La Fayette, pionnier de la liberté*, Paris 1974 (ἐπανέκδοση, Genève 1976 καὶ Paris 1981), ὁ ὁποῖος παρέχει ὁρισμένα ἀνέκδοτα κείμενα· καὶ τοῦ O. BERNIER, *Lafayette. Hero of Two Worlds*, New York/Toronto 1983· βλ. τὸν κατάλογο τῆς ἔκθεσης *La Fayette* (Παρίσι 1957), ἡ ὁποία ὀργανώθηκε ἀπὸ τὰ Γαλλικὰ Ἐθνικὰ Ἀρχεῖα (Archives nationales) μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν διακοσίων χρόνων ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Λαφαγιέτ, γιὰ τὸν πλοῦτο τῶν τεκμηρίων ποὺ περιέχει· Ph. OLIVIER, *Bibliographie des travaux relatifs à Gilbert de Motier marquis de Lafayette (1757–1834) et à Adrienne de Noailles, marquise de Lafayette (1759–1807)*, Clermont-Ferrand 1979. — Σχετικὰ μὲ τοὺς μοναρχικούς, ἂς προσθέσουμε στὸ ἔργο τοῦ J. EGRET ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, τὸ Ch. DU BUS, *Stanislas de Clermont-Tonnerre et l'échec de la révolution monarchique. 1757–1792*, Paris 1931· γιὰ τοὺς Φεγιαντίνους συμπληρώνουμε τὰ ἔργα γιὰ τοὺς Μπαρνὰβ καὶ Ντυπόρ, ὅ.π., μὲ τὸ G. RAMON, *Frédéric de Dietrich, premier maire de Strasbourg sous la Révolution française*, Nancy 1919. — Ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἱστορία τοῦ Δήμου τοῦ Παρισιοῦ, P. ROBIQUET, *Le Personnel municipal de Paris pendant la Révolution. Période constitutionnelle*, Paris 1890· E. MELLIE, *Les Sections de Paris pendant la Révolution française (21 mai 1790–19 vendemiaire an IV). Organisation. Fonctionnement*, Paris 1898· G. GARRIGUES, *Les Districts parisiennes pendant la Révolution française*, Paris 1931· M. SLAVIN, *The French Revolution in Miniature. Section des Droits de l'Homme, 1789–1795*, Princeton 1984· M. GENTY, *L'Apprentissage de la citoyenneté. Paris, 1789–1795*, Paris 1986· ὡς παράδειγμα, βλ. F. BRAESCH (ἐπιμ.), *Procès-verbaux de l'assemblée générale de la section des Postes (4 décembre 1790 – 5 septembre 1792)*, Paris 1911.

β) Ἡ Ἐπανάσταση κερδίζει ἔδαφος

Σχετικὰ μὲ τὴ λέσχη τῶν Ἰακωβίνων, βλ. τὴ συλλογὴ τεκμηρίων ποὺ δημοσίευσε ὁ A. AULARD, *La Société des Jacobins*, Paris 1889–1897, 6 τόμοι. Σημαντικὴ καὶ πρωτότυπη συνθετικὴ μελέτη, Crane BRINTON, *The Jacobins. An Essay in the New History*, New York 1930· τὴ θέση της κατέλαβε, πρόσφατα, ἐκείνη τοῦ M. L. KENNEDY, *The Jacobin clubs in the French Revolution. The First Years*, Princeton 1982, ἡ ὁποία σταματᾶ στὴν ἀποτυχι-

στη τῶν Φεγιαντίνων. Σχετικὰ μὲ τὶς ἀπαρχὲς τῆς λέσχης τῆς ὁδοῦ Σαὶντ-Ὀνορέ: H. LEMOINE, «L'origine du club des Jacobins d'après un document nouveau», *RE* (1934), σσ. 17-28· G. MAINTENANT, *Les Jacobins*, Paris 1984, σειρὰ Que sais-je?. — Ὑπάρχουν πολυάριθμα δημοσιεύματα σχετικὰ μὲ τὶς ἐπαρχιακὲς ἑταιρεῖες· ἀναφέρουμε τὶς G. LEFEBVRE, «La société populaire de Beaubourg», *Revue du Nord* (1913), σσ. 181-235 καὶ 273-323· P. LEUILLIOT, *Les Jacobins de Colmar. Procès-verbaux des séances de la Société populaire, 1787–1795*, Strasbourg 1923· M. HENRIOT, *Le Club des Jacobins de Semur, 1790–1795*, Dijon 1933· G. AUBERT, «La Société populaire de Douai», *AHRF* (1935–1938)· H. DE CHAZETTE, «Un club jacobin de chef-lieu de canton. La Société populaire de Précy-sous-Thil. 1793–1795», *Annales de Bourgogne* 3 (1964)· M. L. KENNEDY, *The Jacobins' Club of Marseille, 1790–1794*, Ithaca/London 1973· M. LYONS, «The jacobin elite of Toulouse», *European Studies Review* (1977), σ. 259· G. MAINTENANT/N. TROISGROS, *La Révolution à Bourbonne-les-Bains: les Jacobins de Bourbonne, periode du 18-9-1790 au 7-3-1794*, Bourbonne-les-Bains 1979. Δοκίμιο σύνθεσης ὑπὸ L. DE CARDENAL, *La Province pendant la Révolution française. Histoire des clubs Jacobins, 1789–1795*, Paris 1929· ὑπενθυμίζουμε τὸ A. COCHIN, *Les Sociétés de pensée et la démocratie, étude d'histoire révolutionnaire*, Paris 1921, ποὺ ἐπανεκδόθηκε μὲ τίτλο *L'esprit du jacobinisme: une interprétation sociologique de la Révolution française* καὶ πρόλογο J. BAECHIER, Paris 1979. Γιὰ τὶς ἀδελφότητες ποὺ ὑπῆρχαν τότε στὸ Παρίσι, βλ. Isabelle BOURDIN, *Les Sociétés populaires de Paris pendant la Révolution*, Paris 1937, τὸ ὁποῖο ὅμως σταματᾶ στὶς 10 Αὐγούστου 1972.

Ὅσον ἀφορᾶ τὶς ὁμοσπονδίες, οἱ μόνες μελέτες ποὺ ὑπάρχουν ἀσχολοῦνται μὲ ἐπιμέρους ζητήματα. Βλ. γιὰ παράδειγμα, M. LAMBERT, *Les Fédérations en Franche-Comté et la fête de la Fédération du 14 juillet 1790*, Paris 1890· J. TRÉVÉDY, «Les deux fédérations de Pontivy», *Revue Morbihannaise* (1894 καὶ 1895), καὶ σὲ ἀνάτυπο (Rennes 1895)· P.-H. THORÉ, «Fédérations et projets de fédération dans la région toulousaine», *AHRF* (1949), σσ. 346-368. Προσεγγίσεις: *BHESR* (1971), σ. 11. Βλ. ἐπίσης A. MATHIEZ, *Les Origines des cultes révolutionnaires*, Paris 1904· R. TOUJAS, «La genèse de l'idée de fédération nationale», *AHRF* (1955), σ. 219· P. ARCHES, *Le premier projet de fédération nationale*, *ὅ.π.*, (1956), σ. 255· τοῦ ἰδίου, *Une fédération locale: la Confédération des Pyrénées, 1789–1790*, Paris 1972.

Σχετικὰ μὲ τὸν Τύπο, A. SÖDERHJELM, *Le Régime de la presse pendant la Révolution française*, Paris 1900–1901, 2 τόμοι· καὶ σὲ ἐπίτομο ἀνάτυπο, Genève 1971: τὸ ἔργο ἀφορᾶ ἀποκλειστικὰ τὸν παρισινὸ Τύπο, καὶ ὁ τ. I φτάνει μέχρι τὶς 9 Θερμιδόρ· G. LE POITEVIN, *La Liberté de la presse depuis la Révolution*, Paris 1901· *Histoire générale de la presse française*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ C. BELLANGER, τ. I: *Des origines à 1814*, Paris 1969, Μέρος Γ': «La presse sous la Révolution et l'Empire», ὑπὸ J. GODECHOT· R. GÉRARD, *Un Journal de province sous la Révolution. Le «Journal de Marseille» de Ferréol Beaugeard, 1789. 1797*, Paris 1964· J. R. CENSER, *Prelude to Power. The Parisian Radical Press, 1789–1791*, Baltimore/London 1976· M. A. EDELSTEIN, *La feuille villageoise. Communication and Rural Modernisation in the French Revolution*, Princeton 1965, καὶ σὲ γαλλ. μτφρ.: *La Feuille villageoise. Communication et modernisation dans les régions rurales pendant la Révolution*, Paris 1977. Σχετικὰ μὲ τὸν ἀντεπαναστατικὸ Τύπο, βλ. παρακάτω, σ. 769.

Σχετικὰ μὲ τὶς ἐργατικὲς ζυμώσεις: Κα G. JAFFÉ, *Le Mouvement ouvrier à Paris*

pendant la Révolution. 1789–1791, Paris 1924· Ed. SOREAU, *Ouvriers et paysans de 1789 à 1792*, Paris 1936· E. V. TARLÉ, *La classe operaia nella Rivoluzione francese*, Roma 1960, 2 τόμοι, ἰταλικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου ποὺ κυκλοφόρησε στὰ 1909 καὶ 1911 στὰ ρωσικά, πάντοτε χρήσιμου.

Ὅσον ἀφορᾶ τὸ ἀγροτικὸ κίνημα, τὸ γενικὸ ἔργο τοῦ A. ADO, *Τὸ ἀγροτικὸ κίνημα κατὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση*, Μόσχα 1971, διατριβὴ στὰ ρωσικά, καὶ παρουσίασή του ἀπὸ τὸν A. SOBOUL, στὸ *AHRF* (1973), σ. 85· H. SÉE, «Les troubles agraires en Haute-Bretagne, 1790–1791», *BHER* (1920 καὶ 1921), τεῦχος ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1925· M. LEYMARIE, «Féodalitè et mouvements populaires à Maurs (Cantal), 1789–1790», *AHRF* (1972), σ. 92· J. BOUTIER, «Jacqueries au pays croquant. Les révoltes paysannes en Aquitaine», *Annales. E.S.C.* (1979), σ. 760. Παραπέμπουμε ἐπίσης στὶς περιφερειακὲς ἱστορίες: Chanoine E. SOL, *La Révolution en Quercy*, τ. I, Paris 1927· Abbé Ch. JOLIVET, *La Révolution dans l'Ardèche, 1788–1795*, Largentière 1930.

γ) Ἡ συνωμοσία τῶν ἀριστοκρατῶν

H. CARRÉ, *La Fin des Parlements, 1788–1790*, Paris 1912· E. CLERAY, *L'Affaire Favras* Paris 1932· A. CHALLAMEL, *Les Clubs contre-révolutionnaires*, Paris 1895· W. DOYLE, *The Parlement of Bordeaux and the End of the Old Regime, 1771–1790*, ὅ.π.

Σχετικὰ μὲ τὶς ἀντεπαναστατικὲς ἀπόπειρες, E. DAUDET, *Histoire des conspirations royalistes dans le Midi*, Paris 1881· J. BARRUOL, *La Contre-révolution en Provence et dans le Comtat*, Cavaillon 1928· κυρίως, E. VINGTRINIER, *Histoire de la contre-révolution*, Paris 1924–1925, 2 τόμοι, ποὺ φτάνει μέχρι τὴν παραμονὴ τῆς φυγῆς στὴ Βαρέν· P. H. BEIK, *The French Revolution Seen from the Right. Social Theories in Motion, 1789–1799*, Philadelphia 1956, γιὰ τὰ διάφορα ρεύματα καὶ τὰ διάφορα ἰδεολογικὰ μοτίβα τῆς ἀντεπανάστασης· J.-P. BERTAUD, *Les Amis du Roi. Journaux et journalistes royalistes en France de 1789 à 1792*, Paris 1984· W. J. MURRAY, *The Right Wing Press in the French Revolution. 1789–1792*, London 1986· F. ACOMB, *Mallet du Pan (1749–1800). A Career in Political Journalism*, Durham 1973· Hélène MASPERO-CLERC, *Un Journaliste contre-révolutionnaire, Jean-Gabriel Peltier. 1760–1825*, Paris 1973, Publications de la Société des Études Robespierristes· μιὰ συνολικὴ θεώρηση στὸ J. GODECHOT, *La Contre-révolution Doctrine et action, 1789–1804*, Paris 1961· D. HIGGS, *Ultra Royalism in Toulouse, from its Origin to the Revolution of 1830*, Baltimore/London 1973· J.-N. HOOD, «Permanence des conflits traditionnels sous la Révolution: l'exemple du Gard», *RHM* (1977), σσ. 602· G. LEWIS, *The Second Vendée. The Continuity of Counter-Revolution in the Department of Gard. 1789–1815*, Oxford 1978· D. SUTHERLAND, *France 1789–1815. Revolution and Counter-Revolution*, London 1985· *Les Résistances à la Révolution. Actes du Colloque tenu à Rennes du 17 au 21 septembre 1985*, Paris 1967· J.-J. FIECHTER, *Un Diplomate américain sous la Terreur: les années européennes du Gouverneur Morris, 1789–1798*, Paris 1963. Ἂς προσθέσουμε τὸ P. DE VAISSIÈRES, *Lettres d'aristocrates*, ὅ.π.

Γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ ἐκπατρισμοῦ, H. FORNERON, *Histoire générale des émigrés*, Paris 1884, 2 τόμοι, βιαστικὸ κι ἐλάχιστα ἀσφαλές· E. DAUDET, *Histoire de l'émigration*, Paris 1904–1905, 3 τόμοι, ὁ τ. I, ἀναθεωρημένος, φτάνει μέχρι τὶς 18 Φρουκτιδόρ· D. GREER, *The Incidence of the Emigration during the French Revolution*, Cambridge, Mass. 1951· G.

SANGNIER, *Les Émigrés du Pas-de-Calais pendant la Révolution*, Blangermont, Pas-de-Calais 1959· M. BOULOISEAU, *Étude de l'emigration et de la vente des biens des émigrés, 1792–1830*, Paris 1963· J. VIDALENC, *Les Émigrés Français. 1789–1825*, Paris 1963· G. AUDREY, *Les Émigrés français dans le canton de Fribourg (1789–1815). Effectifs. Activités. Portraits*, Neufchâtel 1972· G. DE DIESBACH, *Histoire de l'émigration, 1789–1814*, Paris 1975, ἐπανέκδοση 1984· C. B. CHEVES, *A emigracion francese em Portugal durante a Revolucion*, Lisboa 1984.

δ) Ἡ ἀποσύνθεση τοῦ στρατοῦ

Lieutenant-Colonel L. HARTMANN, *Les Officiers de l'armée royale et la Révolution*, Paris 1903· L. DE CHILLY, *Le Premier ministre constitutionnel de la Guerre. La Tour du Pin*, Paris 1909· G. BOURDEAU, «L'affaire de Nancy», *Annales de l'Est* (1898), σσ. 280-292· Capitaine N. CHOPIN, *Les Insurrections militaires en 1790*, Paris 1903· O. HAVARD, *La Révolution dans les ports de guerre*, Paris 1911–1913, 2 τόμοι· S. F. SCOTT, *The Response of the Royal Army to the Revolution. The Role and Development of the Line Army, 1787–1793*, Oxford 1978· βλ. ἐπίσης τὸ D. REICHEL, *Davout et l'art de la guerre*, Lausanne 1975, σχετικὰ μὲ τὴ στάση τοῦ Νταβοὺ κατὰ τὶς ἀρχὲς τῆς ἐπανάστασης.

Ε' ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗΣ (1789–1791)

ΣΥΝΘΕΤΙΚΑ ΕΡΓΑ — Συμπίπτουν μὲ ἐκεῖνα ποὺ ἀναφέραμε στὸ Α' Κεφάλαιο τοῦ Δεύτερου Βιβλίου · βλ. ἰδιαίτερα J. GODECHOT, *Les Institutions de la France sous la Révolution et l'Empire*· ὅσον ἀφορᾶ τοὺς πολιτικοὺς θεσμούς, A. AULARD, *Histoire politique de la Révolution*· βλ. ἐπίσης τὴν παρουσίαση τοῦ J. GODECHOT, *Les Constitutions de la France depuis 1789*, Paris 1970, ἐπανέκδοση 1975.

α) Οἱ θεμελιώδεις ἀρχὲς τοῦ 1789

ΑΛΛΑ ΕΡΓΑ — Ph. SAGNAC, *La Législation civile de la Révolution. La propriété et la famille. 1789–1804*, Paris 1898· R. REDSLOB, *Die Staatstheorien der französichen Nationalversammlung vom 1789*, Leipzig 1912· Egon ZWEIG, *Die Lehre vom Pouvoir Constituant*, Tübingen 1909, τὸ ὁποῖο ἐξετάζει ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη ὅλα τὰ ἐπαναστατικὰ συντάγματα· K. LÖWENSTEIN, *Volk und Parlament nach der Staatstheorie der französischen Nationalversammlung von 1789*, München 1922.

Ὅσον ἀφορᾶ τὴ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων, βλ. ἰδιαίτερα τὰ ἔργα τῶν A. AULARD καὶ J. GODECHOT ποὺ σημειώσαμε παραπάνω. Ἐπίσης, L. WALCH, *La Déclaration des droits de l'homme et du citoyen et l'Assemblée constituante. Travaux préparatoires*, Paris 1903· G. JELLINEK, *Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte*, Leipzig 1896, γαλλ. μτφρ., Paris 1902, δ' γερμανικὴ ἔκδοση 1904· V. MARCAGGI, *Les Origines de la Déclaration des droits de l'homme de 1789*, Paris 1904· A BAYET, *Histoire de la Déclaration des droits de l'homme*, Paris 1939· J. BOUCHARY, *La Déclaration des droits de l'homme et du citoyen et la Constitution de 1791*, Paris 1946· C. SANCHES VIAMONTE, *Les derechos del Hombre en la Revolución francesa*, Mexico 1956· ἂς προστεθοῦν τὰ ἔργα ποὺ δημοσιεύ-

τηκαν στὰ *AHRF* 2 (1978), καὶ ἰδίως ἐκεῖνα τῶν J. GODECHOT καὶ W. MARKOV· G. DEL VECCHIO, *La Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen dans la Révolution française*, Rome/Paris 1968, ²1979· *XIVth International Congress of the Historical Sciences*, San Francisco, 22-29 Αὐγούστου 1975, 7ο τεῦχος: *Les Droits de l'Homme*, New York 1977· «La Déclaration des Droits de l'Homme», σειρὰ ἄρθρων ποὺ δημοσιεύτηκαν στὸ *AHRF* 232 (1978), τ. 3.

Τὰ μέλη τῆς Συντακτικῆς γνώριζαν τὰ ἀγγλοσαξονικὰ προηγούμενα, καὶ ἰδίως τη Διακήρυξη ποὺ υἱοθέτησαν τὸ 1776 οἱ ἐκπρόσωποι τῆς πολιτείας τῆς Βιργινίας. Ὁ Γκέοργκ Γέλλινεκ συμπέρανε ἀπὸ αὐτὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ 1789 δὲν προσέφερε τίποτε τὸ πρωτότυπο, καὶ ἁπλῶς οἰκειοποιήθηκε τὴ χριστιανικὴ σκέψη —σύμφωνα μὲ τὴν ἑρμηνεία ποὺ τῆς ἔδινε ὁ γερμανικὸς προτεσταντισμός. Ἡ παραπάνω ἄποψη ὁδήγησε σὲ μιὰ ἔντονη πολεμικὴ κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα. Στὸν Γέλλινεκ ἀπάντησε ὁ E. BOUTMY, «La Déclaration des droits de l'homme et du citoyen et M. Jellinek», *Annales des Sciences Politiques* XVII (1902), σσ. 415-443· ἡ ἀνταπάντηση τοῦ Γέλλινεκ βρίσκεται στὸ *Revue du Droit Public* XVIII (1902), σσ. 385-400. Ὁ Ζιλμπὲρ Σινὰρ ἔδειξε πόσο ἐλάχιστα διεισδυτικὴ ἦταν ἡ συζήτηση τῶν δύο συγγραφέων καὶ πόσο θὰ ἦταν χρήσιμη ἡ ἐπιστροφὴ στὴν ἀντιπαραβολὴ τῶν σχετικῶν κειμένων: τὰ μέλη τῆς Συντακτικῆς, ὅπως καὶ ὁ Μπουτμύ, εἶχαν στὴ διάθεσή τους μόνον τὸ σχέδιο τῆς Διακήρυξης τῆς Βιργινίας, ποὺ χρονολογοῦνταν στὴν 1η Ἰουνίου 1776 καὶ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ 16 ἄρθρα. Ἀντίθετα, ὁ Γέλλινεκ ἀναφερόταν στὸ κείμενο ποὺ υἱοθετήθηκε στὶς 12 Ἰουνίου καὶ συμπεριλάμβανε 18 ἄρθρα: βλ. *Year Book of the American Philosophical Society* (1943), σσ. 88-106, καὶ ἀνάλυση τοῦ ἄρθρου στὸ *AHRF* (1950), σσ. 288-290· τοῦ ἰδίου, «Notes on the American origins of the Declaration des droits de l'homme et du citoyen», *Proceedings of the American Philosophical Society* (1954), σσ. 383-396. Ὅσο ἐνδιαφέρον καὶ ἂν παρουσιάζει αὐτὴ ἡ γραμματολογικὴ σύγκριση, παραμένει ἀνεπαρκὴς γιὰ νὰ λυθεῖ τὸ πρόβλημα τῶν καταβολῶν τῆς Διακήρυξης τῶν Δικαιωμάτων. Καταρχάς, αὐτὲς δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθοῦν στὸν λουθηρανισμὸ ἀλλὰ στὸν καλβινισμό. Ἔπειτα, τὸ ρεῦμα τῆς «φιλοσοφίας» εἶχε διαδοθεῖ διεθνῶς καὶ εἶχε ἤδη ἀποκτήσει ἰδιαίτερες τάσεις στὴ Γαλλία· τέλος, καὶ κυριότερο, ὁ Γέλλινεκ ἐπένδυσε τὴ θέση του μὲ τὸν ἄχρονο χαρακτήρα πρὸς τὸν ὁποῖο ρέπουν ἰδιαίτερα οἱ ἱστορικοὶ τῶν ἰδεῶν: ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὴ φιλοσοφικὴ ἀξία τῶν διαφόρων διακηρύξεων, παραμένει ἀναμφισβήτητο γεγονὸς ὅτι ἡ νοοτροπία καὶ τὰ συμφέροντα τῆς ἀστικῆς τάξης διαμεσολάβησαν στὴ διατύπωσή τους. Δὲν ἐπιτρέπεται, συνεπῶς, νὰ ὑποστηρίξουμε πὼς ἡ γαλλικὴ ἀστικὴ τάξη θὰ ἀποδεικνυόταν ἀνίκανη νὰ συντάξει μιὰ δική της διακήρυξη ἂν ἀπουσίαζε τὸ ἀγγλοσαξονικὸ παράδειγμα.

Ὅσον ἀφορᾶ τὴ σχετικότητα τῶν δικαιωμάτων: A. MATHIEZ, «La Révolution française et la théorie de la dictature», *RH* CLXI (1929), σσ. 304-315· G. LEFEBVRE, *Quatre-vingt-neuf*, ὅ.π., σσ. 241-242· A. SOBOUL, «Égalité. Pouvoir et danger des mots», *AHRF* (1974), σσ. 371· E. SCHMITT, *Repräsentation und Revolution. Eine Untersuchung zur Genesis der kontinentalen Theorie und Praxis parlementarischer Repräsentation aus der Herrschaftpraxis des «Ancien Régime» in Frankreich, 1760–1789*, München 1968· J. ROELS, *La Notion de représentation chez Roederer*, (Heule Belgique 1968)· τοῦ ἰδίου, *La Notion de représentation politique au XVIIIe siècle français*, Louvain/Paris 1969· A. MOSER, *Gleichheitgedanke und*

bürgerliche Emanzipation von Minderheiten in den Anfängen der Französischen Revolution, 1789–1791, Göppingen 1973.

Όσον ἀφορᾶ τὴν ἐφαρμογὴ αὐτῶν τῶν δικαιωμάτων: βλ. τὰ ἔργα τῶν Ph. SAGNAC καὶ J. GODECHOT ποὺ ἀναφέρουμε παρακάτω· M. GARAUD, *Histoire générale du droit privé français (de 1789 à 1804)*, τ. I: *La Révolution et l'égalité civile*, Paris 1953, τ. II: *La Révolution et la propriété foncière*, (1959), τ. III: *La Révolution française et la famille* (1978, χειρόγραφο ἐνημερωμένο καὶ ὁλοκληρωμένο ἀπὸ τὸν R. SZRAMKIEWICZ). — Γιὰ τὸ προτεσταντικὸ ζήτημα, C. DURAND, *Histoire du protestantisme français pendant la Révolution et l'Empire*, Paris 1902· B. C. POLAND, *French Protestantism and French Revolution. A Study in Church and State, Thought and Religion, 1685–1815*, Princeton 1957· D. ROBERT, *Les Églises réformées en France, 1800–1830*, Paris 1961, περιγράφει τὴν κατάσταση στὰ τέλη τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος καὶ στὴ διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης· S. MOURS/D. ROBERT, *Le Protestantisme en France du XVIIIe siècle à nos jours*, Paris 1972· E. G. LÉONARD, *Histoire générale du protestantisme*, τ. III: *Déclin et renouveau, XVIIIe–XXe siècles*, Paris 1964· Alice WEMYSS, *Histoire du Réveil, 1790–1849*, Paris 1977. — Γιὰ τὸ ἑβραϊκὸ ζήτημα: H. LUCIEN-BRUN, *La Condition des Juifs en France depuis 1789*, Paris 1900, ²1902· *Histoire des Juifs en France*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ B. BLUMENKRANZ, Toulouse 1972· B. BLUMENKRANZ/A. SOBOUL (ἐπιμ.), *Les Juifs et la Révolution française. Problèmes et aspirations, Actes du Colloque de la Sorbonne, 24 novembre 1974*, Toulouse 1976· βλ. ἐπίσης *AHRF* 223 (1976), τ. 1, ποὺ εἶναι ἀφιερωμένο στὸ ἴδιο συμπόσιο· P. GIRARD, *Les Juifs en France, de 1789 a 1860. De l'émancipation à l'égalité*, Paris 1976· D. FEUERWERKER, *L'Émancipation des Juifs en France, de l'Ancien Régime à la fin du Second Empire*, Paris 1976, σειρὰ L'Évolution de l'Humanité. — Γιὰ τὸ ζήτημα τῶν νέγρων, L. DESCHAMPS, *L'Assemblée constituante et les colonies*, Paris 1898. — Γιὰ τὸν Τύπο, R. MANÉVY, *La Révolution et la liberté de la presse*, Paris 1964.

β) Ἡ ὀργάνωση τῆς κυβέρνησης

M. DESLANDRES, *Histoire constitutionnelle de la France de 1789 à 1870*, τ. I: *De la fin de l'Ancien Régime à la chute de l'Empire*, Paris 1932· P. DUCLOS, *La Notion de constitution dans l'histoire de l'Assemblée constituante*, Paris 1932· τὰ ἔργα τῶν A. AULARD, J. GODECHOT, A. MATHIEZ, *ὅ.π.*

γ) Ἡ διοικητικὴ ὀργάνωση

Σχετικὰ μὲ τὶς νέες διοικητικὲς περιφέρειες: E. LEBÈGUE, *Thouret*, *ὅ.π.*· J. BOURDON, «Pinteville de Cernon, ses chiffres de population et sa critique des départements», *AHRF* (1954), σ. 346· βλ. ἐπίσης, Marie-Vic OZOUF-MARIGNIER, «De l'universalisme constituant aux intérêts locaux: le débat sur la formation des départements en France, 1789–1790», *Annales. E.S.C.* 41 (1986), σσ. 1193-1214. Διαθέτουμε ἕναν ὄχι εὐκαταφρόνητο ἀριθμὸ μονογραφιῶν σὲ ἐπίπεδο νομοῦ: Ch. PORÉE, *Formation du département de l'Yonne*, Paris 1905, μὲ χάρτη τῶν βαΐλιῶν καὶ τῶν ἐκλογῶν· D. JOUANY, *La Formation du département du Morbihan*, Vannes 1920· J.-E. GEROCK, «La formation des départements du Rhin en 1789», *Revue d'Alsace* (1925), σσ. 193-212· M. PEYRE, «Le département de l'Aube. Son origine et ses transformations jusqu'en l'an VIII», *Mémoires de la Société de l'Aube*, XCI (1928), σσ.

119-182, καὶ σὲ ἀνάτυπο, Troyes 1928· L. MERLE, *La Formation territoriale du département des Deux-Sèvres*, (Niort 1938)· E. DESGRANGES, *La Formation territoriale du département de la Haute-Vienne. 1789–an X*, Paris 1942· L. DESGRAVES, *La Formation territoriale du département de Lot-et-Garonne*, Nérac 1956, ἀνάτυπο ἀπὸ τὴ *Revue de l'Agenais*· Ka ARFAUT, «La formation du département du Loir-et-Cher», *AHRF* (1957), σσ. 34-49· P. LEVÉEL, *Le Partage de la généralité de Tours et la délimitation du département d'Indre-et-Loire, 1787–1790*, Tours 1964. — Σχετικὰ μὲ τὴ λειτουργία τῶν διοικητικῶν μηχανισμῶν, παραπέμπουμε ἀναγκαστικὰ στὶς διάφορες μελέτες τοπικῆς ἱστορίας, οἱ ὁποῖες, δυστυχῶς, ἐπικεντρώνουν συνήθως τὴν προσοχή τους ἀποκλειστικὰ στὴν πολιτικὴ ζωή. Βλ. γιὰ παράδειγμα: A. CLAUDE, *L'Administration du district de Neufchâteau*, Clamecy 1933· E. CORGNE, *Pontivy et son district pendant la Révolution*, Paris 1938· J. BRICAUD, *L'Administration du département d'Ille-et-Vilaine au début de la Révolution. 1790–1791*, Rennes 1965· P. SCHULTZ, *La Décentralisation administrative dans le Nord de la France, 1790–1793*, Lille 1982· μποροῦμε νὰ προσθέσουμε ἐδῶ καὶ τὸ Francoise FORTUNET κ.ἄ., *Pouvoir municipal et communauté rurale à l'époque révolutionnaire en Côte-d'Or. 1789–an IV*, Dijon 1981.

Σχετικὰ μὲ τὴ δικαστικὴ ἀναδιοργάνωση, Ed. SELIGMAN, *La Justice en France pendant la Révolution*, τ. I: *1789–1792*, Paris 1901· J. Lucas DE PESLOUAN, *Histoire de la juridiction administrative sous la Révolution et l'Empire*, Dijon 1907· W. DOYLE, *The Parlement of Bordeaux and the End of the Old Regime, 1771–1790*, ὅ.π.· βιβλιογραφικὴ πληροφόρηση γιὰ τὰ δικαστήρια καὶ τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο βρίσκουμε στὸ A. MATER, «L'histoire juridique de la Révolution», *AR* (1919), σσ. 429-458. Ὑπάρχουν ὁρισμένες μελέτες γιὰ τὴ σύνθεση καὶ τὴ δραστηριότητα τῶν διαφόρων δικαστηρίων: A. GRIVEL, *La Justice civile dans le district de Montpellier en 1790–1791*, Montpellier 1928· H. THOMAS, *Le Tribunal criminel de la Meurthe sous la Révolution*, Nancy 1937· J.-L. DEBAUVE, *La Justice révolutionnaire dans le Morbihan. 1790–1795*, Paris 1965· J.-M. LUC, «Le tribunal criminel de la Haute-Garonne», *AHRF* (1965), σσ. 332· τὸ ἔργο τοῦ N. CASTAN, *Justice et répression au Languedoc à l'époque des Lumières*, Paris 1980, ἐξετάζει τὴ μετάβαση στὴν ἐπαναστατικὴ δικαιοσύνη· — σχετικὰ μὲ τὰ οἰκογενειακὰ δικαστήρια, P. VIARD, «Les tribunaux de famille dans le district de Dijon», *Nouvelle Revue Historique de Droit Français* XLV (1921), σσ. 242-277· M. FERRET, *Les Tribunaux de famille dans le district de Montpellier. 1790–an IV*, Montpellier 1926· J. FORCIOLI, *Le Tribunal de famille d'après les archives du district de Caen*, Caen 1932. — Ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἀνάδειξη τοῦ νέου προσωπικοῦ τῶν δικαστηρίων, Ph. DAWSON, *Provincial Magistrates and Revolutionary Politics in France. 1789–1795*, Cambridge, Mass. 1972· L. R. BERLANSTEIN, *The Barristers of Toulouse in the Eighteenth Century. 1740–1793*, ὅ.π.· L. A. HUNT, *Politics, Culture and Class in the French Revolution*, Berkeley/Los Angeles 1984.

δ) Τὰ δημόσια οἰκονομικὰ

Παραμένουν χρήσιμα τὰ παλαιότερα ἔργα: R. STOURM, ὅ.π.· Ch. GOMEL, *Histoire financière de l'Assemblée constituante*, Paris 1896–1897, 2 τόμοι· M. MARION, *Histoire financière de la France depuis 1715*, τ. II: *1789–1815*, Paris 1919· M. MINORET, *La Contribution personnelle et mobilière*, Paris 1900. Ἡ χρηματιστικὴ ἱστορία ἀνανεώθηκε ἐν

μέρει χάρη στὰ παρακάτω ἔργα: F. BRAESCH, *Finances et monnaies révolutionnaires*, 1ο τεῦχος: *Les Exercises budgétaires de 1790 et 1791 d'après les comptes du Trésor*, Nancy 1934· R. SCHNERB, *La Péréquation fiscale de l'Assemblée constituante*, Clermont-Ferrand 1936· τοῦ ἰδίου, *Les Contributions directes à l'époque de la Révolution dans le département du Puy-de-Dôme*, Paris 1933· *Recueil de textes et de tableaux relatifs à la patente à l'époque de la Révolution dans le département du Puy-de-Dôme*, Paris 1933· καί, «De la Constituante à Napoléon. Les vicissitudes de l'impôt indirect», *Annales, E.S.C.* (1947), σσ. 17· P. DE SAINT-JACOB, «La fin des impositions directes d'Ancien Régime en Bourgogne», *Annales de Bourgogne* (1947), σ. 44· M.-L. MASSONIE-WEHRUNG, «Les impositions dans le département de la Meurthe au début de la Révolution, 1789–1792», *Annales de l'Est* 2 (1961). — Σχετικὰ μὲ τὴν πατριωτικὴ συνεισφορά, R. BROUILLARD, *Les Impositions extraordinaires sur le revenu pendant la Révolution*, Bordeaux 1910· A. BOIDIN, *La Contribution patriotique en Lorraine*, Nancy 1910· P. HUGUES, *Histoire de la contribution patriotique dans le Bas-Languedoc*, Paris 1919. Δὲν ἔχει παρουσιαστεῖ ἀκόμη κάποια τεχνικὴ μελέτη σχετικὴ μὲ τὶς αὐξομειώσεις τῶν δημοσίων πόρων καὶ τῶν ἐσόδων τοῦ κρατικοῦ Θησαυροφυλακίου.

Σχετικὰ μὲ τὰ ἀσινιάτα καὶ τὸν πληθωρισμό: J. MORINI-COMBY, *Les Assignats*, Paris 1925· S. E. HARRIS, *The Assignats*, Cambridge, Mass. 1930· G. HUBRECHT, *Les Assignats dans le Haut-Rhin*, Strasbourg 1932· J. BOUCHARY, *Faux-monnayeurs sous la Révolution française*, Paris 1946· R. CARRAZ, «À propos de l'émission des billets de confiance à Chalon-sur-Saône. Quelques recherches sur la circulation monétaire pendant la Révolution. 1791–1794», *RHES* (1975), σ. 36· J. LAFAURIE, *Les Assignats et les papiers-monnaies émis par l'État au XVIIIe siècle*, Paris 1981· M. MUSZYNSKI, *Les Assignats de la Révolution française*, μὲ πρόλογο A. SOBOUL, Bruyères-le-Châtel, Essonne 1981· γιὰ τὴ μέτρηση τῶν πληθωριστικῶν διακυμάνσεων, παραπέμπουμε στοὺς πίνακες *Tableaux de dépréciation du papier-monnaie*, οἱ ὁποῖοι δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸν P. CARON, Paris 1909.

ε) Τὸ οἰκονομικὸ ἔργο τῆς Συντακτικῆς. Ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση

Σχετικὰ μὲ αὐτὸ τὸ ζήτημα, ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ συλλογὲς νομοθετικῶν καὶ διοικητικῶν κειμένων, καθὼς καὶ τὰ τεκμήρια ποὺ δημοσίευσε ἡ Commission pour la recherche et la publication des documents relatifs à l'histoire économique de la Révolution, ἡ ὁποία ἱδρύθηκε τὸ 1904 ἔπειτα ἀπὸ πρόταση τοῦ Ζὰν Ζωρές. Ἀναφέρουμε, μεταξὺ ἄλλων: F. GERBAUX/Ch. SCHMIDT, *Procès-verbaux des Comités d'agriculture et de commerce de la Constituante, de la Législative et de la Convention*, Paris 1906–1910, 4 τόμοι· Πίνακες, 1937· Ph. SAGNAC/P. CARON, *Les Comités des droits féodaux et de législation et l'abolition du régime seigneurial, 1789–1793*, Paris 1907· G. BOURGIN, *Le Partage des biens communaux*, Paris 1908· C. BLOCH/A. TUETEY, *Procès-verbaux du Comité de mendicité de la Constituante*, Paris 1911.

Γενικὴ παρουσίαση στὸ ἔργο τοῦ Henri SÉE, *ὅ.π.*, τ. II (γαλλικὸ κείμενο μὲ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση ὑπὸ R. SCHNERB, Paris 1942· *Histoire économique et sociale de la France*, *ὅ.π.*, Βιβλίο I: «La Révolution française, 1789–1815», ὑπὸ A. SOBOUL· J.-Cl. PERROT, «Voies nouvelles pour l'histoire économique de la Révolution française», *Voies nouvelles pour l'histoire de la Révolution française*, Paris 1978, σσ. 115-142· ἂς προσθέσουμε τὸ J.

LETACONNOUX, «Le Comité des députés extraordinaires des manufactures et du commerce de France, et l'oeuvre économique de l'Assemblée constituante», *AR* (1913), σ. 149.

Σχετικὰ μὲ τὴν κατάργηση τῶν χωροδεσποτικῶν δικαιωμάτων, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συλλογὴ τῶν Φ. Σανιὰκ καὶ Π. Καρὸν ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, βλ. καὶ Ph. SAGNAC, *La Législation civile de la Révolution, ὅ.π.*· A. AULARD, *La Révolution et le régime féodal*, Paris 1919· M. GARAUD, *La Révolution et la propriété foncière, ὅ.π.*· A. SOBOUL, «La Révolution française et la féodalité», *AHRF* (1968), σ. 289· τὸ ἴδιο πρόβλημα ἐπανεξετάστηκε σὲ ὅλο τὸ εὖρος του στὸ Συμπόσιο τῆς Τουλούζης, *L'Abolition de la féodalité dans le monde occidental*, Paris 1971, 2 τόμοι. — Μονογραφίες: A. FERRADOU, *Le Rachat des droits féodaux dans la Gironde. 1790–1793*, Paris 1928· R. GARAUD, *Le Rachat des droits féodaux et des dîmes inféodées en Haute-Vienne*, Poitiers 1939· J. MILLOT, *L'Abolition des droits seigneuriaux dans le département de Doubs et de la région comtoise*, Besançon 1941· J.-N. LUC, «La rachat des droits féodaux: législation et application dans la Charente-Inférieure (1789–1793)», *BHESR* (1975)· J.-P. FANGET, «Aspects de l'abolition du régime seigneurial dans le département du Puy-de-Dôme: le brûlement des titres féodaux (août 1793 - Pluviose an II)», *Cahiers d'Histoire* (1978), σ. 169· P. MASSÉ, «Survivances des droits féodaux dans l'Ouest (1793–1902)», *AHRF* (1965), σ. 270· A. SOBOUL, «Survivances féodales dans la société rurale française au XIXe siècle», *Annales, E.S.C.* (1968), σ. 965· F. GAUTHIER, *La Voie paysanne dans la Révolution française: l'exemple de la Picardie, ὅ.π.*· Ph. GOUJARD, *L'Abolition de la féodalité dans le pays de Bray. 1789–1793*, Paris 1979, ἔκδοση τῆς Commission d'Histoire économique et sociale de la Révolution française· J.-N. LUC, *Paysans et droits féodaux en Charente pendant la Révolution française*, Paris 1984, ἔκδοση τῆς ἴδιας ἐπιτροπῆς. — Ὅσον ἀφορᾶ τὴ δεκάτη, βλ. H. MARION, *La Dîme ecclésiastique en France au XVIIIe siècle et sa suppression*, Paris 1912· P. MASSÉ, «Survivance de la dîme dans la région du Bonneuil-Matours aux XVIIIe et XIXe siècles (1790–1834)», *AHRF* (1958), σ. 1· J. VIDALENC, *Le Problème du rétablissement de la dîme sous la Restauration*, *στὸ ἴδιο* (1961), σ. 512.

Σχετικὰ μὲ τὴ διανομὴ τοῦ ἐδάφους, βλ. τὴ βιβλιογραφία καὶ τὸν ἀπολογισμὸ τῆς τρέχουσας κατάστασης τοῦ ζητήματος στὰ δύο ἄρθρα τοῦ G. LEFEBVRE, «Les recherches relatives à la répartition de la propriété et de l'exploitation foncières à la fin de l'Ancien Régime», καὶ «Les études relatives à la vente des biens nationaux», στὸ *RHM* (1928), σσ. 103-130 καὶ 188-219, τὰ ὁποῖα ἀναδημοσιεύτηκαν μὲ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση στὸ *Etudes sur la Révolution française*, Paris 1954, σσ. 201 καὶ 223, ²1963, σσ. 279 καὶ 307· τοῦ ἰδίου, «La place de la Révolution dans l'histoire agraire de la France», *AHES* (1929), σσ. 506-523, κι ἐπίσης «La Révolution française et les paysans», *AHRF* (1933), σσ. 97-128, καὶ *Cahiers de la Révolution Française* (1963), σ. 338. Ὁ Λεφὲβρ ἐπανῆλθε ἀργότερα στὸ ζήτημα τῶν ἐθνικῶν γαιῶν, κι ἐξέτασε τὴν ἐπίμορτη ἀγροληψία καὶ τὸ θεσμὸ τοῦ γεωμόρου στὸ *Questions agraires au temps de la Terreur*, Strasbourg, 1932, β' ἔκδοση ἀναθεωρημένη κι ἐπαυξημένη, 1954.

Μονογραφίες: G. SANGNIER, *L'Évolution de la propriété rurale dans le district de Saint-Pol pendant la Révolution. Essai de statistique*, Blangermont, Pas-de-Calais 1951· M. GALLIX, *La Vente des biens nationaux dans les districts de Montpellier et de Lodève*, Montpellier 1951· P. CAMBON, *La Vente des biens nationaux dans les districts de Beziers et*

de Saint-Pons, Montpellier 1951· Abbé Ch. GIRAULT, *Les Biens d'Église dans le département de la Sarthe à la fin du XVIIIe siècle*, Laval 1953· J. BOSOM, «La vente des biens nationaux en Conflent, 1790–1831», *BHESR* (1966)· G. SANGNIER, *Les Edifices religieux du Pas-de-Calais et la Révolution, nationalisation, ventes, acquéreurs, destructions*, Blangermont, Pas-de-Calais 1966· R. CAISSO, *La Vente des biens nationaux de première origine dans le district de Tours. 1790–1815*, Paris 1967, καὶ *La Vente des biens nationaux de seconde origine et les mutations foncières dans le district de Tours. 1792–1830*, Paris 1977· J. PETELET, «La vente des biens du clergé dans le district de Clermont-Ferrand (1791–1804)», καὶ D. MARTIN, «La vente des biens des émigrés dans le district de Clermont-Ferrand (1792–1830)», *La Révolution dans le Puy-de-Dôme*, Paris 1972, σσ. 47 καὶ 137· A. COIFFARD, *La Vente des biens nationaux dans le district de Grasse. 1790–1815*, Paris 1975· R. MARX, *La Révolution et les classes sociales en Alsace. Structures agraires et vente des biens nationaux*, Paris 1974, ἔκδοση τῆς Commission d'Histoire économique et sociale de la Révolution française.

Ὅσον ἀφορᾶ τὴ γεωργία καὶ τοὺς χωρικούς, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο ἄρθρα τοῦ Λεφὲβρ ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, βλ. τοῦ ἰδίου, *Les Paysans du Nord pendant la Révolution française*, Lille 1924· σὲ ἀνάτυπο, Paris 1972· γιὰ τὸν γεωμόρο καὶ τὴν ἐπίμορτη ἀγροληψία, G. LEFEBVRE, *Questions agraires au temps de la Terreur*, *ὅ.π.* (β' ἔκδ., σ. 58 καὶ σ. 91)· γιὰ τὰ συλλογικὰ δικαιώματα, M. BLOCH, «La lutte pour l'individualisme agraire dans la France du XVIIIe siècle», *AHES* (1930), σσ. 329-383, καὶ 511-556· σὲ σχέση μὲ ὅλα τὰ παραπάνω ζητήματα, βλ. A. SOBOUL, *Problèmes paysans de la Révolution française, 1789–1848*, Paris 1976, ²1983· A. SOBOUL (ἐπιμ.), *Contributions à l'histoire paysanne de la Révolution française*, Paris 1977. — Σχετικὰ μὲ τὰ τεχνικὰ ζητήματα τῆς γεωργίας, βλ. τὰ ἔργα τοῦ O. FESTY, *L'Agriculture pendant la Révolution française. Les Conditions de production et de récolte des céréales, 1789–1795*, Paris 1947· *L'Agriculture pendant la Révolution française. L'Utilisation des jachères. 1789–1795*, Paris 1950· *L'Agriculture pendant la Révolution française. Les Journaux d'agriculture et le progrès agricole. 1789–an VIII*, Paris 1950, καὶ *Les Délits ruraux et leur répression sous la Révolution et le Consulat. Étude d'histoire économique*, Paris 1956.

Σχετικὰ μὲ τὸν ἐπισιτισμό, βλ., Ch. PORÉE, *Les Subsistances dans l'Yonne et particulièrement dans le district d'Auxerre pendant la Révolution*, Auxerre 1903· G. LEFEBVRE, Εἰσαγωγὴ στὸν τ. I, σσ. i-cxxiv, τοῦ *Documents relatifs à l'histoire des subsistances dans le district de Bergues. 1789 – an V*, Lille 1913 καὶ 1921, 2 τόμοι· τοῦ ἰδίου, «La cherté du pain dans le département du Nord pendant la Révolution», *AHRF* (1960), σ. 300· κυρίως, βλ. *Études orléannaises*, τ. II: *Subsistances et maximum, 1789 – an IV*, Paris 1963· GASTON-MARTIN, *La Politique nantaise des subsistances sous la Constituante et la Législative*, Paris 1924· C. DOUMENGE-DUSFOUR, *Les Subsistances dans le district de Montpellier de 1788 à l'an IV*, Montpellier 1925· ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ τόμου II τῆς ἔκδοσης μὲ τίτλο *Assemblée générale de la Commission centrale et des Comités départementaux, 1939*, τῆς Commission d'Histoire économique et sociale de la Révolution, Paris 1945, εἶναι ἀφιερωμένο στὸ ζήτημα τῶν βασικῶν τροφίμων (σιτηρὰ καὶ ψωμὶ) καὶ τῶν τιμῶν τους (στὸ Μπορντώ, την Ντιζόν, τὸ Ντουρντάν, τὸ Ἐβρέ, τὴν Γκρενόμπλ καὶ τὴ Ρουένη)· G. SANGNIER, *La crise du blé à Arras à la fin du XVIIIe siècle. 1788–1796*, Fontenay-le-Comte 1943· R. WERNER, *L'Approvisionnement en pain de la population du Bas-Rhin et de l'armée du Rhin*

pendant la Révolution. 1789–1797, Strasbourg/Paris 1951· D. FRÉGEAC, «La question des subsistances à Saint-Flour pendant la Révolution. 1789–1795», *AHRF* (1961), σ. 300· J. EL KAÏM, *Les Subsistances à Auxonne de 1788 à l'an V*, Dijon 1970· — H. BOURGIN, *L'Industrie de la boucherie à Paris pendant la Révolution*, Paris 1911· O. KARMIN, *La Question du sel pendant la Révolution*, Paris 1912.

Σχετικὰ μὲ τὴ βιομηχανία καὶ τὸ ἐμπόριο, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε σὲ σύνδεση μὲ τὸν ἐργατικὸ ἀναβρασμό, βλ. E. LEVASSEUR, *Histoire des classes ouvrières et de l'industrie de 1789 à nos jours*, Paris 1859 καὶ 1867, 2 τόμοι· νέα ἔκδοση ἀναθεωρημένη, 1903–1904, καὶ *Histoire du commerce en France*, Paris 1912· J. BOUCHARY/G. BOURGIN/Ch. BALLOT, *ὅ.π.*· M. TREILLE, *Le Commerce de Nantes et la Révolution*, Nantes 1908· L. NUSSBAUM, *Commercial Policy in the French Revolution. A Study of the Career of G. J. A. Ducher*, Washington 1923· — P. REYNOUARD, *Les Ouvriers des manufactures nationales pendant la Révolution*, Paris 1917· F. EVRARD, «Les ouvriers du textile dans la région rouennaise, 1785–1806», *AHRF* (1947), σ. 333· P. CHAUVET, *Les Ouvriers du livre en France de 1789 à la constitution de la Fédération du livre*, Paris 1956.

Σχετικὰ μὲ τὴ δημόσια πρόνοια: C. BLOCH, *ὅ.π.*· A. TUETEY, *L'Assistance publique à Paris pendant la Révolution*, Paris 1895–1897, 4 τόμοι· L. LALLEMAND, *La Révolution et les pauvres*, Paris 1898· F. CHAUDRON, *L'Assistance publique à Troyes à la fin de l'Ancien Régime et pendant la Révolution*, Paris 1923· J. IMBERT, *Le Droit hospitalier de la Révolution et de l'Empire*, Paris 1954· C. JONES, *Charity and Bienfaisance. The treatment of the Poor in the Montpellier Region, 1740–1815*, καὶ Kathrin NORBERG, *Rich and Poor in Grenoble, 1600–1814*, *ὅ.π.*

ϛ) Ἡ μεταρρύθμιση τοῦ κλήρου

Ἡ θρησκευτικὴ ἱστορία τῆς ἐπαναστατικῆς περιόδου ὑπῆρξε, καὶ παραμένει, ἀντικείμενο ἄφθονων ἐκδόσεων. Κυκλοφοροῦν πολυάριθμες γενικὲς ἱστορίες, οἱ ὁποῖες γράφτηκαν, σχεδὸν στὸ σύνολό τους, ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνία τοῦ ρωμαιοκαθολικισμοῦ· L. SCIOUT, *L'Église et la Constitution civile du clergé*, Paris 1873–1881, 4 τόμοι· Abbé A. SICARD, *L'Ancien clergé de France*, τ. I: *Les Évêques avant la Révolution*, Paris 1893· ε' ἔκδοση ἀναθεωρημένη, 1912· τ. II: *Les Évêques pendant la Révolution*, 1894· τ. III: *De l'exil au Concordat*, 1903· τοῦ ἰδίου, *Le Glergè de France pendant la Révolution*, τ. I: *L'Effondrement*, Paris 1912· τ. II: *La Lutte religieuse*, 1927· P. DE LA GORCE, *Histoire religieuse de la Révolution*, Paris 1909–1923, 5 τόμοι· Dom H. LECLERCQ, *L'Église constitutionnelle*, Paris 1934· A. LATREILLE, *L'Église catholique et la Révolution française*, τ. I: *Le Pontificat de Pie VI et la crise française. 1775–1799*, Paris 1946· νέα ἔκδοση, 1970· βιβλιογραφία στὸν τ. II, 1950· Chanoine J. LEFLON, *La Crise révolutionnaire. 1789–1846*, Paris 1949, τ. XX τῆς *Histoire de l'Église*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῶν A. FLICHE/V. MARTIN· Chanoine J. GENDRY, *Pie VI, sa vie, son pontificat*, Paris 1906, 2 τόμοι.

Ἀπὸ μιὰ διαφορετικὴ σκοπιά: A. DABIDOUR, *Histoire des rapports de l'Église et de l'État de 1789 à 1870*, Paris 1898· A. GAZIER, *Études sur l'histoire religieuse de la Revolution*, Paris 1887· A. MATHIEZ, *Contribution à l'histoire religieuse de la Révolution*, Paris 1907· τοῦ ἰδίου, *La Révolution et l'Église. Études critiques et documentaires*, Paris 1910, καὶ *Rome et le clergé français sous la Constituante. La Constitution civile du clergé*

L'affaire d'Avignon, Paris 1911· A. AULARD, *Le Christianisme et la Révolution*, Paris 1924· Ed. PRECLIN, *Les Jansenistes au XVIIIe siècle et la Constitution civile du clergé. Le développement du richérisme, sa propagation dans le bas clergé. 1713–1791*, Paris 1929· G. LE BRAS, *ὅ.π.*· A. LAJUSAN, «La carte des opinions françaises», *Annales, E.S.C.* (1949), σσ. 406-414, μὲ παρατηρήσεις τοῦ L. FEBVRE· G. PIORO, «Institution canonique et consécration des premiers évêques (d'après les minutes inédites des notaires parisiens)», *AHRF* (1956), σσ. 346-379· ἂς προσθέσουμε τὰ J. MCMANNERS, *The French Revolution and the Church*, London 1969· M. L. FRACART κ.ἄ., *Les Prêtres abdicataires pendant la Révolution française*, Paris 1965, δημοσίευση τῆς Commission d'Histoire économique et sociale de la Révolution française· P. CHRISTOPHE, *1789, Les Prêtres dans la Révolution*, Paris 1986· J. DE VIGERIE, *Christianisme et Révolution: cinq leçons d'histoire de la Révolution française*, Paris 1986· T. TACKETT, *Religion, Revolution and Regional Culture in Eighteenth Century France. The Ecclesiastical Oath of 1791*, Princeton 1986, γαλλ. μτφρ.: *La Religion, l'Église, la France: le serment de 1791*, πρόλογος τοῦ M. VOVELLE, Paris 1986· βλ. ἐπίσης, D. MENAZZI, *«Philosophes» e «chrétiens éclairés»: politica e religione nella collaborazione di G.-H. Mirabeau e A.-A. Lamourette, 1774–1794*, Brescia 1976.

Ἡ θρησκευτικὴ ἱστορία τῆς ἐπαναστατικῆς ἐποχῆς ξαναγράφτηκε σύμφωνα μὲ τὸ νέο πνεῦμα τοῦ Βατικανοῦ II ἀπὸ τὸν B. PLONGERON, *Conscience religieuse en révolution. Regards sur l'historiographie religieuse de la Révolution française*, Paris 1969· *Théologie et politique au siècle des Lumières. 1770–1820*, Genève 1973· «Théologie et application de la collégiale dans l'Église constitutionnelle de France, 1790–1891», *AHRF* (1973), σ. 71· ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς τεκμηρίωσης, βλ. τοῦ ἰδίου, «1943–1970. Un quart de siècle d'histoire religieuse. À propos de la génération des "secondes lumières", 1770–1820», *στὸ ἴδιο*, (1972), σσ. 182 καὶ 352· «Le fait religieux dans l'histoire de la Révolution française. Objet, méthodes, voies nouvelles», *Voies nouvelles pour l'histoire de la Révolution française*, Paris 1978, σσ. 237-264.

Μεταξὺ τῶν τοπικῶν μονογραφιῶν, θὰ περιοριστοῦμε στίς: J. ROBINET, *Le Mouvement religieux à Paris pendant la Révolution*, Paris 1896–1898, 2 τόμοι· Chanoine P. PISANI, *L'Église de Paris et la Révolution*, Paris 1908–1911, 4 τόμοι· Abbé M. GIRAUD, *Essai sur l'histoire religieuse de la Sarthe de 1789 à l'an IV*, La Flèche 1920· Abbé E. SEVESTRE, *L'Acceptation de la Constitution civile du clergé en Normandie*, Laval 1922, καὶ *Liste critique des ecclésiastiques fonctionnaires publics insermentés et assermentés en Normandie*. Laval 1922· R. REUSS, *La Constitution civile du clergé et la crise religieuse en Alsace. 1790–1795*, Strasbourg 1922· Abbé G. CHARRIER, *Histoire religieuse du département de la Nièvre pendant la Révolution*, Paris 1926, 2 τόμοι· Abbé J. PETER/Dom Ch. POULET, *Histoire religieuse du département du Nord pendant la Révolution*, Lille 1930–1933, 2 τόμοι· Chanoine P. LESPRAND, *Le Clergé de la Moselle pendant la Révolution*, Montigny-les-Metz 1933–1955, 3 τόμοι· Abbé C. CONSTANTIN, *L'Évêché du département de la Meurthe de 1791 à 1802*, τ. I: *La Fin de l'Église d'Ancien Régime et l'établissement de l'Église constitutionnelle*, Nancy 1935, ὁ μόνος ποὺ κυκλοφόρησε· Mgr Ch. ALMOUD, *Histoire religieuse de la Révolution dans le département de la Meuse et le diocèse du Verdun. 1789–1802*, Paris/Bar-le-Duc 1949· Ch. LEDRÉ, *Une Controverse sur la Constitution civile du clergé. Charrier de La Roche, métropolitain des Côtes de la Manche, et le chanoine Baston*,

Paris/Lyon 1943· Marquis DE ROUX, *Histoire religieuse de la Révolution à Poitiers et dans la Vienne*, Lyon 1952· M. CHARTIER, «Le clergé constitutionnel du district d'Avesnes pendant la Révolution», *AHRF* (1957), σσ. 139-149· J. EICH, *Histoire religieuse du département de la Moselle pendant la Révolution*, Μέρος Α': «Des débuts à l'établissement de l'Église constitutionnelle», Metz 1964, τὸ μόνο ποὺ κυκλοφόρησε· Chanoine M. DESTOMBE, *Le Clergé du diocèse d'Amiens et le serment à la Constitution civile du clergé*, Amiens 1971· B. PLONGERON, *Les Réguliers de Paris devant le serment constitutionnel, sens et conséquences d'une option. 1790–1801*, Paris 1964· J.-C. MEYER, *La Vie religieuse en Haute-Garonne sous la Révolution. 1789–1801*, Toulouse 1982, Association des Publications de l'Université de Toulouse-Le Mirail· J. GÉRARD, *L'Église constitutionnelle dite «nationale» dans le pays de Charente. 1790–1802*, Paris 1986.

Ὅσον ἀφορᾶ τὸ εἰδικότερο ζήτημα τῶν κηρυγμάτων, συνθετικὴ μελέτη ὑπὸ B. PLONGERON, *Conscience religieuse en révolution*, *ὅ.π.* (Κεφ. I: «Les serments»)· τοπικὲς μονογραφίες: Abbé E. SEVESTRE, *ὅ.π.*, γιὰ τὴ Νορμανδία· Abbé E. SOL, *Le Clergé du Lot et le serment exigé des fonctionnaires publics ecclésiastiques*, Paris 1926· B. PLONGERON, *Les Réguliers de Paris devant le serment constitutionnel. Sens et conséquences d'une option. 1789–1801*, Paris 1964· R. GUIRAUD, «L'attitude du clergé girondin devant le serment constitutionnel», *Revue d'Histoire du Bordeaux et de la Gironde* (1965), σ. 127· Abbé F. J. CASTA, «Le clergé corse et les serments constitutionnels pendant la Révolution», *Corse Historique* 1 (1969)· Chanoine M. DESTOMBE, *Le Clergé du diocèse d'Amiens et le serment à la Constitution civile du clergé*, Amiens 1971.

Μεταξὺ τῶν βιβλιογραφιῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πολύτιμη συλλογὴ τοῦ Chanoine P PISANI, *Répertoire biographique de l'épiscopat constitutionnel*, Paris 1907, παραθέτουμε: Abbé E. LAVAQUERY, *Le Cardinal de Boisgelin*, Paris 1920, 2 τόμοι· Chanoine J. LEFLON, *Monsieur Émery*, τ. I: *L'Église d'Ancien Régime et la Révolution*, Paris 1944· τοῦ ἰδίου, *Nicolas Philbert, évêque constitutionnel des Ardennes*, Mézières 1954· J. EICH, *Nicolas Francin, évêque constitutionnel de Metz*, Metz 1962· B. DE BRYE, *Un évêque d'Ancien Régime à l'épreuve de la Révolution: le cardinal A. L. H. de La Fare, 1757–1829*, Paris 1985, Publications de la Sorbonne.

ζ) Οἱ ἀποικίες

Συνολικὴ παρουσίαση στὸ J. SAINTOYANT, *La Colonisation française pendant la Révolution*, Paris 1930, 2 τόμοι· προσθέτουμε, L. DESCHAMPS, *ὅ.π.*· C. L. LOKKE, *France and the Colonial Question. A Study of Contemporary French Opinion, 1783–1801*, New York 1932· GASTON-MARTIN/P. ROUSSIER, *La Doctrine coloniale de la France en 1789. Les Colonies pendant la Révolution. Notes bibliographiques*, Paris 1935, ἀρ. 3 τῶν *Cahiers de la Révolution Française*· διάφορα ἄρθρα τοῦ L. LECLERC: «La politique et l'influence du club de l'hotel Massiac», *AHRF* (1937), σσ. 342-363· «Les Lameth et le club Massiac», *στὸ ἴδιο* (1933), σσ. 461-453· «La "trahison" des colons aristocrates de Saint-Domingue en 1793-1794», *στὸ ἴδιο* (1934), σσ. 348-360· G. DEBIEN, *Les Colons de Saint-Domingue et la Révolution française. Essai sur le club Massiac, août 1789–août 1792*, Paris 1953· Cl. WANQUET, *Histoire d'une révolution. La Réunion, 1789–1803*, Marseille 1980, 2 τόμοι· S DAVEY, *Histoire des Antilles et de la Guyane*, *ὅ.π.*· Th. O. OTT, *The Haitian Revolution*

1789–1804, Knoxville, Tennessee 1973· P. F. R. DESSAILLES, *Historique des troubles survenus pendant la Révolution à la Martinique*, Fort-de-France 1982· A. PÉROTIN-DUMON, *Être patriote sous les tropiques: la Guadeloupe, la colonisation et la Révolution, 1789–1794*, Basse-Terre 1985· ROY D'UNIENVILLE, *Histoire politique de l'Isle-de-France, 1789–1791*, Port-Louis 1975· Françoise THÉSÉE, «Autour de la Société des Amis des Noirs: Clarkson, Mirabeau et l'abolition de la traite, août 1789 – mars 1790», ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν ἐπιθεώρηση *Présence Africaine*, Paris 1983· Y. BENOT, *La Révolution française et la fin des colonies*, Paris 1989.

η) Ἡ Γαλλία τὸ 1791

Σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία τοῦ συνταγματικοῦ κόμματος, παραπέμπουμε στὰ ἔργα τοῦ BARNAVE καὶ τοῦ DUPORT, *ὅ.π.* — Γιὰ τὸ δημοκρατικὸ καὶ ἀντιμοναρχικὸ κίνημα, A. AULARD, *Histoire politique de la Révolution*, *ὅ.π.*, Κεφ. IV· A. MATHIEZ, *Le Club des Cordeliers pendant la crise de Varennes*, Paris 1910· ἐπανέκδοση μὲ συμπλήρωμα, 1913· I. BOURDIN/M. GENTY, *ὅ.π.*· A. ESPINAS, *La Philosophie sociale du XVIIIe siècle et la Révolution française*, Paris 1898· A. LICHTENBERGER, *Le socialisme et la Révolution française*, Paris 1899· S. KLEINERT, *Nicolas de Bonneville. Studien zur ideengeschichtlichen und literaturtheoretischen Position eines Schriftstellers der Französischen Revolution*, Heidelberg 1981· G. KATES, *The Cercle Social, the Girondin and the French Revolution*, Princeton 1984· A. IOANNISSIAN, *Οἱ κομουνιστικὲς ἰδέες κατὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση*, Μόσχα 1966· γαλλ. μτφρ.: *Les Idées communistes pendant la Révolution française*, Moscou 1984· M. VOVELLE, *La Mentalité révolutionnaire. Société et mentalités sous la Révolution française*, Paris 1985. — Σχετικὰ μὲ τὴν ἐργατικὴ ἀναταραχή, G. JAFFÉ, *ὅ.π.*· H. POUTHAS, «La Constituante et la classe ouvrière», *AR* (1911), σσ. 153-182. — Γιὰ τὶς ἀγροτικὲς ταραχές, H. SÉE, *Les Troubles agraires en Haute-Bretagne, 1790–1791*, *ὅ.π.*· ἐπίσης, τὰ ἔργα τοῦ A. ADO γιὰ τὸ ἀγροτικὸ κίνημα, τοῦ Chanoine E. SOL γιὰ τὸ Κερσὺ καὶ τοῦ Abbé Ch. JOLLIVET γιὰ τὴν Ἀρντές, *ὅ.π.* — Σχετικὰ μὲ τὴ νοοτροπία, R. BAEHREL, «Épidémie et Terreur: histoire et sociologie», *AHRF* (1951), σσ. 113-146.

ΒΙΒΛΙΟ ΤΡΙΤΟ
Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΗ ΩΣ ΤΟ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΥ

Α΄ Η ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΗ

Βλ. τὰ γενικὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως, A. SOREL, *L'Europe et la Révolution française*, Paris 1885–1904, 8 τόμοι· H. VON SYBEL, *Geschichte der Revolutionszeit*, Düsseldorf 1853–1879, 5 τόμοι· καὶ σὲ γαλλ. μτφρ., ἀπὸ τὴν Κα DOSQUET, θεωρημένη ἀπὸ τὸν SYBEL, μὲ τίτλο *Histoire de l'Europe pendant la Révolution française*, Paris 1869–1888, 6 τόμοι· σύνοψη τοῦ παραπάνω ἔργου, βλ. στὸ A. WAHL, *Geschichte des europäi-*

schen Staatensystems im Zeitalter der französischen Revolution und der Freiheitskriege, München/Berlin 1912· H. FUGIER, *La Révolution française et l'Empire napoléonien*, Paris 1954, τ. IV τῆς *Histoire des relations internationales*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ P. RENOUVIN· J. GODECHOT, *La Grande Nation. L'Expansion révolutionnaire de la France dans le monde, 1789–1799*, Paris 1956, 2 τόμοι· β' ἔκδοση, ἐπίτομη, 1983· *New Cambridge Modern History*, τ. VIII: *The American and French Revolutions*, ὅ.π.

Σχετικὰ μὲ τὴ Γερμανία, βλ. τὰ ἔργα τῶν BIDERMANN, PERTHES, WENCK, BUSSI, VON ARETIN, GAGLIARDO, HAUSSER, KEIGEL καὶ RÉAL, *ὅ.π.*· J. STREISAND, *Deutschland. 1789–1815*, Berlin 1959· M. BRAUBACH, *Von der französischen Revolution bis zum Wiener Kongress*, Stuttgart 1960· M. VON RAUMER/M. BOTZENHART, *Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert: Deutschland um 1800. Krise und Neugestaltung: von 1789 bis 1815*, Konstanz/Wiesbaden 1980, *Handbuch der Deutschen Geschichte*. — Γιὰ τὴν Αὐστρία, A. BEER, *Leopold II, Franz II und Katharina*, Leipzig 1874, εἰσαγωγὴ 120 σελίδων: «Zur Geschichte der Politik Leopolds II»· A. VON VIVENOT, *Quellen zur Geschichte der deutschen Kaiser-politik Österreichs während der französichen Revolution (1790–1801)*, ἡμιτελές, Wien 1873–1890, 5 τόμοι, τὸν τ. I: *Die Politik des österreichischen Staatskanzlers Fürsten Kaunitz-Rietberg unter Kaiser Leopold II bis zur französischen Kriegserklärung (Januar 1790–April 1792)*· A. WANDRUSZKA, *Leopold II, Erzherzog von Österreich, Grossherzog von Toskana, König von Ungarn und Böhmen, römischer Kaiser*, Wien/München 1965· H. L. MIKOLETZKY, *Österreich das entscheidende 19. Jahrhundert. Geschichte, Kultur und Wirtschaft*, Wien 1972. — Γιὰ τὴν Ἀγγλία: J. HOLLAND ROSE, *William Pitt and the Great War*, London 1911· A. W. WARD/G. P. GOOCH, *The Cambridge History of British Foreign Policy*, Cambridge 1912, 3 τόμοι, τὸν τ. I· R. W. SETON-WATSON, *Britain in Europe 1789–1814*, Cambridge 1937. — Γιὰ τὴν Ἱσπανία, A. MURIEL, *Historia de Carlos IV*, Madrid 1893–1895, 6 τόμοι· H. BAUMGARTEN, *Geschichte Spaniens zur Zeit der französischen Revolution*, Berlin 1861· A. TRATCHEVSKY, «L'Espagne pendant la Révolution française», *RH* XXI (1886), σσ. 1-55. — Γιὰ τὴν Ὀλλανδία, L. LEGRAND, *La Révolution française en Hollande*, Paris 1894. — Γιὰ τὴν Ἰταλία, E. ROTA, *Le origini del Risorgimento*, ὅ.π. — Γιὰ τὴ Ρωσία, Ch. DE LA RIVIÈRE, *Catherine II et la Revolution française*, Paris 1895. — Γιὰ τὴν Ἑλβετία χρήσιμα εἶναι: W. ŒSCHLI, *Geschichte der Schweiz in XIXten Jahrhundert*, τ. I, Leipzig 1903· A. RUFER, *La Suisse et la Révolution française*, μὲ πρόλογο τοῦ J.-R. SURATTEAU, Paris 1973, Publications de la Société des Études Robespierristes

α) Ἡ προπαγάνδα

A. MATHIEZ, *La Révolution et les étrangers. Cosmopolitisme et défense nationale*, Paris 1918, ὅπου καὶ ὑποδεικνύονται πολυάριθμες ἐκδόσεις ποὺ ἐξετάζουν λεπτομερειακὰ τὸ ζήτημα· F. VERMALE, «La franc-maçonnerie savoisienne à l'époque révolutionnaire», *AR* (1910), σσ. 379-394· τοῦ ἰδίου, «Joseph de Maistre franc-maçon», *στὸ ἴδιο* (1909), σσ. 356-376· J. VENEDEY, *Die deutschen Republikaner unter der französischen Republik*, Leipzig 1870, τὸ Κεφ. Β', σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιρροὴ τοῦ Στρασβούργου· N. DEINET, *Konrad Engelbert Oelsner und die Französische Revolution. Geschichtserfahrung und Geschichtsdeutung eines deutschen Girondisten*, München/Wien 1981· A. MEAUTIS, *Le Club helvétique de Paris (1790–1791) et la diffusion des idées revolutionnaires en Suisse*, Neuchâtel/Paris 1969

β) Ἡ ἐξάπλωση τῆς ἐπανάστασης

Παραπέμπουμε στὸ σχεδίασμα τοῦ JAURÈS, *Histoire socialiste de la Révolution française*, τ. III, σ. 442: «Les idées politiques et sociales de l'Europe et la Révolution» (τ. IV τῆς ἔκδοσης ὑπὸ A. SOBOUL, Paris 1971), ὅπου στὴν πραγματικότητα δὲν ἐξετάζονται παρὰ μόνον ἡ Γερμανία καὶ ἡ Ἀγγλία· ἐπίσης, στὸ 24ο Κεφάλαιο, ὑπὸ A. GOODWIN, τοῦ τ. VIII τῆς *New Cambridge Modern History*, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀφιερωμένος στὴν ἐξάπλωση τῆς ἐπανάστασης. Τέλος, στὸν A. MATHIEZ, *La Révolution et les étrangers*, καθὼς καὶ στὰ ἔργα ποὺ ὑποδείξαμε ἀμέσως παραπάνω.

Σχετικὰ μὲ τὴ Γερμανία: J. SCHMIDT, *Geschichte der deutschen Literatur*, ὅ.π., τ. III, Κεφ. 8: «Der deutsche Idealismus und die französische Revolution»· G. P. GOOCH, *Germany and the French Revolution*, London 1920· A. STERN, *Der Einfluss der französischen Revolution auf das deutsche Geistesleben*, Berlin 1927, μὲ σημαντικὴ βιβλιογραφία· R. ARIS, *History of Political Thought in Germany from 1789 to 1815*, London 1936· J. DROZ, *L'Allemagne et la Révolution française*, Paris 1949· J. VOSS (ἐπιμ.), *Deutschland und die französische Revolution, 17. Deutschfranzösisches Historikerkolloquium des Deutschen Historischen Instituts Paris*, ποὺ πραγματοποιήθηκε στὸ Bad-Hombourg, στὶς 29 Σεπτεμβρίου – 2 Ὀκτωβρίου 1981, München 1983· A. CHUQUET, *Études d'Histoire*, σειρὰ Α': *G. Forster*, Paris 1903· σειρὰ Β': *Adam Lux, Klopstock*, 1903· σειρὰ Ϛ': *Les Écrivains allemands et la Révolution*, 1913· σειρὰ Ζ': *Stolberg*, 1914· A. ROBINET DE CLÉRY, *Frédéric de Gentz*, Paris 1917· P. SWEET, *Friedrich von Gentz*, Madison, Wisconsin 1941, πολὺ πιὸ σημαντικό· G. MANN, *Friedrich von Gentz. Geschichte eines europaischen Staatsmannes*, Frankfurt/Wien 1972, πιὸ σύγχρονο· X. LÉON, *Fichte et son temps*, τ. I, Paris 1922· ἐπανέκδοση, 1954, τὸ Κεφ. Ε': «Fichte et la Révolution française»· M. BOUCHER, *La Révolution de 1789 vue par les écrivains allemands*, Paris 1954· M. GILLI, *Georg Forster. L'Œuvre d'un penseur allemand réaliste et révolutionnaire, 1754–1794*, Lille/Paris 1975· G. STEINER, *Georg Forster*, Stuttgart 1977· τοῦ ἰδίου, *Freimaurer und Rosenkreuze. Georg Forsters Weg durch Geheimbünde*, West Berlin 1985· G. PICKERODT (ἐπιμ.), *Georg Forster in seiner Epoche*, Ost Berlin 1982· P. BURG, *Kant und die Französischen Revolution*, West Berlin 1974· K. SCHIB, *Johannes von Müller*, Schaffouse/Konstanz 1967· B. WEYERGRAF, *Der skeptische Burger: Wielands Schriften zur Französischen Revolution*, Stuttgart 1972· J. GRANIER, «Hegel et la Révolution française», *AHRF* (1980), σ. 1· H. SCHEEL, *Die Begegnung deutsche Aufklärer mit der Revolution*, Ost Berlin 1973· H. GUNTHER, *Die Französische Revolution. Berichte und Deutungen Deutscher Schrifsteller und Historiker*, Frankfurt 1985· G. MATTENKLOTT/R. SCHERPE (ἐπιμ.), *Demokratische-revolutionäre Literatur in Deutschland: Jakobinismus*, Kronberg-am-Taunus 1975· I. STEPHAN, *Literarischer Jakobinismus in Deutschland, 1789–1806*, Stuttgart 1976· W. GRAB, *Norddeutsche Jakobiner. Demokratische Bestrebungen zur Zeit des Französischen Revolution*, Frankfurt 1967· τοῦ ἰδίου, *Leben und Werke norddeutscher Jakobiner*, Stuttgart 1973· R. EHRHARDT-LUCHT, *Die Ideen der Französischen Revolution in Schleswig-Holstein*. Neumünster 1969· H. SCHEEL, *Süddeutsche Jakobiner*, Ost Berlin 1962, [2]1980· M. P. WERLEIN, *Oberdeutsche Jakobiner*, 1973· W. GRAB, *Freiheit oder Mordt und Todt: Revolutionsaufrufe deutscher Jakobiner*, West Berlin 1979· M. GILLI, *Pensée et pratiques révolutionnaires à la fin du*

XVIIIe siècle en Allemagne, Paris 1983, Annales Littéraires de l'Université de Besançon. Σχετικὰ μὲ τὶς διαδηλώσεις καὶ τὶς ταραχές: F. X. REMMLING, *Die Rheinpfalz in der Revolutionszeit*, Speyer 1865· J. VENEDEY, *Die deutschen Republikaner*, ὅ.π.· H. SCHMIDT, *Die sachsischen Bauernunruhen des Jahres 1790*, Meissen 1907· A. WOHLWILL, *Neuere Geschichte der Freien und Hansestadt Hamburg, insbesondere von 1789 bis 1815*, Gotha 1915· T. C. BLANNING, *Reform and Revolution in Mainz, 1743–1803*, Cambridge 1974.

Σχετικὰ μὲ τὴν Ἀγγλία: J. DECHAMPS, *Les Îles britanniques et la Révolution française*, Paris 1949· A. COBBAN (ἐπιμ.), *The Debate on the French Revolution*, London 1950· M. BUTLER, *Burke, Paine, Godwin, and the Revolution Controversy*, Cambridge 1984· H. SCHWINNING, *Dichtung und Radikalismus in den Epoche 1780–1806. Studien zu Blake, Wordsworth und Burns*, Frankfurt/Bern/Las Vegas 1979· – *The Cambridge History of Literature* XI (1914)· Ch. CESTRE, *La Révolution et les poètes anglais*, Paris 1906· A. ANGELLIER, *R. Burns*, Paris 1893, 2 τόμοι· E. LEGOUIS, *La Jeunesse de Wordsworth*, Paris 1896· L. D. WOODWARD, *Hélène Maria Williams et ses amis*, Paris 1929· R. J. WHITE, *The political thought of S. T. Coleridge*, London 1938· – E. HALÉVY, *La Formation du radicalisme philosophique*, τ. II: *Évolution de la doctrine utilitaire de 1789 à 1815*, Paris 1901· W. Ph. HALL, *British radicalism, 1791–1797*, New York 1912· P. A. BROWN, *The French Revolution in English History*, London 1918· H. W. MEIKLE, *Scotland and the French Revolution*, Glascow 1912· G. PARISET, «La Société de la Révolution de Londres dans ses rapports avec Burke et l'Assemblée constituante», *RF* (1895), σσ. 297-325· R. B. ROSE, «The Priestley riots of 1791», *Past and Present* (1960), σσ. 68-88· A. GOODWIN, *The Friends of Liberty. The English Democratic Movement in the Age of the French Revolution*, London 1979· Th. PAINE, *Le sens commun: Common sense*, εἰσαγωγή, μετάφραση καὶ σημειώσεις ὑπὸ B. VINCENT, Paris 1983· τοῦ ἰδίου, *Les Droits de l'Homme*, παρουσίαση ὑπὸ Cl. MOUCHARD, Paris 1987· M. C. CONWAY, *The Life of Th. Paine*, New York 1932, 2 τόμοι, καὶ σε γαλλ. μτφρ.: *Th. Paine et la Revolution dans les Deux Mondes*, Paris· *Th. Paine. Representative Selections*, ἔκδοση ὑπὸ H. HAYDEN CLARK, μὲ εἰσαγωγὴ τοῦ τελευταίου, New York 1944· *The Complete Writings of Th. Paine*, ἔκδοση καὶ εἰσαγωγὴ ὑπὸ Ph. FONER, New York 1945, 2 τόμοι· W. E. WOODWARD, *Tom Paine, America's godfather*, New York 1945· A. O. ALDRIDGE, *Man of Reason. The life of Thomas Paine*, Philadelphia 1959, καὶ σε γαλλικὴ μετάφραση, συντετμημένη, μὲ τίτλο *Le Voix de la liberté, vie de Thomas Paine*, Paris 1964· B. VINCENT, *Thomas Paine, ou la religion de la liberté*, Paris 1987· J. LESSAY, *L'Americain de la Convention. Thomas Paine, professeur de révolutions*, Paris 1987· Lord J. RUSSEL, *The Life and Times of Fox*, London 1867, 3 τόμοι· A. CHARDON, *Fox et la Revolution française*, Paris 1918· H. ROUSSIN, *Godwin*, Paris 1913· Ghita STANHOPE/G. P. GOOCH, *The Life of Charles, Earl of Stanhope*, London 1914· J. CORNWALL, *Coleridge, Poet and Revolutionary, 1772–1804, a Critical Biography*, London 1973· L. F. CHARD, *Dissenting republican. Wordsworth's Early Life and Thought in their Political Context*, La Haye/Paris 1972· Ch. BODE, *William Wordsworth und die Französischen Revolution*, Bonn 1977· D. LOCKE, *A Fantasy of Reason: the Life and Thought of William Godwin*, London/Boston, Henley 1980· C. TOMALIN, *The Life and Death of Mary Wollstonecraft*, London 1974· P. PENIGAULT-DUHET, *Mary Wollstonecraft-Godwin, 1759–1797*, Lille/Paris 1984· R. FURNEAUX, *William Wilberforce*, London 1974· L. VELLUZ, *Le Pasteur Priestley*, Paris 1968· L.

G. MITCHELL, *Charles-James Fox and the Disintegration of the Whig Party, 1782–1794*, *ὅ.π.* — H. T. DICKINSON, *British radicalism and the French Revolution, 1789–1815*, Oxford 1985· J. FRUCHTMAN, Jr., *The Apocalyptic Politics of Richard Price and Joseph Priestley. A Study in Late Eighteenth Century English Republican Millenarism*, Philadelphia 1983· C. B. JEWSON, *The Jacobin City. A Portrait of Norwich in its Reaction to the French Revolution, 1788–1802*, Glascow/London 1975· βλ. ἐπίσης, M. ELLIOTT, *Partners in Revolution: the United Irishmen and France*, New Haven/London 1982.

Σχετικὰ μὲ τὴν Ἐπανάσταση στὴ Βραβάντη καὶ τὴ Λιέγη: H. PIRENNE, *ὅ.π.*· Suzanne TASSIER, *Les Démocrates Belges*, Bruxelles 1930· τῆς ἰδίας, «Le Prince de Béthune-Charost, candidat au trône de Belgique», *RHM* (1936), σσ. 31-43· «Édouard de Walckiers, promoteur de l'union des Belges et des Liégeois», *Revue de l'Université de Bruxelles* (1938–1939), σσ. 139-165· καὶ *Figures révolutionnaires. XVIIIe siècle*, Bruxelles 1954· D. BROUWERS, «La Révolution dans les campagnes wallonnes de la principauté de Liège, 1789–1790», *Annales de la Société Archéologique de Namur* (1926), σ. 42· P. RECHT, *1789 en Wallonie*, Liège 1933· P. HARSIN, *La Révolution liégeoise de 1789*, Bruxelles 1954. — Γιὰ τὴν Ὀλλανδία, P. GEYL, *La Révolution batave. 1783–1798*, Paris 1971.

Σχετικὰ μὲ τὴν Ἰσπανία: O. Miguel de LOS SANTOS, *Los Españoles en la Revolución francesa*, Madrid 1914· τὸ πάντοτε χρήσιμο, M. MENENDEZ PELAYO, *Historia de los heterodoxos españoles*, τ. VI καὶ VII (ἔκδοση ὑπὸ E. SANCHEZ REYES, Madrid 1948)· L. SANCHEZ, *Agesta*, *ὅ.π.*· J. SARRAILH, *L'Espagne éclairée de la seconde moitié du XVIIIe siècle*, Paris 1954· R. HERR, *The Eighteenth Century Revolution in Spain*, Princeton 1958· M. DESFOURNAUX, *Pablo de Olavide ou l'Afrancesado. 1725–1803*, Paris 1959· Lucienne DOMERGUE, *Les Lumières en Espagne au temps de la Révolution française*, Lyon 1984· E. MOREU-REY, *Revolución a Barcelona el 1789*, Barcelona 1967. — Γιὰ τὴν Πορτογαλία: O. KARMIN, «La Révolution française vue de l'intendance de Lisbonne», *Revue Historique de la Revolution Française* (1922), σσ. 81-107.

Γιὰ τὴν Ἰταλία: M. MONNIER, «Le comte Gorani d'après ses mémoires», *Revue des Deux Mondes* (1874), σσ. 854-880· E. CODIGNOLE, *Illuministi, giansenisti, e giacobini nell'Italia del Settecento*, Firenze 1974· M. VAUSSARD, «Les Jansénistes italiens et la Constitution civile du clergé», *RH* CCV (1951), σσ. 243-259· R. BOUDARD, *Gênes et la France dans la seconde moitié du XVIIIe siècle, 1748–1797*, Paris 1962· «Échos et influence de la Révolution française à Gênes entre 1789–1797», *RHES* 48, ἀρ. 1 (1970), σσ. 55-85· C. ZAGHI, *La Rivoluzione francese e l'Italia. Studi e ricerche*, Napoli 1966.

Σχετικὰ μὲ τὴν Ἐλβετία: Ed. CHAPUISAT, *Genève et la Révolution française*, Genève 1912· M. PETER, *Genève et la Révolution française*, Genève 1921· G. GAUTHEROT, *La Révolution française dans l'ancien évêché de Bâle*, τ. I: *La République rauracienne*, Paris 1908· H. BUCHI, *Vorgeschichte der helvetischen Republik mit besonderer Berücksichtigung des Kantons Soleures*, τ. I, Soleure 1925· W. VON WARTBURG, *Zürich und der französische Revolution*, Basel/Stuttgart 1956· R. FELLER, *Geschichte Berns*, τ. IV: *Der Untergang des altern Berns. 1789–1798*, Bern 1960· — C. FINNSLER, *Lavaters Beziehungen zu Paris in den Revolutionsjahren*, Zürich 1898· A. BOETHLINGK, *Der Waadtlander F. C. Laharpe*, Bern 1925, 2 τόμοι· βλ. τὴν Εἰσαγωγὴ τοῦ G. STEINER στὴν *Korrespondenz des Peter Ochs*, Basel 1927–1938, 3 τόμοι· γαλλικὴ ἀπόδοση: *Frédéric-César Laharpe, 1754–1838*,

précepteur du tsar Alexandre Ier, antagoniste de Napoléon, libérateur du pays de Vaud, bâtisseur de la Suisse actuelle, Neuchâtel 1969· — A. MEAUTIS, *Le Club helvétique de Paris (1790–1791) et la diffusion des idées révolutionnaires en Suisse*, Neuchâtel 1969· A. RUFER, *La Suisse et la Révolution française*, Paris 1973, συλλογή ὑπό τήν ἐπιμέλεια τοῦ J.-R. SURATTEAU· P. DEVANTHEY, *La Révolution valaisanne de 1790*, Martigny 1972.

Γιά τά κράτη τῆς μοναρχίας τῶν Ἀψβούργων: E. WANGERMANN, *From Joseph II to the Jacobins' Trials. Government Policy and Public Opinion in the Habsbourg Dominions in the Period of the French Revolution*, Oxford 1959· D. SILAGI, *Jakobiner in der Habsburger-Monarchie*, Wien/München 1962· A. KRONER, *Die Wiener Jakobiner*, Stuttgart 1972· H. REINALTER, *Aufgeklärter Absolutismus und Revolution. Zur Geschichte des Jakobinertums und der frühdemokratischen Bestrebungen in der Habsburger Monarchie*, Wien/Köln/Graz 1980· τοῦ ἰδίου, *Der Jakobinismus in Mitteleuropa*, Stuttgart/West Berlin 1981. Βλ. ἐπίσης τό ἀφιέρωμα: *Le Mouvement révolutionnaire dans les pays allemands*, *AHRF* 255-256 (1984), τόμοι 1-2. — Γιά τή Βοημία, K. MEJDRICKA, «Les paysans tchèques et la Révolution française», *AHRF* (1958), σσ. 64-74. — Γιά τήν Οὐγγαρία, I. KONT/H. TRONCHON, *ὅ.π.*· *La Hongrie, des Lumières à 1848*, τεῦχος ἀφιέρωμα τῶν *AHRF* 2 (1973)· K. BENDA, *Κείμενα σχετικά μέ τούς Οὔγγρους Ἰακωβίνους*, Βουδαπέστη 1952 καί 1957, 3 τόμοι· τοῦ ἰδίου, «Les Jacobins hongrois», *AHRF* (1959), σσ. 38-60· E. BENCZE, «Un poète hongrois de la Révolution française: Baczànyi», *στό ἴδιο* (1939), σσ. 529-535.

Γιά τήν Πολωνία: B. LESNODORSKI, *Οἱ Πολωνοί Ἰακωβῖνοι*, Βαρσοβία 1960, γαλλ. μτφρ.: *Les Jacobins polonais*, Paris 1965· *La Pologne, du siècle des Lumières au duché de Varsovie*, τεῦχος ἀφιέρωμα τῶν *AHRF* 3 (1964). — Γιά τή Ρωσία: M. STRANGE, *La Révolution française et la société russe*, Moscou 1960· Ch. DE LA RIVIÈRE, *ὅ.π.*· Γιά τή Ρουμανία: G. LEBEL, *La Révolution française et les principautés danubiennes du XVIe siècle à la chute de Napoléon Ier*, Paris 1955· *Les Pays roumains à l'âge des Lumières 1770–1830*, τεῦχος ἀφιέρωμα τῶν *AHRF* 3 (1976).

Σχετικά μέ τίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες: C. D. HAZEN, *Contemporary Opinion on the French Revolution*, Baltimore 1897· Y. BIZARDEL, *Les Américains à Paris pendant la Révolution*, Paris 1972. — Γιά τή Λατινική Ἀμερική: L. DE HERRERA, *La Revolución francesa y Sud America*, Paris 1910, καί σέ γαλλ. μτφρ. ὑπό S. ETCHEBARRE, *La Révolution française et l'Amérique du Sud*, Paris 1912· R. CAILLET-BOIS, *Ensayo sobre el Rio de la Plata y la Revolución francesa*, Buenos Aires 1930· H. BARBAGELATA, *La Révolution française et l'Amérique latine*, Paris 1936, ἀρ. 5 τῶν *Cahiers de la Révolution Française*· S. DE MADARIAGA, *ὅ.π.*

γ') Ἡ ἀντίδραση καί τά σχέδια γιά σταυροφορία

Γιά τόν Μπέρκ, βλ. τά ἔργα τῶν A. COBBAN/Sir Ph. MAGNUS, *ὅ.π.*· ἄς προσθέσουμε τά F. BRAUNE, *Edmund Burke in Deutschland*, Heidelberg 1917· S. SKALWEIT, *Edmund Burke und Frankreich*, Köln/Opladen 1956· νέα ἔκδοση, Köln 1965· R. R. FENNESSY, *Burke, Paine and the «Rights of Man». A Difference of Political Opinion*, The Hague 1963· C. B. CONE, *Burke and the Nature of Politics*, τ. II: *The Age of French Revolution*, Lexington 1964· M. GANZIN, *La Pensée politique d'Edmund Burke*, Paris 1972· F. O'GORMAN, *Edmund Burke: his Political Philosophy*, London 1973· M. FREEMAN, *Edmund Burke and*

the critique of political radicalism, Oxford 1980· F. P. LOCKE, *Burke's Reflections on the Revolution in France*, London/Boston/Sydney 1985· Y. CHIRON, *Edmund Burke et la Révolution française*, Paris 1987. Τὸ *Reflections on the Revolution in France* μεταφράστηκε στὰ γαλλικὰ ἀπὸ τὸν J. D'ANGLEJEAN, Paris 1912· νέα ἀγγλικὴ ἔκδοση, ὑπὸ W. καὶ K. PHILIPPS, Cambridge 1913. — Γιὰ τὸ Βέλγιο, ἂς προσθέσουμε τὸ F. VAN KALKEN, «Origines du sentiment antirévolutionnaire dans les Pays-Bas autrichiens et ses effets sur la révolution brabançonne», *RHM* (1927), σσ. 161-176. — Γιὰ τὶς ἄλλες κτήσεις τῶν 'Αψβούργων, I. BEIDTEL, *Über die Veränderungen in den Feudalverhältnissen in den Österreichischen Staaten unter der Regierung Leopolds II, 1790–1792*, Wien 1853· Ursula VOGEL, *Konservative Kritik an der bürgerlichen Revolution. August Wilhelm Rehberg*, Darmstadt/Neuwied-am-Rhein 1972· R. KENNER, *Bohemia in the XVIIIth Century... with Special Reference to the Reign of Leopold II*, New York 1932· R. MORI, «Il movimento reazionario in Toscana alle riforme economiche leopoldine nel 1790», *Archivio storico italiano* (1942)· G. TURI, *Viva Maria: la reazione alle riforme leopoldine, 1790–1799*, Firenze 1969· I. TOGNARINI (ἐπιμ.), *La Toscana nell'età rivoluzionaria e napoleonica*, Napoli 1985. — Ὅσον ἀφορᾶ ὁλόκληρη τὴν Ἰταλία, F. LEONI, *Storia della controrivoluzione in Italia, 1789–1859*, Napoli 1975. — Γιὰ τὴν Ἱσπανία, L. DOMERGUE, *Le Livre en Espagne au temps de la Révolution française*, Lyon 1984· J. HERNANDEZ FRANCO, *La gestion politica y el pensamiento reformista del Conde de Floridablanca*, *ὅ.π.*

δ) Ὁ Λουδοβίκος ΙϚ' καὶ οἱ ἐκπατρισμένοι. Ἡ ἔκκληση στὶς ξένες χῶρες

Παραπέμπουμε στὰ γενικὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως. — Ἂς προσθέσουμε τὰ A. MOUSSET, *Un témoin ignoré, le comte de Fernan Nuñez, ambassadeur d'Espagne à Paris, 1787–1791*, Paris 1923· Κα ARNAUD-BOUTTELOUP, *Le rôle politique de Marie-Antoinette*, Paris 1924· A. GEFFROY, *Gustave III et la Cour de France*, Paris 1867, 2 τόμοι· B. MALLET, *Mallet du Pan and the French Revolution*, London 1902· J. MATTEUCCI, *Jacques Mallet du Pan*, Napoli 1957· F. ACOMB, *Mallet du Pan (1749–1800). A Career in Political Journalism*, σ. 717. — Σχετικὰ μὲ τὸ φαινόμενο τοῦ ἐκπατρισμοῦ, E. DAUDET, *Histoire de l'émigration. Coblentz, 1789–1793*, Paris 1890· P. DE VAISSIÈRE, *A Coblence*, Paris 1894. — Γιὰ τὰ δίκτυα κατασκοπίας, L. PINGAUD, *Le Comte d'Antraigues*, Paris 1893· R. DE GRANDSAIGNES, «Enquête sur les bulletins de Dropmore», *AHRF* (1957), σσ. 214-237· J. GODECHOT/M. REINHARD/R. DE GRANDSAIGNES, «À propos de Vannelet et des Dropmore papers», *στὸ ἴδιο* 5 (1958), σσ. 1-20· J. CHAUMIÉ, *Le Réseau d'Antraigues et la contrerévolution, 1791–1793*, Paris 1965· R. DE GRANDSAIGNES, «*L'affaire du portefeuille d'Antraigues*», *AHRF* (1962), σσ. 54-69, ἄρθρο τὸ ὁποῖο ἐγκαινίασε μιὰ σειρὰ ἄλλων κειμένων ποὺ παρουσιάζονται ἐν εἴδει διαλόγου μεταξὺ τοῦ J. GODECHOT καὶ τοῦ R. DE GRANDSAIGNES, *στὸ ἴδιο* (1965), σσ. 401-449· J. GODECHOT, *Le Comte d'Antraigues, un espion dans le monde des émigrés*, Paris 1986· C. DUCKWORTH, *The d'Antraigues Phenomenon the Making and the Breaking of a Revolutionary Royalist Espionage Agent*, Newcastle-on-Tyne 1986.

ε) Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Συντακτικῆς Συνέλευσης

Παραπέμπουμε ξανὰ στὰ γενικὰ ἔργα, καὶ ἰδιαίτερα σὲ ἐκεῖνα τῶν A. SOREL (τ. II),

H. VON SYBEL (τ. III), E. BOURGEOIS, A. WARD/G. GOOCH, καὶ R. SETON-WATSON, ὅ.π. Μποροῦμε νὰ τὰ συμπληρώσουμε μὲ τά: F. MASSON, *Le Département des Affaires étrangères pendant la Révolution. 1789–1804*, Paris 1877· M. DUFRAISSE, *Histoire du droit de guerre et de paix de 1789 à 1815*, Paris 1867· J. BASDEVANT, *La Révolution française et le droit de guerre continentale*, Paris 1901· A. AULARD/J. BASDEVANT/B. MIRKINE-GUETZEVITCH, *La Révolution française et l'Europe*, Paris 1930· A. FUGIER, *La Révolution française et l'Empire napoléonien*, ὅ.π. — Σχετικὰ μὲ τοὺς πράκτορες ἄλλων χωρῶν ποὺ βρίσκονταν στὸ Παρίσι, D. MATHIEZ, *La Révolution et les étrangers*, ὅ.π. — Γιὰ τὴν ὑπόθεση τῶν Γερμανῶν πριγκίπων, Th. LUDWIG, *Die deutsche, Reichsstände im Elsass und der Ausbruch der Revolutionskriege*, Strasburg 1898, καὶ P. MURET, «L'affaire des princes possessionnés d'Alsace et les origines du conflit entre la Révolution et l'Europe», *RHM* (1899–1900), σσ. 433-456 καὶ 566-592. — Ὅσον ἀφορᾶ τὰ γεγονότα τῆς 'Αβινιόν, P. CHARPENNE, *Les Grands épisodes de la Révolution dans Avignon et le Comtat*, Avignon 1902, 4 τόμοι· J. VIGUIER, «La réunion d'Avignon et du Comtat-Venaissin à la France», *RF* (1891), σσ. 242-449· (1892), σσ. 149-160· καὶ (1894), σσ. 150-168· P. VAILLANDET, *Correspondance des députés d'Avignon près l'Assemblée nationale*, Avignon 1933, 1934, 1936–1937, 3 τόμοι· A. KEMILARNEN, *«L'affaire d'Avignon» (1789–1791) from the Viewpoint of Nationalism*, Helsinki 1971· R. MOULINAS, *Histoire de la Révolution d'Avignon*, Avignon 1986· παραπέμπουμε, ἐπίσης, στὸ A. MATHIEZ, *Rome et le clergé*, ὅ.π.

ϛ) Ἡ εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ

R. LORD, *The Second Partition of Poland* (σημαντικὴ βιβλιογραφία) και M. G. MÜLLER, *Die Teilungen Polens. 1772–1793–1795*, ὅ.π. — Γιὰ τὴν πολιτικὴ τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Πρωσίας καὶ γιὰ τὶς σχέσεις ποὺ διατηροῦσαν μὲ τὴ Ρωσία, ἰδιαίτερα μετὰ τὸ 1790, βλ. μιὰ καλὴ διασαφήνιση στὸ K. HEIDRICH, *Preussen im Kampfe gegen die französische Revolution bis zur zweiten Teilung Polens*, Stuttgart/Berlin 1908. — Γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ ἱστορία τῆς Πολωνίας, βλ. παραπάνω· J. KLOTZ, *L'Œuvre législative de la Diète de Quatre ans*, Paris 1913· A. JOBERT, *La Commission d'éducation nationale en Pologne. 1773–1794*, Paris 1941· πρόσφατη βιβλιογραφία στὸ E. ROSTWOROWSKI, «La Pologne pendant la seconde moitié du XVIIIe siècle. Bilan de Recherches, 1945-1956», *Annales, E.S.C.* (1958), σσ. 123-135· ἃς προσθέσουμε: B. LESNODORSKI, *Les Jacobins polonais*, καὶ τὸ τεῦχος ποὺ ἀφιέρωσαν στὸ ζήτημα τὰ *AHRF*, ὅ.π. — Ὅσον ἀφορᾶ τὸ Βέλγιο, H. PIRENNE, ὅ.π., καθὼς καὶ τὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε στὶς σ. 784 καὶ 786.

Β΄ Η ΦΥΓΗ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΙΑ ΚΑΙ Η ΚΗΡΥΞΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΣΤΗΝ ΑΥΣΤΡΙΑ

α) Τὸ ἐπεισόδιο τῆς Βαρὲν καὶ οἱ συνέπειές του στὴ Γαλλία

ΣΥΝΘΕΤΙΚΑ ΕΡΓΑ — Βλ. τὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, σὲ σχέση μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ πολιτική. Γιὰ τὴ φυγὴ τοῦ βασιλιᾶ, τὸ κύριο ἔργο εἶναι ἐκεῖνο τοῦ Mgr Ch. ALMOND, *L'Énigme de Varennes*, Paris 1936· προηγουμένως, τὴ θέση του κατεῖχε τὸ V.

FOURNEL, *L'Evénement de Varennes*, Paris 1890, τὸ ὁποῖο δὲν ἐπισκιάστηκε ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ G. LENÔTRE, *Varennes*, Paris 1908· πρβλ. τὸ G. BORD, *La Fin de deux légendes. L'Affaire Léonard*, Paris 1909· προσθέτουμε τὸ Comte A. DE BOUILLÉ, «En marge de l'histoire. Techniques de quelques erreurs», *AHRF* (1956), σ. 225· ἰδιαίτερα, βλ. τὸ M. REINHARD, *Le 10 août 1792. La Chute de la royauté*, Paris 1969, σημαντικὸ τὸ πρῶτο μέρος του, σχετικὰ μὲ τὴ δραπέτευση τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας. — Ὅσον ἀφορᾶ τὴ στάση τῶν κομμάτων καὶ τὴν ὑπόθεση τοῦ Πεδίου τοῦ Ἄρεως, A. AULARD, *Histoire politique*, ὅ.π., Κεφ. V καὶ VI· A. MATHIEZ, *Le Club des Cordeliers pendant la crise de Varennes*, ὅ.π.· G. MICHON, A. DUPORT, ὅ.π.· F. BRAESCH, «Les pétitions du Champ-de-Mars», *RH* CXLII (1923), σσ. 192-209· CXLIII (1923), σσ. 1-31 καὶ σσ. 181-197· πρβλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ A. MATHIEZ, *στὸ ἴδιο* CXLIV (1924), σσ. 87-91· H. CHOBAUT, «La pétition du club de Montpellier en faveur de la République», *AHRF* (1927), σσ. 547-560. — Ὅσον ἀφορᾶ τὶς σχέσεις τῶν Συνταγματικῶν, καὶ κυρίως τοῦ Μπαρνάβ, μὲ τὴ βασίλισσα, O. DE HEIDENSTAM, *Marie-Antoinette, Fersen et Barnave*, Paris 1913· τὸ ἔργο αὐτὸ στηρίχτηκε σὲ τεκμήρια τὰ ὁποῖα ἀντλήθηκαν ἀπὸ τὰ ἔγγραφα τοῦ Φέρσεν, καὶ προκάλεσε μιὰ μακρὰ συζήτηση, στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας ἀμφισβητήθηκε γενικῶς ἡ αὐθεντικότητα τῶν παραπάνω κειμένων. Τὴ διαμάχη μελέτησε ὁ A. SÖDERHJELM, *Marie-Antoinette et Barnave. Correspondance secrète (juillet 1791 – janvier 1792). Première édition complète établie d'après les originaux*, Paris 1934: στὴν Εἰσαγωγή του συνοψίζεται ἡ ἐν λόγω πολεμική· H. A. BARTON, *Count Hans-Axel von Fersen: Aristocrat in an Age of Revolution*, Boston 1975· Françoise KERMINA, *Hans-Axel de Fersen*, Paris 1985. — Ὅσον ἀφορᾶ τὶς λαϊκὲς ἀντιδράσεις, G. LEFEBVRE, «Le meurtre du comte de Dampierre (22 juin 1791)», *RH* CXCII (1941), σσ. 241-252, τὸ ὁποῖο ἀνατυπώθηκε στὶς *Études sur la Révolution Française* (δ' ἔκδοση, σ. 393).

β) Ἡ Διακήρυξη τοῦ Πίλνιτς (27 Αὐγούστου 1791)

Χρήσιμα εἶναι τὰ ἔργα γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ (βλ. παραπάνω, Κεφ. Α' ϛ', σ. 787)· J. CHAUMIÉ, *Les Relations diplomatiques entre l'Espagne et la France, de Varennes à la mort de Louis XVI*, Bordeaux 1957.

γ) Ἡ Νομοθετικὴ Συνέλευση καὶ ἡ πολιτικὴ τῶν Γιρονδίνων
(Ὀκτώβριος-Δεκέμβριος 1791)

Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Νομοθετικῆς, παραπέμπουμε στὰ γενικὰ συγγράμματα ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως. Ὁ κατάλογος τῶν πληρεξουσίων βρίσκεται στὸ A. KUSCINSKI, *Les Députés à l'Asemblée législative*, Paris 1900. Ἡ πολιτικὴ τῶν Φεγιαντίνων ἐξετάστηκε ἀπὸ τὸν G. MICHON, *Essai sur le parti feuillant. A. Duport*, ὅ.π.· σχετικὰ μὲ τὴν κυβέρνηση τοῦ κόμη τῆς Ναρβόννης, E. DARD, *Le Comte de Narbonne*, Paris 1943· J. POPEREN/G. LEFEBVRE, «Études sur le ministère de Narbonne», *AHRF* (1947), σσ. 1-36, 193-217, 292-321· βλ. ἐπίσης τὰ ἔργα ποὺ ἀναφέρονται στὴν κυρία ντὲ Στάλ, ἰδιαίτερα τὸ Lady BLEUNERHASSET, *Frau von Staël, ihre Freunde und ihre Bedeutung in Politik und Literatur*, Berlin 1887–1889, 2 τόμοι, τὸν τ. II, Βιβλ. II, Κεφ. II· τὸ ἔργο μεταφράστηκε στὰ γαλλικὰ ἀπὸ τὸν A. DIETRICH, ὡς *Madame de Staël et son temps*, Paris 1990, 3 τόμοι· D.-G. LANG, *Madame de Staël, la vie dans l'oeuvre*, Paris 1924· S. BALAYE, *Madame de Staël:*

Lumières et liberté, Paris 1979· G. DE DIESBACH, *Madame de Staël*, Paris 1983· γιὰ τὸν Ντυμουριέ, A. CHUQUET, *Dumouriez*, Paris 1914. — Ὅσον ἀφορᾶ τὶς διαπραγματεύσεις τοῦ Λουδοβίκου ΙϚ' μὲ τὸ ἐξωτερικό, J. FLAMMERMONT, *Négociations secrètes de Louis XVI et du baron de Breteuil, Décembre 1791 – juillet 1792*, Paris 1885.

Σχετικὰ μὲ τοὺς Γιρονδίνους, δὲν ὑπάρχει κανένα συνθετικὸ ἔργο ποὺ νὰ εἶναι πραγματικὰ ἱκανοποιητικό. Παραπέμπουμε στὰ συγγράμματα τοῦ A. AULARD, *Histoire politique*, ὅ.π., Μέρος Β', Κεφ. VII, καὶ *Les Orateurs de la Législative et de la Convention*, Paris 1885, 2 τόμοι, ²1906, τ. I, Βιβλίο III-IV, τ. II, Βιβλίο VI-VII· A. MATHIEZ, *Girondins et Montagnards*, Paris 1930· M.-J. SYDENHAM, *The Girondins*, London 1961· B. MELCHIOR-BONNET, *Les Girondins*, Paris 1972· A. SOBOUL (ἐπιμ.), *Girondins et Montagnards*, Paris 1980, Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου ποὺ πραγματοποιήθηκε στὶς 14 Δεκεμβρίου 1975 στὴ Σορβόννη, Publications de la Société des Études Robespierristes, ὅπου περιέχονται χρήσιμες ἀνακοινώσεις, μεταξὺ τῶν ὁποίων κι ἐκείνη τῆς J. CHAUMIÉ, «Les Girondins» ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ὀπτικὴ γωνία, A. SOBOUL, «Sur la fortune des Girondins», *AHRF* (1951), σ. 181 καὶ 298, καθὼς καὶ (1954), σ. 257.

Μεταξὺ τῶν διαφόρων βιογραφιῶν, μποροῦμε νὰ ἀναφέρουμε: Κα E. ELLERY, *Brissot de Warville. A Study in the History of the French Revolution*, Cambridge, Mass. 1915· ἀνατύπωση, New York 1970· S. D'HUART, *Brissot, la Gironde au pouvoir*, Paris 1986· E. LINTILHAC, *Vergniaud*, Paris 1920· γιὰ τὸν Κλαβιέρ, E. CHAPUISAT, *Figures et choses d'autrefois*, Genève 1925, σσ. 9-170· πρόκειται γιὰ ἕνα πρόσωπο ποὺ ἐμφανίζεται συχνά, σὲ σχέση μὲ τὶς χρηματιστικὲς δραστηριότητές του, στοὺς τρεῖς τόμους τοῦ J. BOUCHARY, *Les Manieurs d'argent*, ὅ.π., καὶ ἀπασχολεῖ ἰδιαίτερα ἕνα τμῆμα τοῦ Α' τόμου· E. BERNARDIN, *Jean-Marie Roland et le ministère de l'Intérieur. 1792–1793*, Paris 1964, Publications de la Société des Études Robespierristes· Ch. A. LE GUIN, *Roland de la Platière. A Public Servant in the Eighteenth Century*, Philadelphia 1966. Ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἡγεσία τῆς Γιρόνδης, δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἱκανοποιητικὴ συνθετικὴ μελέτη· ἀναγκαστικὰ παραπέμπουμε στὶς δημοσιεύσεις τοῦ Cl. PERROUD, *Lettres de Madame Roland. 1780–1793*, Paris 1900–1903, 2 τόμοι· *Mémoires de Madame Roland*, Paris 1905, 2 τόμοι, ἐπανέκδοση, 1966· *Roland et Marie Philipon. Lettres d'amour, 1777–1780*, Paris 1909. Ἂς προσθέσουμε καὶ διάφορα βιογραφικὰ ἔργα: E. BERNARDIN, *Les Idées religieuses de Madame Roland*, Paris 1933· G. MAY, *Madame Roland and the Age of Revolution*, New York/London 1970· Martha W. HOWARD, *The Roland Woman. A biography*, Cornwall, Ontario 1984· G. CHAUSSINAND-NOGARET, *Madame Roland*, Paris 1985.

Σχετικὰ μὲ τὴν ἀντίθεση τοῦ Ροβεσπιέρου στὸν πόλεμο, βλ. τὶς βιογραφίες ποὺ ἀναφέρονται παρακάτω· G. MICHON, «Robespierre et la guerre», *AR* (1920), σσ. 265-311, καὶ *Robespierre et la guerre révolutionnaire*, Paris 1937· M. EYDE, «La politique de Robespierre en 1792 d'après le Défenseur de la Constitution», *AHRF* (1956), σσ. 1-98 καὶ 113-138. Γιὰ τοὺς πρόσφυγες, A. MATHIEZ, *La Révolution et les étrangers*, ὅ.π.· O. LEE, *Les Comités et les patriotes belges et liégois, 1791 – an III*, Paris 1931.

δ) Ἡ αὐστροπρωσικὴ συμμαχία (Δεκέμβριος 1791 - Ἀπρίλιος 1792)

Βλ. τὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε στὶς σ. 781, 782-783, 787 καὶ ἰδιαίτερα ἐκεῖνα τῶν R. H. LORD καὶ K. HEIDRICH.

ε) Ἡ κυβέρνηση Ντυμουριὲ καὶ ἡ κήρυξη τοῦ πολέμου (20 Ἀπριλίου 1792)

Βλ. τὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε στὴν ἀρχὴ τοῦ Βιβλίου III, Κεφ. Α΄. Ἂς προσθέσουμε τὸ F. L. NUSSBAUM, «L'arrière-plan de la mission de Talleyrand à Londres en 1792», στὴν *Assemblée générale... [d'histoire économique de la Révolution]*, τ. II, σ. 445-484· βλ. τὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ T. C. BLANNING, *The Origins of the French Revolutionary War*, London 1986.

Γ΄ Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ (ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ-ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1792)

α) Ἡ ἀποτυχία τῆς γαλλικῆς ἐπίθεσης (Ἀπρίλιος-Ἰούνιος 1792)

ΣΥΝΘΕΤΙΚΑ ΕΡΓΑ — Βλ. σ. 788-789.

ΑΛΛΑ ΕΡΓΑ — Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Ντυμουριὲ ἐξετάζεται στὸ A. SOREL, *L'Europe et la Révolution*, ὅ.π. σ. 780, τ. II, Βιβλίο IV, Κεφ. I. Ἡ κατάσταση τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ τὸ 1789 περιγράφεται ἀπὸ τὸν A. CHUQUET, στὸν τ. I τοῦ *Guerres de la Révolution: La Première invasion prussienne*, Paris 1886, Κεφ. II. Μποροῦμε, ἐπίσης, νὰ συμβουλευτοῦμε τὸ Capitaine J. COLIN, *La Tactique et la discipline dans les armées de la Révolution. Correspondance du général Schauenbourg du 4 avril au 2 août 1793*, Paris 1902, τὴν Εἰσαγωγή· τοῦ ἰδίου, *L'Infanterie française au XVIIIe siècle*, Paris 1907· Commandant E. PICARD/Lieutenant JOUAN, *L'Artillerie française au XVIIIe siècle*, Paris 1906· M. LAUERMA, *L'Artillerie de campagne française pendant les guerres de la Révolution. Évolution de l'organisation et de la tactique*, Helsinki 1956· A. CORVISIER, *L'Armée française de la fin du XVIIe siècle au ministère de Choiseul. Le Soldat*, Paris 1964, 2 τόμοι· P. NARDIN, *Gribeauval, Lieutenant général des armées du roi, 1715–1789*, Paris 1982, Fondation pour les Études de la Défense Nationale. Ὅσον ἀφορᾶ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ 18ου αἰώνα περὶ στρατηγικῆς: Capitaine J. COLIN, *L'Éducation militaire de Napoléon*, Paris 1900, καὶ *Les Transformations de la guerre*, Paris 1911· ἄς προσθέσουμε τά: M. REINHARD, *Le Grand Carnot* τὸ ὁποῖο ἀναφέρουμε στὴ σ. 796· L. POIRIER, *Guibert*, Paris 1977, Fondation pour les Études de la Défense Nationale· J. A. LYNN, *The Bayonets of the Republic: Motivation and Tactics in the Army of Revolutionary France. 1791–1794*, Urbana, Illinois 1984. Σχετικὰ μὲ τὶς πολιτικὲς ὄψεις τοῦ ζητήματος, M. REINHARD, «Observations sur le rôle de l'armée dans la Révolution française», *AHRF* (1962), σ. 169. — Συνθετικὲς παρουσιάσεις τῶν στρατιωτικῶν προβλημάτων: P. CARON, *La Défense nationale de 1792 à 1795*, Paris 1912: κείμενα καὶ τεκμήρια· A. MATHIEZ, *La Victoire de l'an II. Esquisses historiques sur la défense nationale*, Paris 1916· A. SOBOUL, *Les Soldats de l'an II*, Paris 1959· βλ. ἐπίσης, *L'Armée dans la Révolution française*, εἰδικὸ τεῦχος τῶν *AHRF* 210 (1972), τ. 4· S. F. SCOTT, *The Response of the Royal Army to the French Revolution. The Role and Development of the Line Army, 1787–1793*, ὅ.π.· Commandant LACHOUQUE, *«Aux armes, citoyens», les soldats de la Révolution*, Paris 1969· J.-P. BERTAUD, *La Révolution armée: les soldats citoyens et la Révolution française*, Paris 1979· τοῦ ἰδίου, *La Vie quotidienne des soldats de la Revolution, 1789–1799*, Paris 1985· A. FORREST, *Déserteurs et Insoumis sous la Révolu-*

tion et l'Empire, Paris 1988, μετάφραση ἀπὸ τὸ ἀγγλικὸ *Conscripts and Deserters. The Army and French Society during the Revolution and Empire*.

Ἡ στρατιωτικὴ ἱστορία τῆς Ἐπανάστασης ἀνανεώθηκε, ἰδίως ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἄποψη, μὲ τὰ ἔργα τῶν J.-P. BERTAUD καὶ S. E. SCOTT. Βλέπε τοῦ πρώτου: *Valmy, la démocratie des armes*, Paris 1970, σειρὰ Archives· «Le recrutement et l'avancement des officiers de la Révolution», *AHRF* (1972), σ. 513· «Voies nouvelles pour l'histoire militaire de la Révolution», *στὸ ἴδιο* (1975), σ. 66· *La Révolution armée. Les soldats-citoyens et la Révolution française*, Paris 1979. Τοῦ δεύτερου: «Les officiers de l'infanterie de ligne à la veille de l'amalgame», *AHRF* (1968), σ. 194· «Les soldats de l'armée de ligne en 1793», *στὸ ἴδιο* (1972), σ. 493· *The Response of the Royal Army to the French Revolution. The Role and the Development of the Line Army, 1787–1793*, Oxford 1978. Ἂς προσθέσουμε τὸ εἰδικὸ τεῦχος *L'armée dans la Révolution française* τῶν *AHRF* 4 (1972)· J. LYNN, «Esquisse sur la tactique de l'infanterie des armées de la République», *στὸ ἴδιο* (1972), σ. 537· M. MARTIN, «Journeaux d'armées au temps de la Convention», *στὸ ἴδιο* (1972), σ. 567· I. WOLOCH, *The French Veteran from the Revolution to the Restoration*, Chapel Hill 1979.

Ὑπάρχει ἕνας ἀξιόλογος ἀριθμὸς μονογραφιῶν σχετικὰ μὲ τοὺς ἐθελοντές: γιὰ τὸ Παρίσι, π.χ., Ch.-L. CHASSAIN/L. HENNET, *Les Volontaires nationaux pendant la Révolution*, Paris 1899–1901, 3 τόμοι· Lieutenant-Colonel R. TOURNÈS, *La Garde nationale dans le département de la Meurthe pendant la Révolution*, Angers 1921· R. DUPUY, *La Garde nationale et les débuts de la Révolution en Ille-et-Vilaine, 1789 – mars 1793*, Paris 1972. Μιὰ συνθετικὴ παρουσίαση τοῦ θέματος ἐπιχειρεῖ τὸ δοκίμιο τοῦ E. DÉPREZ, *Les Volontaires nationaux (1791–1793). Étude sur la formation et l'organisation des bataillons d'après les archives communales et départementales*, Paris 1908, τὸ ὁποῖο προκάλεσε τη διεξοδικὴ κριτικὴ τοῦ A. CHUQUET στὸ *Historiens et marchands d'histoire*, Paris 1914, σσ. 42-109. — Ἐπιπλέον, ἔχουν δημοσιευτεῖ πολυάριθμα ἀπομνημονεύματα στρατιωτῶν τῆς Ἐπανάστασης, καθὼς κι ἐπιστολογραφίες τους. Βλ. π.χ. τά: LOREDAN-LARCHEY (ἐπιμ.), *Journal de marche du sergent Fricasse, 1792–1802*, Paris 1881· *Journal du canonnier Bricard, 1792–1802*, τὸ ὁποῖο ἐξέδωσαν οἱ ἔγγονοί του A. καὶ J. BRICARD, Paris 1891· Lieutenant-Colonel PICARD, *Au service de la nation, 1792–1798*, Paris 1914· Cl. PETITFRÈRE, *Le Général Dupuis et sa correspondance, 1792–1798*, Paris 1962. Ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἀνώτερη διοίκηση τοῦ στρατεύματος, G. SIX, *Dictionnaire biographique des généraux et amiraux français de la Révolution et de l'Empire*, Paris 1934, 2 τόμοι· ἐπανέκδοση, 1971, 2 τόμοι, καὶ *Les Généraux de la Révolution et de l'Empire*, Paris 1948· βλ. ἐπίσης τὸ M. MARTIN, *Les Origines de la presse militaire en France à la fin de l'Ancien Régime et sous la Révolution, 1770–1799*, Vincennes 1975.

Σχετικὰ μὲ τὴ στρατιωτικὴ ὀργάνωση τῶν ἐκπατρισμένων: R. BITTARD DES PORTES, *L'Armée de Condé*, Paris 1896· J. PINASSEAU, *L'Émigration militaire. Campagne de 1792. Armée royale, composition, ordres de bataille*, τ. I: *Notices A à C*, Paris 1957, τ. II: *Notices D à Z*, Paris 1964.

Ὅσον ἀφορᾶ τὶς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις: *Victoires, conquêtes, désastres, revers et guerres civiles des Français de 1792 à 1815, par une société des militaires et de gens de lettres*, Paris 1817–1821, 27 τόμοι: οἱ τόμοι I ὥς IV καλύπτουν τὶς περιόδους τῆς Νομοθετικῆς καὶ τῆς Συμβατικῆς· H. DE JOMINI, *Histoire critique et militaire des guerres de la*

Révolution, Paris 1820–1824, 15 τόμοι, τὸ ὁποῖο, στοὺς τόμους I ἕως IV, φτάνει μέχρι τὶς συνθῆκες τοῦ 1795· τὸ ἔργο ποὺ ἀναφέραμε στὴν ἀρχὴ τοῦ Κεφαλαίου αὐτοῦ τοῦ A. CHUQUET, *La Première invasion prussienne*· H. DUMOULIN, *Précis d'histoire militaire*, τ. I: *La Révolution*, Paris 1901, τὸ ὁποῖο συνοδεύεται ἀπὸ σχετικὸ λεύκωμα καὶ σχέδια. Σχετικὰ μὲ τὶς ἐπιχειρήσεις τῶν βορείων συνόρων, P. FOUCART/J. FINOT, *La Défense nationale dans le Nord de 1792 à 1802*, Lille 1890, 2 τόμοι· γιὰ τὰ ἀνατολικὰ σύνορα, A. CHUQUET, *ὅ.π.*

β) Οἱ καταβολὲς τῆς δεύτερης ἐπανάστασης

Παραπέμπουμε στὴ σ. 789. — Σχετικὰ μὲ τὴν κρίση τῆς ἄνοιξης τοῦ 1792, βλ. A. MATHIEZ, *La Vie chère et le mouvement social sous la Terreur*, Paris 1927, ἐπανέκδ. 1973, Κεφ. I καὶ II, καθὼς καὶ στὰ ἔργα τὰ σχετικὰ μὲ τὸν ἐπισιτισμὸ ποὺ ἀναφέραμε στὴ σ. 777, καὶ ἰδιαίτερα στὴν εἰσαγωγὴ τῶν *Documents relatifs à l'histoire des subsistances dans le district de Bergues*, τὰ ὁποῖα ἐξέδωσε ὁ Ζ. Λεφέβρ. Ἂς προσθέσουμε, ὡς περιφερειακὸ παράδειγμα, τὸ A. RICHARD, «Les troubles agraires dans les Landes en 1791 et 1792», *AHRF* (1927), σ. 564· M. VOVELLE, *Ville et campagne au XVIIIe siècle. Chartres et la Beauce*, Paris 1980, Μέρος Γ', 2· τοῦ ἰδίου, «Les troubles sociaux en Provence de 1750 à 1792», *De la Cave au grenier. Un Itinéraire en Provence au XVIIIe siècle*, Québec 1980. — Σχετικὰ μὲ τὴν πατριωτικὴ ὄψη τῆς κρίσης, A. CHABAUD, «*La Marseillaise*, chant patriotique girondin», *AHRF* (1935), σ. 460· F. CHAILLEY, «*La Marseillaise*, étude critique sur ses origines», *στὸ ἴδιο* (1960), σ. 268.

γ) Ἡ πτώση τῆς κυβέρνησης Ντυμουριὲ καὶ ἡ ἐξασθένηση τῶν Γιρονδίνων (Ἰούνιος-Αὔγουστος 1792)

Παραπέμπουμε στὴ σ. 789. — Σχετικὰ μὲ τὴν 20ὴ Ἰουνίου καὶ τὶς ἄμεσες συνέπειές της: MORTIMER-TERNAUX, *Histoire de la Terreur*, τ. I, Paris 1862, καὶ F. BRAESCH, *La Commune de 10 août. Étude sur l'histoire de Paris du 20 juin au 2 décembre 1792*, Paris 1911· ἐπανέκδ. Genève/Paris 1978. Ἡ μόνη μονογραφία ποὺ ὑπάρχει γι' αὐτὴ τὴν ἡμέρα εἶναι τὸ δοκίμιο τῆς Κας L. B. PFEIFFER, *The Uprising of June 20, 1792*, Lincoln, Nebrasca 1912. Σὲ σχέση μὲ τὰ γεγονότα τῆς 20ῆς Ἰουνίου καὶ τῆς 10ης Αὐγούστου, βλ. «Fragments des Mémoires de Charles-Alexis Alexandre sur les journées révolutionnaires de 1791 et 1792», τὰ ὁποῖα ἄντλησε ἀπὸ τὰ πλούσια ἀπομνημονεύματα τοῦ ALEXANDRE ὁ J. GODECHOT καὶ τὰ δημοσίευσε στὰ *AHRF* (1952), σσ. 113-251· ἡ Jacqueline CHAUMIÉ δημοσίευσε τὶς ἐπιστολὲς τοῦ DOMINGO DE YRIARTE, ἐπιτετραμμένου τῆς Ἱσπανίας στὴ Γαλλία, πρὸς τὸν πρωθυπουργὸ τῆς χώρας του, κόμη ντ' Ἀράντα (Ἰούνιος–Αὔγουστος 1792), στὸ *Annuaire-bulletin de la Société d'Histoire de France* (1941), σσ. 129-258. Γιὰ τὶς σχέσεις τῶν Γιρονδίνων μὲ τὴν Αὐλὴ τὶς παραμονὲς τῆς 10ης Αὐγούστου, εἶναι χρήσιμο νὰ ἀνατρέξουμε στὴ σύνοδο τῆς Συμβατικῆς τῆς 3ης Ἰανουαρίου 1793 (*Moniteur*, τ. XIV, σ. 41), καὶ στὴ δίκη τῶν Γιρονδίνων (BUCHEZ/ROUX, *Histoire parlementaire de la Révolution française*, Paris 1834–1838, 40 τόμοι: στοὺς τ. XXIX καὶ XXX· ὁ THIERS δημοσίευσε τὴν ἐπιστολὴ τῶν Γιρονδίνων πρὸς τὸν Λουδοβίκο ΙϚ' στὸ τέλος τῆς δικῆς του *Histoire de la Révolution*· πρβλ. A. MATHIEZ, «Les Girondins et la Cour à la veille du 10 août», *AHRF* (1931), σ. 193.

δ) Ἡ ἐπανάσταση τῆς 10ης Αὐγούστου 1792

Πολὺ βασικὸ εἶναι τὸ M. REINHARD, *10 août 1792. La Chute de la royauté*, Paris 1969. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γενικὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε στὴ σ. 788, βλ. καὶ τὶς παλαιότερες ἐργασίες: MORTIMER-TERNAUX, *Histoire de la Terreur*, τ. II, Paris 1863· J. POLLIO/A. MARCEL, *Le Bataillion du 10 août*, Paris 1881· A. TUETEY, *Répertoire général des sources manuscrites de l'histoire de Paris pendant la Révolution*, τ. IV, Paris 1889, τὴν εἰσαγωγή· Ph. SAGNAC, *La Chute de la royauté*, Paris 1909· F. BRAESCH, *La Commune de 10 août*, ὅ.π. σ. 792· A. MATHIEZ, *Le Dix août*, Paris 1931· M. REINHARD, *La Chute de la royauté*, Paris 1969, σειρὰ Trente journées qui ont fait la France. — Γιὰ τὰ γεγονότα ποὺ προηγήθηκαν αὐτῆς τῆς Ἡμέρας, βλ. τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Étienne-Louis-Hector DEJOLY, τελευταίου Σφραγιδοφύλακα τοῦ Λουδοβίκου ΙϚ', τὰ ὁποῖα δημοσίευσε ὁ J. GODECHOT στὰ *AHRF* (1946), σσ. 289-382. Ἂς προσθέσουμε καὶ τὸ δημοσίευμα: J. CHAUMIÉ, *ὅ.π.* σ. 788. — Σχετικὰ μὲ τὶς ἄμεσες πολιτικὲς συνέπειες αὐτῆς τῆς Ἡμέρας, βλ. A. AULARD, *Histoire politique de la Révolution*, *ὅ.π.* σ. 789, τὸ Μέρος Β', Κεφ. I· P. MAUTOUCHET, *Le Gouvernement révolutionnaire*, Paris 1912, τεκμήρια μὲ Εἰσαγωγή.

ε) Ἡ πρώτη Τρομοκρατία (Σεπτέμβριος 1792)

Σχετικὰ μὲ τὴν περίοδο ποὺ διαδέχθηκε τὴ 10η Αὐγούστου, A. SOBOUL, *La Première République, 1792–1804*, Paris 1968· *Nouvelle histoire de la France contemporaine*, τ. II, *La République jacobine, 10 août 1792 – 2 thermidor an II*, ὑπὸ M. BOULOISEAU, Paris 1972· M. J. SYDENHAM, *The first French Republic, 1792–1804*, London 1974. Γιὰ τὴ δημοκρατικὴ ἰδέα, J. M. MOORE, *The Roots of French Republicanism. The Evolution of the Republican Ideal in French Revolution and its Culmination in the Constitution of 1793*, New York 1962.

Δὲν ὑπάρχει καμιὰ συνθετικὴ μελέτη τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων μεταξὺ τῆς 10ης Αὐγούστου καὶ τῆς 20ῆς Σεπτεμβρίου 1792, οὔτε γιὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς Τρομοκρατίας. Παραπέμπουμε στὰ γενικὰ ἔργα, καὶ ἰδιαίτερα στὸ A. AULARD, *Histoire politique*, *ὅ.π.*, Μέρος Β', Κεφ. I καὶ II· A. MATHIEZ, *La Révolution française*, *ὅ.π.*, τ. II· για τὴν πολιτικὴ ὀργάνωση, P. CARON, «Conseil exécutif provisoire et pouvoir ministériel 1792– 1794», *AHRF* (1937), σ. 4· βλ. ἐπίσης, A. MATHIEZ, «Le lendemain du 10 août», *στο ἴδιο* (1934), σ. 383.

Γιὰ τὸ Παρίσι, παραπέμπουμε στὸ MORTIMER-TERNAUX, *Histoire de la Terreur*, ὅ.π. σ. 792, τ. III καὶ IV· ἐπίσης, στὸ F. BRAESCH, *La Commune du 10 août*, ὅ.π. σ. 792. Σχετικὰ μὲ τὶς ἐπαρχίες, A. MATHIEZ, «L'arrestation des suspects en Côte-d'Or pendant la première invasion», *AHRF* (1925), σσ. 113-130, καθὼς καὶ στὶς διάφορες τοπικὲς ἱστορίες. Τὴ δράση τῶν κομισαρίων, τοὺς ὁποίους ἔστειλαν στὰ διαμερίσματα τὸ προσωρινὸ ἐκτελεστικὸ Συμβούλιο, ὁ Δῆμος τοῦ Παρισιοῦ καὶ ὁ ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν Ρολάν, ἐξετάζει ὁ P. CARON, *La Première Terreur*, I: *Les Missions du Conseil exécutif provisoire et de la Commune de Paris*, Paris 1950· II: *Les Missions du Conseil exécutif provisoire et de la Commune de Paris dans l'Est et le Nord. Août-novembre 1792*, Paris 1953. Τὴν ἀποστολὴ τοῦ Καρνὸ στὴν Ἀλσατία μελέτησε ὁ M. REINHARD, *Le Grand Carnot*, τ. I: *De l'Ingénieur au conventionnel. 1753–1792*, Paris 1950.

Οἱ σφαγὲς τοῦ Σεπτεμβρίου ἔδωσαν ἀφορμὴ νὰ γραφοῦν διάφορα ἔργα, ὅπως γιὰ παράδειγμα τά: J. GRENTE, *Les Martyrs de septembre à Paris*, Paris 1919, καὶ J. HERISSAY, *Les Journées de septembre 1792*, Paris 1945· κυρίως, βλ. τὴν κριτικὴ μελέτη τοῦ P. CARON, *Les Massacres de septembre*, Paris 1945, ὅπου ἀπαριθμοῦνται οἱ περισσότερες λαϊκὲς ἐκτελέσεις ποὺ προηγήθηκαν ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ Παρισιοῦ, ἢ ποὺ τὶς ἀκολούθησαν· ἂς προσθέσουμε τὸ R. M. ANDREWS, «L'assassinat de Gérard, négociant lorientais, 15 septembre 1792», *AHRF* (1967), σ. 309· ἡ πρόσφατη ἐργασία τοῦ F. BLUCHE, *Septembre 1792. Logique d'un massacre*, Paris 1986, ἐντάσσεται στὸ παραδοσιακὸ ρεῦμα ἐχθρότητας πρὸς τὴν Ἐπανάσταση, δμως δὲν προσφέρει κανένα νέο στοιχεῖο. — Σχετικὰ μὲ τὸν Μαρά, στὸν ὁποῖο ἐπιρρίπτονται συνήθως ὅλες οἱ εὐθύνες, βλ. A. BOUGEART, *Marat, l'Ami du Peuple*, Paris 1865, 2 τόμοι· F. CHEVREMONT, *Jean-Paul Marat*, Paris 1880, 2 τόμοι· A. CABANÈS, *Marat inconnu. L'homme privé, le médecin, le savant*, Paris 1891, ²1911· L. R. GOTTSCHALK, *Jean-Paul Marat. A Study in Radicalism*, New York ²1927, μὲ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση, Chicago/London ²1967, καὶ σὲ γαλλικὴ μετάφραση: *Jean-Paul Marat, l'Ami du Peuple*, Paris 1929· GASTON-MARTIN, *Marat, L'Œil et l'Ami du Peuple*, Paris 1938· J. MASSIN, *Marat*, Paris 1960, ἐπανέκδ. 1975· C. G. SANGIGLIO, *Jean-Paul Marat. Dal conservatorismo all'intuizione del socialismo*, Trieste 1970, βιβλιογραφία. — Σχετικὰ μὲ τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε ὁ Δαντόν, A. AULARD, *Études et leçons*, 2η σειρά, Paris 1898, σσ. 39–106: «Danton et les massacres de septembre», καί, γιὰ μιὰ ἀντίθετη ἄποψη, A. MATHIEZ, *Autour de Danton*, Paris 1926, Κεφ. VI καὶ VII· σήμερα διαθέτουμε μιὰ διασαφήνιση τοῦ ζητήματος χάρη στὸ ἔργο τοῦ F. BLUCHE, *Danton*, Paris 1984.

Γιὰ τὰ θρησκευτικὰ μέτρα, A. MATHIEZ, «Les conséquences religieuses de la Journée du 10 aout 1792», *AR* (1910), σ. 560, καὶ *στὸ ἴδιο* (1911), σ. 23· Abbé L. MISERMONT, *Le Serment de liberté-égalité*, Paris 1914· τοῦ ἰδίου, *Le Serment à la Constitution civile du clergé. Le serment civique [de 1792]*, Paris 1917· μιὰ νέα ἄποψη, στὴ γραμμὴ τοῦ Βατικανοῦ II: B. PLONGERON, *Conscience religieuse en révolution. Regards sur l'historiographie religieuse de la Révolution française*, Paris 1969, σ. 36: «Le serment de liberté-égalité: genèse d'un *complot* de l'historiographie». — Γιὰ τὶς μεταρρυθμίσεις ποὺ εὐνοοῦσαν τοὺς χωρικούς, βλ. τὰ ἔργα ποὺ συνδέονται μὲ τὴν κατάργηση τοῦ φεουδαρχικοῦ συστήματος, τὶς ἐθνικὲς γαῖες καὶ τὰ ἀγροτικὰ προβλήματα, στὶς σσ. 774-777. Τὶς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἐξελίξεις μελετᾶ ὁ A. MATHIEZ, *La Vie chère et le mouvement social sous la Terreur*, *ὅ.π.* σ. 792, Κεφ. III· ὡς τοπικὸ παράδειγμα, E. CAMPAGNAC, «Un prêtre communiste: le curé Petit-Jean [d'Épineuil, département du Cher]», *RF* (1903), σσ. 425-446.

Δ΄ Η ΕΙΣΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΩΝΙΑ ΚΑΙ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ
Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΑΝΤΕΠΙΤΙΘΕΤΑΙ: ΒΑΛΜΥ ΚΑΙ ΖΕΜΑΠ
(ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1792–ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 1793)

α) Ἡ εἰσβολὴ στὴν Πολωνία καὶ τὸ ζήτημα τῶν ἀποζημιώσεων

ΣΥΝΘΕΤΙΚΑ ΕΡΓΑ — Ἐκεῖνα ποὺ ὑποδεικνύουμε στὴ σ. 780 (ὁ τ. III τοῦ ἔργου τοῦ A. Σορέλ ἀρχίζει μὲ τὴν πρωσικὴ εἰσβολή), καὶ ἰδίως ἐκεῖνα τῶν R. LORD, K. HEIDRICH καὶ M. G. MÜLLER. Ὁ τ. II τῆς συλλογῆς τεκμηρίων ποὺ δημοσίευσε ὁ A. VON VIVENOT

τιτλοφορεῖται *Von der französischen Kriegserklärung und dem Rücktritt des Fürsten Kaunitz-Rietberg bis zum zweiten Theilung Polens (April 1792–März 1793)*· ὑπάρχει κι ἕνα συμπλήρωμά του μὲ τίτλο *Zur Genesis der zweiten Theilungs Polens*.

β) Ὁ στρατὸς τοῦ Συνασπισμοῦ τῶν Δυνάμεων

Μιὰ καλὴ μελέτη γιὰ τὸν αὐστριακὸ στρατὸ βρίσκεται στὸ *Geschichte der Kämpfe Österreichs. Krieg gegen die französische Revolution*, τ. I: *Einleitung*, Wien 1905, δημοσίευση τοῦ Ἱστορικοῦ Τμήματος τοῦ Αὐστριακοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου· μιὰ συντομότερη παρουσίαση, στὸ M. E. VON ANGELI, *Die Herre des Kaisers und der französischen Revolution im Beginn des Jahres 1792*, Wien 1889. — Ὁ πρωσικὸς στρατὸς περιγράφεται ἀπὸ τὸν A. CHUQUET, *Les Guerres de la Révolution*, τ. I: *La Première invasion prussienne*, Paris 1886, Κεφ. III· ἂς προσθέσουμε τὸ C. JANY, «Die Gefechtsansbildung der Preussischen Infanterie vor 1806», στὸ *Urkundliche Beiträge und Forschungen zur Geschichte des Preussischen Heeres*, δημοσίευση τοῦ μεγάλου Γενικοῦ Ἐπιτελείου, τ. I, 1903, τεῦχος 5· «Der Preussischen Kavallereidienst vor 1806», στὴν ἴδια συλλογή, τ. II, 1904, τεῦχος 6.

γ) Βαλμὺ (20 Σεπτεμβρίου 1792)

Ἡ κατάσταση τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ τὴν παραμονὴ τοῦ Βαλμὺ δὲν ἀποτέλεσε ἀντικείμενο κάποιας εἰδικῆς μελέτης. Σχετικὰ μὲ τὶς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις, βλ., ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γενικὰ ἔργα ποὺ ὑποδεικνύουμε στὴ σ. 790, τὸ A. CHUQUET, *Les Guerres de la Révolution*, τ. I: *La Première invasion prussienne*, Paris 1886· τ. II: *Valmy*, Paris 1887· τ. III: *La Retraite de Brunswick*, Paris 1887· τοῦ ἰδίου, *Dumouriez*, Paris 1914· *Krieg gegen die französische Revolution*, τ. II, 1905· γιὰ τὴ σημασία τῆς μάχης τοῦ Βαλμύ, βλ. J.-P. BERTAUD, *Valmy, la démocratie en armes*, Paris 1970, καὶ E. HUBLOT, *Valmy ou la défense de la Nation par les armes*, Paris 1987, Fondation d'Études de la Défense Nationale. Ἀκόμη, τοῦ GOETHE, *Campagne in Frankreich* (1822), δημοσιευμένο μὲ Εἰσαγωγὴ τοῦ A. DOVES στὴ μεγάλη ἔκδοση *Goethes Sämtliche Werke. Jubiläums Ausgabe*, τ. XXVIII, Stuttgart 1903· βλ. ἐπίσης τὴν ἔκδοση ὑπὸ A. CHUQUET, Paris 1884, καὶ τὴ μετάφραση τοῦ PORCHET, Paris 1882.

δ) Μιὰ κατάκτηση τῆς Δημοκρατίας: Ζεμὰπ (6 Νοεμβρίου 1792)

A. CHUQUET, *Les Guerres de la Révolution*, τ. IV: *Jemappes et la conquête de la Belgique*, Paris 1890· τ. VI: *L'Expédition de Custine*, Paris 1891· *Krieg gegen die französische Revolution*, τ. II. Δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ καινούριο στὸ H. LIBERMANN, *La Défense nationale à la fin de 1792*, Paris 1927.

ε) Ὁ δεύτερος διαμελισμὸς τῆς Πολωνίας καὶ ὁ κλονισμὸς τοῦ Συνασπισμοῦ

Βλ. σ. 794-795.

Ε΄ ΟΙ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΥ

α) Οἱ ἀπαρχὲς τῆς Συμβατικῆς. Γιρονδῖνοι καὶ Ὀρεινοὶ

ΣΥΝΘΕΤΙΚΑ ΕΡΓΑ — Παραπέμπουμε στὰ γενικὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε στὴ σ. 781

ἰδιαίτερα σημαντικὰ εἶναι τὰ βιβλία τοῦ J. HOLLAND ROSE, *Pitt and the Great War*, ὅ.π. σ. 781, καὶ τοῦ J. DECHAMP, *Les Îles britanniques et la Révolution française*, ὅ.π. σ. 783.

ΑΛΛΑ ΕΡΓΑ — Σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία τῆς Συμβατικῆς, παραπέμπουμε στὰ γενικὰ ἔργα καὶ κυρίως σ' ἐκεῖνα τῶν G. PARISET καὶ A. MATHIEZ (τ. II καὶ III), ποὺ ἀναφέραμε στὴ σ. 756· στὸ MORTIMER-TERNAUX, *Histoire de la Terreur*, τ. IV ὡς VIII, Paris 1866–1881· στὸ C.-A. DAUBAN, *La Démagogie en 1793 à Paris*, Paris 1868. Ἂς προστεθοῦν τὸ A. AULARD, *Les Orateurs de la Législative*, ποὺ ἀναφέραμε στὴ σ. 789 (γιὰ τὸν Κοντορσέ, τ. I, σσ. 263-280· γιὰ τοὺς Ὀρεινούς, τ. II, Βιβλίο VIII καὶ IX· γιὰ τὸν Ροβεσπιέρο, Βιβλίο X· γιὰ τοὺς Ροβεσπιερικούς, Βιβλίο XI)· A. KUSCINSKI, *Dictionnaire des Conventionnels*, Paris 1919· A. PATRICK, *The Men of the First French Republic. Political alignments in the National Convention*, Baltimore/London 1972.

Οἱ βιβλιογραφίες ποὺ διαθέτουμε εἶναι πολυάριθμες. Γιὰ τοὺς Γιρονδίνους, βλ. στὴ σ. 788· γιὰ τὸν Δαντόν, στὴ σ. 794· γιὰ τὸν Μαρά, στὴ σ. 794· γιὰ τὸν Ροβεσπιέρο, στὶς σ. 763 καὶ 808. Ἐπιπλέον, γιὰ τὸν Κοντορσέ: F. ALENGRY, *Condorcet, guide de la Révolution française, théoricien du droit constitutionnel et précurseur de la science sociale*, Paris 1904· L. CAHEN, *Condorcet et la Révolution française*, Paris 1904· ἐπανέκδ. Genève 1970· A. CENTO, *Condorcet et l'idea di progresso*, Firenze 1956· J. BOUISSONOUSE, *Condorcet, le philosophe dans la Révolution*, Paris 1962· M. BACKER, *Condorcet. From Natural Philosophy to Social Mathematics*, Chicago/London 1975· R. REICHARDT, *Reform und Revolution bei Condorcet. Ein Beitrag zur Späten Aufklärung in Frankreich*, Bonn 1973· C. SCARCELLA, *Condorcet: dottrine politiche e sociali*, Lecce 1980· C. KINTZLER, *Condorcet: l'instruction publique et la naissance du citoyen*, πρόλογος τοῦ J. GODECHOT, Paris 1984· E. καὶ R. BADINTER, *Condorcet, un intellectuel en politique*, Paris 1987. Γιὰ τὸν Σαὶν-Ζύστ: E. N. CURTIS, *Saint-Just, colleague of Robespierre*, New York 1935· *Actes du colloque Saint-Just*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ A. Σομπούλ, ποὺ ὀργανώθηκε στὴ Σορβόννη στὶς 26 Ἰουνίου 1967, Paris 1968, Publications de la Société des Études Robespierristes· M. DOMMANGET, *Saint-Just*, Paris 1972, συλλογὴ ἄρθρων· J.-P. GROSS, *Saint-Just. Sa politique et ses missions*, Paris 1976, Publications de la Commission d'Histoire économique et sociale de la Révolution française· βλ. τὶς δημοσιεύσεις τοῦ A. SOBOUL: «Les Institutions républicaines de Saint-Just d'après les manuscrits de la Bibliothèque nationale», *AHRF* (1948), σ. 193· «Un manuscrit inédit de Saint-Just», *στὸ ἴδιο* (1951), σ. 321· «Sur la mission de Saint-Just à l'armée du Rhin (brumaire an II)», *στὸ ἴδιο* (1954), σ. 193 καὶ 298 (ἔκδοση τοῦ σημειωματάριου τοῦ Σαὶν-Ζύστ, *Correspondance et operations*)· τοῦ ἰδίου, *Saint-Just. Discours et rapports*, Paris 1957· B. VINOT, *Saint-Just*, Paris 1984· L. GERSHOY, *Bertrand Barrère, a Reluctant Terrorist*, Princeton 1962· C. SENÉ, *Joseph Cambon, 1756–1820, le financier de la Revolution*, Paris 1987. — Γιὰ τοὺς Ὀρεινοὺς καὶ τὰ μέλη τῆς Συμβατικῆς ποὺ συσπειρώθηκαν γύρω ἀπὸ αὐτούς: M. REINHARD, *Le Grand Carnot*, τ. I: *De l'Ingénieur au conventionnel, 1753–1792*, τ. II: *L'Organisateur de la victoire. 1792–1823*, Paris 1950 καὶ 1952, 2 τόμοι· C. PICHOIS/J. DAUTRY, *Le Conventionnel Chasles et ses idées démocratiques*, Aix-en-Provence 1958· *Georges Couthon (22 décembre 1755 – 28 juillet 1794)*, Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου τοῦ Κλερμὸν-Φερὰν καὶ Ὀρσέ, 5 καὶ 6 Δεκεμβρίου 1981, ποὺ δημοσιεύτηκαν στα *AHRF* 252 (1983), τ. 2· τὸ D. L. DOWD, *Pageant-master of the Republic: Jacques-Louis*

David and the French Revolution, Lincoln, Nebrasca 1948, περιγράφει τὸν ρόλο ποὺ ἔπαιξε ὁ Νταβὶντ ὡς καλλιτέχνης· E. STOLPE, *Klassizismus und Krieg. Über der Historienmaler Jacques-Louis David*, Frankfurt/New York 1985· A. SCHNAPPER, *David, témoin de son temps*, Freiburg/Paris 1980· L. JACOB, *Fabre d'Églantine, chef des fripons*, Paris 1948· L. MADELIN, *Fouché*, Paris 1900· νέα ἔκδ. Paris 1975· ἀπὸ τὸν ἴδιο συγγραφέα ἐπανεκδόθηκαν τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Φουσέ: *Les Mémoires*, 1945· H. COLE, *Fouché, the Unprinciple Patriot*, London 1971· J.-J. LOCHERER, *Hérault de Séchelles, l'aristocrate du Comité de Salut public*, Paris 1984· STÉPHANE-POL, *Autour de Robespierre. Le conventionnel Lebas*, Paris 1901· L. JACOB, *Joseph Lebon (1765–1795). La Terreur à la frontière du Nord*, Paris 1933, 2 τόμοι· A. MONTIER, *Robert Lindet*, Paris 1899· P. MASSE, *Pierre-Francois Piorry, conventionnel et magistrat*, Poitiers 1968· G. BOUCHARD, *Un Organisateur de la victoire: Prieur de la Côte-d'Or, membre du Comité de salut public*, Paris 1946· A. GALANTE-GARRONE, *Gilbert Romme. Storia di un rivoluzionario*, Torino 1959, μὲ πρόλογο τοῦ Z. Λεφέβρ· γαλλ. μτφρ.: *Gilbert Romme, histoire d'un révolutionnaire*, Paris 1971· *Gilbert Romme (1750–1795) et son temps*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ A. SOBOUL, Paris 1966· L. LÉVY-SCHNEIDER, *Jean Bon Saint-André*, Paris 1901, 2 τόμοι· A. TOURNIER, *Vadier*, Paris 1896. — Σχετικὰ μὲ τὴν Πεδιάδα: F. PAPILLARD, *Cambacérès*, Paris 1961· R. MARQUANT, «La fortune de Cambacérès», *BHESRF* (1971)· G. AVENEL, *Anacharsis Cloots*, Paris 1865, 2 τόμοι· ἐπανέκδ. 1976· S. STERN, *Cloots*, Stuttgart 1914· A. SOBOUL, «Anacharsis Cloots, l'Orateur du genre humain», *AHRF* (1980), σ. 29· F. GRUNEBAUM-BALLIN, *Henri Grégoire, l'Ami des hommes*, Paris 1948· Κα R. F. NECHELES, *The abbé Grégoire. 1750–1831*, Westport 1971· G. D. HOMAN, *Jean-Francois Reubell, French Revolutionary and Director. 1747–1807*, The Hague 1972. Γιὰ τὸν Σιεγές, βλ. παραπάνω, στὴ σ. 764.

Ἡ ποικιλομορφία τῶν τοπικῶν ἐξελίξεων ποὺ ἀναφέραμε στὴ σ. 758 ἔφτασε σὲ παροξυσμὸ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Συμβατικῆς. Ἐξαιτίας της μᾶς χρειάζονται ἐδῶ, περισσότερο ἀπ' ὅ,τι σὲ ὁποιαδήποτε ἄλλη περίοδο, οἱ τοπικὲς ἱστορίες, οἱ ἱστορίες τῶν λεσχῶν (βλ. σ. 767), καθὼς κι ἐκεῖνες τῶν κομισαρίων καὶ τῶν ἀντιπροσώπων στοὺς ὁποίους ἀνέθεταν ἀποστολὲς τὰ διάφορα συλλογικὰ σώματα: Abbé Sh. JOLIVET, *La Revolution dans l'Ardèche*, Largentière 1936· A. TROUX, *La Vie politique dans le département de la Meurthe d'août 1792 à octobre 1795*, Paris 1936, 2 τόμοι· A. SOBOUL (ἐπιμ.), *La Révolution dans le Puy-de-Dôme*, Paris 1972· G. LUCAS, *The Structure of the Terror. The Example of Javogues and the Loire*, Oxford 1973· W. SCOTT, *Terror and Repression in Revolutionary Marseille*, London 1973· J. GIRARDOT, *Le Département de la Haute-Saône pendant la Révolution*, Vesoul 1973, 3 τόμοι· B.-A. POCQUET DU HAUT-JUSSÉ, *Terreur et terroristes à Rennes*, Mayenne 1974· A. FORREST, *Society and Politics in Revolutionary Bordeaux*, Oxford 1976· M. LYONS, *Revolution in Toulouse. An Essay on Provincial Terrorism*, Bern 1978, γαλλ. μτφρ.: *Révolution et Terreur à Toulouse*, Toulouse 1980, μὲ πρόλογο τοῦ J. GODECHOT.

Σχετικὰ μὲ τὶς πρῶτες συνόδους τῆς Συμβατικῆς καὶ τῶν κομμάτων, βλ. A. AULARD, *Histoire politique*, Μέρος Β', Κεφ. III καὶ IV ὡς VIII· A. MATHIEZ, «De la véritable nature de l'opposition entre les Girondins et les Montagnards», *AR* (1923), σσ. 177-197· τοῦ ἰδίου, *Girondins et Montagnards*, Paris 1930· γιὰ τὶς δυνάμεις τῶν δύο κομμάτων, A. PATRICK,

The Men of the First French Republic: Political Aligments in the National Convention of 1792, Baltimore/London 1972· Actes du Colloque «Girondins et Montagnards», ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ A. Σομπούλ, Παρίσι 1980· W. B. KERR, «Le parti modéré et le conflit des classes à la Convention», *AHRF* (1932), σ. 442· L. DE CARDENAL, «À propos du fédéralisme», *στὸ ἴδιο* (1937), σ. 234· σχετικὰ μὲ τὶς ἔριδες ποὺ σημειώθηκαν μὲ τὸν Δῆμο, βλ. F. BRAESCH, *La Commune du 10 août*, *ὅ.π.* — Ὁ A. Ὠλὰρ δὲν διακρίνει καμιὰ διαφορὰ μεταξὺ Γιρονδίνων καὶ Ὀρεινῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο αὐτοὶ ἀντιλαμβάνονταν τὸν ρόλο τοῦ Παρισιοῦ στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Γαλλίας (*Histoire politique*, Μέρος Β', Κεφ. VII). Ὁ A. Ματιὲ βλέπει στοὺς πρώτους τοὺς ἐκπροσώπους τῆς μεγαλοαστικῆς τάξης, καὶ στοὺς δεύτερους, ἐκείνους ποὺ ἐκπροσωποῦσαν τὴ δημοκρατία τῶν τεχνιτῶν, τῶν μικροκτηματιῶν τῆς ὑπαίθρου καὶ τῶν προλεταρίων (στὸ ἄρθρο ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, «De la véritable nature de l'opposition entre les Girondins et les Montagnards»). Πρέπει νὰ προσέξουμε ὥστε νὰ μὴ θεωρήσουμε ὅτι αὐτὰ τὰ κόμματα ἦταν ὀργανωμένα καὶ σαφῶς προσδιορισμένα, καί, κυρίως, νὰ μὴν τοὺς ἀποδώσουμε ὁποιεσδήποτε ἀποκρυσταλλωμένες ἰδέες οἱ ὁποῖες, ἐνδεχομένως, θὰ μποροῦσαν νὰ ἀναχθοῦν σὲ κάποιο θεωρητικὸ δόγμα. Ἦταν σημαντικὴ ἡ ἐπιρροὴ ποὺ ἄσκησαν ἐδῶ οἱ περιστάσεις, καθὼς καὶ οἱ προσωπικὲς ἀντιζηλίες.

β) Ἡ κομματικὴ πάλη καὶ ὁ θάνατος τοῦ βασιλιᾶ
(Σεπτέμβριος 1792 - 21 Ἰανουαρίου 1793)

MORTIMER-TERNAUX, *Histoire de la Terreur* (τὸ ὁποῖο ἀναφέραμε στὴ σ. 792), τ. V· Ed. SELIGMAN, *La Justice en France pendant la Revolution* (ἀναφέρθηκε στὴ σ. 773), τ. II· P. DE VAISSIÈRE, *La Mort du roi*, Paris 1910· A. SEVIN, *Le Défenseur du roi: Raymond de Sèze, 1748–1828*, Paris 1936, καὶ *La Défense de Louis XVI*, Paris 1936, ἔκδοση τῆς συνηγορίας· A. SOBOUL, *Le Procès de Louis XVI*, Paris 1966, σειρὰ Archives· ἐπανέκδ. 1977· D. J. JORDAN, *The King's Trial. The French Revolution vs S. Louis XVI*, Berkeley 1979· P. BLIARD, *Les Conventionnels régicides*, Paris 1913· P. καὶ P. GIRAULT DE COURSAC, *Enquête sur le procès de Louis XVI*, Paris 1982, ἀξιοσημείωτο γιὰ τὰ ἀνέκδοτα τεκμήρια ποὺ ἀξιοποιεῖ, ἀλλὰ ὄχι γιὰ τὴν ἑρμηνεία ποὺ τοὺς δίνει. — Σχετικὰ μὲ τὸ ρόλο τοῦ Δαντὸν καὶ τὶς ἀπόπειρες διαφθορᾶς ποὺ ἐπιχειρήθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δίκης, βλ. A. MATHIEZ, *Études sur Robespierre* (τὶς ὁποῖες ἀναφέραμε στὴ σ. 808), τ. II, Κεφ. IV: «Danton, Talon, Pitt et la mort de Louis XVI»· Théodore DE LAMETH, *Mémoires*, Paris 1913, καὶ *Notes et Souvenirs*, Paris 1914, ἀμφότερα μὲ ἐκδοτικὴ ἐπιμέλεια τοῦ E. WELVERT· ἀκόμη, τὴν ἐπιστολὴ τοῦ M. LE COUTEULX DE CANTELEU ποὺ δημοσιεύτηκε στὴν ἐφημερίδα *La Croix*, φύλλο τῆς 9ης Δεκεμβρίου 1925, καὶ ἀναδημοσιεύτηκε στὰ *AHRF*, (1926), σσ. 179-183, καὶ στὸ *RF* (1927), σσ. 146-149· καθὼς καὶ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ D'OCARIZ, τὶς ὁποῖες δημοσίευσε ὡς παράρτημα ὁ A. CHABAUD στὴν ἔκδοση τῶν *Mémoires de Barbaroux* ποὺ ἐπιμελήθηκε, Paris 1936, σσ. 291-294.

γ) Ὁ πόλεμος προπαγάνδας καὶ οἱ προσαρτήσεις

Ἀνατρέξτε στὰ γενικὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε στὶς σσ. 780-785, καὶ στὰ σχετικὰ μὲ τὴ Γιρόνδη τῶν σ. 788 καὶ 789, ἰδιαίτερα στὶς ἐργασίες τῆς Κας E. ELLERY καὶ τοῦ E. LINTILHAC· ἂς προστεθοῦν τὰ S. TASSIER, «Aux origines de la première coalition. Le ministère

Lebrun-Tondu», ποὺ περιλαμβάνεται στὸ *Mélanges offerts à Louis Jacob*, Lille 1954· εἰδικὸ ἀφιέρωμα τῆς *Revue du Nord*, σσ. 263-272· S. S. BIRO, *The German Policy of Revolutionary France. A Study in French Diplomacy during the War of First Coalition*, Harvard University Press, 1971. — Γιὰ τὴν πολιτικὴ τοῦ Ντυμουριὲ καὶ τὶς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις, A. CHUQUET, *Dumouriez*, Paris 1914, καὶ *Les Guerres de la Révolution*, τ. IV: *Jemappes et la conquête de la Belgique*, Paris 1890· τ. VI: *L'Expédition de Custines*, Paris 1891. Γιὰ τὸν ἀνεφοδιασμὸ τῶν στρατιῶν, Ch. POISSON, *Les Fournisseurs aux armées sous la Révolution. Le directoire des achats, 1792–1793*, Paris 1932· J. STERN, *Le Mari de Mademoiselle Lange: Michel-Jean Simons*, Paris 1932. — Γιὰ τὴ γαλλικὴ ἐπέκταση, τὰ J. GODECHOT, *La Grande Nation*, ποὺ ἀναφέραμε στὴ σ. 781. — Σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τῶν φυσικῶν συνόρων τῆς χώρας, G. ZELLER, «La monarchie d'Ancien Régime et les frontières naturelles», *RHM* (1933), σσ. 305-333.

Γιὰ τὸ Βέλγιο, S. TASSIER, *Histoire de la Belgique sous l'occupation française en 1792 et 1793*, Bruxelles 1934· «Les sociétés des Amis de la liberté et de l'Égalité en Belgique en 1792–1793», *AHRF* (1932), σσ. 307-316· F. LELEUX, *Anvers et la première occupation française par des armées révolutionaires*, Liège 1960. — Γιὰ τὴ Ρηνανία, τὴ συλλογὴ τεκμηρίων τοῦ HANSEN ποὺ ἤδη ἀναφέραμε· τοῦ J. VENEDEY καὶ τοῦ F. X. REMMLING, ὅ.π. σσ. 782-783· N. BOCKENHEIMER, *Die Mainzer Klubisten der Jahren 1792 und 1793*, Mainz 1896· J. HASHAGEN, *Das Rheinland und die französische Herrschaft. Beiträge zur Charakteristik ihren Gegensatzes*, Bonn 1908· Ph. SAGNAC, *Le Rhin français pendant la Revolution et l'Empire*, Paris 1917, μὲ βιβλιογραφία· M. SPRINGER, *Die Franzosenherrschaft in der Pfalz, 1792–1814*, Stuttgart 1926· M. BOUCHER, *La Révolution de 1789 vue par les écrivains allemands ses contemporains*, Paris 1954· W. GRAB, «Clubs démocratiques en Allemagne du Nord. 1792–1793» *AHRF* (1966), σ. 523· H. MATHY, *Als Mainz französische war Studien zum Geschichtebild der Französenzeit am Mittelrhein, 1792–1793 und 1798–1814*, Mainz 1958· T. C. BLANNING, Reform and Revolution in Mainz, 1743–1803, London 1974· τοῦ ἰδίου, *The French Revolution in Germany. Occupation and Resistance in the Rheinland, 1792–1802*, Oxford/London/New York 1983· B. LOMPARSKI, «*Patriotismus*» *und* «*Vaterland*» *im Mainzer Klubismus, 1792–1793*, Sarrebruck 1974· H. SCHEEL, *Die Mainzer Republik*, Ost Berlin 1975–1981, 2 τόμοι, ἐνῷ ὁ 3ος τόμος ἑτοιμάζεται, μὲ κριτικὴ ἔκδοση τῶν ἐπίσημων Πρακτικῶν τῆς Δημοκρατίας τῆς Μαγεντίας· F. DUMONT, *Die Mainzer Republik von 1792–1793. Studien zur Revolutionierung in Rheinhessen und der Pfalz*, Alzey 1982· βλ. ἐπίσης τὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε στὴ σ. 784 σχετικὰ μὲ τοὺς Γερμανοὺς Ἰακωβίνους· ἂς προστεθεῖ τὸ W. GRAB, *Demokratische Strömungen in Hamburg und Schleswig-Holstein zur Zeit der ersten französische Republik*, Hamburg 1966. — Γιὰ τὴν Ἑλβετία, G. GAUTHEROT, *La Révolution dans l'ancien évêché de Bâle*, ὅ.π. σ. 784· W. VON WARTBURG, *Zurich und die französische Revolution*, Basel/Stuttgart 1956. — Γιὰ τὴν Ἰσπανία, A. MOREL-FATIO, «José Marcheña et la propagande révolutionnaire en Espagne», *RH* XLIV (1890), σσ. 72-87· A. RICHARD, «Marcheña et les Girondins», *AR* (1923), σσ. 126-145. — Τὰ ἔργα ποὺ ἀφοροῦν τὸν Μιράντα εἶναι πολυάριθμα, ἀλλὰ συχνὰ ἀπολογητικῆς ὑφῆς. Ἂς συμβουλευτοῦμε τὸ J. MANCINI, *Bolívar et l'émancipation des colonies espagnoles des origines à 1815*, Paris 1912, Βιβλίο II, Κεφ. II· W. S. ROBERTSON, *The Life of Miranda*, Chapel Hill, North Carolina 1929, 2 τόμοι. Τὰ ἔγγραφα τοῦ Μιράντα ἔχουν εἰσα-

χθεῖ στὰ ἀρχεῖα τοῦ Καράκας, καὶ ὑπάρχει μιὰ ἐπιτροπὴ ποὺ ἔχει ἀναλάβει τὴν ἔκδοσή τους: Archivio Miranda (Καράκας). — Μιὰ μελέτη τῶν δημοψηφισμάτων ποὺ ὀργάνωσαν οἱ ἐπαναστάτες θὰ τὴ βροῦμε στὸ ἔργο τοῦ S. WAMBAUGH, *A Monograph on Plebiscites*, New York 1920. Σχετικὰ μὲ τὴ γαλλικὴ κατοχή: *Actes du Colloque «Occupants-Occupés, 1792–1815»*, ποὺ ὀργανώθηκε στὶς Βρυξέλλες στὶς 29 καὶ 30 Ἰανουαρίου 1968, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ R. DEVLEESHOUWER, Bruxelles 1969, Commission d'Histoire économique et sociale de l'Université libre de Bruxelles.

Γιὰ τὶς δυνάμεις τῆς ἀντιγαλλικῆς συμμαχίας, βλ. στὶς σ. 782, 785 καὶ 795· ἐπιπλέον, A. BEYANT, *The Years of Endurance, 1793–1802*, London 1942· Sir H. MCANALLY, *The Irish Militia, 1793–1816*, Dublin 1949· A. VON VIVENOT, *Quellen...*, τ. II, ποὺ ἀναφέραμε στὴ σ. 781· τ. III, γιὰ τὸ διάστημα Μαΐου-Δεκεμβρίου 1793· τοῦ ἰδίου, *Vertrauliche Briefe des Freiherrn von Thugut, Österreichischen Minister der Ässerungen. Beiträge zur Beurtheilung des politischen Verhältnis Europas in den Jahren 1792–1801*, Wien 1972, 2 τόμοι· R. PETIET, *Gustave Adolphe IV et la Révolution française. Relations diplomatiques de la France et de la Suède de 1792 à 1800 d'après des documents inédits*, Paris 1914.

δ) Ἡ ρήξη μὲ τὴν Ἀγγλία

Παραπέμπουμε στὰ ἔργα τῶν σσ. 780-784 ποὺ ἀναφέρονται στὴν Ἀγγλία, καὶ ἰδιαίτερα στὰ J.-H. ROSE καὶ J. DECHAMPS. Ἂς προστεθοῦν ἐδῶ τὰ J. H. ROSE, «Documents relating on the rupture with France», *EHR* XXVII (1912), σσ. 117-123 καὶ 324-330· E. D. ADAMS, *The Influence of Grenville on Pitt's Foreign Policy, 1787–1798*, Washington 1904. Σχετικὰ μὲ τὶς τελευταῖες ἀπόπειρες διαπραγματεύσεων, Baron ERNOUF, *Maret, duc de Bassano*, Paris 1878.

ε) Ἡ ρήξη μὲ τὰ κράτη τῆς Μεσημβρινῆς Εὐρώπης

Βλ. σ. 784. Προσθέτουμε τά: A. SOREL, «La diplomatie française et l'Espagne, 1792–1797», *RH* XI (1879), σσ. 298-330· XII (1880), σσ. 279-313· XIII (1880), σσ. 41-80 καὶ 241-278· F. BORNAVEL, «Les relations de la France et de la Toscane de 1792 à 1795», *RF* XIV (1888), σσ. 673-706· R. M. LARCY, *The Relations of the Grand-duchy of Tuscany with Revolutionary France*, London 1972· G. GROSJEAN, «Les relations de la France avec les Deux-Siciles de 1788 à 1793», *RF* XV (1888), σσ. 9-45· F. MASSON, *Les Diplomates de la Révolution: Hugon de Bassville à Rome, Bernadotte à Vienne*, Paris 1882· R. TRINQUET, «L'assassinat de Hugon de Bassville», *AR* (1914), σσ. 358-368· G. GROSJEAN, «La mission de Sémonville à Constantinople, 1792–1793», *RF* XII (1887), σσ. 888-921· A. RUFER, *Novate*, Ζυρίχη 1941: τὸ Νοβὰτ ἦταν τὸ χωριὸ ὅπου οἱ Αὐστριακοὶ συνέλαβαν τὸν Μαρὰ καὶ τὸν Σεμονβίλ, παραβιάζοντας τὰ ἐλβετικὰ σύνορα μὲ τὴ συνενοχὴ τῶν ἀριστοκρατῶν τῆς Γκριζόν· L. PINGAUD, *Choiseul-Gouffier*, Paris 1887, Κεφ. VI.

ΒΙΒΛΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ
Ο ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΜΕΧΡΙ ΤΙΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΤΟΥ 1795

Α' Ο ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΣ (1793-1795)

ΣΥΝΘΕΤΙΚΑ ΕΡΓΑ — Βλ. σ. 746 καὶ 780· H. VON SYBEL, A. SOREL (τ. III καὶ IV)· A. WARD/G. GOOCH· R. SETON-WATSON· K. HEIGEL, καὶ κυρίως, J. H. ROSE, *Pitt and the Great War*· *The New Cambridge Modern History*, τ. IX: *War and Peace in an Age of Upheaval, 1793-1830*, Cambridge 1965.

α) Σχηματίζεται ὁ Συνασπισμὸς

Βλ. τὴν προηγούμενη βιβλιογραφία.

β) Οἱ πολεμικοὶ στόχοι τῶν συνασπισμένων Δυνάμεων

Βλ. τὰ ἔργα ποὺ ἀναφέρονται στὴν προηγούμενη παράγραφο· ἰδιαίτερα τὸ R. LORD, *The Second Partition of Poland*, *ὅ.π.* σ. 787, ποὺ ἐξετάζει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον πραγματοποιήθηκε ὁ διαμελισμὸς καὶ τὶς συνέπειές του μέχρι τὸ τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1794, ὅπως καὶ τὸ ἔργο τοῦ M. G. MÜLLER, *Die Teilungen Polens, 1772-1793-1795*, ποὺ ἀναφέρεται ἐπίσης στὴ σ. 787. — Σχετικὰ μὲ τὴν παλινόρθωση τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος στὴ Βόρεια Γαλλία: G. LEFEBVRE, *Les Paysans du Nord* (βλ. σ. 730), σσ. 548-564· J. PETER, *L'Occupation étrangère dans le département du Nord*, Lille 1927.

γ) Ὁ Συνασπισμὸς καὶ ἡ Πολωνία (Ἀπρίλιος 1793 - Ὀκτώβριος 1794)

Βλ. σ. 794. Σχετικὰ μὲ τὴν πολωνικὴ ἐξέγερση καὶ τὶς συνέπειές της, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γενικὰ ἔργα μποροῦμε νὰ χρησιμοποιήσουμε ἐκεῖνο τοῦ κόμη FERRAND, ποὺ κυκλοφόρησε ἀνώνυμα, μὲ τίτλο *Les trois démembrements de la Pologne pour faire suite aux révolutions de Pologne de Rulhière*, Paris 1820, 3 τόμοι· β' ἔκδ. σχολιασμένη ὑπὸ Ch. OSTROWSKI, Paris 1865, 3 τόμοι· γιὰ τὸν Ρουλιέρ, A. CHEVALIER, *Claude-Carloman de Rulhière, premier historien de la Pologne. Sa vie, son oeuvre historique*, Paris 1939, ποὺ περιέχει μιὰ ἀξιοσημείωτη ἐπιστολὴ τοῦ Ταλλεϋράνδου, ἄγνωστη στοὺς βιογράφους του. Βλ. ἐπίσης A. VON TRESKOW, *Beitrag zur Geschichte des polnischen Revolutionskrieges. Feldzug der Preussen im Jahre 1794*, Gdansk 1836, Berlin ²1937, καθὼς καὶ τὴν ἀνώνυμη συλλογὴ κειμένων σχετικῶν μὲ τὸν Κοσιοῦσκο (συγγραφέας ὁ T. KORZON) ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1894: *Κοσιοῦσκο. Βιογραφία καὶ ντοκουμέντα*, Κρακοβία 1894, στὰ πολωνικά· E. MORITZ, *Preussen und der Kosciuszko Aufstand 1794, zur preussischen Polenpolitik in der Zeit der französischen Revolution*, Ost Berlin 1968.

δ) Ὁ πόλεμος ἐναντίον τῆς Γαλλίας: νίκες καὶ ἀποτυχίες τῶν συνασπισμένων στρατῶν (1793-1794)

Σχετικὰ μὲ τὶς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις, παραπέμπουμε στὴ γενικὴ βιβλιογραφία τῆς σ. 795. Ἂς προσθέσουμε, σχετικὰ μὲ τὸν ἀγγλικὸ στρατό: Sir J. W. FORTESCUE,

History of the British Army (βλ. σ. 708), τ. IV, 1906, καὶ J. A. HOULDING, *Fit for Service. The Training of the British Army, 1715–1795*, Oxford 1981. Τὸ δημοσίευμα τοῦ Αὐστριακοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου διακόπτεται στὸ τέλος τοῦ 1792. Χρήσιμη εἶναι καὶ ἡ ἀναδρομὴ σὲ ἔργα ποὺ ἀναφέρουν τὶς ἐπιχειρήσεις ἀπὸ τὴ γαλλικὴ σκοπιὰ (βλ. παρακάτω, σ. 804 καὶ 806) καὶ ἰδίως στοῦ A. CHUQUET, *Le Siège de Mayence*, ποὺ χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ K. G. BOCKENHEIMER, *Die Wiedereroberung von Mainz durch die Deutschen in Sommer 1793*, Mainz 1893. Ὅσον ἀφορᾶ τὸ ἱσπανικὸ μέτωπο, J. A. FERRER BENIMELI, *El Conde de Aranda y el frente aragones en la guerra contra la Convencion, 1793–1795*, Zaragoza 1965. Οἱ ἐπιδράσεις ποὺ ἄσκησε ἡ εὐρύτερη πολιτικὴ στὶς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις μελετοῦνται στὰ ἔργα ποὺ ὑποδεικνύουμε στὴ σ. 782.

ε) Ὁ πόλεμος κατὰ θάλασσα καὶ ὁ ἀποικιακὸς πόλεμος

Συνθετικὴ παρουσίαση καὶ βιβλιογραφία ὑπὸ H. W. WILSON, στὴν *Cambridge Modern History*, τ. III, 1904, Κεφ. XV· βλ. ἐπίσης τὸ Κεφ. VII, 1, τῆς *New Cambridge Modern History*, τ. VIII, ὑπὸ Ch. LLOYD. Περίφημο τὸ ἔργο τοῦ A. T. MAHAN, *The Influence of Sea Power upon French Revolution and Empire*, London 1892, 2 τόμοι· ἐπανέκδ. New York 1968, τ. I, Κεφ. II-V· ἐκεῖνο τοῦ W. JAMES, *The Naval History of Great Britain. 1793–1820*, London 1825, 5 τόμοι, ²1886, 6 τόμοι, παραμένει χρήσιμο. Τὰ κυριότερα γαλλικὰ ἔργα εἶναι: J. TRAMOND, *Manuel d'histoire maritime de la France des origines à 1815*, Paris 1916, ²1925· Ed. CHEVALIER, *Histoire de la marine française sous la première République*, Paris 1886· N. HAMPSON, *La Marine de l'an II*, βλ. σ. 817· Ed. DESBRIÈRE, *Le Blocus de Brest de 1793 à 1805*, Paris 1903· M. JOLLIVET, *Les Anglais dans la Méditerranée. Un Royaume anglo-corse, 1794–1797*, Paris 1896· T. A. THRASHER, *Pasquale Paoli. An Enlightened Hero, 1725–1807*, Hamden, Connecticut 1970· D. GREGORY, *The Ungovernable Rock. A History of the Anglo-Corsican Kingdom and its Role in Britain's Mediterranean Strategy during the Revolutionary War, 1793–1797*, New Jersey/London 1985. — Σχετικὰ μὲ τὶς ἀποικίες, J. SAINTOYANT, βλ. σ. 706· H. DE POYEN, *Les Guerres des Antilles de 1793 à 1815*, Paris 1815· τοῦ ἰδίου, *Histoire militaire de la Révolution de Saint-Domingue*, Paris 1900· Dr MAGNAC, *La Perte de Saint-Domingue*, Paris 1907· Th. O. OTT, *The Haitian Revolution. 1789–1804*, The University of Tennessee Press, 1972· P. PLUCHON, *Toussaint-Louverture, de l'esclavage au pouvoir*, Port-au-Prince 1979· D. P. GEGGUS, *Slavery, War and Revolution. The British Occupation of Saint-Domingue, 1793–1798*, Oxford 1982· C. NORTHCOTE PARKINSON, *War in the Eastern seas. 1793–1815*, London 1954.

ς) Ὁ οἰκονομικὸς πόλεμος

Ἀποτελεῖ τὸ λιγότερο μελετημένο κομμάτι ὅλης αὐτῆς τῆς ἱστορίας. Τίποτε δὲν γνωρίζουμε μὲ ἀκρίβεια σχετικὰ μὲ τὴν ἐπίδραση τοῦ πολέμου στὰ ἐμπορικὰ ρεύματα. Ὁρισμένες ἐνδείξεις ὑπάρχουν στὸ W. CUNNINGHAM, *The Growth of English Industry and Commerce in Modern Times*, London 1890, 2 τόμοι, ³1903· J. H. ROSE, *Pitt and the Great War*, βλ. σ. 781· A. WOHWILL, βλ. σ. 783 (γιὰ τὸ Ἀμβοῦργο), Κεφ. III· J. EHRMAN, *The British Government and Commercial Negotiations with Europe, 1783–1793*, Cambridge 1962. Σχετικὰ μὲ τὶς τιμὲς καὶ τὶς συναλλαγματικὲς ἰσοτιμίες, βλ. σ. 714. Σχετικὰ

μὲ τὸν ἀποκλεισμό, παραπέμπουμε στὸν τ. XIV τῆς παρούσας σειρᾶς, *Napoléon*, Βιβλίο I, Κεφ. II, § 4· F. CROUZET, *L'Économie britannique et le blocus continental*, βλ. σ. 718. Σχετικὰ μὲ τὶς διπλωματικὲς δυσκολίες ποὺ προκάλεσε ὁ ἀποκλεισμός, βλ. S. F. BEMIS, *A Diplomatic History of the United States*, ὅ.π. σ. 753 (Συνθήκη Τζαίη), καθὼς καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ ἰδίου, «The United States and the abortive armed neutrality of 1794», *AHR* XXIV (1918), σσ. 26-47. Παρὰ τὸν τίτλο ποὺ φέρει τὸ βιβλίο, ὁρισμένα κείμενα σχετικὰ μὲ τὴν περίοδο βρίσκονται στὸ J. BROWN SCOTT, *Armed Neutralities of 1780 and 1800*, New York 1918, σσ. 436-444· H. JOHNSON-LOOZE, *Alexander Hamilton and the British Orientation of American Foreign Policy, 1783–1803*, The Hague/Paris 1969· J. A. COMBS, *The Jay Treaty. Political Battleground of the Founding Fathers*, Berkeley/London 1970· A. H. BOWMEN, *The Struggle for Neutrality. Franco-American Diplomacy during the Federalist Era*, Knoxville 1974.

ζ) Οἱ πολεμικὲς κυβερνήσεις τῶν κρατῶν τοῦ Συνασπισμοῦ

Βλ. τὰ γενικὰ ἔργα ποὺ ἀναφέρουμε στὴ σ. 796. Σχετικὰ μὲ τὴν Ἀγγλία, βλ. ἐκεῖνα τῶν J. H. ROSE, *Pitt and the Great War*· D. G. BARNES καὶ E. D. ADAMS (βλ. σ. 751 καὶ 800)· D. A. CHART, «The Irish levies during the French war», *EHR* XXXII (1917), σσ. 497-516· Sir H. MCANALLY, βλ. σ. 800. Ἡ κυβέρνηση τῆς Πρωσίας ἐξετάζεται ἀπὸ τὸν M. PHILIPSON, ὅ.π. σ. 751, τ. II, καὶ ἡ κυβέρνηση τῆς Αὐστρίας ἀπὸ τὸν I. BEIDTEL, ὅ.π. σ. 786, καὶ ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ Αὐστριακοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου *Krieg gegen die französische Revolution*, τ. I. Οἱ δισταγμοὶ ποὺ παρουσιάστηκαν σχετικὰ μὲ τὸν ἐξοπλισμὸ τοῦ ἔθνους ἀποτέλεσαν ἀντικείμενο μελετῶν· γιὰ τὴ Γερμανία, W. WENDLAND, *Versuche einer allgemeinen Volkesbewaffung in Süd-Deutschland*, Berlin 1901· γιὰ τὴν Αὐστρία, R. LORENZ, *Volkesbewaffnung und Staatsidee in Österreich. 1792–1797*, Wien 1926.

η) Ἡ εὐρωπαϊκὴ ἀντίδραση

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γενικὰ ἔργα, ἂς συμβουλευτοῦμε κυρίως, γιὰ τὴν Ἀγγλία: J. H. ROSE, *Pitt and the Great War*, βλ. σ. 781· τοῦ ἰδίου, *Pitt and Napoleon*, London 1912, σ. 79: «Pitt and the relief of the poor»· W. HALL/P. BROWN/H. MEIKLE, βλ. σ. 784· G. COLE/R. POSTGATE, *The British Common People, 1746–1938*, New York 1939· τῶν ἰδίων, *The Common People, 1746–1946*, London 1946· G. COLE, *A Short History of the Working Class Movement, 1784–1827*, London 1949· C. EMSLEY, *British Society and French Wars, 1793–1815*, London 1979· R. R. DOZIER, *For King, Constitution and Country. The English Loyalists and the French Revolution*, Lexington, Kentucky 1983· H. MITCHELL, *The Underground War against Revolutionary France: the Mission of William Wickham, 1794–1800*, Oxford 1965· σημειώνουμε, ἐπίσης, σχετικὰ μὲ τὶς ἀντεπαναστατικὲς γελοιογραφίες τῆς ἐποχῆς, M. D. GEORGE, *Catalogue of Political and Personal Satires Preserved in the Department of Prints and Drawings in the British Museum*, τ. VII: *1792–1800*, London 1942· D. HILL, *Mr Gillray, the Caricaturist. A Biography*, London 1965· M. JOUVE, *L'Âge d'or de la caricature anglaise*, Paris 1983. — Σχετικὰ μὲ τὴ Γερμανία, K. VON HEIGEL, βλ. σ. 754· M. PHILIPPSON, βλ. σ. 751· X. LÉON, *Fichte et son temps*, βλ. σ. 782, τ. I, Κεφ. VIII· J. GRANIER, «Hegel et la Révolution française», *AHRF*, βλ. σ. 782· W. BEHRENDTS, *Reformstrebungen in Kursachsen im Zeitalter der französischen Revolution*, Leipzig 1914· J. DROZ, βλ. σ. 782

— Γιὰ τὴν Αὐστρία: E. F. RITTER, *Johann-Baptist von Alxinger and the Austrian Enlightenment*, Bern 1970· D. LINDNER, *Der Mann ohne Vorurteil, Johann von Sonnenfels, 1733–1817*, Wien 1983. — Γιὰ τὴν Οὐγγαρία, H. VON MARCZALI, βλ. σ. 748· Elemer MÁLYNSZ, *Sandor Lipôt föherceg nódor iratai* [*Γραπτὰ τοῦ παλατινοῦ ἀρχιδούκα Ἀλεξάνδρου-Λεοπόλδου*], Budapest 1926, χάρη στὸ ὁποῖο ἀνανεώνεται ἡ ἱστορία τοῦ Παλατινάτου τοῦ γιοῦ τοῦ Λεοπόλδου Β΄ (ἡ Εἰσαγωγὴ στὰ οὐγγρικά, ὅμως σχεδὸν ὅλα τὰ κείμενα εἶναι στὰ γαλλικὰ καὶ στὰ γερμανικά)· K. BENDA καὶ E. WANGERMANN, βλ. σ. 785. — Γιὰ τὴ Ρωσία, βλ. σ. 781 καὶ 785. — Γιὰ τὴν Ἰταλία, βλ. σ. 784, N. BIANCHI, τ. III· C. TIVARONI, τ. II· P. SIRVEN, *Alfieri*, Paris 1934–1935, 2 τόμοι. — Γιὰ τὴν Ἰσπανία, βλ. σ. 784.

Σχετικὰ μὲ τὴν κίνηση τῶν ἰδεῶν, ἂς συμβουλευτοῦμε ἐπίσης: O. KARMIN, *Sir Francis d'Ivernois*, Génève/Paris 1923· G. RUDLER, *La Jeunesse de Benjamin Constant*, Paris 1909· F. DESCOSTES, *La Révolution française vue de l'étranger. Mallet du Pan à Berne et à Londres*, Tours 1897· N. MATTEUCCI, *Jacques Mallet du Pan*, Naples 1957· L. PINGAUD, *Le Comte d'Antraigues*, βλ. σ. 786· F. BALDENSPERGER, *Le Mouvement des idées dans l'émigration française*, Paris 1925, 2 τόμοι.

Ὅσον ἀφορᾶ τὴν κατασκευὴ τῶν πλαστῶν ἐγγράφων, βλ. A. MATHIEZ, «Un faux rapport de Saint-Just», *AR* (1916), σσ. 599-611 (ὁ H. VON SYBEL καὶ ὁ A. SOREL χρησιμοποίησαν αὐτὴ τὴν πλαστὴ ἀναφορὰ ὡς γνήσια), καὶ A. C. BRUUN, «Une traduction anglaise du faux rapport de Saint-Just rédigé par d'Antraigues», *AHRF* (1927), σσ. 275-277. Βλ. ἐπίσης τὸ ἄρθρο τοῦ R. DE GRANDSAIGNES ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 786, στὰ *AHRF* (1957), σ. 232· ἐπίσης, τὶς συζητήσεις ποὺ προκάλεσε ἡ ἔκδοση *The Manuscripts of J. B. Fortescue Preserved at Dropmore*, γνωστότερο μὲ τὴν ὀνομασία *Dropmore Papers*, London 1894, 3 τόμοι, στὸν δεύτερο τόμο τοῦ ὁποίου βρίσκονται τὰ δελτία τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας ποὺ εἶχε συντάξει ὁ ντ' Ἀντραίγκ σύμφωνα μὲ τὶς ἀναφορὲς τῶν παρισινῶν πληροφοριοδοτῶν του. Οἱ παραπάνω συζητήσεις συνοψίστηκαν ἀπὸ τὸν A. Ματιὲ σ' ἕνα ἄρθρο του στὴ *Revue des Questions Historiques* (Ἰανουάριος 1914), «L'histoire secrète du Comité de salut public», τὸ ὁποῖο ἀνατυπώθηκε στὶς *Études Robespierristes*, τ. II, Paris 1918· βλ. ἐπίσης τὰ ἄρθρα τῶν J. GODECHOT, M. REINHARD καὶ P. de GRANDSAIGNES ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 786, καὶ τὸ J. CHAUMIÉ, *Le Réseau d'Antraigues*, βλ. σ. 786.

Β΄ ΤΟ ΛΑΪΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΚΑΙ Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΗΣ ΣΩΤΗΡΙΑΣ (1793)

α) Ἀβράκωτοι, ἀβρακωτισμός

Βλ. τὶς γενικὲς ἱστορίες τῆς Ἐπανάστασης ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 755, καὶ τὰ ἔργα γιὰ τὴ Συμβατικὴ ποὺ ἀναφέραμε στὴ σ. 796. Ἂς προσθέσουμε τὸ D. GUÉRIN, *La Lutte des classes sous la première République. Bourgeois et «bras nus», 1793–1797*, Paris 1946, 2 τόμοι· νέα ἔκδοση, ἀναθεωρημένη καὶ διορθωμένη, 1973· A. SOBOUL, *Les Sans-culottes parisiens en l'an II. Mouvement populaire et Gouvernement révolutionnaire. 2 juin 1793–9 thermidor an II*, Paris 1958, καὶ σὲ συντομευμένες ἐκδόσεις, *Les Sans-culottes parisiens en l'an II*, Paris 1968, ἐπανέκδ. 1979, καὶ *Mouvement*

populaire et Gouvernement revolutionnaire en l'an II: 1793–1794, Paris 1973· ἐνόσῳ ἀναμένουμε τὴ δημοσίευση τῶν ἐργασιῶν τοῦ M. PERTUE, μᾶς λείπει ἕνα ἔργο ποὺ θὰ συνέχιζε ἐκεῖνο τοῦ F. BRAESCH γιὰ τὴν Κομούνα (βλ. στὴ σ. 792). Βλ. καὶ σ. 809.

β) Ἡ κρίση τῆς Ἐπανάστασης (Μάρτιος 1793)

Σχετικὰ μὲ τὴν οἰκονομικὴ κρίση καὶ τὸ κοινωνικὸ κίνημα, MORTIMER-TERNAUX, *Histoire de la Terreur*, βλ. σ. 792, τ. VI· A. MATHIEZ, *La Vie chère et le mouvement social sous la Terreur*, βλ. σ. 792· βλ. ἐπίσης τὴ βιβλιογραφία τῆς σ. 793· G. RUDÉ, «Les émeutes des 25-26 février 1793 à Paris», *AHRF* (1953), σ. 33· Anne-Marie BOURSIER, «L'émeute parisienne du 10 mars 1792», *στὸ ἴδιο* (1972), σ. 204· P. VIOLA, «Sur le mouvement populaire de février-mars 1793», *στὸ ἴδιο* (1973), σ. 503· M. PERTUE, «Les luttes de classe et la question de la dictature au début de 1793», *στὸ ἴδιο* (1977), σ. 454· F. DUHEM, «Francois-Joseph L'Ange, 1743–1793», *στὸ ἴδιο* (1951), σ. 38. — Σχετικὰ μὲ τὴ χρηματιστικὴ ἱστορία: M. MARION, *Histoire financière de la France depuis 1715*, βλ. σ. 773, τ. III· H. LUTHY, *La Banque protestante en France*, βλ. σ. 716, τ. II.

Σὲ σχέση μὲ τὴν ἥττα καὶ τὴν προδοσία τοῦ Ντυμουριέ, MORTIMER-TERNAUX, *Histoire de la Terreur*, *ὅ.π.*, τ. VI· A. CHUQUET, *Les Guerres de la Révolution*, τ. V: *La Trahison de Dumouriez*, Paris 1890, καθὼς καὶ τὴ βιογραφία τοῦ Ντυμουριὲ ἀπὸ τὸν ἴδιο συγγραφέα ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 789· παραπέμπουμε ἐπίσης στὸ βιβλίο τοῦ A. MATHIEZ, *Danton et la paix*.

Ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἱστορία τῶν ἐπαρχιῶν, ἰδιαίτερα σημαντικὴ σ' αὐτὴ τὴν περίοδο, ἀναγκαστικὰ παραπέμπουμε στὶς τοπικὲς μελέτες, οἱ ὁποῖες εἶναι πάρα πολλὲς για να ἀναφερθοῦν ἐδῶ — πάντως, βλ. καὶ σσ. 757-758 καὶ 807. — Δὲν διαθέτουμε καμια συνολικὴ μελέτη γιὰ τὸ κίνημα τῶν τμημάτων· ἀναφέρουμε τὸ E. COULET, *Le Comite central des sections de Toulon. 13 juillet – 17 decembre 1793*, Toulon 1960.

Ἐξαιρετικὰ πολυάριθμα εἶναι καὶ τὰ ἔργα ποὺ ἔχουν γραφτεῖ γιὰ τὴ Βανδέα. Θεμελιώδες εἶναι ἐκεῖνο τοῦ Ch.-L. CHASSIN, *Études documentaires sur la Révolution française. La préparation de la guerre de Vendée, 1789–1793*, Paris 1892, 3 τόμοι· τοῦ ἰδίου, *La Vendée patriote, 1793–1800*, Paris 1893–1895, 4 τόμοι· τοῦ ἰδίου καὶ πάλι, *Les Pacifications de l'Ouest, 1794–1800*, Paris 1896–1899, 3 τόμοι· ἐντούτοις πρόκειται ἁπλῶς για συλλογὲς τεκμηρίων: μιὰ συνθετικὴ παρουσίαση δίνει ὁ L. DUBREUIL, *Histoire des insurrections de l'Ouest*, Paris 1929 καὶ 1930, 2 τόμοι· τὸ ἴδιο καὶ ὁ A. GABORY, *La Révolution et la Vendée*, Paris 1925–1928, 3 τόμοι, ποὺ ἀντιμετωπίζει εὐνοϊκὰ τοὺς ἐξεγερμένους· γιὰ τὸ Marquis DE ROUX, *Histoire religieuse de la Révolution à Poitiers et dans la Vienne*, βλ. σ. 779. — Οἱ ξεσηκωμοὶ τῆς Δυτικῆς Γαλλίας ἐξακολουθοῦν να ἀποτελοῦν ἀντικείμενο μιᾶς πληθωρικῆς φιλολογίας, συνήθως ἁγιογραφικῶν τασεων· μποροῦμε νὰ ξεχωρήσουμε τὰ παρακάτω ἔργα, χάρη στὶς λόγιες προσπάθειες ἐξηγησης ποὺ καταβάλλουν: M. FAUCHEUX, *L'Insurrection vendéenne de 1793. Aspects economiques et sociaux*, Paris 1964· Ch. TILLY, *The Vendée. A Sociological Analysis of the Counter-Revolution of 1793*, Cambridc 1964 — ἡ γαλλικὴ μετάφρασή του, *La Vendee. Revolution et contre-révolution*, Paris 1970, σταματᾶ στὶς 10 Μαρτίου 1793· βλ. R. DUPUY, «À propos de la Vendée de Charles Tilly», *AHRF* (1971)· M. B. ROSS, *Banners of the King. The War of the Vendée, 1793–1794*, New York 1975· Cl. PETITFRÈRE, «Les grandes composantes sociales

des armées vendéennes d'Anjou», *AHRF* (1973), σ. 1· τοῦ ἰδίου, «Les causes de la Vendée et de la chouannerie. Essai d'historiographie», *Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest* (1977), σ. 75· τοῦ ἰδίου, «Blancs et Bleus d'Anjou (1789–1793)», *AHRF* (1979), σ. 671 (ἐνισχύει τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ συγγραφέα, ἡ ὁποία παρουσιάστηκε στὸ Παρίσι τὸ 1979, σὲ 2 τόμους)· τοῦ ἰδίου, *Les Vendéens d'Anjou, 1793*, καὶ *Les Bleus d'Anjou*, Paris 1981 καὶ 1985, δημοσιεύσεις τῆς Commission d'histoire économique et sociale de la Révolution française· D. SUTHERLAND, *The Chouans. The Social Origins of Popular Counter-Revolution in Upper Britany, 1770–1796*, Oxford 1982· M. HUTT, *Chouannerie and Counter-Revolution: Puisaye, the Princes and the British Government in the 1790s*, London/New York 1983, 2 τόμοι· ἐπίσης, τὸ M. FAUCHEUX, *L'Émigration vendéenne de 1792 à l'an IX*, La Roche-sur-Yon 1976, καί, γιὰ τὸν ἀπόηχο τοῦ πολέμου τῆς Βανδέας, J.-C. MARTIN, *Une Guerre interminable: la Vendée deux cents ans après*, Nantes 1985, καθὼς καί, τοῦ ἰδίου, *La Vendée et la France*, Paris 1987· ἀξιοσημείωτα, ἐπίσης, ὡς μαρτυρίες μιᾶς συγκεκριμένης ἄποψης, τὰ R. SÉCHER, *La Chapelle-Basse-Mer. Révolution et contre-révolution*, καὶ *Le Génocide franco-français*, Paris 1986, 2 τόμοι.

γ) Ἡ πτώση τῆς Γιρόνδης. Οἱ Ἡμέρες ἀπὸ 31 Μαΐου ὡς 2 Ἰουνίου 1793

Γιὰ τὰ γεγονότα τῶν Ἡμερῶν ἀπὸ τὶς 31 Μαΐου ὡς τὶς 2 Ἰουνίου 1793, MORTIMER-TERNAUX, *Histoire de la Terreur*, τ. VII, 1869· τὸ H. WALLON, *La Révolution du 31 mai et le fédéralisme en 1793*, τ. I, Paris 1886, δὲν προσθέτει τίποτε ποὺ νὰ μὴν ἦταν ἤδη γνωστό· βλ. ἐπίσης, J. BALOSSIER, *La Commission extraordinaire des Douze, 18 mai – 31 mai 1793*, Paris 1986, Publications de l'Université de Droit, d'Économie et des Sciences Sociales de Paris· καὶ κυρίως τὸ M. SLAVIN, *The Making of an Insurrection. Parisian Sections and the Gironde*, Cambridge 1986· A. TUETEY, *Répertoire général des sources manuscrites de l'histoire de Paris pendant la Révolution*, τ. IX, Paris 1910, τὴν Εἰσαγωγή· ἀκόμη, τὴ μελέτη τοῦ G. PARISET ἡ ὁποία βρίσκεται στὸ *La Révolution, 1792–1799* ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 756· H. CALVET, «Les origines du Comité de l'Évêché», *AHRF* (1930), σ. 12, καὶ «Remarques sur la participation des sections au mouvement des 31 mai – 2 juin 1793», *στὸ ἴδιο* (1928), σ. 367· P. SAINTE-CLAIRE DEVILLE, *La Commune de l'an II*, Paris 1946 — Γιὰ τὴν τύχη ποὺ εἶχαν οἱ Γιρονδῖνοι, Cl. PERROUD, *La Proscription des Girondins, 1793–1795*, Paris 1917.

δ) Ἡ ἐπαναστατικὴ κρίση τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1793

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γενικὰ ἔργα τὰ ὁποῖα ὑποδεικνύουμε στὴ σ. 804, βλ. σχετικὰ μὲ τὴ διπλωματία τοῦ Δαντὸν τὴ μελέτη τοῦ A. AULARD, «La diplomatie du premier Comité de salut public», *Études et leçons*, τ. III, 1901. — Σχετικὰ μὲ τὰ ὅσα ἀκολούθησαν τὶς Ἡμέρες ἀπὸ τὴν 31η Μαΐου ὡς τὴ 2α Ἰουνίου στὸ Παρίσι, H. CALVET, *Un Instrument de la Terreur a Paris: le Comité de salut public, ou de la surveillance du département de Paris*, Paris 1941· A. SOBOUL, *Les Sans-culottes parisiens en l'an II*, καὶ *Mouvement populaire et Gouvernement révolutionnaire en l'an II: 1793–1794* ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 804· γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς κρίσης στὰ ἐπαρχιακὰ διαμερίσματα, P. CARON, *Rapports des agents du ministre de l'Intérieur dans les départements, 1793–an II*, Paris 1913 καὶ 1951, 2 τόμοι. — Σχετικὰ μὲ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1789, A. AULARD, *Histoire politique de la Révo-*

lution (βλ. σ. 756), Μέρος Β', Κεφ. IV, καθὼς καὶ A. MATHIEZ, «La Constitution de 1793», *AHRF* (1928), σσ. 498-521· M. FRIDIEFF, *Les Origines du référendum dans la Constitution de 1793*, Paris 1931· F. GALY, *La Notion de constitution dans les projets de 1793*, Paris 1932· J. GODECHOT, *Les Institutions*..., βλ. σ. 757, Βιβλίο III, Κεφ. I.

Ἡ ἐπισιτιστικὴ κρίση καὶ τὸ κοινωνικὸ κίνημα φωτίζονται κυρίως ἀπὸ τοὺς A. MATHIEZ, ἰδιαίτερα στὸ *La Vie chère* (βλ. σ. 792), καὶ A. SOBOUL, *Les Sans-culottes parisiens*, ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω. Ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς πρώτης μέγιστης διατίμησης, βλ. τὴν Εἰσαγωγὴ τοῦ G. LEFEBVRE, *Documents relatifs à l'histoire des subsistances dans le district de Bergnes*, ὅ.π. σ. 776, καθὼς καὶ τὶς *Études orléanaises*, τ. II, Paris 1963, Κεφ. III· βλ. ἐπίσης R. COBB, *Études d'histoire révolutionnaire. Terreur et subsistances, 1793–1795*, Paris 1965· γιὰ τὶς κερδοσκοπικὲς προαγορές, H. CALVET, *L'Accaparement à Paris sous la Terreur. Essai sur l'application de la loi du 26 juillet 1793*, Paris 1933. — Σχετικὰ μὲ τοὺς Λυσσασμένους, A. MATHIEZ, «Un enragé inconnu: Taboureau de Montigny», *AHRF* (1930), σ. 209· M. DOMMANGET, *Jacques Roux, le curé rouge. Les Enragés contre la vie chère sous la Révolution*, Paris 1948, ἀνατυπώθηκε μὲ τίτλο *1793, les Enragés contre la vie chère, les curés rouges, Jacques Roux, Pierre Dolivier*, Paris 1976· R. BARRIE-ROSE, *Les Enragés: Socialists of the French Revolution*, Melbourne 1965· W. MARKOV, *Die Freiheiten des Priesters Roux*, Ost Berlin 1967· Marie CERATI, *Le Club des citoyennes républicaines révolutionnaires*, Paris 1966· γιὰ τὸν Ζὰκ Ρού, βλ. κυρίως τὶς ἐργασίες τοῦ M. MARKOV, *Die Freiheiten des Priesters Roux*, ὅ.π.· *Jacques Roux Scripta et Acta*, Berlin 1969· *Exkwise zu Jacques Roux*, Berlin 1970.

Σχετικὰ μὲ τὸ ὁμοσπονδιακὸ κίνημα γενικά, μποροῦμε νὰ συμβουλευτοῦμε τὸν τ. II τοῦ H. WALLON, *La Révolution du 31 mai et le fédéralisme en 1793* (βλ. σ. 806)· H. CALVET, «Subsistances et fédéralisme», *AHRF* (1931), σ. 229· L. DE CARDENAL, «À propos du fédéralisme», *στὸ ἴδιο* (1937), σ. 234. Παράλληλα, εἶναι ἀπαραίτητες οἱ τοπικὲς μελέτες: C. RIFFATERRE, *Le Mouvement anti-jacobin et anti-parisien à Lyon et dans le Rhône-et-Loire en 1793*, Lyon 1912, Lyon/Paris 1928· E. HERRIOT, *Lyon n'est plus*, Paris 1937-1940, 4 τόμοι· G. EYMARD, *Joseph Chalier, bourreau ou martyr*, Lyon 1987· P. NICOLLE, «Le mouvement fédéraliste dans l'Orne en 1793», *AHRF* (1936), σσ. 481-512, (1937), σσ. 215-233, (1938), σσ. 22-53, 289-313, 385-410· H. GOODWIN, «The federalist mouvement in Caen during the French Revolution», *Bulletin of the John Rylands Library*, τ. XLII (1960)· D. STONE, «La révolte fédéraliste à Rennes», *AHRF* (1971), σ. 367· R. DUPUY, «Aux origines du fédéralisme breton. Le cas de Rennes, 1789 – mai 1793», *Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest*, 3 (1975)· B. A. M. POCQUET DU HAUT-JUSSÉ, *Terreur et terroristes à Rennes 1792–1795*, Mayenne 1974· J. KAPLOW, *Elbeuf during the Revolutionary Period. History and Social Structure*, βλ. σ. 729· γιὰ τὴ Μεσημβρινὴ Γαλλία γενικά, H. C. JOHNSON, *The Midi in Revolution. A Study of Regional Political Diversity, 1789–1793*, Princeton 1986. Γιὰ τὴν Προβηγκία: G. GUIBAL, *Le Mouvement fédéraliste en Provence en 1793*, Paris 1908· P.-A. ROBERT, *Le Tribunal populaire martial de Toulon*, τ. XI τῶν *Notices, inventaires et documents*, ἔκδοση τῆς Comité des travaux historiques (1925), σσ. 75-130· E. COULET, *Le Comité central des sections de Toulon*, βλ. σ. 807· W. SCOTT, *Terror and Repression in Revolutionary Marseille*, London 1973· γιὰ τὴ Μεσημβρινὴ Ἀκουιτανία, A. FORREST, *Society and Politics in Revolutionary Bordeaux*, London 1975· M. LYONS, *Revolution*

in Toulouse. An essay on Provincial Terrorism, Bern/Frankfurt 1978, γαλλ. μτφρ.: *Révolution et Terreur à Toulouse*, μὲ πρόλογο τοῦ J. GODECHOT, Toulouse 1980· J. GODECHOT (ἐπιμ.), *La Révolution dans le Midi toulousain*, Toulouse 1986· A.-M. DUPORT, *Terreur et Révolution. Nimes en l'an II, 1793–1794*, Paris 1987. — Ἡ τύχη τῶν Γιρονδίνων περιγράφεται ἀπὸ τὸν Cl. PERROUD, *La Prescription des Girondins*, Paris 1917. Γιὰ τὸν πόλεμο τῆς Βανδέας, ἂς ἀνατρέξουμε στὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε στὴ σ. 805.

ε) Ἡ ὀργάνωση τῆς Ὀρεινῆς δικτατορίας (Ἰούλιος-Δεκέμβριος 1973)

Παραπέμπουμε στὶς σ. 797 καὶ 804. Τὸ ἔργο τοῦ MORTIMER-TERNAUX τερματίζεται στὸν τ. VIII, τὸν ὁποῖο συνέταξε ὁ βαρόνος DE LAYRE σύμφωνα μὲ τὶς σημειώσεις ποὺ τοῦ κατέλιπε ὁ συγγραφέας (1881): καλύπτει τὴν περίοδο ἀπὸ τὶς 2 Ἰουνίου ὡς τὰ τέλη Ὀκτωβρίου τοῦ 1793. Τοῦ C. VATEL, *Charlotte de Corday et les Girondins*, Paris 1864–1872, 3 τόμοι, ἀποτελεῖ μᾶλλον μιὰ συλλογὴ τεκμηρίων παρὰ ἕνα κατὰ κυριολεξία βιβλίο. Σχετικὰ μὲ τὶς ἐπιπτώσεις τῆς δολοφονίας τοῦ Μαρά, βλ. τὸ συλλογικὸ ἔργο ποὺ ἐμψύχωσε καὶ συντόνισε ὁ J.-C. BONNET, *La Mort de Marat*, Paris 1986.

Γιὰ τὴ δημιουργία τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης, βλ. P. MAUTOUCHET, *Le Gouvernement révolutionnaire. 10 août 1792–4 brumaire an IV*, Paris 1912, συλλογὴ τεκμηρίων, εἰσαγωγή, βιβλιογραφία· A. COCHIN/Ch. CHARPENTIER, *Les Actes du gouvernement révolutionnaire. 23 août 1793–27 juillet 1794*, Paris 1920–1926, 3 τόμοι· P. CARON, «Conseil exécutif provisoire et pouvoir ministériel. 1792–1794», *AHRF* (1937), σ. 4· A. MATHIEZ, «Le Gouvernement révolutionnaire», *στὸ ἴδιο* (1937), σ. 97· A. SOBOUL, «Robespierre et la formation du Gouvernement révolutionnaire», *στὸ ἴδιο* (1958), σσ. 282-294. Συνθετικὸ ἔργο γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μεγάλης Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας, τὸ R. R. PALMER, *Twelve who ruled*, Princeton 1941, ὅπου ἐξετάζονται ὄχι μόνον ἡ γενικὴ πολιτικὴ καὶ οἱ παρισινὲς περιπέτειές της, ἀλλὰ καὶ πολλὲς ἀποστολὲς στὶς ἐπαρχίες οἱ ὁποῖες θεωροῦνται ὡς τυπικὲς (γιὰ παράδειγμα, τοῦ Κουτὸν στὴν Ὠβέρνη καὶ τοῦ Σαὶντ-Ἀντρὲ στὴ Βρετάνη)· M. BOULOISEAU, *Le Comité de salut public. 1793–1795*, Paris 1962, σειρὰ Que sais-je?.

Γιὰ τὸν Ροβεσπιέρο (ὁ ὁποῖος εἰσῆλθε στὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας στὶς 27 Ἰουλίου 1793): *Œuvres de Maximilien Robespierre*, ἔκδοση τῆς Société des Études Robespierristes, καὶ ἰδιαίτερα τὸ *Discours*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῶν G. LEFEBVRE, M. BOULOISEAU καὶ A. SOBOUL, Paris 1951, 1952, 1954, 1958 καὶ 1967, 5 τόμοι· E. HAMEL, *Histoire de Robespierre*, Paris 1865, 3 τόμοι, παλαιὸ ἀλλὰ πάντοτε ἀπαραίτητο· G. LEFEBVRE, Ὁμιλία γιὰ τὸν Ροβεσπιέρο στὸ Ἀρρὰς στὶς 15 Ὀκτωβρίου 1933· M. THOMPSON, *Robespierre*, Oxford 1935, 2 τόμοι· G. WALTER, *Robespierre*, Paris 1936 καὶ 1939, 2 τόμοι· ἐπίτομη ἔκδοση ἀναθεωρημένη κι ἐπαυξημένη, 1946· νέα ἔκδοση, 1961· L. JACOB (συλλογὴ καὶ παρουσίαση μαρτυριῶν), *Robespierre vu par ses contemporains*, 1938· J. MASSIN, *Robespierre*, Paris 1979· M. BOULOISEAU, *Robespierre*, Paris 1957, σειρὰ Que sais-je?· A. MATHIEZ, *Études sur Robespierre*, Paris 1958, συλλογὴ ἄρθρων, μὲ πρόλογο Z. Λεφέβρ· W. MARKOV (ἐπιμ.), *Maximilien Robespierre, 1758–1794*, Berlin 1958· β' ἔκδοση ἀναθεωρημένη, 1961, μὲ πρόλογο τοῦ Z. Λεφέβρ· *Bicentenaire de la naissance de Robespierre*, Nancy 1958, Publications de la Société des Études Robespierristes· *Actes du Colloque Robespierre*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ A. SOBOUL, Paris 1967· N. HAMPSON, *The Life and Opinions*

of Robespierre, London 1974· G. RUDÉ, *Robespierre. Portrait of a Revolutionary Democrat*, London 1975· A. SOBOUL, «Robespierre ou les contradictions du jacobinisme», *AHRF* (1978), σ. 1.

Γιὰ τὸ ἐπαναστατικὸ Δικαστήριο, E. CAMPARDON, *Le Tribunal révolutionnaire de Paris*, Paris 1866, 2 τόμοι· H. WALLON, *Histoire du Tribunal révolutionnaire de Paris avec le journal de ses actes*, Paris 1880–1882, 6 τόμοι, ὁ Α' τόμος τοῦ ὁποίου φτάνει μέχρι τὴ δίκη τῶν Γιρονδίνων, καὶ ὁ Β' τόμος μέχρι τὸ μήνα Βαντὸζ τοῦ ἔτους 2· M. MAZZUCHELLI, *Il tribunale del Terror*, Milano 1969· L. WILLETTE, *Les Erreurs judiciaires de l'histoire. Le Tribunal révolutionnaire*, Paris 1981, τὸ ὁποῖο προθυμοποιεῖται νὰ συνηγορήσει ὑπὲρ αὐτοῦ τοῦ ὀργανισμοῦ. — Σχετικὰ μὲ τὴ λειτουργία τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης καὶ τῆς Τρομοκρατίας στὰ ἐπαρχιακὰ διαμερίσματα, βλ. μιὰ συνολικὴ ἄποψη στὸ H. WALLON, *Les Représentants en mission et la justice révolutionnaire dans les départements en l'an II*, Paris 1889–1890, 5 τόμοι· P. CARON, *Rapports des agents du ministre de l'Intérieur dans les départements. 1793–an II*, ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 806. Ὅμως ἡ ποικιλία ποὺ μᾶς ἀποκαλύπτεται εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε οἱ τοπικὲς ἔρευνες γίνονται ἀπαραίτητες. Γιὰ παράδειγμα, βλ. τὸ βιβλίο τοῦ R. R. PALMER ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω· ἐπίσης, τὸ ἔργο τοῦ A. TROUX (βλ. σ. 797)· A. LALLIÉ, *La Justice révolutionnaire à Nantes et dans la Loire-Inférieure*, Nantes 1896· GASTON-MARTIN, *La Mission de Carrier à Nantes*, Paris 1924· J.-N. BREGEON, *Carrier et la Terreur nantaise*, Paris 1987· R. COBB, «La Commission temporaire de Commune-Affranchie (brumaire-germinal an II). Étude sur le personnel d'une institution révolutionnaire, *Cahiers d'Histoire* (1957), σσ. 23-57· C. LUCAS, *The Structure of the Terror. The Example of Javogues and the Loire*, Oxford 1973· J.-L. DEBAUVE, *La Justice révolutionnaire dans le Morbihan, 1790–1795*, Paris 1965· B.-A. POCQUET DE HAUT-JUSSÉ, *Terreur et terroristes à Rennes, 1792–1795*, ὅ.π. Ἂς προσθέσουμε τὰ Y. TRIPIER, «Les agents nationaux en Bretagne sous la Révolution», στὴν ἐπιθεώρηση *XVIIIe Siècle* (1986), σσ. 227-248, καθὼς καὶ W. SCOTT, *Terror and Repression in Revolutionary Marseille*, καὶ τὸ M. LYONS, *Revolution in Toulouse. An Essay on Provincial Terrorism*, τὰ ὁποῖα ἀναφέραμε στὴ σ. 807.

Σχετικὰ μὲ τὴν ἀντιπολίτευση ἐναντίον τῆς Ἐπιτροπῆς, ποὺ εἶχε ἀναπτυχθεῖ στοὺς κόλπους τῆς Συμβατικῆς, βλ. A. MATHIEZ, *Études robespierristes*, τ. II, Paris 1918· για τη συνωμοσία ποὺ κατευθυνόταν ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό, γιὰ τὸν Φὰμπρ ντ' Ἐγκλαντιν και την Ἑταιρεία τῶν Ἰνδιῶν· τοῦ ἰδίου, *Un Procès de corruption sous la Terreur: l'Affaire de la Compagnie des Indes*, Paris 1920, καὶ *Robespierre terroriste*, Paris 1921· παραπεμπουμε ἐπίσης στὸ J. CONAN, *La Dernière Compagnie des Indes*, Paris 1942· βλ. ἀκόμη B. VAISSIERE, *Fabre d'Églantine*, Paris 1987. — Ἐπιχειρήθηκε, ἀπὸ ὁρισμένους συγγραφεῖς, να ἀναγορευτεῖ σὲ πρωτεϊκὸ ἥρωα τῶν ἀντεπαναστατικῶν μηχανορραφιῶν ὁ βαρονος τοῦ Μπά· βλ. σχετικά, Baron DE BATZ, *La Vie, la conspiration et la fin de Jean, baron de Batz*, Paris 1908, 2 τόμοι, χωρὶς σχόλια· ἀντίθετα, G. BORD, *La Fin de deux legendes... Le baron de Batz*, Paris 1909· καὶ κυρίως, A. DE LESTAPIS, *La «conspiration de Batz». 1793–1794*, μὲ προοίμιο A. SOBOUL, Paris 1969, Publications de la Société des Études Robespierristes.

Σχετικὰ μὲ τὸ κίνημα τῶν Ἀβράκωτων, ποὺ παραδοσιακὰ ὀνομάστηκε «Ἐμπερτικό», καὶ τὸ ὁποῖο ὁ Daniel Guérin (βλ. σ. 804) θεωρεῖ «προλεταριακό», βλ. A. SOBOUL, *Les Sans-culottes parisiens en l'an II. Mouvement populaire et Gouvernement révo-*

lutionnaire, βλ. σ. 804· W. MARKOV/A. SOBOUL, *Die Sansculotten von Paris. Dokumente zur Geschichte der Volksbewegung. 1793–1794*, Berlin 1957, μὲ πρόλογο τοῦ Ζ. Λεφέβρ· G. LEFEBVRE/A. SOBOUL/G. RUDÉ/R. COBB, *San culotti e contadini nella Rivoluzione francese*, Bari 1958· βλ. ἐπίσης G. RUDÉ, *The Crowd in the French Revolution*, Oxford 1959· παλαιό, ἀλλὰ πάντοτε ἀπαραίτητο, E. MELLIÉ, *Les Sections de Paris pendant la Révolution française (25 mai 1790 – 19 vendémiaire an IV. Organisation, fonctionnement*, Paris 1898. — Τὴν ἐπίδραση ποὺ ἄσκησαν οἱ ἡγέτες τῶν Κορδελιέρων μελέτησε ὁ στρατηγὸς HERLAUT· γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ Βενσάν, βλ. στὸ *Le Colonel Bouchotte, ministre de la Guerre en l'an II*, Paris 1946, 2 τόμοι, καὶ γιὰ τοῦ Ρονσέν, στὸ *Le Général rouge. Ronsin. 1751–1794*, Paris 1956· τὴν ἐπιρροὴ τοῦ Ἐμπὲρ ὑπερέβαλε ὁ L. JACOB, *Le Père Duchesne, chef des sans-culottes*, Paris 1960. Μποροῦμε νὰ ἀντλήσουμε πολλὲς πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν κοινὴ γνώμη στὸ Παρίσι, ἀπὸ τὰ κείμενα ποὺ συγκέντρωσε ὁ P. CARON, *Paris pendant la Terreur. Rapports des agents secrets du ministre de l'Intérieur du 27 août 1793 au 11 germinal an II–31 mars 1794*, Paris 1910, 1914, 1943, 1949, 1958 καὶ 1964, 6 τόμοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ V ἀναθεωρήθηκε καὶ σχολιάστηκε ἀπὸ τὸν H. CALVET καὶ ὁ VI ἀπὸ τὸν M. EUDE.

Σχετικὰ μὲ τὶς ἐπαναστατικὲς στρατιές, βλ. κυρίως τὶς ἐργασίες τοῦ H. COBB, καὶ ἰδιαίτερα τὸ *Les Armées révolutionnaires des départements du Midi*, Toulouse 1955· προπάντων τὸ *Les Armées révolutionnaires, instrument de la Terreur dans les départements. Avril 1793–floréal an II*, Paris/La Haye 1961–1963, 2 τόμοι.

ϛ) Ὁ ἀποχριστιανισμὸς

A. AULARD, *Le Culte de la Raison et de l'Être suprême*, Paris 1892, καὶ *Histoire politique de la Révolution*, (βλ. σ. 756), Μέρος Β', Κεφ. IX· A. MATHIEZ, *Les Origines des cultes révolutionnaires. 1789–1792*, Paris 1904· τοῦ ἰδίου, *La Révolution et l'Église*, Paris 1910: «Robespierre et la déchristianisation»· B. PLONGERON, «Regards sur l'historiographie religieuse de la Révolution. La déchristianisation», *AHRF* (1968), σ. 145· J. DELUMEAU, «Au sujet de la déchristianisation», *RHMC* XXII, 1 (1975)· M. VOVELLE, *Religion et révolution. La Déchristianisation en l'an II*, Paris 1976· *La Déchristianisation de l'an II*, εἰδικὸ τεῦχος τῶν *AHRF* 3 (1978)· S. BIANCHI, *La Révolution culturelle de l'an II. Élites et peuple. 1789–1799*, Paris 1983. — Εἶναι ἀπαραίτητη, καὶ σὲ αὐτὸ τὸ θέμα, ἡ ἀναδρομὴ σὲ τοπικὲς μελέτες: βλ. L. MADELIN, *Fouché*, Paris 1900, Κεφ. IV: «Les missions: Nevers et Moulins»· E. CAMPAGNAC, «Les débuts de la déchristianisation dans le Cher», *AR* (1911), σσ. 626-657, (1912), σσ. 41-49, 206-211, 359-373, 511-520· M. DOMMANGET, *La Déchristianisation à Beauvais et dans l'Oise, 1790–1801*, Paris 1922· Chanoine J. GALLERAND, *Les Cultes sous la Terreur en Loir-et-Cher*, Blois 1929· R. COBB, «Les débuts de la déchristianisation à Dieppe. Notes sur les origines du mouvement déchristianisateur en province», *AHRF* (1956), σ. 191· S. BIANCHI, «La déchristianisation dans le district de Corbeil», *RHMC* XXVII, 2 (1979)· Φυσικά, μὲ τὸ ζήτημα ἀσχολοῦνται καὶ οἱ γενικὲς καὶ περιφερειακὲς ἱστορίες τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας (βλ. σ. 777).

Γιὰ τὴ λατρεία τῶν «μαρτύρων τῆς ἐλευθερίας», A. SOBOUL, *Les Sans-culottes parisiens en l'an II*, Μέρος Α', Κεφ. V· τοῦ ἰδίου, «Sentiment religieux et cultes populaires sous la Révolution: saintes patriotes et martyrs de la liberté», *AHRF* (1957), σσ. 193-213.

ζ) Οἱ πρῶτες νίκες τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1793)

Παραπέμπουμε στὰ ἔργα σχετικὰ μὲ τὶς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις τὰ ὁποῖα ἀναφέραμε στὴ σ. 791. Βλ. ἰδιαίτερα τοῦ A. CHUQUET, *Les Guerres de la Révolution*, τ. VII: *Mayence*, 1891· τ. VIII: *Wissembourg*, 1893· τ. IX: *Hoche et la lutte pour l'Alsace*, 1893· τ. X: *Valenciennes*, 1894· τ. XI: *Hondschoote*, 1895. Ἂς προσθέσουμε τὰ V. DUPUIS, *La Campagne de 1793 à l'armée du Nord et des Ardennes. De Valenciennes à Hondschoote*, Paris 1906–1909, 2 τόμοι, ἔκδοση τοῦ Ἱστορικοῦ τμήματος τοῦ Γαλλικοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου· J. COLIN, *La Campagne de 1793 en Alsace et dans le Palatinat*, Paris 1902· L. KREBS/H. MORRIS, *Campagnes dans les Alpes pendant la Révolution*, Paris 1891–1895, 2 τόμοι· J. FERVEL, *Campagnes de la Révolution française dans les Pyrénées orientales*, Paris 1851–1853, 2 τόμοι, [2]1861· E. DUCÉRÉ, *L'Armée des Pyrénées occidentales*, Bayonne 1882. Βλ. ἐπίσης M. REINHARD, *Le Grand Carnot*, τ. II: *L'Organisateur de la victoire* (βλ. σ. 796)· C. RICHARD, *Le Comité de salut public et les fabrications de guerre sous la Terreur*, Paris 1922· σχετικὰ μὲ τὴν ἐκκαθάριση τῶν στρατιωτικῶν στελεχῶν, βλ. Général HERLAUT, «La républicanisation des états-majors et des cadres de l'armée pendant la Révolution», *AHRF* (1937), σσ. 385 καὶ 537. Ἂς σημειώσουμε ἀκόμη τὸ E. FOURNIER, *Turreau et les colonnes infernales ou l'échec de la violence*, Paris 1985, μὲ πρόλογο τοῦ P. CHAUNU.

η) Ἡ Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας θριαμβεύει (Δεκέμβριος 1793-Μάιος 1794)

Βλ. σ. 807· A. MATHIEZ, *La Vie chère* (βλ. σ. 792)· *L'Affaire de la Compagnie des Indes* (σ. 809)· *Robespierre terroriste*, Paris 1921, τὸ ὁποῖο περιέχει τὴν κριτικὴ ἔκδοση τῶν σημειώσεων ἐναντίον τῶν Δαντονιστῶν ποὺ κρατοῦσε ὁ Ροβεσπιέρος, καὶ μιὰ μελέτη σχετικὰ μὲ τὴ δίκη τῆς ὁμάδας τῶν Κορδελιέρων· τὴν ἔκδοση τοῦ *Vieux Cordelier* ἀπὸ τὸν H. CALVET, σύμφωνα μὲ τὶς σημειώσεις ποὺ ἄφησε ὁ Α. Ματιέ, Παρίσι 1936· J.-P. BERTAUD, *Lucile et Camille Desmoulins, un couple dans la tourmente*, Paris 1985· P. CARON, *Paris pendant la Terreur* (βλ. σ. 810)· M. EUDE, *La Commune robespierriste*, Paris 1937· A. SOBOUL, *Les Sans-culottes parisiens en l'an II* (βλ. σ. 804), Μέρος Γ΄, Κεφ. I ὡς III, σχετικὰ μὲ τὴν κρίση τοῦ μήνα Βαντὸζ 1793 καὶ τὴ δίκη τῆς ὁμάδας τῶν Κορδελιέρων.

Γ΄ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ (1794)

β) Χαρακτηριστικὰ καὶ ὀργάνωση τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβέρνησης

A. AULARD, *Histoire politique de la Révolution française* (βλ. σ. 756), Μέρος Β΄, Κεφ. V· P. MAUTOUCHET, *Le Gouvernement révolutionnaire*, *ὅ.π.* σ. 808· G. PARISET, *La Révolution* (βλ. σ. 756), σσ. 165-185· R. R. PALMER/J. THOMPSON, «L'organisation du travail du Comité de salut public», *AHRF* (1933), σ. 454. Ἂν θέλουμε νὰ μελετήσουμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο λειτουργοῦσε τὸ καθεστώς, πρέπει νὰ στραφοῦμε στὸ *Recueil des actes du Comité de salut public avec la correspondance officielle des représentants en mission et le registre du Conseil exécutif provisoire*, τὸ ὁποῖο δημοσίευσε ὁ A. AULARD (1889-1955, 28 τόμοι, σὺν 2 τόμους τῶν *Tables*, 1955 καὶ 1964, καὶ 2 τόμους τῶν *Suppléments*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ M. BOULOISEAU, 1966 καὶ 1971).

Γιὰ τὸ Παρίσι, παραπέμπουμε στὸ H. CALVET, *Le Comité de salut public du département de Paris*, ποὺ ἀναφέραμε στὴ σ. 806· M. EUDE, *Études sur la Commune robespierriste*, ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω· A. SOBOUL, *Les Sans-culottes parisiens en l'an II*, Μέρος Γ', Κεφ. VI· τέλος, βλ. τὸ A. SOBOUL/R. MONNIER, *Répertoire du personnel sectionnaire parisien en l'an II*, Paris 1985, Publications de la Sorbonne.

Γιὰ τὰ ἐπαρχιακὰ διαμερίσματα, βλ. H. WALLON, *Les Représentants en mission*, ἀναφέρθηκε παραπάνω, στὴ σ. 809. Προτιμότερη θὰ ἦταν ἡ ἀξιοποίηση τῶν τοπικῶν μελετῶν (στοιχεῖα βιβλιογραφίας στὸ MANTOUCHET, *ὅ.π.*), ἢ τῶν συνθετικῶν δοκιμίων τὰ ὁποῖα ἐξετάζουν μεμονωμένα κάποιον θεσμό: L. DUBREUIL, *Le District de Redon. 1er juillet 1790 – 18 ventôse an IV*, Rennes 1903· τοῦ ἰδίου, *Le Régime révolutionnaire dans le district de Dinan. 25 nivôse an II–30 floréal an III*, Paris 1912, δημοσίευση κειμένων μὲ εἰσαγωγὴ καὶ σημειώσεις· H. LABROUE, *La Mission du conventionnel Lakanal dans la Dordogne en l'an II*, Paris 1915· A. RICHARD, *Le Gouvernement révolutionnaire dans les Basses-Pyrénées*. Ἂς προσθέσουμε τὰ ἔργα τοῦ A. FORREST γιὰ τὸ Μπορντώ, τοῦ C. LUCAS γιὰ τὸν Λίγηρα, τοῦ M. LYONS γιὰ τὴν Τουλούζη, τοῦ B.-A. POCQUET DU HAUT-JUSSÉ γιὰ τὴ Ρέν, καὶ τοῦ W. SCOTT γιὰ τὴ Μασσαλία, τὰ ὁποῖα ἀναφέρουμε στὴ σ. 807.

Σχετικὰ μὲ τὶς ἐπαναστατικὲς ἐπιτροπές, βλ. μιὰ συνθετικὴ ἄποψη στὸ J. B. SIRICH, *The Revolutionary Committees in the Departments of France*, Cambridge, Mass. 1943. — Τοπικὲς μελέτες: E. CAMPAGNAC, «Le Comité révolutionnaire de Melun», *AR* (1908), σσ. 467-482, (1909), σσ. 38-54 καὶ 541-566· G. GRIMALDI, *Le Comité de surveillance d'Aix-en-Provence*, Aix-en-Provence 1929· M. RUFAS, «Le Comité de surveillance et les suspects de Carcassonne», *AHRF* (1954), σ. 232· R. COBB, «Un comité révolutionnaire du Forez. Le comité de surveillance de Bonnet-la-Montagne (Loire), 11 frimaire – 28 fructidor an II, *στὸ ἴδιο* (1957), σ. 296. — Γιὰ τὸ Παρίσι, βλ. R. B. ROSE, «The revolutionary committees of the Paris sections in 1793», *Bulletin of the John Rylands Library* (1952), σ. 88· A. SOBOUL, *Les Sans-culottes parisiens en l'an II*, *ὅ.π.*, Μέρος Β', Κεφ. V (II).

Γιὰ τις λέσχες καὶ τὶς λαϊκὲς ἑταιρεῖες, C. BRINTON καὶ L. DE CARDENAL, ποὺ ἀναφέραμε στὴ σ. 767· A. SOBOUL, «Robespierre et les sociétés populaires», *AHRF* (1958), σ. 50. Περιφερειακὲς καὶ τοπικὲς μελέτες: H. CHOBANT, «Le nombre des sociétés populaires du Sud-Est en l'an II», *στὸ ἴδιο* (1926), σ. 450· H. SOANEN, «Les sociétés populaires du Puy-de-Dôme, *στὸ ἴδιο*, (1927), σ. 578· H. DE CHARETTE, «Un club jacobin du chef-lieu de canton: la société populaire de Precy-sur-Thil (1793–1796)», *Annales de Bourgogne* 3 (1964)· M. L. KENNEDY, *The Jacobin Club of Marseilles. 1790–1794*, Ithaca/London 1973· M. LYONS, «The Jacobin élite of Toulouse», *European Studies Review* (1977), σ. 259. Σχετικὰ μὲ τὸ Παρίσι, A. SOBOUL, «La société fraternelle du Panthéon français», *AHRF* (1957), σ. 50· ἰδιαίτερα τὴ συνθετικὴ μελέτη τοῦ ἰδίου, *Les Sans-culottes parisiens en l'an II*, Μέρος Β', Κεφ. V (III)· M. CERATI, *Le Club des Citoyennes républicaines révolutionnaires*, Paris 1966. Γιὰ τὴ χρήση τῆς προπαγάνδας, J. A. LEITH, *Media and Revolution. Moulding a New Citizenry in France during the Terror*, Toronto 1968.

γ) Ἡ Τρομοκρατία

Βλ. στὴ σ. 804, τὰ ἔργα σχετικὰ μὲ τὴν ὀργάνωση καὶ τὶς ἀντιλήψεις τῆς ἐπαναστατικῆς κυβέρνησης. Γιὰ τὸ ἐπαναστατικὸ δικαστήριο τοῦ Παρισιοῦ, βλ. τὰ ἔργα τῶν E.

CAMPARDON καὶ H. WALLON στὴ σ. 809· J. L. GODFREY, *Revolutionary Justice. A Study in the Organisation, Personnel and Procedure of the Paris Tribunal. 1793–1795*, Chapel Hill, North Carolina 1951· ἐπιπλέον, Arne ORDING, *Le Bureau de Police du Comité de salut public. Étude sur la Terreur*, Oslo 1930, σὺν τὶς παρατηρήσεις τοῦ A. MATHIEZ, *AHRF* (1930), σσ. 563-573, καὶ τοῦ G. LEFEBVRE, «La rivalité du Comité de salut public et de sûreté générale», *RH* CLVII (1931), σσ. 336-343. Βλ. ἐπίσης H. CALVET, «Une interprétation nouvelle de la loi de prairial», *AHRF* (1950), σσ. 305-319, καὶ G. LEFEBVRE, «Sur la loi du 22 prairial», *στὸ ἴδιο* (1951), καὶ ἀνατυπωμένο στὶς *Études sur la Révolution Française*, Paris [2]1963. Σχετικὰ μὲ τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε ὁ Ροβεσπιέρος, A. MATHIEZ, *Robespierre terroriste*, Paris 1921· ἐξίσου χρήσιμο τὸ J. GOULET, *Robespierre, la peine de mort et la Terreur*, Pantin 1983. Ἡ στατιστικὴ μέθοδος προτάθηκε ἐπιτυχῶς, πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα, ἀπὸ τὸν D. GREER, *The Incidence of the Terror during the French Revolution. A Statistical Interpretation*, Cambridge, Mass. 1935· τοῦ ἰδίου, «Les origines sociales des terroristes», *AHRF* (1928), σ. 552.

Ὅσον ἀφορᾶ τοὺς ὑπόπτους, βλ. μιὰ συνθετικὴ ἄποψη στὸ L. JACOB, *Les Suspects pendant la Révolution. 1789–1794*, Paris 1952, ὅπου ὁ ἀριθμὸς τῶν ὑπόπτων ἐκτιμᾶται σε 70.000, ἐνῶ ὁ A. Ματιὲ τοὺς εἶχε ὑπολογίσει σὲ 300.000 ἀρχικά, καὶ σὲ 90.000 ἀργότερα («Quel fut le nombre des suspects?», *AHRF* [1929], σ. 75). Μιὰ ἀκριβὴ καταμέτρηση τῶν ὑπόπτων ἐπιχείρησε γιὰ πρώτη φορὰ ὁ G. SANGNIER, *La Terreur dans le district de Saint-Pol*, Blangermont, Pas-de-Calais 1938, 2 τόμοι, ὁ ὁποῖος δίνει τὸν ἀριθμὸ τῶν 1.460 προσώπων, γιὰ τὴν παραπάνω περιοχή. Βλ. ἀκόμη τὶς ἀνακοινώσεις ποὺ παρουσιαστήκαν στὸ Συνέδριο τῶν Ἐπιστημονικῶν Ἑταιρειῶν (Congrès des Sociétés Savantes), τὸ ὁποῖο πραγματοποιήθηκε τὸ 1953 στὴν Τουλούζη: τὴν ἀνακοίνωση τῆς Κας SEPTE γιὰ τὸ Ὤς (366 ὕποπτοι), τοῦ R. DESCADEILLAS γιὰ τὸ Καστελνωνταρὺ (386), τοῦ D. LIGOU γιὰ τὸ Μοντωμπὰν (607), καὶ τοῦ P. BÉCAMPS γιὰ τὸ Μπορντὼ καὶ τὸ διαμέρισμα τῆς Γιρόνδης: *Actes du LXXVIIIe Congrès National des Sociétés Savantes*, Paris 1954· ἂς προστεθοῦν τὰ M. RUFAS, «Le Comitè de surveillance et les suspects de Carcassonne», *ὅ.π.*, καὶ G. LEFEBVRE, «Sur les suspects», *RH* 267 (1955), σ. 434.

Γιὰ τὶς κατὰ τόπους ἐκδηλώσεις τῆς Τρομοκρατίας στὰ διαμερίσματα, παραπέμπουμε στὶς ἐπιμέρους βιβλιογραφικὲς καὶ τοπικὲς μελέτες, ὅπως γιὰ παράδειγμα L. JACOB, *Joseph Lebon (1765–1795). La Terreur à la frontière Nord et Pas-de-Calais*, Paris 1933, 2 τόμοι· P. BECAMPS, *La Révolution à Bordeaux (1789–1794). J.-B. M. Lacombe président de la Commission militaire*, Bordeaux 1953· C. LUCAS, *The Structure of the Terror. The Example of Javogues and the Loire*, *ὅ.π.*· V. DE BAUMEFORT, *Le Tribunal revolutionnaire d'Orange*, Avignon 1875· Abbé S. BONNEL, *Les 332 Victimes de la Commission populaire d'Orange*, Avignon 1878· ἂς προσθέσουμε καὶ τὰ ἔργα ποὺ ἤδη ἀναφέραμε, τοῦ A. FOREST γιὰ τὸ Μπορντώ, τοῦ M. LYONS γιὰ τὴν Τουλούζη, τοῦ B.-A. POCQUET DU HAUT-JUSSÉ γιὰ τὴ Ρὲν καὶ τοῦ W. SCOTT γιὰ τὴ Μασσαλία.

δ) Ἡ οἰκονομικὴ διακυβέρνηση

P. CARON (ἐπιμ.), *Procès-verbaux de la Commission des subsistances*, Paris 1924–1925, 2 τόμοι· A. MATHIEZ, *La Vie chère...*, *ὅ.π.*, σ. 792· C. RICHARD, *Le Comité de salut public et les fabrications de guerre*, Paris 1922· γιὰ τὴν ἔκκληση πρὸς τοὺς ἐπιστήμονες, βλ. W

A. SMEATON, *Fourcroy, Chemist and Revolutionary, 1755–1803*, Cambridge 1962· M. SADOUN-GOUPIL, *Le Chimiste Charles-Louis Berthollet, 1748–1822. Sa vie, son oeuvre*, Paris 1977· σχετικὰ μὲ τὴν καταδίωξη τῶν κερδοσκοπικῶν προαγορῶν, H. CALVET, *L'Accaparement à Paris sous la Terreur. Essai sur l'application de la loi du 26 juillet 1793*, Paris 1933, καὶ «Les commissaires aux accaparements de la section des Champs-Elysées», *AHRF* (1936), σ. 332· βλ. ἐπίσης, R. COBB, *Études d'histoire révolutionnaire. Terreur et subsistances, 1793–1795*, *ὅ.π.* σ. 807, καὶ S. PETERSEN, *Lebensmittelfrage und revolutionäre Politik, Studien zum Verhältnis von revolutionärer Bourgeoisie und Volksbewegung bei Herausbildung der Jakobiner Diktatur, 1792–1793*, München 1979, μὲ πρόλογο τοῦ Α. Σομπούλ. Σχετικὰ μὲ τὴ μέγιστη διατίμηση, κυρίως βλ. τὰ ἔργα τοῦ G. LEFEBVRE, «L'application du maximum général dans le district de Bergues», *BCHER* (1913), σσ. 415-446, *Les Paysans du Nord* (βλ. σ. 730), Μέρος Β', Κεφ. VIII· «Les mines de Littry sous l'Ancien Régime et pendant la Révolution», *AHRF* (1926), σσ. 16-35 καὶ 117-135· *Études orléanaises*, τ. II: *Subsistances et maximum. 1789 – an IV*, Paris 1963. Γιὰ τὸ ἀνώτατο ὅριο τῶν μισθῶν, βλ. A. SOBOUL, *Les Sans-culottes parisiens en l'an II*, *ὅ.π.*, ἰδίως τὶς σ. 932 καὶ 994· τοῦ ἰδίου, «Problèmes du travail en l'an II», *AHRF* (1956), σ. 236· G. RUDÉ/A. SOBOUL, «Le maximum des salaires parisiens et le 9 thermidor», *στὸ ἴδιο* (1954), σ. 1. Σχετικὰ μὲ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο, G. LEFEBVRE, «Le commerce extérieur en l'an II», *RF* (1925), σσ. 132-155 καὶ 214-243· ὁ Περρεγκὼ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο τῆς μελέτης τοῦ J. BOUCHARY, *Les Manieurs d'argent* (βλ. σ. 728), τ. III (1943)· παραπέμπουμε ἐπίσης στὴ βιβλιογραφία τῶν σ. 713 καὶ 773.

ε) Ἡ κοινωνικὴ πολιτικὴ

A. MATHIEZ, *La Vie chère et le mouvement social*, (βλ. σ. 792). Σχετικὰ μὲ τὰ διατάγματα τοῦ μήνα Βαντόζ, A. MATHIEZ, «La Terreur, instrument de la politique sociale des robespierristes. Les décrets de ventôse sur le séquestre des biens des suspects et leur application», *AHRF* (1928), σσ. 193-219· ὁ Ζ. Λεφὲβρ ἐπανέρχεται στὸ ζήτημα αὐτῶν τῶν διαταγμάτων, στὸ G. LEFEBVRE, *Questions agraires au temps de la Terreur*, Strasbourg 1932, ²1954, βλ. σ. 776, ὅπως καὶ ὁ A. SOBOUL, *Les Sans-culottes parisiens en l'an II*, *ὅ.π.*, οἱ σσ. 708-716· ὡς περιφερειακὸ παράδειγμα, βλ. R. SCHNERB, «L'application des décrets de ventôse dans le district de Thiers, *AHRF* (1929), σ. 24, καὶ «Les lois de ventôse et leur application dans le département du Puy-de-Dôme», *στὸ ἴδιο* (1934), σ. 403. Ὅσον ἀφορᾶ τὸ ζήτημα τῶν μισθῶν, βλ. τὶς δημοσιεύσεις τῶν G. RUDÉ καὶ A. SOBOUL, ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 733. Σχετικὰ μὲ τὴ δημόσια πρόνοια, βλ. τὰ ἔργα ποὺ σημειώσαμε στὴ σ. 777 – ἂς προστεθεῖ τὸ A. FOREST, *The French Revolution and the Poor*, Oxford 1981. Σχετικὰ μὲ τὴ δημόσια ἐκπαίδευση, βλ. παρακάτω, στὴ σ. 839-840.

Ὅσον ἀφορᾶ τὶς ἐθνικὲς γαῖες, τὰ γενικὰ προβλήματα τίθενται ἀπὸ τὸν Ζ. Λεφὲβρ στις δημοσιεύσεις ποὺ ἀναφέραμε στὴ σ. 776: G. LEFEBVRE, «Les études relatives à la vente des biens nationaux»· «La place de la Révolution dans l'histoire agraire de la France»· «La Révolution et les paysans»· *Les Paysans du Nord* (πωλήσεις ἐθνικῶν κτημάτων κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Τρομοκρατίας, σσ. 462-480· διανομὴ τῶν κοινοτικῶν γαιῶν, σσ. 523-531)· βλ. ἐπίσης, A. SOBOUL, *Paysans, sans-culottes et Jacobins*, Paris 1966· M. BOULOISEAU, *Le Séquestre et la vente des biens des émigrés dans le district de Rouen*, Paris 1937· τοῦ ἰδίου,

Étude de l'émigration et de la vente des biens des émigrés. 1792–1830, Paris 1963. Μεταξὺ τῶν πρόσφατων μελετῶν γιὰ τὴν πώληση τῶν ἐθνικῶν κτημάτων, βλ. ἐκεῖνες τοῦ G. SANGNIER γιὰ τὴν περιοχὴ τοῦ Σαὶν-Πὸλ (Blangermont, Pas-de-Calais 1951)· τοῦ M. GALLIX γιὰ τὶς περιοχὲς τοῦ Μονπελλιὲ καὶ τοῦ Λοντὲβ (Montpellier 1951)· τοῦ P. CAMBON γιὰ τὶς περιοχὲς τοῦ Μπεζιὲ καὶ τοῦ Σαὶν-Πὸν (Montpellier)· τοῦ R. CAISSO γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς Τοὺρ (Paris 1967, γιὰ τὰ πρωτογενὴ ἐθνικὰ κτήματα, καὶ 1977, γιὰ τὰ δευτερογενή)· τοῦ J. PETELET (γιὰ τὰ πρωτογενὴ ἐθνικὰ κτήματα) καὶ τοῦ D. MARTIN (γιὰ τὰ δευτερογενὴ ἐθνικὰ κτήματα) τῆς περιοχῆς τοῦ Κλερμὸν-Φερράν, στὸ *La Révolution dans le Puy-de-Dôme*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ A. SOBOUL, Paris 1972· τοῦ A. COIFFARD γιὰ τὴν περιοχὴ τοῦ Γκρὰς (Paris 1973)· τοῦ R. MARX γιὰ τὴν Κάτω Ἀλσατία, *La Révolution et les classes sociales en Basse-Alsace. Structures agraires et vente de biens nationaux*, Paris 1974· προσθέτουμε τὸ M. LACOSTE, «L'application des lois agraires de la Convention montagnarde dans le département de la Meurthe», *Annales de l'Est* (1950). — Σχετικὰ μὲ τὶς κοινοτικὲς γαῖες, G. BOURGIN, *Le Partage des biens communaux. Documents sur la préparation de la loi du 10 juin 1793*, Paris 1908. Γιὰ τὴν ἀγροτικὴ κρίση, A. MATHIEZ, *La Vie chère*, σσ. 437-460· G. LEFEBVRE, *Les Paysans du Nord*, σσ. 698-713.

ϛ) Ὁ στρατὸς τοῦ ἔτους 2

Συνθετικὲς ἀπόψεις στὰ ἔργα τῶν P. CARON, A. MATHIEZ, A. SOBOUL, ὅπως καὶ στῶν J.-P. BERTAUD καὶ S. F. SCOTT. — Γιὰ τὴν πολεμικὴ βιομηχανία, βλ. τὸ ἔργο τοῦ C. RICHARD ποὺ ἀναφέραμε στὴ σ. 811· γιὰ τὸν ἐπισιτισμό, R. WERNER, *L'Approvisionnement en pain de la population et de l'armée du Rhin pendant la Révolution*, ὅ.π. σ. 776. Γιὰ τὴ δικαιοσύνη, L. HENNEQUIN, *La Justice militaire et la discipline dans l'armée du Rhin et l'armée du Rhin-et-Moselle (1792–1796). Notes historiques du chef de bataillon du génie Legrand*, Paris 1909· G. MICHON, «La justice militaire sous la Révolution», *AR* (1922), σσ. 1-26, 99-130, 197-222 (καὶ σὲ ἀνάτυπο ἀναθεωρημένο κι ἐπαυξημένο, Paris 1922). Σχετικὰ μὲ τὴν ἐκπαίδευση τῶν στρατιωτικῶν στελεχῶν, A. CHUQUET, *L'École de Mars*, Paris 1899. Σχετικὰ μὲ τοὺς ἀπεσταλμένους τῆς Συμβατικῆς στὶς στρατιές, H. WALLON, *Les Représentants en mission*, ὅ.π. σ. 809, καθὼς καὶ τὰ σχετικὰ βιογραφικὰ ἔργα, κι ἐκεῖνα ποὺ μελετοῦν τὶς στρατιές. Σχετικὰ μὲ τὴ στρατιωτικὴ διοίκηση, R. GARNIER, *Lazare Hoche ou l'honneur des armes*, Paris 1986. — Ἡ κατάσταση στὶς στρατιὲς περιγράφεται ἀρκετὰ λεπτομερειακὰ στὰ ἔργα τὰ σχετικὰ μὲ τὶς ἐπιχειρήσεις ποὺ ἀναφέρονται παραπάνω, στὴ σ. 802, καὶ παρακάτω στὴ σ. 816. Βλ. ἐπίσης G. SANGNIER, *La Désertion dans le Pas-de-Calais de 1792 à 1802*, Blangermont 1965. Ἡ Κα H. COULET δημοσιεύσε τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ λοχαγοῦ Ζερβαί, ὁ ὁποῖος συμμετεῖχε στὶς ἐπιχειρήσεις τοῦ 1794: *À la conquête de l'Europe*, Paris 1939. — Γιὰ τὸ ναυτικό: L. LÉVY-SCHNEIDER, *Jean Bon Saint-André*, βλ. σ. 797, καθὼς καὶ τὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 802 (οἱ Ἄγγλοι συγγραφεῖς περιγράφουν τὴν κατάσταση τοῦ γαλλικοῦ στόλου)· N. HAMPSON, *La Marine en l'an II. Mobilisation de la flotte de l'ocean. 1793–1794*, Paris 1959.

Ὅσον ἀφορᾶ τὸν Καρνό, M. REINHARD, *Le Grand Carnot*, τ. II: *L'Organisateur de la victoire*, ὅ.π. σ. 796· ὁ R. WARSCHAUER, *Studien zur Entwicklung der Gedanken Lazare Carnots über Kriegsführung*, Berlin 1937, ἄρχισε νὰ μελετᾶ τὴ στρατηγικὴ του ἀλλὰ δὲν προχώρησε πέρα ἀπὸ τὴν προπαρασκευὴ τῆς μάχης τοῦ Χόντσοοτε. — Général JUNG,

L'Armée et la Révolution. Dubois-Grance, Paris 1884, 2 τόμοι· γιὰ τὸν Μπουσότ, βλ. Général HERLAUT, *Le Colonel Bouchotte, ministre de la Guerre en l'an II, ὅ.π.* σ. 810· γιὰ τὸν Πριὲρ ντὲ λὰ Κὸτ ντ' Ὅρ, βλ. G. BOUCHARD, σ. 797.

ζ) Ἡ νίκη τῆς Ἐπανάστασης (Μάιος–Ἰούλιος 1794)

Γιὰ τὴ διπλωματία τῆς περιόδου, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γενικὰ ἔργα (κυρίως τοῦ Α. Σορέλ, ποὺ ἀντιμετωπίζει ἐξαιρετικὰ ἐχθρικὰ τὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας), ἂς συμβουλευτοῦμε τὸν P. MANTOUX, «Le Comité de salut public et la mission de Genet aux États-Unis», *RHMC* XIII (1909), σσ. 5-35· H. AMMON, *The Genet Mission*, München 1973· R. PETIET, *Gustave-Adolphe IV et la Révolution*, βλ. σ. 800· M. REMUSAT, «Un sans-culotte à la cour de Danemark», *Revue de Paris* IV (1912), σ. 538 (σχετικὰ μὲ τὴν ἀποστολὴ τοῦ Γκρουβέλ)· J. GROSSBART, «La politique polonaise de la Révolution jusqu' aux traités de Bâle», *AHRF* (1929), σσ. 34-55, 242-255, 476-485, (1930), σσ. 129-151· A. LODS, *Un Conventionnel en mission. Bernard de Saintes et la réunion de la principauté de Montbéliard*, Paris 1888. — Μᾶς λείπει ἕνα ἱκανοποιητικὸ ἔργο γιὰ τὶς σχέσεις τῆς Γαλλίας μὲ τὴν Ἑλβετία, ἰδιαίτερα ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη: παραπέμπουμε σχετικὰ στὰ *Papiers de Barthélémy*, ποὺ ἐκδόθηκαν ἀπὸ τοὺς J. KAULEK/A. TOUSSERAT-RADEL, Paris 1886–1910, 6 τόμοι, δημοσίευση τοῦ γαλλικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν· ἐπίσης, στὸ *Correspondance de P. Ochs*, τὸ ὁποῖο ἐξέδωσε ὁ G. STEINER (βλ. σ. 784)· γιὰ τὴ Γενεύη, A. MAZON, *Histoire de Soulavie*, Paris 1893, 2 τόμοι, καθὼς καὶ τὰ βιβλία τῶν E. CHAPUISAT καὶ M. PETER ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 784.

Γιὰ τὶς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ σημειώσαμε στὶς σ. 790, 802 καὶ 813, ἂς συμβουλευτοῦμε τὸ H. COUTANCEAU, *La Campagne de 1794 à l'armée du Nord*, I: *Organisation*, Paris 1903–1905, 2 τόμοι· ἔκδοση τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου Στρατοῦ· II: *Opérations*, Paris 1907–1908, 2 τόμοι· σταματᾶ στὴ μάχη τοῦ Τουρκουέν· V. DUPUIS, *Les Opérations militaires de la Sambre en 1794. Bataille de Fleurus*, Paris 1907· ἔκδοση τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου· L. JOUAN, *La Campagne de 1794 dans les Pays-Bas*, τ. I (ὁ μόνος ποὺ κυκλοφόρησε): *La Conquête de la Belgique, mai–juillet 1794*, Paris 1914· ἔκδοση τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου· L. HENNEQUIN, *La Campagne de 1794 entre Rhin et Moselle*, Paris 1909· ἔκδοση τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου· G. FABRY, *Histoire de la campagne de 1794 en Italie*, Paris 1905, 2 τόμοι· τὰ ἔργα τῶν L. KREBS/H. MORRIS, J. FERVEL καὶ E. DUCÉRÉ, ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 811· A. CHUQUET, *Dugommier*, Paris 1904. Σχετικὰ μὲ τὸν ἀγώνα στὶς ἀποικίες, G.-M. LAURENT, *Le Commissaire Sonthonax à Saint-Domingue*, Port-au-Prince 1965.

η) Ἡ 9η Θερμιδὸρ (27 Ἰουλίου 1794)

Γιὰ τὴν πολιτικὴ κρίση, βλ. τὸ ἔργο ποὺ ἀναφέραμε στὴ σ. 813: Arne ORDING, *Le Bureau de police du Comité de salut public*, μαζὶ μὲ τὶς παρατηρήσεις τῶν Α. Ματιὲ καὶ Ζ. Λεφέβρ σχετικὰ μὲ τὸν ἀνταγωνισμὸ ποὺ ὑπῆρχε μεταξὺ τῶν δύο κυβερνητικῶν Ἐπιτροπῶν. Ἂς προσθέσουμε τὸ A. MATHIEZ, «Les divisions dans les Comités gouvernementaux à la veille du 9 thermidor», *RH* CXVIII (1915), σ. 70· τοῦ ἰδίου, «Les séances des 4 et 5 thermidor aux deux Comités de salut public et de sûreté générale», *AHRF* (1927), σ. 193· A. MATHIEZ/H. CHOBAUT, «Trois lettres inédites de Voulland sur la crise de Thermidor», στὸ

ἴδιο (1927), σ. 167· βλ. ἐπίσης, «Lettres du conventionnel d'Yzez», *Revue de France* VI (1926), σσ. 517-521· G. WALTER, *La Conjuration du 9 thermidor-27 juillet 1794*, Paris 1974, σειρὰ Trente Journées qui ont fait la France, τὸ ὁποῖο προσφέρει πολυάριθμα τεκμήρια· J.-Ph. DOMECQ, *Robespierre, derniers temps*, Paris 1984· — M.-H. BOURQUIN, *Monsieur et Madame Tallien*, Paris 1987. Γιὰ τὶς πολιτικὲς πλευρὲς τῆς κρίσης ποὺ ἔπληξε τὰ παρισινὰ τμήματα, P. CARON, «Sur l'opposition de gauche à la veille de Thermidor», *AHRF* (1947), σ. 322 (ὑπόθεση Λεγκραί)· κυρίως τὸ A. SOBOUL, *Les Sans-culottes parisiens en l'an II*, Μέρος Γ', Κεφ. VI, σσ. 951 καὶ 991· σχετικὰ μὲ τὶς κοινωνικὲς ὄψεις της, A. MATHIEZ, «L'agitation ouvrière à la veille du 9 thermidor», *AHRF* (1928), σ. 271· G. RUDÉ / A. SOBOUL, «Le maximum des salaires parisiens et le 9 thermidor», *ὅ.π.* σ. 814· A. SOBOUL, *Les Sans-culottes parisiens*, Μέρος Γ', Κεφ. VI, καὶ σ. 994.

Γιὰ τὸ γεγονὸς καθαυτό, συνθετικὲς μελέτες: E. HAMEL, *Thermidor*, Paris 1891· A. GODARD, *Le Procès du 9 thermidor*, Paris 1912· G. BARTHOU, *Le 9 thermidor*, Paris 1926· G. MICHON, «Les séances des 8 et 9 thermidor au club des Jacobins», *AHRF* (1924), σ. 497· H. MONTEAGLE, «Barras au 9 thermidor», *στὸ ἴδιο* (1977), σ. 377· J. FRIGUGLIETTI, «À la recherche d'une légende», *στὸ ἴδιο* (1977), σ. 96 (σχετικὰ μὲ τὴ βροχὴ τῆς νύχτας τῆς 9ης πρὸς 10η Θερμιδόρ)· σχετικὰ μὲ τὴν ἐξέλιξη τῆς κρίσης στὰ παρισινὰ τμήματα, A. SOBOUL, *Les Sans-culottes parisiens en l'an II*, σσ. 996-1024· γιὰ τὴν ἱστορικὴ βαρύτητα τῆς 9ης Θερμιδόρ, *στὸ ἴδιο*, σ. 1025: «Mouvement populaire et révolution bourgeoise».

Δ' Η ΘΕΡΜΙΔΟΡΙΑΝΗ ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΤΟΥ 1795

ΣΥΝΘΕΤΙΚΑ ΕΡΓΑ — Παραπέμπουμε στὰ γενικὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στη σ. 812, καὶ ἰδίως στά: C. PARISET, *La Révolution* (τ. II τῆς *Histoire de la France contemporaine*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ E. LAVISSE)· G. DEVILLE, *Thermidor et Directoire* (τ. V τῆς *Histoire socialiste de la Révolution française*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ J. JAURÈS)· A. AULARD, *Histoire politique de la Révolution française*, *ὅ.π.*, Μέρος Β', Κεφ. XI καὶ XII· A. MATHIEZ, *La Réaction thermidorienne*, Paris 1929· G. LEFEBVRE, *Les Thermidoriens*, Paris 1937· δ' ἔκδ. ἀναθεωρημένη κι ἐνημερωμένη ἀπὸ τὸν A. Σομπούλ, 1960· *Nouvelle histoire de la France contemporaine*, τ. III: *La République bourgeoise. Les Thermidoriens et le Directoire, 1794–1799*, Paris 1972· J. GODECHOT, *Les Institutions...*, *ὅ.π.*

Γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἱστορία: K. D. TØNNESSON, *La Défaite des sans-culottes. Mouvement populaire et réaction bourgeoise en l'an III*, Oslo/Paris 1959· προσθέτουμε τὸ M. BOULOISEAU, «Les comités de surveillance d'arrondissement de Paris sous la réaction thermidorienne», *AHRF* (1933), σ. 317, 441· (1934), σ. 233· (1932), σ. 42, 204· F. BRUNEL, «Les derniers Montagnards et l'unité révolutionnaire», *στὸ ἴδιο* (1977), σ. 385· F. GENDRON, *La Jeunesse dorée. Épisodes de la Révolution française*, Québec 1979, καὶ σε τροποποιημένη ἔκδοση, μὲ τίτλο *La Jeunesse sous Thermidor* (βλ. σ. 821)· για τη Λυών, R. FUOC, *La Réaction thermidorienne à Lyon. 1795*, Lyon/Paris 1957· M. SCHLUMBERGER, «La Réaction thermidorienne à Toulouse», *AHRF* (1971), σ. 265. Σχετικὰ μὲ την «Εταιρεία», J. TURQUAN, *La Citoyenne Tallien*, Paris 1898· A. MARQUISET, *Une merveilleuse. Mme Hamelin*, Paris 1917· J. STERN, *Le Mari de Mlle Lange. M.-J. Simons*, Paris 1933

Ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, βλ. σ. 810. Ἐπίσης, A. MATHIEZ, «Le régime des cultes sous la première séparation», ἄρθρο ἐνσωματωμένο στὸ *La Révolution et l'Église*, Paris 1910· Abbé J. BOUSSOULADE, *L'Église de Paris du 9 thermidor au Concordat*, Paris 1950.

Γιὰ τὴ διπλωματία καὶ τὸν πόλεμο, βλ. σ. 810 καὶ 816· L. SCIOUT, *Le Directoire*, Paris 1895–1897, 4 τόμοι: ὁ τ. I ξεκινᾶ ἀπὸ τὴν 9η Θερμιδόρ.

α) Ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση ἐξαρθρώνεται

Στὰ ἔργα ποὺ ἐπισημάναμε προηγουμένως, ἂς προσθέσουμε τὸ Ch. DE LACRETELLE, *Dix années d'épreuves pendant la Révolution*, Paris 1842, Κεφ. X καὶ XI· G. LEWIS/C. LUCAS, *Beyond the Terror. Essays in French Regional and Social History, 1794–1815*, London/New York 1983. — Γιὰ τὴ Βανδέα παραπέμπουμε στὴ σ. 806· προσθέτουμε καὶ τὰ L. DE LA SICOTIÈRE, *L. de Frotte et l'insurrection normande*, Paris 1883, 3 τόμοι· P. BOIS, *Paysans de l'Ouest*, Le Mans 1960, Βιβλίο III.

β) Ἡ δημοσιονομικὴ καὶ οἰκονομικὴ κρίση. Λευκὴ Τρομοκρατία

Γιὰ τὰ ζητήματα τῆς οἰκονομικῆς κρίσης καὶ τῆς νομισματικῆς καταστροφῆς, παραπέμπουμε στὰ γενικὰ ἔργα ποὺ ἀφοροῦν τὴ θερμιδοριανὴ ἐποχή· ἐπιπρόσθετα, τὰ M. MARION, *Histoire financière de la France depuis 1715*, τ. III, Paris 1921· J. MORINI-COMBY, *Les Assignats*, Paris 1925· S. E. HARRIS, *The Assignats*, Cambridge 1930· A. MATHIEZ, *La Réaction thermidorienne*, *ὅ.π.*, Κεφ. VIII καὶ IX· G. LEFEBVRE, *Les Thermidoriens*, *ὅ.π.*, Κεφ. VI. — Γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν βασικῶν τροφίμων, τοῦ ἰδίου, τὴν Εἰσαγωγὴ στὸ *Documents relatifs à l'histoire des subsistances dans le district de Bergues. 1789 - an V*, Lille 1914, καὶ *Études orléanaises*, τ. II, Paris 1963, Κεφ. VII· GASTON-MARTIN, «La vie bourgeoise à Nantes sous la Convention d'après le livre de compte de Mme Hummel», *RF* LXXXVI (1933), σσ. 236-258. — Σχετικὰ μὲ τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ κρίση στὶς ἐπαρχίες, P. MASSÉ, «Les amortissements de rentes foncières en l'an III dans la région de Bonneuil-Matours: essai de psychologie sociale», *AHRF* (1961), σσ. 349-381.

Ἡ βιβλιογραφία σχετικὰ μὲ τὶς Ἡμέρες τοῦ Ζερμινὰλ καὶ τοῦ Πραιριὰλ τοῦ ἔτους 3, ἡ ὁποία ἐπὶ πολὺ καιρὸ δὲν περιλάμβανε παρὰ μόνο τὴν ἀφήγηση τῆς 1ης Πραιριὰλ ἀπὸ τοὺς F. THÉNARD/R. GUYOT, *Le Conventionnel Goujon*, Paris 1908, ἐμπλουτίστηκε ἤδη μὲ συνθετικὰ ἔργα: R. COBB/G. RUDÉ, «Le dernier mouvement populaire de la Révolution à Paris: les journées de germinal et de prairial an III», *RH* CCXIV (1958), σσ. 250-281· E. TARLÉ, *Germinal et prairial*, Moscou 1959· G. RUDÉ, *The Crowd in the French Revolution*, Oxford 1959, τὸ Κεφ. X· πάνω ἀπ' ὅλα τὸ K. D. TØNNESSON, *La Défaite des sans-culottes*, *ὅ.π.* σ. 817. Σχετικὰ μὲ τοὺς μάρτυρες τοῦ Πραιριάλ, F. THÉNARD/R. GUYOT, *Le Conventionnel Goujon*, ποὺ μόλις ἀναφέραμε· A. GALANTE-GARONNE, *Gilbert Romme. Storia di un rivoluzionario*, Torino 1959, καὶ σὲ γαλλ. μτφρ.: Paris 1971. Γιὰ τὴν καταστολὴ ποὺ ἀκολούθησε τὶς Ἡμέρες τοῦ Πραιριάλ, R. COBB, «Note sur la répression du personnel sans-culotte de 1795 à 1801», *AHRF* (1954), σσ. 23-49· M. SLAVIN, «L'épuration de prairial an III dans la section des Droits de l'homme», *στὸ ἴδιο* (1978), σ. 283· κυρίως τὸ K. D. TØNNESSON, *La Défaite des sans-culottes*, Κεφ. XIV· R. BOUSCAYROL, *Soubrany ou la Révolution assasinée*, Moulins 1984. — Ὅσον ἀφορᾶ τὶς ταραχὲς στὰ διάφορα διαμερίσματα, G.

LAURENT, «L'insurrection du 1er prairial an III et la situation économique de la ville de Reims», *AHRF* (1927), σ. 237· R. COBB, «Les Journées du germinal an III dans la zone de ravitaillement de Paris», *Annales de Normandie* (1955), σσ. 233-260· F. GENDRON, *La Jeunesse dorée. Épisodes de la Révolution française*, Paris 1977, καὶ σὲ ἔκδοση τροποποιημένη μὲ τίτλο *La Jeunesse sous Thermidor*, καὶ πρόλογο τοῦ P. CHAUNU, Paris 1983.

Ἡ λευκὴ Τρομοκρατία ἐξετάζεται στὶς διάφορες τοπικὲς ἱστορίες καθὼς καὶ σὲ εἰδικὲς μελέτες, ὅπως ἐκεῖνες τῶν: S. BLUM, «La mission d'Albert dans la Marne en l'an III», *RF* XLV (1903), σσ. 193-231· G. LAURENT, «J.-B. Armonville (conventionnel originaire de Reims)», *AHRF* (1924), σσ. 217-249 καὶ 315-355· E. POUPÉ, «La répression de la révolte terroriste de Toulon», *Notes, inventaires et documents*, X (1924), σσ. 72-92 (ἔκδοση τῆς Comité des travaux historiques. Section d'histoire moderne)· P. VAILLANDET, «Les débuts de la Terreur blanche en Vaucluse», *AHRF* (1928), σσ. 109-127, καὶ «Le procès des juges de la Commission populaire d'Orange», *στὸ ἴδιο* (1929), σσ. 137-163· E. COURCELLE, «La réaction thermidorienne dans le district de Melun», *στὸ ἴδιο* (1930), σσ. 112-128, 252-261, 329-350, 443-453· R. FUOC, *La Réaction thermidorienne à Lyon. 1795*, ὅ.π. σ. 817· Gwynn LEWIS, *The Second Vendée. The Continuity of Counter-Revolution in the Department of the Gard. 1789–1815*, ὅ.π. σ. 769.

Ὑπάρχει μιὰ τεράστια βιβλιογραφία γύρω ἀπὸ τὸν Λουδοβίκο ΙΖ', συχνὰ χωρὶς ἴχνος κριτικῆς. Βλ. κυρίως τά: A. DE BEAUCHESNE, *Louis XVII*, Bruxelles/Leipzig 1853, 2 τόμοι· R. CHANTELAUZE, *Louis XVII*, Paris 1884, ²1895· G. BORD, *Autour du Temple*, Paris 1913, 3 τόμοι. Σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς μελέτες οἱ ὁποῖες συγκεντρώθηκαν στὸ βιβλίο μὲ τίτλο *Énigme du temps passé*, τ. I, Paris 1944, ὁ L. HASTIER διαλεύκανε τὸ ζήτημα τῆς ληξιαρχικῆς πράξης θανάτου τοῦ Λουδοβίκου ΙΖ'. Στὸ *La double mort de Louis XVII*, Paris 1951, κατέληξε στὸ συμπέρασμα πὼς ὁ μικρὸς πρίγκιπας ἀπεβίωσε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1794· βλ. ἀκόμη τοῦ ἰδίου, *Nouvelles révélations sur Louis XVII*, Paris 1954· ἂς προσθέσουμε τὸ M. GARÇON, *Louis XVII ou la fausse énigme*, Paris 1952. Μιὰ ἄφθονη βιβλιογραφία ἐξακολουθεῖ νὰ παράγεται μέχρι σήμερα γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ θέμα, ὅμως δὲν προσφέρει ἀπολύτως τίποτε νεότερο. Σχετικὰ μὲ τὶς ἐλπίδες ποὺ ἔτρεφαν οἱ βασιλόφρονες, W. R. FRYER, *Republic or Restoration in France? 1794–1797. The Politics of French Royalism, with Particular Reference to the Activities of A. B. J. d'André*, Manchester 1965.

γ) Ἡ διπλωματία τῶν Θερμιδοριανῶν

Ὅσον ἀφορᾶ τὴν κατάσταση τοῦ στρατοῦ, H. BOURDEAU, *Les Armées du Rhin au début du Directoire*, Paris 1902· E. CAUDRILLIER, *La Trahison de Pichegry et les intrigues royalistes dans l'Est avant Fructidor*, Paris 1908· F. VERMALE, «La désertion dans l'armée des Alpes après le 9 thermidor», *AR* (1913), σσ. 506-516 καὶ 643-657. Γιὰ τὶς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις, παραπέμπουμε στὰ γενικὰ ἔργα τὰ ὁποῖα ἀναφέραμε παραπάνω. Γιὰ τὴ διπλωματία τῶν Θερμιδοριανῶν, ἂς ἀνατρέξουμε στὰ ἔργα ποὺ ὑποδεικνύουμε στὴ σ. 816, καὶ κυρίως στὸ A. SOREL, *L'Europe et la Révolution française*, τ. IV· *Les Limites naturelles. 1794–1795*, Paris 1909· ἂς προσθέσουμε τὸ P. BAILLEU, *Preussen und Frankreich von 1795 bis 1807. Diplomatische Korrespondenz*, Leipzig 1881–1887, 2 τόμοι. Γιὰ τὶς διαπραγματεύσεις μὲ τὴν Ἱσπανία, A. SOREL, «La diplomatie française et l'Espagne, 1792–1797», *RH* XI (1879), σ. 298· XII (1880), σ. 279· XIII (1880), σ. 41 καὶ 242. Σχετικὰ μὲ

τοὺς οἰκονομικοὺς ὅρους τῆς Συνθήκης μὲ τὴν Ὀλλανδία, J.-B. MANGER, *Recherches sur les relations économiques de la France et de la Hollande pendant la Révolution française*, Paris 1923. Γιὰ τὴ στάση ποὺ τήρησε ἡ Γαλλία ἀπέναντι στὶς κατεχόμενες περιοχές, R. DEVLEESHOUVER, *L'Arrondissement de Brabant sous l'occupation française, 1794–1795. Aspects administratifs et économiques*, Bruxelles 1954.

δ) Οἱ Συνθῆκες τῆς Βασιλείας καὶ τῆς Χάγης (Ἀπρίλιος–Μάιος 1795)

Βλ. σ. 816. Ὁ τ. V τῶν *Quellen* τοῦ VIVENOT (βλ. σ. 781) εἶναι ἀφιερωμένος στὴν εἰρήνη τῆς Βασιλείας καὶ στὸν τρίτο διαμελισμὸ τῆς Πολωνίας (ὑπὸ H. VON ZEISTBERG). Ἡ ἐκκένωση τοῦ Βελγίου καὶ ἡ σύναψη εἰρήνης ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Πρωσίας ἀποτελοῦν τὸ δεύτερο διαμφισβητούμενο σημεῖο ποὺ συζητεῖται ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τῶν δύο μεγάλων γερμανικῶν Δυνάμεων (τὸ πρῶτο ὑποδείχθηκε στὴ σ. 781)· μιὰ σύνοψη τῆς συζήτησης καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία βρίσκουμε στὸ A. WAHL, *Geschichte des europäischen Staatensystems* (βλ. σ. 780), σ. 66 καὶ 67. — Γιὰ τὶς διαπραγματεύσεις μὲ τὴν Ἱσπανία, βλ. τὴ μελέτη τοῦ A. Σορὲλ στὴ *RH* τὴν ὁποία ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 800. — Σχετικὰ μὲ τὸ πολωνικὸ πρόβλημα, βλ. M. G. MÜLLER, *Die Teilungen Polens, 1772- 1793–1795* (βλ. σ. 787). Γιὰ τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε στὶς διαπραγματεύσεις ὁ Χάρντενμπεργκ, H. HAUSSHERR, *Hardenberg. Eine politische Biographie*, Köln 1963· P. G. THIELEN, *Karl-August von Hardenberg, 1750–1822. Eine Biographie*, Köln 1967.

ε) Κιμπερόν. Ἡ 13η Βαντεμιαὶρ τοῦ ἔτους 4

Σχετικὰ μὲ τὸ Κιμπερόν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γενικὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε στὶς σσ. 805-806, τῶν L. DUBREUIL καὶ E. GABORY, D. SUTHERLAND καὶ M. HUTT, βλ. Th. DE CLOSMADEUC, *Quiberon*, Paris 1896· ἡ ἀντεπαναστατικὴ ἄποψη ἐκτέθηκε γιὰ τελευταία φορὰ ἀπὸ τὸν P. Ch. ROBERT, *Expédition des émigrés à Quiberon. Le comte d'Artois à l'île d'Yeu*, Paris 1899· βλ. ἐπίσης, E. GABORY, *L'Angleterre et la Vendée*, Paris 1930–1931, 2 τόμοι· ἂς προστεθοῦν τὰ M. HUTT, «La prétendue pacification de l'an III. Considérations critiques sur la situation en Bretagne à la veille de Quiberon», *AHRF* (1966), σ. 485, καὶ J.-C. MÉNÈS, *La Mer et les Chouans: Quiberon trahi à Erguy*, Spezed-29 1985. Σχετικὰ μὲ τοὺς Σουάνους, P. BOIS, *Paysans de l'Ouest* (βλ. σ. 818), Βιβλίο III.

Γιὰ τὴν ἐξέγερση τῆς 13ης Βαντεμιαίρ, H. ZIVY, *Le 13 Vendémiaire an IV*, Paris 1898· M. DESSAL, «La révolte de Dreux et les origines du 13 vendémiaire», *Bulletin de la Societé d'Histoire Moderne* (1957), σσ. 5-9· G. RUDÉ, «Les sans-culottes parisiens et les journées de vendémiaire an IV», *AHRF* (1959), σσ. 332-346.

ϛ) Ἡ ἐκστρατεία τοῦ 1795 καὶ ἡ προσάρτηση τοῦ Βελγίου

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γενικὰ ἔργα τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν τὶς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις (βλ. σ. 790), ἂς συμβουλευτοῦμε τὰ H. BOURDEAU, *Les Armées du Rhin au début du Directoire*, καὶ E. CAUDRILLIER, *La Trahison de Pichegru*, ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 819. Ἐπίσης, R. BITTARD DES PORTES, *L'Armée de Condé*, Paris 1896. — Σχετικὰ μὲ τὴ διπλωματία, παραπέμπουμε στὰ γενικὰ ἔργα ποὺ ἀπαριθμοῦνται στὴ σ. 816· γιὰ τὸν τρίτο διαμελισμὸ τῆς Πολωνίας, ἂς προσθέσουμε τὴν ἐργασία τοῦ κόμη FERRAND (βλ. σ. 801), καὶ τὸν τ. V τῶν *Quellen* τοῦ VIVENOT ποὺ εἴδαμε στὴ σ. 781.

ζ) Τὸ Σύνταγμα τοῦ ἔτους 3

Βλ. A. AULARD, *Histoire politique*, *ὅ.π.*, Μέρος Γ', Κεφ. I· M. DESLANDRES, *Histoire constitutionnelle de 1789 à 1870*, τ. I: *De la Fin de l'Ancien Régime à la chute de l'Empire, 1789–1815*, Paris 1932· A. LAJUSAN, «Le plébiscite de l'an III», *RF* LX (1911), σσ. 5-37, 106-132, 237-263· J. GODECHOT, *Les Institutions*..., καὶ G. SAUTEL, *ὅ.π.*, σ. 757.

ΒΙΒΛΙΟ ΠΕΜΠΤΟ
Η ΚΑΤΑΚΤΗΤΙΚΗ ΟΡΜΗ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

Α' Η ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 1795

ΣΥΝΘΕΤΙΚΑ ΕΡΓΑ — Ὅσον ἀφορᾶ τὴ διπλωματικὴ ἱστορία τῆς περιόδου ποὺ καλύπτει τὸ Πέμπτο Βιβλίο, τὸ θεμελιῶδες ἔργο, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνία τῆς Γαλλίας, εἶναι ἐκεῖνο τοῦ R. GUYOT, *Le Directoire et la paix en Europe*, Paris 1911. Μποροῦμε νὰ ἀνατρέξουμε στὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε στὶς σσ. 803-804, ἰδίως στὸ H. VON SYBEL (τ. IV ὡς VI), A. SOREL (τ. V), καὶ J. H. ROSE. Σχετικὰ μὲ τὴν Πρωσία, ἂς προστεθοῦν τὰ P. BAILLEU, *Preussen und Frankreich*... (βλ. σ. 819)· W. TRUMMEL, *Der mordentsche Neutralitätsverband. 1795–1801*, Hildesheim 1918· G. H. FORD, *Hannover and Prussia. 1795–1803*, New York 1903· O. TSCHIRCH, *Geschichte des öffentlichen Meinung in Preussen im Friedensjahrzehnt vom Basler Freiden bis zum Zusammenbruch des Staates*, Weimar 1933, 2 τόμοι· W. REAL (βλ. σ. 755). — Σχετικὰ μὲ τὶς διαθέσεις τῶν Θερμιδοριανῶν, βλ. τὶς γενικὲς ἱστορίες τοῦ Διευθυντηρίου ποὺ ἀναφέρουμε ἀμέσως παρακάτω, στὴν ἴδια σελίδα· H. BOURDEAU, *Les Armées du Rhin au début du Directoire* (βλ. σ. 827)· A. SOREL, «La frontière constitutionnelle», *RH* XIX (1882), σσ. 24-59.

Β' ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΡΙΟ

ΣΥΝΘΕΤΙΚΑ ΕΡΓΑ — Διαθέτουμε, ἐπιτέλους, ἕνα ἔργο τὸ ὁποῖο ἐξετάζει μὲ ἐμβρίθεια καὶ συνολικὰ τὴν ἱστορία τοῦ Διευθυντηρίου: G. LEFEBVRE, *La France sous le Directoire, 1795–1799*, Paris 1977, ὅπου περιέχεται ἡ πλήρης καὶ ἀκέραια σειρὰ τῶν παραδόσεων τοῦ Ζ. Λεφέβρ στὴ Σορβόννη τὸ 1942-1943, μὲ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση κι ἐκτίμηση τῆς τρέχουσας θέσης τῶν ζητημάτων ὑπὸ J. R. SURATTEAU. Ὁ Ζ. Λεφέβρ δημοσίευσε, ἐπίσης, μιὰ σύντομη γενικὴ θεώρηση τοῦ θέματος, *Le Directoire*, Paris 1946, καὶ σὲ νέα ἔκδοση μὲ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση ὑπὸ R. LAURENT, Paris 1971· τοῦ ἰδίου, *La France sous le Directoire. 1795–1799*, δημοσίευση τῆς σειρᾶς παραδόσεων τοῦ Ζ. Λεφέβρ στὴ Σορβόννη τὸ 1942-1943, μὲ πρόλογο τοῦ A. Σομπούλ, καὶ παρουσίαση, βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση καὶ ἐκτίμηση τῆς τρέχουσας θέσης τῶν ζητημάτων ὑπὸ J. R. SURATTEAU, Paris 1978, [2]1984· ὁ L. SCIOUT, *Le Directoire*, Paris 1895–1897, 4 τόμοι, χρη-

σιμοποίησε τὶς *Mémoires* τοῦ LA REVELLIÈRE-LEPAUX, Paris 1895, 3 τόμοι, καθὼς κι ἐκεῖνες τοῦ BARRAS, ὑπὸ G. DURUY (ἐπιμ.), Paris 1895–1896, 4 τόμοι, καὶ ἕνα μέρος μόνον τῶν τεκμηρίων ποὺ φυλάσσονται στὰ Ἐθνικὰ Ἀρχεῖα (Archives nationales): ἐξαιρετικὰ ἐχθρικὸς ἀπέναντι στὸ Διευθυντήριο, υἱοθετεῖ μιὰ ἔντονα πολεμικὴ στάση. Περιστασιακὰ μποροῦμε νὰ ἀνατρέξουμε σὲ παλαιότερα βιβλία, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴν *Histoire secrète du Directoire*, ἡ ὁποία κυκλοφόρησε ἀνώνυμα ἀλλὰ ἀποτελεῖ ἔργο τοῦ FABRE DE L'AUDE, Paris 1834, 4 τόμοι. Ἀνάμεσα στὶς ἐκδόσεις τεκμηρίων, οἱ κυριότερες εἶναι τοῦ A. AULARD, *Paris, pendant la réaction thermidorienne et sous le Directoire* (βλ. σ. 819), καὶ τοῦ A. DEBIDOUR, *Recueil des actes du Directoire exécutif*, Paris 1910–1917, 4 τόμοι, ἡ ὁποία ὅμως δὲν προχωρεῖ μετὰ τὸν μήνα Πλυβιὸζ τοῦ ἔτους 5. Βλ. ἐπίσης, *Les Papiers des Assemblées du Directoire aux Archives nationales. Inventaire de la série C*, ὑπὸ R. ANCHEL/H. PATRY (Συμβούλιο τῶν Πεντακοσίων), καὶ ὑπὸ J. CHAUMIÉ (Συμβούλιο τῶν Γερόντων), μὲ Εἰσαγωγὴ καὶ εὑρετήριο ὑπὸ J. CHAUMIÉ, Paris 1976.

Παραπέμπουμε ἐπίσης στὶς γενικὲς ἱστορίες: G. DEVILLE, *Thermidor et le Directoire*, Paris 1905, τ. V τῆς *Histoire socialiste de la Révolution Française*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ J. JAURÈS· G. PARISET, *La Révolution*, Paris 1920, τ. II τῆς *Histoire de la France contemporaine*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ E. LAVISSE, μὲ ἀξιοσημείωτες βιβλιογραφίες. — Σχετικὰ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ἱστορία τῆς χώρας, A. AULARD, *Histoire politique de la Révolution française* (βλ. σ. 756), Μέρος Γ'· ἐπίσης, τὴ μεταθανάτια ἔκδοση, μὲ φροντίδα τοῦ J. GODECHOT, τοῦ ἔργου τοῦ A. MATHIEZ, *Le Directoire*, Paris 1934, ὅπου βρίσκονται συγκεντρωμένα ἄρθρα τὰ ὁποῖα εἶχαν δημοσιευτεῖ παλαιότερα σὲ διάφορες ἐπιθεωρήσεις, ἀλλὰ δὲν προχωροῦν πέρα ἀπὸ τὴν 18η Φρουκτιδόρ· I. WOLOCH, *Jacobin Legacy. The Democratic Mouvement under the Directory*, Princeton 1970· συνολικὲς θεωρήσεις ὑπὸ A. SOBOUL, *Le Directoire et le Consulat*, Paris 1967, σειρὰ Que sais-je?, ³1983, καὶ ὑπὸ M. LYONS, *France under Directory*, Cambridge 1975· J. GODECHOT, *La Vie quotidienne sous le Directoire*, Paris 1977· Clive H. CHURCH, *Revolution and Red Tape. The French Ministerial Bureaucracy. 1770–1850*, Oxford 1981, τὰ Κεφ. IV ὡς VII. — Ὁ δεύτερος ἀπὸ τοὺς δύο πρώτους τόμους τοῦ L. MADELIN, *Histoire du Consulat et de l'Empire*, ἀναφέρεται στὸ Διευθυντήριο, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνία τοῦ Βοναπάρτη: τ. I *La Jeunesse de Bonaparte*, καὶ τ. II: *L'Ascension de Bonaparte*, Paris 1937. — Σχετικὰ μὲ τοὺς θεσμούς, ἂς συμβουλευτοῦμε τὸ P. POULET, *Les Institutions Françaises de 1795 à 1814*, Paris 1907, καθὼς καὶ τὰ J. GODECHOT, *Les Institutions de la France sous la Révolution et l'Empire*, καὶ G. SAUTEL, *Histoire des institutions publiques depuis la Révolution Française: administration-justice-finances* ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 757. Μεταξὺ τῶν λογίων ἐκδόσεων, ἡ βασικὴ εἶναι ἐκείνη τοῦ J. GODECHOT, *Les Commissaires aux armées sous le Directoire*, Paris 1937, 2 τόμοι· ἂς προστεθοῦν: J. TULARD, «La Légion de police sous la Convention thermidorienne et le Directoire», *AHRF* (1964), σ. 38, καὶ Clive H. CHURCH, «Society and bureaucracy in France, 1795–1799», *Past and Present* 36 (1967).

Βιογραφίες: Γιὰ τὸν Καρνό, M. REINHARD, *Le Grand Carnot*, τ. II, Paris 1952· γιὰ τὸν Κοσόν, P. BOUCHER, *Charles Cochon de Lapparent*, Paris 1969· γιὰ τὸν Φρανσουὰ ντὲ Νεσατώ, J. LHOMER, *Un Homme politique lorrain. François de Neufchâteau. 1750–1821*, Paris/Nancy 1913· γιὰ τὸν Λὰ Ρεβεγιὲρ-Λεπώ, Georgia ROBISON, *Revellière-Lepeaux, Citizen Director*, New York 1938· γιὰ τὸν Ρεμπέλ, R. GUYOT, *Documents biographiques*

sur J.-F. Reubell, membre du Directoire exécutif, Paris 1911· B. NABONNE, «Mémoire justificatif de Reubell (rédigé en 1799)», *RHD* (1950), σ. 75· G. D. HOMAN, *Jean-Francois Reubell. French Revolutionary, Patriot and Director, 1747–1807*, The Hague 1971· γιά τόν Μπαρράς, βλ. J.-Ph. GARNIER, *Barras, le roi du Directoire*, Paris 1970, καί E. LE NABOUR, *Barras, un vicomte rouge*, Paris 1981 — λείπει ὅμως ἀκόμα μιά ὁριστική βιογραφία του.

Σχετικά μέ τή θρησκευτική ἱστορία, ἄς συμβουλευτοῦμε τά γενικά ἔργα πού ἀναφέραμε στή σ. 777· ἐπίσης, A. MATHIEZ, *La Théophilanthropie et le culte décadaire (1796–1801). Essai sur l'histoire religieuse de la Révolution*, Paris 1904, ἀνατύπωση Genève 1974· τοῦ ἰδίου, *Le Culte privé et le culte public sous la première séparation. 1795–1802*, Paris 1907· D. BERNARD, *Documents et notes sur l'histoire religieuse du Finistère sous le Directoire*, Quimper 1936· Abbé J. BOUSSOULADE, «Le presbytérianisme dans les conciles de 1797 et de 1801», *AHRF* (1951), σ. 17· B. PLONGERON, *Conscience religieuse en révolution. Regards sur l'historiographie religieuse de la Révolution Française*, Paris 1969, καί *Theologie et politique au siècle des Lumières. 1770–1820*, Paris 1973. — Σχετικά μέ τήν ἐκπαίδευση, βλ. παρακάτω, σσ. 839-840.

Γιά τίς διάφορες τοπικές ἱστορίες, βλ. σ. 778. Ἔχουμε στή διάθεσή μας εἰδικές μελέτες καί γι' αὐτή τήν περίοδο: G. CAUDRILLIER, «Bordeaux sous le Directoire», *RF* LXX (1917), σσ. 19-54· J. BRELOT: *La Vie politique en Côte-d'Or sous le Directoire*, Dijon 1932· M. REINHARD, *Le Département de la Sarthe sous le régime directorial*, Saint-Brieuc 1935· E. DELCAMBRE, *La Periode du Directoire dans la Haute-Loire*, Rodez 1940, καί *La Vie dans la Haute-Loire sous le Directoire*, Rodez 1943· J. BEYSSI, «Le parti jacobin à Toulouse sous le Directoire», *AHRF* (1950), σσ. 28-54 καί 109-133· E. DESGRANGES, *La Centralisation républicaine sous le Directoire: les municipalistes de canton dans le département de la Vienne*, Poitiers 1954· J.-R. SURATTEAU, *Le Département du Mont-Terrible sous le régime du Directoire. 1795–1800*, Paris 1965· P. CLÉMENDOT, *Le Département de la Meurthe à l'époque du Directoire*, Nancy 1966. Ὅσον ἀφορᾶ τά βελγικά διαμερίσματα, δύο ἐχθρικοί συγγραφεῖς: L. DE LANZAC DE LABORIE, *La Domination française en Belgique*, Paris 1895, 2 τόμοι, καί P. VERHAEGEN, *La Belgique sous la domination française 1792–1814*, Bruxelles 1922–1929, 5 τόμοι, τούς τ. II καί IV· H. PIRENNE *Histoire de la Belgique*, τ. V, Bruxelles 1921· L. LECLERC, «L'esprit public en Belgique de 1795 à 1800», *RHM* (1940), σσ. 32-43· ὁ I. DELATTE μελέτησε τήν πώληση τῶν ἐθνικῶν κτημάτων στη διοικητική περιφέρεια τῆς Ναμύρ, *Annales de la Société Archéologique de Namur* (1954), σσ. 119-139· ἐπίσης, στό Διαμέρισμα Ζεμάπ, *Mémoires de l'Académie Royale de Bruxelles, Lettres*, τ. XXXIX, τεῦχος 2 (1938), καί γενικά στό Βέλγιο, *Revue d'Histoire* (1940), σσ. 44-51· J. LAMBERT, *Ἡ πώληση τῶν ἐθνικῶν κτημάτων στό Διαμέρισμα τοῦ Ἐσκώ*, στά φλαμανδικά, Γάνδη 1960· R. DEVLEESHOUWER, *L'Arrondissement de Brabant sous l'occupation française 1794–1795. Aspects administratifs et économiques*, Bruxelles 1964· R. DARQUENNE, *Histoire économique du département de Jemappes*, Mons 1965· *Occupants-occupés. 1792–1815*, Bruxelles 1969, σσ. 43-65: «Le cas de la Belgique», ἀπό R DEVLEESHOUWER. — Γιά τή Ρηνανία, βλ. σ. 799· H. C. MOLITOR, *Von Untertan bis zum Administré. Studien zur französischen Herrschaft und zum Verhalten der Bevölkerung von Rhein-Mosel Raum von der Revolution Krise bis zum Ende der napoleonischen Zeit*.

Wiesbaden 1980. Γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ τῆς Βασιλείας ποὺ ὑπῆρχε παλαιότερα, J. R. SURATTEAU, *Le Département du Mont-Terrible sous le régine du Directoire, 1795–1800*, Paris 1965.

α) Ἐγκαθίσταται τὸ Διευθυντήριο

Βλ. τὴν ἀμέσως προηγούμενη σημείωση. Οἱ ἔρευνες τοῦ J. R. SURATTEAU ἐπέτρεψαν νὰ διορθωθοῦν τὰ ἀριθμητικὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐκλογῶν καὶ ἡ σύνθεση τῶν Συνελεύσεων ποὺ ἀναπαράγονταν κατὰ παράδοση ὥς τότε: «Les élections de l'an IV», *AHRF* (1951), σσ. 374-393, καὶ (1952), σσ. 32-62· «Les élections de l'an V aux Conseils du Directoire», στὸ ἴδιο 5 (1958), σσ. 21-63· *Les élections de l'an VI et le «coup d'État du 22 floréal», 11 mai 1798*, Paris 1971. Ἂς προσθέσουμε τὸ J. BOURDON, «Le mécontentement public et les craintes des dirigeants sous le Directoire», *AHRF* (1946), σσ. 218-237· σχετικὰ μὲ τὴν ἀντιιακωβινικὴ καταστολή, R. COBB, «Notes sur la répression contre le personnel sans-culotte de 1795 à 1801», *ὅ.π.* Σχετικὰ μὲ τὸν Τύπο, N. LAMBRICHS, *La Liberté de la presse en l'an IV. Les Journaux républicains*, Paris 1976.

β) Ἡ νομισματικὴ κρίση

Σχετικὰ μὲ τὰ νομισματικὰ καὶ τὰ χρηματιστικὰ ζητήματα, M. MARION, *Histoire financière de la France depuis 1715* (βλ. σ. 773), τ. III, 1921· S. HARRIS, *The Assignats* (βλ. σ. 774), 1930· R. SCHNERB, *Les Contributions directes dans le Puy-de-Dôme* (βλ. σ. 774)· G. LEFEBVRE, *La France sous le Directoire*, Κεφ. IV καὶ V. — Σχετικὰ μὲ τὴν ἐπισιτιστικὴ κρίση τοῦ ἔτους 4, βλ. τὰ ἔργα τοῦ Z. Λεφὲβρ ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 776, σχετικὰ μὲ τὴν περιοχὴ τῆς Μπέργκ (1914) καὶ τὴν Ὀρλεάνη (1963). — Σχετικὰ μὲ τοὺς προμηθευτὲς τοῦ δημοσίου καὶ τοὺς κερδοσκόπους, J. STERN, *Le Mari de Mlle Lange: M.-J. Simons* (βλ. σ. 817)· Antoine Romain HAMELIN, «Douze ans de ma vie, 1796–1808», *Revue de Paris* VI (1926), σσ. 5-24, 281-309, 544-566, 811-839, καὶ I (1927), σσ. 46-71· J. GODECHOT, «Les aventures d'un fournisseur aux armées sous le Directoire: Hanet-Cléry», *AHRF* (1936), σσ. 30-41, τὸ ὁποῖο στηρίζεται στὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ ἐν λόγω προσώπου, ποὺ ἐκδόθηκαν στὸ Παρίσι τὸ 1825, σὲ 2 τόμους· L. BERGERON, *Banquiers, négociants et manufacturiers parisiens du Directoire à l'Empire*, Paris/La Haye 1978. Ἡ γενικὴ σύγχυση ποὺ προκάλεσε ὁ πληθωρισμὸς προβάλλεται στὸ E. καὶ J. DE GONCOURT, *Histoire de la société française sous le Directoire*, Paris 1855 — στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ μιὰ συλλογὴ ἀνεκδότων σχετικὰ μὲ τὴν παρισινή, καὶ ἰδιαίτερα τὴν κοσμική, ζωή· J. TURQUAN, *La Citoyenne Tallien*, βλ. σ. 817· A. MARQUISET, *Une merveilleuse: Mme Hamelin*, Paris 1909, καὶ *Quand Barras était roi*, Paris 1911· J. GODECHOT, *La Vie quotidienne en France sous le Directoire*, Paris 1977. Σχετικὰ μὲ τὸ δημοκρατικὸ κίνημα, I. WOLOCH, *Jacobin Legacy: the Democratic Mouvement under the Directory*, Princeton 1970.

Ὅσον ἀφορᾶ τὸν Μπαμπέφ, τὸν Μπουοναρρότι καὶ τὴ Συνωμοσία τῶν Ἴσων: ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς τεκμηρίωσης, V. DALINE/A. SAITTA/A. SOBOUL, *Inventaire des manuscrits et imprimés de Babeuf*, Paris 1966· τῶν ἰδίων συγγραφέων, *Œuvres de Babeuf*, τ. I: *Babeuf avant la Révolution*, Paris 1977· M. DOMMANGET, *Pages choisies de Babeuf*, Paris 1935, μὲ ἐκτενὴ εἰσαγωγὴ καὶ κριτικὴ βιβλιογραφία· R. BRÉCY/A. SOBOUL (ἐπιμ.),

Buonarroti, Conspiration pour l'égalité, dite de Babeuf, μὲ πρόλογο τοῦ G. LEFEBVRE καὶ βιβλιογραφία J. DAUTRY, Paris 1957, 2 τόμοι· *Correspondance de Babeuf avec l'Académie d'Arras. 1785–1788*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ M. REINHARD, Paris 1961. — A. MATHIEZ, *Le Directoire, ὅ.π.*, Κεφ. VIII, IX καὶ X· D. CANTIMORI, *Utopisti e riformatori italiani*, Firenze 1943, γιὰ τὸν Μπουοναρρότι· A. GALANTE–GARRONE, *Babeuf e Buonarroti*, Torino 1948· A. SAITTA, *Filippo Buonarroti. Contribuzione alla storia della sua vita e del suo pensiero*, Roma 1950 καὶ 1951, 2 τόμοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ δεύτερος ἀποτελεῖται ἀπὸ τεκμήρια, β' ἔκδοση ἐπαυξημένη, 1972· G. LEFEBVRE, «Les origines du communisme de Babeuf», στὸν τ. I. τῶν *Rapports du IXe Congrès international des Sciences historiques*, Paris 1950, σσ. 561-571, καὶ ἀνατυπωμένο στὶς *Études sur la Révolution Française*, Paris [2]1963· *Bicentenaire de la naissance de Babeuf, 1760–1797*, εἰδικὸ τεῦχος τῶν *AHRF* (1960), ἀναθεωρημένο κι ἐπαυξημένο στὸ *Babeuf et Buonarroti. Pour le deuxième centenaire de leur naissance*, Nancy 1961· V. M. DALINE, *Babeuf-Studien*, Berlin 1961· Cl. MAZAURIC, *Babeuf et la Conspiration pour l'égalité*, Paris 1962· A. SOBOUL (ἐπιμ.), *Babeuf et les problèmes du babouvisme*, Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου τοῦ 1960, τὸ ὁποῖο ὀργανώθηκε ἀπὸ τὸ Διεθνὲς Συνέδριο Ἱστορικῶν Ἐπιστημῶν τῆς Στοκχόλμης, Paris 1963· M. DOMMANGET, *Sur Babeuf et la Conspiration des Égaux*, Paris 1970· V. M. DALINE, *Gracchus Babeuf à la veille et pendant la Grande Révolution française. 1785–1796*, Moskva 1963, γαλλ. μτφρ.: 1976, οὐσιῶδες· τοῦ ἰδίου, *Hommes et idées*, Moskva 1970, γαλλ. μτφρ.: 1983· P. ONNIS-ROSA, *Filippo Buonarroti e altri studi*, Roma 1971· J. BRUHAT, *Babeuf et les Égaux, ou «Le premier parti communiste agissant»*, Paris 1978· R. B. ROSE, *Gracchus Babeuf, the First Revolutionary Communist*, Stanford 1978· R. LEGRAND, *Babeuf et ses compagnons de route*, Paris 1981.

δ) Οἱ ἐκλογὲς τοῦ ἔτους 5 καὶ ἡ σύγκρουση μεταξὺ Διευθυντηρίου καὶ Συμβουλίων

Βλ. σ. 822· J. SURATTEAU, «Les élections de l'an V aux conseils du Directoire», βλ. σ. 824· A. MEYNIER, *Les Coups d'État du Directoire*, τ. I: *Le 18 fructidor an V*, Paris 1927· Therese AUBIN, «Le rôle politique de Carnot depuis les élections de germinal an V jusqu'au coup d'État du 18 fructidor», *AHRF* (1932), σσ. 37-51· G. LACOUR-CAYET, *Talleyrand*, Paris 1929-1931, 3 τόμοι· νέα ἔκδοση 1979, βλ. τὸν τ. I· M. PONIATOWSKI, *Talleyrand aux États-Unis*, Paris 1967, νέα ἔκδ. 1976· J. F. BERNARD, *Talleyrand, a Biography*, New York 1973· L. NOEL, *Énigmatique Talleyrand. Avec des inédits des archives du Vatican et d'ailleurs*, Paris 1975 — Σχετικὰ μὲ τὴ δράση τῶν ἀντεπαναστατῶν καὶ τὴν ἀγγλοβασιλικὴ συνωμοσία, τὴν ὕπαρξη τῆς ὁποίας ἀρνεῖται ὁ MEYNLER, βλ. G. CAUDRILLIER, *La Trahison de Pichegru* βλ. σ. 819, καὶ *L'Association royaliste de l'Institut philanthropique à Bordeaux et la conspiration anglaise en France pendant la seconde coalition*, Paris 1908· A. LEBON, *L'Angleterre et l'émigration française de 1794 à 1801*, Paris 1882· J. GODECHOT, «Les insurrections militaires sous le Directoire», *AHRF* (1933), σσ. 129-152, 193-221· Abbé Ch. JOLIVET, *L'Agitation contre-révolutionnaire dans l'Ardèche sous le Directoire*, Lyon 1930· μιὰ συνολικὴ θεώρηση στὸ J. GODECHOT, *La Contre-révolution. Doctrine et action. 1789–1804*, Paris 1961· W. R. FRYER, *Republic or Restoration in France? 1794-1797, ὅ.π.*

Γ΄ ΤΟ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΡΙΟ ΚΑΙ Ο ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΣ

ΣΥΝΘΕΤΙΚΑ ΕΡΓΑ — Καταρχάς, τὸ R. GUYOT (βλ. σ. 821)· A. SOREL, *L'Europe et la Révolution française*, τ. V (βλ. ἐπίσης, P. MURET, «Étude critique sur Bonaparte et le Directoire de Monsieur A. Sorel», *RHMC* (1907), σσ. 243-264, 313-339· ἀκόμη, βλ. τὴ βιβλιογραφία τῶν σ. 756, 781 καὶ 822· A. DRY, *Soldats ambassadeurs sous le Directoire. An IV – an VIII*, Paris 1906. — Σχετικὰ μὲ τὴν Αὐστρία, ἂς προσθέσουμε τὶς *Quellen zur Geschichte des Zeitalters der französischen Revolution*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ H. HÜFFER, τ. I: F. LUCKWALDT, *Der Friede von Campo-Formio. 1795–1797*, Innsbruck 1907· O. CRISTE, *Erzherzog Karl*, Wien/Leipzig 1912, 3 τόμοι· M. VON ANGELI, *Erzherzog Karl als Feldherr und Heeresorganisator*, Wien 1895–1897, 6 τόμοι· H. HARTENBERGER, *Erzherzog Karl. Der Sieger von Aspern*, Wien/Köln 1983. — Σχετικὰ μὲ τὴν Πρωσία, P. BAILLEU, *Preussen und Frankreich von 1795 bis zum 1807*, *ὅ.π.* — Γιὰ τὴ Ρωσία, F. GOLOVKINE, *La Cour et le règne de Paul Ier*, Paris 1905· K. WALISZEWSKI, *Le Fils de la grande Catherine. Paul Ier*, Paris 1912· A. BRUCKNER, *Die Razumowski*, Halle 1882–1888, 6 τόμοι: ὁ Ἀνδρέας Ραζουμόφσκι διατέλεσε πρεσβευτὴς στὴ Βιέννη ἀπὸ τὸ 1793 ὣς τὸ 1809. — Γιὰ τὴν Ἰταλία, J. DU TEIL, *Rome, Naples et le Directoire*, Paris 1902, καθὼς καὶ τὰ ἔργα σχετικὰ μὲ τὴ Νεάπολη ποὺ ἀναφέρουμε παρακάτω, στὴ σ. 831· R. GUYOT, «Le Directoire et la République de Gênes», *RF* XLIV (1903), σσ. 402-434, 518-550, καὶ XLV (1903), σσ. 39-65. Γιὰ τὴν Ἱσπανία, βλ. τὸ Μέρος Δ΄ τῆς μελέτης τοῦ A. SOREL, «La diplomatie française et l'Espagne», ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 819· τοῦ ἰδίου, «Le traité d'alliance entre la République et l'Espagne», *RH* XIII (1880), σσ. 241-278.

α) Ναπολέων Βοναπάρτης

Σχετικὰ μὲ τὶς καταβολὲς καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς σταδιοδρομίας τοῦ Βοναπάρτη, βλ. τὴ βιβλιογραφία τοῦ τ. XIV τῆς σειρᾶς Peuples et Civilisations, *Napoléon*, Paris [5]1965, Βιβλίο I, Κεφ. III, § 2. Ἂς προσθέσουμε τοὺς δύο τόμους τοῦ L. MADELIN, ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 822, καὶ τὸ S. WILKINSON, *The Rise of the General Bonaparte*, Oxford 1930.

β) Οἱ νίκες τοῦ Διευθυντηρίου καὶ ἡ ἄτακτη ὑποχώρηση τῆς Ἀγγλίας

Σχετικὰ μὲ τὸν γαλλικὸ στρατὸ ἐπὶ Διευθυντηρίου, H. BOURDEAU, *Les Armées du Rhin au début du Directoire*, Paris 1902· J. GODECHOT, «Les insurrections militaires sous le Directoire», *ὅ.π.*, καὶ *Les Commissaires aux armées sous le Directoire*, *ὅ.π.*

Γιὰ τὴν Ἰταλία, F. BOUVIER, *Bonaparte en Italie, 1796*, Paris 1899, φτάνει μέχρι τὴ μάχη τοῦ Λόντι· J. FABRY, *Campagne d'Italie. 1796–1797*, Paris 1901–1904, 3 τόμοι, ἔκδοση τοῦ Γαλλικοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου· S. WILKINSON, *The Rise of the General Bonaparte*, τὸ ὁποῖο μόλις ἀναφέραμε, καὶ φτάνει ἐπίσης μέχρι τὸ Λόντι· τὸν τ. II τοῦ N. BIANCHI (βλ. σ. 749)· G. FERRERO, *Aventure. Bonaparte en Italie*, Paris 1936· σχετικὰ μὲ τὸ τελευταῖο ἔργο, βλ. ἐπίσης P. MURET, «G. Ferrero, historien de Bonaparte», *RF* (1937), σσ. 221-243, καὶ ἀπάντηση τοῦ G. FERRERO, καθὼς καὶ νέες παρατηρήσεις τοῦ P. MURET, στὸ *ἴδιο*, (1938), σσ. 1-20 καὶ 21-29· M. REINHARD, *Avec Bonaparte en Italie, d'après les lettres*

inédites de son aide de camp Sulkowski, Paris 1946· M. RUGGIERO, *La rivolta dei contadini piemontesi, 1796–1802*, Torino 1974. — Δὲν διαθέτουμε κανένα ἔργο σχετικὰ μὲ τὴν ἐκστρατεία στὴ Γερμανία· παραπέμπουμε στὰ βιβλία που ἀναφέρονται στὸν ἀρχιδούκα Κάρολο, στὴ σ. 833· βλ. ἐπίσης P. SAVINEL, *Moreau, rival republicain de Bonaparte*, Rennes 1986. — Ὅσον ἀφορᾶ τὴν Ἰρλανδία, βλ. παρακάτω, στὴ σ. 829· σχετικὰ μὲ τὶς ἀπόπειρες ἀπόβασης, βλ. σ. 830· G. ESCANDE, *Hoche en Irlande*, Paris 1888· Commander E. STUART JONES, *An Invasion that Failed. The French Expedition to Ireland of 1796*, Oxford 1950· τοῦ ἰδίου, *The Last Invasion of Britain*, Cardiff 1950: πρόκειται γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ Ταίητ στὸ Πέμπροουκσαΐρ, τὸ 1797.

γ) Οἱ φθινοπωρινὲς ἀποτυχίες τοῦ 1796

Βλ. σ. 821 καὶ σ. 826· ἐπίσης, G. GIROD DE L'AIN, *Bernadotte, chef de guerre et chef d'État*, Paris 1968.

δ) Ἡ Αὐστρία παραδίδεται: προανακρούσματα τῆς Συνθήκης τοῦ Λεόμπεν

F. LUCKWALDT, *Quellen...*, βλ. στὴ σ. 826. — Σχετικὰ μὲ τὴ Βενετία: M. KOVALEVSKI, *La Fin d'une aristocratie*, Turin 1902· P. BONNEFOUS, *Un État neutre sous la Révolution: la chute de la République de Venise*, Paris 1908· R. BRATTI, *La fine della Serenissima*, Milano 1917· MCCLELLAN, *Venice and Bonaparte*, Princeton 1901· E. RODOCANACCHI, *Bonaparte et les îles Ioniennes. 1797–1816*, Paris 1899. Γιὰ τὴ Γένοβα: P. NURRA, *Genova nel Risorgimento*, Milano 1948· R. BOUDARD, *Gênes et la France dans la seconde moitié du XVIIIe siècle. 1748–1797*, Paris 1972. Γιὰ τὴ δράση καὶ τὴν ἐπίδραση τῆς Γαλλίας στὴν Ἰταλία: *L'Italie Jacobine et napoléonienne*, γαλλ. μτφρ. τῶν εἰσηγήσεων καὶ ἀνακοινώσεων τῶν Ἰταλῶν ποὺ ἔλαβαν μέρος στὸ Συνέδριο τῆς Ρώμης (25-27 Μαρτίου 1975), δημοσιευμένες στὰ *AHRF* 230 (1977), τ. 4· C. CAPRA, *L'età rivoluzionaria e napoleonica in Italia, 1796–1815*, Torino 1978· C. ZAGHI, *Potere, Chiesa e Società. Studi e ricerche sull'Italia giacobina e napoleonica*, Napoli 1984. Σχετικὰ μὲ τὴν ὀργάνωση τῶν ἰταλικῶν δημοκρατιῶν, D. SOREL, *Hoche et Bonaparte en 1797*, Paris 1896· G. SABINI, *I primi esperimenti costituzionali in Italia. 1797–1815*, Torino 1911· A. PINGAUD, *Bonaparte président de la République italienne*, Paris 1914, 2 τόμοι, τὸν τ. I· γιὰ τὴν πρώτη Ἐντεῦθεν τῶν Ἄλπεων Δημοκρατία, M. ROMANI, *Milano capitale napoleonica. La formazione di un stato moderno, 1796–1814*, Milano 1945–1947, 3 τόμοι· A. DI STEFANO, *Rivoluzione e religione nelle prime esperienze costituzionale italiane, 1796–1797*, Milano 1954· C. GHISALBERTI, *Le costituzioni «giacobine», 1796–1799*, Milano 1957· C. ZAGHI, *La rivoluzione francese e l'Italia. Studi e ricerche*, Napoli 1966. Γιὰ τὴ Λιγουρία: A. RONCO, *La Marsigliesa in Liguria*, Genova 1973· τοῦ ἰδίου, *Filippo Buonarroti e la rivoluzione in Liguria*, Genova 1982. Ἂς προσθέσουμε τὸ J. GODECHOT, *La Grande Nation. L'expansion révolutionnaire de la France dans le monde. 1789–1799*, Paris 1956, τὸν τ. II· *L'Italie jacobine et napoléonienne*, εἰδικὸ τεῦχος τῶν *AHRF* 4 (1977).

ε) Ἡ ἀγγλικὴ κρίση

Βλ. τὰ ἔργα τὰ σχετικὰ μὲ τὴ Μεγάλη Βρετανία τὰ ὁποῖα ἀναφέραμε παραπάνω, στὶς σ. 751, 783 καὶ ἰδιαίτερα τὸ J. H. ROSE, *Pitt and the Great War*. Ἂς προσθέσουμε

τὸ Mary D. GEORGE, *Catalogue of satires*· H. W. TEMPERLEY, *Life of George Canning*, London 1905· P. DIXON, *Canning, Politician and Statesman*, London 1976· G. BALLOT, *Les Négociations de Lille, 1797*, Paris 1910· M. REINHARD, «Les négociations de Lille et la crise du 18 fructidor d'après la correspondace de Colchen», *RHMC* (1958), σ. 39· A. GOODWIN, *The Friends of Liberty. The English Democratic Mouvement in the Age of the French Revolution*, London 1979, τὰ Κεφ. 10 ὡς 12. — Γιὰ τὴ νομισματικὴ κρίση καὶ τὰ χρηματιστικὰ ζητήματα, R. G. HAWTREY, *Currency and Credit*, London 1919· J. H. CLAPHAM, *The Bank of England*, βλ. σ. 715· ἐπίσης, τὰ ἔργα σχετικὰ μὲ τὶς μεταβολὲς τῶν τιμῶν (τῶν J. Th. ROGERS, N. SILBERLING, Lord W. BEVERIDGE), ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 714· A. HOPE-JONES, *Income Tax in the Napoleonic Wars*, Cambridge 1939. — Γιὰ τὶς ἀντιδράσεις τῆς κοινῆς γνώμης, J. Ann HONE, *For the Cause of Truth. Radicalism in England, 1796–1821*, Oxford 1982. — Γιὰ τὶς στάσεις ποὺ σημειώθηκαν στὸ ναυτικό, C. GILL, *The Naval Mutineries of 1797*, Manchester 1913· E. MANWARING/B. DOBREE, *The Floating Republic*, London 1935.

ϛ) Οἱ ἀλληλένδετες ὄψεις τῆς 18ης Φρουκτιδὸρ

Βλ. στὴ σ. 825.

Δ΄ Η 18Η ΦΡΟΥΚΤΙΔΟΡ ΚΑΙ Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΟΥ ΚΑΜΠΟΦΟΡΜΙΟ

α) Ἡ 18η Φρουκτιδὸρ (4 Σεπτεμβρίου 1797)

ΣΥΝΘΕΤΙΚΑ ΕΡΓΑ — Βλ. σ. 822 καὶ 826.

ΑΛΛΑ ΕΡΓΑ — Βλ. σ. 822. Ἐπίσης, Ch. BOLLOT, *Le Coup d'État du 18 fructidor, Rapports de police et documents divers*, Paris 1900· V. PIERRE, *Le 18 fructidor*, Paris 1893· τὸ Κεφ. XIV τοῦ A. MATHIEZ, *Le Directoire*, (βλ. σ. 822), τὸ ὁποῖο δημοσιεύτηκε ἀρχικὰ στὸ *AHRF* (1929), σσ. 521-550· G. LEFEBVRE, *La France sous le Directoire* (βλ. σ. 821), τὸ Κεφ. XII· M. REINHARD, «Les négociations de Lille et la crise du 18 fructidor...» (βλ. σ. 828).

β) Ἡ Συνθήκη τοῦ Καμποφόρμιο (18 Ὀκτωβρίου 1797)

Βλ. στὴ σ. 826, κυρίως τὰ ἔργα τῶν R. GUYOT καὶ LUCKWALDT· ἐπίσης, τὸ R. CESSI, *Campoformio*, Padova 1938, [2]1973. — Γιὰ τὴ Βενετία, βλ. παραπάνω. Γιὰ τὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Ρήνου, A. AULARD, «Hoche et la République rhénane», *Revue de Paris* IV (1919), σσ. 46-62· J. DROZ, *La Pensée politique et morale des Cisrhénans*, Paris 1940.

Ε΄ ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΡΙΟ

α) Ἡ Τρομοκρατία τοῦ Διευθυντηρίου

ΣΥΝΘΕΤΙΚΑ ΕΡΓΑ — Βλ. σσ. 821-822.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ συνθετικὰ ἔργα, καὶ ἰδιαίτερα ἐκεῖνο τοῦ G. LEFEBVRE, *La France sous le Directoire*, Μέρος Β΄, βλ. τά: V. PIERRE, *Le 18 fructidor*, καὶ *La Déportation ecclésias-*

tique sous le Directoire· ἐπίσης, A. MATHIEZ, «Saint-Simon, Lauraguais, Barras, Benjamin Constant et la réforme de la Constitution de l'an III après le coup d'État du 18 fructidor an V», *AHRF* (1929), σσ. 5-23, ἀποτελεῖ τὸ Κεφ. XV τοῦ τόμου *Le Directoire* ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 821. — Περιφερειακὲς μελέτες: C. VUILLAME, *Quinze Jours de révolution à Aix*, Aix 1892, γιὰ τοὺς βασιλόφρονες στασιαστὲς τῆς 22ας Φρουκτιδόρ· A. BERNARD, «Le 18 fructidor à Marseille et dans les Bouches-du-Rhône», *RF* XLI (1901), σσ. 193-215· D. BERNARD, *Documents et notes sur l'histoire religieuse du Finistère sous le Directoire*, Quimper 1936· E. DELCAMBRE, *Le Coup d'État du 18 fructidor et ses répercussions dans la Haute-Loire*, Rodez 1942.

β) Ἡ τρίτη ἀντιιακωβινικὴ ἀντίδραση: 22 Φλορεὰλ τοῦ ἔτους 6 (11 Μαΐου 1798)

Βλ. σ. 822. Ἐπίσης, A. MEYNIER, *Les Coups d'État du Directoire*, τ. II: *Le 22 floréal an VI et le 30 prairial an VII*, Paris 1928· G. LEFEBVRE, *La France sous le Directoire*, ὅ.π., Κεφ. XIV· κυρίως, J.-R. SURATTEAU, *Les Élections de l'an VI et le «coup d'État du 22 floréal», 11 mai 1798*, Paris 1971, Publications de l'Université de Dijon.

γ) Τὰ δημόσια οἰκονομικὰ καὶ ἡ ἐθνικὴ οἰκονομία

Βλ. σ. 824. Συνολικὴ θεώρηση στὸ G. LEFEBVRE, *La France sous le Directoire*, ὅ.π., Κεφ. XV καὶ XVI· C. BLOCH, *Les Contributions directes*, Paris 1915, τεκμήρια· R. SCHNERB, «La dépression économique sous le Directoire après la disparition du papier-monnaie», *AHRF* (1934), σσ. 27-40· A. CHABERT, *Essai sur le mouvement des prix et des revenus en France de 1798 à 1820*, Paris 1945 καὶ 1949, 2 τόμοι· O. FESTY, «Les essais de statistiques économiques pendant le Directoire et le Consulat», *AHRF* (1953), σ. 161· J.-Cl. PERROT, *L'Âge d'or de la statistique régionale française. An IV – 1804*, Paris 1977.

ϛ' Ο ΑΓΓΛΟΓΑΛΛΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

α) Ἡ Ἀγγλία ἀγωνίζεται

ΣΥΝΘΕΤΙΚΑ ΕΡΓΑ — Βλ. στὶς σσ. 805 καὶ 821.

ΑΛΛΑ ΕΡΓΑ — Βλ. στὴ σ. 804. Ἐπίσης, W. ANSON, *The Life of John Jervis, Earl of Saint-Vincent, Admiral of the Fleet*, London 1911· R. G. ALBION, *Forests and Sea Power. The Timber Power of the Royal Navy, 1652–1862*, Cambridge 1926· P. MACKESY, *Statesmen at War. The Strategy of Overthrow, 1798–1799*, London/New York 1974· τοῦ ἰδίου, *War without Victory. The Downfall of Pitt, 1799–1802*, Oxford 1984. — Σχετικὰ μὲ τὴν Ἰρλανδία: W. H. LECKY, *History of England* (βλ. σ. 751), τὸν τ. VIII· J. H. ROSE, *Pitt and the Great War*, ὅ.π., Κεφ. XVI· Sir H. MCANALLY, *The Irish Militia*, (βλ. σ. 752)· G. C. BOLTON, *The Passing of the Irish Act of Union. A Study in Parliamentary Politics*, London 1966. Βλ. ἀκόμη τὴ βιβλιογραφία ποὺ ἀκολουθεῖ, στὴν παράγραφο β'. — Σχετικὰ μὲ τις ἐνέργειες τῆς Ἀγγλίας στὴν Ἰνδία, G. S. MISRA, *British Foreign Policy and India Affairs, 1783–1815*, London 1963· E. LONGFORD, *Wellington*, London 1972, 2 τόμοι, τὸν τ. I: *The Years of the Sword*.

β) Τὰ σχέδια τῆς Γαλλίας καὶ τὰ προανακρούσματα τοῦ ἠπειρωτικοῦ ἀποκλεισμοῦ

Βλ. σ. 824· G. PALLAIN, *Le Ministère de Talleyrand sous le Directoire*, Paris 1891, τεκμήρια· E. DESBRIÈRE, *Projets et tentatives de débarquement aux îles Britanniques*, Paris 1900–1902, 5 τόμοι, ἐκδόσεις τοῦ Γαλλικοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου· E. GUILLON, *La France et l'Irlande pendant la Révolution*, Paris 1888· M. ELLIOTT, *Partners in Revolution: the United Irishmen and France*, βλ. σ. 784· R. B. MACDOWELL, *Ireland in the Age of Imperialism and Revolution, 1760–1801*, βλ. σ. 752· Lieutenant de vaisseau G. DOUIN, *La Campagne de Bruix en Méditerranée*, Paris 1923. Γιὰ τὶς σχέσεις τῆς Γαλλίας μὲ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, U. BONNEL, *La France, les États-Unis et la guerre de course, 1797–1815*, Paris 1961· A. DECONDE, *The Quasi-War. The Politics and Diplomacy of the Undeclared War with France, 1797–1801*, New York 1966· N. CHARBONNEL, *Commerce et course sous la Révolution et le Consulat à La Rochelle. Autour de deux armateurs: les frères Thomas et Pierre-Antoine Chegaray*, Paris 1977, Publications de l'Université de Droit, d'Économie et de Sciences Sociales de Paris. — Σχετικὰ μὲ τὸν ἀποκλεισμό, παραπέμπουμε στὴ σ. 804· Ch. SMIDT, *Une Conquête douanière: Mulhouse*, Paris 1910.

γ) Ἡ ἐκστρατεία τῆς Αἰγύπτου

A. DE LA JONQUIÈRE, *L'Expédition d'Égypte*, Paris 1900–1907, 5 τόμοι, ἔκδοση τοῦ Γαλλικοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου· Fr. CHARLES-ROUX, *Les Origines de l'expédition d'Égypte*, Paris 1910· *L'Angleterre et l'expédition française en Égypte*, Le Caire 1925, 2 τόμοι· N. DEHÉRAIN, *L'Égypte turque. Pachas et Mameluks du XIVe au XVIIIe siècle. L'expédition du général Bonaparte*, Paris 1931, ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς *Histoire de la nation égyptienne*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ G. HANOTAUX· C. LACOUR-GAYET, *Talleyrand et l'Expédition d'Égypte*, Paris 1917· J. Cl. HEROLD, *Bonaparte in Egypt*, New York/London 1962, καὶ σὲ γαλλ. μτφρ.: *Bonaparte en Égypte*, Paris 1964· Général G. SPELLMANN, *Napoléon et l'Islam*, Paris 1969· Baron J. THIRY, *Bonaparte en Égypte: décembre 1797 – 24 août 1799*, Paris 1973· A. S. WASSEF, *L'Information et la presse officielle en Égypte jusqu'à la fin de l'occupation française*, Le Caire 1975· J. H. ROSE, «The political reactions of Bonaparte's Eastern expedition», *EHR* XLIV (1929), σσ. 48-58· A. T. MAHAN, *The Life of Nelson*, London 1897, 2 τόμοι· A. B. WHIPPLE, *Fighting Sall*, (βλ. σ. 754), ὅπου ἐξετάζεται ἰδιαίτερα ἡ ναυμαχία τοῦ Ἀμπουκίρ.

Ζ´ Η ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

ΣΥΝΘΕΤΙΚΑ ΕΡΓΑ — Βλ. στὶς σσ. 782-785. Συνθετικὴ θεώρηση στὸ J. GODECHOT, *La Grande Nation. L'expansion révolutionnaire de la France dans le monde. 1789–1799*, Paris 1956, 2 τόμοι.

α) Ἡ Ὀλλανδία καὶ ἡ Ἰταλία

Γιὰ τὴν Ὀλλανδία, βλ. τὸ ἔργο τοῦ P. BLOK ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 707· ἐπίσης, τοῦ J.-B. MANGER, καθὼς καὶ τῶν P. CEYL καὶ S. SCHAMA, τὰ ὁποῖα ἀναφέραμε

στὴ σ. 752· H. F. COLENBRANDER, *Die bataafsche Republik*, Amsterdam 1908· P. MENDELS, *H. W. Daendels. 1762–1807*, The Hague 1890· R. R. PALMER, «Much on the little: the Dutch revolution of 1795», *The Journal of Modern History* (1954), σσ. 15-35· P. CEYL, *La Révolution batave*, Paris 1971.

Γιὰ τὴν Ἰταλία, τὰ γενικὰ ἔργα ἀναφέρονται στὶς σ. 784 καὶ σ. 786, καὶ ἄλλα στὴ σ. 826· G. SABINI, *I primi esperimenti costituzionali in Italia, 1797–1815*, Torino 1911· G. ZAGHI, *Bonaparte e il Direttorio dopo Campoformio. Il problema italiano nella diplomazia europea, 1797–1798*, Napoli 1956· τοῦ ἰδίου συγγραφέα, *La Rivoluzione francese e l'Italia. Studi e ricerche*, Napoli 1966· G. GHISALBERTI, *Le costituzioni «giacobine». 1796–1797*, Milano 1957· C. CAPRA, *L'età rivoluzionaria e napoleonica in Italia. 1796–1815*. Torino 1978, τεκμήρια· I. TOGNARINI, *Giacobinismo, Rivoluzione, Risorgimento. Una messa a punto storiographica*, Firenze 1977· A.-M. RAO, «La Révolution française et l'émigration politique. Les réfugiés italiens en 1799», *AHRF* (1980), σσ. 225. — Γιὰ τὸ Πεδεμόντιο, P. GAFFAREL, «L'annexion du Piémont à la France en 1798», *RF* XIX (1890), σσ. 289-315, 507-537· R. GUYOT, «Ginguené à Turin», *Feuilles d'Histoire* VII (1912), σσ. 117-134. Σχετικὰ μὲ τὴν Ἐντεῦθεν τῶν Ἄλπεων Δημοκρατία, A. PINGAUD, *Bonaparte président de la République italienne*, Paris 1914, 2 τόμοι· S. CANZIO, *La prima repubblica cisalpina e il sentimento nazionale italiano*, Modena 1944· M. ROMANI, *Milano capitale napoleonica. La formazione di uno stato moderno. 1796–1815*, Milano 1946–1947, 3 τόμοι. Σχετικὰ μὲ τὴ Ρωμαϊκὴ Δημοκρατία, P. BOULOT, *Le Général Duphot*, Paris 1909· A. DUFOURCQ, *Le régime Jacobin en Italie. Étude sur la République romaine*, Paris 1900· V. E. GIUNTELLA, *La giacobina Repubblica romana. 1798–1799*, Roma 1950· τοῦ ἰδίου, *La crisi del potere temporale alla fine del settecento e la parentesi costituzionale del 1798–1799*, Bologna 1954· M. BATTAGLINI, *Le istituzioni di Roma giacobina, 1798–1799*, Milano 1971· A. CRETONI, *Roma giacobina. Storia della Repubblica romana del 1798–1799*, Roma 1971· G. ASSERATO, *La repubblica ligure. Lotte politiche e problemi finanziari. 1797-1799*, Torino 1975. — Γιὰ τὴν Παρθενόπεια Δημοκρατία, βλ. ἀμέσως παρακάτω στὴ σ. 832.

β) Ἡ Ἑλβετία

Γιὰ τὴ Γενεύη, E. CHAPUISAT, *De la Terreur à l'annexion*, Paris/Genève 1913· J. BARBEY, *Félix Desportes et l'annexion de Genève à la France*, Paris 1916. Για την Ἑλβετία, W. OESCHLI, *Geschichte der Schweitz im XIXten Jahrhundert*, τ. I, Leipzig 1903· E. HIS, *Geschichte des neweren schweizerischen Staatsrechtes*, τ. I: *1798–1803*, Basel 1920· E. DUNANT, *Relations diplomatiques de la France et de la République helvétique*, Bâle 1901· βλ. ἀκόμη τὴν ἀλληλογραφία τοῦ P. OCHS, τὴν ὁποία δημοσίευσε ὁ G. STEINER, *ὅ.π.*, τ. II· G. GUGGENBUHL, *Bürgermeister Paul Usteri. 1768–1801*, τ. I, Aarau 1925· A. RUFER, *Pestalozzi, die französische Republik und die Helvetik*, Bern 1928· A. SCHENKEL, *Die Bemühungen der helvetischen Regierung um die Ablösung der Grundlasten. 1798–1803*, Affoltern a. A. 1931· N. WYSS, *Alois Reding, Landeshauptmann von Schwyz und erster Landamman der Helvetik, 1765–1818*, Stans 1930: τὸ δεύτερο μέρος τοῦ ἔργου ἐξετάζει τὴν κατάχρηση τοῦ Ταλλεϋράνδου. Βλ. ἐπίσης τὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 784, καὶ ἰδιαίτερα ἐκεῖνα τοῦ H. BUCHI, *Vorgeschichte der helvetischen Republik* τοῦ W. VON WARTBURG, *Zürich und die französische Revolution* καὶ τοῦ R. FELLER,

Geschichte Berns, τὸν τ. IV. Ἂς προσθέσουμε τά: A. RUFER, *La Suisse et la Révolution française*, συλλογὴ κειμένων ὑπὸ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ J.-R. SURATTEAU, Paris 1973· A. CABANIS, *La Presse politique vaudoise sous la République helvétique*, Lausanne 1979· A. DONNET, *La Révolution valaisienne de 1798*, Lausanne 1984, 2 τόμοι· H. BÖNING, *Revolution in der Schweiz: das Ende der alter Eidgenossenschaft: die Helvetische Republik, 1798–1803*, Frankfurt/New York 1985.

γ) Τὸ Συνέδριο τῆς Ράστατ

A. VON VIVENOT, *Zur Geschichte der Rastatter Kongresses*, Wien 1871· H. HÜFFER, *Diplomatische Verhandlungen aus der Zeit der französischen Revolution*, τ. II: *Der Rastatter Kongress und die zweite Koalition*, Wien 1878–1879, 2 τόμοι· P. MONTARLOT/L. PINGAUD, *Le Congrès de Rastatt*, Paris 1912–1913, 3 τόμοι· L. PINGAUD, *Jean de Bry*, Paris 1909· H. MATHY, *Franz-Georg von Metternich, der Vater des Staatskanziers. Studien zur österreichischen Westpolitik am Ende des 18. Jahrhunderts*, Meisenheim am Glane 1969.

δ) Τὰ ἐπακόλουθα τῆς 22ας Φλορεὰλ τοῦ ἔτους 6

Βλ. στὴ σ. 829· G. LEFEBVRE, *La France sous le Directoire*, (βλ. σ. 821)· K. MENDELSSOHN-BARTHOLDY, «Die Konferenzen von Seltz», *Historische Zeitschrift*, XXIII (1870), σσ. 27-53.

Η΄ Ο ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΣ

α) Οἱ Ρῶσοι στὴ Μεσόγειο

ΣΥΝΘΕΤΙΚΑ ΕΡΓΑ — Βλ. στὴ σ. 821. H. HÜFFER, *Der Rastatter Kongress und die zweite Koalition* (βλ. σ. 826), καὶ *Der Krieg des Jahres 1799 und die zweite Koalition*, Gotha 1904, 2 τόμοι· H. WEILL, *Un Agent inconnu de la coalition: le général de Stanford d'après sa correspondance inédite*, Paris 1920· A. BANKIER RODGER, *The War of the Second Coalition, 1798 to 1801. A Strategic Commentary*, Oxford 1964.

ΑΛΛΑ ΕΡΓΑ — A. TRATCHEWSKI, *Documents diplomatiques concernant les rapports de la France et de la Russie à l'époque de Napoléon Ier*, τ. I: *Introduction*, Saint-Pétersbourg 1880· *Archives des princes Voronzof*, δημοσιευμένα ὑπὸ P. BARTENIEF, τ. VIII ὡς XIII, Moscou 1884–1902· K. WALISZEWSKI, *Paul Ier* (βλ. σ. 826)· M. DE TAUBE, «Le tsar Paul Ier et l'ordre de Malte en Russie», *RHM* (1930), σσ. 161-177· N. E. SAUL, *Russia and the Mediterranean, 1797–1807*, Chicago/London 1970. — E. RODOCANACCHI, *Bonaparte et les îles Ioniennes*, βλ. σ. 827· L. PISANI, *La Dalmatie de 1797 à 1815*, Paris 1893· G. REMÉRAND, *Ali de Tébélen, pacha de Janina*, Paris 1928.

β) Ὁ πόλεμος στὴν Ἰταλία: ἡ Παρθενόπεια Δημοκρατία

Capitaine P. MAHON, *Études sur les armées du Directoire*, Μέρος Α΄: *Joubert à l'armée d'Italie. Championnet à l'armée de Rome, octobre 1798 – janvier 1799*, Paris 1905, ἔκδοση τοῦ Γαλλικοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου· J. GODECHOT, *Les Commissaires aux armées* (βλ. σ. 822). B. CROCE, *La Rivoluzione napolitana del 1799*, Bari 1912· M. LELI, *La Santa*

Fede. 1799, Milano 1935· G. CINGARI, *Giacobini e Sanfedisti in Calabria nel 1799*, Messina 1957· νέα ἔκδοση, Reggio 1979· ὡς τεκμήριο, τὸ *Il Monitore napoletano, 1799*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ M. BATTAGHINI, Napoli 1974· J. A. VON HELFERT, *Maria Carolina von Österreich, Königin von Neaple und Sizilien*, Wien 1884· A. BONNEFOUS, *Marie Caroline, reine des Deux-Siciles*, Paris 1905· A. FRANCHIER-MAGNAN, *Lady Hamilton*, Paris 1910· O. A. SHERRARD, *A life of Emma Hamilton*, London 1927.

γ) Ἡ Αὐστρία μπαίνει στὸν πόλεμο. Χαρακτηριστικὰ τοῦ Συνασπισμοῦ

Βλ. στὶς σ. 826 καὶ 832. Ἂς προστεθεῖ τὸ M. ADLER-BESSE, *Sieyès et le monde allemand*, Paris 1977, 2 τόμοι.

δ) Οἱ προετοιμασίες τοῦ Διευθυντηρίου

Βλ. σ. 826· G. VALLÉE, *La Conscription dans la Charente*, Paris 1937, σχετικὰ μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου Ζουρντάν· γιὰ τὶς δημοσιονομικὲς μεταρρυθμίσεις, βλ. τὰ σχετικὰ κείμενα στὸ C. BLOCH, *Les Contributions directes...*, Paris 1914.

ε) Ἡ ἐκστρατεία τῆς ἄνοιξης τοῦ 1799

Erzherzog KARL, *Geschichte des Feldzugs von 1799 in Deutschland und in der Schweiz*, Wien 1819, 3 τόμοι· K. VON CLAUSEWITZ, *Hinterlassene Werke*, τ. V καὶ VI, Berlin 1883–1884, 2 τόμοι, καὶ σὲ γαλλ. μτφρ.: Commandant NIESSEL, *La Campagne de 1799 en Italie et en Suisse*, Paris 1906, 2 τόμοι, ἐπανέκδοση 1979· Capitaine L. HENNEQUIN, *Zurich. Masséna en Suisse*, Paris 1911, ἔκδοση τοῦ Γαλλικοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου· D. A. MILIOUTINE, *Ἱστορία τοῦ πολέμου τοῦ 1799 ἀνάμεσα στὴ Ρωσία καὶ τὴ Γαλλία*, Ἁγία Πετρούπολη 1853, 3 τόμοι, στὰ ρωσικά· καὶ σὲ γερμανικὴ μετάφραση, *Geschichte des Krieges Russland und Frankreich in Jahre 1799*, München 1856–1858, 5 τόμοι. Παραπέμπουμε ἐπίσης στὸ H. HÜFFER, *Der Krieg des Jahres 1799 und die zweite Koalition* (βλ. σ. 832)· J. MARSHALL CORNWALL, *Marshall Masséna*, London/New York 1965, καὶ σὲ γαλλ. μτφρ. *Masséna, l'enfant chéri de la victoire*, μὲ πρόλογο τοῦ Général CATROUX, Paris 1967· G. VACCARINO, *Torino attende Souvorov, aprile-maggio 1799*, Torino 1971. Σχετικὰ μὲ τὴ ρήξη τῶν ἑνωτικῶν Ἰταλῶν Ἰακωβίνων μὲ τοὺς Γάλλους, G. VACCARINO, *Crisi giacobina e cospirazione antifrancese nell'anno VII in Piemonte*, Torino 1952· τοῦ ἰδίου, *I patrioti «anarchistes» e l'idea dell'unità italiana*, Torino 1955· παραπέμπουμε ἐπίσης στὰ ἔργα τῶν G. LUMBROSO καὶ R. MORI ποὺ ἀναφέρουμε παρακάτω, στὴ σ. 844.

Θ' Η ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 7 ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ

α) Ἡ ἡμέρα τῆς 30ῆς Πραιριὰλ τοῦ ἔτους 7 (18 Ἰουνίου 1799)

ΣΥΝΘΕΤΙΚΑ ΕΡΓΑ — Βλ. στὴ σ. 822.

ΑΛΛΑ ΕΡΓΑ — A. MEYNIER, *Les Coups d'État du Directoire*, τ. II (βλ. σ. 829)· G. LEFEBVRE, *La France sous le Directoire*, ὅ.π., Κεφ. XX. Ὁ ρόλος ποὺ ἔπαιξαν οἱ στρατηγοὶ στὴν ἀντιπολίτευση ἐναντίον τοῦ Διευθυντηρίου φωτίστηκε ἀπὸ τὸν J. GODECHOT, στὸ *Les Commissaires aux armées* ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 822.

β) Οἱ νόμοι τῶν Ἰακωβίνων

Βλ. σ. 822· A. MEYNIER, *Les Coups d'État du Directoire*, τ. III: *Le 18 brumaire an VIII (9 novembre 1799) et la fin de la République*, Paris 1928, Κεφ. I· G. LEFEBVRE, *La France sous le Directoire*, *ὅ.π.*, Κεφ. XXI.

γ) Ἡ ὕστατη ἀντιιακωβινική ἀντίδραση

Βλ. στίς σ. 732 καὶ 833. E. DAUDET, *Histoire de l'émigration. Les Émigrés et la seconde coalition. 1797–1800*, Paris 1887· B. LAVIGNE, *Histoires de l'insurrection royaliste de l'an VII*, Paris 1887· G. CAUDRILLIER, *L'Association royaliste de l'Institut philanthropique de Bordeaux*... (βλ. σ. 825)· L. DUBREUIL, *Histoire des insurrections de l'Ouest*, Paris 1929, 2 τόμοι· J. LACOUTURE, *Le Mouvement royaliste dans le Sud-Ouest*, Hossegor 1933· J. GODECHOT, *La Contre-révolution* (βλ. σ. 769)· G. LEFEBVRE, *La France sous le Directoire*, *ὅ.π.*, Κεφ. XXI, σ. 685.

δ) Ἡ φθινοπωρινή ἐκστρατεία

Βλ. σ. 826. Σχετικὰ μὲ τὴν Ὀλλανδία, τὸ ἔργο τοῦ P. BLOCK ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, σ. 707· V. DE CONCHARD, *Études historiques sur le maréchal Brune*, Brive/Paris 1918.

Γ' Η 18Η ΜΠΡΥΜΑΙΡ

α) Οἱ ὀπαδοὶ τῆς συνταγματικῆς ἀναθεώρησης

ΣΥΝΘΕΤΙΚΑ ΕΡΓΑ — A. VANDAL, *L'Avènement de Bonaparte*, τ. I: *La Genèse du Consulat. Brumaire*, Paris 1903· L. MADELIN, *Histoire du Consulat et de l'Empire*, τ. II: *L'Ascension de Bonaparte*, Paris 1937· A. MEYNIER, *Les Coups d'État du Directoire*, τ. III: *Le 18 brumaire an VIII* (βλ. σ. 833)· J.-P. BERTAUD, *1799, Bonaparte prend le pouvoir*, Paris 1987.

ΑΛΛΑ ΕΡΓΑ — R. GUYOT, «Du Directoire au Consulat. Les transitions», *RH* CXI (1912), σ. 1· A. MATHIEZ, «Saint-Simon... et la réforme de la Constitution de l'an III», ἄρθρο τὸ ὁποῖο ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 829· G. LEFEBVRE, *La France sous le Directoire*, *ὅ.π.*, Κεφ. XXII, § 2–4. — Benjamin CONSTANT, *Ecrits et discours politiques. Présentation, notes et commentaires*, ὑπὸ O. POZZO DI BORGO, Paris 1964, 2 τόμοι· B. MUNTEANO, *Les Idées politiques de Mme de Staël*, Paris 1931· βλ. ἀκόμη τὶς βιογραφίες τῆς Μαντὰμ ντὲ Στὰλ ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, καὶ τὶς μεταθανάτιες ἐκδόσεις τῶν ἔργων της: *Considérations sur les principaux événements de la Révolution française*, Paris 1818, 2 τόμοι, καὶ σὲ ἐπανέκδοση μὲ παρουσίαση καὶ σημειώσεις τοῦ J. GODECHOT, Paris 1983, νέα ἔκδοση 1988· *Des circonstances actuelles qui peuvent terminer la Révolution et des principes qui doivent fonder la Republique en France*, Paris 1906, καὶ ἐπανέκδ. ὑπὸ L. OMACINI, Paris 1979, ἔργο τὸ ὁποῖο ἐκπονήθηκε τὸ 1799 καὶ μελετήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1904 ἀπὸ τὸν E. HERRIOT, *Un Ouvrage inédit de Mme de Staël. Les fragments d'écrits politiques (1799)*, Paris 1904.

β) Ἡ 18η καὶ ἡ 19η Μπρυμαὶρ τοῦ ἔτους 8 (9 καὶ 10 Νοεμβρίου 1799)

Βλ. στὶς σ. 822 καὶ 823. A. AULARD, *Études et leçons*, τ. II, Paris 1898: «Les causes et les lendemains du 18 brumaire», σσ. 187-252· τ. III (1901): «Bonaparte et les poignards des Cinq-Cents», σσ. 271-289· τ. VII (1913): «Les derniers Jacobins»· C. LEFEBVRE, *La France sous le Directoire*, *ὅ.π.*, Κεφ. XXII, § 5.

ΒΙΒΛΙΟ ΕΚΤΟ

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΕΥΣΗ ΤΟΥ ΝΑΠΟΛΕΟΝΤΑ

Α΄ ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ

ΣΥΝΘΕΤΙΚΑ ΕΡΓΑ — Ὅπως δείχνει καὶ ὁ τίτλος του, τὸ Ἕκτο Βιβλίο ἀξιοποιεῖ ὅλα τὰ γενικὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, καὶ ἰδιαίτερα ἐκεῖνο τοῦ J. GODECHOT, *Les Institutions de la France sous la Révolution et l'Empire*. — Ὅσον ἀφορᾶ τὸ Κεφ. Α΄, θεμελιώδες παραμένει τὸ βιβλίο τοῦ Ph. SAGNAC, *La Législation civile de la Révolution française (1789–1804). Essai d'histoire sociale*, Paris 1898. Βλ. ἀκόμη τὰ σύντομα δοκίμια πάνω στὸ ἴδιο θέμα τοῦ P. VIARD, «L'oeuvre juridique de la Convention», *AHRF* (1930), σσ. 525-548, καὶ *Histoire générale du droit privé français. 1789–1830*, Paris 1931· ἰδίως, M. GARAUD, *Histoire générale du droit privé français (de 1789 à 1804)*, τ. I: *La Révolution et l'égalité civile*, Paris 1953, τ. II: *La Révolution et la propriété foncière*, Paris 1959 καὶ τ. III *La Révolution française et la famille*, Paris 1978, χειρόγραφο ἐνημερωμένο ὑπὸ R. SZRAMKIEWICZ. — Ὁ A. MATTER, «L'histoire juridique de la Révolution», *AR* (1919), σσ. 429-458, ὅπου παραθέτει καὶ σημαντικὴ βιβλιογραφία, σκιαγράφησε τὸ σχεδιάγραμμα μιᾶς ὀργανικῆς μελέτης στὴν ἐκπόνηση τῆς ὁποίας θὰ συνεργάζονταν οἱ νομικοὶ καὶ οἱ ἱστορικοί: τόσο οἱ μὲν ὅσο καὶ οἱ δὲ ἐξακολούθησαν νὰ ἐρευνοῦν ξεχωριστά, καὶ ἡ παραγωγὴ ἐργασιῶν σὲ αὐτὸν τὸν τομέα παρέμεινε ἰσχνή.

α) Ἡ καταστροφὴ τῆς παλαιᾶς σωματειακῆς κοινωνίας

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Ph. SAGNAC ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 756, καὶ τὰ συναφῆ μὲ τὸ ζήτημα γενικὰ ἢ εἰδικότερα ἔργα ποὺ ἤδη σημειώσαμε, ἂς συμβουλευτοῦμε τὴ βιβλιογραφία ποὺ παραθέτει ὁ A. MATTER στὸ ἄρθρο του ποὺ ὑποδείξαμε στὴν προηγούμενη παράγραφο. — Σημαντικὸ συνθετικὸ ἔργο: P. HIGGONET, *Class, Ideology, and the Rights of Nobles during the French Revolution*, Oxford 1981. Ἂς προσθέσουμε τὸ CRANE BRINTON, *French Revolutionary Legislation on Illegitimacy. 1789–1804*, Cambridge, Mass. 1936· πρβλ. τὶς σημειώσεις τοῦ G. LEFEBVRE στὸ *AHRF* (1938), σσ. 561-564· G. THIBAUT-LAURENT, *La première introduction du divorce pendant la Révolution et l'Empire, 1792–1816*, Clermont-Ferrand 1938· J. DE LA MONNERAYE, «Le mariage dans la bourgeoisie parisienne. 1789–1801», *Assemblée générale de la Commission centrale et des Comités départementaux (d'histoire économique de la Révolution française)*, 1932, τ. I.

Besançon 1942, σσ. 195-208· J.-L. MAGNAN, *Le Notariat et la Révolution*, Montauban 1952· D. DEJACE, *Les Règles de la dévolution successorale sous la Révolution. 1788–1794*, Bruxelles/Liège 1957· J. LELIÈVRE, *La Pratique des contrats de mariage chez les notaires au Châtelet de Paris de 1789 à 1804*, Paris 1959· M. PETITJEAN/F. FORTUNET DE LOISY, *Les Contrats de mariage à Dijon et dans la campagne bourguignonne fin du XVIIIe siècle au milieu du XIXe siècle*, Dijon 1980· R. PHILLIPS, *Family Breakdown in late Eighteenth Century France. Divorces in Rouen, 1792–1803*, Oxford 1981· J. LHOTE, *Une Anticipation sociale. Le divorce à Metz sous la Révolution et l'Empire*, Metz 1981· D. DESSERTINE, *Divorcer à Lyon sous la Révolution et l'Empire*, Lyon 1981. — E. DESPOIS, *Le Vandalisme révolutionnaire*, Paris 1868, τίτλος εἰρωνικός· μὲ τὸ ἴδιο θέμα, καὶ ὁ τ. II τῆς *Histoire du vandalisme. Les monuments détruits de l'art français*, ὑπὸ L. RÉAU, Paris 1959, 2 τόμοι· D. HERMONT, «Destructions et vandalisme pendant la Révolution française», *Annales, E.S.C.* (1978), σ. 703· G. SPRIGATH, «Sur le vandalisme révolutionnaire, 1792–1794», *AHRF* (1980), σ. 510· M. BEURDELEY, *La France à l'encan, 1789–1799. Exode des objets d'art sous la Révolution*, Fribourg 1981.

Σχετικὰ μὲ τὴ σημασία τοῦ ἐκπατρισμοῦ, D. GREER, *The Incidence of the Emigration during the French Revolution*, Cambridge, Mass. 1951· M. BOULOISEAU, «Étude de l'émigration et de la vente des biens des émigrés, 1792–1830», *BHESRF, Année 1961* (Paris 1962), σσ. 27-89, καὶ *Année 1962* (Paris 1963), σσ. 91-193· G. DE DIESBACH, *Histoire de l'émigration. 1789–1814*, Paris χ.χ.· J. PINASSEAU, *L'Émigration militaire. Campagne de 1792, armée royale*, Paris 1959 καὶ 1964, 2 τόμοι· J. VIDALENC, *Les Émigrés français, 1789–1825*, Paris 1963. — Περιφερειακὲς μελέτες: A. GALA, *Liste des émigrés, déportés et condamnés pour cause révolutionnaire du département de la Moselle*, Nancy 1925–1929, 2 τόμοι· M. BOULOISEAU, *Liste des émigrés, déportés et condamnés pour cause révolutionnaire dans le district de Rouen. 1792–an X*, Paris 1937· Ch. GIRAULT, *La Noblesse émigrée et ses pertes foncières dans le département de la Sarthe*, Laval 1957· G. SANGNIER, *Les Émigrés du Pas-de-Calais pendant la Révolution*, Blangermont 1959· J. BLECH, «Émigrés, déportés et condamnés pour cause révolutionnaire dans le district de Lunéville, 1792–an X», *BHESRF* (1970), σ. 83· R. PICHELOUP, *Les ecclésiastiques français émigrés ou déportés dans l'État pontifical. 1792–1800*, Toulouse 1972· G. ANDREY, *Les Émigrés français dans le canton de Fribourg. 1789–1815*, Neuchâtel 1972· M. FAUCHEUX, *L'Émigration vendéenne de 1792 à l'an XI*, La Roche-sur-Yon 1976.

β) Ἡ νέα κοινωνία

Παραπέμπουμε στὴ σ. 755· βλ. τὰ ἔργα σχετικὰ μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἱστορία γενικά, καὶ μὲ τοὺς χωρικούς· ἂς προσθέσουμε τὰ *Histoire économique et sociale de la France*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῶν F. BRAUDEL/E. LABROUSSE, τ. III, *1789–années 1880*, Μέρος Α', Βιβλίο I: *La Révolution française, 1789–1815*, ὑπὸ A. SOBOUL, Paris 1976· A. SOBOUL, *Problèmes paysans de la Révolution. 1789–1848. Études d'histoire révolutionnaire*, (βλ. σ. 730)· *Histoire de la France rurale* (βλ. σ. 730), τὸν τ. III· τὸν τόμο τοῦ G. SIX σχετικὰ μὲ τοὺς στρατηγοὺς τῆς Ἐπανάστασης καὶ τῆς Αὐτοκρατορίας ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, σ. 791. Τὸ J. καὶ E. DE GONCOURT, *La Société française pendant la Révolution*, Paris 1854, ἡ α' ἔκδ. (ἀνατυπώσεις τὸ 1880 καὶ τὸ 1888), ἔχει ἀνεκδοτολογικὸ χαρακτήρα καὶ

ἀναφέρεται στὴν παρισινὴ ζωή, ἰδιαίτερα τὴν κοσμική. Σχετικὰ μὲ τὰ ὠφελήματα ποὺ ἄντλησε ἡ ἀστικὴ τάξη ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, βλ. τὰ ἔργα ποὺ ἐξετάζουν τὴν πώληση τῶν ἐθνικῶν κτημάτων, τὰ ὁποῖα σημειώσαμε στὴ σ. 761· ἂς προσθέσουμε τὸ R. CAISSO, *La Vente des biens nationaux de seconde origine et les mutations foncières dans le district de Tours, 1792–1830*, Paris 1977, ἔκδοση τῆς Commission d'histoire économique et sociale de la Revolution française· J. SENTOU, *Fortunes et groupes sociaux à Toulouse pendant la Révolution française, 1789–1799. Essai d'histoire statistique*, ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 729· τοῦ ἰδίου, *La Fortune immobilière des Toulousains et la Révolution française*, Paris 1970, ἔκδοση τῆς Commission d'histoire économique et sociale de la Révolution française. Ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἐξέλιξη τῶν εὐγενῶν, ὁ A. GAIN, *La Restauration et les biens des émigrés*, Nancy 1929, 2 τόμοι, μᾶς διαφωτίζει σχετικὰ μὲ τὸ τμῆμα τῆς ἀκίνητης περιουσίας τους ποὺ κατόρθωσαν νὰ ἀνακτήσουν οἱ ἐκπατρισμένοι· βλ. γιὰ τὸ ἴδιο ζήτημα καὶ τὸ G. LEFEBVRE, *Les Paysans du Nord*, σ. 504 (βλ. σ. 730)· C. BRELOT, *La Noblesse en Franche-Comté de 1789 à 1808* (βλ. σ. 727)· P. HIGONNET, *Class, Ideology and the Rights of Nobles during the French Revolution*, Oxford 1981. — Σὲ σχέση μὲ τὴν κοινωνία ἐν γένει, ἂς προσθέσουμε τὰ ἔργα τοῦ G. THIBAUT-LAURENT γιὰ τὸ θεσμὸ τοῦ διαζυγίου, καὶ τοῦ J. DE LA MONNERAYE γιὰ τὸ γάμο στὴν παρισινὴ ἀστικὴ τάξη ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 838· τὰ ἔργα τοῦ J. TURQUAN γιὰ τὴ Μαντὰμ Ταλλιὲν καὶ τοῦ D. MARQUISET γιὰ τὴ Μαντὰμ Ἀμελὲν ποὺ ἀναφέραμε στὴ σ. 817· ἐπιπλέον, τὸ L. DEVANCE, «Le féminisme pendant la Révolution» *AHRF* (1977), σ. 341 (σημαντικὴ βιβλιογραφία)· βλ. ἀκόμη τὸ M. AGULHON, *La Vie sociale en Provence intérieure au lendemain de la Révolution*, Paris 1970, ἔκδοση τῆς Société des Études Robespierristes. Γιὰ τὰ ζητήματα τοῦ ἐκπατρισμοῦ, βλ. τὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 769· ἂς προστεθεῖ τὸ F. BALDENSPERGER, *Le Mouvement des idées dans l'émigration française 1789–1815*, Paris 1924, 2 τόμοι.

γ) Ἡ οἰκονομικὴ ἐλευθερία καὶ ἡ ἰσότητα τῶν δικαιωμάτων

Βλ. στὶς σ. 770 καὶ 773. A. MATHIEZ, «La question sociale pendant la Révolution française», *AR* (1921), σ. 517· τοῦ ἰδίου συγγραφέα, «La Révolution française et les prolétaires», *AHRF* (1931), σ. 479· E. V. TARLE, *La classe operaia nella Rivoluzione francese*, Roma 1960, 2 τόμοι, συλλογὴ μελετῶν μεταφρασμένων ἀπὸ τὰ ρωσικά· τὰ ἔργα για τον Μπαμπὲφ καὶ τὸν Μπουοναρρότι ποὺ ἀναφέραμε στὴ σ. 825· A. IOANNISSIAN, *Les Idées communistes pendant la Révolution française* (βλ. σ. 780)· τὰ ἔργα τῶν A. LICHTENBERGER καὶ A. ESPINAS ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 742· H. LASKI, *The Socialist Tradition in the French Revolution*, London 1929· *La Pensée socialiste devant la Révolution française*, Paris 1966, ἔκδοση τῆς *Société des Études Robespierristes*, συλλογὴ ἄρθρων πρβλ. *AHRF* 2 (1966)· — G. LEFEBVRE, «La place de la Révolution française dans l'histoire du monde», *Annales, E.S.C.* (1948), σσ. 257-266, ἀνατυπώθηκε στὶς *Études sur la Révolution Française* (βλ. σ. 848)· W. H. SEWELL Jr., *Work and Revolution in Paris, the Language of Labor from the Old Regime to 1848*, Cambridge 1980, καὶ σὲ γαλλ. μτφρ.: *Corps de metier et révolution: le langage du travail de l'Ancien Régime à 1848*, Paris 1983· F. LELEUX, *A l'aube du capitalisme et de la révolution industrielle: Liévin Bauwens, industriel gantois*, Paris 1965· M. BOULOISEAU, *Bourgeoisie et Révolution ou les Du Pont de Nemours, 1788–*

1799, Paris 1972, ἔκδοση τῆς Commission d'histoire économique et sociale de la Révolution française· L. BERGERON, *Banquiers négociants et manufacturiers parisiens du Directoire à l'Empire* (βλ. σ. 824)· D. WORONOFF, *L'Industrie sidérurgique en France sous la Révolution et l'Empire*, μὲ πρόλογο τοῦ E. LABROUSSE, Paris 1984.

δ) Τὸ κράτος

Βλ. στὴ σ. 757· ἂς προσθέσουμε τὰ M. DESLANDRES, *Histoire constitutionnelle de la France de 1789 à 1870*, τ. I: *De la fin de l'Ancien Régime à la chute de l'Empire*, Paris 1932· *Les Constitutions de la France depuis 1789*, παρουσίαση J. GODECHOT.

ε) Ἡ ἐκκοσμίκευση τοῦ κράτους

Βλ. στὴ σ. 777, καὶ ἰδιαίτερα τὰ ἔργα σχετικὰ μὲ τὴ θρησκευτικὴ ἱστορία (βλ. σ. 778) καὶ τὴν ἐκπαίδευση (βλ. σσ. 839-840). Ἂς προσθέσουμε τὸ A. MATHIEZ, «Erreurs et légendes de l'histoire révolutionnaire: la laïcisation de l'état civil», *AR* (1921), σ. 501· ἐπίσης, τὸ E. BERNARDIN, *Strasbourg et l'institution de l'état civil laïc au début de la Révolution, 1792-1793*, Strasbourg 1986.

ϛ) Οἱ δημόσιες ὑπηρεσίες

Σχετικὰ μὲ τὴ δημόσια διοίκηση, βλ. τὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως· ἂς προσθέσουμε τὰ E. BERNARDIN, *Jean-Marie Roland et le ministère de l'Intérieur. 1792-1793*, Paris 1964· P. CARON, «Conseil exécutif et pouvoir ministériel, 1792-1794», *AHRF* (1937), σσ. 4-16· σχετικὰ μὲ τὰ γραφεῖα τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας, A. COCHIN/Ch. CHARPENTIER, *Les Actes du Gouvernement révolutionnaire*, τ. I, Paris 1920, τὴν Εἰσαγωγή· σχετικὰ μὲ τὰ γραφεῖα Πολέμου, βλ. τὴ βιογραφία τοῦ Μπουσότ ἀπὸ τὸν στρατηγὸ HERLAUT, ποὺ ἀναφέραμε στὴ σ. 810· γιὰ τὶς μεταβολὲς στὸν ὀργανισμὸ τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, A. OUTREY, *L'Administration en France des Affaires étrangères*, Paris 1954· — Σχετικὰ μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς γραφειοκρατίας, Cl. H. CHURCH, *Revolution and Red Tape: the French Ministerial Bureaucracy, 1770-1850*, Oxford 1981 (βλ. σ. 754)· J. MORANGE, *L'Idée de municipalité de canton, de l'an III à nos jours*, Paris, καὶ E. BERNARDIN, *Jean-Marie Roland et le ministère de l'Intérieur*, ποὺ ἀναφέραμε στὴ σ. 789.

Γιὰ τὰ χρηματιστικὰ καὶ δημοσιονομικὰ ζητήματα, M. MARION, *Histoire financière de la France depuis 1715*, τ. II: *1789-1792*, Paris 1919, καὶ τ. III: *La Vie et la mort du papier-monnaie. 1792-1797*, Paris 1921· R. SCHNERB, *Les Contributions directes à l'époque de la Révolution dans le département du Puy-de-Dôme*, Paris 1933· τοῦ ἰδίου, «De la Constituante à Napoléon: les vicissitudes de l'impôt indirect», *Annales, E.S.C.* (1947), σ. 17· P. DE SAINT-JACOB, «La fin des impositions directes d'Ancien Régime en Bourgogne», *Annales de Bourgogne* (1947), σσ. 14-51· M. L. MASSONIE-WEHRUNG, «Les impositions dans le département de la Meurthe au début de la Révolution, 1789-1793», *Annales de l'Est* 2 (1961)· F. BOSHER, *French Finances, 1770-1795: from Business to Bureaucracy* (βλ. σ. 754) καὶ M. BRUGUIÈRE, *Gestionnaires et profiteurs de la Révolution française. L'Administration des finances françaises de Louis XVI à Bonaparte*, Paris 1986· σχετικὰ μὲ τὴν παρακμὴ τῆς στατιστικῆς τεκμηρίωσης, C.-E. LABROUSSE, *La Crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution*, τὶς σσ. 26-42· ἂς προσθέσουμε

τὸ J. Cl. PERROT, *L'Âge d'or de la statistique régionale française, an IV-1804*, Paris 1977.

Ὅσον ἀφορᾶ τὴ δικαιοσύνη, Ed. SELIGMAN, *La Justice en France pendant la Révolution*, τ. I: *1789–1792*, Paris 1901, καὶ τ. II: *1791–1793*, Paris 1913· G. MICHON, *La Justice militaire sous la Révolution*, Paris 1922· J.-L. DEBAUVE, *La Justice révolutionnaire dans le Morbihan de 1790 à 1795*, Paris 1965· J. M. LUC, «Le tribunal criminel de la Haute-Garonne», *AHRF* (1965), σ. 332.

Ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἐκπαίδευση, μποροῦμε νὰ ἀντλήσουμε ἐνδείξεις σχετικὰ μὲ τὴν ἐπαναστατικὴ περίοδο ἀπὸ τὸ G. PARISET, *Histoire de France contemporaine*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ E. LAVISSE, τ. III: *Le Consulat et l'Empire*, Βιβλίο III, Κεφ. V. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς τεκμηρίωσης, James GUILLAUME, *Procès-verbaux du Comité d'instruction publique de l'Assemblée législative*, Paris 1989, καὶ *Procès-verbaux du Comité d'instruction publique de la Convention nationale*, Paris 1891–1907· *Table générale*, 1957 καὶ χ.χ., 2 τόμοι. Γενικὲς ἐπισκοπήσεις, Abbé E. ALLAIN, *L'Œuvre scolaire de la Révolution*, Paris 1891· J. MORANGE/J.-F. CHAISSAING, *Le Mouvement de réforme de l'enseignement en France, 1760–1798*, Paris 1974· R. CHARTIER/M.-M. COMPÈRE/D. JULIA, *L'Éducation en France du XVIe au XVIIIe siècle*, Paris 1976· M. ALBERTONE, *Una scuola per la Rivoluzione. Condorcet e il dibattito sull'istruzione. 1792–1794*, Napoli 1979· *De l'Ancien Régime à l'Empire. Problèmes de l'enseignement*, εἰδικὸ τεῦχος τῶν *AHRF* 243 (1981), τ. I· *Une Éducation pour la démocratie: textes et projets de l'époque révolutionnaire*, μὲ παρουσίαση, εἰσαγωγικὲς ἐνδείξεις καὶ σημειώσεις ὑπὸ B. BACZKO, Paris 1982· R. R. PALMER, *The Improvement of Humanity. Education and the French Revolution*, Princeton 1985· F. PONTEIL, *Histoire de l'enseignement, les grandes étapes. 1789–1884*, Paris 1966· ἂς προσθέσουμε τὸ A. LÉON, *La Révolution française et l'éducation technique*, Paris 1968. — Ὅσον ἀφορᾶ τὴν πρωτοβάθμια ἐκπαίδευση, A. LÉAUD/E. GLAY, *L'Enseignement primaire en France*, Paris 1935, 2 τόμοι· M. GONTARD, *L'Enseignement primaire en France de la Révolution à la loi Guizot, 1789–1833*, Paris 1959· τοῦ ἰδίου, *La Question des écoles normales primaires, de la Révolution de 1789 à la loi de 1879*, Toulouse 1962· ὡς περιφερειακὰ παραδείγματα, F. LENNEL, *L'Instruction primaire dans le département du Nord*, Paris 1909· G. LEFEBVRE, *Les Paysans du Nord* (βλ. σ. 730), σσ. 760-773. Για τη δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση, E. VIAL, *L'Enseignement secondaire en France*, Paris 1936· Abbé J. PETER, *L'Enseignement secondaire dans le département du Nord pendant la Révolution, 1789–1802*, Lille 1912· R. R. PALMER, *The School of the French Revolution. A Documentary History of the Collège Louis-le-Grand and its Director, Jean-François Champagne, 1762–1814*, Princeton, N. J. 1975, κείμενα καὶ τεκμήρια· M. GUY, *Du Collège Delbène au Lycée Lapérouse. Trois siècles d'histoire d'un établissement secondaire de province: le collège, l'école centrale, le lycée d'Albi. 1624–1950*, Toulouse 1979. — Σχετικὰ μὲ τὶς κεντρικὲς σχολές, A. TROUX, *L'École centrale du Doubs à Besançon. An IV-an XI*, Paris 1926· G. COIRAULT, *Les Écoles centrales dans le Centre-Ouest. An IV-an XII*, Tours 1940· J. SPEKKENS, *L'École centrale du département de la Meuse-Inférieure, 1798–1804*, Maastricht 1951· βιβλιογραφία στὰ *AHRF*, εἰδικὸ τεῦχος τοῦ 1981, σσ. 120-122, ἀκολουθεῖ τὸ ἄρθρο τοῦ M. GUY, «L'enseignement de l'histoire dans les écoles centrales. An IV-an XII», σσ. 89-119· J. LANGNIS, *La République avait besoin des savants. Les débuts de l'École polytechnique: l'École centrale des Travaux publics et les cours révolutionnaires de l'an III*,

Paris 1987· βλ. ἐπίσης B. BOIS, *La Vie scolaire et les créations intellectuelles en Anjou pendant la Révolution*, ὅ.π. — Σχετικὰ μὲ τὴν ἀνώτερη ἐκπαίδευση, J. LIARD, *L'Enseignement supérieur en France*, Paris 1888–1894, 2 τόμοι· G. PINET, *Histoire de l'École polytechnique*, Paris 1887· E. MAMY, *Les Derniers Jours du Jardin du roi et la fondation du Muséum d'Histoire Naturelle. 10 Juin 1793*, Paris 1893· *Le Centenaire de la fondation du Muséum d'Histoire Naturelle, 10 Juin 1793*, Paris 1893· *Le Livre du centenaire de l'École des Langues Orientales Vivantes*, Paris 1895· G. BOISSIER/G. DARBOUX, *L'Institut de France*, Paris 1907· P. RIBERETTE, *Les Bibliothèques françaises pendant la Révolution. 1789–1815. Recherches sur un essai de catalogue collectif*, Paris 1970.

Σχετικὰ μὲ τὴ δημόσια πρόνοια, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς τεκμηρίωσης, C. BLOCH/A. TUETEY, *Procès-verbaux et rapports du Comité de mendicité de la Constituante, 1790–1791*, Paris 1911· A. TUETEY, *L'Assistance publique à Paris pendant la Révolution*, Paris 1895–1897, 4 τόμοι· Y. FORADO-CUNEO, «Les ateliers de charité de Paris pendant la Révolution française», *RF* (1933), σσ. 317-342, καὶ (1934), σσ. 29-61, 103-163· J. IMBERT, *Le droit hospitalier de la Révolution et de l'Empire*, Paris 1954· A. CHERUBINI, *Dottrini e metodi assistenziali dal 1789 a 1848. Italia, Francia, Inghilterra*, Milano 1958· G. JONES, *Charity and Bienfaisance. The Treatment of the Poor in the Montpellier Region, 1740– 1814* ποὺ ἀναφέραμε στὴ σ. 777, ὅπως καὶ τὸ K. NORBERG, *Rich and Poor in Grenoble, 1600–1814*· ἂς προσθέσουμε τὸ A. FORREST, *The French Revolution and the Poor*, Oxford 1981, καὶ σὲ γαλλ. μτφρ.: *La Révolution française et les pauvres*, Paris 1986.

ζ) Ὁ στρατὸς

Παραπέμπουμε στὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὶς σ. 770, 791, 799, 815 καὶ 822.

η) Ἡ ἐθνικὴ ἑνότητα

Ὅσον ἀφορᾶ τὶς ἔννοιες τοῦ ἐθνικισμοῦ καὶ τοῦ πατριωτισμοῦ, A. MATHIEZ, «Pacifisme et nationalisme», *AHRF* (1936) σ. 7· B. C. SHAFER, «Bourgeois nationalism in the pamphlets of the era of the French Revolution», *The Journal of Modern History* (1938)· R. R. PALMER, «The national idea in France before the Revolution», *Journal of the history of ideas* (1940)· J. GODECHOT, «Nation, patrie, nationalisme et patriotisme en France au XVIIIe siècle», *AHRF* 4 (1971)· J. SURATTEAU, *L'Idée nationale de la Révolution à nos jours*, Paris 1972· *Patriotisme et nationalisme en Europe à l'époque de la Révolution française et de Napoléon*, Paris 1973, Publication de la Société des Études Robespierristes· J.-Y. GUIOMAR, *L'Idéologie nationale. Nation, représentation, propriété*, Paris 1974· A. SOBOUL, «De l'Ancien Régime à l'Empire: problème national et réalités sociales», *Comprendre la Révolution*, Paris 1981, σσ. 247-283.

Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς γλώσσας, F. BRUNOT, *Histoire de la langue française*, τ. IX: *La Révolution et l'Empire*, Μέρος Α': *Le Français, langue nationale*, Paris 1927· Μέρος Β': *Les Événements, les institutions et la langue*, 1937· τ. X: *La Langue classique dans la tourmente*, Μέρος Α': *Contact avec la langue populaire et la langue rurale*, 1939· Μέρος Β': *Le Retour à l'ordre et à la discipline*, 1943, καὶ ὁλόκληρος ὁ τ. X σὲ ἐπανέκδοση, 1968· τ. XI: *Le Français au-dehors sous la Révolution, le Consulat et l'Empire*, Μέρος Α': *Le*

Français au-dehors sous la Révolution, μὲ προοίμιο τοῦ J. GODECHOT, 1969. Ἂς προσθέσουμε ἐδῶ: *Lettres à Grégoire sur les patois de France (1790–1794). Documents inédits*, ὑπὸ A. GAZIER (ἐπιμ.), Paris 1880· σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς γλώσσας: R. BALIBAR/D. LAPORTE, *Le Français national. Politique et pratique de la langue nationale sous la Révolution*, Paris 1974· M. DE CERTEAU/D. JULIA/J. REVEL, *Une politique de la langue. La Révolution française et les patois, l'enquête de Grégoire*, Paris 1975· M. DENECKÈRE, *Histoire de la langue française dans les Flandres*, Gand 1954· L. RENZI, *La politica linguistica della Rivoluzione francese. Studi sugli origini e la natura del Giacobinismo linguistico*, Napoli 1981.

Γιὰ τὶς ἐπαναστατικὲς γιορτές: C. PIERRE, *Les Hymnes et chansons de la Révolution*, Paris 1904· πρβλ. τὸ κριτικὸ παράρτημα τοῦ C. ROGERS, *The Spirit of Revolution in 1789. A Study of Public Opinion as Revealed in Political Songs*, Princeton 1949· J. TIERSOT, *Les Fêtes et les chants de la Révolution*, Paris 1908· M. OZOUF, *La Fête révolutionnaire, 1789–1799*, Paris 1976· Y. M. BERCÉ, *Fête et révolte. Des mentalités populaires du XVIe au XVIIIe siècle*, Paris 1976· *Les Fêtes de la Révolution*, Συνέδριο τοῦ Κλερμὸν-Φερρὰν (Ἰούνιος 1974), Πρακτικὰ τὰ ὁποῖα ἐκδόθηκαν μὲ τὴν ἐπιμέλεια τῶν J. EHRARD/P. VIALLANEIX, Paris 1977· R. SANSON, *Les 14 juillet. Fête et conscience nationale, 1789–1975*, Paris 1976· B. BOIS, *Les Fêtes révolutionnaires à Angers, de l'an II à l'an VIII (1793–1799)*, Paris 1929· M. VOVELLE, *Les Métamorphoses de la fête en Provence, de 1750 à 1820*, Paris 1976· B. BACZKO, *Lumières de l'Utopie*, βλ. σ. 742· M.-L. DIVER, *Fêtes révolutionnaires à Paris*, Paris 1979. — Σχετικὰ μὲ τὸ θέατρο, J. A. RIVOIRE, *Le Patriotisme dans le théâtre sérieux de la Révolution, 1789–1799*, Paris 1950· M. CARLSON, *The Theater of the French Revolution*, Ithaca, N.Y. 1966, καὶ σὲ γαλλ. μτφρ.: Paris 1970 (δὲν συνιστᾶται)· D. HAMICHE, *Le Théâtre et la Révolution*, Paris 1973, συζητήσιμο· F. MASTROPASQUA, *Le feste della Rivoluzione francese, 1790–1794*, Milano 1976· G. PETTENA, *Effimero urbano e città. Le feste della Parigi rivoluzionaria*, Venezia 1979· τὰ βιβλία τῶν D. DOWD, E. STOLPE καὶ A. SCHNAPPER ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 797· ἂς προστεθεῖ τὸ J. STAROBINSKI, *1789. Les emblèmes de la raison*, Paris 1973.

Γιὰ τὸ μετρικὸ σύστημα: A. FAVRE, *Les Origines du système métrique*, Toulouse/Paris 1931· G. BIGOURDAN, *Le Système métrique des poids et mesures. Son établissement et sa propagation graduelle*, Paris 1901· W. KULA, *Les Mesures et les hommes*, Paris 1984· D. GUEDJ, *La Méridienne. Ou comment Jean-Baptiste Delambre et Pierre Méchain, traversant la France révolutionnaire à la rencontre l'un de l'autre, parvinrent à définir un nouvel étalon universel: le méridien*, Paris 1987. — Γιὰ τὸ γαλλικὸ φράγκο, F. BRAESCH, *Finances et monnaie révolutionnaires*, τεῦχος 5. *La livre tournois et le franc de germinal*, Paris 1936.

θ) Ἡ πνευματικὴ ζωὴ

F. BRUNOT, *Histoire de la langue française*, ὅ.π., βλ. σ. 742 καὶ 744. — Σχετικὰ μὲ τοὺς Ἰδεολόγους, F. PICAVET, *Les Idéologues*, Paris 1890· Ch. VAN DUZER, *The Contribution of the Ideologues to French Revolutionary Thought*, Baltimore 1935· J. KITCHIN, *Un journal «philosophique». La Décade 1794–1807*, Paris 1966· M. REGALDO, *Un Milieu intellectuel. La Décade philosophique, 1794–1807*, Lille/Paris 1976, 4 τόμοι· J. GAULMIER,

Un Grand témoin de la Révolution et de l'Empire, Volney, Paris 1959· S. MORAVIA, *Il tramonto dell'illuminismo. Filosofia e politica nella società francese, 1770–1810*, Bari 1968· τοῦ ἰδίου, *Il pensiero degli «ideologues». Scienza e filosofia in Francia, 1780–1815*, Firenze 1974· G. GUSDORF, *La Conscience révolutionnaire. Les Idéologues*, τ. VIII τῆς σειρᾶς *Les Sciences humaines et la pensée occidentale*, Paris 1978· E. KENNEDY, *A Philosophe in the Age of Revolution: Destutt de Tracy and the Origins of Ideology*, Philadelphia 1978· M. S. STAUM, *Cabanis. Enlightenment and medical philosophy in French Revolution*, Princeton 1980· ἂς προσθέσουμε τὸ L. TRÉNARD, *Histoire sociale des idées. Lyon, de l'Encyclopédie au préromantisme*, ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 742.

Γιὰ τὶς ἐπιστῆμες, βλ. στὴ σ. 716· ἂς προστεθοῦν τὸ G. POUCHET, *Les Sciences pendant la Terreur*, Paris 1896· H. DAUDIN, *Les Classes zoologiques, et l'idée de série animale en France à l'époque de Lamarck et de Cuvier, 1790–1880*, Paris 1926· στὴ σ. 738 τὸ ἔργο τοῦ R. GUYENOT, *Les Sciences de la vie*, Paris 1941· J. FAYET, *La Révolution française et la science, 1789–1815*, Paris 1960· P. HUARD, *Sciences, médicine et pharmacie pendant la Révolution et l'Empire, 1789–1815*, Paris 1970· D. OUTRAM, *Georges Cuvier. Vocation, Science and Authority in Post-Revolutionary France*, Manchester 1984.

Ὅσον ἀφορᾶ τὴ λογοτεχνία, βλ. στὴ σ. 744· *Histoire littéraire de la France*, τ. 5 καὶ 6, *1715–1794* (βλ. σ. 744), καὶ τ. 7, *1794–1830*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῶν P. BARBÉRIS/C. DUCHET· M. VOVELLE, *Théodore Désorgues ou la désorganisation*, Aix-en-Provence 1985· M. A. CARLSON, *The Theater of the French Revolution*, Ithaca, N.Y. 1966, καὶ σὲ γαλλ. μτφρ.: *Le Théâtre et la Révolution française*, Paris 1970· D. HAMICHE, *Le Théâtre et la Révolution. La Lutte des classes au théâtre en 1789 et en 1793*, Paris 1973· M. ROOT-BERNSTEIN, *Boulevard Theater and Revolution in Eighteenth Century Paris*, Ann Arbor 1984.

Σχετικὰ μὲ τὶς εἰκαστικὲς τέχνες, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς τεκμηρίωσης, H. LAPAUZE, *Procès-verbaux de la Commission générale des arts de peinture, sculpture, architecture et gravure (18 juillet 1793-tridi de la première décade du deuxième mois de l'an II) et de la Société populaire et républicaine des arts (3 nivôse an II – 25 floréal an III)*, Paris 1903· L. TUETEY, *Procès-verbaux de la Commission temporaire des arts*, Paris 1912· A. TUETEY/J. GUIFFREY, *La Commission du Muséum et la création du Musée du Louvre. Nouvelles archives de l'art français*, Paris 1909· F. BENOIT, *L'Art français pendant la Révolution et l'Empire*, Paris 1897· F. BOYER, *Le Monde des arts en Italie et en France de la Révolution et de l'Empire*, Torino 1969· C. LASFARGUES, «La Salon de peinture pendant la Révolution», *AHRF* (1961), σ. 193· σχετικὰ μὲ τὸν Νταβίντ, ἂς προσθέσουμε στὸ ἔργο τοῦ D. DOWD, ποὺ ἀναφέραμε στὴ σ. 796, τὸ L. HAUTECOEUR, *Louis David*, Paris 1954· W. THIBAUT, *Joseph Gossec, chantre de la Révolution française*, Gilly 1970· R. L. HERBERT, *J.-L. David: Brutus*, London 1972· *Guillottine et peinture. Topino-Lebrun et ses amis*, Paris 1977, συλλογικὸ ἔργο· K. SIMONS, *Jacques Réattu, 1760–1833, peintre de la Révolution française*, Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου ποὺ πραγματοποιήθηκε στὴ Σορβόννη στὶς 25–27 Ὀκτωβρίου 1985, ὑπὸ M. VOVELLE (ἐπιμ.), Paris 1988. — Ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἀρχιτεκτονική, L. HAUTECOEUR, *Histoire de l'architecture classique en France*, τ. V: *Révolution et Empire, 1792–1815*, Paris 1953. — Γιὰ τὴ μουσική, βλ. τὰ ἔργα τῶν C. PIERRE καὶ J. TIERSOT, ποὺ ἀναφέραμε στὴ σ. 841· B. BREVAN, *Les Changements de la vie musicale parisienne de 1774 à 1799* (βλ. σ. 745).

ι) Ἡ φτώχεια καὶ ὁ πόλεμος

Βλ. J. καὶ E. DE GONCOURT, *La Société française pendant la Révolution*, ὅ.π.· J. DE LA MONNERAYE, «La crise du logement à Paris pendant la Révolution», *Revue des Questions Historiques* (1928), σσ. 298-343· — A. MEYNIER, «Levées et pertes d'hommes en France et en Europe pendant la Révolution», *RF* (1930), σσ. 143-159, καὶ «Quelques précisions nouvelles sur les levées et pertes militaires sous la Révolution et l'Empire», *Bulletin de la Société d'Histoire Moderne*, (Ἰανουάριος 1938)· J. HOUDAILLE, «Le problème des pertes de guerre», *RHMC* (1970), σσ. 411-443 τοῦ εἰδικοῦ τεύχους *La France à l'époque napoléonienne*· G. COULMY, «À propos des pertes de guerre. Remarque sur l'emploi de la statistique en démographie historique», *AHRF* (1970), σ. 677· *Contribution à l'histoire démographique de la Révolution française*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ M. REINHARD, Paris 1962, 1965, 1970, 3 τόμοι, ἔκδοση τῆς Commission d'histoire économique et sociale de la Révolution française· R. SEDILLOT, *Le Coût de la Révolution française*, Paris 1986, γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ Ἐπανάσταση ἰσοδυναμοῦσε μὲ καθολικὴ καταστροφή...

ια) Τὸ νόημα τῆς 18ης Μπρυμαὶρ

G. LEFEBVRE, *La France sous le Directoire, 1795–1799*, ποὺ ἀναφέρεται στὴ σ. 821, Κεφ. XXII· τοῦ ἰδίου, *Le Directoire* (βλ. σ. 821), Κεφ. XV.

Β' Η ΕΞΑΠΛΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΚΑΙ Η ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ

ΣΥΝΘΕΤΙΚΑ ΕΡΓΑ — Παραπέμπουμε στὶς σ. 782 καὶ 785.

α) Ἡ ἐξάπλωση τῆς Ἐπανάστασης

Βλ. σχετικὰ μὲ τὴν ἐξάπλωση τῆς Ἐπανάστασης στὶς σσ. 782-785· ἂς προστεθεῖ τὸ J. GODECHOT, *La Grande Nation. L'Expansion révolutionnaire de la France dans le monde, 1789–1799*, Paris 1956, 2 τόμοι· τοῦ ἰδίου, *Les Révolutions, 1770–1799*, Paris 1963, σειρὰ Nouvelle Clio, μὲ ἐκτενεῖς βιβλιογραφίες· *Occupants, Occupés, 1792–1815. Colloque de Bruxelles, Janvier 1968*, Bruxelles 1969.

Γιὰ τὸ προσαρτημένο Βέλγιο, βλ. σ. 823. — Γιὰ τὴ Ρηνανία, βλ. σ. 823· προσθέτουμε τὸ T. C. BLANNING, *Reform and Revolution in Mainz, 1743–1803*, Cambridge 1974· H. SCHEEL, *Die Mainz Republik. Protokolle des Jakobinersklubs*, Berlin 1975. — Γιὰ τὴν Ὀλλανδία, βλ. σ. 830. — Γιὰ τὴν Ἑλβετία, βλ. σ. 831· ἂς προσθέσουμε τὸ A. MEAUTIS, *Le Club helvetique de Paris (1790–1791) et la diffusion des idées révolutionnaires en Suisse*, Neuchâtel 1969· A. CABANIS, *La Presse politique vaudoise sous la République helvétique. Contribution à l'étude de l'opinion publique*, Lausanne 1979· A. RUFER, *Pestalozzi*, Bern 1929· A. PINLOCHE, *Pestalozzi et l'éducation populaire moderne*, Paris 1902. — Σχετικὰ μὲ τὴν Ἰταλία, F. DIAZ, «La questione del giacobinismo italiano», *Critica Storica* (1964), σ. 557, καὶ A. SAITTA, «La questione del giacobinismo italiano», *στο ίδιο* (1965), σ. 204.

Στὰ σχετικὰ μὲ τὴν Ἀγγλία, ἂς προσθέσουμε τὰ Marthe Severn STORR, *Mary Wolls*

tonecraft et le mouvement féministe dans la litterature anglaise, Paris 1931· H. ROUSSIN, *William Godwin*, Paris 1913· A. GOODWIN, *The Friends of Liberty. The English Democratic Mouvement in the Age of the French Revolution*, London 1979. — Γιὰ τὴ Γερμανία, H. SCHEEL, *Süddeutsche Jakobiner. Klassenkämpfe und republikanische Bestrebungen im deutscheu Süden. Ende des XVIIIten Jahrhunderts*, Berlin 1963· τοῦ ἰδίου, *Jakobinische Flugschriften aus dem deutschen Süden. Ende des 18. Jahrhunderts*, Berlin 1967· W. GRAB, *Demokratische Strömungen in Hamburg und Schleswig-Holstein zur Zeit der ersten französischen Republik*, Hamburg 1966· τοῦ ἰδίου, «Clubs démocrates en Allemagne du Nord, 1792–1793», *AHRF* (1966), σ. 523. — Σχετικὰ μὲ τὶς χῶρες τῆς μοναρχίας τῶν Ἀψβούργων, E. WANGERMANN, *From Joseph II to the Jacobins' Trials. Government Policy and Public Opinion in the Habsburg Dominions in the Period of French Revolution*, Oxford 1958, ²1969· D. SILAGI, *Jakobiner in der Habsburger-Monarchie*, Wien/München 1962· Kv. MEJDŘICKA, «Les paysans tchèques et la Révolution française», *AHRF* (1958), σ. 64· C. BENDA, «Les Jacobins hongrois», *στὸ ἴδιο* (1959), σ. 38. — Σχετικὰ μὲ τὴν Πολωνία, B. LESNODORSKI, *Les Jacobins polonais*, Paris 1965. — Γιὰ τὴν Ἑλλάδα, A. DASCALAKIS, *Rhigas Vélestinlis. La Révolution française et les préludes de l'indépendance hellénique*, Paris 1937· C. Th. DIMARAS, *La Grèce aux temps des Lumières, 1770–1820*, ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ σ. 746· P. ÉCHINARD, *Grecs et Philhellènes à Marseille de la Révolution française à l'indépendance de la Grèce, 1793–1830*, Marseille 1973. — Ὅσον ἀφορᾶ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, H. M. JONES, *America and French culture, 1750–1848*, Chapel Hill 1927· G. A. KOCH, *Republican religion*, New York 1933· E. P. LINK, *Democratie Republican Societies, 1790–1800*, New York 1942· βλ. ἀκόμη τὸ εἰδικὸ τεῦχος τῶν *AHRF* 4 (1976), γιὰ τὴ διακοσιοετηρίδα ἀπὸ τὴ Διακήρυξη τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν· M. KENNEDY, «Le club jacobin de Charleston en Caroline du Sud, 1792–1795», *RHMC* (1977), σ. 421· L. S. KAPLAN, *Jefferson and France: an Essay on Politics and Political Ideas*, New Haven 1967· ἀνατύπωση, Westport 1980. Σχετικὰ μὲ τὴ Λατινικὴ Ἀμερική, K. M. DE QUEIROS-MATTOSO, *Presença francesa no movimento democratico baiano de 1798*, Bahia 1969.

β) Ἡ ἀντίδραση

Βλ. στὴ σ. 785. Γιὰ τὴν Πρωσία, ἃς προσθέσουμε τὸ O. HINTZE, «Preussische Reformbestrebungen vor 1806», *Historische Zeitschrift*, XXVI (1896), σσ. 413-443, καὶ F. HERRE, *Freiherr von Stein. Seine Leben, seine Zeit*, Köln 1973. Γιὰ τὴ Βαυαρία, E. WEIS, *Montgelas, 1759–1799. Zwischen Revolution und Reform*, München 1971. — Ὅσον ἀφορᾶ τὶς ἐθνικὲς ἀντιδράσεις ποὺ προκλήθηκαν στὴν Ἰταλία, F. BATTAGLIA, *L'opera di Vincenzo Cuoco e la formazione dello spirito nazionale in Italia*, Firenze 1925· τοῦ V. CUOCO, *Saggio storico sulla Rivoluzione napoletana del 1799*, ἀνατύπωση ὑπὸ P. VILLANI, Bari 1976· G. LUMBROSO, *I moti popolari contro i Francesi alla fine del secolo XVIII, 1798—1800*, Firenze 1932· S. CANZIO, *La prima repubblica cisalpina e il sentimento nazionale italiano*, Modena 1944· B. MORI, «Il popolo toscano durante la Rivoluzione e l'occupazione francese», *Archivio Storico Italiano* (Firenze 1947), σσ. 127-152· G. CINGARI, *Giacobini e Sanfedisti in Calabria nel 1799*, Messina 1957· *L'Italie jacobine et napoléonienne*, εἰδικὸ τεῦχος τῶν *AHRF* 4 (1977)· ἃς προσθέσουμε τὶς μελέτες τοῦ G. VACCARINO ποὺ ἀναφέραμε παρα-

πάνω, στὴ σ. 833. Σχετικὰ μὲ τὴ Λατινικὴ Ἀμερική, T. BLOSSOM, *Narino, Hero of Colombian Independence*, Tucson 1977.

γ) Οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες

Βλ. στὶς σ. 752 καὶ 785. J. F. JAMESON, *The American Revolution Considered as a Social Mouvement*, Princeton 1929, ²1940· *A History of American Life*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῶν A. SCHLESINGER/D. FOX (βλ. σ. 753), τὸν τ. V: *The Competition of Independence (1790–1830)*, ὑπὸ J. A. KROUT/D. R. FOX, New York 1944· G. CHINARD, *Honest John Adams*, Boston 1933· S. G. KURTZ, *The Presidency of John Adams. The Collapse of Federalism, 1795–1800*, Philadelphia 1957· R. A. BROWN, *The Presidency of John Adams*, Manhattan 1975· P. SHAW, *The Character of John Adams*, Chapel Hill 1976· N. SCHACHNER, *Alexander Hamilton*, New York 1946· C. A. BEARD, *Economic Origins of Jeffersonian Democracy*, New York 1915· G. CHINARD, *Jefferson. Apostle of Americanism*, Boston 1929· νέα ἔκδοση 1939· R. E. ELLIS, *The Jeffersonian Crisis: Courts and Politics in the Young Republic*, New York 1975· H. ADAMS, *The United States in 1800*, London 1969· F. TURNER, *The Frontier* (βλ. σ. 753)· A. P. WHITAKER, *The Spanish-American Frontier, 1783–1815*, Boston/New York 1927, καὶ *The Mississipi Question. 1795–1803*, New York 1934· L. C. GRAY, *History of Agriculture in the Southern United States to 1860*, Washington 1933, 2 τόμοι· W. B. SMITH/A. H. COLE, *Fluctuations in American Business, 1790–1860*, Cambridge, Mass. 1935· G. W. DAMICH, «The cotton trade during the revolutionary and napoleonic wars», *Transactions of the Manchester Statistical Society* (Φεβρουάριος 1916)· «Wholesale commodity prices in U.S.A., 1795–1824», *The Review of Economics Statistics* (1927), σσ. 171-183· A. E. SAYOUS, «L'introduction du capitalisme européen aux États-Unis. Les valeurs et leur trafic de bourse à New York entre 1792 et 1873», *RH* CXCI (1941), σσ. 249-275, καὶ CXCII, σσ. 46-67.

δ) Ἡ σύγκρουση τῶν ἰδεῶν

Βλ. στὶς σσ. 735-737, 746, 782· στὴ σειρὰ Peuples et Civilisations, τ. XIV, *Napoleon*, Paris 1965, ε' ἔκδ., Βιβλίο I, Κεφ. I, § 2, σσ. 9-22. Ἂς προσθέσουμε, γιὰ τὴ Γερμανία, τα J. DROZ, *L'Allemagne et la Révolution*, (βλ. σ. 782), *La Pensée politique des Cisrhenans*, Paris χ.χ., καὶ *Le Romantisme politique en Allemagne*, Paris 1963· R. ARIS, *History of Political Thought in Germany from 1789 to 1815*, London 1936· N. HARTMANN, *Die Philosophie des deutschen Idealismus*, Berlin 1923· P. G. NAUEN, *Revolution, Idealism and Human Freedom. Schelling, Hölderlin and Hegel and the Crisis of Early German Idealism*, The Hague 1971· *Deutsche Literatur und Französische Revolution. Sieben Studien*, ὑπὸ R. BRINKMANN κ.ἄ., Göttingen 1974· P. BERTAUX, *Hölderlin und die Französische Revolution*, Paris 1974· C. PRIGNITZ, *Friedrich Hölderlin. Die Entwicklung seines politischen Denkes unter dem Einfluss der Französischen Revolution*, Hamburg 1976· G. MIETH, *Friedrich Hölderlin. Dichter der bürgerlich-demokratischen Revolution*, Ost Berlin 1978· ἐπίσης A. MENHENNET, *Order and Freedom. Literature and Society in Germany from 1720 to 1806* (βλ. σ. 744)· γιὰ τὴν Ἀγγλία, M. BUTLER, *Romantics, Rebels and Reactionaries. English Literature and its Background, 1760–1830*, ποὺ σημειώσαμε παραπάνω, στὴ σ. 744· γιὰ τὴν Ἰταλία παραπέμπουμε στὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε στὴ σ. 781.

Σχετικὰ μὲ τὸ ἀντεπαναστατικὸ ρεῦμα, P. H. BELK, *The French Revolution seen from the Right. Social Theories in Motion, 1789–1799*, Philadelphia 1956· J. GODECHOT, *La Contre-révolution. Doctrine et action, 1789–1804* (βλ. σ. 769)· J. CHAUMIÉ, *Le Réseau d'Antraigues et la contre-révolution. 1791–1795*, Paris 1965· F. BALDENSPERGER, *Le Mouvement des idées dans l'émigration française*, βλ. σ. 804· N. MATEUCCI, *Jacques Mallet du Pan*, Napoli 1957· F. ACOMB, *Mallet du Pan (1749–1800). A Carrer in Political Journalism*, Durham, N. C. 1973· A. MOULINIÉ, *Bonald*, Paris 1915· K. WEHRLE, *Analektik und Dialektik den restaurativen Intention. Ein Grunglagenbeitrag zur kontinentaleuropäischen Verhaltnisproblematik, 1780–1840*, Basel/Stuttgard 1980· G.-J. GIGNOUX, *Joseph de Maistre, prophète du passé, historien de l'avenir*, Paris 1963· J.-P. CORDELLER, *La Théorie constitutionnelle de Joseph de Maistre*, Paris 1965· J.-Y. LE BORGNE, *Joseph de Maistre et la Revolution*, Brest 1976, Publications de l'Université de Bretagne Occidentale· P. ROHDEN, *Joseph de Maistre als politischer Theoriker*, München 1929· A. OMEDEO, *Un reazionario: Il conte J. de Maistre*, Bari 1939· R. TRIOMPHE, *J. de Maistre. Étude sur la vie et sur la doctrine d'un matérialiste mystique*, Genève 1968· O. KARMIN, *Sir Francis d'Ivernois* (βλ. σ. 804).

Σχετικὰ μὲ τὸν Ρομαντισμό, βλ. τὸν τ. XIV τῆς σειρᾶς Peuples et Civilisations, ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω· ἂς προσθέσουμε τὰ H. BRUNSCHWIG, *La Crise de l'État prussien à la fin du XVIIIe siècle et la genèse de la mentalité romantique*, Paris 1947, καὶ «Iéna et la genèse du romantisme», *Annales, E.S.C.* (1916), σσ. 306-313· J. DROZ, *Le Romantisme politique en Allemagne*, *ὅ.π.*· H. DELACROIX, «Novalis et la formation de l'idéalisme magique», *Revue de Métaphysique et de Morale* XI (1903), σσ. 248-262· ὁ H. M. JONES, *Revolution and Romantics*, Cambridge 1974, ἐξετάζει τὴν ἐπίδραση ποὺ ἄσκησαν στὸν Ρομαντισμὸ τόσο ἡ Ἀμερικανικὴ ὅσο καὶ ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση· J.-F. ANGELLY, *Le Romantisme allemand*, Paris 1973, συλλογὴ Que sais-je?· νέα ἔκδοση ἀναθεωρημένη καὶ διορθωμένη, 1980.

Σχετικὰ μὲ τὸν πατριωτισμὸ καὶ τὸν ἐθνικισμό: J.-R. SURATTEAU, *L'Idée nationale de la Révolution à nos jours* (βλ. σ. 840)· *Actes du Colloque. Patriotisme et nationalisme en Europe à l'époque de la Révolution française et de Napoléon*, 13ο Διεθνὲς Συνέδριο Ἱστορικῶν Ἐπιστημῶν, Μόσχα, 10 Αὐγούστου 1970, Paris 1973, Publication de la Société des Études Robespierristes· C. PRIGNITZ, *Vaterlandsliebe und Freiheit. Deutscher Patriotismus von 1750 bis 1850*, (βλ. σ. 746).

Γ΄ ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ: Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Βλ. Τὰ γενικὰ ἔργα ποὺ ἀναφέρουμε στὶς σ. 705, 821, 826, 835.

α) Ὁ ἀγγλογαλλικὸς πόλεμος

Βλ. Peuples et Civilisations, τ. XIV, Βιβλίο I, Κεφ. II, § 2, 4 καὶ 5.

β) Ὁ ἠπειρωτικὸς πόλεμος

Βλ. σ. 830.

Δ' ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ Η ΑΝΟΔΟΣ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΒΡΕΤΑΝΙΑ ΚΑΙ Η ΕΞΑΠΛΩΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ

α) Τὸ διεθνὲς ἐμπόριο

Βλ. τὰ ἔργα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἱστορία καὶ τὴν ἐξάπλωση τῆς Εὐρώπης, ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω. Βλ. ἐπίσης, τὸ F. CROUZET, «Bilan de l'économie britannique pendant les guerres de la Révolution et de l'Empire», *RH* 234 (1965), σσ. 71-110.

β) Ἡ παραγωγὴ

Βλ. στὶς σσ. 713-717, καὶ ἰδίως τὰ ἔργα ποὺ ἀναφέρονται στὴ διακύμανση τῶν τιμῶν. Βλ. ἐπίσης, J. MACNEIL, *Joseph Bramah. A Century of Invention, 1749–1851*, Newton Abbot 1958.

γ) Ἡ ἐξάπλωση τῆς Εὐρώπης

Βλ. στὶς σ. 706 καὶ 708. Γιὰ τὴν Ἀφρική, J. PATERSON, *Province of Freedom. A History of Sierra Leone, 1787–1870*, Evanston 1969· E. Gilson WILSON, *John Clarkson and the African Adventure*, London 1980. Σχετικὰ μὲ τὴ Βόρειο Ἀμερική, J. K. SMITH, *Alexander Mackenzie. Explorer. The Hero who Failed*, Toronto/Montreal 1973. Γιὰ τοὺς Ἄγγλους στὴν Ἰνδία, ἂς προσθέσουμε τὸ L. C. BOWRING, *Haider Ali and Tipu Sultan*, Oxford 1893· G. SAINT-YVES, «La chute de Tipou», *Revue des Questions Historiques*, LXXXVIII (1910), σσ. 75-106· *Zemindary Settlement of Bengal*, Calcutta 1879, 2 τόμοι· B. H. BADEN POWELL, *Land system of British India*, Oxford 1892, 3 τόμοι. Γιὰ τὶς ἱεραποστολές, βλ. σ. 711.

δ) Οἱ ἀποικιακὲς αὐτοκρατορίες κλονίζονται

Γιὰ τὶς γαλλικὲς ἀποικίες, βλ. σ. 779· γιὰ τὴ Λατινικὴ Ἀμερική, βλ. σ. 708 καὶ 799· γιὰ τὸν Μιράντα, στὴ σ. 799· ἂς προσθέσουμε: Général NEMOURS, *Histoire militaire de la guerre de l'indépendance de Saint-Domingue*, Paris 1925–1928, 2 τόμοι· *Histoire des relations internationales de Toussaint-Louverture*, Port-au-Prince 1945· A. CÉSAIRE, *Toussaint-Louverture. La Révolution française et le problème colonial*, Paris 1960· Th. O. OTT, *The Haitian Revolution, 1789–1804*, Knoxville, Tenn. 1973· βλ. τὰ διάφορα βιβλιογραφικὰ χρονικὰ τοῦ G. DEBIEN, «Les travaux d'histoire sur Saint-Domingue. Chronique bibliographique 1954–1956», *Revue d'Histoire des Colonies Francaises* (1957), σσ. 165-222· «Les Antilles françaises pendant la Révolution», *AHRF* (1961), σσ. 426-444· «Antilles de langue francaise. Chronique historique 1972–1973», *Historiografia y Bibliografia Americanistas* (1974), σσ. 263-305· «Chronique bibliographique de l'histoire des Antilles françaises 1974–1977», *Bulletin de la Société d'Histoire de la Guadeloupe* (1978), σσ. 1-36· Cl. WANQUET, «Histoire d'une révolution. La Réunion (1789–1803)», *AHRF* (1979), σ. 495· τοῦ ἴδιου συγγραφέα, μὲ τὸν ἴδιο τίτλο, Marseille 1980 καὶ 1982, 2 τόμοι.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε στὸ Α' καὶ στὸ Β' Κεφάλαιο τοῦ Ἕκτου Βιβλίου, παραπέμπουμε στὸ G. LEFEBVRE, «La place de la Révolution dans l'histoire du monde», *Annales, E.S.C.* (1948), σσ. 257-266, τὸ ὁποῖο ἀνατυπώθηκε στὶς *Études sur la Révolution Française*, Paris 1954, σσ. 317-326, ²1963, σσ. 431-443. Ὅσον ἀφορᾶ τὸ νόημα ποὺ πρέπει νὰ δοθεῖ στὴν Ἐπανάσταση, διαθέτουμε πολυάριθμες ἱστοριογραφικὲς μελέτες: A. GÉRARD, *La Révolution française, mythes et interprétations, 1789–1870*, Paris 1970· J.-R. SURATTEAU, *La Révolution française. Certitudes et contreverses*, Paris 1973, σειρὰ Dossiers Clio· J. GODECHOT, *Un Jury pour la Révolution*, Paris 1974· βλ. ἀκόμη καὶ ἐπιμέρους ἔργα ἢ μελέτες: A. COBBAN, *The Myth of the French Revolution*, London 1955, καὶ τὴν ἀποτίμησή του ἀπὸ τὸν G. LEFEBVRE, στὰ *AHRF* 144 (1956), τ. 2, σσ. 337-345· τοῦ ἰδίου, *The Social Interpretation of the French Revolution*, Cambridge 1963, καὶ σὲ γαλλ. μτφρ.: *Le Sens de la Revolution française*, μὲ πρόλογο τοῦ E. LEROY-LADURIE, Paris 1985· J. GODECHOT, *Les Révolutions, 1770–1799* (βλ. σ. 756)· F. FURET, *Penser la Révolution*, Paris 1978· νέα ἔκδοση 1983· J. M. ROBERTS, *The French Revolution*, Oxford 1978· ἀποτίμηση τῶν δύο τελευταίων ἔργων ἀπὸ τὸν J. GODECHOT, στὰ *AHRF* 235 (1979), τ. 1, σσ. 135-141· W. DOYLE, *Origins of the French Revolution*, London/New York 1980· A. SOBOUL, *Comprendre la Révolution. Problèmes politiques de la Révolution française*, Paris 1981· *Die Französische Revolution, zufälliges oder notwendiges Ereignis? Akten des internationalen Symposions an der Universität Bamberg*, 4–7 Ἰουνίου 1979, ἐπιμ. E. SCHMITT/R. REICHARDT, München 1983· C. MAZAURIC, *Jacobinisme et Révolution. Autour du bicentenaire*, Paris 1984· R. SOLÉ, *La Révolution en questions*, Paris 1988.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΓΛΩΣΣΑΡΙ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Τὰ λήμματα τὰ συνέταξαν
οἱ ἐπιστημονικοὶ ἐπόπτες τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης
Ρίκα Μπενβενίστε [Ρ. Μ.] καὶ Κώστας Γαγανάκης [Κ. Γ.]
καὶ ἡ ἐπιμελήτρια τῆς ἔκδοσης Μαρία Στεφανοπούλου.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΓΛΩΣΣΑΡΙ

Ἀγγαρεία (Corvée) Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἡμερῶν ποὺ ἀφιερώνουν οἱ δουλοπάροικοι σὲ ἐργασίες γιὰ λογαριασμὸ τοῦ ἄρχοντα. Ἡ διάρκειά της ὁρίζεται ἀπὸ τὸ ἐθιμικὸ δίκαιο τῆς περιοχῆς. [P. M.]

Ἀνάτα ἢ Εἰσοδεία (Annates) Φόρος ποὺ ἀποδίδεται στὸν Πάπα καὶ ἰσοῦται μὲ τὰ ἔσοδα τῆς πρώτης χρονιᾶς ἀπὸ ἕνα εὐεργέτημα (beneficium) ποὺ αὐτὸς παραχώρησε. [P. M.]

Ἀξίωμα (Office) Ὁ ὅρος δηλώνει ἀρχικὰ κάθε λειτούργημα τὸ ὁποῖο ἀναθέτει ὁ βασιλιὰς σὲ ἰδιώτη. Τὸν 14ο αἰώνα ἀποσαφηνίζεται ἡ διπλή του σημασία: συμμετοχὴ στὴ μοναρχικὴ ἐξουσία, καὶ ἔμμισθη ὑπηρεσία τοῦ βασιλιᾶ στὸν δικαστικὸ καὶ οἰκονομικὸ τομέα. Ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 15ου αἰώνα, καὶ ἐπίσημα ἀπὸ τὸ 1522, τὰ ἀξιώματα γίνονται ἀντικείμενο συναλλαγῆς μεταξὺ ἰδιωτῶν, δηλαδὴ ἰδιοκτησίας καὶ ἐμπορίου, μὲ τὴ συμμετοχὴ τοῦ βασιλιᾶ (Ἐξαγορὰ τῶν ἀξιωμάτων, vénalité des offices). [P. M.]

Ἀπογραφικὸ σύστημα (Système censitaire), βλ. Κῆνσος.

Ἀρνητικοὶ (Négatifs) Ἀπὸ τὸ *droit négatif*, «δικαίωμα τῆς ἄρνησης», δικαίωμα τοῦ Μικροῦ Συμβουλίου τῆς Γενεύης νὰ ἀπορρίπτει τὰ αἰτήματα ποὺ ἔθετε ἡ κοινότητα τῶν πολιτῶν. [K. Γ.]

Ἀσινιάτο (Assignat) Ἀρχικὰ κυβερνητικὸς τίτλος ἰδιοκτησίας τῆς ἐκκλησιαστικῆς γῆς (ἀξίας τετρακοσίων ἑκατομμυρίων λιβρῶν) ποὺ ἐθνικοποιήθηκε στὶς 2 Νοεμβρίου 1789, τὸ ἀσινιάτο ἐξελίχθηκε σὲ χαρτονόμισμα ἀπὸ τὸ 1790, δίχως νὰ στηρίζεται πλέον στὴν ἀνταλλάξιμη ἀξία του σὲ γῆ. [K. Γ.]

Βαϊλία (Bailliage, κυρίως στὴ Βόρεια Γαλλία) καὶ **Ἡριγεροντία** (Senéchaussée, στὴ Νότια Γαλλία). Διοικητικὲς περιφέρειες ποὺ ἱδρύθηκαν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰώνα. Ἐπικεφαλῆς τους εἶναι οἱ **βάιλοι**, οἱ ὁποῖοι διορίζονται ἀπὸ τὸν βασιλιά. Ἡ δικαστική τους ἐξουσία συνέβαλε στὴν ἐπέκταση τῆς μοναρχικῆς ἐξουσίας καὶ στὸν περιορισμὸ τῶν χωροδεσποτικῶν, ἐκκλησιαστικῶν καὶ δημοτικῶν δικαστηρίων. [P. M.]

Βάλτος (Marais), βλ. Πεδιάδα.

Βαταβία, βλ. Δημοκρατία τῆς Βαταβίας

Βωμὸς τῆς Πατρίδας (Autel de la Patrie) Στὶς 26 Ἰουνίου τοῦ 1792, ἡ Νομοθετικὴ Συνέλευση ἀποφάσισε νὰ κατασκευάσει σὲ ὅλες τὶς γαλλικὲς κοινότητες «Βωμοὺς τῆς Πατρίδας», μνημεῖα μὲ ἐγχάρακτη τὴ διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου. [K. Γ.]

Γαζέτα (Gazette) Εἰδησεογραφικὸ φύλλο ἑστιασμένο στὴν ἐπικαιρότητα τῆς ἐποχῆς, ποὺ εἰσάγει ἕνα νέο τυπογραφικὸ σχῆμα πέρα ἀπὸ τὸ βιβλίο ἢ τὸ δεμένο τεῦχος, ὁ πρόδρομος τῆς ἐφημερίδας. Σταδιακὰ ἐμπλουτίζεται ἡ ὕλη τους καὶ μὲ λογοτεχνικὰ νέα. Πρῶτες γαζέτες, ἡ *Leipziger Zeitung* (1660) καὶ ἡ *London Gazette* (1665). [K. Γ.]

Γαιοπρόσοδος, βλ. Κῆνσος

Γαλλικανισμὸς (Gallicanisme) Ἡ λέξη ἐπικράτησε τὸν 19ο αἰώνα γιὰ νὰ ὁρίσει τὸ σύνολο τῶν συμπεριφορῶν καὶ τῶν δογμάτων ποὺ ἐπιζητοῦν ἀφενὸς νὰ διασφαλίσουν τὴν αὐτονομία τῆς Ἐκκλησιας τῆς Γαλλίας στὸ πλαίσιο τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας καί, ἀφετέρου, νὰ προσδιορίσουν τὴ θέση της ἀπέναντι στὴ μοναρχικὴ ἐξουσία. Διακρίνονται τρεῖς φορεῖς τοῦ γαλλικανισμοῦ, ποὺ σπάνια συμμαχη-

σαν μεταξύ τους: ὁ κλῆρος, καὶ κυρίως οἱ ἐπίσκοποι ποὺ ἐπιθυμοῦν νὰ διαφυλάξουν τὴν αὐτονομία τους ἀπέναντι στὸν Πάπα καὶ τὸν βασιλιά· ὁ βασιλιάς, ποὺ ἐκφράζει τὴν ἀνεξαρτησία του ἀπὸ τὸν Πάπα καὶ τὴν ἐπιρροή του στὸν γαλλικὸ κλῆρο· καί, τέλος, τὰ παρλαμέντα, ποὺ δραματίζονται μιὰ ἐθνικὴ Ἐκκλησία ποὺ δὲν θὰ ὑποτάσσεται οὔτε στὴ Ρώμη οὔτε στοὺς βασιλικοὺς δικαστές. Ὁ ἐκκλησιαστικὸς γαλλικανισμὸς ἐκδηλώνεται κυρίως πρὶν ἀπὸ τὸ 1516, τὸν 16ο καὶ 17ο αἰώνα θριαμβεύει ὁ βασιλικός, καὶ τὸν 18ο αἰώνα κυριαρχεῖ ὁ γαλλικανισμὸς τῶν παρλαμέντων. [Ρ. Μ.]

Γιανσενισμός (Jansénisme) Ἰδεολογικὸ κίνημα ποὺ ἔχει τὶς ρίζες του στὴ σκέψη τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου καὶ παίρνει τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸν Κορνήλιο Γιάνσεν (1585-1638), Ὀλλανδὸ θεολόγο, ἐπίσκοπο τῆς Ὑπρ, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ἔκπτωτος μετὰ τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα, ὁδηγεῖται στὸ Κακό, καὶ μονάχα ἡ Θεία Χάρη μπορεῖ νὰ ὠθήσει στὸ Καλὸ μιὰ μικρὴ προκαθορισμένη ὁμάδα ἐκλεκτῶν. Τὸ αὐστηρὸ αὐτὸ δόγμα διαδίδεται στὴ Γαλλία καὶ ἐκφράζεται μὲ τὴ θρησκευτικὴ πρακτικὴ καὶ τὴν ἠθικὴ στάση, μὲ οἰκονομικὰ ἐγχειρήματα καὶ καλλιτεχνικὲς καὶ λογοτεχνικὲς δημιουργίες, ἀλλὰ καὶ μὲ πολιτικὴ ἀντιπολίτευση: ἐναντίον τῶν Ἰησουιτῶν, ἐναντίον τῆς εὐνοϊκῆς πολιτικῆς πρὸς τοὺς προτεστάντες, ἐναντίον τῆς πολιτικῆς τοῦ βασιλιᾶ. [Ρ. Μ.]

Γιρονδίνοι (Girondins, Gironde) Περιλαμβάνονταν στὸ χαλαρὰ ὀργανωμένο μόρφωμα (καὶ ὄχι κόμμα) τὸ ὁποῖο τάχθηκε ὑπὲρ τοῦ πολέμου στὴ Νομοθετικὴ Συνέλευση τοῦ 1791-1792. Σημαντικὸς ἀριθμὸς τῶν ἐκπροσώπων τους ἐκλέγονταν στὴν περιφέρεια τῆς Γιρόνδης (ὁ Βερνιώ, ὁ Γκαντέ, ὁ Ζανσοννὲ κ.ἄ.), ἀλλὰ ὁ σχηματισμὸς περιλάμβανε καὶ ἄτομα προερχόμενα ἀπὸ τὸ σαλόνι τῆς Μαντὰμ Ρολλὰν καὶ ἄλλους, ὅπως ὁ Μπρισσό, ἡγέτης τῆς ὀργάνωσης «Φίλοι τῶν Μαύρων» γιὰ τὴ χειραφέτηση τῶν νέγρων. Ἐξοργισμένοι ἀπὸ τὶς σφαγὲς τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1792, ἑδραιώθηκαν ὡς μετριοπαθεῖς ἀντίπαλοι τῶν Ὀρεινῶν στὴ Συμβατικὴ καὶ ἐνέτειναν τὶς ἐπιθέσεις ἐναντίον τους στὴ διάρκεια τῆς στρατιωτικῆς κρίσης τῶν ἀρχῶν τοῦ 1793. Στὶς 31 Μαΐου καὶ στὶς 2 Ἰουνίου τοῦ 1793, λαϊκὲς διαδηλώσεις ὁδήγησαν στὴν ἀποβολὴ 22 Γιρονδίνων βουλευτῶν ἀπὸ τὴ Συμβατική. Ὁρισμένοι προσπάθησαν ἀνεπιτυχῶς νὰ προκαλέσουν ἐξέγερση στὶς ἐπαρχίες ἐναντίον τοῦ ριζοσπαστικοῦ Παρισιοῦ, ἐνῶ ὅσοι ἐγκλωβίστηκαν στὴ γαλλικὴ πρωτεύουσα ὁδηγήθηκαν στὴ λαιμητόμο στὰ τέλη τοῦ 1793. [Κ. Γ.]

Δεκάτη (Dîme, λατ. decima) Φόρος ἐπὶ τῆς ἐσοδείας καὶ ἐπὶ τῆς κτηνοτροφίας, τὸν ὁποῖο θεωρητικῶς εἰσπράττει ἡ Ἐκκλησία, ἀλλὰ συχνὰ τὸν σφετερίζονται οἱ κοσμικοὶ ἄρχοντες. Τὸ ὕψος της συνήθως ἀνέρχεται στὸ 1/11 ἢ 1/13 τῆς σοδειᾶς. [Ρ. Μ.]

Δελφινάτο (Dauphiné) Παλαιὸς νομὸς τῆς Γαλλίας. Ὁ τελευταῖος του ἡγεμόνας Οὐμβέρτος Β΄ πούλησε τὸ Δελφινάτο στὸν βασιλιὰ τῆς Γαλλίας Φίλιππο ΙϚ΄ Βαλουὰ τὸ 1349. Ἔκτοτε ὁ διάδοχος τοῦ θρόνου ἔφερε τὸν τίτλο τοῦ Δελφίνου. [Ρ. Μ.]

Δημοκρατία τῆς Βαταβίας Ὄνομα ποὺ ἔλαβαν οἱ Ἡνωμένες Ἐπαρχίες τῶν Κάτω Χωρῶν ὅταν κατακτήθηκαν ἀπὸ τὰ γαλλικὰ στρατεύματα καὶ ὑποβιβάστηκαν σὲ δορυφορικὸ κράτος, τὸ 1795. Ὁ Ναπολέων Α΄ ἄλλαξε τὸ ὄνομα σὲ «Κοινοπολιτεία τῆς Βαταβίας» τὸ 1801, καὶ τέλος σὲ «Βασίλειο τῆς Ὀλλανδίας» τὸ 1806, δίνοντας τὸ στέμμα στὸν ἀδελφό του Λουδοβίκο Βοναπάρτη. [Κ. Γ.]

Δημοσιωνία γενική (Ferme générale) Συνένωση φόρων (συνδρομητικὰ τέλη, φόρος ἅλατος κ.ἄ.) ἀπὸ τὸν Κολμπὲρ τὸ 1681. Βλ. καὶ Δημοσιωνίες Πέντε Μεγάλες. [Ρ. Μ.]

Δημοσιωνίες Πέντε Μεγάλες (Cinq grosses fermes) Σύνολο ἐπαρχιῶν ἀπὸ τὴ Νορμανδία ἕως καὶ τὴ Βουργουνδία καὶ ἀπὸ

τὸ Πουατοὺ ἕως τὴν Πικαρδία, τὶς ὁποῖες ὁ Κολμπὲρ συνενώνει τὸ 1664 ὥστε νὰ ἁπλοποιήσει τὴν ἐπιβολὴ τῶν φόρων ποὺ εἰσπράττονται ἐπὶ τῶν ἐμπορευμάτων ποὺ διέρχονται τὰ σύνορά τους. [Ρ. Μ.]

Δικαιοσύνη τοῦ πρεβότου (Justice prévôtale), βλ. Prévoté

Δικαίωμα παρακολούθησης (Droit de suite) 1. Δικαίωμα σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ὁ ἄρχοντας μπορεῖ νὰ ἀναζητήσει τὸν δουλοπάροικο ὅπου κι ἂν ἔχει καταφύγει. 2. Δικαίωμα τοῦ εἰσπράκτορα τῆς δεκάτης νὰ λάβει ἕνα μέρος (συνήθως τὸ ἥμισυ) τῆς δεκάτης ἀπὸ τοὺς καρποὺς τῆς γῆς ποὺ ἀνήκει στὴ γειτονικὴ ἐνορία ἀλλὰ καλλιεργεῖται ἀπὸ ἕναν ἐνορίτη του. [Ρ. Μ.]

Δραγματολογία (Champart) Ὀφειλὴ σὲ εἶδος πρὸς τὸν γαιοκτήμονα —ὀνομάζεται ἐπίσης terrage, gerbage (δεμάτιασμα) κλπ. Τὸ ὕψος της κυμαίνεται ἀνάμεσα στὸ 1/3 καὶ 1/20 τῆς σοδειᾶς —συνήθως τὸ 1/12— ἀπὸ τὶς καλλιεργούμενες γαῖες. Στὴν περιοχὴ τοῦ Παρισιοῦ ἀντικαθιστᾶται, ἀπὸ τὸν 15ο αἰώνα, ἀπὸ χρηματικὴ ὀφειλή, ἀλλὰ τὶς παραμονὲς τῆς Ἐπανάστασης ὑπάρχουν ἀκόμη περιοχὲς ὅπου ἡ ὀφειλὴ ἀποδίδεται σὲ εἶδος. [Ρ. Μ.]

Ἔγγειος φορολογία (Taille) Φόρος στὰ πρόσωπα καὶ στὰ ἀγαθά, ποὺ τὸν ἐπέβαλλαν οἱ χωροδεσπότες ἀλλὰ τὸν εἰσέπρατταν πολλὲς φορὲς γιὰ λογαριασμὸ τοῦ βασιλιᾶ. Ὁ βασιλικὸς φόρος (taille royale), ποὺ ὁρίστηκε τὸ 1439 γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ μόνιμου στρατοῦ, ἐπιβάρυνε μόνον τοὺς δυσγενεῖς. Κάθε χρόνο ὁ βασιλιὰς μὲ τὸ συμβούλιό του ὅριζαν ἕνα συνολικὸ ποσὸ τὸ ὁποῖο κατανεμόταν στὶς διοικητικὲς περιφέρειες. [Ρ. Μ.]

Ἐθνικὸ Ἰνστιτοῦτο (Institut national) Ἱδρύθηκε μὲ πρόταση τοῦ Ντωνοῦ στὶς 25 Ὀκτωβρίου 1795, ἀντικαθιστώντας τὶς Ἀκαδημίες τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος, ποὺ εἶχαν καταργηθεῖ. Ὀνομάστηκε Ἐθνικὸ Ἰνστιτοῦτο Ἐπιστημῶν καὶ Τεχνῶν καὶ διαιροῦνταν σὲ τρεῖς τομεῖς: Φυσικὲς Ἐπιστῆμες καὶ Μαθηματικά, Φιλολογία καὶ Καλὲς Τέχνες, Πολιτικὲς καὶ Ἠθικὲς Ἐπιστῆμες. Ἀριθμοῦσε 144 μέλη. Ἀναδιοργανώθηκε ἀπὸ τὸν Βοναπάρτη τὸ 1803.

Ἐθελούσια δωρεὰ (Don gratuit) Οἰκονομικὴ εἰσφορὰ ποὺ παραχωροῦν στὸν βασιλιὰ οἱ συνελεύσεις τοῦ κλήρου καὶ τῶν ἐπαρχιακῶν τάξεων, ἡ ὁποία στὴν πραγματικότητα καθορίζεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τον βασιλιά. [Ρ. Μ.]

Εἰκοστὰ (Vingtièmes) Φόρος ἀκίνητης περιουσίας καὶ εἰσοδήματος ἔμμισθων ὑπηρεσιῶν γιὰ ὅλους, συμπεριλαμβανομένων τοῦ κλήρου καὶ τῆς ἀριστοκρατίας, ποὺ θεσπίστηκε τὸ 1749 ἀπὸ τὸν Μασω ντ' Ἀρνουβὶλ καὶ καταργήθηκε ἀπὸ τὴ Συντακτική. Τὸ εἰκοστὸ τοῦ φορολογητέου εἰσοδήματος, δηλ. τὸ 5%.

Εἰσοδεία, βλ. Ἀνάτα.

Ἐκλέκτορας (Électeur) Ἡ ἀνώτερη βαθμίδα στὴν παραδοσιακὴ ἀριστοκρατία τῆς Ἁγίας Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας τοῦ Γερμανικοῦ Ἔθνους, ἤδη ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα. Οἱ ἰσχυρότεροι περιφερειακοὶ ἡγεμόνες (ὅπως ὁ Δούκας τῆς Σαξονίας, ὁ Ἐκλέκτορας τοῦ Παλατινάτου κ.ἄ.), κοσμικοὶ καὶ ἀνώτατοι κληρικοὶ μετεῖχαν στο Αὐτοκρατορικὸ Ἐκλεκτορικὸ Συμβούλιο, τὸ ὁποῖο ἀναδείκνυε τὴν κεφαλὴ τοῦ κράτους. [Κ. Γ.]

Ἐκμίσθωση γῆς σὲ ἐπίμορτο γεωργὸ (Métayage) Ὁ συνηθέστερος τρόπος ἀγροτικῆς ἐκμετάλλευσης στὴ Δυτική, τὴν Κεντρικὴ καὶ τὴ Μεσημβρινὴ Γαλλία. Ὁ ἰδιοκτήτης τῆς γῆς συνεισφέρει το κεφάλαιο (τὴν ἔγγειο περιουσία), τὰ ζῶα καὶ τοὺς σπόρους. Ὁ **ἐπίμορτος γεωργὸς** (métayer) τὰ ἐργαλεῖα καὶ τὴν ἐργασία του. Ἀνάλογα μὲ τὸ συμβόλαιο, τὰ κέρδη ἢ μοιράζονται ἐξίσου ἢ μερικὲς φορὲς ὁ ἰδιοκτήτης λαμβάνει τὸ ἕνα τρίτο καὶ σπανίως τὸ ἕνα τέταρτο ἂν ὁ ἐπίμορτος γεωργὸς ἔχει ἐπιφέρει βελτιώσεις στην καλλιέργεια. [Ρ. Μ.]

Ἔκπτωση (Dérogeance) Πράξη μὲ την ὁποία ὁ εὐγενὴς χάνει τὰ προνόμια καὶ τα

δικαιώματα πού τοῦ ἐξασφαλίζει ἡ εὐγενής καταγωγή. Οἱ εὐγενεῖς δὲν μποροῦν νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ ἐμπόριο, ἀλλὰ ὀφείλουν νὰ ζοῦν ἀπὸ τὶς προσόδους πού εἰσπράττουν. Ἡ ἔκπτωση εἶναι παροδική· μόλις ὁ εὐγενὴς πάψει νὰ ἐμπορεύεται, ἐπανακτᾶ τὰ δικαιώματά του. [Ρ. Μ.]

Ἐλεύθερη Κομητεία (Franche-Comté) Ἡ ὀνομασία αὐτὴ τοῦ Διαμερίσματος τῆς Ἀνατολικῆς Γαλλίας Φρὰνς-Κοντὲ ἐμφανίζεται στὰ κείμενα τὸ 1336. Ὁ Λουδοβίκος ΙΑ΄ τὴν προσάρτησε στὸ βασίλειο τῆς Γαλλίας τὸ 1447, ἀλλὰ ἀναγκάστηκε νὰ τὴν ἐγκαταλείψει στοὺς Ἀψβούργους. Τὸν 17ο αἰώνα ἡ Ἐλεύθερη Κομητεία κατέχεται ἀπὸ τοὺς Ἰσπανούς, ἐνῶ οἱ Γάλλοι ἐπιχειροῦν ἀλλεπάλληλες εἰσβολές. Ἡ συνθήκη τῆς Νιμέγης (1678) ἐξασφάλισε τὴν ὁριστική της ἐνσωμάτωση στὴ Γαλλία. [Ρ. Μ.]

Ἐξαγορὰ τῶν ἀξιωμάτων, βλ. Ἀξίωμα.

Ἐπιεικεῖς (Les Indulgents) Ὁ Ροβεσπιέρος καταγγέλλει τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1794, στὴ Λέσχη τῶν Ἰακωβίνων, τοὺς «ὑπερεπαναστάτες» (δηλ. τοὺς Ἐμπερτιστές, ὀπαδοὺς τοῦ Ἐμπέρ) καὶ τοὺς «ὑποεπαναστάτες» (δηλ. τοὺς Ἐπιεικεῖς, ὀπαδοὺς τοῦ Δαντόν). Ὁ Δαντὸν ἦταν ἐναντίον τῆς Τρομοκρατίας, καὶ ὑποστήριζε μιὰ πολιτικὴ ἀνοχῆς, τὴν κατάργηση τοῦ νόμου περὶ ὑπόπτων, τὴ δημιουργία μιᾶς Ἐπιτροπῆς Ἐπιείκειας. Στὸ πλευρό του εἶχε τὸν Κάμιλο Ντεμουλέν, τὸν Μερλὲν ντὲ Τιονβίλ, τὸν Φιλιππώ. Ὁ Ροβεσπιέρος καταρχὰς μὲ τὴ βοήθεια τῶν Ἐπιεικῶν πολέμησε τοὺς Ἐμπερτιστὲς (ἐκτελέστηκαν στὶς 24 Μαρτίου 1794), κι ἔπειτα στράφηκε ἐναντίον τῶν Δαντονιστῶν, κατηγορώντας τους ὡς πράκτορες τοῦ ἐξωτερικοῦ (καρατομήθηκαν στὶς 5 Ἀπριλίου 1794).

Ἐπίμορτος γεωργὸς/καλλιεργητής, βλ. Ἐκμίσθωση γῆς.

Ἑταιρεία τοῦ Ἰησοῦ, βλ. Ἰησουίτες.

Εὐεργέτημα (Bénéfice) Εἰσόδημα πού συνδέεται μὲ ἐκκλησιαστικὸ ἀξίωμα καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴν περιουσία τῆς Ἐκκλησίας (δεκάτη, πρόσοδοι). Ἐξηγεῖ ἐν μέρει τὴν ἕλξη πού ἀσκοῦσαν τὰ ἀξιώματα τοῦ κλήρου καὶ τὶς διαμάχες γιὰ τὴν ἀπόκτησή τους. [Ρ. Μ.]

Ζακερὶ (Jacquerie) Γαλλικὸς ὅρος ἀσαφοῦς καταγωγῆς πού κατέστη συνώνυμο μὲ ὅλες τὶς ἀγροτικὲς ἀντιαριστοκρατικὲς ἐξεγέρσεις. Ἡ πρώτη ζακερὶ ἐκδηλώθηκε στὴ Βόρεια Γαλλία τὸ 1358, καὶ κατέληξε στὴ σφαγὴ τῆς τοπικῆς φεουδαρχικῆς ἀριστοκρατίας. Ἰδιαίτερα βίαιες καὶ ἐκτεταμένες ἦταν οἱ γαλλικὲς ζακερὶ τοῦ 16ου αἰώνα. [Κ. Γ.]

Ἡμέρες (Journées) Μαχητικὲς διαδηλώσεις τῶν Παριζιάνων τεχνιτῶν, οἱ ὁποῖες προσέλαβαν ἐκρηκτικὲς διαστάσεις μὲ τὸ κίνημα τῶν Ἀβράκωτων. [Κ. Γ.]

Ἠριγεροντία, βλ. Βαϊλία.

Θρησκευτικοὶ διαφωνοῦντες (Dissenters) Προτεστάντες στὴν Ἀγγλία, πού εἶχαν διαχωριστεῖ ἀπὸ τὶς κατεστημένες Ἐκκλησίες. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰώνα, στοὺς κόλπους τῶν διαφωνούντων συγκαταλέγονταν οἱ Πρεσβυτεριανοί, οἱ Ἀνεξάρτητοι, οἱ Βαπτιστὲς καὶ οἱ Κουάκεροι, στὸ σύνολό τους περίπου τὸ 10% τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Οὐαλίας. [Κ. Γ.]

Ἰακωβῖνοι (Jacobins) Ἡ Λέσχη τῶν Ἰακωβίνων ἱδρύθηκε ἐπίσημα τὸ 1790, ὅταν φιλελεύθεροι βουλευτὲς καὶ εὔποροι ἐξωκοινοβουλευτικοὶ ἄρχισαν νὰ συνεδριάζουν ἀπὸ κοινοῦ στὸ παλιὸ μοναστήρι τῶν Ἰακωβίνων στὸ Παρίσι. Ἡ σύνθεση τῆς Λέσχης —ἡ ὁποία λειτουργοῦσε ὡς ὁμάδα ἄσκησης πολιτικῆς πίεσης— ἄλλαξε καθοριστικὰ μὲ τὴ βαθμιαία εἰσχώρηση δημοκρατικῶν στοιχείων ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1791. Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1792, ἡ ἐπιρροὴ τοῦ Ροβεσπιέρου ὑπῆρξε ἀπόλυτη. Ἡ Λέσχη κατέστη συνώνυμη μὲ τὴν Ἐπανάσταση καὶ τὶς ἐπαναστατικὲς ἀντιλήψεις. Στὸ ἀπόγειο τῆς ἰακωβινικῆς ἰσχύος, ὑπῆρχαν περισσότερες ἀπὸ 2.000 συνδεδεμένες μεταξύ τους ἐπαρχιακὲς λέσχες, μὲ περίπου 100.000 μέλη. Γιὰ τοὺς ἀντεπαναστάτες καὶ τοὺς συντηρητι-

κούς, ὁ ὅρος «Ἰακωβίνος» ἰσοδυναμοῦσε μὲ πολιτικὴ ὕβρη μέχρι καὶ τὸν 19ο αἰώνα. Μετὰ τὸν Θερμιδόρ, τὸ ἰακωβινικὸ δίκτυο πέρασε σὲ ραγδαία παρακμή, ἡ ὁποία ὁλοκληρώθηκε ὅταν ἔκλεισε ἡ παρισινὴ Λέσχη τὸ 1794 καὶ ὅλα τὰ ἐπαρχιακὰ παρακλάδια της τὸν ἑπόμενο χρόνο. [Κ. Γ.]

Ἰδεολόγοι (Idéologues) Ὁμάδα Γάλλων φιλοσόφων τοῦ τέλους τοῦ 18ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα. Ἀνάμεσά τους ὁ Καμπανίς, ὁ Ντεστὺτ ντὲ Τρασύ, ὁ Βολνέ. Ὁρισμένοι συνέβαλαν καθοριστικὰ στὴ μεταρρύθμιση τῆς δημόσιας ἐκπαίδευσης μετὰ τὴν Τρομοκρατία. Ὑπῆρξαν συνεχιστὲς τῆς παράδοσης τῆς ψυχολογικῆς ἀνάλυσης τοῦ ντὲ Κοντιγιάκ, τὴν ὁποία ἀναμόρφωσαν συνδέοντάς τη μὲ τὴ φυσιολογία. Ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἀνάλυση τῆς γλώσσας, τῆς γραμματικῆς, τῆς λογικῆς. Ἐπηρέασαν τοὺς στοχαστὲς τοῦ φιλελευθερισμοῦ στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες καὶ στὴν Ἰταλία. Ὑπερκεράστηκαν ἀπὸ τὸν πνευματικὸ ἐκλεκτικισμὸ τοῦ Βικτὸρ Κουζέν.

Ἰησουίτες, Ἑταιρεία τοῦ Ἰησοῦ (Jésuites, Compagnie de Jésus) Μοναχικὸ τάγμα ποὺ ἱδρύθηκε τὸ 1540 ἀπὸ τὸν Ἰγνάτιο Λογιόλα. Ἐμπνέονται ἀπὸ τὰ ἰδεώδη τῆς ἀγνότητας, τῆς φτώχειας, τῆς ὑπακοῆς (κυρίως στὸν Πάπα). Ὀργάνωση «στρατιωτικὴ» σὲ βάση αὐστηρῆς ἱεραρχίας, διοικεῖται ἀπὸ γενικὸ προϊστάμενο ποὺ ἐκλέγεται ἰσοβίως. Σκοπὸς τοῦ τάγματος εἶναι ὁ προσηλυτισμὸς τῶν αἱρετικῶν καὶ ἡ προσφορὰ ὑπηρεσιῶν στὴν Ἐκκλησία. Τὰ μέλη της ἀσχολήθηκαν μὲ τὴ διδασκαλία καὶ τὴν ἐκπαίδευση καὶ ἀγωνίστηκαν κατὰ τοῦ Γιανσενισμοῦ.

Ἰλουμινάτοι (Illuminés), **Ἰλουμινισμός** Ὁ ὅρος ἀναφέρεται σὲ διάφορες μυστικὲς ἑταιρεῖες καὶ ριζοσπαστικὲς θρησκευτικὲς σέκτες, ὅπως οἱ Γάλλοι καὶ Ρῶσοι Μαρτινιστές, μὲ ἔντονα ἀντιαπολυταρχικὴ καὶ ρεπουμπλικανικὴ ἰδεολογία. Συχνότερα παραπέμπει στὴ μυστικὴ ἑταιρεία τῶν Illuminaten, ποὺ τὴν ἵδρυσε το 1776 ὁ πρώην Ἰησουίτης καὶ καθηγητὴς τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου Ἄνταμ Βάισχαουπτ. Στὸ θρησκευτικὸ ἐπίπεδο τὰ μέλη τῆς ἑταιρείας ἦταν ντεϊστές, ἐνῶ στὸ πολιτικὸ προωθοῦσαν ρεπουμπλικανικὰ ἰδεώδη. Ὁ Γκαῖτε καὶ ὁ Χέρντερ ὑπῆρξαν μέλη της. [Κ. Γ.]

Κανονικός (Chanoine, λατ. canonicus) Κληρικός, μὴ μοναχός, ὁ ὁποῖος μετέχει στη σύνοδο τῶν κανονικῶν ἱερέων ποὺ λειτουργοῦν σὲ ἕναν καθεδρικὸ ναὸ καὶ εἰσπράττει εἰσόδημα ἀπὸ τὸν ἐκκλησιαστικό του τίτλο. Chanoine régulier: Τίτλος τὸν ὁποῖο φέρουν συνήθως μέλη τῶν θρησκευτικῶν ταγμάτων ποὺ ἀκολουθοῦν τὸν κανόνα τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου. [Ρ. Μ.]

Καρμανιόλα (Carmagnole), **Καρμανιόλοι** Μετὰ τὴν κατάκτηση τοῦ ὀχυροῦ Καρμανιόλα στὸ Πιεμόντε τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1792 ἀπὸ τὴ στρατιὰ τῆς Βάρ, ἀνώνυμος συνέθεσε ἕνα τραγούδι ποὺ ὀνομάστηκε *Καρμανιόλα*, μὲ αἰσχρολογίες ἐναντίον τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας ποὺ ἦταν φυλακισμένη στὸ μοναστήρι Τάμπλ. Ἀργότερα ἔγινε κυκλικὸς χορὸς ποὺ τὸν ἔσερναν τραγουδώντας οἱ φλογεροὶ ἐπαναστάτες (οἱ Καρμανιόλοι: ἔτσι ὀνομάζονταν περιφρονητικὰ ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς τους). Καρμανιόλα ὀνομαζόταν ἐπίσης τὸ δημοκρατικὸ ἔνδυμα — κοντὸ στενὸ σακάκι μὲ πολλὲς σειρὲς μεταλλικὰ κουμπιά καὶ δερμάτινο παντελόνι — ποὺ φοροῦσαν οἱ Ἀβράκωτοι, μὲ ἰδιαίτερη μάλιστα περηφάνια ὅταν ἦταν βρόμικο καὶ κουρελιασμένο. Στὰ ἑλληνικὰ κατέληξε νὰ σημαίνει τὴ λαιμητόμο.

Κῆνσος (Cens, λατ. census = ἀπογραφή) 1. Ἐτήσια καὶ θεωρητικὰ σταθερὴ ὀφειλὴ πρὸς τὸν γαιοκτήμονα γιὰ τὴν κατοχὴ γῆς· ἡ κατεξοχὴν φεουδαρχικὴ πρόσοδος. Ὁ ὑπόχρεος κάτοχος γῆς, censitaire, καὶ ἡ φεουδαλικὴ γῆ, censive. Ἀπὸ τὸν 16ο αἰώνα, συνώνυμο τῆς rente (πρόσοδος). 2. Τὸ γαλλικὸ ἐκλογικὸ σύστημα ποὺ ἑδραίωσε ἡ Νομοθετικὴ μὲ βάση ἕνα

ἐθνικὸ σῶμα ἐκλεκτόρων (ὁ βασιλιὰς «ἐκλεγόταν» αὐτοδικαίως). [Ρ. Μ./Κ. Γ.]

Κοινωνικὸς Κύκλος (Cercle social) Ἱδρύθηκε τὸ 1790 ἀπὸ τὸν ἀβὰ Φωσέ. Λειτούργησε ὡς λέσχη ποὺ τὰ μέλη της στὶς ἑβδομαδιαῖες συναντήσεις τους ἀνέλυαν τὸ *Κοινωνικὸ συμβόλαιο* τοῦ Ζὰν-Ζὰκ Ρουσσὼ καὶ συζητοῦσαν γιὰ τὰ δικαιώματα τῆς γυναίκας καὶ τῶν φτωχῶν. Ἀνέπτυξε μεγάλη ἐκδοτικὴ δραστηριότητα. Δέχτηκε τὶς ἐπιθέσεις τῶν Ἰακωβίνων γιὰ τὶς ἀκραῖες θέσεις του, καὶ ἀπειλοῦσε τὶς λέσχες τῶν μετριοπαθῶν. Ἐπιδοτήθηκε στὸ τέλος ἀπὸ τοὺς Γιρονδίνους καὶ ἔκλεισε μὲ τὴν πτώση τους, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1793.

Κορδελιέροι (Les Cordeliers) Πολιτικὴ ὁμάδα ποὺ ἱδρύθηκε τὸ 1790 ὡς Ἑταιρεία Φίλων τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Πολίτη, καὶ ὀνομάστηκε ἔτσι ἀπὸ τὸ μοναστήρι τῶν Κορδελιέρων ὅπου εἶχε τὴν ἕδρα της. Μὲ ἐμψυχωτὲς τὸν Δαντόν, τὸν Μαρά, τὸν Ντεμουλέν, πρωτοστάτησε στὶς κινητοποιήσεις τοῦ Παρισιοῦ καὶ καθοδηγοῦσε τὰ τμήματα κατὰ τὶς ἐξεγέρσεις, καθὼς καὶ τὴν Κομούνα. Τὸ 1794 πολεμήθηκε ἀπὸ τὸν Ροβεσπιέρο γιὰ τὴν τρομοκρατικὴ δράση ποὺ ἀνέπτυξε ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ Ἐμπέρ, καὶ ὑποτάχθηκε στοὺς Ἰακωβίνους ὥσπου ἔσβησε τὸ 1795.

Κρήτη, Κρῆτες (Crête, Crétois) Προσωνυμία τῶν Ὀρεινῶν ἀπὸ τοὺς μετριοπαθεῖς καὶ βασιλόφρονες ἀρθρογράφους. [Κ. Γ.]

Λανδγραῦος Τίτλος Γερμανοῦ περιφερειακοῦ ἡγεμόνα. [Κ. Γ.]

Λυσσασμένοι (Les Enragés) Πολιτικὴ ὁμάδα ἐξτρεμιστῶν ποὺ ἀπὸ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1793 ἀπαιτοῦσε κοινωνικὰ καὶ οἰκονομικὰ μέτρα ὑπὲρ τῶν φτωχότερων λαϊκῶν στρωμάτων, ὅπως φορολόγηση τῶν πλουσίων, καταδίκη σὲ θάνατο τῶν κερδοσκόπων καπαριαστῶν κ.ἄ. Καθοδηγητές της ἦταν ὁ Σαλιέ, ὁ Βαρλέ, καὶ κυρίως ὁ πρώην ἱερέας Ζὰκ Ρού. Ὁ Ροβεσπιέρος, ἀνησυχώντας γιὰ τὶς ταραχὲς ποὺ προκαλοῦσαν, τοὺς συνέλαβε τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1793. Συνεχιστὴς ὁρισμένων διεκδικήσεών τους ἦταν ὁ Ἐμπέρ.

Μαργραβάτα Περιφερειακὰ κρατίδια μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν **Μαργράβο** (ἀξίωμα κατώτερο τοῦ Δούκα καὶ τοῦ Πρίγκιπα, ποὺ ἦταν κύριοι σὲ μεγαλύτερες ἐπικράτειες), παραδοσιακὴ διοικητικὴ ὑποδιαίρεση τῆς Ἁγίας Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας τοῦ Γερμανικοῦ Ἔθνους. [Κ. Γ.]

Μηνύτωρ (*Moniteur, Moniteur Universel*) Πολιτικὴ ἐφημερίδα ποὺ ἵδρυσε ὁ ἐκδότης καὶ τυπογράφος Σὰρλ Πανκοὺκ (Charles Panckoucke) τὸν Μάιο τοῦ 1789 γιὰ νὰ δημοσιεύονται οἱ συζητήσεις τῆς Συντακτικῆς Συνέλευσης. Τὸν Νοέμβριο ἔγινε καθημερινή. Ἀπὸ τὶς 28 Δεκεμβρίου τοῦ 1799 ἦταν ἡ ἐπίσημη ἐφημερίδα τῆς γαλλικῆς κυβέρνησης (*Journal Officiel de la République Française*, 1848, *Journal Officiel de l'Empire français*, 1852). Ἐξακολούθησε νὰ κυκλοφορεῖ μέχρι τὸ 1901 ὡς ὄργανο τῶν συντηρητικῶν.

Οἰκογενειακὸ Σύμφωνο (Pacte de famille) Τρεῖς μυστικὲς συμφωνίες (1733, 1743, 1761) στρατιωτικῆς καὶ πολιτικῆς συνεργασίας μεταξὺ τῶν δύο κλάδων τοῦ οἴκου τῶν Βουρβόνων, τῶν βασιλέων τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἱσπανίας, οἱ ὁποῖες οὐσιαστικὰ δημιουργοῦσαν τὴν εἰκόνα ἑνὸς ἑνιαίου γαλλοϊσπανικοῦ «μετώπου» στὴν εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ σκηνὴ ὡς τὸ 1790. [Κ. Γ.]

Ὀραγγιστὲς (Faction orangiste) Στὴν προκειμένη περίπτωση, Προτεστάντες Ἰρλανδοί, ὀπαδοὶ τοῦ Γουλιέλμου Γ' τῆς Ὀράγγης, ὁ ὁποῖος διαδέχθηκε τοὺς Καθολικοὺς Στιούαρτ στὸ θρόνο τῆς Βρετανίας στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα. Ἡ ἔντονη ὑποστήριξη τῶν Ἰρλανδῶν Καθολικῶν στὸν ἐκθρονισμένο Ἰάκωβο Β' Στιούαρτ ὁδήγησε στὴν αἱματηρὴ καταστολὴ τοῦ κινήματος τῆς ἀμφισβήτησης ἀπὸ τὰ βασιλικὰ στρατεύματα τοῦ Γουλιέλμου στὴ μάχη τοῦ ποταμοῦ Μπόυν (1690). [Κ. Γ.]

Ὀρατόριο (Oratoire, Oratoriens) Θρησκευτικὴ ἀδελφότητα, ἱδρυμένη στὸ Παρίσι ἀπὸ

τὸν Καρδινάλιο ντὲ Μπερὺλ τὸ 1611, μὲ πλούσια δράση στὸν ἐκπαιδευτικὸ τομέα. Καταργήθηκε ἐπισήμως μὲ διάταγμα τοῦ 1792, καὶ τὸ κτίριο τῆς ἐκκλησίας της χρησιμοποιήθηκε ὡς χῶρος συνεδριάσεων γιὰ τὸ παρισινὸ Τμῆμα τοῦ Λούβρου. [Κ. Γ.]

Ὀρλεανιστὲς (Orléanistes) Κατὰ παράδοση, ὀπαδοὶ τοῦ δούκα τῆς Ὀρλεάνης· στὴν προκειμένη περίπτωση, οἱ ὀπαδοὶ τῆς μοναρχικῆς ὁδοῦ (ὀρλεανισμός). [Κ. Γ.]

Ὄρος, Ὀρεινοὶ (Montagne, Montagnards) Βουλευτὲς τῆς Ἀριστερᾶς, ἀντίπαλοι τῶν Γιρονδίνων στὴ Συμβατική, μὲ ὀργανωτικὸ κέντρο τὴν παρισινὴ Λέσχη τῶν Ἰακωβίνων. Πῆραν τὸ ὄνομά τους ἀπὸ τὰ ἕδρανα ποὺ εἶχαν καταλάβει στὰ «ὀρεινὰ» τῆς ἀριστερῆς πτέρυγας τοῦ Κοινοβουλίου. [Κ. Γ.]

Οὐίγοι (Whigs) Τὸ ἀγγλικὸ κόμμα τῶν Οὐίγων πρωτοδημιουργήθηκε στὴν πολιτικὴ ἀναταραχὴ τῆς περιόδου 1679-1681, γιὰ νὰ ἀποτρέψει τὴν ἀνάδειξη στὸ θρόνο τοῦ Δούκα τῆς Ὑόρκης, ἀργότερα Ἰακώβου Β΄. Πολιτικὰ ἰδεώδη τους ἦταν ἡ συνταγματικὰ περιορισμένη μοναρχία, ὁ ἀντιαπολυταρχισμὸς καὶ τὸ δικαίωμα τῆς ἀνεξιθρησκίας. Ἦταν τὸ ἀντίπαλο κόμμα στοὺς Τόρηδες. Μετὰ τὸ 1760, οἱ Οὐίγοι διασπάστηκαν σὲ δύο πτέρυγες: μία ριζοσπαστική, ὑπὸ τοὺς Ρόκιγχαμ, Πόρτλαντ, Φὸξ καὶ Γκρέυ, καὶ μία συντηρητική, ὑπὲρ μιᾶς ἰσχυρῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, ὑπὸ τοὺς Νόρθ, Πὶτ καὶ Λίβερπουλ. Οἱ τελευταῖοι ἀποτέλεσαν τὴ βάση ἑνὸς νέου κομματικοῦ σχηματισμοῦ, ποὺ ἀπὸ τὸ 1800 ἐμφανίστηκε μὲ τὸ «ἀναγεννημένο» ὄνομα τῶν Τόρηδων. [Κ. Γ.]

Πακτωτὴς (Fermier) Εὐκατάστατος ἀγρότης ποὺ ὑπενοικιάζει γῆ ἀπὸ τὸν γαιοκτήμονα καὶ τὴν ἐκμεταλλεύεται μὲ τὴν ἐργασία ἄλλων ἀγροτῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἰσπράττει γαιοπρόσοδο. [Ρ. Μ.]

Παράπονα (Doléances) Παράπονα καὶ ἐπιθυμίες ποὺ ἐκφράζονται πρὸς τὸν βασιλιά. Ἡ συνέλευση τῶν κληρικῶν τὰ παρουσιάζει μετὰ τὸ πέρας τῶν συνεδριάσεών της. Οἱ Ἐπαρχιακὲς Ἱεραρχικὲς Τάξεις συντάσσουν ἕνα «Τετράδιο Παραπόνων» (Cahier des doléances) μὲ ὁμοφωνία τῶν Τριῶν Τάξεων. Ὅταν συγκαλεῖται ἡ γενικὴ συνέλευση τῶν Ἱεραρχικῶν Τάξεων (τὸ 1614 καὶ κυρίως τὸ 1789), τὰ Τετράδια Παραπόνων συντάσσονται ξεχωριστὰ ἀπὸ τὶς Τρεῖς Τάξεις γιὰ κάθε βαϊλία. [Ρ. Μ.]

Παρλαμέντα ἐπαρχιακὰ (Parlements de Province) Τὰ ἐπαρχιακὰ παρλαμέντα, ἀνώτατα δικαστήρια ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὰ παλαιότερα δικαστήρια, ἐγκαθιδρύονται στὰ μεγάλα φέουδα μετὰ τὴ συνένωση τους ὑπὸ τὴ βασιλικὴ ἐξουσία. [Ρ. Μ.]

Παρλαμέντο τοῦ Παρισιοῦ (Parlement de Paris) Πολυμελὲς δικαστικὸ σῶμα ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν curia regis καὶ συγκροτεῖται τὸν 14ο αἰώνα. Ἐκδικάζει τὶς ἐφέσεις ἀπὸ τὰ δικαστήρια τῶν βαϊλιῶν, τὶς ὑποθέσεις ποὺ ἀφοροῦν ἄμεσα τὸν βασιλιὰ (ἐγκλήματα ἐσχάτης προδοσίας, καταχρήσεις τῶν βασιλικῶν ἀξιωματούχων κ.λπ.) καὶ τὶς ὑποθέσεις ποὺ ἀφοροῦν ὅσους κατέχουν εἰδικὰ προνόμια. Ἀπὸ τὸ 1515, ἕνα σῶμα ἀπὸ κοσμικοὺς δικαστὲς ἐκδικάζει τὶς ἐγκληματικὲς ὑποθέσεις. Μὲ τὴν κληρονομικότητα καὶ τὴν πώληση τῶν ἀξιωμάτων, τὸ προσωπικὸ τοῦ Παρλαμέντου γίνεται ἕνα πολὺ συνεκτικὸ δικαστικὸ σῶμα μὲ προνόμια καὶ γόητρο. Τείνει νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ κάστα ἰσχυρὴ καὶ ἐπίφοβη ποὺ, διεκδικώντας τὴ διαφύλαξη τῶν θεμελιωδῶν νόμων τοῦ βασιλείου, ἀποκτᾶ πολιτικὲς βλέψεις, παρεμβαίνει στὴ διοίκηση καὶ συμμετέχει στὴ νομοθετικὴ ἐξουσία: ὑπὸ τὸ κάλυμμα δικαστικῶν ἀποφάσεων ἐκδίδει νόμους. Γιὰ νὰ ἔχουν ἰσχὺ οἱ πράξεις τοῦ ἡγεμόνα ἐλέγχονται καὶ καταγράφονται ἀπὸ τὸ Παρλαμέντο. Ἐὰν αὐτὸ ἀρνηθεῖ κάτι τέτοιο, τότε ὁ βασιλιὰς παρεμβαίνει προεδρεύοντας ὁ ἴδιος ὥστε νὰ κατοχυρώσει τὴν ἀπόφασή του. Τὴν ἐποχὴ τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ΄, τὸ Παρλαμέντο τοῦ Παρισιοῦ

εἶναι ἁπλὸ ἐκτελεστικὸ ὄργανο, ἀλλὰ μετὰ τὸ 1715 ἐπαναπροσδιορίζει τὶς βλέψεις του καὶ τὸ 1787-1788 ἡγεῖται τῆς ἀντίδρασης τῶν ἀριστοκρατῶν. [P.M.]

Πεδιάδα (Plaine) ἢ **Βάλτος** (Marais) Ἔτσι ἀποκαλοῦσαν οἱ Ὀρεινοὶ περιφρονητικὰ τοὺς βουλευτὲς τῆς Συμβατικῆς ποὺ ἀρνοῦνταν νὰ στρατεύονται σὲ ἕνα κόμμα ἢ φράξια, ἐνῶ αἱματηροὶ πολιτικοὶ ἀγῶνες διεξάγονταν στὴ συνέλευση, κατηγορώντας τους ὡς καιροσκόπους ποὺ ἄλλαζαν γνώμη ἀνάλογα μὲ τὸ συσχετισμὸ δυνάμεων. Ἀνάμεσα σὲ Γιρονδίνους, Ὀρεινούς, Ἐμπερτιστές, Ροβεσπιερικούς, Δαντονιστές, τὸ ἕνα τρίτο τῶν μελῶν τῆς Συμβατικῆς (σὲ σύνολο 749 βουλευτῶν) ἀνῆκαν στὴν Πεδιάδα: ὁ Μπαρέρ, ὁ Καμπόν, ὁ Μερλὲν ντὲ Ντουαὶ —ποὺ ὑπῆρξαν καὶ Ὀρεινοί—, ὁ Μπουασσὺ ντ' Ἀνγκλά, ὁ Καμπασερές, ὁ Μαίλ, ὁ Σιεγές.

Περιφέρειες ἐκλογῶν (Pays d'élections) Διοικητικὲς περιφέρειες στὴ δικαιοδοσία αἱρετῶν ἀντιπροσώπων, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τὸ 1372 εἶναι ἀξιωματοῦχοι στὴν ὑπηρεσία τοῦ βασιλιᾶ. Τὸ ἀξίωμά τους ἔγινε ἐξαγοράσιμο καὶ κληρονομικό. Ἦταν ἐπιφορτισμένοι μὲ τὸν καταμερισμὸ τῶν φόρων μεταξὺ τῶν κοινοτήτων ποὺ βρίσκονται στὴ δικαιοδοσία τους καὶ μὲ τὴν ἐκδίκαση τῶν ὑποθέσεων ποὺ ἀφοροῦσαν εἴτε τὴν εἴσπραξη τοῦ φόρου καὶ τῶν συνδρομητικῶν τελῶν εἴτε τὰ φορολογικὰ προνόμια. Τὸν 18ο αἰώνα ὑπάρχουν συνολικὰ 179 τέτοιες περιφέρειες καὶ οἱ διοικητές τους κατέχουν, μαζὶ μὲ τοὺς δικαστικοὺς ἀξιωματούχους, τὴν κορυφὴ τῆς ἀστικῆς ἱεραρχίας στὶς ἐπαρχιακὲς πόλεις. [P. M.]

Πρεσβυγένεια (Droit d'aînesse) Σύνολο τῶν προνομίων τὰ ὁποῖα ἀπολαμβάνει σύμφωνα μὲ τὸ ἐθιμικὸ δίκαιο ὁ πρεσβύτερος γιὸς στὶς οἰκογένειες τῶν εὐγενῶν. Τὰ προνόμια αὐτὰ εἶναι ἀφενὸς τιμητικὰ (δικαίωμα τῶν πρωτοτόκων νὰ φέρουν τὰ ὅπλα τῆς οἰκογένειας, νὰ κατέχουν τοὺς οἰκογενειακοὺς τίτλους), ἀφετέρου ὑλικὰ (κληρονομιὰ τῆς γῆς καὶ τῆς κινητῆς περιουσίας). Τὰ κληρονομικὰ αὐτὰ δικαιώματα διαφέρουν ἀπὸ περιοχὴ σὲ περιοχή· στὴ Μεσημβρινὴ Γαλλία γενικῶς καὶ στὴ Βρετάνη τὰ δικαιώματα τοῦ πρωτοτόκου εἶναι πιὸ σημαντικά. [P. M.]

Ρισερισμός (Richérisme) Δόγμα ποὺ παίρνει τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸν Ἐντμὸν Ρισὲ (1559-1631), θεολόγο καὶ ὑπερασπιστὴ τῶν ἐλευθεριῶν τῆς γαλλικανικῆς Ἐκκλησίας. Στὰ ἔργα του ἀποδίδει τὴν ὑπέρτατη ἐξουσία, στὸ πλαίσιο τῆς Ἐκκλησίας, στὸ σύνολο τῶν ἐπισκόπων καὶ ἱερέων ποὺ ἐκπροσωποῦνται στὴ γενικὴ σύνοδο καὶ ὑπογραμμίζει τὴν ἀπόλυτη ἀνεξαρτησία τῆς κοσμικῆς ἀρχῆς. Ὁ Ρισὲ ἐξαίρει τὸ ρόλο τοῦ κατώτερου κλήρου στοὺς τομεῖς τῆς πίστης καὶ τῆς πειθαρχίας. Τὸ ἰδεολογικὸ κίνημα ἐνισχύθηκε ἀπὸ τὸ λογοτεχνικό, φιλοσοφικὸ καὶ οἰκονομικὸ ρεῦμα καὶ ἀπέκτησε εὐρὺ κοινὸ τὸν 18ο αἰώνα, ἐκφράζοντας τὶς προσδοκίες τοῦ κατώτερου κλήρου. [P. M.]

Σιδηρόστομος (*La Bouche de fer*) Ἐφημερίδα ποὺ ἐξέδιδε τὸ 1790 ὁ Νικολὰ ντὲ Μπονβίλ, μαζὶ μὲ τοὺς Κλὼντ **Φωσὲ** καὶ Ἀνάχαρση Κλόοτς, ὄργανο τοῦ Κοινωνικοῦ Κύκλου· ἀπὸ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1791 ἔγινε καθημερινή. Πῆρε τὸ ὄνομά της ἀπὸ ἕνα σιδερένιο γραμματοκιβώτιο ποὺ εἶχε τὸ σχῆμα στόματος λιονταριοῦ καὶ βρισκόταν στὴν ἕδρα τοῦ Κύκλου, στὴν ὁδὸ Τεάτρ-Φρανσαί, κι ὅπου ὅλος ὁ κόσμος καλοῦνταν νὰ ἐναποθέτει τὶς καταγγελίες καὶ τὶς προτάσεις του.

Σλιάχτα (Szlachta) Ἡ πολωνικὴ καὶ ἐκπολωνισμένη ἀριστοκρατία ποὺ κυριαρχοῦσε στὴν «Κοινοπολιτεία τῶν δύο Ἐθνῶν, τοῦ Πολωνικοῦ καὶ τοῦ Λιθουανικοῦ», περίπου τὸ 7% τοῦ πληθυσμοῦ (ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς τὸ 1772 ἦταν 14 ἑκατομμύρια). [K. Γ.]

Σουανισμός (Chouannerie) Ἐξεγέρσεις χωρικῶν τῆς Βανδέας (**Σουάνοι**, **Chouans**) ἐναντίον τῆς φορολογίας ποὺ ἐπέβαλλε ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση, ὅπως καὶ ἐναντίον τῆς ἐπιβολῆς τοῦ συνταγματι-

κοῦ κλήρου εἰς βάρος τῶν ἀνυπότακτων τοπικῶν ἱερέων. Οἱ Σουάνοι πῆραν τὸ ὄνομά τους ἀπὸ τὸ ψευδώνυμο ἑνὸς ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς ἡγέτες τῶν ἐξεγερμένων, τοῦ Ζὰν Κοτερῶ ἢ Ζὰν Σουάν. [Κ. Γ.]

Σταταχοῦντερ (Stathouder) Θεματοφύλακας τῆς Κοινοπολιτείας τῶν Κάτω Χωρῶν, ἀνώτατο ἀξίωμα τῆς Δημοκρατίας τῶν Κάτω Χωρῶν, ὅπως αὐτὴ προέκυψε ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση ἐναντίον τῶν Ἰσπανῶν τοῦ 1576. Τὴ θέση τοῦ στατχοῦντερ κατεῖχε κληρονομικὰ ὁ οἶκος τῆς Ὀράγγης. [Κ. Γ.]

Συνδρομητικὰ τέλη (Aides) Φόροι στὴν κατανάλωση καὶ στὴ διακίνηση τῶν προϊόντων. Τὸ ὕψος, οἱ διακυμάνσεις τους, ἡ γεωγραφικὴ καὶ κοινωνική τους κατανομὴ παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία. [Ρ. Μ.]

Συνωμοσία τῶν Ἴσων (Conjuration des Égaux) Ἐπαναστατικὴ συνωμοσία τὸ 1796 μὲ κύριους ὑποκινητὲς τὸν Μπαμπέφ, τὸν Νταρτέ, τὸν Λὲ Πελετιὲ καὶ τὸν Μαρεσὰλ καὶ μὲ σκοπὸ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ Διευθυντηρίου καὶ τὴν ἀντικατάστασή του ἀπὸ μιὰ ἐπαναστατικὴ δικτατορία, πρῶτο βῆμα γιὰ τὴν ἑδραίωση τῆς κομουνιστικῆς κοινωνίας. Οἱ συνωμότες συνελήφθησαν, ἐνῶ ὁ Μπαμπέφ καὶ ὁ Νταρτὲ ἐκτελέστηκαν τὸν Μάιο τοῦ 1797.

Τέλος μεταβίβασης (Lods et vente) Φόρος ποὺ εἰσπράττει ὁ χωροδεσπότης ὅταν πωλεῖται ἕνα κτῆμα ποὺ τοῦ ἀνήκει καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο δικαιοῦται πρόσοδο. Τὸ ὕψος τοῦ φόρου κυμαίνεται καὶ ἀνέρχεται συνήθως στὸ 1/12 τῆς τιμῆς πώλησης τοῦ κτήματος. [Ρ. Μ.]

Τετράδια παραπόνων, βλ. *Παράπονα*.

Τμῆμα τοῦ Μωκονσέιγ (Section de Mauconseil) Ἕνα ἀπὸ τὰ τμήματα ποὺ δημιουργήθηκαν στὸ Παρίσι μὲ τὸν κοινοτικὸ νόμο τῆς 21ης Μαΐου 1790. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1792, ὑπὸ τὸ φόβο τῆς ἀντεπανάστασης, τὰ τμήματα μονιμοποιήθηκαν καὶ μειώθηκαν σὲ σαράντα ὀκτώ. Ἐπίσης μετονομάστηκαν σὲ «ὁπλισμένα τμήματα». [Κ. Γ.]

Τμῆμα τῶν Τριακοσίων (Section des Quinze-Vingts) Τὸ Φωμποὺρ Σαὶντ-Ἀντουάν, ὅπου στὴ διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα ὁ Γάλλος βασιλιὰς Λουδοβίκος ὁ Ἅγιος ἵδρυσε ἕνα ἄσυλο γιὰ τριακόσιους (15 × 20) τυφλούς. Ἐξοῦ καὶ ἡ «Ἐπιτροπὴ τῶν Τριακοσίων», οἱ «Ἐκπρόσωποι τῶν Τριακοσίων» κ.ο.κ. [Κ. Γ.]

Τόρηδες (Tories), βλ. Οὐίγοι.

Ὑπερμοντανιστὲς (Ultramontains) Ὀπαδοὶ τῆς ἀνωτερότητας τῆς πνευματικῆς ἐξουσίας, δηλαδὴ τοῦ Πάπα, σὲ σχέση μὲ τὴν κοσμικὴ ἐξουσία, δηλαδὴ τὴ μοναρχία. Γιὰ τοὺς ὑποστηρικτὲς τοῦ γαλλικανισμοῦ, οἱ κύριοι ὑπερασπιστὲς τῆς Ρώμης ὑπῆρξαν τὰ ἐκκλησιαστικὰ τάγματα καὶ ἰδιαίτερα οἱ Ἰησουίτες. [Ρ. Μ.]

Φεβρωνιανισμὸς (Febronianisme) Θεωρία ποὺ διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Ἰουστίνο Φεβρώνιο (ψευδ. τοῦ Νικολάου Χόνθαϊμ) στὸ *De praesenti statu ecclesiae deque legitima potestate Romani Pontificis liber singularis* (1763) καὶ καταδικάστηκε ἀπὸ τὸν Πάπα Κλήμη ΙΓ' (1764). Ὁ φεβρωνιανισμὸς διεκδικεῖ τὴν εὐρεία αὐτονομία τοῦ ἐπισκόπου καὶ διακηρύσσει τὴν ἐπιστροφὴ στὶς ἀρχὲς τῆς συνόδου τῆς Βασιλείας, δηλαδὴ στὴν ἀναγνώριση τῆς πρωτοκαθεδρίας τῆς συνόδου ὡς ἐκπροσώπου τῶν πιστῶν σὲ σχέση μὲ τὸν *Πάπα* καὶ τοὺς ἐπισκόπους. [Ρ. Μ.]

Φεγιαντίνοι (Club des Feuillants) Λέσχη ποὺ ἱδρύθηκε στὶς 15 Ἰουλίου 1791 ὕστερα ἀπὸ τὴ διάσπαση τῆς Λέσχης τῶν Ἰακωβίνων, τὴν ὁποία ἐγκατέλειψαν οἱ μετριοπαθεῖς ποὺ ἦσαν ἀντίθετοι στὴν ἔκπτωση τοῦ Λουδοβίκου ΙΣΤ' καὶ ὑπὲρ τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας. Συσπείρωσε τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Λαφαγιὲτ καὶ καθοδηγήθηκε ἀπὸ τὸν Μπαρναβ, τὸν Ντυπόρ, τοὺς ἀδελφοὺς Λαμέτ. Μεταξὺ τῶν Φεγιαντίνων ἦταν ὁ Σιεγές, ὁ Ζιραρντέν, ὁ Παστορὲ καὶ διακόσιοι βουλευτὲς τῆς Νομοθετικῆς (δεξιὰ πτέρυγα τῆς Συνέλευσης). Ἕδρα τους τὸ μοναστήρι τῶν Φεγιάν, στὴν ὁδὸ Σαὶντ-Ὀνορέ. Ἡ Λε-

σχη τῶν Φεγιαντίνων ἐξαφανίστηκε στὶς 10 Αὐγούστου 1792, ὅταν ὑπερίσχυσαν οἱ ὀπαδοὶ τῆς ἀστικῆς φιλελεύθερης Δημοκρατίας.

Φιδεϊσμός (Fidéisme) Θεωρία σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ θρησκευτικὴ πίστη ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ συναίσθημα καὶ ὄχι ἀπὸ τὴ λογική. [Ρ. Μ.]

Φίλοι τῶν Μαύρων (Société des Amis des Noirs) Ἑταιρεία ποὺ ἱδρύθηκε στὸ Παρίσι τὸ 1788, μὲ ἐμπνευστὲς τὸν Μπρισσό, τὸν Κλαβιέρ, τὸν Μιραμπώ, τὸν Καρρά. Ἐργάστηκε, κυρίως μέσω τῆς προπαγάνδας ἀπὸ τὸν Τύπο, γιὰ τὴν κατάργηση τῆς δουλείας. Μεταξὺ τῶν μελῶν της ἦταν καὶ ὁ Κοντορσέ, ὁ Λαφαγιέτ, ὁ Λομενὶ ντὲ Μπριέν, ὁ ἀβὰς Γκρεγκουάρ, ὁ δούκας ντὲ Λὰ Ροσφουκώ, ὁ Πετιόν. Ὁ οὐτοπικὸς ριζοσπαστισμός της ὡς πρὸς τὴν ἄμεση χειραφέτηση τῶν δούλων στὶς ἀγγλικὲς ἀποικίες τὴν ἔφερε σὲ σύγκρουση μὲ τοὺς πραγματιστὲς Βρετανούς, ποὺ ἔθεταν ὡς προτεραιότητα μόνο τὴν κατάργηση τοῦ δουλεμπορίου. Ἡ πολιτικὴ κρίση στὴ Γαλλία καὶ ἡ ἐξέγερση στὸν Ἅγιο Δομίνικο ὁδήγησαν σὲ ἀποτυχία τὴ δράση τῶν ἰδεολόγων τῆς Ἑταιρείας, ποὺ δὲν κατόρθωσαν νὰ πείσουν τὴ Συντακτικὴ γιὰ τὶς ἀπόψεις τους.

Φόρος ἅλατος (gabelle, ἰταλ. gabella, ἀπὸ τὸ ἀραβ. kabala) Γενικεύεται τὸν 14ο αἰώνα. Τὸ βασιλικὸ Θησαυροφυλάκιο ἐλέγχει τὴν ἐκμετάλλευση καὶ τὴν πώληση τοῦ ἅλατος. Ἡ κατανομὴ τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ζήτησης ὁδήγησε στὸ διάταγμα τοῦ Μαΐου τοῦ 1680, ποὺ κωδικοποίησε τὴ διαίρεση τοῦ βασιλείου σὲ τομεῖς ἀνάλογα μὲ τὸ ὕψος τοῦ φόρου ἅλατος. [Ρ. Μ.]

Χρηστικὰ τέλη (Banalités) Δικαιώματα ποὺ ἀσκεῖ ὁ γαιοκτήμονας χάρη στὴ στρατιωτική του ἐξουσία, τὰ ὁποῖα ἐπικυρώνονται ἀπὸ τὸ ἐθιμικὸ δίκαιο. Ὁ ἄρχοντας μπορεῖ νὰ ὑποχρεώσει τοὺς δουλοπάροικους νὰ χρησιμοποιήσουν ἔναντι πληρωμῆς κοινὰ ἐργαλεῖα ἢ οἰκήματα (τὸ φοῦρνο, τὸ μύλο καὶ τὸ πατητήρι), τὰ ὁποῖα συντηρεῖ ὁ ἴδιος μὲ δικές του δαπάνες. [Ρ. Μ.]

Alien Bill (Νόμος περὶ Ξένων) Προωθήθηκε ἀπὸ τὸν Πὶτ στὸ πλαίσιο τῆς λήψης μέτρων τιμωρίας τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Προέβλεπε ἀπελάσεις, δημεύσεις περιουσιῶν κ.ἄ. [Κ. Γ.]

Cabinet noir Ὑπηρεσία ἐπιτήρησης καὶ ἐλέγχου τῆς ἀλληλογραφίας τῶν ὑψηλὰ ἱστάμενων προσώπων κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος, ποὺ δημιουργήθηκε συγχρόνως μὲ τὴ διοίκηση τῶν ταχυδρομείων. Συνέχισε νὰ λειτουργεῖ στὴν Ἐπανάσταση, καὶ ἀργότερα στὰ χρόνια τῆς Αὐτοκρατορίας.

Châtelet (Σατλὲ) Δικαστήριο τὸ ὁποῖο ἐκδίδει ἀποφάσεις ἐν ὀνόματι τοῦ πρεβότου (prévot, ἀπὸ τὸ λατ. praepositus, ἐπικεφαλῆς), ὁ ὁποῖος ἐκπροσωπεῖ τὸν βασιλιὰ στὸ Παρίσι. [Ρ. Μ.]

Consul 1. Προεστὼς δήμου. Αἱρετὸς ἀξιωματοῦχος στὶς πόλεις τῆς Μεσημβρινῆς Γαλλίας, ὁ ὁποῖος συμμετέχει στὴ δημοτικὴ διοίκηση. 2. Δικαστὴς τοῦ ἐμποροδικείου τῆς Τουλούζης (ἀπὸ τὸ 1549) καὶ τοῦ Παρισιοῦ (ἀπὸ τὸ 1563). [Ρ. Μ.]

Franc-fief Εἰδικὸς φόρος ποὺ ἐπιβάλλεται στοὺς δυσγενεῖς οἱ ὁποῖοι ἀποκτοῦν φέουδο. Εἰσπράττεται ἀπὸ τὸν βασιλιά. [Ρ. Μ.]

Landtag Τοπικὴ Δίαιτα: ἀντιπροσωπευτικὴ συνέλευση στὰ γερμανικὰ περιφερειακὰ κράτη. [Κ. Γ.]

Liberum veto Τὸ δικαίωμα ἀρνησικυρίας ποὺ εἶχαν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα ὅλοι οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς πολωνικῆς ἀριστοκρατίας στὸ πολωνικὸ κοινοβούλιο (Sejm), ὅπως καὶ στὶς τοπικὲς συνελεύσεις ποὺ ἐξέλεγαν ἀντιπροσώπους γιὰ τὸ ἐθνικὸ κοινοβούλιο. Στὴν πράξη, αὐτὸ σήμαινε πὼς ἡ πολωνικὴ ἀριστοκρατία ἀσκοῦσε καταλυτικὸ ἔλεγχο στὰ τοπικὰ καὶ ἐθνικὰ ἀντιπροσωπευτικὰ σώματα. [Κ. Γ.]

Mainmorte Δικαίωμα τοῦ ἄρχοντα νὰ λαμβάνει τὰ ἀγαθὰ τοῦ δουλοπάροικου ὅταν αὐτὸς πεθαίνει. Στὸ Παλαιὸ Καθεστώς,

ὅσοι ὑπάγονται στούς ὅρους τῆς mainmorte εἶναι προσωπικὰ ἐλεύθεροι ὅσο ζοῦν καὶ μποροῦν νὰ πουλήσουν τὰ ἀγαθὰ ποὺ τοὺς ἀνήκουν σὲ δουλοπάροικους τῆς ἴδιας χωροδεσποτείας. Ὡστόσο αὐτὰ τὰ ἀγαθὰ δὲν μποροῦν νὰ τὰ διαθέσουν κληρονομικὰ σὲ ἄλλον ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παιδιά τους, ὅταν αὐτὰ ζοῦν μαζί τους. Ἡ mainmorte παρακμάζει τὸν 17ο καὶ 18ο αἰώνα, ἀλλὰ διατηρεῖται σὲ ὁρισμένες περιοχὲς ὅπως ἡ Βουργουνδία καὶ ἀποτελεῖ ὅπλο στὰ χέρια τῶν ἀρχόντων. [Ρ. Μ.]

Prévoté Διοικητικὴ περιφέρεια στὴ δικαιοδοσία τοῦ πρεβότου, ὁ ὁποῖος ὀνομάζεται ὑποκόμης στὴ Νορμανδία, δικαστὴς στὴ Μεσημβρινὴ Γαλλία, πυργοδεσπότης κ.λπ. Ἡ δικαιοδοσία τους παρακμάζει ἀπὸ τὸν 16ο αἰώνα. Τὸ δικαστήριό τους περιλαμβάνει βοηθοὺς καὶ παρέδρους. Οἱ ἀποφάσεις τους μποροῦν νὰ ἐφεσιβληθοῦν στὴ βαϊλία. [Ρ. Μ.]

Simultaneum Πρωτοεμφανίζεται, στὴ Γερμανία τοῦ 16ου αἰώνα, ὡς ἀρχὴ ποὺ νομιμοποιεῖ τὴν ὕπαρξη δύο ἢ περισσότερων λατρευτικῶν πρακτικῶν στὴν ἴδια περιοχή. Τὸ δικαίωμα τῆς κοινῆς χρήσης τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτιρίων ἀπὸ διαφορετικὲς θρησκευτικὲς ὁμάδες (στὴν προκειμένη περίπτωση, ἀπὸ ἀπειθαρχους καὶ ἀπὸ συνταγματικοὺς ἱερεῖς). [Κ. Γ.]

Stand, Stände Τὰ ἐπίσημα θεσμοθετημένα γερμανικὰ κοινωνικὰ στρώματα. [Κ. Γ.]

Test Act Δήλωση θρησκευτικῆς νομιμοφροσύνης στὸν ἀγγλικανισμό. Μὲ τὴν ἐπιβολή της στὰ μέλη καὶ τῶν δύο Βουλῶν τῆς Ἀγγλίας, ἐπιχειρήθηκε ἡ προστασία τοῦ ἀγγλικανισμοῦ ἀπὸ καθολικὲς διεισδύσεις καὶ ἐπιρροές. [Κ. Γ.]

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

* Οἱ ἀστερίσκοι παραπέμπουν στὸ Ἱστορικὸ Γλωσσάρι.

Ἀαραου (Aarau) 564

Ἀαχεν (Aachen) 221, 286, 464, 487

Ἀβαεῖο Σαὶν-Ζερμαὶν-ντὲ-Πρὲ (Abbaye Saint-Germain-des-Prés): φυλακὲς 145, 268· διυλιστήριο νίτρου 441

Ἀβδουλαζίζ 570

Ἀβδοὺλ Οὐαχάμπ 28

Ἀβὲν-λὲ-Σὲκ (Avesnes-le-Sec) 391

Ἄβιλα 254

Ἀβινιὸν (Avignon) 197, 223, 224, 240, 256, 378, 419, 530

Ἀβράκωτοι (sans-culottes): πρὶν ἀπὸ τὴ 10η Αὐγούστου 1792 151, 256, 258, 261· ἀπὸ τὴ 10η Αὐγούστου 1792 ὡς τὶς 2 Ἰουνίου 1793 262, 269, 273, 286, 290-292, 296, 297, 299, 300, 301, 313, 343, 350-358, 361-363, 367, 370-374· ἀπὸ τὶς 2 Ἰουνίου 1793 ὡς τὴν 9η Θερμιδὸρ 375, 377, 381-387, 389-393, 395-397, 399-401, 404, 498, 411-413, 428, 431, 434, 442, 444, 446, 447, 449, 454, 458, 466, 470-473· κατὰ τὴ θερμιδοριανὴ ἀντίδραση 474, 476, 477, 482, 484, 495, 497· ἐπὶ Διευθυντηρίου 522, 546· 606, 625, 627, 631· Ἀβρακωτισμὸς 416-417

ἀγαθά, περιουσίες: κοινοτικὲς γαῖες 192, 297, 450, 500, 614· τῶν ἐκπατρισμένων 443, 450 (βλ. ἐθνικὲς γαῖες)· τῶν ἐπιχειρήσεων 618, 619· τῶν ἐργοστασίων 618-620· τοῦ κλήρου 193 (βλ. ἐθνικὲς γαῖες)· τῶν ὑπόπτων, ἡ δήμευσή τους 412, 451-452

ἀγαθοεργία: 52, 80, 98· ἐθνικὴ 453, 500· «Μεγάλο Βιβλίο τῆς Ἐθνικῆς Ἀγαθοεργίας» 453, 630

*ἀγγαρεῖες: προσωπικὲς 56, 92, 94, 118, 192, 669· τῶν δημοσίων ὁδῶν 46, 117

Ἀγγελιοφόρος τῶν ἐξωτερικῶν σχέσεων, Ὁ, ἐφημερίδα 592

Ἀγγλία 13, 20, 22, 23, 25-27, 33-37, 39, 41, 44, 46, 47, 49, 50-52, 54, 65-67, 69, 70, 73, 76-78, 83-86, 89, 90, 96, 99, 102, 105, 108, 110, 118, 131, 161, 164, 190, 191, 201, 208, 210, 212, 214, 216, 220-222, 225, 226, 228, 230, 232, 237, 238, 241, 253, 276, 285, 287, 289, 308, 309, 311, 312, 317-320, 323, 325-327, 329-331, 335-338, 340-343, 346, 349, 380, 408, 486, 487, 492, 495, 507-509, 521, 525, 527, 528, 531-534, 537, 540, 549, 551, 553-555, 557, 560, 561, 573, 596, 616, 620, 632, 663-665, 667, 671, 672, 676, 679, 680-682, 684, 686-689, 691-696, 698-700· βλ. καὶ «δολία Ἀλβιών», Ἡνωμένο Βασίλειο, Μεγάλη Βρετανία

Ἁγία Ἕδρα, βλ. Πίος Ϛ' Πάπας

Ἁγία Λουκία, νῆσος 20, 333, 466, 554

Ἁγία Πετρούπολη 212, 227, 230, 248, 277, 490

Ἅγιος Βικέντιος: ἀκρωτήριο 529· κόμης τοῦ 685, βλ. καὶ Τζέρβις

Ἅγιος Γοτθάρδος, Ἄλπεις 577, 578· διάβαση τοῦ 588

Ἅγιος Δομίνικος 20, 24, 199, 200, 201, 240, 333, 465, 493, 554, 700

Ἅγιος Ἰωάννης τῆς Ἄκρας 559

Ἅγιος Λάζαρος (Saint-Lazare), μοναστήρι-θεραπευτήριο, φυλακὲς 146, 438

Ἅγιος Πέτρος, νῆσος 465

Ἅγιος Σουλπίκιος: Ἱεροσπουδαστήριο 270, 485· κοιμητήριο 476

Ἅγιος Φραγκίσκος, Καλιφόρνια 19

Ἀγκοὺ ντ' (d'Agoult), ἐπίσκοπος 220

Ἀγόρευση τοῦ Φαναριοῦ πρὸς τοὺς Παριζιάνους, ἐφημερίδα 157· βλ. καὶ Ντεμουλὲν Κάμιλος

ἀγροτικὲς κοινότητες 63, 89, 142, 192, 453, 621· βλ. ἀγαθὰ (κοινοτικὲς γαῖες), δικαιώματα (συλλογικὰ)

«ἀγροτικὸς νόμος» 204, 257, 292, 298, 362, 370, 375, 449, 466, 515, 622

Ἀδελφὲς Δημοκρατίες: 305, 560, 566, 568· τῆς *Βαταβίας 488, 561, 566, 663· Ἑλβετικὴ 564, 565, 663· Ἐντεῦθεν τῶν Ἄλπεων 531, 539, 561, 562, 563, 566, 567, 663, 682· Ἐντεῦθεν τοῦ Πάδου 527, 529, 531· Ἐντεῦθεν τοῦ Ρήνου 539· τῆς Λιγουρίας 531· Παρθενόπεια 570-571,

578· Ρωμαϊκή 562, 564, 565, 567, 569, 570
Ἀδελφότητα τῶν Δύο Φύλων 202, 420, 428
Ἀδίγης, ποταμὸς 529, 539, 575
ἀερόστατο, ἀεροστατιστὲς 47, 439
Ἀζεμὰ (Azéma), μέλος τῆς Συμβατικῆς 269
Αἰάκιο, Κορσική 524
Αἰγαῖο Πέλαγος 558
Αἴγυπτος: 28, 111, 540, 550, 551, 553, 559, 569, 570, 697· ἐκστρατεία τῆς 556-559· στρατιὰ τῆς 685· *Περιγραφὴ τῆς Αἰγύπτου* 559
Αἰκατερίνη Β' ἡ Μεγάλη, τσαρίνα τῆς Ρωσίας 28, 35, 54, 92, 94, 95, 110, 111, 195, 209, 221, 222, 225, 227-232, 237, 248, 249, 274-277, 287, 317, 320, 321-324, 338, 343, 490, 493, 507, 528, 569
Αἴλντερς (Aelders), βαρόνη, κατάσκοπος τοῦ *στατχοῦντερ* 208
Αἰμίλιος, βλ. Ρουσσὼ
Αἵν (Ain) 372, 378
Αἰνγκερλὸ ντ' (d'Hainguerlot), διαχειριστὴς τοῦ χρήματος ἐπὶ Διευθυντηρίου 520, 549
Αἰνὼ (Hainaut) 47, 151, 193
Αἴξ-ἀν-Προβὰνς (Aix-en-Provence) 150, 169, 170, 419
αἰσθησιοκρατία 74
αἰσχροκέρδεια 401, 513
Ἀϊτὴ 20, 326, 331, 333, 465
αἰτιοκρατία 72, 79
Αἴρ (Aire) 234, 282
Ἀκαδημία: 51, 84, 85, 122, 608, 656· Γαλλικὴ 313· τῶν Ἐπιστημῶν 649· Ζωγραφικῆς καὶ Γλυπτικῆς 656· Παιδαγωγικὴ 643, 644
Ἀκουιτανία 153, 293, 377
Ἀκρίτες, Οἱ, βλ. Οὐέρτζουερθ
Ἀκρωτήριο τῆς Καλῆς Ἐλπίδας 19, 29, 190, 334, 534, 554, 690, 696· γαλλικὴ ἀποικία (στὸν Ἅγιο Δομίνικο) 201, 465
Ἄκτον Τζὼν (John Acton), ὑπουργὸς τοῦ Φερδινάνδου Δ' 313, 558
Ἀλ (Halles), ἡ κεντρικὴ ἀγορὰ τοῦ Παρισιοῦ 158
Ἀλαμπὲρ Ζὰν Λὲ Ρὸν ντὲ (Jean Le Rond d'Alember), Γάλλος φιλόσοφος, συγγραφέας καὶ μαθηματικὸς 79
Ἀλάσκα 18
Ἀλβανία 570
Ἀλβέρτος, δούκας τοῦ Σαξονικοῦ Τέσεν (Albert de Saxe-Teschen) 278, 282, 286
Ἀλβίντσυ (Alvinczy), ἀντίπαλος τοῦ Βοναπάρτη 528, 529
Ἀλεξάνδρεια 558, 576, 577
Ἀλέξανδρος ὁ Μέγας 557
Ἀλεξάντρ Σὰρλ Ἀλεξὶς (Charles Alexis Alexandre) 523, 529
Ἀλῆς Τεπελενλῆς πασὰς 28, 570
Ἄλκμααρ (Alkmaar) 589
Ἀλλὲ (Haller), θησαυροφύλακας τῆς στρατιᾶς τοῦ Ναπολέοντα 527
Ἀλλιὲ (Allier), Διαμέρισμα 293, 377
Ἀλλιέ, οἱ ἀδελφοὶ (Allier) 169
Ἀλλοβρόγων Ἐθνικὴ Συνέλευση 303· Λέσχη 253
Ἀλμαδὲν (Almadén), Ἰσπανία 20
Ἀλμανὰκ τοῦ μπαρμπα-Ζεράρ, Τό, φιλομοναρχικὸ ἔντυπο 239
Ἄλμπι (Albi) 151
Ἄλξινγκερ (Alxinger), φίλος τοῦ Ἰωσὴφ Β' 345
Ἄλπεις: 34, 304, 307, 406, 531, 582, 589· Κατω 420, 429
Ἀλσατία: 47, 48, 70, 152, 198, 211, 223, 224, 305, 387, 405, 567, 650, 654· Ἄνω 151· Ἀλσατια και Λορραίνη 190, 231, 277, 648
Ἄλτντορφ (Altdorf), Ἑλβετία 589
Ἀλτόνα (Altona) 345
Ἀλφιέρι Βιττόριο, κόμης (conte Vittorio Alfieri), Ἰταλὸς ποιητὴς 84, 214, 343· ἔργο: *Misogallo* 343
Ἀμαζονία 18
ἀμαλγαμάτωση τοῦ στρατοῦ 358, 455, 483, 535, 575, 646, 647· βλ. καὶ στρατὸς γαλλικος
Ἀμβέρσα 19, 212, 305, 319, 326, 327, 464, 508
Ἀμβοῦργο 37, 46, 78, 210, 211, 335, 337, 349, 360, 443, 466, 573, 664, 689, 690, 695
Ἀμελὲν (Hamelin) 527· Μανταμ Φορτυνὲ Ἀμελεν (Fortunée Hamelin) 617
Ἀμελὸ ντὲ Σαγιοὺ (Amelot de Chaillou) 566, 567
Ἀμερική: 22-27, 32, 37, 97, 98, 100-102, 110, 115, 116, 163, 217, 228, 275, 330, 331-334, 337, 522, 554, 685· Βόρεια 20, 21, 23, 698· Δυτικη Ἀκτη τῆς 698· Ἰσπανικὴ 24, 27, 37, 254, 699· Λατινικὴ 20, 21, 23, 25, 26, 36, 304, 664, 675, 689, 700· Νότια 19
Ἀμιένη: 586· εἰρήνη τῆς 685
Ἀμπὲρ (Ambert) 395
Ἀμπζὰκ (Abzac) 441
Ἀμπουκίρ, Αἴγυπτος 558, 559, 685, 700

Ἄμστερνταμ 36, 37, 45, 46, 100, 311, 360, 689, 695· Τράπεζα τοῦ Ἄμστερνταμ, βλ. τράπεζα
Ἀναγέννηση 17, 83, 674
Ἀναμνήσεις ἀπὸ τὸν Θερμιδόρ, βλ. Ντυβὰλ Ζὼρζ
Ἀναμνήσεις γραμμένες γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν στὴν ἱστορία τοῦ ἰακωβινισμοῦ, βλ. Μπαρρυὲλ
Ἀναμνήσεις μιᾶς γυναίκας τοῦ λαοῦ 269
*ἀνάτα 155, 195, 197
Ἀνατολή: 18, 111, 190, 226, 232, 554, 557, 690· Ἀνατολικὸ Ζήτημα 111, 557· Ἄπω Ἀνατολὴ 22, 32, 697
Ἀνγκὸ Μαντὰμ (Madame Angot), λαϊκὴ ἡρωίδα τοῦ θεάτρου 614
Ἀνγκουλὲμ (Angoulême) 153
Ἀνδαλουσία 62, 64
ἀνεξιθρησκία, θρησκευτικὴ ἀνεκτικότητα 89, 90, 194· βλ. καὶ ἐλευθερία (λατρείας)
Ἀνθρώπινη δικαιοσύνη, Ἡ, βλ. Γκόντουιν
Ἀνζὲ (Angers) 151, 366, 407
Ἀνζὲν (Anzin), ὀρυχεῖα 47
Ἀνζοὺ (Anjou) 153
Ἀνὶς (Aniche), ὀρυχεῖα 47
Ἀννάμ, Ἄπω Ἀνατολὴ 29, 697
Ἀνόβερο 78, 94, 96, 217, 318, 346, 464, 489, 491, 492, 571, 676, 687
Ἀνριὸ (Henriot), ἐργοστάσιο 142
Ἀνριὸ Φρανσουὰ (François Hanriot) 373, 470
Ἀνρὺ-Λαριβιὲρ Πιὲρ Φρανσουὰ (Pierre François Henry-Larivière) 494, 510
Ἀνσὲλμ Ζὰκ Μπερνὰρ Μοντὲστ ντὲ (Jacques Bernard Modeste d'Anselme) 285, 303
Ἄνσπαχ (Anspach) 276
Ἄντα (Adda), ποταμὸς 526, 576
Ἄνταμς Τζὼν (John Adams), Ἀμερικανὸς πολιτικὸς 105, 670, 690
Ἀντανσὸν Μισὲλ (Michel Adanson), Γάλλος βοτανολόγος 72
ἀντεπανάσταση 172, 176, 215, 227, 232, 269, 271, 277, 307, 319, 477, 537, 544, 589-591, 660
Ἀντιιακωβῖνος, Ὁ, περιοδικὸ 551, 671· βλ. καὶ Κάννινγκ
Ἀντίλλες: 19, 21, 22, 26, 27, 640· γαλλικὲς 20, 24, 257, 331, 465, 696· Μικρὲς 20· βλ. Γουαδελούπη, Μαρτινίκα
ἀντιπρόσωποι ἐντεταλμένοι (répresentants en mission) 265, 364, 368, 381, 385, 387, 393-395, 403, 425, 457, 467, 475, 476
Ἀντμιρὰ (Admirat), παραλίγο δολοφόνος τοῦ Κολλὸ ντ' Ἑρμπουὰ 436
Ἀντρὰμ (Entrammes) 406
Ἀντριὲ Φρανσουὰ Γκυγιὼμ (François Guillaume Andrieux), Γάλλος πολιτικὸς καὶ συγγραφέας 655
*ἀξιώματα, ἐξαγορὰ τῶν 57, 67, 92, 109, 119, 155, 164, 184, 188, 201, 605, 607
Ἀξὸ Νικολὰ (Nicolas Haxo) 407
Ἀντραὶγκ Ἀνρὶ Ἀλεξὰντρ ντὲ Λωναί, κόμης ντὲ (Henri Alexandre de Launay d'Antraigues) 342, 522
Ἀοὺι Ρενὲ Ζύστ, ἀβὰς (abbé René Just Haüy), Γάλλος μεταλλειολόγος 649
*ἀπογραφικὸ ἐκλογικὸ σύστημα 166, 202, 204· βλ. καὶ *γαιοπρόσοδος
ἀποικίες: 19-27, 612, 698-700· γαλλικὲς 199-201, 220, 221, 319, 335, 528, 534, 539, 659, 660· μετὰ τὴν Ἐπανάσταση 698-700
ἀποκλεισμὸς 318, 331-333, 335-338, 359, 371, 685· ἠπειρωτικὸς (τὰ προανακρούσματα) 554-556, 686, 688
ἀπολυταρχία, ἀπολυταρχισμὸς 25, 77, 88, 94, 106, 107, 214, 624, 628· φωτισμένος ἀπολυταρχισμὸς 88-95, 106
Ἀπομνημονεύματα, βλ. Λεβασσέρ, Σαὶν-Πρί, Τιμποντὼ
Ἀποσπάσματα τῶν Δημοκρατικῶν θεσμῶν, βλ. Σαὶν-Ζὺστ
ἀποχριστιανισμὸς 398-404, 408, 432, 454, 468, 628-630
Ἀραβία 28
Ἀράντα Πέδρο Πάμπλο, κόμης ντὲ (Pedro Pablo de Aranda), Ἱσπανὸς πολιτικὸς καὶ στρατηγὸς 214, 253, 277, 312
Ἀργκὸν (Argonne) 143, 269, 281, 282, 283, 284
Ἀρδέννες: Διαμέρισμα τῶν 265· δάσος τῶν 464
Ἀρζαντὼ (Argenteau), διοικητὴς τοῦ στρατοῦ 525
Ἀριὲζ (Ariège) 293
ἀριστοκρατία: τὶς παραμονὲς τῆς Ἐπανάστασης 13, 14, 56-58, 88, 91-92, 94-99, 105-109· ἡ ἐξέγερση τῆς ἀριστοκρατίας 115-121· στὶς Γενικὲς Τάξεις 122-125, 127-129, 131-135· ἐπὶ Συντακτικῆς Συνέλευσης 143-146, 148, 149, 154, 155, 159-161, 167, 168, 176, 193, 194, 198, 203, 212, 219-222· ἐπὶ Νομοθετικῆς Συνέλευσης 255· ἐπὶ Συμβατικῆς 295, 318, 342, 350-

353, 382, 427, 572· στὸ τέλος τῆς Ἐπανάστασης 601-607, 610-612, 616, 624, 646, 660· βλ. καὶ συνωμοσία
Ἄρκολε (Arcole) 528
Ἄρκραϊτ Ρίτσαρντ, σὲρ (Sir Richard Arkwright), Ἄγγλος μηχανικὸς 695
Ἄρλ (Arles) 256
Ἀρμένιοι 28
Ἀρμονβὶλ (Armonville), Ὀρεινὸς ἐργάτης 293
*«ἀρνητικοὶ» (Γενεύη) 101, 212
Ἀρντὲς (Ardèche) 256
Ἀρνὼ Ἀντουὰν Βενσὰν (Antoine Vincent Arnault), Γάλλος συγγραφέας 655
Ἀρσὶ (Arcis): 264· τμῆμα τοῦ 356
Ἀρσὸν ντ' (d'Arçon), μηχανικός, βοηθὸς τοῦ Καρνὸ 460
Ἀρτουὰ (Artois): 127· κόμης τοῦ 144, 148, 169, 170, 197, 215, 219, 221, 232, 238, 242, 485
Ἄρχενχολτς (Archenholz), συντάκτης τῆς *Μινέρβας* 210
ἀρχιτεκτονικὴ 84, 658
Ἀρρὰς (Arras) 245, 384, 435
Ἀσία 19, 22, 23, 25, 28, 29, 30, 36, 37, 100· ἀνατολικὴ 697· ρωσικὴ 19· τροπικὴ 24
*ἀσινιάτο: ὣς τὶς 9 Θερμιδὸρ 165, 169, 187-189, 240, 241, 256, 257, 268, 290, 291, 306, 307, 334, 354, 360, 370, 381, 388, 397, 408, 431, 447, 451, 455· μετὰ τὶς 9 Θερμιδὸρ 480-482, 488, 513, 514· κοινωνικὲς συνέπειες 605, 607-609, 610
Ἀσουάν, Αἴγυπτος 558
Ἄστι (Asti), Ἰταλία 344
ἀστικὴ τάξη: πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση 13, 14, 58-61, 69, 80-82, 91, 95-97, 99, 105, 122-136, 193, 199, 203, 204, 214, 217, 235, 256, 258, 267, 272, 290, 291, 293, 294, 311, 342, 351-353, 355, 357, 359, 375, 379, 514, 544, 591, 592· μετὰ τὴν Ἐπανάσταση 596, 604, 609-614, 619, 623, 625, 631· ἀγροτικὴ 62, 614-616· βιομηχανικὴ 620· ἐπιχειρηματικὴ 241, 290, 612, 619· μικρὴ καὶ μεσαία 60, 160, 167, 240, 292, 293· τῆς Ἀγγλίας 96-99, 691-695
Ἄστορ (Astor), οἰκογένεια εὐπατριδῶν 695
Ἀταμεράσου, θεὸς τοῦ ἥλιου 32
Ἀτλαντικὸς Ὠκεανὸς 18, 19, 26, 34, 46, 331, 465, 551, 690, 698
ἀτομικισμὸς 26, 71, 173, 176, 177
Αὐγούστα (Augsbourg) 19, 686
Αὐστραλία 347, 666, 696
Αὐστρία: ὣς τὴν κήρυξη τοῦ πολέμου 28, 32, 78, 90, 110, 212, 216, 190, 226-231, 237, 243, 247-250, 252· ὣς τὴ Συνθήκη τοῦ Καμποφόρμιο 253, 275-278, 284, 287, 313, 317, 320-324, 329, 335, 341, 344, 380, 461, 466, 487, 490, 493, 498, 507, 508, 521, 523, 524, 527, 529-533, 537, 539· μετὰ τὸ Καμποφόρμιο 551, 560, 565, 571-573, 591, 667, 680, 682, 686-688· βλ. καὶ στρατός, Φραγκίσκος Β', Ἰωσὴφ Β', Λεοπόλδος Β'
Αὐτοκρατορία: Ἁγία Ρωμαϊκὴ τοῦ Γερμανικοῦ Ἔθνους 91, 110, 252, 286, 318, 666, 682, 687· Ἀνατολικὴ 225· Βρετανικὴ 20, 97· Ὀθωμανικὴ 28, 32, 86, 111, 226, 569
Ἀφγανοὶ 697
Ἀφρικὴ: 18, 19, 21, 22, 24, 25, 29, 690, 696· Μαύρη 29
Ἀψβοῦργοι 86, 89, 110, 111, 225, 321, 508, 530, 572, 666, 676, 682

*Alien Bill (νόμος γιὰ τοὺς ξένους) 312, 670
assessed taxes (ἄμεσοι φόροι) 532, 552
Athenaeum, L', γερμανικὴ ἐπιθεώρηση 679
Aufklärer, Aufklärung (Γερμανοὶ Διαφωτιστές, γερμανικὸς Διαφωτισμὸς) 78, 90, 93, 211, 218, 664, 666, 672, 673, 678

Βαγδάτη 570
Βάδη 90, 318
Βαΐλνερ (Wöllner), Πρῶσος πολιτικὸς 93, 210, 218, 341, 666
Βαϊμάρη 90, 210, 673, 674
Βαὶρτ (Woerth) 405
Βάισσενμπουργκ (γαλλ. Wissembourg) 328, 405
Βάισχαουπτ (Weishaupt), ἱδρυτὴς τοῦ τάγματος τῶν *Ἰλουμινάτων 93
Βάκενροντερ Βίλχελμ Χάινριχ (Wilhelm Heinrich Wackenroder), Γερμανὸς συγγραφέας 679, 681· ἔργο: *Διαχύσεις ἑνὸς φιλότεχνου μοναχοῦ* 679
Βάκων Ρογῆρος (Roger Bacon), Ἄγγλος θεολόγος καὶ φιλόσοφος 76
Βάκων Φραγκίσκος (Francis Bacon), Ἄγγλος πολιτικὸς καὶ φιλόσοφος 76
Βαλαζὲ Σὰρλ (Charles Valazé) 300

Βαλαὶ (Valais), ἑλβετικὸ καντόνι 212, 344, 531, 540, 563, 564, 588

Βαλὰνς (Valence) 166, 377, 419, 572

Βαλανσιὲν (Valenciennes) 254, 255, 319, 327, 380, 386, 391

Βαλδὲς (Valdés), Ἱσπανὸς ὑπουργὸς Ναυτικῶν 331

Βαλμὺ (Valmy) 249, 269, 272, 281, 284, 286, 287, 289, 317, 324, 338, 350, 409

Βαλτελίνη 531, 563

Βαλτικὴ Θάλασσα 19, 34, 49, 50, 227, 331, 336, 438, 466, 687, 689

•Βάλτος 299· βλ. Πεδιάδα

Βανάτο 227

Βανδέα (Vendée): πρὶν ἀπὸ τὴν ἐξέγερση 240, 251, 325, 326, 328, 333, 349· ἐξέγερση 350, 356, 365-367, 371, 375, 376-379, 348, 406, 407, 457, 478, 479· μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς εἰρήνης 494, 579, 591

Βὰν Ἔουπεν (Van Eupen), •κανονικὸς 216

Βανκοῦβερ Τζὼρτζ (George Vancouver), Ἄγγλος θαλασσοπόρος, ἐξερευνητὴς 698

Βανλερμπέργκε (Vanlerberghe), διαχειριστὴς τοῦ χρήματος 549

Βαντερμὲρς (Vandermersch), διοικητὴς ἔνοπλης ἐξέγερσης 212, 216

Βαντερμὸντ Ἀλεξάντρ (Alexandre Vandermonde), Γάλλος μαθηματικὸς 439

Βὰν ντὲρ Νόουτ Χέντρικ (Hendrick Van der Noot), Βέλγος δικηγόρος καὶ πολιτικὸς 212, 215, 216

Βαντιὲ Μὰρκ Γκυγιὼμ (Marc Guillaume Vadier) 469, 478, 483

Βαντὸμ (Vendôme), πλατεία 242, 516· τμῆμα τῆς Πλατείας Βαντόμ, στὸ Παρίσι (section de la Place Vendôme) 356

Βαρ (Var) 293, 420

Βαρὲν (Varennes) 213, 233, 236, 240, 256, 295, 417

Βαρκελώνη 337, 649

Βαρλὲ Ζὰν (Jean Varlet) 360, 362, 364, 373, 374, 382, 390

Βαρσοβία 275, 322, 323, 324, 490, 499

Βασιλεία 100, 212, 224, 308, 324, 462, 486, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 540, 563, 699· Συνθῆκες τῆς 341, 489-494, 507, 508, 531, 664, 680, 687, 699

Βασιλικὸ Ἀνάκτορο, βλ. Παλαὶ Ρουαγιὰλ

Βάσκοι, χώρα τῶν 62

Βαστίλλη: κατάληψη τοῦ φρουρίου 146-148, 211, 263· «πορθητὲς τῆς Βαστίλλης» 147, 158

Βὰτ (Watt): μυστικὸς πράκτορας 347· ὁ γιός του 243

Βὰτ Τζαίημς (James Watt), Σκῶτος ἐφευρέτης 43

•Βαταβία Δημοκρατία, βλ. Ἀδελφὲς Δημοκρατίες

Βατικανὸ 55, 79

Βαττινὺ (Wattignies) 328, 405, 460

Βαυαρία 78, 93, 110, 211, 218, 231, 249, 276, 277, 288, 345, 346, 489, 490, 508, 576, 668, 680, 687

Βεγγάλη 20, 30, 697, 698

Βελαὶ (Velay) 256

Βέλγιο: καὶ ἡ εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ 211, 218, 222, 224, 227, 228, 229, 243, 248, 253, 272, 276· πρώτη κατάκτηση 278, 282, 284-286, 297, 303, 305-307, 311, 322· ἀπώλεια τοῦ Βελγίου 326, 327, 329, 330, 312, 363, 364, 368· δεύτερη κατάκτηση 405, 460, 464, 498· προσάρτηση 487, 488, 493, 508, 509· ἐπὶ Διευθυντηρίου 523, 528, 530, 578, 662

Βελιγράδι 227

Βενεζουέλα 27, 699

Βενετία, Βένετο 19, 45, 101, 221, 226, 285, 322, 493, 507, 508, 530, 531, 534, 539, 565, 690· Βενετικὴ Στερεὰ 530· βενετικὲς κτήσεις 508, 688

Βενσὰν Φρανσουὰ Νικολὰ (François Nicolas Vincent) 380, 409, 411-413

Βερζὲν Σὰρλ-Γκραβιέ, κόμης ντὲ (Charles-Gravier de Vergennes), Γάλλος πολιτικὸς καὶ διπλωμάτης 35, 86, 110, 111, 226, 560

Βερμαντουὰ (Vermandois) 47

Βερναδόττης Ζὰν-Μπατὶστ (Jean-Baptiste Bernadotte), Γάλλος στρατηγός, βασιλιὰς τῆς Σουηδίας καὶ τῆς Νορβηγίας 529, 566, 575, 582, 588, 594

Βέρνερ Ἀμπραχαμ Γκότλομπ (Abraham Gottlob Werner), Γερμανὸς μεταλλειολόγος καὶ γεωλόγος 678

Βέρνη 36, 100, 101, 208, 285, 462, 540, 563, 564

Βερνιὼ Πιὲρ (Pierre Vergniaud) 240, 241, 250, 252, 258, 260, 273, 301, 370, 392

Βερντὲν (Verdun) 223, 268, 271, 280, 281 καὶ σημ., 282, 284-286

Βερολίνο 211, 229, 230, 250, 253, 274, 277, 324, 490, 491, 498, 581, 585, 679

Βερόνα 342, 485, 526, 528, 530, 576

Βερσαλλίες 85, 110, 130, 136, 142, 157, 158, 159, 162, 172, 214, 293, 370, 417, 571

Βερτσέλλι (Vercelli) 344

Βεστερμὰν Φρανσουὰ Ζοζὲφ (François Joseph Westermann) 285, 366, 381, 413
Βεστφαλία 110, 223, 305, 323, 325, 464, 491· Συνθῆκες τῆς 110, 223, 305
Βήλαντ Κρίστοφ Μάρτιν (Christoph Martin Wieland), Γερμανὸς συγγραφέας 210, 345
Βῆμα τοῦ λαοῦ, Τὸ, ἐφημερίδα 512, 514, 516· βλ. καὶ Μπαμπὲφ
Βιβαραὶ (Vivarais) 153, 169, 255
Βιγιὲ (Vihiers) 366, 381
Βιγκὰν (Vigan) 421
Βιδίνιο 570
Βιέννη 84, 93, 211, 217, 220, 221, 222, 230, 231, 237, 247, 248, 274, 277, 287, 288, 321, 329, 345, 508, 524, 525, 528, 530, 560, 566, 567, 569, 682
Βιερζὸν (Vierzon) 441
Βιζὶλ (Vizille) 119, 162, 612
Βίκο Τζανμπατίστα (Giambattista Vico), Ἰταλὸς ἱστορικός, φιλόσοφος καὶ νομικὸς 75
Βικουὰν (Vicoigne), δάση 380
Βίκτωρ-Ἀμεδαῖος Γ', βασιλιὰς τῆς Σαρδηνίας 221, 237, 277
Βίλεμσμπαντ (Wilhemsbad) 93
Βιλλαρὲ-Ζουαγὲζ Λουὶ Τομά, κόμης ντὲ (Louis Thomas de Villaret-Joyeuse), Γάλλος ναύαρχος 333, 465, 494
Βιλλιὲ (Villiers), Γάλλος λόγιος 671
Βιλλὸ (Willot), διοικητὴς τῆς Προβηγκίας 517, 521
Βίνκελμαν Γιόχαν Γιόαχιμ (Johann Joachim Winckelmann), Γερμανὸς ἀρχαιολόγος καὶ ἱστορικὸς τῆς τέχνης 84, 657· ἔργο: *Ἱστορία τῆς τέχνης τῶν Ἀρχαίων* 657
βιομηχανία: στὴν Ἀγγλία 42-44, 691-695· ἀγροτικὴ 47, 48· ἀνθρακοβιομηχανία 48· βαμβακοβιομηχανία 43, 47, 692, 694-695· στὴ Γαλλία 46-48· ἐκβιομηχάνιση 46-48· ὅπλων 441· ἠλεκτοβιομηχανία 47
βιοτέχνες, βιοτεχνία, τεχνίτες 14, 33, 39, 52, 60, 69, 191, 353, 354, 447, 449, 466, 616, 618-620· ἀγροτικὴ βιοτεχνία 65
Βιριὲ Φρανσουὰ Ἀνρί, κόμης ντὲ (François Henri de Virieu) 169
Βιρμανία 29
Βιρτζίνια, Ἀμερικὴ 26, 670
Βισκόντι (Visconti), Ἰταλὸς διπλωμάτης 561
Βιστούλας, ποταμὸς 324
Βιτρὺ (Vitry) 283
Βιτόρια (Vitoria), Ἱσπανία 493
Βλανκεμβοῦργο 517
Βοημία 49, 64, 91, 218, 228, 252
Βόλα (Wola) 323
Βολνὲ Κονσταντὲν Φρανσουὰ ντὲ Σασμπὲφ, κόμης ντὲ (Constantin François de Chassebœuf de Volney), Γάλλος φιλόσοφος καὶ συγγραφέας 651· ἔργα: *Τὰ ἐρείπια* 651· *Κατήχηση τοῦ πολίτη* 651
Βόλτα Ἀλεσσάντρο, κόμης (Alessandro Volta), Ἰταλὸς φυσικὸς 72, 675
Βολταῖρος (Voltaire) 73, 77, 79, 90, 210, 242, 244, 294, 401· «βολταιρικοὶ» 79· βολταιρισμὸς 401· ἔργο: *Δοκίμιο περὶ τῶν ἠθῶν καὶ περὶ τοῦ πνεύματος τῶν ἐθνῶν* 73
Βὸλφ Κρίστιαν, βαρόνος φὸν (Christian von Wolff), Γερμανὸς φιλόσοφος 77
Βομβάη 20
Βοναπάρτης Ἰωσὴφ (Joseph Bonaparte) 562
Βοναπάρτης Λουκιανὸς (Lucien Bonaparte) 548, 580, 588, 594, 596
Βοναπάρτης Ναπολέων (Napoléon Bonaparte) ὡς τὶς 13 Βαντεμιαὶρ 262, 307, 401, 406, 424, 458, 460, 464, 497· ὡς τὴ Συνθήκη τοῦ Καμποφόρμιο 512, 517, 520, 522, 523-531, 534-537, 539, 540, 545, 546· ἐκστρατεία τῆς Αἰγύπτου 553, 555-566, 589· πραξικόπημα τῆς 18ης Μπρυμαὶρ 591-597, 640, 660, 661, 669, 686, 688, 645, 701· βλ. καὶ Ναπολέων
Βὸνκ (Vonck), Βέλγος δικηγόρος, πολιτικὸς τῆς μεταρρύθμισης 212, 215, 216· Βονκιστὲς 212, 216, 303
Βόννη 208
Βόρειος Θάλασσα 325, 329, 330, 507
Βόρειος Πόλος 649
Βορμίδας, ποταμὸς 525
Βὸρμς (Worms) 219, 286
Βοροντσόφ, Ρῶσος διπλωμάτης 230, 528
Βόσγια, ὄρη 405
Βουάβρ (Woëvre) 281
Βούδα 274, 345
Βουδαπέστη 345
Βουλή: ἄνω 156· τῶν Κοινοτήτων 67, 96, 230, 348· τῶν Λόρδων 102, 123, 230, 500· ἀρχὴ τῶν δύο κοινοβουλευτικῶν σωμάτων 156
Βουλόνη, ἀβὰς τῆς 654

βουντού, λατρεία 24
Βουρβόνοι: γαλλική δυναστεία 55, 85, 109, 144, 244, 304, 578· τῆς Νεάπολης 317
Βουργουνδία 46, 153, 566· πύλη τῆς 578
Βοῦρμσερ Ντάγκομπερτ Ζήγκμουντ, κόμης φὸν (Dagobert Siegmund von Wurmser), Αὐστριακὸς στρατηγὸς 322, 325, 328, 405, 499, 527
Βραβάντη 165, 208, 212, 247, 401
Βραδινὸς ἀγγελιοφόρος, Ὁ, ἐφημερίδα 476
Βραζιλία 19, 21, 25, 37
Βραχώδη Ὄρη 18
Βρεσλαυία 345
Βρέστη 148, 262, 332, 333, 461, 465, 537, 551, 555, 557, 685
Βρετάνη: 47, 107, 120, 125, 126, 131, 153, 154, 271, 292, 365, 377, 378, 494, 589, 623· Ἄνω 168· Κάτω 271, 603
Βρομβέργη 324
Βρουνσβίκη: 210, 345· Νέα Βρουνσβίκη 696· δούκας τῆς, βλ. Κάρολος Φερδινάνδος
Βροῦτος 399, 655· βλ. καὶ Νταβὶντ
Βρύγη 19
Βριξέλλες 212, 216, 229, 238, 329, 364, 464, 487
Βυρτεμβέργη 90, 346, 529, 572, 664, 672, 687
Βὼ (Vaud), ἑλβετικὸ καντόνι 212, 344, 563, 564
Βωκλὲν Νικολὰ Λουὶ (Nicolas Louis Vauquelin), Γάλλος χημικὸς 439, 441
Βωκλὺζ (Vaucluse) 394, 420, 429
*Βωμὸς τῆς Πατρίδας 166, 236
Βωντρέιγ (Vaudreuil), κόμης τοῦ 219

banco-zettel 573, 686
bank-note 42, 45, 532, 573, 574, 692, 695
Bassvilliana, βλ. Μόντι, Μπασβὶλ
Bauernlegen (Ἀγροτικοὶ Νόμοι) 50
Board of Agriculture 693

Γαίγκερταλ (Jaegerthal) 48
*γαιοπρόσοδος ἢ φεουδαρχικὴ πρόσοδος, ἀπογραφικὴ περιουσία (κῆνσος) 62, 104, 134, 179, 192, 236, 628· βλ. καὶ ἀπογραφικὸ ἐκλογικὸ σύστημα
Γάιος Μάριος 125
Γαλάζιοι (τοῦ στρατοῦ) 365, 455 καὶ σημ., 456· γαλάζια φαγιάντσα (ἡ ἐθνοφρουρὰ) 170, 455 σημ.
Γαλικία 91, 228, 229, 323
Γαλλία: ἀστικὴ τάξη 58-61, 91-92· ἀριστοκρατία 56-58, 91-92· κλῆρος 54-56· οἰκονομία 45-49, 137-142· πνευματικὴ ζωὴ 83-85· τὸ 1789 105-109· τὸ 1791 201-204· τὸ 1799 579-597
*γαλλικανισμός, γαλλικανοὶ 55, 79, 195, 198, 629· Γαλλικανικὴ Ἐκκλησία 195
Γαλλικὴ προεπανάσταση 1787-1788, Ἡ, βλ. Ἐγκρὲ
Γάλλος Πατριώτης, Ὁ, ἐφημερίδα 157, 163, 241, 266· βλ. καὶ Μπρισσὸ
Γάνδη 212, 326, 619
Γαρούνας, Ἄνω, ποταμὸς 587
Γενεύη 36, 51, 77, 100, 101, 208, 212, 243, 285, 303, 342, 344, 416, 462, 488, 552, 556, 653, 671
Γένοβα 34, 36, 45, 101, 335, 443, 465, 507, 531, 561, 576, 577, 690· Γενοβέζικη Ριβιέρα 525
Γενικὲς Τάξεις (États généraux): 118, 120, 123· ἐκλογὲς 123-128· ἔναρξη 131-137, 143, 144, 214
Γενικὴ Ἐφημερίδα τῆς Εὐρώπης 211
Γερμανία: πρὶν ἀπὸ τὴν κήρυξη τοῦ πολέμου 19, 34, 50, 55, 69, 70, 74, 76, 78, 83, 85, 86, 93, 110, 111, 207, 209, 210, 211, 219· κατὰ τὸν Πρῶτο Συνασπισμὸ 253, 277, 281, 304, 318, 335, 339, 344, 345, 488, 489, 493, 494, 498, 523, 525, 530, 531, 534, 539, 551, 556, 565· κατὰ τὸν Δεύτερο Συνασπισμὸ 576, 663, 671, 672, 675, 676, 678, 680, 681, 682-683, 689· Βόρεια 491, 507, 687· Νότια 93, 507, 524, 575, 664, 688
Γερμανικὴ Βιβλιοθήκη 211
Γέσο, νῆσος, Ἰαπωνία 698
γεωργία: Ἀγγλία 693-695 (βλ. καὶ περιφράξεις)· Γαλλία 40-41, 48-49, 62, 190-192, 613-616
Γεώργιος Γ', βασιλιὰς τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Ἰρλανδίας 96, 226, 237, 309, 318, 332, 339, 508, 667
Γιακόμπι Φρήντριχ Χάινριχ (Friedrich Heinrich Jacobi), Γερμανὸς φιλόσοφος 74
Γιάνγκ Ἄρθουρ (Arthur Young), Ἄγγλος περιηγητὴς καὶ γεωπόνος 143, 693
Γιάνγκ Ἔντουαρντ (Edward Young), Ἄγγλος ποιητὴς 83· ἔργο: *Νυχτερινὲς σκέψεις* 83
*γιανσενισμός, γιανσενιστὲς 55, 79, 198, 219
Γιατί τοῦ μήνα Σεπτεμβρίου τοῦ χίλια ἑφτακόσια ὀγδόντα ἐννέα, Τὰ 157
Γίββων Ἐδουάρδος (Edouard Gibbon), Ἄγγλος ἱστορικὸς 77
Γιόντζ (Yonge), Ἄγγλος πολιτικὸς 339

γιορτή: τῆς Ἀναγέννησης 657· τῆς Ἐθνικῆς Ὁμοσπονδίας 166· τῆς 10ης Αὐγούστου 1793 386· τοῦ Ὀρθοῦ Λόγου 400· τοῦ Ὑπερτάτου Ὄντος 454, 657
Γιούαρτ (Ewart), Ἄγγλος διπλωμάτης 230
Γιούλιερς (Juliers) 231
*Γιρόνδη, Γιρονδῖνοι: ἐπὶ Νομοθετικῆς 239-246, 249 καὶ σημ. -252, 255-260, 263, 264, 265 σημ., 266, 268, 269, 272, 282· ἐπὶ Συμβατικῆς 289-303, 305, 311, 313, 345, 350, 358, 359, 361-364· ἡ πτώση τους 367-379· ἡ προγραφή τους 385, 386, 389, 392, 401, 413· μετὰ τὴν 9η Θερμιδὸρ 476
Γκαῖρες Γιόχαν Γιόζεφ φὸν (Johann Joseph von Görres), Γερμανὸς συγγραφέας 539, 572, 673
Γκαῖτε Γιόχαν Βόλφγκανγκ φὸν (Johann Wolfgang von Goethe), Γερμανὸς ποιητὴς καὶ φιλόσοφος 83, 210, 284, 345, 673, 674, 678, 679· ἔργο: *Τὰ χρόνια μαθητείας τοῦ Βίλχελμ Μάιστερ* 674
Γκαλβάνι Λουίτζι (Luigi Galvani), Ἰταλὸς γιατρὸς καὶ φυσικὸς 72, 675
Γκαλίτσιν: Ρῶσος πρίγκιπας 209· πριγκίπισσα 681
Γκαλμπὼ (Galbaud), Γάλλος στρατηγὸς 465
Γκαμὸν (Gamon), μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας 494
Γκαντὲ Μαργκερὶτ Ἐλὶ (Marguerite Elie Guadet) 241, 242, 246, 260, 261, 266, 372, 373
Γκάουερ, λόρδος (Lord Gower), Βρετανὸς διπλωμάτης 309
Γκάους Κὰρλ Φρήντριχ (Carl Friedrich Gauss), Γερμανὸς ἀστρονόμος, μαθηματικὸς καὶ φυσικὸς 675
Γκὰπ (Gap) 142
Γκὰρ (Gard) 256, 372, 378, 420, 429
Γκαρὰ Ντομινὶκ Ζοζὲφ (Dominique Joseph Garat) 361
Γκάρντα (Garda), λίμνη 527
Γκαρὼ (Garrau), κομισάριος τοῦ στρατοῦ 524, 527
Γκασπαρὲν Τομὰ Ὠγκυστὲν ντὲ (Thomas Augustin de Gasparin) 384, 386
Γκαστὸν-Μαρτὲν (Gaston-Martin), Γάλλος ἱστορικὸς 416· ἔργο: *Ἰακωβῖνοι* 416
Γκατιναὶ (Gâtinais) 153, 168
Γκέντς Φρειδερίκος φὸν (Friedrich von Gentz) 277, 345, 662, 676
Γκερὲν Ντανιὲλ (Daniel Guérin), Γάλλος ἱστορικὸς 351
Γκίλραιη (Gillray), Ἄγγλος γελοιογράφος 551, 671
Γκίρτανερ (Girtaner), Ἐλβετὸς ἀντίπαλος τῶν *Ἰλουμινάτων 671
Γκιρτχάμμερ (Girthammer), Γερμανὸς εἰδησεογράφος 217
Γκλάρους (Glarus), ἐλβετικὸ καντόνι 588
Γκλασιὲρ (Glacière), ἡ σφαγὴ τῆς 240, 256
Γκλοὺκ Κρίστοφ Βίλλιμπαλντ (Christoph Willibald Gluck), Γερμανὸς συνθέτης 84
Γκοβάνι (Govani), κόμης 214
Γκογιὲ Λουὶ Ζερὸμ (Louis Jérôme Gohier) 361, 581, 595
Γκολντόνι Κάρλο (Carlo Goldoni), Ἰταλὸς θεατρικὸς συγγραφέας 84
Γκόλτς (Goltz), πρεσβευτὴς τῆς Πρωσίας 225, 248, 249, 287, 491
Γκομπὲλ Ζὰν-Μπατίστ (Jean-Baptiste Gobel), Γάλλος ἱερωμένος καὶ πολιτικὸς 198, 212, 400, 401
Γκοντόυ Μανουέλ, δούκας ντὲ (Manuel de Godoy), Ἱσπανὸς πολιτικὸς 312, 343, 492, 561, 680
Γκόντουιν Οὐίλλιαμ (William Godwin), Ἄγγλος συγγραφέας 213, 308, 672, 676· ἔργα: *Ἡ ἀνθρώπινη δικαιοσύνη* 308· *Ἔρευνα γιὰ τὴν πολιτικὴ δικαιοσύνη* 672· *Οἱ περιπέτειες τοῦ Κάλεμπ Οὐίλλιαμς* 672
Γκορσὰς Ἀντουὰν Ζοζὲφ (Antoine Joseph Gorsas) 157, 165, 263, 294
Γκοσσὲκ Φρανσουὰ Ζοζὲφ (François Joseph Gossec), Γάλλος μουσικοσυνθέτης 658
Γκότα (Gotha), δούκας καὶ δούκισσα τῆς 210
Γκουαρὰν (Goyrand), Γάλλος στρατηγὸς 466
Γκουβιὸν-Σαὶν-Σὺρ Λωρὰν (Laurent Gouvion-Saint-Cyr) 562
Γκουζμὰν Ἀντρὲς Μαρία ντὲ (Andres Maria de Guzman), Ἱσπανὸς πρόσφυγας 401, 413
Γκουλὺ (Gouly), ἀντίπαλος τῶν Ἀβράκωτων 411
Γκουὺ ντ' Ἀρσύ, μαρκήσιος (Gouy d'Arsy) 149
Γκραβιγέ, τμῆμα τοῦ Παρισιοῦ (section des Gravilliers) 360, 470
Γκράμσι Ἀντόνιο (Antonio Gramsci), Ἰταλὸς στοχαστὴς καὶ πολιτικὸς 295, 421, 422
Γκρανβὶλ (Granville) 407
Γκράντ, Μαντὰμ (Madame Grant) 557
Γκρανζνὲβ Ἀντουὰν Λαφάργκ ντὲ (Antoine Lafargue de Grangeneuve) 241, 266

Γκράτταν (Grattan), ἡγέτης τῶν Ἰρλανδῶν προτεσταντῶν 98, 213, 309, 349
Γκρέβ, πλατεία (place de Grève) 148 καὶ σημ., 157, 470
Γκρεγκουάρ Ἀνρὶ Μπατίστ, ἀβᾶς (abbé Henri Baptiste Grégoire) 174, 214, 289, 304, 306, 479, 485, 650, 653, 656
Γκρὲζ Ζὰν-Μπατὶστ (Jean-Baptiste Greuze), Γάλλος ζωγράφος 83
Γκρένβιλ Τζώρτζ (George Grenville), Ἄγγλος πολιτικὸς 309, 310, 311, 312, 317, 318, 320, 325, 334, 336, 339, 380, 508, 534, 571, 573, 662, 684, 687
Γκρενὲλ (Grenelle): 441· στρατόπεδο τῆς 516
Γρενόμπλ (Grenoble) 119 καὶ σημ.
Γκρετρὺ Ἀντρὲ Μοντὲστ (André Modeste Grétry), Γαλλοβέλγος μουσικοσυνθέτης 658
Γκρέυ Τσάρλς (Charles Grey), Ἄγγλος πολιτικὸς 309
Γκρὴρ (D. Greer), ἱστορικὸς 432, 433, 606
Γκριζὸν (Grisons), ἑλβετικὸ καντόνι 344, 566, 576, 577
Γκρὶμ (Grimm), βαρόνος 208, 219
Γκυγιὸ (Guiot), πολιτικὸς τῆς Βόρειας Γαλλίας 395, 396
Γριμπωβὰλ Ζὰν-Μπατίστ Βακὲτ ντὲ (Jean-Baptiste Vaquette de Gribeauval), Γάλλος στρατηγὸς καὶ μηχανικὸς τοῦ στρατοῦ 459
Γκρίμσελ (Grimselpass), διάβαση τῶν Ἄλπεων 588
Γκρινιὸν ντὲ Μονφὸρ Λουὶ-Μαρὶ (Louis-Marie Grignion de Montfort), Γάλλος ἱερέας 365
Γκριολὲ (Griolet), ἐπιτροπεύων σύνδικος τῆς Γκὰρ 372
Γκρὸ Ἀντουάν, βαρόνος (Antoine Gros), Γάλλος ζωγράφος 658
Γκρουβὲλ (Grouvelle), Γάλλος διπλωμάτης 461
Γκροῦμπερ (P. Gruber) 681
Γκυγιὸ ντὲ Φολβὶλ Πιὲρ-Φρανσουὰ (Pierre-François Guillot de Folleville) 365, 395, 396
Γκυζ (Guise) 405
Γκυμπὲρ Φρανσουὰ Ἀπολλὶν ντὲ (François Apolline de Guibert) 280, 283
Γκυπουθκόα (Guipuzcoa) 493
Γκυτὸν ντὲ Μορβὼ Λουὶ Μπερνὰρ (Louis Bernard Guyton de Morveau), Γάλλος χημικὸς 439
Γλασκόβη 692, 694
γλώσσα γαλλική, μετασχηματισμός της 654-655
Γοττίγγη 78, 210, 217
Γουαδελούπη 20, 201, 333, 465, 466, 554, 700
Γουιάνα 482, 538, 542, 543, 554· ὀλλανδικὴ 19, 334, 696
Γουινέα 21, 29
Γουλιέλμος Ε΄, βλ. Ὀράγγη
Γούλλαστον Οὐίλλιαμ Χάυντ (William Hyde Wollaston), Ἄγγλος χημικὸς 675
Γούλστονκραφτ Μαίρυ (Wolstonecraft Mary), Ἀγγλίδα φεμινίστρια 213, 672
Γοὺλφ Τόουν (Wolf Tone), Ἰρλανδὸς πολιτικὸς 213, 309, 349, 527, 553
Γουσταῦος Γ΄, βασιλιὰς τῆς Σουηδίας 92, 221, 227, 229, 237, 253
Γουσταῦος Δ΄, βασιλιὰς τῆς Σουηδίας 572

Ça ira, τὸ τραγούδι τῆς Ἐπανάστασης 166, 310
Combination Act, βλ. Νόμος περὶ Συμμοριῶν
Common Law (ἐθιμικὸ δίκαιο) 26
commoners (μὴ προνομιοῦχοι) 67
Corn Law, βλ. Νόμος περὶ Σιτηρῶν

Δακία 225
Δαλματία 530, 539, 682
Δάλτον Τζὼν (John Dalton), Ἄγγλος φυσικὸς καὶ χημικὸς 675
Δανία 34, 50, 92, 230, 461, 668, 694
Δάντης (Dante Alighieri), Ἰταλὸς ποιητὴς 84
Δαντὸν Ζὼρζ Ζὰκ (Georges Jacques Danton): πρὶν ἀπὸ τὴ 10η Αὐγούστου 1792 167, 208, 245, 251, 252, 263, 264-265 καὶ σημ.· ὑπουργὸς Δικαιοσύνης 268, 271, 272, 284· στὴ Συμβατικὴ 289, 296-298, 300, 306, 307, 310, 362-364, 368, 369, 372-375, 380, 383, 387, 389, 401, 402· μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὸ Ἀρσὶ (20 Νοεμβρίου 1793), κατὰ τὴ διαμάχη τῶν φραξιῶν 402-403, 408-414, 486
Δαρδανέλια 569, 570, 573, 687
Δεκαήμερο, Τό, ἐφημερίδα 659
Δεκάτη (Décadi) 399, 630· βλ. καὶ λατρεία (δεκαδική)
*δεκάτη (dîme) 62, 63, 98, 128, 134, 142, 152, 155, 185, 191, 306, 319, 367, 602, 608· «φεουδοποιημένη» 187

*Δελφινάτο 48, 108, 119, 122, 123, 126, 131, 132, 153, 159, 162, 168, 244, 577, 612
δημοκράτες, δημιουργία τοῦ κόμματος 203
«Δημοκρατία Ἑνιαία καὶ Ἀδιαίρετη» («l'Indivisible») 459, 535
Δημοκρατικοὶ θεσμοί, Οἱ, βλ. Σαὶν-Ζύστ
δημόσιες ὑπηρεσίες 632-645
Δημοσιογράφος, Ὁ, ἐφημερίδα 585
δημοτικὲς ἀρχὲς 182-184, 632-634
Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Πολίτη: τοῦ 1789 135, 153-156, 172-180, 197, 200, 700· τοῦ 1793 370, 375, 645· τοῦ ἔτους 3 501
διάκριση τῶν ἐξουσιῶν 82, 180, 182, 626
διαμερίσματα: διοίκηση 183, 631-633· σύσταση 182
διατίμηση, μέγιστη τιμὴ προϊόντων καὶ μισθῶν (maximum) 257, 338, 343, 353, 355, 370, 381, 387, 388, 390-392, 396, 412, 431, 440, 442, 444-448, 452, 466, 473· μετὰ τὴν 9η Θερμιδὸρ 480, 488, 496, 515· 580, 610, 615, 622, 633
Διαφωτισμός, βλ. Φῶτα
Διευθυντήριο: Πρῶτο (ἐγκαθίδρυση) 510-513, (Συνασπισμός) 523-536· Δεύτερο 541-550· τῶν διαμερισμάτων καὶ περιφερειῶν 183
δίκαιο: διεθνὲς 207· κανονικὸ 79, 107· ρωμαϊκὸ 107· φυσικὸ 75, 80, 101, 132, 173
δικαιοσύνη: ὀργάνωση 183-185, 625-628· *τοῦ πρεβότου 152, 154, 168· βλ. καὶ Τρομοκρατία, δικαστήριο (ἐπαναστατικὸ)
δικαιώματα: τοῦ ἀνθρώπου 153-156, 172-180, 217, 267, 350, 624, βλ. καὶ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων, Παίην· θήρας καὶ ἁλιείας 56, 192· *παρακολούθησης 62· περιστερεωνικὰ 192· πολέμου καὶ εἰρήνης 164· πρεσβυγενείας 191· συλλογικὰ 101, 351, 658, 667· τοῦ συνέρχεσθαι 204· τιμητικὰ 192· χωροδεσποτικὰ 56, 62, 116, 117, 129, 191, 212, 223, 306, 319, 376, 603, 667
Δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου, Τά, βλ. Παίην
δικαστήρια: Ἀνώτατο Δικαστήριο 184, 516, 636· ἐμποροδικεῖα 184· ἐκκλησιαστικὰ 79· ἔκτακτα 636· Ἐφετεῖο 184, 538· λαϊκὸ 267· οἰκογενειακὰ 184, 622, 635· ὀργάνωση 184-185, 634-637· πολιτικὸ 636· στρατοδικεῖο 458
δικαστήριο: τῆς 17ης Αὐγούστου 1792 267· ἐπαναστατικὸ 363, 368, 380, 386, 391, 430, 437, 470· μετὰ τὴν 9η Θερμιδὸρ 475, 483, 484, 541
δικηγόροι 59, 177, 184, 240, 607, 635
διοίκηση: 182-185· δημοτικὴ 182, 632-634· δημοτικὴ τοῦ καντονιοῦ 633· κεντρικὴ τοῦ διαμερίσματος 183, 632-634· τῆς περιφέρειας 183, 632
Δνείπερος, ποταμὸς 226
Δνείστερος, ποταμὸς 230
Δοκίμιο περὶ τῶν ἠθῶν καὶ περὶ τοῦ πνεύματος τῶν ἐθνῶν, βλ. Βολταῖρος
Δοκίμιο περὶ τῶν ὁρίων τοῦ κράτους, βλ. Χοῦμπολτ Γουλιέλμος
«δολία Ἀλβιών» (ἡ Ἀγγλία) 509, 555, 685
Δορδόνη (Dordogne) 293
Δουβλίνο 42, 213, 349· βλ. καὶ Κοινοβούλιο (τοῦ Δουβλίνου)
Δουγκέρκη 257, 319, 327, 328, 339, 404, 405, 649
δουλεία, δοῦλοι: 22, 23, 26, 29, 37, 103-105, 178, 200, 201, 333, 465, 690, 695, 698, 700· δουλεμπόριο τῶν μαύρων 37, 98, 200, 337
δουλοπαροικία, δουλοπάροικος 62, 64, 81, 91, 92, 94, 178, 192, 203, 218, 343, 667
Δούναβης, ποταμὸς 229, 575
*δραγματολογία 62, 152, 168, 608
Δρέσδη 679
Δύο Γέφυρες (Zweibrücken), δούκας τῶν 276
Δύση 18, 19, 24, 26, 30, 31, 34, 37, 49, 50, 52, 53, 61, 64, 66, 88, 89, 90, 91, 110, 209, 231, 323, 338, 512, 573

Defenders, Ἰρλανδοὶ καθολικοὶ 309
Dispositionskasse 341
drill (στρατιωτικὲς ἀσκήσεις) 279

Ἔβαλντ (Ewald), Γερμανὸς φιλελεύθερος 345
Ἔβια (Hévia), Ἱσπανὸς ἐπαναστάτης 304
Ἑβραῖοι 54, 71, 90, 152, 178, 629
Ἔγκληση κατὰ μιᾶς συκοφαντίας τῆς ἱστορίας, βλ. Τριντὸν
Ἐγκρὲ (J. Egret), Γάλλος ἱστορικὸς 120· ἔργο *Η γαλλικὴ προεπανάσταση 1787-1788* 120
Ἐγκυκλοπαιδεία 79· Ἐγκυκλοπαιδιστὲς 75, 242, 294, 619, 640, 645
Ἔδικτον τῆς Νάντης 79
Ἐδιμβοῦργο 347, 671
ἐθελοντὲς 146, 254, 268, 283, 313, 340, 358, 365, 366, 455 καὶ σημ., 456, 647· βλ. καὶ στρατὸς γαλλικός, ἐπιστράτευση

*ἐθελούσια δωρεά 55, 63, 119
Ἐθνικά Ἀρχεῖα 656
ἐθνικές γαῖες 165, 169, 191, 319, 450-452, 475, 513, 519, 609, 615, 639
Ἐθνική Βιβλιοθήκη 656
ἐθνική ἑνότητα 128, 134, 155, 182, 453, 648-651
Ἐθνικός Ἑρμῆς, Ὁ, δημοκρατικό ἔντυπο 202
Ἐθνοσυνέλευση, ἵδρυση 132
ἐθνοφρουρά 150, 151, 157, 159, 165-167, 169, 236, 258, 259, 262, 266, 269, 272, 302, 358, 366, 373, 392, 470, 477, 482, 407, 646
εἰδησεογράφοι 217, 240, 613, 655
Εἰρηνικός Ὠκεανός 17, 228, 698
Εἰσήγηση σχετικά μέ τή Γενική Ἀστυνομία, βλ. Σαίν-Ζύστ
Εἰσήγηση σχετικά μέ τίς φράξιες τοῦ ἐξωτερικοῦ, βλ. Σαίν Ζύστ
Ἐκδικητής, Ὁ (Le Vengeur), πλοῖο τοῦ γαλλικοῦ στόλου 465
Ἔκκερμαν Γιόχαν Πέτερ (Johann Peter Eckermann), Γερμανός συγγραφέας 284
Ἐκκλησία: 195, 630· ἀγγλικανική 54, 70, 76, 98, 681· καθολική 54-56, 178· ὀρθόδοξη 54· συνταγματική 195-196, 198, 242, 476, 518, 653· βλ. καί *γαλλικανισμός, ἱερεῖς, κλῆρος, Πολιτική Σύνταξη τοῦ Κλήρου, χωρισμός κράτους καί Ἐκκλησίας
Ἐκκλησιαστικά χρονικά, Τά, ἐφημερίδα 654
ἐκκοσμίκευση: τοῦ κράτους 194, 628-632· τῶν ληξιαρχικῶν πράξεων 198, 270· τῆς παιδείας 630, 641, 642, 644· τῆς πρόνοιας 630, 645
ἐκλογές διοικητικές: 634-635· δικαστῶν 635-636· ἔτους 5 520-522· ἔτους 6 545-548· ἔτους 7 579
ἐκλογικές περιφέρειες (ἐλεγχόμενες ἤ πλασματικές) 96
ἐκπαίδευση: δημόσια, κοσμική 98, 174, 188, 244, 297· ἐθνική 640-645· τῆς Ἐκκλησίας 645· βλ. καί σχολές, Σχολή
ἐκπατρισμένοι, ἐμιγκρέδες 184, 219-222, 225, 232, 240, 250, 254, 267, 271, 278, 295, 297, 318, 365, 367, 443, 450, 495, 497, 502, 517, 519, 521, 538, 542, 590, 604, 606, 671, 677· βλ. καί ἀγαθά ἐκπατρισμένων
ἐκστρατεία: τοῦ 1792 281-285· τοῦ 1793 302-308, 324-325, 330, 404-408· τοῦ 1794 461-466· τοῦ 1795 498-499· τοῦ 1796 525-528· τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1796 528-529· τοῦ 1797 529-531· τῆς ἄνοιξης τοῦ 1799 575-578· τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1799 588-590
Ἔλβας, ποταμός 64, 210, 695
Ἐλβετία: 34, 86, 100, 211, 212, 253, 313, 334, 344, 443, 462, 488· ἐπί Διευθυντηρίου 507, 531, 540· ἡ ἐπέκταση τῆς ἐπανάστασης 560, 563-565, 567, 576, 578, 580, 588· 682, 690, 694
Ἐλβετική: Δημοκρατία, βλ. Ἀδελφές Δημοκρατίες· Συνομοσπονδία 100, 103
Ἑλβέτιος Κλώντ Ἀντριέν (Claude Adrien Helvétius), Γάλλος φιλόσοφος 73, 80, 401
*Ἐλεύθερη Κομητεία (Franche-Comté) 377, 411, 485
ἐλευθερία: 172-180· ἀτομική 77, 82, 118, 128, 134, 174, 177· ἐμπορίου 39, 190, 619, 699· θρησκευτικῆς λατρείας 174, 403, 479, 630· καλλιέργειας τῆς γῆς 40, 191, 620· οἰκονομική 49, 82, 108, 141, 174, 178, 203, 296, 362, 375, 442, 618-621, 626· συνείδησης 105, 174, 178, 629, 631· Τύπου 134, 204, 467, 582
Ἐλευθερωμένη Πόλη (Ville-Affranchie) 394, 406· βλ. καί Λυόν
Ἐλί (Elie), λοχαγός 147
Ἐλισάβετ Μαντάμ, πριγκίπισσα τῆς Γαλλίας, ἀδελφή τοῦ Λουδοβίκου ΙϚ 222, 435
Ἕλληνες 28, 570, 690· ἑλληνισμός 84
Ἔλλιοτ (Elliott), Ἄγγλος μυστικός πράκτορας 208, 225
Ἐλμπέ Μωρίς Λουί Ζιγκό ντέ (Maurice Louis Gigost d'Elbée) 365
Ἐμερύ Ζάκ Ἀντρέ, ἀβάς (abbé Jacques André Émery) 270, 485, 518, 654
Ἐμίλια-Ρομάνια (Emilia-Romagna) 344
Ἔμντεν (Emden) 336, 690
Ἐμπέρ Ζάκ Ρενέ (Jacques René Hébert) 271, 299, 351, 362, 373, 382, 387, 389, 409, 412, 414 σημ.· Ἐμπερτισμός 413, 416· Ἐμπερτιστές 382, 402, 411, 412, 414 σημ., 416, 438, 444, 453, 470· βλ. καί *Μπαρμπα-Ντυσέν, Ὁ*
Ἐμπερτιστές, Οἱ, βλ. Τριντόν
ἐμπόριο: 189-190· ἀγγλικό 41-42, 690· σιτηρῶν, βλ. σιτηρά
Ἔμπρο (Ebro), ποταμός 493
Ἔμση, Συμφωνία τῆς (Punktation) 55
Ἐμάρ (Eymar), οἰκονομικός πράκτορας τοῦ Διευθυντηρίου 566
Ἔνκεντορφ (Enckendorf), Γερμανία 681

ἐνκομιέντα 21
Ἑνότητα, τμῆμα τοῦ Παρισιοῦ (section de l'Unité) 400
Ἐντεῦθεν τοῦ Πάδου Δημοκρατία, βλ. Ἀδελφὲς Δημοκρατίες
Ἐντεῦθεν τοῦ Ρήνου Δημοκρατία, βλ. Ἀδελφὲς Δημοκρατίες
Ἐντεῦθεν τῶν Ἄλπεων Δημοκρατία, βλ. Ἀδελφὲς Δημοκρατίες
Ἐντουβὶλ Γκαμπριὲλ Μαρὶ ντὲ (Gabriel Marie d'Hédouville) 554, 591
«Ἑνωμένοι Ἰρλανδοί», ἑταιρεία 309
«Ἐξαίσιες», οἱ φιλομοναρχικὲς 482 καὶ σημ.
ἐξουσία: δικαστικὴ 180, 181· ἐκτελεστικὴ 133, 180, 538, 625, 628· νομοθετικὴ 180, 628· ρυθμιστικὴ 181, 503· συντακτικὴ 127, 135
Ἐπαναστάσεις τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Βραβάντης, Οἱ, ἔντυπο 165· βλ. καὶ Ντεμουλὲν Κάμιλος
Ἐπαναστάσεις τοῦ Παρισιοῦ, Οἱ, ἔντυπο 157, 165· βλ. καὶ Λουσταλλὸ
Ἐπανάσταση: Ἀγγλικὴ τοῦ 1688 13, 74, 102, 161, 217· οἰκονομικὴ στὴν Ἀγγλία 41-45· Ἀμερικανικὴ 13, 25-27, 101-105· Βιομηχανικὴ 33, 42, 692-693· τῶν δήμων 149-151· στὸ Παρίσι 146-149· πλατεία τῆς 302, 471
Ἐπαρχιακὲς Τάξεις 106-107, 120, 125, 134, 168, 182, 212
*Ἐπιεικεῖς 409-412, 461
*ἐπίμορτοι γεωργοί, ἐκμίσθωση γῆς 62, 66, 191, 192, 452
ἐπισιτισμὸς 271, 351, 360-361, 387, 392-393, 397, 442, 455, 473, 621· βλ. καὶ διατίμηση, σιτοδεία
Ἐπιστολὲς γιὰ τὴν πρόοδο τῆς ἀνθρωπότητας, βλ. Χέρντερ
Ἐπιστολὲς πρὸς τοὺς ἐντολοδότες μου, βλ. Ροβεσπιέρος
Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς Παριζιάνους, βλ. Πετιὸν
Ἐπιστολὲς ἑνὸς ταξιδιώτη, λιβελλογράφημα 217
ἐπιστράτευση: 12.000 ἄνδρες 371· 300.000 ἄνδρες 358, 364, 404, 455· μαζικὴ 272, 286, 381, 387, 392, 393, 395, 494, 439, 456, 486, 536, 583, 584, 647
ἐπιτάξεις 141, 272, 303, 334, 342, 360, 362, 368, 381, 389, 397, 398, 442, 444, 448, 473, 480, 481, 496, 514, 519
Ἐπιτυμητικὴ ᾠδή, βλ. Μπύργκερ
ἐπιτροπές: ἐπαναστατικὲς 371, 389, 425, 477· ἐπαγρύπνησης 265, 273, 296, 367, 373, 375, 475· τῶν τμημάτων 392
Ἐπιτροπή: Ἀποικιῶν 200· αὐστριακὴ 240, 258· Γενικῆς Ἄμυνας 364· Γενικῆς Ἀσφαλείας 149, 296, 390, 398, 402, 410, 412, 425, 427, 434, 436, 468, (μετὰ τὴν 9η Θερμιδόρ) 485, 636· Δημόσιας Ἐκπαίδευσης 642· τῶν Δώδεκα 373, 374· ἐκκλησιαστικῶν θεμάτων 195· Ἐμπορίου καὶ Ἀνεφοδιασμοῦ 425, 444, 480· Ἐπαναστατικὴ 394· Ἐπισιτισμοῦ 398, 425, 442-446· Ἐρευνῶν 149, 636· Κοινῆς Σωτηρίας 49, 266, 369, 374, 375, 378, 380, 383, 386-393, 396-398, 401-404, 406-415, 425-427, 434, 436, 438, 439, 441-444, 446, 447, 455, 460-464, 466-469, 473, (μετὰ τὴν 9η Θερμιδόρ) 475, 489, 492, 494, 498, 636· Μόνιμη (τοῦ Παρισιοῦ) 147· Μνημείων 656· Νομοθετικὴ 475· Οἰκονομικῶν 468· Ὅπλων καὶ Πυρομαχικῶν 425· Προσωρινὴ τῶν Τεχνῶν 656· «τῶν Τριάκοντα» 122
Ἒρ (Eure): Διαμέρισμα 271, 356· ποταμὸς 297
Ἐρβιγὺ ντ' (d'Hervilly), διοικητὴς μεραρχίας 494
Ἒρ-ἑ-Λουάρ (Eure-et-Loir), Διαμέρισμα 291, 292
ἐργατικὲς συντροφιὲς 65, 71, 178, 193, 203, 617, 620, 632
Ἐρείπια, Τά, βλ. Βολνὲ
Ἐρμὰν Ζοζὲφ Ἀρμὰν (Joseph Armand Herman) 392, 438
Ἑρμῆς τῆς Γαλλίας, Ὁ, ἐφημερίδα 208· βλ. καὶ Μαλλὲ ντὺ Πὰν
Ἐρὸν Λουὶ Ζυλιὲν (Louis Julien Héron) 409
Ἐρρίκος Β', βασιλιὰς τῆς Γαλλίας 305
Ἐρρίκος Δ', βασιλιὰς τῆς Γαλλίας 129
Ἐρρίκος τῆς Πρωσίας, πρίγκιπας 338
Ἔρσκιν (Erskine), Ἄγγλος φιλελεύθερος 213, 347, 664· *Ἐπισκόπηση τῶν αἰτιῶν καὶ τῶν συνεπειῶν τοῦ τρέχοντος πολέμου μὲ τὴ Γαλλία* 664
Ἔρταλ (Erthal) 210
Ἐρυθρὰ Θάλασσα 559, 697
Ἐρὼ (Hérault), Διαμέρισμα 256, 359, 368, 371
Ἐρὼ ντὲ Σεσὲλ Μαρὶ Ζὰν (Marie Jean Hérault de Séchelles) 384, 413, 425, 462
Ἐσμιβὺ ντ' Ὡριμπὼ (Hesmivy d'Auribeau) 343
Ἐσπανιὰκ Ρενὲ Μαρὶ ντ' Ἀμαρζὶ ντὲ Σαϊνκέ, ἀβὰς ντὲ (René Marie d'Amarzit de Sahuguet, abbé d'Espagnac) 297, 380, 413
Ἐσπαρμπὲς (Esparbès), Γάλλος στρατηγὸς 465

Ἔσση 90, 278, 285, 318, 324, 493, 689· Ἔσση καὶ Κάσσελ 494
Ἐστρέ-Σαὶν-Ντενὶ (Estrées-Saint-Denis) 152
Ἑταιρεία: Ἀνταποκρίσεων τοῦ Λονδίνου 308· τῆς Ἐπανάστασης (Ἀγγλία) 213· τῆς Θάλασσας τοῦ Χάντσον 698· τῶν Ἰνδιῶν: βρετανική 22, 23, 43, 44, 51· γαλλική 190, 388, 402, 608, 690, 697-698· ὀλλανδική 36, 100, 690· Ἑταιρεία Ἐπαναστατριῶν Γυναικῶν 382, 390, 420· τοῦ Λονδίνου γιὰ τὴν Προώθηση τῆς Συνταγματικῆς Πληροφόρησης 213· τῆς Ντιζὸν 520· τοῦ '89 163, 244· τῆς Παρθένου Μαρίας (στὴ Βανδέα) 365· τοῦ Συντάγματος καὶ τοῦ Λαοῦ (Σκωτία) 310· «Φίλων τῆς εἰρήνης» 169· «Φίλων τῆς εὐταξίας» 518· τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ (Ἀγγλία) 308· *Φίλων τῶν Μαύρων 23, 200, 241, 700· Φίλων τοῦ Συντάγματος 165 (βλ. καὶ Ἰακωβίνοι)· Φλασὰ 520. Ἑταιρεῖες: *τοῦ Ἰησοῦ, τοῦ Ἥλιου 89, 478, 484· λαϊκὲς 354, 395, 398, 413, 425· βλ. καὶ Ἀδελφότητα τῶν Δύο Φύλων
Ἐτὰμπ (Étampes) 257
εὐγενεῖς: τὸ 1789 13, 14, 56-58, 105, 120, 123, 125· ἐπὶ Γενικῶν Τάξεων 130, 132, 134· 154, 201, 210, 211, 236· μετὰ τὴν Ἐπανάσταση 602-603, 606· οἱ εὐγενεῖς στὴν Ἀγγλία 66-68, 96-97· ἀπόκτηση τίτλων εὐγενείας 57, 92, 126
Εὐρώπη, Γηραιὰ Ἤπειρος: 13, 17-29, 32, 33, 109-111, 170, 225, 233, 243, 253, 277, 289, 302, 304, 313, 318, 326, 342, 350, 619, 684· ἀνατολικὴ 19, 33, 49, 58, 61, 64, 94, 209, 343· βόρεια 343· ἐξάπλωσή της 17-19, 696-698· κεντρικὴ 33, 49, 58, 61, 64· κοινωνία 53-68· νότια 40, 312-313· οἰκονομία 33-52· σκέψη 69-87
εὐσεβισμὸς 70, 78, 678
«ἐφεσιβάλλοντες» (στὴ δίκη τοῦ Λουδοβίκου ΙϚ΄) 361, 369
Ἐφημερίδα τῆς Βιέννης, Ἡ 217
Ἐφημερίδα τοῦ Ὄρους, Ἡ 390
ἐφοπλιστὲς 46, 102, 200, 241
Ἐφραΐμ (Ephraim), Πρῶσος μυστικὸς πράκτορας 208, 225

exchequer bills (ὁμόλογα τοῦ Θησαυροφυλακίου) 42, 342, 532, 574

Ζαβογκ Κλὼντ (Claude Javogues) 411
Ζαλὲς (Jalès), στρατόπεδο τοῦ 169
ζαμιντὰρ 697
Ζὰν Μπὸν Σαὶντ-Ἀντρὲ (Jean Bon Saint-André) 384, 461, 468
Ζὰνκτ Γκάλλεν (Sankt Gallen), ἀβαεῖο τοῦ 344
Ζὰν-Πώλ, βλ. Ρίχτερ
Ζανσοννὲ Ἀρμὰν (Armand Gensonné) 241, 242, 250, 251, 258, 260, 262, 266
Ζεβωντὰν (Gévaudan) 169, 255
Ζεμὰπ (Jemappes) 274, 285-287, 304, 317, 350, 381
Ζενγκενὲ Πιὲρ Λουὶ (Pierre Louis Ginguené) 540, 563, 567, 652
Ζενὲ (Genet), Γάλλος διπλωμάτης 462, 663, 669
Ζὲρ (Gers) 452
Ζερὰρ Φρανσουά, βαρόνος (François Gérard), Γάλλος ζωγράφος 658
Ζὲρλ Κριστὸφ Ἀντουὰν (dom Christophe Antoine Gerle), Γάλλος ἱερέας καὶ δημοσιογράφος 168
Ζερμπόνι (Zerboni), πρόεδρος τῆς πρωσικῆς Βουλῆς 668
Ζῆβερς (Sievers), πρεσβευτὴς τῆς Αἰκατερίνης Β΄ 321
Ζηλανδία 464
Ζιβὲ (Givet) 254, 258
Ζιμπὲρ-Ντεμολιὲρ (Gibert-Desmolières), ὑποστηρικτὴς τῶν ἀντεπαναστατῶν 522
Ζιραὶ-Ντυπρὲ (Girey-Dupré), δημοσιογράφος 266
Ζιρὰρ (Girard), οἰκογένεια εὐπατριδῶν 695
Ζιροντὲ ντὲ Ρουσὺ Ἂν Λουὶ (Anne Louis Girodet de Roucy), Γάλλος ζωγράφος 658
Ζοζὲφ ντὲζ Ἂρ (Joseph des Arts), Ἑλβετὸς πρόσφυγας 671
Ζουιγὺ (Juilly), κολέγιο τῶν Ὀρατοριανῶν 294
Ζουμπὲρ Μπαρτελεμὺ (Barthélemy Joubert) 523, 529, 561, 566, 567, 577, 582
Ζόννενφελς (Sonnenfels), φίλος τοῦ Ἰωσὴφ Β΄ 345
Ζουρντὰν Ζὰν-Μπατὶστ (Jean-Baptiste Jourdan): ἐπὶ Συμβατικῆς 405, 459, 464, 498, 499· ἐπὶ Διευθυντηρίου 524, 527-529, 547, 574-576, 583, 588, 594· νόμος Ζουρντὰν 574, 579, 647
Ζουρντὰν Ματιὲ Ζούβ, Ἰορδάνης ὁ Ἀποκεφαλιστὴς (Mathieu Jouve Jourdan, Jourdan Coupe-Tête) 256
Ζουὺ-ἀν-Ζοζὰς (Jouy-en-Josas) 47
Ζυλλιὲν ντὲ Παρὶ (Jullien de Paris) 426, 434
Ζυλιὲν ντὲ Τουλοὺζ Ζὰν (Jean Julien de Toulouse) 390, 402

Ζυρίχη 100, 212, 344, 462, 577, 588
ζωγραφική 83, 656-657
Ζωρὲς Ζὰν (Jean Jaurès), Γάλλος πολιτικός, φιλόσοφος καὶ ἱστορικὸς 141 καὶ 249 σημ.
Ζωφρουὰ Σαὶντ-Ἰλαὶρ Ἐτιὲν (Étienne Geoffroy Saint-Hilaire), Γάλλος φυσιοδίφης 558, 652

fencibles (ἐθνοφρουροί, στὴν Ἀγγλία) 552, 553
franc-fief (εἰδικὸς φόρος) 56

gentry (κτηματικὴ ἢ γαιοκτημονικὴ ἀριστοκρατία τῆς ὑπαίθρου, στὴν Ἀγγλία) 67, 97, 340, 552
Gesindedienst (οἰκιακοὶ ὑπηρέτες) 64
Gut (φεουδαρχικὸ κτῆμα) 92, 668· Gutsherr (τοπικὸς ἀφέντης) 64

Ἠλύσια Πεδία 371
*«Ἡμέρα»: τῶν Κεραμιδιῶν, 7 Ἰουνίου 1788 119· 14 Ἰουλίου 1789 146-148· τοῦ Ὀκτωβρίου 1789 156-160· 20 Ἰουνίου 1792 259· 10 Αὐγούστου 1792 261-266· τοῦ Σεπτεμβρίου 1792 266-269· 9 καὶ 10 Μαρτίου 1793 363-364· 31 Μαΐου-2 Ἰουνίου 1793 373-374· 4 καὶ 5 Σεπτεμβρίου 1793 389· 9η Θερμιδὸρ ἔτος 2 466-473· 12η Ζερμινὰλ καὶ 1η Πραιριὰλ ἔτος 3 482-484· 13η Βαντεμιαὶρ ἔτος 4 494-497
ἡμερολόγιο Δημοκρατικὸ 399, 401
Ἡνωμένες Ἐπαρχίες 22, 58, 99, 226· βλ. καὶ Ὀλλανδία
Ἡνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς: ἐσωτερικὴ ἐξέλιξη 13, 14, 18, 21, 26, 27, 101-105, 108, 669-671, 695-698· ἐξωτερικὴ πολιτικὴ 172, 336, 443, 462, 554, 555, 556, 690, 694, 699
«Ἡνωμένες Πολιτεῖες τοῦ Βελγίου» 215
Ἡνωμένο Βασίλειο 308, 347· βλ. Ἀγγλία, «δολία Ἀλβιών», Μεγάλη Βρετανία
Ἤπειρος, Ἑλλάδα 570

Habeas Corpus (νόμος περὶ προσωπικῆς ἀσφαλείας) 68, 340, 347, 553, 665

θέατρο 83, 614, 655
Θέλγουωλ (Thelwall), Ἄγγλος φιλελεύθερος 347
θεοφιλανθρωπία 518, 544, 651
Θέρλοου (Thurlow), Ἄγγλος καγκελάριος 309
Θεωρία τῆς πολιτικῆς καὶ θρησκευτικῆς ἐξουσίας στὸ πλαίσιο τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν, βλ. Μπονάλντ
Θιβὲτ 29
Θούγκουτ Φράντς Μαρία, βαρόνος φὸν (Franz Maria von Thugut): ὡς τὴ Συνθήκη τοῦ Καμποφόρμιο 321-325, 327, 329, 338, 341, 345, 490, 493, 499, 508, 509, 528, 529, 531, 534, 539· μετὰ τὴ Συνθήκη τοῦ Καμποφόρμιο 540, 565, 567, 569, 572, 573, 577, 578, 588, 687, 688
Θρησκευτικὰ χρονικά, *γαζέτα 654· βλ. καὶ Σικὰρ ἀβὰς
Θρησκευτικά, πολιτικὰ καὶ λογοτεχνικὰ χρονικὰ 479
*θρησκευτικοὶ διαφωνοῦντες, στὴν Ἀγγλία 77, 97, 213· σχίσμα 681
Θύελλα καὶ Ὁρμή, λογοτεχνικὸ κίνημα 78, 83, 677
Θυσία στὴν ἐλευθερία, Ἡ, θεατρικὸ ἔργο 655

Ἰάβα 19
*Ἰακωβῖνοι: ἐπὶ Συντακτικῆς Συνέλευσης 165, 199, 202, 235, 236, 238, 239· ἐπὶ Νομοθετικῆς Συνέλευσης 240, 242, 243, 245-248, 251, 255, 256, 258, 261, 265, 271, 278, 282, 286· ἐπὶ Συμβατικῆς, ὡς τὴν πτώση τῶν Γιρονδίνων 290, 291, 299, 310, 325, 342, 353, 354, 362, 364, 365, 368, 369, 372· ὡς τὴν 9η Θερμιδὸρ 377, 378, 382, 384, 387, 389, 395, 396, 401-403, 408-410, 412, 416-424, 428, 449, 466, 467, 470, 471· μετὰ τὴν 9η Θερμιδὸρ 474, 476, 477, 480, 482, 484, 502· ἐπὶ Διευθυντηρίου 512-514, 517, 540· μετὰ τὴ 18η Φρουκτιδὸρ 543, 545, 546, 580, 582-588, 589, 594, 596. Βλ. καὶ 618, 623, 626· Ἄγγλοι 665· Ἰταλοὶ 576· ἰακωβινισμὸς 416-424· *Ἰακωβῖνοι*, βλ. Γκαστὸν-Μαρτὲν
Ἰαπωνία 14, 29, 30, 31, 698
Ἰάσιο, Συνθήκη τοῦ 230
Ἰβερνουὰ Φρανσουὰ ντὲ (François d'Ivernois), Ἐλβετὸς οἰκονομολόγος 342, 671
Ἰγιενάρι, αὐτοκράτορας τῆς Ἰαπωνίας 31
Ἰγιεχάρου, αὐτοκράτορας τῆς Ἰαπωνίας 31, 32
ἰδεαλισμὸς ὑπερβατικὸς 78, 673
Ἰδέες περὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, βλ. Χέρντερ
*Ἰδεολόγοι 544, 592, 651, 675

Ἰένα 95, 217, 345, 666, 674, 679
Ἱερὰ ἐξέταση 26, 55, 79, 207, 219, 343, 666
«Ἱερὰ Συμμαχία» 662
ἱερεῖς: ἀνόρκιστοι, ἀπείθαρχοι 194, 198, 199, 240, 242, 244, 255, 258, 266, 267, 270, 319, 365, 376, 398, 407, 466, 478, 479, 518, 629-631· ὁρκισμένοι, συνταγματικοὶ 198, 398, 403, 432, 478, 479, 485, 517-518, 630-631· βλ. καὶ κλῆρος, Πολιτικὴ Σύνταξη τοῦ Κλήρου
Ἰζὲρ (Isère), Διαμέρισμα 377
Ἰζορὲ (Isoré), Ὀρεινὸς πολιτικὸς 394, 396
*Ἰησουίτες 24, 30, 55, 79, 93, 211, 681, 698· βλ. καὶ Ἑταιρεία τοῦ Ἰησοῦ
Ἴλαντς (Ilanz), Ἑλβετία 589
Ἰλὲτ (Islettes) 143
Ἲλ-ντὲ-Φρὰνς (νῆσος Μαυρίκιος) 20, 200, 554, 697, 699
*Ἰλουμινάτοι, ἰλουμινισμὸς 93, 210, 211, 218, 342, 654, 671, 678
Ἴμλα (A. H. Imlah), ἱστορικὸς 51, 691
Ἰμπὲρ-Κολομὲς (Imbert-Colomès), πρώην δήμαρχος τῆς Λυὸν 169, 521
Ἰμπραήμ, ἀρχηγὸς τῶν Μαμελούκων 558
Ἰνὰρ Μαξιμὲν (Maximin Isnard) 373
Ἴνγκολστατ (Ingolstadt), Γερμανία 93
Ἰνδία 14, 20, 23, 29, 97, 111, 226, 230, 557, 688, 696, 697· Ἀνατολικὲς Ἰνδίες 22· Ἰνδοὶ 84
Ἰνδιάνοι 21, 23, 24, 26, 698, 700
Ἰνδικὸς Ὠκεανὸς 20
Ἰνδοκίνα 29, 697
Ἰνστιτοῦτο: *Ἐθνικὸ 500, 544, 557, 592, 643, 644, 651· «ἰνστιτοῦτα» 641· τοῦ Καΐρου 559· τῶν Κωφαλάλων 643
Ἰόνιοι Νῆσοι 557, 570, 687
Ἰούρας, ὄρη 564· Διαμέρισμα 372, 378
Ἱππευτήριο: αἴθουσα 289, 582· Λέσχη τοῦ 585, 586
Ἰρλανδία 42, 98, 101, 102, 213, 309, 326, 333, 339, 340, 347, 349, 527, 528, 533, 549, 665, 666, 682, 685· Βόρεια 309 σημ.
Ἰσλὰμ 14, 18, 19, 28, 32, 559
Ἰσμαηλία 229
ἰσότητα τῶν δικαιωμάτων 14, 81, 99, 105, 129, 135, 175-176, 202, 215, 257, 515, 618-623, 663, 702· κληρονομικὴ 175· κοινωνικὴ 174· φορολογική, δημοσιονομικὴ 116, 120, 122, 133-135
Ἱσπανία: πρὶν ἀπὸ τὸν Πρῶτο Συνασπισμὸ 19, 27, 34, 37, 62, 86, 94, 95, 110, 144, 207, 214, 225, 228, 230, 237, 247, 253, 277, 285· ὡς τὴ Συνθήκη τῆς Βασιλείας 304, 312, 318, 320, 325, 330-334, 341, 343, 465, 486· μετὰ τὴ Συνθήκη τῆς Βασιλείας 507, 509, 527, 534, 551, 554, 561, 680, 685, 686, 699
Ἱστορία τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, Ἡ, βλ. Μισελὲ
Ἱστορικό, πολιτικὸ καὶ ἠθικὸ δοκίμιο περὶ τῶν ἐπαναστάσεων, βλ. Σατωβριάνδος
*Ἴστρια 530, 539
Ἰταλία: ἐκστρατεία τοῦ Βοναπάρτη τὸ 1796 525-531, 536· 556, 560, 561-565, 570-571· ἐκστρατεία τοῦ 1799 575-578, 663, 682· κοινὴ γνώμη καὶ κίνηση τῶν ἰδεῶν 214, 219, 226, 671-682· Νότια 64, 571· πόλεμος καὶ γαλλικὴ κατάκτηση 304, 318, 325, 335, 344, 464, 508, 523· τὸ 1789 19, 45, 79, 86, 94, 110, 207, 218
Ἰωάννινα 28
Ἰωσήφ, ἀρχιδούκας, ἀντιβασιλέας τῆς Ἁγίας Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας 682
Ἰωσὴφ Α΄, βασιλιὰς τῆς Πορτογαλίας 95
Ἰωσὴφ Β΄ τῶν Ἀψβούργων 55, 90, 91, 94, 95, 110, 111, 195, 210, 218, 220, 222, 225, 227, 228, 307, 322, 345, 570, 666· ἰωσηφισμὸς 212
Ἰωσηφίνα Τασὲρ ντὲ Λὰ Παζερὶ (Joséphine Tascher de La Pagerie, χήρα de Beauharnais) 524, 525, 527, 617

income tax (φόρος εἰσοδήματος) 552

Junker (γαιοκτήμονες) 92, 218, 668

Κάβεντις Χένρυ (Henry Cavendish), Ἄγγλος φυσικὸς καὶ χημικὸς 675
Κάδιθ (Cádiz) 556, 695, 699
Καζέρτα (Caserta), Ἰταλία 571
«Καθολικὴ Ἐπιτροπή», ἰρλανδικὴ πολιτικὴ ὀργάνωση 309
καθολικισμὸς 24, 80, 194, 518, 628-632· μητρῶα καθολικῆς πίστης 194· βλ. καὶ Ἐκκλησία, ἱερεῖς, κλῆρος
Καζαλὲς Ζὰκ Ἀντουὰν Μαρὶ ντὲ (Jacques Antoine Marie de Cazalès) 126
Καιλὺς Κλὼντ Φιλὶπ ντὲ Τυμπιέρ, κόμης ντὲ

(Claude Philippe de Tubières de Caylus), Γάλλος ἀρχαιολόγος καὶ συγγραφέας 84
Καϊναρτζὶ Κιουτσούκ, Συνθήκη 569
Καινιξβέργη (Königsberg) 50, 668
Κάιρο 558, 559
Καίσαρ Ἰούλιος, τὰ *Ἀπομνημονεύματά* του 305· βλ. καὶ στρατόπεδο (τοῦ Καίσαρα)
καισαροπαπισμὸς 89, 91
Κάιζερλάουτερν (Kaiserslautern) 405
Καλβαντὸς (Calvados) 271, 378, 581
Κάλβι (Calvi), Κορσική 332
καλβινισμὸς 78, 96
καλὲς τέχνες 83-85, 655-658
Κάλιαρι (Cagliari), Σαρδηνία 571
Καλιόστρο Ἀλεσσάντρο [Τζουζέπε Μπαλσάμο], κόμης ντὶ (Alessandro [Giuseppe Balsamo] di Cagliostro), Ἰταλὸς τυχοδιώκτης, μάγος, θεραπευτὴς 70
Κάλις (Kalisz), Πολωνία 287
Καλιφόρνια 18, 19, 228
Καλκούτα 20
Καλντιέρο (Caldiero) 528
Καλὸν Σὰρλ Ἀλεξάντρ (Charles Alexandre de Calonne), Γάλλος πολιτικὸς 22, 36, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 124, 219, 221, 282
Κάμντεν (Camden), ἀντιβασιλέας τῆς Ἰρλανδίας 349
Καμπανία (Champagne) 47, 80, 153, 170, 272, 284
Καμπανὶς Πιὲρ Ζὰν Ζὼρζ (Pierre Jean Georges Cabanis), Γάλλος γιατρὸς καὶ φιλόσοφος 652
Καμπασερὲς Ζὰν-Ζὰκ Ρεζὶς ντὲ (Jean-Jacques Régis de Cambacérès) 364, 474, 594, 623, 637
Καμπαρρύς: Φρανσουά, κόμης ντὲ (François de Cabarrus) 219· Τερεζά, κόρη του, μετρέσα καὶ ἀργότερα σύζυγος τοῦ Ταλλιὲν (Thérésa de Cabarrus, Madame Tallien) 467, 476, 617
Κάμπε (Campe), *κανονικὸς 207
Κάμπερντυυν (Camperduyn) 556
Καμπομάνες Πέδρο Ροντρίγκες (Pedro Rodrigues Campomanès), Ἰσπανὸς πολιτικός, λογοτέχνης καὶ οἰκονομολόγος 214, 219
Καμπὸν Ζοζὲφ (Joseph Cambon), Γάλλος πολιτικὸς 369
Καμπότζη 29
Καμποφόρμιο, Συνθήκη τοῦ 508, 539-540, 560, 565, 592, 680, 682
Καμπραὶ (Cambrai) 255, 267, 328, 380, 391, 434
Καμπρεζὶ (Cambrésis) 47, 142, 168, 193, 328
Καμὺ Ἀρμὰν Γκαστὸν (Armand Gaston Camus) 195, 306
Κὰν (Caen) 372, 377
Καναδὰς 22, 216, 696· γαλλικὸς 25
Κὰνγκ Χί, Κινέζος αὐτοκράτορας 29
Κανέμ, Ἀφρικὴ 29
Κάννινγκ Τζὼρτζ (George Canning), Βρετανὸς πολιτικὸς 671
Κανόβα Ἀντόνιο (Antonio Canova), Ἰταλὸς γλύπτης 679
κανοῦτοι, μισθωτοὶ τεχνίτες 47
Κὰντ Ἰμμάνουελ (Immanuel Kant), Γερμανὸς φιλόσοφος 70, 73, 74, 78, 211, 345, 663, 666, 668, 672, 673, 678· ἔργα: *Ἡ σύγκρουση τῶν Σχολῶν* 673· *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου* 73, 673· *Μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν* 673· *Περὶ τῆς παγκοσμίας εἰρήνης* 673
Καντόν, Κίνα 22, 30
Κάουνιτς Βέντσελ Ἄντον, κόμης (Wenzel Anton Kaunitz), Αὐστριακὸς πολιτικός, διπλωμάτης 229, 238, 247, 249, 250 καὶ σημ., 252, 274, 275, 276, 401
Καπετίδες, γαλλικὴ δυναστεία 13, 107, 129, 624
καπιταλισμὸς 38, 45-47, 69, 71, 89, 101, 141, 152, 449, 574, 608, 616, 619, 620, 694, 702· βιομηχανικὸς 48, 69, 619, 670· ἐμπορικὸς 39, 42, 47, 49, 69, 620· ἡ ἄνοδός του στὴ Μεγάλη Βρετανία 689-696· καπιταλιστικὴ συγκέντρωση 176, 190
Καραγεώργης, Σέρβος ἐπαναστάτης 570
Καραϊβικὴ 20· Καραΐβες 22
Καραμζὶν Νικόλαος, Ρῶσος συγγραφέας καὶ ἱστορικὸς 208
Κὰρλ (Carle), Γάλλος στρατιωτικὸς 254
Καρλέττι (Carletti), κόμης 486
Καρλσρούη 345
**Καρμανιόλα*, ᾆσμα 286· καρμανιόλα, ἔνδυμα τῶν Ἀβράκωτων 468· *Καρμανιόλοι 325, 393, 405, 608
Καρμηλίτες, μοναστήρι καὶ φυλακὲς 268, 438, 476
Καρνὸ Λαζὰρ Νικολὰ ἢ ὁ Μεγάλος Καρνὸ (Lazare Nicolas Carnot ἢ Le Grand Carnot) στὴ Νομοθετικὴ Συνέλευση 252· στὴ Συμβατικὴ 296, 307, 368, 384, 387, 401, 405, 443, 455, 457, 460, 463, 464, 468· μετὰ τὴν 9η Θερμιδὸρ 474, 484, 498· ἐπὶ Διευθυντηρίου 511, 512, 516, 517,

521, 522, 524, 525, 529, 534, 537, 538· μετά τή 18η Φρουκτιδόρ 546, 648
Καρνύ (Carny), Γάλλος χημικός 439
Καρντενάλ ντέ (L. de Cardenal), Γάλλος ἱστορικός 419, 420
Καρό (Caro), Γάλλος στρατηγός 328, 329
Κάρολος-Αὔγουστος τῆς Βαϊμάρης 90, 674
Κάρολος Γ' τῶν Ἀψβούργων, βασιλιάς τῆς Ἰσπανίας 21, 49, 89
Κάρολος Δ', βασιλιάς τῆς Ἰσπανίας 95, 220, 237, 320, 699
Κάρολος-Ἐμμανουήλ τῆς Σαρδηνίας 577
Κάρολος-Εὐγένιος τῆς Βυρτεμβέργης 90
Κάρολος-Θεόδωρος τῆς Βαυαρίας 572, 687
Κάρολος τῶν Ἀψβούργων, ἀρχιδούκας 527, 528, 530, 573, 576, 578, 588
Κάρολος Φερδινάνδος, δούκας τῆς Βρουνσβίκης (Charles Ferdinand de Brunswick) 93, 248, 250, 262, 268, 278, 279-286, 322, 327, 328, 330, 405, 517, 585· μανιφέστο 262, 373
Καρπαντρά (Carpentras) 223
Καρρά Ζάκ-Λουί (Jacques-Louis Carra) 165, 268, 299
Καρριέ Ζάν-Μπατίστ (Jean-Baptiste Carrier) 394, 395, 407, 411, 426, 434, 458, 478
Καρρουζέλ (Carrousel), πλατεία, εἴσοδος τοῦ Κεραμεικοῦ 263
Κόρτες (Cortes), ἰσπανική καί πορτογαλική Βουλή 343
Καρτέσιος (René Descartes), Γάλλος φιλόσοφος καί μαθηματικός 72, 73, 76, 78, 640, 651
Κάρτραϊτ Ἔντμουντ (Edmund Cartwright), Βρετανός ἐφευρέτης 43, 692-693
Καρτώ Ζάν-Μπατίστ (Jean-Baptiste Carteaux) 378, 406
Καρχηδόνα ἡ σύγχρονη (ἡ Ἀγγλία) 49, 311, 555
Κασσάνο (Cassano) 576
Καστιλιόνε (Castiglione) 527
Καστίλλη 62· Συμβούλιο τῆς 219
Καστελλά (Castella), δικηγόρος 208
Κάστρικεμ (Castricum), Ὀλλανδία 589
Καταβολές τῆς σύγχρονης Γαλλίας, Οἱ, βλ. Ταίν
Καταλανία 49, 62, 207, 254, 464
Κατελινώ Ζάκ (Jacques Cathelineau) 365
Κατήχηση τοῦ πολίτη, βλ. Βολνέ
Κάτω Σηκουάνας, Διαμέρισμα 377
Κάτω Χῶρες: πρίν ἀπό τήν κήρυξη τοῦ πολέμου 34, 62, 66, 110, 214, 215, 220, 224, 228, 247· ὡς τή Συνθήκη τῆς Χάγης 276, 278, 282, 286, 305, 320-325, 327, 329, 330, 335-337, 339, 340, 466· μετά τή Συνθήκη τῆς Χάγης 490, 493, 498, 508, 573, 578, 682, 688· βλ. καί Βέλγιο, Ὀλλανδία
Κάτω Σαράντ (Charente-Inférieure) 293, 475
Καύκασος 28
Κέλ (Kehl) 528
Κελλερμάν Φρανσουά Ἐτιέν (François Étienne Kellermann) 282, 283, 285, 386, 406, 524, 526
Κενουά (Quesnoy) 286, 328, 391, 404, 405
Κεντάκυ (Kentucky), Ἀμερική 670, 698
Κεντρικά Ὄρη 153
Κεραμεικός 159, 233 καί σημ., 234, 259, 260, 262, 263, 300, 373, 374, 441, 586
Κεράσκο (Cherasco), Ἰταλία 525
κερδοσκοπικές προαγορές, κερδοσκόποι καπαριαστές 141, 150, 203, 257, 354, 360, 382, 388, 393, 409, 411
Κέρκυρα 558, 570, 577
Κερσαίν Σιμόν ντέ Κετνανπρέν, κόμης ντέ (Simon de Cœtnampren de Kersaint) 311
Κερσύ (Quercy) 168, 256
Κεϋλάνη 19, 534, 554
Κιά Κίνγκ, γιός τοῦ βασιλιᾶ Κιέν Λόνγκ 697
Κιγιονάγκα, Ἰάπωνας ζωγράφος 31
Κιέλο 210, 681
Κιέν Λόνγκ, βασιλιάς τῆς Κίνας 29, 30, 697, 698
Κιμπερόν (Quiberon) 333, 339, 493- 495, 498, 508
Κίνα 14, 22, 29, 30-32, 698
κίνηση τῶν ἰδεῶν: τίς παραμονές τῆς Ἐπανάστασης 69-85· κατά τή διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης 640-648, 671-683
Κισσέλεφ, ἐπιτετραμμένος τοῦ Παύλου Α' τῆς Ρωσίας 667
Κλαβιέρ Ἐτιέν (Étienne Clavière), Ἐλβετός τραπεζίτης 241, 243, 244, 251, 253, 259, 303, 361, 374, 392
Κλάρκ Ἀνρί Ζάκ (Henri Jacques Clarke) 529-531
Κλεμάν (Clément), ἐπίσκοπος τῶν Βερσαλλιῶν 214
Κλεμπέρ Ζάν-Μπατίστ (Jean-Baptiste Kléber) 406, 458, 529, 559
Κλερμόν-Τοννέρ Στανίσλαος, κόμης ντέ (Stanislas de Clermont-Tonnere) 156
Κλερμόν-Φερράν (Clermont-Ferrand) 446
Κλερφαί Ζοζέφ ντέ Κρουά, κόμης ντέ (Joseph de Croix de Clairfayt) 278, 281-283, 498, 499

κλῆρος: πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση 54-56, 116, 121· στὶς Γενικὲς Τάξεις 123, 126, 128, 131, 134, 135· μεταρρύθμιση τοῦ κλήρου 194-199· μετὰ τὴν Ἐπανάσταση 602, 628-630· βλ. καὶ ἱερεῖς (ἀνόρκιστοι, ὁρκισμένοι), Πολιτικὴ Σύνταξη τοῦ Κλήρου

Κλίνγκενταλ (Klingenthal) 438

Κλοντιὸν (Clodion), Γάλλος γλύπτης 658

Κλόοτς Ζὰν-Μπατίστ, Ἀνάχαρσης (Jean-Baptiste, Anacharsis Cloots) βαρόνος, ἐπαναστάτης πρωσικῆς καταγωγῆς 208, 304, 401, 408, 409, 412

Κλόπστοκ Φρήντριχ Γκότλημπ (Friedrich Gottlieb Klopstock), Γερμανὸς ποιητὴς 210, 211, 345· ἔργο: «Ἐκεῖνοι, ὄχι ἐμεῖς», ᾠδὴ 211

Κλυνὺ (Clugny), κυβερνήτης τῆς Γουαδελούπης 201

Κνίγκε (Knigge), Ἀνοβεριανὸς τοῦ τάγματος τῶν *Ἰλουμινάτων 93

Κοβοῦργο, πρίγκιπας τοῦ 319, 324, 327-330, 363, 380, 404, 405, 460, 463, 464

Κογκρέσο 103, 104

Κοιλάδα τῆς Κόλασης (Val d'Enfer) 528

Κοινοβούλιο: τῆς Ἀγγλίας 26, 43, 44, 54, 96, 181, 221, 226, 309, 311, 347, 348, 532, 534· τοῦ Δουβλίνου 98, 682

κοινωνία: βρετανικὴ 66-68· ἡ καταστροφὴ τῆς παλαιᾶς σωματειακῆς (στὴ Γαλλία) 601-611· ἡ νέα γαλλικὴ 611-618· τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος 53-66

*Κοινωνικὸς Κύκλος 202, 208, 209, 235

Κοινωνικὸ συμβόλαιο, Τό, βλ. Ρουσσὼ

κολέγια 75, 80, 84, 107, 644, 655· βλ. καὶ σχολὲς

Κολλατάι Οὔγκο (Hugo Kollataj), Πολωνὸς ἱερωμένος, ἀναμορφωτὴς καὶ πολιτικὸς 209, 231

Κόλλι (Colli), διοικητὴς τοῦ στρατοῦ τῶν Πεδεμοντίων 525

Κόλλινγουντ Κάθμπερτ (Cuthbert Collingwood), Βρετανὸς ναύαρχος 332

Κολλὸ ντ' Ἑρμπουὰ Ζὰν-Μαρὶ (Jean-Marie Collot d'Herbois) 239, 289· στὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας 384, 389, 394, 406, 409, 410, 412, 436, 468· μετὰ τὴν 9η Θερμιδὸρ 476, 478, 482, 594

Κολλορέντο (Colloredo), ὑπουργὸς τῶν Ἀψβούργων 666, 667

Κολμπὲρ Ζὰν-Μπατίστ (Jean-Baptiste Colbert) 57, 89, 393, 603· ἡ πολιτική του (colbertisme) 35, 49

Κολονία 220, 539, 540, 565, 690

Κολούμπια (Columbia), ποταμὸς 18, 698

κομισάριος, ἐπίτροπος: στὸ στρατὸ 523, 527, 529, 567, 582· βασιλικὸς 185

Κομούνα τοῦ Παρισιοῦ: πρὶν ἀπὸ τὴ 10η Αὐγούστου 1792 156, 158, 183, 262-264, 265 σημ.· ὡς τὶς 31 Μαΐου 1793 265, 266, 268, 271-273, 290, 296, 297, 299, 302, 351, 352, 360, 362, 363, 371, 373· ὡς τὶς 9 Θερμιδὸρ 382, 389, 392, 399, 403, 413, 470· καὶ 477, 502· «ἐξεγερμένη κομούνα» 263, 291

κομουνισμὸς 82, 442, 449, 515, 516, 622, 672

Κόμπεντσλ Λουδοβίκος (Ludwig Cobenzl) 248, 321, 322, 490, 539, 565, 567·

Κόμπεντσλ Φίλιππος (Philipp Cobenzl) 229, 249, 274

Κόμπετ Οὐίλλιαμ (William Cobbett), Βρετανὸς πολιτικὸς καὶ δημοσιογράφος 671

Κομπιένη 259

Κόμπλεντς (Koblenz) 170, 245, 247, 260, 262, 278, 281, 285, 286

Κοντορσὲ Ζὰν Ἀντουάν, μαρκήσιος ντε (Jean Antoine de Condorcet) 102, 122, 163, 188, 210, 234, 244, 293, 294, 297, 361, 375, 617, 633, 640-644, 651, 676· τὸ σχέδιό του για τὴν ἐκπαίδευση 640-645· Μαντὰμ Κοντορσὲ 617· ἔργο *Πίνακας τῶν προόδων τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος* 651

Κόνι (Coni) 576

Κονκορδάτο 195

Κονσερβατουάρ: τῶν Τεχνῶν καὶ τῶν Ἐπαγγελμάτων 643· Ὠδεῖο Μουσικῆς 643

Κονστὰν Μπενζαμὲν (Benjamin Constant), Γάλλος πολιτικὸς καὶ συγγραφέας 345, 517, 544, 546, 593· ἔργο: *Περὶ τῶν πολιτικῶν ἀντιδράσεων* 593

Κοντὰ Βεναισσὲν (Comtat Venaissin) 169, 223, 224, 256

Κοντὲ (Condé) 327, 380, 386

Κοντέ, Λουὶ Ζοζὲφ ντὲ Μπουρμπόν, πρίγκιπας τοῦ (Louis Joseph de Bourbon, prince de Condé) 219-221, 498, 569, 668· βλ. καὶ στρατὸς γαλλικὸς

Κοντὲ Νικολὰ Ζὰκ (Nicolas Jacques Conté), Γάλλος χημικὸς καὶ ἐφευρέτης 439

Κοντιγιὰκ Ἐτιὲν Μποννὸ ντὲ (Étienne Bonnot de Condillac), Γάλλος φιλόσοφος 73

Κόουλριτζ Σάμουελ Ταίηλορ (Samuel Taylor Coleridge), Ἄγγλος ποιητής, κριτικὸς καὶ φι-

λόσοφος 213, 346, 552, 672· ἔργα: «Γαλλία», ᾠδὴ 213· *Παλινωδία* 672
Κοουλυ Ρίτσαρντ (Richard Cowley), Ἄγγλος κατακτητὴς τῶν Ἰνδιῶν 697
Κοπεγχάγη 92, 343, 409, 443, 461
Κοραῆς Ἀδαμάντιος 570
*Κορδελιέροι 167, 202, 204, 208, 234-236, 240, 258, 290, 364, 370, 382, 383, 408, 411-414, 420, 474, 516
Κόρες τῆς Σοφίας (Filles de la Sagesse) 365
Κορματὲν (Cormatin), βαρόνος τοῦ 479
Κορμπέιγ (Corbeil) 399, 537
Κορνὲ (Cornet), ἔμπιστος τοῦ Σιεγὲς 586
Κορνουώλλις Τσάρλς Μάν, λόρδος Μπρόμ, μαρκήσιος (Charles Mann Cornwallis, Lord Brome), Ἄγγλος στρατηγὸς 20, 332, 333, 339, 553, 696, 697
Κορνταὶ Σαρλὸτ (Charlotte Corday), ἡ δολοφόνος τοῦ Μαρὰ 385
Κορὸν (Coron) 406
Κορσακόφ, Ρῶσος στρατηγὸς 578, 588
Κορσική 223, 319, 331-333, 359, 378, 465, 510, 524, 527, 687
Κόρφ ντὲ (de Korff), βαρόνη 208
Κοσιοῦσκο Ταντέους Ἀντρέι Μπονάβεντούρα (Tadeusz Andrej Bonawentura Kościuszko), Πολωνὸς στρατιωτικὸς καὶ πολιτικὸς 275, 323, 324, 380, 461, 666
Κοσὸν ντὲ Λαππαρὰν Σὰρλ (Charles Cochon de Lapparent) 512, 517
Κοστὰ ντὲ Μπωρεγκὰρ (Costa de Beauregard) 218
Κὸτ-ντ' Ὂρ (Côte-d'or) 267, 372, 377, 378
Κουάκεροι 23
Κούβα 20
Κουὲς (Queich), ποταμὸς 328, 499
Κοὺκ Τζαίημς (James Cook), Ἄγγλος πλοίαρχος 17, 207
Κουλὸμπ Σὰρλ Ὠγκυστὲν ντὲ (Charles Augustin de Coulomb), Γάλλος μηχανικὸς καὶ φυσικὸς 72
Κουρασάο, νῆσος τῶν Ἀντιλλῶν 696, 699
Κουρίλλες, νῆσοι 698
Κουρλανδη 493
Κουρνὸ Ἀντουὰν Ὠγκυστὲν (Antoine Augustin Cournot), Γάλλος μαθηματικός, οἰκονομολόγος καὶ φιλόσοφος 59, 654
Κουρτουὰ Ἔντμ Μπονάβαντὺρ (Edme Bonaventure Courtois) 586
Κουρτραὶ (Courtrai) 255
Κουτὸν Ζὼρζ Ὠγκύστ (Georges August Couthon) 256, 298, 384, 394, 395, 406, 436, 437, 438, 468, 469
Κοφινὰλ Ζὰν-Μπατίστ (Jean-Baptiste Coffinhal) 470
Κοχιγκίνα, Ἄπω Ἀνατολὴ 29, 30
Κρακοβία 323, 324, 490
Κράμερ Γιόχαν Μπαπτὶστ (Johann Baptist Cramer), Γερμανὸς πιανίστας καὶ συνθέτης 345
Κράουζε (Krause), Πρῶσος παραγωγὸς γεωργικῶν προϊόντων 50
Κράους (Kraus), Γερμανὸς φιλόσοφος 668
κρατιστές (statistes) 215, 303
κράτος: 173· μετὰ τὴν Ἐπανάσταση 624-628· ἐκκοσμίκευσή του 628-632· κράτος δικαίου 673
Κράυ (Kray), Αὐστριακὸς διοικητὴς τοῦ στρατοῦ 576
Κρεζὸ (Creusot) 47, 48, 441
κρεολοὶ 25-27, 102, 664, 698-700· κρεολικὲς διάλεκτοι 24
Κρὲστ (Crest) 420
Κριβέλλι (Crivelli), παλάτι τῶν 531
Κριμαία 28, 569
Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου, βλ. Κάντ
Κρόμγουελ Ὄλιβερ (Oliver Cromwell), Ἄγγλος στρατιωτικὸς καὶ πολιτικὸς 393
Κρόμπτον Σάμουελ (Samuel Crompton), Ἄγγλος ὑφαντουργὸς 43, 693· βλ. καὶ «Μουλάρι τοῦ Κρόμπτον»
Κρουὰ-ὼ-Μπουὰ (Croix-aux-Bois) 269, 283
Κρῶφορντ (Crawfort), Ἄγγλος συνεργὸς στὴ φυγὴ τοῦ βασιλιᾶ 208
κτηματολόγιο 94, 186, 638
Κυβιὲ Ζώρζ, βαρόνος (Georges Cuvier), Γάλλος ζωολόγος καὶ παλαιοντολόγος 652
Κὺλ Μπλάν, ὁ τακτικὸς στρατὸς 455 καὶ σημ.
Κυότο 31
Κυστὶν Ἀντὰμ Φιλίπ, κόμης (Adam Philippe de Custine) 250, 254, 285, 286, 303, 327, 328, 364, 380, 384, 386, 389, 390
κώδικας: ἀγροτικὸς 189, 191, 604, 637· ἀστικὸς 500, 637· τῶν ὑποθηκευμάτων 500, 637· Φρειδερίκειος 218
Κωνσταντία, λίμνη 576
Κωνσταντινούπολη 163, 171, 313

Kameralisten (δημοσιονόμοι) 90

Λαάρπ Φρεντερίκ Σεζάρ ντὲ (Fréderic César de Laharpe), Ἑλβετὸς πολιτικὸς 209, 212, 563, 564, 652
Λαβὰλ (Laval) 406
Λαβαλὲτ (Lavalette), ὑπασπιστὴς τοῦ Βοναπάρτη 535
Λάβατερ Γιόχαν Κάσπαρ (Johann Kaspar Lavater), Ἑλβετὸς θεολόγος καὶ στοχαστὴς 212, 344
Λαβουαζιὲ Ἀντουὰν Λωρὰν ντὲ (Antoine Laurent de Lavoisier), Γάλλος χημικὸς 72, 188, 435, 649, 652, 675
Λαβὼ (Lavaux), Γάλλος στρατηγὸς 333, 466, 554
Λαβὼ (Laveaux), Ἰακωβίνος 253
Λὰ Βωγκυγιόν, δούκας ντὲ (de La Vauguyon) 215
Λαγκρὰνζ Ζοζὲφ Λουί, κόμης ντὲ (Joseph Louis de Lagrange), Γάλλος μαθηματικὸς 72, 652
Λαζαριστὲς 30, 698
Λαιγιὸν (Layon) 366
Λάιμπνιτς Βίλχελμ Γκότφρηντ (Wilhelm Gottfried Leibniz), Γερμανὸς φιλόσοφος καὶ ἐπιστήμων 77
Λακανὰλ Ζοζὲφ (Joseph Lakanal), Γάλλος πολιτικὸς 441, 644
Λακλὸ Πιὲρ Σοντερλὸ ντὲ (Pierre Choderlos de Laclos), Γάλλος ἀξιωματικός, συγγραφέας 416
Λακὸμπ Κλαὶρ (Claire Lacombe), Γαλλίδα ἠθοποιὸς 382, 390, 420· βλ. καὶ Ἑταιρεία Ἐπαναστατριῶν Γυναικῶν
Λακὸστ Ἐλὶ (Élie Lacoste) 396, 405
Λαλὰντ Ζοζὲφ Ζερὸμ ντὲ (Joseph Jérôme de Lalande), Γάλλος ἀστρονόμος 18
Λαλλὺ-Τολαντὰλ Τροφὶμ Ζεράρ, μαρκήσιος ντὲ (Trophime Gérard de Lally-Tolendal) 156
Λὰ Μαρλιὲρ (La Marlière), Γάλλος στρατηγὸς 381
Λαμὰρκ Ζὰν-Μπατὶστ (Jean-Baptiste Lamarck) 652
Λαμὰρκ Φρανσουὰ (François Lamarque) 546, 584
Λὰ Μὰρκ Ὠγκὺστ Μαρί, κόμης ντὲ (Auguste Marie de La Marck) 164, 208
Λαμὰρς (Lamarche) 361
Λαμαρτίνος Ἀλφόνσος (Alphonse de Lamartine), Γάλλος συγγραφέας καὶ πολιτικὸς 240
Λαμέτ: Ἀλέξανδρος ντὲ (Alexandre de Lameth) 126, 156, 163, 164, 203, 236, 238, 239, 300, 417· Θεόδωρος ντὲ (Théodore de Lameth), ἀδελφός του 297
Λὰ Μετρὶ Ζυλιὲν Ὀφφρουὰ ντὲ (Julien Offroy de La Mettrie), Γάλλος γιατρὸς καὶ φιλόσοφος 80
Λαμουανιὸν (Lamoignon), Σφραγιδοφύλακας τοῦ κράτους 119, 120
Λαμπουσὲρ (Labouchère), τραπεζίτης τοῦ Ἄμστερνταμ 37
Λαμπρὲχτ Σὰρλ Ζοζὲφ (Charles Joseph Labrechts), Βέλγος πολιτικὸς 544
Λαμπροὺς Ἐρνὲστ (Ernest Labrousse), Γάλλος ἱστορικὸς 137, 351
Λαμπροὺς Σουζὰν (Suzanne Labrousse), Γαλλίδα μυστικίστρια 654
Λανγκαρὰ (Langara), Γάλλος ναύαρχος 331
Λανγκεντὸκ (Languedoc): 47, 169· Κάτω 153, 377, 378
Λὰνγκρ (Langres), ἐπίσκοπος τῆς 198
Λὰνζ Φρανσουὰ Ζοζὲφ (François Joseph Lange) 257· Δεσποινὶς Λὰνζ 549
Λανζουιναὶ Ζὰν Ντενὶ (Jean Denis Lanjuinais) 126, 501, 510
Λανσὲρ (Lanchère), προμηθευτὴς πολεμικοῦ ὑλικοῦ 480
Λαντάου (Landau) 328, 364, 405, 406
Λαντενὰ Φρανσουὰ Ξαβιὲ (François Xavier Lanthenas) 251
Λαντρεσὶ (Landrecies) 330, 434, 463
Λαντσντάουν (Landsdowne), Ἄγγλος πολιτικὸς 312, 339
Λαὸζ (Lahoz), στρατηγός, ἀντίπαλος τῶν Γάλλων 576
Λαοννουὰ (Laonnois) 193
Λάουντον Γκίντεον Ἔρνστ, βαρόνος φὸν (Gideon Ernst von Laudon), Αὐστριακὸς στρατάρχης 22[illegible]
Λάουτερ (Lauter), ποταμὸς 328, 405
Λὰ Περοὺζ Ζὰν Φρανσουά, κόμης ντὲ (Jean François de la Pérouse), Γάλλος πλοίαρχος 1[illegible]
Λαπλὰς Πιὲρ Σιμόν, μαρκήσιος ντὲ (Pierre Simon de Laplace), Γάλλος ἀστρονόμος, μαθηματικὸς καὶ φυσικὸς 72, 73, 652· ἔργο: *Τὸ παγκόσμιο σύστημα* 652
Λαπὸρτ Σεμπαστιὲν Κριστὸφ (Sébastien Christophe Laporte) 251
Λὰ Ρεβεγιὲρ-Λεπὼ Λουὶ Μαρὶ ντὲ (Louis Marie de La Revellière-Lépeaux): πρὶν ἀπὸ τὸ Διευθυντήριο 304, 364, 376· ἐπὶ Διευθυντηρίου 511, 512, 518, 522, 537, 540, 544-546, 566, 581, 582
Λὰ Ροσζακλὲν Ἀνρὶ ντὺ Βερζιέ, κόμης ντὲ (Henri du Vergier de la Rochejaquelein) 365, 406
Λὰ Ροσφουκὼ-Λιανκοὺρ Φρανσουά, δούκας ντὲ

(François de la Rochefoucauld-Liancourt), Γάλλος φιλάνθρωπος 123, 171
Λὰ Ρουερὶ 'Αρμὰν Τυφέν, μαρκήσιος ντὲ (Armand Tuffen de La Rouërie) 255, 271
Λὰ Τοὺρ ντὺ Πὲν (La Tour du Pin), ὑπουργὸς Πολέμου 169
Λατοὺς-Τρεβὶλ Ρενὲ Μαντλὲν Λεβασσόρ, κόμης ντὲ (René Madeleine Levassor de Latouche-Tréville) 313
λατρεία: 194· δεκαδικὴ 453, 543, 544, 630, 631, 651· ἐθνική, πολιτικὴ 399-401· τῶν μαρτύρων 400· τοῦ Ὀρθοῦ Λόγου 400-401· τοῦ Ὑπερτάτου Ὄντος 173, 453, 454, 467-469, 544, 651, 657· βλ. καὶ ἐλευθερία (λατρείας)
Λάτσκοβιτς (Laczkovicz), Οὔγγρος τέως ἀξιωματικὸς 210, 345
Λαφαγιὲτ Μαρὶ Ζοζέφ, μαρκήσιος ντὲ (Marie Joseph de La Fayette): πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση 102, 122, 126· τὸ 1789 135, 148, 157-159· ἡ χρονιὰ τοῦ Λαφαγιὲτ 1790 161-171, 172· ἐπὶ Συντακτικῆς 201, 203, 204, 216, 220, 233-236, 238, 240· ἐπὶ Νομοθετικῆς Συνέλευσης 241, 243-245, 251, 254, 255, 258, 259, 262· μετὰ τὴ 10η Αὐγούστου 1792 265, 283, 284, 364· Μαντὰμ ντὲ Λαφαγιὲτ 681
Λὰ Φερτὲ-'Αλαὶ (La Ferté-Alais) 537
Λὰ Φερτὲ-Μπερνὰρ (La Ferté-Bernard) 153
Λάφμπορω (Laughborough), καγκελάριος 346
Λαχόρη, Ἰνδία 697
Λεβασσὲρ Ρενὲ (René Levasseur) 297, 396, 484· ἔργο: *Ἀπομνημονεύματα* 484
Λεσάζ-Σενὼ (Lesage-Senault), πολιτικὸς τῆς Δεξιᾶς παράταξης 498, 590
Λεζάντρ 'Αντριὲν Μαρὶ (Andrien Marie Legendre), Γάλλος μαθηματικὸς 72, 652
Λεκαρλιὲ (Lecarlier), πολιτικὸς κομισάριος 564
Λὲ Καρπαντιὲ Ζὰν-Μπατίστ (Jean-Baptiste Le Carpentier) 407
Λε Κατὼ (Le Cateau) 463
Λεκλὲρ ντ' Ὄζ (Leclerc d'Oze) 360, 362, 382, 399
Λεκοὺρμπ Κλὼντ Ζοζέφ, κόμης (Claude Joseph Lecourbe) 577, 588, 589
Λὲ Κουτὲλ ντὲ Καντελὲ Ζὰν Μπαρτελεμὺ (Jean Barthélemy Le Couteulx de Canteleu), Γάλλος τραπεζίτης 302
Λεκουέντρ Λωρὰν (Laurent Lecointre) 477
Λε Μαν (Le Mans) 153, 407, 591
Λεμὰν (Léman), Διαμέρισμα 556
Λεμερσιὲ (Lemercier), πρόεδρος τῶν Γερόντων 594
Λεμπὰ Φιλὶπ Φρανσουὰ Ζοζὲφ (Philippe François Joseph Lebas) 302, 395, 396, 405, 434, 470· Μαντὰμ Λεμπὰ 61
Λεμπὸν Φρανσουὰ Ζοζὲφ (François Joseph Lebon) 394, 434, 484
Λεμπρὲν Πιὲρ Μαρὶ Τοντὺ (Pierre Marie Lebrun-Tondu), Γάλλος πολιτικὸς 251, 263, 284, 311, 312, 361
Λεμπρὲν-Πεντὰρ Πὸνς Ντενὶ (Pons Denis Lebrun-Pindare), Γάλλος ποιητὴς 655
Λενουὰρ 'Αλεξὰντρ (Alexandre Lenoir), Γάλλος ἀρχαιολόγος 656
Λεντὲ Ροβέρτος (Jean-Baptiste Robert Lindet): ὡς τὴν 9η Θερμιδὸρ 296, 364, 384, 394, 411, 435, 455, 469· μετὰ τὴν 9η Θερμιδὸρ 480, 514, 582, 584
Λεντὲ Ρομπὲρ Τομὰ (Robert Thomas Lindet), ἐπίσκοπος 271
Λεόμπεν (Leoben) 522· προανακρούσματα τῆς Συνθήκης τοῦ 529-531
Λεὸν Πιὲρ (Pierre Leon), Γάλλος ἱστορικὸς 48
Λεοπόλδος τῆς 'Ανχάλτης 99
Λεοπόλδος Β', αὐτοκράτορας τῆς 'Αγίας Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας τοῦ Γερμανικοῦ Ἔθνους 94, 218, 220-222, 229-232, 237-239, 247, 248
Λεπελετιέ, τμῆμα τοῦ Παρισιοῦ (section de Lepeletier) 496
Λεπελετιὲ ντὲ Σαὶν-Φαρζὼ Μισὲλ (Michel Lepeletier de Saint-Fargeau) 302, 399, 400, 436, 657· τὸ σχέδιό του γιὰ τὴ δημόσια ἐκπαίδευση 642· *Λεπελετιέ, μάρτυρας τῆς ἐλευθερίας*, βλ. Νταβὶντ
Λεπελετιὲ ντὲ Σαὶν-Φαρζὼ Φελὶξ (Félix Lepeletier de Saint-Fargeau) 179
Λὲ Σαπελιὲ Ἰζαὰκ Ρενὲ (Isaac René Le Chapelier) 126· νόμος τοῦ 193, 204, 453
Λεσκυγιὲ (Lescuyer), δήμαρχος τῆς Λυὸν 240
Λεσκὺρ Λουὶ Μαρί, μαρκήσιος ντὲ (Louis Marie de Lescure) 365
Λεσσὰρ Ζὰν-Μαρὶ ντὲ Βαλντὲκ ντὲ (Jean-Marie de Valdec de Lessart) 239, 250, 251
λέσχες: 165, 170, 202, 207, 258, 582, 586, 627, 665· τῶν 'Απόκληρων 202· βρετονικὴ 154, 165· «Γαλλικὸ Σαλόνι» 169· ἐλβετικὴ 208, 253· Μασσιὰκ 200· συνταγματικὲς 521· τοῦ Κλισὺ

521· στὸ Πάνθεον 512· βλ. καὶ Ἀλλοβρόγων, Ἑταιρεῖες, Ἰακωβίνοι, Ἱππευτήριο, Κορδελλιέροι, Φεγιαντίνοι
Λέσσινγκ Γκότχολντ Ἔφραϊμ (Gotthold Ephraim Lessing), Γερμανὸς συγγραφέας 76
Λετουρνὲρ Λουὶ Φρανσουὰ (Louis François Letourneur) 511, 512, 521
Λευκορωσία 287
Λεφὲβρ Ζὼρζ (Georges Lefebvre) 6, 120, 290, 586
Ληγάτα 527, 530, 531, 534
Λιγουρία 663· Δημοκρατία τῆς Λιγουρίας, βλ. Ἀδελφὲς Δημοκρατίες
Ληξιαρχεῖο, ληξιαρχικὴ πράξη 197, 198, 242, 270· πολιτικὸ ληξιαρχεῖο 629-630
Λίβερπουλ (Liverpool) 37, 348
Λιβονία 667
Λιβόρνο 34, 335, 526, 570, 690
Λίγηρας, ποταμὸς 272, 297, 376, 378, 385, 406, 407, 478, 591· Διαμέρισμα τοῦ 378
Λιέγη 208, 211, 212, 215, 216, 227, 229, 243, 253, 303, 327, 363, 463, 464, 565, 662
Λιετὼ (Lieutaud), διοικητὴς *ἐθνοφρουρᾶς* 169
Λιθουανία 274
Λίλλη 166, 254, 255, 278, 285, 286, 330, 381, 383, 463, 528, 534, 539
Λιμὰν (Limagne) 454
Λίμματ (Limmat), ποταμὸς 577, 588
Λίμνη τῶν Σκλάβων, Βόρεια Ἀμερικὴ 18
Λιμόν, μαρκήσιος ντὲ (de Limon) 281
Λιμὸζ (Limoges) 241
Λιμουζὲν (Limousin) 293
Λίντ (Linth), ποταμὸς 588, 589
Λισαβόνα 46
Λιτρὺ (Littry), ὀρυχεῖα 481
Λιψία 34, 686, 689, 690
Λοάνο (Loano) 525
Λογογράφος, Ὁ, ἐφημερίδα 203
λογοκρισία: 93, 218· ἐκκλησιαστικὸς ἔλεγχος 629
λογοτεχνία 83-84, 86, 207, 645, 655-656
Λογοτεχνία μέσα ἀπὸ τὶς σχέσεις της μὲ τοὺς κοινωνικοὺς θεσμούς, Ἡ, βλ. Στὰλ Μαντὰμ ντὲ
Λὸκ Τζὼν (John Locke), Ἄγγλος φιλόσοφος καὶ γιατρὸς 72-74, 77
Λομβαρδία 91, 226, 524-527, 529-531, 560, 563, 570
Λομενὶ ντὲ Μπριὲν Ἐτιὲν Σὰρλ ντὲ (Étienne Charles de Loménie de Brienne) 117-121, 124, 141, 144, 189, 266
Λονάτο (Lonato) 527
Λονγκβὺ (Longwy) 267, 268, 280, 281, 285
Λονδίνο 23, 26, 36, 37, 42, 44, 46, 163, 189, 209, 213, 250, 253, 256, 297, 308, 326, 329, 334, 336, 337, 347, 348, 360, 465, 493, 508, 527, 528, 532, 533, 573, 574, 578, 653, 664, 665, 671, 684-686, 689, 691, 692, 695, 700· Τράπεζα τοῦ Λονδίνου, βλ. τράπεζα
Λοζὼ (Lozeau), βουλευτὴς τῆς Κάτω Σαράντ 475
Λὸν-λὲ-Σωλνιὲ (Lons-le-Saulnier) 484
Λόντι (Lodi) 526
Λοριὰν (Lorient) 333
Λορραίνη 153, 170, 254, 282, 338, 405· βλ. καὶ Ἀλσατία
Λουβαὶν (Louvain) 212, 327, 364
Λουβὲ Ζὰν-Μπατὶστ (Jean-Baptiste Louvet) 298
Λουδοβίκος ΙΔ' 85, 89, 105, 223, 404, 555
Λουδοβίκος ΙΕ' 48, 139, 305
Λουδοβίκος ΙϚ': πρὶν ἀπὸ τὴ σύγκληση τῶν Γενικῶν Τάξεων 29, 62, 79, 106, 107, 115-118, 119 καὶ σημ., 124, 125, 127, 129· ἐπὶ Γενικῶν Τάξεων 129-136· ὡς τὴ φυγὴ στὴ Βαρὲν 140, 156-160, 162, 164, 169, 171, 180, 196, 198, 203, 204, 207, 219-222, 224, 232· τὸ ἐπεισόδιο τῆς Βαρὲν καὶ οἱ συνέπειές του 233-236· ἐπὶ Νομοθετικῆς 242, 244, 245, 247, 251, 258-263· μετὰ τὴ 10η Αὐγούστου 281, 282, 284, 289, 297, 299· δίκη καὶ ἐκτέλεση 300-302
Λουδοβίκος ΙΖ' 320, 364, 411, 485, 493
Λουδοβίκος ΙΗ' 485, 517, 518, 569, 666
λουθηρανισμὸς 78, 678
Λουὶ Ζοζὲφ Ντομινίκ, ἀβᾶς (abbé Joseph Dominique Louis) 238
Λουιζιάνα 19, 21, 22, 493, 695
Λουκεζίνι (Lucchesini), Πρῶσος πολιτικὸς 286
Λούμπλιν (Lublin) 490
Λουξεμβοῦργο: 287, 330, 488· δούκας τοῦ 123· Κῆποι τοῦ Λουξεμβούργου, στὸ Παρίσι 371, 438 (φυλακές), 441
Λουσὸν (Luçon) 366
Λουσταλλὸ Ἐλιζὲ (Élisée Loustallot) 157, 165
Λόφτχουους (Lofthuus), Νορβηγὸς ἐπαναστάτης 343
Λύδα 198
Λυκνὲρ Νικολά, βαρόνος ντὲ (Nicolas de Luckner), Γάλλος στρατηγὸς 255, 259
Λυὼν (Lyon): 70, 150, 166, 169, 209, 257, 271, 328

ἐπὶ Τρομοκρατίας 360, 362, 372, 377, 378, 394, 395, 406, 410, 411, 413, 468· ἐπὶ θερμιδοριανῆς ἀντίδρασης 478, 484· βλ. καὶ Ἐλευθερωμένη Πόλη
•Λυσσασμένοι 360, 361, 374, 382, 387, 389, 390, 392, 413, 453
Λαζάννη 342, 564
Λαμὸν (Laumond), οἰκονομικὸς πράκτορας τοῦ Διευθυντηρίου 566, 567, 582
Λωναὶ Ρενὲ Ζουρντάν, μαρκήσιος ντὲ (René Jourdan de Launay) διοικητὴς τῆς Βαστίλης 147, 148
Λώντερνταιηλ (Lauderdale), Σκῶτος φιλελεύθερος 213
Λὼ Τζὼν (John Law), Σκῶτος οἰκονομολόγος καὶ χρηματιστὴς 188

landlords (γαιοκτήμονες) 552, 693
•Landtag 90, 218, 346, 688
land tax (φόρος ἔγγειας ἰδιοκτησίας) 552
Leibeigene (δουλοπάροικος) 64· Leibeigenschaft (δουλοπαροικία) 92
•liberum veto 227, 231
London Missionary Society 698
London Society for Promoting Constitutional Information, βλ. Ἑταιρεία (τοῦ Λονδίνου)

Μάαστριχτ (Mäestricht) 492
Μαγεντία 207, 210, 242, 285, 325, 327, 328, 364, 380, 386, 390, 406, 464, 489, 491, 498, 565, 578· Λέσχη τῆς 303, 304, 306
Μαγερινκ (Meyerinck), Πρῶσος διπλωμάτης 489
Μάγια, Βραζιλιάνος στρατιωτικός 27
Μαγιὰρ Στανίσλαος (Stanislas Maillard) 158
Μαγικὸς αὐλός, Ὁ, βλ. Μότσαρτ
Μαγκαλλὸν (Magallon), Γάλλος πρόξενος τῆς Αἰγύπτου 557
Μάγχη 34, 254, 331, 339, 507, 685
Μαδράς, Ἰνδία 20
Μαδρίτη 215, 219, 220, 228, 312, 540, 690, 699
Μαζυέλ (Mazuel), βουλευτὴς τῆς Συμβατικῆς 411
μαθηματικά 72, 644, 652
Μαικλ (Michael), Ἰρλανδὸς ἱερέας 553
Μαιλ Ζαν (Jean Mailhe) 300, 302, 501
Μαιν (Maine) 47, 153, 257, 377, 406
Μάιν (Main), ποταμὸς 498
Μαινιὲ Ἐτιὲν Κριστὸφ (Étienne Christophe Maignet) 435
Μαίρυλαντ (Maryland) 21
Μάισσεν (Meissen) 211
Μαῖστρ Ζοζέφ, κόμης ντὲ (Joseph de Maistre), Γάλλος πολιτικός, φιλόσοφος καὶ συγγραφέας 218, 342, 569, 652, 676, 677, 681· ἔργο: *Στοχασμοὶ περὶ τῆς Γαλλίας* 676
Μὰκ Ἄνταμ Τζὼν Λοῦντον (John Loudon McAdam), Σκῶτος μηχανικός 42
Μακάρτνεϋ (Macartney), Ἄγγλος διπλωμάτης 697
Μακένζη Ἀλεξάντερ σὲρ (Sir Alexander Mackenzie), Σκῶτος ἐξερευνητὴς 698
Μάκιντος Τζαίημς σὲρ (Sir James Mackintosh), Σκῶτος φιλόσοφος, πολιτικός, ἱστορικὸς 217· ἔργο: *Vindiciae Gallicae* 217
Μὰκ φὸν Λήμπεριχ Κάρλ, βαρόνος (Karl Mack von Leiberich), Αὐστριακὸς στρατηγὸς 327, 329, 338, 463, 570
Μακντόναλντ Ἐτιὲν Ζὰκ (Étienne Jacques Macdonald), στρατάρχης τῆς Γαλλίας 576, 577
Μακονναὶ (Mâconnais) 80, 152, 153
Μακφέρσον Τζαίημς (James Macpherson), Ἄγγλος ποιητὴς 656· ἔργο: *Τὰ ποιήματα τοῦ Ὀσσιανοῦ* 656
Μακὼ (Mackau), Γάλλος διπλωμάτης 313
Μακώλαιη Τόμας Μπάμπινγκτον, βαρόνος (Thomas Babington Macaulay), Ἄγγλος ἱστορικὸς καὶ πολιτικὸς 215
Μαλαισία, Μαλαίσιοι 23, 28
Μαλάκκα, πορθμός, Ἀσία 697
Μαλαχόφσκι (Malachowski), Πολωνὸς ἡγέτης 231
Μαλζέρμπ Γκυγιὼμ Κρετιὲν ντὲ Λαμουανιὸν ντὲ (Guillaume Chrétien de Lamoignon de Malesherbes) 300
Μάλθους Τόμας Ρόμπερτ (Thomas Robert Malthus), Ἄγγλος οἰκονομολόγος 676
Μάλκομ (Malcolm), Ἄγγλος ναύαρχος 697
Μαλλὲ ντὺ Πὰν Ζὰκ (Jacques Mallet du Pan), Ἑλβετὸς δημοσιογράφος 122, 208, 281, 342, 349, 479, 495, 563, 653, 662, 671
Μαλμπὸ (Malbos), ἀριστοκράτης συνωμότης 169
Μάλμσμπερυ, λόρδος (Lord Malmesbury) 329, 348, 528, 534, 539, 664
Μαλουὲ Πιὲρ Βικτὸρ (Pierre Victor Malouet) 127, 129, 131, 465

Μάλτα 554, 557, 558, 569, 570, 573, 602, 681, 685, 687· τάγμα τῶν Ἱπποτῶν τῆς 558, 569, 602, 681
Μαλτεμπρὲν Κόνραντ (Conrad Malte-Brun), Δανὸς συγγραφέας 343
Μαμελοῦκοι 28, 557, 558
Μαμπλὺ Γκαμπριὲλ Μποννὸ ντὲ (Gabriel Bonnot de Mably), Γάλλος φιλόσοφος καὶ ἱστορικὸς 82
Μαμπούτσι Κάμο, Ἰάπωνας μυστικιστὴς 32
Μάνγκο Πάρκ (Mungo-Park), ἐξερευνητὴς 696
Μανιάνο (Magnano) 576
Μανουὲλ Λουὶ Πιὲρ (Louis Pierre Manuel) 259
Μαντὰ (Mandat), διοικητὴς τῆς ἐθνοφρουρᾶς 262, 263
Μάντη (Mantes) 46
Μάντισον Τζαίημς (James Madison), Ἀμερικανὸς πολιτικός, πρόεδρος τῶν ΗΠΑ 670
Μάντουα 170, 219, 221, 526, 527, 529, 530, 531, 577
Μάντσεστερ (Manchester) 213
Μαντσού, κινεζικὴ δυναστεία 29, 30
Μάνχαϊμ (Mannheim) 328, 489, 498, 499
Μαξιμιλιανὸς-Ἰωσὴφ τῆς Βαυαρίας 572, 668, 687
Μαρὰ Ζὰν-Πὼλ (Jean-Paul Marat): πρὶν ἀπὸ τὴ Συμβατικὴ 157, 167, 170, 202, 204, 208, 233, 234, 255, 267, 268, 271· ἐπὶ Συμβατικῆς 298, 299, 361, 362, 369, 382, 385· 399-401, 475, 478, 516· *Ὁ δολοφονημένος Μαρά*, βλ. Νταβὶντ
Μαραὶ (Marais): τῆς Βανδέας 365, 407· συνοικία τοῦ Παρισιοῦ 268
Μαρὲ Μπερνὰρ Ὕγκ (Bernard Hugues Maret) 311, 312, 534
Μαρένγκο (Marengo) 577
Μαρία-Ἀντουανέτα, βασίλισσα τῆς Γαλλίας 117, 220, 222, 232, 238, 248, 380, 386
Μαρία-Θηρεσία, αὐτοκράτειρα τῆς Αὐστρίας 90, 279
Μαρία-Καρολίνα τῆς Αὐστρίας, βασίλισσα τῆς Νεάπολης 558, 570
Μαρκὰν (Marquant), δραγόνος 269· ἔργο: *Σημειωματάριο* 269
Μάρκε (Marche), Ἰταλία 562
Μαρκένια (Marcheña), Ἱσπανὸς ἐπαναστάτης 304
Μαρλὺ (Marly) 132
Μαρμὸν Φρεντερὶκ Λουὶ Βιὲς ντὲ (Frédéric Louis Viesse de Marmont) 459
Μαρμπὸ Ζὰν-Μπατὶστ (Jean-Baptiste Marbot), Γάλλος στρατηγὸς 586
Μάρνης, ποταμὸς 284
Μαρόκο 28, 171
Μάρτσαμ (Marcham), Ἄγγλος ναύαρχος 698
Μαρσὼ Φρανσουὰ Σεβερὲν (François Séverin Marceau) 407, 458
Μαρτὲν (Martin), ναύαρχος 333
Μαρτινίκα 20, 200, 201, 333, 465, 466
Μαρτίνοβιτς Ἴγκνατς, ἀβὰς (Ignác Martinovics), Οὔγγρος ἐπαναστάτης, καθηγητὴς 210, 345
Μασκαρένιας Νῆσοι 21, 24, 465, 554, 700
Μασκοὺλ (Machecoul) 365
Μασσαλία 34, 46, 169, 190, 241, 256, 261, 293, 328, 372, 377-379, 397, 419, 420, 446, 476, 484, 557
Μασσαλιώτιδα (*La Marseillaise*), πολεμικὸ ἆσμα, ἐθνικὸς ὕμνος τῆς Γαλλίας ἀπὸ τὸ 1795 255, 261, 262, 286, 478, 658, 695
Μασσενὰ Ἀντρὲ (André Masséna) 562, 567, 575, 576-578, 588, 589· μεραρχία Μασσενὰ 529, 530
Μασὼ ντ' Ἀρνουβὶλ Ζὰν-Μπατὶστ (Jean-Baptiste Machault d'Arnouville), Γάλλος πολιτικος 106
Ματιὲ Ἀλμπὲρ (Albert Mathiez), Γάλλος ἱστορικὸς 120, 264-265 σημ., 290, 351, 390
Ματσιεγιόβιτσε (Maciejowice) 324
«μαῦρα κολάρα» 495 καὶ σημ., 537
Μαύρη Θάλασσα 28, 35, 569
Μαυρίκιος νῆσος, βλ. Ἴλ-ντὲ-Φρὰνς
Μαυροβούνιοι 28
Μαῦρο Ὄρος 465, 492
Μαχράττες 20, 697
Μεθουένη, Συνθήκη τῆς 46
Μεγάλη Βρετανία 20, 33, 34, 42, 44, 47, 50, 51, 52, 64, 78, 86, 96, 99, 102, 103, 105, 108-110, 123, 311, 319, 335, 336, 349, 359, 466, 508, 533, 551, 554, 556, 560, 573, 619, 662-664, 666, 672, 684, 685, 687-689, 692, 694, 695· βλ. καὶ Ἀγγλία
«Μεγάλο Βιβλίο τοῦ Δημοσίου Χρέους» 388, 389, 548
«Μεγάλο Βιβλίο τῆς Ἐθνικῆς Ἀγαθοεργίας», βλ. ἀγαθοεργία
Μεγάλος Μογγόλος 20, 29
Μέγαρο τῆς Ἰσότητας, βλ. Παλαὶ Ρουαγιὰλ
Μεζεραὶ Φρανσουὰ Ἐντὲς ντὲ (François Eudes de Mézeray), Γάλλος ἱστορικὸς 395
μεθοδισμὸς 70, 77, 681
Μέλας Δρυμὸς 49
Μενὲν (Menin) 391, 405
Μεντὸν (Meudon) 439
Μενοὺ Ζὰκ Φρανσουὰ ντὲ Μπουσσαι, βαρόνος

ντὲ (Jacques François de Boussay de Menou) 171, 497
Μενὺ-Πλαιζὶρ (Menus-Plaisirs), μέγαρο τῶν Βερσαλλιῶν 130, 133
Μεξικὸ 20, 21, 24, 699· Κόλπος τοῦ Μεξικοῦ 20
Μερκούρ, γερμανικὸ ἔντυπο 210· βλ. καὶ Βήλαντ
Μὲρλ (Merle), στρατόπεδο τοῦ 287
Μερλὲν ντὲ Ντουαὶ Φιλὶπ Ἀντουὰν (Philippe Antoine Merlin de Douai): στὴ Συντακτικὴ Συνέλευση 127, 166, 192, 223· ἐπὶ Συμβατικῆς 474, 488, 494, 498· ἐπὶ Διευθυντηρίου 512, 522, 544, 546, 562, 563, 581, 582
Μερλὲν ντὲ Τιονβὶλ Ἀντουὰν Κριστὸφ (Antoine Christophe Merlin de Thionville), Γάλλος πολιτικὸς 252, 258, 267, 390, 409, 477, 488
Μερσὺ-Ἀρζαντὼ Φλοριμὸν Κλὼντ, κόμης ντὲ (Florimond Claude de Mercy-Argenteau) 220, 238, 250 σημ., 258
Μέρφυ (Murphy), Ἰρλανδὸς ἱερέας 553
Μεσαὶν Πιὲρ (Pierre Méchain), Γάλλος ἀστρονόμος 18, 649
Μεσημβρινὴ Γαλλία (Midi) 34, 46, 107, 150, 169, 178, 219, 271, 292, 325, 329, 377, 395, 397, 445, 478, 485, 493, 521, 541, 578, 629
Μέσμερ Φρὰντς Ἄντον (Franz Anton Mesmer), Γερμανὸς γιατρὸς 70
Μεσόγειος Θάλασσα 19, 153, 226, 313, 331, 332, 334, 465, 527, 529, 554, 557, 569, 570, 573, 685, 687, 690
Μεσσαλίνα 117
μεστίσος 24
μεταφυσικὴ 73, 76, 80, 173, 631, 651, 678
μετοχικὴ ἑταιρεία 45, 46, 48, 608
μετριοπαθεῖς (modérantistes) 381, 404, 409, 625
Μετς (Metz) 150, 220, 280, 282
Μέττερνιχ Κλέμενς Βέντσελ (Klemens Wenzel Metternich), Αὐστριακὸς πολιτικὸς 666, 676
Μεΰλ Ἐτιὲν (Étienne Méhul), Γάλλος μουσικοσυνθέτης 658· *Τὸ τραγούδι τοῦ ἀποχαιρετισμοῦ* 658
Μεύσης, ποταμὸς 281, 282, 285, 286, 325, 363, 460, 464, 477, 488, 498, 522-524, 528, 530, 535 βλ. καὶ στρατὸς γαλλικὸς
**Μηνύτωρ, Ὁ*, ἐφημερίδα 163, 218, 359, 546, 585, 592, 595, 596
μικάδος 31
Μικελὸν (Miquelon), νῆσοι 465
μικρέμποροι 141, 447, 466· βλ. καὶ ἀστικὴ τάξη (μικρὴ καὶ μεσαία)
Μικρὸς Γκωτιέ, Ὁ, φιλομοναρχικὸ ἔντυπο 168
Μιλάνο 231, 232, 237, 326, 526, 556, 567, 576, 580· διατάγματα τοῦ 556
Μιλλέζιμο (Millesimo) 525
Μίλνς (Milnes), Ἄγγλος μυστικὸς πράκτορας 208, 225
Μινέρβα, πρωσικὸ ἔντυπο 210
Μινόρκα 554, 685
Μίντλτον (Lord Middleton), πρῶτος λόρδος τοῦ Ἀγγλικοῦ Ναυαρχείου 331
Μίντσιο (Mincio) 526
Μιούιρ (Muir), ἱδρυτὴς τῆς Ἑταιρείας τοῦ Συντάγματος καὶ τοῦ Λαοῦ 310, 311, 346
Μιραμπὼ Ὀνορὲ Γκαμπριὲλ Ρικετί, κόμης ντὲ (Honoré Gabriel Riqueti de Mirabeau), Γάλλος πολιτικὸς καὶ ρήτορας 108, 122, 125, 127, 130, 135, 156, 157, 160, 163, 164, 169, 177, 182, 203, 204, 208, 210, 213, 225, 264
Μιράντα (Ἰσπανία) 493
Μιράντα Φρανσίσκο ντὲ (Francisco de Miranda), Βενεζουελανὸς στρατηγὸς καὶ πατριώτης 27, 254, 304, 554, 699, 700
Μιρὲρ (Mireur), Γάλλος στρατηγὸς 261
μισθοὶ 65, 141, 188, 257, 297, 343, 348, 353, 354, 360, 390, 396, 447, 448, 473, 481, 617, 621, 694
Μισελὲ Ζὺλ (Jules Michelet), Γάλλος ἱστορικὸς καὶ συγγραφέας 17, 141, 350, 352, 366, 372, 416, 417, 470· ἔργο: *Ἡ ἱστορία τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης* 366
Μισσισιππῆς, ποταμὸς 18, 20
Μίταου (Mitau) 569, 666
Μογγολία 29
Μοδένα 313, 526, 527
Μοζέλλας, ποταμὸς 277, 322, 330, 405, 446, 458, 463, 464, 523, 524, 528, 535
Μόζερ Φρήντριχ Κὰρλ, βαρόνος (Friedrich Karl Moser), Γερμανὸς κρατικὸς ἀξιωματοῦχος καὶ συγγραφέας πολιτικῶν ἔργων 90
Μόιρα (Lord Moira), λόρδος τοῦ ἀγγλικοῦ ναυτικοῦ 339
Μολβὶλ Μπερτρὰν ντὲ (Bertrand de Molleville) 240, 251
Μολιτὸρ Γκαμπριὲλ Ζὰν (Gabriel Jean Molitor), στρατάρχης τῆς Γαλλίας 588, 589

Μόλλεντορφ (Mollendorf), Αὐστριακὸς στρατηγὸς 322-324, 329, 330, 338, 339, 491

Μολοῦκες Νῆσοι 19, 697

Μομορὸ 'Αντουὰν Φρανσουὰ (Antoine François Momoro) 271, 412, 621

Μομπέλλο (Mombello) 530

«μοναρχικοί» (ἢ «ἀγγλομανεῖς») 156, 159, 295

μοναρχικὰ τάγματα: 195, 602· ἡ κατάργησή τους 270, 602

Μόναχο 527

Μονγκολφιέ, οἱ ἀδελφοὶ Ζοζὲφ καὶ Ἐτιὲν (Joseph καὶ Étienne Montgolfier), Γάλλοι βιομήχανοι καὶ ἐφευρέτες 47, 72

Μὸνζ Γκασπάρ, κόμης ντὲ Πελὺζ (Gaspar Monge de Péluse), Γάλλος μαθηματικὸς καὶ πολιτικὸς 263, 299, 361, 439, 558, 562, 652

Μονζελὰς (Montgelas), Βαυαρὸς ἡγέτης 668

Μονζουὰ Γκαλὰρ ντέ, Κριστὸφ Βὰντρ ντὲ λὰ Τουλοὺμπρ (Christophe Ventre de la Touloubre, Galard de Montjoie), Γάλλος φιλομοναρχικὸς δημοσιογράφος 168

Μονμάρτη (λόφος), συνοικία τοῦ Παρισιοῦ 146

Μονμελιὰν (Montmélian) 285

Μονμεντὺ (Montmédy) 221, 233

Μονμορὲν Σαὶντ-Ἐρὲμ 'Αρμάν, κόμης ντὲ (Armand de Montmorin Saint-Hérem) 133, 171, 197, 226, 237, 239

Μονμπελιὰρ (Montbéliard), πριγκιπάτο 462

Μονμπριζὸν (Montbrison) 484

Μοννιὲ ντὲ Λὰ Καρρὲ (Monnier de La Quarrée), Γάλλος ἀριστοκράτης στρατιωτικὸς 169, 255

Μονπελλιὲ (Montpellier) 47, 261, 419, 675

Μονρεζὼ (Montréjeau) 587

Μὸνς (Mons) 212, 286

Μονσὲ Μπὸν 'Αντριὲν Ζαννὸ ντὲ (Bon Andrien Jannot de Moncey) 464, 493

Μονταγκού, μαρκησία ντὲ (de Montagu) 681

Μοντανὲ Μπερνὰρ Μαρὶ (Bernard Marie Montané) 391

Μοντελιμὰρ (Montélimar) 420

Μοντενόττε (Montenotte) 525

Μοντεσκιὲ Σὰρλ ντὲ Σεκοντά, βαρόνος ντὲ (Charles de Secondat de Montesquieu), Γάλλος φιλόσοφος καὶ στοχαστὴς 77, 81, 82, 291, 624, 674· ἔργο: *Τὸ πνεῦμα τῶν νόμων* 73, 81

Μοντεσκιοὺ-Φεζανσὰκ 'Αν Πιέρ, μαρκήσιος ντὲ (Anne Pierre de Montesquiou-Fezensac), Γάλλος στρατάρχης 285, 303, 304

Μόντι Βιντσέντσο (Vincenzo Monti), Ἰταλὸς ποιητὴς 343· ἔργο *Bassvilliana* 343, βλ. καὶ Μπασβὶλ

Μοντοβὶ (Mondovi) 525

Μοντωμπὰν (Montauban) 150, 169

Μορὰρ ντὲ Γκὰλ (Morard de Galles), Γάλλος ναύαρχος 333

Μόρνινγκτον (Mornington), κόμης τοῦ, βλ. καὶ Κόουλυ

Μόρρις Ρόμπερτ (Robert Morris), Κυβερνήτης, ἐντεταλμένος τῶν ΗΠΑ 104, 163

Μορτιὲ 'Αντὸλφ Ἐντουὰρ (Adolphe Édouard Mortier) 589

Μορὼ Ζὰν Βικτὸρ (Jean Victor Moreau) 522, 524, 527-530, 535, 540, 562, 576, 577, 594, 595

«Μοσχομυρωμένοι», οἱ φιλομοναρχικοὶ 482 καὶ σημ.

Μοτοόρι Νοριnάγκα, Ἰάπωνας φιλόλογος 31, 32

Μότσαρτ Βόλφγκανγκ 'Αμαντέους (Wolfgang Amadeus Mozart), Αὐστριακὸς συνθέτης 84, 217· *Ὁ μαγικὸς αὐλὸς* 217

«Μουλάρι τοῦ Κρόμπτον» (mule), ἀναπηνιστήριο 43, 693· βλ. καὶ Κρόμπτον

μουλάτοι 24, 178, 200, 201, 240

Μουλὲν (Moulins) 266, 441, 582, 595

Μουλὲν Ζὰν-Φρανσουὰ (Jean-François Moulin) 582, 595

Μουνιὲ Ζὰν-Ζοζὲφ (Jean-Joseph Mounier) 126, 129, 133, 135, 155, 156, 158, 159, 162, 342, 345, 671

Μουράτ, ἀρχηγὸς τῶν Μαμελούκων 558

Μουσεῖο: τῶν Γαλλικῶν Μνημείων 500, 643, 656· τοῦ Λούβρου 656· 'Αστρονόμων καὶ Γεωγράφων 500, 643· Φυσικῆς Ἱστορίας (Museum) 500, 641, 652, 656

Μπά, βαρόνος τοῦ (baron de Batz) 383, 401, 402, 436, 437

Μπάαντερ Φράντς Ξάβερ φὸν (Franz Xaver von Baader), Γερμανὸς θεολόγος καὶ φιλόσοφος 678

Μπάγγεζεν Γιένς (Jens Baggesen), Δανὸς συγγραφέας 343

Μπαγὲλ Ζὰκ Σὰρλ (Jacques Charles Bailleul) 294

Μπαγιὸν (Bayonne) 304, 381, 406, 492

Μπαγὺ Ζὰν Συλβαὶν (Jean Sylvain Bailly) 126, 130-132, 135, 148, 149, 157-159, 167, 204, 233, 236, 392

Μπάζεντοφ Γιόχαν Μπέρνχαρντ (Johann Bernhard Basedow), Γερμανὸς παιδαγωγὸς 99, 207
Μπαζιλικάτα (Basilicata) 344
Μπαζὶρ Κλὼντ (Claude Basire) 252, 258, 402, 412
Μπαὶλ (Bayle), Ὀρεινὸς λογιστὴς 293
Μπαῖμε Γιάκομπ (Jacob Böhme), Γερμανὸς μυστικιστὴς 678, 679
Μπαϊρόυτ (Baireuth) 276
Μπακὸν ντὲ Λὰ Σεβαλερὶ (Bacon de la Chevalerie), πρόεδρος τῆς συνέλευσης τοῦ Σαὶν-Μὰρ 200
μπακούφου 31
Μπαλζὰκ Ὀνορὲ ντὲ (Honoré de Balzac), Γάλλος συγγραφέας 180 σημ.· *Οἱ ὑπάλληλοι* 180 σημ.
Μπαμπὲφ Φρανσουὰ Νοὲλ [Γράκχος] (François Noël [Gracchus] Babeuf) 512, 514, 515, 516, 582, 622, 672· μπαμπεφισμὸς 516· Μπαμπεφιστὲς 637
Μπανκὰλ ντὲζ Ἰσσὰρ Ζὰν Ἀνρὶ (Jean Henri Bancal des Issarts) 209
Μπαραγκὲ (Baraguey), διοικητὴς τῆς Λομβαρδίας 527
Μπάραμ, λόρδος (Lord Barham), βλ. Σπένσερ
Μπαραντὲν Σὰρλ Λουὶ ντὲ Πὼλ ντὲ (Charles Louis de Paul de Barentin), Σφραγιδοφύλακας τοῦ κράτους 129, 131, 133
Μπαρὲρ Μπερτρὰν (Bertrand Barère): στὴ Συμβατικὴ 296, 301, 359, 369, 373· στὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας 375, 384, 386, 394, 402, 412, 436, 444, 452, 462, 468· μετὰ τὴν 9η Θερμιδὸρ 478, 483, 650
Μπάρινγκ (Baring), Βρετανὸς χρηματιστής, τραπεζίτης 37, 360
Μπαρμπα-Ντυσέν, Ὁ, ἐφημερίδα 373, 389, 414 σημ.· βλ. καὶ Ἐμπὲρ
Μπαρμπα-Ντυσὲν (Père Duchesne) 414 καὶ σημ.· βλ. καὶ Ἐμπὲρ
Μπαρμπαρού Ζὰν-Μαρὶ (Jean-Marie Barbaroux) 261, 294, 299, 372, 377
Μπαρνὰβ Ἀντουὰν (Antoine Barnave), Γάλλος πολιτικὸς 109, 126, 149, 156, 164, 172, 200, 201, 203, 235, 236, 239, 244, 392, 416, 417
Μπαρρὰς Πὼλ ντέ, ὑποκόμης (Paul de Barras): ὡς τὴν 9η Θερμιδὸρ 262, 394, 395, 406, 411, 470· στὴ θερμιδοριανὴ ἀντίδραση 497· ἐπὶ Διευθυντηρίου 510, 520, 521, 522, 525, 534, 537, 540· μετὰ τὴ 18η Φρουκτιδὸρ 545, 546, 567, 578, 581, 582, 585, 587, 594, 595, 617
Μπαρρυέλ, ἀβὰς (abbé Barruel) 342, 653, 672· ἔργο: *Ἀναμνήσεις γραμμένες γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν στὴν ἱστορία τοῦ ἰακωβινισμοῦ* 653
Μπαρτελεμὺ Ζὰν-Ζὰκ (Jean-Jacques Barthélemy), Γάλλος ἀρχαιολόγος καὶ συγγραφέας 84· ἔργο: *Ταξίδι τοῦ νεαροῦ Ἀνάχαρση στὴν Ἑλλάδα* 84
Μπαρτελεμὺ Μπαλταζὰρ Φρανσουά, μαρκήσιος ντὲ (Balthazard François de Barthélemy) 324, 461, 462, 491, 492, 521, 534, 538
Μπασβὶλ Ὑγκοὺ ντὲ (Hugou de Bassville) 313, 343· βλ. *Bassvilliana*, Μόντι
Μπασὲ (Bacher), Γάλλος διπλωμάτης 461
Μπασσὰνζ (Bassange), ἐπικεφαλῆς ἐξέγερσης 211
Μπάττυανυ (Batthyány), Οὖγγρος συγγραφέας 210
Μπαχάμες νῆσοι 694
Μπεάγκ (Behague), κυβερνήτης τῆς Μαρτινίκας 201
Μπέβεριτζ Οὐίλλιαμ Χένρυ, λόρδος (Lord William Henry Beveridge), Βρετανὸς οἰκονομολόγος 692
Μπεζανβὰλ Πιὲρ Ζοζέφ, βαρόνος ντὲ (Pierre Joseph de Besenval) 146, 148
Μπεκκαρία Τσέζαρε Μπονεζάνα, μαρκήσιος ντὶ (Cesare Bonesana di Beccaria), Ἰταλὸς νομικὸς 79
Μπελβὶλ (Belleville), λαϊκὴ ἑταιρεία τῆς 423
Μπελγκάρντ, Μαντὰμ ντὲ (Madame de Bellegarde) 384
Μπελγκράνο Μανουὲλ (Manuel Belgrano), Ἀργεντινὸς στρατηγὸς 699
Μπὲλ-Ἲλ (Belle-Île) 333
Μπέλφαστ (Belfast) 213
Μπένθαμ Τζέρεμυ (Jeremy Bentham), Ἄγγλος φιλόσοφος, μεταρρυθμιστὴς 73, 213, 675, 696
Μπενίν, βασίλειο τῆς Ἀφρικῆς 29
Μπενουὰ (Bénoit), πράκτορας τοῦ Ντυμουριὲ 253
Μπὲργκ (Berg) 231
Μπέργκαμο (Bergamo) 530
Μπέρχεν (Bergen), Κάτω Χῶρες 589
Μπερζέλιους Γιὸνς-Γιάκομπ, βαρόνος (Jöns-Jacob Berzelius), Σουηδὸς χημικὸς 675
Μπερζερὰκ (Bergerac) 441
Μπὲρκ Ἔντμουντ (Edmund Burke), Βρετανὸς πολιτικὸς καὶ συγγραφέας 77, 98, 216, 217, 219, 222, 277, 308, 310, 318, 319, 320, 325, 326, 508, 652, 662, 670, 675, 676, 680· ἔργο: *Σκέψεις γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση* 216

Μπερκσάιρ (Berkshire) 348
Μπέρμιγχαμ (Birmingham) 42, 213, 348
Μπερμπερίνοι 28, 690
Μπερνὰρ ντὲ Σαὶντ 'Αντρὲ (André Bernard de Saintes) 411
Μπερναρντὲν ντὲ Σαὶν-Πιὲρ Ζὰκ 'Ανρὶ (Jacques Henri Bernardin de Saint-Pierre), Γάλλος συγγραφέας 84, 655· ἔργο: *Παῦλος καὶ Βιργινία* 84, 655
Μπερνὶς Φρανσουὰ Ζοακὶμ ντὲ Πιέρ, καρδινάλιος ντὲ (François Joachim de Pierre de Bernis), Γάλλος ἀρχιερέας καὶ πολιτικὸς 197, 215, 343
Μπερνονβὶλ Πιὲρ ντὲ Ριέλ, μαρκήσιος ντὲ (Pierre de Riel de Beurnonville) 282, 283, 361, 363, 364, 529
Μπὲρνς Ρόμπερτ (Robert Burns), Σκῶτος ποιητὴς 213, 308, 310, 672
Μπέρνστορφ (Bernstorff), πολιτικὸς τῆς Δανίας 92, 230, 336, 409, 461
Μπερρὺ (Berry) 153
Μπερτὲν (Bertin), συνεργάτης τοῦ Τυργκὸ 49
Μπερτιὲ ντὲ Σωβινὺ Λουὶ ντὲ (Louis de Bertier de Sauvigny) 148
Μπερτολλὲ Κλὼντ Λουί, κόμης (Claude Louis Berthollet), Γάλλος χημικὸς 47, 72, 439, 558, 652
Μπερτρὰν-Λοντινιὲρ Σὰρλ 'Αμπρουὰζ (Charles Ambroise Bertrand-Lhodiesnière) 294, 581
Μπέτμαν (Bethmann), Γερμανὸς τραπεζίτης 37
Μπετόβεν Λούντβιχ βὰν (Ludwig van Beethoven), Γερμανὸς συνθέτης 679
Μπετὺν-Σαρὸστ (Béthune-Charost), δούκας ντὲ 216
Μπήνβαλντ (Bienwald) 328
Μπιγιανκοὺρ (Billancourt) 440
Μπιγιὼ-Βαρὲν Ζὰκ Νικολὰ (Jacques Nicolas Billaud-Varenne) 289, 294, 374, 376, 384, 389, 390, 397, 409-412, 457, 468· μετὰ τὴν 9η Θερμιδὸρ 476, 478, 482
Μπιλμπάο (Bilbao), 'Ισπανία 493
Μπίνγκεν (Bingen) 328
Μπινταισσοὰ (Bidassoa), ποταμὸς 329
Μπιρὸν 'Αρμὰν ντὲ Γκοντώ, δούκας ντὲ (Armand de Gontaut de Biron), Γάλλος στρατηγὸς 254, 366, 385, 386, 392
Μπιροττὼ Ζὰν Μποναβαντὺρ (Jean Bonaventure Birotteau) 369
Μπισὰ Μαρὶ Φρανσουὰ (Marie François Bichat), Γάλλος γιατρὸς καὶ φυσιολόγος 675
Μπισὲτρ (Bicêtre), νοσοκομεῖο, φυλακὲς 268, 438
Μπίσοφβέρντερ (Bischoffwerder), Πρῶσος πολιτικὸς 93, 221, 230-232, 237, 248, 274, 286
Μπλαίηκ Οὐίλλιαμ (William Blake), Ἄγγλος ποιητὴς 70, 213, 679
Μπὸζ (Boze), Γάλλος ζωγράφος 260
Μποκὰζ (Bocage) 365
Μπολίβαρ Σιμὸν Χοσὲ 'Αντόνιο (Simón José Antonio Bolívar), Λατινοαμερικανὸς στρατιωτικὸς καὶ πολιτικὸς 26, 666, 699
Μπολόνια 72, 344, 526, 675
Μπομπὲλ (de Bombelles), μαρκήσιος ντὲ 221
Μποναλντ Λουὶ ντέ, ὑποκόμης (Louis de Bonald), Γάλλος πολιτικὸς συγγραφέας 652, 676· ἔργο *Θεωρία τῆς πολιτικῆς καὶ θρησκευτικῆς ἐξουσίας στὸ πλαίσιο τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν* 676, 677
Μπονβὶλ Νικολὰ ντὲ (Nicolas de Bonneville), ἐκδότης τοῦ *Σιδηρόστομου* 202, 209, 234
Μπονκαρρὲρ (Bonnecarrère), 'Ιακωβίνος 251
Μπὸν Κονσέιγ, τμῆμα τοῦ Παρισιοῦ (section de Bon Conseil) 371
Μπὸν ντὲ Σαβαρντὲν (Bonne de Savardin), ἀριστοκράτης συνωμότης 170
Μπονσὰν Σὰρλ Μελκιὸρ 'Αρτύς, μαρκήσιος ντε (Charles Melchior Artus de Bonchamp) 365
Μπορνού, 'Αφρική 29
Μπορντὰ Ζὰν Σὰρλ (Jean Charles Borda), Γάλλος μαθηματικὸς καὶ φυσικὸς 17
Μπορντὼ (Bordeaux) 46, 150, 196, 241, 311, 372, 377-379, 394, 397, 419, 434, 443, 518, 586
Μπουαγὲ-Φονφρὲντ Ζὰν-Μπατίστ (Jean-Baptiste Boyer-Fonfrède) 241, 293, 620
Μπουαζελὲν Ζὰν-ντὲ-Ντιὲ Ραιμον ντε (Jean-de-Dieu Raymond de Boisgelin), ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Αἴξ 196, 671
Μπουασσὺ ντ' 'Ανγκλὰ Φρανσουὰ 'Αντουαν (François Antoine Boissy d'Anglas) 61, 479, 494, 495, 500, 510, 627
Μπούγκ (Boug), ποταμὸς 28, 227, 275, 490
Μπουένος-Ἄιρες 21, 699
Μπουιγὲ Φρανσουὰ Κλὼντ, μαρκήσιος ντε (François Claude de Bouillé) 171, 220, 221, 233, 281
Μπουλαὶ ντὲ λὰ Μὲρτ 'Αντουὰν Κλὼντ, κόμης (Antoine Claude Boulay de la Meurthe) 581, 588, 593, 606

Μπουλού (Boulou), στρατόπεδο τοῦ 329, 464
Μπουλουαζὼ Μ. (M. Bouloiseau) 294
Μπόυντ (Boyd), Ἄγγλος χρηματιστής 334
Μπουνιὲ (Bounier), Γάλλος πληρεξούσιος στὴ Ράσταττ 572
Μπουοναρρότι Φιλίππο Μικέλε (Filippo Michele Buonarroti), Φλωρεντινὸς εὐγενὴς 214, 514, 515, 516, 622
Μπούργκ-ἀν-Μπρὲς (Bourg-en-Bresse) 411, 413, 484
Μπούργκ-Λίμπρ (Bourg-Libre) 443
Μπουργκουὲν (Bourgoing), Γάλλος διπλωμάτης 312
Μποὺρζ (Bourges) 372, 377
Μπουρμὸν Λουὶ Ὠγκὺστ Βικτὸρ ντὲ Γκαίν, κόμης ντὲ (Louis August Victor de Ghaisne) 578, 587, 591
Μπουρμπονναὶ (Bourbonnais) 153, 168, 293
Μπουρντὸν Λεονάρδος (Léonard Bourdon) 372
Μπουρντὸν ντὲλ Οὐὰζ Φρανσουὰ Λουὶ (François Louis Bourdon de l'Oise) 391, 409
Μπουσὸτ Ζὰν-Μπατίστ (Jean-Baptiste Bouchotte) 380, 383, 386, 409, 413, 455
Μπούς-ντὺ-Ρὸν (Bouches-du-Rhône) 420
Μπραμα Τζόζεφ (Joseph Bramah), Ἄγγλος μηχανικὸς 693
Μπρανίτσκι (Branicki), Πολωνὸς πολιτικὸς 248
Μπράντες (Brandes), μυστικοσύμβουλος τοῦ Ἀνοβέρου 217, 676
Μπράξφηλντ (Braxfield), Σκῶτος πολιτικὸς 346
Μπρεζὲ (Brezé), τελετάρχης τῆς Αὐλῆς 135
Μπρέννερ (Brenner), Ἄλπεις 19
Μπρέντα (Brenta), ποταμὸς 527
Μπρέντα, Κάτω Χῶρες 212
Μπρέσα (Brescia) 530
Μπρεσσουὶρ (Bressuire) 366
Μπρετέιγ Λουὶ Ὠγκὺστ Λὲ Τοννελιέ, βαρόνος ντὲ (Louis Auguste Le Tonnelier de Breteuil) 136, 220, 245, 282
Μπριὲζ Κονστὰν Ζοζὲφ (Constant Joseph Briez) 390, 391
Μπριεν (Brienne) 524
Μπρίντπορτ (Bridport), Ἄγγλος ναύαρχος 333
Μπρισσὸ Ζὰκ Πιὲρ (Jacques Pierre Brissot): κατὰ τη Συντακτικὴ 157, 163, 208, 234, 235· στὴ Νομοθετικὴ 240-246, 250, 253, 257, 258, 260, 266, 268· στὴ Συμβατικὴ 291, 391, 304, 305, 312, 370, 372, 492· καὶ 699· *Περὶ τῆς Ἑταιρείας τῶν Ἰακωβίνων τοῦ Παρισιοῦ* 423
Μπρισσοτίνοι 240, 244, 273· βλ. καὶ Γιρονδῖνοι
Μπρολὶ Βικτὸρ Φρανσουά, δούκας ντὲ (Victor François de Broglie) 136
Μπρουὶξ Ἐστὰς (Eustache Bruix) 559, 685
Μπροττιὲ Σάρλ, ἀβὰς (abbé Charles Brottier) 518, 529
Μπρυὲ ντ' Αἰγκαλλιὲ Φρανσουὰ Πὼλ (François Paul Brueys d'Aigalliers), Γάλλος ἀντιναύαρχος 557, 558, 685
Μπρυμαιρικοὶ 634-636, 659-661, 669
Μπρὺν Γκυγιὼμ (Guillaume Brune) 563, 564, 567, 589
Μπρυνὲλ Φρανσουὰζ (Françoise Brunel), Γαλλίδα ἱστορικὸς 292
Μπυζὸ Φρανσουὰ (François Buzot) 126, 299, 377, 392
Μπύργκερ Γκότφρηντ Ἄουγκουστ (Gottfried August Bürger), Γερμανὸς ποιητὴς 278· ἔργο: *Ἐπιτιμητικὴ ᾠδὴ* 278
Μπυσσύ, κόμης ντὲ (comte de Bussy) 169, 170
Μπυφὸν Ζὼρζ Λουὶ Λεκλέρ, κόμης ντὲ (Georges Louis Leclerc de Buffon) 72
Μπωαρναὶ Ἀλέξανδρος ντέ, ὑποκόμης (Alexandre de Beauharnais) 524· βλ. καὶ Ἰωσηφίνα
Μπωβαιζὶ (Beauvaisis) 152
Μπωβὰνς Λιεβὶν (Lievin Bauwens), Βέλγος βιομήχανος 619
Μπωζολαὶ (Beaujolais) 169
Μπωκαὶρ (Beaucaire) 34, 420
Μπωλιὲ Κλὼντ Φρανσουὰ (Claude François Beaulieu) 464, 525, 526
Μπωμαρσαὶ Πιὲρ Ὠγκυστὲν Καρὸν ντὲ (Pierre Augustin Caron de Beaumarchais), Γάλλος θεατρικὸς συγγραφέας 83
Μπωντὸ Μὰρκ Ἀντουὰν (Marc Antoine Baudot) 394, 396, 405
Μπωπουὶ Μισὲλ (Michel Beaupuy) 176
Μπωρεπαὶρ Νικολὰ Ζοζὲφ (Nicolas Joseph Beaurepaire) 281
Μπὼς (Beauce) 257, 454
Μύλλερ Γιοχάννες φὸν (Johannes von Müller), Ἑλβετὸς ἱστορικὸς 210
Μυλοτίνοι, ἱεραπόστολοι 365
Μυλούζη 48, 462, 556
Μύνστερ (Münster) 223, 681

Μυσόρη, Ἰνδία 20, 554, 557, 697
μυστικισμὸς 70, 78, 653, 654, 678, 681
Μωβιγιὸν (Mauvillon), ταγματάρχης 210
Μὼζ (Mauges) 365
Μωζωρὶκ Κλ. (Cl. Mauzauric) 294
*Μωκονσέιγ, τμῆμα τοῦ Παρισιοῦ (section de Mauconseil) 260
Μὼλντ (Maulde), στρατόπεδο τοῦ 282
Μωμπὲζ (Maubege) 328, 405, 438
Μωποὺ Ρενὲ Νικολὰ ντὲ (René Nicolas de Maupeou), Γάλλος πολιτικὸς 106, 119
Μωριὲν (Maurienne) 328
Μωσὰν (Mauchamp) 256
Μώτζλεϋ Χένρυ (Henry Maudslay), Ἄγγλος μηχανικὸς 42
Μωρὺ Ζάν, ἀβὰς (abbé Jean Maury) 126, 168

*mainmorte 81, 187
Misogallo, βλ. Ἀλφιέρι

Νάαμπ (Naab), ποταμὸς 527
Ναγκασάκι 30
Ναΐφελς (Näfels) 589
Νάε (Nahe), ποταμὸς 364
Ναμὺρ (Namur) 488
Νανσὺ (Nancy) 150, 171, 220, 256, 300
Νάντη (Nantes) 46, 79, 152, 241, 294, 366, 394, 407, 433, 434, 478, 591
Ναὸς τοῦ Ὀρθοῦ Λόγου 400· βλ. καὶ γιορτή, λατρεία
Ναπολέων 191, 635, 638, 662· βλ. Βοναπάρτης
Ναρβόννη, κόμης τῆς (Louis Marie Jacques de Narbonne-Lara) 244, 245, 250, 251, 254
Νάρεφ (Narew), ποταμὸς 499
Ναρίνιο (Nariño), Λατινοαμερικανὸς ἐπαναστάτης 666, 700
Νγκουγιὲν Ἄνχ 29, 697
Νέα Ἀγγλία 26
Νέα Ἐλοΐζα, Ἡ, βλ. Ρουσσὼ
Νέα Ὀρλεάνη 20
Νεάπολη: 110, 144, 214, 220, 313, 317, 326, 330, 380, 465, 554, 558· στὸν Δεύτερο Συνασπισμὸ 569-571, 577, 580, 663, 666, 680, 687
Νεβὲρ (Nevers) 399, 423
Νέερβίντεν (Neerwinden) 326, 327, 364
Νεζέδη 570
Νεῖλος, ποταμὸς 558, 559
Νεκὲρ Ζὰκ (Jacques Necker): πρὶν ἀπὸ τὴ σύγκληση τῶν Γενικῶν Τάξεων 22, 24, 59, 79, 106, 115, 116, 117, 120, 123· διπλασιασμὸς τῶν ἑδρῶν 123-125· ἐπὶ Γενικῶν Τάξεων 127-136· μετὰ τὶς Γενικὲς Τάξεις 140, 141, 146, 148, 156-158, 163, 187
Νέμαν (Niemen), ποταμὸς 490
Νέλσον Ὁράτιος (Horatio Nelson), Ἄγγλος ναύαρχος 332, 554, 556, 558, 569, 570, 578, 592, 666, 685
Νενάντοβιτς Ἰάκωβος, Σέρβος ἐπαναστάτης 570
νεόπλουτοι 482, 611, 613, 655
Νεπὰλ 29
Νεσατὲλ (Neuchâtel) 208
Νεύτων Ἰσαὰκ (Isaak Newton), Ἄγγλος μαθηματικός, φυσικὸς 72
Νήμπουρ Μπάρτολτ Γκέοργκ (Georg Barthold Niebuhr), Δανὸς καθηγητὴς ἱστορίας 210
Νήντερμπρον (Niederbronn) 48
Νιβὲλ (Nivelle) 328
Νίγηρας, ποταμὸς 29, 696
Νιὲβρ (Nièvre) 394
νιζάμης 20, 696, 697
Νίκαια 285, 303, 306, 307, 381, 487, 488, 526
Νικολάι (Nicolai), Γερμανὸς ἐκδότης 211
Νίκολσον Οὐίλλιαμ (William Nicholson), Ἄγγλος χημικὸς καὶ φυσικὸς 675
Νὶμ (Nîmes) 27, 150, 169, 261, 379, 419, 420, 484
Νιὸρ (Niort) 366, 385
Νιουπὸρ (Nieuwpoort), Βέλγιο 463
νίτρο, βλ. πυρίτιδα
Νοάιγ Λουὶ Μαρὶ ντ' Ἀγιέν, ὑποκόμης ντὲ (Louis Marie d' Ayen de Noailles) 154
Νοβάλις Φρήντριχ, βαρόνος φὸν Χαρντενμπεργκ (Friedrich Novalis, von Hardenberg), Γερμανὸς ποιητὴς 679, 680· ἔργα: *Ὕμνοι στη νύχτα* 679· ὕμνος στὴν Παρθένο 680
Νόβι (Novi), 577, 587
Νόβικοφ, Ρῶσος φιλελεύθερος 209, 343, 666
Νοὲλ (Noël), ἰακωβῖνος, φίλος τοῦ Δαντον 251, 310
Νόλφ (Nolf), ἐφημέριος 286
νόμισμα, μεταλλικὸ χρῆμα 188, 189, 303, 306, 335, 337, 370, 397, 398, 408, 480, 481, 482, 513, 519, 520, 533, 549, 609, 610

Νόμος περὶ Σιτηρῶν 43, 97, 309, 693, 694
Νόμος περὶ Συμμοριῶν 573, 694
νοοτροπία συλλογική 69-72, 137, 143-146, 267
Νορβηγία 34, 343
Νορμανδία 126, 150, 153, 292, 377, 385, 394, 483· Ἄνω 47
Νόριτς (Norwich) 308, 346
Νουαγιὸν (Noyon) 257
Νουαρμουτιὲ (Noirmoutier), νῆσος 366, 407
Νούνιεθ (Nuñez), πρεσβευτὴς τῆς Ἱσπανίας στὸ Παρίσι 207, 222, 237
Νούτκα, κόλπος τῆς 18, 228
Ντάβερχουλτ (Daverhoult), Ὀλλανδὸς Λαφαγιετικὸς 244
Νταβὶντ Ζὰκ Λουί (Jacques Louis David), Γάλλος ζωγράφος 84, 386, 656-658· ἔργα: *Ἡ ἁρπαγὴ τῶν Σαβίνων* 657, 658· *Βροῦτος* 657· *Ὁ δολοφονημένος Μαρὰ* 657· *Ὁ θάνατος τοῦ Σωκράτη* 657· *Λεπελετιέ, μάρτυρας τῆς ἐλευθερίας* 657· *Λεωνίδας* 657· *Ὁ Ὅρκος τῶν Ὁρατίων* 85, 657· *Ὁ Ὅρκος τοῦ Σφαιριστηρίου* 657
Νταβοὺ Λουὶ Νικολὰ (Louis Nicolas Davout) 606
Νταίηβυ Χάμφρυ σέρ (Sir Humphry Davy), Ἄγγλος χημικὸς καὶ φυσικὸς 675
Νταιὴλ Νταίηβιντ (David Dale), Ἄγγλος βιομήχανος 693
ντάμιο 30, 31
Νταΐντελς Χέρμαν Βίλχελμ, κόμης (Hermann Wilhelm Daendels) 492, 561, 566
Ντάλμπεργκ Κὰρλ Τέοντορ (Karl Theodor Dahlberg), Γερμανὸς ἱερέας καὶ πολιτικὸς 345
Ντάνκαν (Duncan), Ἄγγλος ναύαρχος 332, 533, 556
Ντανπιέρ, κόμης ντὲ (de Dampierre) 235
Ντανπιὲρ Ὠγκὺστ Ἀνρὶ Πικό, μαρκήσιος ντὲ (August Henri Picot de Dampierre), 327, 380
Ντανσὰρ (Dansart), ἱδρυτὴς τῆς Ἀδελφότητας τῶν Δύο Φύλων 202, 420, 428
Ντάντας (Dundas), Σκῶτος πολιτικὸς 213, 339, 346, 347, 494
Νταντὴ (Dundee), Σκωτία 347, 348
Ντάντσιχ (Dantzig) 228, 229, 287, 321, 689
Νταρσὲ Ζὰν (Darcet Jean), Γάλλος χημικὸς 439
Νταρτὲ (Darthé), συναγωνιστὴς τοῦ Μπαμπὲφ 516
Ντέγκο (Dego) 524, 525
Ντεζαὶξ Λουὶ Σὰρλ (Louis Charles Dessaix) 558
Ντεκομπὲλ (Descombel), κρατικὸς λειτουργὸς στὴν Τουλούζη 377
Ντεκὸρς (Descorches), Γάλλος διπλωμάτης 313
Ντεκρουαζὶλ (Descroizilles), Γάλλος χημικὸς 439
Ντελαιρὰκ (Delayrac), Γάλλος μουσικὸς 658
Ντελακρουὰ Ζὰν-Φρανσουὰ (Jean-François Delacroix) 387, 412
Ντελακρουὰ Σὰρλ (Charles Delacroix) 540, 561
Ντελὰμπρ Ζὰν-Μπατὶστ (Jean-Baptiste Delambre), Γάλλος ἀστρονόμος 18, 649
Ντελὶλ Ζάκ, ἀβὰς (abbé Jacques Delille), Γάλλος ποιητὴς 655
Ντελὸλμ Ζὰν-Λουὶ (Jean-Louis Delolme), Ἑλβετὸς νομομαθὴς 77
Ντελωναὶ Ζοζὲφ (Joseph Delaunay) 383, 402, 403, 412
Ντεμαγιὸ (Demaillot), πράκτορας τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας 413, 434
Ντεμουλὲν Κάμιλος (Camille Desmoulins): πρὶν ἀπὸ τὴ Συμβατικὴ 146, 157, 165, 245· ἐπὶ Συμβατικῆς 408-412, 655
Ντεμουλὲν Λουκίλη (Lucile Desmoulins) 413, 438
Ντεμπρὺ Ζὰν (Jean Debry) 267, 572
Ντεστὺτ ντὲ Τρασὺ Ἀντουὰν Λουί, κόμης (Antoine Louis Destutt de Tracy) 651
Ντεσσάου (Dessau) 207
Ντέτμολντ (Detmold) 345
Ντήτικον (Dietikon), Ἑλβετία 588
Ντητρὶς Φιλὶπ Φρεντερίκ, βαρόνος ντὲ (Philippe Frédéric de Dietrich), Γάλλος τραπεζίτης, δήμαρχος τοῦ Στρασβούργου 48, 209, 253, 265
Ντιζὸν (Dijon) 149, 150, 520
Ντιλλὸν Ἀρτύρ, κόμης ντὲ (Arthur de Dillon), Γάλλος στρατηγὸς ἰρλανδικῆς καταγωγῆς 283, 383, 438
Ντιλλὸν Τεομπάλντ, ἱππότης ντὲ (Théobald de Dillon), Γάλλος στρατηγὸς ἰρλανδικῆς καταγωγῆς 254, 255
Ντινὰν (Dinant) 464
Ντιντερὸ Ντενὶ (Denis Diderot), Γάλλος φιλόσοφος καὶ συγγραφέας 79
Ντὸλ (Dole) 166
Ντολιβιὲ Πιὲρ (Pierre Dolivier), ἐφημέριος τοῦ Μωσὰν 257
Ντοντὲν Μαντὰμ (Madame Dodun) 242, 290
Ντοππὲ (Doppet), Σαβογιάρος γιατρὸς 212, 254
Ντορνιὲ (Domier), ἐχθρὸς τοῦ ντ' Ἐσπανιὰκ 380
Ντουαὶ (Douai) 127, 148, 166, 192, 223, 438, 474,

488, 494, 498, 499, 512, 522, 544, 546, 562, 563, 581, 582
Ντοὺμπ (Doubs) 378
Ντρὸμ (Drôme), Διαμέρισμα 377, 378, 420, 421, 426, 429
Ντρουὲ Ζὰν-Μπατὶστ (Jean-Baptiste Drouet) 233, 582
Ντυβὰλ Ζὼρζ Λουὶ (Georges Louis Duval), Γάλλος δραματικὸς συγγραφέας 477· ἔργο: *Ἀναμνήσεις ἀπὸ τὸν Θερμιδὸρ* 477
Ντυβὰλ Σὰρλ Φρανσουὰ (Charles François Duval) 282
Ντυβὲρν ντὲ Πρὲλ Τομὰ Λορὰν (Thomas Laurent Duverne de Presle) 518
Ντυγκομμιὲ Ζὰκ Κοκὶγ (Jacques Coquill Dugommier) 406, 464, 465
Ντυὲμ Πιὲρ Ζοζὲφ (Pierre Joseph Duhem) 391
Ντυκὸ Ζὰν-Φρανσουὰ (Jean-François Ducos) 241, 242
Ντυκὸ Ροζὲ Πιὲρ (Pierre Roger Ducos) 582, 596
Ντυκραὶ-Ντυμινὶλ Φρανσουὰ (François Ducray-Duminil), Γάλλος συγγραφέας 655
Ντυμὰ Ρενὲ Φρανσουὰ (René François Dumas), Γάλλος πολιτικὸς 416, 470, 471
Ντυμολὰρ (Dumolard), κατήγορος τοῦ Βοναπάρτη 535
Ντυμὸν Ἀντρὲ (André Dumont) 394
Ντυμουριὲ Σὰρλ Φρανσουὰ (Charles François Dumouriez): ἐπὶ Νομοθετικῆς 250-254, 258-259, 282-286· ἐπὶ Συμβατικῆς 297, 303, 304, 306, 307, 311, 312, 319, 327, 363, 364, 367, 368, 370, 380, 523
Ντυμπουὰ-Κρανσὲ Ἐντμὸν (Edmond Dubois-Crancé) 170, 171, 358, 406, 646
Ντυμπὺκ (Dubuc), ἀπεσταλμένος τῶν ἀποίκων 465
Ντυπλαὶ (Duplay), ἐργολάβος ξυλουργός, σπιτονοικοκύρης τοῦ Ροβεσπιέρου 61, 468
Ντυπορτάιγ Ζὰν-Λουὶ Λὲ Μπὲγκ ντὲ Πρὲλ (Jean-Louis Le Bégue de Presle Duportail) 239
Ντυπὸν ντὲ Νεμοὺρ Πιὲρ Σαμυὲλ (Pierre Samuel Dupont de Nemours), Γάλλος οἰκονομολόγος καὶ πολιτικὸς 188, 669
Ντυπὸρ Ἀντριὲν (Adrien Duport) 126, 156, 163, 164, 203, 235, 236, 238, 239, 244, 251, 258, 416, 417
Ντυπουὶ (Dupuis), Γάλλος συγγραφέας 651, 652· ἔργο: *Ἡ προέλευση ὅλων τῶν θρησκειῶν* 651, 652
Ντυσὲ (Ducher), τέως πρόξενος 359
Ντυσὶς Ζὰν-Φρανσουὰ (Jean-François Ducis), Γάλλος ποιητὴς 84, 655
Ντυφὸ Ματυρὲν Λεονὰρ (Mathurin Léonard Duphot) 562
Ντυφοὺρ (Dufour), ἰακωβίνος πολιτικὸς 271
Ντωνοὺ Πιὲρ Κλὼντ (Pierre Claude Daunou) 562, 588, 593, 659
Νυὸν (Nyons) 420
Νυρεμβέργη 571, 687
Νυχτερινὲς σκέψεις, βλ. Γιάνγκ

Navigation Acts (Διατάγματα περὶ Ναυσιπλοΐας) 97

Ξύπνημα τοῦ λαοῦ, Τό, τραγούδι τῆς ἀντεπανάστασης 477, 478, 495, 658

Ὄβερμπεργκ (Overberg), ἐμπνευστὴς τῆς ὁμάδας «Ἁγία Οἰκογένεια» 681
Ὀθωμανοὶ 28· βλ. καὶ Αὐτοκρατορία (Ὀθωμανική)
Ὀκαμιστές, ὀπαδοὶ τοῦ Γουλιέλμου τοῦ Ὄκαμ 76
Ὄξ Πιὲρ (Pierre Ochs), Ἑλβετὸς πολιτικὸς 212, 563, 564
*Οἰκογενειακὸ Σύμφωνο 110, 225, 486
οἰκονομία: ἀγγλικὴ 44, 573, 689-696· γαλλικὴ το ἔτος 2 438-448· εὐρωπαϊκὴ 37-52
Οἶκος τῶν Ἀπομάχων (Hôtel des Invalides) 147, 441
Ὀκαρὶθ (Ocariz), ἐπιτετραμμένος τῆς Ἱσπανίας 302
Ὀ'Κόννορ (O'Connor), Ἰρλανδὸς πολιτικὸς 553
Ὀλαβίδε (Olavide), Ἱσπανὸς πολιτικὸς 79, 343, 699
Ὀλερὸν (île d'Oléron), νῆσος 543
ὀλιγαρχία 77, 98, 99, 663, 665
Ὄλιο (Oglio), ποταμὸς 530
Ὀλλανδία: ὡς τὴ Συνθήκη τῆς Χάγης 19, 23, 27, 36, 45, 74, 86, 100, 110, 120, 144, 228, 278, 281, 285, 311, 312, 318, 327, 330, 334, 335, 337, 341, 363, 364, 464, 486· μετὰ τὴ Συνθήκη τῆς Χάγης, 492, 507-509, 519, 533, 551, 553, 561, 567, 578, 587, 589· καὶ 682, 685, 686, 689, 690
Ὀλμπὰκ Πὼλ Ἀνρί, βαρόνος ντὲ (Paul Henri d'Holbach), Γάλλος φιλόσοφος 73, 80
ὅμηροι: 267, 375, 411· νόμος περὶ ὁμήρων 583, 590
Ὁμοσπονδία Ἐθνικὴ (τῆς 14ης Ἰουλίου 1790) 166, 223

Ὀμπερκὰν Κριστὸφ Φιλὶπ (Christophe Philippe Oberkampf), Γάλλος βιομήχανος βαυαρικῆς καταγωγῆς 47
Ὄντερ (Oder), ποταμὸς 324
Ὄουεν Ρόμπερτ (Robert Owen), Βρετανὸς ἀναμορφωτής, σοσιαλιστὴς 693
ὁπλισμὸς 439, 459, 574-575
Ὀράγγη (Orange): 435, 484· οἶκος τῆς 561· *Ὀραγγιστὲς 100, 349, 589· πρίγκιπας τῆς Ὀράγγης Γουλιέλμος Ε' 100
Ὀρανζερὶ (Orangerie), στὸ Σαὶν-Κλοὺ 596
ὀργανικισμὸς 86
Ὀρθὸς Λόγος, βλ. γιορτή, λατρεία, Ναὸς
*Ὀρεινοί, Ὄρος (Montagnards, Montagne): ὡς τὶς 31 Μαΐου 1793 252, 271, 273, 289-296, 298-304, 311, 313, 350, 352, 361, 362, 363, 368-374· ὡς τὴν πτώση τῶν φατριῶν 375-377, 380, 382, 383, 385-398, 399, 408, 414· ὡς τὴν 9η Θερμιδὸρ 449, 451, 453, 455, 466, 472· κατὰ τὴ θερμιδοριανὴ ἀντίδραση 474, 476, 482, 484, 495, 498· ἐπὶ Διευθυντηρίου 512, 514, 545, 550
Ὅρκος τοῦ Σφαιριστηρίου 133, 259· βλ. καὶ Νταβὶντ
Ὀρλεάνη 45, 47, 360, 362, 371, 413, 446
Ὂρν (Orne) 377
Ὄς Λουὶ Λαζὰρ (Louis Lazare Hoche), Γάλλος στρατηγὸς 333, 405, 458, 478, 479, 494, 512, 522, 528, 530, 533, 535, 537, 539, 540
Ὀσάκα, Ἰαπωνία 31
Ὄστερμαν (Ostermann), πρεσβευτὴς 287
Ὀσσιανὸς (Ossian), Ἄγγλος τροβαδοῦρος τοῦ Μεσαίωνα 84· βλ. καὶ Μακφέρσον
Ὀτσακὸφ 226, 227, 230
Οὐάζ (Oise): ποταμὸς 257· Διαμέρισμα 394
Οὐαλία 528, 533· πρίγκιπας τῆς 98
Οὐάσιγκτον Τζὼρτζ (George Washington), Ἀμερικανὸς στρατηγὸς καὶ πολιτικὸς 27, 102, 104, 163, 336, 462, 663, 669, 670
Οὐαχαβῖτες 570
Οὐβρὰρ Γκαμπριὲλ Ζυλιὲν (Gabriel Julien Ouvrard) 520, 549, 614, 617
Οὐγγαρία 28, 64, 86, 91, 94, 95, 210, 218, 222, 252, 341, 666, 682
Οὐδη 20
Οὐέλζλυ Ρίτσαρντ Κόλλεϋ, μαρκήσιος (Richard Colley Wellesley), Βρετανὸς πολιτικὸς 554, 557, 697
Οὐέρτζουερθ Οὐίλλιαμ (William Wordsworth), Ἄγγλος ποιητὴς 176, 208, 213, 346· ἔργα: *Οἱ ἀκρίτες* 346· *Πρελούδιο* 176 καὶ σημ.
Οὐέσλυ Τζὼν (John Wesley) Ἄγγλος θρησκευτικὸς ἀναμορφωτής, ἱδρυτὴς τοῦ μεθοδισμοῦ 681
*Οὐίγοι (Whigs) 77, 96, 98, 216, 230, 308, 309-312, 339, 346, 347, 349, 663, 667, 682· Λέσχες τῶν 213
Οὐίκαμ (Wickham), Ἄγγλος πράκτορας 494, 518, 563, 578
Οὐίλξ (Wilkes), Ἄγγλος ἡγέτης τῶν δημοκρατικῶν 98
Οὐίλλιαμς Μὶς (Miss Williams), θαυμάστρια τῆς Μαντὰμ Ρολλὰν 208
Οὐίλμπερφορς (W. Wilberforce), Βρετανὸς ἀναμορφωτὴς 23, 346, 681
Οὐίννιπεγκ (Winnipeg), λίμνη 18
Οὐίνταμ (Windham), Ἄγγλος πολιτικὸς 216, 326, 339, 494, 508
Οὐίτμπρεντ (Whitbread), Ἄγγλος πολιτικὸς 348
Οὐίτνυ (Whitney), Ἄγγλος μηχανικὸς 695
Οὐίτουερθ (Whitworth), Ἄγγλος διπλωμάτης 230
Οὐκρανία 92, 274, 275, 287, 323
Οὐλὲν Πιὲρ Ὠγκυστὲν (Pierre Augustin Hulin) 147
Οὔντερβαλντ (Unterwald), ἐλβετικὸ καντόνι 564
Οὔντινε (Udine) 531, 534, 539
Οὐντὸν Ζὰν Ἀντουὰν (Jean Antoine Houdon), Γάλλος γλύπτης 84, 658
Οὐράλια 49
Οὔρι (Uri), ἐλβετικὸ καντόνι 564
Οὐρκίχιο Μαριάνο Λούις ντὲ (Mariano Luis de Urquijo), Ἰσπανὸς πολιτικὸς 561, 680
Οὔρτ (Ourthe), ποταμὸς 464
Οὐσὰρ Ζὰν Νικολὰ (Jean Nicolas Houchard), Γάλλος στρατηγὸς 391, 405
Οὐταμάρο, Ἰάπωνας ζωγράφος 31
Οὐώτσον (Watson), Ἄγγλος ἐπίσκοπος 310
Ὀχάιο (Ohio) 103, 698
Ὁ Χίγκινς (O' Higgins), Χιλιανός, μέλος τῆς ὁμάδας τοῦ Κάδιθ 699

Παβία 526, 675
Παγιὰν Ζοζὲφ (Joseph Payan) 377
Παγκόσμιο σύστημα, Τό, βλ. Λαπλὰς
Πάδοβα 237

Πάδος, ποταμὸς 64, 525, 527, 529, 531
Παζοὺ Ὠγκυστὲν (Augustin Pajou), Γάλλος γλύπτης 658
Παίηλυ (Paley), ἐκπρόσωπος τῆς ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας 77
Παίην Τόμας (Thomas Paine), Ἀγγλοαμερικανὸς συγγραφέας καὶ πολιτικὸς φυλλαδιογράφος 102, 213, 217, 308, 310, 346, 672· ἔργο: *Τὰ Δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου* 308, 346, 672
Παλατινάτο 211, 328, 330, 446, 463, 499, 527
Παλαὶ Ρουαγιὰλ (Palais Royal, Βασιλικὸ Ἀνάκτορο): 145, 146, 156, 157, 202· Μέγαρο τῆς Ἰσότητας (Palais-Égalité) 476
Παλαιὸ Καθεστὼς καὶ ἡ Ἐπανάσταση, Τό, βλ. Τοκβὶλ Ἀλεξὶς
Παλιὸς Κορδελιέρος, Ὁ, ἐφημερίδα 408, 410
Πάλλας Πέτερ (Peter Pallas), Γερμανὸς φυσιογνώστης καὶ ἐθνογράφος 675
Πάλμερ (Palmer), πάστορας 347
Παναγία τῶν Παρισίων 130, 400
Πάνθεον: 475, 478, 651· λέσχη τοῦ 512
Πανίν, Ρῶσος πολιτικὸς 667, 687
Παμιὲ (Pamiers) 150, 220
Πὰ-ντὲ-Καλαὶ (Pas-de-Calais) 302, 311
Παντζὰμπ (Πενταποταμία) 697
Πάολι Πασκουάλε (Pasquale Paoli), Κορσικανὸς πατριώτης, στρατηγὸς 332, 359, 378, 465, 524
Παραγουάη 24
Παραντιὲ (Parandier), Γάλλος διπλωμάτης 461
Παρθενόπεια Δημοκρατία, βλ. Ἀδελφὲς Δημοκρατίες
Παρίνι Τζουζέππε (Giuseppe Parini), Ἰταλὸς ποιητὴς 214
Πάρις (Parish), τραπεζίτες 37, 360, 695
Πάρκερ (Parker), ἀρχηγὸς ἀνταρσίας 534
*Παρλαμέντα τῆς Γαλλίας 82, 106, 109, 117-120, 129, 135, 168, 181, 184, 226
Πάρμα 110, 312, 313, 526
Παρτεναὶ (Parthenay) 366
Πὰς Ζὰν Νικολὰ (Jean Nicolas Pache) 251, 297, 299, 361, 363, 373, 413
Πασβάνογλου Ὀσμὰν πασὰς 570
Πασκαλὶς (Pascalis), διοικητὴς τοῦ Αἲξ 169, 170
Πασκουαλλὺ (Martines de Pasqually) 70
Παστορὲ Κλὼντ Ἐμμανουὲλ ντὲ (Claude Emmanuel de Pastoret) 555
Παστρένγκο (Pastrengo) 576
Πασσαριάνο (Passariano) 539, 540
Πασὺ-σὺρ-Ἒρ (Pacy-sur-Eure) 378
πατριῶτες: 154, 161, 164, 169, 171· «πατριῶτες τοῦ '89» 478· πατριωτικὸ κόμμα 122-123, 156, 159
Παῦλος καὶ Βιργινία, βλ. Μπερναρντὲν ντὲ Σαιν-Πιὲρ
Παῦλος Α', αὐτοκράτορας τῆς Ρωσίας 528, 551, 569, 570, 572, 573, 578, 589, 666, 667, 681, 685, 686, 687
Πεδεμόντιο (Πιεμόντε) 62, 344, 380, 524, 540, 561, 562, 567, 571, 575-577
*Πεδιάδα 299, 363, 369, 372, 468, 469, 474-478, 483, 485, 494, 495, 497· βλ. καὶ Βάλτος
Πεδίο τοῦ Ἄρεως 146, 235, 236, 239, 245, 300, 417
Πεκίνο 30, 697
Πενσυλβανία 26
Περέιρα (Pereira), Πορτογάλος πρόσφυγας 401, 403, 412
Περὶ τῆς Ἑταιρείας τῶν Ἰακωβίνων τοῦ Παρισιοῦ, βλ. Μπρισσὸ
Περὶ τῶν πολιτικῶν ἀντιδράσεων, βλ. Κονστὰν
Περιγκὸρ (Périgord) 168, 293
Περιὲ (Périer), οἰκογένεια Γάλλων βιομηχάνων καὶ τραπεζιτῶν 47, 439, 441, 612· Περιὲ ὁ Μιλόρδος 612
Περίμ, νῆσος 697
Περινιὸν Ντομινὶκ (Dominique Pérignon) 465
Περιπέτειες τοῦ Κάλεμπ Οὐίλλιαμς, Οἱ, βλ. Γκόντουιν
περιφράξεις τῶν ἀγρῶν 48, 191, 615· στὴν Ἀγγλία 43, 97, 348, 693
Περπινιὰν (Perpignan) 328, 381
Περρεγκὼ Ζὰν Φρεντερίκ, κόμης ντὲ (Jean Frédéric de Perrégaux), Ἑλβετὸς χρηματιστὴς καὶ τραπεζίτης 334, 383, 439, 480, 549, 585, 612
Πὲρς (Perche) 257
Περσία: 697· σάχης 29· σιιτικὴ 28· Πέρσες 84
Πετιὲ Κλὼντ Λουὶ (Claude Louis Petiet) 522
Πετιζὰν (Petitjean), Γάλλος ἱερέας 271
Πετιὸν Ζερὸμ (Jérôme Pétion) 240, 259, 261, 262, 291, 294, 295, 353, 370, 372, 377, 392· ἔργο *Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς Παρισινοὺς* 370
Πέτρος ὁ Μεγάλος, τσάρος τῆς Ρωσίας 57
Πιατσέντσα (Piacenza) 525
Πίγκοτ (Pigot), κουάκερος 208
Πικαρδία 46, 142
Πίλνιτς (Pillnitz) 231, 237-240, 247

Πίνακας τῶν προόδων τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, βλ. Κοντορσέ
Πινὲλ Φιλὶπ (Philippe Pinel), Γάλλος γιατρὸς 652
Πινιὼ ντὲ Μπεαὶν (Pigneau de Béhaine), ἐπίσκοπος 29
Πιντεμόντε: Ἱππόλυτος (Ippolito Pindemonte), Ἰταλὸς ποιητὴς 214, 343· Ἰωάννης (Giovanni Pindemonte), Ἰταλὸς ποιητὴς καὶ θεατρικὸς συγγραφέας 214, 343
Πιξερεκοὺρ Ρενὲ Σὰρλ ντὲ (René Charles de Pixérécourt), Γάλλος θεατρικὸς συγγραφέας 655
Πίος ϛ΄, Πάπας: 55, 195-197, 198, 219, 221, 223, 224, 247, 270, 341, 517, 530, 562, 572, 631, 680· Ἁγία Ἕδρα 55, 680
Πιρὲν Ἀνρὶ (Pirenne Henri), Βέλγος ἱστορικὸς 94
Πισεγκρὺ Ζὰν Σὰρλ (Jean Charles Pichegru) 405, 463, 464, 485, 498, 499, 521, 522, 537, 538
Πιστόια, Σύνοδος τῆς 55, 214
Πὶτ Οὐίλλιαμ (William Pitt): ὡς τὴν εἴσοδο τῆς Ἀγγλίας στὸν πόλεμο 22, 23, 27, 35, 37, 52, 86, 96, 97, 99, 110, 111, 213, 225-228, 230, 277· κατὰ τὸν Πρῶτο Συνασπισμὸ 308-312, 318-342, 346-349, 360, 383, 386, 401, 408, 439, 493, 494, 508, 528, 532-534, 551-554· κατὰ τὸν Δεύτερο Συνασπισμὸ 572-574, 662, 664, 667, 671, 682, 684, 687, 695, 699
Πλαίης (Place), Λονδρέζος ράφτης 346
Πλοερμὲλ (Ploërmel) 168
πληθωρισμός: πρὶν ἀπὸ τὴν 9η Θερμιδὸρ 188, 189, 203, 256, 291, 297, 388, 389, 448, 455· μετὰ τὴν 9η Θερμιδὸρ 480, 482, 496, 513, 519, 532· στὴν Ἀγγλία 692
Πλούταρχος 80, 85
Πνεῦμα τῆς Ἐπανάστασης καὶ τοῦ Συντάγματος τῆς Γαλλίας, Τὸ 291
Πνεῦμα τῶν νόμων, Τό, βλ. Μοντεσκιὲ
Πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ, Τό, βλ. Σατωβριάνδος
Πόζναν (Poznań), Πολωνία 228, 287
Ποζνανία 324
Πολαστρόν, Μαντὰμ ντὲ (Madame de Polastron) 219
Πολεμικὸ ᾆσμα τῆς στρατιᾶς τοῦ Ρήνου, βλ. Μασσαλιώτιδα
Πόλεμος: ἀποικιακὸς 330-334, 465-466· Ἑπταετὴς 52, 102, 251, 334· κατὰ θάλασσα 330-334, 463-465, 684-686, 690· κήρυξη (1792) 250-252· οἰκονομικὸς 334-338, 554-556· Τριακονταετὴς 19, 64· «τῶν χωρικῶν» 579· τῆς Ἀμερικῆς 97, 115
πολίτες: ἐνεργοὶ 127, 167, 171, 179, 183, 501· παθητικοὶ 127, 167, 171, 179, 181, 204, 261, 266
Πολιτικὴ Σύνταξη τοῦ Κλήρου 165, 168, 171, 195-198, 242, 366, 602, 629-630· βλ. καὶ ἱερεῖς, κλῆρος
Πολωνία 34, 86, 92, 93, 111, 227, 229, 231, 237, 239, 247, 248· ἡ εἰσβολὴ 274-277· ὁ δεύτερος διαμελισμὸς 281-288, 289· ὁ τρίτος διαμελισμὸς 317, 320, 321-324, 325, 508· καὶ 329, 337, 404, 462, 489-491, 498, 531, 668, 681, 682, 688
Πομπάλ, μαρκήσιος (Pombal), Πορτογάλος πολιτικὸς 95
Πομπηία 51, 84, 85
Πονιατόφσκι Στανίσλαος (Stanislas Poniatowski) 227, 274, 321
Ποντιβὺ (Pontivy) 166
Ποντισερὺ (Pondichéry) 29
Ποντιφικὰ Κράτη 561
Πορραντρουὶ (Porrentruy) 254
Πόρτλαντ (Portland) 309
Πορτογαλία 19, 34, 36, 37, 46, 95, 219, 318, 325, 330, 534, 561
Πὸρ-ὀ-Πρὲνς (Port-au-Prince) 240, 333, 465
Πορταλὶς Ζὰν Ἐτιὲν (Jean Étienne Portalis), Γάλλος πολιτικὸς 681
Πόρτσμουθ (Portsmouth) 339
Πόσσελτ (Posselt), Γερμανὸς καθηγητὴς 345
Ποτέμκιν (Ποτιόμκιν) Γρηγόριος Ἀλεξάντροβιτς, Ρῶσος στρατάρχης καὶ πολιτικὸς 226
Ποτότσκι, οἰκογένεια Πολωνῶν πολιτικῶν: Γιὰν (Jan Potocki) 231· Στανίσλαος (Stanislas Potocki) 231· Φέλιξ (Félix Potocki) 248
Πότσδαμ (Potsdam) 230, 248, 276, 280
Πότσο ντὶ Μπόργκο Σὰρλ Ἀντρέ, κόμης (Charles André Pozzo di Borgo), Γάλλος διπλωμάτης 359, 524
Πουασσονιέρ, τμῆμα τοῦ Παρισιοῦ (section Poissonnière) 268
Πουατοὺ (Poitou) 125, 152, 169, 365
Πουὲντ Νοὲλ (Noël Pointe) 441
Πουιζαὶ Ζοζὲφ Ζενεβιέβ, κόμης ντὲ (Joseph Geneviève de Puisaye) 494
Πουλλαὶν-Γκρανπρὲ (Poullain-Grandprey), μέλος τῶν Πεντακοσίων 581
Πουλὸ Κοντόρ, Ἄπω Ἀνατολὴ 29

Πουύ-ντὲ-Ντὸμ (Puy-de-Dôme) 293
Πράγα 274, 324
Πραιριάλ, νόμος τοῦ 436-437, 467, 468, 475
«Πραιριαλικοὶ» 585, 586
Πράις (Price), Ἄγγλος ἱερωμένος καὶ πολιτικὸς 213, 681
Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, Οἱ, ἐφημερίδα τῶν μοναρχικῶν 168
Πρελούδιο, βλ. Οὐέρτζουερθ
Πρεσὺ Λουὶ Φρανσουὰ Περρέν, κόμης ντὲ (Louis François Perrein de Précy) 378, 406
Πρίγκιπα Ἐδουάρδου Νῆσος 696
Πριὲρ ντὲ λὰ Κότ-ντ' Ὂρ Κλὼντ Ἀντουὰν (Claude Antoine Prieur de la Côte-d'Or) 384, 441, 455, 468, 469, 484
Πριὲρ ντὲ λὰ Μὰρν Πιὲρ Λουὶ (Pierre Louis Prieur de la Marne) 384, 468
Πρίστλεϋ Τζόζεφ (Joseph Priestley), Ἄγγλος χημικός, θεολόγος, φιλόσοφος 213, 675, 681
Προβέρα (Provera), ἀντίπαλος τοῦ Ναπολέοντα 529
Προβηγκία 125, 127, 142, 177, 256, 326, 377, 394, 406, 435, 497, 517· κόμης τῆς 242, 320, 485
πρόκριτοι 14, 59, 108, 115-117, 124, 130, 152, 181, 355, 379, 496, 623, 625
προλετάριοι, προλεταριάτο 64-66, 193, 203, 308, 449, 451, 454, 516, 616, 622
Προλὶ (Proli), πλούσιος πρόσφυγας 401, 403, 412
πρόνοια κοινωνική 66, 174, 187, 375, 453, 619, 645· ἐργαστήρια τῆς πρόνοιας 66, 140, 193, 236, 645
προπαγάνδα 207, 318, 342, 344· πόλεμος τῆς 303-308
Προσήνεμοι Νῆσοι (Îles du Vent) 201, 333, 465, 466
προστατευτισμὸς 99, 190, 686
Προυντὸν Πιὲρ Ζοζὲφ (Pierre Joseph Proudhon), Γάλλος σοσιαλιστής, συγγραφέας 416
Πρυντὸν Πιὲρ (Pierre Prud'hon), Γάλλος ζωγράφος 658
Πρωσία: πρὶν ἀπὸ τὴν εἴσοδό της στὸν πόλεμο 34, 78, 89-93, 100, 105, 110, 111, 210, 212, 216, 220, 225, 226-232, 237, 238, 246-249· ὡς τὴ Συνθήκη τῆς Βασιλείας 253, 275-280, 282, 285-287, 311, 318-324, 334, 338, 341, 380, 461, 466, 486, 489-493· μετὰ τὴ Συνθήκη τῆς Βασιλείας 498, 499, 507-509, 523, 528, 540, 551, 565, 571, 572, 664, 668, 687, 689
Πυρηναῖα 153, 219, 305, 328, 329, 381, 406, 463, 464· Ἀνατολικὰ 406, 464
πυρίτιδα, νίτρο (πυρομαχικὰ) 22, 189, 438, 439, 441, 643
Πωλὲ (Paulée), διαχειριστὴς τοῦ χρήματος 549
Πωλό, κόμης ντὲ (de Paulo) 587

Peep of day boys, Ἰρλανδοὶ ἀντάρτες 309 καὶ σημ.
poor tax (φόρος γιὰ τοὺς ἀπόρους) 66, 694

Ραγκλαβίτσε (Raglawice) 323
Ραζουμόφσκι Ἀνδρέας, Ρῶσος διπλωμάτης 528
Ραὶμ (Raisme), δάση 380
Ραινὰλ Γκυγιώμ, ἀβὰς (abbé Guillaume Raynal) 23, 24
Ραιντερὲρ Πιὲρ Λουὶ (Pierre Louis Roederer) 263, 593
Ράιχσχοφεν (Reichschoffen) 48
Ραιτιὲ ντὲ Μονταλὼ (Roëttiers de Montaleau), εἰσηγητὴς τοῦ ἐλευθεροτεκτονισμοῦ 544
Ράιχαρτ Γιόχαν Φρήντριχ (Johann Friedrich Reichardt), Γερμανὸς συνθέτης 211, 345
Ράιχαρτ Ὄττοκαρ (Ottokar Reichard), Γερμανὸς εἰδησεογράφος 217
Ράιχενμπαχ (Reichenbach) 229, 231, 232
Ραμὲλ-Νογκαρὲ Ντομινὶκ Βενσὰν (Dominique Vincent Ramel-Nogaret) 512, 522, 544, 548, 610
Ραμπουγιὲ (Rambouillet) 158
Ραμπὼ Σαὶντ-Ἐτιὲν Ζὰν-Πὼλ (Jean-Paul Rabaut Saint-Étienne) 392
Ράμφορντ Μπέντζαμιν Τόμσον, κόμης (Benjamin Thompson Rumford), Ἀμερικανὸς φυσικὸς 675
Ρανσοννὲ (Ransonnet), ἐπικεφαλῆς ἐξέγερσης 211
Ραντζὲτ Σίνγκ, Ἰνδὸς ἡγέτης 697
Ραντίστσεφ Ἀλέξανδρος Νικολάγιεβιτς, Ρῶσος συγγραφέας 209, 343, 666
Ράντκλιφ (Radcliffe), ἐφευρέτης τῆς μηχανῆς γιὰ τὴν κατεργασία νημάτων 693
Ράντκλιφ Ἄννα (Ann Radcliffe), Ἀγγλίδα μυθιστοριογράφος 677
Ράντομ (Radom) 490
Ραπινὰ (Rapinat), πολιτικὸς κομισάριος 564 καὶ σημ., 566, 567, 582
Ράστατ (Rastatt) 539, 572· Συνέδριο τῆς 565-566
Ράτζιβιλ (Radziwill), Πολωνὸς πρίγκιπας 209

Ραυρακία, Δημοκρατία τῆς 308
Ρὲ (île de Ré), νῆσος 543
Ρεβεγιὸν (Réveillon), ἐργοστάσιο 142
Ρέβεντλοφ (Reventlow), κήρυκας τοῦ προτεσταντισμοῦ 681
Ρεκαμιὲ Ζὰκ Ρόζ (Jacques Rose Récamier), Γάλλος χρηματιστής 549, 612
Ρεκαμιὲ Ζὰν Φρανσουὰζ Ζυλί, Μαντάμ (Madame Jeanne Françoise Julie Récamier) 617
Ρεμπεκὶ Φρανσουὰ Τροφίμ (François Trophime Rebecqui) 298
Ρεμπέλ Ζὰν-Φρανσουὰ (Jean-François Reubell): πρὶν ἀπὸ τὸ Διευθυντήριο 390, 488, 492, 494· ἐπὶ Διευθυντηρίου 509, 511, 521-523, 531, 539, 540, 545, 563-565, 581
Ρέμπμαν (Rebmann), Γερμανὸς φιλελεύθερος 345, 673
Ρὲν (Rennes) 149
Ρὲν Κρίστοφερ σὲρ (Sir Christopher Wren), Ἄγγλος ἀρχιτέκτονας 84
Ρενιέ (Régnier), ὁμιλητὴς στοὺς Γέροντες 547
Ρὲνς (Reims) 293
Ρεντὸν (Redon) 168
Ρενὼ Καικιλία (Cécile Renault) 436
Ρζεβούσκι (Rzewuski), Πολωνὸς πολιτικὸς 248
Ρέχμπεργκ (Rehberg), Γερμανὸς εἰδησεογράφος 217, 676
Ρῆβς (Reeves), Ἄγγλος ἱστορικὸς 310
Ρήγας Φεραῖος 570
Ρὴμ (Riem), πάστορας 664
Ρηνανία: ὡς τὴ Συνθήκη τῆς Βασιλείας 62, 212, 278, 304, 306, 307, 488, 489· μετὰ τὴ Συνθήκη τῆς Βασιλείας 498, 509, 523, 529-531, 534, 539, 565, 663, 690
Ρῆνος, ποταμὸς 19, 64, 110, 211, 243, 246, 254, 255, 278, 285, 303-305, 307, 311, 322, 325, 328-330, 364, 405, 446, 458, 464, 485-489, 491, 492, 494, 498, 499, 522-524, 527, 528, 530, 531, 535, 539, 562, 565, 572, 575-577, 588, 589, 680, 687, 688, 690
Ρὴντ Τόμας (Thomas Reid), Σκῶτος φιλόσοφος 74
Ριβαρὸλ Ἀντουὰν (Antoine Rivarol), Γάλλος φιλομοναρχικὸς δημοσιογράφος 168
Ριβιέρα, βλ. Γένοβα
Ριβόλι (Rivoli), ὀροπέδιο 529, 576
Ριβὼ (Rivaud), συνεργάτης τοῦ Τουσσαὶν-Λουβερτὺρ 554
Ρικαρντὸς (Ricardos), Γάλλος στρατηγὸς 328, 329
Ριὸν (Riom) 127, 204
Ριπὸ (Ripault) 441
Ρισὰρ καὶ Λενουάρ, ἐπιχειρηματίες βαμβακοβιομηχανίας (François Richard καὶ Jean Lenoir-Dufresne) 619
Ρισελιὲ Ἀρμὰν Ζὰν ντὺ Πλεσσί, καρδινάλιος, δούκας ντὲ (Armand Jean du Plessis de Richelieu) 305, 393
*ρισερισμὸς 55, 198
Ρισορτζιμέντο, ἰταλικὸς 18ος καὶ 19ος αἰώνας 79
Ρίτσαρντσον Σάμουελ (Samuel Richardson), Ἄγγλος μυθιστοριογράφος 83
Ρίτσι Σκιπίων (Scipio Ricci), ἐπίσκοπος τῆς Πιστόιας 55, 214
Ρίτσμοντ (Lord Richmond), λόρδος τοῦ ἀγγλικοῦ ναυτικοῦ 332, 339
Ρίττερ Γιόχαν Βίλχελμ (Johann Wilhelm Ritter), Γερμανὸς φυσικὸς 678
Ρίχτερ Γιόχαν Πάουλ Φρήντριχ [Ζὰν-Πὼλ] (Johann Paul Friedrich Richter [Jean-Paul]), Γερμανὸς μυθιστοριογράφος 210, 345
Ροβὲρ Ζοζὲφ Φρανσουὰ (Joseph François Rovère) 394, 476, 582
Ροβεσπιεριστὲς 451, 453, 470, 471, 473
Ροβεσπιέρος Αὐγουστῖνος (Augustin Robespierre), ἀδελφὸς τοῦ Μαξιμιλιανοῦ 411, 470
Ροβεσπιέρος Μαξιμιλιανὸς (Maximilien Robespierre): στὴ Συντακτικὴ Συνέλευση 61, 127, 149, 166, 171, 202, 204, 234, 235· ἐπὶ τῆς Νομοθετικῆς Συνέλευσης 242, 245, 246, 251, 255, 260, 261, 263, 268, 273· ἐπὶ Συμβατικῆς 291, 292, 298-301, 304, 307, 355, 361, 362, 364, 369-373, 375, 380, 382, 383· στὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας 384-387, 389, 391, 401-404, 406, 408-413, 415, 416, 422, 424, 435-437, 444, 449, 451, 453, 454, 462-464· στὴν 9η Θερμιδὸρ 466-473· ἔργο: *Ἐπιστολὲς πρὸς τοὺς ἐντολοδόχες μου* 422
Ροδανός, ποταμὸς 256
Ροδόσταυροι, μυστικὴ ἑταιρεία 70, 93
Ροὲρ (Roër), ποταμὸς 286, 363
Ρόζενμπεργκ (Rosenberg), στρατηγὸς 589
Ρόλ, βαρόνος ντὲ (de Roll) 222
Ρολὰν ντὲ λὰ Πλατιὲρ Ζὰν-Μαρὶ (Jean-Marie Roland de la Platière): 122, 212, 251, 258, 259, 265, 273, 296, 297, 299, 300, 361, 392· Μαντάμ

Ρολάν, σύζυγός του 80, 208, 252, 273, 290, 299, 313, 392· Ρολανδίνοι, όπαδοί του 297
Ρολλὲν (Rollin), Γάλλος στρατηγός 338
Ρὸμ Σὰρλ Ζιλμπὲρ (Charles Gilbert Romme), Γάλλος πολιτικός, μαθηματικὸς 208, 294, 399, 441
Ρομὰνς (Romans) 420
Ρομιγὺ (Romilly) 441
Ρομπὲρ Πιὲρ Φρανσουὰ (Pierre François Robert), ἱδρυτὴς τοῦ *Ἐθνικοῦ Ἑρμῆ* 202
Ρομπερζὸ Κλὼντ (Claude Roberjot) 572
Ρόμπινσον (Robinson), Σκῶτος ἀξιωματικὸς 671
Ρονσὲν Σὰρλ Φιλὶπ (Charles Philippe Ronsin) 366, 386, 389, 392, 406, 409, 411, 412
Ροντρίγκες Σιμὸν (Simón Rodrigues), δάσκαλος τοῦ Μπολίβαρ 26, 666, 699
Ρόσας (Rosas) 465
Ροσσινιὸλ Ζὰν Ἀντουὰν (Jean Antoine Rossignol) 366, 386, 391
Ροστόπτσιν, Ρῶσος πολιτικὸς καὶ στρατηγὸς 667, 687
Ροτάου (Rothau) 48
Ρότσιλντ, Γερμανοεβραῖοι τραπεζίτες: 37· Μάγιερ Ἄμσελ (Meyer Amschel Rothschild) 689· Νάθαν (Nathan Rothschild) 689
Ρουαγιὲ-Κολλὰρ Πιὲρ Πὼλ (Pierre Paul Royer-Collard) 521
Ρουαγιοὺ Τομὰ Μαρί, ἀβὰς (abbé Thomas Marie Royou), Γάλλος φιλομοναρχικὸς δημοσιογράφος 168
Ρουαρὰν (Royrand), ἀρχηγὸς τῶν ἐξεγερμένων τῆς Βανδέας 365
Ρουένη (Rouen) 47, 48, 259, 441, 586, 686
Ροὺ Ζὰκ (Jacques Roux), βικάριος τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Ἀγρῶν 257, 360-362, 382, 389, 390, 411, 470
Ρουζὲ (Rougé), τέως στρατηγὸς 587
Ρουζὲ ντὲ Λὶλ Κλὼντ Ζοζὲφ (Claude Joseph Rouget de Lisle), Γάλλος συνθέτης καὶ ἀξιωματικὸς 255, 261, 658· βλ. καὶ *Μασσαλιώτιδα*
Ρουντλὲρ (Rudler), κομισάριος στὴ Ρηνανία 565
Ροὺρ (Ruhr) 49
Ρόυς (Reuss), ποταμὸς 577, 588
Ρουσσιγιὸν (Roussillon) 328
Ρουσσὼ Ζὰν-Ζὰκ (Jean-Jacques Rousseau) Ἐλβετὸς συγγραφέας καὶ φιλόσοφος 26, 74, 78, 80, 82, 83, 210, 242, 294, 449, 454, 471, 653, 673, 674, 677· ρουσσωισμὸς 416· ἔργα: *Αἰμίλιος* 82, 642· *Τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο* 82, 202, 416· *Ἡ Νέα Ἐλοΐζα* 82
Ροῦφο (Ruffo), καρδινάλιος 577
Ρύγκεν (Rügen), νῆσος 211
Ρυὲλ (Ruelle) 441
Ρωμαϊκὴ Δημοκρατία, βλ. Ἀδελφὲς Δημοκρατίες
Ρώμη 50, 79, 84, 89, 125, 165, 195, 196, 198, 215, 219, 270, 313, 343, 526, 530, 540, 552, 562, 564, 565, 567, 570, 571, 608, 656, 663, 666, 680· βλ. καὶ Πίος ϛ', Ποντιφικὰ Κράτη, Ρωμαϊκὴ Δημοκρατία
Ρωσία: 28, 32, 34, 54, 57, 64, 89, 91, 92, 95, 105, 110, 195, 208, 227, 228, 230, 231, 237, 239, 247, 249, 276, 277, 285, 304, 318, 319, 320-324, 490, 493, 499, 528, 551, 557, 560, 667, 687, 689· Μικρὴ 667

Σααβέδρα (Saavedra), Ἱσπανὸς πολιτικὸς 561, 680
Σάαρ (Saar), ποταμὸς 405
Σαβεναὶ (Savenay) 407
Σαβοΐα 208, 209, 212, 253, 285, 303, 305-307, 311, 329, 381, 406, 413, 487, 488, 526
Σαγιὸ (Chaillot) 47, 441
Σαὶν (Schön), Πρῶσος ἀνώτατος κρατικὸς λειτουργὸς 668
Σαὶν-Γκωντὲνς (Saint-Gaudens) 193
Σαὶν-Ζὺστ Λουὶ (Louis Saint-Just), στὴ Συμβατικὴ 291, 297, 300· στὴν Ἐπιτροπὴ Κοινῆς Σωτηρίας 358, 375, 383, 384, 391, 395-397, 405, 412, 425, 426, 436, 440, 449, 451, 452, 457, 458, 460, 463, 464· τὴν 9η Θερμιδὸρ 468-471, 473, 536, 650· ἔργα: *Ἀποσπάσματα τῶν Δημοκρατικῶν θεσμῶν* 451· *Οἱ Δημοκρατικοὶ θεσμοὶ* 449· *Εἰσήγηση σχετικὰ μὲ τὴ Γενικὴ Ἀστυνομία* 422· *Εἰσήγηση σχετικὰ μὲ τὶς φατρίες τοῦ ἐξωτερικοῦ* 422
Σαὶν-Κλοὺ (Saint-Cloud), προάστιο τοῦ Παρισιοῦ 148, 169, 198, 595
Σαὶν-Λουὶ (Saint-Louis), βλ. Μπουργκ-Λιμπρ
Σαὶν-Μαλὸ (Saint-Malo) 412
Σαὶν-Μὰρ (Saint-Marc), στὸν Ἅγιο Δομίνικο 200· συνέλευση τοῦ 201
Σαὶν-Μαρτὲν Λουδοβίκος Κλαύδιος ντὲ (Louis Claude de Saint-Martin), Γάλλος φιλόσοφος, μυστικιστὴς 70, 654
Σαὶν-Μπριὲ (Saint-Brieuc) 591
Σαὶν-Ντενὶ (Saint-Denis) 152, 386

Σαὶν-Πιὲρ (Saint-Pierre), Μαρτινίκα 200
Σαὶν-Πὸλ (Saint-Pol) 432, 433
Σαὶν-Πρὶ Φρανσουά, κόμης ντὲ (François de Saint-Priest) 133, 158, 233 σημ.· ἔργο: *Ἀπομνημονεύματα* 233 σημ.
Σαὶν-Σιμὸν Κλὼντ Ἀνρὶ ντὲ Ρουβρουά, κόμης (Claude Henri de Rouvroy, comte de Saint-Simon), Γάλλος φιλόσοφος καὶ οἰκονομολόγος 622
Σαὶν-Σιμὸν [Λουὶ ντὲ Ρουβρουά], δούκας (Louis de Rouvroy, duc de Saint-Simon), Γάλλος συγγραφέας ἀπομνημονευμάτων 106
Σαὶντ-Ἀντουὰν προάστιο (Faubourg Saint-Antouan) 142, 147, 158, 262, 263, 370, 438, 484
Σαὶντ-Ἐτιὲν (Saint-Étienne) 438, 484
Σαὶντ-Μενοὺλ (Sainte-Menehould) 233
Σαὶντ-Φουὰ (Sainte-Foy), Γάλλος τραπεζίτης 251
Σαίξπηρ Οὐίλλιαμ (William Shakespeare), Ἄγγλος θεατρικὸς συγγραφέας 84
Σὰλ Ζὰκ Μισὲλ (Jacques Michel Chasles) 394, 396
Σαλιὲ Ζοζὲφ (Joseph Chalier) 360, 362, 372, 385, 399, 400
Σαλιτσέτι Κριστόφορο (Cristoforo Saliceti) 527
Σαλὸν (Châlons) 233, 282, 294
Σαλοῦτσο (Saluzzo), Ἰταλία 344
Σαλπετριὲρ (Salpêtrière), νοσοκομεῖο καὶ φυλακὲς 268, 652
σαμουράι 31, 32
Σαμπερὺ (Chambéry) 285
Σαμπιοννὲ Ζὰν Ἐτιὲν (Jean Étienne Championnet) 567, 571, 582
Σαμπιὸν ντὲ Σισὲ Ζερὸμ (Jérôme Champion de Cicé), Γάλλος ἀρχιεπίσκοπος καὶ πολιτικὸς 196
Σαμπὸ Φρανσουὰ (François Chabot), Γάλλος πολιτικὸς 252, 258, 401, 402, 412
Σὰμπρ (Sambre), ποταμὸς 330, 405· βλ. καὶ στρατὸς γαλλικὸς
Σαν Μικέλε (San Michele) 525
Σανσὲ (Sensée), ποταμὸς 327, 380
Σὰν Σεμπάστιαν (San Sebastián) 464
Σὰν-Σουσί, πύργος (château de Sans-Souci), συνδιασκέψεις τοῦ 280
Σανταιόμπου, ἀντιβασιλέας τῆς Ἰαπωνίας 31
Σαντὲρ Ἀντουὰν Ζοζὲφ (Antoine Joseph Santerre) 366, 381, 385, 406
Σαντόμιες (Sandomierz), Πολωνία 490
Σαξονία 49, 94, 211, 231, 323, 346, 694
Σαξονικὸ Τέσεν, βλ. Ἀλβέρτος
Σαόρτζιο (Saorgio) 524
Σαούδ, Ἄραβας ἡγεμόνας 28
Σάουδυ Ρόμπερτ (Robert Southey), Ἄγγλος ποιητὴς 346· ἔργο: *Wat-Tyler* 346
Σάουενμπουργκ (Schauenbourg), στρατηγὸς τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ 564
Σὰπ Κλὼντ (Claude Chappe), Γάλλος φυσικὸς 439
Σαπινώ, ἱππότης ντὲ (chevalier de Sapinaud) 365
Σαπτὰλ Ζὰν Ἀντουὰν (Jean Antoine Chaptal), Γάλλος χημικός, βιομήχανος καὶ πολιτικὸς 47, 439, 612
Σαρδηνία 89, 144, 169, 218, 219, 221, 237, 253, 277, 317, 319, 344, 384, 507, 526, 562, 571, 577, 687
Σαρὲτ Φρανσουὰ Ἀτανὰζ ντὲ (François Athanase de Charette) 365, 407, 478, 495, 512
Σαρλβὶλ (Charleville) 438
Σαρλερουὰ (Charleroi) 460, 463
Σαρριὲ (Charrier), Γάλλος ἀριστοκράτης στρατιωτικὸς 255
Σὰρτ (Sarthe), Διαμέρισμα 484
Σὰρτρ (Chartres): 109· δούκας τῆς 297, 368
Σατιγιὸν (Châtillon) 271, 366
Σατιγιὸν-σὺρ-Σὲβρ (Châtillon-sur-Sévre) 381
Σατλὲ (Châtelet), δικαστήριο, φρούριο καὶ φυλακὲς τοῦ Παρισιοῦ 149, 265 σημ., 268, 429
Σατωβιὲ (Châteauvieux) 171, 256
Σατωβριάνδος, ὑποκόμης ντὲ (François René de Chateaubriand) 13, 80, 108, 653, 671· ἔργα: *Ἱστορικό, πολιτικὸ καὶ ἠθικὸ δοκίμιο περὶ τῶν ἐπαναστάσεων* 653· *Τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ* 671
Σατὼ-Γκοντιὲ (Château-Gontier) 579
Σατὼ-Τιερρὺ (Château-Thierry) 46
Σαχαλίνη, νῆσος 698
Σβέντενμποργκ Ἰμμάνουελ (Emmanuel Swedenborg), Σουηδὸς θεόσοφος 70
Σβὺτς (Schwytz), ἐλβετικὸ καντόνι 564
Σεβὲν (Cévennes) 420
Σεγκὲν Ἀρμὰν (Armand Seguin), Γάλλος χημικὸς καὶ βιομήχανος 440, 549
Σεγκὺρ Λουὶ-Φιλίπ, κόμης ντὲ (Louis-Philippe de Ségur) 250
Σὲζ Ρομαὶν ντὲ (Romain de Sèze) 301
Σὲλτς (Seltz) 567
Σελὶμ Γ΄, σουλτάνος ὀθωμανὸς 570
Σέλλινγκ Φρήντριχ Βίλχελμ Γιόζεφ φὸν

(Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling), Γερμανὸς φιλόσοφος 678, 679
Σεμὲν (Chemin), ἐκδότης-βιβλιοπώλης 518
Σέμμερινγκ (Semmering), διάβαση Ἄλπεων 530
Σεμπλὸν (Simplon) 531, 563
Σενεγάλη 20, 29, 465, 509
Σενιέ: Ἀνδρέας ντὲ (André de Chénier), Γάλλος ποιητὴς 256, 438, 655, 656· Μάριος Ἰωσὴφ (Marie-Joseph de Chénier), ἀδελφός του, πολιτικὸς καὶ συγγραφέας 399, 655, 547, 658
Σαίνμπορνμπουστ (Schönbornbust), κάστρο 219
Σενοναὶ (Sénonais) 193
Σενταὶν Μισὲλ-Ζὰν (Michel-Jean Sedaine), Γάλλος θεατρικὸς συγγραφέας 84
Σεντὰν (Sedan) 280, 282, 518
Σὲρ (Cher), Διαμέρισμα 271
Σερβὰν Ζὰκ (Jacques Servan), Γάλλος στρατηγὸς 252, 258, 259, 282, 284
Σερὲν (Chérin), διοικητὴς τῆς φρουρᾶς τοῦ Διευθυντηρίου 537
Σερὲρ Μπαρτελεμὺ Λουὶ Ζοζὲφ (Barthélemy Louis Joseph Scherer), Γάλλος στρατηγὸς 524, 525, 567, 575, 576, 580, 584
Σέρβοι 28, 570
Σερινγκαπατάμ, Ἰνδία 697
Σέρινταν Ρίτσαρντ Μπάτλερ (Richard Butler Scheridan), Ἄγγλος θεατρικὸς συγγραφέας καὶ πολιτικὸς 84, 98, 213, 312, 339
Σερμπελλόνι (Serbelloni), Ἰταλὸς διπλωμάτης 561
Σερυριὲ Ζὰν Ματιὲ (Jean Mathieu Sérurier) 525, 576
Σὲρφ-Μπὲρ (Cerf-Berr), προμηθευτὴς πολεμικοῦ ὑλικοῦ 480
Σέφηλντ (Sheffield), 308, 346
Σημειωματάριο, βλ. Μαρκὰν
Σιβηρία 19, 64, 343, 490
•*Σιδηρόστομος, Ὁ*, ἐφημερίδα 202, 209
Σιεγὲς Ἐμμανουὲλ Ζοζὲφ (Emmanuel Joseph Sieyès): στὴ Συντακτικὴ Συνέλευση 58, 109, 122, 125, 127, 132, 135, 156, 163, 174, 179· στὴ Συμβατικὴ 290· κατὰ τὴ θερμιδοριανὴ ἀντίδραση 488, 492, 494· ἐπὶ Διευθυντηρίου 511, 542, 544, 572, 577, 581, 582, 584-588, 593, 597, 628, 670
Σιένα (Siena) 562
Σιέρρα Λεόνε 696
Σιζὲ (Chizé), δάσος 153
Σικελία 554, 558, 571, 685
Σικὰρ Ρὸς Ἀμπρουάζ, ἀβᾶς (abbé Roch Ambroise Sicard), Γάλλος παιδαγωγὸς 654
Σιλεσία 49, 228, 229, 337, 341, 345, 664, 668, 694
Σίλλερ Γιόχαν Κρίστοφ Φρήντριχ (Johann Christoph Friedrich Schiller), Γερμανὸς ποιητὴς καὶ θεατρικὸς συγγραφέας 83, 210, 345, 673, 674, 679· ἔργα: *Βάλλενσταϊν* 674· *Τὸ τραγούδι τῆς καμπάνας* 674
Σιμιὰν Φρανσουὰ (François Simiand), Γάλλος ἱστορικὸς 137
Σιμὸν (Simons), διαχειριστὴς τοῦ χρήματος 549
Σιμονὼ Ζὰκ Γκυγιώμ (Jacques Guillaume Simoneau) 258
Σίνκλαιρ Τζών, σὲρ (Sir John Sinclair), Ἄγγλος οἰκονομολόγος 693
Σιντιά, τοποτηρητὴς τοῦ Μεγάλου Μογγόλου 20
σιντοϊστικὴ λατρεία 32
Σίστοβα 229, 237
σιτηρὰ 33, 34, 89, 138, 139, 141-142, 144, 151, 152, 168, 257, 271, 334, 336, 337, 360, 362, 370, 377, 381, 390, 397, 444, 445, 480, 496, 533, 693, 696· ἐμπόριο σιτηρῶν 39, 63, 116, 118, 128, 151, 160, 189, 291, 296· βλ. καὶ διατίμηση, ψωμὶ
σιτοδεία, λιμὸς 136, 139, 140, 189, 212, 256, 342, 349, 355, 377, 480-483, 496, 695
Σκάλδης, ποταμὸς 110, 305, 311, 327, 328, 380, 508
Σκανδιναβία 34, 86, 507
Σκάρπης (Scarpe), ποταμὸς 328
Σκέψεις γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, βλ. Μπερκ
Σκωτία: 42, 74, 213, 310, 331, 346, 347, 693· Νέα Σκωτία 696
Σλάιερμάχερ Φρήντριχ Ἔρνστ Ντανιὲλ (Schleiermacher Friedrich Ernst Daniel), Γερμανὸς θεολόγος, προτεστάντης 679, 681· ἔργο: *Λόγοι* 681
Σλαίητερ (Slater), κατασκευαστὴς τῆς πρώτης μηχανῆς νηματουργίας 695
Σλαῖτσερ Ἄουγκουστ Λούντβιχ (August Ludwig Schlözer), Γερμανὸς ἱστορικὸς 210, 217
Σλέγκελ, ἀδελφοί: Αὔγουστος Γουλιέλμος φον (August Wilhelm von Schlegel), Γερμανὸς κριτικὸς καὶ λογοτέχνης 679· Φρειδερίκος φον (Friedrich von Schlegel), φιλόλογος, κριτικὸς λογοτεχνίας 679
Σλέσβιχ (Schleswig) 50, 669
Σμὶθ Ἄνταμ (Adam Smith), Σκῶτος φιλόσοφος καὶ οἰκονομολόγος 73, 76

Σμὶθ Σίντνεϋ (*Sidney Smith*) 559
Σνάιντερ Εὐλόγιος (Eulog Schneider), καπουτσίνος 208, 253, 395
σογκοὺν 31, 32
Σοκότο, Ἀφρική 29
Σολὲ (Cholet) 365, 406
Σὸμ (Somme), ποταμὸς 320, 322
Σομπὰν (M. Chobant), Γάλλος ἱστορικὸς 419, 420
Σομπρέιγ (Sombreuil), διοικητὴς μεραρχίας 494
Σοντονὰξ (Sonthonax), κομισάριος Γιρονδίνος στὴν Ἀιτὴ 242, 465, 554, 700
Σουάν, Ζὰν Κοττερὼ (Chouan, Jean Cottereau), ἀρχηγὸς τῶν ἐξεγερμένων Σουάνων 406· βλ. καὶ Σουάνοι, σουανισμὸς
*Σουάνοι, σουανισμὸς (Chouans, chouannerie) 202, 379, 478, 485, 494, 518, 521, 579, 583, 591
Σουαζὲλ-Γκουφιὲ (Choiseul-Gouffier), Γάλλος πρέσβης στὴν Κωνσταντινούπολη 313
Σουαζὲλ Ἐτιὲν Φρανσουά, δούκας ντὲ (Étienne François de Choiseul), Γάλλος πολιτικὸς 110
Σουβόροφ Ἀλέξανδρος Βασίλιεβιτς, Ρῶσος στρατάρχης 227, 229, 323, 324, 576, 577, 578, 582, 588, 589, 667, 687
Σουδὰν 28, 29
Σουδερμανία, δούκας τῆς 277
Σουέζ, ἰσθμὸς τοῦ 558, 559
Σουηδία 34, 53, 92, 221, 227, 230, 237, 253, 277, 336, 380, 461, 572, 687
Σουλαβὶ (Soulavie), ἀντιπρόσωπος τῆς Γαλλίας στὴ Γενεύη 462
Σούλενμπουργκ (Schulenburg), διπλωμάτης, πολιτικὸς 276, 277
Σοὺλτ Ζὰν ντὲ Ντιέ, Νικολὰ (Jean de Dieu Soult, Nicolas) 459, 588
Σοῦμπαρτ Κρίστιαν Φρήντριχ (Christian Friedrich Schubart), Γερμανὸς μουσικὸς καὶ ποιητὴς 90
Σουνδη, στενὰ τῆς 34
Σουντιὲ Πιὲρ Ρενὲ (Pierre René Choudieu) 386
Σπὰ (Spa), Βέλγιο 221
Σπάγερ (Speyer) 285, 406
Σπένσερ (Lord Spencer), πρῶτος λόρδος τοῦ Ἀγγλικοῦ Ναυαρχείου 331, 339
Σπήλμαν (Spielmann), ρεφερενδάριος 229, 249, 274-277, 286, 287, 320-322
Σπιταλφήλντς (Spitalfields), ἀγγλικὴ βιομηχανία μεταξωτῶν 337
Σπιτχεντ (Spithead) 533
Σραῖττερ (Schrötter), Πρῶσος ἀνώτατος κρατικὸς λειτουργὸς 668
Στάιγκερ (Steiger), ἡγέτης τῶν ἀριστοκρατῶν τῆς Βέρνης 462
Στάιν Κάρλ, βαρόνος φὸν (Karl von Stein), Πρῶσος πολιτικὸς 668
Στὰλ Γκέοργκ Ἔρνστ (Georg Ernst Stahl), Γερμανὸς γιατρὸς καὶ χημικὸς 675
Στὰλ Μαντὰμ ντέ, βαρόνη (Germaine Necker de Staël-Holstein), Γαλλίδα συγγραφέας 244, 517, 544, 593, 595, 617, 652· *Ἡ λογοτεχνία μέσα ἀπὸ τὴ σχέση της μὲ τοὺς κοινωνικοὺς θεσμοὺς* 652
Στανίσλαος, βλ. Πονιατόφσκι
Στάνχοπ Τσάρλς, κόμης (Charles Stanhope), Ἄγγλος φιλελεύθερος 213
Στὰντς (Stanz) 566
**σταχοῦντερ* (stathouder) 100, 120, 208, 226, 311, 492
Στάφα (Staffa), ἐλβετικὸ καντόνι 344
Στὲρν Λῶρενς (Laurence Sterne), Ἄγγλος μυθιστοριογράφος 83
Στιούαρτ (Stewart), δυναστεία τῆς Σκωτίας 76, 96
Στόκαχ (Stokach) 576
Στόκπορτ (Stockport) 693· Λέσχη τοῦ 308
Στοκχόλμη 343
Στόλμπεργκ Φρήντριχ Λέοπολντ (Friedrich Leopold Stolberg), Γερμανὸς ποιητὴς 210, 681
στόλος: ἀγγλικὸς 331-334, 340, 684· γαλλικὸς 46, 330-331, 438· ἱσπανικὸς 330-331, 529· βλ. καὶ πόλεμος (κατὰ θάλασσα)
Στοφλὲ Νικολὰ (Nicolas Stofflet) 365, 406, 407, 478, 479, 512
Στοχασμοὶ περὶ τῆς Γαλλίας, βλ. Μαῖστρ Ζοζέφ
Στρασβοῦργο 48, 150, 166, 208, 209, 223, 253, 255, 265, 405, 423, 440
στρατόπεδο: τοῦ Καίσαρα 327, 380· βλ. Ζαλές, Μέρλ, Μπουλού, Μῶλντ, Φαμὰρ
στρατός: ἀγγλικὸς 339-340· αὐστριακὸς 277-282· πρωσικὸς 278, 279· τοῦ Συνασπισμοῦ 279-280
στρατὸς (στρατιὰ) γαλλικός: 169-171, 523, 646-648· τὸ 1792 254-255· τὸ 1793 289, 358· τὸ ἔτος 2 455-461· τὸ ἔτος 3 498· ἐπὶ Διευθυντηρίου 535, 574-575· τῆς Ἀγγλίας 555· τῆς Αἰγύπτου 550, 685· τῶν Ἄλπεων 378, 406, 524· τῶν Ἀρδεννῶν 330, 463, 464· τοῦ Βορρᾶ 523, 463· τοῦ Δούναβη 575· τῆς Δύσης 512· ἐπαναστατικὸς 373, 374, 392, 394, 397, 398, 412· τῆς Ἰταλίας 378, 524, 525, 535, 562, 563, 582· τῆς Ἰρλανδίας

549· καθολικὸς βασιλικὸς 365, 406· Μεγάλη Στρατιὰ 669, 701· τοῦ Μοζέλλα 330, 405, 446, 458, 463, 464· τοῦ πρίγκιπα τοῦ Κοντὲ 220, 569· τοῦ Ρήνου 255, 325, 405, 458, 464, 485, 498, 522, 531, 562· τοῦ Ρήνου καὶ τοῦ Μοζέλλα 523, 524, 528, 535· τοῦ Σάμπρ καὶ τοῦ Μεύση 460, 464, 498, 522-524, 528, 530, 535· βλ. καὶ ἀμαλγαμάτωση τοῦ στρατοῦ

Στρογκάνοφ, Ρῶσος πρίγκιπας 208

Στρούενζε Γιόχαν Φρήντριχ, κόμης φὸν (Johann Friedrich von Struensee), Δανὸς πολιτικὸς 92, 340, 341, 668

συγκεντρωτισμός: 25, 128, 144, 151, 290, 396, 426, 434, 468, 475, 627· γραφειοκρατικὸς 212

Σύδνεϋ 696

Συλὼ Φρανσουὰ Λουὶ (François Louis Suleau) 168

«συνασπισμὸς» (δικαίωμα) 178, 204, 617· βλ. καὶ Λὲ Σαπελιὲ (νόμος)

συνελεύσεις: πρωτοβάθμιες 181, 234· ἐπαρχιακὲς 116, 117, 118, 121

Συνθῆκες: βλ. Βασιλεία, Καμποφόρμιο, Τζαίη, Τολεντίνο, Χάγη

σύνορα φυσικὰ 304, 509, 523, 531, 540, 659, 661, 688

Σύνταγμα: τοῦ 1791 153, 155, 156, 172-180· τοῦ 1793 374-376, 482· τοῦ ἔτους 3 499-504, 509, 511, 514· τοῦ ἔτους 8 593-594

συντεχνίες, σωματεῖα 35, 47, 65, 178, 189, 190, 449, 608, 616

συνωμοσία: τῆς ἀριστοκρατίας 143-146, 152, 155, 160, 269, 361, 372, 427, 429, 433, 435, 438· τοῦ ἐξωτερικοῦ 412· *Συνωμοσία τῶν Ἴσων 418, 514-516

Συραττὼ (J. R. Suratteau), Γάλλος ἱστορικὸς 510

Συρία 111, 559, 570

Συρκοὺφ Ρομπὲρ (Robert Surcouf), Γάλλος ποντοπόρος, κουρσάρος 461

σχολές, σχολεῖα: δευτεροβάθμια 641, 643· ἰατρικῆς 500, 643· ἰδιωτικὰ 644-645· λύκεια 641· πρωτοβάθμια 642· κεντρικὲς 544, 644· κτηνιατρικὲς 643· βλ. καὶ κολέγια

Σχολή: τῶν Ἀνατολικῶν Γλωσσῶν 643· τοῦ Ἄρεως 456, 643· Δημοσίων Ἔργων 643· Δημοσίων Ὑπηρεσιῶν 643· Μεταλλειολογίας 643· Πολυτεχνικὴ 500, 643· τῆς Ρώμης 84, 608, 656

Σωβελὲν Φρανσουὰ Μπερνάρ, μαρκήσιος ντὲ (François Bernard de Chauvelin), Γάλλος πολιτικός, διπλωμάτης 253, 310, 312

Σωμὲτ Πιὲρ Γκασπάρ, Ἀναξαγόρας (Pierre Gaspard, Anaxagoras Chaumette) 263, 299, 304, 351, 363, 373, 382, 392, 399, 408, 413

Σωμιὲ Ζακλὶν (Jacqueline Chaumié), Γαλλίδα ἱστορικὸς 290, 292, 293

Σωμὺρ (Saumur) 366, 377

Σὼν, Ἄνω (Haute-Saône), Διαμέρισμα 378

Σὼν-ἐ-Λουὰρ (Saône-et-Loire), Διαμέρισμα 377

sea island, τύπος βαμβακιοῦ 21, 694

Sedition Bill (νόμος περὶ καταστολῆς ἀνταρσίας) 670

*simultaneum 199, 242

spinning jenny, βλ. *τζέννυ*

squatters (καταληψίες) 103

*Stände 53, 346, 572, 664

Statutes of Labourers (Ἐργατικὸ Θέσμιο) 694

Sturm und Drang, βλ. *Θύελλα καὶ Ὁρμή*

Ταὲρ (Thaër), παραγωγὸς γεωργικῶν προϊόντων 50

Ταϊγφὲρ (Taillefer), Ὀρεινὸς πολιτικὸς 394

Ταὶν Ἱππόλυτος (Hippolyte Taine), Γάλλος φιλόσοφος, ἱστορικὸς καὶ κριτικὸς λογοτεχνίας 172, 269, 416, 606· ἔργο: *Οἱ καταβολὲς τῆς σύγχρονης Γαλλίας* 416

Ταίητ (Tate), Ἀμερικανὸς διοικητὴς τῆς «Μαύρης Λεγεώνας» 529, 533

Τάκιτος 409

Ταλιαμέντο (Tagliamento), ποταμὸς 530

Ταλλεϋράνδος Σὰρλ Μωρὶς ντὲ (Charles Maurice de Talleyrand-Périgord) 86, 108, 122· στη Συντακτικὴ Συνέλευση 166, 188, 198, 225· στη Νομοθετικὴ 250, 253· ἐπὶ Διευθυντηρίου 520, 522, 534, 539, 544, 555-557, 564, 582, 594, 669

Ταλλιὲν Ζὰν Λαμπὲρ (Jean Lambert Tallien) πρὶν ἀπὸ τὴν 9η Θερμιδὸρ 266, 394, 426, 434, 467· μετὰ τὴν 9η Θερμιδὸρ 476, 477, 497· βλ. καὶ Καμπαρρὺς Τερεζὰ (Μαντὰμ Ταλλιὲν)

Ταλὸν Ἀντουὰν Ὁμὲρ (Antoine Omer Talon) 203, 265 σημ.

Ταμεῖο: Ἔκτακτο 187, 566· Ἐμπορικῶν Προεξοφλήσεων 549· Προεξοφλητικὸ 45, 123, 187, 388, 608

Τάμεσης, ποταμὸς 304, 533

Ταμπλ (Temple), μοναστήρι τοῦ Παρισιοῦ 263, 485

Ταμπουρὼ (Taboureau), ὀπαδὸς τῶν *Λυσσασμένων 360, 362
Τάναρο (Tanaro), ποταμὸς 525
Τανούμα, πρωθυπουργὸς τῆς Ἰαπωνίας 31
τάξεις λαϊκές: βλ. Ἀβράκωτοι, προλεταριάτο· μετὰ τὴν Ἐπανάσταση 614-617
Ταξίδι τοῦ νεαροῦ Ἀνάχαρση στὴν Ἑλλάδα, Τό, βλ. Μπαρτελεμὺ Ζὰν-Ζὰκ
Τάουεντσην (Tauentzien), Πρῶσος διπλωμάτης 490
Ταραντὲζ (Tarentaise) 328
Ταρασκὸν (Tarascon) 484
Ταρβίζιο (Tarvisio), διάβαση τοῦ 530
Ταργκοβίτσα 248, 275, 321
Ταρζὲ Γκὺ (Guy Target), ἀκαδημαϊκὸς 126, 149
Τὰρμπ (Tarbes) 150
Τάυ Σόν, ἀσιατικὴ φυλὴ 29
Ταχυδρόμος Παρισίων-Βερσαλλιῶν, Ὁ, 157, 165· βλ. καὶ Γκορσάς
Ταχυδρόμος τῆς Προβηγκίας, Ὁ, 177
Τεάτρ Φρανσαί, τμῆμα τοῦ Παρισιοῦ (section du Théâtre-Français) 262, 266
τεκτονισμός: 79, 209, 217, 345, 653, 655, 678· ἐλευθεροτέκτονες 218, 342, 671· μασονικὲς στοές: 70, 79, 123, 209, 343, 345, 518· Στοὰ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Σκώτου 209· Στοὰ Λαουτάρο 700· (Στοὰ) Μεγάλη Ἀνατολὴ τῆς Γαλλίας 122, 209· Στοὰ Φίλων τῆς Ἀλήθειας 209
τέλη: εὐκαιριακὰ 192, 256, 603· *μεταβίβασης 62, 192· οἰκοσκευῆς 186, 481, 637, 638· *συνδρομητικὰ 63, 151, 185, 190, 192, 620· *χρηστικὰ 56, 151, 192, 607, 620
Τέλλος Γουλιέλμος 655
Τεννεσσὴ (Tennessee) 698
Τενό, ὁ «οὐράνιος αὐτοκράτορας», βλ. Ἰγιεχάρου
Τεὸ Κατρὶν (Catherine Théot), «μητέρα τοῦ Θεοῦ» 469, 654
Τεργέστη 690
Τερνὼ Λουὶ Γκυγιώμ, βαρόνος (Louis Guillaume Ternaux), Γάλλος βιομήχανος καὶ πολιτικὸς 620
Τὲς (Tech), ποταμὸς 406
Τέσεν (Teschen) 110
Τέσσερα Ἔθνη, τμῆμα τοῦ Παρισιοῦ (section des Quatre-Nations) 400
*τετράδια παραπόνων 90, 120, 125-128, 186
Τζαὶη Τζὼν (John Jay), ἀπεσταλμένος τῶν ΗΠΑ 336· Συνθήκη τοῦ 670, 690
Τζάκσον (Jackson), τέως πάστορας 349
Τζεζὰρ πασὰς 559, 570
Τζέννερ Ἔντουαρντ (Edward Jenner), Ἄγγλος γιατρὸς 72
τζέννυ, κλωστικὴ μηχανὴ 43, 49, 693
Τζέρβις (Jervis), Ἄγγλος ναύαρχος, κόμης τοῦ Ἁγίου Βικεντίου 332, 333, 529, 556, 685
Τζέρσυ (Jersey), νῆσος 485, 589
Τζέφερσον Τόμας (Thomas Jefferson), Ἀμερικανὸς πολιτικὸς 27, 163, 172, 663, 669, 670, 671
Τζόνσον Σάμουελ, Δόκτωρ (Dr Samuel Johnson), Ἄγγλος κριτικὸς καὶ λεξικογράφος 83
Τὴκ Λούντβιχ (Ludwig Tieck), Γερμανὸς συγγραφέας 679
Τιὲρ (Thiers) 443
Τιερὰς (Thiérache) 170
Τιερρὺ ντὲ Βὶλ-ντ' Ἀβραὶ (Thierry de Ville-d'Avray), ἀρχιθαλαμηπόλος 260
Τιμποντὼ Ἀντουὰν Κλαὶρ (Antoine Claire Thibaudeau) 476· ἔργο: *Ἀπομνημονεύματα* 476
Τιονβὶλ (Thionville) 282
Τιππού Σαΐμπ (Sahib Tippou), σουλτάνος τῆς Μυσόρης 20, 557, 696, 697
Τιραδέντες, ἀρχηγὸς ἐξεγέρσεων (Βραζιλία) 25
Τιρόλο 527, 576
Τιτσίνο (Ticino), παραπόταμος τοῦ Πάδου 525
τμήματα τοῦ Παρισιοῦ (sections parisiennes): ὀργάνωση 167· πρὶν ἀπὸ τὴν 9η Θερμιδὸρ 290, 291, 352, 356, 357, 360, 364, 371, 373, 374, 377, 392, 400, 470· μετὰ τὴν 9η Θερμιδὸρ 477, 485· βλ. καὶ Γκραβιγέ, Ἑνότητα, Λεπελετιέ, Μπὸν Κονσέιγ, *Μωκονσέιγ, Πουασσονιέρ, Τεάτρ Φρανσαί, Τέσσερα Ἔθνη, *Τριακόσιοι
Τοκβὶλ Ἀλεξὶς ντὲ (Alexis de Tocqueville), Γάλλος ἱστορικὸς καὶ πολιτικὸς 352, 367, 624· ἔργο: *Τὸ Παλαιὸ Καθεστὼς καὶ ἡ Ἐπανάσταση* 366
Τοκουγκάβα, ἰαπωνικὴ δυναστεία 30, 31
Τολεντίνο (Tolentino), Συνθήκη τοῦ 530
Τομπάγκο, νῆσος 20, 250, 333
Τομπουκτοὺ 696
Τονκίνο, Ἄπω Ἀνατολὴ 29, 697
*Τόρηδες (Tories) 96, 213, 216, 346, 347, 682· νέοι Τόρηδες 97
Τορίνο 169, 170, 215, 219, 326, 344, 525, 531, 540, 563, 567
Τορκεμάδα Τομὰς ντὲ (Tomás de Torquemada), Ἱσπανὸς ἱεροεξεταστὴς 416

Τόρουν (Toruń), Πολωνία 228, 229, 287
Τορφού (Torfou) 406
Τοσκάνη 218, 219, 222, 313, 344, 465, 486, 489, 507, 567, 572
Τουάρ (Thouars) 366
Τούκ (Tooke), Ἄγγλος φιλελεύθερος 347
Τουλόν (Toulon): ὡς τὴν κατάληψη τοῦ 1793 319, 325, 326, 328, 331-333, 339, 377-379, 389, 394· μετὰ τὴν κατάληψη 406, 461, 484, 551, 558, 685
Τουλούζη 117, 150, 151, 377, 378, 587, 620
Τουπὰκ Ἀμάρου, ἀρχηγὸς ἐξεγέρσεων (Περού) 25
Τούρ (Tours) 366
Τουράν, Ἄπω Ἀνατολή 29
Τουραίν (Touraine) 153, 441
Τουρὲ Ζὰκ (Jacques Thouret) 126, 182
Τουρκεστὰν 29
Τουρκία 226-230, 490, 550, 554, 557-560, 569, 687· βλ. καὶ Αὐτοκρατορία (Ὀθωμανική)
Τουρκουὲν (Tourcoing) 330, 463
Τουρναὶ (Tournay) 300
Τουσσαὶν-Λουβερτὺρ Φρανσουὰ Ντομινὶκ (François Dominique Toussaint-Louverture), Ἀϊτινὸς πολιτικὸς καὶ στρατηγὸς 333, 465, 554, 555, 700
Τραγούδι τοῦ ἀποχαιρετισμοῦ, Τό, βλ. Μεῦλ
Τράουμπριτζ (Troubridge), Βρετανὸς ναύαρχος 332
τράπεζα: 28, 36, 38, 42, 44, 45, 241, 513, 549, 608, 609, 638-640· τοῦ Ἁγίου Καρόλου 341, 527, 691· τοῦ Ἄμστερνταμ 36, 100, 509· τοῦ Λονδίνου 42, 44, 337, 508, 527, 532, 533, 574, 684, 691-692· βλ. καὶ χρηματιστήριο
Τρεβῆροι (Τρὴρ) 211, 247· ἐκλέκτορας τῶν 215, 219, 242
Τρεγιὰρ Ζὰν-Μπατὶστ (Jean-Baptiste Treilhard) 546, 547, 565, 581
Τρέμπια (Trebbia), ποταμὸς 577
Τρένκ, βαρόνος φὸν (von Trenck) 345
Τρέντο (Trento) 527
Τρεσσὰν (Tressan), κόμης τοῦ 84, 656
*Τριακόσιοι, τμῆμα τοῦ Παρισιοῦ (section des Quinze-Vingts) 262
Τρινιδάδ, νῆσος 554, 696, 699
Τριντὸν (Tridon), Γάλλος συγγραφέας τῶν ἔργων *Ἔγκληση κατὰ μιᾶς συκοφαντίας τῆς ἱστορίας*, *Οἱ Ἐμπρηστὲς* 416
Τριπλὴ Συμμαχία 220, 231, 275
Τρίτη Τάξη (Tiers État): πρὶν ἀπὸ τὴ σύγκληση τῶν Γενικῶν Τάξεων 14, 53, 58, 81, 115, 120, 122-136· κατὰ τὶς Γενικὲς Τάξεις 143, 146, 154, 160, 167, 168, 174, 176, 202, 204, 212, 223, 351, 352, 383, 466· οἱ συνέπειες τῆς Ἐπανάστασης 608, 614
Τρογκὸφ (Trogoff), ναύαρχος 332
Τρομοκρατία (Terreur): 146, 266-273, 290, 296, 342, 352, 355, 371, 389, 394, 409, 410, 429-438, 477· λευκὴ 480-485, 497, 517, 666· ἡ πρώτη (Σεπτέμβριος 1792) 266-273· «Μεγάλη» 437-438· τοῦ Διευθυντηρίου 541-545· «τρίχρωμη» 236
Τρονσὲ Φρανσουὰ Ντενὶ (François Denis Tronchet) 300
Τρουὰ (Troyes) 118, 150
Τρουὰρ ντὲ Ριὸλ (Trouard de Riolles), ἀριστοκράτης συνωμότης 170
Τρουβὲ (Trouvé), οἰκονομικὸς πράκτορας τοῦ Διευθυντηρίου 566
Τσαρτορύσκι (Czartoryski), Πολωνὸς ἡγέτης 231
Τσάταμ (Lord Chatham), λόρδος τοῦ ἀγγλικοῦ ναυτικοῦ 332, 339
Τσέβα (Ceva) 525
Τσιάγια (Della Ciajia), Ἰταλὸς κατασκευαστὴς μουσικῶν ὀργάνων 214
Τσίβιτα-Καστελλάνα (Civita-Castellana) 571
Τσίμμερμαν (Zimmermann), Ἀνοβεριανὸς σύμβουλος 219, 671
Τσὸρν (Zorn), ποταμὸς 328
Τσοὺκ (Zug), λίμνη 577
Τυδὸρ (Tudor), δυναστεία τῆς Ἀγγλίας 88
Τύπος (ἐφημερίδες, *γαζέτες, φυλλάδια) 157, 163, 165, 168, 202, 209, 217, 408, 538, 582, 587
Τυργκὸ Ἄν Ρομπὲρ Ζάκ, βαρόνος ντὲ (Anne Robert Jacques de Turgot), Γάλλος πολιτικὸς καὶ οἰκονομολόγος 34, 47, 49, 65, 106, 117
Τυριὸ Ζὰκ Ἀλεξὶς (Jacques Alexis Thuriot) 384, 391, 401
Τυρρὼ ντὲ Λινιὲρ Λουὶ (Louis Turreau de Linières) 407, 588

*Test Act 97-98, 216, 309
triple assessment 552

unions (ἑνώσεις ἐργατῶν) 65
Untertan (ὑποτελὴς) 64, 92, 94· Untertänigkeit (ὑποτέλεια) 668

Ὕγκ Βικτὸρ (Victor Hugues) 333, 466, 554, 700
Ὑὲ (île d'Yeu), νῆσος 495
Ὑζὲς (Uzès) 420
Ὑμπὲρ Ζὰν Ζοζὲφ (Jean Joseph Humbert), Γάλλος στρατηγὸς 553, 557
Ὑνὲνγκ (Huningue) 498, 528
Ὑόρκη: 347· βλ. καὶ Φρειδερίκος, δούκας τῆς Ὑόρκης
Ὑπάλληλοι, Οἱ. βλ. Μπαλζὰκ
*ὑπερμοντανιστὲς 55, 79, 198
Ὑπέρτατο Ὂν, βλ. γιορτή, λατρεία
ὕποπτοι: 258, 267, 272, 362, 367, 373, 377, 386, 387, 394, 395, 398, 407, 412, 413, 432-437, 475, 476· νόμος περὶ ὑπόπτων 389· βλ. καὶ ἀγαθὰ (τῶν ὑπόπτων)
Ὕπρ (Ypres) 460, 463, 464
Ὑριάρτε (Yriarte), Ἱσπανὸς διπλωμάτης 492
Ὑσσενζὼ (Yssingeaux) 256

Φαβὰρ (Favart), κυβερνήτης 381
Φαβιὲ Ζὰν-Λουὶ (Jean-Louis Favier), Γάλλος διπλωμάτης καὶ συγγραφέας 225
Φαβρὰ Τομὰ ντὲ Μαΐ, μαρκήσιος ντὲ (Thomas de Mahy de Favras) 162, 169
Φαγιὼ (Fayau), Ὀρεινὸς μεγαλογαιοκτήμονας 294, 475
Φαιποὺ ντὲ Μαιζονσὲλ Γκυγιὼμ (Guillaume Faipoult de Maisoncelle) 566, 567, 571
Φαμὰρ (Famars), στρατόπεδο τοῦ 327, 380
Φάμπρ ντ' Ἐγκλαντὶν Φιλὶπ Φρανσουὰ (Philippe François Fabre d'Églantine) 383, 401-403, 411, 655
Φαμπρὺ (Fabry), ἐπικεφαλῆς ἐξέγερσης 211
*φεβρωνιανισμὸς 55
*Φεγιαντῖνοι 236, 238-240, 244, 245, 251, 258, 259, 261, 271, 272, 281, 295, 376, 392, 417, 431, 669
φεδεραλισμός, φεδεραλιστὲς 185, 298, 376-379, 385, 411, 431, 433, 435, 484, 650· στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες 663, 669-670
Φεκετι τῆς Γκαλάντας, κόμης 210
Φελιππὼ Ἀντουὰν Λὲ Πικὰρ ντὲ (Antoine Le Picard de Phelippeaux) 559
Φέλντκιρχ (Feldkirch) 576
Φελλὲρ (Feller), ἰησουίτης 216
Φενλὸ (Venio) 492
φεουδαρχία 94, 203, 614-615· «νέα φεουδαρχία» 203

Φερδινάνδος Δ', βασιλιὰς τῆς Νεάπολης 313, 338, 578
Φερράρα 526
Φερριὲρ ντὲ Μαρσαὶ Σὰρλ Ἐλί, μαρκήσιος (Charles Élie de Ferrières de Marsay) 611
Φερρὺ (Ferry), ἐντεταλμένος ἀντιπρόσωπος τῆς Συνέλευσης 441
Φέρσεν Ἄξελ ντὲ (Axel de Fersen), Σουηδὸς κόμης 220, 233, 245, 281
Φερὼ Ζὰν Μπερτρὰν (Jean Bertrand Féraud) 484
Φιγκέρες (Figuéres) 465
*φιδεϊσμὸς 77, 652
Φιλαδέλφεια 104
Φιλιππίνες 30
Φίλιππος, δούκας τῆς Ὀρλεάνης (Louis Philippe Joseph duc d'Orléans) 118, 122, 145, 146, 157, 160, 163, 234, 235, 241, 301, 585· *Ὀρλεανιστὲς 145, 416· βλ. καὶ Φίλιππος-Ἰσότητα
Φίλιππος-Ἰσότητα (Philippe-Égalité) 301, 368, 392· βλ. καὶ Φίλιππος, δούκας τῆς Ὀρλεάνης
Φιλιππὼ Πιὲρ Νικολὰ (Pierre Nicolas Philippeaux) 369, 386, 409, 411, 412
Φίλλιπ Ἄρθουρ (Arthur Phillip), Βρετανὸς ναύαρχος 696
Φιλολογικὴ γαζέτα τῆς Ἰένας 217
Φιλοσοφικὸ δεκαήμερο, Τό, ὄργανο τῶν *Ἰδεολόγων 593, 651
φιλόσοφοι 23, 72-83, 85, 90, 172, 194, 629
Φίλος τοῦ βασιλιᾶ, Ὁ, ἐφημερίδα 168
Φίλος τοῦ λαοῦ, Ὁ, ἐφημερίδα 157, 202, 204· βλ. καὶ Μαρὰ
Φινιστὲρ (Finistère): Διαμέρισμα 371, 377· τμῆμα τοῦ 356
Φιοῦμε (Fiume) 682
Φιτζέραλντ (Fitzgerald), Ἰρλανδὸς πολιτικὸς 213, 553
Φιτζουίλλιαμ (Fitzwilliam), Ἰρλανδὸς πολιτικὸς 349
Φίχτε Γιόχαν Γκότλημπ (Johann Gottlieb Fichte), Γερμανὸς φιλόσοφος 211, 345, 663, 666, 672, 673, 678· ἔργα: *Τὸ δόγμα τῆς ἐπιστήμης* 678· *Ἔκκληση πρὸς τοὺς ἡγεμόνες ὑπὲρ τῆς διεκδίκησης τῆς ἐλευθερίας τῆς σκέψης* 672· *Θεμέλια τοῦ φυσικοῦ δικαίου σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχὲς τῆς θεωρίας τῆς ἐπιστήμης* 673· *Συνεισφορὰ προορισμένη νὰ ἐπανορθώσει τὴν κρίση τοῦ κοινοῦ γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση* 672

Φλάνδρα 40, 127, 150, 157, 198, 454, 460, 492· κόμης τῆς 305· σύνταγμα τῆς 158
Φλάξμαν Τζὼν (John Flaxman), Ἄγγλος γλύπτης 84
Φλερὺς (Fleurus) 330, 339, 439, 464
Φλεσσέλ Ζὰκ ντὲ (Jacques de Flesselles) 148
«Φλορεαλικοί» 547, 582
Φλόριδα 21, 695
Φλοριδαμπλάνκα δὸν Φρανσίσκο Ἀντόνιο Μονίνο, κόμης (Don Francisco Antonio Moñino Florida-blanca) 219, 221, 237, 253
«φόβος»: 66, 142, 145, 170, 262, 367, 372· «κοινωνικὸς φόβος» 546· «Μεγάλος Φόβος» 145, 146, 151-153, 234, 427
Φονμπρύν, ἀβὰς ντὲ (abbé de Fontbrune) 220
Φοντανὲς Λουὶ ντὲ (Louis de Fontanes), Γάλλος ποιητὴς καὶ κριτικὸς 652
Φοντεναὶ (Fontenay), μεγαλέμπορος τῆς Ρουένης 686
Φοντεναὶ-λὲ-Κὸντ (Fontenay-le-Comte), κωμόπολη τῆς Βανδέας 366
Φὸξ Τσάρλς Τζαίημς (Charles James Fox), Ἄγγλος πολιτικὸς 98, 213, 216, 226, 309, 311, 312, 339, 346, 552, 663, 682
Φόραρλμπεργκ (Vorarlberg) 576, 589
φόροι, εἰσφορές: 180, 182, 185-186, 637-640· *ἄλατος 63, 151, 185, 190, 202· ἄμεσοι 185, 638-639· ἔγγειας ἰδιοκτησίας, ἀκίνητης περιουσίας 94, 185, 186, 481, 637, 638· *ἔγγειος φορολογία 63, 116, 143· ἔμμεσοι 185, 616, 639· θυρῶν καὶ παραθύρων 638· πατριωτικὸς 186· τῶν *εἰκοστῶν 63, 116· κεφαλικὸς 63, 89, 116
φορολόγηση: πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση 35, 128· πρὶν ἀπὸ τὴν 9η Θερμιδὸρ 141, 257, 271, 290, 297, 351, 353, 354, 360, 362, 368, 370, 381, 382, 387, 389, 392-393, 396-398, 440, 442, 473· μετὰ τὴν 9η Θερμιδὸρ 496, 550, 638
Φόρστερ Γκέοργκ (Georg Forster), Γερμανὸς ἐξερευνητὴς καὶ ἐπιστήμονας 210, 306, 380, 673
Φότσανυ (Foczany) 229
Φουεντερράμπια (Fuenterrabia) 464
Φουκιὲ-Τενβὶλ Ἀντουὰν (Antoine Fouquier-Tinville) 368, 392, 482, 483
Φουλλὸν ντὲ Ντουαὶ (Foullon de Douai) 148
Φουρβιὲρ (Fourvière) 406
Φουρκρουὰ Ἀντουὰν Φρανσουά, κόμης ντὲ (Antoine François de Fourcroy), Γάλλος χημικὸς καὶ πολιτικὸς 439
Φουσὲ Ζοζὲφ (Joseph Fouché): πρὶν ἀπὸ τὴν 9η Θερμιδὸρ 294, 394, 395, 399, 406, 411, 413, 426, 434, 467, 468· μετὰ τὴν 9η Θερμιδὸρ 495, 567, 586, 594
Φραγκίσκος Β', αὐτοκράτορας τῆς Ἁγίας Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας τοῦ Γερμανικοῦ ἔθνους 248, 253, 274, 276, 281, 323, 329, 338, 667, 682
Φραγκονὰρ Ζὰν Ὀνορὲ (Jean Honoré Fragonard), Γάλλος ζωγράφος 84, 658
Φραγκονία 489
Φραγκλίνος Βενιαμὶν (Benjamin Franklin), Ἀμερικανὸς πολιτικός, ἐφευρέτης, συγγραφέας 72, 102, 104
Φραγκφούρτη 34, 37, 101, 274, 276, 277, 286, 304, 341, 530, 689, 690
Φράιμπουργκ (Freibourg) 208
Φραισβίλλερ (Froeschviller) 405
Φρανκαστὲλ (Francastel), ἐντεταλμένος ἀντιπρόσωπος τῆς Συνέλευσης 407
Φρανσουὰ ντὲ Νεσατὼ Νικολὰ Λουὶ (Nicolas Louis François de Neufchâteau) 544, 546, 547, 550, 567, 580, 635
Φράυ (Frey), Ἑβραῖοι Μοραβοὶ ἀδελφοὶ 402, 413
Φράυταγκ (Freytag), ἀντίπαλος τοῦ Οὔσαρ 405
Φρεβὰν (Frévent) 432
Φρεζὺς (Fréjus) 127, 589, 592
Φρειδερίκος Β' ὁ Μέγας, βασιλιὰς τῆς Πρωσσίας 78, 89, 90, 92-95, 110, 278-280, 340, 572, 688
Φρειδερίκος-Γουλιέλμος Β', βασιλιὰς τῆς Πρωσσίας 90, 93, 95, 218, 221, 222, 225, 227, 228, 230, 231, 237, 238, 247, 248, 250 σημ., 276, 277, 279, 281, 287, 317, 321-324, 329, 330, 338, 341, 489-492, 666
Φρειδερίκος-Γουλιέλμος Γ', βασιλιὰς τῆς Πρωσσίας 571, 666, 668, 687
Φρειδερίκος, δούκας τῆς Ὑόρκης 326, 328, 330, 339, 404, 578, 589
Φρεμανζὲ (Frémanger), Ὀρεινὸς πολιτικὸς 394
Φρερὸν Στανισλὰς Λουὶ Μαρὶ (Stanislas Louis Marie Fréron): πρὶν ἀπὸ τὴν 9η Θερμιδὸρ 394, 395, 406, 411, 434· μετὰ τὴν 9η Θερμιδὸρ 418, 476-478, 497
Φρίουλι (Friuli) 529
Φρισία 53
Φρομὰν (Froment), διοικητὴς τῆς Νὶμ 169
Φυλλάδιο τοῦ καλλιεργητῆ, Τὸ 454

Φὺρν (Furnes) 254
Φύρστενμπεργκ (Fürstenberg), ἐμπνευστὴς τῆς ὁμάδας «Ἁγία Οἰκογένεια» 681
φυσιοκράτες 48, 73, 75, 76
Φωριέλ Κλὼντ (Claude Fauriel), Γάλλος ἱστορικὸς καὶ φιλόλογος 652
Φωσὲ Κλὼντ, ἀβᾶς (abbé Claude Fauchet), ἱδρυτὴς τοῦ *Κοινωνικοῦ Κύκλου 202
Φωσινὺ (Faucigny) 328
Φῶτα, Διαφωτισμὸς (φιλοσοφία) 26, 60, 102, 210, 294, 345, 421

Vindiciae Gallicae, βλ. Μάκιντος

Wat-Tyler, βλ. Σάουδυ
water-frame 43, 693, 694

Χαγη 229, 311, 329, 540, 561· Συνθήκη τῆς 492, 519, 531
Χάιλαντς (Highlands), Σκωτία 43
Χαϊλντερλιν Φρήντριχ (Friedrich Hölderlin), Γερμανὸς ποιητὴς 674
Χαϊνότσυ (Hajnóczy), Οὖγγρος συγγραφέας 210
Χαϊντεραμπάντ 20, 697
Χάλλε (Halle) 77
Χαμαν Γιόχαν Γκέοργκ (Johann Georg Hamann), Γερμανὸς φιλόσοφος καὶ συγγραφέας 70
Χάμιλτον Ἀλεξάντερ (Alexander Hamilton), Ἀμερικανὸς πολιτικὸς 104, 105, 336, 669, 670
Χάμιλτον Ἔμμα Λάυον, Λαίδη (Lady Emma Lyon Hamilton), σύζυγος τοῦ Ἄγγλου πρεσβευτῆ στη Νεάπολη 558
Χανάου (Hanau) 93
Χανσεατικοί, χανσεατικὰ λιμάνια καὶ πόλεις 34, 101, 556, 686, 689
Χάου Ρίτσαρντ (Richard Howe), Ἄγγλος ναύαρχος 320, 332, 333, 465
Χάουγκβιτς (Haugwitz), Πρῶσος πρεσβευτὴς 277, 286, 287, 322, 329, 489
Χάουσα, Ἀφρική 29
Χάρνιερ (Harnier), Πρῶσος διπλωμάτης 491
Χαρντενμπεργκ Κὰρλ Ἄουγκουστ, πρίγκιπας φὸν (Karl August von Hardenberg), Πρῶσος πολιτικὸς 489, 491, 493, 494, 498, 668, 679
Χάρντυ Τόμας (Thomas Hardy), Λονδρέζος τσαγκάρης, ἱδρυτὴς τῆς Ἑταιρείας Ἀλληλογραφίας τοῦ Λονδίνου 308, 310, 346, 347
Χάσσενφρατς (Hassenfratz), ὀργανωτὴς βιομηχανίας ὅπλων 439
Χάυντν Γιόζεφ (Joseph Haydn), Αὐστριακὸς συνθέτης 84, 679· ἔργα: *Ἐποχές*, *Δημιουργία* 679
Χέγκελ Γκέοργκ Βίλχελμ Φρήντριχ (Georg Wilhelm Friedrich), Γερμανὸς φιλόσοφος 672
Χέιστινγκς Οὐώρρεν (Warren Hastings) 20, 23
Χέλντερ (Helder) 589
Χέμνιτς (Chemnitz) 49, 694
Χέμστερχοϋς Φρὰντς (Franz Hemsterhuis), Ὀλλανδὸς φιλόσοφος καὶ θεωρητικὸς τῆς τέχνης 74
Χὲντζ (Hentz), πολιτικὸς τῆς Βόρειας Γαλλίας 395, 396
Χερβοῦργο 251
Χέρντερ Γιόχαν Γκότφρηντ (Johann Gottfried Herder), Γερμανὸς φιλόσοφος καὶ συγγραφέας 70, 76, 86, 210, 345, 672, 673· ἔργα: *Ἐπιστολὲς γιὰ τὴν πρόοδο τῆς ἀνθρωπότητας* 673· *Ἰδέες περὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας* 76
Χέρσελ Οὐίλλιαμ (William Herschell), Ἄγγλος ἀστρονόμος γερμανικῆς καταγωγῆς 72
Χέρτσμπεργκ (Herzberg), Πρῶσος πολιτικὸς 94, 228-231
Χιοὺμ Νταίηβιντ (David Hume) Ἄγγλος φιλόσοφος 76, 675
Χιτοτσουμπάσι, ἀντιβασιλέας τῆς Ἰαπωνίας 31
Χοβελλιάνος Γκασπὰρ Μελτσὸρ (Gaspar Melchor Jovellanos), Ἱσπανὸς πολιτικὸς καὶ συγγραφέας 214, 219
Χοενλόε-Κίρχμπεργκ (Hohenlohe-Kirchberg), Πρῶσος στρατηγὸς 278, 280, 282
Χοεντσόλλερν (Hohenzollern), γερμανικὴ δυναστεία 95
Χόθαμ (Hotham), Ἄγγλος ναύαρχος 331, 332
Χοκουσάι, Ἰάπωνας ζωγράφος 31
Χόλκροφτ (Holcroft), φίλος τοῦ Δαντὸν 208
Χόλσταϊν (Holstein) 50, 669, 681
Χόμπς Τόμας (Thomas Hobbes), Ἄγγλος φιλόσοφος 77
Χόντσοότε (Hondschoote) 328, 391, 405, 460
Χόουπ (Hope), Ὀλλανδὸς τραπεζίτης 37, 360
Χὸρν Τοὺκ (John Horne Tooke), Ἄγγλος πολιτικὸς 213

Χόρσλυ (Horsley), ἀγγλικανὸς ἐπίσκοπος 667
Χότσε (Hotze), ὑπασπιστὴς τοῦ ἀρχιδούκα Καρόλου 588, 589
Χουάν, κόλπος τοῦ 332
Χουέ, Ἄπω Ἀνατολὴ 29
Χοῦμπολτ Ἀλέξανδρος φὸν (Alexander von Humboldt), Γερμανὸς ἐπιστήμονας 675
Χοῦμπολτ Γουλιέλμος φὸν (Wilhelm von Humboldt), Γερμανὸς λόγιος καὶ συγγραφέας 21, 22, 24, 207, 673, 674· ἔργο: *Δοκίμιο περὶ τῶν ὁρίων τοῦ κράτους* 673
Χοὺντ (Hood), Ἄγγλος ναύαρχος 326, 331, 332
Χούντελιστ (Hudelist), Αὐστριακὸς πολιτικὸς 687
Χόφμαν (Hoffmann), Βιεννέζος εἰδησεογράφος, συγγραφέας 217, 342, 345, 671
χρηματιστήριο 36, 38, 381, 480· βλ. καὶ τράπεζα
Χρονικά, ἔντυπο 165· βλ. καὶ Καρρὰ
Χρονικὰ τῆς θρησκείας, περιοδικὸ 479, 653
Χρονικὸ τοῦ Παρισιοῦ, Τό, ἔντυπο 163· βλ. καὶ Κοντορσὲ
«Χρυσὴ Νεολαία» 477, 478, 486, 586
χωρικοὶ 14, 33, 40, 62-64, 91-92, 151-153, 191, 351, 353, 375, 449, 452, 481, 482, 614-616
χωρισμὸς κράτους καὶ Ἐκκλησίας 242, 628

ψηφοφορία καθολικὴ 202, 265, 270, 375, 501
ψωμί, ἀρτοποιία: 140, 141, 150, 157, 159, 360, 381, 392, 411, 445-446, 481, 482, 515, 694, 696· ἀμαλγάμωση τοῦ ψωμιοῦ 337, 445· «ψωμὶ τῆς ἰσότητας» 445

Ὠβέρνη 169, 170, 406
Ὠζὰρ (Augeard), ἔμπιστος τοῦ Κυρίου 169, 224
Ὠζερὼ Σὰρλ Πιὲρ (Charles Pierre Augereau) 525, 535, 537, 538, 545, 594
Ὤκλαντ (Auckland), Ἄγγλος διπλωμάτης 311
Ὠλὰρ (A. Aulard), Γάλλος ἱστορικος 174, 265 σημ
Ὤλστερ (Ulster), Ἰρλανδία 349
Ὠμπρὺ Φρανσουὰ (François Aubry) 494
Ὠσμὰν (Haussmann), Γάλλος πολιτικος 529
Ὠτέιγ (Auteuil), προάστιο τοῦ Παρισιοῦ 617
Ὠτὲν (Autun) 122, 198

Τὸ Εὑρετήριο τὸ συνέταξε ἡ ἐπιμελήτρια τῆς ἔκδοσης.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΤΟΥ GEORGES LEFEBVRE
Η ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΕΝΗ ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ
ΣΤΗΣ ΜΑΡΙΝΑΣ ΛΟΥΚΟΠΟΥΛΟΥ
ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ
ΣΤΟΥ Δ. Ε. ΤΑΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
ΤΟΝ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟ ΤΟΥ 2003
ΤΟ ΕΠΙΜΕΛΗΘΗΚΕ
Η ΜΑΡΙΑ ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ
ΜΕ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ ΚΑΙ ΕΠΙΒΛΕΨΗ
ΤΗΣ ΑΝΤΙΓΟΝΗΣ ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΥΛΟΥ

ΒΟΡΕΙΟΣ ΘΑΛΑΣΣΑ
Δ
A
νῆσος Τέξελ
Μπέρχεν
Ἀμστερνταμ
Βέζερ
A N O

Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ
ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ
Τά σύνορα τῶν κρατῶν τό 1789
Κτήσεις τῆς Γαλλίας μετά τίς Συνθῆκες τοῦ Καμποφόρμιο καί τοῦ Τορίνου (1797)
Δεύτερος καί τρίτος διαμελισμός τῆς Πολωνίας
1793
1795
Ρωσία
Πρωσία
Αὐστρία
Δημοκρατία τῆς Βενετίας
Κλίμακα
0
100
200 km
Α Γ Γ Λ Ι
Λονδίνο

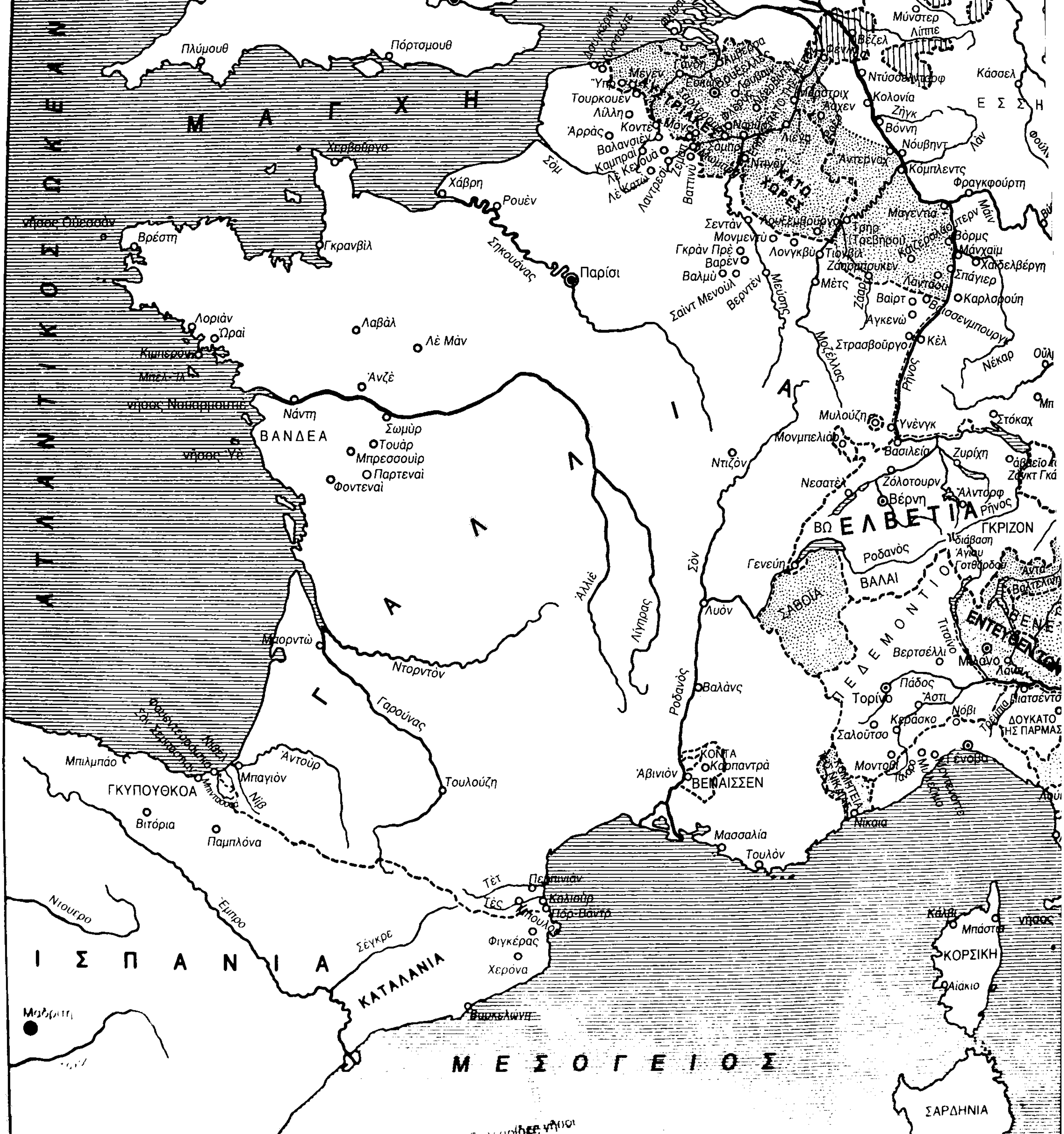

ΑΤΛΑΝΤΙΚΟΣ ΩΚΕΑΝΟΣ
ΜΑΓΧΗ
Πλύμουθ
Πόρτσμουθ
Χερβούργο
Χάβρη
Ρουέν
Σομ
Σηκουάνας
Παρίσι
νήσος Ουεσσάν
Βρέστη
Γκρανβίλ
Λαβάλ
Λε Μαν
Λοριάν
Ώραι
Κιμπερόν
Μπελ-Ιλ
Ανζέ
Νάντη
νήσος Νουαρμουτιέ
ΒΑΝΔΕΑ
Σωμύρ
Τουάρ
Μπρεσσουίρ
Παρτεναί
Φοντεναί
νήσος Υέ
ΓΑΛΛΙΑ
Μπορντώ
Ντορντόν
Γαρούνας
Τουλούζη
Αλλιέ
Λίγηρας
Ντιζόν
Σον
Λυόν
Ροδανός
Βαλάνς
Αβινιόν
ΚΟΝΤΑ
Καρπαντρά
ΒΕΝΑΙΣΣΕΝ
Μασσαλία
Τουλόν
Νίκαια
Μπιλμπάο
ΓΚΥΠΟΥΘΚΟΑ
Βιτόρια
Παμπλόνα
Μπαγιόν
Άντουρ
Νιβ
Ντουερο
Έμπρο
Σέγκρε
ΚΑΤΑΛΑΝΙΑ
Τετ
Τες
Περπινιάν
Πορ-Βάντρ
Φιγκέρας
Χερόνα
Βαρκελώνη
ΙΣΠΑΝΙΑ
ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ
Υπρ
Τουρκουέν
Λίλλη
Αρράς
Κοντέ
Βαλανσιέν
Καμπραί
Λε Κενουά
Λε Κατώ
Λαντρεσί
Βαττινύ
Μενέν
Γάνδη
ΤΡΙΑΚΕΣ
Μαυμπέζ
Σεντάν
Μονμεντύ
Γκράν Πρέ
Βαρέν
Βαλμύ
Σαίντ Μενούλ
Βερντέν
Μεύσης
Λονγκβύ
Μετς
Μοζέλλας
Σάαρ
Λουξεμβούργο
ΚΑΤΩ ΧΩΡΕΣ
Μάαστριχ
Άαχεν
Λιέγη
Άντερναχ
Τριρ
(Τρεβήροι)
Μύνστερ
Λίππε
Βέζελ
Ντύσσελντορφ
Κάσσελ
Κολωνία
Ζήγκ
Βόννη
Νόυβηντ
Λαν
ΕΣΣΗ
Κόμπλεντς
Φραγκφούρτη
Μάιν
Μαγεντία
Βόρμς
Μάνχαϊμ
Χαϊδελβέργη
Σπάγιερ
Καρλσρούη
Βάιρτ
Αγκενώ
Στρασβούργο
Κελ
Νέκαρ
Ρήνος
Μυλούζη
Υνένγκ
Μονμπελιάρ
Στόκαχ
Βασιλεία
Ζυρίχη
Νεσατέλ
Ζόλοτουρν
Βέρνη
Άλντορφ
ΕΛΒΕΤΙΑ
ΓΚΡΙΖΟΝ
διάβαση Αγίου Γοτθάρδου
Ροδανός
Γενεύη
ΒΑΛΑΙ
ΣΑΒΟΙΑ
ΠΕΔΕΜΟΝΤΙΟ
Τιτσίνο
Βερτσέλλι
Μιλάνο
Λόντι
Πάδος
Τορίνο
Άστι
Νόβι
Κεράσκο
Σαλούτσο
Μοντοβί
Γένοβα
ΔΟΥΚΑΤΟ ΤΗΣ ΠΑΡΜΑΣ
ΚΟΜΗΤΕΙΑ ΤΗΣ ΝΙΚΑΙΑΣ
Κάλβι
Μπάστια
ΚΟΡΣΙΚΗ
Αιάκιο
ΣΑΡΔΗΝΙΑ

ΣΟΥΗΔΙΑ
Κοπεγχάγη
ΒΑΛΤΙΚΗ ΘΑΛΑΣΣΑ
ΣΟΥΗΔΙΚΗ ΠΟΜΕΡΑΝΙΑ
Ντάντσιχ
ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΤΗΣ ΠΡΩΣΙΑΣ
Βρομβέργη
Θόρουν
Βιστούλας
Νάρεφ
Νέμαν
Πριπιάτ
Βερολίνο
Χάβελ
Βαρσοβία
Μπουγκ
Πόζναν
ΠΟΛΩΝΙΑ
Λούμπλιν
Ράντομ
Κιέλτσε
Σαντόμιες
ΑΝΧΑΛΤΗ
Έλβας
Σπρέε
Δρέσδη
Βρεσλαυία
Όντερ
Κρακοβία
ΓΑΛΙΚΙΑ
Δνείστερος
Πράγα
ΒΟΗΜΙΑ
Μολδάβας
Νυρεμβέργη
Ρέκνιτς
Ρέγκεναμπουργκ
Δούναβης
ΒΑΥΑΡΙΑ
Αύγούστα
Μόναχο
ΑΥΣΤΡΙΑ
Βιέννη
Τίσα
ΟΥΓΓΑΡΙΑ
Λεόμπεν
Μούρ
διάβαση Ταρβίζιο
Αδίγης
Βενετία
Βερόνα
Δράβος
Σάβος
Φερράρα
Ραβέννα
Φλωρεντία
Αγκόνα
ΤΟΣΚΑΝΗ
Τολεντίνο
ΠΟΝΤΙΦΙΚΑ ΚΡΑΤΗ
Ρώμη
ΑΔΡΙΑΤΙΚΗ ΘΑΛΑΣΣΑ
ΔΑΛΜΑΤΙΑ
Ραγκούζα
Κάταρο
Δούναβης
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ
ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΤΗΣ ΝΕΑΠΟΛΗΣ
Νεάπολη

Η ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ἀποτελεῖ ἐδῶ καὶ δύο αἰῶνες βασικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τῶν σύγχρονων πολιτικῶν ἀντιλήψεων ποὺ προβάλλουν τὶς ἰδέες τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητας καὶ τῆς προόδου. Ἡ ἱστορία της, βαθύτατα ἐδραιωμένη στὴ συλλογικὴ συνείδηση τοῦ γαλλικοῦ λαοῦ, διεκδικήθηκε ἀπὸ τοὺς ἄμεσους κληρονόμους της —τὸ σοσιαλισμὸ καὶ τὴ φιλελεύθερη δημοκρατία— ὡς δική τους παράδοση. Τὰ μεγάλα ρεύματα τῆς ἱστοριογραφίας τοῦ 1789 ἀποτύπωσαν τὶς ἰδεολογικὲς καὶ κοινωνικοπολιτικὲς ἀντιπαραθέσεις τῶν καιρῶν. Τὸ 1930, ὅταν ἐκδίδεται τὸ βιβλίο του γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, ὁ Λεφὲβρ εἶχε συγκεντρώσει ἀρκετὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ ἀναλύσει σὲ βάθος τὸ φαινόμενο καὶ συγχρόνως γιὰ νὰ τὸ κρίνει ἀπὸ ἀρκετὴ ἀπόσταση, στὸ πνεῦμα τῆς «συνολικῆς ἱστορίας» ποὺ δίδασκε ἡ σχολὴ τῶν *Annales* καὶ εἰσάγοντας τὴν ποσοτικὴ ἱστορία. Γιὰ τὸν Λεφέβρ, ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, ποὺ «ἀποτέλεσε σταθμὸ στὰ πεπρωμένα τοῦ δυτικοῦ κόσμου» ὡς «προείκασμα τῆς κοινωνικῆς δημοκρατίας», ξεκίνησε στὸ πλαίσιο τῆς πάλης τῶν ἀριστοκρατῶν ἐναντίον τῆς μοναρχίας, ὁλοκληρώθηκε ἀπὸ τοὺς πληβείους καὶ τελικὰ ἔφερε στὴν ἐξουσία τὴν ἀστικὴ τάξη. Ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι συνέβη στὴν Ἀγγλία ἢ τὴν Ἀμερική, στὴ Γαλλία ἡ ἀστικὴ τάξη, κήρυκας τῆς ἰδέας τῶν ἴσων πολιτικῶν δικαιωμάτων, πολέμησε τὴν ἀριστοκρατία συμμαχώντας μὲ τὸν λαό. Τὸ μεγαλεῖο τῆς Ἐπανάστασης εἶναι ὅτι ἐφηῦρε τὴ σύγχρονη πολιτική. Ἡ πολιτικὴ δημοκρατία θεμελιώθηκε ὅταν ὁ λαός, ὁπλισμένος μὲ τὴν ἀρχὴ τῶν ἴσων δικαιωμάτων, στράφηκε ἐναντίον τῶν προκρίτων. Ἡ ἱστοριογραφικὴ παράδοση τῶν Ζὰν Ζωρές, Ἀλμπὲρ Ματιὲ καὶ Ζὼρζ Λεφὲβρ εἶδε στὴ θερμιδοριανὴ ἐποχὴ (1794–1799) τὴν ἀντιδραστικὴ πολιτικὴ τῆς ἀστικῆς τάξης, καὶ κατὰ κάποιον τρόπο τὴν «αὐτοκτονία» τῆς πρώτης ἀστικῆς δημοκρατίας, ποὺ ὁδήγησε στὴ 18η Μπρυμαὶρ καὶ στὴν ἔλευση τοῦ Βοναπάρτη. Ὁ Λεφὲβρ στὴν ἱστορία του δὲν σταματᾶ στὴν πτώση τοῦ Ροβεσπιέρου (1794) ἀλλὰ φτάνει ὡς τὸ 1799, ἐνῶ θεωρεῖ τὴ ναπολεόντεια περίοδο συμπλήρωμα καὶ προέκταση τῆς ἐπαναστατικῆς δεκαετίας. Ὁ ἐπίλογος τοῦ δράματος θὰ ἔρθει μὲ τὴ λήξη τῆς Παλινόρθωσης, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1830, ὅταν «οἱ πρόκριτοι, ἔχοντας ἀνεβάσει στὸ θρόνο ἕναν ἡγεμόνα ποὺ δεχόταν τὶς ἀρχὲς τῆς Ἐπανάστασης, ἔγιναν κύριοι τῆς Γαλλίας».

Ο ΓΑΛΛΟΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ Ζὼρζ Λεφὲβρ (1874–1959) ἦταν τουλάχιστον γιὰ μισὸν αἰώνα ὁ κατεξοχὴν δάσκαλος καὶ μελετητὴς τοῦ 1789, καὶ κυρίως τῆς ἐξέγερσης τῶν χωρικῶν στὴν ἐπαναστατημένη Γαλλία. Ἡ οὐσιαστικὴ προσφορά του ἔγκειται σὲ μιὰ πρωτοπόρα ἀνάγνωση τῶν γεγονότων, στὸ σταυροδρόμι τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἱστορίας τῶν νοοτροπιῶν, δύο ἐπιστημονικῶν πεδίων στὰ ὁποῖα ἡ ἔρευνα ἐξακολουθεῖ ὡς σήμερα νὰ πειραματίζεται. Τὰ βιβλία του *Οἱ ἀγρότες τοῦ Βορρᾶ κατὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση* (1924) καὶ *Ὁ Μεγάλος Φόβος τοῦ 1789* (1932) εἶναι δείγματα τῆς προσπάθειας νὰ φωτιστεῖ μὲ νέους ὅρους ἡ ἀπρόβλεπτη πορεία τῆς πολιτικῆς ὡρίμανσης τῶν συλλογικοτήτων. Ὁ Λεφὲβρ θεμελίωσε τὴν ἐπιστημονική του προσέγγιση στὴν ἀλληλεπίδραση τῶν οἰκονομικῶν, κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν φαινομένων, καθὼς καὶ στὴν κατὰ τόπους λεπτομερὴ ἔρευνα, καὶ ἐξέτασε σὲ βάθος τὸ ρόλο τῶν ἁπλῶν ἀνθρώπων στὴν ἱστορία. Συνδεόταν μὲ τὴ σχολὴ τῶν *Annales*, ἐνῶ βρῆκε τὸν κύριο συνεχιστὴ τοῦ ἔργου του στὸν ἱστορικὸ Ἀλμπὲρ Σομποὺλ (1914–1982). Κάτοχος τῆς ἕδρας τῆς Ἱστορίας τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης στὴ Σορβόννη (1937–1945), πρωτοστάτησε στὴν ἵδρυση καὶ τὴ λειτουργία θεσμικῶν φορέων γιὰ τὴ μελέτη τῆς Ἐπανάστασης, ἀπὸ τὸ περιοδικὸ *Annales historiques de la Révolution française* καὶ τὴν Ἑταιρεία Ροβεσπιερικῶν Μελετῶν ὡς τὸ Ἰνστιτοῦτο Ἱστορίας τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης.

Στὸ ἐξώφυλλο

Johann Martin Will
Ἡ κατάληψη τῆς Βαστίλλης
Χαλκογραφία 0,362×0,472 μ.
Βιέννη, Μουσεῖο Στρατιωτικῆς Ἱστορίας

Μακέτα ΛΙΚΑ ΦΛΩΡΟΥ

ISBN 960-250-244-4